116. ÉVFOLYAM 2003. MÁRCIUS 1. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

„ERKÖLCS ÉS ERKÖLCSTELENSÉG
A HÁBORÚBAN"
Előadások a Hadtörténeti Intézetben rendezett
tudományos ülés anyagából

*

Kincses Katalin Mária
„Minden különös ceremonia nélkül"
A Rákóczi-kultusz és a fejedelem
hamvainak hazahozatala

Kolonits Ferenc
Az András-kereszt és a
Felkelő Nap háborúja,
1904 - 1905

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * MOLNÁR NYOMDA ÉS KIADÓ KFT., PÉCS * * * * *

ALAPÍTVÁNY A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS TÁMOGATÁSÁRA

Osztovics Levente műfordító, irodalomtörténész, az Európa Könyvkiadó igazgatója, dr. Rázsó Gyula hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum nyugalmazott főigazgatója és dr. Szakály Sándor hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa alapítványt hoztak létre a magyar hadi történetírás támogatására.

Az alapítvány elsődleges célja, hogy támogassa a magyar hadtörténeti, politika- és társadalomtörténeti kutatásokat, a kutatások eredményeinek közzétételét, különös tekintettel az 1867-től napjainkig tartó történeti korszak eseményeinek feltárására. Segíteni kívánja a magyar hadtörténészek bekapcsolódását a nemzetközi kutatómunkába, a nemzetközi tudományos életbe, elősegítve a fiatalabb hadtörténész nemzedék külföldi kutatási és publikációs gondjainak megoldását. Ennek érdekében támogatást kíván nyújtani

1. tudományos eredményeket közreadó kiadványok belföldi megjelentetéséhez,
2. belföldi konferenciákon való részvételhez,
3. magyarországi kutatómunkához,
4. külföldi kutatómunkához,
5. nemzetközi konferenciákon való részvételhez,
6. külföldi publikációs lehetőségek feltételeinek megteremtéséhez.

A fentieken kívül az alapítvány évente egy-egy arra érdemes hadtörténészt munkásságáért jutalomban részesít.

Az alapítvány kezelője, döntéseinek meghozója az elnökből, a titkárból és tizenegy tagból álló kuratórium. A kuratórium elnöke Perjés Géza hadtörténész, titkára dr. Veszprémy László őrnagy, a Hadtörténeti Könyvtár igazgatója. A kuratórium tagjai: Fodor Lajos vezérezredes, dr. Hermann Róbert hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet igazgatója, dr. Koszó Péter orvos, Méhes Gábor banktisztviselő, dr. Perjés Gábor orvos, dr. Romsics Ignác történész, egyetemi tanár, dr. Sáringer László osztályvezető, dr. Vargyai Gyula történész, egyetemi tanár.

Az alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok: OTP Bank, I. ker., Alagút u. 3. Forint csekkszámla: 11701004-20171993. Támogatások az adományozók által meghatározott célra is adhatók.

Az alapítványról részletes felvilágosítással szolgál: dr. Veszprémy László, az alapítvány titkára. Címe: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, H-1250 Budapest, Pf. 7. Telefon: +36 (1) 356-9522, 356-9970.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

116. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2003. 1. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Balla Tibor PhD őrnagy, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Csorba György* PhD hallgató (Budapest); *Dombrády Lóránd* a történelemtudomány doktora (Budapest); *Hajdu Tibor* a történelemtudomány doktora, tudományos főtanácsadó, MTA Történettudományi Intézet (Budapest); *Hangodi László* történész, Városi Könyvtár és Múzeum, Tapolca (Tapolca); *Hausner Gábor* őrnagy, felelős szerkesztő, Hadtörténelmi Közlemények (Budapest); *Hermann Róbert* PhD, a Hadtörténelmi Levéltár bécsi kirendeltségének vezetője (Bécs/Budapest); *Holló József Ferenc* a hadtudomány kandidátusa, vezérőrnagy, főigazgató, Hadtörténeti Intézet és Múzeum (Budapest); *Horváth József* hajóskapitány, hajózási felügyelő (Budapest); *Kincses Katalin Mária* a történelemtudomány kandidátusa, főmuzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Göd); *Kolonits Ferenc* szakmai főtanácsadó, Országos Atomenergia Hivatal (Budapest); *Krámli Mihály* PhD, tudományos munkatárs, Közlekedési Múzeum (Dunakeszi); *Négyesi Lajos* PhD őrnagy, egyetemi adjunktus, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem (Esztergom); *Pandula Attila,* a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *Perjés Géza* hadtörténész (Budapest); *Pollmann Ferenc* tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Szabó János* a szociológiatudomány kandidátusa, a hadtudomány doktora, főigazgató, Stratégiai Védelmi Kutató Hivatal (Budapest); *Zachar József* nyá. ezredes, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola (Budapest); *Zachar Péter Krisztián* PhD ösztöndíjas (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A szedés és a tördelés a szerkesztőségben készült.

Ez a szám az ISTER Szolgáltató, Kereskedelmi és Kiadó Kft.
közreműködésével jelent meg.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Czigány István, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Pálffy Géza, Perjés Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Szántó Mihály, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05, e-mail: hk@mail.militaria.hu

A folyóirat internetes változata: http://www.militaria.hu

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1280,– Ft, negyedévre 320,– Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK), valamint a Magyar Lapterjesztő Rt. Belföldi előfizetés: a Budapesti Postaigazgatóság kerületi ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél, valamint a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR), 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; vidéken: a postahivatalokban és a kézbesítőknél. Külföldi előfizetés: a Hírlapelőfizetési Irodában, 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs. Felelős vezető: Molnár Csaba

ERKÖLCS ÉS ERKÖLCSTELENSÉG A HÁBORÚBAN*

SZABÓ JÁNOS

ERKÖLCS, ERŐSZAK, AGRESSZIÓ A HADVISELÉSBEN

Az erkölcsi tematika indokoltsága

Erkölcsre vagy erkölcstelenségre tagolni a világot, cselekedeteinkről ebben a dichotómiában beszélni valószínűleg védhetetlen, mivel téves dilemmáról van szó. A szociológia álláspontja szerint emberi relációkban erkölcstelenségről legfeljebb a közbeszéd beszélhet. Igényesebb szakmai értelemben csak ilyen vagy olyan erkölcsökről beszélhetünk. Léteznek a mindenkori többségi társadalomnak különböző erkölcsi konstrukciói, erkölcsi rendszerei és természetesen léteznek ilyenek a különböző kisebbségeknek is. Van például rablóerkölcs és van rendőrerkölcs. Tehát nem erkölcstelenség vagy erkölcs a helyes dilemma, hanem ilyen vagy olyan erkölcsök. Ez a probléma különösen súlyt kap a posztmodern világértelmezésben, amikor is az „ahány ember, annyi értékvilág" jogosultsága szegmentálja az erkölcsi világot, és az erkölcsnek a minősége, minősítése, az erkölcsi rendszereknek az egymás mellettisége, egymással integrálódó összefonódása vagy rivalizáló szembeszegülése gyakorlatilag lefedi azt a játékteret, amelyet az értékelt és az értékekből szerveződő cselekvési stratégiák között az erkölcs, illetve befele a morál betölt.

Az erkölcsi tematika időszerűsége ettől függetlenül teljes mértékben indokoltnak látszik. Különböző megközelítések szerint a modernitás megindulása óta a világ varázstalanodik, racionalizálódik, intézményeink szekularizálódnak, életünk minden dimenziójában sokasodnak az integrációs elvek és közben szaporodnak a fragmentációk. A másik oldalról viszont visszaszorul az „egyetlen rendezőelv" szerinti világ-megélhetőség esélye, a szakralitás, a tradicionalitás, a tekintélyelvűség: Az emberi lélek számára kényelmes és vágyott „az emberi lét egészének megélhetőségét" kínáló intézmények is karcsúsodnak, elenyésznek, hovatovább megtalálhatatlanok a mindennapi életben. Egyszerre igaz Reviczky Gyula több mint évszázados helyzetértelmezése, amely szerint „A Pán meghalt", és Ady világértelmezése, amely szerint „minden egész eltörött". Ennek az erkölcsi átalakulásnak, értékrendbeli rendeződésnek, világszemléletbeli módosulásnak és az azt követően fel-felkorbácsolódó közérzületbeli zavarodottságnak a globalizáció még további lökéseket ad. És napjainkban a világ globalizációs átmenete felerősödésével éppen egy ilyen hullámverés erősödik fel, indul szűkebb értelemben a védelmi szektoron

* Az itt következő öt tanulmány a Hadtörténeti Intézetben 2002. november 11-én megrendezett „Erkölcs és erkölcstelenség a háborúban" című tudományos ülésen elhangzott előadás szerkesztett változata. Az ülésről l. e számunk Krónika rovatát, 253–256. o.

belül is. Ebben a napjainkban tapasztalható hullámzásban első közelítésben is tapasztalhatjuk a tömeghadseregről a professzionális haderőre történő áttérés posztmodern divatját, s ennek felvezető projektjeit, a sorozásos rendszerről a szerződéses rendszerre való áttérés számos országban felvállalt programját. És általában is igaz, hogy nagyobb történeti periódusok tekintetében a hősi elszánásokat egységes erkölcsiséget igénylő korszakból a hideg racionalitás, a technológiai fölény biztosítása irányába – s az újabb és újabb technológiai hullámok által újra és őjra rendezendő, egymásra torlódóan gomolygó erkölcsök felé tolódnak el a haderők szerte a világban. Charles Moskos amerikai szociológus a 70-es évek végén a 80-as évek elején ennek a tendenciának az észlelése alapján alkotta meg az institucionalitás kontra okkupacionalizmus, tehát a hivatásrendűségre és foglalkozás elvűségre vonatkozó elméletét, amely elmélet szerint a modern, posztmodern haderők strukturális fejlődésében a fragmentálódást kezelni képes foglalkozás elvűség veszi át a hagyományos institucionalitás fogódzóit. Az institucionalitás – hivatáselvűsége mint prognosztizálja – fokozatosan felszámolódik a haderőben, a védelmi rendszerekben és a katonai foglalatosság fokozatosan egy lesz csupán a foglalkozások közül. A haderő pedig a munkaerőpiac egyik szegmensévé szerlídül abból a „hivatásrendi beskatulyázottságból", ahol ezt a történelem mindezidáig megtartotta. Természetes, hogy abban az időszakban, abban a periódusban, amikor a világ varázstalanodását, racionalizálódását, szekuralizálódását, fragmentálódását érjük meg, és veszni látszik a tekintélyelvűség, a szakralitás, az értékeknek a konzerválhatóságába vetett hit megrendül. Ilyenkor a tradicionalitás textusai felfeslenek, az emberek, igazi „örök" pozitívumaiba, jó tulajdonságaiba, az ún. örök emberi értékekbe vetett hitek megrendülnek, s ebben az esetben természetes a világ, a gondolkodás, a cselekvő ember egyensúlykeresése, és ebben a folyamatban jól látható és értelmezhető az erkölcsi jelenségek, a humaniórák egyensúlykeresése is. Ebben az értelemben van jogossága annak a felvetésnek, hogy érdekes módon, amikor a racionalitás újabb és újabb fokozatai felé megy a haderő, abban a periódusban mintegy egyensúlyt kereső értelmiségi lépéssorként a gondolati mozgások folyamán belül beindul az etika, az erkölcs kérdéseinek a feszegetése is. Tudjuk, hogy éppen most van napirenden az erkölcsi kódex elfogadása, tudjuk, hogy a Magyar Hadtudományi Társaság nemrégiben tartott egy konferenciát a katonai etika lehetséges irányairól, és a Hadtörténeti Intézet most rendezte ugyancsak erkölcsi témában az „Erkölcs és erkölcstelenség a hadviselésben" című konferenciáját.

A szóban forgó „erkölcs és erőszak" témát közelebbről szemügyre véve azt kell mondanunk, hogy rendkívüli értelmezési nehézséget okoz, hogy egyfelől nincs ma rendszeres erőszakelméletünk, ahol el tudnánk helyezni a társadalom erőszakjelenségeit és ebben a tekintetben a háború erőszakalkalmazását is valahol a kultúrtörténetben. Másfelől további nehézség, hogy az erőszak erkölcsi mozzanata is problematikus, hiszen az erkölcsvizsgálatnak zavaróan sok szintje, sok módszere, zavaróan sok közelítése van. A szociológia – de azt hiszem más igényes diszciplínák is így lehetnek ezzel – nagyon fontosnak tartja, hogy ezekben a kérdésekben sor kerüljön a fogalmi tisztázásra.

Ebben a tekintetben először az agresszió és az erőszak viszonyát érdemes figyelembe venni. Azt mondhatjuk általánosságban, hogy az agresszió inkább természetinek tekinthető, az erőszak viszont határozottan társadalmi jelenségnek. Az agresszió az állatviselkedéstan mai állása szerint genetikai rögzültség, amely mindenekelőtt abban a tekintetben funkcionális, hogy az ivaros szaporodás óta, a természetes kiválasztódás egyik legfontosabb mechanizmusaként a genetikai transzfer „céltalan célszerűsége" a túlélés eszközévé teszi az erőforrásokért, a szaporodásért, a territóriumért való harcot, illetve az ehhez vezethető dominancia pozíciókért folytatott versengést az élővilágban. Amikor az agresszió a természeten belül jelentkezik, rendszerint elkülönülni látjuk a saját fajon belüli társas és auto-agressziót és a más fajok elleni agressziót az élőlények között. Az ember tekintetében alapvető módosulás, hogy az erőszak minden esetben kulturális eszközrendszeren, kulturális szocializációs rendszeren és kulturális értékrendszeren alapuló magatartás. Ugyanakkor azt látjuk hogy célját tekintve is a mindenkori kultúra szabja meg, hogy az erőszak milyen célokért indul meg, milyen célokra irányul.

Az erőszak az emberi társadalmakon belül első látásra szintén a saját fajon belüli vagy a más fajok elleni erőszakra tagolódhat. A más fajok elleni erőszak azonban itt már lehet nemcsak a zsákmányállat és a ragadozó viszonya: Hiszen az emberi társadalmakban a más fajokhoz való viszony részint ideologikusan (szeretjük azt hinni, hogy különleges pozíciónk különleges jogokat ad a többi élőlénnyel szemben), részint kulturálisan messzemenően funkcionalizált. Gondoljunk csak a rituális áldozatbemutatásokra, az állatkínzások, állatviadalok vagy akárcsak a domesztikálás jelenségkörére, amely ma az állati jogokhoz kapcsolódó gondolkodáson belül képez, indít, involvál, mozdít meg társadalmi mozgalmakat vagy az új környezetvédő mozgalmak „új természetkép – új emberkép" követelésére, mint a szükséges környezettudatosság előfeltételre. Ugyanakkor az emberi erőszak, a kulturális eszközökkel felszerszámozott agressziós indítékok, rendkívüli módon fontossá teszik a „vélelmezetten más fajok elleni" erőszakot, amely speciálisan emberi, ideológizált kategória. A vélelmezetten más fajok, de valójában saját faj elleni erőszak egyáltalán nem új, sőt határozottan ősrégi társadalmi jelenség. Legutóbbi, legfejlettebb változatában a rasszizmus, xenofóbia, antiszemitizmus keretében a társadalom vagy annak egyes csoportjai más fajokká minősítenek maguktól távol tartandó emberi csoportokat, azzal a céllal, hogy így felfüggesztődhetnek azok a mechanizmusok, amelyeket a saját fajjal szembeni pusztítás korlátozására, megfékezésére a kultúra létrehozott, ugyanakkor aktivizálhatóak mindazok a pusztító technikák, amelyeket az emberiség más fajokkal szembeni védekezésére már kitalált.

Tehát ezek az ideologizált kategorizálások egyfelől megbénítják az emberi kultúrákban természetes módon megépült védőmechanizmusokat, másfelől szabad folyást engednek a bevethető technikáknak. Az emberi erőszakalkalmazás ugyanakkor a történelemben elkülönül illegitim és legitim formára, ami a civilizációs fejlődés egyik legfontosabb kulturális fejleményeként értelmezhető. Az erőszak legitim formája az emberi társadalmakban lehet expresszív és szublimált. Mind a kettőnek a szabályait a jogállamiság felé haladó társadalmi keretekben egyre inkább a társadalmi konszenzus és a lefektetett törvények, jogszabályok határolják be. Az expresszív és legitim erőszak államilag monopolizált csúcsformája a köznapi hatósági (rendfenntartástól a szankcionálásig

tartó) erőszakalkalmazás mellett a rendkívülinek számító hadviselés, a háború. A háborúzásnak például rendkívül fontos szabályrendszere alakult ki a történelmi fejlődés során, és nagyon fontos intézményes garanciarendszere biztosítja a kanalizáltságot a diplomáciában, illetve a kontroll lehetőségét a védelmi szervezetépítés, az agresszív katonai szervezetépítés, valamint a harci eszközök gyártása, kereskedelme, hozzájutása tekintetében.

A társadalmi erőszak ugyancsak legitim formája a szublimált változatban két óriási területet foglal magában. Az egyik a gazdasági és társadalmi versengés területe, amely történelmileg a kompetitív piacgazdaságban és versengő pártrendszerek demokratikus rendszerében, szisztémájában mutatkozik meg mint mai történelmi fejleményekben. A szublimált és legitim erőszakkiélés ugyancsak fontos ellenőrzött, kontrollált területe a mediatizált erőszak. Az erőszakos filmek, képregények, kiadványok általában a média által megjelenített mesterséges erőszakmegjelenítések, illetve a katartikus erőszakmegélés természetes lehetősége, amelyek általában a tömegszórakoztatásba ágyazódó sportrendezvényeken keresztül tettek szert korábban hihetetlen népszerűségre. Azt lehet mondani, hogy általában ez a két nagy legitim kiélési forma az, amely a modern társadalmakat jellemzi. Amennyiben az állampolgárok vagy csoportok az ezekkel kapcsolatosan lefektetett szabályokat megsértik, akkor átcsúsznak a nem legitim, szabályszegő viselkedésbe, akár magánéleti, akár közéleti jellegű az a fajta erőszakkiélés. És ebben az értelemben kiváltják az államilag monopolizált legitim erőszakintézmények reakcióját, a rendfenntartó, szankcionáló erőszakot. A rendfenntartáson belül a jog mint normaképző és az igazságszolgáltatás mint normaalkalmazó, a rendőr, a büntetés végrehajtója mint normakikényszerítő, szankcionáló a börtönnel, illetve a büntetésvégrehajtással együtt jelenik meg. Azt gondolhatjuk talán jogosan, hogy az erőszak történetileg adott rendszere, illetve egy ezt leképezni képes rendszeres erőszakelmélet (amellyel a mai napig adósak a kérdéssel érintkező diszciplínák!) egészen pontosan meghatározhatja azokat az értékeket és erkölcsöket, amely értékek és erkölcsök az adott társadalmakon belül az erőszakkiélés, az erőszakkontroll és az erőszakos szabályszegések kezelésének technikáit, ideológiáit és elméleti kérdéseit rendbe tehetik. Csak a történeti empirikus valóság és az abban eligazodni képes tükröződéseknek a fentiekben vázolt egymásra vonatkoztatásra alkothat olyan rendszert, amelybe beleágyazódhat az ezzel kapcsolatos erkölcsi vizsgálódás is.

A hadviselés erkölcsének történelmi konkrétsága

A hadviselésnek, az állami monopolizáltságú legitim erőszakalkalmazásnak az erkölcsi vonatkozásai csak történelmi konkrétsággal vizsgálhatóak. A hadviselés társadalmi, kulturális, technikai kondícióinak ugyanis nagyon fontos történelmi eltérései vannak. Az ókori antik termelési formához a hódítás és a hódíttatás erkölcse, a rendi, ismétlődéses társadalmakhoz a rendi kizárólagosságú szabályok és az isteni világrend erkölcsi-vallási szegmenseit fenntartó erőfeszítések, a piaci kompetitív társadalomhoz a gazdasági megfontolások, a racionális cél és értékképzetek, valamint a gazdaságosan, offenzívan alkalmazott haderők kapcsolhatóak. A premodern és a modern viszonyok között is nagyon fontos eltérés van. A premodern hadi erkölcsök között megtaláljuk az isteni elhivatottságot igazoló harci erényeket, a küzdelem önmagáért való értékeit. Általában olyan er-

kölcstanokat, ahol a hősi szerep önmagában is értékes, öncélként is megáll a lábán, és ezért feltétlen társadalmi megbecsülést és annak megfelelő pozíciót érdemel. A modern szisztémában mindenképpen a kalkulatív társadalomba való beágyazottság vizsgáztatja le a hadviselés értékeit is. Itt donimanciára jut a célszerűség, a kooperáció, az organizáltság, az egyéni erények alárendelése a fegyelem szabályainak. A fegyelem ugyanis az organizáltság és vezethetőség elsődleges csoportfeltétele, ezért általában a racionális, funkcionális fegyelemnek a fokozatos előtérbe kerülése során a rendies eredetű, hősies pózokra visszavezethető, a külsődlegességek fokozatos dísszé válásának, az ún. felszínes, látszólagos, látszati fegyelem elemei elsorvadásának lehetünk tanúi.

Feltehető-e az a kérdés, hogy mi a katonai erkölcs, létezik-e minden történelmi koron átívelő, minden történelmi esetlegességeken felülkerekedő, túlnyúló, általános érvényű katonai erkölcs?

Mai tudásunk szerint megkockáztatható, hogy létezik ilyen. Ugyanis minden történelmi korban úgy tűnik, hogy a közösségi erőfeszítések és azok hatékonyságának a maximalizálása az a legáltalánosabb kritérium, amely által az erkölcsi alapvetések fogalmazódnak, amelyen a katonai erkölcsök a különböző korszakokban szerveződnek. A katonai erkölcsrendszerek ugyanakkor rendkívül erőteljesen korfüggőek, ezért az adott korokban látható, tapasztalható, elképzelhető erkölcsök, erkölcsrendszerek tekintetében elengedhetetlen a rendcsinálás. Az erkölcsi rendszerekben való rendteremtés csak úgy képzelhető el, hogyha az adott korokon belül helyes kérdésfeltevésekkel elemezzük az erkölcsi tér jelenségeit. Ebben a tekintetben felhasználva a tudásszociológia, az erkölcsszociológia és az erkölcsfilozófia hagyományait, kis leegyszerűsítéssel a következő kérdések köré csoportosíthatjuk egy-egy kor katonai erkölcseit, mint általában az erkölcseit is jellemző sajátosságokat. Az első kérdés, amit fel lehet tenni, a legelvontabb. Milyen logika mentén szerveződik egy társadalmi-gazdasági formáció etikai logikája? Az után kutat ez a kérdés, hogy mi a lényege egy társadalmi-gazdasági formációnak erkölcsi tekintetben, melyek azok a tiszta erkölcsi formák, mik azok az erkölcsi törvények, amelyek alapjaiban határozzák meg egy társadalmi-gazdasági formáció etikai logikáját. Ez nevezhető talán az etika matematikájának, és ez a legmagasabb szintű erkölcsvizsgálati kérdésfeltevés. A második szinten a kérdés úgy tevődik fel, hogy a valóság hogyan követi, milyen megoldásvariációkkal fedi le, valósítja meg ezt a bizonyos törvényt? Ez a tapasztalati erkölcs területe, az ún. használatos erkölcs jelenségvilága. Azt mutatja meg, hogy a „gyarló valóság" milyen többé-kevésbé hibás megvalósítások milyen mintázatú sokaságával közelíti azt a törvényt, amely törvény az adott társadalmi-gazdasági formáció lényegében megfogalmazódik. A kérdés lényege itt, hogy a jelenségszinten hogyan valósul meg az erkölcsi lényeg.

A következő szinten az egyes cselekvések látható szintjét értjük, ennek és ennek, itt és itt, ez és ez a cselekvésével, ahol is a felteendő kérdés, hogy konkrétan mit látunk? Itt a leírás, az adott korszak cselekvőinek tényleges tevékenységét elemző tudatosság, az adott korszak etikai gondolkodása, látásmódja, esetlegességei általi feltárás, a regisztráció, a bemutató, elemző, leíró közelítés az, ami dominálja az erkölcsi vizsgálódást. Itt leíró, feltáró, elemző, bemutató szintről lehet szó. Elsősorban ezek azok a feldolgozó megoldások, amellyel kvázi dokumentáljuk, leírjuk egy korszak erkölcsi berendezettségét, folyamatait. Leltárba vesszük azt, hogy mi miden történt. Ezt lehet nevezni az erkölcsi elemzés dokumentációs szintjének. A negyedik végül az előíró, preskriptív szint, ahol

azt nézzük meg, hogy mit kell tenni az embereknek; hogyan, miképpen írják elő egy korszak intézményei azt, hogy mit tegyenek az emberek. Milyen viselkedési magatartási szabályokat találunk, vagy milyen magatartási szabályokat látunk üdvösnek megalkotni. Gyakorlatilag ez az utasítási, szabályzati szintje az etikai vizsgálódásoknak. Abban az esetben, hogy ha egy-egy korszak etikai jelenségeit – és ez vonatkozik a hadviselés erkölcsi kérdéseire is – nem egy ilyen rendben különítjük el, akkor könnyen előáll az a jól ismert zavarodottság, amit a mindennapokban úgy érzékelünk, hogy nem azt látjuk, ami a lényeg, nem azt gondoljuk, amit látunk, nem azt mondjuk, amit gondolunk, és mások nem azt értik, amit mi mondani akarunk.

Az erkölcsi vizsgálódás történeti-funkcionális modellje

Elvonatkoztatási szinten	Az erkölcsi rekonstrukció eredménye	Az elemzési módszertan esszenciája
A lényeg, az erkölcsi törvény szintje (az ún. tiszta formák rendje)	Egy-egy társadalmi, gazdasági formáció etikai logikája	Az erkölcs matematikája
A jelenség szintje, a megvalósítás közelítő mintázatai (az adott kor modellváltozatai)	A tapasztalati, az ún. használatos erkölcs	Az erkölcs fizikája
A konkrét cselekvés, a leírás, feltárás, regisztráció szintje (regisztráció, leltár)	A konkrét cselekvések regisztrációja	Az erkölcsi történések leltára
Az erkölcsi előírás szintje: hogyan kell viselkedni, az adott esetben mit kell tenni (preskriptív szint)	Az emberek cselekvéseire vonatkozó elvárások, viselkedési formák, szabályok	Az erkölcs normái, etikettje, szankciói

A katonai erkölcs viszonylagossága

Amennyiben a hadviselés jelenségkörén belül a katonai erkölcs lényegét újra felidézzük – ami feltételezésünk szerint a mindenkori közösségi erőfeszítések maximalizására irányul –, akkor azt láthatjuk, hogy a konkrét történelmi megvalósulásban a réteg- és intézményi erkölcsök inerciája igen jelentős zavarokat okoz. Egy-egy korszakban csak a látszólagos történésekből kiindulva nagyon nehéz megfejteni, hogy mely erkölcsök hogyan fogalmazhatók meg, és kinek mit fejeznek ki, hogyan lesznek a mindenkori erőfeszítések maximalizálásának eszközei.

Az antik társadalmak szerveződésén belül valaha működő katonai erkölcs legérdekesebb esetleírásainak tárát például Plutarkosz párhuzamos életrajzaiban találjuk. Ezen a bizonyos tekintetben máig egyedülálló feldolgozáson belül rendkívül érdekes, jellemzően ellentmondásos, ugyanakkor a köznapi lét kategóriáival még jól körüljárható, jól érzékelhető, mai szóval jól dekódolható képét találhatjuk a katonai erkölcsnek és a korabeli katonai erkölcs szerinti hős vagy pedig legyőzendő ellenség képének. Ez azonban teljes értékét saját korában is, összehasonlító értékelhelyezését a későbbi korok hasonló jelenségeivel pedig végképp csak akkor nyerheti el, ha üzeneteinek konkrét történéseitől, jelenségszintjétől eljutunk a kor etikai lényegéig.

De a despototikus keleti kultúrák hadtörténetében is nagyon érdekes mozzanatokat találunk. Például azt mondjuk, hogy Dzsingisz kán pusztításai egyfelől kétségbe ejtették a nyugati világot, másfelől viszont azt valószínűleg nem mondhatjuk, hogy Dzsingisz kán haragudott volna azokra a városokra vagy azokra a népekre, amelyek ellen háborúzott. Hanem pusztán a katonai erőfeszítéseinek egy katona részéről zokon semmiképpen nem vehető maximalizálásának igényével döntött amellett, hogy a városokat teljesen le kell rombolni, a javakat megsemmisíteni, a lakosságot lemészárolni. A célja valószínűsíthetően az volt, hogy a félelem, mint afféle korabeli PR hozadék, plusz mellészegődjön, és a hadjáratainak a hatását, a lélektani hatást olyan mértékben nagyítsa fel, hogy az ő számára a katonai ráfordítási arányt valamilyen módon csökkentse. Tehát – ha az általa keltett érzületi elfogultságon túllépünk – meg van benne a megfelelő katonai logika, Attól függetlenül, hogy más – kulturálisan motivált – szempontból milyen erkölcstelennek lehet tekinteni. Ha még hozzátesszük, hogy ez az erkölcstelenség-érzet és az ebből következő korabeli felháborodás egyébként maga is már a középkori Európa zsidókeresztény áthangolású erkölcsi kódexeinek a cseperedési ideje, érthetőbb lesz, hogy ennek hangulatában fokozottan érezhette az európai ember erkölcstelennek, barbárnak az emberekkel kapcsolatos – általa kánonként elfogadott –szabályokat betartani nem akaró, Keletről jövő támadásokat.

A lovagi kor gondolkodásmódjában a fegyverforgató nemes emberre különleges szabályok vonatkoznak. Az akkori rendi államok erőszakmonopóliumában a nemes ember a háborúzás kizárólagos szakértője. A természettől, születésüktől, Istentől adott jogánál fogva a háborúzás jogával felruházott emberek, a nemesek már nem engedhetik meg magunknak mindenféle erkölcsi szabály semmibevételét.

Természetesen a tömeghadseregek idealizált, sőt ideologizált formaváltozataiban, ahol az intézményi erkölcsnek, a hivatásrendűségnek a csúcsteljesítményeit találjuk meg, szintén megtaláljuk a testületi szellemet. Amely mint sajátos megtartó erkölcsi elem próbálja a társadalom háború esetén túlnyomó részét magában foglaló hadseregen belül is az erkölcshordozó szereppel felruházott tisztikaroknak a – nemesi társadalmi pozíciót meghosszabbító és hitelesítő – társadalmi szerepét megrögzíteni. Úgy gondolták, hogy a haderő erőfeszítései csak úgy maximalizálhatóak, ha ezzel a testületi szellemmel speciális megerősítést kap a hadra, a háborúra organizálható társadalom szempontjából legfontosabb szervezeti szegmens: a tisztikar.

A történelem fintora, hogy az öröklétnek szánt presztízs-sorrendek időnként áldozatul esnek az új racionalitásoknak, hiszen például természetesen ez az erőszakmaximalizálás korunkban, a tömeghadseregeket leváltó, professzionista haderők korában már másképp

pen működik. Hiszen jól látható, hogy az információs társadalomba beleágyazódó haderőben már nem annyira a testületi szellem, az ideologizált intézményi erkölcs lesz a domináns belső szervező erő, hanem a tanultság, a technológiaközvetítések felértékelődésének az intézményesedése, az embertakarékos formák felé való elmozdulás. Lévén továbbá, hogy a modern politikai rendszerek rendkívül érzékenyekké váltak az emberveszteségekre, az emberi harcoló kapacitások technikai eszközökkel való helyettesítése ezért is kerül rohamosan előtérbe. A racionális menedzsment itt igen gyakran átmetszi a legtradicionálisabb katonai rendképző elemeket is. Ma már például az öböl-háborúban ún. mátrix rendszerű szervezési formákat találunk, ahol a nagyon magasan gépesített, nagyon magasan kvalifikált személyeket foglalkoztató, nagyon gyors információigénnyel a döntéshozási szervezetbe közvetlenül ágyazódó szervezetek esetében már a legtradicionálisabb katonai rendképző elemet, a hierarchiát is átmetsző katonai szervezeteket találunk.

Azt látjuk tehát, hogy a katonai szervezeti erőfeszítések maximalizálásának igénye a történelmen rendkívüli változékonysággal húzódik át. Ennek számtalan példája a történelemben könnyűszerrel fellelhető. Fellelhető azonban az is, hogy a különböző réteg- és intézményi erkölcsök egy-egy történelmi korszakban felállított rendszerei jelentős mértékben tehetetlenek a változással szemben. És ezek az inerciális „letapadások", mozgások, változások elelnsúlyaiként igen jelentős zavarokat okozhatnak. Néhány példát bármikor felidézhetünk ezekre a zavarokra és a velük kapcsolatos értelmezési nehézségekre: Mivel a hazai történelmi azonosságtudatban eléggé sok mozzanat az újravitatás stádiumába került a rendszerváltással, inkább a letisztultabb történelmi korszakokra nyúlnék vissza, sőt idegen, országhatárokon túli példákhoz folyamodom. Egy szociológus ne kezdjen méltatlan vitába nálánál felkészültebb történészekkel!

A példaanyagomban az első ilyen példa volna az újkorba érkező Anglia példája, amely periódusban Anglia az ún. „kék víz doktrínája" alapján építette fel hadi potenciálját. E doktrína lényege szerint ebben a hadi potenciálban a kék víz, azaz a tengeri hatások adottsága távol tartja az ellenfelet alapvetésű meggondolás játszotta a főszerepet. Ebből logikusan következett, hogy ebben a doktrínában a flotta kapta a főszerepet. A szárazföldi haderő viszont mindenképpen a flotta alárendeltségében és a gyarmati terjeszkedésben érdekelt Anglia offenzivitásának második vonalában húzódott meg. Abból a tényből, hogy ennek a haderőnek a tisztikarát mindenekelőtt a vidéki nemességből, a legénységét pedig a mezőgazdasági népességből biztosították, az következett, hogy a másodvonalbeliség és társadalmi rétegorientáció gyakorlatilag egy hihetetlenül konzervatív haderő kereteit rögzítette a XVII–XIX. században mindvégig. Ennek volt köszönhető, hogy az I. világháború előtti Anglia hadereje az utolsók között volt, amely haderő az iparosított háború módszereit átveszi. Félelmetes ellentmondása ez a világ első ipari államának, és sok későbbi történelmi elemző a brit világbirodalom összeomlásának is fontos tényezőjét, okozóját látja ebben a tényben.

De vegyünk egy másik példát, ugyancsak a ködös Albionból. Nemrég, október 21-én ünnepelték az angolok a trafalgari győzelem évfordulóját, talán nem lesz baj, ha hivatkozásunk Nelson admirális hadi tettei köréből származik. Erről az időpontról komoly visszaemlékezések látnak napvilágot, és ahogy ilyenkor szokás, a történészek is előállnak az eredeti körülmények minden korábbinál aprólékosabb feltárásával. (Itt hadd jegyez-

zem meg, hogy szociológusként mindig csodálatot váltott ki belőlem, hogy a történészek annál több apró részletet tudnak, minél többet temetett el az emlékezetet rozsdásító idő.)

A példánál maradva nagyon érdekes helyzet volt tapasztalható a nelsoni tengeri haderőben, ugyanis Nelson tudatosan nőket is tartott a hajóin. Azt tartotta ugyanis, hogy a nők jelenlétében nincs, vagy lényegesen kisebb mértékben fordul elő a katonák körében a gyávaság. Nem lehet tehát kétségbe vonni, hogy Nelson észjárásban az erőfeszítések maximalizálásának katonai erkölcse feltétlenül jelen volt. Ezt bizonyította, hogy számos nő dolgozott és harcolt, hordta ütközet alatt az ágyúkhoz a különböző muníciókat. Meg is haltak néhányan, sőt olyat is feljegyeztek, hogy volt nő, aki a harcok alatt szült meg. 1805-ben volt ez az ütközet, és aztán a napóleoni háborúk elcsendesültével számos évfordulón voltak nagy pompával megrendezett kitüntetési ceremóniák a trafalgari hősök ünneplésére. Érdekes módon ezekben a kitüntetési ceremóniákban a nők dokumentálhatóan vállalt szerepük ellenére sohasem lehettek jelen, nem kaphattak kitüntetést. Ugyanis volt egy másik típusú erkölcsi meggondolás, hogy abban a társadalomban, ahol a hadakozás a férfi társadalmi szereppel kötődik össze, ennek a férfi szerepnek a gyengülését jelenthette volna, hogyha a nők ugyanolyan kitüntetéseket kapnak, mint a férfi hősök. Tehát a férfi társadalmi szerep gyengülése nem lehetett intézményesen vállalt érték, ezért inkább követték el az igazságtalanságot, nem vállalhatták fel, hogy a nők hősi szerepbe emelése akár csak relatíve gyengítse a férfi hősöket. Egy mai emancipatórikusabb felfogásban itt egyszerű szerepzavarról számolhatnánk be, ha nem tudnánk, hogy mind a két esetben lokálisan tökéletesen tetten érhető a katonai erkölcs említett alapmaximája, hogy tudniillik a szervezeti erőfeszítések hatékonyságát maximalizálni kell.

Még egy példát nézzünk meg ugyancsak Angliából, amely időben egy kicsit közelebb esik hozzánk Tudvalévő, hogy 1941-ben Angliában már radarfigyelő szolgálat és rádiófelderítőrendszer működött, és a német berepüléseket már az angliai csata idején ezzel kontrollálták. Ugyanakkor a korabeli brit haderőrendszerben létezett egy ún. Parti Figyelőszolgálat, amely a szigetország tengerparti bázisain vizuális felderítést végzett. Ami azt jelenti, hogy ha a kiállított őrszemek látták szabad szemmel, illetve optikával a berepülést, akkor jelentést adtak, ami a hagyományos jelentési rendszeren keresztül ment tovább a döntéshozóhoz. Nyilvánvalóan a radar ezt a fajta rendszert igen hamar és radikálisan tette feleslegessé. Ennek ellenére az a tiszti testületi szellem, amelynek gyönyörű példáit láttuk, ahogyan képes volt ellenállni a rend megszegőinek, ugyanolyan hatásos volt akkor is, amikor a modernizálásnak és a gazdaságossági kritériumoknak kellett ellenállnia. E tiszti testületi szellemnek köszönhetően ugyanis csak 1948-ban szűnt meg a parti figyelőszolgálat, jól illusztrálva azt az inerciát, azt a szervezeti tehetetlenséget, ami általában bizonyos erkölcsi elvek túléltetése esetén rontja a hatékonyságát valamennyi szervezetnek.

Azt láthatjuk tehát, hogy azok az erkölcsi szabályok, amelyek egy bizonyos korban pozitívak, előrevivők lehettek, azok egy következő korban igen erős kerékkötői, hatékonyság csökkenetői lehetnek a szervezeti aktivitásnak. Ebben a tekintetben – hangozzék bár katonafüleknek bármily idegenül is – lehet igaz az a szlogen, hogy „tiszteld korod szabálytalanságait, mert azokban találhatóak a jövő szabályai".

Erkölcsvizsgálatot mindig a gyakorlati erkölcs érdekében érdemes végeznünk

Az eddig elmondottak a gyakorlati erkölcs szempontjából rendkívül fontosak, hiszen a gyakorlati erkölcs általában két forrásból táplálkozik. A gyakorlati erkölcseinkben mindenekelőtt a múltban sikeres erkölcsök túléltetése képezi az egyik forrást, ennek nehézségeire és veszélyeire az előzőekben rámutattunk. A másik erkölcsszerveződési, értékképzési forrást a jövőben sikeresnek vélhető erkölcsök anticipációja hozza el a mindennapjainkba. Azt mondhatjuk, hogy a katonai szervezet számára a jövőben valószínűleg sikeres erkölcsök anticipációja napjainkban az információs társadalom, a tanultság, a technológiai közvetítések felértékelődése, az embertakarékos szervezeti formák, illetve a legracionálisabb menedzsment megépítése tájékáról származtatható. A globalizálódó információs társadalom igényeinek pontos megfogalmazásából lehet ezeket megfogalmazni. És abban az esetben, ha ez a két forrás egymást támogatóan, egymás felé nyitottan, nem pedig egymással szemben elzárkózóan, illetve egymással hadakozva működik, abban az esetben van esély a harmonikus átmenetű gyakorlati erkölcsi rendszerek felépítésére és működtetésére. Abban az esetben lehet csak garantálni, hogy az erkölcsi modernizáció pártállásának igazsága, amely úgy fogalmaz, hogy „a tradíciókra elsősorban ott és csak akkor van szükség, amikor és amennyiben nem tudunk igazán jó korszerű formákat megépíteni" némileg árnyaltabb lehessen.

A múlt erkölcsi sikereire ugyanis szükség van. A múlt erkölcsi értékei bizonyíthatóan betölthetnek szerepeket, de ezen szerepek egyike sem lehet abszolút és feltételek nélküli, de nem gátolhatják a jövőben sikeres erkölcsi építkezést. A kettő között valamiféle sajátos erkölcsi demokráciára van szükség. A szociológusok ma úgy látják, hogy nagy valószínűséggel a közeljövőben esedékes erkölcsi újjáépítés vagy az új korszakoknak, új társadalmi helyzeteknek megfelelő erkölcsi építés alapvetően két síkon zajlik. Egyfelől a nyilvános erkölcsi diskurzusok valószínűsíthetően szaporodni fognak, tematikájukban, igényességükben mélyülni fognak, ezzel kapcsolatban a hozzáértés, a kompetencia is valószínűleg elmélyül. Ugyanakkor ezekben a diskurzusokban egyre mélyebb összefüggései tárulnak fel az adott korszak hadviselésében, a haderő kondíciói, keretei kialakításában valamilyen részt vállaló logokrácia, technokrácia, demokrácia és bürokrácia érdekeinek és illetékességük elismerésének. Ezek a nagy társadalomszerező rendszerek a közöttük létrehozható kooperáció magas szintjén eredményesen tarthatják újfajta egyensúlyban egymást, és ebben az esetben egy újfajta erkölcsi egyensúly is előállhat, s ez esetben beszélhetünk remélhetően az erkölcsi békés egymás mellett élésről.

PERJÉS GÉZA

A KATONA BECSÜLETE

Hogyan látták a katona becsületét régen?

Ezt írja Zrínyi Miklós a Vitéz Hadnagy 1. discursusában: „Nagy dolog, hogy az egész mesterségek között... legtündöklőbb, legbecsületesebb a vitézség... ki ezen világon vitézebb, az legyen becsületesebb is az emberek között." A 45. aphorismában pedig így kiált fel: „Talán az vitézség nem tisztesség, talán nem becsület?"[1]

A Miksa császár által 1508-ban kiadott artikulus levél „becsületes és jogtisztelő katonákat" említ, akiknek tisztelniük kell a hadsereg „becsületéről híres szokásait". Az 1570-es „Reuter-Bestallung" „erényességet, egyenességet és becsületet" kíván meg a katonáktól, és előírja, hogy a dezertálókat becsületük eltörlésével és halállal büntessék. Az 1672-ben kiadott artikulus levél előírja, hogy az őrszolgálatban leittasodott katonát „becsületének elvesztésével csapják ki a seregből".[2]

Bocskai hadiszabályzata elrendeli, hogy a szökött katona „tisztességét és fejét veszítse."[3]

A nagy konzervatív gondolkozó, Burke, elszörnyedve szemlélte a francia hadsereg felbomlását a forradalom első éveiben. Idézi a francia hadügyminiszter jelentését, melyben arról panaszkodik, hogy lehetetlen megfékezni a katonákat, akik pedig addig „becsületesek és hűek voltak, és akikkel ötven éven át, mint barát és bajtárs éltem együtt". Mint Burke megjegyzi, számára a katonák eltávolodása a hűség és becsület régi elveitől teljességgel elfogadhatatlan.[4]

Clausewitz nagy művében több fejezetet szentel a morális erőknek, és ezek között kiemelkedő szerepet tulajdonít a becsületnek. A harci géniuszról írt fejezetben ezt olvashatjuk: „Mindazon nagyszerű érzelmekből, melyek a harc forgatagában az ember lelkét eltöltik... egyik sem olyan erős és állandó, mint a dicsőség és a becsület iránti vágy." Majd, amikor azt mérlegeli, hogy milyen lelki alkat szükséges a katonai vezetéshez, ezt írja: „inkább a hidegen számító, mint a forrófejű az, akire háborúban rábízzuk gyermekeink sorsát, hazánk becsületét és biztonságát." Más helyen pedig a „fegyverbecsületről" ír.[5]

Görgey ezt írja visszaemlékezéseiben: „A csatában két ellentétes erő befolyásolja a katona magatartását. Előrehajtja a becsületérzés, a hazafias magatartás, talán a félelem is a büntetéstől..."[6]

---

[1] Zrínyi Miklós összes művei. I. k. (Sajtó alá rendezte *Klaniczay Tibor.*) Budapest, 1958. 435. és 501. o.

[2] *Lünig, J. Chr.:* Corpus Juris Militaris des Heil. Röm. Reichs. Leipzig, 1723. 2., 9., 11. o.

[3] *Győrffy L.:* A katonai büntetőjog bölcseleti és oknyomozó története. Budapest, 1925. 7. o.

[4] *Burke, E.:* Reflections on the French Revolution and Other Essays. London–Torontó, 1910. 208. o. – A VXIII. századi Franciaországban a „harcosok rendjét a becsület rendjének" tekintették, Soldat oder der Kriegsstand als der Stand der Ehre betrachtet. Fordítás franciából. Fraktfurt a M. 1744.

[5] *Clausewitz, Karl:* Vom Kriege. 18. Aufl. Bonn, 1972. 239., 252., 362. o.

[6] *Görgey Artúr:* Életem és működésem 1848-ban és 1849-ben. (*Görgey István* fordítását átdolgozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Katona Tamás.*) I–II. k. Budapest, 1988. I. k. 207. o.

1848 novemberében Görgey tiltakozik a Honvédelmi Bizottmánynál, mert nemzetőröket osztanak be hozzá, akik, mint írja, „derék, bátor serege becsületét" kockáztatják. Lehet, hogy egy egész hadsereg megveretvén visszavonulni kényszerül, de „ha egyetlen egy osztálya gyáván megszalad, anélkül, hogy az ellenségét csak meg is látná, az egész hadsereg becsülete van beszennyezve".[7]

1849 júniusában, amikor az orosz főerők beavatkozása a szabadságharcba nyilvánvalóvá vált, magyar részről két stratégiai elgondolás merült fel. Az egyik szerint az erőket Szeged környékén kell összevonni, és ott venni fel a harcot az egyesült osztrák–orosz erőkkel, a másik szerint – és ezt képviselte Görgey –, a honvédség zöme támadjon nyugati irányba a Haynau vezette osztrák fősereg ellen, míg kisebb részek igyekezzenek feltartóztatni a Kárpátokon át, észak-keletről beözönlő orosz hadakat.

Mint visszaemlékezésiből tudjuk, Görgey ebben az időben már biztos volt benne, hogy az irtózatos túlerővel szemben a szabadságharc elbukott, és, mint írja, a támadást csak azért javasolta, „mert attól egyedüli még megmenthető dolog – a nemzet becsülete függött". Más helyen pedig ezt olvashatjuk: „Erre az elhatározásra pedig a kötelességérzet indított, hogy Magyarország becsületét meg kell óvni; meg kell akadályozni azt, hogy bukásunk dicstelen legyen... a főhadsereg szem előtt tartván kötelességét, melynek igaza mellett fegyvert fogott, önnön becsületének tartozik azzal, hogy csak a végső ellenállás után hátrál meg az osztrákok elől."[8] Mint írja, a támadással mindent meg lehet nyerni, de mindent el is lehet veszíteni – „a fegyverbecsületet kivéve; ezt egyszer s mindenkorra megőrizzük, és a fegyverek becsülete, melyeknek élén egy egész nemzet ügye nyugszik, magának a nemzetnek a becsülete."[9]

Görgeyvel egyezően vélekedett a katona becsületéről kortársa, a francia Alfred de Vigny. A napóleoni időket követően Vigny húsz évig katonáskodott és hasonlóan, mint Görgey, megunva a csapatszolgálat egyhangúságát, kilépett a hadseregből. De ugyanúgy, mint Görgey, ő is emelkedett hangon, mély meggyőződéssel írt a katonai becsületről, sőt mondhatni ez a központi témája az 1835-ben megjelent: „A katonai szolgálat szolgasága és nagysága" című könyvének.

Így zárja a gondolatait az utolsó fejezetben: „Úgy tűnik számomra, hogy az a hit, ami mind a mai napig megmaradt a hadseregben, és ami szuverén módon kormányozza, nem más, mint a BECSÜLET... A becsület szó, mely a politika magas intézői számára gyakran üres kijelentés, a katona számára iszonyatos valósággá válik; azt, amit az egyik könnyedén vagy éppen hitszegően mond ki, a másik vérével írja a csatamező porába, és ez az, amiért mindenkinek, mindenek felett tisztelnie kell."[10]

Idézzük még vitéz Szombathelyi Ferencnek, ennek a nagy katonának a gondolatait a katona becsületéről. Mint a vezérkar főnöke, drámai hangú, mély hazaszeretetről és hivatástudatról tanúskodó előadásban foglalta össze gondolatait a hadászati és harcászati vezetésről. A hadászati vezetéssel kapcsolatban írja: „A valóságot szolgáljuk. A valóság pedig az, hogy ott állunk tíz-, húsz- vagy harmincezer magyar harcossal, akiknek élete és

---

[7] *Görgey Artúr:* Életem és működésem 1848-ban és 1849-ben. i. m. I. k. 240. o.

[8] Uo. 193., 201., 202. o.

[9] Uo. 239. o.

[10] *DeVigny, Alfred:* Servitude et Grandeur Militaires. Paris–London, é. n.. 276., 277., 280. o.

becsülete ránk van bízva. Feladat előtt állunk egyedül a vezéri magaslaton, amely rideg, kietlen és elhagyatott, mert oda elméletek... nem érhetnek fel."[11]

Végül meg kell említenünk, hogy az amerikai hadseregben az egyik legnagyobb kitüntetés a Medal of Honor, tehát a becsületérem. Mint az alapító oklevélben olvasható, a kitüntetés „a kötelességen túlmenő, a katona életének kockáztatásával járó, nyilvánvaló bátorságért és rettenthetetlenségért..." adományozható, függetlenül a rendfokozattól és beosztástól.[12]

Bár, mint látjuk, a katonai becsületről sokat írtak, de magát a fogalmat nem definiálták, legalábbis én ilyennel nem találkoztam. Nem jutunk közelebb a meghatározásban akkor sem, ha a becsületnek az Értelmező Szótárban megadott meghatározásából indulunk ki: „A becsület a társadalom erkölcsi eszményeinek megfelelő magatartás, mint követelmény."[13] Van ugyanis „betyárbecsület" is, aminél „erkölcsi eszményről" nem igen lehet beszélni, viszont kétségtelen ugyanolyan erős parancs, mint az általános becsület, sőt erősebb, mert megszegése a maffiózók törvényei szerint halálbüntetéssel jár.

A becsületes magatartást tehát nem pusztán „erkölcsi eszmények" váltják ki, hanem bizonyos kényszer is, amit a közösség céljai megvalósításáért és működésének biztosításáért tagjaival szemben alkalmaz. A kényszer lehet formális, tehát jogszabályban rögzített szankció és informális, azaz erkölcsi elítélés, megvetés.

A közpénzek elsikkasztásában tetten ért tisztviselőt, a hanyag orvost, a lelkiismeretlen pedagógust megbüntetik, de emellett a közösség is megvetéssel sújtja. Másik oldalról viszont a feladatát lelkiismeretesen végző tisztviselőt, orvost és pedagógust „becsületesnek" mondják. A becsület tehát egyszerre jelenti a közösségben betöltött szereppel járó feladatok pontos, lelkiismeretes végrehajtását, a közösségi érdekek érvényesítését, az önzetlenséget és a kölcsönös segítést.

A katonai közösség, a hadsereg becsületfogalma ugyanezeket az elemeket foglalja magában, a különbség „csak" annyi, hogy háborúban becsületesnek lenni jóval nehezebb, mint békés viszonyok között. Ez a háború különleges légköréből következik, melynek elemeit, máig tartó érvénnyel így határozta meg Clausewitz: a veszély, a testi és lelki fáradtság, a bizonytalanság és a véletlen által előidézett, a hadsereg működését megnehezítő súrlódás.[14]

A katonának, hogy feladatát elvégezhesse, szembe kell néznie a halállal és le kell győznie az ólomsúllyal ránehezedő fáradtságot; döntéseit fokozott bizonytalanságban kell meghoznia, hiszen az ellenség helyzetét és szándékát soha nem ismerheti pontosan, de a harc forgatagában sokszor még saját csapatai helyzetével sincs tisztában; végül: lépten-nyomon olyan, az ellenség akciói, az időjárás, a terep és emberi mulasztások által előidézett váratlan eseményekkel, a katonai gépezet súrlódásaival találja magát szembe, melyek a számításokat, a terveket felborítják.

---

[11] *Vitéz Szombathelyi Ferenc:* A m. kir. honvéd vezérkar főnökének előadása a vezetésről. 1942. XII. 14–15-i tábornoki és vezérkari megbeszélés. 28., 29. o. *Perjés Géza:* Hivatástudat és szakmaiság vitéz Szombathelyi Ferencnél. *Hadtudomány,* 1994. 4. sz. 111. o.

[12] A Complete Guide to United States Military Medals 1939 to Present. (By *F., C. Foster* and *L., H. Borts.*) 5th Edition. Washington, 2000. 53. o.

[13] Magyar Értelmező Szótár. Budapest, 1972. „Becsület" címszó.

[14] *Clausewitz:* i. m. 263–265. o.

Mindezeket a nehézségeket a hadsereg, a civil közösségekkel azonos módon, formális és informális kényszerítéssel igyekszik elkerülni, vagy legalábbis enyhíteni. Mivel óriási a tét, a formális kényszer, a szankció igen szigorú, akár a halálbüntetés is lehet.

Az informális kényszer, mint láttuk, a katona becsületérzésére történő hivatkozás, de itt a nevelés mellett rendkívüli fontossága van azon szociológiai, csoportdinamikai folyamatoknak, melyek során spontán alakul ki a katona becsületérzésére, az az erős morális parancs, mely a feladat elvégzésére és társainak megsegítésére, még élete kockáztatása árán is ösztönzi a katonát.

A katonabecsület állítólagos korszerűtlensége

A katonabecsület, a katonai erények, a kötelességteljesítés, a bátorság, a fegyelmezettség, a hűség, a bajtársiasság és az önfeláldozás gyűjtő fogalma. A katonai erények tisztelete soha nem volt általános. Története során a liberalizmus mindig is elutasította az állandó hadseregek katonai erényeit, és legfeljebb a milíciát tartotta olyan katonai szervezetnek, melyben ezek az erények virágozhatnak. 1784-ben, az amerikai függetlenségi háború befejezésével ezzel az indokkal oszlatják fel a hadsereget: „Béke idején az állandó hadseregek összeegyeztethetetlenek a köztársasági kormányok elveivel, veszélyeztetik egy szabad nép szabadságjogait, és általában a zsarnokság létrehozására szolgáló gépezetté alakítják őket."[15]

A liberálisok által állandóan napirenden tartott kérdés: ne a polgárságot militarizálják, hanem a hadsereget polgárosítsák. Rotteck, freiburgi professzor ilyeneket ír „Az állandó hadsereg és a milícia" című, 1836-ban megjelent könyvében: a katonai szolgálat erkölcstelen munkakerülővé változtatja a fiatalokat, akik leszerelésük után veszélyt jelentenek a társadalomra. „Azonosulnak a katonai becsületfogalommal, pedig az nem más, mint erkölcstelenség, durvaság, polgárellenesség és rabszolgaszellem."[16]

A katonai irodalomban sokat idézik Alfred Vagts professzornak a militarizmusról írt könyvét, sajnos kellő kritika nélkül.[17] A szerző olvasottsága a katonai irodalomban ugyan óriási, de maga a szakma idegen tőle, sőt liberális elfogultsággal nyúl katonai kérdésekhez. Könyve egyik fejezetének ez a címe: „A becsület és egyéb feudális örökségek a hadseregben." Erős marxista beütéssel, a katonai becsületet a nemesi tiszti osztály előjogait védő, hazug csinálmánynak mondja, és szerinte a „nemesi csoportszolidaritás a tiszti kasztot önhatalmú testületté változtatta és kivonta a civil ellenőrzés alól." Szerinte a becsületfogalom már azért is képtelenség, „mert előtérbe helyezi a jellemet, ezt az objektíve mérhetetlen minőséget."[18]

Két baj van ezzel az állítással. Az egyik az, hogy mint láttuk, a katonai becsület nem csak a tisztikarra vonatkozott. De az is tévedés, hogy a becsület fogalma mesterséges ér-

---

[15] *Huntigton, S., R.:* A katona és az állam. – A civil és a katonai szféra viszonyának elmélete és politikája. (Ford. *Félix Pál.*) Budapest, 1994. 141. o.

[16] Idézi *Ritter, G.:* Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem der „Militarismus" in Deutschland. I–IV. k. München, 1954–1970. I. k. 132. o.

[17] *Vagts, A.:* A History of Militarism. Civilian and Military. Revised Edition. New York, 1959.

[18] Uo. 66. és 171. o.

dekvédő csinálmány lenne. Láttuk, szociológiai csoportmechanizmusok hozzák létre a katona védelme, a csoport működése és harckészségének megőrzése érdekében.

Vagts-ra támaszkodik Müller német kutató, amikor a Hitler elleni merényletben részt vett tisztekről lekicsinylően ezt írja: „Valami olyasmi motiválta őket, amit becsületnek neveznek, azaz egy múltbeli, régen túlhaladott dolog."[19]

Ugyanennek a kötetnek egy másik szerzője elmarasztalja Weygand és Pétain tábornokokat, amiért az 1940. évi francia vereséget követően a reményt vesztett francia nép felrázására a közösségi érdekeket, a rendet, a fegyelmet és a becsületet hangsúlyozták. Erre jegyzi meg a szerző: „Olyan fogalmak ezek, amelyek elutasítják a liberális köztársaság értékeit, és visszakanyarodást jelentenek preindusztrális értékekhez."[20]

A katonai erények tagadásában a liberalizmus elveitől nem függetlenül, mindenesetre annál a lényegesen erősebben hat az utóbbi fél évszázadban végbemenő társadalmi változásokkal feltartóztathatatlanul együtt járó értékváltozás, melyben a közösségi értékek helyébe az individualista értékek lépnek.

A kutatók egy része, a liberális gondolkozókat meghaladóan, nem lát más megoldást, mint a hadsereg teljes civilesítését. Az a civil értékrend azonban, amihez a liberálisok a katonaság értékrendjét gondolták igazítani, alapvetően más volt, mint ami napjainkban eluralkodóban van a nyugati világban, hiszen a kötelességteljesítés, a megbízhatóság, a becsület, a polgárság értékrendjéből sem hiányzott.

Haltiner svájci kutató tanulmányában részletesen elemzi azokat a társadalmi változásokat, amelyek kimondott válságot idéztek elő a hadseregben, és kiindulva abból, hogy a technika fejlődése következtében a hadseregek szervezete és működése hasonlóvá vált vállalatokéhoz, a katonai szakma pedig „olyan foglalkozássá vált, mint a többi", azaz nem különbözik a vasutasétól vagy postásétól, feleslegesnek, sőt károsnak tartja a tradicionális katonai hivatástudatot is.[21]

A probléma azonban, amivel Haltiner és a vele egy véleményen állók nem számolnak, az, hogy a társadalom ugyan megváltozott, de a háború megmaradt annak a pusztító, brutális, kegyetlen emberi tevékenységnek, ami a történelem folyamán mindig is volt. Ezt figyelmen kívül hagyni csak úgy lehet, ha valaki nem ismeri a katonai szakmát, a háborút és a hadtörténetet. Arra nézve, hogy ezek hiányos ismerete milyen tévedésekhez vezet, néhány példát hozunk fel.

A német Bundeswehr Vezetési Akadémiájának tudományos igazgatója, támaszkodva a Bundeswehr megszervezésében fontos szerepet vállaló Baudissen, volt Wehrmacht tiszt koncepciójára, kijelenti, hogy a béke megőrzése a cél, ezért a „béke, komoly eset."[22]

---

[19] *Müller, Kl. J.:* Military and Diplomacy in France and Germany in the Interwar Period. In: The Military in Politics and in Society in France and Germany in the Twentieth Century. (Ed. by *Kl. J. Müller.*) Oxford, 1995.

[20] *Hansen, E., W:* The Military and the Military – Political Breakdown in Germany 1918 and France 1940. 100., 106. o. Megjelent az előbb idézett kötetben.

[21] *Haltiner, K.:* Europas Streitkräfte im Umbruch – Trends, Probleme, Fragen. Beilage zur Allgemeine Schweizerische Militärzeitung. No. 11. 1993.

[22] *Vogt, W., R.:* Berufsbilder der Offiziziers im Widerstreit. In: Soldat ein Berufsbild im Wandel. Bonn, 1993. III. o. Haltiner és Vogt felfogásának bírálatát lásd Olyan foglalkozás, mint a többi? című tanulmányomban. In: A katonai felsőoktatás korszerűsítése. Budapest, 1995.

A hadseregnek alkalmazkodnia kell a társadalom értékeihez, ezért „a katonai hivatás katonai jellegét a minimumra kell csökkenteni."

Ebben nincs semmi különös, állítja Haltinerhez hasonlóan a szerző, hiszen a katonai szakma „olyan, mint a többi." Vogt professzor furcsán látja a katonaság működését, ugyanis az ipari üzemek módszerét javasolja a hadseregben alkalmazni, így a kooperációt, a team-munkát, civil tanácsadók bevonását, és a régi autoritárius vezetés helyébe a „kooperatív" és „participatív" vezetést ajánlja, valamint azt, hogy a vezető indokolja meg döntését.

A hadtörténelem azonban azt bizonyítja, hogy amióta hadseregek léteznek, működésük mindig személyek, egységek, fegyverek, fegyvernemek együttműködésére épült; a vezetés pedig mindig specialisták bevonásával végzett team-munka volt. Ami pedig a régi típusú autoritás megkérdőjelezését illeti, a háborúban mondhatni létkérdés az egyszemélyi döntést kimondó parancsnok autoritása. A döntés indoklását pedig a szigorúan megszabott parancstechnika tartalmazta, melyben a kapott feladattól egészen a megoldás mikéntjéig minden benne volt, ami a döntést indokolja.

A katonai szakmai ismeretek hiányára utal az is, hogy az egyes hadseregekben a civil felsőség utasítására bevezették az üzleti menedzsment módszerét és a menedzserképzést az effektivitás fokozására. Merőben új dolognak állítván be a módszert, teljesen szem elől tévesztették, hogy a nagy hadvezérek mindig kitűnő menedzserek is voltak; gondoljunk csak Cézárra, Zrínyire, Montecuccolira vagy Napóleonra. A tudományos meghatározás szerint a menedzsment nem más, mint „a szervezet forrásainak koordinációja a szervezet céljainak elérésére... Elemei a tervezés, a szervezés, a vezetés és az ellenőrzés."[23] Mindez kezdetektől meg volt a hadseregekben.

Azt, hogy harcászati és hadászati kérdésekben mennyire nem szorul a hadsereg civil tanácsra, bizonyítja, hogy a döntési folyamat fázisait – helyzetmegítélés, elhatározás, tervezés, elhatározás – a katonák már nagyon régen megkülönböztették, magát a döntést pedig hadijátékokban gyakorolták. Ezt utánozta le az üzleti világ „vállalkozói játék" (Unternehmenspiel, busines game) néven.[24]

És persze az sem közömbös, hogy a modern gazdasági életben oly fontos logisztika a görögöknél a stratégia és a taktika mellett hadvezetés harmadik ága volt, a bizánciak pedig már pontosan leírták lényegét.[25]

A menedzseri szemlélet és módszerek alkalmazása a harcászati, hadműveleti és hadászati vezetésben nem indokolt, sőt káros. Ez vált nyilvánvalóvá a vietnámi háborúban, de a mai német hadsereg gyakorlatában is.[26]

---

[23] *McNally, J., A.:* Management. In: International Military and Defense Encyclopedia. I–VI. k. New York, 1993. (A következőkben: IMDE.)

[24] *Gäfgen, G.:* Theorie der wirtschaftlichen Entscheidung. 3. Aufl. Tübingen, 1974. 85. o. Wörterbuch der Kybernetik. I–II. k. (Herausg. *von G. Klaus – H. Libscher.*) Frankfurt a. M., 1979. I. k. 211. o. – A kérdéssel foglalkozom Clausewitz és a háború praxeológiája című könyvemben. Budapest, 1988. 201. o.

[25] *Bourscheid:* Kaisers Leo des Philosophen Strategie und Tartik. I–IV. k. Wien, 1777–1780. – A kérdéssel Élelemellátás, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti kétszáz esztendőben című tanulmányomban foglalkoztam. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1963. 1. sz.

[26] *Savage, A., G. – Savage, P., L.:* Crisis in Command. Mismanagement in the Army. New York, 1978. – *Oetting, D., W.:* Motivation und Gefechtswert. Von Verhalten des Soldaten im Kriege. Frankfurt a. M., 1978.

A katona becsülete érintetlen maradt
(A szociológiai bizonyítás)

Azt, hogy milyen döntő szerepe van a háborúban az erkölcsi tényezőknek, a katonák mindig is tudták. Ez a tudás katonai szabályzatokban, törvényekben, katonák háborús visszaemlékezéseiben fejeződött ki, így ebben a tudásban pusztán a katonák szűk köre osztozott. Ugyanakkor ez a tudásanyag lényegében véve csak kijelentésekre szorítkozott, egyfajta, a jó katona tulajdonságait felsoroló „erénykatalógus" volt, de egyáltalán nem tartalmazta, a tudományok adott fejlettségi fokán nem is tartalmazhatta azt, hogy milyen lélektani és szociológiai folyamatok és törvényszerűségek nyomán alakul ki a katonák között a bajtársiasság, a segítőkészség, az önfeláldozás – tehát a becsületesség.

Már sokkal érzékelhetőbbé tették ezeket a jelenségeket, az emberi lélek rezdüléseit figyelő és a társas kapcsolatokkal, valamint a közösségi élménnyel szemben érzékeny katonaköltők, háborút járt regényírók és riporterek. Zrínyit, Tolsztojt, Remarque-ot vagy Mailert olvasva bárki átélheti a háborúnak Clausewitz által rajzolt különleges légkörét, és fogalmat alkothat a félelemérzetről, a háborús fáradalmakról, melyek leküzdésében oly döntő szerepük van az erkölcsi erőknek.[27]

Az olvasóközönséghez szóló irodalmi alkotások azonban esetlegesek, nem rendszeresek, és ha az írók intuíciójukkal rá is éreztek a jelenségek lényegére, a tudományos eszközök hiánya miatt bizonyító erejük nem volt teljes. Ez változott meg a két világháború között, amikor is a lélektan, a szociológia, a stressz-kutatás és a matematikai statisztika gyors fejlődése nyomán összeállt az objektív vizsgálatnak az az eszköztára, mellyel lehetségessé vált a morális tényezők működésének és hatásának vizsgálata a háborúban. E tudományos eredmények tették lehetővé a második világháborúban, majd azt követően a koreai, a vietnami, az arab–izraeli, a falklandi és az öböl-háborúban végzett lélektani és szociológiai vizsgálatokat.[28]

Nincs terünk rá, hogy a megjelölt művek mindegyikével foglalkozzunk, ezért csak az American Soldier eredményeire vetünk futó pillantást. A mű, a második világháborúban az amerikai hadvezetés megbízásából készült szociológiai felvétel eredményeit ismerteti. A felvétel témaköréről a könyv fejezetei tájékoztatnak: „Magatartás harc előtt és harcban"; „A harc jellegzetessége a szárazföldi csapatoknál"; „A harc közben fellépő félelem kontrolljának problémái"; „A szárazföldi harci alakulatok magatartása"; „A légierők harci repülőinek morális magatartása"; „Psychoneurotikus szimptómák a hadseregnél".

A vizsgálat interjú útján készült, természetesen nem a tűzvonalban, hanem a tényleges harcot megelőzően vagy követően. A kérdéseket úgy fogalmazták meg a felvétel készítői, hogy a válaszokból következni lehessen a katonák lelki és fizikai állapotára harc előtt, harc közben és a harc után. Ehhez szellemes kisegítésekkel éltek. Így például a fé-

---

[27] *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. 2. kiad. Budapest, 2002.; *Uő.:* Norman Mailer katonai szakértelme és dilemmája. (A hadsereg és az értelmiség vitája). *Kortárs,* 1970. 2. sz.

[28] A második világháború amerikai vizsgálatok: *Stouffer, S., A. – Lumsdaine, A., A.:* The American Soldier. Vol. II.: Combat and its Aftermath. Princeton, New Yersey 1949.; *Janowitz, M. – Shils, A.:* Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II. Public Opinion Quarterly, XII. 1958. – Későbbi vizsgálatok: *Henderson, Wm., D.:* Cohesion. The Human Element in Combat. (Introduction by., *C. Moskos.*) Washington, DC. 1985; *Donhouye, K., S. – Wong, L.:* Leadership. In: IMDE; *Dupuy, Tr., N.:* Combat Effectinewess. In: IMDE; *Gal, R.:* Unit Cohesion. In: IMDE; *Keller, A.:* Combat Motivation. In: IMDE; *Oetting:* i. m.

lelmi reakció mérésére a heves szívveréstől, a hidegverítéken át egészen a hányásig, a becsinálásig és bevizelésig, tíz félelmi szimptómát különböztettek meg, és arról kérdezték a katonákat, hogy a harc súlyosságától függően, hány szimptóma mutatkozott náluk. A válaszokat azután statisztikai módszerekkel elemezve, határozott összefüggést találtak a félelmi szimptómák száma és intenzitása, valamint a harc súlyossága között. Nem reprezentatív, hanem teljes körű felvételeket készítettek teljes zászlóalj-, ezred-, sőt hadosztályokkal úgy, hogy az esetszám akár több tízezer is lehetett.

A felvétel eredményei teljes mértékben igazolták a hadseregnek a szabályzatokban rögzült több tízezer éves tapasztalatát és a háborút járt írók szubjektív benyomásait: a hadsereg szociológiai légköre hatalmas lelki támaszt ad a háborúban jelentkező stresszhatások elviselésére, és az a bizonyos, a fegyelmet, a bátorságot, az önfeláldozást és becsületet magába foglaló katonai „erénykatalógus" nem üres, kincstári szólamok együttese, hanem igen erős, a gyakorlatban bevált és elméletileg igazolt motiváló, sőt életmentő, megtartó erőt fejez ki.

Nincs rá lehetőségünk, hogy a vizsgálat eredményeit ismertessük, kérdésfeltevésünkből következően azonban a katonai becsületérzés két példáját meg kell említenünk. Egyik az, hogy a szociológusok igen sok esetben tapasztalták, hogy kórházban, szabadságon vagy más okból a harcban álló csapatoktól távol lévő katonák nem tartották becsületesnek, sőt lelkiismeret furdalást éreztek, hogy nem osztoznak bajtársaik sorsában. Sőt még az is előfordult, hogy a sebesülésből felgyógyult, egészségügyi szabadságra bocsátott katona visszaszökött harcoló egységéhez.[29]

Egyik nagyon érdekes és jellemző eredménye volt a vizsgálatnak, hogy a katonák 60–80 százaléka nem tulajdonított túlságosan nagy jelentőséget önmagában a fegyelmi vétségekért vagy bűntettekért kiszabott büntetésnek, de ha azok „megbecstelenítő kicsapással" (dishonorable discharge) társultak, akkor azt nagyon súlyosnak ítélték. Emlékezzünk csak: a XVII. századi katona legsúlyosabb büntetése volt „fejének és becsületének elvesztése."[30]

Ha nem is foglalkozhatunk az American Soldier eredményeivel részletesen, azonban mindenképpen idekívánkozik ez a néhány, egyik oldalról a háború emberpróbáló légkörét, másik oldalról a hadseregnek a háborús terhelések elviselését lehetővé tevő szociológiai miliőjét bemutató passzusa: „Nem lehetne megérteni a katona magatartását a harcban, ha figyelmen kívül hagynók azt a nyilvánvaló tényt, hogy a küzdelmet olyan hadseregek vívják meg, melyek komplex társadalmi szervezettel és a dolgok elvégzésének, értelmezésének és értékelésének előírt szabályaival vonulnak a háborúba...

A hadsereg merev és összetett hierarchikus szervezetével és a hozzá tartozó formális szabályokkal válaszol elsősorban a stresszre és a harc zűrzavarára. A katona nem egyedi atom a harcban, hanem integráns része egy nagy, fegyelemre és koordinációra alapozott rendszernek. A parancsnoki lánc úgy van megalkotva, hogy szigorú büntetéseket szabhat

---

[29] Ilyen esetek a német hadseregben is előfordultak. A II. világháborúban ezredparancsnoki beosztásban szolgáló Albert Frey írja visszaemlékezéseiben egy hadnagyról: „Alig, hogy sebesülése után összefoltozták egy tábori kórházban, századához dezertált!" Ugyanígy viselkedett egy zászlóaljparancsnok is. *Frey, A.:* Ich vollte die Freiheit. Erinnerungen des Kommandeurs des 1. Panzerregiments der ahemaligen Waffen – SS. Osnabrück, 1990. 199. és 339. o.

[30] American Soldier 137. és 115. o.

ki. A katonák a harcot feszesen szervezett csoportokban vívják és a társadalom által szentesített büntetésnek tartják meg ezekben a csoportokban. A szankciókban bennfoglaltatik a halálbüntetés is, bár szinte soha nem élnek vele. Az egyént tehát egyszerre vezeti, támogatja és kényszeríti a szervezet a harcban...

Annyira szükség van a harcban a koordinált magatartásra és oly nehéz azt megvalósítani, hogy a hadsereg olyan magatartási formákkal és érzelmekkel támogatott szervezeti struktúrát hoz létre, mely biztosítja a parancsok azonnali és pontos végrehajtását. Ez az értelme több olyan dolognak, ami ellen a katonák sokszor lázadoznak. Nem kétséges mindazonáltal, hogy döntően fontos azoknak a műveleteknek mechanikus, szinte automatikus végrehajtása, melyeket a kiképzés alapoz meg... A harc forgatagában, melyben minden cselekvés problematikus és veszélyes, az egyén ítélőképességének pedig óriási nehézségek között kell működnie, a tény, hogy az ember tudja, hogy kitől várhat irányítást és parancsot, és hogy ez a parancs rövid időn belül el is érkezik, továbbá, hogy a viselkedés lehetséges formáit a szabályok szűk korlátok közé szorítják – nos, ez egyike a legfontosabb meghatározói a harci magatartásnak."[31]

Milyen jó lenne, ha azok, akik a tradicionális katonai erények, a bátorság, az engedelmesség, a hűség és az önfeláldozás, azaz a katonai becsület korszerűtlenségét hirdetve sürgetik a hadseregek polgáriasodását, elgondolkoznának a leírtakon. Akkor talán belátnák, hogy amit ők humánus, ideológiai és emberjogi szempontokra hivatkozva meg akarnak valósítani, az a háborúban a legnagyobb lelki támasztól, sőt a túlélés esélyétől fosztja meg a katonát!

Végül idézzük az első világháború poklát túlélni segítő katonabecsület és bajtársiasság leírását Remarque művéből: „A legfontosabb azonban, hogy (a kiképzés során) föléébredt bennünk valami szilárd, gyakorlati érzéke az összetartozásnak s ez aztán a harctéren fokozódott a legjobbá, amit a háború megteremtett: a bajtársi érzéssé."

Majd leírja, amikor veszélyes helyzetbe kerülve, meghallja a segítségére érkező bajtársai hangját: „Egyszerre valami szokatlan melegség árad át rajtam. Ezek a hangok... egyszerre kirántanak a halálfélelem szörnyű magányából... Ezek a hangok többet jelentenek az életemnél, többet az anyai szeretetnél és a félelemnél; – a legerősebb, a legoltalmazóbb dolog ez, ami a világon van: a bajtársaim hangja.

Nem vagyok többé egy darab remegő élet, egyedül a sötétségben – hozzájuk tartozom és ők én hozzám, ugyanaz a félelem, ugyanaz az élet van bennük, egyszerűen és a súlyosan köt össze valami bennünket."[32]

---

[31] American Soldier 143. o.

[32] *Remarque, E., M.:* Nyugaton a helyzet változatlan. (Ford. Benedek Marcell.) 4. kiad. Budapest, 1929. 25. és 179–180. o.

HERMANN RÓBERT

EGY KIS IGAZÍTÁS, AVAGY HOGYAN NE VISELKEDJÜNK HÖLGYTÁRSASÁGBAN?

Tiszafüred település nevét hallva, az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc iránt érdeklődőknek azonnal az 1849. március 3–5. közötti események, Dembinski leváltása, Görgei ideiglenes fővezéri kinevezése, s a Kossuth és Mészáros Lázár által a fővezérváltással kapcsolatban végrehajtott vizsgálat jut az eszébe. Ha azonban a kutató az ezzel kapcsolatos levéltári anyagra kíváncsi, igencsak csalódni fog. A fővezérváltás körülményeiről alig egy tucat irat maradt fenn.[1] Ugyanakkor a település neve rendszeresen előfordul a szabadságharc iratanyagában – noha általában kevésbé fontos ügyek kapcsán.

Tiszafüred 1848–49-ben Heves és Külső-Szolnok vármegyéhez tartozott, lakosainak száma 5 000 fő körül járt. A település fontosságát az adta, hogy Tokaj és Szolnok között itt volt a legfontosabb tiszai átkelő, amelyen át viszonylag gyorsan el lehetett érni a gyöngyös-hatvani országutat. 1849 januárjától kisebb-nagyobb honvéd különítmények szállták meg a települést, s az átellenben lévő Poroszló községet, működött itt térparancsnokság, sőt, 1849. február 10-étől április végéig Heves és Külső-Szolnok vármegye székhelye is itt volt.[2]

A településen a térparancsnoki tisztet 1849. január elejétől március 25-éig Tóth János százados, őt követően – Vetter Antal altábornagy, fővezér rendeletére – Somogyi József, a 60. honvédzászlóalj századosa töltötte be.[3] Vetter a kinevező rendeletben arra utasította Somogyit, hogy „a térparancsnoksághoz tartozó minden felügyeletet a fentebb kitett naptól által vegye, és legpontosabban hivatalának szigorú felelősség terhe alatt" feleljen meg.[4] Somogyi – amennyire ez a fennmaradt iratanyagból megállapítható – eleget tett a megbízatásnak. Rendszeresen küldte jelentéseit a hadügyminisztériumnak, s folyamatosan tartotta a kapcsolatot Repetzky Ferenccel, Heves és Külső-Szolnok vármegye kormánybiztosával is. Így nyilván maga is megdöbbent, amikor Mészáros Lázár hadügyminiszter 1849. április 3-án a következő dörgedelmes leiratot juttatta el a tiszafüredi térparancsnoksághoz:

„Biztos részről értesültem, miszerint egyik a térparancsnoksági személyzettől az egy tiszttől igen is megkívánható míveltségről levetkezve [sic!], *magáról annyira megfeledkezett, hogy nem általlotta egy nő jelenlétében szeméremtestét is kihúzni.*

---

[1] Az ügyre – eltérő megközelítésben – l. *Borus József:* Tiszafüred – és a hozzá vezető út. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1974/2. 197-229. o.; *Borus József:* Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Budapest, 1975. 303-328. o.; *Hermann Róbert:* A tiszafüredi fővezérváltás. In: Tiszafüredi tanulmányok 4. Fejezetek az 1848-49-es szabadságharc tiszafüredi eseményeiből. (Szerk. *Füvessy Anikó*) Szolnok, 2000. 31-104. o.

[2] Tiszafüred 1848-49-es történetére l. *Borus József:* Tiszafüred a szabadságharcban. In: Tiszafüredi tanulmányok 4. Fejezetek az 1848-49-es szabadságharc tiszafüredi eseményeiből. (Szerk. *Füvessy Anikó*) Szolnok, 2000. 5-30 o.

[3] Tóth életrajzát l. *Bona Gábor:* Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. (A továbbiakban *Bona Gábor,* 1988.) 612. o. Somogyi életrajzát l. uo. 548. o.

[4] Hadtörténelmi Levéltár. (A továbbiakban HL) Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai. (A továbbiakban 1848-49.) 16/554. Korrespondenzen vom Armee Oberkommandanten an die unterstehenden Kommandanten. No. 133. (A továbbiakban Vetter lev. könyv.)

Felszóllítom ennek folytán a legkomolyabban a térparancsnokságot, miszerint nekem ezen gyalázatos tettről rögtön felvilágosítást terjesszen fel, minthogy én azon durva, míveletlen tisztet a hadseregben tűrni nem fogom, és őt gyalázattal fogom a hadsereg létszámából kitörültetni.

A térparancsnokság saját érdekében áll ezen piszoktól magát körülményes felterjesztés által kimenteni."[5]

Az ügy már első pillantásra is döbbenetes lehetett, nem csoda tehát, hogy Somogyi szinte postafordultával, április 6-án válaszolt. Válaszában tudatta, hogy március 29-ig segédjével, Riesenberger Alajos őrmesterrel ketten alkották a személyzetet, s akkor a munkák halmozása miatt Tóth Gusztáv tizedest kérte segédül, „kik hogy ezen gyalázatos tettem [!] el nem követték, jámbor magokviseletök miatt meggyőződve vagyok. Különben Tiszafüreden több mozgó térparancsnokok is léteztek, s azon illetlen kihágás lehetséges, nállok történhetett, mivel hadügyminiszter úr is ezen kihágást főtiszt által írja elkövetve lenni, nállam pedig a fent említett két altiszten kívül irodámban semmiféle főtiszt nem működött."[6]

A hadügyminisztérium már másnap válaszolt a jelentésre. A szintén az Elnöki Osztály által kiadmányozott irat szerint „azon tiszt ellen, ki az akkori rendeletemben megnevezett botrányos és minden becsületes érzést kivetkezett tényt követte el, ki Lipcsei tiszai igazgató úr házában volt beszállásolva, és állítólag Karovinak neveztetik, a legszorosabb vizsgálatot elrendelni szigorú kötelességének ismerje, nekem ezen eljárásról azonnal jelentést tevén."[7] Kiderült tehát, hogy a hadügyminisztérium pontosan tudja, ki volt az illető személy. Ezek után Somogyinak is könnyebb dolga volt, mert maga elé idézte az említett tisztet, Karovi (vagy Karove) Antal századost, a Tiszafüreden helyőrségi szolgálatot ellátott s ott állomásozott szabolcsi 43. honvédzászlóalj ideiglenes parancsnokát, s felszólította, hogy igazolja magát.[8]

A szabolcsi kiállítású 43. honvédzászlóalj az elmúlt hetekben a problémás alakulatok közé tartozott. A zászlóalj parancsnoka, a délvidéki harcokban kitűnt Földváry Károly őrnagy és a tisztikar között megbomlott az összhang, a tisztek jelentős része távol volt az alakulattól, s Földváry hiába próbálta őket más alakulatok soraiból pótolni.[9] A zászlóaljat Vetter március 26-án Földváry Károly őrnagy parancsnoksága alatt Asbóth Lajos alezredes hadosztályához, Törökszentmiklósra rendelte.[10] Miután azonban Bobich János őr-

---

[5] Mészáros – tiszafüredi térparancsnokság, Debrecen, 1849. ápr. 3. Korponay János fogalmazványa. Magyar Országos Levéltár. (A továbbiakban MOL) H 75. Honvédelmi Minisztérium. Általános iratok. (A továbbiakban HM Ált.) 1849:8540/E. Másolat. Uo. HM Ált. 1849:16376.

[6] Somogyi József százados, térparancsnok – Mészáros, Tiszafüred, ápr. 6. No. 29. [E. 9014.] MOL HM Ált. 1849:18925. Riesenberger és Tóth Gusztáv életrajzát l. *Bona Gábor:* Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. III. kötet. P-Zs. Budapest, 1999. 42. és 359. o.

[7] HM Elnöki Osztály. – Tiszafüredi térparancsnokság. 1849. ápr. 7. [9014/E.] Tóth Bódog fogalmazványa. MOL HM Ált. 1849:18925. Másolat. Uo. 1849:16376.

[8] Karove életrajzát l. *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. szabadságharcban. 3., átdolgozott, javított és bővített kiadás. Budapest, 2000. 420. o. – A hivatalos iratokban Karoveként szerepel, ő maga azonban az ügy kapcsán keletkezett iratokban Karovinak írja magát.

[9] A zászlóalj történetére l. *Kedves Gyula:* A 43. honvédzászlóalj. In: Szabolcsi honvédek a szabadságharcban (1848-1849). (Szerk. *Bene János*) Nyíregyháza, 1998. 141-168. o., a tárgyalt időszakra a 159-162. o.

[10] Vetter – Asbóth Lajos, ill. Klapka György, Tiszafüred, 1849. márc. 26. HL 1848-49. 16/554. Vetter lev. könyv. No. 141-142.

nagy alezredesi kinevezése után Földváry átvette a 3. honvédzászlóalj parancsnokságát, az így megürült 43. honvédzászlóalji parancsnokságot Vetter március 27-én Karove Antalra, a 28. honvédzászlóalj századosára bízta, s egyben arra utasította a zászlóaljat, hogy helyőrségként maradjon Tiszafüreden, Karovét pedig, hogy foglalkozzon a zászlóaljnak átadott 485 újonc kiképzésével.[11] Karove március 28-án érkezett Tiszafüredre[12], de csak 30-án vette át a zászlóalj parancsnokságát. Az alakulat létszáma 390 fő volt, ehhez később 430, majd 180 újoncot kapott.[13]

Karove jól képzett, kiváló katonának számított. 1831 óta szolgált a cs. kir. hadseregben, a 37. (Máriássy) gyalogezred főhadnagya volt 1848-ban, s részt vett a perlaszi szerb tábor 1848. szeptember 2-i bevételében, majd decemberben a tomasováci sáncok bevételében. Október 1-jén nevezték ki a Debrecenben szervezett 28. honvédzászlóalj századosává, s ennek az alakulatnak a soraiban vett részt az 1849. január 19-i verseci ütközetben. Vetter nyilván még a Máriássy-gyalogezredből ismerte, hiszen 1848 nyarán és szeptemberében Vetter volt a zászlóalj parancsnoka.[14]

Somogyi jelentéséből kiderült, hogy Karove „azon minden illedelmet túlhágó" tényt „négy nőszemély jelenlétében" követte el Lipcsei Geda házánál. Jelentése szerint Szombathelyi János és Lipcsei Geda jelenlétében magához hivatta Karove századost, aki a következőképpen nyilatkozott: „Minthogy akkor igen zavaros fővel voltam, tisztán nem emlékezem, de rémlik előttem, mintha azon tettet csakugyan elkövettem volna."[15]

Karove azonban ezek után egy hosszú, írásbeli jelentésben próbálta igazolni a történteket.

43-ik honvédzászlóalj Parancsnoksága
A magyar hadügyminisztériumnak

T. Füred april 10-kén 1849. *Debrecenbe*

Alólírt folyó évi april 7-kén 9014/E. szám alatt a tisztelt hadügyminisztériumtól kibocsájtott rendelet folytán Somogyi Jósef tiszafüredi térparancsnok által nyilatkozatra hivatván fel, a kérdéses tárgyra nyilatkozatom a következő:

Folyó év március 28-kán T. Füredre érkezvén, helybeli lakos Lipcsei Gedeon házához szállásoltattam be, megérkeztem után azonnal orvosoltatásom után láttam, mert a katonai életbe könnyen megkapható venericus bajba szenvedtem, betegségem a folytonos utazás miatt súlyosbult, nem akarván mindazonáltal hivatalos kötelességeimet mulasztani, felöltöztem és szolgálatomat, habár érzékeny fájdalmak közt, teljesítettem.

---

[11] Vetter – Máriássy János, Tiszafüred, 1849. márc. 27. HL 1848-49. 16/554. Vetter lev. könyv. No. 162.

[12] L. alább közlött nyilatkozatát.

[13] MOL HM Ált. 163. doboz. Iktatatlan iratok. 1849. 317-318. f.

[14] Karovi Antal – HM, Tiszafüred, 1849. ápr. 13. MOL HM Ált. 1849:10120. A 37. gyalogezred 3. zászlóaljának történetére l. *Hegyesi Márton:* A Máriássy-zászlóalj 1848-49-ben. Nagyvárad, 1891. A 28. zászlóalj történetére l. *Hajagos József:* A 28. zászlóalj története. In: Szabolcsi honvédek a szabadságharcban (1848-1849). (Szerk. *Bene János*) Nyíregyháza, 1998. 93-140. o.

[15] Somogyi József százados, térparancsnok – Mészáros, Tiszafüred, ápr. 13. No. 60. [E. 10184.] MOL HM Ált. 1849:18925.

Ugyancsak március hó 31-ikén szobámban lévén, délbe az ebédhez ott terítettek, az asztalnál két idegen, közönségesen öltözött nő, kiknek sem nevét, sem állásukat nem tudom, helyet foglalt, az ebéd bevégezte után hosszabb időig az asztalnál ülvén, érintett bajom miatt szenvedő részemben iszonyú fájdalmak ostromoltak, úgyannyira, hogy észrevétlenül bal kezemmel az asztal alá nyúlni, s szenvedésemet enyhítendő, fájós részemet kedvezőbb helyzetbe tenni kényszerültem. Ezen mozdulatot azonban senki észre nem vevé, annál kevésbé valamelyik nő, mennyiben a nők az asztalnak homlokán ültek, én pedig a jobb oldalán foglaltam helyet.

Ennyiből áll az egész tény, mely nem jellemtelenség s elvetemültségből, hanem fájdalom enyhítési ösztönből, és újra ismétlem, a legnagyobb eltitkolással, senkitül észre sem véve, történt.

Így állott a dolog; valóban a legnagyobb fájdalmas elkeseredéssel értettem a dolog ellenkező előadásával elvádoltatásomat, s nevemnek ily aljas, s csak minden becsület s szeméremből kivetkezett emberre alkalmazható felhasználását. Mely körülmény annál inkább sért érzékenyen, hogy becsületemre s az embereknek személyem eránti jó véleményére mindég féltékeny voltam, s azt síromig megtartani s annak elvesztésével éltemet is veszni óhajtom.

Húsz évet töltök már a katonai pályán, 19 évig osztrák zsoldban, hol a Máriássy ezrednél a főhadnagyi rangra érdemesíttettem, s mint ilyen, utóbbi évben a perlaszi, tomasováci sáncok bevételénél, úgy az altábor egyéb sáncaiban [valószínűleg tévesztés: harcaiban helyett – H. R.] *sikerrel s fellyebbvalóimnak teljes megelégedésökre működtem, múlt év október havában a 28-ik honvédzászlóaljnál századosi rangra emeltettem, szóval minden tehetségemet arra fordítottam, hogy nevemnek becsületet szerezzek, mit hogy szerencsés valék eszközölni, azt szükség esetén hiteles oklevelekkel is igazolhatandom.*

Folyó évi március hó végével pedig Vetter altábornagy úr rendeléséből Damianics tábornok úr által a 43-ik honvédzászlóalj parancsnokságával s ezen zászlóaljnak rendezésével bízattam meg. Nem érdemül sorolom elő ezeket, egyedül megmutatásául annak, miként egész életemen át becsületem emelésen [sic!] *iparkodtam, következőleg arra sokkal féltékenyebb vagyok, mintsem hogy egy ily aljas s jellemtelen emberhez illő tett által, mint minővel ártatlanul vádoltatom, bemocskoljam.*

Pirulok a dolognak valódi állását is leírni, nemhogy oly gyalázatos tettet elkövetni képes legyek.

Ugyanazért aziránt esedezek, hogy a dolog így történtérül s őszinte nyilatkozatom valóságárúl meggyőződvén, rollam ezen becsületet sértő gyanúsítás elháríttassék, mert ezen iszonyú vádnak közhírré tétele s személyemre alkalmazása által eddig is már a legérzékenyebben sújtva vagyok.

Betegségem valóságáról hiteles orvosi bizonyítványt az ./. alatt tisztelettel mellékelve, egész tisztelettel maradtam,

Karove százados
parancsnok[16]

[16] Sk. tisztázat. MOL HM Ált. 1849:16376. [1957/G.]

Az említett védőiratot a vizsgálattal megbízott Somogyi századosnak adta át, aki azt átolvasva, „azt két tanú előtt tett nyilatkozatától igen különbözőnek s elferdítettnek" találta.[17]

Emellett Somogyit megkereste dr. Bach Miklós, a 43. honvédzászlóalj főorvosa azzal, hogy Karove felszólította őt egy orvosi bizonyítvány kiadására, „hogy ő venericus bajban szenved, mit kérelmére meg is tettem, – de miután őt vizsgálni akartam, makacsul ellenszegült, miért is én adott bizonyítványomat visszavettem s kinyilatkoztatom, miszerint egyebet a közönséges fejfájásnál, mit a boritalbul következtetek, nem találtam."[18]

Somogyi ezt jelentette Mészárosnak, mellékelte Bachnak a bizonyítvány kiadásáról és visszavételéről szóló nyilatkozatát, s közölte, hogy amíg Karove százados kereset alatt van, felfüggesztette őt állásából, s helyette Halassy Zsigmond századost bízta meg a zászlóalj ideiglenes parancsnokságával.[19] Végül tudatta a hadügyminiszterrel: „bővebb vizsgálatot, minthogy azon nők, kik előtt a tény elkövettetett, Tiszafüreden nincsenek, nem tehettem."[20]

Alighogy ezt a jelentését megírta, Somogyi hivatali helyiségében ittasan megjelent Karove százados, a fentebb ismertetett jelentést felvette Somogyi asztaláról és zsebre vágta. Somogyi a hivatalos levelet először barátságosan követelte vissza, mire Karove „a legborzasztóbb kifakadásokra vetemedett, s nekem azt mondá: miszerint én akarom őt elárulni azért, mivel reménylem, miszerint az ő megbukta után engem fognak zászlóalji parancsnoknak őrnagyi ranggal kinevezni, s a levelet visszaadni vonakodott, míg én csaknem erőszakot használni akarva, nehezen tőlle megkaptam. – Minthogy ittas volt, még pisztolyi vívásra is hívott engem, de én, mint józan családos ember, s becsületes tiszt, ezt el nem fogadtam." Végül jelentése végén közölte: „térparancsnoki hivatalomnak megfelelni ohajtván, kötelesnek érzem magamat Hadügyminiszter úrnak jelenteni, miszerint helybeli birtokos Lipcsei Geda úr vallomása szerint, kinél szállásolva volt, a fent írt Karovi százados majdnem minden nap délutáni órákban ittas szokott lenni, úgyannyira, hogy még lováról és szekeréből is több ízben kiesett."[21]

Az ügyről nagyjából ennyi irat gyűlt össze, s Karove számára az előjelek nem voltak túlságosan kedvezők. Azonban a hadügyminisztériumi ügyintézés során a Kossuth által annyit emlegetett „hadügyminiszteri slendrián"-nak[22] köszönhetően az ügy Karove számára kedvező fordulatot vett.

---

[17] Somogyi József százados, térparancsnok – Mészáros, Tiszafüred, ápr. 13. No. 60. [E. 10184.] MOL HM Ált. 1849:18925.

[18] Bach Miklós bizonyítványa, Tiszafüred, 1849. ápr. 13. HM 18925. Bach életrajzát közli *Zétény Győző [– Antal Lajos]:* A magyar szabadságharc honvédorvosai. Budapest, 1948. 93. o. Szerintük azonban Bach az adott időszakban, január 23. óta a debreceni piaristák épületében lévő kórház főorvosa volt.

[19] Halassy életrajzát l. *Bona Gábor*, 1988. 248. o.

[20] Somogyi József százados, térparancsnok – Mészáros, Tiszafüred, ápr. 13. No. 60. [E. 10183.] MOL HM Ált. 1849:18925. Karove ezen a napon még zászlóaljparancsnokként küldött jelentést a HM-nek. Ebben hosszan leírta eddigi katonai pályáját, azzal, hogy „bárhol kívánná is hazám szolgálatomat, mindenkor és mindenhová kész vagyok menni." MOL HM Ált. 1849:10120.

[21] Somogyi József százados, térparancsnok – Mészáros, Tiszafüred, ápr. 13. No. 65. [E. 10183.] MOL HM Ált. 1849:18925.

[22] L. erre Kossuth 1849. március 22-23-i levelét Görgeihez. Közli *Kossuth Lajos* összes munkái. XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. (S. a. r. *Barta István*) Budapest, 1953. 693. o.

A Somogyi József térparancsnok által felterjesztett iratokat Korponay János ezredes, a hadügyminisztérium Elnöki Osztályának vezetője április 15-én küldte át az Igazságügyi Osztálynak, mint amelyekből látszik, „miszerint ő Tiszafüreden nem átallotta az okmányokból kitűnő botrányos és minden becsületérzésből kivetkezett tényt elkövetni."[23] Három nap múlva az Igazságügyi Osztály ezek alapján utasította Somogyi századost, hogy vonja kereset alá Karove századost.[24]

Somogyi azonban 23-án azt jelentette az Igazságügyi Osztálynak, hogy Egri Sándor hadbíró, akinek a Karove elleni vizsgálatot vezetnie kellene, nincs Tiszafüreden, mert Debrecenben perbe fogták; ezért kérte, hogy küldjenek helyette egy hadbírót Tiszafüredre.[25] Az Igazságügyi Osztály ennek alapján április 29-én arra utasította Somogyit, hogy Karovét a vizsgálat végett küldje Karcagra.[26] Somogyi azonban május 5-én azt jelentette, hogy „Karovi [sic!] százados a vádperbeli okiratok Debrecenbei beküldése óta Tiszafüredrül elutazván, hír szerint Debrecenbe honol". Egyben ismét felterjesztette az addigi vizsgálatra vonatkozó, összesen 4 okiratot, hozzátéve, hogy „az említett százados honléte előttünk egészen bizonytalan."[27]

Az Igazságügyi Osztály május 8-án felszólította Somogyit, hogy miután a május 5-i jelentéshez nem mellékelte az említett csatolmányokat, azokat mielőbb terjessze fel.[28] Somogyi két nap múlva, május 10-én válaszolt, s közölte, hogy az említett iratokat már felküldte, „mik sejtelmem szerint rossz postai kezelés következtében tévedésbe is tétethettek, melyen felettébb csudálkozom, és ármánnyal összekötöttnek sejtek, minthogy magam a levelet csinálván be, betettem a borítékba."[29]

Meirhoffer Károly őrnagy, főhadbíró, az Igazságügyi Osztály vezetője május 16-án újabb átirattal kereste meg az Elnöki Osztályt, amelyhez mellékelte a tiszafüredi térparancsnokság május 5-i és 10-i jelentéseit azzal a megkereséssel, hogy miután az azokhoz tartozó csatolványok az irodaigazgató által tett megjegyzés szerint hozzá sem érkeztek meg, „szíveskedjék ez osztállyal tudatni, hogy a tiszafüredi térparancsnokság. felterjesztéséhez csatolva voltak-é azok, midőn az felbontatott?"[30] Korponay János ezredes, az Elnöki Osztály vezetője május 21-én kelt válaszában közölte, hogy „ezen kérdésre azon okból nem adathatik felvilágosító felelet, mivel akkor még, midőn ezen levelek érkeztek, nem az elnöki titkár, hanem az irodaigazgató bontotta fel a leveleket. Egyébiránt a 12998/1536.G. iktatószámmal jegyzett darabon olvasható Zelenák százados iroda-

---

[23] Korponay – HM Igazságügyi Osztály, Debrecen, 1849. ápr. 15. 10183&10184/E. Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:14179. Fogalmazvány. Uo. 1849:17362. – A honvédsereg igazságszolgáltatási gyakorlatára l. *Őry Gábor:* A magyar katonai igazságszolgáltatás szervezete és működése 1848-1849-ben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1998/1. 77-111. o.

[24] HM Igazságügyi Osztály – Tiszafüredi térparancsnokság, Debrecen, 1849. ápr. 18. 1154/G. Fogalmazvány. MOL HM Ált. 1849:11660. Az Igazságügyi Osztály ugyanezen szám alatt küldte vissza az Elnöki Osztálynak Mészáros ápr. 3-i és 7-i, 8540. és 9014/E. számú utasításainak fogalmazványait.

[25] Somogyi József – HM Igazságügyi Osztály, Tiszafüred, 1849. ápr. 23. No. 79. MOL HM Ált. 1849:11660.

[26] Fogalmazvány. MOL HM Ált. 1849:11660/1348/G.

[27] Somogyi József – HM Igazságügyi Osztály, Tiszafüred, 1849. máj. 5. No. 104. [HM 12998. érk máj. 6. 1536/G.] MOL HM Ált. 1849:16376.

[28] Fogalmazvány. MOL HM Ált. 1849:14179/1536/G.

[29] Somogyi József – HM Igazságügyi Osztály, Tiszafüred, máj. 10. No. 121. MOL HM Ált. 1849:14179/1711/G.

[30] Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:15379. Fogalmazvány. 1849:14179/1711/G.

igazg[ató] megjegyzése, mely a szükséges felvilágosítást már magában foglalja."[31] E levélre hivatkozva az Igazságügyi Osztály május 25-én kérte az Elnöki Osztályt, hogy (az egész eljárást kiváltó) 8 500. [helyesen 8 540.] és 9 014. szám alatti fogalmazványok másolatát mielőbb küldje át.[32] Ezt az Elnöki Osztály 27-én meg is tette.[33]

Ezzel az iratok felterjesztésével kapcsolatos problémák még nem értek véget. Jellemző, hogy az Elnöki Osztály csak *május 23-án* [!] küldte meg az Igazságügyi Osztálynak Karove *április 10-i* nyilatkozatát, mert akkor vették észre, hogy az kimaradt az április [!] 15-i küldeményből.[34] Kalmár őrnagy, főhadbíró, a hadügyminisztérium Igazságügyi Osztályának nevében május 27-én átírt az Elnöki Osztálynak, hogy a május 23-i átirat mellett küldött, Karove százados-féle nyilatkozat minden melléklet nélkül érkezett az osztályhoz, holott a nyilatkozatban az orvosi bizonyítványra, mint csatolványra történik hivatkozás: ha a csatolvány az Elnöki Osztálynál van, küldjék át, ha nincs, akkor azt közöljék.[35]

Korponay János ezredes május 30-án válaszolt az átiratra, s közölte, hogy „azon kérdéses orvosi bizonyítványnak akkor kellett ott átvétetnie, midőn az E 10 183 & 10 184/h. ü. számú átirat, melyhez az mellékelve volt, átment az osztályhoz. Egyébiránt, noha hiba történt is ezen utóbbi számú darab expediálásánál; mert abban a kérdéses nyilatkozat és az ehhez mellékelt orvosi bizonyítványról világos hivatkozás van; mégis, a bizonyítvány igen, de a nyilatkozat nem küldetett el: mindamellett, ha e tárgyban valami hiány fogna mutatkozni, az egyenesen annak felelősségét fogja nyomni, ki az osztályban az 10 183&10 184/h. ü. számú 15/4-én kelt átiratot átvette, mert meg kelle vala annak mindjárt az átvételkor néznie, hogy mit vesz és mit nem vesz át."[36] Ezzel aztán mind az orvosi bizonyítvány, mind az egyéb csatolmányok ügye lezárult.

Nem tudni, Karove hol tartózkodott ezekben a napokban. Április 13-án még Tiszafüreden volt,[37] 20-án érkezett Debrecenbe, s a térparancsnokság naplójába a 43. honvédzászlóalj parancsnokaként írta alá magát, útjának céljaként pedig az adjusztírozást (felszerelést) és lóvételt jelölte meg. (A térparancsnoksági napló tanúsága szerint együtt érkezett Tóth János főhadnaggyal, aki Somogyi előtt töltötte be a tiszafüredi térparancsnoki tisztet).[38] Május elején – Somogyi jelentése szerint – még mindig Debrecenben tartózkodott.[39] A tiszafüredi térparancsnok élt a gyanúperrel, hogy a Karove elleni vizsgálattal kapcsolatos iratok nem véletlenül tűntek el a hadügyminisztériumban.[40]

---

[31] Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:16376. [Érk. máj. 22. 1909/g.] Tóth Bódog fogalmazványa. Uo. 1849:15379.

[32] Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:16600. Fogalmazvány. MOL HM Ált. 1849:16376/1909/G.

[33] Korponay János – HM igazságügyi Osztály, Debrecen, 1849. máj. 27. Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:16600/2024.

[34] Korponay – HM Igazságügyi Osztály, Debrecen, 1849. máj. 23. 10183&10184/E. Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:16376. [érk. máj. 25. No. 1957/G.] Fogalmazvány. Uo. 1849:17362.

[35] Eredeti tisztázat. [10184/1957/G.] MOL HM Ált. 1849:17362. Fogalmazvány. Uo.1849:16376.

[36] Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:16376. [Érk. máj. 31.] Fogalmazvány. Uo.1849:17362.

[37] MOL HM Ált. 1849:10120.

[38] HL 1848-49. 28/409. A debreceni térparancsnokság naplója, 1849. ápr. 20 – jún. 11. Megjegyzendő, hogy itt is Karovinak írja a nevét.

[39] Somogyi, 1849. máj. 5. MOL HM Ált. 1849:16376.

[40] Somogyi – HM Igazságügyi Osztály, Tiszafüred, 1849. máj. 10. No. 121. MOL HM Ált. 1849:14714/1711/G.

Némileg ezt látszik megerősíteni az is, hogy május 12-én Menyhárt Antal ezredes, a hadügyminisztérium Katonai Osztályának vezetője arról érdeklődött az Igazságügyi Osztálynál, hogy milyen ítélet született a Karove elleni eljárásban.[41] Az Igazságügyi Osztály május 14-én azt válaszolta, hogy Karovét Karcagra rendelték a hadbírósági vizsgálatra, ő azonban „parancsnál fogva – amiről az igazságügyi osztály mit sem tud – Debrecenbe rendeltetett, ahol az ellene panaszkodók tartózkodnak." Perét mindeddig nem fejezték be, mert a szükséges okiratok a sürgetés dacára sem érkeztek be.[42] Ugyanezen a napon az Igazságügyi Osztály arra utasította a tiszafüredi térparancsnokságot, hogy küldje meg a vonatkozó iratokat, azonban a rendeletet végül nem adták ki, mert Somogyi május 10-i jelentése azt feleslegessé tette.[43] Az erre vonatkozó választ azonban már nem ismerjük.

Közben Karove sem maradt tétlen. Május 22. előtt levélben kereste meg az ügy egyik főszereplőjét, Lipcsei Gedeont, és bizonyítványt kért tőle, amit Lipcsei ki is állított számára:

Alúlírt – Karovi Antal százados úr fölhívására – nem kések kijelenteni, miként nevezett Karovi úr házamhoz beszállásoltatván Füreden, – mint aki Tisza-szabájozási ügy miatt lakhejemtől többnyire távol vagyok, egykori hazajövetelemkor nőm által, említett tiszt úrnak legillendőbb magaviseletéről értesíttettem, sőt erről – pár napi hon mulatásom alatt alkalmam levén többeket tapasztalni – s mint azon idők szerént zászlóalj parancsnoknak katonai rendet eréllyesen föltartani túdó járatosságáról is tellyesen meggyőződtem. Amint hogy nőm eránti gyengéd viseletű s érett katonát hívén hagyni családomnál, nyugodtan távoztam el.

Darab idő múlva azomba visszaérkezvén, illetődve vettem tudósítást, miként említett Karovi úr házamat látogatásukkal szerencséltetett, általam igen tisztelt nők jelenléttében – nők eránti tartozó gyengédségről megfeledkezve, úgy viselé magát, amint azt az illedelemmel összeegyeztetni nem lehet, de értésemre jött az is, hogy a többször említett ez esetet előzőleg több napok olta beteges és ágyban fekvő is volt, mely körülményt összemérve a magaviselettel, s saját tapasztalásommal, nem leheték képes tisztába jőni emberem jellemzésében.

Azomba mint a vádoskodási alkalmat nem kereső, s minden esetre kisebb rendű hibákért bárkinek is büntetését eszközölni nem akaró, kellő tekintettel hazánk mostani állapotára, midőn különösen a nagyon fölhasználható férfiúi karra minden percen nélkülözhetetlen szükség van, óhajtanám a Karovi százados úr ellen bepanaszolt ténynek többtöbb kellemetlenségek kikerülése tekintetéből – kíméletes elengedését annyival inkább, hogy hozzám – mint volt házigazdájához küldött soraiban tökéletesen megnyugtatott arról, miként azon időkben illetlenségnek tekinthetett tettét nem nők irányábai tartozó tiszteletről megfeledkezése, hanem testi érzékeny fájdalom miatti eszméletlenség okozta.

Kelt Tiszafüreden, 1849-ik évi maius hó 22-én

Lipcsei Gedeon m. k.[44]

---

[41] Menyhárt – HM Igazságügyi Osztály, Debrecen, 1849. máj. 12. No. 67. [1705/G.] MOL HM Ált. 1849:14179.

[42] Fogalmazvány. MOL HM Ált. 1849:14179.

[43] Fogalmazvány. MOL HM Ált. 1849:14179. A fogalmazványon lévő feljegyzés tanúsága szerint „ne adassék ki, mivel a felelet már érkezett. Meirh[offer] 1711."

[44] Sk. tisztázat. MOL HM Ált. 16376. [1957/G.] „Május 25-én 849." Kivonata uo. 1849:16376/1957/G.

Karove a nyilatkozatot továbbította a hadügyminisztérium Igazságügyi Osztályának, mire az június 1-jén tudatta az Elnöki Osztállyal, hogy a korábbi, 9014/E számú rendelet alapján vizsgálatot indítottak Karove ellen, „ki Lipcsei Gedeon tiszafüredi lakos feladása szerint házánál nők irányában minden szemérmet s illedelmet levetkezve, botrányos kihágást követett el," vizsgálatot indítottak. „Ezolta a panaszlott beadta nyilatkozatát, melyben vádul felhozott tettét egyedül érzékeny testi fájdalmai miatt történtnek állítja, melyekben hogy a kérdéses időben valóban szenvedett, orvosi bizonyítvánnyal igazolta. A feladó Lipcsei Gedeon újabbi nyilatkozatára elismeri, hogy a bepanaszolt százados magát a kérdésben lévő tetten kívül mindenkor legillőbben viselte, s több ideig ágyban fekvő beteg volt, és ezért ő maga úgy vélekedik, hogy az előbb botrányosnak és szemérmetlennek tartott tette nem a nők iránt tartozó tiszteletről megfeledkezés, hanem érzékeny testi fájdalmai következése volt. Az ügy ezen állását az elnöki osztályhoz oly megkereséssel van szerencséje ez osztálynak előterjeszteni, hogy Hadügyminiszter urat ezen ügy felőli további intézkedés iránt felkérdezni szíveskedjék."[45]

Az ügy elvileg Görgei Artúr hadügyminiszter elé került, aki éppen ezekben a napokban vette át a minisztérium vezetését, ám már nem ő, hanem az őt távollétében helyettesítő Szabó Imre ezredes, államtitkár közölte június 15-én az Igazságügyi Osztállyal, hogy „Karove százados ügye az általa állítólag elkövetett szeméremellenes botrány tárgyában bevégzettnek tekintetvén" az ügy ezzel lezárult.[46] Ezek után az Igazságügyi Osztály június 20-án közölte a felmentő értelmű véghatározatot a Katonai Osztállyal.[47] A Katonai Osztály korábbi érdeklődésére magyarázatot ad, hogy Karovét június 27-én, 16-ától számítandó ranggal és illetménnyel kinevezték alakulata, a 43. honvédzászlóalj őrnagyává és parancsnokává[48] (noha az iratok tanúsága szerint a parancsnokságot végül nem vette át az őt helyettesítő Halassy századostól.)[49]

Hozzáteendő, hogy a honvédség igazságszolgáltatásának történetében az ügy kétségkívül példa nélkül áll. Ugyanakkor a katonai igazságügy gyakorlatában nem voltak ritkák az olyan ügyek, amelyek a rengeteg levelezés ellenére a vádlott felmentésével, vagy az ügy elalvásával értek véget – még olyankor is, amikor a delikvensre ráfért volna a büntetés. Nyilván ennek is volt köszönhető, hogy a hadseregek parancsnokai igyekeztek saját hatáskörükben elvégezni a vizsgálatot, s a kiszabott büntetést mindjárt végre is hajtani.[50]

---

[45] Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:18925. Fogalmazvány. Uo. 16600/2024/G.

[46] Fogalmazvány és eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:18925.

[47] Fogalmazvány. MOL HM Ált. 1849:18925/2289/G.

[48] *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. szabadságharcban. 3., átdolgozott, javított kiadás. Budapest, 2000. 420. o.

[49] Legalábbis erre mutat, hogy június 30-án Kápolnáról írott jelentésében Dessewffy Arisztid azt javasolta, hogy Halassyt nevezzék ki a zászlóalj őrnagyává. MOL HM Ált. 163. doboz. dátum szerint. Ezt a javaslatát július 13-án Szolnokról megismételte. Uo. 1849:27125. Karove ekkor már a közép-tiszai hadsereg dandárparancsnoka volt. *Bona* i. h. – Halassy május 12-én kérte Klapka György helyettes hadügyminisztertől zászlóaljparancsnoki kinevezését, ám Menyhárt Antal ezredes, a Katonai Osztály vezetője a kérelmet május 15-én olyan értelmű hátirattal látta el, hogy miután Halassy „zászlóalját úgyis rövid idő múlva a csatatérre vezetendi, hol tanúsítván képzettségét, az illető hadsereg vezére által előléptetése végett okvetetlenül figyelembe vétetik," jelenleg kérése nem teljesíthető. MOL HM Ált. 163. doboz. Nem iktatott iratok, 1849. 315-316. f. [HM 1849:14147.]

[50] Az ügyek elalvására jó példa az, ami az Abrudbányát megtámadó, s ezzel a magyar-román békekötést meghiúsító Hatvani Imre szabadcsapatvezér ügyében, vagy a Zombort feladó Nemegyei Bódog őrnagy ügyében történt. Az előbbire l. *Hermann Róbert:* Az abrudbányai tragédia 1849. Hatvani Imre szabadcsapatvezér és a magyar-román megbékélés meghiúsulása. Budapest, 1999. 179-188. o. Az utóbbira l. MOL H 2. Miniszterel-

Az üggyel kapcsolatban több, részben a társadalmi érintkezés korabeli formáit illető, részben az iratok által homályban hagyott ténybeli kérdés is felvetődik:

Miért nem mutatták be Karovét, ha a két nő nem Lipcsei felesége és más hozzátartozója volt?

Miért nem mutatkozott be Karove a nőknek?

Miért ott terítettek a Lipcsei által tisztelt két nőnek, ahol Karove be volt szállásolva, s miért nem volt ott senki a családból?

Kik voltak az érintett, mint kiderült, valószínűleg debreceni illetőségű nők, s miért nem hallgatták ki őket is, vagy szereztek be tőlük más módon vallomást?

Mi a magyarázata a Lipcsei Gedeon saját vallomása és Somogyi József szerint Lipcsei által Karove állandó ittasságáról mondott véleménye között mutatkozó teljes ellentmondásnak? (Nota bene, érdekes, hogy a benyújtott iratok szerint a nemi betegséget a korban a katonaélet természetes velejárójának tartották, legalábbis Karove vallomása erre mutat.)

A vizsgálatot lezáró átirat egy olyan orvosi bizonyítványra hivatkozik, ami nincs meg, sőt, magától az orvostól tudjuk, hogy azt visszavonta. Ez utóbbi bizonyítványt viszont, amely Karove ittasság miatti fejfájását tartja az egyetlen „kórismének", nem vették figyelembe a vizsgálat során. Ennek a szálnak a felgöngyölítése teljesen elmaradt. Eszerint az ittasság a bevett, ha nem is támogatott, de tűrt magatartásformák közé tartozott?

Hogyan volt lehetséges, hogy a hadügyminisztérium által elrendelt karcagi vizsgálatot Karove végül megúszta, sőt, őrnaggyá és zászlóaljparancsnokká léptették elő, a szabadságharc végén pedig dandárparancsnok lett belőle?

Érdekes kérdések ezek, még akkor is, ha tudjuk, a szabadságharc kimenetelét tekintve mi sem múlott azon, hogy mi történt Tiszafüreden 1849. március 31-én a déli órákban Tiszafüreden Lipcsei Gedeon házában az ebédlőasztal kendője alatt.

---

nökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai. 1849:5677.; H 84. Hadügyminisztérium. Igazságügyi Osztály iratai. 3. doboz. 184955.; *Kossuth Lajos* összes munkái. XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. (S. a. r. *Barta István*) Budapest, 1955. 20-22. o. A Görgei vezette feldunai, majd VII. hadtest gyakorlatára l. *Hermann Róbert:* A köpködős főhadnagy, a lázadó százados, az önkényeskedő nemzetőr főhadnagy és a többiek. Hadbírósági és fegyelmi ügyek a VII. hadtestnél, 1849 február – április. *FONS,* 1997/3.

HAJDU TIBOR

A HADKÖTELEZETTSÉG ÉS A HAZA VÉDELMÉNEK ESZMÉNYE A SOKNEMZETISÉGŰ MONARCHIÁBAN

Manapság szokás lemosolyogni az erkölcs emlegetését; pedig minden társadalomnak, államnak, hadseregnek van erkölcsi rendszere, követendő morális normarendszere, sőt rendszerint kettő is van: az írásban deklarált és oktatott és a valóságban követett. Szép vonás vagy sem, de éppen a hadseregeknél, főleg háborúban, ez a kettősség szinte elkerülhetetlen. Csak egy példával élve: voltak hadseregek még a XX. században is, melyekben elhatározás és parancs volt, hogy: nem ejtünk foglyokat, de ezt írásba foglalni, nyilvánosan hirdetni nemigen szokták. Sokan azonosnak hiszik ezt a kettősséget az erkölcstelen képmutatással: nem ugyanaz.

A mi nemzedékünk vagy apáink és nagyapáink nemzedéke számára természetes volt az általános hadkötelezettség, vagyis hogy a haza fegyveres védelme minden férfi szent kötelessége – de nem volt ez mindig így. Sok országban, így nálunk is, a fegyverviselés évszázadokon át inkább privilégium, mint kötelesség, s a hadviselés az ezt élvező nemesség mellett hivatásos, állított vagy toborzott, aránylag nem nagy létszámú csapatok dolga, melyeknek nemzeti összetétele igencsak vegyes, sőt tisztjei nagy része sem a sereget fenntartó uralkodó vagy állam született alattvalója, csupán alkalmazása és esküje által vált azzá. Az uralkodóra vagy parancsnokra letett eskü ebben az időben szerződés megerősítése és véresen komoly; gondoljunk csak arra, mekkora különbség az 1848–49. évi szabadságharcot követő megtorlásnál, hogy az elfogott honvédtiszt esküszegőnek tehát felségárulónak vagy csak egyszerűen rebellisnek minősült?

A XVIII. század végéig a tiszt nemes ember vagy szolgálata révén igyekszik a privilegizáltak sorába emelkedni, a közvitéz szolgálata praktikusan többé vagy kevésbé önkéntes, még ha deklaráltan nem is az. Az ezredet felállító földesúr vagy az orosz „mir", a faluközösség, kötelezte a parasztot katonai szolgálatra, de miután az érintettek a férfilakosság aránylag kis részét tették, valamiféle alku, megegyezés előzhette meg a parancsot – másrészt abban a korban, mikor az útlevél, írni-olvasni tudás nem általános, a katona bizonyos kockázattal vállalhatta a bujdosást, új néven máshol új életet kezdést vagy az ellenfélhez (amely nem feltétlenül más nemzet) való átállást.

A létszámnövelés igénye és a nemzeti eszme uralkodóvá válása együtt vezettek a XIX. században az általános hadkötelezettség eszméjéhez és a sorozott, állandó hadsereg gyakorlatához. Az általános hadkötelezettséget, a nemzeti hadsereget bevezető fordulatot általánosságban a nagy francia forradalomhoz kötjük, bár a hadkötelezettség realizálása már országonként különbözött.

Így Angliában a katona egészen az első világháborúig a gyarmatosítás szabad vállalkozója. A háború idejére a brit kormány kénytelen kimondani a hadkötelezettséget, mint igazodást a szövetségesek és ellenfelek elveihez és praxisához, de heves tiltakozást vált ki a liberális-individualista, bár magát hazafiasnak valló értelmiségből, Bertrand Russellből és társaiból, a „lelkiismereti tiltakozókból" (conscientious objector), nem szólva a birodalmi hazafiság eszméjét is keményen elutasító írekről. A cári Oroszországban viszont, ahol a diákok és civil hivatalnokok is egyenruhát viseltek, morálisan termé-

szetesnek tűnt a szolgálat kényszere, csak éppen szükség nem volt az általános hadkötelezettségre a birodalom lélekszáma miatt, ezért szelektíven hajtották végre, így bizonyos nemzetiségeket még az első világháborúban is mentesítettek a katonai szolgálattól. (Főleg a mohamedánokat, kivéve a kitűnő katonának tartott tatárokat.) Az USA-nak nincs szüksége sorozásra, háború idején is csak a férfiak egy részét szólítják fegyverbe, de elvben (legalább 1973-ig) a haza védelme meg nem tagadható állampolgári kötelesség.

Miután a XIX. században és a XX. század első felében az európai hatalmi politika alapeleme a német–francia konfrontáció, a hadkötelezettség és az ezt indokoló nemzeti mítosz és propaganda is e két ellenfélnél a legerősebb. Franciaországnak erre nagy szüksége is volt, mivel a francia népesség a németnek kétharmadát sem érte el. Németországban viszont legalábbis az 1880-as évekig inkább a porosz militarizmus, mint a szükség váltotta ki a szigorú ragaszkodást a hadkötelezettséghez. A század végén válik az ellenségkép másik konstans elemévé Oroszország, s ezután már nemcsak a hadrafogható férfilakosság felhasználása, de az addig lebecsült szövetséges Osztrák–Magyar Monarchia emberanyaga is szükségesnek tűnik.

A Habsburg-monarchia jellemző módon lépésről lépésre menetelt az általános hadkötelezettség felé. Ezt a francia példa hatására elvben már 1804-ben bevezették az örökös tartományokban, de az első évtizedekben a szabályt túlságosan is erősítették a kivételek. Az addig a birodalom védőjének tekintett nemességet paradox módon kivették a katonai kötelezettség alól – számukra ezt a nemesi felkelés pótolta ugyan háború idején, de nemesi felkelést 1809 után – vajon miért? – nem rendeltek el többet. A papság mellett nemcsak az akkor még kisszámú értelmiség, de a polgárházak tulajdonosai, az iparűzők, sőt háziszolgáik és kertészeik is mentesültek a katonai szolgálat alól. A hadkötelezettség így elsősorban a parasztságot sújtotta (kivéve a tiroliakat), de paraszt sok volt, pénz és posztó kevés, így sorshúzással választották ki a 10-12 évi szolgálatra hívottakat. Magyarországon a hadkötelezettséget formálisan is csak 1840-ben szavazta meg az országgyűlés, mégpedig szintén sorshúzásos alapon.

Ez a tarkabarka, bécsiesen kötelező szisztéma nem valami honvédelmi doktrínán alapult; miután főleg az írástudatlan, soknemzetiségű parasztságra épült, más eszmei alapja nemigen volt, mint az obligát, de a jogfosztottak számára tartalmatlan császárhűség. Támaszkodtak volna a vallás morális erejére, de mivel az 1830-as évekig csak katolikus tábori lelkészek voltak jelen a hadseregben s a tisztikar többsége is katolikus, mellette csak a Wiener-Neustadtból kirekesztett evangélikus kisebbség jelentős – az egyházi befolyásolás a katonák mintegy felét érintetlenül hagyta.

Ezt a képtelen „rendszert" időnként reformokkal tették még képtelenebbé. Miután a módosabbak pénzzel válthatták meg szolgálatukat, kontraszelekció érvényesült, ami az 1848–1866 közötti háborúkban meg is mutatta hatását. Szerencsésebb újítás volt, hogy 1845-ben 8 évesre szállították le a kötelező szolgálati időt – hiszen még ezt sem lehetett kihasználni pénz hiányában, tehát inkább 8 évig tartó kötelezettséget, mint valóban 8 évi szolgálatot jelentett a többség számára. 1848 után korlátozták a megváltási lehetőséget és megszüntették a nemesség privilegizált helyzetét, Magyarország és Erdély kivételes jogállását azonban csak az 1858. évi császári pátens számolta fel, ami főleg a hagyományosan a lajtántúlinál kisebb állítási kvóta hatálytalanítását jelentette. A magyar lakosságot tehát sorozatos szigorítások érték, anélkül, hogy ezt a nagy többség elfogadta volna, hi-

szen honvédelemről, nemzeti érdekről szó nem lehetett, a „királyhűség" sem hatott vonzóan éppen ezekben az években. A hatvanas évek enyhülése a Bach-korszakhoz képest csak felszabadította a Bécs- és hadsereg-ellenes érzelmeket. Így elmondhatjuk, hogy az 1867–68-as haderőreform nemcsak a königgrätzi katasztrófának – és az uralkodó észhez térésének – köszönhető, Magyarországon legalábbis tarthatatlan helyzetnek kellett véget vetni.

Az „általános" hadkötelezettség ezután sem volt azonos az általánosan kötelező szolgálattal, a világháború előtt csak a sorozás, tehát a jelentkezési kötelezettség terjedt ki a teljes férfilakosságra, teljes kihasználására még a három, majd két évre rövidült szolgálati idő mellett sem volt meg a pénzügyi fedezet, így a kiskapuk számát csökkentették, de jócskán maradt belőlük. Mindenesetre szabályozott és az egész Monarchiában majdnem egységes lett a hadkötelezettség rendje. Az 1867–68-as reform, majd a határőrvidék likvidálása előnyös volt magyar szempontból. Nemcsak azért, mert átlátható helyzetet teremtett és megoldotta a módosabbak és tanultabbak problémáját az egyéves önkéntesi és póttartalékos intézménnyel. A kiegyezés és a honvédségnek a hadvezetés és Ferenc József által oly nehezen elfogadott felállítása végre lehetővé tette, hogy valóban honvédelemről lehessen beszélni, s emellett a királyhűség elve ha lassan is, de az 1890-es évekre a magyarság körében általánosan elfogadottá váljon. A hadkötelezettség valós célja nem is az volt, hogy mindenki katona legyen, ellenkezőleg azt szerették volna elérni, hogy az arra alkalmasok fogjanak fegyvert – a tanultak, a jómódúak, az erősek és egészségesek. Éppen ezt volt nehéz elérni, s a sok vita után bevezetett póttartalékosi kedvezmény (6 hetes „kiképzés") és más kivételek megint csak a szegényebbek és tudatlanabbak arányát növelte a behívottak között.

A hetvenes-nyolcvanas évek még a hadsereghez való viszony megváltozásának lassú és nehéz évtizedei. Itt a tudat, a morális felfogás átalakulása lassúságának igen nagy a jelentősége. Hiszen például az 1 éves önkéntesi intézmény kétségkívül előnyös volt az érintettek számára, az első években mégis aki tehette, kivonta magát alóla vagy nem törekedett a tiszti vizsga sikeres letételére, Magyarországon 1869–70-ben az önkéntesnek sorozottak fele jelentkezett szolgálatra, míg Ciszlajtániában mintegy 80%-a. Nálunk az egyéves önkéntes-iskolát elvégzettek mintegy 17%-a nyert a vizsga után tiszti rangot, míg a birodalom másik felében 46%-a. Az arányok csak egy évtized után indultak lassú javulásnak, a hadvezetés a nyolcvanas évek végén még azzal fenyegetődzött, hogy a vizsgán sikertelen értelmiségi ifjakat benntartja még 1-2 évre, s ennek törvényes alapját meg is teremtette, alkalmazni azonban, megszeppenve a magyar közvélemény reagálásától, szinte sohasem merte. Türelmesen ki kellett várnia, amíg az önkéntesi, tartalékos tiszti, tisztjelölti rang presztízse annyira megnőtt, hogy legalábbis a magyar és német fiatalok szívesen vállalták az egy évet.

A másik oldalon viszont a honvédséggel szembeni bizalmatlanság volt a javulás gátja. A magyar közvéleményben rendkívül népszerű volt a honvédség, persze a közös hadsereg rovására – azt is mondhatjuk, a rációt meghaladó mértékű volt ez a különbségtétel, hiszen a honvédség sosem vált a magyar nemzeti szempontok védelmezőjévé, tisztikara, rangban felfelé haladva mindinkább összefonódott a közös hadseregével. Ha az első 10-15 évben szerepet játszottak a 48-as veteránok, később átadták helyüket a kaisertreu Fejérváry-iskola neveltjeinek. A magyar ezrednyelv, jelképek, a mintegy 80%-ban magyar származású tisztikar mégis kedveltté tette a 48-as ellenzék előtt is, Albrecht főherceg körében viszont sokáig rettegtek attól, hogy a lojális honvédből majdcsak kibújik a

rebellis, s nemcsak kicsinyes piszkálódásokkal, de komoly anyagi hátrányokkal gátolták a honvédség fejlődését, ahelyett, hogy örültek volna: milyen könnyű a magyarokat lekenyerezni néhány magyaros sújtással, indulóval, nemzeti zászlóval. Egy nemzedéknek kellett kihalnia ahhoz, hogy az averzió, gyanakvás nagyjából eloszoljon.

A k. k., majd k. u. k., a közbeszédben „közös" hadseregben viszont valóban kevés volt a magyar tiszt, még kevesebb a román vagy szlovák családból származó, zavaró a német nyelvhasználat s a sokáig érezhető nyílt magyarellenesség. Magyar honvédelemről alig eshetett itt szó, azoknak aránya, akik a trón iránti hűséget még a nemzeti érzés elé helyezték, a magyar k.k. tisztek között még meglehetős volt, a legénység, tartalékos tisztek soraiban azonban elenyésző. A hadvezetés nagyonis tudatosan törekedett megfelelő lojális szellem kialakítására, de az eredmény ha nem is maradt el, lassan jelentkezett. Pontosabban: a kiegyezés utáni évtizedekben, mondjuk az egyszerűség kedvéért 1889, a nagy haderővita évéig, a magyar katonák harci szelleme nem volt kielégítő, míg a horvát, szerb, román katonák nagy része közelebb érezte magát Bécshez, mint Budapesthez, éppenséggel védelmet is remélt a Burgból a magyarosító törekvésekkel szemben. 1889 után lassan megfordult a helyzet: felerősödtek a kifelé gravitáló román és szerb, majd ruszin és horvát tendenciák is, a magyar rekruta számára viszont a századfordulón már „Ferenc Jóska édesapám, szilaj csikót nevelt alám" az, akit igazi édesapja még koronás gyilkosnak becézett. Ez is kevés volt persze ahhoz, hogy a magyar katona a kor nacionalista szellemében hazája védőjének érezze a hadsereget. Csak az első világháború előtti néhány évben támad valami baljós sejtelem, hogy védelemre szorulunk Bécsből, sőt mindinkább Berlinből, a hivatalos propaganda csak a tisztikar körében értelmezte a pánszláv veszély mibenlétét, a legénység, a közvélemény előtt inkább hallgatott róla.

S volt egy nem kevésbé veszélyes jelenség, amelyről a nyilvánosság előtt annyira hallgattak, hogy az emlékezés, sőt a történetírás is szinte megfeledkezett róla: a sorozáson meg nem jelentek magas száma. Arányuk Magyarországon a kiegyezés utáni években megközelíti a sorkötelesek egyharmadát. A század végére sikerült mérsékelni a távolmaradók arányát, főleg a magyar Alföldön, a századforduló után viszont bizonyos nemzetiségi vidékeken indult riasztó növekedésnek a szolgálatot kerülők aránya – feltéteszem, hogy a munkanélküliség, a szegénység mellett ez is egyik oka a nagymérvű kivándorlásnak, hiszen a vasút, a posta, a közigazgatás kiépülése után itthon bajos lehetett már bujdosni, mint Rózsa Sándor idejében.

Mégis elmondhatjuk, hogy ha nem is köthette a honvédelem, a hazafiság érzése oly módon a magyar és nemzetiségi ifjakat sem a Habsburg-hadseregheZ, mint ahogy az sok más országban természetes volt, a hadserege presztízse s legalább a szolgálati kötelesség tudata megnőtt 2-3 évtized után s ezzel együtt a civil társadalom rokonszenve is a hadsereg iránt. Nagy szerepe volt ebben a hadvezetés s főleg a magyar Honvédelmi Minisztérium céltudatos tevékenységének, a kaszárnyák és tisztiiskolák építésének, a diszlokáció megváltoztatásának az 1880-as években, minekutána a magyar ezredek legtöbbje Magyarországon állomásozott, mégpedig többnyire a kiegészítési kerület, tehát a szülőhely közelében; s mindemellett a megjavult közszellemnek, az ezredzenekaroknak és társadalmi tevékenységnek, a katonai agresszivitás, így a párbaj-mánia mérséklésének.

A katonai nevelés próbája végül is a háború, s elmondhatjuk, hogy az első világháborúban ez a sajátos, félig anakronisztikus király-kultusz, félig hazafias szellem hatékony-

nak bizonyult. Ne abból induljunk ki, hogy a háború összeomlással végződött – más problémáitól eltekintve a Monarchia gazdasága sem bírhatott ki egy ötödféléves háborút. A katonai szempontból legnehezebb, s legtöbb veszteséggel járó első évben a tiszti és legénységi állomány éppúgy megállta a helyét, mint fejlettebb nemzeti államok hadseregei – vegyük csak összehasonlítási alapul Olaszországot. Egyenesen csodálatos, hogy az első, sőt az első három évben nemcsak a magyar, a nemzetiségi összetételű magyarországi ezredekben sem került sor lázadásra, tömeges parancsmegtagadásra, csupán különböző mérvű dezertálásra, önkéntes fogságba esésre. A magyar többségű ezredek szelleme pedig nem volt lényegesen rosszabb a német vidékekről sorozottakénál. Pedig talán az első hónapokat leszámítva a lelkesedésnél, az ellenség gyűlöleténél nagyobb szerepet játszott az engedelmesség, a többéves szolgálat során beidegződött katonai fegyelem s nem utolsó sorban a tisztikar egységes szelleme. A világháború eldöntötte azt a soká vitatott kérdést is, hogy elegendő-e a tartalékos tisztek egyéves kiképzése – a hivatásos tisztikar vesztesége, különösen az első évben, oly nagy volt, hogy a tartalékos tisztek parancsnoki alkalmazása nélkül a háború nem lett volna folytatható, s azok megfelelő irányítással általában megállták a helyüket. Más kérdés, hogy a szocialista vagy radikális beállítottságú fiatal tartalékos tisztek jelentős szerepet játszottak az orosz polgárháborúban, majd a magyar forradalmakban.

A soknyelvűséget, a Monarchián belüli nemzeti ellentéteket, a nemzetek feletti Monarchia anakronizmusát tehát nem sorolhatjuk a vereség okai közé, hiszen az egynyelvű bolgár hadsereg előbb omlott össze, s Németország sem bírta tovább. A vereség oka az volt, hogy a hadvezetés lehetetlen feladatot vállalt: erősebb ellenség ellen hosszúra nyúlt, az emberanyagot és hadianyagot felélő háborút. Az utolsó év lázadásait, parancsmegtagadásait, a dezertőrök akkor már nagy számát a győzelem kilátástalansága és az orosz forradalom kisugárzása magyarázza. Az ellenséges, illetve a magyar Habsburg-ellenes és antimilitarista propaganda főleg az utolsó évben volt hatással az állomány egy részére, de az a propaganda is csak másodlagos jelentőségű volt a gazdaság és az emberanyag kimerüléséhez képest.

Ezt is ellensúlyozta a magyar csapatoknál, hogy talán az 1916-os román támadás óta érezték: Magyarország területi integritása forog kockán, míg e felismerésnek ellentétes hatása volt a román és szláv ezredekben. A háború utáni irodalom értékeléseire itt nincs idő kitérni, csupán annyit jegyeznék meg: éppolyan értelmetlen az a tézis, hogy az első világháborúban a magyar katonák nem magyar érdekekért harcoltak, mint az, hogy Magyarország felosztása ellen. Hiszen 1917-ben még békét lehetett volna kötni az olasz követelések kielégítése árán, s ezek Magyarországból csak Fiumét érintették, melynek elvesztése Horvátországéval együtt mindenképpen elkerülhetetlen volt.

Nem tisztem ennek megítélése, de a német jelentések és más források tanulmányozása is azt mutatja: ők sem láttak nagy különbséget a honvéd és k.u.k. ezredek vagy tisztek harcképessége között az orosz fronton. A két hadsereg szellemének eltéréseit Bécsben is, Budapesten is túlértékelték. Kétségtelen viszont, hogy a honvédség szervezete, tisztikara, már az 1918–19-es forradalmi hadseregek felállításában is fontos, majd a Nemzeti Hadseregében döntő szerepet játszott. Utóbbi kiépítésénél a szolgálati fegyelemben, a honvédelmi kötelesség tudatosításában nyilvánvaló előnyt jelentett, hogy nacionalista szellemben, egységes nemzeti érdekekre lehetett hivatkozni, s bár a nevelésben súlyt kapott a „Legfelsőbb Hadúr" kultusza, utóbbi jelentőségét 1944 tapasztalatai után nehéz

lenne sokra értékelni. Annál inkább azt, hogy az eleinte averzióval fogadott általános hadkötelezettség több nemzedék megszokása után már természetes volt a katonák számára. Az általános hadkötelezettség értelmezésében érdekes lehet összehasonlítani a Horthy-hadsereget az 1948 körül felállított „Néphadsereggel", mert elvi alapjuk nagyonis eltérő volt.

A trianoni béke tulajdonképpen arra kötelezte Magyarországot, hogy szakítson a hadkötelezettség elvével, kis létszámú önkéntes haderőt tartson fenn. Horthy és tábornokai felfogásától ez a megoldás akkor is távol állt volna, ha megvalósítása nem ütközik leküzdhetetlen akadályokba. A tiszti létszám kiegészítése nem okozott problémát, mint azelőtt és azután sem. Katonának önként viszont olyan kevesen jelentkeztek, hogy még a békeszerződés által engedélyezett 35 ezres létszámot sem lehetett velük megközelíteni. A magyar állam akkori helyzetében fel sem merülhetett, hogy magas zsolddal vagy más anyagi juttatásokkal csábítsák az önkénteseket, így bevezették az úgynevezett „K" (kényszer) sorozást, ami röviden azt jelentette, hogy titokban besoroztak különböző vidékekről annyi újoncot, amennyi feltűnés nélkül hagyta magát és amennyit a budget el tudott tartani.

A sorozottak száma a 20-as évek végétől lassan bővült, de csak 1936-tól hívták be a szolgálati kort elért és alkalmas fiatalok nagyobb részét, a háború kezdetére tértek vissza a Monarchia hadseregéhez hasonló hadkötelezettségre. Talán két lényeges különbség volt: a kötelező egyéves önkéntesi rendszert nem állították vissza, az iskolázott „karpaszományos" újoncok és a régi tartalékos tisztek közül választották ki a tartalékos tisztnek alkalmasokat, másrészt nem hívták be fegyveres szolgálatra a politikai vagy nemzetiségi alapon megbízhatónak nem tekintetteket – ide értve a zsidó származásúakat is –, hanem azokat különböző munkásszázadokban kötelezték szolgálatra.

Az 1948-ban létrehozott Néphadsereg kiegészítési rendszere ugyancsak a Monarchiáéhoz volt hasonló. Elvben a Szovjet Hadsereg mintáját követték, amely lényegében két ponton tért el az előbbitől: a hosszabb kiképzési időben, amit nálunk nem vettek át, beérve az 1912-ben bevezetett kétéves kötelező szolgálattal, másrészt a tartalékos tisztikar politikai jellegű kiválasztásában, ami kiegészült a politikai tisztek intézményével, ezt viszont a Néphadsereg is átvette. Eltérő volt a Monarchia gyakorlatától, hogy átvették a Szovjet és a Horthy-hadsereg közös „fegyvernemét", a munkaszolgálatot, de nem nemzeti, hanem „osztály" vagyis megbízhatósági alapon. 1956-ban aztán kiderült, hogy a fegyveres és munkásszázadok katonái között „megbízhatóságukat" tekintve nincs különbség. Meg kell azonban jegyezni, hogy ha fel is merült a katonákban a szolgálat értelmének kérdése – elfogadható ellenségkép hiányában –, azt, hogy a törvényes időt fegyelmezetten le kell szolgálni, már természetesnek tartották, ennyiben tehát a folytonosság fennmaradt, noha a béke idején valósággal behívottak köre minden korábbinál szélesebb volt, ami az államháztartásnak súlyos és értelmetlen megterhelést okozott, de alkalmazkodni kellett a Varsói Szerződés általános gyakorlatához.

Ma a kötelező szolgálat megszüntetése, a hivatásos hadsereg felállítása van napirenden. Ez a NATO-konformitásból adódik (bár ma még eltérő a NATO-tagok hadkiegészítési rendszere, egyes országokban van még kötelező sorozás, de a fejlődés tendenciája nyilván a kisebb létszámú, hivatásos haderő felé mutat), és észszerű is, hiszen nagy létszámú hadseregre nincs szükség, és a szelekció alapja ma már más, mint az önkéntesség

nem lehet. Talán csak az átalakulás tempóját illetően nincs konszenzus, semmilyen irányzat sem követeli a kényszer-sorozás fenntartását.

Kérdésesnek tűnik azonban, mennyire gondolták át az illetékesek, hogy ez a korszerű változás milyen eszmei, jogi, társadalmi, nevelési, morális problémák megoldását teszi szükségessé? Nem tisztázták például, megmarad-e a honvédelem hazafias, állampolgári kötelességének a Magyar Köztársaság alkotmányában rögzített elve ? (70 H. §: „A haza védelme a Magyar Köztársaság minden állampolgárának kötelessége", „az általános honvédelmi kötelezettség alapján".) Régen természetesnek tűnt nálunk, hogy a honvédelem kötelessége a férfiakra vonatkozik, mai állampolgári jogi felfogásunk azonban megkívánná, hogy a nőkről is történjen ilyen vagy olyan értelmű említés. A honvédelem állampolgári kötelessége persze sohasem jelentette azt, hogy mindenkit be kell sorozni, de a laikus számára nem világos, hogyan vonatkozik a kötelezettség arra, aki nem hivatásos katona, ha igen, akkor hogyan biztosítják kiképzését szükség (háború, anarchikus jelenségek) esetére, vagy ha megszűnik, esetleg csak elvben marad meg, annak milyen jogi, tudati, morális következményei lesznek? Kizárólag jó hatása lesz-e az ifjúság szellemére a honvédelmi nevelés elmaradásának? Pótolja-e a diszkó a fegyelmezett, katonai együttlét élményét? Készült-e felmérés arról, milyen fizetéssel lehet versenyképes a hivatásos katonai pálya? Tudjuk, hogy a Monarchiában a hadkötelezettség bevezetésével nem is a létszámnövelés volt a főcél, hanem a képzett középosztályi fiatalság kényszerítése a szolgálat vállalására, a színvonal emelése. Nyilván repülőkre, rakéta-tüzérekre, magasan képzett technikusokra lesz szükség, nem iskolázatlan munkanélküliekre.

Esetleges nemzetközi konfliktusok esetén, melyek természetét nehéz előre látni, mi lesz a civil lakosság szerepe, mindenhol jelen lehet-e a profi hadsereg? A NATO keretén belül természetes, hogy csak kis létszámú, jól felszerelt és mindinkább kiegészítő jellegű magyar hadseregre lesz szükség. Adódhatnak azonban speciális magyar vagy regionális események. Más, politikai jellegű kérdés: ha négyévenként változik a kormány, változik a hadsereg is? Ha hosszú ideig változatlan a kormány, a profi hadsereg a kormányé vagy a nemzeté, esetleg mindinkább a NATO-é, melyben integrált alkalmazás esetén a magyar kormány szuverenitása, ellenőrzése esetleg csak jelképes lenne? Mi lesz a hivatásos hadsereg doktrínája, morális kódexe? Ezek a jövő, egyelőre kielégítően nem tisztázott kérdései.

POLLMANN FERENC

A BÉKEBONTÓ FELELŐSSÉGE

Ausztria–Magyarország szerepe a világháború kirobbantásában

A „civil" szerzők által alighanem a legtöbbször idézett hadtudományi szakíró, Carl von Clausewitz nevezetes megállapítása szerint a háború nem más, mint a politika folytatása más eszközökkel.[1] Ez a felfogás, amely már az újkor terméke, s mint ilyen gyökeres szakítást jelent a középkori különbségtétellel az igazságos és igazságtalan háború között,[2] az állami szuverenitás integráns részének tekintette a jus bellit, azaz a hadakozás jogát: amikor a diplomácia békés eszköztára elégtelennek bizonyul az érdekérvényesítésre, akkor nem marad más, mint az ultima ratio, azaz: a háború. Az emberi társadalmak történetének tanúsága szerint azonban elődeink gyakorta éltek ezzel az eszközzel más korokban is: szakterülete iránt valamennyire is elfogult hadtörténész könnyűszerrel leírhatná egész eddigi históriánkat háborúk sorozataként, melyet rövidebb-hosszabb időre szakított meg csupán egy-egy békés periódus. Mindazonáltal mégis csak nyilvánvaló közmegegyezés van abban a tekintetben, hogy az emberiség normális létállapota a béke, ennélfogva ennek az állapotnak a megváltoztatása, azaz a háború indítása, a béke megbontása, morálisan elítélendő. Így azután még azok a politikusok is, akik a clausewitzi értelemben politikájuk folytatásaként a fegyverekre apelláltak, igyekeztek a békebontás ódiumát magukról elhárítani. Ennek a legelegánsabb – bár kétség kívül a legtöbb ügyességet igénylő – módszere az volt, ha sikerült kiprovokálni, hogy a megtámadásra kiszemelt áldozat maga indítsa meg a háborút.[3] Amennyiben ez nem volt lehetséges, úgy legalább valamilyen ürügyet azért illett felmutatni annak bizonyítására, hogy maga a megtámadott provokálta ki a másik fél támadását. Jellemző, hogy 1939-ben még az efféle morális önigazolásra keveset adó Hitler is szükségét érezte a Lengyelország elleni agressziót a gleiwitzi rádióadó elleni állítólagos lengyel támadással indokolni.

Az említett és más hasonló eljárások alkalmazása a hagyományos értelemben vett, korlátozott fegyveres konfliktusok esetében gyakorlattá válhatott ugyan, ám nyilvánvalóan más volt a helyzet akkor, ha a fenyegető összeütközés kontinentális vagy annál is szélesebb kiterjedésű háború kirobbantására vezetett. A történelem első világháborúja (a huszadik század „őskatasztrófája"[4]) nem csupán az érintett nemzetek nagy számát tekintve volt első, hanem szinte minden jellemzőjében: az atomfegyverek megjelenése előtt a hadviselők első ízben voltak kénytelenek szembesülni azzal a lehetőséggel, hogy

---

[1] *Carl von Clausewitz:* A háborúról. (Ford. *dr. Réczey Ferenc.*) II. k. Budapest, 1962. 445. o.

[2] *Fritz Dickmann:* Die Kriegsschuldfrage auf der Friedenskonferenz von Paris 1919. München, 1964. 5. o.

[3] Klasszikus példa erre az 1870-es porosz–francia háború kiprovokálása. „Nekem csak az a fontos, hogy ők hívtak ki minket, és nem mi őket; erre már diákként is nagyon ügyeltem" – mondotta Bismarck. Idézi *Egon Friedell:* Az újkori kultúra története. V. Budapest, 1993. 354. sk. o.

[4] George F. Kennan nevezte így az első világháborút (az eredetiben: „the great seminal catastrophy of this century".) *George F. Kennan:* Bismarcks europäisches System in der Auflösung. Die französisch–russische Annäherung 1875–1890. Frankfurt–Berlin–Wien, 1981. 12. o. alapján idézi *Ernst Schuchlin*: Die Urkatastrophe des zwanzigsten Jahrhunderts. In: Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Warhnehmung, Analyse. (Hrsg. von *Wolfgang Michalka.*) München, 1994. repr. 1997. 3. o.

a háború magának az emberi civilizációnak is – legalább valamilyen szintű – pusztulásához vezethet. Ezért a háborús felelősség kérdése ebben az esetben egészen másként vetődött fel, mint a megelőző háborúknál. A békebontóra minden korábbinál nagyobb morális (és esetleg jogi) felelősség nehezedhetett. Mivel azonban ez a szerep már kezdettől gazdára talált Ausztria–Magyarországban, az 1914 nyarán egymás után sorompóba lépő többi állam számára az említett felelősséggel kapcsolatos meggondolások igazi relevanciával nem rendelkeztek. A Monarchia döntéshozói között is alighanem csupán Tisza Istvánt foglalkoztatta a béke elsőként való felrúgásából fakadó morális teher, s őt is csupán kezdetben. Legalább is erről tanúskodik július 1-jei memoranduma Ferenc Józsefhez, melyben a Szerbia elleni azonnali katonai fellépés ellen többek között azzal érvel, hogy így Ausztria–Magyarország az egész világ előtt békebontóként jelenne meg,[5] valamint az a tény, hogy ez a motívum a július 8-i második memorandumból már kimaradt.

Az első világháború alatt és különösen annak befejezése után a háborús felelősség kérdéséről kibontakozott szenvedélyes nemzetközi vita során az Osztrák–Magyar Monarchia szerepe általában jóval kevesebb figyelemben részesült, mint a szövetséges Németországé. Ez tulajdonképpen teljes mértékben megfelelt azoknak a tényleges erőviszonyoknak, amelyek az egykori kettősszövetség két tagállamának kapcsolatát – az ellenfelek előtt sem rejtve maradt módon – jellemezték. Nyilván nem véletlen, hogy az említett vita során keletkezett tartalmasabb publikációk között jószerével egyetlen olyan akad, amely a dualista birodalom elsődleges felelősségét hangsúlyozza.[6] Különleges alkalmat kínált volna ezen túlmenően Ausztria–Magyarország elmarasztalására a két világháború között megfogalmazott és azután az ötvenes években széles körben elfogadottá vált nézet, mely a szövetségi rendszerek létéből fakadó automatizmusokkal magyarázta az eredeti konfliktus gyors és feltartóztathatatlannak mutatkozó eszkalálódását. Ha ugyanis a kölcsönös segítségnyújtási kötelezettségeknek a szinte a természeti törvények bizonyosságával érvényesülő rendszere működésbe lép, úgy nyilván az viseli a teljes felelősséget, aki az „első dominókockát" felbillenti, azaz a Szerbiának hadat üzenő Monarchia. Ebben az esetben tehát a békebontó egyben a háború kirobbantásának főfelelőse is. A gyakorlatban azonban a vita során általában különbséget tettek e kétfajta szerep között azok a résztvevők is, akik az egykori központi hatalmakban látták a világégés bekövetkeztének egyedüli okozóit. Így azután a balkáni konfliktus világháborúvá szélesedéséért felelőssé tehető elsőrendű világhatalom Németország mellett az ellenségeskedést ténylegesen megkezdő Monarchia érthetően háttérbe szorult: a vitázó felek tekintetbe vették, hogy német támogatás nélkül a dualista állam aligha okozhatott volna ekkora galibát. Az utóbbi években azonban bizonyos fokú változás tapasztalható ezen a téren.

Alig néhány éve, 1999 legvégén adta tudtul a sajtó a hamburgi történészprofesszor, Fritz Fischer halálhírét. A 91 éves korában elhunyt tudós bizonyosan kiérdemelt volna jó néhány voksot a búcsúzó XX. század legnagyobb hatású historikusairól rendezett képzeletbeli szavazáson, s ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy nézetei az utóbbi négy évtized során szenvedélyes viták kereszttüzében álltak, és alaposan megosztották elsősorban a németországi, de nem kis mértékben a nemzetközi közvéleményt is.

---

[5] Tisza memoranduma az uralkodónak, 1914. július 1., Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. (a továbbiakban: ÖUA) Bd. VIII., Nr. 9978.

[6] *Sidney Bradshaw Fay:* Der Ursprung des Weltkrieges. Bd. II. Berlin, 1930. 404. o.

A Fischer-tézisekről folytatott – illetve tulajdonképpen ma is folyó – vita középpontjában természetesen nem Ausztria–Magyarország háborús felelősségének kérdése áll. Mégsem mondhatjuk, hogy a két ügy teljesen független egymástól. Amikor ugyanis a német történész a hatvanas évek elején újrafogalmazta a vilhelmiánus Németországnak az első világháború kirobbantásában betöltött kiemelkedő szerepéről vallott – és főleg hazájában érthető módon általában hevesen vitatott – felfogást,[7] ezzel nem csupán látványosan tagadta a valamennyi hadviselő fél együttes és közös, lényegében véve differenciálatlan felelősségéről az ötvenes évek elejére kialakulni látszó (nem minden politikai háttér nélküli) konszenzus további létjogosultságát. Németország szerepének középpontba állítása egyúttal maga után vonta legfontosabb szövetségese, az Osztrák-Magyar Monarchia júliusi válság alatti magatartásának az újragondolását is.[8] Ennek megvalósítása iránt azonban – sajátos módon – éppen a két leginkább érintett utódállamban: Ausztriában és Magyarországon mutatkozott a legkisebb hajlandóság.

Osztrák történész körökben – különösen az idősebb generációhoz tartozó kutatók esetében – érezhető volt a törekvés arra, hogy a Monarchia részesedését a háború kirobbantásában Németországéhoz képest csekélyebbnek tüntessék fel.[9] Számukra a Fischer-vita egyáltalán nem jelentette azt, hogy álláspontjukat revideálni volna szükséges: éppen ellenkezőleg. A korszakkal foglalkozó magyar történészek között ugyancsak lényegében visszhang nélkül maradt a zajos kontroverziának az egykori dualista államra vonatkoztatható része. A honi marxista történetírás lényegesen kevesebb nosztalgiát érzett ugyan a Habsburg-birodalom iránt, mint nyugati szomszédainknál az szokásos volt, ám a nyugatnémet történész felfogása a német imperializmusnak a világháború kirobbantásában játszott eminens szerepéről aligha provokált errefelé direkt ellenvéleményt: inkább kifejezetten üdvözlendőnek bizonyult.[10]

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy egyetlen osztrák vagy magyar kutatót sem inspirált új vizsgálódásra a fel-fellángoló vita,[11] ám egyik említett országban sem eredményezett olyan széles körű, a saját történelmi nemzettudatot érintő újraértékelő polémiát, mint Németországban. Így azután az 1914. júliusi osztrák–magyar politika teljesítményének új szempontokra figyelő szemügyre vétele más – elsősorban angolszász – történészekre várt. Főleg az utóbbi másfél évtized folyamán egy egész sor kötet és tanulmány látott napvilágot Ausztria–Magyarország világháborúhoz vezető politikájáról.[12] Mindezt egyebek mellett az tette lehetővé, hogy lényeges területeken kibővült a rendel-

---

[7] *Fritz Fischer:* Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18., 2. Aufl., Düsseldorf, 1962. Fischer maga is hangsúlyozza, hogy a júliusi válság bemutatásánál messzemenően támaszkodott az olasz Luigi Albertini háromkötetes munkájára (The Origins of the War of 1914, London-N.Y.-Toronto, 1952–1957). *Fritz Fischer:* Krieg der Illusionen. Düsseldorf, 1969. 672. o.

[8] *Fritz Fellner:* Austria–Hungary. In: Decisions for War, 1914. (Ed. by *Keith Wilson.)* London, 1995. 9. o.

[9] *Rudolf Jeřábek:* Die österreichische Weltkriegsforschung. In: Der Erste Weltkrieg..., 960–961. o.

[10] *Galántai József:* Miért hadakozott a vilmosi Németország? Nyugatnémet történészek az első világháborúról. *Valóság,* 1965/6. sz. 30-37. o.; *Uő.:* Az első világháború. Budapest 1980. 9. o.

[11] Így Magyarországon pl. Tisza István 1914 júliusi álláspontjának megváltozásával kapcsolatban születtek új eredmények.

[12] Erről összefoglalóan lásd *Günther Kronenbitter:* Austria–Hungary and World War I. In: Austrian Historical Memory & National Identity. (Ed. by *Günther Bischof & Anton Pelinka.*) Contemporary Austrian Studies, Vol. Five., New Brunswick and London, 1997. 342–356. o.

kezésre álló forrásbázis. Tévesnek bizonyult tehát a bécsi egyetem professzorának, Walter Goldingernek egy 1964-ben publikált tanulmányában megfogalmazott jóslata, mely szerint új források felbukkanása már nemigen várható.[13] Ezzel szemben azóta egyebek között megjelent Hoyos grófnak, a bécsi külügyminisztérium kabinetfőnökének,[14] Leopold Andrian-Werburg[15] varsói osztrák–magyar diplomatának az emlékirata, Thallóczy Lajos naplója,[16] Burián István báró naplójának egyik részlete,[17] hogy csak a Monarchia egykori vezető diplomatáinak és politikusainak emlékanyagát említsem. Fontos új információkat találhat a kutató a Burián-napló különböző budapesti gyűjteményekben őrzött, eddig még nem publikált részeiben is.[18]

A Fischer-tézisek keltette vita tehát megteremtette a Monarchia 1914 júliusi szerepének újraértékelése iránti igényt, az új források pedig megadták ehhez a megfelelő többletinformációt. A brit Samuel R. Williamson és a fiatalon elhunyt John Leslie, az osztrák Fritz Fellner, a német Günther Kronenbitter és mások kutatásainak alapján egy merőben új kép bontakozik ki egyebek mellett a dualista birodalom kül- és belpolitikájáról, valamint Németországhoz fűződő viszonyáról. Ez a kép alapvetően különbözik a Fritz Fischer és a nézeteit osztó történészek által megrajzolttól, amennyiben szakítani kíván azzal a felfogással, amely „a Habsburg-monarchiát a hatalmas Német Birodalom akaratgyenge függelékének" tekinti.[19] Ha a Fischer-iskola a júliusi válság során a német kormányzatot tartja a dinamikus faktornak, amely csak folyamatos nyomásgyakorlással képes cselekvésre késztetni a bécsi vezetőket,[20] úgy az új kutatások éppenséggel a Monarchia diplomatáinak és politikusainak kezdeményező szerepét hangsúlyozzák.[21]

Az említett új kép egyik leglényegesebb eleme, hogy határozottan bebizonyítja: Ausztria–Magyarország felelős döntéshozói már a szarajevói merényletet követő napok-

---

[13] *Walter Goldinger:* Österreich-Ungarn in der Julikrise 1914. In: Österreich am Vorabend des Ersten Weltkrieges. (Hrsg. vom Institut für Österreichkunde) Graz–Wien 1964. 48–62., itt 48. o.

[14] *Fritz Fellner:* Die Mission „Hoyos". In: Les grandes puissances et la Serbie à la veille de la Première guerre mondiale. Bd. 4, Belgrad, 1976., 387–419. o. Minthogy a tanulmány eredeti kiadása a szerző szerint sok sajtóhibát tartalmaz, a továbbiakban nem ezt, hanem a következő kiadást fogom használni: *Uő.:* Vom Dreibund zum Völkerbund. Studien zur Geschichte der internationalen Beziehungen 1882–1919. (Hrsg. v. *Heidrun Maschl* u. *Brigitte Mazohl-Wallnig.*) München, 1994. 112–141. o.

[15] *John Leslie:* Österreich-Ungarn vor dem Kriegsausbruch. Der Ballhausplatz in Wien im Juli 1914 aus der Sicht eines österreichisch-ungarischen Diplomaten. In: Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag. (Hrsg. v. *Ralph Melville, Claus Scharf, Martin Vogt* u. *Ulrich Wengenroth.*) Stuttgart, 1988.661–684. o.

[16] Ludwig Thallóczy, Tagebücher 23. VI. 1914 – 31. XII. 1914. (Hrsg. v. *Ferdinand Hauptmann* u. *Anton Prasch.*) Graz, 1981.

[17] *István Diószegi:* Aussenminister Stephan Graf Burián. Biographie und Tagebuchstelle. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis,* Sectio Historica, Tomus VIII. 1966. 161–208. o., benne az 1913 jún. – 1914 júl. közötti naplóbejegyzésekkel.

[18] A teljes napló megjelentetésére – osztrák–magyar közös vállalkozás keretében – talán hamarosan sor kerülhet.

[19] *Kronenbitter:* Austria-Hungary... 342. o.

[20] *Samuel R. Williamson:* Confrontation with Serbia: The Consequences of Vienna's Failure to Achieve Surprise in July 1914. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs,* 43/1993, 169. o.

[21] *Leslie:* Österreich-Ungarn... 662. o., *Günther Kronenbitter:* „Nur los lassen". Österreich-Ungarn und der Wille zum Krieg. In: Lange und kurze Wege in den Ersten Weltkrieg. Vier Augsburger beiträge zur Kriegsursachenforschung von Johannes Burkhardt, Josef Becker, Stig Förster u. Günther Kronenbitter. (Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg, Band 49) München, 1996. 161–162. o.

ban lényegében eldöntötték a Szerbia elleni fegyveres fellépést.[22] Ez annyit jelent, hogy felesleges és értelmetlen a déli szomszéddal szembeni háború szándékát külső okokból eredeztetni: a Monarchia nem német nyomásra határozta el, hogy Szerbiával szemben ezúttal nem éri be diplomáciai sikerrel, hanem mindenáron katonai megoldásra törekszik. Ily módon tehát a békebontásnak nem csupán az ódiumát, de a teljes felelősségét is viselnie kell az akkori bécsi (és budapesti) politikának.

Minthogy a júliusi válság kulcsfontosságú eseménye az ún. Hoyos-misszió és az annak eredményeként Ausztria–Magyarországnak biztosított korlátlan német támogatás (a nevezetes „biankó csekk"), az új kutatások értelemszerűen erre koncentráltak. Fritz Fellner a Hoyos gróf visszaemlékezéseit is közzétevő alapvető tanulmányában[23] bemutatta, hogy a bécsi külügyminisztérium fiatal diplomatái (Forgách, Musulin, Hoyos), akik valamennyien az 1912-ben elhunyt külügyminiszter, Ärenthal tanítványai voltak, milyen erőteljes befolyást gyakoroltak a júliusi válság idején az osztrák–magyar diplomáciát irányító, meglehetősen határozatlan Berchtoldra, és milyen személyes felelősség terheli őket a Monarchia hadba lépése miatt. Fellner szerint Hoyos berlini missziójának megszervezése bizonyítja: bizonyos német körök a válság kezdete óta együttműködtek a Monarchia erőteljesebb balkáni fellépését szorgalmazó bécsi politikusokkal. A német fővárosba utazó külügyminisztériumi kabinetfőnök elsődleges feladata a feltétlen német támogatás megszerzése volt. John Leslie egy másik korabeli diplomata visszaemlékezéseit[24] felhasználva ugyanakkor azt állítja, hogy Hoyos missziójának létezett egy nem kevésbé fontos második célja is: elérni, hogy Berlin gyakoroljon mesterséges nyomást a bécsi kormányzatra a mielőbbi határozott cselekvés érdekében. Ez utóbbira az uralkodó és Tisza ellenállásának legyőzéséhez volt szükség.[25] A német nyomásgyakorlás utóbb különféle formában be is következett, az azonban kérdéses, vajon Hoyos gróf kezdeményezésére történt-e mindez.[26]

Bármilyen bizonyossággal állítható is a Monarchia kezdeményező szerepe a Szerbia elleni háború vonatkozásában, továbbra is megmarad a dolog igazi punctum saliense: hogy ti. a tényleges német jóváhagyás nélkül Ausztria–Magyarország vállalhatta-e a békebontást. Williamson szerint a feltett kérdésre ugyan „a válasz az, hogy bizonyára nem. Ám emlékezni kell rá, hogy 1913 októberében Bécs kész volt cselekedni Berlin minimális értesítése mellett is. Ez az eljárás 1914 júliusában megismétlődhetett volna.[27] A tények ellenben éppen azt mutatják, hogy a bécsi döntéshozók éppenséggel az előző év októberi eljárás elkerülését akarták elérni. Az egyetlen kivétel Tisza István volt, aki kezdetben valóban beérte volna Szerbia diplomáciai megleckéztetésével.[28] A Ballhausplatzon viszont úgy tűnik, levonták a megfelelő következtetéseket a tárgyalóasztal mel-

[22] *Fellner:* Die Mission Hoyos... 128. o.

[23] *Fellner:* Die Mission Hoyos...

[24] *Leslie:* Österreich-Ungarn... 666. o.

[25] *Ernest U. Cormons:* Schicksale und Schatten, Salzburg, 1951. 162. o.

[26] Urbas információját Hoyos visszaemlékezése nem erősíti meg. Elképzelhető azonban, hogy a jól informált diplomata ismerte azokat a szóbeli instrukciókat, amelyeket indulása előtt kapott a Berlinbe küldött külügyminisztériumi kabinetfőnök.

[27] *Samuel R. Williamson Jr.:* Austria-Hungary and the Origins of the First World War. London 1991. 197. o.

[28] *Galántai:* Az első világháború... 101. o.

lett elérhető és azután később aligha szankcionálható megállapodások valódi értékével kapcsolatban. Az 1913 őszi eljárás 1914-es, javított változata már tartalmazta a német szövetséges előzetes értesítését. Nyilván a Monarchia az előző évben sem vállalhatta volna Szerbia megtámadását, amennyiben Berlinből – némileg megkésve is – piros jelzés érkezik, és természetesen ugyanez volt a helyzet 1914 nyarán is. Ez a körülmény pedig eleve behatárolhatóvá teszi az osztrák–magyar háborús felelősséget. Így azután az újabb kutatások fényében sem állítható, hogy az a differenciált felelősségmegosztás, amely a Fischer-iskola nyomán általánosan ismertté vált,[29] s amely Ausztria–Magyarország felelősségét lényegében a Szerbia elleni háború kirobbantására korlátozza, revízióra szorulna.

A „biankó csekk" keletkezése mellett értelemszerűen fontos a másik kérdés is, hogy ti. hogyan használta fel a Monarchia a korlátlan német támogatásra vonatkozó ígéretet. A két egykori szövetséges, Németország és Ausztria–Magyarország a világháború folyamán korántsem zavartalan együttműködése bizonyos vonatkozásban előreprogramozott volt: a katonailag, politikailag és gazdaságilag egyenlőtlen partnerek eltérő külpolitikai prioritásai miatt inkább a közös egymásrautaltság, mint a messzemenő érdekazonosság tartotta egyben Berlin és Bécs–Budapest koalícióját. A reális erőviszonyok miatt természetesen az erősebb fél, azaz Németország dominanciája érvényesült, ám a „biankó csekk" kiállításával ez a helyzet átmenetileg megváltozott. Kronenbitter szerint a német ígéret birtokában a gyengébb partner diktálhatta a tempót, és Conrad von Hötzendorf osztrák–magyar vezérkari főnök mindent el is követett, hogy a szövetségen belüli megnövekedett mozgásterét a lehető legtovább megőrizze, miközben egyáltalán nem volt tekintettel arra a szerepre, melyet német kollégája, Moltke az elkövetkezendő koalíciós háború esetére a Monarchia hadseregének szánt.[30] Július végére azután nem kis feszültségek után az eredeti állapot ugyan helyreállt, ám az osztrák–magyar hadvezetés különutas, a közös érdekeket semmibe vevő magatartása súlyos következményekkel járt. Kronenbitter ugyan teljességgel érthetőnek tartja Conrad magatartását, számos példán keresztül mutatja be, mennyire nem volt alaptalan az osztrák–magyar vezérkari főnök bizalmatlansága a németek iránt, mennyire önző módon viszonyult a berlini külpolitika a sajátos balkáni osztrák–magyar érdekekhez.[31] Mindazonáltal azzal, hogy Conrad július utolsó napjaiban a szerb hadjárat folytatása mellett döntött, és vonakodott a 2. hadsereget északra küldeni, veszélyeztette a Schlieffen-terv sikerét. Kronenbitter szerint a német hadvezetésnek a küszöbön álló orosz általános mozgósításra való tekintettel nem maradt más választása, mint átváltoztatni az osztrák–magyar–szerb konfliktust kontinentális háborúvá.[32] Ebből a megközelítésből úgy tűnhet, mintha a Monarchia nem csupán a harmadik Balkán-háború kirobbantásáért, de még ennek eszkalálódásáért is felelősséget kell, hogy vállaljon, azaz: a békebontó bűnlajstroma újabb súlyos tétellel szaporítható.

Létezik természetesen az eseményeknek másféle olvasata is. Ahogy arra Fritz Fellner felhívja a figyelmet: annak, hogy a németek 1914. augusztus 1-jét követően azonnal

[29] Pl. *Immanule Geiss:* Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs. München–Wien, 1978. 227–229. o.

[30] *Günther Kronenbitter:* Bundesgenossen? Zur militärpolitischen Kooperation zwischen berlin und Wien 1912 bis 1914. In: Deutschland in den internationalen beziehungen des 19. und 20. Jahrhunderts. (Hrsg. v. *Walther L. Bernecker* u. *Volker Dotterweich.*) München, 1996. 167. o.

[31] *Kronenbitter:* Bundesgenossen... 160. o.

[32] *Kronenbitter:* Bundesgenossen... 165. o.

eredményes hadműveleteket kezdhettek Luxemburg, Belgium és Franciaország ellen, előfeltétele volt, hogy a megfelelő utasítások legkevesebb két héttel korábban kiadásra kerüljenek. Más szóval: miközben Bécsben az ultimátum elküldéséről vitatkoztak, s a német támogatásban bízva a csapatok zömének balkáni bevetéséről határoztak, Berlinben már megszületett az a döntés, mely a Monarchia haderejének az orosz frontra küldését feltételezte.[33] Fellner megítélése szerint éppenséggel a német vezetés járt el csalárd módon szövetségesével szemben: ahelyett, hogy a Monarchia várakozásainak és a szerb konfliktus lokalizálhatóvá tételének érdekében ügyködött volna, valójában kezdettől a kontinentális háborúra készült, s a megígért támogatás helyett ő maga tartott igényt az osztrák–magyar haderő támogatására.[34]

Már a kortársak részéről is rengeteg kritika érte a Monarchia 1914. évi felvonulási tervét és mozgósításának végrehajtását, s az utódok sem fukarkodtak a bíráló megjegyzésekkel, melyeknek jogosságát nehéz lenne kétségbe vonni. Conrad kényszer szülte rugalmas haditerve, amely úgy próbált megfelelni a várható kétfrontos hadviselés követelményének, hogy ne adja fel eleve a csak Szerbia elleni háború lehetőségét,[35] alapvetően hibásnak bizonyult. Kényszer szülte jellegét azonban nem csupán a rendelkezésre álló haderő elégtelen nagysága okozta, hanem a német szövetségeshez való kényszerű alkalmazkodás is. A Monarchia számára ideális forgatókönyv szerint hadseregének csak a Balkánon kellene helytállnia, ez esetben könnyedén elbánhatna Szerbiával. De milyen lenne a német szempontból ideális eset? A módosított Schlieffen-terven alapuló német felvonulás az osztrák–magyar haderő zömét Galíciába, az oroszok feltartóztatására szánná, hogy saját hadseregének túlnyomó részét Franciaország ellen vethesse be. Berlin számára tehát az lett volna a kívánatos, hogy a Monarchia provokálja ki az orosz hadba lépést a szerbek megtámadása révén, azután azonnal adja fel balkáni terveit és érje be ott a puszta védekezéssel, hiszen hadseregét északon kell felhasználnia Németország délkeleti határai (s mellesleg a saját határai) védelmében. Német vélemény szerint a szerb kérdés sorsa a keleti fronton dől el, s ez nyilván igaz is. Ez az okfejtés azonban kizárólag általános európai háború esetére áll meg, s eleve nem számol lokalizálható balkáni fegyveres összecsapással. A „biankó csekk" tehát – ahogy Fellner hangsúlyozza – valójában az osztrák érdekek ellenében, kizárólag a német érdekeknek megfelelően lett kiállítva[36]. Az osztrák–magyar hadvezetés azonban 1914 júliusában nem volt tisztában ezzel, és a maga módján végig a konfliktus eszkalálódása ellen dolgozott. Németországnak erőfeszítésébe került, hogy a számára kívánatos Nagy Háborút kikényszerítse. Mindezeket az erőfeszítéseket aligha róhatja fel egykori szövetségesének.

[33] *Fellner:* Austria-Hungary... 20. o.

[34] Uo. 21. o.

[35] Erről lásd részletesen: *Graydon A. Tunstall, Jr.:* Planning for War Against Russia and Serbia. Austro-Hungarian and German ilitary Strategies, 1871–1914., (War and Society in East Central Europe, vol. XXXI.) New York, 1993.

[36] *Fellner:* Austria-Hungary... 21–23. o.

KÖZLEMÉNYEK

KINCSES KATALIN MÁRIA

„MINDEN KÜLÖNÖS CEREMONIA NÉLKÜL"

A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala*

„Tisztelt Barátom!

Miként tudod, a Képviselőháznak f(olyó) é(v) február hó 8-án tartott ülésén kijelentettem volt, hogy II. Rákóczy Ferencz, Zrínyi Ilona és gróf Bercsényi Miklós hamvainak hazaszállítása tárgyában a Képviselőház részéről már 1894. évben hozott határozatot végre kívánom hajtani, a kivétel idejére azonban, az akkor előadott indokoknál fogva, határozott ígéretet nem tettem, mert nem is tehettem... Tudván azt, hogy ebben a dologban Te vagy, s csak is Te lehetsz a legtájékozottabb: engedd, hogy azzal a bizalmas kéréssel fordulhassak Hozzád, hogy engem az ügy minden részéről kellőleg tájékoztatni, a kivétel módozatai felől részletes véleményt mondani, s mindezeket egy kimerítő emlékiratba foglalva hozzám bizalmasan eljuttatni szíveskedjél.

Egyúttal arra is kérlek, hogy addig, amíg mi ketten erre a dologra nézve magunk között megállapodásra nem jutottunk – ami véleményem szerint akkor fogna megtörténhetni, ha Te a fenti adatokat nekem személyesen leszel szíves átadni –, erről senkinek se szólj."[1]

Bánffy Dezső (1843–1911) miniszterelnök 1896. március 25-én, Thaly Kálmán (1839–1909) Függetlenségi párti politikusnak, országgyűlési képviselőnek írt sorairól azt gondolhatnánk, hogy tartalma és hangvétele miatt bizalmas magánlevélként érkezett meg a címzetthez. A levél azonban csak fogalmazvány (tudomásunk szerint eredetijét Thaly nem kapta meg), melyet a Miniszterelnökség hivatalos iratai közé iktattak. A millennium évében ugyanis II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) fejedelem és bujdosó társai hamvainak hazahozatala már nemcsak bizalmas politikai megbeszélések tárgya volt, hanem az 1860-as évektől kezdődően a legszélesebb nyilvánosságot érintő kérdés, a napi- és hetilapok gyakori témája is.[2]

A hamvak hazahozatalának történetét a Rákóczi-szabadságharc históriájának kutatói az 1930-as évektől vizsgálják, az első összefoglalást Balla Antal (1886–1953) újságíró, történész írta meg a fejedelem halálának kétszázadik évfordulójára megjelentetett kötet-

* A tanulmány az OTKA „T 34581 TRT" kutatási programjának keretében készült, egy kezdődő kutatás néhány részeredményét tartalmazza.

[1] Levélfogalmazvány Nagys(ágos) Thaly Kálmán országgyűlési képviselő úrnak, Budapest, 1896. március 25. Magyar Országos Levéltár K 26. Miniszterelnökségi Levéltár. Miniszterelnökség, központilag iktatott és irattározott iratok. Rákóczi hamvai[nak] hazahozatala, 1906. XLI. tétel. 86. sz. (A továbbiakban: MOL K 26.) 684. cs. 2817. M. E. 1896. fol. 1–9.

[2] Az 1860., 1862. évi sajtóból részletesen idéz: *R. Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, 1961. Tudománytörténeti tanulmányok, 1. (A továbbiakban: *R. Várkonyi* 1961.) 278. o. skk.

ben,[3] számba véve az országos ünnepségek helyszíneit, bemutatva a budapesti, kassai és késmárki fogadtatást. A politikai hátteret, az események társadalomtörténeti összefüggéseit és a hamvak hazahozatalát valóban a leginkább szorgalmazó Thaly Kálmán szerepét R. Várkonyi Ágnes mutatta be és elemezte évtizedekkel később a történész-politikusról írt monográfiájában.[4] A fejedelem valós, történelemformáló szerepe és a tőle a XX. század elejére elvonatkoztatott, személye köré vont, romantikus-nacionalista szemlélet közötti ellentmondás lényegét Köpeczi Béla foglalta össze a korábbi kutatások összegzéseként.[5] A hamvak hazahozatala kapcsán Gyulai Éva muzeológus vizsgálta az erre az alkalomra Miskolcon felállított díszbandérium egyenruházatának viselettörténeti aspektusait.[6] Legutóbb pedig a hazánkban is lendületet vett kultusztörténeti kutatásokat érintve R. Várkonyi Ágnes tette fel a kérdéseket a Rákóczi-kultusz XX. század eleji megnyilvánulásaival kapcsolatban: „Miért jutott ide a Rákóczi-kultusz? [...] Hogyan öltött torz formát a kultusz? Hogyan válik pótcselekvéssé?"[7]

Tanulmányunk első részében a hamvak hazahozatalát, mint a Rákóczi-kultusz egyik legfontosabb XX. századi epizódját kíséreljük meg az eddigieknél részletesebben, a ren-

---

[3] *Balla Antal*: II. Rákóczi Ferenc élete. (A továbbiakban: *Balla.*) In: *Lukinich Imre* (szerk.): Rákóczi. Emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára. 1. k. Budapest, 1934. 251–262. o. („Rákóczi hamvainak hazahozatala" című fejezet.) Balla ez alapján készített összefoglalást 1943-ban megjelenő könyvében is: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1943. 439–448. o. (Rákóczi hazatérése című fejezet.) Mindkét írás elsősorban a magyarországi ünnepségsorozat látványosságát emeli ki.

[4] *R. Várkonyi* 1961. A hamvak hazahozataláról: 278–298. o.

[5] *Köpeczi Béla*: Az élő Rákóczi. In *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. 2. kiad. Budapest, 1976. 422–429. o. – Itt szeretnénk elmondani, hogy az „élő" Rákóczi-hagyomány kérdésének, a fejedelem történetalakító szerepének XVIII–XX. századi gazdag történeti, irodalomtörténeti vonatkozásainak és irodalmának összegzésére e helyen nem térhetünk ki, azt azonban meg kell említenünk, hogy a Rákóczi-hagyomány kérdéskörét, vizsgálati szempontjait első ízben tudomásunk szerint Esze Tamás és Várkonyi Ágnes exponálta. Lásd *Esze Tamás–Várkonyi Ágnes*: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. In: *Spira György* (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Budapest, 1952. 117–139. o. A koncepciózus kutatások e témában az 1970-es évek közepén hozták a legtöbb eredményt. Összefoglaló értékelésük: *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1973. 154–179. o., valamint *Köpeczi Béla*: Függetlenség és haladás. Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban. Budapest, 1977. 157–187. o.; *Uő.*: A Rákóczi-hagyomány értelmezése. In: *T. Mérey Klára–Péczely László* (szerk.): A Rákóczi-kori kutatások legújabb eredményei. Pécs, 1974. 9–15. o.; *R. Várkonyi Ágnes*: Történeti népiesség és a kuruc hagyomány. Uo. 15–50. o.

[6] *Gyulai Éva*: Borsod vármegye Rákóczi hamvainak hazahozatalánál. Adalékok az ünnepek viselettörténetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXV–XXVI. Miskolc, 1988. 385–400. o. (A továbbiakban: *Gyulai.*)

[7] R. *Várkonyi Ágnes*: Kultusz és katarzis. (A továbbiakban: *R. Várkonyi* 1999.) In: *R. Várkonyi Ágnes*: Századfordulóink. Esszék, tanulmányok. Budapest, é. n. [1999.] 50–65. o. Az idézett mondatok: 51–52. o. – A Rákóczi-kultusz fogalmának pontos meghatározása véleményünk szerint további kutatásokat igényel. Jelen tanulmányban a XIX. század utolsó harmadában jelentkező, a hivatalos, a napi politika szintjére emelt, a hamvak hazahozatalához kapcsolódó eseménysorozatként értelmezzük, eltérően az eddigi megközelítésektől, amelyek a Rákóczi-kultuszt a Rákóczi-hagyomány kérdéskörének részeként tárgyalták. Vö. *Magyar Zoltán*: Rákóczi a néphagyományban. Rákóczi és a kuruc kor mondavilága. V. fejezet: A Rákóczi-kultusz. Budapest, 2000. 325–340. o. (A szerző az általunk vizsgált jelenséget „a politikai életet is átható kuruckultusz"-nak nevezte. Uo. 338. o.) – A Rákóczi-kultusz fogalmának sokféle tartalmára és jelentésére Dénes Iván Zoltán irányította rá figyelmünket, aki az 1770-es és az 1930-as évek közötti időszakból számos történészt idéz, akik a Rákóczi-kultusz fogalmát használják. *Dénes Iván Zoltán*: A „realitás" illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Budapest, 1976. Ebből idézünk hármat annak illusztrálására, hogy történetíróink igen sokféleképpen értelmezték e fogalmat: Angyal Dávid számára a Rákóczi-kultusz Thaly Kálmán Rákóczi-képének ellenpólusa. (67. o.); Szekfű Gyula a Thaly-féle Rákóczi-kultusszal állította szembe a fejedelem valós történeti jelentőségét, s ilyen értelemben „tagadja a kultusz létjogosultságát". (92., 120. o.); Az egyik legtágabb értelmezés Horváth Jánosnál mutatható ki, akinél a Rákóczi-kultusz Rákóczi tiszteletét jelenti, melynek része a tudományos kutatás is. (99. o.)

delkezésre álló levéltári források elemzésével bemutatni.[8] Célunk, hogy néhány, a hamvak hazahozatala kapcsán megnyilvánuló, ismeretlen vagy kevéssé ismert magyarországi epizódot politika- és mentalitástörténeti szempontból feltárjunk.[9] A hamvak hazahozatalának előtörténete az 1862–1896 közötti eseményekkel kezdődik, a Rákóczi-szabadságharc 200. évfordulója kapcsán a hazahozatalt ismételten sürgető megmozdulások leírásával folytatódik s a tényleges hazahozatalt közvetlenül megelőző politikai döntések számba vételével zárul. Ezt követően kerül sor az állami protokollesemény megszervezésének és politikai hátterének ismertetésére, a hamvak magyarországi útjának állomásai közül részletesen szólva a budapesti és a kassai ünnepségsorozatot közvetlenül megelőző lépésekről, a szervezésben részt vevőkről.[10]

1862–1896

A hamvak hazaszállításának igénye már a reformkorban is fölmerült, és az 1848–49-es szabadságharcot követő másfél évtizedes hallgatás után széleskörű társadalmi igénnyé, javaslattá, követeléssé vált.[11] Ez az az időszak, az 1862. és a következő évek, amikor Thaly Kálmán elindította publikációinak sorozatát a napilapok és a *Századok* című folyóirat hasábjain a fejedelem, majd az 1870-es évektől a bujdosó társak temetésének körülményeiről, a síremlékekről, a sírfeliratokról, és szorgalmazta a hamvak hazahozatalát.[12]

1873 nyarán, a Képviselőház június 14-én, majd július 2-án tartott ülésén vármegyék sora szorgalmazta a fejedelem hamvainak hazaszállítását.[13] A beadványokra a kormányzat részéről nem érkezett válasz, s hogy decemberben végül mégis tárgyalták a feliratokat, annak volt köszönhető, hogy ekkor került napirendre az önálló magyar Nemzeti Bank felállítását szorgalmazó képviselőházi felirati javaslat, és megvitatásának elodázására inkább az említett vármegyei felirati javaslatokat vették elő.[14] Tudomásunk szerint ez volt az első hivatalos lépés a hamvak hazahozatalának ügyében. Mivel a felirati javaslatokkal a továbbiakban sem sikerült eredményt elérni, a Képviselőház 1876. március

---

[8] A hamvak hazahozatalának teljeskörű politikatörténeti feldolgozása a továbbiakban többek között a korabeli sajtó részletes feltárását igényli, azonban ez messze túllépi egy tanulmány kereteit. E helyen csak az eddig ismeretlen vagy kevésbé ismert epizódok feltárására vállalkozunk a levéltári források alapján, s csak ott, ahol ez nem állt rendelkezésre (például a kassai ünnepség kapcsán) támaszkodtunk nagyobb mértékben a korabeli sajtóra.

[9] Tanulmányunkban nem foglalkozunk a hamvak hazaszállításának külpolitikai vonatkozásaival, a bécsi udvari körök reakciójával és a Törökországban lefolytatott orvosszakértői feltáró munka értékelésével.

[10] Közöttük bővebben szólunk Szendrei Jánosról, mivel ő a Hadtörténeti Múzeum munkatársa és a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztője volt az 1920–1930-as években. Hagyatékának hadtörténeti vonatkozású része és a hamvak hazahozatalával kapcsolatos levelezése a Múzeum adattári gyűjteményében található (lásd alább).

[11] Legutóbb *R. Várkonyi* 1999. 53. o. Az említett magyarországi kultusztörténeti kutatások irodalmának összefoglalásától az eddig felsoroltakon kívül itt eltekintünk, mert a Rákóczi-kultusz fogalmát konkrétan nem érintik.

[12] A teljesség igénye nélkül: *Thaly Kálmán*: II. Rákóczi Ferencz és a többi magyar bujdosók sírjai Stambulban. *Pesti Napló,* 1862. április 15-i szám.; Kirándulás a tengerre. Uo. 1862. június 25–27-i szám.; Ráday Pál sírirata. *Századok,* 1870. 731–732. o.; Rákóczi hamvai. Uo. 1873. 519., 651–652. o.; Bujdosók hamvai. Uo. 1871. 220–221. o.; II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társai hamvainak hazaszállítása. Uo. 1873. 446–447. o.; II. Rákóczi Ferencz földi maradványainak hazaszállítása. Uo. 1873. 731–732. o. stb. A cikkek teljes felsorolása: *R. Várkonyi* 1961. 436. o. skk.

[13] MOL K 26. 684. cs. 1623. M. E. 1873. fol. 2–32.

[14] Uo. 3013. M. E. 1873. fol. 1–73.

22-én tartott ülésén Simonyi Ernő (1821–1882) Függetlenségi párti politikus, történész interpellációt nyújtott be a miniszterelnökhöz e tárgyban, de határozott választ ő sem kapott fölvetésére.[15]

Az 1880-as évek végén indult meg a síremlékek feltárása, melyet 1893-ban zártak le.[16] 1894. február 8-án a Képviselőházban Kassa város képviselői benyújtották kérvényüket a fejedelem és immáron Zrínyi Ilona (1643–1703) és Bercsényi Miklós (1665–1725) hamvainak hazahozatala tárgyában.[17] Ebben leszögezték: „II. Rákóczi Ferencz hamvainak befogadására a jog első sorban Kassát illeti meg..." Indoklásuk szerint az utolsó fejedelmi temetés, melyet Magyarország látott, Kassán ment végbe: a fejedelem atyját, I. Rákóczi Ferenc (1645–1676) erdélyi fejedelmet az ottani jezsuita, azóta premontrei templomban helyezték örök nyugalomra. De itt vannak II. Rákóczi Ferenc nagyanyjának, Báthory Zsófiának (1629–1680) maradványai is, és kijelentették, hogy Kassa volt a „fejedelem székhelye".

A fejedelem alakja a millennium évére gyakorlatilag az állami önállóságot követelő politikus alakjává és szimbólumává vált.[18] Valószínűleg ezért próbálkozhatott ekkor Bánffy Dezső miniszterelnök a tanulmányunk elején idézett módon, a konkrétumokat illetően Thaly Kálmánt a kérdés politikai súlya miatt visszafogottságra rávenni. De ez volt az oka annak is, hogy a fejedelem szobor-alakja nem került rá a millenniumot megtestesítő, egyik legfontosabb műalkotásra, az ezredévi emlékműre sem.[19] Az idézett márciusi levéltervezet után Bánffy nyilvánosan és hivatalosan is felkérte Thalyt az áprilisi miniszterelnökségi tanácskozáson,[20] hogy tájékoztassa őt a Törökországban lévő síremlékek megtalálásának körülményeiről. Thaly válaszán érződött sértődöttsége:[21] már mindezt előadta, még 1893-ban, amikor erről szóló műve nyomtatásban megjelent.[22] Thaly két évtizede tartó megbántottsága első ízben e megbeszélésen oldódott, Bánffy ugyanis „az ottani keleti zendülés" miatt azt javasolta, hogy a kérdést „bizalmasan és feltűnést kerülő módon" kezeljék, kijelentve, hogy erre a legalkalmasabb személy Thaly, és egyben felkérte őt a rodostói lazarita rendfőnökkel történő tárgyalások megindítására.[23] Ennek a felkérésnek Thaly eleget tett, s ettől kezdve 1906-ig fáradhatatlanul tevékenykedett a hamvak hazahozatalán. A legkülönfélébb politikai beállítottságú és színvonalú lapok-

[15] MOL K 26. 684. cs. 426. III. M. E. 1876.

[16] Thaly Kálmán Fraknói Vilmos (1843–1924) történetíró, kanonokkal kezdte meg a feltárást Konstantinápolyban és Rodostóban. Fraknói ekkor a múzeumok és könyvtárak országos felügyelőjeként vett részt a munkában. A kutatásokról Thaly folyamatosan beszámolt, erről szóló írásait lásd *R. Várkonyi* 1961. 403–477. o. Végül Thaly nyomtatásban megjelentetett összefoglalást is készített: *Thaly Kálmán*: Rákóczi-emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferencz fejedelem hamvainak föltalálása. 2., bővített kiad. Budapest, 1893.

[17] MOL K 26. 684. cs. 2817. M. E. 1894. fol. 4–6.

[18] *Gerő András*: Az Ezredévi emlékmű. In: *Uő.:* Magyar polgárosodás. Budapest, 1993. 355. o.

[19] III. Károlyé került rá ekkor helyette, aki a fegyveres összeesküvést lezáró kompromisszumot jelképezte. Uo. 354–355. o.

[20] MOL K 26. 684. cs. 7931. M. E. 1896. fol. 1–10.

[21] Thaly még 1878-ban szembefordult Tisza István (1861–1918) politikájával a rodostói sírok feltárásának ellehetetlenítése miatt. *R. Várkonyi* 1961. 278.

[22] Lásd a 16. sz. jegyzetet!

[23] MOL K 26. 684. cs. 7931. M. E. 1896. fol. 8–9. – A törökországi eseményekre történő utalás: 1894-ben kitört az örmény felkelés, melyet a központi hatalom a kurd csapatokkal veretett le; a felkelésnek csak 1896-ban tudtak véget vetni.

ban és folyóiratokban készített publikációkat (*Századok, Ungarische Revue, Vasárnapi Újság, Egyetértés, Budapesti Híradó, Az Út, Pesti Napló* stb.),[24] összemosva a tudományos érvelést és szempontokat a politikai agitációval. Mindezzel azt is elérte, hogy a kérdés csak politikai ügyként vonult be a köztudatba,[25] s maradt napirenden a hamvak hazahozataláig, de tudományos kérdésként egyáltalán nem.

1903–1904 ősze között

Az óhaj a Rákóczi-szabadságharc kétszázadik évfordulóján rendezett országos ünnepségek kapcsán merült fel ismét, melynek központi rendezvénye, a Rákóczi-ereklyekiállítás 1903. július 26 – szeptember 20 között Kassán volt.[26] A megnyitó után néhány nappal Csanád vármegye törvényhatósága felterjesztette a hamvak hazahozatalának igényét a Képviselőház felé, a kassai kiállításhoz kapcsolva ennek létjogosultságát.[27] Az őszi ülésszakon sorra csatlakoztak előterjesztésükkel a vármegyék és a szabad királyi városok a szegediekhez, azzal a kitétellel, hogy a Képviselőház utasítsa a kormányt a konkrét lépések megtételére.[28] A legélesebb hangot a debreceniek 1903. október 5-én kelt, 19 oldalas felirata ütötte meg.[29] 1903–1904-ben 72 felirat és interpelláció érkezett a kormányhoz a képviselőházi tagoktól a szabad királyi városok és a vármegyék követelését tolmácsolva.[30] Ezek között első ízben két felirat a II. Rákóczi Ferenc fejedelmet diszponáló, 1717. évi 49. törvénycikk 2. paragrafusának eltörlését is követelte.[31] A Liptó vármegyeiek a sírok gondozatlanságán háborodtak fel, és azon, hogy „az évtizedek óta tartó közóhaj ellenére a mai napig semmi sem történt".[32] A beérkezett törvényhatósági feliratokról megállapítható, hogy nagyobbik részük (a 72-ből 46 beadvány) azon túl, hogy a hamvak hazaszállítását sürgette, összekapcsolta azt aktuális politikai kérdésekkel. Így Szepes vármegye 1903. július 16-án érkezett feliratában olvashatjuk, hogy II. Rákóczi Ferenc „a nemzeti önállóság és az eltiprással fenyegetett polgári jog védelméért küzdő dicsőséges fejedelem".[33] E sorokat a többi felirat legnagyobb része, 67 beadvány szó szerint megismétli.[34] Zólyom vármegye képviselőtestületének felirata 1903 októberében a szabadságharcot az önálló magyar nemzetállam megteremtéséért küzdő fegyve-

[24] Vö. *R. Várkonyi* 1961. 403–477. o.

[25] *R. Várkonyi* 1961. 278–279. o. – Mindezt alátámasztja, hogy például 1896-ban Bercsényi földi maradványainak hollétét még nem sikerült tisztázni, de az ő hamvainak a hazahozatalát is már ekkor eldöntött tényként kezelték. MOL K 26. 684. cs. 7931. M. E. 1896. fol. 9–10.

[26] Katalógusa: *Mihalik József* (szerk.): A kassai Rákóczi-ereklye-kiállítás lajstroma. 2., bővített kiad. Kassa, 1903.

[27] MOL K 26. 682. cs. 4931/904. M. E. A felterjesztő irat: 410. kgy. 6958. iktatószámon érkezett. Szeged, 1903. augusztus 3. fol. 1–2.

[28] Uo. 4931/904. M. E. fol. 3–4.

[29] Uo. fol. 1–19. Feliratuk a 21704/667. kgy. iktatószámon érkezett. – Előzőleg Debrecenben 1903. május 22-én díszközgyűlést tartottak, melyen a feliratot megfogalmazták. Uo. 4931. M. E. 1904. fol. 15.

[30] Uo. fol. 1–158.

[31] Uo. 4932. M. E. 1904. Fol 1–11.; 4931. M. E. 1904. fol. 30–32.

[32] Uo. 4931. M. E. fol. 21.

[33] Uo. 4931. M. E. fol. 3–4.

[34] Uo. fol. 1–158.

res harcnak tekinti, de a fejedelem már csak az elveszített magyar szabadság egyik szimbolikus alakjaként, az általa képviselt, vezetett függetlenségi mozgalomtól teljesen elválasztva szerepel.[35] De hogy az idézett, patetikus kijelentések mögött konkrétan miről is van szó, a budapesti törvényhatósági beadványban fogalmazódik meg a legegyértelműbben. A fővárosban a hamvak hazahozatalát szorgalmazók 1903. október 11-én a Vérmezőn ún. Nemzetgyűlést tartottak, melyről az ott készült jegyzőkönyv tudósít, amit a fővárosi képviselőtestület aztán felirati javaslatként nyújtott be a Képviselőházban.[36] A gyűlésen a budapesti lakosokon, az iskolák, különböző egyletek, egyesületek, a vidéki városok, községek és vármegyék képviselőin kívül a legnagyobb számban a Szabadelvű és a Függetlenségi Párt politikusai vettek részt. Barta Ferenc és Hellebronth Géza országgyűlési képviselők, a Kossuth-féle függetlenségi és '48-as párt tagjai elnöki beszédükben felsorolták azokat az okokat, amelyek a Rákóczi-szabadságharc kitöréséhez vezettek: az általánosan rossz gazdasági helyzetet, a Habsburg kormányzat által kivetett mértéktelen adóterheket, az adókivetések során tapasztalt visszaéléseket, a só árának drasztikus emelkedését és nem utolsó sorban annak a 12 ezer újonckatonának a kiállítási kötelezettségét, akiket a birodalmi hadseregbe soroztak be. Ez utóbbi követelés hangoztatása éles, hónapok óta megoldatlan aktuális politikai kérdést érintő válasz volt a Fejérváry Géza (1832–1914) táborszernagy, honvédelmi miniszter által januárban a Képviselőházhoz beterjesztett, 20 ezer póttartalékos behívását elfogadtató törvényjavaslatra. A javaslat ellen nem a budapesti Rákóczi-gyűlés volt az egyetlen tiltakozó fórum, hiszen köztudott, hogy a Szociáldemokrata Párt felhívására még 1903 márciusában országos sztrájkhullám indult el. Ennek ellenére áprilisban 20 %-al megemelték a megajánlott újonclétszámot; a sztrájkok folytatódtak. A fellépő ellenzéki obstrukció, a kormányválság, majd a kormányváltás miatt a politikai életben nem volt napirenden a hamvak hazahozatalának kérdése, és a Khuen-Héderváry-kormány, majd 1903 novemberétől Tisza István (1861–1916) kormánya eleinte szintén nem foglalkozott a kérdéssel.

Az uralkodói beleegyezés, melyet Ferenc József 1904. április 18-án írt alá, már egy megváltozott politikai közeg pártpolitikusainak szólt. Az 1904. március-áprilisban lezajló, Thaly Kálmán által javasolt pártközi megállapodás eredményeképpen a miniszterelnök (egyelőre) visszavonta az ellenzéki obstrukciót megakadályozandó házszabálymódosító-indítványát, az ellenzék pedig elállt az újonclétszám emelésének megakadályozásától. Az uralkodó elvi beleegyezése a hamvak hazahozatalába látványos gesztus volt – válaszképpen a megegyezésre –, melyet a haladó társadalmi és politikai erők felháborodással fogadtak.[37] Az április 18-i döntés után a Képviselőházban újult erővel szorgalmazták a konkrét miniszterelnöki lépéseket, az uralkodónak hálafeliratot fogalmaztak, de Tisza István két hónapig, mint említettük, nem foglakozott a kérdéssel.[38]

---

[35] MOL K 26. 682. cs. 4931. M. E. fol. 40–41.

[36] Uo. fol. 27–32.

[37] A beleegyezés szólt Thaly Kálmánnak „jutalmul", másrészt az uralkodó üdvözlő gesztusa volt a hatalmon levők politikai megegyezésének. Ennek körülményeiről lásd *R. Várkonyi* 1961. 284–285. o. Ugyanő hívta föl a figyelmemet arra, hogy a kérdés újabb levéltári források feltárásával további kutatást igényel.

[38] A miniszterelnököt sürgető beadványok: MOL K 26. 684. cs. 1989. M. E. 1904. fol. 1–29. A vármegyék hálafelirati beadványai: uo. 2739. M. E. 1904. fol. 1–10. Tisza köszönetnyilvánítása az uralkodónak: uo. 2346. M. E. 1904. fol. 2–3.

1904 nyarán végre biztosnak tűnt a hamvak hazahozatala. A Magyar Történelmi Társulatnak június 10-i, a miniszterelnökhöz intézett levele[39] már a konkrét teendőkről szólt, és fölhívta a figyelmet arra, hogy a rodostói emlékhelyeket a hamvak elszállítása után helyre kell állítani, mivel azok már most is igen rossz állapotban vannak. A Budapesti Törvényhatósági Bizottság június 15-i ülése – tekintettel (ahogyan ők fogalmaztak:) a „nemzet kibékülésére" – már a budapesti ünnepségek költségtervezetét tárgyalta és hagyta jóvá (3286 korona 86 fillér) Márkus József (1852–1915) főpolgármester indítványára.[40]

Három nappal később, 18-án a kormányfő összehívott egy 13 fős értekezletet, melyen a meghívottak: kormánypárti politikusok, volt és jelenlegi miniszterek, kormányhű újságíró, egyházi méltóságok, történészek vettek részt,[41] akik ismét (most Tisza szavaival élve) „bizalmas" tanácskozásra érkeztek. A jegyzőkönyv nem rögzíti, hogy pontosan miről volt szó, de mint a későbbiekben látni fogjuk, fontos döntések születtek. A hamvak azonnali hazahozatala azonban 1904-ben csak az augusztusi hónap első feléig maradt napirenden: Vaszary Kolos (1832–1915) hercegprímás, esztergomi érsek Tisza István augusztus 9-én kelt levelében megkapta ugyan a miniszterelnök budapesti egyházi szertartással kapcsolatos kéréseit, valamint javaslatát, mely szerint a politikai beszédek elkerülhetetlenek lesznek, ezért a ravatalozást nem lenne célszerű a Mátyás-templomban tartani,[42] azonban további intézkedések ismét nem történtek.

1904 ősze – 1906 tavasza

1904 szeptemberétől a hamvak azonnali hazahozatalánál fontosabb aktuális belpolitikai kérdések kerültek napirendre: a megszigorított házszabályjavaslat, az erre (is) felelő országos sztrájkok, majd a Szabadelvű Párt képviselőházi puccsa és az ellenzéki pártok koalíciójának megalakítása. Ezen időszak politikai eseményei, majd az 1905-ös januári választások és az azt követő, elhúzódó kormányválság[43] ellenére folytatódtak a feltáró és a hazahozatalt előkészítő munkák.[44] Kiszélesedett az ebbe bevontak köre: a miniszterel-

---

[39] MOL K 26. 684. cs. 2789. M. E. 1904. fol. 1–2.

[40] Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1904-ben tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei. Budapest, 1904. 485., 583., 821. sz. jegyzőkönyvek. Az iratok: Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Főpolgármesteri hivatal iktatókönyve, 1904. IV. 1407b. Tanácsi ügyosztály, 236.614/1904. eln. sz. alatt találhatók.

[41] MOL K 26. 684. cs. 2856. M. E. 1904. fol. 1–7. – Tiszán kívül részt vettek: Berzeviczy Albert (1853–1936) vallás- és közoktatásügyi miniszter; Apponyi Albert (1846–1933) az Ellenzéki (majd 1904 decemberétől a Függetlenségi) Párt képviselője; Eötvös Loránd (1849–1919) volt (1894–1895-ben) kultuszminiszter; Teleki Géza (1843–1913) a Magyar Történelmi Társulat elnökeként; Csáky Albin (1841–1912) Szabadelvű párti politikus, Eötvös előtt kultuszminiszter; Széll Kálmán (1843–1915) volt ideiglenes belügyminiszteri posztjának köszönhetően; Zichy János (1868–1944), aki miután 1903-ban lemondott néppárti tagságáról, kormánykörökkel szimpatizált; Perczel Dezső (1848–1913) Szabadelvű párti politikus, volt belügyminiszter, a Képviselőház alelnöke; a történészek közül Thaly Kálmánon kívül Szádeczky Lajos (1859–1935) a Magyar Tudományos Akadémia képviseletében, Fraknói Vilmos címzetes püspök, a múzeumok és könyvtárak országos felügyelőjeként; a katolikus egyház képviseletében Szmercsányi Lajos (1851–1929) egri érsek; végül Rákosi Jenő (1842–1929) újságíró a Budapesti Hírlaptól.

[42] Uo. 2861. M. E. 1904. fol. 1–3.

[43] Összefoglalóan lásd *Diószegi István*: A Ferenc József-i kor. Magyarország története 1849–1918. Budapest, 1999. 99–108. o.

[44] A hamvak hazahozatalának 1905. évi eseményeiről és az ez évi politikai történésekről lásd *R. Várkonyi* 1961. 288–292. o.

nöki hivatalon, a kultusztárcán, a külügyminisztérium képviselőjén, Thallóczy Lajos (1856–1916) történész, külügyminisztériumi államtitkáron és Thaly Kálmánon kívül a Műemlékek Országos Bizottsága, a Magyar Történelmi Társulat és az Országos Képzőművészeti Tanács szakemberei vettek részt. A hamvak hazahozatalának előkészítését Thallóczy Lajos 1904. november eleje óta gyakorlatilag egyedül (egy titkár kíséretében) végezte, ami a konstantinápolyi lazarita renddel, a török állammal, a bécsi külügyminisztérium megbízásából, a törökországi francia követségen keresztül folytatott diplomáciai tárgyalásokat jelentette;[45] s az ő tapasztalatai alapján foglaltak állást az érintettek a továbbiakban. Thaly Kálmán helyett tehát Thallóczyt bízták meg a feladattal, valószínűleg a 13-as bizottsági ülésen, vélhetően külügyminisztériumi posztja, diplomáciai rugalmassága és nem utolsó sorban kiváló német, francia és török nyelvtudása miatt. Jellemző módon, diplomáciai érzéke és politikai felkészültsége alapján már a kezdetektől fogva javasolta a miniszterelnöknek, hogy „minden különös ceremonia nélkül" hozzák haza a fejedelem és a bujdosótársak hamvait.[46]

Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Tisza István miniszterelnökhöz intézett, türelmetlenségét elárulóó levele Tisza halogató magatartásáról tanúskodik: „Azért voltam bátor erre az ügyre [tudniillik a hamvak kiemelésére és beazonosítására, majd a síremlékek újbóli helyreállítására] bizalmasan is fölhívni szíves figyelmedet, mert mindkettőnk távollétében már egy, az ügyet némileg elodázó hivatalos iratváltás történt közöttünk."[47] E sürgetésnek volt foganata, Thallóczy Lajosnak 1904. december 7-én, a miniszterelnökhöz írt beszámolójából megtudhatjuk, hogy a Rodostóban található sírokat december 11–19 között felnyitják, s a hamvakat a hazahozatalig a konstantinápolyi lazarita rendház templomában helyezik el az eredeti sírkövekkel együtt.[48] Thallóczy segítségére volt a beazonosításhoz odautazó Török Aurél (1842–1912) akadémikus, orvos-antropológus. December 20-án kelt levelében Thallóczy beszámolt arról, hogy a rodostói sírok feltárásával (kivéve egyelőre a fejedelem sírját) és Thököly Imre (1657–1705) fejedelem, valamint II. Rákóczi Ferenc idősebbik fia, József (1700–1738) és Zrínyi Ilona hamvainak feltárásával is elkészültek Izmidben, illetve Csernavodában.[49]

Berzeviczy Albert kultuszminiszter 1905. január 17-én Tisza Istvánhoz eljuttatott levelében,[50] melyben felhatalmazást kért a szarkofágok itthoni elkészíttetésére, kitért a rodostói emlékhely további sorsára is: „A Rákóczi-emigracció emlékeinek a hely szinén való helyreállítása és fenntartása... Thallóczy Lajos... tapasztalatai szerint, a rodostói magyar házak roskadozó állapotára tekintettel, lehetetlen. Magánérdeklődésem szerint ugyanis a rodostói kellékek megvásárlását, hazaszállítását, s itthon való rekonstruálását,

[45] MOL K 26. 684. cs. 5364. M. E. 1904. fol. 1–2.

[46] Uo. 682. cs. 6131. M. E. 1904. fol. 3. Thaly Kálmán reakciója Thallóczy megbízására: *R. Várkonyi* 1961. 286. o.

[47] MOL K 26. 684. cs. 3789. M. E. 1904. fol. 3–4.

[48] Uo. 5480. M. E. 1904. Ekkor már Sibrik Miklós és Esterházy Antal hamvainak a hazahozatalát is eldöntötték.

[49] Uo. 6054. M. E. 1904. fol. 1–4. Ez az első forrásunk arra vonatkozóan, hogy a fejedelem fiának a hamvait is feltárták és hazahozták, valószínűleg erről is a már többször említett júliusi értekezleten hozták meg a döntést.

[50] Uo. 683. cs. 402. M. E. 1905. fol. 2–3.

illetve múzeumi elhelyezését javasolja Thallóczy, minélfogva ez az ügy a kassai múzeumot kiváltképpen fogja érdekelni."[51] A részletekről Berzeviczy május 1-jén kelt levele tudósít: a rodostói emlékek megvásárlását Móricz Péter drinápolyi konzul és Forster Gyula (1846–1932) miniszteri tanácsos, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke intézték, utóbbi a Képzőművészeti Tanács képviseletében s egyben a kultusztárca megbízásából.[52]

A következő kérdés az ún. birtokvisszaszerzési eljárás volt. Berzeviczy idézett, januári leveléből kiderült azonban, hogy a Magyar Történelmi Társulatnak a rodostói emigránsok földbirtokaira vonatkozó értesülése tévedésen alapult, ezért az eljárást leállították.[53]

Ebben az időszakban körvonalazódott, illetve zárult le annak az eldöntése is, hogy a fejedelem, Zrínyi Ilona, Rákóczi József és Bercsényi Miklós hamvain kívül még kiknek a földi maradványait hozzák Magyarországra. A felsoroltakon kívül először Bercsényi felesége, Csáky Krisztina († 1723) hazahozatala merült föl, még az 1904. évi júliusi, 13-as bizottsági ülésen.[54] Valószínűleg szintén ezen a megbeszélésen döntöttek Esterházy Antal (1676–1222) generális, tábornagy és Sibrik Miklós († 1735) ezereskapitány hazahozataláról. Sírjaik szakszerű antropológiai feltárását szorgalmazta a kolozsvári egyetem tanára, az Akadémia Könyvtárának igazgatója, Szádeczky Lajos (1838–1924) is a miniszterelnöknek november 23-án írt levelében.[55]

Forgách Simon (1669–1730) tábornagy hamvainak hazahozatala valószínűleg Thaly Kálmán ötlete volt, aki annál jobban ragaszkodott az erdélyi főparancsnok hazatéréséhez, minél nagyobb nehézségekbe ütközött a feltárás. 1905 januárjától augusztus végéig tartott az azonosító munka, amely már kezdetben sem biztatott eredménnyel. Thaly információja alapján, mely szerint a kijevi orosz gubernátor, Nyikolaj Vasziljevics Klejgelsz közbenjárásával a Volhíniához tartozó kremneci járásbeli Visnyovecben fellelhetők a hamvak, Thallóczy Lajos (Bécsbe visszatérve) irányította a síremlék felkutatását. Az orosz külügyminisztériumon keresztül lebonyolított, első sikertelen keresés után[56] Thaly kijelentette, hogy alaposabb utánajárással Forgách Simon sírja és hamvai fellelhetők lettek volna, a kutatásokat folytatni kell, mondván, Forgách Bercsényi után Rákóczi „első embere volt". Thallóczy ismét ellenőriztette Thaly Kálmán információit, s megkérte Bazil Szczurat helybéli (brod-i) illetőségű főgimnáziumi tanárt, hogy a helyszínen végezzen kutatásokat.[57] (Időközben Bercsényi Miklós fia, Bercsényi László

[51] MOL K 26. 683. cs. 402. M. E. 1905. fol. 5. E szerint jártak el, 1906 őszén, a hazahozatal után a törökországi emlékhelyet helyreállították, új emléktáblákat helyeztek el, a rodostói ereklyék, a bútorzat egy része a kassai múzeumba került.

[52] Mielőtt a bútorzatot elszállították volna, Edvi Illés Aladár (1870–1958) festőművész-grafikussal a helyszínen részletes rajzokat készíttettek a pontos kassai rekonstrukció érdekében. MOL K 26. 683. cs. 2218. M. E. 1905. fol. 1–3. – A fejedelmi ebédlőház és egy másik helyiség díszes berendezésének nagy részét, s a hozzá vezető lépcsőház bútorzatát 3943 korona 74 fillérért vásárolta meg a magyar állam a rodostói lazaritáktól, és június–október között szállították Kassára. Ennek forrásai: uo. 2609. M. E. 1905.; 2893. M. E. 1905.; 3369. M. E. 1905.; 3479. M. E. 1905.; 3714. M. E. 1905.

[53] Uo. 402. M. E. 1905. fol. 5.

[54] Tisza István Csáky Albinnak küldött levele szerint Csáky, mint a grófnő leszármazottja, erre 1904. november 23-án írásbeli hozzájárulását adta. A levélben Tizsa a júliusi értekezleten már elhangzott szóbeli megegyezésre hivatkozott. Uo. 684. cs. 5840. M. E. 1904. fol. 1–2. és 5574. M. E. 1904. fol. 2.

[55] Szádeczky Lajos levele Tisza Istvánhoz, Kolozsvár, 1904. november 23. Uo. 5573. M. E. 1904. fol. 1–3.

[56] Kivonat Thallóczy Lajos leveléből, Bécs, 1905. március 28. MOL K 26. 683. cs. 1026. M. E. 1905. fol. 4.

[57] MOL K 26. 683. cs. 1699. M. E. 1905. fol. 1–5.; 1026. M. E. 1905. fol. 4.

[1689–1778] sírját is sikerült megtalálni a franciaországi Luzancyban, az oda kiküldött Forster Gyulának, de a francia marsall hamvai végül is nem kerültek haza.[58]) Szczurat lelkiismeretesen járt el a sír felkutatásának érdekében,[59] de az az azonosításra ide is kiküldött Török Aurél, valamint Mihalik József (1860–1925) régész, aki miniszteri biztosként a kassai Felsőmagyarországi Múzeum igazgatója volt, nem tudták kétséget kizáróan bizonyítani, hogy a visnyoveci síremlék alatt valóban Forgách Simon maradványai találhatók,[60] s ezért a tábornagy hazahozataláról a magyar kormány lemondott.

Thököly Imre hamvai hazahozatalának előkészítésével Berzeviczy Albert 1905 tavaszán államtitkárát, Zsilinszky Mihály (1838–1925) történészt, a Magyar Történelmi Társulat alelnökét bízta meg, miután Thallóczy Lajos 1904-es őszi útján Izmidben az ő síremlékét is fölkereste és hamvait kiemelték.[61] A problémát itt a magyarországi nyughely kiválasztása jelentette. Zsilinszky 1905 márciusában Késmárkon járt, melyről a kultuszminiszternek 29-én írt levelében beszámolt.[62] Thököly végakaratának értelmében Késmárkon két helyszín merült föl, az új evangélikus templom és a Thököly-féle vár kápolnája. Zsilinszky az új templomot jellegtelensége miatt nem tartotta megfelelőnek, a kápolna pedig a katolikus egyház birtokában volt, amely ugyan évente csak egy alkalommal tartott benne misét, de azt azért, hogy a kápolna hovatartozását demonstrálja, s nem volt hajlandó az evangélikus egyháznak át-, illetve visszaadni. Zsilinszky véleménye szerint „A kápolnának a katholikus egyház részéről az evangélikus egyház birtokába való át-, illetőleg visszabocsátása kényes felekezetközi kérdéseket vegyíthetne ebbe a minden disharmoniától tisztán tartandó kegyeletes, nemzeti ügybe".[63] Ez után nem lát más megoldást, minthogy a másik jelentkező helyszínt, Eperjest válasszák. Döntést a kérdésben a miniszterelnökségen nem hoztak, s a két város között heves vita bontakozott ki. A Fejérvári-kormány a továbbiakban szintén nem foglalt állást, a hozzá e kérdésben intézett beadványokra, levelekre nem adott érdemi választ.[64] 1905 augusztusában Thaly Kálmán és Török Aurél Késmárkon járt, s beszámolójuk alapján a Műemlékek Országos Bizottsága három javaslatot tett a miniszterel-

---

[58] Uo. 3877. M. E. 1905. fol. 1–5.; *Zachar József*: Aki holtában sem térhetett haza – Bercsényi László. In: *Heckenast Gusztáv–Molnár Sándor–Németh Péter* (szerk.): Rákóczi-kori tudományos ülésszak II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából, 1996. október 25. (Az ülésszak előadásai.) Vaja, 1997. 111–119. o.

[59] Uo. 2353. M. E. 1905.; 2549. M. E. 1905.; 2504. M. E. 1905.; 3305. M. E. 1905. Tájékoztatásai alapján a miniszterelnökség 1905. július 7-én, még az előtt megrendelte a Forgách Simon hamvait befogadó szarkofágot, mielőtt földi maradványait beazonosították volna. Uo. 3877. M. E. 1905. fol. 1–5.

[60] Uo. 2890. M. E. 1905. Fo. 1., 3., 5–9., 14.; A Klejgelszhez küldött hivatalos miniszterelnöki megkeresésre adott válaszlevelek: h. n., 1905. július 15/28. Uo. 3087. M. E. 1905. fol. 1–2.; Mihalik József jelentése Tisza István miniszterelnöknek, Kassa, 1905. augsztus 18. Uo. 682. cs. fasc. II. fol. 29–37. és 683. cs. 3654. M. E. 1905. fol. 1–42.

[61] Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSzK) Kézirattár, Fol. Hung. 1623. Thallóczy Lajos hagyatéka: II. Rákóczi Ferencz és társai hazaszállítására vonatkozó ügyiratok, levelezések, 1904. december 4 – december 30., 1906. október 5 – november 5. (A továbbiakban: Fol. Hung. 1623.) Nyomtatott mellékletek az 1904. évi küldetéshez. Thallóczy Lajos jelentése gróf Tisza Istvánnak. 33. sz. fol. 239–244.

[62] MOL K 26. 684. cs. 1577. M. E. 1905. fol. 1–4.

[63] Uo. 1577. M. E. 1905. fol. 3.

[64] Csáky szepes vármegyei főispán levele Fejérváry Géza miniszterelnökhöz, Lőcse, 1905. július 25. Uo. 682. cs. fol. 1–4. Megdöbbenését fejezi ki, hogy a hamvakat Eperjesre viszik. – Késmárk ágostai hitvallású egyházának és Késmárk szabad királyi város közösségének levelei a miniszterelnökhöz, Késmárk, 1905. szeptember. Uo. 4097. M. E. 1905. fol. 1–39. További erről szóló források: uo. 5066. M. E. 1905.; 5106. M. E. 1905.

nöknek: az új evangélikus templomban helyezzék el a hamvakat oly módon, hogy a templomban az oltárt hozzák a bejárat felé előbbre, s mögé, a hosszanti hajó nyugati falához épített, külön kriptában helyezzék el Thököly fejedelem földi maradványait.[65] Fejérváry nem döntött, erre csak egy évvel később, 1906. augusztus 23-án került sor, az említett szakértői nyilatkozatot immáron elfogadva.[66]

Végül, Vay Ádám (1659–1719) hamvainak hazahozatala csak 1906 tavaszán merült föl, az ő földi maradványait végül Vaján, a családi sírboltban helyezték el.[67]

1905. február 23-án Tisza István miniszterelnök értekezletet tartott a hamvak hazaszállításának tárgyában, amelyen részben a 13-as bizottsági ülésen jelen levők: Berzeviczy, Csáky Albin, Eötvös, Teleki Géza, Szádeczky, Thaly Kálmán és Rákosi Jenő, részben pedig az azóta a munkálatokba bekapcsolódottak: Forster Gyula, K. Lippich Elek (1862–1924) író, Perczel Dezső (1848–1913) Szabadelvű párti politikus, képviselőházi alelnök, Romy Béla és Tarkovich József miniszterelnökségi hivatalnokok vettek részt.[68] Tisza már az értekezlet kezdetekor leszögezte: a kormány lemondása miatt ő már nem tud érdemi lépéseket tenni, azokat utódjának tartja fönn. A megvitatott kérdések között (Thököly, Forgách Simon és Vay Ádám hamvai, Thallóczy 1904-es útjának értékelése, a rodostói emlékház állapota) Berzeviczy Albert fölvetette, hogy a hamvak hazahozatala alkalmából díszes kiadásban meg kellene jelentetni Mikes Kelemen Törökországi leveleit, Edvi Illés Aladár festőművész-grafikus illusztrációival. Thaly Kálmán erre megjegyezte, hogy „Rákóczinak több műve lett újabban fölfedezve, ezeket is jó lenne ez alkalomból kiadni".[69] Eötvös álláspontja szerint inkább egy népszerűsítő kiadványt kellene ez alkalomból a nagyközönség számára kibocsátani, „népies módon, ismertetve mindent, a mi a Rákóczy kultusszal összefügg".[70] Végül két kiadványról döntöttek: Mikes Kelemen illusztrált, reprezentatív formájú leveleinek és egy később megírandó, a hamvak hazaszállításának történetét tartalmazó, tudományos igénnyel elkészített munkának a megjelentetéséről.[71]

A miniszterelnökségi megbeszélés megtartásából a kassaiak arra következtettek, hogy végre ténylegesen aktuálissá vált a hamvak hazahozatala. Előzőleg, 1905. február 18-án kelt, a miniszterelnöknek címzett levelükben[72] aggodalmuknak adtak hangot: a hírlapok közleményeiből értesültek, hogy a hamvak nyáron Kassára érkeznek, s tájékoztatást kérnek a pontos időpontról, melyet ez évben lehetetlennek tartanak, mert a belvárosban tavasszal nagyszabású csatornázási munkák kezdődnek, ami az ünnepség megtartását elle-

---

[65] MOL K 26. 684. cs. 5133. M. E. 1906. fol. 67–68. és 682. cs. fasc. IV. fol. 51–61., 77–78.

[66] Uo. 682. cs. fasc. IV. 3634. M. E. 1906. fol. 252–255.

[67] Vay Ádám szabolcsi köznemes, 1703-tól Rákóczi Ferenc híve, udvari marsallja, 1704-től az udvari tanács és 1705-től a szenátus tagja, Békés vármegye főispánja, majd munkácsi várkapitány. 1711-től Danckában élt. Hamvai hazahozatalának dokumentumai: MOL K 26. 683. cs. 3234. M. E. 1906. fol. 225–239. – Fölmerült leánya hamvainak hazahozatala is, 1906 márciusában, de ez nem valósult meg. Uo. 1160. M. E. 1906. fol. 1. Lásd *Bene János:* Vay Ádám hamvainak hazahozatala 1906-ban. In: Rákóczi-kori tudományos ülésszak... i. m. 103–110. o.

[68] MOL K 26. 683. cs. 1064. M. E. 1905. fol. 1–8.

[69] Uo. 684. cs. 1577. M. E. 1905. fol. 6.

[70] Uo. fol. 6–7.

[71] Uo. fol. 7.

[72] Uo. 1044. M. E. 1905. fol. 1–2.

hetetleníti. A levél hátoldalán olvasható, február 25-i miniszterelnöki válasz szerint folyó év szeptember hava előtt, az előkészítő munkák miatt nem lehetséges a hamvak hazahozatala, s a pontos időpont is csak a későbbiekben dönthető el. Ez az az időszak, amikor nyilvánvalóvá vált a miniszterelnök és a hamvak hazahozatalán munkálkodók számára egyaránt, „hogy a hamvakat csak alapos politikai előkészítés és tudományos körültekintés után lehet hazai földben örök nyugalomra helyezni,"[73] s ez hivatalos álláspontként is megfogalmazást nyert: a februári értekezletről és erről az álláspontról március 2-i dátummal miniszterelnöki jelentés készült az uralkodónak.[74] Ebben Tisza határozott, ismételten kifejtett álláspontja olvasható: „A beállott kormányválság folytán ennek a törvényjavaslatnak [tudniillik a hamvak hazahozatala kapcsán felmerült kiadások pénzügyi fedezetéről] előterjesztését már most hivatali utódomra kell bíznom..."[75] Tájékoztatja a császárt továbbá, hogy a hamvak Kassán, a dóm altemplomában lesznek elhelyezve, egyszerű kőszarkofágokban, melyek egyedüli dísze a nevek felirata és a családi címerek lesznek.[76] Beszámolt arról is, hogy a konstantinápolyi lazarita rendháznak a hamvak őrzéséért 50 ezer frankot helyezett kilátásba „ócska templomuk helyreállítására".[77]

Ezt követően a Fejérváry-kormány nemcsak hogy Thököly hamvai magyarországi elhelyezésének színhelyéről nem intézkedett, hanem általában sem tett lépéseket annak érdekében, hogy az immáron háromnegyed éve kiemelt, Konstantinápolyban ideiglenesen őrzött hamvak végre végső nyughelyükre kerüljenek. E helyett – ahogyan erről már szóltunk – újabb személyek hamvainak feltárásáról kezdtek tárgyalásokat, s erre hivatkozva Fejérváry Géza miniszterelnök a császárnak írt levelében szintén a halogatást választja: „Sajnálattal értesültem azonban arról, hogy azok a munkálatok, melyek már jó előre megindittattak a végből, hogy a tetemek méltó helyre jussanak, a késő őszi évad előtt be nem fejezhetők", s javasolta a hazahozatalt 1906 tavaszára halasztani.[78]

1906 tavaszától a hamvak hazahozataláig

II. Rákóczi Ferenc és társai hamvainak hazahozatala Wekerle Sándor (1848–1921) 1906. április 8-i kormányalakítása után a miniszterelnök és kormánya első látványos lépéseinek egyike volt. E cselekedet, illetve az indíték, ami miatt végül is sor került rá, a század elejének politikatörténetét kutatók körében egyértelműen elmarasztaló, negatív értékelést kapott. Így R. Várkonyi Ágnes a Függetlenségi Párt kormánypárttá válása utáni első, látványos, a valós társadalmi és politikai problémákat elfedő, a frázisok szintjén, de a tettekben nem jelentkező politikai összefogás megnyilvánulásaként értékelte: „a Függetlenségi Pártnak, amely most kormánypárt lett, szüksége volt valamire, amivel elkápráztatja az or-

[73] *R. Várkonyi* 1961. 286. o.

[74] MOL K 26. 683. cs. 1085. M. E. 1905. fol. 1–10. és 682. cs. 5133. M. E. 1905. fol. 41–48.

[75] Uo. 682. cs. 5133. M. E. fol. 45.

[76] Uo. fol. 43.

[77] Uo. fol. 45.

[78] Uo. 683. cs. 3027. M. E. 1905. fol. 6–7. Az ennek alapján készült miniszterelnöki felterjesztés és a német nyelű változat: uo. 3035. M. E. 1905. fol. 1–4. – Fraknói Vilmos megerősítette ebbéli vélekedésében. Uo. 3181. M. E. 1905. fol. 1–3. – Az uralkodó az előterjesztést tudomásul vette, s hozzájárult az ünnepségek elhalasztásához. Uo. 3356. M. E. 1905. fol. 5.

ságot".[79] Egy másik vélemény szerint az országos bányász-, aratómunkás-, vasutassztrájkot kísérő és az erőszakos, fegyveres fellépést kiváltó, ám eredménytelen megtorló akciókat elrendelő, majd a' fővárosi pékek sztrájkját és a közlekedést bénító villamossztrájkot gyakorlatilag tehetetlenül szemlélő politikai vezetés számára „A Rákóczi-ünnepségsorozat célja az volt, hogy megszilárdítsa a kormánykoalíciónak – mint a »nemzeti érdekek« képviselőjének – tekintélyét és egyúttal tanúsítsa a nem létező »nemzeti egységet« is".[80] Végül, Fónagy Zoltán az 1906 tavasza óta újabb fordulóponthoz érkezett magyarországi politikai válságsorozat egyik legjelentősebb eseményének tartja a hamvak hazahozatalát, a Wekerle-kormány megalakulása, a Szabadelvű Párt április 11-e utáni feloszlása, az áprilismájusi választásokat és a június-júliusban lezajlott országos sztrájkokat követő időszakban.[81] A továbbiakban elemzésre kerülő források egyrészt az említett értékeléseket megerősítik, másrészt véleményünk szerint arról tanúskodnak, hogy a hamvak hazahozatala a tanulmányunk eddigi részében leírt lépések, az előkészületek következtében a Wekerle-kormány számára elodázhatatlan, mindenképpen megoldandó feladattá vált. A felháborodást kiváltó, ún. szerződéses vámtarifa törvény sikertelen képviselőházi vitasorozata, az erősödő, választójogi kérdéseket előtérbe helyező szociáldemokrata mozgalom és a Szociáldemokrata Párt látványos előretörése, valamint az említett sztrájkok mind-mind a néhány hete hatalmon lévő kormány kudarcait és cselekvésképtelenségét mutatták. Ebben a helyzetben a hamvak hazaszállítása – szigorúan állami protokolleseménnyé téve, a megfelelő biztonsági intézkedések megtételével – valóban a leggyorsabban és a leglátványosabban megoldható teendők egyikének mutatkozott.

Wekerle Sándor mindezt fölismerve 1906. június 24-re miniszterelnöki értekezletet hívott össze.[82] Az eddig ismertetett miniszterelnöki megbeszélésektől eltérően ide többségében nem funkcióban lévő, illetve volt minisztereket és egyházi méltóságokat hívtak meg, a kérdés politikai vetületeit megtanácskozandó, hanem azokat a személyeket, akiknek a feladata volt a hamvak hazahozatalát végre lebonyolítani. Forster Gyulát és Thallóczy Lajost, akik a törökországi teendőket látták el: a hamvak szállítását szervezték meg, Thaly Kálmánt, aki a törökországi protokolleseményekre kiküldött delegációt vezette, a beszédeket a kormány nevében megtartotta és Zsilinszky Lajost, aki Thököly Imre hamvainak Késmárkra vitelét intézte. A tanácskozáson részt vevők beszámoltak az eddigi lépésekről, a kormányfő kijelölte a Törökországba kiutazó delegáció öt tagját (Thaly Kálmán, Thallóczy Lajos, Fraknói Vilmos, Török Aurél és Forster Gyula), meghatározták a hazahozatal pontos időpontját. Egyetlen politikai kérdésként Thaly Kálmán az 1717. évi 49. törvénycikk eltöröltetését vetette föl. Végül a síremlékek előállítására újonnan kiírt pályázatra fordítható költségekről döntöttek.

Ez utóbbit a Tisza- és Fejérváry-kormány alatt a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából a Műemlékek Országos Bizottsága bonyolította le.[83] A legvitatottabb

---

[79] *R. Várkonyi* 1961. 292. o.

[80] *Iszlamov Tofik*: Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt 1906–1914. Budapest, 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat, 81.) 10–15. o.

[81] *Fónagy Zoltán*: Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig. Debrecen, 2001. (Történelmi Kézikönyvtár sorozat) 220. o.

[82] MOL K 26. 682. cs. 3266. M. E. 1906. fol. 240–245.

[83] Részletes kimutatásokkal, a megbízásokról, a megbízott cégekről: Uo. 620. M. E. 1906. fol. 121–124.; 778. M. E. 1906. fol. 125–128.; 1298. M. E. 1906.; 5044. M. E. 1906.; 5133. M. E. 1906. fol. 116–120. – A

kérdés a kassai dómban felállítandó síremlék elhelyezése volt. Az első pályázatot Berzeviczy Albert kultuszminiszter megbízásából a Bizottság még 1905 júniusában írta ki, 500 000 korona értékben.[84] Mivel ez akkor aktualitását vesztette, az új „Pályázati hirdetés" 1906 augusztusában jelent meg, legfeljebb 250–300 000 koronás összköltséget előirányozva.[85] Ekkor már véglegesen eldöntött tény volt, hogy a kassai nyughely a dóm alagsorában, az északi kriptában lesz, miután 1906 májusában megtörtént a kripta szigetelése, talajvíz elleni biztosítása.[86] A döntés miatt kialakult vita némileg beárnyékolta az ünnepség előkészületeit. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet bizottsági tagjai: Nagy Virgil (1859–1921) műegyetemi tanár, Kertész K. Róbert (1876–1951) építész, Hauszmann Lajos (1847–1926) építész, akadémikus és Schulek Frigyes (1841–1919) építész, akadémikus éles hangon bírálták az északi kriptában történő elhelyezés tervét.[87] Fényképekkel, mérnöki rajzokkal szemléletessé tett kiadványukban sérelmezték, hogy bizottsági szakvéleményüket nem kérték ki.[88] Nem tartották megfelelő helyszínnek a templom e részét, mivel az egy szűk, alacsony, nyirkos és sötét kripta, melynek levezető lépcsőjén egymás mellett két ember szűkösen is alig fér el.[89] A falakon állandóan nedves foltok éktelenkednek, tavasszal rendszerint 30 cm-es víz áll a kriptában, melyet semmiféle betonozással sem lehet megszüntetni.[90] Úgy vélik, hogy „az újratemetéssel a Rákóczi-kultusz nemhogy elcsendesülne, hanem újult lendülettel fog kibontakozni", a kriptában viszont sem elférni, sem méltó körülmények között emlékezni nem lehet.[91] A probléma megoldását – számos párhuzamos, külföldi, többségében itáliai példa felsorolásával, pontos rajzokkal, számításokkal alátámasztva – abban látták, hogy a szarkofágokat a dóm széles főbejáratától nem messze állítsák föl egy monumentális, figurális elemekkel díszített síremlék formájában, melynek ismertették részletes tervét.[92]

A vita kapcsán Mihalik József Mezarthim néven kiadott írása 1906-ban az ünnepségek előtt jelent meg, „Fellebbezés a nemzethez" címmel.[93] A kassai közönség örömteli és hódolatteli várakozását állítja szembe a leendő nyughely méltatlan voltával. Eszerint a fejedelmet és társait egy szűk, földalatti nedves kriptában helyeznék el, mely mögött a kassai múzeumigazgató politikai szándékot gyanít: a fejedelmet a hatalmon levők a nemzet elől ily módon akarják elrejteni. További kifogásai és észrevételei nagyrészt megegyeznek az Építész-Egylet ismertetett megjegyzéseivel. Az altemplom szerinte sem

---

források tanulsága szerint a kultuszminiszter nem döntött önállóan, döntéseit a miniszterelnök határozta meg és hagyta jóvá.

[84] Berzeviczy Albert levele Tisza Istvánhoz, 1905. június 9. Uo. 683. cs. 2612. M. E. 1905. fol. 1–2.

[85] A M. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 68135. sz. irata. Uo. 682. cs. fol. 282–286. Továbbá: 3266. M. E. 1906. fol. 244.

[86] Uo. 682. cs. 2660. M. E. 1906. fol. 201–203.

[87] Emlékirat Rákóczi és bujdosó társai hamvainak elhelyezése tárgyában. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet szakvéleménye a síremlék felállítására vonatkozóan. H. n., é. n. [Budapest, 1906.]

[88] Uo. 3. o.

[89] Uo. 4. o.

[90] Emlékirat Rákóczi és bujdosó társai hamvainak elhelyezése tárgyában. i. m. 4. o.

[91] Uo. 5. o.

[92] Uo. 7–14. o.

[93] *Mezarthim* [*Mihalik* József]: Rákóczi sírja. Fellebbezés a nemzethez. Kassa, 1906. (Az álnév feloldását lásd *Gulyás Pál*: Magyar írói álnév lexikon. Budapest, 1978. [2. kiad.] 300. o.)

megfelelő sírhely, mert éppen 1906 tavaszán is elöntötte a belvíz; a szarkofágok elhelyezése után pedig 8–10 ember is csak szűkösen fog elférni a kriptában. Javasolja, hogy a keleti oldalhajó közepén állítsanak föl egy fehér színű márványsíremléket, ami egy 34 lépcsős alapon nyugvó katafalkból állna, amire a márványszarkofág kerülne. A fejedelem életének legfontosabb epizódjait bemutató domborművön helyet kaphatna a fejedelem alakján kívül egy kuruc vitéz és Mikes Kelemen alakja[94] is. Mindezt egy félembernyi magasságú, díszes bronzkerítés venné körül.

A síremlék elkészítését célzó pályázatot tehát kiírták ugyan, de a megvalósítás elmaradt,[95] az említett javaslatok elfogadására pedig 1906-ban sem idő, sem elegendő pénz nem állt rendelkezésre, és a Műemlékek Országos Bizottságában az eredeti tervek mellett döntöttek. Így a dóm restaurálási munkálatait irányító Stehló Ottó[96] építész tervezte, Mikola Ferenc szobrász faragta barokk stílusú, címeres márványszarkofágok a hamvak előtt néhány nappal érkeztek meg Budapestről, s végül mégis a templom északi kriptájába kerültek (a fejedelmi emlékmű, illetve emléktábla pedig 1938-ig váratott magára).

Az uralkodónak benyújtott felterjesztésben Wekerle Sándor miniszterelnök 1906. szeptember 17-én az öt fős delegáció tagjainak megnevezésén kívül ismertette a hamvak hazaszállításának módját, útvonalát a budapesti ünnepség epizódjainak pontos sorrendjét.[97] Egy héttel később, szeptember 24-én kelt levelében pedig értesítette Kassa vezetőit, hogy „Ő császári és apostoli királyi Fenségének még 1904. évi április hó 18-án kelt azon legkegyelmesebb elhatározása, mely szerint II. Rákóczi Ferencz fejedelem és bujdosótársainak tetemei hazaszállítandók, egyrészt az okvetlenül szükségessé vált előkészületek megtétele, másrészt pedig a közbejött politikai események miatt, csak folyó évi október hó utolsó napjaiban lesz végrehajtandó…" Közli továbbá, hogy a budapesti ceremónia október 29-én, a kassai és késmárki gyászszertartás pedig 30-án lesz.[98]

Wekerle Sándor miniszterelnök – elődeihez képest – látszólagos tettrekészsége mögött – Thallóczy Lajos szerint, aki már 1905-ben úgy vélte, hogy a hamvak hazahozatalára nem fog sor kerülni[99] – a kényszerűség húzódott meg. Thallóczy Forster Gyulának,

---

[94] Egy 1906. szeptember 30-án kelt irat arról tanúskodik, hogy Mikes Kelemen hamvainak hazahozatala egészen a nyár végéig napirenden volt, Háromszék vármegye alispánjának levelére válaszolta Wekerle Sándor miniszterelnök, hogy teljes bizonyossággal nem sikerült a sírját beazonosítani, ezért földi maradványainak hazahozatala egyelőre nem lehetséges. MOL K 26. 682. cs. 4656. M. E. 1906. fol. 275–276.

[95] A források között sem találtunk pályázati munkákat.

[96] Stehló Ottó a dóm restaurálási munkálatait 1902-től irányította. A korábbi, Feszl Frigyes (1821–1884) által vezetett, 1877–1896 között folyó restaurálás, átépítés alkalmával a templom ezen igen alacsony terű északi kriptáját meghagyták eredeti formájában, s ezt követően sem változtattak rajta. *Wick Béla*: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941. 325. o.; *Marosi Ernő*: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom középkori építéstörténetéhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 1969. 1. sz. 3., 25. o.

[97] MOL K 26. 682. cs. 5133. M. E. 1906. fol. 13–26. – A kiküldetésről készült jegyzőkönyv: OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1623. Konstantinápoly, 1906. október 21. Jegyzőkönyv II. Rákóczi Ferenc és társai hamvainak hazaszállítása ügyében. fol. 344–346., valamint Thallóczy Lajos jelentései konstantinápolyi kiküldetéséről f(olyó) év október havában. MOL K 26. 682. cs. 5318. M. E. 1906. fol. 1–28. és 683. cs. 6066. M. E. 1906. fol. 1–163. A jelentés lényege: a magyar delegáció fogadása Törökországban szívélyes és egyszerű volt, az elhangzott beszédek rövidek voltak, a hamvak feltárása szakszerűen, hazaszállítása zökkenőmentesen zajlott le.

[98] MOL K 26. 683. cs. 4649. M. E. 1906. Wekerle Sándor miniszterelnök levelének fogalmazványa. fol. 334–335. (Végül a hamvak megérkezése egy nappal korábban történt.)

[99] „Rákóczi hamvait végre hazahozzuk, de ez alkalommal semmiféle feltűnést nem akarunk okozni." Thallóczy Lajos levele Fraknói Vilmosnak, Bécs, 1906. szeptember 25. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1623. fol.

1906. szeptember 22-én írt levelében Wekerlének a hamvak hazahozatala kapcsán tanúsított magatartásáról a következőket írta: „Ebből azt veszem ki [a miniszterelnöknek előző nap titkára, Romy Béla fel akarta olvasni a részletes ünnepi programtervet, de az nem volt rá kíváncsi] –, amint előbbi soraimban is hangsúlyoztam –, hogy a kormányelnök tulajdonképpen keserű pohárnak tekinti az egészet, és ha mi most a saját szakállunkra csinálunk dolgokat s ő ez iránt így érdeklődik, a felelősséget nem vállalja. Azt hiszem, [ez] nem tetszik/tetszhet senkinek." Majd a leendő konstantinápolyi utazással kapcsolatban megjegyzi: „én csak azt sajnálom, hogy Te... egy ilyen mondhatni lapáliával mint ez az ügy, magad vagy a pakoló, a megrendelő, a szállító etc. ...látva, hogy nálunk hogy mennek a dolgok, nincs sok kedvem menni."[100] Az öt fős bizottság október 5-én kezdődő útjával párhuzamosan zajlott a már említett 1715. évi 49. törvénycikk eltörlésére vonatkozó törvényjavaslat országgyűlés elé terjesztése, amelyet az uralkodó október 18-án szentesített.[101]

A budapesti fogadás

A fejedelem és társainak hamvai 1906. október 27-én érkeztek az országhatárhoz, a Magyar Államvasutak különvonata Orsovára szállította őket, másnap, 28-án reggel érkeztek meg Budapestre.[102] A hamvak szállítási útvonalát és a vonatok megállásásnak időpontját áttekintve[103] azonnal szemünkbe ötlik a biztonsági intézkedések egyik legfontosabb lépése. Ugyanis országszerte ünnepségeket szerveztek („örömtüzeket gyújtottak"), azokon a településeken, ahol néhány percre megálltak a vonatok, ám ezek kivétel nélkül az éjszakai órákban történtek (éjjel a gyülekezőkedv alábbhagy). Így például az Orsova és Szeged közötti útvonalat a vonatok október 27-én délután 12 óra 49 perc és este 23 óra között tették meg, ám azokon a településeken, ahol a helybéliek ünnepséget szerveztek: Lugoson, Temesváron, Zsombolyán, Nagykikindán, Valkányon és Szegeden a vonatok jóval sötétedés után, éjjel 9 óra után haladtak át. A szegedi fogadás 27–28-án éjjel 11 és 1 óra között volt. A Szeged–Budapest útvonalon ugyancsak éjjel haladt át a vonat, 1 óra és reggel 8 óra 20 perc között, ezen az útvonalon egyedül Kiskunfélegyházán állt meg a vonat 4 óra 10 perckor. Utolsó példánk: a Budapest–Kassa útvonalon a vonat 28–29-én éjjel 21 óra és hajnali negyed hat között haladt át, illetve a Kassa–Késmárk vonalon éjjel 1 óra és reggel fél hat között.

---

300. – Thallóczy elképzelése megvalósult, a törökországi követségi (török és francia) fogadások, a hamvak szállítása, a rodostói emléktáblák elhelyezése és felavatása, amint erről a miniszterelnöknek is beszámolt, zökkenőmentesen zajlott le. Thallóczy Lajos levele Wekerle Sándornak, Budapest, 1906. [november 5. után.] Uo. fol. 283.

[100] Thallóczy Lajos levele Forster Gyulának, 1906. szeptember 22. (Fogalmazvány.) Uo. fol. 293–294.

[101] MOL K 26. 682. cs. fasc. IV. 5015. M. E. 1906. október 13. fol. 643–655. Törvényjavaslat II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társai hamvainak hazahozataláról. (Német és magyar nyelvű fogalmazvány, Wekerle javításaival.)

[102] A Rákóczi ünnepély hivatalos sorrendje. Hadtörténti Múzeum (a továbbiakban: HTM) Plakát- és Aprónyomtatványtár (a továbbiakban: Nyt.), lt. sz.: 79.100.1. és OSzK Plakát- és Aprónyomtatványtár. Aprónyomtatványok, 23. cs. 1906. (Szám nélkül.) – A törökországi protokolleseményekről és az országhatárig történő szállításról szóló források: OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1623. A másik, terjedelmesebb (és igényesebb kivitelű) változat: Hivatalos sorrendje azoknak az ünnepségeknek, amelyek II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társai, továbbá anyja Zrínyi Ilona, valamint fia József herczeg és Thököly Imre hamvainak hazahozatala alkalmából fognak tartani. HTM Nyt., lt. sz.: 7356.

[103] MOL K 26. 682. cs. 5314. M. E. 1906. fasc. V. fol. 1–54.

A miniszterelnöki hivatalban részben a szervezésből adódóan, részben pedig ugyancsak biztonsági okokból névsornyilvántartásokat és összesítő táblázatokat készítettek azokról, akiket az ünnepségsorozat különböző helyszíneire meghívtak (külön megjelölve, hogy ki vett részt ténylegesen).[104] A budapesti ünnepségre meghívottak legnagyobb része a vármegyei és városi delegációk tagjaiból állott, a kormány előzőleg, szeptember végén, október elején kiadott körlevelére sorra reagáltak a vidéki törvényhatóságok. A delegációban részt vevőket egyenként, mindenhol név szerint is meg kellett jelölni, pontos hivatali vagy közéleti tisztségükkel; valamint tájékoztatni kellett a miniszterelnöki hivatalt levél vagy távirat formájában arról, hogy a megjelenők tudnak-e magukkal hozni Rákóczi-zászlót, milyen díszruhában fognak megjelenni, lóval vagy gyalogosan, esetleg korabeli (!) vagy korhű ruházatban.[105] A hamvakat kísérő budapesti és kassai temetési díszmenetbe a vármegyék és a városok három-három fős delegációt küldhettek, összesen 63 vármegye és 26 város élt ezzel a lehetőséggel,[106] akiknek kb. harmada vett csak részt a budapesti ünnepségeken. A meghívottak másik csoportját a horvát országgyűlés elnöksége és a Tisza-kormány tagjai alkották, ez utóbbiak közül a 26 főből 12-en indoklás nélkül maradtak távol.[107] A hazahozatal előkészítésében is részt vevő vagy azt szorgalmazó egyesületek, szervezetek tagjait ugyancsak név szerint hívták meg, többek között a Magyar Tudományos Akadémia tagjait, a Magyar Történelmi Társulatot, a Kisfaludy Társaságot, a Petőfi Társaságot stb.[108] A különböző társadalmi szervezetek, egyesületek, nőegyletek esetében (kb. három tucat szervezet) ugyanígy jártak el.[109] A meghívottak külön csoportját alkották a különböző napilapok és képes hetilapok, valamint a távirati irodák tudósítói (egy-két fő) – ez esetben is előre jelezni kellett a lapoknak, hogy név szerint kit, kiket delegálnak.[110]

---

[104] MOL K 26. 682. cs. 5314. M. E. 1906. fasc. V. fol. 1–54.

[105] Uo. 4961. M. E. 1906. fol. 1–120.; 4962–4964. M. E. 1906. fol. 661–668.; 4969. M. E. fol. 630–631.; 5046. M. E. fol. 591–615.; 5047. M. E. 1906. fol. 661–668.; 5048. M. E. 1906.

[106] A Rákóczi ünnepségre képviselőket delegált vármegyék és városok listája. H. n., é. n. HTM Adattár, lt. sz.: 1860.99. Szendrey János hagyatéka. 2. cs. Rákóczi temetési menetének iratai. (A továbbiakban: A. 1860.99.) 24. sz. (A neveket a forrásban szereplő alakjukban adjuk meg.)

Vármegyék: Abauj-Torna, Alsó-Fehér, Arad, Árva, Bács Bodrog, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Besztercze Naszód, Bihar, Borsod, Brasso, Csanád, Csik, Csongrád, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Kishont, Győr, Hajdu, Háromszék, Heves, Hont, Hunyad, Jász N(agy) Kún-Szolnok, Kis Küküllő, Kolozs, Komárom, Krassó-Szörény, Liptó, Máramaros, Maros Torda, Moson, Nagy Küküllő, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Sáros, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Szeben, Szepes, Szilágy, Szolnok Doboka, Temes, Tolna, Torda Aranyos, Torontál, Trencsén, Turócz, Udvarhely, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém, Zala, Zemplén, Zólyom.

Városok: Arad, Baja, Budapest, Debreczen, Győr, Hódmező-Vásárhely, Kassa, Kecskemét, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Nagyvárad, Pancsova, Pécs, Pozsony, Selmecz és Bélabánya, Sopron, Szabadka, Szatmárnémeti, Szeged, Székesfehérvár, Temesvár, Ujvidék, Versecz, Zombor, Fiume.

[107] A horvát országgyűlés tagjainak meghívásáról: MOL K 26. 682. cs. 4846. M. E. 1906. október 6. fol. 485–488. A Tisza-kormány tagjainak meghívása és a válaszlevelek: uo. 4787. M. E. 1906. fol. 1–46.

[108] Uo. 5192. M. E. 1906. fol. 879–883.

[109] Uo. 683. cs. 5363. M. E. 1906. fol. 1–62.

[110] MOL K 26. 683. cs. 4895. M. E. 1906. fol. 506–509. – A budapesti ünnepségre meghívottak kaptak belépési engedélyt egyúttal a kassai és a késmárki gyászszertartásra. A Budapesten megjelenő lapok 65 %-a kapott meghívást (a vidékiek nem), magyar és idegen nyelvűek, ellenzéki és kormánypártiak egyaránt. Összevetésünk *Zászló János*: A hazai hírlapirodalom 1906-ban. *Magyar Könyvszemle*, 1907. Melléklet. 8–10., 72–73. o. alapján készült. – A megjelent tudósítók névsora: MOL K 26. 682. cs. 5070. M. E. 1906. fol. 750. A meghívottaknak alig a fele jelent meg.

A biztonsági intézkedések másik leghatásosabb eszköze országszerte a pályaudvarokon felállított rendőrkordon volt. A lakosságot közleményekben szólították föl, hogy a zavargásoktól „az ünnep fénye és méltósága" miatt tartózkodjon (már utaltunk az országban ekkor zajló sztrájkokra), a rendet egyenruhás rendőrök és tűzoltók biztosították, az ünnepségeket pedig csak a pályaudvarokon – melyeket órákkal előbb lezártak –, a kordonokon belül lehetett megtartani.[111] A helybéli elöljáróságok az éjszakai megállók után, nappal a város-, illetve a községházákon ünnepi közgyűléseket tartottak. Budapesten hasonlóképpen, a fővárosi Közgyűlés felhívást tett közzé, annak érdekében, hogy „eze[ke]n az útvonalakon a rend fenntartása végett a főváros területén lévő egyletek, tanintézetek stb. s a tűzoltók bevonásával kordon képeztessék".[112] A szervezés e módja miatt már előreláthatólag is kevesen voltak azok, akik közelről láthatták és követhették az eseményeket, ezért nyomtatott tájékozató füzetet lehetett vásárolni, a „Hivatalos sorrend"-et,[113] melyben a látnivalók pontosan és szemléletesen leírva, programpontokkként szerepelnek.

Végül ugyancsak a hathatós biztonsági óvintézkedések közé kell sorolnunk a budapesti ünnepség helyszínének módosítását is. A gyászmisét celebráló Vaszary Kolos bíboros-hercegprímás szeptember legvégén még a budavári koronázó Mátyás-templomban tartandó istentiszteletre fogadta el a miniszterelnök felkérését, és az október 1-jén kelt körlevélből a vármegyei törvényhatóságok még arról értesültek, hogy a hamvakat szállító budapesti ünnepi menet a Nyugati Pályaudvartól a Váczi körút–Fürdő utca–Lánchíd–Albrecht út vonalán át halad a Mátyás-templomig.[114] Az útvonal és az ünnepség színhelye október első napjaiban változott meg, az október 7-én kiadott közleményben a kormány a Keleti Pályaudvar–Kerepesi út–Károly körút–Váczi körút útvonalat jelölte meg, az ünnepi mise színhelyéül pedig a lipótvárosi Szent István Bazilikát (indoklás nélkül).[115] Az új útvonal rövidebb volt, zárt tereket, kordonokat könnyebben lehetett kialakítani, mint a (mai Népfürdő utca végétől induló) Duna parti szakaszon és a Lánchídon.

A budapesti ünnepi menet megszervezésével 1906 tavaszán Wekerle Sándor miniszterelnök Szendrei János (1857–1927) honvédelmi minisztériumi tanácsost bízta meg.[116] A választást véleményünk szerint több ok is indoklota. Kitűnő szervezőkészségét Szendrei több téren is bizonyította, s ehhez kapcsolódóan széleskörű közéleti tevékenységet folytatott. Így az 1890-ben megalakult Műbarátok Körének titkáraként – a nemzeti irodalom és művészet támogatása és a közízlés fejlesztése céljából – ismeretterjesztő előadásokat szervezett, évkönyvet szerkesztett, képzőművészeti pályadíjakat tűzött ki,

---

[111] Uo. 5060. M. E. 1906. fasc. IV. fol. 708–711. E forráscsoport alapján az orsovai rendőri intézkedéseket emelte ki: *R. Várkonyi* 1961. 292–293. o.

[112] A kordont a rendőrség biztosította. MOL K 26. 682. cs. 4779. M. E. 1906. fol. 370–371. A budapesti biztonsági intézkedésekről, a háttérben zajló sztrájkokról lásd *R. Várkonyi* 1961. 294–295. o.

[113] Lásd a 102. jegyzetet!

[114] MOL K 26. 682. cs. 360/1906. Vaszary Kolos levele Wekerle Sándorhoz, Budapest, 1906. szeptember 27. fol. 352–353.; További források: uo. 4778. M. E. 1906. fol. 366. A Lánchidat a pénzügyminisztérium lobogózza fel: uo. 4781. M. E. 1906. fol. 396–399.

[115] Uo. 4786. M. E. 1906. fol. 410–411.

[116] Szendrei János életére és munkásságára lásd *Kopasz Erzsébet*: Szendrei (Wagner) János 1857–1927. In: *Kopasz Erzsébet*: Szendrei János bibliográfia. (A továbbiakban: *Kopasz.*) Miskolc, 1982. (Documentatio Borsodiensis sorozat, IV. k. Borsod-Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet, 13. sz.) 7–23. o. Összefoglaló életrajza: *Seresné Szegőfi Anna*: Szendrei (Wagner) János. Miskolc, 1982. (Miniatűr könyvek sorozat.)

ösztöndíjat alapított, jótékony célú estélyeket szervezett.[117] Legjelentősebb kiadványukat, a Magyar Műkincseket szerkesztette és több fejezetét maga írta.[118] Az 1896-os millenniumi, országos kiállítás hadtörténelmi kiállításához anyagot gyűjtött, tárgyleírásokat készített, és a kiállítást is ő rendezte.[119] Budapest bandériumának tagjaként díszmagyarban részt vett a millenniumi ünnepségsorozat 1896. május 2-án rendezett nagyszabású megnyitóján, ahol nagyban megtapasztalta a külsőség, a látványosságok hatáskeltő funkcióját.[120] Anyaggyűjtési koncepcióját és a kiállítás rendező elveit vizsgálva kitűnik, hogy annak díszletei, az installáció, a dekoráció önmagában is legalább olyan fontos volt számára, mint a műtárgyak és a hozzájuk kapcsolódó történeti, hadtörténeti események.[121] Pályája műkincsek, képzőművészeti alkotások tanulmányozásával kezdődött.[122] 1879-től régészeti feltárásokat folytatott,[123] az ötvöstárgyak különösen érdekelték.[124] A miskolci történeti monográfia szerzőjeként[125] forráskezelési gyakorlata kialakult, történetírói szemlélete körvonalazódott. A hadtörténeti vonatkozásokra különös figyelmet fordított, így azokat az általános összefüggésekből kiragadva, a történelmen belül önálló egységként szemlélte. A magyarság históriáját hadakozások sorozatának tekintette, Magyarország területét folyamatos hadszíntérnek. Az itt folyó események epizódjai Szendrei látásmódjában nem illeszkedtek a történelem egységébe (társadalom-, gazdaság-, művelődéstörténeti stb. kutatásokat nem végzett).[126] Az 1890-es években kezdett el foglalkozni a magyar történelmi viseletek föltárásával, és ehhez kapcsolódtak ipartörténeti kutatásai – e munka éppen a hamvak hazahozatala előtti időszakban teljesedett ki.[127] Szervező-

---

[117] *Szendrei János* (szerk.): A Műbarátok Körének évkönyve. (Az 1890–1900., 1893., 1894. évekre.) Budapest, 1894., 1895., 1900. Vö. *Kopasz* 10–11. o.

[118] *Radisics Jenő–Szendrei János* (szerk.): Magyar műkincsek. (A továbbiakban: *Radisics–Szendrei.*) 1–3. k. Budapest, 1896–1901.

[119] Lásd *Szendrei János* (szerk.): Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Budapest, 1896. (Németül: Ungarische kriegsgeschichtliche Denkmäler in der Milleniums-Landes-Ausstellung. Budapest, 1896.); *Uő.*: A hadtörténelem az ezredéves kiállításon. In: *Szterényi József* (szerk.): Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. 4. k. Hadügy: Közös hadsereg, haditengerészet, honvédség, csendőrség. A történelmi kiállítás hadügyi része. Budapest, 1897. 337–406. o.; *Szendrei János*: A műkedvelők csoportja. In: *Ráth György–Györgyi Kálmán* (szerk.): Az iparművészet 1896-ban. Milleniumi emlékkönyv. Budapest, 1897. 260–269. o.; *Czobor Béla* (szerk.): Magyarország műkincsei. 1. k. Budapest, 1897–1901. 33–39., 134–139., 171–200. o. 2. k. Budapest, 1902–1903. 344–390. o. Valamint lásd sajtópublikációit a *Vasárnapi Újság*ban. Felsorolásuk *Kopasz* 73–74. o.

[120] Az ezeréves Magyarország és milleniumi kiállítás. Magyarország legszebb tájainak, városainak és műkincseinek valamint a kiállítás nevezetességeinek fényképgyűjteménye. Budapest, 1896. (Reprint változat.) Budapest, é. n.

[121] Lásd *Szalay Imre*: Az ezredéves országos kiállítás. In: *Radisics–Szendrei* 1. k. 109–126. o.

[122] *Szendrei János*: A képzőművészet remekei. A festészet és a szobrászat legkitűnőbb emlékei. 1–4. k. Budapest–Eperjes, 1882–1885.; *Uő.*: Dürer Albert élete és művészete. Budapest, 1885.

[123] Tanulmányait lásd *Kopasz* 33–67. o.

[124] Munkái: Országos magyar történelmi ötvösmű-kiállítási emlék. Budapest, 1884. (A kiállítás egyik rendezője Szendrei János volt.); Képes kalauz az Országos Nőipar Egyesület javára az Iparművészeti Múzeum helyiségeiben rendezett gyűrű-kiállításhoz. Budapest, 1888.; A gyűrű történelmi és műtörténelmi szempontból. Tarnóczy Gusztávné gyűrű-gyűjteményének rajzaival. Budapest, 1890.; Egy ötvös remek a múlt századból. *Magyar Iparművészet,* 1897–1898. 296–298. o.; Keleti övcsatt. *Archaeológiai Értesítő,* 1903. 302–303. o.

[125] *Szendrei János* (szerk.): Miskolcz város története és egyetemes helyirata. 1–4. k. Miskolc, 1890–1911.

[126] A legmarkánsabban lásd *Szendrei* János: Magyar hadi élet. In: *Radisics–Szendrei* 2. k. 73–158. o.

[127] *Szendrei János*: A magyar viselet történeti fejlődése. Budapest, 1905. (Az 1903. november 9-én megtartott akadémiai székfoglaló értekezésének nyomtatott változata.)

készségét nemcsak a millenniumi kiállításon, hanem az 1900. évi párizsi világkiállításon is bizonyította, ahol az általa rendezett nagy sikerű millenniumi hadtörténeti kiállítást mutatták be a közönségnek.[128] A magyar múltnak a romantikus történetfelfogást tükröző megjelenítése a század első évtizedében folyamatosan napirenden volt, s Szendrei is ennek szellemében végezte munkáját.[129] A Rákóczi-szabadságharc kutatásával a hadtörténeti vonatkozásokon keresztül és fegyvertörténeti érdeklődése nyomán került kapcsolatba.

Szendrei János a hamvak hazahozatalának előkészítésébe 1905 májusában az Országos Régészeti és Embertani Társulat főtitkáraként kapcsolódott be, Thököly Imre fejedelem Izmidben fellelt hamvainak feltárása után.[130] 1906-ban feladata kettős volt: a gyászmenetben végighordozott állami, katonai és családi jelképek: zászlók, címerek, emblémák összegyűjtése, beszerzése, a hiányzók elkészíttetése, másrészt az ünnepségeken vármegyei, városi következként, testőrként és más kísérőként hivatalosan részt vevő személyek ruházatának, felszerelésének összeállítása.[131] A budapesti és kassai ünnepségen részt vevők díszegyenruháit maga Szedrei János tervezte meg Nemes Mihály (1866–1945) grafikussal,[132] melynek hátterében Szedrei már említett viselettörténeti kutatásai állottak.[133]

A hiányzó zászlók, címerek, díszruhák legyárttatását is Szendrei János szervezte meg: több budapesti vállalattal állt kapcsolatban.[134] A legnagyobb összegeket feltüntető számlákat a Weiner és Grünbaum császári és királyi szabóság Kristóf téri egyenruha áruháza küldte, a négy számlán összesen 18.140 korona szerepel.[135] Az emblémákat, jelvényeket, sisakokat és egyéb kellékeket a Victoria Zászló- és Jelvénykészítő Vállalat ké-

---

[128] HTM A. 1860.99. 3. cs. Az 1900. évi párizsi világkiállítás iratai.

[129] Vö. *Czobor Béla*: Magyarország történelmi kiállítása. In: Magyarország a párizsi világkiállításon. 1900. Budapest, 1901. 1–18. o.; *Michár Kálmán*: Magyarország hadügyi kiállítása. In: uo., 160–164. o. A világkiállítások: 1900-ban Párizsban, 1902-ben Torinóban, 1904-ben St. Louisban, 1906-ban Milánóban, 1909-ben Velencében, de még 1911-ben ismét Torinóban is, ahol „Attila palotájában" a magyar történelem kuriózumait próbálták bemutatni. Vö. *Éri Gyöngyi–Jobbágyi Zsuzsanna*: Nemzetközi kiállítások. In: A magyar századforduló 1896–1914. Budapest, 1997. 61–64. o.

[130] Az Országos Régészeti és Embertani Társaság főtitkáraként 400 koronát adott át a magyar kormány megbízásából Papp Keresztély magyar származású izmidi lakosnak „Thököly fejedelem némely csontmaradványai és egy pipájának megszerzése fejében". Papp Keresztély jelen volt a hamvak feltárásánál, s állítólag a sírból csontmaradványokat tulajdonított el, melyeket azután eladásra kínált fel a magyar államnak. A bűnügyi történetnek beillő zsarolássorozat dokumentációja: MOL K 26. 682. cs. 2084., 3478. M. E. 1906. és 683. cs. 5518. M. E. 1905.

[131] A megbízólevelet nem találtuk meg. Az elvégzett munkáért kapott miniszterelnöki köszönetnyilvánítás: uo. 682. cs. 5614. M. E. 1906. Valamint másolata: 683. cs. 5614. M. E. 1906. „Szendrey... rövid idő alatt szaktudásának és finom ízlésének köszönhetően történeti hűséggel oldotta meg a feladatot." fol. 1–2.

[132] *Kopasz* 12–13. o.

[133] 1891 óta folytatatta ezirányú kutatásait, melynek eredményeképpen a témában ugyan összefüggéseiben nem mondott újat, ám összefoglalta és jónéhány vonatkozásban kiegészítette az addigi ismereteket. – Éber László kritikáját idéztük: *Éber László*: A magyar viselet történeti fejlődése. *Archaeológiai Értesítő*, 1905. 429–430. o. Idézi *Kopasz* 13. o. is.

[134] A tevékenységét dokumentáló források az Országos Levéltárban és a Hadtörténeti Múzeum Adattárában találhatók. Ez utóbbiakra a továbbiakban részletesen hivatkozunk, az Országos Levéltár forrásai a vásárlások, beszerzések kimutatásait, számlákat, részszámlákat, megrendeléseket, fizetési meghagyásokat, összegzéseket tartalmazzák: MOL K 26. 682. cs. 4780., 4783., 4896., 4951., 4956–4957., 4965., 4970., 4975., 5055., 5136., 5316., 5614. M. E. 1906.; 683. cs. 5401., 5441., 5758. M. E. 1906.

[135] Weiner és Grünbaum egyenruha-áruházának számlalevele Szendrei Jánosnak. Budapest, 1906. október 31. HTM A. 1860.99. 2. cs. 9. sz.

szítette el.[136] A zászlók egy részét a vármegyék és a városok küldték föl Budapestre: 10 db Rákóczi-zászlót, 14 db régi törvényhatóságú zászlót és 20 db címeres zászlót sikerült ily módon 39 elöljáróságtól összegyűjteni.[137] A koszorúkat Garay Antónia Kerepesi úti „Élővilág csarnoká"-nak alkalmazottai készítették el.[138] A korhű lábbeliket, pontosan 100 pár csizmát Szabó Gyula és Farkas Miklós Ráday utcai közös tulajdonú cipőgyárában és Kaszás János Kálvin téri cipészmester műhelyében állították elő.[139] Az egyik legfontosabb feladat az Első Magyar Szállítási Vállalat Részvénytársaság leányvállalataként működő Első Budapesti Temetésrendező Intézet tagjainak jutott: a koporsók szállítását biztosították, a díszmenet tagjainak lovait kellett vezetniük és ellátniuk a budapesti ünnepség alatt, majd a Kassára vezető vonatúton, végül a kassai díszmenetben is részt vettek.[140] A Szendrei János hagyatékában található források, feljegyzések alapján úgy tűnik, hogy a tanácsos számára a résztvevő zenészek felkérése ütközött a legtöbb nehézségbe. Wekerle Sándor miniszterelnök nevében ez ügyben leveleket kaptak a budapesti színházi igazgatók, de mivel nem sikerült egyetlen színház zenekarát sem szerződtetni – a források tanúsága szerint a zenészek nem vállalták a Kassára történő leutazást –, a Magyar Zenészek Országos Egyesületén keresztül végül egy 29 tagból álló vegyes zenekart bíztak meg a temetési menetben való muzsikálással, akik a Népszínház, a Magyar Színház és a Királyszínház tagjai közül kerültek ki.[141]

A hamvak hazahozatalának, a Budapesten, Kassán és Késmárkon tartott ünnepségeknek teljes költsége legkevesebb mintegy 350–380 ezer koronát tett ki. A budapesti ünnepségek összes költsége ugyanis, melyet a miniszterelnöki hivatal fizetett: 61 685 korona 46 fillér volt,[142] a Pénzügyminisztérium által kiutalt összeg, amely a vidéki ünnepségek és a vonaton történő szállítás költségeit foglalja magában, 76 687 korona 75 fillérre rúgott.[143] A főváros közgyűlése által a budapesti ünnepségekre, az utcák fellobogózására, díszítésére és a rendőri biztosításra megszavazott 30 000 koronából 29 584 korona 55 fillért használtak fel.[144] Thallóczy Lajos kimutatásai szerint a hamvak hazaszállításának (Törökországból a magyar határig) és az öt fős bizottság kinntartózkodásának költsége összesen 15 000 korona volt (1904-es útja kb. ugyanennyi).[145]

---

[136] Szállítási értesítő. 1906. október 27. Uo. 10. sz.

[137] Jegyzéke azon törvényhatóságoknak, melyek... Rákóczi-zászlót és várm(egyei) /városi/ czímeres zászlót jelentettek be. Uo. 23. sz.

[138] Garay Antónia virágüzlet-tulajdonos levele Rumy Béla tanácsosnak. Budapest, 1906. október 8. Uo. 33. sz.

[139] Szabó Gyula és Farkas Miklós cipőgyárosok levele a Magyar Képviselőház Gazdasági Hivatalához. H. n., é. n. Uo. 40. sz. és Kaszás János levele a Magyar Képviselőház Gazdasági Hivatalához. H. n., é. n. Uo. 41. sz.

[140] Az Első Magyar Szállítási Vállalat Rt. Igazgatóságának levele Szendrei Jánoshoz. Budapest, 1906. október 17. Uo. 15., 45. sz.

[141] MOL K 26. 682. cs. 4783. M. E. 1906. fol. 402–403.

[142] II. Rákóczi Ferencz és bujdosótársai temetése költségeinek elszámolása. Uo. 5758. M. E. 1906. fol. 1–105.

[143] Uo. 5196. M. E. 1906. fol. 882–883.

[144] BFL Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, IV. 1407b. Tanácsi Ügyosztály, 220.767.-eln. 1906. III. 3037/906., III. 279.203., 1725/1906. sz. iratok.; Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága 1906-ban tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1906. 1362., 1483–1484., 1524–1525. sz. jegyzőkönyvek. Valamint Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága 1906-ban tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1907. 333., 580. sz. jegyzőkönyvek.

[145] Thallóczy Lajos feljegyzése a hamvak hazaszállításakor fölmerülő költségekről. In: *Thallóczy Lajos:* II. Rákóczi Ferenc és társai hazaszállítására vonatkozó iratok, levelek. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1654.

A rodostói emlékek megvásárlása 3 943 korona 74 fillérbe került,[146] s mint említettük, a Tisza-kormány 50 ezer frankot adományozott a konstantinápolyi lazarita rendháznak. A kassai városvezetésnek a helybéli ünnepségek 31 000 koronájába kerültek.[147] A dóm északi kápolnájának szigetelése 1787 korona 68 fillért tett ki, amit a kultuszminisztérium utalt ki a kőműveseknek,[148] s végül a kassai és késmárki ünnepségekre a miniszterelnök Semsey László (1869–?) miniszteri biztos, kamarás elszámolása alapján 60 000 koronát utalt át.[149]

Kassán és Késmárkon

Kassán a fejedelem és társainak hamvait október 29-én helyezték el a dómban – az ünnepségsorozat utolsó, legfényesebb eseményének lehetett szemtanúja az a kb. 15 000 fős nézőközönség, amely a rendőrkordonon kívül, a lakóházak ablakaiból, a város utcáin a díszmenetet szemlélte, illetve azok, akik belépőjeggyel rendelkezve a pályaudvar mellett felállított ún. gyászcsarnokban és a dómban részt vehettek a szertartáson.[150] A továbbiakban a városban lezajlott eseményeket, az előkészületeket és az utólagos visszhangot a miniszterelnökségi iratokon kívül a *Kassai Hírlap* tudósításai alapján ismertetjük.[151]

Kassa városát némiképp váratlanul érte a hamvak hazaszállításának híre, 1906 őszére egy másik esemény megrendezésével voltak elfoglalva: az 1848–49-es honvéd emlékmű felállításán munkálkodott az a 15 fős ún. szobor-bizottság, melyet Kassa közigazgatási és egyházi elöljáróiból szerveztek.[152] Kassa város elöljárói ezért 1906. augusztus 28-án levelet írtak a miniszterelnöknek,[153] melyben az októberi időpontot kifogásolták: „azt kellett hinnünk, hogy a kormány ezt [a hamvak Kassán történő elhelyezését] a jövő év

---

[146] MOL K 26. 683. cs. 3369., 3479., 3714. M. E. 1905. fol. 1–33.

[147] *Kassai Hírlap* (a továbbiakban: KH) III. évfolyam, 211. sz. 1906. szeptember 12-i és 248. sz. 1906. október 25-i tudósítása alapján.

[148] MOL K 26. 682. cs. 2660. M. E. 1906. fol. 201–203.

[149] Uo. 4796. M. E. 1906. fol. 466–467.; 4799. M. E. 1906. 468–471.; 4837. M. E. 1906. fol. 479–482.; 5407. M. E. 1906. fol. 1–4. Éder Ödön, a kassai polgármester 52.000 koronát vett át, Puky Endre, Abaúj-Tornavármegye alispánja pedig 8.000 koronát. (Előzőleg összesen 40.000 koronát irányoztak elő.)

[150] *Gyulai* 391. o.; Belépő-Jegy. Dicsőemlékű II. Rákóczi Ferenc fejedelem bujdosó társai hamvainak örök nyugalomra helyezése alkalmából Kassán, 1906. évi október 29-én reggel 8 órakor kezdődő országos ünnepélyre. A meghívókat illetve belépőjegyeket Breitner Mór kassai nyomdájában állították elő. HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény, lt. sz.: 15.095/Em. – Itt kell megemlítenünk, hogy a kassai színhely 1904 őszén dőlt el, ennek előtte Bereg vármegye és Munkács képviselőinek indítványára több beadvány is érkezett a Képviselőházhoz és a miniszterelnöki hivatalba, melyekben a fejedelem hamvainak Munkácsra vitelét sürgetik. MOL K 26. 684. cs. 3518. M. E. 1904. fol. 1–79.

[151] A *Kassai Hírlap* 1904-ben jelent meg első ízben, független napilapként hirdette lapját a felelős szerkesztő és egyben laptulajdonos László Béla újságíró. A másik két helybéli lap, a *Kassai Őr* és a *Kassa vidéke* 1906-ban szünetelt.

[152] Emléklap a kassai honvédszobor leleplezése alkalmából. A *Felsőmagyarország* különszáma, Kassa, 1906. szeptember 9. HTM Nyt. lt. sz.: 6478. – A többéves előkészítő munka után – 1898 óta folytattak gyűjtést a szobor előállítására – kijelölték a szobor helyét, a megvalósításhoz pályázatot írtak ki – a 27 pályaműből Szamovszky Ödön és Horvay János alkotását fogadták el, amit ünnepélyes keretek között (szentmise a premontreiek templomában, a szobor keletkezéstörténetének nyilvános ismertetése, a kassai dalegylet szereplése, koszorúzás, díszbeszéd) avattak föl. KH III. évfolyam, 210. sz. 1906. szeptember 11.

[153] MOL K 26. 4362. M. E. 1906. fol. 277–281. A levél a 9296/234. sz. Kgy. 1906. iktatószámon érkezett.

tavaszára halasztotta, mert hogy ez késő ősszel történjék, azt feltételeznünk alig lehetett". A kassai ünnepség októberi időpontját mindenképpen ellenzik, mivel az időjárás ebben az időszakban Kassán mindig ködös; valamint tudatják, hogy az előző évben elkezdődött vízvezeték fektetési és csatornázási munkák leálltak, mert a kivitelezést végző vállalkozó csődbe ment, a belváros utcái felbontottak, rajtuk közlekedni alig lehet, s kérik az esemény 1907 májusára történő elhalasztását.[154] A hamvak hazaszállításáról szóló első helybéli tudósítás a szoborleleplezés utáni napon, szeptember 10-én jelent meg, ami az eseményt a nemzet és uralkodója kibékülése szimbólumának tekinti, a végső határozat hiányában is.[155] A következő napokban a legfontosabb híradás a helybéli sztrájkokról szól, a városi alkalmazottak, a csizmadiák, cipészek munkabeszüntetéséről.[156] A kifogásokat Budapesten természetesen nem vették komolyan, az előkészületek folytatódtak, s a kassaiak úgy vélték, hogy ennek következtében a városban nem tartanak ünnepséget, csak „egyszerű sírbatételt".[157] A *Kassai Hírlap* szeptember 30-án értesítette olvasóit, hogy Kassa lesz az egyik fő színhely, ahová a kormány, a Főrendiház és a Képviselőház számos tagja leutazik, s az újság ismerteti a programot is.[158] Október 1-jén felállítottak a városban egy intézőbizottságot (négy tagja a vármegyét, hat tagja a várost képviselte), egy rendezőbizottságot (10 fő Abaúj vármegyéből, 30 fő a környező vármegyékből és városokból) és egy 38 fős elszállásoló bizottságot (a kormány tagjainak elszállásolására), melyeknek elnökévé a múzeumigazgató Mihalik Józsefet választották.[159] Október 2-án rendkívüli megyegyűlést tartottak, melyen döntöttek a megyei és kassai ünnepség részleteiről, melynek részletes tervét másnap a napilap leközölte.[160] Wekerle Sándor október 5-i miniszterelnöki előterjesztése után három hét állott csupán rendelkezésre az ünnepség megszervezésére, lebonyolítására. Ennek érdekében a bizottságok előkészítették a vármegyei díszközgyűlést, kinyomtatták a programfüzetet és a meghívókat.[161]

A lap a továbbiakban nemcsak a helybéli eseményekről adott híradást, hanem a budapestiekről is. Október közepén a budapesti és országos sztrájkok jóval nagyobb hangsúllyal szerepelnek a hamvak hazahozatalánál, s a helybéliek a Klobusiczky utca további rendezetlensége miatt aggódtak (10 nappal az ünnepség előtt még nem történt meg az árkok betemetése).[162] 20-án a gyors tereprendezés után a Pályaudvar–Fő utca–Klobusiczky utca–Szent Erzsébet-templom útvonalon azonnal kijelölték a kordon helyét, felácsolták a diadalkaput és az emelvényeket. A helybéli lap indulatos hangnemben közli október 17-i számában, hogy a tömeg elől el fogják zárni még a mellékutcákat is, s „csak a diszmagyarba öltözötteket engedik a Fő térre, a kassai lakosok kiszorulnak a menetből.

---

[154] MOL K 26. 4362. M. E. 1906. fol. 279.

[155] KH III. évfolyam, 211. sz. 1906. szeptember 12.

[156] KH III. évfolyam, 212–214. sz. 1906. szeptember 13–15.

[157] KH III. évfolyam, 214. sz. 1906. szeptember 15.

[158] KH III. évfolyam, 223. sz. 1906. szeptember 30.

[159] KH III. évfolyam, 228. sz. 1906. október 2.

[160] KH III. évfolyam, 229–230. sz. 1906. október 3–4.

[161] A II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosó társai hamvainak hazahozatala alkalmából Kassán rendezendő országos ünnepély sorrendje. Kiadja a Rendező-Bizottság. (A továbbiakban: Sorrend.) Kassa, 1906. HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény, lt. sz.: 15.096/Em.

[162] KH III. évf. 234–245. sz. 1906. október 9–20. számok.

Az egész ünnepély csak a diszmagyarba öltözötteknek kedvéért lesz rendezve..."; valamint tájékoztatja olvasóit a tanulmányunkban már említett Magyar Mérnök- és Építész-Egylet által szorgalmazott tervekről, felettébb pártolva azokat.[163] Október 29-e előtt a lap folytatásokban közölte a programot, ezen a napon pedig rendkívüli kiadással jelentkezett,[164] melyben részletesen beszámolt a budapesti ünnepségről is.

A hamvak 29-én reggel 5 óra 16 perckor 24 üdvözlő ágyúlövés és a kassai harangok zúgása mellett érkeztek meg a kassai pályaudvarra. A megyei törvényhatóságok által küldött 6–6 tagú díszőrség az erre az alkalomra fölállított díszcsarnokban reggel 8 óráig vigyázta a hamvakat a gyászszertartás megkezdéséig.[165] A Fischer-Colbrie Ágost megyéspüspök által celebrált gyászszertartás után a 100 fős kassai dalárda szereplése következett: Huber Károly ez alkalomra komponált Rákóczi haza jött című kórusművét adták elő,[166] majd Thaly Kálmán emlékbeszédét követően a Szózatot.[167] A 40 kisebb csoportból, becslésünk szerint mintegy 2.500 főből álló díszmenet a dómhoz vonult. Ide már csak a belépővel rendelkezők léphettek be: az egyházi méltóságok, állami tisztségviselők, a kassai elöljárók, valamint a sajtó képviselői.[168] A tömeg a temetési szertartás végeztével, a meghívottak távozta után, a délután folyamán róhatta le kegyeletét a Szent Erzsébet-templomban az ideiglenesen felállított ravataloknál. Ezen idő alatt az Abaúj–Torna megyei törvényhatóság a megyeházán zártkörű díszközgyűlést tartott, amelyen a Budapestről leutazott állami tisztviselők már nem vettek részt.[169] A hamvakat a klérus délután 5 órakor, zárt körben helyezte el a kriptában. A Szabadság téren ezalatt az e célra felállított, ún. Rákóczi-harangok szóltak, díszlövéseket adtak le, s este 6 órától kivilágították a várost.[170]

A kassai ünnepély koreográfiája igen nagy hasonlóságot mutat az ország más városaiban megtartott ünnepségekével. A fejedelem és társainak hamvai harangzúgás közepette érkeztek meg, a városokat fellobogózták, kivilágították, több helyen tűzijátékot rendeztek. Sortűz hangzott föl, a városi és vármegyei törvényhatóságok képviselői sorfalat álltak, az összegyűlt tömeg meghallgatta a felolvasott emlékbeszédeket, fölcsendültek a Himnusz és a Szózat hangjai. Városi és vármegyei díszközgyűléseket rendeztek – azokon a településeken is, ahol a hamvakat szállító vonat nem haladt el, vagy nem állt meg –, melyeken ünnepi beszédek és az erre a célra íródott versek hangzottak el.[171]

---

[163] KH III. évf. 242–243. sz. 1906. október 17–18.

[164] KH III. évf. 252. sz. 1906. október 29.

[165] Sorrend 4–5. o.

[166] Káldy Gyula kassai karnagy ez alkalomra megjelentette az ünnepségen elhangzó zeneművek kottagyűjteményét is: *Káldy Gyula*: Kurucz dalok Thököly és Rákóczi korából. Budapest, én. n. [1906.] Egyik példányának lelőhelye: HTM Könyvgyűjtemény, lt. sz.: B 1310. A kiadványon a Kassai Dalkör pecsétje található, több helyen kézírással a kottákban korrekciók, valamint szövegkiegészítések és egyéb, az ünnepség menetére vonatkozó bejegyzések találhatók. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy e példány a Kassai Dalkör egyik olyan tagjának a kottája lehetett, aki az ünnepségen részt vett.

[167] Sorrend 7. o.

[168] Uo. 13–14. o.

[169] Uo. 14. o.

[170] Uo. 15. o.

[171] A gazdag irodalomból, a teljesség igénye nélkül vö.: *Gyulai* 391–392. o.; *Löw Immánuel*: Rákóczi. Két emlékbeszéd. Szeged, 1907.; [Ismeretlen szerző]: II. Rákóczi Ferenc. (Beszéd.) Budapest, 1906.; *Szeghalmy*

Az 1906-os események megtervezésekor Kassán a szervezők nagy mértékben támaszkodtak a 200. évfordulós, 1903-ban tartott ünnepségekre,[172] amikor országszerte hasonló módon és eszközökkel emlékeztek meg a szabadságharcról és II. Rákóczi Ferencről: népszerűsítő történeti összefoglalók, méltatások, beszédek, regények, költemények születtek, díszközgyűléseket tartottak.[173] A *Kassai Hírlap* október végén–november elején megjelenő számai inkább ismertetik az országszerte lezajlott ünnepségeket, mintsem értékelik, s november 6-a után gyakorlatilag nem foglalkozik az újság a kérdéssel, a tudósítások középpontjába a sztrájktörvény került.[174]

Késmárkon a budapesti és a kassai „koreográfiához" hasonlóan ünnepeltek, a késmárki ünnepségről szóló ismertető kiadvány október 22-én jelent meg: Thaly Kálmán mondott itt is beszédet, az ünnepségen részt vettek a kormány tagjai, s a templomi gyászszertartáson csak azok vehettek részt, akiknek ezt az október 26-ig a polgármesteri hivatalba beérkezett kérvényük alapján a késmárki városvezetés azt engedélyezte.[175]

*

Gyula: Rákóczi emlék. A dicső fejedelem és bujdosó társainak hazahozatala emlékére rendezendő ünnepélyek műsorának anyaga. Temesvár, 1906.; *Tarnay Gyula*: Ünnepi beszéd, melyet II. Rákóczi Ferencz hamvainak átszállítása alkalmával 1906. év október hó 28-án tartott. Miskolcz, 1906.; *Nogáll László*: II. Rákóczi Ferencz emlékezete. Beszéd. Budapest, 1906.; *Kiss Károly*: Rákóczy. Beszéd. Székesfehérvár, 1906.; A Marosvásárhelyi Kollégium Rákóczi-ünnepélye. 1906. okt(óber) 29. Maros-Vásárhely, 1906. Klny. a *Vasárnap* című lapból.; Nyitra r(endezett) t(anácsú) város képviselőtestülete részéről 1906. okt(óber) 28-án II. Rákóczi Ferencz... és bújdosó társai hamvainak hazahozatala alkalmából megtartott díszközgyűlés jegyzőkönyve. Nyitra, 1906.; *Pálffy Aladár*: Udvarhelymegye Rákóczi szabadságharcában. Székelyudvarhely, 1906. Klny. A *Székely-Udvarhely* című lapból.; *Philipp István*: Fényes árnyak. Rákóczi Ferencz és a bujdosók hamvainak hazahozatalára. Székesfehérvár, 1906.; Rákóczi album. Marosvásárhely, 1907.; *Vende Ernő*: Rákóczi-versek. II. Rákóczi Ferenczről szóló költemények gyűjteménye. Budapest, 1906.; *Schnitzer Ármin*: Ünnepi beszéd II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társai hamvainak hazahozatala alkalmából. Komárom, 1906.; *Simon János*: II. Rákóczi Ferencz és Borsodvármegye. Történelmi vázlat. Miskolc, 1906.; *Szávai Gyula*: Jön a fejedelem! Ünnepi színjáték. Debrecen, 1906.; *Vaday József*: Rákóczi jön. Emlékkönyv II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona és Thököly Imre hamvainak hazahozatala alkalmára. Nagyvárad, 1906.; *Ő*: II. Rákóczi Ferenc, vezérlő fejedelem. Emlékbeszéd. Nagyvárad, 1906. – A téma további feldolgozásához a helybéli egykorú sajtó tanulmányozása adhat további adalékokat.

[172] Az 1903-ban megtartott ünnepségek teljes feldolgozásával e helyen nem foglakozhatunk, azonban megjegyezzük, hogy a kassai képviselők az ereklyekiállítás megnyitása alkalmából díszközgyűlést rendeztek. Lásd Kassa szab(ad) kir(ályi) város törvényhatósági bizottsága részéről 1903. évi július 26-án a kassai Rákóczi-ereklye-kiállítás megnyitása alkalmából megtartott rendkívüli ünneplő díszközgyűlésének a jegyzőkönyve. Kassa, 1903.

[173] Vö. *Radó Antal*: Rákóczi sírja és egyéb költemények. Budapest, 1903. Magyar Könyvtár sorozat, 351. sz.; *Fekete Mihály* (s. a. r.): Kecskemét város... által II. Rákóczi Ferencz... emlékére 1903. évi dec(ember) hó 28-án hozott disz-közgyűlés jegyzőkönyve. Kecskemét, 1906. *Kiss Gereben*: Rákóczi csillaga. A kuruczok szabadságharca. Regény az ifjúság számára. Budapest, 1903.; *László Andor*: Ünnepnyitó költemény a zilahi Rákóczi ünnepre. Zilah, 1903.; *Révai Károly*: Rákóczi. Elbeszélő költemény. Nagyvárad, 1904.; *Váy László*: Emlékbeszéd II. Rákóczy Ferenc zászlóbontásának 200-ik évfordulója alkalmából. Rozsnyó, 1904.; *Zoványi Jenő*: Kossuth és Rákóczi. Két emlékbeszéd. Sárospatak, 1903.; *Farkas Emőd*: Rákóczi lobogója alatt. Regényes korrajz. Budapest, 1903.

[174] KH III. évf. 258–266. sz. 1906. november 6–15.

[175] MOL K 26. 683. cs. 5315. M. E. 1906. fol. 2.

A Rákóczi-kultuszt tanulmányunkban a XIX. század utolsó harmadában jelentkező, a hivatalos, a századforduló után pedig a napi politika szintjére emelt, a hamvak hazahozatalához kapcsolódó eseménysorozatként értelmeztük, eltérően az eddigi megközelítésektől, amelyek azt a Rákóczi-hagyomány kérdéskörének részeként tárgyalták. A hamvak hazahozatala kapcsán megnyilvánuló Rákóczi-kultusz véleményünk szerint nem illeszkedik szervesen a XVIII. században megszületett és a XIX. században a közgondolkodásban, az irodalmi hagyományokban és a népköltészeti alkotásokban termékenyítő módon mindvégig jelen lévő, haladó Rákóczi-hagyományokhoz. A hamvak történetét áttekintve megállapíthatjuk ugyanis, hogy nem e hagyomány eltorzulásáról van szó, mert ahhoz egyetlen elemében sem illeszkedik, hanem egy, a századfordulón és a XX. század elején, aktuális politikai kérdéssé vált, illetve tett jelenségről.

Az 1860-as évektől kezdődően a vármegyéknek a Képviselőházhoz eljuttatott beadványai miatt, majd az 1880-as években lefolytatott, síremlékeket feltáró munkák megindulása után egyre nagyobb számban jelentkező hírlapi tudósítások következtében a hazahozatal kérdése széles társadalmi nyilvánosság előtt zajlott. Ugyanakkor a magyar politikai vezetés részéről e kérdés tekintetében egészen az 1904. évi áprilisi uralkodói jóváhagyásig a halogatás, a nyílt állásfoglalástól való elzárkózás, a konkrét lépések elkerülése, a beadványok, interpellációk válasz nélkül hagyása figyelhető meg, ami együtt járt azzal is, hogy igyekeztek a hamvak hazahozatalát szorgalmazó politikusokat, közöttük Thaly Kálmánt visszafogottságra rávenni.

E politika következtében a millennium éve után a hazahozatal lekerült a napirendről, azonban óhaja a Rákóczi-szabadságharc kétszázadik évfordulóján rendezett országos ünnepségek kapcsán, első sorban a kassai Rákóczi-ereklyekiállítás sikere miatt újult erővel jelentkezett: 1903–1904-ben 72 felirat és interpelláció érkezett a kormányhoz a képviselőházi tagoktól a szabad királyi városok és a vármegyék politikusainak követelését tolmácsolva. Erre az időszakra tehető a hamvak hazahozatalának aktuális politikai kérdéssé válása, melynek véleményünk szerint nemcsak az ily módon is kifejezett nemzeti függetlenségi törekvések felerősödése volt az oka, hiszen ez már jelentkezett a millennium évében is, mégsem sikerült a hamvak hazahozatalát elérni.

Az aktuális politikai kérdéssé válás egyik oka az volt, hogy a magyar politikai vezetés a parlamentben más, napi politikai kérdés sürgősebb voltára való hivatkozással folyamatosan elodázta a konkrét lépések megtételét. A másik pedig, hogy a hazahozatalt szorgalmazó képviselők és a különböző, a kormánnyal szemben álló politikai (de nem társadalmi) erők párhuzamot vontak a szabadságharcot kirobbantó Habsburg gazdaságpolitika és az aktuális gazdasági válság, valamint a szabdságharchoz vezető másik fontos tényező, a fokozott, elviselhetetlen terhet jelentő, túlzott katonaállítási kötelezettség között.

Az 1904. április 18-án, az uralkodó által aláírt beleegyezés azonban már egy, az eddigiektől erősen eltérő, megváltozott politikai közeg pártpolitikusaihoz érkezett, hiszen az 1904 március-áprilisban lezajló, Thaly Kálmán által javasolt pártközi megállapodás eredményeképpen a miniszterelnök (egyenlőre) visszavonta az ellenzéki obstrukciót megakadályozandó házszabály-módosító indítványát, az ellenzék pedig eddigi, a társadalmi támogatottságot élvező álláspontját feladva elállt az újonclétszám emelésének megakadályozásától. Az uralkodó elvi beleegyezése a hamvak hazahozatalába ily módon csak egy látványos gesztus volt válaszképpen a megegyezésre, melyet a haladó társadalmi és politikai erők

felháborodással fogadtak, ahogyan ezt Várkonyi Ágnes feltárta. Az április 18-i döntés után a Képviselőházban újult erővel szorgalmazták ugyan a konkrét miniszterelnöki lépéseket, azonban ez már nem az eddigi haladó törekvések szimólumaként fogalmazódott meg a társadalom számára: a képviselők az uralkodónak hálafeliratot fogalmaztak.

Miután a kérdés ily módon elveszítette élét, 1904 nyarán a közvélemény számára végre biztosnak tűnt a hamvak hazahozatala, azonban a kormányfő, Tisza István felismervén a kérdés tartalmának gyökeres megváltozását, további halogató politikát folytatott, visszatérve a millennnium évében megfogalmazást nyert bizalmas hangvételhez.

A hamvak azonnali hazahozatalánál ugyanakkor valóban fontosabb aktuális belpolitikai kérdések kerültek napirendre (a megszigorított házszabály-javaslat, az erre is felelő országos munkássztrájkok, majd a Szabadelvű Párt képviselőházi puccsa és az ellenzéki pártok koalíciójának megalakítása). Ennek ellenére a problémát már nem lehetett megkerülni, ahogyan ezt a miniszterelnök közvetlen munkatársai között Berzeviczy Albert kultuszminiszter kifejezésre is juttatta egy 1904 decemberében Tisza Istvánnak írt levelében. Így folytatódtak a feltáró és a hazahozatalt előkészítő munkák, s kiszélesedett az ebbe bevontak köre. Amikor Thallóczy Lajos és Török Aurél 1904 novemberében–decemberében feltárták a fejedelem és társai közül néhányaknak a hamvait, végre nyilvánvalóvá vált a miniszterelnök és a hamvak hazahozatalán munkálkodók számára az is, hogy a hazaszállítás kérdése nemcsak politikai kérdés, hanem tudományos is, ugyanis az antropológiai vizsgálatok a földi maradványok azonosítása érdekében nem minden esetben voltak eredményesek.

Ezt követően Tisza a kormányválságra való hivatkozással, majd a Fejérváry-kormány indoklás nélkül nem tett lépéseket annak érdekében, hogy az immáron háromnegyed éve kiemelt, Konstantinápolyban ideiglenesen őrzött hamvak végre végső nyughelyükre kerüljenek, s a halogatás új módszerét választották: újabb személyek hamvainak feltárásáról kezdtek tárgyalásokat.

Arra a kérdésre, hogy ezek után végül is mi vezetett a fejedelem és bujdosótársai hamvainak 1906 októberében lebonyolított hazahozatalához, az eddigi vélemények mellett az elemzett források alapján megállapítható, hogy az előkészületek következtében – kimondva: a földi maradványok temetetlen volta miatt – a Wekerle-kormány számára már elodázhatatlan, mindenképpen megoldandó feladattá vált. Másrészt a felháborodást kiváltó, ún. szerződéses vámtarifa törvény sikertelen képviselőházi vitasorozata, a választójogi kérdéseket előtérbe helyező szociáldemokrata mozgalom erődödése, valamint az országos sztrájkhullám mind-mind a néhány hete hatalmon lévő Wekerle-kormány kudarcait és cselekvésképtelenségét mutatták.

Ebben a helyzetben a hamvak hazaszállítása állami protokolleseménnyé téve a gyorsabban és látványosabban megoldható teendő volt. Így hathatós biztonsági intézkedések foganatosításával sikerült lebonyolítani a hamvak hazaszállítását és a kísérő országos ünnepségeket: a fejedelem és társainak éjszakai „utaztatásával", rendőrkordonok állításával, a résztvevők előzetes nyilvántartásba vételével. Végül, de nem utolsó sorban a pontos koreográfia kidolgozásával és lejátszásával: ruházati vállalatoknál legyárttatott, hangsúlyozottan korhűnek szánt kosztümökkel, jelmezekkel, emblémák, sisakok, jelvények, lábbelik, gyászleplek, koszorúk felsorakoztatásával. Mindez keveredett a Rákóczi-szabadságharc idején tisztelt, a magyar államiságot, az állami függetlenséget szimbolizáló hatalmi, katonai jelképekkel: zászlókkal, fegyverekkel, melyek sajnos maguk is díszletté

váltak ebben a környezetben. Ünnepi ácsolatok, harangzúgás, díszlövések, föllobogózott középületek, tűzijáték, díszkivilágítás fáklyákkal és gázlámpákkal; díszbeszédek, ünnepi vármegyei és városi díszközgyűlések, ünnepélyes szentmisék, a dalegylet szereplése: mind-mind ünnepélyességet és látványosságot hangsúlyozó elemek, melyek részleteikben is kimunkáltak voltak, s a gyász színe által még markánsabbnak hatottak.

Katalin Mária Kincses

'WITHOUT SPECIAL CEREMONY'

The Cult of Rákóczi – Bringing Home the Prince's Mortal Remains

Summary

At the turn of October and November 1906, after their graves in Turkey and Poland had been excavated, the mortal remains of Transylvanian Prince Ferenc Rákóczi II (1676–1735) and his partners in exile (his mother, Ilona Zrínyi, his older son, József Rákóczi, Prince Imre Thököly, and many high-ranking officers, functionaries and participants of Rákóczi's insurrection between 1703 and 1711, Commissioner of Supply Miklós Bercsényi and his wife Krisztina Csáky, Colonel Miklós Sibrik, Captain Ádám Vay, General Antal Esterházy) were brought to and deposited in Hungary.

The study presents the first results of a greater research work dealing with questions of the cult and tradition of Rákóczi. Bringing home his mortal remains in 1906, and the accompanying protocol ceremony was one of the most significant episodes in the cult of Rákóczi in the 20th century. After a summary of the subject's research results so far, the author reveals unfamiliar or little-known aspects of this cult, through the analysis of the available archivalia. In the first part of the study, the mortal remains' home bringing and its prehistory from the 1860s to the autumn of 1906, are being discussed in details. The study also guides the reader through the stages of the domestic events, the subsequent governments' reactions in favour of bringing home the remains, and the activity of the state officials in charge. Points of view of different scientific authorities, concerning the excavation, the future sepulchres and the organisation of the home bringing, are introduced, as well. Though the author claims that bringing home the mortal remains partly stemmed from a wide social movement, still keeps it distinct from the initiative of the Rákóczi-tradition, a memory strongly living in common knowledge, from the first half of the 18th to the 20th century. The study follows the mortal remains across Hungary, describing the protocol ceremonies in Budapest, Kassa and Késmárk, and takes the relevant informational and propaganda publications into account, which is helped by the appendix, too.

Mária Katalin Kincses

«SANS AUCUNE CÉRÉMONIE PARTICULIÈRE »

Le culte de Rákóczi et le rapatriement des cendres du duc

Résumé

Fin octobre - début novembre 1906, après l'exploration de leurs tombes en Turquie et en Pologne, les cendres du duc de Transylvanie, Ferenc Rákóczi II (1676-1735) ont été rapatriées et installées en Hongrie avec celles de ses compagnons dans l'émigration (sa mère Ilona Zrínyi, son fils aîné József Rákóczi, ainsi que le duc Imre Thököly et plusieurs militaires et acteurs haut gradés de la guerre d'indépendance dirigée par Rákóczi : l'intendant militaire général Miklós Bercsényi et sa femme Krisztina Csáky, le colonel-capitaine Miklós Sibrik, le capitaine Ádám Vay et le général Antal Esterházy).

L'étude comporte les premiers résultats d'une recherche importante sur le culte de Rákóczi et les traditions liées à sa personne. Le rapatriement en 1906 et les cérémonies officielles qui l'accompagnaient constituent l'un des épisodes majeurs du culte de Rákóczi au 20e siècle. Ainsi, après le résumé des résultats actuels des recherches à ce sujet, l'auteur révèle quelques épisodes plus ou moins connus de ce culte manifeste à l'occasion du rapatriement des cendres en Hongrie en analysant les sources d'archives disponibles. La première partie de l'étude traite en détail le rapatriement des cendres, ainsi que ses antécédents dès les années 1860 jusqu'en automne 1906. Elle passe en revue les épisodes de politique intérieure des événements, les différentes actions des gouvernements successifs en faveur du rapatriement et les activités des fonctionnaires chargés du dossier. Elle informe sur les positions des différents forums scientifiques au sujet de la fouille, du futur monument funéraire et du déroulement du rapatriement. Elle constate que le rapatriement des cendres, même s'il est en partie le fruit d'une large initiative sociale, il n'est cependant pas lié aux traditions Rákóczi nées après la guerre d'indépendance dans la première partie du 18e siècle et toujours vivantes à la fin du 20e siècle. Par la suite, l'étude présente les cérémonies officielles en suivant le parcours des cendres en Hongrie (Budapest, Kassa, Késmárk), ainsi que les documents d'information et de propagande à l'aide de l'annexe.

Katalin Mária Kincses

„OHNE IRGENDEINE BESONDERE ZEREMONIE."

Der Rákóczi-Kult und die Heimbringung der sterblichen Überreste des fürsten nach Ungarn

Resümee

Ende Oktober – Anfang November 1906 erfolgte die Heimbringung der sterblichen Überreste des Fürsten von Siebenbürgen Ferenc Rákóczi II. (1676–1735) und seiner heimatlosen Kameraden (seiner Mutter: Ilona Zrínyi, des älteren Sohnes des Fürsten: József Rákóczi, sowie des Fürsten Imre Thököly und mehrerer, hoher Soldaten, Amtsträger, Teilnehmer am Freiheitskampf von Rákóczi: des Oberintendanten Miklós Bercsényi und seiner Frau, Krisztina Csáky, des Obristen Miklós Sibrik, des Kapitäns Ádám Vay und des Generals Antal Esterházy) und die Unterbringung dieser in Ungarn, nachdem ihre türkischen und polnischen Gräber offengelegt worden waren.

Die Studie enthält die ersten, anfänglichen Ergebnisse einer sich entfaltenden größeren Forschung, die sich auch mit den Fragen des Rákóczi-Kultes und der Rákóczi-Tradition beschäftigt. Die Heimbringung nach Ungarn im Jahr 1906 und die staatlichen Protokoll-Feierlichkeiten, welche diese begleitet haben, bilden eine der wichtigsten Episoden des Rákóczi-Kultes im 20. Jahrhundert. Die Verfasserin erschließt deshalb – im Anschluss an die Zusammenfassung der bisherigen Forschungsergebnisse – durch die Analyse der, zur Verfügung stehenden Archivquellen einige ungarische, mehr oder weniger bekannte Episoden dieses Kultes, die sich anhand der Heimbringung der sterblichen Überreste ergeben. Der erste Teil der Studie behandelt ausführlich die Heimbringung der Überreste nach Ungarn – bzw. ihre Vorgeschichte seit den 1860er Jahren bis zum Herbst 1906. Die Studie verfolgt die innenpolitischen Episoden der Ereigniskette, die aktuellen Reaktionen der, aufeinander folgenden Regierungen im Interesse der Heimbringung und die Tätigkeit der, mit dieser beauftragten staatlichen Amtsträger. Sie gibt die Standpunkte der verschiedenen wissenschaftlichen Foren bezüglich der Offenlegung, der zukünftigen Grabdenkmäler und der Abwicklung der Heimbringung kund. Der Feststellung der Studie zufolge ging die Heimbringung der sterblichen Überreste nach Ungarn zwar zum Teil aus einer breiten gesellschaftlichen Initiative hervor, doch verknüpft sich diese nicht mit der Rákóczi-Tradition, die sich nach dem Freiheitskampf von Rákóczi in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts herausgebildet hatte, bis zum 20. Jahrhundert ungebrochen lebendig war und eine initiierende geschichtliche Kraft bedeutet. Im Anschluss daran werden die staatlichen Protokollereignisse – dem Weg der Überreste in Ungarn folgend – vorgestellt, die Feierlichkeiten in Budapest, Kaschau und Käsmarkt beschrieben und die Informations- und Propagandapublikationen in Betracht gezogen, die mit Hilfe der Anhänge der Studie leicht zu verfolgen sind.

Каталин Мариа Кинчеш

„БЕЗ ВСЯКИХ ОСОБЫХ ЦЕРЕМОНИЙ"

Культ Ракоци и возвращение на родину праха князя Ракоци

Резюме

В конце октбря – начале ноября 1906 года был возвращен на родину прах князя Трансильвании Ракоци Ференца II (1676-1735 гг) и его соратников-скитальцев (матери Илоны Зрини, старшего сына князя Йожефа Ракоци, а также князя Имре Тёкёли, и других выдающихся воинов-участников борьбы за свободу, возглавляемую Ракоци: главного военкома Миклоша Берченьи и его жены Кристины Чаки, капитана-тысячника Миклоша Шибрика, капитана Адама Вай, генерала Антала Эстерхази). Прах предварительно был извлечен из мест погребений в Турции и Польше, после чего был предан земле в Венгрии.

Настоящая статья содержит первые, начальные результаты более крупного исследования, затрагивающего круг вопросов, касающихся культа Ракоци и традиций, связанных с Ракоци. Возвращение в 1906 году праха героя на родину в сопровождении протокольных торжеств является одним из наиболее важных эпизодов в цепи событий, связанных с Ракоци, XX века. Поэтому автор после обобщения имеющихся до сих пор результатов исследований по теме, посредством анализа имеющихся в распоряжении архивных источников вскрывает несколько более или менее известных в Венгрии эпизодов, проявившихся в связи с культом князя и возвращением его праха на родину.

Первая часть статьи подробно анализирует возвращение праха на родину, вернее его предысторию, начавшуюся с 1860 годов и продолжавшуюся до осени 1906 года. Автор до

конца прослеживает серию событий и эпизодов внутренней политики, связанных с этим жестом правительства, актуальные реакции правительств, следовавшие одна за другой, действия назначенных для осуществления цели высокопоставленных чиновников, предпринятые в интересах возвращения на родину праха князя.

Статья характеризует позиции различных научных форумов в связя с вскрытием могил и осуществлением операции по возвращению праха на родину. Автор констатирует, что хотя возвращение праха произошло в сущности по инициативе широкой общественности, но оно не подключилось к традициям, связанным с культом Ракоци, сложившимся после освободительной борьбы Ракоци в первой половине XVIII века и ярко жившей в умах венгров до конца XX века и означавших живительную новаторскую силу истории венгерского народа. После этого автор описывает цепь событий государственного протокола, состоявшихся в ходе возвращения праха в Венгрию. Следуя по пути траурной процессии, дается описание торжественных церемоний в Будапеште, городпх Кашша и Кешмарки. Статья написана м учетом информационно-пропагандистских изданий, прослеживанию которых способствуют приложения к исследованию.

KOLONITS FERENC

AZ ANDRÁS-KERESZT ÉS A FELKELŐ NAP HÁBORÚJA, 1904-1905

Hegyen, folyón fogy az élet, pusztul a fű, fa,
Vértől szaglik a szél, hol harcok folytak imént.
Nem vágtat győztes paripa és hallgat a harcos,
Megy le a nap. Állok Csinzsou vára alatt.
(Nogi Mareszuke tábornok az első csata után)

A múlt század eleji orosz–japán háború időben és térben igen messze zajlott le tőlünk és a távolság, meg a história többszörös orwelli transzformációjának köde borítja, amelyen át a korszakhatárt jelentő tengeri hadműveletek is csak körvonalakban látszanak. Abban a szerencsében volt részem, hogy a tényeket respektáló és hazájuk hagyományait megőrző japánok jóvoltából körülnézhettem a köd másik oldalán, kiegészítve azzal, amihez nem-történész létemre idehaza hozzáférhettem. Mindezért köszönet illeti

a Tokai Japán Atomenergia-kutató Intézet Nukleáris Mérnök-továbbképző Iskoláját, ahol lehetőségem nyílott, hogy egy nemzetközi meghívásos tanfolyam hallgatójaként a szakma mellett a japán szokásokkal és hagyományokkal is megismerkedjem,

Tomura Hidemasza urat, az Obajasi Corporation és a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség nukleáris biztonsági szakértőjét, aki a tájékoztatás mellett fontos helyszínekre eljutásban is segítségemre volt,

Oki Tameo urat, a Japán Tengeri Önvédelmi Erők nyugalmazott altengernagyát, a Mikasa Preservation Society ügyvezető elnökét, aki engedélyt adott a Társaság kiadványának felhasználására és a tárggyal kapcsolatos kérdéseimre igen részletes választ adott,

Sárhidai Gyula szerkesztő urat, aki értékes tanácsaival, adatokkal és észrevételekkel segített,

a ZMNE Király Béla Gyűjteményét, amely fontos kiadványokhoz engedett hozzáférést.

I. Szonnó-dzsói – Tiszteld a császárt, űzd ki a barbárt

A nyitányból a szélesebb köztudatba annyi került, hogy a japánok hadüzenet nélkül megtámadták az orosz flottát Port Arthurnál.[1] Mint utóbb kiderült, az „első lövés" legalábbis vitatható, a moralizáló minősítés pedig különösen az. Jogi alakiságok formális megtartása alkalmas lehet a közvélemény befolyásolására, de a folyamatok erkölcsi minőségét egészük „előre kitervelt módja" és nem egyetlen esemény határozza meg. Az ide vezető út első mérföldköveit az 1894-es japán-kínai háborúban rakták le. Ezt a világ nem méltatta különösebb figyelemre, hiszen Japánra akkortájt körülbelül úgy tekintettek, mint korunkban a harmadik világ nemzetközi politikába nemrég bekerült és különféle izmusokat építve modernizálódó, kívülről alig érthető konfliktusokba bonyolódó ország-

[1] Nevét a HMS ALGERINE-nel 1860-ban itt járt W. Arthur hadnagyról kapta. *Warner* 5. o. (A jegyzetekben alkalmazott rövidítések feloldását l. az *Irodalom*ban.) Ma Lüsun, Kína, a Koreától nyugatra fekvő Liaotung félsziget végében. Ez a kisebb félszigetként elkülönülő végrész Kvantung.

gaira. Minden okuk megvolt rá: csak huszonhat év telt el a világtól elzárkózó Tokugava-rendszernek véget vető Meidzsi-restauráció óta és az utolsó lemondatott sógun, Josinobu még további húsz évet töltött mitói visszavonultságában. A rendszerváltásnak megvoltak a vesztesei, vezéralakjai nem ritkán átkerültek a másik oldalra, sokan lettek merénylet áldozatai. Egyik legnagyobbjuk, Szaigo Takamori éppenséggel az 1877-ben elbukott Szacuma szamurájfelkelés vezetőjeként fejezte be pályáját szeppukuval. Szacuma a legnagyobb hűbéres tartományok egyike volt, urának szamurájai pedig leginkább Csák Máté familiárisaihoz hasonlíthatók. A magyar históriában ugyancsak nem ismeretlen szereposztásban a fiatalabb Szaigo, Cugumicsi eközben a reguláris császári sereg megszervezésében gyümölcsöztette európai útja tapasztalatait.[2] Itt is újra éledtek régi törekvések, ez esetben a kínai igazgatás alatt álló Koreát illetően, amelyet az 1500-as évek végén Hidejosi Tojotomi, a rettenetesen csúf és kegyetlen, de sikeres hadvezér-politikus egyszer már elfoglalt Japánnak – s aki mindemellett még széplélek is volt, jeles érdemekkel a tea-szertartás és a nó-dráma fejlődésében. A geopolitikai felismerések mellett ez a tömegével létalap nélkül maradt szamurájoknak is megfelelt volna. A reformerek azonban a modern fegyveres erők kifejlesztését és a nyugati stílusú behatolást választották, ami időbe tellett. Kisebb erőpróbák után 1894-ben a Tong Hak szekta zavargásai adtak alkalmat az „aktív fellépésre". A kínaiak csapatokat küldtek, amelyeket angol hajó szállított, charter-alapon. E lépést a japánok koreai pozícióik veszélyeztetésének tekintették és a NANIVA cirkáló a KOWCHING gőzöst az angol kapitánnyal folytatott rövid eszmecsere után elsüllyesztette. Mégpedig hadüzenet nélkül. Ahogy az események egy krónikása mondta, a japán parancsnokra a művelt világ ujjal mutogatott és barbárnak nevezte. Togónak hívták.[3]

Észak felől már útban volt a másik főszereplő, az orosz birodalom. Jermák Tyimofejevics igazhitű pravoszláv kozákjaival Rettenetes Iván idejében vágott neki a szibériai Vadkeletnek (mint nem sokkal később a Zarándok Atyák az amerikai térségnek). A keleti végekig száz éven belül eljutott a terjeszkedés, majd újabb évszázad elteltével átcsapott Amerikába és a partok mentén dél felé indult. A Kuskov-expedíció San Francisco közeléig jutott és a spanyoloknak már csak tiltakozásra futotta. Az 1821. szeptemberében kiadott cári ukázban I. Sándor cár az 51. szélességi körig igényelt felségjogokat az amerikai partokon, ami a Monroe-doktrina meghirdetésének (1823. december 2.) egyik kiváltó oka volt – ezután az 1824-iki megegyezéssel (mindmáig) az É. sz. 54° 40' lett Alaszka határa.[4] A múlt század közepén, a krími háború után az oroszok úgy értékelték, hogy a Kanadában konszolidálódó barátságtalan angol hatalom, különösen pedig az angolokkal szemben szövetségesnek tekintett amerikaiak ellenében nincs esélyük. Ezért inkább Ázsiában fordultak déli irányba, az alaszkai érdekeltségeket pedig utóbb 1867-

[2] *Beasley* 63. o.; tengerészeti miniszter is volt: *Ogasawara* 485. o. A japánok, mint mi, a családnevet teszik előre, a szeppukut egy hajdani félreolvasás miatt nálunk harakiri néven ismerik. A becsülettel meghalt Szaigót nem tekintették megbélyegzettnek, szobrot kapott, fia márki lett, a Szacumák szinte kanonizálták. *Warner* 49. o. Politikai, nemzettudatbeli utóélete sokrétűségében Petőfihez hasonlítható. *Morris, I.*: The Nobility of Failure/The Apotheosis of Saigo the Great, N.Y., Meridian 1976., http://hubcap.clemson.edu/~eemoise/saigo1.html.

[3] *Thiess* 13. o. Igaz, ami igaz, a szórványosan lövöldöző menekülőket csónakostul legéppuskáztatta. Az ügy további pikantériájára tíz-valahány év mulva derült fény, amikor Galsworthy kapitánnyal a Worcester Old Boys összejövetelén találkoztak újra. Ugyanis iskolatársak voltak, de ennek felidézésére a hidegvérű angol a korábbi alkalmat nem látta megfelelőnek. *Kirby* 189., 202. o.; *Warner* 55-56. o.

[4] *Vecseklőy* I/131-3., 277-292. o.

ben eladták az amerikaiaknak. A Távol-Keletre tengeri erőket küldtek, amelyek nyomatékot adtak a diplomaták határmegállapító erőfeszítéseinek. Így sikerült megkötni a Mao idejében majdan annyira vitatott ajguni (1858) és pekingi (1860) szerződést az Amur-vidék és az Usszuri-körzet hovatartozásáról.[5] Nem feledkeztek meg a japánokról sem: 1855-ben megkötötték a simodai barátsági szerződést. A Hokkaidótól Kamcsatkáig húzódó szigetlánc negyedik szeme után vonták meg a határt, eszerint Etorofu még japán, Urup és a Kurili szigetek orosz, míg Szahalin egyelőre „társbirtok" maradt. 1860-ban megalapították Vlagyivosztokot (jelentése: Uralkodj a Keleten), a szentpétervári 1875-ös csereszerződéssel a Kurili szigetsor ellenében pedig kizárólagos birtokként megszerezték Szahalint.[6]

Más irányú törekvések után az orosz érdeklődés a századvégen tért vissza a Távol-Keletre. Vezető köreik ezt nagyjából annyira tekintették katonai kérdésnek, mint mondjuk a franciák Madagaszkárt. A japán-kínai háborút lezáró simonoszeki béke (1895) nyereségét Francia- és Németországgal egyetértésben részben visszaadatták a kínaiaknak (ellentételként a japánok több jóvátételt igényelhettek – amire az oroszok még kölcsönt is adtak Kínának). A diplomáciai fellépéshez a közvetlen érvelést az oroszok magukra vállalták: Tirtov altengernagy hajóraját a Földközi tengerről átdobott Makarov-kötelékkel megerősítve a Port Arthurral átellenes Csifuban (ma Jentaj) vonták össze. A japánok februárban érték el azt a helyzetet, amiből áprilisban Kínát békére kényszeríthették. A diplomáciai demars április 23-án történt és május 5-én a japánok meghátráltak. Az oroszok tehát figyeltek, jól időzítettek és késlekedés nélkül cselekedtek.[7] Nem minden érdek nélkül tették: a Liaotung félszigetet és rajta Port Arthurt 1898-tól 25 évre bérbe vették a kínaiaktól. A körzetben mindjárt meg is szervezték a Kvantung kormányzóságot. Megvolt hát a meleg tenger menti kikötő, ahol nem kellett évente négy hónapig a jeget törni, mint Vlagyivosztokban, ellenben – ha már Port Arthurt választották haditámaszpontnak – kellett volna a homokot kotorni, meg szárazdokkot építeni. Sürgősebbnek látták azonban Dalnijban (ma Lüta) a kereskedelmi kikötő fejlesztését, mert koncessziót kaptak a Kelet-Kínai Vasút megépítésére, így lehetővé vált a Transzszibériai vasúthoz kapcsolódás a vele járó gazdasági előnyökkel. 1900-ban a kínai boxerlázadást az európai nagyhatalmak és Japán expedíciós erői vállvetve likvidálták. A zavaros helyzetben alig keltett feltűnést, hogy az oroszok a Kelet-Kínai Vasút biztosítására csapatokat vezényeltek Mandzsúria stratégiai pontjaira, később aztán annál inkább – senkinek, főképp a japánoknak nem tetszett, hogy az expedíciós hadtestek hazamennek, az oroszok meg maradnak, érzékelhető koreai aspirációkkal. Szergej J. von Witte, a kormány (még) erős embere, sikeres pénzügyminiszter, mivel a katonai potenciál tartósan Európára tekintve épült, ellenezte a távol-keleti fegyveres fellépést, gazdasági eszközökkel látta célszerűnek az orosz befolyás növelését. Legfontosabbnak a belső reformokat ítélte, ezzel viszont ellenállást keltett. A feljövőben lévő Plehve belügyminiszter „egy kis győztes háború" belső

[5] NEVA/History, .../chap9-1.html

[6] Ez alkalommal tételesen felsorolták a Japánnak átadott szigeteket s ebben a fenti négy nincs megemlítve - tehát a csoport Japánhoz tartozását az oroszok még a legegyenlőtlenebb szerződések idején is elismerték, ezért „irredenta" már hatodik évtizede. http://www.pref.hokkaido.jp/soumu/sm-hrtsk/history/history-e.html. *Hasegawa Tsuyoshi:* Rethinking the Russo-Japanese Territorial Dispute, *Japan Echo* 22/4. Winter 1995, http://www.japanecho.com/docs/html/220408.html

[7] *Beasley* 147- o. NEVA/History .../chap9-4.html

stabilizáló hatására számított. „Hazafias" vállalkozók pedig a Jalu folyó vidékén kezdtek nem hivatalos, de magas körök diszkrét támogatását élvező tevékenységbe, mint hajdanán Erzsébet királynő kalózkapitányai. Az események központjába mindinkább Jevgenyij I. Alekszejev tengernagy tört fel. II. Sándor trónörökös-kori, 1843-ban született törvénytelen fia, örmény származék, rendkívül éles eszű, hatalomvágyó, lefelé despotikus, felfelé jobb meggyőződése ellenére is alkalmazkodó politikus-katona volt, aki a fenti kurzusok mindegyikével együttműködött, amíg és amennyiben az neki és a legfelsőbb helyen megfelelt. 1895-97-ben a Balti és a Fekete-tengeri Flotta mellé harmadikként felállították Csendes-óceáni flottát, ő lett az első parancsnoka. 1899-től a kvantungi haderő is alája tartozott, 1903-tól vezértengernagy, augusztus 12-től a cár távol-keleti helytartója lett, a továbbiakban minden Kínával, Koreával és Japánnal kapcsolatos diplomáciai hírforgalom az ő külügyi irodáján ment át. Witte ugyanekkor távozott irányító posztjáról. Szt.Péterváron Alekszejev felettese elvben Kuropatkin hadügyminiszter volt, meg a különféle érdekeket képviselő Távol-Keleti Ügyek Különbizottsága, Abaza ellentengernagy elnökletével – velük változó kimenetelű politikai játszmát folytatott.[8]

Simonoszeki után Korea kínai érdekterületből „független" lett, de valós státusa azon múlott, milyen formában érvényesül majd a külföldi befolyás Kínában. Ha az felosztásként valósul meg, az oroszlánrészre a már házon belül levő oroszok tartanának számot – koreai törekvéseiket eddig szerencsésen megakadályozták, de a japánok láthatták, legfőbb ideje, hogy kölcsönösen tisztába tegyék az érdekszférákat. Az Egyesült Államok ezzel szemben a „nyitott kapu" politikáját hirdette: Kína területi egységét és piacán mindenkinek azonos feltételeket. Az angolok, mivel érdekeikre az oroszok mellett a Cindaóban megjelenő németeket is veszélyesnek ítélték, egyetértettek velük. Ha Japán velük tart, ugyan el kell fogadnia konkurenciájukat a kínai piacon, de mert Koreában ők nem érdekeltek, támogatást kaphat tőlük az oroszokkal szemben. A japán diplomácia mindkét irányban megindult. Az angolokkal hamar szót értettek, Hajasi Tadaszu gróf nagykövetet tárt karokkal fogadták (ő lett az első japán szabadkőműves), 1902. január 30-án pedig megkötötték azt a szerződést, amit Japánban költőien „a Hold és a mocsári teknős nászának" neveztek: a status quo mellett megkapták különleges érdekeik elismerését Koreában és Kínában (az angolok csak Kínában), s ha ezek érvényesítésében valamelyikük háborúba keveredne, egy ellenfél esetén a másik szerződő fél semleges marad és másokat távol tart a beavatkozástól, ha azonban többen lennének, fegyveres segítséget nyújt.[9]

A bontakozó kompromisszum: az oroszok katonailag kiürítik Mandzsúriát (az erre vonatkozó egyezményt angol-amerikai nyomásra 1902 áprilisában alá is írták) és nem zavarják a japánok koreai „tanácsadói" tevékenységét, azok viszont elismerik a meglevő mandzsúriai bérleteket, sőt akár továbbiakat is. Ezt tűzte ki célul a „Man-Kan kókan", Mandzsúriát Koreáért politika. Ezen az alapon tett javaslatot a rendezésre Kurino nagykövet a Lamsdorff gróf orosz külügyminiszternek átadott 1903 augusztusi jegyzékben. Az oroszok azonban többet akartak nyerni Mandzsúriában, és kevesebbet engedni Koreában. Az elkövetkező jegyzékváltások során a japánok Koreát kivéve mindenben hajlan-

[8] *Thiess* 20-30. o, *Warner* 105-115. o.

[9] Úgy látszik, nemcsak a teknőcöt boldogította, mert még lejárata előtt megújították, teljes kölcsönös segélynyújtásra, és a japánok még szabadabb kezet kaptak Koreában. Szövegét l. *Kuhlmann, K.:* The Renewal of the Anglo-Japanese Alliance, 1905., http://www.warhorsesim.com/papers/Renewal.htm. L. még *Warner* 131-147. o.

dók voltak engedményekre. Az orosz vezetés úgy ítélte meg, a japánok kellően erélyes fellépés elől meg fognak hátrálni.[10] Álláspontjuk merev maradt, fokozott ütemben folytatták a transzszibériai és a kelet-kínai vasút kiépítését, a mandzsúriai kivonulást egyszerűen befagyasztották. Decemberben felvetették Korea megosztását az É. sz. 39° mentén. Lamsdorff elérte Németország és a Monarchia semlegességét. A japánok, látván a dolgok menetét, intenzív, de jól rejtett intézkedéseket tettek a fegyveres és fegyvertelen harcra egyaránt.[11] Már szeptembertől előkészültek a mozgósításra. Nagy kiterjedésű és mélységi kémhálózatot szerveztek, melyben az orosz erődítményeket építő kínai kuliktól a szentpétervári katonai attaséig s még tovább dolgoztak ügynökök. Mire kitört a háború, jobban ismerték a várható hadszínteret, mint a területet birtokló ellenfelük.[12] Akasi Motodzsiro ezredes még a hadügyminisztériumba is beférkőzött, mellékesen pénzelte a „másként gondolkodókat" és nem csak a gondolkodókat. A különböző helyekre telepített japán ügynökökről, akik külön távíróvonalon küldték jelentéseiket, ugyanolyan igaz, vagy legendás históriák születtek, mint később a tengeralattjáróknak jeleket adó német kémekről. Igaz volt, vagy sem – a japánoknak sokszor az is jól jött, hogy a kívülállók hittek benne. Az operatív műveletekben fontos szerep jutott három, különlegesen képzett legénységgel ellátott, hírszerzési feladatokra kikülönített hajónak. A tengerészet tisztjei számára kötelezővé tették a nyelvtanulást és a hírszerzéssel való együttműködést. Különösen érdekes, hogy nem csak a puszta nyelvtudás, hanem a kommunikáció, a szokások megértésére is törekedtek, így sokszoros haszonnal elemezhették, pontosabban értelmezhették a nyílt információs forrásokat, sajtóközleményeket, vagy épp a különböző katonai és tengerészeti vezetők megnyilatkozásait, szakmunkáit. Az oroszok elképesztő érzéketlenséget tanúsítottak a műveletek rejtése és a hírszerzés dolgában. A sajtó korlátozására csak olyan esetekben került sor, amikor illetékesek szerint megnyilvánulásai már a fennálló társadalmi rendet fenyegették. Hírszerzői hálózat megszervezését nem szorgalmazták és még a szinte felajánlott lehetőségeket sem vették igénybe, vagy nem hitték el. Így állhatott elő az a mai szemmel Verne-regénybe illő állapot, amelyben a fő információforrás az újságírók által kiszimatolt és a lapokban közreadott híranyag volt. Fontos táviratokat a Nagaszakin átmenő nemzetközi kábelen küldtek.[13]

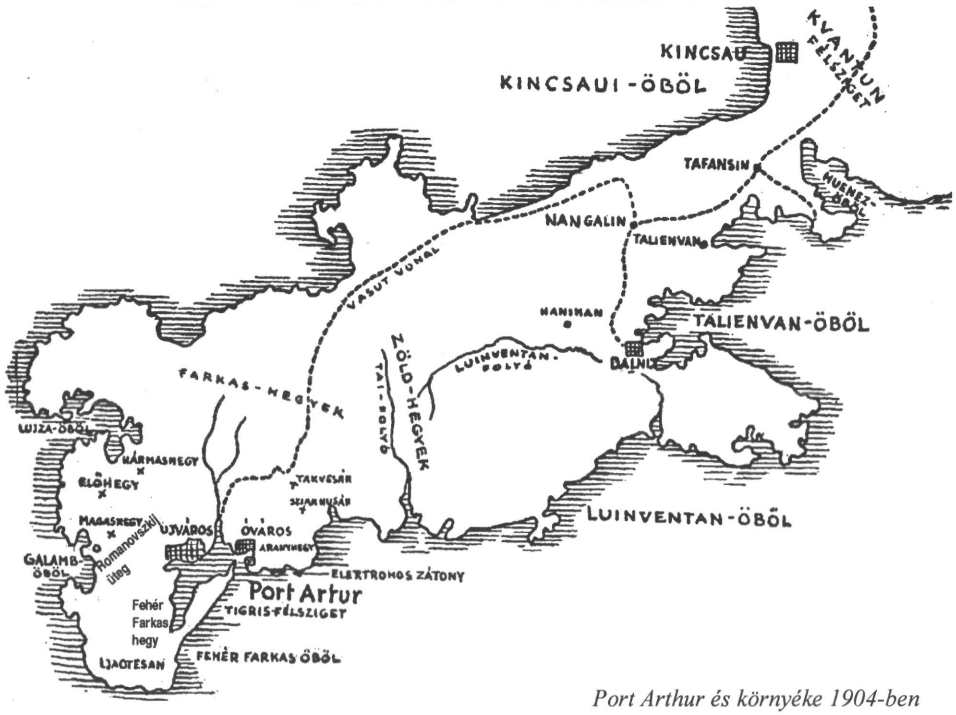
A tokiói nagykövet, Roman R. von Rosen érzékelte a háború közeledtét, veszélyét kevésbé. Alekszejev mindkettővel tisztában volt, de indítványainak már nem volt foganatja. Felszólalt hajóinak pénzügyi szempontok diktálta „fegyveres tartalékba" helyezése ellen – válaszul olyan büdzsét kapott, amelybe a nagyobb egységek évi négy, a rombolók évi egyetlen havi aktív tengeri szolgálata fért. Javasolta a mielőbbi preventív fellépést, a flotta első csapását, mert ha ezt az előnyt átengedik a japánoknak, a küzdelem át

[10] *Beasley* 150 o., *Warner* 155-170. o., *Thiess* 34. o.

[11] Az oroszok tudhattak a készülődésről *Gorskov* 148. o.

[12] Jó térképeik azoknak is voltak, a japánok át is vették – csak nem jutott elég a csapatoknak. *Gädke* 28. o.

[13] Akasi forradalmár és nacionalista kapcsolatairól: *Warner* 174., 182-183., 480-490., 559-560., 575. o. Lenint, akitől a többi szocialista óva intette, őszinte, önzetlen, elveinek élő emberként írja le, aki képes az orosz forradalmat megvalósítani – ezért mai értékben csaknem 8 millió dollárral finanszírozta. Más köröknek is volt japán kapcsolata, 20 év után Pilsudski 51 japán tisztnek adott Virtuti Militari-t, *Warner* 580. o. L. még: *Gourley, R.:* The Laurels of Victory – Information Warfare in the Russo-Japanese War, 1997 http://www.infowar.com/mil_c4i/mil_c4i_101297a.html-ssi (de cáfolat nélkül említi a „Mária-napi bált"...), sajtó, hálózat: *Thiess* 44., 48. o., önkéntes hírforrás: PAVOSZ 37. o., kábel: *Kirby* 198. o. Rejtjelezésüket feltörhetetlennek hitték PAVOSZ 92. o. – Valószínű, a japánoknak is volt Pokornyjuk...

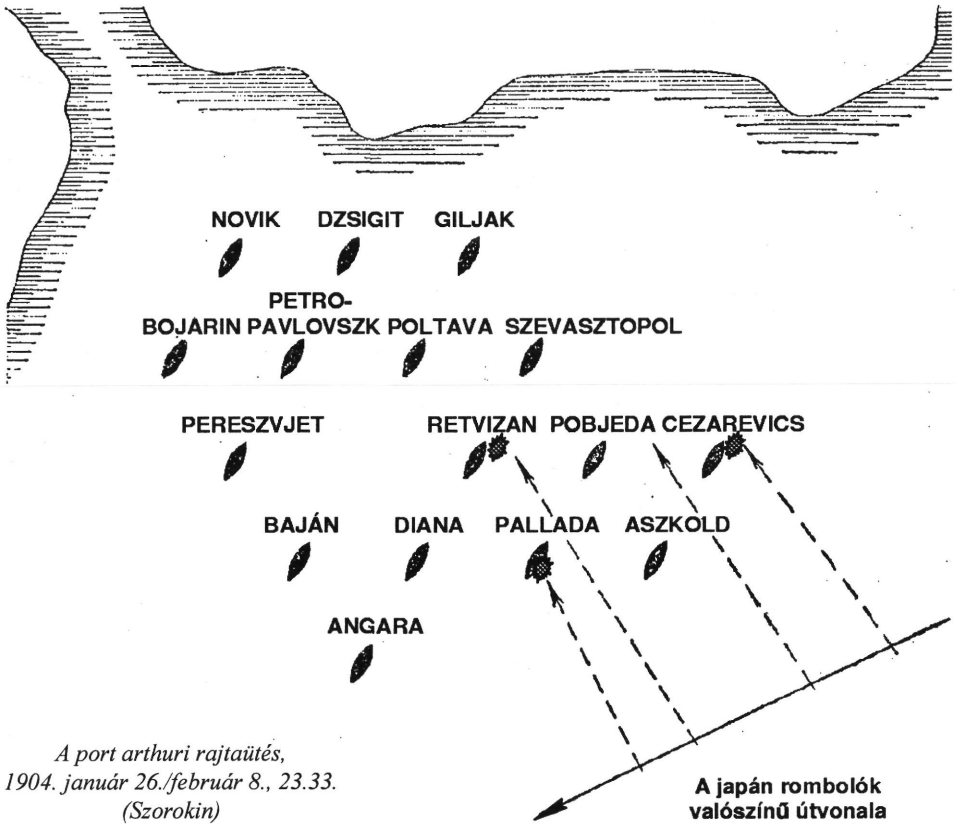

Port Arthur és környéke 1904-ben (Sztyepanov)

tevődhet a szárazföldre és a szibériai vasúton csak hosszabb idő alatt lehet megfelelő erőket felvonultatni. Ezt a cár békepolitikájára hivatkozva utasították el, valójában a nagyhatalmi fölényre alapozott kivárás szellemében.[14] A január 13-án átadott japán jegyzék már „ultimátum-értékű" volt. Erre Kurino négyszer is sürgette a választ, végül Lamsdorff meglepő módon illetéktelenségét nyilvánította.[15] A helytartó irodája sem kapta meg a követi jelentéseket az utolsó két héten, azok közvetlenül Szentpétervárra mentek, az ügyeket láthatólag az Abaza-bizottság és a mögötte állók ragadták kézbe. Február 6-án a japánok megszakították a diplomáciai kapcsolatokat, flottájuk még aznap kifutott. A japán szatócsok és más kisegzisztenciák már korábban eltűntek Port Arthurból. A helyzet komolyra fordulásának biztos jeleként aztán a nyilvánosházak is bezártak: a lányok hosszú sorban, párosával tipegtek a városon át a kikötőbe, „mint az insztitutkák." Szentpéterváron, ahova éppen megérkezett Alekszejev mozgósítást és flottaműveleteket javasló távirata, a cár elnökletével összeült a válságstáb. Úgy döntöttek, hogy az É. sz. 38°-tól délre (akár Csemulpóban) se a japán partraszállást, se esetleges észak felé indulásukat ne tekintse casus bellinek. Az utolsó utáni pillanatban állítólag még egy engedményeket tartalmazó táviratot is küldtek, de azt a helytartó irodája a

[14] PAVOSZ 23-27. o.

[15] *Warner* 187. o.

A port arthuri rajtaütés, 1904. január 26./február 8., 23.33. (Szorokin)

Nagaszakiba menő forgalom megszakítása miatt már nem továbbíthatta.[16] A csifui japán konzul, Mizuno Kokicsi 8-án megjelent egy gőzössel és elszállította, aki még maradt. A konzul „inasa," Mori Gitaro a haditengerészet álcázott hírszerző tisztje volt, aki egyrészt megfigyelte az orosz egységek pontos helyzetét, másrészt begyűjtötte a már jó előre megszervezett kémhálózat értesüléseit. Mindezt közölte a felvonuló saját erőkkel, akik elvégezték terveiken az utolsó simításokat.[17] A „provokáció kerülésének" szellemében Alekszejev nyugalomra intette a csendes-óceáni hajóhad parancsnokát, Oskar Viktorovics Starck altengernagyot is, aki a külső révben álló nehéz hajóegységek elsötétítését, torpedó-védőhálóik lebocsátását indítványozta. Az előző napok cirkálásából (amit viszont a japánok vettek flottatüntetésnek) a nagyobb egységek nem futottak be a belső öbölbe, nehogy ellenséges akció rájuk zárhassa a kijáratot. A viszonyokra jellemző, hogy a védelmi intézkedések ügyében a flottaparancsnoknak előszobáznia kellett – a helytartó nem volt kellemes felettes, többen, pl. Rozsjesztvenszkij, kitértek a vele való szolgálat elől. Végül két rombolót járőrözésre küldtek, azzal, ha gyanúsat észlelnek, ne lőjenek, hanem térjenek haza és jelentsék. (A rombolóknak szűkében voltak, jó részük fegyveres tartalékba kényszerült.) 15 órától ugyan partra lépési tilalom, naplementekor torpedó-

[16] PAVOSZ 34-35., 65-71. o. *Jane* 63. o. tudni véli, hogy hadüzenet volt, amit nem továbbított (8-án 18 órakor).

[17] *Warner* 3-5. o.

elhárítási, reggelre pedig kifutási készenlét volt elrendelve, de ez egyéb tájékoztatás nélkül békebeli gyakorlat benyomását keltette.[18]

Máig felbukkan az események olyan változata, hogy 1904. február 8-án (vagyis az orosz ó-naptár szerint január 26-án) este Starck bált adott volna a port-arthuri tengerészkaszinóban felesége, Marija Ivanovna neve napja alkalmából, amit a japánok alaposan kihasználtak. Ez bizonyítottan koholmány.[19] A valósabb változat szerint a PETROPAVLOVSZK zászlóshajón helyzetértékelő megbeszélés folyt. Erről távozóban jelentette ki 23 óra tájt Witthöft ellentengernagy, vezérkari főnök, hogy háború pedig nem lesz. Fél óra elteltével az éjszakából torpedónaszád-rajok bontakoztak ki. A járőröző oroszok előbb a gyakorlatról visszatérő saját hajóknak vélték őket, majd gyanút fogva hazaszáguldottak és leadták a vészjelzést. Ugyanakkor a PALLADA nagycirkáló őrtisztje felismerte az eltérő típusokat és engedélyt kért a tüzelésre. Még mielőtt a járőr jelzése befejeződött volna, a japánok szétbontakoztak, az orosz tűzparancsot másodpercekkel megelőzve különböző irányokból több csoportban vetésre kész torpedócsövekkel megrohanták a nyílt vízen sakktábla-alakzatban horgonyzó orosz hajókat, 23.33-kor indították torpedóikat. A lőtávolság nem volt több négyszáz méternél, eltalálták a PALLADA nagycirkálót, valamint a CEZAREVICS és a RETVIZAN sorhajót, az oroszoknál pedig kitört az ilyenkor elkerülhetetlen tűzpánik. Egy másik osztag még meglátogatta a dalniji kikötőt, majd kisebb sérülésekkel hazatértek. Saját értékelésük szerint a támadás a résztvevők bátor, de nem kellőképp egybehangolt működése miatt csak félig sikerült, hiszen a külső révben több hajó állt, és az eltalált hajók sem szenvedtek jóvátehetetlen sérüléseket.[20]

Az első (és orosz!) lövés már előbb megesett – bár ezt is lehet vitatni: a japánok 7-én lefoglaltak egy orosz kereskedelmi hajót. A semleges kikötőnek számító Csemulpóban (mai koreai néven Incson) állomásozott a VARJÁG nagycirkáló és a KOREJEC ágyúnaszád más külföldi hadihajók társaságában. Az utóbbi még nyolcadikán délután elindult Port Arthurba, hogy tájékozódjon a kialakulóban levő zűrzavaros helyzetről. Alig hagyta el a kikötőt, japán partraszállási művelet kellős közepén találta magát. Teljes tanácstalanságban, mikor elől-hátul torpedók buborékcsíkját vélte felfedezni, amelyek éppen csak elkerülték, leadott egy lövést, mint később mondták, „félreértésből", aztán visszavonult Csemulpóba. Változatlanul senki nem tudott semmit, még a telefonon megkeresett szöuli orosz főkonzul sem. A japánok egyelőre nem törődtek az egésszel, mígnem kilencedikén hajnalban befejezték a partraszállási műveletet. Ők pontosan tudták, kikmik vannak a kikötőben: a CHIYODA már fél éve ott állomásozott. Mindent megfigyelt és mellékesen futtatta a körzetben működő kémhálózatot, így a városból kimenő orosz távíróvonalakat is azonosíthatta. Azokat a partraszálló japánok természetesen azonnal

[18] *Thiess* 36-38. o., PAVOSZ 50-55. o.

[19] *Sztyepanov* 5-9. o. A Mária-nap igaz, ám a szóban forgó nap nem a pravoszlávoknál különös tiszteletben álló Istenanyjához, hanem egy szentként tisztelt jámbor asszonyhoz kapcsolódik. Nasztolnaja knyiga dlja naroda, Sz.-Peterburg 1891, 11. o., *Szorokin* 45. o., PAVOSZ 57-58. o. – Ja. I. Kefeli tengerészorvos szerint Sztyepanovnak, aki kétségkívül részese volt az artúri eseményeknek és regényében az akkori élet annyi aprósága és a véghetetlen pletykák olyan alapos ismerete jelenik meg, ahogy az máig él a veteránok emlékezetében, semmi szüksége nem volt arra, hogy tényeket találjon ki. Kollégáival abban maradtak, hogy Sztyepanov akkortájt még legényke volt, sokat meghallott, sokat látott, de mindent félreértett. A „hír" vélhetőleg amerikai tudósítóktól származik. PAVOSZ 43. o. A sajtó színvonaláról úgy mondják, az a század további részében csak javult...

[20] MIKASA 5. o.

átvágták. Reggel a fedezetet adó cirkálóraj, az e célra kibővített Negyedik Harccsoport parancsnoka, Uriu Szotokicsi ellentengernagy beüzent az oroszoknak, ha déli 12-ig elő nem jönnek, ő megy be hozzájuk. Vszevolod Rudnyev kapitány a VARJÁG-gal bátran szembeszállt Uriu kilenc hajójával (orosz források szerint még nagyobb volt a túlerő, hat cirkáló és nyolc romboló, bár a a munkát lényegében az ASAMA páncélos cirkáló végezte, igaz, hogy tűzerőben egymaga felülmúlta az oroszokat). A harc semleges vizeken folyt, a part menti szigetek közt 80 mérföldet kellett volna kihajózni. Az áttörés a lassú KOREJEC kíséretében reménytelen volt. Szűk másfél órát állták a japánok tüzét, mint utóbb kiderült, súlyosan megrongálták az ASAMÁ-t, elhasználták a teljes lőszerkészletet, majd visszatértek a kikötőbe, kinyitották a rommá lőtt VARJÁG fenékszelepeit, a KOREJEC-et pedig felrobbantották. A jelen levő külföldi hadihajók felvették a legénységet, kapitányaik előzőleg jegyzékben tiltakoztak a kikötőbeli támadás, mint a semlegesség flagráns megsértése ellen, de ezt Uriu csak akkor vette át, amikor az oroszok már kihajóztak. Elkezdődött az addigi politika folytatása „más eszközökkel" és 10-én, post festam, a hadüzenetek is elhangzottak.[21]

II. Fukoku-kjóhei – Gazdagítsd a hazát, erősítsd seregét

A japánok tapasztalatból tisztában voltak a korszerű tengeri haderő lehetőségeivel. Az elzárkózás csődje Perry 1853-iki, flottatüntetéssel egybekötött látogatásakor vált nyilvánvalóvá. 1863-ban egy presztizs-okokból felfújt incidens a Szacumák és az angolok konfliktusához vezetett, akik végül is Kagosimát a tenger felől porrá lőtték. 1864-ben nemzetközi flotta nyitotta meg a Honsú és Kjúsú szigetek közti Simonoszeki tengerszorost, amelyet a Csósu-szamurájok addig területi vízi útnak tekintettek. Amint a Meidzsi-kormányzat megkezdhette az államgépezet modernizálását, a sereg mellett szinte azonnal hozzálátott a flotta felépítéséhez. Általában elmondható, hogy a Csósu-káderek a seregbe, a Szacumák a flottához igyekeztek. Az akkori legjobbakról vettek példát: fiatal, gondosan válogatott tisztjelölteket küldtek Angliába tanulni, köztük a huszonéves Togo Heihacsiro tengerészzászlóst, aki mellesleg Szacuma-szamuráj családban született 1848 jan. 27-én, Kagosimában. A fenti eseményekben bőséges tapasztalatokat szerzett. 1871-78 közt Portsmouthban, azután a Thames Nautical Training College WORCESTER iskolahajóján tanult, majd matrózként körülvitorlázta a Földet. Ezzel egyszersmind elkerülte az 1877-i lázadás lojalitási dilemmáját – otthon maradt két bátyja a felkelők közt fejezte be életét.[22]

A japánok a század végére már elég erősek voltak a kínaiakhoz, de még vita nélkül el kellett fogadniuk az európai nagyhatalmak „tanácsát." Levonták a tanulságot és megkezdték tíz éves tervüket, amelynek célja a „6&6 flotta," a fő erőként hat sorhajó és hat páncélos cirkáló hadrendbe állítása volt. A fedezet előteremtését az – oroszok finanszírozta – kínai jóvátétel segítette. A végrehajtás Jamamoto Gonbei tengerészeti miniszter műve volt, aki személyesen intézte a parancsnoki kar kiválogatását is. A hajókat legna-

[21] Manőverkép: http://grandwar.kulichki.net/maps/map_tcemulpo.htm., *Szorokin* 48. o., *Warner* 204-208. o. A VARJÁG-ot a japánok később kiemelték, SOYA néven 1916-ig náluk szolgált, aztán eladták a háborús szövetségessé vált oroszoknak (végül az októberi forradalom idején épp Angliában lévén javításon, ott lefoglalták).

[22] *Kirby* 184-187. o., *Warner* 46-47. o., http://findagrave.com/country/42.html, *Ogasawara* 61-62. o.

gyobbrészt Angliában építették, belőlük állt fel az 1. és 2. Harccsoport. Az 1901-ben meghirdetett húsz éves orosz flottafejlesztési program hatására és a feszültség éleződése miatt a fentieket gyorsított ütemben, hat év alatt valósították meg. Angol szövetségeseik közvetlenül a háború kitörése előtt „rábeszélték" Argentínát, hogy az Olaszországban épp elkészült 7700 tonnás MORENO és RIVADAVIA páncélos cirkálókat adja el a japánoknak. A hajók 1904. január 9-ikén indultak el Genovából és angol segítséggel, az oroszokat szerencsésen lerázva, február 16-ikán megérkeztek a jokoszukai támaszpontra. A későbbiekben NISSHIN és KASUGA néven csatlakoztak az 1. Harccsoporthoz, az elvesztett YAJIMA és HATSUSE pótlására. Az említetteket különböző osztályú cirkálók egészítették ki (a háború elején 12, végére 15), főként pedig nagyszámú torpedónaszád (47, illetve 63), valamint a tengeri szállítás, hajókarbantartás és hadiipar infrastruktúrája. A flotta fő támaszpontjai Tokió közelében Jokoszuka, Kure, Maizuru, főként pedig a várható hadszíntérhez legközelebb eső, Kjúsú keleti szélén fekvő Szaszebó voltak. Az orosz Csendes-óceáni flottához hét sorhajó, négy páncélos cirkáló, hét különböző osztályú cirkáló és harminchét torpedónaszád tartozott. Vlagyivosztokban állomásozott három páncélos cirkáló, egy nagycirkáló és néhány torpedónaszád. A többi Port Arthurban állt: az összes sorhajó, egy páncélos cirkáló, mind a hét cirkáló és a torpedónaszádok zöme.[23] (Az eseményekben részt vett sorhajók, páncélos cirkálók és cirkálók adatait a mellékelt táblázatok mutatják. Az oroszoknál a saját, a japánoknál az angol vagy megállapíthatatlan gyártás nincs külön jelölve.[24])

A nehéztüzérség lőtávolsága már a századfordulón elérte a 9 km-t, de a korabeli irányzással mozgó célpontra hatásos tűz csak jóval közelebbről volt lehetséges. 1898-ban a spanyol háborúban az amerikaiak 1800 méterről csupán 3 % találati arányt értek el. Ezen a távon a kisebb kaliberű, gyorsabban tüzelő lövegek hatása is erősen érvényesült.[25] Az élet azóta nagyot lépett előre: a Sárga tengeren az oroszok több mint 13 km-ről nyitottak tüzet, 11 km-en már jó találati aránnyal; a csata 6-8 km-ről folyt. Csuzimánál 7 km-ről kezdtek, a harcban a távolság olykor 2-3 km-re csökkent, de a japánok a végén 8 km-ről is értek el végzetes találatokat.[26] A nehéztüzérséget már mindenütt gépi forgatású tornyokban helyezték el, a függőleges irányzás a célkövető berendezés alkalmazása révén folyamatos volt. A közepes és gyorstüzelő lövegek az oldalpáncél védelemmel ellátott nyílásain, kisebb tornyokból, vagy a fedélzeten, pajzs mögül működtek. Az egyes ágyúkat, illetve tornyokat a vezénylő tisztek külön irányították. Központi tűzvezetés még nem létezett, az irányzást távmérők és az árbocokon települt megfigyelők segítették, folyamatos helyesbítést végezve. A nehézlövegek összehangolt irányítását a tüzértiszt a központi távmérő adatainak közlésével végezte parancsjelek, illetve szócső révén.[27]

---

[23] MIKASA 1-4. o., *Gorskov* 147-150. o.

[24] Alapvető forrásként *Szorokin*, a hazai *Bak*-típuskönyv és Sárhidai úr által rendelkezésemre bocsájtott, főként *Szuliga, Sz.:* Rosszijszkij Flot. Moszkva, 1993. c. művén alapuló adatok szolgáltak (*Novikov-Priboj* adataival kiegészítve). Nem szerepel a nagyszámú kisebb egység, segédcirkáló, romboló és torpedónaszád.

[25] *Sweetman* 158. o.

[26] *Allen, K.:* Russo-Japanese War Ramblings. 1999., http://www.ukans.edu/~kansite/ww_one/naval/rjwargun.htm, tüzértechnikai áttekintés: 2-3. o.

[27] *Bak* 40., 43. o. Csuzimánál az oroszok részben, a japánok általában fel voltak szerelve Barr&Stroud 4'6" (kb. 137 cm-es) távmérővel. Az utóbbiak jó hasznát is vették, bár csak a csata elején, később a 152 mm-es ágyúkból végeztek belövést; a B&S a vártnál nagyobb lőtávolságokhoz már nem volt elegendő. Az orosz ta-

Gyakran abszolutizálják a két fél lőszere közti különbségeket. Az oroszok alapvetően páncéltörő gránáttal lőttek: öntöttacél test, késleltetett gyújtás, „lusta," nedves lőgyapot töltet (a víztartalmat biztonsági okból – trópusi út stb. – még növelték is[28]). A „repeszgránát" ennek módosított változata volt (Fajnberg „fél-páncéltörőnek" mondja). Gyakran befulladt, különösen 20°-nál ferdébb becsapódáskor – viszont nemegyszer 15 cm-nyi páncélt is átütött és mögötte robbant, esetenként katasztrofális következménnyel. A japán hengerelt acél testű, pillanatgyújtós gránátok töltetete, a „simósze" (trinitrofenol, pikrinsav-származék, az angoloknál lyddit, a franciáknál melanit, nálunk ekrazit néven ismert) – mérgező gázú, brizáns robbanóanyag volt. A „páncéltörő" kivitel a repeszgránáttól a robbanóanyag-tartalomban tért el, páncélt azonban sosem ütöttek át, felcsapódáskor robbantak. A gyutacs érzékenysége miatt a robbanás esetenként már a csőben bekövetkezett, egyes sérülések oka (pl. Csuzimánál a NISSHIN nehéztüzérsége ¾-ének kiesése) máig vitatott. Az ilyen gránát találatának eredménye nem helyi károkozás, hanem a cél egésze úszó- és küzdőképességének megsemmisítése volt: a robbanások lökéshullámai beszakították, „lehámozták" a páncélt, összetörték a deformálható felépítményeket, vízvonali lékeket vágtak a páncélozatlan hajótestbe, gázai gyújottak és harcképtelenné tették az élőerőt. Csuzimánál továbbfejlesztett, fekete lőporos gránátot is használtak, mely kisebb érzékenysége miatt páncél ellen hatásosabb, nagyobb gyújtó hatású volt. Számottevőnek bizonyult a lélektani hatás is: a szétlőtt, felgyújtott orosz hajókról a saját páncéltörő gránátjaik hatását alig észlelték. A japán lőszer egymagában nem tekinthető döntő tényezőnek: két koncepció került szembe eltérő hajószerkezeti, harcászati, havária-elhárítási stb. feltételek mellett és a japán ágyútűz az orosz hajókkal szemben hatásosabb volt, mint megfordítva.[29] A lőszert távolsághoz igazítva használták: Campbell szerint a japánok 4 600 méter felett vegyesen, alatta tisztán páncéltörő gránáttal lőttek. Makarov harcászati utasítása szintén 4 600 métertől (kisebb kalibernél lejjebb) írta elő repeszgránátról páncéltörőre váltást.[30]

A hajók vezetése a parancsnoki hídon összpontosult, oda vezették ki a hírközlő eszközöket. Csata idejére a vezetés a híd alatti erősen páncélozott, keskeny látórésekkel ellátott, szűk harcálláspontra költözött. Ott is voltak hír- és parancsközlő eszközök és az volt a kormányállás is. (A MIKASA-n a felépítmény mindkét végén volt ilyen védett harcálláspont.) A tüzérség romboló erejének növekedésével azonban a védettség egyre inkább illúzió volt csupán, ugyanakkor, a harcérintkezés távolságának növekedésével, a szűk látórések miatt, a helyzet áttekintése egyre nehezebbé vált. Ezért rámenősebb parancsnokok, főleg kötelékvezetők az ütközeteket a nyitott hídról, vagy éppenséggel az előfedélzetről irányították. Mindazonáltal a fordítottja sem tekinthető a személyes bátorság hiányának, hiszen a fedezetlen parancsnoki stáb kiesése jól haladó akciókat is vert helyzetbe hozhatott. Természetes, hogy a tüzérségi tüzet, már amennyire az irányzástól

---

pasztalatok a távcsöves irányzékkal is kedvezőtlenek voltak, viszont Santungnál (amikor nem voltak távmérőik) és a csuzimai csata kezdetén a távolharcban egész pontosan lőttek. *Allen* i. m. 1-2. o., *Campbell* 4. rész.

[28] *Thiess* 473-475. o., *Novikov* II. 472. o.

[29] *Allen* i. m. 3-4. o., *Campbell* i. m. 4. rész, *Kofman, V.:* Cuszima: analiz protyiv mifov, Naval 1/92 – IPCLUB .../kofman.htm 11-2., *Fajnberg, V.:* Kommentarii po rezultatam Cuszimszkovo szrazsenyija i k sztatye Kempbella, http://www.battleships.spb.ru/Tsusima/zakl.html, 2-3. Az oroszok repeszgránátban alkalmaztak fekete lőport: *Klicsenkov, A:* Osibka Togo ..., *Morszkoj Szbornyik* 3/90, IPCLUB .../mistake htm.

[30] *Szorokin* 255. o.

tellett, az ellenfél vezetési pontjaira és nehézfegyverzetére irányították. A kötelékvezetés eszközei közt a zászló- és fényjelzések mellett megjelentek az igen korlátozott (60-90 tengeri mérföld) hatósugarú szikratávírók is.

Történetünk idején az erős páncélzattal és nehéztüzérséggel felszerelt sorhajót és páncélos cirkálót tekintették a tengeri erő csatadöntő reprezentánsának. A két osztály határai a harci alkalmazásban sokszor összemosódtak, együttesen „páncélosként" emlegették őket. A „sorhajó" a később általában csatahajónak nevezett legnehezebb hajóosztály korabeli megnevezése (orosz: eszkadrennüj bronyenoszec, EBR, kisebb, elavult változata a partvédő páncélos, bronyenoszec beregovoj oboronü, BRBO): a különféle tüzérség-elrendezési változatok után a forgó toronyba telepített nehéztüzérség ekkorra tette lehetővé, hogy oldalirányban mindkét felé a teljes tűzerő érvényesüljön, ezért ismét a nyomdokvonalban haladó kötelék lett a tűzhatás szempontjából a legkedvezőbb, mint a száz év előtti vitorlás sorhajóknál, s a név is újjáéledt. Felderítő, szállítmánybiztosítási, blokád- és rendészeti feladatokat a fregattok utódai, a részben és gyengébben páncélozott nagy- és kiscirkálók láttak el. A harcokban hatásosan alkalmazott torpedófegyver az 1870 körüli kezdetektől már nagyjából eljutott az első világháborús színvonalra. A 45,7 cm kaliberű, 5 m hosszú 530 kg induló tömegű eszköz 135 kg töltetet vitt 6 km-re 27, 1 km-re 42 csomó sebességgel. A torpedókat víz alatti, vagy (torpedónaszádoknál általában) fedélzeti csövekből sűrített levegővel vagy gyenge lőportöltettel indították. Meghajtásuk sűrített levegővel történt, iránytartásukat pörgettyűs stabilizátor biztosította. (A fiumei Whitehead Torpedógyár (amelynek jogutódja máig fennáll) Luppis János találmánya alapján kifejlesztett rendszerét az egész világ átvette és a kor irodalmában a torpedókat csak whitehead-ként emlegették.) Hátrányként jelentkezett, hogy a közeledő torpedó pályáját a buborékcsík jelezte, így nagyobb távolságon, a több perces futásidő alatt, még a nehezebb egységek is megkísérelhették a kikerülő manővert. Ezért a hatásos lőtávolság pár száz méter volt. Ilyen távolságra a nagy egységek ritkán közelítették meg egymást, a feladatra igen gyors, fordulékony, könnyű kishajó-típust fejlesztettek ki, a torpedónaszádot. A nagyobb méretű torpedórombolók könnyű tüzérségükkel a naszádok, torpedóikkal a nehezebb egységek leküzdésére voltak alkalmasak. Egyre terebélyesedő feladatai miatt e ma is meglévő hajóosztályt egyszerűen rombolónak nevezik, tekintet nélkül arra, hogy mit rombolnak és mivel. A torpedókon kívül a torpedórombolók szóró- vagy sodoraknákat is használtak, innen az orosz szaknyelvben máig rajtuk maradt „minonoszec" elnevezés. Az irodalom a történetünkben szereplő orosz egységeket hol rombolónak, hol óceáni, vagy flotta-torpedónaszádnak (eszkadrennüj minonoszec, eszminyec) nevezi. Megkülönböztetésként a korszakban a torpedókhoz gyakran hozzátették az „önjáró" jelzőt. Valószínű, hogy a japán egységek nagyjából ugyanilyenek voltak, bár a hazai bázisok közelsége miatt ők kisebb egységeket is alkalmazhattak. A mai értelemben vett aknákat főként a célra kialakított aknarakókról telepítették, az eseményekben igen nagy szerepet játszottak. Az orosz rombolók 250-350 tonnás, 26-27 csomó sebességre képes, 4-6 ágyúval, 2 vetőcsővel felfegyverzett egységek voltak, a japánok hasonló méret és fegyverzet mellett 29-31 csomót futottak. Az igen nagy számban harcba vetett tulajdonképpeni torpedónaszádok zömét 50-150 tonnás, 15-29 csomóra képes, 1-3 ágyúval, 2-3 vetőcsővel felszerelt kishajók adták.

Mindent egybevéve, a szemben álló tengeri erők nagysága a következőképpen alakult: Japán hajóinak vízkiszorítása 260 000 tonna, Oroszországé 510 000 tonna volt, de

ebből a távol-keleti vizeken csak 190 000 tonnányi tartózkodott. Utóbbiak azonban mind a legmodernebb egységek voltak. Nyitva állt továbbá a lehetőség, hogy ha nem is egykönnyen, de átcsoportosítsák a fölényt érvényesítő erőket, beleértve az építés alatt álló BOROGYINO-osztály legmodernebb sorhajóit is.[31] A tengeri haderő az oroszoknál a földrajzi megoszlás szerint szervezett (Balti, Fekete-tengeri, Csendes-óceáni) flottákra tagozódott. Egyes fontos övezetekben (pl. a mediterrán térségben) tartósan cirkáló hajórajokat szerveztek. A japánoknál a hajóhad önálló működésre alkalmas vagy sajátos feladatú flottákra oszlott, formálisan közvetlenül a Tennó alárendeltségében. Háborús, vagy azzal fenyegető válsághelyzetben azonban a flottákat császári paranccsal egységes szervezetbe foglalták, egyszemélyi operatív vezetéssel. Ilyen parancs révén jött létre az az „Egyesített Flotta", amit aztán a háború után búcsúparanccsal oszlattak fel és küldtek részenként békebeosztásba.[32] Az 1904 őszi szervezési táblázatban a Togo főparancsnok vezette 1. Flotta az 1. Harccsoportot és a két páncélos cirkálóval megerősített 3. Cirkálóosztagot (Deva Sigeto altengernagy), Kamimura Hikonodzso altengernagy 2. Flottája a 4 páncélos cirkálóból álló 2. Harccsoportot és az Uriu Szotokicsi altengernagy vezette 4. Cirkálóosztagot foglalta magába. Kataoka Sicsiro 3. Flottájába a régebbi, illetve parti páncélosokból és cirkálóerőkből felálló 5. és 6. Cirkálóosztag tartozott. További önálló osztagok szerveződtek kisebb, vagy régebbi egységekből.[33] Az 1905-ös harcokra a flottát átszervezték, a legmodernebb páncélosokból álló 1. és a hat páncélos cirkálót magába foglaló 2. Harccsoport önállóan működött, a cirkálóosztagokból pedig Deva vezetése alatt kialakították a 4. Flottát.

Mint több más ország hajóhadánál, a korabeli orosz és japán hadilobogó sem egyezett meg az állami zászlóval. Az orosz flottánál még 1712-ben Nagy Péter rendelte el a Szent András-lobogó, az Andrejevszkij Flag használatát. A fehér alapon kék András-kereszt 1917-ig maradt az orosz flotta zászlaja.[34] (Már napjainkhoz tartozik, hogy az orosz kormány 1992 januárjában visszaállította e státusát.) A japán napkorongos lobogó, a Hinomaru viszonylag későn, de még a sógunátus idején jelent meg: a Szacuma tartományúr, Simadzu Nariakira tervezte a SHOHEI MARU hajó számára.[35] Korábban az egyes tartományurak különféle jelvényeket használtak, egységes ország-azonosító nem volt. Történetünk idején a japán flotta hadilobogóján a vörös napkorong a lobogólap első harmadában helyezkedik el és tizenhat szélesedő sugárküllő fut belőle a szélekig. Ezt használta a többi fegyvernem is. (A tizenhatos szám a császársághoz fűződő jelkép: a császári család szimbóluma, egyben 1898 óta a hivatalos japán címer volt a 16 szirmú krizantém; különös ismertetőjelként – a nyugati hajók hajdani orrfigurájához hasonlóan – a flotta szabályzat szerint „gunkan"-nak, azaz hadihajónak minősülő egységei is viselték. A jelvény mérete változó volt, sorhajóknál 1200 mm, teakfából, valódi aranyozással.[36])

---

[31] MIKASA 5. o.

[32] *Oki*, MIKASA 21. o., *Ogasawara* 399-402. o.

[33] *Reventlow* I. 104-105., 358-359. o.

[34] NEVA/History .../andr-fl.html.

[35] A „maru" a hajónevek része a japánban, jelentése kabinnal ellátott vízijármű, eltérően a nyitott bárkától http://www.minc.or.jp/shimadzu/heritage/Eheritage4.htm, *Ogasawara* 483. o. Kesernyés humorral katonák és civilek „hinomaru-bento"-nak neveztek egy jellegzetes háborús ellátmányt: ételdobozban üres főtt rizs, középen egy szem savanyított vörös szilvakompót...

[36] *Lise*,.../pcs/crest.html, .../classes.html.

A feleknél más-más volt a rangok elnevezése (a továbbiakban azok cs. és kir. megfelelelőjét használjuk) és az óra járása is. A japánok a kiotói meridiánhoz tartozó tokiói, az oroszok Port Arturban 30 perccel korábbi időt használtak, miért is a kapitulációs megbeszélésre menő delegációk csaknem elkerülték egymást. A csuzimai orosz időadatok 20 perccel térnek el, ez valószínűleg a hajóórán beállított helyi („zulu") idő. A japán szereplők születési évét bizonytalanná teheti, hogy ott az európai naptárt csak 1873-ban vezették be.[37] Sajátos a japán hajónévadási rend. 1883-ban a Meidzsi Tennót felkérte a tengerészeti miniszter, engedélyezné a más flottáknál elterjedt módi szerint hadihajók elnevezését császári személyekről. A császár az engedélyt nem adta meg, ellenben elrendelte, hogy a hadihajók földrajzi neveket kapjanak. Ez az idők folyamán szinte költői rendszerré terebélyesedett: a sorhajók vidékek, városok nevét kapták, a nagyobb cirkálók hegyekét, kisebbek folyókét, a nagy rombolók légköri jelenségekét, a kisebbeket fákról, virágokról meg madarakról nevezték el.[38] Az orosz flottában csak a rombolóknál volt következetes névadás. Ezek valamilyen jelző-nevet kaptak, mint az önfeláldozó küzdelemben elveszett, Péterváron szép emlékművel megtisztelt SZTYEREGUSCSIJ (= „őrző"), vagy a sebesült Rozsjesztvenszkij tengernagyot kimentő BUJNIJ (= „vadóc"). További sajátosság a szereplők neve: az orosz flottában hagyományosan sok német, elsősorban balti német szolgált, továbbá számos svéd és más nem-orosz származású vezető. Nevüket a legváltozatosabb formában oroszosították, így lett Wilhelm Witthöftből Vilgelm Karlovics Vitgeft. A japánok természetesen tovább idomították a neveket, így az ottani forrásokban Witthöftből Vitogefto lett, a RJURIK páncélos cirkáló meg Lewlik, amiben az angol „w" ejtésének hatása és a japánok „l"-„r" különbség iránti érzéketlensége egyaránt megmutatkozik.[39]

Az eszközök után lássuk a velük folytatott politika számára kitűzött célokat és az elérésüket célzó terveket. Orosz részről az előzetes elképzelések a helyszínen levő saját erőket kb. kétszeresen meghaladó japán deszantra számítottak. Az ellentámadáshoz szükséges erőfölény kialakításának időigényét a transzszibériai vasút adott kapacitásával fél évre becsülték Február 18-án a hadszíntér legfőbb parancsnokává Kuropatkin hadügyminisztert nevezték ki. Alekszej Nyikolajevics 1848-ban született, a hadi tapasztalatokat a török háborúkban szerzett, szakíróként is jeleskedő óvatos hivatalnok-katona elvileg a helytartóként meghagyott Alekszejev alárendeltje volt. A hatáskörök, különösen az informális befolyás tisztázhatatlan viszonyai azonban nagyon nyomasztották a tengeri hadvezetést. Kuropatkin haditerve a japán akciókat „bolhacsípésként" értékelő sémát követte: küzdelem a tengeri uralomért, japán partraszállás, átmeneti visszavonulás az erősítések beérkeztéig, ellentámadás, a japánok kiszorítása Mandzsúriából, majd Koreából, végül, a tengeri uralom birtokában, partraszállás Japánban, a területi védelem és a népfelkelés leküzdése. A haditerv eleve feltételezte, hogy a flotta nem tudja kiküzdeni a tengeri uralmat és megakadályozni, vagy zárolni a japán partraszállást – ami be is következett és nagyjából ennyi teljesült a tervből. A japán szárazföldi erők koreai-mandzsúriai

[37] *Warner* 28. o.

[38] A jelenlegi Japán Tengeri Önvédelmi Erők azzal is hangsúlyozzák a folyamatosság mellett a megszakítottságot, hogy a nevek használatát felújítják, de a méretre való tekintet nélkül. Elképzelhetetlenül groteszk volt látni a Mitsubisi kobei gyárában egy speciális hajtóművel felszerelt (civil) kishajót YAMATO névvel. L.: *Lise*, .../empnames.html, .../naming.html, .../jmsdf/jmsdfnewspeak.html.

[39] MIKASA 11. o.

fellépésében nem látott stratégiai veszélyt. A sereg és a flotta együttműködése utóbb annyiban jött számításba, hogy az legalább zavarja meg a japán felvonulást és utánpótlást. Alekszejev a maga részéről azonban egyelőre nem kívánta a flottát tovább kockáztatni.[40]

A japánok alapvető célja Korea megszerzése és biztosítása volt, utóbbihoz a Simonoszeki után, európai beavatkozásra feladott támaszpontok és a mandzsúriai vasúti jogok megszerzése volt az elsődleges stratégiai cél. A nagyhatalmak barátságos, vagy legalábbis érdektelen viszonyulása miatt demarsokkal ezúttal nem kellett számolni. A diplomáciai biztosítás része volt a Harvardon végzett Kaneko Kentaro báró informális amerikai küldetése: keltsen rokonszenvet a közvéleményben és érje el, hogy Th. Roosevelt elnök a kellő időben békét közvetítsen.[41] A fenti célokat olyan szárazföldi hadszíntéren kellett kiharcolni, amelyen csak partraszállás és folyamatos tengeri szállítás útján lehetett a szükséges erőt felvonultatni. Alapvető feltétel volt tehát a tengeri uralom megszerzése, legalábbis a közvetlen megközelítési utakon. Hadműveleti főiránynak a koreai nyugati partokat és a Liaotung félszigetet tekintették. Ez részben az orosz szárazföldi és tengeri fő erők elhelyezkedéséből, részben a terepviszonyokból, a partraszállási műveletek továbbfejlesztésének lehetőségéből adódott. Vlagyivosztok körzetét nem tekintették célpontnak, nem akarták erőiket szétforgácsolni (ez hibának bizonyult, de még időben kijavították). Hadászati koncepciójuk: rajtaütéssel meggyengíteni, illetve blokáddal a kikötőbe zárni az orosz flotta Port Arthurnál álló fő erőit, egyidejű akciókkal megsemmisíteni a környező kikötőkben álló kisebb kötelékeit; az időleges tengeri uralom birtokában megismételt partraszállásokkal ütőképes szárazföldi erőt átvinni a főirányban, és biztosítani utánpótlását. Mindez feltételezte, hogy a vlagyivosztoki cirkálók nem zavarják meg a műveleteket; a későbbiekben meg kell akadályozni az orosz erők egyesítését. Ha az oroszok újabb tengeri erőket csoportosítanának át, a hadszíntéren levőket még az utóbbiak beérkezte előtt meg kell semmisíteni. Ezután fel kell készülni stratégiai védelemben a végleges tengeri uralomért vívandó döntő csatára. Ez nagy kockázattal jár, de valószínűleg megtöri az orosz vezetés háborús akaratát, mert nem marad lehetősége, hogy óriási ember- és anyagtartalékait érdemben mozgósítsa és harcba vigye.[42]

Takano Teikicsi hajdani szamuráj és nagaokai iskolamester hatodik fia az Iszoroku (= „ötvenhat") nevet kapta: 1884-ben, születésekor, atyja épp annyi idős volt. Szegénységben és kemény tanulással töltött évek után tisztjelöltként a NISSHIN páncéloson lépett szolgálatba. A „Meidzsi 37-38. évi eseményeknek" még névtelen részese volt csupán, az átélteket azonban jól megjegyezte és alkalmazta is, amikor eljött az ideje.[43]

---

[40] *Szorokin* 37-38. o., *Thiess* 42-46. o.

[41] *Warner* 146-147., 189. o.

[42] A fentiek a japán stratégia és tengerészeti doktrina több háborúban megmutatkozó vázát képviselik: *D. Kirby:* The Short, Victorious War and the Very Long Bridge. Proceedings of 2nd Annual Military and Strategic Studies Colloquium, Univ. of Calgary, 24.03.00, http://www.stratnet.ucalgary.ca/research/Colloquium2000-/Kirk.html

[43] *Lise,.../*nisshin.html , http://findagrave.com/cemeteries/4092.html

Megkezdődött hát a háború, amit szavakban senki sem akart és amelyről rezignáltan állapítja meg a mai orosz történetírás, hogy harcosaik sok hőstettét és kevés győzelmét látta.[44] Február 9. reggelén az Egyesített Flotta fő ereje, tizenöt sorhajó és cirkáló vonult fel Togo vezetésével Port Arthur előtt. Starck tengernagy öt sorhajó és öt cirkáló élén kifutott, a parti tüzérség is megszólalt. Az oroszok nem mentek túl a szárazföldi tűztámogatás hatókörén, a japánok meg nem mentek bele, így mindkét félnek módjában állt saját sikerként értékelni a történteket. Másnap két romboló felderítőbe indult. A Kepp-sziget környékén a tenger felől ágyúdörgést hallottak, de sem a célul kijelölt öblöt, sem az ellenséget nem találták. Visszatérőben a BOJARIN cirkálóval és két rombolóval találkoztak, de jelzésüket nem értették és hazamentek. Kiderült, hogy a JENYISZEJ aknarakó Dalnyij előtt zárat telepített, majd belefutott és felrobbant – ezt hallották a sziget mögül. A cirkálót segítségül küldték ki azzal, hogy vonja magához a már kinn lévő két rombolót. Kapitánya, a György-keresztes Szaricsev megkapta ugyan az aknazár tervét, de nem nézte meg és ráfutott. A legénységet a rombolókra mentette, hajóját elveszettnek ítélve megtorpedóztatta, nehogy kisodródva japán kézre jusson. Starck végül Nyikolaj A. Matuszevics osztagparancsnok rombolócsoportját küldte a helyszínre, de azok a kitörőben levő tájfunban csak annyit tehettek, hogy a még mindig úszó hajót horgonyra állították. A háromnapos vihar alatt a horgonylánc leszakadt és a hajó egy újabb aknán elsüllyedt. A rombolók kisebb merülésük és a dagály miatt nem akadtak az aknákba. Szaricsev enyhe büntetéssel megúszta,[45] Starck leváltása viszont mindezek után már csak technikai kérdés volt, utódja helyszínre érkezésétől függött. A flotta ugyan továbbra is harcolni akart, de Alekszejev nem kívánt újabb veszteségeket. Ami a legrosszabb: az egyre gyengülő lebecsülés helyett kialakult a mindenre elszánt, mindenre képes, mindenütt jelen levő és mindig szerencsés, amellett alattomos, terveit ördögi ravaszsággal álcázó és ázsiai kegyetlenséggel végrehajtó, tehát végül is legyőzhetetlen ellenség téveszméje. A bajt tetézte a sajtó felelőtlensége. Először is gondosan tudósított például a portarthuri hajóhad sérült egységeinek javításáról, beleértve a várható határidőket, a bátor szókimondás jegyében pedig széleskörűen taglalta a hiányosságokat, szellőztette a terveket. Emellett folyamatosan izgatott befolyásos körök érdekeit szolgáló intézkedések mellett, Cassandra-jóslataival pedig egyszersmind lejáratta az erőfeszítéseket.

A japánok a legnagyobb gonddal szervezték meg a hírszerzést, nem csak a közvetlen hadszíntéren, hanem messze azon túl is. Felmérték a jelentősebb ellenséges vezetőket:

---

[44] NEVA/History Port Arthur: Prologue .../chap10-1.html. Az események váza az idősebb hazai olvasó előtt *Thiess* leírásából lehet ismeretes, aki fő vonalakban Szemjonov fregattkapitány emlékiratait követi. Szemjonov Santungnál a DIANÁ-n, Csuzimánál a SZUVOROV-on volt szemtanúja az eseményeknek, érzelgősségét és Rozsjesztvenszkij melletti elkötelezettségét gyakran a szemére vetik. A fiatalabb korosztály *Novikov* élelmezőmester és illegális pártmunkás leírását ismerheti, amely gyakran fedélközi matrózpletykák szintjén történt személyes információgyűjtés és más emlékiratok ellenkező előjellel átpolitizált szépirodalmi feldolgozása (*Kofman, V.*: Cuszima: analiz protyiv mifov. *Naval* 1/92 – IPCLUB .../kofman.htm 2). A magyar fordítás válogatása ezt még fokozta. A *Warner*-leírás Pakenham időközben hozzáférhetővé vált jelentése és japán nyelvű, esetenként titkosszolgálati anyagok alapján egészíti ki a képet és érezhetően komolyabban veszi Novikovot, mint honfitárs bírálói.

[45] PAVOSZ 83-88. o.

Togo japán fordításban tanulmányozta Makarov tengernagy írásait.[46] Bizonyára felkeltette érdeklődését, hogyan rohanta meg 1877-ben, hadnagy korában éjjel, torpedókkal a batumi és szulinai kikötőt. A passzív hírgyűjtésen túl igen nagy figyelmet fordítottak a propagandára, a világközvélemény befolyásolására, emellett az angolokkal együttműködve különféle diverziókkal és provokációkkal keserítették az ellenfél életét. Ezek nagy részét a dolog természetéből kifolyólag máig nem tisztázták, saját veszteségeiknél pedig a hallgatás köde áthatolhatatlanná válik. A külföldi megfigyelők, katonai és sajtóattasék hadát igen rövid pórázra fogták, még a létfontosságúan baráti angolok is csak azt láthatták, amit látniuk engedtek. William C. Pakenham kapitány 14 hónapig ki se szállt az ASAHIról, tartva attól, hogy otthagyják. Az újságírók nyakára esetenként álcázott hírszerző tisztet ültettek. A Hearst-lapoknak tudósító Jack Londontól egyéb vegzatúrák mellett elvették a fényképezőgépét.[47] Ezzel együtt Sir Ian Hamilton (majdan a Dardanella-front parancsnoka, később pacifista), John Pershing és különösen Douglas MacArthur épp elég tapasztalatot gyűjthetett: 1950-ben a Fehér Sógun is Incsonnál száll partra.

A tengeri utánpótlási vonalak biztosítása megkövetelte az orosz flotta mind teljesebb megbénítását. Ezért az Egyesített Flotta „távoli blokád" alá vette Port Arthurt, olyan erőket tartva készenlétben, amellyel az oroszok adott állapotukban nem szállhatnak eséllyel szembe. A blokádflotta ideiglenes támaszpontját Csemulpótól 20 tmf-re északkeletre rendezték be (ez volt a Kaisu horgonyzóhely), előretolt bázisát Port Arthurtól K-DK-re 25-30 tmf-nyire az akkori Elliott-szigeteken (japán En-Tou, kínai Csangsan) állították fel.[48] A kikötő térségében rombolók és könnyebb egységek járőröztek, és ha kellett, riasztották a kellő harckészültségben álló fő erőket, melyek azonban csak ritkán jelentek meg, az idővel egyre nagyobb aknaveszély kockázatossá tette mozgásukat. A zárolás távoli „menedzselésének" lehetővé tételére kézenfekvő ötlet volt az amúgy is nehezen járható kikötőtorkolat elzárása. Harci körülmények közt a külső révben horgonyzó hajók japán torpedónaszád-vállalkozások könnyű prédájává válhattak, a flotta a védett belső kikötőbe kényszerült. Arima Rjokicu korvettkapitány, az 1898-as spanyol-amerikai háború tapasztalatai nyomán, már korábban megtervezte a műveletet. Első ízben február 14-én éjjel indult öt hajó önkéntes legénységgel a kikötő lezárására. Az oroszok az ideiglenesen kijavított RETVIZAN sorhajó, torpedónaszádok és a parti ütegek tüzével fogadták őket. A vállalkozást eredménytelennek ítélték, március 26-ikán újabb négy blokádhajó ment támadásba. A siker ismét elmaradt – a vállalkozás vezetője, Hirosze Takeo sorhajóhadnagy egy hiányzó embere kimentésére visszatérve tizenhatodmagával életét vesztette. Halála után korvettkapitánnyá léptették elő és mint a hazáért életét áldozó, kamivá vált „nemes lelket" az Ooita megyei Takedában levő sintó szentélyben tisztelik. A süllyedőfélben lévő FUKUI MARU árbocára kitűzette a „kikötő elzárva, bajban vagyunk" nemzetközi segélykérő jelzést, a hídon pedig üdvözletet hagyott, megígérve, ha a

[46] *Ogasawara* 166. o.

[47] *Magyar Nemzet*, 1999. február 6. A könnyen veszélyessé válható ügyekből az írásait kedvelő magas amerikai személyiségek mosták ki, de a fényképezőgépet a japánok – mint az elkövetési eszközt minden esetben – törvény szerint lefoglalták. Griscom nagykövet személyesen győzködte Komura külügyminisztert, adják neki vissza, van precedens a lefoglalás mellőzésére, pl. nemi erőszak esetében... *Mancini, J.:* Jack London, War Correspondent. *Military History*, Dec.'99, http://www.thehistorynet.com/MilitaryHistory/articles/1999/-12992text.htm.

[48] *Oki*

kijárat mégsem lenne lezárva, újra eljön, ami vitézsége mellett – a japánok között ritka – humorérzékét mutatja. Ha ő már nem is, de a kollégái május 2-án még egyszer megkísérelték a kikötő teljes elrekesztését, immár tizenkét hajóval, a közelben tervezett partraszállás előkészítéseként.

A rossz idő és az orosz ellentevékenység miatt az akciót félúton lefújták, a parancs azonban a támadók kétharmadához nem jutott el. Nagy veszteségekkel megtették, amit lehetett, de eredményt Togo csak elég dodonai módon jelenthetett. Ennek alapján azonban mégiscsak elindult a partraszállás és az orosz flotta nem avatkozott be. Végül is az oroszok kudarcnak, a japánok sikeresnek könyvelik el a vállalkozásokat.[49]

Február 17-én az ötvenhat éves Makarov altengernagyot kinevezték a Csendes-óceáni Flotta parancsnokává. Sztyepan Oszipovics Makarov tehetségével és személyes bátorságával egyszerű sorból küzdötte fel magát az orosz flotta egyetlen, Togóhoz mérhető vezetőjévé. A flotta és a saját balszerencséjére nem nyílt alkalma arra, hogy vezetői képességét ellenfelével csatában mérje össze. Március 8-án érkezett a helyszínre. Áttekintette a sérült hajók javításának állását és haladéktalanul torpedónaszádokat küldött járőrözésre a japán rombolók feltételezett összpontosítási körzetébe. A csoport sikeresen teljesítette feladatát, de a felderítésre kikülönített RESITYELNIJ és SZTYEREGUSCSIJ naszádok a visszaúton, 10-én hajnalban túlerejű japán kötelékbe ütköztek. A kitörő tűzharcban a SZTYEREGUSCSIJ-on Alekszandr Szergejev hadnagy, parancsnok elesett, a hajó gép- és kormánysérülést szenvedett. A RESITYELNIJ kazánsérülését Bosse kapitány kötelékparancsnok kijavíttatta és mindinkább reménytelen helyzetbe kerülő társát fedezve kísérelte meg a hazatérést. A támadóknak végül sikerült a SZTYEREGUSCSIJ-t elszakítaniuk, kemény harc után a hajó belsejébe visszaszorult Buharjev altiszt és Novikov matróz magára nyitotta a fenékszelepeket és a naszádot a fedélzetre lépő japán zsákmányosztag alatt elsüllyesztette.[50] A RESITYELNIJ-t a súlyosan sebesült Bosse hazavitte és jelentette az eseményeket. A tengernagy, mivel egyedül a NOVIK volt csak indulásra kész, azonnal felvonatta lobogóját a kis cirkálóra és meghagyva, hogy amint lehetséges, nagyobb erőket küldjenek utána, személyesen sietett a helyszínre. A SZTYEREGUSCSIJ-t megmenteni már nem tudta, de a kifutó ASZKOLD-dal együtt legalább megzavarták a japánokat, akik a sérült orosz naszádot időközben már vontába vették. Azok viszont még ugyanaznap újabb meglepetéssel szolgáltak. A kikötő előtt néhány kisebb egységet hagytak, páncélosaik pedig átvonultak félsziget túlsó oldalára, a Galamb-öbölhöz. Ott a partvédelmet – szükség esetén – tábori tüzérségnek kellett volna ellátnia, kiépített ágyúállások azonban nem voltak. Így a japánok zavartalanul megközelíthették a partot és a Liaotesan hegyen át 30,5 cm-es gránátokkal kezdték lőni a belső kikötőt és a várost. A tűzvezetést a kikötő előtt maradt hajókról végezték. Az orosz hajókat az apály már ott fogta a kikötőben, visszacsapásra nem volt lehetőség. Nem annyira a rombolás, mint a tehetetlenség okozta lélektani hatás volt óriási. A teljes flotta kifutásához addig gyakorta egy dagály ideje sem bizonyult elégnek, akár 24 órát is igénybe vett.

---

[49] MIKASA 6-8. o., *Gädke* 65. o., PAVOSZ 282. o., *Warner* 293-295. o. – Togo nyilván számolt az oroszok passzivitásával, vagy hogy a partraszállási körzet előtt idejében fel tudja tartóztatni őket s ezt kiszámított kockázatként vállalta. A zárás ugyanis még a páncélosokat sem akadályozta, augusztus tizedikén az oroszok aknakereséssel együtt 2 óra 45 perc alatt kifutottak, pedig akkor már nem Makarov vezette őket.

[50] *Sztyereguscsij*, in: Szovjetszkij Enciklopegyicsnij Szlovar. Moszkva, 1990.

Makarov első válaszlépése az volt, hogy két és fél órára csökkentette a szükséges időt. Általánosan négyórás kifutási készenlétet tartott.[51] A javítások lassúsága és az elégtelen rendtartás miatt rövid úton elcsapta a kikötőparancsnokot. Ugyanígy járt el a SZEVASZTOPOL alkalmatlan kapitányával, akinek helyébe a NOVIK addigi parancsnokát, Nyikolaj Ottovics Essent állította.[52] Részletes és alapos harcászati utasításban szabályozta a flotta működését.[53] A Liaotesanra a vártüzérekkel együttműködve ütegállást és tüzérségi megfigyelőket telepített.[54] Amikor 22-ikén a FUJI és a YAJIMA sorhajók apálykor nekiláttak az indirekt céllövészetnek, az új ütegen kívül a POBJEDA és a javítás alatt álló RETVIZAN 30,5 cm-es lövegeiből is megszólalt a válasz. A FUJI hamarosan megsérült és elvonult. Egy óra múlva megjött a dagály, Makarov kifutott a páncélosaival és előzte a megfigyelő cirkálókat. Erre a japánok már csak a 26-i félsikeres blokádkísérlettel tudtak válaszolni, különben április 13-ikáig nem mutatkoztak. Az orosz flotta immár eredményesen töltötte be a „fleet in being" szerepét, létével korlátozta az ellenfél működési szabadságát. Ötször is kifutott nagy erőkkel és rombolói rendszeresen járőröztek. Egyelőre nem mérkőzhetett meg Togóval, de ez csak idő kérdése volt. Alekszejev kisebb hatásköri huzakodás után segített Makarovnak abban, hogy jól képzett munkások menjenek Port Arthurba, így a sérült páncélosok javítása meggyorsult. [55]

Az idő nem a japánoknak dolgozott. Ha az oroszok teljes létszámra kiegészülten futnak ki, Togo, ha le is győzi őket, bizonyára alaposan megadja az árát és Makarovval szemben még az ilyen pirruszinak ígérkező győzelmet se lehetett bizonyosra venni. A vlagyivosztoki cirkálóraj is egyre nagyobb fenyegetést jelentett a szállítási utak biztonságára. A decemberben kezdődő jegesedés április elejéig befolyásolhatta az ottani egységek mozgását, hamarosan megélénkülő tevékenységükre kellett számítani. Az orosz tengeri erők elérték a háború során legkedvezőbb helyzetüket. A saját erők megóvása mellett a japánok csak valami új eszközzel fordíthattak mind kétségesebbé váló helyzetükön, ennek lehetőségét látták meg az aknák szélesebb körű alkalmazásában. Eddig az aknákat, a kezdeti orosz tapasztalatok után, csak szórványosan használták. Talán gátlások is voltak, mert akkortájt a 3 tmf-ön túli nemzetközi vizeken az aknarakást jogellenesnek tekintették.[56] A körzetben az adott idő- és tengerjárási viszonyok mellett számolni kellett a lehorgonyzott aknazárak elszabadulásával, amik aztán válogatás nélkül mindenkit veszélyeztetettek. Makarov ráadásul eredetileg aknás-torpedós szakember volt, jól érzékelte a veszélyt és kifutáskor mindig aknaszedőkkel biztosított, volt úgy, hogy személyesen mutatta meg a teendőket. Olyan helyzetet kellett tehát teremteni, amikor megfeledkezik a szükséges óvatosságról. Több tényező szerencsés összejátszásával április 12-én jött el az alkalom. Este 6 órakor, ködös, hóviharos időben indította el Togo a KORYU MARU aknarakót rombolófedezettel Port Arthur közvetlen közelébe. Az osztag tevékenysége, bár orosz megfigyelők működési területéről „gyanús árnyakat és

---

[51] PAVOSZ 51. o.

[52] *Warner* 246. o.

[53] „21.sz. hadmenet- és harci utasítás" 1904.03.04/17. *Szorokin* 249-256. o. Elvben titkos volt, a japán kémszolgálat azért megszerezte. PAVOSZ 189. o.

[54] PAVOSZ 190. o.

[55] Szárazdokk nem lévén, a munkát keszonban végezték. PAVOSZ 50. o.

[56] *Jane* 70. o. megjegyzi, hogy így meg értelmetlen, nem védi a partot, mert a támadó lőtávolsága nagyobb.

fénypontokat" jelentettek, végeredményben észrevétlen maradt. Ha Makarov el is határozta, hogy a kérdéses övezetet megkutatja, az események sodrában már nem nyílt rá alkalma. Ugyanaznap este ő is rombolóköteléket küldött felderítésre. A kötelék két tagja, a SZTRASNIJ és a SZMELNIJ a rossz időben elszakadt a társaitól, majd újra megtalálni vélte a csoportot, besorolt melléjük és egész éjjel együtt haladtak. A látási viszonyok javulásával kiderült, hogy japánokhoz csatlakoztak, akik azonnal tüzet nyitottak. A SZTRASNIJ hamarosan súlyosan megsérült, Juraszovszkij kapitány (az első blokádkísérlet egyik elhárítója) a legénység nagy részével együtt elesett, a naszád elsüllyedt. A SZMELNIJ-nek sikerült leráznia a japánokat és elérnie a kikötőt. Szinte megismétlődtek a március 10-i események, csak egészen más eredménnyel. Makarovot a veszteség és a japánok további, gondosan adagolt provokációja azonnali heves reagálásra késztette. A süllyedőben levő SZTRASNIJ-hoz kiküldte a BAJAN-t menteni. A BAJAN jobb oldalt vízre tette a mentőcsónakokat, balról meg tüzelt Deva tengernagy felvonuló Harmadik Cirkálóosztagára.[57] Makarov minden mozdíthatóval kifutott a segítségükre. Deva lassan, óvatosan visszavonult, Makarov követte. Hamarosan feltűntek a láthatáron a japán sorhajók. Nem lőttek, manővereztek, Makarov nem tért ki az összecsapás elől, de közelített a partvédelem hatóköréhez. 9.40-kor a japánok élesen elfordultak és távoztak. Tizenhárom perc múlva a PETROPAVLOVSZK zászlóshajó aknára futott. A robbanás bevágott a torpedóraktárba, felrobbantak a kazánok, végül a lőszerkészlet. A hajó szinte percek alatt elsüllyedt, magával víve a tengernagyot és 650 emberét, köztük a festő Verescsagint. A vezetést Uhtomszkij herceg, ellentengernagy vette át, fordulást rendelt el és hazatérést, ám még folyt a mentés, amikor fél órán belül a POBJEDA futott rá egy másik aknamezőre. Nagy nehezen jutott el a kikötőig.[58] A flotta vezetését ezután maga Alekszejev vette át, neki azonban a legfőbb politikai irányítás és a Kuropatkinnal való folytonos súrlódásai épp elég dolgot adtak. Kinevezték tehát Szkridlov tengernagyot, aki az időközben a szárazföld felől is ostromzár alá vont Port Arthurba már be se jutott. Maradt hát főnökével együtt Vlagyivosztokban, ahol immár négy tengernagy parancsolt három hadihajónak.[59]

A szárazföldi hadműveletek, mint láttuk, a csemulpói partraszállással indultak.[60] Az Első Hadsereg (Kuroki Tamemoto tábornok) a hídfőből a tengerpart mentén a Jalu folyó felé, majd Mandzsuria irányában támadott. Mikor már nem kellett tartani az orosz flotta érdemi közbelépésétől, május elején a Liaotung félszigeten partra tették a Második és a Negyedik Hadsereget (Oku Jaszukate, illetve Nodzu Micsicura tábornok), amelyeknek a félsziget lezárása és az Első Hadsereg balszárnyának megerősítése volt a feladata. A csindzsoui csatában visszanyomták az oroszokat Port Arthurba. Közben további partra szállt csapatokból felállott a Harmadik Hadsereg és Nogi Mareszuke tábornok vezetésével megindult a vár elfoglalására. Nogi Csósu-szamurájnak született 1849-ben, működése máig szögesen ellenkező, szélsőséges véleményeket kelt, amihez egész élete ad ko-

[57] A megfelelő helyzetet Wiren csak két ellenfél tüzébe futással tudta felvenni, amit Makarov eszeveszett bátorsággal végrehajtott okos manővernek nevezett. PAVOSZ 142. o.

[58] PAVOSZ 153-156. o. Ekkor és máskor is, kölcsönösen tengeralattjárókra gyanakodtak, valójában vagy a vízbe került, félig telt 75 mm-es hüvelyeket nézték periszkópnak. vagy célzott dezinformáció volt (PAVOSZ 194 o.).

[59] *Thiess* 62. o.

[60] A hadszíntér áttekintését l. http://grandwar.kulichki.net/maps/map01.htm.

mor hátteret. Az 1877-es háborúban, parancs ellenére vezetett akcióban, ezrede elvesztette a császártól kapott zászlaját. Bár súlyosan megsebesült, úgy vélte, öngyilkossággal kell becsületét helyreállítania s bár erre parancsnoka, Jamagata tábornok is utasította, a Tennó megtiltotta neki. Katonai pályája nem tört meg, de a lemoshatatlan szégyen magánéleti problémákkal párosulva botránkoztatóan szabados életvitelbe hajszolta. Évek múltán teremtett csak rendet magában és maga körül. A kínai háborúban ő vette be egyetlen gyalogdandárral Port Arthurt. A háború után egy ideig Formosa kormányzója volt, emellett jeles költőnek számított. Új kinevezését vezérkari főnökként épp Jamagata indítványozta. A küzdelmet olyan, addig elképzelhetetlen erőfeszítésekig fokozta, amelyek csak Zsukov berlini rohamaihoz hasonlíthatók. Tömegtámadásai helyett a vezérkar kiküldött tanácsadója, Kodama Gentaro tábornok „intelligensebb stratégiát" szorgalmazott, nehéztüzérség bevetését javasolta, Nogi azonban tudta, hogy a feladat időben másként nem oldható meg. Ötvenhatezer katonájába került a győzelem, az elesettek közt volt két fia is. [61]

Az orosz oldalon kevés hozzá mérhető vezető akadt. A kvantungi erődített körzet parancsnoka, Anatolij Mihajlovics Stössel altábornagy azzal a bohózatba illő históriával jellemezhető, hogy kétszer is megkapta a leváltásáról szóló parancsot, de környezetének parancsba adta, hogy mindenki hallgasson róla, majd levelet írt Kuropatkinnak, hogy a vár csak az ő kitűnő vezetése mellett tarthatja magát.[62] Kuropatkin vállat vont és Stössel még a cári szárnysegéd kitüntető címét is megkapta. A hajóhad és a hadsereg viszonya végig tisztázatlan maradt. Makarov idején felmerült, hogy a teljes védelmet ő irányítsa, mint Nahimov Szevasztopolban, később pedig Stösselék akarták „hatáskörbe vonni" a flottát, eredménytelenül. A szárazföldi védelem irányítója és az egész erődharc lelke a 7. kelet-szibériai lövészhadosztály parancsnoka, Roman Iszidorovics Kondratyenko vezérőrnagy lett. Az ukrán eredetű, alacsony rangú hivatásos katonacsaládba született, Tbilisziben felnövekedett Kondratyenko self-made man-ként szerezte meg előbb a hadmérnöki, majd a vezérkari tiszti képesítést. Sokoldalú ismereteit kiváló vezetői képességgel juttatta érvényre és kora-negyvenes volta ellenére a higgadt politikai bölcsességnek sem volt híjával – az ő eleste pecsélte meg később a vár sorsát. Utóda a 4. kelet-szibériai lövészhadosztály parancsnoka, Alexander V. Fock altábornagy lett. Ő, Stössel vezérkari főnökével, Victor A. Reiss ezredessel együtt, az események orosz interpretációjában a főparancsnokkal együtt a helyi Dolchstoss-Legende negatív figurájává vált. [63]

---

[61] *Peattie, Warner* 53., 321-323., 458-467. o. A bírálatnál azonban megfontolandók a körülmények. Az ostromot a hadvezetés eleve nehéz feladatnak látta, Jamagata pedig tudhatta, hogy Nogi fanatizálni fogja az embereit. Július elején úgy becsülték, hogy az akcióban tízezer főt meghaladó veszteség elfogadható (uo. 365-368. o.) – ha Nogi nem mérte fel helyesen a vár védelmi lehetőségét, a tévedésben osztozik a vezérkarral. Nehéz ostromlövegeket október előtt nem vethetett be, mert nem kapott. A javaslatokat a lehetőségekhez képest elfogadta, tisztségéhez nem ragaszkodott, de amikor Jamagata a császárnak felváltását javasolta, az csak annyit kérdezett: „Kivel?". (Az értelmetlen emberpazarlást pedig nem tűrték: Liaojang után emiatt három tábornokot is menesztettek, köztük Tódzsó Hidenori vezérőrnagyot, a későbbi miniszterelnök apját *Warner* 389. o.). Amikor viszont rátért az erődítések előzetes szétlövésére, parancsba kapta a rohamok folytatását: *Szorokin* 203. o. Az egész történet, magyarázatokkal együtt, nagyon emlékeztet „Bombás" Harris és Churchill együttműködésére. Az utókor értékelése mintha nem is személyének, hanem az általa megtestesített ideálnak szólna – az angolszász „politikai korrektség" szellemében.

[62] *Thiess* 71-72. o.

[63] *Szorokin* 220. o. számos társukkal együtt mindenféle hazátlan csavargók ivadékának mondja őket, akik többségükben megvetették Oroszországot és népét, kalandor karrieristák, sokan külföldi kémszervezeteket szolgáltak.

A port arthuri flotta parancsnoka a szárazföldi blokád bezárulása után Alekszejev hajdani vezérkari főnöke, Wilhelm K. Witthöft ellentengernagy lett, aki egyáltalán nem vágyott erre a posztra, saját hozzáértését és a küzdelem esélyét a legborúlátóbban szemlélte. Flottavezetési gyakorlata nem volt, tengernagyként csak irodai beosztásokban működött. Új állásában ezért nem lépett fel kezdeményezően, nem akart további veszteségeket kockáztatni.

Az orosz legfelsőbb vezetés április 30-ikán bejelentette, hogy a Kelet-Ázsiában bevetett hajók elnevezése ezután Első Csendes-óceáni Flotta. A Baltikumból rövidesen a hadszíntérre küldenek egy új köteléket, a Második Csendes-óceáni Flottát. A japánoknak azzal kellett számolni, hogy akár még az év vége előtt megjelenik a Sárga-tengeren s ők már csak a harcokban leolvadt flottájukat állíthatják szembe az egyesült ellenséges erőkkel. Togo tehát arra kapott utasítást, hogy zárolja Port Arthurban az orosz flottát, de lehetőleg kerülje a döntő és veszteséges ütközetet, Nogi pedig ne zárolja, hanem foglalja el a várat, amivel a flottának is vége. Nogi véres rohamai valóban akkorra vívták ki a győzelmet, amikorra az első becslések a 2. flotta megjelenését tették. A másik oldalon a hír Witthöft kiváró stratégiájához adott érveket.[64]

A japánok hamarosan megtapasztalhatták a szerencse állhatatlanságát. Először megmozdult a vlagyivosztoki cirkálóraj. A ROSSZIJA és a GROMOBOJ, két romboló és a BOGATIR kíséretében április 24-én Jesszen ellentengernagy parancsnoksága alatt előretört Vonszan körzetéig, ahol a Kelet-koreai öbölben elsüllyesztettek két parti szállítóhajót és a KYUSHU MARU csapatszállítót, utánpótlással a fedélzetén. A BOGATIR hamarosan zátonyra futott és hosszabb időre javításba került, de a maradék is elég súlyos fenyegetést jelentett s a japán felderítés nem tudta időben felfedni mozgásukat.[65] Május 14-én a ködben blokádszolgálatot végző YOSHINO cirkáló a KASUGÁ-val ütközött és elsüllyedt. Ugyanaznap a MIYAKO kiscirkáló aknára futott. Az AMUR aknarakó parancsnoka, Fjodor Ivanov fregattkapitány megfigyelte a japán blokádrajok mozgását és offenzív fellépést javasolt. Május 14-én délután az AMUR rombolók kíséretében kifutott és egy ködpászma fedezetében 50 aknát telepített.[66] Másnap a HATSUSE sorhajó helyben felrobbant, a YAJIMA súlyosan megsérült és az elvontatás során elsüllyedt. Záróakkordként a TATSUTA kiscirkáló zátonyra futott. A MIKASA és az ASAHI szintén aknába ütközött, de az egyiknél nem robbant, a másikban alig tett kárt. A YAJIMÁ-ról megmenekült Haszegava zászlós elmondása szerint úgy hitték, elkövetkezett a vereség. Togo a leváltását várta (Pakenham szavaival: végig „kötéllel a nyakán" harcolt). Amennyire lehetett azonban, lelket vert az embereibe, a YAJIMA elvesztését pedig olyan sikeresen titkosították, hogy azt az oroszok még a sárga-tengeri csatában is látni vélték. Az oroszok egyébként nem használták ki az alkalmat: a hajók nem voltak gőz alatt, a körülzárás óta a szénnel takarékosan kellett bánni. [67]

---

[64] *Szorokin* 86-87., 182. o. A várvédelem elsőbbsége és a flottatevékenység viszonyáról: *Thiess* 80-81. o., az utóbbiról való lemondás (Szevasztopol példájára) stratégiai hiba: *Gorskov* 151. o.

[65] MIKASA 10. o.

[66] Witthöft a nemzetközi jogra tekintettel 8 mérföldnél kijjebb nem engedélyezte az akciót (nem részletezik, miért engedte a 3 tmf-ön túl, talán represszáliaként). Az alkalmas hely azonban kb. 11 tmf-re volt, ahova Ivanov saját felelősségére el is ment. A szemrehányást azzal hárította el, hogy a parancsot nem tiltásként értelmezte és hajójával az ellenség előtt állva legjobb meggyőződése szerint kellett cselekednie. PAVOSZ 184-185. o.

[67] *Warner* 632., 300-302. o.

Kamimura a zárolás után megélénkülő szállítások oldalvédjeként öt páncélos, két könnyű cirkálóval és rombolókkal a cusimai Ozaki-öbölnél foglalt állást. A vlagyivosztokiak többször kijátszották. Júniusban Bezobrazov ellentengernagy vezetésével kifutott a RURIK, a ROSSZIJA és a GROMOBOJ és 15-én a Koreai-szorosban, Genkai közelében (ahol mostanság atomerőmű van) elsüllyesztettek egy japán szállítóhajó-csoportot, köztük a HITACHI MARU-t tizennyolc nagy kaliberű ostromágyúval, vasúti anyaggal és egy teljes gyalogezreddel a fedélzetén. Július végén pedig a Tokiói öbölig portyáztak és elfogták a japánoknak szállító angol és német hajókat. A felháborodás magasra csapott, Kamimura házát Tokióban megdobálták, egyértelmű célzásként még rövidkardot is behajítottak.[68]

IV. Kókai kaiszen – Csata a Sárga-tengeren

Június 16-án az újságokban megjelent, hogy a megrongált hajók javítása befejeződött. A vezetés nem volt egységes, vajon a flotta a vár védelmét erősítse és őrizze saját erőit egy későbbi döntéshez, vagy Vlagyivosztokba áttörve „elértéktelenítse" a várat és új bázisról folytassa a harcot. Witthöft 23-ikán fél szívvel elindult, de a japán torpedónaszádok veszélyesen nagy számára hivatkozva még aznap visszatért. Befutáskor a SZEVASZTOPOL aknára futott, s bár csak kisebb sérüléseket szenvedett, kitört a pánik. Július elején Alekszejev új parancsokat küldött, amelyekből Witthöft azt olvasta ki, hogy marad, amíg lehet.[69] Fogytak a hajók mindkét oldalon. Július elején a KAIMON süllyedt el, a hónap vége felé a CHIYODA és a BAJÁN sérült meg aknától, augusztus elején az ostromtüzérség a RETVIZAN-t rongálta meg. A hajókról ágyúkat, lőszert és harci osztagokat adtak át a szárazföldi védelemnek, oly mértékben azonban, hogy a harcképesség ne szenvedjen csorbát, és a környékre kifutva lőtték a japánok tenger felőli szárnyát. A végső döntést presztizsszempontok diktálták. Alekszejev jelentései nyomán a cár maga rendelte el, hogy a flotta teljes létszámban törjön ki és a harcot lehetőleg kerülve hajózzon Vlagyivosztokba.[70] A parancsot augusztus 7-ikén sikerült Witthöfthöz eljuttatni, aki ugyan az akciót tökéletes ostobaságnak tartotta, de késedelem nélkül és betű szerint megkísérelte a végrehajtását (ezért nem fogadta el azt a célszerű javaslatot sem, hogy erői egy részét küldje Dalnij megtámadására). Óvatossága nem gyávaságból fakadt: magát illetően annyit tett, hogy a kifutás előtti éjszakán magához hívta a fiát, aki a PERESZVJET-en szolgált, búcsút vett tőle, aztán hajnalban felment a nyitott parancsnoki hídra és azt élve többé nem hagyta el. [71]

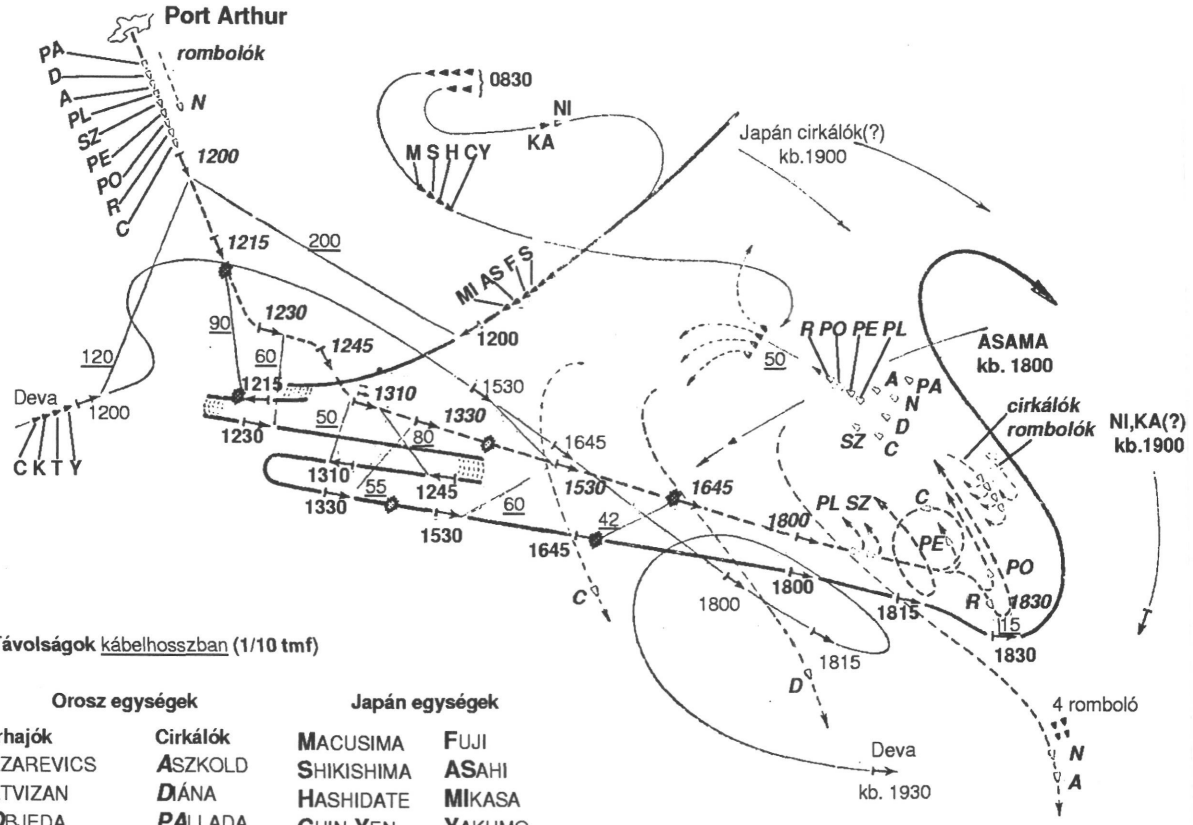
Augusztus tizedike hajnalán ami úszóképessé tehető hajó csak volt, a dagállyal viszonylag rövid idő alatt kivonult a külső kikötőbe. Aknakeresők indultak a kihajózási útvonal ellenőrzésére. A NOVIK már korábban elkergette a megfigyelő szolgálatban levő japán torpedónaszádokat. Kilenc óra tájt a hajóhad felsorakozott a NOVIK nyomában a CEZAREVICS (zászlóshajó) – RETVIZAN – POBJEDA – PERESZVJET (a rangban következő Pável Uhtomszkij herceg ellentengernaggyal) – SZEVASZTOPOL – POLTAVA sorrendben. Utánuk sorolt be a cirkálóosztag, az ASZKOLD, a PALLADA és a

[68] *Szorokin* 126-127. o., *Warner* 304-305. o.

[69] *Szorokin* 107-109. o.

[70] Kemény fenyegetések kíséretében, *Szorokin* 111. o.

[71] Witthöft tengerészhadnagy az ostrom végén a II. erődöt hősiesen védő matrózkülönítményt vezette. *Szorokin* 204. o.

A Sárga-tengeri (santungi) csata, 1904. július 28./augusztus 10.
(Von Essen sorhajókapitány vázlatai alapján: Szorokin)

DIANA, Nyikolaj von Reitzenstein ellentengernagy parancsnoksága alatt. Kétoldalt a rombolók biztosították a menetet. Voltak hajók, amelyek 18, vagy akár 22 csomóra is képesek lettek volna, de egyes kiöregedett páncélosok miatt jó volt, ha a kötelék 13-14 csomót tudott tartani. A kitörés hírére Togo sürgősen összevonta erőit és fölényes (17-18 csomós) sebességgel ellenük indult. Kamimura a Koreai-szorosnál maradt. Az orosz törekvés egyértelmű volt, a japánok egyesek szerint az áttörés, mások szerint a Port Arthurba visszafordulás meggátlására törekedtek. Lehet, hogy az utóbbi (japán) vélemény azzal függ össze, hogy a csata első szakaszában az oroszoknak sikerült az áttörés.

12.20-kor a MIKASA hátsó 30,5 cm-es ikertornyából eldördült az első lövés, megkezdődött a Sárga-tengeri (santungi) csata. Lehetséges, hogy ez protokollfeladat volt, a toronyban ugyanis császári herceg parancsnokolt. A csata első felében a japánok ismételten megkísérelték, hogy keresztbe fussanak az orosz csatasor elé. Ez a nevezetes T-alakzat, amellyel a sebességi fölényt tűzerőre lehet konvertálni: a szár mentén az ellenfél távolabbi hajóinak tüze mind kevésbé érvényesül s az élen haladóké is csak részben, míg a keresztező saját csatasor teljes oldalsortüzet adhat. Witthöft rövid, jól időzített kitérésekkel hárította a sebességelőnyt manőverezésben „felélő" támadásokat.[72] Végül 12.45 tájban Togo hibásan becsülte meg az orosz kötelék sebességét, túl korán indított újabb keresztező műveletet. Witthöft időben változtatott irányt és fokozni tudta a sebességet, a japánok az orosz csatasor mögött haladtak el. Togo hajtűkanyarral fordult újra az oroszokkal egy irányba, de már nem tudta Vlagyivosztok felé elállni útjukat. Sérülések miatt csökkentenie kellett a sebességet és fokozatosan lemaradt, a „tenger-nem-látta tengernagy" túltett rajta. Ráadásul az oroszok, bár hajóik látványosan égtek, komolyabb sérülést nem szenvedtek, csak az ASZKOLD első kéményét lőtték el, ami növekvő szénfogyasztást eredményezett. Tüzérségük, melyet a szembeszél által visszahajtott lőporfüst is zavart, meglepően jól dolgozott. A MIKASA főárboca erősen megrongálódott (a gránát az elülső parancsnoki állásnál vágott be, átment a gépházon, úgy érte el a főárboc alját[73]), több ágyúja használhatatlanná vált, a véres veszteségek is számottevők voltak. 14.30 tájban félbe kellett szakítani az ütközetet. Togo azonban tudta, hogy beláthatatlan következményekkel járhat, ha ennyiben maradnak. Összefogta erőit, az elérhető legnagyobb sebességgel az oroszok után eredt és mintegy kétórás üldözést követően 16.45-kor beérte őket.

Jobbról kezdték előzni az orosz csatasort és mintegy 9 kilométer távolságból, párhuzamos menetben, hátulról fokozatosan előre helyezett gyorstüzet zúdítottak rá. Az oroszok súlyos találatokat kaptak, de helytálltak és az egész oszlop tartotta a sebességet, ráadásul keményen visszavágtak. Togo fontolóra vette a felzárkózást és „belharcot", de Simamura Hajao kapitány, vezérkari főnök nem javasolta ezt a kockázatvállalást.[74] 17.56-kor a MIKASA hátsó ágyútornyába csapó nehézgránát szétrombolta az egyik lőveget, megölt tizennyolc embert és súlyosan megsebesítette Fusimi Hirojaszu császári herceg, toronyparancsnokot.[75] 18.00-kor egy, a híd előtt a fedélzetbe csapó 15,2 cm-es

[72] *Szorokin* 113. o.

[73] *Warner* 352. o.

[74] *Warner* 541. o. – ők az ütközetbe mindenüket bevetették, az oroszok, ha később is, még számíthattak a 2. Hajóhadra.

[75] MIKASA 24. o. szerint „halálosan," ez vélhetőleg fordítási hiba. A herceg (felesége, Cuneko, az utolsó sógun lánya volt) flottatengernagyként halt meg 1946-ban: Genealogy of the House of Fushimi-no-miya, 6, http://www.geocities.com/jtaliaferro.geo/fushimi.html.

gránát több embert megölt, Idzsicsi Hikodzsiro kapitány megsérült. A többi egységet is találatok érték és a gyorstűz veszélyesen fogyasztotta a lőszert. A MIKASA ráadásul a sérült nagyárboc miatt további sebességcsökkentésre kényszerült, a belövések hatására pánikkal határos helyzet alakult ki. Ezt ugyan sikerült leküzdeni és a nagyárbocot a parancsnoki hídhoz kikötve stabilizálták, de 18.15 körül már maga Togo is úgy látta, nincs tovább: ha nem akarja, hogy lőszerhiányba kerülő egységeit a közeledő sötétedésben egy orosz ellentámadás végveszélybe sodorja, másodszor is félbe kell hagynia a játszmát és elvonulni, amíg lehet. A nagy egységekkel folytatott éjszakai harcot különösen rombolók jelenlétében általában nagyon rossz esélyű hazardírozásnak tartották. [76]

A CEZAREVICS nyitott parancsnoki hídján Witthöft karosszékének támlájára támaszkodva a halálra szántak közönyével követte az eseményeket és adta rendelkezéseit. Oda se figyelt törzsfőnöke, Matuszevics ellentengernagy kérlelésére, hogy menjen védettebb helyre. A cári parancsra hivatkozva elutasította azt is, hogy belharcra zárkózzon fel – mivel a kisebb kaliberű ágyúk jó részét a vár védelmére hagyták,[77] az amúgy is a japánoknak kedvezett volna. Egyik fél sem élezte a harcot a végletekig, a saját erő megőrzésére is törekedtek, tudták, a végső döntés órája még nem érkezett el. Ekkor szólt közbe a katonaszerencse. 17.30 után a MIKASA-ról két nehézgránát érkezett. Az első magas volt, voltaképp mellé ment. Az előárbocba csapódott, robbanása darabokra tépte a tengernagyot (holttestét meg sem találták), vezérkarát nagyobbrészt megölte, Matuszevics éppen, hogy megúszta súlyos sebesüléssel. Egyelőre maradt minden: Ivanov sorhajókapitány tudta a dolgát, az érvényes parancs szerint tovább haladt, a csata tetőpontján nem kezdeményezett vezetőváltást. A második nehézgránát 16.15 körül a páncélozott parancsnoki harcálláspont falán robbant és a légnyomás, meg a látórésen bezúduló szilánkok lekaszálták a bennlevőket (a konstrukció elég szerencsétlen volt, a harcálláspont páncélfala és a külön darabból készült fedél közt mintegy 40 cm hézagot hagytak, a fedél kalapszerűen túlnyúló pereme szinte „megterelte" a robbanást).[78] Az összeeső kormányosmatróz testével elrántotta a kereket és a páncélos 12°-ra megdőlve éles bal fordulóba futott. Kitört a zűrzavar. A sorban következő RETVIZAN előbb követte a zászlóshajót, de Edvard Scsensznovics kapitány pillanatok alatt felismerte, hogy valami végzetes történt és jobbra váltva nekifordult az ellenségnek. A POBJEDA követte. A CEZAREVICS-en felvonták a kötelékvezetés átadására vonatkozó parancsot. Uhtomszkij herceg ellentengernagy PERESZVJET-jének árbocsudarát már korábban ellőtték, ezért csak a felső hídról, kézi zászlójezéssel adathatta ki a „nyomdokvonalban engem kövess" parancsot, ugyanakkor a nekirohanó zászlóshajó elől balra ki kellett térnie.[79] A jelzést csak a mögötte következő SZEVASZTOPOL észlelte, mely előbb a RETVIZAN és a POBJEDA nyomában jobbra az ellenség felé indult, majd a jelzésre az új vezető nyomába fordult, nem ismerve fel, hogy annak balra térése nem követendő irány, hanem csak kikerülés. Akárhogyan is, sem rendezett csatasorba állás, sem az ütközet megújítása nem

[76] *Thiess* 90-91. o. *Oki* ő többekkel ellentétben nem zárja ki, hogy Togo a csata megszakítását fontolgatta, rombolóira hagyva az éjszakai harcot.

[77] PAVOSZ 205. o.

[78] *Szorokin* 117. o., *Reventlow* I. 255. o. Az első találat ideje bizonytalan, egyesek szerint mind a kettő ugyanabból a szalvóból jött, mások éppenséggel fordítva datálják. A bajt hozó elrendezés jól látható a http://www.fortunecity.com/olympia/ince/698/cmdrs/Tsesarevitch.jpg képen.

[79] PAVOSZ 205-206. o.

jöhetett szóba, ugyanígy Vlagyivosztok sem. A RETVIZAN önfeláldozó rohama, amelyet csak Scsensznovics kapitány súlyos sebesülése állított meg, visszatartotta a japánokat addig, míg Uhtomszkij valamelyest rendezte a többi egységet. Uhtomszkij ellentengernagy végül is úgy döntött, hogy mivel nem ismeri a CEZAREVICS-en kialakult helyzetet, illetve a vezénylő tengernagy hogylétéről sem tud, nem látja egyértelműen, mire terjed parancsnoki jogköre és az összeszedhető hajókkal visszatér Port Arthurba. Togo az oroszok bekerítésére törekedett, de már nem tudta kihasználni a helyzetet és a kísérő rombolók torpedói is fenyegetést jelentettek. A cirkálókkal von Reitzenstein áttört a japánokon, de végül sérülések miatt egy hajó sem jutott Vlagyivosztokba. A CEZAREVICS és három romboló Cindaóban, az ASZKOLD Sanghajban, a DIANA Saigonban szerelt le és maradt semleges kikötőben a háború végéig. A NOVIK, Maximilian (Mihail) von Schultz kapitány parancsnoksága alatt, a Szahalin melletti szoroson át próbált hazajutni, megütközött a TSUSHIMA cirkálóval, végül zátonyra futott és legénysége rombolás után kiürítette.

Uhtomszkij éles bírálatot kapott a visszavonulásért, de ha tovább erőlteti az áttörést, Vlagyivosztokot akkor se igen érte volna el. Legalább annyira bírálható lett volna a semleges kikötőben való leszerelés is, mert ily módon a várvédelem szempontjából is elveszett volna a flotta maradék ereje, amire a későbbiekben nagy szükség volt, többek között azért, mert így továbbra is leköthette Togo hajóit. Witthöft direktíváiban csak a menetképtelenné vált hajóknak engedélyezte a visszatérést, még a semleges kikötőt, vagy az önsüllyesztést is előnyben részesítette, nyilván a kapott parancs szellemében. A semleges kikötőbe vonulást lehet megfutamodásnak tekinteni, de így több orosz hajó maradt meg, ha nem is vitézül, de a Szent András-lobogó alatt, amelyek különben a tengerfenéken, vagy a japán flottában végezték volna. A japánok attól is tartottak, hogy a befutó Második Hajóhad a szétugrasztott, leszerelt egységeket magához vonja, ebből azonban – miért, miért nem – semmi sem lett. Japán szemmel nézve az oroszokat ugyan nem sikerült megsemmisíteni, de a megmaradt ellenséges erők a korábbinál jóval gyengébbek voltak és nem sikerült nekik sem a szállítási vonalakat jobban befolyásoló helyzetet elérni, sem magukat a japán szárazföldi erők fenyegetéséből kivonni. A MIKASA a csatában 20 találatot kapott, 33 tengerésze esett el, 92 megsebesült. A belövések ma is láthatók vörös jelzéssel a hajón (a csuzimai 32 belövés feketével van megjelölve, akkor 8 halott, 105 sebesült volt a veszteség). A legilletékesebb, Togo maga azon a véleményen volt, hogy élete nagy csatáját, legsúlyosabb küzdelmét Santungnál vívta meg, amely sokkalta nehezebb harc volt, mint csuzimai. [80]

Ezzel megoldódott a fő irány hajózási útvonalainak közvetlen fenyegetettsége, de az Indiai óceánon ott volt a két segédcirkáló, a PETERSZBURG és a SZMOLENSZK, főként pedig a vlagyivosztoki cirkálóraj, amely a Csendes-óceánra kifutva ebben az időszakban tíz japán szállítóhajót zsákmányolt vagy süllyesztett el. A kitörésről augusztus 11-ikén értesültek Vlagyivosztokban, eredményéről nem volt hír. Jesszen ellentengernagy, nem tudván, hogy a másik oldalon a harcnak már vége, másnap kifutott, hogy a sikert a japánok hátbatámadásával segítse. Kamimura viszont már az ellenük való támadó fellépést tekintette fő feladatának. Megjelenésükre számítva 13-án éjszaka az IZUMO-val (zászlóshajó), az AZUMA, a TOKIWA és az IWATE páncélos cirkálóval behajózott

[80] MIKASA 31. o., *Oki, Ogasawara* 284. o.

a Cusima-szorosba. 14-ikén hajnali 5 óra tájt látták meg 10 km távolságban a délnek tartó ROSSZIJA – GROMOBOJ – RURIK orosz köteléket. Az oroszok balra, keletnek fordultak és hamarosan felismerték, hogy túlerővel állnak szemben, a japán kötelék megkísérelte elvágni észak felé a visszavonulásuk útját. Kölcsönös manőverezés után 5.23-kor 8400 méterről tüzet nyitottak a kötelék végén haladó RURIK-ra mely hamarosan súlyos sérüléseket szenvedett, egyebek mellett a kormánynál (hátsó részén nem volt páncélozva), fél órán belül már láthatóan kezdett lemaradni és nem lehetett irányban tartani. Jesszen ellentengernagy kénytelen volt elhagyni a hajót, de a többivel többször visszatért és megkísérelte tüzükkel fedezve megmenteni. Ennek során mindkét cirkáló ismételt találatokat kapott, súlyos veszteségeik voltak (az egész ütközetben 139 fő esett el, 347 sebesült meg) és 8-22-kor megkezdték az elvonulást észak felé. A RURIK-on elesett Jevgenyij Truszov kapitány és első tisztje, Nyikolaj Hlodovszkij fregattkapitány. A parancsnokságot Konsztantyin Ivanov hadnagy vette át, aki formálisan elhárította a visszavonulási parancsot, ami az adott helyzetben annyit jelentett, hogy nem rontja a többiek esélyeit a kötelék értelmetlen lassításával. 7.50-kor az ellenség túlereje tovább nőtt, két könnyűcirkáló érkezett és avatkozott be a harcba. A ROSSZIJA és GROMOBOJ kiválása után Kamimura rájuk bízta a RURIK elintézését, maga teljes gőzzel a távozók után vetette magát. A folytatódó tűzharcban az IWATE komoly sérüléseket szenvedett olyannyira, hogy a szükséges segélyakció miatt átmenetileg félbe kellett hagyni az üldözést (egyes adatok szerint egyetlen becsapódás nyomán 20 fő esett el, 37 sebesült meg). Az oroszok tért nyertek, nem adták jelét, hogy sérülések miatt lassulnának és az IZUMO-n kezdett kifogyni a lőszer. 10.04-kor Kamimura feladta a további üldözést és visszatértek a RURIK-hoz, mely közben, ha reménytelenül is, de eredményesen harcolt a két könnyűcirkálóval. A visszatérő páncélosok láttán Ivanov kinyittatta a fenékszelepeket. A túlélők megmentésére Kamimura parancsára kiterjedt keresőakciót szerveztek. Elesett 204, harcban sebesült 178, japán fogságba esett 305 fő (más források szerint a japánok összesen 605 orosz tengerészt mentettek ki). A japán fél összveszteségе saját adataik szerint 44 halott, 71 sebesült volt.[81] A japánok itt sem érték el harcászati céljukat, a cirkálóraj megsemmisítését. Hatalmas túlerejüket számításba véve az ütközet különösen a második szakaszban az oroszoknak hozott drágán megváltott dicsőséget. Hosszú távon azonban a japánoké lett a hadászati siker. Az orosz segédcirkálókat visszarendelték a Baltikumba, a vlagyivosztokiak többet nem léptek akcióba. Novemberben a GROMOBOJ megfeneklett, ezzel az orosz távol-keleti tengeri erők „bisz Gromoboj" felmorzsolódtak. A javítások a helyi személyi és műszaki adottságok mellett lassan haladtak. A kikötő eljegesedése hamarosan újra megkezdődött, a maradványokat el lehetett felejteni. A 2. Hajóhad fogadására készülve a következő áprilisban Kamimura csoportja „mindenesetre" 715 aknát rakott le a környéken, bár már feleslegesen. A jóvágású Kamimura tengernaggyal megbékélt a közvélemény és császári üzenetben kapott elismerést.[82] A japánok de facto elérték a teljes tengeri uralmat.

Azért de facto, mert Port Arthurban még ott voltak az orosz flotta maradványai. Augusztus 13-ikán a japánok megkezdték a nevezetes 203-as magaslat (Magas Hegy, Viszokaja) lövetését. E magaslat azért volt rendkívüli hadászati jelentőségű, mert róla

[81] *Szorokin* 128-132. o., MIKASA 11. o., NEVA/History, Defeat at Port Arthur .../chap10-3.html.

[82] Saját véleménye szerint felesége imái fordítottak sorsán. *Warner* 358., 533. o.

belátható az egész belső kikötő és közvetlen irányzással lehet lőni az ott horgonyzó hajókat. Augusztus 19-ikén megindult az első általános roham. Ugyanaznap összeültek a védőőrség és a flotta vezetői is a tervek és az együttműködés megtárgyalására. Újra előkerült a már többször vitatott kérdés, a flottának mennyiben van önálló feladata és mennyiben védi a várat, illetve mennyire kell a várnak megóvnia a flottát. Abban megegyeztek, hogy a Vlagyivosztokba áttörés nem lehetséges, de szó sem esett, folytasson-e a flotta más önálló műveleteket a japán hajóhad ellen. A katonák úgy ítélték meg, hogy a vár még tartható, de csak akkor, ha a flotta fegyvereit és állományát fokozottan igénybe veszik a védelem céljaira. A határozat szerint ez olyan mértékig folytatható, hogy a hajók horgonyon állva védekezni tudjanak. Ezzel a flotta, mondhatni, de jure is megszűnt, egyelőre a boldog feltámadás reményében, a 2. Hajóhad megérkeztéig. [83]

Alekszejev természetesen nem értett egyet a fentiekkel, Uhtomszkijt menesztette és helyébe az ellentengernaggyá előléptetett Robert Wirent, a BAJAN addigi parancsnokát tette.[84] Ezután őt buzdította akcióra a Witthöftnek már kiosztott legfelső parancs szellemében, de Wiren ugyanúgy vonakodott, mint két elődje. Szeptember közepén Alekszejev hűvösen felszólította, mondja meg végre, mit akar tenni. Azt a választ kapta, hogy a megmaradt erőket a lehetőségek szerint megőrzi a 2. Hajóhad számára, újabb kitörési kísérlet esetén viszont szavatolja a flotta pusztulását. Egyáltalán ilyen kísérletre csak az erődnek átadott ágyúk és matrózok visszavétele mellett kerülhet sor, ami viszont a védelmet gyengítené meg végzetesen. Szeptember 14-22 közt újabb általános rohamokkal Nogi katonái feljutottak az úgynevezett Hosszú Hegyre – ami jelentős eredmény volt, de nem elég. A várakozás ellenére az oroszok nem futottak ki, hogy szétlövessék magukat Togóval és megszabadítsák a további zárolás gondjától. Behúzódtak a kikötő egy elérhetetlennek maradt zugába és minden maradt a régiben. Október elsején Nogi megkapta a 28 cm-es tarackokat, amelyek hajók és erődök ellen egyaránt megsemmisítő erővel működhettek és amelyek első szállítmányát még nyáron a vlagyivosztokiak süllyesztették el a HITACHI MARU-val. Ugyanezen a napon Kondratyenko levelet intézett Stösselhez, legfelső helyre továbbítás végett. A levélben tárgyilagos elemzéssel kimutatta, hogy elkövetkezett az utolsó pillanat, amikor még viszonylag elfogadható feltételek mellett meg lehet kísérelni a háború befejezését. Port Arthur eleste és a flotta megsemmisülése, aminek megakadályozása reménytelen, a háború katonai elvesztését jelentené, annak összes következményével. Nincs rá adat, hogy e levélnek bármi hatása lett volna, valószínűleg nem is továbbították.[85] Alekszejev végül nem csak Kuropatkinnal, de még Wirennel sem bírt és október 27-ikén elhagyta a Távol-Keletet. Wiren tette, amit lehetett, rombolóival folytatta az aknaháborút – a környékbeli vizeket végül annyira ellepték a bizonytalan helyzetű, a heves tengermozgásoktól időnként feltépett aknamezők, hogy nagy egységek meglepetésszerű akcióiról a továbbiakban szó se lehetett. A SZERGYITIJ messze az addigi zárakon túlra rakott aknákat, december 13-ikán egyiken elsüllyedt

[83] Fekete humorú tisztjei kissé másképp és tovább láttak: Port Arthur lesz a flotta temetője, de rövid halál után jön a boldog feltámadás, japán zászló alatt. PAVOSZ 198. o.

[84] A szovjet történetírás, vélhetően a későbbiek indokolására, röviden szadistának titulálja. *Szorokin* 155. o. Kiemelkedő személyes bátorsága és tengerész képességei ellenére, túlzó fegyelmi követelményei és kötekedése miatt, nem volt kedvelt felettes. PAVOSZ 258. o., *Loparjov*-életrajz.

[85] *Szorokin* 202. o.

a TAKASAGO cirkáló.[86] A SZERGYITIJ parancsnoka, a kitüntetett sarkutazó, a török őseire büszke Alekszandr V. Kolcsak akkor már szárazföldi üteget vezényelt, később megkapta a „Bátorságért" díszkardot.[87] November 26-ikán Nogi minden addiginál vadabb támadássorozatra küldte seregét a 203-as magaslat ellen és katonái december hatodikán reggel nyolckor fenn voltak a csúcson. Még aznap felvitték a tarackokat és két nap alatt szétlőtték a flottát, a hajók a sekély vízben a kikötő fenekére ültek. Egyedül ez a támadássorozat tizenegyezer emberbe került, de Togo dokkba mehetett. Egyedül a SZEVASZTOPOL kapitánya, von Essen kért és kapott engedélyt Wirentől, hogy kivonuljon a külső kikötőbe. A Fehér Farkas hegy alatt vetett horgonyt egy ágyúnaszád és néhány romboló társaságában. A SZEVASZTOPOL egy hétig verte vissza a külön osztagban ellene küldött japán naszádok és rombolók megismétlődő rohamait, kettőt elsüllyesztett, többet súlyosan megrongált, mígnem tizenhatodikán nagy keservesen megtorpedózták (kilőttek rá összesen 180-at). A léket befedték, tovább lőtték a japán parti állásokat, a hajót újra úszóképessé tették, majd Wiren „Záróra" parancsára a mély vízben elsüllyesztették.

December 15-ikén a II. erődöv P. kiserődjét gránát-telitalálat érte, a benn tartózkodók, köztük Kondratyenko tábornok, valamennyien meghaltak. Nogi most már egymás után számolta fel a védővonalakat. Január elsején, az erőd rohammal való bevételét és az azzal járó óhatatlan kilengéseket megelőzendő, Stössel parlamentert küldött Nogihoz, majd értesítette Wirent, hogy van egy éjszakája a hajók felrobbantására (amelyeket a japánok majd kiemelnek). Az archívumot és az őrség zászlóit torpedónaszádokon Csifuba menekítette, majd 1905. január másodikán kapitulált. Ha még tíz napig tartja magát, Nogi 3. hadseregét nem lehet időben átcsoportosítani a mukdeni csatához. A források ellentmondóak az Egyesített Flotta elvonulását illetően. Japán források szerint Togo és Kamimura december 28-ikán indult haza, más adatok szerint november közepe táján a blokádszolgálatot már csak rombolók és torpedónaszádok tartották, a nehéz egységek dokkban voltak, ezt bizonyítaná a japán hadikikötők idegenek előli lezárása is. Tény, hogy von Essent nem támadták nehéz egységek és amint Thiess megjegyzi, valószínű, hogy Stössel aligha küldhette volna ki a zászlókat a torpedónaszádokkal, ha a szoros blokád fennáll.[88] A helyzeten javítandó, Kuropatkin megpróbált Mukdennél offenzívába átmenni. Előkészületei most sem maradtak titokban: Ojama Ivao tábornagy megelőző támadásba lendült. Nogi úgy jelent meg a balszárnyon, mint Blücher Waterloonál. Kuropatkin márciusra végképp vereséget szenvedett, leváltották, helyébe a boxer-veteránt, Linyevics tábornokot állították. A japánok a tenger után a szárazföldi harcokban is felülkerekedtek. Az orosz hadvezetés utolsó reménybeli ütőkártyája a hadszíntér felé közeledő 2. és a sietősen utána küldött 3. Csendes-óceáni Hajóhad maradt.

Togo távirati jelentésében az ellenséges flotta megsemmisítését nem tekintette a maga győzelmének, ami jót tett a hagyományos sereg – flotta, Csósu – Szacuma torzsalkodásnak és Kamimurával együtt hatalmas ünneplésben részesült. Mindketten beszámoltak,

---

[86] *Szorokin* 225. o.

[87] *McLaughlin, S.*: Admiral Aleksandr Kolchak, http://www.ukans.edu/~kansite/ww_one/naval/pers0002.htm.

[88] MIKASA 13. o., *Thiess* 467. o. Az ostrom alatt P.G. Tideman csifui konzulnak kínai csempészek útján sikerült hírkapcsolatot létesítenie – PAVOSZ 82. o. – amire lehetett is kapacitásuk, mert a csempészést Stössel leállította: *Szorokin* 178. o.

ahol kellett és részvétlátogatást tettek Nogi feleségénél, akit Togo „ritka jellemű hős asszonyként" jellemzett.[89] Ezután megkezdték a felkészülést a végső csatára, a szükséges karbantartások után intenzív gyakorlatozás indult a Koreai-szoros környéki gyakorlóövezetben. A szervezés kissé változott (l. a 2. részben) és vezérkari főnökét, Simamurát, bár személyes viszonyuk kitűnő volt, Togo „előléptetve léptette le" (ellentengernaggyá, illetve osztagparancsnokká az IWATÉ-n.[90] Helyére Kato Tomoszaburo ellentengernagy, jövendő miniszterelnök került –már nem óvatosságra volt szükség. A 2. Hajóhadra várva öt különböző helyen számítottak a csatára; Akijama Szanejuki fregattkapitány, hadműveleti főnök hét egymás utáni szakaszra bontva tervezte meg az összecsapást. Mindegyik szakasz műveletezését a leggondosabban begyakorolták.[91]

V. Morszkaja moscs goszudárszstva – Az állam tengeri hatalma

A 2. Csendes-óceáni Hajóraj küldetése sem példátlannak, sem önmagában lehetetlennek nem mondható (gondoljunk csak az 1895-ös csifui flottatüntetésre). Az elhatározás 1904. április 30-ikán került nyilvánosságra, amikor a hadvezetésnek be kellett látnia, hogy a Csendes-óceáni Flotta megmaradt erőivel nem lehet a tengeri fölényt kivívni. Az új flotta parancsnokává május 5-iki hatállyal Zinovij Petrovics Rozsjesztvenszkij ellentengernagyot nevezték ki, aki 1848-ban született és 1903 óta a tengerészeti vezérkar helyettes főnöke volt, korábban pedig az oktatási osztályt vezette (az október 14-iki indulás alkalmából léptették elő altengernaggyá).

A fő erőket négy új sorhajó jelentette: a KNYAZ SZUVOROV, az IMPERATOR ALEKSZANDR III., az ORJOL és az osztály névadója, a BOROGYINO. Az illetékesek végigvizsgálták, mi jöhet még számításba a Balti Flotta állományából. Az OSZLJABJA a POBJEDA testvérhajójaként aránylag korszerűnek számított, bár páncélzata gyengébb s ami rosszabb, fő tüzérsége csak 25,4 cm-es volt.[92] Rozsjesztvenszkij először azt tervezte, hogy a legkorszerűbb hajókkal azonnal előretör Csifuig és a még harcképes port arthuri egységekkel együttműködve széttöri a japán blokádot. A tengerészeti főhatóság azonban nagyszabású felvonulást látott szükségesnek, a gigantomán reflexek mellett a hadfelszerelési lobby is dolgozott. Rozsjesztvenszkij ellenezte a manőverképességet csak rontó hajóveteránok elvitelét. Részben sikeresen (azokat 3. Csendes-óceáni Flottaként majd később akasztják koloncnak a nyakába), nem tudta elkerülni azonban a SZISZOJ VELIKIJ és a NAVARIN sorhajó, továbbá a bár felújított, de nem sokat javult ADMIRAL NAHIMOV és DMITRIJ DONSZKOJ páncélos cirkáló besorolását.

---

[89] *Warner* 468. o.

[90] Fontos poszt, a jövőbeni csatasor másik vége: eredetileg épp erre találták ki az ellentengernagyi szerepkört.

[91] Akijama (*Warner*nél tévesen Maszajuki) Mahannál végzett Annapolisban, megfigyelő volt a spanyol-amerikai háborúban. Lélekben nem „harcos típus", de feladatának igazi megszállottja – az alakiságokra szigorúan ügyelő Togo egyedül neki nézett el olykor extravaganciákat. Haszegava Kijosi zászlós, későbbi tengernagy szerint, aki a híres csuzimai képen eltűnt a távmérő mögött, ő volt az egyetlen ész a flottában. Találó jelkép: a festményen Togo mögött áll, egy lépéssel balra, fel se néz, menedzsertábláján jegyez. MIKASA 13., 16. o., *Warner* 535. o.

[92] *Bak* 453. o.

A hajókhoz emberek is kellettek. Rozsjesztvenszkij parancsnokokat még csak talált, akikkel betölthette az egyes hajók irányító posztjait és emberei valamennyien beváltak. Közvetlen törzse azonban, bár szorgos és kötelességtudó emberekből állt, általában nem bizonyult a harci erények tárházának. A tiszti, de főként a legénységi állomány jobb részét természetszerűen már korábban elszívta a válságövezet. A flotta majd tízezer emberét a maradékból kellett kiállítani, akiknek hadrafoghatóságát gyakorlatlanságuk, morálját a forradalmi propaganda tette kétessé. Az embereknek élelem kellett, a hajóknak szén. Az élelmiszer szállítására az odesszai Ginzburg-cég kapott megbízást, azzal. hogy zöldségfélét majd a helyszínen vásárolnak.[93] A szénszállításra nem az orosz kormány, hanem a Wachter & Co. pétervári magáncég kötött szerződést a Hamburg-Amerika Line német konzorciummal. A tengernagy nem számíthatott összeszokott gárdára – amire Togónak tíz éve volt, neki pár hónap jutott. Maga vette hát kézbe az anyagi és személyi szervezést, követelményeket szabott és számonkért. Eleve zárkózott természet lévén, munkakapcsolatai jobbára abból álltak, hogy parancsokat adott és engedelmességet várt. Novikov-Priboj zsigeri utálattal ír róla. Egy rövid bekezdésben azért megadja neki, ami jár: elmondja tisztakezűségét és hogy üldözte a kis tolvajokat (mivelhogy a nagyokat nem tudta), határtalan munkabírását, nagy érdemét abban, hogy igencsak vegyes armadája egyben eljutott az ellenséges partokig; rendet és fegyelmet tartott. Hozzáteszi azonban, hogy „mindezt a maga módján" és példák sorát hozza, milyen vadul bánt alárendeltjeivel.[94]

Munkáját „állandó súrlódásként" fékezte a despotikus-bürokrata közeg, a korabeli katonai-ipari komplexum haszonéhsége, a vélt, vagy valós hiányosságokat felelőtlenül kiteregető sajtó. Külön-külön is baljós tevékenységüket végzetesen katalizálta N. L. Klado fregattkapitány, akit azért küldtek haza a Távol-Keletről, hogy tapasztalataival segítse a szervezést. Ő azonban gyorsan felismerte, hogy a tengernagy minden felhatalmazása ellenére még milyen egyéb hatalmak és érdekek működnek, és hogy nincs sok esélye a sikerre. Ezért eleve azoknak helyeselt, akiktől a jövőben inkább várhatott valamit. Ilyen volt a szervezésben nagy szerepet játszó Műszaki Bizottság, és – jó íráskészségét hasznosítva – a közvéleményt befolyásoló sajtó. Később, a hulli incidens vizsgálatára hazahívott tanúként, sikerült „leválnia" a harcba induló hajóhadról, így Rozsjesztvenszkij már nem akadályozhatta a közszereplésben. Hamarosan kapcsolatba került a tengerészeti minisztériumban kulcspozíciót betöltő Alekszej Biriljov altengernaggyal s ennek a következőkben mindketten hasznát látták. Ő erősítés utánküldéséért kampányolt, álljon bár elavult hajókból, az is magára vonja a japánok tüzét, kevesebb jut a BOROGYINÓKra – amaz pedig vaskézzel állította le a felszerelést végző üzemekben a forradalmi agitációt. Azt senki sem merte megkérdezni, miért nem tér vissza a SZUVOROVra, ahol különben közutálatnak örvendett.[95]

Augusztus elsejére az emberek és hadianyag tömege papíron flottává állt össze, 14-én a tengernagy felvonta lobogóját a SZUVOROV-on. Az első gyakorlatok inkább a gya-

[93] A hajóraj főintendánsa, von Witte fregattkapitány, aggódott is, hogy számol majd el a drága hagymabeszerzéssel, de nem került rá sor, mert a BOROGYINÓ-val együtt elsüllyedt. *Thiess* 254. o., *V. Szemjonov:* Rassplata. Berlin, 1908, 412-413. o.

[94] *Novikov* I. 320-343. o.

[95] *Warner* 437 o.

korlatlanságot és a technikai hiányosságokat mutatták meg. Az összképhez tartoztak még a harctérről érkező rossz és még rosszabb hírek, továbbá a pacifista és forradalmi propaganda és az ellenőrizhetetlen, de mind baljóslatúbb hírek és híresztelések, titkos japán műveletekről aknásításról torpedónaszádokig. A felső vezetés értékelte a helyzetet: felvetődött, induljon a hajóraj minden létezhetővel kiegészítve jövő márciusban. Rozsjesztvenszkij úgy vélekedett, hogy a műszaki és személyi színvonal kevés kilátást nyújt a sikerre, azon néhány hónap alatt lényegesen változtatni nem lehet, egyedül a gyors cselekvés javíthat az esélyeken, a legjobb hajókkal. Középutas döntés született: várja meg a javítás alatt álló hajókat és induljon október 14-ikén. Ezt a halasztást sem tölthették gyakorlatozással: a haza reménységét megtestesítő hajórajt elözönlötték a rangosnál rangosabb látogatók, akiket illően kellett fogadni. Végül Buhvosztov kapitány, az IMPERATOR ALEKSZANDR III. parancsnoka veszítette el a türelmét. A sokadik díszdelegáció előtt kivágott díszbeszédében – nyilván az alkohol is szókimondóvá tette – köszönte a jókívánságokat, de nyíltan kimondta, győzelmet ne várjanak, a hajóraj fele valószínűleg még az úton tönkremegy, a többit meg a japánok fogják elintézni, mert ők a jobbak. „...Egyért azonban kezeskedem: mindnyájan meghalunk, de nem adjuk meg magunkat." Amikor eljött a tettek ideje, szavának állt.[96]

A hajóraj Libauban (az akkori Kurland fővárosa, ma Lijepaja, Lettország), gyülekezett, végül október 14-ikén kifutott a fél világ körüli útra. Elsőnek az ALMAZ könnyűcirkáló indult reggel 9-kor, Oskar Adolfovics Enquist ellentengernaggyal, a cirkálók parancsnokával a fedélzetén. Különös módon ez a hajó (de már Enquist nélkül) meg a BRAVIJ és GROZNIJ romboló jutott csak el végül is Vlagyivosztokba. Utána sorolt be a SZVETLANA könnyűcirkáló (Szergej P. Schein), az AVRORA és a ZSEMCSUG cirkáló, a DMITRIJ DONSZKOJ páncélos cirkáló (Iván N. Lebegyev), a ROLAND vontató, a METEOR szállítóhajó és a JERMAK jégtörő. Az OLEG és az IZUMRUD cirkálót Rozsjesztvenszkij nem várta meg, azt az utasítást kapták, hogy útközben csatlakozhatnak, ha utolérik. 10-kor követte őket a 2. páncélos osztag vezérhajója, az OSZLJABJA, Dmitrij Gusztavovics von Fölkersam ellentengernaggyal a fedélzetén, Vlagyimir J. Baer parancsnoksága alatt. Mögötte haladt a SZISZOJ VELIKIJ, a NAVARIN (Bruno A. Vietinghoff kapitány) és a NAHIMOV sorhajó, őket követte a nemsokára baljós szerepbe cseppent KAMCSATKA műhelyhajó, a KITAJ és a KNYAZ GORCSAKOV ellátóhajó. Ezután indult volna a főerő, az 1. páncélos osztag, de az erős szél és tengermozgás felhordta üledéken megfeneklettek és csak délután 4-kor tudtak indulni: a SZUVOROV (Vaszilij V. Ignatius), az IMPERATOR ALEKSZANDR III. (a szókimondó Nyikoláj M. Buhvosztov kapitánnyal), a BOROGYINO (a közkedvelt Pjotr J. Szerebrjennyikov parancsnoksága alatt) és forrongásra hajló legénységgel – Novikov-Priboj is ott szolgált – az ORJOL, Vaszilij V. Jung kapitány vezetésével. Követték őket ellátóhajóik és két rombolóosztag. A matrózbabonák szerint az ilyen indulás nem sok jót ígért.

Néhány nap múlva Skagen dán kikötőben vettek fel szenet, ahonnan a parancsnok sorozatos géphibák miatt visszaküldte a PROZORLIVIJ rombolót és megszabadult a JERMAK jégtörőtől is, amelyet kezdettől feleslegesnek tartott s legénysége sem volt a legjobb. Többszöri figyelmeztetés után, amikor jelzésére nem is válaszoltak, élessel mögéje lövetett és hazazavarta. Huszadikán délután a hajóraj tovább indult. Délután 3-kor a

[96] *Novikov* II. 258-261. o.

rombolók kísérőhajóikkal Cherbourg irányába indultak. Egy órával később indultak Enquist cirkálói, 7 óra tájban Fölkersam páncélos osztaga, 10 órakor pedig Rozsjesztvenszkij a fő erőkkel. A kötelékek függetlenül manővereznek, gyülekezőhelyül az esetleg leszakadó hajóknak Dungeness szolgált, a dél-angliai partok előtt, (ma ott atomerőmű van), a végső találkozóhely Tanger volt.

Az 1. páncélos osztag 21-ikén sűrű ködben és fokozott harckészültségben hajózott az Északi-tengeren (és a rémhírek árján), szorosabbra zárkózott nyomdokvonalban, szinte folyamatos szirénázás mellett. Estefelé a Hull közelében fekvő Dogger Bank irányában haladtak, ahol a sekélyebb tengeren intenzív halászat folyik. A KAMCSATKA géphiba miatt lemaradt és 20.45-kor jelentette, ismeretlen nemzetiségű torpedónaszádok üldözik. További befutó hírekből a vezérhajón arra következtettek, hogy azok a műhelyhajó irányát követve 1 óra körül érhetik be őket. Akkorra a felerősödő szél felszaggatta a felhőzetet, a hajóraj útját egy halászflotilla keresztezte, mögöttük jobbra a figyelők torpedónaszádokat láttak. A riadó tűzpánikba torkollott, halászhajók kaptak találatokat, bár a tengernagy személyesen állította le a halászként azonosíthatók lövetését. Bal felé szintén lőni kezdtek látni vélt naszádokra, mígnem az onnan jövő fényjelekből a DONSZKOJ-t és az AVRORÁ-t azonosították. Sérülések, sebesültek voltak. Az egész tíz percig tartott. A KAMCSATKA még két azonosítatlan naszádot jelentett, majd 25 perc múlva beérte a flottát. A naszádok eltűntek, egy halászhajó elsüllyedt.[97] A sajtó által alaposan felheccelt angol közvélemény fejeket, a halászhajó cége mesés kártérítést követelt. Az érzelmeket külön felkorbácsolta a halászok vallomása, miszerint egy jelzés nélküli torpedónaszád hajnalig a színhelyen maradt és semmiféle segítséget nem nyújtott a bajbajutottaknak. Mivel a dán és holland kormány azonnal nyilatkozatot adott ki, hogy az ő naszádjaik nem jártak a közelben, mindenki tényként kezelte, hogy a kérdéses hajó csakis orosz lehetett. Rozsjesztvenszkij minderről mit sem tudva annyit tett, hogy minden hajón független tanúvallomásokat jegyzőkönyveztetett, amelyek bámulatosan egybehangzottak és később a vizsgálóbizottság keresztkérdései alatt is fenntartották őket (Klado is!). A nemzetközi botrány méreteiről október 26-ikán Vigóban kikötve értesült és felhívta a figyelmet, hogy az incidens időpontjában az összes orosz torpedónaszád vagy kétszáz mérföldre volt a tetthelytől, útban Cherbourg felé. Vagyis: maga a vád bizonyítja, hogy a helyszínen valóban volt torpedónaszád, az oroszok nem hallucináltak, és ha a helyszínen maradt, azt sérülései okozhatták, a segélynyújtással meg leleplezte volna az egész akciót.[98] A formális elintézést az érintettek egy Párizsba összehívott nemzetközi döntőbizottságra bízták, amelybe Anglia, Franciaország, a Monarchia – akkor még számítottunk –, Oroszország és az Egyesült Államok egy-egy tengernagyot delegált. A tárgyalások 1905.

---

[97] *Crane* in: Dictionay of Disasters at Sea during the Age of Steam 1824-1962, *Ch. Hocking F. L. A.*, http://www.tcb.co.uk/gene/crane.htm, továbbiak The Russian Outrage, .../russian.htm, .../gamecock.htm. Az „outrage"-hoz az is hozzászámítható, hogy az ott közölt elszámolás szerint a tárgyalásokon a kártérítés 40%-át sikerült elalkudni, de az ügyvédek és pénzügyesek pennyre pontosan megkapták, amit kértek...

[98] *Thiess* 459-460. o. legalábbis gyanús körülményekről, *Novikov* I. 355-356. o. ezt elvetve, az orosz hivatalos álláspont alakulásáról ír. Bár eltérő éllel, de mindketten megemlítik a forradalmárok közt provokátorként ismert ügynök Harting-Landesen híreinek szerepét a pánik-pszihózis kialakulásában. Tekintve Akasi ezredes sokrétű illegális kapcsolatait (l. 1.rész), közrehatása nem zárható ki. A korabeli sajtótisztesség példája Edgar Wallace, aki Vigóból interjúkat küldött a Daily Mailnak, majd Tangerből jelentette, hogy riportalanyait már nem találta, agyonlőtték és a tengerbe dobták őket. Az ötlet talán onnan ered, hogy az AVRORA sebesültje, a hajópópa Tangerben halt meg vérmérgezésben. *Warner* 441-442. o.

február 15-ig húzódtak és végül salamoni, egyben dodonai zárónyilatkozat született. Az orosz diplomácia nem volt képes megvédeni a saját katonáit, a felelősség tekintetében „egyrészt-de-azért-másrészt" jelleggel inkább az oroszokat marasztalták el, bár a tényeket végül is nem tisztázták. Az még a kisebbik baj, hogy az angoloknak 65 000 font kártérítést fizettek; a nagyobbik a hajóraj erkölcsi elmarasztalása, ami aztán kétséges esetben mindenre jó volt, a legnagyobb pedig, hogy az oroszok kötelezettséget vállaltak: Rozsjesztvenszkij nem folytat cirkálóháborút és menet közben nem zavarja a Japánba menő tengeri szállításokat. Mértékadó angol kormánykörök pontosan tudták, meddig lehet és kell elmenni, arra használták ki az incidenst, amire nagyon jól jött: japán szövetségesük megsegítésére, az oroszok lejáratására és a hajóraj útjának minden módon való akadályozására.[99] A brit diplomáciai nyomás arra kívánta rávenni a semleges hatalmakat, hogy a legszigorúbban értelmezzék a nemzetközi jog szabályait. Ezek szerint a területi vizek 3 mérföldes határán belül vagy különösen kikötőkben csak 24 órás tartózkodás engedélyezhető és nem végezhető hadifontosságú tevékenység, adott esetben szenelés vagy utánpótlás felvétele sem. Ezt meghaladó tartózkodás esetén a hajókat le kell fegyverezni. Ha valamely állam semlegességét fentiek szerint akár erővel is meg nem védi, a hadviselőnek nyújtott törvénytelen segítség vétkébe esik és ellenintézkedésekre számíthat. Támaszpont kialakítása semleges területen hasonlóan minősül, hadműveleti zónába eső nemzetközi vizeken a rakodás pedig a közreműködők számára jelent hasonló kockázatot. Mindezt természetesen százféleképp lehetett értelmezni a körülmények függvényében annál inkább, mert viszonylag új keletű szabályozásról volt szó, amelyet egyeztetni kellett az egyes hatalmak jogszokásaival.

November első napjaiban a flotta Tangernál gyülekezett. Fölkersam egy huszárvágással Dungeness előtt az angol partok védelmében szenelt, de az egyéb botrányok mellett már egy homlokráncolást se kapott. Negyedikén kisebb átrendezés után a könnyebb hajókkal elment a Földközi tenger és a Szuezi csatorna felé, Rozsjesztvenszkij pedig a fő erőkkel Afrika körülhajózására indult: találkozás Madagaszkáron, Ste Marie szigeténél (ma Boraha), rendezkedés, karbantartás Diego Suarez (ma Antseranana) kikötőben. A tengernagyra iszonyú nyomás nehezedett, mert az egyes kikötőhelyeken mindig mérlegelnie kellett, meddig mehet el a vonakodó kikötőhatóságokkal diplomáciába csomagolt erőszakosságban. Ez volt ugyanis az egyetlen eszköze, hazulról mind kevesebb támogatást kaphatott, a hadi helyzet romlásával az orosz fegyveres erők tekintélye mind alább szállt, az angol állásfoglalás pedig bátorította a kötözködést. Folyamatos volt a „szén-csata": a tengernagy a továbbiakban abszolút elsőbbségnek tekintette a széntartalékolást. A szállítóhajókat terv szerint rendelték a hajóraj kikötési helyeire, ahol a trópusi hőségben iszonyú munkát jelentett az átrakodás és sosem tudhatták, mi vár rájuk a következő állomáson. Átvészeltek trópusi hőséget és vihart, a Jóreménység-fok környékén ciklonba kerültek, a tíznapos orkánban az egyéb incidensek ezúttal elmaradtak. December 29-ikén horgonyt vetettek a megbeszélt találkozóhelyen. A tengernagy már út közben hírt kapott (nem az admiralitástól, az újságokból) a port arthuri 203-as magaslat elestéről, ami egyszersmind az 1. Csendes-óceáni Hajóraj pusztulását jelentette. Megérkezésük után – még mindig nem a szolgálati úton – értesült, hogy Nyebogatov ellentengernagyot kinevezték

[99] *Jane* részletezi az eseményeket és az eljárást (137-146) – szerinte torpedótámadásnak csak lehetősége esetén is mulasztás, ha nem lőnek mindenre, ami gyanús (138), ugyanígy *Reventlow* II. 395.

a „felszerelés alatt álló" 3. Csendes-óceáni Hajóraj parancsnokává. Nyikolaj Ivanovics ugyan a maga küldetését teljes ostobaságnak tartotta, de a kapott parancsot szó szerint teljesítette, flottaparancsnokként egészen jó teljesítményt nyújtott, személyes sorsát illetően pedig fatalista volt. Azokat a kiérdemesült hajóveteránokat hozta, amelyeket két hónapja nagy nehezen sikerült otthon hagyni: a VLAGYIMIR MONOMAH páncélos cirkálót, a GENYERAL-ADMIRAL APRAKSZIN, az ADMIRAL SZENYJAVIN és az ADMIRAL USAKOV partvédő páncélost és az IMPERATOR NYIKOLAJ I. öreg sorhajót. Február 15-ikén indultak Libauból, Rozsjesztvenszkij menekült előlük, amíg tudott. Meglevő hajói is elég heterogén társaságot alkottak, az „utánpótlás" alig vezethető hajógyülekezetté tette flottáját.

Rozsjesztvenszkij már út közben értesült, hogy a franciák – angol nyomásra – nem engedélyezték a Diego Suarezben tartózkodást, de nem vette túl komolyan: hallott már különb dolgokat is. Közben az orosz vezetés a tudta nélkül elfogadta, hogy a flotta menjen Nossi Bé kikötőjébe és ezt közölte a Fölkersam-csoporttal, amely oda december 28-án engedelmesen be is futott. Ott a horgonyzóhely kedvezőtlen, a klíma szinte elviselhetetlen volt, a közeli, jelentéktelen Hellville település távíróvonallal sem rendelkezett. Fölkersam képzett tengerész és jó parancsnok volt, de egyre súlyosbodó betegség gyötörte és csak a kötelességtudat tartotta a helyén. Egyre nehezebben tudta a hajórajt összefogni és a megérkezés után egészségi állapota miatt gyakorlatilag kicsúszott a kezéből az irányítás. A hajógépeket karbantartásra szétszedték, a szeneléshez bennszülött munkásokat béreltek, akik folyamatosan amerikáztak. A legénység és főleg a tisztek pedig nekikezdtek az idegenforgalmi és más ősi iparok felvirágoztatásának, igazi világvégehangulatban mindenről kimondták, amit gondoltak, a a nemzetközi sajtó pedig szenzációs cikkekben számolt be minderről. Rozsjesztvenszkij aztán tőle telhetően helyreállította a fegyelmet, megkövetelte a kemény szolgálatot, de a végül is két és fél hónapra nyúló ott-tartózkodás alatt nem zárhatta be embereit a hajókra.

Legelőször össze akarta gyűjteni a flottát és a Diego Suareznél várakozó német szénszállítókat Ste Marie-nál. Hamarosan kiderült, hogy a Fölkersam-csoport hajói mozgásképtelenek, a franciák viszont nem vették komolyan a saját tiltakozásukat, Diego Suarezben kibójázták a kikötőhelyeket, előkészítették az élelmiszer-utánpótlást és a javítóműhelyeket, de az oroszok ezt már nem tudták kihasználni, végül az egész hajóraj Nossi Bében kötött ki. Mindezt megkoronázta a német General-Supercargo (szállítmányozási vezető) bejelentése, hogy hajói nem mehetnek tovább Madagaszkártól és nyílt tengeri szenelést nem vállalnak, továbbá hogy mindezt már korábban az orosz vezetés tudtára adták. Port Arthur eleste után ugyanis hírek jártak az Indiai-óceánra kifutó japán kötelékekről. A német lépést nyilván az váltotta ki, hogy képesnek tartották a japánokat a hadiövezet ilyen mértékű kiterjesztésére, az oroszokat pedig képtelennek a szénszállítók megvédésére. Rozsjesztvenszkij további úti, különösen szenelési terveit az Admiralitás ismerte, ezzel együtt nem tartotta szükségesnek őt a fentiekről értesíteni. 4000 mérföldet a szumátrai Lampongba tervezett megállásig szenelés nélkül nem tehetett meg a hajóhad. A hamburgiak már korábban teljhatalmú megbízottat menesztettek a helyszínre, sejtették, hogy szükség lesz rá. Albert Ballin azonban nem sietett a tengernaggyal kapcsolatba lépni, előbb alaposan tájékozódott és felkészült. A körülményeskedést az olyan sajtóhírek is táplálták, miszerint a tengernagy megőrült, ami az előzmények ismeretében nem is lett volna csoda. A végül mégis csak megindult tárgyalásokon sikerült a néme-

tekkel megértetni, nagyon rossz reklám lenne a cégnek, ha miatta hiúsulna meg a hajóraj küldetése, még akkor is, ha nem az orosz kormánnyal, hanem egy magáncéggel állnak szerződéses jogviszonyban. A tengernagy a megszokott eréllyel vezette a tárgyalásokat. A madagaszkári világvége és az európai felettesek közti, tengeren-dzsungelen át menő távíróvonalakon lefolytatott egyeztetések után olyan megállapodás született, hogy a szénszállítók követik a flottát, veszély esetén felzárkóznak a védelme alá és a nyílt tengeren is rakodnak, egészen a 12. szélességi fokig, az indokínai partok mentén. Ezzel viszont úgy elment az idő, hogy a hajóraj csak március 16-án indult tovább. Rozsjesztvenszkij egyszer s mindenkorra eldöntötte, hogy dolgait maga intézi és elgondolásairól csak annyit közöl a felső vezetéssel, amennyi múlhatatlanul szükséges.

De amíg idáig eljutott, még történt egy s más. Leonyid Dobrotvorszkij kapitány vezetése alatt befutott az OLEG és az IZUMRUD cirkáló, a RION és a DNYEPR segédcirkáló, valamint a GROMKIJ és a GROZNIJ romboló – a pétervári véres vasárnap meg a forradalom hírével. A legénység közt fokozódott az erjedés, amit az élelmezés nehézségei csak rontottak. Ginzburgék nem számítottak ilyen hosszú trópusi tartózkodásra, az utánpótlást szállító hajón elromlott a hűtőberendezés, az élelem nagyrészt hús volt és természetesen megromlott. A magában is elviselhetetlen klímához még különféle trópusi nyavalyák is járultak. A NAHIMOV-on a matrózok fellázadtak. A hadbíróság halálos ítéleteiből a tengernagy egyetlenegyet sem erősített meg.[100] A tisztek a fegyelem teljes felborulásától tartottak, mire ő még megtoldotta az eljárást azzal, hogy a csatában majd engedjék ki a delikvenseket a fogdából. Neki lett igaza, a páncélos helytállt, amikor rákerült a sor. A kényszerű szünetet Rozsjesztvenszkij a hajóműveletezés gyakorlására és lőgyakorlatokra használta, mindkettő elég lehangoló eredménnyel járt. Céltáblára még csak ment valahogy, de valamelyest is összetett művelet közben nem. Miután pedig a SZUVOROV egy gránátja „gellert" kapott és a DMITRIJ DONSZKOJ parancsnoki hídját érte, bár nagyobb kár nem esett, a szokásos vitriolos mendemondák mellett odáig fajult a helyzet, hogy a tüzéreket nem hogy saját hajó feletti, de hajók közti hézagban való tüzelésre is csak bajjal lehetett rávenni. A történelem közben ment tovább. A tengernagy megkapta a hivatalos értesítést Port Arthur elestéről, az 1. Csendes-óceáni Flotta megsemmisüléséről, azzal, hogy most már az ő feladata a tengeri uralom kivívása és a japán utánpótlás elvágása. Ha ehhez nem érzi elég erősnek magát, utána küldenek mindent, ami a Balti-tengeren csak mozgósítható.

Rozsjesztvenszkij válaszában (amit szokásával ellentétben saját tisztjeivel is közölt) kijelentette: a tengeri uralom kivívása a rendelkezésre álló erőkkel nem lehetséges, elavult hajók és gyakorlatlan legénység küldése csak ront a helyzeten. Az egyetlen értelmes lehetőség: mielőbb áttörni Vlagyivosztokba és onnan zavarni az ellenség utánpótlását. Választ nem kapott, ha csak azt nem, hogy Nyebogatov elindult Libauból. Ugyanakkor néhány napra maga is ereje végére jutott, betegség miatt szolgálatképtelenné vált. Erre is hivatkozva benyújtotta lemondását, maga helyett Grigorij Csuhnyin altengernagyot, a Fekete-tengeri Flotta parancsnokát ajánlotta. Kérését a cár elutasította. Búcsúajándékként még megkapták a mukdeni csatavesztés hírét, azután a sokadik, iszonyú munkát jelentő szénrakodás után nekivágtak az Indiai óceánnak.

[100] *Szemjonov* i.m. 398-399. o. Az ellentétes értelmezési lehetőségekről: *Warner* 518. o., *Novikov* I. 341. o.

Az Indiai óceán partvonala végig angol fennhatóság vagy befolyás alatt állt, ezért a tervekben eleve egyenes átkelés szerepelt, Holland Indonéziában, a Szunda-szoros mellett fekvő szumátrai Lampongban kellett volna szenet felvenni. Távol a hajózási útvonalaktól, vihart, trópusi hőséget, haváriákat és ezer megpróbáltatást kiállva szelték az óceánt Rozsjesztvenszkij hajói az „üvöltő negyvenesek" hírhedt övezetében. Nagy erőfeszítésekkel megoldották a nyílt tengeri, nagy hullámjárásban történő szenelést és a szükséges javításokat is. Az óceán üres volt, az indonéz szigetvilágban azonban mindenütt számolniuk kellett japán felderítőkkel, vagy talán még mással is. Az orosz sajtó közben elemzett és szivárogtatott, hova tarthatnak – talán a lampongi emlékek miatt a Szunda-szorost kiáltották ki legjobbnak, mert épp útba esik és rövid. Rozsjesztvenszkij ezek után némi kerülővel a Malakka-szorosba futott be, amely hosszú volt, keskeny és forgalmas. Trópusi felhőszakadásban, teljes sebességgel, harci készenlétben rohant végig a szűk hajózóúton, ahol senki se várta. A helyi forgalom ész nélkül futott szanaszét a hajóhad útjából, jól emlékeztek az előzményekre. Április 8-án délután 2 órakor a 2. Csendes-óceáni Hajóraj mind a negyvenöt egysége, teljes létszámban és kifogástalan menetalakzatban, mintha díszszemlén volna, átvonult a szingapúri angol flottabázis előtt. A japánok fényképeztek. Barát és ellenfél egyaránt rájöhetett, hogy az oroszokat komolyan kell venni. A hollandok, részben angol jótanácsra, részben, mert sejtették, hogy a japánok az ő semlegességüket se respektálnák, és nem ragaszkodtak egy tengeri csatához a saját portájukon, még jókor deklarálták, hogy a német szénszállítókat hadi feladatot ellátó egységeknek tekintik és 24 óránál hosszabb tartózkodást nem engedélyeznek. A lampongi szenelésnek így befellegzett, az orosz vezetésnek szerencsére még időben sikerült Dzsibutin keresztül értesíteni a németeket. Ez Rozsjesztvenszkijt a madagaszkári megegyezés és a szénrakodás nyílt tengeri megoldása után már nem aggasztotta.

VI. Nihonkai kaiszen – Csata a Japán-tengeren

Szingapúrnál az orosz konzul kihajózott a nyílt tengerre, egy köteg összekapkodott hazai újságot átlódított az egyik rombolóra, majd a SZUVOROV mellé futott és megafonon közölte, hogy Nyebogatov április 7-ikén kihajózott Dzsibutiból. A tengernagy eladdig nem kapott parancsot a bevárásukra, megköszönte hát a hírt, további szándékairól azonban nem nyilatkozott. A hollandok nagy megkönnyebbülésére hamarosan francia vizekre lépett: most már rajtuk a sor, óvják a semlegességüket, ahogy tudják. Az angolok nyilatkozatban közölték, hogy Freemantle köteléke átvette a kínai területek semlegességének védelmét, magyarán Vlagyivosztok előtt az utolsó megálló az indokínai partoknál volt lehetséges. Orosz diplomaták Párizsban hosszabb annami tartózkodásról tárgyaltak, az ORJOL kórházhajó befutott Saigonba, közeledtek a német szénszállítók, látnivaló volt, itt találkozik majd a 2. és 3. hajóraj. Rozsjesztvenszkij április 12-ikén a Cam Ranh öböl előtt 60 mérföldre a tengeren saját szállítóiról szenet rakodott. Ennek viszont csak akkor volt értelme, ha a felépített hírkulisszák mögül kitör a végcél felé, egyúttal megszabadul Nyebogatovtól és talán a japánokat is megtéveszti, amíg kell. Nem tudni miért, nem így cselekedett: a mindaddig mintahajó IMPERATOR ALEKSZANDR III téves szénkészlet-jelentése, vagy vezérkarának körülményeskedő borúlátása győzte meg arról, hogy ilyen merész kalandra nem elég az ereje. Befutott Cam Ranhba és utolsó kísérlet-

képpen javaslatot tett a legfelső vezetésnek, hogy a meglevő tengeri erőket „fleet in being"-ként használják tárgyalási alapként egy valamelyest is kedvező béke elérésére. Válaszul április 21-én parancsba kapta, hogy várja be Nyebogatovot és együtt törjenek át Vlagyivosztokba, ott pedig adja át a parancsnokságot Biriljov altengernagynak.[101] A 3. hajórajnak a közvélemény megnyugtatására célt kellett érnie, a háborúnak pedig a forradalom féken tartása érdekében folytatódnia kellett. Felhívták továbbá a figyelmét, Vlagyivosztokban mindenből hiány van, a hadifontosságú szállításokkal terhelt transzszibériai vasúton csak csekély utánpótlás küldhető. A hajóhad támaszkodjon saját készleteire, értsd: a szállítóit magával kell vinnie – a csatába is.

A francia szövetséges eredetileg hajlandó volt tűrni ott-tartózkodásukat azzal, hogy harci tevékenységet, pl. cirkálóháborút nem folytatnak – az orosz diplomácia ezt a kötelezettséget már a párizsi döntőbíráskodásnál felvállalta. Persze más dolog az elvi kötelezettségvállalás, meg az, amikor egy nagy japán rizsszállítmány elúszik az orruk előtt, és nem nyúlhatnak hozzá. A rendre vigyázandó megjelent a színen Jonquiéres ellentengernagy, a dél-kínai vizeken állomásozó francia erők másodparancsnoka a DESCARTES cirkálóval. Ő ráérzett arra, hogy voltaképpen Japán és Európa küzdelme indult el a távolkeleti hegemóniáért, melyben pedig az oroszok a természetes szövetségesek. Hamarosan azonban, felsőbb utasításra, kérnie kellett, hogy 24 órán belül távozzanak. Az oroszok alapos szenelés után távoztak ugyan, de 26-án a 40 mérföldre északra fekvő Van Fong öbölnél újra horgonyt vetettek. Természetesen a japán figyelők ezt azonnal jelentették a megfelelő helyen, és jött a tiltakozás a postásként restelkedő, így különösen tapintatos és udvarias Jonquiéres útján, ezúttal a GUICHEN cirkálóval. A folyamat hamarosan menetrendszerűvé vált vált: Jonquiéres jelentette, hogy az oroszok ismeretlen úticéllal teljes létszámban távoztak, majd később visszajöttek, stb. A klíma és a körülmények mindinkább Madagaszkárra emlékeztettek, csak a hellville-i szórakoztató műintézetek hiányoztak. Az ORJOL-on zendülés tört ki. Egy lábatört marhát kényszervágtak, a matrózok közt villámgyorsan elterjedt, hogy húsvét szent ünnepében döghússal akarják etetni őket. Radikális kollégái Novikov-Pribojt kérdezték, bevágják-e éppen kéznél levő félpudos bombájukat a tiszti étkezőbe. Novikovban maradt annyi józan ész, hogy lebeszélte őket. A szó szerint robbanással fenyegető helyzetet kisebb engedmények meg a tengernagy személyes beavatkozása vér nélkül leszerelte, amennyiben a felsorakoztatott állományt kapitánytól hajósinasig kegyetlenül legorombította.[102] Az emberek, miért, miért nem, értettek a szóból. A flotta pedig mindezenközben elfüstölt 30 ezer tonna szenet, amit a trópusi klímában iszonyú munkával kellett pótolni. Nyebogatov nem körülményeskedett sok biztonsági intézkedéssel, a Földközi-tengeren, a Szuezi-csatornán és a Vörös-tengeren ment, ahogy csak tudott. Dzsibuti és Aden közt manővergyakorlatokat tartott és ellőtte a harci javadalmazás feletti lőszert. Rozsjesztvenszkij hollétéről a felső vezetés már mit sem tudott, így neki se adhatott felvilágosítást. A továbbiak szinte vígjátékba illenek (ókori görög szerző annak idején meg is írta): Dzsibutiból kódolt üzenetben közölte az Admiralitással, hogy a Malakka-szoros felé indul. A hír természetesen kiszivárgott és a sajtó késedelem nélkül nagydobra verte. Ez csak buta, elterelő manőver

[101] *Warner* 523. o. Biriljov kétségtelenül a jövő embere volt, legalábbis egy ideig, egyebek mellett talán mert magát „harcoló admirálisnak" nevezte, bár csatában sose járt. *Novikov* I. 37. o.

[102] *Novikov* I. 278-287. o.

lehet – vélte mindenki. Nyebogatov ezek után természetesen tényleg a Malakka-szoroson ment át és május elsején hadrendben elvonult Szingapur előtt. A fél világ megint az oroszokról beszélt. Május 10-én délután 2 órakor Van Fongnál találkoztak. A sorok rendezése, javítás, szenelés után az egyesült hajóraj május 14-ikén indult tovább. Nyebogatov hajói a későbbiek során sem bizonyultak rosszabbnak a többinél, ami, tekintve hogy a hajók mellett a legénység és a tisztek is olyanokból rekrutálódtak, akiket a 2. hajórajból már a válogatáskor kiszuperáltak, vezetőjük parancsnoki képességeit mutatja – bármi is történt később, ennyi kijár neki. Május 25-én agyvérzésben meghalt von Fölkersam ellentengernagy. Az OSZLJABJA és a vezérhajó kódolt üzenetet váltott: „A páncéloson eltörött a csónakdaru" – „Úgy hagyni Vlagyivosztokig." Lobogóját nem vonták be, Nyebogatov nem tudta, hogy immár ő a másodparancsnok.

A Japán-tengerbe vezető átjárók közül Rozsjesztvenszkij a Koreai-szoros keleti oldalát választotta. Ezt Korea felé a Cu sziget határolja (Cu-sima, ebből lett német közvetítéssel a magyar Csuzima), a bejáratnál balra a Quelpart (ma Csedzsu) sziget, jobb felé a Goto szigetcsoport fekszik, mögötte a szaszebói támaszpont. A környéken a köd igen gyakori, de a szorosban, a kis Iki és a már szélesedő részen fekvő és még kisebb Oki (más néven Okino) szigettől eltekintve manőverezési akadály nincs. A csata végül az utóbbi közelében, attól északnyugatra ment végre, ezért akár okinosimai csatának is nevezhetnék. Togo maga is arra a következtetésre juthatott, hogy Rozsjesztvenszkij az egyenes utat választja. A flotta zömét ezért Korea déli végén, Mazanpóban vonta össze és rendszeres tengeri keresőszolgálatot szervezett: a négyzetekre felosztott övezet egyes tartományaiban egymással rádiókapcsolatot tartó megfigyelő hajók járőröztek. A sakktábla olyan méretű volt, hogy az orosz kötelék, kiterjedése miatt, valahol megakadjon benne. Hírei alapján arra számított, hogy az ellenség 27-én hajnalban Cusima és Ikisima közt lesz, ott rájuk ereszti a torpedónaszádjait, a maradékot pedig a rákövetkező napon nehéz egységeivel likvidálja. Rozsjesztvenszkij kis híján kicselezte. Május 26-át időhúzó alakzatváltási gyakorlatokkal töltötte – a közvélekedés szerint az ó-naptár szerinti 13-án nem akart harcba menni, a következő nap viszont a cári pár koronázási évfordulója volt. Valójában legalább a szoros elején akart éjjel és ködben átjutni, hogy elkerülje a torpedótámadást, amire számított, és ami nyílt tengerrészen a víz mozgása miatt már kevésbé lehetett hatékony. A leszálló ködde l együtt tényleg olyan hullámjárás kezdődött, hogy Togo a torpedónaszádokból álló „fogadóbizottságot" hiábavaló várakozás után Cusimához, a Miura-öbölbe rendelte vissza.[103] Nem lehetetlen, hogy az oroszok sikerrel jártak volna, ha tudnak és mernek teljesen elsötétítve hajózni – az azonban az egyesült flotta méreteit tekintve még gyakorlott legénységgel is veszélyes lett volna. A SHINANO MARU segédcirkáló Narigava kapitány parancsnoksága alatt 2.45-kor észlelte az egyik karácsonyfaként kivilágított kórházhajót, majd annak környékén vizsgálódva 4.45-kor magát a hajóhadat – mindezt a járőrtérkép 203-as négyzetében, ami ómennek se rossz. Helyzetjelentésére Togo riadóztatta Kamimura 2. Harccsoportját, maga pedig az 1. Harccsoporttal 6.00-kor kifutott a feltételezett találkozási pont, Okinosima É felé. Egyben jelentette a főparancsnokságnak: elindult az ellenség megtámadására és

[103] Ezzel az Akijama-terv első két fázisa elmaradt. Az új Japánnal egyidős fiatal kötelékparancsnoknak, Szuzuki Kantarónak, a későbbi admirálisnak nem ez volt a legnehezebb bevetése: 1936-ban a tiszti lázadáskor gyakorlatilag agyonlőtték, csoda, hogy életben maradt. 1945 áprilisban miniszterelnök (vagy inkább csődtömeggondnok) lett, a kapituláció kihirdetésekor a „patrióták" halálra keresték, házát felgyújtották (*Beasley* 210-211. o.).

megsemmisítésére. A hagyomány szerint hadműveleti főnöke, Akijama Szanejuki, aki a távirat szövegét megfogalmazta, az önbizalom mellett a feladat nagyságát kívánta költőien jelezni a befejező mondattal: *„az idő szép és tiszta, de a hullámok magasra csapnak."*[104] A figyelési érintkezés átmenetileg megszakadt, 6.30 körül az IZUMI könnyűcirkáló fedezte fel újra az oroszokat.

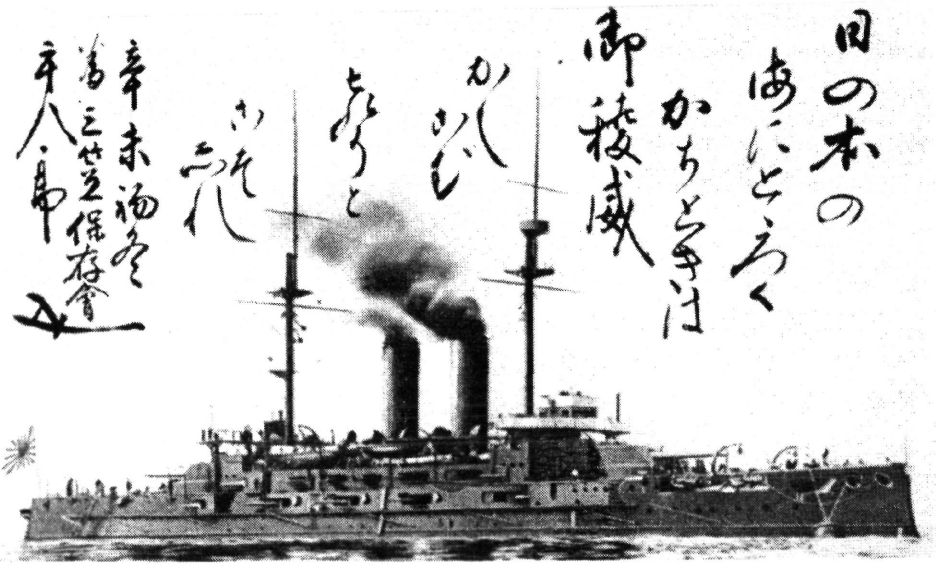
Rozsjesztvenszkij nem végeztetett különösebb felderítést, maga rádiócsendben haladt és az ellenséges forgalmazásból nagyjából megállapíthatta a japán záróvonalak helyzetét. Sem a forgalmazást, sem a figyelőket nem zavartatta, ezért Togo igen pontos értesüléseket kapott az orosz menetalakzatról (melynek sebességét kissé túlbecsülte, ezért majd vissza kellett fordulnia). Az orosz jobb oszlopban haladt az 1. páncélos osztag (a BOROGYINO-osztály) és a 2. páncélos osztag (az OSZLJABJA és a régi páncélosok), baloldalt a 3. (Nyebogatov) páncélos osztag, mögötte a cirkálók. 10.20-kor a tengernagy parancsot adott a harcrendbe fejlődéshez: az 1.-2.-3. páncélos osztag egysoros oszlopba, a szállítóhajók – cirkáló- és rombolófedezettel – jobbra. A ködös távolban megmegjelenő japán cirkálók rövid lövöldözés után eltűntek. 12.00-kor az oroszok zárták a nyomdokvonalat, a legénység váltásonként megebédelt, a tisztek poharat ürítettek a koronázás évfordulójára, a hajópópák imát mondtak, a hajókon általános riadót vertek. Balról megint megjelentek Deva cirkálói, rombolókkal. Esetleges szóróakna-támadásukat elhárítandó a tengernagy az 1. osztaggal arcvonalban akart rájuk menni, ezért előbb jobbra 8 vonásos (90°) egymás utáni, majd 8 vonásos egyidejű fordulót vezényelt, legalábbis utólag ezt a magyarázatot adta. A második jelzését félreértették, hogy melyik egység és hogyan, azt máig vitatják[105] – végül az osztag az eredetivel párhuzamos vonalba került, kb. 2 km-el balra előre lépcsőzve. Ekkor tűntek fel szemben a ködös láthatáron a japán fő erők: Togo 1. Harccsoportja, a MIKASA vezetésével a SHIKISHIMA, a FUJI, az ASAHI sorhajó, a KASUGA és a NISSHIN páncélos cirkáló, utána a 2. Harccsoport, Kamimura páncélos cirkálói, az IZUMO, a YAKUMO, az ASAMA, az AZUMA, a TOKIWA és az IWATE. Az orosz harcrend szemből két oszlopot mutatott, mint a korábbi menetalakzat, bal felől azonban tűzerő szempontjából csekély átfedéssel egysoros volt (a korszerűbb egységek voltak távolabb). Togo jobbról közeledve először úgy érzékelte, hogy az oroszok még menetalakzatban hajóznak, ahogyan az IZUMI jelentette. Megvolt a két oszlop, amelyet balról akart megtámadni: így hátba kapja a szelet (ez volt a legfontosabb), elzárja az oroszokat a kontinenstől és Vlagyivosztoktól, a bevezető műveletezés során pedig gyengébb egységeikkel kerül szembe.[106] Cirkálóit az orosz szállítóhajók és a fedező osztag ellen küldte, maga pedig szembefordult az ellenféllel. Hamarosan felismerte, hogy a helyzet közben alaposan megváltozott, a bal oszlop élhajója nem az éltes IMPERATOR NYIKOLAJ I, hanem az OSZLJABJA és a jobb oszlopban szinte akadálytalan kilövéshez jutnak a legkorszerűbb orosz sorhajók. Élesen északnyugatnak fordulva eltávolodott hát, hogy teret és megfelelő időzítést biztosítson a műveletezéshez, majd 13.55-kor megkezdte az ellenirányba fordulást és zászlójellel leadta a „Z"

---

[104] KUHI .../namieng.html

[105] *Novikov* II. 462-463. o.

[106] Az elterjedt véleménnyel szemben nem ezeket akarta előbb felszámolni – Klado teóriájával ellentétben végig a korszerű páncélosok elpusztítására összpontosított. A csata kezdeti harcászati elemzése: *Kofman, V.*: Cuszima: Analiz protyiv mifov. Naval 1/92 – IPCLUB .../kofman.htm 4-7., OKI. A csata menetábrája levehető az IPCLUB több cikkéből és a Scogin-honlapról (*Evans-Parshall* 1997.)

A MIKASA, Togo 1932-ben írott versével:
"A japáni tengerek diadalmas / örömkiáltásokat visszhangoznak,
mert betölti őket a Tenno / félelmetes méltósága s fensége."
- Heihacsiro

(MIKASA Press Society)

kódot: *„A birodalom sorsa ettől a csatától függ. Mindenki tegye meg a legvégsőt, amire csak képes."* 14.02-kor „találkozó" irányba fordult, de (a santungi csata tanulságaként) nem gyors csapást, sok manővert és hosszú üldözést, hanem bár kockázatos, de a felmorzsolásig folyamatosan tartható harcászati megoldást választott. Az ellenségtől mintegy 8 km-re 14.05-kor váratlanul nagy, szinte 180°-os egymás utáni bal fordulót vezényelt– a „Togo-fordulót." Ezután párhuzamos mozgással, sebességi fölénnyel, fegyelmezett tűzösszpontosítással célszerűen helyezkedve, szinte T-helyzetet vívhatott ki, T nélkül. A kockázat abban rejlett, hogy a japán hajók ily módon egy időre szinte egy csomóba futottak az oroszok fő erői előtt, és amíg újra ki nem bontakoztak nyomdokvonalba, tüzérségüket – legalábbis hatékonyan – nem használhatták. A pontosan megtervezett művelet végén azonban az Egyesített Flotta fő csapásmérő ereje a legkedvezőbb tűzmegnyitási helyzetbe került. Mint utóbb kiderült, az Alfa-hurok 15 perces műveletének elindításával mindössze 2 percet tévedett, s ezt, kiszámított kockázatként, vállalhatta.

Rozsjesztvenszkijt máig szemrehányásokkal illetik a csata időzítése, a „primitív" harcrend, a szűkszavú „É 23° K, kövesd a vezetőt" menetparancs miatt és főként hogy nem „rohanta le" a fordulóban hajózó ellenséget. Ő is levonta azonban a santungi tanulságokat és tisztában volt hajói műveletező képességével: ha nem a torpedóharc kikerülését választja, szétszóródott hajóit aligha gyűjtheti újra oly rendbe, amely képes szembeszállni Togo páncélosaival. A merev, de egyszerű, világos és számon kérhető parancs

A SZUVOROV, Rozsjesztvenszkij altengernagy zászlóshajója

mindenképpen a „kisebb rossz" volt a fejetlenséghez képest. A „lerohanáshoz" alaposan növelnie kellett volna a sebességet, amire a kötelék egésze nem volt képes és semmiképpen sem a japán művelet befejezése előtt. A tengernagy azt tette, amit lehetett. A véletlen adta, vagy ügyes taktikával kialakított előnyt megragadva 14.08-kor 6 700 méterről a bal 152 mm-es lövegből megkezdte a belövést: „tűz az ellenséges élhajóra."[107] Az 1. páncélos osztag végén az ORJOL még az OSZLJABJA takarásában volt és az oroszok a madagaszkári malőr óta nem mertek saját hajók térközein átlőni. Az 1. Harccsoport két percig futott válasz nélkül az oroszok tüzében, majd befejezte a fordulót és 14.10-kor, immár 6 400 méterről, Togo is tűzparancsot adott. Rozsjesztvenszkij a lőirány-átfedés megszüntetésére, ami a japán találati esélyeket javította, a bal oszlopot kissé keletnek fordította, így 14.12-kor az ORJOL is kilövéshez jutott. Ezután helyreállította a csatasort és nem futott tovább bele a japánok tüzébe, hanem a Vlagyivosztokba vezető É 23° K irányról, az ellenség nyomdokvonalával párhuzamosan, kb. ÉK-K irányba fordult.[108] A

---

[107] *Csisztyakov, V.:* Csetverty csasza dlja russzkih pusek. *Morszkoj Szbornyik* 1989/2, IPCLUB .../quarter.htm. A tűzösszpontosítás bírálata: *Klicsenkov, A.:* Osibka Togo i poszlednyij sansz admirala Rozsjesztvenszovo. *Morszkoj Szbornyik* 3/90, IPCLUB .../mistake.htm, .../chance.htm

[108] A találatok ideje és elemzése: *Allen, K.:* Russo-Japanese War Ramblings. 1999. http://www.ukans.-edu/~kansite/ww_one/naval/rjwargun.htm 5-8.; *Campbell, J. M.:* The Battle of Tsu-shima. Warship Int., 1978, http://www.battleships.spb.ru/Tsusima/Tsusima1.htm s köv.(oroszul); *Kresztyjannyikov, V.:* Cuszimszkoje szra-

tenger erősen hullámzott, ami a torpedónaszádok, illetve rombolók műveleteit alaposan megnehezítette, 5-ös – 7-es erősségű Ny-DNy irányú szél fújt, ami magával ragadta a tajtékot, a látótávolság 9-11 km-re korlátozódott. Az oroszok arcba kapták a vízpermetet és a saját ágyúk füstjét, ami a fordulókkal együtt bizonytalanná tette a tűzvezetést. A japánok mintegy 50%-kal nagyobb sebességet tudtak tartani, mint az orosz kötelék, tehát balról fokozatosan előztek és lassan közeledve délnek szorították az ellenséget. A zárkózás a közepes tüzérség érvényesítését szolgálta: a 25,4 cm-es és nagyobb lövegeknél a csőszám 24:33 volt az oroszok javára, 19,6 cm-től 58:58, a 15,2 cm-es közepes tüzérséggel együtt 260:218 volt az arány. A japánok kemény gyakorlatozással a lőszabatosságot a santungi eredmény háromszorosára (6%) növelték.[109] Hajóik az ellenséges tüzet végzetes sérülés nélkül állták, bár többször kaptak érzékeny találatokat. A 12 japán páncélos a csata során összesen130 belövést kapott 25,4 cm-es vagy nagyobb nehéz gránáttól, ebből a MIKASA egymaga harminckettőt. Az orosz tűz főként a japán zászlóshajóra összpontosult és kezdeti előnyüket mutatja, hogy 25 találat az első fél órában esett.[110]

A japánok a tüzet a két osztagvezetőre, a SZUVOROV-ra és az OSZLJABJÁ-ra összpontosították, nem tudhatták, hogy az utóbbin Fölkersamnak már csak a zászlaja leng. Az előzés a koncentrációt egyre hatásosabbá tette, főleg az OSZLJABJA kapott súlyos találatokat, de az oroszok is keményen visszavágtak. Az első hajó, amelyik (szétlőtt kormányberendezéssel) 14.27-kor kivált a csatasorból, az ASAMA volt, Kamimura sorban utolsó páncélos cirkálója,.[111] A MIKASA addig 10 30,5 cm-es találatot kapott, 14.30-kor a parancsnoki híd mögötti részbe csapott egy gránát, a légnyomás leterítette az ott állók jó részét, repeszek szétverték Togo mellett a tájolót. A feltápászkodó stáb aggódva kereste a tengernagyot, aki állva maradt, talán mert még Japánban is apró termetűnek számított, és futó mosollyal nyugtázta szerencséjüket. Gyakorló eredményeikhez képest az oroszok meglepően jól lőttek, a baj ott volt, hogy nem érzékelték a saját tüzük hatását, míg az ő hajóik hamarosan úszó máglyaként folytatták útjukat és amint lassan szélirányba fordultak, füstbe burkolták az egész csatasort, ami egyre inkább demoralizálta a tüzéreket. A csata dél felé húzódott, az oroszok a kisebb, belső körön futva tartották a sebességet, hogy megelőzzék az ellenség T-be fordulását. Az adott távolságon azonban a japánok következetes tűzvezetéssel szinte ugyanazt érték el, élhajóik már elérhetetlenek voltaka hátrább küzdő orosz egységek számára. Lassan újra felzárkózott az ASAMA, amelynek kormányát saját eszközökkel megjavították, visszatérése viszont valóságos vesszőfutás volt az orosz csatasor mentén. 15 óra táján a FUJI hátsó tornyán egy 30,5 cm-es gránát átütötte a 152 mm-es páncélt, a robbanás ledobta a fedelet, lekaszálta a kiszolgálókat és begyújtotta a készenléti korditot – de a repeszek átszakítottak egy nagynyomású vízvezetéket is, ami elfojtotta a tüzet. A SHIKISHIMÁ-t ugyanilyen találat érte a kazamata alján, tönkretette a lőszerfelvonót, de beljebb robbant. 14.50-kor az OSZLJABJA képtelenné vált a harc folytatására, rommá lőve és égve jobbra kivált a csatasorból. Baer kapitány kiadta a parancsot a hajó elhagyására, az utolsó pillanatig,

---

zsenyie. IPCLUB .../losses.htm Valamennyi utal a csőben robbant japán gránátokra, amelyek sok sérülés eredetét vitatottá teszik.

[109] *Oki*

[110] MIKASA 17. o.

[111] A gránát valószínűleg az IMPERATOR NYIKOLAJ I-ről jött, *Allen* i. m. 6. o.

irányította a mentést, majd a felboruló hajóval együtt 15.10-kor elsüllyedt. A BUJNIJ, a BRAVIJ és a BISZTRIJ rombolók a folytatódó tűzharc ellenére cirkálva a helyszínen maradtak és felszedték a túlélőket. Nagyjából ugyanekkor a SZUVOROV, amely már alaposan megszenvedte Togo időközben 3 600-4 000 méterre felzárkózott sorhajóinak tüzét, a víz alatti torpedóhelységbe kapott találatot, ami tönkretette a kormányt. A hajó körbe futott, mint a CEZAREVICS Santungnál, majd a gépekkel sikerül irányítás alá vonni. Nem sokkal ezután a parancsnoki harcálláspont kapott telitalálatot. A súlyosan megsebesült Rozsjesztvenszkij még kiment a fedélzetre, ám felrepedt koponyával, megszámlálhatatlan repeszsebbel, váll-, combcsont- és térdkalács-töréssel már csak időnként volt képes befolyásolni az eseményeket. A hajó tüzérsége nagyrészt megsemmisült, ami még jól is jött, mert a kezelőlegénység olthatta a mindenfelé dühöngő tüzeket. A csatasor élén immár az IMPERATOR ALEKSZANDR III haladt, a SZUVOROV bár ronccsá lőve, megpróbált még egyszer besorolni.

A hajórajt voltaképp senki sem vezette. Rozsjesztvenszkij a tönkrelőtt SZUVOROV-on már bizonyosan nem, Fölkersamnak a koporsója is elsüllyedt az OSZLJABJÁ-val, Nyebogátov pedig még nem, mert nem kapott parancsot a vezetés átvételére. Az orosz flotta első és utolsó kísérlete a kezdeményezés megragadására minden valószínűség szerint Buhvosztov sorhajókapitánynak, az IMPERATOR ALEKSZANDR III parancsnokának elhatározása volt –részleteit azonban sosem tudjuk meg, mert onnan túlélő nem maradt. Buhvosztov egy darabig tartotta a K–DK-i irányt, majd 14.58-kor éles fordulatot tett Észak felé. Ezzel egyrészt megközelítette a Vlagyivosztokba vezető É 23° K irányt, másrészt a japán csatasort (ami baloldalt már előre húzott) hátul keresztezte és a klasszikus „stern raking" módján összpontosíthatta tüzét az utolsó ellenséges hajóra. Togo azonnal reagált, balra 8 vonásos egyidejű fordulatot vezényelt és párhuzamos menetben eltávolodott az oroszoktól, majd újabb egyidejű fordulattal helyreállította a nyomdokvonalat, most már kb. északnyugati irányban, keresztezve a várható orosz előretörést. A műveletet háromnegyed óra múlva megismételte és újra keletnek fordult. A csatateret már sűrűn ellepő füstben Kamimura későn észlelhette a fordulási parancsot, vagy fedezni akarta a műveletező harccsoportot és csak 15.08-kor fordult nyomdokvonalban bal felé. Ezzel ugyan leszakadt Togótól, de a legjobbkor érkezett, hogy visszaverje az orosz áttörési kísérletet. Keletről támadott, fölényes sebességgel előzve meg az oroszokat, közben északon megjelentek Togo páncélosai is. 15.47-kor a két japán harccsoport felvette az érintkezést, az oroszok 16.10-kor a T-alakzat tűzzápora elől keletre tértek ki, majd rövid tűzpárbaj után 16.23-kor dél felé kényszerültek. A SZUVOROV már nem tudta követni a köteléket, lángoló roncsként a két csatasor közt haladt és tüzelt azzal, amije még volt. Egy ideig a Nyebogatov-kötelék próbálta védelmezni (erre a tengernagy a hadbírósági eljárásban is hivatkozott), balszerencséjére azonban, szétlőtt felépítményeivel, messziről egy MATSUSHIMA-osztályú japán cirkáló körvonalaira emlékeztetett, ezért a sor végi orosz hajók, amelyek a füstben korábban nem követhették, hogyan került oda, még tüzeltek is rá.[112] Ekkorra a köd és a csata füstje annyira lerontotta a látási viszonyokat, hogy a fő erők egyelőre beszüntették a tüzet.

A következő másfél órában áttekinthetetlen akciók folytak. A japánok Okinosimától északnyugatra keresgélték az orosz fő erőket és rombolóik sikertelenül próbáltak végezni

[112] *Novikov* II. 49. o.

a SZUVOROV-val. A bújócskázásban némi szerencsével az oroszok még el is mehettek volna a japánok mellett, de merő véletlenségből délkeletnek a cirkálócsata közepébe futottak. Itt Kataoka és Deva tengernagyok 3. és 4. Hajóhada összesen 17 hajóval támadta az orosz cirkálókat és a kísérőhajókat. Enquist kilenc harci egysége (köztük az ALMAZ és az URAL segédcirkáló) jól tartotta magát, ráadásul megjelent Nyebogatov is. Több mással együtt hamarosan harcképtelenné lőtték Deva zászlóshajóját. Szerencséjükre, Kamimura távolról kihallotta a harci zajból a nehéz tüzérséget, vagyis hogy az orosz főerőt arrafelé kell keresni. Teljes gőzzel délnek indult, Togo utána. Az oroszok észak felé fordultak, és amennyire lehetett, rendeződtek. A cirkálók a páncélosok védett oldalára sorakoztak, menetüket a két öreg páncélos cirkáló, a DONSZKOJ meg a MONOMAH fedezte. 17.30 után újra a fő erőké volt a szó. Az orosz csatasort a BOROGYINO vezette, mögötte erősen megdőlve az IMPERATOR ALEKSZANDR III következett. Elhaladtak a lángokban álló SZUVOROV mellett, amelyet japán rombolók támadnak –már nem tudtak rajta segíteni, jobbról rázárkóztak a japán páncélosok. Nyikolaj Kolomejcev korvettkapitány a BUJNIJ rombolóval – melyre már 270 embert fogott ki az OSZLJABJÁ-ról – a zászlóshajó mellé állt. Rozsjesztvenszkij parancsára összegyűjtötték a törzset. Csónak híján a négyszer sebesült tengernagyot zsákként dobták át egy lőrésből. Kolomejcev a hajó elhagyását és elsüllyesztését javasolta, ám Nyikolaj Bogdanov és Pjotr Virjubov hadnagy, illetve Werner von Kurssel zászlós szerint a szervezett kiürítésre nem volt mód. Maradtak tehát, és velük maradt élve vagy már holtan szinte a teljes személyzet, a törzs nagyobb része és, jó pásztorhoz méltóan, Nazarij atya, hajópópa is. Megmenekült 7 tiszt és 16 fő legénység.[113] Pjotr Kugyinov szanitéc-altiszt megvizsgálta a sebesült tengernagyot és nemet intett a vezérkari főnöknek. A BEZUPRECSNYIJ romboló az IMPERATOR NYIKOLAJ I mellé futott és zászlójellel közölte Nyebogatovval a parancsot a kötelékvezetés átvételére.

A harc párhuzamos menetben kb. 4-7 000 méter távolságról, kisebb módosításokkal észak-északnyugati irányban folytatódott, az orosz hadiegységek sziluettje szépen kirajzolódott a lenyugvó nap fényében. 19.02-kor a NISSHIN első tornyában a még működő 20,3 cm-es löveget találat érte – vagy felrobbant. Takano zászlóst légnyomás és repeszek érték, bal kezén a mutató- és középső ujjat csak bőrcafat tartotta.[114] A japánok lassú, pontos tűzzel verették az oroszok még úszó fő erőit. 19.03-kor az IMPERATOR ALEKSZANDR III felborult és elsüllyedt, túlélő nem maradt. 19.20-kor a FUJI bal hátsó lövegének (40 perccel a tornyot ért telitalálat után használhatóvá tették!) utolsó gránátja a BOROGYINO lőszerraktárába vágott. Egyetlen matróz menekült meg a süllyedő roncsból, három órás hányódás után egy japán torpedónaszád halászta ki. Közben a SZUVOROV sorsa is beteljesedett. Fudzsimoto korvettkapitány a 11. rombolóosztag négy hajójával támadta. Jelentésében megírta, hogy a lángoló roncs utolsó ágyújával az utolsó pillanatig védekezett. 300 méterről két össztüzet adnak le rá, ebből 3 torpedó talált, 19.20-kor az orosz zászlóshajó elsüllyedt, túlélő nem volt. Beállt a sötétség, Togo tüzet szüntetve és északnak fordult és távozott, az oroszok előbb nyugatnak tértek, majd Rozsjesztvenszkij utolsó parancsa szerint: irány É 23° K, Vlagyivosztok.

---

[113] *Bunyics, I.:* Mucsenyiki Cuszimü. *Oblik/Zenit*, 1999. IPCLUB .../bunich.htm 42-46.

[114] *Agawa, H.:* The Reluctant Admiral, http://www.kodansha.co.jp/eoj/japanese/djl/vol2/admiral/ Egyesek szerint, pl. *Bunyics* i. m 11. o., a MIKASA-n sebesült meg, mások szerint (*Warner* 552. o.) ő kísérte volna Togót Rozsjesztvenszkijhez – ez kevéssé valószínű.

A harmadik szakasz, a tüzérségi összecsapás döntötte el, ki kit győz le, már csak az volt a kérdés, mennyire: Togo célja nem a csatanyerés volt, hanem az ellenfél teljes megsemmisítése. A tűzharc első felében nagy mértékben csökkentette az ellenfél erejét: egy osztagvezető páncélos elsüllyedt, a másik, a zászlóshajó, gyakorlatilag harcképtelenné vált, a flottavezetés kiesett. Közben saját hajóit is érték veszélyes belövések és kevés híja volt, hogy Szentpétervároń „nem állítottak Zinovij-oszlopot a Cusima-téren".[115] Ezek azonban epizódok maradtak ahhoz a folyamatosan növekvő kárhoz képest, amelyet – másfélszeres sebességfölényével mindig a legkedvezőbben helyezkedve – közepes tüzérségének összpontosított lövedékzáporával tett az oroszokban. A gyújtó és mérgező gázok akadályozták a kárelhárítást, a detonációk felemésztették a hajótestek integritását. Igazán súlyos sérüléseket mindkét oldalon a nehéz gránátok okoztak, az oroszoknál különösképpen. A szénteher miatt övpáncéljuk mélyebbre került, ami veszélyessé tette a vízvonali találatokat. Ezért végül lényegében arra törekedtek, hogy a ködbe-füstbe rejtőzve leváljanak az ellenfélről és Vlagyivosztok irányába távozzanak. A csata a késő délutáni szakaszban közelített a fordulóponthoz – az oroszok nem tudták kivonni magukat a csapások alól és egyre kevésbé tudtak ártani ellenfelüknek. A nappali világosság utolsó fél órájában három páncélosuk süllyedt el a legjobbakból és ha még marad idő, ment volna a negyedik, az ORJOL is.[116]

A harci zaj elültével az utóbbi órák emberfeletti erőfeszítései után az orosz tengerészek ronccsá lőtt harci állásokban, ronggyá lett öltözetben éhesen dideregnek a leszálló estében. Nyebogatov az alkonyi rövid szünetben meleg ruhát adatott a legénységnek és – készültség mellett – parancsot adott az étkeztetésre. Persze csak ahogy lehetett: az emberek az ágyúk mellett gránátrepeszekkel feszegették fel a konzerveket. Nyebogatov az IMPERATOR NYIKOLAJ I-gyel a sor élére állt, mellette maradt az IZUMRUD, követte az ORJOL, a csaknem sértetlen SZENYJAVIN és APRAKSZIN (a japánok nem pazarolták rájuk a lőszert), majd a többé-kevésbé megviselt SZISZOJ VELIKIJ, az USAKOV, a NAVARIN és a NAHIMOV következett. A tengernagy úgy döntött, hogy a még menetképes hajókkal, tekintet nélkül a lemaradókra is, Vlagyivosztokba megy, egyben parancsot adott a minél teljesebb elsötétítésre; aki nem tud lépést tartani, járjon el legjobb belátása szerint. A 3. Hajóraj az úton valamelyest gyakorolta az elsötétítve hajózást, ennek most jó hasznát vették.

Az Akijama-program 4. részeként 20.00 után harminc-negyven japán romboló és naszád indult torpedótámadásra (vetés, parancs szerint, legfeljebb 500 méterről).[117] A leszálló sötétségben azonban a japánok egyre kevésbé tudták azonosítani a célokat, noha a mindinkább szétszóródó orosz egységek fényszóróval próbáltak tájékozódni. A rohamok folytatódtak, az éjszaka folyamán mintegy 54 torpedót lőttek ki az oroszokra, akik eredményesen védekeztek, Nyebogatov maga vezényelte a felső hídról egy veszélyesen közeledő torpedó

---

[115] *Campbell/Fajnberg* 6. o.

[116] *Allen, K.:* Russo-Japanese War Ramblings. 1999. http://www.ukans.edu/~kansite/ww_one/naval/rjwargun.htm 5-8.; *Kofman, V.:* Cuszima: analiz protyiv mifov. *Naval* 1/92 – IPCLUB .../kofman.htm 8-17. Az ORJOL teljes harcképtelenségét később az orosz hadbíróság is elismerte.

[117] *Warner* 548. o.

kikerülését.[118] Három japán rombolót kilőttek. A „sok lúd" azért csak elvégezte a feladatát: több ellenfelet legyőzött, másokat alaposan „megcsipkedett" és szétugrasztotta, amit lehetett. A SZISZOJ VELIKIJ találatot kapott, másnap elsüllyedt, a NAVARIN sodoraknára futott. Vietinghoff kapitány parancsot adott a hajó elhagyására, őt magát súlyos sebesülten kérésére a térképszobába vitték. A hajó felborult, maga alá temette a mentőcsónakokat. Japánok órák múlva egy, másnap egy angol gőzös még három matrózt halászott ki. A NAHIMOV-ot torpedó érte, hajnali 5.00 körül elsüllyedt. Az USAKOV leszakadt. Az Equist-osztagtól leszakadó MONOMAH-ot is eltalálták, reggelig bírta.

Tiszti gyűlésen mérték fel az együtt maradt öt hajó lehetőségeit, mármint ha japánokkal találkoznak, mert a szén elégnek tűnt Vlagyivosztokig. A harci képességek csupán jelképesek voltak. 6.25-kor feltűnt Kataoka cirkálóosztaga. Nyebogatov szembefordult vele, a japánok visszavonultak. Az IZUMRUD előre ment, hogy felderítse a helyzetet. Amikor észlelte az ASAMÁ-val kiegészített Togo-köteléket, engedélyt kért, hogy fölényes sebességével egyedül törhessen ki Vlagyivosztokba ám Nyebogatov visszarendelte. Egy óra múlva balról feltűnt Kamimura öt páncélos cirkálója. Az Ullondo Ucurjoto szigettől (régebbi térképeken Macusima, oroszoknál Dazselet) kb. 160 km-re délre 8 000 m-re felzárkózott japán egységekhez további kötelékek csatlakoztak, majd Togo 10.34-kor tüzet vezényelt. Az oroszok, a becsapódásokról tudomást sem véve, lövés nélkül, nyugodtan vonultak É 23° K, Vlagyivosztok irányába. Aztán megjelent rajtuk a nemzetközi kapitulációs jelzés, s amikor a japánok tovább lőttek, a Felkelő Nap lobogója. Az IZUMRUD-on Vaszilij Fersén báró, fregattkapitány hirtelen mind a kettőt levonatta, élesen keletnek fordult és tajtékzó orrhullámot vágva, négy üldöző japánnal a nyomában, lefutott a térképről. A japánok már tíz perce lőtték az oroszokat, amikor Akijama meg merte kérdezni, nem kötelez-e a busido arra, hogy tüzet szüntessenek. Togo szárazon csak annyit felelt: majd ha meg is állnak. Végül Akijama kis naszádon elindult Nyebogatovért, a formaságok intézésére. Közölte, hogy a tisztességes megadás feltételeként Togo rendelkezésére a tisztek megtarthatják kardjukat. Nyebogatov türelmet kért, legnehezebb útjára felöltötte díszegyenruháját, majd összehívatta a tiszteket és a legénységet, akik dühös tanácstalansággal, vagy éppen gyűlölettel, vagy titkolt megkönnyebbüléssel bámultak fel rá. Rövid beszédben magára vállalta a teljes felelősséget a kapitulációért, annak minden következményével: elég öreg már, hogy meghaljon, ha hadbíróság elé állítják és agyonlövik; a túlélő legénység ezrei, akikre másként a biztos megsemmisülés várna, helyreállíthatják az orosz tengerészet becsületét. Feszesen tisztelgett, majd lelépett és vezérkarával együtt Togóhoz ment. Hűvösen udvarias fogadtatásban volt része, tárgyalni alig volt miről. Az okmányokat a MIKASA főparancsnoki szalonjában írták alá. Az egyetlen, amit ki tudott alkudni, hogy a tisztek becsületszóra hazatérhetnek – ezt meg az otthoniak vetették el. A négy páncélos kapitulációja a cárt rendkívül felháborította. A tiszteket még fogságból hazatértük előtt további eljárás nélkül megfosztotta rangjuktól. Ez volt az egyetlen határozott intézkedés az egész háborúban (a beosztottak később visszakapták rangjukat).[119]

Togo még mindig valami cseltől tartott, ahogy maga mondta, egészen addig, amíg az orosz delegáció elfogadta a harc befejezésének örömére felszolgált pezsgőt: ennél azért

[118] *Novikov* II. 112. o.

[119] *Novikov* II. 464. o.

dacosabb magatartásra számított.[120] Mindenesetre tüzérei készültségben maradtak, míg csak a zsákmány-osztagok meg nem szállták az összes orosz hajót. A foglyok élelmezésében groteszk problémát okozott, hogy a japánok nem készültek étkészletből és a rizs mellé csak evőpálcát tudtak adni. Nagyobb esemény is akadt: az ORJOL-on, útban Maizuru felé néhány tiszt megkísérelte a megmaradt lőszer felrobbantását. A japánok a hadijog szerint a fedélzeten sorakoztatott legénység előtt főbe lőtték őket. Novikov, akit a foglyok egy részével áthajóztak az ASAHI-ra, erről nem tud, ellenben arról tudósít, hogy egy drainage-mester a fenékszelepek egyoldali megnyitásával próbálta elsüllyeszteni a hajót, de még időben felfedezték.[121] Lehet, hogy az oroszok tényleg javítani akartak kitartásból, lehet, hogy a Lehel kürtje újkori kiadásával van dolgunk. Az viszont tény, hogy ugyanaznap meghalt a súlyosan sebesült Jung kapitány, akit 30-án reggel teljes katonai tiszteletadással, Szent András lobogójába burkolva temettek el a tengeren. Ezzel a „jogfolytonos" flotta története véget ért. Lássuk, mi történt a többi hajóval.

Enquist letompított fényekkel vezette cirkálóit az éjszakában, eltekintve az AVRORÁ-tól, amelynek antennarúdja eltört, lezuhant, beleállt az egyik kémény repesz vágta sérülésébe és kigyulladt. A szikrázva égő rudat a tűzoltó eszközökkel nem tudták elérni. Ez a „fáklyavivés" a japánoknak nagyon kapóra jött és összesen 17 torpedóval veszélyeztették a cirkáló eljövendő világtörténelmi szerepét. Éjjel 1.00-kor a tűz kialudt, a támadásokat visszaverték, többször irányt változtattak és teljesen megfeledkeztek róla, hogy fő feladatuk a páncélosok torpedótámadás elleni védelme volna. Vlagyivosztok felé vették az irányt, de az éjszaka folyamán többször is japán cirkálók fényeit vélték felismerni (a fények egy része valószínűleg saját hajó, vagy érzékcsalódás volt), azután délnek fordultak. A SZVETLÁNA és az ALMAZ leváltak. A SZVETLÁNA belefutott azokba a japán cirkálókba, amelyek az éjszakai fényekből valóságosnak bizonyultak. Megpróbáltak eljutni a koreai partokig, másfél órás harcban ellőtték az összes lőszerüket, a végén még a vaktöltényeket is, ami a japánokat természetesen csak ideig-óráig tévesztette meg. Schein kapitány a parancsnoki hídon esett el, első tisztje addig bírta, míg gondoskodott a hajó kiürítéséről, majd felnyitották a fenékszelepeket. A japánok a hajó eltűnéséig mindenre lőttek, aztán, másutt lévén dolguk, elmentek, de odaküldték az AMERIKA MARU segédcirkálót amely néhány óra múlva felszedte a túlélőket. Enquist végül Manilában kötött ki. Ez annyiban logikus döntés volt, hogy kínai kikötőben az angolok 24 óra multán biztosan lefegyverezték volna, az amerikaiaknál azonban remélhette, hogy elhúzhatja az időt addig, míg sérüléseit valamennyire kijavítja. A cári parancs azonban úgy döntött, hogy a további hadakozásnak nincs értelme, leszerelhet.

A VLAGYIMIR MONOMAH nem tudott lépést tartani Enquist egységeivel és a GROMKIJ rombolóval leválva kísérlte meg az áttörést. Torpedótalálatot kapott, a léket tömítették ugyan, de az újabb rombolótámadások miatti gyorsított menetben a tömés felszakadt. Vlagyimir Popov kapitány, a GROMKIJ-t elküldve, meg kísérelte maga a cusimai part elérését. A japán rombolókat visszaverte. Hajnalban feltűnt a SZISZOJ VELIKIJ, a jelzésre a válasza: „Mi is süllyedünk". Aztán megjelent a SADO MARU segédcirkáló, és tüzet nyitott. A kapitány lebocsáttatta a megmaradt csónakokat, parancsot adott a hajó elhagyására és felnyittatta a fenékszelepeket. A MONOMAH Szent András

[120] *Ogasawara* 361. o.

[121] *Novikov* II. 195. o.

tépett lobogója alatt elsüllyedt, a SADO MARU legénysége kórusban a „Karddal a kézben"-t énekelte (olyasmi ez, mint az „Ich hatte einen Kameraden"); Kamaja parancsnok utasítására a kürtös a temetési tiszteletadás jelét fújta. Ilyen is volt. Novikov tudósítói csak a fedélzeten tengerbe vesző kakasok kukorékolását említették, ha hallották is a japánokat, nyilván nem értették.[122] Az öreg USAKOV Vlagyimir Nyikolajevics Mikluho-Maklaj kapitány (a neves utazó testvére) vezetésével derekasan kivette a részét a csatából, sérülései voltak, de harcképes maradt. Az éjszakai torpedótámadásokat ügyes kitérésekkel és harcban visszaverte, Nyebogatovékkal rádiókapcsolatot tartott és bár azok már nem sokat törődtek vele, igyekezett a megadott útirány mentén felzárkózni. 28-ikán reggel a parancsnok megkérdezte tisztjeit, mi legyen, ha túlerővel akadnak össze: a láthatáron már feltűntek a füstpamacsok. A harc mellett döntöttek, a kapitány is egyetértett, a füst azonban egyelőre eltűnt és csak 15.00 körül tűnt fel újra, de alatta hamarosan az IWATE meg a YAKUMO páncélos cirkáló is, Simamura parancsnoksága alatt. Az USAKOV elfordult dél felé, két óra hosszat sikerült a japánok láthatára alatt műveleteznie, aztán üldözői 15 km-re felzárkóztak, és jelzést adtak: „Tanácsoljuk, adják meg magukat...". Az üzenet felénél azonban a kapitány, zaporozsjei kozákok ivadéka, közbeszólt: „Nu, többet már nem kell megfejteni! Nyissatok tüzet."[123] A túlerőnek 40 percébe került a múzeumba való ellenfél szétlövése, melynek lőszere kifogyott, az egész hajó lángokban állt. 18.00-kor Mikluho-Maklaj kapitány felnyittatta a fenékszelepeket és parancsot adott a hajó elhagyására. Győzködték, jöjjön maga is, de ő fejét ingatva tovább szervezte a mentést, meggyőződött, hogy a fűtők is felértek, az úszóknak ledobálta a mentőöveket. Végül a felboruló páncélosról került a vízbe, ahol matrózai segítették, míg súlyos sebeibe bele nem halt. A japánok a hajó elsüllyedése után is folytatták a tüzelést, aztán közelebb jöttek és csónakokat eresztettek le az életben maradtak felszedésére. Az utolsókat a leszálló estében már fényszóróval keresgélték.

Ez már a „mopping up", a feltörlés szakasza volt, a japánok következetes üldözéssel semmisítették meg a szétszóródott, megrongált orosz hajókat. Ebben a szakaszban a cirkálók és más könnyebb egységek következtek. A SZVETLÁNA kíséretében hajózó BISZTRIJ rombolót egy japán cirkáló és egy romboló vette üldözőbe. Szene fogytán, más kiútja nem lévén, keményen védekezve futott ki a koreai parthoz és a legénység felrobbantotta. A csónakokat Otto Ottovics Richter hadnagy, parancsnok utasítására a sebesülteknek és a kimerült fűtőknek tartottáák fenn, a többiek vele együtt partra úsztak, a japánok közben srapnellel lőtté a hajót és az embereket. A szintén Enquist osztagától leszakadt BLESZTJASCSIJ is sebeket kapott üldözőitől és lassan elsüllyedt. A BEZUPRECSNYIJ romboló Joszif Matuszevics kapitány parancsnoksága alatt két óra hosszat állta a harcot egy japán cirkálóval és egy rombolóval, végül teljes személyzetével elsüllyedt.[124] Georgij Fjodorovics Kern kapitány GROMKIJ rombolója, amely korábban a MONOMAH-ot kísérte, három japánnal került szembe, egyet lerázott, kettőt torpedólövésre alkalmas helyzetbe manőverezett. Az egyik torpedó beragadt, a másik hajszállal ment mellé, a tűzpárbaj végül a papírforma szerint végződött. A feldühödött japánok géppuskával lőtték a vízbe ugrókat, ilyen is volt, ez sem nem a német U- vagy még előbb

[122] *Thiess* 427. o., *Ogasawara* 367. o., *Novikov* II. 333, o.

[123] *Novikov* II. 164. o.

[124] NEVA/History, Tsushima .../chap10-4.html; *Novikov* II. 463. o.

angol Q-hajók találmánya, c'est la guerre.[125] A kapitány a hajóval együtt süllyedt el. A BODRIJ-on kitört a forradalom (érdekes módon erről Novikov nem értesült), nagy nehezen eljutottak Sanghájba, ott az angolok fegyverezték le őket. A DMITRIJ DONSZKOJ még korábban átvette a BUJNIJ rombolóról az OSZLJABJA 270 túlélőjét. Hajnalra a japán rombolókat sikerül elkergetni, a GROZNIJ és a BJEDOVIJ kíséretében hajózva találkozott a BUJNIJJAL. A romboló súlyosan megrongálódott, szene Vlagyivosztokig semmiképp nem volt elég. A személyzetet átvették, a sebesült tengernagyot áthajózták a BJEDOVIJ-ra, amely a GROZNIJ-jal együtt távozott, a tönkrement BUJNIJ-t ágyúlövésekkel elsüllyesztették. Az egész két órába telt, s mivel sem a páncélosokkal, sem a cirkálókkal nem volt kapcsolatuk, az utolsó parancs szerinti É 23° K, Vlagyivosztok irányon haladtak tovább. A többiek sorsáról mit sem tudva elhaladtak Ullondo mellett. 16.00 táján Kataoka cirkálóosztagával találkoztak, három cirkáló és egy elavult sorhajó. Mesteri műveletezéssel vívott küzdelemben a hatalmas túlerő nem bírt velük. Egy óra múlva a japánokhoz erősítés érkezett, a NIITAKA és az OTAWA, ám ez utóbbi, meg a NANIWA (amelyen Togo parancsnokolt tíz évvel ezelőtt), hamarosan harcképtelenné lőve távozásra kényszerült. Alkonyatkor Kataoka elvonult (nagy egységek éjszakai harcát, mint említettük, akkortájt felesleges hazardírozásnak tekintették), a verhetetlen DONSZKOJ likvidálását a beérkező hat rombolóra bízta. Éjjel a szinte folyamatos torpedótámadások elleni harc sötétséget szaggató dörgés-villámlása közepette az OSZLJABJA túlélői közt számosan, teljesen érthető módon, idegösszeomlást kaptak, sok baj volt velük, amit a haditengerészet bevált gyógymódjai szerint nem egészen kesztyűs kézzel lehetett csak megoldani.[126] A rombolók végül dolguk végezetlen távoznak. Lebegyev kapitány halálosan megsebesült, Konsztantyin Platonovics Blohin fregattkapitány, első tiszt Ullondónál vetett horgonyt, teljes rendben partra tette a legénységet, majd 29-én reggel 6.00-kor a a hajót a kivitték a mély vízre és kinyitották a fenékszelepeket. Ők tartottak ki a harcban legtovább.

Időközben Fersén báró a legénység óriási lelkesedése és megfeszített munkája segítségével lerázta az IZUMRUD-ot üldöző japánokat, de amint Novikov mondja, minél inkább távolodott, annál inkább tartott tőlük, a hírek és álhírek közt szinte elvesztette a fejét. Állítólag az ellenség már partra szállt a Vlagyivosztok környéki szigeteken, ezért a Vlagyimir-öbölbe tartott, hogy onnan tudakozódjon. Szene fogytán nem cirkálhatott tartósan, megkísérelte a befutást, de közben megfeneklett. Japánok közeledésétől tartva végül partra tette a legénységet és a hajót felrobbantották. Ugyanúgy végezte, mint testvérhajója, a NOVIK.

Az eredetileg jachtnak épült ALMAZ szorosan a japán partok mellett hajózva kerülte ki a járőröket, amelyek arrafelé természetesen nem keresték és 29-én reggel megérkezett Vlagyivosztok elé, átjutott az aknazáron és elsőként ért célba. A GROZNIJ romboló két japán naszáddal vívott meg győztesen, minden elérhető fűtőanyagot eltüzelt és ugyancsak befutott. A BRAVIJ megrongált gépekkel, sérült kazánokkal került ki a harcokból, saját eszközeivel elvégezte a leginkább javításokat, átfestette a kéményeit, leszerelte az árbocát. Így japán torpedónaszádhoz hasonló sziluettel, teljes gőzzel átrohant az ellenséges őrláncon. Újabb géphiba következtében azonban sebessége csökkent, fogyasztása megnőtt, a céltól

[125] *Thiess* 435. o.

[126] *Novikov* II. 244-252. o.

65 mérföldre már minden éghetőt eltüzeltek. Thiess szerint egy gyufaszál sem akadt már a hajón, felállították hát az árbocot, és nekiálltak rádiózni. Vlagyivosztokban fogták a jeleket, két torpedónaszád szénnel és vízzel ment eléjük és 30-án ők is hazaértek.

Végül térjünk vissza Rozsjesztvenszkijhez. A BUJNIJ sikeresen lerázta az üldöző japán cirkálókat, de estére kiderült, hogy súlyos géphibák és szénhiány miatt Vlagyivosztokig nem jutnak el. Kolomejcev kapitány a rangidős Clapiers de Collongues vezérkari főnököt kérdezte a továbbiakról. Hamarosan kiderült, hogy a törzs a további harci veszedelmeket a tengernagy életének megóvására hivatkozva szándékozik kikerülni, reá hárítva egyben a felelősséget is. „Felébresztették" a tengernagyot, állásfoglalását kérték, ő azonban csak annyit mondott, az urak járjanak el úgy, mintha ő ott se lenne. Legvégül Kolomejcev emelt hangon közölte mindenkivel, akire tartozott, történjék bármi, amíg ő a kapitány, sose fogja felvállalni, hogy flottaparancsnokát fogolyként kiszolgáltassa az ellenségnek. A törzs értett a szóból és kapva kapott az alkalmon, hogy 28-án reggel átmehet a BJEDOVIJ-ra. A tengernagy egyetértett: a BJEDOVIJ állapota kifogástalan, 26 csomóra képes, szene is elegendő, biztosan eljut Vlagyivosztokba. A BJEDOVIJ parancsnokáról, Baranov kapitányról Novikov különösen maró gúnnyal ír.[127] Tudta, mit várnak tőle, a 26 csomóra képes romboló 12-vel vánszorgott, a GROZNIJ egyre idegesebben kocogott mellette. Az indok: széntakarékosság. 14.00-kor, Ullondótól 70 km-re délnyugatra a SAZANAMI és a KAGERO romboló észlete füstoszlopaikat, két órába telt, mire felzárkóztak, és tüzet nyitottak. A közeledőket először a GROZNIJ azonosította, de a BJEDOVIJ volt a vezérhajó, hát jelentett és utasítást kért. A válasz: menjen Vlagyivosztokba. A GROZNIJ nem értette, kötelességének tartotta a főparancsnok védelmét és harcra készen besorolt a BJEDOVIJ mögé. Aztán meglátta a fehér zászlót és a nemzetközi jelzést: „Súlyos sebesült a fedélzeten." Azonnal kirobbant a leálló BJEDOVIJ mögül, fergetegesen viszonozta a japánok tüzét és a KAGERÓVAL a nyomában eltűnt északnyugat felé. Mint tudjuk, végül alaposan helybenhagyta és lerázta ellenfelét, majd eljutott Vlagyivosztokba. A jelzést a BJEDOVIJ kapitánya tűzette ki, de előzetesen a törzs főnökének utasítására kérte a tengernagy engedélyét. Rozsjesztvenszkij, aki csak időközönként tért magához, egy szót nem szólt, de bólintott. Tanúk voltak rá, ez volt a lényeg. Japán források alig titkolt megvetéssel írják: *„Mondják, a BJEDOVIJ azért tett le a menekülésről, mert a hajó nagy sebessége okozta rezgések veszélyeztethették volna a súlyosan sebesült Rozsjesztvenszkij tengernagy állapotát".*[128]

A csata végső mérlege, japán adatok szerint: 96 japán hajó (melyből 12 volt a fő csapásmérő erő) állt szemben 38 orosszal, utóbbiakból 29 volt hadihajó (ezen belül 12 csapásmérő egység) a többi 9 szállító. A csatában tíz összecsapás során 19 orosz hajó süllyedt el, 4 sorhajó, 3 páncélos cirkáló, 1 parti páncélos, 1 cirkáló, 4 romboló és 2 egyéb egység; 7 orosz hajót, 2 csatahajót, 2 parti páncélost, 1 rombolót és 2 egyéb egységet elfogtak. Az első nap és éjszaka csatája után 12 orosz hajó tudott elmenekülni a csatatérről, de csak 3 jutott el Vlagyivosztokba. Egy szállítóhajó visszatért Európába. Egy cirkáló, amely északnak ment, zátonyra futott és legénysége felrobbantotta. Három délre tartó cirkáló elérte Manilát, ott lefegyverezték őket. Két romboló ugyancsak dél felé ment, az egyik sérülései következtében út közben elsüllyedt, a másiknak kifogyott a szene és egy idegen kereske-

[127] *Novikov* II. 202-208. o.

[128] MIKASA 18. o.

delmi hajó Sanghájba vontatta. Két szállítóhajót ugyancsak Sanghajban internáltak. 4 545 orosz elesett, 6 106 fogságba került. A japán veszteség 116 ember és 3 torpedónaszád volt, ezen belül a MIKASÁ-ra, mint említettük, 8 halott és 105 sebesült esett. Egy kis számháború: az oroszok szerint nekik 5 045, a japánoknak 699 fő veszteségük volt (talán a sebesülteket, vagy a később meghaltakat vették másként számításba), a többiben egyetértenek.[129] A győzelmet a japán közvélemény óriási megkönnyebbüléssel, lelkes ujjongással fogadta. A hidegfejű stratégák azonban tudták, hogy Japán gyakorlatilag elérte háborús lehetőségei végső határát. Seregei kivéreztek, flottája ugyan kiharcolta a tengeri uralmat, de kemény árat fizetett érte, pénze elfogyott, adósságai a csillagos eget verik. Szövetségesei pedig az orosz keleti terjeszkedést akarták megállítani és nem új, az ő köreiket is háborító helyi hatalmi pretendenst felcseperíteni. Udvarias tanácsukra, ami június 9-ikén az amerikai elnök ajkáról hangzott el, meghozva annak a Nobel-békedíjat, hamarosan tárgyalóasztalhoz is ültek a New Hampshire-beli Portsmouthban az oroszokkal. Alkupozíciójuk erősítésére június 14-én tengeri erőik fedezetével csapataik partra szálltak Szahalin szigetén és július első hetéig el is foglalták azt. A továbbiakban a flotta már csak blokádtevékenységre szorítkozott. A zöld asztal mellett az oroszoknak sikerült menteni, amit a zöld mezőn elvesztettek. Szergej von Witte, a háború korábbi nagy ellenzője és Roman von Rosen hűvösen visszautasította a japán igényeket. Augusztusban az orosz kormány nyomatékul, a forradalom kellős közepén, ismételt részleges mozgósítást rendelt el. Végül szeptember 5-kén (augusztus 23-án) aláírták a békeszerződést.[130] A japánok megkapták Koreát, ami már valójában az övék volt, (bár formailag csak később annektálták), megkapták a mandzsúriai bérleteket és jogokat, amelyek már voltak az övéik, csak „kitanácsolták" őket belőle, továbbá Szahalin déli felét, Karafutót, az 50. szélességi körig – ami hajdanában ugyancsak az övék volt, bárha „ömlesztett" alapon. Hadikárpótlásról szó sem esett, csupán, flastromként, a hadifoglyok ellátásának kölcsönös megtérítéséről és halászati jogról az északi orosz partok mentén, ami valószínűleg ugyancsak létező gyakorlatot szentesített.[131] A győzelem eufóriája után egy ilyen békeszerződés hideg zuhanyként hatott, a közvélemény össznemzeti gyalázatnak tekintette azt. Még ostromállapotot is kellett hirdetni Tokióban néhány napra, aztán a Tennó egy szerencsés hangvételű manifesztummal lecsillapította a kedélyeket. Egy bizonyos: amit Japán megszerzett, az övé is maradt és nemcsak függetlensége, de nagyhatalmi státusa sem lehetett immár kétséges.

VIII. Busi-dó – a „harcos útja." Hová vezetett?

Kezdjük lentről és a vesztesek oldalán. Az elesett orosz katonákat eltemették az immáron idegen földbe, vagy tengerbe, volt, akit még messzebb. Macujama városka környéken van egy korán nyíló cseresznyefa-liget, a néphit szerint először egy apja gyógyulásáért imádkozó jámbor gyermek kérésére virágzott. Mellette, a hadifoglyok

---

[129] MIKASA 19. o.

[130] A békealkudozásokról: http://www2.big.or.jp/~yabuki/asa2/ja0721.htm, *Warner* 562-571. o., ez volt az egyetlen orosz győzelem a háborúban.

[131] Szövege pl.: http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/1914m/portsmouth.html. *Mark Twain* szerint ezzel a békével Oroszország önkényuralom alóli felszabadulásának utolsó esélye ment kárba – *Boston Globe*, 1905. aug. 30., http://marktwain.tqn.com/library/texts/bl_globe083005.htm.

temetőjében, Hatano Fumi hagyományos „haiku" formában írt költeménye szerint az *„Orosz katonák álmát – a jó fiú szavára nyíló – szirmok vigyázzák".*[132] Minden márciusban kegyeletes megemlékezést tartanak felettük. A BOROGYINO hősi halottainak emlékét kis tábla őrzi a parancsnok özvegyének sírján, Szentpéterváron.[133]

Stössel, akinek Nogi, tisztjeivel együtt, szabad elvonulást engedett, otthon propagandahős lett, amíg szükség volt rá. A cár parancsára a port arthuri ostromszolgálat minden hónapja egy évnek számított, mint elődeik, szevasztopol védői esetében.[134] Idők múltával, 1907 végén, a többi kapitulánssal együtt, mégis hadbíróság elé került. Társait felmentették, őt 1908. február 20-ikán rangvesztés nélkül(!) golyó általi halálra ítélték, amit a cár a „hősies védelemre tekintettel" tízévi várfogságra változtatott. Végül 1909. május 19-én, a cár születésnapján, „egészségi állapota miatt" szabadlábra került s elélt még 1915-ig. Alekszejevből előbb moszkvai kormányzó lett, a kegyvesztés jeleként azonban az azzal járó hadtestparancsnoksággal már nem bízták meg. 1908-ban nyugalmazták és utolérte a bukott nagyságok végzete: a haditengerészeti minisztériumi tevékenységét érintő korrupciós vád bírósági eljárásba torkollot, 1909. január 23-án a hadseregből való kizárásra és súlyos pénzbírságra, illetve – vagylagosan – egyévi fogságra ítélték. További életútja ködbe vész: mivel túlontúl rászabadították a közvéleményt, nyilvános szereplése nem jöhetett szóba. 1918-ban hunyt el.[135] Starckot rendkívül elnéző módon, „egyenruha-viselési jogát fenntartva" csak nyugdíjazták.[136] Biriljov altengernagy a vereség után megkezdett nagy újjáépítés főszereplőjének indult, mint teljhatalmú tengerészeti miniszter, de csakhamar leváltották. Védence, Klado, még jó időben ezredes és a vezérkari akadémián a tengeri hadművészet történetének tanára lett.[137]

Nyebogatov és társai 1906 novemberében, a súlyos sebesülteket kivéve, a kronstadti támaszpont különleges tengerészeti hadbírósága elé kerültek. A volt tengernagy joggal mondhatta, hogy az ellenségben kárt már nem tehetett, csak embereit áldozta volna fel a semmiért. A vád szerint azonban az ő magatartása és nem flottájának állapota volt a per tárgya, így golyó általi halálra ítélték, amit a cár, kegyelemből, tízévi várfogságra változtatott. 1909-ben szabadlábra került ő is, 1922-ben halt meg Moszkvában. Ugyanezt kapták a hajóparancsnokok, az ORJOL vezetését átvevő Konsztantyin Leopoldovics Svede kivételével, akit a hajó teljes harcképtelenségére tekintettel beosztottjaival együtt felmentettek (Svede megérte hetvenedik évét és 1933-ban halt meg Leningrádban). A magasabb beosztású vezetők néhány havi várfogságot kaptak, a kisebbeket felmentették.[138] Rozsjesztvenszkij a fogságból, meglepetésre, elevenen és elszántan tért vissza, de túl sok ellenséget szerzett magának és túl sokat tudott. A BJEDOVIJ kapitulánsaival együtt őt is hadbíróság elé állították –nem vitázott, nem hárította a lehetetlen körülményekre, a seblázra és egyebekre a felelősséget, hanem vállalta azt tisztjei helyett is, tanúként

---

[132] KUHI The Russian Cemetery .../kuhieng26.html

[133] *Bunyics, I.:* Mucsenyiki Cuszimü. *Oblik/Zenit,* 1999., IPCLUB, .../bunich3.htm 7.

[134] PAVOSZ 21. o. Vilmos császár, mint arbiter elegantiae militaris Stösselnek és Noginak az illetékes monarchák előzetes jóváhagyásával Pour le Merite-t küldött, *Reventlow* II. 468-470. o.

[135] Révai Lexikon, *P*AVOSZ 26-27. o.

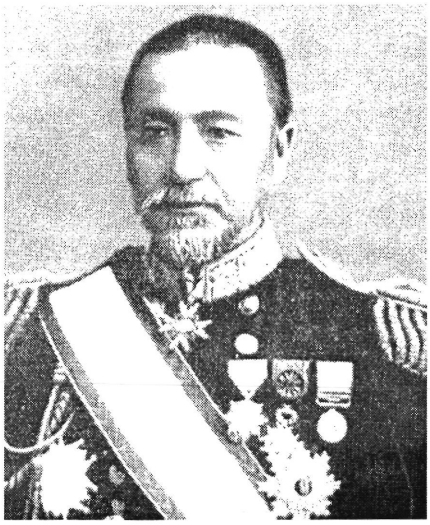
[136] *Szorokin* 45. o.

[137] NEVA/History, The Fleet Reborn .../chap11-1.html, *Szemjonov, V.*: Rassplata., Berlin, 1908. 451. o.

[138] *Novikov* II. 464. o.

Zinovij Petrovics Rozsjesztvenszkij altengernagy, a 2. Csendes-óceáni Hajóhad parancsnoka (MIKASA Press Society)

Togo Heihacsiro altengernagy, az Egyesített Flotta parancsnoka (MIKASA Press Society)

azonosította magát Nyebogátov eljárásával. Különös módon a kibontakozó sajtóvitában inkább a progresszívnak minősített orgánumok nyilatkoztak mellette, s a konzervatívok támadták. Végül a törzsből Clapiers de Collongues vezérkari főnököt, Filippovszkij ezredes, navigációs tisztet, Leontyev hadnagy, torpedós tisztet, valamint Baranov parancsnokot elbocsátották a szolgálatból, a többieket vele együtt felmentették. Ezután Rozsjesztvenszkij teljes visszavonultságban élt Péterváron, saját szavaival „mint fekete holló," hallgatott és (az ó-naptár szerint) 1909 szilveszterén, szűk baráti körben érte az irgalmasan gyors halál.[139] Clapiers de Collongues viselt dolgairól fia vitatkozott tovább Thiessel.[140] Enquisttel és tisztjeivel nem tudták, mit tegyenek. Ügyüket nehéz lett volna bíróság elé vinni, hisz formálisan nem követtek el parancsszegést, de ki se tüntethették őket, hogy megmentettek három hajót, így aztán, ahogy Novikov írja, csak legyintettek rájuk. Enquist Gatcsinában telepedett meg, egyre súlyosbodó depresszió kínozta, végül 1911-ben egykori önmaga árnyékaként hunyt el és talált nyugalmat a kronstadti temetőben.[141]

---

[139] *Warner* 554. o., *Novikov* 467-468. o.

[140] *Thiess* 475. o. A perről ellentmondó verziók ismeretesek: Rozsjesztvenszkijt *Novikov* szerint a cári jóindulat ellenére a közvélemény nyomására állították bíróság elé, *Warner* 584. o. szerint maga kérte, *Thiess* leírásában (450-451. o.) az eljárás korrupt intrikusok bosszúja volt és elbocsátásával ért véget. Tevékenységéről, kisebb terjedelemben Nyebogatovról, a vesztesek és fegyverletevők hazai történelemből jól ismert megítélésének hangnemében folyik máig vita – vae victis! A túlnyomó „kontrával" szemben „pro" pl. Szemjonov nyomán *Poznahirev, V.:* Dosztatocsno li dlja Cuszimü „Cuszimü"? *Morszkoj Szbornyik* 4/89, IPCLUB .../tsushima.htm.

[141] *Novikov* 470. o.

A verekedő kedvű von Essen 1909-1915 közt, korai haláláig, tengernagyként a Balti Flotta parancsnoka volt, a világháborúban a Finn-öböl védelmét szervezte. A golyó elkerülte, tüdőgyulladás vitte el. Épp időben: '17 februárjában fellázadt matrózok számos tiszttel végeztek[142] (Különös bestialitással lincselték meg Wiren tengernagyot, a kronstadti parancsnok-kormányzót[143]). Ugyanígy járt még 1905 novemberében a Schmidt-féle szevasztopoli matrózlázadás idején sokadmagával Csuhnyin altengernagy, akit Rozsjesztvenszkij Madagaszkáron a maga helyébe javasolt. Kolcsak a világháborúban előbb von Essen mellett működött, majd 1916-tól altengernagyként a Fekete-tengeri Flottát vezeti. 1917-ben kínos gesztusként még részt vett Schmidt újratemetésén. Júniusban, amikor a matróztanács elrendelte a tisztek lefegyverzését, legénysége előtt a tengerbe dobta a Port Arthurért kapott kardját és azon helyben lemondott.[144] Richter, a BISZTRIJ népszerű parancsnoka, a fogságból hazajutva – Novikov nagy keserűségére – egy tengerészbüntetőosztag vezetőjeként vett részt az észtországi forradalmi megmozdulások leverésében. A BODRIJ-on később sem csillapodott a nyugtalanság: a hajón 1907. október 17-én lázadás tört ki, a népszerűtlen Kuros kapitányt megölték, és vízbe dobták.[145] A NOVIK kapitánya, von Schultz 1916-ban Vlagyivosztokban ellentengernagyként fogadta a Japánból visszatért hajóveteránokat, a fordulat után teljes visszavonultságban élt. Vesztére hatalmas fotóarchívumot gyűjtött össze. 1921-ben betörők, akik ládáiban kincseket sejtettek, kirabolták és megölték.[146]

A másik oldalon a vezetők ünnepélyesen beszámoltak a Tennónak (a Szacumák még elmentek Szaigo emlékművéhez Kagosimába, neki is jelentettek...). Nogi az audiencián viseltes tábori egyenruhában jelent meg, látható megindulással olvasta fel beszámolóját és engedélyt kért, hogy távozhasson az életből. A Tennó megkérte, várjon addig, míg ő elmegy. Ezután a szamuráj ideál továbbadása lett a feladata egy amolyan „kitűnők iskolája," a későbbi Gakusúin igazgatói posztján – ahol egyben a cseperedő Hirohito nevelője lett. Még elfogult írások is megállapítják, hogy figyelemreméltó sikerrel működött mind fizikai, mind műveltségi téren – ezzel együtt nem volt neveltjétől elragadtatva. A Tennó temetése előtti napon 1912 szeptemberében felkereste, buzdította, maradjon hű a hagyományokhoz és tanuljon szorgalmasabban. Ez után a „dzsunsi" (a szamuráj követi urát) szellemében a maga módján számolt el a parancsára halálba ment ötvenhatezer katonája és két fia reá nehezedő emlékével. Feleségével együtt szeppukut követett el.[147]

Togo még a háború során megkapta a tengernagyi előléptetést, utána 1909-ig a tengerészeti vezérkar főnöke, 1913-tól flottatengernagy és haláláig a haditanács tagja volt, de a nyilvános politizálástól tartózkodott. Emellett évekig irányította a trónörökös képzését. Mióta a Sóva Tennóról jót is lehet mondani, ezen vonásait Togo hatásának tulajdonítják, ami így szinte napjainkig ért. Volt ellenfeleivel mindig korrekt és mondhatni lovagias

---

[142] Köztük Vlagyimir Witthöft sorhajókapitánnyal, a tengernagy legkisebb fiával.

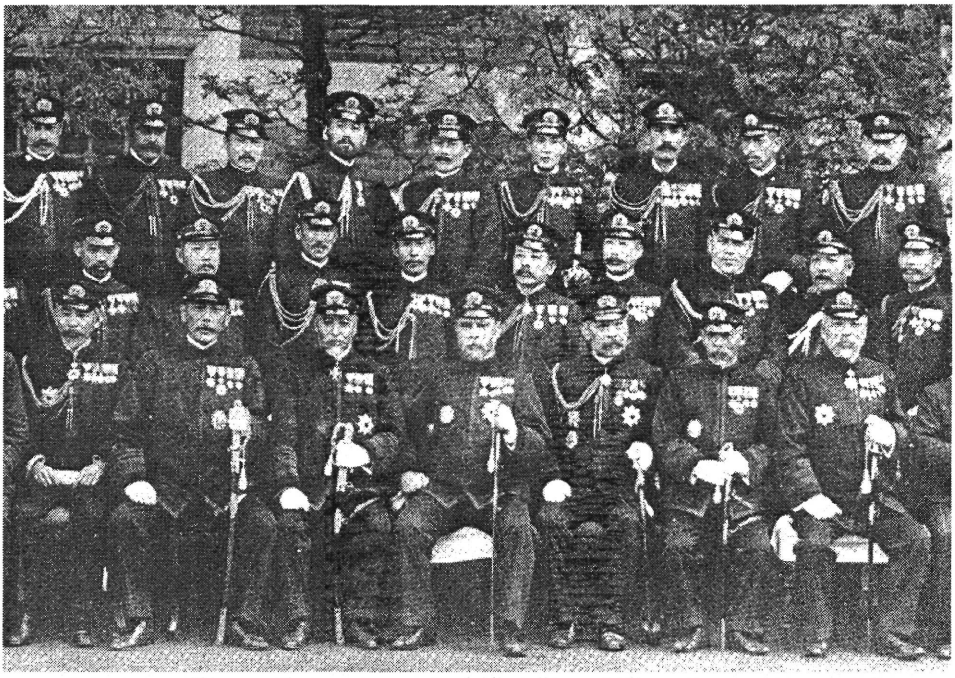
[143] *Loparjov* életrajza szerint félig öltözve kirángatták a szállásáról, verés és gúnyolás közepette kihajtották a Horgony-térre és szuronnyal végeztek vele. Ezt *SzorOkin* 197. o. agyonlövéssé eufemizálja.

[144] *Loparjov* .../artc0031.htm, *McLaughlin, S.:* Admiral Aleksandr Kolchak, http://www.ukans.edu/~kansite/ww_one/naval/pers0002.htm

[145] *Novikov* II. 470., I. 355. o.

[146] http://www.fortunecity.com/olympia/ince/698/cmdrs/schultz.html

[147] *Warner* 583-583. o., *Peattie, Kirchmann* 36-37. o.

A győzelmes hazatérés. Emlékfotó a Tengerészeti Minisztérium előtt, 1905. október 22. Ülő sor balról: Idzsuin, a tengerészeti vezérkar másodfőnöke, Kamimura Hikonodzso, a 2. Flotta főparancsnoka, Togo Heihacsiro, az Egyesített Flotta főparancsnoka, Jamamoto Gonbei tengerészeti miniszter, Ito Juko, a tengerészeti vezérkar főnöke, Kataoka Sicsiro, a 3. Flotta, Deva Sigeto, a 4. Flotta főparancsnoka. (Mikasa Press Society)

módon viselkedett. Ezt nem is olyan gesztusai jelzik, mint hogy tisztelgő látogatást tett a sebesült Rozsjesztvenszkijnél, hanem még inkább, hogy sohasem nyilatkozott lebecsülően, vagy megvetően a másik oldalról, még akkor sem, ha azok az ő szokásai, vagy becsületkódexe szerint súlyosan elítélhető magatartást tanúsítottak. Ugyanabban az igen szerény házban élt mindvégig, ahova 1882-ben, nősülésekor beköltözött. 1934-ben halt meg, sok, bár nem hosszas szenvedés után gégerákban, kevéssel a Flotta Napját követően, május 30-ikán.[148] Temetésére az U. S. Navy képviselőjét, Upham tengernagy az AUGUSTA cirkáló fedélzetén érkezett (amellyel majd Roosevelt is utazik az Atlanti Charta meghirdetésére), Chester W. Nimitz sorhajókapitány, jövendő ötcsillagos tengernagy parancsnoksága alatt. A cirkáló ágyúi tizenkilenc díszsortűzzel tisztelegtek az elhunyt admirális emléke előtt. Tokióban sintó szentélyt emeltek az életét a haza szolgálatában töltő „nemes lélek" tiszteletére. Akijama fiatalon tengernagy lett, de még a világháború alatt betegségben hunyt el. Deva sporttörténeti szerephez jutott: az 1. Flotta parancsnokaként 1912-ben Okinaván tett látogatása nyomán egyike lett azoknak, akik a karatét elterjesztették Japánban. Kamimurának nem bocsátottak meg egészen: csak mér-

[148] http://findagrave.com/country/42.html

sékelt elismerést kapott és 1914-ben Cindaónál a 2.k Flottával a csapatszállításokat fedezte. Akasi altábornagyként és tajvani főkormányzóként 1919-ben halt meg. Takano zászlós felgyógyult, vitalitása töretlen maradt: kedvelt gésáitól a „80 szen" becenevet kapta (merthogy a komplett manikűr náluk egy jen volt), a kártyaasztalnál pedig hidegvérű és szerencsés. Vezérkari akadémista korában – szülei már régebben meghaltak – a tekintélyes és fiúutód nélküli Jamamoto család adoptálta.[149]

A hősök után lássuk a hajókat. Az oroszok elsüllyesztett hajóiból a japánok amit lehetett, kiemeltek és a zsákmányoltakkal együtt beosztották saját flottájukba, 1914 őszén ezekkel vonultak fel Cindaónál. A VARJÁG-hoz hasonlóan 1916-ban a POLTAVA és a PERESZVJET is visszakerült, előbbi CSEZME lett az Északi Flottában, az utóbbi 1917 elején Szueznél egy német tengeralattjáró aknáján robbant fel. Az IMPERATOR NYIKOLAJ I IKI néven 1915-ben tüzérségi célhajóként végezte. A ZSEMCSUG-ot 1914 őszén az EMDEN süllyesztette el Pulo Penang előtt. Az AVRORA további pályafutása közismert. A CEZAREVICS a háború után kijavítva szintén tovább szolgált. 1908-ban a Földközi tengeren cirkálva értesült a messinai katasztrófáról és a hajóraj többi egységével együtt ők nyújtottak első segélyt a földrengésben szinte teljesen elpusztult városnak. 1917 október 10-én már mint GRAZSDANYIN a Moon Sundnál harcolt, ahol orosz flotta utoljára küzdött Szent András zászlaja alatt. Végül 1922-ben a bontóban végezte és nagyjából ugyanekkor erre a sorsra jutott legtöbb veterán társa is. A TOKIWA még a második világháborúban is részt vett, 1945-ben amerikai bombák süllyesztették el. A MIKASÁ-n 1905. szeptember 11-ikén a szaszebói kikötőben tűz ütött ki a bal hátsó lőszerraktárban.[150] Nem sikerült időben megfékezni, robbanás történt, ami átütötte az oldalfalat és a hajó 11 m mély vízben elsüllyedt. A katasztrófa vesztesége sebesültekkel együtt 600 tengerész és tűzoltó volt, a legénységből meghalt 339 fő, többen, mint az összes csatában. A következő év augusztus 6-ikára sikerült a MIKASÁ-t ismét úszóképessé tenni. Újra szolgálatba állították, de a flottába közben már egyre korszerűbb hajók kerültek. A nagy idők nagy tanúja végül „első osztályú parti őrhajó" minőségben futott zátonyra az Aszkold-csatornában, orosz partok menti járőrben az intervenciós háború idején, de gyorsjavítás után még hazajutott. Ez idő tájt folyt Washingtonban a tengeri leszerelési konferencia, ahol a felek megegyeztek, hogy a megállapított kontingensen felüli hajóikat lebontják. A MIKASÁ-t a japánok kérésére, mint történelmi emlékhajót, levették a listáról. A tényleges konzerválási munkák hamarosan megkezdődtek és Jokoszukában, a sirahamai partba bebetonozva 1926 november 12-ikén avatták fel új minőségében. A világháborús kapituláció után a megszálló hatóságok elrendelték a

[149] USS AUGUSTA (CA-31) – 1934, http://www.Internet-esq.com/ussaugusta/history/1934.htm; *Kuhi*: The statue of Saneyuki Akiyama .../saneyukieng.html, kezében stílusosan könyv. Főhőse a Meiji-kor nagy nemzeti regényének – Shiba Ryotaro: Saka no ue no kumo. [Felhő a domb felett] 1969-72, l. pl. *Matsumoto Ken-ichi:* A Human View of History. *Japan Echo* 23/2, 1996, http://www.japanecho.co.jp/docs/html/-230213.html; Deva: History of Shotokan Karate. http://www.hmaainc.com/history.html; Kamimura: *Saxon, T. D.:* Anglo-Japanese Naval Cooperation, 1914-1918. http://www.nwc.navy.mil/press/Review/2000/winter/art3-w00.htm; *Akashi:* http://www.coara.or.jp/~itoshima/eakashi.html, http://www.taipeitimes.com/news/1999/10/-29/story/0000008600. Tevékenysége máig érdeklődést kelt, jelentését az orosz forradalmi körökkel folytatott együttműködésről nemrég publikálták Finnországban (Rakka niusui, Col. Akashi's Report on ...Helsinki-Vammala,1988). Jamamoto: *Agawa, H.:* The Reluctant Admiral. http://www.kodansha.co.jp/eoj/japanese/-djl/vol2/admiral/

[150] Egyesek szerint a békefeltételek miatti szégyenében a hajó szeppukut követett el– a szomorú valóság az, hogy matrózok töményszesz-partit rendeztek és a maradékot mosdótálban égetve akarták eltüntetni. *Warner* 574. o.

MIKASA leszerelését és a megbecstelenítés sajátos formájaként katonai szórakozóhellyé alakították. Aztán változtak az idők és 1958-tól egyre erősödő társadalmi mozgalom indult a MIKASA helyreállítására (talán nem véletlenül ez idő tájt állították vissza a konfuciánus etika általános és kötelező oktatását az iskolákban). A 180 millió jenes közadakozáshoz hozzájárult a japán kormány és az amerikai fegyveres erők is. Újraavatására a csuzimai csata ötvenhatodik évfordulójánkerült sor, az alkalomra *„minden hazafias japánnak, akik segítettek helyreállítani ezt a híres hajót, Togo tengernagynak, legnagyobb tengerészüknek zászlóshajóját, legjobb kívánságait küldi annak mély tisztelője és tanítványa C. W. Nimitz, az Egyesült Államok Haditengerészetének tengernagya"*. A dedikált fénykép ma is látható. Hat év múlva újabb húszmillió jenes gyűjtésből felállították a tengernagy szobrát egykori hajója előtt. Az emlékhely fenntartásáról a Mikasa Preservation Society gondoskodik.[151]

Az élők visszatértek a dolgukhoz és helyi felfogás szerint „kami"-ként az elesettek is – ugyanis a jellemzően kollektívában létező és gondolkodó japánok szerint az egyén és a nemzet kapcsolata a halállal nem ér véget. Kami-vá válnak a hazát harcban életükkel, különösképpen annak feláldozásával szolgáló „nemes lelkek." A kamikat a leggondosabban nyilvántartják, az elmúlt másfél évszázad során a mai napig csaknem két és fél milliót. A kultusz központja a Jaszukuni Dzsindzsa (szentély), amelyet a Meidzsi Tennó rendeletére alapítottak Tokió Sókonsa néven 1869-ben, a nemzeti egység lelki megalapozása jegyében. A Jaszukuni (Békességes Ország) nevet ugyanő adta 1879-ben arra utalva, hogy az ország békéje és biztonsága a „nemes lelkek" áldozatán nyugszik. A hozzájuk kapcsolódó tárgyi emlékeket 1931-től a szentély mellett létesített Jusukan múzeum őrzi. Az amerikaiak, ha a szentélyt nem is (erről nincs adatom), de a Jusukant azonnal bezárták. A kiállítás részlegesen egy segédépületben nyílt meg újra 1961-ben (tehát a MIKASA újraavatásának évében), majd több mint negyven évi türelmes várakozás után 1986 júliusában eredeti formájában helyreállították.[152]

Császár serege, ezernyi ezer, lebírta az ellent,
Síkon s várfal alatt hegyben áll a halott.
Engem szégyen emészt – hogyan állok apáik elébe?
Ülhetünk diadalt mi, a visszajövők?
(Nogi Mareszuke tábornok a hadjárat végén)

[151] MIKASA 27-28. o. LISE ...battleships/prerjbb/mikasa.html, *Tolly, K.:* Admiral Nimic i vossztanovlenyije „Mikaszi." *Krasznij Oficer,* Izsevszk, 3/1998 http://www.battleships.spb.ru/KO/0398/Mikasa.html. A páncéltornyok lemezből készült utánzatok.

[152] http://www.students.haverford.edu/east/meiji/glossary/yasukuni-shrine.html, History of Yushukan, múzeumi ismertető 1. Ed. 1988. by *Yasukuni Jinja* Yushukan, http://www.yasukuni.or.jp/english/.

OROSZ SORHAJÓK	*Építés éve*	*Vízkiszorítás (t)*	*Sebesség (cs)*	*Tüzérség (cm)*					*Páncélzat (mm)*			*Beosztás*	*Elsüllyedt (†) elesett-eltűnt/sebesült*
				30,5	*25,4*	*15,2*	*7,5*	*kisebb*	*fedélzet*	*torony*	*felépítmény*		
BOROGYINO	1901	13 516	18	4		12	20	26	102	254	203	2. Hh	† 1905.05.27. 865/kimentve 1
IMPERATOR ALEKSZANDR III.	1901												† 1905.05.27. 867/–
KNYAZ SZUVOROV	1902												† 1905.05.27. 925/kimentve 20
ORJOL [>IWAMI]	1902												43/80
CEZAREVICS (fr.)	1901	13 000					16	10	159-248		254	1. Hh/PtA	12(2)/47
RETVIZAN (am.) [>HIZEN]	1900	12 902						38					† 1904.12.06. 6/43
POBJEDA [>SUWO]	1900	12 674	18,5		4	11	20	32	229	229	102-152		† 1904.12.07. 4/29
PERESZVJET [>SAGAMI]	1898												† 1904.12.07. 13/69
OSZLJABJA	1898											2. Hh	† 1905.05.27. 515/kimentve 270
SZEVASZTOPOL	1895	10 960	16	4		12		42	254-368	254	229	1. Hh/PtA	† 1905.01.01(?) 28/62
PETROPAVLOVSZK	1894							40	430-506				† 1904.04.13. 681/kimentve 80
POLTAVA [>TANGO]	1894							42	254-368				† 1905.01.01. 12/43
SZISZOJ VELIKIJ	1894	8 800				6		16	76	300	229	2. Hh	† 1905.05.28. 59 (21)/46
NAVARIN	1891	9 500				8		14	75	305	120		† 1905.05.28. 700/kimentve 4
IMPERATOR NYIKOLAJ I. [>IKI]	1888	9 672	14.8	2	22,94				64	254	180	3. Hh	5/35
ADMIRAL NAHIMOV	1885	8 524	16,7		20,38	10		18	n. a.	n. a.	n. a.	2. Hh	† 1905.05.28. 43/51
ADMIRAL USAKOV	1893	4 648	16		22,94	4		6	76	203	203	3. Hh	† 1905.05.28. 97/4

JAPÁN SORHAJÓK	*Építés éve*	*Vízkiszorítás (t)*	*Sebesség (cs)*	*Tüzérség (cm)*					*Páncélzat (mm)*			*Beosztás*	*Elsüllyedt (†) elesett-eltűnt-sebesült*
				30,5	*25,4*	*15,2*	*7,5*	*kisebb*	*fedélzet*	*torony*	*felépítmény*		
MIKASA (ang.)	1900	15 140	18	4		14	20	12	152-229	254-356	356	1. Hh/1. hcs	41/197
ASAHI	1899	15 200						20					
HATSUSE		15 000						12					† 1904.05.12. 492/?
SHIKISHIMA	1897	14 850											
FUJI	1896	13 535	18,5			10		24	356-457	152-356			
YAJIMA		12 320											† 1904.05.12.
CHIN YEN	1882 (1898)	7 670	14,5			4		10	n. a.	n. a.	n. a.	3. Hh/5. hcs	

OROSZ PÁNCÉLOS CIRKÁLÓK	*Építés éve*	*Vízkiszorítás (t)*	*Sebesség (cs)*	*Tüzérség (cm)*					*Páncélzat (mm)*			*Beosztás*	*Elsüllyedt (†) elesett/eltűnt-sebesült*
				20,3	*15,2*	*12*	*7,5*	*kisebb*	*fedélzet*	*torony*	*felépítmény*		
BAJÁN (fr.) [>ASO]	1900	7 726	21	2	8		20	12	102-203	152	159	1. Hh/PtA	† 1904.12.09. n.a.
GROMOBOJ	1899	12 359	19,8			-	24	36	152		305		91/182
ROSSZIJA	1896	12 195	19,7	4	16		12	40	127-203			1. Hh/Vv	48/165
RJURIK	1892	11 930	18.8			6		16	203-254		152		† 1904.08.14. 204/178 kim. 304
VLAGYIMIR MONOMAH	1892	6 061	15,2	5	12		?26		51	kazamata: 152	-	3. Hh	† 1905.05.28. 1/16
DMITRIJ DONSZKOJ	1885	6 200	16,5		6	4	?34		n. a.	n. a.	n. a.	2. Hh	† 1905.05.29. 84/90

JAPÁN PÁNCÉLOS CIRKÁLÓK	*Építés éve*	*Vízkiszorítás (t)*	*Sebesség (cs)*	*Tüzérség (cm)*					*Páncélzat (mm)*			*Beosztás*	*Elsüllyedt (†) elesett-eltűnt/sebesült*
				20,3	*15,2*	*12*	*7,5*	*kisebb*	*fedélzet*	*torony*	*felépítmény*		
NISSHIN (ol.)	1903	7 750	20	4	14		10	10	76-152	140	121	1. Hlv/1. hcs	
KASUGA (ol.)	1902	7 700		2+ 25,4									
IWATE	1900	9 773	20,75	4			12	7	89-178	76-152	356	2. Hlv/2. hcs	
AZUMA (fr.)	1899	9 326	20					12					
YAKUMO (ném.)	1899	9 695			12			7				1. Hlv/3. hcs	
IZUMI	1899	9 733	20,75									2. Hlv/2. hcs	
TOKIWA	1898	9 700	21,5		14								
ASAMA	1898		20,5									1. Hlv/3. hcs	
HASHIDATE	1891 (1902)	4 210	16	?				16	n. a.	n. a.	n.a.	3. Hlv/5. hcs	
MATSUSHIMA	1890 (1902)					11	19	n. a.					
ITSUKUSHIMA	1889 (1902)			1 31,6		11	5	11	51	305	127		

OROSZ CIRKÁLÓK	*Építés éve*	*Vízkiszorítás (t)*	*Sebesség (cs)*	*Tüzérség (cm)*					*Torpedóvető (fedélzeti, víz alatti)*	*Beosztás*	*Elsüllyedt (†) elesett-eltünt/sebesült*
				19,1	*15,2*	*12*	*7.5*	*kisebb*			
OLEG	1903	6 750	23		12		22	-	2	2. Hh	13/37
AVRORA	1900	6 800	19		10		20				15/45
BOGATIR (ném.)	1901	6 675	23					12	4/2	1. Hh/Vv	n. a.
ASZKOLD (ném.)	1900	5 905	23,5		12	-	12	14		1. Hh/PtA	11/48
VARJÁG (am.) [>SOYA]	1899	6 500	17						6/0	1. Hh/Csm	† 1904.02.09. 31/86
DIANA	1899	6 731	20	-	8		24	10	1/2	1. Hh/PtA	10/17
PALLADA	1899										† 1904.12.07. 7/48
BOJÁRIN	1901	3 200	22		-	6	-	13	5/0		†04.02.10.
NOVIK (ném.) [>SUTSUYA]	1900	3 080	25					10			† 1904.08.20. 4 / 18
SZVETLÁNA	1898	3 727	21		6	-	-	13		2. Hh	† 1905.05.28. 170/36
ZSEMCSUG	1903	3 106	24			8		6	5		13/30
IZUMRUD	1903										n. a.
ALMAZ	1903	3 285	19			-		12	-		n. a.

JAPÁN CIRKÁLÓK	*Építés éve*	*Vízkiszorítás (t)*	*Sebesség (cs)*	*Tüzérség (cm)*					*Torpedóvető (fedélzeti, víz alatti)*	*Beosztás*	*Elsüllyedt (†) elesett-eltünt/sebesült*
				19,1	*15,2*	*12*	*7.5*	*kisebb*			
NIITAKA	1902	3666	20	-	6	-	10	4	-	2. Hh/4. hcs	
CHITOSE	1898	4740	22,5	2	-	10	12	6	4/0	1. Hh/3. hcs	
KASAGI	1898	4900									
TAKASAGO	1897	4150	22						5/0		† 1904.12.13. 274/-
YOSHINO	1892		22,5		4	8	-	22			† 1904.05.15. 319/-
CUSIMA	1903	3400	20		6	-	10	4		2. Hh/4. hcs	
OTAVA	1903		21		2	6		6		3. Hh/6. hcs	
NANIWA	1885/1900	3650	18	-	8	-	-	16	4/0	2. Hh/4. hcs	
AKASHI	1897	2755	19,5		2	6		12	2/0	3. Hh/6. hcs	
TAKACHIHO	1885/1900	3650	18		8	-		16	1/0	2. Hh/4. hcs	
IZUMI	1883/1892	2987	17		2	6		14	-		
SUMA	1895	2657	20					12	2/0	3. Hh/6. hcs	
AKITSUSHIMA	1892	3159	19		4	-		16	4/0		
CHIYODA	1890	2450				10		14	3/0		

IRODALOM

Bak — *Bak József – Csonkaréti Károly – Lévay Gábor – Sárhidai Gyula*: Hadihajók (típuskönyv). Budapest, 1984.

Beasley — *Beasley, W. G.:* The Rise of Modern Japan. 3. utánnyomás. Tokyo, 1993.

Gädke — *Gädke:* Japans Krieg und Sieg. Berlin, é. n.

Campbell — *Campbell, N. J. M.:* The Battle of Tsu-Shima. Warship Int. 1978. 1-4. r. http://www.battleships.spb.ru/Tsusima/Tsusima1.html...4.html.

Fajnberg — *Fajnberg, V.:* Kommentarij po rezuljtatam Cuszimszkovo ... http://www.battleships.spb.ru/Tsusima/html zakl.

Gorskov — *Gorskov, Sz. G.*: Az állam tengeri hatalma. Budapest, 1983.

IPCLUB — IPCLUB-honlap, http://www.ipclub.ru/officerroom/Tsushima

Jane — *Jane, T. F.:* Ketzereien über Seemacht. Leipzig, 1907.

Japan — Japan. US Army Area Handbook, 1991. Chapter.1.: Historical Setting: gopher://gopher.umsl.edu/00/library/govdocs/armyahbs/armantoc/-aahb0001 stb.)

Kirby — *Kirby, E. S.:* A japán Nelson, Togo Heihacsiro. in: Sweetman, 183-204. o.

Kirchmann — *Kirchmann, H.:* Hirohito, „Japán utolsó császára", a Tennó. (Ford. Balassa K.) Budapest, 1990.

KUHI — KUHI-honlap, http://www.lib.ehime-u.ac.jp/KUHI/ENG

Lise — *Lise, W.:* Japanese Naval Power: http://ww2.gol.com/users/-billlise/jnp

Loparjov — *Loparjov, A.* és *D.:* Életrajzok: http://www.infoart.ru/navy/-biogra01.htm, (01...28)

MIKASA — Memorial Ship MIKASA. Mikasa Preservation Society, Yokosuka, Kanagawa, Japan, é. n., részlegesen: http://www.city.yokosuka.-kanagawa.jp/e/mikasa/index.html

NEVA/ History — NEVA – Szt. Pétervári honlap, http://www.neva.ru/EXPO96, szerző és é. n., The History of Russian Navy, http://www.neva.ru/-EXPO96/book/book-cont.html

Novikov — *Novikov-Priboj, A. Sz.:* Cuszima. I-II. k. Moszkva, 1988.

Ogasawara — *Ogasawara, N.:* Life of Admiral Togo. Tokyo, 1934.

Oki — *Oki Tameo VADM*, a MIKASA Preservation Society ügyvezető igazgatójának levele a szerzőhöz, 1998. június 22.

PAVOSZ — Port Artur. Voszpominanyija ucsasztnyikov. Nyju-Jork, 1955.

Peattie — *Peattie, M. R.:* Nogi Maresuke. Szócikk in: Kodansha Encyclopedia of Japan. Kodansha, Tokyo, 1983.

Reventlow — *Reventlow, E. Graf von:* Der Russisch-Japanische Krieg. I. Berlin, 1906.

Scogin — *Scogin, C.:* Nihon Kaigun – a Satellite Site, 3/22/98: Admiral Togo and the Battle of Tsushima, http://www.mindspring.com/-~photon/kongo/tsushima.html

Sweetman — *Sweetman, J.:* Admirálisok. Budapest, 1999.

Szorokin — *Szorokin, A. I.:* Oborona Port-Artura. Russzo-japonszkaja vojna 1904-1905. Moszkva, 1952.

Sztyepanov — *Sztyepanov, A.:* Port-Artur. I-II. k. Budapest, é. n.

Thiess — *Thiess, F.:* Tsushima – Die Geschichte eines Seekrieges. Utánnyomás 1987. Hamburg, 1954.

Vecseklőy — *Vecseklőy J.:* A csillagsávos lobogó nyomában. I-II. k.. Budapest, 1985.

Warner — *Warner, P.* és *D.:* The Tide at Sunrise. New York, 1974.

Ferenc Kolonits

THE WAR BETWEEN THE ST ANDREW'S CROSS AND THE RISING SUN, 1904-1905

Summary

The first 'truly modern' conflict of the last century, which marked a new epoch in more senses, began according to the already known colonial scheme in the Far East, but yielded a very unexpected result at the end. Executing a fast internal modernisation and taking advantage of their conflicts, Japan successfully encountered the so far indisputable superiority of the Euro-American 'white' powers. She did not only manage to preserve her independence, but as one among equals, she also gained regional ascendancy, which was not to be underestimated. Under the changing times and power circumstances, many have evaluated the events of a hundred years ago in various ways. These evaluations have inevitably been influenced by current politics, mainly on the level of manifestations forming historical common knowledge. For public opinion and also professional circles in certain regions lying distant from the events in space and from power interests politically, it is difficult to obtain a tinged and unbiased approach, as a result of which the motives and activities of the parties are considered rather simple, even if this aspect changes in time.

The present study aims at objectively summarising a manifold inquiry. One of its aspects is provided by the information the author (not an expert in history) has gathered in the field of Japanese life, traditions and contemporary recollections. The other aspect is through the survey of a few less known elaborations of the topic, like the Russian emigrant edition of the Port Arthur veterans' memories or the Warner monograph, which uses particularly important sources. Perhaps the most significant source was the dynamically developing World Wide Web, which rendered it possible to get acquainted with several new research results, disputes and opinions on every hand, and to study standard works published in scientific reviews that previously were available for a narrow circle only. The study concentrates on the events of the naval war; land operations are only referred to when it is necessary.

The treatment offers a brief survey of the substantial steps of Japanese modernisation. The better-known parallel events of Russian history are touched upon in short. The diplomatic and military components of the development of a war situation are followed in the study, which also gives an account of contemporary naval armament with regard to the countries dealt with. The work dwells on the differences in artillery ammunition (brisance and retarded ignition armour-piercing grenades), which are considered decisive by several evaluations. It describes the naval operations around Port Arthur, the battles of Shantung and Ulsan, the equipment and journey of the 2nd Pacific Fleet led by Admiral Roshdestvensky and the decisive battle of Tsushima. In the light of recent scientific disputes, the author attempts to assess the manoeuvres. As a final outlook and a lesson, the further fates of the involved ships and heroes are followed.

Beyond the treated subject, the study may be informative on how to draw a picture of a distant but significant series of events of world history, even if the author is not an expert in a certain field of history.

Ferenc Kolonits

LA GUERRE ENTRE DE LA CROIX DE SAINT-ANDRÉ ET DU SOLEIL-LEVANT, 1904-1905

Résumé

Le premier conflit «vraiment moderne» du siècle passé, ouverture d'une nouvelle époque à l'Extrême-Orient à plusieurs égards, a débuté selon le schéma colonial classique, mais il s'est terminé, à l'issue de retournements de situation surprenants, par un résultat complètement inattendu. Le Japon effectuant une rapide modernisation intérieure s'est opposé avec succès à la

suprématie jusqu'alors incontestable des puissances euro-américaines « blanches » en profitant de leurs conflits. Non seulement il a réussi à sauvegarder son indépendance, mais il a aussi renforcé sa position dans la région, ce qui était non négligeable. Avec le changement des époques et des rapports de force, ces événements d'il y a 100 ans ont été évalués par plusieurs personnes et de différentes manières. Ces évaluations ont été inéluctablement influencées par l'actualité politique du moment surtout au niveau des déclarations formant la conscience collective commune sur l'histoire. Dans les régions situées loin des événements aussi bien sur le plan géographique que politique, l'opinion publique, et par endroits même la profession, ont du mal à accéder à des approches impartiales et nuancées. Par conséquent, les motivations et les actes des parties semblent assez simplistes malgré une certaine évolution avec le temps.

La présente étude tente de synthétiser de façon objective les différents renseignements rassemblés. D'une part sur la base d'informations collectées sur place par l'auteur (non-spécialiste du domaine) sur la vie au Japon, leurs traditions et les souvenirs contemporains et d'autre part avec l'examen des documents peu connus notamment l'édition russe en émigration sur les souvenirs de vétérans de Port Arthur et la monographie Warner utilisant des sources particulièrement importantes. L'élément le plus important dans les quinze dernières années semble le développement de l'Internet permettant de connaître de nombreux résultats, débats et points de vue de tous les côtés, ainsi que des travaux fondamentaux publiés jusqu'alors dans des revues spécialisées peu accessibles. L'étude met au centre les événements de la guerre maritime et elle fait référence aux opérations terrestres seulement lorsqu'il est nécessaire.

L'exposé donne un aperçu rapide sur les étapes importantes pour notre sujet de la modernisation japonaise. Beaucoup mieux connus, les événements parallèles de l'histoire russe occuperont moins de place. L'exposé suit les composantes diplomatiques et militaires menant à la guerre et présente la situation des armements maritimes de l'époque dans les pays concernés. Il parle des différences dans les munitions d'artillerie (grenades antichars brisantes et à l'allumage retardé) jugées décisives dans de nombreuses évaluations. Il décrit les événements militaires maritimes aux alentours de Port Arthur jusqu'aux batailles de Santung et d'Ulsan, l'équipement et le trajet de la 2e flotte de l'Océan Pacifique sous le commandement de Rozdiestvenski et la bataille décisive à Cusima. A la lumière des derniers débats scientifiques, il tente d'évaluer les opérations tactiques. Pour terminer, il suit le sort ultérieur « des navires et des héros » dont les enseignements restent actuels.

Au-delà du sujet traité, l'étude peut informer aussi sur les moyens et possibilités disponibles pour des intellectuels non-spécialistes souhaitant s'informer sur des événements historiques certes lointains mais d'une importance internationale.

Ferenc Kolonits

DER KRIEG ZWISCHEN DEM ANDREASKREUZ UND DER AUFGEHENDEN SONNE, 1904–1905

Resümee

Der erste „wirklich zeitgemäße" Konflikt des vorigen Jahrhunderts, der in mehrfachem Sinne eine neue Epoche einleitete, begann nach dem bereits wohlbekannten kolonialen Schema im Fernen Osten, endete jedoch nach überraschenden Wendungen mit einem ganz und gar unerwarteten Ergebnis. Japan stemmte sich erfolgreich gegen die bis zu diesem Zeitpunkt unumstrittene Übermacht der euro-amerikanischen „weißen" Mächte, indem es deren Gegensätze ausnutzte und eine schnelle innere Modernisierung durchführte. Japan gelang es nicht nur, seine Unabhängigkeit zu bewahren, es konnte auch – als eines unter Gleichen – eine nicht zu unterschätzende regionale Machtposition erringen. Diese Ereignisse vor hundert Jahren wurden mit dem Wechsel der Epochen und Machtverhältnisse von mehreren auf verschiedene Art und Weise beurteilt. In diese Beurteilungen flossen – insbesondere auf der Ebene der Äußerungen, welche die durchschnittliche öffentliche Meinung bezüglich der Geschichte formten –

unvermeidlich die tagespolitischen Themen ein, die hinübergehört wurden. In den Regionen, die räumlich gesehen von den Ereignissen, und politisch gesehen von den Machtinteressen fernab liegen, kommt die öffentliche Meinung, zum Teil sogar die Fachkreise, nur schwer an nuancierte und unparteiische Ansätze heran. Die Folge ist, dass die Beweggründe und Taten der beiden Parteien ziemlich einseitig werden, obgleich sich diese Seite mit der Zeit verändert.

Die vorliegende Studie versucht eine sachliche Zusammenfassung von, in verschiedene Richtungen durchgeführten Orientierungen. Eine Richtung ist die Orientierung des Autors (der kein Fachhistoriker ist) vor Ort auf dem Gebiet des japanischen Lebens, der Tradition und der zeitgenössischen Erinnerungen. Eine andere ist die Durchsicht bekannter und einiger weniger bekannter Bearbeitungen – wie die Ausgabe der Erinnerungen der Veteranen von Port Arthur aus der Hand russischer Emigranten, oder die Warner-Monographie, die besonders wichtige Quellen verwendet. Die wichtigste Richtung jedoch ist wohl das Internet, das in den vergangenen anderthalb Jahrzehnten eine explosionsartige Entwicklung durchgemacht hat, und das ermöglicht hat, zahlreiche neue Forschungsergebnisse, Diskussionen und Meinungen – von allen Seiten her – kennen zu lernen, und grundlegende Arbeiten, die früher in Fachblättern erschienen waren, die lediglich in einem engen Rahmen zugänglich waren, zu studieren. Im Mittelpunkt der Studie stehen die Ereignisse des Seekrieges; auf die Operationen zu Lande verweist sie nur im nötigen Maße.

Die Abhandlung gibt einen kurzen Überblick über die, aus unserer Sicht bedeutenden Schritte der japanischen Modernisierung. Den parallelen Ereignissen der russischen Geschichte kommt – da sie weit bekannter sind – weniger Raum zu. Die Studie verfolgt die diplomatischen und militärischen Komponenten der Herausbildung der Kriegssituation und vermittelt ein Bild von der Situation der Seerüstung zu der Zeit, mit besonderem Blick auf die betroffenen Länder. Sie berührt die Munitionsunterschiede der Artillerie, die in zahlreichen Bewertungen als entscheidend angesehen werden (Panzerabwehr-Splittergranate und Panzerabwehrgranate mit verspäteter Zündung). Sie beschreibt die Seeschlachtereignisse in der Umgebung von Port Arthur bis zu den Schlachten von Santung und Ulsan, die Ausrüstung, Reise und die entscheidende Schlacht der 2. Pazifik-Flotte unter der Führung von Rosyestwenski bei Cusima. Im Spiegel der fachlichen Diskussionen der letzten Zeit versucht die Studie die Auswertung der taktischen Operationen. Als abschließenden Ausblick verfolgt sie das weitere Schicksal der vorkommenden „Schiffe und Helden", das mit seinen Lehren bis in unsere Tage hineinreicht.

Die Studie kann über das aufgearbeitete Sachgebiet hinaus auch im Hinblick darauf informativ sein, welches Bild sich – und mit welchen Mitteln und Möglichkeiten – ein Intellektueller, der kein Fachhistoriker ist, heute von einer Ereigniskette machen kann, die zwar weit entfernt, aber von weltgeschichtlicher Bedeutung ist.

Ференц Колонич

ВОЙНА АНДРЕЕВСКОГО КРЕСТА И ВОСХОДЯЩЕГО СОЛНЦА В 1904–1905 ГГ.

Резюме

Первый „воистину современный" конфликт прошлого столетия, явившийся во многих смыслах прологом новой эпохи, начался на Дальнем Востоке по уже известной колониальной схеме, но после весьма неожиданных, принесших сюрпризы коллизий завершился с совершенно неожиданным результатом. Евро-американским „белым" державам с их бесспорным превосходством до последнего времени успешно противостояла Япония, используя их противоречия и проводя быструю внутреннюю модернизацию. Японии удалось не только отстоять свою независимость, более того, будучи одной среди равных она сумела завоевать державную позицию, чего нельзя было недооценивать. События, протекавшие сто лет тому назад, многие исследователи оценивали различным образом, объясняя их переменой эпох и державных отношений. В эти оценки непроизвольно вкрадывались отголоски актуальных событий, находивших свое выражение главным образом на уровне

политических деклараций, формировавших историческое общественное сознание среднего человека. В регионах, далеко дистанцированных как в пространстве, так и в сфере политических интересов от этих событий, общественное мнение, а иногда даже и позиция профессиональных кругов могут с трудом сформировать дифференцированное и беспристрастное (объективное) мнение о них, в результате чего мотивы и действия сторон становятся довольно одноплоскостными, даже и в том случае, если эта плоскость со временем меняется.

В настоящей статье автор делает попытку объективно суммировать ориентацию, осуществляемую в нескольких направлениях. Одним таким направлением (не профессионально историческим) является сбор информации автором о жизни японцев, их традициях и о воспоминаниях современников. Другим источником информаций является обзор (обработка) некоторых менее известных сведений, как например, русское издание воспоминаний русских эмигрантов-ветеранов Порт-Артура или монография Варнера, использовавшая особенно важные источники. Но наиболее важным, пожалуй, источником стала мировая сеть – интернет, – стремительно развивавшаяся в последние полутора десятилетий, которая сделала возможным всестороннее ознакомление с многочисленными результатами новых исследований, дискуссиями и мнениями, а также изучение фундаментальных работ, опубликованных ранее лишь в узких кругах, к которым можно было получить доступ лишь в профессиональных журналах. Статья ставит в центр исследования события войны на море, на сухопутные военные операции делаются ссылки лишь по мере необходимости.

Статья дает краткий обзор основных шагов японской модернизации, существенной с точки зрения нашего предмета. Параллельные события российской истории, поскольку они являются более хорошо известными, получают меньше места в освещении событий. Автор прослеживает дипломатические, военные аспекты формирования военной обстановки, дает картину состояния морского вооружения того времени, с учетом затронутых стран. Касается различий в артиллерийских боеприпасах, которому придавалось решающее значение во многих оценках (бризантные гранаты и противотанковые гранаты замедленного воспламенения). Автор описывает морские военные события в районе Порт-Артура вплоть до шантунского и ульсанского сражения. Дает характеристику снаряжения 2-го Тихо-океанского флота, которым командовал адмирал Рождественский, описывает его походы и решающее сражение при Цусиме. В свете профессиональных дискуссий последнего времени автор пытается дать оценку тактических операций флота. В качестве заключительного обозрения исследователь прослеживает дальнейшую судьбу „кораблей и героев", которая остается поучительной и в наши дни.

Настоящая статья помимо освещения разработанной темы может послужить источником ценной информации, читатель узнает, как с использованием новых средств и возможностей можно создать картину о событиях хотя и далекого прошлого, но имеющих мировое историческое значение.

HANGODI LÁSZLÓ

AZ M. KIR. HONVÉD 4/I-ES NEHÉZBOMBÁZÓ-OSZTÁLY TÖRTÉNETE, 1936–1942

A tapolcai m. kir. 3/I. bombázóosztály történetének szombathelyi előzményei (1936–1937)

1936 nyarán a Légügyi Hivatal irányításával megindult az 1938 szeptemberéig titkos magyar légierő fokozott ütemű kiépítése. Repülőtér-építési munkálatok kezdődtek az országban negyven helyen. Ezek sorában voltak a veszprémi, valamint a várpalotai, pápai és a tótvázsonyi repülőterek, továbbá a tapolcai repterek T-1, T-2 és T-3 elnevezések alatt.

Egyidejűleg – október 1-jén – Szombathelyen megalakult a titkos 3. könnyűbombázó-ezred öt újoncszázadnyi legénységgel.[1] Az ezredet az egész ország területéről sorozták. A dunántúli származású újoncok mellett voltak alföldi és észak-magyarországi illetőségűek is az egyes újoncszázadokban. Rejtési célból a bevonulók „Repülőtéri csendőrkülönítmény" elnevezés alatt lettek szakaszokba, illetve századokba osztva, az újonc titulus helyett pedig a reptéri próbacsendőr megnevezés volt használatos. Mivel a két szombathelyi repülőtér – az A-telep és a B-telep – legénységi szálláskörletei nem tudtak ilyen nagy létszámú újonctömeget befogadni, ezért az újoncezredet bent a városban, a mai 11-es Huszár úton álló egykori k. u. k. huszárlaktanyában szállásolták el.[2] A nagy kiterjedésű épületkomplexumban, ahol az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása idején a k. u. k. 11. közös huszárezred 1. és 2. osztálya állomásozott, bőven volt lehetőség az újoncok elhelyezésére.

A bevonulást követően megkezdődött az alapkiképzés. A kiképzőszázadok szakasz- és századparancsnoki posztjain a 2/1. és 2/2. éjjeli bombázószázadok tiszthelyettesei és tisztjei teljesítettek szolgálatot. A volt lovassági laktanyához a város peremén terjedelmes gyakorlótér tartozott. Az újonckiképzés első három hónapjában a leendő bombázórepülőkatonák itt ismerkedtek meg a gyalogsági harcászat különféle tudnivalóival a szuronyroham fortélyaitól kezdve a gáztámadás elleni védekezés miként jével bezárólag. Délutánonként pedig nem patkók csattogtak a kaszárnyaudvar macskaköves útjain, hanem az újoncok végezték alaki gyakorlataikat, készülve a harmadik hónap végén leteendő esküre.

Az elméleti képzés keretében már az elején az újoncok tudomására hozták, hogy titkos fegyvernemhez vonultak be, közölték a szükséges tudnivalókat, a titkos rendfokozati megnevezéseket stb. Az újoncok a honvédnak megfelelő légügyi alsegéd elnevezést viselték.[3]

Az újonckiképzés befejezése után az újoncszázadokat feloszlatták, majd mindenki megkapta a beosztását az A-telep repülőtéren megszervezett 3/1., 3/2., 3/3., 3/4. és 3/5. bombázószázadokhoz.

---

[1] *Veress D. Csaba* 1980. 171. o.

[2] *Perjési István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1985.

[3] *Tilger István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1984.

Az úgynevezett anyaszázadoknál aztán beindult a szakkiképzés, és megkezdődtek a szoktató repülések is. Az újoncok jelentős része repülőmotor-szerelő beosztást kapott. Belőlük lettek később a hajózó- szerelőlövészek és a földi szerelők. Mások távírász- és repülőgépvezető-kiképzést kaptak. Ők hajózó-rádióslövészek, illetve legénységi állományú pilóták lettek. Az ifjú repülők elsősorban a „Caproni" Ca-101-es olasz és „Dornier" Do-23-as német gyártmányú bombázógépekkel, valamint a „Fokker" F-VIII-as, VM-16 „Budapest", „Fokker" C. V., „Hungária I." típusú kiképzőgépekkel ismerkedtek meg.

Emlékezetes pillanatok voltak az első szoktatórepülések percei. Erre a célra gyakran használták a repülőtér gépei közül a „Fokker" F-VIII-as típust, lévén, hogy utasszállító gép volt, és a benne levő tizenöt utasülés egyszerre egy fél szakasz levegőbe emelését is lehetővé tette. A repülőterek légterében végrehajtott iskolakörökön túl nagyobb reptetések is történtek, mint például a Sárvár fölötti fordulóval elvégzett szokásos kör. Eleinte egy-egy ilyen kör után a csatatérhez hasonlóvá tett utasteret sokáig takaríthatták a meggyötört újoncok.[4]

A szombathelyi repülőtéren megszervezett öt bombázószázadot aztán 1937. május 25-én a Zala és Veszprém vármegyék területén kiépített repülőterekre vezényelték. A századok ekkor még nem rendelkeztek hadrafogható bombázó repülőgépekkel, csak a kiképzést és a gyakorlás folytatását biztosító iskolagépekkel. Az ezred 1. és 2. százada a tapolcai repülőteret vette birtokba. A 3/3. század Veszprémbe, míg a 3/4. és a 3/5. századok Pápára kerültek.[5]

A katonai repülés kezdetei Tapolcán (1936–1937)

Tapolcán 1936 nyarán indultak meg a reptérépítési munkálatok. Az akkori nagyközségtől nyugati irányba, a Lesencetomaj felé vezető országút déli oldalán jelölték ki az építendő új repülőtér helyét, körülbelül másfél kilométerre a település szélétől. A reptérépítésre igénybe vett térség Tapolca és Lesencetomaj határán helyezkedett el. Ezenkívül két tartalékreptér kialakítása is megkezdődött Tapolcától északra.

Tapolca képviselő-testülete és a község üzleti körei a közeli Keszthely és Veszprém mintájára már régóta szerették volna, ha Tapolcára is helyeznek katonaságot, ha nem is egy ezredet, de legalább egy kisebb helyőrséget.[6] A repülőtér-építés megindulásával ez megvalósulni látszott.

Tapolca akkori vezetése igen lelkesen viseltetett az ezzel kapcsolatos tervek iránt. A képviselő-testület például vállalta, hogy a nagyközség fog a beszállásolási törvény értelmében lakásokról gondoskodni, ha a majdan idekerülő tiszti- és altiszti kar nem tud lakáshoz jutni.[7] Kötelezték magukat arra, hogy a repülőtér központi épületeinek vízfogyasztásánál kedvezményesen fogják megállapítani a vízdíjakat.[8] Ingyenesen a M. Kir. Kincstár rendelkezésére bocsátották a parancsnoki és tiszti étkezde, valamint a kaszinó

[4] *Perjési István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1991.

[5] *Veress D. Csaba* 1980. 171. o.

[6] *Tóth József* rep. hadnagy Tapolca, 1993.

[7] ZML TVT. JKV. V. 15./VI. 115/1936. – 6. pont.

[8] Uo. V. 15./VI. 115/1936. – 8. pont.

számára kiszemelt épületrészeket, ezenfelül egy megközelítőleg 3 katasztrális hold nagyságú területet lőtér – vagy ahogy akkor mondták: lövölde – számára.[9]

A nagyvonalú és lelkes felajánlásokat követően megkezdődött immár a tényleges építőmunka. A kiszemelt terület nagyon megfelelt kis és közepes súlyú repülőgépek fel-, illetve leszállásához. Szinte teljesen sík mezőről van szó, ami egykor a közeli patakok árterülete volt, és az évenkénti áradások egyenletesen feltöltötték hordalékanyaggal. A helyszínen ma is megfigyelhető, hogy korábban vízjárta táj volt. Mivel a repülőtér alagcsövezését csak 1944-ben kezdték el, nagyobb esőzések idején a kifutópálya az amúgy is magasan álló talajvízszint miatt gyakran felázott és sárossá vált. Ezért ilyenkor nagyobb gépek számára nem vagy csak a kockázatot vállalva volt használható a T-1, vagyis a főreptér kifutópályája.

A beinduló munkálatok bőven nyújtottak munkaalkalmat a tapolcai és környékbeli iparosoknak, valamint tanoncaiknak. Kőművesek, ácsok, tetőfedők, asztalosok, villanyszerelők szorgoskodtak az épülő kaszárnyák és a hangárok építésén. Többen közülük egy-két éven belül berukkolva már más aspektusból is megtapasztalhatták az ekkor épülő támaszpontot, valamint a repülőkatona-élet szépségeit és nehézségeit.[10]

A legjobb igyekezet ellenére sem sikerült azonban az építkezéseket befejezni 1937. május 25-re. A hangárok már elkészültek, a legénységi épület is, de a tiszti irodákon még dolgoztak. Így a két századnyi repülőkatonaság megérkezése után a munka még folyt egy ideig.[11]

A 3/1. és 3/2. század katonáinak túlnyomó része, valamint a felszerelés vasúti szállítással érkezett meg Szombathelyről Tapolcára. A hajózószemélyzet egy része egy „Fokker" F-VIII-as utasszállító géppel landolt. A leszállás sikeres volt, de a tavaszi időjárás következtében felázott reptéren a gép megfeneklett, és annyira „leült" a sárba, hogy csak hosszú hetek múltán lehetett kivontatni onnan egy Hanza traktor igénybevételével.[12]

A két század harci gépekkel ekkor még nem rendelkezett, csak iskola- és kiképzőgépekkel („Heinkel" HD22, „Hungária" I., „Bücker" BÜ-131 „Jungmann").[13] A pilótanövendék-kiképzés és a gyakorlórepülések ezeken a típusokon folytatódtak. A repülőtér első parancsnoka a Szombathelyről érkezett Dávidházy főhadnagy volt.[14]

Miután a veszprém-jutasi repülőtér is elkészült, a német Dessau-i Junkers Művektől vásárolt három darab kétmotoros Junkers Ju-86 K2-es kétkormányos bombázó iskolagépet 1937 decemberében német pilóták leszállították. 1938 januárjában a háromiskolagéppel a jutasi reptéren megalakult a „Ju-86-os átképző iskola", ahol megkezdték a repülőgép-vezető és műszaki kiképzést. Mivel a tervek szerint a tapolcai bombázószázadokat is ezzel a géptípussal akarták felszerelni, az első tapolcai gépszemélyzetek is itt kezdték meg a hajózókiképzést.

---

[9] ZML TVT. JKV. VII. 141/1936./1.

[10] *Slang József* rep. szakaszvezető Tapolca, 1991.

[11] *Döbrentei István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1985.

[12] *Perjési István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1991.

[13] *Veress D. Csaba* 1980. 171. o.

[14] *Perjési István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1991.

Az 1938. március 5-én meghirdetett hadseregfejlesztési program (ún. „Győri program") alapján április és június között a Junkers Művektől folyamatosan érkeztek a Ju-86-osok, szám szerint 63 darab. A repülőgépek egy részével a LÜH 2. bombázórepülő-ezredének 2/3. „Buzogány" és a 2/4. „Vörös ördög" szombathelyi századait szerelték fel. A gépek másik csoportját a LÜH 3. bombázórepülő-ezredéhez vezényelték. Az ezredparancsnokság és a 3/I. bombázórepülő-osztályparancsnokság, valamint a 3/1. „Isten nyila", a 3/2. „Isten kardja" bombázórepülő-századok kilenc-kilenc gépe Tapolcára került. A 3/II. bombázórepülő-osztály parancsnoksága, a 3/4. „Sárkány" és a 3/5. „Hüvelyk Matyi" bombázószázadok kilenc-kilenc darab gépe Pápán állomásozott. A 3/3. „Sárga vihar" bombázórepülő-század a veszprém-jutasi repülőtéren összpontosult.

A Junkers Ju-86-osok kétmotoros, egyenként 970 LE-s Weiss Manfréd Gnome Rhone K-14-es csillagmotoros 380 km/h teljesítményű 8000 m csúcsmagasságot elérő, 2000 km maximális hatótávolságú, 1000 kg bombaterhelésű, nappali bombázó repülőgépek voltak.[15] A típus impozáns megjelenésű konstrukció volt. Háromágú légcsavarjaival, plexiorrával, a benne elhelyezett forgatható géppuskaállással, zárt pilótakabinjával, osztott hátsó vezérsíkjával erőt sugárzott, és kora modern harci repülőgépének számított mind sebességével, mind tűzerejével és bombaterhével.

A Ju-86-oson gépenként négy főnyi hajózószemélyzet teljesített szolgálatot. A gépet vezető pilóta, aki őrvezetői rendfokozattól kezdve legénységi állományú is lehetett; a vezérmegfigyelő vagy navigátor, aki a bombacélzást valamint -oldást is végezte, és mindig tartalékos vagy hivatásos tiszti rendfokozatú személy volt. Rajtuk kívül volt még a gépen egy legénységi vagy továbbszolgáló állományú hajózórádiós-lövész és egy hajózószerelő-lövész.

A repülőgépbe a hasrész alatti kis ajtón át lehetett bejutni. Az ajtó a futóművek és a kiereszthető rádiósgondola közti haslemezen nyílt egy kis kilinccsel. Egy beakasztható háromfokú alumíniumlétrán lehetett fellépni a gép sötét törzsének közlekedőfolyosójára. Menetirány szerint elindulva, elhaladva a bombatárak mellett és a bombatárajtók felett, a pilótafülkébe lehetett jutni. Azon túl egy alacsonyabb ajtó volt, amely a vezérmegfigyelő plexikupolájába vezetett. Repülések során itt helyezkedett el hasaló testhelyzetben a vezérmegfigyelő, aki a térképet, a navigálóműszereket, a bomba-célzókészüléket, a bombaoldó műszereket és az elölről jövő vadászrepülő támadások kivédésére szolgáló GEM típusú védőgéppuskát kezelte. Ebből a géppuskatípusból összesen három volt felszerelve a Ju-86-ra. A vezérmegfigyelőn kívül a rádiós és a szerelő is kezelt egyet-egyet.

A beszállóajtótól hátrafelé volt közvetlenül a behúzható távírászgondola. Ezt csak felszállás után engedhette ki a törzsből a rádiós, mert a reptér felszíne letépte volna, ha kieresztett helyzetben történik a fel- vagy leszállás. A gondolában a menetiránynak háttal ült a gép hasa alatt a rádióslövész. A gondola a menetiránynak háttal nyitott volt. Erre nyílt kitekintése a rádiósnak, és a távírászi feladatok mellett géppuskájával hátulról-alulról fedezte gépét, illetve bajtársait adott esetben. Az ülés mellett volt a rádió, és láncon lógva egy kalapács valamint egy franciakulcs. Ezek a levegőben bekövetkezett géppuskaakadályok elhárítására szolgáltak. A rádiósülés után a szerelőlövész fülkéje következett, amely a törzs felső-hátsó harmadán nyílt, néhány méterre a hátsó osztott

[15] *Veress D. Csaba* 1980. 171. o.

vezérsíktól. A szerelő forgó üléséből itt egy, a rádióséhoz hasonló, félkörös sínen mozgatható géppuskát kezelve felülről és hátulról tudta tüzével fedezni a gépet. Ő is a menetiránynak háttal foglalt helyet. Hosszabb út vagy eső esetén a szerelő egy plexibúrát tudott ülése fölé húzni, védekezésül a menetszél és a csapadék ellen.[16]

A repülőgépeken a Hehs Ákos mérnök kifejlesztette ejtőernyőt rendszeresítették. Veszély esetén a személyzetnek meghatározott módon lehetett a gépet elhagynia. A pilóta a kabinban egy kioldókar segítségével tudta ledobni a kabintetőt és elhagyni a repülőt. A vezérmegfigyelő az orrkabin hasi részén nyíló vészkijáraton át tudott ugrani. A rádiós-lövész előtt ott állt a géppuskája. A rögzítő csapszeget kirántva a fegyvert ki kellett rúgni, és ezután vált lehetővé az ugrás a kizuhant géppuska után. A szerelőlövész üléséből a törzs mellett kiugorva tudott menekülni. Ő volt a legveszélyeztetettebb helyzetben, mivel a menetszél szinte biztosan hozzávágta a hátsó vezérsíkhoz. Az ugrás elvét azonban csak elméletben kellett tudni ezekben az években még – szerencsére.

A Ju-86-os bombaszekrénye négy bombatárból állott. Ezek összeszerelve és a gép törzsébe beépítve helyezkedtek el. A bombatárakban csak német rendszerű bombákat lehetett elhelyezni. Vagy 4 darab 250 kilogrammos, vagy 16 darab 50 kilogrammos bomba ment bele.[17] Ezenkívül felhasználhatók voltak 10, 2 és 1 kilogrammos gyújtóbombák is. A bombák a bombaszekrényben mindig függőlegesen voltak felfüggesztve, fejjel felfelé. Oldásuk történhetett egyenként és sorozatvetéssel is.[18] A gép tehát a három darab 8 mm-es GEM nagy tűzgyorsaságú géppuskájával jelentősen védve volt, 1000 kg bombaterhével pedig nagy rombolóerőt képviselt a haditechnika korabeli fejlettségének színvonalát véve alapul.

Repülősélet Tapolcán (1937–1938)

A 3. bombázórepülő-ezred parancsnoksága 1937-ben tehát Tapolcára települt. Ezáltal Tapolca fontos bázisává lett az ekkor még mindig a kényszerű rejtés állapotában szerveződő magyar katonai repülésnek. Az ezredparancsnok Fráter Tibor rep. alezredes lett.[19] Az ezredsegédtiszt Gersy Károly rep. főhadnagy volt.[20] A 3. bombázórepülő-ezred I. osztályának parancsnoksága úgyszintén Tapolcára került. Az osztály – és egyben a repülőtér – parancsnoka Dávidházy főhadnagy után Kazay Kálmán rep. őrnagy lett. Az osztály a már említett 3/1. „Isten nyila" és a 3/2. „Isten kardja" bombázószázadokra tagolódott. Az 1. századnak az első parancsnoka Timár Gyula rep. százados volt. Rövid ideig állt a század élén. Miután elvezényelték Tapolcáról, Czirfusz Imre rep. százados követte őt a századparancsnoki poszton 1938-ban.[21] A 2. század parancsnoka az erdélyi származású Vitán Béla rep. százados volt, aki végig megmaradt e poszton a századok 1942 elején bekövetkezett feloszlatásáig.[22]

---

[16] *Vadas Károly* rep. őrmester Tapolca, 1991.

[17] *Ormay József* 1984. 47. o.

[18] Uo. 48. o.

[19] *Veress D. Csaba* 1980. 171. o.

[20] *Dákay Ferenc* 1987. 93. o.

[21] Uo. 94. o.

[22] *Perjési István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1985.

A mai város központjában a Hősök terén áll a városháza. Az épület az 1930-as években Dienes Szálló néven szállodaként üzemelt. Ezt a patinás építményt kapta meg a légierő, és itt rendezték be az ezred-, illetve osztályparancsnoki irodákat. Ezeket az emeleten helyezték el. Ugyanitt néhány lakást is kialakítottak a nőtlen hivatásos és továbbszolgáló tisztek részére. A földszinten kapott helyet a tiszti étkezde, ahol az alakulat jelesebb események és ünnepek alkalmával az összejöveteleit is tartotta.

A Fő tér déli oldalán található a Batsányi utca torkolatában a volt Pannónia Szálló és Kávéház, amely ma üzletnek, lakásoknak és az SZTK rendelőintézetnek ad helyet. Egykor ez Tapolca egyik legrangosabb szórakozóhelyének számított tágas termeivel, előkelő berendezésével és nem utolsó sorban módos közönségével. Érthető módon hamarosan a repülőstisztek törzshelyévé vált, s mintegy kaszinóként működve társasági életük és szórakozásuk egyik fő színhelyévé lett a hamar népszerűvé váló „flígereknek". Itt jöttek össze a szolgálat letelte után a vidám asztaltársaságok, és itt rendezték a nagyhírű repülős bálokat, amelyeknek vonzereje túlnőtt Tapolca határain. Ezeken polgári személyek és repülőkatonák egyaránt részt vehettek.

Ezenkívül volt még egy törzshelye a „szalagsapkásoknak" – ahogy a repülőket titulálták. A mai Batsányi János Művelődési Központ – a korabeli VOGE (Vasutasok Országos Gazdasági Egylete) – könyvtára és részben a Borostyán Cukrászda belső terme volt akkoriban egy vendéglátóipari egység, ahova azonban csak repülőkatona tehette be a lábát. Civil csak ritka kivételként mehetett be ide, és csak úgy, hogy repülőbarátja vagy ismerőse felelősséget vállalt érte. A legénységi állományú flígerek leginkább ezt a helyet látogatták a település déli utcácskáiban megbújó családias hangulatú kis házi borkimérők és vidám kerthelyiségek mellett.[23]

Vasárnaponként szervezett módon a katolikus vallású repülők misén vehettek részt a tóparti római katolikus templomban. Általában a század szolgálatvezetőjének a vezényletével, alakzatban bemasíroztak a reptérről a községbe.[24]

Amikor a menetoszlop beérkezett a Hősök terére az első világháborúban elesett tapolcai honvédek emlékét hirdető bronz katonaszoborhoz, mindig felharsant a vezényszó, hogy: „Vigyázz! Díszmenet!".[25] Így tisztelegtek az ifjú repülők a hősi halált halt honvédek emléke előtt, akiket néhány éven belül a díszelgők közül is sokan követtek a közelgő háború légi harcaiban.

A díszmenet után a község érdeklődő közönsége kísérte figyelemmel a megkapó látványt nyújtó csoportot végig a Fő téren. A repülők gyorsan a város mindennapi érdekes színfoltjaivá váltak. E vasárnapi menetek különösen a fiúgyerekek és a serdülőfélben lévő leányok körében számítottak szemgyönyörködtető és szívdobogtató eseménynek.

Tapolca szerencsés természetföldrajzi adottságainak köszönhetően nem okozott gondot a szolgálatmentes hétvégék eltöltése. A környező hegyek kedvező terepet szolgáltattak a gyalogos kirándulásokhoz. Kedvelt célpont volt a közeli Szent György-hegy.[26] A nyár kezdetén a Balaton számított a fő szórakozásnak. A repülőkatonák a

[23] *Kárpát Sándor* rep. őrmester Tapoca, 1991.

[24] *Perjési István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1991.

[25] *Slang József* rep. szakaszvezető Tapolca, 1991.

[26] *Lajkó Ferenc* rep. őrmester Tapolca, 1985.

badacsonylábdihegyi és a szigligeti strandon fordultak meg a leggyakrabban. A lábdi strand kiépülése leginkább nekik köszönhető. A hétvégi mulatozások másik fő helyszíne Lábdinál a Badacsony-hegy oldalában a mai Állami Pincegazdaság előtti térségen egykor álló kerthelyiség volt. A nyáresti vígságok része volt a tűzijáték is, amelyek során a reptérről hozott repülőgéppuskákat és jelzőrakétákat használták fel. Az esti égbolton nyomjelzős géppuskasorozatok foszforcsíkjai hasítottak a Balaton feletti sötétbe, és színes jelzőrakéták könnyed ívei világították be a Badacsony oldalának légterét.[27]

Ősszel pedig a híres Szent György-hegyi és badacsonyi szüretek jelentettek hívogató lehetőséget az időtöltésre, és mindig felbukkantak itt is, ott is a repülők.

Az 1937-es és 1938-as év azonban leginkább a szorgos munkával, valamint kiképzéssel töltött napok hosszú sorát jelentette. A hajózó- és földi részleget is fel kellett készíteni a Ju-86-os „megnyergelésére", ahogy a korabeli repülős zsargon fogalmazott. A repülőgépvezetőknek a kiképzési fokozatokat teljesítve nyílt lehetőségük a típus vezetésére. A műszakiak is először Veszprémben az átképző iskolán, majd az anyarepülőtéren folytatták a K-14-es motor megismerését és karbantartását, emellett a sárkány, azaz a karosszéria ápolását és kisebb javításának módozatait.[28]

A repülőtéren a hajózó- és földi részleg külön épületekben volt elhelyezve. Az emeletes legénységi épület emeleti részén volt a 3/2. század hajózóinak a szálláskörlete, míg a földszinten a 3/1. század hajózói laktak – természetesen csak a legénységi állományúak.[29] A repülőtér bejáratánál állt a portaépület, ahol állandó kapuőrség teljesített szolgálatot napi váltással éjjel-nappal. Az őrkatonák töltött karabéllyal és feltűzött bajonettel járőröztek felváltva a kapu előterében. A kapusépület közelében helyezkedett el a repülőbenzin-raktár. Itt a benzineshordók egymásra helyezve hevertek a szabad ég alatt. A térséget drótkerítés vette körbe. A raktárat külön őrség vigyázta. Az egyes századokhoz tartozó tartálykocsikat itt töltötték fel, és innen indultak a startra, feltankolni a felszállásra váró repülőgépeket.

A repülőtér bejárata előtt húzódó Tapolca–Lesencetomaj közti országút északi oldalán terült el a Billegei-erdő. Bent az erdőben alakították ki az éles-bombaraktárakat. Itt is repülő-őrszemélyzet és nagy testű őrkutyák biztosították a rendet. Bombarobbanásos baleset egyszer sem történt sem itt, sem a repülőtéren, ellentétben a veszprémi reptéren állomásozó testvérszázaddal, ahol több ízben is bekövetkezett ilyen eset, nagy számú halálos és sebesült áldozatot követelve.

A repülőtéren a parancsnoki és konyhaépületeken túl, a kifutópálya szélén álltak a századok hatalmas hangárjai. A hangárok barna-zöld terepszínű festésű lemezkapui félrehúzhatóra voltak kialakítva. Az egyes hangárokban bőven volt hely a századonkénti kilenc Ju-86-osnak és a különböző típusú gyakorló-, valamint iskolagépeknek. A hangárok előtt kisebb betonozott terület terült el, ahol a kitolt gépek motorpróbáit végezték, és innen gurultak rá a füves kifutópályára. A betonon tartották az osztálysorakozókat, az alaki szemléket, a parancskihirdetéseket, az ellenőrző elöljárók fogadását, majd a későbbiekben az újoncok felesketését is.[30] A két hangárkapu közti keskeny kis füves sávon

[27] *Perjési István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1991.

[28] *Lajkó Ferenc* rep. őrmester Tapolca, 1985.

[29] *Döbrentei István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1985.

[30] *Perjési István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1991.

alakították ki az osztály úgymond kultuszhelyét. Itt állt a nemzetiszínűre festett zászlótartó oszlop, amelyre ünnepi alkalmakkor felhúzták az osztály zászlóját. Itt formázták meg egy döntött fedőlapú, jó két méter átmérőjű alacsony betonhengeren a 3/2. század századjelvényét. Ezen helyezték el annak a három pilótának a kis méretű emléktábláját, akik kiképzés közben haltak repülőhalált 1937/38-ban. Ugyanitt, a talajszinten készítettek egy szintén nagy méretű turulmadarat – a repülős legénységi sapkajelvény mintájára – fehér mészkődarabkákból és kavicsokból kirakva, egyedi színfoltot adva így a reptér ezen részének.[31]

A beton gurulópályától délre kezdődött a füves kifutópálya, amely kilométereken keresztül folytatódott, közvetlenül Raposka község határáig. Itt állt a Gonio-ház, a fel- és leszállások rádióirányítását végző személyzettel. Romjainak csekély alapfalmaradványai még ma is megfigyelhetők a falu szélén.[32] A felszállópálya az év nagyobbik részében jó talajú, állandó széljárású terület volt. A szinte állandó észak-északnyugati szél biztonságos fel- és leszállást tett lehetővé. Ezt a területet nevezték T-1-nek, 1-es tapolcai reptérnek. Ezenkívül volt még két tartalék repülőtere a T-1-nek alig néhány kilométerre az anyareptértől. A T-3-as reptér a Tapolca–Zalahaláp közti országúttól keleti irányba húzódott a Harasztnak nevezett mezőn. A zsidótemető közelében, a fenyves peremén haladt el az a dűlőút, ami a T-2-re vitt. A T-2-n az őrséget az 1. és 2. század legénysége felváltva adta. Itt épült fel egy vasvázú fahangár. Még Szombathelyről repülték le azt az egy darab „Dornier" Do-23-as német gyártmányú bombázógépet, amelyet, miután kimustráltak, itt tároltak a T-2-n lepányvázva. A még inkább első világháborús konstrukciókra emlékeztető gépnek nyitott pilótaülése volt. Ez lett a fő helye az éppen ügyeletben lévő őrszemnek. Ez a reptér igazán fontos szerepet majd csak 1944 folyamán kapott, amikor a mind gyakoribbá váló amerikai berepülések miatt a T-1 gépállományának jelentős részét a reptér melletti fenyvesbe szállították ki rejtési célból.[33]

Az osztály megszervezésének koncepciójában az is szerepelt, hogy mi a teendője a századoknak váratlan, lerohanásszerű ellenséges támadás esetén. Mivel a repülőterek az ellenséges légitámadások potenciális célpontjainak számítottak, az elsődleges feladat a gépállomány azonnali menekítése volt az úgynevezett kitérő repterekre, hogy az ellenséges támadóhullám már csak a kiürített békerepülőteret találja. Mindkét századnak volt egy kijelölt titkos leszállómezeje, Tapolcától mintegy 30 kilométeres távolságra. Az 1. század a tótvázsonyi tartalék repülőtérre kellett hogy településjön adott esetben, míg a 2. századnak a nagyvázsonyi kitérőreptérre kellett átrepülnie. A földi részlegnek gépkocsikon a legrövidebb időn belül követnie kellett a hajózókat a legszükségesebb tábori felszerelésekkel. A kitérőrepterekenállandó jellegű létesítmények – mint például hangár – nem voltak. E területek csak egyszerűen kedvező talajú, a fel- és leszálláshoz elegendő távot biztosító füves mezők voltak, amelyeket békésebb napokon leginkább legelőként vagy kaszálóként használtak azok a falvak, amelyeknek a határához tartozott a kérdéses terület.

Egy-egy kitelepülés alkalmával tehát a gépek után kellett vinni a szerelősátrakat, a legnélkülözhetetlenebb tartalékalkatrészeket, üzemanyagot, élelmiszert, stb. Ha többnapos kitelepülésről volt szó, akkor a legénységet a közeli falvakban szállásolták el, gyak-

[31] Korabeli amatőr fényképek alapján. Az eredeti fotók a szerző birtokában.

[32] *Illés Károly* raposkai lakos szóbeli közlése Raposka, 1993.

[33] *Vadas Károly* rep. őrmester Tapolca, 1985.

ran az elemi iskolák épületeiben, míg a repülőgépeknél állandó őrség teljesített szolgálatot. Ilyen jellegű hirtelen reptérváltásra azonban majd csak 1938-tól, az országgyarapítások idején bekövetkező feszült külpolitikai viszonyok idején került sor. E repülőtereket ellenben jól kellett ismernie mind a hajózó-, mind a földi állománynak, hogy alkalomadtán mindenfajta ismerethiányból adódó akadálytól mentesek legyenek az egyes akciók. A nagyvázsonyi és tótvázsonyi leszállómezők kötött talajukkal és köves altalajukkal kedvező landolási, illetve startolási lehetőséget biztosítottak a jelentős összsúlyú Ju-86-osoknak is.[34]

Az éjszakai kapuőrséget és benzinraktárőrséget nem számítva az élet reggel hatkor kezdődött a tapolcai repülőtéren. A kürtös elfújta az ébresztő jelét, és a legénység megkezdte szokásos tevékenységét. A tisztálkodás, a körletrend kialakítása, reggeli torna (csukló) és a közös reggeli után beindult a munka a műhelyben, a hangárokban, majd a starton is. A repülőszázadok hajózó- és földi részlegre tagolódtak. Mindkét században kilenc Ju-86-os volt, egyenként négyfőnyi személyzettel. Három bombázógép képezett egy repülőrajt, és a század három rajból állt. A hajózókénál jóval népesebb földi részleg szakaszokra oszlott. A műszaki szakasz motor- és sárkányszerelő részlegből állt. A motorszerelők a repülőmotorok karbantartását végezték, meghatározott repülési idő letelte után végrehajtották a motorok nagyjavítását és a szükséges alkatrészcseréket. A sárkányszerelő részleg katonái a gépek karosszériájával kapcsolatos munkálatokat végezték. A fegyver- és bombaszakasz a repülőgépek fedélzeti fegyverzetével, a bombák élesítésével és beszerelésével foglalkozott. A híradószakasz a földi rádiózást, a repülőgéprádiók behangolását és javítását végezte. A fényképészszakasz dolga volt a repülések, majd a későbbiekben a gyakorló lövészetek és bombavetések során készített légi fotók előhívása, majd továbbítása a kiértékelőknek.[35] Újonckiképzések végén csoportfényképeket is készítettek a kiképzőszázadokról, amelyeken együtt pózoltak a kiképzők és az újdonsült katonák. E fotókon gyakran a füves felszállómező vagy a hangár képezi a hátteret. Később csináltak olyan képeket is, amelyen a csoport egy Ju-86-os előtt állt sorba.

A tapolcai reptéren működött az ezred időjelző állomása.[36] Meteorológiai megfigyeléseket és méréseket végeztek, ami nagyon fontos volt a repülések szempontjából. A közkeletűen csak „békáknak" nevezett időjelzők figyelőtornya az 1. század hangárjának a tetején volt. A felszerelésük széljelzőből, hőmérőkből és vízmérőkből állt. Egy időjelző repülős szakaszvezető és néhány beosztott repülős katona látta el a feladatokat. Éjjel-nappal szolgálatban voltak napi váltással. Háromóránként egy hidrogénballont bocsátottak fel, és állványos távcsővel nézték, hogy mennyi idő alatt emelkedett fel meghatározott magasságba, valamint hogy milyen irányú és erősségű a szél. A háromóránként elvégzett megfigyelésekről jelentést vittek a rádiósoknak, akik a vezetőállomás hívásakor továbbították a legfrissebb adatokat. Tapolca vezetőállomása Budaörs volt.[37]

A hajózóállomány idejének nagy részét a gyakorlórepülések töltötték ki. A reptér gyakorló- és iskolagépei a „Hungária", a „Heinkel" HD 22, a „Fokker" C VD, a „Fokker" F-VIII-as, az „FW-58"-as, és a „Dornier" Do-23-as típusok közül kerültek ki. A gyakorlóre-

[34] *Tilger István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1984.

[35] *Dákay Ferenc* 1987. 93. o.

[36] *Nagyváradi Sándor, M. Szabó Miklós, Winkler László* 1986. 1. számú melléklet.

[37] *Horváth József* rep. őrmester Tapolca, 1991.

pülések mellett a harci kiképzés 1938 őszéig lényegében ezeken a típusokon történt. Több ízben került sor bombavetési gyakorlatokra. E gyakorlatok színhelye az Újdörögd térségében található Cseket-hegytől keletre lévő völgy volt. A gyakorló bombákkal felszerelt repülőgépek – általában a „Fokker" C VD típusúak – a T-2-ről felszállva repültek be a Cseket-hegy légterébe.[38] A célterületen fából épített makettek jelentették a leküzdendő objektumokat. E célokra történt a rárepülés, és ezeket kellett eltalálni. A gyakorlóbombák betonból készültek. Belül vasváz merevítette a bombatestet. Küllemre és méretre az élesbombára hasonlítottak. Belsejében füstjelző volt elhelyezve, amely a becsapódáskor lépett működésbe, ezáltal jelezve a feladatot végrehajtó gép személyzete számára a találat pontosságát vagy pontatlanságát. A betonbombák különböző súlyú (húsz, harminc, illetve ötven kilogrammos) változatokban készültek. De nemcsak a tapolcai bombázószázadok repülőgépei hajtottak végre a Cseket-hegynél gyakorlóbombázásokat. Megfordultak itt a szombathelyi 2/I. éjjeli bombázóosztály „Heinkel" HD 22-es gépei is a „Fekete macska" és a „Boszorkány" századoktól. A különbség annyi volt, hogy gyakorlóvetéseiket csak a kora esti szürkület idején végezték, hasonló eszközökkel és módszerrel.[39]

1938 folyamán aztán a Ju-86-os típussal is beindult a gyakorlórepülés Tapolcán. Elsődleges feladat volt a típus minél alaposabb megismerése és a biztonságos vezetés elsajátítása. Mindennaposak voltak a Tapolcai-medence légterében a Balaton fölötti fordulóval végrehajtott iskolakörök. Gyakran került sor úgynevezett vándorrepülésekre. Ezek során egy-egy Ju-86-os végiglátogatta a dunántúli vagy hosszabb út esetén az alföldi repülőtereket. Ezen utak célja a távolsági repülés gyakorlása és a magyarországi repterek megismerése volt. A tapolcai Junkersek ily módon megfordultak a székesfehérvári, a veszprémi, a pápai reptereken, valamint Kecskeméten, Mátyásföldön, Nyíregyházán, Debrecenben, Szegeden stb.

1938 nyarán a magyar diplomácia jelentős sikert ért el. Augusztus 23-án a jugoszláviai Bledben tartott konferencián a Kisantant államok elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. Ezáltal a légierő titkos jellege megszűnt és szeptember 22-től legálissá vált. A harci repülőgépekre felfestették az ék alakú, nemzetiszínű hadijelet.[40]

Egyidejűleg a repülőgépekre felkerültek a századjelvények is. E jelvények az adott század harci funkciójára utaltak, és a választott századnevet illusztrálták grafikailag tárgy, figura vagy jelenet formájában. Az egyes jelvények látványosan és jól érthetően kifejezték, hogy vadászokról – pl. „Dongó", „Szent György", „Tőr" – vagy bombázókról – „Sárga vihar", „Halál", „Hüvelyk (Bomba) Matyi" – van szó. A tapolcai osztály gépeit is ellátták a századok jelvényeivel. Az ábrák kör alakú mezőben, a megfigyelőkabin mögött, az orr-rész két oldalán kaptak helyet. A 3/1. század az „Isten nyila" nevet viselte. Jelvényén egy felhők közül előrobbanó, ősmagyar külsejű égi lovas bocsát pusztító erejű villám-nyilat a mélyben húzódó mezőkre. A 3/2. tapolcai század az „Isten kardja" nevet viselte. A századjelvényen mintha az Attila-monda egy epizódja jelenne meg: sötét háttér előtt egyenes pengéjű kard pattan elő egy sárgás-vöröses lángnyelvből.[41]

---

[38] *Dákay Ferenc* 1987. 93. o.

[39] *Vanya István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1991.

[40] *Veress D. Csaba* 1980. 171. o.

[41] Korabeli amatőr fényképek alapján. Az eredeti fotók a szerző birtokában.

1938 őszén gyökeres fordulatok érlelődtek a nemzetközi diplomáciai életben. A német–csehszlovák viszony és a fokozódó feszültségek az egyes európai államok között a csehszlovák válsághoz vezettek. Az általános helyzet hatására Magyarországon megkezdődött a légierő hadilétszámra történő feltöltése. A tapolcai bombázószázadokhoz is mintegy 150 főnyi legénység és néhány tartalékos tiszt vonult be.[42] Hamarosan bekövetkezett a csehszlovák krízis, és ezzel egyidejűleg a Magyar Királyi Honvéd Légierő, azon belül a tapolcai 3/1. bombázóosztály első éles riasztása.

A tapolcai bombázószázadok az országgyarapítások idején (1938–1941)

A 3. bombázórepülőezred történetében első ízben a csehszlovák válság idején került sor éles harci riadóra. A századokat 1938 októberében riasztották először. Azonban ekkor még harci érintkezésre nem került sor ellenséges erőkkel.[43]

Tilger István rep. törzsőrmester, hajózótávírász ezt így látta: „A csehek elleni bombatámadásban a mi alakulatunk nem vett részt, csak az ezredünkből a pápai századok. Hadireptéren voltunk kihelyezve, majd onnan jöttünk hazafelé, és én a levegőben hallottam, hogy Veszprémben robbanás történt. Mondom a századparancsnokomnak [Vitán Béla m. kir. rep. százados – H. L.], hogy: »százados úr, Veszprémben valami komoly baj van«. Azt mondja: »akkor leszállunk, és megnézzük, a többiek menjenek haza. Mondja meg nekik: menjen mindenki Tapolcára. Mi meg leszállunk.« Fejrenyomja a masinát, leszállunk, begurulunk a hangárok elé. Már ott rettenetes állapotok voltak. Egy 10 kilogrammos bomba felrobbant, mégpedig amikor a tűzszerészek ki akarták adni a gépből. Időzített bombák voltak, óraműre működtek, és aki adta le a bombát a szekrényből ki a másiknak, azt mondta: »Vigyázz, mert ketyeg!« Ez meg megijedt, elvette a kezét, és a bomba leesett. Az ott felrobbant, a kinyitott futóművet, amin a gép állt, azt szétlökte. A bombaszekrényben még volt több bomba, 50 kilogrammosak. Azok is repültek. A nagy emberveszteség és a sérülések abból adódtak, hogy a szárnyak alatt pihentek, napoztak, illetve oda voltak árnyékba bújva az emberek. Azokra rázuhant a gép, ráesett a szárny, lecsípte őket. Mások mentek oda segíteni, közben felrobbant az 50 kilogrammos bomba, és akkor hát nagyon sok halott lett fán, mindenfele, szóval drákói állapot volt. Rossz volt nézni! Aztán a századparancsnokom mindjárt mondta: »Menjünk!« Hazaértünk, rögtön a században belül riadót rendelt el. Nem szólt az senkinek se, idegesen járkált ott körbe, és kihozatott a tűzszerésszel egy 10 kilogrammos bombát. Kihozták, az odanyúlt, aztán beindította. A tűzszerésznek az öliben volt a bomba! Azt mondja neki: »Na most mit csinálsz vele?« Ez a gyerek fogta magát, kisétált, befeküdt a repülőtér árkába, letette, és akkor mondja: »Miért így csináltad? Miért nem dobtad el?« Azt mondja, azért nem dobtam el, mert nem dobhattam el, ütődőgyújtója van. Akkor aztán tele szájjal mondta ugye, hogy Veszprémben mi történt stb., stb. Szóval, hogy elpusztult a testvérszázadaink egyike. Tönkrementek ott gépek stb., stb. Ezért volt aztán, hogy a veszprémi század mindig csonkán tudott csak kijárni."[44]

[42] *Dákay Ferenc* 1987. 93. o.

[43] *Veress D. Csaba* 1980. 171. o.

[44] *Tilger István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1984.

1939–40 fordulóján a 3. bombázórepülő-ezred a 4. bombázórepülő-ezred elnevezést kapta. Az ezredparancsnokság, valamint a 4/II. osztályparancsnokság, továbbá a 4/3. és a 4/4. bombázórepülő-századok Veszprémben, a 4/I. osztályparancsnokság, illetve a 4/1. és 4/2. bombázórepülő-századok Tapolcán állomásoztak.[45]

A tapolcai osztály élén Kazay Kálmán rep. őrnagyot Mocsáry István rep. százados váltotta fel. Változás történt az 1. század vezetésében is, Tímár rep. százados elvezénylése után Czirfusz Imre rep. százados érkezett a helyére. A 2. század parancsnoki posztján továbbra is Vitán Béla állt. Mindeközben folyamatosan zajlott a repülőtéren a kiképzés. Gyakorló bombavető- és lőgyakorlatok kerültek sorra. A hajózószemélyzet országjáró vándorrepüléseken tökéletesítette tudását. Érdekes epizódként emelhető ki ezen év eseményei közül a dunai jégtorlódások bombázása, amely egyben gyakorlás és árvízveszély-elhárítás is volt.

1940 nyarán a magyar kormány – kihasználva azt, hogy Németországot lekötötte a nyugat-európai hadjárat – Romániát Erdély részleges vagy teljes visszaadására akarta kényszeríteni. A németek ezt helytelenítették. Ennek ellenére 1940. május 25-én a magyar kormány megkezdte a részleges mozgósítást.

Az 1940. július 1-jei német figyelmeztetés ellenére a magyar kormány tovább folytatta a mozgósítást, és két hadsereg felvonultatását a román határra. Ennek keretében július 5-én a tapolcai 4/I. bombázórepülő-osztály Sajóörösre települt. Másfél hónapi feszültséget követően, augusztus 16-án német–olasz javaslatra tárgyalások kezdődtek magyar és román részről, amelyek azonban 24-én megszakadtak. A magyar–román háború veszélye a küszöbön állt. A román hadvezetés több mint 1 millió katonát összpontosított Erdélybe.[46]

Augusztus 27-én a magyar–román határon már fegyveres összecsapásokra került sor. S bár a háborús feszültség 1940. augusztus 30-án a második bécsi döntésben feloldódott, a 4/I. bombázórepülő-osztály csak szeptember 15-e után térhetett vissza Szatmárnémetiből Tapolcára.[47] Az osztályt közben az a megtiszteltetés érte, hogy egy háromgépes kötelékkel részt vehetett a kolozsvári díszszemlén Észak-Erdély és Székelyföld visszacsatolása alkalmából.[48]

A német haderőnek Jugoszlávia ellen 1941. április 6-án megindított támadása során reggel 6 és 9 óra között többszáz bombázó- és vadászrepülőgépe repülte át a Dunántúl légterét. Ugyanekkor a német XLVI. páncéloshadtest a Dunántúlon keresztül támadott, és nagy létszámú német csapatok vonultak át az országon Jugoszlávia irányába.[49]

1941. április 12-én reggel a 3. magyar hadsereg is megindította a támadást Jugoszlávia ellen. A földi csapatok támogatásában részt vett a légierő, köztük a 4/I. bombázórepülő-osztály két százada is. Tilger István rep. törzsőrmester erre így emlékezett: „Odaérkeztünk '41-hez, amikor tulajdonképpen kezdődött a háborús idő. A jugoszlávok elleni hadjáratkor mi hadireptérnek Nagyvázsonyt kaptuk, miután riasztva lettünk. Kint vol-

[45] *Veress D. Csaba* 1980. 172. o.

[46] Dr. M. Szabó Miklós szíves lektori közlése nyomán.

[47] *Veress D. Csaba* 1980. 173. o.

[48] *Tóth József* rep. hadnagy Tapolca 1991.

[49] *Veress D. Csaba* 1980. 173. o.

tunk a városban kimenőn, kimenőről mentünk be. Ahogy gyülekeztek be az emberek, már a gépek ki voltak állítva, és mentünk. Semmi eligazítás nem volt, csak annyit hallottunk, hogy: Vázsonyba! Akkor a századunk első tisztje volt a pilótám. Kelemen János nevű főhadnagy, és elég az hozzá, hogy kötelékben akartunk felszállni, és majdnem beleszaladt az előttünk lévő gépbe. Behúzott a felhőbe – alacsony felhőzet volt –, kijönni meg nem mert belőle. Köröztünk, már én fáztam, mert csak szerelő „mackóban" voltam, nem voltam beöltözve, és még a többi személyzetünk sem jött meg. Az volt a fő cél, hogy a gépek minél előbb Vázsonyba kerüljenek ki, és majd az alakulatot hozzák gépkocsival utánunk. Aztán röpülgetünk itt ebben a dunántúli térségben. Én egy felhőfoszlányon keresztül megláttam a zalapetendi [ma Vigántpetend – H. L.] szerpentint, amit ismertem, mert sokszor repültünk fölötte. Előrementem a pilótámhoz, és mondom neki, hogy hát mi lesz, mikor szállunk le? Azt mondta, tíz percen belül. Azt mondja: »Nem találom Vázsonyt. Hol van Vázsony?« Mondom: »Tapolca és Veszprém között a fele úton. Én már többször láttam, el tudom határolni a Balatont, a vízpart meg a szárazföld elválik egészen.« Lefeküdtem a megfigyelő helyére, és mondom: majd megfigyelem ezt a petendi szerpentint. Én Petend fölé tudom vinni, azt meglátom. Elég az hozzá, hogy így is sikerült. Kirepültünk, a Balatont gyönyörűen kivettem, egész más színe volt a felhőn keresztül a víznek, mint a szárazföldnek. Megfordultunk, és Zalapetendnél fejrenyomta a masinát az országútra rá, és Vázsonyban leszálltunk. Ott már vártak bennünket, mert többször a körözés folyamán elrepültünk a reptér fölött. Összeállunk, megyünk jelentkezni. Mondja a Kelemen: »Ha nincs nálam ez a Mózes, ha nincs velem, akkor éhen halunk a levegőben.« Elmesélte aztán, hogy volt ez a leszállás. Az osztályparancsnokom [Mocsáry István m. kir. rep. százados, később rep. őrnagy – H. L.] közben ott volt, namost ennek az lett a következménye, hogy este osztályparancs van, és a századparancsnoki gépre vagyok vezényelve. Századparancsnoki távírász lettem.

A vázsonyi út után az osztályparancsnokomat behívták eligazításra Fehérvárra. Áttelepültünk Vázsonyból Székesfehérvárra. Kecskemétről kaptunk vadászkíséretet, és a Délvidékre, tehát Jugoszláviába repültünk. A jugoszláviai támadásokra menet közben más parancsot kaptunk, mert azt a feladatot már elvégezte valamilyen alakulat. Mi az átirányítással a jugoszláv erődvonalra, ...én Kerényfalura emlékszem, a határában lévőre kaptunk parancsot. Leszórtuk, hazajöttünk, és azzal vége is volt."[50]

A bombázó- és vadászkötelékek 12-én délelőtt 9 óra 45 perc és 10 óra között gyülekeztek Szekszárd légterében. A három hullámban támadó kötelékek a zömében már kiürített jugoszláv 1. és 2. erődvonalat bombázták Zombortól keletre.[51]

Perjési István rep. törzsőrmester így emlékezett erre: „Amikor kitört a szerb háború, nekünk az volt a szerencsénk, hogy ködös, zimankós idő volt, mert a szerb repülők azok itt keringtek fölöttünk. Csak nem látták a repteret. Riadóztattak bennünket, áttelepültünk Nagyvázsonyba, ahol most a lőtér van. Egy éjjel bent aludtunk Vázsonyban az iskolában, utána áttelepültünk a fehérvár-sóstói repülőtérre, oda, ahol most az Ikarus gyár van. Hát egyszer csak riasztanak bennünket: eligazítás! Én a parancsnoki gépén voltam Mocsáry századosnak, aki akkor volt itt osztályparancsnok. A rádiósnak az eligazítás úgy szólt, hogy az uszályantennát én engedhetem csak le, a többi engem figyel tetőan-

[50] *Tilger István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1984.

[51] *Veress D. Csaba* 1980. 174. o.

tennával, és amit én mondok, azt kell nekik teljesíteni. Hát körülbelül olyan 80 db bombázóval indultunk. A vadászkíséret, a CR „Fiat" vadászgépek Mohács vonalánál csatlakoztak hozzánk. Na most a parancs az úgy szólt eligazításnál, mikor a Ferenc-csatornán átrepülünk, akkor kint lesznek ilyen fehér lepedők, utána minden mozgó célt lőni, bombázni, ki hogy éri!

Egyszer csak adja Fehérvár, hogy: Határzár, határzár, határzár![52] Én mindjárt jelentem Mocsáry százados úrnak, hogy Fehérvár azt sugározza, hogy: Határzár! CQ-ban, ami azt jelentette, hogy mindenkire kötelező. Erre azt mondja a parancsnok: ilyen az eligazításon a vezérkar részéről nem volt. Valószínű, nem tartották be a gépek az utasítást, és elkezdtek rádiózni egymás között, így bemértek bennünket a szerbek, és félre akarnak vezetni bennünket.

Egyszer csak észreveszem, hogy pamacsok maradnak el a gépünk mögött. Mert az én ülésem a menetiránynak hátrafelé nézett. Nekem volt ott egy géppuskám, egy rádióadóvevőm, meg egy mérőkészülékem. Jelentem a parancsnoknak, hogy: »Százados úr, alázatosan jelentem, lőnek bennünket!« »A fenét!« – azt mondja. Hát aztán egy fél perc múlva egész közel robbant hozzánk egy lövedék, úgyhogy jól meglökte a bal szárnyat. A Baranyai főhadnagy vezette a gépet, az akkori Nemzeti Bank igazgatójának a fia. Mondja neki: »Titusz!« – az volt a beceneve – »Gyorsan húzz bele balra ebbe a felhőbe!« Bementünk a felhőbe. Hát amikor kijöttünk a felhőből, látom én, hogy tüzérek, akik Bofors-okat kezeltek, repülnek ágyúval együtt a levegőbe. Hát egy nagy keveredés..., ott mindenki bombázott, lőtt. A parancsnok azt mondja nekem, hogy azonnal adjam le CQ-ban, hogy az ő gépét kövessék. Megfordultunk, és elindultunk visszafelé. 80 gépből két gép nem dobta le a bombáját, a Mocsáry százados, aki akkor megfigyelő volt a gépen, ő nem dobta le, és egy Kerencsei nevű tartalékos zászlós sem dobta le a bombát. De az félt az éles bombával a fehérvári repülőtéren leszállni, és Szeged mellett a halastavakba beleengedte a 10 mázsa bombát. Úgyhogy vagy három vagon hal megdöglött, aminek aztán hadbíróság lett a folytatása. Teljes bombaterheléssel leszálltunk a fehérvári repülőtéren. Begurulunk a hangár elé. Ugye mikor minden gépből kiszállnak, sorakozunk a hangár előtt. Bánfalvy vezérőrnagy [a kérdéses időpontban még rep. vk. ezredes – H. L.] az akkori magyar légierő vezérkari főnöke üdvözölt a tűzkeresztségen való átesés alkalmával, és minden hajózóval kezet fogott, az őrvezetőtől az őrnagyig. Mikor elvonultak a parancsnokok, egy óra múlva kiadták a parancsot, hogy mindenki a béke állomáshelyére repüljön vissza."[53]

Epizódok a Szovjetunió elleni hadjárat eseményeiből (1941)

A kassai légitámadást követően 1941. június 27-én hajnalban a 4/I. bombázórepülőosztály Tapolcáról hadireptérre települt ki: Hajdúböszörménybe, illetve Debrecenbe.

Jóval a hadiállapot bejelentése előtt, a századok riadó-starttal megindultak szovjet területek fölé, átrepülve a Kárpátokat 7 óra 15 perckor. Huszt légterében csatlakozott a kötelékhez a vadászkíséret. A Sztanyiszláv szovjet városra mért bombacsapást követően

[52] Valójában: „Útzárlat, útzárlat, útzárlat!" (H.L.)

[53] *Perjési István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1985.

a bombázókötelék veszteség nélkül landolt a hadireptereken. A továbbiakban a bombázók az előnyomuló 1. hegyidandár és 1. gyorshadtest térnyerését elősegítendő fejtettek ki támadó légi harctevékenységet.[54]

Tilger István rep. törzsőrmester erről így emlékezett: „1941. június 26-án mi már délután riasztva lettünk. Bennünket kimenőről hívtak be, és azonnal riasztva lettünk. Másnap hajnalban áttelepültünk Hajdúböszörménybe. Ott bombával feltöltötték a gépeket, és reggel 7 óra 45 perckor Sztanyiszláv, Kolomea térsége ellen hajtottunk végre bombatámadást. Az ezt követő pár napban két vagy három esetben voltunk a Kárpátokon át bombázni. Majd utána következő héten kitelepültünk a Szovjetunió területére. Négy vagy öt bevetésen vettem részt, különböző területek ellen."[55]

Július hó folyamán a hadműveleti területekre kiérkezett „vegyes bombázószázad"-ot a 3/II. és a 4/I. bombázórepülő-osztályok 3 Caproni és 9 Junkers gépéből hozták létre Vitán Béla rep. százados, majd az őt néhány nap múlva felváltó Telbisz Loránd rep. százados parancsnoksága alatt, aki ezt megelőzően a tapolcai 4/1. század parancsnoka volt.[56]

Kárpát Sándor rep. őrmester, hajózó-szerelőlövész így emlékezett: „Jó ideig nem volt módunk találkozni a szovjet csapatokkal, tudniillik olyan gyors volt náluk az akkori visszavonulás. Érthető is. Úgyhogy bizony volt olyan nap, hogy 100 kilométereket kellett előretelepülnünk, és még mindig nem értük el őket. Ennek az a hátránya is volt, hogy a földi rész meg nem tudott velünk lépést tartani. És előretelepültünk egy-egy reptérre, aztán se konyha, se személyzet, semmi. Úgyhogy úgy köllött kunyizni a németeknél, hogy adjatok már valamit enni, mert meghalunk! Így aztán sorozatosan ment az előretelepülés. Jóformán ebből állt az egész szovjet frontszolgálat, hogy mentünk. Elkezdtük: Pervomajszk, aztán Voznyeszenszk, Krivoj Rog, Szutyiszki."[57]

Július 29-én a szutyiszki repülőtérről bevetésre indultak a század gépei. Nem volt vadászkíséretük, és visszatérés közben egy szovjet I-16 „Rata" kötelék lecsapott rájuk, és egy tapolcai Ju-86-ost leiőttek. Barabás hadnagy, a vezérmegfigyelő életét vesztette. Ugrás közben a még forgó légcsavar mindkét lábát levágta. A személyzet többi tagja is sérülésekkel ért földet.[58]

Kárpát Sándor rep. őrmester is részt vett ezen a bevetésen: „Hát ez igen érdekes eset volt. Akkor az egész századot bevetették. Reggel 3-kor volt a riadó. Egy szovjet kocsioszlopot szórtunk meg 3000 méter magasból. Lőszert szállítottak, és akkorákat robbantak, hogy a légnyomás érezhetően meg-meglökte a gépünket alulról. Igaz, csak enyhén, de a fenekünkkel azért érzékeltük. Az volt a lényeg, hogy a század már előbb elment, mert nekünk a vezérgéppel kellett még egy kört csinálni, és lefényképezni, hogy hova estek a bombák. Ez idő alatt ők nagy előnyre tettek szert. Ahogy ballagtunk visszafelé, egyszer csak mondja a Tilger Pista nekem, hogy: »Te! Három Rata balról!« Mondom: Három Rata jobbrul! Aztán kiderült, hogy neki is igaza volt, meg nekem is, mert innen is meg onnan is jöttek. Aztán azt az egyetlen módot választottuk, amit már itthon

[54] *M. Szabó Miklós* 1987. 78. o.

[55] *Tilger István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1984.

[56] *M. Szabó Miklós* 1987. 89. o.

[57] *Kárpát Sándor* rep. őrmester Tapolca, 1985.

[58] *Vadas Károly* rep. őrmester Tapolca, 1985.

is tanultunk eleget az öreg Pipástól, a lőmesterünktől, aki azt mondta, hogy ne törődj vele, milyen messze van, csak lődd az orrát! Ha látja, hogy villog a géppuska, majd akkor nem jön közelebb. Hát ebben volt is igaza, mert tényleg még akkorák voltak csak, hogy éppen ki lehetett venni, már akkor tüzeltünk az orruk elé. Na, azt hát hiába. Sokan voltak, és nekünk fogytán volt a lőszerünk. Nézegettünk ám fölfelé meg lefelé is, hogy most mi lesz. Kerestük az ügyeletes felhőt. Aztán sikerült a nagy kavarodásban a felhőt elérni. Bebújtunk a felhőbe gyorsan. Nem tudtuk, hogy a kötelék meg a felhő fölött megy. Namost, amikor a pilótánk behúzott a felhőbe, mindjárt fejre is nyomta a gépet, és ugyanott kijött. Gondolva arra, hogy ezek most felcsapnak a felhők fölé, és ott várnak bennünket, aztán majd ott elrendezik a sorsunkat. Lejöttünk, jó, eltűntek. Kész, meg voltunk nyugodva. Egyszer csak a felhőből válik le egy gép égve... Hű – mondom –, te, ez a gép a miénk! A Vadas Karcsiék voltak, a B-330-as. Ahogy ezek fölcsaptak a felhő fölé minket várva, ott ment a kötelék, azt arra rögtön rácsaptak. Azokat meg teljesen váratlanul érte, mert ők erről nem is tudtak, hogy mi van velünk. Úgyhogy azok lezuhantak, aztán később tudtuk már meg a reptéren, hogy olyan körülmények adódtak a B-330-ason, hogy a megfigyelő az kiugrott a gépből, de beleugrott a légcsavar körébe, úgyhogy levágta mind a két lábát combban, mire a földre ért, elvérzett. A Vadas Karcsi, annak körösztüllőtték a száját. Az volt a szerencséje, hogy az alvadt vér eltömte a nyílást, és nem vérzett el. Az földet ért. A németeknél belökték csak a kórházban az ágy alá vagy az asztal alá, hogy ennek már úgyis mindegy. Aztán mikor két nap múlva elkezdett nyöszörögni, azt mondták, hát ez él? Nálunk már meg is jelent a halálhíre parancsban, kitüntetése [Magyar Kisezüst Vitézségi Érem – H. L.], mindene, azt közben egyszer csak megjelent élve. Aztán ez egy. De a lövészük szintén szerencsétlenül járt, mert az meg beleugrott a hátsó farokrészbe. Nekivágta a szél. Az különben rettentő hátrányos volt a Ju-86-osnál, a dupla vezérsík, mert aki a lövészülésből kiugrott, az biztos, hogy annak nekiugrott, nem tudta kikerülni. Aztán összetörte magát alaposan. A lábai eltörtek, úgyhogy azzal később nem is tudom mi lett. A Koncz, a pilóta kiugrott, de az ablaknak a ledobópárkánya nem esett le, kirántotta az ejtőernyőt, és azzal emeltette ki magát az ülésből. De ugyanakkor a két lába szárán az izmot letúrta teljesen bokáig a lemez. Hát az földet ért, és kórházba került, meg is gyógyították. Valahogy összevarrogatták a lábát, de már azután többet nem tudott repülni. Koncz László törzsőrmester volt, méghozzá REMOSZ-os, tehát már gyermekkorától repülőiskolában tanult, és ott is végzett. Egy igen rendes gyerek volt különben. Benőnek hívtuk."[59]

Vadas Károly rep. őrmester hajózó-rádióslövészként teljesített szolgálatot a szóban forgó repülőgépen, és a következőképpen foglalta össze a történteket: „Váratlanul ránk támadtak, és a hátul haladó gépet, amelyben én is voltam, kezdték lőni. Rögtön az egyik lövedék eltalálta a pilóta mellett az indítóbenzint. Az indítóbenzin egy kannában lévő kevés mennyiségű benzin és éter keveréke volt. Hogy könnyebben induljon, ezt szokták befecskendezni a motorba. Ezt a kannát találta el egy foszforos lövedék, ami meggyújtotta, és égett is a pilótakabin. A magam részéről az volt a szerencsém, hogy éppen »egymás közöttin« álltam a rádióval, amikor hallom, mondja a pilóta, hogy: »Égünk! Égünk! Ugrani!« A pilóta ki is ugrott. A megfigyelő hadnagynak a kiugrás után a légcsavar leszakította a lábait. Énnekem az volt a tényked ésem a gondolában, ami ki volt

[59] *Kárpát Sándor* rep. őrmester Tapolca, 1985.

eresztve, hogy először is egy csapszeggel ki kellett biztosítanom és kidobnom az egész géppuskát állványostól. Ugyanezt kellett csinálnia a szerelő lövésznek. Az viszont sérülést kapott. Egy lövedék eltalálta a puskát, azon szétfröccsent, és a szétfröccsenő ólom az arcába hatolt. Akkor, amikor hallottam a felszólítást, hogy »Égünk! Égünk! Ugrani!«, én kidobtam a puskát, és kiugrottam. Természetesen az ugrás részemről úgy történt, hogy fejjel lefelé. Ekkor egy lövést kaptam az arcomon, amikor is a lövedék a nyakamon hátul ment ki. Ennek hatására elvesztettem az eszméletemet, és csak akkor tértem magamhoz, amikor már az ernyőn lógtam. Még mélyen alattam volt a föld. Majd a későbbiekben egy szántóföld szélén, egy kis vízelvezető árokban tértem újra magamhoz. Későbbi hallomás szerint ez a senki földje volt, a két front közötti földterület. Itt szedtek össze magyar légvédelmi tüzérek, és bevittek egy kötözőhelyre, ahonnan is aztán kórházba kerültem."[60]

A gépállomány nem csak a harci események következtében fogyatkozott. Műszaki problémák és géptörések is előfordultak. Éppen egy ilyen esetet élt meg a B-329-es személyzete is, amelybe Tilger István rep. törzsőrmester is tartozott: „Majd egyik bevetésünkről visszatérve egy új repülőtéren, Annapolban kellett volna leszállnunk. Ismeretlen volt a repülőtér, a gépünk egy villanyoszlopnak ment neki, megsérült a szárnya, és tovább már nem volt hadrafogható. [Éjszakai kényszerleszállás volt. – H. L.] Ott mi pár napig javítottuk. Oda az alakulatunk is utánunk jött. Majd otthagytak bennünket, és mi végeztük tovább a javítást a szerelő, a pilóta, meg én. A szárnyat és a főtartót kifoltoztuk, majd beborítottuk lemezzel. Majd hazajöttünk Magyarországra. Magyarországi érkezésünk, tekintve, hogy nem volt bejelentve – nem tudtam bejelenteni sehol se –, több helyen lég-vaklármát csinált, több helyen légiriadót rendeltek el. Festékünk nem volt, a gépen csak a vörös lemez volt látható, amivel megfoltoztuk. Nyíregyházáig fél szárny töltéssel jöttünk. A megfigyelő helyén ültem. Aztán Nyíregyházán leszálltunk. Egy barátom volt ott a vadászoknál, vadászpilóta, őt kerestem – Kiss Márton őrmestert. Őt kerestem, mondva, már régen találkoztunk, vajon mi van vele. Azt mondják, épp most száll le, most gurul be. Ő meg dühöng, mert úgy voltak megállapodva a rajparancsnokával, hogy azok jönnek a bal oldalon, ő meg a jobb oldalon, és majd ha azok kezdik a tüzelést, majd akkor ő is tüzel. A bal szárnyon nem takarta folt a felségjelet, a rajparancsnok ezért nem tüzelt... Utána Nyíregyházáról jöttünk haza ide Tapolcára. Én jöttem ki rögtön a városba, és a lesencetomaji országúton találkoztam Vadas Károllyal, akit július 29-én lelőttek kint Szovjetunióban. A gép megfigyelője meghalt, ők kiugráltak, kórházba kerültek, és olyan híreink voltak, hogy életveszélyes stb., és meglepetésemre jött a barátom velem szemben. Az arcán kapott lövést, és a karcolás még látszott."[61]

Szeptember 22-én rendhagyó esemény történt. Ezen a napon délután labdarúgó mérkőzést rendeztek a vadászok és a bombázók. Egyszer csak öt bombázógép ereszkedett le a felhőkből. A játékosok és szurkolók nem foglalkoztak velük, saját gépeknek gondolták őket. Ám csak addig, míg hullani nem kezdtek a bombák.[62]

Az egykori szemtanú, Kárpát Sándor rep. őrmester így emlékezett az esetre: „Le voltunk települve. Aztán unalmasan teltek a napok, és elrendelték, hogy csináljunk egy barátságos labdarúgó mérkőzést. Föl is állt a két csapat, és a repülőtéren nekiálltak fut-

[60] *Vadas Károly* rep. őrmester Tapolca, 1985.

[61] *Tilger István* rep. törzsőrmester Tapolca, 1984.

[62] *M. Szabó Miklós* 1987. 97. o.

ballozni. És mi akkor hallottuk úgy fél füllel, hogy jön a váltás, leváltanak bennünket, jöhetünk haza Magyarországra, vége mindennek. És a meccs kellős közepén egyszer csak megjelent a látóhatár szélén egy erős bombázókötelék. Nyugodt lelkiismerettel még csak oda se rántott rájuk senki, mert még a légvédelmi tüzérek is a meccset nézték, és azt mondták: hű, megjött a váltás! Egyszer az egyik elkiáltotta ott mellettem magát: »Te, ez oldott!«» A Tóth őrmester meg azt mondja: Oldott az apád – azt mondja –, te hülye!« Abban a pillanatban aztán robbogott minden a repülőtéren, végig is lőtték. Még a sátortartó vasoszlopokat is átlőtték, olyan tüzet kaptunk. Na, mondom, ezt a meccset, még ha magyar–magyar volt is, a szovjet nyerte meg. Az a futás! A tüzérek meg nem is lőttek vissza, mert azok is a meccset nézték."[63]

1941 szeptemberétől az időjárás mind rosszabbra fordult. A harci repülésre egyre alkalmatlanabb időben a bombázók fokozatosan befejezték harci tevékenységüket. Napirendre került a harcoló századok hadműveleti területről történő kivonása. Dálnoki Miklós Béla m. kir. altábornagy, a gyorshadtest parancsnoka november 11-én be is jelentette, hogy a hadtest, így a repülők is, december közepére hazatérnek.[64]

Epilógus

Az 1941 decemberében Tapolcára visszaérkező hivatásos és legénységi állomány már csak rövid időre maradt együtt. A bombázóosztályt átszervezés útján megszüntették. A hajózó- és a földi részleg kisebb részt a tapolcai reptéren maradt a Harckiképző Ezred Vadászkiképző Osztályánál. A többség azonban szétszóródott az egész országban a legkülönbözőbb alakulatokhoz a távolfelderítőktől a később szerveződő éjszakai vadászokig bezárólag.

A 4/1. bombázóosztály története ezzel lényegében véget ért. Befejezésül csupán néhai Kárpát Sándor őrmester, volt hajózó-szerelőlövész egy rövid, de sokatmondó gondolatát idézném: „Sajnáltuk rettentően, mikor megtudtuk, hogy feloszlatják az alakulatot. Nagyon jó csapat voltunk, összetartottunk jóban-rosszban. Lógott az orrunk, hogy szét kell menni."

[63] *Kárpát Sándor* rep. őrmester Tapolca, 1985.

[64] *M. Szabó Miklós* 1987. 100. o.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Ca – Caproni
GEM. – Gebauer Machinegewehr
HM – Honvédelmi Minisztérium
Ju – Junkers
LÜH – Légügyi Hivatal
RÁB – Repülő Átvételi Bizottság
rep. – repülő
VOGE – Vasutasok Országos Gazdasági Egylete

LEVÉLTÁRI ÉS KÖNYVÉSZETI RÖVIDÍTÉSEK

TVT. JKV. – Tapolca Városi Tanács Jegyzőkönyvei (1920–1945) ZML
ZML – Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg

*

Csanádi Norbert, Nagyváradi Sándor, Winkler László 1977. – *Csanádi Norbert, Nagyváradi Sándor, Winkler László:* A magyar repülés története Budapest, 1977.

Dákay Ferenc 1987. – *Dákay Ferenc:* A háború előszele... Egyes bombázó alakulatok riasztása 1938-ban. (MSZ, 1987. XVI. évf. 16. sz.) USA, Norwalk, 1987.

Imrey Ödön 1991. – *Imrey Ödön:* Emlékforgácsok – alulnézetben (MSZ, 1991. XX. évf. 20. sz.) USA, Wallingford, 1991.

Kelemen Antal 1986. – *Kelemen Antal:* Kiegészítés Nemes Endre „Repülő akadémikusok" című közleményéhez. (MSZ, 1986. XV. évf. 15. sz.) USA, Norwalk, 1986.

M. Szabó Miklós 1987. – *M. Szabó Miklós:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő a második világháborúban, Budapest, 1987.

MSZ – (Kanadai) Magyar Szárnyak

Nagyváradi Sándor, M. Szabó Miklós, Winkler László 1986. – *Nagyváradi Sándor, M. Szabó Miklós, Winkler László:* Fejezetek a magyar katonai repülés történetéből, Budapest, 1986.

Ormay József 1984. – *Ormay József:* Milyen gépek bombázhatták, és milyen gépek nem bombázhatták Kassát? (MSZ, 1984. XIII. évf. 13. sz.) Kanada, Toronto, 1984.

Vajda Ferenc Antal 1988. – *Vajda Ferenc Antal:* Miért nem tudott Magyarország megteremteni egy korszerű, ütőképes légierőt? (MSZ, 1988. XVII. évf. 17. sz.) USA, Norwalk, 1988.

Veress D. Csaba 1980. – *Veress D. Csaba:* Veszprém megye és a Szövetséges Hatalmak stratégiai légitámadásai a II. világháborúban (VMMK, 1980/15.) Veszprém, 1980.

VMMK – A Veszprém megyei Múzeumok közleményei, Veszprém.

ADATKÖZLŐK

(Az adatközlőkkel 1984–1993 között készített interjúk magnószalagjaia szerző birtokában.)

Badiny-Jós Ferenc: m. kir. főhadnagy, pilóta 3/1 „Isten nyila" bombázószázad. Buenos Aires, Argentína, 1998. (levelezés)

Tóth József rep. hadnagy – Tóth József m. kir. repülő hadnagy HM, RÁB Tapolca, 1993.

Döbrentei István rep. törzsőrmester: Döbrentei István m. kir. repülő törzsőrmester, bombaműszerész 3/2. (4/2.) „Isten kardja" bombázószázad. Tapolca, 1985, 1986.

Tilger István rep. törzsőrmester: Tilger István m. kir. repülő törzsőrmester, hajózó rádiós lövész, századparancsnoki távírász 3/2. (4/2.) „Isten kardja" bombázószázad. Tapolca, 1984, 1985.

Perjési István rep. törzsőrmester: Perjési István m. kir. repülő törzsőrmester, hajózó rádiós lövész, osztályparancsnoki távírász, 3/2. (4/2.) „Isten kardja" bombázószázad. Tapolca, 1985, 1991.

Vanya István rep. törzsőrmester: Vanya István m. kir. repülő törzsőrmester, hajózó szerelő lövész (toronylövész), Szombathelyi 2/1. „Boszorkány" éjjeli bombázószázad. Tapolca, 1985, 1988, 1991.

Horváth József rep. őrmester: Horváth József m. kir. repülő őrmester, hajózó rádiós lövész 3/1. (4/1.) „Isten nyila" bombázószázad. Tapolca, 1986, 1991.

Kárpát Sándor rep. őrmester: Kárpát Sándor m. kir. repülő őrmester, hajózó rádiós lövész, századparancsnoki faroklövész 3/2. (4/2.) „Isten kardja" bombázószázad. Tapolca, 1984, 1991, 1993.

Lajkó Ferenc rep. őrmester: Lajkó Ferenc m. kir. repülő őrmester, hajózó szerelő lövész 3/1. (4/1.) „Isten nyila" bombázószázad. Tapolca, 1985.

Vadas Károly rep. őrmester: Vadas Károly m. kir. repülő őrmester, hajózó rádiós lövész 3/2. (4/2.) „Isten kardja" bombázószázad. Tapolca, 1985, 1991.

Slang József rep. szakaszvezető: Slang József m. kir. repülő szakaszvezető, hajózó szerelő lövész 3/1. (4/1.) „Isten nyila" bombázószázad. Tapolca, 1991.

László Hangodi

THE HISTORY OF THE ROYAL HUNGARIAN 4/I HEAVY BOMBER WING, 1936-1942

Summary

Within the scope of the Aeronautical Office's secret air force development programme, building up the military airfield in Tapolca was started in the summer of 1936. In October 1936, the 3rd Bomber Group was established with five squadrons of raw recruits in Szombathely. Subsequent to the basic and technical drill, in May 1937, the troops settled in the newly completed airfields of Zala and Veszprém Counties.

The group command, the first wing command and two squadrons were located in Tapolca. The squadrons were soon supplied with Junkers Ju-86 twin-engine bombers.

The wing accomplished an intensive drill programme, and then successfully took part in the military events of the reannexation campaigns between 1938 and 1941. In the meantime the group was given the pennant number 4. A part of the unit stationed in the Eastern front from July to November 1941, they carried out several sorties, in the course of which one soldier was killed in action and they scored an unofficial aerial victory.

After returning home from the campaign, the unit was disbanded; its aircraft, officers, NCOs and the rank and file were detached to the units of other airfields. Thus, the story of the 4/I Heavy Bomber Wing from Tapolca came to an end in 1942.

László Hangodi

L'HISTOIRE DE LA DIVISION ROYALE HONGROISE 4/I DES BOMBARDIERS LOURDS, 1936-1942

Résumé

En été 1936, à Tapolca, a débuté la construction de l'aéroport militaire dans le cadre du programme secret de développement des forces aériennes mené par l'Office de l'Air. En octobre 1936, à Szombathely, la 3e escadre de bombardement s'est formée du personnel de cinq escadrons de recrues. En mai 1937, après la formation de base et l'entraînement technique, les unités se sont installées aux nouveaux aéroports des départements de Zala et de Veszprém.

Le commandement du régiment, le bureau de la première division et deux escadrons d'avions se sont retrouvés à Tapolca. Peu de temps après, les escadrons ont été équipés de bombardiers bimoteurs Junkers Ju-86.

La division a effectué un programme d'entraînement intensif, puis elle a contribué au succès des actions militaires visant l'agrandissement du pays entre 1938 et 1941. Entre temps, elle est devenue la 4e escadre. De juillet à novembre 1941, une partie de l'unité tenait garnison en zone d'opérations militaires à l'Est participant à de nombreux engagements où elle a perdu un soldat et obtenu une victoire aérienne non homologuée.

A l'issue de son retour après la campagne, l'unité a été supprimée. Le parc d'appareils, le corps des officiers et des sous-officiers, ainsi que les soldats ont été affectés à des unités d'autres aéroports. Ainsi s'est achevée l'histoire de la division de bombardiers 4/I de Tapolca en 1942.

László Hangodi

DIE GESCHICHTE DER SCHWEREN BOMBERABTEILUNG 4/I DER KÖNIGLICH-UNGARISCHEN HONVED-ARMEE, 1936–1942

Resümee

In Tapolca begann im Sommer 1936 im Rahmen des geheimgehaltenen Luftwaffen-Entwicklungsprogramms des Luftamtes der Ausbau des Militärflughafens. Im Oktober 1936 wurde in Szombathely (Steinamanger) das 3. Bombengeschwader mit einem Bestand von fünf Rekrutenkompanien der Fliegerstaffeln gegründet. Nach der Grund- und Spezialausbildung wurden die Truppen im Mai 1937 an die neu entstandenen Flughäfen der Komitate Zala und Veszprém verlegt.

Das Geschwaderkommando, das erste Abteilungskommando, sowie zwei Fliegerstaffeln kamen nach Tapolca. Die Staffeln wurden bald mit zweimotorigen Bombenfliegern des Typs Junkers Ju-86 aufgerüstet.

Die Abteilung machte ein intensives Ausbildungsprogramm durch, und nahm anschließend erfolgreich an den Militäroperationen zwischen 1938–1941 zur Vermehrung des Landes teil. Inzwischen erhielt das Geschwader die 4. Formationsnummer. Ein Teil der Abteilung war zwischen Juli und November 1941 an der Ostfront stationiert, kämpfte bei zahlreichen Einsätzen, während derer er einen Gefallenen zu beklagen, sowie einen, nicht bestätigten Luftsieg errungen hatte.

Im Anschluss an die Heimkehr vom Feldzug wurde die Abteilung aufgelöst, der Maschinenbestand, das Offiziers-, Unteroffizierskorps und der Besatzungsbestand wurden zu den Abteilungen anderer Flughäfen beordert, bzw. abkommandiert. Damit war die Geschichte der Bomberdivision 4/I von Tapolca 1942 abgeschlossen.

Ласло Хангоди

ИСТОРИЯ ВЕНГЕРСКОГО КОРОЛЕВСКОГО ГОНВЕДСКОГО 4/1 ДИВИЗИОНА ТЯЖЕЛЫХ БОМБАРДИРОВЩИКОВ, 1936–1942 ГГ.

Резюме

В рамках секретной программы развития военно-воздушных сил Ведомства Авиации в г. Тапольца летом 1936 года началось строительство военного аэродрома. В октябре 1936 года в г. Сомбатхей был сформирован 3-ий авиационный полк бомбардировщиков в составе пяти эскадрилий новобранцев. Пройдя основную и специальную боевую подготовку, войска в мае 1937 года были базированы на вновь развернутые аэродромы комитата Зала и Веспрем.

Командование полка, командование первого авиадивизиона и две авиаэскадрильи были направлены в Тапольцу. Эскадрильи в скором времени были оснащены двухмоторными бомбардировщиками Юнкерсами типа Ю-86.

Дивизион прошел программу интенсивной боевой подготовки, затем успешшно участвовавл в военных этапах расширения территории страны в период 1938-1941 годов. Чость воинского соединения с июля по ноябрь 1941 года дислоцировалась на восточном театре военных действий, участвовала в целом ряде боевых действий, в ходе чего один человек погиб смертью храбрых, и была также одержана одна неподтвержденная победа в воздушном бою.

По возвращении на родину после военной компании авиационная часть была расформирована, самолетный парк, офицерский, подофицерский состав и рядовой состав были прикомандированы (приписаны) к другим авиационным частям других аэродромов. На этом история 4/1 Тапольцского бомбардировочного дивизиона в 1942 году была завершена.

MŰHELY

HORVÁTH JÓZSEF

A MAGYAR FIUME VÉGNAPJAI, 1914–1924[1]

1914 nyarán apostoli királyunk I. Ferenc József mérhetetlen terhet rótt alattvalói vállára könnyelmű „mire a lomb lehull" ígéretével. Százezrek vonultak vidám nótaszóval, virágdísszel, fellobogózva szekéren, vonaton és hajón a frontokra. A Dunán és a Száván előretörő monitorjaink első lövéseit követően polgárok tízezrei kényszerültek otthonaik, munkahelyük, iskoláik elhagyására.

A lomb lehullt, a virágdíszek elhervadtak, a lelkesítő bakanóta siratódallá változott, s a mosoly kínos vigyorba torzult a fáradt arcokon. Dicsőséges előrenyomulásból szomorú emlékű rendezetlen visszavonulás lett. Az összeomlás elkerülhetetlenné vált. Nem csak katonailag, de gazdaságilag és politikailag is. Újdonsült királyságok, köztársaságok, és régi köpönyegforgatók feszültek egymásnak a koncon. E szomorú sors jutott a „magyar korona gyöngyszemének," Fiumének is osztályrészül. E sors jutott az ország egyetlen tengerészeti iskolája, a Magyar Királyi Állami Tengerészeti Akadémia tanárainak és növendékeinek is. Ez a kis létszámú, zárt közösség pontos keresztmetszetét adta a Kárpát-medence népei vallási, nyelvi sokszínűségének, hiszen a tanárok és a hallgatók az ország legkülönbözőbb régióiból származtak. E kis közösség és a város mindennapjain keresztül pillanthatunk be a királyért s nemzetért folytatott háború felemelő, dicsőséges perceibe, majd az összeomlás és a forradalmak embert próbáló éveibe.

A háború kirobbanásakor már régen négy tanéves Akadémia felemelkedésének fénykorát élte. Jó nevű, sőt nemzetközi hírű tanárai írták, fordították a szükséges tankönyveket. Az iskola szertáraiban a kor legmodernebb oktató eszközeit őrizte, gazdag, több nyelvű könyvtár segítette a tanítást és a tanulást. Az intézet internátusában 32 növendék lakhatott. Osztályonként 5 ingyenes, 2 félingyenes és egy fizető hely állt a hallgatók rendelkezésére. A növendékek által két évtizeddel korábban alapított ifjúsági könyvtár több száz kötete szolgálta szabadidős kikapcsolódásukat. A három legnagyobb magyar tengerhajózási vállalat, az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt., az Atlantica Tengerhajózási Rt., és a Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. ösztöndíjakat biztosított a tanulóknak szerződés ellenében. Évenként negyven hallgató kapott erre lehetőséget. Két alapítvány is támogatta az is-

[1] Felhasznált irodalom: *Horváth József:* A „Nautica". Budapest, 1999.; a *Fiumei Esti Lap* számai 1914 júliusától 1918 novemberéig; a *Tengerpart* 1916–1917-es évfolyama; az Akadémia internátusának diákönkormányzata által vezetett eseménynapló, 1895-1917. (a továbbiakban Eseménynapló); Bizonyítékok az Ausztria-Magyarországgal hadat viselő államok által a nemzetközi jogon ejtett sérelmekről. 1. Pótfüzet. Budapest, 1921. (a továbbiakban Bizonyítékok); a fiumei m. kir. Tengerészeti Akadémia Értesítői, IX.-XI. Fiume, 1915-1917. (a továbbiakban Értesítő); *Kádár Ferenc:* Egy kapitány naplójából. Budapest, 1981.; *A Tenger,* 1937. IV-VI.; *Borostyánkői Egán Lajos* kéziratos naplója, 1918. október 23-tól 1920 márciusának végéig (a továbbiakban *Egán*); *Bártfai Szabó Samu* kéziratos visszaemlékezése, Budapest, 1943. (a továbbiakban *Szabó*); *Fried Ilona:* Emlékek városa, Fiume. Budapest, 2002. (a továbbiakban *Fried*); Magyarország bélyegei. 12. kiadás. Budapest, 1949.; *Franco Bargoni – Franco Gay:* Corazzate classe Caio Duilio. Roma, 1972.; *Rádóczy Gyula:* A legújabb kori magyar pénzek. Budapest, 1988.; Fiume. A *Nemzeti Újság* melléklete. Budapest, 1926.

kola egy-egy legjobb növendékét, kiknek a személyéről a tantestület döntött. A növendékek a szak- és közismereti tárgyakon túl vívást és úszást is tanulhattak, s a társasági táncot és viselkedést is elsajátíthatták. Általában részt vettek a város társadalmi életében, különböző előadásaikkal emelték az ünnepélyek bensőséges hangulatát.

A háború kitörése 1914 júliusának végén mélyreható változásokat hozott az iskola addigi békés, megszokott életében. A cs. és k. haditengerészet már a hadüzenet másnapján, a szárazföldi haderő két nappal később rendelte el a mozgósítást. Az Akadémia nyári gyakorlaton lévő növendékeit a hajókkal együtt internálták az idegen kikötőkben, több növendék hosszabb időre külföldön rekedt.[2] Az Adria Rt. ARAD gőzösén gyakorlatot teljesítő előkészítő osztály növendékeit – formaruhájuk hasonlósága miatt – haditengerész növendékeknek vélték a holland hatóságok Amszterdamban, s csak hosszas huzavona után kaptak engedélyt a hazatérésre. Az útra elvitt 10 személyes csónakjuk és valamennyi felszerelésük is ott rekedt az internált hajóval együtt. Bugél Ödön szolgálaton kívüli sorhajóhadnagy, kísérő tanárt a hajó személyzetével együtt internálták.[3]

A városban is érződött a háború hatása. A fiumei lapokat augusztus 4-től cenzúrázták. A külföld bizalmatlanná vált. A kikötőben rakodó CARPATHIA brit gőzös augusztus 5-én megszakította a New Yorkba szóló áruk, s a kivándorlók behajózását, sőt a már berakott árut is kirakta, s éjfélkor gyorsan elindult Máltára. A Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. négy nappal később beszüntette a Fiume – Ancona és Fiume – Velence közötti járatait.

A magyar hajók közül csak kevésnek sikerült hazai felségvizekre visszatérnie a háború kitörését követően. Az Adria Rt. ZICHY gőzöse, többszöri feltartóztatás ellenére, augusztus 12-én, a brit és francia hadüzenet napján, Cardiffból megérkezett Fiumébe. Két nappal később a társaság CAROLA és FERENC JÓZSEF KIRÁLY gőzösei is befutottak Máltáról illetve Cadizból. A KASSA gőzös is megérkezett Marseille-ből 48 evakuált alattvalóval. E napon hirdették ki a hadiállapotot hadikikötőnkben, Polában. Augusztus 18-án a Tengerészeti Hatóság értesítette a hajóstársaságokat, hogy a Monarchia felségvizein minden hajóközlekedést beszüntet. Ennek ellenére a Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt.vállalta, hogy a lakosság érdekében parti járatait hetente kétszer fenntartja.

Megtörtént az első harcérintkezés is az Adrián. Két francia hajócsoport bekerítette a montenegrói partok előtt zárszolgálatot ellátó ZENTA kiscirkálót. Hajónk hősies küzdelme ellenére győzött a túlerő, a ZENTA elsüllyedt. Csak 134-en tudtak úszva a montenegrói partra menekülni, ahol azonnal fogságba estek, 280 tengerész elesett az ütközet során. Szeptember elsején megérkezett Teodóból fiumei Haditengerészeti Akadémián berendezett hadikórházba szánt 101 sebesülttel a fehérre átfestett, vörös kereszttel megkülönböztetett ELEKTRA kórházhajó. Ezt követően szinte naponta érkeztek – utanként 120-150 sebesülttel – a METKOVICH, TIROL és ELEKTRA kórházhajók a városba.

A távol lévő magyar kereskedelmi hajók semleges kikötőkben kerestek menedéket a háború hírére de sokan kerültek fogságba, sőt volt hajó, melyet a britek elsüllyesztettek, és a személyzetet internáló táborokba vitték.[4]

---

[2] Baták Nándor, Kelemen Béla II., Gubovits József és Segota György III. osztályos hallgatók. Közlekedési Múzeum Kézirattára, 267/966. Eseménynapló 166. o.

[3] Uo., és *Fiumei Esti Lap*, 1914. szept. 10.

[4] Az Adria m. kir. Tengerhajózási Rt. angol és francia menlevéllel rendelkező BÁTHORY gőzösét 1914. szeptember 1-jén a semleges Vigótól 30 mérföldnyire a Biscaiai-öbölben, a brit HMS MINERVA süllyesztette el. A személyzet egy részét Man szigetén a Douglas fogolytáborban, másik részét Handfordban internálták. Az

Az iskolából három tanár, közöttük Pavlicsek Rezső, már az iskolaév megkezdése előtt, a mozgósítást követően bevonult szolgálatra a haditengerészethez (Bugél Ödön tartalékos sorhajóhadnagy, mint említettük, internáltként kezdte a háborút). Helyettük ideiglenes tanerőket kellett alkalmazni a tengerészeti hatóságtól, illetve a főgimnáziumból. Újabb kisegítő tanár vált szükségessé 1915 januárjától a váratlanul elhunyt Constantino Margoni helyett is.[5] Jóval az első háborús iskolaév befejezése előtt 11 növendéknek kellett az 1895/96-os korosztályból bevonulnia. Az első bevonuló Vechovszky László harmadikos növendék volt, aki még október közepén behajózott az Adria Rt. KASSA gőzösére, s ott teljesített hadiszolgálatot. A következő Banko Jenő volt, aki október 24-én vonult be Pécsre a 19-esekhez, később Veszprémben szolgált. A harmadik bevonuló az elsős Korbai Pál, aki katonatiszt apja engedélyével lett katona a szárazföldi torpedóosztálynál december közepén. Ők 1915 nyarán, az iskolaév végén, vizsgáik letételére szabadságot kaptak alakulataiknál. A többi hét bevonuló felsőbb engedéllyel korábban, már április 2-án letehette vizsgáit.[6] Az olasz hadüzenettel a többiek számára is sürgősen befejeződött a tanév, a vizsgákat május 25-28-án tartották meg. Öt helyi és kilenc anyaországi hallgató tett záróvizsgát.[7] Segota harmadikos végzős növendéket nem tudták leosztályozni, mert hadifogsággal végződő nyári gyakorlatáról csak 1915 áprilisában tért haza.

Az olasz hadüzenet hatására Fiume vagyonosabb polgárai elmenekültek a városból. A háború miatt minden üzleti tevékenység lehetetlenné vált. A hajózási forgalom beszüntetésével többé nem érkezett áru a kikötő raktáraiba sem hajón, sem vasúton. Az ottani raktárakban felhalmozott nagy mennyiségű, kivitelre szánt árut is visszafuvarozták a hátországba. Az üzleti forgalom csak a mindennapi élelmiszerszükséglet beszerzésére korlátozódott. Mikor azután Fiumét háborús területté nyilvánították, megszűnt a távirat- és telefonforgalom, s bevezették a levélcenzúrát. Ez az intézkedés a bankok és vállalatok üzletmenetét teljesen ellehetetlenítette.

Az 1915/16-os tanévben még több nehézség adódott az oktatásban. A harmadik osztályba beiratkozott tíz növendék közül heten már az 1915-ös nyári szünidőben bevonultak.[8] Ezek később egy havi szabadságot kaptak állomáshelyükön, s egy rövid előkészítő tanfolyam után tehettek záróvizsgát. Az első és második osztályból is többen bevonultak 1915 október közepén.[9] Az év vége előtt, május 15-én, újabb növendékeknek kellett eleget tenniük hadkötelezettségüknek a harmadik osztályból, valamennyien 1898-ban születtek. Előrehozott vizsgájukat követően ők is katonák lettek.[10]

Egyesült Államok londoni követének közbenjárására 1915 március végén térhettek haza tengerészeink. A britek később elnézést kértek az erőszakos cselekményért. Bizonyítékok 47-50. o.

[5] IX. Értesítő 1915.

[6] Eseménynapló 166., 172., 173. o.

[7] A helyiek: Arturo Grossel-Rossi, Giovanni Marin, Alexio Ramous olasz, Stefano Lettis horvát, és Wollner Ede magyar hallgatók. Az anyaországiak: Bassa Károly, Grósz Oszkár, Györkő Elemér, Huhn-Balogh Sándor, Kósa Gyula, Mandel (Murai) Árpád, Nemes Andor, Sajóhelyi Ádám, Vehovszky László. IX. Értesítő.

[8] Oscar Bacichi, Georgio Fedi, Francesco Sincich olasz, Krajnjak Ede horvát és Lenhardt Adorján, Straskraba László, Székely Győző magyar anyanyelvű hallgatók. X. Értesítő.

[9] Cezare Bratovich olasz és Matisz Zoltán valamint Zsivkovics Kornél magyar hallgatók. X. Értesítő.

[10] Nyársik Lajos és Várallyai Iajos az első, Fáth János, Hegyi Jenő, Kelemen Béla, Rotter László, Schweizer János, Szabó István, Szilágyi Nándor, Julio Zagabria és Zigány György a második osztályból. X. Értesítő.

A nyári gyakorlatokra történő behajózás szinte csak az álló hajókon volt lehetséges, hiszen a Tengerészeti Hatóság utasítására a Monarchia felségvizein még 1914. augusztus 18-án megszűnt a hajózás, csak a Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. egységei dolgoztak a parti járatokban, heti két alkalommal. 1915-től sem szünidei, sem előzetes, sem év végi behajózás nem volt lehetséges a fiatalok számára. Kádár Ferenc egykori növendék, önéletírásában így emlékezik erre az időre:

„... Amikor Fiumében időnként diákként tanulmányoztuk egy-egy hajó berendezését, felszerelését, a háborús helyzet miatt nem volt alkalmunk igazi nagy rakodást, kirakást látni. Láttuk ugyan a kis helyi hajók darabárus tevékenységét, de gabonát, szenet és ásványféléket aligha láthattunk."[11]

1915 júniusában pályázatot hirdettek az intézet kibővítésére, melynek eredménye az 1916/17-es tanévtől érvényesült. Az új szervezeti szabályzat 1917-ben 63 3215./17. számmal látott napvilágot, hatálytalanítva az 1903-tól érvényes 69 356./1903 sz. korábbi rendeletet.[12]A magyar honos növendékek számára teljesen ingyenessé vált az iskola. Az idegeneknek 50 korona díjat kellett fizetniük, mely összeg a növendékek segélyalapjába folyt be. A 15-17 éves korú jelöltek jó magyar és olasz nyelvtudással közvetlenül a II osztályba is felvételizhettek a középiskola V. osztályának elvégzése után. Minden jelölt szigorú orvosi vizsgálaton esett át, különös tekintettel a színlátásra.

Az addigi végbizonyítvány a nevében is érettségi bizonyítvány lett. Az érettségi vizsgán írásbelit kellett tenni mennyiségtanból, magyar nyelvből és hajózástanból. Szóbeli vizsgát tettek mennyiségtanból, földrajzból, magyar nyelvből és irodalomból, hajózástanból, légtünettanból és tengerrajzból, tengerészeti-, kereskedelmi-, és váltójogból, hajóépítés- és -felszereléstanból, hajóművelet-tanból, jelzéstanból és gőzgéptanból. A jelesen érettségizettek nevét közzétették a Budapesti Közlönyben. A szervezeti szabályzat az alábbi függelékeket tartalmazta: I. Felvételi rend, II. Tanterv osztályonként és tantárgyanként, III. Érettségi bizonyítvány mintája. Végül az új szervezeti szabályzat bemutatta az Akadémia tanári karát: az igazgatót, s az úgynevezett rendes és segédtanárokat.[13]

A város, s vele együtt a lakosság helyzete egyre romlott. 1916 nyarán megtiltották a Monarchia férfilakosainak kivándorlását. Megkezdték a színesfémek rekvirálását, melynek Fiume harangjai is áldozatául estek. Augusztus elején érte a várost az első olasz légitámadás, melynek során egy Caproni gépet sikerül lelőni.

Fiumében elfogyott a cigaretta, az alapvető élelmiszerekből sem volt már elegendő, sorozatosak voltak a visszaélések, beindult a feketézés. A tengermelléki olasz ajkú – és érzelmű – alattvalók sorra dezertáltak. Elrettentésül szeptember 10-én Polában kivégezték Nazario Sauro tengerészkapitányt.

---

[11] *Kádár Ferenc*: Egy kapitány naplójából. Budapest, 1981. 24. o.

[12] XI. Értesítő.

[13] Nemes bártfai Szabó Samu igazgató, s egyben a magyar nyelv tanára; Rocco Pizzetti mennyiségtan, mértan, hajózástan, légtünettan, tengerrajz, gőzgéptan; Pavlicsek Rezső hajózástan; az internálásból közben haza tért Bugél Ödön gőzgéptan, légtünettan, tengerrajz, hajóépítés- hajófelszerelés és jelzéstan, hajóművelettan, számvitel és gyakorlat; Hankó Márton mennyiségtan, mértan, természetrajz, vegytan, torna. A fenti rendes tanárokon túl, az alábbi segédtanárok tanítottak: Ányos Ármin természetrajz; Albino Celligoi hajóépítés-, hajófelszerelés és jelzéstan, művelettan, számvitel, gyakorlat; Csepreghy Kálmán dr. földrajz; Dunay László mennyiségtan, angol nyelv; Sablich Géza olasz nyelv; lippai Rauch Árpád dr. kereskedelmi-, tengerészeti és váltójog; Sándorffy Nándor római kat. hittan; Aurelio Serafin természetrajz; Schweitzer Artúr dr. hajóegészségtan; Urbanek Sándor dr. egyetemes történelem, magyar történelem. XI. Értesítő.

Az 1916/17-es tanév volt az utolsó, melynek eseményeiről még készült Értesítő. Soha nem tapasztalt létszám jelentkezett az újonnan átszervezett intézmény négy osztályába: az első osztályba 32, a második osztályba 31, a harmadik osztályba 25 és a negyedik osztályba 20 fő. A növendékek által vezetett internátusi eseménynapló utolsó bejegyzése is ebből az időből való. 1916 novemberének végén ünnepség keretében emlékeztek meg I. Ferenc József haláláról. Az iskola énekkara elénekelte a himnuszt és a szózatot, többen szavaltak. Néhány nap múlva kitört a városban a tífuszjárvány, mely miatt több hónapos karantént rendeltek el az iskolákban.

A háború ezt az évfolyamot sem kímélte. A román hadüzenet miatt megnyitott új déli front ismét sok embert követelt. Az I. osztály kivételével az 1899/1900-ban születettek közül jelentős létszám ment a háborúba az 1917 márciusi bevonuláskor. Még olyanoknak is be kellett vonulniuk, akik vizsgáikra leszerelhettek: a második osztály 31 növendékéből 11,[14] a harmadik osztályba beiratkozott 25-ből 15,[15] a negyedik osztályból két hallgató.[16]

A katonai szolgálat miatt sokan kényszerültek osztályismétlésre, s nagy számban voltak azok is, akik csak két-három év kihagyása után tudtak végül levizsgázni. Különösen a háború kitörésekor, 1914 nyári szünidejében bevonultaknak kellett ezt a megoldást választaniuk. Akadt olyan növendék is aki hadifogsága miatt végkép lemondott az akadémia befejezéséről, de azért később, mint hajószakács, mégis tengerész lett.[17]

Az 1917-es záróvizsgákon a nehézségek ellenére több halasztó is le tudott vizsgázni.[18] A következő két tanévben még sokan fejezték be tanulmányaikat, és tettek sikeres vizsgát, amint azt az 1917/18-as évfolyam fiumei (rijekai) levéltárban őrzött anyakönyve és az 1918/19-es magyar nyelvű vizsgajegyzőkönyv bizonyítja. Az 1917/18-as évfolyamba szintén száz fő feletti létszám jelentkezett. Az első osztályba 28 fő, a másodikba 33 fő, a harmadikba 26 fő és a negyedikbe 20 hallgató.

Az elhúzódó háború egyre több embert kívánt. Az intézetben már jószerével csak az első és a második osztály működött rendesen, a harmadik és a negyedik osztályban alig néhányan tanultak a beiratkozottakból. Mindig újabb tanulók vonultak be. 1917 októberében öten lettek katonák.[19] 1918 februárjában kilencen vonultak be.[20] Egy hallgatót ugyanakkor kizárták az intézetből.[21]

---

[14] Balassa Béla, Bódis Kálmán, Csapó János, Csonka Géza, Csupka János, Gyümölcs Jenő, Hegyi Antal, Nyársik Lajos, Plessinger Jenő, Székely Rezső és Várallyai Lajos. XI. Értesítő.

[15] Cserta Antal, Dobozi Dénes, Ember Mihály, Pietro Justin, Kálnai Ferenc, Kelemen Béla, Korcsmáros János, Pietro Lenaz, Márkus Pál, Mikó Pál László, Mohr Károly, Andrea Papeš, Prodanovits Sándor, Virgilio Sepich és Alfons Wusche. XI. Értesítő.

[16] Schweizer János és Szabó István. XI. Értesítő.

[17] Várallyai Lajos 1931 októberétől 1935 augusztusáig, majd 1937 karácsonyától 1940 áprilisáig hajószakács a HONVÉD és a SZENT GELLÉRT gőzösön. KFF HF Tengerészeti Osztály archívuma.

[18] Bankó Jenő, Mario Benzan, Csepely Béla, Dolenecz József, Fáth János, Hegyi Jenő, Hlatky Béla, Klein György, Korbai Pál, Pavletics Hektor, Rotter László, Stekovics Gyula, Szabó István, Szabó János, Szűcs Boldizsár, Wagner Kálmán, Weinreich József, Winkler Emil, Zigány György. Državni Archiv Rijeka. DS-9.

[19] Csáki József, Izsó László, Celestin Marinich II o., Gyürke Jenő, Simó István III o. Državni Archiv Rijeka. DS-9.

[20] Bártfay András, Trajtsik István, Zoller Miklós I o., Frank Lajos, Persa István II o., Fodor László, Grün Sándor III o., Kelemen Jenő, Pap Géza a negyedikből. Državni Archiv Rijeka. DS-9.

[21] Kundráth Bélát. Državni Archiv Rijeka. DS-9.

1917 novemberétől az addig alkalmatlannak minősített hadköteleseket is bevonultatták hátországi szakszolgálatra. Az ország tartalékainak kimerülését mutatja, hogy az arany vitézségi érmeket már bronzból készítették, azzal a bíztató ígérettel, hogy a háború után ki fogják azokat cserélni aranyra. 1918 februárjának elején a Cattaróban állomásozó hadihajóinkon szláv nemzetiségi lázadás tört ki, melyet a szocialista agitátorok a maguk hasznára igyekeztek fordítani. A helyi magyar sajtó, melyet akkor már két éve cenzúráztak, mélyen hallgatott az eseményekről.

Az utolsó háborús évben már nagyon vegyes társaság vizsgázott az intézetben. Egy helyi és négy anyaországbeli magyar, továbbá hét fiumei és egy lussinpiccoloi olasz, valamint egy osztrák fiú.[22] Még a vizsgákat követően, júniusban is hívtak be növendékeket az első és második osztályból. Az 1918/19-es végzős osztály névsorából kiderül, hogy a bevonultak közül néhányan soha nem tértek vissza. Nem lehet tudni, hogy elestek, hadifogságba kerültek-e, vagy a megváltozott viszonyok miatt feladták tengerészettel kapcsolatos terveiket. Csáky, Csapó, Csupka, Nyársik és Simó akadémisták sorsáról semmit nem tudunk. Bódis Kálmán 1917 őszére eltűnt a csatatéren![23]

Az 1918/19-es évnyitó már szerényen, csendben, a szokott külsőségek mellőzésével zajlott le. Az első osztályba a helyi magyarokon kívül alig néhány anyaországi jelentkezett. Volt rá okuk. Október 25-én, Budapesten megalakult a Nemzeti tanács, majd 30-án győzött az őszirózsás forradalom. A nagy zűrzavarban, a következő napon, a Károlyi gróf miniszterelnök vezetésével megalakuló kormány, még felesküdött a királyra. Napok kérdése volt a teljes káosz.

A háború vége, a Monarchia összeomlása, végképp felborította az Akadémiának a háborús viszonyok közepette is működő rendjét és életét. Megnehezítette, sőt esetenként lehetetlenné tette a tanítást. Az internátus növendékeit átmenetileg a környéken álló hajókon kellett elhelyezni, mintegy a nyári gyakorlat pótlására, hogy elkerüljék a kialakuló forradalmi eseményekbe való belesodródásukat. A hajók zöme a kikötőkben állt, vagy jobb esetben helyi szolgálatot látott el. A bejáró növendékek azonban, sajnos, nem kerülhették el a kibontakozó nemzeti és politikai mozgalmak propagandájának a hatását.

Nehéz felvázolni azt a zűrzavart, amit a háború évei alatt meggyötört, demoralizálódott katonatömegek szétzilálódása okozott az október végi napokban Fiuméban és a Tengermelléken. A vasúti és közúti torlódások következtében a frontra indulók vonatai összekeveredtek a frontról érkező, sebesülteket és foglyokat szállító szerelvényekkel, melynek következtében az esetenként tízezres nagyságrendű tömeg átmeneti élelmezéséről, gyógyszerrel való ellátásáról is gondoskodni kellett a városban.[24] Ezek a körülmények fokozták az addig is érezhető élelmiszer- és gyógyszerhiányt, valamint az elégedetlenséget és zúgolódást. A nacionalista és szociáldemagóg uszítás is termékeny talajra lelt a szerencsétlen tömegben.

---

[22] Tullio Angheben, Vittorio Berlot, Bíró György, Cserta Antal, Alfredo Dall'Asta, Attilio Deschmann, Ember Mihály, Kálnai Ferenc, Kelemen Béla, Kelemen Jenő, Korcsmáros János, Pietro Lenaz, Márkus Pál, Mikó Pál László, Mohr Károly, Némethy Lajos, Pap Géza, Andrea Papeš, Prodanovits Sándor, Reinitz László, Vergilio Sepich, Vállai József, Alfons Wusche, Alfredo Tarabocchia. Državni Archiv Rijeka. DS-9.

[23] Eseménynapló 168. o.

[24] *Hesz* 45-46. o., *Egán* 1-2. o.

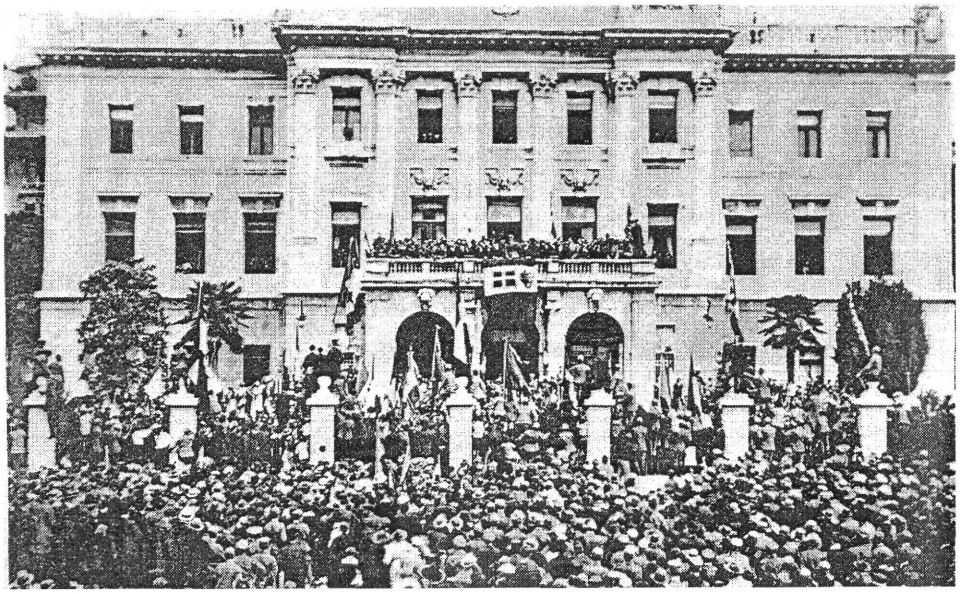
Tüntetők vonulnak a kormányzósági palotához

Fiume békés polgársága már október 23-án ízelítőt kapott a reá váró megpróbáltatásokból. A Fiumarán túli Sušakról, az ott gyakorlatozó Jellasics ezredbeli katonákkal sok sušaki érkezett horvát zászlók alatt a Fiumara hídján a városba, a velük fraternizáló katonák laktanyájába, ahol horvát zászlókat tűztek ki. Istvanovič táborszernagy, városparancsnok alpesi vadászokat küldött a rendbontás felszámolására, de azokat a horvát katonák, és a csőcselék lefegyverezte. Ezt követően hangoskodva kivonultak a laktanyából, s először az útjukba eső rendőrőrszobát dúlták fel, megölték illetve fogságba ejtették a szolgálatban lévő rendőröket, majd a városi törvényszék épületéhez tódultak, hogy oda behatolva az ott lévő rabokat szabadon engedjék. Ennek során az egész épületet feldúlták, kifosztották, az ablakokon keresztül mindent az utcára dobáltak. A lázadók mögött vonuló városi csőcselék hamar széthordott mindent. Mielőtt a szomszédságban lévő kormányzósági palotára került volna a sor, azt egy, a polgári iskolában pihenő magyar géppuskás osztag, Teslič százados parancsára megszállta, és védelemre rendezkedett be. A helyőrségparancsnok a rendőrség és a magyar katonák segítségével vetett véget a lázadásnak, a laktanyába visszakényszerítve és lefegyverezve a horvát katonákat. Másnap, teherautókon, a Punto Francóba, majd onnan hajón Polába szállították a lázadókat.[25]

Az eseményektől távolabb, a Belvedere városrészben található Akadémia, illetve az internátus szervezeti rendje egy ideig még megvédte a fiatalokat a zavargások hatásaitól, csak a bejáró növendékek meséiből hallhattak a kinti szomorú eseményekről.

Október 28-án Istvanovič, a polgármester útján, falragaszokon hirdette ki, hogy a közrend fenntartását a katonaság vette át. Úgy tűnik kevés eredménnyel, mert este Lucich sorhajókapitány, és Teslič százados jelentette a Kormányzóságon, hogy a rendel

[25] *Hesz* 47. o.

Nagygyűlés a kormányzósági palota előtt

kezésükre álló katonai erő nem elegendő a város rendjének helyreállítására. Vekerle miniszterelnök a helyzetre való tekintettel a fiumei kormányzót Budapestre rendelte. Az állami rendőrség feladta hivatali helyiségeit, s zömmel a várost is elhagyta.[26]

A Zágrábban október 29-én megalakult Horvát Nemzeti Tanács kimondta Horvátország elszakadását Magyarországtól. Ennek hatására a Tanács fiumei bizottsága tüntetést szervezett, Fiumének Horvátországhoz való csatlakozását követelve. A főként katonákból álló, fiumei, horvát és szerb zászlók alatt tömörülő sokaság a kormányzósági palota elé vonult, hogy bevonja a palota ormán lengő magyar lobogót, s felhúzza helyette a horvátot. Miután ez megtörtént, a városon végigcsődülve elkezdték a többi közintézményen lévő zászlókat is lecserélni, majd a vasútállomás magyar zászlóit és feliratait verték le, s egyben megszállták azt.[27]

Jékelfalussy Zoltán fiumei kormányzó az események hatására családjával együtt elhagyta Fiumét és Pestre utazott. Vele együtt a palota magyar őrsége is elvonult. A kormányzói teendőket a továbbiakban a Horvát Nemzeti Tanács tagja, Lenaz Richárd ügyvéd vette át. A városban rekedt magyar polgárok érdekeinek képviseletével Jékelfalussy Egán Lajos mérnököt, a Tengerészeti Hatóság osztályvezetőjét bízta meg. Ő és a gondnok az átadás lebonyolítása céljából a palotában maradtak.[28]

A nagy tömegeket vonzó megmozdulásokat már nem tudta elkerülni a fiumei tanuló-ifjúság. A megalakult polgárőrség zömét e diák-ifjak adták. A tapasztalatlan, fegyverfor-

[26] *Egán* 2. o.

[27] *Hesz* 47. o.

[28] *Egán* 3. o.

gatásban járatlan fiatalokat a felszabadított és felfegyverzett szerb hadifoglyok képezték ki hevenyészve, mely a későbbi napokban sok tragédia forrása lett. E szerbek által befolyásolt, félrevezetett őrség tagjai voltak az elsők, akik megkezdték a rájuk bízott értékek dézsmálását mind a vasútállomáson, mind a közintézményekben.[29]

Még aznap este (29-én) az olaszok is megalakították képviseleti szervezetüket, a Fiumei Olasz Nemzeti Tanácsot, Grossich Antal kórházi főorvos vezetésével, aki azonnal bejelentette a Horvát Nemzeti Tanácsnak, hogy a város Horvátországhoz csatolását csak fenntartással és ideiglenes jelleggel veszi tudomásul: a város végleges sorsáról a békekonferenciának kell határoznia. Ossoinach András fiumei országgyűlési képviselő visszaadta mandátumát.[30] Míg az egyik utcában horvát lobogó alatt vonult az új horvát uralmat éljenző, a másik utcában pedig olasz kokárdákkal Fiume függetlenségét éltető felajzott tömeg, addig az elhagyott városrészekben a kiszabadított orosz és szerb hadifoglyok randalíroztak, raboltak.[31]

1918. október 30-án Zágrábból megérkezett a hivatalos küldöttség a város átvételére, s Rajčevič népbiztos beköltözött a kormányzósági palotába. Erre a Consiglio Nazionale kiáltványban jelentette be, hogy ők az anyaországgal, Olaszországgal való egyesülést támogatják, s a délszláv megszállást csak ideiglenesnek tekintik. Antonio Vio polgármester, azonosulva a kiáltvánnyal, átadta azt Rajčevičnek, mire a népbiztos kijelentette, hogy Fiume hovatartozásának kérdését a Szerb-Horvát-Szlovén állam megoldottnak tekinti.[32]

Az akkori nehéz napokról az intézet utolsó magyar igazgatója, bártfai Szabó Samu ekként tudósít feljegyzéseiben:

„... 1918. okt. 30.-án de. 9 órakor Zustovics Kornél, községi reáliskolai tanár, vezetésével 8-10 fiúból álló csapat jelent meg az igazgatói irodában, s mint a Guardia Nazionale Italiana tagjai a Consiglio Nazionale Italiana nevében követelték az intézet birtokában lévő magyar nemzeti lobogók kiadását."

Négy volt intézeti növendék is volt a csapatban: Böhm, Sinčič, Benzan és Justin. Tekintve, hogy a felügyelő – kinél a kulcsok voltak – nem volt az iskolában:

„... a szuronyos fegyverekkel felszerelkezett fiatalemberek puskatussal és szuronnyal felfeszítették a raktár ajtaját és elvitték az intézet összes magyar lobogóját. Később visszatérve leverték az Akadémia homlokzatán volt magyar felírást, leszedték az intézet belsejében talált valamennyi magyar feliratot, s lepedővel bekötötték a kapu feletti magyar címert, s végül felhúzták az olasz lobogót az épület homlokzatára."

Jellemző az akkori idők zavarodott, anarchikus állapotára, hogy az esetet követően két nappal, a horvátok küldöttsége tűzte ki a maga lobogóját, s vette le az olaszt, a Délszláv Nemzeti Tanács nevében. E küldöttségnek Ivancich Ernő volt fiumei révkapitány IV. osztályos akadémista fia is tagja volt.[33]

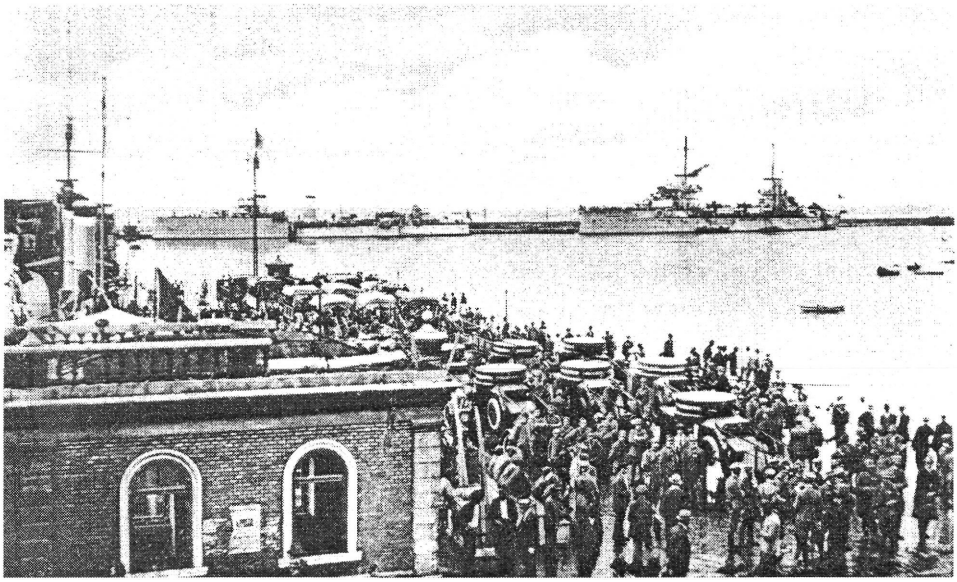
[29] *Hesz* 47. o.

[30] *Egán* 3. o.

[31] *Hesz* 47. o.

[32] Horvátország 1918. október 29-étől a Horvát-Szlavón-Dalmát szövetséget képviselte a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban.

[33] *Szabó* 1. o.

Olasz hadihajók a Mária Terézia mólónál

Az eseményektől megszeppent, anyaországától elszakított fiumei magyarság számára nyilvánvaló volt, hogy a város sorsa pillanatemberek kezén van, s hogy a tegnapi olasz-délszláv barátkozás kérészéletű.

S hogy a káosz még nagyobb legyen, a fiumei szocialisták is megalakították a Munkástanácsot, követelve azonnal a népszavazást Fiume hovatartozását illetően, s ezzel együtt az általános, titkos, nőkre is kiterjedő választójogot valamennyi fiumei polgárnak, aki már egy év óta ott lakik, s betöltötte 18. életévét. November elsején a szocialisták nagygyűlést tartottak, s tüntető körmenetet szerveztek a városban.

Ezen a napon érkezett Zágrábból egy tanfelügyelő, aki a helyiek segítségével megkezdte az állami iskolák átvételét. Ez az addigi igazgatók passzív ellenállása miatt hosszabb időt vett igénybe.[34]

Az addig háborítatlanul működő Tengerészeti Hatóság, megelőzendő a város beleszólását, Albino Celligoi tengerészkapitányt, helyi patriótát, az Akadémia óraadó tanárát nevezte ki révkapitánynak Nyírő Gábor helyett. Nyírő ettől kezdve Egán segítője lett a magyarok ügyeinek intézésében. A horvát kormányzó és az Olasz Nemzeti Tanács engedélyével megalakították a Magyarokat Segítő Egyesületet. Az egyesület több százezer koronát gyűjtött az albán és montenegrói frontokról hajón visszaérkező katonák meleg étellel való ellátására.[35]

A következő napon a horvát bán elrendelte az ostromállapotot a városban is. Sok volt az erőszakos cselekmény, a fosztogatás, a betörés és a lopás. A polgárőrség ifjai és az olasz

[34] *Hesz* 47. o.

[35] *Egán* 4. o., *Hesz* 47. o.

nemzeti gárda képtelen volt a rend megőrzésére a felfegyverkezett hadifoglyokkal és katonákkal szemben. A szláv katonai járőrök mindent elszedtek a hazafelé tartó katonáktól, sok esetben még a bakancsot is. A fiumei olaszok követeket menesztettek a határon túlra, hogy a rend helyreállítása végett behívják a kikötőbe az olasz flotta egységeit.

Küldetésük sikerrel járt.[36] November 4-én reggel befutott a kikötőbe a STOCCO, majd a SIRTARI romboló, fedélzetén Rainer admirálissal. Az olasz lakosság a Consiglio Nazionale vezetésével lelkesen üdvözölte az érkező hajókat és az admirálist. Nem sokkal később megérkezett az EMMANUELE FILIBERTO sorhajó is és a Mária Terézia-móló mellé állt. Rainer a tiszteletére kivonult városatyáknak kijelentette, hogy az olasz király nevében érkezett és minden erővel meg fogja védeni az olasz lakosság és Olaszország érdekeit. Ennek szellemében az olasz flotta egységei a következő két napban elfoglalták az isztriai partokat, Zárát és Abbáziát is, nem törődve a délszlávok heves tiltakozásával.[37]

November 5-én délelőtt az olasz Guardia Nazionale, maga mögött tudva a hadihajókat, vissza akarta cserélni az Akadémia épületén lévő horvát lobogót olaszra, de az akkor már horvát kézen lévő rendőrség három fegyverese egy polgári biztos jelenlétében ezt megakadályozta.[38] Ugyanekkor a városi toronynál is zajlott egy zászlócserélgetés, mely több napig borzolta a helyi olaszok és horvátok idegeit, s fakasztott mosolyt a magyarokban.

A tornyon ünnepnapokon évtizedek óta kitűzött fiumei színek helyett a horvátok a magukét rakták ki a város elfoglalásakor. Rainer admirálisnak első dolga volt a sérelmet orvosolni, de nem a fiumei zászló került a horvát helyébe, hanem az olasz. Ez a cserebere napokig folyt, mígnem az olaszok katonai tiszteletadással, díszlövéssel tették egyértelművé akaratukat. A horvátok így már nem merték levenni, de hasonló parádéval kitűzték az olasz mellé a magukét is.[39]

A következő napon, 6-án Baborszky Lajos tengerészkapitány – a buccari-i hajózási iskola volt igazgatója –, a Zágrábból érkezett tanfelügyelő utasítására, a Délszláv Nemzeti Tanács nevében felszólította Szabó Samut, a Tengerészeti Akadémia igazgatóját, hogy adja át nekik az intézetet. Mivel az igazgató ezt megtagadta, erőszakot alkalmazva átvették a leltárakat, pénztárt s a hivatali helyiségek kulcsait. A kisajátításról horvát nyelvű jegyzőkönyvet vettek fel. Ebben Baborszky kijelentette, hogy a horvátok az oktatást oly módon kívánják folytatni, hogy az intézet magyar jellege fokozatosan megszűnjön. Pavlicsek Rezső helyettes igazgatót szándékozták vezetőnek kinevezni, tekintve, hogy ő beszélt horvátul. Az alkalmazottak közül mindazokat hivatalukban kívánták hagyni, akik elfogadták a horvát szolgálatot.[40]

Mivel Pavlicsek csak a magyar kormány utasítására lett volna hajlandó az igazgatóságot átvenni, az iskola tantestülete hivatalosan megerősített igazgató nélkül maradt. A többi fiumei állami iskolában is hasonló gondokkal küszködtek, mindenki várta a horvát és a magyar kormány közötti megegyezést. Ez az ismert ottani és hazai forradalmi események miatt nem jöhetett létre.

---

[36] Prodam Attilio és Petrich Mario fiumanók. *Hesz* 49. o.

[37] *Egán* 5. o., *Hesz* 50. o.

[38] *Szabó* 1. o.

[39] *Egán* 6. o., *Hesz.* 50. o.

[40] *Szabó* 1. o.

Nagy gondot okozott a városnak a Horvátországban felszabadult olasz hadifoglyok hazaszállítása, mely vonaton történt Fiumén keresztül. A nehézségek ellenére megoldották ellátásukat. Még nagyobb nehézséget jelentett az Albániából hajókkal visszavonuló volt cs. és kir. alakulatok fogadása, ellátása és továbbindítása hazájukba. E hazatérő katonák között sok volt a sebesült és a súlyos beteg, akik nem tudtak tovább utazni. A volt Haditengerészeti Akadémiából még a háború elején átalakított hadikórház nem tudta kezelni a városra szakadt nagy tömegű beteget, így azok tömegesen haltak meg. Ehhez járult még a maláriajárvány is. A városban elfogytak a koporsók, s a halottakat anélkül temették. A sírások nem győzve a sok munkát sztrájkba léptek. A temetőkbe kivezényelt katonák csak ímmel-ámmal végezték el a munkát, így végül a szocialisták toboroztak a tagjaik közül önkénteseket, akik tömegsírokba helyezték a szerencsétlenül jártak százait.[41]

November 9-én falragaszokon értesítették a tanulóifjúságot, hogy a tisztán olasz nyelvű városi iskolákba iratkozzanak be, melyek néhány nap múlva meg fognak nyílni. A magyar iskolákat teljesen meg kívánták szüntetni. Ez a tervük akkor még nem járt sikerrel.[42]

A következő napon a város három fős küldöttsége Velencében felkereste az ott tartózkodó olasz királyt és bejelentette a város szándékát, hogy a független Fiume Olaszországhoz kíván csatlakozni.

November 11-én a FRANCESCO FERRUCCIO is befutott a kikötőbe, és az EMMANUELLE FILIBERTO mellett kötött ki. Ugyanekkor érkeztek a városba a Károlyi-kormány Svájcba tartó küldöttei is, akik tájékozódni igyekeztek az új városi hatóságoknál. Látogatást tettek az olasz flotta parancsnokánál is, aki felsőbb engedéllyel – egyéb közlekedési lehetőség híján – egy torpedónaszádon vitette őket Olaszországba, ahonnan tovább utaztak Bernbe.[43]

November közepétől, miután Lindner Béla aláírta a Károlyiék által elutasított Belgrádi Katonai Egyezményt, Fiume, a demarkációs vonalak mögé szorulva, végkép elszakadt az anyaországtól. Az utolsó novemberi szerelvényekkel menekülő magyar családokkal együtt sok magyarországi növendék is elhagyta az iskolát.

A fiumei horvát–olasz–magyar kérdést hamarosan a tüzérséggel megerősített olasz csapatok bevonulása oldotta meg: november 17-én Drenova felől szállták meg a várost. A korábban érkezett SAN MARCO csapatszállítóról pedig a kikötő környékét szállták meg, a Whitehead gyárban lévő rádióállomással egyetemben. A városból tömegesen menekültek a frissen betelepült horvátok és szerbek Sušakra és a távolabbi városokba. Estére a szláv katonaság is kivonult a városból Sušakra. A horvátok, tartva a további olasz előnyomulástól, felszedték a síneket. Fiume és Buccari-Bakar között megszűnt a vasúti közlekedés.[44]

Dondero sorhajókapitány, az EMMANUELE FILIBERTO parancsnoka átvette a Tengerészeti Hatóság vezetését és eltávolította a horvát főispánt, Dr. Lenazt a kormányzói palotából. Ezen felbátorodva az Akadémiáról is levették a horvát lobogót s várták a további fejleményeket.[45]

---

[41] *Hesz* 50. o.

[42] *Hesz* 50. o., *Egán* 17. o.

[43] *Egán* 18. o.

[44] Uo. 19-20. o.

[45] *Szabó* 1. o.

Dondero november 20-án kijelentette a hivatal alkalmazottainak – így az Akadémia igazgatójának is –, hogy nagyon fontos érdek a hivatal további működése, mert sok ezer beteg és sebesült vár még Albániában hazaszállításra, s a partvidék lakosságának élelmezése szempontjából is szükséges a hajózás mielőbbi normális megindítása. Felszólította a tisztviselőket, hogy folytassák munkájukat, végezzék addigi feladataikat, mint korábban a megszűnt kormány alatt. Az Akadémia igazgatójának visszaadatta a horvátok által elvett kulcsokat, aki az intézet tantestületét szintén utasította munkája folytatására.[46]

Az olaszok igyekeztek a teljes közigazgatást átvenni, illetve felügyelni. November 21-én a város katonai parancsnoka súlyos börtönbüntetés terhe mellett tiltotta meg az osztrák-magyar bank papírpénzeinek behozatalát, s a városban használt korona értékét 40 olasz centesimiben állapította meg. A következő napon pedig az olaszok által megszállt terület határát az antant demarkációs vonalának hirdette ki. Elrendelte, hogy e vonalat 24 órán belül, hacsak nem igazolható helyi illetőségük, valamennyi volt osztrák-magyar katonának el kell hagynia. A rendelet ellen vétőket hadifogolyként fogják kezelni.[47]

Ugyanekkor az antant is megkezdte bevonulását Fiumébe. Beérkezett a kikötőbe az USS ISRAEL amerikai romboló és az HMS DARTMOUTH brit cirkáló.

Még aznap délután az intézetből tíz olasz katona elvitte az Akadémia internátusának 34 vaságyát matracostól, az összes takarót, lepedőt, párnát, törölközőt. Másnap egy olasz és egy angol tiszt megnézte az intézet helyiségeit és négy osztályt, két dolgozót, valamint két hálót lefoglalt az angol katonaság számára.[48]

November 24-én francia, zömében annamita gyarmati katonaság vonult be a városba. Ezzel teljes lett az antant megszállás. Az olasz járőrök mellett megjelentek a város utcáin a brit, amerikai és francia katonák is. A megszállással némileg javult a város élelmiszerellátása. Megemelték a kenyérfejadagot s esetenként a szegénysorúak között ingyen kenyeret is osztottak az olaszok.

Az antant megszállás a Tengerészeti Akadémiát is érintette. Az intézetbe 400 angol katonát szállásoltak be 25-én reggel, s az igazgató magánlakása és a szertárak kivételével valamennyi helyiséget lefoglalták. Három nappal később az olaszok az épület tetején meteorológiai megfigyelőállomást szereltek fel a repülőknek, melyhez a műszereket az intézet légtünettani szertárából „kölcsönözték" ki. Két katona őrizte.[49]

Az antant-erők bevonulása nem zavartatta az olaszokat abban, hogy a várost sajátjuknak tekintsék. November 28-án Cagni olasz tábornok látogatott a városba, kit nagy ünnepléssel fogadtak a helyi és a bevonult olaszok. A tábornok szónoklatában kijelentette: „Ez a mi földünk és az is marad!"[50]

Az egyre zavarosabb politikai helyzet tisztázására 29-én brit-amerikai bizottság érkezett Fiumébe. Volt mit tanulmányozni! Az antant megszálló csapatok igen megosztottak voltak. Az olaszok, a londoni egyezmény ellenére a helyi lakosságra hivatkozva, Olaszországhoz kívánták csatolni a várost. A britek, az egyezmény értelmében, az egyesült

[46] *Szabó* 1. o.

[47] *Egán* 20. o.

[48] *Szabó* 2. o.

[49] Uo.

[50] *Egán* 22. o., *Hesz* 51. o.

Horvát-Szlavón-Dalmát ország részének tekintették Fiumét, ezzel remélték megakadályozni, a szerveződő állam Szerbiával való egyesülését.[51] A franciák inkább a szerbek dél-szláv államalapítási törekvéseit, s ezzel együtt Fiume szláv okkupációját szerették volna, míg az amerikaiak a független státusz felé hajlottak, ahol valamennyi nemzet fia, mint fiumei polgár, egyforma jogokkal rendelkezik.

E függetlenség gondolatát képviselte a december 5-én hazaérkező Riccardo Zanella tanár, Fiume egykori képviselője a magyar országgyűlésben. Ő az olasz–délszláv tusakodást elvetve próbált a városnak önálló státuszt kiharcolni a párizsi békeértekezleten antant-körökben. Törekvésének több híve is akadt.

E hatalmi harcok közepette a város egyre több gonddal küzdött. Mind nehezebben tudták megoldani a lakosság élelmiszerrel és téli tüzelővel való ellátását. A pénz értéke az áruhiánnyal egyenes arányban csökkent. Virágzott a feketézés, az üzérkedés és a valutázás. A szétszabdalt területeken jelentős árfolyamkülönbség alakult ki a korona valutaértékében, ezért valamennyi új államalakulat igyekezett a pénzintézeteinél lévő osztrák-magyar bankjegyeket és postai értékcikkeket felülbélyegezni.

Először a város postahivatalaiban lévő bélyegkészleteket nyomták felül három kiadásban december eleje és január 19-e között FIUME felirattal.[52] Január 18-án került sor a korona-bankjegyekre. Az Olasz Nemzeti Tanács falragaszokon adta hírül az osztrák-magyar bank papírpénzeire vonatkozó rendeletét, azok lebélyegzését és átváltását illetően. Az utódállamok által újólag kibocsátott második kiadások, illetve a csak egy oldalon nyomott új osztrák-magyar bankjegyek érvénytelenek voltak, azok nem kerültek felülnyomásra. Ugyanígy a már más által egyszer felülnyomott bankjegyek sem. A bankjegyek átváltására külön irodát állítottak fel.[53]

Ezzel a rendelettel a város végkép elvágta magát anyaországától, ami a hátramaradt nagy számú magyar alattvaló helyzetét tovább rontotta. Szinte megoldhatatlan problémával szembesültek a Tengerészeti Akadémia magyar honos hallgatói is.

Az Olasz Nemzeti Tanács végrehajtó bizottsága december 10-én értesítette az Akadémia igazgatóját, hogy – mihelyt a katonaság kiüríti az épületet és az egészségügyi viszonyok lehetővé teszik – ismét megkezdhetik a működésüket. Az addigi tantervet annyiban módosították, hogy az olasz anyanyelvű növendékek – ha kívánják – felmenthetők a magyar nyelv és történelem tanulásától, továbbá az olaszul tudó tanárok kötelesek előadásaikat olaszul is megismételni. Az olasz anyanyelvű diákok természetesen olaszul is vizsgázhatnak.[54]

A tanítás végül 1919 januárjában csak nagy nehézségek között folytatódhatott. Március 21-én Budapesten kikiáltották a Tanácsköztársaságot, s megkezdődött a Magyar Vörös Hadsereg szervezése a demarkációs vonalakat átlépő cseh, román és szerb csapatok ellen. A Fiume és az anyaország közötti közlekedés ezt követően még kerülő utakon is csak nagy nehézségek árán volt lehetséges.

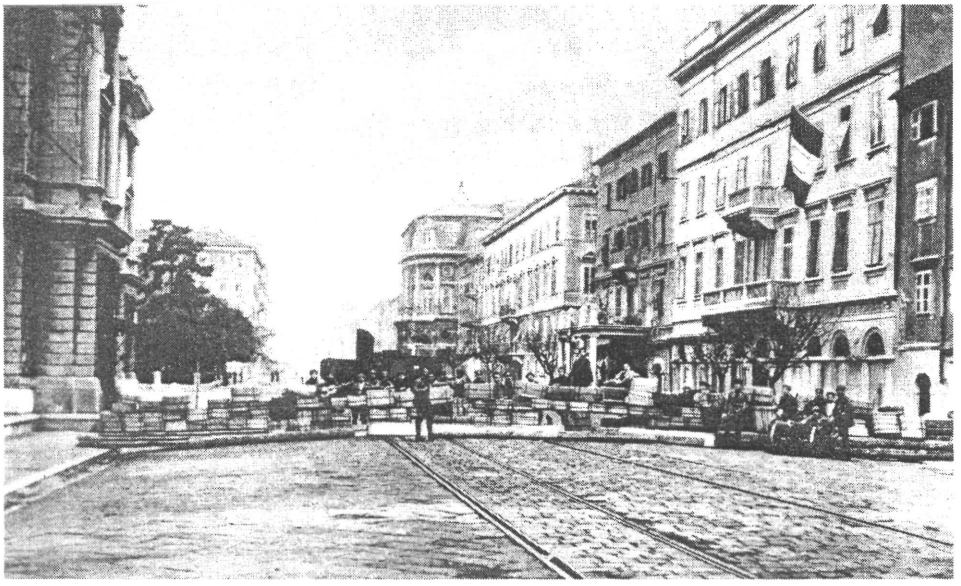
---

[51] *Fried* 15. o.

[52] Magyarország bélyegei. 12. kiadás. Budapest, 1949. 6. o.

[53] *Rádóczy Gyula*: A legújabb kori magyar pénzek. Budapest, 1984. 31-33. o.

[54] *Szabó* 2. o.

Zavargások a városban

Egan Lajos meghatalmazott kormányzóhelyettes 1919. április 14-én ezt jegyezte fel naplójába: „Pavlicsek Rezső a Tengerészeti Akadémia vezetője panaszkodott, hogy 4-5 magyar növendék a zárlat miatt szüleitől nem kaphat pénzt, és az ellátásukat nem bírják fizetni, nyomor és elzüllés veszélyének vannak kitéve. Az intézet segélyalapját nem veheti igénybe, mert azt rendelet tiltja."

Egan 2000 koronát utaltatott ki a fiúknak azzal, hogy a szülőknek majd a viszonyok rendeződése után meg kell azt téríteniük.

De nem csak a hallgatókra leselkedett sok veszély, a tanárok közül is többen belekeveredtek a helyi baloldali, vagy nacionalista szervezkedésekbe. Az óraadók közül Ányost eltanácsolták az Akadémiáról, sőt a Consorzio Nazionale a városból is kitiltotta. A többi fiumei magyar iskola tanárai sem kerülhették el a térség nemzeti és politikai mozgalmainak hatását. Gauss-Garády Viktor akadémiai tanárt, a Halbiológiai Állomás Budapestről visszatért vezetőjét, szintén kiutasították a városból, de mint fiumei patrícius, nem hajtotta végre a kiköltözési parancsot.[55]

Az egyház is kivette a részét az ellentétek szításából. A városban hagyományos Szent Fábián és Sebestyén napi körmenet során a Szent Sebestyén kápolnához érve a horvát plébános horvát nyelven kezdte a misét celebrálni, mely miatt zavargás támadt és a szertartást félbe kellett szakítani. Másnap azután egy másik plébános olasz és latin nyelven végezte el a szertartást.[56]

---

[55] *Egán* 24. o.

[56] *Hesz* 52. o.

Az iskolaévnek a június 19-i vizsgákkal lett vége az Akadémián, tizennégy magyar és kilenc olasz anyanyelvű hallgató vizsgázott, továbbá azok, akik a hadkötelezettségük miatt elmaradtak a többiektől, illetve az utolsó végzős évfolyam, amelyik még a magyar iskolában kezdte a IV. osztályt.[57] Ez az évfolyam két bizonyítványt is kapott. Megkapta a magyar érettségi bizonyítványt, és egy olasz nyelvű bizonyítványt is Fiume, mint független városállam nevében.

A régi tanárok közül a bizonyítványok aláíróiként szerepelt Szabó Samu, Pavlicsek Rezső, Rocco Pizzetti, Dr. Rauch Árpád, és Dr. Csepreghy Kálmán. A vizsgabizottság elnöke Cattalinich kapitány volt, vélhetően Fiume akkori kikötőhatóságától. Két aláírás található még a bizonyítványon: Negovetich doktoré és Minach kapitányé.[58]

Ha figyelembe vesszük a hagyományt, hogy a vizsgabizonyítványt a végzős osztály valamennyi tanára aláírta, megállapíthatjuk, hogy a régi tanárok közül sokan eltávoztak. Dunay László már a budapesti Tengerészeti Hatóságot vezette, Hankó Pécsett tanított, Bugél végleg nyugalomba vonult. Ányost szervezkedés miatt eltávolították az Akadémiáról, Urbanek a saját iskolája gondjaival küszködött, Celligoi és Leard a fiumei révhatóság vezetéséért folytatott harccal volt elfoglalva.[59]

Ekkorra már egyre nagyobb ellentétek feszültek a várost megszálló antant-erők között. Az amerikai és brit tisztek egyre gyanakvóbban szemlélték az olaszok térnyerését, de igazán a francia–olasz ellentét jelentett megoldhatatlan problémát. A franciák szlavofil beállítottságának megnyilvánulásai június végére zavargásokhoz vezettek. Az olaszok először az éjszaka részegen randalírozó, Olaszországot pocskondiázó katonákat verték el, majd a franciákat bujtogató és leitató horvátokat is kiverték a városból. A zavargások néhány nap múlva fegyveres összetűzéssé fajultak, melynek sajnálatos módon a Baross kikötőben lévő francia bázis gyarmati katonái estek áldozatul. A július 15-én Fiumébe érkező amerikai – angol – francia – olasz szövetségközi vizsgáló bizottság hosszú vizsgálat alapján a fiumei lakosságot és a rendőrséget marasztalta el a történtekért, és nemzetközi rendőrség felállítását javasolta.[60]

1919 augusztusában elkezdődött a fiumei tisztviselők felülvizsgálata. Csak azok folytathatták tovább a tevékenységüket, akiket az Olasz Nemzeti Tanács átvett. A többieknek el kellett hagyniuk a várost, ami az akkori zavaros viszonyok között nem volt egyszerű, hiszen nem volt hová menniük. A budapesti tanácskormány bukása, a szegedi Nemzeti Kormány taktikázása következményeként a románok szinte az egész országot megszállták, Budapesttel együtt.

Augusztus végén több, egykor Budapesten végzett tanárt, többek között Gelletich Vincét átvették a főgimnáziumba tanárnak. E tanárok korábban óraadóként működtek a Nauticán. Szeptember elején a magyar iskolák vezetőit értesítették, hogy a tanítás más vezetők kinevezésével fog megkezdődni. Arrigo Depoli városi tanár ennek értelmében,

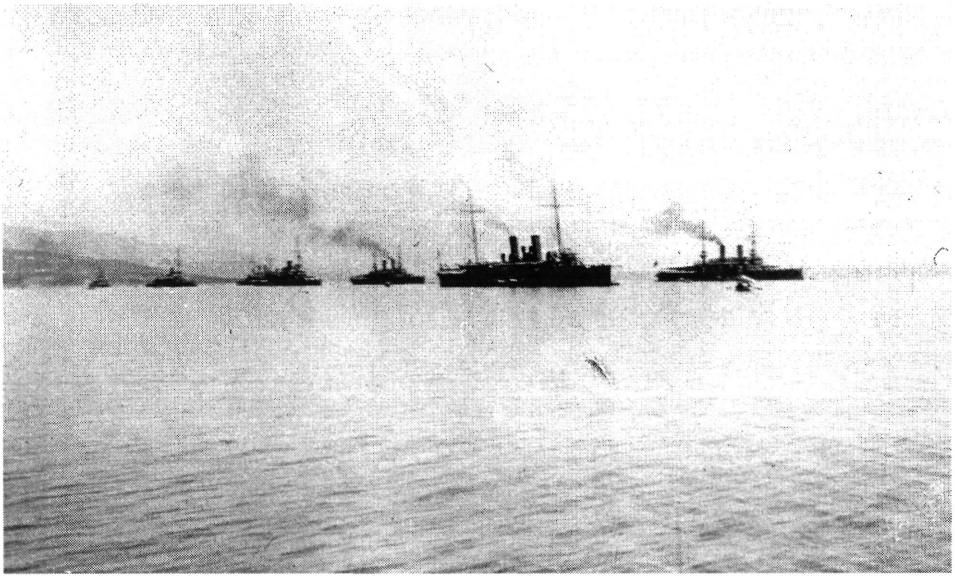
---

[57] Balassa Béla, Castelli Lehel, Dobozi Dénes, Gyümölcs (Zánkai) Jenő, Schweizer (Györgyházy) János, Stix Mátyás, Székely Rezső, Wampetich Ödön, Fodor László, Grün Sándor, Hallama István, Hegyi Antal, Mike György, Török János, Umberto Cretich, Attilio Deschmann, Ettore Gerardi, Pietro Justin, Dario Lukanovich, Napoleon Miksa, Mateo Starcich, Leone Stellé és Iginio Viti. Državni Archiv Rijeka DS-9.

[58] *Castelli Lehel* végbizonyítványa, a szerző tulajdonában.

[59] *Egán* 25. o.

[60] Uo.

Blokád a kikötő előtt

szeptember 4-én át kívánta venni a Tengerészeti Akadémia épületét, de az ott felállított brit őrség nem engedte be az épületbe.[61]

A magyar iskolák igazgatói (Urbanek, Békei, Pavlicsek) tanári értekezletet tartva jegyzőkönyvet vettek fel, melyben a tanári karral együtt tiltakoznak a bolsevizmus, és a Tanácskormány által Ányosék közreműködésével felállított Tanügyi Tanács ellen, melynek vezetőit, Orbán, Schneider, Molnár és Ányos tanárokat, már kiutasították a városból.[62]

A párizsi konferencia ezer főből álló nemzetközi rendőrség felállításáról határozott, s az első ötszáz fő behajózása meg is kezdődött La Valettában augusztus végén. Ez nagyon meggyorsította a város antant-megszállásának megszüntetésére tett titkos előkészületeket. A szövetségesek az olasz csapatok kivonulását követelték, mely szeptember 9-én meg is kezdődik.[63]

A csapataiktól tisztjeik tudtával, sőt sok esetben közreműködésével dezertált olasz katonák Gabrielle D'Annunzio ezredeshez csatlakozva elhatározták, hogy úgymond véglegesítik Fiume sorsát, még a béketárgyalások befejezése előtt. E különböző alakulatokból összeverődött, de jól felfegyverzett, fiumei zászló alatt vonuló légió, szeptember 12-én Isztria felől megszállta Fiume fontosabb pontjait. A kormányzósági palotából eltávolították a brit őrséget, és katonai tiszteletadás mellett bevonták a francia és brit lobogókat, csak az olaszt hagyták fenn.

---

[61] *Szabó* 2. o.

[62] *Egán* 25. o.

[63] *Fried* 16. o.

Délután D'Annunzio beszédet mondott a palota erkélyéről, melynek végén kijelentette, hogy a várost Olaszország annektálta. Másnap bejelentette, hogy átvette a város katonai parancsnokságát és felszólította a szövetséges megszálló csapatokat, hogy 24 órán belül hagyják el a várost. Az amerikai hadihajó a saját csapatok felvétele után elhagyta a kikötőt, a britek felszerelésük hátrahagyásával ugyanezt tették. Az olasz csatahajó csatlakozott hozzájuk, majd elfoglalta a kikötő előtti térséget, lezárva a be és kijárást. A franciák csak napokkal később távoztak, miután a katonaságot és a hadiszereket sikerült behajózniuk. Ők is csatlakoztak a blokádhoz.

A horvát területek felé menő, korábban helyreállított vasútvonalat Bakar és Fiume között ismét felszedték egy darabon, így – a tengeri blokád miatt – csak Olaszország felé volt lehetséges a közlekedés.

A városi magisztrátus az akkor szokásos falragaszokon szeptember 26-án közölte, hogy megnyitja az összes elemi, polgári iskolát, a kereskedelmi iskolát, a főgimnáziumot és a Nauticát; a beiratkozás október 1-je és 3-a között történik.

D'Annunzio irreguláris légiója napról napra gyarapodott, mígnem tízezer fő fölé emelkedve komoly élelmezési nehézségeket okozott a városnak. Annak ellenére is fokozódtak a problémák, hogy az olasz Vöröskereszt élelmiszerrakományaival esetenként hajón és vasúton is igyekezett segíteni a város lakosságán. Az élelmiszerhiány enyhítésére a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács elhatározta a városban még nagy számban élő idegenek hazaszállítását. Rövid idő alatt 12 vonat indult az egykori fiumei közalkalmazottakkal Magyarországra. E vonatok egyikén volt Szabó Samu, az Akadémia volt igazgatója is, aki október 15-én elhagyta Fiumét. Budapestre költözött, s hamarosan nyugdíjba vonult.

Silvino Gigante, az olaszok által kinevezett városi tanügyi biztos elrendelte, hogy a magyar iskolák által 1919. június 30-a után kiállított bizonyítványok nem fogadhatók el, érvénytelenek.

Eljött a tél, s az élelmiszerhiány mellé társult a tüzelőanyag hiánya is. A katonák kivágták a korábban a város köré telepített erdőket, szétbontották a vasútállomás és a kikötő faépületeit. Szomorú és nehéz napoknak nézett elébe a bezárt város lakossága. Drágaság, valutaüzérkedés, tömegnyomor! A gondok elkendőzésére D'Annunzio naponta kétszer hazafias szónoklatokkal tarkított zenés katonai felvonulást rendezett.

1920 januárjában Ányos visszatért Fiumébe. Fegyelmi eljárást indítottak ellene a szovjet érdekében kifejtett propagandája miatt, de ő annak eredményét nem várta be, február 10-én Bécsbe költözött. Január 15-én, munkalehetőség reményében, Dr. Rauch Árpád is Pestre költözött. Szintén Fiumében élő édesapja, a Punto Franco egykori vezetője, már november óta nem kapott nyugdíjat.

A január óta folyó béketárgyalások híreinek hatására az iskola tanári kara lassanként eltávozott a városból. Pavlicsek 1920. február 27-én átadta az intézetet az Olasz Nemzeti Tanácsnak, amiről a Közlekedési Minisztériumot értesítette. Ezzel az iskola olasz lett, s Depoli igazgató megkezdhette tevékenységét.

A magyar békedelegáció által június 4-én Trianonban kényszerűségből aláírt diktátum csak szentesítette az addig erőszakkal kialakított helyzetet. Nem békét teremtett, hanem csak hosszabb fegyvernyugvást, szinte folyamatos helyi háborúkkal, megszállásokkal, bevonulásokkal. Fiume lakossága, még az irredenta mozgalom elkötelezettjei is, hamarosan rájöttek hogy őket is becsapták.

Az önálló városi lét időszakából már csak kevés magyarról tudunk. Sokan önként elhagyták az olasszá lett intézetet, mert hátország nélkül nem tudták megteremteni maguknak az oktatáshoz szükséges anyagiakat, illetve nem tudták követni az 1919/20-as tanévtől kizárólag olasz tannyelvű előadásokat. Akik maradtak, alkalmi munkákból tartották fenn magukat. A háború során hosszú állásra kényszerült hajók fenéklemezeire lerakódott kagylókat, fúrócsigákat, moszatot takarították le a dokkokban. Vállaltak éjszakai rakodómunkát a kikötőben, vagy mint – Potzner Frigyes – bádogosinasnak álltak be, hogy megteremtsék a létfenntartásukhoz szükséges anyagiakat.

Az 1919/20-as tanévben még nyolc magyar hallgató végezett,[64] de 1920/21-ben már csak öt.[65] 1921/22-ből pedig csak két végzős magyarról tudunk, a fiumei születésű Potzner Frigyesről, az egyetlen Kossuth-díjas tengerészről és a Nova Bukovicán született Rémi Ferencről, aki 1941 tavaszáig az Angol–Magyar Rt.-nél szolgált. Az ő bizonyítványukat már a Regio Istituto Nautico „Cristoforo Colombo" nevében állították ki.[66] Az okmány aláírói: Arrigo Depoli igazgató, Vincenso Gelletich, N. Ivancich, Enrico Duimich, Misculin, Dobrovich, G. Bauer, dr. Arturo Lauri tanárok és a vizsgabizottság elnöke, A. Cattalinich, aki ...ár 1919-ben is a vizsgabizottság elnöke volt.[67]

Az egyre tornyosuló gondok hamarosan szakadáshoz vezettek a várost erőszakkal megszálló D'Annunzio és a város politikai vezetősége, a Consiglio Nazionale között. Nyilvánvalóvá vált, hogy D'Annunzio nem óhajtja átadni a várost Olaszországnak, így nem maradt más hátra, mint a szövetségesek segítségével kifüstölni szerzeményéből. Erre a november közepén Rapallóban aláírt délszláv–olasz egyezmény adott lehetőséget, mely a várost és a kikötőt – lehetetlen módon – megosztotta az aláírók között, de a nagyobbik részt Olaszországhoz csatolta.

Mivel D'Annunzio megtagadta a város békés átadását, december 24-én az olasz kormánycsapatok súlyos utcai harcok között behatoltak Fiumébe. A harcokba bekapcsolódott az olasz hadihajó, az ANDREA DORIA is, lőtte a fontosabb pontokat melynek következtében a kormányzósági palota is belövést kapott.[68] Ötnapos harc után végül D'Annunzio és megmaradt ármádiája, sebesültek és halottak százait hátrahagyva, elmenekült a városból.

Ezzel Fiume, rövid időre, független, szabad városállam lett! Ez tette lehetővé, hogy az utolsó magyar növendékek még befejezhessék tanulmányaikat. 1924-ben a fasiszta Olaszország megszüntette a város függetlenségét.

---

[64] Csonka Géza, Grün Oszkár, Hoffmann Zoltán, Mányi Géza, Nagy György, Teleki Gusztáv, Vállai Gyula, és Horváth Ferenc. KFF HF Tengerészeti Osztály archívuma.

[65] Kalauz Gyula, Landesz Béla, Rottár (Rajkai) Iván, Zoller Miklós, Kovács Elemér. Uo.

[66] *Potzner Frigyes* hosszújáratú tengerészkapitány szóbeli közlése.

[67] *Potzner* végbizonyítványa, a szerző tulajdonában.

[68] *Franco Bargoni – Franco Gay:* Corazzate classe Caio Duilio. Roma, 1972. 48. o.

ZACHAR JÓZSEF

„KELLŐ UTÓD KIKÜLDÉSÉIG NÉLKÜLÖZHETETLEN"

Moravek Elek hadilevéltáros, bécsi kirendeltségvezető emlékezete[1]

Közel nyolc és fél évtizeddel a Nagy Háborút lezáró békediktátum után, a szétzúzott, egykori Osztrák–Magyar Monarchia – a győztes nagyhatalmi döntés nyilvánvaló abszurditása és kudarca jeleként – egy intézményében még ma is él, és mindkét utódállam döntéshozói szándéka szerint továbbra is élni fog. E történelmi unicum feltétlenül megérdemli, hogy szóljunk róla, és főleg, hogy felidézzük annak a magyar hadilevéltárosnak a korszakokon átívelő életútját, akinek belső indíttatású, fegyelmezett kötelességteljesítése meghatározó szerepet játszott e közös intézmény fennmaradásában.

Az 1918. november 3-i padovai általános fegyverszünet életbeléptekor már közel négyszáz esztendeje, pontosabban, 1526 óta az osztrák Habsburg-ház sarjai ültek a magyar apostoli királyi trónon. E hosszú történelmi időszakban azonban sohasem éltek a magyar királyok valamelyik koronázó városában. Az a tény, hogy a magyar királyi udvar Bécsben működött, szükségszerűen együttjárt azzal, hogy a királyi udvartartáshoz tartozó és a felső államigazgatásban tevékenykedő magyarok is Bécsben éltek. Másrészt ebből fakadt, hogy e négyszáz esztendő folyamán az udvari hatóságoknál a magyar felségterületre (is) vonatkozó irategyüttesek és tárgyi emlékek jelentős részben ugyancsak Bécsben kerültek elhelyezésre.

Ennek következtében a Bécsben 1801-ben felállított Hadilevéltár állagaiban és az 1883-ban megnyitott Hadseregtörténeti Múzeum gyűjteményeiben nagyságrendileg több magyar és magyar vonatkozású anyag gyűlt össze, mint hazai földön. Ugyanez volt a helyzet a bécsi civil közintézményekben. Ezekben természetesen kezdettől tevékenykedtek magyar szakemberek is, akiket szolgálati helyükön ért a sorsdöntő 1918-as esztendő.

Miközben a kétközpontú alkotmányos monarchiában a háborús vereség ténye bénultságot eredményezett, és lehetővé vált, hogy Szegeden francia, Innsbruckban olasz megszállók legyenek élet és halál urai, Budapesten pedig kétségbeesett döntésekkel hibát hibára halmoztak az országos hatalmat kisajátítók, Bécsben magyar vonatkozásban más volt a helyzet. Ebben a rendhez, fegyelemhez szoktatott és ezt életelemüknek tekintő katonák jártak az élen.[2]

---

[1] Jelen dolgozat nem születhetett volna meg Farkas Gyöngyi főlevéltáros, a Hadtörténelmi Levéltár Personalia gyűjteményének vezetője és Dr. Bonhardt Attila alezredes, a Hadtörténelmi Levéltár Bécsi Kirendeltségének vezetője önzetlen kollegiális segítsége nélkül. Mindkettőjüknek ezúttal is őszinte hálás köszönetét fejezi ki a szerző, amiért segítséget nyújtottak, hogy a két intézmény irattárának jelentős részben még rendezetlen vagy csak elsődlegesen rendezett anyagaiban elvégezhette a nélkülözhetetlen levéltári kiegészítő feltárást. A vizsgált anyagnak ez a sajátossága nem teszi lehetővé a Moravek Elek személyi anyaggyűjtőjében, illetve a Hadtörténelmi Levéltár Bécsi Kirendeltségének irategyüttesében számozatlanul elfekvő iratok helyének pontosabb megadását. Ez irányban az olvasó jóindulatú megértését kéri a szerző, aki 1986 és 1995 között magyar részről vezethette ezt a közös munkálkodást.

[2] Lásd erre vonatkozóan *Moravek Elek:* A bécsi levéltári kirendeltségnek története 1919-től 1944-ig című, a Hadtörténelmi Levéltár Tanulmányok Gyűjteményében 2555. szám alatt található, 1946. október 30-án kelt, 27 oldalas jelentését.

Takách-Tolvay József gróf vezérkari ezredes, a magyar királyi honvédelmi miniszternek a császári és királyi (közös) hadügyminiszter mellé delegált személyes képviselője, vagyis a legmagasabb beosztású bécsi magyar tiszt már 1918. november 1-jén öntevékenyen létrehozta a különböző intézményekben tevékenykedő katonák egybefogására és egybentartására a Magyar Királyi Katonai Missziót. A birodalom minden részében teret nyert és anarchiába torkolló válság körülményei között az általános fegyverszünet ellenére valamennyi bécsi magyar tisztnek továbbszolgálatot rendelt el, valamint utasította őket az intézményükbeli közös vagyon számbavételére, együtt-tartására és a magyar államérdekek őrzésére. A forradalmi változásokkal számot vetve is a helyén maradt, és magát „a magyar kormánynak a német–osztrák kormányhoz kirendelt katonai megbízott"-jának nevezte. Takách-Tolvay mindent megtett, hogy a Bécsben szolgáló magyar tisztek kinevezési helyükön tovább szolgáljanak. Főleg a Központi Katonai Nyilvántartó Hivatalban (Kriegsmatrikelamt), a Hadügyminisztériumi Veszteségi Csoportnál (Verlustabteilung des Kriegsministeriums), a Hadi Műszaki Bizottságnál (Militärtechnisches Komité), a Katonaföldrajzi Intézetben (Militärgeographisches Institut), a Katonai Országleíró Irodában (Landesbeschreibungsbüro), a Katonai Tanintézetek Igazgatóságánál (Direktion der Militärischen Bildungsanstalten), a Katonai Hírszerzésnél (Evidenzbüro des Generalstabes), de különösen az 1913 óta a császári és királyi hadsereg vezérkarától a közös hadügyminisztérium alárendeltségébe helyezetten működő Hadilevéltárban (Kriegsarchiv) és a Hadseregtörténeti Múzeumban (Heeresgeschichtliches Museum) szolgálókról volt szó.

A közös hadsereg és haditengerészet magyar tisztjein túlmenően elsődlegesen az 1915 óta erősítésül folyamatosan Bécsbe helyezett magyar királyi honvéd állományúakat, hivatalos megnevezés szerint „a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium Bécsbe vezényelt kiküldöttjeit" érintette ez az elöljárói intézkedés. Megörökítésre érdemes, hogy már 1915-ben a Hadilevéltárba Martin Iván alezredes, Thúry György őrnagy, Bartusek József nyá. alezredes és három tartalékos altiszt áthelyezése következett be.

Utóbbiak és a továbbiakban hozzájuk érkezettek Englisch-Popprich Jenő vezérkari alezredes, majd Beniczky Ödön ezredes vezetésével önmagukat már kezdettől a Bécsi Magyar Királyi Katonai Misszión belül Katonai Exponensek Levéltári és Múzeumi Magyar Bizottságává szervezve, különösen kitűntek a magyar államérdekek szakmai védelmezőiként. Élükön a Hadilevéltárban kezdetben Szmazsenka Nándor, a Hadseregtörténeti Múzeumban Stürmer Károly állt, mindketten vezérkari alezredesi rangban.

Az 1919-ben Saint-Germain-en-Laye-ben az új Ausztriával, illetve 1920-ban Trianonban az új Magyarországgal aláírt békekötésig a bécsi magyar felső katonai vezetésben számos személyi változás következett be, elsődlegesen a hazai fejlemények fordulatait követve. Ezek közül az érdemel kiemelést, hogy 1919. május 2. és augusztus 5. között a magyar katonai meghatalmazott Takács-Tolvaj József gróf vezérkari ezredes helyett a Magyarországi Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsának akaratából átmenetileg Linder Béla ugyancsak volt vezérkari ezredes, majd a puccsista Károlyi Mihály-féle kormányzat első hadügyminisztere lett. Ezzel párhuzamosan már februárban ezt a hatáskört úgy pontosították, hogy vezetője nyugalmazott tisztként a már 1918. november 12-től kinevezésre került, de személyében gyakran változó magyar követ mellett, az újonnan felállított bécsi magyar követség I. osztályú tanácsosi beosztásában a Magyar Felszámoló Hivatal katonai osztályának vezetőjeként tevékenykedjen.

A hazai politikai és a bécsi személyi változásoktól függetlenül a bécsi magyar hadilevéltárosok és hadimuzeológusok rendületlenül végezték szokásos napi tevékenységüket.[3] Ebben nagy segítséget jelentett számukra, hogy ottlétük és ottani munkavégzésük korábbi közös hadseregbeli osztrák bajtársaik számára természetes volt. Olyannyira, hogy a felszámolás alatt állt, eredeti állománya szerint 104 tisztviselőből és 205 főnyi segédszemélyzetből álló Hadilevéltár vezetése az immár felszámoló, volt osztrák–magyar közös hadügyminisztériumot azért ostromolta, az járuljon hozzá a két intézményben korábban beosztott és hivatalosan működő hat-hat magyar szakembernek az önként csatlakozókkal akár harminc-negyven főre növeléséhez.[4]

E bajtársias bécsi együttmunkálkodás közepette a két utódállam kormányának a békediktátumban mindkét ország részére előírt közvetlen szakértői tárgyalásai elvezettek ahhoz a megállapodáshoz, hogy a kizárólagos szellemi tulajdont jelentő levéltári és múzeumi anyagokat kölcsönösen kiszolgáltatják egymásnak, míg a megoszthatatlan közös írott források és tárgyi emlékek a likvidálás lezárultát követően is, „a két új állam közös szellemi tulajdonaként", eredeti őrzési helyén maradjanak, a másik fél számára teljes hozzáférési lehetőséget biztosítva. Ennek részletezése előtt rövid hazai kitekintés szükséges.

1915 februárjában a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium I/a osztályának keretében a magyar háborús és hadműveleti iratok összegyűjtésére felállítottak egy levéltári, irodalmi és történelmi alcsoportot. Az utóbb ezekből kinőtt, térképészeti, könyvtári és múzeumi részleggel bővített, 1918. november 15-től a HM 10. osztályába tagolt és végül 1919 január óta Magyar Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum néven Rubint Dezső altábornaggyal az élén, Gabányi János alezredes levéltári és Aggházy Kamill százados múzeumi vezetővel Budapesten önállóan működő intézmény alárendeltségébe vonta a Bécsben működő magyar szakembereket, és Bécsi Magyar Bizottsága néven delegálta az ott állományba vett húsz főt. Feladatuk egyelőre az eltörölt kettős monarchia felszámolásában való részvétel volt, ahogyan ezt az osztrák kormány az 1920. június 11-i döntésével elfogadta.[5] Eközben az első világháborúban részt vett, az általános fegyverszünetet követően feloszlatott magyar alakulatok iratainak begyűjtését már az 1918. november 20-i magyar kormányhatározat óta folyamatosan a Budapesten tevékenykedők végezték.[6]

További kétoldalú tárgyalások során azután az osztrák kormányzat hozzájárult, hogy a magyar, továbbá a kivált cseh–szlovák és az új szerb–horvát–szlavón állam, valamint a kettős monarchiából ugyancsak jelentős magyar területekkel részesült Románia, illetve addigi osztrák felségterülettel gyarapodott Olaszország kormányzata, az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolásának hivatalos befejezését követő időben is saját költségén, állandó levéltári és múzeumi kirendeltséget tarthasson fenn Bécsben. Az ezirányú előzetes megállapodást a magyar kormány 1921. március 18-án írta alá. Ezzel a Házi, Udvari és Állami Levéltárban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) és Pénzügyi és Udvari Kamarai Levéltárban (Finanz- und Hofkammerarchiv) működő, az Országos Levéltárból irányított magyar részlegen túl a Hadilevéltárban (Kriegsarchiv) is megszületett az 1919

[3] 1429/HM-Eln ex 1920.

[4] 390/Bk. sz./III. Csf. ex 1920.

[5] 390/Bk. sz./III. Csf. ex 1920.

[6] 1477/Lt-1919, 1484/Lt-1919.

ősze óta Magyar Királyi Hadi Levéltár és Múzeum a nevet viselő intézmény Bécsi Kirendeltsége, amely 1923-ig egyúttal a Bécsi Magyar Királyi Követség Felszámoló Hivatalának V. főosztályát képezte.[7]

Ebben kezdetben kilenc fő szolgált, és tevékenységükben nem okozott fennakadást, hogy rejtésként 1922-ben az anyaintézményt Budapesten szétválasztották és a Honvédelmi helyett rövid ideig a Belügy-, majd a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium keretében működtették. Az Osztrák Hadilevéltárban tevékenykedők hivatalos megnevezése „a Magyar Királyi Hadi Levéltár wieni felszámoló osztálya" volt, míg a hadilevéltárosokat hivatalosan „a Magyar Királyi Hadilevéltár Wienbe vezényelt exponense" névvel illették. A magyar állam a Hadseregtörténeti Múzeumban is lehetőséget kapott volna önálló kirendeltség fenntartására, erről azonban a hivatalos tárgyalók lemondtak azzal, hogy a Hadilevéltárban jelenlevő szakemberek el tudják látni a múzeumi érdekképviseletet is.[8] A bécsi feszámoló osztály élén 1923-ig a már említett Szmazsenka Nándor, ezt követően 1926-ig Scheiber Ferenc, 1932-ig Grivicsics Gyula, 1933-tól Kristóffy Géza, végül 1938-tól Marschall Károly állt, valamennyi ezredesi rangú szakember, bár a rejtésnek megfelelően sokáig polgári beosztású főtanácsnoki megnevezéssel. Irányításuk alatt zavartalanul és továbbra is az egykori császári és királyi szolgálati szabályzat szerint, valamint a közös uralkodónak tett egykori katonai esküjük alapján folyt az időközben ugyancsak civilesített és az Osztrák Államkancellária (Staatskanzlei, később Bundeskanzleramt) alárendeltségébe helyezett intézményben a közös hadilevéltári tevékenység.

A részkérdésekben való nézetkülönbség miatt a közös osztrák és magyar hadügyi és hadseregtörténeti forrásegyüttesek közös kezelésének biztosítását lehetővé tevő végleges megállapodás aláírására csak 1926. május 26-án került sor a Bécs melletti Badenben. Magyar állami költségen a kormányközi megállapodás értelmében az osztrák hadilevéltári személyi állomány egyharmadáig terjedő magyar létszám kiküldésére kerülhetett volna sor. Az állománytáblák tanúsága szerint ezzel szemben átlag csupán húsz fő vett részt ebben, a főállású levéltárosok száma átlagosan hét volt. Mellettük azonban az adminisztrátorhölgyeken túl kisegítő erőként szükség szerint különböző időkben különböző számú, Bécsben élő nyugalmazott magyar tiszteket is alkalmaztak, hogy hazai felmerült szükség szerint a 32 000 iratfolyómétert kitevő 650 000 levéltári és 70 000 térképtári egységben elfekvő magyar vagy magyar vonatkozású iratokat feltárják. (A másik két történelmi levéltári gyűjteményben további 43 000 iratfolyómétert kitevő 550 000 egységnyi közös iratban való tájékozódás képezte a polgári magyar levéltári kirendeltség feladatát.)

Az Első Osztrák Köztársaságnak a Német Birodalomba való 1938-as bekebelezése azt is jelentette, hogy már július 1-jével betagolták a birodalmi alárendeltségbe és újra katonásították az addigi Osztrák Hadseregmúzeumot és a Hadsereglevéltár (Heeresarchiv) nevet kapott addigi Osztrák Hadilevéltárat is. Az osztrák utódállam átmeneti eltörlése következtében a korábbi megállapodásokat is semmissé nyilvánították, így napirendre került a magyar levéltárosok, muzeológusok kiutasítása. Ismét a bajtársiasság diadalmaskodott. Osztrák küldöttség utazott Potsdamba és Berlinbe, hogy elérje a német részről kivételezettnek minősített és 1943-ig tovább működő olasz mellett a magyar kép-

[7] Öst. BmfÄu, 17.760/12 ex 1921, M. Kir. Köv. 1338. sz. ex 1919.

[8] 1378/Lt-1920.

viselet maradását is. A szakmai érvelések hatására végül engedélyt kapott a magyar kormány, hogy az 1928-ban a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe visszakerült és 1930–1937 között átmenetileg a Hadi Múzeummal ismét egyesített Magyar Királyi Hadi Levéltár „wieni képviselőjeként" a kirendeltségvezető folytathassa addigi tevékenységét, elláthassa a Magyar Királyi Hadi Múzeum érdekképviseletét, beosztottait pedig megtarthassa a hatékony munkavégzés érdekében.

A következő történelmi sorsfordulót 1944 jelentette, ám Magyarország német megszállása, a nácibarát, menekülő, Szálasi Ferenc vezette nyilaskeresztes és a győztes szovjet hatalom által hatalomba ültetett debreceni, formálisan Dálnoki Miklós Béla volt magyar királyi tábornok vezette, bolsevik bábkormány egymással szembenálló, egyidejű léte nem befolyásolta a bécsi magyar érdekképviselet szakmai tevékenységét. Mindenesetre addigra a hadilevéltári kirendeltség létszáma hét tisztre és hat adminisztrátornőre csökkent, akik, mivel a bécsi szovjet hadművelet idején működésük lehetetlenné vált, sorra hagyták el szolgálati helyüket. Megtehették ezt, mert a korábbi bécsi követségnek 1938. március 16-án a berlini alá rendelésével főkonzulátussá visszaminősített magyar külképviselet tagjai már 1944 októberében elhagyták állomáshelyüket.

Amikor 1945. április 11-én a szovjet katonák megrohamozták és birtokba vették a bécsi Mariahilfer Strasse oldalában fekvő, a betorkolló Stiftgasse-ről nevet nyert katonai objektumot, ahol „a Német Birodalmi Hadsereglevéltár bécsi részlege" és benne a magyar hadilevéltári kirendeltség is működött, egyetlen magyart találtak a helyén. Rajta múlt, az ő helytállásán, hogy akkor sem szűnt meg, hanem máig tovább élhet az utolsó közös osztrák–magyar intézmény. Ez a derék magyar tiszt ugyanis bölcsen és szorgalmasan már a hadművelet idején oroszul tanult, így a rárontó szovjet katonák őt nem hurcolták el, mint német egyenruhába bujtatott vagy civilruhás osztrák levéltáros bajtársait, hanem parancsnokukhoz vezették. A megszállást irányító helyi szovjet parancsnok az oroszul beszélő magyar egyenruhásban joggal látta a már formálisan szövetséges magyar kormány bécsi képviselőjét, így ő a megszállás és a magyar diplomáciai képviselet hiánya ellenére is folytathatta hivatalának ellátását.

A Stiftgasséban a megszállókat oroszul köszöntő magyar tisztet Moravek Eleknek hívták. Moravek a Bars vármegyében lévő, lévai járásbeli Zselíz községben (ma: Zeliezovce, Szlovákia) született 1886. február 11-én Moravek János gazdálkodó (egyes adatok szerint uradalmi tiszttartó) és Szantner Mária legkisebb gyermekeként. A körmöcbányai főreáliskola elvégzését követően 1904-ben, atyja korai halálára is tekintettel, egyéves önkéntes katonai szolgálatra vonult be a győri hadkiegészítési központú és színmagyar, de alsó-ausztriai állomásoztatású 19. császári és királyi gyalogezredbe. Három bátyjának példáját követve, azután maga is a katonai hivatást választotta, és 1905. augusztus 18-án tiszthelyettesi rangot nyerve, az év szeptember 1-jén megkezdte tanulmányait a felső-ausztriai Liebenau hadapródiskolájában.

1908. május 1-jén avatták hadnaggyá, első tiszti beosztását a 19. közös gyalogezred Bécsben szolgáló zászlóaljában nyerte el. Egy hadgyakorlaton 1911. november 22-én baleset érte, lősérülés folytán elvesztette jobbkezének mutató és középső ujját, ezért 1912. szeptember 15-én ideiglenesen nyugállományba helyezték. Kiharcolta azonban, hogy már hat hét múlva felvegyék a közös Hadügyminisztérium 15/B osztályának kiadványozási hivatalába (Militärexpedit), az úgynevezett „helyi alkalmazású tisztek" cso-

portjába. A továbbiakban 1913. május 1-jével, nyugállományú helyett tartalékállományúvá átminősítve és főhadnaggyá előléptetve, kinevezték a Császári és Királyi Udvari és Állami Nyomda katonai célú tartalék szedőrészlegének parancsnokává (Leiter der Militär-Reserve-Setzerabteilung der k. u. k. Hof- und Staatsdruckerei). 1908-ban a Katonai Jubileumi Kereszttel, később érdemei alapján a Katonai Érdemkereszt bronz és ezüst fokozatával (Signum Laudis), továbbá a német Vaskereszt II. osztályával tüntették ki.

Hadiszolgálatra alkalmatlanná minősítve, a Nagy Háború kirobbantását követően is Bécsben maradt, de 1915 márciusában áthelyezték a közös Hadügyminisztérium elnöki osztályához, a katonai kiadványozási csoporthoz, fogalmazó tiszti beosztásba. Ott érte 1916. november 1-jei tartalékos századossá történő előléptetése, majd két év múlva a kettős monarchia összeomlása.

1918. november 3-án negyedmagával beosztották Moravek Elek tartalékos századost a közös Hadügyminisztériumból a Hadilevéltárba, a már beérkezett és még beérkezendő világháborús anyagot feldolgozó és felszámoló nyolc fős magyar tiszti csoporthoz. Hadilevéltárosi tevékenységét ettől az időponttól számította, és valóban ilyen munkát folytatott a felszámolási feladatok lezárultát követően 1922 után is, mégpedig az Osztrák Hadilevéltár tiszteletdíjasaként. Szülőhazája is gondolt azonban rá, 1925. január elsejétől nyugállományú századosként gondoskodott róla, fizetéskiegészítést pedig a magyar követség tiszteletdíjas polgári alkalmazottja beosztásba helyezéssel kapott. 1926. december 17-én egy magyar királyi honvédelmi miniszteri rendelettel őrnagyi címmel és jelleggel ruházták fel, ezzel a rejtés szerinti altanácsnoki megnevezést használhatta.[9]

1936-ban megszűnt addigi osztrák tiszteletdíjas levéltárosi beosztása, de munkájára szükség volt, ezért az év május 1-jével a Magyar Királyi Hadi Levéltár és Hadi Múzeum Bécsi Kirendeltsége nyugalmazott magyar királyi őrnagy voltára tekintettel átvette szerződéses alkalmazásba, így folytathatta addigi tevékenységét. 1943. július 1-jével pedig a Magyar Királyi Honvédség tényleges állományába vették, és ettől kezdve őrnagyi ellátmányt húzva láthatta el hadilevéltárosi munkáját.[10]. Ezért történhetett meg, hogy 1944. július 17. és szeptember 19. között ideiglenesen elvezényelve Újszászon, az ottani kikülönített csoportosításban kellett csapatszolgálatot teljesítenie.

Miután azonban az 1944. szeptember 1-jével kinevezett új kirendeltségvezető, Dr. Murányi Mátyás ezredes nem érkezett meg bécsi hadilevéltári állomáshelyére, a novemberben más bécsi beosztásba helyezett addigi elöljáró, Marschall Károly ezredes pedig eltávozott onnan, egyetlen tényleges állományban lévő tisztként visszarendelték, és ő vette át a parancsnokságot a kirendeltségén. Azt követően, hogy a már jelzett módon a diplomáciai képviselet 1944 októberében evakuált, felértékelődött az egyetlen hivatalos magyar hatósági képviselet, különösen pedig Moravek Elek személyes helytállásának a szerepe. Azt is feltétlenül ki kell emelnünk, hogy 1945. január 1-jétől semmiféle hivatali ellátmányban nem részesült, ezért május végén 7 férfi és 6 női beosztottja elbocsátására kényszerült, és akkortól egyedül és önként minden hivatali és személyes ellátmány nélkül látta el beosztását.

Közben már elkövetkezett az a bizonyos 1945. április 11-i nap, amikortól a helyi szovjet parancsnokság tudtával és hallgatólagos egyetértésével folytatta tovább bécsi te-

[9] HM 18.693/Eln. 8-1926.

[10] HM 40.666/Eln. 86-1943.

vékenységét. Ezzel Moravek Elek őrnagy teljesítette azt az utolsó parancsot, amely 1946. április 15-i keltezésű, hazaküldött jelentésének szavaival így szólt: „Engemet Farkas Ferenc vezérőrnagy úr 1944. szeptember 20-án Újszászról ide vezényelt újból, a mozgósítási utasítás alapján azzal a szóbeli utasítással, hogy mint a kirendeltség helyét tartó, minden körülmény között Bécsben maradni tartozok".[11]

Moravek, amint lehetett, haladéktalanul felkereste a szövetségi kancelláriai hivatal alárendeltségében már 1945 májusában újraszervezett Osztrák Hadilevéltár igazgatóját, egykori tiszttársát, Regele Oszkár szolgálatonkívüli vezérőrnagyot, az 1933–1937 évekbeli egykori budapesti osztrák katonai attasét. Közel egy évvel későbbi, 1946. május 20-i jelentése szerint Moravek tisztelgő látogatása során Regele „őszinte örömmel üdvözölt hivatalában, és ő is támogatásunkat megígérte. Elismeri bádeni szerződésben leszögelt [!] alapot, mely egyezmény azonban jogi szempontból jelenleg ugyan szünetel, újabb egyezség megkötéséig működésünk azonban bajtársi alapon biztosítva van"[12]

Ezt már 1945-ben három, a beosztásába visszatért egykori magyar tiszt, mégpedig Bach Sándor nyá. ezredes, Elmer Sándor nyá. alezredes és Pánczél Tibor nyá. százados, valamint néhány adminisztrátornő bevonásával haladéktalanul megkezdte.[13] Továbbra is minden Moravek Eleken múlott. Osztrák levéltáros bajtársai és kollégái közbenjárására ugyan a bécsi rangidős magyar tisztként szovjet hadifogságba elhurcolt Marschall Károly ezredes visszatérhetett Bécsbe, de korábban betöltött hadilevéltári kirendeltségvezetői beosztását nem foglalhatta el. Ugyanakkor a korábbi Magyar Főkonzulátus egyes tagjainak felszámoló képviseletként történt 1945. májusi visszatérése is a végig helyén maradt és helytállt őrnagy helyzetét erősítette.

Moravek Elek egyébként bölcsen hallgatott a Bécset elfoglaló szovjet csapatok általi előállításának és addigi beosztásában való meghagyásának a Bécs melletti Badenben történt kihallgatása utáni valós körülményeiről. 1949. július 29-i jelentésében például így szépítette meg az egykori eseményeket: „1945 áprilisában Bécset elhagytam és az orosz–szovjet megszálló csapatok területére menekültünk feleségemmel". Ugyancsak erősen tompítani igyekezett annak az élét, hogy Ausztria náci bekebelezésének teljes időszakában is bécsi szolgálatot teljesített, ugyanebben a jelentésében – minden konkrétum nélkül – szerepelteti ezért ezt a mondatot is: „Ausztria megszállásakor a német fasiszták által sok kellemetlenségem volt."

Jelentése alapján, mivel a kirendeltség egyúttal a múzeumi érdekképviseletet is ellátta, Budapestről, a Hadi Múzeumból a tartalékos hadapród-őrmester Dr. Barcsay Amant Zoltán személyében egy muzeológust kapott segítségül.[14] Dr. Erdélyi Gyula ezredes, aki egyetemi tanárként lett múzeumigazgató, ezen túlmenően haladéktalanul további intézkedést is tett. Egyrészt kérte a működéshez a szovjet vezetésű Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól a szükséges engedélyt, másrészt pedig a korábbról Bécsben szolgálók igazolását a hazai nácitlanító magyar honvédelmi minisztériumi bizottságtól.[15]

[11] 116/Kt. Hmúz-1946.

[12] 118/Kt. Hmúz-1946.

[13] 39/Kt. Hmúz-1945.

[14] 68/Kt. Hmúz-1945.

[15] 124/Kt. Hmúz-1945.

Mindkét folyamat elhúzódott. Az ebből fakadó kisebb baj volt az, hogy illetmény nélkül látták el feladatukat a bécsi magyarok. Súlyosabb probléma volt, hogy Moraveknek 1946. május 20-án kelt jelentése szerint gondja támadt az ausztriai megszálló és ideiglenes helyi hatóságokkal elismertetése kérdésében is. Az okokat így világította meg: „Ami a levéltári egyezményünket illeti, már-már mutatkoznak nézeteltérések, és olyan igyekezet is van, hogy tevékenységünket szeretnék megszüntetni. Annak jogi érvénye a mai viszonyok között kétségessé válhat, ha rossz erők bekapcsolódnak." Bizonyára személyes helyzetének a jogi bizonytalansága és ebből fakadó cselekvési lehetőségének a korlátozottsága is erőteljesen foglalkoztatta: „Hadilevéltárosi beosztásomban a mai napig felmentést nem kaptam, tehát [az 1943. évi HM 40.666/eln-86. sz. rendeletbeli – Z. J.] parancs szerint szolgálati helyemen vagyok. A jelenlegi viszonyok között azonban új vezető beérkezéséig szükségesnek tartom, hogy a Parancsnokság írásban német nyelvű megbízást adjon. Jelenleg csak az osztrák Kriegsarchiv részéről van igazolványom (Bescheinigung)."[16]

Nem tudhatta, hogy nemcsak az igazolás és az engedély késik, hanem egyenesen a bécsi kirendeltség sorsa forgott kockán. Az Ideiglenes Magyar Kormány Honvédelmi Minisztériuma ugyanis már 1945. május 9-én kelt rendeletével[17] közölte, hogy a Magyar Királyi Hadi Levéltár megszűnt, fellelhető anyagainak őrzése a Magyar Hadi Múzeum feladata. A magyarországi szovjet megszállást kiszolgáló hazai hatóságok részéről teljesen elfelejtett bécsi kirendeltséggel kapcsolatosan csak Moravek Elek őrnagy jelentései eredményezték Tombor Jenő honvédelmi miniszternek azt a későbbi, a Hadi Múzeum parancsnokához intézett 1946. június 11-i leiratát, amely szerint „a régi hadilevéltár még Bécsben működő kirendeltsége a felszabadulás után működésének folytatására semmiféle intézkedést nem kapott".[18] Ezt követte az a június 15-i múzeumigazgatói utasítás, amely szerint az anyaintézmény megszűntére tekintettel kezdjen azonnal leltározni, és haladéktalanul készítse elő a magyar állami tulajdon hazaszállítását.

A bölcs hadilevéltáros, akinek július 1-jei válaszszavai szerint „folyó évi június 9-éig semmi nevű [!] értesítésem a Hadilevéltár sorsáról nem volt, munka megszűntetésére rendelkezést sem az eddigi vezető, sem a kirendeltség ide Bécsbe nem kapott", Erdélyi Gyula professzorban társat látott. Azonnal azt is közölte, hogy a „levelezés Magyarországgal a tavasz kezdetéig lehetetlen volt, és én az első lehető alkalmat jelentéstételre kötelességszerűen megtettem f. é. ápr. 15-én." Miközben keserűen tudomásul vette, hogy felszámolási parancsot kell teljesítenie, nem hallgatta el, ellenkezőleg, nyomatékosan megfogalmazta saját felelősségteljes álláspontját: „Ezt az alkalmat sem mulaszthatom el anélkül, hogy Honvédelmi Miniszter Úr magas színe előtt újólag feltárjam ama nagy nemzeti károsodást, melyet a badeni titkos egyezményben leszögelt [!] jogainkról való lemondással elszenvedni fogunk. [...] Nem tudom elképzelni, hogy a szóbanforgó minisztériumi rendelet szerkesztőjének tudomása lett volna 1945 augusztusában [a] Magyarország és Ausztria között hat évi tárgyalás után 1926. évi május 28. kötött levéltári titkos egyezményről. [...] Miniszter Úr! Abban a pillanatban, amikor elhagyjuk a bécsi volt közös hadilevéltárban szerződésszerű irodáinkat, illetve az épületet, oda többé a badeni

[16] 118/Kt. Hmúz-1946.

[17] 24.499/Eln. I-1945.

[18] 116/Kt Hmúz-1946.

egyezményben foglalt egy és hathatós jogokkal magyar megbízott [sic!] belépni nem fog tudni." Végül hangsúlyozta, hogy az 1948-as centenáriumi esztendő előkészületeként már megkezdett közös osztrák–magyar levéltári feltáró és feldolgozó tevékenység miatt az elrendelt felszámolás lehetetlen. Kiútként azt indítványozta, ha már felszámolták a korábbi Magyar Királyi Hadi Levéltárat, és ennek nem lehet bécsi kirendeltsége, legalább személyében ő, „magyar képviselőként", helyén maradhasson, és tovább működhessen.[19]

Ez meghozta a fordulatot, hiszen a centenáriumra, az 1848-as forradalom és az 1848–49-es szabadságharc százesztendős ünnepségeire a köztársasági magyar hatóságok és intézmények is nagy várakozással készültek. Elfogadták Moravek Elek őrnagy figyelmeztetését és érvelését. A magyar földön elfeledett, de szovjet tudomásulvétellel Bécsben tovább működő magyar hadilevéltári kirendeltség fennmaradásának kérdésében a katonai vezetés többször fordult sürgetőleg a szovjet irányítású budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz.[20] Ennek engedélyével, és miután a magyar Honvédelmi Minisztérium állandó igazolási bizottsága nem emelt kifogást, még 1946. szeptember 15-i keltezéssel értesítették Moravek Eleket, az év július 31. óta „ideiglenesen tényleges szolgálatú őrnagyot" az október 1-jével újra Hadi Levéltár és Hadi Múzeum néven létrehozandó hazai intézményen belül „a bécsi kirendeltség felállításáról".[21] 1946. október 30-i jelentésében a következő finom fordulattal adta tudtul Moravek Elek, hogy nem új felállításról kellett intézkedni: „mint a Hadilevéltár magyar bizottságának és későbbi hadilevéltári kirendeltségének legrégebbi és legutolsó tagja, aki 42 évet töltött szolgálatilag Bécsben".

Talán ennek hatására is az 1947. július 17-én kelt miniszteri parancs szavaival a régi-új kirendeltségen rendületlenül szolgáló „Moravek Elek nyugállományú őrnagyot tiszteletdíjasi minőségben a Hadi Levéltár és Hadi Múzeum parancsnokság rendszeresített tiszti helye terhére az említett parancsnokság bécsi kirendeltségéhez beosztom és megbízom annak vezetésével".[22] Ugyanakkor korábbi panaszának orvoslásával elismerték a hazai elöljárók, hogy bécsi jelenléte jogfolytonos, ugyanis 1945 márciusa óta ismételten kért elmaradt járandóságainak maradéktalan kifizetésére 1947 novemberében intézkedés történt.[23]

A hazai intézkedésekben jelentős szerepet játszott, hogy 1946. október 1-jétől ismét kettős megnevezéssel újjászületett a Honvéd Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, továbbá, hogy a Honvédelmi Minisztérium Állandó Igazolási Bizottsága már 1946. október 24-i határozatával[24] Moravek Eleket igazoltnak jelentette ki, majd az ennek ellenére bekért igazoló jelentés[25] alapján Moravek Elek őrnagy „politikai magatartását a HM Kat. Pol. O. kedvezően" bírálta el.[26]

Moravek hatvan esztendős kora ellenére nem nyugodott bele ismételt nyugdíjazásába, ezért kérelmezte tényleges állományba való visszavételét. Miután a politikai érdekek ér-

[19] 31.718/46. biz. jel. Hmúz.

[20] 125/Kt. Hmúz-1946.

[21] 178/Kt. Hmúz-1946.

[22] 271/Kt. Lt. Múz-1947.

[23] 281/Kt. Lt. Múz-1947.

[24] HM 1268/Eln-1946.

[25] 47/Kt. Hmú-1947.

[26] 166/Kt. Lt. Múz-1947.

vényesítésére 1947-ben, a magyar békekötést követően a négyhatalmi ausztriai megszállás további fenntartása közepette létrehozott új missziónak, „a magyar kormány ausztriai politikai képviseletének" ideiglenes ügyvivője október 14-i keltezéssel igazolta, hogy „Moravek Elek nyugállományú őrnagy magatartása nem sértette a magyar nép érdekeit, és demokratikus szempontból nem esik kifogás alá", a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya ezúttal sem lépett közbe. Így Moravek 1948. október 1-jétől, a nyílt kommunista diktatúra megteremtése ellenére, ismét tényleges állományú őrnagyként folytatta munkásságát az egyelőre egyszemélyes kirendeltségen. Személyének jelentőségét nyilvánvalóvá tette, hogy mind a kiküldő, mind a fogadó hatóságok hallgatólagosan tudomásul vették az önmeghatározást, ahogyan jelentéseit, átiratait aláírta: „Moravek Elek, ht. őrnagy, magyar kormánymegbízott a bécsi osztrák állami levéltárban, a honvédlevéltári kirendeltség vezetője".

Ezt követően levéltári elöljárói évente a személyével kapcsolatos politikai megfontolásokat emelték ki tiszti minősítésében, hiába hangsúlyozta Moravek Elek 1949. július 29-i jelentésében a korábbi időkre vonatkoztatva: „Politikával csak történelmi alapon foglalkozhattam". Azt is hiába tette hozzá ugyanebben a jelentésében: „Alkalmam volt 1948 óta szolgálati jelenlétem alatt ugyan [!] hat ízben nevelőórákon résztvenni. A [!] politikai nevelésben részesültem." 1950-ben Neográdi László őrnagy így fogalmazott: „Katonailag képzetlen. [...] Az ottani munkakörben szükség szerint megfelel. [...] Politikailag feltételezhetően képzetlen, hogy híve-e a nép demokráciának, rövid itttartózkodása alatt nem volt megállapítható. [...] Megfelelő pótlással nyugdíjazását javaslom." A következő évben Ozorai Imre ezredes így minősítette: „Levéltáros szakképzettsége jó. [...] Elöregedett, beteges. Politikai megbízhatósága legalább is kétes. [...] Leváltása vagy legalább is hathatós ellenőrzése indokolt volna." 1952-ben Vértes Imre ezredes így látta: „Valószínűleg ellenséges elem. [...] Azonnali leváltását és a hadseregből való eltávolítását javaslom."

Mégsem ez következett be. Annak ellenére, hogy a Sallai Elemér őrnagy által 1953-ban készített következő jellemzés szerint sem képezte magát politikailag, s szemináriumokon sem vett részt, s hogy politikai megbízhatóságát 1954-es minősítése is „kétesnek" nevezte, a levéltár parancsnokának el kellett ismernie, hogy „szakmai munkája szükségképpen megfelel", sőt határozottan meg kellett állapítania: „kellő utód kiküldéséig nélkülözhetetlen". A fenti politikai megfontolások alapján, még 1953-ban Sallai Elemér őrnagy október 6-án kelt indítványára „szóbeli jelentés megtétele végett" hazarendelték, mivel „nevezett 1949. évi augusztus óta szóbeli jelentést nem tett".[27]

Így azután kényszerűen Budapestre érkezett Bécsből, ahol azt követően, hogy politikai nevelésben részesült, 1953. november 7-én az azévi július 22-én (!) végre írásban letett új tiszti esküje alapján még alezredessé is előléptették a Magyar Néphadseregben.[28] Miután ez az első őrnagyi előléptetését követő huszonhetedik évben és hatvanhetedik életévében következett be, továbbá a diplomáciai távmondat tévesen a bizonyára joggal elvárt ezredesi előléptetéséről értesítette, ezt követően az 1953. november 11-i keltezésű ügyirattal kezdődően élete végéig ragaszkodott ennek, a ténylegesen el nem nyert magas rangnak a használatához. Hazai elöljárói ezt, a jelentései végén is következetesen hasz-

[27] 427/1953 HL.

[28] HM 0470/1953.

nált rangot hallgatólagosan tudomásul vették, hiszen hibát nem ő követett el. Ezt tükrözte, hogy 1955. április 4. alkalmából még kitüntették a Szolgálati Érdeméremmel is, de itthonról minden ügyiratban szigorúan „alezredes elvtársnak" nevezték.

Az egykori császári-királyi hadnagy, a bécsi Honvédoberst azonban, aki immár a Magyar Néphadsereg alezredeseként játszott fontos szerepet egy akkor ellenségesnek tekintett országban, egyre nagyobb tehertételt jelentett a kommunista magyar katonai vezetés számára. Hiába minősítették vissza azonban az Osztrák Államszerződést követően, a politikai képviseletből ismét követséggé szervezett külszolgálatosok közül eltávolítva, az addigi I. osztályú követségi titkárból tudományos kutatóvá 1955. december 16-án. Hiába küldtek mellé 1956. május 10-ével Borus József százados személyében egy megbízható hazai levéltári kiküldöttet,[29] Moravek Elek rendületlenül megmaradt beosztásában. Így volt ez 1956 októberi és novemberi napjaiban is.

Végül a Magyar Néphadsereg általános leépítésére tekintettel, annak folyamatában 1957. február 14-én tartalék-, majd május 1-jével (a 045/HM paranccsal) szolgálati nyugállományba helyezték. Ez ellen, a Politikai Csoportfőnökség útján továbbított parancs ellen nem tiltakozhatott, de, miként ettől az elmúlt évtizedben is óvakodott, hazatérni sem volt szándékában. Ezért engedélyeztette, hogy nyugellátását Ausztriában kaphassa kézhez.

Bécsből, a Radetzkystraße 7. alól, ahol 1908. május 1. óta lakott, a kedvenc kirándulóhelyéhez, a Bécsi Erdőhöz hasonló tájra, a Mühlviertelbe, a Tragöst nevű kis helységbe vonult vissza. Miután egyetlen, akkor huszonegy esztendős fiát (ifj. Moravek Elek, Bécs, 1917. július 23. – Bécs, 1938. május 1.) már Ausztria náci bekebelezésekor máig ismeretlen, tragikus körülmények között elvesztette, élete szeretett párjával, az 1891. szeptember 11-én született és 1916. február 8-án feleségül vett bécsi görög Calafati Annával élt ott, szülőhazája és az 1958-ban újraegyesített, 1961 óta Hadtörténelmi Intézet és Múzeum nevet viselő egykori kiküldő hazai intézménye részéről teljesen elfeledetten és megkeseredetten. Onnan végül a kellemesebb éghajlatú Karinthiába, a Wörthi tó északi partján fekvő csendes kis településbe, Pörtschachba költözött tovább, és ott hunyt el 1963. december 5-én. A közeli nagyváros, Klagenfurt központi temetőjében helyezték örök nyugalomra.

A magyar katonaként ötvenkét éven és hét kormányzati rendszeren át csak osztrák földön szolgált és a hadilevéltárosként közel negyven esztendőn keresztül a közös osztrák–magyar történelmi múlt feltárásán, valamint a magyar érdekek ausztriai őrzésén fáradozó Moravek Elek emlékét meg kellene őriznünk. Meghatározó módon az ő, főleg 1944–1946-ban tanúsított személyes helytállásának köszönhető, hogy a Hadilevéltárban, miként a Házi, Udvari és Állami Levéltárban és a Pénzügyi és Udvari Kamarai Levéltárban, az Osztrák Állami Levéltár e három önálló nagy történelmi közgyűjteményében, ma is működik állandó magyar levéltári kirendeltség és zavartalanul folyik a helyi kollégákkal a hagyományos baráti hangulatú szakmai együttműködés. Az ebben résztvevő magyar tisztek és polgáriak az osztrák állami tisztviselőkkel azonos jogállásúak, mert a magyaron túl (az egykori közös esküre emlékeztetően) az osztrák alkotmányra is felesküsznek. Az Osztrák Hadilevéltár fennállásának elmúlt évbeli, kétszáz esztendős ünnepségén mind az Osztrák Köztársaság, mind a Magyar Köztársaság illetékesei megerősítették, hogy ezt az unicalis intézményrendszert, a világ más államainak is példát mutatva, időbeli korlátozás nélkül a jövőben is fenn kívánják tartani.

[29] Mindkettő Sziklai Sándor ezredes utólagos, illetve előzetes tájékoztatása az érintettnek, 138/1956 HI.

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

HOLLÓ JÓZSEF FERENC

RENDHAGYÓ BEKÖSZÖNTŐ

A Hadtörténelmi Közlemények új rovatának hasábjain köszöntöm a Tisztelt Olvasót, ami azt jelzi, hogy a hazai hadtörténelmi kutatások olyan területtel gazdagodtak, mely képes tudományos értékű eredményeket felmutatni. Új rovat indul, amely kutatót, olvasót egyaránt hivatott megismertetni egy új kutatási iránnyal. A hadtörténelem sokáig és méltatlanul lekezelt, vagy sokak által kevésbé lényegesnek ítélt, de ugyanakkor fontos területén a csata- és hadszíntérkutatás próbálgatja szárnyait. Megalakult a Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztálya, amely hiánypótló kutatói szervezetként immáron hivatalosan is végzi a Magyarország területén vagy a határokon kívül eső hadszínterek, csataterek történelmi „vallatását".

Igen, szó szerint „vallatását", hiszen a terep, a hegy, a völgy, a folyó, az erdő, a szikla, az ingovány mesél a régi időkről, az ádáz küzdelmekről, csatákról. Mindez közelebb hozza a valóságot, hiszen ki ne örülne, ha a terep kutatása közben fegyverre, csontra, harcászati tárgyra, katonai eszközre bukkanna. A hajdan volt lövészárkokban, kavernákban, fedett óvóárkokban talált vagy jeltelen sírokból előkerülő tárgyak, eszközök mind a múltat idézik és teljesebbé, hitelesebbé teszik történelmünket.

A korabeli hadi térképek alapján azonosítható védelmi építmények, műszaki zárak, a már magasra nőtt növényzet alól kikandikáló domborulatok árulkodnak arról, hogy nagyapáink, apáink hol ontották vérüket a hazáért. Enélkül kevésbé érthető a történelemmé vált múlt. Azt hiszem, enélkül a csatákról szóló könyvek többsége csupán a száraz levéltári anyag szolgai közvetítése.

A csata- és hadszínterek eseményeiről a levéltári források nyújtják az elsődleges információkat, azonban azok helyes értelmezése elképzelhetetlen a helyszín, a terep alapos ismerete nélkül. Ez a megismerés sokkal többet jelent egy sétánál vagy kirándulásnál. Értő szemmel, azokat a tényezőket kell látni és megtalálni, melyek hatást gyakoroltak a katonai tevékenységre.

Csapattiszt koromban szembesültem először a terep szigorú törvényeivel. Később, a hadsereg hegyi kiképzésért felelős főtisztjeként, megtapasztalhattam a magashegyi viszonyok hatásait mind a kaukázusi kiképzőtáborban, mind az Alpok csúcsai között. Munkatársaimmal sokat dolgoztunk azért, hogy tapasztalatainkat felhasználva minél hatékonyabbá tegyük a hegyi kiképzés rendszerét. Ennek legfontosabb hazai objektuma a rezi kiképzőbázis volt, ahol az elmúlt évtizedek csaknem valamennyi magyar katonája megfordult. Egy alkalommal meghívást kaptam osztrák katonai történészektől az Alpokban folyó kutatásokra. Meglepett, hogy az első világháború milyen látványos nyomokat hagyott vissza a terepen, és azok milyen sok információt hordoznak. Olyannyira megragadott a „kézzel fogható hadtörténelem" varázsa, hogy immár több mint egy évtizede törzsvendége vagyok a kötschach-mautheni plöcken-hágói kutatótábornak. Hadtörténe-

lem iránti érdeklődésem mindvégig megmaradt, annak ellenére, hogy a Honvédelmi Minisztériumban hosszú évekig a humán területet irányítottam. Végül a sors megadta a lehetőséget, hogy a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójaként a hadtörténelem aktív művelője lehessek, és végre azzal foglalkozzam, ami egyben a hobbim is.

Ahogy hangsúlyoztam, az Alpok világháborús lövészárkai mély benyomást gyakoroltak rám. Számomra a hadtörténelem a terepen kezd élni, a források és tárgyak ott kelnek életre. Kollégáimat is arra ösztönzöm, hogy ne sajnálják a fáradságot és ismerjék meg az általuk kutatott események helyszíneit.

Ilyen előzmények után örömmel tettem eleget a felkérésnek, és elvállaltam a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztályának elnöki tisztét. Vallom, hogy a szakosztály lehetőséget teremt szakembereknek és érdeklődőknek a kutatásokra és a folyamatos tanulásra, hiszen a csata- és hadszíntérkutatás a hadtörténelem fiatal kutatási területe, a munkamódszereket pedig a gyakorlat érleli, tökéletesíti.

Az eddig elvégzett munkálatok jelzik, hogy a csata- és hadszíntérkutatás komoly próbatétel elé állítja a kutatót. Nem elég az eseménytörténet forrásainak ismerete, fáradságot nem ismerve meg kell keresni a helyszínt, aprólékos munkával kell átvizsgálni a területet, az adatokat pontosan rögzíteni kell, majd a rendelkezésre álló eszközökkel alapos elemzésnek kell alávetni a leletanyagot, és az adatokat összegezve meg kell fogalmazni a tudományos következtetéseket.

Mivel a harcok nyomait a civilizációtól nem háborgatott helyek őrizték meg leginkább, a kutatásokat sokszor nomád körülmények, kedvezőtlen időjárási viszonyok között kell elvégezni. Igazi embert, kutatót próbáló feladat. Sok évtized múltán, kiváltképp átláthatatlan, sűrű erdőkben vagy hegyes vidéken, nem egyszerű az egykori helyszínek azonosítása, főleg ha az urbanizáció már sok mindent eltüntetett. Ehhez nem csak intelligens fej, hanem „intelligens láb" is szükséges. A levéltári dokumentumok ismerete nem elegendő, nélkülözhetetlen a biztos lényeglátás, a jó tájékozódó és asszociációs képesség, mely lehetővé teszi, hogy reális képet alkothassunk az egykori eseményekről, és a terepen képesek legyünk nem csak felfedezni a harcok nyomait, hanem azokat objektívan értékelni is. Alapfeltétel az edzettség, de a térkép, a tájoló, a fémkereső műszer ismerete ugyancsak fontos. A több évtizedes vagy évszázados események helyszínének és nyomainak megkeresése rendkívül összetett és bonyolult feladat.

A szakosztály tevékenysége azt mutatja, hogy kiaknázatlan lehetőségek vannak e területen. A csata- és hadszíntérkutatás képes új információkat feltárni, árnyaltabbá és pontosabbá tenni hadtörténelmi ismereteinket. Minden kutatás újabb tapasztalatokat hoz, tökéletesednek a kutatás módszerei, és ez újabb és újabb tények feltárását teszi lehetővé. Úgy gondolom, a jövőben a hadtörténészeknek munkájuk során fel kell használniuk a csatatérkutatók eredményeit, sőt az újabb kutatások során együtt kell működniük, hiszen számos esetben éppen a leletek tehetik hitelessé a források adatait.

Ez a rovat ablakot nyit a múltba, elviszi az olvasót a harcok helyszínére, és nem csak megmutatja az ott rejtőző nyomokat, hanem értelmezésükre is megtanít. A hűséges olvasók – reményeink szerint – tanúi lehetnek majd, hogyan fejlődik a magyar hadtudomány új kutatási területe.

NÉGYESI LAJOS

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS – HADTÖRTÉNELMI RÉGÉSZET

Terminológia és módszertan

A hadtörténelmi események leírásánál magától értetődően használjuk alapként a levéltári forrásokat. A forrás kategóriába sorolhatunk minden olyan információt mely több-kevesebb hitelességgel az események résztvevőinek és szemtanúinak élményeit örökíti meg. Kétségtelen, hogy ezekből a leírásokból képesek vagyunk összerakni az események mozaikjait, és kimutatva az apróbb eltéréseket, a forráskritika alkalmazásával még növelhetjük is a rekonstrukció hitelességét. A tökéletes objektivitást azonban nem érhetjük el, hiszen az egész konstrukció szubjektív információkon alapul. A fegyveres összecsapás közben, a közvetlen életveszély, az ösztönös cselekvés rendszerint akadályozza a résztvevőket az események reális értékelésében. A heves harc, sok ellenség, véres veszteségek emléke mögött sokszor a szemtanún elhatalmasodó pánik keresendő. Ezzel persze nem azt akarom sugallni, hogy ne adjunk hitelt a forrásoknak, hanem arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a bíróságok sem hoznak szívesen ítéletet pusztán tanúvallomások alapján ha lehetőség van a helyszínelésre. A terep, az események színhelye ma is bejárható és sokszor kutatható is. Lehetőség van a helyszínelésre, sokszor évtizedek, sőt évszázadok elmúltával is.

A hadtörténelmi kutatások során folytatott terepmunkára az idegen nyelvű szakirodalom két megnevezést használ, katonai-hadi régészet (military archeology, voennaja archeologija) és csatatér régészet (battlefield archeology). A magyar terminológiában az tűnik a legcélszerűbbnek, ha a csata- és hadszíntérkutatás kifejezést használjuk, mivel a XIX. századig a csaták voltak azok a döntő összecsapások melyekről a legtöbb feljegyzés fennmaradt, de a XX. század tömeghadseregeinek tevékenységét már hadszíntereken lefolytatott hadműveletek jellemzik, tehát az egyes harcok nyomainak feltárását a hadszíntérhez célszerű kapcsolni.

A csata- és hadszíntérkutatás nem azonos a militariagyűjtéssel, sőt a gyűjtők számára vonzó leletek – sisakok, fegyverek stb. – a hadtörténelmi régészet szempontjából sokszor még akkora jelentőséggel sem bírnak, mint az apróbb, rendszerint tömegesen előforduló töltényhüvelyek, lőszerek. Az összecsapások során a lőfegyverrel felszerelt katonák, nagy valószínűséggel lövéseket adnak le, tehát a helyszínen töltényhüvelyek maradnak. Ezzel szemben a fegyverek, felszerelési tárgyak, személyes holmi elvesztése, visszahagyása nem szükségszerű, de amennyiben ilyenek kerülnek elő, és a leletkörülmények valószínűsítik, hogy az adott összecsapásból származnak, ezek is fontos információt jelenthetnek.

A legfontosabb különbség a militariagyűjtögetés és a csata- és hadszíntérkutató tevékenység között, hogy az utóbbi a hadtörténelem számára hasznosítható információk feltárása érdekében folyik. Röviden így definiálhatjuk:

Tudományos kutatói tevékenység, mely a létező kutatási módszerek és eszközök teljes körű alkalmazására törekedve, adott terepszakaszon a feltárható hadtörténelmi információk maximumát képes rögzíteni.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a csata- és hadszíntérkutatáson belül jól elkülöníthető három szakterület:

roncskutatás (harcjármű, repülőgép, hajó),

katonai létesítmények (erődítések, laktanyák, repülőterek stb.) kutatása,

összecsapások helyszínének kutatása – „küzdőtérkutatás".

Magyarországon az első szervezett-hivatalos csatatérkutatást Papp László régész végezte a mohácsi csatatéren.[1] A több éves nagyszabású kutatómunka eredményeként sikerült rekonstruálni a terület XVI. századi településszerkezetét, és lakossági bejelentés alapján feltárni az első két tömegsírt. A kitűzött cél, a csata „belső kűzdőterének" behatárolása mégsem sikerült. Ez nem a kutató hibája volt, hanem annak bizonyítéka, hogy a csatatér nem kutatható hagyományos régészeti módszerekkel. Több tízezer négyzetmétert nem lehet – vagy inkább nem érdemes – kutatóárkokkal átvizsgálni és feltárni. Az összecsapás során a felszínen szétszóródó tárgyak mezőgazdasági művelés alatt lévő területen, ahol 30-40 cm mélységig átmozgatják a talajt, nem kapcsolódnak régészetileg kutatható rétegekhez. A felszíni anyag ugyanis normál talajviszonyoknál nem kerül 15-20 cm-nél mélyebbre még évszázadok alatt sem. A csatatereken folytatott kutatás célja a viszonylag kis méretű fémtárgyak felkutatása, helyzetük vázlaton történő rögzítése, majd a leletanyag eloszlásából vonhatunk le következtetéseket az eseményekre és azok helyszínére vonatkozóan. A leletanyag felkutatását fémkereső műszer alkalmazása teszi lehetővé számunkra, ez hiányzott a mohácsi csatatéren folytatott kutatásoknál.

A csata- és hadszíntérkutatás – eredményt hozó – gyakorlata két évtizedes múltra tekint vissza. A tudományos igényű kutatások első és egyben legjobban dokumentált példája a Little Bighorn-i csatatér[2] átvizsgálása-feltárása, mely 1983–1985 között folyt. Ezt nevezhetnénk az Egyesült Államokban folyó csatatérkutatások iskolapéldájának, hiszen az itt kialakított módszereket azóta több helyen is alkalmazták. A Little Bighorn-i kutatásokról több publikáció is napvilágot látott, azonban a könnyebb hozzáférhetőség miatt az internetes elérést javasolnám az érdeklődők számára. Érdekes anyagot találunk a Fallen Timbers-i csatatér[3] kutatásáról. Módszertani szempontból is nagyon figyelemre méltó a Monroe's Crossroads[4] feltárása. Németországban a teutoburgi csata[5] helyszínén folytattak kutatásokat. Hollandiában és Franciaországban[6] az első világháború nyugati frontjának[7] területét kutatják csoportok. Örvendetes, hogy az első világháború olasz frontjának kutatásában része van magyar kutatóknak is. Szlovéniában Kobarid–Caporettoban a helyi kutatócsoport tevékenységének eredményeként létrejöhetett egy színvonalas múzeum, melynek elkészítésében a budapesti Hadtörténeti Múzeum munkatársai is sokat segítettek.

---

[1] *Papp László:* A mohácsi csatahely kutatása. In: Mohács emlékezete. (Szerk. *Katona Tamás.*) Budapest, 1976. 249–271. o. A közölt tanulmány Papp László két korábban megjelent tanulmányának egybeszerkesztett változata.

[2] http://www.mwac.nps.gov/libi/

[3] http://www.heidelberg.edu/FallenTimbers/FTPhotos.html

[4] http://www.cr.nps.gov/seac/mc-archweb/mc-index.htm

[5] http://www.geschichte.uni-osnabrueck.de/projekt/index.html

[6] http://w1.865.telia.com/~u86517080/BattlefieldArchaeology/ArkeologENG.html

[7] http://www.igr.nl/users/vandenheuvel/layout/frames.htm?Battlefields/diggers.htm

Oroszországban a Nagy Honvédő Háború emlékeinek felkutatása kap hangsúlyt.[8] Ez a munka a hadsereg támogatásával és részvételével zajlik.

A Little Bighorn-i kutatások során kialakult a csatatérkutatás módszertana, mely a további kutatások során tökéletesedett.[9] Az alap minden esetben egy gondosan kidolgozott hadtörténelmi elemzés az eseményekről, kiegészítve a rendelkezésre álló térinformatikai anyaggal. A legfontosabb feladat a csatatér területének beazonosítása és behatárolása. Elemezni kell, hogy adott környezetben milyen tárgyak jelzik egyértelműen az egykori összecsapást. A teutoburgi csata helyszínén csak egy csata zajlott a római korban, de a területet a birodalom később sem szállta meg. Így a római korból származó leletek, főleg ha azok katonai felszerelés darabjai, valószínűleg a csata helyére utalnak. A XVI–XVII. századi csatákat a muskétagolyók jelzik, a XX. századiakat pedig a töltényhüvelyek és gránátrepeszek. A legsikeresebben olyan területen kutathatunk, ahol csak egy katonai esemény zajlott, és a terület viszonylag érintetlen maradt. A Little Bighorn-i csatatér nagy része mezőgazdasági terület és füves domboldal. Itt célszerű volt a megtalált nyílhegyek és lövedékek pontos helyzetének bemérése is, mivel jelezték a kilövésük irányát. Hazai viszonylatban ritka az ilyen terület. Nagyobb részt mezőgazdasági művelés folyik, rosszabb esetben már beépített terület. A csataterek egy része több összecsapásnak is helyt adott, ha mást nem is, de második világháborús anyagot találhatunk. Ez a két tény szinte lehetetlenné teszi a XVI. század előtti csaták nyomainak kutatását. Ezek jellemző leletei a nyílhegyek, fegyvertöredékek, sarkantyúk lehetnének, azonban a művelt területek nagyon szennyezettek vastárgyakkal. Az idő múltával a leletek állapota romlik, sokat felszednek. Egy középkori csata helyszínén előkerülő néhány nyílhegy nem bizonyítja egyértelműen az eseményt, főleg nem alkalmas az események rekonstruálására.

A csata- és hadszíntérkutatás két típusát különböztethetjük meg: eseménytörténeti szemléletű és térinformatikai szemléletű kutatás.

Az eseménytörténeti kutatás kiindulópontját valamilyen részletes forrásadat jelenti. A folyamat szinte teljesen megegyezik a törvényszéki bizonyítás során alkalmazott módszerrel. Itt három fontos tényező játszik szerepet: egyrészt a tanúvallomások (források), a helyszín és a helyszínen rögzített nyomok. A konkrét esemény leírása esetenként élő adatközlőktől – szerencsés esetben ilyenkor a szemtanú részt vehet a terepbejárásban is – de többnyire levéltári forrásokból származik. Figyeljünk oda, hogy lehetőleg jól elkülöníthető eseménysort kutassunk, a helyszín a leírás alapján azonosítható legyen és őrizze az egykori események nyomait. Ebből a szempontból a lakott területek, szántóföldek, hulladékkal erősen szennyezett területek nem alkalmasak. Ahol rövid időn belül több hasonló esemény is lezajlott, szintén nehezen kutatható a leletanyag keveredése miatt, ilyenek például a második világháborús állások, ahol a front ide-oda hullámzott, egy-egy állás többször is gazdát cserélt.

A térinformatikai szemléletű kutatások kiindulópontja a terep. Egy adott területről gyűjtünk adatokat, annak érdekében, hogy az ott lezajlott változásokat és azok okait rekonstruáljuk. Az alapkérdés amire választ keresünk: „Mi történhetett itt?" – tehát az eseményrekonstrukciós kutatással ellentétben itt nincsenek információink konkrét ese-

[8] http://klad.hobby.ru/milarch.htm

[9] http://www.mwac.nps.gov/libi/metal.html

ményről. Ilyen kutatásokra kerülhet sor, amikor egy adott helyen, erdőben árkok, gödrök, beásások láthatók, és egyszerű terepszemlével nem állapítható meg ezek kora és eredete. Az alapos kutatás tisztázhatja, hogy katonai tevékenység nyomai vagy csak egyszerű vízlevezető árkok. Első lépésben összegyűjtjük a rendelkezésre álló térképeket, légi felvételeket – segít behatárolni az objektumok keletkezési idejét – és minden más releváns információt, majd a terepen felkutatjuk és regisztráljuk a leletanyagot. Az értékelés során elkülönítjük a fellelt tárgyak és jelenségek által jelzett történéseket, ezáltal egyfajta vázlatot adunk a terület hadtörténetéről.

Bizonyos esetekben a kutatások során a kutatások két típusát együttesen alkalmazzuk. Erre sor kerülhet, amikor egy összecsapásról adatokkal rendelkezünk, de a helyszín behatárolásához nagyobb terület átvizsgálására van szükség. Ilyenkor a kutatások megkezdése előtt meghatározzuk, hogy milyen típusú leletanyag jelzi a keresett lelőhelyet, és ezután megkezdjük a terület bejárását.

A kutatások során rendszerint az alábbi metódust követjük: az eseménytörténeti szemléletű kutatásnál először a forrásadat elemzését végezzük el. Korabeli térképek és légi felvételek alapján rekonstruáljuk a terület állapotát az események idején. Értelmezzük a terep beazonosítását lehetővé tevő utalásokat, kialakítunk egy koncepciót, hogy milyen nyomok, milyen leletek jelzik a leírt események helyét. Térinformatikai szemléletű kutatásnál a terület topográfiai sajátosságait, a település- és úthálózatot elemezzük, melyhez korabeli és mai térképeket, légi felvételeket használunk. A terepbejárás során célszerű információkat gyűjteni a helyi lakosságtól is. Második világháborús eseményeknél még találhatunk szemtanúkat, de a régebbi korok kutatásánál is fontos információt jelent az erdőn-mezőn dolgozó emberek elbeszélése arról, hogy hol, mit találtak.

Nagy terület bejárása során, amikor egy-egy lelőhelyet keresünk, vagy térinformatikai szemléletű kutatásokat folytatunk, az előkerülő leletanyagot kiássuk, lefényképezzük és a helyét GPS-el[10] bemérjük.

Az eseménytörténeti szemléletű kutatásnál először behatároljuk a kutatni kívánt területet. Ennek nagysága egy kutatási napon ne legyen nagyobb 50×50 méternél. Az átvizsgálás előtt a lelőhelyet 5×5 méteres szelvényekre osztjuk. A terület átvizsgálását a szelvényekben végezzük el. Az előkerülő tárgyakat óvatosan ássuk ki. Hagyjuk a helyén és jelöljük meg. Erre a célra feltűnő színű zászlócskákat használunk. Törekedjünk arra, hogy a kiásás során megőrizzük a lelet eredeti helyzetét, mivel ez további információkat jelenthet. Például ha a lőszercsoport rendezetlen, elterülő foltot alkot, akkor az valószínűleg lehullott, ha ez a nyom hosszúkás, széthúzódó, akkor mozgás közben szóródott, ha markáns tömb, akkor lehetett zacskóba vagy papírba csomagolt muníció. Miután egy-egy szelvényt átvizsgáltunk, megkezdjük a leletanyag felmérését, vázlaton rögzítését és begyűjtését. A felméréshez mérőszalagot (2-3 és 20-50 méteres) használunk. Az egyes leleteket a felmérés sorrendjében számozzuk, az egyes szelvényeket betűvel jelöljük. A leleteket célszerű felszedés után papírba csomagolni, melyre a lelet azonosító számát ír-

[10] A GPS egy kb. mobiltelefon méretű készülék, mely több műhold mikrohullámon sugárzott jelét veszi és ez alapján képes meghatározni a kezelő helyzetének koordinátáit. A pontossága 5-15 méter között van. Ezen túl képes a bemért pozíciók rögzítésére is, melyeket számítógépre letöltve, egy program segítségével képesek vagyunk az adott terület digitalizált térképén vagy légifényképén megjeleníteni. Szintén a program alkalmazásával a térképen vagy légifényképen kiválasztott pontok paramétereit a GPS készülékbe táplálhatjuk, és az képes a kezelőt a megadott helyre navigálni. Használata rendkívül hatékonnyá teszi a tepemunkát.

juk. Tisztítás után alkoholos filctollal a leletre is írjuk fel a számot. Fontos az odafigyelés és a pontosság, hiszen amit már egyszer felszedtünk és nem regisztráltunk, az csak egy tárgy, az információ egy része elveszett. A leletek és a helyszíni nyomok helyét vázlaton rögzítjük. Célszerű fényképezni is. A felvétel készítésénél, főleg azoknál a nyomoknál, leleteknél, melyeket nem tudunk elszállítani, helyezzünk mellé mércét: a kisebb tárgyaknál 10 cm hosszú műanyag lapot, a centiméterek jól látható jelölésével, a lövészárkoknál, fedezékeknél 0,5 méteres mérőrudat deciméteres beosztással.

Egy összecsapás nyomait rendszerint a kilőtt hüvelyek, fedezékek és az elszóródott hadianyag jelzi. Általában törött, sérült fegyverdarabok kerülnek elő, mivel ezek nem képviseltek értéket a zsákmánygyűjtőknek. Egy marék töltényhüvely a kincskereső számára értéktelen, de a kutatónak az eredeti helyén fontos információk hordozója – persze ha minden adatot pontosan rögzített. A kutatás utolsó fázisa a kiértékelés. Az eseménytörténeti szemléletű kutatásnál a helyszínen rögzített adatokat és a leletanyag elemzésének eredményeit – pl. a hüvelyekből esetenként azonosítható a fegyver típusa – összevetjük a leírással, mennyiben támasztja alá vagy cáfolja azt. A térinformatikai szemléletű kutatásnál a rögzített adatok alapján megkíséreljük a lehetséges mértékben leírni a terület hadtörténelmi jelentőségű nyomait, objektumait.

Szervezeti keretek: a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztálya

2001. június 25-én a Honvéd Kulturális Egyesület és a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtörténelem Tanszéke közös rendezésében „Csaták néma tanúi" címmel sor került a csata- és hadszíntérkutatók első konferenciájára. A rendezvény célja volt, hogy:

a) lehetőséget teremtsen mindazok tevékenységének bemutatására, akik tudományos igényű hadtörténelmi kutatásokat folytatnak egykori összecsapások helyszínein;

b) összegezze az eddigi kutatások tapasztalatait, feltárja azokat a munkamódszereket, melyek a csata- és hadszíntérkutatás során alkalmazhatók;

c) segítsen megfogalmazni a csata- és hadszíntérkutatás jövőbeni feladatait, a kutatók és az állami intézmények együttműködésének lehetőségeit, a feltárt információk leghatékonyabb gyűjtésének, nyilvántartásának és felhasználásának módját.

A konferencia Veress D. Csaba hadtörténész köszöntő szavaival vette kezdetét, majd az előadások következtek. Lénárt Sándor őrnagy a mezőkeresztesi csata egykori színhelyén folytatott terepbejárásairól, dr. Szabó József János alezredes a Keleti-Kárpátokban az Árpád-vonal maradványainak kutatásáról, Hangodi László a Balaton-felvidék II. világháborús repülőgéproncsairól, Nemes Zsolt főhadnagy az 1. Honvéd Aknakutató és Tűzszerész Zászlóalj tevékenységéről, Négyesi Lajos őrnagy a csatatérkutatásról, dr. Winkler Gusztáv Mosonmagyaróvár erődítéseiről, dr. Kováts László Dezső pedig Kováts Mihály ezredesről beszélt.

A konferencia résztvevői többségében nem voltak ismeretlenek egymásnak. Tudtunk egymás kutatásairól, hiszen a közös érdeklődés, a közös hobbi hozott össze bennünket. Az utóbbi időben egyre nagyobb az érdeklődés a háborús maradványok iránt, egyre többen fémkeresőznek és ásogatnak. Odáig azonban csak kevesen jutnak el, hogy ne csak a tárgyak összegyűjtésére koncentráljanak, hanem az egykori események nyomait lássák,

kutassák. Természetesen bennünk is ott van az „egészséges kincskereső ösztön" – e nélkül nem érdemes terepkutatásokba kezdeni –, de egy meghatározott esemény nyomait keressük, így minden nyom – repesz, töltényhüvely stb. – értékes információt hordozhat.

A konferenciát követő beszélgetés során a továbblépés lehetőségét kerestük. Winkler Gusztáv vetette föl, hogy a térinformatikai szakmérnök hallgatók őszi terepgyakorlatát összekapcsolhatnánk egy hadtörténeti objektum kutatásával. Hosszas egyeztetés és szervező munka után 2001 októberében egy második világháborús szovjet védőállást kutattunk át. Ez elsősorban a kutatásmódszertan szempontjából volt tanulságos. A területről csak annyit tudtunk, hogy 1945. január végétől, március végéig folyt itt harctevékenység. Az előzetes átvizsgálás során POMZ-2-es gyalogsági aknákat találtam, melyek éles állapotban az eredeti telepítési helyükön feküdtek. Ebből arra következtettem, hogy a terület viszonylag érintetlen, a kutatás során rekonstruálható az 1945-ös állapot. A három napos kutatás során a térinformatikai szakmérnök hallgatók pontos felmérési rajzot készítettek az állásról, átkutattunk egy 100x50 méteres területet és az előkerülő leletek helyét pontosan rögzítettük, majd kutató árkokkal vizsgáltuk az állás néhány szakaszát.

2001 őszén a Honvéd Kulturális Egyesület és a Magyar Természetbarát Egyesület támogatásával kialakítottunk egy helytörténeti bemutatóhelyet Dobogókőn az Eötvös Károly turistaházban, ahol a pilisi kutatásaink eredményeit mutatjuk be. Az interneten folyamatosan beszámolunk kutatásaink eredményeiről a: www.extra.hu/csataterkutatas oldalon.

Az elvégzett munka megmutatta, hogy csak a jól előkészített, alapos kutatás hoz tudományos eredményeket. Ehhez azonban meg kellett teremteni a kutatás szervezeti kereteit. 2002. február 28-án előzetes egyeztetések után a megalakítottuk a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztályát. Az elnöki tisztségre dr. Holló József vezérőrnagyot, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatóját, alelnöknek pedig dr. Winkler Gusztávot, a BME adjunktusát választottuk.

A szakosztály tagjai – hadtörténészek, tűzszerészek, hivatásos katonák és a téma iránt érdeklődők – célul tűzték ki az egykori harcok nyomainak felkutatását és a fellelt nyomok tudományos igényű feldolgozását. A továbbiakban a szakosztály tagjai folyamatosan gyűjtik az információkat a hadtörténelmi jelentőségű színhelyekről. Műszeres terepbejárások során pontosítjuk az adatokat, majd az alkalmas területeken módszeres kutatásokat folytatunk. Jelenleg a 2001. évi LXIV. törvény értelmében csak az 1711 utáni események nyomait őrző helyszíneken végezhetünk kutatásokat, amennyiben azt a terület gazdája engedélyezi. Ennek értelmében kutatói tevékenységünk során Napóleon itáliai hadseregének nyugat-dunántúli hadjárata, az 1848–49-es szabadságharc, az 1919-es Tanácsköztársaság Vöröshadserege és a második világháború magyarországi harcainak nyomait kutatjuk.

A szakosztály megalakulása óta több kutatási programot indított. A rendelkezésünkre álló visszaemlékezések alapján kutatjuk az 1919 májusában Salgótarján körzetében lezajlott harcok nyomait. Itt a terület műszeres átvizsgálása után 2002 májusában ásatást folytattunk egy feltehetően ebből az időből származó támpontban. A Vértes keleti és a Pilis délnyugati részén az 1945-ös harcok nyomait keressük. A Vértesben 2002-ben egy szovjet állás területén folytattunk feltárást, ahol a leletek egy kb. raj erejű magyar alegység vállalkozásának nyomait őrizték meg.

A szakosztály legjelentősebb vállalkozása 2002 augusztusában az egyhetes szlovéniai kutatótábor volt, melynek során a Tolmein közelében magasodó Mrzli Vrh hegyen a

szegedi 46/III. zászlóalj harctevékenységének nyomait kutattuk a rendelkezésre álló könyvészeti és levéltári források alapján.

2002. október 26-án került megrendezésre „Csaták néma tanúi" címmel a Magyar Csata- és Hadszíntérkutatók Második Konferenciája. Az egybegyűlteket dr. Cigány István köszöntötte, aki hangsúlyozta a terep megismerésének fontosságát a hadtörténelmi események rekonstruálása során. Példaként említette saját kutatásait a romhányi csata helyszínén. Az első előadásban dr. Négyesi Lajos a csata- és hadszíntérkutatás elméleti alapjait foglalta össze. Az ezt követő négy előadás a magyar kutatók eredményeit mutatta be. Tóth Ferenc a repülőroncsok, Csepregi Oszkár a hajóroncsok, kiemelten a Szent István csatahajó feltárását, dr. Kozma Endre a Dolomit Baráti Kör magyar csoportjának Kötschak-Mountan körzetében első világháborús hadszíntéren, Hangodi László pedig a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztálya kutatócsoportja által Szlovéniában, az egykori Isonzó-front területén folytatott kutatásait mutatta be. Ezt követően Rózsafi János a Mrzli Vrh-en folytatott kutatások alapjául szolgáló levéltári forrásokról és azok felkutatásáról, kiemelten Vitéz Paduschitzky Alfréd szerepéről szólt. Horváth Gábor az 1944–45-ös dunántúli hadműveleteket bemutató, most készülő multimédiás adatbázist ismertette. Hamza Emil fegyverszakértő a kutatások során előkerülő lőszermaradványok vizsgálatának lehetőségeiről, Varga Zsolt tűzszerész főhadnagy pedig a különböző világháborús robbanótestek veszélyeiről beszélt. A konferencia utolsó előadásában Für Gáspár egyetemi adjunktus a GPS és más térinformatikai eszközök alkalmazásának lehetőségeit ismertette.

A rendezvény azon túl, hogy lehetőséget adott a bemutatkozásra a csata- és hadszíntérkutatással foglalkozó szakemberek számára, egyben megmutatta, hogy az egykori összecsapások helyszínein nem csak kincskeresők gyűjtögetnek, hanem tudományos igényű kutató munka is folyik.

A további feladatok

A jövőben a szakosztály által szervezett kutatások során tovább kell gyűjtenünk a tapasztalatokat, folyamatos információcserét kell biztosítani a szakosztályüléseken és az évenkénti konferenciákon.

Jelenleg a szakosztályt a Budapest-központúság jellemzi, és ez behatárolja kutatási lehetőségeinket is. Törekednünk kell arra, hogy az ország területén – főleg azokban a régiókban, ahol a jelentősebb hadtörténelmi események lezajlottak – legyenek munkatársaink.

A második világháborús kutatások során külön figyelmet kell fordítanunk az alábbi feladatokra.

A terepbejárások során meg kell keresni az események szemtanúit és elsősorban a terepen kutatható nyomokkal kapcsolatos információkat kell gyűjteni.

Meg kell kezdeni az adatgyűjtést „Magyarország második világháborús topográfiájának" elkészítéséhez. Ehhez be kell járni az egykori harcok színhelyeit, és GPS segítségével fel kell mérni, 1:10 000-es térképen rögzíteni a tüzelőállások, fedezékek, lövészárkok helyét.

Meg kell szervezni a folyamatos együttműködést az 1. Honvéd Aknakutató és Tűzszerész zászlóalj szakembereivel, hiszen a mentesítési munkák során nap mint nap talál-

koznak a világháború nyomaival. Ezek értékelése, megőrzése fontos adatokat jelent a jövő kutatói számára.

Ki kell dolgoznunk az 1848–49-es szabadságharc idején lezajlott összecsapás színhelyein alkalmazható kutatási módszereket. A későbbiekben kívánatos lenne elérni, hogy a kutatás időhatárát legalább 1526-ig kiterjesszük.

A Magyar Hadtudományi Társaság keretén belül, együttműködve a Hadtörténeti Intézet és Múzeummal, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtörténelem Tanszékével tovább kell erősíteni a tevékenység tudományos hátterét. Körültekintően kidolgozott, széleskörű gyakorlati tapasztalatokra épülő kutatásmódszertannal és képzett szakembergárdával meg kell teremteni a feltételeit annak, hogy a csata- és hadszíntérkutatás a hadtörténelem önálló tudományos kutatási területévé léphessen elő. Távlatilag ennek egyik legfontosabb állomása egy hivatásszerűen működő csata- és hadszíntérkutató munkacsoport megteremtése lesz, mivel ezzel a kutatások kilépnek a „szabadidős tevékenység" szintjéről.

NÉGYESI LAJOS

AZ AUGSBURGI CSATA

955. augusztus 10-én zajlott le Augsburg közelében a csata, amelyet már a kortársak is az európai történelem szempontjából meghatározó jelentőségű események közé soroltak. 2000 nyarán dr. Nemerkényi Antal – a Magyar Földrajzi Társaság titkára – megkért, hogy a társaság bajorországi tanulmányúján, az augsburgi csatatéren ismertessem a 955 augusztusában ott lezajlott eseményeket.

Tudtam, hogy a földrajztudósok gyakorlatias emberek lévén azt várják, hogy az összecsapások pontos helyszínét mutatom meg, azonban a rendelkezésemre álló szakirodalom megismerése után rá kellett döbbennem, hogy a csatatér helyének kérdésében nem létezik elfogadott nézet, sőt ez a 955-ös események egyik legkritikusabb kérdése. A források és a rendelkezésemre álló térképészeti anyag tanulmányozása után kialakítottam egy koncepciót, melynek akkori szembesítését megakadályozta az időjárás. Hazatérésünk után tovább folytattam a kutató munkát, finomítottam a korábbi elgondolásomat. 2001 tavaszán már nem halogathattam tovább a helyszín bejárását, bízva a kedvező időjárásban útnak indultunk. Berkes Sándor, a Honvéd Kulturális Egyesület elnöke volt nem csak útitársam, hanem az „ördög ügyvédje" is, amikor koncepciómat szembesítettem a terep valóságával.

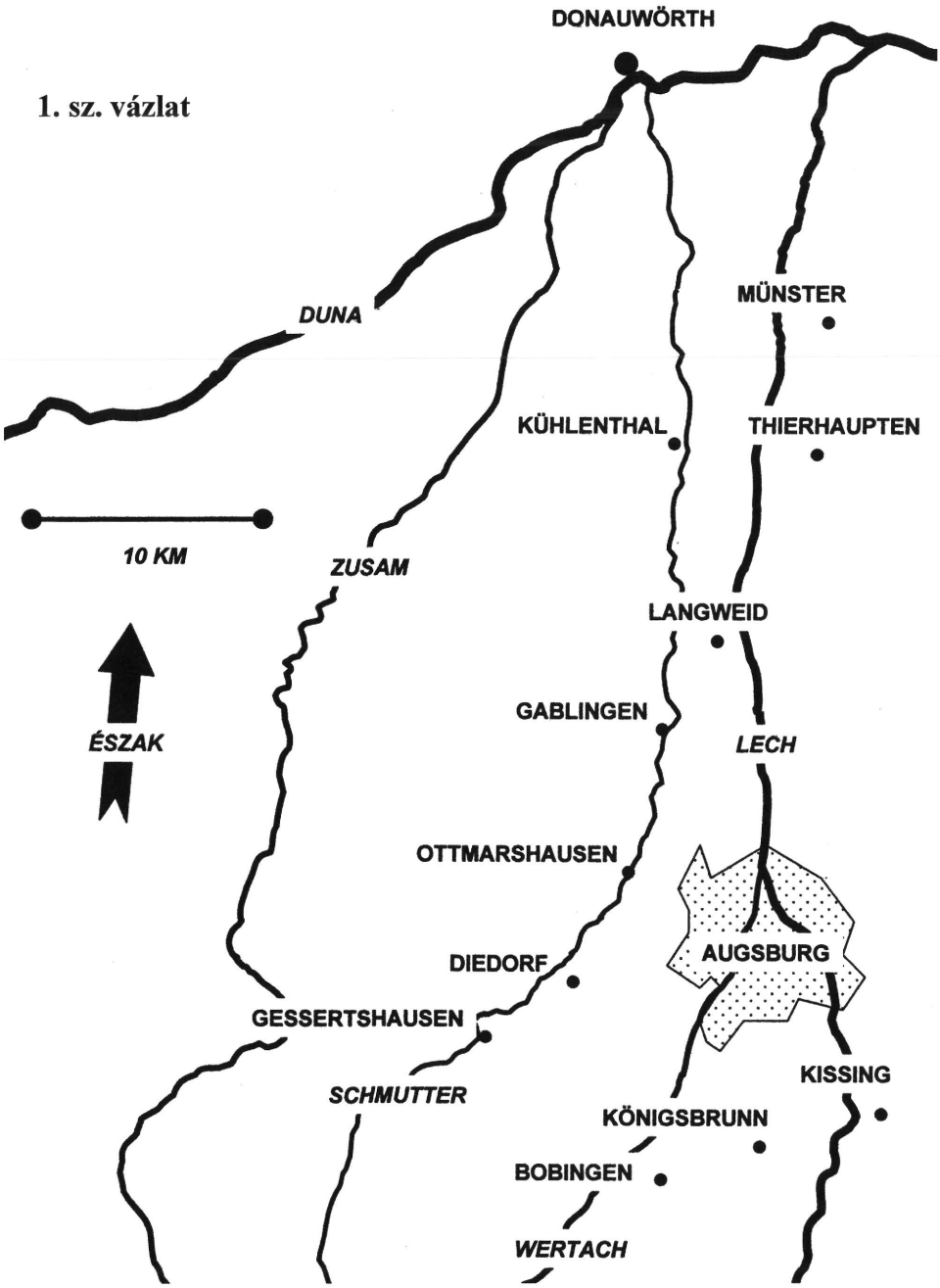
A terep

Augsburg, akár csak korábban, ma is egyike Bajorország legnagyobb városainak. Széles autópálya íveli át a Lech völgyét, Donauwörth felé forgalmas autóút halad. A modern civilizáció környezetformáló hatása alaposan rányomta bélyegét a tájra.

Mégsem haszontalan egy terepbejárás során megismerkedni a 955-ös események helyszínével, hiszen a civilizáció a domborzatot alig változtatta meg, az egykori növénytakaróra és vízrajzra is következtethetünk néhány apró jelből. Amennyiben vizsgálódásainkat térképen kezdjük, valószínűleg arra a következtetésre jutunk, hogy a Lech-mezőre mint síkságra tekintsünk, melyet keleten és nyugaton, észak-déli irányban húzódó alacsony dombok határolnak. Az események reális megítéléséhez azonban mégiscsak ki kell menni a terepre. Az emberi térérzékelés rendkívül szubjektív. Egy adott terepen mozogva szemmértékkel megbecsüljük a legnagyobb szintkülönbséget, és ezután mindent ehhez viszonyítunk. Viszonylag sík vidéken a 30-50 méteres szintkülönbség is jelentősnek tűnik, míg magashegyi viszonyok között 100-200 méter még nem annyira feltűnő. A terepen való mozgás, tájékozódás, manőverek során, a látszólag jelentéktelen terepformák – horpadások, vízmosások, dombocskák – tudatosan vagy ösztönösen, mint tájékozódási pontok rögzülnek emlékeinkben. Érdemes kipróbálni, hogy viszonylag sík terepen, harcszerűen mozogva mennyire markánsan érzékeljük ezeket a jelenségeket. Egy apró terephullám érezhetően megnöveli a figyelési távolságot.

Augsburg környékén a folyókat és patakokat 30-60 méter magas dombok kísérik. A három legjelentősebb vízfolyás, az Alpok felől érkező Lech, a Wertach és a Schmutter. A Lech a Wertachhal Augsburgnál egyesül, majd egy 10-12 km széles völgyben folytatja útját északi irányba, melyet mindkét oldalon a már említett dombok határolnak *(1. sz. vázlat).*

1. sz. vázlat

DONAUWÖRTH
DUNA
MÜNSTER
KÜHLENTHAL
THIERHAUPTEN
10 KM
ZUSAM
LANGWEID
ÉSZAK
GABLINGEN
LECH
OTTMARSHAUSEN
AUGSBURG
DIEDORF
GESSERTSHAUSEN
KISSING
SCHMUTTER
KÖNIGSBRUNN
BOBINGEN
WERTACH

A dombsor nem egységes, nyugat-kelet irányú völgyek szabdalják, melyek a felszíni vizeket vezetik a Schmutterba és a Lechbe. A Schmutter-patak a nyugati dombsor lábánál fut. Jelenleg 2,5-3 méter széles mederben, magas gátak között. A felső folyásnál még látszik a nyoma, hogy a patak eredetileg több keskeny mederben, széles mocsaras ártérrel keretezve haladt északra. Augsburg magasságában már a Lech völgyében halad azzal párhuzamosan. A két vízfolyást egy folyamatosan ellaposodó dombhát választja el egymástól, mely Stadtbergen és Gablingen között végig 10-15 méterrel magasabb a Schmutter és a Lech medrének szintjénél.

A Lech szabályozott mederben folyik a Duna felé. A X. században szélesebb lehetett a medre mint manapság, és ezt még egy lapos ártér kísérte. Hazai folyóink közül a Rába sárvári szakaszához tudnám hasonlítani. A Lech a Schmutterrel párhuzamosan, attól mintegy 4 kilométerre, a keleti dombsortól 3,5 kilométerre folyik. Az egykori meder a keleti dombsorhoz közelebb is lehetett.

A fentiekben az Augsburgtól északra fekvő területet jellemeztem – mivel kutatási eredményeim alapján ezt tekintem a csata színhelyének –, azonban nem hagyhatom figyelmen kívül azt, hogy sokan a csatát Augsburgtól délre helyezik, nem utolsó sorban azért mivel a földrajzi értelemben vett „Lechfeld", a Lech-mező itt terül el.

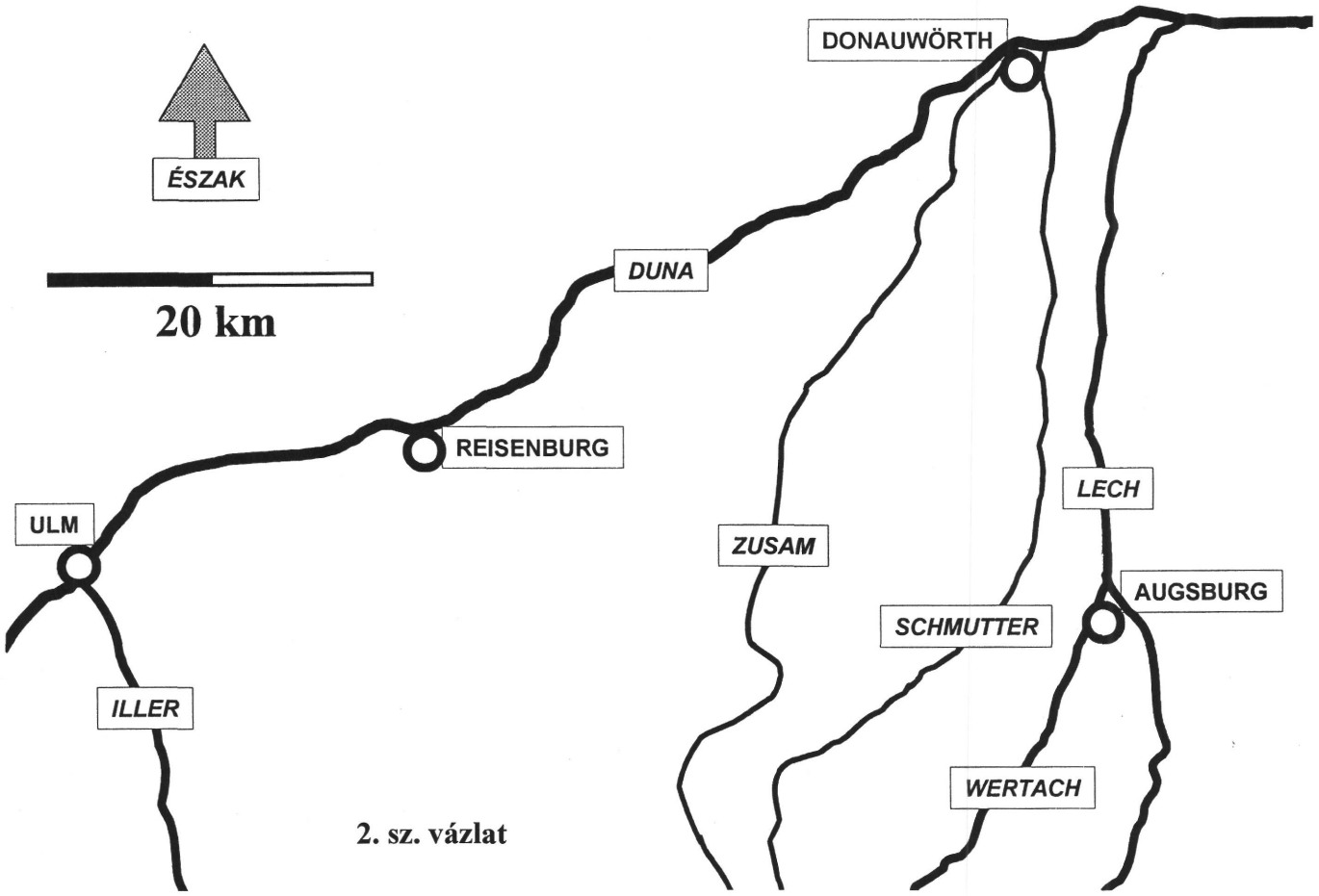
Augsburgtól délre egy tölcsérszerűen kiszélesedő síkság fekszik, melyet a már ismertetett dombsor határol. Az alapszint déli irányban fokozatosan emelkedik, de a relatív szintkülönbség megmarad – a Lech partjának magasságához viszonyítva – 20-50 méteres értéken belül. A város alatt a síkság szélessége kb. 10 kilométer, majd további 10 kilométert délre haladva már eléri a 15 kilométert. A síkság nyugati szélén a Wertach folyik, a Lech medre itt is a keleti oldalon húzódik, hasonlóan az északi részhez, a keleti dombsortól mintegy 3-3,5 kilométerre. Valószínűsíthető, hogy a szabályozás előtt a meder itt is közelebb feküdt a keleti dombokhoz.

A források

A csatával számos kútfő foglalkozik, de közülük semmi esetre sem hagyható figyelmen kívül két csaknem egykorú, részletes leírás. Augsburgi Gerhard Szent Ulrik[1] életéről szóló írásában az augsburgiak szemszögéből tárgyalja az eseményeket. Tőle tudjuk, hogy a kalandozók 955-ben az Iller folyóig prédálták a területet *(2. sz. vázlat)*, közben pedig Augsburgot ostrom alatt tartották. A vár védelmét Ulrik püspök irányította. Az egyik jelentősebb összecsapásra feltehetően augusztus 8-án került sor a város keleti kapujánál. A magyarok jelentős létszámú csoportja próbált betörni a városba, azonban a püspök katonái a kapu előtt vitézül ellenálltak, míg végül a magyar csapat vezérét levágták. Erre az ostromlók nagy siránkozás közben, halott vezetőjük testét magukkal hurcolva, visszatértek a táborukba. Valószínűleg a bosszúvágy sarkallta a kalandozókat arra, hogy másnap általános ostromot indítsanak a város ellen. A harc közben érkezett a magyar táborba Berchtold a risinesburgi[2] vár ura, aki hírt hozott a német sereg közeledéséről. Az ostromnak vége

[1] *Augsburgi Gerhard:* Szent Udalrik élete. In: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Szerk. *Györffy György.*) Budapest, 1986. (a továbbiakban: MEH) 257–261. o.

[2] Valószínűleg a mai Reisenburgról van szó, mely Ulm és Donauwörth között, Günzburg keleti szélén található a Duna partján.

ÉSZAK
20 km
DONAUWÖRTH
DUNA
REISENBURG
ULM
ILLER
ZUSAM
LECH
AUGSBURG
SCHMUTTER
WERTACH

2. sz. vázlat

szakadt, a magyar sereg megkezdte a felkészülést a következő napi összecsapásra. Az éjszaka folyamán Dietpald gróf a várbeli fegyvereseket Ottó király táborába vezette. Másnap a csata eseményeit a városiak nem látták, sőt a visszatérő magyarok nagy tömegét látva úgy gondolták, hogy nem került sor csatára.

Widukind szász történetéből[3] a csata eseményeiről értesülünk. Ottó egy kis létszámú szász csapattal indult el Augsburg felé. A város közelében csatlakozott hozzá a frankok és bajorok csapata. Ide érkezett Vörös Konrád frank herceg is, kinek jelenléte lelket öntött a katonákba. Közben a felderítők híreket hoztak a magyarok helyzetéről. Ottó elhatározta, hogy a következő napon megtámadja a kalandozókat. Kora hajnalban vonultak ki a táborból, nyolc csapatra tagozódva. Az első háromban bajorok, a negyedikben frankok, az ötödikben – mely a legnagyobb létszámú volt – Ottó a haladt a szászokkal és válogatott vitézekkel – akik előtt Mihály arkangyal zászlaját vitték –, mögöttük két sváb csapat, végül pedig a málhát ezer cseh vitéz őrizte. A sereg egyenetlen, nehezen járható terepen vonult előre, hogy elkerüljék a magyar lovasíjászok zaklatásait, akik a cserjések rejtekéből törtek elő. A magyarok miután átkeltek a folyón, késlekedés nélkül megtámadták a cseheket, majd a két sváb csapatot. Rövid harc után az életben maradottak futásban kerestek menedéket. Mikor Ottó értesült a támadásról, Vörös Konrádot küldte vissza a málha visszaszerzésére, aki messzire űzte a magyar portyázókat, majd visszatért a fősereghez. Mikor a király látta, hogy elérkezett a csata döntő pillanata, nem késlekedett, hanem rohamra indult a magyarok ellen. Azok egy darabig ellenálltak, de rövidesen menekülésre fogták. Az üldözés során még a kalandozók táborát is elfoglalták, és kiszabadították a foglyokat. A menekülő magyarok között a lakosság is nagy pusztítást vitt végbe. A három magyar vezért elfogták és felakasztották. A csatában vesztette életét Vörös Konrád is, aki a melegben megoldotta páncélja kötelékeit és egy torkába fúródott magyar nyílvessző megölte. A későbbi források őrizték meg a csata helyére vonatkozóan a Günzenlé és a Kühlental nevét.

A magyar források közül Kézai Simon krónikája[4] érdekes adatokat közöl. Eszerint a magyarok Augsburg alá érve, a Lech folyón túl a réten ütöttek tábort és éjjel nappal zaklatták a várost. Ulrik püspök a császárt hívta segítségül, aki Ulmból vonult a városhoz. Miután a magyarok helyzetét kikémlelte, napfelkelte után három órával, esőzés közben megtámadta és legyőzte a városhoz közelebb álló magyar csapatot. Lehel és Bulcsú ennek láttára elmenekült és a Dunán hajóval próbált visszajutni Magyarföldre. Regensburgnál elfogták és a császár ítéletére felakasztották a vezéreket.

Historiográfia

A csata jelentőségét bizonyítja a számos tanulmány, melyben neves történészek rekonstruálják a 955. augusztusi eseményeket. Annak ellenére, hogy mindegyik ugyanarról az összecsapásról szól, mégis jelentős eltéréseket tapasztalhatunk.

Hans Delbrück, [5] (1873) a német hadtörténetírás meghatározó egyénisége a német sereg létszámát 7-8000 főre becsli. Nagy figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy Ottó

[3] *Widukind*: A szászok története. MEH 252–255. o.

[4] *Kézai Simon* magyar krónikája. (Ford. *Bollók János.*) Budapest, 2001. 105. o.

[5] *Hans Delbrück:* Über die Glaubwürdigkeit Lamberts von hersfeld; Diss. Phil. Bonn 1873.; Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Das Mittelalter. III. k. Berlin, 1923. Reprint. Berlin,

serege melyik irányból közelítette meg a várost. Véleménye szerint északkeleti irányból érkeztek, és az Augsburgól délre elterülő magyar táborral szemben a Lech jobb partján bontakoztak szét. A magyar sereg több kísérletet tett a folyón való átkelésre, de ezeket sorra visszaverték. Végül egy osztaguk a Lechen átkelve megkerülte a német jobb szárnyat és megtámadta a málhát. A frankok azonban szétverték ezt a csapatot is. Végül megtört a magyarok ereje, és a Lech folyón a csatatértől délre átkelve elmenekültek.

Horváth Mihály[6] (1878) figyelemre méltó rekonstrukciót közöl a csata eseményeiről. E szerint Bulcsú a sereg egyik részét már augusztus 9-én átküldte a folyón, hogy míg ők szemben, azok hátulról támadjanak. Amikor 10-én a németek megindultak, azt hitték, hogy előttük állnak a magyarok, csakhogy közben Bulcsú a magyar fősereget hátrébb vonta, hogy legyen elég helye a megkerülő csapatnak a szétbontakozáshoz. Amikor a megkerülők megrohanták és szétverték a 8. légiót, Ottó a távolban már meglátta a magyar főerőket. Ekkor megállította a seregét, és Konrádot visszaküldte a megkerülő csapat ellen. A magyar fősereg maga előtt látta a várakozó németeket, de nem kezdték meg a támadást, mivel arra vártak, hogy a megkerülők támadása megzavarja a német csatarendet. Nem tudták, hogy a megkerülők már végrehajtották a támadást, de Konrád szétverte őket. Mikor Konrád visszatért a csatarendbe, Ottó már teljes erejét a magyar főerők elleni támadásra koncentrálhatta.

Marczali Henrik[7] (1894) kétségesnek tartja a 100 000 magyart a 15-20 000 némettel szemben. A csata helyét Augsburgtól dél-délnyugati irányba teszi. A csata a magyar megkerülő osztag támadásával indult, akik átúsztattak a folyón. A kezdeti siker után Konrád csapata szétverte őket, eközben a magyar főerő mozdulatlanul várakozott. Mikor a frankok visszatértek a csatarendben kijelölt helyükre, a német sereg általános támadást indított. Megítélése szerint a magyar vereség oka, hogy a megkerülők tevékenysége nem volt összhangban a főerők mozdulataival, hiányzott az együttműködés. A források leírásait figyelembe véve, a csata legjelentősebb eseménye a magyar megkerülő csoport legyőzése volt, mivel ezzel az eseménnyel foglalkoznak a legrészletesebben. A győzelem elsősorban Konrád vitézségének köszönhető, Ottó csak másodlagos szerepet játszott.

Rónai Horváth Jenő[8] (1895) szerint a magyar vezérek, amikor tudomást szereztek Ottó seregének közeledéséről, úgy döntöttek, hogy elébe mennek és a csatát a várostól délre elterülő mezőn vívják meg. A magyar fősereg, hátában a várossal, délre néző arcvonallal állt fel. A sereg másik része, éjszaka átkelt a folyón és a németek oldalába és hátába került. Ottó harcosai öt harcvonalban álltak fel. Elől a bajorok három légiója, mögöttük a frankok – nem tudni miért, a vázlat szerint két légióban –, majd a szászok, ezután a svábok két légiója, végül a szekérvár és 1000 cseh vitéz. A megkerülő osztag támadása szétszórta a cseheket és a svábokat, azonban a frankok ellentámadása visszavetette őket. A frankok ezután visszatértek a harcrend második sorába. Éppen időben, mi-

---

1964. Egy az egyben Delbrück leírása, apróbb lényegtelen kritikai észrevételekkel: Razin: A hadművészet története. II. k. Budapest, 1961. 167–169. o.

[6] *Horváth Mihály:* Kisebb történelmi munkái. II. k. Budapest, 1878. 204. o.

[7] *Marczali Henrik:* Az ágostai csata. *Századok,* 1894. 867–880. o.; megegyezik, „A magyar nemzet története" című kiadványban közölt leírásával. (A magyar nemzet története. [Szerk.: *Szilágyi Sándor*] Budapest, 1895. 173–175. o.

[8] *Rónai Horváth Jenő:* Magyar hadi krónika. Budapest, 1895. 32–35. o.

vel – megkésve – ekkor kezdte meg a magyar főerő az előrenyomulást. Ottó rögtön támadást indított és a németek zárt rendben kézitusában verték szét a magyar sereget.

Pauler Gyula[9] (1899) a magyar sereg létszámát 20-25 000 főre becsli. A csata helyét Augsburgtól délre teszi, de megemlíti Wyneken[10] véleményét is, aki északra helyezi azt. A német sereg csatarendjét 3 csatasorban építi fel, ezek mögött a csehek álltak a málhánál. A csata kezdetén a magyar lovasíjászok „körülrajongták" a németeket és hátul sikerült betörniük a csatasorok közé. Konrád a frankokkal hátrafordult és megtámadta őket. Eközben a magyar fősereg nyílzáport zúdított a német csatarendre, de azok fegyelmezetten állták a lövéseket. Miután Konrád győzelmet aratott és visszatért a csatasorba és Ottó megindította a döntő támadást.

A cseheket megtámadó magyarokat nem különálló megkerülő osztagként értelmezi, hanem a főerők egy csapataként. Így a Lechen való átkelést az egész magyar seregre vonatkoztatja, idejét jóval a csata megkezdése előtti időpontra helyezi. Ezzel kapcsolatban megemlíti Köstler[11] okfejtését, miszerint a magyar tábor csakis a folyó jobb partján lehetett, mivel a magyar vezérek részéről nagyon otromba stratégiai hiba lett volna a vízi akadályt táboruk és a menekülési út közé venni. Pauler szerint az átkelés említése egymagában bizonyítja, hogy a tábor a keleti parton volt, hiszen ellenkező esetben a megkerülőknek kétszer is át kellett volna kelniük.

Kropf Lajos[12] (1906) kiemeli a német történészek között dúló „tollháborút" a csata helyének kérdésében. Giesebrecht és Ranke a várostól dél-délnyugatra a Lechfeldre, Wyneken[13] a Lech bal partjára, Augsburgtól észak-északnyugatra, helyezi az összecsapást. Kropf írásában Schäfer[14] tanulmányát ismerteti, aki Wyneken nézetét fogadja el. Megjegyzi, hogy a problémát a leggyakrabban használt két forrás ellentmondásai okozzák, ami annak tudható be, hogy Ulrik életírása a hiteles, míg Widukind csak általános leírást ad. A magyar fősereg a várat ostromolta, amikor megtudták, hogy közeledik Ottó serege. Erre elvonultak a vár alól és elébe mentek a németeknek. Csak így volt lehetséges, hogy a várbeliek kivonuljanak Ottóhoz, de ezt bizonyítja az is, hogy a városból nem látták a csatát. A Lechfeldet csak egy forrás említi, mégpedig a későbbi Annales Lambertini, míg a többi leírásban Augsburg közeli vagy Lech melletti csatáról írnak. Megemlíti az Annales Palidenses adatát, miszerint a csata Gunzenlenál volt a Lech partján azonban a települést azóta elmosta a folyó.[15] Más nézet szerint, mely az Annales Zwifoltenses leírásán alapul, az összecsapás a Kolitalnál, a várostól 25 km-re északnyugatra volt. Kropf, Schäfer után a csatát Augsburg közelébe északnyugatra, a Lechtől nyugatra a Scmutter-patak mellé teszi.

---

[9] *Pauler Gyula:* A magyarok 954.-i és 955.-i hadjárata. *Századok,* 1899. 581–594. o.; A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 83–88. o.

[10] *Wyneken:* Die Schlacht auf dem Lechfeld.

[11] *G. Köstler:* Die Ungarnschlacht auf dem Lechfelde und die Folgen des Ungarnkrieges überhaupt. *Intern. Revue* 1882–3.

[12] *Kropf Lajos:* Az ágostai csata. *Századok,* 1906. 156–161 és 765. o.

[13] *Wyneken:* Die Schlacht auf dem Lechfeld.

[14] *D. Schäfer:* Die Ungarnschlacht von 955. Sybels S *Hist. Zeit.*chr. III. F. I. Band. 538–551. o.

[15] *Luitpold Brunner:* Die Einfälle der Ungarn in Deutschland bis zum Schlacht auf dem Lechfelde. Augsburg, 1855.

Molitorisz Károly[16] (1911) A magyar tábor helyét a Lech bal partjára, a Lech és a Wertach közé teszi. Ezen kívül még feltételez a Lech jobb partján a keleti kapuval szemben egy másik – kisebb magyar tábort is. A német sereg felvonulásával kapcsolatban Dümmler véleményét fogadja el, miszerint Ottó Ulmból vonult a csatatérre, azonban megjegyzi, hogy a – magyar történészek által elfogadott – Schäfer-féle nézet ezt nem fogadja el. A csatateret – Delbrück véleményét elfogadva – Augsburgtól délkeletre helyezi. A német sereg létszámának meghatározásánál a csehek 1000 fős csapatát veszi alapul, a szászokat 1000, a frankokat 1000, a svábokat 1500, a bajorokat pedig 2000 főre becsli. A magyar vereség indokait keresve vitába száll Delbrückkel. Nem fogadja el, hogy a német győzelem Ottó hadvezéri zsenialításának köszönhető, sokkal inkább a magyar főerő és megkerülő csoport közötti együttműködés hiányában látja a kudarc okát.

Breit József[17] (1929) könyvében Ottó serege Donauwört-től délkeleti irányban mozogva jut a várostól délre húzódó síkságra. Szerinte a magyar tábor a Lech jobb partján állt. Ezzel szemben, Augsburgtól 8 kilométerre délre fejlődött csatarendbe a német sereg. A sereglétszámokat 25 000 fő németre és 35-40 000 fő magyarra teszi. A magyar sereg egyik része a tábor közelében kelt át a folyón, míg a nagyobb létszámú csapat a város keleti szélén található hídon vonult át. Mikor ezt Ottó megtudta, a sereg arcvonalát a híd irányába fordította. A megkerülő csoport sikeresen szétverte a málhát őrző cseheket, de a frankok visszafordultak és legyőzték őket. Mikor a magyar fősereg a németek közelébe ért, azt tapasztalta, hogy a megkerülőknek nem sikerült szétzilálni a német csatarendet, így rövid ideig tartó arctámadás után visszavonultak Augsburg felé.

Erdélyi Gyula,[18] (1929) Ottó seregének felvonulásáról írva figyelembe veszi a Widukind által említett egyenetlen terepet. Annak helyét a várostól északra, a Lech völgyét nyugatról kísérő dombsor területére teszi. A lovasság mozgási sebességét, valamint a források egy-egy megjegyzéséből gyanítható időpontokat (Vörös Konrádot akkor érte a nyíllövés amikor melegen tűzött a nap, Ottó serege csak késő délután ért Augsburgba) figyelembe véve, a csata helyét a várostól 14-16 km, a német tábort pedig 32 km távolságra teszi. A német sereg e két pont között vonult hosszan elnyúló oszlopban. Az átkaroló csoport a Kühlenthalnál támadta meg a cseheket. Ottó szétbontakozásra adott parancsot a bajoroknak, közben a frankokat hátraküldte a csehek és a svábok megsegítésére. Mikor ez sikerült nekik, visszatértek a fősereghez, és részt vettek a magyar főerők arctámadásának elhárításában, majd az üldözésben. A magyarok döntő vereségére a táboruknál, a Günzenle nevű helyen került sor, Augsburgtól délre.

Erdélyi Gyula 1929-es kötetének nagy erénye, hogy gazdag bibliográfiát közöl a csata irodalmáról.

Julier Ferenc[19] (1930) a csata helyét Augsburgtól északnyugatra, félnapi járóföld (12-15 km) távolságra teszi. Ottó serege egy cserjékkel, fákkal borított magaslaton állva

---

[16] *Molitorisz Károly:* A lechmezei csata. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1911. 497–518. o.

[17] *Breit József:* A magyar nemzet hadtörténelme. II. rész. Külföldi kalandozások a vezérek korában (898–970-ig) Budapest, 1929. ; CD-ROM változat, Arcanum Digitéka 34.fej. Ugyanezt a változatot közli: Hadtörténelem. A Ludovika katonai Akadémia tankönyve. Budapest, é. n. 80–83. o.

[18] *Erdélyi Gyula:* A magyar katona – a magyar hadszervezet és hadművészet fejlődése. Budapest, 1929. 239–277. o.; *Uő:* A magyarok hadművészete. Budapest, é. n. 43–47. o.

[19] *Julier Ferenc:* Magyar hadvezérek. Budapest, 1930. Reprint. Budapest, 1992. 23–32. o.

csatarendben várta a magyarok támadását. Öt harcvonalban álltak: bajorok, frankok, Ottó birodalmi dandára, svábok és leghátul a csehek a podgyásszal. A csatát a magyar megkerülő csapat meglepetésszerű támadása vezette be a folyó irányából. Ez kezdetben sikeres volt, szétszórták a cseheket és a svábokat, de a frankok ellentámadása szétszórta őket. A magyar hadvezetés ott követte el a hibát, hogy a főseregetet nem rendelte rohamra a megkerülők támadásával egyidejűleg. Megkésve kezdték meg a támadást, amit a németek visszavertek és a közelharcban legyőzték őket. A menekülő magyarokat egészen a táborukig üldözték.

Balanyi György[20] (1942) A Lech jobb partjára helyezi a magyar tábort. Feltételezése szerint a német sereg Donauwörthnél vagy attól nyugatabbra lépte át a Dunát, majd déli irányba menetelt Augsburg felé. Amikor elérték a várost, a Lech és a Wertach összefolyásánál tovább meneteltek és a várostól délre elterülő hullámos felszínű kietlen Lechmezőn letáboroztak. Így a két szembenálló sereget csak a folyó választotta el egymástól. Ottó, hogy védje seregét a magyarok nyilaitól, a Wertach jobb partját kísérő magaslatok, bokrokkal és cserjékkel megtűzdelt területén állította fel a csatarendet, három csatasorban. A magyarok a támadás mellett döntöttek. A sereg nagyobb része az augsburgi hídon, a kisebbik rész pedig a német csatarend alatt, a Lechen átgázolva, átúsztatva nyomult előre. A manővereket már az éjszakai órákban megkezdték, és ezt jól hallották a várbeliek. Ulrik püspök értesítette Ottót, aki sebtében megváltoztatta az arcvonalát a város felé, mivel a támadást keletről, a folyó felől várta. A megkerülő csoport sikeresen szétverte a tábort őrző cseheket, majd az előttük álló svábokat, de ahelyett, hogy folytatta volna a támadást, fosztogatni kezdte a tábort. Vörös Konrád visszakanyarodott és szétszórta ezt a csapatrészt. Mindezt a főssereg tétlenül végignézte, Bulcsú késlekedett kiadni a támadási parancsot. Ottó, amint Konrád visszatért a csatarendbe, azonnal támadást indított és legyőzte a magyar főseregetet is. Csak a német sereg létszámára közöl becslést, melynek alapja a Widukind által említett 1000 fős cseh csapat és a nyolc légió. Ezek alapján 12-15 000 főre teszi a létszámukat, figyelembe véve, hogy lehettek a cseheknél erősebb csapatok is, és az éjszaka kivonult várőrség tovább növelte a sereg erejét. Balanyi figyelemre méltó, új gondolatokkal próbálta megoldani a források ellentmondásait. A közölt vázlat igényes, látszik, hogy felhasznált térképészeti anyagot is. Ennek ellenére érezhető, hogy nem rendelkezik helyismerettel és megfelelő katonai alapismeretekkel. Az általa említett magaslatok a valóságban a Wertach jobb partján, a folyótól 700-1000 méterre húzódó tereplépcső, mely a folyópart szintjénél 10 méterrel magasabb (túlzás lenne ezt magaslatnak nevezni). Kelet felé lankásan ereszkedik, majd 5-6 kilométeres távolságban eléri a Lech partját. A csataleírásból arra következtethetünk, hogy Ottó eredeti terve szerint a magyarok átkelését kívánta megakadályozni. Ehhez a sereget közvetlenül a folyóparton kellett volna felállítani. A magyar terv szerint a két részre osztott sereg a folyón átkelve, átkarolja, bekeríti a németeket. Ez a megoldás bizonyítja a szerző hadtörténelmi műveltségét, hiszen a brentai vagy a muhi csatára asszociálhatunk a terv láttán. Csakhogy ebben az esetben kellene lenni egy lekötő csoportosításnak is a németekkel szemben, a folyó túlsó partján. Tovább lépve, ha Ottó tudomást szerzett a magyar manőverről, akkor jobban tette volna, ha arcvonalváltás helyett Augsburghoz

[20] *Balanyi György:* Augsburg. 955. In: Sorsdöntő csaták. (Szerk. *Lukinich Imre* és *Markó Árpád.*) 1. k. Budapest, é. n. 227–234. o.

vonul, hogy megakadályozza az átkelést, de legalább a bal szárnyát fedezhette volna a vár. (Már az sem teljesen érthető, hogy 9-én, amikor a várhoz ékeztek, miért haladtak tovább délre, hogy ott táborozzanak le.) A továbbiakban már csak a két állandó kérdés marad megválaszolatlanul: miért nem folytatta a sikeres támadást a megkerülő osztag, és miért nem kapcsolódott be a harcba a főseregq?

Györffy György[21] (1984) a magyar tábor helyét a Lech jobb partjára, a várossal szemben fekvő részre teszi. A magyar sereg létszámát a teljes haderő alig negyedének becsli, jóval 20 000 fő alatt, legalább 5 000, de legfeljebb 10 000 főre, Ottó seregét 10 000-20 000 közé. A német sereg nyugat felől közeledett, a magyar vezérek velük szembe vezették a sereget, de az egyik szárny átkelt a folyón, és a tábor felől álló cseheket támadta meg. A megkerülő csoportban a kabar-székely etnikum harcosait véli felismerni, hiszen „a megkerülő hadmozdulat a magyar taktika szerint a katonai segédnépek feladata volt". Nem tudni mire alapozza ezt a megállapítást, mivel Bölcs Leó „Taktikáján"[22] kívül más szabatos leírása nem maradt fenn a magyarok harceljárásának. Itt pedig nem olvashatunk az említett szabályról.

Kristó Gyula[23] (1985) a csata eseményeit a korabeli forrásokat idézve mondja el. Sajnos nem foglal állást a vitatott kérdésekben, pedig egy kötetnek, mely ezzel a címmel jelent meg, nagyobb terjedelemben kellene foglalkozni a kérdés több mint egy évszázados történeti irodalmával és a felvetődött különböző nézetekkel. Ennek ellenére az idézetek közé szúrt megjegyzései magyarázatot keresnek a csata némely vitatott mozzanatára. A magyar megkerülő osztag sikeres támadását azzal magyarázni, hogy a németek nem vártak támadást, mivel: „A felderítők jelentése és az Ottó seregéhez csatlakozott augsburgiak beszámolója alapján a németek meg voltak győződve, hogy a magyarok a Lech túlsó, azaz jobb partján állomásoznak, s ezért a birodalmi had, kissé elbizakodva, tovább folytatta az előrenyomulást." – vitatható, mivel Widukind szerint Ottó szándékosan vezette egyenetlen terepen a sereget, hogy kivédje a magyar íjászok zaklatását a felvonulás közben. Valószínűleg tisztában volt az ellenség helyzetével, amint ezt pár sorral korábban a szerző maga is leírja. A magyar fősereg vereségével kapcsolatban megállapítja, hogy: „Mivel a magyarok meglepetésszerű támadása nem hozta meg a remélt eredményt, kénytelenek voltak közelharcba bocsátkozni." Ha a magyar haditervnek azt fogadjuk el, hogy a megkerülők hátba támadják a németeket, majd ezzel összehangolva a főerők is támadást indítanak a megzavart ellenség ellen, akkor eleve nem kerülhették volna el a közelharcot.

A kötet erénye, hogy az irodalmi tájékoztatóban felsorolja a csatával foglalkozó magyar és külföldi szakirodalom jelentős részét. Sajnos az Árpád-kor hadtörténetéről szóló

---

[21] *Györffy György:* A kalandozások kora. In: Magyarország Története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Főszerk. *Székely György.*) Budapest, 1984. 689–696. o.

[22] Bölcs Leo a magyarok kedvelt harceljárásai között a bekerítést említi. Ennek első fázisa lehet egyik vagy mindkét szárny átkarolása, de eközben a szárnyak fenntartják az együttműködést a főerőkkel. Augsburgnál a „megkerülők" önállóan tevékenykedtek, tehát sem átkarolás, sem bekerítés nem jöhet számításba. Figyelembe vehetjük még Leo figyelmeztetését, miszerint előnyös ha a bizánci sereg hátában mocsaras terep vagy széles folyó akadályozza a mozgást, azonban ez is az átkarolás, bekerítés kivédésére szolgál. Bölcs Leo hadi taktikájának XVIII. Fejezete. In: A magyar honfoglalás kútfői. (Szerk. *Pauler Gyula* és *Szilágyi Sándor.*) Budapest, 1900. 37., 43. o.

[23] *Kristó Gyula:* Az augsburgi csata. Budapest, 1985. 81–102. o.

munkájában[24] is a fenti leírást olvashatjuk. Közöl egy vázlatot is Karl Köstler[25] és Hans Einsle[26] alapján, mely szerint az események a várostól délnyugatra játszódtak le. Erre utal a vázlat „csatatér" felirata. Ottó seregét négy csatasorra tagolva ábrázolja: elől a három bajor, majd a szász és a frank, végül a két sváb légió menetelt. Őket követte a málha az ezer cseh harcossal. A magyar csatarend nem jelenik meg a vázlaton, csak egy vastag nyíl jelzi a magyar sereg mozgási irányát. E szerint az egész magyar sereg a Gunzeniétől délre, a Lech jobb partjáról kiindulva, széles ívben északnyugat felé haladva, átkelt a folyón, majd megtámadta a cseheket és a málhát. Ezután keleti irányba vonultak vissza. A vázlat, tehát alapjában véve hibás, hiszen nem a teljes magyar sereg hajtotta végre a megkerülő hadmozdulatot. Ennek ellenére a vázlat négy helyen köszön vissza a magyar történeti irodalomban, Kristó Gyula két említett, Kordé Zoltán és Petrovics István, valamint Veszprémy László műveiben.

Borosy András[27] (1985) a német sereg létszámát 8 000 főre, a magyarokét valamivel nagyobbra becsli. Véleménye szerint a német sereg az összecsapáskor már vonalban állt: a svábok a bal szárnyon, középen Ottó szász és thüringiai harcosai, jobb szárnyon a frankok. A csehek a poggyászt őrizték. A magyarok, a bal szárnyat megkerülve, szétverték a cseheket és visszaszorították a svábokat a jobb szárny felé. Ottó a jobb szárnyról a svábok segítségére küldte a frankokat. Miután sikerült szétverniük a magyar megkerülő osztagot, az egész sereg frontális támadásba kezdett és közelharcban győzte le a magyarokat.

Winkler Gusztáv[28] (1993) 15 000 fős magyar és 12 000 fős német seregről ír. A közölt vázlatai a csata kétféle rekonstrukcióját mutatják. Az egyik Augsburgtól keletre, a másik pedig a várostól északnyugatra helyezi az összecsapás színhelyét. A csata lényegét abban látja, hogy a magyarok a Lech-folyón való átkelés után egy harapófogót akartak kialakítani, azonban a főerők késlekedése miatt ez nem sikerül. Ennek okaként elképzelhetőnek tartja, hogy a bajorok támadása miatt nem tudott a magyar fősereg átkelni a folyón és részt venni a támadásban.

Veszprémy László[29] (1996) a német tábor helyét a várostól északra, mintegy 20-30 kilométeres távolságra teszi. A magyar megkerülő csoport átkelését a csata napjának hajnalán vagy inkább a csatát megelőző napon feltételezi. A magyar átkarolás sikertelenségét a fősereg késlekedésében látja. A sereglétszámok kérdésében a mérsékelt becsléseket tartja hitelesnek. A németek létszámát 3-4 000 főre, ezzel együtt a csehek 1000 fős légiójának létszámát reálisan 3-400 főre becsli, akár csak a többi hét csapatot. Az összecsapás színhelyét a várostól délnyugatra helyezi, ahova a német sereg északnyugati irányból vonult fel. Ottó serege négy csatasorra tagolódott. Elől a három bajor, majd a szász és a frank, végül a két sváb légió menetelt. Őket követte a málha az ezer cseh harcossal. (A vázlat Kristó könyvéből származik, a Köstler/Einsle féle változat.)

---

[24] *Kristó Gyula:* Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 42–43. o.

[25] *Karl Köstler:* Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld. Augsburg, 1884.

[26] *Hans Einsle:* Die Ungarnschlacht im Jahre 955 auf dem Lechfeld. Ursachen und Wirkungen, 1979.

[27] *Borosy András:* Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. Magyarország hadtörténete. I. k. (Főszerk. *Liptai Ervin.*) Budapest, 1985. 24–25. o.

[28] *Winkler Gusztáv:* Az európai kulturkör hadművészete a kezdetektől a magyar honfoglalásig. Budapest, 1993. 135–138. o.

[29] *Veszprémy László:* A magyar honfoglalás és a kalandozások kora. MH HUSZK 1996. 23–29. o.

Bóna István[30] (2000) szerint a csata Augsburgtól északnyugatra, látótávolságon kívül, a Lech bal-parti mezején folyt. A magyar rejtett erő rossz időzítéssel támadta hátba a cseheket, és ezzel időt biztosított Vörös Konrádnak, hogy ellentámadást indítson. Miután a frankok szétszórták a magyar csapatot, ismét a harcrendben kijelölt helyükre álltak, és a német falanx rohamra indult. A magyarok főerő nem volt képes megállítani a lendületes rohamot, mely szinte elsöpörte őket (vázlatot nem közöl).

A „Hadtörténelem fiataloknak" sorozat, magyar kalandozásokat feldolgozó füzete[31] az augsburgi csatának külön fejezetet szentel. Figyelmet érdemel az a megállapítása – nem tudni milyen forrás alapján –, hogy Berchtold a császár seregéből szökött meg, amikor hírt vitt a magyaroknak. A kiadvány jellegénél fogva az események rövid, szabatos leírására szorítkozik, nagyobb részt Kristó Gyula gondolatainak felhasználásával. A közölt vázlat Köstler és Einsle alapján készült – Kristó Gyula könyvénél már ismertetett hibákkal –, a szöveghez nem sok támpontot ad, azonban a Gunzenié szerepeltetése inkább zavaró, mivel a leírásban nem mond semmit a jelentőségéről.

Bruno Scherff[32] a szembenálló seregek vonulási sebességét figyelembe véve, rekonstruálja a felvonulás időrendjét. A német sereg gyülekezési helyéül Donauwörth-öt jelöli meg, ezzel együtt megkérdőjelezi Berchtold árulásának hitelességét, véleménye szerint ez a motívum azért került a korabeli leírásokba, hogy Augsburg ostromának felhagyását indokolja. A német tábor Münster (Augsburgtól 27 km) környékén volt, ide vonultak Dietpald fegyveresei az éjszakai órákban. Számításai szerint 3-4 óra lovaglással tették meg a 20-28 km-es távolságot. A csata eseményeit a Lech keleti partjára teszi. Az első összecsapás – a magyar megkerülő osztag támadása – a várostól 25 km-re érte a cseheket vonulás közben. Mivel ezt a távolságot a magyarok nem lettek volna képesek a hajnali órákban megtenni, valószínűleg már az előző éjszaka ide vonultak. A német sereg csatarendje – a táborból már felfejlődve vonultak ki – Munster és Thierhaupten között menetelt ekkor. A főerők összecsapása a várostól 10-12 kilométerre, Thierhauptentől DNY-ra (a falu 20600 méterre van Augsburgtól) - a csata pedig e szerint félúton a város felé - zajlott, hiszen azt a várfalakról nem látták.

Scherff egész művében nagy sikerrel alkalmazza a vonulási sebességekből levonható tanulságokat. Ezzel a módszerrel az augsburgi csata színhelyének meghatározásával kapcsolatban is értékes eredményre juthatna, azonban az általa kalkulált értékek, véleményem szerint helyenként erősen durva becslésen alapulnak. Ha a német sereg napi menetteljesítményét 30 kilométernek veszi, akkor aránytalan Dietpald harcosainak éjszakai 3-4 órás menetét 20-28 km-re tenni. A becslés 8 km-es tűrése önmagában aránytalan, hiszen harchelyzetben a tereptől függően a 3-4 órás menetteljesítmény lehet ennyi. Esetleg még arra gondolhatok, hogy a 3 óra a 20 km-re, a 4 pedig a 28-ra vonatkozik, tehát a menetütem 8 km/óra lehetett. Ez éjszakai menetnél erős túlzás.

Karl Leyser[33](1960) tanulmánya a csata alapvető irodalmának számít történész körökben. A csatát a várostól északnyugatra a folyó bal partjára helyezi. Véleménye szerint a két

[30] *Bóna István:* A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. 51–56. o.

[31] *Kordé Zoltán–Petrovics István:* A magyar kalandozások. Budapest, 1989. 49–58. o.

[32] *Bruno Scherff:* Studien zum Heer der Ottonen und der Salier (919–1056). Ismerteti: *Veszprémy László Hadtörténelmi Közlemények,* 1989. 4. sz. 545–550. o.

[33] *Karl Leyser:* The battle at the Lech, 955. *History,* 50. (1960) 1–25. o.

szembenálló fél tudatosan kereste az összecsapást, a csata egyfajta végső leszámolásnak is tekinthető. Ezt a gondolatot alapul véve a németek tudatosan választották Szt. Lőrinc napját az összecsapásra. A magyaroknak vagy nem volt tudomásuk a nap jelentőségéről, vagy Bulcsú bizánci kereszténységként nem utasította vissza a németek kérését. Az ostrom kérdésével kapcsolatban kifejti, hogy a magyarok nyugati kalandozásaik során jártasságot szerezhettek az ostromtechnikában, így 955-ben – nyugati értelemben vett – ostromtechnikai eszközöket is alkalmaztak. A magyar tábort a folyó bal partjára helyezi, de feltételez egy seregrészt, mely a jobb parton maradt. A mikor a magyar vezérek látták a németek csapatmozdulatait, az ún. megkerülő csoport átkelt a folyó jobb partjára, majd visszatérve a bal partra került a németek hátába. A német sereg létszámát 3-4 000 fősre becsli.

Maximilian Georg Kellner[34] (1997) új változatot közöl a csata színhelyére és lefolyására vonatkozóan. Vélemény szerint Ottó serege Ulmból indult el, de nem a Duna mentén, hanem az egykori római úton haladt a Schmutter völgyéig, ahol Gessertshausennél táborozott le augusztus 9-én este. Másnap reggel menetoszlopban indultak tovább Augsburg felé a Schmutter völgyében. A magyar sereg Augsburgtól délre táborozott. A csata napján a sereg egyik része Bobingennél átkelt a Wertachon és megtámadta a menetoszlop végén haladó cseheket. Ottó ellenük küldte a frankokat, közben a serege felvette a harcrendet. Konrád legyőzte a magyar megkerülő osztagot majd visszatért a csatarendbe. Ekkor indított támadást Ottó a patak völgyének felső végénél – a mai Diedorf környékén – álló magyar főerők ellen. A csata utolsó fázisa a várostól délre, a Lechmezőn játszódott, ahol a menekülő magyarok csoportjait verték szét az üldöző németek. A német és a magyar sereg létszámát egyformán 4 000-5 000 főre becsli.

Geoffrey Regan[35] (1993) a világtörténelem döntő csatái között tárgyalja a 955-ös eseményeket. 30 000 magyar és 8 000 német harcosra becsli a seregek létszámát. Vázlatán a csata színhelyét Augsburgtól északra helyezi, a német sereget oszlopban ábrázolja.

Matthias Springer[36] (2001) tanulmányában a német történettudomány jelen álláspontját érhetjük tetten. A korabeli források ellentmondásai és a kérdéssel foglalkozó neves történészek eltérő véleménye között feszülő ellentéteket óvatos fogalmazással igyekszik áthidalni. Mellékelt vázlatán csak helység- és folyónevek szerepelnek, anélkül, hogy ábrázolná a csata eseményeit. Erezhetően nagy hatással van rá Delbrück nézete, de nem foglal állást a csatatér jobb- vagy bal-parti elhelyezkedését illetően. Szimpatizál Schreiff véleményével, miszerint a csata 10–12. között zajlott, csak a kései hagyomány vonta azokat össze egy nappá.

Az interneten szintén találhatunk néhány oldalt a csatáról. A königsbrunniak[37] úgy tudják, hogy a település környékén zajlott a csata. A kissingi[38] városházán pedig egy falfestmény őrzi a csata emlékét. Ők is úgy tudják, hogy a település közelében zajlott a döntő összecsapás.

---

[34] *Maximilian Georg Kellner:* Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Verlag Ungarisches Institut. München, 1997.

[35] *Geoffrey Regan:* Döntő csaták. Budapest, 1993. 51–53. o.

[36] *Matthias Springer:* 955 als Zeitwende – Otto I und die Lechfeldschlacht. In: Otto der Grosse. Magdeburg und Europa. Mainz, 2001. Bd. 1. Essays. 199–208. o.

[37] www.members.aol.com/newslatter/koenigsbrunn/index.htm

[38] www.kissing.de/Geschichte/Lechfeld/Lechfeld.htm

A magyar történelmet bemutató Corvinus honlap[39] rövid összefoglalást közöl. A seregek létszámát 35-40 000 magyarra és 20-25 000 németre becsli. A csatateret Augsburgtól északra, a Lech nyugati partjára helyezi. Nem kimondottan „autentikus" forrás, de érdemes megemlíteni, hogy az „Age of Empires" című számítógépes játékhoz készült egy német kiegészítés a csatáról.[40]

A fenti áttekintésből láthatjuk, történész nemzedékek fáradoztak azon, hogy a szűkös forrásadatok ellentmondásait feloldva – esetenként figyelmen kívül hagyva –, minél logikusabban rekonstruálják a csata eseményeit, magyarázatot adva a magyar vereség okaira. A legszembetűnőbb eltéréseket a csatatér elhelyezése mutatja. Négy alapváltozatot tudunk elkülöníteni.

Első változat: Delbrück a csatát a várostól keletre helyezi. A német sereg a Lech jobb partján vonul fel, és megakadályozza a magyar főerők átkelését a folyón. Ez a változat megpróbálja összeegyeztetni Kézai leírását, mely szerint „a magyarok mikor Augsburg alá értek, a Lech folyón túl a réten ütöttek tábort" és Widukind egyik mondatát: „a magyarok semmit sem késlekedve átkeltek a Lech folyón". Ennek értelmében a magyar tábor a Lech nyugati partján volt, tehát a német seregnek a folyó keleti partja felől kellett közeledni, mert így kap értelmet az átkelés végrehajtása. Schreiff szintén Delbrück gondolatmenetét követi, de az összecsapást északabbra helyezi a Lech keleti partján.

Második változat: a Kézaitól származtatható nézetet, mely szerint a magyar tábor és ezzel együtt a csatatér Augsburgtól délre feküdt, sokan axiómaként fogadták. Főleg magyar hadtörténészek – Rónai Horváth, Marczali, Pauler, Molitorisz, Breit, Lukinich, Kristó –, de több német kutató is – Giesebrecht, Ranke. A déli, délkeleti, délnyugati helyszínt támogatja a „Günzenlé" nevű helyről szóló hagyomány, mely ide teszi az összecsapást, valamint az a tény, hogy földrajzilag csak az Augsburgtól délre elterülő síkság viseli a Lech-mező (Lechfeld) nevet.

Harmadik változat: Wyneken és követői – Schäfer, Kropf Lajos, Erdélyi, Julier, Bóna, Leyser, Geoffrey Regan – abból indulnak ki, hogy a német sereg a Duna felől (északról) közelített. Ezért a csatára legnagyobb valószínűséggel a várostól északra került sor. Widukind utalását a nehéz, átszegdelt terepre úgy értelmezik, hogy Ottó serege a Schmutter-patakot nyugatról kísérő dombsor területén vonult fel. Egy másik hagyomány, mely szerint a csatára a Kotilánál (Kolital, Kühlenthal) került sor, szintén ezt a nézetet támasztja alá.

Negyedik változat: Maximilian Georg Kellner egészen új és egyedi megoldást javasol. Feltételezi, hogy Ottó serege Ulmból indult, de nem a Duna mentén, hanem az egykori római úton, mely egyenesen átvág Augsburg felé a Lech és az Iller közötti dombokon. A csatát a Schmutter völgyébe helyezi a várostól nyugatra.

Érdemes megemlíteni még egy ötödik változatot is. Az interneten szörfözve akadtam egy német kincskereső oldalra. Itt szerepelt az ajánlott kutatási területek között a 955-ös „Hunnenschlacht" helyszíne is, melyet a szerző – Reinhold Ostler, aki több kincskereséssel foglalkozó könyv szerzője – a Zusam-folyó völgyébe tesz. Sikerült egy emailt váltani, melyben a bizonyítékokat firtató kérdésemre azt válaszolta, hogy tárgyi leletek

[39] www.hungary.com/corvinus/lib/thou/thou02.htm

[40] www.agearena.de/arena/data/kampagne/lechfeld.zip

egyértelműen bizonyították a feltevését. Sajnos ez volt az utolsó levél, mivel további kérdéseimre: mit és hol talált, hol publikálta, már nem válaszolt. További adatok hiányában nem mondhatok véleményt erről a változatról, de azt szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a Zusam völgyén átvezető és Augsburgot érintő római út valószínűleg gyakori útvonala volt a kalandozó csapatoknak, a 910-es és 955-ös csatán kívül valószínűleg több összecsapás lezajlott itt kisebb erők között, tehát egy magyar anyagot tartalmazó lelet-együttes nem feltétlenül a csata helyét bizonyítja.

A továbbiakban a rendelkezésre álló adatok alapján megkísérlem rekonstruálni a 955. augusztusi csata eseményeit.

A seregek felvonulása

A magyar sereg feltételezhetően júliusban indult el a Duna völgyén keresztül a délnémet területek felé. Először Bajorországot fosztották ki, majd a Lech folyón átkelve Svábországra törtek, és az Iller folyóig terjedő területről zsákmányoltak. Mongol és török analógiák alapján feltételezhető, hogy a sereg előrenyomulása nem egy oszlopban történt, hanem egy jól biztosított menetalakzatban. A főerők megindulása előtt széles sávban felderítő csoportok törtek be az ellenség területére. A mögöttük fekvő, átvizsgált sávban a főerők is megkezdték az előrenyomulást, hátul a málhával. A magyar sereg a Duna völgyében vezető egykori római úton menetelt. A portyázó csoportok érték el először a Lech partját, körülzárták a várost, majd behatoltak az Illerig terjedő területre. Ezt követően érkezett be a főerők oszlopa a málhával, és tábort vertek a Lech keleti partján.

Itt néhány gondolat erejéig érdemes megállnunk, hiszen a magyar tábor helye is vitatott. Widukind arról ír, hogy a csata előtt a magyarok átkeltek a Lechen. Ez arra utal, hogy a magyar tábor és az összecsapás helyszíne nem ugyanazon oldalán volt a folyónak. Az nem derül ki, hogy az átkelés az egész seregre vagy csak a megkerülő csoportra vonatkozik. Kézai szerint a magyarok Augsburgnál a Lech folyón túl a mezőn ütöttek tábort.[41] Ez első olvasásra azt bizonyítja, hogy a magyar tábor helye a folyó nyugati partján volt, azonban figyelembe kell venni a nézőpont kérdését. A leírás hangvétele arra utal, hogy nem magyar, hanem nyugati forrást használt. Gondoljuk meg! Ha egy augsburgi szemtanú meséli, hogy a magyarok a Lech folyón túl ütöttek tábort, akkor az a keleti partot jelenti. A rétnek pedig nem feltétlenül csak a több tíz négyzetkilométeres Lechfeldet nevezhették, hanem akár egy négyzetkilométernél kisebb sík füves területet is. Az átkelés kérdésében Pauler[42] véleményét fogadom el, aki szerint az egész magyar sereg átkelt a Lechen. A fentiek értelmében a magyar tábor helyét a Lech keleti partjára a várostól délre teszem.

---

[41] „et cum Augustam pervenissent ultra fluvium Lyh, in prato fixere sua castra" (SRH 169. o.) – *Bollók János* fordításában: „Mikor Augsburghoz értek, a Lech folyón túl, a mezőn ütötték föl a táborukat" (*Kézai:* i. m. 105. o.) Tudom, hogy hadtörténészként nem szerencsés nyelvészeti fejtegetésekbe bocsátkozni, de talán egy lábjegyzet ad annyi szabadságot, hogy egy apró megjegyzést tegyek. A helyi hagyományban fennmaradt a Günzenlé helynév, mint a magyar tábor helye. Ez a Lech partján fekszik, ma már nem lokalizálható pontosan, de a Günzenlé szóban talán a libalegelő szó rejtőzik (gans: liba, allee: út), egy tágas folyóparti rét, amit a helybeliek számon tartottak. Ez megmagyarázná, hogy miért hangsúlyozza Kézai, hogy a magyarok a folyón túli mezőn táboroztak le, ugyanis a mező aGünzenlé nevű rét volt.

[42] *Pauler:* i. m.

Visszatérve a kalandozók tevékenységére, láthatjuk, hogy remek stratégiai érzékkel használták ki a folyók adta természetes védelmet. A portyázók által fosztogatott területet nyugatról az Iller, északról a Duna, keletről pedig a Lech határolta. A terület számításba jöhető fegyveresei az augsburgi várba húzódtak, melyet a főerők őriztek. Ha felmentő sereg közeledik, annak végre kell hajtani az átkelést valamelyik folyón, és ez időt biztosít a zsákmányoló erők összevonására. A tábor keleti parton való elhelyezése pedig szabad utat biztosít a visszavonulásra, de a folyó akadályozza az üldözőt. A folyók hatását hasonló módon használták ki a kalandozók 900-ban Észak-Itáliában is.

Ottó szász katonáival először Ulmba vonult. Nem véletlenül, hiszen innen ellenőrizhette az Iller és a Duna vonalát, felkészülve arra, hogy megakadályozza a magyarok tovább vonulását nyugat felé. Mivel a magyarok egyre komolyabb erőfeszítéseket tettek a város elfoglalására, úgy döntött, hogy Augsburghoz vonul. Ekkor már úton voltak a hívására gyülekező bajor, frank, sváb és cseh csapatok. Valószínűleg Donauwörth volt a gyülekezés helye. A Kellner[43] által közölt változatot, miszerint Ottó Ulmból egyenesen Augsburgba vonult, azért nem tartom valószínűnek, mivel ezen a területen portyáztak a magyar lovasosztagok. Az átszegdelt terepen végig a magyarok zaklatásával kellett volna számolnia, másrészt arra sem ad választ, hogy a risinesburgi Berchtold honnan értesült a közeledésükről. A svábok és a frankok – figyelembe véve a terület elhelyezkedését – Ulmban csatalakozhattak Ottóhoz. A jelentős létszámú bajor és cseh hadak pedig a Duna vonalában közeledtek keleti irányból. Mikor Ottó elhatározta a támadást, Donauwörthöt jelölte meg találkozási pontul. Ide a seregek a Dunán hajókon is beérkezhettek, de legalább a málhát szállíthatták hajókkal. Ez a közlekedési mód – főleg Ottó csapatainak, mivel lefelé haladtak a folyón – a szárazföldi menetnél nagyobb sebességet biztosított (a hajó ugyan lassabban halad mint a ló, de nem igényel pihenést, így napi átlagban hosszabb utat lehet vele megtenni), és egyben védelmet is jelentett a portyázó magyarokkal szemben. Ez magyarázhatja a risinesburgi (Reisenburg) várúr jól értesültségét, hiszen az egész sereg ott hajózott el a vár alatt. Ulmból valószínűleg augusztus 7-én indultak el és – szükség esetén éjszaka is hajózva – érték el Donauwörtöt. Itt egyesültek a bajorokkal és a csehekkel, majd a Lech völgyében megindultak dél felé. Augusztus 9-én mintegy 30 kilométeres menet után a várostól 7-8 kilométerre táboroztak le.

A magyar sereg a táborverés után augusztus 9-ig kis csoportokban az Illerig húzódó területen fosztogatott. A sereg többi része a táborban tartózkodott, időnként nagyobb létszámú csoportok megpróbáltak behatolni Augsburgba. Nem klasszikus, a filmekből ismert, ostromgépekkel, faltöréssel és létrás rohamokkal vívott ostromra kell gondolni, hanem elsősorban a kapuk ellen irányuló támadásokra. A korabeli ostromok jelentős része ebben merült ki, nem véletlen, hogy a várkapu biztosítását műszaki létesítmények egész sora (barbakán, csapóhíd, rostély, farkasverem stb.) szolgálta. Az augusztus 8-án a keleti kapunál lezajlott összecsapás jól mutatja az ostrom komolyságát. A „megrettent" várvédők, bár a magyarok nagy tömegben csoportosultak a kapuhoz, nem húzódtak a falak védelmébe, hanem a kapu előtt csaptak össze az ostromlókkal, míg azok vezetőjük eleste után vissza nem vonultak. A másnapi tömeges ostromot valószínűleg a bosszú motiválta, mely már a vezérek által szervezett támadás lehetett. Augsburgi Gerhard különböző ostromgépeket említ, melyeket a magyarok az ostromnál használtak. Nem tar-

[43] *Kellner:* i. m. 183. o.

tom reálisnak, hogy katapultokat és ballistákat lássunk e mögött, még akkor sem, ha Ulrik életírása röpködő köveket említ. Egyrészt nem valószínű hogy a kalandozók értettek volna ezek kezeléséhez, másrészt ezek az eszközök nem sok kárt tettek volna a falakban, mivel azok nagy többségében faszerkezetű földsáncok voltak.[44] A hadigépek alatt valószínűleg – a falak megmászásához – létrákat és – a kapuk betöréséhez – erős gerendákat kell értenünk. Ezeket az eszközöket nagy valószínűséggel a rabszolgákkal cipeltették, akiket korbáccsal nógattak gyorsabb haladásra.[45]

Az ostrom napjának délutánján kaptak hírt a magyar vezérek Ottó seregének közeledéséről. Azonnal beszüntették az ostromot, és megkezdték a másnapi összecsapás előkészítését.

A csatát közvetlenül megelőző események

Berchtolt érkezése után Lehel, Bulcsú és Súr haditanácsot tartott. Már augusztus 9-én délután portyázó csoportokat küldtek a közeledő német sereg felderítésére. A késő délutáni órákra sikerült tisztázni a német tábor helyét, és elkezdhették kidolgozni a támadás tervét. A csatát elemző történészek véleménye egységes abban, hogy a magyar vezérek egy megkerülő osztag alkalmazásával kívánták hátba támadni a német csatarendet, majd a zavart kihasználva a főerők arcból támadtak volna. A vereség okát egységesen a megkerülők és a főerők közötti együttműködés rossz megszervezésében látják.

A források tükrében elfogadhatónak tűnik ez a megoldás, azonban ott látom a problémát, hogy az alapvetően könnyűlovas magyarokra nem jellemző az arcból indított roham, még akkor sem, ha egyidejűleg egy másik csapat azt az ellenséget hátba támadja. A kikülönített seregrész rendszerint az ellenség csatarendjének szétzilálását kapja feladatul, de ezt általában nyílharccal és színlelt megfutamodással éri el. Amennyiben a megkerülő osztag a feltételezett hátbatámadást hajtja végre, akkor a színlelt megfutamodást nem alkalmazhatják, mivel eleve nem tudják az üldözőket a főerők elé csalni. A hátbatámadás harcászati szempontból is kockázatos megoldás. Amikor a kikülönített osztag betör a német csatarendbe, óhatatlanul is összekeveredne a hadsorok. Mivel nem a színlelt megfutamodás a cél, közelharcban kell előre törniük és keményen harcolni a főerők támadásának megindulásáig. Eközben a főerők nem használhatják az íjaikat, mivel ezzel sajátjaikat is veszélyeztetnék. Nem marad más választás mint közelharcban fölmorzsolni a németeket, amiben azok eleve jobbak voltak.

Mivel Widukind egy magyar osztagról ír, mely sikeresen támadta a málhát őrző cseheket, nem vitatható, hogy a csatatéren a magyar sereg legalább két nagy csoportra tagolódott. A kérdés lényege, hogy nevezhetjük-e a málhát támadó seregrészt megkerülő osztagnak, és ebből következően feltételezhetjük-e azt, hogy a német sereg hátbatámadá-

[44] Bóna István részletesen ír Augsburg erődítéseinek 955-ben feltételezhető állapotáról. Hangsúlyozza, hogy a régészeti kutatások alapján feltételezhető, hogy az északi és nyugati oldalon még álltak a 8-10 méter magas, bástyákkal tagolt, római-kori falak. Mivel a keleti és déli oldalon gerendasáncok voltak, a magyarok ide helyezték az ostrom súlyát. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy Sopronban szintén megvoltak a római-kori városfal alapjai, és bizonyíthatóan erre építették a gerendakazettás földsáncot. A római alapfalak megléte, nem feltétlenül bizonyítja, hogy azok a X. században is álltak.

[45] Ulrik életírása szerint: „a magyarok közül egyesek korbáccsal fenyegetőzve kényszerítették a többieket az ostromra".

sa volt a feladatuk. Későbbi korok harcászati elveinek visszavetítése helyett célszerűbb lenne a korabeli magyar taktikát figyelembe venni.

Az események rekonstruálását 910-ben kell kezdenünk. Ekkor történt, hogy Gyermek Lajos seregét a kalandozó magyarok Augsburgnál szétverték. Liudprand írja le az eseményeket Antapodosis[46] című munkájában. A magyarok hajnalban támadták meg a német tábort, sokakat álmukban ért a halálos nyíllövés. Idővel a németek összegyülekeztek és felvették a harcot, de a magyarok kerülték a közelharcot, és alkalmas pillanatban visszavonulást színleltek. 19 óra körül a magukat győztesnek hívő németek az üldözésükre indultak, és nem is sejtették, hogy az egész napos harc után a menekülők egy jól előkészített les felé csalják őket. Meglepetés és pánik tört ki rajtuk, amikor mindenfelől rendezett magyar csapatok támadtak rájuk. Hamarosan fordult a kocka és az üldözőkből üldözöttek lettek, akiket elrémített a magyarok kürtjeinek harsogása.

Képletesen fogalmazva 955-ben ott lebegett az augsburgi mező felett a 910-es csata árnya. A magyar vezérek számára a sikeres taktika sablonját kínálta, Ottó számára pedig figyelmeztetést jelentett Gyermek Lajos veresége.

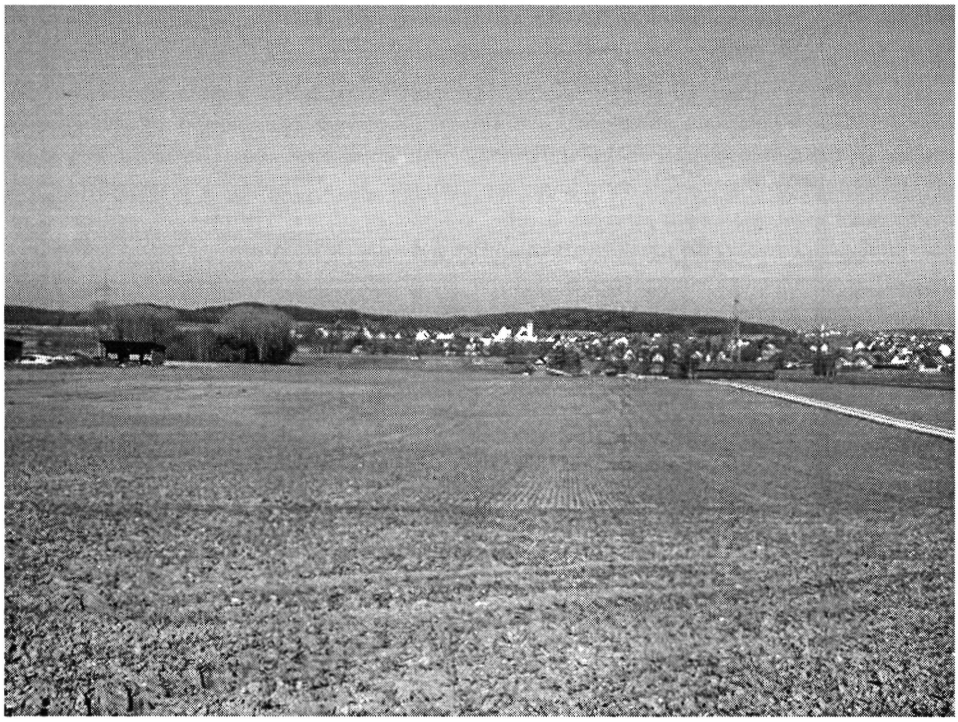
Bizonyos értelemben minden taktika sablonos. Minél bonyolultabb a tervezett tevékenység, annál szigorúbban követeli a szabályok betartását. A szabályokat pedig a háborúk tapasztalatai érlelik, stratégiai-taktikai sablonokat teremtve. Bulcsú tapasztalt vezér volt, tudta, hogy a kipróbált módszereken nem érdemes változtatni. Másrészt az idő is szorította, ha a 910-ben bevált taktikát akarta alkalmazni. Ekkor ugyanis hajnalban a martaléknak (a megkerülő osztag helyett inkább ezt a kifejezést használom) meg kell indítani a támadást a német tábor ellen. Augusztus 10-én 04.30-tól[47] már hajnalodott és 05.09-kor északkelet-keleten kelt fel a nap. Fél ötig a sereg táborban lévő részének át kellet kelni a Lech hídján és egyesülni a sereg többi részével. Ki kellett jelölni a martalék és a zöm (a főerőkre használom ezt a megnevezést) erőit. A martaléknak végre kell hajtani az ellenség megközelítését, a zömnek el kell foglalni a lesállás helyét. A martalék addig nem kezdheti meg a támadást, míg a zöm nem áll harckészen, hiszen nem lehet tudni, hogy mikor jön el az alkalmas pillanat a színlelt megfutamodásra. Az előkészítés fontos eleme, hogy miközben a csapatok végrehajtják a manővereket, folyamatosan tartsák a kapcsolatot – valószínűleg hírvivők közvetítésével.

A hadtörténeti szakirodalomban eddig elfogadott állásponttal szemben – a források elemzése és a korabeli harceljárásról rendelkezésünkre álló ismeretek alapján – én azon a véleményen vagyok, hogy a magyar haditerv nem az ellenség bekerítésére vagy hátbatámadására irányult, hanem a málhát őrző cseheket megtámadó csapat a lestaktikának megfelelően a martalék volt, melynek feladata az ellenség maga után csalogatása lett volna a leshelyen felállított főerők elé. A magyar vezérek a 910-ben bevált taktikát kívánták ismételten alkalmazni. Ennek megfelelően a martalék feladata a német sereg táborának megtámadása volt.

Ezek után nézzük milyen körülmények között kellett a másnapi csatát előkészíteni! 955. augusztus 9-én 19.36-kor nyugodott le a nap, de a teljes sötétség csak 20.00 után állt be. A hold 21.03-kor kelt fel keleten, azonban a fénye csak 22.00 táján érvényesült, mivel ekkorra emelkedett a horizont fölé 10°-al. A hold tányérjának kb. ¾ része volt látható, hiszen a

[46] *Liudprand:* Antapodosis. MEH 225–226. o.

[47] A csillagászati adatokat a SkyMap 3.1 program alkalmazásával számítottam.

Gablingen és a mögötte húzódó dombok látképe a Lech felől

telihold augusztus 6-án 12.25-kor, az utolsó negyed pedig 13-án 15.13-kor állt be. A fényes augusztusi hold ezen az éjszakán 02.22-kor délkelet-kelet irányban 40°-al a horizont fölött állt legmagasabban, és csak 08.20-kor nyugodott le. A fényviszonyok tehát kedveztek az éjszakai manővereknek. A portyázókat visszahívták, ők már a Lech bal partján, a város közelében gyülekeztek. A táborban lévő erők délután megkezdték a hídon való átkelést, amit a 20-22 óra közötti sötét időszakban fejeztek be. Valószínűleg a sötétet kihasználva hagyta el Augsburgot Dietpald gróf a várbeli fegyveresekkel és vonult Ottó táborába. Ez a német tábor helyének meghatározásához fontos adatot jelent, mivel a gróf csapatának elméletileg 6-7 óra állt rendelkezésre, hogy eljusson oda. Figyelembe véve, hogy éjszaka, rejtetten kellett menetelniük, és a táborba már hajnal előtt odaérhettek, a tábor légvonalban 10 kilométernél nem lehetett távolabb. Véleményem szerint a német tábor a mai Gablingen közelében volt *(1. sz. kép)*. A magyar seregnek szintén kb. 6 óra állt rendelkezésére, hogy a zöm elfoglalja a kijelölt leshelyet, a martalék pedig megközelítse a német tábort.

Már említettem, hogy Ottó is tudhatott a 910-es eseményekről, és annak tanulságait figyelembe vette a terve kidolgozásánál. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a német sereg már hajnalban elhagyta a tábort. Bár a források nem írnak róla, de azt sem tartom valószínűtlennek, hogy Dietpald grófnak is része lehetett ebben. Az augsburgi fegyveresek ugyanis útjuk során láthatták a felvonuló magyar csapatokat, valószínűleg a leshely felé tartó zömöt. A táborba érve beszámoltak a tapasztaltakról és ezzel hozzásegítették Ottót a helyes döntéshez.

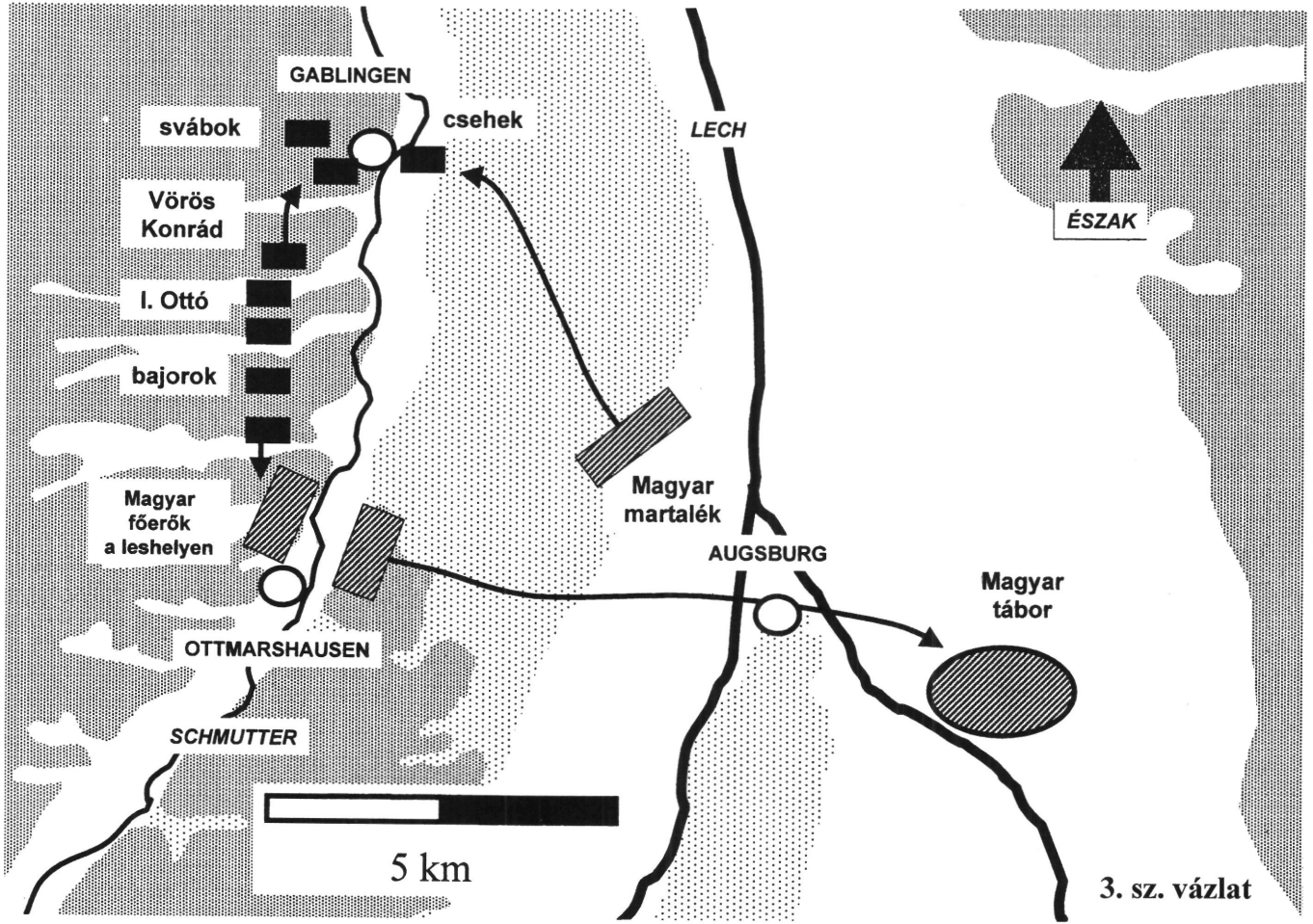
A Gablingen közelében magasodó erdős dombok lábánál

A csata

A német tábor már napfelkelte előtt talpon volt. A király úgy határozott, hogy a Schmutter-patakot nyugatról határoló dombok erdői között vezeti seregét tovább *(2. sz. kép)*. A nehezen járható, átszegdelt terep miatt, a sereget könnyen manőverező csoportokba, összesen nyolc légióba osztotta.[48] A légiókat tehát a gyorsabb menetelés érdekében szervezte, ez pedig – egy későbbi analógiát figyelembe véve – segíthet a sereg létszámának megbecslésében. 1044-ben amikor III. Henrik a Rába árterében menetelt 6 000 fős seregével Ménfő felé, 17 légióra osztotta a csapatot, a nehezen járható terep miatt.[49] Ez átlagosan 350 fős csapatokat jelent. Így a bajor, szász, frank és sváb légiókban 2500, a cseh légióban pedig 1000 fő lehetett, a sereg együttes létszáma pedig 3 500 fő volt *(3. sz. vázlat)*.

[48] A légiókra osztás kérdése a csatával foglalkozó szakirodalom egyik vitatott kérdése. Általában a légiók mögött szervezeti egységet látnak a történészék és annak létszámát vitatják. A 4-5 000 fős római légiótól a 3-400 fős bandériumig változó létszámú szervezeti egységeket látnak mögötte. Véleményem szerint Ottó seregében a légió elnevezés nem önálló szervezeti egységeket jelentett. A kontingensek nemzetek szerint különültek el, a felosztást a bonyolult menetfeladat tette szükségessé. A 3-400 fős létszámú kötelék megfelelő mozgás- és harcképességgel rendelkezik. Jól példázza ezt az ókori Róma hadseregének cohorsa vagy a modern hadseregek zászlóalja.

[49] Az adatot Pauler Gyula közli Berno levelére hivatkozva. (*Pauler Gyula:* A magyar nemzet története. Budapest, 1899. I. k. 420. o. 181. jegyzet.

GABLINGEN
svábok
csehek
LECH
Vörös Konrád
I. Ottó
bajorok
ÉSZAK
Magyar főerők a leshelyen
Magyar martalék
AUGSBURG
Magyar tábor
OTTMARSHAUSEN
SCHMUTTER
5 km

3. sz. vázlat

Mivel a légiók létszáma valószínűleg eltért, és az éjszaka csatlakozott augsburgiakat is számításba kell vennünk, a létszám elérhette a 4 000 főt. A magyar sereg létszámát megbízható adatok hiányában 6 000-8 000 főre becsülöm. A martalék és zöm aránya 1:2 lehetett.

A német légiók jóval napfelkelte előtt elindultak. A nehezen járható terep miatt a málhát visszahagyták a táborban, hiszen akadályozta volna a gyors haladást. A tábor őrzését az 1000 cseh vitézre bízták. A légiókat az erdei utakon valószínűleg a kiváló helyismerettel rendelkező augsburgi fegyveresek vezették. Természetesen az egész sereg nem indulhatott meg egyszerre, hanem először az egyik bajor csapat kb. 300 méter hosszú oszlopa hatolt be az erdőbe, majd a következő.

A légiók hallótávolságra (50-100 méter) követték egymást. Indulásig a légiók a tábor mellett az erdőszélen várakoztak. Hajnalra már öt légió menetelt, és csak a két sváb csapat várakozott a tábor közelében, amikor a martalék megkezdte a támadást. A német menetoszlop élén haladó légió ekkor már 2 kilométerre távolodott el a tábortól, és mit sem tudva a támadásról tovább menetelt.

A két sváb légió a támadást észlelve a tábort őrző csehek segítségére indult, de a magyar harcosok visszaverték őket és a menekülőket – svábokat, cseheket vegyesen – az erdőbe űzték. Valószínűleg meglepődtek, hogy ilyen könnyen sikerült elfoglalni a tábort, de a pillanatnyi zavart leküzdve, hozzáláttak a zsákmány összegyűjtéséhez. Ezzel egyidejűleg futárt menesztettek a leshelyen várakozó zömhöz a tábor elfoglalásának hírével. Ez 06.00. után történhetett.

Mikor a martalék szétverte a cseheket és a svábokat, a menekülők az erdőbe szaladtak és igyekeztek utolérni a szászok légióját. Mikor ez néhányuknak sikerült, Ottó is tudomást szerzett a tábor és a málha elvesztéséről. Megállította az oszlopot, és Vörös Konrádot küldte vissza a frank légióval a tábor visszafoglalására.

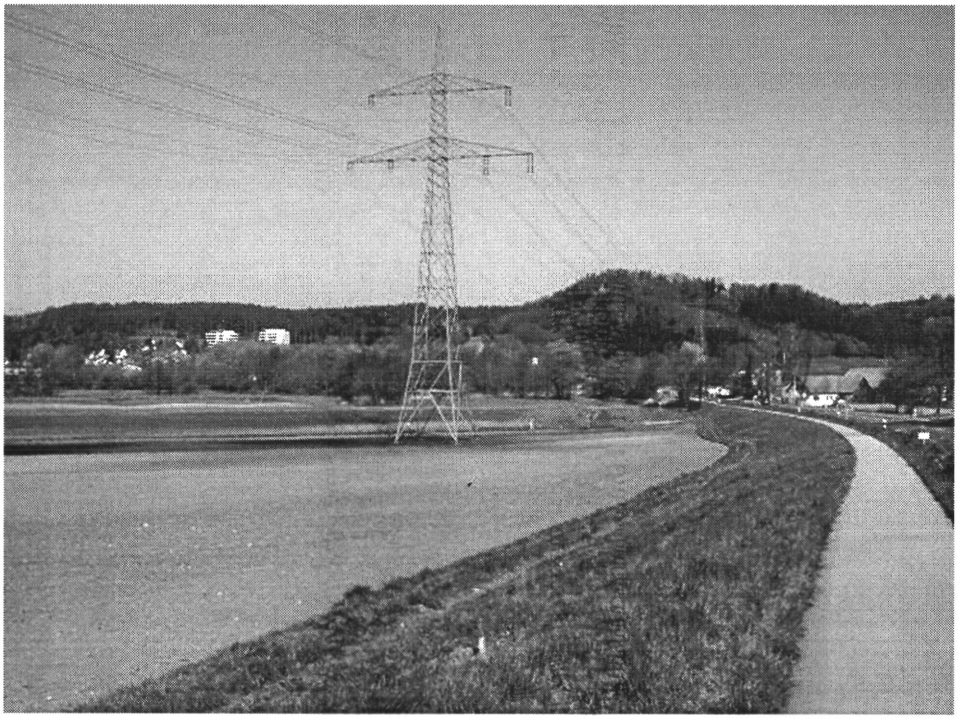
Konrád összegyűjtötte az erdőben gyülekező svábokat és cseheket, majd váratlanul a tábort fosztogató magyarokra támadt. Azok között hamar kitört a pánik és rendetlenül elmenekültek. A táborban Konrád erős őrséget hagyott, és a győzelmi trófeákkal visszatért az erdőben várakozó főseregheZ. Ez hét óra után történhetett.

Ottó úgy döntött, folytatják a menetet, főleg mivel a bajor elővéd jelezte, hogy jelentős létszámú magyar sereget látnak maguk előtt. Feltételezésem szerint ez a mai Ottmarshausen környékén történhetett *(3. sz. kép)*.

Bulcsú miután hírt kapott a tábor elfoglalásáról, úgy döntött, hogy a zöm visszavonul a táborba. Először a városhoz közelebb álló osztagok indultak el. Nyolc óra előtt eleredt az eső, a harcosok leengedték az íjak húrját.

Ekkor bukkantak fel az erdő szélén a bajor légiók, nyomukban a szászok és a frankok. Ottó támadást vezényelt, és a zöm hátramaradt csoportjaira rohantak a németek. Elkeseredett közelharc bontakozott ki a Schmutter völgyében, ugyanis a mocsaras patak akadályozta a magyarok visszavonulását.

Bár Kézai leírásának hitelessége általában megkérdőjelezhető, azonban az általa közölt időpont, ti. az, hogy Ottó napfelkelte után három órával támadta meg és verte szét a városhoz közel álló csapatot, a fentiek értelmében reálisnak tűnik. Feltételezem, hogy ez az adat nem kitalált, hanem valamilyen konkrét forrásból származik.

A Schmutter patak völgye Ottmarshausen előtt

A vereség okai

A magyar vereség okait keresve, első helyen Ottó remek elgondolását, a német sereg rejtett felvonultatását kell említenem. Az összecsapások során ugyanis, bár a magyar sereg létszámfölényben volt, a németek minden összecsapásban helyi erőfölényt élveztek. A magyar taktika szerint a csata első időszakában a sereg megoszlik. A zöm a leshelyen áll, a martalék pedig színlelt támadást indít az ellenség főerői ellen. Az erőviszonyokat tekintve, az egy csoportban álló ellenség nagyobb erőt képvisel a martaléknál, de esetenként a zömnél is. Ha a martalékot sikerülne közelharcra kényszeríteniük, akkor eleve erőfölényt élveznének, de a martalék feladata a színlelt megfutamodás, ezért nem vállalják az előnytelen helyzetben a harcot. Ha sikerül támadásra, üldözésre ingerelni az ellenséget és maguk után csalni a zöm által felállított csapdába, akkor azon túl, hogy élvezik a meglepetés előnyét, a zöm és a martalék egyesülésével az erőviszonyok is megfordulnak. Ezt erősíti, hogy az üldözés során az ellenség csoportjai részben felbomlanak, szétszóródnak.

Augsburgnál ez nem sikerült. A martalék a tábor megtámadásánál az 1000 cseh vitézzel szemben jelentős erőfölényben volt, a két sváb légiót pedig részenként verte szét. Konrád csapata a svábok és csehek maradványaival megerősödve a készületlen, szétszóródott, zsákmányoló martalékot támadta meg, akikkel szemben erőfölényt élvezett.

A magyar sereg a martalék veresége után meggyengült, egyedül kellett szembenéznie Ottó seregével. Ha a zöm a leshelyen marad, ez akkor is jelentős hátrányt jelentett volna, azonban a leshely kiürítése során a Schmutter völgyében egyre kevesebb erő maradt, és ők is az elvonulásra készültek.

Ottó támadása váratlan irányból, készületlenül érte őket, a németek ismét erőfölényt élveztek. A Kézai által említett eső is nekik kedvezett. Az utolsó összecsapások a várostól délre, a magyar tábor környékén zajlottak, azonban a magyar erőknek csak részei vettek részt, a németek ismét erőfölényben voltak.

A kedvező erőviszonyok és a szerencsésen megválasztott taktika mellett a csata kimenetelében a véletlenek sorozata is fontos szerepet játszott. Annak ellenére, hogy korábban már elszenvedtek néhány vereséget a kalandozók – köztük az egyik legjelentősebbet Riadenál 933-ban –, mégis félelmetes hírük volt még 955-ben is. A keresztény harcosok nem szívesen vállalták az összecsapást, hiszen az ellenség szándéka, tevékenysége szinte kiszámíthatatlan volt. Soha nem érezhették magukat győztesnek, mert a menekülők mögött lesek, csapdák, rejtett tartalékok lestek a gondatlanul üldözőkre. A nem nomád ellenséggel vívott vesztes csatából volt esély menekülni. A magyarok ezzel szemben kíméletlenül üldözték az ellenséget. Ha valaki keresztények fogságába esett, volt esélye a szabadulásra ha elég nagy váltságdíjat tudott kínálni magáért. A magyarokkal szemben ez sem működött minden esetben. A lélektani hadviselés fontos eleme a nomád taktikának. A falak mögé menekülők csak a lovasok tömegét látták, és biztosak lehettek, hogy csak idő kérdése a kegyetlen pusztulás. Az emberek inkább elrejtőztek, és csak kényszerből vállalták a védekezést a városokban és kolostorokban – persze nem túl nagy lelkesedéssel.

Valószínűleg Augsburg sem állt volna sokáig ellen, ha nem Szent Ulrik vezette volna a védelmet. A püspök hatalmas lelki erővel bírt, hiszen korábban látomása volt, melyben Szent Afra megjövendölte a magyarok vereségét.[50] Ulrik bízott az Úrban, és hite átragadt a védőkre is. A magyarok nem erőltették az ostromot, bíztak benne, hogy a védők idővel majd megtörnek. A püspök közben folyamatosan küldte segélykérő követeit Ottóhoz, aki nem hagyhatta cserben hívét. Ha a város gyorsan elesik, akkor valószínűleg nem mozdult volna ki Szászországból, de a kitartó várost meg kellett segítenie. Először csak Ulmba vonult nem túl lelkes katonáival. A harcosok féltek az összecsapástól, de – Widukind szerint – Vörös Konrád megjelenése lelkesítően hatott rájuk. Kezdtek bizakodni, de Ottó tudta, hogy egy kritikus helyzet könnyen pánikot kelthet a katonákban.

A kritikus pont a magyar martalék támadásának időszakában volt. A német sereg jelentős része már az erdős dombok között menetelt. A tábort őrző csehek és a visszamaradt svábok már nem látták őket, magukra maradva, erős volt bennük a kiszolgáltatottság érzése. Nem véletlen, hogy hamar megfutottak. Az erdőben menetelők szerencsére nem látták ezt, hiszen akkor könnyen rájuk is átragadhatott volna a pánik. A sereg megállt, elbizonytalanodtak. Ottó tudta, hogy csak a szilárd harci szellemű Konrádot küldheti vissza. A herceg nem vallott szégyent, és az a siker lelket öntött az egész seregbe.

[50] Szent Udalrik élete. MEH 257. o.

Vitatott kérdés, hogy az elszenvedett vereség milyen mértékben érintette a Magyar Törzsszövetség belső viszonyait. A hét gyászmagyar történetében már a korabeli tudatban megjelent a megsemmisítő katonai vereség képe. Kétségtelen, hogy 955 után nem indultak kalandozó hadjáratok nyugatra, de az is tény, hogy Ottó sem indított támadást.

Ahhoz, hogy az esemény súlyát reálisan ítélhessük meg, több szempontot kell figyelembe vennünk. Véleményem szerint a kalandozásokat nem szerencsés azonosítani a magyar hadüggyel. A kalandozó hadjáratokban nem a törzsszövetség teljes hadereje vett részt, így az elszenvedett vereség is csak közvetve gyakorolt hatást a magyar törzsek önvédelmi képességére. A kalandozó hadjáratokat inkább üzleti vállalkozásnak tekinthetjük, melynek elsődleges célja a zsákmányszerzés volt. Ennek szervezését, vezetését egy jól képzett „hivatásos" katonaréteg végezte, a katonatömeget a törzsek szabad harcosai adták. A kalandozó portya lebonyolítása komoly szervező és vezető tevékenységet követelt. A vállalkozást adatgyűjtő, hírszerző munka előzte meg a kiválasztott terület viszonyairól. A sereg megszervezésénél pontosan kalkulálni kellett a létszámot, hogy az ütőképes, mozgékony, de ellátható legyen. A sikeres harci alkalmazás mindenkor 70%-ban a logisztika függvénye. Sok múlott a vezérek tapasztalatán, képzettségén. A törzsszövetségnek lehetett több képzett katonai vezetője, akik képesek voltak megszervezni a szállásterület védelmét, de a kalandozó portyához ez még nem elég. Ismerni kellett a célterület földrajzi, politikai viszonyait, kiterjedt helyi kapcsolatokkal kellett rendelkezniük.

955 augusztusában a legnagyobb csapást a három vezér fogságba esése és kivégzése jelentette. Az is elgondolkodtató volt, hogy a korábbi évekkel szemben a németek és csehek egységesen léptek fel, de a kivégzés ténye szinte sokkolta a kalandozások vezető rétegét. A nomád seregek vezéreinek nagyobb a túlélési esélyük, mint nyugati társaiknak. A nyugati vezér személyes példamutatással vezeti seregét rohamra. A nomád vezér irányítja a hadmozdulatokat, személyesen nem harcol, kritikus helyzetben inkább visszavonul a sereggel. Bulcsú, Lehel és Súr valószínűleg elég gazdag volt ahhoz, hogy bizakodjon a fogság túlélésében is, hiszen képesek voltak olyan hatalmas váltságdíjat felkínálni, melynek még egy uralkodó sem tudott ellenállni.

Ezzel szemben Ottó nem volt hajlandó alkudni. Korábban a német fejedelmek előkelő tárgyalópartnernek, az akkori Európa politikai tényezőinek tekintették a magyar vezéreket, ezzel szemben Ottó nem tekintette őket egyenrangúnak. Gazdag híres harcosokat méltatlanul bitófán végeztetett ki. A holttestüknek nem ismert a sorsa, szerencsés esetben jeltelen sírba elföldelték őket. Gondoljuk meg, három nevezetes harcost megfosztott a halálon túli élettől, a becsületüktől. Ez rettenetes kilátás volt az itthon maradottak számára, hiszen nyilvánvaló volt, hogy Ottó nem tartja be az addigi hallgatólagos szabályokat.

A régensburgi kivégzés nem csak a három legtapasztaltabb hadvezértől fosztotta meg a magyar harcosokat, hanem meglehetősen kockázatossá tette a nyugati portyákat. Ettől függetlenül a törzsszövetség hadereje az augsburgi csata után is komoly erőt képviselt, képes lett volna hatékonyan védelmezni a szállásterületet.

SZEMLE

SZÉKELYNÉ KŐRÖSI ILONA (SZERK.)

KECSKEMÉT IS KIÁLLÍTJA...

Gáspár András – Erdősi Imre – Lestár Péter – Muraközy János – 71. honvéd zászlóalj – 16. (Károlyi) huszárezred – Kecskemét város szabadcsapata

Kecskemétiek a szabadságharcban II.

(Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma, Kecskemét, 2002. 223 o.)

Az alább bemutatandó mű, a kecskeméti múzeum szabadságharccal foglalkozó sorozatának második kötete, több, a városhoz kötődő személy, illetve alakulat történetével ismertet meg bennünket.

Hermann Róbert: Gáspár András honvéd tábornok című, gazdag levéltári és szakirodalmi kutatáson alapuló tanulmányában a szabadságharc egyetlen polgári származású honvéd tábornokáról ír.

Részletesen elemzi családi hátterét és katonai pályafutását a 9. huszárezredben, ahol közkatonaként kezdte és egyedülálló módon 1848-ra főszázadosi rangot ért el, sőt ő volt az ifjú Ferenc József lovaglótanára is. Ezredét 1848 júniusában a magyar kormány Zala megyébe irányította, majd az ozorai bekerítésben játszott szerepéért őrnagyi ranggal jutalmazták. Ezt követően Perczel Mór muraközi seregében több sikeres összecsapásban vett részt, amelyért ezredessé nevezték ki.

A móri vereséget követően megkapta ezredének parancsnokságát, valamint dandárparancsnok lett a Görgei Artúr alá tartozó Aulich-hadosztálynál. Görgei 1849 márciusi átszervezéseinek során az Aulich-hadosztály élére Gáspár került. Április 2-án a hatvani csatát olyan jól irányította, hogy tábornokká és a VII. hadtest parancsnokává nevezték ki. Serege az isaszegi csata alatt passzív maradt; az erről kialakult vitát Hermann részletesen tárgyalja. Gáspár utolsó jelentős ütközete a nagysallói csata volt, amely után hamarosan betegszabadságra utazott.

A szerző meggyőzően – forrásokkal is alátámasztva – cáfolja azt a nézetet, hogy Gáspár a Függetlenségi Nyilatkozat miatt távozott. Valóban súlyos köszvényben szenvedett, valamint talán beláthatta, hogy hadtestparancsnokként nem volt elég sikeres: túlságosan óvatoson vezette csapatait. Augusztus 13-án ő is megadta magát, s az aradi tizenhárommal együtt tárgyalták ügyét. Hermann részletesen leírja a per lefolyását valamint a tábornok védekező érvrendszerét. Végül, miután a függetlenség kinyilvánítása után nem vett részt a harcokban, nem kellett társai sorsában osztoznia: csak 10 évi várfogságra ítélték, de betegsége miatt már 1850 nyarán kegyelmet kapott. Későbbi életéről már csak vázlatosabb képet kapunk: postamester volt, majd a kiegyezést követően hosszú évekig balközép párti képviselő. A köztiszteletnek örvendő Gáspár András1884-ben hunyt el.

Lestár Péter későbbi kecskeméti polgármester szabadságharcos – s ezen keresztül a kecskeméti nemzetőrök, majd a 2. (később 71.) honvédzászlóalj – tevékenységével *Péterné Fehér Mária: „Első a tűzben utolsó a hátrálásban." Lestár Péter és a 71. zászlóalj az 1848-1949-es szabadságharcban* című tanulmánya foglalkozik.

Lestár, aki már a reformkorban bekapcsolódott a város szellemi életébe, a márciusi események hatására az első adandó alkalommal beállt a helyi polgárőrségbe, majd hamarosan a nemzetőrség tisztje lett. Csapatával júliusban a Délvidékre vonult, azonban tényleges összecsapásokban nem vett részt. Augusztusban önként jelentkezett újabb fegyveres szolgálatra, s ekkor a Guyon Richárd vezette Pest megyei 2. (1849 januárjától 71.) zászlóaljhoz került, amely Pákozdnál és Schwechátnál is kiválóan harcolt. A csapat ezt követően a Felvidékre került, ahonnan Simunich hadosztálya űzte ki őket, súlyos veresé-

get mérve rájuk Nagyszombatnál december 16-án. A zászlóalj ettől kezdve a komáromi erődben szolgált egészen a vár kapitulációjáig.

A szerző röviden taglalja Lestár további pályafutását is, melynek csúcsán 1880 és 1896 között Kecskemét város polgármestere volt. A tanulmány mellett több eredeti irat másolatát olvashatjuk, megtalálható a kecskeméti önkéntes nemzetőrök névsora, valamint két, a zászlóalj emlékét megörökítő költemény is.

Csikány Tamás: A 16. (Károlyi) huszárezred története című írásában röviden ismerteti a huszárezredek szervezeti felépítését, felszerelését és toborzását. A 16. ezred a szabadságharc alatt szervezett, teljesen új huszárezredek egyike, amelynek kiállítása példátlan volt 1848-49-ben: gróf Károlyi István Pest megyei főispán a neki járó tetemes úrbéri kárpótlás terhére vállalta azt megyéjében. Bár a pénz így biztosítva volt, a legénység kiállítása és felszerelése komoly gondot jelentett. Kisebb-nagyobb problémát, sőt zendülést okozott, hogy a hadügyminisztérium több esetben nem vette figyelembe Károlyi javaslatát a tisztek kinevezésénél, amelyet az ezredtulajdonos maga szeretett volna intézni.

Az ezred osztályait – ahogy kiképzésük befejeződött – különböző hadszínterekre dobták szét, így harcoltak Erdélyben és a Bánátban is. A Görgei alá beosztott Károlyi-huszárok 1849. június 20-án a nyárasdi ütközetben szerepeltek először, ahol csúfos kudarcot szenvedtek, másnap Perednél azonban az ezred kiköszörülte a csorbát. A későbbi csatákban is hasonló szerencsével vettek részt: vagy bátran helytálltak, vagy megfutottak. A tanulmányt a huszárezredbe jelentkezett kecskemétiek névsora zárja le.

Zakar Péter: „Előre utánam, itt az Úristen!" (Erdősi Imre, a branyiszkói hős) című tanulmánya egy szinte legendássá vált hőssel, Erdősi (Poleszni) Imre piarista szerzetessel ismertet meg bennünket, aki 1849 januárjának közepén csatlakozott a Guyon vezette hadakhoz. A branyiszkói áttörés során a visszaemlékezések szerint döntő szerepet játszott a fegyvertelen, a feszületet kezében tartó pap, aki a túlnyomórészt szlovák honvédekhez anyanyelvükön szólt. A szabadságharc folyamán mindvégig Guyonnal tartott, érdemeiért július végén a IV. hadtest tábori lelkészévé nevezték ki.

A bukás utáni megtorlást azzal kerülte el, hogy igazolásokat szerzett, miszerint kényszer hatására lépett be a seregbe. Pályája a renden belül gyorsan ívelt felfelé: több helyen tanított, majd 1861-től a kecskeméti piarista rendház főnöke, 1878-tól pedig kormánytanácsos is volt. 1888-ban vonult vissza és két év múlva hunyt el.

Jókai Mór egykori kecskeméti barátjával, a jogot tanult, de inkább a festészethez vonzódó Muraközy János személyével *Székelyné Kőrösi Ilona: Muraközy János és Kecskemét város szabadcsapata* című írása foglalkozik. A forradalom kitörését követően Muraközy az elsők között jelentkezett nemzetőrnek, s júliusban már a Délvidéken harcolt. 1848 telén részt vett a kecskeméti szabadcsapat felállításában – melynek körülményeit a szerző részletesen ismerteti –, sőt annak parancsnoka lett. Egységét a cibakházi híd védelmére vezényelték, ahol reguláris csapatokkal együtt 1849 februárjában a császáriak számos támadási kísérletét verték vissza, miközben gyakran végeztek felderítéseket, portyákat. Márciusban több sikeres akciót hajtottak végre Kecskemét környékén.

A csapat az önként vállalt négy hónapos szolgálat után májusban oszlott fel. Akik tovább akartak harcolni – mint Muraközy is –az újonnan felállított 92. honvédzászlóaljba léphettek be, amely a nyári hadjáratban a X. hadtestben szolgált. A város júliusban még kiállított egy önkéntes szabadcsapatot, ez azonban már komoly szerepet nem játszott.

A szerző nyomon követi a gerillacsapat tagjainak büntetését, valamint Muraközy sorsát is, aki álnéven, vándorfestőként bujdosott, mígnem elfogták, s több hónapot raboskodott az Újépületben. Ezt követően hivatali pályára lépett, de a festészettel nem hagyott fel. 1892-ben, köztisztelettől övezve halt meg, Képeiből többször rendeztek kiállítást.

A tanulmányt gazdag melléklet zárja, amely tartalmazza az önkéntes mozgó csapatba jelentkezettek névjegyzékeit, Muraközy több képét, valamint Jókai festményét Muraközyről.

Csorba György

HANS WERNER NEULEN

FELDGRAU IN JERUSALEM

Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland

(Universitas Verlag, München, 2002. 362 o.)

Az első világháború – vagy ahogyan a kortársak nevezték, a Nagy Háború – közel kilenc évtized távlatából ma már a feledés homályába vész. Irodalma több könyvtárat tölt meg, azonban ezek a művek túlnyomórészt az európai hadszíntereken lezajlott hadműveletekkel és a hátországban történtekkel foglalkoznak. Ezért érdemel figyelmet Hans Werner Neulen munkája, aki az eddigiekben mások által és hasonló mélységben fel nem dolgozott témát választott könyve témájául: az első világháború magyar olvasó számára is igen kevéssé ismert török hadszínterén lezajlott eseményeket állította vizsgálódásai középpontjába. Ezen belül a központi hatalmak csoportjához tartozó császári Németország és az Oszmán Birodalom szövetségesi viszonyát, katonai-politikai-gazdasági együttműködését vizsgálja az 1914–1918 közötti időszakban, teszi mindezt tárgyilagosan és szakszerűen.

A szerző történész és újságíró, akinek korábban elsősorban Németország 1933–1945 közötti históriájáról, a német és olasz fasizmusról, valamint a második világháború történetéről jelentek meg publikációi német és olasz nyelven.

A téma iránt egyre jobban megnyilvánuló érdeklődést többek között az is mutatja, hogy a kötet tíz év alatt a második kiadást érte meg. Ez nem utolsósorban az olvasmányos stílusnak, az érdekes illusztrációknak, máshol nem látható fényképeknek köszönhető, amelyeket még kitűnő és jól használható összefoglaló táblázatok és térképek, a könyvben szereplő fontosabb személyek rövid életrajzai és névmutató egészítenek ki.

A rövid bevezetés után a kötet az Európát Ázsiától elválasztó tengerszorosoktól a Vörös-tengerig, a Kaukázustól a Perzsa-öbölig terjedő török hadszíntér egyes frontjain zajlott harccselekményeket időrendi sorrendben, a német csapatok azokban való szereplését pedig mindenre kiterjedő részletességgel tekinti át.

A huszonkét fejezet felöleli a Németország és Törökország közötti politikai, gazdasági és katonai kapcsolatok alakulását az első világégés kirobbanásáig, azonkívül nyomon követi a két ország közötti viszonyban a háború négy éve alatt beállt változásokat, továbbá bemutatja a szövetségesek közötti súrlódásokat, nézeteltéréseket is.

A rövid bevezető után Neulen ismerteti a GOEBEN és a BRESLAU német cirkálók (később a török hadiflottában a YAVUZ és a MIDILLI nevet kapták) a Földközi-tengerről a török felségvizekre történt menekülését, valamint azt a szerepet, amelyet közvetve és közvetlenül Törökország 1914. november elején a központi hatalmak oldalán történt hadba lépésével kapcsolatban játszottak. Bemutatja a két hadihajónak a cári orosz flotta és annak kikötői ellen török zászlók alatt, a Fekete-tengeren végrehajtott akcióit egészen a háború végéig.

A szerző kidomborítja Enver pasa – 1914-től török hadügyminiszter, valamint a török fegyveres erő helyettes főparancsnoka – szerepét a Németország mellett történő hadba lépés előkészítésében. Az olvasó betekintést nyer a német-török szövetség kulisszatitkaiba, a mű rávilágít az együttműködés nehézségeire, mozgatórugóira és az abból származó kölcsönös előnyökre.

Kevésbé köztudott, hogy II. Vilmos német császár tisztjei és katonái közül huszonötezren harcoltak az antant csapatok ellen az Oszmán Birodalom területén a Dardanelláknál, a Kaukázusban, Mezopotámiában, Palesztinában, a Sínai-félszigeten és voltak tanúi az ország katonai összeomlásának 1918 októberében. Alig néhányan tudják, hogy a kilenc török hadsereg közül négy élén állott német tábornok parancsnokként az első világháborúban (Erich von Falkenhayn az „F" török hadseregcsoport vezetője 1917-ben Palesztinában, Comar von der Goltz az 1., majd a 6. török hadsereg irányítója Mezopotámiában, Friedrich Kress von Kressenstein a 8. török hadsereg parancsnoka Palesztinában, Liman von Sanders az 1., később a 2. török hadsereg har-

cait irányította a Dardanelláknál), rajtuk kívül számos német tiszt szolgált még a magasabb parancsnokságok törzseiben, illetőleg a török haditengerészet kötelékében.

Részletes áttekintést kapunk a 250 000 orosz katonát lekötő kaukázusi front eseményeiről, mindezzel összefüggésben az 1915-től német támogatással a cári hatalom alóli felszabadulásért küzdő, önkéntesekből alakult ún. Grúz Légió történetéről. Megismerhetjük a britek által ellenőrzött Szuezi-csatorna megszerzésére indított és kudarcba fulladt török–német–osztrák-magyar offenzívákat 1915-1916 folyamán, a tengerszorosok külső részét képező Gallipoli-félsziget elfoglalásáért 1915 áprilisában indult és 1916 elejéig elhúzódó antant támadásokat, valamint azok kivédését a törökök és szövetségeseik által. Képet kapunk a német tengeralattjárók Fekete- és Földközitengeri tevékenységéről (többek között a Líbiában az olasz fennhatóság ellen küzdő iszlám törzseket is ezek látták el utánpótlással).

A szerző röviden összegzi azokat a német szövetségesi tapogatózásokat Perzsiában és Afganisztánban, amelyek célja – jelentős anyagi ráfordítások mellett – a helyi iszlám törzsek megnyerése volt az antant hatalmak elleni harcra, kitér az „Arábiai Lawrence" néven ismertté vált Thomas Lawrence angol ezredes irányította arab felkelők török utánpótlási és közlekedési útvonalakat pusztító sivatagi gerillaháborújára és annak következményeire.

Megtudhatjuk, hogy a németek egészségügyi felszerelést, orvosokat, kórházakat is küldtek Törökországba a betegségek, járványok leküzdésére és a sebesültek ellátására. Szövetségesüket repülőgépekkel és jól kiképzett német pilótákkal is segítették a túlerőben lévő és több fronton támadó antant csapatok elleni harcban.

A kötet bemutatja a Törökország területén élő mintegy másfél-kétmilliós örmény lakosság kálváriáját a világháború idején, valamint azt, hogy a központi hatalom velük szemben alkalmazott embertelen és jogtalan módszereinek (deportálások, népirtás) minimálisan is több százezer örmény esett áldozatául. Ezzel kapcsolatban felvetődik a német szövetséges felelőssége is, amelyről a szerző megállapítja: a német hadvezetést erkölcsi felelősség terheli, mivel nem tartotta vissza a törököket a szörnyű tettek elkövetésétől.

A magyar olvasó számára különösen érdekes, hogy Neulen külön fejezetet szentel a törökökkel szintén szövetségesi viszonyban álló osztrák-magyar alakulatok szereplésének a hadszíntéren. Kiderül, hogy a világháború négy éve alatt megközelítőleg 6 000 fő, közöttük mintegy 2-3 000 magyar katona vett részt a harcokban. A Monarchia hadvezetősége összességében hét tüzérüteget, tüzér-, aknavető-, fényszóró-, géppuskás-, gépkocsi-, síkiképző különítményeket, műszaki alakulatokat, több tábori és tartalékkórházat, hadtáp és szállító egységeket (tehergépkocsi oszlopok) bocsátott török szövetségese rendelkezésére, valamint 50 török üteget szereltek fel osztrák-magyar lövegekkel. Némi iróniával megjegyzi, hogy a törökök szívesebben és barátságosabban fogadták a soknemzetiségű dunai birodalom katonáit, az osztrák-magyar bakák és parancsnokaik jobban megtalálták a hangot oszmán fegyvertársaikkal és a civil hatóságokkal, mint a merevebbnek és arrogánsabbnak tartott németek. Az 1918. október 30-án aláírt mudroszi antant–török fegyverszünet után az osztrák-magyar alakulatok Konstantinápolyban gyülekeztek, egy részük csak 1919 januárjában tért haza.

A könyv utószavában a közel kilenc évtizeddel ezelőtt kötött német-török szövetség mai napig tartó kihatásai, a két nép első világháború utáni kapcsolatai elevenednek meg.

Az alapműnek számító kötet egyaránt érdeklődésre tarthat számot az első világháború korszakát, illetőleg a német-török kapcsolatokat kutató történészek és szakemberek, valamint a témakör iránt érdeklődő széles olvasóközönség körében. Egy, az első világháborús osztrák-magyar és török kapcsolatokat összefoglaló magyar nyelvű kötet megjelentetése szintén kívánatos lenne, az azonban még várat magára.

Balla Tibor

CSONKARÉTI KÁROLY

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA HADITENGERÉSZETE, 1867–1918

(Kossuth Kiadó, Budapest, 2001. 218 o.)

Egyszerre került könnyű és nehéz helyzetbe jelen sorok írója, amikor e könyvismertetés megírásához fogott. A Hadtörténelmi Közlemények rendszeres olvasóinak bizonyára nem kerülte el a figyelmét, hogy az utóbbi két évtizedben a Közlemények szerkesztősége menynyire szívén viseli a császári (és) királyi haditengerészet – a hazai történeti irodalom által meglehetősen mostohán kezelt – történetének bemutatását. Éppen ezért különleges alkalom, amikor egy, a cs. (és) kir. haditengerészetről magyar szerző által írott, magyarul megjelent könyv kerül ismertetésre. Ráadásul e könyv részben a Hadtörténelmi Közlemények „szellemi gyermekének" is tekinthető, hiszen gerincét a Szerzőnek az 1984 és 1992 között a folyóiratban megjelent tanulmányai alkotják. Mindez egyben megmagyarázza azt is, hogy miért került a recenzens egyszerre könnyű és nehéz helyzetbe. Csonkaréti tanulmánysorozatára reflektálva ugyanis több, kritikus hangvételű hozzászólás jelent meg a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain a 80-as és a 90-es években, melyekben egy recenzióét bőven meghaladó terjedelemben fogalmazták meg különböző szerzők (*Sárhidai Gyula, Bak József*) eltérő véleményüket, illetve kifogásaikat. Némi töprengés után a recenzens arra az álláspontra jutott, hogy mindezeket a kritikákat és kifogásokat e helyt még vázlatosan sem kívánja felsorolni, akár egyetért velük, akár nem, mivel az sem a szerzővel, sem bírálóival szemben nem volna teljesen fair, s csak a könyv olvastán felmerült saját gondolatait osztja meg az olvasóval. Teszi ezt már csak azért is, mert a könyv némileg eltérő formában, szerkezetben, és más olvasóközönségnek szánva jelent meg. Csonkaréti munkájából ugyanis, könyv formájában való megjelenésekor, eltűntek a lábjegyzetek. Ez markánsan jelzi, hogy a szerző, illetve a kiadó elsősorban inkább a szélesebb, laikus közönségnek szánta ezt a könyvet, semmint a szakma képviselőinek.

Sajnálatos módon a könyv címe többet ígér az olvasónak, mint ami valójában benne van. Véleményünk szerint sokkal szerencsésebb volt volna az *„Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészete az első világháborúban"* címmel megjelentetni ezt a munkát. A 218 oldal terjedelmű könyv ugyanis mindössze alig húsz oldalon foglalkozik a haditengerészet 1914 előtti történetével. Ez pedig, főként Magyarországon, ahol szinte semmi sem jelent meg az egykori cs. (és) kir. haditengerészet történetéről, különösen sajnálatos, mivel így az olvasó történelmi fogódzók nélkül marad a tengeri háború számtalan eseményének zűrzavarában. A szerző védelmére kelve, a recenzens gyanítja, hogy ebben inkább a kiadó lehetett a ludas, mivel Csonkarétinek a Hadtörténelmi Közlemények lapjain jelent már meg tanulmánya a haditengerészet 1867–1914 közötti történetéről.

Az osztrák-magyar haditengerészet első világháborús szereplésének történetét egyáltalán nem könnyű megírni. Ennek több oka is van. Az első világháború után, pontosan máig ismeretlen okból, nem írták meg a haditengerészet hivatalos háborús történetét (míg a hadseregét igen), pedig erre megvolt volna a szellemi kapacitás. A harmincas években ugyan Hans Hugo Sokol, egykori haditengerész tiszt, megírta könyvét (*Österreich-Ungarns Seekrieg 1914-1918*) a haditengerészet első világháborús történetéről, mely mindmáig alapműnek számít, ám ez a könyv, bármilyen vaskos, mégis csak egy kötet: a német a császári haditengerészet első világháborús története 15 kötetet tölt meg.

Sokol könyve fölött időközben számos tekintetben eljárt az idő, ennek ellenére az eltelt hét évtizedben nem jelent meg semmi hozzá fogható. Úgy tűnik, a történészek azóta nem merték belevágni fejszéjüket ebbe a hatalmas fába, amin nem is nagyon lehet csodálkozni. Egy modern szellemű, megfelelő terjedelmű összefoglaló megírását szinte már eleve lehetetlenné teszi, hogy a háború négy évének különböző eseményeiről, az egyes hadműveletekről alig készültek primer forrásokon alapuló tanulmányok és részmonográfiák. Ez

sem teljesen véletlen, mivel az egykor Polában lévő, a hadműveletekkel kapcsolatos döntő fontosságú iratok mindmáig nem kutathatók. Egy részük minden bizonnyal megsemmisült, illetve mielőtt Polát megszállták volna, megsemmisítették, más részük olasz levéltárak mélyén, hadizsákmányként lapul. E jelenség okainak boncolgatása messzire vezetne, és jelen esetben nem is feladatunk, de azt tényként állapíthatjuk meg, hogy nincs túlságosan könnyű dolga annak a szerzőnek, aki az osztrák-magyar haditengerészet első világháborús szerepléséről népszerűsítő könyvet akar írni.

Csonkaréti az egyszerűbb utat választotta – bár mást nem is nagyon tehetett –: Sokol művét használta elsődleges forrásként, kiegészítve vagy két tucat kisebb jelentőségű munkával, visszaemlékezéssel. Ez tulajdonképpen önmagában nem is nagy baj, hisz azoknak az olvasóknak, akiknek ezt a könyvet szánták, mindez újdonság, és e munka végre magyar nyelven, kétszáz oldalnyi terjedelemben teszi hozzáférhetővé az érdeklődő laikusok számára a cs. és kir. haditengerészet történetét. Ám Csonkarétit mégis kritikával kell illetnünk: az 1980-as évek közepe, cikkeinek megjelenése óta ugyanis több modern, alapvető fontosságú munka jelent meg az osztrák-magyar haditengerészetről. Ilyen Lawrence Sondhaus *Austro-Hungarian Naval Policy, 1867-1918* című műve, vagy Paul Halpern több könyve (*Mediterranean Naval Situation, Anton Haus*), hogy csak a legfontosabbakat említsük. Csonkaréti ezeket nem hasznosította könyve megírása során, ami még egy népszerűsítő munka esetében is súlyos hiányosságnak számít, és sokat levon műve értékéből.

A könyv első húsz oldalán az „Osztrák-magyar haditengerészet és a Magyar Királyság" címmel olvashatunk, nagyon vázlatosan, a haditengerészet 1867–1914 közötti történetéről. Ebbe a sajnálatosan kevés terjedelembe kellett belezsúfolni a Monarchia haditengerészeti politikájától kezdve a flottafejlesztés problematikáján át a haditengerészet és Magyarország kapcsolatáig mindent, ami e közel ötven esztendőben történt, és ami nélkül, különösen a magyar laikus olvasónak, nehéz megértenie a következő négy esztendő történetét. Ez a szerző minden igyekezete ellenére sem sikerülhetett tökéletesen. A recenzens különösen azt sajnálja, hogy éppen a talán leglényegesebb és legizgalmasabb kérdés sikkadt el ebben a bevezetőben. Míg ugyanis a szerző viszonylag bőven értekezik a flotta nehéz helyzetéről az 1870–1890-es években, szinte semmit nem tudunk meg a flottafejlesztés századfordulót követő felfutásáról. Miként és hogyan volt lehetséges, hogy az a haditengerészet, mely évtizedeken keresztül, éppen csak megtűrtként, a teljes védelmi költségvetés 7 %-ából vegetált, alig több, mint egy évtized alatt a költségvetésből való részesedési arányát 25 %-ra növelte (míg összegszerűen a költségvetése majdnem meghétszereződött), és a teljes haderő legjobban fejlesztett részévé vált. Mindezt követte a stratégiai elképzelések markáns megváltozása. Míg korábban a flotta létét a Monarchia politikusainak szemében a „partvédelem" jelszava fogadtatta el, az 1910-es években ez a haditengerészet már deklaráltan „mediterrán stratégiai tényező" lett. Jó lett volna erről, illetve ennek nemzetközi, illetve a Monarchián belüli politikai hátteréről valamit olvasni, ugyanis e jelenség szorosan összefügg az első világháborúval. Mindezeken túl, e részben számos kisebb-nagyobb pontatlansággal is találkozik az olvasó.

Mielőtt továbblépnénk, e helyt kell foglalkoznunk még Csonkaréti haditengerészeti terminológiájának problémáival is. Egy, a szélesebb közönség számára írott mű szerzőjére különösen nagy felelősség hárul, mivel ha valamit hibásan ír le, akkor valószínűleg a hibás terminológia fog széles körben elterjedni. Ezek után igazán sajnálatos, hogy pont az a Csonkaréti Károly, aki annak idején – a *„Hadihajók"* típuskönyv társszerzőjeként – a pontos és szabatos magyar nyelvű haditengerészeti terminológia meghonosításán munkálkodott, használja időnként rosszul a terminológiát. Ennek első számú példája, hogy a MONARCH-osztálytól kezdve a TEGETTHOFF-osztályig a hajókat mind csatahajónak nevezi, ami rendkívül félrevezető. Igazi csatahajók csak a TEGETTHOFF-osztály dreadnoughtjai voltak, a többi hajó három másik típust képviselt. A MONARCH-osztály apró hajói partvédő páncélosok voltak, a HABSBURG- és az ERZHERZOG-osztályéi sorhajók, a RADETZKY-osztályéi pedig pre-dreadnoughtok, avagy vegyes nehéztüzérségű sorhajók. A haditengerészet korabeli hivatalos terminológiája is három különböző csoportba osztotta e hajókat: MONARCH: partvédő (Küstenverteidiger), HABSBURG és ERZ-

HERZOG: páncélos (Panzerschiff), RADETZKY és TEGETTHOFF: csatahajó (Schlachtschiff). Mai értelemben véve azonban a RADETZKY nem volt csatahajó. A másik problémás eset a gyorscirkáló kifejezés. Ilyen terminus valójában nincsen, és használata félrevezető lehet, hiszen e hajók semmivel sem voltak gyorsabbak az ellenfél hasonló hajóinál. Való igaz, ezeket a gőzturbinával meghajtott cirkálókat a haditengerészetben hivatalosan *Rapidkreuzer*-nek, gyorscirkálónak nevezték, de ez még nem indokolja egy mai szakmunkában ennek az elnevezésnek a használatát. Ugyanezzel az erővel a torpedórombolókat Csonkaréti torpedójárműnek nevezhetné, mivel ez volt a korabeli hivatalos megnevezésük. Viszont ebben az esetben a szerző mentségére szól, hogy a cirkálók e típusára korántsem alakult ki olyan egységes terminológia, mint a páncélos hajók esetében. Végezetül, a közös Hadügyminisztériumon belül működő, gyakorlatilag a haditengerészeti minisztérium feladatkörét ellátó *Marinesektion* esetében a recenzens úgy véli, szerencsésebb volna a korabeli, hivatalos *tengerészeti osztály* elnevezést használni, mint a Csonkaréti-féle Tengerészeti Szekciót. Dicséret illeti viszont a szerzőt, hogy a tengeralattjárókat tengeralattjáróknak nevezi, és nem U-Boot-ozza, vagy U-boat-ozza (sic!) le azokat nyakra-főre, mint ahogy egyes körökben manapság teszik.

A következő fejezet a cs. és kir. haditengerészet hadműveleteit ismerteti a háború kitörésétől 1914 végéig. Ebben a szerző korrekt módon elemzi a szemben álló felek háború előtti mediterrán haditengerészeti politikáját és céljait, a szemben álló hatalmak erőviszonyait, illetve az olasz semlegesség következtében a Monarchia adriai hadicéljainak megváltozását. Bemutatja a haditengerészet mozgósítását a háború kitörésekor, majd a következő öt hónap eseményeit. E fejezet a könyv legjobb fejezetei közé tartozik. Ugyanez mondható el a következő két fejezetről is, melyek az 1915 január-májusi hadműveleteket, illetve az olasz hadba lépést tárgyalják.

A nagy világégés közepette az Adrián „kis háború" zajlott, korlátozott erők bevetésével. Talán kevéssé ismert, hogy ezzel Albrecht főherceg három évtizeddel korábbi jóslata vált valóra. A főherceg, aki ellenezte a haditengerészet fejlesztését, azt jövendölte, hogy az Adrián valószínűleg egy Olaszország és a Monarchia között folyó *Kleinkrieg*-re lehet számítani, amelynek olcsó eszközeit kell fejleszteni a drága páncélosok építése helyett. Albrecht főhercegnek, bár csak részben, igaza lett.

Az olasz semlegességgel az offenzív stratégiai terveknek befellegzett, a Monarchia haditengerészete az antant túlerő elől beszorult az Adriára. Az olasz hadba lépéssel pedig végképp megteremtődtek a „kis háború" feltételei. Ebben még döntő szerepe volt a tengeralattjárók fenyegetésének, melynek hatására Franciaország 1915 tavaszán, a LEON GAMBETTA páncélos cirkáló elsüllyesztése után végképp kivonta minden nehéz hajóegységét az Adriáról. Az elkövetkező három esztendőben (egy-két kivételtől eltekintve) mindkét fél óvakodott nehéz hajóegységei bevetésétől, a fő szerep a későbbi könnyűcirkálóknak megfelelő kategóriájú cirkálóknak, rombolóknak, torpedónaszádoknak és a tengeralattjáróknak jutott. Ám, amint azt említettük, Albrecht főhercegnek mégsem lett teljesen igaza: bár a nagy páncélos egységek, köztük a dreadnoughtok, idejük java részét a kikötőben töltötték, mégsem bizonyultak feleslegesnek. A puszta létükben rejlő fenyegetés (fleet in being) nehezen felbecsülhető, ám annál fontosabb tényezőként játszott szerepet abban, hogy a cs. és kir. haditengerészet mindvégig megőrizte uralmát az Adria keleti partvidéke felett. Potenciális fenyegetésük komoly elrettentő és visszatartó erőt jelentett, ráadásul jelentős antant erőket kötöttek le.

Az adriai háború „kis háború" jellegűvé alakulását elősegítette Anton Haus tengernagynak, a haditengerészet parancsnokának (1913-1917) óvatossága is. Miután kiderült, hogy az olasz semlegesség következtében a Monarchia a tengeren védekező pozícióba szorult, Haus így fogalmazott: „Elsődleges kötelességemnek azt tartom, hogy a flottát érintetlenül őrizzem meg."

Parancsnoksága idején igyekezett is, minden általa fölöslegesnek ítélt kockázattól megóvni a haditengerészetet, különösen annak a háborús körülmények között pótolhatatlan, nehéz egységeit. Az amúgy sem éppen optimista alaptermészetű Haus flottaparancsnoki tevékenységéről sokat lehetne vitatkozni, de a recenzens véleménye szerint e politikája mindenképp realitásérzékre és bölcs előrelátásra utal. Csonkaréti is ehhez hasonló véleményt fogalmaz meg a 49–50. oldalon, amivel maximálisan egyetérthetünk.

E kis, az adriai háború jellegére utaló kitérő után, térjünk vissza a könyvhöz. A mű szerkezete a 65. oldal táján kezd megbomlani. Innentől kezdve bukkan fel az addig megszokotthoz képest újféle tematika és stílus, majd halad váltakozva a 120. oldal környékéig, ahol a régi szinte teljesen átadja a helyét az újnak. Ennek minden valószínűség szerint az volt az oka, hogy a könyvet két, egymástól eltérő igények szerint megírt műből illesztették össze. Ez az összeillesztés azonban rosszul, az olvasót zavaró módon történt meg, sőt, ami még nagyobb baj, az eredeti kerek egészek csonkolódtak is. Az elsősorban Sokol nyomán íródott, a haditengerészet egészét áttekintő rész mellett megjelennek az egyes részletekről készült, jóval regényesebb formában íródott „tengeralattjárós történetek", melyek kizárólag tengeralattjárókról szólnak, s melyek nagy mennyiségű, több oldalas, párbeszédekkel tarkított idézeteket tartalmaznak.

Ezek a „történetek" eluralják a könyv második felét, s helyenként az olvasó már nem is tudja, hogy történelmi ismeretterjesztő könyvet, vagy háborús regényt olvas-e. A legnagyobb baj azonban az, hogy a háborút bemutató első három fejezet mintájára megírt haditengerészet-történet valahol 1916 elején egyszerűen véget ér. A későbbi, nem a tengeralattjárókat érintő eseményekről már szinte semmit nem tudunk meg. Ez alól csak három kivétel van: az Otrantói-szoros elleni 1917-es hadművelet, a cattarói lázadás, illetve a SZENT ISTVÁN elsüllyesztése.

A cattarói lázadással Csonkaréti az esemény súlyának megfelelő terjedelemben foglalkozik, elsősorban az események leírására koncentrál, keveset foglakozik az okokkal, még kevesebbet a következményekkel és cáfolja azt a Magyarországon – a recenzens tapasztalatai szerint is – széltében elterjedt legendát, hogy a lázadást, különleges megbízottként, Horthy Miklós verte volna le, illetve ő irányította volna a megtorlást. Nagyon hiányzik viszont a megtorlások bemutatása, melyekről Csonkaréti egy szót sem szól. 800 megbízhatatlannak minősített embert tettek partra, közülük 392 ellen indítottak eljárást, ők fogságban töltötték a háború hátralévő nyolc hónapját. Négy embert ítéltek halálra és végeztek ki. Ugyanakkor Károly István főherceget Cattaróba küldték, hogy vizsgálja ki a lázadást okait, és tegyen javaslatokat a jövőbeni változásokra. Ennek eredményeként Njegovan tengernagyot leváltották, és Horthy Miklóst, ellentengernaggyá előléptetve, flottaparancsnokká nevezték ki. Csonkaréti könyvéből nem derül ki, de érdemes megemlíteni, hogy a flottaparancsnoki poszt nem volt azonos a haditengerészet parancsnoki posztjával. Ez utóbbi Njegovan távozása után a háború végéig betöltetlen maradt.

A SZENT ISTVÁN elsüllyedése a recenzens szerint nagyobb terjedelmet és részletesebb leírást érdemelt volna, mind a hadműveleti tervek, mind pedig az olasz MAS támadás, mind pedig a süllyedés eseményei tekintetében.

A könyv végéről nagyon hiányzik a haditengerészet végnapjait és felosztását bemutató fejezet, az azt bemutató két oldal túlságosan kevésnek tűnik. Jó volt volna csatolni a könyvhöz a haditengerészet hajóit bemutató függeléket, így az olvasó semmit nem tud meg azokról a hajókról, melyekről kétszáz oldalon keresztül olvas.

A könyvet fotómelléklet egészíti ki. A haditengerészet hajóit bemutató fényképek nagyon hasznosak, a személyeket ábrázoló fotók válogatása viszont nagyon egyoldalúra sikerült. Horthy Miklóson kívül ugyanis csak tengeralattjárón szolgált tiszteket láthatunk. Legalább Anton Haus és Maximilian Njegovan, a haditengerészet két parancsnoka megérdemelte volna, hogy bekerüljön a könyvbe.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a könyv igen vegyes benyomást kelt. Sietve hozzá kell tenni, hogy hiányosságainak egy része vélhetően inkább a kiadónak, mintsem a szerzőnek róható fel. Legfőként az a sajnálatos, hogy Csonkaréti Hadtörténelmi Közleményekben megjelent tanulmánysorozatának számos erénye elveszett a könyvvé való átdolgozás folyamatában. A könyv láthatóan két, egymástól teljesen eltérő részből állt össze, ám a részek egységes egésszé integrálása, finoman szólva, nem sikerült. Mindez pedig roppant sajnálatos, mert egy Magyarországon szinte teljesen ismeretlen, ámde a közérdeklődésre számot tartó témáról van szó. A recenzens véleménye szerint, ismerve a szerző más munkáit, Csonkaréti sokkal jobb könyvet is tudott volna írni. Így viszont a Monarchia haditengerészetéről, különösen annak 1867–1914 közötti történetéről szóló, minden igényt kielégítő, magyar nyelvű munka megjelenésére még várnunk kell.

Krámli Mihály

TILKOVSZKY LÓRÁNT

AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG A VÉSZTERHES EURÓPÁBAN

A budapesti osztrák követség megfigyelései és helyzetelemezései 1933-1938. évi politikai jelentéseiben

(Paulus-Publishing Bt., Budapest, 2002. 230 o.)

Az 1933 és 1938 közötti magyarországi osztrák diplomáciai jelentéseket dolgozza fel Tilkovszky Lóránt. A két ország hármas szövetséggel is megerősített baráti kapcsolatára egyre inkább árnyékot vető német birodalmi politika magyarországi előretörése a magyar viszonyok alapos figyelésére és értékelésére késztette az osztrák diplomatákat. Eddig ismeretlen jelentéseik, helyzetelemzéseik és értékeléseik, jellemzéseik ismert politikusokról, a történész és az érdeklődő olvasó számára egyaránt izgalmas adalékokkal járulnak hozzá a két ország viszonyának s ennek nyomán a korszak magyar történetének teljesebb megközelítéséhez. A magyar politikai és közélet különböző szintű és meggyőződésű személyiségeitől kezdve a Budapestre delegált diplomatákon át a sajtó figyelésig terjedő, sokrétű figyelő és feldolgozó tevékenységük alapjául szolgált az osztrák külügy objektív és alapos orientálásához, ha ez – természetesen – álhírektől és naiv elképzelésektől sem volt mentes.

Tilkovszky Lóránt a tőle megszokott alapossággal irányítja az olvasót, bemutatja a szóba jövő diplomáciai megnyilvánulások és reagálások bel-és külpolitikai hátterét, kiegészítéssel és kritikával is élve.

A gazdag anyag egészéből csak néhány, elsősorban a honvédséggel és annak vezetőivel kapcsolatos témakörből emelünk ki eseményeket, melyek kiegészítik eddigi hadtörténeti ismereteinket. Az osztrák diplomaták (Leopold Hennet, Odo Naustadter-Stürmer és Eduard von Baar-Baarenfels követek, valamint Oskar Regele és René Eberle katonai attasék) nagy figyelmet fordítottak a honvédség helyzetére, aktuális és várható szerepére a magyar bel- és külpolitika alakulásában. Tapasztalniuk kellett, hogy a katonák számára csalódást okozott olasz szövetséges helyére nyomuló és a hadsereg fejlesztéséhez a visszaszoruló kisantanttal szemben sokoldalú támogatást kilátásba helyezett német birodalmi vezetés ígéreteihez a magyar kormány és katonai vezetés egyaránt nagy reményeket fűzött. A számukra égető kérdés az lett, hogy az Anschluss veszélytől fenyegetett osztrák köztársaság meddig tudhatja maga mellett a revízió megvalósításának lázában élő és ahhoz német támogatással erősödő hadsereg egyre meghatározóbb politikai szerepre törő vezetését. Ez az amúgy is egyre több törésvonallal bíró magyar-osztrák viszony jövőbeni alakulására meghatározó befolyással bírhatott.

A magyar politika köreiben is nagy megütközést váltott ki Ausztria közeledése az ősellenség Csehszlovákiához. Kánya Kálmán külügyminiszter magához hivatta és szemrehányásokkal illette Neustadter követet. Schuschnigg kancellár 1936 áprilisi látogatásakor pedig erőteljesen bírálta Ausztriának a római hármas-paktumól való letérési kísérleteit, elutasította Csehszlovákiához s ezzel a kisantanthoz való közeledésének gondolatát. Kánya hangsúlyozta mindezek Németország-ellenes voltát. Igyekezett elfogadtatni a kancellárral, hogy bármennyire sérelmezik is Németország Ausztriával szembeni magatartását, nem vesznek részt semmiféle német-ellenes blokkban, hanem kiegyezésre törekszenek vele annak fejében, hogy az nem avatkozik Ausztria belügyeibe. A hármas paktum márciusi római értekezletén lényegében ezt az álláspontot fogadtatták el az osztrákokkal. Mussolini közölte Schuschniggal, hogy nem várhatják tőle függetlenségük védelmét Németországgal szemben, keressék a megegyezés útját.

Kányával egyetértve a magyar katonai vezetés is rossz szemmel nézte az osztrák–csehszlovák közeledést, óvni akarták attól az osztrák hadsereget. A maguk csatornáin igyekeztek hangot is adni álláspontjuknak. Henynyey Gusztáv ezredes, a magyar hírszerzés főnöke, 1936 nyarán Regele ezredesnek, az osztrák katonai attasénak kifejtette: szerinte Csehszlovákia, önfenntartási ösztönből, egyre inkább Oroszország karjaiba kerül. A cseh-

szlovák csapatelhelyezések súlypontja Berlin felé irányul, míg a Kárpátok vidéke gyengén van megszállva. Ebből következik, hogy a Prága háború esetén az orosz csapatok megjelenésével számol. Másik megoldás talán a restauráció, magyar, osztrák, csehszlovák tömörülés lehetne, ami azonban Magyarország számára nem járható, mert a csehek nem mondanak le a magyar területekről.

Románia magatartása nem világos, de feltehető, hogy háborús konfliktus esetén részt fog venni egy magyarországi bevonulásban és az ország felosztásában, ahogy azt háború esetére a kisantant már előirányozta.

Ebben a helyzetben a magyar kormány számára kényszerítő szükség, hogy felvegye az érintkezést Berlinnel. Ez már meg is történt. Berlinben – Hennyey látogatása során – megegyeztek, hogy Németország és Magyarország közös ellenakciókat készít elő.

Hennyey meg akarta nyugtatni Regelét. Berlini tárgyalásai során azt a benyomást szerezte, hogy a birodalmi véderő mielőbb békére vágyik Ausztriával, és értelmetlennek tartja a viszályt Béccsel. Azt elismerte viszont, hogy e kérdésben a párt mondja ki az utolsó szót. Megjegyezte még Regelének, a francia katonai attasé figyelmeztetésére, hogy Magyarország ne engedje magát a németektől elnyelni, azt válaszolta, az még mindig jobb, mint ha a szlávoktól, vagy a bolsevizmustól hagyná magát elnyelni. Neustadter követ levonta a következtetést Bécs számára: Csehszlovákia betagozódása a szovjet frontba Magyarországot kényszerűen Németországhoz hajtja. Elég a térképre pillantani: Magyarország, bekerítettségében, csak Németországtól remélheti az ellenséges gyűrű áttörését.

A Németországtól befolyásolt és a kisantanttól távolodó Jugoszlávia élénken foglalkoztatta a magyar politikát. Neustadter 1936 nyarán Bécsbe küldött jelentése a magyar – jugoszláv viszony rendezését a magyar revíziós törekvések, illetve egy antibolsevista front létrehozása szempontjából mérlegelte: a magyar politika azon a nézeten van, hogy a háta most fedezve lesz revíziós tervei számára. Ez a nézet nem a külügy, hanem katonai körökből vált ismertté előtte. Ezen körök véleménye az, hogy Jugoszláviával békét kell teremteni, mert vele szemben nincs az országnak lényeges revíziós igénye.

Élénk figyelemmel kísérték a budapesti osztrák diplomaták a magyar katonai vezetésben bekövetkező változásokat. Érdeklődésük előterében elsősorban annak kipuhatolása állt, hogy a magyar tábornoki kar tagjai közül kik a német orientáció és egyben a szélsőjobb hívei, illetve kik a mérsékelt beállítottságúak. Ez utóbbiak közé tartozóként örömmel üdvözölték a Darányi-kormány honvédelmi miniszteréként Röder Vilmos gyalogsági tábornokot.

Rődert egy évvel korábban Gömbös helyezte nyugállományba vezérkarfőnöki beosztásából, Neustadter meglátása szerint politikai ellentéteik miatt. Szerinte ugyanis „Röder tábornok nem csak elsőrangú katonai tekintélynek számít, hanem átfogó tudású, mélyen megalapozott képzettségű tiszt, akinek a kormányba való belépése annak feltétlenül nyereség, értékben és súlyban." Úgy vélte, a Röder-féle vezetés a német befolyás hatására erősödő szélsőjobb befolyástól visszafogja a hadsereget, melynek tisztjei közül számosan oda tartanak. Ez megmutatkozott az 1937 tavaszi úgynevezett MOVE–puccskísérlet során is, amikor a hadsereg, szilárdan Horthy mellett állva nem csak távol tartotta magát, de kész volt a beavatkozásra is.

Enrico Mattioli ezredes, olasz katonai attasé, egy beszélgetés során komolytalan és csekély fegyverezettségű szervezkedésnek nevezte a Neustadter helyébe lépő Baar követ előtt a puccsistákat, de csodálkozásának adott kifejezést, hogy nem sikerült pártjukra vonni a hadsereget, amelynek ismeri szellemiségét. Darányit nem igen kedvelik. Baar erre hangot adott azon felfogásának, hogy a magyar hadsereg az utóbbi hónapokban már „áthangolódott." A hadseregnek különben sem szemléletbeli és világnézeti ellentétei vannak a miniszterelnökkel, hanem több erélyt várnak tőle.

Darányi is szükségesnek tartotta, hogy megnyilatkozzék az osztrák követ előtt a honvédség puccsbéli szerepéről. Egy meg nem nevezett közvetítő Baarnak bizalmasan tudtára adta: „A hadsereg az egész akciótól teljesen távol állt; sem fegyver, sem lőszer nem jutott a puccsisták kezére. Ezzel szemben német pénzzel lettek szubvencionálva alakulatok. Röder honvédelmi miniszter kereken és világosan kijelentette, hogy azonnal lövetni fog, ha támadást kísérelnének meg az államhatalom ellen." Baar kiegészítette jelentését azzal, hogy tudomása szerint a fegyver után kutatók nem jártak eredménnyel, egyetlen fegyverrejtegetőt sem kellett letartóztatni.

Baar olyan mendemondákat is jelentett Bécsbe, melyek valóságtartalmáról nem volt meggyőződve. Meghökkentette az az „igen homályos és hitelt nem érdemlő híresztelés", hogy „száz tisztet mégis letartóztattak". Sőt, hallotta, hogy Horthy magához kérette a tiszteletére rendezendő ebéd általa már jóváhagyott vendéglistáját. Ebből levonta következetést, vannak a kormányzati és katonai körökben olyanok, akikkel a kormányzó nem akar együtt ebédelni. Baar álhíreit még megtoldotta egy nem kevésbé hiteltelen adalékkal. Sokan kompromittáltnak tartják Keresztes-Fischer Lajos tábornokot is, aki „ugyan erős németbarátságáról volt általában ismeretes, de szerinte az utóbbi időkben »áthangolódott,« most viszont gyanakvást keltően visszavonult vidékre." A minden bizonnyal szélsőjobbról kompromittált Keresztes-Fischer tábornoknak nem kellett áthangolódnia, mindvégig szilárd híve volt a kormányzónak.

A magyar-német katonai együttműködés alakulása is helyet kapott Baar jelentéseiben. Április 7-én a követség egy tagjának honvéd tisztekkel folytatott beszélgetéséről számolt be. Ebből kiderült, magyar katonai körökben nem akarnak számolni azzal a lehetőséggel, hogy egy tovább éleződő külpolitikai ellentét Berlin és Budapest között egy napon lehetetlenné teheti két hadsereg közötti további katonapolitikai együttműködést. Ezt a világháborús bajtársiasság szellemében fenn akarják tartani, tekintet nélkül a nemzetiszocialista rendszerre, s azokra a kül- és belpolitikai feszültségekre, melyeket a Magyarország felé irányuló náci propaganda, valamint az itteni németek között folytatott pángermán üzelmek okoznak. Katonapolitikailag együtt akarnak dolgozni Németországgal. Ez nem csak a Prága elleni propagandamunkára vonatkozik, hanem hadieszközök beszerzésére, tisztek cseréjére, és több más hasonlóra is. Baar szerint sajnálattal állapították meg a kapott német hadianyagok kevéssé alkalmas voltát.

Baarnak egy 1937. április 11-én, a követségen adott ebéden alkalma volt személyesen szót váltani Rátz Jenő altábornaggyal, a honvédség vezérkarának főnökével is. Rátz az osztrák hadsereggel való kapcsolatokról és Alfred Jansa altábornaggyal, az osztrák vezérkar főnökével folytatott eszmecseréjéről beszélt. Feltűnt neki, hogy az egészében dinamikus, offenzív beállítottságú magyar katonai vezetéssel szemben az osztrák katonai felfogás defenzív. Különösen meglepték Jansa barátságos kijelentései Angliáról és Franciaországról. Az osztrák követnek nem volt nehéz levonnia a következtetést, hogy a Rátz a Németországgal való együttműködés híve és kétségkívül ez irányban befolyásolja a hadsereget.

Baar – mint 1937. április 12-én jelentette – megerősítve látta hogy a magyar külpolitikában két áramlat állapítható meg. A revíziós, mely a háború lehetőségével számol, melynek gondolatát a hadsereg tette magáévá, s egy másik, mely a kormány és a külügy által képviselt revíziót egyelőre óvatosan háttérbe szorítja. Ez a kisantanttal kapcsolatot kereső és a német elkötelezettséggel kapcsolatos nyugati reagálások iránt puhatolódzó irányzat ragaszkodik a barátság ápolásához Olaszországgal és Ausztriával is.

Az osztrák diplomatáknak 1937 folyamán tapasztalniuk kellett a katonák által támogatott irány előretörését: a kormány folyamatosan feladja különben sem túlzottan szilárd irányvonalát és közelít a revízió megvalósítását ígérő német orientáció felé. A kisantant egyre kisebb ellenállást fejt ki a magyar fegyverkezéssel szemben, hozzájárulását megnemtámadási szerződéshez kötné, amire a magyar politika nem hajlandó. Bakach-Bessenyei György báró – akkor a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője – kifejtette Baarnak, hogy a fegyverkezési egyenjogúságot semmivel sem lesznek hajlandóak ellentételezni. A kisantant mihamarabb hajlandó lesz engedni. Magyarország tud várni, különben is, a felfegyverzés már önelhatározásból megtörtént. Magyarország a tiltás ellenére máris fegyverkezik amilyen mértékben anyagi eszközei megengedik, és a jövőben is azt fogja tenni. A kisantanttal folytatott tárgyalások sehová sem vezetnek. Magyarország a legnagyobb bizalmatlansággal és tartózkodással áll szemben ezekkel a tárgyalásokkal. A vezetés szándéka, hogy az őszi hadgyakorlatokon, ahol a kisantant attaséi is jelen lesznek, „igen sokat mutasson."

Baarban ez felidézte a Miklas osztrák államelnök, majd az olasz királyi pár budapesti látogatásával kapcsolatosan Horthyval folytatott megbeszélésekor elhangzottakat: „A kormányzó úr azt mondta nekem, hogy ő azon a két katonai parádén, melyet a két államfőnek Budapesten rendeztek, igen szívesen megmutatta volna az ő úgynevezett tiltott fegyvereit, de ez alkalommal nem akarta azt

tenni, nehogy a két államfőt politikailag kellemetlen helyzetbe hozza." Nem tudni, Baar elgondolkodott-e arról, hogy a kormányzói blöff mögött a honvédségnek milyen tiltott fegyverei leledzettek.

Nagy figyelemmel fordult az osztrák diplomácia a magyar kormányküldöttség novemberi berlini látogatása felé. Baar tudni vélte, hogy a német katonai vezetés még a november 20-i látogatás kezdete előtt Berlinbe hívta Rátz Jenőt, hogy felvesse előtte a Csehszlovákia elleni katonai együttműködés kérdését. Rátz teljesen titokban tartott berlini útjáról hazatérve még a látogatás előtt tájékoztatta Horthyt, Darányit és Kányát. Ezt követően csatlakozott a küldöttséghez, melynek Darányi, Kánya mellett Röder is tagja volt.

Merőben új, eddig ismeretlen mozzanatként értékelhetjük, hogy november 22-én, miközben a magyar delegáció Berlinben tárgyalt, Horthy audiencián fogadta René Eberle ezredest, az új osztrák katonai attasét.

A kormányzó miután előrebocsátotta, hogy nyíltan beszél, a múltbeli és jelenkori osztrák-magyar összetartozásra hivatkozva tért rá mondanivalójára, amit a magyar vezérkar főnöke múlt heti berlini látogatásának eredményével indokolt. A csehszlovák államnak nincs létjogosultsága – mondta Horthy. Felosztásával Ausztria csak nyerne. Kívánatos volna, hogy Ausztria is közreműködjék e tekintetben. Azt a veszélyt, hogy Ausztriát a csehszlovákok ellen átvonuló Németország bekebelezi, éppen azáltal lehetne elkerülni, ha már előbb kötelező megállapodást kötnének.

Horthy nemcsak Rátz jelentése nyomán volt tisztában azzal, hogy a berlini tárgyalások során Hitler felveti a magyar küldöttségnek a csehszlovák kérdés megoldását, amivel kapcsolatosan a magyar küldöttség egyetértését fogja kifejezni. Az sem volt titok előtte, hogy Ausztria annektálása is a tárgyalások témája lesz és a magyar államférfiak ez ügyben érdektelenségüknek fognak hangot adni. Horthy számára minden bizonnyal lelkiismereti konfliktust jelentett Ausztria sorsa, amit a maga részéről az Eberlének előadott naiv tanáccsal próbált oldani.

Baar az Eberle jelentésében foglaltakat aggasztónak tartotta. Felismerte a Horthy megnyilatkozása mögötti veszélyt. Levonta azt a következtetést, hogy Rátzzal a szélsőséges németbarát katonai szárny került előtérbe és befolyásolja a kormányzót.

Baar hivatalos és félhivatalos, valamint baráti megnyilatkozásokból igyekezett pontosítani a Berlinben történteket. Elvetette a csehszlovákok elleni titkos magyar-német szövetség gondolatát, nem tudta összeegyeztetni a magyar kormány politikájával. Nem tudott viszont nyomára jutni annak, hogy az Anschluss kérdése milyen helyet foglalt el megtárgyalt kérdések között. Az általa sejtett magyar állásponttal önmaga előtt sem kívánt azonosulni.

Hosszan lehetne sorolni az érdekes, a korszak történetét erősebb kontúrokkal megrajzolni segítő részleteket. A jelentős mennyiségű anyagból csak szemelgetni lehetett egy recenzió keretében. Úgy véljük azonban, hogy a bemutatott mozaikok is ráirányítják a figyelmet Tilkovszky Lóránt kitűnő munkájára és széles olvasói táborban keltenek kedvet tanulmányozásához.

Dombrády Lóránd

CLEMENS RANGE – ANDREAS DÜFEL

DIE RITTERKREUZTRÄGER IN DER BUNDESWEHR

(A szerzők kiadása, Berlin–Sundenburg, 2000. 412 o., 700 fekete-fehér kép.)

A porosz-német Vaskereszt (1813., 1870., 1914., 1939.) nemzetközi összehasonlításban is jelentős katonai kitüntetés.

A jelen kötet, a második világháborúban adományozott változat olyan tulajdonosainak adattára (archontológiája), akik az 1945 utáni időszakban a Német Szövetségi köztársaságban, a Bundeswehrben tovább szolgáltak, s folytatták katonai karrierjüket, közülük egyesek ma is élnek.

A mű első részében 37 lovagkeresztes katona rövid életrajzát olvashatjuk.

A kötet második részében, ABC-sorrendben, több mint 700 katona adatai szerepelnek,

akik a lovagkereszt valamelyik fokozatának – vagy több fokozatának – tulajdonosai voltak, s 1945 után is szolgáltak. A kitüntetéstulajdonosok között a legkülönbözőbb rendfokozatú tisztek, tiszthelyettesek egyaránt előfordultak. Többségük a második világháború végén még fiatal ember volt, katonai pályafutásuk túlnyomó része a háború utáni évekre esett. Érdekes sajátosság, hogy a Bundeswehr létrehozásánál kiemelten támaszkodtak a második világháború magasan dekorált, nagy harci tapasztalatokkal rendelkező katonáira, így a „lovagkeresztesekre" is.

Megjegyzendő, hogy a második világháborút közvetlenül követő időszakban (1945-1949 között) a győztesek szigorúan megtiltották a kitüntetések viselését. A későbbiekben azonban, 1957. július 26-tól, lehetségessé vált a Német Szövetségi Köztársaságban a Harmadik Birodalom kitüntetései nagy részének viselése is, „nácimentesített" formában. Így a Vaskereszt különféle fokozatai napjainkban is hordhatók.

A hadi kitüntetések viselésének problémája az 1950-es évek Német Demokratikus Köztársaságában is komolyan felmerült. Ott végül a korábbi német rendszerek által adományozott kitüntetéseket, így a második világháború hadi kitüntetéseit, nem lehetett viselni, viszont sok más szálon kötődtek a közvetlenül megelőző, illetve a régebbi német történelmi (hadtörténelmi) időszakokhoz, amely viszont a Német Szövetségi Köztársaságot nem jellemezte igazán. Egyes német tisztek a nyugati szövetségesek szemében az 1950-es években ellenségből nagyon gyorsan megbecsült partnerek, bajtársak lettek: Johannes Steinhoff (1913–1994; lovagkereszt: 1941., tölgyfalomb: 1942., kardok: 1944., a háború végén ezredes, a háború után végül vezérezredes). Otto Kretschmer (1912–1998; lovagkereszt: 1940., tölgyfalomb: 1940., a háború végén fregattkapitány, a háború után flottillaadmirális), Heinz-Georg Lemm (1919–1994; lovagkereszt: 1943., tölgyfalomb: 1944., a háború végén ezredes, a háború után altábornagy) jelentős szerepet kaptak az új német hadsereg kötelékében.

Az egyes személyek esetében a szerzők részletesen közlik a személyi adatokat, a katonai pályafutás tényanyagát, így az egyes beosztásokat, az elért rendfokozatokat, az egyes kitüntetések adományozási adatait. 18 fő kivételével valamennyi, a kötetben szereplő személyről fényképet is közölnek. E képek között vegyesen találhatók 1945 előtti, illetve 1945 utáni felvételek. Néhány civil képtől eltekintve valamennyi egyenruhában, döntően kitüntetésekkel ábrázolja a kötetben feldolgozott személyeket.

Az igen tartalmas, átfogó függelékben olyan adatok olvashatók mint, hogy milyen „lovagkeresztesek" szolgáltak az NDK Nemzeti Néphadseregében (Nationale Volksarmee), a Szövetségi Határőrségnél (Bundesgrenzschutz), illetve az osztrák Szövetségi hadseregben (Österreichischen Bundesheer). A kötetet, mely a XX. századi német hadtörténelem tanulmányozóinak fontos kézikönyve, részletes irodalom- és forrásjegyzék, rövidítésjegyzék, személyi mutató teszi teljessé.

Pandula Attila

HANS WALLNER (HSG.)

BERICHT ZUR TAGUNG „DIE ROLLE DES KRIEGES IN DER EUROPÄISCHEN GESELLSCHAFT AM BEGINN DES 21. JAHRHUNDERTS"

(Militärwissenschaftliches Büro des Bundesministeriums für Landesverteidigung, Wien, é. n. 128 o.)

Az Osztrák Szövetségi Honvédelmi Minisztérium Tudományos Bizottsága és a Karl Franzens Egyetem Grazban 2000. március 16-án és 17-én tartotta első közös szervezésű tudományos tanácskozását „A háború szerepe az európai társadalomban a 21. század elején" címmel. Az ott napirendre került előadások szerkesztett változatát a szervező minisztérium Hadtudományi Irodája a 2002-ben megtartott következő tanácskozásra adta közre önálló kötetként, de a megjelenési keltezéstől eltekintve.

Sajnálatos módon az eredetileg elhangzott tíz előadásból, ahogyan a szerkesztői bevezetés is kiemeli, csak öt szerkesztett változatának megjelentetésére nyílott mód. Pedig bizonyára szélesebb körben is – és nemcsak az osztrák olvasóközönség részéről – érdeklődést keltett volna az „ember és háború" témakörben Thomas Kenner, Helmut Slop és Reinhard Garger, a „média és háború" vonatkozásában Kurt Wimmer és végül a „háború és nyilvánosság" kapcsolatáról Karl Acham részéről kifejtett álláspont.

A „politika és háború" témát illetően *Hubert Isak* tanulmánya a két ma legaktuálisabb kérdés felvetésével indít: mennyire lehet legitim és legális tömeges katonai erő egyes egyének vagy csoportok védelme érdekében történő bevetése, és miként valósulhat meg az Európai Unión belül a közös európai biztonsági és védelmi politika. A nemzetközi és Európajogász szerző nézete szerint ugyanis háborúról már nem lehet szólni, csak a fegyveres erők formális hadüzenet nélküli alkalmazásáról és annak jogi megalapozottságáról. A római jogalkalmazásig visszanyúló történelmi bevezető után napjaink nemzetközi jogi alapdokumentumai tükrében az erőszak és az intervenció tilalmának, valamint az emberi jog védelmének különböző értelmezéseit mutatja be Koszovó példáján. Ezután az Európai Unió részéről „a közös kül- és biztonságpolitikáról" Amszterdamban megfogalmazott alapelvből kiindulva elemzi az azóta e téren történteket.

E gondolatmenethez csatlakozva *Friedrich Hessel* „A háború jelensége napjainkban egy katona szemszögéből" címmel közreadott kiegészítése azonnal leszögezi, hogy számára „a háború – csapatkötelékek fegyveres eszközökkel történő összecsapása."

További fejtegetései szerint a mai (nyugat)európai haderők létezését jelenleg és a belátható jövőben nem esetleg várható háborúk, hanem kizárólag külföldi humanitárius és béketámogató bevetések indokolják, ugyanakkor belső válságok leküzdésére és természeti katasztrófák elhárítását célzó segítségnyújtásra is készen kell állniuk. Ez más szavakkal, nézete szerint, azt jelenti, hogy a harc eltűnésével megváltozott a katona alaprendeltetése, immár nem elsődlegesen harcossá, hanem válságkezelővé, védelmezővé, segélynyújtóvá kell kiképezni és felkészíteni.

„Pénzvilág, gazdaság és háború" címmel egészen más téma felvezetésére vállalkozott *Ernest König*. Ennek során a Második Osztrák Köztársaság 1955-ben történt megszületésétől napjainkig a háború és pénzvilág kapcsolatát illetően négy vonatkozást emel ki. A megszállás utáni gazdasági feltételek közt lehetővé vált, kezdeti hadseregépítést követő, 1975–1986 közti időben az alkotmányosan megfogalmazott átfogó honvédelem elvének megfelelően a bruttó nemzeti össztermék egyre jelentősebb részét fordították katonai védelmi célra. Ezt követően azonban az átfogó biztonság került előtérbe, és a katonai biztonság csak az egyik tényező lett, amelyre nem kellett és nem kell annyit költeni. Az átfogó biztonság az adott geopolitikai elemzések alapján helyreállítja a gazdaság és biztonság összefüggését. Végül a megváltozott kihívások következtében a pénzvilág a gazdaság révén a biztonság függvényében jelentkezik a védelmi szférában. Eszmefuttatása végén a szerző leszögezi, ma a pénzvilág annyit fektet be a hadigazdaságba, amennyitől reális hasznot remélhet.

A kötet legjelentősebb tanulmányát e felvezetéshez csatlakozva, ugyanebben a témakörben *Friedrich Korkisch* írta. Bevezetőként történelmileg bizonyítja, hogy a háború és a gazdaság között szoros kapcsolat van, ebből fakadóan ugyanilyen szoros kölcsönös kapcsolatban állnak a háborús terhek és a népgazdasági lehetőségek. További elemzéssel azt mutatja ki, mennyire nem mindig gazdasági okai voltak a múltbéli háborúknak, még ha azok megvívása sok esetben gazdasági előnyszerzéssel járt is. Ezt követően a legjelentősebb közgazdasági iskolák példáján azt emeli ki, mennyire nem adott a tudomány elméleti választ a háború és a gazdaság alapvető összefüggéseire. Érdemi mondanivalóként, a háború okát keresve, sorra veszi a reális, a koholt és az állítólagos kategóriát. Tagadja, hogy a gazdasági viszonyok, mint amilyenek az egyenlőtlen fejlődés vagy a vetélkedés, reális okot jelentenének. Azt viszont erőteljesen hangsúlyozza, hogy a gazdasági erő jelentősen meghatározza a háborúk kimenetelét. E két állítás igazolására az első világháború példáját elemzi, amelyet nézete szerint sem az uralkodóházak, sem a diplomaták, még kevésbé a katonai vezetők nem akartak, hanem az addigra megszületett szövetségek automatizmusából keletkezett. Mivel állítása szerint a nagyiparosok, a bankárok, a munkásmozgalom és a szabadkőművesség egyaránt háborúellenesek voltak, felveti a háború irracionali-

tásának a kérdését anélkül azonban, hogy érdemi választ adna. Az összeesküvési elméletekre áttérve azokat az igazi oknyomozással adható választ helyettesítő nézeteknek minősíti. Ezt követően azzal az általánosító megállapítással foglalkozik, hogy a „demokráciák nem viselnek háborút". Ezzel kapcsolatosan egyrészt leszögezi, hogy a háború támadó vagy védelmi jellege az adott államvezetés nézőpontját tükrözi, másrészt a történelmi példák szerint mind a demokratikus, mind a nem demokratikus berendezkedésű államok egyaránt viselnek háborút. A szerző tanulmányának ezt a részét a második világháború példáján annak elemzésével zárja, miként hat a háború, pontosabban a háborús termelésre való átállás a bérekre és árakra, illetve milyen gazdasági veszteségeket jelent a tömeges mozgósítás, és azokat mennyiben pótolja a háborút követően kapott jóvátétel.

Tanulmánya második felében Friedrich Korkisch a békeidőszakok hadikiadásaival foglalkozik, és hangsúlyozza, hogy azok mértékét a politikai vezetés határozza meg, mégpedig elsődlegesen gazdasági megfontolások alapján. Ez vezet el nézete szerint ahhoz, hogy főleg a demokratikus berendezkedésű államok keverednek rosszul felkészülten háborúba. A két világháború példáján azt mutatja be, hogy a hiányos felkészültség milyen terheket eredményez a beállt háború viszonyai közepette, és milyen negatív hatással van az egész gazdasági életre. A továbbiakban a háború finanszírozásának különböző történelmi példáit sorjáztatja, külön kitekintve a háború adta lehetséges gazdasági célra, az azáltal is meghatározott tőkebefektetésekre és az adott források megosztására. Ezután, a valóban megvalósult gazdasági háborúkra áttérve, azokat, valamint a pénzvilágnak azon konfliktusokban játszott szerepét vizsgálja. Ennek eredményeként tagadja a „katonai-ipari komplexum" létezését, és kimutatja, hogy a béke fenntartása is sokba kerül. A befejező részben a pénzvilág, a tőkeáramlás, a kölcsönös függőség és a globalizálódás aktuális értelmezését adja.

Egészen más témakörben született a kötet záródolgozata: „A nyelv, mint fegyver" című közleményében *Ernst Topitsch* a média és a háború kapcsolatát vizsgálja. A háború clausewitzi meghatározásából kiindulva, az ellenség védtelenné tételét szolgáló egyik lehetséges eszközként minősíti a média által közvetített beszédet. Az ugyanis nem értékmentes tényközlést jelent hanem, már a dolgok megnevezésével, érzelmi és értékhordozó jellegű. Más szavakkal, a legnagyobb béke idején is lehetséges, hogy a beszélő hallgatóit egy adott nyelvi közösség nyelvének teljes birtokában befolyásolja, sőt manipulálja. Állítását Thuküdidésztől Sztálinig terjedően számos történelmi és szépirodalmi példával igazolja. Befejezésül kiemeli, hogy a nyelvi álcázás pszichológiai fegyver, hatalmi igényeket szolgálhat, vagyis tömeggyilkosságot is el lehetett követni az új erkölcs és a tökéletes humánum nevében és terrort is meg lehetett valósítani a szabadság és a felszabadítás fogalmának manipulatív használatával.

A fentiekben jelzett számos új megközelítés és gondolatfelvetés még nem nyert teret a hazai szakirodalomban. Ezért jó szívvel ajánlható jelen kötet a hadügy aktuális kérdései és a hadtörténelem iránt érdeklődő magyar olvasók figyelmébe.

Zachar József

ERICH REITER (HSG.)

JAHRBUCH FÜR INTERNATIONALE SICHERHEITSPOLITIK 2001

(Verlag E. S. Mittler & Sohn GmbH, Hamburg–Berlin–Bonn, 2001. 1005 o.)

A nagynevű német anyanyelvű biztonságpolitikai elemző, politológus Erich Reiter immár negyedik alkalommal vágta fejszéjét roppant méretű összefoglaló munka szerkesztésébe. 1997, 1999 és 2000 után most ismét napvilágot látott a nemzetközi biztonságpolitikai helyzetet elemző, a globális és helyi problémagócokat bemutató, a jelenlegi legaktuálisabb kihívásokra és szerveződésekre rámutató több mint ezer oldalas tanulmánykötet. A szélesebb értelemben vett biztonságpolitika szellemében, amely egyfajta megelő-

ző és előre gondoskodó elemek proaktív politikájaként értelmezhető, nem csak a világméretű geopolitikai és katonai fejlődés kerül bemutatásra, hanem az egyes tanulmányok foglalkoznak egyéb, biztonsághoz kötődő trendekkel, veszélyforrásokkal és konfliktusokkal. Megkerülhetetlen témaként szerepelnek a kötetben a népességváltozás, a migráció, a vízhiány, a környezeti károk, az információs technológia és az energetika biztonsági kérdései, az egyenlőtlen nyersanyageloszlás, a kulturális konfliktusok, a politikai széttöredezési folyamatok, valamint a demokratikus deficitek. Emellett és ezekkel szoros összefüggésben kerül napirendre a szorosabb értelemben vett biztonságpolitika több kérdésköre: katonai konfliktusok, tömegpusztító fegyverek elterjedése, nemzetközi terrorizmus és szervezett bűnözés, valamint a törékeny békerend átfogó kérdése.

Az évkönyv nyolc nagy témakörbe sorolva kereken ötven tanulmányt tartalmaz. Az első fejezet az általános biztonságpolitikai és globális kérdéskörökkel foglalkozik. Ebben *Lothar Rühl* az ezredfordulón végbement eseményeket összegzi (Das Weltgeschehen zur Jahrtausendwende 1999–2001: Ein Überblick), általános tendenciákba ágyazva az egyes meghatározó politikai-biztonságpolitikai történéseket.

Holger H. Mey a modern harcászat legújabb fejleményeit tekinti át (Zur Entwicklung der modernen Kriegsführung), mindenekelőtt a stratégiai terrorizmus tömegpusztító fegyverekkel végrehajtható támadásának lehetőségét, valamint a számítógépes hackerek által okozható globális kihatású pusztításokat.

Adam Daniel Rotfeld bemutatja az új biztonságpolitikai kihívásokat (Die neuen sicherheitspolitischen Herausforderungen) és kifejti, hogy véleménye szerint az azokra adható egyértelmű és leghatásosabb válasz nem a jelenleg létező szervezetek és struktúrák keretén belül valósítható meg, hanem egy új, kooperatív jellegű biztonsági rendszerben, amely mind az államok, mind a régiók és a globális közösség érdekeit szem előtt tudja tartani.

Markus Taube a kelet-ázsiai gazdasági fejlődést elemzi, bemutatja e térség növekvő szerepét a világgazdaságban (Ostasien – neues Gravitationszentrum der Weltwirtschaft im 21. Jahrhundert?). A tanulmányban mindenekelőtt Japán és Kína fejlődési perspektíváit elemzi a szerző és munkahipotézisként arra a következtetésre jut, hogy minden pozitív fejlődés ellenére sem Japán, sem pedig a belső problémák tömegével küzdő Kína nem tudja oly mértékben befolyásolni a gazdasági világtrendeket, hogy a világgazdasági gravitációs központ belátható időn belől Kelet-Ázsiába tevődjön át.

Erich Weede elemzésében a világhatalmak felemelkedését és bukását kíséri figyelemmel Kína és Oroszország példáján (China und Russland – Überlegungen zum Aufstieg und Niedergang von Weltmächten). A két országot szembeállító elemzés következtetése, hogy a gazdasági erőviszony, amely még a 70-es évek végén is 4:1 volt a Szovjetunió javára, azért változhatott meg drámaian 1:4-re Kína javára, mert ott sokkal előbb sikerült a mezőgazdaságot reprivatizálni, magánvállalatokat engedélyezni, valamint az önellátó gazdaságot a világgazdaság felé megnyitni.

Curt Gasteyger az Európai Unió keleti bővítésének várható következményeiről értekezik tanulmányában (Strategische Folgen der EU-Osterweiterung). Mindenekelőtt négy erőteljesen jelentkező biztonságpolitikai kihívásra irányítja a figyelmet: a kalinyingrádi enkláve sorsára, a Fehér-Oroszországgal való közvetlen szomszédságra, a Moldáviával, Ukrajnával és Oroszországgal való, továbbá a Balkán országaihoz fűződő még szorosabb kötődésre és esetlegesen a Törökország taggá válása révén a Közel-Kelet veszélyforrásaival kialakuló közvetlen szomszédságra.

Erwin A. Schmidl az ENSZ keretében megvalósuló béketeremtő akciókról értekezik (Der „Brahimi-Report" und die Zukunft der UN-Friedensoperationen). Mindenekelőtt bemutatja az ENSZ-főtitkár Kofi Annan által megbízott szakértői csoport jelentését, amelyben az algériai külügyminiszter, Lakhdar Brahimi vezetésével javítási javaslatokat dolgoztak ki az ENSZ által indított béketeremtő- és békefenntartó-akciókkal kapcsolatosan.

Az évkönyv második fejezete Európa köré csoportosít biztonságpolitikai tanulmányokat.

Werner Weidenfeld az egyre nyilvánvalóbb európai egységesülési folyamat közepette a jövő Európájára vonatkozó kérdéseket boncolgatja tanulmányában (Europäische Finalität oder Erosion Europas?). Olyan kérdéseket jár körül, mint az európai kulturális identitás, a stabilitás térsége, a belső integráció dinamikája, az unió, az államok és a régiók egyértelmű munkamegosztása, az intéz-

ményi reform, az egyértelmű döntéshozatali struktúrák.

Klaus Naumann az alakulófélben lévő európai biztonsági és védelempolitika fejlődését és legfrissebb kihívásait mutatja be (Die europäische Sicherheits- und Verteidigungspolitik – ein Torso oder der erste Schritt Europas zu globaler Handlungsfähigkeit?).

Egon Bahr Oroszország bevonását elemzi az európai döntésekbe, amelyben nem csak biztonságpolitikai kihívást lát, hanem egyben történelmi lépést is (Europas Aufgabe der Einbindung Russlands). Véleménye szerint, amelyet éppen napjaink történései támasztanak alá, Oroszország bevonását három tényező határozza meg: az Egyesült Államok, mint egyedüli szuperhatalom szorosabban bevonható-e Európa biztonságpolitikai fejlődésébe, Oroszország akarja-e a szorosabb kapcsolatok kialakítását Európával és végül, hogy Európa meg tudja-e valósítani ez irányú törekvéseit.

Alrun Deutschmann és *Peter Schmidt* a német-francia kapcsolatok fejlődését és perspektíváit mutatják be (Die deutsch-französische Sonderbeziehung – Entwicklungen und Perspektiven). Elsősorban azt próbálják alátámasztani, hogy az európai motort, azaz a Párizs-Berlin tengelyt nem a közös érdekek hajtják előre, hanem az eltérő nézetek, a stratégiai szembenállások ellenére megjelenő törekvés, hogy a közös Európa ötletét nem engedik zátonyra futni. Ez jelenik meg a Nizzai Szerződés, a NATO-hoz fűződő különböző elképzelések, valamint a biztonság- és védelempolitika körüli vita kapcsán a tanulmányban is.

Hüseyin Bagci Törökország jövőbeni szerepét elemzi, mindenekelőtt egy esetleges török EU-tagság stabilitást növelő lehetőségeit (Die Türkei als regionaler Stabilitätsfaktor für die EU? – Vom „security consuming" zum „security producing country"). A tanulmány azt veszi górcső alá, milyen lesz Törökország és az unió viszonya a közeljövőben: hajlandó lesz-e az EU a török felet az Egyesült Államokhoz és a NATO-hoz hasonlóan súlyának és a török elvárásoknak megfelelően kezelni, vagy továbbra is kizárja a CFSP és az EU továbbfejlődéséből és ezzel egyfajta „hidegháború" alakul ki a két fél között?

Ehhez a témakörhöz kapcsolódik kulturális aspektusaival *Cosima Eggers* tanulmánya az iszlám európai szerepéről és a migrációval járó kihívásokról (Islam in Europa – ein sicherheitspolitischer Faktor der Zukunft?).

A tanulmánykötet harmadik fejezete kiemelten Európa válságövezeteivel és a FÁK országaival foglalkozik.

Peter W. Schulze tanulmányában kimondottan az orosz belpolitika változásai fényében igyekszik bemutatni a külpolitikai lépéseket (Innenpolitische Restauration und außenpolitische Annäherung – Russlands Gratwanderung in Europa). A tanulmány talán legfontosabb megállapítása, hogy Putyin elnökségével Oroszország első ízben ismerte el az Európai Uniót saját érdekekkel rendelkező globális cselekvő-hatalomnak.

Ludmilla Lobova az Észak-Kaukázus etnikai konfliktusait elemzi történeti kitekintéssel és lehetséges fejleményeivel (Ethnopolitische Konflikte im Nordkaukasus – Geschichte, Gegenwart und Perspektiven).

Bo Huldt tanulmányában a Balti-tenger térségét hozza közelebb az olvasókhoz (Neue Herausforderungen im Ostseeraum). Elsősorban a térségben érvényesülő intézményeket és hatásaikat taglalja, így a NATO-bővítés lehetőségét, a balti államok esetleges EU-tagságát, de nem feledkezik meg a szovjetkorszak utóhatásairól, így a környezeti ártalmakról, a szervezett bűnözésről, valamint az infrastruktúra-fejlesztés alapvetően szükséges voltáról sem.

Predrag Jurekovic Dél-Kelet-Európa stabilitási feltételeit taglalja (Grundsätze oder Realismus? – Zur Problematik westlicher Stabilisierungsmaßnahmen in Südosteuropa). A szerző két tanulságot von le a nemzetközi közösség eddigi erőfeszítéseiből: hiba volt az a törekvés, hogy az összes dél-kelet-európai konfliktust egyazon séma szerint kívánták megoldani és ezzel figyelmen kívül hagyták az egyes problémák sajátosságait, valamint a megoldások túlzottan a „legjobb esetet" veszik figyelembe, ezért néha nagy mértékben eltérnek a valós helyzettől.

Ugyancsak a Balkán területével foglalkozik *Wolf Oschlies* tanulmánya, aki azt a kérdést járja körül, hogy miként válhat és válhate egyáltalán Szerbia stabilizációs tényezővé a térségben (Serbiens Wiedergeburt – gelassener Umgang mit dem brutalen Unvermeidlichen).

Stefan Troebst dolgozata Koszovó államjogi kérdéseinek rendezésével foglalkozik és körüljárja egy esetleges újabb etnikai konfliktus lehetőségeit („Groß-Kosovo!").

A biztonságpolitikai évkönyv negyedik fejezete Európa és az Egyesült Államok kapcsolatát taglalja.

Robert E. Hunter a két földrész közötti stratégiai dialógus legfontosabb kérdésköreit igyekszik körüljárni (Amerika und Europa – strategischer Dialog 2001). Hét fő kérdést elemez, többek között a balkáni rendezés lehetőségeit, az európai biztonsági és védelmi politikát, a 2002-re tervezett újabb NATO-bővítést, valamint az Oroszországhoz fűződő viszonyt.

Michael Rühle ezen problémakörök közül kimondottan a Közös Európai Védelmi- és Biztonságpolitika (CESDP) továbbfejlődésének eltérő amerikai és európai értelmezését mutatja be (Transatlantische Aspekte der Entwicklung einer gemeinsamen Europäischen Sicherheits- und Verteidigungspolitik). A szerző nyilvánvaló, ám alapos elemzéssel alátámasztott megállapítása, hogy az Egyesült Államok továbbra is „európai hatalom" marad, és épp ezért a közös védelmi- és biztonságpolitika csak lassan és együtt, egyfajta „atlanti" módon valósítható meg.

Franz-Josef Meiers szintén e témakört boncolgatva (Die Gemeinsame Europäische Sicherheits- und Verteidigungspolitik als Zankapfel zwischen den USA und Europa) arra a meggyőződésre jut, hogy a végső megoldást az Egyesült Államok és Európa vitája körül nem az esetleges európai védelmi identitás megfelelő kifejeződése jelentheti, hanem a problémakörök pragmatikus megoldása, a katonai-operatív együttműködési keretfeltételek egyértelmű kidolgozása.

Továbbra is eme európai szempontból meghatározó kérdéskörnél maradva *Anand Menon* azt próbálja bemutatni, hogy minden magasra törekvő retorikai megfogalmazás ellenére milyen lehetőségek állnak nyitva az unió előtt, hogy megvalósíthassa kitűzött céljait a biztonságpolitika terén (Die Europäische Sicherheits- und Verteidigungspolitik – Aussichten und mögliche Probleme).

Joachim Krause az újfajta rakétavédelmi rendszer iránt felerősödött amerikai igényt taglalja (Raketenabwehr – Sprengstoff für die atlantische Allianz). Elsősorban a szövetségesek részéről várható reakciókat foglalja össze, és arra a következtetésre jut, hogy a rakétavédelem körüli viták újabb leszerelési tárgyalások előtt nyithatják meg az utat.

A Bush-kormányzat külpolitikáját két tanulmány is részletesen tárgyalja. *Peter W. Rodman* azt elemzi, miként változott meg az amerikai kormányzat nemzetközi elkötelezettsége és vált jellegzetesen stratégiai szerepvállalássá (Die Außenpolitik der Regeirung Bush).

Peter Rudolf az amerikai külpolitikai gondolkodásban meghatározó katonai hatalomban való gondolkodást mutatja be, vagyis hogy miként határozza meg a külpolitikai lépéseket a hagyományos biztonságfogalom, a kapcsolat a nagyhatalmakkal és a félelem, hogy tömegpusztító fegyverek esetlegesen diktátorok kezébe kerülhetnek.

Gerhard Drekonja-Kornat dolgozatában Latin-Amerika problémáival foglalkozik (Lateinamerikas außenpolitische Strategiedebatte oder Lateinamerikas „OECDisierung"). A szerző visszatekint a 80-as évek eladósodási válságára, a mélypontról megfelelő kemény politikával történő felemelkedésre. Ezzel a gazdasági szerepnövekedéssel jár együtt a térségben annak kísérlete, hogy felszámolják a regionális határvillongásokat, továbbá a latinamerikai katonák és politikusok közötti bizalmat erősítő lépések, valamint a gazdasági nyitás nemcsak az Egyesült Államok, de Európa felé is, annak érdekében, hogy kialakulhasson egy „atlanti háromszög".

A tanulmánygyűjtemény ötödik fejezete a Földközi-tenger, a Közel- és Közép-Kelet régióival és kihívásaival foglalkozik.

Hans Günter Brauch bemutatja a Földközi-tenger térségében jelentkező szemléletkülönbségeket, a politikai megosztottságot, valamint a gazdasági ellentétet Észak és Dél között (Der Mittelmeerraum jenseits von Globalisierung und Geopolitik – Plädoyer für einen geo-ökologischen Ansatz der Konfliktvermeidung). A szerző szerint a konfliktusok elkerülésének egyik lehetséges módja a térség környezeti biztonságának, a geo-ökológiai egyeztetés alapjainak a megteremtése.

Jörg Wolf az Európai Unió Észak-Afrikával kapcsolatos politikáját mutatja be, mindenekelőtt az Euro-Mediterrán Partnerség lehetséges továbbfejlődését (Wie riskant ist die EU-Politik zur Stabilisierung Nordafrikas?). Felvázolja azokat a nehézségeket, amelyet a tervbe vett szabadkereskedelmi övezet Marokkó, Algéria, Tunézia és Egyiptom számára jelenthet, mindenekelőtt a hagyományos iparágak kiszolgáltatottságát az európai cégek jelentette konkurenciának, valamint az azzal kapcsolatos megnövő munkanélküliséget.

A fejezetben két tanulmány taglalja a mindmáig megoldhatatlannak tűnő izraeli-palesztin viszályt.

Mark A. Heller épp azt a (talán retorikainak is tekinthető) kérdést veti fel, hogy létezhet-e megoldás erre a konfliktusra (Gibt es eine Lösung für den israelisch-palästinensischen Konflikt?). Véleménye szerint itt elsősorban nem stratégiai, hanem humánpolitikai kérdésről és annak megoldásáról van szó.

Mahdi Abdul Hadi igyekszik bemutatni a folyamatban lévő diplomáciai kezdeményezések és a térség reálpolitikája között húzódó ellentéteket (Der palästinensisch-israelische Konflikt – aktuelle und zukünftige Szenarien).

Alon Liel a 90es években a Törökország és Izrael között végbement változásokat elemzi, amelyek végül a két ország által ratifikált, az együttélés szinte minden területére kiterjedő szerződésben kulmináltak (Die strategische Partnerschaft zwischen der Türkei und Israel).

Johannes Reissner Irán jelenlegi helyzetét, az Öböl-térségben betöltött geopolitikai szerepét, kiegyezését Szaúd-Arábiával és további fegyverkezés-politikáját mutatja be az olvasóknak (Iran – Stabilität statt Revolutionsexport).

A hatodik fejezetben Afrikával foglalkozó tanulmányok kaptak helyet.

Trutz von Trotha és *Georg Klute* Fekete-Afrika példáján mutatja be a gyarmati lét után folyamatosan átalakuló állami keretek hiányosságait és felbomlását, a központosítás sikertelenségét, az emberek, régiók és nyersanyagok feletti szerteágazó hatalmat, amely horizontális, egymással küzdő hatalmi centrumokat eredményezett (Von der Postkolonie zur Parastaatlichkeit – das Beispiel Schwarzafrika).

Helmoed-Romer Heitman az afrikai konfliktusokat próbálja elemezni, tipizálni (Afrika – Staatsgrenzen sind keine Konfliktgrenzen). Véleménye szerint csupán az algériai polgárháború és az etióp-eritreai határvillongások jelentik a könnyen kategorizálható konfliktusokat. A többi szinte mind határokat átlépő konfliktusoktól terhes övezet, melyek forrása Afrika szegénységében, a kormányzatok korlátozott legitimitásában és csekély támogatottságában, az ennek következtében újra jelentkező banditák és kalózok, valamint az ennek hatására kimaradó külföldi befektetőkben keresendő.

E témakört tovább elemezve elsősorban az eritreai-etióp háború mélyebb okait mutatja be *Anton Christen* (Demokratiedefizite am Horn von Afrika – Anmerkungen zu den Hintergründen des eritreisch-äthiopischen Krieges). A szerző szerint a határvillongások mögött a megoldatlan nemzetiségi- és identitás-kérdések húzódnak, melyeket a 2000 decemberében aláírt határegyezmény sem képes felszámolni, és melyek így tovább mérgezik a két állam viszonyát.

A kötet hetedik nagy része Ázsiával és a Csendes-óceán térségének biztonságpolitikájával, regionális konfliktusaival, kulturális és gazdasági kérdéseivel foglalkozik.

Frank Umbach Kína nagyhatalmi szerepét mutatja be (China – unaufhaltsamer Machtfaktor?). Azt elemzi tanulmányban, hogy vajon Kína WTO-tagságával sikerül-e majd felülkerekednie szociális és gazdaságpolitikai nehézségein, valamint lehetséges-e olyan, megfelelő egyeztető mechanizmus Kína, az Egyesült Államok és Európa között, amely rugalmasan és árnyaltan tud reagálni a felmerülő kérdésekre.

Kay Möller a másik kínai állam, Tajvan helyzetével foglalkozik (Taiwan – Regionales Problem mit internationaler Wirkung). Elsősorban azt a kérdést feszegeti, hogy mennyire valószínű egy háború kirobbanása Kína és Tajvan között. Véleménye szerint erre csak akkor kerülhet sor, ha Kína belátható időn belül képes modernizálni hadseregét, vagy pedig ha annyira megnőnek a belső ellentétek és annyira megromlik a viszony az Egyesült Államokkal, illetve pedig Tajvan annyira túlzottan hangoztatja megerősödő önálló identitását, hogy a kínai vezetés nem lát más megoldást a kérdés rendezésére.

Urs Schoettli Japán biztonságpolitikájáról ír a fejezetben (Neue Horizonte für Japans Sicherheitspolitik). Elsősorban az indonéz szigetvilág jelentőségét, a Tajvanhoz fűződő viszonyt elemzi, majd arról a kérdésről értekezik, hogy Japán mikor szerezheti vissza szuverenitásának azon jogát, hogy kollektív fegyveres védelemmel rendelkezzen és ezzel részt vállaljon nemzetközi békeakciókban.

Hanns W. Maull a koreai félsziget ezredfordulós helyzetéről ad jelentést (Der Prozess der Entspannung auf der koreanischen Halbinsel). A szerző azt emeli ki tanulmányában, hogy eddig a megbékélési folyamat elsősorban a rendszerhibákkal küszködő északi Korea számára volt előnyös, míg a déli állam szinte semmit sem nyert előzékenységével. Szerinte egyre nőnek a félsziget gondjai, így

mindenképp kooperatív, nemzetközi szervezetek által garantált megoldást kell találni a kérdésekre.

Wilfried A. Herrmann a Kelet- és Dél-Kelet-Ázsiában jelentkező territoriális követeléseket és az azokban rejlő eszkalációs veszélyeket fejti ki (Territoriale Ansprüche in Ost- un Südostasien – Konfliktherde mit Eskalationspotenzial?).

Manfred Pohl pedig az ázsiai kalózokról értekezik, mint reális veszélyforrásról (Piraterie in Südostasien – ein Gewerbe mit staatlicher Unterstützung?). Mindenekelőtt azt elemzi, hogy az indonéz és dél-kínai tengereken, valamint a Banglades, Sri Lanka, Hongkong és a Fülöp-szigetek partjai előtt jelentkező nehézfegyverzetű kalózhajók mennyiben állnak egyes országok (kimondottan Kína és Indonézia) védelme és hallgatólagos támogatása alatt.

Rahul Peter Das a dél-ázsiai kulturális identitásról ír, főleg azt emelve ki, hogy a kulturális tényezők figyelmen kívül hagyása a nyugati döntéshozatalban súlyos következményekkel járhat (Kulturanalyse als Bestandteil strategischer Studien – das Beispiel Südasien).

A fejezet végén két tanulmány foglakozik az India és Kína közötti esetleges konfliktusokkal.

A *Subrata K. Mitra, Peter Lehr* és *Hendrick Lehmann* triász India zavaros, csak nehezen megközelíthető, etnikailag sokszínű és ezért autonómiát fontolgató északkeleti régióiról ír (Autonomie- und Sezessionsbestrebungen in Nordostindien).

Bertil Lintner Burma emberjogi kérdéseivel, a Burmához fűződő kínai kapcsolatokkal (kiemelten a fegyverszállítmányokkal) és az ezekre adott indiai válaszlépésekkel (a katonaság egyes meghatározó vezetőinek megnyerésével) foglalkozik (Burma – Chinas Ambitionen und Indiens Antwort). Végül

Rüdiger Siebert Indonézia legfrissebb fejleményeit, elsősorban Suharto elnök bukása után az óriásbirodalom széthullásának lehetőségét mutatja be (Indonesien – Zerfall des Einheitsstaates oder demokratische Erneuerung?).

A tanulmánykötet utolsó fejezete ismét közeli térségbe kalauzolja az olvasót és nyugati szomszédunkkal, Ausztriával, valamint Svájccal foglalkozik behatóan.

Andreas Unterberger az Ausztria ellen életbe léptetett, véleménye szerint hibás, jogellenes és logikátlan európai uniós szankciókat elemzi (Österreich und die Europäsiche Union nach den Sanktionen).

Gustav E. Gustenau az osztrák honvédelmi minisztérium törekvéseit mutatja be, hogy egy kiküldött bizottság segítségével egy új biztonság- és védelempolitikai doktrínát dolgozzon ki és léptessen életbe (Ein Paradigmenwechsel in der österreichischen Außen- und Sicherheitspolitik? – Zur Ausarbeitung einer neuen Sicherheits- und Verteidigungsdoktrin).

Kurt R. Spillmann és *Andreas Wenger* a 2001-es év biztonságpolitikához kötődő svájci eseményeiről értekezik, azokról a lépésekről, amelyek, természetesen a semlegesség feladása nélkül, a hagyományos önálló területvédelemtől elvezethetnek a kooperatív stabilitás új biztonságpolitikájához (Schweizer Sicherheitspolitik 2001 – Zwischen sicherheitspolitisch Notwendigem und innenpolitisch Möglichem).

A kötet zárófejezeteként *Ernest F. Enzelsberger* Svájc és az ENSZ viszonyát taglalja, azt elemzi, miként mélyült el az elmúlt években az együttműködés a nemzetállam és a nemzetközi szervezet között. Ennek az együttműködésnek a következményeként a svájci kormány kifejezett célja, hogy 2003-ig a lakossággal elfogadtassa az ENSZ-tagságot, főleg azt hangsúlyozva, hogy az sem az ország függetlenségét, sem pedig semlegességét nem fenyegetné (Die Schweiz und die UNO).

Összefoglalva elmondható, hogy az Erich Reiter által szerkesztett évkönyv nagy mértékben gazdagíthatja a kül- és biztonságpolitika iránt érdeklődő olvasók ismereteit, ugyanis a kötet nemcsak sokszínű témáival és tanulmányaival, de a szerzők sokszor igen specifikus és egy-egy részletkérdésre fókuszáló ismeretanyagaival is továbbgondolásra, a kérdésekben való elmélyülésre késztet. A több mint ezeroldalas kiadvány nagyon jól illeszkedik a poszt-bipoláris politológiai, biztonságpolitikai szakirodalomba, hiszen az egyes résztanulmányok olyan általános elméletek körébe sorolhatók, mint Samuel Huntington tézise a kultúrák harcáról, vagy Francis Fukuyama elmélete a történelem végéről, illetve Paul Kennedy gondolatai a XXI. század harcáról a „jövőterekért". Így az egyes részkérdések taglalása egyben az elméleteket is igazolhatja, vagy éppen megcáfolhatja, ezzel járulva hozzá a modernkori történetírás továbbfejlődéséhez.

Zachar Péter Krisztián

ERICH HOCHLEITNER – JOHANNES KERSCHBAUMER

DAS SICHERHEITSPOLITISCHE UMFELD DER EUROPÄISCHEN UNION – RISIKEN UND HERAUSFORDERUNGEN

(Österreichisches Institut für Europäische Sicherheitspolitik, Maria Enzersdorf, 2001. 70 o.)

A gyakorlati politika teréről a tudomány felé fordult Erich Hochleitner nagykövet szakadatlan munkabírással dolgozza fel a posztbipoláris világrend európai vetületeit. Legújabb munkájában Johannes Kerschbaumer professzorral közösen igyekeznek a 2001. szeptember 11-i események nyomán ismételten megváltozott európai biztonságpolitika kérdéskörét felmérni és felhívni a figyelmet a legújabb kihívásokra és fenyegetésekre.

Munkájukban elsőnek röviden felvázolják az 1989-cel megindult paradigmaváltást, mellyel Európa megosztottsága végleg felszámolásra került. Végre elérkezett az idő, hogy az öreg kontinensen minden állam elkötelezte magát a szabadság, a demokrácia és a piacgazdaság közös értékei mellett. Ezzel válhat(ott) Európa a stabilitás és gazdasági növekedés övezetévé. Európa nyugati felén már a második világháború lezárulását követően az integrációban látták az új békerend egyetlen lehetséges eszközét és a kommunista rezsimek összeomlása után ez a felismerés Európa keleti felén is egyre erősebb gyökereket vert, még akkor is, ha itt az integrációt eleinte megelőzte a teljes dezintegráció (a Szovjetunió békés széthullása, Csehszlovákia békés szétválása, valamint Jugoszlávia erőszakos és négy háborúval tarkított szétszakadása). Főleg ez a dezintegrációs folyamat irányította az Európai Unió figyelmét a belső reformok mellett az integráció és bővítés biztonságpolitikai dimenziójára. Innen következik az EU közös kül- és biztonságpolitikájának gondolata és államközti egyeztetéssel megvalósuló megoldása.

Ennek a közös külpolitikának az ezredforduló után számos új kihívással kell szembenéznie. A veszélyek sokrétűvé és szétszórtakká váltak. Ma már nem a nemzeti szuverenitás és a határok kerülnek veszélybe, sokkal inkább a társadalom működőképessége, vagy az állam mint védőintézmény megléte forog veszélyben. Az Európát fenyegető veszélyzónát Dr. Hochleitner egyfajta geostratégiai félívként vázolja fel, amely Közép-Ázsiától a Perzsa-öböl térségén keresztül Észak-Afrikán keresztül éri el Dél-Kelet-Európa területét. Véleménye szerint ezzel a fenyegetettséggel szemben csak egy átfogó és széles biztonságpolitikai eszköztárral lehet fellépni, amely magában foglalja az összes lehetséges politikai, katonai, gazdasági és szociális eszközt.

A két szerző munkájában részletesen igyekszik bemutatni az Európát közvetlenül is érintő konfliktusokat, krízíseket és veszélyforrásokat. A munka a megengedhető határokig bemutatja a Vasfüggöny leomlása nyomán kitört jugoszláv háborúk történetét és a különböző megoldási kísérleteket, az EU kudarcától egészen Koszovo NATO-bombázásáig. Tárgyalásra kerül a Közel-Kelet megakadt békefolyamata, az a lehetetlen helyzet, amelyben a palesztinoknak juttatott uniós segélyek „ablakon kidobott pénzé váltak", hiszen amit évek során felépítettek, azt legutóbb az izraeli hadsereg két hét alatt lerohanta és a földdel tette egyenlővé. Ez a térség már csak azért is fontos mind Európa, mind az Egyesült Államok számára, mert csak ennek a szinte megoldhatatlannak tűnő problémagócnak a megoldásával lehet esély a világméretű iszlám fundamentalizmus felszámolására, az abból fakadó nemzetközi terrorizmus sikeres visszaszorítására. És éppen az iszlám fundamentalizmus az, amely leginkább szorító gyűrűt von Európa köré és Bosznia révén már Európában is megtalálta támogatóját. Nem véletlen tehát, hogy az unió számára a Földközi-tenger térsége kiemelkedő fontosságú, és egyre jobban szorgalmazza a gazdasági együttműködést, a közös szabadkereskedelmi övezet és ezzel egy biztonsági térség megteremtését. Hochleitner nagykövet és Kerschbaumer professzor munkája külön fejezetben ki is tér az unió déli szomszédaira, a Földközi-tenger térségeinek problémáira, de elemzésük természetesen nem feledkezik meg sem az átalakulásban lévő Oroszország, sem pedig Ukrajna problémáiról és helyzetéről.

Az elemzett térségek irányából Európát fenyegető kihívásokat a munka hét alfejezet-

ben tárgyalja. A biztonságot fenyegető tényezők között kerül felsorolásra a tömegpusztító fegyverek elterjedése, a nemzetközi terrorizmus, a cyber-háború, azaz a számítógépvezérelte rendszerek külső beavatkozás általi megzavarása, továbbá a szervezett bűnözés, a demográfiai problémák és ezzel összefüggésben a migráció, az energia- és nyersanyaghiányból eredő kiszolgáltatottság, valamint a környezeti és civilizációs veszélyek és katasztrófák megnövekedett lehetősége. Mindez annál veszélyesebbé vált Európa számára is, hogy megnőtt a biztonságpolitikában szerephez jutó tényezők száma. Egyedül Európában tucatnyi új államalakulat jött létre, míg szintén egyre erősebbé vált az állami szintnél lejjebb megtalálható szereplők befolyása, amelyek nemzetiségi, ideológiai, vallási vagy akár gazdasági okokból kívánnak hatalomhoz jutni. Pont ennek demonstrálására a kötet végén két függelékben a szerzők felsorolják a legfontosabb ismert moszlim terrorszervezeteket, valamint a szervezett bűnözést meghatározó és irányító csoportosulásokat. A kötetet végül egy naprakész, részletes bibliográfia zárja.

A kötet jó összefüggésrendszerben, nemcsak a biztonságpolitikával nap mint nap foglalkozók számára, hanem az érdeklődőknek is érthetően mutatja be a kihívások változását. Igaz a kötet elejéről – véleményem szerint – hiányzik egyfajta elméleti megalapozás, a szerzőpáros nem kísérli meg, hogy az általa bemutatni kívánt veszélyeket egy immár elfogadottá vált, a legmodernebb elméleteknek megfelelő osztályrendszerbe illessze – noha éppen az EU esetében elvárható lenne egy ilyen típusú eszmefuttatás, melynek keretében az osztályozás alapvetően a kihívások, kockázatok származása, mérete, hatóköre és jellege alapján történik, valamint attól függően, hogy az átfogó biztonság mely összetevőjét befolyásolják. Származásuk szerint e tényezők kétfélék is lehetnek: természetes vagy mesterséges eredetűek. Méretük szerint pedig, miként is lehetne ez másként, az elemzett kihívások lehetnek globálisak, kontinentálisak és regionálisak, még akkor is, ha Hochleitner és Kerschbaumer e kihívásoknak csak európai vetületével foglalkozik.

Hatókörük alapján a mesterséges eredetű, a biztonságot veszélyeztető tényezők ismét két típuscsoportba sorolhatók. A belső típusúak egy adott államon belül jelentkezhetnek – feszültségek, válságok, erőszakos hatalomátvétel, fegyveres felkelések, polgárháborúk, valamint nemzetiségek, kisebbségi etnikumok ellen irányuló belső erőszak, agresszió formájában. A külső típusú kihívások más állam, vagy államok bizonyos csoportja ellen irányulnak. Jellegük szerint a mesterségesen előidézett kihívások, kockázatok, feszültségek, válságok, konfliktusok és háborúk formájában jelentkezhetnek. Eme elméleti háttér figyelembevételével lenne érdemes azután felhívni a figyelmet a legújabb globális kihívásokra és kockázatokra, köztük a korábbi, bipoláris világrendszer létezéséhez kapcsolódó, nem hagyományos katonai jellegű fenyegetésekre, és az ún. új típusú veszélyekre is, úgymint a vallási és etnikai ellentétekre, a nemzetközi migrációra, a környezetszennyezésre, gazdasági problémákra. A szerzőpáros által bemutatott kihívások pontosan eme globális veszélyforrások lenyomatát és megjelenési formáját képezik.

Mindeme, a gyakorlati tárgy fényében akár mellőzhetőnek tűnő elméleti megalapozottsági hiányok ellenére említett kötet rendkívül jó összefoglalása az európai biztonságpolitikai helyzetkép jelen állásának.

Zachar Péter Krisztián

KRÓNIKA

HAUSNER GÁBOR

ERKÖLCS ÉS ERKÖLCSTELENSÉG A HÁBORÚBAN

Tudományos ülés, Hadtörténeti Intézet, Budapest, 2002. november 11.

A morál és a háború sokak szemében egymást kizáró, ellentétes fogalmak, de manapság mind többen vannak olyanok is, akik szerint a hadsereg, a fegyveres szolgálat és az erkölcs önmagában is antagonistái egymásnak. Más vélemények szerint épp ellenkezőleg, a morál a hadseregekben fontos összetartó erő, a háborúban pedig még fontosabb a szerepe, még akkor is, ha időnként a parancs végrehajtása az egyes egyén erkölcsi értékrendjével ütközik. Ennek a régmúltban gyökerező vitának aktualitást ad a Magyar Honvédség küszöbön álló, hivatásos haderővé való átalakítása, valamint napjaink kihívása: a terrorizmus elleni háború, amelynek új morális aspektusai is vannak. Ezekkel a gondolatokkal és a történeti kutatások szükségességének hangoztatásával nyitotta meg a Hadtörténeti Intézet és Múzeum által a fenti kérdések tisztázása céljából szervezett egynapos tudományos konferenciát *Holló József Ferenc* vezérőrnagy, főigazgató.

A rövid beköszöntést követően *Czigány István* alezredes, a Hadtörténeti Intézet igazgatóhelyettese, a délelőtti ülésszak elnöke visszaadta a szót a főigazgatónak.

Holló József Ferenc vezérőrnagy, aki a kezdetektől tevékeny résztvevője a Karintiában immár tíz éve folyó hadszíntérkutatásnak, „Ember az embertelenségben – kiállítás az Alpokban" című előadásában egy nemzetközi összefogással létrejött, nagysikerű kiállítás illusztrálásán keresztül mutatta be az első világháború magashegyi harcaiban küzdött katonák szélsőséges viszonyok közötti frontéletmódját, mindennapi gondjait és örömeit, egészségi, lelki, mentális megrázkódtatásait és erkölcsi konfliktusait. A Dolomitokban zajlott hegyvidéki harcok nem csak a közkatonákat állították szinte megoldhatatlan feladat elé (a szélsőségesen változó időjárás, a sziklás talaj, az ellenséges vonalak és katonák állandó közvetlen közelsége, a csapatok váltásának és az utánpótlás biztosításának akadozása, a kimerültség, a halottak eltemetésének megoldatlansága stb. miatt), hanem a hadvezetést is: az Osztrák–Magyar Monarchia katonai vezetői ugyanis korábban a magas hegyvidéket nem tartották alkalmasnak nagy hadműveletekre, s épp ezért csak későn állítottak fel hegyicsapatokat, s azok kiképzése sem volt megfelelő. Nem csak a közkatonák kerültek tehát konfliktusba korábbi elveikkel, de a legfelső hadvezetés is, s ez morális válságot okozott. A kiállítás és az előadás tanulsága, hogy az első nagy világégés kataklizmájában számos olyan, a hadsereg háborús működésével kapcsolatos morális probléma vetődött, vagy erősödött föl (emberölés miatti bűntudat, ellenségek közti barátkozás, hadifoglyokkal való bánásmód stb.), amelynek hatásai napjainkig húzódnak.

Holló tábornok előadását követően *Perjés Géza* hadtörténész egy a saját, s a krónikaíró megítélése szerint is igen fontos kérdést állított vizsgálódásai középpontjába: a katona becsületét. Definíció híján Perjés először áttekintette a fogalom használatát Zrínyitől Burke-ön és Clausewitzen keresztül a XX. századig, majd kiindulópontként az alábbi értelmezést kínálta: a becsület a társas együttélésből eredő, a mindennapi problémák és feladatok megoldása közben a közösség céljait szem előtt tartó magatartás. A polgári és a katonai becsület közötti különbség „mindössze" az a közeg, amelyben becsületesnek kell lenni. Ennek a közegnek, tudniillik a háborúnak a sajátosságait Clausewitz nyomán írta le, majd bemutatta azt a felvilágosodás korától kiinduló folymatot, amely a fogalom téves értelmezésén keresztül napjaink – Perjés véleménye szerint hibás és káros, a háború természetét szem elől tévesztő – uralkodó hadseregfelfogásához vezetett. A tradicionális katonai erények helyébe a menedzserszemléletet állító, az emberi jogi szempontokat nem a hadsereg sajátosságainak meg-

felelően érvényesítő liberális hadseregpolitika csődjének példáiként említette az amerikai hadsereg vietnami kudarcát és a Bundeswehrben előfordult szolgálatmegtagadási hullámot az Öbölháború, illetve a koszovói válság idején. Ezzel szemben Perjés szerint mind a második világháborúban a német hadifoglyok körében végzett szociológiai vizsgálatok, mind a háború természetéről írott egyetemes hadtudományi művek (Zrínyi, Clausewitz stb.), mind a személyes tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a haláltól és a sebesüléstől való félelem, a testilelki fáradtság, a bizonytalanság és a véletlenül előálló súrlódások körülményei között, azaz háború idején rendkívül fontos szerepe van a félelem enyhítésében és a túlélésben a béke-időben begyakorolt drill mellett a közösségek belső kohéziójának, a hagyományos katonai értékeknek és morális tényezőknek: a katona becsületének.

Amíg Perjés strukturális-racionális keretben elemezte a háború és az erkölcs kérdését, addig *Pető Andrea* a Közép-Európai Egyetem adjunktusa a nemek dominanciájának szemszögéből tette kritika tárgyává a normatizált erőszakot, amely felfogása szerint nem más mint a férfiasság megerősítése és önigazolása. „A szovjet katonák által elkövetett nemierőszak-esetek emlékezete Magyarországon" című előadásában leplezetlenül harcos feminista szemszögből mutatta be a második világháborús erőszak egy szexuális formáját, amelynek áldozatai többnyire (bár nem kizárólag) nők voltak. A jogi, közigazgatási, egészségügyi, politikai, külügyi, irodalmi források és az oral history segítségével mintegy 5 000-200 000 főre becsülte azoknak a magyar nőknek a számát, akik 1945-ben Budapesten áldozattá váltak. A Berlinbe bevonuló szovjet katonák pedig mintegy egymillió nőt tettek „jogos hadizsákmánnyá."

Pető Andrea az erőszak okai, lehetséges magyarázatai és a róla való diskurzusmódok közül is (racionalista: az erőszak a háború velejárója, lásd a szabin nők elrablása mítoszt; ideológiai-nemzeti: a nőkön keresztül egy ország meggyalázása; etnikai, civilizációs különbségek: nem szláv népesség alávetése) a nemi dominancia alapján állót hangsúlyozta: szerinte az esetek döntő többsége mögött nem a szexuális örömszerzés, hanem a hatalmi vágy dominált. Ezt követően csöppet sem volt meglepő, hogy előadásának „A hallgatás összeesküvése" címet viselő befejező részében azt a tényt, miszerint a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakesetek emlékei hiányoznak a magyar köztudatból, és a kérdésnek korábban nem volt tudományos feldolgozása, szintén a háború férfias jellegéből fakadó szándékos elhallgatásnak tulajdonította.

Rövid szünetet követően *Szabó János*, a Stratégiai Védelmi Kutatóintézet igazgatója „Agresszió és etika a hadviselésben" című előadásában az egységes erőszakelmélet kidolgozására irányuló kutatások során született eredményeket foglalta össze. Az etológia, az evolúciós biológia és a kultúrtörténet segítségével olyan kérdésekre keresett választ, mint például van-e különbség az emberi és az állati agresszió között, mi az erőszak szerepe napjaink háborújában, létezik-e egyáltalán erkölcs a posztmodern korban, s ha mégis, van-e minden történelmi koron átívelő, minden történelmi esetlegességeken felülkerekedő, túlnyúló, általános érvényű katonai erkölcs?

Az állatvilágban az agresszió mindig a túlélést, vagy a dominancia elismertetését szolgálja, kizárólag az emberre jellemző a vélelmezetten más fajok elleni (ideológiai) agresszió. Az emberi agressziónak léteznek expresszív (háború) és szublimált formái (társadalmi-gazdasági versengés, sport stb.), s azok lehetnek legitimek és illegitimek. Napjainkban létezik a legitim, rendfenntartó erőszak, sőt, legitim háború is. Más szempontból ugyancsak a közelmúlt fejleménye, hogy a haditechnika, a katonai professzionizmus jelenlegi szintjén az indulat, a hagyományos értelemben vett agresszió csak zavar az erőszak elkövetésében.

Az etika szerteágazó kérdésköréből itt csak az előadónak a katonai etikára vonatkozó figyelemre méltó megállapításait emeljük ki. Az ókortól a XX. századig sorolt példák azt látszanak bizonyítani, hogy létezett-létezik a katonai erkölcsnek valamiféle kvintesszenciája. A közösségi erőfeszítések és azok hatékonyságának a maximalizálása az a legáltalánosabb kritérium, amely által az erkölcsi alapvetések megfogalmazódnak, amelyen a katonai erkölcsök a különböző korszakokban szerveződnek. A katonai erkölcsrendszerek ugyanakkor rendkívül erőteljesen korfüggőek. Ebben minden korban helyet kapnak tradicionális (a múltban sikeres) és új (a jövőben sikert ígérő) elemek. Az informális társadalomnak adekvát hadseregszervezésben véleménye szerint az erőfeszítések maximalizálása érde-

kében került előtérbe a tanultság, a racionális menedzsment, amely átmetszette a hagyományos hierarchiát, és az új, magas technológiai hányadú szervezési formák. A közeljövőben a tradicionális és az új katonai etikai elemek egymás mellett élése várható.

Az elméleti igénnyel készült referátumok után a XIX. századi közerkölcsök-magánbűnök világából adott humort sem nélkülöző ízelítőt *Hermann Róbert,* a Hadtörténeti Intézet igazgatója „Egy kis igazítás, avagy hogy viselkedjünk hölgytársaságban" című előadásában. A „kis igazítást" Karove Antal százados, Tiszafüred térparancsnoka követte el 1849 tavaszán négy hölgy jelenlétében, Lipcsei Gedeon földbirtokos házában, ahol elszállásolva volt. Somogyi a hölgyek társaságában „zavaros fővel" – azaz alighanem ittasan – egyes források szerint elővette, mások szerint csak az asztal alatt megigazította férfiasságát. Az esetnek, hogy-hogy nem, híre ment, a műveletlen, durva tiszt ellen felettesei vizsgálatot kezdeményeztek, s a vizsgálat idejére felfüggesztették. Később azonban sikerült kimosakodnia a vádak alól (fájdalmas betegségére és 19 évi hűséges szolgálataira hivatkozva!), sőt, a vizsgálat lezárultát követően még őrnaggyá is előléptették. Igaz a források nem teljesen egyértelműek, hogy ki volt a négy hölgy, és milyen céllal ültek egy asztalnál a mulatozó Karovéval...

A Hadügyminisztérium Elnöki és Igazságügyi Osztályának vizsgálati irataiból kibontott nem tipikus történet érdekes látleletet nyújtott egy, a szabadságharc hadseregében szolgált tiszt erkölcsi állapotáról.

A délelőtti ülésszak utolsó megszólalója, *Csikány Tamás* alezredes, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem docense ugyanezt a témát, a 48–49-es forradalom hadseregének az erkölcsi helyzetét vette górcső alá, általánosabb nézőpontból „A forradalmi hadsereg etikája" címmel megtartott előadásában. Bevezetőjében utalt rá, hogy a a XIX. század közepére kialakult etikai normákat a lezajló nagy társadalmi átalakulás kikezdte, s ez bizonyos értékvesztéssel is járt, majd kitért az 1848–49-es hadsereg szervezésének néhány kérdésére. Kezdetekben a nemzetőrzászlóaljak szervezése uralkodói jóváhagyással, törvényes keretek között folyt a régi szellemiség és erkölcsiség jegyében. Az 1848 augusztus végén elfogadott újoncállítási törvény végrehajtását ugyan már uralkodói jóváhagyás nélkül kezdték meg szeptemberben, de még mindig a korábbi, bevált módszerek és értékek alapján. A katonai helyzet rosszabbra fordulása és a hadsereg létszámigénye azonban új, forradalmi megoldásokat követelt, így került sor a népfelkelés meghirdetésére, önkéntes vagy szabadcsapatok szervezésére, amelyek keretében kétes értékű és erkölcsiségű elemek is a szabadságharc szolgálatába álltak. (Például Rózsa Sándor, aki a Délvidéken, majd a Bánságban számos atrocitást követett el a lakosság ellen, mígnem Vukovics Sebő kormánybiztos fellépése nyomán végül kitették a hadseregből.)

A főként az irreguláris csapatok és a nemzetőrség körében előforduló negatív példák ellenére az 1848 végére több elemből kialakult honvédsereg tiszti- és főtiszti karának viszonylag homogén értékrendszere volt, amelynek alapját a cs. kir. hadsregben elsajátított normák alkották. Nekik volt köszönhető, hogy a forradalom hadserege a kor szokásainak, elvárásainak többnyire megfelelően bánt a lakossággal, a hadifoglyokkal és az ellenséggel.

Az ülésszak délután *Bona Gábor,* a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tudományos főtanácsadója, nyugállományú ezredes elnökletével folytatódott.

Elsőként *Hajdú Tibor,* az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főtanácsadója kapott szót, aki az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregét összetartó tényezőkről tartott előadást „A hadkötelezettség és a haza védelmének eszméje a soknemzetiségű Monarchiában" címmel. A Habsburg Monarchiában csak lépésről-lépésre, a XIX. század végére alakult ki az a tudat, hogy a hadkötelezettség „minden férfi szent kötelessége". A soknemzetiségű, sokvallású államalakulatban a kötelező katonáskodás eszmei alapja nem a nemzeti, hazafias szellem, sokkal inkább az uralkodó iránti hűség volt, ám Magyarországon ez – érthető okokból – csak az 1880-as években vált elfogadottá. A magyarok körében (a magyar vezényleti nyelv és a tisztikar magyar többsége miatt) sokkal népszerűbb maradt a honvédség, mint a közös hadsereg, jóllehet az előbbi fejlődését a bécsi udvar inkább gátolta. A lojális szellem kialakítására irányuló legfelső törekvés sikerének, valamint a kifelé gravitáló erőktől és a pánszlávizmus fenyegetésétől való félelemnek tudható be, hogy a századfordulóra megnőtt a közös hadsereg presztizse. Az első világháborúban ez a

hazafias szellemmel átitatódott királykultusz hatékony összetartó erőnek bizonyult, amit bizonyít egyebek közt, hogy tömeges parancsmegtagadásra, dezertálásra 1917-ig nem került sor. A vereség oka nem ez, hanem a Monarchia gazdasági gyengesége miatt megoldhatatlan katonai feladat volt.

Ugyancsak a XX. század „őskatasztrófáját", az első világháborút követően vetődött fel az a napjainkban is aktuális kérdés, amellyel *Pollmann Ferenc,* a Hadtörténeti Intézet kutatója foglalkozott „A békebontó felelőssége" című előadásában. A nagy hatású XIX. századi német katonai író Clausewitz megfogalmazása óta („A háború nem más, mint a politika folytatása más eszközökel") a „jus belli", mint az állami szuverenitás eszköze polgárjogot nyert. Ennek ellenére a béke megbontásának ódiumát Bismarck óta minden államférfi igyekezett provokációval vagy hamis ürüggyel a másik félre hárítani. A első világháborúban bekövetkezett pusztulás minden korábbit felülmúló mértéke, az áldozatok hatalmas száma stb. miatt a háborús felelősség kérdése egészen másként vetődött fel, mint a megelőző háborúknál. A békebontóra minden korábbinál nagyobb morális (és esetleg jogi) felelősség nehezedhetett. Ezért a háború alatt és különösen annak befejezése után a felelősség kérdéséről szenvedélyes nemzetközi vita bontakozott ki, amelynek nyomán differenciáltabb kép kezd körvonalazódni. S bár e vita még nem jutott nyugvópontra, az új források is megerősíteni látszanak, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felelőssége a Szerbia elleni fellépésre, azaz a békebontásra korlátozódott, míg a háború kirobbantásában és eszkalálásában a fő szerepet Németország játszotta.

Nem nélkülözte a napi aktualitást *Szabó Mária* előadása sem, aki szintén a Hadtörténeti Intézet tudományos kutatója. „Hadseregben szolgálatot vállaló nők kettős erkölcsi megítélése" címen megtartott hozzászólásában a nőknek a honvédelemben való részvételét, annak változó társadalmi megítélését, végül pedig a katonanők integrálására vonatkozó elképzeléseket tekintette át a korai kezdetektől (a XVI. századtól) a NATO és a mai magyar hadsereg gyakorlatáig. A XVI–XVIII. század „hőslelkű asszonyait" (egri nők, Zrínyi Ilona stb.) még a kortársak és az utókor osztatlan elismerése övezte, a polgári társadalom nemi szerepmegosztásának kialakulásával párhuzamosan azonban a nőket kizárták a hadseregből, vagy ha be is engedték, kizárólag valamilyen tradícionális, női szerepre, mint például a betegápolás. A hadseregben szerepet vállaló nők megítélése ettől kezdve szinte századunkig kettős: az elismerő hangok mellett erős kritika kíséri jelenlétüket. Míg a tradicionalisták a nőknek a nemüknek megfelelő, hagyományos szerepet szántak és szánnak a hadseregben, a liberális véleményen lévők az egyenlőség elve és a demokratizmus alapján képzelik el integrációjukat. Ez a kettősség még a NATO-ban is fennáll, hiszen a német és az olasz haderőben csak 2000-től vállalhatnak fegyveres szolgálatot a nők, szemben például az angolszász országok és Franciaország gyakorlatával, ahol már 20 éve megnyitották előttük a kapukat.

A konferencia záró előadását *Szabó József János* alezredes, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem docense tartotta. „Az emberi élet értéke nyugaton és keleten" című referátumának elején Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról című dolgozatára támaszkodva rövid áttekintést adott a magyar társadalmi fejlődés sajátos alakulásáról, kettős jellegéről, amelyre egyaránt hatott a nyugati-keresztény és keleti ortodox kultúrtörténeti fejlődés, amit tovább színesített a török–magyar együttélés 150 esztendeje.

Abból az axiómából kiindulva, hogy a kultúrtörténeti fejlődés akarva akaratlanul is nyomokat hagy egy-egy ország hadművészetén, Szabó József János előadása második részében az emberi élet értékét vizsgálta a nyugati-keresztény és a keleti, ortodox kultúrkör hadművészetében. Kifejtette, hogy nem találunk alapvető különbségeket a két kultúrkör hadászatában és harcászatában, azonban az emberi élettel való gazdálkodásban igenis kimutathatók bizonyos különbségek még akkor is, ha kivételek mindkét oldalon fellelhetők.

Az előadásokban csakúgy, mint az azok nyomán támadt élénk vitában számos aktuális eszmei, jogi, morális probléma merült fel. A teljesség igénye nélkül néhány a kötelező szolgálat megszüntetése kapcsán újból megválaszolandó kérdések közül: a hivatásos hadseregre való áttérés során megmarad-e a honvédelmi nevelés hazafias eszménye, vagy lesz-e helyette más? Mi lesz e hadsereg morális kódexe? AZ előadások azt bizonyították, hogy a történelem, más diszciplinákkal karöltve, hasznos fogódzókat nyújthat a jelenünkben folyó átalakulás irányítói számára.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM MUNKATÁRSAINAK LEGFONTOSABB PUBLIKÁCIÓI 2002-BEN

Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve. 2001. (Szerk. *Lenkefi Ferenc.*) Hadtörténelmi Levéltár, Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2002. 128 o. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok)

*

Aggházy Kamil: Budavár ostroma 1849-ben. (Szerk. *Hermann Róbert.* Munkatársak: *Czaga Viktória, Kreutzer Andrea, Szoleczky Emese, Tóth Orsolya.*) 2. kiad. Budapest Főváros levéltára, Budapest, 2002. I. k. 503 o., 16 t.; II. k. 447 o. (Budapest Történetének Forrásai)

*

Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. (Szerk. és az előszót írta *Czigány István.* Szerzők: *Bánkúti Imre, Czigány István, Kovács Ágnes, Köpeczi Béla, Mészáros Kálmán, Perjés Géza, Ságvári György, R. Várkonyi Ágnes, Zachar József.*) Zrínyi Kiadó, Budapest, 2002. 312 o.

*

„De víg élet , s míly gyöngy élet ... a honvédélet." Mihálka Endre, Borcsik Salamon, Thóbiás Dani emlékiratai 1848/49-ből. (Szerk. *Bene János, Hermann Róbert, Kedves Gyula.*) Periféria Alapítvány, Nyíregyháza, 2002. 212 o.

*

Emlékezés a hegyicsapatokra. (Szerk. *Illésfalvi Péter.*) Honvéd Hegyivadász Alapítvány, Paktum Nyomdaipari Társaság, Budapest, 2002. 114 o.

*

Erdődy Gábor: Batthyány. – *Hermann Róbert:* Szemere. Pannonica Kiadó, Budapest, 2002. 327 o. (Fekete-fehér könyvek)

*

„Fényesebb a láncnál a kard..." Emlékkiállítás az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Kiállítási katalógus. (Főszerk. *Cs. Kottra Györgyi.* A szerk. munkatársa *Kincses Katalin Mária.* Szerzők: *Basics Beatrix, Kedves Gyula, Kincses Katalin Mária, Cs. Kottra Györgyi, Kovács S. Tibor, Lugosi József, Miltényi Dénes, Ságvári György.*) 2. kiad. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 2002. 208 o.

*

Fond- és állagjegyzék. A hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. (Szerk. *Szijj Jolán.*) 2., bőv. kiad. Hadtörténelmi Levéltár, Petit Reál Könyvkiadó, Budapest, 2002. 278 o. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok)

*

A Hadtörténeti Múzeum értesítője 5. Acta Musei Militaris in Hungaria. (Szerk. *Hausner Gábor, Kincses Katalin Mária, Kreutzer Andrea.* Szerzők: *Baczoni Tamás, Bencze László, Galván Károly, Hermann Róbert, Illésfalvy Péter, Kincses Katalin Mária, Makai Ágnes, Mátyássy Gabriella, Lugosi József, Sallay Gergely.*) Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 2002. 231 o.; 12 t.

*

Hermann Róbert – Kucza Péter: 1848–1849. Szabadságharc a Tápióvidéken. A tápióbicskei ütközet. KÁTA '95 Bt., Nagykáta, 2002. 404 o.

*

Hermann Róbert: Kossuth Lajos élete és kora. Pannonica Kiadó, Budapest, 2002. 128 o.

*

Hermann Róbert: Kossuth és kortársai. Hermann Róbert és Dobák Géza kiállítása. (Kiállítási katalógus). Katona József Múzeum, Kecskemét, 2002. 96 o.

*

Hermann Róbert: Russkie vojska v Vengrii. Gosud. arhiv Vengrii, Budapest, 2002. 21 o.

*

Horváth Miklós: Maléter Pál. 2. jav. kiad. H&T Kiadó, Budapest, 2002. 324 o.

*

Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Béldy Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból, 1941–1943. (Szerk. *Blasz-*

szauer Róbert.) Hadtörténelmi Levéltár, Petit Reál Könyvkiadó, Budapest, 2002. 378 o. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok)

*

Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. (Szerk. *Mészáros Kálmán.*) Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 346 o.

*

Kedves Gyula: Szabolcs a hazáért. A 48. honvédzászlóalj története. Heraldika Kiadó, Budapest, 2002. 301 o.

*

A magyar államcímer története. History of the Coat-of-Arms of the Hungarian State. Címertabló. (Kiad. *Csáky Imre.*) Budapest, 2002.

*

Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. (Szerk. *Erdődy Gábor, Hermann Róbert.*) Argumentum Kiadó, Budapest, 2002. 320 o.

*

Magyar párbaj. (A Clair Vilmos és a párbaj című bevezető tanulmányt írta *Ságvári György.*) Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 594 o.

*

Makai Ágnes – Héri Vera: Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben. Helikon Kiadó, Budapest, 2002. 279 o.

*

A Millennium of Hungarian Military History. (Ed. *Béla Király* and *László Veszprémy.* Papers written by *Gábor Ágoston, Tibor Balla, Tamás Csikány, István Czigány, Lóránd Dombrády, Róbert Hermann, Miklós Horváth, Béla Király, Teréz Oborni, Géza Pálffy, Géza Perjés, Ferenc Pollmann, Gyula Rázsó, Miklós Szabó, Péter Szabó, Sándor Szakály, Ferenc Szani, Mihály Szántó, László Veszprémy, József Zachar, Attila Zsoldos.*) Boulder, Col.: Social Science Monographs, 2002. (Atlantic Studies on Society in Change No. 114)

*

Pécs szabad királyi város címeres kiváltságlevele 1780. Facsimile. (Szerk. *Csáky Imre.* A tanulmányt írta *Sándor László.*) Budapest, 2002. 144 o.

*

Ravasz István: Erdély ismét hadszíntér 1944. 2. bőv., jav. kiadás, Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2002. 344 o. (PetitMilitary Könyvek)

*

Szabó Péter – Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország, 1941–1943. (A fotókat gondozta és válogatta *Kalavszky György.*) Puedlo Kiadó, Budapest, 2002. 152 o.

*

Számvéber Norbert: Páncélosok a Tiszántúlon. Paktum nyomdaipari Társaság, Budapest, 2002. 149 o.

*

Szent István és az államalapítás. (Szerk. *Veszprémy László.*) Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 617 o. (Nemzet és emlékezet)

TARTALOM

ERKÖLCS ÉS ERKÖLCSTELENSÉG A HÁBORÚBAN

SZABÓ JÁNOS — Erkölcs, erőszak, agresszió a hadviselésben ---- 3

PERJÉS GÉZA — A katona becsülete ---- 13

HERMANN RÓBERT — Egy kis igazítás, avagy hogyan ne viselkedjünk hölgytársaságban ---- 22

HAJDU TIBOR — A hadkötelezettség és a haza védelmének eszménye a soknemzetiségű Monarchiában ---- 32

POLLMANN FERENC — A békebontó felelőssége. Ausztria-Magyarország szerepe a világháború kirobbantásában ---- 39

KÖZLEMÉNYEK

KINCSES KATALIN MÁRIA — „Minden különös ceremonia nélkül." A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala ---- 46

KOLONITS FERENC — Az András-kereszt és a Felkelő Nap háborúja, 1904–1905 ---- 77

HANGODI LÁSZLÓ — Az m. kir. honvéd 4/1. nehézbombázó osztály története, 1936–1942 -- 144

MŰHELY

HORVÁTH JÓZSEF — A magyar Fiume végnapjai, 1914–1924 ---- 166

ZACHAR JÓZSEF — „Kellő utód kiküldéséig nélkülözhetetlen." Moravek Elek hadilevéltáros, bécsi kirendeltségvezető emlékezete ---- 185

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

HOLLÓ JÓZSEF FERENC — Rendhagyó beköszöntő ---- 196

NÉGYESI LAJOS — Csata- és hadszíntérkutatás – hadtörténelmi régészet ---- 198

NÉGYESI LAJOS — Az augsburgi csata ---- 206

SZEMLE

SZÉKELYNÉ KŐRÖSI ILONA (SZERK.) — Kecskemét is kiállítja... Gáspár András – Erdősi Imre – Lestár Péter – Muraközy János – 71. honvéd zászlóalj – 16. (Károlyi) huszárezred – Kecskemét város szabadcsapata *(Csorba György)* ---- 231

HANS WERNER NEULEN — Feldgrau in Jerusalem. Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland *(Balla Tibor)* ---- 233

CSONKARÉTI KÁROLY — Az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészete 1867–1918 *(Krámli Mihály)* ---- 235

TILKOVSZKY LORÁNT — Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában. A budapesti osztrák követség megfigyelései és helyzetelemezései 1933–1938. évi politikai jelentéseiben *(Dombrády Lóránd)* ---- 239

CLEMENS RANGE – ANDREAS DÜFEL — Die Ritterkreuzträger in der Bundeswehr *(Pandula Attila)* ---- 242

HANS WALLNER (HSG.) — Bericht zur Tagung „Die Rolle des Krieges in der europäischen Gesellschaft am Beginn des 21. Jahrhunderts" *(Zachar József)* ---- 243

ERICH REITER (HSG.) — Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik 2001. *(Zachar Péter Krisztián)* ---- 245

ERICH HOCHLEITNER – – JOHANNES KERSCHBAUMER — Das sicherheitspolitische Umfeld der Europäischen Union – Risiken und Herausforderungen *(Zachar Péter Krisztián)* ---- 251

KRÓNIKA

HAUSNER GÁBOR — Erkölcs és erkölcstelenség a háborúban. Tudományos ülés, Hadtörténeti Intézet, Budapest, 2002. november 11. ---- 253

* * * — A Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársainak legfontosabb publikációi 2002-ben ---- 257

CONTENTS

MORALITY AND IMMORALITY IN WAR

JÁNOS SZABÓ — Morality, Violence and Aggression in Warfare---------- 3

GÉZA PERJÉS — The Soldier's Honour---------- 13

RÓBERT HERMANN — Putting it Right – Or How Not to Behave in Ladies' Company 22

TIBOR HAJDU — Compulsory Military Service and the Ideal of the Homeland's Defence in the Multinational Austro-Hungarian Monarchy---------- 32

FERENC POLLMANN — The Responsibility of the Peacebreaker. Austria-Hungary's Role in the Outbreak of the First World War---------- 39

PUBLICATIONS

KATALIN MÁRIA KINCSES — 'Without Special Ceremony.' The Cult of Rákóczi – Bringing Home the Prince's Mortal Remains---------- 46

FERENC KOLONITS — The War Between the St Andrew's Cross and the Rising Sun, 1904-1905---------- 77

LÁSZLÓ HANGODI — The History of the Royal Hungarian 4/I Heavy Bomber Wing, 1936-1942 144

WORKSHOP

JÓZSEF HORVÁTH — The Last Days of the Hungarian Fiume, 1914-1924---------- 166

JÓZSEF ZACHAR — 'Indispensable until a Required Successor's Delegation' To the Memory of Military Archivist Elek Moravek, Commissioner in Vienna 185

BATTLEFIELD AND SEAT OF WAR RESEARCH

JÓZSEF FERENC HOLLÓ — An Unusual Announcement---------- 196

LAJOS NÉGYESI — Battlefield and Seat of War Research – Military Historical Archaeology 198

LAJOS NÉGYESI — The Battle of Augsburg---------- 206

REVIEW

ILONA SZÉKELYNÉ KŐRÖSI (ED.) — 'Kecskemét also stations…' András Gáspár – Imre Erdősi – Péter Lestár – János Muraközy – 71st Honvéd Battalion – 16th (Károlyi) Hussar Regiment – The Volunteers Corps of Kecskemét *(György Csorba)*---------- 231

HANS WERNER NEULEN — Feldgrau in Jerusalem. Das Levantecorps des kaiserlichen Deutschland *(Tibor Balla)*---------- 233

KÁROLY CSONKARÉTI — The Navy of the Austro-Hungarian Monarchy 1867-1918 *(Mihály Krámli)*---------- 235

LORÁNT TILKOVSZKY — Austria and Hungary in a Danger-Fraught Europe. Observations and Evaluations in the 1933-1938 Political Reports of the Austrian Embassy in Budapest *(Lóránd Dombrády)*---------- 239

CLEMENS RANGE – – ANDREAS DÜFEL — Die Ritterkreuzträger in der Bundeswehr *(Attila Pandula)*---------- 242

HANS WALLNER (HSG.) — Bericht zur Tagung „Die Rolle des Krieges in der europäischen Gesellschaft am Beginn des 21. Jahrhunderts" *(József Zachar)*------ 243

ERICH REITER (HSG.) — Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik 2001. *(Péter Krisztián Zachar)*---------- 245

ERICH HOCHLEITNER – – JOHANNES KERSCHBAUMER — Die sicherheitspolitische Umfeld der Europäischen Union – Risiken und Herausforderungen *(Péter Krisztián Zachar)*---------- 251

CHRONICLE

GÁBOR HAUSNER — Morality and Immorality in War. Scientific Meeting, Military History Institute, Budapest, 11 November 2002---------- 253

* * * — The Most Important Publications of the Colleagues of the Military History Institute and Museum in 2002---------- 257

TABLE DES MATIERES

MORALE ET IMMORALITÉ DANS LA GUERRE

JÁNOS SZABÓ — Morale, violence et agression dans la guerre---------- 3

GÉZA PERJÉS — L'honneur du soldat---------- 13

RÓBERT HERMANN — Un petit arrangement ou bien comment ne pas se comporter en compagnie des dames---------- 22

TIBOR HAJDU — L'idée des obligations militaires et de la défense de la patrie dans la Monarchie multiethnique---------- 32

FERENC POLLMANN — La responsabilité de celui qui rompt la paix. Le rôle de l'Autriche-Hongrie dans l'éclatement de la grande guerre---------- 39

PUBLICATIONS

KATALIN MÁRIA KINCSES — «Sans aucune cérémonie particulière.» Le culte de Rákóczi et le rapatriement des cendres du duc---------- 46

FERENC KOLONITS — La guerre entre de la croix de Saint-André et du Soleil-Levant, 1904-1905 77

LÁSZLÓ HANGODI — L'histoire de la division royale hongroise 4/I des bombardiers lourds, 1936-1942 144

ATELIER

JÓZSEF HORVÁTH — Les derniers jours de la Fiume hongroise, 1914-1924---------- 166

JÓZSEF ZACHAR — «Jusqu'à l'envoi d'un remplaçant valable, il reste indispensable.» La mémoire d'Elek Moravek, archiviste militaire, chef de service à Vienne--- 185

RECHERCHES SUR DES CHAMPS DE BATAILLE ET DES ZONES D'OPÉRATIONS MILITAIRES

JÓZSEF FERENC HOLLÓ — Editorial inédit---------- 196

LAJOS NÉGYESI — Recherches sur des champs de bataille et des zones d'opérations militaires – archéologie d'histoire militaire---------- 198

LAJOS NÉGYESI — La bataille d'Augsbourg---------- 206

REVUE

ILONA SZÉKELYNÉ KŐRÖSI (RÉD.) — «Kecskemét les constituera aussi...»András Gáspár – Imre Erdősi – Péter Lestár – János Muraközy – Le bataillon honved 71 – Le régiment hussards (Károlyi) 16 – Le corps franc de la ville de Kecskemét *(György Csorba)*——— 231

HANS WERNER NEULEN — Feldgrau in Jerusalem. Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland *(Tibor Balla)*---------- 233

KÁROLY CSONKARÉTI — La marine militaire de la Monarchie Austro-Hongroise, 1867-1918 *(Mihály Krámli)*---------- 235

LÓRÁNT TILKOVSZKY — L'Autriche et la Hongrie dans l'Europe menaçante. Les observations et les analyses de la situation dans les rapports politiques de l'Ambassade d'Autriche en 1933-1938 *(Lóránd Dombrády)*---------- 239

CLEMENS RANGE – – ANDREAS DÜFEL — Die Ritterkreuzträger in der Bundeswehr *(Attila Pandula)*---------- 242

HANS WALLNER (HSG.) — Bericht zur Tagung «Die Rolle des Krieges in der europäischen Gesellschaft am Beginn des 21. Jahrhunderts» *(József Zachar)*------ 243

ERICH REITER (HSG.) — Jahrbuch für internationale Sicherseitspolitik 2001. *(Péter Krisztián Zachar)*---------- 245

ERICH HOCHLEITNER – – JOHANNES KERSCHBAUMER — Das sicherheitspolitische Umfeld der Europäischen Union – Risiken und Herausforderungen *(Péter Krisztián Zachar)*---------- 251

CHRONIQUE

GÁBOR HAUSNER — Morale et immoralité dans la guerre. Séance scientifique, Institut d'Histoire Militaire, Budapest, 11 novembre 2002---------- 253

* * * — Les publications majeures des collaborateurs de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire en 2002---------- 257

INHALT

MORAL UND UNMORAL IM KRIEG

JÁNOS SZABÓ — Moral, Gewalt, Aggression in der Kriegsführung---------- 3

GÉZA PERJÉS — Die Ehre des Soldaten---------- 13

RÓBERT HERMANN — Eine kleine Zurechtweisung, oder wie man sich in Damengesellschaft nicht benehmen sollte---------- 22

TIBOR HAJDU — Die Wehrpflicht und das Ideal der Verteidigung der Heimat in der, aus vielen Nationalitäten zusammengesetzten Monarchie---------- 32

FERENC POLLMANN — Die Verantwortung des Friedensbrechers. Die Rolle Österreich-Ungarns beim Ausbruch des Weltkrieges---------- 39

MITTEILUNGEN

KATALIN MÁRIA KINCSES — „Ohne irgendeine besondere Zeremonie." Der Rákóczi-Kult und die Heimbringung der sterblichen Überreste des Fürsten nach Ungarn---- 46

FERENC KOLONITS — Der Krieg zwischen dem Andreaskreuz und der Aufgehenden Sonne, 1904-1905---------- 77

LÁSZLÓ HANGODI — Die Geschichte der schweren Bomberabteilung 4/I der königlich-ungarischen Honved-Armee, 1936-1942---------- 144

WERKSTATT

JÓZSEF HORVÁTH — Die letzten Tage des ungarischen Fiume, 1914-1924---------- 166

JÓZSEF ZACHAR — „Bis zum Delegieren eines entsprechenden Nachfolgers unentbehrlich." Erinnerung an Kriegsarchivar Elek Moravek, Leiter der ständigen ungarischen Delegation in Wien---------- 185

SCHLACHT- UND KRIEGSSCHAUPLATZFORSCHUNG

JÓZSEF FERENC HOLLÓ — Eine ungewöhnliche Begrüßung---------- 196

LAJOS NÉGYESI — Schlacht- und Kriegsschauplatzforschung – militärgeschichtliche Archäologie---------- 198

LAJOS NÉGYESI — Die Schlacht bei Augsburg---------- 206

RUNDSCHAU

ILONA SZÉKELYNÉ KŐRÖSI (RED.) — „Auch Kecskemét stellt aus..." András Gáspár – Imre Erdősi – Péter Lestár – János Muraközy – 71. Honved-Bataillon – 16. (Károlyi) Husarenregiment – Die Freischar der Stadt Kecskemét *(György Csorba)*- 231

HANS WERNER NEULEN — Feldgrau in Jerusalem. Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland *(Tibor Balla)*---------- 233

KÁROLY CSONKARÉTI — Die Kriegsmarine der Österreich-Ungarischen Monarchie 1867-1918 *(Mihály Krámli)*---------- 235

LÓRÁNT TILKOVSZKY — Österreich und Ungarn im Europa voller Gefahren. Die Beobachtungen und Lageanalysen der österreichischen Gesandtschaft in Budapest in den politischen Berichten der Jahre 1933–1938 *(Lóránd Dombrády)*---- 239

CLEMENS RANGE – – ANDREAS DÜFEL — Die Ritterkreuzträger in der Bundeswehr *(Attila Pandula)*---------- 242

HANS WALLNER (HSG.) — Bericht zur Tagung „Die Rolle des Krieges in der europäischen Gesellschaft des 21. Jahrhunderts" *(József Zachar)*---------- 243

ERICH REITER (HSG.) — Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik 2001 *(Péter Krisztián Zachar)*---------- 245

ERICH HOCHLEITNER – – JOHANNES KERSCHBAUMER — Das sicherheitspolitische Umfeld der Europäischen Union – Risiken und Herausforderungen *(Péter Krisztián Zachar)*---------- 251

CHRONIK

GÁBOR HAUSNER — Moral und Unmoral im Krieg. Wissenschaftliche Sitzung, Militärgeschichtliches Institut, Budapest, 11. November 2002---------- 253

* * * — Die wichtigsten Publikationen der Mitarbeiter des Militärgeschichtlichen Instituts und Museums im Jahr 2002---------- 257

СОДЕРЖАНИЕ

МОРАЛЬ И АМОРАЛЬНОСТЬ В ВОЙНЕ

ЯНОШ САБО — Мораль, насилие, агрессия в ведении войны---------- 3

ГЕЗА ПЕРЬЕШ — Честь солдата---------- 13

РОБЕРТ ХЕРМАНН — Маленькая поправка или как не положено себя вести в дамском обществе---------- 22

ТИБОР ХАЙДУ — Воинская повинность и идея обороны отечества в многонациональной монархии---------- 32

ФЕРЕНЦ ПОЛЬМАНН — Ответственность миронарушителя. Роль Австро-Венгрии в развязывании мировой войны---------- 39

СООБЩЕНИЯ

КАТАЛИН МАРИА КИНЧЕШ — „Без всяких особых церемоний." Культ Ракоци и возвращение на родину праха князя Ракоци---------- 46

ФЕРЕНЦ КОЛОНИЧ — Война Андреевского Креста и Восходящего Солнца в 1904-1905 гг. 77

ЛАСЛО ХАНГОДИ — История венгерского королевского гонведского 4/1 дивизиона тяжелых бомбардировщиков (1936 – 1942 гг.)---------- 144

МАТЕРСКАЯ

ЙОЖЕФ ХОРВАТ — Последние дни венгерского Фиуме (Риека)---------- 166

ЙОЖЕФ ЗАХАР — «Он является абсолютно необходимым до прибытия нужного преемника.» Памяти руководителя венского филиала военного архива Элека Моравек---------- 185

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕАТРОВ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ И БИТВ

ЙОЖЕФ ФЕРЕНЦ ХОЛЛО — Необычная вступительная статья---------- 196

ЛАЙОШ НЕДЬЕШИ — Исследование театров военных действий и битв – военно-историческая археология---------- 198

ЛАЙОШ НЕДЬЕШИ — Аугсбургская битва---------- 206

ОБЗОР

ИЛОНА СЕКЕЙНЕ КЁРЁШИ (РЕД.) — «Кечкемет также экспонирует...» Андраш Гашпар – Имре Эрдёши – Петер Лештар – Янош Муракёзи – 71-й гонведский батальон – 16-й (имени Карла) гусарский полк – Свободная команда города Кечкемета. *(Дьёрдь Чорба)*---------- 231

HANS WERNER NEULEN — Feldgrau in Jerusalem. Das Levanterkorps des kaiserlichen Deutschland. *(Тибор Балла)*---------- 233

КАРОЙ ЧОНКАРЕТИ — Военно-морской флот Австро-Венгерской Монархии, 1867-1918 гг. *(Михай Крамли)*---------- 235

ЛОРАНТ ТИЛКОВСКИ — Австрия и Венгрия в зловещей Европе. Наблюдения австрийского посольства в Будапеште и анализы положения в донесениях о политической обстановке 1933-1938 гг. *(Лоранд Домбради)*---------- 239

CLEMENS RANGE – – ANDREAS DÜFEL — Die Ritterkreuzträger in der Bundeswehr *(Аттила Пандула)*------- 242

HANS WALLNER (HSG.) — Bericht zur Tagung „Die Rolle des Krieges in der europäischen Gesellschaft am Beginn des 21.Jahrhunderts" *(Йожеф Захар)*----- 243

ERICH REITER (HSG.) — Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik 2001. *(Петер Кристиан Захар)*---------- 245

ERICH HOCHLEITNER – – JOHANNES KERSCHBAUMER — Das sicherheitspolitische Umfeld der Europäischen Union – Risiken und Herausforderungen *(Петер Кристиан Захар)*---------- 251

ХРОНИКА

ГАБОР ХАУСНЕР — Мораль и аморальность в войне. Научная сессия. Военно-Исторический Институт. Будапешт, 11 ноября 2002 года---------- 253

* * * — Наиболее важные публикации сотрудников Военно-Исторического Института и Музея в 2002 году---------- 257

HADIMÚZEUM ALAPÍTVÁNY

Közhasznú szervezet

Múzeumunk alapítója és igazgatója, Aggházy Kamil (1882-1954) emlékére, a magyar Hadtörténeti Múzeum pártfogolására és támogatására hoztuk létre 1997-ben bejegyzett alapítványunkat, melynek célja a „Hadimúzeum" erkölcsi, szellemi és anyagi támogatása az alábbi területeken:

– a magyar hadtörténet tárgyi emlékeinek országos és nemzetközi feltárása, történeti feldolgozása, kataszter készítése, kapcsolódó akciók meghirdetése;

– a Hadimúzeumban fellelhető gyűjteményi anyag állagvédelmének elősegítése, raktározási és kiállítási körülményeinek javítása;

– a gyűjtemények korszerű, nemzetközi színvonalú nyilvántartása, feldolgozása;

– részvétel a múzeumi gyűjtemények és általában a „militaria hungarica" nagyközönség előtti bemutatásában, népszerűsítésében;

– a magyar vonatkozású hadtörténeti emlékhelyek kialakításának, megőrzésének, nyilvántartásának támogatása, a hadi-helykegyelet erősítése;

– a Hadimúzeum hagyományőrző tevékenységének és a múzeum történetére vonatkozó kutatások elősegítése;

– a „militaria hungarica" körébe vonható hazai és nemzetközi kapcsolatok kiépítése, erősítése, a nemzetközi tudományos életben való részvétel támogatása.

A Hadimúzeum Alapítvány kuratóriumának tagjai:

dr. Miltényi Dénes (elnök), dr. Érszegi Géza, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa, dr. Hermann Róbert történész, Hadtörténeti Intézet, Nagy Zoltán, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, dr. R. Várkonyi Ágnes egyetemi tanár, Stemlerné dr. Balogh Ilona, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótárának vezetője.

A Hadimúzeum Alapítvány révén lehetőséget szeretnénk nyújtani mindazoknak, akik szívükhöz közel állónak érzik a Hadtörténeti Múzeumot, annak gyűjteményeit, a magyar hadtörténelem tárgyi emlékeit, hogy támogatásukat közvetlenül juttathassák el az általuk kívánt helyre, vagy egyéb módon kapcsolódhassanak be munkánkba: így intézményünk kitartó, de csekély számú gárdája mellett, önkéntes múzeumbarátként, közel kerülhessenek a fenti célkitűzésekhez, magukénak vallhassák a múzeumot és az ott őrzött, nemzeti örökségünk részét alkotó kulturális javakat.

Az Alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok:

OTP XI. ker. fiók 11711034-20848662 Hadimúzeum Alapítvány.

Adószám: 18087080-1-41

További információkkal Kreutzer Andrea alapítványi titkár szolgál: H-1014 Budapest, Tóth Árpád sétány 40. Tel.: 3569-522, Fax: 3561-575

Ára: 320,– Ft

Szerzőink figyelmét felhívjuk az alábbiakra:

1. A szerkesztőség csak olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek az „első közlés" kívánalmainak.
2. Végleges szövegű kéziratokat kérünk, mert a korrektúrában változtatásokra már nincsen lehetőség.
3. A szerkesztőség optimálisnak az 1,5–2,5 ív (60–100.000 „n") terjedelmű kéziratot tekinti – a jegyzetapparátussal együtt. 3 ívet meghaladó tanulmányt technikai okok miatt nehezen tudunk közölni.
4. Folyóiratunk az évszázadokat – az idézetek, címek kivételével – római számmal jelöli.
5. Recenziók esetében a cím mellett szükségesek a pontos bibliográfiai adatok is. A recenziók terjedelme az 5 oldalt (kb. 10.000 „n") lehetőleg ne haladja meg.
6. A jegyzetapparátusban a hivatkozott művek szerzőjének neve kurziválandó; az oldalhivatkozás jele „o.". A hivatkozások során a Hadtörténelmi Közleményekben a kiadót nem tüntetjük fel, csak a kiadás helyét és évét, a kiadás helyének rövidítetlen formájával: pl. „Budapest" és nem „Bp.".

A számítógépes szövegfeldolgozás kívánalmai:

1. Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy írásaikat 3,5"-os kislemezen Word for Windows 6.0 (7.0) szövegszerkesztő programban írva juttassák el a szerkesztőségbe 1 kinyomtatott kéziratpéldány kíséretében.
2. A tabulátorral beállított bekezdés nem felel meg a kívánalmaknak; csak a bekezdés-formátumban beállított bekezdést fogadjuk el.
3. Betűtípus: Times New Roman CE (a betűtípus része a programnak). Amennyiben a szövegben a Times New Roman CE betűkészletből hiányzó (francia, spanyol, török, stb.) karakterek szerepelnek, azokat is a Times New Roman megfelelő nemzeti karakterkészletéből kérjük kiválasztani.
4. A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük; a lábjegyzet-hivatkozás formátuma 10 pontos Times New Roman CE felső indexszel. A lábjegyzet szövege: 8 pontos Times New Roman CE.
5. Nagy méretű táblázatok esetén, melyek meghaladják a szedéstükör szélességét (12,6 cm), kérjük azokat a szöveg végére illeszteni, külön szakaszban.

116. ÉVFOLYAM 2003. JÚNIUS 2. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Uhrman Iván
Iulus Rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei

Molnár Máté
Pierre Dubois terve a Szentföld visszaszerzésére

Székely György
A rendek válaszúton: a dinasztiaváltás harcai 1490-1492-ben

Pálffy Géza
A Bajcsavárig vezető út: a stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a XVI. században

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

ALAPÍTVÁNY A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS TÁMOGATÁSÁRA

Osztovics Levente műfordító, irodalomtörténész, az Európa Könyvkiadó igazgatója, dr. Rázsó Gyula hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum nyugalmazott főigazgatója és dr. Szakály Sándor hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa alapítványt hoztak létre a magyar hadi történetírás támogatására.

Az alapítvány elsődleges célja, hogy támogassa a magyar hadtörténeti, politika- és társadalomtörténeti kutatásokat, a kutatások eredményeinek közzétételét, különös tekintettel az 1867-től napjainkig tartó történeti korszak eseményeinek feltárására. Segíteni kívánja a magyar hadtörténészek bekapcsolódását a nemzetközi kutatómunkába, a nemzetközi tudományos életbe, elősegítve a fiatalabb hadtörténész nemzedék külföldi kutatási és publikációs gondjainak megoldását. Ennek érdekében támogatást kíván nyújtani

1. tudományos eredményeket közreadó kiadványok belföldi megjelentetéséhez,
2. belföldi konferenciákon való részvételhez,
3. magyarországi kutatómunkához,
4. külföldi kutatómunkához,
5. nemzetközi konferenciákon való részvételhez,
6. külföldi publikációs lehetőségek feltételeinek megteremtéséhez.

A fentieken kívül az alapítvány évente egy-egy arra érdemes hadtörténészt munkásságáért jutalomban részesít.

Az alapítvány kezelője, döntéseinek meghozója az elnökből, a titkárból és tizenegy tagból álló kuratórium. A kuratórium elnöke Perjés Géza hadtörténész, titkára dr. Veszprémy László őrnagy, a Hadtörténeti Könyvtár igazgatója. A kuratórium tagjai: Fodor Lajos vezérezredes, dr. Hermann Róbert hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet igazgatója, dr. Koszó Péter orvos, Méhes Gábor banktisztviselő, dr. Perjés Gábor orvos, dr. Romsics Ignác történész, egyetemi tanár, dr. Sáringer László osztályvezető, dr. Vargyai Gyula történész, egyetemi tanár.

Az alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok: OTP Bank, I. ker., Alagút u. 3. Forint csekkszámla: 11701004-20171993. Támogatások az adományozók által meghatározott célra is adhatók.

Az alapítványról részletes felvilágosítással szolgál: dr. Veszprémy László, az alapítvány titkára. Címe: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, H-1250 Budapest, Pf. 7. Telefon: +36 (1) 356-9522, 356-9970.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

116. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2003. 2. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Csicsely János grafikus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Ehrenberger Róbert* levéltáros, Hadtörténelmi Levéltár (Budapest); *Hausner Gábor* őrnagy, a Hadtörténelmi Közlemények felelős szerkesztője, (Budapest); *Molnár Máté,* a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *Pandula Attila,* a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *Pálffy Géza* PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézet (Budapest); *dr. Pollmann Ferenc* tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Szabó Péter* PhD, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *Székely György,* a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *Tóth Ferenc* PhD, tanszékvezető főiskolai docens, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola (Szombathely); *Tősér Márton* PhD ösztöndíjas (Heves); *Tusor Péter* PhD, egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *Uhrman Iván* PhD, a történelemtudomány kandidátusa, középiskolai tanár, Veres Péter Gimnázium (Budapest); *Veszprémy László,* a történelemtudomány kandidátusa, őrnagy, a Hadtörténeti Könyvtár igazgatója (Budapest); *Végh Ferenc* PhD hallgató (Keszthely); *Vida István Kornél* egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézet (Debrecen)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A szedés és a tördelés a szerkesztőségben készült.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Czigány István, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Pálffy Géza, Perjés Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Szántó Mihály, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1280,– Ft, negyedévre 320,– Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK), valamint a Magyar Lapterjesztő Rt. Belföldi előfizetés: a Budapesti Postaigazgatóság kerületi ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél, valamint a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR), 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; vidéken: a postahivatalokban és a kézbesítőknél. Külföldi előfizetés: a Hírlapelőfizetési Irodában, 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest. Felelős vezető: Roznai Zoltán

TANULMÁNYOK

UHRMAN IVÁN

IULUS REX*

A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei

Mestereim, Bartha Antal és Kapitánffy István emlékének

1.

„Mert a vendégek, minthogy különféle tájakról és országokból jönnek, ennek megfelelően különféle nyelveket, különféle ismereteket és fegyveres erőt hoznak magukkal, s mindezek díszére válnak a királyságnak, emelik az udvar tekintélyét, és elriasztják a külföldiek pökhendiségét. Mert az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törékeny. Éppen ezért felszólítalak, fiam, jóakaratúan vedd gondjaidba és tartsd tiszteletben őket, hogy szívesebben maradjanak nálad, mint hogy máshol lakjanak."[1]

Igen gyakran idézik az Intelmek fenti gondolatait, melyek szemléltetni látszanak, hogy Szent István királytól[2] mennyire távol álltak a szűklátókörű fajvédelemnek azok a

* Jelen tanulmány eredeti szándéka szerint első fejezete lett volna a *Sephanus* (sic!) *rex* c. reménybeli monográfiának, melyet *Várlaki Péter* professzorral kettesben írtunk volna a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Milleniumi Bizottságának anyagi támogatásával és programja keretében. Ha e monográfia még el fog készülni, úgy – itt nem részletezhető okokból – nem az én közreműködésemmel. Az itt olvasható fejezet túlnyomórészt saját kétévi kutatómunkám eredménye, ezért döntöttem úgy – *Várlaki* professzor hozzájárulásával –, hogy önmagában is közreadom. Köszönettel tartozom azonban *Várlaki* professzornak, akitől jónéhány ösztönző ötletet kaptam (ezekre lábjegyzetben mindig utalok), valamint a Bizottságnak is, melynek segítsége nélül az említett kutatómunka aligha lett volna elvégezhető.

[1] István király intelmei fiához, Imre herceghez. 6. 2-4. (Sicut enim ex diversis partibus provinciarum veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt, quae omnia regiam ornant et magnificant aulam, et perterritant exteorum arrogantiam. Nam unius linguae uniusque moris regnum, imbecille et fragile est. Propterea iubeo te, fili mi! ut bona voluntate illos nutrias et honeste teneas, ut tecum libentius degant quam alibi habitent.) ÁKÍF 136. o., ford. Bollók János.

[2] Itt és az alábbiakban többször figyelmen kívül hagyjuk a kérdést, hogy az Intelmeket a király maga fogalmazta-e (Nagyobbik legenda 15.; Hartvik-legenda 19.). Az bizonyos, hogy a könyv az ő szándékainak, programjának felel meg. Szent István szerzőségét még Kovachich Márton György kérdőjelezte meg elsőként (Vestigia comitiorum apud Hungaros I. Budae, 1790.; idézi *Guoth* 1943. 6-7. o., 1. j.), s ő vetette fel, hogy a valódi szerző csak udvari papja lehetett a nagy királynak. Az utóbbi évszázad szakirodalmában igen felerősödött ez az elutasítás. Így *Balogh* 1927. (A) 2. o. egy bajor vagy Rajna-vidéki, a Karoling-kor királytükörirodalmát, sőt, esetleg a bizánci királytükröket is jól ismerő egyházi szerzőt feltételez, majd még határozottabban *Balogh* 1931. (B) 158-159. o.: „...Bizvást elmondhatjuk, hogy az Intelmeknek Szent Gellért nem szerzője, még kevésbé Szent István."; *Balogh* 1931. (A) 139-140. o.: „Az a Nyugatról ideköltözött pap – mert más nem lehetett –, aki az apostoli király »politikai testamentumát« forma szerint Imre hercegnek, voltaképpen magának az első uralkodónak, továbbá a magyar uraknak s a királyi utódoknak okulására megírta, a Karoling-kor államelméletének gondolatkörében nevelkedett s ... Nagy Károly világtörténeti alakjának hatása alatt állott." *Balogh* 1927 (A) 17. o. Horváthra hivatkozik, noha az jóval óvatosabban csak annyit mond: „Sokan szeretnék magában

gesztusai, melyeket a jelenkor némely politikai erői az ő nevére hivatkozva is tesznek.[3] Ez a sajátosan (és sajnálatosan) felmerült aktualitás már a korábbi évtizedekben is vissza

---

Szent Istvánban tisztelni az első magyar írót, de az »Intelmek« szerzősége, mit neki tulajdonítanak, teljességgel bizonytalan." Ugyanakkor *Balogh* 1931. (B) 164. o. hozzáteszi: „Ez a könyv annyiban az államfőé, akinek nevét viseli, amennyiben az államfő magáévá tette."

Teljességgel *Balogh* felfogása jelenik meg az utóbbi évtizedek értékeléseiben is. *Érszegi Géza* (ÁKLI 201. o., a jegyzetek bevezetőjeként) „ismeretlen"-nek mondja a szerzőt; *Szűcs Jenő* (SZIK 44. o.) értékelése szerint „Noha a kisebb legenda hitelt érdemlően állítja, hogy Istvánt már gyermekkorában »teljességgel átitatta az *ars grammatica* tudománya«, és felnőtt korában is gyakran forgatta a Szentírást, a feltételezést, hogy a műnek a szó technikai értelmében a király lett volna a »*szerzője*«, mint komolytalant, el kell vetnünk. A széles körű bibliai műveltségű, némi antik szövegismeretekkel is rendelkező, legfőképpen pedig a Karoling-kori »*politikai-teológiai*« publicisztika gondolatkörében otthonos író, aki ugyanakkor tudatosan kerülte a kompilálást, s arányos és eredeti szerkesztésmódjával, első mondatától az utolsóig egyéni megfogalmazásaival, a rímes próza gyakori, helyenként virtuóz alkalmazásával az írásművészet mesterének mutatkozik..." – eszerint *túl jeles* író ahhoz, hogy király lehessen. *Szűcs* egy, a 6. fejezetben is emlegetett *vendégek, jövevények* közül való művelt egyházi személyre gyanakszik. Hasonlóan gondolkozik *Bollók János* (ÁKÍF 124. o., bevezetés a szöveghez): „A részletekbe menő kutatások azonban igazolták, hogy az író olyan mélységű elméleti – teológiai, államelméleti – képzettséggel és olyan stiláris készséggel rendelkezett, amilyent a középkorban egyetlen aktív uralkodó sem tudhatott magáénak."

Mindezekkel szemben azonban, úgy érezzük, ma is érdemes odafigyelni *Deér* 1938. 83-84. o. értékelésére: „A magyar középkor későbbi századai minden kétely nélkül vették tudomásul, hogy az Intelmeknek maga István király a szerzője, de a mai történetíróban is el kell hallgatnia a szkepszisnek, ha e remekmű egyedülálló szubjektivitására, nyilvánvaló magyar vonatkozásaira és István cselekedeteivel való programmszerű [sic!] összefüggésére gondol. Az Intelmeknek István király vagy szerzője, vagy pedig közvetlen sugalmazója volt." Megítélése szerint ehhez messzemenően biztosította a szükséges műveltségi alapot a legendák szerint gyermekkorában elsajátított *ars grammatica*, melynek keretében „...a Karoling-kori tudományosság értelmezésében tulajdonképpen klasszika-filológiai ismeretek birtokába jutott, a Szentíráson kívül egész sor egyházi és világi szerző műveivel és azok magyarázataival ismerkedett meg." (uo. 81. o.). *Deér* 1942. 437. o. minderre visszautalva hozzáteszi: „...ma sem látom okát annak, hogy e nézetemen változtassak." Uo a 438. o. párhuzamként III. Ottó császárra hivatkozik, aki még görögül is tudott – *Deér* szerint *eltérően* Szent Istvántól, ám ez sem biztos. Mindezek után kijelenti: „Bárkit tartsunk István királyon kívül az Intelmek szerzőjének, oly beleélőképességet kellene neki tulajdonítanunk, melynek feltételezése sokkal kevesebb valószínűséggel bír, mint a királyi szerzőségnek a hiteles hagyomány által is támogatott tézise." (Uo. 440. o.)

Deér véleményét vette át *Guoth* 1943. 9. o: „Ha t.i. elfogadjuk – aminthogy a Nagyobb Legenda alapján *el kell fogadnunk* [kiemelés tőlem – U. I.] –, hogy e munkát Szent Istvánt maga írta..."; ugyanakkor komoly kételyeket hangoztat több részlet, köztük éppen a 6. caput korhűségével kapcsolatosan (uo. 14-15., 31-34., 36. o.). *Balogh* 1943. 284. o. viszont indulatosan elutasította *Deér* álláspontját: „...az Intelmekben lappangó ismereteket meggyőződésünk szerint a magyar királyi udvarban 1000 körül aligha lehetett elsajátítani, s a királyról *még kevésbé* tehető fel ez, mint egyházi személyről. Ezeknek az ismereteknek a »légköre« természetesen hiányzott az új aulában, Európa keletén ... csak Nyugaton virágoztak, s a X. században még ott is csupán egy-egy udvar vagy kolostor védett kertzugában." Megítélése szerint a legendák István műveltségére vonatkozó két megjegyzése (*regalis eductus* [Nagy Legenda 5.], illetve *scientia grammaticae artis imbutus* [Kis Legenda 2., Hartvik 4.]) nem jelent többet a betűk ismereténél és a Szentírás (értelemszerűen a *Vulgatára* gondol!) forgatásánál. III. Ottót „az ezredforduló világcsodájá"-nak minősíti, aki ebből következően „egyedülálló voltában példa nem lehetett."

Magunk teljesen egyetértünk azzal, hogy az Intelmekben felhalmozott műveltségi anyag messze meghaladja egy átlagos korabeli szinten „művelt" királyfi színvonalát; olyannyira, hogy e műveltség lelőhelyeként a legvirágzóbb nyugati kolostort vagy udvart is túl szegényesnek kell gyanítanunk. III. Ottó világcsoda-voltát a legkevésbé sem kívánjuk kétségbe vonni, ám úgy véljük: az emberiség nembeli jellegéhez tartozik, hogy a világcsodának tekinthető lángelmék egyetlen emberöltőn s viszonylag kis területen (Kelet- és Közép-Európán) belül is örvendetesen ritkán minősülnek egyedülállónak. Az tehát, hogy II. Henrik már éppen csak olvasni tudott, II. Konrád pedig azt sem (*Balogh* 1943. 284. o.), nem szükségképpen jelenti azt, hogy a korszak valamennyi uralkodójának az ő szintjükön, s nem III. Ottóén kellett állnia. *Szűcs Jenő* (SZIK 45. o.) *Deér* gondolatait nem érezte a saját idézett véleményével szemben állónak, s így annyit maga is elismert, hogy az Intelmekben megfogalmazott gondolatok *végső soron* Szent Istvántól származtathatók.

[3] *Glatz Ferenc:* Az ezeréves magyar állam. *História* 21. (2000) 5-6. sz., 14. o.

tudott hatni a tudományos életre: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér között igen éles (ittott már méltatlan) hangú vita zajlott le a harmincas-negyvenes évek fordulóján.[4] Mályusz ugyanis azt állította: valójában maga Szent István sem törekedett arra, hogy országát *„tudatosan két- vagy háromnyelvűvé"* tegye; példa erre a szatmári németek példája.[5] Őszerinte a fentebb idézett szövegben *regnum* nem a *királyság*ot, hanem a *királyi kíséret*et és irányító apparátust jelentette, s *csakis* ennek kereteiben tarthatta volna a szent uralkodó kívánatosnak az idegenek megjelenését.[6]

Nem feladatunk most Szekfű filológiai ellenérveinek az áttekintése, még kevésbé a vita eldöntése. Két kérdést azonban fel kell vetnünk.

Az első: miért volt Mályusz olyan bizonyos abban, hogy az Intelmek megfogalmazásakor a magyar királyság még tökéletesen egynyelvű ország, melynek két-, három- vagy esetleg többnyelvűvé tétele csakis egy uralkodói doktrína végrehajtása után lehetséges?[7]

A második: akár (Mályusz értelmezésének megfelelően) csak a királyi kíséretben, akár az egész országban felbukkanó idegenekről volt szó –, miért tartotta Szent István annyira fontosnak, hogy utódját jóindulatra intse irányukban? Nyugatról érkezett vendégek igenis *éltek* Magyarországon az ő korában – *mindkét* lehetséges értelemben. A krónika hosszan számol be az akkor hazánkba telepedett külföldi nemzetség-alapítókról, akik nyilván a királyi kíséret megbecsült tagjaiként jelentek meg itt,[8] de hogy az egyes földbirtokosoknak is szokásuk volt „vendéget" befogadni, azt jól bizonyítja a törvény „...Azokról, akik más vendégeit magukhoz emelik."[9] Volt-e Istvánnak oka feltételezni, hogy az utód az ő halála után a vendégek ellen kíván fordulni?

Most ne is foglalkozzunk azzal a lehetőséggel, hogy az Intelmek valójában talán már Szent Imre halála után keletkezett, s így valódi címzettje Orseolo Péter,[10] aki köztudomásúlag maga is „vendég" az országban: olasz! Egyelőre vegyük úgy, hogy igenis Imré-

---

[4] *Mályusz* 1939.; *Mályusz* 1941.; *Szekfű* 1940.; *Szekfű* 1941.

[5] *Mályusz* 1939. 269. o.

[6] *Mályusz* 1941. 114-116. o. Ezzel egybehangzóan *Deér* 1942. 443-445. o., aki a VI. és VIII. caput közötti állítólagos ellentmondást próbálja feloldani úgy, hogy a *regnum* itt csak a *királyi udvart* jelentené; *Györffy* IKE 11. o.; *Szűcs* SZIK 39., 42. o. Velük szemben *Guoth* 1943. 28. o. úgy tűnik, joggal hivatkozik arra, hogy éppen a VI. caput világosan elkülöníti az *aula* és a *regnum* fogalmát, ahol az udvart nyilvánvalóan az *aula* jelenti; s hogy a Rómával vont párhuzam (l. később!) sem a „királyi udvar"-értelmezés mellett szól!

[7] L. már *Schünemann* 100. o., bár ő konkrétan németek és szlovákok, esetleg valahok, szerbek és horvátok jelenlétére hivatkozik – Szent István idejében különösen az utóbbi három alig valószínű.

[8] XIV. sz. krónikakompozíció 38-41., 45., 48. o.

[9] ÁKÍF 62. o., I. törvénykönyv, 24. § (Ford. Kristó Gyula.)

[10] Már *Engel* 132-134. o. hivatkozott rá, hogy a preambulum nyújtotta kép a címzett jelenlegi állapotáról éppoly kevéssé felel meg a Szent Imre-legendából ismert képnek, mint Szent István feltehető nevelési elveinek; az is fura, hogy a 10. caputban éppen Imrét inti szemérmességre; s ami a legfőbb probléma, láthatóan inkább aggodalmas, mint bizakodó hangon sorolja tanácsait. Mindebből (s még néhány anakronisztikusnak látszó teológiai megjegyzésből) *Engel* arra következtetett, hogy a szöveg későbbi Szent István koránál. *Guoth* 1943. 12. o. ezzel szemben úgy értékelte a mondott helyeket, hogy azok csupán a gyermek- és a férfikor sematikus képét állítják szembe. Ám valóban kérdéses, hogy István elvei megengedtek-e olyan sémát is fia gyermekkoráról szólva, amilyet a preambulum fest. Mint arra *Várlaki Péter* professzor felhívta figyelmemet: a szerzőnek igen súlyos problémái vannak a címzettel, látja személyisége gyenge vonásait, és szinte prófétikusan érzékeli azt a katasztrófát, amelyet azok előidézhetnek: „ha lerombolod azt, amit felépítettem..." (6. caput) Így elképzelhető, hogy a legendák (Nagyobbik Legenda 15., Hartvik 19.) közlése, mely szerint az Intelmek Imre számára íródott, csupán utólagos magyarázata keletkezésének abból a korból, amikor Péter már a legmesszebb menően *persona non gratá*nak minősült a dinasztia hagyományaiban.

hez szóló gondolatról van szó! Őt, aki születése óta apjának nyugati orientációjú udvarában élt, nyugati lovagok és papok között, az olasz Gellért püspök neveltjeként, s oly maximálisan átvette az általuk behozott értékrendet, lehetett-e azzal gyanúsítani, hogy ellenséges volna velük szemben?

A két kérdésre kínálkozó válaszok összefüggnek. Sokkal valószínűbben hangzik, hogy az Intelmek itt (elsősorban) *nem* az újonnan jött „vendégek" irányában int türelemre és jóindulatra, hanem olyanokéban, akik akkor már régóta itt „vendégeskedtek" magyar területen.

Hogy ugyanis a magyar szállásföld már a tizedik században sem volt „egynyelvű", azt egyértelműen megtudjuk Kónstantinos Porphyrogennétos közléséből, aki szerint a kabarok „...a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is."[11]

Elképzelhető-e tehát, hogy éppen a kabarokat tekintette István olyan „vendégeknek", akik irányában utódját is feltétlen jóakaratra kell intenie? S mi oka volt arra, hogy a honfoglaló magyarság e „nyolcadik törzsét" ennyire pártfogásába vegye?

2.

Nézzük meg közelebbről: mit tudunk a kabarokról?

Legfőbb forrásunk, Kónstantinos, a fentebb idézetteken túl ennyit közöl róluk: „Tudnivaló, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütvén ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték el őket... Mivel pedig a háborúkban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és a háborúban elöl jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan.[12] Majd közvetlenül ezután, a magyar törzsszövetség tagjainak áttekintésekor: „Első a kabaroknak a magyaroktól elszakadt, előbb említett törzse..."[13]

Ezen kívül korábban egyetlen forrást, a nagyobb Salzburgi Évkönyveket tartottak számon,[14] amely megemlíti őket a 881. évnél, méghozzá a magyarokkal *szembe állítva*, amennyiben a magyarok, illetve a kabarok elleni küzdelmet két külön háborúként tárgyalja.[15] Bury[16] korábbi ötletét, mely szerint a Szláv Tamás seregében (többek között

---

[11] *Kónstantinos:* De administrando Imperio 39. (...καὶ τὴν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖς τοῖς Τούρκοις ἐδίδαξαν, καὶ μέχρι τοῦ νῦν τὴν αὐτὴν διάλεκτον ἔχουσιν· ἔχουσιν δὲ καὶ τὴν τῶν Τούρκων ἑτέραν γλῶσσαν.) Budapest, 1950. (Ford. Moravcsik Gyula.)

[12] *Kónstantinos:* De administrando Imperio 39.

[13] *Kónstantinos:* De administrando Imperio 40.

[14] *Györffy* 1958. (= 1990. 43. o.)

[15] Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XXX/2. 742. o. (Primum bellum cum Vngaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.)

[16] *Bury* 89. o.

hunok, alánok, szlávok és örmények társaságában) harcoló Καβεῖροι[17] alatt esetleg kabarok érthetők, a későbbi kutatás nem látszik elfogadni. Újabban azonban Omeljan *Pritsak*[18] felvetette, hogy alighanem ezt a népnevet rejti a Józippon művének[19] arab fordításában[20] szereplő *kybr* alak[21], valamint az ún. Kijevi Levélben olvasható כיבר.[22] Még újabban Harmatta János hívta fel a figyelmet egy kínai, illetve egy (ugyancsak kínai forráson alapuló) szaka nyelvű közlésre; ezek a VII. századi keleti türk törzsek között egy *K'i-pi* (*Harmatta* szerint **qobar* alakot tükröző), illetve *karibari* (ejtsd: *Qorbar*) nevűt emlegetnek.[23]

Hogy kik voltak és honnan eredtek a magyar törzsszövetség e titokzatos tagjai, arra nézve elég sokféle elképzelés olvasható a szakirodalomban. A kutatók döntő többsége azon az álláspontonvan, hogy a kazárok és kabarok között csak politikai, de nem etnikai különbség állapítható meg[24], noha Pauler Gyula immár több, mint száz éve hangsúlyozta: a kabaroknak *csak egy része* lehetett kazár.[25]

---

[17] *Ióséph Genesios:* Βασιλεῖαι II. 2. (ὁ Θῶμας) ... ποιεῖται τοίνυν σπονδὰς.... μετ' Ἀγαρηνῶν Ἰνδῶν Αἰγυπτίων Ἀσσυρίων Μήδων Ἀβασίων Ζηχῶν Ἰβήρων Καβείρων Σκλάβων Οὔννων Βανδήλων Γετῶν καὶ ὅσοι τῆς Μάνεος βδελυρίας μετεῖχον, Λαζῶν τε καὶ Ἀλανῶν Χάτε καὶ Ἀρμενίων καὶ ἑτέρων παντοίων ἐθνῶν...

[18] *Golb – Pritsak* 36-37. o.

[19] Magyar fordítását l. HKAMT 4. o.

[20] Kéziratban Szentpétervárott; l. *А. Я. Гаркавый:* Сказания еврейских писателей о Хазарах и хазарском царстве. In: Труды Восточного Отделения Имп. Археолог. Общества 17. (Szentpétervár, 1874.) 333. o., idézi *Pritsak* 37. o.

[21] Ez a héber eredetiben olvasható טורקי helyén áll, azt pedig már *Kohn* HKAMT 8. o. is azonosnak tekintette a bizánci forrásokbeli Τοῦρκοι-jal; így a két szöveg összevetése azt mutatja, hogy valóban a magyarokkal kapcsolatba hozható népről volt szó az arab szövegben is!

[22] A héberül írott névalak (s a Kijevi Levélben olvasható társai) *Pritsak*-féle török értelmezése *Ligeti* 1984. 17. o. szerint „szellemesek, de nem mindig meggyőzőek." Jóval indulatosabban idézi ezen értékelést *Vékony* 935-936. o.: „Ezek a szakmai eufémizmusok annyit tesznek magyarul, hogy Pritsak magyarázatai túlmennek minden határon." Szerinte a vitatott szóalak az önémet nyelvből fejthető meg, a kazár területen is tevékenykedő zsidó raddanita kereskedőhálózat német ajkú tagjaitól származik, s jelentése egyszerűen: „kijevi". (uo. 936-937. o.) Ezzel azonban nem csupán az a gond, hogy magának Kijevnek a nevét a szövegben nem כ-fal, hanem ק-fal írják (azt *Vékony* elintézi azzal, hogy a város neve utólagos betoldás, bár ez paleográfiailag legalábbis vitatható); súlyosabb probléma, hogy a X. században még a német nyelvterületen élő zsidók sem igen használtak német neveket. *Vékony*t itt gyaníthatóan az újkori zsidókra annyira jellemző németes névhasználat inspirálta, ez azonban sokkal későbbi keletű!

Sokkal meggyőzőbben kérdőjelezi meg a levél információit *Harmatta* HNY 136-137. o.: szerinte a szövegben előforduló helynév helyes olvasata nem is קיוב, hanem קחנוב, a kopt Kahannûb (görögül: Κάνωβος) pontos átírása; eszerint a levél nem Kijevben, hanem a Níl us-deltában keletkezett, ezért is a kairói genizából került elő; következésképpen a kazárokhoz semmi köze, állítólagos kazár rovásírása valójában egyfajta rabbinikus „kurrens" héber, a כיבר alak pedig egy perzsa eredetű *kaybar* (= királyi nagy/szép) héber átírása, s így a *kabar* népnévtől teljesen független.

Harmatta óriási nyelv- és írástörténeti szakértelmével nehéz lenne vitába szállni, hivatkoznunk kell azonban *Golden* 24. o. (40. j.) ellenvéleményére, aki személyesen vizsgálta meg a levelet Cambridge-ben, s mind a vitatott rovásírást elismerte türk jellegűnek, mind pedig kiemelte, hogy a kairói geniza *két* kazáriai dokumentumot tartalmaz – így a Kijevi Levél egyiptomivá átminősítése még nem oldaná fel az ellentmondást, hogy miképp kerülhettek Kairóba kazár tárgyú szövegek. Legutóbb *Püspöki* EEÉE 28. o. szintén a levél eredetiségét szögezte le, anélkül azonban, hogy *Harmatta* érveivel szembesült volna.

[23] *Harmatta* 1998. 142. o.

[24] A teljesség igénye nélkül: *Marquart* 52., 66., 522. o.; *Hóman* 1938. 15. o.; *Czeglédy* MŐTE 120. o.; *Dunlop* 197-198. o.; *Artamonov* 286. o.; *Golden* 136-138. o.; *Kristó* 1980. 114. o., 1996. (B) 54. o.; *Tóth S.*

Eltérő véleményt fogalmazott meg Gyóni Mátyás,[26] aki szerint a kabarok *„főleg – jórészt"* kálizok, vagyis khorezmiek.[27] Tőle függetlenül hasonló következtetésre jutott Tolsztov, aki szerint 712-730 között, az arabok elől menekült Khorezmből Kazáriába az a népesség, mely (miután ott egy darabig meghatározó politikai szerepet játszott) a 760-770-es éveket követően lesz kénytelen továbbmenekülni a magyarok közé.[28] Az ő elképzelését vette át Schönebaum azzal a megszorítással, hogy természetesen a khorezmiek eredeti, iráni etnikuma nem maradhatott tiszta vándorlásuk során, hiszen már az Amu-Darja és Szír-Darja vidékén, majd Kazáriában is erőteljes „hun-türk" hatás kellett, hogy érje őket.[29] Kifejezetten türknek, de ugyanakkor khorezmi származásúnak vélte őket Macartney.[30] Más megfontolásból, de szintén Khorezmből eredezteti a kabarokat Imre Boba.[31]

Ezt a hipotézist igen radikálisan bírálta Artamonov, ám a minket különösen érdeklő ponthoz keveset tudott csak hozzátenni.[32] Golden ennyi fáradságot sem vett, amikor Tolsztov és Schönebaum álláspontját fantasztikusnak bélyegezte.[33] Ezzel szemben szintetizálni próbálta a „kazár" és a „káliz" álláspontot Göckenjan,[34] anélkül azonban, hogy bármelyik elképzelés ellenérveivel szembesült volna.

Egészen egyedülálló véleményt fogalmazott meg Grégoire 1937-ben Eszerint a kabarok az ugyancsak Kónstantinosnál[35] emlegetett *kangar* besenyőkkel lennének azonosak.[36]

1987. 123. o., bár ő más (bolgár-török) eredeztetés lehetőségét *is* nyitva hagyva már: *Tóth S.* 1984. 99. o., *Tóth S.* 1998. 64-65. o.; *Brook* 176. o.

[25] *Pauler* 1900. 136. o., 33. j.; *Pauler* 1900. 14. o. Még bolgár, illetve kutrigur (= szerinte hun) alkotóelemekről beszél. Lényegében ezt veszi át *Nagy* 1908. 23. o.; *Nagy* 1912. 218-220. o., aki a három törzsben a bolgárok három ágát véli felfedezni: a (szerinte részben még 680 körül a Kárpát-medencébe költöző, részben viszont kabar) székelyekben az ún. „eszegel"-bolgárokat, a varsányokban a „barszil" bolgárokat, sőt, a kálizokban is (éppenséggel csuvasos nyelvű, vagyis a másik kettőnél eredetibb) bolgár törzset.

[26] *Gyóni* 1938. 161., 163. o.

[27] Érdekes, hogy a Kinnamosnál fennmaradt Χαλισίοι népnevet *Nagy* 1912. 220-221. o. nyomán Gyóni sem Khorezm ~ Khwarizm nevével, hanem egy, a Kaukázustól északra már a VI. sz. vége óta kimutatható, s az orosz őskrónikából is ismert *khvalisz* népnévvel hozza kapcsolatba (*Gyóni* 1938. 88-89. o.); ugyanakkor hangsúlyozza, hogy mind ezeknek, mind a későbbi kabaroknak „van valami köze...," „volt valami kapcsolatuk..." Khwarizmmal.

[28] *Tolsztov* 228-234. o.

[29] *Schönebaum* 144. o.

[30] *Macartney* 132-134. o.

[31] *Boba* 116-117. o. Szerinte, mivel arab forrásból tudjuk, hogy a kazár haderő jelentős részben muszlim hitűekből (konkrétan khorezmiekből) állt, továbbá, hogy ezek arab hitsorsosaik ellen nem voltak hajlandók harcolni, logikus következtetés, hogy az északi, északnyugati határok őrzése volt rájuk bízva; pontosan ez az a terület, ahonnan egy lázadó csoport éppen a magyarok felé törhet ki.

[32] *Artamonov* 286-287. o.; ő is arra hivatkozik, hogy *Kónstantinos* szerint a kabarok *kazárok*, továbbá, hogy a XII. századi kálizokkal történő azonosításuk csupán az egyik hipotézist cseréli fel a másikkal, mely ráadásul kevésbé meggyőző.

[33] *Golden* 138. o.

[34] *Göckenjan* 39-45. o.

[35] *Kónstantinos* 37., 38.

[36] *Grégoire* 637-640. o. Ez az álláspont filológiailag is gyenge lábakon állt: arra támaszkodott, hogy mindkét néprész három törzsből áll, a kangarok egyik törzse *Jula*, a kabarok főnöke pedig a magyar törzsszövetség gyulája lehet (Macartney nyomán – l. a 85. sz. jegyzetet!), s végül, hogy a besenyőknek éppen ezen törzsei voltak a honfoglalás után a magyarokkal határosak – ez azonban keveset bizonyít! Nyelvészetileg pedig vég-

Györffy György 1958-as tanulmánya, mely hosszú időre meghatározóvá vált, minden korábbi kutatónál árnyaltabb képet igyekezett adni arról, hogy milyen etnikum*ok*ból tevődhetett össze a kabarok csoportja: a (valódi, azaz türk) kazárokon kívül „...az iráni nyelvű hvarezmi káliz (koromza), az alán oszlár (varsány), a bolgár szuvar, bercel és székely" törzseket említi,[37] s hogy Magyarország mely területeit szállták meg a honfoglalás után. Az ő eredményeit vette át többek között Dienes István[38] és Fodor István.[39] Utóbbi odáig megy, hogy „...A helynevek tehát amellett vallanak, hogy a Kazár birodalom szinte minden népének egy-egy töredéke részt vett a kagán elleni felkelésben, s a magyarokhoz csatlakozott kabarok része lett."[40] (Valójában az itt említett törzsnévi helynevek legjobb esetben is csak azt bizonyíthatják, hogy Magyarország területére mindezen népek, törzsek töredékei eljutottak; azt aligha, hogy mikor, s azt semmiképpen, hogy a kabarok szervezeti keretében!)

Voltaképpen Györffy koncepciójának szűkített változatát fogadta el 1990-ben Harmatta, mikor a Donyec-vidéken (szaltovo-majaki kultúra!) élő bolgárokban és alánokban jelölte meg a kabarok elődeit.[41] E nézetét azonban módosította a már említett kínai és szaka források nyomán, melyekből arra következtetett, hogy a kabarok már a VII. században e néven szerepeltek, mint a keleti türk törzsszövetség Tölis ágának hetedik törzse, s talán 652 után húzódtak át Európába.[42] Hasonló elképzelést fogalmazott meg korábban Pritsak, bár ő a *nyugati* türkök közé helyezte a kabarság őseit.[43]

Nem tartjuk feladatunknak, hogy e sokféle koncepció között döntsünk. Nem is bizonyos, hogy szükséges: ha a kabarság magja valóban Belső-Ázsiából származott is, ez nem zárja ki a jelentős alán, bolgár s főként khorezmi csoportok jelenlétét soraikban.[44]

A források értékelését illetően mindenekelőtt azt a kérdést kell kiemelnünk: pontosan milyen viszony volt a kabarok és a Hétmagyar törzsei között? Hogy kell értenünk Kónstantinos azon közlését, hogy *„az első törzsek"* rangját töltötték be?

Ma már kevés súlya van a turkológiában egyébként oly jártas Vámbéry Ármin[45] azon véleményének, hogy a kabarok nyelvi hatása csupán a magyarok „egy töredékére" ter-

---

képp tarthatatlan, amikor a *kangar* népnevet a *vangar* (= magyar) elírásaként értelmezi, figyelmen kívül hagyva *Németh* 1922. (A) 1488. skk. o (=1990. 8. skk. o.) tizenöt évvel korábban publikált megállapítását, hogy ez utóbbi népnév az *onogur* származéka, s így sem besenyőhöz, sem kazárhoz nem köthető. Az, hogy egy besenyő, illetve egy kazár eredetűnek mondott etnikumot azonosítsunk, maga is nehezen valószínűsíthető: hogy a Hudád-al-Álám 47. o. tud besenyő-kazár keveréknépről, nem jelenti azt, hogy a kettő egymással felcserélhető volna!

[37] *Györffy* IKE 78-79. o.

[38] *Dienes* 9. o.

[39] *Fodor* 1975. 192-193. o.

[40] *Fodor* 1988. 94. o.

[41] *Harmatta* ÁKÍF 257. o.

[42] L. a 23. sz. jegyzetet!

[43] *Pritsak* 383. o.

[44] Persze ha Harmatta forrásértelmezése igazolódik, akkor elesnek a Κάβαροι népnév eddigi etimológiái: a Németh Gyula-féle hagyományos, mely a csagataj-török *qovar* (= *lázadj fel!*) imperativusból származtatta a szót (s amely mellett *Golden* 140-141. o. némi pontosítással még 1980-ban is kiállt!), csakúgy, mint Tolsztové, aki Tabarí alapján a *habr* = *bölcs, rabbi* khorezmi szóval kapcsolja össze.

[45] *Vámbéry* 1882. 75-76,. 140-143. o.; *Vámbéry* 1895. 130-134. o.

jedhetett ki: ezt ugyanis az a törekvés motiválja, hogy cáfolhassa vele Hunfalvy Pál[46] (azóta valóban tévesnek bizonyult) elképzelését, mely szerint a magyar nyelv honfoglalás előtti, csuvasos török jövevényszavai mind a kabarok közvetítésével kerültek volna nyelvünkbe. Önmagában Kohn Sámuel álláspontja sem mondana sokat (hiszen nem egészen elfogulatlan), mikor szó szerint veszi Kónstantinos közlését az „első törzsről".[47] Pauler Gyula állásfoglalását a századfordulón (hogy ti. a kabarok „...mint déli, törökösebb faj, gyakorlottabbak voltak a pusztai népek harcmodorában...,"[48] s *ezért* „járnak elöl" – vagyis töltik be az előcsapat szerepét – a háborúban) ma már egyszerűen *naivnak* minősíthetjük. (Már csak azért is, mert már a maga korában is idejétmúlt volt az az elképzelése, hogy a Hétmagyar törzsei csupán rövid idővel korábban ismerkedtek volna meg a steppei, „törökös" életformával és harcmodorral.[49])

A napjainkig legmeghatározóbb álláspontok alaphangját Hóman Bálint ütötte meg, akinél már az feltűnő, hogy összefoglaló munkájának monumentális terjedelméhez képest milyen kurtán intézi el a kabarok kérdését. Amikor arról ír, miként menekült a „hétmagyar" törzsszövetség a Maiótis, illetve a Kubán-Don-Dnyeper vidékéről Etelközbe, mellékesen említi meg: „Velük menekült a kazár kagán népének *a zsidó uralkodóosztállyal elégedetlen,* lázongó *töredéke* [! – Kiemelések tőlem – U. I.], a kabarok (= lázadók) három harcias törzse."[50]

E megfogalmazásban rövidsége mellett két mozzanat szúr szemet. Az első: Hóman nem is hipotézisként, hanem magától értetődő tényként állapítja meg, hogy a kabarok lázadásának oka a kazár „uralkodó osztály" zsidó vallása lett volna, holott erre egyetlen *érdembeli* forrásunk, Kónstantinos, még célzást sem tesz. A másik a *töredék* kifejezés, mely még akkor is a kelleténél lekicsinylőbbnek hathat (olyan népességről szólva, mely a császár szerint a háborúban nem csupán bátrabbnak – ἀνδρειοτέρους –, de *erősebbnek* – ἰσχυροτέρους – is mutatkozott a többi törzsnél!), ha a Kazár Kaganátus összlakosságához viszonyítva értelmezzük. Még szűkszavúbb volt Hóman pár évvel később: „Velük [t. i. a frissen kialakult *hétmagyar* törzsszövetséggel] együtt jött az Alsó-Don vidékére az a három »kazár« törzs is, amely később kabar (= lázadó) néven egyesült a nyugatra költöző hét magyar törzzsel."[51] Igaz, itt legalább a *töredék* kifejezést nem használta.

Ugyanez a szűkszavúság és a kabarok jelentőségének ugyanilyen elutasító kezelése jellemez olyan más tudósokat is az 1945 előtti időszakból, akik pedig bizonyosan nem osztoztak Hóman politikai elfogultságaiban.[52] Álláspontjukat Németh Gyula alapozta

---

[46] *Hunfalvy* 1876. 266-268. o.

[47] *Kohn* 1884. 22-24. o.

[48] *Pauler* 1900. 19. o.

[49] *Hunfalvy* már közel negyedszázaddal korábban hangsúlyozta (1876. 268-269. o.): „Némellyek, mint Kunik is Sz.Pétervárott, azt vélik, hogy az ugor eredetü [sic!] magyarok a török érintkezés által lettek lovas nemzetté. Constantinus mondja ugyan, hogy a velök egyesült kozár csapat, a kabarok, mint igen vitéz, első rendben szokott csatázni, de se Bölcs Leónál, se Ibn Dastánál [= Ibn Ruszta] nincsen egy szó is, melly azt gyaníttatná velünk, hogy a kabarok tevék az első lovasságot. A nyelv tanusága [sic!] is ellene szól. A *ló* ugor eredetü szó... Lovas tehát nemcsak a magyar volt, hanem más finn-ugor nép is, mellynek földje lótartásra alkalmas vala."

[50] *Hóman– Szekfű* 69. o.

[51] *Hóman* 1938. 15. o.

[52] L. később!

meg 1930-ban, aki először is leszögezte Kónstantinos idézett beszámolójáról, hogy „Ebből a megokolásból [t. i. hogy a kabarok bátrabbak és erősebbek a többi törzsnél – U. I.] a kovárok jogi helyzetére következtetéseket levonni nem lehet.";[53] ennek ellenére odább nem csupán azt a következtetést vonta le, hogy a kabarok – szemben az általa feltételezett s a Hétmagyaron szintén kívül maradó „Gyula-törzzsel" – csupán „a Nyékkel egyenrangú védőtörzs"[54] lehettek, hanem azt is: „Hogy a kovárok nem azért járnak elöl a háborúban, mert legbátrabbak és legvitézebbek, mint ahogy Kónstantinos mondja, hanem azért, mert nem egyenlő rangúak a többi törzsekkel, az világosan következik a törökös szervezetű népeknek abból a szokásából, hogy az újonnan csatlakozott vagy meghódított törzseket elöl küldik a harcba."[55] E véleményét haláláig fenntartotta.

Deér József 1938-ban az Etelközbe költöző magyarokról szólva szintén futólag veti oda: „...magával sodorva többek között egy török törzset, a kabarokat, kiknek neve »lázadót, felemelkedőt« jelent, nyilvánvaló utalással arra, hogy a kazár uralommal való elégedetlenségük miatt csatlakoztak a magyarokhoz."[56]

„Konstantinos... azt mondja ezekről a kabarnak... nevezett törzsekről, hogy a magyarok előharcosai voltak. Ez azonban nem azért volt így, mert a kabarok vitézebbek lettek volna a magyaroknál, hanem azért, mert a nomádok az újonnan csatlakozott vagy meghódított törzseket elővédül használták." – írta 1943-ban Czeglédy Károly.[57]

Egyetlen tudós akadt csak 1945 előtt, aki nagyobb figyelmet volt hajlandó szentelni e kérdésnek. Gyóni Mátyás 1938-as tanulmánya már kiindulásában éppen azt a problémát teszi szóvá, hogy noha a magyarok – őszerinte – kb. kétszáz esztendeig „éltek együtt" a kazárokkal, e hosszan tartó kapcsolat hatásával a hazai történetírás alig foglalkozik.[58] E tanulmány a kabarokat (illetve az ő fő alkotóelemükként tételezett kálizokat) a kazár birodalmon belül is legerősebbnek állítja katonailag[59], s így sejteti, hogy később a magyar törzsszövetség keretében sem ok nélkül nevezi őket Kónstantinos „legerősebbnek". Öt évvel később ennek ellenére maga is a „*néptöredék*" kifejezést alkalmazza rájuk.[60]

1945 után is csak részben történt változás. Györffy György 1958-ban az itt vizsgált problémának harminchat oldalnyi tanulmányából mindössze két sort szentelt annak kapcsán, hogy a székelyek (akiket ő a kabarok egyik törzsének tart) a középkori magyar hadseregben több forrás szerint elő- és utóvédszerepet töltöttek be: „A hadban való elöljárás a nomád társadalmakban a csatlakozott népek feladata volt. A kabarokról Konstantin közli, hogy a háborúban elöl jártak."[61] 1983-ban még egyszer foglalkozott a kabarokkal,[62] a székelyeket ekkor már nem számította közéjük,[63] viszont a minket érdeklő kérdésre immár ki sem tért, annyira magától értetődőnek tekintette.

---

[53] *Németh Gy.* 1991. 38. o.

[54] *Németh Gy.* 1991.184. o.

[55] *Németh Gy.* 1991. 262. o.

[56] *Deér* 1938. 48. o.

[57] *Czeglédy* MŐTE 120. o.

[58] *Gyóni* 1938. 86. o.

[59] *Gyóni* 1938. 161. o.

[60] *Gyóni* 1943. 61-62. o., s. v. Κάβαροι.

[61] *Györffy* 1958. 45. o.

[62] *Györffy* 1983. 83. skk. o.

Nyilván az etnikai sokszínűség (máskülönben feltétlenül helytálló) tudatosítása okozza, hogy Dienes István – igaz, könyvének szigorúan *régészeti* jellegéből következően elkerülhetetlen szűkszavúsággal – már így fogalmaz: „E javarészt khorezmi, alán és bolgár-török eredetű népelemekből álló törzsmaradékokból szervezték meg a magyarok nyolcadik, *kabar* (»lázadó«) nevű törzsüket. Ezután nem hogy saját haderejüket nem kellett idegen célok szolgálatába állítaniok, hanem a befogadottak révén maguk tettek szert katonai segédnépekre."[64] Ugyanez a felfogás jelenik meg jóval részletesebben Szűcs Jenőnél: a kabarok szerinte „néptöredékek,"[65] „...bizonyára inkább három törzs töredékei, mint teljes törzsek...,"[66] szerepük pedig „...a hadjáratokban élen járó katonai segédnép-funkció..."[67] Ligeti Lajos sem vélekedett másképp: „...a kabar, a nyolcadik, a harcban elöljáró vendégtörzsnek számított."[68]

Hasonló szellemben fogalmazott 1980-ban Kristó Gyula. „Konsztantínosznak a kabarokról adott jellemzése, hogy ti. a magyarok közül a legerősebbek és a legbátrabbak, s ezért az első törzsek rangjára emelték őket, még olyan kiváló tudóst is megtévesztett, mint J. B. Bury. Szerinte a kabarok vezető szerepet töltöttek be a magyarok tanácsában, a fejedelemség megalkotása a kabarok műve, s talán Árpád is a kabarok közül való. Az újabb kutatások azonban rámutattak: Konsztantínosz kabarokra vonatkoztatott megtisztelő minősítése azzal van összefüggésben, hogy mint a hadban élen járó törzseknek kiváltképpen alkalmuk nyílt erejük, bátorságuk kinyilvánítására. Ámde a nomád jellegű seregszervezés szabályai szerint nem a vezértörzs, hanem a csatlakozott törzsek jártak a seregek élén (és alkották azok utóvédjét), így tehát a kabarokban is – a történelmi körülményekkel teljes összhangban – csatlakozott segédnépet kell látnunk."[69]

Lényegesen árnyaltabban tért vissza a témára Kristó tizenhat évvel később. „A kavaroknak három törzsük volt, ezt a magyarok egy törzzsé szervezték, egy vezetőt (fejedelmet) állítottak a kavar népesség élére, akivel kiegyeztek. Ugyanígy jártak el a kazárok 860 táján az általuk fejedelmi – nomádállami – keretekbe szervezett magyarok főnökével, a kazár bábfejedelemmé megtett Álmossal. Miként tehát a kazárok sem a hét magyar törzsfővel egyezkedtek, hanem csak a közülük kiemelt és fejedelemmé kreált Álmossal, ugyanúgy a magyarok sem a három »kavar« törzsfővel, hanem csak egyikükkel, a kavarok élére fejedelemként állított személlyel tartottak kapcsolatot. A nomád birodalom elitje ekként, azaz a csatlakozott nép egyszemélyi vezetőjén keresztül kapcsolta magához a csatlakozott népet."[70]

Ha kiszakítva vizsgálnánk e gondolatmenetet, az eddig áttekintett véleményeknek majdnem szöges ellentétét vélhetnénk benne: hiszen a 860 utáni magyarok, Álmos népe

---

[63] *Györffy* 1983. 90., 92. o.

[64] L. a 38. sz. jegyzetet!

[65] *Szűcs* 1997. 34. o.

[66] *Szűcs* 1997. 386. o.

[67] *Szűcs* 1997. 162. o.

[68] *Ligeti* 1979. 38. o.

[69] *Kristó* 1980. 115. o. (Már itt utalnunk kell rá: az itt „újabb kutatásokként" aposztrofált vizsgálatok a hivatkozás szerint (uo. 230. sz. jegyzet) Németh Gyula említett állásfoglalására utalnak, melyek Bury 1912-es könyvéhez képest újabbak ugyan, ám *Kristó* szövegének megjelenésekor mégiscsak kereken ötven évesek; ráadásul terjedelmükben sem nagyon lépik túl azt, amit Németh Gyulától fentebb idéztünk.)

[70] *Kristó* 1996. 35. o.

már talán mégsem tekinthető a Kaganátus „csatlakozott katonai segédnépének" (egyéni megítélésem szerint a „bábfejedelem" kifejezés is legfeljebb a kazár államvezetés előzetes reményeit jellemezheti Álmossal kapcsolatban). Mindenesetre a pajzsra emelés szertartása, melyről Kónstantinos tudósít,[71] s az Álmos személyéhez kapcsolódó szakralitás, mely születésének és halálának hagyományában egyaránt jelen van (mint azt maga Kristó is hangsúlyozta),[72] azt jelzi, hogy a kazár kagán *legalábbis formálisan* önmagával egyenrangú fejedelemnek minősítette őt.[73] Ha Kristó valóban ugyanezt feltételezné Álmos és utódai, illetve a kabarok közül kiemelt „fejedelem" viszonyában, az az utóbbi csoport jelentőségének oly felértékelése lenne, melyet magunk is túlzásnak tartanánk. Csakhogy közvetlenül a fentiek után így folytatja: „S hogy a kavarok minden összebarátkozás és összeolvadás ellenére is csatlakozott katonai segédnépei, vagyis alávetettjei voltak a magyarok vezette nomádállamnak, az onnan derül ki, hogy nekik kellett a háborúban elöl járniuk, ami az elő-, illetve az utóvéd szerepkörének ellátását jelentette. Ez a nomád berendezkedésben mindig a csatlakozott nép kötelessége volt."[74]

Minden korábbi szerzőnél kategorikusabban fogalmaz azután Fodor István:[75] „A bizánci császár műve félreérthetetlenül leszögezi, hogy a lázadó kazáriai csoportokat a magyarok szervezték egy törzzsé. [76] ... A kabarok csatlakozása kétségkívül jelentősen erősíthette a magyarság katonai erejét, színesítette kultúráját. Nincs azonban okunk követni azt a történetírásunkban többször felmerült [?] ötletet, amely a kabaroknak túlontúl nagy szerepet juttat a honfoglalás előtti magyar törzsszövetségben, sőt az a feltevés is napvilágot látott, amely szerint a törzsszövetségben a »törökös (értsd: nomád) szervezettségű« kabarok játszották volna a vezető szerepet. Kétségtelen, hogy a kagánnal is szembeszállni tudó, jelentős katonai erővel rendelkező magyarság nyújtott védelmet a menekülő kabaroknak, s nem fordítva. Katonai segédnépként a hadjáratokban az elő- és utóvéd szerepét töltötték be, ahogyan a nomád hagyományok alapján szervezett népeknél ez általános. Ezért, és nem vitézségük miatt jártak elöl a harcban, ahogyan a tudós császár írja."

A legutolsó másfél évtizedben napvilágot láttak óvatosabb, árnyaltabb megfogalmazások is. Már tíz évvel Kristó utóbb idézett művét megelőzően Erdélyi István így fogalmazott: „A belső harcok eredményeképpen a Kazár Kaganátusból jelentős népcsoportok [! – U. I.] váltak ki, és ezek egy része, a három kabar (kavar) törzs, egyes magyar történészek véleménye szerint 860 táján a magyarokhoz csatlakozott. Később egy törzsben egyesülve szerepeltek. Vezérük talán [!] Árpád egyik fia, Levente lehetett.

A korai magyar történet és honfoglalás kori története [sic!] szempontjából a kabar kérdés elsődleges fontosságú. Nem volt jelentéktelen mindenekelőtt a kabarok számbeli súlya, beolvadásuk pedig új színeket hozott a magyar kultúrába."[77]

---

[71] *Kónstantinos* 38.

[72] *Kristó* 1980. 140. o., l. még *Uhrman* 214. o.

[73] V. ö. *Bakay* 1998. 127. o.

[74] L. a 70. sz. jegyzetet!

[75] *Fodor* 1988. 94-95. o. (Kevésbé indulatos megfogalmazásban, de hasonló értelemben *Fodor* 1975. 192-193. o.)

[76] Valójában a korábban idézett szövegből bárki megállapíthatja, hogy *még félreérthetően sem szögez le* semmi ilyesmit, de ha leszögezné is, az akkor is kiderülne ugyaninnen, hogy azt az „egy törzset" három korábban már fennállóból szervezték, s nem valamiféle szedett-vedett, különféle menekülőkből összeverődött, amorf csoportból!

[77] *Erdélyi* 1986. 44. o.

Itt már nem csakis a magyarok által, fölülről megszervezett „töredékekről" van szó, hanem lélekszámában, katonai értékében és kulturális hatásában jelentős közösség csatlakozásáról. Mindazonáltal Erdélyi láthatóan kerüli a nyílt konfrontációt, óvatosan fogalmaz.

Hasonlóan visszafogott hangnemben értékeli Kónstantinos híradását Róna-Tas András, ám a lényeget illetően ő is Németh Gyula álláspontjához ragaszkodik. „A magyar történetírás régóta tudja, hogy itt egy jól ismert katonai rendszert írtak le, a legutoljára csatlakozott népnek, törzsnek kell a hadjáratokban elöl járnia. Az »első« itt nem rangban, hanem a hadirendben elülsőt jelenti."[78]

Hazai kutatóink közül először Dénes József helyezkedett szembe nyíltan e felfogással, de ő is csak általánosságban: belső-ázsiai párhuzamok nyomán leszögezi ugyan, hogy „...ezek rang és előkelőség szerinti felsorolások voltak... a felsorolások nem a hadrendben elfoglalt helyet tükrözik...," s így szükségképpen „érdekesnek" kell mondania, hogy éppen a kabarok kerülnek a rangsor elejére. Mégsem tud elszakadni ő sem a közkeletű hazai felfogástól, így a felfedezett ellentmondást magyarázva beéri azzal, hogy a császárnak nem volt más választása: vagy a sorrend elejére, vagy a végére kellett írnia a „csatlakozott" népet.[79]

Ha ezek után a külföldi szakirodalomhoz fordulunk, megdöbbentően más képet kapunk. Marquart a magyarok és kabarok kapcsolatát *harci szövetségként* (*Waffenbund*) értékeli, amelyben csupán az uralkodó személye és a keretül szolgáló szervezet (*Einrichtung*) közös; nem vonja kétségbe nagyobb hadi „rátermettségüket" (*Tüchtigkeit*), s emiatt természetszerűnek véli, hogy vezérszerepet játszottak a rablóhadjáratokban (ehhez persze valójában a Salzburgi Évkönyvek adata túl kevés!), és *ebből* vezeti le „első törzsi" rangjukat. Mi több, kabarnak véli Árpádot és családját is![80] Bury ez utóbbi következtetést túlzásnak minősítette ugyan, ám azt maga is vallotta, hogy az igen harcias kabarok megjelenése s *befolyása* nélkül nem tudnánk indokolni sem, miért vált a magyarok között épp ekkor aktuálissá a korábban ismeretlen, törzsfők feletti fejedelmi hatalom.[81] (Ami persze önkényes állítás, hiszen a forrásból világosan kiderül: a kazár kagán, s nem az ellene fellázadt törzsek szándéka érvényesül a fejedelemválasztáskor!)

Annyit Schünemann is hangsúlyoz, hogy a kabarok *teljes etnikumként* csatlakoztak a magyarokhoz, s a kunokhoz hasonlóan teljes egyenjogúságot élveztek (őszerinte csak Géza koráig).[82]

Dunlop tovább megy: szerinte a kabarok vállalkozóbb szelleműek és harciasabbak voltak a magyaroknál, s így az ő olvasatában nem csupán első törzs lettek, hanem a honfoglalás vezetői is.[83] A magyarok Kónstantinos emlegette kétnyelvűsége Bury és Dunlop szerint egyaránt nem egyszerűen az együttélés, hanem kifejezetten a kabar *befolyás* eredménye.[84]

---

[78] *Róna-Tas* 1997. 273. o.

[79] *Dénes* 1042. o.

[80] *Marquart* 52. o.

[81] *Bury* 425-426. o.

[82] *Schünemann* 101. o.

[83] *Dunlop* 197-198. o.

[84] *Bury* 425-426. o.; *Dunlop* 197-198. o.

Ennél is messzebb ment Macartney, aki már Levédit, valamint a X. század közepén Kónstantinos udvarában megfordult, ott megkeresztelkedett gyulát is kabarnak minősítette, mondván: éppen ő lehetett a császár magyar informátorai közül az, aki a kabarokat mint első, a többinél bátrabb és erősebb törzset említette, míg a korábbi informátorok (mint Tormás és Bulcsú, akik szerinte A birodalom kormányzásáról 38. fejezetének adatait szolgáltatták) meg sem említik e „nyolcadik törzset".[85] Mindez azonban szerinte nem indokolja, hogy a kabarok elsőségéről szóló információt, mint elfogultat, elvessük: mint „valódi türkök, pásztorok, lovasemberek és harcosok, a nemzet vezető ereje és hadserege" rászolgáltak e büszke címre.[86] (A magyarok Τοῦρκοι megnevezése, mely Bölcs Leónnál jelenik meg először, szintén azzal lenne magyarázható, hogy a császár által megismert „magyar" segédcsapatok valójában mind kabarok![87]) Elsőségük csupán Szent István korában tört volna meg, aki – kihasználva, hogy addigra igencsak legyengültek volna a hatvan évi szakadatlan háborúskodásban, melynek döntő terhét mindig ők viselték volna, míg a „*valódi magyarok*" ugyanezen idő alatt viszonylagos békét élvezhettek volna – az utolsó gyula leverésével törte meg hégemóniájukat.[88]

Még távolabb merészkedik Pritsak:[89] szerinte a kabarok már a kazár birodalom keretein belül is külön politikai egységet alkottak, lázadásuk és menekülésük után pedig egyértelműen *vezértörzsként* kerültek a magyarok élére, olyannyira, hogy azok a bizánciak által általánosan használt Τοῦρκοι nevüket is emiatt kapták, hiszen a steppén általános, hogy a törzsszövetség a vezértörzs nevét viseli: a kabarok tehát nem is a helybeli kazároktól, hanem az ő uralkodó elitjüket képező, belső-ázsiai türköktől származtatták magukat, akiknek uralkodóháza, az *Asinah*-dinasztia, illetve az ebből származó *yabγu-kagán* 568 és 657 között a későbbi kazár területen is uralkodott. Sajátos olvasatában a Kónstantinos említette két nyelv közül *egyik sem* azonos a mai magyar nyelv urali-ugor előzményével: az egyik *kazár,* a másik *türk,* tehát *mindkettőt* a kabarok terjesztették el a magyarok között.[90] Levédi, a törzsszövetség első vezére maga is kabar, tehát türk, neve valójában nem is személy-, hanem méltóságnév, a türk **alp edi* (= „vitézebb úr") hangzóátvetéses származéka. Ez a körülmény magyarázza, hogy maga a kagán (nem a bég!) ad neki előkelő kazár nőt feleségül.

Csak részletkérdésben helyezkedik szembe ez utóbbi szerzőkkel Grousset: őszerinte (visszakanyarodva Marquart elképzeléséhez) éppen Árpád volt kabar, s a kazár uralkodó ezért választaná éppen őt a vazallus fejedelem (?) szerepére.[91]

Legutóbb még Brook is, aki pedig (hivatkozásainak tanúságát tekintve) erősen a hazai szakirodalom, s különösen éppen Györffy hatása alatt áll, tehát ennek megfelelően jóval óvatosabb, mint az előbb említettek, leszögezte: „A kabarok aktív résztvevői voltak a kulturális, katonai és gazdasági életnek Magyarországon" – amit a kétnyelvűség jelenségére vonatkozó kónstantinosi híradással támaszt alá.[92]

---

[85] *Macartney* 113-117. o.

[86] *Macartney* 122. o.

[87] *Macartney* 132. o. Hogy e nevet a kabarok hozták a magyarok közé, azt korábban l. *Bury* 492. o.

[88] *Macartney* 123. o.

[89] *Pritsak* 1965. 382-384. o.

[90] Pritsak tanulmányának ezt a gondolatát *Golden* 136-138. o. joggal minősíti képtelenségnek!

[91] *Grousset* 178. o.

[92] *Brook* 208. o.

Mindezek után majdnem azt mondhatjuk, hogy az idegen nyelvű szakirodalomban az idehaza uralkodó álláspont, mely szerint a kabarok csupán *„segédcsapat,"* mely „a steppei népek hadszervezetében a hadsereg elő- és utóvédjét alkotta,"[93] legfeljebb akkor fordul elő, ha a szerző magyar származású[94], vagy legalábbis döntően a magyar szakirodalom hatása alatt áll.[95] Rajtuk kívül csak Artamonov volt hajlandó elfogadni Györffy álláspontját.[96] Ezzel szemben a külföldi szakirodalom zömének elképzelését idehaza egyedül Várady László vállalta fel: ő elfogadja nemcsak a kabarok „első törzsi" tekintélyét, de azt is, hogy Árpádot és nemzetségét közülük származtassák.[97]

Mivel magyarázható vajon, hogy a hazai és a külföldi szakirodalom (ez utóbbinak túlnyomó részét tekintve) e kérdést illetően köszönő viszonyban sincs egymással? Miért minősült Tóth Sándor részéről már az is nagy merészségnek, hogy miután tömören *mindkét* álláspont képviselőinek nézeteit összefoglalta, *nem foglalt állást*? „Úgy látjuk, hogy a kabarok helyére vonatkozó konsztantínoszi tudósítás éppoly ellentmondásos, mint a kabarok szervezetét leíró. Ennek alapján nem következtethetünk egyértelműen a hierarchiában elfoglalt helyzetükre."[98] (Lényegében ugyanígy nyilatkozott legutóbb is, bár most már részletesebben kifejtve mindkét álláspontot, s nem zárkózva el annak megfontolásától sem, hogy az Árpád-ház „arkhónjai" eredetileg a „háromkavar" törzsszövetség urai, s utóbb válnak ennek s a „hétmagyarnak" *közös* fejedelmeivé;[99] könyvének későbbi részében pedig mégis a külföldről ismert állásponttal látszik inkább azonosulni.[100])

Könnyű (és szélsőséges politikai erők számára bizonyára hálás) lenne itt holmi összeesküvésre gyanakodni a magyar nemzet ellen, mely nemzeti önérzetünket kívánná oly módon megtépázni, hogy még „régi dicsőségünk" korában is egy etnikailag eltérő (mi több: zsidógyanús) csoportnak tulajdonítja a vezérszerepet; bár akkor nehéz lenne megmagyarázni, miért éppen egy marxista szovjet tudós sietett itt védelmébe venni a magyarok tekintélyét.

Ha viszont korrektül kívánjuk a kérdést megválaszolni, higgadtan végig kell gondolnunk az elhangzó álláspontok érveit.

1. A döntő kérdés – láttuk – Németh Gyula óta a προεξάρχω ige jelentése Kónstantinosnál. Ez etimológiája szerint kétségkívül jelenthetné egyszerűen, térbelileg azt, hogy *'elöl megy'*, de azt is, hogy katonai vagy politikai értelemben *'élen jár'*, *'vezet'*.[101] A két

---

[93] *Vajay* 1968. 16. o.

[94] Jellemző, hogy még Boba is, aki pedig a kabarokat oly létszámú és haderejű csoportnak tekinti, melynek kiválása számottevően meg tudja gyengíteni a kazár haderőt, a magyarokhoz (szerinte: onogurokhoz) való csatlakozásuk pedig Kelet-Európa egész politikai struktúráját megváltoztatja, kikerüli azt a kérdést, hogy egy ilyen súlyú etnikum milyen szerepet játszhatott a magyar törzsszövetségen *belül* (*Boba* 116-117. o.)

[95] *Göckenjan* 2-3., 16., 35-36. o.; *Golden* 136-138. o.

[96] *Artamonov* 345. o.

[97] *Várady* 30-33. o.

[98] *Tóth S.* 1984. 112. o.

[99] *Tóth S.* 1998. 75-76. o.

[100] *Tóth S.* 1998.88. o.

[101] Jóllehet a leginkább mértékadónak számító Liddel-Scott-Jones féle oxfordi nagyszótár *csakis az utóbbi* jelentéséről tud!

lehetséges jelentés közül azonban *a szöveg belső logikája* feltétlenül az *utóbbit* támasztja alá. Nyilván ezért nem foglalkozik gyakorlatilag a nyugati szakirodalom a „katonai segédnép"-elmélettel (de még Artamonov is konkrétan Györffyre hivatkozva citálja,[102] holott az ilyenek helyét a törökös hadszervezetben feltehetően Nyugaton is ismerik!); no meg persze azért sem, mivel az ilyen segédnépek – az idézett magyar szerzők is többször kiemelték! – *nem csupán az elő-, hanem az utóvédet is szolgáltatták*, Kónstantinos kabarjai viszont *mindig „elöl járnak"*, s hogy bármikor hátul mennének, arról nem esik szó. Egyébként amit Bölcs León nyomán tudunk az ősmagyar harcmodorról, annak alapján csata közben is szükségképpen változó lehetett, mikor ki van elöl és ki hátul.[103] Mindezeken túl hivatkozhatunk még Várady szellemes filológiai érveire is, melyek szintén a „katonai segédnép"-koncepció ellen szólnak.[104]

Ezek szerint tehát valóban nehezen tartható az az álláspont, hogy Kónstantinos egyszerűen a „törökös hadszervezet" egy sajátosságát értette volna félre. Maradna még az a lehetőség, hogy informátora kabar volt, s partikuláris elfogultságból szándékosan félrevezette a császárt. Ezt a nézetet képviseli Dümmerth Dezső[105] aki a Bizáncot megjárt magyar vezérek közül Bulcsút véli (Gyóni Mátyás nyomán[106]) kabarnak, s ebből következően azt is magától értetődőnek tekinti, hogy az „ferdíti, szépíti saját népe helyzetét, Árpád családja és a tulajdonképpeni magyarok rovására." Ez a fogalmazás Bulcsúval szemben akkor is méltánytalan lenne,[107] ha elfogadnánk, hogy valóban ő volt Kónstantinos fő informátora. Ám mint azt Kapitánffy István postumus tanulmánya tisztázta: a Tormás[108] által lediktált családfától eltekintve Kónstantinos minden egyéb magyar vo-

---

[102] L. a 96. sz. jegyzetet!

[103] *Bölcs León:* Taktika XIV. 42. o. (ÁKMTBF 16. o.)

[104] *Várady* 31-33. o. Hivatkozik mindenekelőtt a 39. caput-beli προεκρίθησαν szóalakra: mivel a προκρίνω jelentése *választ, előnyben részesít, jelöl*, így éppen ellentétes tartalmú az alávetéssel és a kényszerítő paranccsal. Jelentőséget tulajdonít annak is, hogy *Kónstantinos* a 40. caput címében a kabarokart a magyarok *előtt* említi (περὶ τῶν γενεῶν τῶν Καβάρων καὶ τῶν Τούρκων); végül a 39. caput συνεφιλιώθησαν alakjának szótári változatát (συμφιλιοῦμαι = kölcsönösen szeret) és az ehhez tartozó főnevet (συμφιλία = kölcsönös szeretet) nemcsak 'összebarátkozom, összebarátkozás' jelentésük miatt tartja összeegyeztethetetlennek az alá- és fölérendeltség szituációjával, hanem azért is, mert az utóbbinak lehetséges variánsa a συμφυλία 'közös származás' főnév.

[105] *Dümmerth* 1977. 75-77. o.; *Dümmerth* 1986. 28-32. o.

[106] *Gyóni* 1938. 164. o. – noha *Dümmerth* elmulaszt hivatkozni rá, sőt, irodalomjegyzékben is csak későbbi műve tünteti fel!

[107] *Dümmerth* 1977. 75. o. „Bulcsú szerint Álmos alkalmatlan volt az uralkodásra. De Árpád is a kazár kagán jóvoltából lett – Bulcsú szerint – fejedelem... Szerette volna eltüntetni Álmos múltját, azt, hogy Álmos hódította meg a kabarok népét, kisebbíteni akarta Álmos jelentőségét. Ezért mondja azt is, hogy a kabar törzs a magyarok között »rangelső«, mert élen jár a csatában. Csakhogy ferdítési szándéka éppen ebből derül ki. A bizánci császárt megtéveszthette, de mi már jól ismerjük az ősi, lovasnomád szokást..." – s itt aztán ismét Németh Gyula elmélete következik.

Az egész szöveg mintapéldája annak, miként lehet egy forrást önmagából teljesen kiforgatni. *Kónstantinos*nál (38.) szó sincs arról, hogy Álmos ne lenne alkalmas az uralkodásra, ellenkezőleg, Levédi először őt ajánlja önmaga helyett alternatív fejedelemjelöltként, és csak aztán Árpádot (ennek hátteréről l. *Uhrman* 214. o.). Hogy Álmos a kabarokat „meghódította", az legfeljebb abból valószínűsíthető, hogy a „megtévesztett" császár szót sem ejt róla; s mivel ez az egyetlen forrás, mely a magyarok és kabarok viszonyával foglalkozik, így a hipotézis gyenge lábakon áll. *Kónstantinos* 39. közlése, hogy „összebarátkoztak" (συνεφιλιώθησαν) inkább kétoldalú megegyezést sejtet, s ezzel szemben *Anonymus* 8-10. forrásértéke akkor is csekély, ha elfogadjuk az itt emlegetett „kunok" és a kabarok azonosságát. (Erre *Németh* 266-267. o., legutóbb is *Püspöki* 2001. 9. o.; de vele szemben *Benkő* 1995. 40-43. o.)

[108] *Pauler* óta hagyomány, hogy az Árpád-háznak *Kónstantinos* 40. caputjában megőrzött, X. századi családfáján előforduló személyneveket mai magyar helynevekkel azonosítják, s ennek megfelelően ejtik. Az utób-

natkozású adatot a császári levéltár több, mint hatvan évvel korábbi dokumentumaiból meríthetett.[109] Ez időszakból is gyanakodhatnánk persze holmi rosszindulatú kabar informátorra, ám könnyű dolga nem lehetett, ha figyelembe vesszük, hogy Nikétas, Bölcs León követe 894-ben személyesen tárgyalt „a magyarok fejeivel", köztük Árpáddal.[110]

2. További érv lenne a kabarok alávetett volta mellett az, hogy az Árpád-ház közvetlen irányítása alatt állnának. Ezt A birodalom kormányzásáról 40. fejezete bizonyítaná: „És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le. Ezután

---

bi évtizedekben e gyakorlatot többen támadták, mindenekelőtt Φαλίτζις~Φαλῆς fejedelem nevének a Fajsz helynévvel történő azonosítását (*Pauler* 1900. 163-164. o.). Ennek kritikája eredetileg *Pais*tól (1973) származik, aki azonban csak utalólag érintette a témát a *Magyar Nyelv* levelezési (!) rovatában: „...alighanem kiderül, hogy nem annyira *Anonymus* költ helynevekből személyneveket, illetőleg személyeket, mint inkább egyes újabb, sőt egészen »modern« történettudósok, akik a Fajsz helyneveket Árpád-ivadékká és fejedelemmé perszonifikálják."

Ám ezzel kapcsolatban éppen az egyébként őt követő *Kristó* 1995. (C) 36. o. mutatott rá: *Pais* motivációja itt igazában az volt, hogy a *Fajsz* alak nem vezethető le a Φαλίτζης név általa vélt tövéből, a 'fal' igéből. Először 1931-ben (*Kristó* 1995. [B] 242-243. o.) vetette fel, hogy a fejedelem neve a 'faló' melléknévi igenév becézett alakja volna – kapcsolódva *Németh* 1991. 277-279. o. koncepciójához, aki e fejedelem apjának, Ἰουτοτζᾶς -nak nevét értelmezte 'ínyenc'-ként, s így a szintén Árpád-házi Ézelő (= ízlelő) török tükörfordításaként; a X. századi Árpád-házra eszerint jellemzőek voltak a táplálkozást idéző nevek. Ennek megfelelően *Pais* 1960. 94-96. o.már ekkor utalt arra, hogy Ἰέλεχ neve viszont 'ehető'-t jelentene törökül; később ezt kiegészíti azzal, hogy Tas és Taksony neve is 'jóllakott' jelentésű török név. Itt *Rásonyi* 282. o.-ra hivatkozik: ő eredeztette Taksony nevét a török 'tok' névszóból, melyből a '-syn' képzős származék alapjelentése valóban 'tele', s ebből származtatható a 'jóllakott' jelentés is; arra azonban *Pais* elmulaszt utalni, hogy *Rásonyi* uo. ezen kívül még 'vastag, erős, élénk, tüzes, heves', sőt, 'vad, erőszakos' jelentéseket is felsorol, melyekre fejedelemnév esetében mégiscsak kézenfekvőbb lehet gondolni. Így aztán Tas esetében is indokoltabbnak látszik *Németh Gyula* régebbi etimológiája mellett maradni, aki a 'kő' jelentésű török főnévvel véli azonosnak (a Keve tükörfordításaként).

Pais nyomán *Kristó* 1976. 33-34. o. vizsgálta meg a Fajsz-kérdést tüzetesebben, helyesen állapítva meg, hogy a kónstantinosi alakok szóvégi 'ς'-ja görög nominativus-rag, mely így az eredeti alakban nem szerepelhetett, s a Fajsz alak szóvégi 'sz'-e nem származtatható belőle; ahogyan az azt megelőző 'j' sem vezethető le szerinte a görög alakokból. Hangsúlyozta továbbá, hogy noha Fajsz község közelében előfordul Jutas, melyet Φαλίτζις apjával, Ἰουτοτζᾶς-szal szoktak kapcsolatba hozni, ám még ha ez utóbbi azonosítás helytálló is, a mondott falu névadója akkor sem Árpád fia, hanem egy másik, XII. századi Jutas. 1995-ben ezt még kiegészítette azzal, hogy a névalak belsejében álló 'τζ'-ből a tapasztalat szerint 's' lesz a szó végén (Tarhos, Tormás, Jutas), esetleg szó közepén 'cs' (Bulcsú), de 'sz' semmiképp. (*Kristó* 1995. (C) 39. o.) Ő maga egy 'Felicsi' = 'felecske' eredeti alakot feltételez (uo. 41-42. o.).

Mindennek ellenére *Kiss Lajos* még 1988-ban (s. v. Fajsz) is úgy ítélte meg, hogy a helynév „...alapjául szolgáló személynév *bizonyára azonos* Árpád fejedelem egyik unokájának Φαλίτζις~Φαλῆς alakban megőrzött nevével... (kiemelés tőlem – U. I.). Legutóbb pedig *Harmatta* 1996. 108. o. vette védelmébe a Φαλίτζις = Fajsz azonosságot, mondván: a 'λι/λη' betűkapcsolat nemcsak önálló szótagot jelölhet, hanem palatalizált 'l'-et is, amelyből fejlődhet 'j'; az 'sz' eredeztetésére nem tért ki külön, de sejthető, hogy a hosszabb névalak 'τζ'-jéből ('c' ?) származtatja inkább mint a valóban görög eredetűnek látszó záró 'ς'-ból.

Problematikusabb az eset Τερματζοῦς -szal, akinek a Tormás helynévvel való összefüggését *Róna-Tas* 1995. és *Benkő* 1998. egymással is vitázva, de egyaránt kizárják. Noha érveik alighanem meggyőzőek, magunk nem csupán Fajsz esetéből okulva, hanem az immár *hagyománynak is tekinthető* gyakorlathoz hűségesen is élünk a lehetőséggel, hogy ne csupán a görög alakokból visszakövetkeztetett, a XX. századi fül számára bizarrul hangzó (s mint a Tormás-vitából kiderül, ilyen formában is vitatható) névalakokkal nevezhessük meg az Árpád-ház korai tagjait. Eljárásunkat talán igazolhatja a Géza névalak, melyet következetesen használunk (szintén a *hagyomány* alapján) mind Szent István apjának, mind két Árpád-házi királyunknak, sőt, III. Béla király öccsének neveként is, holott régóta köztudott, hogy egyértelműen téves kiolvasás eredménye.

[109] *Kapitánffy* 284-285. o. Szerinte egyik X. századi magyar (vagy kabar) törzsfő sem lehetett abban a helyzetben, hogy politikailag motivált torzításait a császár vagy szerkesztője figyelembe vegye. A magyar törzsszövetség kialakulása a honfoglalás előtt lehetett valóban izgalmas téma Bizánc számára, amikor még ők éltek azon besenyők későbbi szállásföldjén, akiknek fontosságát a Birodalom szempontjából *Kónstantinos* (1., 4-5.) annyira hangsúlyozza.

[110] *Geórgios Monakhos* Continuatus 2. ÁKMTBF. 59. o.

León, a krisztusszerető és dicső császár hívására átkeltek, és megtámadván Simeont, teljesen legyőzték, és iramukban egészen Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Levente, Árpád fia volt a fejük."[111]

Még Marquart hívta fel a figyelmet arra, hogy az idézett mondatokban sehol nincs alanyváltás, az alany tehát végig Κάβαροι, ami annyit jelentene, hogy Árpád fia a kabarok élén állt[112]. Innen veszi az ötletet Györffy, hogy a kabarokban a *trónörökös* irányítása alatt álló, *tehát* meghódolt népet lásson.[113] (Holott maga Marquart, láthattuk, éppen az ellenkezőre: Árpád és dinasztiája kabar származására következtetett ugyanebből![114])

Mármost: Marquart szövegértelmezése grammatikailag elfogadható ugyan, ám egyáltalán nem kényszerítő.[115] S nem is csupán azért nem, mert – mint azt Makk Ferenc gondos filológiai elemzése kimutatta – az alanyváltás lehetősége valójában nem zárható ki a szövegben.[116] A μετὰ τῶν Τούρκων határozó ugyanis szemelvényünkben annyit jelent, hogy ha a mondott cselekedeteket a kabarok követték is el, ám valamennyit *a magyarokkal együtt,* s így Levente is egyidejűleg volt magyar és kabar csapatok parancsnoka a bolgár háborúban[117]. Ez akkor is logikus lenne, ha nem lenne más forrásunk arra, hogy Bölcs León a *türkök* (magyarok), s nem a kabarok fejeihez küldte el követét, s így a bolgár háborúban is ilyen etnikumú harcosok jelentek meg.[118]

---

[111] *Kónstantinos* 40. (Καὶ οὕτως ἀλλήλοις συναφθέντες, μετὰ τῶν Τούρκων οἱ Κάβαροι εἰς τὴν τῶν Πατζινακιτῶν κατῴκησαν γῆν. Μετὰ δὲ ταῦτα παρὰ Λέοντος, τοῦ φιλοχρίστου καὶ ἀοιδίμου βασιλέως, προσκληθέντες διεπέρασαν, καὶ τὸν Συμεὼν πολεμήσαντες κατὰ κράτος αὐτὸν ἥττησαν, καὶ ἐξελάσαντες μέχρι τῆς Πρεσθλάβου διῆλθον, ἀποκλείσαντες αὐτὸν εἰς τὸ κάστρον τὸ λεγόμενον Μουνδράγα, καί εἰς τὴν ἰδίαν χῶραν ὑπέστρεψαν. Τῷ δὲ τότε καιρῷ τὸν Λιούντικα, τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρπαδῆ εἶχον ἄρχοντα.) (Ford. Moravcsik Gyula.)

A Λιούντικα nevet *Moravcsik* elvszerűen meghagyja eredeti alakjában. A későbbi Árpád-házi Levente nevével való azonosítását *Fehértói* 428. o. azon az alapon utasítja el, hogy hapax legomenon, s így „...nemcsak kockázatos levonni nyelvészeti következtetést, hanem... nem is tanácsos." Álláspontját *Kristó* 1998. 188. o. azonnal elfogadta, noha így a X. századi Árpád-házi nevek egyikével sem kezdhetnénk semmit. Magam ez utóbbi okból egyelőre ragaszkodom a hagyományosnak számító Levente alakhoz Árpád fiáról szólva is.

[112] *Marquart* 52-53. o.

[113] *Györffy* 1977. (C) 34. o.; *Györffy* 1983. 83. o. A külföldi kutatók közül ezt az álláspontot vette át *Brook* 176. o., anélkül azonban, hogy osztaná *Györffy* ebből eredő következtetéseit is a kabarok helyzetére vonatkozóan. *Kézai* (II. 27. o.) ugyanis azt írja: „(Árpád)... nemzetsége Szkítia többi törzsével szemben olyan előjoggal járó méltóságot viselt, hogy felvonuláskor megelőzi a sereget, visszavonuláskor pedig követi." (Arpad... eius prosapia ista prae caeteris Scitiae tribubus praerogativa investitur dignitate, ut exercitum praecedit in eundo, retrograditur redeuntem. Ford. Kristó Gyula, HKÍF 353. o.)

[114] *Várady* 30-33. *Marquarthoz* hasonlóan értelmezi e helyet. Érvelése szerint a megfogalmazás, ahogyan *Kónstantinos* beszámol a magyarok és kabarok *szövetségéről*, kizárja azt, hogy Levente úgy állhasson a kabarok élén, mint trónörökös a meghódolt nép fölött.

[115] Már *Bury* 426. o. „túl merev grammatikai interpretáció"-nak minősítette, rámutatva, hogy az idézetbeli εἶχον értelemszerű alanya a magyarok.

[116] *Makk* 1985. 6-7. o. Mint rámutat, ha főnév a Κάβαροι után nem fordul is elő nominativusban Levente említéséig, participiumok annál inkább: προσκληθέντες, πολεμήσαντες, ἐξελάσαντες, ἀποκλείσαντες. Ezek viszont nem feltétlenül a Κάβαροι-jal vannak egyeztetve. Párhuzamként hivatkozik a kónstantinosi munka 30. fejezetére, ahol az ἐξετάσαντες, ἀναμαθόντες, ἐρευνήσαντες, ἀρεσθέντες participiumok értelemszerűen az avarokra vonatkoznak, holott az utolsó nominativusi főnév a ταξεῶται.

[117] Így értelmezte *Pauler* 149. o.; *Hóman – Szekfű* I. 89., 144. o.; *Macartney* 114. o., de főleg 178-179. o.; *Vajay* 1968. 26. o.; *Makk* 1985. 8-9. o. *Tóth S.* 1994. 175. o. szintén magyarok és kabarok közös fejének tekinti, de nem hadvezérként 894-ben, hanem fejedelemként az ennél korábbi időszakban; később (*Tóth S.* 1998. 127-129. o.) azonban módosította álláspontját, s az imént említettek elképzelését fogadta el.

[118] L. a 103. sz. jegyzetet. (ÁKMTBF 59-61. o.)

Eszerint Levente kabar főnöksége tévképzetnek bizonyul,[119] s elesett a kabarok alávetettségének második fő érve is. (Arról nem is beszélve, hogy Kónstantinos azon közlését, mellyel Leventét Árpád fiának nevezi, ő maga még ugyanazon fejezetben megkérdőjelezi, mikor ti. azt állítja, hogy Árpád *négy* fiút nemzett,[120] s ezek között nem említi Leventét.[121] Ennek alapján Grégoire,[122] s az ő nyomán egy ideig Tóth Sándor László is[123] kétségbe vonták, hogy egyáltalán Árpád-házi személyről lenne szó. Mi több, olyan nézet is elhangzott, amely mindenestül megkérdőjelezi a figura történetiségét.[124] Magunk e

---

[119] 1987/88-as tanulmányomban még magam is elfogadtam *Györffy* idevágó véleményét, s ennek jegyében a kabarság segédnép-voltát; a *Várlaki* professzorral folytatott konzultáció, majd a szöveg és a történeti összefüggések alaposabb tanulmányozása után azonban el kellett ejtenem. (U. I.)

[120] *Kónstantinos* 40. (...ὁ Ἀρπαδής, ὁ μέγας Τουρκίας ἄρχων, ἐποίησεν τέσσαρας υἱούς...) Nem oldja fel az ellentmondást *Pauler* 1900. 32., 149. o. naiv ötlete, mely szerint Levente csupán Tarhos másik neve volna. Ez az elgondolás eredetileg *Vámbéry* 1882. 132-133. o. etimológiáján alapul, mely Levente nevét egy „önkénytes, harcos, kalandor" jelentésű perzsa szóból magyarázta, összefüggésben a későbbi magyar 'levente' = 'hős' főnévvel. Ez utóbbi etimológiát Vámbéry maga is csak egyik lehetőségként vetette fel kettő közül; azóta persze mindkettő elavult. Így nem tartható az a feltevés sem, hogy a 'levente', azaz 'hős' csupán a családfáról ismert négy Árpád-fi valamelyikének, „alkalmasint" Tarhosnak az epithetonja.

Annál meglepőbb, hogy *Pauler* e koncepcióját *Németh Gy.* 1991. 277. o. kritika nélkül átvette, *Pais* 1960. 94-95. o. pedig meg is kísérelte színvonalasabban igazolni ezt az ötletet a két név etimológiáinak jelentéstani összefüggésére hivatkozva; t. i. a török 'tara' igének, melyből ő Tarhos nevét eredezteti, van 'előjön, leszármazik' jelentése. Ám ezt Leventével kapcsolatba hozni még akkor is igen bizonytalan feltevés, ha kételyek nélkül fogadjuk utóbbinak létigei származtatását. S mint *Tóth S.* 1994. 173. o. megjegyzi: igen kockázatos két különböző személyt két olyan névetimológia alapján kapcsolatba hozni, melyek bármelyike bármikor megdőlhet.

Valóban, azóta *Fehértói* 429. o. szláv etimológiát állított fel a Levente név számára (igaz, a vizsgálatból eleve kirekesztette a *Kónstantinos*nál olvasható Liuntikát [l. a 111. sz. jegyzetet], amelyről nehéz lett volna valószínűsíteni, hogy szláv!); magunk e kérdésben nem kívánunk állást foglalni, annyit azonban el kell ismernünk, hogy a név korábbi, *Gombocz* 305 skk. o. által felvetett urali (a létigével összefüggő) etimológiáját *Fehértói* 431-434. o. joggal bírálta meglepően felületes kidolgozásáért.

Kristó 1987. 17-18. o. megpróbált egyéb, történészi érvet felhozni Levente és Tarhos azonossága mellett: mivel ekkori elképzelése szerint a fejedelemség kötelezően körbejárt Árpád négy fia, illetve a tőlük eredő ágak között, így nyilván az elsőszülöttként megnevezett Tarhostól kellett indulnia; Tarhos neve azonban nem él tovább a XI. századi Árpád-házi névadásban, Leventéé viszont igen. Mivel pedig a többi továbbélő pogánykori név a családfán mind fejedelemnév lenne (Álmos, Árpád, Géza), így Levente neve is az kellene, hogy legyen, ami szerinte csakis úgy képzelhető el, ha azonos Tarhossal. Nem világos azonban, hogy ez esetben miért nem a Tarhos névalak hagyományozódik; nem beszélve arról, hogy ha a Levente = Liuntika névazonosságot elfogadjuk is (l. a 111. sz. jegyzetet), még mindig csak *egyetlen* későbbi felbukkanásáról tudunk; ennyi lehetett éppen Tarhosnak is, hiszen a családfára vonatkozó ismereteink korántsem hiánytalanok. Végül *Kristó*nak már a kiinduló hipotézise is erősen vitatható (l. a 411. sz. jegyzetet).

[121] Magunk korábban ezt másolói figyelmetlenséggel próbáltuk magyarázni. (*Uhrman* 221. o.) Teljesen jogosnak kell azonban elismernünk *Tóth S.* 1994. 170-172. o. kritikáját: „...e szempontok alapján bármely kónstantinosi híradást vagy egyéb forrást meg lehet kérdőjelezni."

[122] *Grégoire* 635-636. o. Ő ugyanis Leventét Levédivel véli azonosnak: *Kónstantinos*nak eszerint három eltérő eredetű információja lenne róla, s mivel nem ismeri fel az eltérő névalakok mögött az azonos személyt, önkényesen az Árpád-házhoz kötné.

[123] *Tóth S.* 1994. 173. o.; de. *uő* 1998. 129. o. már ellenkezőleg!

[124] *Fehértói* 428. o. arra hivatkozva, hogy kizárólag *Kónstantinos* tud róla (de ez Árpád többi fiára ugyanúgy érvényes az egyetlen Zolta kivételével!). Ezzel összefüggésben általánosabban is megkérdőjelezi *Kónstantinos* forrásértékét: „Az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt kap *Kónstantinos* Porphyrogennétos hitelességének megkérdőjelezése, felmerül tendenciózus, politikai szempontú beállítottsága, ellentmondásos fogalmazása..." Mindennek alátámasztására Harmatta nevét említi, ám konkrét mű citálása nélkül.

Magunk *Harmattá*nak *Kónstantinos*szal foglalkozó korábbi cikkeiből (1984. 429-430. o.; 1996. 105-106. o.) nehezen tudnánk ilyen értékelést kiolvasni. Csupán 1998-ban (egy évvel *Fehér*tói cikke után!) fogalmaz úgy, hogy a kutatás „kritikátlanul túlértékelte" *Kónstantinos*t mint forrást (*Harmatta* 1998. 134. o.), hogy a császár-

kérdést még nem érezzük lezártnak;[125] azt azonban már felvetésének lehetősége jelzi, hogy Levente szerepe a kabarok alávetett voltának igazolására igen kevéssé alkalmas.)

3. Egy további érvet Artamonov vetett fel: hogy tudniillik a magyar-kazár viszony már Levédinek a kagánnál tett látogatását megelőzően is szívélyes volt (ezt feltehetően Levédi kazár házassága sugallta), márpedig aligha lett volna az, ha a birodalomból egy polgárháború veszteseiként kiszorult, a kazár állammal nyilván szembenálló kabarok meghatározó szerepet játszhattak volna a magyar külpolitikában.[126] Ez a gondolatmenet azonban mindkét oldalról ingatag alapokra épít. Levédi tevékenységének datálása ugyanis csakoly vitatott, mint a kabarok csatlakozásáé. Utóbbit 780 és 890 között legalább hétféle időpontra szokták tenni,[127] előbbi helyét a mítoszok időn kívüli korától a honfoglalást közvetlenül megelőző évekig keresik.[128] Ám ha feltételeznénk is, hogy a kabarok még Levédi idejében csatlakoztak a magyar törzsszövetséghez (aminek egyébként az ellenkezője látszik valószínűnek), akkor sem könnyű feltételezni, hogy éppen ők, a steppei szintet már jócskán meghaladott, Bizánccal és Bagdaddal egyenlő félként tárgyaló vagy küzdő kazár birodalomból érkezettek ne lettek volna képesek a politizálás terén az indulatból történő döntések szintje fölé emelkedni.

Mindezek után azt kell mondanunk: ha erősen túloznak is azok a külföldi szerzők, akik akár Levédit, akár Álmost és utódait kabarnak mondják (egyik mellett sem szól semmiféle adat, ellenkezőleg, Kónstantinos mindkettőt a „türkök vajdái" között említi, akiktől a kabarokat megkülönbözteti!), az alárendelt helyzetű, elő- és utóvédszerepet játszó „segédnép" képének aligha felelt meg e három törzs.[129] Hogy egyébként a csatlako-

---

nak a honfoglalásról, ill. az azt megelőző eseményekről szóló beszámolójában „...a magyarokkal szemben ellenséges szemlélet tükröződik" (uo. 147. o.), s így „Ez a kompiláció, amely fél évszázaddal az események után készült, egész sor olyan elemet tartalmaz, amelynek a belső valószínűsége szinte a nullával egyenlő" (uo. 148. o.) Ám ilyen vagy olyan irányú elfogultság szinte valamennyi forrásnak szemére vethető, a hihetetlennek minősített mozzanatok nagyobb részéről pedig maga Harmatta kimutatja, hogy valójában honnan származtathatók: Symeon cár diplomáciai megfontolásokból hangoztatott (s így persze túlzott) sikerpropagandájából. Így *Fehér*tói elképzelését Liuntika-Leventével kapcsolatban túlzottnak, hiperkritikusnak kell mondanunk.

[125] *Macartney* 110. o. a *Kónstantinos* két információja közti ellentmondást úgy próbálja feloldani, hogy Levente csupán azért nem szerepel a családfán, mert Árpádnak egy korábbi házasságából származik, s nem a fejedelemmé választásakor kapott kazár feleségétől. Egyáltalán nem látszik azonban szükségszerűnek, hogy Árpád is kapott volna „dinasztiaalapítás céljából" kazár feleséget: ha *Kónstantinos* 38. Levédivel kapcsolatban ezt fontosnak tartotta megjegyezni, Árpádról szólva sem mulasztaná el. Másrészt igen valószínű, hogy a dinasztiaalapító házasságot, ha lett volna is ilyen, nem Árpádnak, hanem még Álmosnak kellett volna kötnie (l. később!). Így e magyarázat sem megnyugtató.

[126] L. a 96. sz. jegyzetet!

[127] A vita áttekintését l. *Tóth S.* 1998. 66. o.

[128] *Róheim* 1984. (B) (1954.) 74-76. o. a szláv лебедь = *hattyú* főnévből származtatja Levédi nevét, s így őt a Lúdfejedelemnek a vogul mitológiából jól ismert alakjával hozza kapcsolatba (azzal azonban adós marad, hogy a néven túl bármi összefüggést kimutatna a Lúdfejedelemre vonatkozó mitikus, illetve a Levédit felidéző történeti hagyomány között). A VII. század szereplőjének véli *Dümmerth* 1977. 77. o.; a VIII. századénak mondja *Deér* 1945. 7-8. o.; mindezekkel szemben a szakirodalom többsége egyetért abban, hogy IX. századi, de míg *Pauler* 1900. 21. o., *Grégoire* 635-636. o., *Györffy* 1959. 158-159., 1977. (A) 110. o., 1977. (B) 131. o. és *Czeglédy* 1975. 50., 54. o. (1985. 120., 124. o.) közvetlenül a honfoglalást megelőző időszakban szerepeltetik, velük szemben *Kristó* 1980. 41. o. Álmosnál egy generációval idősebbnek véli, s így életét kb. 800 és 865 közé helyezi; *Tóth S.*. 1998. 114. o. viszont Álmos nemzedéktársának minősíti. *Baják* 1989. 4. o. és *Uhrman* 213. o. szintén 850 körülre teszik a működését.

[129] A „katonai segédnép"-elmélethez való ragaszkodásból következő abszurd logikai fejleményekre jó példa *Györffy* és *Czeglédy* vitája 1955–56-ban. *Györffy* (Budapest régiségei 16. [1955] 31. o. 2. sz. j.) párhuzamot

zott népek számára *nem* ez az egyetlen lehetséges beilleszkedési modell, azt Németh Gyula is bizonyosan sejtette: ő ugyanis az ún. „Gyula-törzset,"[130] melyet szintén a Hétmagyartól elkülönülő, ahhoz utólag csatlakozott etnikumnak véli, ennek ellenére „fejedelmi törzsnek" nevezi, míg a kabarokat csupán „védőtörzsnek" – ez viszont nem következhetne csatlakozott voltukból, hiszen Németh a Hétmagyarhoz vitán felül hozzátartozó Nyék törzsének is ugyanezen szerepet tulajdonítja.[131]

---

vont a kabarok, valamint a besenyők „kangar" törzsei között, utóbbiakat hasonlóképpen „csatlakozott katonai segédnépnek" minősítve (noha nem azonosítva, mint Grégoire – l. a 36. sz. jegyzetet), s arra utalt, hogy e nézetét *Czeglédy* is átvette 1954-ben. *Czeglédy* 1956. 125. o. (1985. 305. o.) igen ingerülten mutatott rá, hogy ő idézett tanulmányában valójában éppen az ellenkezőjét állította: hogy a kangarok hódították meg a besenyőket, s ezért használják e népnevet *Kónstantinos* korában a besenyők a bátorság és az előkelő származás szinonimájaként (*Kónstantinos* 37.; *Czeglédy* 1954. 40. o. [1985. 274. o.]). Ennek alapján viszont ő (*Czeglédy* 1956. 125. o. [1985. 305. o.]) elveti a kangar-kabar párhuzamot: „...úgy tudom, hogy Konstantin... tanúsága szerint a kavarok csak a magyarok hadifelvonulásaiban jártak elöl, az elővéd sok véráldozatot kívánó, igen hátrányos szerepében. [Hogy *Kónstantinos* mennyire tanúsítja ezt, már láttuk – U. I.] A kangarok viszont, ugyancsak a császár szavai szerint, a besenyők állandó vezértörzseit alkották, úgyhogy már maga a kangar eredet is előkelőséget jelentett a besenyőknél. A magam részéről nem ismerek olyan adatot,, amely arra mutatna, hogy a kavar származás az előkelőség jele lett volna a magyaroknál."

Igen sajnálatos, hogy *Czeglédy*, aki a kangarokról szólva azonnal észlelte *Györffy* elképzelésének tarthatatlanságát, a kabarokat illetően nem tud elszakadni Németh Gyula álláspontjától: ezért, mikor megállapítja, hogy az ἀνδρεῖος jelző használata a barbár népekről szóló bizánci leírásokban közhely, ennek ellenére úgy ítéli meg, hogy a besenyőknél a szó „nemes születésű, vitéz" értelemben történő használata ellen „...hitelesség szempontjából... nem emelhetünk kifogást", viszont a kabarokkal kapcsolatban „üres toposként" szerepel, hiszen az ő elővéd-szerepükről *Kónstantinos* „hiteles forrásból értesülhetett". (*Czeglédy* 1954. 39. o. [1985. 273. o.]) (Ez esetben valóban igen üres toposként rögzíthetne egy olyan információt, mely hiteles értesülésével teljesen ellentétes!). Hiszen vessük csak össze a két idézett *Kónstantinos*-helyet!

„Tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három tartomány népét, Javdierdimét, Küercsicsurét és Kabuksinjuláét, mint akik a többieknél vitézebbek és nemesebbek; mert ezt jelenti a kangar elnevezés." – írja a császár a kangarokról (*Kónstantinos* 37.: Ἰστέον, ὅτι καὶ Κάγγαρ ὀνομάζονται οἱ Πατζινακῖται, ἀλλ' οὐχὶ πάντες, πλὴν ὁ τῶν τριῶν θεμάτων λαός, τοῦ Ἰαβδιηρτὶ καὶ τοῦ Κουαρτζιτζοὺρ καὶ τοῦ Χαβουξιγγυλά, ὡς ἀνδρειότεροι καὶ εὐγενέστεροι τῶν λοιπῶν· τοῦτο γὰρ δηλοῖ ἡ τοῦ Κάγγαρ προσηγορία.)

Hogy az említett három törzs a „vezértörzs" szerepét töltené be, arra (a Jula törzsnek a magyaroknál ismert *gyula* méltósággal való egybecsengésén kívül) csupán abból lehet következtetni, hogy a törzsek felsorolásában az első három helyet töltik be. (*Kónstantinos* uo.) Ezen kívül annyi hangzik el, hogy *bátrabbak* („férfiasabbak") és *előkelőbb származásúak* a másik öt besenyő törzsnél. A kabarok úgyszintén *bátrabbak* a többi magyar törzsnél, ezzel szemben nem előkelőbbek, viszont *erősebbek*, s ők is legelöl állnak a rangsorban.

Ha e rangsornak az egyik helyen forrásértéket tulajdonítunk, a másikon milyen alapon vitatjuk ezt el, s gyanakszunk félreértésre? A besenyőkre talán nem a steppei nomád lovas harcmodor volt jellemző? Vagy rájuk vonatkoztatva tisztában volt ezzel a császár, a magyarokat illetően nem?!

Logikusnak látszik: két nomád etnikum egyesülésekor a rangsort az fogja eldönteni, hogy az újonnan jöttek elég harciasak, meggyőző létszámúak, illetve tekintélyes származásúak-e. Ha nem – akkor valóban nem valószínű, hogy többet remélhettek az elő- és utóvéd hálátlan szerepénél. Ha viszont igen, akár a legtekintélyesebb törzs helyét is követelhették.

Kónstantinos alapján arra következtethetünk, hogy a kangar törzsek létszáma nem volt oly meghatározó, mint a kabaroké, akik viszont kevésbé voltak előkelőek. Ha azonban elfogadjuk Harmatta értelmezését a kabarok belső-ázsiai türk eredetéről, akkor azért e téren sem kellett szégyenkezniük; s nyilván a kangar törzsek sem jelentéktelen töredékekként érkeztek a besenyők közé. (Bár hogy *meghódították* volna őket, mint *Czeglédy* feltételezi, arról *Kónstantinos* nem tesz említést – más forrás pedig nem is említi a két etnikum kapcsolatát –, s a fentiek alapján nincs is szükség rá, hogy ezt feltételezük.)

[130] L. később!

[131] *Németh* 1991. 184., 217. o.

Az, hogy a VII. századi, Belső-Ázsiára vonatkozó forrásokból már a kabarok emlegetése olvasható ki, annyit mindenesetre bizonyítani látszik, hogy nem valami szedett-vedett, s csupán a magyarok által törzs(ek)ké szervezett hordáról van szó, hanem olyan szervezett etnikumról, mely a maga identitását kétszáz esztendei, hosszas vándorlása után is őrizte.

3.

Fentiek alapján aligha tévedünk, ha a kabarokban olyan súlyú és katonai erejű etnikumot gyanítunk, melynek megbecsülését egy bölcs király magától értetődően tanácsolhatja utódjának. Vannak azonban további szempontok, melyek alapján okunk van feltételezni, hogy István számára épp e törzs(ek)nek különleges jelentősége volt.

Az Intelmek 6. fejezetének fentebb már idézett szövege *előtt közvetlenül* olvashatjuk a következőket: „Róma bizony még ma is szolga volna, ha Aeneasék fel nem szabadítják."[132]

Az Intelmek legutóbbi fordítója és szöveggondozója, Bollók János e mondathoz annyi kommentárt fűz: „Aeneasnak és társainak ilyen módon való említése arra enged következtetni, hogy a szerző ismerte Sallustius Catilina összeesküvése című művében olvasható római őstörténetet."[133]

Ha azonban felütjük Sallustiust az idézett helyen, aligha lesz számunkra világos, miért is következne ennek ismerete az Intelmek mondott részletéből.

Igaz, a mű hatodik fejezete így indul: „Róma városát... azok a trójaiak alapították és uralták is kezdetben, akik Aeneas vezetésével földönfutókként kóboroltak."[134] Tény, hogy a folytatásban „...Csatlakozott hozzájuk az őslakosság...," és „...Miután egyazon falak közé kerültek, különböző származásuk, eltérő nyelvük és másféle életmódjuk ellenére hihetetlenül könnyen összeolvadtak..."[135] – ami egybevágna az Intelmek gondolatmenetével.[136] Szolgaságról és felszabadításról azonban itt még szó sem esik.

A szabadság csupán három paragrafussal odébb kerül szóba, hogy tudniillik a rómaiak „szabadságukat, hazájukat, családjukat fegyverrel védték meg."[137] Tehát még itt sem arról van szó, hogy valakit szabaddá *tesznek* (*facio*), aki előzőleg *rabszolganő* (*ancilla*) volt, hanem arról, hogy az eleve fennálló szabadságot *megoltalmazzák* (*tego*). Mindez ráadásul nem is „kezdetben" (initio) történik, amikor még az Aeneas vezetésével hazájukból elűzötten kóborló trójaiak (értsd: azok közvetlen leszármazottai) birtokolták a Vá-

---

[132] L. az 1. sz. jegyzetet (Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi Aeneades ipsam fecisset liberam.)

[133] L. a 411. sz. jegyzetet. Ez az ötlet korábban már felbukkant *Balogh* Józsefnél, aki azonban Sallustiusban csak a kétféle faj, nyelv, erkölcs sikeres egybeolvadását minősíti az Intelmekben is felbukkanó elemnek (*Balogh* 1931. [B] 160. o.); az Aeneasra vonatkozó kitételnél viszont láthatóan nem veszi észre, hogy az magyarázatot igényel (*Balogh* 1927. [A] 6. o.)

[134] *Sallustius*: De coniuratione Catilinae 6. 1. (Urbem Romam... condidere atque habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur...) (Ford. Kurcz Ágnes)

[135] *Sallustius*: 6. 1-2. (et cum his Aborigines... hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alius alii more viventes, incredibile memoratu est quam facile coaluerint...)

[136] Erre azonban l. már *Guoth* 1942. 56. o. (Balog Józseffel vitázva): „Sallustius nem abban látja Róma nagyságának titkát, hogy alapításakor különböző fajú népek kerültek össze, hanem éppen azon csodálkozik, hogy – mintegy ennek ellenére – olyan gyorsan összeolvadtak és rendezett államot alkottak."

[137] *Sallustius*: 6. 5. (...libertatem patriam parentisque armis tegere.)

rost, hanem már azt követően, hogy „...államuk polgárokban, intézményekben, földekben gyarapodott, virágzóvá és hatalmassá fejlődött..."[138]

Ebbe viszont, ha Sallustius szerint „rövidesen" (brevi) következett is be, *legalább* a hagyományban a szabin királyokhoz kötött fejlődést mindenképpen bele kell értenünk. Még akkor is, ha feltételezzük, hogy a királyságról a köztársaságra történő átállást *azért* tárgyalja *ezt követően* a szerző, mert *időben későbbi* eset, s *nem azért*, mert erre mint *újabb szempontra* tér át a „külpolitikai" kérdés után. Pedig ez utóbbi értelmezés már csak azért is logikusabb lenne, mert hiszen az ismert hagyomány szerint Rómának a szomszéd városokkal való feszült viszonya a legkevésbé sem enyhült a királyság bukásával, sőt![139]

Ha viszont mégis az utóbbi lehetőséget fogadnánk el, akkor a köztársaságkor felfelé ívelő szakasza is odaékelődne Aeneasék és a szabadság megvédelmezése közé – akár Hannibál itáliai hadjáratáig, hiszen Sallustius e dicső korszak záróakkordjaként már Karthágó *végső* elpusztítását említi![140]

Fentiek alapján nehezen tudjuk elképzelni, hogy az Intelmek fenti helyének Sallustius lehetne a forrása. S nem ismerünk egyetlen más antik szöveghelyet sem, amelyből könnyebben lehetne az *Aeneades*re vonatkozó mondatot származtatni[141]. Viszont úgy véljük: meggyőzőbb magyarázat lehet, ha az Intelmek szerzőjének részéről a hagyomány *tudatos átalakítását* feltételezzük.

Emellett szól, hogy *Aeneades* fordításaként *Aeneasék* amúgy is kényszeredett.[142] Bollók vélhetően épp azért cserélte fel ezzel a korábbi fordításban, Kurcz Ágnesnél alkalmazott *Aeneas sarjai*-t, mert a hérós állítólagos leszármazottairól, vagyis a *gens Iulia*ról semmiféle olyan hagyomány nem ismert, amely szerint rabszolgaságból szabadították volna meg a Várost – ellenkezőleg, leghíresebb képviselőjük, Caius Iulius Caesar szá-

---

[138] *Sallustius*: 6. 3. (...res eorum civibus moribus agris acuta satis prospera satisque pollens videbatur...) Külön ki kell emelni, hogy a 'postquam' kötőszó, mely e mondatot bevezeti, 'miután', ill. 'azután, hogy' jelentésű, noha Kurcz Ágnes egyszerűen 'mikor'-nak fordítja!

[139] *Livius:* II. 5-7., 9-13., 16-20., 22-26., 30-31., 33., 39-40., 42-51., 53., 59-60., 62., 64-65. stb.

[140] *Sallustius:* De coniuratione Catilinae 10. 1.

[141] Talán Bollók sem ismer ilyet, azért gyanakodott – jobb híján – Sallustiusra. Legújabban *Havas* 180-181. o. vetette fel a lehetőséget, hogy a vitatott hely *Vergilius* Aeneisének (VIII. 648.: Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant...) hatását tükrözné. Bár maga is elismeri, hogy e sor a Porsenna elleni háború felidézéséhez kapcsolódik, ahol a *már szabad* rómaiak önvédelméről van szó – úgy véli azonban, hogy az Intelmek szerzője ezt érthette a római történelem kezdeteire. Nehéz persze elképzelni, hogy ha szerzőnk oly jól ismerte Vergilius munkásságát (*Havas* uo. a IV. ecloga hatását is kimutatja az Intelmek egyéb pontjain), miként tévedhetett ekkorát. Egyébként akár a Porsenna elleni háborúra, akár előzőleg Tarquinius Superbus elűzésére gondolunk, Aeneas apaági leszármazottját egyikkel kapcsolatban sem emlegeti semmilyen forrás. Vergilius tehát az idézett helyen egyszerűen a rómaiak szinonimájaként használja az Aeneadae nevet. Ez a szóhasználat viszont nemigen inspirálhatta az Intelmek szerzőjét azon a ponton, ahol éppen az idegen származásúak hasznosságát ecsetelte! Hasonlóan kétséges az a magyarázat, hogy az Aeneades mint az Imperium Romanum alapítói az Intelmek 6. által felvázolt soknyelvű-sokkultúrájú ország modelljét szolgáltatták (uo. 183., 190. o.), vagy hogy a magyarság keleti eredetére, illetve a szintén Trójából eredeztetett franciákkal (= Nagy Károly mintaként szolgáló frank birodalmával) való hasonlóságra, egyenértékűségre utalnának (uo. 190. o.) – mindezekből épp a *kivívott szabadság* motívuma marad el.

[142] Mint *Guoth* 1943. 30. o. 1. sz. j. hangsúlyozza: az Aeneades tkp. singularis alak, Ascanius-Iulusra vonatkozik; az Ilosvai-codex szövegváltozata valóban singularis alanyként használja: „Eneades fecisset." De helyesebbnek ítéli ő is a Thuróczi-codexben olvasható „Eneades [helyesebben: Aeneadae] fecissent" szerkezetet. Aeneadae alatt ő is a hős útitársait érti; nem bizonyos, hogy az eredeti értelemhez hűen.

molta fel látványosan mindazt, ami annak korábbi „szabadságából" addig még megmaradt. Csakhogy magáról Aeneasról és társairól még kevésbé képzelhető el ilyen hagyomány – ez a Sallustius korában már lényegében elfogadott fiktív római őstörténeti kronológia[143] szerint anakronizmus is lett volna.

Magyarországon viszont a XI. század elején, s kivált éppen Szent István környezetében a *gens Iulia* neve, s még inkább névadó ősüké, *Iulusé*, Aeneas fiáé vagy unokájáé[144] sajátos, új értelmezést nyerhetett. Egybecseng ugyanis a *rex Iulus* megnevezéssel, ahogyan a *kortárs* Hildesheimi Évkönyvek emlegetik a király anyai nagybátyját: „...István magyar király sereggel ment anyai nagybátyja, Gyula király [Iulus rex] ellen; miután őt feleségével és két fiával együtt elfogta, országát erőszakkal a keresztény hitre kényszerítette."[145]

No persze, a latinban jól ismert *Iulus* névalak itt csupán az annalista szellemes ötleteként jelenik meg: olyan nevet latinizálnak vele, melynek valójában nyilván nincs köze Aeneas fiához, annál inkább az Ibn Ruszta és Gardézí által *Ǧ.l.h*, Kónstantinosnál γυλᾶς alakban előforduló magyar köznévhez, a *gyulá*hoz.[146] *Rex Iulus* tehát annyi, mint *a* „gyula-király", a törzsszövetségi kor második legfőbb magyar közjogi méltósága.

Hogy Szent István anyai ágon e fejedelmek családjából származott, azt Anonymus említi először: „Tétény pedig Horkát nemzette, Horka Gyulát és Zombort, Gyula nemzett két leányt, egyikük Karold, másikuk Sarolt, Szent István király anyja. Zombor pedig az ifjabb Gyulát, Bolya és Bonyha apját nemzette, akinek idejében Szent István király hatalma alá vetette Erdélyt. Magát Gyulát megkötözve Magyarországra vezettette, és élete végéig börtönben tartotta."[147] A XIV. századi krónikakompozíció ugyanerről így

---

[143] *Dionysios Halikarnasseus:* Rhómaiké arkhaiologia I. 45. (...γενεαῖς δ' ὕστερον ἑκκαίδεκα μετὰ Ἰλίου ἅλωσιν ἐκπέμψαντες ἀποικίαν... τίθενται δὲ τῷ κτίσματι Ῥώμην ὄνομα ἀπὸ τοῦ στείλαντος τὴν ἀποικίαν Ῥωμύλου, ὃς ἦν ἕβδομος καὶ δέκατος ἀπ' Αἰνείου γεγονώς.) v. ö. *Livius* I. 3.

[144] *Livius* I. 3. 2. szerint vagy Ascaniusszal azonos, avagy annak idősebb féltestvére. (Haud ambigam – quis enim rem tam ueterem pro certo adfirmet? – hicine fuerit Ascanius an maior quam hic, Creusa matre Ilio incolumi natus comesque inde paternae fugae, quem Iulum eundem Iulia gens auctorem nominis sui nuncupat.) *Strabón*: Geógraphika XIII. 127. (= C. 595.) Aineias (távolabbi?) leszármazottjának mondja: (...οἱ δὲ Ῥωμαῖοι τὸν Αἰνείαν ἀρχηγέτην ἡγοῦνται, ἔπειτα ὅτι Ἰούλιος ἀπὸ Ἰούλου τινὸς τῶν προγόνων· ἐκεῖνος δ' ἀπὸ Ἰούλου τὴν προσωνυμίαν ἔσχε ταύτην, τῶν ἀπογόνων εἷς ὢν τῶν ἀπὸ Αἰνείου.); *Dionysios* I. 70. viszont már Ascanius fiának (Σιλούιος... τὴν δε' βασιλείαν παρέλαβεν, ἐπειδὴ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ (=Ascanius) τελευτῆσαι συνέπεσεν, ἀμφίλογον γενομένην πρὸς ἕνα τὸν πρεσβεύσαντα τῶν Ἀσκανίου παίδων Ἴουλον ἀξιοῦντα τὴν πατρῴαν ἀρχὴν διαδέξασθαι...); ugyanúgy *Dio Cassius Cocceianus:* frg. 4. 10. (Dindorf) = Tzetzés a. Lykophrón 1232. (...μετὰ δὲ τὴν Ἀσκανίου τελευτὴν οὐχ ὁ Ἀσκανίου παῖς Ἰοῦλος ἐβασίλευσεν, ἀλλὰ ὁ ἐξ Λαουινίας Αἰνείου υἱὸς Σιλούιος, ἢ κατὰ τινὰς Ἀσκάνιου υἱὸς Σιλούιος.); ugyanúgy *Sextus Aurelius Victor:* Origo gentis Romanae 17. 4. (At Ascanius postquam excessisset e vita, inter Iulum filium eius et Silvium Postumum, qui ex Lavinia genitus erat, de obtinendo imperio orta contentio est, cum dubitaretur, an Aeneae filius an nepos potior esset.); és *Festus* s. v. Aemiliani (Alii, quod ab Ascanio descendat, qui duos habuerit filios, Iulum et Aemylon.)

[145] Annales Altahenses maiores (pars prima auctore Wolfherio Hildesheimensi) ad ann. 1003. CFH 205. (I. 92. o.) (Stephanus rex Ungaricus super avunculum suum Iulum regem cum exercitu venit, quem cum adprehendisset cum uxore ac duobus eius filiis regnum vi ad christianismum compolit.) Magyarul: ÁKÍF 214. o. (Ford. Thoroczkay Gábor.)

[146] HKÍF 33., 35. o.; *Kónstantinos* 40. *Anonymus*nál *Gyyla, Gyla, Geula*; *Kézai*nál *Jula*; a krónikában *Gyula.* V. ö. *Váczy* 1938. 38. o. Az arab és a görög szövegbeli méltóságnév és a hazai forrásokban személynévként kezelt Gyula azonosságára l. *Németh* 1922. (B) 6. o. Hogy a helyes kiejtés Ibn Rusztánál is 'dzsula' (és *nem* 'dzsila'!), arra l. *Melich – Moravcsik.* Az antik *Iulus*szal való összekapcsolhatóságára (az Intelmek érintett helye kapcsán) *Várlaki* professzor hívta fel figyelmemet.

[147] *Anonymus* 27. (Tuhutum vero genuit Horcam, Horca genuit Geulam et Zubor [sic!], Geula genuit duas filias, quarum una vocabatur Caroldu, et altera Saroltu et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani, Zumbor vero

számol be: „A harmadik kapitány Gyula volt... Sarolta nevű igen szép leánya volt, akinek szépségéről a tartományi főnökök hosszabb időn keresztül beszéltek, akit Géza fejedelem vett törvényes feleségül... Végül mivel Gyula a Pannóniában élő magyarok iránt ellenséges és gyakorta támadó volt, Szent István király Pannóniába vitette. De ez nem e Gyula kapitány volt, hanem attól számítva a harmadik."[148]

E közlések egész sor problémát vetnek fel.

Az első: elfogadhatjuk-e hiteles közlésnek, hogy Szent István édesanyja az egyik gyula leánya volt? A szakirodalom erre már jóideje egységes igennel válaszol, dacára annak, hogy egyes lengyel évkönyvek I. Miciszláv (Mieszko) fejedelem nővérét, Adelhaidot említik e minőségben,[149] Thietmar pedig a „...Beleknegini, azaz szlávul mondva

---

genuit minorem Geulam patrem Bue et Bucne, tempore cuius sanctus rex Stephanus subiugavit sibi terram Ultrasiluanam et ipsum Geulam vinctum in Hungariam duxit et per omnes sies vite sue carceratum tenuit eo, quod in fide esset vanus et noluit esse christianus et multa contraria faciebat sancto regi Stephano, quamvis fuisset ex cognatione matris sue.) SRH I. 68-69. o. (Ford. Veszprémy László) HKÍF 312. o.

[148] XIV. sz krónikakompozíció, 30. (Tertius vero capitaneus Gyula fuit...Habeatque filiam nomine Sarolt pulcherrimam, de cuius pulcheritudine provinciales duces diutius loquebantur, quam Geysa dux... traduxit in uxorem legitimam... Tandem cum Gyula Hungaris in Pannonia habitantibus infestus esset et multicipliter agravatus, per Sanctum Stephanum regem in Pannoniam est deductus. Non tamen iste Gyula capitaneus, sed ab illo tertius.) SRH I. 290-291. o. (Ford. Kristó Gyula) HKÍF 363-364. o.

[149] Annales Kamenzenses a. 965-1165. „Ennek a Meskónak volt egy nővére, név szerint Atleydes, akit Jesse, Magyarország királya fogadott asszonyává. Aki, mivel keresztény volt, férjét, Jessét odafordította Krisztus hűségére. Ez később látomást fogadott magába a neki megnyilatkozott boldog István első vértanú által, és Istvánt, magyarország királyát szülte." (Iste Mesco habuit sororem nomine Atleydem, quam Iesse rex Ungariae accepit in uxorem. Que cum esset christiana, virum suum Jesse convertit ad fidem Christi. Ista post visionem per beatum Stephanum prothomartyrem sibi revelatam concepit et genuit Stephanum regem Ungariae.) CFH 350. (I. 145. o.); kisebb eltérésekkel ugyanazt a szöveget közlik Annales Silesiaci compilati a. 965-1249. CFH 469. (I. 201-202. o.), Annales cisterciensium in Heinrichow ab. a 971-1317., 1315-1326. CFH 244. (I. 117. o. – itt a 975-ös dátum is szerepel Szent István születési éveként), Chronica principium Poloniae. CFH 1153. (I. 475-476. o. ugyanúgy).

Karácsonyi 1906. 99-100. o. értékelése szerint ezek az évkönyvek 1100 k. indulnak, tehát jóval korábbiak, mint bármely hazai forrásunk. Ráadásul pápai évkönyvekre támaszkodnak, melyek viszont 998-1017 között kezdődtek, tehát kb. kortársak. Emellett a lengyel annalistáknak nem lenne motivációjuk hazudni: a magyar királyokat nem ismerik, Istvánról még annyit sem tudnak, hogy szent. Ha mégis közölnek adatot az édesanyjáról, annak nem lehet más oka, mint hogy az adat eredeti. Az Adelhaid név előfordulását ezen kívül valószínűsíti azzal is, hogy az (Nagy Ottó császár édesanyjának, a III. Ottó kisgyerekkorában régensként kormányzó anyacsászárnőnek neve) a X. sz. utolsó harmadában igen népszerű lehetett. Ezzel szemben l. *Györffy* 1977. (C) 63. o.: az Adelhaid név kultusza valójában csak az ezredforduló után kezdődik!

*Karácsonyi*val vitázva már *Nagy* 1907. 135. o. rámutatott: lengyel krónika, évkönyv a XIII. századnál korábban nem említi Adelhaidot. Márpedig a sziléziai évkönyvek vesznek át adatokat a lengyelektől, nem fordítva – így azok közlései sem vezethetők vissza 1100 tájára.

Általánosan cáfolja *Karácsonyi* értelmezését *Hóman* 1925. 90. o.. Szerinte Géza és Adelhaid házasságának hagyománya a XII/XIII. század fordulóján készült ún. Lengyel-magyar krónika nyomán került a lengyel évkönyvekbe. E krónikáról *Hóman* véleménye lesújtó: „Mint történeti forrást zavarossága, adatainak kuszáltsága és megbízhatatlansága teljesen használhatatlanná teszi." A forrás fő célja eszerint az, hogy kiemelje a magyar királyi család lengyel kapcsolatait, s ezáltal a lengyel dinasztia fölényét bizonyítsa a magyar felett (uo. 37. o.). Így a tudósítás „...Géza és Adelhaid házasságáról épannyi [sic!] hitelt érdemel, mint ugyane krónikának Géza felmenőiről... és Szent István fiairól adott értesítése" (uo. 90. o.). Az említett krónika ugyanis *Béla*nak nevezi Szent István nagyapját – vagyis, ahogyan *Hóman* értelmezi, *összekeveri* az „öreg" Géza fejedelmet az 1070-es években uralkodó I. Géza királlyal, akinek apja, I. Béla valójában *II.* Miciszláv lengyel király *leányát* vette feleségül. *Hóman* uo. még azt is feltételezi, hogy *ennek* neve lett volna Adelhaid!); ezt téveszti össze a krónika kompilátora *I.* Miciszláv (= Mieszko) *nővérével*, valamint az apát állítólagos fiával. Az egész történet mintája pedig éppen Mieszko megtérítése lenne Dombrovka cseh hercegnő által, amit ugyanezen forrás *ugyanezen szavakkal* beszél el. (E krónika zavarosságait már részletesebben áttekintette *Nagy* 1907. 177-179. o., aki szerint

szép úrasszony"[150] megnevezést alkalmazza Géza feleségére; s az előző századforduló hiperkritikus szellemében történt is kísérlet arra, hogy Saroltot mindenestül a mesék világába utalják.[151] Az utóbbi érvet azonban már jónéhányan megnyugtatóan cáfolták,[152]

---

az információk a XIII. századi Kálmán herceg özvegyének, Salome lengyel hercegnőnek – rövid házassága miatt szükségképpen töredékes és pontatlan – beszámolójából származhatnak.)

Emellett, teszi hozzá *Hóman* (uo. 91. o.), *Anonymus*nak semmi oka nem lett volna mellőzni Adelhaid személyét Sarolt kedvéért, ha ismer az előbbire vonatkozó hagyományt: hiszen Mieszko nővére mégiscsak *királylány*, míg Sarolt a XIII. sz. felfogása szerint *alattvaló* leánya!

Nagy 1907. 128-129., 135. o. nyomán legutóbb *Kristó* 2000. 8-9. o. mutatott rá: az Annales Kamenzenses szövege jól kimutathatóan a Hartvik-legendából kölcsönöz Géza asszonyának látomásáról – de a pápa István javára s Mieszko rovására szóló döntéséről is a koronaküldés kapcsán! Eszerint éppen a koronaküldés hagyományának a lengyelekre nézve kevéssé megtisztelő mivolta inspirálta, hogy Szent Istvánból legalább lengyel királyi származékot csináljanak!

[150] *Thietmar*: Chronicon VIII. 3. (IX. 4.) CFH 4769. (2203. o.) (Beleknegini, id est pulchra domina, Sclavonice dicta...) *Karácsonyi* 1904. (B) 523. skk. o. és 1906. 100. o. szerint képtelenség, hogy egy magyar törzsfő leánya szláv nevet viseljen, ez tehát Adelhaid erdeti, pogány neve lenne, melyet csak bátyja, Mieszko 966-os megkeresztelkedésekor cserél fel a későbbivel. Ez esetben persze indokoltabban várnánk egy hagyományosabban keresztény név felvételét, mint az Adelhaidot, még ha azt Nagy Ottó édesanyja viselte is. *Karácsonyi* maga is érzi ezt, azért fűzi később hozzá (1906. 103-104. o.), hogy az Adelhaid nevet talán csak házasságkötésekor vette fel a lengyel hercegnő, mint később Szent László leánya, Piroska az Eiréné nevet bizánci császárnéként. Megint csak kérdéses persze, hogy a két eset valóban analóg-e: ott a leendő bizánci császárné stílszerűen görög nevet vesz fel, de Nagy Ottó édesanyjának neve valóban oly vonzóan hangzott-e Magyarországon akár 970 után is, kivált pedig előtte?! *Szegfű* 1974. 244. o. felveti azt is, hogy ha viszont igen, úgy nem mondhatjuk-e az Adelhaid nevet éppen Sarolt keresztény nevének is? Ez azonban aligha elképzelhető, hiszen a gyula leányát nyilván bizánci pap keresztelte.

[151] *Karácsonyi* 1904. (A) 13., 18-20., 98-100. o.; 1904. (B) 460-462. o.; 1906. 97-99., 101-103. o.; 1909. 9-10. o. szerint Sarolt alakját a krónika is *Anonymus*tól veszi át, akinek genealógiai megbízhatóságát kellően minősíti, hogy pl. Bulcsú apját ismételten Bogátnak nevezi (*Anonymus* 39., 41., 53.), holott *Kónstantinostól* (40.) tudjuk, hogy valójában Kál volt a neve. De nem lenne különb a krónika sem, mely Szent Lászlót Szent István unokájának mondja. (Ehhez képest feltűnő, hogy ahol a Tátony nemzetségről – Vazul feleségének nemzetségéről – állítja *Karácsonyi*, hogy a Tétény nemzetséggel azonos, ott érvényesnek fogadja el ugyanezen családfát, amennyiben Bua és Bucna szerinte azért esküdnének össze Vazul fiai mellett [XIV. sz. krónikakompozíció 81. o.], mert azok anyja rokonuk. Ugyanezen testvérekről 1901-ben még azt állította, hogy valójában Tolna-Baranya vidéki nemesek – szerinte Péter csakis a Dunántúl területén bírt akkora hatalommal, hogy kivégeztethesse őket! –, s a gyula fia csak úgy lesz belőlük, hogy miután hasonnevű leszármazottaik Szent Lászlótól birtokadományt nyernek Erdélyben, s így ott helyneveket hagynak, ezeket *Anonymus* összeköti a közeli Gyula helynevekkel. [1901. 772-773. o.] Vagyis: a családfa megbízhatósága, ill. használhatatlansága attól függően váltakozik, hogy *Karácsonyi* éppen mit kíván bizonyítani!)

Ráadásul a Sarolt származására vonatkozó fejezet még csak nem is *Anonymus* saját spekulációja lenne szerinte, hanem XIII. század végi betoldás a szövegben (1909. 3-4. o. – a betoldás tényét *I. Tóth* 27-29. o. is elfogadta, de csak azzal a megkötéssel, hogy *ugyanazon szerző* illeszti be később saját munkájába). *Karácsonyi* aztán ismét önmagát cáfolja, mikor kijelenti, hogy *Anonymus* és a krónika egymásnak is ellentmondanak: Sarolt apja *Anonymus*nál önálló fejedelem lenne, a krónikában „csak földesúr". (Ez utóbbi azonban *nem igaz:* Gyula *Anonymus*nál a „hét fejedelmi személy" egyike – nagyapja örökőseként –, a krónikában pedig *kapitány*, ami itt nagyjából azonos rangot jelent.

Az ilyen durva csúsztatást a filológiai precizitásra egyébként oly sokat adó kutató részéről kevéssé menti, hogy vitapartnereire is ráolvashat hasonlókat: így *Pauler* 491. o. a XIV. sz. krónikakompozíció helyett tévesen *Kézait* jelöli meg Sarolt egyik megörökítőjeként, márpedig ő, az udvari pap, ismerhette a pontos genealógiát; *Nagy* 1906. 53-54. o. viszont azt állítja, hogy Géza állítólagos „valódi" feleségéről, Adelhaid lengyel hercegnőről még az őt Géza feleségének mondó lengyel források sem állítják, hogy Szt. István édesanyja lenne, holott l. a 149. sz. jegyzetet! Ez utóbbi helyreigazítás jogosságát *Nagy* 1907. 15. o. maga is elismerte.

[152] *Nagy* 1906. 54-56. o.: Belekneginiről Thietmar, aki pedig oly nagy érdeklődést mutat a lengyel ügyek iránt (erről részletesebben *Nagy* 1908. 15-17. o.), egy szóval sem említi, hogy a Piaszt-dinasztia tagja volna, viszont a „szép fejedelemnő" megnevezés nagyon is illik Saroltra. *Nagy* 1908. 18-20. o. már úgy véli, hogy a szláv név eredeti, hivatalos jelentésében a magyar 'nagyasszony' = 'fejedelemnő' tükörfordítása, s a „szép fe-

az előbbire pedig a Hildesheimi Évkönyvek adata önmagában is elég cáfolat, hiszen itt egykorú és teljesen elfogulatlan forrás mondja a gyulát István *anyai nagybátyjának.*[153] Adelhaid így bátran elhagyható az Árpád-ház családtörténetéből.[154]

---

jedelemnő" csupán naív etimológia lenne, melyet Sarolt emlékezetes szépsége ihletett. Emellett *Györffy* 1977. (C) 61. o. – *Melich* 1925. 45-50. o. és 1927. 488-489. o. nyomán – a Beleknegini név előtagját a közismert szláv tőből kiindulva nem 'szép'-nek, hanem *'Fehér'*-nek értelmezi, s így a név már *majdnem* tükörfordításnak látszik Saroltból ('sar-aldy' = *'Fehér* hölgy', *'Fehér* menyét'; l. *Melich* 1924. 112-115. o., v. ö a magyarban máig élő 'hölgymenyét' = 'hermelin' kifejezéssel!) Mi több: *Melich* 1927. 489-494. o. szerint a Beleknegini név ebben az alakban lengyel nem is lehet, hanem *délszláv!*

Ezt egészítette ki *Szegfű* 1974. 246-249. o., népszerűbb formában 1988. 21-27. o. azzal a néprajzi érvvel, hogy a menyét a magyar néphitben megnevezésben is, funkcióiban is összekapcsolható a Szépasszonynak nevezett női démonnal (eredetileg pogány istennő? – v. ö. *Kálmány* 351-352. o.), s így – noha a *'Fehér*menyét', illetve *'Fehér* fejedelemnő' etimológiát Szegfű elveti, mondván: Thietmarnak tudnia kellett, hogy a név előtagja *itt* milyen jelentésben szerepel! – viszont a 'szép fejedelemnő' (eredetileg maga az 'asszony' szó is fejedelemnőt jelent!) tökéletesen egybecseng mind a Szépasszony kultuszában, mind a Sarolt nevében szereplő menyéttel.

[153] *Az avunculus* csakis anyaági rokont jelenthet: mint *Nagy* 1906. 53. o. rámutatott, ez önmmagában kizárja *Karácsonyi* azon korábbi (1904. [A] 13. o.) elképzelését, hogy itt az *apai nagybácsi* (Géza öccse, Mihály) viseli a gyula címet. Ezt *Karácsonyi* is kénytelen volt elismerni (1906. 106-108. o.); ezért vetette fel utóbb, hogy mivel *Thietmar* (VIII. 3. [IX. 4.]) ugyanezt az anyai nagybácsit *Prokuj* (*Procui*) néven emlegeti, s ez a szláv *prok* (= *maradék*) tő származéka, így ez az *avunculus* maga is lengyel lenne, Adelhaid-Beleknegini testvére, akit Vitéz Boleszláv ugyanakkor száműzött volna, mint testvérét és mostohaanyját: mindjárt trónralépése után (*Thietmar* IV. 37. [58.]). Még attól a feltevéstől sem riadt vissza, hogy eszerint István egy lengyelországi menekültre ruházza a *gyula* címet (a magyar törzsszövetség második méltóságát!): elvégre 1038-ban még király is egy idegenből lesz! Azt figyelmen kívül hagyja, hogy Péter anyaágon mégiscsak Árpád leszármazottja volt; amit Mieszko fivére (vagy unokafivére, hogy az is magyarázható legyen, miért nem említi meg Thietmar sem Szent Istvánról, sem Prokujról, hogy Vitéz Boleszláv legközelebbi vérrokonai) mégsem állíthat magáról.

Arról nem is beszélve, hogy a Prokuj név *Miklosichtól* származó (II. 302. [301.§]) szláv etimológiája („maradék" – *Melich* 1927. 494-496. o. értelmezése szerint a. m. *postumus*) nem is feltétlenül helyes: *Brückner* (87. o., 1. sz. j.) a görög Prokópios vagy Prokhoros becézett alakjának véli, amelyben csak a becéző képző szlávos, hiszen a Bizáncban megkeresztelkedő gyula fiáról vagy unokaöccséről van szó. *Melich* 1925. 253-254. o. szerint „Hogy a két nézet közül melyik a valószínűbb, nehéz eldönteni." Hasonlóan nyilatkozik 1927-ben is (*Melich* 1927. 495. o.), noha itt kétségkívül a szláv eredeztetés felé hajlik: az '-uj' képző lehetséges értelmezései közül ugyanis a 'fia' jelentésű járulhatna görög tőhöz is (akkor Prokópios vagy Prokhoros tkp. az utolsó gyula apjának – Melich szerint a Bizáncot járt gyulának, valójában talán inkább öccsének – neve), ám ez túl későn felbukkanó képzőnek látszik ahhoz, hogy X. századi etimológiában elképzelhetőnek mondhassa; a kicsinyítő képző (uo. 496. o.) viszont csak eredeti szláv névhez járulhatna. Ugyanakkor maga is elismeri: egyetlen eredeti, szláv nevet nem ismer, amely a 'prok' tőből származna – ez mégiscsak érv Brückner álláspontja mellett! Mindezek alapján *Karácsonyi* egész gondolatmenete gyönyörű példája annak, miként vezet a rendelkezésre álló források hiperkritikus lekezelése teljességgel légből kapott alakok és történetek kényszerű kiagyalásához. *Nagy* 1908. 18-20. o. joggal állapítja meg: „Az ilyen megbizhatóságot [sic!] *Karácsonyi* ur [sic!] – ha t. i. másnál tapasztalja – »délibáb«-nak meg »szappanbuborék«-nak szokta mondani."

[154] Nem állja meg a helyét *Nagy* 59-61. o. elképzelése sem, aki szerint e lengyel hercegnő valójában Mihály felesége volna: ez indokolná a szláv nevek egész sorának megjelenését Mihály fiai és unokái között (László, Bonuszló = Boleszláv; Nagy Géza Vazulról is felteszi, hogy nem a görög Basilios, hanem a szláv Vaclav megfelelője lenne, ezt azonban *Karácsonyi* 1906. 103-104. o. joggal utasítja vissza). Nagy Géza másik érve, hogy I. András leánya Adelhaid, majd Álmos hercegé is (arról még nem is tud, hogy I. Bélának is volt ilyen nevű leánya – l. *Vajay* 1967. 77-78. o. – holott mindkét lány édesanyja orosz, valószínűleg az egyik apáé is, s egyikük családfáján sem tudunk ilyen nevű felmenőről. Ezt viszont legutóbb *Vajay* 1999. 17. skk. o. cáfolta, mikor rámutatott, hogy I. András az orosz Anasztáziát csak 1050-ben veszi feleségül; előzőleg, 1038-ban egy Kijevbe menekült német herceg lányával házasodik össze – a leány elnevezése erre, vagy ennek valamely női felmenőjére is utalhat.) Ez egyben megkérdőjelezi Vajay azon korábbi ötletét is, hogy a Sarolt- és Adelhaid-hagyomány összebékíthető. Ezt a múlt században már *Szalay* 42-44. 2. sz. j. is felvetette: elismeri, hogy Skylitzés γυλᾶς-a a gyulával azonos, s azt is, hogy Sarolt eszerint keresztény, azt pedig bizonyosra veszi, hogy Szent István édesanyja csakis ő lehet; azt állítja viszont, hogy a férjét kormányzó fejedelemnőről csakis azok a külföldi források tudnak, melyek Adelhaidot tartják Géza feleségének. Ez azonban így nem igaz: sem Bruno, sem Thietmar nem tud Adelhaidról, akinek Belekneginivel való azonosítását [olyan alapon, hogy miért

Ha viszont eszerint elfogadjuk, hogy Szent István édesanyja a gyula-dinasztiából való Sarolt volt, közelebbről kell megvizsgálnunk, mit tudunk e dinasztiáról.

A *gyula*, mint Kónstantinos ugyanott nyomatékosan hangsúlyozza, a X. században *nem személynév* volt, hanem méltóságnév[155]. A császár szerint a gyulák „bírói tisztséget viselnek", és „a gyula... nagyobb a horkánál."[156] A muszlim források, melyek Dzsajhání 880 körüli adataira mennek vissza, ennél – a közkeletű olvasat szerint[157] – sokkal kiterjedtebb hatalomról számolnak be: a gyula „királyként uralkodik"[158] a magyarok felett. „Minden magyar a Gyula nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben."[159] „Azt a főnököt, aki az ügyeket intézi, Gyulának nevezik. A magyarok azt teszik, amit a Gyula parancsol."[160]

---

visel szláv nevet, ha nem szláv] Melichre hivatkozva már cáfoltuk (l. a 152. sz. jegyzetet). Így teljesen önkényes spekulációnak minősül Horváth Mihály elképzelése is, aki éppen Szalayra hivatkozva állítja (*Horváth* 1871. 139-141. o. [1878. 71-73. o.]), hogy Saroltnak még a quedlinburgi gyűlés előtt meg kellett halnia, s így Géza követei ott, akkor állapodtak volna meg Mieszkóval a dinasztikus házasságról.

Vajay kiindulópontja az, hogy István és három nővére (a lányok férjhez menésének évszámaiból kiindulva) 970 körül született, két további nővér viszont (hasonló megfontolás alapján) csak a 990-es évek közepén: a kettő közötti űrt indokolná, hogy Géza politikai megfontolásból eltaszítaná Saroltot, s Adelhaidot venné feleségül, mégpedig a levirátus törvénye alapján, hiszen Adelhaid ekkor már maga is harmincharmadik éve körül jár, s Nagy Géza érvelését elfogadva valószínűleg Mihály özvegye. Az eltaszított Sarolt eszerint Géza halála után engedne Koppány közeledésének, mint ahogy a gyula István ellen fordulását is az ő sorsa motiválná. (*Vajay* 1967. 64-78. o.)

Mindezzel nem csupán az a gond, hogy a forrásokat teljességgel figyelmen kívül hagyja, hanem az is, hogy Sarolt eltaszítása e koncepció saját logikája szerint is minden lehetett volna, csak politikailag bölcs lépés nem: Adelhaid nőül vételének feltételezett célja, a német terjeszkedéssel szembeni magyar-lengyel összefogás sem lehetett fontosabb, mint a gyulákkal történt megegyezés, s ezzel a belső béke megőrzése. Arról nem beszélve, hogy Vajay Sarolt eltaszításának legalábbis „ürügyeként" említi Thietmarnál bemutatott szertelen természetét, megfeledkezve arról, hogy Beleknegini fejedelemnőt, akiről Thietmar ezt írja, ő maga nem Saroltal, hanem Adelhaiddal tekintette azonosnak. Erre már lektora, *Györffy* György felhívta figyelmét, mint ő maga megemlíti (uo. 75. o., 47. sz. j.); ugyancsak bírálólag emeli ezt ki *Szegfű* 1974. 24. sz. j.). Ő (uo. 246-249. o.) általánosabban is súlyos kritikával illeti Vajay egész koncepcióját: „Úgy tűnik, Vajay ezzel a zseniálisan kikövetkeztetett eredménnyel egyszer s mindenkorra megoldotta Géza házassági kapcsolatainak rejtélyét, bár – és lehet, hogy ez szőrszálhasogatásnak tűnik – van néhány szépséghibája érvelésének. Géza és Adelhaid házasságának bizonyítására hipotetikus kronológiai megfontolásokat sorakoztat fel, későbbi személynevekből utólag következtet, homályos legendabeli megfogalmazásokra támaszkodik, és egykorú híradásokkal egyenértékűnek vesz kései – kellően nem igazolt – adatokat is."

[155] *Kónstantinos* 40. ÁKMBTF 49. o. (...ὁ γυλᾶς καὶ ὁ καρχᾶς οὐκ εἰσὶ κύρια ὀνόματα, ἀλλὰ ἀξιώματα.) *Nagy* 1908. 154. o. felvetette, hogy Sarolt családjában mégis személynév lenne; feltételezte ugyanis, hogy *Procui* eredetileg a *harka* méltóságnév torzított alakja, s így a család tagjai végig e méltóságot viselik: ezért perszonifikálódna e méltóság is önálló névvé a családfán. Őszerinte tehát Tétény nem nagyapja, hanem apja Sarolt apjának; ezt az is igazolná, hogy *Anonymus*nál Tassal működik együtt, aki valójában Árpád unokája – Nagy Géza szerint ekkor éppen kündü-kagán. Ez utóbbi érv persze képtelenség, hiszen Tas még élt Fajsz fejedelemsége idején, őt megelőzően tehát nem lehetett fejedelem – ezt követően viszont már Sarolt apja, s nem nagyapja szerepelhetett a törzsszövetség vezetői között. (A Procui etimológiájának komolyságáról már nem is szólva!)

[156] *Kónstantinos* uo. 48-49.o. (...ἔχουσι τάξιν κριτοῦ... τὸ γυλᾶς, <ὅ> ἐστιν μεῖζον τοῦ καρχᾶ.)

[157] *Várady* 36-37. o. megkísérelte feloldani ezt az ellentmondást, mondván, hogy a görög κριτής későantik és koraközépkori szövegekben már nem annyira *bírót*, mint inkább *törzsfőt, fejedelmet* jelent. Ha *Kónstantinos* szövegében is így értelmezzük, akkor a gyulára vonatkozó közlése teljességgel egyezni fog a muszlim források adataival. Gyengéje azonban e feltevésnek, hogy Várady bizonyító adatai (*Ammianus* XVII. 12. 21.; XXVII. 5. 6.) valójában mind a latin *iudex*re vonatkoznak, s kérdés, hogy ennek a κριτής *minden jelentésében* tükörfordítása-e? Ugyanez a probléma a 869/870-ben tartott VIII. oikumenikus tanács résztvevőinek névsorával, melyet II. Hadrianus pápa számára készített Anastasius: bár ennek Konstantinápolyban feljegyzett eredetije nyilván görög nyelvű volt, ám mi csak a Rómában készült latin fordítást ismerjük, s bár itt *Moravcsik* értelmezése szerint (*Byzantinoturcica* II. 755. o.) *boila, bayatur, tegin, tarqan* stb. címeket viselő bolgár előkelők szerepelnek *iudices* gyűjtőnév alatt, csupán hipotézisként tehetjük fel, hogy ugyanezeket κριταί alakkal jelölte az eredeti.

[158] *Ibn Ruszta* HKÍF 32. o.

[159] *Ibn Ruszta* HKÍF 33. o.

[160] *Gardézí* HKÍF 35. o.

Anonymus és a XIV. századi krónikás (illetve az általa felhasznált korábbi szövegek) viszont már nem emlékeznek arra, hogy itt voltaképpen méltóságnévről van szó: személynévként értelmezik. Anonymusnak becsületére válik, hogy még így is világosan megkülönböztet két különböző gyulát, akik közül az „idősebb" lenne Szent István nagyapja, az ifjabb viszont csak másodfokú nagybátyja.[161] A krónikában ezzel szemben jól láthatóan *legalább* három különböző személy emléke mosódik össze az azonos név (valójában rang) miatt: az idézet utolsó mondata[162] alkalmasint a szerkesztő utólagos kiegészítése, aki rádöbbent, hogy mindez egyetlen emberre vonatkoztatva kronológiai képtelenség;[163] az viszont így sem állapítható meg egyértelműen, hogy a három „Gyula kapitány" közül melyik lenne például Sarolt apja; még kevésbé az, hogy a „gyula kapitányok" mindhárman rokonai-e egymásnak![164]

A krónika információi így a családra vonatkoztatva alig hasznosíthatóak. Mi a helyzet viszont az anonymusi családfával? A kutatók közül ezt szinte mindenki részben vagy teljességgel felülbírálandónak minősíti,[165] s ez aztán megint alkalmat ad a hiperkritikus kritikátlanság legszebb gesztusaira.[166]

Ha árnyaltabban és gondosabban kívánjuk ugyanezt vizsgálni, három problémakörre bonthatjuk fel a családfával kapcsolatos kérdéseket:

1.) a „dinasztiaalapító" Tétény személye;

2.) a második generációt képviselő „Harka," akinek neve maga is méltóságnév (Kónstantinosnál: καρχᾶς), s így bizonytalanságot okoz: vajon elképzelhető-e, hogy ugyanazon nemzetségben mindkét méltóság előfordult?

3.) Sarolt apjának és Szent István későbbi ellenfelének (a krónika „második" és „harmadik Gyula kapitányának") egymáshoz való pontos családi viszonya.

---

[161] *Proavunculus*, ahogyan a Budai Krónika (a kompozíció egyik közvetlen előzménye) fogalmaz; *Karácsonyi* 1906. 101-103. o. szerint azért, mert figyelmesebben kivonatolja *Anonymus*t, mint a másik fő előzmény, a Képes Krónika. Ő ezt azért hangsúlyozza, hogy igazolhassa: az egész Sarolt-hagyomány *Anonymus*ra megy vissza, aki viszont hiteltelen fantaszta. Valójában azonban azt is jelentheti, hogy *Anonymus* még egy viszonylag ép hagyományt ismert, mely őt követően, fokozatosan romlott.

[162] L. a 148. sz. jegyzetet!

[163] Vagy egyszerűen a kivonatoló figyelmetlenségének a következménye, hogy ez csak a végén derül ki? L. *Váczy* 1938. 488. o.

[164] Ezért túlzottan optimista *Kristó* 1988. 16-17. o. értékelése, aki szerint a krónika idézett részében világosan három gyula különíthető el: a honfoglaló, aztán Sarolt édesapja, végül Szent István ellenfele (megjegyzendő: három generáció valójában igen szűkösen lenne elég e száz esztendőre!); mi több, éppen e szemelvényt minősíti bizonyítéknak arra nézve, hogy a gyula méltóság mindvégig egy családban öröklődött, holott arról végképp nem esik szó, hogy a három „Gyula kapitány" között rokoni kapcsolat lett volna!

[165] Már *Marczali* 1996. 42. o. szemére veti *Anonymus*nak, hogy nem csak a bukott gyula további sorsát illetően téved (hiszen a kortárs Thietmartól tudjuk: *nem* maradt élete végéig börtönben!), hanem még azzal sincs tisztában, hogy keresztény volt. „Mennyi hitelt adhatunk tehát genealogiájának, és annak, hogy Gyula családja Erdélyt bírta?" Valójában persze *Anonymus*t itt nyilván a királydinasztia igen erős utólagos propagandája vezeti félre, s így más vonatkozású adatait nem kell szükségképpen automatikusan elvetni.

[166] L. pl. *Pirigyi* 161. o.: „Mint ismeretes, ... előbb Bulcsú karcha és Tormás herceg, majd Zombor gyula Bizáncban felvették a keresztséget." Valójában annyi ismeretes, hogy egy gyula Bizáncban ebben az időben valóban felvette (*Ióannés Skylitzés* 237., ÁKMTBF 85-86. o.), s ez *valószínűleg* azonos azzal, akit *Anonymus* Sarolt apjának mond. Zombor azonban ennek csupán állítólagos fivére, akit *Györffy* önkényesen von vele összse. Minderre legalább hivatkozásban illenék utalni.

Haladjunk fordított sorrendben, s kezdjük e harmadik problémával! A krónika a fentebb idézett helyen nem tér ki a „gyula kapitányok" pontos rokonsági fokára, itt tehát nincs, ami Anonymusnak ellentmondjon. Csakhogy később, mikor Szent István és az utolsó gyula összeütközéséről ír, kifejezetten a király *anyai nagybátyjának* (*avunculus*) mondja az utóbbit.[167] Ami pedig nagyobb súllyal esik a latba: ugyanezt a kifejezést használja már a Hildesheimi Évkönyvek krónikása is.[168] Ez utóbbi körülmény mond csupán ellene annak, hogy a magyar krónika *avunculus*át egyszerűen romlásnak minősítsük a Budai Krónikában megőrzött, Anonymus állításával egyező *proavunculus*ból, amit (ha ellenkező megfontolásból is) már Karácsonyi felvetett.[169]

A kérdés mármost az: szerepelhet-e az *avunculus* főnév tágabb értelemben, „mellőzve a pontosabb genealógiai kapcsolat feltüntetését – általánosságban,"[170] ahogyan Nagy Géza szerette volna értelmezni? Kristó szerint nem, s így e főnév használata az egykorú és pártatlan forrásban önmagában is bizonyíték Anonymus ellen.[171] Ám a nyelvészeti érveken túl alighanem tanácsos történészi megfontolásból is figyelembe venni a vitatott kifejezést. Mennyire lehetett pontos információja a hildesheimi krónikásnak arról, hogy a magyar király és legyőzött anyaági rokona között pontosan milyen fokú a rokonság? Anonymus, ha évszázadokkal később is, de nem ismerhetett-e (királyi jegyzőként!) megbízhatóbb információkat – legalább a feltételezett Ősgestából (ha feltételezzük, hogy a Budai Krónika szerzője mégis azt, s nem Anonymust kivonatolta, hiszen ez utóbbinak nem sok más nyoma látszik rajta)?

A helyes válasz megtalálásához természetesen közelebb segíthet a *cui prodest* elve: ha az utolsó gyula *testvére* volt Saroltnak, kinek állt érdekében csupán *unokatestvéreként* feltüntetni? E kérdésre Karácsonyi,[172] Váczy,[173] I. Tóth[174] és Kristó[175] egybehangzóan tudni vélik a választ: a *Gyulazombor* nemzetség tagjainak kívánt a Névtelen Jegyző kedvezni, amikor úgy tüntette fel őket, mint az egykori gyula-dinasztia leszármazottait.[176]

---

[167] XIV. sz. krónikakompozíció 64. (Magyarul l. ÁKÍF 371. Ford. Kristó Gyula)

[168] L. a 145. sz. jegyzetet!

[169] L. a 161. sz. jegyzetet!

[170] *Nagy* 1906. 53. o.

[171] *Kristó* 1988. 17-19.; 2000. 7. o.

[172] *Karácsonyi* 1909. 4. o. Őszerinte e nemzetséget valójában III. István király fosztotta meg birtokaitól a trónvillongásokban játszott szerepük miatt; mivel e király apját szintén (II.) Gézának hívták, könnyű volt őt *Anonymus*nak (illetve a XIII. sz. végi interpolatornak) összetéveszteni Géza fejedelem fiával, Szent Istvánnal, s így a nemzetség származását a honfoglaló vezérek közé visszavezetni. Ezt igazolná a krónika érintett fejezetében Beliud emlegetése, akit *Karácsonyi* II. Géza nagybátyjával s az *ő* házassága szervezőjével, Belus nádorral azonosít; továbbá Kuláné, aki szintén XII. sz. bosnyák bán. Ez utóbbi két feltevés éppen helytálló is lehet: Sarolt alakját azonban bajosan lehetne a XII. századból származtatni.

[173] *Váczy* 1938. 484. o.

[174] *I. Tóth* 66-67. o.

[175] L. a 171. sz. jegyzetet!

[176] Míg azonban *Karácsonyi* és *Váczy* e nemzetséget azonosnak vélik az észak-erdélyi Zsombor nemzetséggel, *Kristó* már hangsúlyozottan megkülönbözteti attól, mondván: Gyulazombor valójában a Pest megyei Maglód gens korábbi neve. Noha ezt az összefüggést korábban is szóvá tette, ekkor még elképzelhetőnek vélt egy Zsombor nevű X. sz. történelmi személyt, aki a gyula-törzsnek (ha nem is a nemzetségnek) kiemelkedő tagjaként ezen erdélyi *gens* ősapja lett (*Kristó* 1980. 451. o.), sőt, a gyula címet is viselhette (uo. 469. o.) Ekkori értékelése szerint „*Anonymus* a gyuláktól az erdélyi Zsombor nemet származtatja tulajdonképpen, a Maglód genusra csak azért van szükség... mivel a Gyulazombor (másik nevén Maglód) 'genus Gyula' előtagja azonos

Mármost azt nehéz lenne vitatni, hogy Zombor ilyen indíttatással kerülhetett a családfára. Nemcsak nevének gyanítható szláv etimológiája[177] teszi valószínűtlenné, hogy eredendően köze lehetett volna a gyula-dinasztiához, de az említett nemzetség megnevezésével való egybecsengése sem lehet véletlen. Az ötlethez, hogy e nemzetséget a régi gyulákhoz kapcsolják, a *gyula-* előtag éppen elég lehetett.[178]

Csakhogy: lehet-e ezzel indokolni nem csupán Zombor felbukkanását a családfán, hanem egyúttal mindjárt azt is, hogy az „ifjabb gyulát" éppen őtőle származtassák? A szent király ellenében fellázadó nagyúr, aki „...a hitben gyenge vala/ s kereszténnyé lenni nem akara,"[179] aki emellett ellenségesen viselkedett a „pannóniai" (= a Királyhágón inneni) magyarokkal, kívánatos ősnek minősülhetett-e Anonymus korában? Nem lett volna vajon megtisztelőbb, ha a Gyulazomborokat a dinasztiához kötni hivatott, állítólagos Zombor e rossz emlékű figurának is csak annyira közeli rokona, mint a szent király édesanyjának?[180] S ha Anonymus mégis az ifjabb Gyula apjaként szerepelteti, azt nem értelmezhetjük-e arra utaló jelként, hogy ha hamisított is a családfán, mégsem egészen gátlástalan módon tette azt, s a gesztusához nélkülözhetetlen Zombort olyan helyen illesztette oda, ahol valóban kínálkozott a számára hely: mivel ismert olyan hagyományt, hogy az „ifjabb Gyula" az idősebbnek nem fia, hanem unokaöccse volt?

---

az erdélyi Gyula nevével, 'zombor' utótagjának a hangalakja pedig hasonló a Zsomborhoz..." (uo. 448-449. o.) Ez az elképzelés azonban önkényes, hiszen *Anonymus* a Zsombor nemzetségről sehol nem ejt szót, Zombor leszármazottai nála csak az ifjabb „Gyula" és ennek fiai, akik viszont nem maradnak Erdélyben, hiszen Szent István Magyarországra hurcolja őket. 1988-ban *Kristó* korrigálta is magát: a Zsomborokról ekkor már csak annyit említ, hogy nevük hangalakjának véletlenszerű hasonlósága megkönnyíti a Pest megyei Gyulazomborok és az erdélyi gyulák összekapcsolását; ennek megfelelően törölni is kívánja e személyt a X. sz. Erdély históriájából. (*Kristó* 1988. 19-20. o.)

[177] *Németh* 1991. 255. o.

[178] Ezért teljességgel önkényes *Hóman* 1938. 61-62., 65. o., majd az ő nyomán *Györffy* 1977. (B) 1150. o.; 1977. (C) 34., 47., 61-63., 65. o. állásfoglalása, aki anélkül, hogy bármiféle érvet megpróbálna felhozni, kijelenti: a 950-es években Bizáncban megkeresztelkedett gyula „alighanem Zombor" volt. Még ha elfogadnánk is Zombort történeti személynek s a gyula-dinasztia tagjának (amire a fentiek alapján aligha van okunk), *Hóman* és *Györffy* elképzelése akkor is ellentmondana *Anonymus* szövegének (a Zomborra vonatkozó *egyetlen* [!] forrásnak), mely világosan azt mondja, hogy „Zombornak" bátyja is, fia is „Gyula" volt, ő maga azonban nem. Még meghökkentőbb *Makk*ai László elképzelése, aki maga is hangsúlyozza, hogy *Anonymus* a Gyulazomborok számára kíván őst keresni (*Makkai* 1986. 239. o.), mivel azonban az észak-erdélyi Zsombor nemzetséget valóban honfoglaló, sőt, oroszlános címerük alapján törzsfői eredetűnek véli, így mégis történeti személynek minősíti Zombort, s maga is azt vallja, hogy „*Anonymus* Zombor gyulát, a méltóságnevet személynévnek vélve, Zombor és Gyula testvérpárra szakította szét..." (uo. 261., 268. o.). Ezt az ellentmondást valójában az magyarázza, hogy sem *Kristó*nak (l. a 171. sz. jegyzetet), sem *Györffy*nek nem kíván ellentmondani, ami (a két kutatónak egymás elképzeléseihez való viszonyát ismerve) nem könnyű vállalkozás. Hogy *Makk*ai szövegértelmezése mennyire nem önálló, azt ékesen bizonyítja, hogy Buját és Bonyhát két ízben is az *idősebb* „Gyula" fiaiként szerepelteti az ifjabbéi helyett (uo.), ami aligha vall az *Anonymus*-szöveg behatóbb ismeretére (arról nem beszélve, hogy kronológiailag is képtelenség).

[179] L. a 148. sz. jegyzetet!

[180] *I. Tóth* 68. o. azzal próbálja ezt magyarázni, hogy *Anonymus* nem csupán a Pest megyei Maglódok (= Gyulazomborok), hanem az észak-erdélyi Zsomborok genealógiai hagyományát is felhasználja. Utóbbiból lenne eredeztethető a Tétény-Horka-Z(s)ombor-Gyula sor, előbbiből a három egymást követő Gyula, ahol a második leányai, a harmadik testvérei Sarolt és Karold. A kétféle genealógia egyesítésekor követné el *Anonymus* azt a „hibát", hogy a „harmadik" Gyulát és annak fiait Zomborhoz köti. Mint azonban fentebb (l. a 176 sz. jegyzetet) utaltam rá, a Zsomborokról valójában nincs is szó *Anonymus*nál! Nevük hasonlósága a Gyulazomborok nevének utótagjához véletlenszerű lehet, s mint maga I. Tóth ugyanott hangsúlyozza: nekik *nem volt* Gyula-hagyományuk, noha Erdélyben éltek!

Egy nagyon bizonytalan elképzelés talán megfogalmazható ezzel kapcsolatban. László Gyula nyomán[181] magunk korábban már felvetettük, hogy Szent István pogány *Vajk* neve ('vezérke') esetleg apjának azon reményét volt hivatott kifejezni, hogy a kündü-kagán és a gyula tisztségét sikerül majd egy dinasztia kezében összefogniuk[182] (elképzelésünk szerint ez csupán az eredeti állapot helyreállítása lett volna[183]). István anyaágon egy gyula unokája volt; de ez még a *primogenitura* elve szerint is (melyet Géza nyilvánvalóan támogatott, amikor tulajdon utódjául Koppány helyett Istvánt jelölte) csupán akkor jelenthette volna e gyula *lányától való* unokájának örökösödését (kivált annak tudtával s támogatásával!), ha *fiai nincsenek*, csupán oldalági rokonai. Ugyanezen az elven támogatja majd Szent István egy nemzedékkel később Péter trónörökösségét: az ugyanis, ha csak anyai ágon is, de leszármazottja Gézának és Saroltnak, míg viszont Vazul csak oldalági rokonuk – akár az anonymusi „ifjabb Gyula" Sarolt apjának![184] S még egy harmadik hasonló esetet is valószínűsíthetünk a magyar történelem e korai szakaszában (l. később!).

2. Második kérdésünkre Pais Dezső igennel felelt. Elképzelhetőnek tartotta, hogy a honfoglaló Tétény vezér fia a X. század első felében valóban viselte a harka méltóságot, mely eszerint *nem öröklődő*, hanem *választott* tisztség lett volna. Ez magyarázhatta, hogy utódjaként a más törzsből való Kált említi Kónstantinos (ennek fiát, Bulcsút eszerint szintén választották, s nem örökösödéssel lett harka); a Tétény-fi fia, majd unokája viszont fel tudott emelkedni a gyula méltóságig.[185] Németh Gyula ezzel szemben hajlamos feltételezni, hogy maga Bulcsú is az erdélyi Gyula-nemzetséggel áll rokonságban.[186]

Másként értelmezte az anonymusi közlést Györffy, aki – noha utal rá, hogy Harka nevét a καρχᾶς-szal szokták egyeztetni,[187] s ő, bár nem értékeli ezt az egyeztetést, mégis elfogadni látszik azzal, hogy következetesen azonos hangalakot használ a méltóságnévre és az állítólagos személynévre – úgy foglal állást, hogy *itt* csupán személynévként szerepel, hiszen viselője – Tétény fia, s a Bizáncot megjáró gyula (szerinte: Zombor) apja – magától értetődően a gyula méltóságot kellett, hogy viselje.[188]

---

[181] *László* 1977. 351-352. o.

[182] *Uhrman* 225. o.

[183] *Uhrman* 215-216. o.

[184] *Nagy* 1908. 152-153. o. több példát hoz arra, hogy kivételes esetben még maga a női leszármazott is örökölheti a fejedelemséget a steppei nomád birodalmakban. Így hivatkozik *Menandros Protiktór* közlésére (Excerpta 161., ed. Bekker & Niebuhr, Bonn, 1829. 399. o.) Akkaga „szkíta" fejedelemnőről, Anagaios utigur fejedelem vazallusáról („....οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς λεγομένης Ἀκκάγας [ὄνομα δὲ γυναικὸς ἀρχούσης τῶν ἀνὰ τὰ ἐκείνη Σκυθῶν, χειροθονηθείσης τηνικαῦτα ἐς τοῦτο ὑπὸ Ἀναγαίου, ὃς ἐκράτει τοῦ φύλου τῶν Οὐτιγούρων,]..."), valamint *Theophanéséra* (Khronographia etón 528. 269. B., ed. Carolus de Boor. Lipsiae, 1883. 175. o.) Bóaréx szabir fejedelemasszonyról, aki Iustinianus 1. évében százezer „hunnal" a „rómaiakhoz" költözött („Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει προσερρύη τοῖς Ῥωμαίοις γυνή τις ἐκ τῶν Οὔννων τῶν λεγομένων Σάβηρ, βάρβαρος, ὀνόματι Βωαρήξ, χήρα, ἔχουσα μεθ' ἑαυτῆς Οὔννων χιλίαδας ρ', ἥτις κατεδυνάστευε τῶν Οὐννικῶν μερῶν μετὰ τὴν τοῦ ἰδίου ἀνδρὸς Βαλὰχ ἀποβολήν.") – ám ez, mint láthatjuk, rossz példa, hiszen csupán „saját férjének, Balakhnak elvesztése után" lesz önálló uralkodó, vagyis nem származási, hanem özvegyi jogon. Ugyanez érvényes Tomyris masszageta fejedelemnőre, aki *Hérodotos*nál szerepel, s szintén megözvegyülve jut hatalomra. (I. 205. 1.: „ἦν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἀποθανόντος γυνὴ τῶν Μασσαγετέων βασίλεια· Τόμυρις οἱ ἦν ὄνομα.") . A nőági örökösödés későbbi Árpád-kori kísérleteire is Nagy Géza hoz példákat utalva Saul, Iván és Bors trónkövetelési kísérleteire II. Béla ellenében.

[185] *Pais* 1930. 361-362. o.

[186] *Németh* 1991. 248-249. o.

[187] *Györffy* 1977. (C) 60. o.

[188] *Györffy* 1977. (C) 34. o.; l. még *Györffy* 1977. (B) 138. o.

Megint más volt Makkai László értelmezése. Ő lényegében elfogadja Pais elképzelését a dinasztia X. századi rangbeli emelkedéséről,[189] s ehhez éppen Györffy közismert feltevését használja analógiaként s egyben érvként, mely szerint 904-ig Árpád viselte volna a gyula méltóságot, s azt csak Kurszán (Györffy szerint kündü) halálát követően cserélte volna fel a „nagyfejedelmi" hatalomra, míg a gyula címét akkor vette volna át Tétény.[190] Következésképpen úgy gondolja, hogy *megelőzőleg* Téténynek a harka címet kellett viselnie; s ezt kiegészíti azzal, hogy előrelépése után talán először még tulajdon fia, „Harka" örökölte volna tőle előző méltóságát.[191] Sőt (mivel ő, Györffytől eltérően, komolyan veszi a kónstantinosi közlést, mely szerint a harka hangsúlyozottan nem személy-, hanem méltóságnév), felveti a kérdést: mi lehetett Tétény fiának a valódi személyneve? Meghatározása szerint csak olyan személy neve jöhet itt szóba, aki hiteles, egykorú forrás által igazolt történelmi személy, emellett mind a harka, mind a gyula méltósághoz köze lehet, s még helynév is őrzi az emlékét Erdélyben. Ilyen név pedig, mint állítja, egyetlen egy létezik csak: *Bogát.*

Mármost tény az, hogy Bogát neve előfordul egy 924. évi itáliai kalandozás vezéreként,[192] s így vitathatatlanul történelmi személy. Hogy viszont a gyula és a horka méltósághoz egyaránt köze lenne, az minimum erősen vitatható, a helynevek tekintetében pedig mindig rendkívül óvatosnak kell lennünk.[193] Így Kristó nyomán magunk is kételkedünk abban, hogy Sarolt nagyapjának személyneve Bogát lett volna. Ám ennél izgal-

---

[189] *Makkai* 270. o.

[190] *Györffy* 1977. (B) 131. o.

[191] *Makkai* 272. o.

[192] *Makkai* 272. o.; v. ö. *Liudprand:* Antapodosis II. 61.: „...történetesen Veronába érkeztek a magyarok, akiknek két fejedelme, Dursak és Bogát igen jó barátságban volt Berengárral." (Inter agendum autem contigit, Hungarios Veronam his ignorantibus advenisse; quorum duo reges Dursác et Bugat amicitissimi Berengario fuerant. CFH 3527. (1473. o.) (ford.: Horváth János); MEH 231. o.; l. még *Albericus:* Trium Fontium Chronicon ad a. 923.: „Duo Ungarorum reges Dursac et Busac Veronam venerunt ad ferendum Berengario auxilium..."

[193] Az utóbbi címhez Bogátnak annyi köze van, hogy *Anonymus* ismételten Bulcsú apjának mondja őt. (39., 41., 53.). Ezzel szemben *Kónstantinos*, aki Bulcsút személyesen ismerte, sőt, keresztapja volt, Kálnak nevezi a vezér apját. Az ellentmondást régebben igyekeztek úgy feloldani, hogy Bogát, ha apja nem is, de rokona volt Bulcsúnak: *Nagy* 1914. 22. o. szerint nagybátyja, *Györffy* 1984. 612., 626. o. a pontos rokonsági fokra nem utal, de egyébként hasonlóan vélekedik. *Makk*ai szerint viszont nem a rokonság, hanem az azonos méltóság okán keveri őket össze a Névtelen Jegyző. De éppen Zombor fenti példája mutatja, hogy *Anonymus* olyanokat is összekever, akiket sem méltóság, sem valódi vérrokonság nem köt egymáshoz. Így Bogát kapcsolata a horka címével gyenge lábakon áll.

Még sokkal problematikusabb azonban a gyula méltóság őhozzá kötése: *Makkai* 1984. 629. o. *Györffy* 1984. 663. o-ra hivatkozva állítja, miszerint „...az a nézet is felmerült, hogy ő volt akkor a gyula.". *Györffy* azonban említett művében szót sem ejt e kérdésről, sem a megadott oldalon, sem egyebütt, csupán egy táblázatot közöl, melyben annyit kockáztat meg, hogy Erdély ura a honfoglalást követő generáció idején Bogát volt.

Hogy viselte volna a gyula méltóságot, azt valójában *Németh P.* 22-23. o. vetette fel, de ő is csak helynevekből kombinálva (hogy ti. a geszterédi fejedelmi sír *közelében* (!) Bogát és Gyulaj helynév egyaránt előfordul, körülötte pedig hódolt népekre (besenyő, tárkány), szolgálónépekre (igric, szőlős, fedémes stb.) utaló falunevek, s földvárak is előfordulnak,ami együttesen fejedelemre utalna!

Így Makai hivatkozása akkor is inkorrekt volna, ha a helynevekkel való bizonyítást egyébként érvényesnek tekintenénk, holott ezt már az 1971-es nagyvázsonyi konferencián többen megkérdőjelezték (*Solymosi* 106-110. o.; *Érszegi* 157. o.); igaz, akadtak (óvatos) védelmezői is (*Heckenast* 121-122. o., *Reuter* 113., 119. o.). *Kristó* azóta ezt módszert is ismételten és igen erőteljesen kritizálta. (Konkrétan: *Kristó* 1988. 12. skk. o.; 1995. 255. skk. o.; általánosabban 1980. 357-360. o.) Így *Makk*ai három előfeltételéből Bogátra csupán egy teljesül bizonyíthatóan, egy igen vitathatóan, egy pedig alig valószínűsíthetően.

masabb az a kérdés: feltételezhetünk-e olyan rangemelkedést e dinasztia X. századi történetében, amilyet Pais is, Makkai is javasol, sőt Györffy is megenged[194]?

Kristó e kérdésre kategorikus nemmel felel. Őszerinte ugyanis *nincs példa* a X. században családon belüli méltóságváltásra[195]. Ennek megfelelően már 1980-ban el kellett vetnie az anonymusi családfát is: „A rokonsági szálakat azonban bizonnyal rosszul kötötte össze a névtelen jegyző, amikor Tétény fiának, valamint Gyula és Zombor apjának tette meg Horkát. Roppant valószínű, hogy a gyula és a karkhasz méltóságok viselői nem egyazon családból kerültek ki..."[196] Ebből következően tehát Ku(r)szán leszármazottjának vélte Sarolt apját.[197]

Magunk ezzel szemben 1987-ben úgy találtuk, hogy valószínűleg mégis történt méltóságváltás a X. század elején, mely az Árpád-házat is érintette, de kihatott a gyula és a horka méltóságokat viselőkre is.[198] Ugyanígy látta Baják László is, aki úgy ítélte meg, hogy a harka méltóság ekkor kerül *vagy* Tétény, *vagy* Kál vezér kezére.[199]

---

[194] *Györffy* 1984. 683. o.

[195] *Kristó* 1988. 16-17. o. Nem fogadja el a *Györffy* nyomán felvetett párhuzamot, mely szerint 904. előtt Árpád „csupán" gyula, míg a (legalábbis névleges) főhatalmat jelentő *kündü* címet Ku(r)szán viseli. Ellenkezőleg, éppen ő valószínűsítette igen meggyőzően, hogy valójában Kurszán volt a gyula, Álmos (és így utódjaként Árpád) pedig a szakrális hatalmú kündü. (1980. 132-143., 224-225. o.)

[196] *Kristó* 1980. 453. o.

[197] *Kristó* 1980. 450. o.

[198] *Uhrman* 214-218. o. Feltételeztük ugyanis, hogy a kündü és a gyula méltóság eredetileg egyazon dinasztia: Álmos dinasztiája kezén volt, oly módon, hogy a gyula címét a kündü cím mindenkori várományosa viselte. Ennek nem mond ellen *Alföldi* 28-29. o. azon megállapítása, hogy a kettős uralom kialakulását eredetileg térbeli, sőt, végső soron phratriális elkülönülés indokolta: hiszen uo. ő maga hoz példákat arra, hogy igenis fivérek jelennek meg társfejedelmekként pl. Bléda és Attila, Oktar és Ruas. Bumin és Istemi esetében. Álmos mellett tehát (legalábbis már a 890-es évek elejétől) Árpád volt a gyula, mikor pedig ő 895-ben apja örökébe lépett kündüként, a gyula hivatalában Ku(r)szán követte őt, aki eszerint az öccse volt. (Valószínűleg tőlünk függetlenül jutott ugyanerre a következtetésre *Baják* 1991. 5. o.). Ku(r)szán halála után viszont a gyula méltóság (s ezzel nagyrészt a tényleges hatalom) kicsúszik Árpád fiai kezéből.

Elképzelésünket *Róna-Tas* 1997. 271-272. o. hajlamosnak mutatkozik elfogadni, legalábbis ami Kurszán származtatását illeti; ezzel szemben *Kristó* éppen ezt a mozzanatot ingerülten elutasította („...semmi nem szól Árpád és Kurszán testvéri kapcsolata mellett..." – 1993. 48. o.). Ez azonban ebben a formában nem helytálló, hiszen Kur(s)zánt *Anonymus* következetesen „Kündü" fiának nevezi (6., 46.), márpedig éppen magunk igyekeztük bizonyítani (*Uhrman* 210-211. o.), hogy Álmos előtt a kündü tisztség *nem létezett*!

Korábban *Györffy* 1977. (C) 64. o. és *Kristó* 1980. 220. o. is kündünek tekintette Levédit, a fejedelemség megszervezésében nagy szerepet játszó „első vajdát" (*Kónstantinos* 38.); miután azonban rámutattunk, hogy e feltevés szövegszerűen ellentmond *Kónstantinos*nak – az *egyetlen* szerzőnek, aki Levédiről egyáltalán tud! – *Kristó* ezt az elképzelést későbbi műveiben már nem hangoztatta. Eszerint azonban az egyetlen „kündü", aki Ku(r)szán apjaként szóba jöhet, Álmos! Feltehetően ugyanebből indult ki *Hóman* 1912. 93. o., amikor Kurszánról azt gyanította, hogy Árpád fia, s Leventével azonos – ez azonban kronológiai megfontolásból valószínűtlen!

Tóth Sándor László ellenvetését, aki szerint *Anonymus* genealógiája itt sem megbízhatóbb, mint pl. Zombor esetében (*Tóth S.* 1998. 126-127. o.), azért nem tudjuk elfogadni, mert arra, hogy Ku(r)szán a kündü fia, valójában nem *Anonymus* az egyetlen forrásunk. Hogy ugyanis a *Kézai*nál (31.), majd a XIV. századi krónikakompozícióban két helyen is (28., 31.) emlegetett Kusid valójában Ku(r)szán becézett alakja, azt maga *Kristó* is alátámasztotta, mikor kimutatta, hogy a honfoglaláskori gyula helyes névalakja Kuszán/Kuszál, sőt, esetleg Kusán/Kusál. (1993. 82-86. o.): egy Kusán alakból a Kusid mint becenév (*Baják* 1991. 4-5. o.) minden további nélkül levezethető.

(A Kusid [ezen elmélet szerint: Küsid, ahogyan a HKÍF is használja] név önálló etimológiájaként emlegetett 'kicsike' értelmezést már *Pais*, aki eredetileg [1966. 9., 11. o.] felvetette, később népetimológiának minősítette [1931. 174. o.], majd őt követve *Baják* is [mint fent]; a Pais által ehelyett javasolt török „árnyékold be a napot" értelmezés valószínűségét viszont erősen csökkenti az a tény, hogy ehhez az ötletet az az elképzelése

Mármost: 942-ben már Bulcsú volt a „harmadik fejedelem";[200] Kálnak és esetleges elődjének tevékenységét az Árpád halálától idáig eltelt kb. harmincöt évben kell elhelyeznünk. Nem tudjuk persze pontosan, mikor is következett be a hatalmi átcsoportosítás.[201] Mindazonáltal hivatkoznunk kell arra, hogy éppen Kristó emelte ki: ahogyan már Hóman,[202] majd Váczy,[203] s legutóbb Györffy[204] is állították, Erdélyt a honfoglalás idején a magyarok nem szállták meg tartósan. Kristó szerint ezt az indokolta, hogy akkor még nem dőlt el, nem mennek-e tovább Nyugatra, esetleg a Pó-völgy felé; csak miután (Ku[r]szán halálát, majd a bresalauspurci csatát követően) eldőlt, hogy a Kárpát-

---

adta, mely szerint maga a *kündü* cím egy török 'kün' ='nap' származéka volna; ezt viszont utóbb *Ligeti* 1979. 267. o. hangtörténeti megfontolásból elfogadhatatlannak minősítette. *Váczy* 1994. [C] 26-27. o. etimológiája a török 'köz' = 'szem' szóból származó, beszélő névnek tekinti *„Küszid"*-et, mely viselőjének a *Fehér*ló-mondában játszott fürkészői szerepére utalna; [*Botond* analógiájaként] szintén mint [török nyelvű] népetimológia képzelhető el.)

Hogy egy olyan tekintélyű férfi, mint a magyar törzsszövetség gyulája, becenéven szerepel a krónikákban, az csupán látszólag meglepő. A jelek szerint a IX-X. századi magyarok számára természetes volt, hogy fejedelmeiket, vezéreiket becenevükön emlegessék. Árpád neve például *kizárólag* becenévként maradt fent; eredeti, teljes alakját (Arpa-χan) csak Bokharából ismerjük egy XIV. századi Dzsingiszida neveként. (*Németh* 1991. 276. o., 334. sz. jegyzet; hiv. *Zambour, E. de:* Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam. Hanovre, 1927.) Bulcsú nevét szintén becézett, „Bulcsudi" alakban ismerte meg mind *Ibn Hajján* (w.l.h.w.d.y – HKÍF 64. o.), mind pedig *Skylitzés* (Βουλοσουδής – ÁMTBF 85-86. o.), arról nem is beszélve, hogy már maga a Bulcsú alak is becéző rövidítés a *Kézai*nál (33.) és a XIV. századi krónikakompozícióban (33.) megőrzött Vérbulcsúból.

Ha viszont ez így van, akkor elesik az az ellentét, amelyet *Kristó* állított fel a krónikák és *Anonymus* között, mondván, hogy mindegyikük önkényesen keresett a hagyományban még homályosan élő „Kündünek" fiakat (így *Anonymus* a korabeli Kartal-Kurszán nemzetség névadóját). Túl azon, hogy Kündü fia Kusid neve elhangzik a *Fehér*ló-mondában, vagyis a krónikakompozíció egyik legrégebbinek mondható részletében, tehát aligha minősíthető kései, önkényes kombinációnak, az igazán nehezen elfogadható gondolat itt az, hogy *Anonymus*nak eszerint egyáltalán nem is volna információja a valóságos, honfoglaláskori Kusán vezérről, s így az ő Kurszánjának amahhoz semmi köze.

Ezt az erőltetett elképzelést *Kristó* láthatóan csupán azért veti fel, mert miután a Levédi kündüségére vonatkozó elképzelést maga is feladta, így, ha továbbra is elfogadná a „kündü fiáról" szóló hagyományt, maga sem tekinthetné Ku(r)szánt másnak, mint Álmos fiának! Ha elfogadjuk, hogy Kusid nem más, mint Kusán becézése, akkor a „kündü fiának" emlékét mégiscsak élő hagyománynak kell vélnünk; az persze nagyon is jellemző lehetett *Anonymus*ra, hogy kihasználta a két névalak hasonlóságát, s így a Kartal-Kurszán nemzetség névadóját *összemosta* Kusánnal, a kündü fiával. Így viszont kizárható, hogy az erdélyi gyulák Ku(r)szán leszármazottai lennének.

[199] *Baják* 1991. 6-8. o. Ő ugyanis tovább megy: szerinte eredetileg *mindhárom* „fejedelmi" tisztséget, tehát a harkáét is Álmos nemzetsége tartja kézben: Álmos életében Ku(r)szán a harka, majd apja halálakor gyulává lép elő.

[200] *Ibn Hajján* HKÍF 64. o.

[201] *Baják* 1991. 6-8. o. *Kónstantinos* idézett közlését, mely szerint a gyula (s a harka is) *„bírói tisztséget viselnek"*, összekapcsolja *Anonymus* (53.) adatával, mely szerint „...amikor Zolta fejedelem betöltötte tizenharmadik életévét, országának minden előkelője közös határozatával és egy akarattal egyeseket a fejedelem alá rendelt, és rektoroknak nevezett ki az ország élére, hogy a szokásjog alapján ők simítsák el a pereskedők jogvitáit és pereit." (...dux Zulta cum esset XIII-am annorum, omnes primates regni sui communi conmsilio et pari voluntete quosdam rectores regni sub duce prefecerunt, qui moderamine iuris consuetudinis dissidentium lites contentionesque sopirent.) SRH I. 107. o., ford. Veszprémy László; HKÍF 340. o.

Azt persze – a szakirodalom egészével összhangban – maga is hangoztatja, hogy Zolta, a legifjabb fiú, nem lehetett Árpád közvetlen utóda, s így a tizenhárom esztendős korára vonatkozó utalásnak sincs jelentősége; úgy gondolja viszont, hogy később, valamelyik bátyjának utódaként mégiscsak uralkodhatott, s ez lett volna a gyula (s a harka) méltóságok elveszítésének időszaka.

[202] *Hóman* 1912. 100. o.

[203] *Váczy* 1938. 490-492. o.

[204] *Györffy* 1984. 683-684., 706. o.

medencében maradnak, akkor vált fontossá a keleti határ biztosítása, s így Erdély kézbentartása. Őszerinte ezt úgy oldották meg, hogy *átküldték* a gyula (vagyis Ku[r]szán) törzsét Erdélybe.[205]

De ha most eltekintünk is attól, hogy Ku(r)szánt mi magunk Árpád családtagjának, testvérének véljük, s ha azt is hajlandók vagyunk feltételezni, hogy egy, a steppéről frissen érkezett törzsszövetségben nem jelent olyan nagy megrázkódtatást egy egész törzs mindenestül történő áthelyezése, akkor is felmerül a kérdés: nem volt-e mégis egyszerűbb, ha a már eleve legkeletebbre elhelyezkedő törzset erősítik meg, s bízzák meg Erdély elfoglalásával, majd a (besenyőkkel szembeni!) határvédelem megszervezésével? Persze a törzsfő, akinek ez feladatául jutott, nyilván komoly követeléseket támaszthatott a Ku(r)szán halálával tekintélyben is, erőben is megingott Árpád-utódokkal szemben. Talán még a gyula méltóság átengedése sem számított nagy árnak ebben a válságos helyzetben, amikor kiderült: Nyugat felé egyelőre nem vezet út, s itt kell maradni, továbbra is a besenyők közvetlen szomszédságában?

Akkor pedig az is kérdés: melyik törzs lehetett elég erős ahhoz, hogy ilyen nehéz feladatot elvállaljon, s ennek fejében ennyit követelhessen? Nemde az, amelyik Kónstantinos szerint is erősebbnek és bátrabbnak mutatkozott a többinél?[206]

Láttuk, Macartney is a gyulát tekintette a kabarok főnökének a X. században (noha hangsúlyozza, hogy a méltóság már a kabarok csatlakozása előtt is meg kellett, hogy legyen, hiszen az egész törzsszövetségre is érvényes feladatai vannak!),[207] hivatkozva arra, hogy Zónaras „részfejedelemnek"[208] nevezi (bár ez vitatható érv, hiszen Várady ugyanezen kifejezést egyszerűen *törzsfő*ként értelmezi,[209] miközben legvalószínűbben egyszerű szövegromlásról van szó Skylitzéshez képest!)

Ehhez még hozzáfűzhetjük: Kristó tulajdonképpen maga is alátámasztja azt az elképzelést, mely szerint az erdélyi gyulák törzse a kabarokkal azonos. Hiszen feltételezi, hogy a székelység a kabaroktól (pontosabban azok egyik törzsétől) származik;[210] s noha Erdélybe költözésüket túlnyomórészt a XII. századra teszi, s a nyugati határvidék határőr-népeinek romló jogi helyzetével magyarázza,[211] mégis nyitva hagyja a lehetőséget,

---

[205] *Kristó* 1988. 21. o.

[206] Már *Marczali* 1996. 42. o. feltételezte, hogy István legyőzi és Erdélybe telepíti a besenyők *jula* törzsét, s ezt keverik össze később a magyar törzsszövetség gyuláinak emlékével. Ez azonban aligha oldja meg a problémát, hiszen túl azon, hogy e háború konkrétumaira nincs forrásunk, egy valóságos gyula-törzset mindenképpen fel kell, hogy tételezzünk a magyar történelemben a X. század elején is. *Németh* 1991. 216-217. o. szintén úgy vélte, hogy az erdélyi gyulák törzse nem a Hétmagyar közül való volt, hanem egy különáló nyolcadik. Ezt szerinte a következők bizonyítanák: 1. A *Gyula* név helynévként ugyanolyan gyakran fordul elő, mint a törzsnevek; 2. azonos a méltóságnévvel; 3. a baskírok, besenyők között szintén tudunk ilyen nevű törzsről.

Ezeknek az érveknek a bizonyító ereje persze vitatható: a helynevek például nem származhatnak-e közvetlenül a méltóságnévből vagy még inkább annak a későbbi századokban személynevesült változatából? A baskír és besenyő párhuzamok is csak akkor használhatók igazán, ha ott is kimutatható, hogy a méltóságnév alakult törzsnévvé. Mindezzel együtt figyelemreméltó, hogy *Marczali* is, Németh Gy. is úgy érezte: az erdélyi gyulák valamiképpen kilógnak a Hétmagyar kereteiből!

[207] *Macartney* 116-118. o. Tőle veszi át *Grégoire* 638-639. o., aki éppen ezzel támasztaná alá a kangar-kabar azonosságot.

[208] μέρους ἄρχων (ÁKMTBF 100. o.)

[209] *Várady* 36-37. o.

[210] *Kristó* 1996. 136. o.

[211] *Kristó* 1996. 138-139. o.

hogy a magyar nomád államnak „talán keleti határain" is jelen voltak már a X. században,[212] s a Nyugatról idevándorló, XII. századi székely csoportokra éppen az gyakorolt vonzerőt, hogy „...keleten nagyobb szabad térségek állnak rendelkezésre, kevesebb nyomás nehezedik rájuk, a szabadabb élet lehetősége jobban biztosítva volt ott."[213] Ha ezek szerint a keleti határvidéken a X. század óta jelen van a kabarok egyik csoportja, úgy alig elképzelhető, hogy a székhelyüket ott tartó gyulákhoz semmi közük ne volt volna!

Ez a gondolatmenet pedig azt is maga után vonja, hogy a X. század elejét megelőzően viszont a kabarok elöljárója, ama bizonyos „egyetlen fejedelem" viselte volna a harka címet (s ez magyarázná, hogy az anonymusi családfán Tétény fia még harka, unokája és dédunokája viszont már gyula).

Ez az elképzelés a kutatásban már nemegyszer felmerült. Első hangoztatója, Gyóni Mátyás négy érvet hozott fel mellette.[214].Ezek az érvek mai szemmel nézve kétségkívül könnyűnek látszanak.[215] Így Bulcsúnak és nemzetségének kabar voltát nem is igen lehetne bizonyítani.[216] Ezért önmagában meggyőző ugyan Tóth Sándor László aggálya, aki szerint az Ibn Hajján-féle vezérlistán *harmadik* helyen (a kónstantinosi τρίτος ἄρχων helyén!) szereplő Bulcsú, mivel a *hét* vezér között sorolják fel, nem lehet kabar;[217] ám

---

[212] *Kristó* 1996. 137. o.

[213] *Kristó* 1996. 139. o.

[214] *Gyóni* 1938. Az első, hogy a harka méltóságot a honfoglalás előtt nem említik – ez mutatná járulékos voltát a magyar törzsszövetségben. (164-165. o.) A másik, hogy a *Kónstantinos*nál harkaként, illetve a *par excellence* harka, Bulcsú apjaként emlegetett Καλῆς őszerinte nem személy-, hanem *népnév*: a középkori Magyarországon jól ismert *káliz* etnikum neve, mely nem csupán Gyóni szerint alkotta a kabarság legalábbis egyik legfontosabb etnikai komponensét (161., 164. o.). (Ez egyben feloldaná a *Kónstantinos* és *Anonymus* közötti, korábban említett [l. a 151. és 193. sz. jegyzetet] ellentmondást is: ha a Kál = Káliz csupán etnikai meghatározása Bulcsú apjának, miért ne lehetne a személyneve Bogát? – *Gyóni* 1938. 164. o.) Magának Bulcsúnak nevét is kazár eredetűnek mondja, kapcsolatba hozva a genizából ismert בולשצי névalakkal, valamint az ún. Wachtang-krónikából ismert Bultsannal. (Ez utóbbi névalakról kifejezetten hangsúlyozza, hogy több köze van Bulcsúéhoz, mint a kazárok zsidó hitre térésében nagy szerepet játszó Bulanéhoz, akivel pedig azonosítani szokták – uo. 90-91. o.) Végül hivatkozik rá, hogy Bulcsú nevét még 1592-ben is גולצקי alakban adná meg Gans Dávid héber világkrónikája (HKAMT 108. o. – ott azonban valójában גולצקי áll, s Kohn Sámuel a ג-t is egyértelműen sajtóhibának mondja ב helyett [uo. 1. sz. jegyzet]; *Gyóni* 1938. 164. o. mégis azt feltételezi, hogy a ג-es alak Bulcsú kaliz származására utal).

[215] Még ha elfogadnánk is a גולצקי alakot Gans Dávidnál, alig elképzelhető, hogy etnikumra utaló név lenne – ez ui. azt jelentené, hogy a személynévvel való hasonlósága puszta véletlen. A személynevet viszont maga Gyóni sem a *káliz* népnévből eredezteti, így ez a gondolat önellentmondást eredményez.

Καλῆς nevének a *kálizz*al való azonosítása vonzó ugyan, de problematikus: 1943-ra (64-65. o., s. v. Καλής) maga Gyóni is felismerte, hogy tévedett, amennyiben nem vette figyelembe, hogy a névalak végén álló 'ς' görög toldalék, tehát nem értelmezhető a tő részeként. Ez akkor is korábbi elképzelése ellen szólna, ha nem tartanánk szem előtt, hogy a Kál helynevek (Bulcsú szállásterületének környékén!) ezúttal talán mégsem véletlenszerűen csengenek egybe a nagy harka apjának nevével (*Pais* 1925. 121-128. o.). Arról nem is beszélve, hogy *Kónstantinos* hangsúlyozottan ὄνομα κύριον-nak nevezi a Καλῆς nevet!

Így nem csodálhatjuk, hogy Gyóni ötlete a névtörténeti irodalomban visszhang nélkül maradt. Bulcsú nevének kazár származtatása még elképzelhető lenne (ellentétben áll ugyan *Melich* 1907. 167. o.; 1913. 325-327. o.; *Németh* 248-249. o. és *Pais* 1966. 7. o., 1930. 358-361. o., 1956. 139-142. o. hipotéziseivel, viszont azok is egymással!), ám alig valószínű, hogy a kazár-török nevek divatja a X. században kizárólag a kabarokra korlátozódott volna. Az egyetlen érv tehát, amely nyomhatna valamit a latban, az első: *önmagában* azonban az sem meggyőző, hiszen a korabeli viszonyokra vonatkozó bármely információ fennmaradása több, mint esetleges.

[216] Dümmerth (l. a 107. sz. jegyzetet) kizárólag azon az alapon feltételezi Bulcsú kabarságát, hogy őszerinte „rágalmazza" Álmos emlékét, amihez „igaz magyarként" nem lenne motivációja. *V. Kovács* 114. o. pedig egyszerűen Gyónira hivatkozva tekinti ezt bizonyítottnak – erre l. az előző jegyzetet!

[217] *Tóth S.* 1998. 101. o.

hogy a harka méltóság nem volt eredendően Bulcsú nemzetségéé, azt Róna-Tas András is feltételezte[218]. Összevetve a három magyar főméltóságot a türk-kazár *kagán, sad, elteber/yiltever* hármassággal, ő is arra a következtetésre jut, hogy a harmadik számú „fejedelemnek" itt a meghódoltatott, csatlakozott népek feletti uralom jut.[219] Ő – akárcsak korábban Baják[220] – úgy képzeli el, hogy a honfoglalás előtt a harka is az Árpád-dinasztiából került ki, nevezetesen Kurszán (Árpád öccse) volt az, s az ő halála után „nevezik ki" Kált e posztra.

Noha mi fentebb vitattuk, hogy a kabarok egyszerűen „meghódoltatott" nép lettek volna, azt elfogadhatjuk, hogy az őket irányító „egyetlen fejedelem" tölthette be a harmadik legfőbb tisztséget a törzsszövetségben. Az viszont, hogy ugyanezt a címet a kabarnak aligha minősíthető Kál és Bulcsú is viselték később, arra utal, hogy a harkának *nem kizárólag* a kabarok irányítása volt a feladata, hanem voltak az egész törzsszövetséget érintő funkciói is. Ezek mibenlétéről korábban úgy láttuk, hogy nincs módunkban bármit is megállapítani.[221] Ám ha a (tévesen) Szent Lászlónak tulajdonított, ún. III. dekrétumban szereplő Sarchas bíróra gondolunk[222], akinek feladata az volt, hogy *összeírja* a személyes (feudális) függésbe került személyeket (várkatonákat, „íneket", rabszolgákat), úgy talán nem indokolatlan feltennünk: olyanfajta bírói tisztségről van szó, akinek fela-

---

[218] *Róna-Tas* 1997. 272. o.

[219] *Róna-Tas* 1997. 187., 272. o.

[220] L. a 199. sz. jegyzetet!

[221] *Uhrman* 223. o.

[222] Szent László király III. dekrétuma 2. (...quod a tempore regis Andree et ducis Bele et a descriptione iudicis Sarchas nomine, apud quemcunque aliqui civium vel villarum, qui dicuntur *evvrek*, vel servi, detinentur...)

Elsőként *Büdinger* (19-20. o., 1. sz. jegyzet) utasította el, hogy az érintett dekrétum valóban Szent Lászlótól származna; ezt elfogadta *Marczali* 1896. 108. o. Ezzel szemben *Pauler* (1899. I. 440. o., 284. sz. jegyzet) komolyan vitába száll *Büdinger*rel filológiai és jogértelmezési alapon. *Eckhart* 155. o. mintha az ő álláspontját követné, *Székely* 139-140. o. viszont hangsúlyozta: az időközben eltelt több, mint nyolcvan év alatt Büdingert érdemben senki nem tudta megcáfolni, *Pauler* érvei nem veszik figyelembe, hogy a szöveget romlott formában hagyományozták. Őt követi *Jánosi Monika* (115-116. o.), *Bertényi* (MTSZGY 233. o.), esetlegesen *Kristó* és *Makk* is (SZIM 51. o.). *Závodszky* (57. o.) nem foglalt állást a vitában; mi sem kívánjuk ezt tenni.

Már *Hunfalvy* 1866. 269-270. o. és 1876. 219-220. o. úgy értelmezte a dekrétum idézett utalását, hogy a Szent István által nyilván felszámolt harka méltóságot I. András uralkodása elején, a pogány lázadóknak tett engedmények keretében átmenetileg felélesztették. Erre vonatkozó történelmi érveit *Tagányi* 1913. 531. o. igen lesújtóan értékeli: „Azok a történeti érvek azonban, melyekkel különösen Hunfalvy állott elő, olyan gyöngék, hogy nem csoda, ha a *Sarkas* = *Karkhász* egyeztetést a tulajdonképpeni történetírók, pl. *Pauler*, *Marczali* elutasították, a nélkül, hogy a felhozott érvekkel érdemesnek találták volna foglalkozni."

Ehhez képest meglepő, hogy tanulmánya további részében *megerősíti* mind e leszólt *történeti* érveket (mondván: nem is csupán Levente pogány hívei ragaszkodhattak e méltóság visszaállításához, de magának I. Andrásnak is szüksége lehetett rá, miután uralkodása kezdetén még sem hatalma, sem tekintélye nem elég ahhoz, hogy maga ítélkezhessen azokban a – sejthetően igen bonyolult – tulajdonjogi perekben, amelyekben a királyi, az egyházi és a magánbirtokok kölcsönös követelésekkel léphettek fel egymás ellen, s nem is csak ingatlanok, hanem ingó tulajdon [szolgák, állatállomány] ügyében is [*Tagányi* 1913. 532-536. o.]), mind pedig Hunfalvy egyetlen *filológiai* érvét (hogy a görög κ-t a latinban *c*-vel írják át, s ez a XI. századi kézírásban felcserélődhet *s*-sel). *Pauler* ugyancsak egyetlen filológiai ellenérvét, hogy ti. a Sarcas név 1251-ben személynévként is előfordul (1899. 426. o., 202. sz. jegyzet), szintén *Tagányi* (uo.) cáfolja, hangoztatva, hogy az esetben szláv, közelebbről cseh eredetű névről van szó. (L. *Miklosich* 327. o.)

Hunfalvy elképzelését *Pais* 1930. 362. o. filológiailag pontosította, mondván: a szövegben (2/a. o.) olvasható *iudici s[ch]archas* szerkezet úgy keletkezik, hogy a későbbi, a méltóságnevet már nem ismerő másoló dativusnak értelmezi a valójában genitivusban álló *iudicis charchas*-t.

data a nemzetségi társadalom bomlásával járó konfliktusok elsimítása lehetett.[223] E funkciót talán nem volt indokolatltan a már civilizált szintre emelkedett, hasonló problémákkal talán hosszabb ideje szembesülő kazár birodalomból érkezett kabar fővezérre bízni.

Azt ellenben (eltérően a gyula méltóságától[224]) semmivel nem tudnánk valószínűsíteni, hogy e harmadik fejedelmi méltóság is Árpád családjához kötődött volna.

3. Ha viszont ezek szerint feltételezzük, hogy a kabarok élén egy *közülük való* „fejedelem" állt kezdettől a harka címet viselve, akkor azt kell megvizsgálnunk: szól-e bármi amellett, hogy kapcsolatba hozzuk őt a későbbi erdélyi gyulák családfájával?

E kérdésre pedig éppen Tétény *neve* sugallhat igenlő választ. E nevet Németh Gyula a török *tigit* (= *'alkirály'*) főnévből eredeztette, kapcsolatba hozva a *tegin* méltóságnévvel is.[225] Ez az etimológia igen előkelő származásról, ezzel összefüggésben a névadók nagy politikai ambícióiról tanúskodik;[226] ha Pritsak túlzottan merész elképzelését, mely szerint egyenesen az Asinah-dinasztia leszármazottait kell a kabarok között keresnünk, önmagában nem igazolhatja is (a Harmatta idézte forrásban a kabarok éppen e dinasztia *ellen* harcolnak Kína szövetségeseiként![227]), annyit azért jelez, hogy saját törzsi arisztokráciájuk a legelőkelőbbnek számíthatott a kazár birodalom keretei között is, vagyis igen előkelő, s a türk birodalmi hagyományokhoz eszmeiségében szorosan kapcsolódó nemzetségre kell gondolnunk. S mivel nem Árpád-házi névről van szó, legindokoltabb lenne itt, a kabarok, illetve a harka körül keresni a gyökerét.

Kristó ellenvetései itt némileg önellentmondásosnak látszanak. Noha, láttuk, maga is elismeri, hogy *kellett* lennie egy Tétény nevű, kiemelkedő magyar szereplőnek a korai magyar történelemben, ám azt rigorózusan elutasítja, hogy ennek bármi köze lehetne Erdélyhez és az ottani gyulákhoz. Álláspontja abból indul ki, hogy Tétény helyneveket nem Erdélyben, hanem a Dunántúlon találunk. Csakhogy ezekről *ő maga* hangsúlyozza, hogy valójában a XIII-XIV. századból ismert Tétény nemzetség névadójára utalhatnak, aki legjobb esetben XI., de inkább XII. századi lehet![228] Ha viszont így van, akkor aligha tehető fel, hogy ezt a nemzetségalapítót „tolták vissza" később az időben a honfoglaló vezérek közé! Mondhatott-e még bármit egy türk méltóságra utaló személynév a XI.,

---

[223] *Hunfalvy* 1876. 219-220. o. megfogalmazása szerint „...a tulajdon-jog dolgában ítélt...", ez azonban így leegyszerűsítés a dekrétum szövegéhez képest. Korábban (1866. 270-271. o.) úgy értelmezte a III. dekrétum vonatkozó szövegét, hogy a restituált harka fő ténykedése a Szent István-féle rabszolga-felszabadítások, illetve -adományozások érvénytelenítése, a rabszolgáknak előző tulajdonosaikhoz való visszatérítése lett volna, amit viszont a III. dekrétumot kiadó király ismét érvénytelenít, s az István-kori helyzetet igyekszik visszaállítani. Ez valóban vitatható értelmezés, többek között azért, mert az *„őröket"* így a *szolgák* szinonimájaként kell értelmeznie, mintha a *vel* csupán a megnevezés (és nem a megjelölt társadalmi kategória) vagylagosságára utalna.

Mindazonáltal, ha a részletekben pontatlan is, azt elfogadhatjuk Hunfalvytól is, akár *Tagányi*tól (l. az előző jegyzetet), hogy a harka feladata I. András korában is a feudalizmus megjelenése által kiváltott konfliktusok rendezése volt; ennek viszont logikusan előzménye kellett, hogy legyen a Szent István előtti gyakorlatban is.

[224] *Hunfalvy* 1876. 215-216. o.

[225] *Németh* 1991. 245-246. o.

[226] Jellemző, hogy *Kristó*, aki pedig Zomborral együtt Tétényt és Horkát is törölni kívánja a X. századi Erdély politikai történetéből (1988. 20. o.), ugyanakkor maga is leszögezi: „Félreértés ne essék: egy bizonyos Téténynek a korai magyar történelem során bizonyosan volt szerepe. A név maga török méltóságjelölőre megy vissza..." (1988. 13. o.)

[227] L. a 23. sz. jegyzetet!

[228] *Kristó* 1988. 13. o.

vagy kivált a XII. században? S még ha mondhatott is: elképzelhető volt-e az Árpád-ház fénykorában, hogy egy, a dinasztiához nem tartozó személy ilyen nevet kaphasson? Nem logikusabb-e arra gondolni, hogy ha ez a név valóban használatos volt a XI-XII. században, úgy *csakis azért* lehetett az, mert már *hagyománya volt* a magyarok között, amelyet nyilván a honfoglaláskori vezér, a név első viselője teremtett meg?

Mindezek után kirajzolódni látszik Szent István anyaági őseinek és rokonainak története. Alkalmasint kabar nemzetségről van szó, melynek a kazáriai, hagyományuk szerint türk arisztokratákoz való közeli kapcsolatát jelzi a *Tétény* név használata. Ő – vagy talán már az elődje – nyilván a három kabar törzsfő egyike volt, utóbb ő lett az az egyetlen ἄρχων, aki a magyar törzsszövetség vezetésében a kabarokat irányította. Ennek címe volt eredetileg *harka;* e méltóságot valószínűleg maga Tétény is viselte, fia azonban minden bizonnyal.

Ugyanakkor e dinasztia a Ku(r)szán, majd Árpád halálát követő zavaros időkben, miközben eldőlt, hogy a Kárpát-medencét végleges szállásul szállják meg a magyarok, még növekedni tudott tekintélyben: annak fejében, hogy a keleti határvidéket a besenyőkkel szemben őrizni fogják, megszerezték maguknak (talán Tétény unokájának idején) a gyula méltóságát is, mely addig az Árpád-házi fejedelmek trónörökösei által viselt cím volt. Korábbi tisztségüket, a harkáét pedig átveszi Kál, majd az ő utódjaként Bulcsú. Ettől kezdve a hatalom hármas megosztásában nem a harka, hanem a gyula méltóság fogja a kabarok fejedelmét jelölni.

A szakirodalomban jelenleg túlnyomórészt az az álláspont érvényesül, hogy a kabarok főnökeit az Aba nemzetségben kell keresnünk.[229] Ez azonban nem mond ellent annak, hogy a kabarok fő vezető családjának a gyula-dinasztia számított. Az Abák a három kabar törzsfőnöki család egyike lehettek. Nagyon valószínű, hogy ezeket a vezető kabar családokat rokonság is összefűzte, ám ez az egyes családi ágak differenciálódása esetén egyáltalán nem zárja ki a házasság lehetőségét Géza lánya és az Abák között.[230]

Tóth Sándor László persze itt ellenünk vethetné, hogy a gyula (így, méltóságnévvel jelölve!) szintén helyet kapott Ibn Hajján listáján – ha nem éppen ő lett volna az, aki ezzel kapcsolatban kételyeket ébresztett.[231] Egyébként is szem előtt kell tartanunk Várady

---

[229] L. már *E. Sayous:* Les origines et l'époque pad'enne de l'histoire des Hongrois. Paris, 1874. 24-26. o.; idézi *Tolsztov* 1947. 105. o.; *Hóman* 1938. 66. o.; *Deér* 1938. 67. o.; *Kristó* 1980. 456-457. o.

[230] Aba Sámuel a krónikák szerint Szent István *sororius*a volt. *Vajay* 1967. 70. o., 29. sz. jegyetével szemben *Györffy* 1977. (C) 286. o. joggal állítja, hogy ez nemcsak a *„nővér férjét"*, hanem a *„nővér fiát"* is jelentheti. Ezt maga *Kristó* 1992. 25. o. is elismeri, kiemelve, hogy a Vajay által citált szótár (*J. F. Niemeyer – C. van der Kieft:* Mediae Latinitatis Lexicon Minus) legalábbis újabb kiadásában (Leiden, 1976. 981. o.) igenis hozza a *„nővér fia"* jelentést. (L. még *Albert Blaise:* Lexicon Latinitatis Mediaevi s. v. *sororius*) Ennek ellenére *Györffy* elképzelésével szemben, hogy Aba Sámuel eszerint a szent király unokaöccse (hiszen „...csakis ezen a réven volt vérségi joga az Árpádok trónjához...", s különben is, másképp 1044-ben nem nyargalhatta volna végig *„fiatalosan"* a Ménfő-Heves távolságot, gyermekei pedig nem lehettek volna kiskorúak) meggyőzőek *Kristó* egyéb ellenérvei, úgymint 1.) a források csupán menekülésről írnak, fiatalos nyargalásról nem; 2.) a fiak kiskorúságát csupán az bizonyítaná, hogy nincsenek jelen a ménfői csatában, ez azonban nem bizonyított tény, csupán *argumentum ex silentio* a hazai források hallgatása alapján (s a külföldi források, mint a Hildesheimi évkönyvek, az ellenkezőjét sugallják); 3.) a krónika egyáltalán nem állítja, hogy vérségi joga lett volna a trónra: *comes* volt, akit a többi egyenrangúak azért választottaki ki *maguk közül* (de semet ipsis) és emeltek *maguk fölé* (super se), mert a királyi nemzetségből (de regali progenie) senki nem volt erre alkalmas.

[231] *Tóth S.* 1986. 5-6. o. Hivatkozva *Czeglédy* 1979. 280. o. (≈ 1985. 136. o.) elemzésére, mely szerint az *Ibn Hajján*nál *t.x.x.la* alakban rögzített név x-ei valójában *azonosítatlan mássalhangzók*: olvasatuk lehet nem csupán *'l'* (amit a *tyila* = gyula olvasat feltételezne), hanem *'b', 'n'* vagy *'j'* is. Maga *Czeglédy* ugyan úgy fo-

észrevételét: a *Hétmagyar* olyan hivatalos, szakrálisan őrzött megjelölése a törzsszövetségnek, melyet a kabarok csatlakozását megelőzően sem rendíthetett meg az a zavaró körülmény, hogy valójában *nyolc* törzzsel kellett számolni (ld. a nyilvánvalóan összevonást jelző *Kürt-Gyarmat* törzsnevet!) – ha tehát Ibn Hajján *hét vezérről* beszél, az semmiképppen nem csak az eredeti(leg sem) hét törzsre vonatkozik, hanem a teljes törzsszövetségre, amelybe eszerint a kabarokat is beleérthetjük.[232]

Hátra van még azonban a leglényegesebb kérdés. Ha elfogadnánk, hogy az Intelmek szövegében az *Aeneades* megjelölés Aeneas fiára-unokájára, Iulusra, illetve az ő nevével képezett szójáték segítségével a gyulákra utal, akkor mivel tudjuk indokolni a „Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi Aeneades ipsam fecisset liberam" utalást? Tették-e, és *mikor* tették szabaddá a gyulák „Rómát", ami ebben az összefüggésben nyilván a szentistváni államot,[233] ennek előzményeképpen pedig a magyar törzsszövetséget jelenti?

Lehetne gondolni a magyar-kazár viszonyra, mely Álmos fejedelemmé emelése előtt az egyes vajdák közvetlen birodalmi alávetettségét is jelenthette,[234] s arra, hogy a „lázadó" kabarok csatlakozása mennyiben járult hozzá e függő viszony feloldásához. Magunk azonban *nem érezzük e magyarázatot megnyugtatónak*. Egyfelől, mint arra már utaltunk, a kabarok csatlakozásának időpontja erősen vitatott, s az, hogy Kónstantinos a 38. fejezetben a fejedelemválasztás kapcsán még nem emlegeti őket, inkább arra látszik utalni, hogy később, már az önállósult Álmos törzsszövetségéhez csatlakoztak. Másrészt a magyarok kazár alávetettsége a fejedelemválasztás előtt eleve nem egyértelmű.[235]

---

galmazott: „Számomra e pillanatban evidens olvasata e névnek csak a Djila lehetne" – Tóth ezzel szemben megpróbálja az *x*-et *b*-nek olvasni, s így a kónstantinosi Τεβέλης névalakra ismerni *Ibn Hajján*nál. Az értelmezésnek persze súlyos nehézségei vannak: túl azon, hogy miért szerepel *kétszer* a vitatott fonéma, azt sem szabad elfelednünk, hogy *Kónstantinos* korában a 'β' kiejtett fonémaértéke már nyilván 'v', ezt látszik igazolni a *Tevel* helynévalak is, márpedig arról nem esett szó, hogy az arab szöveg *x*-e *v*-nek is olvasható lenne. Ennek ellenére Tóth nyomán *Várady* 52-53. o. is elfogadta, hogy itt Tevel nevéről van szó, aki tehát az „első fejedelem" lett volna 942-ben. Magunk ezt az új értelmezést változatlanul bizonytalannak érezzük; lentebb még visszatérünk arra, milyen más lehetséges megoldása kínálkozhat a kérdésnek.

[232] *Várady* 52-53. o. Őszerinte az arab szöveg további vizsgálata során előbukkanhat még egy „nyolcadik név", ahogyan a második helyen olvasható *'.h.r.* (Ecser?) is később tudatosult (l. *Czeglédy* 1981. 421. o. [= 1985. 141. o.]). Magunk erre már csak azért sem számítunk, mert az említett név felfedezésének is egy másikról való lemondás volt az ára, a névsor tehát valamennyi eddigi olvasatában *hét* nevet tartalmaz. Azt viszont elképzelhetőnek tartjuk, hogy a kónstantinosi hét törzs közül egyik-másik a X. században közös vezetés alá kerül, s így a hét vezér között ott lehet a kabarok főnöke is.

[233] *Balogh* 1927. (B) 89. o.: „Róma Augustus korától fogva nem az Urbs s nem is állam többé, hanem a mitikus eredetű és istenien-kifürkészhetetlen erejű világbirodalomnak eszméje."; *uő.* 1930. 137. o.: „Fején a pápától nyert szimbólummal, a magyar király belépett a *reges Romani* (Inst. 6.) felmagasztalt sorába..."; *uő.* 1931. (B) 159-160. o.: „...szerzőnk a Róma-eszme varázsa alatt áll; számára... az állami élet hőn sóvárgott eszménye az, amely Róma nevéhez fűződik."

[234] A kagán szándéka szerint ebben a fejedelemválasztás is csak formális változást jelenthetne, hiszen e szavakkal kínálja fel a méltóságot Levédinek: „Azért hivattunk, hogy... nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak." (Διὰ τοῦτό σε ποσεκαλεσάμεθα, ἵνα,... ἄρχοντά σε τοῦ ἔθνους σου προβαλώμεθα, καὶ ἵνα ὑπείκῃς τῷ λόγῳ καὶ τῇ προστάξει ἡμῶν.) (*Kónstantinos* 38.)

[235] *Várady* 25. o. hangsúlyozza, hogy a συνῴκησαν és συμμαχοῦντες igealakok *Kónstantinos* 38-ban csupán (hosszabb időn át) közeli szomszédságot és katonai *szövetséget* jelentenek, s ebbe legfeljebb egészen laza függést lehet beleérteni. *Harmatta* 1998. 139. o. egészen 885-ig megalapozatlannak mondja mindenféle kazár függés, sőt, kapcsolat feltételezését. Ez talán túlontúl radikális megfogalmazás (csupán annak alapján, hogy Ibn Ruszta közlését, mely szerint „...a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok... ellen" – HKÍF 34. o., ford. *Czeglédy* Károly), a Dzsajhánít kivonatoló más források nem említik, ezt tehát Ibn Ruszta sem Dzsajháníból vette volna, hanem régebbi forrásból, melynek érvényessége a VIII. századra is visszanyúl-

A valódi magyarázatot, úgy véljük, *nem a politikatörténet síkján kell keresni.*

Szent Pál apostol a galatákhoz írott levelében kitér Ábrahám két fiának történetére: „Mert meg van írva, hogy Ábrahámnak két fia volt: az egyik a rabszolganőtől, a másik a szabad asszonytól."[236] A 'fiatal rabszolganő, cseléd' jelentésű παιδίσκη főnevet Szent Jeromos *ancillá*nak fordítja! S Szent Pál, mint a következőkben kifejti, allegorikusan értelmezi ezt az ószövetségi hagyományt: „Agar [= Hágár] ugyanis a Sina [= Színáj] hegy Arábiában, megfelel pedig a mostani Jeruzsálemnek, ugyanis annak a szülötteivel együtt szolgál; a szabad asszony pedig a fenti Jeruzsálem, aki éppen a mi anyánk."[237]

Ha a *mostani* és a *fenti* Jeruzsálem szembeállítása nem árulná el önmagában is, hogy Szent Pál itt a zsidó és a keresztény „Jeruzsálemet", a tökéletlen földi és a krisztusi értelemben földöntúli Várost állítja szembe, akkor a Színáj-hegy emlegetésére kell figyelnünk. Pál már egy paragrafussal feljebb is a „Sina hegyről" valónak mondta Hágárt,[238] akiről a Tóra csak annyit közöl, hogy egyiptomi volt;[239] ezzel szemben közismert, hogy Isten a Színáj hegyén szállt le a zsidókhoz, ott hirdette meg a Tízparancsolatot és a törvényeket: ez a mitikus hagyománya a zsidó vallás születésének.[240]

Vagyis: a παιδίσκη-*ancilla* Szent Pál allegóriájában a zsidó hit, az ἐλευθέρα-*libera* viszont a kereszténység.

Ha ennek figyelembe vételével olvassuk újra az Intelmek kérdéses helyét, értelemszerűen kínálkozik a megfejtés: „Aeneas utódai" azok, akik a keresztény hit felé fordították „Rómát" – esetünkben a magyarságot.[241] Hogy a gyula-dinasztiára ez érvényes lehet-e, azt kérdeznünk sem kell. Közismert Skylitzés beszámolója, mely szerint „De a türkök sem hagytak fel betöréseikkel, és szüntelenül pusztították a rómaiak területét, míg csak vezérük, Bulcsú, színleg a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Kónstantinos császár lett a keresztapja, és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába. Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos Turkia püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére, és az el-

---

na. Az viszont, hogy *Theophanés* (Khronographia, ed. Carolus de Boor. Lipsiae, 1883. 359. o.) közlése szerint a dunai bolgárok szerződéses viszonyban álltak a Hét Törzzsel (...<καὶ ὑπὸ πάκτον ἐχόντων> τὰς λεγομένας Ἑπτὰ γενεάς... κατῴκισαν... εἰς δὲ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους Ἑπτὰ γενεὰς ὑπὸ πάκτον ὄντας – a szöveg e formájában *Harmatta* [1990. 253-254. o.] javítását mutatja), kétségkívül igazolni látszik, hogy a Hétmagyar már a VII. század végén szerepel független politikai tényezőként, ráadásul már a későbbi Etelköz területén, egészen Avaria (vagyis a Kárpát-medence) határáig.

[236] Szent Pál: Levél a galatákhoz 4. 22. (Γέγραπται γὰρ, ὅτι ἀβραὰμ δύο υἱοὺς ἔσχεν· ἕνα ἐκ τῆς παιδίσκης, καὶ ἕνα ἐκ τῆς ἐλευθέρας.)

[237] Uo. 25-26. (Τὸ γὰρ Ἄγαρ σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ ἀραβίᾳ, συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν ἱερουσαλὴμ, δουλεύει γὰρ μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς· Ἡ δὲ ἄνω ἱερουσαλὴμ, ἐλευθέρα ἐστὶν, ἥτις ἐστὶ μήτηρ ἡμῶν.)

[238] Uo. 24. (μία μὲν ἀπὸ ὄρους σινᾶ)

[239] Teremtés Könyve XVI. 1. (מצרית)

[240] Kivonulás Könyve XIX-XX., stb.

[241] Az Intelmek vizsgált helyének és Szent Pál fenti allegóriájának összekapcsolását mint ötletet *Várlaki* Péter professzortól kölcsönöztem, s ezúton is köszönöm.

fogott kereszténykről sem feledkezett meg, hanem kiváltotta azokat, gondja volt rájuk és szabaddá tette őket. Bulcsú azonban az Istennel való szövetséget megszegvén, sokszor egész népével a rómaiak ellen vonult."[242]

Világos a szövegből, hogy noha a magyar törzsfők, illetve törzsszövetségi vezetők közül Bulcsú keresztelkedett meg elsőként, az ő lépését a bizánci történetíró is csak színlelésnek minősíti. Külpolitikai orientációja ugyanis azt követően is Bizánc-ellenes maradt, de ami fontosabb: a jelek szerint semmit nem hajtott végre odahaza sem abból, ami az érdembeli megkeresztelkedés velejárója lenne, s amit viszont az itt emlegetett „Gyula" példásan teljesített. Ez utóbbi hozta tehát magyar földre az első püspököt, aki Skylitzés szerint igen eredményesen működött;[243] emellett a más magyarok rabságában levő kereszténykeket is igyekezett kiváltani, s persze, ami a legfontosabb: soha többé nem vezetett kalandozó hadjáratot bizánci területre.

S amiről Skylitzés már nem tesz említést, de ami a mi szempontunkból a legfontosabb: Géza fejedelem apósaként éppen ennek a gyulának lehetett oroszlánrésze abban, hogy az Árpád-ház maga is a kereszténység felé fordult![244]

Nemegyszer feltételezik, hogy Szent István még a saját keresztény nevét is anyai nagyapjától örökölte! Ennek alapja az orosz őskrónika legkésőbbi (!) változatának, az ún. Nikon-krónikának egy közlése: „Látván a pionok, az ugroknak nevezettek, hogy a Rusban levő népek felvették a szent keresztséget, és isteni sugallatra egyszerre az ugor nép két fejedelme felkerekedett és Car'gradba ment és felvette a szent keresztséget a területük alá tartozókkal együtt. Ám a barbárok Car'grad elleni támadása miatt a görög főpapok nem tudtak bejutni földjükre, hogy tanítsák őket és átadják nekik a szent könyveket, mivel a nyelvükön írt könyveik nem voltak, és váratlanul a fejedelmek egyike, a Stefan nevű, sok nemes dolgot cselekedve, megtért az Úrhoz."[245]

Az kétségtelennek látszik, hogy a szóban forgó két fejedelem Bulcsú és a gyula; s mivel Bulcsúról (Skylitzés nyomán) aligha tételezhető fel, hogy sok „nemes" (pontosabban: jó) dolgot cselekedett volna, logikusan adódna a következtetés, hogy eszerint a

---

[242] *Ióannés Skylitzés:* Synopsis historión. In: ÁKMTBF 85-86. o., ford. Moravcsik Gyula. (Οὐ διέλιπον δὲ καὶ οἱ Τοῦρκοι εἰσβολὰς εἰς τὴν Ῥωμαίων ποιούμενοι καὶ ταύτην δηοῦντες, μέχρις οὗ Βουλοσουδὴς, ὁ τούτων ἀρχηγὸς τὴν τῶν Χριστιανῶν πίστιν ἀσπάζεσθαι ὑποκριθεῖς κατειλήφει τὴν Κωνσταντίνου. Καὶ βαπτισθεὶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἀναδέχεται Κωνσταντίνου, τῇ τῶν πατρικίων ἀξίᾳ τιμηθεὶς καὶ πλείστων χρημάτων ὑπάρξας κύριος, εἶτ' αὖθις οἴκαδε ἀποστρέψας. Μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ Γυλᾶς, ἄρχων ὢν καὶ αὐτὸς τῶν Τούρκων, εἴσεισιν εἰς τὴν βασιλίδα καὶ βαπτίζεται, τῶν ἴσων ἀξιωθεὶς καὶ αὐτὸς εὐεργεσιῶν καὶ τιμῶν. Ἀνελάβετο δε' μεθ' ἑαυτοῦ καί τινα μοναχὸν Ἱερόθεον τοὔνομα, δόξαν εὐλαβείας ἔχοντα, ἐπίσκοπον Τουρκίας παρὰ τοῦ Θεοφυλάκτου χειροτονηθέντα, ὃς ἐκεῖσε γενόμενος πολλοὺς ἀπὸ τῆς βαρβαρικῆς πλάνης εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἐπανήγαγεν, ἀλλ' ὁ μὲν Γυλᾶς ἐνέμεινε τῇ πίστει, μητ' αὐτὸς ἔφοδόν ποτε κατὰ Ῥωμαίων πεποιηκώς, μήτε τοὺς ἁλισκομένους Χριστιανοὺς ἀτημελήτους ἐῶν, ἀλλ' ἐξωνούμενος κα ἐπιμελείας ἀξιῶν καὶ ἐλευθερῶν. Βουλοσουδὴς δὲ τὰς πρὸς θεὸν συνθήκας ἠθετηκὼς πολλάκις σὺν παντὶ τῷ ἔθνει κατὰ Ῥωμαίων ἐξήλασε.)

[243] Semmi nem indokolja Thallóczy álláspontját, aki szerint Hierotheos el sem jutott Magyarországra: a forrás ennek éppen az ellenkezőjét szögezi le!

[244] L. már *Horváth* 1871. 107., 126-127. o.; *uő.* 1978. 38., 46-47. o.

[245] Nikon-krónika ad.a. 1015. in OÉMV 52-55. o. (Видѣвше же Піони, глаголемін Угри, яно пріама языци сушіи въ Руси св. крещение и абіе мановеніемь Божіимь подвигошася два князя Угорскаго языка идоша въ Царьградъ и пріаша св. нрещеніе и съ сущими подо областію ихъ. Архіереи же Гречестіи не доспѣвше внити въ землю ихъ ваварского ради нашествіа на Царьградъ, еже наказати ихъ и предати имъ божественое писаніе, понеже по языку ихъ не имяху книгъ и абіе единь отъ князей ихъ Стефанъ именемъ отъиде ко Господу многа добра дѣла сотворивъ.) Ford. Ferincz István in HKÍF 179. o.

gyula nyerte a keresztségben az István nevet. S ez még csak meglepő sem lenne: a στέφανος (= *'koszorú, korona'*) név igazán fejedelemhez illő, méltán vehette fel egy nép „második fejedelme" (főképp, ha feltételezzük, hogy e lépésének legalábbis egyik motívuma az „első fejedelem" pogány szakralitással övezett hatalmától való függetlenedés![246]). Abban sem lenne semmi meglepő keresztény viszonyok között (de egyébként az antik világban sem!), hogy egy gyermek az anyai nagyapja nevét örökölje.[247] S mivel e gyula haláláról semmilyen más információnk nincs, akár el is fogadhatnánk, hogy váratlanul halt meg, nem sokkal a hazai térítés megindulása után.

A nehézséget csupán az okozza, hogy az őskrónikának egyetlen korábbi változata sem említi e két magyar fejedelmet. S ez nem is csoda: már Thallóczy Lajos kimutatta, hogy az idézett szövegrész nem a krónikás hagyományból származik, hanem egy XIV. (!) századi, görög nyelvű vallási vitairat szláv fordítására támaszkodik (a görög eredeti elveszett).[248] A vitairat forrása viszont nyilván Skylitzés (illetve az ő elbeszélését a XII. század első felében lényegében megismétlő Zónaras: nála már összemosódik az időrend, s noha Bulcsú és „Gyula" még nem egyszerre érkeznek Bizáncba – mint a vitairatban s ennek nyomán a Nikon-krónikában –, de már együtt távoznak, s együtt viszik magukkal a papot is.[249])

Mivel pedig a gyula keresztény neve sem Skylitzésnél, sem Zónarasnál nem szerepel, erős a gyanú, hogy a vitairat eredeti szerzője a magyarországi kereszténységet kezdeményező gyula alakját egyszerűen *összemosta* Szent Istvánéval. Igaz, mind az ószláv, mind

---

[246] L. *Uhrman* 224-225. o.

[247] Igaz, Szent Istvánról konkrétan tudjuk azt, hogy közvetlenül az *édesapjától* nyerte keresztény nevét. Hogy az *István* nevet Géza is viselte, arra *egykorú* forrásunk van. (*Ademarus Cabannensis:* Chronicon Aquitanicum et Francium [= *Historia Francium*] 31.: Regens Ungrie baptizavit, qui vocabatur Gouz, et mutato nomine in baptismo Stephanum vocavit, quem Otto imperator in natali protomartiris Stephani a baptismate excepit... Rex quoque supradictus filium suum baptizare iussit sancto Bruno, imponens ei nomen sicut sibi Stephanum. CFH 72. [15-16. o.], magyarul ÁKÍF 166-167. o.)

Viszont akkor felmerül a kérdés: miképpen nyerte Géza ugyanezt a nevet? Apósának, a gyulának Kónstantinos császár volt a keresztapja, aki nyilván ügyelt arra, hogy *saját* nevét (mely ráadásul a Konstantinápolyt megalapító, a keresztény hit hátrányos helyzetét felszámoló I. [Nagy] Constantinus nevével azonos) mégse adja egy barbár fejedelemnek, aki még csak nem is az első fejedelem odahaza: az ilyen számára már a Στέφανος is komoly megtiszteltetésnek számíthatott.

Ki volt ellenben Géza keresztapja? III. Ottó, akit Ademarus annak nevez, valójában nyilván nem lehetett, hiszen csak 980-ban született, s három évvel később lépett trónra – *Makk* (ÁKÍF 167. o., 521. sz. jegyzet) joggal jegyzi meg, hogy Géza kereszténysége ennél sokkal régibb kell legyen. Így viszont azt sem szükségszerű elfogadnunk, hogy a szertartást Sankt Gallen-i Bruno hajtotta volna végre, vagyis nem lenne régebbi a 970-es éveknél. Ha elfogadjuk, hogy Géza már a 950-es évek végén, Saroltal kötött házasságakor megtért (másképp hogyan is nyerhette volna el a buzgó keresztény gyula leányának kezét?), akkor eredetileg neki is a bizánci rítus szerint kellett megkeresztelkednie. Annak azonban semmi nyoma, hogy e célból Bizáncba utazott s maga is a császár keresztfiává lett volna. Idehaza, helyben viszont ki más lehetett volna alkalmasabb a keresztapaságra a gyulánál, aki nemcsak az új hit tekintélyes képviselője, a császár keresztfia és bizánci patricius, de egyben a magyar törzsszövetség második főméltósága, a megtérni vágyó ifjúnak pedig reménybeli apósa?! S ha keresztapja lett, ezúttal minden megfontolás indokolhatta, hogy saját nevét adja át neki.

[248] *Thallóczy* 199. skk. o. Az eredeti ószláv szöveg: uo. 200. o.; magyarul HKÍF 178. o., ford. Ferincz István

[249] *Ióannés Zónaras:* Epitomé historión. In: ÁKMBTF 100. o. (Ὁ γὰρ τούτων ἀρχηγετῶν Βολοσουδὴς κεκλημένος καὶ ἕτερος δ' αὖθις Γυλᾶς καὶ αὐτὸς μέρους ἄρχων, προσηλθέτην τῷ βασιλεῖ· καὶ ἕκαστος αὐτῶν τοῦ θείου τῆς παλιγγενεσίας ἀξιώθη λουτροῦ καὶ τὸ καθ' ἡμᾶς ἐμυήθη μυστήριον καὶ πατρίκιος ἐτιμήθη ἑκάτερος, καὶ κατηντλήθησαν χρήμασι καὶ οὕτως ἐπανῆλθον εἰς τὰ ἴθη τὰ ἑαυτῶν λαβόντες καὶ ἀρχιερέα, δι' οὗ πολλοὶ πρὸς ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ μετηνέχθησαν. Ἀλλ' ὁ μὲν Γυλᾶς καὶ τῇ πίστει ἐνέμεινε καὶ τὴν εἰρήνην ἐτήρησεν. Ὁ δὲ λοιπὸς τὰς πρὸς Θεὸν συνθήκας ἠθετηκὼς αὖθις κατὰ Ῥωμαίων ὡπλίζετο...)

az óorosz szöveg úgy állítja be, hogy a „latinok" kárhozatos térítése már csak a mondott István halála után indul meg; de ez a kitétel vonatkozhat a valódi gyulára, míg Szent István vitathatatlan tekintélyét a magyar egyházalapításban a görögkeleti hitűek sem kerülhették meg teljesen. Már csak azért sem, mert számos adat mutatja, hogy noha az Árpádok már Taksony óta inkább a pápai egyház felé orientálódtak,[250] a bizánci egyház ennek ellenére messzemenő kedvezményeket élvezett Szent István, sőt, utódai alatt is, egészen Konstantinápoly 1204-es bukásáig.[251]

Mindezek alapján igen bölcsnek kell mondanunk Thallóczy tartózkodását: „Már most, hogy ez az István Gyulának volt-e a keresztneve, s Vajkot, a mi későbbi Szent Istvánunkat ekképpen a nagyatyja nevéről keresztelték Istvánnak, ezt a feltevést azoknak a kedvéért említjük, a kik az efféléket kutatni szokták."[252] – írja maliciózusan. S noha mi magunk korántsem érezzük haszontalan szokásnak az efféle kérdések kutatását, ezúttal kénytelenek vagyunk elismerni: a szláv források adatai nem elegendőek ahhoz, hogy a gyula valódi keresztnevét egyértelműen igazolják. De az enélkül is egyértelműnek látszik, hogy Szent István méltán tisztelhette anyai nagyapjában a kereszténység első érdembeli hazai úttörőjét: az allegória szintjén „Róma" szabaddá tevőjét.

4.

A kérdés azonban még csak félig nyert tisztázást. Mert az most már világosnak látszik, hogy a *libera* kifejezés az Intelmekben is a keresztény hitet jelenti, ám mit mondhatunk az *ancilláról*? Értsük azt – a *mutatis mutandis* elve alapján – ezúttal a pogány magyarok vallására, vagy van okunk feltételezni, hogy a szöveg ezen a ponton is hűséges Szent Pál allegóriájához, és a zsidó vallásra utal?

A kérdés felvetését az teszi egyáltalán lehetővé, hogy a kazár birodalom, de legalábbis annak uralkodó rétege zsidó vallású volt. Ez kiderül a muszlim forrásokból is,[253] valamint Chászdai ben Jichák ibn Sáprútnak, a kordovai kalifátusban jelentős szerepet játszó zsidó tudósnak 955 körül a kazár uralkodóhoz címzett, héber nyelvű leveléből[254] és Józséf kazár királynak (kagánnak? bégnek?) arra írott válaszából[255] (bár ez utóbbinak hitelét sokan megkérdőjelezik[256]), az ugyanezen levelezés egy másik darabjából fennmaradt ún. Schechter-féle töredékekből,[257] s végül Júda Halévi verses krónikájából.[258]

---

[250] *Püspöki* 1988. 68-69. o.

[251] *Pirigyi* 162-165. o.; *Ripoche* 90-91. o.; legutóbb *Havas* 187-188. o. *V. Kovács* 131-133. o. szerint ez csak I. András koráig érvényesül, addig azonban annál intenzívebben. Mi több, *Váczy* már 1941-ben feltételezte, hogy Géza és István nyugati orientáécióját megelőzően az egész magyar törzsszövetség a bizánci kereszténység felvétele mellett döntött volna. (Őszerinte nemcsak Bulcsú és a gyula keresztelkedett volna meg, de Tormás is, mégpedig kifejezetten Fajsz megbízásából – bár erre semmilyen adat nincs, sőt, Fajsz szempontjából logikusnak sem mondható.) L. még *Váczy* 1994. (B) 170. o.

[252] *Thallóczy* 204. o.

[253] *Ibn Ruszta* in MEH 90. o.; *Ibn Fadhlan* uo. 99. o. A többi vonatkozó muszlim forrás áttekintését l. *Telegdi* 260-261. o.; *Vékony* 919. o. Ezeknek megfelelően Al-Maszúdí, Ibn Fadhlan és Ibn al-Faqíh szerint a kazárok mind zsidók, Isztakhrí és Ibn Ruszta szerint viszont igen vegyesek vallási szempontból. Telegdi nem tartja kizártnak, hogy Ibn Rusztáék valamivel korábbi információit követően még terjedt a hit.

[254] HKAMT 11-23. o.

[255] HKAMT 24-43. o.

[256] Már első európai közreadója, *Johannes Buxdorf* hiteltelennek minősítette, s óvta tőle a történészeket. (Liber Cosri continens colloquium seu disputationem de religione habitam ante nongentas annos inter regem

Ámbár maga a tény vitathatatlan, értelmezése körül rengeteg a vita. Maguk a források is ellentmondóak: Józséf király levele szerint a birodalom teljes lakossága zsidó hitre tért,[259] ugyanezt állítja (jóval szűkszavúbban) Ibn Fadhlan is,[260] ezzel szemben Ibn Ruszta szerint csak a kagán, az *.j.sad* és a főemberek, de ez utóbbiak közül is csak az, akinek önkéntes indíttatása volt arra.[261] Maszúdí hangsúlyozza, hogy a birodalomban nagyszámú muszlim, keresztény és pogány is él, Iszatkhrí pedig éppen azt állítja, hogy a birodalomban a zsidó hitűek vannak a legkevesebben.[262]

A szakirodalom e közléseket eltérően értékeli. Vita folyik arról, hogy a birodalom népességének mekkora hányada tért zsidó hitre,[263] hogy mikor történt ez,[264] és azon is,

---

Cosareorum R. Isaacum Sangarum Iudaeum. Basileae, 1660., idézi *Novoszelcev* 6. o.). XII. századi, spanyol területen készült hamisítványnak mondja *Marquart* 8-13. o. (részint erősen szubjektív stilisztikai érvek – tudniillik hogy a szöveg sokkal halványabb, „ízetlenebb" a türk és ujgur feliratoknál – részint földrajzi-filológiai érvek alapján); a kazár birodalom bukása után, szintén spanyol földön írt, de még így is óriás forrásértékű műnek minősíti *Mandel* 40. o.; csak részben és feltételesen veszi ezt át *Gyóni* 1938. 92-93. o.; *Vékony* 930. o. szerint valahol a Krím és az Észak-Kaukázus közötti területen keletkezett, esetleg éppen Phanagoriában, ahol a Kaganátus bukását követően is élt zsidó közösség. *Telegdi* 263., 274-275., 279-280. o. ügyetlen tákolmánynak minősíti, melyet egy XI. századi, spanyolországi zsidó készített volna, ismerve Chaszdái hiteles levelét a kagánhoz. Az ő véleményét visszhangozza *Czeglédy* 1945. 45. o. (= 1985. 45. o.). Még legutóbb is *Haraszti* 13.; 37-38. o. 20. sz. jegyzete vitatott hitelességűnek, s valószínűleg jóval későbbinek minősíti.

Ugyanakkor hitelessége mellett kardoskodik *Kohn* HKAMT 27. o.; *Marmorstein* 149. o. Hosszas, részletes és igen óvatos filológiai elemzéssel igyekszik ugyanezt valószínűsíteni *Dunlop* 120-154. o. *Artamonov* 9. o. ingerülten, mint igazságtalan, sőt, antiszemita indíttatású elfogultságot utasítja el eredetiségének megkérdőjelezését. *Brook* 7., 66., 177., 192. o. mint evidens forrásra hivatkozik rá. *Golden* 1980. több ízben is mint hitelest említi. Lényegében *Novoszelcev* 6-7. o. is elfogadja *eredendően* hitelesnek, ugyanakkor hangsúlyozza: a földrajzi s főleg a népnevek vonatkozásában későbbi betoldással kell számolni; emellett problémát okoz szerinte, hogy a szöveg szájhagyományon alapul, hogy az áttérés történetét nyilván rabbikkal konzultálva adja elő, s hogy az eszerint a bég méltóságát viselő József beszámolója a kagán személyét nyilván szándékosan szorítja háttérbe. Ezzel szemben *Püspöki* 2001. 50-51. o. héber nyelvű magánlevéltárat, sőt évkönyveket feltételez, melyek alapján a levél születhetett; hiányos információit szövegromlással magyarázza (uo. 25-27, o.). *Komoróczy* 320. o. szintén vitathatatlan hitelűnek nevezi.

[257] Ezek csak 1912-ben kerültek elő Cambridge-ben (l. *Solomon Schechter:* An Unknown Khazar Document. *Jewish Quarterly Rewiew* [New York] 1912. 181-219.), így a HKAMT-be még nem kerülhettek be. Magyar fordításuk: Marmorstein 149-151. o., az viszont *Gyóni* 1938. 94. o. értékelése szerint „Megbízhatatlan, helyenként csak tartalmat adó..." *Telegdi* ezek hitelességét is elutasítja(l. az előző jegyzetet!).

[258] A HKAMT-ből ez is hiányzik. Részletes bemutatása *Telegdi* 270-271. o.

[259] HKAMT 32-36. o.

[260] L. a 253. sz. jegyzetet!

[261] L. a 253. sz. jegyzetet!

[262] L. *Vékony* 919. o.

[263] *Marquart* 5. o. szerint az uralkodó-katonáskodó réteg egésze áttért, ám a létszámuk ezzel egyidőben fogyatkozni is kezdett; *Dunlop* 114. o. nyilvánvaló túlzásnak minősíti *Ibn Fadhlan* állítását, s vele szemben a többi muszlim forrás közlését tekinti magától értetődőnek; *Artamonov* 262-266. o. szerint kizárólag az államvezetésnek és az arisztokrácia *egy részének* vallása lesz, míg a kereszténység és az iszlám már előzőleg jelentősen terjed.

[264] *Marquart* 5. o. *Maszúdí* adatát elvetve (mely szerint Harun ar-Rasíd [786-809] uralkodásának idején történt) 850 tájára rögzíti, hivatkozva a *Kónstantinos* (Kyrillos)-legenda vonatkozó adatára, illetve *Christianus Druthmar* Máté-kommentárjára. *Gyóni* 1938. 92., 163. o. szerint Bulan volt Harun ar-Rasíd kortársa, áttérése 790 körülre tehető, Óbadjáh rabbinikus reformja a 860-as évekre. *Tolsztov* 1950. 229. o. Bulan működését a 712-730 körüli évekre teszi, Óbadjáhét pedig a 760-770-es évekre (uo. 232-233. o). Az ő álláspontját veszi át *Schönebaum* 143. o. *Dunlop* 115., 170. o. a József király levelében olvasható 340 évet 240-re javítva s 961-től számolva vissza úgy ítéli meg, hogy a zsidó befolyás már 721 előtt megjelenik, az áttérésre azonban (Halévíre hivatkozva) csak 737-et követően kerül sor, ezt előzi meg a Marwan átmeneti hódítása nyomán, kényszerűen felvett iszlám epizódja. Így kb. 740-re tehető a kagán áttérése. *Telegdi* 268. o. *csak* 860 körül számol az átté-

hogy a valódi, talmudi judaizmusról van-e itt szó,[265] avagy az ún. karaita eretnekségről,[266] esetleg mindkettőről egyszerre[267] vagy egymás után.[268]

Bármiként álljon is azonban a kérdés, a mi szempontunkból természetesen az a fontos: volt-e, s ha igen, milyen hatással volt a magyarokra és főként a kabarokra e kazár vallásgyakorlat?

Nem lepődhetünk meg azon, hogy a kérdést mindenekelőtt a hazai zsidóság történészei igyekeztek tudatosítani. Így Kohn Sámuel 1884-ben, aki azt hangsúlyozta, hogy noha a valódi, rabbinikus zsidó vallástól *idegen a térítés* igénye, a kazárokra ez a jelek szerint nem volt jellemző: kísérletet tettek a bizánci keresztény térítők megelőzésére

---

réssel, hivatkozva Ibn al-Faqíh adatára, mely szerint „nemrég" tértek át, valamint a Kyrillos-legenda 860. körüli kazáriai eseményeire. „Ezek talán nem döntő érvek – sok mindent lehetne ellenük felhozni – de ahhoz elegendők, hogy kétségesnek tüntessék fel Masz'údi állítását."; ezt fogadja el *Györffy* 1958. 50. o. és *Bartha* 1968. 99. o. *Artamonov* 265-281. o. Bulan áttérését teszi a 730-az évekre, Óbadjáh reformjait pedig Harun ar-Rasíd korára; *V. Kovács* viszont egyetlen elhúzódó folyamatot feltételez 737/740-től Harun ar-Rasíd idejéig. *Kristó* 1980. 113. o. nem foglal állást: „a VIII. század közepétől a IX. század hatvanas éveiig terjedő időszak egyarábt gyanúba fogható." *Brook* 125-126. o. magának Bulannak működését mindezeknél későbbre, 861 tájára datálja. *Róna-Tas* 1997. 192. o. megint csak a 730-as évek szereplőjének mondja Bulant, de megítélése szerint ekkor még nincs érdembeli áttérés, csak 800 körül, Óbadjáh idején; hasonlóan *Erdélyi* 36. o. *Püspöki* 2001. 38-43. o. szerint már 724. körül kell számolnunk Bulan tevékenységével, ám ez még csak titkos áttérést jelent: nyilvánosan csak 799 után kerül rá sor, Óbadjáh uralkodása pedig 861 tájára esik.

[265] *Marquart* a karaitizmus kérdésével nem is foglalkozik. *Telegdi* 268. o. a Bulan karaitaságát illető feltételezésekről: „...ez az értelmezés olyasmit mondat a szöveggel, ami nem áll benne, sőt, ami ellenkezik a szöveg világos szavaival..." (arról nem beszélve, hogy ő a József-levelet, ahol Bulan szerepel, mindenestül koholmánynak tartja). *Artamonov* 447. o. szerint ha a karaiták nyilván jelen voltak is a Krímben, és érintkeztek a kazárokkal, arra vonatkozóan semmilyen határozott adat nincs, hogy a kazárok zsidósága eleve és alapvetően karaita jellegű lett volna. *Bartha* 1988. 324. o. is bizonyíthatatlannak mondja (szemben egy évvel korábbi állásfoglalásával – l. a 268. sz. jegyzetet) a kazár zsidók karaita voltát. *Brook* 125., 298-299. o. József király levelére, a Kijevi Levélre és más forrásokra hivatkozva bizonyítottnak mondja, hogy a kazárok zsidósága nem két, hanem egyetlen újító akció eredménye, kifejezetten rabbinikus, és eltér a karaitákétól.

[266] *Marmorstein* 149. o. magától értetődően karaita írókról beszél, akik a József-levél hitelességét igazolják; *V. Kovács* 111. o. is egyértelműen karaita irányúnak mondja azt a zsidó hatást, mely szerinte a bizánci görög, illetve a keleti szláv kulturális hatással egyenrangú befolyást gyakorolt a „pásztorkorszak" magyarságára; uo. a 113. oldalon árnyaltabban is kifejti, hogy noha a kazár birodalomban élhettek rabbinikus közösségek is, ám a steppei nomádokra szükségképpen a karaita tanítások hathattak inkább. *Vékony* 930-932. o. szerint Óbadjáh reformjának említése a(z amúgy se hiteles) József-levélben kései kitalálás; a Bulan által felvett hit viszont a karaitáké. Ezt igazolná Isztakhrí beszámolója a kétféle (köztük *kara–*) kazárokról; az arab szerző téved, amikor ezt embertani meghatározásnak érti, a régészeti leletek ugyanis nem igazolnak két élesen eltérő embertípust a kazárok között.

[267] *Róna-Tas* 1997. 192. o. megengedi kisebb karaita közösségek létezését a kazár birodalomban, de meghatározónak kezdettől a rabinikus irányzatot tekinti.

[268] *Kohn* a HKAMT 37. o. 9. sz. jegyzetben feltételezi a József-levél egy közlése alapján (hogy ti. Bulan „a hitet törvény s hagyományos szabály szerint alapította meg"), hogy eredetileg a Misnát és Talmudot elvető, kizárólag a Tórára támaszkodó karaiták hite jelenik itt meg, s csak Óbadjáh reformjai után a rabbinikus zsidóság; ugyanígy *Mandel* 35-36. o.; *Gyóni* 1938. 92-93. o. *Tolsztov* 1950. 229., 232. o. szerint Bulan khorezmi menekült, aki egy ottani szinkretisztikus, mazdakita és párszi elemekkel vegyített zsidóságot hoz be, s ezt megint csak Óbadjáh cserélné fel a rabbinikus vallásgyakorlattal. (Ezzel kapcsolatban kétségkívül jogos *Artamonov* 284. o. kritikája, hogy tudniillik semmiféle forrás nem támasztja alá!) *Dunlop* 148. o. is úgy véli, hogy (a József-levél információjának megfelelően) a talmudi, rabbinikius vallás csak Óbadjáh reformjai nyomán, 800 körül terjed el; ezt megelőzően egy eltérő formájú zsidó vallásgyakorlatot feltételez, de az időszakot (740-től) túl korainak véli ahhoz, hogy már karaitizmusról lehessen szó. Legutóbb *Komoróczy* 320. o. ugyanekkorra teszi a fordulatot, ezt megelőzően viszont igenis karaitizmusról beszél. *Bartha* 1987. 43-44. o. nem nevezi ugyan nevén a karaita szektát, ehelyett „a 2. századtól a krími városokban élő szamaritánus és az ortodoxiával ellentétbe került, Iránból távozásra kényszerült" zsidókról beszél, s csak később „megszigorítás"-ról (Óbadjáh említése nélkül).

Kijevben, a muszlimokéra a volgai Bolgárországban. Mi több: Kohn hajlandó III. León bizánci császár képromboló mozgalmát kazár (szerinte tehát egyszersmind zsidó) menyének hatásával magyarázni.[269] Akkor hát miért éppen a magyarok között ne próbáltak volna téríteni? – kérdi Kohn.[270] S a magyarok miért álltak volna ennek inkább ellen, mint más népek? Ami pedig a kabarokat illeti, ezt még egyértelműbbnek érzi: „Azok után pedig, miket a kozárok zsidó hitéről fentebb elmondottunk, lehetséges-e? hogy a magyaroknak ezen kozár bajtársai között is ne voltak volna zsidók?"[271]

Hasonló gondolatmenetet fogalmaz meg 1922-ben Venetianer Lajos. Ő abból indul ki, hogy noha a honfoglaló magyarok alkalmasint általában sem irtották ki az itt talált őslakosságot, *különleges* kíméletre mégis csupán az itt talált zsidók számíthattak részükről, mivel soraikban is „...nagyszámban voltak zsidó vallásúak, kiknek szintén a vérszerződés adott elvitathatatlan otthont az új hazában. A zsidó vallású kozárokról van szó, kiknek vérrokonai s egy törzsről fakadt testvérei voltak a magyarok."[272]

A kazárok és magyarok közötti ily közeli „vérrokonság" gondolata persze már 1922-ben is korszerűtlen volt.[273] Venetianer további érvei, melyekkel a honfoglalók közt a zsidó vallás jelenlétét bizonyítja, Kohnt ismétlik, kivéve egyet: azt, hogy „Kézai" (valójában a XIV. századi krónikakompozíció!) szerint Hunor és Magyar leendő asszonyai éppen a „kürt ünnepét" (festum tubae) ülik, mikor elrablóik rájuk törnek[274] – márpedig ez zsidó újévi ünnep.[275]

Tény, hogy Venetianer következtetéseiben kissé elveti a sulykot. Mert abban még csak van logika, hogy Levédi kazár felesége a IX. század második harmadában esetleg már zsidó vallású kellett, hogy legyen. De azt, hogy Árpád pajzsra emelése kazár szertartás, önmagában aligha indokolt bármiféle zsidó hatással összekapcsolni. Az is túlzásnak látszik, hogy a kabarokat gyakorlatilag mind zsidóknak tekinti (s így a velük azonosnak mondott székelyeket is, sőt, ez utóbbiak rovásírását is a héber ábécéből származtatja!)[276] – nyilván összefüggésben azzal a korábbi csúsztatásával, mely szerint Bulan idejében nem csupán az udvar és a tisztviselők, de a katonák is mind áttértek volna, ami nomád viszonyok között valóban jelentheti a teljes férfinépességet.[277] Mindezek után már logikusnak látszik, de ebben a formában mégis több, mint erős túlzás a „honfoglaló seregek *nagy részét* [sic!, kiemelés tőlem – U. I.] képező zsidó vallású fajmagyarok"[278] kifejezés,

---

[269] Kohn 1884. 16-18. o.; Mandel 37. o. joggal bírálta ezt az elképzelést, hangsúlyozván, hogy III. León nem csupán az ikonomakhiáról, hanem zsidóüldözéséről is híres volt: aligha házasította volna tehát össze örökösét kazár nővel, ha a kazárok már ekkor, 723-ban a zsidó vallást követték volna!

[270] *Kohn* 1884. 20. o.

[271] *Kohn* 1884. 22-24. o.

[272] *Venetianer* 12-14. o.

[273] Legújabban *Bakay* 1998. II. 91. o. próbálja feleleveníteni, természetesen éppen ellenkező indíttatással, mint amelyből Venetianer ragaszkodni kívánt hozzá; éppen ez indokolhatja Venetianerrel szembeni különösen kontrollálatlan indulatait; l. alább, 283. és 284. sz. jegyzet.

[274] XIV. sz. krónikakompozíció 5. (SRH I. 251. o.) (...in deserto loco sine maribus in tabernaculis permanentes uxores ac filios filiorum Bereka cum festum tube colerent et coreas ducerent ad sonitum simphonie casu repererunt.)

[275] *Venetianer* 15. o.

[276] *Venetianer* 15. o.

[277] *Venetianer* 12-14. o.

[278] *Venetianer* 16-17. o.

Kohn mértéktartóbb volt,[279] de a hazai közönség tetszését (természetesen a zsidóság körén kívül értve) nem tudta elnyerni. Mandel érthető keserűséggel panaszolja fel, hogy noha Kohn még 1881-ben megjelentette Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez című gyűjteményét, mely minden, a honfoglalás és a kalandozások korára vonatkozó, akkor elérhető héber szöveg magyar fordítását és kommentárjait is tartalmazta, Pauler és Szilágyi mégsem vették figyelembe e szövegeket A magyar honfoglalás kútfőinek összeállításakor.[280] Ennél már csak az szomorúbb, hogy a helyzet azóta sem változott.[281]

Mármost Kohn és még inkább Venetianer megközelítése tagadhatatlanul apologetikus jellegű.[282] A dolgok természetéből következik azonban, hogy mindazokat, akikkel szemben az apológia szükséges lehetne, az ilyesmi csak még inkább ingerli. Mindez nemcsak a múltban volt érvényes. Amikor Bakay Kornél azt állítja, hogy Kohn idézett művében „...felvázolta a hatalmas kazár-zsidó birodalmat, sőt azt is kijelentette, hogy a magyarok is zsidó vallásúak lettek s mint zsidók foglalták el a Kárpát-medencét"[283] – nem tesz egyebet, mint *rágalmazza* a XIX. század egyik jeles tudósát, provokatív, hangulatkeltő céllal.[284]

A hazai tudomány becsületére legyen mondva, hogy az ilyen hangütéstől a mértékadó tudósok korábban mindig tartózkodtak. Hunfalvy (évekkel Kohn könyvének megjelenése előtt!) még nem zárkózott el a lehetőségtől, bár óvatosan csak annyit írt: „...nem lehet tudni." (Igaz, ennyihez is rögtön sietett hozzátenni: „A zsidó hitü [sic!] kozár, mint hadakozó nép, okvetlen más vala, mint sem azon zsidó, a ki a költözködő és foglaló magyarok közt is kereskedést üzhete..."[285])

Sőt, Nemäti Kálmán is, akinek stílusát pedig máskülönben legkevésbé sem a tudóshoz illő higgadtság jellemzi, a történelmi szituáció mögé rejtve ad hangot ellenérzéseinek: „...e különböző vallásfelekezetek viszálykodása lett a belháborúnak szükségképpeni oka; mely belháborúban a szemita felekezetbeliek egyesülten diadalmaskodtak az ősi hitükhöz hűen ragaszkodó Kabarok pártja fölött... a kazár államban a szemita vallás diadalt ült a magismus ősuralma felett... A kazár állam belháborújában a szemita vallásnak párthívei diadalmaskodtak, mily kétségbe esett elszántsággal védelmezhették ősi igazukat a táltos hitűek! mily vakbuzgósággal és erőszakoskodással küzdhetett az idegen hitű kormánypárt! Jaj, jaj, de elkeseredett dühhel [sic!] folyt a testvérgyilkolás!"[286]

---

[279] Maga minősítette (1884. 22-24. o.) „izetlenség"-nek *Cassel Selig* (Magyarische Altertümer. Berlin, 1848. 170. o.) elképzelését, mely szerint a *kabar* szó a héber חבר (= *bajtárs*, v. ö. magyar argó *haver*!) származéka lenne. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy voltak téves olvasaton alapuló szófejtései, mint arra *Haraszti* 2001. 64. o. 5. sz. jegyzete) rámutat.

[280] Mandel 3-5. o.

[281] Az érintett szövegek sem a MEH, sem a HKÍF gyűjteményébe nem kerültek be (noha ez utóbbit megelőzte a HKAMT reprint-kiadása); ugyanígy a Schechter-töredék Marmorstein-féle fordítása sem (l. a 257. sz. jegyzetet).

[282] Ne feledjük: Kohn a tiszaeszlári vérvád évében írja monográfiáját, Venetianer pedig alig egy évvel az 1919-21-es fehérterror lezárulta után! *Haraszti* is részint ilyesfajta szándékkal magyarázza álláspontjukat (2001. 64. o. 5. sz. jegyzet), részint az ószövetségi motívumokkal operáló középkori krónikák hatásával. Utóbbi persze méltatlan feltevés Kohnról szólva.

[283] *Bakay* 1998. II. 90. o.

[284] Több, mint sajnálatos, hogy egy olyan nagy tehetségű és kiváló felkészültségű tudóst, mint *Bakay* Kornél, politikai elfogultsága saját színvonalának ily mértékű feladásáig ragadhatott.

[285] Hunfalvy 1876. 518. o.

[286] *Nemäti Kálmán:* Kazár tantétel. Budapest, 1892. 10. o. Ez a magát már a címoldalon szerényen „nemzetnevelőnek" minősítő dilettáns önmagában nem érdemelné meg, hogy szót vesztegessünk rá; sem fröcsögő-

Pauler hangsúlyozza, hogy nem osztja e szélsőséges álláspontot, a kabarokat illetően azonban azért nem tulajdonít a problémának jelentőséget, mivel ők egyrészt *csak részben* kazárok, másrészt szerinte jóval hamarabb kiszakadtak a kazár birodalomból, semmint érdemben érinthette volna őket a zsidó térítés.

Ez utóbbi állásfoglalás persze erősen vitatható: a zsidó vallás kazáriai megjelenésének és elterjedésének időpontja ugyanúgy máig is vitatott a szakirodalomban,[287] mint a kabarok lázadásáé és a magyarokhoz csatlakozásáé.[288] Ám jól észrevehető: Pauler azért igyekszik kronológiai érvekkel elvitatni a probléma puszta fennállását is, hogy ne kelljen érdemben szembesülnie Nemäti véleményével. Holott ez mindenképpen igen komoly kritikát érdemel: ha ugyanis a benne megbújó, alig-alig burkolt antiszemita indulatot figyelmen kívül hagyjuk is, még mindig ott marad a vallásosság keresztény felfogásából eredő szemléleti hiba.

A fejlett, tételes vallások többnyire dogmatikusak és kizárólagosságra törekednek, és *ugyanezt feltételezik a mindenkori rivális vallásról* – elsősorban nem is azért, hogy saját térítőiket minél hősiesebb színben tüntethessék fel, hanem mert nemigen képesek elképzelni másféle vallási felfogást. Holott a természeti vallásokra mindennek éppen az ellenkezője jellemző: azok általában nyitottak, toleránsak, s nemegyszer éppen azért hajlanak könnyen az áttérésre, mert fel sem fogják, hogy azáltal egyetlen dogmarendszer mellett kötelezték el magukat.[289] Így a kazár birodalom pogány lakóiról is történetietlen (bár érthető tévedés) feltenni, hogy akár a zsidó, akár a keresztény térítés érdemben zavarhatta volna őket.[290]

Hóman értékelését korábban már idéztük. Aligha büszkélkedett valaha is azzal, hogy Nemäti koncepcióját elevenítette fel és tette szalonképessé. Pedig ha nem oly dagályosan is, mint az, ő is éppen a kazár „uralkodóosztály" zsidó voltában jelölte meg a kabarok lázadásának okát – ami persze kizárná, hogy körükben e vallás a legkevésbé is meggyökeresedhetett volna.[291] Nyilvánvalónak látszik, hogy itt is ideológiai elfogultságok érvényesüléséről van szó; s ezzel nem csupán szélsőjobboldali szimpátiáira célzunk, melyek sajnálatos, tudósi rangjához méltatlan közéleti szereplését eredményezték,[292] hanem inkább a vallásosságnak az imént, Nemäti kapcsán már bírált értelmezésére.

---

gyűlölködő stílusa, sem a Horvát István (akitől konkrétan átveszi a *jász* = *íjász*, illetve a *parthus* = *pártos* „etimológiákat") szintjén mozgó nyelvtörténeti és néprajzi elképzelései nem voltak tudományos munkában megemlíthetők, már megjelenésük évében sem. Ha mégis idézzük, azt egyrészt azért tesszük, mert *Pauler* 1900. 136. o. 33. sz. jegyzetében arra méltatja, hogy (bántóan kesztyűs kézzel) vitába szálljon vele; másrészt, mivel *Hóman* vonatkozó koncepciójának (l. alább!) ő a valóságos szellemi atyja; végül pedig mementóként, mert ugyanez a hangnem, ugyanilyen színvonalú felkészültséggel párosulva, napjaink általudományos alvilágában is kísért.

[287] L. a 264. sz. jegyzetet!

[288] L. később!

[289] Ezt már *Horváth* 1878. 36-37. o. és *Kohn* 1884. 14. o. hangsúlyozta, mondván, hogy éppen ez könnyíti meg a tételes vallások (köztük a zsidó hit) terjedését a steppei nomádok között. Ugyanígy *Bartha* 1988. 306. o.

[290] Bár *Bartha* 1988. 306. o. nem tartja ezt összeegyeztethetetlennek, mondván: a térítés maga nem, de az – életmódjuktól olyannyira eltérő –vallási előírások szigorúbb betartatása kiválthatott ilyen lázadást.

[291] L. az 50. sz. jegyzetet! *Uő.* 1938. 41. o. kategorikusabban: „Az a feltevés, mintha a honfoglalók közt zsidóhitű kazárok is lettek volna, merőben téves: a magyarokhoz csatlakozott kabarok éppen a zsidó kagán uralma ellen fellázadt katonáskodó pogány elemből kerültek ki."

[292] Nem meglepő, hogy általánosságban is érezhető ellenszenvvel ír a kazáriai zsidó térítésről, s ezzel magyarázza a birodalom „elpuhulását" (uo. 63-65. o.)

Amikor viszont Hóman láthatóan (bár talán öntudatlanul) *bagatellizálni* próbálja a kabarok jelentőségét a magyar törzsszövetségben, az a benyomásunk támadhat, hogy talán még sincs annyira meggyőződve e kazár eredetű csoport elvszerű zsidóellenességéről, s emiatt érzi aggályosnak, hogy fontosabb szerepet tulajdonítson nekik a magyar nép kialakulásában.

Szembetűnő azonban, hogy a két világháború közötti más szakemberek mily kevéssé mertek e kérdésben véleményt nyilvánítani. Gyóni Mátyás a kivételek egyike. Ő az Árpád-kori Magyarország területén élő *kalizokra* vonatkozó hagyományanyagból indult ki. E népet Ióannés Kinnamos a XII. század utolsó negyedében így emlegeti: „...részben a köztük élő, de más hiten levő kalizok közül. Mert míg a hunok a keresztények hitét vallják, ezek most is a – mégpedig nem is tiszta! – mózesi törvényeket használják."[293] Majd jóval odébb: „...a sirmiumi hunok közül – akiket náluk kalizoknak szokás hívni, s akik, mint mondtam, más vallásúak, a perzsákkal azonos hitet vallanak..."[294] „Perzsák" alatt itt a szeldzsukokat kellene érteni; eszerint a hazánkban élő kalizok szerémségi csoportja muszlim hitű,[295] egy másik águk pedig zsidó vallású, bár nem szigorú talmudi értelemben az.[296]

Mint írja, a Kaukázusban már a hellenisztikus kor óta jelen van egy szamaritánusokból (tehát etnikailag és liturgiailag egyaránt eleve idegen elemekkel keveredett zsidókból) álló diaszpóra, melynek köréből a később keresztény és muszlim motívumokat is integráló *karaita* eretnekség kiindult, s mely azt nyilván terjesztette a szomszédos kalizok között.[297]Az így zömmel karaitává lett kalizok aztán kazár uralom alá kerülnek, s a Kazár Kaganátusban így éppen ők képviselik a zsidó vallást legelőször. Mint katonailag a birodalom egyik legerősebb etnikuma, kulcsszerepet játszanak az arabok elleni háborúkban a VIII. század folyamán: ekkor (Gyóni szerint 775-780 körül) emelkedik ki közülük az a hős és sikeres „kaliz-tarhan", aki (mint azt a Schechter-töredék elbeszéli) vitézsége jutalmául elnyerte a πέχ, azaz *bég* címet, s aki azonos lenne a Józséf levelében[298] emlegetett *Bulan*nal. Az ő hatására terjed a karaitizmus szélesebben a birodalomban; mi-

---

[293] *Ióannés Kinnamos:* Epitomé. ÁKMTBF 202. o. (...καὶ δὴ καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς ἑτεροδοξούντων Χαλισίων. Οὔννων γὰρ τὰ Χριστιανῶν πρεσβευόντων, οὗτοι Μωσαικοῖς καὶ τούτοις οὐ πάντη ἀκραιφνέσιν εἰσέτι καὶ νῦν διεξάγονται νόμοις.) (Ford. Moravcsik *Gyula*)

[294] *Ióannés Kinnamos:* Epitomé. ÁKMTBF 234. o. (...τῶν ἐν Σιρμίῳ... Οὔννων, οὓς παρ' αὐτοῖς Χαλισίους ἔθος καλεῖν ἐστι (καί εἰσιν ἑτεροδόξοι, καθάπερ ἤδη ἔφην, Πέρσαις ταυτοφρονοῦντες)

[295] *Karácsonyi* 1913 (B) 7. o. egyenesen arra következtetett, hogy itt a muszlim hit Iránban népszerűbb *siíta* ágáról van szó, s így e kálizok azonosak lennének az Árpád-kori törvényekben gyakran emlegetett *izmaelitákkal*, akiknek e megnevezése eszerint nem is az arabok mitikus ősére, hanem Iszmailra, a hetedik imámra utalna. *Tolsztov* (l. a 268. sz. jegyzetet) ugyanezt másként érti: a „perzsák hite" szerinte a zóróasztérianizmusra utalna, mely a Khorezmből Kazáriába átterjedt zsidó vallással erősen szinkretizálódott volna; eszerint Kinnamos két közlése valójában *ugyanazon* (szinkretisztikus zsidó-párszi) vallásra utalna. Ha viszont megmaradunk Gyóni értelmezése mellett, az elejét veszi *Czeglédy* 1945. 50. o. (=1985. 50. o.) ellenérvének, aki muszlim szerzőkre hivatkozva bizonyítja, hogy a khorezmiek muszlim (*tehát* nem zsidó!) hitűek.

[296] *Gyóni* 1938. 87-88. o. Gyóni szerint ugyanazon népről van szó, mely a szír, majd óorosz források szerint már a VI. század óta a Kaukázus északkeleti lejtői és a Volga-torkolat között élt: a *kwlsz, khválisz,* хвалиси népről, akik után a *Povesty* gyakran Море Хвалиское néven emlegeti a Káspi-tavat is (uo. 88-89. o.) Utal rá, hogy „...a kabaroknak is (kik... jórészt kalizok voltak) volt valami kapcsolatuk Khwarizmmal. Ennek a khwarizmi kapcsolatnak a felderítse azonban messzire vezetne..." (uo. 161. o.).

[297] *Gyóni* 1938. 160. o., v. ö. *Schünemann* 108-109. o. Hivatkozás *Rudolf von Ems* Weltchronikjában (ed. Ehrismann, Berlin, 1915.) a „Samartin unde Koltzen" szerkezetre, melyben az utóbbi tag a kalizokat jelölné.

[298] HKAMT 32-37. o.

után viszont a 860-as években sor kerül Óbadjáh rabbinikus reformjára, éppen a karaita kálizok lesznek lázadóvá (persze muszlimokkal, sőt pogányokkal összefogva) s csatlakoznak így a magyarokhoz.[299]

A második világháború után változatlan idegenkedés tapasztalható a szakemberek részéről e kérdés irányában. Györffy 1958-ban ennyit mond: „A kazár kagán és az uralkodó réteg 860 körül zsidó hitre tért. Ha a kabarok korábban csatlakoztak a magyarokhoz, akkor a kabarok között zsidók nem lehettek. Ha később csatlakoztak, akkor feltehető, hogy voltak közöttük, de számuk jelentős nem lehetett, mert az új vallást az uralkodó réteg vette fel."[300] (Mintha a kabar törzseknek nem lett volna uralkodó rétegük!) E kurta eszmefuttatás lényege a probléma elhárítása: talán nem is voltak, de ha voltak, sem érdemes velük foglalkozni... 1983-ra közeledett Hóman álláspontjához: „Ha a kabarok lázadása és a magyarokhoz való csatlakozása kapcsolatban állt azzal, hogy 860 táján (?) a kazár kagán és az uralkodó réteg zsidó hitre tért, akkor a csatlakozást az ezt követő évekre kell tennünk." Így ugyanis már ezt követően sincs okunk attól tartani, hogy zsidók keveredhettek volna a magyar törzsszövetségbe.

Kristó korrektebben bár, de szintén igyekszik elhárítani a problémát: „Nem bizonyos – bár a kabaroknak a kazároktól való elszakadását magyarázó felfogások legtöbbje... ezt adja meg okként –, hogy a kabarok kiválása a kazár kaganátusból a kazár uralkodó réteg zsidó hitre térésével kapcsolatos. De még ha esetleg így is lenne, kétséges, hogy milyen időpontra tegyük a kazárok között a zsidó hit oly mérvű elterjesztését (elterjedését), amely a kabar leválást előidézhette volna."[301] Későbbi monográfiáiban e kérdésre nem tér vissza.

Voltak viszont kutatók, akik nyíltan kitartottak Hóman elképzelése mellett. Dienes István ismét a könyvének jellegéből adódó szükségszerű tömörséggel fogalmaz: „A IX. században a zsidó hitre való térítéssel szemben Kazáriában fellobbanó ellenállásnak s az azt követő belháborúnak a magyarság tevékeny résztvevője lehetett. Ennek az eredménye, hogy 830 táján önállósultak, s hozzájuk csatlakozott a lázadás leverése után a kazárok három pártütő törzse is."[302]

Lényegesen árnyaltabb képet vázol fel Fodor István: „A történészek többsége az említett belháborút a 800-as évek elejére, vagy legalábbis első felére teszi.Ennek okát a kagán 800 körüli intézkedéseiben vélik fellelni, amikor az zsidó hitre tért s bizonyosan számos politikai változtatást is végrehajtott, amelyek fő célja hatalmának megerősítése lehetett. A kagán elleni lázadók céljait ugyan nem ismerjük, de nyilvánvalóan e vallási és politikai reformok ellen léphettek fel, s aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy elsősorban a központi hatalom megerősítése, a törzsi vezetők hatalmának megnyirbálása

---

[299] *Gyóni* 1938. 161-163. o. E felettébb vonzó hipotézis egyetlen gyengéje, hogy nem szembesül *Karácsonyi* munkájával, aki konkrét évszámokra és történeti eseményekre hivatkozva vázolja fel a muszlim kálizok útját Khorezmből Magyarországra Háleben, Edessán, Nikomédián, Ohridán és Nándorfehérváron át a Szerémségig, ahol aztán Szent László hódításával kerülnének magyar uralom alá (1913. [B] 7-12. o.). (Ugyanezt vette át *Schünemann* 109-112. o. is.) Elképzelhető viszont, hogy ez valóban csak a *muszlim* kálizok útja, míg a Kinnamosnál vitathatatlanul emlegetett „Mózes-hitű" águk (akikről *Karácsonyi* egyszerűen nem vesz tudomást) érkezett hazánkba a Gyóni javasolta úton.

[300] *Györffy* 1958. 50. o.

[301] *Kristó* 1980. 112-113. o.

[302] *Dienes* 9. o.

késztette őket lázadásra. Valószínű azonban, hogy e küzdelem vallási köntöst öltött... az arab források soraiból azt olvashattuk ki, hogy a birodalomban vallási türelem honolt, hiszen zsidók, mohamedánok, keresztények és pogányok békésen éltek egymás mellett. Ezek a híradások azonban már a 870-es és a későbbi évek állapotát rögzítik, amikor a kagán úrrá lett a belső viszályokon, hatalmát megszilárdította. A korábbi időszakban azonban a források alapján feltehető, hogy a kazár uralkodóréteg a politikai egyeduralmát vallási téren is igyekezett biztosítani."[303]

E gondolatmenet (mely bármely eddiginél részletesebb) mintapéldája annak, hogy miként lehet a forrásokat semmibe venni. A kabarok lázadásáról kizárólag Kónstantinos ad hírt, aki azonban annak sem az időpontját, sem az okát nem közli[304]. Így eleve több, mint kétséges, hogy kapcsolatba hozhatjuk-e a zsidó hit felvételének – láttuk – szintén nehezen meghatározható időpontjával. A többi, amiről szó esik – törzsfők hatalmának megnyirbálása, s az azzal szembeni lázadás – mindenféle forrásalapot nélkülöz. Az egyetlen érdembeli adat, melyről szó esik, a birodalomnak a muszlim szerzők által leírt vallási türelme, amelyet viszont azzal a logikával hárít el az útból, hogy ha az 870 után fönnállt, akkor megelőzőleg nyilván nem...

Bartha Antal foglalkozott a legkörültekintőbben a kérdéssel. 1968-ban még csak lakonikusan említette meg (a Don jobb partján, a későbbi Sarkellal szemközt álló erőd pusztulásáról szólva), hogy az a kabarok lázadásával függhetett össze, mely a zsidó térítés hatására szerinte már 780 körül ki kellett, hogy robbanjon.[305] 1987-ben már finomít az elképzelésen: József kagán levele alapján arról beszél, hogy a VIII-IX. század fordulóján a már korábban felvett zsidó vallásgyakorlat *megszigorítása* következik be (tehát álláspontja Hómanétól Gyónié felé mozdul), de még az is csak *elégedetlenséget* vált ki, a IX. század elején kitörő felkeléssel eszerint csak közvetett összefüggésben van.[306] S még ehhez is további indoklást érez szükségesnek: „A pogány hiedelmek, az őstisztelet, a törvénykezési hagyományok a barbár pogány népek életében nem csupán jelképek voltak. Ősi hagyományaik egészét népi létezésük, mai kifejezéssel élve történetiségük bizonyságának tekintették. Márpedig a tételes vallások szigorításai óhatatlanul irányultak az ősi hagyományok egésze ellen. A biblikus engesztelhetetlenség ellenérzést, sőt, felkelést váltott ki. Nem a pogányok illeszthettek többé új gondolatokat régi képzeteikhez, hanem az államhatalomra támaszkodó térítők a népeket igyekeztek a tételes vallásra, adott esetben a zsidó vallásra alkalmassá tenni."[307]

Itt azért fontos annak a hangsúlyozása, hogy maguk a pogányok az ilyen (feltételezett) durva állami beavatkozás híján az új hitet egyáltalán nem ellenségesen fogadják, inkább régi képzeteikhez csatolható új gondolatként... Ugyanez a szemlélet még nyomatékosabb megfogalmazást nyert egy évvel később: „...a pogányok, pontosabban a nem térítő vallásokhoz tartozók, a vallási szenvedélyeket nem ismerik... A zsidó kazárok, élükön a kagánnal, még nem vesztették el pogány eredetű érdektelenségüket vallási kér-

[303] *Fodor* 1988. 92-93. o.

[304] Ezt hangsúlyozza *Golden* 1980. 134. o.

[305] *Bartha* 1968. 99. o.

[306] *Bartha* 1987. 44-45. o.

[307] *Bartha* 1987. 46. o.

désekben, ami azonban nem tolerancia volt." Ám ehhez is hozzáteszi: „A pogány eredetű közömbösség a vallási kérdésekben nem zárta ki vallási színezetű ellenségeskedések fellobbanását. – A pogány eredetű vallási érdektelenséget éppen ez különböztette meg a toleranciától. – A pogányok és a tételes vallások hívei közötti ellenségeskedések nem hittételek igazsága vagy igaztalansága miatt robbantak ki. A dogmatikai tételek csupán színezték az ellenségeskedéseket.A kazár pogányok körében népi személyiségtudatukat sértő vallásos igények váltottak ki ellenállást."[308] (Tudniillik a disznóhús, a vér fogyasztásának tilalma, a hagyományos, pogány áldozatok betiltása, a szent berkek kivágása, stb.)

Láthatjuk tehát: óvatosabban vagy kategorikusabban, leegyszerűsítve vagy gondosan árnyalva, de ahány magyar kutató egyáltalán foglalkozott a kabar lázadás okaival, az mind a zsidó térítésben, vagy legalábbis annak „radikalizálódásában" jelölte meg a magyarázatot[309] – Szűcs Jenő[310] és Várady László[311] kivételével. Holott erre forrás nincsen, s mint Bartha maga rámutatott: nem is egyeztethető össze a pogány gondolkodással. Bartha érvei, melyekkel ezt az összeegyeztetést mégis megkísérli, csak látszólag megnyugtatók. Nincs ugyanis nyoma annak sem, hogy a kazárok bármikor ilyen erőszakosan igyekeztek volna a zsidó vallás törvényeit érvényesíteni. Az általa felhozott konkrét példák (mint Israyel VII. század végi kaukázusi püspök esete, aki egy szent ligetet kivágott) *nem* a zsidó, hanem a jóval türelmetlenebb keresztény térítőkre vallanak. A kazárokról Bartha maga hangsúlyozza, hogy zsidókként is folytatták a sertéstenyésztést, tehát nyilván meg isették a disznóhúst[312] – ennek a legalapvetőbb tilalomnak az áthágása egymagában rácáfol a feltevésre, hogy a zsidó térítők belegázoltak volna a népnek a hagyományokhoz való mély kötődésébe. (S akkor még nem esett szó *a '.j.sad* előtt hurcolt „napkorongról", e zsidó szelleműnek aligha mondható jelképről![313])

József király levele az Óbadjáh-féle reformokról csupán ennyit közöl: „E történtek után [Bulan] unokáinak egyike király lett, neve Óbadjah volt, egy jámbor és igazságos ember, ki a királyságot megújította és a hitet törvény s hagyományos szabály szerint alapította meg. Ő zsinagógákat és iskolákat épített, sok izraelita bölcset gyűjtött össze, sok ezüstöt s aranyat adott nekik, és ezek megmagyarázták neki a huszonnégy könyvet, a misnáht s a talmudot s az egész imarendet a kántorok számára."[314] Erre hivatkozva nehéz

---

[308] *Bartha* 1988. 306. o.

[309] Még a hangsúlyozottan zsidó szempontok szerint vizsgálódó *Haraszti* 1999. 49. o. 92. sz. jegyzet is, még 1999-ben is!

[310] Szűcs 162. o. a mohamedán zsoldos haderőnek a kazár hadviselésben való kizárólagossá válásával hozza kapcsolatba a kabarok kiválását, sőt, a magyarokkal kötött szövetség felbomlását is.

[311] Várady 32-33. o. szerint a felkelés nem is a kagán ellen folyt (elképzelhetetlen, hogy ilyen esetben a szerinte kabar eredetű Álmost és Árpádot a kagán elfogadta légyen később fejedelemjelöltként!), hanem a kabarok törzsén belüli hatalmi harcról van szó. Ezt bizonyítanák a *Kónstantinos* 39. által alkalmazott fordulatok: a kabarok „a saját vezetésük" (πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν) ellen kelnek fel, a „saját korábbi vezetésük" (ἡ πρώτη ἀρχὴ αὐτῶν) kerekedik felül. Több mint kérdéses azonban, hogy egy törzsön belüli csetepaté, vagy akár szakadás indokolta volna-e a birodalomból való kiválást is?

[312] L. a 308. sz. jegyzetet!

[313] *Ibn Ruszta* in MEH 90. o., ford. Czeglédy Károly

[314] EHP 30- 31. o.:

(ואחר הדברים האלה עמד מבני בניו מלך שמר עובדיה והוא חדש את המלוכה וחזק את הדין כראוי וכהלכה והוא בנה את בתי כנסיות ובתי מדרשות והוא קבץ את חכמי ישראל ובתן להמכסף וזהב ופרשי כד ספרים ומשנה ותלמוד ומחזורות שלחזנים)

(Magyarul: HKAMT 37-38. o., ford. Kohn Sámuel.)

lenne azt állítani, hogy az államhatalom megzavarta volna a népi tradíciók működését: még a „királyságot megújította" fordulatba is csak némi fantáziával fér bele a törzsfői hatalom megnyirbálása, hiszen a szövegösszefüggésből világos, hogy itt nem politikai, hanem vallásos megújhodásról van szó, de ahhoz is csupán a *lehetőség* megteremtéséről: iskolákról, zsinagógákról, rabbikról.

Igaz, a Józéf-levél még Bulanról szólva azt állítja: „Ez a varázslókat és bálványimádókat az országból eltávolította..."[315] Ám ezt még azt megelőzően említi, hogy rátérne Bulan álombeli látomására, melyben ígéretet kap, hogy az Isten törvényt fog adni neki. Így kérdés: nem az áttérést megelőző keresztény orientációra[316] utal-e itt Józéf (érthetően burkolt formában, hiszen immár vallásos zsidóként kínos lehet számára, hogy dicső őse nem azonnal a zsidó hit mellett döntött)?

Ha ezek után a külföldi szakirodalmat is áttekintjük, korántsem fogunk akkora eltérést tapasztalni a hazai kutatók álláspontjához képest, mint az előző összevetéskor. Tolsztov (sok szempontból Gyóni elképzelésére emlékeztetően) úgy véli, hogy Óbadjáh reformjai, a „szinkretisztikus" zsidóságról a talmudira váltás váltja ki a kabarok *távozását,*[317] azok ugyanis az arab hódítás elől, Khorezmből elmenekült etnikum voltak,[318] akik, átmenetileg, uralkodó réteggé tudtak válni a kazár birodalomban (kb. 712-760 között). Noha Óbadjáh maga is közülük származna, velük szemben mégis a régebbi kazár arisztokrácia (ezt jelentené őszerinte a πρώτη ἀρχή) élére állna.[319] Khorezmbe nincs már visszaút, az immár muszlim terület – így lesznek kénytelenek a magyarokhoz csatlakozni.[320] Ezt az álláspontot vette át Schönebaum is.[321]

Dunlop, noha nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a kazárok zsidó hitre térésében hiányzott az erőszakosság, hiszen pogány intézmények sorát hagyták tovább funkcionálni (amilyen maga a kettős királyság!),[322] s azt is, hogy zsidóságuk igen felszínes maradt,[323] mégis így fogalmaz: „Vonzó azt gondolni, hogy a kabarok »felkelése« mely arra kényszerítette őket, hogy kivonuljanak Kazáriából, ahogyan Kónstantinos elmondja nekünk, valami kapcsolatban kellett, hogy álljon a kazár uralkodó réteg áttérésével a judaizmusra."[324] Csupán kronológiai aggályai vannak ezzel kapcsolatban, mert a 740 körüli dátumot túl korainak tartja ahhoz képest, hogy Kónstantinos szerint annak az Árpádnak a fejedelemmé választása, akinek 950 körül még „két" (valójában három!) unokája életben volt, „kevés idő elteltével"[325] következett be. Ez az aggály viszont önmagában

---

[315] EHP 28. o.: (והעביר את הקוסמים ואת עבדי עבודה זרה מן הארץ) (Magyarul: HKAMT 32. o., ford. Kohn Sámuel.)

[316] L. *Püspöki* 2001. 19-20. o.

[317] *Tolsztov* 232-233. o.

[318] *Tolsztov* 228-229. o.

[319] *Tolsztov* 233-234. o.

[320] *Tolsztov* 233-234. o.

[321] *Schönebaum* 144. o.

[322] *Dunlop* 115. o.(Így *Bartha* 1988. 305-306. o. rá vonatkozó bírálatát a kelleténél szigorúbbnak érezzük!)

[323] *Dunlop* 195. o.

[324] *Dunlop* 203. o.

[325] *Kónstantinos* 38. (Ὀλίγου δὲ χρόνου διαδράμοντος)

nem indokolt: a „kevés idő" ugyanis Kónstantinos 38. fejezetében *nem* a kabar lázadáshoz képest telik el (amelyről majd csak a 39. fejezetben esik szó), hanem a magyarok Etelközbe költözéséhez képest; ám ha nem így volna, akkor is feltételezhetnénk (Dunlop saját elképzelése alapján is![326]) hogy a lázadást csupán a 800 körüli vallási fejlemények hozzák magukkal, melyek pedig (kivált a szájhagyományra jellemző időkezelés szabályai szerint) már valóban nem is olyan sok idővel („alig" ötven-kilencven évvel) a fejedelemválasztás előtt következnének be.

Artamonov sokkal magabiztosabban fogalmaz: „A kemény reformok, melyeket Óbadjáh király mind a politikai, mind a vallási viszonyokban végrehajtott, nem tudták nem kihívni ezen ország lakossága egyik vagy másik csoportjának erős ellenkezését és ellenállását."[327] Előzőleg láttuk: politikai reformokról nincs információnk, s a vallásiak „keménysége" legalábbis vitatható. Artamonov maga is kesereg, hogy Kónstantinos (*egyetlen* forrásunk, aki a polgárháborúról egyáltalán tud!) oly keveset közöl; de nem habozik e keveset saját fantáziájából kiegészíteni, s ebben az sem zavarja, hogy ellentmondásba kerül a máskülönben oly meggyőződéssel védelmezett Józéf-féle levéllel.[328]

Mindezekkel szemben külföldön is igen kevés szerző emelt szót. Toynbee konkrétan nem foglalkozik a kérdéssel, de általánosságban hangsúlyozza a kazár-zsidó államvezetés toleranciáját.[329] Golden nem foglal állást abban a kérdésben, hogy milyen mértékű volt Kazáriában a judaizmus hatása, de a kabarok kiszakadását semmiképpen nem ezzel magyarázza, hanem a nomád birodalmakra törvényszerűen jellemző „*centrifugális*" erők működésével.[330]

Mi motiválja a kutatók többségét idehaza és külföldön, hogy ily makacsul ragaszkodjanak a kazáriai zsidó vallás és a kabar lázadás semmi forrás által nem támogatott összekapcsolásához? Döntő többségük természetesen magasan felette áll az antiszemitizmus gyanújának; így láthatóan egy téves analógia zavarja meg őket.

A keresztény kultúrkör országai a térítést keresztény módon értelmezik: tehát tűzzel-vassal akár, ahogyan később Magyarországon is történt. Szent István idejében és halála után sok lázongásról tudunk – ennek analógiáját keresik ők a kazár-kabar polgárháborúban. Holott a szó valódi értelmében ezek a magyarországi küzdelmek sem vallási, hanem világosan politikai harcok voltak, vallási *köntösben.* Szent István ellenfelei a régi, törzsszövetségi rendet (a seniori öröklést, a kettős fejedelemséget,[331] a viszonylagos törzsfői

---

[326] L. a 264. sz. jegyzetet!

[327] *Artamonov* 324. o.

[328] L. a 256. o. sz. jegyzetet!

[329] *Toynbee* 436. o.

[330] *Golden* 1980. 111. o.

[331] Már *Marczali* 1996. 41-42. o. hangsúlyozza: a gyula (Prokuj) lázadása semmiképpen nem „pogánylázadás" (hiszen Sarolt fivéreként vagy közeli rokonaként maga is szükségképpen keresztény), legfeljebb abban az értelemben, hogy méltóságának védelméért tör ki, mely „a pogány korban gyökerezett", s így az új, keresztény királyságba nem fért be. *Hóman* 1938. 95-97. o. ezzel szemben Ajtony többnejűségére, sőt, Géza alkalmi pogánykodásaira is utal, bizonyítandó: a megkeresztelkedés ténye önmagában még nem tesz valakit érdemben kereszténnyé. Ez persze igaz, s mint még lesz róla szó: Prokujnak, ha gyermekkorában, az akkori nemzetségfő döntése értelmében kénytelen volt is megkeresztelkedni, kevés oka lehetett, hogy nagybátyja e lépéséért lelkesedjen. Ez sem változtat viszont azon, hogy az Istvánnal való konfliktusa elsődlegesen nem vallási, hanem közjogi természetű.

önállóságot) védték, a halála utáni nagy Vata-lázadás pedig már a törvénykönyvekben lefektetett, az addig természetesnek tekintett életformát radikálisan átalakító belpolitikai programra volt válasz.

Éppen ennek nincsen nyoma a Kazáriára vonatkozó forrásokban; aminthogy maga a birodalom is, ha a tipikus „nomád" birodalmakat messze felülmúlta is fejlettségben, az európai jellegű feudalizmustól azért még alkalmasint távolabb állt. S mivel földrajzilag is jóval messzebb esett az utóbbitól, olyan *kényszer* sem működött esetében, amilyen Szent István tevékenységének drasztikusságát igazolta. Ezért is *engedhette meg* magának, hogy a keresztények és muszlimok által egyaránt *lenézett* zsidó vallást válassza.

Másrészt viszont e vallás *jellege* is kizárja, hogy a szentistváni térítéssel párhuzamos fejleményeket feltételezhessünk. A rabbik, akiket Óbadjáh maga köré gyűjtött, *nem papok*: taníthatnak, tanácsot adhatnak, minősíthetnek, de az Istenhez nem rajtuk keresztül vezet az út, ezért nem is *diktálhatnak* úgy, mint egy keresztény monarchiában.

Mindezek után úgy véljük: a szakirodalom döntő többségének állásfoglalása dacára sem valószínű, hogy a kabarok lázadása és a zsidó hitre térés között összefüggés lett volna. Hogy akkor az előbbit mi válthatta ki, azt – információ hiányában – nem kívánjuk találgatni.

Visszatérve kiinduló kérdésünkhöz: ha Venetianer álláspontját természetesen erős túlzásnak kell is mondanunk[332], akár később V. Kovácsét, aki szerint a magyar törzsfők körében még arám nyelvtudással is számolhatnánk[333] – ám Kohn Sámuelnek annyi elégtételt megadhatunk, hogy legalábbis *lehettek* zsidó vallásúak a kabarok között,[334] ha a többség nem is, de nem is csupán egy elenyésző kisebbség.[335] (Püspöki egyenesen a

---

[332] Ezt eleveníti fel *Kulcsár* 528-529. o. abból kiindulva, hogy az Annales Sangallenses 888-913 között rendszeresen Agareni néven említi a magyarokat; e név a bibliai Hágár-Agarból származik, rendesen szaracént (Hágár fiától, Ismáeltől származót) értenek alatta; a kabarokra Kulcsár szerint zsidó voltuk miatt alkalmaznák, a Szent Pál-féle logika szerint, s később, *pars pro toto* alapon viszik át valamennyi magyarra. Ezzel kapcsolatban hivatkozik *Kohn* 1881. megállapítására, mely szerint középkori héber forrásokban הגר főként a XV. sz. második felétől, de már a XI. sz. utolsó harmadában is Magyarország megnevezéseként szerepel. Ez utóbbi hivatkozás azonban mindenképpen elhibázott, hiszen mint *Kohn* uo. 159. o. kifejti, e zsidó szóhasználat alapja a Hágár és a Hungri közötti alaki hasonlóság; egyébként is nehéz lenne elképzelni, hogy vallásos zsidók a Szent Pál-féle allegóriát alkalmazzák, s valakit azért hozzanak Hágárral kapcsolatba, *mert* zsidó.

[333] *V. Kovács* 122. o. Ennek természetesen semmilyen nyoma nincs. Ugyanilyen meggondolatlan kijelentések, hogy a zsidó, sőt karaita eszmei hatás jelei megmutatkoznának *Kónstantinos*nál vagy Jósipponnál (uo. 128-129. o.); utóbbinál azért, mert tud a Duna létezéséről, és hogy a magyarok ott élnek – nem világos, miért gondolja V. Kovács, hogy ez az információ csakis Magyarországon élő, ám zsidó hitű magyaroktól~kabaroktól származhat. Uo. 114. o. a IX. századi arab *Kitab-al-Buldan*ra hivatkozik, mondván, hogy az a kabarokat zsidónak mondja. Ez azonban így nem korrekt hivatkozás: az említett forrást maga nem látta, hanem *Gyóni* (1938. 163. o., 88. sz. jegyzete) alapján idézi. Ott viszont valójában *kazárok*ról esik csak szó (l. Jewish Encyclopaedia. S. v. *Chesar al,*. v. ö. HKAMT 37-38. o.).

[334] Kohn álláspontját legutóbb *Komoróczy* 319-320. o. bírálta erőteljesen, mondván: csupán a milleniumi ünnepségek kiváltotta, az asszimilálódni kívánó zsidó által kötelezőnek érzett azonosulási igyekezetről van szó. (Ezt igazolandó nem is a nagy monográfia szövegével foglalkozik, hanem egy ünnepi újságcikk alapján veszi nagyító alá Kohn gondolatait – *Egyenlőség* 1896. V. 15.) Megítélése szerint Kohn álláspontját semmilyen adat nem támasztja alá, nemhogy egy egész törzsre, de még egyénekre vonatkoztatva sem; feltételezni is leginkább még a törzsfői arisztokrácia tagjairól, Álmosról, Árpádról, Ku(r)szánról és környezetükről lehetne, hogy a feltételezett kazár függés idején – protokolláris kényszer hatására vagy önkéntes buzgólkodásból – zsidó hitre térnek. Ez utóbbi gondolatot természetesen maga sem tekinti egyébnek, mint provokatív tréfának, ezért siet nyomban leszögezni: erre sincs még valószínűsítő adat sem.

[335] Figyelemreméltó a löweni gestákban ismételten felbukkanó állítás: „Ungaros denique notum est huic famae assentari velle, qui et iactant, se a Iudeis originem ducere." *Püspöki* (2001. 10. o., 15. sz. jegyzetében)

kazáriai vallási sokszínűség és tolerancia *egyetlen ismert* párhuzamaként értékeli a fejedelmek korának magyar előállamát[336] – noha meghökkentő módon ő a kabaroktól függetlenül, közvetlen magyar-kazár kapcsolatok gyümölcseként képzeli el a zsidó [és muszlim] hit itteni megjelenését.[337])

Vajon az államot a kereszténység felé vezető gyula környezetében is számolhatunk velük? E kérdés fényében érdemes újragondolni Skylitzés közlését Bulcsú, illetve a gyula megkeresztelkedésének értékéről.

Láttuk: a Bulcsú kabar származása mellett szóló érvek nem bizonyultak elégségesnek, így őt magyar törzsfőnek kell mondanunk, s korábban alkalmasint pogánynak is. Talán nem véletlen, hogy valamivel korábban határozta el magát a megkeresztelkedésre, mint a gyula: a pogányok korábban már emlegetett vallási beállítottságából következően semmi megrendítőt nem kellett látnia egy újabb hit felvállalásában, semmi olyat, ami életét döntően megváltoztatná (kivéve talán azt, hogy a hazai kündük vallásos kultuszát az új hit tiltja, ami viszont inkább vonzerő lehetett a szemében) – nem is változtatta meg, ezért vádolja a pogány észjárást nem ismerő Skylitzés azzal, hogy álszent módon (ὑποκριθεὶς) járt el.

Mi a helyzet ezzel szemben a gyulával? A fentiek alapján azt túlzott merészség lenne kijelenteni, hogy akár ő maga is a zsidó vallás követőjeként nőtt volna fel. Sőt: ha így lett volna, s ha eredeti vallását is azzal a buzgalommal követi, amelyet később keresztényként tanúsított, alig lenne róla elképzelhető, hogy áttér. (Ez esetben a kündüvel szembeni motiváció sem érvényesül, hiszen a zsidó vallás ugyanúgy kizárja földi emberek vallásos kultuszát.)

S mégis: az is tény, hogy egy vallásos zsidó, ha összehasonlíthatatlanul nehezebben szánja is rá magát az áttérésre, ám ha már rászánta, *képes lesz* a keresztény dogmatikát felfogni és annak előírásait példamutatóan megtartani, hiszen csupán az egyik tételes vallást cserélte fel a másikkal. Áttért zsidók részéről a későbbi korokban sem volt isme-

---

ezt *Aegidius Aureavallensis* 1251-es munkájából idézi (Gesta pontificum Leodiensium...CFH 81. 18. o.), s azt feltételezi, hogy a hagyományt egy 1250-t megelőzően, éhínség elől Löwenbe települt magyar csoport, az ottani „vicus Hungarorum" alapítói hozták magukkal. Nem veszi azonban figyelembe, hogy az idézett mondat szó szerinti átvétel egy korábbi, még 1007 előtt elhunyt löweni gestaíró, *Hariger* tollából. (Gesta episcoporum Tungrensium et Leodensium. CFH 2698. 1121. o.)

A hagyomány eszerint a X. századra megy vissza. *Pauler* 1900. 165. o., 86. sz. jegyzetében ennek megfelelően nem is tekintette egyébnek, mint rosszindulatú nyugati koholmánynak, melyet az *Ungri* népnév és a német *Hunger* (= éhes) melléknév között kapcsolatot vélő naív etimológia is sugall. (Hariger és Aegidius ugyanis azt állítják, hogy a hunok és magyarok ősei a Claudius uralkodásának 10. évében a Római Birodalomból *éhínség miatt* kiűzött s végül a Maiótis vidékére vetődött zsidók lettek volna. E hagyomány legtöbb eleme Iordanesig vagy legalább Reginóig visszavezethető, ám az éhínség motívuma Hariger előtt csupán a valószínűleg a X. sz. elejéről való Dado-levélben, a zsidóságé pedig Hariger előtt sehol nem szerepel, mint azt *Németh András* 117-121. o. gondos elemzése kimutatta.) *Marczali* 1982. 47. o. 7. sz. jegyzete ezzel szemben már annak bizonyítékaként hivatkozik rá, hogy a X. századi magyarság sokszínű vallási életében a kabarokon keresztül a zsidó hit is megjelenhetett. Hogy értelmezése nem feltétlenül téves, azt mindenekelőtt a löweni szövegben szereplő *iactant* igealak igazolhatja. Nyugat-európai szerző ugyanis aligha találhatta ki azt, hogy a zsidó származás *kérkedés* tárgya lehetne bármilyen nép körében. *V. Kovács* 129. o. utal rá, hogy Bulcsú 954-ben kalandozott Löwen környékén, s így az információ az ő katonáitól származhat. Bár abban nem értünk egyet V. Kovácscsal, hogy Bulcsút karaita zsidónak mondja (114. o.) – Gyónira hivatkozva (v. ö. a 214-216. sz. jegyzetekkel) –, azt azonban nincs okunk kizárni, hogy seregében zsidó hitű kabar vagy akár színmagyar harcosok is előfordulhattak.

[336] *Püspöki* 2001. 6-7. o.

[337] *Püspöki* 2001. 6-7. o. A kabarokat pogánynak véli *Anonymus* 10. alapján: erre azonban l. a 107. sz. jegyzetet!

retlen jelenség az olyasfajta neofita túlbuzgalom, amely Skylitzés ábrázolásában a gyulát jellemzi, s amely annyira ellentétes nemcsak Bulcsú viselkedésével, de a gyula későbbi vejéével, Gézáéval is, aki – mint az Thietmar nyomán közismert – „...a mindenható Istennek, de [más] istenségek különféle hiú képzeteinek is áldozott, s midőn főpapjától szemrehányást kapott ezért, magáról azt állította: elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse."[338] E viselkedésben éppoly elhibázott lenne valamiféle „kurucos" pogány dacot keresnünk, ahogyan Bulcsú magatartását is csak a bizánci keresztény szerző elfogultsága minősíthette álszentnek. A természeti vallás fogalmaihoz szokott, tipikus pogány tipikus értetlensége ez a keresztényi dogmatika kizárólagosságát illetően.[339]

5.

Ha a fentiek után sikerült valószínűsítenünk, hogy az Intelmek hatodik fejezetében a kabarokra, s azok főnökeként a gyulákra történik utalás, meg kell még vizsgálnunk: pontosan milyen viszony fűzte azokat Szent István nemzetségéhez, az uralkodóházhoz?

E kérdés nem intézhető el annyival, hogy a szent király anyaágon maga is közülük származott. Utaltunk már rá: a rokoni kapcsolat nem tartotta vissza attól, hogy a vele szembeforduló Prokuj (Prokópios? Prokhoros?) gyulára fegyverrel támadjon. Ha korábban igyekeztünk is valószínűsíteni, hogy Prokuj Saroltnak nem fivére, csupán unokafivére volt, e hadjárat önmagában akkor is ellene mondhat annak, amit az Intelmekből kiolvastunk.

Tény viszont, hogy a bánásmód, melyben a gyulának része volt, összehasonlíthatatlanul elnézőbb, mint ami Koppánynak (az *apaági* rokonnak!) járt ki. „Sohasem hallottam még másról, aki ennyire kímélte volna a legyőzötteket..."[340] – lelkesedik a magyarokkal egyébként kevéssé rokonszenvező Thietmar annak kapcsán, hogy István az akkor már Vitéz Boleszláv lengyel király szolgálatában álló Prokuj után küldte annak feleségét. *Fiairól* azonban Thietmar nem tesz említést; elképzelhető, hogy ők továbbra is a királyi udvar foglyai maradtak (már csak apjuk esetleges újabb visszatérési kísérlete esetére is, túszként!), s ha kaptak is esetleg adománybirtokot Tolna-Baranya környékén,[341] a király mindig rajtuk tarthatta szemét, s ezért végeztethette ki őket Péter oly könnyen.

---

[338] *Thietmar:* Chronicon. VIII. 3. (IX. 4.) (Hic Deo omnipotenti variisque deorum inlusionibus immolans, cum ab antistite suo ob hoc accusaretur, divitem se et ad haec facienda satis potentem affirmavit.) ÁKÍF 113. o., ford. Thoroczkay Gábor.

[339] Hogy az Árpádok első generációi mekkora távolságra lehettek vallási szempontból a dogmatikus egyistenhitektől, azt jól mutatja az uralkodói elhivatottságukat demonstráló, totemisztikus jellegű Turul-mítosz, a családjukban talán egészen Taksony idejéig szokásban maradó rituális emberáldozatok; s akkor még nem idéztük Kerényi véleményét, aki szerint még a Turul-mítosz totemizmusa is friss és felszínes kölcsönzés volt „előkelő török szomszédoktól...", míg a dinasztia valódi vallásos felfogását a növények kultusza jellemezné: ezt tükrözi szerinte nem csupán Árpád, hanem Álmos neve is, mely eszerint az *almá*ból lenne származtatható. Noha ezt az etimológiát a hazai nyelvészet (alighanem indokoltan) mellőzte, s noha vallástörténeti megfontolásból is valószínűbb, hogy az ilyesfajta magkultusz már legfeljebb csak kiegészítő jellegű továbbéléseként lehetett jelen a IX-X. századi magyarok között, az akkor is nyilvánvaló, hogy ahol az ilyesmi bármilyen formában jelen van, ott a keresztény hit érdembeli felfogását, átélését aligha várhatjuk el.. (Ezen állításunkkal nem érezzük összeegyeztethetetlennek azt a tényt, hogy számos hasonló, pogány eredetű „babona" a falvakban napjainkig tovább élt.)

[340] *Thietmar* uo. (Nunquam audivi aliquem, qui tantum parceret victis...) ÁKÍF 112. o., ford. Thoroczkay Gábor.

[341] L. a 151. sz. jegyzetet!

Mindazonáltal e kérdésben nagy óvatossággal lehet csak nyilatkozni.[342] A hazai források nem tudnak a gyula lengyelországi tartózkodásáról: Anonymus szerint Szent István „élete utolsó napjáig"[343] fogságban tartotta az ifjabb gyulát; a Gellért-legenda viszont úgy tudja, hogy az Ajtony elleni háború idején amaz már bírta unokaöccse bizalmát, s csak a Csanáddal szembeni tisztességtelen rivalizálása miatt veszítette el ismét; ekkor elkergetik az udvarból, de nem derül ki, hová.[344]

Ez utóbbi történet hiteléhez persze férhet kétség, bár Váczy megítélése szerint oly életteljes és korhű, hogy mindenképpen XI. századinak kell lennie[345]: az Ajtony levágott fejéről, illetve kivágott nyelvéről szóló elbeszélés persze mondai[346] (pontosabban: népmesei) eredetű, ám a történet magja, hogy Prokuj egy időre kegyelmet nyert, s az Ajtony elleni hadjáraton Csanád alvezére volt, elfogadható; az is tény, hogy ezt követően viszont Lengyelországba kellett menekülnie.[347] Talán megalázónak érezte, hogy Csanád fővezérlete alatt kell hadakoznia, aki nem is csak őhozzá, a törzsszövetség minapi második emberéhez képest számított jöttmentnek.[348]

Annyit mindenesetre megállapíthatunk: Istvánnak az utolsó gyulához fűződő viszonyát sajátos kettősség jellemzi. Anyja közeli rokonaként igyekszik elnézően bánni vele, ám mint mindig (burkolt vagy nyílt) fenyegetést jelentő politikai tényező ellen fel kell lépnie. Ebből következik, hogy a két dinasztia viszonyát nem magyarázhatjuk meg pusztán azon az alapon, hogy Géza és Sarolt házasságot kötöttek: ellenkezőleg, e házasságot kell elhelyeznünk azon a magyar belpolitika kereteiben, melyet a IX-X. században nagyrészt e két család formált.

Végig kell tehát tekintenünk az Árpád-ház történetének IX-X. századi kezdetein. Ezt korábban már megtettük,[349] most csupán felidézzük, illetve ahol indokoltnak látszik, kiegészítjük vagy módosítjuk akkori eredményeinket.

Vitán felül áll, hogy a IX-X. századi magyar fejedelmi szervezet kazár eredetű. Erre nem csupán a pajzsra emelés szertartása utal,[350] hanem a *kündü* méltóságnév is, melyet a

---

[342] Bua és Bucna kivégzése kapcsán a krónika (81.) nem említi, hogy közük lenne a gyulákhoz: éppen ez bizonyítja, hogy történelmi személyek, akiknek András és testvérei melletti kiállását minden nemzetségi érdektől függetlenül őrizte a hagyomány. Így viszont hitelt adjunk-e *Anonymus*nak, hogy az utolsó gyula fiai voltak? Láttuk, *Karácsonyi* (l. a 151. sz. jegyzetet) eredetileg a gyuláktól teljesen független, dunántúli birtokosoknak vélte őket. *Tagányi* 1918. 81-83. o. abból indul ki, hogy a krónika Gyulafehérvárt mondja a gyula székhelyének, ez viszont *Karácsonyi* 1901-1903. II. 280-289. o. szerint valójában Kán nembeli Gyuláról kapta nevét, következésképpen a Bua és Bucna nevek is a Kán nemzetség névanyagához tartoznak. Ezt fogadja el *I. Tóth* 66-67. o. is.

[343] L. a 148. sz. jegyzetet!

[344] Nagyobbik Gellért-legenda: ÁKÍF 416. o.

[345] *Váczy* 1938. 496. o.

[346] *Váczy* 1938. 501. o.

[347] *Váczy* 1938. 501. o.

[348] *Anonymus* 11. közlése, hogy Csanád István unokaöccse lett volna, alighanem csak a Névtelen Jegyző kedveskedése a XIII. században nagy hatalmú, tekintélyű Csanád-nemzetségnek. A Nagyobbik Gellért-legenda szerint Csanád csupán Ajtony kíséretének volt – igaz, tekintélyes – *vitéze* (*miles*), tehát alulról jött embernek tekinthető. *Fehér* 156. o. elképzelése, hogy igenis rokonságban állt a gyula-dinasztiával, s így Szent Istvánnal is, és csak Prokuj bukása után menekült Ajtonyhoz István *elől*, éppen ezért alig meggyőző.

[349] *Uhrman* 88. o.

[350] *Kónstantinos* 38.: „...a kazárok szokása és törvénye szerint paizsra emelvén, fejedelemmé tették." (...ἄρχοντα κατὰ τὸ τῶν Χαζάρων ἔθος καὶ ζάκανον πεποίηκασι, σηκώσαντες αὐτὸν εἰς σκουτάριον.)

Dzsajháni nyomán dolgozó muszlim informátorok szinte valamennyien megemlítenek a magyarok királyaként.[351] A cím nyilvánvalóan egyezik az Ibn Fadhlannál emlegetett K.n.d.r-kagánnal[352], aki ott mint a kazár hatalmi hierarchia harmadik fokozata szerepel. Éppen ez utóbbi körülményt szokták annak bizonyítékaként értékelni, hogy a magyar fejedelem mindenestül *alárendeltje* volt a kazár birodalomnak: hiszen lám, azt a címet viseli, amelyet a kazárok hierarchiájában csak a harmadik.[353] Holott Pais Dezső már 1931-ben rámutatott, hogy Ibn Fadhlan itt valójában *kontaminál*: a steppei népekre tipikusan jellemző hármas vezérlet[354] helyett *négy* főméltóságról beszél. Eszerint ha a kazároknál is a hármasságot feltételezzük, akkor a harmadik tisztségviselő igazából az Ibn Fadhlan által negyediknek minősített *Dzsáw.s.gh.j.r*, a K.n.d.r-kagán pedig azonos a Nagy-kagánnal.[355]

Ha ezt elfogadjuk, akkor a magyar főfejedelem *kündü*, azaz teljesebb alakban *kündükagán* címe *azonos* a kazár uralkodóéval. Aligha alárendelt „báburalkodót" kell tehát látnunk benne, ellenkezőleg: olyan súlyú urát a steppének, akit a hatalmas kazár birodalom uralkodója önmagával egyenrangúnak ismer el.

Mindez messzemenően egybevág Harmatta felismerésével, hogy a Hétmagyart valójában azzal a „hét törzzsel" tekinthetjük azonosnak, mely már a VII. század vége óta az Al-Dunáig terjedő steppén él, egészen 837-ig a dunai bolgárok szövetségeseként,[356] s *ez* indokolja azt az Ibn Rusztánál megőrzött hagyományt, hogy a kazárok éppen a *magyarok* (mint nyugat felől támadó ellenség) ellenében „sáncolták körül" magukat „régen."[357]

---

[351] *Ibn Ruszta* HKÍF 32. o.; *Gardézí* uo. 35. o.; *Al-Bakri* uo. 39. o.; *Marwazi* uo. 44. o.; *Sukrallah* uo. 47. o.

[352] *Ibn Fadhlan* MEH 97. o. A két alak nyelvtörténeti azonosságát igazolja *Czeglédy* 1974. 16-17. o. (= 1985. 215-216. o.): eszerint az arab szó helyes kiolvasása nem *k.n.d.r.*, hanem *k.n.d.w.*, ami pontosan megfelel *kündü* alaknak. Ez önmagában is kizárja *Várady* 44-46. o. elképzelését, hogy a Kündü nevet csupán (az Ibn Fadhlannál őszerinte sokkalta pontatlanabb, megbízhatatlanabb) Dzsajháni (Ibn Ruszta forrása) véli tévesen méltóságnévnek: valójában személynév lenne, a Megyer törzs vajdájának – egyben a harka cím akkori viselőjének – neve. Arról nem is beszélve, hogy Ibn Ruszta szerint az *'.j.sad*, a kazár birodalom második főméltósága és egyben valóságos teljhatalmú ura tízezer lovassal „vonul ki" (MEH 90. o.), míg a magyar kündü húszezerrel. Ennyire pontatlan talán mégsem volt Dzsajháni, hogy egyetlen magyar törzsfő haderejét a teljes kazár katonalétszám kétszeresében állapítsa meg!

[353] *Hóman* 1938. 53. o.; *Deér* 1938. 47. o.; *uő* 1945. 18-19. o.; *Kristó* 1980. 83-86. o.; 1995. 124. o.; 1996. 70. o.; *uő* 1995. 120. o. ennek alapján azt is megkísérli, hogy a *kündü-kagán*i méltóságnak mint *szuverén fejedelmi méltóságnak* a beállítását mindenestül utólagos szépítésként értelmezze: „Bizonyosra vehető, hogy Álmos nem kapott kagán címet, amiként a nyugati türk uralkodók közül is csak Tardu vette ezt fel 582-ben, amikor szakított a keleti türkökkel, azaz függetlenné vált tőlük. Amiként azonban Kül tegin halála (731) után emlékoszlopot emeltek neki a türkök, azon Istemit már kagánnak nevezték, vagyis mintegy másfél száz év távlatából a finom különbségtétel már elsikkadt. Ez magyarázhatja, hogy 950 táján a Konstantint tájékoztató magyar főemberek már fejedelemnek tekintették Álmost (a szöveg szerint Árpádot), jóllehet minden valószínűség szerint „csak" künde volt."

Ezt a gondolatmenetet nyilván az az ellentmondás motiválja, hogy ugyanaz a méltóság az egyik népnél az első, a másiknál a harmadik legfőbb rangként jelenik meg. Az ellentmondást azonban így nem sikerülhet feloldani, hiszen Ibn Rusztánál a magyar *kündü* egyértelműen abszolút főhatalomként jelenik meg, *Kónstantinos* szóhasználatában viszont lehetetlen a legkülönfélébb fogalmakra használt, tehát igen pontatlan ἄρχων szóban a kündütől eltérő, azzal szembeállítható fogalmat kimutatni.

[354] L. a 198. sz. jegyzetet!

[355] *Pais* 1931. 174. o.

[356] *Harmatta* 1990. 253-257. o.; 1998. 143. o.

[357] *Ibn Ruszta* HKÍF 34. o., ford. Czeglédy Károly. A „körülsáncol" ige *Zimonyi István* (uo. 50. sz. jegyzet) szerint fordítói tévedés, valójában körbeárkolásról van szó, ez viszont a Koránból vett toposz. Ez viszont (akár az egész közlés interpoláció-volta – uo.) nem változtat azon, hogy volt olyan hagyomány, mely a magyarokat a kazárokra veszélyes, azokat fenyegető etnikumként tüntette fel.

Az persze így sem vitás, sőt így érthető igazán: a kazár államvezetés a laza törzsszövetségi rendszert éppen abban a reményben igyekszik fejedelemséggé átszervezni, hogy az így kreált fejedelem, ha névleg egyenrangú is, valójában az ő lekötelezettje lesz, s így majd „engedelmeskedik az ő szavuknak és parancsuknak". Az elképzelés megvalósítása nyilván hosszú előkészítést igényelt; ennek döntő mozzanata volt a kiszemelt fejedelemjelölt, Levédi házassága egy előkelő kazár nővel.

Ebből következően nem tudtuk már 1987-ben sem elfogadni[358] Kristó álláspontját, aki Levédiben a kazárokkal szembeni függetlenség bajnokát kívánja látni, s ezzel magyarázza, hogy a kagán által felkínált fejedelmi méltóságot nem fogadja el.[359] Kristó viszont láthatóan a mi fenntartásainkat nem tudta figyelembe venni.[360] Vélhetően nem nyugtatta őt meg az az indoklás, amellyel mi próbáltuk érthetővé tenni Levédi visszalépését: hogy mivel kazár feleségétől egyáltalán nem született gyermeke,[361] *fiúgyermeke* pedig egyéb, feltételezhető feleségeitől sem, így egyszerűen *idoneitas*szal nem rendelkezett egy szakrális jellegű méltósághoz.[362]

Kristó alkalmasint azt kifogásolta, hogy egy kérdés így valóban nyitva marad, amelyet Györffy már jóelőre feltett: „Nem hiszem, hogy akadna nomád fejedelem vagy törzsfő, aki uralmát *önként, saját alkalmatlanságát bevallva* átadná egy másik törzsfőnek, *saját nemzetsége tagjainak* mellőzésével!"[363]

Valóban: ha maga Levédi nem tudott is fiút nemzeni, elképzelhető-e, hogy nem volt egyetlen testvére, unokatestvére, bármilyen rokona, akit ilyen probléma nem terhelt, s akit a nemzetségi társadalom logikája szerint indolotabban ajánlhatott volna maga helyett, mint egy másik törzs főnökét? Kristó láthatóan ezt a nehézséget igyekszik elhárítani, mikor azt feltételezi, hogy nem csupán Levédi, de egész törzse ellenzi a kazárokkal való „kiegyezést".

Ez azonban kevéssé meggyőző. Ha ugyanis Levédinek a kazároktól való függés ellen kifogása lenne, aligha sietne, hogy magánál alkalmasabb jelöltet ajánljon ennek foganatosítására – kivált nem a maga politikai ellenfelét! Ellenkezőleg: Kónstantinos egész beszámolója arra mutat, hogy Levédi és Álmos között a legszorosabb politikai érdekszövetség

---

[358] *Uhrman* 211. o.

[359] *Kristó* 1980. 131-132. o.; itt még feltételezve, hogy előzőleg igenis kündü, azaz értelmezése szerint igenis kazár bábfejedelem volt; ez magyarázná, hogy „az egykor alávetett törzsszövetségi vezető alázatával beszél..."

[360] *Kristó* 1996. Bp. 64., 74. o. Itt viszont már kifejezetten sarkít: Levédit és Álmost két szemben **álló** „párt" vezéralakjaiként állítja be, akik közül az előbbi a kazárokkal szemben a függetlenség minden áron történő őrzését tartja legfontosabbnak, míg az utóbbi (igaz, hangsúlyozottan átmenetileg!) a kazár függést is vállalja, hogy először befelé „rendbe szedhesse" a törzsszövetséget. Mindez igen merész, hiszen a Levédire vonatkozó egyetlen forrás egy előkelő kazár nő férjének mondja őt, aki a kagán hívó szavára azonnal felkerekedik és készségesen elfogadja a meghívást, holott retorziótól – immár Etelközben! – aligha volt oka tartani; Álmost pedig ő maga ajánlja fejedelemnek maga helyett, ami politikai riválisával szemben túlzott nagyvonalúság lenne!

[361] *Kónstantinos* 38.: μετὰ τῆς αὐτῆς Χαζάρας οὐκ ἐπαιδοποίησεν...

[362] *Uhrman* 211-212. o. Ezt fogadja el *Tóth S.* 1998. 114-116. o. Korábban már utalt rá *Macartney* 96-98. o., de nem tulajdonított kellő súlyt neki.

[363] *Györffy* 1959. 158-159. o.; előzőleg *Macartney* 97-99. o., s az ő nyomán *Grégoire* 633-635. o. feltételezte, hogy *Kónstantinos* elbeszélése két eltérő verziót egyesít: az egyik közli, hogy Levédinek nem sikerült kazár asszonyával dinasztiát alapítania, s ez elég is ahhoz, hogy a fejedelemség lehetőségétől elessen; a másik, mely önkéntes lemondásáról szól, már az Árpád-ház szellemében fogant szépítés. Ám mi szüksége volt ilyen szépítésre az Árpádoknak, ha rivális dinasztia úgysem volt?!

állhatott fent. *Közös céljuk* a törzsszövetség „rendbe szedése," a fejedelmi kormányzat megszervezése;[364] e céljukban nem egymás számára jelentették az ellenfelet, hanem talán *közös ellenségként* kellett számolniuk a többi öt vajda némelyikével, akik sejthetően autonómiájuk sérelmét érezhették a fejedelmi hatalom megjelenésében. Ha voltak ilyen vajdák, velük szemben nagy segítséget jelenthetett a hatalmas kazár birodalom támogatása.

Ám az kétségtelen: bármilyen szoros szövetség állott légyen is fönt Levédi és Álmos között, önmagában még ez sem indokolja Levédi saját rokonságának mellőzését, ha már ő maga alkalmatlannak bizonyult a neki szánt feladatra. Az ezzel kapcsolatos kérdést magunk 1987/88-ban meg sem kíséreltük megválaszolni.[365] Így ez kétségkívül gyenge pontja maradt koncepciónknak.

Érdembeli választ ma sem tudunk erre adni, de legalább próbáljuk meg más oldalról felvetni a kérdést! *Ismerjük-e bármilyen analógiáját a korai magyar történelemből annak, hogy egy vezető személyiség, mikor méltósága örökléséről vagy/illetve átruházásáról van szó, mellőzi saját nemzetségét idegen nemzetség-, sőt, törzsbeli kedvéért?*

A kérdés természetesen költői: fentebb már megválaszoltuk.[366] Hiszen a patriarchális nemzetségi jog szerint Orseolo Péter semmiképp nem lehetett Árpád nemzetségének tagja – ő, aki még csak nem is magyarnak, hanem olasznak számított ugyanezen elv szerint! Szent István ennek ellenére őt jelölte utódjául, s ezzel kizárta nemzetségének tagjait: Vazult (akit még meg is vakított, s forró ólmot öntetett a fülébe) és annak fiait. Péter ugyanis a király *nővérének* volt a fia, így egyben maga is a Bizáncot járt gyula dédunokája. S már utaltunk arra a gyanúnkra, hogy e gyula ugyanígy készült átjátszani hatalmát, a magyar törzsszövetség második számú méltóságát leányától született unokájának – a későbbi Szent Istvánnak, kizárva így testvére fiát, Prokujt, a nemzetségi jog szerinti törvényes örököst, aki aztán szembe is fordul emiatt a királlyal.

Mármost: van-e jogunk e két példa analógiájára (holott közülük az egyik maga is hipotetikus!) feltételezni, hogy Levédi és Álmos esetében is hasonló szempontok játszhattak szerepet?

A talaj itt erősen ingoványos. Még azt sem vehetjük bizonyosra, hogy Levédinek volt egyáltalán leánya,[367] még kevésbé azt, hogy az éppen Álmosnak volt a felesége. Azonban ne feledjük: olyan szoros érdekszövetséget, mely egyáltalán feltételezheti, hogy az egyik törzsfő a másiknak engedjen át ekkora lehetőséget (holott azt a maga nemzetségének hasznára is fordíthatná), a korabeli viszonyok között szinte szükségszerű lehetett házassággal is megpecsételni.

E feltevés egy további nehézség megoldásában is segíthetne. Mint az köztudott, Kónstantinos szerint a magyarok nem Álmost, hanem Árpádot választották meg legelőször fejedelmükké, s hogy „...Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük soha-

---

[364] Ezt *távlati* közös céljukként *Kristó* is elismeri, csupán a közvetlen teendők tekintetében tételez fel kettejük között ellentmondást (l. a 353. sz. jegyzetet!).

[365] *Uhrman* 212. o.

[366] L. a 300. oldalt!

[367] *Kónstantinos* 38. kategorikus közlése csupán a kazár asszonyra vonatkozik; hogy fiúgyermeke más feleségétől sem volt, az onnan derül ki, hogy a kagán előtt így jellemzi Álmost: καὶ υἱὸν κεκτημένος. Ez viszont azt nem zárja ki, hogy lányai ez utóbbi feleségektől születhettek légyen.

sem volt."[368]. Hagyományos értelmezés szerint a hazai krónikák többsége is ezzel értene egyet, holott valójában sem Kézai, sem a XIV. századi krónikák nem említik egyáltalán a fejedelemválasztást.[369] Árpádról csupán annyit jegyeznek meg, hogy a hét „kapitány" között gazdagabb, hatalmasabb volt a többieknél, s több hadinéppel rendelkezett (ez még csak a „primus inter pares" helyzet jellemzője!),[370] valamint hogy *nemzetségének* előjoga volt támadáskor a sereg élén, visszavonuláskor pedig mögötte menni[371] (amit viszont Kristó már egyenesen dehonesztáló beállításnak minősít, mely a fejedelem nemzetségét alacsonyítaná le a csatlakozott segédnépek szintjére[372]). Ezel szemben Anonymus, valamint a Zágrábi és Váradi Krónika szerint Álmos volt a legelső magyar fejedelem.[373]

Valójában tehát úgy áll a dolog, hogy hazai forrásainknak csupán egy része tartja ugyan számon a fejedelemválasztás tényét; ám hogy Kézaival és az őt követőkkel szemben feltétlenül nekik van igazuk, azt éppen Kónstantinos igazolja, akinek alapján képtelenség Árpádot még a honfoglalás idején is a „primus inter pares" helyzetébe képzelni. Mi több: Kónstantinos tud is arról, hogy a fejedelemválasztáskor Álmos szóba jött jelöltként; ennek ellenére azt állította, hogy végül nem őt, hanem Árpádot választották meg.

Melyik forrást tekintsük ez utóbbi kérdésben hitelesebbnek? Karácsonyi számára ez kérdés sem volt annak idején: a mechanikusan alkalmazott hiperkritika számára egyértelmű, hogy a X. századi információ a IX. századra vonatkoztatva összehasonlíthatatlanul hitelesebb, mint a XIII. századi (arról nem is beszélve, hogy Anonymusnak egyébként sem hajlandó minimális forrásértéket sem tulajdonítani).[374] Hasonló volt Fehér Géza álláspontja: az ő értelmezésében Árpád előtt *csakis* Levédi játszik bármiféle szerepet, még Árpád fejedelemségét is ő szerzi; csak a párszáz évvel későbbi krónikák teremtenek az Árpád-ház számára méltóbb őshagyományt, amelyben Árpádnak már az apja is fejedelem, sőt, Anonymusnál ő vezeti ki népét az őshazából (elbitorolva így Levédi szerepét.)[375] Az Álmos-hagyomány e magyarázata logikus is lenne, ám önkényesen interpretálja mind Kónstantinost (akinél Álmos igenis fejedelemjelölt),[376] mind pedig

---

[368] *Kónstantinos* 38. (Πρὸ δὲ τοῦ Ἀρπαδῆ τούτου ἄρχοντα ἕτερον οἱ Τοῦρκοι οὐκ ἐκτήσαντο πώποτε...)

[369] *Kristó* 1993. 25. o.

[370] *Püspöki* 2001. 60-62. o. éppen a *capitaneus* méltóságnévből következtet arra, hogy Árpád méltósága *nem* a (kündü-) kagán, hanem a bég, a főhadvezér méltóságának megfelelő, s ennek a *Kónstantinos*nál használt ἄρχων is jobban megfelelne szerinte, akárcsak az *Anonymus*nál szereplő *dux*. Ez azonban pusztán filológiai alapon is képtelenség, hiszen a *capitaneus* megjelölést a krónikák nem csupán Árpádra használják, hanem mind a hét törzsfőre – ezeket viszont *Kónstantinos* csupán a 40. caputban emlegeti ἄρχων-ként, a fejedelemválasztást elbeszélő 38. caput következetesen βοέβοδες-ként címezi őket. Arról nem is szólva, hogy e koncepció szerint a magyar törzsszövetségnek szakrális uralkodója nem is volna. Hogy a magyarok még a X. században is a kazár kagán alattvalói lennének, az *Püspöki* részéről kényszeredett és elfogadhatatlan feltevés: a besenyők közbeékelődése elképzelhetetlenné teszi e helyzetet már Etelközben is!

[371] L. a 113. sz. jegyzetet, v. ö. XIV. sz. krónikakompozíció 28.

[372] HKÍF 1228. és 1265. sz. jegyzet, l. még *Horváth* 1954. 348. o.

[373] *Anonymus* 5.; Zágrábi Krónika 1.; Váradi Krónika 1.

[374] *Karácsonyi* 1906. 102-103. o.

[375] *Fehér* 91-93.o.

[376] E megfontolásból nem fogadhatjuk el *Macartney* 109. o. álláspontját sem, aki szerint Álmos éppen azért maradna alul fiával szemben a fejedelemválasztáskor, mert ahhoz már túl öreg, hogy dinasztiát alapítson. Hiszen ha erre szükség lenne, Levédi nyilván nem őt ajánlaná; viszont annak hangsúlyozása, hogy Álmosnak *fia is van*, épp arra utal: a dinasztiaalapítás megtörtént.

Anonymust, akinek elbeszélését az Emesét megtermékenyítő turulról[377] nehezen lehetne XIII. századi spekulációnak elfogadni.

Hóman[378] és eredetileg Deér is[379] kompromisszumra hajlóbb álláspontot képviseltek: eszerint Álmos *gyula* lett volna (ennyiben tehát fejedelem, bár e minőségében nem az első), míg Levédi kündü; Árpádot viszont később egy mindkét korábbi méltóságot felülmúló, teljesebb hatalmú fejedelemséggel ruházzák fel.

Deér később felülbírálta saját álláspontját, kiemelve, hogy Kónstantinos végig következetesen a βοέβοδος kifejezést alkalmazza Levédire, aki ezek szerint *nem lehetett* kündü; eszerint viszont Álmos nem gyula,[380] hanem *kündü kellett, hogy legyen*[381] (ezt igazolná, hogy a Turul-mítosz is az ő személyéhez kötődik[382]); ha Kónstantinos informátorai mégis Árpádot mondják a legelső fejedelemnek, az csupán a *mondai hagyományozódás természetéből* következik, melyre jellemző, hogy szeret minden eseményt *egyetlen* központi hőshöz kapcsolni.[383]

Deér ezen felismerései azonban sokáig visszhangtalanok maradtak: Györffy Hóman korábbi álláspontját újította föl,[384] s ezzel sokáig senki nem szállt vitába.

Kristó Gyula először 1980-ban fogalmazta meg gyökeresen eltérő véleményét, [385] ám a kérdés ezzel sem jutott nyugvópontra. A további vita részletes áttekintése helyett elég, ha Kristó 1993-as, némileg kesernyés összefoglalását idézzük: „Így hát a *Czeglédy, Györffy, Németh Gyula* nevével jelzett irányzat jelentős tekintélyelvi többletet biztosít azon elméletnek, amely szerint Konsztantinosznak kell hitelt adnunk a magyar hagyománnyal szemben. Hozzájuk hasonló nézetet képvisel *Tóth Sándor László* is... A másik oldal, a magyar hagyomány igazát *Dümmerth Dezső, Uhrman Iván, Baják László* és jómagam képviseljük. Az e nézetet vallók személyi összetétele garancia lehet arra, hogy itt tekintélyelvi bizonyíték nem jön szóba."[386] Azóta Tóth S. L. foglalt állást ismét óvatosan, de inkább Álmos fejedelemsége ellenében.[387]

---

[377] *Anonymus* 3.

[378] *Hóman* 1938. 53. o.

[379] *Deér* 1938. 47-49.o.

[380] *Deér* 1945. 5. o. Igaz, ezzel együtt mindjárt visszadatálta Levédit a VIII. századba, mondván, hogy a szavárdok elvándorlását tévedés a IX. századi besenyő háborúkkal összekapcsolni. (uo. 7-8. o.) Magunk ez utóbbi kérdésben nem kívánunk állást foglalni, azt viszont hangsúlyoznunk kell: Levédi alakja igazából nem a háborúval, hanem a fejedelemválasztás előkészítésével összefüggésben játszik szerepet *Kónstantinos*nál, így indokolatlan őt a IX. századtól elszakítani!

[381] *Deér* 1945. 18-19. o.

[382] *Anonymus* 3.; XIV. sz. krónikakompozíció 26.; v. ö. *Deér* 1945. 13-14. o.

[383] *Deér* 1945. 13-14. o.

[384] *Györffy* 1959. 158-159. o.; 1977. (C) 108. o.; 1977. (B) 131. o.

[385] *Kristó* 1980. 133-142. o.

[386] *Kristó* 1993. 24-25. o.

[387] *Tóth S.*. 1988. 571-572. o.: mivel Levédit *ő sem* tekinti kündünek, így a méltóság ekkor vadonatúj, öröklési szabály még nincs, az *idoneitas* elve nem az apa, hanem a fiú mellett szól. (Patriarchális társadalomban ez is alig valószínű, ha az apa még egyáltalán szóba jövő jelölt; *Fehér* 91. o. ugyan éppen ezt minősítené „a nomád gondolkodás igaz kifejeződésének", ám álláspontját nem indokolja, s nem is könnyű elképzelni, mire alapozhatja – U. I.) Álmos megölését Tóth ténynek fogadja el, de vitatja szakrális áldozat-voltát: talán nem is a besenyő vereség, hanem idős kora miatt történt. [Valójában *ez is* szakrális jellegét bizonyítaná! – U. I.] Hivatkozik arra, hogy *Ibn Fadhlan* in MEH 98. o. szerint a kagán-béget is ki lehet végezni hadi vereség esetén; ám

A kérdés természetesen úgy vethető fel: ki(k) vagy mi(k) vezethetté(k) félre Kónstantinost, amennyiben feltesszük, hogy helytelen információt rögzített? Dümmerth erre vonatkozó válaszát fentebb már érintettük: nem meglepő, ha ez nem győzte meg a valóban tudományos igényességgel vizsgálódókat.[388] Deér álláspontja a mondaképződéssel kapcsolatban igen vonzónak látszik ugyan, csak az a kérdés: nem volt-e túl rövid az idő (Levédi kazáriai útjától Tormás bizánci útjáig maximum száz év!) az ilyen folyamat kiteljesedéséhez.[389] Kristó eredetileg arra gondolt, hogy Álmos halálának módja (a szakrális királyáldozás) miatt nem számított a bizánci udvarban emlegethető ősnek.[390] Ugyanezt fogalmazta meg Baják is,[391] kiegészítve azzal a – szintén Kristóra visszavezethető[392] – mozzanattal, hogy Álmos, mint tipikus szakrális uralkodó, csak névleges hatalmat gyakorolt volna, míg Árpád már a valóságosat is megragadja.

Magunk korábban e magyarázatot kénytelenek voltunk elvetni, hiszen egy steppei kultúrában élő és gondolkodó informátor számára az áldozati halál nem szégyen, hanem egyenesen dicsőség; emlegetni talán nem illendő idegen udvarokban,[393] ám azt semmiképpen nem indokolja, hogy az ilyen véget ért fejedelmet utóbb mindenestül megtagadják (hiszen alkalmasint *valamennyi* szakrális fejedelem ilyen véget ér végül!).[394] Ugyanakkor felvetettük, hogy valójában Kónstantinos értette félre informátorait, helytelenül kapcsolva össze két (nyilván eleve burkoltan fogalmazott) közlést: egyfelől, hogy mikor Levédi a kagánnak Álmost ajánlotta maga helyett, kiemelte, hogy annak „...fia is van"[395] (ami éppen Álmos *idoneitas*ának igazolása volt, szemben Levédivel); másfelől, hogy a magyarok *egyszer* „...jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos"[396] (tudniillik amikor Álmos feláldozását s *így* Árpád örökösödését elhatározták).

---

az éppen Álmos említett idős korából következik, hogy a honfoglalás évében őt ilyen felelősség már nem terhelhette. *Uő.* 1996. 35-36. o. szerint az Álmos fejedelemségét állító hazai források csupán azt igazolják, hogy volt ilyen hagyomány; de ha valóban ez állott volna az ősgestában, az sem bizonyítaná, hogy hiteles hagyományról van szó. A Turul-mondának Álmoshoz kapcsolását szerinte csak az indokolja, hogy ő a dinasztia első név szerint ismert tagja. (Ez persze csak akkor igaz, ha elfogadjuk *Kristó* (*Kristó-Makk* 9. o.) véleményét, hogy az Álmos apjaként emlegetett Ügyek nem történelmi személy.) Ezzel szemben halálát itt már a legkomolyabb érvnek ismeri el Álmos fejedelemsége mellett, s erre itt nem is hoz fel ellenérvet. Ennek ellenére Geórgios Continuatus alapján úgy ítéli meg, hogy Álmosnak az ekkori hatalmi struktúrában nem jut hely. *Uő.* 1998. 119-120. o. ugyanezen érveket ismétli meg.

[388] L. a 107. sz. jegyzetet!

[389] Nem is beszélve arról, hogy ha elfogadjuk *Kapitánffy* álláspontját (l. a 109. sz. jegyzetet!), akkor a IX. századra vonatkozó információk nem is Tormás korából, hanem még a honfoglalás előtti időből valók. Ezt látszik tanúsítani az a körülmény is, hogy az egykorú állapotok jellemzésekor a császár az ἄρχων szót használja a törzsfőkre is (*Kónstantinos* 40.), míg a fejedelemválasztásnak és előzményeinek elbeszélésekor ezeket következetesen βοέβοδος néven emlegeti, az újonan létrejövő fejedelmi hatalom számára tartva fenn az ἄρχων megjelölést.

[390] *Kristó* 1980. 142. o.

[391] *Baják* 1989. 9-10. o.

[392] *Kristó* 1980. 226-228. o.

[393] Ez a magyarázat Várady 53. o. kételyére, hogy a máskülönben oly jól tájékozott *Kónstantinos* miért nem tud a magyar fejedelemség ilyen jellegéről. A kazárokkal kapcsolatban sem említ ilyesmit (igaz, róluk összességében is sokkal kevesebb szót ejt). Az viszont világosan kiderül elbeszéléséből, hogy a magyar fejedelemség kazár kezdeményezésre jött létre – akkor pedig nyilván kazár minta szerint!

[394] *Uhrman* 214. o., v. ö. még 220. o.

[395] *Kónstantinos* 38. (καὶ υἱὸν κεκτημένος)

[396] *Kónstantinos* 38. (μᾶλλον... τὴν Ἀρπαδῆ γενέσθαι προέκριναν ἄρχοντα, ἥπερ Ἀλμούτζη, τὸν ἑαυτοῦ πατέρα...)

Mivel a szakrális áldozat gyakorlata szent titok s így tabu-téma lehetett, s a bizánci császáreszmény az apaságot sem tekintette elmaradhatatlan feltételnek, a császár számára e két információ külön-külön nem volt értelmezhető, ezért feltételezte volna, hogy Árpád a fejedelemválasztáskor (sikeres!) riválisa lehetett apjának.[397]

Ellenvetéseinket Kristó annyiban elfogadta, hogy 1993-ban újabb magyarázat lehetőségét vetette fel: a kónstantinosi beszámoló azon mozzanatából kiindulva, hogy „...ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme,"[398] feltételezte, hogy Álmos egyéb fiai, illetve azok leszármazottai ki voltak rekesztve a trónutódlásból.[399] Ez valóban logikus gondolat: figyelembe véve a honfoglaló magyar előkelők többnejűségét, szinte elképzelhetetlen, hogy Árpádnak ne lett volna (Ku[r]szánon kívül is!) fitestvére.[400]

Lépjünk azonban egy gondolattal tovább! Feltéve, hogy Árpád fiai ki akarták zárni a fejedelmi hatalom örökléséből unokafivéreiket, akik ugyanúgy Álmos unokái voltak, mint ők – milyen indokkal (ürüggyel) tehették ezt meg? Ku(r)szán fiaival kapcsolatban még csak lehetne hivatkozni apjuk halálának méltatlan voltára, bár nagyon nehezen meghatározható, hogy milyen is volt ennek megítélése a X. század elején; de mit mondhatunk az esetleges további Álmos-fiak utódairól?

Ha viszont visszatekintünk az előbbi pontban kifejtettekre, kínálkozik magyarázat. Levédiről Kónstantinos világosan megmondja, hogy *a fejedelemválasztás pillanatáig* csak vajda volt, mint a többiek,[401] ám hogy *ezt követően* játszott-e még, s milyen szere-

---

[397] *Uhrman* 214.

[398] *Kónstantinos* 38. (...ἐξ οὗ καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἐκ τῆς τούτου γενεᾶς ἄρχων Τουρκίας καθίσταται.)

[399] *Kristó* 1987. 17. o.; 1993. 29. o. Eszerint végképp érthetetlen, miért hadakozik úgy azon lehetőség ellen, hogy Árpád és Ku(r)szán testvérek lehettek.

[400] *Baják* 1989. 5-6. o. még Szabolcsot is Árpád testvérének mondja, abból kiindulva, hogy az Álmos (= „népgyűjtő") nevet a fejedelem csupán hatalomra jutása után veszi fel, eredeti neve Előd. E feltevése azonban problematikus, mivel az Előd (= *első, elsőszülött*) nevet *László* 1944. 258. o. kifejezetten védőnévnek, vagyis lekicsinylést kifejező, ezáltal a rontást elhárító névnek minősíti (a gyerek oly jelentéktelen, hogy nincsen neve, csak sorszáma – v. ö. a római Quintus, Sextus, Septimus, Decimus nevek); ilyen nevet Álmos legfeljebb kisgyerekként viselhetett volna, de már törzsfőként, Szabolcs apjaként aligha. Szabolcs személye önmagában is problematikus: *Bakay* 1978. 126. o. nyomán 1987-ben magunk is elfogadtuk (*Uhrman* 221. o.), hogy valójában nem a honfoglaló vezérek egyike (ahogyan *Kézai* [28.] és a XIV. sz. krónikakompozíció [29.] állítják), még kevésbé fejedelem Árpád utódjaként, ahogyan *Györffy* 1977. (C) 56. o. feltételezi, hanem Szent István kortársaként frissen felemelkedett megyésispán: ezt igazolja, hogy vára XI. század elejinek látszik, de ez magyarázatot adhat apjának oly kevéssé tekintélyes nevére is. Az persze így kétségkívül magyarázatot vár, hogy *Kézai* (27.) és a krónika (28.) miért illeszti Előd nevét Álmos és az ő *Anonymus* szerinti apja, Ügyek közé. 1987-es magyarázatunkat, mely szerint krónikásaink az ő korukban már oly hatalmas Csákoknak kívánnak ezzel kedvezni (v. ö. *Kristó* 1986. 14. o.), felül kell bírálnunk, hiszen *egyik forrás sem kapcsolja össze* Álmost és Szabolcsot testvérekként: vagy egyikük, vagy másikuk apjának mondják Előd̈öt.

[401] Hogy a βοέβοδος kifejezés itt (*Kónstantinos* 38.) *törzsfőt* jelent, szemben a *fejedelem* jelentésű ἄρχων-nal, azt legutóbb *Ungváry* 189. o. próbálta cáfolni. Értelmezése szerint a cím igenis egyfajta korábbi törzsszövetségi fejedelemre utal – ezt bizonyítaná, hogy egy alkalommal ἀρχηγής-nak is nevezi Levédit a szöveg, ezt a címzést pedig *Kónstantinos* egyebütt kizárólag Mohamedre és utódaira, az arab kalifákra használja (uo. 190. o.) (Valójában ez utóbbiakat nyilván azért címezi így, mert mint „istenkáromló és mocskos" [*Kónstantinos* 14.] hit megalapítója s annak utódai, nem érdemlik meg az ἄρχων megjelölést; Levédire egyszer használja, akkor is a vajdával mellérendelő szerkezetben, sejthetően arra utalva, hogy állandó vajdai, vagyis valójában igenis törzsfői méltósága mellett alkalmilag törzsszövetségi hadvezérként is működött).

A καὶ οἱ λοιποὶ μετ' αὐτόν itt *Ungváry* értelmezésében *nem rangsorbeli*, hanem *időbeli* meghatározás lenne. Párhuzamos helyekkel igyekszik bizonyítani, hogy a μετὰ prepozíció *Kónstantinos*nál nemegyszer önmagában is, az αὐτός névmás előtt pedig mindig időhatározói értelmű, *rangban utána* jelentésben viszont nem

pet, arról nem tesz említést. Többen felvetették, hogy Álmos mellett ő lehetett az első gyula.[402] Mi viszont fentebb feltételeztük, hogy e méltóság a IX-X. század fordulóján Álmos családján belül jár körbe: előbb Árpád a gyula apja mellett, majd annak feláldozásával előlép kündü-kagánná, a gyula funkciót pedig Ku(r)szán veszi át.[403]

Összeegyeztethető-e ez a két feltevés? A fentebbi analógiák alapján annak látszik. Ahogyan Sarolt apja vélhetőleg leányágon szándékozott továbbörökíteni méltóságát unokájára, a „Vajk"-ra, ugyanúgy adhatta tovább ugyanezen méltóságot Levédi Árpádnak, ha elfogadjuk, hogy esetleg anyai nagyapja volt.

Ez viszont akkor azt is jelenthette, hogy a gyula méltóság öröklése valamilyen értelemben kötődött Levédi emlékéhez. (Az persze már az előzőeknél is labilisabb hipotézis lenne, hogy Tétény anyja esetleg szintén Levédi lánya lett volna – bár kizárni ezt a lehetőséget sem lehet, s ez egy újabb motívumot szolgáltatna ahhoz, hogy ez utóbbi dinasztia a X. század folyamán valamikor magához ragadja a vezetést.) S ha elfogadjuk, hogy a gyula cím eredetileg egyben a kündü-kagán trónörökösét is jelenthette, akkor indokoltnak látszik a következtetés: Álmos fiai közül csakis az lehetett erre jogosult, aki Levédi leányától született, a (nyilván több) egyéb feleség fiai ugyanis nem örökölhették Levédi férfiasan bátor (ἀνδρειωμένος), értelmes (φρόνιμος) és előkelő származású (εὐγενής) voltát – három olyan tulajdonságot, melyet Levédivel kapcsolatban ismételten hangsúlyoz Kónstantinos, Álmosról egy szóval sem említi, Árpádról szólva viszont megint kiemeli, hogy értelmességéért (ἔν τε φρονήσει), megfontoltságáért (βουλῇ) és férfias bátorságáért (ἀνδρείᾳ) becsülték.[404]

---

fordul elő (uo. 189. o.). E vizsgálat a Kónstantinos-filológia szempontjából igen figyelemreméltó lehet; mivel azonban a μετὰ „rangban utána" jelentése Hérodotos és Thukydidés óta közkincs, nehezen lehetne kizárni, hogy a császár ilyen jelentését is ismerhette. Kivált, mivel az időhatárzói értelmezés két olyan problémát vet fel, melyek feloldása *Ungvárynál* kissé erőltetettnek látszik. Először is az időhatározói értelmezésből az következne, hogy Levédi után még további fejedelem-vajdák is uralkodtak volna (mint maga *Ungváry* hangsúlyozza: legalább kettő!); ez viszont szemben áll a beszámoló lényegi információjával mely mindenképpen valamely új, a korábbinál hatalmasabb méltóság bevezetéséről beszél Levédi közreműködésével. *Ungváry* tehát kénytelen *két különböző* Levédi vajdát feltételezni: „I. Levédit", aki időrendben az első vajda lenne, és „II. Levédit", aki viszont az utolsó (uo. 190. o.). Mondanunk sem kell: ez a szöveg durva megerőszakolása.

Továbbá, mivel Levédi maga hangsúlyozza, hogy vele egy időben *legalább még egy vajda* tevékenykedik (Álmos), ezt kénytelen a „szavárd-magyarok" ugyanezen fejezetben elbeszélt elvándorlásával kapcsolatba hozni, mintha Álmos a „Perzsia felé" elvándorolt rész vajda-fejedelme lett volna. (uo. 191. o.) Ilyen feltételek mellett végképp érthetetlen lenne, hogy Levédi, aki maga nem alattvalója a kagánnak, átengedje e fejedelmi hatalmat Álmosnak vagy a fiának, akik viszont azok, s akik a Hétmagyar törzsszövetségtől ekkor már el is szakadtak. Ehhez képest mellékesnek mondható probléma, hogy a további következtetés, mely szerint Álmos Keleten is maradt, s csak Árpád jött fejedelemként Nyugatra, ellentétes mindazzal, amit a krónikából Álmos halálának helyéről és módjáról tudunk.

[402] *Fehér* 120. o. – igaz, ő ezt abból kiindulva feltételezi, hogy a magyar kündü-kagánt nem tudja a kazár kagánhoz hasonló, szakrális elvonultságban élő uralkodónak elképzelni; nomád népek között, úgymond, ez képtelenség. Szerinte tehát éppen a kündü a hadvezér, ezért ő az, aki „kivonul" a húszezer lovassal; vagyis szinte soha nincs odahaza, nem úgy, mint a gyula, aki – mint *Kónstantinos* elárulja – bíró, tehát folyamatosan a nép között tartózkodott, s ezért emlékét is nyilván sokkal jobban őrzik, ahogyan Levédiét is, hosszú évtizedekkel tényleges szereplése után. Ez az értelmezés azonban figyelmen kívül hagyja *Ibn Ruszta* közlését, mely szerint a háború és a határvédelem igenis a gyula feladata! *Fehér* elképzelését fenntartásokkal fogadja, de nem zárja ki *Tóth S.*. 1998. 115. o.

[403] L. a 198. sz. jegyzetet! Tőlem függetlenül *Baják* 8-10. o.; ő is, mint én, *Róheim* 1984. 137. o. alapján.

[404] *Kónstantinos* 38.

Teljes joggal ellenünk lehet persze vetni, hogy ez esetben hogy állunk Ku(r)szánnal? Őt a fentiek alapján szintén nem gondolhatjuk Levédi unokájának, hiszen semmi nyoma annak, hogy leszármazottait a trónöröklésben bármikor figyelembe vették volna. Akkor viszont hogyan lehetett gyula körülbelül egy évtizeden át, haláláig? S viszont ha az volt, miként lehetett utóbb bármikor megkérdőjelezni leszármazottainak jogosultságát a trónöröklésre?!

De ez a kérdés talán megválaszolható. Amíg Álmos élt és uralkodott, természetesen az ő személye, a tőle való származás predesztinált elsősorban bárkit a hatalomba. Az, hogy Árpád és Ku(r)szán már 894-ben (bizonnyal még Álmos életében) együtt fogadják a bizánci császár követét,[405] s hogy Ku(r)szán talán már 889 óta hadvezérként tevékenykedik a nyugati fronton,[406] arra mutat: tudatosan készült rá, hogy apja halála után majd átvegye a gyula méltóságot bátyjától. Az, hogy haláláig kezében tudta tartani a nyugati front ellenőrzését, azt sejteti, hogy jól együtt tudott működni Árpáddal. (Hogy két féltestvér között jó vagy rossz-e a viszony, az egy sereg pszichológiai tényező függvénye, melyeknek megvilágítására ezúttal reményünk sem lehet.)

A feszültség inkább fiaik között robbanhatott ki, akik a jelek szerint jóval kisebb kaliberűek lehettek apáiknál. Árpád fiai felülkerekedtek ugyan, s elérték, hogy Ku(r)szán fiai s esetleges egyéb unokafivéreik elessenek a trónöröklés lehetőségétől[407], a nevető harmadik azonban Tétény nemzetsége lett, mely végül magához ragadta a gyula méltóságot, s így a tényleges hatalmat.

Sejtésünk szerint ezzel függ össze, hogy míg Árpádot (éppen dinasztiaalapítói minőségében!) Kónstantinos μέγας... ἄρχων-nak mondja, Fajszot csak mint „mostani fejedelmet" (τὸν νυνὶ ἄρχοντα), a „sorban következő... fejedelmet" (τὸν ἄρχοντα... κατὰ ἀκολουθίαν) emlegeti, ám a *nagy* jelzőt őrá véletlenül sem használja.[408]

Valószínűleg ugyanez magyarázza a törzsek, illetve a vezérek közötti rangsor megállapítását Kónstantinosnál, illetve Ibn Hajjánnál. Az arab szerző (Kónstantinosnál hatnyolc évvel korábban) a hét vezér 942-es névsorát adja meg: az *egyetlen* hiteles hétvezér-listát. Ha azon az első nevet – Czeglédy felfogásához[409] ragaszkodva – változatlanul *gyulá*nak (*tyila*) olvassuk, akkor azzal a zavaró tapasztalattal kerülünk szembe, hogy a Kónstantinosnál második helyre rangsorolt gyula az elsőre lép elő. Ha azonban elfogadjuk korábbi feltevésünket, hogy a gyula a kabarok főnöke, akkor érthetőbbé válik: Ibn

---

[405] *Geórgios Monakhos* Continuatus in ÁKMTBF 59. o.

[406] *Aventinus:* Annales Boiorum. CFH I. 343-346. o.; magyarul: ÁKÍF 268. o., ford. Dér Terézia, Sz. Galántai Erzsébet.

[407] Ehhez talán érvül szolgálhatott számukra Kurszán méltatlan halála, mely *utólag* igazolta volna azt az (egyébként tevékenységének ismeretében képtelen) vádat, hogy a valódi *idoneitas* hiányzott volna belőle.

[408] *Kónstantinos* 40. Teljességgel egyetértek Tóth Sándor Lászlóval (1990. 229. o.) abban, hogy a μέγας ἄρχων nem jelent valamilyen újabb (kündü-kagánitól eltérő) fejedelmi méltóságot (ezzel szemben l. *Várady* 47-49. o.), ám abban kételkedem, hogy egyszerűen *régebbi* fejedelmet kéne alatta értenünk (*Tóth S.* uo. 230. o.) Ha elfogadjuk, hogy az egyébként *Kónstantinos*tól sokféle értelemben használt ἄρχων főnév jelentései közül mindig a tekintélyesebbet emeli ki a μέγας jelző (a besenyőkről szólva pl. a törzsfőt a nemzetségfővel szemben – *Kónstantinos* 37. v. ö. *Tóth S.* uo. 229-230. o.), akkor itt is beleérthetjük, hogy Árpád, noha ugyanazon méltóságot viselte, mint később Fajsz, ám a hatalma jóval teljesebb volt hozzá. Másfelől persze a ló másik oldalára történő átesésnek látszik *Kristó* eljárása, aki legújabban már csupán („nagyfejedelmi címet viselő") *törzsfő*nek nevezi Taksonyt, illetve Gézát. (2000. 4-5. o.)

[409] L. a 231. sz. jegyzetet!

Hajján a *törzsek rangsorát* követi (informátora nyilván ennek megfelelően sorolta a törzsfőket), amely viszont nyilván a tényleges erőviszonyoknak megfelelően alakult; a törzseket Kónstantinos is ugyanilyen elv szerint sorolja föl, a méltóságok számbavételekor viszont (a rá egyébként is olyannyira jellemző reprezentációs precizitással) ragaszkodik az elméleti, hivatalos rangsorhoz. Így Ibn Hajjánnál a kabarok főnöke, a gyula az első; a második helyre szorult a kündü-kagán, aki talán mind a Nyék, mind a Megyer törzs (Levédi, illetve Álmos törzse?) felett uralkodik, s elképzelhetően éppen ez utóbbi körülménynek köszönheti csak, hogy még mindig tekintélyesebb a vajdák legtöbbjénél. Ugyanez magyarázza azt is, hogy míg Kónstantinos nyolc törzsről tud, Ibn Hajján csak hét vezért említ.

Ebből persze az is következik, hogy a kündü-kagán (ekkor legalábbis) mégsem Tevel. Az *'.s.r.* névalak értelmezését még aligha zárhatjuk le.[410] Magunk korábban gondoltunk Ézelőre,[411] de arabistával folytatott konzultáció nyomán le kellett arról mondanunk, hogy az *'.s.r.* alakot így próbáljuk kiolvasni.[412] Nem lehetséges-e viszont, hogy Ibn Hajján valamelyik informátora zsidó hitű kabar, s hogy így a vitatott névalakban a héber השר (= 'fejedelem') ismerhető fel, mintegy a kündü-kagán fordításaként?

---

[410] *Czeglédy* 1981. 421. o. (= 1985. 141. o.) a következő indoklással javasolta az *Ecser* olvasatot: „...kezembe került Kiss Lajos helynévi szótára, amelyből meggyőződtem róla, hogy az *Ecser* név származása mlg mindig nem lezárt kérdés." Holott Kiss (s. v. *Ecser*) csupán a teljesség kedvéért említi meg Melich véleményét, mely az *Ecser* név óbajor származtatását hangfejlődési okokból lehetetlennek vélte, s a nevet az urali *öcs* származékaként próbálta értelmezni. (EtSz 1475. o.) Ezt az elméletet *Szabó* 21. o. „nem meggyőző"-nek minősítette; ez *Czeglédy*t korábban visszatartotta attól, hogy bevonja *Ibn Hajján*-értelmezésébe, a helyzet azonban a szótár negyedik kiadásával valójában nem változott.

[411] Feltételeztük ugyanis, hogy a kónstantinosi családfán Árpádnak csak azok a fiai és unokái szerepelnek, akiknek a kündü-kagáni hatalomhoz valamilyen értelemben közük van.

Fajsz a jelenlegi fejedelem, Jutas az ő apja. Tas (nyilván Fajsz testvére – l. Várady 51-52. o., *Tóth S.* 1992. 472. o.; korábbi feltevésünket, hogy esetleg Levente fia volna, *Tóth S.* uo. 471. o. joggal bírálja, mondván, hogy csak „hasonló helyzetük", vagyis a családfáról való lemaradásuk indokolta) és Taksony szóba jövő trónutódok, ezért szerepel itt Taksony apja, Zolta is.

Semmi bizonyíték nincs az olyan feltevésekre, hogy az elsőszülöttek előnyt élveztek volna a trónutódlásban egy másik ágbeli, náluk egyébként idősebb másodszülött rovására (*Tóth S.* 1992. 472. o.), vagy hogy a besenyő szisztémához hasonlóan *testvér* egyáltalán ne lehetett volna trónutód. (*Kristó* 1987. 19. o.; *Tóth S.* uo. 474. o.) *Kristó* itt maga is hangsúlyozza: „Igaz, a besenyőknél ez a *törzsek*, a magyarságnál a *törzsszövetség* vezetésére volt érvényes, igaz, hogy a besenyő uralkodó dinasztia esetében a X. század közepén *már messzebb* volt a nemzetség hajdani közös ős, mint a magyaroknál, de ez az analógia érvényét aligha zavarja." Magunk úgy találjuk, hogy a második ellenvetés önmagában is megzavarhatná az analógia érvényét, hiszen így hiányzik a kényszerítő ok, a nemzetség túlzottan szétágazóvá válása, mely egyedül indokolhatta a senioratus praktikus gyakorlatától való eltérést; *két* ilyen ellenvetés egyidejűleg pedig már alig adhat lehetőséget neki.

Mindkét feltevés kizárná Tas lehetséges trónörökös-voltát, ám akkor miért említik meg hangsúlyozottan, hogy még életben van?! *Tóth S.* korábbi, 1986. 8. o. állásfoglalása látszik helyesnek, mely szerint nem tudunk egységesen érvényesülő öröklési elvet kimutatni.

Tormás egyelőre túl fiatal még a trónutódlás reményéhez (hiszen hárman is élnek az előző generációból!), ám mint a császár „barátja", hosszabb távon okkal számít rá, hogy trónra léphet – ez indokolja apja és nagyapja, Tevel és Tarhos említését.

Üllő és Ézelő megemlítése viszont nem kap magyarázatot – csak úgy, ha feltesszük, hogy Ézelő maga is kündü-kagán volt Fajsz előtt. (Ellenkező esetben el kellene vitatnunk, hogy a családfa egységes forrásra vezethető vissza, s azt kellene feltennünk, mint azt *Várady* 50-51. o. sugallja is, hogy itt három különböző információ olvad egybe: a.) Árpád *azon* fiai,akiket már fejedelemként nemzett; b.) *elsőszülött* unokái (ezért marad itt ki Tas); c.) a *még élő, potenciális örökösök*. Ez azonban nehezen elképzelhető, hiszen nyilvánvaló, hogy az összes itteni információk Tormásra vezethetők vissza.)

[412] Tüske László, illetve Tamás Gábor szíves közlése

Mindebből következik, hogy Árpád utódai és az erdélyi gyulák között legalábbis feszült kellett, hogy legyen a viszony. A gyula bizánci orientációja nyilván ezzel függ össze. Korábban feltételeztük, hogy megkeresztelkedése mindenekelőtt politikai gesztus volt a kündü-kagán pogány kultuszával szemben.[413] Ez akkor is érvényben maradna, ha esetleg feltételeznénk, hogy előzőleg zsidó vallású volt; bár ez esetben már korábban sem vehette komolyan földi személy vallásos kultuszát. Csakhogy egészen más egy ilyen kultusszal egyénileg szembehelyezkedni, s megint más olyan keresztapával a háta mögött, mint a bizánci császár!

Itt még egy további szempontra is figyelni kell. Míg a két dinasztia egymással huzakodhatott a hatalmon, egy újabb nevető harmadik emelkedett ki mögülük: Bulcsú, akinek apját éppen a Tétény-fiak előretörése segíthette a harka méltósághoz, de aki lassan mindkettejük rovására kezdte magához ragadni a törzsszövetségi haderő tényleges irányítását.[414]

Fajsz kündü-kagán létére kikövetkeztethetően kiszolgáltatott helyzetbe került Bulcsúval szemben: kénytelen volt jó képet vágni annak külpolitikai és katonai akcióihoz, melyek pedig látványosan az ő tekintélyét csorbították. Így volt kénytelen elfogadni, hogy ifjabb rokonai közül Tormás elkísérje Bulcsút Bizáncba, Taksony pedig valószínűleg az augsburgi csatába.[415] Tormás részvétele Bulcsú bizánci tárgyalásain eszerint reprezentációs kényszerűségnek fogható fel a kündü-kagáni dinasztia részéről.

A gyula helyzete Keleten talán kedvezőbb volt, mint Fajszé, de feltehetően Bulcsú bizánci útja döbbentette rá (akár pogány, akár zsidó hitű volt előzőleg): jóvátehetetlen lépéshátrányba kerül, ha nem siet maga is kapcsolatokat teremteni a bizánci császárral – aminek persze megkerülhetetlen előfeltétele a keresztény hit felvétele.

Bulcsút azután a 955-ös események szinte *ex machina* módon kiemelik a képből – s bár változatlanul az a gyanúnk, hogy az augsburgi katasztrófa Fajsz feláldozását vonta maga után,[416] a kündü-kagáni dinasztia összességében mégis fellélegezhetett. Taksonynak most már „csak" a gyulák rivalizálásával (meg persze a megnövekedett nyugati fenyegetéssel) kellett szembenéznie.

---

[413] *Uhrman* 224-225. o.

[414] *Kristó* 1980. 368-369. o.

[415] *Aventinus:* Annales Boiorum V. CFH 757. 353. o. (...quibus ipse et tetrarchae eius Laelius, Sura, Toxus et Schaba praeerant). Korábban (*Uhrman* 223-224. o., 93. sz. jegyzet) feltételeztük, hogy Lél is hasonló szerepet játszott Augsburgnál, követve ebben *Györffy* (MŐT 152., 154. o.; 1977. [C] 48-50. o.) álláspontját, aki *Anonymus* nyomán Lélt Tas fiának, tehát Árpád dédunokájának tekinti. *Kristó* 1980. 460-461. o. kronológiai aggályait akkor azzal utasítottam vissza, hogy Lélről az augsburgi csatát megelőzően hiteles adatunk nincsen, így nincs okunk kizárni, hogy akkor még fiatalemberként alvezérkedett Bulcsú mellett. Ez az elképzelésünk természetesen tarthatatlanná válik (mint arra *Tóth S.* 1992. 472. o. rámutatott), ha elfogadjuk *Czeglédy* 1979. 281. o. (=1985. 137. o.) javaslatát, hogy az *Ibn Hajján*-féle vezérnévsor ötödik neveként szereplő *l.j.s.*-t kis paleográfiai módosítással *l.j.l*-nek, vagyis Lélnek olvassuk. Ez esetben ugyanis nem is az a fő probléma, hogy Lél már az augsburgi csata előtt tizenhárom évvel is szerepel, hanem az, hogy mint a névsor egyik tagját, önálló törzsfőnek kell tekintenünk. Figyelembe kell azonban vennünk *Czeglédy*nek magának (uo.) az ezzel kapcsolatos intelmét: „Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy filológiailag nagyon meggondolandó egy hapax legomenon adat akár legcsekélyebb emendálása is, hiszen különböző kisebb változtatásokkal akár tetszés szerinti olvasatokat lehet elérni." Hogy ez mennyire helytálló, azt jól mutatja, hogy *Györffy* 1993. 228-229. o. ugyanezen alakra *l..b.r.*, vagyis *Laber~Alpár* olvasatot javasolt. Lél szerepét illetően így egyelőre ajánlatosabb tartózkodni, míg e kérdésben nem alakul ki konszenzus.

[416] *Uhrman* 221-222. o.

Hogy oldhatta meg e problémákat? Györffy[417] szerint Taksony külpolitikájának lényege a béke fenntartása a veszedelmessé vált nyugati szomszéddal csakúgy, mint a Keleten még potenciális veszélyt jelentő besenyőkkel, bolgárokkal, oroszokkal. Az egyetlen ország, amely ellen 961 óta[418] ismételt magyar támadások indulnak, egészen az újabb, arkadiopolisi katasztrófáig, Bizánc lesz. E felfogást korábban magunk is elfogadtuk.[419]

Ebbe a képbe tökéletesen beleillene Ripoche elképzelése, aki szerint az Árpád-háznak a kereszténység felvételekor éppen azért szükségszerű Nyugat felé orientálódnia, mivel a bizánci keresztény kapcsolatokat a riválisgyulák már kisajátították.[420] S ezt támasztaná alá Liudprand közlése is, hogy Nagy Ottó 963-ban Capuában elfogott egy *Saleccus* (nyilván Szalók) nevű, „bolgár, de magyar neveltetésű" férfit, s vele együtt Zacheust, akit XII. János pápa szentelt püspökké és küldött el a magyarokhoz téríteni.[421] Ezt Györffy is,[422] Makk is[423] úgy értelmezte, hogy Szalók Taksony követeként *kérte* a pápától térítő püspök küldését. S bár szerintük ez a kezdeményezés Szalók és Zacheus fogságba esésével[424] meghiúsult (hiszen Nagy Ottónak nem állt érdekében, hogy a magyarok megtérése tőle függetlenül induljon meg), ezzel szemben Püspöki Nagy Péter rámutatott: az, hogy Zacheus egy évvel később püspöki minőségben részt vett a paduai zsinaton, feltételezi, hogy végül (nyilván Nagy Ottó hozzájárulásával) eljutott légyen Magyarországra.[425]

Van azonban egy másik szempont, amely bonyolultabbá teszi e képet.

Legutóbb Holler László tette szóvá, hogy a Szent Koronán olvasható Γεωβιτζὰς (ejtsd: *Gyovicsa*) névalak *nem lehet* I. Géza magyar király (1074-1077) neve, mivel a XII. században II. Géza (1141-1162) nevét a bizánci források Γειτζᾶς vagy Ιατζᾶς alakban írják át,[426] s noha magának I. Gézának a neve bizánci forrásban nem jelenik meg, ám sem a kettejük között eltelt rövid idő (születési dátumaikat kb. kilencven év választja el egymástól[427]), sem I. Géza más nyelvű említései nem támasztják alá, hogy az utóbbinak nevét még *Gyovicsa* alakban ejthették volna.[428]

---

[417] *Györffy* 1977 (B) 86-87. o., *Györffy* 1977. (C) 51-53. o.

[418] Valójában már 959 óta: l. *Theophanés* Continuatus in ÁKMTBF 69. o. *Kristó* 1980 293-294. o. és *uő.* 1985. 104. o. szerint ez annak a jele, hogy az augsburgi vereség *nem hoz változást* a bizánci-magyar kapcsolatokban. E megállapítás azonban figyelmen kívül hagyja, hogy az ezt megelőző utolsó ismert magyar támadás Bizánc ellen 943-ban volt (*Geórgios* Continuatus in ÁKMBTF 61-62. o., v. ö. *Kristó* 1980. 280. o.); a két kalandozás közé esik Bulcsú és a gyula bizánci útja. A támadások felújítása 959-ben (*Kónstantinos* halálának évében!) eszerint mégis csak változásra mutat.

[419] *Uhrman* 222. o.

[420] *Ripoche* 91-92. o. Ugyanígy magyarázza a nyugati orientáció megjelenését *Váczy* (l. a 251. sz. jegyzetet!), hozzátéve, hogy emellett szempont lehetett az is: a 970-es évek elején (Arkadiupolis, majd Bulgária 972-es összeroppanása után) Bizánc immár fenyegetőbb veszélynek minősül, mint Nagy Ottó, e fenyegetés aktuálisabb probléma Augsburgnál is – *vele szemben* kellett tehát szövetségest találni. Ez az érvelés persze vitatható: az adott időpontban a két birodalom éppen nem játszható ki egymás ellenében (l. később) !

[421] „...Saleccum, natione Bulgarium, educatione Ungarium..." (*Liudprand:* Liber de rebus gestis Ottonis Magni imperatoris 6. CFH 3528. 1474-1475. o., magyarul: ÁKÍF 15. o., ford. Almási Tibor).

[422] *Györffy* 1977. (C) 51. o.

[423] *Makk* 1993. 19. o.

[424] Még legutóbb is ugyanígy *Kristó* 2000. 4. o.

[425] „In ecclesia beati Petri ap... praescentibus... Zacheo gentium episcopo..." Synodus Romana a Johanne papa XII celebrata a 964. CFH 4718. 2185-2186. o., v. ö. *Püspöki* 1988. 68. o.

[426] *Holler* 928. o.

[427] *Kristó-Makk* 101., 183. o.

[428] *Holler* 924-935. o.

Ugyancsak megállapítja (helyesen!), hogy VII. Mikhaél Dukas császár képét, melynek alapján a korona alsó felét hagyományosan datálják[429], utólag illesztették az abroncsra.[430] Végül rendkívül aprólékos és lelkiismeretes filológiai áttekintéssel indokolja, hogy Τουρκία Magyarország megnevezéseként Skylitzés munkásságát követően már csak igen ritkán fordul elő, akkor is vagy őrá visszamenő szövegekben, vagy külön magyarázattal.[431] Ehhez képest meglepő, hogy ragaszkodik az alsó korona XI. századi datálásához, hiszen egy képet a koronára *utólag* ráilleszteni évszázadokkal később is lehet – a Szent Korona esetében van is rá adatunk, hogy ez csak a XVII. században következett be![432]

Ha viszont így van, semmi okunk kizárni, hogy e korona (pontosabban: annak alsó fele) még a X. században készült, s a rajta látható κράλης Τουρκίας nem I. Géza, hanem az „öreg" Géza fejedelem.[433] Ez legalábbis meggyőzőbb megoldás lenne, mint amit Holler kínál: hogy ti. 1075 és 1085 között a Magyarország, Bulgária, Szerbia és Horvátország közötti gazdátlan gyepűterületen létezett volna egy önálló Türk Királyság, s a kép annak uralkodóját ábrázolná.[434] Ha ezek szerint az „öreg" Géza szerepel a koronán, ráadásul Kónstantinos császárral együtt,[435] abból arra lehet következtetni, hogy a koronát

---

[429] Amióta *Weszprémi István* Magyarországi öt különös elmélkedések (Pozsony, 1795. 7. o., id. *Moravcsik* 1938. 426. o.) c. művében felismerte Mikhaél Dukast, s ennek alapján I. Gézaként azonosította Geóbitzast, a *corona graeca* datálása mindeddig nem volt vitakérdés. (A teljesség igénye nélkül l. *Moravcsik* 1938. 438-442. o. [noha uo. 448. o. ő maga hangsúlyozza: semmilyen írott forrás nem tud arról, hogy Mikhaél Dukas koronát küldött volna I. Gézának!]; *B. Oberschall* 1947. 98-99. o.; *Györffy* 1958. 51-52. o.; Vajay 1974. 343-345. o.; Bogyay 1984. 90. o.; *Váczy* 1994. [A] 88. o.)

[430] *Holler* 912. o.

[431] Uo. 938-944. o.

[432] Bizonyítani lehet, hogy a Mikhaél Dukas-kép helyén Szűz Mária emailképe volt, amelyet Révay Péter koronaőr még látott és leírt. „...magán a kerületen pedig a homlokzati részen almát tartó Üdvözítőnk képmása, az ellenkező oldalon a Szent Szűz Máriáé..." (*Révay Péter* Turóc vármegyei főispán rövid emlékirata. Ford. Kulcsár Péter. In: A korona kilenc évszázada. Budapest, 1979., szerk. Katona Tamás) E képet (Püspöki Nagy Péter és *Várlaki* Péter szóbeli tájékoztatása szerint) legvalószínűbben Bethlen Gábor távolíthatta el a koronáról. Ő mint buzgó református, mikor azt tervezte, hogy önmagát koronáztatja Magyarország királyává, nyilván nem kívánta koronáján a Szent Szűz képmását viselni.

[433] Ezt már 1790-ben felvetette *Horányi Elek* (De Sacra Corona Hungariae ac de regibus eadem redimitis commentarius. Pestini, 1790. 40-67., id. *Moravcsik* 1938. 426. o.) *Weszprémi* megállapításai nyomán (429. sz. jegyzet) azonban hosszú időre feledésbe merült.

[434] *Holler* 950-952. o. Ilyen államra semmiféle közvetlen forrásunk nincs: feltételezésére az egyetlen támpont Mikhaél diabolisi püspök egyik betoldása lenne Skylitzés munkájába. (ÁKMTBF 98. o., v. ö. *Holler* 941. o.), mely két egymást követő mondatban emlegeti Τουρκία, illetve Οὐγγρία királyát, akiknek tehát különböző személyeknek kellene lenniük. Ez a hivatkozás viszont *inkorrekt*: az egész szöveget mint Mikhaél fogalmazványát közli, elleplezve, hogy a Τουρκία királyát emlegető előző mondat valójában még magának Skylitzésnek a tollából származik (ÁKMTBF 92. o.), akinél Τουρκία mint Magyarország megnevezése a gyula megkeresztelkedéséről szólva, tehát vitathatatlan helyen is előfordult. Így Mikhaél *csakis* Οὐγγρία királyát említi, hiszen 1118-ban már ez Magyarország általánosan használt neve; a feltételezett ellentmondás tehát elesik.

[435] *Holler* 912-914. o. a Kónstantinos Porphyrogennétos-ábrázolást is utólag ráhelyezettnek mondja, s azt nem is a nagy császárral tekinti azonosnak (kapcsolódva a hagyományos datálásból eredő vitához, mely Mikhaél Dukasnak vagy fivérére [*Bogyay* 92-93. o.] vagy fiára [*Moravcsik* 1938. 438-442. o., noha a másik lehetőséget sem zárja ki; *Kelleher* 58. o.; *Kovács Éva* 18. o.; *Holler* uo.] gondol – mindkettő szintén „bíborban született", és Kónstantinosnak hívják). Tény, hogy a képen ábrázolt szakálltalan, gyerekes arcú ifjú portréja aligha emlékeztet a 950-es évek VII. Kónstantinosára. De éppen *Moravcsik* 1938. 441-442. o. emeli ki, hogy a bizánci uralkodó-ábrázolások gyakran igen szabadon bánnak a modell életkorával. Ha az ún. Monomakhos-koronán az akkor hatvan körül járó Zóé császárnő megjelenhet fiatal leányként, s ha a mondott fiatalember ábrázolásában némelyek Mikhaél Dukas (a koronaküldés vélt időpontjában valójában csecsemő) fiának portréját vélhetik felfedezni, akkor VII. Kónstantinost is ábrázolhatták a valóságosnál jóval fiatalabbnak.

még Kónstantinos küldte volna (avagy legalábbis az ő tudtával s főként politikája szellemében készítették[436]) Gézának vagy még inkább Saroltnak,[437] de már mint Géza jegyesének. Akkor pedig mégiscsak Horváth Mihály régi feltevése látszik igazolódni: Géza megkeresztelkedése a gyulákkal létesített családi kapcsolat eredménye, ez utóbbi viszont nem volt független a bizánci udvar diplomáciai igyekezetétől.[438]

Hogy a gyula már megkeresztelkedésekor (950-ben vagy esetleg 953-ban) gondolt-e a jövendő dinasztikus házasságra, amely szövetséget jelentett Taksonnyal, ez nehezen dönthető el. Többek között azért, mert nem ismerjük Tas halálának időpontját, s azt sem

---

Továbbá míg Dukas portréjának rátét-volta onnan is világos, hogy a kép 8 mm-el nagyobb foglalatánál, addig Kónstantinos képénél erről nincs szó, bár az igaz, hogy a többi zomácképhez viszonyítva szélesebb, s a felirat túlságosan a szélére kerül. Ezen túl azonban csak az indokolná eredetiségének elvitatását, hogy „stílusazonosságot mutat" a Dukas-képpel; ez viszont magyarázható azzal, ha a Dukas-kép felhelyezésekor szándékosan kerestek olyan ábrázolást, mely stílusában illeszkedik a már ott látható Kónstantinoséhoz, ami a bizánci művészet általános ismérveit tekintve nem lehetett nagyon nehéz. Mivel *Révay Péter* (l. a 432.sz. jegyzetet) császárokat lát Máriával együtt, egyértelmű, hogy Bíborbanszületett Kónstantinos császár képe és a Γεωβιτζὰς πιστὸς κράλης Τουρκίας már rajta voltak ekkor a koronán.

[436] *Deér* 1966. 41. o. hangsúlyozza, hogy a *corona graeca* félreismerhetetlen bizánci jellege dacára sem eredeti bizánci ötvösmunka. Ugyanakkor *Váczy* 1994. (A) 86. o. kiemeli: amíg Könyves Kálmán be nem hódol a gregoriánus szellemiségnek, addig önmagában az a tény, hogy egy uralkodó püspökség(ek)et alapít, már feljogosíthatta őt arra, hogy koronát viseljen – azt tehát sem a pápától, sem valamelyik császártól nem volt szükséges kérnie. Ezek alapján elképzelhető, hogy e korona a gyula udvarában készült, s csupán magas színvonalú zománcképei származtak Konstantinápolyból. Viszont ezzel szemben *Kovács Éva* 24-37. o. meggyőzően érvel amellett, hogy mégis eredeti bizánci munkáról van szó.

[437] *B. Oberschall Magda* már 1937-ben (35-38. o.) szóvá tette, hogy az a στέφανος-nak nevezett koronatípus, melyhez a *corona graeca* is tartozik, többek között *császárnői koronaként* is ismert volt – bár barbár fejedelmeknek is szokás volt ilyet küldeni. Tíz évvel később (*B. Oberschall* 1947. 98-99. o.) már határozottan női koronának minősítette azt, utalva az abroncsot díszítő háromszöges és félkörös oromdíszekre, valamint arra a körülményre, hogy Géza (= az ő számára is magától értetődően I. Géza) nem hordhatta koronáján a tulajdon képmását, hiszen ez a középkori hatalmi szimbolikában precedens nélkül állna. Érvelését részben *Moravcsik* 1938. 461. o. is elfogadta, bár igyekezett közelíteni a hagyományosabb felfogáshoz, mondván: a *corona graeca* olyan speciális, egyedi alkotás, mely *ötvözi* a császári s császárnői sajátosságokat. (Ezt azonban csupán azon hipotézissel tudja alátámasztani, hogy az abroncshoz eredetileg akár egy később eltávolított keresztpánt is tartozhatott.) Sokkal egyértelműbben átveszi *B. Oberschall* nézetét *Deér* 1966. 51-57. o., aki kimutatja, hogy az ilyesfajta oromdíszek császárnői fejékeken a VI. század óta folyamatosan kimutathatók, s végső soron visszavezethetők Konstantinápoly eredeti védőistennőjének, Tykhé-Fortunának egy ábrázolására (uo. Taf. 33., 80. o.), ezen keresztül pedig a Kr. u. I. századi légiótelep, Vetera istennőjének (Kybelének?) szobrára. Óvatosabban bár, de ugyanígy nyilatkozik *Kovács Éva* 18. o. is.

Mindezekkel szemben elutasítja *B. Oberschall* elképzelését *Györffy* 1958. 52. o., aki ahhoz az elképzeléshez ragaszkodik, hogy a *corona graeca* I. Gézának még *dux* korából való hatalmi jelvénye volt; érvelni azonban meg sem próbál, csupán arra utal, hogy „Ez a feltevés nem talált általános elfogadásra...", aminek igazolásául kizárólag *Schramm*ra (1956.) tud hivatkozni. Hivatkozása viszont több ponton inkorrekt. Egyrészt maga *Schramm* nem is foglal állást e kérdésben: leközli *Boeckler* tanulmányát, melyre *Györffy* valójában támaszkodik, ám előzőleg ugyanúgy *Deérét* (1955.), amely *B. Oberschall* álláspontját veszi alapul; ő maga pedig az olvasóra bízza a döntést. (1956. 745. o.) *Boeckler* 733. o.pedig azt a kérdést megkerüli, hogy férfiúi vagy női koronáról van-e szó; ő a zománcképek elrendezéséből véli megállapítani, hogy ezek csakis I. Géza függő viszonyát fejezhetik ki Mikhaél Dukas irányában. *B. Oberschall* érvei körül egyedül azzal foglalkozik érdemben, hogy I. Géza nem viselhette volna saját koronáján önnön képmását: ezt azzal veti el, hogy a függő viszony kifejezése másképp nem is lehetséges (vagyis a bizonyítandóval bizonyít! – uo. 2. sz. jegyzet). Álláspontját utóbb *Vajay* 1974. 343-347. o. próbálta érvekkel megtámogatni. Eszerint egyrészt a mondott oromdíszek *utólag* kerültek volna az abroncsra (ezt azonban azóta *Kovács Éva* [37. o.] meggyőzően cáfolta), másrészt a bevallottan példa nélkül álló esetet, hogy I. Géza a saját képmását hordaná a fején, indokolná, hogy ez itt a *politikai propaganda* eszköze: ő a jog szerinti uralkodó, nem Salamon. (Kérdés persze, miért nem találkozunk más koronákon hasonló propaganda-megoldás nyomaival?)

[438] Már *„Gabriel de Juxta Hornad"* (= *Godofredus Schwartz*) felvetette, hogy a *corona graeca* Magyarországra kerülése Bulcsú és a gyula bizánci látogatásával függ össze (Initia religionis christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta, eamdemque a dubiis et fabulosis narrationibus repurgata. Frankfurti & Lipsiae, 1739. 42. o.), *Horányi* (l. a 433. sz. jegyzetet) pedig már arra is gondolt, hogy azt VII. Kónstantinos küldte volna Gézának.

tudjuk, idősebb vagy ifjabb volt-e unokafivérénél, Taksonynál; így azt sem vehetjük bizonyosra, hogy a gyula bizánci útjakor Taksony már trónörökösnek számított. A királynői korona, amelyet a bizánci császár küldött, valamikor 955 és 959 között kerülhetett az országba, tehát mindenképpen Augsburg után. Így a tárgyalások a dinasztikus házasságról megindulhattak ugyan már korábban, talán az ötvenes évek első felében is, amikor a jelöltek még gyermekek lehettek (ami, ha figyelembe vesszük a terv jellegét, már igen korai jó kapcsolatokra utalna a gyula és Taksony között); ám valószínűbb, hogy csak az Augsburgot követő fejlemények tették egyfelől Taksony személyét ennyire fontossá a gyula szemében, s ébresztették rá másfelől *mindkettejüket* arra, hogy a dinasztiáik között korábban alighanem igen hűvös viszony mindenféleképpen a mindenkori harmadiknak kedvez (legyen az akár egy Bulcsú nyomdokaiba lépő, újabb nagyravágyó törzsfő, akár az immár kívülről is fenyegető keresztény hatalmak). Alkalmasint e szempont figyelembe vétele motiválta Géza halála után Koppányt is, amikor Sarolttal kapcsolatban érvényesíteni kívánta a *leviratus* gyakorlatát.[439] Annak ugyanis semmi nyoma, hogy ez a

---

[439] L. XIV. sz. krónikakompozíció 64.: „Géza herceg halála után Koppány vérfertőző házaságot akart kötni Szent István király anyjával..." (Mortuo autem Geycha duce Cupan voluit matrem Sancti Stephani regis sibi per incestuosum copulare connubium. SRH I. 312-313. o., magyarul: ÁKÍF 369-370. o., ford. Kristó Gyula.)

A *concubinum* kifejezést a XV. században *Ransanus* (Epitome rerum Hungaricarum IX.) kifejezetten mint *execrabilis coniunctio*-t értelmezte (Tentavit omni cura matrimonio sibi iungere Saroltam ipsius matrem, quamquam erat illi consanguinitate propinqua.). Koppány eszerint Sarolt vérrokona lett volna, s ezt *Tóth Zoltán* 35. o. hajlamos is hitelesnek elfogadni azon (máskülönben meggyőzően be is bizonyított) felismerés jegyében, hogy *Ransanus* a mi rendelkezésünkre állóknál régibb s így hitelesebb források birtokában dolgozhatott. A konkrét kérdésben mégis *Vaja*nak (1967. 74. o., 45. sz. jegyzet) lehetett igaza, aki szerint *Ransanus* ezúttal csak interpretálni próbálja a *concubinum*ot, mivel Koppány és a királydinasztia rokonsága ekkor már elképzelhetetlennek látszik. Korábban *Nagy* 1908. 154. o. is felvetette Sarolt és Koppány rokonságát arra hivatkozva, hogy a *leviratus* gyakorlása ősmagyar fogalmak szerint éppen nem vérfertőzés, ellenkezőleg, kötelező törvény lehetett (uo. 110-114. o.); nyilván figyelmen kívül hagyja azonban, hogy a hagyományt megőrző krónikák nem a kortárs magyarság, hanem a keresztény Európa értékrendje szerint ítélik meg Koppányt, s nem is csak tájékozatlanságból, hanem legalább részben a szándékos befeketítés céljával. *Balogh* 848-849. o. *Ransanus* alapján szintén elképzelhetőnek véli a vérrokonságot Koppány és Sarolt között„ ám ő összességében mégis Árpád-házinak vélte Koppányt. A *concubinum* ugyanis a Léviták Könyve (20:21.) szellemében a levirátus gyakorlását is fedheti: ennek alapján már *Pauler* 1899. 26. o. felvetette (egyelőre még bizonytalanul), hogy Koppány „...talán István rokona..." volt.

A feltevést elutasította nemcsak *Marczali* 1996. 6. o. és *Nagy* 1908. 154. o.; 1914. 25. o., akik értelmezésében Koppány (földrajzi megfontolás alapján) Bulcsúnak az ivadéka, s így utóbbi szerint „...az ősi vallás és szokások" mellett a harka címet, a „hármas fejedelemség" rendjét is védi (erre l. még *Tagányi* 1913. 535. o.; de először *Karácsonyi* (1904. [A] 14-15. o.) is, aki eredetileg (ismét a mechanikusan alkalmazott hiperkritika jegyében) a történeti létezést is el kívánta vitatni Koppánytól és apjától, Szeréndtől, mondván: az előbbit *Kézai*, az utóbbit a Képes Krónika említi először, a hiteles források (legendák, pannonhalmi oklevél) nem tudnak róla. (Figyelmen kívül hagyva, mint arra *Balogh* [849. o.] rámutat, hogy a legendák a gyula, Vazul stb. sorsáról ugyanúgy nem szólnak!) Álláspontját később (1906. 110-111. o.) azért változtatta meg, hogy Koppányban Vazul apjának, Mihálynak eredeti, pogány nevét ismerhesse fel. Mivel azonban Mihályt minden forrás Taksony fiának, Géza öccsének mondja, így *Karácsonyi*nak át kell alakítania a családfát, mondván: valójában Szerénd volt Géza öccse.

Tény, hogy e módosítás magyarázná az unokafivérek viszonylatában feltűnő korkülönbséget Szent István és Vazul között; csakhogy ismét annak lehetünk tanúi, miként vezet a hiperkritika valójában kritikátlan fantáziáláshoz. Akkor már korrektebb volt *Bakay* hetvenkét évvel későbbi elképzelése (1978. 45-49. o.), aki Szeréndet azonosította Mihállyal, s így Koppányt Szár Lászlóval. Ám még ez utóbbi koncepció is csupán esetleges hipotézis. Szeréndnek és fiának a családfán való pontos elhelyezésére aligha lesz valaha is lehetőség; *Hóman* 1938. 62. o. elképzelése, hogy Tarhos leszármazottai voltak, a településtörténeti érvek már tárgyalt bizonytalansága miatt nem megyőző – noha *Györffy* 1977. (C) 111. o. éppen ezek alapján fogadta el, elvetve saját korábbi elképzelését, mely viszont Fajszhoz kötötte volna őket.

Mindezen koncepciók közös gyengesége nem csupán az, hogy semmilyen forrásadat nem támogatja egyiküket sem, hanem az is, hogy valamennyien Szent Istvánnal azonos (az Árpád utáni negyedik) generációba helyezik Koppányt. Természetesen egyazon generáción belül is elképzelhető tetemes korkülönbség két negyed-

trónöröklés előfeltételének számított volna; általában pedig főként olyankor volt szokás alkalmazni, ha az elhunyt fivér vagy idősebb férfirokon házassága gyermektelen volt – ilyesmiről viszont esetünkben természetesen nem lehet szó, hiszen Koppánynak éppen Géza és Sarolt fiával szemben kellett volna örökösödési jogát érvényesítenie.

A családi szövetség összekovácsolását célzó igyekezet Bizáncban a jelek szerint kizárólag Kónstantinosra lehetett jellemző. 959-ben még le sem hunyta szemét, a kalandozó hadjáratok máris újra indulnak Bizánc irányában. II. Rómanos, úgy látszik, minden atyai intelem dacára sem volt képes megőrizni a frissen teremtett jószomszédi viszonyt a magyar fejedelmekkel, a helyébe lépő új császárok pedig nem is törekedtek erre. Ióannés Tsimiskés köztudomásúlag az Ottókkal létesített családi kapcsolatot, s így Magyarország harapófogóba került. Nem maradt más választás: a Nyugat jóindulatát kellett megnyerni.

Gézát eszerint Kónstantinos már 959 előtt megtisztelte a πιστὸς κράλης (= *hithű,* vagyis keresztény *király*) címmel, holott akkor hivatalosan még trónörökös sem nagyon lehetett[440] (szinte bizonyosan élt még Tormás, és alkalmasint más idősebb unokafivérei,

---

fokú rokon között (kivált, ha mégis a Tarhostól való származtatást fogadnánk el, aki akár húsz esztendővel is idősebb lehetett legifjabb öccsénél, Szent István dédapjánál, Zoltánál). Ám éppen a *levirátus* motívumának megjelenése int arra, hogy Koppánynak mégiscsak Gézával kellett azonos nemzedékbe születnie, hiszen csak ebben az esetben van joga a *levirátus* gyakorlásához. Ez esetben Szerénd még unokája Árpádnak, s mivel *Kónstantinos* nem említi őt, szükségképpen 950 (948?) előtt kellett meghalnia. Akkor Koppány 997-ben legkevesebb ötven esztendős: még erőteljes, de már idősödő férfi, aki évei száma szerint is illene Géza özvegyéhez, s hagyományos felfogás szerint kündü-kagánnak is a legalkalmasabb korban van.

A fenti találgatásokkal szemben *Balogh* 845-846. o. állásfoglalását mondhatjuk korrektnek, aki anélkül, hogy megpróbálkozna a pontosabb rokonsági fok felvázolásával, csupán utal rá, hogy a Szár/Tar (= *calvus*) jelző a krónikákban Szerénd és László (Mihály fia) neve mellett egyaránt szerepel, s ennek alapján *gyaníthatjuk,* hogy valami közelebbi kapcsolat van köztük – e gondolatot *Bakay* 1978. 45-49. o. is felhasználta idézett elmélete kidolgozásához, kiegészítve azzal, hogy e jelző *Fehéret* is jelent, s így I. András és I. Béla nevével kapcsolatban is megtaláljuk megfelelőit. Ugyancsak *Balogh* 846-847. o. hangsúlyozta, hogy Koppány megjelenése (Bulcsú egykori hatalmi központjában!) hasonló gyakorlatot sejtet Géza részéről, mint amilyet a levert hercegek helyébe rokonait ültető – s Géza számára bizonyos értelemben alighanem példaképnek minősülő – Nagy Ottó folytatott. Végül arra is ő mutatott rá (szemben *Marczali*val [1996. 6. o.], aki szerint „Kupa" a „minden újtól, idegentől irtózó szellem" képviselőjeként lép fel, ezt mutatja territóriumának szeparált volta is!), hogy a források szerint Koppány semmit nem tesz a keresztény hit ellen: nem a már épülő Pannonhalmára támad, hanem Veszprémre, a fejedelmi erősségre – felkelésének tárgya tehát nem a vallás, hanem a hatalom. Így csak részben mondható jogosnak *Karácsonyi* 1913. (A) 1064-1066. o. sértett tiltakozása, hogy *Balogh* nyitott kapukat dönget, mikor az ő *már meghaladott* elképzelését cáfolja; megdöbbentően korszerűtlennek mutatkozik viszont *Hóman* álláspontja, aki Koppányt még 1938-ban (66. o.) is „az ősi pogány hit és államrend híve"-ként jellemzi.

[440] *Kristó* 1995. (B) felvetette ugyan a lehetőséget, hogy Géza már kb. 963 óta (vagyis jó, ha huszonhárom éves korától!) fejedelem lenne, de ez alig valószínű.

Egyrészt már Vajay 1967. 64. o. felvetette (Szilágyi László kéziratban maradt tanulmányára hivatkozva), hogy Taksony uralkodásának lezárulása a 970-es arkadiupolisi csatával függhet össze; magunk tőle függetlenül (*Uhrman* 222. o.) egyenesen azt feltételeztük, hogy ez az Augsburghoz mérhető vereség Taksony feláldozását eredményezhette. *Kristó* ellenérve (1995. [B] 13. o.), hogy ti. túl keveset tudunk a korszakról ennek elfogadásához, minden egyéb hipotézisre is érvényes.

Az a másik ellenérve, mely szerint Taksony neve, ha ő is kb. tizenöt évig uralkodott volna, csakúgy hagyományozódik a későbbi Árpádok között, mint az Álmos, Árpád, Levente és Géza nevek, kevéssé meggyőző. Ha kétségekkel fogadjuk is *Fehértói* fenntartásait Liuntika és Levente azonosságát illetően (melyet pedig maga *Kristó* azóta elfogadott – l. a 120. sz. jegyzetet), akkor is fel kellene hívnunk a figyelmet arra, hogy *érdemben* mind a négy név csupán *egyszer* tér vissza a családfán (az *Álmos* egyszeri és a *Géza* többszöri visszatérése a XII. században ugyanis már nyilván nem a IX-X. századi, hanem a közvetlenebb, XI. századi ősök emlékét idézi!), s az általunk ismert családfa korántsem annyira hiánytalan, hogy kizárhatnánk egy Taksony nevű, de történetesen kevéssé fontos szerepet játszó családtag születését háromszáz év alatt.

Ha viszont mégsem volt ilyen, úgy ezt talán magyarázhatjuk azzal, hogy az *utolsó pogány* kündü-kagán emléke (annál inkább, mert a pogány restaurációval azonosuló Levente oly tüntetően becsesnek minősítette) a keresztény uralkodók számára éppen nemkívánatos lehetett. Mert ha valójában nincs is okunk elvitatni Tak-

másodunokafivérei is!), *királyi* mivolta tehát ugyanúgy reménybeli volt, mint az a hosszú szakáll, amellyel a koronán az akkor valójában jó, ha húszéves fiatalembert ábrázolták. De pontosan ez volt az elküldött korona információ-értéke: azon remény kifejezése, hogy a frissen megtért Géza nem csupán valóban hithű keresztény lesz (Thietmartól tudjuk, ezzel voltak később gondok), de valóban *király* is, tehát nem csak apjának, hanem apósának is örököse, s a teljes uralkodói hatalmat egy kézben egyesíti.

Tudjuk: ez valójában csak fiának sikerült, neki is csak Prokuj megtámadása és legyőzése árán. De neki sem sikerült volna, ha elődei nem tudnak kellő rugalmassággal válaszolni a váltakozó külpolitikai helyzetre. Taksony a Kónstantinos halálát követő bizánci elhidegülésre egyrészt Szalók Itáliába küldésével, a pápai térítés kérésével reagált, másrészt viszont a Bizánc elleni agresszió felélesztésével, mely nem merült ki egyes kalandozó akciókban, hanem a császárvárossal szembeni orosz-bolgár-besenyő-magyar szövetség összekovácsolásában csúcsosodott ki.[441] Ez utóbbi próbálkozása Arkadiopolisnál katasztrofális eredményre jutott; az előbbi is csak részben volt sikeres. A térítés megindításából a német papokat nem lehetett kihagyni, hiszen most már Bizánc is az ő szövetségesük volt, a pápa pedig akkor még nem jelentett reális ellensúlyt a német császárral szemben.

Mégis: az Intelmek önmagában is bizonyítja, hogy Szent István kereszténysége sokkal sokszínűbb, sokkal többféle gyökérrel kötődik a bizánci kereszténység, sőt, a judaizmus és esetleg egyéb keleti tanok világához, semhogy az egyoldalú német orientáció gyümölcsének mondhatnánk.[442]

---

sonytól a Szalók-féle követjárás kezdeményezését, az akkor is alig valószínű, hogy ő maga is megkeresztelkedett volna. Hogy fia(i) áttéréséhez nyilván hozzájárult, s hogy a nyugati térítés megkezdését maga is előmozdította, azt nyilván nem igyekezett hangoztatni az 1000 utáni írott hagyomány, mely még Géza ilyen vonatkozású érdemeit is minél inkább csökkenteni igyekezett Szent István javára (l. *Tóth Zoltán* tanulmányát!)

A Zágrábi (és Váradi) Krónika (Chronicon Zagrabiense 2. SRH I. 207. o., magyarul: ÁKÍF 403. o., ford. Kristó Gyula) adata, mely szerint Géza már 963-ban „... – isteni intéstől megérintve – a pogányság szertartásainak megsemmisítéséről és az Isten iránti tisztelet gyarapodásáról kezdett gondolkodni..." (...anno ab incarnati[one Domini] nongentesimo LXIII nutu tactus divino cepit cogitare de [ritibus] paganismi destruendis et de cultu divino augmentando...) valóban elfogadható lehet, figyelembe véve e forrás feltűnő kronológiai és családtörténeti megbízhatóságát (*Kristó* i.m. 17-21. o. valamennyi kronológiai adatát ellenőrzi és igazolja Szent László haláláig!), mivel azonban a szöveg itt ugyanazt a *dux* méltóságnevet alkalmazza Gézára, amelyet a fejedelmi címet sosem viselt Mihályra, Vazulra és Szár Lászlóra (uo. 1. magyarul: ÁKÍF 402. o.), így ez az adat semmiképp nem jelenti szükségképpen azt, hogy Géza mindezen már kündü-kagáni minőségében kezdett volna gondolkozni. Az persze logikus, hogy maga immár keresztényként, a gyula vejeként igyekezett apjára ilyen irányban hatni. *Kristó* további érveit l. a 441. sz. jegyzetben.

[441] *Kristó* 1995. AUSz 15. o. szerint éppen azért kellene Gézának már a 960-as évek elejétől fejedelemnek lennie, mivel a pápai orientáció ellentétesnek mutatkozik Taksony kelet felé forduló, orosz-bolgár-besenyő koalíciót kiépítő külpolitikájával; s persze pogány módra történő temetkezésével is. (Ez utóbbira azonban csak következtethetünk a krónika [86. o.; magyarul: ÁKÍF 400. o., ford. Kristó Gyula] azon közléséből, hogy a XI. században a pogánysághoz ragaszkodó Levente, Vazul fia éppen őmellé temetkezik, egyértelműen pogány rítussal.) Ami a külpolitikát illeti, *Kristó* érvelése itt nehezen követhető: ha ugyanis Géza már 963-ban fejedelem lenne, akkor az említett keleti orientáció is az ő, s nem Taksony nevéhez kötődne. Így ez az ellentmondás nem oldható fel; szerencsére viszont eleve is csak látszólagos, hiszen a kétféle külpolitikának van közös nevezője: a Bizánc-ellenesség.

[442] A gyuláról a *Nikon*-krónikában olvasható elbeszélés esetleg (mint *Várlaki* professzor is feltételezi) szoros kapcsolatban lehet *Querfurti Bruno* véleményével Saroltról. A szerző a királynét (noha az szerinte is bevezette az „ország" kereszténységét) azzal vádolja: az általa gyakorolt kereszténység annyira megromlott, hogy rosszabb a pogánysánál. L. *Querfurti Bruno:* Vita Adalberti Sancti...(Rövidebb szerk.) 23. CFH 4912. (2297. o.) (...qua duce erat christianismus coepta, set inmiscebatur cum paganismo polluta religio, et coepit deterior esse barbarismo languidus et trepidus christianismus. Magyarul: ÁKÍF 83.o., ford. Thoroczkay Gábor) A *paganismus* kifejezés persze, mely itt nem is személy szerint Gézára és Saroltra, hanem az egész népre vonatkozik, önmagában nem feltétlenül bizonyít többet, mint a közrendű magyarok körében még nyilván elterjedt steppei ősvallás jelenlétét, illetve máris meginduló szinkretizálódását a kereszténységgel.

Alföldi	*Alföldi András:* A kettős királyság a nomádoknál. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1933.
Artamonov	*M. I. Artamonov:* История хазар. Leningrád, 1962.
Baják 1989.	*Baják László:* Álmos és fejedelemsége. *Ómagyar Kultúra* 2. (1989.) 3. skk. o.
Baják 1991.	*Baják László:* A kendétől a királyig. *Ómagyar Kultúra* 4. (1991.) 3. skk. o.
Bakay 1978.	*Bakay Kornél:* A magyar államalapítás. Budapest, 1978.
Bakay 1998.	*Bakay Kornél:* Őstörténetünk régészeti forrásai I-II. Miskolc, 1998.
Balogh A. 1913.	*Balogh Albin:* Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról. *Katholikus Szemle* 27. (1913.) 844-850. o.
Balogh 1927. (A)	*Balogh József:* Nemzet és nemzetköziség Szent István Intelmeiben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 37. (1927.) 1-10. o.
Balogh 1927. (B)	*Balogh József:* Szent István és a „Róma-eszme". *Budapesti Szemle* 207. (1927.) 89-95. o.
Balogh 1930.	*Balogh József:* Szent István politikai testamentuma. *Minerva* 9. (1930.) 129-164. o.
Balogh 1931. (A)	*Balogh József:* Szent István politikai testamentuma. *Minerva* 10. (1931.) 39-51., 106-114. o.
Balogh 1931. (B)	*Balogh József:* Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? *Magyar Nyelv* 27. (1931.) 158-165. o.
Balogh 1943.	*Balogh József:* Ratio és mos. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 67. (1943.) 273-334. o.
B. Oberschall 1937.	*Bárányné Oberschall Magda:* Konstantinos Monomachos császár koronája. Budapest, 1937.
B. Oberschall 1947.	*Bárányné Oberschall Magda:* Problémák a magyar szent korona körül. *Antiquitas Hungarica* 1. (1947.) 91-99. o.
Bartha 1968.	*Bartha Antal:* A IX-X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968.
Bartha 1987.	*Bartha Antal:* A magyar honalapítás. Budapest, 1987.
Bartha 1988.	*Bartha Antal:* A magyar nép őstörténete. Budapest, 1988.
Benkő KNYK	*Benkő Loránd:* Anonymus kunjairól. KNYK 39-67. o.
Benkő 1998.	*Benkő Loránd:* Hogyan is hívták Árpád dédunokáját? *Magyar Nyelv* 94. (1998.) 157-165.
Boba	*Imre Boba:* Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. Wiesbaden, 1967.
Boeckler	*Albert Boeckler:* Die „Stephanskrone". In Schramm 3. 731-754. o.
Bogyay	*Bogyay Tamás:* A szentkorona mint a magyar történelem forrása és szereplője. GH 88-104. o.

Brook — *Kevin Alan Brook:* The Jews of Khazaria. Northvale, New Jersey – Jerusalem, 1999.

Brückner — *Alexander Brückner:* Ungarn und Polen. Ungarische Jahrbücher 4. (1924.) 78-98. o.

Bury — *J. B. Bury:* A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. London, 1912.

Büdinger — *Max Büdinger:* Ein Buch Ungarischer Geschichte 1058-1100. Leipzig, 1866.

Czeglédy MŐTE — *Czeglédy Károly:* A magyarság Dél-Oroszországban. MŐTE 100-122. o.

Czeglédy 1945. — *Czeglédy Károly:* A IX. századi magyar történelem fő kérdései. *Magyar Nyelv* 41. (1945.) 33-55. o.

Czeglédy 1954. — *Czeglédy Károly:* A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. In: IV-IX. századi népmozgalmak a steppén. A Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 84. (1954.) 12-45. o.

Czeglédy 1956. — *Czeglédy Károly:* Kangarok és zavarok. *Magyar Nyelv* 52. (1956.) 120-125. o.

Czeglédy 1974. — *Czeglédy Károly:* A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). *Magyar Nyelv* 70. (1974.) 11-17. o.

Czeglédy 1975. — *Czeglédy Károly:* Árpád és Kurszán. (Az Árpád-ház megalapításához. *Zalai Tükör* 1975/II., 43-58. o.

Czeglédy 1979. — *Czeglédy Károly:* Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásairól. *Magyar Nyelv* 75. (1979.) 138-145. o.

Czeglédy 1981. — *Czeglédy Károly:* Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. *Magyar Nyelv* 77. (1981.) 419-423. o.

Czeglédy 1985. — *Czeglédy Károly:* Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985.

Deér 1938. — *Deér József:* Pogány magyarság, keresztény magyarság. Budapest, 1938. (Repr. 1993.)

Deér 1942. — *Deér József:* A szentistváni Intelmek kérdéséhez. *Századok* 76. (1942.) 435-452. o.

Deér 1945. — *Deér József:* A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79. (1945.) 3. skk. o.

Deér SMGH — *Deér József:* Mittelalterliche Frauenkronen in Ost und West. In SMGH II.

Deér 1966. — *Deér József:* Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966.

Dénes — *Dénes József:* A honfoglaló magyarok vezérei és törzseik. *Életünk* 26. (1988.) 1040-1045. o.

Dienes — *Dienes István:* A honfoglaló magyarok. Budapest, 1974. (2. kiadás)

Dunlop — *D. M. Dunlop:* The History of the Jewish Khazars. Princeton, New Jersey, 1954.

Dümmerth 1977. — *Dümmerth Dezső:* Az Árpádok nyomában. Budapest, 1977.

Dümmerth 1986. — *Dümmerth Dezső:* Álmos, az áldozat. Budapest, 1986.

Eckhart — *Eckhart Ferenc:* Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946. (reprint 2002.)

Engel — *Johann Christian von Engel:* Geschichte des Ungarischen Reichs. Wien, 1813.

Erdélyi — *Erdélyi István:* A magyar honfoglalás és előzményei. Budapest, 1986.

Érszegi — *Érszegi Géza:* Középkortudomány, forráskritika, információ. MKKNVTE 155-168. o.

Fehér — *Fehér Géza:* Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V-IX. Jahrhunderten. *Keleti Szemle = Revue Orientale* 19. (1921.) no. 2. (önálló kötet, 190 o.)

Fehértói — *Fehértói Katalin:* Árpád-kori *Levente* és *Leue, Lewedi* személyneveink eredete. *Magyar Nyelv* 93. (1997.) 426-441. o.

Fodor 1975. — *Fodor István:* Verecke híres útján... Budapest, 1975.

Fodor 1988. — *Fodor István:* Kazárok és kabarok. In: Magyarrá lett keleti népek. (Szerk.: László Gyula, Szombathy Viktor). Budapest, 1988. 61-105. o.

Golb – Pritsak — *Norman Golb – Omeljan Pritsak:* Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca & London, 1983.

Golden — *Peter B. Golden:* Khazar Studies I. Budapest, 1980.

Gombocz — *Gombocz Zoltán:* Levente. *Magyar Nyelv* (1916.) 305-310. o.

Göckenjan — *Hansgerd Göckenjan:* Hilfsvölker und Grenzwächter im Mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972.

Grégoire — *Henri Grégoire-Bruxelles:* Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91. (1937.) 630-642. o.

Grousset — *René Grousset:* The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Brunswick, New Jersey, 1970.

Guoth 1942. — *Guoth Kálmán:* Egy forrás két történetszemlélet tükrében. *Századok* 76. (1942.) 41-46. o.

Guoth 1943. — *Guoth Kálmán:* Megoldandó kérdések az Intelmekben. *Századok* 77. (1943.) 1-40. o.

Gyóni 1938. — *Gyóni Mátyás:* Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. *Magyar Nyelv* 34. (1938.) 86-96., 159-166. o.

Gyóni 1943. — *Gyóni Mátyás:* A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest, 1943.

Györffy 1958. — *Györffy György:* A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. *Századok* 92. (1958.) 13-87., 565-615. o. (L. még in: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. Egy részlete [44-76. o.] A csatlakozott népek címmel in *uő:* A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 42-79. o.)

Györffy 1959. — *Györffy György:* Kurszán és Kurszán vára. In uő: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959.

Györffy 1977. (A) — *Györffy György:* Legenda és valóság Árpád személye körül. *Kortárs*, 21. (1977.) 103-113. o.

Györffy 1977. (B) — *Györffy György:* Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: MŐT 123-156. o.

Györffy 1977. (C) — *Györffy György:* István király és műve. Budapest, 1977.

Györffy 1984. — *Györffy György:* Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. I-V. fejezet. In: Magyarország története I/1. (Szerk.: Bartha Antal) Budapest, 1984.

Györffy — *Györffy György:* A kabar kérdés. In Magyarrá lett keleti népek. 83-93. o. (Korábban: *Forrás* 1983. XV/3. 20-28. o.)

Györffy IKE	*Györffy György:* István király. (Előszó, IKE 7-15. o.)
Györffy 1993.	*Györffy György:* Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1993.
Haraszti 1999.	*Haraszti György:* Két világ határán. Budapest, 1999.
Haraszti EEÉE	*Haraszti György:* A zsidóság Közép-Kelet-Európában az első ezredfordulón. In: EEÉE 63-100. o.
Harmatta 1984.	*Harmatta János:* Lebedia és Atelküzü. *Magyar Nyelv* 80. (1984.) 419-431. o.
Harmatta 1990.	*Harmatta János:* A magyarság őstörténete. *Magyar Tudomány* 35. (97.) (1990.) 243-261. o.
Harmatta HÍF	*Harmatta János:* Kónstantinos Porphyrogennétos magyar vonatkozású művei. In: HÍF 105-112. o.
Harmatta HNY	*Harmatta János:* A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: HNY 119-140. o.
Harmatta 1998.	*Harmatta János:* A honfoglalás mai szemmel. Magyar Nyelv 94. (1998.) 129-151. o.
Havas	*Havas László:* La Hongrie de Saint Étienne entre l' occident et l' orient. *Acta Antiqua Hungariae* 41. (2001.) 175-192. o.
Heckenast	*Heckenast Gusztáv:* Tény és hipotézis. In: MKKNVTE 121-122. o.
Holler	*Holler László:* A magyar korona néhány alapkérdéséről. *Századok* 130. (1996.) 907-962. o.
Hóman 1912.	*Hóman Bálint:* A honfoglaló törzsek megtelepedése. *Turul* 30. (1912.) 89-114. o.
Hóman 1925.	*Hóman Bálint:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII-XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925.
Hóman – Szekfű	*Hóman Bálint – Szekfű Gyula:* Magyar történet I. Budapest, 1935.
Hóman 1938.	*Hóman Bálint:* Szent István. Budapest, 1938. (Reprint 2000.)
Horváth J. 1931.	*Horváth János:* A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, 1931. (Reprint 1988.)
Horváth J. 1954.	*Horváth János:* Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954.
Horváth M. 1871.	*Horváth Mihály:* Magyarország történelme I. Pest, 1871.
Horváth M. 1878.	*Horváth Mihály:* A kereszténység első százada Magyarországon. Budapest, 1878.
Hunfalvy 1866.	*Hunfalvy Pál:* Régi magyar szók. *Nyelvtudományi Közlemények* 5. (1866.) 246-279. o.
Hunfalvy 1876.	*Hunfalvy Pál:* Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876.
I. Tóth	*I(nokai) Tóth Zoltán:* Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. *Századok* (79-80.) (1945-46.) 21-84. o.
Jánosi	*Jánosi Monika:* Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szeged, 1996.
Kálmány	*Kálmány Lajos:* Szépasszony nyelvhagyományainkban. In: Az ősi magyar hitvilág. Budapest, 1978. (Szerk. Diószegi Vilmos) 339-352. o.(Eredetileg *Ethnographia* 4. [1893.] 226-247. o. [a Gyermekijesztők és rablók nyelvhagyományainkban c. sorozat részeként].)
Kapitánffy	*Kapitánffy István:* Kónstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. *Antik Tanulmányok* 43. (1999.) 283-285. o.

Karácsonyi 1891. — *Karácsonyi János:* Kik voltak az első érsekek? *Századok* 26. (1891.) 23., 131., 201. skk. o.

Karácsonyi 1901-1903. — *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I-III. Budapest, 1901-1903.

Karácsonyi 1901. — *Karácsonyi János:* Bua és Bucna. *Századok* 35. (1901.) 769-773. o.

Karácsonyi 1904. (A) — *Karácsonyi János:* Szent István király élete. Budapest, 1904.

Karácsonyi 1904. (B) — *Karácsonyi János:* Szent Adalbert védelme. *Katholikus Szemle* 18. (1904.) 451-462.,523-535. o.

Karácsonyi 1906. — *Karácsonyi János:* Szent István anyja. I. András atyja. Új eredmények. *Turul* 24. (1906.) 97-112. o.

Karácsonyi 1906. — *Karácsonyi János:* A Szent-István anyjáról szóló adatok uj megrostálása. *Turul* 27. (1909.) 1-14. o.

Karácsonyi 1913. (A) — *Karácsonyi János:* Még egy szó Koppány lázadásáról. *Katholikus Szemle* 27. (1913.) 1064-1068. o.

Karácsonyi 1913. (B) — *Karácsonyi János*: Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Budapest, 1913. In: ÉTTK 23/7. 483-498. o. (Önálló kötetként.)

Kerényi — *Kerényi Károly:* Árpád és a növényi termést jelentő magyar személynevek. *Magyar Nyelv* 27. (1931.) 105-106. o.

Kiss — *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára I. (4. kiadás) Budapest, 1988.

Kohn HKAMT — *Kohn Sámuel:* „Hagar" mint Magyarország elnevezése. HKAMT függelékeként 144-159. o.

Kohn 1884. — *Kohn Sámuel:* A zsidók története Magyarországon I. Budapest, 1884.

Kovács – Lovag — *Kovács Éva – Lovag Zsuzsa:* A magyar koronázási jelvények. Budapest, 1980.

Kristó 1976. — *Kristó Gyula:* Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 55. (1976.) (Önálló kötet, 100 o.)

Kristó 1980. — *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.

Kristó 1985. — *Kristó Gyula:* Az augsburgi csata. Budapest, 1985.

Kristó 1986. — *Kristó Gyula:* Csák Máté. Budapest, 1986.

Kristó 1987. — *Kristó Gyula:* Árpád fejedelemutódai. *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 84. (1987.) 11-21. o.

Kristó 1988. — *Kristó Gyula:* A 10. századi Erdély politikai történetéhez. *Századok* 122. (1988.) 3-35. o.

Kristó 1992. — *Kristó Gyula:* Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 96. (1992.) 25-30. o.

Kristó 1993. — *Kristó Gyula:* Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993.

Kristó 1995. (A) — *Kristó Gyula:* A magyar állam megszületése. Szeged, 1995.

Kristó 1995. (B) — *Kristó Gyula:* Mikor lett fejedelem Géza? *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 102. (1995.) 11-23. o.

Kristó 1995. (C) — *Kristó Gyula:* Falicsi és Fajsz. *Magyar Nyelv* 91. (1995.) 36-44. o.

Kristó 1996. (A) — *Kristó Gyula:* A székelyek eredetéről. Szeged, 1996.

Kristó 1996. (B) — *Kristó Gyula:* Magyar honfoglalás. Honfoglaló magyarok. Budapest, 1996.

Kristó 1998. — *Kristó Gyula:* Levedi, Liüntika, Levente. *Magyar Nyelv* 94. (1998.) 187-188. o.

Kristó 2000. — *Kristó Gyula:* A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10-12. században a források tükrében. *Történelmi Szemle* 42. (2000.) 1-18. o.

Komoróczy — *Komoróczy Géza:* A magyar zsidóság kozmopolitizmusa. In: EEÉE 317-329. o.

Kulcsár — *Kulcsár Péter:* A magyar ősmonda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91-92. (1987-88.) 523-545. o.

László 1944. — *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. (reprint 1988.)

László 1977. — *László Gyula:* Jegyzetek István királyról. In *uő.:* Régészeti tanulmányok. Budapest, 1977.

Ligeti 1979. — *Ligeti Lajos:* Régi török eredetű neveink. *Magyar Nyelv* 75. (1979.) 26-42.,129-141.,259-273. o.

Ligeti 1984. — *Ligeti Lajos:* Egy kievi kazár levél és rovásírásos hitelesítése. *Magyar Nyelv* 80. (1984.) 11-17. o.

Macartney — *C. A. Macartney:* The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. (reprint 1968.)

Makk 1985. — *Makk Ferenc:* Kiknek az élén állott Liuntika? *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 82. (1985.) 3-9. o.

Makk 1993. — *Makk Ferenc:* Magyar külpolitika (896-1196). Szeged, 1993.

Makkai — *Makkai László:* Erdély a középkori magyar királyságban. In: Erdély története I. Budapest, 1986. (Szerk.: Makkai László, Mócsy András) 234-408. o.

Mályusz 1939. — *Mályusz Elemér:* A középkori magyar nemzetiségi politika. *Századok* 73. (1939.) 257-294.,385-448. o.

Mályusz 1941. — *Mályusz Elemér:* Az egynyelvű ország. *Századok* 75. (1941.) 113-139. o.

Mandel — *Mandel Miklós:* József kazár király válaszlevelének hitelessége. Pécs, 1929.

Marczali 1895. — *Marczali Henrik:* A magyar nemzet átalakulása a X. században s a fejedelemség megalapítása. In *uő:* Világtörténelem – magyar történelem. Budapest, 1982. 41-75. o. (Eredetileg in: A Magyar Nemzet Története I. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895.)

Marczali 1896. — *Marczali Henrik:* Magyarország története az Árpádok korában. In: A Magyar Nemzet Története II. (Szerk. Szilágyi Sándor) Budapest, 1896.

Marczali 1996. — *Marczali Henrik:* Szent István királysága. Budapest, 1896. (reprint 1996.)

Marmorstein — *Marmorstein Artúr:* Újabb adatok a kazárok történetéhez. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 38. (1914.) 148-152. o.

Marquart — *J. Marquart:* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 84-940). Leipzig, 1903.

Melich 1907. — *Melich János:* Az Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 3. (1907.) 165-176. o.

Melich 1913. *Melich János:* Bulcsú. *Magyar Nyelv* 9. (1913.) 325-327. o.

Melich 1924. *Melich János:* Sarolt. *Magyar Nyelv* 20. (1924.) 110-115. o.

Melich 1925. *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 6.) Budapest, 1925.

Melich 1927. *Melich János:* Beleknegini és Procui. *Magyar Nyelv* 23. (1927.) 488-496. o.

Melich – Moravcsik *Melich János – Moravcsik Gyula:* A Konstantinos Porphyrogennetos-féle γυλᾶς olvasásáról. *Magyar Nyelv* 30. (1924.) 267-271. o.

Miklosich *Franz Miklosich:* Die Bildung der Slavischer Personnamen. Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Philologisch-historische Klasse) 10. (1860) (Wien) 215-330. o.

Nagy 1906. *Nagy Géza:* Szent István király családi összeköttetései. *Turul* 24. (1906.) 53-65. o.

Nagy 1907-1908. *Nagy Géza:* Szent István vérsége és a magyar kútforrások. *Turul* 25. (1907.) 25-30., 127-139., 175-182. o.; 26. (1908.) 14-24., 110-122., 145-157. o.

Nagy 1912. *Nagy Géza:* A honfoglalók Zemplénben. *Ethnographia* 23. (1912.) 213-222. o.

Nagy 1914. *Nagy Géza:* Trónöröklés az Árpádok alatt. *Turul* 32. (1914.) 19-25. o.

Németh A. *Németh András:* A Dado-levélben szereplő eredettörténet jelentősége a Hungri népnévvel kapcsolatban. In: Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére. (Szerk. Hermann István) Budapest, 1999. 105-126. o.

Németh Gy. 1922. (A) *Németh Gyula:* On ogur, hét magyar, Dentümogyer. Kőrösi Csoma Archívum 1. (1922.) 148-155. o.

Németh Gy. 1922. (B) *Németh Gyula:* A besenyők ismeretéhez. *Magyar Nyelv* 18. (1922.) 2-7. o.

Németh Gy. 1990. *Németh Gyula:* Törökök és magyarok I-II. Budapest, 1990.

Németh Gy. 1991. *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. (2. kiadás, bővítve) Budapest, 1991.

Németh P. *Németh Péter:* Ki nyugodott a geszterédi „fejedelmi" sírban? In: MKKNVTE 19-32. o.

Novoszelcev *A. P. Novoszelcev:* Хазарское государство и его роль в истории восточной Европы и Кавказы. Москва, 1990.

Pais 1921-22. *Pais Dezső:* Régi személyneveink jelentéstana. Budapest, 1966. (2. kiadás, eredetileg: *Magyar Nyelv* 17. [1921-22.] 158-163. o.)

Pais 1929. *Pais Dezső:* Kál és társai. *Magyar Nyelv* 25. (1929.) 121-128. o.

Pais 1930. *Pais Dezső:* A karcha bíró. Kőrösi Csoma Archívum 2. (1930.) 357 skk. o.

Pais 1931. (A) *Pais Dezső:* A gyula és a kündeh. *Magyar Nyelv 27.* (1931.) 170. skk. o.

Pais 1931. (B) *Pais Dezső:* Fal. *Magyar Nyelv* 27. (1931.) 242-246. o.

Pais 1955-1956. *Pais Dezső:* Bulcsú. *Magyar Nyelv* 51. (1955) 433. skk. o.; 52. (1956.) 139. skk. o.

Pais 1960. *Pais Dezső:* Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: Névtudományi vizsgálatok. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája, 1958.) Budapest, 1960. 93. skk. o.

Pais 1973. — *Pais Dezső:* Solymosi Lászlónak *Magyar Nyelv* 68. (1973.) 128. o.

Pauler 1899. — *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Budapest, 1899.

Pauler 1900. — *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900.

Pritsak — *Omeljan Pritsak:* Yowär und Κάβαρ Käwar. Ural-Altaische Jahrbücher 36. (1965.) 378-393. o.

Pirigyi — *Pirigyi István:* A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In: SZIK 161-165. o.

Püspöki SZIK — *Püspöki Nagy Péter:* Szent István egyházszervezete. Előzmények, kánonjogi háttér. In: SZIK 59-80. o.

Püspöki 1994. — *Püspöki Nagy Péter:* Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Budapest, 1994.

Püspöki EEÉE — *Püspöki Nagy Péter:* A zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidó privilégiumáig. (861-1251) In: EEÉE 5-62. o.

Rásonyi — *Rásonyi Nagy László:* Taksony. *Magyar Nyelv* 23. (1927.) 274-284. o.

Reuter — *Camillo Reuter:* A helynévmagyarázatok, helynévfejtések megbízhatósága, a helynevekből levonható következtetések állékonyságának kérdése. In: MKKNVTE 113-220. o.

Ripoche — *J. P. Ripoche:* Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok* 111. (1977.) 79-91. o.

Róheim 1984. (A) — *Róheim Géza:* A kazár nagyfejedelemség és a Turul-monda. In: A bűvös tükör. Válogatás *R. G.* tanulmányaiból. Budapest, 1984.

Róheim 1984. (B) — *Róheim Géza:* Magyar és vogul mitológia. In *uő:* Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Budapest, 1984. 47-170. (Eredetileg: Hungarian and Vogul Mithology. London, 1954.)

Róna-Tas KNYK — *Róna-Tas András:* Hogyan hívták Árpád dédunokáját. In: KNYK 417-430. o.

Róna-Tas 1997. — *Róna-Tas András:* A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1997.

Schönebaum — *Herbert Schönebaum:* Zur Kabarenfrage. In: Aus der byzantinischen Arbeit der DDR I. Berlin, 1957. 142-146. o.

Schramm — *Percy Ernst Schramm:* Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. In: SMGH 2-3. o.

Schünemann — *Konrad Schünemann:* Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. Ungarische Jahrbücher 4. (1924.) 99-115. o.

Solymosi — *Solymosi László:* Helynevek és történettudomány. In: MKKNVTE 105-112. o.

Szabó — *Szabó Dénes:* A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Budapest, 1954. In: MNTK 85. o.

Szalay — *Szalay László:* Magyarország története I. Pest, 1861.

Szegfű KKKK — *Szegfű László:* Sarolta. In: KKKK 239-251. o.

Szegfű ÁA — *Szegfű László:* Szent István családja. In: ÁA 17-43. o.

Székely — *Székely György:* Prefeudális társadalom Magyarországon. *Valóság* 4. (1948.) 139-144. o.

Szekfű 1940. — *Szekfű Gyula:* Még egyszer középkori kisebbségeinkről. *Magyar Szemle* 39. 3 (= 157.) (1940.) 169-177. o.

Szekfű 1941. — *Szekfű Gyula:* Népek egymás közt a középkorban. *Magyar Szemle* 41. 4. (= 170.) (1941/4.) 225-233. o.

Szűcs SZIK — *Szűcs Jenő:* Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. In: SZIK 32-53. o.

Szűcs 1997. — *Szűcs Jenő:* A magyar nemzeti tudat kialakulása. Budapest, 1997.

Tagányi 1913. — *Tagányi Károly:* Vármegyéink eredetének kérdése. *Történeti Szemle* 2. (1913.) 510-541. o.

Tagányi 1918. — *Tagányi Károly:* Bua és Bucna. In: Emlék Szily Kálmánnak... Budapest, 1918. (?)

Telegdi — *Telegdi Zsigmond:* A kazárok és a zsidóság. In: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyve 62. Budapest, 1940. 247-287. o.

Thallóczy — *Thallóczy Lajos:* Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. *Századok* 30. (1896.) 199. skk. o.

Tolsztov 1947. — *Sz. P. Tolsztov:* Хорезмийская генеалогия Самуила Абы. (Еще раз к вопросу о каварах-хорезмийцах). Советская этнография 1947/1. 104-107. o.

Tolsztov 1950. — *Sz. P. Tolsztov:* Az ősi Chorezm. Budapest, 1950.

Tóth S. 1984. — *Tóth Sándor:* Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. *Századok* 118. (1984.) 92-113. o.

Tóth S. 1986. — *Tóth Sándor:* A magyar fejedelmi méltóság öröklődése. *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 83. (1986.) 3-8. o.

Tóth S. 1987. — *Tóth Sándor:* Kabarok és fekete magyarok. *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 84. (1987.) 23-29. o.

Tóth S. 1988. — *Tóth Sándor László:* Az etelközi magyar-besenyő háború. *Századok* 122. (1988.) 541. skk. o.

Tóth S. 1990. — *Tóth Sándor László:* Árpád megas arkhón címéhez. *Magyar Nyelv* 86. (1990.) 228-231. o.

Tóth S. 1992. — *Tóth Sándor László:* Megjegyzések a konstantinosi Tas személyéhez. *Magyar Nyelv* 88. (1992.) 469-474. o.

Tóth S. 1994. — *Tóth Sándor László:* A Liuntika-rejtély. *Magyar Nyelv* 90. (1994.) 169-176. o.

Tóth S. 1996. — *Tóth Sándor László:* Az első fejedelem: Árpád vagy Álmos? *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 103. (1996.). 31-41. o.

Tóth S. 1998. — *Tóth Sándor László:* Levediától a Kárpát-medencéig. Szeged, 1998.

Tóth Z. — *Tóth Zoltán:* Szent István legrégibb életirata nyomán. *Századok* 81. (1947.) 23-94. o.

Toynbee — *Arnold Toynbee:* Constantine Porphyrogenitus and his world. London, (New York, Toronto), 1973.

Uhrman — *Uhrman Iván:* Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 30. 1987/1988. 206-226. o.

Ungváry — *Ungváry Jenő:* Πρῶτος βοέβοδος. *Magyar Nyelv* 94. (1998.) 188-191. o.

V. Kovács — *V. Kovács Sándor:* Eszmetörténet és régi magyar irodalom. (Az ősköltészet és a kora középkor fejlődéstörténeti kérdései.) In: ETK 107-146. o.

Vajay SZÉSZ — *Szabolcs (de) Vajay:* Géza nagyfejedelem és családja. In: SZÉSZ I. 64. skk. o.

Vajay 1968. *Szabolcs (de) Vajay:* Der Eintritt des Ungarischen Stämmenbundes in die europäischen Geschichte (862-933). München, 1968.

Vajay KKKK *Szabolcs (de) Vajay:* Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: KKKK 339-373. o.

Vajay 1999. *Szabolcs (de) Vajay:* Még egy királynénk...? Endre első felesége. *Turul* 72. (1999.) 17-23. o.

Váczy 1938. *Váczy Péter:* Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. 475-505. o.

Váczy 1941. *Váczy Péter:* Les racines byzantines du christianisme Hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* 64. (1941.) 99-108. o.

Váczy 1958. *Váczy Péter:* A honfoglaló magyarságról. *Századok* 92. (1958.) 265-345. o. (In: *Váczy* 1994. 121-183. o. is.)

Váczy 1985. (A) *Váczy Péter:* Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról. *Történelmi Szemle* 28. (1985.) 628-642. o. (In: *Váczy* 1994.77-93. o., A magyar koronáról címen is.)

Váczy 1985. (B) *Váczy Péter:* Honfoglalás kori hősi énekeink nyelve és előadásmódja. In: Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Budapest, 1985. 51-56. o. (In: *Váczy* 1994. 22-27. o. is.)

Váczy 1994. *Váczy Péter:* A magyar történelem korai századaiból. Budapest, 1994.

Vámbéry 1882. *Vámbéry Ármin:* A magyarok eredete. Budapest, 1882.

Vámbéry 1895. *Vámbéry Ármin:* A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest, 1895. (reprint 1989.)

Várady *Várady László:* Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogennetos über die Politikgeschichte der Ungarn. *Byzantinische Zeitschrift* 82. (1989.) 22-58. o.

Vékony *Vékony Gábor:* A kazár kérdés. A kazárok és a zsidóság. I-II. *Életünk* 30., (1992.) 919-938., 1034. skk. o.

Venetianer *Venetianer Lajos:* A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Budapest, 1922.

Závodszky *Závodszky Levente:* A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904. (Bölcsészdoktori értekezés)

ÁKÍF	Az államalapítás korának írott forrásai. (Szerk.: *Kristó Gyula*) Szeged, 1999.
ÁKLI	Árpád-kori legendák és intelmek. (Szerk.: *Érszegi Géza*) Budapest, 1983.
ÁKMTBF	Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. (Szerk.: *Moravcsik Gyula*) Budapest, 1984.
CFH	Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I-III. col. *Albinus Franciscus Gombos.* Budapest, 1937-38.
EHP	*P. K. Kokovcov:* Еврейско–хазарская переписка в X веке. Ленинград, 1932.
HKAMT	Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. (Szerk.: *Kohn Sámuel*) Budapest, 1881. (repr. 1990.)
HKÍF	A honfoglalás korának írott forrásai. (Szerk.: *Kristó Gyula*) Szeged, 1995.
IKE	István király emlékezete. (Szerk.: *Király László*) Budapest, 1987. (2. kiadás)
MEH	A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Szerk.: *Györffy György*) Budapest, 1975. (2. kiadás)
MTSZGY	Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1000-1526. (Szerk.: *Bertényi Iván*) Budapest, 2000.
OÉMV	Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. (Szerk.: *Hodinka Antal*) Budapest, 1916.
SRH	Scriptores Rerum Hungaricarum I-II. (Ed.: *Emericus Szentpétery*) Budapest, 1937-38.
SZIM	Szent Istvántól Mohácsig. (Szerk.: *Kristó Gyula, Makk Ferenc*) Szeged, 1994.

A	Az államalapító. Budapest, 1988. (Szerk.: *Kristó Gyula*)
EEÉE	1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. (Szerk. *Püspöki Nagy Péter*) Budapest, 2001
ETK	Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (Memoria Saeculorum Hungariae IV.) (Szerk.: *Székely György*) Budapest, 1984.
ÉTTK	Értekezések a történeti tudományok köréből
GH	Gesta Hungarorum I. (Történelmünk a honfoglalástól Mohácsig.) (Szerk.: *Saáry Éva*) Zürich, 1984.
HÍF	A honfoglaláskor írott forrásai. (A honfoglaláskor sok szemmel II.) (Szerk.: *Kovács László, Veszprémy László*) Budapest, 1996.
HNY	Honfoglalás és nyelvészet. (A honfoglaláskor sok szemmel III.) (Szerk.: *Kovács László, Veszprémy László*) Budapest, 1997.
KKKK	Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Memoria Saeculorum Hungariae I.) (Szerk.: *Horváth János, Székely György*) Budapest, 1974.
KNYK	Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk.: *Koszta László*) Szeged, 1995.
MKKNVTE	A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján (1971. május 6-8.) elhangzott előadások, hozzászólások. (Szerk.: *Éri István*) Veszprém, 1973.
MNyTK	Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai
MŐT	Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk.: *Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András*) I. Budapest, 1977.
MŐTE	A magyarság őstörténete. (Szerk.: *Ligeti Lajos*) Budapest, 1943. (Reprint 1986.)
SZÉSZ	Székesfehérvár évszázadai. I. (Az államalapítás kora) (Szerk.: *Kralovánszky Alán*) Székesfehérvár, 1967.
SMGH	Schriften der Monumenta Germaniae Historica. XIII. 2-3. Stuttgart, 1955-1956.
SZIK	Szent István és kora. (Szerk.: *Glatz Ferenc, Kardos József*) Budapest, 1988.

Iván Uhrman

IULUS REX

The Gyula Dynasty, the Kabars and Saint Stephen's Admonitions

Summary

Originally, this study was supposed to be published as the first chapter of a monograph-to-be, titled *Sephanus* (sic) *rex*, which would have been written by Professor Péter Várlaki and me together, with the financial support and within the scope of a programme of the Millennial Committee of the Budapest University of Technical and Economic Sciences. This chapter is prevailingly a result of my two-year research, so I decided to publish it separately, with the permission of Professor Várlaki. Nevertheless, I owe him thanks for several stimulating ideas, which I always refer to in the footnotes, and the Committee likewise, as I would not have been able to carry out this research without their help.

Let our starting point be the 6th caput of the *Admonitions* fathered on Saint Stephen, in which he encourages his prospective successor to esteem the guests (*hospites*). We endeavour to render it probable that by *hospites* neither the German, French or Italian notabilities of the royal court, nor the peasant settlers of the same nationalities were meant. It is not very likely that Duke Saint Imre, who had been brought up by the Italian Bishop Saint Gerald, had to be urged to be kindly disposed towards the above-mentioned people. It is even less probable with Peter Orseolo, an Italian himself, who was quite credibly the original addressee of the work. Thus, we assume that some earlier 'guests' of the Hungarians are concerned here, from the days of the princes – the Kabars. According to Emperor Constantine Porphyrogenitus, the Kabars still preserved their own language and their isolation inside the Hungarian confederation of tribes in the middle of the previous century.

Why did Saint Stephen consider it that important to protect and support the Kabars? In order to answer the question we should make a thorough examination of all the written sources regarding the Kabars, laying emphasis on Emperor Constantine's work. On this basis we establish that the Emperor's statement, accordig to which the Kabars were 'raised to the rank of the first tribes' because they were the strongest and the bravest, *cannot* be interpreted the way Hungarian specialised literature does, following Gyula Németh. In his opinion, Constantine misunderstood his informers and so the 'precedence' of the Kabars does not mean more than taking the lead at attacks and staying in the rear at retreats, as subjugated 'military subsidiary people.' On the one hand, it is hardly credible that the Emperor who knew the barbarian peoples living on the periphery of the Empire so well, was not fully aware of the steppe tactics. On the other hand, the quoted text definitely refers to precedence and not to the order of battle.

Consequently, we should take the information seriously that Kabar tribes were the most important inside the Hungarian confederation of tribes, at least in the middle of the 10th century. Specialised literature abroad has accepted this thesis predominantly, although in Hungary it is only László Várady who has hitherto done so.

Following this theory, both the authors abroad and Várady consider the Árpád dynasty being of Kabar origins, which we cannot concede. We regard it more presumable that the 'second' of the princely dignities in the confederation of tribes, the title of the *gyula* could be connected to the Kabars, as it had already come up at Macartney.

On the one hand, this is supported by the consideration that the region of the *gyulas* in the 10th century was in Transylvania, which might have been regarded as a highly threatened zone, since it was bordering on the territory of the Pechenegs. The tribe that carried out the defence of this danger zone appropriately, could make a bid for the second (practically the first) dignity of the confederation of tribes with due stress. (Gyula Kristó also refers to this. In his view, the tribe of the *gyulas*, being the strongest, *was moved* to Transylvania for this reason. In another work he also emphasises the hypothetical ethnic continuity between the Kabars and the Székelys, although he originates only a part of the Székelys from Transylvania.)

On the other hand, the national sources concerning the *gyula* dynasty, also contain elements referring to this. Anonymus calls the founder of the dynasty *Tétény* (*Tuhutum*), from the times of the Hungarian conquest. Since Gyula Németh, it is widely accepted that these names are related to Turkish dignity names *tigit~tegin*, which assumes Turkish-Khazar connections, political culture and maybe origins – all that logically can be supposed of a Kabar chief. Kristó's objections, according to which the *Tétény* clan does not belong to Transylvania but to the Danube region etymologically, are refuted by his own arguments. He underlines that the eponym of the clan was from the 12th century, but the Turkish character and meaning of the name indeed presumes that its tradition was established by an outstanding person from the times of the Hungarian conquest.

It is also Anonymus who claims that *Tétény*'s son was called *Harka*, his grandson *Gyula*. We know from Constantine what Anonymus did not: these names had not been personal but dignity names. Thus this statement refers to the family's promotion in the hierarchy of the confederation of tribes, back in the 10th century – perhaps in relation to the occupation of Transylvania and the defence of the Eastern border. (The *gyula*'s office previously might have been connected to the dynasty of the chief prince, the *kündü-kagán*, as a dignity of the hereditary prince.) We have rather limited information on the *harka*'s dignity, but on the basis of *decree III*, fastened on Saint Ladislaus, he is supposed to have judged in disputes over title to property, in the disintegrating confederation of tribes. This again could have been a task cut out for a head of a tribe coming from the Khazar Kaganate, which was economically and socially far more developed than the Hungarians.

Finally, another phrase in the same chapter of the *Admonitions* point to the Kabars. 'Rome would certainly be a servant still, if Aeneas and his companions had not liberated her.' The expression *Aeneades* (more likely *the successors of Aeneas*) is confusing here. There is no antique tradition that would have attributed an act like this to any of Aeneas's successors.

So we assume that the author (Saint Stephen?) deliberately transformed the tradition here. The reason for doing so might have been the name of Iulus, the well-known son or grandson of Aeneas (the eponym of the famous gens Iulia). Originally, there must have been a casual coincidence with the form *Iulus rex*, the way the *Hildesheim Yearbooks* quite wittily call Prokuj, the 'gyula king', the uncle and at the same time the political opponent of the Holy King.

Consequently, 'Aeneades' denotes the *gyula* clan of Transylvania, who are supposed to change 'Rome' (the ideal state in contemporary terminology; the kingdom of Hungary in this case) from a 'servant' (*ancilla*, a maid servant in fact) to a 'free woman' (*liberam*). This raises a new question: when did the *gyulas* play such a role in Hungarian history?

In our opinion, this statement should not be interpreted on political, but on religious grounds. In his letter to the Galatians, Saint Paul fits the 'free' Sarah and the 'slave' Hagar into an allegory, as the incarnations of Christian and Jewish faith. According to this, Rome will be 'liberated' by somebody who leads her towards Christianity. There is a well-known notice by Skylitzés on the Hungarian *gyula*, who did not only get baptised in Constantinople but also became a true and earnest follower of the new religion. In the 19th century, Mihály Horváth assumed, and not baselessly, that the original motivation of Géza's later baptism was provided by his marriage to Sarolt, the daughter of the *gyula*.

This is where the question arises: if *libera* means Christian faith in the *Admonitions*, how should *ancilla* be interpreted there? Should we mean by it the pagan Hungarians or sticking to the literal sense and Saint Paul's allegory should we put the question: what role did *Jewish religion* play in Hungarian society before Saint Stephen?

This question leads us back to the Kabars again. According to Constantine, they broke with the Khazar Empire that followed Jewish religion since 740 or 860 at latest. Certainly, as we do not know the exact date of the Kabars' breaking with the Empire, or that of becoming converted to Jewish faith, we can only draw very uncertain conclusions. It is remarkable, though, that greater numbers of fighters professing Jewish faith among the Hungarian conquerors were only mentioned by the Jewish authors of the 19th century: first of all Sámuel Kohn in the last quarter of the 19th century and then Lajos Venetianer in the first quarter of the 20th century. In fact, both approaches are apologetic (the works were written in years when anti-Semitic feelings were at their heights) and Venetianer goes too far in certain obvious cases. This, however, should not offer grounds for

the majority of specialised literature (also abroad this time!) to belittle the problem or to adopt a negative attitude as it does.

The most common form of negative attitude in this case is represented by the hypothesis that the Kabars' revolt against the Khazar government, which Constantine informs of, was a result of Jewish 'conversion.' This would, however, preclude the possibility of Jewish presence among the Kabars. The hypothesis spread after Bálint Hóman in the specialised literature, but it was originally worked up by Kálmán Nemäti, a self-appointed 'nation educator', a dilettante from the end of the 19th century.

The theory is unfounded, not only because Constantine (the sole authority that refers to the Kabar revolt) makes no mention of it, but mainly because it pictures the Khazars' conversion according to the norms of Christian missionaries, i.e. by fire and sword, which is entirely unfamiliar to Jewish religion.

Consequently, *a part* of the Kabars may have followed Jewish faith. Certainly, the *gyula* did not necessarily belong to them. The devoted zeal, however, with which he practiced his new religion, as Skylitzés informs, is more characteristic of somebody who has changed a dogmatic faith for another, than a real pagan.

The rest of the study offers a survey of the history of the relations between the *gyula* dynasty and the Árpád dynasty. It emphasises that Prokuj, otherwise *'Iulus rex'* who was defeated by Saint Stephen, is regarded as the *'avunculus'* (the younger brother of the mother) of the Holy King in accordance with the *Hildesheim Yearbooks* (and the majority of Hungarian chronicles). At the Hildesheim author it may be explained by misinformation and in the Hungarian sources by the deterioration of the *proavunculus*, which is used by the Buda Chronicle and verified by the family tree at Anonymus. We do admit that Kristó is right in interpreting Zombor's (the alleged father of *'gyula* junior') appearance on the family tree merely as the 13th century claims of the Gyulazombor clan; this, however, does not exclude the possibility that the space for the insertion was given, as the royal notary may have known such early records that bore exact evidence that the defeated *gyula* was only the male cousin of Sarolt.

This would provide a reason on behalf of the senior *gyula* for making an effort to transfer his power on Stephen, his grandson by blood, instead of his legal heir, who was only a collateral to him. Stephen did likewise later, when he ignored Vazul on Peter's account, and perhaps the same applies to Levédi's renouncing the offered chief principality in favour of Álmos from another tribe (with whom he might have been on rather friendly terms through marriage) instead of his own relatives.

Eventually, in connection with the foregoing, we deal with the origins of the Holy Crown, trying to make it probable that the Geóbitzas, which can be seen on it, is not King Géza I from the 11th century, but the 'old' Prince Géza. The lower part of the crown, the so-called corona graeca, had been a women's crown originally, as Magda B. Oberschall proved it decades ago. It must have been given to Sarolt, then the fiancée of Géza, by her father's godfather, Constantine Porphyrogenitus. The main reason for dating the crown to the 11th century was provided by the portrait of Emperor Mikhaél Dukas VII. It is obvious, though, that it was applied on the crown later (in the 17th century), since keeper of the crown Péter Révay saw the image of the Blessed Virgin at the same place.

Iván Uhrman

IULUS REX

La dynastie des Gyulas, les Kabars et les Conseils de saint Étienne

Résumé

A l'origine cette étude aurait dû constituer la première partie d'une monographie intitulée *Sephanus rex* que j'ai envisagé d'écrire avec le professeur Péter Várlaki dans le cadre du projet de la Commission du Millénaire de l'Université Économique et Technique de Budapest et avec le soutien de celle-ci. Étant donné que le chapitre que vous pourrez lire ici est essentiellement le résultat de mes propres recherches menées ces deux dernières années, j'ai décidé, avec l'accord du

professeur Várlaki, de le publier aussi séparément. Je tiens cependant à remercier le professeur Várlaki de ses idées stimulantes (j'y fais toujours référence dans des notes en bas de page) ainsi que la Commission dont l'aide était indispensable pour effectuer les travaux de recherche susmentionnés.

Nous partirons du chapitre 6 des *Conseils* attribués à saint Étienne où il exhorte son successeur espéré à respecter les hôtes (*hospites*). Nous tâcherons de démontrer que l'expression *hospites* ne concerne pas les aristocrates ou les colons paysans allemands, français ou italiens : l'auteur aurait prêché un converti puisque le prince saint Émeric fut disciple de l'italien saint Gérard et Pierre Orseolo, destinataire peut-être plus probable de l'œuvre originale lui-même italien. Par conséquent, nous supposons qu'il s'agit des Kabars, «hôtes» plus anciens des Hongrois à l'époque des princes. Au milieu du siècle précédent, les Kabars, comme en témoigne l'empereur Constantin Porphyrogénète, gardaient encore leur propre langue, ainsi que leur autonomie en constituant le «huitième tribu» au sein de la fédération des sept tribus hongrois.

Afin de répondre à la question de savoir pourquoi saint Étienne tenait tellement à protéger les Kabars, nous examinerons toutes les sources écrites relatives aux Kabars et tout particulièrement l'œuvre de l'empereur Constantin. Nous constaterons que l'information de l'empereur selon laquelle «les Kabars furent élevés au rang des premières tribus» pour leur force et courage ne peut pas être interprétée telle que la quasi-totalité de la littérature spécialisée nationale le fait depuis Gyula Németh : ils considèrent en effet que Constantin interprète mal les propos de ses informateurs lorsqu'il dit que «le premier rang» des Kabars, peuple de «militaires auxiliaires» soumis, consistait à aller devant en cas d'attaque et derrière en cas de retrait. D'une part il est peu plausible que l'empereur connaissant bien les peuples barbares en périphérie de l'empire ignore la tactique à la steppe, d'autre part le texte en question évoque certainement une hiérarchie et non pas un ordre de bataille.

Nous devons donc prendre au sérieux l'information selon laquelle le(s) tribus(s) kabar(s) fut/furent le(s) plus prestigieux au sein de la fédération tribale hongroise du moins au milieu du 10e siècle. La majorité de la littérature spécialisée étrangère adopte cette thèse, alors qu'en Hongrie seul László Várady l'approuve complètement.

Nous ne pouvons cependant pas suivre les auteurs étrangers ni Várady affirmant que la maison d'Árpád est d'origine kabare. Nous estimons plus probable que c'est le «deuxième» titre des dignitaires princiers de la fédération tribale, le *gyula* qui puisse être lié aux Kabars (comme il est déjà apparu chez Macartney).

Ceci est étayé par le fait que les Gyulas du 10e siècle vivaient en Transylvanie, dans une région particulièrement menacée par les Petchenègues voisins. La tribu assurant correctement la défense du territoire pouvait alors prétendre à la deuxième dignité de la fédération tribale (même à la première quant à son pouvoir réel). (Gyula Kristó y fait également référence. Il pense que la tribu la plus forte, celle des Gyulas a été *déménagée* en Transylvanie justement pour en assurer la défense. Dans un autre travail, il souligne la continuité ethnique supposée entre les Kabars et les Sicules tout en considérant que seule une partie des Sicules seraient d'origine transylvanienne.)

D'autre part les sources nationales relatives à la dynastie des Gyulas comportent également des éléments allant dans ce sens. Anonymus appelle le fondateur de la dynastie à l'époque de la conquête du pays *Tétény* (*Tuhutum*). Depuis Gyula Németh, il est généralement admis que ceci est en rapport avec les noms de dignitaires turcs *tigit~tegin*, ce qui suppose des relations, une culture politique voire une origine turques-khazares, donc tout ce que l'on peut logiquement supposer d'un chef kabar. Les objections de Kristó selon lesquelles l'appellation du clan Tétény ne serait pas liée à la Transylvanie mais à la région du Danube sont démenties par l'auteur lui-même lorsqu'il souligne que l'éponyme du clan est du 12e siècle, tandis que le caractère et le sens turcs du nom laissent supposer qu'il descend d'une personnalité éminente de l'époque de la conquête du pays.

Anonymus affirme aussi que le fils de Tétény s'appelait Harka et son petit-fils Gyula. Constantin nous apprend, ce qu'Anonymus ignore, qu'il s'agit de nom de dignités. Ainsi cette information se réfère au fait que la famille est montée dans la hiérarchie de la fédération tribale au cours du 10e siècle et cela pouvait peut-être avoir un rapport avec l'occupation de la Transylvanie et de la sécurisation de la frontière orientale. (La fonction *gyula* avait été peut-être liée au prince héritier, à la dynastie *kündü-kagan*.) Nous disposons de très peu d'informations sur la dignité *harka*, mais sur la base du 3e décret attribué à saint Ladislas, l'on peut supposer qu'elle intervenait

dans le jugement des litiges en matière de droit de propriété au sein de la fédération tribale en décomposition. C'est une tâche qui correspond à un chef de tribu issu des principautés khazares beaucoup plus développées sur le plan économique et social que les Hongrois.

Dans les *Conseils*, il existe une autre phrase désignant les Kabars : «Rome serait toujours serviteur, si Énée ne l'avait pas libérée.» L'expression *Énéeades* (plus probablement : *descendants d'Énée*) dérange. En effet, l'on ne connaît aucune tradition antique qui aurait attribué une telle action à l'un des descendants d'Énée.

Par conséquent, nous avons supposé que l'auteur (saint Étienne ?) avait consciemment modifié la tradition pour la raison suivante : *Iulus*, le nom du fils ou du petit-fils d'Énée correspond (c'est certainement le fruit du hasard) à la forme *Iulus rex* appellation pleine d'esprit utilisée dans les Annales de Hildesheim pour désigner Prokuj, le «roi gyula», oncle et adversaire politique du roi saint.

Les *Énéeades* désigneraient alors le clan des gyulas de Transylvanie. Le fait que «Rome» (selon l'usage de l'époque : l'État idéal et ici concrètement le royaume de Hongrie) deviendrait une «femme libre» (*liberam*), après avoir été «serviteur» (*ancilla*), grâce à ce clan soulève la question suivante : Quand les Gyulas ont-ils joué un tel rôle dans l'histoire hongroise ?

Selon notre point de vue, cette information doit être interprétée sur la base de la religion et non pas sur celle de l'histoire politique. Dans sa lettre écrite aux Galathes, saint Paul formule une allégorie avec Sarah la libre et Hagar l'esclave, représentant respectivement les religions chrétienne et juive. Par conséquent, Rome sera libérée par celui qui la conduira vers le christianisme : en effet nous connaissons bien la publication de Skylitzés sur le gyula hongrois qui, après avoir été baptisé à Constantinople, suivra avec ferveur sa nouvelle foi. Au 19e siècle, Mihály Horváth supposait, et apparemment non sans raison, que c'est le mariage avec Sarolt, fille du gyula qui servait de motivation de base pour le baptême de Géza plus tard.

Cependant on doit se poser une question : si *libera* signifie la foi chrétienne aussi dans les *Conseils*, comment interpréter au même endroit l'*ancilla* ? Signifierait-il *mutatis mutandis* les Hongrois païens ou devons-nous soulever, conformément à l'allégorie de saint Paul, le rôle de la religion juive dans la société d'avant saint Étienne ?

Cette question nous ramène de nouveau aux Kabars qui, selon Constantin, se sont séparés de l'empire khazar suivant la religion juive depuis 860 au plus tard, mais peut-être déjà depuis 740. Bien entendu, comme nous ne connaissons pas la date précise de la sécession des Kabars, ni celle de l'adoption de la religion juive, toutes conclusions que nous pourrions en tirer resteraient aléatoires. Par ailleurs, seuls des auteurs juifs parlaient traditionnellement d'un grand nombre de combattants de confession juive dans les rangs des conquérants du pays : tout d'abord Sámuel Kohn à la fin du 19e et Lajos Venetianer au début du 20e siècles. Il est indéniable que leur approche est apologétique (Kohn a rédigé son œuvre dans l'année du procès de Tiszaeszlár et Venetianer directement après la terreur blanche), et ce dernier tombe manifestement dans des excès. Ceci ne justifie pas pour autant que la plupart des travaux spécialisés, cette fois-ci aussi à l'étranger, néglige ou refuse catégoriquement cette question.

La forme la plus répandue du refus est l'hypothèse selon laquelle la révolte des Kabars contre l'administration khazare, dont Constantin parle, aurait été justement le résultat de la propagation de la foi juive, ce qui exclurait dès le départ l'existence des Juifs parmi les Kabars. C'est Bálint Hóman qui a répandu cette hypothèse dans la littérature spécialisée, mais elle a été formulée en fait par un «éducateur du peuple» autoproclamé et incompétent, Kálmán Nemäti.

Cette conception est sans fondement non seulement parce que Constantin (le seul à avoir évoqué la révolte des Kabars) n'en a pas parlé, mais surtout parce que la conversion des Khazars est envisagée de manière violente, ce qui est totalement étranger à la religion juive.

Par conséquent, une partie des Kabars pouvait en effet suivre la religion juive. Bien entendu, le gyula pouvait ne pas faire partie d'eux, mais la ferveur excessive qu'il manifestait, selon Skylitzés, lors de l'exercice de sa nouvelle foi caractérise beaucoup plus celui ayant changé de religion dogmatique qu'un vrai païen converti.

Dans sa dernière partie, l'étude examinera l'histoire des relations entre la dynastie des Gyulas et la maison d'Árpád. Elle soulignera que Prokuj «*Iulus rex*» vaincu par saint Étienne n'était pas l'*avunculus* (le frère de sa mère) du roi saint comme prétendent les *Annales de Hildesheim* et la plupart des chroniques nationales, mais seulement le cousin de Sarolt. Nous reconnaissons que

Kristó a raison d'expliquer l'intégration de Zombor (le père prétendu du gyula junior) dans l'arbre généalogique par les prétentions du clan Gyulazombor aux alentours de Pest au 13e siècle, mais ceci n'exclut pas que sa place existait déjà, car le notaire du roi pouvait encore connaître des écrits anciens qui savaient de manière plus précise que le gyula vaincu n'était que le cousin de Sarolt.

Ceci justifierait l'intention du gyula senior de léguer son pouvoir à son petit-fils Étienne qui, à son tour, écartera Vazul pour favoriser Pierre. Il est possible que le renoncement de Levédi au titre du premier prince en faveur d'Álmos présente le même cas de figure : bien que celui-ci appartienne à une autre tribu, il peut être considéré, via les liens du mariage, comme plus proche que ses propres parents.

Pour finir, nous parlerons de la création de la couronne sainte et nous tâcherons de prouver la probabilité du fait que ce soit le «vieux» prince Géza qui y est représenté et non pas le roi Géza I du 11e siècle. Le bas de la couronne, la *corona graeca*, comme Magda B. Oberschall l'a prouvé il y a quelques décennies, est sans doute une couronne pour femme : c'est Sarolt, fiancée de Géza qui a dû la recevoir du parrain de son père, Constantin Porphyrogénète. La raison principale de sa datation du 11e siècle est le portrait de l'empereur Mikhael Dukas VII. En fait, ceci a été ajouté au 17e siècle sur la couronne, puisque Péter Révai garde de couronne avait encore vu l'image de la Vierge au même endroit.

Iván Uhrman

IULUS REX

Die Dynastie der Gyula, die Kabaren und die Mahnungen Stephan des Heiligen

Resümee

Meine Studie wäre – ihrer ursprünglichen Absicht nach – das erste Kapitel der erhofften Monographie mit dem Titel *Sephanus* (sic!) *rex* geworden, die wir zusammen mit Universitätsprofessor Péter Várlaki und mit finanzieller Unterstützung im Rahmen des Programms des Millenniumskomitees der Technischen und Wirtschaftsuniversität von Budapest geschrieben hätten. Das hier zu lesende Kapitel ist größtenteils Ergebnis meiner eigenen, zwei Jahre währenden Forschungsarbeit, deshalb habe ich mich entschlossen, dieses – mit Einwilligung von Professor Várlaki – auch alleine für sich zu publizieren. Mein Dank gilt jedoch Professor Várlaki, der mich mit zahlreichen anspornenden Ideen versehen hat (auf die ich jeweils in den Fußnoten auch verweise), sowie dem Komitee, ohne dessen Hilfe die erwähnte Forschungsarbeit wohl kaum zu bewältigen gewesen wäre.

Unser Ausgangspunkt ist Caput 6 der Mahnungen, die Stephan dem Heiligen zugeschrieben werden. In diesem Caput ermuntert er seinen erhofften Nachfolger zur Achtung der Gäste (*hospites*). Wir nehmen es als wahrscheinlich an, dass unter *hospites* hier nicht die deutschen, französischen und italienischen Adeligen des Königshofes, aber auch nicht die Bauern-Siedler dieser Stammung zu verstehen sind. Bezüglich dieser wäre es wohl kaum nötig gewesen, Herzog Imre den Heiligen, den Zögling des italienischen Bischofs Gellért des Heiligen zu Gutmütigkeit zu mahnen. Noch weniger Péter Orseolo, den wohl etwas glaubhafteren ursprünglichen Adressanten des Werkes, der selbst italienischer Herkunft war. Deshalb nehmen wir an, dass es diesmal um die älteren, noch aus der Zeit der Fürsten stammenden „Gäste" des Ungartums, die Kabaren geht, die um die Mitte des vorigen Jahrhunderts auf jeden Fall noch ihre eigene Sprache, sowie ihre eigene Existenz, ihre gesonderte Stellung als „Achter" im Bund der sieben ungarischen Stämme pflegten, wie dies auch von Kaiser Konstantin im Purpur geboren bestätigt wird.

Um die Frage zu beantworten, weshalb es Stephan der Heilige für wichtig angesehen hatte, die Kabaren in solch einem Maße zu befürworten, untersuchen wir das vollständige schriftliche Quellenmaterial bezüglich der Kabaren näher, insbesondere natürlich die Arbeit Kaiser Konstantins. Aufgrund dieser können wir feststellen, dass die Aussage des Kaisers – wonach die Kabaren „...auf den Rang der ersten Stämme erhoben wurden...," da sie die stärksten und tapfersten waren – *nicht* so verstanden werden kann, wie das in Anlehnung an Gyula Németh fast von der gesamten

ungarischen Fachliteratur getan wird: nämlich so, dass Konstantin hier seine Informatoren missversteht, und die „Erstrangigkeit" der Kabaren in Wirklichkeit nur soviel bedeuten würde, dass sie als unterworfenes, bezwungenes „militärisches Hilfsvolk" im Falle eines Angriffs vorne, bei einem Rückzug ganz hinten gehen. Einerseits ist es wenig glaubhaft, dass der Kaiser, der die an der Peripherie des Reiches lebenden barbarischen Völker so gut kennt, die Kampfmethode der Steppe nicht kennen würde; andererseits bedeutet wohl die Aufzählung an der angesprochenen Textstelle mit ziemlicher Sicherheit eine Rangordnung, und keine Kampfordnung.

Wir müssen also diejenige Information ernst nehmen, die besagt, dass der Stamm, oder die Stämme der Kabaren, zumindest um die Mitte des 10. Jahrhunderts herum im ungarischen Stammesbund die angesehensten waren – wie das auch vom Großteil der ausländischen Fachliteratur akzeptiert wird. In Ungarn hat sich damit bis jetzt lediglich László Várady in vollem Maße identifiziert.

In der Beziehung, dass – diesen Gedanken zu Ende gedacht – selbst die Dynastie der Arpaden als eine kabarischen Ursprungs beschrieben wird, können wir jedoch weder mit den ausländischen Autoren, noch mit Várady einverstanden sein. Es ist unserer Meinung nach wahrscheinlicher, dass von den Fürstenwürden des Stammesbundes die „zweite", der Titel des *gyula* mit den Kabaren verbunden wäre (wie das auch schon bei Macartney erscheint).

Unterstützt wird dies einerseits von der Überlegung, dass Siebenbürgen gerade das Unterkunftsgebiet der *gyula* im 10. Jahrhundert gewesen ist, und als ein besonders gefährdeter Punkt galt (weil es ein, mit den Petschenegen benachbartes Gebiet war). Ein Stamm, der den Schutz dieses Gebietes in notwendigem Maße versehen hatte, konnte mit dem notwendigen Gewicht die zweite (eigentlich, was die Macht in der Praxis betrifft, die erste) Würde des Stammesbundes anpeilen. (Darauf verweist auch Gyula Kristó, der die Meinung vertritt, der Stamm der *gyula*, als der stärkste Stamm, war gerade aus dieser Überlegung heraus nach Siebenbürgen *übersiedelt* worden. In einem anderen Werk betont er selbst die anzunehmende ethnische Kontinuität zwischen Kabaren und Seklern – zugegeben, er sagt, nur ein Teil der Sekler sei siebenbürgischen Ursprungs.)

Andererseits enthalten auch die ungarischen Quellen bezüglich der Dynastie der gyula Züge, die Hinweise darauf geben. Anonymus nennt den, zur Zeit der ungarischen Landnahme lebenden Begründer der Dynastie *Tétény* (*Tuhutum*), bezüglich dessen seit Gyula Németh allgemein akzeptiert wird, dass er mit den türkischen Würdenamen *tigit~tegin* zusammenhängt, also auf jeden Fall türkisch-chasarische Beziehungen, eine solche politische Kultur, vielleicht sogar einen solchen Ursprung annimmt – also alles, was bezüglich einer kabarischen Führungspersönlichkeit logisch anzunehmen ist. Die Gegenargumente von Kristó, wonach die Tétény-Sippe aufgrund des Namens nicht mit Siebenbürgen, sondern mit Gebieten entlang der Donau verbunden sei, widerlegt er selbst, als er betont, dass der Namensgeber der Sippe aus dem 12. Jahrhundert stamme, gleichzeitig aber der türkische Charakter und die türkische Bedeutung des Namens tatsächlich voraussetzen, dass seine Tradition von einer herausragenden Persönlichkeit aus der Zeit der ungarischen Landnahme begründet worden sei.

Widerrum ist es Anonymus, der behauptet, der Sohn von Tétény hätte Harka, der Enkel bereits Gyula geheißen. Da wir von Konstantin wissen, was Anonymus nicht mehr wissen konnte, wonach diese Namen keine Personen-, sondern Würdenamen sind, weist diese Aussage darauf hin, dass die Familie irgendwann im 10. Jahrhundert in der Rangliste des Stammesbundes einen Schritt nach vorne getan hatte – vielleicht gerade mit der Besetzung Siebenbürgens, im Zusammenhang mit der Sicherung der östlichen Grenze. (Die Würde des *gyula* wäre früher vielleicht mit der Dynastie des obersten Fürsten, der Dynastie *kündü-kagán* verbunden, als eine Art Kronprinzenwürde.) Über die Würde *harka* haben wir nur sehr wenig Informationen, aber aufgrund des sogenannten *III. Dekrets*, das László dem Heiligen zugeschrieben wird, können wir annehmen, dass er in den eigentumsrechtlichen Streitigkeiten des sich auflösenden Stammesbundes als Richter fungiert hätte. Dies wiederum könnte erneut für das Stammesoberhaupt aus dem, wirtschaftlich, gesellschaftlich weit über den Ungarn stehenden Chasarischen Reich eine, auf den Leib geschnittene Aufgabe gewesen sein.

In Richtung der Kabaren weist schließlich auch eine weitere Wendung aus dem selben Kapitel der Mahnungen: „Rom wäre auch heute noch eine Sklavin, wenn es die Mannen um Äneas nicht

befreit hätten." Der Begriff *Äneades* (wahrscheinlicher: *die Nachfahren von Äneas*) ist hier störend: wir kennen keinerlei antike Tradition, die einem Nachfahren von Äneas solch eine Tat zugeschrieben hätte.

Deshalb nehmen wir an, dass der Verfasser (Stephan der Heilige?) die Tradition hier bewusst verändert hätte. Der Grund dafür könnte sein, dass es Iulus (der berühmte Namensgeber des gens Iulia), der aus der Tradition wohlbekannte Sohn oder Enkel von Äneas ist, dessen Personenname (ursprünglich offensichtlich rein zufällig) mit der Figur *Iulus rex* zusammenfällt. Auf diese besonders geistreiche Art und Weise wird nämlich von den Hildesheimer Jahrbüchern Prokuj, der „gyula-König", der Onkel des heiligen Königs, aber gleichzeitig sein politischer Gegner genannt.

„Äneades" würde demnach die siebenbürgische gyula-Sippe bezeichnen; die Tatsache, dass „Rom" (dem zeitgenössischen Wortgebrauch zufolge: der ideale Staat, in diesem Fall konkret das ungarische Königreich) von dieser Sippe aus einer „Sklavin" (genauer einer Dienerin, *ancilla*) zu einer „freien Dame" (*liberam*) gemacht werde, wirft eine weitere Frage auf: wann haben die gyula in der ungarischen Geschichte solch eine Rolle gespielt?

Unserer Meinung nach muss diese Aussage nicht auf politisch-geschichtlicher, sondern auf religiöser Grundlage ausgelegt werden. In seinem Brief an die Galater setzt nämlich der Heilige Paulus die „freie" Sarah und die „Sklavin" Hagar als die Verkörperungen des christlichen, bzw. jüdischen Glaubens in eine Allegorie. „Frei" macht Rom demzufolge derjenige, der es in Richtung Christentum führt: wohlbekannt ist die Aussage von Skylitzes über den ungarischen gyula, der sich in Konstantinopel nicht nur taufen lässt, aber ab diesem Zeitpunkt auch ein aufrichtiger und eifriger Anhänger des neuen Glaubens wird. Im 19. Jahrhundert setzte Mihály Horváth voraus, und es sieht so aus, als ob er es nicht grundlos getan hätte, dass die ursprüngliche Motivation der Taufe des Fürsten Géza die Ehe mit Sarolt, der Tochter des gyula gewesen sei.

Hier stellt sich jedoch die Frage: wenn die *libera* auch in den Mahnungen den christlichen Glauben bedeutet, wie ist dann an derselben Stelle die *ancilla* zu deuten? Sollen wir darunter *mutatis mutandis* das heidnische Ungartum verstehen, oder uns wortwörtlich an die Allegorie des Heiligen Paulus klammern, und die Frage aufwerfen: welche Rolle hat in der ungarischen Gesellschaft vor Stephan dem Heiligen die *jüdische Religion* gespielt?

Diese Frage führt uns erneut zu den Kabaren zurück, die Konstantin zufolge aus dem chasarischen Reich ausgebrochen waren. Dieses wiederum hatte bereits spätestens ab 860, aber vielleicht schon seit 740 der jüdischen Religion angehört. Natürlich können wir nur ganz wage Schlussfolgerungen ziehen, weil uns die Zeitpunkte des Ausbruchs der Kabaren aus dem Reich und der Konversion zum jüdischen Glauben objektiv nicht bekannt sind. Aber auch so ist auffallend, dass eine bedeutende Zahl von Kämpfern jüdischer Religion in den Reihen der landnehmenden Ungarn traditionell nur von jüdischen Autoren genannt wird: in erster Linie Sámuel Kohn im letzten Quartal des 19., und Lajos Venetianer im ersten Quartal des 20. Jahrhunderts. Fakt ist, dass der Denkansatz beider apologetisch ist (Kohn schreibt seine Arbeit im Jahr der blutigen Anklage von Tiszaeszlár, Venetianer seine unmittelbar nach dem weißen Terror), ja Venetianer lässt sich sogar zu eindeutigen Übertreibungen hinreißen. Aber auch das begründet nicht, dass der überwiegende Teil der Fachliteratur – in diesem Fall auch im Ausland – die Frage entweder bagatellisiert, oder sich gerade strikt abweisend verhält.

Die am meisten verbreitete Form der Abweisung stellt in diesem Fall die Hypothese dar, wonach der Aufstand der Kabaren gegen die chasarische Regierung, über den auch Konstantin berichtet, gerade ein Ergebnis der jüdischen „Bekehrung" gewesen wäre, was von vornherein Juden unter den Kabaren ausschließen würde. Diese Hypothese verbreitete sich in der Fachliteratur in Anlehnung an Bálint Hóman, doch ihre wahre Quelle ist ein selbsternannter, dilettantischer „Erzieher der Nation" vom Ende des 19. Jahrhunderts: Kálmán Nemäti.

Die Vorstellung ist nicht nur deshalb grundlos, weil Konstantin (der einzige, der den kabarischen Aufstand erwähnt) kein Wort darüber verliert, sondern insbesondere deshalb, weil sie sich die Bekehrung der Chasaren aufgrund von christlichen Normen, also mit Feuer und Schwert vorstellt, obwohl diese Art der Bekehrung der jüdischen Religion vollkommen fern steht.

Demzufolge war *ein Teil* der Kabaren also tatsächlich jüdischen Glaubens. Natürlich musste der gyula nicht notgedrungen zu ihnen gehören. Der begeisterte Übereifer jedoch, mit dem er

Skylitzes zufolge seinen Glauben ausübte, ist für einen Bekehrten, der einen dogmatischen Glauben mit dem anderen ersetzt, viel charakteristischer, als für einen echten Heiden.

Der verbleibende Teil der Studie bietet einen Überblick über die Geschichte der Beziehung zwischen der Dynastie der gyula und der der Arpaden. Er betont, dass die Information, wonach der, von Stephan dem Heiligen besiegte „Iulus rex", Prokulj, obwohl er den *Hildesheimer Jahrbüchern* (und der Mehrheit der ungarischen Chroniken) zufolge der *„avanculus"* (der ältere Bruder der Mutter) gewesen sei, beim Hildesheimer Verfasser mit einer ungenauen Auskunft zu erklären ist. In den ungarischen Quellen wiederum mit dem Verfall des *proavunculus*, der von der Ofener Chronik verwendet wird, und der auch vom Stammbaum von Anonymus belegt wird. Wir geben natürlich zu, dass Kristó Recht hat, als er das Auftauchen von Zombor (dem angeblichen Vater des „jüngeren gyula") im Stammbaum allein mit den Bedürfnissen der Sippe von Gyulazombor, in der Umgebung von Pest, im 13. Jahrhundert erklärt; doch dies schließt nicht aus, dass der Platz zum Einfügen dieser Figur gegeben war, weil der königliche Notar noch ältere Aufzeichnungen hatte kennen können, die genauer wussten, dass der geschlagene Gyula lediglich ein Cousin von Sarolt gewesen ist.

Dies würde seitens des älteren gyula begründen, dass er alles getan hat, um seine Macht statt des rechtmäßigen Erben (der nur lateral von ihm abstammt) dem blutsverwandten Enkel Stephan zu überlassen; ähnlich übergeht später Stephan Vazul um Peters willen, und möglicherweise passt auch der Verzicht von Levédi auf das angebotene oberste Fürstentum um Álmos willen (der einem anderen Stamm angehörte, aber aufgrund der Ehe vielleicht doch näher zu Levédi stand) statt seiner eigenen Verwandten in diese Reihe.

Schließlich werfen wir einen Blick auf die Entstehung der Heiligen Krone in Bezug auf das oben gesagte, und nehmen es als wahrscheinlich an, dass der auf der Krone abgebildete *Geobitzas* nicht König Géza I. aus dem 11. Jahrhundert, sondern der „alte" Fürst Géza sei. Der untere Teil der Krone, die sogenannte *corona graeca*, ist – wie das vor Jahrzehnten von Magda B. Oberschall bewiesen wurde – ursprünglich eine weibliche Krone: offensichtlich hatte sie Sarolt bereits als Verlobte von Géza vom Vater ihres Paten, Konstantin im Purpur geboren bekommen. Die Hauptursache für die Datierung vom 11. Jahrhundert ist das Porträt Kaiser Michael Dukas VII., das jedoch eindeutig im Nachhinein (im 17. Jahrhundert) an der Krone befestigt wurde, weil ja der Kronenwächter Péter Révay an derselben Stelle noch das Bild der Muttergottes gesehen hatte.

Иван Урман

IULUS REX

Династия „дьюла," кабары и Наставления короля Святого Стефана

Резюме

Моя статья согласно первоначальному замыслу должна была бы быть первой главой задуманной мной совместно с профессором Варлаки Петером монографии *Sephanus* (sic!) *rex* – (Король Сефан (Да, так!) –, которую мы бы написали совместно при материальной поддержке и в рамках программы Комитета Тысячелетия Венгрии при Будапештском Университете Технических и Экономических Наук. Публикуемая здесь глава книги в основном является результатом моей собственной двухлетней исследовательской работы, поэтому я решил – с согласия профессора Варлаки – опубликовать её самостоятельно. Однако я обязан выразить благодарность профессору Варлаки, от которого я получил несколько стимулирующих идей (на них я всегда указываю в ссылках), а также Комитету, без чьей помощи я едва ли бы мог выполнить упомянутую исследовательскую работу.

Нашей исходной точкой является 6-я глава *Наставлений,* приписываемых Святому Стефану, в которой он призывает своих будущих возможных потомков к уважению гостей (hospites). Мы стараемся реально выявить, что здесь под словом „hospites" следует понимать не только немецкую, французскую, итальянскую знать при королевском дворе и не только

крестьянских поселенцев аналогичного происхождения: в отношении их едва ли нужно было бы призывать к особой доброжелательности со стороны итальянского воспитанника епископа Святого Геллерта – принца Святого Имре, и еще менее того Орсеоло Петера, который, пожалуй, является более достоверным адресатом этого произведения, и кто сам по происхождению также итальянец. Поэтому мы предполагаем, что речь идет о более старых (давнишних) „гостях" князей Венгрии – о кабарах, которые в середине предшествовавшего века еще во всяком случае сохраняли свой отдельный язык, и свою „восьмую" сущность внутри племенного союза Семи Венгерских князей – как об этом свидетельствует император Константин, порфирородный.

Для того, чтобы дать ответ на вопрос о том, почему считал важным король Святой Стефан такое особое патронирование кабаров, рассмотрим поближе и полностью написанный материал источника, и особенно детально, разумеется, работу императора Константина. В результате такого исследования мы установим, что сообщение императора о „первичном положении" кабаров, согласно которому их (кабаров) „возвысили до ранга первых племен," так как они были самыми сильными и смелыми, не может быть интепретировано так, как это вслед зв Неметом Дьюлой делает почти вся отечественная специальная литература: т.е. здесь следует иметь в виду, что император Константин здесь не совсем правильно понял своих информаторов, и что „первичность" кабаров в действительности означала бы лишь как подчиненныйй, порабощенный „воинский подсобный народ" он всегда шел впереди во время наступлений и был самым последним при отступлениях. Во-первых, менее вероятно, что император, так хорошо знавший варварские народы, жившие на периферии Империи, не был бы осведомлен о боевых приемах степных народов, во-вторых в той части текста, о которой идет речь, перечисление по всей вероятности означает иерархическую лестницу, а не боевой порядок.

Таким образом мы должны всерьез учесть информацию о том, что племена кабаров, по крайней мере в середине 10-го века, пользовались самым большим авторитетом внутри венгерского племенного союза, – как это принято и основной частью зарубежной специальной литературы, хотя здесь у нас на родине до сего времени этот взгляд в полной мере поддерживал один лишь Варади Ласло.

Однако, рассматривая далее эту мысль, мы не можем поддерживать ни Варади, ни зарубежных специалистов во взгляде на то, что дом Арпадов был кабарского происхождения. Мы считаем, более вероятным, что среди княжеских духовных чинов племенного союза с кабарами можно связать скорее „второе" звание – дьюла – (верховная должность у старых венгров) (как мысль об этом уже выдвигалась у Макартнея).

Эту мысль подкрепляет, во-первых, то соображение, что именно в 10-м веке местом пребывания дьюлов была Трансильвания, которая (как территория, лежащая по соседству с племенами печенегов) могла считаться особенно опасной территорией, и племя, удовлетворительно выполнявшее эту задачу, с должным весом могло претендовать на второе сановное место (более того, в отношении практической власти – даже на первое). На это указывает также и Кришто Дьюла, согласно мнению которого племя дьюлов как самое сильное именно из этих соображений было *переселено* в Трансильваниюи. В своей другой работе он же подчеркивает предполагаемую этническую перманентность между кабарами и секеями, хотя лишь часть секеев он предполагает происходившими из Трансильвании).

С другой стороны, отечественные источники, касающиеся династии дьюлов также содержат моменты, указывающие на это. Аноним основателем династии эпохи обретения родины называет Тетеня (Тухутума), о котором историки со времени Немета Дьюлы общепринято считают, что его имя связано с сановными именами „тигит-тегин" то-есть во всяком случае предполагают тюрко-хазарские связи, политическую культуру, а может даже и происхождение –, всё то, что можно логически предполагать о кабарском военачальнике. Возражения Кришто, согласно которым нация Тетень на именной основе связывается не с Трансильванией, а с руслом Дуная, он опровергает сам, когда подчеркивает, что имядатель нации происходит из 12-го века, одновременно он считает, что тюркский характер и значение названия в действительности предполагает возможность того, что в эпоху обретения родины какая-то выдающаяся личность создала эту традицию.

Точно так же Аноним утверждает, что сына Тетеня звали Харка, а внука – уже завали Дьюлой. Так как мы от Константина знаем, чего Аноним уже не знает, что эти звания были не собственными именами личностей, а назвагниями санов, таким образом, это сообщение указывает на то, что семья в ходе 10-го столетия сделала шаг вперед по иерархической лестнице, пожалуй, именно во время захвата Трансильвании, в связи с обеспечением восточной границы. (Сан *дьюла* в более ранние времена пожалуй присоединялся к званию главного князя, к династии *кюндю-каган,* как наследственный сан правителя). Мы расплолагаем весьма немногой информацией о сане *харка*, однако на основании так называемого III Декрета, приписываемого Святому Ласло, можно предполагать, что в разрушающемся племенном союзе в правовых спорах о частной собственности *харка* возможно исполнял должность судьи, и это опять-таки представляло задачу, действительно подходящую для главы племени, прибывшего из Хазарского Каганата, который в экономическом, социальном отношении был гораздо более развитым, чем венгры.

В конце концов в пользу кабаров указывает один дальнейший оборот той же самой главы *Наставлений*: „Рим поистине все еще оставался бы в рабском состоянии, если бы Энеады не освободили бы его". Выражение *„Энеады"* (вероятнее*: потомки Энея)* вносит здесь некоторую путаницу: нам неизвестно ни о каком античном письменном памятнике, который приписывал бы такие поступки какому-либо потомку Энея.

Поэтому мы предполагали, что автор *Наставлений* (Святой Стефан?) здесь сознательно преобразовл памятник. Причиной этого могло быть, что хорошо известный из письменных памятников сын или внук Энея Юлий (известный имядатель племени Юлиев) это то лицо, собственное имя которого (первоначально, очевидно, лишь случайно) совпадает с формой *Iulus Rex*, как Гильдесхеймские Ежегодники весьма остроумно называют Прокуя, „короля-дьюлу," старшего брата святого короля и одновременно его политического противника.

Согласно этому слово „Aeneades" (Энеады) означало бы трансильванскую нацию дьюлов, а тот факт, что Рим (согласно значению слова Róma того времени, означавшему идеальное государство, конкретно вместе с тем венгерское королевство) эта нация превратила из „слуги" (вернее, прислужника – ancilla) в „свободную женщину" (liberam) выдвигает новый вопрос: когда играли такую роль дьюлы в венгерской истории ?

Как мы полагаем, это сообщение следует интерпретировать не с политико-исторической точки зрения, а на религиозной основе. Ибо Святой Павел в своем письме к галатам „свободную" Сару и рабыню Хагар превращает в аллегорию, олицетворяющую христианскую и иудейскую веру. Согласно этому Рим делает „свободным" то, что ведет в направлении христианства: к тому же хорошо известгное сообщение Скилитцеса о венгерском дьюле, который в Константинополе не только принимает христианство, но после этого становится искренним и усердным последователем новой веры. В 19-ом веке Хорват Михай предполагал – и как видно, не без оснований – что позднейшее последовавшее крещение короля Гезы было мотивировано и обосновано браком с дочерью дьюлы Шарольтой.

Здесь однако возникает вопрос: если libera в Наставлениях также означает христианскую веру, тогда как следует интерпретировать здесь же выражение *ancilla*? Следует ли понимать под этим mutatis mutandis венгерскиого населения, или же, дословно придерживаясь аллегории Святого Павла, поставим вопрос: какую роль играло иудейство в венгерском обществе до Святого Стефана ?

Этот вопрос опять-таки возвращает нас к кабарам, которые – согласно Константину – отпочковались от хазарсккой империи, в которой не позже, чем начиная с 860 года, а может быть, уже с 740 года было принято иудейство. Правда, поскольку мы не знаем объективно даты отпочкования кабаров, ни принятия ими иудейства, мы можем сделать какое бы то ни было заключение лишь очень неопределенно. Но даже и так бросается в глаза тот факт, что традиционно о более многочисленных воинах иудейской религии в рядах бойцов, участвовавших в обретении родины, традиционно упоминают лишь еврейские авторы: прежде всего Кон Самуэль в последней четверти 19-го века, а затем Венетианер Лайош в первой четверти 20-го века. Фактом остается то, что оба автора подходят к вопросу с апологетский позиции. (Кон в год обвинения в кровопролитии Тисаэслара, Венетианер пишет свой труд непосредственно после белого террора), более того, Венетианер доходит до очевидных

преувеличиний. Однако и этот факт не объясняет того, что подавляющее большинство специальной литературы – в том числе и за границей – или умаляло до ничтожности этот вопрос или как раз жестко отклоняло его.

Наиболее распространенной формой-иллюстрацией отклонения явилась гипотеза, согласно которой восстание кабаров против хазарского правительства, о чем сообщает Константин, было бы именно следствием „обращения" в иудейство, которое априори исключало евреев из рядов кабаров.Эта гипотеза распространилась в специальной литературе благодаря Хоману Балинту, однако подлинным формулировщиком гипотезы был один из самозванцев – „воспитателей нации", дилетант Немети Кальман.

Такое представление является необоснованным не только потому, что Константин (который один единственный упоминает о кабарском мятеже) не обмолвился об этом ни одним словом, но главным образом потому, что обращение в иудейство хазаров он представлял по нормам христианских миссионеров, то есть огнем и мечом, в то время как такого рода миссианство иудейской религии абсолютно чуждо.

Итак, согласно вышесказанному, *часть* кабаров действительно могла отправлять иудейство. Разумеется не было необходимости в том, чтобы к этой части принадлежал и дьюла. Но такое экстатическое рвение гораздо характернее является для тех миссионеров, которые меняют одну догматическую веру на другую, а не для подлинных язычников.

Остальная часть научной статьи дает обзор истории связей между династией дьюлов и домом Арпадов. Подчеркивается, что поверженный Святым Стефаном „Iulus rex", Прокуй, хотя согласно Гильдесхеймским Ежегодникам (а также и большинству отечественных хроник) был „avunculus" (младший брат матери), это сообщение у гильдесхеймского автора может быть объяснено неточной информацией, а в отечественных источниках ухудшением proavanculus-a, это выражение использует Будайская Хроника, оно подтверждается также семейным деревом, составленным Анонимом. Хотя мы и признаем, что Кришто был прав, когда включение Зомбора (который якобы был отцом „юного дьюлы) в фамильное дерево лишь в 13 веке объяснял требованиями нации Дьюлазомбор в регионе Пешт, однако он не исключал, что место было предусмотрено для включения этой фигуры, так как королевский нотариус еще мог быть знаком с такими более старыми заметками (источниками), которые более точно знали, что побежденный Дьюла был лишь двоюродный младший брат Шарольты.

Мог ли бы этот факт мотивировать для старого Дьюлы, чтобы он старался передать свою власть вместо законного наследника (который был ему лишь потомком по боковой линии родства) своему кровному внуку Стефану. Аналогичным образом пренебрегает Стефан Вазулом в пользу Петера, и возможно в тот же самый ряд можно поставить отказ Леведи от предложенной ему короны главного князя в пользу Альмоша (который возможно посредством брака все же стоял ближе к нему) вместо собственного родственника.

В заключение остановимся в связи с вышеизложенным на возникновении Святой Короны. И постараемся придать достоверность тому факту, что видимый на короне *Геобитцаш* не король Геза 11-го века, а „старый" князь Геза. Нижняя часть короны, т.н. corona graeca, как это подтверждала десятилетия тому назад Обершалл Магда, в первоначальном виде является женской короной: очевидно Шарольта получила её, будучи обрученной с Гезой, от крестного отца своего отца – Константина порфирородного. Главной аргументацией датирования её 11-ым веком является портрет императора Михаэля Дукаса, который единозначно был нанесен на корону позже (в 17-ом веке), так как хранитель короны Реваи Петер видел на этом месте еще изображение Пречистой Богородицы.

MOLNÁR MÁTÉ

PIERRE DUBOIS TERVE A SZENTFÖLD VISSZASZERZÉSÉRE

A keresztes eszme Akkon után

A történészek körében régóta vitatott kérdés annak megítélése, hogy milyen reagálást váltott ki Európában az utolsó szentföldi keresztény erőd, Akkon (Saint-Jean d'Acre) elvesztése 1291-ben, a mameluk Egyiptom támadása és katonai erőfölénye következtében. A XIX. század utolsó harmadáig a kutatók általában ezzel az eseménnyel lezártnak tekintették a keresztes hadjáratok történetét. A francia Delaville Le Roulx egy 1886-ban megjelent munkájában[1] azonban felhívta a figyelmet arra, hogy ez a felfogás ellentmond a tényeknek: két évszázad kereszteshadjáratainak hatását az 1291-es katasztrófa sem tudta hirtelen megszüntetni a keresztény Európa gondolkodásában. Delaville Le Roulx szerint fennállt az esélye annak, hogy a két Keleten maradt keresztény királyságra, Ciprusra és a kilikiai Kis-Arméniára (Kis-Örményországra) támaszkodva visszafoglalják a Szentföldet és visszaállítsák a jeruzsálemi királyságot. Ezt a lehetőséget a későbbi történészek közül Runciman a leghatározottabban cáfolta. Nézete szerint a kereszteseknek nem volt igazi kiinduló támaszpontja Keleten, ráadásul a bizánci császárság is gyenge volt, Ciprus és Arménia pedig inkább a muzulmánokkal való együttműködésre törekedett, nem pedig a konfrontációra.[2]

Delaville Le Roulx szerint Akkon eleste ugyan előre látható volt, mégis jelentős visszhangot és mély érzelmi reakciókat váltott ki Nyugaton. Az 1291-es bukás híre felrázta a tompultságba süllyedt közvéleményt, és a keresztények komolyan foglalkozni kezdtek a Szentföld visszaszerzésének kérdésével. Ugyanakkor a francia történész is elismeri, hogy a keresztes ügy iránti odaadás a XIII. században már nem volt a régi: főleg a pápák, az egyszerű köznép, a költők és az asszonyok körében volt népszerű, a papság és a nemesség nem igen lelkesedett érte (a francia bárók már Szent Lajost sem nagyon akarták követni a tengerentúli vállalkozásaiban).[3] Runciman még erősebben fogalmaz: „...1291-ben már mindenki látta, hogy a tengerentúl fokozatosan pusztult. Eltűnése gyászt és méltatlakodást keltett, de nem okozott meglepetést. Nyugat-Európának megvoltak otthon a maga fontos problémái és viszályai... Nyugaton a népek újfajta kényelemben és jólétben éltek."[4] Runciman szerint már az előző és a következő évtizedekben is a teljes közöny jellemezte a nyugati közvéleményt a keresztes hadjárat ügyében. A pápai és a francia királyi udvarba benyújtott hadjárattervek teljesen eredménytelenek maradtak, s a keresztény Európát fenyegető reális veszélyek sem voltak képesek a régi lel-

[1] *Delaville Le Roulx, J.:* La France en Orient au XIVe siècle. t. I–II. Paris, 1886 (a továbbiakban: *Delaville Le Roulx,* 1886.) I. k. 1. o.

[2] *Runciman, Steven:* A keresztes hadjáratok története. Budapest, 1999 (a továbbiakban: *Runciman,* 1999.) 955–956. o.

[3] *Delaville Le Roulx,* 1886: I. k. 13. o.

[4] *Runciman,* 1999. 955. o.

kesedés felszítására.[5] Hasonló véleményt fejtett ki Hirsch-Gereuth, aki már X. Gergely pápának az 1274. évi (második) lyoni zsinaton kifejtett erőfeszítését is teljesen reménytelennek látta. X. Gergely az 1270-es, kudarccal végződő utolsó keresztes hadjárat után az egész európai kereszténységet mozgósítani akarta egy új szentföldi hadjáratra, a vallási lelkesedést azonban már csak mesterségesen sikerült felkeltenie az emberekben, s igazából csak Franciaországban találhatott kedvező fogadtatásra a távoli, tengerentúli vállalkozás. Hirsch-Gereuth szerint a két utolsó keresztes hadjárat kudarca elkedvetlenítette a hívőket egy újabb próbálkozás támogatásától.[6]

A gyakorlati nehézségeken kívül teoretikus problémák is nehezítették a keresztes hadjárat napirendre tűzését. A XIII. század folyamán a keresztény vallás békés térítésének igénye és pacifista jellegű nézetek is megjelentek a közvéleményben. Runciman utal rá, hogy Roger Bacon ferences szerzetes ellenezte a keresztes hadjáratot, Raymond Pennafort dominikánus szerzetes a békés térítés híve volt, sőt Ramón Lull (Raimundus Lullus), a keresztes hadjárat híve és több tervezet kidolgozója is egész életében a békés hittérítés lehetőségeit kereste.[7] Heydte szerint a keresztény pacifizmus hívei elvi alapon ellenezték a keresztes hadjáratokat, s az említett Pennafort, aki missziós munkája során a tunéziai szultánnal is barátságba került, 2000 szaracént keresztelt meg 1236-ban. 1250 táján írt munkájában (De recuperatione terre sancte) az angol Adam Marsh kifejtette, hogy az egyház szolgái nem támogathatják az emberiség fegyveres felszabadításának eszméjét. 1256-ban IV. Sándor pápa utasította a német lovagrendet, hogy térítést csak a lakosság önkéntes szándékával egyezve folytathat.

Az 1274-es lyoni zsinaton Humbert de Romans hangsúlyozta, hogy a hitetlenek vérének ontása is ellenkezik a kereszténységgel. Aquinói Tamás is elutasította a hitetlenek elleni térítő háború gondolatát, s a pogányok és zsidók térítését azok szabad akaratának respektálásához kötötte.[8] Ugyanakkor azonban többeknél (így Ramón Lullnál is) megjelent az a nézet, hogy a német-római császárnak joga van olyan terület visszahódítására, amelyik már kikeresztelkedett lakosokat foglal magába, illetve amely régebben már a keresztények birtokában volt, de erővel elszakították tőlük. Így a Szentföld kivételt képezett, bár a békés szaracénok elleni háborút jogtalannak tartották.[9]

A keresztes hadjáratok legitimálása tehát fontos kérdéssé vált, s ebben a nyugateurópai jogászok lényeges szerepet játszottak. A közvélemény meggyőzése a háború jogosságáról azért is tett szert jelentőségre, mert a XIII. század folyamán a keresztes hadjáratok szükségességének eszméje és gyakorlati kivitelezése új területekre kezdett kiterjedni: Poroszország és a Ibériai-félsziget, valamint Európán belül az eretnekek és a szkiz-

---

[5] *Runciman, Steven:* The decline of the Crusading Idea. In: Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Volume III. Storia del Medioevo. Firenze, 1955. 637–652. o. (a továbbiakban: *Runciman,* 1955.). 649. o.

[6] *Hirsch-Gereuth, A. v.:* Studien zur Geschichte der Kreuzzugsidee nach den Kreuzzügen. München, 1896. (a továbbiakban: *Hirsch-Gereuth,* 1896.) 37–38. o.

[7] *Runciman,* 1955. 650–651. o.

[8] *Heydte, Friedrich A. F. von der:* Die Geburtsstunde des souveränen Staates. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts, der allgemeinen Staatslehre und des politischen Denkens. Regensburg, 1952. (a továbbiakban: *Heydte,* 1952.) 240–242. o.

[9] *Heydte,* 1952. 243–244. o.

matikusok elleni fellépés is bekerült a célok közé. Mindazonáltal a Szentföld és a zarándoklatok (*passagium ultra marinum*) kérdése külön hangsúlyt kapott a tervekben.[10]

Akkon elestének híre félelmet keltett a nyugati világban, de a sok prédikáció, ígéret és fogadkozás ellenére nem történt komoly erőfeszítés a Szentföld visszaszerzésére. Pedig elgondolások, tervezetek, szakvélemények igen nagy számban készültek, ám az általános munkák, a teoretikusok időszaka jött el, s ezek tükrözték a kor szereplőinek törekvését a közvélemény felrázására.[11] Ezt a célt szolgálta már Nápolyi Taddeo beszámolója is Akkon ostromáról, amelyben a szerző a védők gyávaságát ostorozta, teljesen alaptalanul. Akkon bukását ugyanis valójában a muzulmán ostromlók óriási számbeli és technikai fölénye idézte elő: a védők mintegy 15 000 főnyi haderejével szemben legalább 100 000 főt mozgósítottak, s közel száz ostromgéppel szinte rommá lőtték a keresztények védelmi rendszerét, utászaik pedig aláaknázták és több helyen leomlasztották a falakat és a védőtornyokat. Az 1291. április 6-tól május 28-ig tartó ostrom során szinte kézitusák nélkül, technikai eszközökkel törték meg a kifejezetten bátran harcoló védők ellenállását.[12]

A szaracénok kezére került Szentföld visszaszerzését és saját országa biztonságának növelését szerette volna elérni II. Hayton örmény király is, aki 1291 júniusában I. Edward angol királyhoz fordult segítségért.[13]

A keresztes ideológia Akkon eleste után még nemzedékeken keresztül része volt a kor politikai gondolkodásának. Alvaro Pelayo spanyol szerzetes Speculum regum című munkájában leszögezi, hogy az európai uralkodóknak kötelességük a keresztény hit ellenségeivel szemben fellépni, a szaracénok irányába nem szabad könyörületesnek lenni, mivel ezek gyűlölik a kereszténységet, s háborújuk ez utóbbiak ellen csak igazságtalan lehet.[14] Jellegzetes felfogás volt az a nézet is, hogy a mongolok uralhatják Ázsiát, a Szentföld azonban mindenképpen a kereszténységhez tartozik.[15] A XIII–XIV. század fordulója a „tervezetek" időszaka volt, melyek a Nyugat reflexióját fejezték ki az állandó kudarcokkal kapcsolatban. Új módszereket és haditerveket kerestek konkrét gyakorlati javaslatok formájában, egészen a XVII. századig terjedően, bár Alphandéry szerint egy idő után már inkább mechanikus, sematikus erőként funkcionáltak ezek az elgondolások.[16]

A történészek egy része az 1291 utáni néhány évtizedet sajátosan külön periódusként kezeli a keresztes hadjáratok és ideológia történetében. Bréhier az 1291–1342 közötti

---

[10] *Villey M.:* L'idée de la Croisade chez les juristes du moyen-âge. In: Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Volume III. Storia del Medioevo. Firenze, 1955. 564-594. o. (a továbbiakban: *Villey,* 1955.) 568. o.

[11] *Bréhier, Louis:* L'Église et l'Orient au Moyen Age. Les Croisades. Paris, 1928. (a továbbiakban: *Bréhier,* 1928.) 249–250. o.

Richard, Jean: La Croisade: l'évolution des conceptions et des stratégies. In: Murray, Alan v. (Ed.) From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies 1095–1500. Turnhout, 1998. 3–25. o. (a továbbiakban: *Richard,* 1998.) 22. o.

[12] *Runciman,* 1999. 957., 944–950. o.

[13] *Molinier, Auguste* (Éd.): Les sources de l'historie de France. t. III. Les Capétiens, 1180–1328. Paris, (a továbbiakban: *Molinier,* 1903.) 1903. 238–239. o.

[14] *Heydte,* 1952. 239–240. o.

[15] *Richard,* 1998. 23–24. o.

[16] *Alphandéry, Paul:* La chrétienté et l'idée de la Croisade. t. II. Recommencements nécessaires (XIIe–XIIIe siècles). Paris, 1959. (a továbbiakban: *Alphandéry,* 1959.) 210. o.

időszakot a teoretikusok és misszionáriusok koraként definiálja,[17] amelyben elméleti munkák, traktátusok születtek a bukás okainak elemzésére és a Szentföld visszaszerzésének elérésére.[18] Zeck szerint már Szent Lajos utolsó hadjárata, 1270 után megjent a törekvés a szentföldi keresztes hadjáratok megújítására, X. Gergely felszólítására 1274-től tervezetek sora került kidolgozásra, s a későbbi pápákat e kérdés folyamatosan foglalkoztatta. 1291 után még három évtizedig törekedtek Nyugaton a „passagium generale" elérésére, a szentföldi kudarc okainak elemzésére, az eddigi tapasztalatok összegezésére, s keresték a legjobb támadási pontot a szaracénok ellen.[19] Leopold megállapítása szerint IV. Miklós pápasága (1288–1292) és a százéves háború kezdete között majdnem harminc tervezetet írtak.[20] Ezek szerzőit a keresztes hadjárat előmozdításának és a Szentföld visszafoglalásának valódi, őszinte szándéka vezérelte, s céljaikat Akkon elvesztése után még évtizedeken át (1291–1336) reálisan elérhetőnek látták. Feltűnő a szerzők óriási változatossága, uralkodók, kereskedők, szerzetesek és mindenféle foglalkozású személy megtalálható közöttük. A kérdéssel kapcsolatos fejtegetéseik általában szorosan kapcsolódtak más korabeli témákhoz, főleg az egyház reformjának problémájához.[21]

Már Delaville Le Roulx felfigyelt arra a tényre, hogy a XIII. században a keresztes hadjáratok célkitűzései részben megváltoztak a kezdetiekhez képest, és új elemeket építettek az ideológiába. A vallási motiváció sem tűnt el teljesen, de már 1187 után előtérbe kerültek a kereskedelmi érdekek, az első csapás iránya pedig Egyiptom lett Palesztina helyett.[22] Zeck a tervezetek mozgató rugóit főleg a vallási-hittérítő, a kereskedelmi és a politikai-katonai dicsőségvágy tényezőiben látta, s megállapította, hogy általános jellemzőjük volt a tatárokkal való szövetség keresése.[23] Richard szerint is klasszikus jellemzőik közé tartozott a kilikiai partra szállás, a mongolokkal való együttműködés és az Egyiptom elleni támadás elgondolása.[24]

A kereszteshadjárat-terveket – politikai funkcióik és az ösztönzőik szempontjából vizsgálva – Atiya négy csoportra osztotta: az elsőbe a diplomáciai propaganda céljából szerkesztett művek szerzőit sorolta: a francia király tanácsosát és főpecsétőrét, Guillaume de Nogaret-t, és IV. Fülöp normandiai ügyvédjét, Pierre Dubois-t (utóbbit nézetem szerint teljesen tévesen). A másodikba gyakorlati szakemberek kerültek, így a templomos lovagrend nagymestere, Jacques de Molay, az ispotályos rend nagymestere, Foulques de Villaret, II. (Lusignan) Henrik, ciprus királya (valamint ide sorolta még Benito Zaccariát, IV. Fülöp admirálisát, szintén tévedésből, ő ugyanis egy Anglia elleni invázió tervét dolgozta ki!). A harmadik csoportba az egyházi (pápai) kezdeményezésre

---

[17] *Bréhier,* 1928. 248–286. o. Chapite X. La période des théoriciens et des missionnaires (1291–1342).

[18] *Bréhier,* 1928. 250. o.

[19] *Zeck, Ernst:* Der Publizist Pierre Dubois, seine Bedeutung im Rahmen der Politik Philipps IV. des Schönen und seine literarische Denk – und Arbeitsweise im Traktat „De recuperatione Terre Sancte" (Kaptel II, III und IV. 1–3.) Berlin, 1911. (a továbbiakban: *Zeck,* 1911.) 79–80. o.

[20] *Leopold, Antony:* How to recover the Holy Land. The Crusade Proposals of the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries. Aldershot-Burlington, USA–Singapore–Sydney, 2000. (a továbbiakban: *Leopold,* 2000). 8. o.

[21] *Leopold,* 2000. 203. o.

[22] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 6–7. o.

[23] *Zeck,* 1911. 81. o.

[24] *Richard,* 1998. 22. o.

és felkérésre konstruált tervezetek szerzői tartoznak, mint Hayton örmény herceg, Guillaume Adam dominikánus misszionárius és Guillaume Durant, Mende püspöke. A negyedik csoportot az egyéb, főleg saját belső késztetéseik miatt fellépő propagandisták képezik, akik közül Atiya Galvano de Levanto genovai orvost (tervezetét 1295 táján Szép Fülöpnek ajánlotta) és Ramón Lull (Raimundus Lullus) spanyol polihisztort említi.[25] Véleményem szerint Pierre Dubois is ide sorolandó, valamint a keresztes hadjárat ügyének egyik legmegszállottabb propagátora, a velencei származású kereskedő, Marino Sanudo (az idősebb ezen a néven), aki két évtizednyi idő alatt próbálta rávenni[26] az európai uralkodókat a Szentföld visszafoglalására.

Egyszerűbb tipológiát alkalmaz Bréhier, amikor a keresztes tervek közös jellemzőit, illetve különbségeit vizsgálja. Megállapítja, hogy minden koncepció tartalmaz egy kritikai részt, amelyben a szerző a keresztény kolóniák pusztulásának okait elemzi, rámutat a fejedelmek viszályaira, a vallásos hitbuzgalom gyengülésére, a keresztesek fegyelmezetlenségére, a lovagrendek közötti rivalizálás tényére, az itáliai kereskedők hitetlenekkel való üzleteire. Amiben különböznek, az a bajok orvoslásának módja. Bréhier szerint az egyik csoport puszta teoretikusokból áll (*purs théoriciens*), akiknek semmiféle valós ismeretük nincs a Szentföldről: ide sorolja a Szép Fülöp környezetében található legistákat, Nogaret-t és Pierre Dubois-t, valamint a genovai Galvano da Levantot. Terveiket komolytalannak tartja, s úgy véli, hogy csak a francia király pénzügyi érdekeit szolgálták velük. A tervezetek többségét a második, a reális terepismerettel rendelkezők csoportjába sorolja, példaként Padovai Fidenzio minorita misszionáriust említi, aki hosszú éveket töltött Keleten, és komoly elképzelésekkel rendelkezett a Szentföld visszaszerzésének feltételeiről. Ez utóbbi csoportban praktikus és jól átgondolt koncepciók lettek kidolgozva, közös vonásaik között Bréhier a mongol szövetség és a muzulmánok elleni tengeri blokád, valamint a lovagrendek egyesítésének gondolatait emeli ki. Hiába rendelkeztek azonban reális ismeretekkel a szerzők a keleti viszonyokról, tervezeteik a fejedelmek és a pápák archivumaiba kerültek, és puszta spekulációk maradtak.[27]

A tervezetek közös jellemzői között Sylvia Schein – a Bréhier által említetteken kívül – felsorolja még a nemzeti érdekek keresését, s a pénzügyi finanszírozás és a tervezett útvonal kérdései, a hadjárat mint tradicionális kötelesség felfogása, valamint a gazdasági-politikai kolonizáció céljai állandó jelenlétét a koncepciókban. Megállapítása szerint mindezek a jellemzők már az 1274, illetve az 1291 után keletkezett művekben kimutathatóak, így az 1305–1312 közötti munkák már nagyrészt csak a régebbi nézetek ismétlései.[28] Hasonló vonatkozású fejtegetéseiben Leopold megemlíti, hogy a legtöbb koncepcióban megjelenik a keresztény világban való tartós béke szükségessége (mint előfeltétel a hadjárat sikeréhez), s a katonai kérdések tárgyalása, a teológiai és jogi szempontok mellőzésével (ezekben leginkább egy kisebb méretű elit haderőre, a keresztes lovagokra támaszkodnak az önkéntesek toborzása helyett). Leopold szerint a tervek többségét konzervatív szemlélet jellemzi, nagyrészt a régi toborzási, szervezési és finanszírozási gya-

[25] *Atiya, Aziz Suryal:* The Crusade in the Later Middle Ages. London, 1938. (a továbbiakban: Atiya, 1938.) 47. o.

[26] *Molinier,* 1903. 239–242. o.

[27] *Bréhier,* 1928. 251–258. o.

[28] *Schein, Sylvia:* Fideles crucis. The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land. 1274–1314. Oxford, 1991. (a továbbiakban: *Schein,* 1991.)

korlatot elevenítik fel, a régebbi hadjáratokból kevés tanulságot vonnak le, és kevéssé reagálnak a saját korukban felmerülő problémák megoldására. A terveket optimista szemlélet jellemzi, központi céljuk a passagium generale, de ezt többnyire a saját „nemzeti" érdekeknek megfelelően értelmezik: így például Hayton örmény herceg Arménia és a mongolok szerepének fontosságát hangsúlyozza, II. Henrik ciprusi király először saját kereskedelmi vetélytársaival (az itáliai városokkal) akar leszámolni, a spanyol Ramón Lull az Ibériai-félszigeten és Észak-Afrikán keresztül támadna a Szentföld felé (Aragónia érdekeit szem előtt tartva), a francia Dubois pedig az egész keresztes hadjáratot kizárólag francia vezetéssel tudta elképzelni (a vállalkozás pénzügyi fedezetének összeszedését is).[29]

A közös jellemzők közül kettőt mindenképpen ki kell emelnünk, mivel majdnem minden tervezet alappilléreit képezték. Az egyik a lovagrendek egyesítésének kérdése, amelyben szinte teljes egyetértés volt a tervek szerzői között (Lull, Dubois és Nogaret különösen nagy hangsúlyt helyezett rá).[30] A másik az Egyiptom megtörését célzó tengeri kereskedelmi blokád szükségessége. Ennek jelentőségét különösen a velencei Sanudo hangsúlyozta, aki szerint a gazdasági blokádnak mindenképpen meg kell előznie a muzulmánok elleni katonai támadást.[31] Ez a javaslat először Padovai Fidenzio (még Akkon eleste előtti) írásában jelent meg, aki a Nyugat és Kelet közötti kereskedelemből óriási hasznot húzó Egyiptom blokádjára külön flotta felállítását tartotta szükségesnek, s ehhez hasonlóan vélekedett II. (Anjou) Károly nápolyi király, Jacques de Molay templomos nagymester, Guillaume Adam misszionárius és II. (Lusignan) Henrik ciprusi király (aki szerint 3 évi blokádra van szükség, s ezzel együtt az itáliai városok Kelettel való kereskedelmének betiltására).[32]

A keresztes hadjáratok megindítására vonatkozó koncepciók legfőbb inspirálói a pápák voltak. A precedenst még III. Ince teremtette meg a negyedik és ötödik hadjárattal kapcsolatban, de a legtöbb tervezet X. Gergely (1271–1276), IV. Miklós (1288–1292) és V. Kelemen (1305–1314) időszakára esett. Az 1311–1312-es vienne-i zsinat volt az utolsó alkalom a pápai ihletésű keresztes tervekre, ezután többé nem írtak hasonló tárgyú művet pápai felkérésre.[33] X. Gergely neves, kiemelkedő tekintélyű személyeket kért fel tanácsadásra a második lyoni zsinat előtt. Közülük Olmütz (Olomouc) püspöke inkább az egyház általános helyzetének elemzésével foglalkozott, csak keveset írt szakvéleményében a keresztes hadjárat kérdéséről. Nagyobb jelentőségű volt a francia dominikánus szerzetes (a rend régebbi generálisa), Humbert de Romans (Humbertus de Romanis) traktátusa (Liber de tractandis in concilio Lugdunensi). Műve három részből állt: az első a keresztes hadjáratról, a második a görög szkizmáról, a harmadik a latin egyház reformjáról szólt, de a legnagyobb teret a keresztes ügynek szentelte. Munkája erősen elméleti-filozófiai jellegű, kiindulópontja az, hogy az egyházi személyeknek és a világi fejedelmeknek egyaránt kötelessége a Szentföld védelme és felszabadítása. A sikerhez szükségesnek tartotta egy önkéntesekből toborzott állandó hadsereg fölállítását a Szentföld visszaszerzésére, amelynek anyagi fedezetét az egyházi vagyon és jövedelmek képeznék.[34]

---

[29] *Leopold,* 2000. 205–206. o.

[30] *Schein,* 1991. 217. o.

[31] *Runciman,* 1955. 650. o.

[32] *Bréhier,* 1928. 254–255. o.

[33] *Leopold,* 2000. 203–204. o.

[34] *Hirsch–Gereuth,* 1896. 38–40. o.

Az 1274-es lyoni zsinaton megismert javaslatoknál praktikusabb jellegű tanácsok és információk[35] jelentek meg azokban a munkákban, amelyek főleg politikai-katonai kérdéseket taglaltak a keresztes hadjáratok újraindításával kapcsolatban.[36] Az első ilyen ismert írás egy ferences szerzetes, Padovai Fidenzio tollából származik, aki hosszú időt töltött Keleten diplomáciai és missziós szolgálatban.[37] Kereszteshadjárat-tervén 1274–1291 között dolgozott,[38] valószínűleg 1290–1291-ben készült el és IV. Miklós pápának adta át[39] (egy régebbi nézet szerint már III. Miklós idejében befejezte munkáját, 1280 tájára,[40] de ezt a szakirodalom azóta megcáfolta). Bármennyire is meglepő, de tervezetén legalább 16 évig[41] dolgozott, hiszen maga is utal rá, hogy X. Gergely pápa felkérésére cselekedett.[42] A mű hatása Contamine nézete szerint igen csekély lehetett, amit azzal indokol, hogy mára az eredeti kéziratnak csak egy XIV. századi másolata maradt fenn.[43] Hasonló nézeten van Leopold is, aki a keresztes tervezetek politikára való befolyásának hiányát a bennük kifejtett nézetek avultságára vezeti vissza, s maga is megjegyzi, hogy a legtöbb terv egyetlen példányban maradt csak fenn. (Fidenzio írása mellett például II. Károly, Dubois, Foulques de Villaret, Jacques de Molay és Guillaume de Nogaret munkája is.) Mindazonáltal Leopold szerint Fidenzio tervezete valószínűleg hatott később Sanudo-éra, és IV. Miklós pápa intézkedései 1291–1292-ben valószínűleg Fidenzio hozzá eljuttatott javaslatain alapultak.[44]

Padovai Fidenzio kereszteshadjárat-terve két részből állt. Az elsőben a szerző felsorolta a Szentföld területét eddigiekben elfoglaló népeket, elemezte a Szentföld elvesztésének okait (Velence, Genova és Pisa ellentétei, a templomos, ispotályos és teuton lo-

---

[35] *Leopold,* 2000. 16. o.

[36] *Contamine, Philippe:* La guerre au moyen âge. Paris, 1980. (a továbbiakban: *Contamine,* 1980.) 356–357. o.

[37] *Runciman,* 1999. 957. o.

[38] *Contamine,* 1980. 357. o.

[39] Leopold szerint az utolsó Fidenzio által említett esemény, a mamelukok támadása Arménia ellen, 1290 februárjában történt, s ekkor Akkon még keresztény kézben volt. Lásd *Leopold,* 2000. 16. o. 41. j. Runciman és Contamine állítása szerint Fidenzio a művét 1291-ben IV. Miklós pápának adta át: *Runciman,* 1999. 957. o.; *Contamine,* 1980. 357. o.

[40] *Golubovich, Girolamo:* Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente francescano. Tomo I. (1215–1300). Quaracchi presso Firenze, 1906. 83. dok. 291–292. o. (1274-80-Fr. Fidentius de Padua: - Incipit liber recuperationis Terrae Sanctae S.mo ac R.mo in Christo Patri ac Domino Domino Nicholao, Dei gratia S.Rom.ac.univ. Ecclesiae summo Pontifici: Fidentius [de Padua] Ord. Monorum minimus ad pedum oscula beatorum.) és 124. dok. 426–428. o. (Biblioteca-Addenda 1274-80-Fr. Fidentius de Padua: - Liber recuperationis Terrae Sanctae, etc. – Giunta al n. 83.) Golubovich Delaville Le Roulx véleményét idézi Padovai Fidenzio-ról (426–428. o.), de cáfolja azt az állítását, hogy IV. Miklós pápához juttatta el a ferences szerzetes az elkészült tervezetét. Golubovich szerint ez már III. Miklós pápa idejére elkészült. Lásd *Golubovich:* i. m. 291. és 426. o. A kérdést bonyolítja, hogy (mint a fenti címből látható), Fidenzio a mű címében csak a Miklós nevet adja meg sorszám nélkül („...ac Domino Domino Nicholao...").

[41] *Leopold,* 2000. 16. o.

[42] „...dominus papa Gregorius... michi mandavit in concilio Lugdunensi ut in scriptis ponerem qualiter Terra Sancta acquiri posset de manibus infidelium et qualiter acquisita possit a Xpisti fidelibus conservari." *Golubovich, Girolamo:* Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente francescano. Tomo II. (Addenda al Sec.XIII, e Fonti pel. Sec. XIV.) Quaracchi presso Firenze, 1913. (a továbbiakban: *Golubovich,* 1913.) 9. o.

[43] *Contamine,* 1980. 357. o. Ezt a kéziratot Golubovich adta ki: *Golubovich,* 1913. 9–60. o. (Fonte I. Sec. XIII.-Fr. Fidentii de Padua, Vicarii Terrae Sanctae: – Liber recuperationis Terrae Sanctae. – Ex cod. Biblioth. Nation. Paris, m.s. lat. 7242. fol. 85–126.)

[44] *Leopold,* 2000. 47. és 206–207.o.

vagrendek dölyfössége, egységük hiánya, egy főparancsnok kinevezésének elmulasztása, s a pápa bűne, hogy nem kényszerítette egységre a lovagrendeket), valamint ismertette a muzulmánok történetét és szokásait.[45] A második rész a Szentföld visszaszerzésének és megtartásának feltételeit és módozatait tartalmazza: a szükséges katonai fegyelem, erények, taktika leírását, valamint az egységes haderő parancsnokának nélkülözhetetlen tulajdonságait sorolja fel. Kiemelt hangsúlyt kap az egység követelménye a haderő és a szentföldi kormányzás kérdéseiben, melyekre több fejezetben is visszatér a szerző.[46] A mű 88. fejezetétől[47] Fidenzio rátér a Szentföld megtartásának feltételeire, melyek a következők: az első és legfontosabb az elegendő számú, állandó haderő (*militia continua*) fenntartása. Már az előbbi fejezetekben is kifejtette, hogy két seregre van szükség: egy flottára és egy szárazföldi erőre.[48] Az állandó hadsereg felállítását azért is nélkülözhetetlennek tartja, mert a muzulmán ellenség is ilyennel rendelkezik.[49] A szükséges szárazföldi haderő magját 20-30 000 lovagnak kell alkotnia, de nagyszámú, jól képzett gyalogságra is szükség van. Ezt a hadsereget a keresztény városok, püspökségek, apátságok jövedelméből lehetne finanszírozni, mindegyik közösségnek 1-3 lovagot kellene felszerelnie. A szaracénok seregét egyébként minőségileg gyengébbeknek tartja, mivel lovaik kisebbek és nincs páncélzatuk, harcosaik pedig kevésbé bátrak mint a keresztények.[50] Fidenzio megemlíti még a Szentföld tartós birtoklásának feltételeiként a tenger feletti uralom, a szentföldi városok és erődök megfelelő védelme, valamint a morális alázat, bölcsesség tényezőit.[51] Golubovich szerint Fidenzio dolgozta ki a legrészletesebb és legpraktikusabb tervet az akkoriban létrejöttek közül, és jóval megelőzte Lull, Sanudo, Dubois és mások ezirányú írásait.[52]

Padovai Fidenzioval szinte teljesen egy időben (1292 körül) fogalmazta meg elképzeléseit egy keresztes hadjáratról II. (Anjou) Károly, Szicília királya. Ő apja nyomán a Jeruzsálemi Királyság legitim örökösének tekintette magát, s erősen érdeklődött a Kelet ügyei iránt. II. Károly elvetette a passagium generale gondolatát, szerinte új taktikát kell kidolgozni a kereszteseknek, ennek lényege pedig Egyiptom kereskedelmi blokádja.[53] Meg kell akadályozni, hogy a keresztények egy része (főleg az itáliai városok) vasat és faanyagot szállítson a muzulmánoknak, és rendszeresen tengeri portyákkal, rajtaütésekkel támadni kell a mediterrán parvidék muzulmán részét. Ehhez (és Egyiptom blokádjá-

---

[45] *Golubovich,* 1913. 8–16. o.

[46] Igy például: „Debent etiam Xpistiani esse ad unionem reparandam dispositi." (Cap. XXVII.) *Golubovich,* 1913. 30. o. „Exercitus etiam Xpistianorum non debet dividi in diversas partes..." (Cap. XXXV.- De indivisione exerecitus Xpistiani). Uo. 34. o. „Unitas debet esse inter omnes Xpistianos..." (Cap. XLII. – De unitate habenda unter Xpistianos). Uo. 37. o.

[47] Cap. LXXXVIII. – De Terre Sancte conservatione. *Golubovich,* 1913. 58. o.

[48] *Golubovich,* 1913. 46. o.

[49] Oportet ergo quod ad conservandam Terram Sanctam sit sufficiens militia, que continue moretur in Terra Sancta, quia non multum valet si Terra Sancta fuerit acquisita, et statim postea sit cum oprobrio derelicta. Dicunt autem habitatores Terre Sancte, quad ipsi indiget militia continua, stabili, et diuturna, qua patrocinante ipsi possint ab infidelibus se tueri." (Cap. LXXXIX. – De militia sufficienti et continua) *Golubovich,* 1913. 58–59. o.

[50] *Contamine,* 1980. 321. és 357. o.

[51] *Golubovich,* 1913. 59. o.

[52] *Golubovich,* 1913. 9. o.

[53] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 16. o.; *Alphandéry,* 1959. 211. o.

hoz) egy 50 gályából és 50 szállító hajóból álló flottára van szükség, 1500 fős szárazföldi haderővel a fedélzetén. 10-10 hajót Ciprus királya, a templomosok és az ispotályosok állítsanak ki, a többit és a gyalogságot a Szentszék.[54]

II. Károly az eredményes szentföldi hadjárat egyik legfontosabb feltételének a lovagrendek összevonását, egységes haderő kialakítását tartotta. Olyannyira, hogy a Keleten harcoló rendek (templomosok, teutonok, ispotályosok) mellett az Ibériai-félszigeten a mórok ellen (1158-ban) létrehozott spanyol Calatrava, a compostellai zarándokokat védő Roncevaux, az itáliai zarándokok védelmére alakult Altopasso és a Dauphinéi Saint Antoine mellett tisztán vallási jellegű rendek (Trinité, Grammont, premontreiek) katonai lovagrendekkel való összeolvasztását is szükségesnek vélte. Az egyesített rend (*religion*) élén egy király fiának vagy más magas származású személynek kell állnia, s neki kell majd a jeruzsálemi királyi trónt visszaszereznie.[55] A szicíliai király azt is fontosnak tartotta, hogy az összevont lovagrendnek teljesen egységes kinézete, azaz egyenruhája legyen.[56] A haderő és a hadjárat anyagi fedezetét a következő tényezőkből kell meríteni: az egyházi tizedet az új rendnek kellene beszednie (!), adományokat kell gyűjteni a hívőktől, és az elhunyt prelátusok, bárók és lovagok lovait és fegyvereit az összevont lovagrend nagymesterének rendelkezésére kell bocsátani.[57]

Az eddigiekhez képest jóval jelentéktelenebb mű volt a pápai udvar genovai orvosa, Galvano de Levanto írása (Liber Sancti Passagii Christicolarum contra Saracenos), amelyet 1294–1295 táján írt és Szép Fülöp francia királynak ajánlott. Runciman szerint teljesen értéktelen munka, Bréhier komolytalannak tartja, Leopold számára két tényező érdekes benne: az egyik az, hogy a sakk szabályait akarja alkalmazni politikai kérdések taglalására, a másik pedig az, hogy Galvano de Levanto tervezete Dubois-éval együtt jelentősen eltér a többiekétől, mivel a keresztes hadjárat mellett egészen más témákat is tárgyal.[58]

Szintén Szép Fülöpnek ajánlotta keresztes hadjárattal kapcsolatos műveinek nagy részét a spanyol prédikátor, térítő, utazó és polihisztor Ramón Lull (1232–1315). Lull jól ismerte a muzulmán országokat, arabul is tudott, s bár első e tárgyú írását 1295-ben a pápának címezte,[59] később nézetei szinte teljesen ugyanazokat az elveket tükrözték, mint a francia király legistáinak véleménye, és ugyanolyan pozitív nézete volt Szép Fülöp esetleges szerepéről a keresztes hadjárat szervezésében, mint Pierre Dubois-nak.[60]

Ramón Lull koncepciója a békés hittérítés és a keresztes hadjárat kombinációjából tevődik össze. 1305-ben megjelent művében (Liber de fine) értekezik a hitetlenekkel való párbeszéd szükségességéről és annak feltételeiről. Nézete szerint a pápának egy kardinálisra kellene bízni négy monostor megépítését, amelyekben az egyházi jövedel-

---

[54] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 17. o.

[55] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 17–18. o.; *Bréhier,* 1928. 255–256. o.; *Alphandéry,* 1959. 212. o.

[56] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 19. o. 1. j.

[57] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 18. o.

[58] *Molinier,* 1903. 239.,o.; *Runciman,* 1999. 957–958. o.; *Bréhier,* 1928. 251. o.; *Leopold,* 2000. 204. o.

[59] *Runciman,* 1999. 958. o.

[60] „Philippus rex Francie quo, pre ceteris mundis rectoribus, singulariter pollent hodie justitia, veritas, fides, charitas, recta spes... humilitas et devotio et christiana religio... cum ipse sit pugil ecclesie et defensor fidei christiane..." Idézi: *Strayer, Joseph R:* Medieval Statecraft and the Perspectives of History. Princeton, New Jersey, 1971. (a továbbiakban: *Strayer,* 1971.) 312. o. 50. j.

mek terhére (a prelátusok jövedelmének egyötöde elég lenne e célra) idegen nyelveket tanítanának, könyveket és megfelelő tanárokat szereznének be (utóbbiakat az érintett területekről). Az iskolákban hithű, áldozatkész személyeket választanának ki a képzésre: minden monostorban összesen 13 fő lenne (az elöljárókkal együtt), akik közül kettőt küldenének Keletre a térítő szolgálatba, majd utánuk mindig kettesével az újonnan kiképzetteket. Egyik iskolában arab, a másikban héber, a harmadikban görög, a negyedikben pedig tatár (vagy más pogány) nyelvet tanítanának. Lull saját tapasztalata szerint a muzulmánok kinevetik azokat a térítőket, akik nem tudnak arabul, a tolmácsok viszont nem eléggé járatosak a teológiában.[61]

A hitért való eredményes harc érdekében Lull elengedhetetlennek vélte a lovagrendek egyesítését. Nézete szerint a Keleten harcoló lovagrendek közötti ellenségeskedések és azok megosztottsága sokat ártottak a kereszténység ügyének Palesztinában.[62]Az egyesített lovagrend megszervezésével szintén egy kardinálist kell megbízni. Élén egy királynak (*rex bellator*) vagy legalább egy európai király fiának kell állnia, akinek a jeruzsálemi király címet is megadják. Minden lovagrendet neki kell alárendelni, és minden katonai rendet egyesíteni kell (templomosok, ispotályosok, teutonok, Uclés, Calatrava, stb). Lull egy későbbi írásában, az 1309-ben megjelent Liber de acquisitione Terrae Sanctae-ban azt javasolja, hogy egy nagymester álljon a rend élén, aki a pápa alá van rendelve. Az egyházi tizedet a rex bellator rendelkezésére kell bocsátani (ezt egyébként is sokszor elveszik az uralkodók teljesen más célokra!) s engedni kell, hogy önkéntesek csatlakozhassanak e sereghez a bűnbocsánat elnyerése céljából.[63]

Lull kiemelten fontosnak tartotta azt is, hogy az egyesített hatalmas lovagrend ellátása és pénzügyei szigorúan pontosan legyenek vezetve és ellenőrizve. Megfelelő kézműveseket és szakmunkaerőt kell a rend rendelkezésére bocsátani. Külön tisztséget kell kialakítani a pénz és a vagyon kezelésére (kincstáros), a szükséges áruk beszerzésére (kereskedő), a raktárosi, áruátvevő funkciókra, a fegyverek és páncélok őrzésére, faépítmények felügyeletére, a kőépítményekére is, s ugyanúgy a vásznak és textiliák, a bőrfélék, az állatállomány és élelmiszerek őrzésére és kezelésére, továbbá a bor és a zöldségfélék felügyeletére. Pontos kimutatást kell készíteni a lovagrend teljes évi bevételeiről és kiadásairól.[64]

A spanyol szerzetes felfogása szerint az egyesített lovagrend közigazgatási és hittérítő funkciókat is ellátna Keleten. Ezért jogászok, orvosok, sebészek és tolmácsok is kellenének a rendbe, utóbbiak a király ügyeinek intézése mellett az elfogott arab fejedelmek térítésével is foglalkoznának. Ramón Lull szerint esély lenne rá, hogy az arabul jól tudó teológusok meg tudnák győzni a foglyokat arról, hogy Mohamed hamis próféta volt. A megtérített foglyokat szabadon lehetne engedni, s ők azután muzulmán fejedelmeket térítenének a keresztény hitre. Az arabnak öltözött, a nyelvet jól beszélő kereszténységet mindezeken felül hírszerzőként is alkalmazni lehetne. A fenti személyek képzéséhez racionálisan szerkesztett, tömör megfogalmazású tankönyvekre, kézikönyvekre is szükség lenne, erre a célra Ramón Lull a saját műveit (például jogi és orvosi munkáit) javasolta.[65]

---

[61] *Lull, Ramón:* De fine. In: *Housley, Norman* (Ed.): Documents on the Later Crusades 1274–1580. New York, 1996. 35–40.o. (a továbbiakban: *Housley,* 1996.) 35–36. o.

[62] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 30. o.; *Schein,* 1991. 217. o.

[63] *Housley,* 1996. 36–37. o.

[64] *Housley,* 1996. 39–40. o.

[65] *Housley,* 1996. 38. o.

A spanyol szerzetes tervbe vette az összes Rómától elszakadt keresztény egyház újraegyesítését is. Kereszteshadjárat-koncepciójában először az Ibériai-félsziget muzulmánoktól való megszabadítását javasolta, majd utána Tuniszon és Egyiptomon át a Szentföld elérését. De más verziót is lehetségesnek tartott: a tengeri útvonalat Máltán és Rodoszon keresztül vagy a szárazföldi hadjáratot, Bizánc elfoglalásával és Anatólián keresztül a Szentföld felé. Runciman összegzése szerint: „A könyv szerzője bőbeszédű, időnként ellentmondásokba keveredik, de mindenképpen egy nagyon intelligens és széleskörű tapasztalatokkal rendelkező ember."[66]

Ramón Lull későbbi írásaiban is (1309: Liber de acquisitione Terrae Sanctae, 1311: Liber natalis) az előzőekhez hasonló nézeteket fejtett ki a nyugati egyház befolyásának és presztizsének növelésére, valamint a muzulmánok legyőzése és a Szentföld visszaszerzése céljából. Mindenképpen Lull indítványának és hatásának volt köszönhető, hogy az 1311–1312-es vienne-i zsinat elrendelte a keleti nyelvek tanítását néhány egyetemen.[67] Valószínű, hogy Lull keresztes hadjáratokkal kapcsolatos eszméi komoly hatást gyakoroltak a kortárs, főleg a francia politikai közegben megfogalmazódó elgondolásokra. Leopold utal rá, hogy Pierre Dubois jogászi pályafutása Artois grófnő udvarában fejeződött be, akinek orvosa az a Thomas le Myésier volt, aki élete jelentős részét Ramón Lull könyvei és nézetei propagálásának szentelte. Egy másik tanácsadója, Thierry de Hireçon pedig a francia király főpecsétőre, Guillaume de Nogaret barátjaként volt ismert.[68]

Scholz megítélése szerint Lull hatásának tulajdonítható Dubois koncepciója a lovagrendek egyesítéséről, a keresztes hadjárat és a missziós térítés összekapcsolásáról, egyházi reformtervek kidolgozása, valamint a tudomány és az oktatás reformja kérdéseiben. Nem véletlenül hangsúlyozzák mindketten a rövid, olcsó és praktikus kézikönyvek használatának fontosságát az egyetemeken, a szegényebb hallgatók tanulásának megkönnyítésére.[69] Zeck ugyancsak elismeri Lull Dubois-ra gyakorolt hatását, de megjegyzi, hogy Dubois gondolkodásmódja sokkal praktikusabb volt, elképzelései jóval realisztikusabbak. A tudományt és az oktatást mindketten a hittérítés szolgálatába akarták állítani (különösen a keleti nyelvek tanításának fontosságát hangsúlyozták ki), és mindketten nagyon optimisták (sőt utópisztikusak) voltak a kereszténység terjesztésének ügyével kapcsolatban. Zeck azonban arra is rámutat, hogy nézeteik jórészt a XIII. századi, korabeli eszmék és mozgalmak hatását tükrözik.[70] Hasonló nézeteket fejt ki Brandt, aki szerint nagyon nehéz megmondani: vajon Lull hatott-e inkább Dubois-ra, vagy Dubois Lull-ra? Ésszerűbb konklúziónak tűnik számára az a megállapítás, miszerint mindkét személy, a maga egyéni módján ugyan, de a kor ismert és kurrens eszméit fejtette ki.[71]

---

[66] *Runciman,* 1999. 958. o.

[67] *Brandt, Walther I.:* Introduction. In: *Uő* (Szerk.): Pierre Dubois, The Recovery of the Holy Land. New York, 1956. (a továbbiakban: *Brandt,* 1956.) 45. o.

[68] *Leopold,* 2000. 48.o.

[69] *Scholz, Richard:* Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen und Bonifaz VIII. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Anschauungen des Mittelalters. Kirchenrechtlichen Abhandlungen 6/8. Heft. Stuttgart, 1903. 375–443. o. (a továbbiakban: *Scholz,* 1903.) 405., 435–436. o.

[70] *Zeck,* 1911. 117–118. o.

[71] *Brandt,* 1956. 45. o. 5. j.

A kereszteshadjárat-tervek szerzőinek egymásra gyakorolt hatását azért sem könnyű meghatározni, mert a korabeli írásokban nem volt szokás még életben levő kortárs személyekre, tekintélyekre hivatkozni. Hiányoznak tehát a konkrét utalások, amelyekre támaszkodhatnánk, s ugyanez a helyzet a későbbi művek íróival kapcsolatban is. Ramón Lull, Pierre Dubois és Guillaume de Nogaret esetében azonban mégis joggal feltételezhető a kölcsönhatás, mivel mindhárman Szép Fülöp csodálói és politikája támogatói voltak.

Dubois tervezete

Dubois ugyan élete végéig vidéki ügyvéd maradt a francia király szolgálatában, de kapcsolatban állt az udvarba bejáratos személyekkel, és a keresztes hadjáratra vonatkozó írásait rajtuk keresztül juttatta el Szép Fülöphöz.[72] Ezek közül a legfontosabb és legterjedelmesebb a valószínűleg 1305-ben megírt De recuperatione Terre Sancte[73] című értekezése. Ez a műve két részből áll: az első, terjedelmesebb rész egyfajta „körlevél" funkcióját szándékozott betölteni, s az európai uralkodók összességének, de kiemelten I. Edward angol királynak és V. Kelemen pápának szólt, a második, rövidebb rész bizalmas tanácsokat tartalmazott Szép Fülöp francia királynak részben bel-, részben külpolitikai kérdésekben.

Az értekezés egészét Dubois egy személynek, az angol I. Edward királynak ajánlotta. Ennek egyik oka az volt, hogy ő volt az egyetlen élő európai uralkodó, aki valamikor személyesen is részt vett keresztes hadjáratban (mégpedig az 1270. évi, kudarccal végződött vállalkozásban a Szentföldön), s később is mindig élénk érdeklődést tanúsított a Szentföld ügye iránt.[74] Dubois a bevezetőben dicséri Edward bátorságát, katonai vitézségét, s mintegy sugalmazza az angol királynak az újabb szentföldi hadjárat kötelezettségét. Ezen kívül Edwardban a nagy törvényhozót, jogi reformert is tisztelte, ami valóban reális alapokon nyugodott, mivel az uralkodót a Plantagenet-ház legnagyobb jogalkotójaként tartják számon.[75] Mindezeken felül az is szerepet játszott a választásban, hogy Dubois időnkénti megbízásokkal I. Edward jogi képviseletét is ellátta egyházügyi vitákban és perekben. A francia jogász utal arra is, hogy szerény tanácsaival szeretné előmoz-

---

[72] Pierre Dubois (1250 k. – 1321 k.) normandiai származású jogász, Párizsban végezte tanulmányait, majd a normandiai Coutances-ban dolgozott Szép Fülöp vidéki közigazgatásában, ahol királyi ügyvédként az egyházi ügyekkel foglalkozott. Valószínűleg polgári származású volt (családjáról semmit sem tudunk), s a harmadik rend képviselőjeként részt vett az 1302. és 1308. évi országos rendi gyűléseken. Szép Fülöp odaadó híveként 2-2 röpiratot írt VIII. Bonifác pápa, illetve a templomosok ellen, továbbá 5 traktátust politikai, társadalmi és egyházi reformterveiről. Célja az állami közigazgatás racionalizálása és hatékonyságának maximalizálása volt.

[73] MS Reg. Lat. 1642. fols 1–41. Vatikáni Könyvtár (a mű egyetlen fennmaradt kézirata). Kiadásai: *Bongars*: Gesta Dei per Francos. 2 vols, Hannover, 1611. II. k. 316–361. o.; *Langlois, Ch-V.:* Pierre Dubois, De recuperatione Terre Sancte. Paris, 1891.; *Brandt, W.I.:* Pierre Dubois, The Recovery of the Holy Land. New York, 1956. (a továbbiakban erre a kiadásra fogok hivatkozni fejezetek és oldalszámok szerint. Fejezeteinek beosztása teljesen megegyezik a Langlois-féle kiadással, s annak szöveghibáit korrigálta); *Diotti, Angelo:* Pierre Dubois, De Recuperatione Terre Sancte. Firenze, 1977.

[74] The Recovery of the Holy Land. (a továbbiakban: The Recovery). Ajánlás 69. o. és 4. j. (*Brandt*). *Ross, James Bruce – McLaughlin, Mary Martin* (Ed.): The Portable Medieval Reader. New York, 1965. (9. kiad.) Part two: The Christian Commonwealth. Renewal and Reform. The recovery of the Holy Land: A Plan of Action and a Scheme for Reform. Pierre Dubois. 290–302. o. (a továbbiakban: *Ross–McLaughlin,* 1965.) 290–291. o.; *Lange, Christian Louis – Schou, August:* Histoire de l'internazionalisme. T. I–III. Oslo (Kristiania), 1919–1961. I. k. (a továbbiakban: *Lange–Schou,* 1919.) 93. o.

[75] The Recovery 1. fej. 69. o. és 2. j.

dítani a Szentföld visszafoglalásának és megtartásának ügyét.[76] Kéri Edwardot, hogy vizsgálja át javaslatát, javítsa ki saját belátása szerint és véleményeztesse a ferencesekkel vagy a domonkos rendi szerzetesekkel. Ezután küldje el a pápának.[77] Dubois elképzelései megvalósításához döntően fontosnak tartotta a pápa támogatását, a tervezetnek a pápa általi kijavítását és tökéletesítését, valamint azt, hogy a kérdést egy általános keresztény zsinatnak kellene megvitatnia, amit egyedül a pápa hívhat össze. A keresztes hadjárat gyakorlati megszervezése és katonai vezetésének feladata az angol királyra hárulna.[78]

Dubois terve megvalósításához elengedhetetlennek tartotta a tartós béke létrehozását a keresztény világban, elsősorban a pápának alárendelt területeken, de lehetőség szerint a bizánci birodalmat is bevonva az együttműködésbe.[79] Elképzeléseiben a pápának kiemelkedően fontos szerepet szánt, amit az a tény is mutat, hogy a De recuperatione második (elveszett) kiadását, amit 1308. május 28-án Chinonban Szép Fülöpnek átadott, V. Kelemen pápához szándékozott eljuttatni.[80]

Értekezésének első fejezeteiben a szerző a Szentföld elvesztésének okait kutatja. Megállapítja, hogy a szaracénok szabados és buja életmódjuk miatt rengeteg gyereket nemzenek, és elárasztják velük a Szentföldet. Növekvő demográfiai fölényük mellett a gyors migráció jellemzi taktikájukat: ha a keresztények nagyobb erővel támadnak, akkor visszavonulnak előlük a környező területekre, kivárják a lovagi haderő egy részének távozását, majd újra megjelennek. Ügyesen kihasználják annak előnyét, hogy a Szentföldhöz közel fekvő országokban laknak.[81] A muzulmánok számbeli és geopolitikai előnyeit csak a keresztény erők állandó szentföldi jelenléte ellensúlyozhatja. Ez viszont kizárólag akkor valósítható meg, ha a nyugati keresztény országok tartós békében élnek egymással, hiszen ha belviszályok és harcok törnek ki közöttük, akkor a Szentföldről a lovagok visszatérnek saját országukba, hogy földjüket és javaikat védelmezzék. A múltban ez sokszor előfordult, s látható például, hogy a spanyolok és a németek az állandó belháborúk miatt nem küldenek fegyvereseket Keletre.[82]

Szilárd, tartós békére van tehát szükség Nyugaton, ez a legfontosabb előfeltétele egy új keresztes hadjárat sikerének és a Szentföld hosszabb távú birtoklásának. A katolikus országok szoros egysége, szövetsége adhat szilárd alapot ahhoz, hogy nagyobb számú haderőt küldhessenek a Szentföldre. A világi hatalmak összefogása mellett az egyház spirituális támogatása is nélkülözhetetlen, Dubois-nak ugyanis meggyőződése, hogy a démonok (!) is a szaracénokat segítik. Az Egyház feladata a keresztények közötti harcok megakadályozása is, mivel ismeretes, hogy az ilyen háborúk során elesettek lelkei mind kárhozatra jutnak.[83]

---

[76] The Recovery 1. fej. 70. o.

[77] The Recovery 110. fej. 167. o.

[78] The Recovery 106. fej. 157–158.o.; *Ross–McLaughlin,* 1965. 291., 299–300. o.

[79] The Recovery 142. fej. 198. o.

[80] *Schnürer, Gustav:* Das Projekt eines internationalen Schiedsgereichts aus den Jahren 1307/8. *Historisch-politische Blätter für das katolische Deutschland,* CXLI. (1908) 279–284. o. (a 12. fejezet német fordítását is közli). 281. o.; *Brandt* 1956. 7–8. o.

[81] The Recovery 2. fej. 70. o.; *Ross–McLaughlin,* 1965. 291–292. o.

[82] The Recovery 2. fej. 71. o.; *Ross–McLaughlin,* 1965. 292–293. o.; *Foerster, Rolf Hellmut:* Europa. Geschichte einer politischen Idee. München, 1967. (a továbbiakban: *Foerster,* 1967.) 64. o.

[83] The Recovery 3. fej. 74–75.o., 9. fej. 78. o., 16. fej. 83. o., 27. fej. 88. o., 108. fej. 161. o.; *Ross–McLaughlin,* 1965. 294. o.

A keresztények közötti béke tehát a Szentföld visszaszerzésének eszköze, feltétele,[84] de egyúttal önmagának is cél-értéke, saját jelentősége van. A szerző pacifista jellegű beállítottsága a kereszténység tanainak lényegéből fakad, s így számára mindkét említett cél egyformán lényeges, mint ahogyan erre Sághy Marianne is rámutatott Dubois-ról szóló tanulmányában.[85] A katolikus országok közötti tartós béke elérése céljából a francia jogász egy új nemzetközi szerveződés alapjait is lefekteti.[86] A javasolt keresztény föderáció[87] két alapvető intézménnyel rendelkezne: az első egy concilium (zsinat), amely az összes katolikus fejedelem és a prelátusok testülete lenne, s a pápa által egybehívott fő döntéshozó szervként funkcionálna.[88] A másik integratív intézmény egy 12 fős nemzetközi döntőbíróság lenne, amelyet a zsinat nevez ki minden vitás eset, nemzetközi konfliktus alkalmával.[89]

Formális-jogi értelemben a keresztény államok egységét egy esküszövetség valósítaná meg. A pápának kellene felesketnie az összes fejedelmet, a prelátusokat és a nemeseket a béke, a politikai status quo és a határok megtartására. Az esküt hivatalos, írásos dokumentumban rögzítenék, amelyet a szentszék kincstárában és irattárában helyeznének el.[90] Mivel Dubois gondolatainak nagy része a kor valóságában gyökerezik, Ledermann feltételezi, hogy az esküszövetség ötletekor – a kor szokásos hűbéresküjein kívül – a svájci kantonok 1291. évi szövetsége (*Eidgenossenschaft*) lebegett a francia jogász szeme előtt, ami egyébként azt is tartalmazta: két kanton között felmerülő vita esetén a harmadik kanton lesz a döntőbírájuk.[91]

Az esküjét és a katolikusok közötti békét megszegő vagy ilyen személyeknek támogatást (élelem, fegyver, menedék) adó egyéneket teljes vagyonelkobzásra kell ítélni, korra és nemre való tekintet nélkül. Hazájukból – családjukkal együtt – örökre száműzni kell őket és a Szentföldre deportálni úgy, hogy az utiköltséget elkobzott javaikból fedezzék. Ott azután az első sorba osztanák be őket a muzulmánok elleni harcokban, s eleget vitézkedhetnének a keresztény hit ellenségeivel szemben. Ez a világi jellegű büntetés még mindig jobb lenne az egyházi kiátkozásnál, hiszen azzal csak a kárhozatra jutott lelkek számát szaporítanák.[92] Az esküszegőknek a Szentföldre való száműzetésére egyéb-

---

[84] *Vesnitch, Milenko Radomir:* Deux précurseurs français du pacifisme et de l'arbitrage international. *Revue d'histoire diplomatique,* Paris, 1911. 23–78. o. (a továbbiakban: *Vesnitch,* 1911). 43–44. o. *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 51. o.; *Brandt,* 1956. 39. o.; *Alphandéry,* 1959. 217. o.

[85] „Dubois vizsgálat tárgyává teszi, milyen előzetes reformokra van szükség az európai keresztény királyságokban ahhoz, hogy visszafoglalhassák a Szentföldet. A nagy vállalkozás sikerének záloga az egyetemes európai béke. A De Recuperatione tehát a középkori keresztény univerzalizmus két eszményét: az európai uralkodók közötti béke megteremtését és a Szentföld visszafoglalását fogalmazza meg." *Sághy Marianne:* Keresztes háború és nemzeti propaganda. Pierre Dubois: A Szentföld visszafoglalásáról. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Budapest, 1999. (121–131. o.). 126–127. o.

[86] *Ledermann László:* Les précurseurs de l'organisation internationale. Neuchâtel, 1945 (a továbbiakban: *Ledermann,* 1945.) 36–37. o.

[87] *Foerster,* 1967. 65. o.

[88] The Recovery 2. fej. 70. o.; *Vesnitch,* 45. o.; *Alphandéry,* 1959. 217. o.

[89] *Brandt,* 1956. 39. o.; *Alphandéry,* 1959. 218. o.; *Foerster,* 1967. 65. o.

[90] The Recovery 118. fej. 178. o.

[91] *Ledermann,* 1945. 42. o.

[92] The Recovery 3. fej. 75. o., 4. fej. 75. o., 7. fej. 77. o.; *Ross–McLaughlin,* 1965. 294–295. o.; *Ledermann,* 1945. 41–42.o.; *Alphandéry,* 1959. 217. o.

ként már a XI. századtól kezdve sor került, mint büntetési formára. Ismeretes például egy francia prelátusoknak itáliai főpapokhoz írt 1041-ből származó levele, amelyben a náluk kihirdetett Isten békéjéhez (*Treuga Dei*) való csatlakozásra szólítanak fel mindenkit, s leszögezik: aki a béke alatt gyilkosságot követ el, azt hosszú időre Jeruzsálembe kell száműzni.[93] Dubois azzal is számol, hogy a katolikus országokban nagyszámú fegyveres él, akiket eddig a feudális urak és a nyugati országok egymás elleni harcaiban foglalkoztattak. A francia jogász bízik abban, hogy nagy részük meggyőzhető lesz a Szentföldön való harc szükségességéről és önkéntesként csatlakozni fog a toborzandó keresztes katonai kontingensekhez.[94]

A tartós béke megvalósításával a katolikus országok egyfelől elérhetik azt, hogy sokkal nagyobb haderőt tudnak a muzulmánok ellen küldeni, másfelől a nyugodtabb politikai-társadalmi közeg jobban kedvez az anyagi gyarapodás, a morális és intellektuális fejlődés számára is. Több idő és lehetőség jutna a filozófia és más tudományok tanulmányozására, az önképzésre és ezáltal a Nyugat egyfajta spirituális, műveltségbeli fölénybe kerülhetne a Kelettel szemben, sőt a világ nagyobb részét befolyása alá vonná.[95] Mindehhez azonban nélkülözhetetlen előfeltételnek tekintette az egyház, a papság életének megreformálását, megcsappant erkölcsi tekintélyének visszaállítását. Nézete szerint egy morálisan megrendült, gyakorlati-mindennapi életében kifogásolható, tekintélyét vesztett egyház nem lehet képes sem a keresztes hadjáratra való mozgósításra, sem a muzulmánok és a barbár népek körében való hittérítésre.[96]

Dubois az egyháznak a szentföldi hadjárat finanszírozása kérdésében is komoly szerepet szánt, mégpedig többféle értelemben. Mivel az egyházat pusztán szellemi-erkölcsi hatalomnak tekintette, a kolduló rendek ideológiája alapján képzelte el annak megújítását, s vagyona jelentős részét a keresztes célok szolgálatába szerette volna állítani.[97] Egy pénzügyi alapítvány létrehozását tervezte, amelyet az egyházkerületek kezelnének és őriznének, és amelybe az összes támogatást és adományt összegyűjtenék.[98] Ebbe kerülnének a háborúskodást szító és más bűnöket elkövető személyek elkonfiskált javai, egy rendszeres hozzájárulás (*subsidium*) a német–római császártól, a birtokkal rendelkező papság tulajdona értékének egynegyede, az elhunyt kardinálisok és prelátusok birtokainak egy része, a végrendelet nélkül elhunyt összes papi személy javai, minden elhagyott vagy tulajdonos nélküli birtok, javadalom, aminek nincsen örököse, adósságok, tartozások, vagyonok, melyek tulajdonosa vagy kedvezményezettje ismeretlenné vált.[99] Ez az alapítvány kezelné a keleti kereskedelem tőkéjét is, és az egyházi iskolák fenntartói, az alapítvány támogatói ennek révén hozzájuthatnának a ritka és értékes keleti árukhoz. Mivel régebben a templomosok és ispotályosok által begyűjtött pénzekkel sok visszaélés történt, a hívők és minden adományozó Szentföld céljára szánt támogatását is az alapítvány őrizné.[100]

---

[93] *Brandt*, 1956. 53. o.

[94] The Recovery 117. fej. 175–176. o.

[95] The Recovery 70. fej. 125. o.

[96] *Brandt*, 1956. 40. o.; *Alphandéry*, 1959. 218. o.

[97] *Foerster*, 1967. 67. o.

[98] *Ross–McLaughlin*, 1965. 300. o.

[99] The Recovery 11. fej. 78. o., 13. fej. 80–81. o., 42., 43. és 44. fej. 102. o.

[100] The Recovery 68. fej. 124. o., 107. fej. 158–159. o.

Ugyancsak az alapítványba kerülne az egyházi lovagrendek vagyonának jelentősebb része. Dubois szerint a templomosok és az ispotályosok csak úgy tudják eredeti céljukat (a Szentföld és a keresztény zarándokok védelmét) megvalósítani, hogy egységes rendbe vonják össze őket. Az egyesített lovagrendnek Ciprusra kell települnie, tagjainak a Szentföld közelében kell élniük, s európai birtokaikat örökhaszon-bérletbe kell adni európai uralkodóknak vagy más bérlőknek. Ezek kötelesek a megállapított bérleti díjat az alapba a lovagrend szentföldi harcainak fedezetére évente befizetni. Dubois a templomosok és ispotályosok évi jövedelmét együttesen 800 000 livre tournois-ra becsülte. A lazariták jövedelmét is e célra akarta fordítani.[101]

Bréhier szerint a lovagrendek egyesítésének ötlete már 1245-ben, az első lyoni zsinaton felvetődött: ezzel akarták hatékonyabbá tenni Palesztina védelmét a muzulmán támadásokkal szemben.[102] A XIV. század elejére általános nézetté vált, hogy a Szentföld elvesztésének egyik oka a lovagrendek közötti viszálykodás volt, és Dubois is meg volt róla győződve, hogy az eredményes szentföldi keresztes hadjárathoz mindenképpen szükséges e rendek egyesítése s vezetésük francia kézben való összpontosítása.[103] Dubois szerint az ispotályosok, templomosok és más lovagrendek hatalmas birtokokat és vagyont szereztek maguknak Európa különböző országaiban, de nem hasznosítják ezeket kellőképpen a Szentföld céljaira (pedig ezért kapták az uralkodóktól és a hívőktől). A rendek erői túlságosan szétforgácsolódtak, sokszor egymás ellen fordultak, s mindezt a továbbiakban elkerülendő, egyesíteni kell őket úgy, hogy Ciprus és a Szentföld területére legyenek telepítve. Azokat a lovagokat, akik nem akarnak Európából Keletre költözni, a cisztercita rend kolostoraiba kell befogadni. Vagyonukat a már előzőekben említett alapítványnak kell kezelnie és a szentföldi hadjárat céljaira kell felhasználni. A lovagok e vagyon miatt hanyagolták el vállalt kötelezettségeiket, s ezért árulták el a Szentföld ügyét.[104]

A De recuperatione második (elveszett) kiadásában az egyesített lovagrend Ciprus királyának,[105] egy későbbi írásában a ciprusi vagy az újonnan létrehozandó jeruzsálemi királyság[106] uralkodójának való alárendelését javasolta a szerző. Ekkor már a templomosok ciprusi birtokainak az örökhaszon-bérletbe adását és a rend feloszlatását is szükségesnek tartotta (a lovagrend tagjai 1307 októbere óta Szép Fülöp fogságában voltak, eretnekség vádja miatt). Az egyesített lovagrendet francia királyi katonai rendként képzelte el,

---

[101] The Recovery 15. fej. 82. o.; *Prutz, Hans:* Die geistlichen Ritterorden. Ihre Stellung zur kirchlichen, politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung des Mittelalters. Berlin, 1908. (a továbbiakban: *Prutz,* 1908.) 462–463. o.

[102] *Bréhier,* 1928. 255–256. o.

[103] *Alphandéry,* 1959. 218–219. o.

[104] The Recovery 14–15. fej. 81–82. o.

[105] *Brandt,* 1956. 214. o.

[106] „Oppinio cujusdan suadentis regi Franciae ut regnum Jerosolimitanum et Cipri acquireret pro altero filiorum suorum, ac de invasione regni Egipti." (1308) MS Lat. 10919. fols. 82–86. Bibliothèque Nationale, Paris. Kiadásai: *Baluze*: Vitae paparum Avenionensium. Paris, 1693. t. II. 186–195. o. (kihagyásokkal). A teljes szöveg ennek Guillaume Mollat általi új kiadásában: *Mollat, G.* (Ed.): Baluze: Vitae ... Paris, 1921. t. III. 154–162. o.; *Langlois* (Éd.): De recuperatione ... 1891. 131–140. o. (Appendix címmel hiányosan). *Brandt*: The Recovery... 1956. 199–207. o. (Appendix címmel, teljes szöveg). 3. fej. 200–201. o. (a Brandt-féle kiadás oldalszámaira fogok hivatkozni). A mű elemzése: *Renan, Ernest:* Un publiciste du temps de Philippe le Bel (1300–1308). *Revue des Deux Mondes,* XCI. (1871) 15 février (620–646. o.), XCII. (1871) Premier mars (87–115. o.). (a továbbiakban: *Renan,* 1871.) 110. o.

amelyet előbb Ciprus, majd a Szentföld visszaszerzése után Jeruzsálem királya irányítana (a két királyságot tulajdonképpen egyesíteni kellene Dubois szerint, mégpedig Szép Fülöp másodszülött fia, Hosszú Fülöp uralma alatt).

Dubois a Szentföld visszafoglalásának legfőbb katonai feltételét az egységes hadsereg megteremtésében látta. Ennek kiállításában, felszerelésében, anyagi fedezetének biztosításában a keresztény világ bármilyen rangú, státuszú személye részt vehetne, de mindenképpen egyforma fegyverzettel és teljesen egyforma ruházattal, azaz uniformissal kellene rendelkeznie (külön a lovasság és külön a gyalogság számára).[107] Mivel az egyenruha bevezetésére és rendszeres alkalmazására csak a XVII. század közepétől került sor Nyugat-Európában (Angliában 1645-től, a polgárháború idejétől, Franciaországban Louvois hadügyi főintendáns 1670. évi rendeletétől), Dubois ezen javaslatát mindenképpen újszerűnek és nagy jelentőségűnek kell tekintenünk. A középkori hadviselésben az egyenruha nagyon epizodikus szerepet játszott, megkülönböztető jelentésként a címerrel ellátott zászlók, pajzsok szolgáltak, illetve a meghatározott színű (franciáknál vörös, angoloknál fehér, flamandoknál zöld) kereszt viselése a köpenyeken.[108]

Az egyenruha bevezetésének gondolata – mint már az előzőekben láthattuk – jóval Dubois írása előtt felvetődött a keresztes sereggel kapcsolatban, Szent Lajos és II. (Anjou) Károly szicíliai király is szükségesnek látta.[109] Nem biztos azonban, hogy Dubois ismerte ezeket az elképzeléseket, más tényezők is befolyásolhatták őt, így például a hadügyi gyakorlatban előfordult néhány eset: 1297-ben, amikor Szép Fülöp serege Lille városát ostromolta, a francia seregben 300 tournai zsoldos egyforma páncélingben és fehér sisakban harcolt;[110] ugyanebben az évben az angolok Gentben egységesen vörös kabátba voltak öltözve; 1302-ben a courtrai csatában a flamandok közül 500 fő vörös ruhában, 700 íjász fekete mellvértben vett részt a franciák ellen.[111] Bréhier szerint azonban az egyenruha és a szisztematizált katonai regula inspirációját a mongol hadsereg példájából merítette Dubois.[112] Kétségtelen, hogy a mongolok néhány (Nyugaton erősen felnagyított) győzelme a mamelukok ellen erős hatást gyakorolt a francia jogász nézeteire, és nem szabad elfelejtenünk, hogy Marco Polo keleti utazásáról szóló könyve is 1299-ben jelent meg először, ráadásul francia nyelven![113]

Mivel Dubois a szentföldi keresztes hadjáratot rendkívül nagyszabású, összeurópai vállalkozásként tételezte fel, szükségesnek vélte az egyesített lovagrenden kívül óriási önkéntes haderő (és kisegítő személyzet) toborzását és előzetes kiképzését. Az önkéntes jelentkezők mobilizálásában számított a püspökök, prelátusok, az egész papság segítségére. Vonzó külsőségek közepette, zászlók, trombitaszó, hatalmas csinnadratta, felvonulások alkalmazása mellett, úgy vélte, hatalmas tömegeket lehet a Szentföld ügyének megnyerni. A csatlakozóknak százas csoportokba osztva, egyenruhában kell gyülekezési

---

[107] The Recovery 16. fej. 83.o.

[108] *Contamine,* 1980. 328. o.

[109] *Brandt,* 1956. 83. o. 35. j.

[110] *Contamine,* 1980. 330. o.

[111] *Brandt,* 1956. 52. o.

[112] *Bréhier,* 1928. 253. o.

[113] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 49. o.; *Leopold,* 2000. 108–109. o.

helyeikre vonulniuk: először a városok és egyházkerületek, majd tartományok szerinti egységek kialakítása után a tengerparti területek kijelölt gyülekezési pontjai következnének. Külön csoportokba osztanák be a feleségükkel és gyerekeikkel (mintegy telepesekként) utazókat, külön az egyedül indulókat.[114]

A nyugati erők egyesítése céljából tervbe vette egy „előzetes csapás" megindítását a muzulmánok ellen az Ibériai-félszigeten. A spanyol királyságok összefogásával ki kell verni a mórokat Granadából, majd egyesített erőikkel támogatniuk kell a keleti keresztes hadjáratot.[115] Az összehívandó zsinat feladata, hogy mindenekelőtt rendezze a Kasztíliában kialakult trónviszályt. A spanyol királyságok szövetsége és a mórok Granadából való kiszorítása után a kasztíliai uralkodó feladata lenne az Ibériai-félsziget további védelme, a többi királyság pedig erői jelentős részét a Szentföld visszaszerzésére irányítaná. A spanyol konfliktusok rendezése elősegítené azt is, hogy a keresztes háborúk és a tervezett új vállalkozás legnagyobb katonai erejét adó Franciaország maximális erőfeszítést tehessen ezügyben.[116]

Mindezen előkészületek után felmerül a kérdés, hogy milyen útvonalon kellene a keresztes hadjáratot vezetni? Dubois a tengeri utat kimerítőnek és kockázatosnak ítélte, amelynél nehézséget okozhat a kívánt óriási haderő, lovak és hadianyagok, élelmiszerek behajózása és főleg kirakodása az ellenséges területen (túl kicsi erővel viszont nem lenne érdemes támadni!). A szárazföldi utat kedvezőbbnek tartotta, de ennek zökkenőmentes lebonyolításához előkészítő intézkedésekre volt szükség: átvonulási engedélyek az érintett országok uralkodóitól, a hadsereg ellátáshoz szükséges áruk olcsó áron (lehetőleg vámmentesen legyenek szállíthatóak) való beszerzése, a követendő útvonal meghatározása (lényegében I. Frigyes császár és Bouillon Gottfried nyomán). A szárazföldi utat azonban inkább csak a Német-római Császárság és a közép-európai országok számára javasolta. A Szentföldtől jóval távolabbi országok (Anglia, Spanyolország, Franciaország és Itália) esetében csakis a tengeri utazás jöhetett szóba. A Nyugaton rendelkezésre álló hajókat azonban túl kevésnek tartotta e célra. Nézete szerint a muzulmánokat mindenképpen több ponton kell megtámadni, ezért összesen négy sereget kell szervezni a kereszteseknek: ebből három tengeren, egy szárazföldön jutna el Keletre. Egy hatalmas, impozáns, több irányból támadó keresztény szövetség ereje talán harc nélkül is visszavonulásra késztetné az ellenséget. A muzulmánok, ha önként feladnák a Szentföldet, elkerülhetnék erődjeik és házaik lerombolását, templomaik kifosztását, ereklyéik elrablását, megkímélhetnék népüket az erőszakos haláltól. Ellenkező esetben azonban pusztulás vár rájuk. A Szentföld visszaszerzése után a kereszteseknek elegendő erőt kell hagyniuk annak védelmére, majd másik felének vissza kell térnie Európa felé Bizáncon át. Ennek a seregnek a feladata lenne Konstantinápoly elfoglalása, II. Palaiologosz Andronikosz, a bitorló császár megfosztása trónjától és Valois Károly, Szép Fülöp francia király testvére uralomra juttatása. Valois Károly cserébe vállalná, hogy bizánci császárként minden segítséget megad a Szentföldet védő lovagoknak. Bizáncból ugyanis ez sokkal könnyebb feladat lenne, mint a nagy távolságra fekvő európai királyságokból támogatni a Keleten maradó kereszténveket.[117]

---

[114] The Recovery 16. fej. 83. o., 107. fej. 159. o.

[115] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 52. o.

[116] The Recovery 103. fej. 154–155. o., 139. fej. 196. o.

[117] The Recovery 26. fej. 86–87. o., 104. fej. 156. o.; *Ross–Mclauglin,* 1965. 298–299. o.

A Bizánci Császárság magatartása kulcsfontosságúnak tűnt számára a Szentföld megtartásához. Valószínűleg úgy vélekedett, hogy a szentföldi keresztes állam nem lenne képes megvédeni magát hosszabb időn keresztül, ha nélkülözné a folyamatos szárazföldi összeköttetést Európával. Egy 1308-ban megírt, e témával foglalkozó munkájában rámutat arra, hogy a Szentföld általa javasolt keresztény kolonizációja mindenképpen feltételezi a Nyugattal való kapcsolattartást Bizáncon és a Német-római Birodalmon keresztül.[118]

Ha összevetjük Dubois elképzeléseit a tervezett útvonal és a támadási pont kérdésében más koncepciók kidolgozóival, akkor látható, hogy a francia jogász felfogását a szintetikus látásmód jellemezte. II. (Anjou) Károly szicíliai és II. (Lusignan) Henrik ciprusi király a flotta támadást és blokádot javasolta Egyiptom ellen (mint kezdeti hadműveletet), Padovai Fidenzio a partraszállást Alexandriánál, Hayton örmény herceg Cipruson át az arméniai partraszállás (és a mongolokkal való szövetség) mellett érvelt, Jacques de Molay templomos nagymester hasonlóképpen Ciprust tekintette kiindulópontnak és a Szíriában kezdődő támadás mellett volt. Guillaume Adam misszionárius szerzetes szárazföldi útvonalat javasolt a Duna-völgyben és Bizáncon át, ahol a latin császárság visszaállítását is szükségesnek tartotta. (Nézetei talán a legközelebb állnak Dubois tervezetéhez.[119]) A keresztes hadjárat melletti propaganda és a katonai előkészületek szempontjából foglalt állást Dubois a lovagi tornák hasznossága mellett. 1313-ban V. Kelemen pápa kiadott egy bullát („Passiones miserabiles"), amelyben egyházi átok szankciója mellett betiltotta lovagi tornák rendezését. Dubois erre reagálva egy írásában[120] kérte a pápát döntésének visszavonására, elsősorban azért, mert evvel egy közelgő keresztes hadjárat esélyeit rontja. A francia jogász szerint a lovagi tornák egyrészt felhasználhatóak a keresztes ügy népszerűsítésére, másrészt felkészülést jelentenek a keresztes hadjáratban részt venni szándékozóknak.

Dubois a tervezett keresztes háború stratégiai kérdéseit is taglalja munkáiban. Az egyik kulcskérdés Egyiptom kapitulációjának elérése, amihez egy minimum száz gályából álló flotta előzetes hadműveleteit feltételezi: lényegében az lenne a feladata, hogy elvágja az országot a tengeri utánpótlástól és a megszokott import áruktól, és rajtaütésekkel pusztítsa a levantei partvidéket. A következő lépés jelentős haderő partra szállása Akkon közelében, ahová a fő támadó csapást koncentrálnák. Ezzel valószínűleg sikerülne a mamelukok seregének egy részét Egyiptom és Szíria („Babilon") elhagyására bírni, ami után meg lehetne indítani az inváziót Egyiptom ellen (mint előzőleg láthattuk, összesen négy keresztes sereg hadműveleteit tartotta szükségesnek). Megítélése szerint a Szentföld elfoglalása után a megszállt Egyiptom megvédése nem lenne költséges és katonailag nehéz feladat, mert komolyabb erőkkel csak Szíria felől támadhatnák a muzulmánok.[121]

---

[118] „Si Terra Sancta capta esset, non posset conservari, coli, habitari et defendi sine populo innumerabili, qui, per mare nullo modo transire posset. Idcirco expediret per Alemanniam, Ungariam, et Greciam viam securam, latam, et munitam, prout posset commodius fieri preparari, per quam viam sine festinancia incendentes venirent in terram desiderabilem, quod per mare non contingeret, fortes et robusti." Pro facto Terre Sancte [1308]. MS Lat. 10919. fol. 109. (Cartul. n° 170). Kiadása: *Boutaric, Edgar:* Notices et extraits de documents inédits relatifs à l'histore de France sous Philippe le Bel. In: Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque impériale et autres Bibliothèques. t. 20. (Seconde partie MDCCCLXII.) 1862. 83–237. o. (XXX. dok. 186–189. o.) Idézet: 188–189.o. Ismertetés a műről: *Brandt,* 1956. 214–215. o.

[119] *Bréhier,* 1928. 256–257. o.

[120] De torneamentis et justis. [1313]. Kiadása (részleges): *Langlois,* Ch-V: Un mémoire inédit de Pierre Du Bois, 1313. De torneamentis et justis. *Revue historique,* XLI. (1889). 84–91. o. Ismerteti: *Brandt,* 1956. 215–216. o.

[121] Oppinio (Appendix) 4. fej. 201. o., 7. fej. 202. o., 10. fej. 204. o.

Rendkívül fontos kérdés számára a hadvezetés folyamatosságának biztosítása és az eredeti haditerv végrehajtásához való ragaszkodás. Dubois szerint ezért el kell rendelni, hogy ha a sereg vezérének valamilyen baja esik, akkor azonnal egy teljhatalmú helyettes lépjen elő a posztjára, hogy az offenzíva fennakadás nélkül folytatódjék. Súlyos kudarcra van ítélve ugyanis az a hadsereg, amely hosszú ideig tétlen és cselekvőképtelen marad az ellenséges területen[122] (a szerző konkrét utalást is tesz az előző hadjáratok eseményeire e téren, s példaként Barbarossa Frigyes seregének szétesését említi a harmadik keresztes hadjáratban, ami a császár halála után következett be 1190-ben).[123]

A Szentföldön maradó, s annak védelmére szolgáló sereg elhelyezésénél a zsinatnak figyelnie kell arra, hogy képzettségüknek és vitézségüknek megfelelő részekre kerüljenek az egységek. Fontos szempont, hogy az Európában határvidéki harcokhoz hozzáedződött népek katonái itt is a határok, a támadásoknak leginkább kitett városok, erődök védelmére kerüljenek (példaként a spanyolokat említi).[124] Minden városnak és a hozzá tartozó területnek (körzetnek) rendelkeznie kell saját haderővel, hadvezérrel és a neki beosztott alvezérekkel, a centuriókkal. A sereg legfontosabb egységeit a századok képeznék, a centuriónak alárendelve, s minden század nyolc cohorsból állna, melyekben 12 katona lenne, kivéve a centurióét, amelybe 15 fő lenne beosztva.[125] A szentföldi hadsereg felépítésével kapcsolatos nézeteit nem lehet kizárólag a mongol hadszervezet mintájával magyarázni (mint ahogy Leopold teszi), mert semmiképpen sem követi a Marco Polo által leírt[126] tízes, százas, ezres, tízezres beosztást. Dubois koncepciója inkább a mongol és az ókori római seregszervezés egyfajta kombinációjának tűnik, ami helyenként következetlenségeket is mutat. Így például a De recuperatione későbbi függelékében a centuriók parancsnoksága alatt 500 embert említ,[127] akik egyenruhában harcolnak (s nem teljesen világos, hogy minden városi-kerületi egységnek saját, tehát a többiektől eltérő egyenruhája lenne-e?).

Egyiptom és a Szentföld elfoglalása mellett Dubois nélkülözhetetlen tényezőnek tartotta Bizánc támogatását is ahhoz, hogy a keresztesek szilárdan megvethessék a lábukat Keleten. Ezt pedig úgy látta biztosítottnak, hogy a Szentföld elfoglalása után a keresztes had elfoglalja Konstantinápolyt, és a bitorló II. Andronikosz helyett Valois Károlyt ismeri el császárnak, mivel ez utóbbi a felesége (Catherine de Courtenay, II. Balduin császár rokona) révén a Latin Császárság legitim örököse volt. Valois Károly szükség esetén Bizáncból segíteni tudná a Szentföld védelmét, magára vállalván ezt a feladatot az európai uralkodók, így például a német–római császár helyett.[128] Bizánc meghódítására egyébként hasonló stratégiát javasol, mint a Szentföld esetében: több irányból, szárazföldről és a tenger felől egyszerre kell megtámadni és kapitulációra kényszeríteni.[129]

---

[122] The Recovery 119. fej. 180–181. o.

[123] The Recovery 26. fej. 87. o.

[124] The Recovery 108. fej. 159–160. o.

[125] The Recovery 23. fej. 85. o.

[126] Marco Polo utazásai. Budapest, 1984. (2. kiad.) 54. fejezet: A tatárok hadi szokásairól. 121–124. o.

[127] Oppinio (Appendix) 6. fej. 202. o.

[128] The Recovery 104. fej. 156. o., 115. fej. 172. o.

[129] The Recovery 117. fej. 176. o.

Konstantinápoly Valois Károly számára való meghódítását Dubois már 1300-ban írt művében (Summaria brevis) is javasolta Szép Fülöpnek (mint Schein megjegyzi, ebben a munkájában még nem is említette a Szentföld ügyét),[130] s ugyanazt megismételte 1304-ben, egy azóta elveszett traktátusában, amelyet Dubois egyik udvari pártfogója, Jean de la Forêt 1304 januárjában Toulouse-ban átadott Szép Fülöpnek és Valois Károlynak.[131] Az 1305 utáni időszakban írt műveiben a francia jogász igen ügyesen és meggyőzően kombinálta egységbe a Bizánc meghódítására, Franciaország vezető szerepére és a Szentföld visszaszerzésére vonatkozó céljait.[132] A francia befolyás kiterjesztését szolgálta az az elképzelése is, hogy a felállítandó Jeruzsálemi Királyságot egyesíteni kellene Szicíliával és Szardíniával II. (Anjou) Károly uralma alatt.[133] A Latin Császárság és a Jeruzsálemi Királyság visszaállítása, valamint Egyiptom és Szíria tervezett elfoglalása tulajdonképpen azt eredményezte volna, hogy a Földközi-tenger keresztény beltengerré változik.[134]

Ez a törekvés egy teljesen tudatos kolonizációs politika koncepciójával kapcsolódott össze. Mint az eddigi fejtegetésekből is látható volt, Dubois szerint a nyugati keresztények Szentföldre való telepítésével kell ellensúlyozni a muzulmánok demográfiai fölényét a térségben. A kolonizáció a következő elvek szerint történne: minden katolikus királyság és nagyobb tartomány elfoglalna egy várost, erődöt vagy más fontosabb pontot a Szentföldön, valamint a hozzá tartozó területet, annak arányában, amennyien részt vesznek a keresztes hadjáratban. E területek elnevezése megegyezhetne az anyaország, illetve annak fontosabb városai nevével (így otthonosabb lenne a letelepülők számára). A körzetek szerinti betelepítés során a viták elkerülése céljából a később érkezők, a büntetésből kikerülők (és a határvidéki európaiak, mint már említettük) a perifériális helyekre kerülnének. Lennének azonban „nemzetközi" városok is, mégpedig a kereskedelem szempontjából a legfontosabbak (tengerparti települések) és kiemelt fontossága miatt Jeruzsálem és Akkon.[135]

A demográfiai növekedést szolgálta Dubois-nak az a törekvése, hogy a keresztesek lehetőleg feleségeikkel együtt induljanak Keletre,[136] valamint a nők iskoláztatása és fontos foglalkozásokba való bejuttatása (orvosok, térítő papok lehettek),[137] a békeszegők Szentföldre való deportálása büntetésként, az európai kivándorlás támogatása.[138] Leopold szerint ez a kolonizációs politika azért volt irreális, mert Nyugaton hiányzott a demográfiai nyomás, a népesség-felesleg, ráadásul bőven voltak még kevéssé benépesített területek közelebb is, például Spanyolországban.[139]

---

[130] *Schein,* 1991. 209–210. o.

[131] „Libellus super abreviatione guerrarum et hujusmodi provisionibus." Az 1304. január 3–22. között, Toulouse-ban a királyhoz eljuttatott mű valószínűleg a Summaria egy átdolgozott változata volt. The Recovery 117. fej. 176. o.; *Brandt,* 1956. 6. o., 176. o. 26. j.

[132] The Recovery 116. fej. 172–175. o.; *Schein,* 1991. 209–210. o.; *Leopold,* 2000. 140. o.

[133] The Recovery 113. fej. 171–172. o.; Oppinio (Appendix): 3. fej. 200. o.

[134] *Foerster,* 1967. 69. o.

[135] The Recovery 20–22. fej. 84–85. o.; *Foerster,* 1967. 67. o.

[136] *Delaville le Roulx,* 1886, I. k. 52. o.

[137] *Alphandéry,* 1959. 220. o.

[138] *Scholz,* 1903. 425–426. o.

[139] *Leopold,* 2000. 186–187. o.

Dubois gyarmatügyi fejtegetéseit Schnürer szerint az indokolta, hogy a francia jogász bizonyos volt benne: a Szentföldet tartósan csak így lehet visszaszerezni a kereszténveknek.[140] Delle Piane megállapítja, hogy Dubois egyértelműen a kolonizációs politika első teoretikusának tekinthető, aki a Szentföld visszaszerzésének és megtartásának gazdasági-kereskedelmi előnyeivel is foglalkozott. Utal rá, hogy a történészek egy része (az olasz Magnocavallo, a francia Delaville Le Roulx és a német Scholz) már régóta felfigyelt Dubois tervezetének különös sajátosságára, ami sem elődei, sem az utána következő teoretikusok között nem mutatható ki: a gyarmatosító politika ideológiájára. Dubois feltételezte, hogy sokan az európai nemesek, lovagok közül, akik nem tudnak szülőföldjükön státuszuknak, rangjuknak megfelelő szinten élni, készek lesznek Keleten harcolni és letelepülni a társadalmi felemelkedés reményében.[141] A De recuperatione szerzője igen komoly teret szentel munkájában a Szentföld visszaszerzése gazdasági-kereskedelmi következményeinek. Meggyőződése volt, hogy az európaiak stabil szentföldi pozíciója fellendítené a Nyugat és Kelet közötti árucserét a kölcsönös előnyök alapján.[142] Ha a Mediterráneum világa nagyrészt katolikussá válna, akkor bőven szállíthatnának Nyugatra olyan árukat, amelyek innen hiányoznak, és jóval mérsékeltebb áron forgalmazhatnák őket, így az eddig igen drága keleti fűszerekhez a szegényebbek is hozzájuthatnának. Mindezt az is elősegítené, hogy a keresztények kiiktatnák a forgalomból a hitetleneket, s a keleti területek uralkodói (a keresztény államok fejedelmei) közvetlenül cserélnének termékeket Európával úgy, hogy szabályoznák a szállítási díjakat és biztosítanák a keleti cikkek mérsékelt árait a kereskedők telhetetlen kapzsiságával szemben.[143] Ha a Mediterráneum kereskedelme keresztény kézre kerülne, akkor sem az arabok, sem a keleti népek nem tudnának gazdaságilag prosperálni az Európával való együttműködés és árucsere nélkül.[144] A keresztények a messzi északi és déli árucikkekhez, nyersanyagokhoz és fegyverekhez is hozzájuthatnának, csak elegendő új szállítóhajót kellene építeniük (az újonnan szerzett területek partvidékén bőven található kitűnő faanyag), s ezeket mind a háborús, mind a békésebb időszakban fel lehetne használni (hadianyagok, katonaság, illetve fűszerek és keleti cikkek szállításához).[145]

A Szentföld hosszútávú birtoklásához és a Jeruzsálemi Királyság stabilitásához Dubois nélkülözhetetlennek tartotta egy jól szervezett, hatékonyan és racionálisan működő közigazgatási rendszer kialakítását. Ehhez olyan elméleti és gyakorlati képzettségű jogászi gárda szükséges, amely képes egységes jogfelfogás, rövid, gyors és szakszerű eljárások alapján működni.[146] Feltételezte ugyanis, hogy a Szentföldet betelepítő, sokféle országból érkező európaiak mindegyike a saját hazája szokásaihoz és jogszabályaihoz akarna ragaszkodni, ami teljes zűrzavarhoz vezetne a kolóniák lakosai között. Ezt elkerülendő, egységes, minden ideérkezőre érvényes (egyfajta nemzetközi jellegű) jogszol-

---

[140] *Schnürer,* 1908. 281. o.

[141] *Delle Piane, Mario:* Vecchio e nuovo nelle idee politiche di Pietro Dubois. Firenze, 1959. (a továbbiakban: *Delle Piane,* 1959.) 65.o.; Oppinio (Appendix) 10. fej. 204–205. o.

[142] *Renan,* 1871. 95. o.

[143] The Recovery 63. fej. 120–121. o., 67. fej. 123–124. o., 84. fej. 138. o.; *Leopold,* 2000. 185. o.

[144] The Recovery 105. fej. 157. o.

[145] Oppinio (Appendix) 6. fej. 202. o.

[146] *Brandt,* 1956. 41. o.

gáltatás megteremtése szükséges. Az ellenséges környezetben egy rövidített, racionálisabb és egyszerűbben, gyorsabban működő közigazgatás bevezetése nem csak nélkülözhetetlen, de könnyebb is lenne, mint Európában. A jogi procedúrákban legfeljebb három fordulót tennének lehetővé a két fél állításainak, bizonyítékainak és tanúinak felvonultatására, utána mindenképpen ítéletet kellene hozni. Minden bizonyítást és vallomást írásba kellene foglalni, másolatait mindkét félnek megküldenék.[147] Leopold szerint Duboisnak kevés valódi ismerete volt a régi Jeruzsálemi Királyság jellemzőiről, elgondolásai inkább a francia viszonyokra vonatkoztak, ezeket akarta a Szentföldre adaptálni.[148] Tény azonban az is, hogy Dubois a szentföldi kolonizációt egyúttal a nyugati népek együttélése iskolájának, az egység próbakövének tekintette,[149] s ehhez nélkülözhetetlen volt nemzetközileg érvényes jogszabályok rögzítése.

Az eredményes és hatékony közigazgatás megteremtése Keleten feltételezte a helyi lakosság nyelveinek ismeretét is. E keleti nyelvek nélkül a keresztények Bizánc és a Szentföld elfoglalása után nem tudnának kommunikálni és együtt élni a helybeliekkel. Idegen tolmácsok alkalmazása nem jelenthetne megoldást a nyelvi problémára, mert azok – a keresztényekkel szembeni ellenszenvük miatt – valószínűleg megtévesztenék, becsapnák az európaiakat. Éppen ezért azt javasolja, hogy Európában hozzanak létre keleti nyelveket tanító, keresztény tolmácsokat képző iskolákat.[150] Ezeket az intézményeket a szentföldi, keleti közigazgatás elit-iskoláivá kellene alakítani (helyileg a templomos és az ispotályos rend kolostoraiban működnének), melyekbe 4-5 éves korban választanák ki a tanulókat előbb a nemesi származású, majd bármilyen rangú családok gyermekei közül, mégpedig mindkét nemből! Az oktatás fedezetére a szentföldi alapítvány és a kolostori jövedelmek szolgálnának, és az iskolából nem lehetne kiíratkozni, csak abban az esetben, ha az addigi képzés egész összegét a család visszafizetné. Az iskolában a nyelvek közül elsőként a diákok a latint tanulnák, utána a görög illetve arab vagy más keleti nyelvet választhatnának. A nyelveken kívül a legnagyobb hangsúlyt a teológiai képzés (a végzettek mindegyikét pappá szentelnék a keleti hittérítés céljából), valamint néhány gyakorlati jellegű tudomány: az orvosi, sebészi és állatorvosi ismeretek tanítása kapná. Az elit-iskolákba tanárok közül is a legkiválóbbakat válogatnák össze, s az oktatás gyorsított ütemben folyna bennük a szokásos tempóhoz képest.[151]

A keleti nyelvek Európában való tanításának fontosságát Dubois a keresztény hittérítés igényével is alátámasztotta. Mint Delle Piane megjegyzi,[152] a francia jogász egy régebbi írásában[153] szemére vetette VIII. Bonifác pápának, hogy nem ismeri a keleti nyelveket, és nem gondoskodik kellőképpen azok taníttatásáról az egyházi iskolákban, s így

---

[147] The Recovery 90. fej. 141. o., 93. fej. 144. o., 95–96. fej. 144–145. o.

[148] *Leopold,* 2000. 173. o.

[149] *Alphandéry,* 1959. 220. o.

[150] The Recovery 117. fej. 177. o., 57–59. fej. 114–116. o.

[151] The Recovery 60–61. fej. 117–118. o., 71. fej. 125–126. o.

[152] *Delle Piane,* 1959. 67. o.

[153] „La supplication du pueuble de France au Roy, contre le Pape Boniface le VIII. [1304] MS Lat. 10 919. fols. 114–118. Bibliothèque National, Paris. Kiadása: *Dupuy*, Pierre: Histoire du différend d' entre le pape Boniface VIII. et Philippe le Bel, roy de France. Paris, 1655. t. II. „Preuves", 214–219. o. Ismertetése: *Brandt,* 1956. 212–213. o.

rengeteg embert megfoszt a keresztény hit megismerésének lehetőségétől. A keleti nyelvek tanításának szükségessége már régóta megjelent a kor gondolkodásában. III. Ince pápa 1205-ben tervbe vette egy nyelvi kollégium felállítását Párizsban, melyet végül IV. Ince valósított meg 1248-ban. A XIII. század folyamán a Keleten térítő misszionáriusok, a domonkosok és a ferencesek tanultak héberül és görögül is.[154] 1254-ben Sevillában állítottak fel egy iskolát, amelyben a latin mellett arabot is tanítottak,[155] 1256-ban a párizsi ferencesek térítő tevékenységének sikereit bemutatva, az erről készült beszámoló a mongolok, a bizánciak, a grúzok és a poroszok közötti eredmények mellett megemlíti, hogy Spanyolországban sok szerzetes tanult arabul a szaracénoktól, és sokat megtérítettek közülük.[156] 1275-ben Ramón Lull rábeszélte Majorca királyát egy térítő iskola felállítására, ahol 13 minorita szerzetes arabul tanult (egy muzulmán rabszolgától), de amikor Afrikába mentek hittérítés céljából, az arabok rövid idő után elűzték őket.[157] A dominikánusok is alapítottak ilyen iskolákat az Ibériai-félszigeten és Afrikában, s egyik nyelvismeretéről ismert híres szerzetesük. Ramón Martini arabul is írt teológiai vitairatot az iszlám vallás ellen.[158]

A kortársak közül a Dubois-ra egyértelműen jelentős hatást gyakorló Francis Bacon is kiemelte a keleti nyelvek tanításának fontosságát (bár ő inkább tudományos, mint hittérítő céllal), s az a tény, hogy a francia jogász név szerint is hivatkozik munkáira, jól tükrözi tájékozottságát a kor szellemi életében (Bacon akkoriban még egyáltalán nem volt elismert gondolkodó, bevett „tananyag" az iskolákban).[159] A keleti nyelvek tanításának ügyében az egyik legjelentősebb lépést Ramón Lull tette, amikor 1312-ben a vienne-i zsinaton elfogadtatta ezirányú javaslatát, s V. Kelemen pápa elrendelte, hogy a héber, görög, arab és arameus nyelvek oktatására nyelvi iskolákat állítsanak fel öt európai egyetemen (Róma, Párizs, Oxford, Bologna, Salamanca). Anyagi fedezetül egyházi ösztöndíjak, jövedelmek és az érintett országok uralkodóinak támogatásai szolgáltak. Kelemen utóda, XXII. János pápa 1319-ben (február 24.) levelet írt Párizs érsekének arról, hogy biztosítsa megfelelő javadalmazását a héber és az arameus nyelv tanárának Párizsban, s 1326-ban (július 25-i levelében) is érdeklődött az érseknél a héber, görög, arab és arameus nyelv tanárairól.[160] Mint az eddigiekből látható, a keleti nyelvek tanítása a kor hittérítő törekvéseiben komoly szerepet kapott. Dubois azonban az egész kérdést sokkal átfogóbb módon kezelte,[161] és a kereszténység keleti politikájának egyik fő pillérét látta benne az államigazgatás, valamint a nyugati és keleti népek együttélése szempontjából.

Dubois oktatási-pedagógiai reformterve egy speciális elitképzési forma, amely a Szentföld igazgatása és térítése célját hivatott szolgálni.[162] Volt ugyanakkor egy vonása,

---

[154] *Scholz,* 1903. 429–430. o.

[155] *Brandt,* 1956. 58. o.

[156] Study of oriental languages, 1256. (Chartularium universitatis Parisiensis. I. 317–18.) In: *Thorndike, Lynn* (Ed.): University Records and Life in the Middle Ages. New York, 1971. (a továbbiakban: *Thorndike,* 1971.) 68–70. o.

[157] *Brandt,* 1956. 58–59. o.

[158] *Brandt,* 1956. 59. o.

[159] *Scholz,* 1903. 430 .o.; *Brandt,* 1956. 58. o.; *Delle Piane,* 1959. 68–69. o.

[160] Statute of the Councile of Vienne, 1312. (Chartularium universitatis Parisiensis. II. 154–155.) In: *Thorndike,* 1971. 149–150. o.; *Scholz,* 1903. 431. o.

[161] *Brandt,* 1956. 58. o.

[162] *Thorndike,* 1971. 138–139. o.

ami forradalmasította a nevelési-oktatási gondolkodást: a lányok ugyanolyan képzésben részesítése (a tervezett elitiskolában), mint a fiúké! A középkorban a nők az oktatásban részt vehettek ugyan régebben is, de csak az elemi jellegű, az egyetemi tanulmányokat előkészítő szinten. Ilyen iskolák minden egyetemi városban léteztek, Párizsban például külön csak lányok számára létesítettek is, de az egyetemekről a nők ki voltak zárva. Magánúton ugyan tanulhattak tovább, de ez többnyire csak a nemesi származásúaknál volt szokás, és általában az orvosi és sebészi képzést jelentette.[163]

Ez a tény mindenesetre Dubois koncepcióját is befolyásolta. E szerint a szentföldi alapítvány iskolájába járó lányok lényegében ugyanazokat a tantárgyakat (latin nyelvtan, logika, idegen nyelv, természettudományok) tanulnák, mint a fiúk. Specializálódásra azonban elsősorban az orvoslás, sebészet és gyógyszerészet választása ajánlatos számukra, mivel ez felel meg leginkább a hajlamaiknak. A lányok egy része tanárként az iskolában maradna (például azok, akik fizikailag alkalmatlanok a hosszabb tengeri utazásra), a nagyobb részük Keletre kerülne.[164] Mindezeken felül a lányok ugyanúgy teológiai képzést is kapnának, mint a fiúk, s ennek révén ők is térítő tevékenységet folytathatnának Keleten.[165] A legügyesebb, legcsinosabb, lehetőleg nemesi származású lányok (az alacsonyabb sorból származókat magas rangú európai személyek, fejedelmek gyermekeikké fogadnák) a szkizmatikus egyház papjainak és keleti fejedelmeknek a feleségeivé válnának. Ezután – férjeik segítségével – visszafizetnék az alapítványnak iskoláztatási költségeiket. Emellett persze fontosabb feladatuk is lenne: rájuk várna a magas pozíciókban levő keleti férfiak keresztény hitre térítése. Mivel a keleti papok házasodni szoktak, nehéz lenne őket visszatéríteni a cölibátust fenntartó nyugati egyházba (többek között ezért javasolta Dubois a cölibátus eltörlését a katolikus egyházban is).[166]

A keletre kerülő, vallási kérdésekben is jártas, orvosi-sebészi ismeretekkel rendelkező nők (az iskolában 25-30 évesen végeznének) összeházasodnának a szaracén fejedelmekkel is (Dubois tehát elfogadhatónak és célszerűnek tartotta a vegyes felekezetűek közötti házasságot, amit a kánonjog egyébként tiltott!). A francia jogász komoly esélyt látott arra, hogy a vegyes házasságok révén a békés térítő tevékenységgel a nők fokozatosan, lassanként megismertetik a keresztény vallást férjeikkel s előbb-utóbb áttérítik őket. Dubois az erőszakos hittérítést mindenképpen elutasította, s arra számított, hogy a vegyes házasságokban a nők keresztény hitben nevelhetik gyerekeiket, elterjeszthetik a nyugati egyház szertartásait, és fiaikat később összeházasítanák az alapítványi iskolákból kikerülő keresztény nőkkel. Sőt, a keleti nők barátságát, bizalmát is elnyerhetnék praktikus orvosi, sebészi és szülészeti ismereteikkel, s a muzulmán asszonyok valószínűleg szívesen hajlanának a kereszténység átvételére, ha megtudnák, hogy ebben a vallásban minden férfinek csak egy feleség juthat.[167]

Kétségtelen, hogy Dubois-nak a nők egyetemi oktatásában való részvételére és térítői, lelkészi tevékenységére vonatkozó elképzelései egészen egyedülállóak a korban. Főleg

[163] *Brandt,* 1956. 58–59. o.

[164] The Recovery 85. fej. 138–139. o.

[165] *Renan,* 1871. 94. o.

[166] The Recovery 61. fej. 118–119. o.

[167] The Recovery 61. fej. 119. o., 69. fej. 124. o.; *Renan,* 1871. 95. o.; *Leopold,* 2000. 101. o.

kitűnik újdonságuk és merészségük, ha tekintetbe vesszük: a nők egyetemre kerülése még Nyugat-Európában is csak a XIX. század második felében vált lehetővé és megszokottá. Az pedig, hogy a nők papi, lelkészi képzettséget szerezzenek és ilyen funkciókat lássanak el, csak a protestáns felekezetekre jellemző, a katolicizmusban ennek lehetősége még manapság is kizárt. Tisztázatlan, hogy Dubois-nak ez az ötlete honnan eredhet. Brandt szerint talán Salamon király példájából meríthetett, akire név szerint is utal a De recuperatione 61. fejezetében.[168] Nem kizárt azonban az sem, hogy az a Nyugaton tévesen elterjedt, de sokáig fennmaradó híresztelés hatott rá, miszerint Gázán iráni mongol uralkodó keresztény hitre tért felesége, egy keresztény hercegnő befolyása következtében.[169] A legvalószínűbb azonban az, hogy az egész koncepció Dubois saját, önálló gondolkodásának és annak a pacifista jellegű szemléletének a következménye, amely a De recuperatione-ből kiviláglik, s lényege a következő: a Szentföld visszafoglalása után – ami vitathatatlanul jogos és igazságos lépés a keresztények részéről, mivel a Szentföld e vallás világának integráns része – a Nyugat hódítóinak, telepeseinek és az újonnan kialakított keleti államainak a helybeli, más vallású lakossággal békés, baráti és stabil biztonságot nyújtó együttélést kell megvalósítaniuk.

Dubois-nak a keresztény társadalom életére vonatkozó átfogó reform-javaslatai olyan nagy teret foglalnak el a De recuperatione-ban, hogy a történészek egy része szerint a szerző művében egy társadalmi utópiát vázol fel, amelynek mintául a Szentföld tervezett berendezkedése szolgálna. Renan állítása szerint a Szentföld berendezkedése mint utópia lebegett Dubois szeme előtt, amellyel kapcsolatban kifejthette azokat a nézeteit, melyek európai viszonylatban való hangoztatása veszélyes lehetett volna számára.[170] Scholz szerint a Szentföld kolonizációjával a francia jogász egyfajta „mintaállam" létrehozására törekedett, az általa elgondolt eszményi társadalom és közigazgatás kísérleti terepét látva benne. Scholz azt bizonygatta, hogy Dubois művében szinte semmit sem foglalkozik olyan kérdésekkel, amelyek a többi kereszteshadjárat-terveket jellemzik, mint például a financiális előkészületek vagy a katonai és stratégiai-taktikai szempontok.[171] Hasonló okfejtésekkel találkozhatunk Oexle e kérdésről szóló kitűnő tanulmányában, aki Renan nézeteiből indul ki, de idézi Delle Piane véleményét is az utópizmus cáfolatáról: utóbbi szerint Dubois-t azért nem lehet utópisztikus gondolkodónak tekinteni, mert nem merte (s talán nem is akarta) tagadni a kor alapvető normáit, társadalmi berendezkedését.[172]

Oexle hasonló érveket hangoztat mint Scholz: Dubois csak periférikusan foglakozik a haderő felszerelésével, finanszírozásával, útvonalával, támadási pontjaival, a muzulmánok elleni gazdasági blokád vagy a mongolokkal való együttműködés problémáival, a katonai előkészületek tárgyalása háttérben marad egyéb témákhoz képest.[173] Oexle sze-

---

[168] *Brandt,* 1956. 59. o.

[169] *Delaville le Roulx,* 1886. I. k. 42. o.

[170] *Renan, Ernest:* Études sur la Politique Religieuse du Règne de Philippe le Bel. Paris, 1899. (a továbbiakban: *Renan,* 1899.) 374. o.

[171] *Scholz,* 1903. 424–425. o.

[172] *Oexle, Otto Gerhard:* Utopisches Denken im Mittelalter. Pierre Dubois. *Historische Zeitschrift,* April 1977. Band 224. Heft 2. (a továbbiakban: *Oexle,* 1977.) 293–339. o. főleg a II. fej. Die Terra Sancta als Wunschraum bei Pierre Dubois. 320–339. o. és 330. o.

[173] „Bei Pierre Dubois ist von alledem eher am Rande, wenn überhaupt die Rede." *Oexle,* 1977. 324., 326. o.

rint Dubois-t három fő kérdés izgatja: a keresztény fejedelmek közötti általános béke, az egyház átfogó reformja, és a Szentföld betelepítése európai bevándorlókkal.[174] Dubois fejtegetéseinek legfőbb célja a Szentföld visszaszerzése, reformja és annak megtartása. A normann jogász írása kétségtelenül besorolható az 1291 utáni „De recuperatione" vagy „De acquisitione Terre Sancte" típusú tervezetek közé. Ami sajátosságát és újszerűségét adja, az a Szentföld betelepítésére és annak újfajta berendezésére vonatkozó elgondolása. A nevelés és képzés, valamint az igazságszolgáltatás egyszerűsítése, racionalizálása, nemzetközi szintű szabályozása és a jól működő közigazgatási apparátus a stabil béke biztosítását eredményezné, s mindezek együttesen példaként állítanák a Szentföldet a Nyugat elé.[175] Az újonnan benépesített területen jóval könnyebb lenne az általa javasolt reformokat megvalósítani, mint Európában. Bár Oexle nem tartja a kifejezés modern értelmében vett utópiának Dubois írását, utal rá, hogy azok számos, lényeges eleme megtalálható benne: így a már említett nevelési-oktatási gondolatai, a tökéletesebb jogrend eszméje s különösen a nők szerepének radikális átértékelése. Dubois egyes külön javaslatai tulajdonképpen mind praktikus és realisztikus jellegűek, utópikussá reformeszméinek átfogó, nagyszabású, mindenre kiterjedő szisztematikus egésszé, szintézissé emelése teszi azokat.[176]

A fentiekben említett szerzők e kérdéskörre vonatkozó okfejtésével kapcsolatban a következő ellenvetéseket tehetjük: semmivel sem igazolható Renan állítása, miszerint Dubois a retorzióktól való félelmében kötötte össze reformjavaslatai prezentálását a Szentföld visszafoglalása ügyével, hiszen ezeket az újító gondolatait nagyrészt már az 1300-ban megírt munkájában (Summaria brevis) is felvázolta. Scholz és Oexle fejtegetései arról, hogy a francia jogász tervezetéből hiányoznának a szokásos probémák tárgyalásai, teljesen megalapozatlannak tűnnek. Egyedül a mongolokkal való szövetség gondolata hiányzik Dubois koncepciójából, ami azért is valóban meglepő, mert katonai-hadügyi téren éppen ők voltak a példaképei, és nem túlzás azt állítani, hogy a mongolokét a világ legjobb hadseregének tartotta. A többi problémakör azonban mind megtalálható a De recuperatione-ban (és Dubois más írásaiban), csak az okoz némi módszertani nehézséget a kutató számára, hogy egy-egy témakörrel kapcsolatos nézetei, fejtegetései rendkívül szétszórtan, fragmentumokban lelhetőek fel az általa írt szövegekben. A fenti szerzők végső konklúziója azonban, miszerint a francia jogász a Szentföldet egyfajta kísérleti terepnek tekintette, mindenképpen helytálló. Dubois felfogása szerint ugyanis a keresztény vallás tanainak lényege és fő célja a béke biztosítása az emberek között, s ennek megvalósulásában a Szentföldnek, amelyet Jézus vére, cselekedetei és jelenléte tettek különösen értékessé, megszenteltté a keresztények számára, különlegesen fontos, példaértékű szerepet kell kapnia a hívők életében.[177]

Dubois kereszteshadjárat-tervének megítélése, az abban foglaltak értékelése, illetve a De recuperatione megírásával kapcsolatos valódi céljainak feltárása óriási vitákat váltott ki a történeti irodalomban, amelyek közel egy évszázadon át tartottak. A történészek egy része ugyanis – részben az előzőekben vázolt érvek miatt – úgy vélte, hogy a francia jo-

[174] *Oexle*, 1977. 325–326. o.

[175] *Oexle*, 1977. 334–335. o.

[176] *Oexle*, 1977. 336., 334. o.

[177] The Recovery 99. fej. 148. o.

gász keresztes hadjárattal összefüggő fejtegetései csak ürügyként szolgáltak igazi céljai: egyrészt széleskörű reformtervei, másrészt a francia Capeting-monarchia világuralmi törekvései számára. A történészek másik csoportja szerint viszont Dubois-nak a Szentföld visszaszerzésére vonatkozó tervezete valódi, őszinte szándékokat tükrözött, ami nem mond ellent annak, hogy a szerző Szép Fülöp expanziós törekvéseit és saját reformjavaslatait is beleszője nagyszabású koncepciójába.

Ismereteim szerint Renan volt az első, aki megkérdőjelezte Dubois leírt nézeteinek őszinteségét. Bár Renan is leszögezte, hogy a Szentföld visszahódítása a francia jogász legdominánsabb eszméje, véleménye szerint ezt nem kell túl komolyan vennünk, mert csak ürügyként szolgáltak ahhoz, hogy a szerző kifejthesse legfélelmetesebb és legkockázatosabb reformterveit, és támogathassa Szép Fülöp legmohóbb fiskális igényeit. Csak olyan szinten érdekelte őt a keresztes hadjárat kérdése, mint bármely más hívőt. Amikor Palesztina meghódításának kérdését boncolgatja, inkább eszközt jelent számára mindez, mint célt. Renan kételkedik abban, hogy a Dubois által javasolt reformok bevezetése esetén Szép Fülöp francia király valaha is belefogott volna egy keresztes hadjáratba Keleten.[178] A XIX–XX. század fordulójára ez a nézet teljesen uralkodóvá vált a kutatók körében. A De recuperatione új kiadásának szerkesztője, Langlois is azt vallotta: a keresztes tervezet csak alkalmat jelentett Dubois-nak arra, hogy nemzeti és nemzetközi reform-terveit prezentálja.[179] Wenck szerint kétséges, hogy a De recuperatione szerzőjét az őszinte vallásos buzgalom vezérelte volna, inkább széleskörű reform eszméit akarta ily módon terjeszteni.[180] Hasonlóan vélekedett Hauréau[181] és Vesnitch[182] is, akik szintén csak ürügynek látták a szentföldi hadjárat gondolatát Dubois részéről azért, hogy az könnyebben elfogadtassa kedvenc eszméit a közvéleménnyel és egészen más kérdéseket tárgyaljon. Osztja e nézetet Atiya is, aki szerint Dubois csak látszólag foglalkozik a Szentföld visszaszerzésének témájával, igazából egy, a társadalom minden szektorát érintő, átfogó reformtervet vázol fel művében, s a szent háború ügye csak ennek eszköze. Ugyanakkor azonban Atiya elismeri, hogy a francia jogász is osztotta kortársai reményeit és aspirációit a keresztes háború megvalósulásában.[183] Hasonló felfogásnak ad hangot egy későbbi munkájában,[184] de más megokolással: ebben úgy véli, a keresztes hadjárat ürügyével valójában a francia szupremácia megerősítését és kiterjesztését akarta elérni Dubois, mivel minden megalakítandó új állam trónjára a Capeting-dinasztia valamely tagját kívánta juttatni. Végül újabb tanulmányában Atiya[185] ismét hangoztatja, hogy Dubois tervezetében a keresztes hadjárat inkább eszköz volt mint cél, s a francia jogász elgondolásai nagyon erősen hatása alatt álltak a Szép Fülöp udvarában kialakult politikai koncepcióknak.

---

[178] *Renan,* 1871. 112. o., *Renan,* 1899. 373–374. o.

[179] *Langlois,* 1891. Introduction. XX. o.

[180] *Wenck, Karl:* Literaturbericht. Frankreich: Kreuzzüge. P. D.: De recup. (Langlois, 1891). *Historische Zeitschrift,* 71. (1893) 151–155. o. (utalás: 153. o.)

[181] *Hauréau, Jean Barthélémy:* De recuperatione Terrae Sanctae; Traitré de politique générale, par Pierre Dubois; publie par M.Ch-V. Langlois; 1891. *Journal des Savants,* 1894. février 117–123. o. (utalás: 118. o.)

[182] *Vesnitch,* 1911. 39. o.

[183] *Atiya,* 1938. 50–51. o.

[184] *Atiya, A. S.:* Crusade, commerce and culture. Bloomington, 1962. 97–98. o.

[185] *Atiya, A. S.:* The Crusade in the Fourteenth Century In: *Setton, Kenneth M.* (Ed.): A History of the Crusades. Vol. III. The fourteenth and fifteenth Centuries. Madison (Wisconsin), 1975. 3–26.o. (a továbbiakban: *Atiya,* 1975.) 10. o.

Kantorowicz szerint a XIII. század második felében általános szokás volt Európában, de különösen Franciaországban, hogy a Szentföld ügyét különféle bel- és külpolitikai kérdések érdekében kihasználják, s így Dubois írásaiban is csak a francia világuralom előmozdítására szolgált.[186] Teljesen ugyanezen a nézeten van Foerster is, aki szerint a Szentföld visszaszerzésének hangoztatása csak ügyes „csomagolása" az igazi célnak, az Európa feletti francia hegemóniának, ami tulajdonképpen Nagy Károly birodalmának örököseként a francia monarchia legitim és természetes törekvéseként fogalmazódott meg.[187] Favier összegzésében: Dubois célja a Capeting univerzális monarchia volt, a pápa és a német–római császár háttérbe szorításával, s mindehhez kitünő ürügyet jelentett a keresztes hadjárat hangoztatása, mivel a korban ez ellentmondást nem tűrő témaként jelent meg.[188]

Egyfajta átmeneti nézetet és némi zavarodottságot, határozatlanságot fejeznek ki Leopoldnak Dubois-ra vonatkozó fejtegetései. Egyrészt idézi művében Diotti azon véleményét, miszerint a keresztes hadjárat csak ürügy volt a francia jogász számára más motiváló tényezőkhöz képest.[189] Másrészt határozottan szembeszáll e nézettel, elismerve ugyan, hogy a keresztes hadjárat terve jó alkalom volt Dubois más nézeteinek propagálására és a témák széles spektrumáról való értekezésre, de leszögezi, hogy mindez nem jelenti azt, hogy a keresztes hadjárat csak ürügy lenne. Tekintetbe véve a keresztes háború tervének nagy részletességét és azt, hogy a szerző sok munkájában ír a Szentföld visszaszerzésének témájáról, nem lehet kétséges az őszintesége.[190] A francia jogászt kettős szándék vezérelte. Egyfelől a Szentföld visszaszerzése, másfelől Szép Fülöp nemzetközi befolyásának erősítése, s az ő terveinek való megfelelés kényszere.[191] Ugyanakkor azonban Leopold – könyvének más részeiben – saját magának is ellentmond, amikor hangsúlyozza, hogy a keresztes háború tervezeteinek szerzői között vannak olyanok, mint Dubois és Galvano de Levanto, akik csak ürügyként használják a témát más mondanivalóik kifejtéséhez.[192] A francia nagyhatalmi ideológia képviselőjét és a francia terjeszkedési politika kiszolgálóját látja Dubois-ban Sághy Marianne is, aki szerint a De recuperatione híven tükrözi a XIV. század elejének ambiciózus, királypárti politikai nézeteit.[193]

Az ellenvélemények sorát Ernst Zeck indította el 1911-ben megjelent, Dubois eszméit elemző könyvében. Határozottan leszögezte, hogy tévedés volt a keresztes hadjárat esz-

---

[186] *Kantorovicz, Ernst:* The king's two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology. Princeton, N. J., 1957. 254. o. 188. j.

[187] *Foerster,* 1967. 73., 75.o.

[188] *Favier, Jean:* Philippe le Bel. Paris, 1978. (a továbbiakban: *Favier,* 1978.) 403. o.

[189] „...insomma, tematicamente e psicologicamente, senza dubbio la crociata è il pretesto, o almeno lo scapo molto secondario dell' opera, non certa la motivazione più profonda." *Leopold,* 2000. 32. o. 129. j.

[190] *Leopold,* 2000. 32. o.

[191] *Leopold,* 2000. 204. o.

[192] *Leopold,* 2000. 8., 51. o.

[193] „Dubois-é az egyik legérdekesebb és mindenképpen a legmerészebb elképzelés a Közel-Kelet és Európa átrendezéséről. A pamflet címében a Szentföld visszahódítására szolgáló biztos stratégiát ígér, valójában azonban Franciaország nagyhatalmi – európai és tengerentúli – expanziójának receptjét tartalmazza. Dubois szerint a magatehetetlen imperium helyébe lépve a francia királynak kell megteremtenie az egyetemes békét (pax universalis) a keresztény világban... Dubois, az ügyvéd a Szentföld ürügyén a francia nagyhatalom kialakulásáról, a francia király európai szupremációjáról és a tengerentúli terjeszkedésről vázol fel gyakorlatias, ám megvalósíthatatlan utópiát. A De recuperatione a 14. század elején Franciaországban kialakult királypárti politikai nézetek legmarkánsabb összegezése." *Sághy,* 1999. 123. o.

méjét egyfajta „csomagolás"-nak tekinteni, más eszmék „eladásá"-hoz. Dubois ugyanolyan komolyan törekedett a keresztes hadjárat megvalósítására, mint tette ezt más terveivel is. Szó sincs arról, hogy egyszerűen be akarta volna csapni olvasóit a keresztes ügy gondolatával! A keresztes eszme továbbélése a kor egészére jellemző volt, s a keresztes hadjárat megvalósítására való törekvések őszinteségét nem kérdőjelezheti meg az a tény, hogy végül is nem sikerült azt realizálni egy nagy összeurópai vállalkozásban. A keresztes eszme a változó körülmények között új megjelenési formákat öltött, de egyáltalán nem szűnt meg hatni a kor gondolkodására.[194] Dubois kereszteshadjárat-tervének specialitása az, hogy összefoglaló jellegű, szintetikus szemléletű munka, amelyben a célok, törekvések logikailag összefüggő rendszert alkotnak.[195] Hasonló nézetet fejtett ki Lange, aki elismerte, hogy a kolonizáció Dubois számára jó terepet kínált a reform-kísérletekhez, de ettől a keresztes hadjárat koncepciója nem volt pusztán ürügy. A keresztes eszme még jóval később is hatott az európai emberek törekvéseire, ahogyan például Podjebrád György, Tengerész Henrik vagy Kolumbusz példái is bizonyítják.[196] Dempf – aki Dubois-t filozófiai, szellemtörténeti szempontból igen jelentős, független gondolkodónak tartotta – arra a következtetésre jutott, hogy a francia jogász célja az egész keresztény világ megreformálása és egy új, stabil, békés nemzetközi államrend kialakítása volt, amiben a Szentföld visszafoglalása kiemelt fontossággal bírt, s valódi törekvést tükrözött.[197] Hemleben elismeri, hogy a keresztes ügy előtérbe helyezésével Dubois könnyebben népszerűsíthette eszméit, de hangsúlyozza, hogy a Szentföld kérdése sokakat foglalkoztatott a XIV. század első évtizedében, s Dubois is azok közé tartozott, akik reflektáltak a problémára.[198]

Brandt is őszintének tartja a francia jogász keresztes hadjáratra vonatkozó törekvéseit, de hozzáteszi, hogy mindez erősen összekapcsolódott Franciaország terjeszkedésének előmozdításával. Dubois számára mindkét cél egyformán fontos volt. Mivel a franciák kiemelkedő szerepet játszottak az eddigi keresztes hadjáratokban, Brandt szerint természetesnek tűnhetett, hogy a francia királynak egy új hadjáratban is vezető szerepet kell kapnia. Az kétséges lehet, hogy az európai uralkodók és államférfiak valóban komolyan akarták-e az új keresztes háborút, de Dubois csak egy teoretikus volt, aki nem a nagypolitika formálói közé tartozott, s így mentes volt annak kötöttségeitől.[199] Alphandéry utal arra, hogy a francia jogász fő külpolitikai célként az univerzális monarchia megvalósítását jelölte meg Szép Fülöp számára, és a keleti királyságot második fia részére. Ezeket a törekvéseket a keresztes hadjárat vezetése és győzelme koronázhatta volna meg.[200] Szinte szó szerint ugyanezt állítja Delle Piane: a kor mentalitása, gondolkodási sémái jellemezték Dubois koncepcióját is, amelyben az univerzális béke és a Szentföld visszaszerzése valódi, összekapcsolódó célokként jelentek meg. Ő is határozottan cáfolja Renan és Scholz téziseit, miszerint a keresztes hadjárat ürügyén más szellemi portékáit

---

[194] *Zeck,* 1911. 82–84. o.

[195] *Zeck,* 1911. 82. o.

[196] *Lange–Schou,* 1919. I. k. 93–94. o.

[197] *Dempf, Alois:* Sacrum imperium. Geschichts – und Staatsphilosophie des Mittelalters und der politischen Renaissance. München und Berlin, 1929. 417. o.

[198] *Hemleben, Sylvester John:* Plans for World Peace through six Centuries. Chicago, Illionis, 1943. (1945.) 2. o.

[199] *Brandt,* 1956. 37–38. o.

[200] *Alphandéry,* 1959. 222. o.

akarta volna eladni Dubois. A francia uralom terve sem cáfolta Szép Fülöp jogászának kettős célkitűzését, hiszen a francia szupremácia lehetett azok záloga, gyakorlati megvalósításuk feltétele és eszköze.[201] Hinsley nézete szerint a Szentföld visszaszerzése Dubois legfontosabb célja volt, s ennek szolgálatában állt (másodlagos célként és egyúttal eszközként) a kereszténység összefogásának, a nemzetközi békének a propagálása, s a nemzetközi szervek, mint a concilium (zsinat) és a döntőbíróság felállítása.[202]

Végezetül még két szerző megfontolásaira szeretnék utalni a fentiekben tárgyalt kérdéskörben. Oexle megállapítja, hogy teljesen terméketlen volt eddig minden kísérlet Dubois cimkézésére, és ugyanígy hiábavaló vita folyt a történészek között arról: a francia jogász pusztán a kor ismert ideáit szajkózta írásaiban, vagy eredeti gondolkodó, s fantasztikus, utópikus, valóságtól elszakadó álmok kiötlőjét kell látnunk benne. Oexle szerint Dubois nézeteinek félreértelmezése egyértelműen abból a tévedésből fakad, ami puszta ürügyként fogja fel a keresztes hadjárattal kapcsolatos megállapításait, akár a francia világuralom propagálásához, akár a többi elgondolása megismertetéséhez. A De recuperatione, Dubois fő műve, csak a maga egészében értelmezhető helyesen, s minden benne foglalt célkitűzést a szerző autentikus akarataként kell elfogadnunk.[203] Schein szintén arra a következtetésre jut, hogy a sokféle reformterv egységes koncepciót alkot a francia jogász nézeteiben, s a keresztes hadjárat eszméje egyszerre volt annak alkotóeleme egyrészt, másrészt pedig mozgató ereje, emeltyűje a megvalósításban.[204] Magam is az utóbbi két szerző álláspontjával értek egyet.

A keresztes hadjárat kérdése az európai politikában

A kérdésre vonatkozó eszmék, tervezetek tanulmányozása után meg kell vizsgálnunk azt a problémát is, hogy milyenek voltak a reális esélyei egy keresztes hadjáratnak a gyakorlati politikában, és egyáltalán hogyan alakultak a keresztények és a muzulmánok erőviszonyai a Közel-Kelet térségében a XIII. század vége felé? Mint az előzőekben utaltunk már rá, Akkon elestére tulajdonképpen igen sokan számítottak az 1291 előtti időszakban. Az erőviszonyok régóta a muzulmánoknak kedveztek. Strayer szerint a keresztesek egyes problémái már az első hadjárat után jelentkeztek, amikor a lovagok nagy része a harcok után haza akart térni, a maradók pedig nem akartak pápai gyámkodás alatt élni. A Keleten kialakított négy önálló állam (a jeruzsálemi királyság, a tripoliszi, antiochiai és edesszai fejedelemségek) kezdetektől fogva gyenge lábakon állt, sohasem tudott sikeres politikai egységgé kovácsolódni. A muzulmánok demográfiai fölénye hamar kiütközött, s amikor jó szervezőmunkával párosult (mint Szaladin szultán esetében), a keresztesek csak nyugati segítséggel, új hadjáratok révén tudtak ellenállni az ellenség támadásainak. Az újonnan érkezők és a régiek között azonban hamar viszályok támadtak, s a nemzeti jellegű ellentétek az új hadjáratok résztvevőin belül is megjelentek: a második keresztes hadjáratban a franciák és németek, a harmadikban és a hatodikban a franciák és

[201] *Delle Piane,* 1959. 63–64. o.

[202] *Hinsley, F.H.:* Power and pursuit of Peace. Theory and practice in the history of relations between states. Cambridge, 1963. 15. o.

[203] *Oexle,* 1977. 334. o.

[204] *Schein,* 1991. 217. o.

az angolok között. Hiába vezették királyok az utolsó hadjáratokat, a keresztesek között ők sem tudtak rendet tartani. Az edesszai grófság 1144-ben való elvesztése után a keresztes államok területe folyamatosan csökkent, egészen Jeruzsálem 1187. évi elfoglalásáig.[205]

Benke József hasonló következtetésekre jutott. Megállapítása szerint a keresztesek félkatonai államai mintegy fél évszázaddal az első hadjárat után már defenzívába szorultak, s 1144-től Edessza kiürítése következtében a többi állam igen nehéz helyzetbe került, mivel a törökök északi és keleti támadásai mellett az Ajjúbida-dinasztia délről is fenyegette őket. Mivel 1164-ig az antiochiai hercegség és a tripoliszi grófság is muzulmán kézre került, csak idő kérdése volt a jeruzsálemi királyság bukása. Szaladin győzelmei végleg a muzulmánok oldalára billentették a mérleget, s az új hadjáratok sem tudtak e tényen változtatni. Egyiptom 1250-ben Damiettánál nehézségek nélkül verte szét a keresztes sereget (Szent Lajost egy lovagias gesztussal váltságdíj fejében elengedték),[206] s a győzelem után hatalomra kerülő mameluk testőrség dinasztiája 1517-ig,[207] az oszmántörök hódításig uralmon maradt, mert a mongol támadásoknak is sikeresen ellenállt.

Az eddig vázolt folyamatokat tekintetbe véve talán nem túl meglepő, hogy az európai uralkodók többsége 1291, Akkon elvesztése után sem kapkodott túlságosan a mielőbbi keresztes hadjárat megindításáért. Molinier szerint a Szentföld elvesztése fájdalmasan érintette a Nyugatot, de a keresztes háborúk kora már lejárt, a régi tűz kialudt, és az európai fejedelmeket sokkal jobban érdekelte, hogyan szerezhetnének meg egymástól egy-két tartományt, mint hogy a Kelet ügyével törődtek volna. Sokat beszéltek a keresztes hadjáratról, de időpontja mindig egyre későbbre tolódott, és az e célra beszedett adókat más dolgokra költötték.[208] Bréhier megállapítja, hogy erre az időszakra már a „nemzeti" államok érdekei váltak elsődlegessé, s ezek érvényesülése volt a legfőbb akadálya egy általános európai fellépésnek Keleten.[209] Hasonlóan szkeptikus e kérdésben Favier, s leszögezi, hogy az 1300 körüli időkben senki sem gondolt komolyan a keresztes hadjáratra, és Európa messze volt a keresztény fejedelmek egységétől, s attól, hogy a pápai zászlók alá sorakozva a hívők a Szentföld felszabadítására induljanak.[210] Megemlíti a következő példát is: amikor 1288-ban IV. Miklós pápa döntőbíráskodása során Franciaország számára kedvező döntést hozott az Aragóniával való vitájában, és három évi tizedszedés jogát megadta Szép Fülöpnek egy keresztes hadjárat ürügyén, senki sem gondolta, hogy ezt valóban realizálni fogják.[211]

Az a nézet, miszerint az uralkodók tudatosan használták ki a keresztes ügyet kincstáruk feltöltéséhez, igen általánosan elterjedt felfogás volt a történeti irodalomban. Mint Bréhier is megállapítja: 1291 után szinte évenként felvetődik a keresztes hadjárat terve a politikában, rendszeresen beszedik az adókat annak finanszírozására, aztán az indulás

---

[205] *Strayer, J. R.:* The First Western Union. In: *Strayer,* 1971. (333–340. o.) 335–336. o.

[206] *Benke József:* Az arabok története. Budapest, 1987. (a továbbiakban: *Benke,* 1987.) 249–251. o.

[207] „Rabszolgák dinasztiája. Idegen földre hurcolt különböző etnikumokhoz tartozó rabszolgáké, akik – folyamatosan – katonai oligarchiát hoztak létre. Ezek a rabszolgák tisztították meg a muszlim Keletet a keresztesektől, ők voltak azok, akik egyszer s mindenkorra megállították a tatár hordákat." *Benke,* 1987. 268. o.

[208] *Molinier,* 1903. 189. o.

[209] *Bréhier,* 1928. 251. o.

[210] *Favier,* 1978. 344. o.

[211] *Favier,* 1978. 256. o.

időpontjára mindig közbejön valami... A keresztes ügy Szép Fülöp és I. Edward kezében így válik az állami fiskalitás eszközévé.[212] Ilyen példákat említ Mollat is, aki a pápák 1312. és 1333. évi döntéseiről – amikor hat évi tizedszedési jogot átengedtek a francia királyoknak – megállapítja, hogy semmi eredményt nem értek el vele, az uralkodók egyáltalán nem törődtek a Szentföld sorsával, s elköltötték a pénzt saját kormányzati céljaikra. A pápák pedig felmentették őket a visszafizetési kötelezettség alól![213]

Mindezen tények és megfontolások ellenére és ellenében kialakult a történészek körében egy másfajta értelmezés is. Már a szkeptikus Molinier is utal rá, hogy a közvéleményben kibontakozott egyfajta agitáció a Szentföld ügyében, tervezetek, javaslatok születtek, amelyeket a szerzőik eljuttattak a pápákhoz és királyokhoz.[214] Az utóbbi évtizedekben kezd dominánssá válni az a nézet a történeti művekben, hogy bár 1291 után nem szerveződött nagyszabású keresztes hadjárat, mégis kisebb kaliberű és másfajta jellegű erőfeszítések szívósan és széleskörűen jelen voltak a kor politikai életében. Norman Housley és Jean Richard, valamint egyre több más kutató szerint az 1291–1314 közötti időszakot egy sajátos új szakaszként kell értékelni a keresztes hadjáratok és eszme történetében.[215] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a „revizionista" irányzat egyáltalán nem fedezett fel új koncepciót. Lényegében véve követi Bréhier régebbi periodizációját, koncepcionálisan pedig megismétli Ernst Zeck 1911-ben kifejtett felfogását.[216]

A korabeli Európában egyetlen olyan hatalom volt, amelynek a keresztes hadjárat előmozdítására való törekvését, illetve annak őszinteségét a legszkeptikusabb történészek sem szokták megkérdőjelezni: a pápaság. A pápáknak szinte „hivatalból" kötelességük volt a Szentföld visszaszerzésének szorgalmazása, de ezen túlmenően alapvető érdekeik is ezt kívánták. A keresztes vállalkozás eszmei és politikai felelősségét a kezdeményező személy viselte, az ő auctoritása lehetett alapja jogi és morális értelemben az egész folyamatnak. Ilyen funkciót elvileg csak a pápa tölthetett be, mivel – mint Szent Péter örököse és a katolikus hívők legfőbb vezetője – az ő feladata volt a hitet fenyegető veszélyek (bálványimádás, eretnekség, hitehagyás) elleni fellépés, csak ő adhatott indulgenciát (ami minden keresztes hadjárat része volt), és a fogadalom egyedüli ura is csak ő lehetett, ugyanúgy mint a zarándoklatoknál. Egy keresztes vállalkozás szentesítéséhez mindig speciális pápai edictum kellett, akkor is, ha az ötlet, a kezdeményezés világi fejedelemtől indult.[217] A kánonjog szerint papi személyek nem érinthettek fegyvert a kezükkel, de erkölcsi-vallásos támaszt adhattak a világi személyeknek a hitért és az igazságért való harcukban. A klerikusok feladata volt az ellenség kijelölése és a keresztesek toborzása, de a katonai-gyakorlati vezetés, az operatív irányítás a világiakra tartozott.[218]

A keresztes hadjáratok és a lovagi haderő többféle funkciót töltöttek be az európai társadalmak életében, s mindezek a pápaság hatalmának jelentős növekedését eredmé-

[212] *Bréhier,* 1928. 266., 268–269. o.

[213] *Mollat, Guillaume:* Les papes d'Avignon (1305–1378). Paris, 1949. (9. kiad.). (a továbbiakban: *Mollat,* 1949.) 394. o.

[214] *Molinier,* 1903. 189. o.

[215] *Sághy,* 1999. 122–123. o.

[216] *Zeck,* 1911. 82–84. o.

[217] *Villey,* 1955. 578–579. o.

[218] *Villey,* 1955. 589–591. o.

nyezték. Egyrészt megteremtettek egy békésebb, egységesebb társadalmi életet, s Kelet felé terelték a viszálykodó, harcias elemeket, s véget vetettek a pápa és a császár hatalmi harcainak (legalábbis egy időre), másrészt a hadjáratok révén lényegében a pápa irányította az európai külpolitikát, szorgalmazta a nyugati és a bizánci egyház egyesítését és a közös fellépést a muzulmánok ellen, valamint lehetőséget adott a térítésre Keleten, és a Szentföld, a kereszténység bölcsője visszaszerzésére.[219] Mindezek a tényezők indokolttá tették, hogy a nyugati egyház Akkon bukása után is napirenden tartsa a keresztes hadjárat ügyét. Az 1291-től kezdődő időszakban a pápaság közvetlen célkitűzései a görög területek védelmére, Kis-Arméniának való segítségadásra és Egyiptom blokádjának szervezésére irányultak, de hosszú távú célja továbbra is a Szentföld visszaszerzése maradt.[220] Ez a tény alapjában véve az avignoni pápák idejében is meghatározó jelentőségű volt, akik az időnként erősödő francia befolyás ellenére lényegében önálló politikát folytattak. Mollat szerint fő diplomáciai céljaik a következők voltak: Európa pacifikálása, a Szentföld meghódítása és az egyházi állam újjászervezése, megerősítése. Kétségtelen, hogy az avignoni pápák keresztes hadjárat indítására irányuló törekvései kudarcot vallottak, s nem rendelkezek már akkora befolyással a keresztény fejedelmekre, mint amekkorára ehhez szükségük lett volna. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a pápai szándékok a Szentföld s a keresztes hadjárat kérdésében ne lettek volna komolyak és őszinték a XIV. század folyamán.[221]

Az előzőekben utaltunk már arra, hogy a pápák törekvése a keresztes hadjáratok felújítására szinte közvetlenül Szent Lajos 1270. évi kudarcba fulladt vállalkozása és halála után megjelent. X. Gergely 1274-es lyoni felhívásának egy kissé megkésett reagálásaként I. Edward angol király 1287-ben elkötelezte magát a szentföldi hadjárat iránt. A pápa a Brit-szigetek összes országának 6 évi tizedét bocsátotta rendelkezésére, ami igen tetemes összeg volt, s megfelelt az uralkodó 4 évi teljes jövedelmének (130 000 font sterling). 1290-ben IV. Miklós pápa megegyezett Edwarddal az indítandó keresztes hadjárat feltételeiről, és az addig összegyűjtött tized felének a királyság számára való kiutalásáról. Edward seregének legkésőbb 1293. június 24-én kellett volna elindulnia, s erre az esetre a pápa újabb 6 évi tizedet ajánlott fel neki. Akkon elestének hírére, 1291-ben IV. Miklós minden uralkodót felszólított a keresztes hadjáratban való részvételre, ugyanolyan feltételek mellett (ha nem indulnak el a Szentföldre, az összes ország tizede Edwardé legyen!). A hadjáratba azonban az angol királyság sem fogott bele, mert 1290-ben meghalt Margit skót királynő, s Edwardot az üresen maradt trón megszerzése iránti törekvése visszatartotta az indulástól, később pedig konfliktusa támadt Szép Fülöppel Aquitania kérdésében.[222]

Akkon elvesztése után 1291-ben a pápa összehívott egy zsinatot, amelyen leszögezte, hogy egy új keresztes hadjárat csak akkor lehet eredményes, ha megszűnik a keresztény fejedelmek közötti háborúskodás, valamint a nyugati kereszténység és a görögkeletiek

---

[219] *Strayer,* 1971. 334. o.

[220] *Housley, Norman*: The Avignon Papacy and the Crusades, 1305–1378. Oxford, 1986. (a továbbiakban: *Housley,* 1986.) 12. o.

[221] *Mollat,* 1949. 539–540. o.

[222] *Powicke, Frédéric Maurice:* The thirteenth century, 1216–1307. (The Oxford History of England) Oxford, 1953. 264–268. o.

közötti ellenségeskedés.[223] Figyelembe véve azonban a keresztények és a muzulmánok közötti erőviszonyokat a Szentföld térségében, gyors offenzíva megindítására nem lehetett számítani. Más stratégiát kellett tehát találni, s ez nem volt egyéb, mint az 1215-ös lateráni zsinat határozata: gazdasági-kereskedelmi blokád a törökök ellen.[224] Hasonló javaslatot egyébként többen is tettek a pápának ezügyben, így például II. (Anjou) Károly nápolyi király, aki reménytelennek látott egy katonai akciót Keleten, ehelyett Egyiptom (mint legfőbb ellenség) gazdasági blokádját tartotta célszerűnek.[225] A pápa teljes gazdasági zárlatot akart megvalósítani, és megtiltott minden kereskedelmet a muzulmánokkal. Az ellenszegülők, a blokád megsértői számára a kiközösítést, vagyonuktól való megfosztást és más szankciókat helyezett kilátásba.[226] Elrendelte egy flotta felállítását, amire már csak 1292-ben, IV Miklós halála után került sor. Ez összesen 35 hajóból állt (melyből tizenötöt II. Henrik ciprusi király szerelt fel), és két genovai hajós (Manuele Zaccaria és Tedisio Doria) vezetésével a blokád ellenőrzését próbálta megvalósítani, s támadást intézett a kisázsiai és a szíriai partvidék, valamint Alexandria ellen, lényegében minden eredmény nélkül.[227]

Egy átfogó gazdasági blokád természetesen csak akkor lehet erdményes, ha az abban részt vállalók teljes mértékben tartják magukat az elrendelt korlátozásokhoz. A zárlat azonban rendkívül súlyosan, szinte lételemükben sértette az itáliai, francia és aragóniai kereskedővárosok jelentős részét, melyek gazdasága főleg a Kelettel való árucserén alapult (ráadásul a jeruzsálemi pátriárka is kérte a blokád enyhítését, a szabad városok érdekében).[228] Mindezek következtében VIII. Bonifác és XI. Benedek pápa a zárlat részleges feloldására kényszerült, s csak a hadianyagok szállításának tilalma maradt érvényben. 1308-ban V. Kelemen az ispotályosokra bízta a blokád felügyeletét és újra elrendelte a teljes blokádot (valószínűleg Jacques de Molay templomos nagymester és Marino Sanudo terveinek hatására). A rendelkezést azonban az érintett keresztény országok – bár elvileg mind elfogadták – gyakorlatban rendszeresen megsértették. Velence még 1302-ben külön kereskedelmi egyezményt kötött Egyiptommal (amelynél II. Jakab aragón király már régóta lobbyzott Barcelona érdekében!), s a következő években folyamatosan kimutatható Velence, Genova és Pisa kereskedőinek jelenléte Alexandriában. Végül is a gazdasági blokád politikája az 1320-as évekre teljesen összeomlott, hiszen gyakorlatilag kivitelezhetetlennek bizonyult.[229]

A következő pápák közül VIII. Bonifác is erősen ragaszkodott a keresztes hadjárat eszményéhez. IV. Miklóshoz hasonlóan ennek előfeltételét ő is a keresztény fejedelmek közötti béke megteremtésében látta.[230] Az 1290-es években azonban éppen kiéleződtek Európa két legerősebb királysága, az angol és a francia monarchia közötti ellentétek. Több évi háborúskodás után a pápa megpróbált közvetíteni a két uralkodó között a ke-

[223] *Brandt*, 1956. 53. o.

[224] *Richard*, 1998. 21. o.

[225] *Runciman*, 1999. 957. o.

[226] *Bréhier*, 1928. 258. o.

[227] *Bréhier*, 1928. 259. o.; *Brandt*, 1956. 38. o.

[228] *Runciman*, 1999. 957. o.; *Richard*, 1998. 21. o.

[229] *Bréhier*, 1928. 259–261. o.; *Richard*, 1998. 21. o.

[230] *Favier*, 1978. 271. o.

reszténység egésze érdekében, s végül sikerült elfogadtatnia döntőbírói szerepét mindkét féllel (bár Szép Fülöp ebbe csak úgy egyezett bele, hogy VIII. Bonifác mint magánszemély döntsön a vitában, ne pápai minőségben). Az 1298. június 27-én hozott ítélet megakadályozta, hogy I. Edward önálló állammá tegye Guyenne-t (Aquitánia), s csak a hercegség egy része került vissza hozzá, nagyobb részét a pápa francia bárók igazgatása alá helyezte. Az angol és francia királyi dinasztiák közötti házasságokkal pedig (amelyeket ő kezdeményezett) a tartós békét akarta elérni azért, hogy az uralkodók csapatai a pápai lobogók alatt a hitetlenek elleni harcra indulhassanak Keleten.[231]

A következő évek azonban – paradox módon – még súlyosabb viszályokat hoztak a nyugati világban. A nemrégiben kibékített felek egyike, Szép Fülöp francia király súlyos elvi-politikai, presztizs jellegű konfliktusba keveredett az ambiciózus, az egész keresztény világot saját befolyása alatt egyesíteni akaró VIII. Bonifác pápával. Ez a konfliktus – mely 1303-ig, a pápa haláláig tartott, sőt még az azt követő években is kihatással volt a francia–pápai viszonyra – rendkívül súlyos következményekkel járt a keresztes ügy alakulására. Pontosan akkor osztotta meg ugyanis a kereszténységet, amikor a mongolok rendkívül komoly erőfeszítéseket tettek a mameluk Egyiptom legyőzésére, s az európai államok támogatásáért cserébe felajánlották a Szentföldet a Nyugatnak. A keresztények közötti béke tehát mindennél fontosabb lett volna, hogy lehetővé tegye az erők összpontosítását, mert ahogy egy 1302 körüli prédikációban egy ismeretlen szerzetes vélte: a királyság és az egyház békéje jelenti az utat, a lehetőséget a Szentföld visszaszerzésére.[232]

A reális erőviszonyok számbavétele után logikusnak tűnt, hogy a keresztes hadjárat hívei szövetséges után nézzenek a muzulmánok túlerejével szemben. A mameluk Egyiptom ellen szóba jöhető legjelentősebb szövetséges a bizánci állam és a perzsiai mongol ilkánok birodalma volt. Már az 1270 körüli időkben világosan látták ezt Nyugaton, s a lehetséges együttműködést elősegítette az a tény, hogy a mongolok szövetséget kötöttek Bizánccal. Problémát jelentett azonban, hogy a franciák igényt tartottak Konstantinápoly trónjára, és bitorlónak tekintették VIII. Palaiologosz Mihályt, így a potenciális szövetségből semmi sem lett, annak ellenére, hogy közös volt az ellenség. Ígéretesebbnek tűnt a mongol szövetség, itt azonban az okozott problémát, hogy a mongolok inkább Anatólia felé kívántak terjeszkedni (Kilikia közelében vártak segítségre), a Szentföld visszahódítására később akartak sort keríteni.[233]

Az utolsó keresztes hadjárat során 1267–1271 között mégis tervbe vették a mongol–keresztény együttműködést. A keresztesek egyik serege Szent Lajos vezetésével Tuniszná szállt partra – valószínűleg Egyiptom észak-afrikai utánpótlásának elvágása céljából –, a másik pedig I. Aragóniai Jakab fiainak vezetésével Akkonnál. Az erők egyesítése azonban nem sikerült, egyrészt mert Szent Lajos meghalt Tunisz ostrománál, másrészt a mongolok nem érkeztek meg időben Palesztina térségébe. A keresztesek másik vezére, Edward angol herceg így kénytelen volt fegyverszüntet kötni a mamelukokkal. Az 1274. évi lyoni zsinat után X. Gergely pápa már a bizánciak bevonásával kötött szövetséget a

[231] *Favier*, 1978. 228–230. o.

[232] „Pax regis est pax regni; pax regni est pax ecclesiae, scientiae, virtutis et iustitiae, et est acquisitio Terrae Sanctae". Idézi: *Kantorowicz*, 1957. 254. o. 187. j.

[233] *Richard*, 1998. 19. o.

mongolokkal, s bár az utóbbiak 1280-ban megjelentek Szíriában, most a nyugati támadás maradt el a zűrzavaros európai politikai helyzet miatt.[234]

A szövetség felújítása a mongolok számára egyre sürgetőbbé vált. 1287-ben Argun, Perzsia ilkánja (1284–1291) követet küldött a pápához a nesztoriánus pátriárka vikáriusának személyében, de az éppen IV. Honorius halála után érkezett, így meg kellett várnia az új pápa, IV. Miklós megválasztását. Közben Párizsba utazott, ahol Szép Fülöp is fogadta, majd Gascogne-ban I. Edwarddal is találkozott. 1288-ban átadta Argun leveleit az új pápának, aki azonban – úgy tűnik – nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a mongolokkal való szövetségnek, s inkább a kereszténység terjesztése és misszionáriusok ajánlása foglalkoztatta a katonai együttműködés helyett. Egy év múlva Argun újabb levelet küldött Európába – címzettjei a pápa, Szép Fülöp és I. Edward voltak –, amelyben azt jelezte, hogy el akarja foglalni a Szentföldet az európaiak segítségével. Egyik fia már keresztény volt, s maga is megkeresztelkedett volna Jeruzsálemben. Kezdeményezésére azonban nem kapott érdemi választ, mire 1290-ben egy újabb, sürgetőbb levelet írt. Erre a pápa két levéllel válaszolt: az elsőben gratulált Argunnak, hogy a fia keresztény lett, s bíztatta őt is a példa követésére; a második levelet már Akkon eleste után írta, amelyben hírt adott a keresztes hadjárat meghirdetéséről, és jelezte I. Edward közeljövőben várható expedícióját Palesztinában (ami végül elmaradt). Két ferences misszionáriust is küldött Perzsiába, de 1291 márciusában Argun meghalt, s utána néhány évig belső zavargások következtek az utódlás kérdése körül az ilkánok birodalmában.[235]

A mongol külpolitika akkor aktivizálódott újra, amikor Mahmúd Gázán (1295–1304) került Perzsia trónjára. Gázán lényegében teljesen függetlenítette államát a mongol birodalomtól, hivatalos vallássá tette a síita iszlám irányzatot, s megszüntette az il-kán címet.[236] Fő ellenfelének a törököket és a mameluk Egyiptomot tekintette, így a keresztényekre természetes szövetségesként számított. Gázán 1299 októberében egy 90 000 fős haderővel offenzívát indított a mamelukok ellen Szíria térségében, csatlakozott még hozzá az örmény király, II. Hayton 3000 fővel, valamint egy grúz segéderő (Ciprus királyának serege túl későn érkezett).[237] Az elébe vonuló mameluk sereggel 1299 december 23-án ütközött meg Homsz (Himsz vagy Humsz) közelében, ahol már két nagy csatát vívtak régebben ugyanezek az ellenfelek, s mindkét alkalommal (1260-ban és 1281-ben) az egyiptomiak győztek.[238] Ezúttal rendkívül kemény ütközet alakult ki, a mongolok lovaikról leszállva gyalogosan harcoltak, nyílzáporral árasztották el ellenségüket, s jobbszárnyuk megfutamította a mameluk sereget. Ezután az egyiptomiak kiürítették Szíriát, s a mongolok 1300 januárjában elfoglalták Damaszkuszt is, és eljutottak Gáza térségéig.[239]

Nem sokkal ezek után a ciprusi flotta, a templomosok és az ispotályosok támadásokat intéztek a szíriai és egyiptomi partvidék ellen. A ciprusi király, II. Henrik által szervezett hadjárat azonban inkább portyázó rajtaütésekből állt, nem jelentett nagyobb offenzívát.

---

[234] *Richard*, 1998. 19–20. o.

[235] *Bréhier*, 1928. 263–264. o.

[236] *Benke*, 1987. 210. o.

[237] *Bréhier*, 1928. 264. o.

[238] *Delaville Le Roulx*, 1886. I. k. 40. o.

[239] *Bréhier*, 1928. 265. o.; *Setton*, 1975. 535. o.

Legnagyobb sikerük az volt, hogy testvére, Amalric és a templomosok 1301-ben elfoglalták Ruad szigetét a muzulmánoktól. A keresztény világban óriási sikerként könyvelték el ezeket az akciókat, sokan már Szíria és Palesztina felszabadításáról beszéltek, s azt híresztelték, hogy Gázánt a felesége keresztény hitre térítette.[240]

A sikereken fellelkesülve, 1301-ben gazdag genovai nők eladták ékszereiket, és ebből felszereltek egy flottát, amelynek a mongolokkal kellett volna együttműködnie. A mongolok azonban váratlanul feladták szíriai hódításaikat, és kivonulván a térségből, lehetetlenné vált a közös keresztény–mongol fellépés. Miután a mongolok 1301 februárjában nem érkeztek meg a megbeszélt helyre, Amalric is visszafordult Ciprusra. A Szíriába érkező Ramón Lull is csak hűlt helyét találta Gázán seregének. A mongol kivonulás okai egyesek szerint ismeretlenek, Bréhier szerint Gázán a veszteségek miatt döntött így.[241] 1300 májusában történt távozása után Gázán serege ugyan visszatért Szíria térségébe, de ütközetet sokáig nem mert vállalni, 1303-ban pedig vereséget szenvedett a mamelukoktól. Gázán 1304-ben bekövetkezett halála után a mongolok támadási készsége továbbra is fennállt, még hozzávetőleg egy évtizedig, de a várt keresztes hadjárat a Nyugat részéről elmaradt.[242] Ruad szigetét a templomosok – az európai segítség elmaradása miatt – már 1302 októberében evakuálták, jelentős veszteségek után.[243]

Gázánnak a viszonylag váratlan – jelentős győzelmei után bekövetkező – visszavonulása Szíriából későbbi diplomáciai lépéseivel legalábbis részben megvilágítható. Nyilvánvaló, hogy komolyabb keresztény haderő segítéségt várta. Számos levelet és követséget küldött Európába a pápához, Szép Fülöphöz és I. Edwardhoz. 1302 áprilisában a pápához küldöttei révén eljuttatott levelében közös katonai fellépést sürgetett Egyiptom ellen. Előzőleg, márciusban Edward neki írt válaszlevelében sajnálatát fejezte ki, hogy az európai háborúk miatt nem tud a Szentföld ügyével foglalkozni. Gázán még 1303-ban is próbálkozott, követséget küldött Párizsba, majd Aragóniába, szövetkezett a bizánci császárral.[244]

Néhány évvel Gázán halála után, 1307-ben utóda (Mahmúd Hudábanda) a pápának egy keresztes hadjárat esetére 100 000 főből álló lovas haderőt és a keresztények élelmezésének, ellátásának segítését ajánlotta fel.[245] Elképzelhető, hogy ez az ajánlat összefüggött II. Jakab aragón király lépéseivel, aki 1306–1314 között beszüntette a diplomáciai kapcsolatait Egyiptommal, és 1307 táján követeket küldött Perzsiába megtudakolni, hogy a keresztény sereg milyen segítségre számíthatna egy tengerentúli vállalkozásban a mongolok részéről.[246] Az utolsó nagy offenzíva során a mongolok 1308-ban újra benyomultak Szíriába, majd Palesztinában egészen Jeruzsálemig hatoltak, de a keresztény vi-

---

[240] *Setton,* 1975. 342., 535. o.; *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 42. o.

[241] *Brandt,* 1956. 38. o.; *Bréhier* 1928. 265. o.; *Runciman,* 1999. 963–964. o.; *Setton,* 1975. 342., 536. o.

[242] *Bréhier,* 1928. 266. o.

[243] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 41. o.

[244] *Setton,* 1975. 536–537. o.

[245] „Nuncii Tartarorum sunt hic et offerunt, si fiat passagium, centum milia equitum cum equis suis et ultra hoc centum milia equos pro hiis, qui transfretabunt..." Johannes Burgundi an König Jayme II. 1307. Juni. 26, Poitiers. In: *Finke, Heinrich:* Papsttum und Untergang des Templerordens. Bd. I–II. Münster i.W. 1907. (a továbbiakban: *Finke,* 1907.) II. k. 25. dok., 38. o.; *Setton,* 1975. 538. o.

[246] *Setton,* 1975. 539. o.

lág – belső ellentétei miatt – nem csatlakozott a támadáshoz (amelyet természetesen nem Gázán vezetett, mint ahogyan Runciman állítja, hanem annak utóda, Mahmúd Hudábanda, aki 1317-ben halt meg).[247]

Szép Fülöp politikai törekvései

A francia lovagság és a francia királyok meghatározó szerepet töltöttek be a keresztes hadjáratok folyamán. Vállalkozásaik ugyan vegyes eredményekkel végződtek, de mindez nem változtatott azon a tényen, hogy a francia uralkodók Európa-szerte komoly respektust szereztek országuknak a Szentföld ügyéhez való hozzáállásukkal. Favier ezért érthetőnek tartja, hogy a kortárs Pierre Dubois mindenképpen Szép Fülöpöt akarta a keresztény fejedelmek közös keresztes hadjáratának élén látni.[248] Sylvia Schein szerint a XIII. század végétől a francia király jelenik meg a német–római császár helyett mint Nagy Károly leszármazottja, akit a Szentföld visszaszerzésével összekapcsolnak. Dubois is ezzel indokolja a francia királyság univerzális szerepének szükségességét, a nemzetközi béke megteremtésében való szerepének fontosságát, a császári cím francia királyra való átruházandóságát.[249] A francia jogász egyébként maga is hitelt adott annak a legendának, hogy Nagy Károly is résztvett keresztes hadjáratban.

Az 1306–1308 körüli időszakban Szép Fülöp udvara a kereszteshadjárat-tervezetek egyik fő centrumává vált Európában, s ezek egy része azt sugalmazta, hogy a francia király jobban védelmezi a kereszténység érdekeit a többi uralkodónál, sőt magánál a római pápánál is! Mindez indokot jelentett az egyházi vagyon jelentős részének a francia királyra való átruházására a keresztes hadjárat céljára.[250] Szép Fülöp, amikor a francia politika horizontja tágulni kezdett, az elsők között kezdett foglalkozni a szentföldi hadjárat kérdésével. Nem akart ugyan személyesen harcba indulni, de a keresztes hadjárat vezetését mindenképpen a királyi házból származó valamelyik hercegnek szánta.[251] Favier szerint fiatal korában komolyan foglalkoztatta a személyes részvétel lehetősége is, mivel a kor lovagi ideáljához a keresztes hadjárat gondolata is hozzátartozott, de később már lemondott erről. Szép Fülöp azonban arról is meg volt győződve, hogy egy ilyen vállalkozás előtt rendbe kell tenni a királyság és az egyház ügyeit, s az egyházban komoly reformra van szükség.[252] Prutz megállapítja, hogy a kor szereplőjeként és az utolsó keresztes hadjáratot vezető király unokájaként mindenképpen foglalkoznia kellett a keresztes üggyel, de ezt a követelményt Szép Fülöp saját érdekei szempontjaival kapcsolata össze, s rájött arra, hogy a francia király (vagy királyi család) vezette hadjárat biztosíthatná Franciaország hegemóniáját a Mediterráneumban. A keresztes eszme támogatása tehát dinasztikus és hatalmi céljainak eszközeként szolgált. A francia állam és az egyház megromlott viszonya azonban lehetetlenné tette az együttműködést a keresztes

[247] *Runciman*, 1999. 964. o.

[248] *Favier*, 1978. 289. o.

[249] *Schein*, 1991. 147. o.

[250] *Renan*, 1871. 627. o.

[251] *Delaville Le Roulx*, 1886. I. k. 55. o.

[252] *Favier*, 1978. 8–9. o.

hadjáratban.[253] Mint Zeck megállapítja, a keresztes hadjárat gondolatának komoly politikai realitása volt, s nem csak a traktátusok szerzői és a publicisták foglalkoztak vele, hanem a hivatalos politikusi körökben is jelentős súllyal rendelkezett.[254]

Runciman azonban azt állítja, hogy mindez csak Szép Fülöp ravasz cselvetésének köszönhető, aki azt a látszatot keltette, hogy keresztes hadjáratot szándékozik indítani, s ezzel ösztönözte számos tervezet megírását, amelyek 1305-ben és a következő években készültek el. „Még senki sem látott át Szép Fülöp szándékán, aki ezzel a dícséretes ürüggyel csak több pénzt akart kicsikarni az egyházból."[255] Hiába készült el azonban tervezetek egész sora, a keresztes hadjáratból végül nem lett semmi, sőt Szép Fülöp módszeresen nekilátott az egyik legjelentősebb keresztes haderő, a templomos lovagrend szétzúzásának.[256] Szinte teljesen ugyanezt a véleményt fejti ki Atiya a kései keresztes hadjáratokról szóló könyvében (1938-ban), aki szerint Fülöp a pápa közelségére, az „avignoni fogság"-ból származó francia előnyökre alapozta tervét az egyháztól való pénzszerzésre, s ügyes színlelése a keresztes ügy iránt olyan jól sikerült, hogy egész sor propaganda-írást keltett életre Európaszerte.[257] Fülöp udvara így a tradicionális keresztes eszme támogató közegévé vált, s a francia király ennek a segítségével akarta világuralmi terveit realizálni, és egy új keleti birodalmat (Bizánc, a Szentföld és Egyiptom meghódításával) létrehozni. Tulajdonképpen a pápa világi vezető szerepét akarta átvenni, s ezügyben Pierre Dubois és Guillaume de Nogaret voltak a fő propagandistái.[258] Hasonló gondolatokat fogalmaz meg egy későbbi, 1975-ben megjelent tanulmányában, ahol azonban nagyobb hitelességet tulajdonít Szép Fülöp keresztes eszméhez való ragaszkodásának, ugyanis hangsúlyozza: nagyhatalmi céljaihoz a francia király kitűnő lehetőségeket látott a keresztes hadjárat vezető szerepének a betöltésében, s rájött arra, hogy régebben részben ez biztosította a pápaság számára is a nemzetközi tekintélyt. Szép Fülöp tehát a pápai politika régi példáját akarta követni abban, hogy a keresztes hadjárat élére állt.[259]

Runciman és Atiya kételyeit a későbbi történeti munkák szerzői határozottan cáfolják. Favier utal rá, hogy 1312-ben a vienne-i zsinaton a templomos rend feloszlatásának bejelentése után V. Kelemen pápa kihirdette egy keresztes hadjárat tervét, amelyben a francia király személyesen is részt vesz majd. Szerinte Szép Fülöp nem akarta elkobozni a rend vagyonát, hanem egy egységes, erős, jól szervezett lovagrendet akart (a királyi dinasztia vezetésével), s így akarta a keresztes hadjáratot megindítani, hogy ne a királyság egyoldalú terhére történjék e vállalkozás. Favier hangsúlyozza, hogy Szép Fülöp jobban ragaszkodott a keresztes hadjárathoz, mint az általában ismert.[260] Sylvia Schein ugyane-

---

[253] *Prutz,* 1908. 478–479. o.

[254] *Zeck,* 1911. 74. o.

[255] *Runciman,* 1999. 958. o.

[256] „Ennyi jelentés és ekkora lelkesedés után Fülöp király kivételével mindenki meglepődött azon, hogy végül mégsem indult útnak a keresztes had. Fülöp elérte a célját, ugyanis ürügyet talált arra, hogy pénzt szerezzen az egyháztól. Igazi szándékait nem sokkal később felfedte annak a nagy szervezetnek [ti.: a templomos lovagrendnek] a megtámadásával, amelynek a segítsége alapvető fontosságú lett volna a keresztes hadjárat szempontjából." *Runciman,* 1999. 960. o.

[257] *Atiya,* 1938. 48. o.

[258] *Atiya,* 1962. 96–97. o.

[259] *Atiya,* 1975. 8. o.

[260] *Favier,* 1978. 476. o.

zen a véleményen van, amikor azt fejtegeti, hogy 1305-től Szép Fülöp egyesíteni akarta a lovagrendeket, amelyek élére állva maga akart Jeruzsálem királya lenni, és biztosítani akarta ezt utódai számára is. Nyilvánvaló, hogy Fülöp a katonai rendek és a keresztes hadjárat teljes kontrolljára törekedett. Valois Károly, a fivére támogatására azt akarta, hogy a keresztes hadjárat Konstantinápoly elfoglalásával kezdődjék. Schein azt az állítást is cáfolja, hogy a francia király csak a hatalmát akarta növelni a keresztes hadjárattal. Szerinte a rex christianissimus a francia becsület növelésének lehetőségét is látta a keresztes ügyben, s 1305 tájára felerősödött benne egyfajta missziós tudat, amelynek okai a következők voltak: mély vallásossága; VIII. Bonifác feletti győzelme (ami az előbbi tényezőt is erősítette); felesége, Navarrai Johanna halála 1305. április 2-án, valamint az a tény, hogy 1305-ben béke volt országon belül és a szomszédaival is, így kedvező feltételek voltak ahhoz, hogy nagyapja, Szent Lajos nyomdokain próbáljon meg haladni. Terveit valószínűleg már 1305 decemberében ismertette V. Kelemen pápával Lyonban, majd újra tárgyaltak minderről 1307 májusában Poitiers-ban. A pápa azonban mindvégig határozottan ellenezte tervét, hogy a katonai rendeket összevonják és Szép Fülöp alá rendeljék.[261]

Mint az előzőekben láthattuk, a lovagrendek összevonására való törekvés Szent Lajos uralkodása óta szinte folyamatosan jelen volt a franciák politikai gondolkodásában, és a pápaság is nagyrészt támogatólag viszonyult e koncepcióhoz. A nagyobb erőkoncentráció, a Szentföldért folytatott hatékonyabb harc követelménye indokolta e törekvést, s Favier szerint Szép Fülöp az egyesített lovagrendet egyik fia, Navarrai Lajos vezetésére akarta bízni.[262] A francia király keresztes hadjáratra való nekibuzdulását Heinrich Finke – és az ő kutatásai nyomán számos más történész is – felesége 1305 tavaszán bekövetkezett halálával hozta összefüggésbe.[263] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy még egy döntő fontosságú esemény volt ugyanebben az évben, ami a francia politika érdeklődését felcsigázta a keresztes ügy iránt: 1305. június 5-én Bertrand de Got, Bordeaux érseke, tehát francia személy lett az új pápa XI. Benedek után, s ez a tény hatalmas perspektívákat nyithatott meg Szép Fülöp előtt (aki a kardinálisok ezirányú döntését, ha közvetetten is, de igen erőteljesen befolyásolta).

Felesége halála és V. Kelemen pápa megválasztása után a francia király egy 80 pontból álló egyházi-politikai reformtervet[264] állíttatott össze tanácsosaival (valószínűleg elsősorban akkori egyházpolitikája legfőbb irányítója, Guillaume de Nogaret volt a megfogalmazója), amelynek csak utalások formájában ismerhetjük a legfontosabb részeit, a dokumentum maga nem maradt fenn, bár a pápához eljuttatták. Egy 1308 tavaszán keletkezett spanyol diplomáciai tudósítás,[265] amelyet a Barceloniai Levéltárban fedezett fel Finke, néhány konkrét pontot ismertet e tervből. Ebből kiderül, hogy Szép Fülöp minden lovagrendet egyesíteni akart egyetlen rendbe, amelyet ő maga akart vezetni, miután lemondott fia számára a trónról, s a Jeruzsálemi Lovagrend néven létrehozott egységes

---

[261] *Schein*, 1991. 198–199. o.

[262] *Favier*, 1978. 432. o.

[263] *Finke, Heinrich:* Zur Charakteristik Philipps des Schönen. *Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, XXVI. Band. 1. Heft 1905. 201–224.o. (a továbbiakban: *Finke*, 1905.) 217–218. o.; *Finke*, 1907. I. k. 121. o.

[264] *Finke*, 1905. 217.,o.; *Finke*, 1907. I. k. 121. o., II. k. 115. o.; *Prutz*, 1908. 479. o.; *Zeck*, 1911. 73. o.

[265] *Leget* F. an Bernart F. in Mallorca teilt über die Templer mit (1308 Frühjahr). Barcelona, Archiv, Templarios Nr.1. Or.Pap.Ssp. (Nr.1.b.) *Finke*, 1907. II. k. 75. dok., 115–119. o.

rend vezetését mindig a francia királyok egyik fiára vagy általuk kijelölt személyre akarta bízni.[266] Az indítandó keresztes hadjárat és az egységes lovagrend anyagi bázisát elsősorban az egyházi jövedelmekből szerette volna fedezni: így a prelátusok, érsekek, püspökök és más egyházi méltóságok évi jövedelmének egy részét, a szerényebb és takarékosabb életvitelre kényszerített papság, valamint a szerzetesrendek minden felesleges vagyonát és jövedelmét a jeruzsálemi király rendelkezésére kellene bocsátani, a Szentföld visszahódítása céljából.[267] Azt is kérte a pápától, hogy ő és utódai, akik a rend élén követik majd, a pápaválasztáson négy kardinális szavazatával egyenértékű szavazattal rendelkezzenek. Ugyancsak kérte, hogy – az általa és tanácsosai által eretneknek tartott – VIII. Bonifác pápa csontjait hantolják ki és égessék el.[268]

Finke szerint mindezek a gondolatok sokat elárulnak Szép Fülöp ambícióiról, terveiről és jelleméről, melynek gátlástalansága főleg akkor tűnik ki, ha tekintetbe vesszük, hogy csak töredékét ismerjük a pápa elé terjesztett követeléseinek.[269] Finke felteszi azt a kérdést is, hogy vajon a francia király elgondolásai rokoníthatóak-e Dubois nézeteivel? A német történész úgy véli: Szép Fülöp reformterveinek alapgondolatai eltérnek Dubois koncepciójától.[270] Prutz éppen az ellenkezőjét állítja, amikor leszögezi, hogy Fülöp terve alapvető céljaiban megegyezik Dubois reform-elképzeléseivel az egyházzal kapcsolatban, s a király azt akarta elérni, hogy Franciaország a befizetett egyházi adója arányában kapjon szerepet a keresztes hadjárat vezetésében.[271] Zeck úgy látja, hogy a két tervezet több pontban megegyezik (például a keresztes hadjárat előkészületei és az egyházi reformok kérdéseiben), de nagyobb részben különböznek egymástól.[272] Nézetem szerint a probléma a maga egészében nehezen eldönthető (mivel a királyi koncepciót csak töredékesen, bár igen lényeges pontjaiban ismerjük), de az összevethető kérdéskörökben szinte szóról szóra egyeznek Szép Fülöp illetve Dubois reformjavaslatai. Ez egyébként valószínűleg azzal magyarázható, hogy Dubois 1305 táján igen jól ismerte az udvarban uralkodó nézeteket a keresztes hadjárat és az egyház kérdéseiről, és nagyrészt egyetértett azokkal, vagy egyszerűen igazodott hozzájuk. Ami nem lehet túl meglepő, hiszen végül is ő a király egy vidéki tisztviselője volt, akinek illett hűbérura és uralkodója útmutatását követnie.

Szép Fülöp ezirányú elkötelezettségét tükrözi az a tény is, hogy a pápával való újabb tanácskozása során, 1308 májusában Poitiers-ban is konkrét ígéretet tett a Szentföld

---

[266] „Item vos fem saber, quel rey de Fransa demana al papa LXXX capitols... rey de Fransa demana al papa, que totes les ordens de Cavailleria ne que porten armes, axi com Templers e Espitalers e moltes daltres semblans a aquestes, sien I orde e el que renuncia al seu regisme e eretan son fill e demana, que el sia cap del dit horde... rey de Fransa demana, que el sia apellat rey de Jerusalem e que el sia cap del dit orde et quel orde aja nom: Orde de la cavailleria de Jerusalem. E asso avia el tractat, depuis que la regina de Fransa mori et lo Temple contrastavali mes que los altres hordens... Encara demana al papa, que totç temps lo cap del dit horde sia fil de rey de Fransa. E si fill noy avia, quel rey de Fransa hi pusca metre, qui eyl se vulla et totç temps sia apeillat lo cap del horde rey de Jeruçalem." *Finke,* 1907. II. k. 117–118. o.; *Finke,* 1905, 218.,o.; *Finke,* 1907. I. k. 121. o.

[267] *Finke,* 1907. II. k. 118–119. o.; *Finke,* 1905. 218. o.; *Finke,* 1907. I. k. 122. o.

[268] „Encara demana, que el e tots cels, qui apres del vendrans, que serans reys del dit orde, agen veu en eleccio de papa e que la lur veu vaylla per IIII cardenals. Encara demana, que la hossa de papa Bonifaci sia cremada. Molts daltres capitols demana, que dien que son ben LXXX, los quals demana al papa". *Finke,* 1907. II. k. 119. o.

[269] *Finke,* 1907. I. k. 122. o.

[270] *Finke,* 1905. 218. o.

[271] *Prutz,* 1908. 479–480. o.

[272] *Zeck,* 1911. 73–74. o.

ügyének támogatására.[273] Végül 1313 Pünkösdjén a francia király testvéreivel és fiaival együtt ünnepélyes ceremóniák közepette felvette a keresztet,[274] egy évvel később azonban váratlanul meghalt. Halála napján végrendeletéhez csatoltatott egy kiegészítést, amelyben 100 000 livre-t hagyott a keresztes hadjárat céljára, és fiait a vállalt kötelezettség teljesítésére ösztönözte.[275]

Az elvi jellegű állásfoglalásoknál lényegesebb kérdés volt azonban, hogy miképpen illeszkedik a keresztes hadjárat indításának szándéka a gyakorlati politika keretei közé? Housley is megemlíti, hogy az 1305-ben bekövetkezett változások Szép Fülöp életében, valamint nagyapjának viszonylag új keletű (1297-ben történő) szentté avatása a király vallásosságának erősödéséhez vezettek, s az udvarban tudatosan ápolták és propagálták a francia nép és uralkodói kiemelkedő hitbuzgalmát a nyugati világban, s ennek alapján vezető szerepet akartak országuknak a keresztes hadjáratban, és a pápaság oltalmazóiként jelentek meg a közvéleményben. Az országon kívül is jónéhányan voltak az egyház vezetői között, akik a Szentföld visszaszerzésére való törekvés sikerét a franciák közreműködésének súlyától tették függővé.[276] Úgy tűnik azonban, hogy 1305 vége felé a francia király már lemondott a szentföldi hadjáratban való személyes részvételről, s keleti terveit testvére, Valois Károly szerepére alapozta.

Valois Károly érdeklődése különösen akkor növekedett meg a keresztes hadjárat ügye iránt, amikor 1301. január 18-án feleségül vette Catherine de Courtenay-t, aki az utolsó latin császár, II. Balduin unokájaként a Nyugat szemében a bizánci trón egyetlen törvényes örökösének számított. Károly eredetileg – a pápa ígérete alapján – az aragóniai trónra aspirált, de lemondott erről az igényéről II. Jakab aragóniai királlyal szemben, aki cserébe Sziciliát engedte át neki, ezt viszont Aragóniai Frigyes, Jakab testvére foglalta el magának. Így tehát Valois Károly trón nélkül maradt, mikor pályázni kezdett Catherine de Courtenay kezére, s ebben olyan vetélytársai voltak, mint Aragóniai Frigyes és Palaiologosz Mihály, II. Andronikosz bizánci császár fia. A házasság a pápa és Szép Fülöp támogatása révén jött létre, s Delaville Le Roulx és Geanakoplosz szerint a francia király Dubois tanácsára döntött ezügyben Valois Károly mellett.[277] Schein határozottan cáfolja ezt a lehetőséget,[278] s bár igaz, hogy Valois Károly és Catherine de Courtenay házassága nem sokkal Dubois ezirányú javaslatának megírása után következett be (Dubois a Summaria brevis-t 1300 második felében fogalmazta meg s juttatta el a francia királyhoz), kizártnak tűnik, hogy ennyi idő alatt nyélbe üthettek volna egy ilyen horderejű frigyet, így tehát az egybeesés véletlenszerű lehetett. A házasság megkötésekor mindenesetre Catherine minden jogát Valois Károlyra ruházta át, aki ettől kezdve a latin császárság legitim örökösévé vált.[279]

---

[273] „[Secundo]... quia ipse rex veniebat propter (?) negocium Terre Sancte, quod multum erat cordi eidem regi. Et tunc ipse papa interrogavit regem, si erat ita, qui respondit quod sic. Et iste... [Zwei Wörter fehlen]... princeps fuit effectus proposicionis pape." Johannes Burgundi an König Jayme II. 1308 Mai 26, Poitiers. *Finke,* 1907. II. k. 86. dok., 134–135. o. Idézet: 134. o.

[274] *Housley, Norman:* The Later Crusades, 1274–1580. From Lyons to Alcazar. New York, 1992 (a továbbaikban : *Housley,* 1992.) 29. o.

[275] *Prutz,* 1908. 481. o.

[276] *Housley,* 1992. 25–26. o.

[277] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 43. o.; *Geanakoplos, Deno:* Byzantium and the Crusades, 1261–1354. In: *Setton,* 1975. 27–68. o. (a továbbiakban: *Geanakoplos,* 1975.) 43. o.

[278] *Schein,* 1991. 159. o.

[279] *Favier,* 1978. 307–308. o.

A házasság megkötéséhez azonban pápai engedélyre volt szükség, mivel a házasulandó felek rokonok voltak. VIII. Bonifác csak azzal a feltétellel adta ezt meg, hogy Valois Károly katonai erővel támogatni fogja őt Szicíliában, illetve Dél-Itáliában a spanyolok ellen, és csak ezután indul Bizánc elfoglalására. Szép Fülöp viszont a mielőbbi keresztes hadjáratot szorgalmaza, először Konstantinápoly és csak utána a Szentföld meghódítására, bár Szicília francia kézbe való visszakerülésével ő is egyetértett.[280] Végül is Károly megindította a hadjáratot Szicíliában Aragóniai Frigyes ellen, amit II. Anjou Károly nápolyi király is támogatott, de körülbelül 4000 fős seregével (amelyet a járvány alaposan megtizedelt) egy év alatt lényegében semmit sem tudott elérni. Tehetetlenségét látva Anjou Károly 1302-ben kiegyezett Frigyessel, s nem sokkal utána Valois Károly is követte e lépést. A következő évben lemondott szicíliai igényeiről, de cserébe Aragóniai Frigyes támogatását kérte Konstantinápoly ellen. Frigyes színleg belement az alkuba, de valójában aknamunkát végzett Károly egész vállalkozása alatt, s az ő beleegyezésével állt át a „katalán kompánia" Andronikosz bizánci császár oldalára.[281]

V. Kelemen és Szép Fülöp 1305 decemberében, Lyonban bekövetkezett első személyes találkozóján a pápa sürgette a francia királyt a kereszt felvételére, aki néhány nappal később (december 29-én) igenlő választ adott, de kikötötte jogát az alkalmas időpont megválasztására. Terve ugyanis továbbra is az volt, hogy Valois Károlyt mielőbb Bizánc trónjára juttassa, s ehhez mindenképpen szüksége volt a pápa támogatására. V. Kelemen elsődleges célja azonban a Szentföld visszaszerzése volt, amihez nem tűnt feltétlenül szükségesnek Konstantinápoly elfoglalása. A pápa sem nélkülözhette azonban a francia király és a potenciális francia haderő támogatását, így végül megszületett a kompromisszum: V. Kelemen 1306 januárjában keresztes hadjáratot hirdetett Bizánc ellen azzal az indokkkal, hogy e lépés közvetve a Szentföld ügyét szolgálja, s két évi tizedet engedett át Franciaországban Valois Károly háborújának finanszírozására. A kereszteshadjárat-tervezetek többségében egyébként – amelyek ezidőtájt születtek – általában a Bizánc elleni fellépés nem szerepelt, kivéve a francia király szimpatizánsait (mint Dubois és Lull).[282]

E támogatókkal a háttérben Valois Károly szövetséget kötött Velencével, amely akkoriban ellenséges viszonyban volt Bizánccal, mert 1261-ben a trónra kerülő VIII. Mihály császár Genovára ruházta át Velence régi kereskedelmi privilégiumai nagy részét.[283] Az 1306. június 22-től érvényes szerződésben az olasz városállam vállalta, hogy hajókat biztosít Károly vállalkozásához Bizánc ellen, és újakat is épít annak igényei szerint.[284] Az előkészületek 1307-ben is folytatódtak, ekkor jutott el Marco Polo könyve is Valois Károlyhoz, ami felerősítette érdeklődését a távoli keleti országok iránt. Ráadásul a perzsiai mongolok 1307 nyarán újra felajánlották szövetségüket a Nyugatnak a muzulmánok ellen, s a velük való együttműködést Hayton örmény herceg is szorgalmazta kereszteshadjárat-tervezetében. A pápát is jobban érdekelték ezek a keleti törekvések, mint a nyugati egyház – Szép Fülöp által követelt – megreformálása.[285]

---

[280] *Favier*, 1978. 309–310. o.; *Schein*, 1991. 159. o.

[281] *Delaville Le Roulx*, 1886. I. k. 44–45. o.

[282] *Schein*, 1991. 182–184. o.

[283] *Geanakoplos*, 1975. 44. o.

[284] *Schein*, 1991. 183–184. o.

[285] *Renan*, 1899. 412–414. o.

Brindisi kikötőjéből 1307. május 10-én indult el a tíz hajóból álló francia–velencei flotta Kelet felé Thibault de Cépoy, Szép Fülöp íjászai nagymesterének vezetésével, hogy összekovácsolják a Bizánc megtámadásához szükséges katonai erőt. Valois Károly és támogatói elérték, hogy V. Kelemen pápa 1307. június 3-án kiátkozta II. Andronikosz bizánci császárt, és ugyanezzel fenyegette meg annak keresztény szövetségeseit. A pápa ugyanolyan indulgenciát adott a Konstantinápoly elleni háború résztvevőinek, mint amilyet a szentföldi keresztes hadjárat alkalmával szoktak elődei az indulóknak biztosítani. Nemsokára Nápoly és Szerbia is csatlakozott a szövetséghez, sőt a bizánci nemesek egy részét is sikerült Valois Károly oldalára állítani. Augusztusban Cépoy elérte, hogy a görög területen tartózkodó katalán zsoldossereg is a francia trónjelölt oldalára állt.[286] 1308-ra Károly egy egész koalíciót hozott össze Bizánc ellen a pápa, Szép Fülöp, Aragónia, Szicília, Kis-Arménia, Nápoly, Szerbia, a katalánok, nagy számú görög nemes és Velence részvételével.[287]

Időközben azonban olyan események következtek be, amelyek egy időre lebénították, majd nemsokára szétbomlasztották a szövetséget. Még 1307 októberében meghalt Catherine de Courtenay, s ezután lánya (Catherine de Valois) lett a latin császárság jogcím szerinti örököse, ami némiképp gyengítette Valois Károly trónigényét. Ráadásul újra feszültségek alakultak ki Flandria és a francia királyság között, így az országot nem hagyhatta el nagyobb katonai erő. Ezenkívül Károly nem tudta megszerezni a pápa által megadott két évi tizedet, ugyanis ezt Fülöp már beszedte saját magának! Velence 1310. november 11-én fegyverszünetet kötött Bizánccal, mivel Valois Károly nem tudta teljesíteni saját vállalásait a szövetségben. A katalán kompánia nem volt képes komoly győzelmeket elérni, és Thibault de Cépoy kénytelen volt minden eredmény nélkül visszatérni Franciaországba.[288] Hiába őrizték Velencében még évekig Károly számára a hajókat és a felszerelést a tengerentúli expedícióhoz, nem nyílt újabb lehetőség a Bizánc elleni terv kivitelezésére.[289]

A vállalkozás számára a legsúlyosabb csapás talán a pápa és Szép Fülöp között kialakult ellentét volt, aminek következtében 1310-től a francia király nem támogatta tovább a keresztes hadjárat erőfeszítéseit keleten. V. Kelemen ugyanis az ispotályosok által javasolt passagium particulare gondolatát pártfogolta, ami szakítást jelentett a nagyszabású támadó hadműveletek koncepciójával, s ez nem tetszett Fülöpnek.[290] Ezenkívül azonban más konfliktusok is lehetetlenné tették egy időre a komolyabb összefogást a pápa és a francia király között: egyik az volt, hogy Franciaországban letartóztatták az összes templomos lovagot a király parancsára 1307. október 13-án, és eretnekség vádjával kínvallatás alá vetették őket, s mindezt a pápa engedélye nélkül tették, ami súlyosan sértette az egyház privilégiumait. Szép Fülöp mindenáron a francia dinasztia uralma alá akarta rendelni a két egyházi lovagrendet, az ispotályosokat és a templomosokat, a pápa azonban szívósan ellenállt ennek. A francia király talán a tervezett Bizánc elleni keresztes hadjáratban is be akarta vetni az egyesített lovagrendeket, mégpedig francia vezetés alatt. Ezenkívül Nogaret, Szép Fülöp legfőbb tanácsadója, kikényszerített egy nyilvános pert Avignonban, amin utólag bizonyí-

[286] *Schein,* 1991. 184. o.; *Geanakoplos,* 1975. 44. o.

[287] *Schein,* 1991. 185. o.

[288] *Schein,* 1991. 186. o.

[289] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 45–47. o.

[290] *Housley,* 1986. 13. o.; *Housley,* 1992. 27. o.

tani akarták, hogy VIII. Bonifác pápa eretnek volt. A bíróság végül felmentette az elhunyt pápát s emlékét a vádak alól, de a per nem tett túl jót a francia–pápai kapcsolatoknak.

Szegény Valois Károlyt időközben egy újabb csalódás érte, mivel 1308-ban Fülöp jelöltette őt a megürült német–római császári trónra (bár azért túl nagy reményt nem fűzött ehhez a próbálkozáshoz), de a választók és a pápa ellenezték a megválasztását. Az 1311–1312-es vienne-i zsinaton V. Kelemen újra támogatta egy Bizánc és a törökök elleni „keresztes hadjárat" megindítását, ezúttal is a „katalán kompánia" felhasználásával, de ez a sereg nem sokat javult az utóbbi időben, s nagyrészt a görög lakosság fosztogatásával foglalkozott. Az általuk létrehozott athéni katalán hercegség mintegy háromnegyed évszázadon keresztül pápaellenes politikát folytatott, s a pápa az ispotályos rendet sem tudta ellene felhasználni, mert az is saját érdekeit követte.[291] Valois Károlyt a keleti ügyek még sokáig foglalkoztatták, amit az is mutat, hogy 1323-ban XXII. János pápához egy tervezetet nyújtott be a keresztes hadjárathoz szükséges katonai és pénzügyi feltételekről. Eszerint a Szentföld visszaszerzéséhez egy 5000 lovagból (ebből ezret az ispotályosok templomosoktól átvett vagyonából lehetne kiállítani) és 15 000 gyalogosból álló haderőnek körülbelül öt évig tartó hadműveleteket kellene kifejtenie, s mindez évi 1 600 000 livre tournois-ba, azaz összesen körülbelül 8 millió livre-be kerülne.[292] Ezek az adatok minden esetre azt tükrözik, hogy Valois Károly az eredményes szentföldi hadjáratot csak óriási anyagi ráfordítás és igen nagy katonai erő alkalmazása, valamint hosszú ideig tartó harcok árán látta megvalósíthatónak.

A Szép Fülöp politikai környezetében született kereszteshadjárat-tervezetek közül meg kell még említenünk bizalmi embere, a főpecsétőr Guillaume de Nogaret írását is. Delaville Le Roulx és Atiya szerint ez a dokumentum – szerzőjének az udvarban betöltött pozíciója miatt – híven tükrözi a francia király nézeteit a kérdésről.[293] Nogaret koncepciója feltűnő egybeeséseket mutat Dubois felfogásával, s Renan szerint a király tanácsosa ismerte elődje írását (amely 1305 vége felé, illetve 1308-ban jutott el az udvarba), sőt onnan másolta ki a főbb gondolatokat saját művébe.[294]

Housley szerint Dubois tervezete jóval terjedelmesebb és fontosabb írás, mindamellett feltűnő, hogy mindkét munka nagyon sokat foglalkozik a keresztes hadjárat pénzügyi fedezetének kérdésével, s megegyeznek abban, hogy az egyházi javak és jövedelmek jelentős részét Szép Fülöp rendelkezésére kell bocsátani.[295] Leopold úgy véli: ebben a kérdésben Dubois és Nogaret álláspontja jóval radikálisabb, mint amit maga a francia király képviselt az 1311–1312-es vienne-i zsinaton.[296]

Nogaret tulajdonképpen azért írta meg tervezetét, mert V. Kelemen azzal a feltétellel oldotta őt fel az egyházi átok alól – amelyet VIII. Bonifác pápa hirdetett ki ellene –, ha részt vesz a legközelebbi keresztes hadjáratban, s a végleges pápai diszpenzációig Palesztinában marad.[297] Keletkezési idejét általában a történészek többsége – Boutaric

[291] *Schein,* 1991. 186–187. o.

[292] *Contamine,* 1980. 231. o.

[293] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 59. o.; *Atiya,* 1938. 52. o.

[294] *Renan* ,1899. 286–287., 456. o.

[295] *Housley,* 1992. 26. o.

[296] *Leopold,* 2000. 77. o.

[297] *Brandt,* 1956. 34–35. o.

nyomán[298] – 1310-re datálja, de Holtzmann ezt tévedésnek tartja, mivel az írás a vienne-i zsinatra készült, ami csak 1311 őszén ült össze.[299] Renan szerint nem lehet kétséges, hogy Nogaret-t őszinte szándék és valódi hitbuzgóság vezérelte tervezete megírásakor (nem úgy, mint Dubois-t, aki tele volt hátsó gondolatokkal), de sajnálatosnak tartja, hogy a szerző az egyház vagyonát a francia király kezébe akarta adni. Az egész műből kitűnik Szép Fülöp és tanácsosai fiskális szemlélete, s az, hogy az egyházat eszközként akarják felhasználni az állam céljaihoz (ugyanúgy, mint ahogyan azt II. Fülöp spanyol király teszi majd később).[300] Delaville Le Roulx azt a gyanút is felveti, hogy a király csak saját rendelkezésére akarta megszerezni az egyházi jövedelmeket, nem a keresztes hadjárat céljára.[301] Holtzmann azt állítja, hogy az udvar egyszerűen ki akarta használni a keresztes ideológia népszerűségét a maga javára.[302]

A Nogaret-féle tervezet,[303] amely terjedelmileg mindössze hat oldalt tesz ki, három fő részből áll: az elsőben a keresztes hadjárat szükséges előfeltételeiről, a másodikban a pénzügyi fedezet forrásairól, előteremtésének lehetőségeiről, a harmadikban a szövetségi politikáról értekezik a szerző. Nogaret igen logikusan építi fel és általában pontokba szedi legfontosabb mondanivalóját. A pápa és a francia király általa javasolt teendői közül elsőként a templomos rend feloszlatását említi, mivel nézete szerint a rend a Szentföld visszahódítása akadályát képezi. Másrészt fontosnak tartja, hogy a veszélyekkel bátran dacoló és a Szentföld ügyét aktívan támogató francia királynak az egyház minden segítséget megadjon, hogy feladatát teljesíteni tudja. A harmadik tényező: pontosan ki kell tűzni a hadjárat időpontját, és addigra biztosítani kell a megfelelő hadfelszerelések, fegyverzet, lovak és más szükséges eszközök, valamint a költségek fedezetének összegyűjtését, továbbá a katolikus fejedelmek közötti békét (a zavarkeltőket egyházi átok sújtsa) és azok támogatását a vállalkozáshoz. A negyedik pontban Nogaret felhívja a figyelmet arra, hogy a szaracénok sokkal erősebbek annál, mint ezt Nyugaton vélik, edzettek a fegyverforgatásban, jó hajóik vannak, s mindezekkel részben a keresztények látják el őket, s gyerekeket is eladnak nekik, akiket azok katonákká képeznek ki (*eis parvos infantes vendentibus, ex quibus Sarraceni homines armorum nutriunt qui appellantur Turqui*). A keresztények túlságosan pazarló módon élnek, az adományokat is roszszul használják fel (100 katonát tartanak fenn akkora összegből, amelyből 200-at is lehetne), pedig a fölösleges tékozlás és luxus helyett szerényebb életvitel esetén nagy összegeket spórolhatnának meg a Szentföld céljaira, s ebben az egyháziaknak kellene példát mutatniuk. Ötödikként pedig megemlíti, hogy a Szentföld visszahódítása után annak tartós birtoklására is erőfeszítéseket kell tenni.[304]

---

[298] *Boutaric,* 1862. 199. o.

[299] *Holtzmann, Robert:* Wilhelm von Nogaret. Rat und Grosssiegelbewahrer Philipps des Schönen von Frankreich. Freiburg im B., Leipzig und Tübingen, 1898. (a továbbiakban: *Holtzmann,* 1898.) 207. o.

[300] *Renan,* 1899. 116., 120–121. o.

[301] *Delaville Le Roulx,* 1886. I. k. 61. o.

[302] *Holtzmann,* 1898. 208. o.

[303] Mémoire de Nogaret sur la possibilité d'une Croisade (1310). Rouleau or. Trésor des Chartes, J 455, numéro 36. Que sunt advertenda pro passagio ultramarino et que sunt petenda a papa pro persecutione negocii; domini G. de Nogareto (Ce titre est au dos du rouleau). *Boutaric,* 1862. 199–205. o.

[304] *Boutaric,* 1862. 199–201. o.; *Holtzmann,* 1898. 207–208. o.; *Renan,* 1899. 117. o.; *Atiya,* 1938. 53. o.

Ez főleg két tényezőben nyílvánulhat meg: az egyik annak biztosítása, hogy megfelelően nagyszámú harcos és letelepülő személy maradjon a Szentföldön; a másik pedig a megfelelő mennyiségű anyagi eszközök biztosítása és mindezek birtokában a keresztély hit környező területeken való elterjesztése. Mindezekhez hosszabb időtartam szükséges, ezért előre össze kell gyűjteni a költségek pénzügyi fedezetét a királynak és az egyháznak akár tíz vagy húsz évre is![305]

A szentföldi hadjáratra összegyűjtendő pénzügyi források tíz fajtáját sorolja fel Nogaret. Elsőként leszögezi, hogy az elítélendő templomos lovagrend vagyonát, összes jövedelmét hiánytalanul össze kell gyűjteni, és azt teljes egészében a Szentföld céljaira kell fordítani. Ezután fel kell becsülni az ispotályos és a teuton (valamint más hasonló) rendek vagyonát, s jövedelmeikből a személyi állomány létfenntartása, az egyházi szolgálatok és a rendházaik fenntartása számára szükséges összeg levonása után minden fennmaradó pénz évente összegyűjtendő és a Szentföld ügyére fordítandó. Harmadik pontként említi, hogy minden katedrális gyülekezete és minden apátság évi jövedelmének fölös része a fenti célra elkülönítendő, mégpedig új vagyonbecslés, nem a régi tizedfizetés alapján.[306] Ezenkívül minden más gyülekezet jövedelmének egy tizedét (a gazdagabbak kettőt is adhatnak) gyűjtsék be és tartsák fenn a megadott célra. Az ötödik pont szerint azok a vidéki kolostorok, amelyekben nem látnak el egyházi szolgálatot, jövedelmük nagyobb részét vagy egészét adják át az összegyűjtendő alapba. Ezenkívül az ismeretlen rendeltetésű hagyatékok, valamint a Franciaországban és minden más királyságban a Szentföld számára szánt hagyatékok összeszedése és a támogatáshoz csatolása is szükséges. Hetedik pontként említi, hogy az olyan monostorokban, rendházakban, ahol kevés szerzetes él, és viszonylag magas bevételekkel és jövedelemmel rendelkeznek, a szükséges költségek levonásán felüli maradvány kerüljön a szentföldi hozzájárulás összegéhez. Keresztes hadjárat időszaka alatt ide kell kerülnie az összes egyházi tartomány fölös jövedelmének is. A kilencedik és tizedik pont szerint a francia egyház minden annatája és vakanciája, valamint ugyanezek az összes többi katolikus országból, és minden gazdátlan, jogszerinti tulajdonosnak át nem adható vagyon és javadalom a Szentföld ügyére fordítandó. Nogaret fontosnak tartja még, hogy a keresztes hadjárat résztvevői a régóta szokásos indulgenciát megkapják, illetve esetleges személyes részvételüket pénzbeni támogatássá alakíthassák át. A tíz pontban felsorolt összes hozzájárulást Franciaországban kell összegyűjeni és őrizni az egyház és a király által kijelölt helyeken.[307] Mivel Szép Fülöp hatalmának és akaratának befolyása a francia egyházban meghatározó jelentőségű volt, gyakorlatilag a felhalmozott összegről ő rendelkezne, s döntene a Szentföld céljára való felhasználás módjáról.

Az eredményes keresztes hadjárathoz Nogaret szerint a katolikus egyháznak és a francia királynak szövetségesekre is szükségük van: így a tatárokra és más keleti népekre, valamint Görögországra és a Szentföldhöz közeli területeken lakókra. Velence, Ge-

[305] „Est ergo necesse ut provisiones et subsidia pro tam grandi negocio per Ecclesiam et per regem preparentur et ordinentur, non solum pro certo annorum numero qui precedent passagium, vel pro tempore passagii, sed etiam pro sequenti tempore necessario ad predicta, nedum decem sed et viginti annorum et ultra..." *Boutaric,* 1862. 201. o.

[306] „Vires autem acclesiarum ipsarun estimentur non secundum antiquam decimam sed secundum quod vere valent; et omnia tradantur ut supra." *Boutaric,* 1862. 203. o.

[307] *Boutaric,* 1862. 202–204. o.; *Renan,* 1899. 118–119. o.; *Holtzmann,* 1898. 208. o.; *Atiya,* 1938. 54. o.

nova és Pisa megnyerése is fontos tényező, s ahelyet, hogy luxus- és pénzvágyuk miatt az ügy akadályozói lennének, világos és egyértelmű támogatásukat kell kinyilvánítaniuk. Minden katolikus király, báró, nemes, az egyetemek és a köznép lehetőségeiknek megfelelő módon közreműködjenek a keresztes ügy támogatásában.[308]

V. Kelemen pápa és a keresztes hadjárat kérdése

Amikor Bertrand de Got, Bordeaux érseke a pápai trónra került, komoly és intenzív erőfeszítések kezdődtek a keresztes hadjárat előmozdítására. Hivatali évei (1305–1314) alatt összesen tizenöt tervezet született ezügyben, s a IV. Miklós pápa idejében felvázolt elgondolások V. Kelemen első éveiben, 1305 és 1308 között nyertek végleg megszilárdult formát. Az ezutáni tervek mindezekhez már nem sok újat tettek hozzá. E megnövekedett aktivitást a kedvező politikai légkörrel magyarázhatjuk: Schein szerint ekkoriban még erős volt a Szentföld emlékéhez való ragaszkodás Nyugaton, az európai uralkodók hozzáállása is kedvező volt, s viszonylag békés volt a nemzetközi helyzet is. A legfontosabb tényező Szép Fülöp és V. Kelemen pápa konstruktív magatartása volt, amit már az új pápa névválasztása is tükrözött: elődje, IV. Kelemen megbízható partnere volt Szent Lajosnak, akit egyébként mindössze néhány éve avattak szentté, s akinek életrajzát Joinville 1309-ben fejezte be.[309] Hasonlóképpen látja a helyzetet Housley is, aki megállapítja: bár IV. Miklós és VIII. Bonifác is komolyan támogatta a keresztes ügyet, V. Kelemen idejében volt a legkedvezőbb a politikai légkör, mivel eddigre fejeződött be a Szicíliáért folytatott háború és az angol–francia háború is, valamint 1304 óta javultak a francia–pápai kapcsolatok.[310]

A keresztes hadjárat iránti elkötelezettségét a pápa már koronázási enciklikájában jelezte (bár csak 1308-ra rendelkezett konkrét akciótervvel),[311] s már 1305 decemberében Lyonban – első találkozójuk alkalmával – tárgyalt erről Szép Fülöp francia királlyal.[312] A pápának ez a törekvése azonban – Prutz véleménye szerint – kivitelezhetetlen volt anélkül, hogy szembenézzen az egyházi lovagrendek reformjának kérdésével, amit főleg Szép Fülöp követelt.[313] V. Kelemen meg volt győződve arról, hogy Anglia és Franciaország nélkül nem lehet eredményes keresztes hadjáratot vezetni Keletre, ezért mindenképpen feltételnek tekintette a két ország közötti jó viszonyt, aminek megteremtésén már 1294-ben pápai legátusként is tevékenykedett Angliában.[314]

Egy leendő keresztes hadjárat vezetésére a pápa mindenképpen valamelyik európai uralkodót szerette volna megnyerni, s a Szép Fülöptől való egyoldalú függés elkerülése érdekében tárgyalt e kérdésről I. Edward angol és II. Jakab aragón királlyal, valamint I. (Habsburg) Albert német–római császárral. I. Edward skóciai ügyei 1305 tájára éppen elrendeződtek, s mivel a keresztes ügy iránti elkötelezettsége V. Kelemen számára is is-

[308] *Boutaric,* 1862. 205. o.; *Renan,* 1899. 119–120. o.; *Holtzmann,* 1898. 208. o.; *Atiya,* 1938. 54–55. o.

[309] *Schein,* 1991. 181., 218. o.

[310] *Housley,* 1992. 25. o.

[311] *Schein,* 1991. 182. o.

[312] *Favier,* 1978. 432. o.

[313] *Prutz,* 1908. 464. o.

[314] *Mollat,* 1949. 15–17., 30. o.

mert tény volt, a pápa megpróbálta őt konkrét cselekvésre ösztönözni. Mivel a pápa előzőleg Bordeaux érsekeként az angol király vazallusa volt, s gascogne-i származású lévén legalább annyira érezhette magát angolnak, mint franciának, az együttműködésnek kedvező előzményei voltak. Az angol uralkodó és alattvalói között kitört belpolitikai viszályban (mely az erdőhasználati jogok és más prerogatívák kérdéseit érintette) 1305 decemberében a pápa egyértelműen Edward oldalára állt, s felmentette őt minden általa vállalt engedmény alól. A király ellen fellépő angol prímást 1306 februárjában a pápai Kúria elé idézték és felfüggesztették funkciójából. 1306 augusztusában V. Kelemen két évi tized beszedési jogát átengedte I. Edwardnak (és Szép Fülöpnek is) a keresztes hadjárat céljára. Nemsokára azonban újra kitört a skót háború, amelyben 1307. július 7-én Edward is meghalt.[315]

Az 1308-ban a német–római császári trónra kerülő Habsburg Albert többször is jelezte a pápának hajlandóságát a keresztes ügy támogatására. Az új császár kulcsfontosságú szerepet kapott a pápa európai politikájának támaszaként (főleg Szép Fülöp túlzott befolyása ellen), de végül ez a kérdés kikerült diplomáciai látóköréből.[316] Fontosabb szerep juthatott volna e kérdésben II. Jakab aragón királynak, hiszen a keleti ügyek és a Mediterráneum térségének problémái élénken foglalkoztatták őt egész uralkodása folyamán. Már az Akkon eleste körüli időszakban terveket szőtt a keleti keresztes hadjáratra, 1293-ban leveleket és követeket küldött Perzsia, Ciprus és Kis-Arménia uralkodóihoz a Szentföld felszabadítása céljából, de a hadjárat kivitelezése lehetetlen volt a pápasággal való rossz viszony miatt (II. Jakab 1291 óta pápai átok alatt állt, mivel testvére, Frigyes elfoglalta Szicília trónját a pápai hűbéres Anjou-háztól). Miután 1295-ben kibékült az egyházzal, VIII. Bonifác 1296-ban kinevezte őt az indítandó pápai keresztes haderő fővezérének. Jakab részt vett az 1300-ban megkötött keresztény–mongol szövetségben is, ugyanakkor (kereskedelmi okok miatt) igyekezett jó viszonyt fenntartani Egyiptom szultánjával is, akinek megígérte, hogy a keresztes hadjáratot a Szentföldre lokalizálják. Úgy tűnik, hogy a jeruzsálemi királyságot mindenképpen Aragónia számára akarta megszerezni, s növelni kívánta országa befolyását a Közel-Kelet térségében. II. Jakabot azonban nem lehetett egyszerűen a pápai politika eszközévé tenni, hiszen teljesen önálló külpolitikát folytatott, s 1308–1309-ben kifejezetten ellene volt a pápa és az ispotályos rend keleti hadjáratának. V. Kelemen trónra kerülésének időszakától kezdve Jakab elsősorban a Granada elleni háborút és az Ibériai-félsziget felszabadítását szorgalmazta, bár evvel együtt (illetve ezutánra időzítve) a keleti hadjáratot is támogatta. A pápa mindenesetre 1305 októberében négy évi tized beszedési jogát megadta az aragón királynak a keresztes hadjárat céljára, de II. Jakab 1306-ban már egy Szardínia és Korzika, 1307-ben egy Granada elleni háborúhoz kérte a pápa és az ispotályosok segítségét.[317]

A keresztes hadjárat gyakorlati megvalósíthatóságának kérdéséről V. Kelemen pápa szakvéleményt kért az egyházi lovagrendek, a templomosok és az ispotályosok nagymestereitől, miután 1306 júniusában maga elé kérette őket. Mivel Foulques de Villaret, az ispotályosok vezetője Keleten tartózkodott, nem jelent meg a találkozón, s csak ké-

[315] *Schein*, 1991. 187. o.; *Mollat*, 1949. 410. o.; *Renan*, 1899. 404–405. o.

[316] *Schein*, 1991. 188. o.

[317] *Schein*, 1991. 189–192. o.

sőbb készítette el a keresztes hadjáratra vonatkozó tervezetét.[318] Jacques de Molay, a templomosok nagymestere viszont eleget tett a pápai felszólításnak, és 1307-ben megírta véleményét a keresztes hadjárat szükséges feltételeiről. Először is elvetette az előkészítő, részleges jellegű expedíció (*passagium particulare*) gondolatának célszerűségét, mivel Akkon eleste után egyetlen erőd sem maradt Palesztinában a keresztények kezén, amelyben a sereg menedéket találhatna. Ellenezte a kis-arméniai partraszállást is, egyrészt a rossz éghajlati viszonyok, másrészt az örmény és a nyugati harci taktika különbözősége és a helyi lakosság kétséges lojalitása miatt. De Molay szerint egy tíz hajóból álló hadiflottával biztosítani kell a tengeri fölényt a térségben a muzulmánok felett, majd a keresztes seregnek Cipruson kell partra szállnia, hogy kipihenje a tengeri utazás fáradalmait. Ezután innen kell a Szentföld felé támadni Szíria és Palesztina partjainál a teljes haderővel (*passagium generale*), amelynek 12-15 ezer lovasból és 40-50 ezer gyalogosból kell állnia. Ennek Ázsiába szállításához az itáliai flotta segítsége és speciális, nagyméretű szállítóhajók megépítése is szükséges. Ekkora sereget a keresztény világ Anglia, Franciaország, a Német Birodalom, Szicília, Aragónia és Kasztília részvétele mellett tudna kiállítani.[319]

Ugyancsak a pápa kérte fel szakvélemény készítésére az örmény Hayton (Hetum) herceget, aki 1305-től egy Poitiers melletti premontrei kolostor elöljárójaként Franciaországban élt. Hayton 1307 augusztusára befejezett művében (Flos historiarum terre orientis) kettős tengeri hadjáratot javasolt, mely Cipruson és Kis-Arménián keresztül támadna a Szentföld felé. Mindenképpen nélkülözhetetlennek tartotta egy örmény–mongol szövetség felhasználását a cél eléréséhez. Bizonyos volt benne, hogy a mongolok egy győztes hadjárat után minden ellenszolgáltatás nélkül átengednék a Szentföldet a kereszténveknek, mivel az ő törekvésük a mameluk Egyiptom katonai-politikai szétzúzása volt, nem annak elfoglalása.[320]

Már 1306 táján megfogalmazta, majd többszöri átdolgozás után csak 1321-ben juttatta el a pápai udvarba (XXII. Jánoshoz) tervezetét a velencei (részben naxoszi görög hercegi családból származó) kereskedő és utazó, Marino Sanudo. Művében[321] javaslatot tesz Egyiptom tengeri blokáddal való megtörésére, de ezt megelőzően szükségesnek tartja új útvonalak kialakítását a Kelettel való kereskedelemhez, mivel annak leállítását a Nyugat szempontjából is lehetetlennek tekintette.[322] Munkája első könyvében a Kelet földrajzát ismerteti, a második tartalmazza a keresztes hadjárat tervezetét, a harmadikban pedig Palesztina és a keresztes hadjáratok történetét írja meg.[323] Koncepcióját Contamine részletesen kidolgozott, sokoldalú tervezetnek látja, amely foglalkozik az útvonal kijelölésével, a haderő létszámával, felszerelésével, élelmezésével, finanszírozásával, hadigépek alkalmazásával, valamint a térség földrajzi leírásához négy térképet mellékel: egyet-egyet a Szentföld, Egyiptom és a Mediterráneum tengeri és szárazföldi területeiről. Taktikai kérdésekre is kitér, a múlt hibáit elemzi, a táborépítés, az ostromok, a megví-

[318] *Prutz,* 1908. 464. o.; *Favier,* 1978. 432–433. o.; *Housley,* 1992. 25. o.

[319] *Atiya,* 1938. 55–56. o.; *Runciman,* 1999. 960. o.

[320] *Setton,* 1975. 538–539. o.; *Schein,* 1991. 195. o.; *Runciman,* 1999. 959. o.

[321] „Liber secretorum fidelium Crucis, qui est tam pro conservatione fidelium quam pro conversione et consumptione infidelium". Kiadása: *Bongars* Gesta Dei per Francos. Hannover, 1611. II. k. 1–281. o.

[322] *Runciman,* 1999. 965. o.

[323] *Molinier,* 1903. 243–244. o.

vandó ütközetek problémáival is foglalkozik. Szerinte a keresztes hadjárat három év alatt hajtható végre, összköltsége erre az időtartamra 2 100 000 firenzei forint lehet.[324] Sanudo tervezetét – amely e műfajban a leghíresebbek közé tartozik – Runciman is nagyon pozitívan értékeli: „Elemzése alapos volt, javaslatai érthetőek és messzetekintőek. Sajnos mindezt csak akkor lehetett volna megvalósítani, ha az összes európai hatalom együttműködött volna, ez azonban sohasem jöhetett létre."[325]

Sanudoéhoz hasonló felfogást képviselt Guillaumme Adam szerzetes, pápai diplomata, aki igen sokat járt Keleten (például Indiában is) különféle megbízatásokkal. A kérdésről szóló munkájában, melyben igen harcias és radikális álláspontot állt (mint annak címe is mutatja: De modo Sarracenos extirpandi), maga is a tengeri blokád fontosságát hangsúlyozza, egy igen érdekes javaslattal kiegészítve: szerinte ugyanis az Indiai-óceánon fenn kellene tartani egy flottát, megakadályozandó az Egyiptom és a Távol-Kelet közötti kereskedelmet. A keresztes hadjáratot szárazföldi úton tartotta kivitelezhetőnek, mégpedig a Balkán-félszigeten keresztül, s feltételezte, hogy a keresztesek elfoglalják Konstantinápolyt és visszaállítják a latin kereszténység uralmát a térségben.[326]

A keresztes tervezetek koncepciói közül V. Kelemen pápa kezdetben a *passagium particulare*, a részleges csapásmérés javaslatát támogatta. Néhány év elteltével az 1311–1312-es vienne-i zsinat időszakára tervezte a második szakasz, a *passagium generale* elindítását. Így a templomos nagymester javaslata helyett 1307 táján inkább a részleges, de azonnali támadást szorgalmazta a pápa, ami az ispotályosok törekvésének hatását tükrözte. Időközben a francia király lefogatta a templomos lovagrend összes tagját (1307. október 13-án), s ez a tény az ispotályosokat erős aktivitásra ösztönözte, annak bizonyítására, hogy ők nem feledkeztek meg vállalt kötelezettségükről.[327] A pápa maga is az ispotályos rend akciójával akarta bizonyítani, hogy az egyházi lovagrendek képesek valódi eredmények felmutatására. Mivel 1306-ban a rend Ciprus elhagyására kényszerült, egy genovai kalóz javaslatától ösztönözve Rodosz szigetének és városának ostromába kezdtek, ami egyébként a keresztény görögök kezén volt. A hosszú harcok végül 1310-ben győzelemhez vezettek, s a sziget elfoglalása az első sikeres keresztes hadjáratot jelentette 1291 óta. Mindez azonban főleg az ispotályos rend érdekeit szolgálta, amely így hosszú időre önálló, teljesen független bázist tudott magának kiépíteni Keleten.[328] Nem ünneprontásként, de annyit megjegyezhetünk, hogy a Nyugaton nagy sikerként elkönyvelt rodoszi hadjáratnak volt egy-két szépséghibája: azonkívül, hogy a johanniták a szintén keresztény görögöket kaszabolták le (akiket Nyugaton sokan ugyanolyan ellenségnek tekintettek mint a muzulmánokat), ez a dicsőséges „keleti" hadjárat kifejezetten nyugati irányban zajlott, tehát inkább elegáns menekülés volt a muzulmán világ közeléből, semmint előrenyomulás.

A pápa tervének második szakasza, a *passagium generale* feltételezte Szép Fülöp francia király és más jelentős európai uralkodók támogatását, illetve részvételét a keresztes hadjáratban. Ennek megszervezése az 1311–1312-es vienne-i zsinatra várt, ahol

---

[324] *Contamine*, 1980. 357., 379. o.

[325] *Runciman*, 1999. 965. o.

[326] *Runciman*, 1999. 959. o.; *Housley*, 1992. 28. o.

[327] *Favier*, 1978. 417. o.; *Finke*, 1907. I. k. 104–105. o.

[328] *Housley*, 1986. 15–16. o.; *Runciman*, 1999. 960–961. o.

az európai politikai életet és az egyházat érintő néhány vitás kérdést kellett volna megoldani. Renan szerint a keresztes hadjáratot egyetlen uralkodó sem vette komolyan, csak formálisan csatlakoztak a pápa erre felszólító tervéhez.[329] Kétségtelen, hogy már a zsinaton is volt hasonló vélemény: Béziers püspöke szerint nem valószínű, hogy a közeljövőben valóban bekövetkezik a keresztes hadjárat, mert az uralkodók igazából csak az egyházi tizedet akarják a maguk számára megszerezni.[330] Strayer azonban úgy véli: sem V. Kelemen pápa, sem Szép Fülöp szándékának őszintesége nem lehet kétséges a keresztes hadjárat kérdésében, de politikájukban nem szerepelt a kiemelt jelentőségű törekvések között. Számos finanszírozási és szervezési probléma várt megoldásra, s a vienne-i zsinat nem hozott túl sok eredményt. Őszinteségüket bizonyítja, hogy végrendeletükben mindketten hagytak egy bizonyos pénzösszeget a keresztes hadjárat céljára, bár végül egyikük végakarata sem teljesült.[331]

II. Jakab aragón király mindent elkövetett, hogy a vienne-i zsinaton összegyűlteket küldöttei útján meggyőzze: a tervezett keresztes hadjáratot az Ibériai-félsziget felszabadításával kellene kezdeni, s csak ezután kerüljön sor a Szentföld visszafoglalására. Az európai prelátusok többsége azonban (köztük olyan országok főpapsága, mint Anglia és Franciaország, melyekben volt olyan tartomány, amely nagyobb egyházi tizedet fizetett egész Spanyolországnál) a közvetlenül a Szentföldre irányuló hadjárat mellett állt.[332] A pápa is hasonló véleményen volt, s a nála lobbyzó követeknek azt válaszolta: rajtuk kívül mindenki a tengerentúli expedíció híve.[333] Néhány személy azonban támogatta a spanyol törekvéseket. A pápai alkancellár (Amaneu de Lebret) lehetetlennek tartotta a Palesztina elleni hadjáratot a tengeren át, így szerinte előbb Granadát kellene meghódítani, majd utána Észak-Afrikán keresztül a szárazföldön át kell eljutni a Szentföldre. Ezen kívül a Balkánon és Kis-Arményián át lehetne még szárazföldi útvonalon haladni. Hasonlóképpen látta a kérdést a pápai udvar egyik legbefolyásosabb kardinálisa, Arnald Pelagrua, aki a tengerszorosok védelméhez szükséges hajók mennyiségét és azok fenntartási költségeit tudakolta az aragóniai követektől, és megígérte segítségét II. Jakab királynak ezügyben.[334]

---

[329] *Renan,* 1899. 441. o.

[330] „...en fet de negun passatge se faes res en aquest consili, quels reys de França e Danglaterra no derien leer, que fora la lur terra isques decima deles rendes ecclesiastiques de lur terra." Die Konzilsgesandten an König Jayme II (Moidieu, 1311. okt. 23.) *Finke,* 1907. II. k. 126. dok., 243–244. o.

[331] *Strayer, Joseph R.:* The reign of Philip the Fair. Princeton, 1980. 296–297. o.

[332] „Quant al fet de la conquesta de Granada dix, que noli era semblant, que faes a metre en concili una via ne per altra, per tal com la maior aiuda quis poria fer en algu passatge, seria dels prelats dels regne[s] de França e de Anglaterra on la esgleya ha grans rendes, que mes leva la decima de sola una provincia daquelles que de tota Espanya, e quels prelats e les gents daguells regnes han concebuda tanta devocio en lo passatge de la Terra Sancta, que no escoltarien negun altre, entant que, con lo rey de França e el rey Karles passaren en Tuniç, dien els, que per aço lus pres tamal, com no passaren en la Terra Sancta, per on anar havien reebuda la creu." Die Kontilsgesandten an König Jayme II (Moidieu, 1311. okt. 23.). *Finke,* 1907. II. k. 126. dok., 238–245. o. Idézet: 241. o.

[333] „...lo senyor papa; e primerament al derror fet, ço es al fet de Granada, e dix que ja laltra regada, com li havien parlat daquell fet matex, nos havia ell dit son enteniment ço es, que no vehia, que al fet de Granada pogues hom aportar prelats ni altres gens fora Espanya, per ço con tots tenien la cara al feyt Doltramar". Die Konzilsgesandten an König Jayme II (Moidieu, 1311. Nov.6.). *Finke,* 1907. II. k. 128. dok., 248–251. o. Idézet: 249. o.

[334] „...e volch saber ab nos, quantes galees serien mester a tenir lestret et que costarien. Et dixemli, [que ser]ia mester XX galees [et que]us costaria la galea pagada a IIII meses XXX milia sol. E el dix, que no era sobre. Dix nos encara, que ells tractaven ara, don traurien ço quey faria mester; per que ell nons conseylava, que nos encaran parlassem, mas queus sofferissem encara, que con loch fos, ell nos ho faria saber et parlarnia ab nos ey faria a honor vostre tot quant el pogues...[Loch für ein bis zwei Wörter] porferi molt be e dix nos,

1312 tavaszán, a vienne-i zsinat befejezésének közeledtével nyilvánvalóvá vált, hogy V. Kelemen pápa legfőbb bizodalmát Szép Fülöp francia királyba helyezi, és minden eszközzel arra törekszik, hogy rávegye őt a keresztes hadjáratban való személyes részvételre.[335] Még a templomos lovagrendet is feláldozta célja érdekében, s kimondta annak pápai provízió általi feloszlatását. Törekvését végül siker koronázta: 1312. április 5-én a pápa bejelentette a zsinaton, hogy a francia király fivéreivel és fiaival együtt felveszi a keresztet, s legkésőbb 6 év múlva hadba indul a Szentföldre. A keresztes hadjárat finanszírozására a pápa 6 évi tized beszedésének jogát engedte át Szép Fülöpnek.[336]

Az események azonban ezúttal is a tervektől eltérően alakultak, s 1314-ben már mind V. Kelemen pápa, mind Szép Fülöp francia király eltávozott az élők sorából. A pápa végrendeletében 300 000 aranyat hagyott a unokatestvérére, Lomagne vicomte-jára azzal a feltétellel, hogy másfél-két év alatt 500 lovagot szerel fel belőle a keresztes hadjárat céljára. Mivel ez nem realizálódott, utóda a pénz egy részét visszakapta V. Kelemen rokonától.[337]

Mindezek az erőfeszítések azonban már nem tudtak változtatni azon a tényen, hogy a pápák akarata ellenére a keresztes hadjárat kérdése egyre hátrébb került az európai uralkodók politikai ügyeinek rangsorában a XIII. század folyamán, s e jelenségnek mélyen fekvő strukturális okai voltak Európában, s ezek az időközben végbement társadalmi, gazdasági és politikai változások következtében alakultak ki.

Runciman szerint a keresztes ideológia a XIII. században még mindig élt és hatott az egyházi és világi hatalmak cselekvésére, amelyek meg voltak győződve a hadjáratok szükségességéről. De az ezirányú propaganda hatása egyre gyengébb volt, s ez már akkor kiderült, amikor X. Gergely – az utolsó olyan pápa, aki a keresztes hadjárat megszervezését fő feladatának tekintette – megpróbálta feltérképezni az európai népek várható hozzáállását a kérdéshez. Humbert de Romans (a dominikánus szerzetes a lyoni zsinatra, 1274-re készítette el szakvéleményét) szerint az európai emberek lustasága, a tengeri utazástól és a szentföldi éghajlattól (a túlzott hőségtől), valamint a keleti járványoktól, betegségektől való félelme, az asszonyaik marasztalása és a viszonylag biztos megélhetés féltése a fő okai annak, hogy a Szentföld ügye iránt közönyösek lettek a keresztények.[338] Runciman teljesen találónak tartja ezeket a megállapításokat, maga is

---

que non parlassem ab negu cardenal altre." Die 3 Konzilsgesandten an König Jayme II (Moidieu, 1311. Nov. 22.). *Finke,* 1907. II. k. 130. dok., 252–255. o. Idézet: 254. o.

[335] „Lo papa dix a nos latra dia, senyor, ques pensava, quel rey de França pendria la creu, e tuyt nos pensavem, que la preses ara en la setmana santa. Esters encara nola ha presa ne sabem quen fara." Die Konzilsgesandten an König Jayme II (Vienne, 1312. März 27.) *Finke,* 1907. II. k. 140. dok., 286–288. o. Idézet: 288. o.

[336] „Es asaber quel rey de França, qui aqui era, prenia lo passatge de la Terra Santa en si. E obligava si a aquell e axi ho prometia e que farie lo passatge ab sos fills e ab sos frares tots. E que apres dell, si el fet no era acabat, prosseguiria lo fet son fill lo rey de Navarra, qui aqui era, o qualque altre rey de França per temps, mas que la creu alargava de pendre a ades, per ço com la entenia a pendre en sa terra, per que els seus barons ne prenguessen exemple. E dava termen a la creu a pendre dintre un any e a començar lo camin del passatge dava temps del mes de Març, primer vinent a VI. anys. E pux lo papa feu leyr una carta patent ab segell pendent del rey de França, en la qual se contentia, quel dit rey penia lo passatge en si e lo prometia simplement. E[s]ters en la carta no era feta mencio dels fills ni dels frares del dit rey ni de proseguir lo fet, segons quel papa havia dit en sa narracion. Pux lesta la carta dix lo papa, que tots los prelats li havien atorgada la decima a VI. anys a aquest fet." Die Konzilsgesandten an König Jayme II. (Vienne, 1312 April 5.) *Finke* 1907. II. k. 144. dok. 292–294. o. Idézet: 293.o.

[337] *Finke,* 1907. I. k. 104. o.; *Mollat,* 1949. 34. o.

[338] *Runciman,* 1955. 637–638. o.

hangsúlyozza a tengeri utazás kockázatosságát (zárójelben jegyezném meg, hogy Dubois is rendkívül nehéznek és elkerülendőnek tartotta), s megállapítja, hogy Nyugaton az élet gazdagabb, bőségesebb és biztonságosabb lett a XIII. századra, mint amilyen az első keresztes hadjáratok időszakában volt. Így a keleti expedíció kevésbé volt csábító a nyugati emberek számára, és ostobaságnak tűnt otthagyni a biztos egzisztenciát Európában egy kockázatos tengerentúli vállalkozásért, ami ráadásul nem kecsegtetett túl nagy haszonnal sem. Mindezeken kívül a hosszú háborúskodás kilátástalansága, a muzulmánok fokozatos térnyerése s az utolsó keresztes hadjáratok kudarcai, Szent Lajos hősies harcainak eredménytelensége megrendítették az európai emberek hitét az ügy győzelmében.[339]

A pápaság, az egyház is felelős volt azonban a keresztes eszme térvesztéséért. A keresztes hadjárat ugyanis fokozatosan a pápai politika eszközévé vált Európában, s ezzel eszmeileg devalválódott, veszített erkölcsi értékéből. A Bizánc elleni (negyedik) keresztes hadjárat, az albigensek elleni fellépés, az ortodox görögök elleni későbbi tervek és intoleráns magatartás, a Hohenstauf-császárok elleni harcok és a kathar eretnekek üldözése Dél-Franciaországban – mindezek keresztény lakosok, nem pedig a muzulmánok ellen irányultak! Amikor e harcok részvevőinek a pápa ugyanolyan indulgenciát adott, mint a Keleten harcolóknak, akkor egyre kevesebben akartak a Szentföldre menni. A szentföldi keresztények már 1209-ben jelezték ennek veszélyes hatását III. Ince pápának. Egy korabeli költő (Guillem Figueira) szerint Róma keveset árt a szaracénoknak, annál többet a görögöknek és a latinoknak. Ráadásul a pápák visszaéltek hatalmukkal az excommunicatio igazságtalan és túl gyakori alkalmazása révén, a legfeltűnőbb módon az éppen keresztes hadjáratba induló II. Frigyes császár esetében, ami a közvéleményt mélyen felháborította. Az adózás is sok problémát okozott, sokszor maga a papság nem akarta kifizetni a keresztes hadjárat céljára kirótt részét, máskor az uralkodók beszedték a pénzt, amit azután teljesen másra költöttek el (igaz, erről már nem az egyház tehetett). Esetenként a pápai legátusok uzsorásokkal szedették be a pénzt és ez okozott feszültségeket. Visszaélések történtek a keresztes fogadalmakkal is, mert az egyház pénzért adott mentesítést a kötelezettség alól.[340]

Hasonló nézetet fejt ki Strayer, amikor a „belföldi", európai népek és területek elleni „keresztes" hadjáratok káros következményeire utal. A XI–XIII. század időszakában általános felfogás volt, hogy a keresztények közötti béke fenntartása a pápa joga és feladata Európában. De a pápai hatalom túlságosan sok konfliktusba való belekeveredése, türelmetlen magatartása, a fegyverekre történő, túlságosan gyors és gyakori apellálása, sokat ártottak a pápai politika tekintélyének, főleg a XIII. századtól. Ezek a hibák egyaránt gyengítették a keresztény Európa egységét és a keresztes háborúk eszméjét és kivitelezését. Ráadásul a pápák nem várt mértékben felerősítették az eszközként, végrehajtó katonai erőként felhasznált országok hatalmát. Így például a Hohenstaufok elleni harcokban Itáliába csábították a franciákat és a spanyolokat, s az albigensek elleni háborúban lehetővé tették a Capeting-diansztia hatalmának kiterjesztését Dél-Franciaországban, s utat nyitottak neki a Mediterráneum felé.[341] A felerősödő királyságok, a laikus hatalmak – Villey meglátása szerint – fokozatosan a maguk javára fordították a keresztes

[339] *Runciman*, 1955. 639–641. o.

[340] *Runciman*, 1955. 644–647. o.

[341] *Strayer*, 1971. 336–338. o.

hadjáratok régi presztizséből származó előnyöket, feltöltötték kincstáraikat a tizedekkel, és elkonfiskálták a templomosok vagyonát. A keresztes ideológia így lassanként kiüresedett, a rá vonatkozó kitételek egy idő után szinte eltűntek a kánonjogból.[342]

A keresztes eszme és hadjárat hitelvesztésében a lovagrendeket is felelősség terhelte. A Német Lovagrend Akkon elvesztése után előbb Velencébe, majd 1309-től a poroszországi Marienburgba költözött, s lassan elszivárgott a Közel-Kelet térségéből. A templomosok és az ispotályosok részben Ciprusra, részben európai bázisaikra vonultak vissza.[343] A nagy háborúk idején mindhárom rend bátran és keményen harcolt Keleten a muzulmánok ellen, de a XIV. század elején már energiáik nagy részét európai birtokaik igazgatásával, a templomosok ráadásul pénzügyletekkel (beleértve az iszlám területekkel való üzleti kapcsolatokat is) foglalták le, s gazdagságuk irigységet keltett Nyugaton. A templomosok néhány furcsa szokása, titokzatosnak tűnő szertartása, a lovagok egy részének dölyfös viselkedése elítélő, ellenséges közvélemény kialakulásához vezett velük kapcsolatban a keresztény Európa néhány országában. Az ispotályosok Rodosz elfoglalásával visszaszereztek valamit régi respektusukból, s a törökök elleni harcaikkal ők tartottak ki legtovább Keleten, a Szentföld közelében a lovagrendek közül.[344]

[342] *Villey*, 1955. 593. o.

[343] *Runciman*, 1999. 956. o.

[344] *Runciman*, 1955. 648. o.

Máté Molnár

PIERRE DUBOIS'S PLAN TO RECONQUER THE HOLY LAND

Summary

In historical literature there had been a long prevailing opinion that the conception of crusades disappeared from the horizon of European politics for good after the Christians lost Acre in 1291. This notion, however, has been confuted by the latest research results (and certain earlier works on this subject), pointing out that the failure of a vast crusade (*passagium generale*) after the fall of Acre did not mean waiving the claims for a war of revenge and the reconquest of the Holy Land in Europe. Evidence may be produced by the crusade plans that were made over the two decades following 1291, by people of various professions and social standing.

One of the most interesting and most mature plans was worked out by Pierre Dubois, who served in the machinery of administration of Philip the Fair. 'De recuperatione Terre Sancte' is supposed to have been written in the second half of 1305, after Clement V was elected pope. The author divided his dissertation into two parts. The first part was dedicated to Edward I King of England, the only monarch of the age who participated in a crusade. The second part was dedicated to the French ruler, and contains confidential pieces of advice regarding international politics. Nevertheless, he wanted to forward to whole plan to the pope after all, as the only person who could launch the crusade. The unique copy of the manuscript is in the Library of the Vatican.

Dubois's plan is made more significant by the fact that 'De recuperatione' may be considered as the first project on European integration. In the first chapters of his work he analyses the reasons why the Christians lost the Holy Land, and comes to the conclusion that it was the lack of unity and collaboration of the Western countries that led to ill success - apart from the demographic superiority of the Muslims. In Dubois's opinion, the alliance of Christian countries should be headed by the pope in a spiritual respect and by the King of France from the point of view of secular power and politics. The French dynasty and its chivalry should get a dominant role in the practical execution of the crusade to be organised. The French lawyer made a detailed plan for the financing of the crusade, its intended route, the main points of attack and its tactics. He discusses in detail the establishment of an efficient administrative machinery in the Holy Land, the peaceful coexistence of the Christian and Muslim population, and the possibility of keeping the Holy Land in the long run.

A crusade's plan was included among the political objectives of the Vatican and France, too. In addition to this, the Mongolian rulers of Persia made the Christian states continual alliance offers around 1300. And still, the vast enterprise drafted by Dubois and others had not materialised, owing to the disagreements among the Christian monarchies of the West (England and France in particular) on the one hand, and the differing intentions behind the aims that seemed to be common on the other. Aragon and Castile thought that a crusade against Granada would have been necessary first. The French wanted to capture Byzantium, so that they could have vindicated Charles Valois's (the brother of Philip the Fair) claim to the throne. Thus, Pope Clement V was the only one who insisted on the conception of leading a crusade for the reconquest of the Holy Land.

Máté Molnár

LE PLAN DE RÉCUPÉRATION DE LA TERRE SAINTE ÉLABORÉ PAR PIERRE DUBOIS

Résumé

Pendant longtemps il était généralement admis dans l'historiographie qu'après la perte d'Akko par les chrétiens (1291), l'idée de la croisade avait définitivement disparu de la politique européenne. Cette conception est cependant démentie par les recherches récentes (et aussi par quelques travaux d'auteurs anciens) qui démontrent que l'absence de croisade de grande envergure

(*passagium generale*) après la défaite à Akko ne signifie pas pour autant que l'idée de la récupération de la Terre sainte n'existait plus en Europe. Dans les deux décennies suivant 1291, les plans de croisade élaborés par des personnes très différentes quant à leurs métiers et leurs situations sociales en sont les preuves.

Parmi ces plans, l'un des plus intéressants et des plus réfléchis est l'œuvre de Pierre Dubois, juriste français servant dans l'appareil administratif de Philippe le Bel. Intitulée «De recuperatione Terre Sancte», elle a probablement été rédigée dans la deuxième partie de 1305 après l'élection du pape Clément V. L'auteur a divisé son essai en deux parties et recommandé la première à Edward I, roi d'Angleterre (seul souverain de l'époque ayant participé à une croisade) et la deuxième, contenant ses conseils en matière de politique internationale, au roi de France. En fin de compte, il voulait faire parvenir le plan de la croisade au pape, seule personne habilitée à la déclarer. (L'unique exemplaire conservé du manuscrit se trouve à la Bibliothèque du Vatican.)

Le travail de Dubois est d'autant plus remarquable qu'il puisse être considéré comme le premier plan d'intégration européenne. En effet, dans les premiers chapitres de son œuvre, il analyse les raisons de la défaite des chrétiens en Terre sainte et il conclut à l'absence de la coopération entre les pays occidentaux (et à la supériorité numérique des musulmans). Selon Dubois, l'alliance des pays chrétiens doit être dirigée sur le plan spirituel par le pape alors que sur le plan laïc et politique par le roi de la France. Dans l'exécution pratique de la croisade à mener, la dynastie française et ses chevaliers doivent jouer un rôle déterminant. Le juriste français a élaboré un plan détaillé pour le financement de la croisade, ainsi que son tracé de route, ses points d'attaque principaux et sa stratégie. Il traitait à fond la création d'une administration compétente en Terre sainte, la cohabitation pacifique des populations chrétienne et musulmane, ainsi que le maintien durable du pouvoir dans les territoires occupés.

Le plan d'une croisade faisait partie à la fois des objectifs de la politique pontificale et française. De plus, les souverains mongols de Perse présentaient sans cesse des propositions d'alliance aux États chrétiens vers 1300. Cependant l'entreprise de grande envergure esquissée, entre autres, par Dubois n'a pas eu lieu. D'une part, en raison des conflits entre les monarchies chrétiennes occidentales (surtout entre la France et l'Angleterre), d'autre part parce que derrière les objectifs en apparence communs il y avait des divergences. L'Aragon et la Castille souhaitaient d'abord une croisade contre la Grenade, alors que les Français voulaient occuper Byzance (pour faire valoir la prétention à la succession de Charles Valois, frère de Philippe le Bel). Ainsi seul le pape Clément V tenait directement à l'idée de la croisade visant la récupération de la Terre sainte.

Máté Molnár

DER PLAN DES PIERRE DUBOIS BEZÜGLICH DES RÜCKERWERBS DES HEILIGEN LANDES

Resümee

In der Geschichtsliteratur dominierte über eine lange Zeit hindurch die Ansicht, wonach im Anschluss an den Verlust Akkons durch die Christen (1291) die Idee des Kreuzzuges aus dem Blickfeld der europäischen Politik für immer verschwunden sei. Die neueren Forschungen (und die Arbeiten einiger älterer Autoren, die sich mit diesem Gebiet beschäftigten) widerlegen jedoch diese Auffassung, und weisen darauf hin, dass das Ausbleiben eines großangelegten Kreuzzuges (passagium generale) im Anschluss an den Fall Akkons nicht bedeutete, dass sich der Revanche-Krieg, also der Anspruch auf den Rückerwerb des Heiligen Landes in Europa völlig aufgelöst hätte. Dies beweisen auch diejenigen Pläne für einen Kreuzzug, die in den zwei Jahrzehnten nach 1291 gemacht worden sind, und aus der Feder von Personen unterschiedlichsten Berufs und unterschiedlichster gesellschaftlicher Stellung stammen.

Eine der interessantesten und wohldurchdachtesten Pläne stammt von einem französischen Juristen, Pierre Dubois, der im Landesverwaltungsapparat von Philipp dem Schönen arbeitete. Das Werk trägt den Titel „De recuperatione Terre Sancte“ und wurde wahrscheinlich in der zweiten

Hälfte des Jahres 1305 verfasst, im Anschluss an die Wahl Klemens V. zum Papst. Der Verfasser teilte seine Abhandlung in zwei Teile: den ersten widmete er dem englischen König Edward I. (dem einzigen zeitgenössischen Herrscher, der auch persönlich an einem Kreuzzug teilgenommen hatte), den zweiten schrieb er an den französischen Herrscher. Dieser letztere enthält die vertraulichen guten Ratschläge von Dubois bezüglich der internationalen Politik. Alles in allem wollte er jedoch den ganzen Kreuzzugsplan an den Papst schicken, weil ja der Aufruf zu diesem nur Aufgabe des Papstes sein konnte (das einzige Exemplar der Handschrift ist in der Bibliothek des Vatikans erhalten geblieben).

Die Relevanz der Arbeit von Dubois wird auch von derjenigen Tatsache weiter erhöht, dass das Werk De recuperatione als der erste europäische Integrationsplan angesehen werden kann. In den ersten Kapiteln beschäftigt er sich nämlich mit den Ursachen für den Verlust des Heiligen Landes seitens der Christen, und gelangt zu der Schlussfolgerung, dass das Fehlen der Einheit, des Zusammenhalts seitens der westlichen Länder zu diesem Misserfolg geführt hätte (neben der demographischen Übermacht der Moslems). Der Meinung von Dubois zufolge müsse die Vereinigung der christlichen Länder aus spiritueller Sicht vom Papst, aus der Sicht weltlicher Gewalt, also aus politischer Sicht vom französischen König geführt werden. Im sich organisierenden Kreuzzug, bzw. in seiner praktischen Ausführung müssten der französischen Dynastie und dem Rittertum eine dominierende Rolle zukommen. Der französische Jurist arbeitete einen detaillierten Plan heraus, der sich mit folgenden Punkten beschäftigt: der Finanzierung des Kreuzzuges, seiner geplanten Route, den wichtigsten Angriffspunkten, seiner Strategie. Der Plan beschäftigte sich eingehend mit der Schaffung eines gut funktionierenden Verwaltungssystems im Heiligen Land, mit dem Zusammenleben der christlichen und moslemischen Bevölkerung, sowie mit der Möglichkeit, das Heilige Land im Anschluss an die Eroberung auf lange Sicht zu behalten.

Der Plan des Kreuzzuges fand sich auch zwischen den Zielsetzungen der päpstlichen und der französischen Politik wieder. Noch dazu bombardierten die mongolischen Herrscher in Persien um 1300 herum die christlichen Staaten mit Bündnisangeboten ständig. Zum großangelegten Unternehmen, das von Dubois und anderen skizziert worden war, kam es jedoch trotzdem nicht: einerseits wegen der Differenzen zwischen den westlichen christlichen Monarchien (in erster Linie zwischen England und der Türkei), andererseits, weil sich hinter den gemeinsam scheinenden Zielen verschiedenartige Absichten verborgen hatten. Aragonien und Kastilien waren der Meinung, es müsse zuerst ein Kreuzzug gegen Granada geführt werden, die Franzosen wollten Byzanz erobern (damit sie dem Thronanspruch Karl von Valois, des Bruders Philipp des Schönen gerecht werden konnten), so beharrte einzig und allein Papst Klemens V. auf dem Gedanken, einen Kreuzzug zum Rückerwerb des Heiligen Landes zu führen.

Матэ Мольнар

ПЛАН ПЬЕРА ДЮБУА О ВОЗВРАЩЕНИИ СВЯТЫХ ЗЕМЕЛЬ

Резюме

В историографии долгое время доминировал тот взгляд, согласно которому после утраты христианами Аккона (в 1291 году) идея христианских крестовых походов окончательно исчезла с горизонта европейской политики. Однако более новые исследования и некоторые касающиеся данной темы работы более старых историографов опровергают это соображение, указывая на то, что отсутствие грандиозного крестового похода (Passagium generale) после падения Аккона не означало исчезновения в Европе претензии на реванш (войну) в целях возвращения Святых Земель. Подтверждением этому служат те планы крестовых походов, которые родились в течение двух десятилетий после 1291 года в мозгу личностей, самых различных по своим занятиям и общественному положению.

Среди этих планов одной из наиболее продуманных и интересных была работа французского юриста Пьера Дюбуа, служившего в государственно-административном аппарате

Филиппа Прекрасного, носившая название „De recuperatione Terre Sancte" („О возвращении Святой Земли"), которая по всей вероятности была написана во второй половине 1305 года, после выбора на папский престол В. Келемена. Свою работу автор разбивает на две части: первую часть он посвящает английскому королю И. Эдварду (единственному правителю-современнику, который лично участвовал в крестовом походе). Вторая часть посвящена французскому королю, в ней излагаются конфеденциальные добрые советы, касающиеся международной политики. Однако в конечном итоге автор данного труда намеревался передать весь план крестового похода римскому папе, так как оглашение этого плана могло быть лишь задачей папы. (единственный экземпляр рукописи сохранился в Библиотеке Ватикана).

Значение работы Дюбуа возрастает и за счет того, что „Возвращение..." можно рассматривать как первый проект европейской интеграции. Ибо в первых разделах своего труда автор рассматривает причины потери христианским миром Святых Земель и делает заключение о том, что отсутствие единства, солидарности (сплоченности) западных стран привело к неудаче (наряду с демографическим превосходством мусульман). По мысли Дюбуа, союз христианских стран должен управляться в спиритуальном отношении папой, а организуемый христианский крестовый поход в светском, державном и политическом отношении должен быть возглавлен французским королем. В практическом исполнении организуемого крестового похода доминирующую роль должны получить французская династия и французское рыцарство. Французский юрист разработал детальный план финансирования крестового похода, спроектировал его подробный маршрут, основные точки наступления, одним словом, всю стратегию похода. Он детально проанализировал создание хорошо действующей административной системы Святых Земель, возможность мирного сосуществования христианского и мусульманского населения, а также проанализировал возможность сохранения христианами за собой на длительный срок Святых Земель после их возвращения.

План крестового похода фигурировал также и среди целей папы и французской политики. В довершении к этому в период 1300 годов монгольские правители Персии осаждали христианские государства постоянными предложениями о вступлении с ними в союз. Однако грандиозный план о завоевании Святых Земель, начерченный Дюбуа и другими, осуществлен не был: во-первых по причине разногласий, существовавших между западными христианскими монархиями (главным образом между Англией и Францией), а во-вторых, потому, что за целями, которые на первый взгляд казались общими, крылись различные намерения. Арагония и Кастилия считали необходимым в первую очередь крестовый поход на Гренаду. Французы хотели занять Византию, (чтобы. реализовать претензию на трон брата короля Филиппа Прекрасного Карла Валуа), таким образом лишь один папа В.Келемен был непосредственно привержен к мысли о крестовом походе, направленном на возвращение Святых Земель.

SZÉKELY GYÖRGY

A RENDEK VÁLASZÚTON: A DINASZTIAVÁLTÁS HARCAI 1490–1492-BEN

A magyar történetírásban és történeti publicisztikában szinte közhely, hogy a XV. század második fele, ameddig az állam központosítása a Hunyadi családhoz fűződött, Magyarország fejlődésében igen jelentős korszak volt. Balla Antal az állandó hadsereget elsőként alapító VII. Károly és a központosított monarchiát megteremteni kezdő XI. Lajos francia uralkodó mellé állította a zsoldoshadat fogadó és már több fegyvernemet felhasználó Mátyást. Ugyanez a szerző kiemelte, hogy mint az újkori nagy monarchák általában, Mátyás is használhatóságuk és tudásuk szerint válogatta meg tisztviselőit és diplomáciai kiküldötteit, nem nézve a származást. Ha tovább él és uralkodik, kialakult volna, mint Katolikus Ferdinánd és Izabella alatt Spanyolországban, később Franciaországban az uralkodói akarattól függő központi kormányzás. Amikor Denys Hay felsorolja a kormányzati ideált Philippe de Commynes: Mémoires és Niccolò Machiavelli: Il Principe művei alapján és a kor erős királyait, III. Richárd angol, VII. Károly és XI. Lajos francia, Ferdinánd és Izabella spanyol uralkodók személyében és kormányzati, hadi, várospolitikai lépéseiben, bátran gondolhatunk Mátyásra – bár ez a szerző a monarchikussal ellentétesnek jelzi a kor lengyel, magyar és cseh belpolitikáját, ahol a népes és erős helyzetű nemességhez meg a nagy családok kasztjához, a nagy mágnások uralkodó klikkjéhez kellett igazodnia a királyoknak. Commynes utalt is arra, hogy Mátyás uralkodása végén kegyetlen lett, és mindenki félt tőle. A budai és visegrádi udvari életre emlékeztet Hans Baron azzal, ahogyan leírja az olasz udvarok lovagi és humanista légkörét, testet edző és szellemet élénkítő gyakorlatait. A magyar történetet alaposan ismerő C. A. Macartney pedig politikai céljai és módszerei alapján Mátyás dinamikus uralmát a kortárs közép- és nyugat-európai fejedelmekéhez közelibbnek jellemezte, mint szláv szomszédaiéhoz. Bár Mátyás a magyar alkotmány formáit figyelembe vette, de gyakorlatban erősen eltekintett azoktól, és Macartney szerint az ő felvilágosult despotizmushoz közel álló uralma afelé irányult, hogy Magyarország társadalmi és politikai fejlődése kövesse a nyugati mintaképeket.

Amikor büszkék lehetünk arra, hogy ez a régibb irodalom mennyire európai királynak mutatja Mátyást, nem tarthatjuk véletlennek, hogy mindezek a szerzők sohasem hasonlíthatták össze Mátyás uralmát VII. (Tudor) Henrik angol király hatalmának új vonásaival, a maga korában legelőremutatóbb parlamenti, gazdasági, pénzügyi politikájával, amelytől kétségkívül elmaradt. De anélkül, hogy a magyar fejlődés időt kapott volna az ebbe az irányba való haladásra, Mátyás sikereit a század végén új fejlődési szakasz követte.[1]

---

[1] E tanulmány rövidebb változata „Egy dinasztiaváltás anatómiája" címen előadásként elhangzott az ELTE Kállay István professzor vezette Egyháztörténeti műhelyében 1991. október 29-én, az Egyháztörténet Jagelló II. Ulászló korában című tudományos ülésszakán.

Balla Antal: Magyarország története. Budapest, é. n. (1942.) (a továbbiakban: *Balla* é. n.) 64–65., 68. o.; *Denys Hay:* Introduction. (a továbbiakban: *Hay* 1957.) In: The New Cambridge Modern History. Volume I. (Edited by *G. R. Potter.*) Cambridge, 1957. 5–9. o.; *Hans Baron:* Fifteenth Century Civilisation and the Renaissance. uo. (a továbbiakban: *Baron* 1957.) 74. o.; *C. A. Macartney:* Eastern Europe. uo. (a továbbiakban: *Macartney* 1957.) 385. o.; *S. T. Bindoff:* Tudor England. Harmondsworth, 1961. 53–66. o.; *J. J. Bagley – P. B. Rowley:* A

Hunyadi Mátyás élete végén a legfejlettebb tartományában szeretett tartózkodni, jobbára a bécsi Hofburgban időzött, onnan kormányzott. Uralma utolsó öt évében kimutathatóan 665 napot volt Bécsben, míg Budán 366 napot töltött csupán.

Így Bécsben adott ki a király megerősítő és adományt tevő oklevelet 1490. március 31-én az Abafalvai Abafiaknak. Feltűnő, hogy ebben Beatrix királyné egyetértését és akaratát hangsúlyozta a kiadványozó és aláíró Mátyás. Az uralkodó Bécsben bekövetkezett – ismert és olykor járni sem tudásban megmutatkozó súlyos betegsége ellenére is váratlan és annál inkább mendemondák, gyanúsítások ködébe burkolt – halála (1490. április 6.) maga után vonta a forrásokban tükröződő megrendültséget, bizonytalanságot, felelősségkeresést. De már a humanista olasz történetírás mindezt gutaütésre redukálta (*repente apoplexia correptus expirauit*). Gyászistentiszteletet tartottak a bécsi Szt. István-templomban. Krónikás híradás szerint Mátyás holttestét udvari hivatalnokai „éjszaka vitték ki, és az üres Bécs városát elhagyták". Az elhunytat hajón hozták Komáromon át Budára.

Abban azonban az udvari, az emlékíró, a humanista történészek megegyeztek, hogy Mátyás után a központosító politikának nem akadt méltó folytatója, a kormányra kerülő bárók és főpapok más irányt szabtak. Ezt az eltolódást, törést az okozta, hogy Mátyás király csak ideiglenesen tudta módosítani a társadalmi-politikai erőviszonyokat a királyi hatalom javára. Utána viszont azonnal a feszülő ellentétek és az uralkodó politikai tévedései hatottak. Az utóbbiak közé tartozik a kegyencek és a zsoldosok beállítottságának félreismerése. Ezek hamar elhagyták a jótevő monarcha elképzeléseit. A hála legföljebb erkölcsi kötelesség lett volna, de nem bizonyult reális politikai erőnek. Akikre mint apa törekvéseit rábízta, elsőnek hagyták cserben fiát, Corvin Jánost. Az is megbosszulta magát, hogy a király több humanista főpapot korlátozott vagy éppen bezáratott. A hivatalnok főpapok fenntartották az intézményeknek a király elképzelései szerinti stabilitását, de megváltoztatták a politikai irányt.

Még a Mátyáshoz közel álló világiak sem érezhették pályafutásukat zavartalannak. A király rokona, Rozgonyi László az 1478/79. években volt csak asztalnokmester, 1481-ben Nándorfehérvár (Belgrád) kapitánya. Alsólendvai Bánfi Miklós pozsonyi ispán, Arad és Verőce vármegyék örökös főispánja 1487 nyarán néhány hónapig ok nélkül ült börtönben, és csak verőcei örökös ispánságát kapta vissza. A Kacsics nembeli Geréb János sógora lett Hunyadi Jánosnak, de a Szilágyi-rokonság Mátyás alatt már nem jelentett feltétlenül előnyt. Az uralkodó például az 1469–1471. esztendőkben elkobozva tartotta a Geréb családtól Fogarast. A következő nemzedékbeli királyi unokatestvér, Geréb Péter hadvezér volt és 1489-ig ajtónállómester. Öccse, az Itáliában tanult és Platónt tanulmányozó László 1475-ben erdélyi püspök lett. Neki sérelme volt, hogy az 1488. februári országgyűlésen a rendek megvádolták őt – úgy is mint pápai legátust – a szentszéki bíráskodás körében elkövetett túlkapásai miatt. Maga Mátyás meg is feddte unokatestvérét. Péter és László testvére, Geréb Mátyás horvát–szlavón bán volt 1489-ig. A két világi főtisztviselő felmentése 1489 vége felé végképp hozzájárult ahhoz, hogy a Gerébek ne támogassák Mátyás király fiát.

Documentary History of England. Harmondsworth, 1966. 121. o.; *Bernhard Töpfer* (unter Leitung von): Allgemeine Geschichte des Mittelalters. Berlin, 1985. 368., 370. o. (a vonatkozó részt *Gerlinde Mothes* írta); *Velich Andrea:* VII. Henrik pénzügypolitikája. *Századok,* 1995. 1105–1121. o.; *Kubinyi András:* Mátyás király. Budapest, 2001. (a továbbiakban: *Kubinyi* 2001a.) 105. o.; *Velich Andrea:* VII. Henrik és London (1485–1509). Doktori disszertáció tézisei. Budapest, 2001. 1–20. o.

Miksa nagy ígéretekkel sem tudta megnyerni. A lengyel megoldás mellett külpolitikai tényezők szóltak. IV. Kázmér király másodszülött fia jó hadvezér volt, 1489-ben a hazáját támadó tatárokat győzte le. Apja őt támogatta a jelöltségben. A korábbi perszonális unió emléke is vele az oszmán hatalom elleni küzdelem aktivizálódását tette remélhetővé. János Albert mögött mégis főleg felvidéki urak, elsősorban egyes Perényiek (János, Péter) és Rozgonyiak (István) csoportosultak. A Habsburgoktól tartó köznemesség körében is voltak hívei a lengyel trónkövetelőnek. János Albert királyi joggal élve Ödönfi Mihálynak, aki a Nagymihályiak atyafiságához tartozott, állhatatos hűségéért 1490-ben Kassa melletti táborából Zemplén vármegyei birtokokat adományozott, mert azok engedetlen és hűtlen papé és nemeseké voltak, akik ellene voltak a lengyel trónmegoldásnak. A Liptó, Turóc, Zólyom vármegyében birtokos nemes Liptai Benedek is a lengyel trónkövetelő mellé állt, emiatt 1492-től ismételten az ország ellen harcoló János Albert herceg pártjára kelt hűtlennek számított. De a lengyel herceg érdekében tevékenykedett és harcolt Magyar Balázs, Mátyás hajdani hadvezére is, aki mint János Albert vezére eshetett el. Ideig-óráig még Báthori István is a lengyel jelöltet látszott támogatni. A lengyel herceg még a Székelyföldön is keresett támaszt: hírnökök segítségével akarta a székelyek hűségét elnyerni, ígérve jogaik örökre való megőrzését. Volt is közöttük mozgolódás (*mocio*) s a székelyek némelyike János Alberthez csatlakozott. Ezeknek azonban Ulászló meghatalmazott főemberei útján kegyelmet adott. Megtehette, mivel a székelyek többsége amúgy is Ulászlóhoz húzott, reá esküt tett. Hívei mindazonáltal nagy földbirtokosok voltak.[9]

Ami a trónbetöltés módjait illeti, abban nemcsak jogi és politikai, hanem katonai tényezők is alakító hatással voltak. Ulászló kölcsön kapott pénzen tekintélyes sereget gyűjtött addigi országában és 1490. július 23-án Prágából útnak eredt 10 000 lovas és 5000 gyalogos harcossal. Mégis csak hívei szemében dőlt el a trónküzdelem azzal, hogy abban a hónapban őt a magyar trónra emelték. Nem lehetett tudni, hogy nem oszlik-e meg két választott király közt az ország. Ulászló helyzetét bizonyára erősítette, hogy július 14-én szövetségi szerződést kötött XII. Lajos francia királlyal. Hogy erre már a magyar államcímerrel ékesített pecsétet helyezték, július 15-i egyhangúlag történt megválasztásából érthető meg. Ezen a választáson Corvin János még ellenjelöltként sem szerepelt, Újlaki Lőrinc pedig nem is vett részt. A külföldi követek jelenlétében kihirdetett eredmény Beatrix királynét új reményekkel töltötte el. Ha Francesco Guicciardini fontos történeti művében össze is mosódott a két Jagelló jelölt személye (Ulászlóban lengyel királyt látott cseh helyett), azt a lényeges mozzanatot pontosan őrizte meg, hogy őt új királyul választották. Ennek forráskiadója az oligarchiát emelte ki mint választóit. Az okleveles anyag és a közel kortárs elbeszélő források alapján igazolva láthatjuk a ké-

[9] *Márki Sándor:* Dósa György. Budapest, 1913. 260., 405. o.; *Horváth János:* Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Budapest, 1944. 178. o.; *Nagy Iván:* Istvánffy munkája fordításairól. *Századok,* 1869. 290. o.; Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Ottob. Lat. 501. fol. 11 r.; *Kubinyi* 1957. 27–28. o.; *Fógel* 1913. 54–55. o.; *Iványi* 1910. 2823., 2830. sz.; *Molnár József:* Nagyréde története a feudalizmus korában. Budapest, 1966. 37. o.; János Albert és Rozgonyi István egyezsége: Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Tomus III. Collectus opera Dr. Anatolii Lewiczki. W Krakowie, 1894. 369–371. o.; *Henryk Samsonowicz:* Historia Polski do roku 1795. Warszawa, 1973. 161. o.; *ifj. Reiszig:* Zemplén vm. 378. o.; *Bartoniek* é. n. 21. o.; *Nagy I.–Deák F.–Nagy Gy.* (szerk.): Hazai oklevéltár 1234–1536. Budapest, 1879. 371. sz.; A Justh család levéltára 1274–1525. (Közzéteszi *Borsa Iván.*) Budapest, 1991. 405., 408. sz.; *Hoffmann Arnold:* Kassa a magyar hadtörténelemben. In: *Sziklay* és *Borovszky:* Abaúj–Torna vármegye és Kassa. Budapest, 1896. 108. o.; *Enyiczkey Béla:* Abaúj–Torna vármegye története. uo. 485. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. II. k.[3] Budapest, 1969. 119. o.; *Szabó Károly* (szerk.): Székely Oklevéltár. I. k. Budapest, 1872. 209. sz. uo. 485. sz.; *Kubinyi* 2001a. 27., 123–124. o.

magyar–lengyel kereskedelmi bizottság tagja volt, közben tizedbérletekkel is foglalkozott. Szerepe nem volt pótolható a herceg szempontjából. Szerencsére Corvin megmentette a koronát, és azzal menekült Ernuszt Zsigmond pécsi püspökhöz. A győztesek haragja most emiatt csapott magasra. Beatrix királyné július 18-án – bár erre mint özvegynek nem lett volna joga – hűtlennek minősítette Érsek Mátét (azaz Váradi Péter testvérét), akinek bűne az volt a szemében, hogy társaival a szent koronát és az ország kincstárát minden más főpap, báró és a királyné akarata ellenére ragadta el. Emiatt Beatrix a hűtlen budai házát Szentgyörgyi és Bazini János és Zsigmond grófoknak adományozta, amivel személyi híveinek táborát akarta erősíteni.

A katonai vereséggel Corvin el is vesztette reményét arra, hogy a trónra jusson. De a korona birtoklása még adott neki esélyt arra, hogy felújítsák a kiegyezést. Ehhez segítette a herceget, hogy Ernuszt Zsigmond átállt Ulászló mellé. Ugyancsak segítette Corvin megmenekülését, hogy másik alvezére, Ráskai Balázs, a budavári udvarbíró és királyi jószágkormányzó túlélte a csontmezei csatát, s mivel Buda és Visegrád még mindig neki engedelmeskedett, ő is közvetíthetett a király és a herceg közt azzal, hogy csak Corvin parancsára adja át a két központi várat II. Ulászlónak. Másfelől a Corvin-párt megrendülése lehetővé tette, hogy a Szapolyaiak kiterjesszék felvidéki hatalmukat. A Váradi Péter és Máté elleni szankciók viszont nem érvényesülhettek az enyhülő légkörben. Corvin megbuktatását az előbbi körülmények miatt a hagyomány a hálátlan bárókhoz és társaikhoz, nem pedig a főpapokhoz kötötte, amint jóval később Bornemisza Péter kifejezte: „Kinek egyképpen, kinek másképpen vesz el. Még a királyoké is: mint Mátyás fiát, Jánost, megfosztották az urak."[8]

Így valamennyi idegen trónkövetelő talált magának támaszt az országban, csak éppen a központosító politika folytatásának bázisa zsugorodott egyre jobban össze. Miksa mellett elsősorban dunántúli és horvát–szlavónországi bárók léptek fel, mint a Kanizsaiak, Szentgyörgyiek, Frangepánok, valamint az inkább Ulászlóhoz húzó, de azt leplező és utóbb Habsburg-kényszerre hivatkozó ifjabb Vitéz János veszprémi püspök. Nem véletlen, hogy ez a püspök, Rómában egy Pontificale-kódexet készíttetve a királyi kápolna számára (az 1489/90. évben), Mátyás halála után az illuminálás munkáját hagyta félbeszakadni. Miksa pártjához állítólag félelemből állott a volt alkincstartó Bornemisza János, utóbb a Jagellók bizalmi embere. A pécsi püspököt, Ernuszt Zsigmondot viszont

---

[8] *Thallóczy Lajos–Horváth Sándor:* Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Budapest, 1915. 50. sz. oklevél; *Bartoniek Emma:* A királyi hatalom eredetéről. *Századok,* 1936. pótfüzet 485. o.; *Uő:* A magyar királykoronázások története. Budapest, é. n. (1939.) (a továbbiakban: *Bartoniek* é. n.) 23–24. o.; *Szalay–Baróti* é. n. 296. o.; *Kardos* 1971. 532. o.; *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 329. o. (*Kubinyi András* szerzői része); *Kubinyi* 2001a. 114–115., 120–127., 129., 132., 141., 147., 152. o.; *Pesty Frigyes:* i. m. 61–62. o.; *Baczkowski* 1995. 56–65. o.; *A. Kubinyi:* Die Frage des bosnischen Königstums von Nikolaus Ujlaky. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae,* Tomus IV. Fasciculi 3–4. 1958. 382. o.; *Töttős Gábor:* Tolna megye. Szekszárd, 1984. 3. o.; Révai Nagy Lexikona. III. k. Budapest, 1911. 158. o.; *Bunyitay* 1883. 318. s köv. o.; *Molnár Erik* (főszerk.): Magyarország története. I. k. Budapest, 1964. 572. o.; Budapesti Történeti Múzeum Mályuszféle regeszták, kézirat 1091. sz.; *Gerézdi* 1942. 534. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. k.[4] Budapest, 1967. 137., 282., 290–291., 443., 916. o., II. k.[3] Budapest, 1969. 482., 928., 953. o.; *Fógel* 1913. 54–55. o.; *Susarin* 1994. 68. o.; *Rosdy Tamás:* Kinizsi csodaszerű ereje. 14. o.; *Szerémi és Ernyey József:* A Majthényiak és a Felvidék. I. k. Budapest, 1913. 341. o.; 1584. év Postillák. *Bornemisza Péter:* Válogatott írások. (Összeáll. *Nemeskürty István.*) Budapest, 1955. 166. o.; *Kubinyi* 1992. 15. o. ; *Kubinyi* 1994. 302. o.; *Kubinyi* 1993. 6. o.; *Fügedi* 1978. 13. o.; az országnagyok egyezsége Corvin Jánossal 1490/92, OL D1. 88773; A magyarok krónikája. 194., 198. o.; *Kubinyi* 2001b. 315. o.

A korona és a kincstár, a palota és a Bibliotheca Corviniana, valamint a királyi várak és a hadsereg egyes részei feletti parancsnoklás először Corvin János kezében volt. Mégsem rendelkezett akkora erővel, főleg pedig elhatározottsággal, hogy a formálódó bárói túlerővel megküzdjön. A bárói csoportok többsége ugyanis abban egyetértett, hogy ne Corvin kerüljön a trónra, és Bakócz Tamás rávette a herceget az észre nem vett lemondásra. A kapkodó Corvin már jóval a királyválasztás lezárulása előtt, június 17-én elfogadta nyolc püspök és 25 mágnás felkínált, látszólag kecsegtető ajánlatát – miután a herceget legalább színleg a trónra juttatni igyekeztek – arra az esetre, ha isteni akaratból vagy emberi tanácsra nem választanák királlyá. Úgy látszik, egyelőre a Délvidéken akarta erőit megszilárdítani. ezért élethossziglanra elfogadta a bosnyák királyságot, a szlavón hercegséget, a horvát–dalmát bánságot és évi 12 000 aranyforintos fizetést. A szent koronát azonban rögtön át kell adnia. Mindebben azonban csak átmenetileg egyeztek meg. Újlaki Lőrinc, horvát és szlavón hívek és a szerb deszpota, Brankovics János több ezer főnyi serege közben felvonult Budára és egyesült Corvin csapataival. Ezeknek a feszültségeknek hallatára írhatta Filipec Bécsből Csehországba június 26-án: „Isten a tudója, mi vége lesz a dolognak?" Mint diplomata, Bécsben arról igyekezett meggyőzni a milanói követet, hogy ha Mátyás még egy ideig él, keresztül tudta volna vinni fia örökösödését, ez azonban most valószínűtlenné vált.

Talán elszigetelődését érezve, Corvin mégis kiürítette Budát, és a Délvidék felé vonult vissza. Eközben Brankovics cserbenhagyta, Váradi Péter pedig nem mozdult érseki székéből. Az országgyűlés seregei viszont – bennük Beatrix királyné nehézlovassága, Estei Hippolit és Nagylucsei Orbán főpapok hada – üldözték a királyfit. Jellemző módon olyan parancsnokok vezették ellene a haderőt, akik Mátyásnak köszönhették hadvezéri tisztségüket (Kinizsi Pál, Báthori István). A Sárvíz lápjainál utolérték és a csontmezei (Tolna vm.) ütközetben 1490. július 4-én megverték Corvin seregét. A vránai perjel, Graborjai Beriszló Bertalan az Ulászló-sereg fogságába esett. A herceg ügyére a legnagyobb csapás alvezérének, Cecei Kis Mátének csontmezei eleste volt. Ez ugyanis nagy eltolódást eredményezett az általános erőviszonyokban. Cecei Kis Máté Abaúj vármegyéből eredő kisnemesként kezdte, elég újszerű pályán emelkedett, 1486 előtt kassai harmincados, emellett bajmóci várnagy lett, s 1490-ig fokozatosan már 8 vármegye ispánjává emelte a király, két tartományszerű területtömb éléről kellett volna alátámasztania Corvin ügyét. De az eredeti arculatra emlékeztet, hogy 1490-ben Cecei Kis Máté a

---

gyar Életrajzi Lexikon. I. k.[4] Budapest, 1967. 411. o.; *Siegfried Haider:* i. m. 96., 110–111., 119. o.; *Gutkas* 1984. 90. o.; *Susarin* 1994. 67–68. o.; *Fügedi* 1990. 1404. o.; *Soltész Zoltánné:* Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi. *Magyar Könyvszemle,* 1976/1–2. sz. 28. o.; *Francesco Guicciardini:* Storia d' Italia. Volume secondo. (A cura di *Silvana Seidel Menchi.*) Torino–Milano, 1971. (a továbbiakban: *Guiccardini* 1971.) 640. o.; *Bertold Bretholz:* Brünn. Geschichte und Kultur. Brünn, 1938. 128. o.; *Szalay–Baróti* é. n. 295. o.; *Lud. Aug. Haan:* Diplomatarium Békessiense. Pest, 1870. 301. o.; *Petr Čornej* (red.): Dějiny zemí Koruny české I. Od příchodu slovanů do roku 1740.[6] Praha–Litomyšl, 1999. 129–131., 184–186., 189., 210., 235. o.; *Iványi Béla:* Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. I. k. Budapest, 1910. (a továbbiakban: Iványi 1910.) 2797. sz.; *Baczkowski* 1995. 17., 32., 55. o.; *Szokolay Katalin:* Lengyelország története. Budapest, 1996. 41. o.; *Ryszard Dzieszyński:* Polak, Węgier... Warszawa, 1988. 7–8. o.; *Glatz Ferenc* (szerk.): A magyarok krónikája. Budapest–Gütersloh, 1995. (a továbbiakban: A magyarok krónikája.) 194. o.; *Henryk Samsonowicz:* Historia Polski do roku 1795. Warszawa, 1973. 161. o.; *Szabó* 1914. 765. o.; *Kubinyi* 1994. 301. o.; *Kubinyi András:* Európa és Magyarország 500 évvel ezelőtt. *História,* 1992/5–6. sz. (a továbbiakban: *Kubinyi* 1992.) 15. o.; Hazai Oklevéltár 1234–1536. (Kiad. *Nagy I.* et alii.) Budapest, 1879. 371. sz.; *Szekfű* 1936. 572. o.

A magyar király halálát követően a Morvaországot a brno–olomouci megegyezés alapján nyomban visszanyerő Jagelló Ulászló cseh király is jelentkezett. A Jagellók fő ága is előállt igényével, ami már Mátyás életében is a magyar trón követelésében nyilvánult meg. 1471-ben ugyanis Mátyás főpapi és főhivatalnoki ellenzéke Kázmér lengyel királyfit jelölte a magyar trónra. Kázmér zsoldosserege akkor azonban elakadt a Buda irányú előretörésben, mivel a magyar mágnások nem nyújtottak támogatást, s az akció 1472-re kifulladt. A magyar trónra való aspiráció képviselője 1490-ben János Albert (Jan Olbracht) lengyel herceg lett. Legjobban a lengyel párt sietett, a Rákos mezején ez – Báthori István erdélyi vajda vezetésével – királyul kiáltotta ki János Albertet (június 7.), ami ellen Corvin János és Ulászló párthívei rögtön tiltakoztak. János Albert támogatói erre távoztak a táborból, hogy a csonkává lett országgyűlés befejezettségét hangsúlyozzák. Meggyengültek azonban azáltal, hogy Beatrix királyné el tudta tántorítani Báthori Istvánt a lengyel párttól és Ulászló mellé vonta. Hangsúlyozta is a pálfordulást elkövető 1491-ben, hogy a király országbírája (*Comes Stephanus de Bathor Judex Curiae Serenissimi Principis Domini Uladislai*). Corvin János személyes barátja, Egervári László is Ulászlóhoz csatlakozott. Myszkowski lengyel nemes sietett is Budáról haza, hogy János Albertet hadsereggel hívja Magyarországra a koronázásra. 1490. június 16-án már áthaladt Eperjesen. Akárhogy is alakultak a további akciók, János Albert az előbbi választást hangsúlyozta tervei szempontjából (*in campo Rákos generaliter et legitime rex electus et proclamatus*, máskor *Dei gracia Regni Hungarie etc. generalis electus*). Ezek a dinasztikus igények azért lettek valóságos politikai erővé, mert belső törekvésekkel is egybeestek. Magyarországon újra felütötték fejüket olyan feudális erők, amelyek az ország védelmét maguk helyett a királyra (tulajdonképp annak idegen hadseregére), akarták hárítani. Ennek pozitív alapja volt – amire még emlékeztek –, hogy Jagelló I. Ulászló és Habsburg Albert magyar királyok az oszmánok elleni hadjáratukról nem tértek élve visszsza. Egyben gyenge vagy távol lekötött uralkodót kívántak. A Habsburgok, illetve Jagellók támogatásával a magyar uralkodó osztály különféle csoportjainak az a közös óhaja tört fel, hogy mind a maga katonai kötelezettségeit másra hárítsa át, mind pedig felbomlassza az állandó királyi zsoldos haderőt. Ezt ugyanis végső esetben a király a bárók és főpapok ellen is felhasználhatta. Az utóbbi típusokat foglalja össze Szekfű Gyula „a Mátyás rendjétől szabaduló legfelsőbb osztály" fogalmában.[7]

---

[7] Ausstellung Maximilian I. 29., 33. o. 13. képmelléklet; *Wiesflecker* 1969. 3., 7., 11. o. ; *Pohanka* 1998. 63–64., 222. o.; *Herm* 1996. 162–164., 168–171. o.; *Kubinyi* 2001a. 16., 18., 72–74., 80–81., 98., 117–120., 123–124., 151–153. o.; *Martina Pippal:* Kleine Kunstgeschichte Wiens. i. m. 49. o.; *Margit Stadlober:* Gotik in Oesterreich. Graz–Wien–Köln, 1996. 59., 75., 144. o.; *Gottfried Rennhofer:* Stift Klosterneuburg. Wien, é. n. 3., 8., o.; helytörténeti adat a Waidhofen a. d. Thaya-i városházán; *Joseph Wartinger:* Kurzgefasste Geschichte der Steiermark. (Reprint) Graz, 1995. 111–112. o.; *Wolfgang Mager:* Europa um 1450. In: *Ernst Walter Zeeden* hrsg. von: Grosser Historischer Weltatlas. II. T. Mittelalter. Erläuterungen. München, 1983. 334. o.; *Wolfgang Mager:* Das Reich des Königs Matthias Corvinus 1458–1490. Uo. 337–339. o.; *Georg Wacha:* Humanismus und Protestantismus in Linz. In: Linz durch die Jahrhunderte. Linz in Bild und Modell. Linz, 1990. 18. o.; *Wilhelm Rausch:* Der Weg zur Landeshauptstadt. Uo. 8–9., 14–15. o; *Glatz Ferenc* (szerk.): Magyarország története térképeken elbeszélve. 1. Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Dabas, é. n. 47. o.; *Waschek* 1996. 24. o.; *Günter Düriegl:* Wien vom Hochmittelalter bis zum Beginn der Neuzeit-ein historischer Abriss. Wien im Mittelalter.[2] Wien, 1975–1976. 19. o.; *Erich Zöllner–Therese Schüssel:* Das Werden Österreichs. Wien, 1995. 90. o.; *Edith Münzer:* Graz. Florenz, 1983. 4., 6., 8. o.; *Kubinyi* 1990. 88., 90–94., 96–97. o.; *Kubinyi* 1993. 8. o.; *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 258–263., 267., 327–328. o. (*Kubinyi András* szerzői része); *Günther Hödl:* Habsburg und Österreich 1273–1493. Wien–Köln–Graz, 1988. 193., 210., 213., 224. o.; *Hermann Conrad:* Deutsche Rechtsgeschichte. Ein Lehrbuch 1. B. Karlsruhe, 1954. 262–263. o.; Ma-

netértékű formalitás volt az, hogy a Corvinnak szinte kezdettől ellenkirálya a Habsburg. De még a Mátyástól veszélyeztetett alsó-ausztriai területeken is hatott III. Frigyes uralmi ideológiája, szimbolikája. A Duna menti Kremsben (a mai Obere Landstrasse oldalán nyíló) gótikus templomkapu fölé került 1470-ben az A.E.I.O.V. felirat. Az utca végén levő tornyos városkapu, az akkor külön város felé nyíló Steini Kapu 1480-ban kapta meg az A.E.I.O.V. feliratot. Jóllehet a karintiai Jakob Unrest, akinek tartományából ugyancsak területet foglalt el a Corvin, krónikájában gúnyosan értelmezte ezeket a betűket (*Allererst Ist Österreich Verloren*), a megítélés nem igazolódott. A császár a magyar hódítást alaposan kihasználta a birodalmi propagandában. III. Frigyes ezt írta: „a magyar király bennünket, tartományainkat és alattvalóinkat, amelyek a német nemzet kapui és pajzsai hitetlenek és idegen nemzetek ellen", hosszú évek óta támad és károsít (1486), hogy Mátyás „alacsony származású és a németek különleges ellensége és gyűlölője" (1487), s azzal vádolta Mátyást, hogy nemcsak az ő tartományát, „hanem az egész német nemzetet maga alá akarja gyűrni" (1489). Másrészről viszont III. Frigyes császárnak nem volt sem elég pénze, sem elég katonája ahhoz, hogy kiűzhesse Mátyás hadait. Amiatt sem volt ez lehetséges, mert bár a fiatal és tetterős Habsburg Miksát, a császár fiát 1486. február 16-án a fejedelmek Frankfurtban leadott egyhangú szavazásával római királlyá választották, áprilisban felkenték és meg is koronázták Aachenben, de apja bizalmatlansága miatt nem volt mozgásszabadsága. Alapvetően megváltoztatta ezt a Corvin halála. Miksa római király annak a bécsújhelyi szerződésnek alapján lépett fel örökösödési igényével, amelyet még 1463-ban Mátyás király és a hosszabb életű III. Frigyes császár kötött. Német, illetve osztrák részről ezt a megállapodást társkirályság, illetve kettős királyság gyanánt fogták fel, mivel a Habsburg magyar királyi cím használati jogára is kiterjedt.

Felbátorította Miksát, hogy 1489 októberében a magyar király Székely Jakab kapitányt olyan ajánlattal küldte III. Frigyeshez Ljubljanába (Laibach), hogy Corvin János bosnyák–horvát királlyá elismerése ellenében többek közt hűségesküt tétet le a magyar rendekkel a császár és fia javára, biztosítva a magyar trónöröklésüket. Ha ez az automatikus trónra lépési felfogás most nem is érvényesült, nagy kihatását jelzi, hogy Francesco Guicciardini megemlékezett róla, mint előzményről nagy történeti művében: Mátyás élete végével a királyságnak Frigyes vagy fiai kezére kell jutnia, ha Mátyás fiak nélkül halna meg.

Mátyás birodalmába csatolt több nyugati szláv területet is. A cseh koronához tartozó területen levő Boroszló forgalmi és politikai kötődése olyan sokoldalú volt, hogy lengyel (Wrocław) és német (Breslau) neve mellett volt cseh névalakja (Vratislav) is. A cseh kereskedők útja Prágából, a morvaké Brnóból vezetett oda, mivel a város a Lipcse és Krakkó közötti út egyik jelentős állomásának számított. Helyzetét bonyolultabbá tette, hogy a város katolikus volt, kapcsolatai ezáltal a katolikus cseh párthoz és városokhoz (Plzeň) vonták, amelyek azonban Csehország nyugati részén feküdtek. Az 1466–1468-as években a pápa a „cseh eretnekség" ellenében Corvin Mátyást bátorította. Ez is egy szálat szőtt Boroszló és Mátyás király érdekszövetébe. A magyar uralkodó 1469-ben már katonai sikereket ért el a kelyhes Poděbrad Györggyel szemben Morvaországban. Abban az évben Olomoucban katolikus rendek is felléptek. A cseh király 1471-ben bekövetkezett halála után az uralmát 1469 óta számító Jagelló Ulászló és Corvin Mátyás, két katolikus közt meg lettek osztva a cseh korona országai. Ezt az 1478/79 esztendők során diplomáciai úton meg is erősítették. A morva őrgrófságban Mátyásnak tudomásul kellett vennie a kelyhesek létét.

datni akart Bernát salzburgi érsek és főként annak stájerországi suffraganeusa, Kristóf seckaui püspök Mátyás segítségét kérték, aki Stájerföldre nyomulva salzburgi függésű helyeket (Pettau, Rann) támadott, seckaui püspöki kastélyokat foglalt el. Végül Fürstenfeld és Radkersburg jutott a kezére. A magyarok Graz elleni portyája (1479) viszont kudarcba fulladt. Bécsben egy patríciusi párt külkereskedelmi reményekkel egyengette a székváros 1485. június 1-jei, fenyegető éhínségtől is siettetett feladását. A császár azonban 30 nehéz kocsin elvitette a családi kincset, birodalmi jelvényeket, kancelláriát és levéltárat a messzi Tirolba. Mégis, nem kevesen akadtak, akik lehetővé tették Mátyás alkotmányos kormányzását. Hamar feledték a részleges gazdasági visszaesést, pl. az 1465 és 1485 közt virágzó bécsi könyvfestő műhelyek tönkremenését. A Corvinus 1488-ban új városjogi kiváltságlevelet adott Bécsnek. A bécsieket egy ízben farsangi mulatságra hívta, ha ez kissé a jó erkölcsöknek nem megfelelően ért is véget. A Szent István-templomot Mátyás nagyvonalúan segítette, és a hosszú hajó tetejére a bécsiek piros, fehér, zöld téglákat helyeztek. Bécsújhelynek (Wiener Neustadt) Mátyás király fekete selyemből, vörös selyemszalagra felvarrt arany és ezüst drótokból készült fejedelmi föveget és gyöngyökkel, ezüstdróttal, aranylemezkékkel díszített nyakgallért ajándékozott. Az új uralkodó tartománygyűléseket tartott (1485., 1487., 1488., 1489.), osztrák kancellária volt (1486-tól), hercegi címet vett fel (1487-től). Fenntartotta az ott szokásos pénzügyigazgatást (Ruprecht Ennser bécsi polgár volt Hubmeister), Bécs feudális kormányzatát (Sigmund Schnaitpeck volt ott várgróf és udvarbíró), a szokásos felebbviteli igazságszolgáltatást (Christoph von Liechtenstein elnökletével osztrákokból álló tanács járt el jogi és közigazgatási ügyekben). A humanizmushoz hajló uralkodó pártfogolta a bécsi egyetemet. A vezető polgári réteg jóléte abban is tükröződött, hogy házaik díszítése vetekedett a nagyurakéval. Ezt 1493-ban Bécsről írva, Hartmann Schedel nürnbergi orvos fontosnak tartotta kiemelni.

De a Corvin ellen szólt, hogy az Ennstől nyugatra működő (*ob der Enns*) rendek külön testületnek érezték magukat, amely csak ama terület tartománygyűlésén jön össze. Hiába küldött Mátyás meghívókat számukra, hogy vegyenek részt összosztrák tartománygyűlésen az Enns túlparti rendekkel együtt, az Ennstől nyugatra esők nem éltek a hívással. Szerepüket fel is értékelte az a körülmény, hogy a fájdalmat és szenvedést türelemmel és kitartással viselni tudó Frigyes császárt székvárosa elvesztése nem rendítette meg, azt megrázkódtatások nélkül élte túl, hatalmát töretlennek tüntette fel. Fiatalabb éveiben Grazból irányította tíz esztendőn át birodalmát, 1438–1456 közt ő kezdeményezte a grazi plébániatemplom (a későbbi dóm) ujjáépítését, 1449-ben az udvari oratóriumban kapott helyet, és éppen 1485-ben a grazi székesegyházat freskóval díszítették. Arra az egyházi épületre és az ottani várra a császár feltétette az AEIOU betűket, kifejezve világuralmi szándékát. De figyelme – stratégiai okokból is – egy másik tartományi székhely felé fordult. Linzben egy várkapun már 1481-ben elhelyeztette az AEIOV betűket, egyben római császárságát hangsúlyozva. Ebben a városban töltötte utolsó éveit (1489–1493.) Itt élt a császári udvar a maga reprezentációjával. 1489/90 során magyar követség is járt Linzben, és ez alkalomból az „ifjú úr", Miksa lovagi lándzsaöklelést tartott Anthon von Yffen nevű küzdőmesterével, ennek ábrázolásán Miksa római királyságát emelték ki. Amikor Frigyes császár 1490. március 10-én városjogi kiváltságot adott Linznek, kiemelte a település tartományi fővárosi rangját (*Haubstat unser Fürstentumbs Österreich ob der Enns*). Ekkor sem feledkezett meg hangsúlyozni, hogy egyebek közt mint 32. uralmi évében levő magyar király is teszi ezt. Üze-

A királyválasztó országgyűlésre a meghívókat Beatrix királyné mellett öt püspök és három világi úr pecsételte meg. Corvin – feltehetően, mint trónjelölt – nem szerepelt köztük. A meghívó azzal indokolta a gyors választás szükségességét, hogy az elárvult ország ne károsodjék. A nagyuraknak küldött meghívóváltozat „a mindenünnen körülvevő ellenség miatt" is siettetett. Meghagyják, hogy senki se próbáljon valami újítást megkísérelni, mert a béke és a haza megzavarói kegyelmet nem kaphatnak.

Mátyás fiának alapvető politikai hibája az volt, hogy trónesélyeit egy bárói és egy regionális csoporthoz kapcsolta, azok őmellé állásától várva az uralmat. Alkudozott, ahelyett, hogy kisérletet tett volna a megyei nemesség és a királyi zsoldosok mozgósítására, valamint a városi nép megnyerésére. Pedig a központosítás több évtizedes sikere a ligák jelentőségét, erejét felszámolta, s a ligapolitika ideje lejárt. Corvin mulasztása és helyzetfélreismerése is előmozdította, hogy a királyválasztási feltételek megállapítása egész más körülmények között folyt le, mint Hunyadi Mátyás megválasztásakor. Bár a köznemesség most is tömegesen jelent meg az országgyűlésen, mintegy 9-10 ezer főnyi létszámmal, tömegnyomást nem tudtak érvényesíteni, s az országgyűlés irányítása ezúttal a bárók kezébe került. A nagyurak pedig a mátyási reformok felszámolását kívánták. A köznemességnek az a része, amely már Hunyadi Mátyás idejében hovatovább rendi ellenzékké vált, ennek nem akart gátat vetni. A bárók annyira elhúzták a királyválasztás menetét, hogy a fegyveres nemesség nem bírta költséggel, hazatért és megyénként csak 1-2 követet hagyott hátra. A bárók most már túlsúlyba kerülve az országgyűlési követeket is rávették választási feltételeik elfogadására. A néptömeg befolyásáról most szó sem lehetett, hiába álltak– Verancsics Antal fogalmazása szerint – a (kisebb) „nemesek, a katonák és az egész köznép" Mátyás fia és kiszemelt utóda mögött. Csak június elején kezdték meghallgatni Corvin megbízottait, Miksa, majd Kázmér királyok követeit.

1490. június 17-én a főpapok és főurak fogalmazták meg a választási feltételeket, amelyekre az új királynak meg kellene esküdnie. Ez az ország „szabadságának" helyreállítását szolgálta volna. El kívánta törölni Mátyás újításait és a rendkívüli adókat, továbbá visszaadatni a jogtalanul elvett birtokokat.[6]

A trónra pályázók közül Miksa a jövő embere volt. Ő arra építhetett, hogy Mátyás birodalma a személyére volt alapozva. A magyar királynak sikerült a Habsburg-tartományok egy részét elfoglalnia, az 1477. évi benyomulás, az 1482. és 1483. évi szüretelni akaró bécsiek nagy összegű megsarcolása, az 1480., 1484., 1485. és 1487. évi előretörések eredményeként övéi voltak az Ennstől keletre eső (*unter der Enns*) területek. 1483-ban Mátyás király Waidhofen an der Thaya város kapujáig nyomult. VIII. Ince pápa 1485. január 6-án ünnepélyesen szentté avatta III. (Babenbergi) Lipót osztrák őrgrófot. Mivel a XII. században élt kolostoralapítót Ausztria védőszentjének tekintették, a szentszéki legalizálás egyfajta erkölcsi állásfoglalás volt Mátyással szemben. Pedig Corvin Mátyás nem egyszerűen hódító volt, osztrák hívei is voltak. A császár által lemon-

---

gyes: Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon és a rác despota cím. Budapest, 1877. 61–62. o.; *Kubinyi* 2001b. 302., 315. o.; *ifj. Reiszig:* Zemplén vm. 378. o.; *Kubinyi* 1993. 6. o.; *Veress* 1938. 46. sz.; *Márki Sándor:* A Dóczyak Aradban. *Turul,* 1891. 190. o.

[6] *Kubinyi* 2001a. 98., 121–122., 124–125. o.; *Szalay–Baróti* é. n. 295. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. k.[4] Budapest, 1967. 290. o.; Révai Nagy Lexikona. II. k. Budapest, 1911. 539–540. o.; szépen fejezi ki az alsó rétegek szeretetét és törekvését Verancsics. *M. G. Kovachich:* Scriptores Rerum Hungaricarum minores. II. k. Budae, 1798. 37. o.; *Balla* é. n. 79–81. o.

A királyjelölések ismertté válása és a jelöltek mérlegelése során Corvin János pártja az egykori országos Hunyadi-pártból az egyik bárói párttá süllyedt le. Sajátos módon éppen a trónörökös mellett álló bárói csoport volt a leggyengébb, majd regionálissá lett. A herceg állhatatlan hívei közé tartozott Hédervári Miklós tárnokmester és Batthyány Boldizsár. A megmaradt párt ereje a Délvidéken összpontosult: Újlaki Lőrinc, Bosznia címzetes hercege (1460–1524), a Szerémség dúsgazdag földbirtokosa, egykori macsói bán volt mellette.

Hozzá húzott Egervári László, egykori horvát–szlavón bán, az 1485–1489. években pedig a szilézíai magyar csapatok kapitánya, továbbá Haraszti Ferenc szörényi bán és Solymos, Lippa várak kapitánya. Corvin híve volt ekkor a Habsburg-ellenes hadi érdemekért Mátyás által örökös gróffá emelt Alsólindvai Bánfi Miklós.

Bizonyos egyházi körök is rokonszenvezhettek Corvin János ügyével. Az obszerváns ferencesek nem feledhették, hogy éppen a legutóbbi időben áldozott rájuk. Ennek szembetűnő jele volt a liptói kolostoruk (Okolicsno), ahol a herceg a templommal átellenes déli kolostorszárnyban számukra kettős cellasort építtetett 1489/1490 során. Az egyháziak közül Corvinhoz húzott Csáktornyai Ernuszt Zsigmond, 1475 óta pécsi püspök, továbbá az 1484 óta Mátyás által fogságban tartott bolognai tanultságú, mezővárosi polgár származású Váradi Péter kalocsai érsek, aki visegrádi őrizetéből már április 27-én felajánlotta szolgálatát Mátyás fiának. Az 1481 óta fő- és titkos kancellárt, 1483 óta királyi személynököt Corvin május 8-án Budára vitette, 20-án pedig szabadon bocsátotta. Az érsek a király fiát „a magyarok és csehek hercege és az atyai trón örököse" gyanánt tekintette. Hiába kecsegtette Beatrix azzal, hogy bíborosi ranghoz segíti, ő kitartott a herceg mellett, de csak a békés módon elérhető győzelem reményében. Ez elveszvén, az érsek június 20. körül odahagyta Budát. Úgy látszik, Corvin ügyét támogatta Drági Tamás királyi személynök, tehát az egyik nagybíró. A nagyhírű személyiségek mellett az idegen trónkövetelők ellenében más délvidéki – részben nem magyar – nagyurak is segítették Corvint. Köztük volt az ifjabb Ernuszt János. Északon Corvin híve volt a köznemesi sorból felemelkedett Ráskai Balázs és Zemplénben nagyhatalmú családja. Ezek őrizték hűségüket és hálájukat Mátyás iránt, aki Ráskai Balázst központi funkcióba emelte. Mint budai várnagy és udvarbíró élén állt Budavárnak és Visegrád várának, kormányozta a királyi uradalmakat. Ezenfelül több vármegye főispánjaként a területi igazgatás nem jelentéktelen részét volt hivatva Corvin János számára biztosítani.[5]

Mátyás király? *Élet és Tudomány,* 1978. I. 6. (a továbbiakban: *Fügedi* 1978.) 13. o.; *Kubinyi* 2001a. 107., 112–113., 115–116., 120. o.; *Fügedi* 1990. 1406., 1408. o.; *Kumorovitz L. Bernát:* A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond-prépostság történetéhez. Klny. a Tanulmányok Budapest múltjából XV. kötetéből. Budapest, 1963. 116. o.; *Kubinyi András:* Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban. Utódok, örökösök, fattyúk. *Históría,* 1999/7. sz. (a továbbiakban: *Kubinyi* 1999.) 21. o.; *Alison Cole:* Renaissance von Mailand bis Neapel. Die Kunst an den Höfen Italiens. Köln, 1996. (a továbbiakban: *Cole* 1996.) 9. o.; Corvint egy 1492. április 14-i oklevél „mintegy 19 éves"-nek mondja. *Veress Endre:* Gyula város oklevéltára 1313–1800. Budapest, 1938. (a továbbiakban: *Veress* 1938.) 47. o.; *Szerémi* 1961. 46. o.

[5] Magyar Életrajzi Lexikon. I. k.[4] Budapest, 1967. 411., 443., 692. o.; *Knauz Nándor:* A magyar egyház régi szokásai. *Magyar Sion,* 1868. 882–883. o.; *Szamota István:* Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten. Budapest, 1891. 132. o.; *Thallóczy Lajos–Áldásy Antal:* Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Budapest, 1907. 460. o.; *Gerézdi* 1942. 534. o.; *Kubinyi* 2001a. 49–50., 103., 105., 123., 131., 146. o .; *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 327. o. (*Kubinyi András* szerzői része); *Fógel József:* II. Ulászló udvartartása. Budapest, 1913. (a továbbiakban: *Fógel* 1913.) 54–55. o.; *Nagy Emese:* Az ozorai obszerváns ferences kolostor. Klny. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Budapest, 1994. 260–261. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. II. k.[3] Budapest, 1969. 482., 926., 953. o.; *Pesty Fri-*

A pesti Rákos mezejére május 17-re királyválasztó országgyűlést (*dieta generalis*) hívtak össze. Ez azonban korántsem úgy folyt le, ahogyan azt Mátyás bel-és külpolitikai eszközökkel (ilyen volt például a méltóságviselők, a várnagyok, a királyi városok vezetői 1489 nyarán történt megesketése, országgyűlési elnöklő keresése, valamint fia és a milanói fejedelmi családból való Bianca Maria házasságának 1487-ben történt előkészítése) gondosan megszervezte. Ezektől a lépésektől azt remélte, hogy simává teszik az örökösödés elfogadtatását. Maffeo Trivillensis még április 6-án jelentést küldött Lodovico Sforza hercegnek a temetés körüli lépésekről és a Corvin János trónra juttatása érdekében történtekről.

Csakhogy ellenkező törekvések sem hiányoztak. Több idegen trónkövetelő lépett fel, hogy elüsse Mátyás fiát, a 17 esztendős Corvin Jánost a tróntól. A fiú Mátyás özvegysége idején, 1473. április 2-án egy gazdag steini polgárlánytól, Barbara Edelpöcktől született, 3 esztendővel a magyar király és Aragóniai Beatrix esküvője előtt. Apja halála után az országon belül elsősorban a központosító törekvések ellenfelei léptek fel ellene, azok, akiket Mátyás, mint politikai vezető erőt legyőzött és félreállított. Szerémi György jól kapcsolja Corvin János elutasítását a nagyurak félelemérzetéhez: „Ne legyen többé olyan urunk, akitől mindig prüszköl és reszket a májunk. Még édes ételünket sem fogyaszthattuk el nyugodtan atyja idejében..." Az is irritálta őket, hogy a jelölt birtokállománya és rangja lassacskán fölébük nőtt. Mátyás ugyanis 1479-ben a koronára szállt erdélyi birtokrészeket fiacskájának adományozta, mint liptói hercegnek (!) és hunyadi grófnak (!).

1482 óta számos eladományozható birtokot a királyfi kapott meg. Szilágyi Erzsébet 1484-ben hunyt el, és végrendeleti úton az unokájára hagyta a Hunyadi-vagyont. 1490-ben Corvin János már az ország legnagyobb birtokosa volt: 30 vár, 17 kastély, 49 mezőváros, 1000 falu ura. Zálogjogon a kiszemelt trónörökös Pozsony, Komárom és Tata várura, a pozsonyi és komáromi megyésispánság birtokosa is volt, s szintén zálogként osztrák és cseh tartományokbeli várakkal is rendelkezett. 1485-ben az opavai (troppaui) hercegség jutott Corvin Jánosnak cserebirtokként. Ezt még további törpe hercegség is követte. Személyisége ugyancsak megfelelt volna az uralomra: enyhén sántító volta ellenére felkészült és sikeres katona lett, humanista műveltséget szerzett, német anyanyelve mellett latinul is tudott, tanult szláv területei nyelvén, írni tudott magyarul.[4]

---

sáért, az eredeti származási réteg elhagyásáért gúnyolta őket. Kardos Tibor felszólalása a Nemzetközi Nyelvész Kongresszuson, Debrecen 1966. aug. 25.; *Kardos Tibor:* Bakócz Tamás. Halálának 450. évfordulójára. *Világosság,* 1971. augusztus-szeptember (a továbbiakban: *Kardos* 1971.) 531. o. Bakócz érsek címerében keréken álló szarvas van, domborművű címere az ákospalotai nyaralóból az esztergomi Balassa Bálint Múzeumban található; *Szekfű* 1936. 571–572. o. ; *Kubinyi András:* A kincstári személyzet a XV. század második felében. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XII. k. Budapest, 1957. (a továbbiakban: *Kubinyi* 1957.) 31. o.; Nagylucsei Orbán egri püspök egy festett missaléja 1491 körül: *Magyar Könyvszemle,* 1887. 325. o.; *Tokay Lajos:* Magyarország kormányzata a Jagelló korban. Békés, 1932. 93–96. o. ; *Gróf Lázár Miklós:* Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig. *Századok,* 1880. 815. o.; *Kubinyi András:* A Gergelylaki Buzlaiak a középkor végén. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest–Veszprém, 1993. 275. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. k.[4] Budapest, 1967. 137., 586. o.; Báthori vajda a gyenge királyt annyira védte a trónon, hogy a kritikus időszakban, 1491 elején állandóan a király oldalán volt, távol vajdaságától. Székely Oklevéltár. (Szerk. *Szádeczky Lajos.*) V. k. 1896. 915. sz.; Révai Nagy Lexikona. V. k. Budapest, 1912. 730. o.; *ifj. Reiszig Ede:* Zemplén vármegye története. (a továbbiakban: *ifj. Reiszig:* Zemplén vm.) In: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város. (Szerk. *Borovszky Samu.*) Budapest, é. n. 372. o.; *Rosdy Tamás:* Kinizsi csodaszerű ereje. Rázsó Gyula a kenyérmezei hősről. *Magyar Nemzet,* 1994. december 19. 14. o.

[4] *Szalay–Baróti* é. n. 295. o.; *Szabó Dezső:* Rákosnak hívták-e Magyarországon az országgyűlést? *Századok,* 1914. (a továbbiakban: *Szabó* 1914.) 762–764. o.; *Domonkos* 1989. 54. o.; *Fügedi Erik*: Igazságos volt-e

Milánóban meg Linzben járt diplomatája. Hasonló magatartást tanúsított a jobbágy származású és délvidéki Erdődi Bakócz Tamás (született Erdőd, 1442.) titkár és győri püspök, a kancellária művelt, kiemelkedő alakja, valamint a mezővárosi eredetű, kincstári pályája során nemessé emelt Nagylucsei Orbán nádori helytartó (*iudex in causis coram palatini vertentibus*) és egri püspök, továbbá a bécsi püspökség adminisztrátora (mindez megfelelő felszentelés hiányában), a királyválasztó országgyűlés elnöke.

Ehhez az irányzathoz csatlakozott Vingárti Geréb Péter, Mátyás egyik – várakkal jutalmazott– hadvezére, korábbi ajtónálló és idővel Ecsedi Báthori István erdélyi vajda, valamint Bélteki Drágffy Bertalan, Mátyás sikeres lovas hadvezére, későbbi erdélyi vajda. Ulászló mellé álltak a Pálócziak, Perényiek s velük Tárczai zempléni főispán. Az esküszegők közt volt Kinizsi Pál hadvezér is. Mátyás emberismeretből való nagy tévedése volt, hogy nem számolt azzal, miszerint a vitéz katona a bárókhoz hasonul, miután felemelőjétől az alsó-magyarországi főkapitánysághoz tartozó Csanád, Csongrád, Temes és Torontál megyékhez megkapta Veszprémet, Bácsot, Bodrogot és Bihart.[3]

---

[3] A Szapolyai-család nevét olykor – különösen a régebbi történeti irodalomban és a szépirodalomban – Zápolya, Zápolyai formában írják, hivatkozva a névadó délvidéki Zapolya falu szláv eredetű nevére és a családnév korabeli írásmódjára. (Például 1462: „Emerici de Zapolÿa" – lásd *Jakó Zsigmond–Valentiny Antal:* A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára. Kolozsvár, 1944. 30. számú regeszta.) Ez a szokás máig is él, noha már több mint másfél évszázad előtt rámutattak arra, hogy Szapolyainak kell mondani az egykorú Brodarics és Heltai, Görcsönyi Ambrus deák és Valkai András, továbbá későbbi írók írásmódja alapján. (*Jászay Pál:* A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846–48. I. k. 14. o.) Az írt '*z*' hangmegfelelője általában *sz* volt. Így Horogszegi Szilágyi Mihály névaláírása „Michal Zylagy de Horogzeg" volt. (Lásd hasonmását *Szalay József–Baróti Lajos:* A Magyar Nemzet Története. II. k. Budapest, é. n. [a továbbiakban: *Szalay–Baróti* é. n.] 233. o. Hasonló nyelvi jelenségekre lásd *Mikesy Sándor:* Szórád. *Magyar Nyelv,* 1957. 474–475. o., *Békefi Remig:* A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. 354. o.)

Engel Pál: A modernizáció lehetőségei a középkorban. Uralkodói akarat – helyi társadalom. *História,* 2000/8. sz. 7. o.; *Kubinyi* 1990. 89–90., 94–95., 97–98. o.; „...a tantis angustiis, & oppressionibus, quibus hactenus Regnum Hungariae una nobiscum laboravit, liberetur, & Regnum illud una vobiscum in pristinas restauretur libertates..." Szapolyai István levele Bécsből a bártfaiakhoz, 1490. április 21. *Carolus Wagner:* Analecta Scepusii sacri et profani IV. k. Posonii et Cassoviae, 1778. 21–22. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. II. k. Budapest, 1969. 707. o.; *Csánki* 1891. 417. o.; *Elekes Lajos:* A központosító politika belső erőforrásai. *Századok,* 1955. 26. o.; *Szalay–Baróti* é. n. 295–297. o.; *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 328–329. o. (*Kubinyi András* szerzői része); *Kubinyi* 2001a. 18., 78–79., 83., 101., 103–104., 113–115., 120., 124., 130., 147–149. o.; *Szerémi és Ernyei József:* A Majthényiak és a Felvidék. I. k. Budapest, 1913. 341. o.; *Kolozsvári Sándor–Óvári Kelemen:* A fordítók előszava. In: Werbőczy István Hármaskönyve. (Szerk. *Márkus Dezső.*) Budapest, 1897. XIII., XV. o.; *Kubinyi András:* Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. *Századok,* 2001. (a továbbiakban: *Kubinyi* 2001b.) 315. o.; *Gerézdi Rabán:* Egy magyar humanista: Váradi Péter. *Magyarságtudomány,* 1942. (a továbbiakban: *Gerézdi* 1942.) 534. o.; *Fügedi Erik:* Hunyadi Mátyás – a király pályafutása. *Magyar Tudomány,* 1990/12. sz. (a továbbiakban: *Fügedi* 1990.) 1408. o. Filipec apja huszita kovács volt. Vö. *Bunyitay Vince:* A váradi püspökség története. I. k. Nagyvárad, 1883. (a továbbiakban: *Bunyitay* 1883.) 308–309., 318. s köv. o.; *Dokoupil, Vladislav:* Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky. Brno, 1974. ismerteti *Borsa Gedeon: Magyar Könyvszemle,* 1975/3–4. sz. 346. o.; *Kubinyi András:* Új király, régi „szakértők" 1458–1526. *História,* 1993/7. sz. (a továbbiakban: *Kubinyi* 1993.) 6. o.; Bakócz (= Erdődi Tamás) titeli préposként már 1481-ben szerepel oklevélkiadásnál, a Dignitatum liber szerint az 1481–87 években alkancellár, *Szentpétery Imre:* Magyar oklevéltan. Budapest, 1930. 170., 175. o.; *Iványi Béla* (összeáll.): Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1519. Szeged, 1931–1932. (a továbbiakban: *Iványi* 1931–1932.) 583. sz.; Budapesti Történeti Múzeum, Mályusz-féle kis és nagy alakú regeszták, kézirat 221. sz.; felvidéki városi körökben őt látják kancellárnak, 1484-ben „der Erdody Tamasch seyn Canczler" *Kumorovitz L. Bernát:* A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond prépostság történetéhez. Klny. a Tanulmányok Budapest múltjából XV. kötetéből. Budapest, 1963. 120., 139. o.; vö. *Elekes Lajos:* Mátyás király (1458–1490). In: *H. Balázs* 1957. XXXVI. o.; apja foglalkozása miatt Szerémi Bakóczról, mint Kerékgyártó Tamásról ír. Hogy ez iparos név és nem Szerémi által kitalált gúnynév, azt Kardos Tibor is elismerte. A rotipar-t gúnyolhatták a főurak, a többi hasonló főpap mercator, sutor mellékneve ennek utánzása. Szerémi a nép véleményét fejezte ki, a nép pedig a cserbenhagyá-

magyar államérdekhez és többen a haszonélvezők, akik elejtették ezt. Az utóbbiak szerepe vált döntővé, mert a Mátyás előtti bárókkal együtt igen nagy hatalmat képviseltek: az ország falvainak negyede-harmada 36-40 báró földesurasága alatt állt.[2]

A választásra került főpapok és országnagyok közül Jagelló Ulászló támogatói elsősorban a befolyásos Szapolyaiak voltak, akiket pedig köznemesi sorból éppen Mátyás emelt oly magasra – Szepes megye örökös ispánjaivá –, hogy elsősorban tőlük várta fia támogatását. A származását feledő, bárókhoz hasonuló Szapolyai István, aki sem latinul, sem németül nem tudva vállalta Ausztria kormányzói (tartományi kapitányi) tisztét, már két héttel Mátyás király halála után célul tűzte, hogy szabadulni kell a szorongattatástól és az elnyomatástól, amely alatt az ország Mátyás alatt szenvedett, s a nemességnek és polgárságnak az országot régi szabadságaiba kell visszaállítania. Ezt még április 21-én a bártfaiakkal elmélkedés formájában közölte, de május 8-án már szerződést kötött a cseh királlyal, hogy annak magyar trónra választása érdekében fog működni. De ezt is csak Ulászló hívei tudták. Volt ebben személyes hálátlanság Mátyás iránt, de volt leplezett törekvés is gyenge király alatt az oligarchia féktelen uralmára. Más okból Ulászló mellett állott a trónját és némely megye feletti területi befolyását megőrizni kívánó Beatrix özvegy királyné, továbbá Mátyás utolsó magyar titkos és cseh kancellárja, a morva Filipec (Pruisz, Prosznici) János váradi püspök, olomouci egyházmegyei adminisztrátor és a királynak bizalmas ügyekben

---

[2] *Reinhard Pohanka:* Eine kurze Geschichte der Stadt Wien. Wien–Köln–Weimar, 1998. (a továbbiakban: *Pohanka* 1998.) 64., 252., 254. o.; Pavli Iovii Novocomensis episcopi Nvcerini Elogia Virorum bellica virtute illustrium. Basiliae, MDLXXV. 176. o.; Mátyás a kortársak között. (Válogatta *H. Balázs Éva.*) Budapest, 1957. (a továbbiakban: *H. Balázs* 1957.) 169. o.; *Gerhard Herm:* Der Aufstieg des Hauses Habsburg. Ulm, 1996. (a továbbiakban: *Herm* 1996.) 171. o.; *Hermann Wiesflecker:* Kaiser Maximilian I. Seine Persönlichkeit und Politik. (a továbbiakban: *Wiesflecker* 1969.) In: Ausstellung Maximilian I. Innsbruck. Katalog. Innsbruck, 1969. (a továbbiakban: Ausstellung Maximilian I.) 11. o.; *E. Kovács Péter:* Mátyás temetése. *História,* 1989/3. sz. 7–8. o.; *Szerémi György:* Magyarország romlásáról. (Ford., átdolg. *Juhász László.*) Budapest, 1961. (a továbbiakban: *Szerémi* 1961.) 44. o.; *Krzysztof Baczkowski:* Walka o Węgry w latach 1490–1492. Kraków, 1995. (a továbbiakban: *Baczkowski* 1995.) 11. o.; *Hans Waschek:* 1000 Jahre Österreich. München, 1966. (a továbbiakban *Waschek* 1966.) 24. o.; *András Kubinyi:* Die Wiener Regierung des Königs Matthias Corvinus. *Wiener Geschichtsblätter,* 45. (1990) (a továbbiakban: *Kubinyi* 1990.) 99. o.; *Martina Pippal:* Kleine Kunstgeschichte Wiens. München, 2000. 49. o.; *Nagy László:* Didaktika gyermekfejlődéstani alapon. In: Nagy László válogatott pedagógiai művei. Budapest, 1972. 348. o.; *Szekfű Gyula:* A magyar renaissance-állam. (a továbbiakban: *Szekfű* 1936.) In: *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet. II. k. Budapest, 1936. 562. o.; *Ila Bálint–Borsa Iván:* Az Abaffy család levéltára 1247–1515. Budapest, 1993. 35. szám; *Callimachus Experiens:* Attila. (Edidit *Tiberius Kardos.*) Lipsiae–Szeged, 1932. IV. o.; *Csánki Dezső:* A renaissance és Mátyás király. *Budapesti Szemle,* 66. (1891) (a továbbiakban: *Csánki* 1891.) 416. o.; *Kubinyi* 2001a. 11., 16. 31., 90., 96–97, 99–100., 111., 120–122., 132., 146., 150. o.; *Leslie Domonkos:* A Renaissance Wedding: the Nuptials of the Italian Princess Beatrice of Aragon and Matthias Corvinus, King of Hungary. (a továbbiakban: *Domonkos* 1989.) In: Women in History, Literature and the Arts: A Festschrift for Hildegard Schnuttgen. (Edited by *L. Y. Baird-Lange* and *T. A. Copeland.*) Youngstown, 1989. 54. o.; *Friss Á.– Weisz M.:* Magyar–zsidó oklevéltár. I. k. Budapest, 1903. 175. szám; Magyar Életrajzi Lexikon. (Főszerk. *Kenyeres Ágnes.*) I. k. Budapest, 1967. 488., 845. o.; Székesfehérvár a történeti forrásokban. Székesfehérvár, 1972. 3. hasáb (a vonatkozó részt *Érszegi Géza* írta); *Kalmár Lajos:* Egy „árulkodó" kódex-díszítés. Vallásosság és világi öröm a Kálmáncsehi Breviárium lapjain. *Világosság,* 1968. május, 299. o.; *Rázsó Gyula:* Hunyadi Mátyás török politikája. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1975/2. sz. (a továbbiakban: *Rázsó* 1975.) 307. o.; *Elekes Lajos:* Rendiség és központosítás a feudális államokban. Budapest, 1962. 66. o.; *Balla é.* n. 68., 71., 79. o.; *M. G. Kovachich:* Scriptores Rerum Hungaricarum minores. II. k. Budae, 1798. 34–35. o.; *Kubinyi András:* A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. *Századok,* 1994/2. sz. (a továbbiakban: *Kubinyi* 1994.) 289. o.; *Karl Gutkas:* Geschichte Niederösterreichs. Wien, 1984. (a továbbiakban: *Gutkas* 1984.) 90. o.; *Siegfried Haider:* Geschichte Oberösterreichs. Wien, 1987. 110–111. o.; *V. P. Susarin:* Kresztyjanszkaja vojna 1514 godu v Vengrii. Moszkva, 1994. (a továbbiakban: *Susarin* 1994.) 67. o.; *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András:* Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998. (a továbbiakban: *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998.) 327. o. (A vonatkozó részt *Kubinyi András* írta.)

A társadalom mélyében pedig kibontakozhattak az addig lappangó vagy féken tartott erők: a kikülönülő északnyugat-magyarországi Szentgyörgyi és Bazini grófok, a horvát Frangepánok szerepét másutt is kialakító öröklődő arisztokrácia, s gyorsan érlelődtek a többféle politikai irányú familiaritás, az örökös jobbágyság csírái. Ma is találónak érezhetjük Csánki Dezső több mint száz évvel ezelőtti megfogalmazását: „Mikor [Mátyás] meghal, egyszerre feltárul előttünk a fő- és köznemesség külön tábora, amaz amint a hatalom tüzénél melengetődzik, emez pedig duzzogva, de mind nagyobb egységgel és hévvel tör befolyásra. A visszafojtott erők e lázas, szenvedélyes mérkőzéseiben az előbbi túlmagas királyi tekintély hirtelen alásüllyed."

Az átmeneti helyzet módot adott olyan jelenségekre, amelyek eltértek a mátyási államrezontól. Sopron városi hatósága zsidókat vetett börtönbe, szabadon bocsátásukat ahhoz a feltételhez kötve, hogy elengedik adósaik valamennyi tartozását. Erre már együtt léptek fel a király özvegye és fia. Beatrix királyné (*dei gracia regina Hungarie*) és János herceg (*Ioannes Corvinus dux Liptoviensis*) 1490. április 21-én Budán kiadott közös levelükben rosszallták Sopron eljárását, különösen amiatt, mert a zsidók a királyi kamarához tartoznak (*ad cameram regiam pertinent*), s így őket inkább védeni, mint támadni kellene. Minősíti a város vétkét, hogy akkor tettek így, amikor nincs az országnak uralkodója (*moderno tempore, hoc est quando istud regnum principe caret*). Ezért meghagyták Sopronnak, hogy az elfogott zsidókat nyomban bocsássák szabadon. Ha pedig nem a fenti, hanem más ok miatt jártak el így, ők maguk fognak igazságot szolgáltatni azoknak, akiknek jogos keresetük van zsidók ellen. A két pecséttel lezárt levél mutatja, hogy kivételesen előfordult a vetélytárssá lett családtagok együttes fellépése, legalább még ekkor. Így egy korszak jelképes lezárása volt, amikor 1490. április 24-én – Bonfini szerint 25-én – a nem nemes, paraszti származású Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost levezette a király temetési szertartását az ottani Bazilika sírboltjában. Ez a humanista annak folytán jutott a feladatához, mert bár Estei Hippolit esztergomi érsek jelen volt a temetési menetben, 11 esztendős kora miatt nem vehetett aktív részt a szertartásban. Ebben is visszaütött a nepotizmus, tudniillik, hogy Beatrix unokaöccsét Mátyás a pápa ellenére helyezte az érseki székbe. De a temetés költségei sem feleltek meg Mátyás életében elért hatalmának és pompájának. Maffeo Triviliensis velencei követ ezért vélhette úgy, hogy a jó emlékű király annyi pénzt sem hagyott hátra, hogy elegendő lett volna az eltemetésére. A halotti pajzsok hordozása, a bazilika előkészített helyére temetés mindazonáltal megfeleltek a szokásoknak. Mindenki érezhette, hogy az egyeduralom alapvetően változott, bár az állam szerkezete egyelőre változatlan maradt. Valójában Mátyás halála után is fennmaradt, sőt, bizonyos vonatkozásban fejlődött is a kancellária, a kincstartóság. Szervezetileg bizonyos fokig önálló maradt a nagyuraktól, befolyása erős volt. Szerepük mégis döntően megváltozott, a bárói-főpapi rendi párt, a kialakuló udvari párt politikáját vitte. Erre vezetett, hogy az erőskezű király által báróvá, főpappá emelt személyek a méltóságok előnyei mellett érezték a korlátozó királyi lépéseket is. Mátyás több magas rangot megért munkatársának a központosítás előrehaladása során bekövetkezett eltávolodása, illetve külső vagy belső emigrációba vonulása még saját nagyúri híveit is aggodalommal töltötte el. Joggal állapította meg már Verancsics Antal – aki történeti munkájában Mátyás halálától számította az ország hanyatlását –, hogy az összes főemberek (*optimates*) arra törekedtek, még egyszer ilyen királyi uralom alá ne vessék őket. Csakhogy voltak áldozatok, akik mégis hűek maradtak az ügyhöz, a

sei forrásokban lecsapódó szemléletet: a bárók tudatosan gyenge uralkodót választottak Ulászló személyében. A többi nagyurak véleménye is az lehetett, mint Báthori István erdélyi vajdáé. Ez – mint két és fél esztendővel később kiderült – nem is titkolva szokta volt mondogatni, hogy olyan királyt akar választani, akinek üstökét mindig a markában tarthatja. Az egyáltalán nem szerény nagyúr Erdélyben magát nemcsak vajdának, hanem királynak is tekintette, s azzal fenyegette a királyhoz panasszal fordulókat, hogy két fejre van szükségük: ha egyiket elvesztik, a másikat vehessék elő. A mit sem sejtő Ulászló viszont annál hálásabb volt a királycsinálónak: még 1490-ben az erdélyi Déva várát elzálogosította a Báthoriaknak. Ulászló ugyan belement mindabba a feltételbe, amit az országgyűlés rákényszerített, de udvarának még voltak bizonyos gyenge kísérletei a királyi hatalom megmentésére. Ilyen kísérletekre ösztönözték az uralkodót a mátyási központosítás egyes korábbi hívei. Amikor az új király bevonult az országba, Filipec János kancellár – aki a Morvaországban táborozott fekete sereget százezer arannyal vásárolta meg Ulászló ügyének – a fogadó küldöttség vezetőjeként beszédet mondott. Az 1490. július 14-én megfogalmazott ünnepélyes köszöntő politikailag már nem időszerű szövegét – a krónikás hangsúlyok szerint – el merte mondani. Visszaemlékezve Mátyás uralmára, amely gyakran okozott újdonságaival sérelmet egyes személyeknek és lelkiismeretesen felsorolva a választási feltételeket azok részleteivel, mégis azt hangsúlyozta már beszéde elején, hogy Ulászlót nem annyira örökösödési joga vagy a szabad választás tette királylyá, mint az isteni tanács és parancs.

Befejezésül pedig azzal üdvözölte a királyt, mintegy a központosító politika folytatásának körültekintőbb programját adva neki, hogy a harcias, kemény magyarokat keménységgel, vasvesszővel kell kormányozni, nem pedig bocsánattal, kegyelmességgel, büntetlenséggel. Filipec szerint a szkíták barbárságát őrzők megvetik a humánumot, iszonyú vadságukat csak erőszakkal lehet megtörni. A büntetlenségre célzás alighanem Mátyásra utalt, aki a családja ellen 1457-ben elkövetett bűnökért és a későbbi főúri lázadásokért mindig kegyelmet adott, s ennek konzekvenciáját vonta le a püspök, amikor a hatalmától eleve megfosztott új királyt a veszélyektől óvta. A Magyarországon még igen befolyásos, a „magyarok szenátusa" nevében beszélő cseh főpap tehát megállt volna a dinasztiaváltásnál, és még az indokolt modellváltástól is elzárkózást javallt.[10]

A választási feltételek – Eckhart Ferenc szerint a rendi dualizmus jellegzetes megnyilvánulásai – azonban már eleve túlmentek azon is, amit annak idején Hunyadi Mátyásra igyekeztek erőszakolni. A vezető magyar uralkodócsoport – bárók és homo novusok közös érdekektől vezetve – élt az alkalommal, hogy felszámolja a központosítás

---

[10] *Jean Delorme:* Chronologie des Civilisations. Paris, 1956. 206. o.; *Guicciardini* 1971. 640. o.; Documents concernant l' Histoire de la Hongrie conservés aux Archives Nationales. Paris, Archives Nationales 943. sz. invertáriuma 1–2. o.; *Szalay–Baróti* é. n. 297. o.; *Molnár Erik* (főszerk.): Magyarország története. I. k. Budapest, 1964. 573. o.; *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 264., 327. o. (*Kubinyi András* szerzői része); *Kubinyi* 2001a. 123–124. o.; *Ryszard Dzieszyński:* Polak, Węgier... Warszawa, 1988. 8. o.; A magyarok krónikája. 194. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. II. k.[3] Budapest, 1969. 926., 928. o.; *Fügedi* 1978. 13. o.; „Ante eleccionem enim Maiestatis Vestre in Regem idem dominus vaijouda manifeste dicebat, quod ipse Regem eligere vellet, cuius crines continue in manu tenere posset." *Szabó Károly:* Székely Oklevéltár. I. k. 209. sz.; *Bunyitay* 1883. 318. s köv. o.; *Susarin* 1994. 67–68. o.; *Entz Géza:* Erdély építészete a 11–13. században. Kolozsvár, 1994. 174. o.; *Augustus Sokołowski–Josephus Szujski* (coll.): Codex epistolaris saeculi decimi quinti. II. W. Krakowie, 1876. 301–304. o.; *Antonio Bonfini:* Rerum Ungaricarum decades. (Ed. *Bél Károly András.*) Lipsiae, 1771. 686–688. o.; *Ludovicus Tuberonis,* Dalmatae abbatis Commentariorum de temporibus suis Liber X. In: *I. G. Schwandtner:* Scriptores Rerum Hungaricarum. T. II. Vindobona, 1746. 139–140. o.; *Kubinyi* 1992. 15. o.; *Wiesflecker* 1969. 11. o.

eredményeit. A Pozsony vármegyei Farkashidán 1490. július 31-én Ulászló esküvel fogadta el azt a legfontosabb feltételt, hogy a megválasztandó királynak el kell törölnie mindazokat a nemeseket elnyomó újításokat, amelyeket Mátyás király vezetett be, kiváltképpen az állandóvá vált egyforintos adót. Az új királynak kötelessége lett visszaállítani a nemeseket „ősi jogaikba". A bárók és főpapok befolyása alatt álló királyi tanács hozzájárulása nélkül a legfontosabb ügyekben a jövőben a király nem intézkedhetett. Kötelezte kellett magát, hogy idegen tanácsosok és udvari emberek nem lesznek mellette. (Ezt Filipec magára vehette.) A választási kapituláció révén már a király megválasztása előtt lebontották az erős királyi hatalmat, eleve megkötötték Ulászló kezét. Elfogadtatták, hogy a koronát az ország által választott koronaőröknek Visegrádon kell őrizniük. Ugyanott, akkor tudomásul vette Ulászló a Corvin Jánossal kötött egyezséget. A feltételek elfogadása alapján Ulászló bevehette Budát, és ezzel fölénybe került vetélytársaival szemben. De a király hatalmi túlsúlya helyébe a nagybirtokosoké került.[11]

A központosító politika feltételei ezek szerint többé nem voltak meg, a kancellárszónok nézeteit az érintett bárók és nemesek – a fogadó küldöttségben ott volt Szapolyai István is – a legkevésbé sem osztották, a levegő megfagyott Filipec püspök körül. A megfelelő légkör hiányán túltette magát formailag az új király, amikor az öröklési jog el nem ismertségét és a nem teljes rendek általi megválasztást utóbb mégis magasabb erőknek tulajdonította: „Mátyás király halála után Isten rendeléséből emeltettünk Magyarország kormányára." Ezzel a szemléletettel indult új fővárosába, s augusztus 9-én Budára ért. De már azidőtájt a reális helyzetről hírek érkeztek Georg (Jörg) von Stein lovaghoz, Mátyás király Berlinbe visszahúzódott sziléziai helytartójához, aki – eltúlzott formában – sietett tudósítani a boroszlóiakat. Ennek hangulatát a jogilag a cseh koronához tartozott Szilézia fordulataiból érthetjük meg. Ott már 1476-ban Stein ügyvivő szerepelt királyi biztosként. Ugyanő korábban Poděbrad György szolgálatában állott. 1481 után Mátyás tényleges helyettese Stein volt, 1488 után ügyvivő tényleges hatalommal. Boroszlóban a mindenkori rangelső tanácstag viselte a kapitányi címet, egyben ő volt a városi igazgatás vezetője is. Ez a Heinz Dompnig városkapitány nem városa érdekeit nézte, hanem Stein utasításainak igyekezett eleget tenni. Mátyás – bár ritkább és mérsékeltebb – adószedését uralma végén robbanásig feszült ellenérzés kísérte. Mátyás király halálának hírére a boroszlói tanács előbb lemondatta, majd kivégeztette Dompnig városkapitányt. Stein, a király sziléziai helytartója elmenekült. Boroszlóba augusztus 17-én két írást is küldött, megírva nekik Ulászló magyar királlyá választásának körülményeit, ahogyan ő, a mindenkor Ulászlóval szembenálló látta. A magyar királlyá emelt cseh uralkodó híveit a magyar előkelőségekben (*fursten und herrn*) jelölte meg, de a cseh párt érvényesülését tagadta és az új bárókra szorította: az őt megválasztó urak nagyobb részének apái és öregapái egyetlen magyar királyválasztásban sohasem vettek részt. Alattvalói pedig semmi adót (*anschnyt*) nem akarnak adni, azt mondják, hogy az adó halott. De az urak a

[11] *Poór János:* Király és rendiség Lakits György Zsigmond magyar államjogában. *Levéltári Közlemények,* 2000/1–2. sz. 68. o.; *Eckhart Ferenc:* Jog és alkotmánytörténet. In: A magyar történetírás új útjai.[2] (Szerk. *Hóman Bálint.*) Budapest, 1932. 320. o.; *Szalay–Baróti* é. n. 297. o.; *Engel– Kristó–Kubinyi* 1998. 329–330. o. (*Kubinyi András* szerzői része); *Kubinyi* 2001a. 126. o.; *Márkus Dezső* (szerk.): Magyar törvénytár: 1000–1526. évi törvényczikkek. Budapest, 1899. 472–480. o.; *Csánki* 1891. 416. o.; *Tomcsányi Móric:* Magyarország közjoga.[5] Budapest, 1943. 291. o.; *Bartoniek* é. n. 21., 51. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. II. k.[3] Budapest, 1969. 928. o.; *Thallóczy Lajos–Horváth Sándor:* Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Budapest, 1915. 50. sz. oklevél; *Kubinyi* 1994. 301–302. o.; *Baczkowski* 1995. 80. o.; *Kubinyi* 1993. 6. o.

maguk pénzéből sem adnak a királynak semmit. Ha el is túlozta az elűzött sziléziai helytartó Ulászló helyzete gyengeségét, igen találó az, ahogyan a Mátyással sírba szállt állami bevételt jellemezte. Ulászló mégis – a főpapság egy része mellett – éppen ezekre a szűkkeblű bárókra támaszkodott. Podmaniczky János például a külső és belső ellenfeleivel szemben katonaságot állított a választott király számára.

A cseh Jagello trónra kerülése törést jelentett a magyarországi központosítás folyamatában. 1490. szeptember 18-án – más felfogás szerint 21-én – Ulászlót királlyá koronázták. A székesfehérvári ünnepség valamiféle egységet fejezett ki azáltal, hogy Corvin János előzőleg – Ernuszt Zsigmond közbenjárására – meghódolt az új királynak, és maga a herceg vitte a több püspök által koncelebrált szertartáson az általa akkor elhozott koronát. Újlaki Lőrinc azonban távol tartotta magát a koronázástól. Ám ez a szertartás sem gyengítette Ulászló népszerűtlenségét a nemesség körében. A dalmát Tubero apát értesülése szerint a koronázási országgyűlésen nem merték feltenni a szokásos kérdést: akarjátok-e (Ulászlót) királynak? Az sem öregbítette a király tekintélyét, hogy nem akadt érsek a koronázási szertartásra. Estei Hippolit gyermekkora és fel nem szentelt volta miatt erre nem volt alkalmas, és el sem jött. Csak nagy létszámú bandériumát küldte el. Váradi Péter még dacolt, és távolmaradt a koronázástól. Így Thuz Ozsvát zágrábi püspök vállalta a metropolita szerepét. A szertartások rendjét Filipec János állította össze. De a koronázás után elhárította magától a világi feladat további vállalását. A koronázásnak ezek a szépséghibái csak hozzájárultak ahhoz, hogy idegen ellenfelei továbbra sem ismerték el Ulászlót. Corvin korábbi híveinek egy része egyenesen a Habsburgok mellé állt. Corvin kudarcában Beatrix özvegy királyné a saját esélyeinek javulását látta. A királyné a kezén lévő Borsod, Máramaros és Zólyom vármegyéket territoriális hatalmi bázisnak érezte. A királynéi birtokon, vármegyéken kívül Beatrix kezén voltak a máramarosi sóbányák és a körmöcbányai bányakamara a pénzveréssel, ezek révén pénzzel is jócskán rendelkezett. Beatrix leplezetlenül küzdött királyságáért, apjától e célból követség is érkezett Mátyás királyhoz. Velencei követjelentés szerint a magyar uralkodó élete utolsó évében azt fejtette ki, hogy: „A királyné őfelsége akkor, ha sorsát nem biztosítja a király életében, nagy veszélynek teszi ki magát. Ugyanis most a hercegnek királylyá választását akadályozza, és azt akarja, hogy a király őfelsége halála után ő maga vagy a herceggel közösen foglalja el a trónt. Egyik sem történhetik meg." Corvin Mátyás azonban egy harmadik eshetőséget számításon kívül hagyott. Az alattvalók körében elszigetelődött özvegy úgy akarta a helyzetét megőrizni, hogy kezét Ulászlónak nyújtja. Beatrix köréből a nápolyi udvarba jutott elképzelés tükröződhet Francesco Guicciardini megfogalmazásában: Beatrice, Federigo nőtestvére, férjének, Mátyás Magyarország igen híres királyának halála után, házassági ígéretet kapott Ulászlótól Csehország királyától, ama királyságában segítség szerzésére. A számító özvegy azonban korántsem felelt meg a koronatanács vezetőinek. Nagylucsei Orbán, Bakócz Tamás, Filipec János püspökök és a mágnássá vedlett Szapolyai István csak eszköznek tekintették Beatrixot a gyenge uralkodó elfogadtatásához. Feltehető, hogy eleve nem akarták a házassági ígéretet megtartatni. Van olyan, korabeli forrásba is bekerült hiedelem, hogy már a szeptemberi, székesfehérvári koronázást követően, aznap megtartották az álházasságkötést. A valóságban a házasságot 1490. október 4-én titokban kötötték meg. A királyi özvegy palotájában, udvaroncai és nápolyi követek társaságában várta az új királyt, akit Báthori István, Kinizsi Pál, Nagylucsei Orbán és a cseh kancellár, Schellenberg kísértek. A fogadóterem sarká-

ban félrevonult párt összeeskették. Az új férj politikai okokra hivatkozással kért diszkréciót. De a formák ünnepélyesek voltak. Ez alkalmat adott a királyné félrevezetésére. Ulászló előzetesen nyilatkozatot tett, hogy a házasságot nem fogja elismerni. A szertartást lebonyolító Bakócz Tamás pedig szándékos formahibát vétett. Mindez látszatházasságot eredményezett csupán, bár Beatrix nem vette észre a kánonjogi hiányt, és uralkodónőként próbált tevékenykedni. Pénzét el is fogadták, mert szükség volt arra a Habsburg Miksa elleni védelemhez. Nem hálták el azonban a házasságot, a forráshely szerint a király nagy kísérettel ment Beatrix lakosztályába. Később II. Ulászló, hogy Nyugat-Magyarország visszaszerzéséhez anyagi segítséget nyerjen Beatrixtól, kényszerűségből újra közeledett hozzá, de kétséges, hogy a testi megvalósítás akár 1491 tavaszán bekövetkezett volna. Beatrix ugyan levélben tudatta ezt a nápolyi udvarral, de nem sejtette, hogy ez házasságon kívül történt. VI. Sándor pápa később formailag is felmentette a magyar királyt bármely házassági kötelektől. Az 1500-ban hozott döntés egyaránt vonatkozott Ulászló cseh király 1476-ban Brandenburgi Borbálával kötött távházasságának és a budai esküvőnek semmisségére. Beatrix trónjavesztetten élt 1508-ban bekövetkezett haláláig.[12]

Istvánffy Miklós mint történetíró mindezek tükrében vallotta a trónváltozásról: „Pannónia királysága, amióta felvette a keresztény hitet, mindig igen nemes és hatalmas volt. Hosszú időn át védelmezte fegyverrel a keresztény közösséget a barbárok betörései ellen, mígnem valamennyi dolog szertelen elhanyagolása, véres belső pártviszályok és a különféle pártok törekvései miatt abba a végveszélybe jutott, hogy elveszíti szabadságát és megmaradását. Mert midőn a kiváló és vitéz Mátyás király, aki ellenségeit és ellenfeleit fegyveres erővel megfékezte, lecsendesített országát elhagyta, Pannónia előkelői és nemesei nem törődtek semmi mással, csak saját hasznukkal és kapzsiságukkal, minthogy a nyugalomban és békében annyira elrenyhült testük és lelkük, hogy lassan megfogyott bennük a katonai fegyelem és vallás ápolása, amelyek az országot alátámasztották. Noha ellenség fenyegetett szárazon és vízen, senki sem vállalt a közt szolgáló pályát, de mindent gyáván és tétlenül odahagytak: a királyi tekintélyt és a hivatali tisztségeket nem a köz javára, hanem saját hasznukra fordították, és így az egészséges államot elsilányították. Hogy pedig minél jobban megereszthessék önkényük és pazarlásuk zabláját, a királyságot a nyugalomra és tétlenségre vágyó Ulászlónak, Kázmér lengyel király fiának ajánlották fel, aki akkor a cseheket kormányozta." Utóbb is voltaképpen Mátyás nagyságát emelte ki Istvánffy, amikor II. Ulászló „szokott tunyaságát" említi. Az egész Jagellókor negatív kicsengésű leírásával talán azt is sugallni akarta az olvasónak, hogy jobb lett volna, ha Mátyás után közvetlenül a Habsburgok kerülnek uralomra. A történetíró ugyanis királyi tanácsos, nádori helytartó, soproni kapitány, diplomata, szlavóniai adókezelő volt a XVI. század végén. Olyan család tagja volt, amelynek előző nemzedékbeli tagjai tudati törés nélkül élték át a dinasztiaváltásokat.

---

[12] *Bartoniek* é. n. 23., 41–44. o.; *Szalay–Baróti* é. n. 297–298. o.; *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 330–331. o. (*Kubinyi András* szerzői része); Scriptores Rerum Silesiacarum XIV. Breslau, 1984. 585–586. sz.; *Kubinyi* 2001a. 18., 79–80., 114–115., 119–120., 122–123., 127. o.; *Décsényi Gyula:* II. Ulászló korabeli címeres levelek. *Turul,* 1891. 58. o.; *Fógel* 1913. 54–55. o.; *Bunyitay* 1883. 318. s köv. o.; *Gerézdi* 1942. 534. o.; *Fügedi Erik:* A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (Szerk. *Székely György.*) Budapest, 1984. 261. o.; *Kubinyi* 2001b. 315–316. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. k.[4] Budapest, 1967. 152., 291. o. és II. k.[3] Budapest, 1969. 926. o.; *Szekfű* 1936. 562. o.; *Fügedi* 1978. 13. o.; *Domonkos* 1989. 54. o.; *Guicciardini* 1971. 472. o.; *Kardos* 1971. 533. o.; *Cole* 1996. 180. o.; *C. A. Macartney* 1957. 377. o.; *Susarin* 1994. 68. o., *Baczkowski* 1995. 66–67., 69., 92–94., 106., 120–121. o.; A magyarok krónikája. 194. o.

Kisasszonyfalvi Istvánffy II. István Mátyás király tisztje a szilézíai háborúban, Ulászló alatt alispán, sókamaraispán, királyi adószedő, köznemesi követ heves hangulatú rendi országgyűlésen, Corvin János özvegyének családi és gazdasági ügyeiben meghitt embere, udvari vezető szolgálattévő. A közbeeső nemzedékek katonai, értelmiségi, igazgatási feladatokat tudathasadás nélkül láttak el Jagelló II. Lajos, Habsburg Ferdinánd, Szapolyai János, Habsburg Ferdinánd szolgálatában. A családi hagyományban így fért meg a Mátyás-eszmény a Habsburg-hűséggel, illetve a Habsburg uralkodó elé Mátyás eszményül állításával a fiatal költő és idős történetíró Istvánffy Miklós tollán.[13]

A lengyel és Habsburg trónigénylők katonai erővel törtek Ulászló ellen. János Albert, Ulászló testvére már nyáron pusztította a határvidéket, elfoglalta Eperjest, s egészen Kassa környékéig nyomult be. Ez a hadművelet június-július fordulóján történt, augusztusra pedig kiterjedt Bártfa vidékétől Szerencs, Eger, Hatvan tájáig. Krzysztof Baczkowski feltételezése szerint János Albertet híveinek egy része újra királlyá kiáltotta ki, ami bizonyos mértékig törvényesítette hadjáratát. Magyar Balázs neve a jogfolytonosság látszatát kelthette. 1490 őszén ostrom alá vette Sztropkót, amelynek védelmében két Perényi-testvér esett el, ennek ellenére a lengyel–litván csapatok bevették az erősséget. A mintegy 4 ezer gyalogos és 8 ezer lovas harcosból álló lengyel had ostromolni kezdte Kassát, és a város falait a messzi Gdańskból hozott tüzérséggel olyan sikerrel ágyúzták, hogy a kassai házakban jelentős pusztítást vittek végbe. (Olyannyira, hogy az 1480. évi állapothoz képest még 1501-ben is számszerűen érezhető a házállomány csökkenése.) A székesegyházat is találat érte. A trónkövetelővel szemben Szapolyai István parancsnokolt. A lengyelek a Hegyalja 1490 őszi borát szekérszámra vitték honukba. Eger is János Albert kezére jutott. Beatrix királyné 400 lovast küldött a lengyelek ellen, de szétszórták őket.

1490 végén még szerepel a felvidéki Borsos Benedek János, „a magyar királyság választottjának ama országrészében hadvezetője" (*Joannis Alberti dei gratia Hungariae Regni... electi belliductor in hiis partibus generalis*) minőségében, ami jelzi a politikai szervezettséget. 1490/91 kemény telén Ulászló feudális bandériumokat, nehezen hadra fogható városi (Bártfa, Kisszeben) puskás csapatokat, gyalogosokat, nem utolsó sorban pedig Mátyás király elárvult hadának Filipec által busásan megvásárolt, a „fekete" Haugwitz vezette zsoldos maradványait vetette harcba Szapolyai István irányításával, cseh királyi zsoldos páncélosokkal megerősítve. Több mint 6 ezer főnyi hadát Szikszón gyűjtötte össze. Beatrix királyné, aki rokoni befolyás alapján tartózkodhatott az esztergomi várban, onnan újabb csapatot szervezett a lengyelek ellen: 1491. január 9-én Balassa Ferencet, nemes familiárisát látta el zsolddal, hogy az a maga familiárisait állítsa hadba. A királyné vállalta a káruk megtérítését, fogságba esés esetén kiváltásukat. Január 12-én a királyi tanács egyforintos adó kivetését hagyta jóvá a trónkövetelő elleni had fizetésére. Királyi had gyűlt össze 1491 januárjában Hatvanban, s a Hatvan és Gyöngyös közti úton megfutamította a lengyeleket, azok magyar híveivel egyetemben. Az akkor Miksa-párti Bánfi Miklós csapatai is részt vettek a lengyel herceg elleni küzdelemben.

---

[13] *Nicolai Isthvanfi* Pannoni Historiarvum de Rebvs Vngaricis libri. Coloniae Agrippinae, 1622. 1., 53. o.; *Balla* é. n. 80–81. o.; *Székely György:* A XVI. századi Magyarország és Istvánffy történetírása. In: *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. Budapest, 1962. 18–21., 23–24., 29–30. o.; *Veress* 1938. 64. sz.; *Csánki* 1891. 416. o.

Itthon bárói csapatok belharcát, külföldről valóságos polgárháborút láthattak mindabban, ami Heves megyétől Sárosón át egészen Ugocsáig terjedt. Ha a közép-európai Jagellóhegemóniáért vívott harc a cseh ág javára eldőlt is, a pusztítások emléke sokáig élt. János Albert támadása most már kudarcba fulladt, Kassa 1491. évi ostroma véget ért. A lengyel trónkövetelő Eperjesre húzódott, s 1491. február 20-án Kassán fegyverszünetben állapodott meg Ulászlóval. Jogigényét azonban fenntartotta. Azt, hogy János Albert trónra lépte nem feltétlenül vitte volna Magyarországot a lengyel, kelet-európai típusú rendszerváltás felé, sőt talán a lengyel trónkövetelő vonala közel állt volna a mátyási modellhez, mutatja Callimachos humanista diplomata vele jövetele. Callimachos, eredeti nevén Filippo Buonaccorsi (1437–1496) vezette ugyanis a krakkói humanisták körét, s ő volt az, aki utat nyitott a racionalizmusnak és kriticizmusnak. Callimachos 1490-ben a hadsereg keretében elkísérte a lengyel trónkövetelőt Magyarországra, és amikor az kudarcot vallott, éppen mint János Albert támogatója vált időlegesen kegyvesztetté a lengyel udvarban, de éppen nem a herceg szemében.

Nem sikerült tehát tartós eredményt elérnie a lengyel trónkövetelőnek a második támadása során sem. Bár a kassai megállapodás feltételeivel elégedetlen János Albert apja egyetértése nélkül újra hadba lépett, és osztagainak 1491. nyári és őszi mozgása érintette Bártfa, Eperjes, Sztropkó, Kassa, Sárospatak térségét, helyzete egyre kilátástalanabbá vált. Amikor II. Ulászló és Miksa megegyeztek, minden haderő a lengyel királyfi ellen fordult. 1491 decemberében Szapolyai István hadai Borsod megyéből Eperjes tájáig törtek előre. Nem volt könnyű dolguk, mert ekkor Kázmér király gondoskodott fia zsoldosainak fizetségéről. Mégis 1492. január 1-jén Eperjes mellett Szapolyai legyőzte János Albert katonáit. E harcok után megegyeztek. A vereséget szenvedett János Albert lemondott a magyar trónról, s meg kellett elégednie a glogaui (Głogów) hercegséggel. 1492. december 5-én egyenesen szövetségre lépett egymással a magyar király és a lengyel herceg, ennek titkos záradéka mindkét felet kötelezte arra, hogy segítséget adjon a másiknak alattvalóival szemben, ha azok esetleg uruk ellen lázadnának.

A lengyel dinasztikus fenyegetés mindamellett még egy ideig fennállott. Ez volt az egyik oka annak, hogy III. Iván nagyfejedelem (1462–1505) alatt a magyar–orosz diplomáciai kapcsolatok továbbra is rendszeresen fennmaradtak, s hogy az orosz évkönyvírásban őrizték Mátyás kegyes emlékét. Orosz részről ez beletartozott a lengyel–litván Jagellók ellenfeleihez való közeledés politikájába. Az oroszországi levéltári anyag 1485-1502 közti dokumentumai (F. Kurücin diákon Mátyás király idején, Mihail Pochozsej 1499-ben Ulászló királynál járása, Mátyás magyar királyi követ 1501-ben és Pogány Zsigmond magyar királyi követ 1504-ben a moszkvai nagyfejedelemnél való megjelenése) összefüggőnek tartott érintkezésekre utalnak. Az érintkezések azonban a Mátyás király korabelihez képest – vagy éppen István moldovai fejedelem orosz kapcsolataihoz mérten – kisebb jelentőségűek voltak. Sajátos módon a lengyelellenesség – a vetélytárs trónigénylőtől is félve – motiválta a császárság közeledését a moszkvai Oroszországhoz. A Habsburgok már 1486-ban felvették az első érintkezést az oroszokkal, és 1489-ben követséget küldtek III. Iván nagyfejedelemhez, hogy vele Kázmér király ellen szerződést kössenek. Miksa szövetségét a moszkvai nagyfejedelemséggel 1491. április 22-én – lengyelellenes éllel – megerősítették. Ulászló és Miksa békekötése adott utóbb lehetőséget az orosz nagyfejedelemnek arra, hogy mentesüljön a Litvánia elleni moszkvai támadásra vonatkozó kötelezettség szerződési pontja alól. Mind a magyar, mind a német kapcsolat

emelte Oroszország nemzetközi elismertségét, a nagyfejedelem többek között ennek köszönhetően vehette fel 1494-ben az egész Oroszország uralkodója címet. Kapcsolatot kívánt létesíteni a császár Lengyelország ellen és a Német Lovagrend javára III. Iván nagyfejedelemmel (1505). A Moszkvába utazott követségek hiába vitték Miksa baráti magatartásának üzenetét, a nagyfejedelem csak ajándékokkal bocsátotta el őket. Később, hogy a Habsburg–magyar kettős házasságot megvalósíthassák, Miksa császár diplomáciai nyomást gyakorolt Jagelló Zsigmond lengyel királyra a moszkvai nagyfejedelemmel kötött szövetségi szerződés útján. Vaszilij nagyfejedelem követsége 1514-ben járt a császárnál. A lengyel Jagellók – János Albert már mint lengyel király Sándor herceghez 1493. november 13-i írt levele tanulsága szerint – Magyarországot immár az oszmán hatalomtól és Miksa császártól, de Ulászló alattvalóitól is féltve, 1493/94 fordulóján inkább felhagytak az ellenségeskedéssel. Ez vezetett az uralkodó és az egyházi pályán levő Jagellók 1494. áprilisi lőcsei összejövetelére, ahol Kázmér király fiai egyeztették családjuk és országaik politikáját. Ennek külső emléke egy lőcsei Mária-oltáron a lengyel királyi címer elhelyezése volt. Az országaik körül erősödő hatalmaktól tartva óvatos egyensúlypolitikát folytattak. Együtt igyekeztek közeledni a német-római császárhoz, de a Habsburg túlhatalom elleni biztosítékra is törekedtek. Ez – II. Ulászló uralma előestéjén kialakított kapcsolat megújításával – érett be, amikor a magyar király 1500. augusztus 14-én Budán testvére nevében is köthetett magyar–lengyel–francia szövetséget. Ezek voltak időben és térben az 1490/92 évi magyar–lengyel és Jagelló-dinasztián belüli trónkövetelési viszály tágabb keretei.[14]

---

[14] *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 330–331. o. (*Kubinyi András* szerzői része); a „fekete sereg" elnevezés korábbi értelmezéseit összefoglalta és bírálta *Rázsó Gyula:* Mátyás zsoldosseregének hadművészetéről. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1958/1–2. sz. (a továbbiakban: *Rázsó* 1958.) 124–125. o.; elfogadható az az álláspontja, hogy az elnevezés nem az egész mátyási zsoldosseregre vonatkozott, hanem annak Sziléziában, részben Ausztriában állomásozó seregtesteire, amelyeket Szapolyai vont Ulászló mellé, s hogy közéjük Mátyás szolgálatában nem voltak is álltak, uo. 124., 145. o.; II. Ulászló magyar–cseh király 1491. február 20-i oklevele Kassa mellett kiadva János Albertnek a magyar koronáról való lemondását illetően: Varsó, Archiw Glówne, János Albert „rex Hungarie etc. generalis electus", „princeps electus" a Hernád melletti Németi falunál tartja táborát, 1490. szeptember 23-án, Kassa környékéről pedig december 22-én mint „regni Hungarie etc. generalis electus" ír Gdańsknak, Eperjesről pedig 1491. június 19-én írt leveleket oda, mint „rex Hungarie etc. legitimus electus". Codex epistolaris saeculi decimi quinti. III. 369., 371., 391. o.; Ulászló és János Albert harcaira *Tóth Zoltán:* Mátyás király idegen zsoldosserege. Budapest, 1925. (a továbbiakban: *Tóth* 1925.) 314–315. o. és *Gyárfás István:* A fekete sereg. *Századok,* 1877. 622. o.; *Susarin* 1994. 69–70. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. k. 684. o.; *Hoffmann Arnold:* Kassa a magyar hadtörténelemben. In: Abaúj–Torna vm. és Kassa. 108. o.; *Fröhde Fr. Vilmos–Tandor Ottó:* A Szt. Erzsébet Székesegyház. uo. 68. o.; *Enyiczkey Béla:* Abaúj–Torna vármegye története. uo. 485. o.; *Ondrej R. Halaga:* Právny, územný a populačný vývoj mesta Košíc. v Košiciach, 1967. 43., 79. o.; A magyarok krónikája. 194–195. o.; *Iványi* 1910. 2830., 2882., 2883., 2885., 2896., 2930. sz.; Székely oklevéltár. (Szerk. *Szádeczky Lajos.*) V. k. Kolozsvár, 1895. 914., 915. sz.; *Carolus Wagner:* Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Posonii et Cassoviae, 1780. 192–194. o.; *ifj. Reiszig:* Zemplén vm. 378. o.; *Fekete Nagy Antal–Borsa Iván* (szerk.): A Balassa család levéltára 1193–1526. Budapest, 1990. 441. sz.; *Kubinyi* 1994. 302. o.; *Molnár József:* Nagyréde története a feudalizmus korában. Budapest, 1966. 37. o.; *Jean Delorme:* Chronologie des Civilisations. Paris, 1956. 206. o.; *Szabó István:* Ugocsa megye. Budapest, 1937. 115. o; *Callimachus Experiens:* Attila. (Edidit *Tiberius Kardos.*) Lipsiae–Szeged, 1932. IV. o.; *Armando Sapori:* Gli italiani in Polonia fino a tutto il Quatrocento. (Studi di storia economica. Terzo volume.) Firenze, 1967. 168–169. o.; *Henryk Samsonowicz:* Historia Polski do roku 1795. Warszawa, 1973. 161. o.; *Kubinyi* 1992. 15–16. o.; 1493-ban felkészülés lengyel támadásra: *Iványi* 1910. I. k. 3111. sz.; *N. A. Szidorova* et alii: Vszemirnaja Isztorija. Töm. III. Moszkva, 1957. 793. o.; *Hodinka Antal:* Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 490. o.; *Bélay Vilmos:* Szovjet levéltári útmutatók. *Levéltári Híradó,* 1951. okt.–dec. 56–57. o.; *Tóth András:* Nagy István moldvai fejedelem életműve. *Századok,* 1955. 101–102. o.; Ausstellung Maximilian I. Innsbruck. Katalog. 57. o.; *Wiesflecker* 1969. 23–24. o.; *Baczkowski* 1995. 19–22., 70–73., 78–79., 81., 95–96., 107–111., 114–117., 126–131., 133–138., 142–145. o., 1., 2. térkép; *Stefan Kieniewicz* (editor-in-chief): History of

János Alberténél sokkal veszélyesebb volt a Habsburgok támadása. Szapolyai István szökve hagyta el Bécset, de nem mulasztotta el, hogy kincseket vigyen magával Mátyás palotájából. Miksa gyorsan hadat gyűjtve a Semmeringen átnyomulva szinte harc nélkül, Mátyás hadvezéreinek kapkodása és tehetetlensége, némely zsoldosvezér gazdacseréje következtében elfoglalta Bécset (az ottani Burg magyar őrségének ellenállása augusztus 29-én ért véget, addig támaszkodhattak a Burg főtornyára, a városerődítés közeli, elvesztett Widmer kaputornya ellenében) és Ausztria Mátyás megszállta részeit (Alsó-Ausztria, stájer és karintiai részek). Annál könnyebben tehette, mert Mátyás bécsi kereskedő patrícius hívei addigra már keservesen csalódtak benne, hiszen nem állította helyre a székváros árumegállító jogát, amivel lefölözhették volna a délnémet–magyar kereskedelmet. Ezért szívesen alávetették magukat a visszavárt III. Frigyesnek. A császár azonban nem tért vissza személyesen, haláláig Linzben maradt, a hatalom átvételét fiára, Miksára bízta. A bécsi városi orvos, Tichtl naplójában Miksát méltatta, mint a mindenható Istentől az osztrák népnek kegyelmesen adott igazságos és rátermett férfiút. A császár még a kollaboránsok megbüntetésével sem törődött, így kaphatott Miksa szolgálatában pénzügyi funkciót Schnaitpeck. A stájerek pedig örültek Miksa előrenyomulásának, mert ezáltal Pettau és Rann azelőtt salzburgi függésű városok a stájer tartományi kötelékbe kerültek. Miksa bevette Bécsújhelyet is, bár Mátyás fekete seregének Sziléziából odavonuló 6-7000 katonája – szekérvárral megerősítve – kísérletet tett a város felmentésére. III. Frigyes császár 1490. május 21-én Linzből küldött rendelkezést Stájerország, Karintia és Krajna tartományoknak, hogy Magyarországot a fegyver hatalmával szerezzék meg. Miksa király július végén Grazban tartózkodott, mielőtt Alsó-Ausztriát és Magyarországot megtámadta volna. Augusztus 10-én hatolt Bécsújhely alá, ahol a polgárság nyomban mellé állott. A római király nem törődött azzal, hogy messze nyugaton, az Enns melletti Ernsthofen helység közelében a tettaui sáncok magyar őrsége 1490 októberéig helytállt. Miksa ezt az erőt Gotthard von Starhemberg tartományi kapitányra bízta, akinek csapata előtt végül fel kellett adniuk ellenállásukat. A trónkövetelő egy levelét augusztus 13-án kapta meg Georg von Stein és ebben azt a reményét fejezte ki Miksa, hogy a következő héten a teljes nemesség többsége és a főpapok nagy csoportja, tehát azok, akik a „sanior pars"-t alkotják Magyarországon, hozzá mennek Grazba, erre elkötelezték magukat. Ezt a remélt politikai erőt a trónigénylő hadserege egészítette ki, amely 16-17 000 főre becsülhető, jelentékeny része német Landsknecht volt. Ezzel indult el Magyarország felé. Vitéz katonája lett Kanizsai János, aki testvérével együtt szeptember 28-án a Lajta melletti Brucknál hódolt Miksa királynak. Így lovagvárukat, Lékát is bevehették Miksa csapatai, de a tulajdonjog a négy Kanizsai testvéré maradt. Elnyerte a Bánffi, a Szentgyörgyi, a Frangepán családok dunántúli és szlavóniai támogatását is. A Habsburg trónjelölt még 1490 szeptemberében és októberében Kismarton térségén át mélyen benyomult a Dunántúlra. Kismartont a benyomuló amúgyis az ausztriai főhercegség zálogbirtokának tekintette, annak fejében, hogy Corvin Mátyás vissza-

---

Poland. Warszawa, 1968. 158., 757. o. (*A. Gieysztor* szerzői része), *Font Márta:* Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs, 1995. 180–182., 187. o., 26. sz. melléklet; *Szokolay Katalin:* Lengyelország története. i. m. 41. o.; *Dabrowski János:* Lengyel történettudományi szemle. *Történeti Szemle,* 1917. 86. o.; *Radocsay Dénes:* A gógánváraljai (Goganvarolea) festett famennyezet lengyel rokonsága. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei,* 3. sorozat II. k. 1. sz. Budapest, 1951. 61. o.; *Kubinyi* 2001a. 119., 126–128. o.

kapta a királyi koronát. Elfoglalta Kőszeget, amely Corvinnak járt volna. Szombathely és Sopron megadta magát. Veszprém város átadásáért már november elején közbenjárt Kövendi Székely Jakab Zala vármegyei főispán, aki Miksa szolgálatába állott át. Miksa ostroma folytán ifj. Vitéz János püspök november 8-án átadta Veszprémet. Szent-Girolt várat Berekszói ifjabb Hagymási Miklós adta át a Habsburgnak. Annak során, hogy Miksa hadai a Rába vonalán elindulva Veszprémen át Székesfehérvár felé nyomultak, valamely osztaguk Pápa tájára is vetődött és felégette a bakonybéli apátság agyagliki malmait. Az eseményt úgy keltezték, hogy „amikor Magyarország a németektől erőszakot szenvedett", került erre sor. A német zsoldoshad 1491-ben elkövetett pusztításai legjobban az amúgy is ritkább lakosságú dunántúli sávot (Moson, Sopron, Komárom, Vas, Veszprém, Fejér vármegyék) sújtották. Miksa erői egészen a koronázó város Székesfehérvárig hatoltak előre győztesen, a fekete sereg tétlenségét is kihasználva. A félezer katona és polgárai, valamint mocsaras környéke által védett várost rövid lövetés után gyalogos zsoldosai Miksa kezére juttatták (1490. november 16.), a bazilikát is kirabolták, Mátyás király sírját feldúlták. A pusztítás november 19-ig tartott. Miksa trónkövetelőnek arra is volt gondja, hogy Mátyás bizalmas emberét, Kálmáncsehi Domokost tisztségétől és vagyonától megfossza.

Amikor Ozora várát is elfoglalta Miksa, őt ismerte el Hédervári Miklós. Török Ambrus és társai a Habsburg híveit bebocsátották Szigetvárba, és részt vettek a sereg további rablásaiban, pusztításaiban. A szomorú események mellett a népi ellenállás egy-egy megnyilvánulásáról is maradtak fenn adatok. Tudunk Somogy vármegyei parasztokról, akik már 1490. május 30. körül fegyvert ragadtak a fenyegető hódítók ellen. Székesfehérvár külvárosi lakosai maguk gyújtották fel házaikat, a város tanuló ifjúságának egy része pedig a város elfoglalásának a hallatára az iskolából (*e ludo litterario*) fegyveresen rontott a benyomuló zsoldosokra, és elesett a hódítók elleni utcai harcban. Délen Zágráb jutott Miksa kezére. A római király már-már a fővárost fenyegette, de előrenyomulása elakadt, mivel nem tudta fizetni Landsknecht zsoldosait és azok lázongtak. A tél beálltával visszafordult, hiszen a német fejedelmek sem támogatták. Politikai táborát sem tudta kiszélesíteni, csábító ígéretekkel (salzburgi javadalmak) sem vonhatta maga mellé Ernuszt Zsigmond pécsi püspököt. Mindezeket a bonyolult eseményeket a legtömörebben Paolo Giovio foglalta össze a humanista történetírás stíluslehetőségével: „Az Ausztriát támadó pannóniaikat a félig elfoglalt Noricumból nem egyszer visszanyomta" Miksa. A későbbi magyar bomlással és az ország szétesésével már tisztában lévő művelt olvasói ebből beállítottságuk szerint kiolvashatták, hogy az ép Magyarországot bezzeg nem tudták a Habsburgok bekebelezni, illetve, hogy jobb lett volna, ha még a teljes ország fogadja el a Habsburgok uralmát. A magyarországi benyomulás évében Miksa mégis megalapozta a jövőt. Március 16-án Érmébengazdag Zsigmond lemondatásával és az uralomnak a bécsi ágra, személy szerint Miksára való átszállásával megdőlt a Habsburgok Tirol-vorarlbergi ágának uralma. Ezáltal hozzájutott a tiroli Schwaz gazdag ezüst-és hatalmas rézbányászatához, valamint a tiroli Hall tallérveréséhez és az ágyúöntéshez.[15]

[15] Ausstellung Maximilian I. 32. o.; *Wiesflecker* 1969. 11–12. o.; *Günter Düriegl:* Wien vom Hochmittelalter bis zum Beginn der Neuzeit – ein historischer Abriss. Wien, 1975/1976. 19. o.; *Joseph Wartinger:* Kurzgefasste Geschichte der Steiermark. (Reprint) Graz, 1995. 112. o.; *Wolfgang Mager:* Europa um 1450. In: *Ernst Walter Zeeden* (hrsg. von): Grosser historischer Weltatlas. II. T. Mittelalter. Erläuterungen. München, 1983. 334. o.; *Wolfgang Mager:* Das Reich des Königs Matthias Corvinus 1458–1490. uo. 338. o.; *Günther Hödl:* Habsburg und

A dinasztiák magyar trónért való rivalizálása azonban nem szorítkozott a főurak és főpapok megnyerésére. Szélesebb társadalmi orientáció nyilvánult meg, és végül dinasztikus kompromisszum is létrejött a sikeres és a kudarcot vallott jelöltek közt a mélyebb közös érdekek alapján. II. Ulászló 1491-ben kétszer szedette az adót erőszakos módszerekkel, mégsem fedezhette a háború teljes költségét. A főúri bandériumokért és a neki nyújtott kölcsönökért a nagyurak benyújtották a számlát, számos királyi uradalmat örök-, de legalább zálogjogon főurak kaparintottak meg. Ulászló gyengesége máris bebizonyult. Az 1486. évi, 78 cikkelyből álló törvény az új helyzetben alkalmas lehetett volna a belső rend és jogi biztonság erősítésére. Akkor a jogalkotás Mátyásnak az előkelő nemesek befolyása erősítésére irányuló törekvését fejezte ki. Ezt 1492-ben új törvénnyel váltották fel. Bár ez túlnyomó részben szó szerint vette át az 1486-i szöveget, az esküdt nemesek intézményét eltörölte. A tekintélyes megyei birtokos nemesek többsége ugyanis addigra egyszerűen kivonta magát a politikai lehetőségből, mivel az esküdt nemesi sze-

---

Österreich 1273–1493. Wien–Köln–Graz, 1988. 192–193., 212., 217. o.; *Paul Anton Keller:* Ritterburg Lockenhaus. Landschaft und Geschichte. Eisenstadt, 2001. 38. o.; emléktábla a kései XVI. századból a kismartoni (Eisenstadt) kastélyudvaron; *Rázsó* 1958. 146. o.; *Uő:* Hunyadi Mátyás török politikája. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1975/2. sz. 307. o.; *Tóth* 1925. 311., 314. o.; *Jean Delorme:* Chronologie des Civilisations. Paris, 1956. 205. o.; *Kubinyi* 1992. 14–15. o.; Magyar Életrajzi Lexikon II. k.[3] Budapest, 1969. 707. o.; *Pohanka* 1998. 64., 223. o.; *Herm* 1996. 170–171. o.; *Kubinyi* 1993. 7–8. o.; *Burkhard Seuffert–Gottfriede Kogler* (bearb. von): Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396–1519. Teil II. Graz–Wien, 1958. 239. o.; Scriptores Rerum Silesiacarum XIV. Breslau, 1894. 585., 586. sz.; *Szalay–Baróti* é. n. 299–300. o.; *Horváth János:* Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Budapest, 1944. 178. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. II. k.[3] Budapest, 1969. 1009. o.; *Korompay György:* Veszprém.[2] Budapest, 1957. 32. o.; *Kubinyi* 1994. 302. o.; *Ferdinand Opll:* Wien-nach Köln eine der bedeutendesten Städte des Regnum Theutonicum. Ein Städtevergleich Sonderdruck. In: Mitteleuropäisches Städtewesen in Mittelalter und Frühneuzeit. Edith Ennen gewidmet. (Hrsg. von *Wilhelm Janssen* und *Margret Wensky.*) Köln–Weimar–Wien, 1999. 77. o.; *Márki Sándor:* Dósa György. Budapest, 1913. 405. o.; *Horváth Ferenc:* Osztrák levéltári források Nyugat-Dunántúl 16. századi történetéhez. *Vasi Szemle,* 1984. 574., 586. o.; *Kádár Zoltán–Horváth Tibor Antal–Géfin Gyula:* Szombathely. Budapest, 1961. 18. o.; *Bélay Vilmos:* Egy 1687-ben Nürnbergben megjelent könyv Sopronról. *Soproni Szemle,* 1956. 265. o.; *Lelkes István:* Kőszeg. Budapest, 1960. 13. o., *Bártfai Szabó László:* A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom, 1910. 158., 694. o.; *Kalmár Gusztáv:* A török uralom hatása a Dunántúl népességére. *Föld és Ember,* 1929. 52. o.; *Siegfried Haider:* i. m. 111. o.; *Karl Gutkas:* i. m. 90., 287. o.; *Susarin* 1994. 68., 70.,o.; *Kubinyi András:* A középkori Pápa. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. (Főszerk. *Uő.*) Pápa, 1994. 93. o.; *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 330. o. (*Kubinyi András* szerzői része); *Kubinyi* 2001. 27., 94., 123. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. k.[4] Budapest, 1967. 684., 692. o.; *Kováts Valéria:* A szigetvári Zrinyi Miklós Múzeum kiállításai. Pécs, 1966. 30. o.; egy 1495-ben folyó per tartja fenn Boldas Mihály, a leveldi karthauzi konvent Nagykarádon lakó jobbágyának emlékét, aki a hadrakelésből visszatérve úri hatalmaskodás félholtra sebzett áldozatává lett. A perre vonatkozó oklevél szerint 1490 nyarán „Vniuersitas Nobilium et Ignobilium Comitatus Simigiensis Contra exercitum et gentem Serenissimi principis domini Maximiliani congregatus fuissent." *Nagy I. et alii:* Hazai Okmánytár. V. k. 1873. 250. sz.; ostromkép Székesfehérvárról az innsbrucki Hofkirche síremlékművének főoltár felőli jobb felső sarkán levő domborművén. *Ed. Heyck:* Kaiser Maximilian I. Bielefeld–Leipzig, 1898. 52. o.; a dombormű felirata „Alba Regalis, Vrbs Nobilis; In Qva Reges Hungariae „Et inavgvrari, Et Sepeliri Solebant, Valido Exercitv Cincta Et Expvgnata, Ingensq; Vniverso Illi Regno, Terror Illatus"; a székesfehérvári ellenállásra *Ludovici Tuberonis,* Dalmatae abbatis, Commentariorum de temporibus suis Liber III. In: *I. G. Schwandtner:* Scriptores Rerum Hungaicarum. T. II. Vindobona, 1746. 160. o.; *Békefi Remig:* A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1906. 163., 337. o.; *Fitz Jenő:* A középkori Székesfehérvár. Székesfehérvár, 1957. 16–19. o.; *Kalmár Lajos:* Egy árulkodó kódex-díszítés. Vallásosság és világi öröm a Kálmáncsehi Breviárium lapjain. *Világosság,* 1968. május 299. o.; *Sárvári Márta:* Múzeumként állítják helyre Ozorai Pipo várkastélyát. *Magyar Nemzet,* 1984. március 13. 5. o.; *Hermann Oesterley:* Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters. Gotha, 1883. 746. o.; *Fógel* 1913. 54–55. o.; Deutsche Geschichte in Daten. Berlin, 1967. 189. o.; *Baczkowszki* 1995. 98–105. o. és 1. térkép; *Waschek* 1996. 25. o.; A magyarok krónikája. 191., 194. o.; *Pavli Iovii* Novocomensis episcopi Nvcerini Elogia Virorum bellico virtute illustrium. Basiliae, MDLXXV. 238. o.; *Kubinyi* 1990. 99. o.; *Chlodwig Gross* (Red.): Reise in die Geschichte, Tirol–Südtirol Vorarlberg–Liechtenstein. Dortmund, é. n. 12., 38., 134. o.; *Herm* 1996. 171. o.

replés, az ebből eredő gyakori vidéki kiszállások túl nagy terhet róttak rájuk, így hagyták a „királyi emberek" jogintézményéhez való visszatérést.

A trónigénylők a városok támogatását is igyekeztek elnyerni. Miksa 1490. június 1-jén mint római király leveleket írt Eperjes város (oppidum!) és Bártfa város vezetőségének, amelyekben Frigyes császár jogaira hivatkozva és a török elleni védelemmel kecsegtetve királlyá választásához támogatást kér a címzett várostól, megígérve a városi szabadságok gyarapítását is. De nem sokkal utóbb a felvidéki városok már János Albert herceg magyar pártjának kialakulásáról is értesültek és e tárgyban leveleztek. Bárfa június 28-án arról tudósította Eperjest, hogy az országnagyok nagy része azt királlyá akarja választani. Június 29-én Kassa tanácsa írt arról Bártfa tanácsának, hogy tilalmuk ellenére Kraydler Erazmus a lengyel királyhoz megy Báthori István leveleivel. A kassaiak hangsúlyozták, hogy titkon hagyta el a várost Lengyelország irányában, és hogy nem azonosítják magukat azzal, amit esetleg az ország ellen tenni fog. A városok politikai öntevékenységének a jele, legalábbis regionális keretben, hogy Kassa város tanácsa 1490. július 1-jén levelében kérte Bártfa város tanácsát, jelenjenek meg Eperjesen a lengyeleknek az országba történt betörése ügyében, ahol gyűlést tartanának. Szeptember 14-én Eperjes tanácsa értesítette Bártfáét, János Albert követe, Rosenberski igényéről, adjanak neki ezer lovast és erre nézve tanácsot kért. Még Bártfa is kompromittálta magát azáltal, hogy jobbágyai olyan marhákat vásároltak a lengyelektől, amelyeket a háború idején más jobbágyoktól hajtottak el, de maga a tanács is vett marhákat egy eperjesi magyartól. Mindezeket a marhákat a lengyel ügy lezárulása után 1492-ben visszaadták az eredeti gazdáknak. Leginkább Eperjes hajlott a közeli erőt jelentő lengyel trónkövetelő elismerésére; s szeptember 29-én az Eperjest elfoglaló János Albert, mint „generalis electus" az eperjesi bíró, tanács és közönség kérésére megerősítette a város szabadságait, különösen pedig vámkiváltságait. Kisszeben is eltántorodott Ulászló mellől, s János Albert híveként Ulászló hívei részéről fej- és jószágvesztés fenyegette lakóit. De a városokra a győztesnek is tekintettel kellett lennie. Ulászló felülkerekedésekor át is mentette magát Eperjes: 1492. január 6-án a várost ostromló Szapolyai István szepesi főispán és Haugvicz János királyi kapitány az ostromló táborból, január 18-án pedig Budáról a király (a főpapok és bárók tanácsára hivatkozva) kegyelmet adott Eperjesnek abbeli vétkéért, hogy az országlakosok viszálya idején Ulászló ellen János Albert pártján állott. A város megőrizhette szabadságait. A király március 21-én a kegyelem alapján a hét szabad királyi város sorába visszaiktatta Eperjest. Az utóbbi levelében megértéssel írja le, hogy Eperjes nem rosszakaratból vagy makacsságból cselekedett, hanem az oly zavaros viszonyok között alkalmas módon polgárainak üdvét megvédeni akarván, kényszerből. Hiszen János Albert igen nagy erővel pusztította az országot, és ahová elért, azt engedelmeskedni kényszerítette. De Ulászló bizalmának elnyerése nem vonta meg János Albertét sem – mindez mutatja a városok fontosságát. János Albert már mint lengyel király (1492–1501) 1492. október 4-én – a város levelére válaszként – nyugtázza Eperjes hűségét, s megígéri, hogy érdekében eljár Ulászlónál. A lengyel király Eperjesnek adta az ott hagyott lőfegyvereket (*pixides*) is. Tény, hogy 1493. október 18-án János Albert király II. Ulászló királyhoz írt levelében kérte azt, őrizze meg Eperjest régi szabadságaiban. Eperjes sorsát Kisszeben is osztotta: 1492. január 6-án Eperjes alól Szapolyai és Haugvicz a kisszebenieknek is kegyelmet adtak, életüket, javaikat megmentették. A náluk is fontosabb Kassa szintén számíthatott Ulászló hálájára. Készült is egy fogalmazvány, ami for-

mulás könyvben maradt fenn: Ulászló király a lengyel hadak által félévnél tovább, de sikertelenül ostromolt város polgárainak bátorságát és hűségét kívánta megjutalmazni, ezért a várost és polgárait az ország igazi nemeseinek a sorába emeli és nekik a város addigi címereit megtartva nemesi címert adományoz, amelyet a város polgárai a nemesség címéül mindenkor használhassanak. Bár ez csak a város testületét, de nem egyes polgárait tette volna nemessé, az oklevéltervezet csak tervezet maradt, ténylegesen nem állították ki. Mindenesetre a városok bizonyos fokú elismerése mutatja tényleges fontosságukat. Jóllehet Ulászló is tudhatta, hogy a magyarországi városhálózat nem volt olyan sűrű, mint akár cseh országában. Valamennyi királyjelölt úgy érezhette, hogy a városok pénzügyi és katonai erejére, lakosaik műveltségére a királyság továbbra is támaszkodhatnék. Ebben talán nem is csalatkozhattak volna, ha a fejlődés nem fordult volna mindhárom kelet-közép-európai országban társadalmilag kedvezőtlen irányba. Mindenesetre a lengyel tengerpartot ez a tendencia még nem érintette. János Albert uralma alatt fejeződött be a gdański Szent György lövésztestvérség székházának létesítése, és folyt a Miasszonyunk-templom bővítése, amely Lengyelország legnagyobb egyházi épülete lett.[16]

A politikai konszolidáció jele, hogy volt Corvin János-pártiak országos méltóságra jutottak: Alsólindvai Bánfi Miklós az 1490–1500-as években főudvarmester volt, az 1494–1499. években tisztségét Ráskai Balázzsal megosztva. Még Mátyás király rokonai is felemelkedhettek: Rozgonyi László az 1490/91 években (haláláig) királyi kamarásmester volt. Geréb Péter, a Corvinus unokatestvére 1503-ban mint nádor hunyt el. Azok az erők ugyanis, amelyek bizonyos mértékig még képviselni igyekeztek – most már Ulászló körül – a központosítás vonalát, egyre jobban meggyengültek. A lelkiismereti konfliktusba került Filipec kancellár lemondott magyar- és morvaországi világi és egyházi rangjairól és szétosztva vagyonát, ferencrendi kolostorba vonult Morvaországban. Most Bakócz lett a kancellár, aki a bárók érdekeit viselte a szívén. A dinasztiaváltás így vált belpolitikai síkon rendszerváltássá, ezzel indult el azon a kelet-európai úton a hatalmi szerkezet és társadalmi irányultság változása, ami évtizedek múltán Bakóczra és a hasonló típusú főpapokra is visszaütött. Ezt a változást megerősítette, hogy Szapolyai István lett a nádor 1492-ben. A király hatalmát ekkor már Beatrix sem korlátozhatta. A királyné az 1492. évi országgyűlés idején felismerte, hogy kijátszották. Ekkor már Ulászló fel akarta bontani a kényszerházasságot, hogy a milánói Bianca Sforza kezét elnyerhesse. Ezt Francesco Guicciardini műve olyan részében, ahol nápolyi információk alapján írt, hálátlan visszautasításnak minősítette. Oda kellett visszatérnie Beatrixnek, bár csak nyolc évvel később bontotta fel a pápa a házasságot, hogy ezzel diszpenzációt adjon Ulászló egy újabb házassági tervéhez.

---

[16] *Kubinyi* 2001a. 102., 128. o.; *Iványi* 1910. I. k. 2791., 2797., 2800., 2830., 3036., 3072. sz.; *Iványi* 1932. 659., 660., 662. sz.; míg Eperjes János Albert kezén volt, az ott lengyel fogságban tartott Liptai Benedek meghalt, uo. 707. sz.; uo. 668., 669. sz.; jellegzetes Ulászló leírása a trónviszályok idejéről: „multi subditorum et fidelium sacre dicti regni nostri corone partibus adheserint hostilibus, per hocque a republica eiusdem regni nostri visi fuerint quodam modo alienati", az Eperjest a szabad királyi városok közé visszahelyező levelében, uo. 681., 696. sz.; az Ulászló-párt segítségkérő utasításai Bártfának: *Iványi* 1910. I. k. 2883., 2885., 2930., 2998. sz.; Kisszebenre *Carolus Wagner:* Diplomatarium Comitatus Sarosiensis. Posonii et Cassoviae, 1780. 193–194. o.; Kassára *Décsényi Gyula:* II. Ulászló korabeli címeres-levelek. *Turul,* 1891. 65–67. o.; a városhálózat sűrűbb voltára II. Ulászló eredeti királyságában vö. *Josef Macek:* K pojmu města a městečka v jagellonském věku. (Historia docet. Sborník praci k poctě šedesátých narozenin prof. Ph. *Dr. Ivana Hlavácka,* C. Sc. Uspořádal *Miloslav Polívka* a *Michal Svatoš.*) Praha, 1992. 247–260. o.; *Bohdan Szermer:* Gdańsk – Vergangenheit und Gegenwart. Warszawa, 1971. 32–33. o.

Beatrix kiszorulásával olyan személy esett ki a király környezetéből, aki minden üres nagyravágyás mellett is udvari fényre és művelődéspártolásra sarkalhatta volna Ulászlót. Mégis valami hatása maradt a házasság elejéről. Neki tulajdoníthatjuk, hogy az új király először igazodott a Hunyadi Mátyás által kialakított építészeti, főleg díszítő elemekhez. A budai palota egy ajtószemöldökív kőtöredéke 1490 körül vörös márványból készült, II. Ulászló összetett címerével. Ez a felső két mezejében a magyar vágásokat (ún. árpádsávok) és a cseh koronás oroszlánt, középen a lengyel (itt dinasztiát jelző) koronás sast, az alsó két mezőben pedig a koronás oroszlánt és a vágásokat tartalmazza. A palotában elhelyezték a koronás Jagelló-sast ábrázoló családi címert is 1490 körül, illetve után. A királyi pecséthasználatban II. Ulászló alatt egyenesen jelentős lépés történt a magyar közjogi szemlélethez igazodva: az 1491. évi nagy vagy felségi pecsét a tartományok pajzsát foglalja magába, amint az említett kőfaragványon: négy mező közül kettő a vágásokat, kettő a cseh oroszlánokat, középen pedig egy kis pajzsban a dinasztia sasát tartalmazza. A pecsét összetett pajzsa felett korona van, tetején kereszt golyón, keresztben gyöngyökkel díszített ívezet metszi át, kövekkel kirakott alsó karikája babérlevelet mutat. A korábbiakhoz képest változás, hogy ez a korona leginkább hasonlít, illetve közelít a magyar szent koronához. A magyar királyság vallásos szimbolikáját is magáévá tette II. Ulászló. Ezt egyértelműen mutatja – mint a festmény programját – Bernhard Strigel 1510 körül készült fogadalmi képe. Ezen Szent László alabárddal ábrázolva ajánlja a magyar királyt és gyermekeit Szűz Máriának, aki a gyermek Jézussal egy erőd felett lebeg. Ez a magyar szent királyok kultuszát fejezi ki, ami nagyban legitimálhatta a Jagellót.[17]

Az eltolódásokat betetőzte, hogy Miksa római király támadását és a Habsburgok (III: Frigyes császár és Miksa) igényeit Ulászló csak megalázó engedmények árán tudta leszerelni, amivel Magyarországot elkötelezte a nyugaton szomszédos dinasztiának. Ez annál feltűnőbb, mert saját dinasztikus, északi rokonságával szemben ezt elkerülte. Külső oka alig lehetett ennek, hiszen mozgó alakulatait Miksa 1491. június 29-én kivonta Magyarországról. Báthori István, Kinizsi Pál és – miután a király előteremtette zsoldját – a fekete sereg visszafoglalta Székesfehérvárt. Ebben az ostromban maga a király is huzamosan (pl. július 3., 14., 18.) jelen volt. Még 1491-ben Bakócz Tamás győri püspök csapatai rohammal visszavették Szombathelyet. Corvin János is bekapcsolódott a Miksa elleni harcokba, és bevette Zágrábot. Miksa elvesztette Veszprémet és Nagyvázsonyt is. Az elégedetlen nemesség nyomása alatt a gyenge II. Ulászló olykor elszántságot mutatott: Lékát egy hívének adományozta. De a tényleges erőviszonyoknak megfelelően már két évvel később a vár újra a Kanizsaiak kezén volt. Magyar és horvát huszárokat, akik 1490-ben Miksa ellen Magyarországot védték, a római király zsoldjába tudott fogadni. A jellegzetes magyar tárcsa (trapéz alakú

[17] *Kubinyi* 2001a. 11., 16. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. k.[4] Budapest, 1967. 104. o.; Summus et secretarius cancellarius, 1491. március 4. *Szentpétery Imre:* Magyar oklevéltan. Budapest, 1930. 168. o.; Filipec visszavonulására *Bartoniek* é. n. 44. o.; *Kardos* 1971. 533. o.; *Bunyitay* 1883. 320. o.; *Kubinyi* 1993. 6. o.; *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 342. o. (*Kubinyi András* szerzői része); *Tóth* 1925. 309. o.; *Borsa Gedeon* (ism.): *Dokoupil, Vladislav:* Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky. Brno, 1974. *Magyar Könyvszemle,* 1975/3–4. sz. 347. o.; Nagylucsei 1491 végén meghalt. Nagylucsei Orbán egri püspök egy festett missaleja 1491. körül: *Magyar Könyvszemle,* 1887. 325. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. k.[4] Budapest, 1967. 152. o.; *Hermann Zsuzsanna:* Cesare Borgia. Budapest, 1969. 41., 127–128. o.; *Guicciardini* 1971. 472–473. o.; *Domonkos* 1989. 54. o.; a kőtöredékek Budapesti Történeti Múzeum–Vármúzeum; *Iványi Ede:* A Magyar Birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei. (Rreprint) Budapest–Debrecen, 1989. 39., 89. o.; *Fügedi* 1978. 13. o.; Ausstellung Maximilian I. 54. o. és 31. képmelléklet.

vaspajzs) talán ezek által lett ismertté Miksa birodalmában és megmaradt példányaik, oltáron ábrázolásuk a szablyával együtt többször erre utalhatnak 1490és 1515 között.

Bár a fekete sereg benyomult osztrák területre is, János Albert párhuzamos támadása folytán az udvar szégyenletes békére hajlott. Erre pedig katonailag nem lett volna szükség: a fekete sereg egyes kötelékei, amelyek a békefeltételek végrehajtását megtagadták, még 1492-ben is tartották az osztrák várakat. Az 1491. november 7-i, Pozsonyban országgyűlésen megkötött béke rendkívül súlyos feltételeket szabott Magyarországra. Ulászló lemondott az ausztriai Habsburg tartományokról és Bécsről, sőt Miksa javára még 100 000 forint hadikárpótlást is neki kellett vállalnia. A béke előírta, hogy a magyar őrségeknek végleg ki kell üríteniük az osztrák területet. Fontos erődök, városok és birtokok zálog formájában maradtak Habsburg kézen, gyakorlatilag Ausztriához csatolva: Kőszeg (1491–1647), Fraknó, Rohonc, Kabold, Kismarton. Kőszeg császári elfoglalása miatt Batthyány Boldizsár inkább Ulászló mellé állt. Elismerte a megállapodás a Habsburgok jogát a magyar királyi cím viselésére, valamint örökösödési jogukat a magyar trónra, ha Ulászlónak vagy valamelyik utódjának fiú örököse nem volna. Ezzel a Habsburgok igénye a magyar trón megszerzésére tovább erősödött. János Albert igényét viszont teljesen mellőzték. A pozsonyi szerződést magyar részről Bakócz Tamás írta alá és több zászlósúr, pl. Brankovics György deszpota sorában az írni nem tudó Báthori István és az írni tudó osztrák eredetű Wilhelm Baumkircher is megerősítette. II. Ulászló király december 6-án Budán ratifikálta az egyezményt. A budai országgyűlés bizonyos nemesi berzenkedés után 1492. március 7-én ezt elfogadta, ahogyan az egyházi és világi hatalmasok sugallták. Mindez Miksa király sikere volt, kevésbé gyarapította a császárság tekintélyét. A fájó emlékek azonban nem múltak el, így érthető, hogy Waidhofen an der Thaya városa még 1493-ban is kész volt közreműködni a magyarok elűzésén. III. Frigyes már nem hagyta el linzi rezidenciáját, a díszítetlenül kialakított renaissance épületet. Halála is az ideiglenes fővárosban következett be. A linzi Frigyes-torony büszke jelmondata: A.E.I.O.U., tudniilik, hogy Ausztria dolga az egész földkerekségen uralkodni, utódai alatt valósult meg.[18]

---

[18] *Günther Hödl:* Habsburg und Österreich 1273–1493. Wien–Köln–Graz, 1988. 193., 213., 224. o.; *Gutkas* 1984. 90. o.; *Susarin* 1994. 68–69. o.; *Hans Joachim Győrffy:* Das Gesicht der Städte. *Merian,* Februar 1988. 35. o.; Daten zur Geschichte. uo. 155. o.; Brevier und Karte. uo. 158. o.; *Erich Zöllner–Therese Schüssel:* Das Werden Österreichs. Wien, 1995. 90., 92. o.; *Hans Waschek:* 1000 Jahre Österreich. München, 1996. 25. o.; *Wiesflecker* 1969. 11–12., 23. o.; *Georg Wagner:* Maximilian I. und die politische Propaganda. In: Ausstellung Maximilian I. 33. o.; Uo. 32., 55–56. o. és 36. képmelléklet; Révai Nagy Lexikona. XVII. k. Budapest, 1925. 864–865. o.; Ulászló és Miksa harcairól megemlékeznek a moszkvai évkönyvek is: *Hodinka A.:* i. m. 490. o.; *Gyárfás István:* i. m. 622. o.; *Tóth* 1925. 316–319. o.; *Paul Anton Keller:* Ritterburg Lockenhaus. Landschaft und Geschichte. i. m. 38. o.; *Kádár Zoltán–Horváth Tibor Antal–Géfin Gyula:* Szombathely. 18. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. k.[4] Budapest, 1967. 137., 291., 684., 916. o.; A Justh család levéltára 1274–1525. (Közzéteszi *Borsa Iván.*) Budapest, 1991. 394. sz.; *Lud. Aug. Haan:* Diplomatarium Békessiense. Pest, 1870. 105–106., 301–302. o.; *Knauz Nándor:* A magyar egyház régi szokásai. *Magyar Sion,* 1868. 883. o.; Ulászló csak legfeljebb 10 000 aranyforintnyi kárpótlást fizetett meg a valóságban. *Házi Jenő:* Határszéli viszályaink az osztrákokkal a Jagellók uralkodása alatt. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. Budapest, 1931. 50–51. o.; *Iványi* 1910. 1. k. 2930., 2995. sz.; *Hermann Conrad:* i. m. 262. o.; *R. G. D. Laffan:* The Empire under Maximilian I. In: The Renaissance 1493–1520. (Edited by *G. R. Potter.*) Cambridge, 1957. 222. o.; *Engel Pál:* A modernizáció lehetőségei a középkorban. i. m. 7. o.; a pozsonyi megállapodásra vonatkozó korabeli nyomtatvány: Concordia Hungarica inter Serenissimos et Gloriosissimos Principes...; *Alexander Domanovszky:* Die Geschichte Ungarns. München–Leipzig, 1923. 218. o.; helytörténeti adat a Waidhofen a. d. Thaya-i városházán; *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 331–332. o. (*Kubinyi András* szerzői része); *Kubinyi* 2001a. 126–128. o.; *Baczkowski* 1995. 122–131., 136–138., 145–148. o.; *Lelkes István:* Kőszeg. Budapest, 1960. 13. o.; *Horváth Ferenc:* Osztrák levéltári források Nyugat-Dunántúl 16. századi történetéhez. *Vasi Szemle,* 1984. 574–575. o.; *Szövényi István:* Kőszeg.[2] Budapest, 1966. 12. o.; *Karácsonyi János:* Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. 1. k. Budapest, 1922. 189. o.; *Molnár Erik*

Mátyás birodalma – igaz, ellenkező előjellel – így felújulóban volt, Ulászló és Miksa szövetségére alapozva. Ez volt az ára annak, hogy a gyenge Jagelló II. Ulászló egyetlen királya lehessen Magyarországnak. Távlati szempontból azonban Miksa bizonyult bölcsebbnek, amikor a magyar koronáról egyelőre lemondott a cseh–magyar trónvárományosság fejében. Ennek hangulati alátámasztását szolgálta, hogy Mátyás halála és a békekötés közti időben Passauban nyomtatásban megjelentették a III. Frigyes és Mátyás közti békét, latin és német szövegváltozatokban, ami dokumentálta a Habsburg-ház magyar örökösödési jogának múltját. Ezt a jogfenntartást finoman érzékeltette Miksa heraldikai és címhasználati gyakorlata. Amikor a császár Innsbruckban aranytetővel ékes díszerkélyt építtetett 1494–1496 során, címerei közt balról a második az összetett magyar címer lett, fenti sávjában a hármas halmon álló kettős kereszt mellett vágások (árpád sávok), alsó sávjában pedig a vágások mellett a kettős kereszt a hármas halmon kapott ábrázolást, de ennek közepére olyan apró címert helyeztetett, amelynek négy negyede osztrák sávokból és oroszlánból állt. Amikor Albrecht Dűrer Szent Brigitta látomásait fametszettel illusztrálta, Miksa római király címerének középső sávjába a magyar királyságét helyezte (1500–1502). Midőn a konstanzi tanács kérésére az ottani iparágak képviselőinek tanácsba jutási képességet biztosított 1495-ben, a német nyelvű szövegben a római királyságára és a birodalomra utalást magyarországi, dalmáciai, horvátországi királysága követi. Ezek annyira fontos fejlemények voltak, hogy Francesco Guicciardini történeti munkájába is belefoglalta őket: Frigyes és Miksa új háborúkat kezdtek megint a magyarokkal, végül megegyeztek és a királyság báróinak ünnepélyes esküjével megerősítették, hogy ha valamiképpen Ulászló fiak nélkül halna meg, Miksát királyul fogadnák el.

Ez alapos ismeretekre vall, hiszen az 1492. évi országgyűlés alkalmából a magyar főuraknak oklevelet kellett kiállítaniuk arról, hogy elfogadják a Habsburgok örökösödési jogát. Ezt 70 előkelőség nevében adták ki. Ezek a hagyományos: méltóság, várbirtoklás, leszármazás alapján egyértelmű bárókat (1–29.), a korábbi nemzedékekben már olykor bárókat adó családokat (30–45.) és a nemesség vezető rétegét alkotó, nem bárói előkelő családokat (46–70.) foglaltak magukba. Ez egyben azt is jelenti, hogy Miksa reménye a befolyásos erők mellé állásáról legalább ekkorra megvalósult. Annál inkább, mert a szlavóniai és horvátországi urak szintén kiadtak ilyen elfogadó oklevelet. Elfogadtatása reményében Miksa 1505-ben évődve azzal érvelt született magyarsága mellett, hogy a bécsújhelyi vár magyar tornyában jött a világra. Amikor pedig 1516–1518 folyamán kinyomtatták Miksa császár nemzetségi és rokonsági szentjeit, a Jakob Mennel által készített ikonográfiai programban Szent László is kapott fametszetet. Valójában – és ez a Habsburgok társadalompolitikai meggondolásait is tükrözi – Miksa nem elégedett meg a bárók fogadkozásával, hanem ebben is szem előtt tartotta a városokat. A bárók és főpapok külön-külön kiadott megerősítő oklevelei mellett (pl. a Bazini és Szentgyörgyi grófok, Báthori István mint országbíró és mint erdélyi vajda, Kinizsi Pál, Czobor Márton nándorfehérvári bán,

---

Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. 1. k. Budapest, 1922. 189. o.; *Molnár Erik* (főszerk.): Magyarország története. I. k. Budapest, 1964. 573. o.; *Balla é.* n. 80. o.; Magyar Életrajzi Lexikon. II.[3] Budapest, 1969. 928. o.; A magyarok krónikája. 194. o. ; *Thallóczy Lajos:* Magyar–szerb történeti összeköttetések 1526-ig. Budapest, 1906. 44. o.; *Kubinyi* 1994. 302. o.; a Habsburgokkal kötött békével kapcsolatos fáradozások jutalmául II. Ulászló 1492-ben Kőszeg várát és mezővárosát tartozékaikkal elajándékozta Stetembergi báró Pruschinek Zsigmondnak és Henriknek, akik hűségi esküt voltak kötelesek tenni a magyar királynak, továbbá az adomány nem érintette a nevezett földek esedékes állami adóját és a győri püspöknek járó tizedeket. *Rupp Jakab:* Magyarország helyrajzi története főtekintettel az egyházi intézetekre . I/2. k. Pest, 1870. 560. o.

Geréb László erdélyi püspök), amelyek kiállítására 1492 tavaszán, őszén s még 1493-ban is került sor, a városok is adtak ki ilyen okleveleket, amellyel előbb a szűkebb értelemben vett magyarországi, majd az erdélyi városok fogadták el a Jagelló–Habsburg egyezményt (Buda, Pest, Pozsony, Kolozsvár, a hét szász szék, Beszterce, Brassó, Szeben, Segesvár, Medgyes). Mégis az utóbbiak súlya az inkább lengyel típusúvá váló rendszerben inkább csökkent, s nem lehettek bázisai egy nyugatibb modellnek. A magyarországi városok sorsában is az érvényesült, amivel Georg von Stein már 1490. augusztus 17-én intette a boroszlóiakat: „Nem találtok többé Mátyás királyt, aki a ti vétkeiteket a maga hátára rakja." Már az sem javíthatott az új király hatalmi pozícióján, hogy Váradi Péter érsek egy politikai gyűlésen kibékült Ulászlóval, annak hűségesküt téve kedvelt híve lett. Mivel a rendszer irányváltása már eldőlt, a korábbi modellhez való részleges visszatérés amúgy sem segíthetett volna. A fejlődés szempontjából kedvezőtlen tendencia nyert megerősítést az 1492. évi törvény 1. cikkelyében, amely Mátyás király újításainak eltörlését írta elő (*Item novitates ... per quondam Mathiam regem introductas... aboleat*). Ezzel nemcsak a kormányzati modell, hanem a társadalompolitikai rendszer váltása győzedelmeskedett. Ez még súlyosabb következményekkel járt, mint a király, mágnások, rendek erőeltolódása. Legutóbb Gerhard Herm megalapozottan fogalmazta meg, hogy a Corvin Mátyás halála utáni Magyarország milyen vigasztalan képet mutatott: II. Ulászló csak névlegesen uralkodott, a tulajdonképpeni uralkodó párt olyan nemesség lett, amely rigorózusan kísérelte meg a városok és a parasztság saját korbácsa alá kényszerítését.[19]

[19] *Jean Delorme:* Chronologie des Civilisations. Paris, 1956. 208. o.; *Gerhard Ritter:* Die kirchliche und staatliche Neugestaltung Europas im Jahrhundert der Reformation und der Glaubenskämpfe. In: *Leonhard v. Muralt usw.:* Das Zeitalter der Entdeckungen, der Renaissance und der Glaubenskämpfe. Berlin, 1941. 204. o.; a latin változat: Capitula concordiae inter Fridericum III. imperatorem Romanum et Matthiam Hungariae regem super successione in eodem regno conclusa. Kiadta a Johann Petri nyomda, Országos Széchényi Könyvtár App. H. 256 = Inc. 316.b.; *Soltész Zoltánné:* Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztriációi. *Magyar Könyvszemle,* 1976/1–2. sz. 28. o.; az innsbrucki Goldenes Dachl; Ausstellung Maximilian. I. Innsbruck. Katalog. 29., 134–135. o.; *Wiesflecker* 1969. 23. o.; *Friedrerich Wielandt* (szerk.): Das Konstanzer Leinegewerbe. 2. Quellen. Konstanz am Bodensee, 1953. 32. sz.; *Guicciardini* 1971. 640. o.; *Kubinyi András:* A Gergelylaki Buzlaiak a középkor végén. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest–Veszprém, 1993. 274. o.; *Bónis György:* Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. In: Jubileumi tanulmányok. A pécsi egyetem történetéből. Pécs, 1967. 243. o.; *Szerémi-Ernyey József:* A Majthényiak és a Felvidék I. Budapest, 1913. 317.o.; *Baczkowski* 1995. 145–149. o.; Budapesti Történeti Múzeum, Mályusz-féle regeszták, kézirat 1112. és 1113. sz.; *Jakab Elek:* Kolozsvár története. I. k. Budán, 1870. 563. o.; Scriptores rerum Silesiacarum XIV. Breslau, 1894. 585. sz.; *Gerézdi* 1942. 534. o.; *Csánki* 1891. 416. o.; *Márkus Dezső* (szerk.): Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, 1899. 482. o.; *Susarin* 1994. 70. o.; *Engel–Kristó–Kubinyi* 1998. 332–333. o. (*Kubinyi András* szerzői része); *Kardos* 1971. 531. o.; *Herm* 1996. 176., 195. o.

György Székely

THE ESTATES AT THE CROSSROADS: THE STRUGGLES OF CHANGING THE DYNASTY IN 1490-1492

Summary

The introductory comments of the study highlight that historians have rightly drawn a parallel between the reign of King Matthias Corvinus and the unifying and centralising policy of the contemporary French and Spanish rulers. It is remarkable, though, that it was never compared to the modern features of the reign of Henry VII, King of England, which was ahead if its time. The successes of Matthias, however, were followed by a new stage of development in the late 15th century. This had a great deal to do with the unexpected death of Matthias, which revealed the conflicts in his country and empire, and his political mistakes in elevating and disgracing people in leading roles. Not even the laity standing close to him could feel their career untroubled; they wanted to get rid of the control of his newly exalted men. He also raised unworthy people to the high positions of the church. Venetian diplomacy perceived all this immediately. There were more claimants to his throne: the Szapolyai's supported Ladislav Jagiello of Bohemia; János Corvin (Matthias's illegitimate son) was the chosen successor to the throne; Maximilian of Habsburg claimed the throne by right of succession contracts, the Polish Jan Albert Jagiello did by virtue of election. The study deals with the forces behind them, broken down by families, and their trends. In the meantime, the Habsburgs repossessed Austria's capital and eastern provinces that had been under Matthias's constitutional rule. Emperor Frederick's passive resistance and his programme symbolised by the letters AEIOU, proved to be successful. The Bohemian king was also quick about taking back Moravia and Silesia. Dowager Queen Beatrix's insistence on mastery too had an effect on the power relations of the pretenders. The search for outside support against Ottoman expansion played an important role, as well. The events of war took place under these circumstances, with the contradictions of the traditional Hungarian militia system and the royal mercenary army coming through. On 16 June 1490, Jan Albert entered Hungary at the city of Eperjes. Balázs Magyar, an outstanding commander of the late king, joined him. The contradictions of the feudal strata taking part in national and county politics, and the central official and court system afflicted the successor King Matthias had chosen. János Corvin was defeated by the troops of Parliament, the dowager queen and the prelates on 4 July 1490. Pál Kinizsi, one of Matthias's leading commanders, played a significant part in it. Maximilian of Habsburg was primarily supported by Transdanubian and Croat-Slavonian barons, Jan Albert was mainly backed up by the lords of Upper Hungary. The Bohemian Ladislav had a majority even in the remote Székely land in eastern Transylvania. On 23 July 1490, he left Prague with considerable forces as the unanimously elected Hungarian King. On 31 July, in Farkashida (Pozsony county) he swore to accept the election conditions aiming at repealing the reforms of Matthias. The new king reached Buda on 9 August. His position was strengthened by his marriage of convenience to Beatrix, the dowager queen. The Polish Jan Albert extended his offensive to the region of Eperjes, Kassa, Bártfa, Szerencs, Eger and Hatvan, and took the fortress of Sztropkó. In the arduous winter of 1490-1491, Ladislav scored a victory over the Poles with the feudal militia, the infantry troops of the cities and the remaining mercenaries of Matthias's Black Army. The two Jagiellos concluded an armistice on 20 February 1491. Nevertheless, Jan Albert launched attacks again in the summer and autumn of 1491 but after he was defeated he abdicated the throne in 1492. The Hungarian king and the Polish duke even entered into alliance against those possibly revolting against their lords. As a result of the Polish dynastic threat, the importance of Hungarian-Russian and Habsburg-Russian diplomatic relations remained. The study introduces Hungary's loss of Vienna, Styria and Lower Austria, which was followed by an Austrian attack also encouraged by Frederick III. In September and October 1490, Maximilian, King of the Romans, invaded Transdanubia through the region of Kismarton, captured Kőszeg, Szombathely, Sopron, Veszprém and Székesfehérvár. As he was not able either to pay his mercenaries or to enlarge his political camp, and because the German princes did not give him any support, Maximilian returned as winter set in. Neither could Ladislav

(Ulászló II in Hungary) cover all the expenses of the campaign. Both Maximilian and Jan Albert tried to gain the cities' (Eperjes, Bártfa, Kassa, Kisszeben) support, as they wanted to rely on their financial and military strength, as well as the education of their population. From the summer of 1491 on, Maximilian withdrew his mobile troops from Hungary, then the Black Army took Székesfehérvár from him by siege, and later the troops of the Bishop of Győr took Szombathely. The Habsburg pretender, however, hired a part of the Hungarian and Croatian hussars fighting against him. The peace treaty concluded at the national assembly in Pozsony on 7 November 1491, was more favourable for Maximilian, who could keep the cities of Kőszeg, Fraknó, Rohonc, Kabold and Kismarton, as a pledge. The national assembly of Buda took notice of the peace treaty on 7 March 1492, after some protest of the nobility. The Habsburgs' law of inheritance was renewed, in case the male line of the Jagiellos would have become extinct. Maximilian's heraldic practice and use of titles was appropriate for keeping up the claim. The practically nominal reign of Ulászló II soon offered free scope to an anti-municipal and anti-peasant tendency.

György Székely

LES ORDRES À LA CROISÉE DES CHEMINS: LES BATAILLES LIÉES AU CHANGEMENT DE DYNASTIE EN 1490-1492

Résumé

L'exposé historiographique introduisant l'étude souligne que le règne de Mathias Corvin fut comparé à juste titre à la politique unificatrice et centralisatrice des souverains français et espagnols de l'époque. Il est cependant frappant qu'il n'ait jamais été comparé aux aspects progressistes et modernisateurs d'Henri Tudor VII. Mais les réussites de Mathias furent suivies d'une nouvelle période de développement à la fin du 15e siècle. La mort subite de Mathias survenue à Vienne y a joué un rôle, puisqu'elle a fait passer au premier plan les conflits existant dans son pays et empire tout comme ses erreurs commises lors du choix mais aussi du limogeage des personnalités importantes. Même les laïcs proches du Mathias avaient des problèmes dans leur carrière et voulaient se débarrasser du contrôle des nouvelles personnes nommées et en même temps il a aussi élevé des personnes indignes à la tête de l'église. Tout cela fut immédiatement perçu par la diplomatie vénitienne. Il y avait plusieurs prétendants au trône : le Tchèque Uladislas Jagellon soutenu par les Szapolyai, le successeur désigné Jean Corvin (fils illégitime de Mathias), Maximilien Habsbourg (voulant faire valoir des accords sur la succession) et le Polonais Jean Albert Jagellon au titre de son élection. L'étude examine les rapports de force entre les familles concernées ainsi que leurs modifications. Entre-temps, la capitale et les provinces orientales de l'Autriche ont été récupérées par les Habsbourg, la résistance passive de l'empereur Frédéric et son programme symbolisé par les lettres AEIOU ont porté leurs fruits. Le roi tchèque a également vite repris la Moravie et la Silésie ayant été aux mains de Mathias. L'attachement au pouvoir de la veuve du roi, Beatrix, influença aussi la modification des rapports de force entre les prétendants. La recherche d'un soutien extérieur face à l'avancée des Ottomans a également joué un rôle dans l'histoire. Les actions militaires se sont alors déroulées dans ce contexte faisant ressortir les contradictions entre l'organisation traditionnelle de l'armée hongroise sur la base des anciennes milices et l'armée royale de mercenaires. Le 16 juin 1490, Jean Albert entra dans le territoire de la Hongrie via Eperjes et il fut rejoint par Balázs Magyar, chef d'armée éminent du roi défunt. Les contradictions entre les couches féodales participant à la politique départementale et nationale et le système administratif et judiciaire central défavorisèrent Jean Corvin, candidat de Mathias à sa succession. Le 4 juillet 1490, celui-ci fut battu par l'armée de la reine veuve et des prélats avec la collaboration de Pál Kinizsi, l'un des généraux de Mathias. Maximilien Habsbourg fut surtout soutenu par des barons transdanubiens, croates et slavons, alors que derrière Jean Albert se rassemblèrent avant tout les seigneurs de la Haute-Hongrie. Le Tchèque Uladislas eut la majorité

même sur la terre lointaine des Sicules. Le 23 juillet 1490, celui-ci, en tant que roi élu à l'unanimité, partit de Prague avec une armée importante. Le 31 juillet à Farkashida, dans le comitat de Pozsony, il prêta serment à l'abolition des réformes de Mathias, condition de son élection. Le nouveau roi arriva à Buda le 9 août. Sa situation fut consolidée aussi par son mariage blanc avec Beatrix, veuve du roi. A partir de l'été 1490, le Polonais Jean Albert a étendu ses attaques aux alentours d'Eperjes, de Kassa, de Bártfa, de Szerencs, d'Eger et de Hatvan et il a pris le château de Sztropkó. Durant le dur hiver de 1490-1491, Uladislas a remporté des succès face aux Polonais à l'aide de ses anciennes milices féodales, de troupes d'infanterie urbaines et du reste de l'armée noire de mercenaires de Mathias. Le 20 février 1491, les deux Jagellon ont conclu une trêve, ce qui n'a pas empêché Jean Albert de mener de nouvelles offensives en été et automne 1491. Après sa défaite, en 1492 il a renoncé au trône et il s'est même allié avec le roi de Hongrie pour combattre les rebelles éventuels. En raison de la menace venant de la dynastie polonaise, les contacts diplomatiques des Hongrois et des Habsbourg avec les Russes ont gardé leur importance. L'étude présente la perte de Vienne, de la Styrie et de la Basse-Autriche suivie d'une offensive autrichienne encouragée par Frédéric III. En septembre et octobre 1490, le roi romain, Maximilien a profondément pénétré dans la Transdanubie via la région de Kismarton et il a occupé Kőszeg, Szombathely, Sopron, Veszprém et Székesfehérvár. A l'arrivée de l'hiver, Maximilien a cependant rebroussé chemin, puisqu'il manquait d'argent pour payer ses mercenaires et élargir son camp et aussi de soutien de la part des princes allemands. Uladislas II n'était pas capable non plus de couvrir les dépenses liées à la guerre. Maximilien et Jean Albert s'efforçaient tous les deux d'obtenir le soutien des villes (Eperjes, Bártfa, Kassa, Kisszeben) et de s'appuyer ainsi sur leurs moyens financiers, militaires et culturels. A partir de l'été 1491, Maximilien a retiré les troupes mobiles, puis l'armée noire lui a repris Székesfehérvár à l'issue d'un siège, et les troupes épiscopales de Győr ont récupéré Szombathely. Le prétendant à la succession de la famille des Habsbourg a cependant réussi à engager une partie des hussards hongrois et croates ayant lutté contre lui. La paix conclue le 7 novembre 1491 à la diète de Pozsony a favorisé Maximilien pouvant garder les communes de Kőszeg, de Fraknó, de Rohonc, de Kabold et de Kismarton, ainsi que les gages immobiliers. Malgré quelque réticence de la part des nobles, le 7 mars 1492, la diète de Buda a pris acte de la paix et du droit de succession renouvelé des Habsbourg en cas d'extinction de la branche masculine des Jagellon. L'usage des titres et des symboles héraldiques pratiqués par Maximilien exprimait en effet le maintien de sa prétention à la succession. Le règne presque fictif d'Uladislas II a ouvert la voie à des tendances contre les villes et les paysans.

György Székely

DIE STÄNDE AUF DEM SCHEIDEWEG: DIE KÄMPFE DES DYNASTIEWECHSELS IN DEN JAHREN 1490/1492

Resümee

Die historiographische Ausführung, welche die Studie einleitet, hebt hervor, dass die Herrschaft von Matthias Corvinus mit Recht mit der vereinheitlichenden, zentralisierenden Politik der zeitgenössischen französischen und spanischen Herrscher verglichen wurde. Es ist jedoch auffallend, dass zu den, am meisten nach vorne weisenden, modernisierenden Zügen der Herrschaft von Heinrich Tudor VII. nie Parallelen gezogen wurden. Den Erfolgen von Matthias folgte aber am Ende des 15. Jahrhunderts eine neue Entwicklungsphase. In dieser spielte auch der unerwartete Tod von Matthias in Wien eine Rolle, der die existierenden Gegensätze in seinem Land und seinem Reich an den Tag brachte. Sein Tod zeigte auch die politischen Irrtümer von Matthias bezüglich der Emporhebung, bzw. des In-Ungnade-Fallens führender Persönlichkeiten. Nicht einmal die ihm nahestehenden Weltlichen konnten ihre Karriere als störfrei betrachten; sie wollten sich aus der Kontrolle der, neu durch ihn emporgehobenen Menschen befreien. An die

Spitze der Kirche wiederum hatte er unwürdige Personen erhoben. All dies wurde von der Diplomatie in Venedig sofort registriert. Mehrere Personen erschienen, die Ansprüche auf den Thron stellten: der tschechische Wladyslaw Jagello mit Unterstützung der Szapolyai, der auserkorene Thronnachfolger Johannes Corvinus (der uneheliche Sohn von Matthias), Maximilian von Habsburg aufgrund von Verträgen bezüglich des Erbens des Thrones, sowie der polnische Jan Albert Jagello aufgrund einer Wahl.

Die Studie untersucht absteigend bis hin zu Familien die hinter ihnen stehenden Kräfte und die Verschiebung dieser. Inzwischen kamen die Hauptstadt und die östlichen Länder Österreichs, die unter der Verfassungsherrschaft von Matthias gestanden waren, wieder in die Hand der Habsburger. Der passive Widerstand Kaiser Friedrichs war erfolgreich, sein Programm, gekennzeichnet mit den Buchstaben AEIOU wirkte. Ebenso schnell nahm der tschechische König Mähren und Schlesien zurück, die beide auch in der Hand von Matthias gewesen waren. Auf die, nach vorne wirkenden Verschiebungen derjenigen, die Ansprüche auf den Thron gestellt hatten, wirkte auch das Beharren auf der Macht seitens der verwitweten Königin Beatrix. Eine Rolle spielte auch die Suche nach einer äußeren Stütze gegen das Vordringen der Osmanen. So kam es zu den militärischen Ereignissen; es kamen auch die Wiedersprüche der traditionellen ungarischen Heeresorganisation der Banderien und des königlichen Söldnerheeres zur Geltung. Jan Albert zog am 16. Juni 1490 durch Eperies auf das Gebiet Ungarns. Ihm schloss sich der hervorragende Feldherr des verstorbenen Königs, Balázs Magyar an. Die Widersprüche zwischen den feudalen Schichten, die an der nationalen und Komitatspolitik teilnahmen, und dem zentralen amtlichen, gerichtlichen System hatten gerade auf den designierten Nachfolger von Matthias einen Einfluss. Johannes Corvinus wurde am 4. Juli 1490 vom Heer des Reichstags, der verwitweten Königin und der kirchlichen Würdenträger geschlagen, wobei Pál Kinizsi, einem der führenden Heeresführer von Matthias eine bedeutende Rolle zukam. Maximilian von Habsburg wurde in erster Linie von transdanubischen und kroatisch-slawonischen Baronen unterstützt. Hinter Jan Albert gruppierten sich hauptsächlich Adelige aus Oberungarn. Der tschechische Wladyslaw hatte sogar im fernen Seklerland eine Mehrheit. Er begann seine Reise am 23. Juni in Prag mit einem beträchtlichen Heer als einstimmig gewählter ungarischer König. Am 31. Juli erkannte er in Farkashida im Komitat Pressburg durch einen Eid die Wahlvoraussetzungen an, die darauf gerichtet waren, die Reformen von Matthias zu tilgen. Der neue König erreichte Ofen am 9. August. Seine Position wurde durch die Scheinehe, die er mit der verwitweten Königin Beatrix eingegangen war, nur gestärkt. Der polnische Jan Albert erweiterte ab Sommer 1490 seine Angriffe bis in das Gebiet von Eperies, Kaschau, Bartfeld, Szerencs, Erlau und Hatvan, und nahm die Burg von Sztropkó ein. Im strengen Winter 1490/91 war Wladyslaw mit feudalen Banderien und städtischen Infanterietruppen, sowie den verbleibenden Söldnerresten des sogenannten schwarzen Heeres von Matthias gegen die Polen siegreich. Die beiden Herrscher aus dem Hause Jagello schlossen am 20. Februar 1491 Frieden. Trotzdem startete Jan Albert im Sommer und Herbst 1491 erneut Angriffe, doch zog er – nach einer Niederlage – im Jahre 1492 seinen Anspruch auf den Thron zurück. Es kam sogar zu einem Bündnis zwischen dem König von Ungarn und dem polnischen Herzog gegen die etwaigen Aufständischen. Infolge der polnischen dynastischen Gefahr blieb die Wichtigkeit des ungarisch-russischen und Habsburgisch-russischen diplomatischen Verkehrs aufrecht. Die Studie gibt einen Überblick über den Verlust Wiens, der Steiermark und Niederösterreichs seitens der Ungarn, gefolgt von einer österreichischen Attacke auf Ansporn von Friedrich III. Der römische König Maximilian drang noch im September-Oktober 1490 über Eisenstadt tief nach Transdanubien ein. Er besetzte Güns, Steinamanger, Ödenburg, Veszprim und Stuhlweißenburg. Weil er jedoch seine Söldner nicht bezahlen und sein politisches Lager nicht erweitern konnte, drehte Maximilian mit Einbruch des Winters um, auch, weil er von deutschen Fürsten nicht unterstütz worden war. Die Gesamtausgaben des Krieges konnte auch Ulászló II. (Wladyslaw) nicht zahlen. Maximilian und Jan Albert versuchten beide die Unterstützung der Städte (Eperies, Bartfeld, Kaschau, Zeben) zu erlangen, indem sie sich auf ihre finanzielle und Militärkraft, sowie die Bildung ihrer Bürger stützen wollten. Maximilian zog ab Sommer 1491 die beweglichen Truppen ab, dann wurde ihm vom schwarzen Heer durch eine Belagerung Stuhlweißenburg abgenommen, schließlich gelangte durch einen Angriff Steinamanger in die Hand der bischöflichen Truppen aus Raab. Der Habsburger, der Anspruch auf den Thron hatte, konnte jedoch die, gegen ihn

kämpfenden ungarischen und kroatischen Husaren in seinen Sold stellen. Der Friede, der am 7. November 1491 auf dem Reichstag zu Pressburg geschlossen wurde, war eher für Maximilian vorteilhaft, der die Ortschaften Güns, Forchtenau, Rechnitz, Kobersdorf und Eisenstadt als Pfandgebiete behalten durfte. Der Reichstag zu Ofen akzeptierte am 7. März 1492 nach kleinerem Widersetzen seitens des Adels den Frieden, und das Erbrecht der Habsburger gewann erneut seine Gültigkeit, sollte der männliche Ast der Dynastie Jagello aussterben. Die Praxis Maximilians bezüglich der Heraldik und der Verwendung des Titels entsprach der Aufrechterhaltung des Anspruchs. Die fast schon nur dem Namen nach existierende Herrschaft von Ulászló II. gewährte bereits bald stadt- und bauernfeindlichen Tendenzen Platz.

Дьёрдь Секей

ОРДЕНА НА РАСПУТЬЕ: БОРЬБА ЗА СМЕНУ ДИНАСТИЙ В 1490-1492 ГОДАХ

Резюме

Историографические рассуждения, предшествующие статье, ставят акцент на том, что правление Матьяша Корвина неслучайно приравнивали к объединяющей, централизующей политике французских и испанских правителей той эпохи, но поразительно то, что его никогда не приравнивали к наиболее перспективным, модернизирующим чертам, характеризовавшим господство Генриха Тюдора VII. За успехами короля Матьяша в конце XV века последовал новый этап развития. В этом сыграла роль неожиданная смерть короля Матьяша в Вене, которая вынесла на поверхность противоречия, существовавшие в стране и империи, а также политические ошибки, имевшие место при выделение на высокие посты или при ссылке в опалу ведущих личностей. Даже близко стоящие к королю светские чиновники не могли считать гарантированной свою государственную карьеру, вновь назначенные чиновники желали освободиться от контроля новых поверенных короля, во главе церкви нередко были назначены недостойные личности. Все это незамедлительно было принято к сведению венецианской дипломатией. После смерти Матьяша выступило одновременно несколько претендентов на королевский престол, в том числе: чех Ягелло Уласло, поддерживаемый сторонниками фамилии Сапойаи из Трансильвании, намеченный преемник Матьяша на троне Янош Корвин (бывший незаконным сыном Матьяша), Габсбург Микша на основангии договоров о наследовании престола и поляк Ягелло Ян Альберт на выборном юридическом основании (по законному праву).

В статье рассматриваются силы, стоявшие за претендентами, вплоть до их семей и проводимых ими подвижек. Между тем столица Австрии, находившаяся во время конституционного правления короля в руках Матьяша, а также восточные провинции были возвращены в руки Габсбургов. Увенчалось успехом пассивное сопротивление императора Фридриха и эффективно действовала символизируемая буквами AEIOU программа. Точно так же быстро прибрал к рукам находившуюся ранее под правлением Матьяша Моравию и Силезию. Приверженность к власти вдовы Матьяша королевы Беатрисы также воздействовала, играла свою роль в подвижках сил претендентов на престол. Определенную роль играл также и поиск внешней опоры в борьбе против захватнической политики османской империи. Таким образом произошли военные события, в ходе чего проявились противоречия между традионной венгерской феодальной военной организацией и королевскими наемными войсками. 16 июня 1490 года Ян Альберт вступил на территорию Венгрии в Эперьерше. К нему присоединился отличный полководец усопшего короля Балаж Мадьар. Противоречия между феодальными слоями, участвовавшими в государственной политике и в управлении комитатами, с одной стороны, и центральной административной Судебной системой, с другой стороны, усугубляли положение именно кандидата в наследники

Матьаша Яноша Корвина, который на заседании государственного собрания 4 июля 1490 года был избит королевой вдовой и сворой духовных лиц высшего ранга, причем в экзекуции важную роль сыграл Пал Кинижи, один из ведущих военачальников Матьаша. За Микшу Габсбурга выступили в первую очередь бароны Задунавья и Хорватии-Славонии. За Яном Альбертом группировались главным образом феодалы из районов Северной Венгрии. Уласло Чех обладал также большинством и в отдаленной Секейской Земле. 23 июля 1490 года он выступил из Праги с внушительным войском как выбранный единогласно венгерский король. 31 июля он под присягой принял условия выборов, направленные на ликвидацию реформ короля Матьаша. Новый король 9 августа прибыл в Буду. Его положение укреплялось за счет фиктивного брака, заключенного с вдовой королевой. Поляк Ян Альберт начиная с лета 1490 года, распространил свои наступления на территории городов Эперьеш, Кошице, Бартфа, Серенч, Эгер, Хатван, захватил крепость Стропко. Холодной зимой 1490/1491 года Уласло с феодальными войсками и городскими пехотинцами, а также с остатками наемного черного войска короля Матьаша одержал победу над поляками. Оба Ягелло 20 февраля 1491 года заключили перемирие. Однако летом и осенью 1491 года Ян Альберт все же вновь пошел в наступление, но потерпев поражение в 1492 году, отказался от своих претензий на трон, более того венгерский король и польский герцог вступили в союз против возможных мятежников, бунтовавших против своих правителей. Вследствие династической угрозы со стороны Польши оставалась в силе важность венгеро-русских и Габсбургско-русских дипломатических контактов. В статье рассматривается утрата Венгрией Вены, Штирии и Южной Австрии, после чего с поощрения Фридриха III последовало наступление австрийцев. Римский король Микша еще в сентябре-октябре месяце 1490 года через район Кишмартон глубоко продвинулся в Задунавье, в его руки перешли города Кёсег, Сомбатхей, Шопрон, Веспрем, Секешфехервар. Однако по причине того, что он не мог платить своим наемникам, ни расширить своего политического лагеря, с наступлением зимы Микша повернул назад, так как его не поддерживали также и немецкие князья. Все расходы, связанные с войной, не мог покрывать также Уласло II. Микша и Альберт одинаково старались привлечь к себе поддержку городов (Эперьеш, Бартфа, Кошице, Кишсебен), желая опираться на их финансовые источники и вооруженные силы, использовать в своих интересах образованность их населения. Начиная с лета 1491 года, Микша вывел свои мобильные части, затем черная армия предприняла осаду и отвоевала у него город Секешфехервар, позднее войска епископа города Дьёр отвоевали город Сомбатхей. Претендент на трон Габсбург смог лишь отчасти принять к себе в наймиты венгерских и хорватских гусар. 7 ноября 1491 года в Пожони (Братислава) был заключен государственным собранием мир, оказавшийся выгодным для Микши, который смог сохранить за собой населенные пункты Кёсег, Фракно, Рохонц, Кабольд и Кишмартон в качестве владений, находящихся в залоге. Будайское государственное собрание 7 марта 1492 года после некоторых возражений дворян приняло к сведению заключенный мир, тем самым возобновилось право наследования престола Габсбургами, в случае, если бы вымерла мужская ветвь королей династии Ягелло. Практика использщования Микшей геральдики и титулов соответствовала также поддержанию в сознании населения этой претензии. Лишь номинальное правление Уласло II вскоре также открыло простор тенденциям, враждебным жителям городов и крестьянам.

PÁLFFY GÉZA

A BAJCSAVÁRIG VEZETŐ ÚT: A STÁJER RENDEK RÉSZVÉTELE A DÉL-DUNÁNTÚL TÖRÖKELLENES HATÁRVÉDELMÉBEN A XVI. SZÁZADBAN*

A bajcsavári ásatások feledhetetlen hangulatának emlékére

Bevezetés: Stájerország, Bajcsavár és a Dél-Dunántúl – a magyar kutatások egy sokáig mellőzött kérdésköre

1970-ben Franz Otto Roth stájer történész nagy tanulmányban számolt be a magyar, stájer és horvát kutatások számára az ideig szinte ismeretlen végvár, Bajcsavár (németesen Weitschawar) keletkezéstörténetéről. Munkájában részletesen feltárta, hogy 1578 szeptember–novemberében Kanizsától nyolc kilométernyire délnyugatra, a Kanizsa-patak mocsarának „partján" miként került sor egy teljesen új, ötszög alaprajzú tégla- és palánkvár felépítésére.[1] Roth figyelmét a probléma elsősorban azért keltette fel, mert az új erődítmény szinte teljes egészében a stájer rendek költségén épült, majd 1600. évi elvesztéig őrségének zsoldját és utánpótlását is túlnyomórészt ők biztosították – így történetére vonatkozóan a Stájer Tartományi Levéltárban *(Steiermärkisches Landesarchiv)* gazdag forrásbázisra lelt, miként mindezt legújabban a szintén gráci Leopold Toifl kutatásai is szemléletesen bizonyították, amelyeket ő a bajcsavári régészeti ásatásokkal egyidejűleg végzett.[2]

Roth közleménye után mégis negyedszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a különleges vár történetével a magyar kutatások is foglalkozni kezdjenek. Mivel az egykori véghely tágabb területén az 1970-es években előbb termelőszövetkezeti, majd utóbb – a sors furcsa fintorából – többségében stájer finanszírozású homokbánya nyílt és működött, ez az 1990-es évek közepétől, amikor a bánya elérte a vár falait, kiváló lehetőséget kínált az erődítmény régészeti feltárására. A munkálatok 1995-től 2001-ig előbb Vándor László (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg), majd nagyobb részben Kovács Gyöngyi (MTA Régészeti Intézete, Budapest) vezetésével évről évre folyamatosan haladtak előre, és hatalmas mennyiségű, a törökkori kutatások szempontjából páratlanul gazdag és jelentős anyagot tártak fel, amint erről a Hadtörténeti Múzeumban 2002 novemberében megnyílt kiállítás példa értékű gondossággal megjelentetett katalógusának tematikus tanulmányai és

* Jelen munkánk tanulmánnyá átírt, jelentősen bővített és jegyzetekkel ellátott változata azon rövid írásunknak, amelyet a bajcsavári ásatásokról megjelent katalógusba 2002-ben összegző jelleggel tettünk közzé (*Kovács*, 2002. 11–26. o.). Ausztriai kutatásainkat az OTKA (Ny. sz. F 034181) és a *Historische Landeskommission für Steiermark* támogatásával folytattuk. Az utóbbi elnyeréséért Othmar Pickl gráci professzornak tartozunk köszönettel. Végül külön köszönjük Németh István barátunknak a ljubljanai levéltárból (AS DSK) számunkra megrendelt, értékes fénymásolatokat.

[1] *Roth*, 1970. 151–214. o.

[2] *Toifl*, 2002a. és kissé eltérő német változata: *Toifl*, 2002b.

tárgyleírásai tanúskodnak.[3] Korábban ugyanis – a Gaál Attila által feltárt szekszárd–újpalánki kis török várat kivéve[4] – sem Magyarországon, sem az egész Kárpát-medencében nem volt lehetőség arra, hogy egy XVI. századi jelentősebb, méghozzá pusztán alig negyedszázadig létezett végvár területét ennyire szisztematikusan feltárják. Ráadásul a vár történetéről a Stájer Tartományi Levéltár mellett a bécsi Hadilevéltár *(Kriegsarchiv)* is tekintélyes anyagot őriz, így néhány évvel ezelőtt már a régészeti és az írott források összehasonlítása is lehetségessé vált,[5] amire a középkor vonatkozásában csak ritkán kínálkozik hasonló alkalom.

Bajcsavár a XVI. század második felére újonnan kiépült magyar- és horvátországi törökellenes védelmi rendszerben különleges helyet foglalt el.[6] Egyrészt azért, mert teljesen újonnan viszonylag kevés erődítményt (például Oláh- és Érsekújvár, Kálló, Károlyváros stb.) emeltek, másrészt pedig, mivel elsősorban a Stájerország felé előrenyomuló török portyák feltartóztatására volt hivatott, a stájer rendek tekintélyes anyagi-katonai támogatásával és a környék magyar–délszláv lakosságának munkájával épült fel. S bár hamar kiderült, hogy a stratégiailag meghatározó fontosságú helyen felhúzott vár homokalapja finoman szólva is ingatag, ennek ellenére Bajcsavár alapvető szerepet játszott Zala megye déli területeinek és stájer hátországának védelmében.

Az új erődítmény különleges helyzetét jól jelezte az is, hogy noha a Dél-Dunántúl kulcsa (Kanizsa) közvetlen szomszédságában állt, katonai igazgatási szempontból nem a kanizsai, hanem a szlavón (másként vend) végvidéki főkapitánysághoz *(slawonisches/ windisches Grenzgeneralat)* tartozott. Nevezetesen éppen annak köszönhetően, hogy a Drávától délre fekvő szlavón végházakhoz hasonlóan fenntartását a stájer rendek biztosították. A szlavón generalátuson belül azonban Bajcsa és vidéke különleges, modern kifejezéssel élve „autonóm" helyzetben volt, hiszen a hozzá tartozó őrhelyekkel (Fityeháza és Murakeresztúr) külön kis kapitányságot alkotott, az úgynevezett bajcsavári kapitányi körzetet *(weitschawarische Grenzhauptmannschaft)*. A Murától Kanizsáig húzódó kis határvédelmi övezet *(Tractus von der Mur bis Kanischa)* élén ráadásul külön főkapitány állt, a környék legtekintélyesebb birtokosa, a Muraköz ura, Zrínyi György személyében. Őt e tisztségre 1578 októberében II. Károly belső-ausztriai főherceg (1540–1590) nevezte ki, zsoldját ugyancsak a stájer rendek fizették, Bajcsavár főkapitányát (Malakóczy Miklóst, majd Allya Kristófot) és horvát–magyar katonaságának nagy részét viszont Zrínyi saját familiárisai és magánkatonái közül állíthatta. A vár német gyalogsága ugyanakkor Stájerországból, többnyire Vorau vidékéről *(Viertel Vorau)* érkezett.

A bajcsavári kapitányi körzettel a magyar–szlavón határvidéken valójában egy különleges helyzetű, „stájer" védelmi zóna alakult ki. Az új végvár felépítése, kapitányi körzetének megszervezése, azaz a stájer rendeknek a Dél-Dunántúl határvédelmében

---

[3] *Kovács,* 2002. passim, valamint az ásatások kezdeteire vö. még *Vándor,* 1997.; *Vándor,* 1998. és a budapesti kiállítás zalaegerszegi előzményére: *Vándor–Kőfalvi,* 2002.

[4] *Gaál,* 1995. és változatlan szövegű újabb kiadása: *Gaál,* 2002.

[5] *Kovács–Pálffy–Vándor,* 2000.

[6] Az alábbiakra *Roth,* 1970.; *Štefanec,* 2001. 84–111. o.; *Toifl,* 2002a. és *Toifl,* 2002b., valamint vö. még az e tanulmányok forrásbázisául szolgáló levéltári anyag további kiváló adatait: StLA Mil., Allg. chron. Reihe és Sonderreihe, Kriegsstaat Fasc. 117–118. és Uo. Festungen: Weitschawar, ill. AS DSK I. Reg., elsősorban Fasc. 135/229. és Fasc. 136/230.

való jelentős szerepvállalása azonban korántsem állt előzmények nélkül, hanem egy immár közel négy évtizedes folyamat logikus betetőzése volt. Bajcsavár felépítéséig ugyanis a Dél-Dunántúl Dráva menti területein több évtizedes út vezetett. Az alábbi tanulmány a magyar és a stájer történetírás e fontos, ám szinte teljesen ismeretlen kérdéskörébe nyújt összegző jellegű betekintést.

Növekvő török veszély a Dél-Dunántúlon az 1540–1550-es években

Nádasdy Tamás, a Magyar Királyság nádora, 1555. szeptember 25-én aggodalommal teli levelet intézett az ország védelmének irányításáért ez időben felelős osztrák főhercegheZ, I. Ferdinánd fiához, a későbbi Miksa királyhoz.[7] Miután Zrínyi Miklós horvát–szlavón bántól és dél-dunántúli kapitányaitól értesült Kaposvár és Korotna várainak elestéről, valamint Babócsa végveszélybe kerüléséről, a Vas megyei Oszkón hosszas tárgyalásokat folytatott Sforza Pallavicini őrgróffal,[8] a Balaton és a Duna közötti győri végek irányítójával, a Dunántúl további védelmének megszervezéséről. A beérkezett információk, korábbi dunántúli főkapitányi (1542–1546, 1548–1552) tapasztalatai[9] és az itáliai származású főtiszttel való egyeztetés alapján fogalmazta meg az országrész sorsát reálisan felmérő és jövőjét sok tekintetben előrelátó-előrevetítő sorait.

Levelében Nádasdy korábban is többször hangoztatott véleményének adott újra, ezúttal meglehetősen kemény hangot. Kifejtette, hogy csak abban az esetben lát valódi esélyt az ország megmaradására, ha Alsó-Ausztriából, Stájerországból, Cseh- és Morvaországból, valamint Sziléziából haladéktalanul és jelentősebb számban érkeznek csapatok a magyar hadszíntérre. Az idegenből igényelt segítséget a Dunántúlon úgy kívánta szétosztani, hogy az osztrákok Körmend táján teljesítsenek szolgálatot, a stájerek pedig a Muraközbe vonuljanak, és ott álljanak a törökök ellen állandó bevetésre készen.[10] A magyarországi belpolitika első embere valójában nem mást sürgetett, mint a növekvő török veszélyre való tekintettel a szomszédos osztrák és cseh tartományok aktívabb szerepvállalását a magyarországi határvédelemben.

Nádasdy nádor teljesen reálisan mérte fel az ország és benne a dél-dunántúli régió sorsát. Buda 1541. évi elestét követően ugyanis ez az országrész is egyre közvetlenebb veszélybe került, hiszen a helyi török erőknek a mohácsi bégek vezetésével alapvető érdeke volt a ha-

---

[7] Nádasdy Tamás Miksa főherceghez. 1555. szept. 25., Oszkó: StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1555/2. (Aug.–Sept.) 25. Sept. 1555.

[8] Pallavicinire és magyarországi szolgálatára (további irodalommal) lásd *Pálffy*, 1999a. 254–255. o.

[9] *Pálffy*, 1999b.

[10] „Quamobrem nihil habeo aliud, quod Maiestati Vestrae Sacratissimae scribam, quam quod prius scripsi, nimirum ut Maiestas Vestra Sacratissima propter omnem cunctationem ex Austria, Styria, Bohemia, Morauia et Silesia, quando viam succurrendi aliam nullam video, copias aliquas contrahi clementer curet, praesertim vero equites cataphractos, quorum magnus apud Thurcas est respectus, quorum Austriaci quidem et reliqui viciniores in oppidum Kermend, locum satis securum, Styri vero inter Dravum et Muram venire possunt, mihique et domino Sforciae postea coniuncti rerum necessitati servire. Proh dolor, si mille illi equites in Italiam non ablegabantur, commodissime, prout suadebam, aut Thijrnauiae, aut Jaurini mansisse potuissent, quibus si alii duo mille equites Hungari et totidem pedites additi fuissent, securi nunc praesentium periculorum essemus." Lásd a 7. jegyzetet.

talmukba került szűk hódoltsági sáv biztosítása, sőt mielőbbi bővítése.[11] Erre jelentősebb mértékben először az 1543. évi szultáni hadjáratban került sor. A török csapatok elfoglalták a Baranya megyéhez tartozó, de még a Dráva déli partján fekvő Valpót, majd Siklóst, Pécset és Székesfehérvárt is. Ezzel terjeszkedésüknek azonban korántsem volt vége. A következő esztendőben immáron pusztán a helyi erők a Drávától délre megszállták az üresen hagyott Pekrecet (Pakrac), Fejérkőt és Nádasdy Tamás szlavóniai várát, Velikát (másként Velikét), amely már éppen Kanizsa vonalában, bár attól még mintegy 120 kilométernyire délre feküdt (lásd a mellékelt térképet a XVI. századi dél-dunántúli erődítményekről). A török hódoltság ugyanakkor a Drávától északra is jelentősen kiszélesedett: 1544–1545-ben elvesztek Simontornya, Ozora, Tamási, Endréd és Döbrököz várai-várkastélyai is. Ezzel Tolna és Baranya megye csaknem teljesen oszmán megszállás alá került.[12]

A valódi tragédia mégis 1552-ben, majd 1555-ben érte a Dél-Dunántúlt. A védelme szempontjából oly fontos, bár gyakran figyelmen kívül hagyott Szlavóniában 1552-ben elesett Verőce, Csázma, Dombó (Dubrava), sőt már a Sziszek előterében fekvő Usztilónya is. Mindezek következtében a Magyar Királyság legnagyobb megyéje, Kőrös túlnyomórészt idegen megszállás alá került, a frontvonal pedig e területeken már – nem tévedés – Babócsától délnyugati irányban Sziszek felé húzódott. Ez azt jelentette, hogy a Drávától délre kialakuló török várláncolatból[13] már csaknem a teljes Dél-Dunántúl támadhatóvá vált. Tojgun budai pasa 1555 őszi, Somogy megyei hódításai ezért okoztak még a környék védelmében jártas főtisztekben – így Nádasdyban is – oly nagy riadalmat.[14]

Kaposvár, Korotna, Nagybajom, Kaposmérő és Babócsa elvesztével 1555 végére az országrész kulcsa, Szigetvár csaknem teljesen kiszolgáltatott helyzetbe került – mint nem sokkal később a vidékét oly jól ismerő Pethő Gergely frappánsan megállapította: a törökök „azokkal együtt Sziget várát meg akarák szorítani".[15] Mindeközben az elfoglalt várakból megnyílt az út a török könnyűlovasok számára Zala megye és Stájerország védettebb területeinek prédálására. Joggal írták a Kaposvár és Kanizsa között fekvő és a frontvonalra került szenyéri vár katonái oly nagy elkeseredéssel a török hadjárat után, 1555. október 6-án Nádasdy Tamásnak, hogy „az Úristennek ostora miatt nagy romlás történik itten Somogyban az kereszténységen."[16] A nádor által sürgetett stájer segítség és a helyi, magyarországi erők egyesítése ezért a korábbiaknál sokkal égetőbbé, sőt mármár halaszthatatlanná vált. Az 1550-es éveket megelőzően ugyanis sem az idegen támogatás, sem a helyi erők egyesült felhasználása nem volt még igazán számottevő és zökkenőmentes. Ennek azonban egyik fél részéről sem szándékos halogatás volt az oka, mint azt a magyar hadtörténetírás egyes irányzatai mind a mai napig vélik.

---

[11] Vö. újabban *Szakály*, 1999. 37–50. o., különösen 42–43. o.

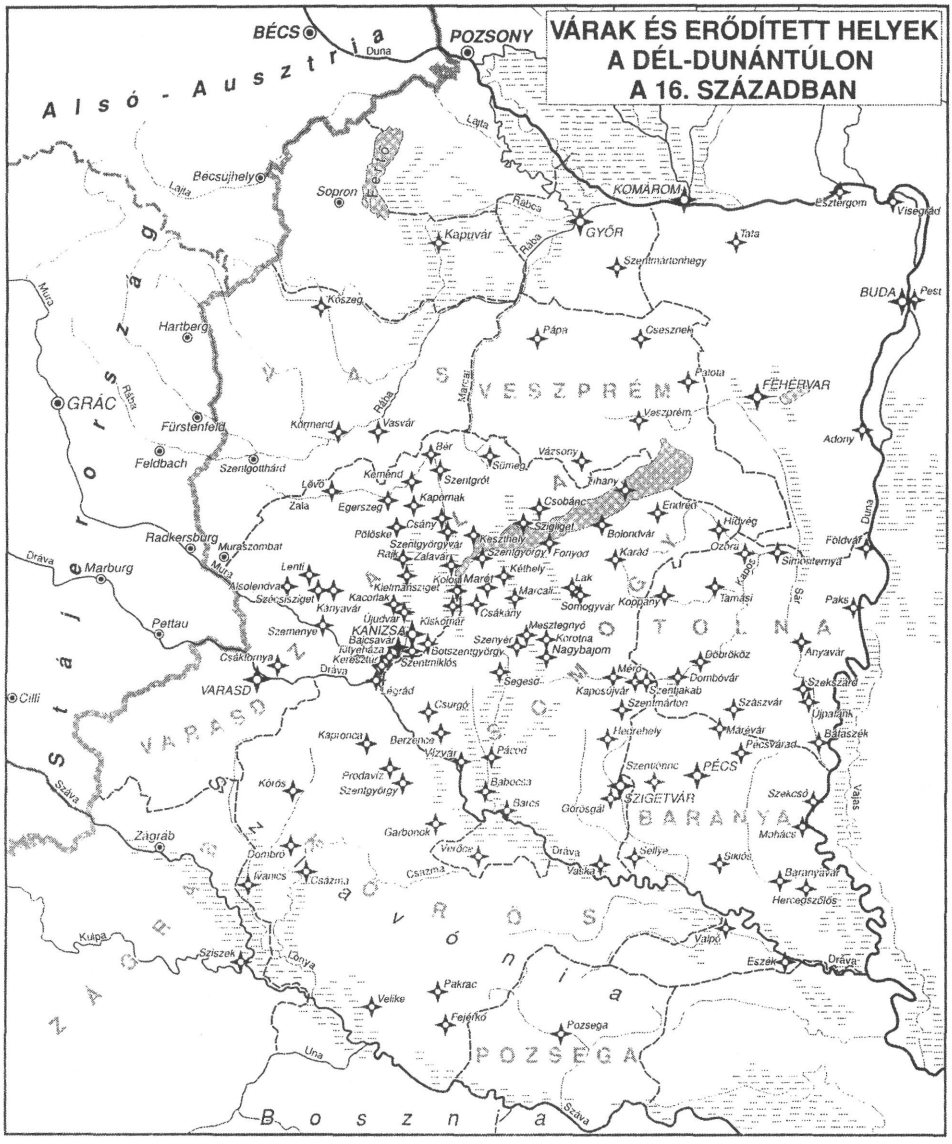
[12] A törökök szlavóniai hódításaira: *Mažuran*, 1958.; *Mažuran*, 1991. és *Kruhek*, 1992. 5–9. o., ill. a délkelet-dunántúli hadszíntérre: *Csorba*, 1974.; *Hegyi*, 1995. 81–82. o.; *Veress D. Cs.*, 1996. 65–116. o. és *Szakály*, 1999., vö. a korabeli krónikás forrásanyagból még mindig jól használható: *Istvánffy*, 1622. (A köztörténeti és hadi események bemutatásához a továbbiakban is elsősorban ezeket a munkákat használtuk, rájuk azonban külön már csak egészen konkrét esetekben hivatkozunk.)

[13] Erre újabban lásd *Moačanin*, 2001.

[14] Az 1555. évi eseményekre lásd mindenekelőtt *Szakály*, 1975. 101–108. o. és *Solymosi*, 1979. 74–78. o.

[15] *Pethő*, 1753. 117. o.

[16] *Solymosi*, 1979. 78. o.

VÁRAK ÉS ERŐDÍTETT HELYEK
A DÉL-DUNÁNTÚLON
A 16. SZÁZADBAN
BÉCS
POZSONY
Duna
Alsó-Ausztria
Becsújhely
Sopron
Lajta
Rába
KOMÁROM
Esztergom
Visegrád
GYŐR
Kapuvár
Tata
Szentmártonhegy
BUDA
Pest
Kőszeg
Hartberg
Pápa
Csesznek
Pápota
VESZPRÉM
FEHÉRVÁR
GRÁC
Rába
Marcal
Fürstenfeld
Kőmend
Vasvár
Veszprém
Adony
Feldbach
Szentgotthárd
Bár
Sümeg
Vázsony
Szentgrót
Kéménd
Lövő
Zala
Egerszeg
Kapornak
Csobánc
Ehnye
Erdréd
Hátyég
Radkersburg
Muraszombat
Mura
Pölöske
Csány
Szentgyörgyvár
Keszthely
Szigliget
Bolondvár
Ozora
Földvár
Duna
Dráva
Marburg
Lenti
Rátót
Zalavár
Szentgyörgy
Fonyod
Karád
Simontornya
Alsólendva
Szécsisziget
Kielmánsziget
Kolozsmarót
Káthely
Lak
Marcali
Kapos
Paks
Pettau
Kanyavár
Kacorlak
Csákány
Somogyvár
Koppány
Tamási
Szemenye
Újudvar
KANIZSA
Kiskomár
Mesztegnyó
Korotna
Nagybajom
Anyavár
Csáktornya
Bajcsavár
Kilyénháza
Botszentgyörgy
Szenyér
Dobrököz
Dráva
Szentmiklós
Segesd
Mérő
Dombóvár
Cilli
VARASD
Ágrád
Kaposújvár
Szentlakab
Szekszárd
Csurgó
Szentmárton
Szászvár
Újpalánk
Kaproncza
Berzence
Hetzehely
Mágyvár
Bátaszék
Pécsvárad
Pácsod
Szentlőrinc
PÉCS
Prodavíz
Szentgyörgy
Babocsa
Szekcső
SZIGETVÁR
Baracs
Görösgál
BARANYA
Zágrábi
Garbonok
Mohács
Dombró
Verőce
Dráva
Sellye
Sikló
Ivanics
Csázma
Valkó
Baranyavár
Hercegszőlős
Kúpa
Szisszek
Vonya
Valpó
Eszék
Dráva
Pakrac
Velike
Fejérkő
Pozsega
Una
POZSEGA
Szlavónia
Boszna
Szávа

Két kulcsvár, Pécs és Szigetvár védelmében

A mohácsi csata időszakára végleg összeomló dél-magyarországi és horvátországi várláncolat pótlása, azaz egy szinte teljesen új határvédelmi rendszer kiépítése a XVI. század derekán óriási feladat volt. Ennek megvalósítása nem ment egyik napról a másikra, miként annak idején középkori elődje is évtizedek gondos munkájának eredményeként alakult ki, majd fejlődött tovább.[17] Az új védelmi rendszer megszervezése tehát a kora újkori Magyarország egyik legkomolyabb kihívása volt, különösen annak ismeretében, hogy létrejöttét kezdettől fogva óriási nehézségek hátráltatták. Nem feledhetjük, hogy az új várláncolatot már az ország belső területein kellett kialakítani, ahol ennek a természetföldrajzi viszonyok sem kedveztek annyira, mint a déli végeken. Míg ugyanis a középkori magyar állam déli határvonalát a Duna és a Száva folyamai mellett hegyvonulatok és mocsarak oltalmazták, hasonló természeti akadályok ezektől pusztán több száz kilométerre északra feküdtek. A kedvezőbb helyzetű horvát–szlavón végekkel ellentétben (ahol még volt elegendő hegyvonulat és néhány kisebb-nagyobb folyóvölgy) a Dunántúlon a Kanizsa-patak távoli mocsaras medencéje, a még messzebb húzódó Zala és Rába folyók, valamint a Balaton és a Dunántúli-középhegység jelentettek valóban komoly természeti akadályokat.[18] Ekként Buda elestével és az 1543–1545. évi említett török hódításokkal a korábban több mint kétszáz kilométerrel délebbre húzódó frontvonal azonnal az ország szívébe került át.

A Magyar Királyság megmaradásáért aggódó és védelmét megszervezni kívánó politikusok helyzetét alapvetően nehezítette emellett az is, hogy az 1540-es évekig a kettős királyválasztás miatt az ország majd minden területén polgárháborús állapotok uralkodtak. Jól jellemzi ezt a helyzetet a stájer rendek első segélyeinek alább említendő két helyszíne, Pécs és Szigetvár sorsa. A püspöki székhely (a vár és a város) 1541-ig többször váltott pártot a két uralkodó hívei között, a dél-dunántúli mocsárvár pedig csak 1546-ban került a Konstantinápolyba hurcolt Török Bálint utódaitól végleg királyi kezelésbe.[19] Ráadásul e várak Grácból, Bécsből, de még az ország új fővárosából, Pozsonyból nézve is igen távolinak tűntek, így nemcsak a stájer és az alsó-ausztriai, de a magyar rendek egy jelentős részében is nehéz lehetett ebben az időben valódi jelentőségüket tudatosítani.

Mindezeken túl az új várvonal megszervezéséhez Közép-Európában is hiányzott a megfelelő gazdasági–financiális háttér, hiszen a Habsburg Birodalom központja ekkor még nem Bécs, hanem V. Károly császár székvárosai, Toledo és Madrid voltak. Emellett nem jött létre még a törökök szokásait ismerő új diplomáciai szervezet sem, de hiányzott a rendszer kiépítésére és irányítására alkalmas apparátus is.[20] Ráadásul a hadügy időközben meginduló jelentős fejlődésének köszönhetően – amelyet az európai történetírás hadügyi

[17] Bővebb irodalommal lásd *Szakály*, 1986.

[18] Ugyancsak bőséges bibliográfiai adatokkal lásd az 1993. október 14–15-én tartott noszvaji végvárkonferencián elhangzott előadások tanulmányváltozatait: *Petercsák–Pethő*, 1995.

[19] A mohácsi csatát követő dél-dunántúli eseményekre alapvető: *Szakály*, 1999.

[20] *Pálffy*, 1996. 174–187. o.

forradalom *(militärische Revolution)* elnevezéssel illet[21] – a végvárak modern erődítményekké való kiépítése és a kor új tűzfegyvereivel való felszerelése mind anyagilag, mind szervezetileg sokkal jelentősebb problémák elé állította a bécsi hadvezetést, mint a középkorban budai elődjét. Végül, de nem utolsó sorban, az osztrák és a stájer rendek többsége számára óriási gondot okozott a magyarországi helyismeret hiánya, emiatt pedig nemigen mérhették fel kellőképpen, hogy hamarosan mily nagy veszélybe kerülhetnek.[22]

Ezek a tényezők együttesen járultak ahhoz, hogy az 1541 után eltelt másfél évtizedben még sem a magyarországi erők összefogása,[23] sem a stájer rendek segítsége nem lehetett, nem volt igazán jelentős. Az utóbbiak tehát a még távoli és viszonylag csekély dél-dunántúli török veszély miatt nagyobb segítségnyújtásra nem kényszerültek. Nem feledhető azonban, hogy ugyanekkor a jóval gyorsabban elvesző és védelmük szempontjából épp emiatt fontosabb szlavón területeken katonai és anyagi szerepvállalásuk már ekkor tekintélyes volt, ami azután az 1550-es évek végére alapjaiban járult hozzá a szlavón végvidéki főkapitányság kialakulásához. Ennek német, horvát, szlavón és magyar katonaságát azután a XVII. század végéig szinte teljes egészében ők fizették.[24]

A fentiek ismeretében érthető, hogy a messzi Grácban székelő stájer politikai-katonai vezetés számára az 1540-es években az önvédelmi reflex a Balaton és a Dráva közötti területeken még csupán szerény mértékben működött. Nem volt ez azonban másként a Pozsonyban összegyűlt magyar rendek jelentős részénél sem. A saját érdekeket szem előtt tartó halogatás-késlekedés kísértetiesen hasonlóan „működött" a késő középkorban is, hiszen Luxenburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás a legvégsőkig igyekezték kihasználni a határaiktól délre fekvő délszláv államokat, mint ütközőzónákat az oszmán támadások feltartóztatására. Igazán komoly és szervezett védelmi rendszer kiépítésébe pedig az utóbbi majd csak akkor fogott, amikor Szerbia elvesztével (1459) országa végleg határaira szorult vissza.[25]

A stájer rendeknek a Dél-Dunántúl határvédelmében való kezdetben meglehetős szerény szerepvállalása tehát mindezen tényezők ismeretében értékelendő. Valójában pozitív fejleményként tarthatjuk számon, hogy a Gráctól távoli Pécsre valamikor 1541–1542-ben – a püspöki, dunántúli főkapitányi és magánföldesúri katonaság mellé – a rendek költségén mintegy 90 huszár és 100 magyar gyalogos került, noha eredetileg ennél jóval nagyobb számú katonaság felfogadását tervezték.[26] E csapatok egy ideig közvetlenül a stájer–ma-

---

[21] A XVI. századi hadügyi forradalomra: *Roberts*, 1955.; *Parker*, 1988.; *Black*, 1991.; *Rogers*, 1995.; *Eltis*, 1995.; ill. a magyarországi vonatkozásokra *Kelenik*, 1995.; *Kelenik*, 1997.; *Ágoston*, 1998. és *Domokos*, 2000. 11–29. o.

[22] *Pálffy*, 2000. 18–20. o.

[23] *Szakály*, 1999. 44–45. o. és *Pálffy*, 1999a. 46–55. o.

[24] A szlavón végek XVI. századi történetére a tekintélyes számú feldolgozásból lásd újabban *Kruhek*, 1992. 3–38. o.; *Kruhek*, 1995. 141–159. o.; *Kaser*, 1997. 99–109. o.; a régebbi irodalomból (további bibliográfiai adatokkal): *Rothenberg*, 1970.; *Klaić N.*, 1973. és Vojna krajina, 1984. (megfelelő fejezetek); valamint a stájer rendeknek a vend végházak ellátásában való részvételére *Bidermann*, 1891.; *Steinwenter*, 1913.; *Loserth*, 1934.; *Roth*, 1969–1970.; *Roth*, 1972.; *Antonitsch*, 1975.; *Valentinitsch*, 1975.; *Roth*, 1984.; *Pichler*, 1986.; *Pferschy–Krenn*, 1986., különösen 236–244. és 328–333. o. (Franz Pichler, Günter Cerwinka és Helfried Valentinitsch tanulmányai); *Vilfan*, 1991.; *Heppner*, 1992.; *Ziegerhofer*, 1996. 8–38 o.; *Kaser*, 1997. 102–118. o., vö. még *Schulze*, 1973. passim.

[25] *Szakály*, 1986.

[26] Legalábbis 1543. január vége felé (még mindig) ennyien szolgáltak Pécsett. *Szakály*, 1996. 154–155. o., vö. még *Szakály*, 1995. 61. o.

gyar származású kevendi Székely (németesen Zäckl) Lukács parancsnoksága alatt álltak, akit Ferdinánd király valamikor 1542 februárja előtt nevezett ki Váraljai Szaniszló püspök mellé Pécs élére.[27] Ő azonban – feltételezhetően épp a püspök rosszallása következtében – pusztán átmenetileg, azaz csupán 1542 végéig láthatta el tisztét,[28] de addig is valószínűleg keveset tartózkodott Janus Pannonius kedvelt városában. 1543. július elején így ő – Istvánffy Miklós ezen adatok ismeretében jogtalannak tűnő elmarasztalása ellenére – nem lehetett részese a vár és a város szégyenletes körülmények között történt elhagyásának.[29] Székely később is folyamatosan megmaradt a stájer rendek szolgálatában: előbb kapitányuk volt Szlavóniában, majd a szentgyörgyvári, prodavizi és kaproncai várak parancsnokaként szolgált, sőt élete legvégén (1567–1568) még a horvát–szlavón végvidéki főkapitány tisztét (*Oberst der Windischen und Krabatischen Grenzen*) is betöltötte.[30]

Székely Lukács kapitányi kinevezése jól mutatta Pécs jelentőségének felértékelődését a bécsi hadvezetés számára. Kiváló jele volt ugyanakkor annak is, hogy a stájer rendek saját védelmük érdekében – a szlavón végek mellett – az éppen csak születőben lévő dél-dunántúli határvédelem fenntartásából sem vonhatják ki magukat. Az általuk fizetett, közel 200 főnyi pécsi katonaság zsoldján kívül – amelynek összege egy esztendőre több ezer forintra rúgott – kezdődő szerepvállalásukat jelezte egy másik értékes adat is. Eszerint valamikor 1543 első felében egy alkalommal a neves dél-stájer kereskedővárosból, Pettauból[31] jelentős mennyiségű hadianyagot szállítottak a Mecsekalján fekvő városba, nevezetesen 6000 különféle golyót és sok mázsa lőport.[32] Nem lehet kétségünk afelől, hogy ez a jelentős szállítmány Pettaun át – részben legalábbis – a gráci tartományi hadszertárból érkezett.[33] Ez pedig eddig ismert első konkrét jele Stájerország és a Dél-Dunántúl együttműködésének a magyar végek hadianyag-ellátásának területén.

Valpó, Siklós, Pécs és a szomszédos kisebb erődítmények (Anyavár, Pécsvárad, Márévár), valamint Simontornya, Ozora és Tamási elestével helyüket Szigetvár, Kaposvár, Dombóvár, északabbra pedig Somogyvár és Lak várainak, továbbá a hátországuk-

---

[27] „Ferdinandus quum urbem in suam potestatem triennio ante recepisset, Lucam Siculum, Jacobi filium, hominem auro potius cogendo aptiorem, quam bellicis muneribus obeundis, ei praefecerat, attributis illi mille equitibus et totidem peditibus, *quibus Stiriae provinciae ordines statis certisque terminis stipendium persolvere solebant.*" *Istvánffy,* 1622. 261. o. Székelyt a pécsi káptalan és városi tanács 1542. február 17-én kelt uralkodói beadványa már „Regiae Maiestatis capitaneus"-nak nevezi (ETE IV. k. 11. o.: Nr. 12., ill. *Szakály,* 1995. 58–59. o.), de június 10-én maga Ferdinánd király is „consiliarius noster, supremus tricesimarum nostrarum Sclavoniensium exactor et *arcis et civitatis nostrae Quinqueecclesiensis capitaneus*"-nak titulálta (MH III. k. 105–106. o.: Nr. 107.).

[28] 1542. szept. 22-én még pécsi kapitányként („capitaneus civitatis nostrae Quinqueecclesiensis" MH III. k. 115–116. o.: Nr. 119.) említi egy uralkodói oklevél, december 18-án viszont titulusai között e címe már nem szerepel (Uo. 120. o.: Nr. 126.), miként 1543-ban sem, amikor viszont már „leitenandt in Windischlannt", azaz Hans Ungnad főhadparancsnok helyettese volt Szlavóniában (Uo. 139–140. o.: Nr. 142., 1543. jún. 6.).

[29] *Szakály,* 1995. 57–62. o.; *Szakály,* 1996. 159–161. o. és *Szakály,* 1999. 46. és 50. o., vö. még *Lopašić,* 1885. 179–180. o.

[30] Székely korai pályájára MH I–III. k., *Šišić* II–III. k.; *Horvat,* 1913. és StLA Mil., Allg. chron. Reihe, ill. *Lopašić,* 1885. mindegyikben passim; szentgyörgyvári, prodavizi és kaproncai kapitányságára lásd Bestallungját a tisztségről, 1554. szept. 1.: ÖStA HKA HFU rote Nr. 6. 1556. Febr. fol. 6–9. és egy másik példányról való kiadása MH III. k. 485–488. o.: Nr. 431.; horvát–szlavón generálisi tisztére: *Pálffy,* 1997. 281. és 283. o.

[31] *Pickl,* 1971., a magyar kapcsolatokra különösen 100–107. o.

[32] *Szakály,* 1996. 158. o.

[33] A gráci hadszertár történetére és a törökellenes végek ellátásában betöltött szerepére *Pichler–Meran,* 1880.; *Krenn,* 1971.; *Krenn,* 1974. és legújabban éppen Bajcsavár kapcsán: *Krenn,* 2002.

ban fekvő különféle kisebb-nagyobb erődített helyeknek (egykori kis váraknak, kolostoroknak és várkastélyoknak) kellett pótolni (lásd a már említett, mellékelt térképet).[34] Az 1546. évi pozsonyi országgyűlés 44. törvénycikke ezért sürgette Ferdinánd királytól, hogy idegen tartományai segítségével gondoskodjék e várak ellátásáról, mivel a török terjeszkedés ezeket minden bevételi forrásuktól megfosztotta.[35] Az országrész egyik legkedvezőbb adottságú helyén fekvő Szigetvár jelentőségét hamarosan az is növelte, hogy a következő esztendei diéta (20. tc.) a magyar rendek által 1542-ben megszervezett dunántúli kerületi főkapitányság *(Kreishauptmanschaft in Transdanubien)* egyik lehetséges székhelyévé jelölte ki.[36] S bár ténylegesen csak Késás Pál ideiglenesen megbízott főkapitány (1546), majd utóbb Zrínyi Miklós (1563–1566) lakott a várban, a többi dunántúli főkapitány (1548–1552: Nádasdy Tamás, 1553–1554: Tahy Ferenc, 1554–1562: Nádasdy nádor) is mindig itt tartotta katonaságának egy részét, általában mintegy 100 lovasát.[37] (Zrínyi Miklós főkapitányi haderejének [150 lovas és 100 gyalogos] nagy része azonban 1563. évi kinevezését követően túlnyomórészt Szigetváron állomásozott.[38])

Szigetvár a Dél-Dunántúl védelmében nem pusztán Pécs egykori szerepét vette át, hanem csúfosan megfutott őrségének számottevő részét is. Az 1550-es évek közepére a mocsárvár erődítései fokozatosan épültek ki, és őrségének létszáma is gyorsan gyarapodni kezdett. Míg 1551-ben a várkatonaság az előírások szerint „csupán" 470 főt (130 huszárt, 240 magyar gyalogost és 100 kerületi főkapitányi lovast) számlált, az évtized közepére a végvár mintegy 700–800 főnyi katonaságával a Dél-Dunántúl kulcsává vált.[39] Ekkora őrséget a fogyatkozó területű országrész jövedelmeiből és a magyar rendek által megajánlott hadiadóból (*dica*) azonban nem lehetett tartósan finanszírozni, azaz az idegen (főként birodalmi és osztrák–stájer) segítségre egyre nagyobb szükség volt. Az uralkodó által fizetett és a hadiadóból tartott őrségen, valamint a dunántúli főkapitány említett lovasain kívül ezért feltételezhetően a 1540-es évek második felében is szolgáltak Szigetváron magyar huszárok és gyalogosok a stájer rendek segélyein, az 1550-es évek első felében azonban bizonyosan.

---

[34] E várak történetéhez kiváló adatokkal szolgálnak *Szalay,* 1861. és újabban *Őze,* 1996. forráskiadványai, valamint az irodalomból elsősorban *Csorba,* 1974.

[35] CJH, 1526–1608. 180–181. o.

[36] Uo. 200–201. o. és *Pálffy,* 1999b. 31–37. o.

[37] *1548:* ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 55. Konv. A. fol. 155–156. és MOL MKA E 211 Series II. Tétel 3. fol. 4., valamint *Illésy,* 1892. 544. o.; *1549:* MOL MKA E 136 Köt. 1. fol. 9–13.; MOL E 21 1549. hónap és nap nélkül és MOL E 210 Militaria Tétel 123. Nr. 5. fol. 15.; *1550:* ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 56. Konv. A. fol. 105. és fol. 110.; *1551:* ÖStA KA AFA 1550/12/2. (Rossz levéltári elhelyezés alatt, helyesen 1551. jún. után); *1554:* MOL MKA E 211 Series II. Tétel 26. fol. 49. és MOL MKA E 142 Fasc. 12. Nr. 19.

[38] ÖStA KA Best. Nr. 129., vö. még Szigetvári levelek, 1982. 102. o. (1564. ápr. 23.)

[39] *1551:* 370 fő + 100 főkapitányi lovas: „Ungeverlicher auszug alles khriegsvolckh, so di Romische Kunigliche Majestät jeczo in Sibenburgen, Hungern, Windischlannd und Krabaten besölden." ÖStA KA AFA 1550/12/2. (Rossz levéltári elhelyezés alatt, helyesen 1551. jún. után.); *1554:* 602 (200 lovas, 400 gyalog, 2 tüzér) fő + 100 főkapitányi lovas: „Ausczug, was sich auf der Römischen Khuniglichen Majestät etc. khriegsfolckh in Hungern ain ganncz jar erlaufft, wie hernachvolgt." MOL MKA E 211 Series II. Tétel 26. fol. 49.; MOL MKA E 142 Fasc. 12. Nr. 19. és MOL MKA E 156 U. et C. Fasc. 23. Nr. 7. fol. 14., vö. még *Acsády,* 1888. 72–73. o.; *1556:* egy tervezet szerint 1000 fő (200 lovas, 800 gyalog) ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 76. Konv. A. fol. 49.; *1557:* 861 fő (198 lovas, 659 gyalog, 4 tüzér): „Ausczug, was die Romisch Kunigliche Majestät etc. allem derselben khriegsvolckh, so ann den graniczen in Hungern ligt, bis zu außganng des Marcii dicz [15]57 jars schuldig beleibt, wie volgt." HL TGy 1557/3.

Egyértelműen erre utal a magyarországi végeken tartott katonaságról 1554. augusztus 12-én készült kimutatás. Eszerint az ekkor – a 100 kerületi főkapitányi lovassal együttesen – 702 főben előírt szigetvári őrség éves zsoldjának (28 578 rajnai forint) mintegy 86 százalékát az uralkodónak kellett biztosítania, s mint hangsúlyozták, amennyiben lehetséges, részben legalábbis a stájer (esetleg a karintiai és a krajnai) rendek anyagi támogatásából.[40] Ugyanezt erősítették meg az esztendő végén a bécsi hadvezetés, az alsóausztriai, a stájer és a magyar rendek, valamint a Magyar Kamara és Nádasdy nádor bevonásával folytatott tárgyalások. Ezeken szorgalmazták, hogy a várkatonaság zsoldjának hiányát a stájer rendek segélyéből pótolják, azaz valójában a szigetvári őrség egy részét abból fizessék.[41] 1555 augusztusában azután egy alkalommal például a stájer rendek Pettauban 4468 rajnai forintot adtak Kerecsényi László szigetvári főkapitány (1554–1556)[42] katonáinak, valamint Tahy Ferenc 100 lovasának fizetésére.[43] Külön stájer kapitány – Péccsel ellentétben – azonban sohasem állt a vár élén, osztrák–német katonaság pedig (a néhány tüzért és sáncmunkást, valamint a hadszertárnokot és az élésmestert kivéve) nem szolgált a várban.[44]

A stájer kapcsolatok fennmaradására utalnak a szigetvári vár ezen esztendőkből származó számadáskönyvei is. Az együttműködés stratégiai okokból sem szakadhatott meg, amire kiválóan utalt a Szigetváron székelő Késás Pál 1546. évi utasítása is, amely előírta, hogy a megbízott kerületi főkapitány a nádor, a helytartó stb. mellett a horvát–szlavón bánnal és a stájer rendek akkori szlavóniai kapitányával, a történetünkből már ismert Székely Lukáccsal legyen mindig állandó érintkezésben.[45] Ezt azután Seged György szigetvári kapitány (1546–1550) is betartotta, hiszen követei rendszeresen jártak Bécs, Prága és Pozsony mellett Pettauba is, amely az Itália felé irányuló kereskedelemben betöltött kulcsszerepe mellett politikai szempontból is úgymond a stájer főváros, Grác előretolt „csápja" volt. Néhány alkalommal azonban mind ő, mind utódai személyesen is megfordultak a Dráva-parti stájer városban, sőt olykor még Grácban is.[46] Emellett továbbra is Pettau közvetítette a fejlett stájer vasipar termékeit Szigetvárra: 1555 nyarán például a vár bástyáinak befedéséhez hoztak onnan 16 000 darab vasszeget és vásároltak néhány ízben több mázsa fenyőgyantát.[47] Bár emellett kisebb mennyiség-

---

[40] A maradék összeget Moson, Komárom és Esztergom vármegyék hadiadójából kívánták fizetni. „Ausczug, was sich auf der Römischen Khuniglichen Majestät etc. khriegsfolckh in Hungern ain ganncz jar erlaufft, wie hernachvolgt." MOL MKA E 211 Series II. Tétel 26. fol. 49. és MOL MKA E 142 Fasc. 12. Nr. 19.

[41] MOL E MKA 156 U. et C. Fasc. 23. Nr. 7. fol. 9. és fol. 18.

[42] Az alább még többször említett Kerecsényi pályafutására: *Ákosfy,* 1937.

[43] „Volgen hernach die ausgaben und beczallungen aus der Römischen Kuniglichen Majestät etc. kriegsczalmaisterambt auff Irer Kuniglichen Majestät etc. kriegsvolckh in Hungern vom erssten Augusti, als die Khunigcliche Wierde zu Behaim vonn Prespurg geen Wienn ankhumben, bis auf heut den dreiczehennden tag Septemberis [sic!] dicz XV^{C} funffundfunfczigisten Jars." MOL MKA E 211 Series II. Tétel 26. fol. 10.

[44] Szigetvár ellátására és elsősorban uradalmának igazgatására lásd *Tímár,* 1989. és újabban *Kenyeres,* 2001. 1372–1377. o., ill. *Kenyeres,* 2002. 639–674. o.

[45] „Cum dominis bano Croaciae et Luca Zekl aliisque praefectis gencium et viris militaribus regnorum Sclavoniae, Croaciae ac provinciarum Styriae, Carinthye etc. debebit idem vicecapitaneus mutuam semper habere intelligenciam, ut mutuis auxiliis, ubi opus fuerit, contra comunes hostes invicem sibi opitulari et dicionem Regiae Maiestatis firmius tueri queant, ideoque de conatibus Thurcarum quicquid utrique audierint, subinde mutuo sese edocere debebunt." ÖStA HKA HFU rote Nr. 2. 1546. fol. 19. (1546. június 7., Pozsony)

[46] *Tímár,* 1989. 41. o.: Nr. 1. és 53–54. o.: Nr. 2. (1546–1549)

[47] Uo. 181. o.: Nr. 26. (1554), vö. még Uo. 239. o.: Nr. 38. (1559)

ben továbbra is érkeztek hadianyagok és különféle szerszámok Grácból (sőt a pozsonyi Magyar Kamarától is), az 1550-es években a nagyobb fegyver- és hadianyag-szállítmányokat (ágyúkat, kézi lőfegyvereket, lőport, különféle szerszámokat stb.) a bécsi hadszertár vezetői, Bernhard Hamerle, majd Hans von Diskau küldték Szigetvárra.[48]

Bajcsavár elődje: a Dráva-parti Vízvár

Az 1550-es évek közepére tehát a dél-dunántúli török veszéllyel egyre jobban szembesülő összes érintett, azaz a bécsi hadvezetés, a magyar és a stájer rendek, a környékbeli főtisztek és birtokosok együttműködésének köszönhetően Szigetvár vonalában és hátországában már kezdett formálódni egy török elleni határvédelmi övezet. Ennek kiépítését elősegítette, hogy az 1547. évi Habsburg–oszmán békekötést[49] követően 1555 nyaráig komolyabb támadás nem érte a dél-dunántúli végeket, így Nádasdy Tamás kerületi és Tahy Ferenc szigetvári főkapitány (1550–1553) eredményes munkát végezhettek. Az utóbbi különösen érdekelt volt a Dráva menti területek védelmében. Miután ugyanis Tahy az 1540-es évek közepén már a szlavón végeken, méghozzá 100 lovas élén stájer zsoldon kapitányoskodott, 1552-ben a törökök említett szlavóniai előrenyomulása következtében elveszette Kőrös megyei családi várai és birtokai túlnyomó részét, köztük a Szentgyörgyvár és Verőce között fekvő Gorbonokon álló várkastélyt is.[50] Ezzel a verőcei és szomszédos török várak katonasága számára a Dráva mentén megnyílt az út Szlavónia és a Muraköz, a folyón átkelve és Babócsa várát elkerülve pedig Somogy és Zala megye déli területei, mindezeken keresztül pedig Stájerország portyázására.

Tahy szigetvári, majd dunántúli főkapitányként az igen veszélyessé váló helyzetet helyesen ismerte fel, majd tett kísérletet orvoslására. Mivel Barcs és Légrád között egyetlen vár sem volt a Dráva közvetlen partján, 1555 tavaszán Berzence és Babócsa között magánkezdeményezésből és saját költségén egy teljesen új palánkvárat építtett.[51] Az erődítmény – miként neve: Vízvár is beszédesen jelezte – a Dráva folyó északi árterének egyik szigetén épült. Ily módon ábrázolta a horvát–szlavón végekről 1563–1564 fordulóján Nicolo Angielini itáliai várépítész készítette haditérkép is,[52] de maga Tahy is úgy emlegette, mint „a Dráva folyóban fekvő, Vízvárnak nevezett vár".[53] Az új palánkvár elsődleges feladata a folyó két partján a Muraköz irányában előrenyomuló török csapatok szemmel tartásában és a szomszédos várak riadóztatásában állt, őrsége – csekély alapterülete miatt – ugyanis csak néhány tucatnyi gyalogosra rúgott.[54] Mivel azonban a várhoz

[48] Számos érdekes iratot őriz erre vonatkozóan a Kriegsarchiv Alte Feldakten elnevezésű gyűjteménye, többek között különféle listákat a szükséges hadfelszerelésről, szállítási jegyzékeket (pl. ÖStA KA AFA 1555/6/15.: Jegyzék azon hadfelszerelésről, amelyet 1552-től 1555-ig a bécsi hadszertárból Szigetvárra szállítottak, vagy Uo. 1558/1/2.), de még rajzos ágyúkaliber-mintákat is. Az utóbbiakra lásd *Pálffy*, 2001a. 18. o.: IV-4., valamint 1553–1555-ből számos kiváló adat: Szigetvári levelek, 1982. 60–65. és 70. o.

[49] *Petritsch*, 1985.

[50] *Istvánffy*, 1622. 275. o.; Gorbonokra: *Cvekan*, 1990. 17–22. o.

[51] Tahy Ferenc a stájer és a krajnai rendekhez. 1555. jún. 14., Atak: StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1555/1. (Jan.–Juli) 14. Juni 1555.

[52] *Krompotic*, 1997. 204–205. o.: Nr. 130–131. és a a térkép új datálása: *Pálffy*, 2000. 39–42. o.

[53] „castellum Wyzuar vocatum, in fluvio Dravae situm" – lásd Tahynak az 51. jegyzetben idézett levelét. (A szakirodalom – tévesen – többször keveri Vízvárt a későbbi Bajcsavárral. *Lopašić*, 1884. passim.)

[54] Lásd az alább említett adatokat (70. és 75–77. jegyzetek).

nem tartoztak birtokok, Tahy már 1555. június 14-én azzal a kérelemmel fordult a Celjében összegyűlt stájer és krajnai rendekhez, vegyenek részt az újonnan épült erősség ellátásban.[55] Néhány hónap múlva, Tojgun budai pasa támadása és Babócsa eleste idején pedig Tahy személyesen viselte gondját új vára védelmének.[56]

Vízvár felépítésével Tahy Ferenc valójában Bajcsavár Dráva-parti elődjét húzta fel. Ez még akkor is igaz, ha a teljesen újonnan emelt erődítmény későbbi nevesebb utódjánál jóval kisebb volt és magánkezdeményezésből készült, s majd csak a magyar főúr említett szorgalmazására kapott stájer támogatást. Mindez azonban tökéletesen megfelelt az 1550-es évek még meglehetősen képlékeny, dél-dunántúli katonai viszonyainak, a formálódóban lévő határvédelmi rendszernek és annak a körülménynek, hogy az új vár – Kanizsa, Csurgó és Berzence előterében – a Muraköztől még keletre, mintegy 40 kilométerre feküdt.

A stájer rendek ennek ellenére hamar felismerték jelentőségét. Ebben szerepet játszhatott Hans Ungnadnak, a horvát–szlavón végek főhadparancsnokának (*Oberstfeldhauptmann an den Kroatischen und Windischen Grenzen*, 1553–1555) szorgalmazása, aki Tahy kérésére a vár felépítése után a szlavón végekről tüstént ólmot, lőport és szakállaspuskákat küldött Vízvárra.[57] (Ugyanő egyébként 1553-ban már Babócsa erődítéséhez is nyújtott Szlavóniából némi segítséget.[58]) Mindezek – noha szlavóniai közvetítéssel, de – részben biztosan ugyancsak a gráci hadszertárból származtak, miként a később ide küldött hadieszközök jelentős része is. 1556 márciusának közepén azután egy Bécsben tartott nagy hadi konferencia – amelyen Nádasdy nádor, Zrínyi Miklós, Tahy Ferenc, Székely Lukács, valamint Ungnad utóda, Hans Lenkovich (1556–1567) és helyettese, Georg von Wildenstein, illetve a hamarosan megalakuló Udvari Haditanács első elnöke, Ehrenreich von Königsberg[59] is részt vettek – Berzence, Csurgó, Kiskomárom, Kanizsa, Szenyér és Fonyód mellett már komolyan számolt Vízvár 35 fős őrségével is, amelynek zsoldja egy esztendőre 1260 rajnai forintra rúgott.[60] Ezen az 1555. évi török hadjárat sikerei (mindenekelőtt Kaposvár és Babócsa elvesztése), valamint a résztvevők ismeretében a legkevésbé sem csodálkozhatunk, ők ugyanis mindannyian kiválóan jártasak voltak Szlavónia és a Dél-Dunántúl védelmében. Így Vízvár jelentősége a Dráva menti védekezésben betöltött szerepe mellett ekkor már, mint a török Babócsa keresztény ellenvára is, még jobban felértékelődött. S noha az 1556 nyári keresztény hadjárat visszafoglalta Babócsát, Vízvár meghatározó szerepe a Muraköz és Stájerország védelmében továbbra is fennmaradt.

---

[55] Lásd szintén Tahynak az 51. jegyzetben idézett levelét.

[56] Tahy Ferenc levele Zichy István nádori kapitányhoz, 1555. szept. 18., „ex Wyzwar": *Szalay*, 1861. 166–167. o.: Nr. CLXXXI.

[57] „hactenus nullum subsidium ullamque provisionem habuimus, nisi pridem aliquam paucum a domino generali ex propriis percepimus de plombo, pulveribus et barbatis pixidibus." Lásd ismét Tahynak az 51. jegyzetben említett levelét.

[58] Balthasar Katzianer a zágrábi káptalanhoz, 1553. jún. 12., Varasd: *Lopašić*, 1885. 213. o.

[59] Életrajzi adatai: *Pálffy*, 1999a. 250. o.

[60] „Verczaichnus, wievil kriegsvolgg an den graniczen in Hungern, Krabatischen, Crainerischen unnd Windischen lannden vom mör bis an die Thuennau dicz [15]56 jars, wie soliches durch den herrn grosgraven in Hungern, herrn waan in Windischlannt, herrn Buthianny, herrn Thai Ferennczen, herrn Lucaß Zäckhl, herrn Ernreichen von Khunigsperg, herrn Georgen von Wildenstain unnd herrn Hannsen Lenckhouiczen beratschlagt worden, gehallten soll werden, und wievil monatlich und jarlich darauf erlauffen wierdt, wie vollgt." ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 76. Konv. A. fol. 49.

Az 1556. és 1566. évi hadjáratok következményei: rendszeressé váló anyagi-katonai támogatás (1556–1577)

Stájer fizetésű várvonal Szigetvár hátországában

Tojgun budai pasa 1555. szeptemberi sikereit követően a Dél-Dunántúlt a következő esztendőben még nagyobb veszély fenyegette. Az új budai beglerbég, Hádim Ali pasa tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a Balatontól délre eső somogysági területek sorsa Szigetvártól függ. 1556. június közepén ezért ostrom alá vette a várat, abban a reményben, hogy elfoglalásával befejezheti az országrész török megszállását. A még időben észlelő bécsi hadvezetésnek azonban sikerült Alsó-Ausztriából, Stájerországból, Krajnából, Karintiából, Morvaországból, a Dunántúlról és Szlavóniából jelentős haderőt toboroznia, majd a Muraköz előterében fokozatosan összegyűjtenie. A Nádasdy Tamás nádor vezette, gyorsabban felvonuló csapatoknak július közepén Babócsa visszavételével az ostromlókat sikerült elvonni Szigetvár alól, majd a Rinya folyó melletti több napos csatározásban (főként Zrínyi Miklós bán katonáinak vitézkedése révén) visszaszorítani azokat. Sőt ezt követően augusztusban – egyesülvén az időközben Kanizsára érkező Ferdinánd tiroli főherceg Sforza Pallavicini főhadbiztos vezette újabb hadaival – további kisebb sikereket értek el: visszavették, majd lerombolták Korotna és Kaposvár várait. Az egri védők 1552. évi hősies helytállásától eltekintve, a mohácsi csata óta ez volt a keresztény erők első komolyabb sikere az oszmánokkal szemben. Nem véletlenül készített éppen ezekről az eseményekről külön haditérképet Wolfgang Lazius császári történetíró az oly befolyásos német bankárcsalád egyik tagja, Ulrich Fugger számára, amely 1557-ben Baselben látott napvilágot.[61]

Az 1556. évi nyári hadakozás a Dél-Dunántúl és Stájerország katonai kapcsolataiban alapvető fordulatot hozott.[62] Az expedícióban több ezer stájer, krajnai és karintiai katona vett részt, nevezetesen a három belső-ausztriai tartomány főkapitánya (*Oberst der drei Länder*), Hans Lenkovich, valamint Andreas és Bernhard Rindscheid (Rindschaidt), Johann Christoph Schratt, Wilhelm Graßwein, Ruprecht Welzer, Erasmus Stadler nehézlovas- és Nikolaus Polweiler gyalogoskapitány vezetése alatt.[63] Ezek a Stájerországban megbecsült és befolyásos tisztek ekkor testközelből ismerhették meg a Somogy megyében húzódó várláncolat valódi helyzetét, s azután könnyebben meggyőzhették a tartományi gyűlésben (*Landtag*) ülő társaikat arról, hogy Stájerország védelme érdekében immáron valóban eljött az idő a korábbinál számottevőbb és rendszeresebb segítségnyújtásra. Ezt megelőzően (1553) ugyanis Szigetvár hátországában, Babócsán és Korotnán együttesen, a stájer rendek pusztán 20 lovast fizettek, azokat is csupán abból a célból, hogy híreket szolgáltassanak a nagyobb veszélyben lévő szlavón végekre.[64] Pedig

[61] *Oberhummer–Wieser,* 1906. 49–53. o. és Descriptio Hungariae, 1987. 119–121. o.: Nr. 45.

[62] A hadjárat története jelentősége és gazdag (bécsi, budapesti, gráci és prágai) forrásanyaga ellenére mind a mai napig feltáratlan. Az egyetlen fontosabb stúdium: *Bende*, 1968., vö. még mind a mai napig a legjobban használható: *Istvánffy,* 1622. 359–367. o.

[63] StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1556/2. (Juni–Juli), Schuber 1556/3. (Aug.) és Schuber 1556/4. (Sept.–Dez.), az említett kapitányok Bestallungjaival és számos jelentésével, ill. hasonlóan gazdag anyag: ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 76. (1556. Jan.–Sept. 15.) és Fasc. 77. (1556. Sept. 16.–Dez.), továbbá kiváló mustrajegyzékek a hadjáratban részt vevő cseh csapatokról: SÚA ML Kart. 5. Fasc. 1556. červenec.

[64] „Wabotscha und Kortna pherdt auf kuntschafft 20" (1553. márc. 1.) StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1553–1554, 1. März 1553., kiadása (kisebb elírásokkal): *Lopašić,* 1885. 212. o.

Zrínyi Miklós bán már Babócsa elestét követően, 1555. november 17-én sürgette Nádasdy nádort, hogy az uralkodónál folytatandó tárgyalásokon találjanak megoldást Vízvár, Berzence és Csurgó megfelelő számban tartandó őrségének fizetésére, hiszen ezek a várak a törökök újabb hódítása következtében immáron valódi véghelyekké váltak.[65] Sőt ugyanő a következő esztendő tavaszán a stájer rendeknek is nyíltan kijelentette, hogy a Muraköznek a törökök megszállta Babócsa irányából egyedül Csurgó és Berzence jelenthetnek védőpajzsot, ezért nekik a szlavóniai végházak mellett ezek őrségének finanszírozásában is mindenképpen szerepet kellene vállalniuk.[66] De hasonlóan hiába mutatta be ez idő tájt Hans Lenkovich a stájer rendekhez írott egyik nagy jelentésében, hogy a törökök Babócsáról a Berzence–Csurgó–Letenye–Kányafölde–Alsólendva–Muraszombat útvonalon mily könnyen juthatnak el Radkersburgig és Fürstenfeldig,[67] e kérések és figyelmeztetések csak nehezen találtak meghallgatásra. Az 1556 nyári személyes tapasztalat azonban többet ért, többet segített bármiféle beszédes információnál. Ezúttal a támogatás nem is késett sokáig, hiszen „Szigetvár megtartásán múlott a [szomszédos] tartományok megmaradása" – miként nem sokkal később a történetíró Istvánffy Miklós is megállapította.[68]

A hadjáratot követően Hans Lenkovich horvát–szlavón főkapitány tüstént csapatokat csoportosított át Szlavóniából, nevezetesen elsősorban Kapronc áról[69] Szigetvárra és a hátországában fekvő véghelyekre. Egy 1556. október 29-én Varasdon összeállított kimutatás szerint Szigetvár védelmét, korábbi őrsége mellett, november elejétől kezdve négy vajda vezetése alatt már 168 délszláv gyalogos (úgynevezett haramia) is erősítette.[70] Mindeközben Vízváron 34 gyalog őrködött,[71] Csurgón a birtokos Zrínyi Miklós 100, Berzencén a tulajdonos Szalay Kelemen 25, Kiskomáromban és a szomszédos kisebb erősségekben (Segesden biztosan s talán Csákányban, Szenyérben, Szőcsényben és Mar-

---

[65] „illa loca iam sunt uni parti provinciae Styriensis et Mwrakewz, necnon castro [...] Kanysa tanquam propugnacula" Zrínyi Miklós Nádasdy Tamáshoz, 1555. nov. 17., Ozalj: *Barabás,* I. k. 333–334. o.: Nr. CCXV.

[66] „quibus [ti. a stájer rendeknek] nos respondimus, quod insula ista Mwrakez a partibus Babocha nullum aliud scutum habet praeter Chorgam et Berzencze, ubi si nullae excubiae nullaeque gentes intertenebuntur, velle nolle inhabitatores huius insulae hosti adhaerere per detitionem debebunt, quod non libenter facere permitteremus." Zrínyi Miklós Nádasdy Tamáshoz, 1556. máj. 15., Csáktornya: *Barabás,* I. k. 347–348. o.: Nr. CCXXIII.

[67] AS DSK [I. Reg.] Fasc. 162/282. pp. 140–141. (Dátum nélkül.)

[68] „Sigetum, in cuius salute salus harum regionum stat." *Istvánffy,* 1622. 367. o.

[69] A következő jegyzetben említett Preskocsilovics („Preskhoschilobicz") Tamás 1555-ben 45 gyalogjával ugyanis még Kapronc án szolgált. „Verczaichnus, was unnd wievill kriegsfolgkh zu roß unnd fues von primo Marci gegenwurtigen funnffundfunnfczigisten jars an der Winndischen, Krainnerischen unnd Crabatischen gränniczen gehallten, unnd was auf dasselbig, auch annder notwenndig kriegsausgaben aigentlich unnd bis auf kunnfftigen primo Marci sechsundfunnfczigisten jars lauffen wierdt." StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1556/1. (Jan.–Mai) 1. März 1555–1. März 1556. Érdemes megjegyezni, hogy később visszakerült Kapronc ára és még 1572-ben is ott szolgált. Uo. Schuber 1572. (Jan.–Dez.) 2. Mai 1572.

[70] Kapitányaik Preskocsilovics („Preskhotschilouitsch") Tamás, Veliki („Wellikj") Iván, Haszán vajda („Hässän woywoda") és Kulcsár („Khlutschär") Péter voltak. „Außthailung des khriegsvolgs zu roß unnd fueß an den Windischen gräniczen vom ersten Novembris des [15]56 Jars." StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1556/4. (Sept.–Dez.) 29. Okt. 1556., vö. még Zrínyi Miklós levelével Nádasdy Tamáshoz, 1556. aug. 1., „Nova Curia": „velit [ti. Nádasdy] cum eodem domino Lenkowych de mittendo aliquo praesidio in castra illa nostra, quae in faucibus hostium sunt, tractare" *Barabás,* I. k. 396–397. o.: Nr. CCLIX.

[71] Kapitányuk Kosztkovics („Khostkhouitsch") Miklós volt. StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1556/4. (Sept.–Dez.) 29. Okt. 1556., vö. még *Szalay,* 1861. 189. o.: Nr. CCIV.

caliban[72]) pedig Székely Lukács és Jakab 200 lovasa szolgált a stájer rendek zsoldján, természetesen mindannyian az ottani magánföldesúri katonák mellett. Ez a korábbi, pusztán Szigetvárt érintő segélyekhez képest óriási előrelépés volt, még ha megnyugtatóan így sem biztosíthatták a védelmet, különösen, hogy a következő esztendőkben a stájer támogatás valamelyest apadt. A békésebb évek előrehaladtával ugyanis, ahogy Grácban csökkent az 1556. évi török hadjárat kiváltotta riadalom, úgy fogyatkozott a stájer fizetésű dél-dunántúli katonák száma.

A Szigetváron szolgáló délszláv haramiák már 1556. december elején szerettek volna szlavóniai állomáshelyeikre visszatérni.[73] Mivel zsoldjukat egyáltalán nem fizették, 1557 februárjában már igen nehéz volt tartóztatni őket; pusztán Kulcsár (délszlávosan Kljucsár) Péter vajda volt hajlandó mintegy 60 emberrel maradni, ha megkapják október 31-től járó, elmaradt zsoldjukat.[74] A következő esztendőkben e gyalogok már szinte biztosan nem tartózkodtak Szigetváron, egy-egy korábban megszokott stájer pénzsegély és hadianyag-szállítmány azonban ezt követően is befutott. A kulcsvár hátországában viszont megmaradtak a stájer fizetésű csapatok. 1557-ben és 1558-ban például – az előírások szerint legalábbis – Vízváron 40, Berzencén 30 gyalognak járt zsold, miközben tőlük északra a Balatonig még összesen 350 könnyűlovast és 100 gyalogost tartottak a rendek bevetésre készen, feltételezhetően továbbra is az említett néhány fontosabb megerődített helyen (Babócsa, Csurgó, Segesd stb.) szétosztva.[75]

Ez a helyzet 1559-ben is nagyjából fennmaradt. Ebben az évben a horvát–szlavón végek őrségeinek kimutatása Vízváron 32, Berzencén pedig 25 délszláv gyalogost regisztrált.[76] A stájer rendek által ekkor a törökellenes végeken összesen tartott 900 könnyűlovas közül pedig Székely Lukács 100 lovasa Segesden, Zrínyi ugyanennyi huszára felefele arányban megosztva Babócsán és Berzencén, végül Kerecsényi László 50 lovasa Csákányban teljesített szolgálatot, azaz még mindig 250 főnyi lovas szolgált stájer zsoldon Sziget hátországában.[77] Sőt ugyanez a forrás – a már jelentősnek nevezhető stájer

---

[72] Erre a lehetőségre vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 78. Konv. B. fol. 33. (1557. márc. 25.)

[73] Horváth Márk Nádasdy Tamáshoz, 1556. dec. 5., Szigetvár: *Szakály,* 1987. 93–94. o.: Nr. 28.

[74] Mindez azt jelentette, hogy Szigetvárra való, 1556 késő őszi átvezénylésük óta a haramiák fizetése teljességgel elmaradt. Horváth Márk Nádasdy Tamáshoz, 1557. febr. 10., Szigetvár: Uo. 95. o.: Nr. 30.

[75] *1557:* „Austhaillung der Steijrischen unnd Windischen greniczen Phärdt vom Primo Junii des [15]57ten Jars." és „Austhaillung der Haramia an denselben greniczen." StLA LH Bd. 13. fol. 55–56.; *1558:* „Austaillung des hievor verschribnen steyrerischen unnd windischen khriegsvolckhs zu rosß unnd fuesß von Furstennfeld bis zu der Saw ausser aller verzaichenntten ordinary besaczungen, die innhalt des khriegsstatts bis auf yede furfallennte nott von ainem oder mer fleckhen wegkzunemben unnd die anndern zesterckhen unveränndert beleiben, doch alles auf verpesserung unnd veränderung gestellt." StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1559. Jan.–Dez., 1. März 1558–28. Februar 1559. és ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 79. Konv. A. fol. 18.

[76] Az eredeti tervek szerint azonban – mint az előző esztendőben is – 40, illetve 30 gyalogot terveztek Vízvárra, illetve Berzencére. „Khurczer beyleuffiger auszug, was und wievill auf den khriegsstat der Steierischen und Windischen graniczen auf daz khunfftig [15]59^{isten} jar nach gelegenhait ainer ersamen landschafft in Steier jeczigen bewilligung auflauffen wurde." StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1558/1. (Jan.–Juni) 1558. sine dato (fogalmazvány-példány).

[77] StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1559. Jan.–Dez. 1., 1559. sine dato, vö. még StLA LH Bd. 13. fol. 227–234. és I. Ferdinánd újabb Bestallungja és Kriegsstaatja Hans Lenkovich horvát–szlavón végvidéki főkapitány számára, 1559. júl. 1., Bécs: ÖStA KA Best. Nr. 35., ill. Uo. HKR Prot. Reg. Bd. 141. 1559. júl. 1. Nr. 24., végül a Kriegstaat egy másik, részletesebb példánya: Uo. AFA 1559/7/ad7. Takáts Sándor szerint ugyanakkor Zrínyi Miklós 100 csurgói lovasát még 1559-ben is ugyancsak a stájer rendek fizették. *Takáts,* 1929. 251–252. o.

támogatásra való tekintettel – a Száváig lenyúló szlavón végeket nem a megszokott Dráva-vonaltól, hanem egyenesen Babócsától számította: „die Steyrerischen unnd Windischen gräniczen von Babotscha anzuraitten biß zu der Saw".[78]

Stájer fizetésű végváriak feltételezhetően egészen az országrész 1566. évi török megszállásáig szolgáltak a Drávától északra fekvő várövezetben. Erre utal, hogy 1562 áprilisában a rendek még mindig 300 lovast tartottak a Drávától északra, akik közül mintegy 150 ifj. Székely Lukács (100 fő) és Kerecsényi László (50 fő) parancsnoksága alatt Kiskomáromban, 50 Babócsán, 100 pedig Csurgón állomásozott.[79] Az utóbbi 100 lovasból azonban Miksa főherceg engedélyével 50-et Zrínyi Miklós hamarosan Szigetvárra vezényelt át, ezzel is erősítvén a kulcsvár védelmét.[80] Mindez tehát összességében azt jelentette, hogy az 1550-es évek második felétől a következő évtized közepéig – a fentiekben leírtaknak megfelelően – az első vonalban lévő Királyi Sziget hátországában, a Dráva és a Balaton között a második védvonalat összességében két nagyobb várcsoport alkotta. Északabbra főként magánföldesúri katonaság által védett erődített helyek sorakoztak (Segesd, Szenyér, Mesztegnyő, Szőcsény, Csákány, Marcali, Fonyód és nyugatabbra Kiskomárom), amelyek azonban alkalmilag kaptak stájer fizetésű lovas segítséget. Nagyobb szükség esetén viszont a Magyar vagy az Udvari Kamarától, esetleg a nádortól vagy (mint például 1564-től Szenyér esetében történt[81]) az alsó-ausztriai rendektől várhattak fenntartásukhoz további anyagi támogatást. A Dráva mentén ugyanakkor – a birtokosa (Báthory András) által részben bécsi és rendi, részben olykor stájer segéllyel eltartott Babócsa vára mellett[82] – egy igen jelentős részben stájer fizetésű kisebb várláncolat (Vízvár, Berzence és Csurgó) oltalmazta a vidéket, s próbálta ellenőrizni és elzárni a török portyázók útját a Muraköz és Stájerország felé. S noha a stájer fizetésű katonaságot a Dél-Dunántúl védelmében szükség esetén a szigetvári főkapitányok is mozgósíthatták, ezt egyértelműen megtehette a szlavón végek generálisa, Hans Lenkovich is. Ezt a különleges helyzetet kiválóan igazolja Zrínyi Miklós 1562-ben papírra vetett panasza, miszerint a Szigetváron ekkor tartott, említett 50 stájer fizetésű lovassal csak Lenkovich generális vagy helyettese, Veit von Hallegg előzetes engedélyével rendelkezhetett.[83]

---

[78] StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1559. Jan.–Dez. 1., 1559. sine dato, címlap.

[79] Erre a csurgói 100 lovasra, akik 1560 nyarán éppen Szalay Kelemennek okoztak károkat, lásd még Zrínyi Miklós levelét Nádasdy Tamáshoz, 1560. jún. 10., Ozalj: *Barabás,* I. k. 549–550. o.: Nr. CCCLIX.

[80] Zrínyi Miklós Nádasdy Tamáshoz, 1562. ápr. 8., Szigetvár: *Barabás,* I. k. 603–604. o.: Nr. CCCXCVIII., vö. még *Takáts,* 1929. 252. o. Zrínyi később is többször sürgetett a vend végekről Szigetvárra erősítést, lásd pl. 1562 júniusából: *Lopašić,* 1887. 23–24. o.

[81] Elsősorban a NÖLA SA és SB anyagából feltár adatok alapján: *Pálffy,* 1999a. 128–130. o., vö. még *Borsa,* 1984. 78. és 121–125. o.: Nr. 127–135.

[82] A helytartóság már 1548-ban 50 magyar gyalogot tartott szükségesnek rendi vagy uralkodói költségen Babócsán tartani (ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 55. Konv. A. fol. 156.), két esztendő múlva viszont már 50 lovassal és 32 gyaloggal számoltak (Uo. Fasc. 56. Konv. A. fol. 105. és fol. 110.). 1564-ben ugyanakkor Báthory András évente 4000 rajnai forint segítséget kapott az Udvari Kamarától az akkor éppen általa eltartandó, 65 lovasból és 200 gyalogosból álló őrség ellátásához. NÖLA SB Bd. 5. fol. 168–170.; *Herold,* 1970. 153. o. és ÖStA KA AFA 1564/2/10 a., vö. még ÖStA HHStA Hungarica Misc. Fasc. 421. Konv. A. fol. 8. (1555) és *Szakály,* 1971., ill. újabban *Kenyeres,* 2002a. 118–119. o.

[83] „Supra recensitis autem provincialium equitibus nos ne in minima re committere valemus, neque aliquo ad mandatum nostrum proficiscuntur, nisi illis per dominum Iohannem Lenkowych vel eius locumtenentem, dominum Vitum ab Hallegg commissum fuerit..." Zrínyi Miklós Nádasdy Tamáshoz, 1562. ápr. 8., Szigetvár: *Barabás,* I. k. 604. o.: Nr. CCCXCVIII.

Mindez nem jelentett mást, minthogy e várak őrségük zsoldját tekintve teljességgel, de jelentős mértékben még katonai irányítási szempontból is a szlavón főkapitánysághoz tartoztak. Az említett horvát–vend várjegyzék 1559-ben tehát nem túlzott, amikor ezeket részlegesen a Drávától délre fekvő szlavón véghelyekkel sorolta egy csoportba, és fenntartóikra utalva együttesen „stájer és vend végeknek" (*Steirische und Windische Grenze*) titulálta.[84] Ez a különleges helyzet viszont – bár csak átmeneti jelleggel és a még formálódóban lévő határvédelem keretei között – igen sok hasonlóságot mutat a Mura és Kanizsa vára között fekvő, későbbi bajcsavári kapitányi körzettel. Valójában tehát, míg Vízvárt Bajcsa, addig az 1550-es évek végi–1560-as évek eleji stájer ellátású Dráva menti várláncolatot a bajcsavári kapitányi kerület előzményének tekinthetjük. Ez annál is inkább igaz, mert feladatai szinte teljességgel megegyeztek utódjáéval, csak attól még néhány tucat kilométernyire délkeletre. Nem véletlenül emlegette e várakat – miként arra már utaltunk – 1555 végén Zrínyi Miklós bán Stájerország és a Muraköz védőbástyáiként.[85] Azaz éppen úgy, mint később utódaikat, a bajcsavári kapitányi körzet erődítményeit is hívták. Lényeges különbséget csupán az jelentett, hogy e várövezet élére – talán éppen a hatásköri konfliktusok elkerülése érdekében, valamint az ekkor még egységesen Bécsből irányított és alakulóban lévő védelmi rendszer miatt – külön katonai parancsnokot nem neveztek ki, így erőit szükség esetén mind a szigetvári, mind a vend főkapitány felhasználhatta.

Stájerország védőbástyája, Kanizsa védelmében

Az 1550-es évek második felére – a jelentős nehézségek ellenére – az új törökellenes határvédelmi rendszer mind a horvát–szlavón, mind a magyar területeken alapjaiban már kezdett formálódni. Ezt a folyamatot lényegesen elősegítette az Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*) 1556. évi megalapítása és több hadikonferencia tartása (1555–1557), hiszen így lehetővé vált egy egységesebb védelmi koncepció kidolgozása.[86] Az 1550–1560-as évek fordulójának békésebb esztendeiben egyre szervezettebb formában kiépülő határvédelmi rendszerbe azonban Szülejmán szultán utolsó magyarországi hadjárata 1566-ban a Dél-Dunántúlon óriási éket vágott.

Szigetvár szeptember eleji elveszte hamarosan az egész országrész bukását és teljes Somogy megye török fennhatóság alá kerülését hozta magával. A kulcsvár eleste a hátországában fekvő véghelyek (Babócsa, Vízvár, Berzence, Csurgó, Segesd, Szenyér, Szőcsény, Csákány, Marót, Marcali és Lak) őrségeiben akkora riadalmat váltott ki, hogy azok váraikat üresen hagyva vagy felgyújtva megfutottak.[87] A törökök ezt követően megszervezték a szigetvári szandzsákot, őrséget helyeztek Babócsára, Berzencére, majd Segesdre, Barcson pedig új várat és hadikikötőt építettek, a többi kisebb véghelyet pedig vagy lerombolták, vagy pusztán őrhelynek hagyták meg.[88] Az említett erősségek közül végül csupán a

[84] StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1559. Jan.–Dez. 1., 1559. sine dato, vö. még StLA LH Bd. 13. fol. 227–234. és ÖStA KA Best. Nr. 35., ill. Uo. AFA 1559/7/ad7.

[85] Lásd a 65. jegyzetet.

[86] *Regele,* 1949. és *Pálffy,* 1996. 187–192. o.

[87] Szalay Benedek Kanizsai Orsolyához, 1566. szept. 20., Kanizsa: *Barabás,* II. k. 82. o.: Nr. LXVII.

[88] *Dávid,* 1992. 56–57. o.; *Dávid,* 1993. 159–161. o.; *Hegyi,* 1995. 85–100. o., különösen 92. o., valamint a barcsi várra és kikötőre: *Kovács–Rózsás,* 1996. és *Kovács–Rózsás,* 1998.

Kiskomárom előterében fekvő Szőcsény és Csákány maradt keresztény kézen.[89] Bajcsavár elődjének, Vízvárnak a története így egy évtized után véget ért; török hátországba kerülve ugyanis fenntartását a hódítók – érthetően – nem ítélték szükségnek.

Az 1566. évi török hadjárat után a bécsi hadvezetés egyik legfontosabb feladata a déldunántúli határvédelem teljes újjászervezése volt. Ebből természetesen a stájer rendek sem maradhattak ki, hiszen Szigetvár és hátországa elestével a török–magyar frontvonal e területeken újabb 80 kilométerrel került hozzájuk közelebb. Valójában számukra ekkor már a Drávától északra is majdnem annyira veszélyessé vált a helyzet, mint 1552-ben Szlavóniában: a határaik előtt fekvő ütközőzóna, a magyarországi hátország jócskán megcsappant, s pusztán Zala és Vas megye déli területeire apadt. A további, még szorosabb magyar–stájer–szlavón együttműködésre ezért elengedhetetlenül szükség volt, és így ez nem is maradt el. S noha az 1568. évi drinápolyi békével a magyar hadszíntéren majd negyedszázadra nagy hadjáratoktól mentes „háborús békeidőszak", azaz az ellenség területére vezetett portyáktól zajos határ menti állóháború köszöntött be, az új védelmi övezet kiépítése ennek ellenére sem volt egyszerű és egyik napról a másikra megvalósítható feladat.

Az új végvidéki főkapitányság az 1570-es évek közepére végül a Dráva–Mura folyók és a Balaton közötti területen, elsősorban a Kanizsa-patak mocsaras völgyére támaszkodva, Kanizsa központtal fokozatosan épült ki. A főkapitányság székhelyéül szolgáló várat hosszas tárgyalásokat követően Miksa király 1568-ban Nádasdy Tamás özvegyétől, Kanizsai Orsolyától uralkodói kezelésbe vette, ami lehetővé tette teljes katonai ellenőrzés alá helyezését és modern erődítménnyé történő kiépítését. Ezzel magyarázható, hogy az 1566-ban megszervezett új határvédelmi zónát kezdetben a Balaton és a Mura–Dráva folyók közötti végvidéknek (*confinia inter lacum Balaton et fluvios Muram et Dravum*) titulálták, s csak Kanizsa átvételét, majd kezdődő megerődítését követően kezdték központjáról egyre inkább kanizsai főkapitányságnak nevezni (*Kanisische/Kanischarische Grenze*)[90] – miként ez a Balaton és a Duna közötti győri végvidék (*Raaber/Raaberische Grenze*) vagy a Varasd székhelyű szlavón (vend), másként varasdi generalátus (*Slawonische/Windische Grenze, Warasdiner Grenzgeneralat*) esetében is történt. Az új védelmi zóna első főkapitánya a környék határvédelmének ismert szereplője, Vízvár egykori építője, Tahy Ferenc lett. Őt 1566 novemberében bízták meg Bécsben a veszélybe került országrész védelmének megszervezésével, 1000 lovasból és ugyanennyi gyalogosból álló katonaságot rendelvén parancsnoksága alá.[91]

Az új végvidék, de főként Kanizsa őrséggel és hadianyaggal való ellátásában, valamint modern erődítménnyé történő kiépítésében a stájer rendek kezdetektől fogva szerepet vállaltak. Mivel azonban egy középkori várból kellett erődöt építeni és köréje teljesen új határvédelmi övezetet szervezni, az Udvari Haditanács ehhez természetesen nem nélkülözhette az Udvari és a Magyar Kamarának a stájer rendekénél is tetemesebb anyagi támogatását, de az országrész nagybirtokosaival való szoros együttműködést és a környék lakosságának szinte mindennapos, felbecsülhetetlen értékű ingyenmunkáját (*gratuitus labor*) sem. Ezzel magyarázható, hogy – ellentétben a stájer rendek által többnyire

[89] *Dornyay*, 1937. és *Vándor*, 1994. 341–342. o.

[90] További irodalommal: *Pálffy*, 1996. 196–197. o. és *Pálffy*, 1999a. 134–141. o.

[91] ÖStA KA AFA 1566/11/1. (1566. nov. 13.), vö. még ÖStA KA HKR Akten Exp. 1566. Dez. Nr. 104. és Nr. 199., ill. *Vándor*, 1994. 288–290. o.

egyedül eltartott szlavón végekkel – a kanizsai főkapitányság ellátásában és várainak erődítéseiben együttesen játszottak meghatározó szerepet a magyarországi (főként dunántúli) jövedelmek, a birodalmi segélyek, a stájer támogatás, de a század utolsó évtizedeiben még az alsó-ausztriai rendek gyarapodó segítsége,[92] sőt a Pápaságból a várerődítések finanszírozására érkező pénzösszegek (*päpstliches Baugeld*) is.[93] Ez a sokrétű nemzetközi együttműködés jól megmutatkozott Kanizsa őrségének összetételében és ellátásában is.

1566 késő nyarán a dél-stájer határvonal védelmére felvonuló[94] Károly belső-ausztriai főherceget és tanácsadóit a Stájerországot most már a Dél-Dunántúlon is komolyan fenyegető veszély azonnali segítségnyújtásra késztette. Bár a Zrínyi Miklós kérésére Szigetvár megsegítésére küldött gyalogok az ostromlott várba nem jutottak el, Csurgót és Kanizsát azonban elérték, így a vidék elleni török portyák feltartóztatásában már valamiféle szerepet vállalhattak.[95] Ez még akkor is igaz, ha igencsak akadozó élelemellátásuk miatt napi betevő falatjaik nagy részét – a kor magyar hajdúihoz hasonlóan – Kanizsa mezővárosában és környékén többnyire erőszakos rekvirálással és gyújtogatással szerezték be, és emiatt Nádasdy nádor özvegye, Kanizsai Orsolya helybéli tiszttartóival is sokszor csúnyán összekaptak.[96] Ez a „rossz gyakorlat" a szinte megoldhatatlan élelmezés miatt a későbbi évtizedekben is életben maradt.[97]

Az 1566-ban érkezett egy zászlóaljnyi (kb. 300 főnyi) stájer gyalogság ezután továbbra is Kanizsán maradt, noha összetétele a török elleni csatározásokban elesettek vagy más okból meghaltak és eltávozók miatt természetesen gyakorta változott. 1572-ben az akkori előírások szerint már 1158 fős kanizsai őrség több mint negyedét (26%) ők alkották.[98] Kapitányuk ekkor már jó néhány esztendeje Hans Berent von Perlin volt.[99] Rajtuk kívül azonban a 400 magyar huszár és a 400 magyar gyalogos mellett az őrség maradék részét (58 fő) is stájer katonák adták. Az 50 német nehézlovas (*Archibusier*) szinte biztosan a törökök hadviselését megismerni kívánó, előkelőbb stájer nemes ifjakból verbuválódott, miként ez a győri főkapitányság esetében is hasonlóan történt az alsó-

---

[92] Az alsó-ausztriai rendek elsősorban Kanizsa erődítéseinek kiépítéséhez járultak hozzá nagyobb összegekkel. *Pertl*, 1939., főként 33–69. o.

[93] Ezekre lásd Egidius Gattermair hadi fizetőmester 1580-as évekbeli elszámolásait. ÖStA HKA RA Fasz. 112. fol. 157–165., fol. 168–172. és fol. 244–250.

[94] *Roth*, 1983. és *Pferschy–Krenn*, 1986. 227–228. o.: Nr. 11/54. (Az alfejezetet szintén Roth írta.)

[95] *Barabás*, II. k. 32–33. o.: Nr. XXVI. (1566. júl. 27.) és Uo. 39. o.: 1. jegyzet (1566. aug. 8.)

[96] Szalay Benedek kanizsai tiszttartó levelei Kanizsai Orsolyához, 1566. szept. 20., szept. 22. és okt. 8., Kanizsa: *Barabás*, II. k. 82–84. o.: Nr. LXVII. és 84. o.: 1. jegyzet és 85. o.: 1. jegyzet. (Október 8-án Szalay már arról írt, hogy „annyira meguntam az németeket, hogy bizony nem bánnám, ha elmennének innej [sic!], valamint Isten adnája dolgunkat, mert nagyobb kárunkra vannak itt, hogynem mint hasznunkra."), vö. még *Vándor*, 1994. 293. és 298. o.

[97] Lásd pl. a nélkülöző kanizsai német katonák szemléletes leírását 1571-ből: *Takáts*, 1929. 133–134. o.

[98] „Summary extract unnd aigenntliche kurcze beschreibung, was auf allenn unnd jedenn greniczen und besaczungen im Unttern unnd Obern Craiß Hungern, Crabaten unnd Windischlanndt, allennthalbenn für kriegsvolckh, zu roß unnd fueß, gegenn dem erbfeindt christliches namens, dem Türckenn, durch die Römische Kaiserliche Majestät etc., auch die Fürstliche Durchlaut etc., erczherczogenn Carln zu Österreich etc. unnd derselbenn lanndtschaftenn zu beschücczung gemeiner Christennheit besoldt unnd unnderhaltten würdet; waß auch volgenndts über sölches alles unnd dann anndere hierzue gehörige personen monatlich unnd ain gannczes jar auflauffenn thuet, wie hierinnen lautter specificiret unnd unnderschidlichenn begriffenn ist, anno 1572." SOA, Třeboň, Archiv Buquoy Fach 71. Fasc. IV. Nr. 2020. és a horvát–szlavón végek adatainak közlése: *Lopašić*, 1887. 33–34. o., ill. *Loserth*, 1934. 205–208. o.: Nr. 12.

[99] 1569. máj. 21.: *Vándor*, 1994. 301. o. („Ioannes Berlen" alakban); 1571. febr. 17.: *Takáts*, 1929. 138. o. 209. jegyzet; 1573. aug. 6.: StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1573/2. (Aug.–Dez.) 6. Aug. 1573.

ausztriai nemesség soraiból.[100] Végül a vár 8 fős tüzérsége is jórészt Stájerországból, részben a gráci tartományi hadszertárból érkezhetett, hiszen az első tüzéreket még 1566-ban az említett gyalogokkal és hadiszerekkel együtt Károly főherceg küldte Kanizsára.[101] Mindeközben viszont a jelentősen megcsappant jövedelmekkel rendelkező kanizsai váruradalmat olyan (főként osztrák) számvevők és udvarbírák igazgatták, akik engedelmességgel az ún. magyarországi főélésmesternek (*Oberstproviantmeister in Ungarn*),[102] elszámolással pedig a végvár ellátásában az 1570-es évek elejétől fokozatosan egyre nagyobb szerephez jutó Alsó-ausztriai Kamarának tartoztak.[103]

A kanizsai német gyalogos zászlóaljak száma az 1570-es évek közepétől az erődítmény fokozatos kiépülésével, jelentőségének növekedésével és a törökök egyre aktívabb támadásai miatt[104] hamarosan kettőre emelkedett, sőt a századvég hosszú háborújában, a nagyobb hadjáratok idején, a főkapitányi központban (a várban és a mezővárosban) már gyakran három zászlóaljnyi (mintegy 850 főnyi) német gyalogság szolgált.[105] Ezek közül azonban eddigi ismereteink szerint az 1570–1580-as években a stájer rendek általában továbbra is egy zászlóaljat fizettek, amely élén 1576-ban például Bartholomäus Vasser kapitány állt.[106] (A tizenöt éves háború idején azonban már többször mindhárom zászlóaljat nekik kellett zsolddal ellátniuk.[107]) Sőt az 1577. március 24-én villámcsapás okozta nagy kanizsai tűzvészt és lőporrobbanást követően a stájer rendek ideiglenesen még nehézlovasokat és mintegy 160 délszláv gyalogost (haramiát) is küldtek a komoly sérüléseket szenvedett vár védelmének biztosítására.[108] Hasonló célokkal rendelkeztek 1593 októberében 200 német nehézlovas *(Archibusier)* Kanizsára vezényléséről, akik azután 1594. áprilisi megérkezésüket követően a végvár elestéig több-kevesebb rendszerességgel itt is állomásoztak.[109]

---

[100] *Pertl,* 1939. 61–64. o. és *Pálffy,* 1999a. 129., 168–169. o.

[101] *Roth,* 1970. 155. o.

[102] A tisztségre és jelentőségére újabban alapvető: *Kenyeres,* 2002b. 179–186. o., vö. még *Pálffy,* 2001a. 11. o.: II-5a.

[103] *Kenyeres,* 2002a. 277–282. o. és *Kenyeres,* 2002b. 188–189. o.

[104] Ezeket jól példázza Kanizsa 1574. február 20-ról 21-re virradó éjszakai megrohanása, amikor a törökök a mezővárost jelentős területen felgyújtották, több tucat katonát és polgárt öltek meg. A veszteségek nagyságát jól jelezte, hogy Bécsben még Kanizsa más várral való pótlása is felmerült. *Takáts,* 1928a. 391–394. o. és újabban *Vándor,* 1994. 313. o., vö. még *Pethő,* 1753. 124. o. és Alapy Gáspár főkapitány hanyagságára: *Šišić* III. k. 406. o.: Nr. 332., valamint a török portyákat számba vevő és a 129. jegyzetben idézett kárjegyzékeket.

[105] *1576:* 400 német gyalog (ÖStA HHStA RHKl RTA Fasc. 53. fol. 360., kiadása: *Pálffy,* 1995a. 149. o., vö. még *Takáts,* 1928a. 419. o.); *1577. júl. 1.:* 100 német nehézlovas, 100 *Archibusier* és 2 zászlóalj (250 + 250 fő) német gyalog (AS DSK [I. Reg.] Fasc. 171. ni pagine és ÖStA KA AFA 1577/7/6.); *1582:* 100 német nehézlovas, 100 *Archibusier* és 2 zászlóalj (kb. 500-600 fő) német gyalog (ÖStA HHStA RHKl RTA Fasc. 58. a. fol. 255., kiadása: *Pálffy,* 1995a. 168. o.); *1588:* 150 *Archibusier* és 2 zászlóalj (586) német gyalog, egyik a várban, másik a mezővárosban (Archiv GNM Nürnberg, WF Siebenbürgen ZR 7657. fol. 77–79.); *1594. máj. 26. után:* 212 *Archibusier* és 3 zászlóalj (kb. 800-850 fő) német gyalog (ÖStA KA AFA 1607/12/6., vö. Mátyás főherceg már 1593 szeptemberének második felében sürgette Szinán pasa hadjárata miatt Kanizsa 300 német gyaloggal való megerősítését, akik nagy része oda október közepe táján már meg is érkezett: *Antonitsch,* 1975. 63–66. o.); *1598. okt. 31.:* 212 *Archibusier* és 3 zászlóalj (851) német gyalog (ÖNB Cod. 10 775. fol. 111–116.).

[106] Bartholomäus Vasser *haubtman über ein fändl knecht zue Canisa* a stájer rendi kormányzathoz, 1576. jan. 31., Kanizsa és 1576. febr. 16., Kanizsa: StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1576/1. (Jan.–Juli) 1. Jan. 1576. és 16. Febr. 1576.

[107] *Antonitsch,* 1975. 65–66. és 123. o.

[108] *Takáts,* 1928a. 450–459. o.; *Pertl,* 1939. 37–38. o. és az eset újabb feldolgozása *Toifl,* 1996.

[109] *Antonitsch,* 1975. 65. és 88. o., valamint lásd még a 105. jegyzetben idézett forrásadatokat.

Mindezek mellett a XVI. század utolsó évtizedeiben (főként Batthyány Boldizsárral, Bánffy Miklóssal és más határ menti magyar földesurakkal együttműködve[110]) a stájer rendek alkalmilag még magyar és délszláv gyalogosokat is fogadtak fel, majd vettek részt velük a számukra ugyancsak fontos, Szentgotthárd, Muraszombat és Alsólendva közötti stájer–magyar határterület, azaz Kanizsa hátországának biztosításában, az e vidékre eljutó török szpáhikkal és martalócokkal szemben.[111] Végül ugyanezen időben Zrínyi György kérelmére több alkalommal küldtek előre megállapított rövidebb időszakokra puskás délszláv gyalogosokat a Muraközbe, főként Légrádra, de olykor még Kiskomáromba is. Segítségükre elsősorban a Dráva és a Mura befagyásának idején volt szükség, amikor a török portyázók könnyebben győzhették le a védelemben oly fontos szerepet játszó természeti akadályokat. A befagyott folyók jegének feltörésében – puskás gyalogok mellett – többször vettek részt Stájerországból érkezett parasztok is.[112]

A stájer gyalogok, nehézlovasok és az egyre szaporodó tüzérek (1598-ban már 35 fő[113]) mellett az osztrák tartományból már kezdetektől fogva érkeztek Kanizsára sáncmunkások is, akik Zala és Vas megyék jobbágyaival együtt dolgoztak az erődítéseken. 1569-ben például a kanizsai mocsáron átvezető híd építésén 500 stájer munkás serénykedett, akiknek munkaeszközökkel való ellátásáról is honfitársaik gondoskodtak.[114] (A mocsaras és meglehetősen meleg, számukra szokatlan magyarországi időjárástól viszont közülük sokan betegeskedtek.[115]) Kanizsa és a környék várainak erődítési munkái azonban nemcsak terhet jelentettek a szomszédos tartománynak, hanem egyúttal számottevő új piacot is a stájer vas- és kézművesipar számára. Kanizsa, majd később Bajcsavár erődítéseihez ugyanis óriási számban volt szükség a legkülönfélébb szerszámokra (talicskák mellett ásókra, kapákra, fejszékre, kalapácsokra, fűrészekre, fúrókra, reszelőkre, fogókra, satukra stb.).[116]

A stájer rendek – miként már 1543-ban Pécs esetében is – jelentős szerepet vállaltak Kanizsa fegyver- és hadianyag-ellátásában, amely a korban az előbb említett szerszámok utánpótlásával igen szorosan összekapcsolódott. A különféle kovács-, lakatos- és ácsszerszámok egy része ugyanis a várbeli hadszertár felszereléséhez tartozott. A rendek már 1566-ban 3 falkonágyút küldtek (a hozzá tartozó 900 golyóval) az akkor még igen

---

[110] Minderre alapvető esettanulmány: *Roth,* 1971., vö. még *Pferschy–Krenn,* 1986. 233–234. o.: Nr. 11/67. (Az alfejezetet Franz Otto Roth írta.) és ÖStA KA IHKR Akten Vindica 1583. März Nr. 1. ill. 1585. Mai Nr. 1., valamint a Batthyány család Kanizsa és Bajcsavár erődítésével, ellátásával kapcsolatos iratait: MOL P 1313 Memor. Nr. 560–670. passim és ezek válogatott regesztái: *Iványi,* 1942. 123–133. o.

[111] Lásd például 1577 júliusából a Szentgotthárdon megmustrált, majd Szentmárton kastélyába („Sandt Merthen Castell" – a szakirodalom ilyen Vas vagy Zala megyei kastélyról sajnos nem tud, magunk a ma már Ausztriában található Sankt Martin an der Raabot véljük alatta) rendelt 25 haramia mustrajegyzékét és több ezzel kapcsolatos német és magyar nyelvű levelet: StLA Mil., Allg. chron. Reihe Schuber 1577/2. (Juni–Sept.) 28. Juli 1577 und passim.

[112] Minderre kiváló példaként említhető Zrínyi György két magyar nyelvű levele ifj. Székely Lukácshoz, Károly főherceg tanácsosához, 1572. nov. 24., Légrád és 1572. nov. 29., Légrád.: Uo. Schuber 1572. Jan.–Dez., 24. und 29. Nov. 1572., az utóbbi levélből idézett: *Takáts,* 1929. 257. o.

[113] „Khriegsstatt über die Canischerischen Graniczen, wie sich der bey jüngst geschechener musterung, den leczten Octobris anno [15]98 jars, sowoll auch wan derselbige in allem völlig erseczt wierdt, dem ordinari anlauf, monnatlich der underhalttung halber befindt." ÖNB Cod. 10 775. fol. 124.

[114] *Takáts,* 1928b. 129. o.

[115] *Roth,* 1970. 155. o. A magyarországi éghajlatot nehezen bíró idegen katonák gyakran kapták meg az ún. *morbus Hungaricus*t. Erre részletesen lásd *Győry,* 1900.

[116] Ezek gazdag tárházába az említett bajcsavári kiállítási katalógus tárgyleírásai a törökkor vonatkozásában az eddig ismert legszélesebb betekintést nyújtják. *Kovács,* 2002. 107–245. o.

hiányosan felszerelt várba, amelyek közül azután kettő Bajcsavár felépültével – mondhatnánk, mint a rendek tulajdona – 1578 vége felé az új véghelyre került át.[117] Emellett már 1566-ban nagy mennyiségű egyéb hadszerszámot (töltővesszőket, lőportartókat, ágyútaligaláncokat, köteleket stb.) szállítottak a tartományi hadszertárból a dél-dunántúli határvédelem új központjába, amelyet a század végig újabb és újabb rakományok követtek. Természetesen az említett stájer gyalogosok páncéljait és lőfegyvereit is a gráci hadszertár biztosította,[118] ahová viszont – különösen a páncélok, sisakok és puskák egy jelentős része – utánpótlásként Nürnbergből és Augsburgból érkezett.[119] Emellett a bécsi főhadszertárból (*Hauptzeughaus*) is többször kapott Kanizsa utánpótlást, hiszen a végvidék ellátásáért a jelentős stájer segítség ellenére is elsősorban a császárvárosban székelő főhadszertárnok (*Oberstzeugmeister*, később *Oberst-Land- und Hauszeugmeister*),[120] valamint továbbra is a bécsi főhadszertár vezetője (*Zeugwart*) volt felelős.

A stájer és a magyar rendek, valamint a különféle kormányszervek és tisztségviselők (Haditanács, kamarák, fizetőmesterek és adószedők stb.) együttműködését elősegítette az is, hogy a kanizsai főkapitányság első irányítói – Thury Györgyöt (1567–1571)[121] kivéve – mindannyian a Dél-Dunántúlt és a szlavón végeket kiválóan ismerő és korábban stájer zsoldon is szolgáló főtisztek (1566–1567: Tahy Ferenc, 1571–1573: Bánffy Bálint, 1573–1574: Alapy Gáspár, 1574–1575: Zrínyi György) voltak.[122] A stájer rendek Kanizsa ellátásban tehát – miként utóbb Bajcsavárában is – szinte minden lehetséges módon (rendszeres pénzsegélyekkel, katonafogadással, nemesi ifjak küldésével, tüzérekkel, sánc- és egyéb munkásokkal, hadianyaggal, élelemmel, szervezőmunkával stb.) részt vállaltak, ez azonban csak kiegészíteni tudta a magyar, alsó-ausztriai és birodalmi területek hasonlóan sokszínű szerepvállalását. E széles körű nemzetközi összefogás ellenére azonban az ez időben már Stájerország és Ausztria védőbástyájaként (*Vormauer der Landschaft Steiermark und Österreich*) emlegetett[123] Kanizsa kiépítettsége és ellátása az 1570-es évek közepén korántsem volt megfelelő. A tervezett öt bástya közül még csak kettő (a Császár és a Schwendi-bástya) volt készen, a várfalak egy része befejezetlenül állt, így a végvár könnyen sebezhető maradt. De a katonák (különösen a német gyalogok) élelemellátása is gyakran akadozott, noha a kanizsai uradalom egyre kimerültebb állapota és elhanyagolhatóvá vált jövedelmi miatt gyakran érkeztek jelentős élelem-szállítmányok Stájerországból, a közeli Zrínyi-uradalmakból, valamint a kapornaki és zalavári apátsági birtokokról is.[124]

Ezek a komoly nehézségek elmondhatóak voltak a nem ritkán „rák hátán járó" zsoldról is. A közép-európai Habsburg Birodalom gazdasági helyzetét reálisan felmérve azonban,

---

[117] *Roth*, 1970. 155. o.

[118] Lásd a 33. jegyzetben idézett munkák adatait.

[119] *Krenn*, é. n.; *Valentinitsch*, 1977. és legújabban *Willers*, 2002., valamint a magyarországi határvédelmi rendszer más övezetei (elsősorban a kassai hadszertár kapcsán) vö. még *Pálffy*, 2002a.

[120] A tisztségre példaként lásd a későbbi kanizsai főkapitány (1577–1580), Andreas Kielman von Kielmansegg 1584. január 1-jén Bécsben kelt utasítását: ÖStA KA HKR KIA V. 3., vö. még *Pálffy*, 2001a. 11–12. o.: II-5b.

[121] Thury pályájára: *Takáts*, 1928b.; *Müller*, 1973. és legújabban (további irodalommal) *Pálffy*, 1998. 164–166. o.

[122] *Vándor*, 1994. 288–319. o. és *Pálffy*, 1997. 279. o.

[123] 1582 májusának elején, Kanizsa külvárosának leégése után, így nevezte a bécsi velencei követ is. *Kárpáti-Kravjánszky*, 1933. 247. o.: Nr. 129., vö. még *Takáts*, 1928a. 445. és 457. o.; *Takáts*, 1929. 134. o. és *Kerecsényi*, 1993. 257. o., valamint a Muraköz hasonló megítélésére: *Roth*, 1970. 163. o.

[124] *Kenyeres*, 2002a. 278. o. és *Kenyeres*, 2002b. 188–189. o.

mindez nem nagyon történhetett másként. A magyar- és horvátországi határvédelmi rendszer kiépítése és ellátása majd minden elképzelhető pénzösszeget, hadianyagot és munkaerőt képes volt felemészteni. Ne feledjük ugyanis, hogy Kanizsa csak egy (és nem is a legfontosabb) volt az ekkor kiépülő nagy erődök (Győr, Szatmár, Komárom, Érsekújvár, majd Károlyváros) közül. Ráadásul az újabb kutatások szerint az egyre eladósodó Duna menti monarchia éves összjövedelmei (kb. 2 000 000 rajnai forint) sem lehettek képesek a védelmét garantáló törökellenes határvédelem eltartására, hiszen a végvári katonák zsoldja (kb. 1,3-1 600 000 r. f.) és az egyéb hadi kiadások tervezett költségei (4-500 000 r. f.) együttesen körülbelül éppen ekkora összegre rúgtak. Ezzel magyarázható tehát, hogy mindig minden dénárra nagy szükség volt, de sohasem lehetett és sohasem volt belőle elegendő.[125] Ráadásul az elhúzódó békeidőszakban, a török veszély látszólagos csökkentével, a segélyeket megajánló külföldi rendeket egyre nehezebb volt újabb tetemes támogatásokra bírni. Mindeközben a stájer rendek lehetőségei is behatároltak voltak, hiszen a szlavón végeket – némi birodalmi segélyt leszámítva[126] – továbbra is szinte teljesen ők tartották el, tartományuk lakosságának újabb adókkal való terhelése pedig csak bizonyos határig volt lehetséges. A katonai-stratégiai döntéseket ezért – a győri főkapitánysághoz hasonlóan[127] – a kanizsai végeken is gyakran kellett a pénzügyi viszonyokhoz és a finanszírozás lehetőségeihez igazítani.

Az 1570-es évek közepére ráadásul kiderült, hogy a „békeidőszakban" a törökök alaposan feltérképezték a királysági határvédelmet,[128] és mindennapos betöréseikkel állandó rettegésben tartották a végvárak mögötti magyar hátországot, sőt a szomszédos osztrák tartományokat is. A kanizsai főkapitányság területén elsősorban Kanizsától délre, a Mura közelében, valamint Kiskomáromot megkerülve hatoltak előre, majd jutottak el gyakran Stájerországba vagy a Zala és a Rába vidékére.[129] Az említett két területen ugyanis ekkor kisebb őrhelyek még alig voltak, így a Kanizsa-patak mocsarának átkelőit megismerve a törökök számára nyitva állt az út a szabad rablásra. Ráadásul a helyi oszmán erők 1575-ben elfoglalták, majd lerombolták a győri főkapitánysághoz tartozó, de a Balaton déli partján fekvő Fonyód várát, ami a kanizsai végvidéknek is jelentős veszteséget okozott.[130] Mindez sajnos nem volt másként az ország többi főkapitányságában sem. Az alapjaiban kialakult védelmi rendszer az 1570-es évek második felében ezért megérett a korszerűsítésre.

A határvédelem modernizálásának programját az 1577 augusztus–szeptemberében Bécsben tartott nagy haditanácskozás (*Wiener Hauptgrenzberatung*) fogadta el és dolgozta ki.[131] Ezen Károly főherceg megbízásából a belső-ausztriai tartományok (Stájeror-

---

[125] *Pálffy,* 2001b., különösen 213–215. o.

[126] *Loserth,* 1927.; *Schulze,* 1978., különösen 85–90. o. és *Pferschy–Krenn,* 1986. 244–247. o. (Az alfejezetet Günter Cerwinka írta.)

[127] *Pálffy,* 1999a. 185–192. o.

[128] *Hegyi,* 1993. és egy török kémtérkép kapcsán *Pálffy,* 2000. 46–49. o.

[129] A török betörésekre az 1570-es évek közepe utáni negyedszázadból lásd *Gruber,* 1879.; *Lopašić,* 1884. 22–28. o.: Nr. 16.; *Gömöry,* 1885.; *Ivić,* 1916. 332–345. o.: Nr. XXVI–XXVII.; *Simoniti,* 1980.; *Simoniti,* 1981. és *Toifl–Leitgeb,* 1991. 19–21. o.

[130] *Hóvári,* 1985. 152–153. o.

[131] *Schulze,* 1973. 65–69. o.; *Wessely,* 1976. 38–49. o.; *Kruhek,* 1995. 273–277. o.; *Kelenik,* 1997. 30–37. o. (ill. legújabban az 1576. évi regensburgi előzményekre: *Jerše,* 2002.), valamint a tárgyalások jegyzőkönyvének eddig ismert 9 példányára újabban: *Pálffy,* 2002b. 106. o.: 20. jegyzet, ill. sok helyen hibás magyar kivonatolása: *Geőcze,* 1894.

ság, Krajna, Karintia és Görz) is képviseltették magukat,[132] majd 1578 januárjától tárgyalásaikat Bruck an der Murban még további két hónapig folytatták.[133] Erre külön szükség volt amiatt is, mert a törökellenes határvédelmi rendszer legfőbb vezetői Bécsben beleegyezésüket adták abba, hogy a mellékhadszíntérnek számító horvát és szlavón főkapitányságot ezt követően Károly főherceg és tartományainak vezető főtisztjei külön irányítsák. Ennek érdekében került sor 1578. január elején Grácban a Belső-ausztriai Haditanács (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*) megalapítására.[134]

A bécsi és brucki tanácskozások végül egyöntetűen az aktív védelem (másként a védelmi háború) koncepciója mellett döntöttek. Ez azt jelentette, hogy a végvidéki főkapitányságokat úgy kívánták újjászervezni, hogy azok a kedvező természeti akadályokra még inkább építve, amennyire csak lehet, hermetikusan záró és szigorúan ellenőrizhető védelmi övezetekké váljanak. Az „aranyások" módjára portyázó török szpáhik betöréseit és adóztató tevékenységét[135] csakis egy ilyen modernizált rendszer szoríthatta jelentősebben vissza. Az elkövetkező esztendők intézkedései azután – ha nem is teljesen az előzetesen végzett helyszíni felmérések javaslatainak megfelelő mértékben – országszerte meghozták az első eredményeket. A Balaton és a Dráva–Mura közötti területen a Kanizsa-patak völgyét malomgátakkal duzzasztották fel, az erdőket, utakat és átkelőket bevágták és eltorlaszolták (mindezt korabeli német szóval élve *Verhackung*nak hívták), illetve azok mentén kisebb-nagyobb palánkokat és őrházakat emeltek, a rendszerbe nem illő erődítményeket pedig felrobbantották. Ennek eredményeként az 1580-as évek elejére egymástól már látótávolságban álló, új őrházak segítségével a korábbinál hatékonyabban ellenőrizték az átkelőket, a csaknem hézagmentes vízvédelmi rendszer kialakításával pedig a portyázókat nagyrészt meggátolták újabbak létrehozásában.[136]

Összegzés: Bajcsavár és a stájer segítség jelentősége

Bajcsavár felépülését 1578 őszén egyrészt e reformoknak, másrészt a Mura mentén már hosszabb ideje fenyegetett Stájerországnak köszönhette. Miután a rendek 1576–1577-ben hiába próbálkoztak a Muraközben és muraszemenyei őrhelyen a török portyák délszláv gyalogosok segítségével történő feltartóztatásával,[137] kényszerűen belátták, hogy nem maradt más útja tartományuk hatékonyabb védelmének, mint a Kanizsa és a Mura közötti területen egy új erődítmény emelése és egy kisebb határvédelmi zóna kiépítése. A Babócsa,

---

[132] Minderre lásd a küldöttek és Károly főherceg levelezését: UB Graz, Handschriftenabteilung MS II. 515. és vö. még Graz als Residenz, 1964. Nr. 815.

[133] *Schulze,* 1973. 69–73. o.; *Pferschy–Krenn,* 1986. 235. o.: 11/69b. (Az alfejezetet Karl Kaser írta.) és *Kruhek,* 1995. 278–289. o., a tárgyalások jegyzőkönyvének (eredeti: ÖStA KA AFA 1578/13/2., ill. másolatai: StLA LH Bd. 31. és UB Graz, Handschriftenabteilung MS II. 431. és II. 432.) kritikai kiadásán Nataša Štefanec, a zágrábi egyetem munkatársa dolgozik.

[134] *Thiel,* 1914.; *Steinwenter,* 1924.; *Probszt-Ohstorff,* 1961. és újabban értékes adatokkal *Schulze,* 1973. 73–93. o.

[135] *Hegyi,* 1993.

[136] *Kelenik,* 1995.; *Pálffy,* 1995b. 66–77. o., vö. még a Győrt körülvevő őrházrendszer kapcsán *Pálffy,* 1999a. 167–176. o.

[137] Több száz fóliónyi iratanyag a stájer rendek által Szemenyére és Kanizsára küldött délszláv és magyar haramiákra vonatkozóan: StLA Mil., Sonderreihe, Haramia Schuber 1544–1577: 1576 und 1577.; uo. Allg. chron. Reihe Schuber 1577/2. (Juni–Sept.) passim. A szemenyei őrhelyre, az egykori ferences kolostorra: *Vándor,* 1994. 346. o.

Vízvár, Berzence és Csurgó alkotta, Dráva-parti egykori stájer várláncolat helyébe így lépett az 1578 őszén életre hívott, majd fokozatosan kialakított, Mura menti bajcsavári kapitányi körzet (Bajcsavár, Fityeháza és Murakeresztúr erődített helyeivel).

A stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl XVI. századi határvédelmében – a mindenkori török veszélyre reagálva és annak saját érdekeik szerint megfelelve – ezzel több évtizedes folyamat után a csúcsára ért; nem számítva persze a századvég nagy török hadjáratai idején nyújtott rendkívüli segélyeket.[138] A stájer határhoz már viszonylag közel, de még az ütközőzóna szerepét betöltő Magyarország területén, a stájer rendek költségén egy jelentős alapterületű, teljesen új erődítmény épült, amelynek zsold-, hadianyag- és élelemellátása, azaz teljes fenntartása és utánpótlása az említett őrhelyekkel együtt csaknem kizárólag Stájerország lakóira nehezedett, még ha idővel ezeket a terheket (bár eredménytelenül) igyekeztek az osztrák és magyar rendekkel megosztani.[139] Mindezek ismeretében érthető, miért egyezett bele az Udvari Haditanács a bajcsavári kapitányi körzetnek a stájer rendek által már hosszú ideje eltartott szlavón főkapitánysághoz való csatolásába; Zrínyi György főkapitánnyá kinevezésével azonban egyúttal bizonyos fokú „autonómiát" is biztosítván annak. S bár az 1580-as évek elejére végérvényesen bebizonyosodott, hogy a stratégiailag meghatározó fontosságú helyen emelt vár hamarosan szinte belesüllyed a mocsárba, állandó, költséges javításokra szorul, és minden „határlezárási" törekvés ellenére sem lehet képes a török portyák teljes megszűrésére,[140] ennek ellenére szerepét mégis többé-kevésbé mindvégig képes volt ellátni.[141]

Jóllehet Stájerország részvételét a dél-dunántúli határvédelem XVI. századi kiépítésében és eltartásában sajnos nem tudjuk, sőt feltételezhetően nem is lehet olyan konkrét számokkal összegezni, mint amilyennel a szlavón végvidékről rendelkezünk (1457 és 1594 között a rendek saját állítása szerint 10 698 683 rajnai forint[142]), feltételezhetően mégsem túlzunk akkor, ha a Pécs, Szigetvár, Vízvár és a Dráva-parti várak, majd Kanizsa és a Mura menti bajcsavári kapitányság finanszírozásához és ellátásához nyújtott stájer segítséget sok százezer forintra becsüljük. A hatalmas befektetés mégis megérte, hiszen egyrészt alapvető mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a török frontvonal a XVI. században mindvégig az osztrák tartomány határától keletre, még Magyarországon maradt, másrészt a stájer támogatással kiépített védvonal – ha korántsem teljességgel, de legalább részben – megszűrte és ellenőrizte a török betöréseket, és így több évtized mérlegét tekintve számottevően csökkentette az azok által Stájerországban okozott károkat. Ennek jelentőségét majd akkor érzékelhették-értékelhették a tartomány rendjei és lakói igazán, amikor Kanizsa és a teljes Mura és Balaton közötti határvédelem 1600. évi bukását követően immáron végleg határaikra szorultak vissza. Így, míg a bécsi hadvezetés, a magyar rendek és a dunántúli nagybirtokosok számára a XVII. század első évtizedeiben a legfontosabb feladat a Zala, a Rába és a Kerka folyók mentén a Kanizsával szembeni új határvédelem kiépítése lett, addig a stájer rendekre hasonlóan hatalmas kihívás várt: immáron tartományuk határán, az igazi stájer végeken, azaz elsősorban az itt fekvő jelentősebb várakra és városokra (Hardberg, Fürstenfeld, Feldbach, Radkersburg és Pettau) támaszkodva.

---

[138] Ezekre sok érdekes adatot hoz: *Antonitsch,* 1975. passim.

[139] *Roth,* 1970.; *Kovács–Pálffy–Vándor,* 2000.; *Toifl,* 2002a. és *Toifl,* 2002b.

[140] Lásd a 129. jegyzetben idézett forrásadatokat.

[141] A bajcsavári őrség többszöri helytállására az 1580–90-es évekből: *Toifl,* 2002a. és *Pethő,* 1753. 127–149. o.

[142] *Simoniti,* 1984. 208–211. o. és *Kaser,* 1997. 105. o.

Levéltári források

Archiv des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg (Archiv GNM Nürnberg)
Weltliche Fürsten (WF)

Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (AS)
Deželni stanovi za Kranjsko (DSK)

Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HL)
Törökkori Gyűjtemény (TGy)

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
E szekció: Magyar kincstári levéltárak
Magyar Kamara Regisztratúrája
E 21 Benignae resolutiones
Magyar Kamara Archívuma (MKA)
E 136 Diversae instructiones
E 142 Acta publica
E 156 Urbaria et Conscriptiones (U. et C.)
E 210 Miscellanea
E 211 Lymbus
P szekció: Családi levéltárak
P 1313 A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslevéltára
Memor. Memorabilia

Niederösterreichisches Landesarchiv, Sankt Pölten (NÖLA)
Ständisches Archiv
SA Ständische Akten
SB Ständische Bücher

Österreichische Nationalbibliothek, Wien
Handschriftensammlung

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)
Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)
Hungarica AA Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten
Hungarica Misc. Ungarische Akten (Hungarica), Miscellanea
RHKL RTA Reichshofkanzlei, Reichstagsakten
Hofkammerarchiv (HKA)
HFU Hoffinanz Ungarn
RA Reichsakten

Kriegsarchiv (KA)

AFA	Alte Feldakten
Best.	Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestallungen
HKR Akten	Akten des Wiener Hofkriegsrates
HKR Prot.	Protokolle des Wiener Hofkriegsrates
HKR KlA	Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv
IHKR Akten	Akten des Innerösterreihischen Hofkriegsrates

Státní oblastní archiv, Třeboň (SOA, Třeboň)
Rodinný archiv Buquoyu – Nové Hrady (Archiv Buquoy)

Státní ústřední archiv v Praze (SÚA)
Staré militare (ML)

Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (StLA)
Landschaftliches Archiv

Mil.	Altes Archiv XIV.: Militaria
Allg. chron. Reihe	Allgemeine chronologische Reihe
Sonderreihe	Sonderreihe
	Festungen
	Haramia
	Kriegsstaat
LH	Altes Archiv III. 3.: Landtagshandlungen

Universitätsbibliothek, Graz (UB Graz)
Handschriftenabteilung

Kiadott források

Barabás, I–II. k.	Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Közrebocsátja *Barabás Samu.* I. k. Levelek. 1535–1565., II. k. Levelek. 1566–1574., Oklevelek. 1534–1602. és Pótlék. 1535–1567. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria, XXIX–XXX.) Budapest, 1898–1899.
Borsa, 1984.	*Borsa Iván*: A szenyéri uradalom a török időkben. (Forráspublikáció) *Somogy Megye Múltjából: Levéltári Évkönyv,* 15. (1984) 77–133. o.
CJH, 1526–1608.	Magyar törvénytár / Corpus Juris Hungarici. 1526–1608. évi törvényczikkek. Magyarázó jegyzetekkel kíséri *Márkus Dezső.* Budapest, 1899.
Descriptio Hungariae, 1987.	*Szathmáry Tibor* (szerk.): Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600. Fusignano, 1987.
ETE IV. k.	*Karácsonyi J[ános]–Kollányi F[erenc]*: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitujítás korából. IV. k. 1542–1547. Budapest, 1909.

Geőcze, 1894. *Geőcze István*: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894) 502–537. és 647–673. o.

Gömöry, 1885. *Gömöry, Gustav von*: Türkennoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien während sieben „Friedensjahren" von 1575 bis 1582. *Mitteilungen des k. k. Kriegs-Archivs*, 1885. 155–178. o.

Horvat, 1913. *Horvat, Rudolf*: Prilozi za povijest Podravine. *Vjesnik Kr. Hrvatsko–Slavonsko–Dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, 15. (1913) 11–33. o.

Illésy, 1892. *Dr. y– s– [Illésy János]*: Végváraink a XVI. század közepén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 5. (1892) 542–547. o.

Istvánffy, 1622. *Isthvanfi, Nicolaus*: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Colonia Agrippina, 1622.

Iványi, 1942. *Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiliái. (Körmendi Füzetek, 2.) Körmend, 1942.

Ivić, 1916. *Ivić, Aleksa*: Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI i XVII. vijeku. *Starine*, 35. (1916) 295–374. o.

Kárpáti-Kravjánszky, 1933. *Kárpáti-Kravjánszky Mór*: Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). A velencei kir. állami levéltár császári udvarból való követjelentései alapján. Budapest, 1933.

Kenyeres, 2002a. XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai. udvarbírái és ellenőrei részére. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta *Kenyeres István*. A szerkesztésben közreműködött *Kis Péter*. Munkatársak *Babcsányi István, Ligeti Zsuzsa, Sarusi Kiss Béla*. I–II. k. (Fons Könyvek, 2.) Budapest, 2002.

Krompotic, 1997. *Krompotic, Louis*: Relationen über Fortifikation der Südgrenze des Habsburgerreiches von 16. bis 18. Jahrhundert. Hannover, 1997.

Lopašić, 1884. *Lopašić, Radoslav*: Spomenici hrvatske krajine. (Acta historiam confinii militaris Croatici illustrancia.) Knjiga I. Od godine 1479 do 1610. (MSHSM, XV.) Zagreb, 1884.

Lopašić, 1885–1887. *Lopašić, Radoslav*: Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga archiva u Gradcu. *Starine*, 17. (1885) 151–231. o. és 19. (1887) 1–80. o.

MH I. k. *Laszowski, Emilij:* Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije / Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Kniga I.: Od godina 1526. do godine 1530. (MSHSM, XXXV.) Zagreb, 1914.

MH II. k. *Laszowski, Emilij:* Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije / Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Kniga II.: Od godina 1531. do godine 1540. (MSHSM, XXXVIII.) Zagreb, 1916.

MH III. k. *Laszowski, Emilij:* Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije / Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Kniga III.: Od 1544. godine do godine 1554. (MSHSM, XL.) Zagreb, 1917.

MSHSM Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium

Őze, 1996. *Őze Sándor*: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I–II. k. Budapest, 1996.

Pálffy, 1995a. *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. (1995) 1. sz. 114–185. o.

Pethő, 1753. Rövid magyar kronika sok rend-béli fő historiás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettetett és irattatott *Petthő Gergely*től. Kassa, 1753. Budapest, 1993. (Reprint)

Simoniti, 1980. *Simoniti, Vasko*: Prispevek k poznavanju turških vpadov od leta 1576 do začetka gradnje Karlovca leta 1579. *Zgodovinski časopis*, 34. (1980) 1–2. sz. 87–99. o.

Simoniti, 1981. *Simoniti, Vasko*: Prispevek k poznavanju virov za zgodovino turških vpadov v letih od 1580–1589. *Arhivi: Glasilo Arhivskego društva in arhivov Slovenije*, 4. (1981) 1–2. sz. 109–119. o.

Šišić II. k. *Šišić, Ferdo*: Hrvatski saborski spisi / Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Knjiga druga: Od godine 1537. do godine 1556. Dodatak: 1526.–1539. (MSHSM, XXXVI.) Zagreb, 1915.

Šišić III. k. *Šišić, Ferdo*: Hrvatski saborski spisi / Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Knjiga treća: Od godine 1557. do godine 1577. (MSHSM, XXXIX.) Zagreb, 1916.

Szalay, 1861. *Szalay Ágoston*: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. (Magyar Leveles Tár, I.) Pest, 1861.

Szigetvári levelek, 1982. Szigetvári levelek a török hódoltság korából. A leveleket az Országos Levéltár anyagából válogatta: *Pataki János*. A latin nyelvű leveleket magyarra fordította, a régieket mai helyesírással átírta: *Molnár Imre*. (A Szigetvári Várbaráti Kör kiadványai, 9.) Szigetvár, 1982.

Tímár, 1989. *Tímár György*: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. (Baranya török kori forrásai, I.) Pécs, 1989.

Acsády, 1888. *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1. (1888) 64–85. és 246–267. o.

Ágoston, 1998. *Ágoston, Gábor*: Habsburg and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power. *The Turkish Studies Association Bulletin,* 22. (1998) Nr. 1. 126–141. o.

Ákosfy, 1937. *Ákosfy Barna*: Kányaföldi báró Kerechény László, az alföldi főkapitány. *Hadtörténelmi Közlemények,* 38. (1937) 184–204. o.

Antonitsch, 1975. *Antonitsch, Evelyne*: Die Wehrmaßnahmen der innerösterreichischen Länder im dreizehnjährigen Türkenkrieg 1593–1606 (unter besonderer Berücksichtigung Steiermark). Bd. I–II. Ungedr. phil. Diss. Graz, 1975.

Bende, 1968. *Bende Lajos*: Sziget 1556. évi ostroma. *Hadtörténelmi Közlemények,* 15. (1968) 2. sz. 281–310. o.

Bidermann, 1891. *Bidermann, Herm [ann] Ign [az]*: Steiermarks Beziehungen zum kroatisch-slavon. Königreich im XVI. und XVII. Jahrhunderte. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs,* 39. (1891) 3–125. o.

Black, 1991. *Black, Jeremy*: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800. London, 1991.

Cvekan, 1990. *Cvekan, Paškal*: Od Gorbonuka do Kloštra Podravskog. Povijesno-kulturni prikaz prigodom 700 godina dolaska Franjevaca u Gorbonuk (1292–1992). Slavonski Brod, 1990.

Csorba, 1974. *Csorba Csaba*: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. *Somogy Megye Múltjából: Levéltári Évkönyv,* 5. (1974) 13–47. o.

Dávid, 1992. *Dávid Géza*: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. *Zalai Múzeum,* 4. (1992) 55–64. o.

Dávid, 1993. *Dávid Géza*: Szigetvár 16. századi bégjei. In: *Szita László* (szerk.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján. Pécs, 1993. 159–191. o.

Domokos, 2000. *Domokos György*: Ottavio Baldigara: Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára, 2.) Budapest, 2000.

Dornyay, 1937. *Dornyay Béla*: A somogymegyei Szőcsény és Csákány váráról. *Vasi Szemle,* 4. (1937) 4. sz. 203–215. o.

Eltis, 1995. *Eltis, David*: The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe. New York, 1995.

Gaál, 1995. *Gaál Attila*: Török palánkvárak a buda–eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Bodó Sándor–Szabó Jolán* (szerk.): Magyar és török végvárak (1663–1684). (Studia Agriensia, 5.) Eger, 1985. 185–197. o.

Gaál, 2002. *Gaál Attila*: Török palánkvárak a buda–eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi* (szerk.): A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai. Budapest, 2002. 99–102. o.

Graz als Residenz, 1964. Graz als Residenz. Innerösterreich 1564–1619. Katalog der Ausstellung. Graz, 1964.

Gruber, 1879. *Gruber, Dane*: Borba Hrvata sa Turci od pada Sigeta do mira Žitva-Dorožkoga (1566–1606.). Zagreb, 1879.

Győry, 1900. *Győry Tibor*: Adatok a morbus Hungaricus történetéhez. *Századok,* 34. (1900) 534–547. o.

Hegyi, 1993. *Hegyi Klára*: „Aranyásó szpáhik" a királyi Magyarországon. In: *Glatz Ferenc* (szerk.): A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Budapest, 1993. 103–111. o.

Hegyi, 1995. *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. (História Könyvtár. Monográfiák, 7.) Budapest, 1995.

Heppner, 1992. *Heppner, Harald*: Die Steiermark und die Militärgrenze in Kroatien. In: *Othmar Pickl* (Hrsg.): 800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992: Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe. Graz, 1992. 213–222. o.

Herold, 1970. *Herold, Hannelore:* Die Hauptprobleme der Landtagshandlungen des Erzherzogstums Österreich unter der Enns zur Zeit der Regierung Kaiser Maximilians II. (1564–1576). Ungedr. phil. Diss. Wien, 1970.

Hóvári, 1985. *Hóvári János*: Fonyód a török hódítás korában. In: *Kanyar József* (szerk.): Fonyód története. H. n., 1985. 113–166. o.

Jerše, 2002. *Jerše, Sašo*: Kronika priprav dežel Notranje Avstrije na poslanstvo pri državnem zboru v Regensburgu leta 1576. *Arhivi: Glasilo Arhivskego društva in arhivov Slovenije,* 25. (2002) 1. sz.: Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Jožeta Žontarja, 29–40. o.

Kaser, 1997. *Kaser, Karl*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch–slawonischen Militärgrenze (1535–1881). (Zur Kunde Südosteuropas, II/22.) Wien–Köln–Weimar, 1997. és ugyanez horvátul *Uő.*:, Slobodan seljak i vojnik. Povojacenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535–1881.) Tom I. Rana krajiška društva (1545–1754.), Tom II. Povojaceno društvo (1754–1881.) (Povijest i historija sorozat) Zagreb, 1997.

Kelenik, 1990. *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári–királyi hadsereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények,* 103. (1990) 3. sz. 85–95. o.

Kelenik, 1995. *Kelenik József*: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: *Petercsák Tivadar–Pethő Ernő* (szerk.): Végvár és környezet. (Studia Agriensia, 15.) Eger, 1995. 163–174. o.

Kelenik, 1997. *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a magyar királyságban a XVI. század második felében. In: *Petercsák Tivadar* (szerk.): Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. (Studia Agriensia, 17.) Eger, 1997. 27–41. o.

Kenyeres, 2001. *Kenyeres István*: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. *Századok,* 135. (2001) 6. sz. 1349–1412. o.

Kenyeres, 2002b. *Kenyeres István*: A végvárak és a mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok),* 9. (2002) 1–3. sz.: Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére, 163–202. o.

Kerecsényi, 1993. *Kerecsényi Edit*: Kanizsa és környéke helyzete 1594–97 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében. In: *Szita László* (szerk.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján. Pécs, 1993. 251–274. o.

Klaić N., 1973. *Klaić, Nada*: »Ostaci ostataka« Hrvatske i Slavonije u XVI. st. (od mohačke bitke do seljačke bune 1573 g.) *Arhivski vjesnik*, 16. (1973) 253–325. o.

Kovács, 2002. Weitschawar / Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítás a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban 2002. május 31. – 2002. október 31. Kiállítás a budapesti Hadtörténeti Múzeumban 2002. november 21. – 2004. január 31. Szerk.: *Kovács Gyöngyi*. A szerk. munkatársa: *Kőfalvi Csilla*. Zalaegerszeg, 2002.

Kovács–Pálffy–Vándor, 2000. *Kovács Gyöngyi–Pálffy Géza–Vándor László*: A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről: A bajcsai vár (1578–1600) kutatásának újabb eredményei / Archäologische und schriftliche Quellen im Vergleich: Neuere Ergebnisse der Erforschung der Grenzburg Weitschawar (Bajcsavár) (1578–1600). *Archaeológiai Értesítő*, 125. (1998–2000) [2002] 85–119. o.

Kovács–Rózsás, 1996. *Kovács Gyöngyi–Rózsás Márton*: A barcsi török palánkvár. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 12. (1996) 163–182. o.

Kovács–Rózsás, 1999. *Kovács Gyöngyi–Rózsás Márton*: Törökök a Délnyugat-Dunántúlon (A barcsi török palánkvár). In: *H. Simon Katalin* (szerk.): A Nagykanizsán 1997. május 15–17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai. (Népek a Mura mentén/Völker an der Mur/Ljudi uz Muru/Ljudje ob Muri, 2.) Zalaegerszeg, 1998. 79–100. o.

Krenn, 1971. *Krenn, Peter* (Hrsg.): Der Grazer Harnisch in der Türkenabwehr. (Veröffentlichungen des Landeszaughaus Graz, 1.) Graz, 1971.

Krenn, 1974. *Krenn, Peter*: Das Steiermärkische Landeszeughaus in Graz: Eine Übersicht über seine Geschichte und seine Waffen. (Veröffentlichungen des Landeszeughauses Graz, 2.) Graz, 1974.

Krenn, 2002. *Krenn, Peter*: Bajcsavári fegyverek. In: Weitschawar / Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítás a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban 2002. május 31. – 2002. október 31. Kiállítás a budapesti Hadtörténeti Múzeumban 2002. november 21. – 2004. január 31. Szerk.: *Kovács Gyöngyi*. A szerk. munkatársa: *Kőfalvi Csilla*. Zalaegerszeg, 2002. 41–46. o.

Krenn, é. n. *Krenn, Peter*: Die Nürnberger Waffenlieferungen von 1578/79 an das Steiermärkische Landeszeughaus in Graz. In: *Uő.* (Hrsg.): Trommel und Pfeifen–Militärzelte–Anderthalbhänder–Nürnberger Waffen–Waffenhandel und Gewehreerzeugung in der Steiermark. (Veröffentlichungen des Landeszeughauses Graz, 6.) Graz, o. J. 82–96. o.

Kruhek, 1992. *Kruhek, Milan*: Izgradnja obremnog sustava Slavonske granice u tijeku 16. stoljeća. *Povijesni prilozi*, 11. (1992) 3–38. o.

Kruhek, 1995. *Kruhek, Milan*: Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije; Knjiga 1.) Zagreb, 1995.

Loserth, 1927. *Loserth, Johann*: Steiermark und das Reich im letzten Viertel des 16. Jahrhunderts: zur Geschichte der Reichshilfe gegen die Türken. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 23. (1927) 161–170. o.

Loserth, 1934. *Loserth, Johann*: Innerösterreich und die militärischen Maßnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert: Studien zur Geschichte der Landesdefension und der Reichshilfe. (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, Bd. XI., Heft 1.) Graz, 1934.

Mažuran, 1958. *Mažuran, Ive*: Turska osvajanja u Slavoniji (1526.–1552.) *Osječki zbornik*, 6. (1958) 93–134. o.

Mažuran, 1991. *Mažuran, Ive*: Turske provale i osvajanja u Slavoniji od kraja 14. do sredine 16. stoljeća. In: Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Zbornik radova. Osijek, 1991. 17–64. o.

Moačanin, 2001. *Moačanin, Nenad*: Slavonija s Srijem u razdoblju osmanske valadvine. (Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia; Studije; Knjiga 3.) Slavonski Brod, 2001.

Müller, 1973. *Müller Veronika*: Thury György kanizsai kapitánysága. Zalaegerszeg, [1973.]

Oberhummer–Wieser, 1906. *Oberhummer, Eugen–Wieser, Franz R. von*: Wolfgang Lazius: Karten der österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545–1563. Innsbruck, 1906.

Pálffy, 1995b. *Pálffy Géza*: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. *Keletkutatás*, 1995 tavasz, 61–86. o.

Pálffy, 1996. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 163–217. o.

Pálffy, 1997. *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból") *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 257–288. o.

Pálffy, 1998. *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: *Tóth G. Péter* (szerk.): Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 9.) Veszprém, 1998. 91–188. o.

Pálffy, 1999a. *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében: A győri főkapitányság története 1526–1598. (A győri főkapitányság története a 16–17. században, 1.) Győr, 1999.

Pálffy, 1999b. *Pálffy Géza*: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya (1542–1546 és 1548–1552). In: *Söptei István* (szerk.): Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. (A Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai, 3.) Sárvár, 1999. 29–54. o.

Pálffy, 2000. *Pálffy Géza*: Európa védelmében: Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. 2. jav. és bőv. kiad. Pápa, 2000.

Pálffy, 2001a. Gemeinsam gegen die Osmanen: Ausbau und Funktion der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv 14. März – 31. Mai 2001. Text und Redaktion: *Géza Pálffy*. Bp.–Wien, 2001.

Pálffy, 2001b. *Pálffy Géza*: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: *Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás* (szerk.): Végvár és ellátás. (Studia Agriensia, 22.) Eger, 2001. 183–219. o.

Pálffy, 2002a. *Pálffy Géza*: A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a 16. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján) In: *Mészáros Kálmán* (szerk.): Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Budapest, 2002. 61–78. o.

Pálffy, 2002b. *Pálffy Géza*: Die Türkenabwehr in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert – ein Forschungsdesiderat. *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 137. (2002) 1. Halbband 99–131. o.

Parker, 1988. *Parker, Geoffrey*: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1988.

Pertl, 1939. *Pertl, Franz*: Die Grenzabwehr gegen die Türken im westlichen Ungarn und die niederösterreichischen Stände 1564–1601. Ungedr. phil. Diss. Wien, 1939.

Petercsák–Pethő, 1995. *Petercsák Tivadar–Pethő Ernő* (szerk.): Végvár és környezet. (Studia Agriensia, 15.) Eger, 1995.

Petritsch, 1985. *Petritsch, Ernst Dieter*: Der habsburgisch–osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 38. (1985) 49–80. o.

Pferschy–Krenn, 1986. *Pferschy, Gerhard–Krenn, Peter* (Hrsg.): Die Steiermark: Brücke und Bollwerk, Katalog der Landesausstellung, Schloß Herberstein bei Stubenberg, 3. Mai bis 26. Oktober 1986. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, 16.) Graz, 1986.

Pichler, 1986. *Pichler, Franz*: Die steuerliche Belastigung der steirischen Bevölkerung durch die Landesdefension gegen die Türken. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs*, 35–36. (1986) 71–104. o.

Pichler–Meran, 1880. *Pichler, Fritz–Meran, Franz Graf*: Das Landes-Zeughaus in Graz. Bd. 1–2. Leipzig, 1880.

Pickl, 1971. *Pickl, Othmar*: Pettau – ein internationaler Handelsplatz des 15. und 16. Jahrhunderts. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 62. (1971) 87–109. o.

Probszt-Ohstorff, 1961. *Probszt-Ohstorff, Günther*: Die innerösterreichische Hofkriegsordnung und die windisch-kroatische Grenze. *Blätter für Heimatkunde*, 35. (1961) 92–98. o.

Regele, 1949. *Regele, Oskar*: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband I/1.) Wien, 1949.

Roberts, 1955. *Roberts, Michael*: The Military Revolution, 1560–1660. Belfast, 1955.

Rogers, 1995. *Rogers, Clifford J.* (ed.): The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. Boulder–San Francisco–Oxford, 1995.

Roth, 1969–1970. *Roth, Franz Otto*: Wihitsch und Weitschawar. Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen ‚Friedensjahr' 1578. Teil I–II. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 60. (1969) 199–275. o. és 61. (1970) 151–214. o.

Roth, 1971. *Roth, Franz Otto*: Balthasar III. Batthyánys Bittschreiben um steirische Hilfe für Westungarn. In: *Pichler, Franz–Tremel, Ferdinand* (Hrsg.): Lebensraum der Grenze: Festschrift Fritz Posch zur Vollendung des 60. Lebensjahres. (Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Sonderbd. 18.) Graz, 1971. 177–193. o.

Roth, 1972. *Roth, Franz Otto*: Türkenabwehr, Soldatenwerbung und Pferdeexport aus Innerösterreich während des 16. und 17. Jahrhunderts. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark,* 63. (1972) 95–113. o.

Roth, 1983. *Roth, Franz Otto*: Der flankierende Feldzug Erzherzog Karls II. von Innerösterreich an die untere Mur im Türkenkriegsjahr 1566 und die Bedeutung von Festung und Stadt Varaždin als zentraler Etappenort. *Varaždinski zbornik, 1181–1981.* Varaždin, 1983. 295–302. o.

Roth, 1984. *Roth, Franz Otto*: Die historische Steiermark und die Türkenabwehr in ihrem südostlichen Vorfeld: Frühformen und Randzonen der nachmaligen „Militärgrenze" bis 1578. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs,* 34. (1984) 87–98. o.

Rothenberg, 1970. *Rothenberg, Gunther E[rich]*: Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881. Wien–München, 1970.

Schulze, 1973. *Schulze, Winfried*: Landesdefension und Staatsbildung: Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 60.) Wien–Köln–Graz, 1973.

Schulze, 1978. *Schulze, Winfried*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München, 1978.

Simoniti, 1984. *Simoniti, Vasko*: Doprinos kranjske financiranju protiturske obrane u 16. stoljeću. In: *Pavličević, Dragutin* (ured.): Vojna krajina: Povijesni pregled – historiografija – rasprave. Zagreb, 1984. 205–213. o.

Solymosi, 1979. *Solymosi László*: Nagybajom és pusztáinak története. A kora középkortól a jobbágyfelszabadulásig. Feudalizmus-kori történetünk fejlődésmenetének lokális vizsgálata. In: *Mikóczi Alajos–Solymosi László:* Nagybajom története. Kaposvár, 1979. 11–325. o.

Steinwenter, 1913. *Steinwenter, Artur*: Ein General-Intendant im 16. Jahrhunderte. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark,* 11. (1913) 51–84. o.

Steinwenter, 1924. *Steinwenter, Artur*: Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs (1578). *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark,* 20. (1924) 43–59. o.

Štefanec, 2001. *Štefanec, Nataša*: Heretik Njegova Veličanstva: povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu. (Homines, tempore, loci sorozat) Zagreb, 2001.

Szakály, 1971. *Szakály Ferenc*: A babócsai váruradalom 1561-es urbáriuma és a babócsai vár 1563-as leltára. *Somogy Megye Múltjából: Levéltári Évkönyv,* 2. (1971) 51–84. o.

Szakály, 1975. *Szakály Ferenc*: Kaposvár a török időkben. In: *Kanyar József* (szerk.): Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Kaposvár, 1975. 93–138. o.

Szakály, 1986. *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc* (szerk.): Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Budapest, 1986. 11–57. o.

Szakály, 1987. *Szakály Ferenc*: Egy végvári kapitány hétköznapjai. (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561) *Somogy Megye Múltjából: Levéltári Évkönyv,* 18. (1987) 45–126. o.

Szakály, 1995. *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. (Humanizmus és reformáció, 23.) Budapest, 1995.

Szakály, 1996. *Szakály Ferenc*: Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez. In: *Lengvári István* (szerk.): In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996. 149–163. o.

Szakály, 1999. *Szakály Ferenc*: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: *Szakály Ferenc–Vonyó József* (szerk.): Pécs a törökkorban. (Tanulmányok Pécs történetéből, 7.) Pécs, 1999. 17–50. o.

Takáts, 1908. *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908.

Takáts, 1928a. *Takáts Sándor*: Thengöldi Bornemissza János. Milyen volt az élete egy végbeli kapitánynak? In: *Uő.*: A török hódoltság korából. (Rajzok a török világból IV., bef. k.) Budapest, [1928.] 343–489. o.

Takáts, 1928b. *Takáts Sándor*: A nagy Thúry György. In: *Uő.*: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bőv. kiad. Budapest, [1928.] 57–152. o.

Takáts, 1929. *Takáts Sándor:* Steierország magyar huszárjai. In: *Uő.*: Emlékezzünk eleinkről. I. k. Bp. [1929.] 233–258. o.

Thiel, 1914. *Thiel, Viktor*: Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung im 16. Jahrhunderte. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark,* 12. (1914) 159–170. o.

Toifl, 1996. *Toifl, Leopold*: Die Katastrophe von Kanischa 1577 oder Heiraten kann tödlich sein. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs,* 46. (1996) 101–115. o.

Toifl, 2002a. *Toifl, Leopold*: Bajcsavár története stájer levéltári források alapján. In: Weitschawar / Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítás a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban 2002. május 31. – 2002. október 31. Kiállítás a budapesti Hadtörténeti Múzeumban 2002. november 21. – 2004. január 31. Szerk.: *Kovács Gyöngyi.* A szerk. munkatársa: *Kőfalvi Csilla.* Zalaegerszeg, 2002. 27–40. o.

Toifl, 2002b. *Toifl, Leopold*: Zur Geschichte von Weitschawar (Bajcsa). In: Von Burgen, Gräbern, Brunnentiefen. Schild von Steier. (Kleine Schriften, 19.) Graz, 2002. 30–43. o.

Toifl–Leitgeb, 1991. *Toifl, Leopold–Leitgeb, Hildegard*: Die Türkeneinfälle in der Steiermark und in Kärnten vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. (Militärhistorische Schriftenreihe, 64.) Wien, 1991.

Valentinitsch, 1975. *Valentinitsch, Helfried*: Großunternehmer und Heereslieferanten in der Steiermark und an der Windischen Grenze. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark,* 66. (1975) 141–165. o.

Valentinitsch, 1977. *Valentinitsch, Helfried*: Nürnberger Waffenhändler und Heereslieferanten in der Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg,* 64. (1977) 165–182. o.

Vándor, 1994. *Vándor László*: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: *Béli József–Rózsa Miklós–Rózsáné Lendvai Anna* (szerk.): Nagykanizsa. Városi monográfia. I. k. Nagykanizsa, 1994. 215–424. o.

Vándor, 1997. *Vándor László*: Bajcsa vára. (Egy rövid életű vár Kanizsa határában) *Zalai Múzeum*, 7. (1997) 27–30. o.

Vándor, 1998. *Vándor László*: A bajcsai vár feltárásáról (1995–1996. évi eredmények). In: *H. Simon Katalin* (szerk.): A Nagykanizsán 1997. május 15–17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai. (Népek a Mura mentén/Völker an der Mur/Ljudi uz Muru/Ljudje ob Muri, 2.) Zalaegerszeg, 1998. 101–109. o.

Vándor–Kőfalvi, 2002. Bajcsa-Vár / Weitschawar. Egy stájer erődítmény Magyarországon. Kiállítás a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban 2002. május 31. – 2002. október 31. Bajcsa-Vár / Weitschawar. Eine steirische Festung in Ungarn. Ausstellung im Göcsejer Museum in Zalaegerszeg von 31. Mai bis 31. Oktober 2002. Írta/Verfasser: *Vándor László*. Szerk./Konzept und Redaktion: *Kőfalvi Csilla*. Zalaegerszeg, 2002.

Veress D. Cs., 1996. *Veress D. Csaba*: Várak a Balaton körül. A balatoni várak hadtörténete. Budapest, 1996.

Vilfan, 1971. *Vilfan, Sergij*: Crown, Estates and the Financing of Defence in Inner Austria, 1500–1630. In: *Evans, R(obert) J. W.–Thomas, T. V.* (ed.): Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. London, 1991. 70–79. o.

Vojna krajina, 1984. *Dragutin Pavličević* (ured.): Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave. Zagreb, 1984.

Wessely, 1976. *Wessely, Kurt*: Die Regensburger „harrige" Reichshilfe 1576. In: Die russische Gesandschaft am Regensburger Reichstag 1576. Mit Beiträgen von Ekkehard Völkl und Kurt Wessely. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts, 3.) Regensburg, 1976. 31–55. o.

Willers, 2002. *Willers, Johannes*: Nürnberger Waffen – Herstellung und Verkauf. In: *Maué, Hermann–Eser, Thomas–Hauschke, Sven–Stolzenberger, Jana* (Hrsg.): Quasi Centrum Europae. Europa kauft in Nürnberg 1400–1800. Nürnberg, 2002. 138–157. o.

Ziegerhofer, 1996. *Ziegerhofer, Anita*: Ferdinand I. und die steirischen Stände. Dargestellt anhand der Landtage von 1542 bis 1556. (Dissertationen der Universität Graz, 102.) Graz, 1996.

Géza Pálffy

THE ROAD TO BAJCSAVÁR: THE PARTICIPATION OF THE STYRIAN ESTATES IN THE FRONTIER DEFENCE OF SOUTHERN TRANSDANUBIA AGAINST THE TURKS IN THE 16TH CENTURY

Summary

The study offers a brief survey of an issue that has hardly been researched by Hungarian or Styrian historians so far: the Styrian participation in the frontier defence of southern Transdanubia against the Turks in the 16th century. It is a well-known fact that in the 16th and 17th centuries Styrian estates played a crucial role in organising and providing for the Slavonian border high command (*slawonisches / windisches Grenzgeneralat*) located between the rivers Drava and Sava – in the interest of their own defence. Apart from this, however, they also took part in financing the border castles of southern Transdanubia from the 1540s, primarily those lying near the river Drava. This process culminated in the autumn of 1578, with the completion of the building of the fortress of Bajcsavár (Weitschawar), south of Kanizsa, the organisation of the so-called Bajcsavár border district command (*weitschawarische Grenzhauptmannschaft*) and the provision of the region until its fall in 1600.

Nevertheless, Bajcsavár and its border district command have their antecedents. On the basis of recent archival researches in Graz, Vienna and Budapest, the study produces evidence that the Styrian estates already took part in supplying Pécs with soldiers and war materials in 1541-1543. This meant the beginning of their participation in the frontier defence of southern Transdanubia against the Turks. Subsequent to the fall of Pécs in 1543, their role remained the same until the 1550s in providing for Szigetvár, the new key to the region. The Turkish campaign of 1556 took a decisive turn in their activity in southern Transdanubia. Thousands of soldiers from Styria, Carniola and Carinthia advanced against the Ottoman troops that year, under the command of the captain-generals of the three provinces, Hans Lenkovich, as well as Andreas and Bernhard Rindscheid (Rindschaidt), Johann Christoph Schratt, Wilhelm Grasswein, Ruprecht Welzer, captain of the heavy cavalry Erasmus Stadler and captain of the infantry Nikolaus Polweiler. These officers, held in high esteem in Styria, could now closely examine the real conditions of the border castles in Somogy county, and so they could easily convince their companions in the provincial assembly (*Landtag*) that the time had come to render more considerable and permanent help than before, in the interest of Styria's defence. This was soon realised, as thereupon the estates participated constantly in the payment of the guard of Vízvár, built by Ferenc Tahy on the bank of the river Drava in 1555, and its neighbouring fortresses to the west (primarily Berzence and Csurgó but occasionally also Babócsa, Kiskomárom, Segesd, Szőcsény and Csákány) until the region fell in 1566. All this means that we may consider Vízvár, a fortress built on an island in the flood area of the river Drava, as the predecessor of Bajcsavár, and the chain of fortresses (Vízvár, Berzence, Csurgó) along the bank of the river Drava, supplied by the Styrians, as the predecessor of the Bajcsavár border district command.

After the fall of Szigetvár in 1566, the Styrian estates played a major role in regularly supplying Kanizsa, the centre of the new defence area, the Kanizsa border high command, with soldiers, war materials and provisions. Almost solely, they also paid the German infantrymen and *Archibusiers* serving in the fortress. In addition to this, more and more often they participated in the defence of the Muraköz region and the Hungarian territories between Szentgotthárd and Alsólendva, i.e. the hinterland of Kanizsa, to hold up Turkish raids still in Hungary, as this was the only way of assuring the defence of their province. Turkish peacetime activity, however, finally made them guarantee the defence of the most threatened region by the river Mura, with the above-mentioned Bajcsavár border district command from 1578. Due to the substantial Styrian help, it did not belong to the Kanizsa but the Slavonian border high command after all.

This process indicates that the Styrian estates in the 16th century were always responsive to the current Turkish danger even in southern Transdanubia and took part in the financial and military supply of these territories according to their own interests. Although it would be difficult to esti-

mate the extent of this participation in exact numbers, it does not seem to be an exaggeration to evaluate the Styrian help of financing and providing for Pécs, Szigetvár, Vízvár and the fortresses along the river Drava, then Kanizsa and the Bajcsavár border district command by the river Mura, at hundreds of thousands of Rhine guldens altogether in the 16th century. And still, the enormous investment was worth it, since it contributed to keeping the Turkish front line in Hungary, east of the border of the Austrian province on the one hand, and the defence lines established with Styrian help filtered and controlled Turkish assaults at least partly, thus considerably reducing the damages caused by them in Styria during the decades on the other hand.

Géza Pálffy

LE CHEMIN MENANT À BAJCSAVÁR: LA PARTICIPATION DES ORDRES STYRIENS À LA DÉFENSE DES FRONTIÈRES CONTRE LES TURCS DANS LE SUD DE LA TRANSDANUBIE AU 16E SIÈCLE

Résumé

L'étude donnera un aperçu sur une question jusqu'à présent peu traitée par les historiographies hongroise et styrienne, celle de la participation styrienne dans la défense des frontières contre les Turcs dans le Sud de la Transdanubie au 16e siècle. Il est bien connu que les ordres de la Styrie ont joué un rôle important au 16e -17e siècles – en faveur de leur propre défense – dans l'organisation et l'approvisionnement du haut-commandement slavon (*slawonisches/windisches Grenzgeneralat*) situé entre la Drave et la Save. En plus, à partir des années 1540, ils ont aussi participé au financement des châteaux forts (plutôt proches de la Drave) dans le Sud de la Transdanubie. Ce processus s'est amplifié par la construction, en automne 1578, du fort de Bajcsavár (Weitschawar) au sud de Kanizsa ainsi que par l'organisation du secteur de capitainerie de Bajcsavár (*weitschawarische Grenzhauptmannschaft*) et de son approvisionnement jusqu'à sa chute en 1600.

Bajcsavár et son secteur de capitainerie avaient cependant des antécédents. Basée sur de nouvelles recherches effectuées dans les archives de Gratz, de Vienne et de Budapest, l'étude démontre que les ordres styriens ont déjà participé, en 1541-1543, à l'approvisionnement en soldats et en matériels de guerre de la ville de Pécs. Cela marquait le début de leur participation à la défense des frontières contre les Turcs dans le Sud de la Transdanubie. Après la chute de Pécs en 1543, ils ont joué le même rôle, jusqu'au milieu des années 1550, dans l'approvisionnement de Szigetvár, devenu la localité clé de la région. La campagne turque de 1556 constituait un tournant décisif dans leur participation. A ce moment-là, plusieurs milliers de soldats de Styrie, de Crana et de Carinthie se sont déployés contre les troupes ottomanes sous la direction des capitaines en chef des trois provinces, Hans Lenkovich, Andreas et Bernhard Rindscheid (Rindschaidt), des capitaines de cavalerie lourde, Johann Christoph Schratt, Wilhelm Graßwein, Ruprecht Welzer et Erasmus Stadler et du capitaine d'infanterie Nikolaus Polweiler. Ces officiers respectés en Styrie ont alors eu l'occasion de connaître de près la situation réelle de la chaîne des châteaux forts au département de Somogy, ce qui les a motivés à inciter ensuite les membres de l'assemblée provinciale (*Landtag*) à fournir des aides plus conséquentes et plus régulières dans l'intérêt de la défense de la Styrie. Ceci s'est vite réalisé. En effet, jusqu'en 1566 où la région est tombée, les ordres ont participé régulièrement au paiement de la garde des châteaux forts dans le cas de Vízvár construit en 1555 au bord de la Drave par Ferenc Tahy et de ses voisins à l'ouest (surtout Berzence et Csurgó, mais quelquefois aussi Babócsa, Kiskomárom, Seged, Szőcsény et Csákány). Cela signifie que le Vízvár construit sur une île dans la zone inondable nord de la Drave peut être considéré comme l'antécédent de Bajcsavár et la chaîne de châteaux composée de Vízvár, de Berzence et de Csurgó serait celui du secteur de capitainerie de Bajcsavár.

Après la chute de Szigetvár en 1566, les ordres styriens ont joué un rôle primordial aussi dans l'approvisionnement en garde, en matériels de guerre et en nourriture de Kanizsa, centre de la nouvelle zone de défense. Les soldats d'infanterie allemands (*Archibusier*) faisant leur service dans le fort étaient payés presque exclusivement par les ordres. En plus, pour arrêter les incursions

des Turcs, ils participaient de plus en plus souvent à la défense de l'arrière de Kanizsa (territoires hongrois de Muraköz et de Szentgotthárd à Alsólendva), car c'est seulement ainsi qu'ils pouvaient assurer la défense de leur province. Finalement, le regain d'activité des Turcs en temps de paix les a contraints à assurer les territoires les plus menacés par le secteur de capitainerie de Bajcsavár à partir de 1578. Celui-ci, compte tenu des aides importantes styriennes, appartenait à la capitainerie en chef slavonne et non pas à celle de Kanizsa.

Ce processus indique qu'au 16e siècle les ordres styriens ont toujours réagi au danger turc en participant, conformément à leurs intérêts, à l'approvisionnement en moyens et en matériel militaire des territoires menacés. Bien qu'il soit difficile de chiffrer cette participation, il n'est probablement pas exagéré de dire que l'aide styrienne pour le financement de Pécs, de Szigetvár, de Vízvár, des châteaux au bord de la Drave, puis de Kanizsa et de la capitainerie de Bajcsavár située près de la Mura peut être estimée à de nombreuses centaines de milliers de forints rhénans. Cet investissement énorme a considérablement contribué au maintien de la ligne du front turque à l'est de la frontière de la province autrichienne ainsi qu'à filtrer et à contrôler les incursions turques, ne serait-ce qu'en partie, grâce aux lignes de défense construites avec l'aide styrienne. Vu le bilan de ces décennies, la participation styrienne a beaucoup diminué les dégâts potentiels en Styrie.

Géza Pálffy

DER WEG, DER BIS NACH BAJCSAVÁR FÜHRT: DIE TEILNAHME DER STEIRISCHEN STÄNDE AM GRENZSCHUTZ GEGEN DIE TÜRKEN IM SÜDLICHEN TRANSDANUBIEN IM 16. JAHRHUNDERT

Resümee

Die Studie bietet einen zusammenfassenden Überblick über einen bisher wenig erforschten Fragenkomplex der ungarischen und steirischen Geschichtsschreibung: die Geschichte der Rolle der Steiermark im Grenzschutz gegen die Türken im südlichen Transdanubien im 16. Jahrhundert. Es ist allgemein bekannt, dass die Stände der Steiermark – zu ihrem eigenen Schutz – im 16-17. Jahrhundert eine bedeutende Rolle in der Organisierung und Versorgung des slawonischen/windischen Grenzgeneralats zwischen der Drau und der Save gehabt haben. Daneben aber nahmen sie ab den 1540er Jahren an der Finanzierung der Grenzburgen, die im südlichen Transdanubien, in erster Linie nahe der Drau lagen, teil. Dieser Prozess erreichte seinen Höhepunkt im Herbst 1578 mit der Errichtung der Festung von Weitschawar (Bajcsavár) südlich von Kanischa, sowie der Organisierung der sogenannten weitschawarischen Grenzhauptmannschaft und der Versorgung des Gebietes bis zu dessen Fall im Jahre 1600.

Weitschawar und die Grenzhauptmannschaft hatten jedoch ihre eigene Vorgeschichte. Die Studie zeigte aufgrund von neuen Forschungen in den Archiven von Graz, Wien und Budapest, dass die steirischen Stände zwischen 1541 und 1543 schon einmal an der Versorgung von Fünfkirchen mit Soldaten und Rüstungsmaterial teilnahmen. Dies bedeutete auch den Beginn ihrer Teilnahme am Grenzschutz gegen die Türken im südlichen Transdanubien. Diese Rolle setzte sich im Anschluss an den Verlust von Fünfkirchen im Jahre 1543 bis zur Mitte der 1550er Jahre auf ähnliche Weise mit der Versorgung des neuen Schlüsselortes im Gebiet, Szigetvár fort. Eine entscheidende Wende in ihrer Rolle im südlichen Transdanubien brachte der türkische Feldzug im Jahre 1556. Mehrere Tausend Soldaten aus der Steiermark, der Krain und Kärnten zogen nämlich damals gegen die osmanischen Truppen unter der Führung von Oberkommandanten dreier Länder: Hans Lenkovich, sowie Andreas und Bernhard Rindscheid (Rindschaidt), den Reiterkommandanten Johann Christoph Schratt, Wilhelm Graßwein, Ruprecht Welzer, Erasmus Stadler, und des Infanteriekommandanten Nikolaus Polweiler. Diese, in der Steiermark anerkannten Offiziere konnten dadurch die tatsächliche Situation der Burgkette im Komitat Somogy selbst begutachten, und konnten im Anschluss ihre, im Landtag sitzenden Kollegen leichter davon überzeugen, dass im Falle der Verteidigung der Steiermark endlich die Zeit gekommen sei, bedeutendere und regelmäßigere Hilfe zu leisten. Dies wurde bald darauf auch realisiert, weil die Stände im

Anschluss daran bis zum Fall des Gebietes 1566 regelmäßig an der Bezahlung der Besatzung des, 1555 durch Ferenc Tahy erbauten Vízvár an der Drau und seiner westlichen Nachbarn (in erster Linie der Burgen von Berzence, Csurgó, manchmal sogar Babócsa, Kiskomárom, Segesd, Szőcsény, Csákány) teilnahmen. All das bedeutet, dass Vízvár, erbaut auf einer Insel des nördlichen Überschwemmungsgebietes der Drau, als ein Vorläufer des späteren Weitschawar betrachtet werden kann. Genauso könnte die, von der Steiermark versorgte Burgkette an der Drau, bestehend aus Vízvár, Berzence und Csurgó als Vorläufer der weitschawarischen Grenzhauptmannschaft angesehen werden.

Im Anschluss an den Fall von Szigetvár im Jahre 1566 spielten die steirischen Stände auch eine grundlegende Rolle in der regelmäßigen Versorgung der neuen Verteidigungszone, der Grenzoberhauptmannschaft von Kanischa mit Soldaten, Rüstungsmaterial und Lebensmitteln. Die, in der Festung Kanischa dienenden deutschen Landsknechte und Archibusier wurden ausschließlich von ihnen bezahlt. Daneben nahmen sie – um die türkischen Streifzüge aufzuhalten – immer öfter an der Verteidigung des Gebietes um den Fluss Mur, und des Gebietes zwischen Sankt Gotthard und Unter-Limbach, also des Hinterlandes von Kanischa teil, weil sie die Verteidigung ihres Landes noch in Ungarn nur auf diese Weise garantieren konnten. Die Aktivierung der Türken noch zu Friedenszeiten jedoch veranlasste sie schließlich dazu, die gefährdetsten Gebiete entlang der Mur ab 1578 mit der erwähnten weitschawarischen Grenzhauptmannschaft zu garantieren. Diese gehörte gerade wegen der gehörigen steirischen Unterstützung im Anschluss nicht dem Grenzgeneralat von Kanischa, sondern dem slawonischen (windischen) an.

Dieser Prozess zeigte, dass die steirischen Stände im 16. Jahrhundert im südlichen Transdanubien auch stets empfindlich auf die türkische Gefahr reagierten, und sie nahmen dementsprechend ihren eigenen Interessen zufolge an der finanziellen-militärischen Versorgung dieser Gebiete teil. Und obwohl die Größe dieser Teilnahme mit konkreten Ziffern nur schwer zu schätzen ist, ist es wohl doch keine Übertreibung, wenn wir die steirische Hilfe zur Unterstützung der Burgen von Fünfkirchen, Szigetvár, Vízvár und später von Kanischa, sowie der Burgen der weitschawarischen Grenzhauptmannschaft entlang der Mur im 16. Jahrhundert auf viele Hunderttausend rheinische Gulden schätzen. Die riesige Investition lohnte sich trotzdem, weil sie einerseits grundlegend dazu beitrug, dass die türkische Frontlinie bis zum Schluss östlich der Grenze des österreichischen Landes, also auf dem Gebiet Ungarns verblieben ist. Andererseits filterten und kontrollierten die, mit steirischer Hilfe ausgebauten Verteidigungslinien – zumindest teilweise – die türkischen Einfälle, und konnten so – wenn wir uns die Angaben mehrerer Jahrzehnte anschauen – die anzunehmenden Schäden, die durch die Türken in der Steiermark verursacht worden wären, bedeutend mindern.

Геза Палффи

ПУТЬ, ПРОЙДЕННЫЙ ДО КРЕПОСТИ БАЙЧАВАР: УЧАСТИЕ ШТИРИЙСКИХ ОРДЕНОВ В ЗАЩИТЕ ГРАНИЦ ОТ ТУРОК ЮЖНОГО ЗАДУНАВЬЯ В XVI ВЕКЕ

Резюме

Автор статьи дает суммирующий обзор истории 16-го века, а именно, роли Штирии в защите границ от турок Южного Задунавья, этот вопрос до сего времени был менее исследован венгерскими и штирийскми историографами. Общеизвестно, что ордена Штирии – в интересах собственной защиты – сыграли неоценимую роль в организации и обеспечении управления пограничных сил Славонии, дислоцировавшихся в междуречьи Дравы и Савы *(slavonisches windisches Grenzegeneralat).* Наряду с этим, начиная с 1540-х годов участвовали также в финансировании оконечных крепостей, находившихся в Южном Задунавье, в первую очередь поблизости от реки Драва. Этот процесс осенью 1578 года достиг своего апогея построением крепости Байчавар, а также организацией Байчаварского пограничного комендантского округа (Weitschawarische Grenzhauptmannschaft) и снабжением этой территории вплоть до падения её в 1600 году.

Однако построение Байчаварской пограничной крепости и создание комендантского округа имели свои прдшествующие предпосылки. На основании новых исследований, проведенных в архивах Граца, Вены и Будапешта, автор статьи выявил, что штирийские ордена в 1541-1543 года уже участвовали в снабжении города Печ воинскими силами и военным снаряжением.

Это было началом их участия в защите Южно-Задунайских границ от турок. После падения Печи в 1543 году до середины 1550 годов они продолжали подобным же образом выполнять эту роль в снабжении города Сигетвар, который стал новым ключом этого региона. Решающий поворот в выполнении их обязательств в Южном Задунавье принес военный поход турок в 1556 году.Так как против османских войск теперь уже выступило несколько тысяч штирийских, крайнских и каринфских солдат, их возглавляли военные предводители трех провинций: Ганс Ленкович, а также Андреас и Бернард Риндшайд (Риндшайдт), Иоганн Христоф Шратт, Вильгельм Грасвайн, Рупрехт Вельцер, капитан тяжелой кавалерии Эразмус Штадлер и капитан пехоты Николаус Полвайлер. Эти весьма уважаемые в Штирии офицеры тогда на собственном опыте смогли познакомиться с подлинным положением цепи крепостей, проходивших по комитату Шомодь, и после этого они могли более легко убедить заседавших в провинциальном собрании (Ландтаге) своих товарищей в том, что в интересах защиты Штирии теперь наступило время оказывать более значительную и более систематическую помощь, что вскоре и было осуществлено. Ибо после этого до момента падения провинции в 1566 году эти ордена систематически участвовали в оплате охраны крепости Визвар на берегу реки Драва, построенной в 1555 году Тахи Ференцем и охраны своих западных соседей (в первую очередь крепостей Берзенце, Чурго, а иногда и Бабоча, Кишкомаром, Шегешд, Сочень, Чакань. Все это означает, что на одном из островов северной артерии реки Драва была построена крепость Визвар, позже названная Байчавар. Крепости Визвар, Берзенце, Чурго, составлявшие крепостную цепь на берегу реки Дравы, находившуюся на снабжении Штирии, можно рассматривать предшественниками Байчаварского комендантского региона..

После падения крепости Сигетвар в 1566 году штирийские ордена играли основную роль в систематическом снабжении охраной, военным снаряжением и продовольствием новой оборонной зоны с комендантским центром в г. Канижа, а немецких пехотинцев, служивших в крепости и *Аршибузеров* оплачивали исключительно они. Наряду с этим штирийцы в интересах задержания турецких рейдовых набегов все чаще участвовали также в защите венгерских территорий, проходивших в Междуречьи Муры и от Сентготтхарда до Альшолендва, то-есть также в защиты тыла города Канижа, ибо только таким образом могли обеспечивать прикрытие своей провинции. Активизация турок в мирное время однако в конце концов побудила штирийцев на то, чтобы защиту территорий по течению реки Мура, находившихся под самой большой угрозой, с 1578 года гарантировать за счет Байчаварского комендантского округа, который затем именно благодаря огромной штирийской помощи принадлежал не к Канижайскому, а к Славонскому комендантству. Этот процесс хорошо показывает, что в 16 веке штирийские ордена и в Южном Задунавье всегда чувствительно реагировали на всегдашнюю турецкую угрозу и в соотвествии с этим , сообразуясь со своими интересами, – участвовали в материально-военном снабжении этих территорий. И хотя конкретными цифрами трудно выразить величину оказанной помощи, предположительно не будет преувеличением считать, что помощь штирийцев в финансировании и снабжении защиты населенных пунктов Печ, Сигетвар, Визвар и крепостей на берегу реки Драва, в совокупности составила примиерно много сотен тысяч рейнских форинтов. Это гигантское капиталовложение все же стоило того, ибо отчасти в основной мере содействовало тому, что линия турецкого фронта до самого конца находилась к востоку от австрийской провинции, еще на территории Венгрии, с другой стороны, оборонные рубежи, построенные с штирийской помощью, – хотя отнюдь не полностью, но хотя бы отчасти – существенно снизили на протяжении нескольких десятилетий ущерб, который мог бы быть нанесен Штирии.

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON

ARAB-BIZÁNCI HARCOK A IX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A porsoni ütközet, 863. szeptember 3.

A korai középkor hadtörténetében az iszlám és a kereszténység közötti harcok kiemelkedően fontosnak számítanak. Ezen belül főleg a Bizánc és az arab kalifátus közötti küzdelem a lényeges, hiszen akkor az előbbi volt a „kereszténység védőbástyája." Az iszlám terjeszkedése Mohamed halála után egy évszázaddal már a frankok területéig jutott (732, Poitiers), keleten pedig elnyelte Róma évszázados ellenfelét, a Szasszanida Birodalmat és Indiáig ért. Az arabok által elsőként megtámadott állam, a Kelet-Római Birodalom, bár súlyos áldozatok árán, továbbra is fennállt. Keleti tartományait szinte egy csapásra elragadták a támadók (636, Jarmúk), de Konstantinápoly bevétele sem 674-678-ban, sem 717-718-ban nem sikerült nekik. A birodalom azonban területileg összezsugorodott, bevételei megfogyatkoztak és lakossága is csökkent – a megmaradt, lényegében görög nyelvű és ortodox vallású területet nevezik ma már bizáncinak. Az arabok óriási birodalma két évszázadon át létében fenyegette, olyan erővel, hogy azzal szemben csak a túlélés számított sikernek. A IX. század közepétől azonban a helyzet megváltozott – a kisázsiai területen vívott határháborúban kellett helytállni. Ennek az átalakulásnak III. Mihály (842-867) és I. Basileios (867-886) császár idejére eső szakasza a dolgozat témája.

A terület

A birodalom törzsterületét Kisázsia alkotta, mely kelet felől védte Konstantinápolyt, a fővárost. Földrajzi szempontból két részre osztható: az Anatóliai-fennsíkra és a Nyugat-anatóliai-hegyvidék nyugat felé egyre csökkenő magasságú, az Égei-tengerbe torkolló folyók (Hermos, Maiandros, Kaystros stb.) völgyei által széttagolt területre. A fennsíkot délről a Toros hegylánca, északról a Pontuszi-hegység határolja, melyek meredeken szakadnak le a tengerpartra, így ott nincsenek síkságok, széles folyóvölgyek, mint nyugaton. A két hegylánc keleten az Örmény- vagy Kelet-anatóliai felföldben egyesül. A nyugati terület mediterrán éghajlatú, sűrűn lakott, mezőgazdasági művelésre alkalmas völgyeiben élt a lakosság nagyobb része, az adta a mezőgazdasági termelés és az adójövedelmek, továbbá a katonai utánpótlás döntő részét. A fennsík már másféle vidék: a magas hegyláncok miatt egész évben kevés csapadékot kap, éghajlata nyáron száraz és forró, télen hideg és vastag hóréteg borítja. Ez a terület ezért inkább száraz sztyeppe, mely inkább állattenyésztésre, mint növénytermelésre alkalmas.[1]

[1] *Strabón:* Geógraphika. Budapest, 1977. 569. o.: az Argaios-hegy (ma: Eroiyas dağı) vidéke „teljesen terméketlen, és a földművelésre alkalmatlan." Mazaka vidékén „van fa és kő a házépítés céljára és takarmány ... az állattenyésztéshez," a Tatta-sóstótól délre „a lykaonok fennsíkjai hidegek, kopárak, vadszamarak élnek raj-

Az Örmény-felföld is eléggé szélsőséges éghajlatú: száraz nyarak, hosszú, hideg telek jellemzik,[2] az erdőségek pedig elfogytak az évezredes legeltetés miatt.

A Toros-Antitoros hegylánc akadályozza leginkább a kelet-nyugati irányú mozgást: télen a vastag hótakaró miatt szinte lehetetlen rajta az átjárás. Az olvadás után is csak a megfelelő átjárókon lehetett bejutni a fennsíkra – a legfontosabbak: a Kilikiai-kapu (Pylai Kilikias vagy Darb al-Salama), a Hadati-hágó (Darb al-Hadath), a Darb al-Kankarun, Germanikeiától északra; van még átjáró Melitenéből a Halys felső folyásához és Theodosiopolisból ugyanide és a Fekete-tenger partvidékéhez, valamint délen, a tengerparton Seleukeiánál a Kalykadnos-völgyön át. Lényegében ez a hegyvidék képezte a határt Bizánc és az arab kalifátus között a VII. század közepétől a X. század közepéig, a Lamos-folyó és az Akampsis-folyó torkolata között.[3]

Bizánci hadszervezet

Jól ismert tény, hogy a birodalom katonai szervezete themákra és tagmákra oszlott. A themák (themata) a IX. század közepére katonai és polgári funkciókat egyesítő tartományokat jelentettek. Az arab terjeszkedés és az állandósult hadiállapot volt létrejöttük oka – Herakleios császár (610-641) uralkodásának végére a Közel-Keletről és a Balkánról az egyetlen megmaradt nagyobb területi egység, Kisázsia földjére vonták vissza a csapatokat. Azok elhelyezési körzetei lettek az első themák: az Anatolikon a kilikiai határtól az Égei-tenger partvidékéig, az Armeniakon attól északra a Fekete-tengerig, az Opsikion a kettő mögött a Márvány-tenger két oldalán (a Thrákiából átvitt csapatok akkor még valószínűleg az Anatolikonhoz voltak rendelve, csak később váltak külön Thrakesionként, annak nyugati felében). Kezdetben csupán katonai körzetet jelentettek, a civil közigazgatás és a korábbi tartományi beosztás tovább élt mellettük, az arab fenyegetés állandósultával azonban a csapatok továbbra is Kisázsiában maradtak és az örökös támadások miatt a katonai és polgári igazgatás egybefonódott (persze csak fokozatosan, a folyamat a IX. század közepére fejeződött be).[4]

A themák mérete túl nagy volt, gyakori lázadásaik komoly veszélyt jelentettek a központi hatalomra. Egy különösen súlyos felkelés után V. Konstantin (741-775) a themákat kisebb területi egységekre kezdte tagolni. A határvidéken az arabok által leginkább veszélyeztetett átjáróknál a themáknál kisebb, önálló egységeket, kleisurákat (hágó, hegyszoros a jelentése) létesítettek. Ezek az átjárók jobb őrzését, a gyorsabb riasztást és a vé-

---

tuk," mindamellett ez a terület „csodálatos módon tenyészti a durvagyapjas juhokat"; The Correspondance of *Leo*, Metropolitan of Synada and Syncellus. (Greek Text, Translation and Commentary by *M. Pollard Vinson.*) Washington, 1985. 123. o.: a fennsík nyugati szélén, Synada környékén a X-XI. század fordulóján a búza nem, csak az árpa termett meg, fák nem voltak, így szárított trágyát használtak tüzelésre.

[2] *M. Whittow:* The Making of Orthodox Byzantium. H. n. 1996. 28. o. szerint még manapság is lehetetlen májusban a közlekedés az itteni völgyekben a magas hó miatt.

[3] *J. F. Haldon – H. Kennedy:* The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands. ZRVI 1980/19. 113. o.; *A. Toynbee:* Constantine Porphyrogenitus and his World. London, 1973. 108-109. o. De velitatione, 231. o. (a továbbiakban: DV) In: *G. T. Dennis:* Three Byzantine Military Treatises. Washington, 1985. 137-239. o.

[4] *Whittow:* i. m. 171-172. o.; *C. Foss:* Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises. Brooklin, 1996. 20-21. o. Még 787-ben, a zsinat zárásakor is Bithynia tartományt említik.

delem jobb tagolódását biztosították, élükön a kleisurarches állt (a themák élén a strategos). A strategos volt a közigazgatás vezetője és a csapatok parancsnoka, meghatározott időre nevezték ki (általában négy évre), de – nyilván a lázadásoktól való félelem miatt – jobbára nem a helyi arisztokraták közül.[5]

A strategos a thema fontossága szerint[6] 5-40 font aranyat (360-2 880 nomizma) kapott fizetésként a kincstártól, a közigazgatási kar helyiekből állt, alárendeltjeit a strategos részben maga jelölte ki, részben a császár választotta ki. A strategos akkoriban teljesen ura volt a themának, csak a császárnak tartozott felelősséggel, bár bizonyos korlátozások rá is vonatkoztak. Saját szülőföldjén nem lehetett strategos, a kormányzása alatti területen nem vásárolhatott földet, nem építhetett ingatlant magának, de ajándékokat sem fogadhatott el. A strategos „kísérete" jelentette a katonai és polgári tisztviselőket. Ezek közé tartozott a protonotarios, a chartularios és a praitor (vagy thema-bíró). A protonotarios a polgári közigazgatást irányította, a chartularios a thema katonáinak nyilvántartását felügyelte, a praitor pedig a bíráskodás feje volt. Ezek hárman a strategos mellett a császárnak is elszámolással tartoztak tevékenységükről.[7] A fenti megszorítások mellett a themák kézben tartására a központi kormányzat leghatékonyabb eszközét a pénzügy jelentette. Az adókivetés és -behajtás ugyanis független volt a tartományi vezetéstől, azt a keleti themákban mindvégig a kincstár tartotta ellenőrzése alatt. A nyugati themák strategosai viszont nem kaptak fizetést, saját területük bevételeiből szerezték juttatásaikat.[8]

A thema katonai tisztviselői közé a IX. század közepén az alábbiak tartoztak: 2-3 turmarches, azaz turmaparancsnok[9] (a turma katonai-közigazgatási egység, a themákban, nagyságuk szerint, 2-3 turma volt; a kleisura egy turmának felelt meg, a turmarchest korábban merarchesnek, a turmát merosnak is nevezték). Egy turma alá a drungariosok vezetése alatt több drungos tartozott, mely viszont nem jelentett közigazgatási egységet. A drungos bandonokból állt (igazgatási egységként topoteresiának nevezték), melyek élén a komesek álltak. A thema-csapatok alacsonyabb rangú tisztjei közé tartoztak a kontarchesek (negyvenedesek) és a dekarchesek (tizedesek) – egy bandonban 5 kontarches volt.[10]

Az egységek létszámát nehéz pontosan megállapítani, mivel valószínűleg a thema népességének arányában változott. Bölcs Leó (886-912) Taktikájában a tagma (a bandonra érti) maximum 400 fő, a drungos legfeljebb 3 000, a turma 6 000. A drungos átlagosan 2 000 fő, de ha eléri a háromezres létszámot, akkor kettő alkot egy turmát, a

---

[5] *W. E. Kaegi:* Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuries) JÖB 1967/16. 39-53. o. A themák katonai hatékonysága a gyakori lázadások miatt a VII-VIII. században megkérdőjelezhető, szinte normális jelenségnek számított az engedetlenségük.

[6] *P. Schreiner:* Bizánc. Budapest, 2002. 96. o.

[7] *Toynbee:* i. m. 248. o.

[8] *Toynbee:* i. m. 250-251. o.; *Constantine Porphyrogenitus:* Three Treatises on Imperial Military Expeditions. (Introduction, Edition, Translation and Commentary by *John F. Haldon.*) Wien, 1990. (a továbbiakban: Treatises) 135. o. szerint a themák – nyilván a strategosok – 4 évente kapnak fizetést, az alábbi elosztásban: Anatolikon, Armeniakon és Thrakesion thema az első évben, Opsikion, Bukellarion, Kappadokia a másodikban, Charsianon, Koloneia, Paphlagonia a harmadikban, Thrakia, Makedonia, Chaldeia a negyedikben.

[9] Moravcsik a DAI-ban dandárparancsnoknak fordítja, a turmát dandárkörzetnek, a bandont zászlóaljnak.

[10] *Kmoskó M.*: Mohamedán írók a steppe népeiről. In: Földrajzi írók I/1. (Szerk.: *Zimonyi István.*) Budapest, 1997. (A továbbiakban: *Kmoskó* I.) 115., 163-164. o. Az arab adatok szerint átlagosan 10 000 fő volt egy thema állománya.

bandon átlagosan 300 fő. Ezek az adatok azonban a hadrendi egységekre vonatkoznak.[11] Helyi szinten a létszámokban nagyobb eltérések lehettek – egy turmát 2-8 bandon alkothatott és így az körülbelül 2 000 főből állhatott. A kisebb themákban 50-100 főt számlálhatott egy bandon.[12]

A themák állományának és a birodalom egész haderejének létszámát szintén nehéz meghatározni. Arab írók adatai szerint a kisázsiai themák összes ereje 70 000, vagy akár 120 000 fő is lehetett,[13] ez azonban valószínűleg eltúlzott adat,[14] hihetőbbnek tűnik az a becslés, mely a bizánci erők teljes létszámát 40 000 főre teszi.[15] A hadjáratokban azonban valószínűleg ennél kisebb erők vettek részt: egy X. századi adat szerint egy 3 000 fős sereget már több themából vontak össze, 5-6 000 fős lovashad mellett pedig már „csak Isten segítsége szükséges."[16] Bölcs Leó is 4 000 fős thema-haderőt vett alapul,[17] bár védelmi harcokban akár 30 000 fős sereget is összevonhattak.[18]

A themák katonáinak, a stratiotáknak, nem volt állandó, rendszeres fizetésük: lovukat, felszerelésüket, fegyvereiket birtokaik (stratiotika ktemata) jövedelméből szerezték be. A birtokok értéke a X. századi szabályozás szerint minimum 4 font arany (288 nomisma) volt. Ez a rendszer is az arab terjeszkedés következménye: a VII. század közepére elveszett Szíria, Palesztina és Egyiptom, ám az ottani csapatokat sikerült visszavonni Kisázsiába. A gazdag keleti tartományok elvesztése azonban óriási adójövedelemtől fosztotta meg a kincstárat, az éppen csak befejezett perzsa háború után még nem épült újjá Kisázsia. A csapatok rendszeres fizetése lehetetlenné vált, annál inkább, mert az arabok támadásai állandósultak, így a megfogyatkozott tartományok adóját jóval nehezebb volt behajtani, és azt is nagyobb részben a központi igazgatás működtetésére kellett elkölteni. A hadsereg fizetése és ellátása nehézkessé vált, a zsold kiosztása csak bizonyos, többéves ciklusban volt lehetséges. A portyázó csapatok ellen a katonaságot nem a határszéleken, garnizonvárosokban helyezték el, hanem birodalomszerte különböző településeken, erődökben szétszórva. Így a legénység elkerülhetetlenül betagolódott a helyi társadalomba, aminek eredményeként az ellátást, legalább részben, „magánosították." A katonák vagy szerzett, vagy családjukkal együtt örökölt birtokaikról befolyó jövedelmükből vásárolták lovukat, felszerelésüket, fegyvereiket, zsoldjuk csak másodlagos volt. Ezzel a kincstár jelentős kiadásoktól szabadult meg, viszont a ciklikus zsoldfizetés révén, elméletben legalább, fennmaradt az államilag fizetett hadsereg. Persze ez a gyakorlat a VIII. századra hivatásos hadsereg helyett inkább már csupán részidős milíciát eredményezett. Ez kezdetben valószínűleg csak ideiglenes szükségintézkedés lehetett, míg a perzsákhoz hasonlóan az arabokat is

[11] A honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezeréves emlékére. (Szerk.: *Pauler Gyula – Szilágyi Sándor*) Budapest, 1900. 14. o., 1. sz. jegyzet.

[12] *Haldon – Kennedy:* i. m. 101. o.

[13] *Kmoskó, I.:* 115., 164-165. o.

[14] Habár *W. Treadgold:* The Byzantine Revival 780-842. Stanford, 1988. 352-353. o. elfogadja.

[15] *Haldon – Kennedy:* i. m. 102. o.

[16] DV. 201., 205. o.

[17] *Pauler – Szilágyi:* i. m. 74-75. o.

[18] Uo. 88. o.; *Whittow:* i. m. 192. o. becsléseszerint egy hadjáraton legfeljebb 10 000 lovast és 20 000 gyalogost vethettek be.

visszaszorítják a régi határok mögé. Minthogy azonban ez elmaradt, és a birodalom hosszas élethalálharcra kényszerült, állandósult gyakorlatként maradt fenn.[19]

A katonai birtokok családi művelés alatt álltak, a családtagok közül egy főt tartottak nyilván katonaként. Ezeket a családokat csak a földadó (synone), a kapuadó (aerikon) és talán a füstpénz (kapnikon) megfizetésére kötelezték, a másodlagos adók és szolgáltatások nem terhelték őket. A katonát, ennek fejében, személyes szolgálati kötelezettség terhelte, a hadiszemléken lovával és felszerelésével tartozott megjelenni, illetve részt kellett vennie a hadjáratokban, ha themáját mozgósították (és persze harcolnia kellett a tartomány védelmében is). Viszont megtehette, hogy helyettest állított maga helyett, ha felszerelésének költségeit átvállalta magára.[20]

A themák csapatai nem kaptak rendszeres fizetést – VII. Konstantin (945-959) szerint „korábban" négyévente fizették őket. E javadalmazási gyakorlat négyéves ciklust jelentett, melynek első évében az Anatolikon, az Armeniakon és a Thrakesion thema kapott fizetést, a másodikban az Opsikion, a Bukellarion és a Kappadokia, a harmadikban a Charsianon, a Koloneia és a Paphlagonia, a negyedikben a Thrakia, a Makedonia és a Chaldeia – ezután elölről kezdődött az egész.[21] Ez gyakorlatilag a strategosok fizetésére vonatkozott, akik 5-40 fontnyi fizetésükből saját kíséretüket is fizették. A katonák a themán kívüli szolgálatért külön zsoldot kaptak, a hadjáraton szerzett zsákmányból részt és jutalmat kaptak, de amúgy rendszeres fizetésük nem volt. A stratiota a mezőgazdasági tevékenységben csak időszakosan vett részt, fő hivatása a katonáskodás volt, viszont a maga jövedelmeiből hozzájárult birtoka fenntartásához. A hadjáratra magával vitt sajt, kétszersült, bor, stb. is a saját birtokáról származott.[22]

Amint látható, a thema-szervezet korai időszaka biztosította Bizánc számára a katonaságot, azonban egyfajta önellátó hadsereg formájában. Ebben a formában nem volt anyagilag ösztönző a szolgálat, gyakori volt a lázadás és engedetlenség. Ennek oka egyrészt abban rejlett, hogy a tagmák (l. alább) megjelenésével a themák immár nem a birodalom mozgó hadseregét alkották, hanem csak egyfajta területvédelmi erőt, milíciát, így fegyelmük nem volt olyan szilárd, mint a hivatásosaké. Másrészt a lázadásokban való részvétellel a legénység csekély zsoldján kívül aligha veszített bármit, mivel a katonabirtokok elkobzása nem volt szokásban (de a hosszabb fizetési ciklus miatt lehet, hogy a zsold sem maradt el). Viszont a IX. század elejétől, főleg Theophilos császár (829-842) uralkodása végére a birodalom gazdasági helyzete stabilizálódott, így a nagyobb bevételek lehetővé tették a magasabb zsold fizetését. 839 után az évi zsold 6 nomismáról 12-re nőtt, melyet háromévente fizettek.[23] Ez az összeg már elég nagy ahhoz, hogy megtakarítást biztosítson a katonának, aki így földet, jószágokat, eszközöket szerezhetett gazdasága számára, nem ment el az összes pénz a katonai felszerelés biztosítására. Ezt pedig

---

[19] *Toynbee:* i. m. 137-138. o., *Whittow:* i. m. 117. o.; *J. F. Haldon:* Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950. A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata. Wien, 1979.

[20] *Toynbee:* i. m. 139. o.

[21] Treatises 135. o.

[22] *N. Oikonomides:* Middle Byzantine Provincial Recruits: Salary and Equipment. In: Gonimos. Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75. (Edited by *J. Duffy* and *J. Peradotto.*) Arethusa, Buffalo, New York, 1988. 121-136. o.; *Toynbee:* i. m. 136. o.; *Whittow:* i. m. 117., 173. o.; *Kmoskó* I. 116. o.

[23] *Kmoskó* I. 116. o.: Ibn Hordadbeh szerint „a sereg zsoldja" 18-12 aranydínár (nyilván nomisma) között váltakozik, melyet rendszerint 3, de néha 4, 5 vagy 6 évente fizetnek, a tisztek fizetése 1-3 font.

már nem volt érdemes kockáztatni, így a zsoldemelés egyúttal nagyobb fegyelmet és engedelmességet is biztosított.[24]

A themák csapatai gyalogságból és lovasságból álltak. A gyalogság ebben az időszakban másodlagos, támogató szerepet töltött be, így aztán a lovasokhoz képest kevesebbet is szerepel a forrásokban. A nehézgyalogság lándzsával és karddal volt felszerelve, páncél (gyakran csak vastagabb bőrből vagy nemezből), illetve sisak és nagyméretű pajzs szolgálta védelmét.[25] A könnyűgyalogságra az arab portyák elhárításában fontos szerep hárult. Fegyverzetüket gerely és parittya képezte, de ezek mellett közelharcra alkalmas fegyvereik és kisebb pajzsaik is voltak. Az íjászok szintén rendelkeztek karddal és bárddal – Bölcs Leó helyesnek ítélte, ha minden háznál van egy íj és 40 nyílvessző; a vezér dolga volt, hogy minden emberének íjat biztosítson.[26]

A lovasság rendes és könnyűlovasságra tagolódott, bár a IX. században még csak viszonylagosan lehet nehézlovasnak nevezni az előbbieket. A rendes lovasság vassisakkal és páncélinggel, továbbá csepp formájú, vagy kerek pajzzsal védte magát. Fegyverzetük főleg lándzsa és kard volt, jelentős részük viszont íjászként tevékenykedett.[27] A könnyűlovasokat főként csatározásra és felderítésre alkalmazták, láncpáncélt vagy könnyebb védőöltözéket viseltek, fegyverként íjat és lándzsát használtak. Főleg a határvidék lakói közül kerültek ki, akiknek a portyázás (és az útonállás) természetes életmódjuk része volt.[28]

Ami a szolgálati időt illeti: Ibn Hordadbeh szerint „csupaszképű suhancok" léptek szolgálatba, ami 18 év körüli kezdést valószínűsít és körülbelül a 40. évükig szolgáltak, vagyis a katonaidő 20 év lehetett.[29]

A „keleti" themák listája

Itt csak a IX. század második felére, Kisázsiában létrejött themák rövid ismertetése következik, az európai és tengerészeti themák (Kibyrrhaioton, Samos és Aigaion Pelagos) taglalására nem térünk ki.

Anatolikon: eredetileg a magister militum per Orientem csapatai alkották, melyek Szíria, Palesztina és Mezopotámia területén állomásoztak, ám 636-ban vagy utána visszavo-

---

[24] *Treadgold:* i. m. 347-352. o.

[25] The Oxford Dictionary of Byzantium. (Editor in Chief: *A. P. Kazhdan.*) Oxford – New York, 1991. (a továbbiakban: ODB) II. k., 994. o.; *B. Szabó János – Somogyi Győző:* Elfeledett háborúk. Magyar-bizánci harcok a X-XIII. században. Budapest, 1999. (a továbbiakban: *B. Szabó – Somogyi*) 22. o.

[26] *D. J. Geanakoplos:* Byzantium. Church, Society and Civilization Seen through Contemperary Eyes. Chichago – London, 1984. 98-99. o.; ODB I. 156. o. Justinianus korához képest az íjászat háttérbe szorult Bizáncban, de a IX-X. században ismét fontosabb szerephez jutott.

[27] *B. Szabó – Somogyi:* i. m. 23. o.

[28] *B. Szabó – Somogyi:* i. m. 21. o.; a DV 153. o. szerint az ellenség területén zsákmányt és foglyokat szereznek. A korabeli bizánci gyalogság és lovasság képi ábrázolását lásd *Bóna I.:* A magyarok és Európa a 9-10. században. Budapest, 2000. 121-122. o.

[29] *Kmoskó* I. 116. o.; *J. F. Haldon:* Byzantine Praetorians. An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata c. 580-900. Bonn, 1984. 302. o. A thema-rendszer kialakulása, a katonai birtokok létrejötte, illetve általában a hadsereg viszonyai komoly vitákat eredményezett, ezeket ismerteti: *J. F. Haldon:* Military Service, Military Lands and the Status of Sodiers: Current Problems and Interpretations. DOP 1991/47. 1-67. o.

násra kerültek a Toros-hegységtől északra. A themák rang-sorrendjében az első volt; parancsnoka az udvari protokollban még a domestikos ton Scholont is megelőzte.[30]

Armeniakon: a második „ősthema", eredetileg a magister militum per Armeniam csapatai alkották, miután a 650-es évek közepén kivonták őket az örmény provinciákból és az Eufráteszen túli területekről. A IX. század közepén még mindig a harmadik volt a themák sorrendjében[31].

Thrakesion: a magister militum per Thraciam egységeit már az arab invázió előtt Kisázsiába vitte Herakleios császár, miután 621-ben megegyezett az avarokkal, bár lehet, hogy rövid időre még visszakerültek Európába. A VIII. század közepére biztosan önálló thema volt.[32]

Opsikion: egy obsequium nevű bithyniai testőrezred után kapta a nevét.[33] Eredetileg, Justinianus idejében, a három magister militum praesentales alakulataiból szerveződött. Miután a thrákiai csapatokat Ázsiába vitték, az európai oldal is hozzá tartozott. Parancsnoka a többi themáétól eltérően komes volt, akinek státusa azonban megegyezett a többi strategoséval. Feldarabolása után is a negyedik volt a themák sorrendjében.[34]

Bukellarion: valószínűleg a vezérek kíséretét alkotó bucellarii után nevezték el. Eredetileg az Opsikion thema részét alkotta, Artavazdos leverése után azonban, 742-743 körül, külön választották.[35]

Kappadokia: eredetileg az Anatolikon thema egyik turmája volt, majd kleisura lett és talán Theophilos idején szervezték themává (863-ban már biztosan az volt). Hatodik helyét a thema-rangsorban az magyarázhatja, hogy az arabok fő támadási irányában feküdt.[36]

Charsianon: eredetileg az Armeniakon themához tartozott turmaként, majd külön választották és kleisurává alakították. 863 után szervezték themává, talán a paulikiánusok közelsége miatt, vagy talán csak VI. Leó (886-912) idején, amikor a Bukellarion themából három, az Armeniakonból két, a Kappadokia themából pedig egy bandont kiemeltek, hogy létrehozzák a Charsianont.[37]

Paphlagonia: 863-ban már thema volt, de hogy honnan választották le, az vitatott – vagy a Bukellarionról, vagy az Armeniakonról. Talán Theophilos emelte thema rangjára, a Fekete-tenger északi partvidékének szentelt nagyobb figyelem miatt.[38]

---

[30] *Toynbee:* i. m. 252-253. o.

[31] *Toynbee:* i. m. 253. o.

[32] *Toynbee:* i. m. 253-254. o.; *Whittow:* i. m. 165. o. szerint viszont ez is a VII. századi „ősthemák" közé tartozott, *Toynbee:* i. m. 245., 254. o. viszont csak a VIII. század elején, vagy csak 743-ban választották le Anatolikonról.

[33] *Schreiner:* i. m. 95. o.

[34] *Toynbee:* i. m. 254. o.

[35] *Toynbee:* i. m. 254. o.

[36] *Toynbee:* i. m. 254-255. o.

[37] *Bíborbanszületett Konstantin:* A birodalom kormányzásáról. Budapest, 1950. (a továbbiakban: DAI) 237. o.; *W. Treadgold:* A History of the Byzantine State and Society. Stanford, 1997. 452. o.; *Toynbee:* i. m. 255. o.

[38] *W. Treadgold:* Byzantium and Its Army 284-1081. Stanford, 1995. 31. o.; *uő*: Notes on the Numbers and Organisation of the Ninth-Century Byzantine Army GRBS 1980/21. 286-287. o.; *Toynbee:* i. m. 255. o.

Bizánc a IX. század közepén
0 100 200 km
FEKETE-TENGER
Thrakia
Optimaton
Bukellarion
Paphlagonia
Sinope
Amastris
Amisos
Trapezus
Adrianopolis
Arkadiopolis
Konstantinapolis
Makedonia
Pylai
Nikomedia
Nikaia
Gangra
Amasia
Chaldeia
Koloneia
Armeniakon
Dazimon
Koloneia
Opsikion
Malagina
Ankyra
Bathysryax
Charsianon
Dorylaion
Charsianon
Adramytion
Thrakesion
Kaborkin
Amorion
Anatolikon
Kaisarea
Koloneia
Kappadokia
Smyrna
Synada
Ephesos
Samos
Miletos
Chonai
Koron
Attalia
Seleukeia
Kibyrrhaiotón
Seleukeia
FÖLDKÖZI-TENGER
JELMAGYARÁZAT:
Thema vagy kleisura határa
Aplekton
JELZŐTŰZ:
1. Lulon
2. Argaios-hegy
3. Samos-hegy
4. Aigilos
5. Mamas-hegy
6. Kryzos-hegy
7. Mokilos-hegy
8. Szent Auxentios hegye

Thrakia: az első thema Európában. Területe eredetileg az Opsikionhoz tartozott, de 742 után – vagy talán korábban, a bolgárok Dunától délre való megtelepülése (680) után[39] – leválasztották arról.

Makedonia: eredetileg talán a Thrakia része volt; a IX. század elejére már önálló themát alkotott, bár lehet, hogy már 789-ben különvált.[40]

Chaldeia: az Armeniakonról választották le valamikor 743 után, esetleg csak Irene császárné vagy Theophilos alatt.[41]

Koloneia: szintén az Armeniakon része volt, valószínűleg csak Theophilos után lett önálló thema; a 863-as hadjárat már biztosan az volt.[42]

Seleukeia: a déli határvidéken helyezkedett el, 863-ban még kleisura volt, csak Romanos Lekapenos (920-44) idején lett thema. Nem világos, hogy az Anatolikonról vagy a Kibyrrhaiotonról választották-e le.[43]

Optimaton: Kisázsia északnyugati csücskében feküdt, eredetileg az Opsikion része volt. Az összes themától eltért azonban abban, hogy nem harcoló, hanem támogató szerepet töltött be: hadjáratok idején kiszolgáló személyzettel és málhásállatokkal látta el a csapatokat. Parancsnokának tisztsége sem strategos, hanem domestikos volt.[44]

A tagmák (tagmata)

Ezek az V. Konstantin által a VIII. század közepén felállított „gárda-alakulatok" a birodalom hadseregének elitjét képezték. Mint már szó volt róla, a thema-szervezet ideiglenes megoldásként jött létre, a birodalom állandó hadseregeinek visszavonásával az addigi határokról a kisázsiai provinciákba. E seregek alkották az első themákat, közülük a főváros körüli területeken az Opsikion volt – már csak elhelyezkedése okán is – a legfontosabb. Artavazdos komes lázadása (742) után azonban a központi haderő szerepét hűségesebb, jobban kézben tartható alakulatra akarta bízni a császár. Ezért hozta létre a Scholarioi és az Exkubitoi tagmát, melyek, mivel közvetlenül a császár alá voltak rendelve, amolyan császári gárdát jelentettek. Ezek az alakulatok képezték a továbbiakban a hadjáratokban a fő erőt, a themák egyre inkább háttérbe szorultak és lényegében milíciajellegű alakulatokká váltak, melyek főleg az arab támadókat zaklatták, külső hadjáratokra csak ritkán és csak részben vonultak. A tagmák katonái a fővárosban, illetve környékén voltak elszállásolva, rendszeres fizetést kaptak, emellett birtokaik is lehettek, valamint a hadjáratok során zsákmányrészt szerezhettek. Ráadásul, minthogy a képrombolás támogatói voltak, a politikai helyzetre is befolyással bírtak: 786-ban megakadályozták Iréné császárné első kíséretét a képtisztelet helyreállítására, ám a következő évben sike-

[39] *Toynbee:* i. m. 255-256. o.

[40] *Toynbee:* i. m. 256. o.; *Treadgold:* Byzantium and Its Army, 30. o.

[41] *Toynbee:* i. m. 256-257. o.; *Treadgold:* Byzantium and Its Army, 30. o.

[42] *Toynbee:* i. m. 257. o.

[43] *Toynbee:* i. m. 258. o.

[44] *Toynbee:* i. m. 270-273. o.; *Kmoskó* I. 164. o. szerint parancsnoka nem hadvezér, mivel odáig sem a muszlimok, sem mások támadásai nem érnek el.

rült leszerelni őket és jelentős részüket szülőföldjükre száműzték.[45] Ez aztán uralkodóváltáskor szinte rendszeres gyakorlattá vált, bár jobbára csak a tisztek lecserélése formájában. A tagmák katonailag már nélkülözhetetlenek voltak, maga a császárné is alapított egyet, megbízható legénységgel, az Arithmos vagy Vigla tagmát. Utóda, I. Nikephoros (802-811) a Hikanatoi-t állította fel. Az Amorioni-dinasztia újabb tagmákat hozott létre, azok azonban inkább az uralkodó közvetlen testőrségét alkották, idegenekből toborozták őket, ilyen volt a Hetaireia. Theophilosnak volt kurd/azeri egysége, de „etiópokból" is szervezett egy tagmát.[46]

A tagmák gárda-szerepe és a themák másodlagos erővé válása a tartományi birtokos réteg számára[47] hátrányos volt, hiszen a magas zsold és az elitkatona-státus stb. híján a tarományi szolgálat számukra kevésbé volt kecsegtető. Ez fokozatosan nehézségeket okozott a thema-csapatok feltöltésénél, mely egyre inkább a viszonylag szegényebb rétegekre tolódott, továbbá a X. századra öröklődővé és kötelezővé vált a szolgálat.[48]

Az eddig ismertetett tagmák lovas alakulatok voltak, ezenkívül azonban volt egy gyalogos tagma is, a Numeroi, mely Konstantinápoly őrségének részét alkotta.[49]

A tagmák létszámát nehéz lenne megadni, egyes arab források szerint a hat tagmáé összesen elérte a 24 000 főt is.[50] Ekkora haderőt azonban Konstantinápolyban és környékén nem lehetett ellátni, másrészt pedig éppolyan veszélyt jelentett volna a kormányzatra, mint annak idején az Opsikion thema. Valószínű, hogy jóval alacsonyabb lehetett a létszám – Ibn al-Fakíh szerint a városban 4 000 lovas és 4 000 gyalogos állomásozott.[51] Ez lehet a legreálisabb adat, a lovas tagmák átlagosan 1 000 fősek lehettek, bár a létszám időnként ingadozhatott.[52]

A tagmák parancsnokai a domestikosok voltak, kivéve a Viglát, melynek parancsnoka a drungarios tisztséget viselte. A domestikos ton Scholon idővel, a X. századra, hadjáratok során a főparancsnoki tisztjét töltötte be – ha a császár nem volt jelen,. A Hikanatoi-t leszámítva a tagmák mind korábbi egységek újjászervezésével jöttek létre.[53]

---

[45] The Chronicle of *Theophanes Confessor.* Byzantine and Near Eastern History AD. 284-813. (Translated with Introduction and Commentary by *C. Mango* and *R. Scott* with the assistance of *G. Greatrex.*) Oxford, 1997. (a továbbiakban: *Theophanes*) 635-636. o.

[46] *Toynbee:* i. m. 284-285. o.; *Whittow:* i. m. 167-169. o.; *Kmoskó* I. 185. o. Harun ibn Jahja leírása a császári palotáról a IX. század közepén az alábbiakat említi az őrség között: „keresztényekké lett feketék ... kezükben arannyal kirakott pajzsok és aranyozott lándzsák. ... kazár népség ..., kezükben íjak ..., török népség ... kezükben íjak és pajzsok." Az utóbbiak vagy belső-ázsiai törökök vagy talán magyarok.

[47] *Whittow:* i. m. 173. o. ezeket egyfajta bizánci „gentry"-hez hasonlítja.

[48] *Whittow:* i. m. 173-174. o.

[49] Ide tartozott talán továbbá a kissé homályos helyzetű „Falak"-körzet is, bár általában a themák közé sorolják – *Toynbee:* i. m. 273-274. o.; és arab thema-jegyzékek is: *Kmoskó* I. 111., 164. o., illetve *uő.*: Mohamedán írók a steppe népeiről I/2. Budapest, 2000. (a továbbiakban: *Kmoskó* II.) 217. o.

[50] *Kmoskó* I. 164. o. 16 000 lovas és 8 000 gyalogos.

[51] *Kmoskó* I. 139. o.

[52] *Whittow:* i. m. 185. o. szerint a 911-es krétai hadjáratra összesen 1037 fő ment a tagmákból; *Haldon:* Byzantine Praetorians, 278-282. o. a tagmata létszámáról.

[53] Már Justinianus idején volt egy scholarioi nevű palotaőr egység, mely azonban tényleges szolgálatra alkalmatlan volt, ezért amikor hadjáratra osztották be őket, inkább lemondtak a zsoljukról, hogy maradhassanak. L. *Prokopios:* Titkos történet. (Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta *Kapitánffy István.*) H. n. 1984. 138-139. o.

A tagmák állományát főként önkéntesekből töltötték fel, de toborzásokat is folytattak e célból – ilyenkor 40 nomismát is kaphattak az újoncok. Az új gárdisták főleg bátor, fizikailag megfelelő fiatalemberekből kerültek ki, de idősebb, tapasztaltabb katonákat is szívesen bevettek. Az alsó korhatár 18, a szolgálati idő 20 év lehetett, a maximális felvételi korhatár 40 év volt, akárcsak a themák esetében.[54]

A gárdisták rendszeres és magas fizetést kaptak,[55] lovukat, fegyverzetüket, felszerelésüket államilag biztosították, így ilyesmire nem kellett költeniük. Az anyagi jólétet biztosító javadalmazás és előkelő társadalmi státus különösen vonzóvá tette a tagma-szolgálatot (melynek letöltése után a visszavonult katona zsoldjából földet, vagy tisztséget vásárolhatott).

A hadviselés formái – a túlélés technikái

Itt előbb a hagyományos taktikáról és hadjárati előkészületekről, aztán pedig a kisázsiai hadszíntéren az arabokkal szembeni védelmi harcok formáiról lesz szó.

A csatában szokásos bizánci hadrendet Bölcs Leó írta le Taktikája XVIII. fejezetében, 4 000 fős thema-haderőre alapozva.[56] A csapatok két vonalban álltak fel: az első vonal 1 500 főből állt, 3 merosba (egyenként 500 fő) tagozódva, ám szorosan egymás mellett, hogy egységesnek tűnjön az arcvonal. A második vonalat 4 egységbe rendezett 1 000 fő alkotta, melyek azonban egymástól jókora térközöket tartva álltak fel, hogy ha meghátrálna, közéjük húzódhasson vissza az első vonal három merosa (a második vonal egységei csak 250 főt számláltak). Ezen kívül hátrább, a bal- és jobbszárnyon, még két 250 fős egység alkotta a hátvédet vagy tartalékot, hogy szükség esetén a második vonal segítségére lehessenek. Az első vonaltól jobbra a „megkerülők" (hyperkerastai), balra pedig az „oldalvédők" (plagiophylakes) egységei helyezkedtek el 200-200 fővel. Az előbbiek az ellenség átkarolását végezték, az utóbbiak pedig a hasonló ellenséges akciók megakadályozását kapták feladatul (persze a szerepek felcserélődhettek a két oldal között). Távolabb, mindkét szárnyon egy-egy 200 fős lesvető egység állt rejtekhelyen, melyek oldalba vagy hátba támadhatták az ellenséget. A második vonal térközeibe 100-100 főt rendeltek, hogy a vonal egységesnek tűnjön; ezek, ha az első vonal visszaszorult, a tartalékhoz húzódtak vissza, ezáltal újabb vonalat alkottak, mely egyrészt feltarthatta a megfutamodókat, másrészt támogathatta a harcolókat. A Taktika úgy rendelkezett, hogy a hadrend 4 000 emberén kívül a vezérnek legyen egy saját, 100 fős kísérete is, mellyel szükség esetén beavatkozhat a harcba. Az első sor egységei tízsoros vonalban, ötven oszlopban álltak fel, a második vonal és a hátvéd tízsoros, huszonöt oszlopos egységekben. Az oldalvédők, megkerülők és a lesvetők számára nem volt kötelező hadrendbe állni, rajban is támadhattak.[57]

Az arabokkal vívott harcokban az ütközetekhez össze kellett vonni a themák és a tagmák csapatait. A hadjáratokra a mozgósítást az aplektonok, azaz kiépített gyülekező-

[54] *Haldon:* i. m. 301-302. o.; Byzantine Defenders of Images. Eight Saints' Lives in English Translation. (Edited by *A-M. Talbot.*) Washington, 1998. 259. o. szerint Ioannikios szerzetes, amint felnőtt, belépett az Exkubitoi-tagmába.

[55] *Haldon:* i. m. 310-311. o. szerint a X. században átlagosan 25 nomisma/fő volt a gárdisták fizetése, míg a themakatonáké 6,25-8 nomisma volt.

[56] *Pauler – Szilágyi:* i. m. 75-79. o.

[57] *Pauler – Szilágyi:* i. m. 82, 84. o.

pontok tették lehetővé. Bíborbanszületett Konstantin (945-959) egy leírása szerint ezek a következők: Malagina, Dorylaion, Kaborkin, Koloneia, Kaisareia, Dazimon és Bathys Ryax.[58] A leírás arról, hogy melyik thema hol csatlakozik a hadjárathoz, homályos, de a táborhelyek megnevezése biztosan pontos, így a Tarsos vagy Tephriké (és valószínűleg Melitené) elleni felvonulás útvonala rekonstruálható. Malaginában valószínűleg a tagmák és talán a kiszolgáló személyzet csatlakozott (ez utóbbi az Optimatonból) a hadmenethez, Dorylaionban (vagy Kaborkinnál) a Thrakesion, az Anatolikon és a Seleukeia pedig Kaborkinnál. A maradék themák (a Bukellarion, a Kappadokia, a Charsianon, az Armeniakon és a Paphlagonia), ha a hadjárat célja Tarsos volt, Koloneiánál csatlakozhattak, ha azonban keletre (Melitené ellen) vonultak, akkor az Armeniakon és a Paphlagonia (valamint a Sebasteia, mely Konstantin korára önálló thema lett) Kaisareiánál. Tephriké elleni hadjárat esetén az „örmény themák" (az Armeniakon eredeti területét alkotók) Bathys Ryaxnál csatlakozhattak a zömhöz – feltehetően volt egy északi útvonal is, talán Ankyrán vagy Gangrán át.[59]

Ez a gyülekezési rendszer gyors összpontosítást tett lehetővé, de ehhez még szükséges volt az is, hogy időben érkezzen a riasztás a fővárosba az ellenséges támadásról a tagmák mozgósításához. Ezt jelzőtűz-rendszer biztosította, mely a Kilikiai-kaputól akár egy órán belül is eljuttatta az információt Konstantinápolyba a támadás méretéről,. Ennek állomásai a következők voltak: Lulon – Argaias-hegy – Samos-hegy – Aigilos – Mamas-hegy – Kyrizos-hegy – Mokilos-hegy –Szent Auxentios hegye – Pharos.[60]

A hadjáratok előtt meg kellett vizsgálni a kiszemelt vidék jellemzőit: az utak hosszát és minőségét, a vízlelőhelyeket, az útba eső folyami akadályokat; a lakosság és az erődök számát, a falvak nagyságát, a terep milyenségét (nehéz vagy jól járható, füves vagy pusztaság). Ezenkívül az ellenség csapatait is ki kell kémlelni: mikor indulnak hadjáratra, mikor vannak együtt, illetve mikor szóródnak szét a falvakba. A felderítést több irányban is végre kellett hajtani, hogy az ellenség ne tudja eldönteni, hová irányul majd a támadás, és ne tudjon felkészülni a kivédésére. A strategosok dolga volt, hogy az erődöket készültségbe helyezzék, biztosítsák a vidék lakosságának biztos helyre menekítését támadás esetére, hogy ellássák a hadsereget a szükségesekkel (lovakkal és fegyverekkel), hogy biztosítsák a felderítők tevékenységét az ellenség területén, illetve hogy megszervezzék az átkelést az útba eső, nem átgázolható folyókon.[61]

A kisázsiai területeken azonban nem annyira a hadjáratok és ütközetek jelentették az arab-bizánci harcok lényegét. Az arab hódítás kezdetétől fogva rendszeres támadások pusztították e területet, melyek teljesen felforgatták a viszonyokat. A VII. századi hagyományos haderő mindezzel nem volt képes megbirkózni, a városi élet lehanyatlott, a terület lakossága erődök vagy megfelelő menedékek közelében összpontosult, a kommunikáció és a kapcsolattartás megnehezedett. Az arabok túlerejével szemben katonailag nem volt más lehetőség, mint a szétszóródást választani az összpontosítás helyett. Ez vezetett a themák milíciaszerű formájához, mely helyi szinten oldotta meg a védelem erői-

[58] Treatises 81. o.

[59] *Toynbee:* i. m. 300-302. o.; *Huxley, G.:* A List of ἀπληκτά. GRBS 1975/16. vol./1. 89-93. o.; *W. M. Ramsay:* The Historical Geography of Asia Minor. London, 1890. 202-203. o.

[60] Treatises 133. o.; *Toynbee:* i. m. 299. o.; *P. Pattenden:* The Byzantine Early Warning System. Byzantion 1983/53. v./1. 258-299. o. alapján.

[61] Treatises 83-85. o.

nek biztosítását (emberi és anyagi értelemben). Ez a központi költségvetésnek kevés terhet jelentett, viszont helyileg biztosította az erődök legénységét és az arab támadók elleni harcra a lovasságot. A thema-szervezet lényege a védelmi funkció volt, külföldi hadjáratokra ritkán is vitték csapatait, olyankor inkább a tagmákra támaszkodtak.

Az arabok a VIII. század elejéig nagy erejű hadjáratokkal igyekeztek döntést kicsikarni (Konstantinápolyt két alkalommal is sikertelenül ostromolták). Ezután viszont – és főleg az Abbászidák 750-es hatalomra jutásával – a védelem erőinek felőrlésével, az erődök lerombolásával és a lakosság pusztításával hosszú távú hadviselésre álltak át. Ezt a bizánciak úgy próbálták elhárítani, hogy a határvidéket néptelen övezetté alakították – a saját lakosságot áttelepítették, az arab oldalon pedig igyekeztek lerombolni a támadók bázisaként szolgáló erődöket.[62] A belső területeken a lakosságot az arab támadások idején igyekeztek erődökbe vagy más biztos helyekre menekíteni, nyájaikkal együtt, melyek zsákmányt és ellátást nyújtottak volna a portyázóknak.[63]

Ez jellemezte igazán az arabokkal vívott háborút, melyet a bizánciak nem győzelemre, hanem túlélésre vívtak. Elvileg az átjárók lezárása megoldhatta volna ugyan a problémát, de ez a gyakorlatban a néptelen vagy ritkán lakott határvidéken kivihetetlen volt. Súlyosabb kárt okozhattak az araboknak azzal, hogy hagyták őket betörni a fennsíkra, ahol a kiürítés és a portyázók zaklatása miatt hasztalanul időztek; visszavonulásukra a határ menti themák összevonhatták erőiket az átjáróknál, kelepcébe csalhatták a fáradt, a zsákmány miatt nehézkesen mozgó támadókat, lesből rajtuk üthettek és könnyen szétverhették őket.[64]

Persze aligha sikerülhetett a lakosokat mindig idejében és teljesen evakuálni, de a visszaúton, a hágóknál még visszaszerezhették a foglyokat és a zsákmányt. A portyázók ugyan nyílt harcba is bocsátkozhattak volna a behatolókkal, de leginkább csak azért kezdeményeztek harcot, hogy kelepcébe csalják az ellenfelet.[65] Ez a gerilla-harcmodor csak gondos felderítésre és alapos helyismeretre építve vezethetett sikerre.[66]

Ugyanakkor nem csak a védelemre, hanem a támadásra is készen kellett állni – míg az ellenség bizánci területen időzött, be lehetett törni annak területére. Így egyrészt zsákmányt szerezhettek, másrészt rábírhatták a támadókat, hogy siessenek vissza az

---

[62] The Origins of the Islamic State. (Translation from the Arabic, Accompanied with the Annotations, Geographic and Historic Notes of the Kitāb futūh al-Buldān of al-Imām abu-l'Abbās Ahmad ibn Jābir al-Balādhuri by *P. K. Hitti*. New York, 1916.) (a továbbiakban: *al-Balādhuri*) 253. o. már Herakleios visszavonulásánál a határvidéki lakosság evakuálásáról ír; a DAI 240-241. o. is a határ középső vidékén levő pusztaságot említi.

[63] DV 165., 187., 221-223., 227. o. nyújt jellemzést az itteni harcok körülményeiről; *Theophanes* 624. o. szerint 778-ban a bizánciak nem vállaltak csatát az arabokkal, erődökbe húzódtak, a termést felégették, hogy a lovaknak ne jusson takarmány, a támadókat pedig kikülönített csapatokkal zaklatták, hogy ne tudjanak szétszóródni a vidéken zsákmányt szerezni. Ennek az lett az eredménye, hogy az arabok 15 napon át eredménytelenül ostromolták Dorylaiont, ám készleteik elfogytak, pusztultak az állataik, így aztán továbbvonultak, egy napig Amorionnál próbálkoztak, de mivel erős és jól ellátott hely volt, végül dolgukvégezetlenül tértek haza.

[64] DV 157-159. o.

[65] DV 183-185., 205-211. o. A bizánciak módszereit ezekben a védelmi harcokban leginkább a De velitatione-ból lehet tanulmányozni, a kisázsiai harcok hátteréhez nagyon hasznos az ismerete.

[66] DV 151., 153. o. az ellenség szemmel tartásának fontosságáról; 153., 199. o. a szökevények és foglyok kihallgatásának szükségességéről; 161., 163. o. a támadók erejének felméréséről és a portyák előtti kémkedés fontosságáról. Lényeges, hogy a csapatok a nagyobb mozgékonyság kedvéért minél kevesebb poggyászt és kiszolgáló legénységet vigyenek magukkal – DV 159-161. o. A fennsíkon a portyázók nyugtalanítása főleg a lovasságra maradt, a gyalogság – főleg könnyűgyalogság, mint íjászok, parittyások, gerelyesek – a nehéz útszakaszokon, hágókban végzett rajtaütéseknél vált igazán fontossá – DV 173., 183-185., 239. o.

övéik védelmére.[67] A kisázsiai hadszíntéren a bizánciak számára a fő tevékenységi forma a gondos információgyűjtés volt, harcot csak megfelelő helyzetben, mozgékony egységeik összevonása után vállaltak.[68]

Ez a stratégia végső soron sikeres volt: megvédte a birodalom belső területeit, éspedig úgy, hogy gyakorlatilag a helyi erők viselték a harcok súlyát. Nyugat-Kisázsia termékeny völgyei a IX. században már ritkán láttak arab portyázókat és a zordabb éghajlatú fennsík is bizánci kézen maradt, mert a gyakori támadások ellenére sem tudták megszállni, vagy legalább elnépteleníteni. Igaz ugyan, hogy a földrajzi és éghajlati tényezők mellett a lakosság hozzáállása is nagyban – vagy inkább döntő mértékben – hozzájárult ehhez: az ortodox vallású kisázsiai lakosság kitartott a birodalom mellett, míg a monofizita keleti tartományok különösebb ellenállás nélkül vették tudomásul az arab hódítást a VII. század közepén.[69]

A hosszú hadiállapot így is súlyos következményekkel járt a lakosságra nézve: a római kori városi civilizáció lehanyatlott, csak a fővárosban tudott továbbélni. Kisázsia településszerkezetét ettől kezdve falvak és erődített települések alkották, a társadalom teljesen falusiassá vált.[70]

Ezt a képet erősítik az iszlám földrajzi írók leírásai is: „Egykor régen sok város volt Rum-ban, mára azonban kevés maradt belőlük. A vidékek többsége népes és kellemes, és mindegyiknek van egy hatalmas erődítménye, a hit harcosainak rajtaütései miatt. Minden faluhoz tartozik egy vár, amelyben a lakosok menedéket keresnek."[71] Várak, erődök, sziklába vájt szállások (a híres Göreme-környéki sziklalétesítmények jó része bizánci eredetű), földalatti raktárak[72] jellemezték a területet.[73]

A három évszázados hadiállapot következménye volt még az is, hogy a lakosság súlyos veszteségeket szenvedett. Ezért a birodalom számára nem csak az vált fontossá, hogy maradék területét megvédje a hódítástól, hanem, hogy a népességszámot fenntartsa, így az adófizetők és katonák utánpótlását biztosítsa. Ennek több forrása lehetett: a saját lakosság, mely más területről elmenekült vagy kitelepítették; az elvesztett területek katonasága; a betört és megtelepült barbárok, valamint a hadjáratok során szerzett hadifoglyok. Ez a küzdelem volt a birodalom számára a legfontosabb, hiszen a támadások mellett járványok, éhínségek is pusztították a lakosságot. Elsősorban persze katonaelemekre számítottak, mint a libanoni keresztény mardaitákra, akik a VII. század végén te-

---

[67] DV 219-221. o. közöl erről X. századi példákat.

[68] A kisázsiai hadviselés jellemzése az alábbiak alapján: *Haldon – Kennedy:* i. m. 79-106. o.; *P. Karlin-Hayter:* 'When Military Affairs were in Leo's Hands'. A Note on Byzantine Foreign Policy (886-912). *Traditio* 1967/33. 17-19. o.; *Toynbee:* i. m. 115-117. o.; *Whittow:* 175-178. o.

[69] *Toynbee:* i. m. 120-121. o.; az arab háborúk idejének Bizáncának jellemzéséhez l. még *P. Brown:* Az európai kereszténység kialakulása 200-1000. Budapest, 1999. 229-231. o.

[70] DV 221-227. o. jellemzi ezt a vidéket; *Haldon – Kennedy:* i. m. 86-101. o.

[71] *Hudūd al-Ālam:* The Regions of the World. A Persian Geography 372. A. H. – 982. A. D. (Translated and Explained by *V. Minorsky.*) Oxford, 1937. 156-157. o., a magyar fordítása: *Brown:* i. m. 229. o.

[72] Arabul Matmura, al-Matamír, mely egyben a Toros-hg. és a Halys közötti bizánci terület – lényegében Kappadokia – arab neve is.

[73] *Haldon – Kennedy:* i. m. 97. o.; Ibn Hordadbeh is csak néhány várost említ a themák ismertetésénél a IX. században, de mindegyiknél több erődöt, például Anatolikonnál 44 várat, 30-nál több erődöt, Kappadokiában 14-nél több erődöt, köztük földalattiakat – *Kmoskó* I. 113. o.

lepedtek át.[74] Egy másik, talán a legfontosabb forrást az örmények jelentették, akik többkevesebb rendszerességgel érkeztek a birodalomba.[75] Népes csoportot alkottak még a balkáni szlávok, akiket a VII. század óta telepítettek, főleg Kisázsia nyugati részébe.[76]

Az arab kalifátus területéről is érkeztek új népcsoportok, így a Babek-felkelés során 834-ben a mai Azerbajdzsánból és Északnyugat-Iránból több ezer felkelő, akik aztán áttértek és családot alapítottak, de miután 838-ban fellázadtak, széttelepítették őket.[77] A hadifoglyokat is igyekeztek felhasználni,[78] a muzulmánok áttérését pedig igyekeztek is előmozdítani.[79]

Érdemes még kitérni a foglyokkal való bánásmódra is, mivel néhány figyelemre méltó adat maradt fenn erről is. A középkorban ebben az esetben a rabszolgaság számított általános jelenségnek, a bizánciak számára azonban gazdasági-katonai szempontból igen jól jött az, ha áttért muzulmán foglyokkal egészíthették ki a katonai jegyzékeket, ezért ideológiai szempontból kivételes bánásmódban részesültek. Persze azért sokan lettek rabszolgává – különösen akik nem tértek át –, előfordult az is, hogy megölték őket[80]. Harun ibn Jahja IX. század közepéről származó leírásában arról számol be, hogy a konstantinápolyi palotához négy börtön tartozott, ebből egy a muszlimok, egy pedig a – szintén muszlim határvidéki – tarsosiak számára.[81]

A császár karácsonyi lakomáján is részt vettek a muszlim hadifoglyok, arany- és ezüsttálakból étkezhettek (persze nem disznóhúst), a lakoma 12 napon át tartott, a végén pedig fejenként 2 dínárt és 3 dirhemet kaptak. Részt vettek még a császár menetében is a Hagia Sophiába, ahol díszruhákat kaptak.[82] Mind a bizánci, mind az iszlám kormányzat igyekezett biztosítani, hogy fogságba esett honfitársaik megfelelő bánásmódban részesüljenek.

Az is cél volt persze, hogy a foglyok szabadulását előmozdítsák, ami a gyakori harcok ellenére szabályos fogolycserékhez vezetett. Az ilyen aktusokat előzőleg követségek útján határozták el, és a déli határfolyónál, a Lamosnál tartották meg. A fogolycserék idejére fegyverszünet volt életben, a foglyokat kölcsönösségi alapon cserélték: egy katona egy katonáért, stb.[83]

---

[74] *P. Charanis:* Studies on the Demography of the Byzantine Empire. Collected Studies. London, 1972. III., 143. o.

[75] *Charanis:* i. m. V., 196-240. o.; *Toynbee:* i. m. 85-86. o.

[76] *Charanis:* i. m. I., 12. o.; II. k. 42-43. o.; *Toynbee:* i. m. 88-92. o.

[77] *Charanis:* i. m. III., 147-148. o. szerint a létszámuk 7-30 000 között volt; *Toynbee:* i. m. 83-84. o.

[78] The History of *al-Tabari*. Vol. XXXVIII. The Return of the Caliphate to Baghdad. (Translated and Annotated by *F. Rosenthal.*) Albany, 1985. (a továbbiakban: *Tabari* XXXVIII.) 31. o. szerint Bölcs Leó 896-ban a támadó „szlávok" (bolgárok) ellen muszlim hadifoglyokat fegyvereztetett fel.

[79] *Toynbee:* i. m. 82-83. o. és *E. McGeer:* Sowing the Dragon's Teeth. The Byzantine Warfare in the Tenth Century. Washington, 1995. 366. o. szerint Bíborbanszületett Konstantin rendelkezése szerint az áttért foglyok pénzt, vetőmagot és gabonát kaptak; azok a családok, melyekbe ezek benősültek, három évre mentesültek a füstpénz és a terményadó alól, azok a foglyok, akik megtelepedésre kaptak földet, szintén, de még a szolgáltatások alól is mentesültek.

[80] *Toynbee:* i. m. 385-386. o. szerint a muszlim rabszolgák kézművesként dolgoztak, ebből pénzt kereshettek, a bizánciak nem kényszerítették őket disznóhúsevésre, és nem is csonkították meg őket. Viszont Ibn Hordadbeh szerint előfordult, hogy megölték a foglyokat – *Kmoskó* I. 114. o.

[81] *Kmoskó* I. 185. o.; *Toynbee:* i. m. 385-386. o. a börtönviszonyokról.

[82] *Kmoskó* I. 188. o.

[83] *Kmoskó* II. 221-225. o. Maszudi fogolycsere-listája 805-946 között tizenkettőt említ és néhány bizonytalan hitelességűt; *Toynbee:* i. m. 390-393. o. jegyzéke 769 és körülbelül 970 között huszonhármat számolt össze.

Az újjáépítés és újranépesítés szívós munkája a IX. század folyamán kezdte meghozni gyümölcsét – a birodalom népessége a VII-VIII. századi válság után regenerálódott a megmaradt területeken. Ez fontos tényező volt abban, hogy a X. század közepére a meggyengült és széthullott arab birodalommal szemben győzelmet értek el a határháborúban.

Az Abbászida Kalifátus a IX. század közepén

Az arab birodalom Harun ar-Rasíd (786-809) alatt élte fénykorát, azonban akkor is gyakran kellett felkelésekkel megbirkóznia. A birodalom belső stabilitása mindig ingatag volt és már a VIII. században megkezdődött a távolabbi tartományok elszakadása (756: az Omajjád emírség Hispániában, 777: a Rusztamidák Algériában, 789: az Idrísziák Marokkóban, 800: az Aglabidák Tunéziában). A kalifák irányítása alatt azonban így is hatalmas területek maradtak, al-Mamún (813-833) és al-Mutaszim (833-842) alatt a keleti tartományok (főleg Horászán) lettek a birodalom központi erejét adó területek. Mutaszim idején a kalifátus hadserege is jelentős átalakuláson ment át: többé nem az Abbászidák hagyományos támogatói, a perzsák és horászáni arabok alkották a magját, hanem a kalifa török gárdája. Ez a török haderő kisebb számú volt, mint a kalifátus korábbi seregei.[84] Mellette persze jelentős horászáni, iráni, egyiptomi arab (magariba – nyugati), stb. elemek is harcoltak a seregekben.[85] A birodalom továbbra is hatalmas katonatömegekkel rendelkezett, de immár a rabszolgakatonák (gulámok) lettek a kalifák fő támaszai, minthogy megbízhatóbbaknak bizonyultak és helyi kötődések híján nem kellett attól tartani, hogy lázadásokat támogatnak. Így aztán Mutaszim után a kalifa csapatai már nem vettek részt külföldi, például Bizánc elleni hadjáratokon, hanem inkább a lázadások leverésével és a belső rend helyreállításával foglalkoztak.[86] Ez a haderő ugyan kisebb volt a korábbiaknál, de a rendezetlenebb belső viszonyok miatt a zsoldfizetés idővel nehezebbé vált, és ezért a központi bevételek jóval nagyobb részét emésztette fel. Ezen kívül 836-tól az új főváros, Szamarra felépítése is egyre nagyobb összegeket követelt, főleg al-Mutavakkil (847-861) idején. Erre viszont épp azért volt szükség, mert a török gárda és Bagdad lakossága (mely jelentős részben a régebbi seregek katonaelemeiből állt) között állandósultak az összetűzések.[87]

Az igazi problémát azonban az okozta, hogy al-Mutavakkil alatt a törökök és a kalifák között is megromlott az addigi jó viszony, ami végül a kalifa meggyilkolásához vezetett. A konfliktus oka a gárda szerepének csökkentésére irányuló törekvés, valamint a zsold elmaradása volt, ami azonban a továbbiakban is állandó probléma maradt, hiszen a bevételek ebben az időben általában csökkenésnek indultak. A 860-as években a törökök

---

[84] Al-Mamún halálakor 3-4 000-re tehető a törökök száma, majd al-Mutaszim idején 10-15 000 fővel érték el a legmagasabb létszámot. *H. Kennedy:* The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State. London – New York, 2001. 126. o.

[85] A kalifátus „szamarrai" időszakának seregéről l. *Kennedy:* i. m. 118-142. o.; Mutaszim török és belsőázsiai csapatairól l. *O. S. A. Ismail:* Mutasim and the Turks. BSOAS 1966/XXXIX. 12-23. o.

[86] A rabszolgakatonaság kezdeteiről l. *D. Ayalon:* Preliminary Remarks on the Mamluk Military Institution in Islam. In: *V. J. Parry – M. E. Yapp:* War, Technology and Society in the Middle East. New York– Toronto, 1975. 44-58. o.; és *C. E. Bosworth:* Recruitment, Muster and Review in Medieval Islamic Armies. In: *V. J. Parry – M. E. Yapp:* War, Technology and Society in the Middle East. New York– Toronto, 1975. 59-77. o.

[87] *Kennedy:* i. m. 128-131. o. a sereg zsoldjáról és költségeiről.

egyik kalifát a másik után ölték meg, mivel a kérdés továbbra sem oldódott meg.[88] Ez a felfordulás azzal az eredménnyel járt, mint a korábbi trónviszályok: a tartományok önállósulni kezdtek, felkelések törtek ki, az adókat pedig még az ellenőrzött területekről is alig lehetett behajtani. 873-tól Kelet-Irán önállósult a Szaffáridák alatt, 875-től a belső-ázsiai területek a Számánida-emírek vezetésével, 868-ban pedig Egyiptom Ahmed ibn Tulun, egy török tiszt vezetésével, aki 877-ben Szíriát is megszállta. Ezek önmagukban is komoly bajt okoztak, amit tovább súlyosbított 868-883 között a dél-iraki rabszolgák és parasztok felkelése, a zandzs-lázadás.

A kalifátus al-Mutamid (870-891) idején még össze tudta szedni magát és végül leverte a zandzsokat, majd 905-ben visszaszerezte Egyiptomot, a többi tartomány elszakadását azonban már kénytelenek volt elismerni. Al-Mutadid (892-902) és al-Muktafi (902-908) idején a többi területen fennmaradt a központi hatalom ellenőrzése, a karmaták 899-ben kitört mozgalmát azonban már nem tudták elnyomni és a X. század elején a kalifátus végleg bomlásnak indult. 936-tól a kalifák már csak a vallási vezető szerepét töltötték be a különböző politikai egységek halmazává tagolódott birodalomban.

Az iszlám határvidéke

Témánkhoz igazán az arabok határ menti emírségei kapcsolódnak. A Bizánccal határos területen Harun ar-Rasíd hozta létre a végek (al-thughur) és a menhelyek (al-avaszim) övezetét. Két legfontosabb szakaszának a szíriai (thughur as-Sam) és északmezopotámiai végek (thughur al-Dzsazíra) számítottak. A mezopotámiai végek (melitenéi emírség) része volt Maras (Germanikeia), al-Hadat (Adata), Zubatra (Sozopetra), Kaisun, Hisn Mansur, Sumaysat (Samosata) és Malatya (Melitené). A terület a Charsianon és a Chaldeia themával volt határos. A szíriai végekhez Tarsus (Tarsos), Adana, al-Massisa (Mopsuestia), Ayn Zarba (Anazarbos), al-Kanisa, al-Haruniya tartozott. A bizánci oldalon a Kappadokia, az Anatolikon és a Seleukia thema volt vele határos. A mezopotámiai végek menhelyei Duluk (Doliche), Raban, Manbidzs (Hierapolis), a szíriaiaké pedig Antiochia, al-Dzsuma, al-Kurus (Kyrrhos) voltak. A végek jelentették a közvetlenül határos területeket, ahonnan a portyák indultak a bizánciak ellen, a menhelyek pedig a hátrább eső területet, melyen a portyázók már biztonságban voltak és melynek városai támogatást nyújtottak a végeknek.[89] Tovább északon, az Eufrátesz felső szakaszánál is voltak erősségek, melyek az örmény területek és Bizánc között helyezkedtek el, mint Simsat (Arsamosata) és Kalikala (Theodosiopolis).[90]

A szíriai végek legfontosabb erőssége a kettős fallal és árokkal védett Tarsos volt, melyet Harun 8 000 fős őrséggel látott el. Mopsuestia a Pyramos folyó partján állt és állandó híddal rendelkezett, akárcsak Adana a Saros folyón[91]. Melitené termékeny völgy-

[88] Al-Muntaszír (861-862), al-Musztain (862-866), al-Mutazz (866-869), al-Muhtadi (869-870).

[89] *Kmoskó* I. 161-162. o.; a menhelyekről: The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Vol. I. London, 1960. 761. o.; a végekről: uo. Vol. X. Leiden, 1999. 446-447. o.

[90] *Kmoskó* I. 163. o. szerint Amida körül voltak még az al-Bakri végek is.

[91] *Haldon – Kennedy:* i. m. 107-108. o.; *al-Balādhuri* 261-262., 255-257., 258. o.; *G. LeStrange:* The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur. Cambridge, 1905. 130-132. o.

ben helyezkedett el, ahol szőlőt, mogyorót és mandulát termesztettek, onnan Sebasteia és Kaisareia felé vezettek utak. A települést és a közeli hidat 4 000 fős őrség védelmezte.[92] Az arab végvidék településszerkezetét a bizánciaktól eltérően az erődített városok és kisebb erődök jellemezték. Az őrségek általában 4 000 fő körüliek voltak, az állandó katonaságot zsolddal látták el, ami 80 dirhemnél is több lehetett havonta.[93] A zsold mellett birtokokat is kaptak, bár azok inkább kisebb telkek, házhelyek voltak, melyek után az alacsonyabb adót, a tizedet (usr) fizették.[94] A reguláris katonák mellett nagy számú önkéntes hitharcos is érkezett a végekre, akik nem kaptak fizetést, hanem a helyi vakuf-birtokok jövedelmeiből tartották fenn magukat.[95] Az egész végvidéken körülbelül 25 000 fő volt a reguláris csapatok száma, mely az önkéntesekkel együtt a 100 000 főt is elérhette.[96]

A végek funkciója eredetileg a további hadjáratokhoz szükséges bázis biztosítása és a következő hódítás megalapozása volt. A nagy támadások után azonban a hódítás lehetősége – főleg az Abbászida időszakban – egyre csökkent és megerősödött a védelem szerepe. Erre a szíriai-libanoni kikötőkbe irányuló kereskedelmi utak miatt úgyis szükség volt; a IX. századi hadjáratok már inkább csak a bizánci erők gyengítését szolgálták.[97]

Az Abbászidák alatt a nyári hadjáratok megszervezése ugyanúgy a kalifa rituális kötelességévé vált, mint a mekkai zarándoklat.[98] Az önkéntesek és reguláris harcosok a birodalom különböző részeiből érkeztek a hadjáratokra, és Aleppótól északra a Dabik-mezőn gyülekeztek.[99] Szerencsére az arab hadjáratokról is fennmaradt néhány igen hasznos forrás, így ismerjük a portyázó időszak beosztását.

Május 10. után kezdődött a tavaszi portya (mely általában csak a végek népét érintette), miután a lovak megerősödtek a tavaszi legelőn és a bizánci területen elég füvet találtak, és június 10-ig tartott. Hazatértük után huszonöt napig vesztegeltek, mintegy július 5-ig, míg a lovak meg nem erősödnek a nyári portyára, mely július 10-én kezdődött és 160 napig tartott. A téli portya nem volt rendszeres, de ha mégis szükségessé vált, csak húsz napig tartott, hogy a lovaknak szükséges takarmányt magukkal vihessék. Ezért aztán túl messzire nem is törhettek be ilyenkor a bizánciak földjére és csak február végétől március végéig kerülhetett rá sor. Ilyenkor ugyanis számíthattak rá, hogy a védők és lovaik is a leggyengébb állapotban lesznek, viszont rengeteg lábasjószágot találhatnak.[100]

---

[92] *J. B. Bury:* A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (AD. 802-867). London, 1912. 244-245. o.; *Haldon – Kennedy:* i. m. 109. o.; *LeStrange:* i. m. 120. o.

[93] *Al-Balādhuri* 257., 262., 293., 297. o.

[94] *Al-Balādhuri* 264., 297. o. A végek általában ezt az adót fizették al-Mutavakkil idejéig – uo. 265. o.; az adófajtákról l. *B. Brentjes:* Izmael fiai. Az arabok története és kultúrája. H. n. 1986. 62-63. o.

[95] Ezek amolyan alapítványi birtokok voltak, melyeknek haszonjoga itt az önkénteseket illette – l. *Brentjes:* i. m. 63. o.; *Haldon – Kennedy:* i. m. 110. o.; *al-Balādhuri* 257., 264. o.; az adományokat említi Bölcs Leó is: *Pauler – Szilágyi:* i. m. 66. o.

[96] *P. von Sivers:* Taxes and Trade in the Abbāsid Thughūr, 750-962/133-351. JESHO, 1985/XXV. 75. o.

[97] *McGeer:* i. m. 231. o.; *von Sivers:* i. m. 72-73. o.

[98] *Kennedy:* i. m. 105-106. o.; Abbászida-kori Bizánc elleni hadjáratokról az arab források alapján l. *E. W. Brooks:* Byzantines and Arabs in the Time of the early Abbasids I-II. EHR. 1900/1901. XV/XVI. 728-747., 84-92. o.

[99] *Kmoskó* II. 221. o.; DV. 163. o. szerint Egyiptomból, Föníciából, Palesztinából és Szíriából érkeznek és Antiochia és Aleppó körül gyülekeznek.

[100] *Kmoskó* I. 165-166. o.

A bizánci – arab határvidék a IX–X. században
FEKETE – TENGER
0 100 200 km
Sinope
Amisos
Trapezus
Kerasus
Rizaion
Artvin
Ardanutzin
Iris f.
Akampsis f.
Porson?
Halys
Neokaisareia
Amaseia
Dazimon
Lykos f.
Koloneia
Paiperte
Sper
Ani
Kars
Bathysryax
Sebasteia
Nikopolis
Satala
Theodosiopolis
Araxes
Dvin
Charsianon
Kettzine
Tephrike
Kamacha
Bagrevan
Larissa
Amara
Abdela
Arsinos
Manzikert
Khelat
Perkri
Salanda
Kaisareia
Tzamandos
Argaun
Charpete
Haluras
Mus
Arsamosata
Taranta
Van
Koloneia
Kyzistra
Phalakron
Lykandos
Melitene
Amida
Mayyafariqin
„Püspökrét"
Koron
Kiskisos
Sozopetra
Thebasa
Tyana
Adata
Hisn Mansur
Tigris
Lulon
Podandos
Maras
Kaisun
Samosata
Herakleia
Meluos
Anazarbos
Edessa
Adana
Haruniyah
Nisibin
Tarsos
Mopsuestia
Duluk
al-Dzsuma
Harran
al-Kurus
Manbides
Alexandretta
Dabik-mező
Korykos
Seleukeia
Antiochia
Aleppo
Eufrátesz
Mosul
HÁGÓK:
1. Kilikiai-kapuk
Pylai-Kilikias, Darb al-Salama
2. Darb al-Kankarun
3. Darb al-Hadath

A hadjáratokon különféle népelemek vettek részt, a horászániak és az arabok mellett a gyalogosok gyakran az északnyugat-iráni Daylam hegyvidékéről jöttek, akiknek a nehéz kisázsiai terep nem okozott nehézséget, és télen is bevethetők voltak. Ez utóbbi jellemezte a törököket is, akik viszont a IX. században még ritkán fordultak elő a végeken, legfeljebb a vezérek kíséretében. Gyakoriak voltak még a könnyűlovas beduinok és kurdok is.[101] Egy VIII. századi szír keresztény forrás jól ábrázolja támadó seregek soknemzetiségű jellegét és a határvidéki háború jellemzőit: az utánpótlás és ellátás biztosításának problémáját, a felderítés és helyismeret fontosságát, a néptelen határövezet nehéz viszonyait. A leírás szerint al-Manszúr kalifa (754-775) testvére, al-Abbász sajátos összetételű sereggel vonult hadjáratra: alánok, kazárok, médek, perzsák, arabok, törökök, stb. voltak a soraik között. Ellenállás nélkül nyomultak előre, azonban a mértéktelen gyümölcsfogyasztás vérhasjárványt okozott, ráadásul az állataik közül is sok elpusztult. Egy különítményt hátrahagytak egy erőd felújítására, a többiek pedig az Eufrátesz felső szakaszánál levő Kamacha (Hisn Kamh) ostromára mentek. Ott ostromgépeket készítettek, de a várral nem boldogultak. Végül megosztották erőiket: al-Abbász folytatta az ostromot, a sereg másik része pedig tovább vonult bizánci területre zsákmányt szerezni. Hogy ne találkozzanak a bizánciakkal, elkerülték a fő útvonalakat, de vezetők nélkül eltévedtek a néptelen vidéken, ahol sokukkal az éhség és szomjúság végzett. Sikerült eljutniuk Kaisareia vidékére, ahol nagy zsákmányt szereztek és visszaindultak Szíriába. Egy idő után, mikor már úgy vélték, saját területen vannak, letáboroztak egy völgyben, ahol azonban felfedezte őket egy véletlenül arra vonuló bizánci sereg, mely erősítést szerezvén rajtaütött az arabokon, akik közül csak kevesen tudtak elmenekülni és a zsákmány mind odaveszett. Közben az ostromlók sem jutottak semmire; éheztek, így piacot nyitottak, de mivel a tél közeledett, kénytelenek voltak hazaindulni és az összegyűlt árukat felgyújtották, mert nem voltak szekereik az elszállításukhoz. Végül Amidán keresztül tértek vissza délre, lerongyolódott állapotban.[102]

A bizánciaktól, pontosabban Bölcs Leótól is maradt leírás a portyázó arab seregekről. Eszerint még gyalogosaikat is lovon vitték magukkal, szekerek helyett tevékkel, öszvérekkel, szamarakkal szállították felszerelésüket (a tevék szaga egyébként, akárcsak dobjaik és réztányérjaik hangja, megvadította ellenfelük lovait). Málhás jószágaikat középre állították, és zászlókkal látták el, hogy nagyobb tömegnek látszódjanak.[103] Meneteléskor és ütközetben hosszúkás négyszögben álltak fel, és az alakzatot szilárdan tartották harc közben is. Csatában a hadrend elejéről egy könnyűgyalogos íjász egység lőtte a támadókat, a gyalogság többi része valószínűleg pajzzsal, lándzsával, dárdákkal, karddal szerelkezett fel. A támadás a lovasok dolga volt, akiknek fegyverzetéül íj, kard, lándzsa és bárd szolgált, védelmüket pajzs, páncéling, mellvért, láb- és karvért biztosította. Éjjel nem tevékenykedtek, hanem erősített helyekre húzódtak vagy körülsáncolták a táborukat.[104] A seregeket nem katonai összeírás útján gyűjtötték össze, mint a bizánciak, hanem önként mentek a harcba: a gazdagok, hogy érdemeket szerezzenek, a szegények pedig a zsákmányért (őket törzsbeli

[101] *McGeer:* i. m. 233-239. o., DV. 163. o.; a Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial Versions. (Edited and Translated by *E. Jeffreys.*) Cambridge, 1998. 5. o. szerint törökök, daylamiak, arabok és hegyvidéki gyalogosok alkottak egy portyázó sereget.

[102] *Kennedy:* i. m. 106-107. o.

[103] *Pauler – Szilágyi:* i. m. 59-60. o.

[104] *Pauler – Szilágyi:* i. m. 60-63. o.

társaik szerelték fel). Nyáron vonultak hadjáratra, folytatódik a leírás, télen és rossz időjárásban könnyen a rövidebbet húzták. A nyilazás igen veszélyes volt rájuk nézve, lovaik elvesztését nem szívesen kockáztatták, mivel azok nélkül nem térhettek haza. A kilikiaiak (tarsosi emírség) csapatait vízi és szárazföldi harcra is kiképezték, azonban fölös számú ember híján egyszerre csak egyféleképpen támadhattak.[105]

Az egy-egy hadjáraton résztvevők létszámáról is lehet becslést adni. A korábbi – IX. század elejéig tartó – Abbászida támadásokban valószínűleg több tízezren is jelen lehettek.[106] A IX. század közepére, ahogy a határvidék egyre inkább a saját erőiből volt kénytelen megélni, ez a szám csökkent.[107] Valószínű, hogy a végek saját erőikből 10 000 lovasnál nagyobb sereget aligha állíthattak össze.[108]

A határvidék helyzete Bizánc megerősödésével és a kalifátus gyengülésével egyre kritikusabbá vált.[109] Ez azonban a 800-as években még nem látszódott igazán, több okból. Egyrészt az önkéntes hitharcosok folyamatosan pótolták a veszteségeket, másrészt a központi hatalom a század végére még egyszer megerősödött. Emellett az is fontos segítséget jelentett, hogy a bizánci területről 843 után Karbeas vezetésével 5 000 paulikiánus eretnek menekült a Melitené előtti hegyvidékre, ahonnan aztán erődített településeikről kiindulva támogatták a muszlimok portyáit.[110] Ez a segítség egyúttal a néptelen hegyvidéken át a Halys felső szakaszához biztosított könnyebb átjárást a támadóknak. Fontos még az is, hogy a bizánci hadszervezet alapfunkciója ebben az időben a védelem volt. A hódításra is képes új hadsereg felállítása jelentős átszervezést igényelt, amit végül csak a X. század közepén hajtottak végre. Először III. Mihály és I. Basileios idején, a 863-as porsoni győzelem után mentek át támadásba az addigi védekező szerepből. Ez az időszak lesz a dolgozat további témája.

A porsoni ütközet és előzményei

Al-Mutaszim kalifa 838-as hadjárata volt az utolsó nagy, kalifa vezette támadás Bizánc ellen. Ennek során július 22-én Theophilos császár Dazimon mellett vereséget szenvedett, majd a támadók elfoglalták Ankyrát és Amoriont, a császári dinasztia származási helyét.[111]

---

[105] *Pauler – Szilágyi:* i. m. 64-66., 70-73. o.

[106] 781-782-ben Tabari szerint a trónörökös Harun ar-Rasíd 30 000 emberrel vonult Dorylaionig – *Brooks:* i. m. I. k. 735. o.

[107] *Brooks:* i. m. I. k. 746. o. szerint 807-ben Tarsosból 10 000 fő vonult hadjáratra; 862-ben al-Muntaszír kalifa a török Vaszifot 10 000 emberrel küldte a tervbe vett nyári hadjáratra – l. The History of *al-Tabari*. Vol. XXXIV. Incipient Decline. The Caliphates of al-Watiq, al-Mutawakkil and al-Muntasir A.D. 841-863/A. H. 227-248. (Translated by *J. L. Kramer*.) Albany, 1989. (a továbbiakban: *Tabari* XXXIV.) 205. o.; 845-846 telén hatezren mentek téli portyára Tarsosból – uo. 43. o.

[108] *Haldon – Kennedy:* i. m. 114. o.

[109] Kudama ibn Dzsafar a 930-as években keletkezett művében leírja, hogy a végek bevételei már nem fedezték a kiadásaikat, például a szíriai végek hadjáratainak költsége 200-300 000 dínár, de csak 100 000 dínár a bevétele, Melitené vidékének bevétele 70 000 dínár, de ezen felül még több százezer dínár többletkiadás szükséges – *Kmoskó* I. 161-163. o.

[110] Byzanz – wieder ein Weltreich. Das Zeitalter der Makedonischen Dynastie 1. (*Johannes Skylitzes*). (Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *H. Thurn.*) Graz – Wien – Köln, 1983. (a továbbiakban: : *Skylitzes*) 126. o.; a paulikiánusok történetéről l. *Steven Runciman:* The Medieval Manichee. Cambridge, 1947. 26-62. o., a korszakról: 38-40. o.

[111] Byzanz am Vorabend neuer Grösse. Überwindung des Bilderstreites und innenpolitische Schwäche (813-886). Die vier Bücher der Kaisergeschichte des *Joseph Genesios*. (Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *A.*

A kalifa és a császár 842-es halála után a kisázsiai hadszíntér viszonylag elcsöndesedett. A melitenéi emír, Omár ibn Abdallah, aki már 835-ben vezetett portyát Bizánc ellen és a 838-as hadjáraton is részt vett, a szent háború veteránja lett ebben az időszakban. A bizánciak a saját gondjaikkal voltak elfoglalva: 843-ban visszaállították a képviseletet, a gyermek III. Mihály helyett anyja, Theodóra és Theoktistos logothetes kormányzott.

851-től aztán az új tarsosi emír, Ali ibn Jahja al-Armani („az örmény", mivel egy örmény területeken megtelepedett arab család leszármazottja volt) indította meg portyáit Bizánc ellen, ezzel a háborúskodás ismét megélénkült. A császári flotta viszont 852-ben szokatlanul nagy vállalkozást hajtott végre: a Nílus torkolatában feldúlták Damiettát (Dimyat). A kikötőváros a krétai arab kalózok ellátó bázisa volt, ahonnan jókora zsákmánnyal és 600 fogollyal tértek vissza a támadók.[112] 853-ban Ali újabb nyári hadjáratot vezetett, 855-ben a bizánciak Anazarbost és környékét dúlták fel, rengeteg foglyot ejtve.[113] 856-ban ismét Ali vezette a nyári hadjáratot, de ezután a bizánciak Petronas vezetésével Samosatán át Amidáig nyomultak előre, állítólag 10 000 foglyot ejtettek, majd a paulikiánusok területén át tértek haza, Omár és Karbeas eredménytelenül üldözte őket.[114] A vállalkozás érdekességét az adta, hogy a bizánciak a VII. század óta nem jártak ezen az észak-mezopotámiai területen.

Ugyanebben az évben Theodórát testvére, Bardas félreállította, és ő lett a kormányzat tényleges irányítója, bár hivatalosan III. Mihály vette át a hatalmat. A harmadik testvér, Petronas, támogatta Bardast, ő azonban inkább a katonai ügyekben tűnt ki az elkövetkező években. Már Theophilos idején drungarios tes Viglas volt, majd patrikiosi címet kapott; Theodóra eltávolítása után a bizalmi posztnak számító Thrakesion thema strategosa lett.[115]

859-ben Bardas és III. Mihály Samosatát támadta, 500 foglyot ejtettek, Ali ibn Jahja pedig újabb nyári hadjáratot vezetett Bizánc területére.[116] 860-ban a krétaiak a Kykládokat és a Peloponnesost támadták, a szíriai flotta kifosztotta Attaliát, a Kibyrrhaioton thema székhelyét. Omár hétezer lábasjószágot zsákmányolt, Karbeas ötezret, Ali szintén ötezret, valamint 10 000 lovat, szamarat és öszvért. A bizánciak eredménytelenül próbálták megvesztegetéssel visszaszerezni Lulon erődjét a Kilikiai-kapu északi oldalán, melyet még 832-ben veszítettek el.[117] 862-ben Alit a szír végekről áthelyezték Armenia és Azerbajdzsán kormányzói székébe.[118]

Lesmüller-Werner.) Wien, 1989 (a továbbiakban: : *Genesios*) 80-81. o.; *Skylitzes* 108-109. o.; The History of *al-Tabari.* Vol. XXXIII. Storm and Stress along the Northern Frontiers of the Abbasid Caliphate. (Translated by *C. E. Bosworth.*) Albany, 1991. (a továbbiakban: *Tabari* XXXIII.) 97-121. o. a hadjárat e leírása is jól szemlélteti az anatóliai harcokat; *Kennedy:* i. m. 133-134. o.; a dazimoni csatában alkalmazott török lovasíjász-taktikáról l. *W. E. Kaegi:* The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia. *Speculum,* 1964/39. 99-100. o.

[112] *Tabari* XXXIV. 124-127. o. szerint Ooryphas, Niketiates, és Martinakios tengernagy 300 hajóval hajtotta végre az akciót, bár a 124. o. 413. sz. jegyzete szerint csak 85 hajó volt a támadó flottában.

[113] *Tabari* XXXIV. 137. o. szerint az itteni zutt népcsoportot családjaikkal, bivalyaikkal, marháikkal együtt elhurcolták.

[114] *Tabari* XXXIV. 146-147. o.

[115] ODB III. vol. 1645. o.

[116] *Tabari* XXXIV. 165. o.; *Genesios* 99. o.; *Skylitzes* 132-133. o. szerint viszont a bizánciak akciója vereséggel végződött.

[117] *Tabari* XXXIV. 167-170. o.; *Skylitzes* 177. o.; *Pattenden:* i. m. 264-266. o.; *W. Treadgold:* A History of the Byzantine State and Society. Stanford, 1997. 451. o. A 861-es évre a görög források – *Genesios* 100-101. o., *Skylitzes* 133. o. – III. Mihály vereségéről számolnak be Omártól Chonarion mellett, azonban erről az

Igazán fontossá a 863-as hadjárat vált, bár a lefolyását a források alapján nem lehet pontosan bemutatni.[119] Az új tarsosi kormányzó, Dzsafar ibn Dinar Omár ibn Abdallahhal együtt vonult a nyári hadjáratra. Benyomultak al-Matamírba,[120] majd Omár engedélyt kapott a további északi előrenyomulásra. A melitenéi sereg elérte a Püspökrétet (Mardzs al-Uszkuf), ahol a császár nagy sereggel állta útját, de a kemény harc ellenére az emír tovább tudott vonulni északra. Feldúlta Armeniakon themát, majd kifosztotta Amisos kikötővárost a Fekete-tenger partján.

A császár a rossz hírek hallatán nagybátyját, Petronas strategost küldte az arabok ellen, miután előbb kinevezte domestikos ton Scholon-ná. A tagmák mellett kilenc thema (az Anatolikon, az Armeniakon, a Bukellarion, a Kappadokia, a Koloneia, az Opsikion, a Paplagonia, a Thrakesion, valamint Európából a Makedonia és a Thrakia), illetve két kleisura (a Charsianon és a Seleukeia) csapatait rendelte parancsnoksága alá.[121]

Közben az arabok további 100 mérföldet haladtak nyugat felé, átkeltek a Halys folyón és elérték az Armeniakon és a Paphlagonia themák határát.[122] A bizánciak erői ott, az Abysianon körzetben találtak rá az arabok táborára egy Porson nevű helyen, amelynek a közelében északról délre a Halys mellékfolyója, a Lalakaon folyt, mellette pedig egy Gyris nevű mező feküdt.[123] Három csoportban közelítettek: északról az Armeniakon, a Bukellarion, a Koloneia és a Paphlagonia thema, délről az Anatolikon, a Kappadokia és az Opsikion thema (a Charsianon és a Seleukeia kleisura hadinépével kiegészülve), nyugatról pedig Petronas közeledett a tagmákkal, a saját thrakesioni embereivel, valamint Makedonia és Thrakia csapataival.[124]

Az emír tábora mellett hegy emelkedett, annak túlsó oldala felől közeledett Petronas. A hegyet éjjel mindkét fél megpróbálta birtokba venni, de végül a bizánciak jártak sikerrel.

---

arab források hallgatnak, így valószínű, hogy csak a későbbi, Makedón-dinasztia történetíróinak konstrukciója III. Mihály lejáratására.

[118] The History of *al-Tabari*. Vol. XXXV. The Crisis of the Abbasid Caliphate. The Caliphates of al-Mustain and al-Mutazz A. D. 862-869/A. H. 248-255. (Translated by *G. Saliba.*) Albany, 1985. (a továbbiakban: *Tabari* XXXV.) 7. o. szerint ez ramadán havában (okt. 29–nov. 27.) történt.

[119] Az alábbi leírás *G. Huxley:* The Emperor Michael III. and the Battle of Bishop's Meadow (A. D. 863) GRBS 1975/16/1. 443-450. o. alapján.

[120] Kappadókiába. A hadjárat valószínűleg a szokásos július elejei időpontban indult meg.

[121] Több bizánci szent életrajzában is szerepel, hogy előre megjósolta Petronas győzelmét, például mitylénéi Szent György az „asszír Amer" teljes megsemmisítését – l. Byzantine Defenders... 229-230. o.; *Skylitzes* 134. o. Ioannes szerzetes a Latros-hegyen is győzelmet ígért neki.

[122] *Genesios* 102-103. o. szerint Omár értesült a bizánciak felvonulásáról, de alvezérei tanácsa ellenére úgy döntött, hogy harcba száll Petronasszal.

[123] A sok topográfiai név ellenére máig nem ismert az ütközet pontos helyszíne. A legvalószínűbb a Kizilirmak (Halys) bal partján, valahol a mai Iskilip tágabb környékén l. *W. M. Ramsay:* The Historical Geography of Asia Minor. London, 1890. 77. o.; Tabula Imperii Byzantini 9. Paphlagonien und Honoriās von *K. Belke*. Wien, 1996. 247. o.

[124] A résztvevők létszámát aligha lehet pontosan megadni – *Genesios* 101. o. és *Skylitzes* 133. o. 40 000-t ad meg Omar seregéhez, de ez nyilván túlzás, *Tabari* XXXV. 9. o. szerint csak 2 000 muzulmán volt ott, egy másik arab forrás viszont 8 000-t ad meg, ami hitelesnek tűnik: *A. A. Vasiliev:* Byzance et les Arabes. I. Le Dynastie d'Amorium (820-867). Bruxelles, 1995. 277. o. A bizánciakra *Tabari* XXXV. 50 000-t ad meg, de ez is túlzásnak tűnik, legfeljebb ennek a fele lehetett a létszám. Viszont *J. F. Haldon:* Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration. Chapters II. 44 and 45 of the Book of Ceremonies. TM 2000/13. 311. o. szerint lehetséges, hogy a bizánci összpontosítás elérhette a 30-40 000 főt.

Másnap, szeptember 3-án Omár újabb támadást indított Petronas ellen, de visszaverték, majd a déli és északi csoport is megindult ellene. A küzdelemben egész seregével együtt az emír is elesett.[125] Fia, aki portyán volt, századmagával át tudott kelni a Halys túloldalára, de Machairas kleisurarches Charsianon területén embereivel együtt elfogta, így a seregből senki sem jutott vissza Melitenébe.

Ilyen elsöprő győzelmet régen arattak már a bizánciak, nem csoda, hogy III. Mihály diadalmenetet tartott a fővárosban. Petronas magistrosi címet kapott, Charsianont themává szervezték,[126] a diadalt győzelmi énekek és költemények örökítették meg, sőt még hálaimát is szereztek az alkalomra. Örömüket fokozhatta az is, hogy az év végére újabb győzelmet értek el keleten: Martyropolis (Mayyafariqin) mellett Ali ibn Jahja csapott össze az észak-mezopotámiai végekre vonult bizánciakkal, de vereséget szenvedett és ramadán havában (október 18 – november 16.) elesett.[127] Egy harmadik ellenfél, Karbeas is kiesett a sorból az év folyamán, ámbár lehetséges, hogy ő természetes halállal fejezte be életét.[128]

A bizánciak győzelme nem volt akármilyen teljesítmény, hiszen még a modern kori háborúkban, fejlett út- és kommunikációs viszonyok mellett is nagy szerencse kell egy sikeres bekerítő hadműveletlhez. Az összpontosítás részleteiről nem tudunk semmit, de a sikerhez nyilván hozzájárult az is, hogy Omár Amisos után Paphlagonia területére tört be, ahelyett, hogy hazatért volna, mint alvezérei tanácsolták. Talán ezen az akkoriban már ritkán támadott vidéken még nagyobb zsákmányt remélt, de túlzott kockázatot vállalt. A bizánciak nagyarányú csapatösszevonása nyilván időbe telt, ám az emír, amúgy mozgékonyabb csapataival, nem tért ki előlük. Ezzel pedig már túl sok előnyt engedett át Petronasnak, amit az ki is használt és ezzel elkerülhetetlenné vált az arabok katasztrofális veresége.

Porson következményei

Az ütközet közvetlen hatása először nem a határvidéken, hanem Bagdadban és Szamarrában érződött, ahol a két emír halála zavargásokhoz vezetett, amit a törökök iránti harag is ösztönzött. A gazdagabbak jelentős összegeket küldtek a végek támogatására, többen pedig a birodalom különböző vidékeiről önkéntesként csatlakoztak a Bizánc elleni hadjáratokhoz.[129]

---

[125] *Skylitzes* 135. o. szerint háromszor is megtámadta Petronast, mielőtt teljesen körülvették volna csapatait.

[126] *Genesios* 104. o.; *Treadgold:* A History... 452. o.

[127] *Tabari* XXXV. 9-10. o. szerint Omár halála után vonultak át ide a bizánciak, így lehet, hogy itt is Petronas vezette őket. *A. A. Vasiliev:* Byzance et les Arabes III. *E. Honigmann:* Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071. Bruxelles, 1935. (a továbbiakban: *: Honigmann*) 58. o. szerint Petronas Simsaton (Arsamosatán) keresztül vonult Ali ibn Jahja ellen; *LeStrange:* i. m. 110-111. o. szerint a Tigris forrásánál, a Haluras nevű helyen, két és fél napi járásra esett el Amidától.

[128] Bár többen, például *Runciman:* i. m. 41. o.; *Toynbee:* i. m. 655. o. is az elesettek közé sorolja, a források alapján nem egyértelmű a paulikiánus jelenlét Porsonnál.

[129] *Tabari* XXXV. 10-11. o. szerint Ali és Omár „az iszlám erős védelmezői voltak, bátor férfiak, akik általános tiszteletnek örvendtek a végvidéken, ahol szolgáltak. Az emberek nagyon lehangoltak lettek, szívük nehéz volt, mert olyan gyorsan haltak meg, egyik a másik után."

A bizánciak nem használták ki sikerüket, továbbra is megmaradtak védekező stratégiájuknál; mellesleg belső viszályaik (866: Bardas, 867: III. Mihály meggyilkolása) sem tették lehetővé a változtatást.[130]

I. Basileios trónra lépése után a paulikiánusok és új vezérük, Chrysocheir támadásai okoztak komoly gondokat. 869-ben Nikomedián és Nikaián át Ephesosig törtek előre, Chrysocheir az ottani Szent János-templomba kötötte lovát. 871-ben a császár eredménytelenül ostromolta Tephrikét.[131] 872-ben a paulikiánusok Ankyráig portyáztak, Chistophoros domestikos ton Scholon a nyomukban volt, a Charsianon és az Armeniakon strategosait pedig utasította, hogy kövessék őket Bathyryaxig. Chrysocheir ott, a hegyek lábánál táborozott le egy Zogoloenos nevű helyen. A bizánciak az erdős hegyekből figyelték őket, majd egy hajnalban lerohanták a paulikiánus tábort és teljes győzelmet arattak. Az üldözés során Chrysocheir is elesett.[132]

Chrysocheir halála megtörte a paulikiánusok erejét, Tephrikét kiürítették, I. Basileios pedig hozzálátott további területeik és városaik elpusztításához. 873-ban a valószínűleg paulikiánus Taranta városa szövetségre lépett vele, akárcsak az örmény Kurtikios (Kurdik), Lokana és a Melitenétől nyugatra eső hegyvidék ura.[133] A császár feldúlta Zapetrát és Samosatát, de Melitenével nem boldogult, ezután bevette Rapsakion erődjét, a Chaldeia és a Koloneia themák csapataival feldúlatta az Eufrátesz és az Arsinos folyó közötti területet. Ezután lerombolta az Eufrátesz keleti oldalán Kurtikion, Chachon, Amer, Murinix és Abdela erődjeit, majd mivel Melitenét továbbra sem tudta bevenni, a paulikiánusok területét feldúlva visszatért Bizáncba.[134]

876-ban sikerült visszaszerezni Lulont, ami magában is nagy nyereség volt, de emellett bevették a paulikiánus Katabatalát, Meluos erődje pedig önként meghódolt.[135] 877-ben a Phalakron-erőd adta meg magát, ezután további településeket dúltak föl a bizánciak, miután megfutamították az anazarbosi emírt, majd Germaikeia és Adata környékét fosztották ki.[136]

878-ban a tarsosi emír, Abdallah ibn Rasíd 4 000 emberével betört Kappadokiába, a visszaúton azonban öt bizánci patrikios[137] serege vette körül Podandosnál a „szkíta" Andreas patrikios és domestikos ton Scholon vezetésével. 5-600 muszlim vágtatva elmenekült, a többiek azonban a reménytelen helyzetet látva leszálltak lovaikról, elvágták azok térdinait és addig harcoltak, míg mind el nem estek. Az emír fogságba esett, a patrikiosok Lulonon keresztül a császárhoz küldték, az elesettek fölé pedig, győzelmi jelként, halmot emeltek.[138]

---

[130] Petronas maga nem sokkal élte túl a győzelmet – *Skylitzes* 135. o.; az ODB III. 1645. o. 865-re teszi halálát.

[131] *Genesios* 124. o.; Vom Bauernhof auf den Kaiserthron. Das Leben des Kaisers Basileios I. (Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *L. Breyer.*) Graz – Wien – Köln, 1981. (a továbbiakban: Basileios élete) 83-84. o.

[132] *Genesios* 127-128. o., *Skylitzes* 175-176. o., Basileios élete 89-90. o.; The History of *al-Tabari*. Vol. XXXVI. The revolt of the Zanj A. D. 869-879/A. H. 255-266. o. (Translated and Annotated by *D. Waines.*) Albany, 1992. (a továbbiakban: *Tabari* XXXVI.) 142. o. is beszámol „Khuraskhāris" és sok embere elestéről.

[133] Basileios élete 84. o.; *Whittow:* i. m. 315. o.

[134] Basileios élete 84-87. o.; *Tabari* XXXVI. 156. o.; *Honigmann:* i. m. 58-60. o.

[135] Basileios élete 93-96. o., *Tabari* XXXVI. 188. o., *Honigmann* 60-61. o.

[136] Basileios élete 93-96. o., *Honigmann* 61-63. o.

[137] Valószínűleg strategosok, azaz öt thema csapatait vonták össze, az arab leírásból Seleukeia, Charsianon és Kappadokia azonosítható.

[138] *Tabari* XXXVI. 190. o., Basileios élete 97-99. o. Az arab támadás valószínűleg csak Kappadokiát érte, mivel Tabari szerint al-Maskaninig haladtak, mely Ibn Hordadbeh szerint a Kilikiai-kapu északi végénél talál-

A győzelem után a bizánciak Adana vidékére törtek, ismét megverték az arabokat, majd 400 fogollyal távoztak.[139] 882-ben ismét eredménytelenül ostromolták Melitenét: a Marasból és al-Hadathból érkezett felmentő seregtől vereséget szenvedtek.[140] A következő évben Tarsost próbálták meg bevenni, az ostromló sereget Kestas Styppiotes domestikos ton Scholon vezette (Andreast korábban leváltották). A tarsosi emír, Jazaman azonban szeptember 11-én éjjel rajtuk ütött és szétverte az ostromlókat, a parancsnok, valamint az Anatolikon és a Kappadokia thema strategosa is elesett és az arabok hatalmas zsákmányt szereztek.[141]

Ez a kudarc zárta le a bizánci támadások sorát az arab határvidék ellen. A végek nagyobb városai közül egyet sem tudtak bevenni, sőt ezután ismét visszatértek a védekező stratégiához. VI. Leó idején úgy tűnt, Bizánc minden fronton csak védekezik, mind az arabok, mind a bolgárok kedvükre dúlják területét. Valójában azonban a harcoknak tartósabb eredménye is volt: a paulikiánusok szétszórása és Lulon visszafoglalása után a határ a hegyvidék gerincére tolódott, a támadóknak többé nem volt bázisuk bizánci területen.[142] Másrészt az örmények fokozatos Bizánc felé fordulása, melynek Kurtikios átállása volt az első jele, messzebbre ható következményekkel járt. Armeniát ugyanis nem erővel hódították meg, hanem inkább meghódolt az araboknak, ám ezért, a kalifátus többi tartományától eltérően, később is megőrizhette vallását és jelentős különállását. A bizánci sikerek és a kalifátus meggyengülése láttán viszont egyre több örmény előkelő érezte szükségét, hogy Konstantinápoly felé is biztosítsa lojalitását. Sokan kíséretükkel együtt át is mentek bizánci területre, hogy a császártól tisztségeket és birtokokat nyerjenek. A határvidék néptelen zónájában telepítették le őket, mint Mánuelt és fiait, valamint Meliast.[143] Ennek a politikának a következményeit mutatja be az utóbbi pályafutása, aki a X. század elején a Melitenével határos vidéken egyre nagyobb területet kanyarított ki magának és végül az ott kialakított új thema, Lykandos strategosa és magistros lett. Ezzel éket vert Melitené és Tarsos, az iszlám végek két bástyája közé.[144] Az Örmény-felföld bi-

---

ható – *Kmoskó* I. 115. o. A *Tabari* által az öt patrikios székhelyei között említett Kaukab talán Salanda vagy Kyzistra – Tabula Imperii Byzantini 2. Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos) von *F. Hild* und *M. Restle*. Wien, 1981 (a továbbiakban: TIB 2) 203. o.

[139] *Tabari* XXXVI. 203. o.; The History of *al-Tabari*. Vol. XXXVII. The Abbasid Recovery. The War against the Zanj ends. A. D. 879-893/A. H. 266-279. (Translated by *P. M. Fields* and *J. Lassner*.) Albany, 1987 (a továbbiakban: *Tabari* XXXVII.) 72. o. szerint 879-880-ban egy bizánci portya menekülésre kényszerítette Nisibin és Mosul lakóit.

[140] *Tabari* XXXVII. 79. o.

[141] *Tabari* XXXVII. 143-144. o. szerint 100 000 bizánciból 70 000 elesett, ő „Andrayas" patrikiost nevezi a vezérnek; Basileios élete 99-101. o. és 166. o., Andreas leváltásáról 287. o., 1. sz. jegyzet.

[142] Ezeknek a harcoknak az emléke őrződött meg a bizánci Digenis Akritas-eposzban, melyben a főhős apja egy áttért arab emír, Chrysovergis fia és Ambron unokája, nagybátyja pedig Karois – Digenis Akritis 21., 29. o. és Introduction XXXV-XXXVIII.; *G. Huxley:* Antecedents and Context of Digenes Akrites. GRBS 1974/15/3. 319-322. o., a nevek Chrysocheir, Omár ibn Abdallah és Karbeas alakjai.

[143] DAI 239-241. o. és De Administrando Imperio. Vol. II. (Commentary by *F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman.*) London, 1962. 189-190. o.

[144] Jakubi már a IX. század végén úgy jellemezte Melitenét, mint amely egy sík völgyben fekszik, melyet bizánciak lakta hegyvidék vesz körül – *Haldon - Kennedy:* i. m. 109. o.; Kudama ibn Dzsafar egy szemelvénye is ezt az időszakot jellemzi. Eszerint a bizánciak és arabok végei között „bizonyos Nayāqila nevű népség lakozott". Ez alighanem a paulikiánusokat (*Maszudi:* Bayāliqa, *Kmoskó* II. 219. o., *LeStrange:* i. m. 119. o.: al-Baylakāni) jelenti, akik segítették a muszlimokat portyáikban, azonban „a végvárak népének a hitközségeik ellen elkövetett gonoszságai s a parancsnokoknak az ügyükkel szemben tanúsított hanyagsága miatt... felkere-

zánci befolyás alá kerülése azt jelentette, hogy amikor a birodalom keleten 927-től terjeszkedő politikába kezdett, az észak-mezopotámiai végek gyorsan elvesztek (Melitené 934-ben esett el), a szíriaiak is csak az aleppói Hamdanida-emírség erőfeszítéseinek köszönhetően tartottak ki 965-ig. Ezzel a határháború végül bizánci győzelemmel ért véget – a porsoni győzelem a terjeszkedés időszakának kezdetét jelentette.[145]

A sikernek egy másik, máig ható következménye is volt, azonban nem keleten, hanem a Balkánon. Bulgária, Bizánc fő ellenfele az európai területeken, ekkor már egy ideje próbálkozott a kereszténység felvételével. Az viszont még nem tisztázódott, hogy Róma vagy Konstantinápoly lesz-e az új egyház alapítója. Borisz kán (852-889) inkább nyugat felé próbálkozott, mivel így önállóbb egyházat remélt kialakítani. Ez viszont Bizánc számára a frank befolyás növekedését jelentette volna a Balkánon, amit nem tudott elfogadni. A 863-as sikerek lehetővé tették, hogy nagy erőket csoportosítsanak át a bolgár határra, és fegyverrel kényszerítsék ki a döntést. A helyzet azért is kedvező volt, mert a bolgár területeket éhínség sújtotta, a kán csapatai pedig a Kárpát-medencében harcoltak a morvák ellen. Borisz nem is vállalta a harcot és békét kért. III. Mihály a frankokkal kötött szövetség feladását és a bizánci rítusú kereszténység felvételét követelte cserébe – a kán könnyen beleegyezett a viszonylag enyhe feltételekbe. Követei még Konstantinápolyban felvették a keresztséget, ő maga 864-ben, és keresztapja, a császár nevét vette föl. A bolgár kereszténység ügye ezzel ugyan nem rendeződött még el véglegesen, de Bizánc biztosította felette a befolyását.[146]

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
DOP	Dumbarton Oaks Papers
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
TM	Travaux et Mémoires
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

kedtek, és ... elszéledtek, erre helyüket örmények foglalták el, és több bevehetetlen erődöt építettek. Utána számuk megnövekedett, s az általuk okozott kár igen nagy." l. *Kmoskó* I. 162. o.

[145] *Toynbee:* i. m. 29., 110-111. o.; *Whittow:* i. m. 314-316. o.; TIB 2. 80. o.

[146] *Genesios* 104. o.; *R. Browning:* Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier. Berkeley – Los Angeles, 1975. 55., 145-152. o.; *Steven Runciman:* A History of the First Bulgarian Empire. London, 1930. 103-104. o.; *Magyar I. L.:* Európa hatalmai a honfoglalás korában: Bizánc. *Rubicon*, 1996/7. 30-32. o.; Bulgária 681-1981. (Szerk. *Niederhauser Emil – Palotás Emil.*) Budapest, 1989. 48-49. o.

Márton Tősér

ARAB-BYZANTINE WARS IN THE SECOND HALF OF THE 9TH CENTURY

The Battle of Porson, 3 September 863

Summary

The publication deals with medieval Arab-Byzantine wars that are lesser known for the Hungarian public. During the period under discussion, the Byzantine Empire served as the bastion of Christian Europe as opposed to Muslim expansion. The first part of the study offers a geographical survey of Asia Minor, the key territory of the empire, and then introduces the organisation of Byzantine forces. Within the organisation it treats the *themas* first (mainly the eastern ones), and the *tagmas*, as well, dealing with the issues of branches, provision and payment inside both categories. The following chapter presents the changes to military structure and tactics that were brought about by the Arab expansion, on the basis of the regulations of 'De Relatione', a military dissertation from the 10th century. At the same place it also touches upon the demographic concerns of war, as keeping the numbers of the population at a certain level was even more important from a governmental point of view than victorious battles. Subsequent to this, the author outlines the role of the Abbasid state organisation in the middle of the 9th century and the composition and functions of its Muslim borderland.

The last two chapters of the study cope with the battle of Porson, its antecedents and consequences. The encounter is remarkable in itself, but even more so as a part of the borderland fighting taking place during the reigns of Michael III (842-867) and Basileios I (867-886). In this context, the Byzantine victory represents a turning point in the century-long Arab-Byzantine wars; practically it was an overture to the Byzantine expansion of the 10th century. At the same time, its consequences have influenced Europe up to this day, since the turn made a major redeployment of the forces possible against the Bulgarians, who decided under pressure on embracing the Byzantine rite of Christianity, thus opening the Balkans to orthodox mission.

Márton Tősér

LES LUTTES ARABO-BYZANTINES DANS LA DEUXIÈME MOITIÉ DU 9^{E} SIÈCLE

La bataille de Porson, 3 septembre 863

Résumé

L'étude traitera des luttes arabo-byzantines du Moyen Age qui sont peu connues pour le public de langue hongroise. Dans la période en question Byzance fut le bastion de défense de l'Europe chrétienne face à l'expansion de l'islam. La première partie de l'étude donnera une sorte d'aperçu géographique sur le territoire de base de l'empire byzantin, l'Asie Mineure, puis elle présentera l'organisation militaire byzantine : d'abord les themas (surtout à l'est), puis les tagmas avec leurs catégories d'arme, l'approvisionnement et le paiement. Le chapitre suivant présentera les changements survenus dans la tactique et l'organisation militaire en raison de l'expansion arabe sur la base de l'exposé sur les instructions militaires du 10e siècle (De Relatione). L'étude parlera aussi de l'aspect démographique des guerres, car pour l'administration le maintien du niveau démographique était encore plus important que les batailles gagnées. Ensuite l'auteur esquissera le rôle de l'organisation de l'État des Abbassides au milieu du 9e siècle, la structure et les fonctions des régions frontalières de l'islam.

Les deux derniers chapitres de l'étude présenteront la bataille de Porson avec ses antécédents et ses conséquences. Ce conflit en soi mérite aussi notre attention, mais encore plus en tant que partie des combats frontaliers sous Michel III (842-867) et Basile I (867-886). Dans ce contexte, la victoire de Byzance constitue un tournant dans la guerre arabo-byzantine séculaire et ouvre la période de l'expansion byzantine du 10e siècle. Elle a une conséquence durable aussi en Europe : comme ce tournant a permis de déployer des forces importantes contre les Bulgares, ces derniers ont décidé d'adopter le rite byzantin du christianisme ouvrant ainsi les Balkans devant la propagation de la foi orthodoxe.

Márton Tősér

ARABISCH-BYZANTINISCHE KÄMPFE IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 9. JAHRHUNDERTS

Die Schlacht von Porson, 3. September 863

Resümee

Die Arbeit beschäftigt sich mit den, für das ungarischsprachige Publikum verhältnismäßig nur wenig bekannten arabisch-byzantinischen Kämpfen des Mittelalters. Zu der angesprochenen Zeit bedeutete Byzanz das Bollwerk des christlichen Europa gegenüber der islamischen Expansion. Der erste Teil der Studie bietet gewissermaßen einen geographischen Überblick über das Rumpfgebiet des byzantinischen Reiches, über Klein-Asien, und gibt anschließend die byzantinische Kriegsverfassung kund. Im Laufe dieser behandelt sie zuerst die sogenannten Thema (insbesondere die östlichen), später auch die Tagma. Innerhalb beider beschäftigt sich die Studie mit den Fragen der Waffengattungen, der Versorgung und der Besoldung. Das nächste Kapitel stellt die Veränderungen in der Kriegsverfassung und Taktik aufgrund der arabischen Expansionen dar, indem es sich auf die Militärabhandlung aus dem 10. Jahrhundert, die Vorschriften des De Relatione stützt. An derselben Stelle kommt die Studie auch auf die demographische Seite der Kriege zu sprechen, weil ja die Aufrechterhaltung des Niveaus der Bevölkerung aus Regierungssicht sogar wichtiger, als eine siegreiche Schlacht war. Im Anschluss skizziert der Verfasser die Rolle der staatlichen Organisation Abbasida, und den Aufbau, die Funktionen des islamischen Grenzgebietes um die Mitte des 9. Jahrhunderts herum.

Die letzten beiden Kapitel der Studie bieten einen Überblick über die Schlacht von Porson, sowie ihre Vorgeschichte und ihr Nachspiel. Schon allein der Zusammenstoß ist bedeutend, aber noch bedeutender wird er als Teil der Kämpfe im Grenzgebiet zur Zeit von Michael III. (842-867) und Basileios I. (867-886). In diesem Zusammenhang bedeutet nämlich der byzantinische Sieg einen Wendepunkt im Jahrhunderte dauernden arabisch-byzantinischen Krieg, und einen Auftakt zur byzantinischen Expansion im 10. Jahrhundert. Gleichzeitig hat er eine, bis heute spürbare Auswirkung auch in Europa, weil die Wende eine bedeutende Umgruppierung gegenüber den Bulgaren erlaubt hatte, die sich infolge dessen für den byzantinischen Ritus im Christentum entschieden, und damit den Balkan vor der orthodoxen Bekehrung öffneten.

Мартон Тёшер

БОРЬБА МЕЖДУ АРАБАМИ И ВИЗАНТИЙЦАМИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ IX ВЕКА

Битва при Порсоне, 3 сентября 863 года

Резюме

В статье рассматривается борьба между арабами и византийцами в средневековье, относительно мало известная для венгерского чистателя. В рассматриваемый период Византия означала бастион, защищавший христианскую Европу от распространения ислама. Первая часть статьи дает своего рода географический обзор исконной территории Византии, Малой Азии, затем характеризует военную организацию Византии. Автор сначала останавливается на фиванцах (главным образом восточных), затем также на тагматах, рассматривая по ходу дела вопросы видов вооружения, снабжения, оплаты воинов. Следующий раздел показывает изменения, происшедшие в военной организации и тактике византийцев вследствие распространения арабов, при этом автор опирается на предписания военного трактата X века „De Relatione".Здесь же он останавливается и на демографической стороне войн, так как поддержание численности населения на должном уровне с точки зрения правительства было более важным даже, чем победные битвы. Затем автор описывает роль государственной организации Аббасидов в середине IX века, анализирует построение и функции пограничной с исламом провинции.

Последние две главы труда описывают битву при Поршоне, показывают ей предпосылки и следствия. Эта битва и сама по себе достойна внимания, но еще более как часть военных действий, проходивших в пограничной провинции в период правления Михаила III (842-867 гг.) и Василия I (867-886 гг.). Ибо в такой связи победа византийцев означала поворотный пункт в вековой войне между арабами и византийцами, явилась как бы увертюрой к расширению Византии в X веке. В то же время эта война имела последствия, действующие и до сего времени в Европе, так как этот поворот сделал возможным осуществить значительную перегруппировку против болгар, которые под его воздействием приняли решение о принятии византийского христианства, открыв тем самым Балканы для распространения православия.

TUSOR PÉTER

PÁZMÁNY BÍBOROS OLASZ REJTJELKULCSA

C. H. Motmann *„residente d'Ungheria"*. A római magyar agenzia történetéhez*

Pázmány és az itáliai politika

A harmincéves háború időszaka (1618–1648) a korábbi és kiváltképpen az elkövetkező évtizedekhez képest számottevően megnövelte a magyar rendi vezetés diplomáciai mozgásterét.[1] Teljesen önálló külpolitikáról persze aligha beszélhetünk, lévén a külpolitika a korai újkorban is uralkodói felségjog. Mégis, elsősorban a Habsburgok nyugat-európai lekötöttségének tulajdoníthatóan, Esterházy Miklós nádornak (1625–1645) több lehetősége nyílott a keleti diplomácia befolyásolására, mint elődjének, Thurzó Györgynek vagy később Wesselényi Ferencnek.[2]

A *status ecclesiasticus* vezetője, Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) az itáliai politika területén exponálta mindjobban magát. 1629. évi bíborosi kinevezését leginkább annak köszönhette, hogy Giovanni Battista Pallotto nuncius (1628–1630) és Wilhelm Lamormain jezsuita császári gyóntató oldalán a Mantova elleni hadjárat megindítása ellen lépett fel a bécsi udvarban.[3] Nyilvánvalóan az a megfontolás vezérelte, hogy az 1629. évi restitúciós ediktum kibocsátásával a birodalmi protestantizmus felett végleges győzelmet aratni látszó Habsburgok[4] ne nyissanak újabb frontot nyugaton, hanem felsza-

* Közleményem OTKA posztdoktori program (ny.sz.: D-38481) keretében készült. Római, bécsi levéltári kutatásaimat a Faludi Ferenc Akadémia ösztöndíja és a Római Magyar Akadémia támogatta. Külön köszönet illeti *Domokos Mátyás* matematikust közreműködéséért, és *Máté Imrét*, az Országos Rejtjelfelügyelet nyugalmazott igazgatóját a kód feltörésében nyújtott segítségéért. E dolgozat utolsó két fejezetében minden, a gyakorlati intercettálás módszerével kapcsolatos elem az ő szakmai hozzáértését dicséri, amihez csupán történeti és olasz nyelvi ismereteimet adhattam hozzá. Sőt miután a betűstatisztikák elkészítése és a fejtés menetének leírása részben a közös munka közben papírra vetett feljegyzései alapján készült, Máté Imre az említett utolsó két fejezet társszerzőjének tekinthető. Teljesen önállóan csupán a 3. (és a 4.) kulcs megfejtésénél dolgoztam. *Bitskey István*nak szintén köszönöm gondos lektorálását, amellyel közleményem végső formába öntését segítette.

[1] E kérdést egy korábbi tanulmányomban már érintettem: *Tusor Péter:* Jakusith György római követjárása 1644–45-ben. (A magyar rendek kísérlete a Szentszék bevonására a török és az erdélyi protestantizmus elleni fegyveres harcba.) *Hadtörténelmi Közlemények,* 113. (2000) 237–268. o. A harmincéves háború különféle aspektusaira további irodalommal: Krieg und Politik 1616–1648. Europäische Probleme und Perspektiven. (Hrsg. *v. Konrad Repgen.*) München, 1988. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 8.) és Bibliographie zum Westfälischen Frieden. (Hrsg. *v. Heinz Duchhardt.*) Münster, 1996. (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte 29.)

[2] Vö. *Hiller István:* Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645. Wien–Köln–Weimar, 1992. (Esterházy-Studien 1.)

[3] Pázmány bíborosi kinevezésének történetét részletesen megírtam: *Tusor Péter:* Az esztergomi bíborosi szék kialakulásának előzményei a 17. században. Róma–Budapest, s. a. (Bibliotheca Historiae Ecclesiae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae. Classis I.: Collectanea Hungariae Vaticana. Tom. 3. [series B])

[4] A restitúciós ediktumról többek között: *Konrad Repgen:* Lukas Holstenius als politischer Gutachter in Rom. Eine unbekannte Denkschrift aus der Zeit des Restitutionsedikts. *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken,* (= QFIAB) 39. (1959) 342–352. o.

baduló erőiket mihamarább a török ellen koncentrálják. Igyekezete emellett tökéletes harmóniába került a szuverén Egyházi Állam hagyományos törekvéseivel, amelyek a mind délen, mind pedig északon amúgy is nyomasztó itáliai spanyol–osztrák jelenlét csökkentésére irányultak.[5]

Pázmány kardinálissága egyfelől az őt előterjesztő II. Ferdinánd (1619–1637) felé tett gesztus volt, másfelől számottevően megnövelte a magyar prímás súlyát Bécsben. Például a reprezentációra oly kényes barokk korban korántsem mellékesen az udvari protokollban a birodalmi hercegek elé került. Két német bíborostársához hasonló módon és mértékben vehetett részt a legfelső császári döntéshozó szerv, a Titkos Tanács ülésein.[6] Ettől kezdődően személye egyre gyakrabban tűnik fel a Bécsbe akkreditált külföldi követek jelentéseiben is. Mindazonáltal így sem sikerült kiküszöbölnie a Haditanács nagy hatalmú elnöke, Rambaldo Collalto (1624–1630) által – akivel egyébként korábban szorosabb kapcsolatokat ápolt[7] – vezetett háborús párt befolyását. A császári csapatok hamarosan bevonultak Mantovába. A gyors győzelmet azonban az 1630. évi regensburgi birodalmi gyűlésen nem sikerült kamatoztatni, sőt a hamarosan meginduló svéd támadás a már biztosnak hitt birodalmi pozíciókat egy csapásra romba döntötte.[8]

1632 tavaszán II. Ferdinánd – állandó római követe, Paolo Savelli (1620–1632), majd annak fivére, az egyenesen az északi hadszíntérről Rómába érkező Federigo Savelli után – Pázmány Péternek, mint titkos tanácsosának arra adott rendkívüli megbízást, hogy VIII. Orbán pápát (1623–1644) igyekezzék tevőlegesen bevonni egy protestánsellenes ligába. A küldetést elsősorban a török elleni védelmi rendszernek a Habsburgok katasztrofális veresége nyomán valószínűsíthető összeomlásától való félelmében 62 évesen is elvállaló magyar kardinális meglehetősen szerencsétlen időpontban érkezett meg 1632.

---

[5] A kora újkori pápaság jellegének és geopolitikai determinációinak kiváló elemzése: *Paolo Prodi:* The papal prince: One Body and Two Souls. The Papal Monarchy in Early Modern Europe. Cambridge, 1987.; *Georg Lutz:* Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII. Politik und Diplomatie. Wirtschaft und Finanzen. Kultur und Religion, Rom in der Neuzeit. Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte. (Hrsg. *v. R. Elze–H. Schmidinger–H. S. Nordholt.*) Wien–Rom, 1976. 72–167, 74–93. o. és *Andreas Kraus:* Die auswärtige Politik Urbans VIII. Grundzüge und Wendepuntke. Mélanges Eugène Tisserant IV. Città del Vaticano, 1964. (Studi e Testi 234.) 407–426. o. – Részletesebben és további irodalommal: *Tusor Péter:* A barokk pápaság (1600–1700). Budapest s. a.

[6] Titkos tanácsosságának tényét három koordináta alapján vehetjük biztosra. Okleveleiben magát ennek nevezi. Követi kredencionálisában II. Ferdinánd ilyennek címzi. Titkos tanácsi jegyzőkönyv bizonyítja tanácsbeli megjelenését. Például: Pázmány Péter esztergomi érsek... összegyűjtött levelei. (Kiad. *Hanuy Ferenc.*) Budapest, 1910–1911. (= PÖL) I. k. n. 99. és 110.; Biblioteca Apostolica Vaticana (= BAV), Fondo Boncompagni e Ludovisi, cod. E 98, fol. 9^{r}–10^{v}.; Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Ungarische Akten, Miscellanea, Faszikel 431c. Konvolut A. fol. 217–218. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a bécsi kormány állandó tagja lett volna. Prágában és Olmützben rezideáló bíboroskollégáihoz hasonlóan alkalmanként hívhatták a tanácsba, 1629-től hozzájuk hasonló gyakorisággal. A kérdésre külön tanulmányban kívánok visszatérni.

[7] *Tusor Péter:* Pázmány Péter esztergomi érsek levelei Rambaldo Collaltóhoz (1621–1626). *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár,* s. a.

[8] *Romolo Quazza:* Il periodo italiano della guerra dei Trent'Anni. *Rivista storica Italiana,* 50. (1933) 64–89. o.; *Dieter Albrecht:* Die kurialen Anweisungen für den Nuntius Rocci zum Regensburger Kurfürstentag 1630. QFIAB 35. (1955) 282–289. o.; *Uő:* Richelieu, Gustav Adolf und das Reich. München–Wien, 1959. (Janusbücher. Berichte zur Weltgeschichte 15.) – A harminéves háború pápai politikájával behatóbban foglalkozom: *Tusor:* A barokk pápaság. s. a.

vös távolságtartással, az itáliai hatalmi helyezet látószögéből szemlélő szentszéki politikát.[9] A pápai udvarban a Borgiához hasonlóan meglehetős vehemenciával fellépő Pázmánynak nem sikerült az Egyházi Államot Habsubrg-katolikus oldalon beléptetnie a harmincéves háborúba. De azt követtársaival ellentétben végül el tudta érni, hogy a svédekkel titkos szövetségben álló Franciaország irányában mind nyíltabban elköteleződő Barberini-kormányzat korábbi teljesen elutasító álláspontját megváltoztatva, jelentős pénzsegélyt, két év alatt összesen 477.000 scudót[10] küldjön a Habsburgok által vezetett Katolikus Liga céljaira.[11]

A körülményekhez képest számottevő siker az esztergomi érsek személyére nézve kettős következménnyel járt. Egyfelől Madridban komolyan fontolóra vették, hogy Pázmány a római spanyol (Habsburg-) párt[12] megerősítésére hosszabb időre az Örök Városba költözzön. Másfelől a pápai Kúriában a Barberini-pontifikátus szent kollégiumbeli ellenzékének egyik vezéralakjaként kezdtek tekinteni rá, és visszatérését minden lehetséges eszközzel igyekeztek megakadályozni.[13]

Az Egyházi Állam szuverenitásának fenntartása, Közép-Itália távoltartása az északon dúló háborútól ugyanis VIII. Orbán előtt minden egyéb megfontolást háttérbe szorított. A Habsburgok érdekeit képtelen volt közös nevezőre hozni az összkatolikus érdekekkel. Ennek valóban volt némi alapja, hiszen *padre communeként* kétségkívül tekintettel kellett lennie egy másik, az európai spanyol–osztrák hegemóniát a sajátjával felváltani kívánó katolikus nagyhatalom, Franciaország szempontjaira is. A konfesszionális és politikai érdekhatárok mind nyilvánvalóbb különválása a pápaságot feloldhatatlan dilemma elé állította. A választott kiút: a fokozatos befelé, Itália felé történő fordulás egyfelől ugyan megőrizte a pápák önállóságát, és például a világmissziók szervezése terén lehetőséget biztosított spirituális küldetésük teljesítésére; másfelől azonban az Egyházi Állam

[9] Borgia protestációjáról Pázmány követségével együtt a korszak politikatörténetével foglalkozó összes jelentősebb munka megemlékezik (néhány közülük: *Tusor:* A magyar hierarchia. 31. j., idézve alább a 13. jegyzetben). Két részletesebb leírása: *Ludwig von Pastor:* Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Restauration und des Dreißigjährigen Krieges. XIII: Gregor XV. und Urban VIII. (1621–1644). Freiburg i. Breisgau, 1928. 435. skk. és 1024. o.; *Prodi:* The Papal Prince. 88–90. o. A protestálás szövegét hozza, valamint több Borgia római poltizálásával kapcsolatos forrást közöl: *Ferdinand Gregorovius:* Urban VIII. im Widerspruch zu Spanien und dem Kaiser. Eine Episode des dressigjährigen Kriegs. Stuttgart, 1879. 123–124. skk. o.

[10] *Georg Lutz:* Urbano VIII, Enciclopedia dei Papi. III: Innocenzo VIII–Giovanni Paolo II (ed. Istituto della Enciclopedia Italiana), Roma, 2000. 296–321., 306. o.

[11] A római követség történetét a legrészletesebben *Fraknói Vilmos* írta meg: Pázmány Péter és kora. I–III. k. Pest, 1868–1872. III. k. 14–46. o.; fontosabb, de nem teljes iratanyaga: PÖL II. k. 250–332. o.

[12] Szerepéről, összetételéről, irányítóiról: *Thomas Dandelet:* Spanish Conquest and Colonization at the Center of the Old World: The Spanish Nation in Rome 1555–1625. *The Journal of Modern History,* 69. (1997) 479–511., 489–496. o.

[13] Pázmány spanyol összeköttetésekre, a madridi és bécsi udvar terveire: *Fraknói (Frankl) Vilmos:* Pázmány Péter spanyol évdíja. *Magyar Sion,* 7. (1869) 22–39. o.; *Uő:* Pázmány Péter és kora. III. k. 52–56. o.; *Uő:* Pázmány Péter 1570–1637. Budapest, 1886. (Magyar Történeti Életrajzok) 255. o.; a pápai diplomácia ellenlépései: *Tusor Péter:* Pázmány állandó római követségének terve 1632–1634. In: Pázmány Péter és kora. (Szerk. *Hargittay Emil.*) Piliscsaba, 2001. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok 2.) 151–175. o.; a kérdésre kitértem még: A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században. (Problémák és fordulópontok.) *Századok,* 136. (2002) 527–545. o.; illetve: I vescovi ungheresi e la Santa Sede nel Seicento. *Annuario dell'Accademia d'Ungheria in Roma,* s. a. – A bíborosi kollégium korabeli tagozódására politikai és egyéb erővonalak mentén: *Maria Antonietta Visceglia:* Fazioni e lotta politica nel Sacro Collegio nella prima metà del Seicento. In: La corte di Roma tra Cinque e Seicento. „Teatro" della politica Europea. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Roma, 22–23 marzo 1996.) (Ed. *Gianvittorio Signorotto–Maria Antonietta Visceglia.*) Roma, 1998. (Biblioteca del Cinquecento 84.) 37–91. o.

mindjobban elszigetelődött az európai államok közösségében, s végül kimaradt a harmincéves háborút lezáró 1648. évi vesztfáliai békeműből.[14]

Pázmány számára mindezzel szemben a katolikus, a Habsburg és a nemzeti érdekek tökéletesen egybeestek az 1630-as években. Ezért életének hátralévő éveiben a magyar bíboros következetesen a hivatalos kúriai kurzus ellenében politizált. Rómából visszatérve II. Ferdinándot határozott fellépésre biztatta a Barberinik ellen; 1635 során Malatesta Baglioni bécsi nunciussal (1634–1639) és Lamormainnal szemben támogatta a protestáns szász választófejedelemmel kötendő különbékét; s a hazai püspöki székek betöltése kapcsán mind nyíltabban hangoztatta az állami, uralkodói befolyás történeti jogosultságát.[15]

Pázmány római ügyvivője: C. H. Motmann, „residente d'Ungheria"

Ahhoz, hogy az esztergomi érsek bíborosként tevékeny részese tudjon lenni a Habsburgok itáliai politikájának, elsősorban bőséges és hiteles, Rómából közvetlenül hozzá érkező információkra volt szüksége. Nyilvánvaló, hogy amennyiben értesülései kizárólag a bécsi udvarból származtak, illetve hézagosak lettek volna, önálló kezdeményezésre és állásfoglalásra aligha nyílt volna lehetősége. Terebélyesedő – leginkább persze a spanyol orientációt követő olasz egyházi és világi arisztokráciához fűződő – kapcsolatrendszerének fenntartása, valamint a magyar katolicizmus legkülönfélébb ügyeinek intézése a Kúriában ugyancsak egy saját római megbízott alkalmazását tették szükségessé.

Ilyen megbízottak: ügyvivők, ágensek tartása római viszonylatban egyébként is alapkövetelménynek számított. Az ágens mindig több volt egyszerű postásnál. Hírügynökséget működtetett, az általa kézbesített iratok tartalmát sokszor szóban is előadta, önállóan intézkedett a rábízott ügyekben. Pázmány kardinális-kollégái: Franz Dietrichstein olmützi püspök (1598–1636) vagy a prágai érsek, Ernst Adalbert Harrach (1626–1667) hetente olvashatták a nekik küldött híreket, az utasításaik végrehajtásáról írt beszámolókat.[16] A kulcsfontosságú feladatot az esztergomi bíboros számára 1633 októberétől az e téren valódi profinak számító Cornelius Heinrich Motmann látta el.

---

[14] A vesztfáliai béke elleni pápai protestációról legutóbb: *Konrad Repgen:* Drei Korollarien zum Breve „Zelo Domus Dei" (26 November 1648): Editionstechnik, Nachdrucksgeschichte, Vorgeschichte. *Archivum Historiae Pontificiae,* 33. (1995) 315–334. o. A fent elmondottakra lásd még az 5. jegyzetben idézett alapvető irodalmat.

[15] *Robert Bireley*: Religion and Politics in the Age of the Counterreformation. Emperor Ferdinand II, William Lamormaini S. J., and the Formation of Imperial Policy. Chapel Hill, 1981. 209–230. o.; a prágai békéről még *Konrad Repgen*: Die römische Kurie und der Westfälische Friede. Papst, Kaiser und Reich (1521–1644). I/1–2. k. Tübingen, 1961–1965. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 14–15. [= BDHIR]) I/1. k. 239–388. o.; további részletek és források: *Tusor:* Pázmány állandó római követségének terve. 151–175. o.

[16] Birodalmi ágensek (Iacomo Olivieri, G. B. Barsotti, Michele Orsucci stb.) jelentései: Moravský Zemský Archiv (MZA), Rodiný Archiv Dietrichštejnů, Korrespondence Kardinála Františka Dietrichštejna, kart. 430. 436. 438–439. 441; ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv (= AVA), Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, Kardinal Ernst Adalbert, Korrespondenz, Karton 136. 147–148. Az ágnesek szerepére lásd *Hubert Jedin*: Propst G. B. Barsotti, seine Tätigkeit als römischer Agent deutscher Bischöfe (1638–1655) und seine Sendung nach Deutschland (1643–1644). RQ 39. (1931) 377–425. o., főként 377–379. o.; *Hermine Kühn-Steinhausen:* Die Korrespondenz Wolfgang Wilhelms von Pfalz-Neuburg mit der römischen Kurie. Köln, 1937. (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde 48) különösen 1–83. o.; *Wilfrid Brulez:* La crise dans les relations entre le Saint-Siège et les Pays-Bas au XVIIe siècle (1634–1637). *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome,* 28. (1953) 63–104. o.

A leveleit rendszerint Cornelio Arrigóként szignáló Motmann egy németalföldi, lüttichi (ma Liège, Belgium) nemes családból származott.[17] (Személye nem tévesztendő össze a Pázmány számára 1630 elején a bíborosi birétumot Rómából Nagyszombatba elhozó unokaöccséével, a pápai kamarás Wilhelm Theobalddal.[18]) Filozófiát Löwenben hallgatott, majd 1612–1615 között jogi tanulmányokat folytatott Ingolstadtban, Bécsben és Münchenben.[19] Csak 1628-ban szentelték pappá, szülővárosa egyik kanonoksága címére.[20] Az időközben eltelt bő tizenkét évet a bíborosi kollégiumban függetlennek számító, mindazonáltal spanyol évdíjat élvező Pietro Paolo Crescenzi bíboros (1611–1645), rieti majd orvietoi püspök[21] környezetében töltötte. 1617 januárjától a Szent Kollégium német klerikusa lett.[22] Innen került nem mindennapi bonyodalmak után 1628. december 1-jén a pápai Kúria második legrangosabb testületébe, a *Sacra Romana Rota* auditorainak tizenkét fős kollégiumába.[23]

A virágkorát a XV–XVI. században élő pápai bíróság a korszakban elméletileg az egész kereszténység területéről, a gyakorlatban azonban már leginkább csak a pápai állam területéről kapott nem is annyira egyházi, mint inkább civil jellegű ügyeket. Bírái exkluzív közösségének létszámát és működésének feltételeit IV. Sixtus (1471–1484) szabályozta 1472-ben.[24] Sorukban részben hivatalos pápai engedély, részben pedig szokásjog alapján

---

[17] *Cerchiari* alább idézendő munkája (II. 151. o.) szerint 1591-ben született. Szülei Wilhelm Motmann és Anna von Haesdall voltak. *Richard Blaas:* Das kaiserliche Auditoriat bei der sacra Rota Romana. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs,* 11. (1958) 36–152. o., 64, 110. j.; *Joseph Schmidlin*: Geschichte der deutschen Nationalkirche in Rom S. Maria dell'Anima. Freiburg im Breisgau–Wien, 1906. 475. o. 1. j.

[18] Lásd alább a 62. jegyzetet. Az irodalomban és a forrásokban többféle névváltozat (Mottmann, Montmann stb.) szerepel. A sajátkezű aláírások tanúsága szerint a fentebb használt alak helyes.

[19] Uo. A szakirodalom adatiból csupán az ingolstadti jogi, illetve részben a löweni filozófiai kurzus igazolható egyetemi matrikulabejegyzés alapján: „Cornelius Henricus Motmannus Leodinus, magister artium et philosopihae Louanij creatus, Leodij ad Sanctum Paulum canonicus, utriusque iuris". A jogi tanulmányok megkezdését (és a löweni filozófiai magiszteri fokozat meglétét) bizonyító sorok 1612. január 12-én keltek. Die Matrikel der Ludwig-Maximilians-Universität Ingolstadt–Landshut–München. I.: Ingolstadt. I/II.: 1600–1700. I/II/1. k.: 1600–1650. (Hrsg. v. *Götz v. Pölnitz.*) München, 1939. 227. o.

[20] *Blaas*: Das kaiserliche Auditoriat. 64. o.; *J. H. L. de Theux de Montjardin:* Le chapitre de Saint-Lambert à Liège. Liège, 1871. III. k. 270. és 313. o.

[21] Uo. *Andreas Kraus* alább idézendő monográfiájában (43. o., 41. j.) szintén 12 év római tartózkodást említ egy 1627-es adat alapján (Secr. Brev., vol. 722, fol. 46^{r}.). Crescenzi 1612-től volt Rieti, majd 1621-től Orvieto főpásztora. *Klaus Jaitner* (Hrsg.): Die Hauptinstruktionen Gregors XV. für die Nuntien und Gesandten an den europäischen Fürstenhöfen 1621–1623. Tübingen, 1997. (Instructiones pontificum Romanorum) 450. o.; Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi IV. (Ed. *Patritius Gauchat.*) Monasterii, 1935. (= HC IV.) 12., 293., 353. o.

[22] HC IV. 60. o. Emellett majdani nyugvóhelye, a római német nemzeti templom (Santa Maria dell'Anima) kuratóriumának tagja (Animarat). *Schmidlin*: Geschichte der deutschen Nationalkirche. 475. o. Vö. még M. *Vaes:* Les fondations hospitalières flamandes à Rome du XVe au XVIIIe siècle. Rome, 1914. 108. o.; *[Uő]:* Les curialestes belges à Rome aux XVIe et XVIIe siècles. „I: lieggesi." (Hg.:) Association des anciens membres du Séminarie historique. Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller. II: Époque moderne et contemporain. Louvain–Paris, 1914. (Conférences d'histoire et de philologie 41.) 1–121. o., helyenként; *F. Noack:* Das Deutschtum in Rom seit dem Ausgang des Mittelalters. I–II. k. Stuttgart, 1927. (1974.^{2}) I. k. főként 158–160. o.

[23] *Hermann Hoberg:* Die Antrittsdaten der Rotarichter von 1566 bis 1675. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte,* (= RQ) 48. (1953) 211–224., 220. o.; *Blaas:* Das kaiserliche Auditoriat. 68. o.

[24] A Rota auditorai történetének legújabb feldolgozása: *Alessandro Gnavi:* Carriere e Curia Romana: L'uditorato di Rota (1472–1870). Mélanges... *Italie et Mediterranée,* 106. (1994) 161–202. o., elsősorban 166–171. o.; még mindig alapvető: *Emanuele Cerchiari:* Capellani Papae et Apostolicae Sedis Auditores causarum sacri palatii apostolici seu Sacra Romana Rota ab origine ad diem usque 210 septembris 1870. I–IV. k. Romae, 1919–1921.; a forrásokra és az Itálián kívüli joghatóságra: *Hermann Hoberg:* Inventario

már ekkor megtalálható volt a francia, német és spanyol náció egy-egy, illetve két-két képviselője, valamint a XVI. századtól fokozatosan több olasz város/állam (Bologna, Velence, Ferrara, Milánó, Toscana) delegáltja.[25] Bár korábbról is feltételezhető, az első biztos adatok, arról, hogy a birodalmi auditort a császár nominálta, 1560-ból, illetve 1581-ből származnak.[26]

Motmann számára már 1626. december 8-án kiállították[27] II. Ferdinánd kinevező iratát, elsősorban Toscana nagyhercegnéje[28] hathatós pártfogásának köszönthetően.[29] 1627. január 16-án Paolo Savelli római követ már arról tudósíthatta Bécset, hogy VIII. Orbán elfogadta Motmann jelölését, aki felöltötte a *Rota* auditorainak öltözékét, végiglátogatta új kollégáit, s részben már elkezdte gyakorolni tisztét.[30] A bonyodalmak 1627. június 12-én vették kezdetüket, amikor az új auditort nyilvános – a hagyományok szerint pusztán formális – vizsgáján társai egyszerűen megbuktatták. Ezt követően hosszas kötélhúzás kezdődött Róma és Bécs között. A császári udvarnak végül sikerült elkerülni azt a presztízsveszteséget, amit korábbi jelöltjének elejtése jelentett volna, s Motmann majd másfél évnyi huzavona után a pápai bíróság teljes jogú tagjává válhatott.[31]

VIII. Orbán igyekezett a történteket a *Rota* belügyének tekinteni. Abszolutisztikus hatalomgyakorlása ismeretében[32] mindazonáltal aligha valószínű, hogy bíróságának tagjai egyetértése nélkül merték volna kikezdeni a nem csupán császári jelöltként, hanem az

---

dell'archivio della Sacra Romana Rota (sec. XIV–XIX). Città del Vaticano, 1996. (Collectanea Archivi Vaticani 34., ed. *Josef Metzler.*) különösen 19–50. o.; *Christina Bukowska-Gorgoni:* Causae Polonae coram Sacra Romana Rota XV–XVII saec. Explanatio processuum et regesta documentorum. Roma, 1998.; összefoglalóan és további irodalommal: *Niccolò del Re:* La Curia Romana. Roma, 1970. (Sussidi Eruditi 23.) 243–259., 592–596. o.

[25] *Gnavi:* Carriere e Curia Romana. 168–169. o.

[26] *Blaas:* Das kaiserliche Auditoriat. 48–57. o.

[27] A Savelli követnek a kinevezőirat pápai bemutatására adott utasítás dátuma. Savelli ugyancsak november 21-én közölte az uralkodóval, hogy VIII. Orbán várja nominációját. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Staatsabteilung Rom, Diplomatische Korrespondenz, Fz. 51. Konv. Savelli 1626. fol. 76.; Fz. 50. Konv. Ferdinand II. an Savelli 1626. fol. 290.

[28] Maria Magdalena főhercegnő († 1631), II. (Medici) Cosimo felesége II. Ferdinánd húga, 1622-től régensként ő irányítja Toscanát, az itáliai Habsburg-politika egyik meghatározó tényezője.

[29] „La maestà dell'imperatore, nostro signore deliberò di nominar a quel carico il signore Cornelio Motmanno benemerito sommamente di quest'augustissima casa, et raccommandato strettamente dalla serenissima archiducessa, Gran Duchessa di Toscana. Onde stante la detta risoluzione questo negozio resta sopito." Hans Ulrich von Echemberg válasza Palolo Savelli római követ november 21-i, az auditorság megüresedéséről tudósító, és egy saját jelöltet ajánló levelére, amelyben kiemeli, hogy az uralkodó már korábban döntött Motmann mellett. Bécs, 1626, december 15. Archivio di Stato (= AS) Roma, Archivio Giustiniani, busta 95. vol. 1623 (!), s. n.

[30] „Ho presentato a sua beatitudine la lettera di vostra maestà Cesarea con la nomina per l'auditorato di Rota a favore del signor Cornelio Motmann, il quale... si è posto in habito..." Uo. Fz. 51. Konv. Savelli an Ferdinand III. 1627. fol. 1. – Bírói működéséről több kollégájával ellentétben diárium nem maradt fenn. *Hermann Hoberg:* Die Diarien der Rotarichter. RQ 50. (1955) 44–68., 51–52. o.

[31] A történteket az ÖStA HHStA Rom. Varia, Fz. 6. (Konv. Ernennung des Cornelius Heinrich Motmann zum Auditor Rotae), illetve Savelli jelentései alapján részletesen tárgyalja: *Blaas:* Das kaiserliche Auditoriat. 65–68. o. Ehhez lásd még Ernst Adalbert Harrach bíboros 1627. július 9-i és január 1-jei, Prágában kelt leveleit Paolo Savellihez, amelyekben kéri a követet, hogy hívja fel VIII. Orbán és környezete figyelmét a Motmannal tanúsított bánásmód botrányos következményeire, hiszen nemcsak Bécs, hanem az összes német főpap és fejedelem alkalmasnak tartja őt a tisztség betöltésére. Wilhelm Lamormain 1628. március 18-án pedig Ludovico Ludovisi kardinálisnak ecstelte a bukás szélén álló jelölt kiválóságait. AS Roma, Arch. Giustiniani, bust. 95. vol. 1626–1629. s. n.; BAV Boncomp. e Ludov., vol. E 93. fol. 82^{r}–83^{v}.

[32] Ennek a pápa személyétől független XV–XVI. századi gyökereit elemzi: *Paolo Prodi:* Lo sviluppo dell'assolutismo nello Stato Pontificio. I: La monarchia papale e gli organi centrali di governo, Bologna, 1968.

itáliai Habsburg-politika egyik legfőbb exponense a – magát olykor kifejezetten provokatívan franciaellenes lépésekre ragadtató – firenzei nagyhercegnő kreatúrájaként számon tartott Motmannt. Az uralmon lévő pápai dinasztia vélhetően ekkor is szívesebben látta volna saját emberét e poszton, mint ahogy pontosan egy évtized múlva Francesco Barberini bíboros (1623–1679) lépéseket is tett bizalmasa, Lukas Holstenius német Rota-tagsága érdekében.[33]

A nyilvános és hosszas megaláztatás az új auditor viszonyát a pápai kormányzathoz megelehetősen ambivalenssé tette. A második legrangosabb kuriális kollégium tagjaként személyét ugyan aligha lehetett ignorálni, sőt szolgálatait birodalmi ügyekben az államtitkárságon is igénybe vették.[34] 1634 novemberében egy II. Ferdinándnak szóló brévét ő fogalmazott meg.[35] Politikailag azonban többé-kevésbé ő is a hivatalos kurzus ellenzékének tagjai közé számított. Tisztsége valamelyest szintén erre predesztinálta. A Rota bírájának lenni tudniillik nemcsak érdemi beleszólást engedett az egyházi jogalkotás folyamatába,[36] hanem egyéb lehetőségeket is magában rejtett. Az olaszok számára remek továbblépési lehetőséget jelentett a bíborosi kollégium vagy egy püspöki szék, sőt olykor a pápai trón felé.[37] A külhoniak pedig mint saját nemzetük „született követei a pápánál"[38] kamatoztathatták kapcsolati tőkéjüket, befolyásukat és a kúriai ügymenetben szerzett jártasságukat. A Rota-auditorok „született követsége" a papírforma szerint csupán a diplomáciai protokoll legalsó szintjét képező *uralkodói agent*ékkel volt egyenértékű.[39] Ez gyakorlatilag kisebb, egyházi jellegű kérdések uralkodói megbízásból történő esetenkénti tárgyalását, az állandó követ *(ambsciatore),* illetve ennek híján a köztes szintnek számító rezidens *(residente)* munkájának kiegészítését, hatékonyságának javítását, távollétei esetén pedig alkalmi helyettesítését jelentette.[40] Lehetőségeiket rendszerint a követváltások közötti kisebb-nagyobb intervallumok növélték. Motmann e sajátos *„legatus*

---

[33] Aki Motmannak korábban egyébként egy – talpraesettségét méltató – hosszabb költeményt ajánlott. *Andreas Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat unter Urban VIII. 1623–1644. Rom–Freiburg–Wien, 1964. (RQ Supplementheft 29. Forschungen zur Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats 1.) 37. o.; *Kühn-Steinhausen:* Die Korrespondenz Wolfgang Wilhelms von Pfalz-Neuburg. 10. o.

[34] *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 43. o., 41. j. és 293. o. (BAV Fondo Barberini latini, vol. 7065. fol. 29^{r}; 7073, 103^{r}.); *Uő:* Das päpstliche Staatssekretariat unter Urban VIII.: Verzeichnis der Minutanten und ihrer Minuten. *Archivum Historiae Pontificae,* 33. (1995) 117–167., 164. o.

[35] *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 43. o., 41. j. (BAV Barb. lat., vol. 8137. fol. 92^{r}–93^{r}.)

[36] *Cerchiari:* Capellani Papae I. cap. XIV/4. és passim.

[37] VIII. Urbán pontifikátusa alatt például 9-en kerültek át a szent kollégiumba. A továbblépési lehetőségeket bizonyító teljes adatbázis: *Gnavi:* Carriere e Curia Romana. 179–185. és 190–191. o.

[38] „Auditores nationales nuncii nati erant penes papam suarum nationum, ita ut si forte ambassiador abesset, res nationis suae tractaret cum papa nationalis auditor." *Cerchiari:* I. cap. LXVI/5. Idézve *Blaas*nál. A nem olasz auditorék törekvései a szent kollégiumba történő átlépésre rendszerint nem vezettek sikerre.

[39] A kora újkori diplomáciai elnevezésekre és magyar megfelelőik hiányosságaira: *Hiller István:* A Habsburg-diplomácia és a királyi Magyarország. Követek és követségek a 16–17. században. In: Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526–1918. (Katalógus, szerk. *Fazekas István–Ujváry Gábor.*) Bécs, 2001. 47–50., 49. o. – A császári követ Motmann második elődjét kifejezetten a következő elnevezéssel illette: „L'abbate Pico, agente di vostra maestà." ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 49. Konv. Savelli 1621. fol. 531. (1621. november 27.)

[40] A német Rota-auditorok sajátos diplomáciai szerepét az 1620–1630-as években röviden méltatja *Joseph Schnitzer:* Zur Politik des hl. Stuhles in der ersten Hälfte des Dreißigjährigen Krieges. RQ 13. (1899) 151–262., 152. o.

natus"-ságát igyekezett a lehető legteljesebben tartalommal megtölteni. Azaz a Habsburg-, illetve a birodalmi érdekek kúriai képviseletének a legkülönfélébb formákban próbált eleget tenni.

Továbbra is ellátta a német főpapok, fejedelmek ügyes-bajos dolgainak intézését.[41] Ebben majd másfél évtizedes gyakorlata volt, hiszen Rómába kerülésétől kezdve közreműködött a német püspökök bulláinak kieszközlésében.[42] Legkésőbb 1623-tól hozzávetőleg 1629-ig Ernst Adalbert von Harrach prágai érsek,[43] valamint ugyanettől az időponttól haláláig Wolfgang Wilhelm pfalz-neuburgi őrgróf római képviselője és rendszeres tudósítója volt.[44] Szintén közelebbi kapcsolatokat ápolt a másik Habsburg kardinálissal, Franz Dietrichstein olmützi püspökkel,[45] Hans Ulrich von Eggenberggel és Maximilian von Trauttmansdorffal, a Habsburg-külpolitika irányítóival.[46] Elődeihez hasonlóan mozgásterét a császári követi tisztség átmeneti megüresedése növelte meg. Paolo Savelli *(Principe d'Albano)* halála után 1632 második felében pár hónapig Scipione Gonzaga *(Principe di Bozzolo)* megbízatásáig (1634–1641) mint ténylegesen kinevezett *residente,* átmenetileg ő lett a császár első számú képviselője Rómában – élvezve ennek előnyeit úgy a római udvar, kiváltképpen a pápai audienciák protokolljában, mint a tárgyalásra rábízott ügyek súlyában.[47]

---

[41] Erre vonatkozó iratok: BAV Barb. Lat., vol. 7058. fol. 126^{r}–145^{v}.; és *Hermann Tüchle*: Acta SC de Propaganda Fide Germaniam spectantia. Die Protokolle der Propagandakongregation zu deutschen Angelegenheiten 1622–1649. Paderborn, 1962. 131. o.; további Németországból hozzá intézett levelek 1626–1637 között: *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 43. o., 41. j. (BAV Barb. lat., vol. 7058. fol. 63 ^{r}. vol. 6839. fol. 18^{r}. vol. 6771. fol. 11^{r}.)

[42] 1637. szeptember 26-án büszkélkedik ezzel III. Ferdinándnak: „come perché mi trovo haver servito in queste spedizioni di chiese da 22 anni, le quali ricercano una longhissima prattica, et perché in questa corte non n'è nessun nazionale altro, che di simili maneggi possi esser capace." ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 54. Konv. Motmann 1637. fol. 56.

[43] Jelentéseiben már 1623-ben megkülönböztetett figyelmet szentelt a Rota német auditorságának, amelynek elnyerésére a prágai érsek segítségét is kérte. ÖStA AVA, Arch. Harrach, Kart., 146. Konv. Motmann, ord. cron. (1623. november 11., december 10., 30., 1625. január 25., március 8., április 19., 1626. november 22.) Harrach Barberinihez Prágából, 1629. június 2-án írt levelében még ágensének nevezi. BAV Barb. lat., vol. 6887. fol. 71^{r}.

[44] Rövid életrajzának kíséretében az általa intézett fontosabb ügyeket, utódlásának kérdését ismerteti és több vonatkozó forrást közöl: *Kühn-Steinhausen:* Die Korrespondenz Wolfgang Wilhelms von Pfalz-Neuburg. 10–11. és 363. o. (ad indicem). Éves ágensi illetménye 200 scudo volt.

[45] Levelei hozzá: MZA Arch. rod. Dietr., Kard. Fr. Dietr, kart. 437. ord. alph. 1627–1631. (7 db levél); Diterichstein Motmann érdemeit melegen méltató ajánlása Hippolito Aldobrandinihez annak érdekében, hogy unokaöccse, Wilhelm Theodor elnyerje Magyarország és az örökös tartományok bíborosprotektorátusának auditorságát: Archivio Doria-Pamphili (Roma), Archiviolo, busta 313. fol. 248^{r-v}.

[46] Kiváltképpen ez utóbbi családi levéltárában találkoztam Motmann több jelentésével. ÖStA AVA Familienarchiv Trauttmansdorff, I. Korrenpondenz, helyenként.

[47] Levele (ciffre) Hans Ulrich von Eggenberghez, a titkos tanács elnökéhez. Róma, 1634. augusztus 19. ÖStA HHStA Rom, Dipl. Korresp., Fz. 52. Konv. Motmann 1634. fol. 7–9. A fentebb rövidesen ismertetésre kerülő címvita megértéséhez is hozzásegít bennünket azon adat, miszerint a római protokoll 18 fokú skálájának első helyén a bíborosok álltak, őket Róma governatoréja, majd harmadik helyen a császári (!), az ötödik helyen a többi korona követe követte. A kilencedik hely volt az érsekeké és püspököké, a Rota-auditoroké és a kamarai klerikusoké pedig a tizenharmadik, megelőzve többek között a szerzetesrendek generálisait és a pápai őssel nem büszkélkedhető hercegi családokat is. *Maria Antonietta Visceglia:* Il cerimoniale come linguaggio politico. Su alcuni conflitti di precedenza alla corte di Roma tra Cinquecento e Seicento, Cérémonial et rituel à Rome (XVIe–XIXe siècle). Rome, 1997. (Collection de l'École Française de Rome 231, ed. C. Brice–M.A. Visceglia) 117–176., 139. o.

A Rota-auditor rezidensi minőségét Gonzaga színre lépte után is meg kívánta tartani. A gyakorlatban ez, úgy tűnik, valójában már korábban sikerült neki, hiszen nagyszámú *dispacci*jai és részint a hozzá intézett utasítások szinte mindazon kérdéseket felölelik, amelyekkel az állandó követek, Savelli és Gonzaga foglalkoztak.[48] Motmann diplomáciai tevékenysége rendkívül hasznosnak számított Bécs szemében, miután ennek köszönhetően folyamatos ellenőrzés alatt tarthatták a helyi szövevényes viszonyok alól magukat teljesen kivonni aligha tudó olasz arisztokrata *ambasciator*ék működését. (Akiknek követi megbízatását ugyanakkor más szempontok, leginkább az itáliai főnemesség császárhűségének biztosítása elégségesen indokolták.) Ami viszont az 1630-as évek elején megfelelt Bécs számára, az elfogadhatatlan volt a Kúriában. Az Apostoli Szék annyiban valóban joggal kifogásolta a Rota-auditor rezidensi titulusát, hogy egy uralkodó legfelső szintű, állandó követi képviselete mellett e köztes, szintén állandó jellegű funkció a diplomáciai gyakorlatban egyértelműen rendhagyónak számított.

Motmann a rá jellemző találékonysággal igyekezett kifogni a szelet magasabb diplomáciai besorolása ellenzőinek vitorláiból. Már korábban felismerte azt a lehetőséget, amit a Habsburg-trónörökös, a majdani III. Ferdinánd (1637–1657) 1625. évi soproni megkoronázása jelentett. Rövid úton kieszközölte, hogy a korabeli iratokban immár legmagasabb címén, vagyis magyar királyként emlegetett Ferdinánd római *agentéja* lehessen: *„Serenissimo re d'Ongheria, della cui maestà hora son dichiarato agente"* – büszkélkedett 1626. november 22-én Harrach bíboros, prágai érseknek.[49] 1633–1634 folyamán ismét a magyar kártyát húzta elő. A császári helyett magyar királyi rezidensségét igyekezett a pápai udvarban elfogadtatni. Címe két formában is ismert: *residente del re d'Ungheria*, illetve egyenesen *residente d'Ungheria*, ami elméletileg immár egész Magyarország képviseletét jelentette az Egyházi Állam és a katolicizmus központjában. Gyakorlatilag arról volt szó, hogy miután Bécsből Gonzaga megbízatása után sem vonták vissza rezidensi címét, ezt Motmann önhatalmúlag ötvözte meglévő magyar királyi agenziájával. Hivatalos királyi rezidensi kinevezése Bécsből sem volt, a birodalmi kancellária azonban rendszerint ennek címezte.[50]

A kétségkívül frappáns megoldás persze nem nyerte el a pápai kormányzat tetszését. Miként 1632-ben Pázmány esetében összeegyeztethetetlennek tartották bíborosi rangját a császári legátussággal, úgy utasították el a Rota-auditor állandó, nem csupán császári, hanem királyi rezidensségét is, amit csak alkalmi (*interim*) jelleggel véltek tolerálhatónak.[51] Motmann annak ellenére, hogy határtalan ambícióival voltaképpen saját helyzetét

---

[48] Ilyen bőséges és rendszeres anyag egyik császári Rota-auditor után sem maradt fenn. ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. 54. Konvoluten Motmann. Néhányat idéz közülük: *Schnitzer:* Zur Politik des hl. Stuhles. 236. o., 2. és 6. j.; 237. o., 1. j. 1632. december 11-i jelentése kiadva: Festschrift zum elfhundertjährigen Jubiläum des deutschen Camposanto in Rom. (Hrsg. *v. Stephan Ehses.*) Freiburg im Breisgau, 1897. 282. o. (*Anton Pieper*: Urbans VIII. Verhalten bei der Nachricht vom Tode des Schwedenkönigs.)

[49] ÖStA AVA Arch. Harrach, Kart. 146. Konv. Motmann, ord. cron. A cím és a vele járó funkció megszerzésével ezután Marnavich Tomko János, a későbbi boszniai püspök már hasztalan kísérletezett. Lásd még alább.

[50] Lásd Pázmány alább még idézendő levelét III. Ferdinándhoz, Pozsony, 1636. március 11. PÖL II. k. n. 1004.

[51] A fentebb leírtak legfontosabb forrásai Motmann 1634. augusztus 19-én Eggenberghez írott, már idézett levele (ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. Konv. Motmann 1634. fol. 7–9.), valamint Francesco Barberini bíborosnepos ugyanaznap Ciriaco Rocci bécsi nunciushoz intézett jegyzéke (BAV Barb. lat., vol. 7067. fol. 22^{v}). A residente d'Vngheria kifejezés ez utóbbi iratban szerepel. A kérdéssel, a fenti vázlatos áttekin-

tette mind lehetetlenebbé, hiszen VIII. Orbán magyar királyi rezidensként sem volt hajlandó fogadni őt,[52] mindvégig ragaszkodott elképzeléséhez. Egyre nyilvánvalóbb háttérbe szorítását leginkább annak tulajdonította, hogy jószerével egyetlen németként a pápai udvarban bizonyos ügyekben mindenki másnál hatékonyabban tudott őrködni a birodalmi érdekek felett.[53] Álláspontját emellett történeti párhuzamokkal is igazolni próbálta.[54] Igyekezete abban az értelemben végül sikeresnek bizonyult, hogy az atyja örökébe lépő III. Ferdinánd 1637 tavaszán dekrétumban megerősítette – immár császári – rezidensségében.[55] Római helyzetét azonban már nem sikerült stabilizálni. Menesztését, magyarán egy püspökségbe történő felfelé buktatását hamarosan Bécsben is fontolóra vették. Eltávolítását a Kúriából 1638. április 24-én bekövetkezett váratlan halála hiúsította meg.[56]

A római ágens utasításai és jelentései

Nem titkosított levelek és az avvisik

Motmann vélhetően „magyar királyi rezidensségét" kívánta tartalommal megtölteni, amikor többi feladata mellett az esztergomi érsek kúriai szolgálatát is magára vállalta. Személyes ismeretségük, folytonos kapcsolatuk kezdete az 1632. évi római követjárás idejére valószínűsíthető.[57] Rómából hazatérve Pázmány az elsők között javasolta az ud-

---

tésnél jóval bonyolultabb összefüggés rendszerével behatóbban a római magyar érdekképviselet történetéről megírandó monográfiámban fogok foglalkozni. – A szakirodalomban Motmann magyar rezidensi címe egyedül *Schmidlin*nél tűnik fel (Geschichte der deutschen Nationalkirche. 475. o. 1. j.), aki *Schnitzer*re (Zur Politik des hl. Stuhles. 152. o.) hivatkozik: „Über seine Stellung als ungarischer Resident und seine Berührungen mit der Kurie siehe..." *Schnitzer* azonban munkájában sem az idézett helyen, sem máshol nem említi a Rota-auditor e funkcióját.

[52] Vö. BAV Barb. lat., vol. 7067. fol. 22^{v}. *Ludwig von Pastor* utalását (Geschichte der Päpste. XIII. k. 487. o.) utalását, miszerint Motmann fellépése úgymond olyan volt, hogy a pápa nem volt hajlandó fogadni őt, *Blaas* az auditor előnytelen személyes tulajdonságaival hozza összefüggésbe. (Das kaiserliche Auditoriat. 68. o.)

[53] „...solo vidi che cominciarono a mostrare qualche offensione d'animo per il negozio del capitolo di Trento, che per commissione di sua maestà ho trattato, et a quest'hora s'aggiungono tutti li negozi, che porta quello mandato da Treuiri, da quali cercano tenermi lontano, forse perché può parer loro d'haver più vantaggio trattando con altri... le cose di Germania, le quali sono difficili ad apprendersi da chi non è nazionale." Motmann Eggenberghez, Róma, 1634. augusztus 19. ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. Konv. Motmann 1634. fol. 7–9.

[54] Uo. Motmann elődeinek (és Friedrich Hohenzollern bíborosnak) az 1620-as évek első felében a követ mellett játszott szerepére hivatkozik. Ennek alapját azonban egy gyökeresen más politikai miliő és a protokolláris feszültségek hiánya teremtette meg. Motmann éppen azért ragaszkodott foggal-körömmel rezidensi címéhez, hogy hasonló súllyal rendelkezzen a pápai udvarban, mint amilyennel elődei a harmincéves háború elején e besorolás nélkül is bírtak. Néhány, a követével gyakorlatilag párhuzamos jelentésük: *Schnitzer:* Zur Politik des hl. Stuhles. 156–161. o.

[55] Motmann levele, amelyben megköszöni az új uralkodónak, hogy rezidensi tisztében, melyet régóta ellát, megerősítette, 1637. május 30-án kelt. ÖStA HHStA, Rom. Dipl. Korresp., Fz. 54. Konv. Motmann 1637., ord. cron.; valamint uo. fol. 56.

[56] Nekrológja: BAV Vaticani latini, 7901. fol. 12^{v} skk. (*Kraus*: Das päpstliche Staatssekretariat. 43. o., 41. j.) Utódának keresgélése már 1637 nyarán elkezdődött. (*Blaas:* 68. o., különösen 125. j.) – H. Bucelleni 1638. január 9-én arról tudósította Bécsből Hippolito Aldobrandini bíborost, hogy utasítására – pártfogását felemlegetve – megvédte Motmannt ellenségeitől a császári udvarban, s mindenkinek kifejtette, hogy milyen hűségesen szolgál. Arch. Doria Pamphili, Archiviolo, bust. 324. fol. 139^{r-v}.

[57] Ezt Motmann 1634. november 4-i, alább még többször idézendő levelében említi.

varnak, hogy Savelli halála után a Rota-auditort bízzák meg az ügyek vitelével.[58] Mindazonáltal az első konkrét bizonyítékok, hogy Motmann valóban a magyar kardinális részleges szolgálatában állt, csupán egy évvel későbbről ismertek. Pázmány 1633. március eleje körül azzal bízta meg, hogy a pálos rend vizitálására Marnavich Tomko János boszniai püspök (1631–1637) mellé új személyt javasoljon a *Sacra Congregatio de Propaganda Fidé*-nek;[59] április 3-i és 9-i leveleiben pedig tituláris templomával, a *Chiesa di San Girolamó*val kapcsolatban írt neki.[60] Motmann április 30-án kelt válaszából arra lehet következtetni, hogy komoly figyelmet szentelt új feladatkörének.[61] Pázmány végül korábbi képviselője, Camillo Cattaneo castiglionei apát nyugalomba vonultával, 1633. október 18-án bízta meg teljes körű képviseletével a pápai udvarnál.[62]

Bár a forrásokat az elmúlt évszázadok viszontagságai rendkívüli mértékben megtizedelték (Motmannak szövegszerűen összesen hét,[63] Pázmánynak pedig csupán egy, sifrírozatlan levele ismert),[64] belső utalásokból, tartalmi érvekből,[65] valamint a meglévő ira-

---

[58] Igaz, továbbra is csupán a – „született követség" mellé immár hivatalos kinevezéssel is megerősített – agente minőségében: „Alias consultum putarem, ut domino auditori Motmanno interim demandaretur agentis officium." Levele II. Ferdinándhoz, Vágsellye, 1632. augusztus 9. PÖL II. k. n. 768.

[59] A megbízás szövege nem ismert, első ízben Basilio d'Aire kapuciunus hivatkozik rá 1633. március 5-én. továbbá: *Galla Ferenc:* Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Vác, 1936. (Olaszországi Magyar Oklevéltár) 83–84. o., n. 28. és 62*–66.*; A Propaganda Fide Kongregáció levéltárából. I/1: Acta vol 1–12 és SOCG vol. 56–79. (Kiad. *Sávai János.*) Szeged, 1993. (Documenta missionaria Hungariam et regionem sub ditione Turcica existentem spectantia I/1.) 43–44. o. és 108. j.

[60] „Con questo ordinario ho ricevuto due lettere di vostra eminenza delli tre et 9 di questo con la inclusa per il signor decano della chiesa di San Girolamo, titolare di vostra eminenza, et la patente della mia deputazione in giudize..." Motmann Pázmányhoz, Róma, 1633. április 30. Lelőhelyét lásd alább.

[61] „...in che reconosco gli effetti dell'infinita benignità sua verso di me, per il quale Le rendo le maggiori grazie, che per me si possono diserideroso [!], che il signor Iddio mia [!] dia forze et valore per corrispondere al giudizio et espectazione di vostra eminenza. Presentarò domani le lettere al signor decano et del successo ne darò ragualio a vostra eminenza col prossimo. Quanto alle cose publiche di qua, s'aspetta giorno in giorno, che il signor cardinal infante sia arrivato in Genova..." Uo.

[62] „Quia vero domini abbatis Castiglionensis affecta aetas et afflicta valetudo aeris mutationem flagitavit, deinceps ea, quae vel sanctitati suae, vel eminentiae vestrae humiliter a me proponere venirent, reverendo Gulielmo Montmanno commendavi." A nem saját kezű, Pázmány által csupán aláírt levélben valóban – a bíboros titkárai által is személyesen ismert – Gulielmo Theobald, azaz Wilhelm Theobald neve szerepel. (Ellenőriztem: BAV Barb. Lat., vol. 6893. fol. 91^{r-v}.) A fiatalabb, Magyarországon személyesen is megfordult Motmannak e kulcsfontosságú helyen történő feltűnése minden bizonnyal egyszerű elírás lehet, hiszen befolyásosabb nagybátyjával ellentétben magyar ágenskedésének igazából nincsen nyoma. Camillo Cattaneo szerepét minden kétséget kizáróan a Rota-auditor vette át. (Az viszont elképzelhető, hogy őt a Kúriába hozó rokonának olykor segítségére lehetett, vö. *Kühn-Steinhausen*: Die Korrespondenz Wolfgang Wilhelms von Pfalz-Neuburg. 117. o.) A két Motmann személyét mind *Hanuy*, mind pedig *Galla* és az újabb kutatás rendszeresen összetévesztette, illetve azonosnak vette (vö. PÖL II. k. 42. és 785. [ad indicem]; *Galla*: Pázmány levelek. 94*. o. [ad indicem]), amit mindennek ismeretében aligha róhatunk fel nekik. A Kúriában csupán a pápai kamarásságig vivő Wilhelm Theobald egyébként később az örökös tartományok bíborosprotektorátusának auditoraként foglalkozott magyar ügyekkel, személyével majd ez utóbbi szerepkörében fogok behatóbban foglalkozni.

[63] Prímási Levéltár (=PL), Archivum Saeculare (= AS), Acta Protocollata, Protocollum G, fol. 258–259. 273. 257–258. (másolatban); Eötvös Loránd Tudományegyetem (= ELTE), Egyetemi Könyvtár Kézirattár (EKK), Collectio Prayana, tom. 32. n. 77., 79., 82 (s. k.); Magyar Országos Levéltár (MOL), Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma (MKA), Acta Ecclesiastica (E 150), Irregestrata, 30. tétel, n. 140. (s. k.)

[64] 1635. május/júniusából. Kiadva: PÖL II. k. n. 954.

[65] Például Motmann hivatkozásai az előző, illetve a következő heti postára, a várt levél elmaradására; hírek közlése minden különleges aktualitás, kommentár nélkül stb. Emellett Pázmány egyéb írásaiban több ízben utal a római ágens olyan jelentéseire, amelyek szövege eddig nem került elő. PÖL II. k. n. 979., 1004.

tok részben szoros kronologikus rendjéből[66] arra lehet következtetni, hogy Rómából 1633–1637 között a korabeli diplomáciai szokásoknak megfelelően hetente érkeztek jelentések Nagyszombatba, illetve Pozsonyba. Az esztergomi érsek leveleiről ez korántsem mondható el, Motmann finoman szemrehányást is tett emiatt.[67]

Aligha véletlen, hogy az egyetlen fennmaradt utasítás a nagyszombati egyetem alapításának pápai elismertetésével foglalkozik. Pázmány a legfelsőbb egyházi megerősítés koordinálását kezdettől fogva ügyvivőjére bízta.[68] Mi több, az auditor egyenesen arra nyert felhatalmazást, hogy a bíboros nevében szükség esetén bármilyen kérvényt, iratot saját belátása szerint megfogalmazzon.[69] A magyar kardinális szempontjait természetesen szóban is tolmácsolnia kellett az érdemi döntéseket meghozó Francesco Barberini bíborosneposnak.[70]

A jelentésekben Motmann mindig beszámolt, vagy legalább említést tett a rábízott ügyek állásáról, ha történt valami említésre méltó fejlemény. Mindenek előtt az egyetemalapítás megerősítése elé tornyosuló mind áthághatatlanabb nehézségekről, az ezzel, valamint a Simándi István erdélyi püspök (1634–1653) megerősítésével kapcsolatos költségekről,[71] az új egyházmegyék alapításával és a pálos rend reformjával összefüggő történésekről.[72] Sommásan azt lehet mondani, hogy a Rota-auditor 1633–1637 között a szentszéki–magyar kapcsolatok összes fontosabb kérdésében tevékeny s kulcsfontosságú

---

[66] 1633. április 30., 1634. október 7., október 28., november 4., december 23., 1635. január 7., szeptember körül, 1636. április 19., június 14. (A kurziválás az alább tárgyalandó, de szemléltetés végett a felsorolásba bevett rejtjelezett jelentéseket jelöli.)

[67] „Sebbene non vengono lettere di vostra eminenza, nondimeno con molta mea consolazione intendo d'altra parte che ella si trova fuori di ogni pericolo d'indisposizione, di che ne sia per sempre lodato il Signor." Motmann Pázmányhoz, 1635. január 27. PL AS Act. prot., prot. G, fol. 273. Az ágens feltételezhetően éppen az 1634. december 23-án kelt, alább közlésre kerülő sifrírozott jelentésére adandó, Pázmány közvetett érintettsége miatt általa külön érdeklődéssel várt reakció elmaradására utal. – A heti rendszerességre vonatkozó lényegi megállapítás valószínűségét Harrach és Dietrichstein ágenseinek gyakorlata, sőt *Kühn-Steinhausen* azon közlése is alátámasztja, miszerint Motmann pfalzi örgrófnak küldött beszámolóit is sokszor ez jellemzi, kiváltképpen az 1630-as években. (Die Korrespondenz Wolfgang Wilhelms von Pfalz-Neuburg. 10. o.)

[68] „Reverendissimo domino auditori rotae Motmanno et litteras ad eminentissimum Barberinum, et memoriale ad suam sanctitatem et formulam, qua confirmationem a sua sanctitate cuperem, transmisi, ut omnia prius cum paternitate vestra conferat." Pázmány Mutius Vitelleschi jezsuita generálishoz, 1635 május/június (a bíboros kancelláriáján készült másolat). Szövegének egy másik részletéből idéz: *Artner Edgár–Hermann Egyed:* A hittudományi kar története 1635–1935. Budapest, 1938. (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története 1.) 8. o., 15. j. Modern másolata megtalálható: MOL Galla Ferenc hagyatéka (P 2088), 26/e t., 117. fol. Régi jelzete: MOL MKA Acta Iesuitica [E 152], Irregestrata, B 413: Collegium Tyrnaviense, fasc. 1., n. 199. (309–310. fol.). Az iratot az állag 1970-es évekbeli átrendezése következtében csak némi keresgélés után sikerült fellelni. Mostani lelőhelye tehát: MOL MKA Act. Ies., Irreg., Coll. Tyrn., 10. t., n. 136. (236. d., 511–512. fol.)

[69] „Quod si quid reverendissimae dominationi vestrae ac patri generali mutandum in memoriali vel annexo scripto videbitur, id ut pro arbitrio facere possint, omnimoda facultas esto; sicut et si quae alia memorialia conficienda viderentur in hunc usum, eius quoque potestas penes dominationem reverendissimam erit." PÖL II. k. n. 954.

[70] „Demisse ac humiliter suae sanctitati provolutus supplici meo libello, quid impense petam, eminentia vestra non solum ex memoriali ad suam beatitudinem destinato nosse dignabitur, verum etiam ex reverendissimo domino auditore Montmanno diffusius eminentiae vestrae explicabitur." Pázmány Barberinihez, 1635 május/június. Egykorú másolatának régi jelzete: MOL MKA Act. Ies. (E 152), Irregestrata, B 413: Coll. Tyrn., fasc. 1., n. 202. (313. fol.). Modern másolata: MOL Galla Ferenc hagyatéka (P 2088), 26/e t., 120. fol. Mostani lelőhelye: MOL MKA Act. Ies. (E 152), Irregestrata, Coll. Tyrn., 10. t., n. 139. (236. d. 515. fol.)

[71] 1636. április 19. MOL MKA Act. eccl. (E 150), Irreg., 30. t., n. 140.

[72] 1636. június 14. PL AS Act. prot., prot. G, fol. 257–258.

szerepet játszott.[73] Feladatainak a kortársak által is elismerten nagy odaadással igyekezett eleget tenni,[74] de hogy ezek legtöbbjében minimális eredményt sem sikerült elérni, abban talán mind kedvezőtlenebb kúriai megítélésének is lehetett némi szerepe.[75]

Fennmaradt leveleiben mindazonáltal a különféle római, itáliai hírek kapták szinte mindig a legnagyobb teret. Az aktuális események olykor a *„quanto alle cose publiche di qua"* fordulattal kerülnek sorra, olykor a teljes jelentés kizárólag velük foglalkozik. Például 1633. április 30-án a spanyol bíboros-infáns Genovába érkeztéről és megbízottja, Don Diego de Saavedra tervezett bécsi küldetéséről írt. Ez utóbbinak, mivel tudomása szerint Pázmánnyal is találkozni kíván, röviden ismertette korábbi karrierjét.[76] Több ízben részletesen beszámolt Richelieu törekvéseiről a Kúriánál a speyeri püspökség koadjutorságának megszerzésére, amely jogalapot biztosított volna Franciaország nyílt beavatkozására a birodalom területén dúló háborúba.[77] De szó esett a nördlingeni csata római fogadtatásáról,[78] valamint a pápai legátus Bolognába utazásáról, hogy onnan minél hamarabb egy esetleges békekongresszus helyszínére érhessen.[79] A nagypolitika eseményeit „társasági hírek", az olasz arisztokrácia házasságkötéseiről,[80] a bíborosi kollégiumban bekövetkezett halálozásokról,[81] a pápai udvar különféle kisebb eseményeiről szóló híradások egészítették ki. Ez utóbbiak közül számunkra kétségkívül az ifjú Zrínyi Miklós Francesco Barberini bíborosneposnál tett szívélyes légkörű látogatása a leginkább érdekes.[82]

---

[73] A magyar egyházi ügyeket Pázmány halála után is figyelemmel kísérte. 1637. szeptember 26-i, október 17-i és november 7-i jelentései. ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Konv. Motmann1637. fol. 55–56., 64 és 67.; vö. még *Kühn-Steinhausen:* Die Korrespondenz Wolfgang Wilhelms von Pfalz-Neuburg. 117. o.

[74] „...litteras una cum formula pontificiae confirmationis reverendissimo domino Mottmanno mox tradidi, qui uti ad obsequia eminentiae suae semper paratissimus est, suis partibus non deerit, et quantum necesse erit, nobiscum de rei successu deque negotio bene celeriterque conficiendo diligentissime communicavit." Mutius Vitelleschi Pázmányhoz. Róma, 1635. szeptember 1. MOL MKA Act. les.(E 152), Regestrata, Coll. Tym., fasc. 8. fol. 17–18.

[75] Az egyetemalapítás római vonzataira: *Szentpétery Imre:* A bölcsészettudományi kar története 1635–1935. Budapest, 1935. (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története 4.) 4. és 9. o. (különösen 1. j.); *Borovi József:* Az egyetemalapító Pázmány Péter. *Vigilia,* 48. (1983) 488–492. o. Erdélyre: *Galla Ferenc:* Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. In: Notter Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. (Szerk. *Angyal Pál–Baranyay Jusztin–Móra Mihály.*) Budapest, 1941. 561–587. o.; *Jakab Antal:* Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos füzetek 172.); az esztergomi főegyházmegye diszmembrációjának tervére: *Borovi József:* Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása. A besztercebányai–rozsnyói–szepesi püspökségek alapítása 1776-ban. Budapest, 2000. (METEM Könyvek 25.) 33–78. o.; a pálos reformra: *Galla Ferenc:* A pálosrend reformálása a 17. században. *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv,* 1940–1941. 123–223. o.

[76] PL AS Act. prot., prot. G., fol. 258–259. – Saavedra, aki Borgia bíboros mellett kezdte pályáját, a harmincéves háború egyik legérdekesebb – és legtöbbet kutatott – spanyol politikusa volt. *Q. Aldea Vaquero:* España y Europa en el siglo XVII. Correspondencia de Saavedra Fajardo. I: 1631–1633. Madrid (Consejo superior de Investiga), 1986.; *M. Fraga Iribarne:* Don Diego de Saavedra y Fajardo y la Diplomacia de su época. Madrid, 1955.; *F. Murillo Ferrol:* Saavedra Fajardo y la política del Barroco. Madrid, 1989. (vö. *Visceglia:* Fazioni e lotta politica nel Sacro Colleggio. 54. o. 64. j.)

[77] 1634. október 7., 28., november 8. ELTE EKK Coll. Pray, tom. 32. n. 77., 79., 82.

[78] 1634. november 4. ELTE EKK Coll. Pray, tom. 32. n. 82.

[79] 1636. április 19. és június 14. MOL MKA Act. eccl. (E 150), Irreg., 30. t., n. 140.; PL AS Act. prot., prot. G., fol. 257–258.

[80] 1634. október 7. ELTE EKK Coll. Pray, tom. 32. n. 77.

[81] 1636 . április 19. MOL MKA Act. eccl. (E 150), Irreg., 30. t., n. 140.

[82] „Hieri il signor conte di Zrino et il signor canonico hebbero benignissima audienza dal signor cardinale Barberini, il quale poi ha mandato questa sera un gentilhuomo da complimenti, et so che sua eminenza è resoluta di usarli molte carezze." 1636. június 14. PL AS Act. prot., prot. G., fol. 257–258.

A tudósításokat olykor személyes kérések egészítették ki. Motmann hol pénzt kért felmerült költségei fedezésére,[83] hol pedig pártfogást a maga számára a bécsi udvarban.[84] Pázmány ezeknek eleget is tett. Római pénzutalásait a Pázmáneum jezsuita régensén keresztül intézte,[85] II. Ferdinándnál pedig tapintatosan interveniált a rezidensi cím érdekében.[86]

Az eredetiben fennmaradt levelek tanúsága szerint a saját kezűleg írt beszámolók Motmann hírközlő tevékenységének középső szintjét képezik. Az aktuális ügyekről szóló tájékoztatás mellett csupán olyan információkat tartalmaznak, amelyek titkosnak ugyan nem titkos, de bizalmasabb, belső kúriai forrásból származtak, és amelyek az esztergomi érsek különleges érdeklődésére számot tarthattak, illetve nem szerepeltek a Rota-auditor által levelei mellé rendszeresen mellékelt, kéziratos hírlevelekben.[87] A magyar bíboros alapvető ismereteit az itáliai, sőt az európai történésekről ezekből az újságokból meríthette. A római *avvisik* az európai hírpiacon a legkelendőbbek közé számítottak. Frissességüket és megbízhatóságukat a pápai nunciatúrák kiterjedt hálózata, az általános hírszolgálatot is magába foglaló feszes munkarendje biztosította.[88]

Rejtjeles levelek

Motmann ügynökösködésének legfelső szintjét az egyes részeiben rejtjelezett levelek alkották. Mind az utókor, mind pedig maga Pázmány érdeklődésére vélhetően ezek tartottak leginkább számot. Az ágens hét ismert jelentését kettő olyan egészíti ki, amely kisebb, illetve nagyobb részt titkosított elemeket tartalmaz.[89] A többi forráshoz hasonlóan a *ciffrák* száma ennél biztosan több lehetett. Aligha járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy a közös rejtjelkulcsot a bíboros nemcsak a jelentések desifrírozásakor, hanem saját utasításai, válasza elkészítésekor is igénybe vette. Tényleges bizonyítékkal erre csak a Rota-auditor hagyatékának reménybeli megtalálása szolgálhat majd, mint ahogy az alkalmazott kulcs teljes(ebb) megfejtése is csak ezután válik lehetővé. Maga a

---

[83] 1636. április 19. MOL MKA Act. eccl. (E 150), Irreg., 30. t., n. 140.

[84] 1634. november 4. ELTE EKK Coll. Pray, tom. 32. n. 82.

[85] „Misi etiam per reverendum patrem Forro aliquod donativum pro domino auditore Rotae Motmanno, in ea quoque pecunia transmittenda, si necesse fuerit, operam patris Negroni desidero" Levele Hmira Jánoshoz, Pozsony, 1636. június 5. PÖL II. k. n. 1028. A Pázmáneum mindenkori rektorának ügyintéző szerepéről, benne a római kapcsolattartás, utalványozások fontosságáról: *Fazekas István:* A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: A bécsi Pázmáneum. (Szerk. *Zombori István.*) Budapest, 2002. (METEM Könyvek 37.) 9–176., 133–141. o. – E nagy jelentőségű Pázmány-alapítás történetét napjainkig feldolgozó impozáns monográfiához, mely Beke Margit társszerzőségével készült (9–344. o.), a sorozat világi, operatív szerkesztője négy kisebb írást mellékelt (345–377. o.), majd azt úgymond „tanulmánykötetként" a saját neve alatt jelentette meg.

[86] „Addit dominus Motmann ex cancellaria imperiali titulum residentis regiae maestatis sibi dari, litteris tamen in Ungarica cancellaria expeditis agentem nominari." Pázmány III. Ferdinándhoz, Pozsony, 1636. március 11. PÖL II. k. n. 1004.

[87] Az ágens három alkalommal „et rimettendomi all'incluso foglio", egyszer pedig a „quanto alli andamenti publici vostra eminenza gli haverà nell'aggiunto foglio" szavakkal hivatkozik a mellékelt újságokra. Ezek – az 1650-es évekkel ellentétben – sajnos nem maradtak fenn.

[88] *Mario Infelise*: Gli avvisi di Roma. Informazione e politica nel secolo XVII. In: La corte di Roma tra Cinque e Seicento. 189–205. o.; *Konrad Repgen:* Zur Diplomatik der Nuntiaturberichte. Dienstvorschrift für das Abfassen von Avvisi aus dem Jahre 1639. RQ 49. (1954) 123–126. o.

[89] Lelőhelyüket lásd a következő fejezetben, szövegközlésüknél.

clavis, illetve a titkos szövegrészek feloldása a prímási levéltár teljes korabeli anyagának átkutatása után sem került elő. Mely utóbbit esetleg azzal magyarázhatunk, hogy mivel Pázmány olasz levelezését Rómából küldött apostoli misszionáriusok intézték,[90] a desifrírozást, illetve a sifrírozást az érsek netalán személyesen végezte. Jegyzeteit, illetve fogalmazványait pedig ezután gondosan megsemmisítette, s csupán a már kész iratot másoltatta le valamelyik titkárával.

Feltehetően ugyanígy járt el Motmann is. 1634. december 23-án és 1635 őszén kelt levelei ugyanis kivételesen nem saját kezűek. Egy harmadik személy bevonása viszont, különösen Rómában, a sifrírozás értelmét elvesztő felesleges kockázatot jelentett volna. Biztonsági megfontolásokból a két irat még aláírást sem tartalmaz, belső érvekből következtetve azonban szerzőségük egyértelmű. Például ugyanúgy szó esik bennük az erdélyi püspökség érdekében végzett tevékenység költségeiről, a spanyol Borgia bíborossal kapcsolatos fejleményekről, mint a többi levélben.[91] Továbbá küldőjük legitimációja növelésére császári, illetve magyar királyi tanácsosi cím kieszközlését kéri a maga számára. Márpedig Motmannról tudjuk, hogy nem sokkal korábban hasonló megfontolásból egyenesen titkos tanácsosságot akart szerezni Hans Ulrich von Eggenberg közreműködésével.[92] Ezenfelül a titkosítás módja nagyban hasonlít azokéhoz, amelyeket Motmann II. Ferdinándhoz, illetve a *Consilium Arcanum* elnökéhez írtakban használt, bár azokkal nem azonos, sőt némileg bonyolultabb is.[93] Ami egyben arra enged még következtetni, hogy Pázmány olasz *clavis*a a Rota-auditor munkája. Tekintve, hogy a rejtjeles levelezés neuralgikus pontja a kulcsnak a másik félhez történő eljuttatása volt, egyáltalán nem zárható ki, hogy a magyar bíboros arra már kapcsolatuk kezdetén, 1632. évi római követjárásakor szert tehetett.

A korabeli diplomáciai gyakorlatban a jelentések és utasítások titkosítása nemhogy rendhagyónak, sokkal inkább alapértelmezésnek számított. A pápai államtitkárságnak az egyes nunciatúrákkal folytatott levelezése nagyobb hányadát ekkor már a *ciffrák* tették ki.[94] A római császári követség szintén gyakran alkalmazta Bécsbe küldött leveleiben a sifrírozás különféle módozatait.[95] Elkészítésüknek, illetve feltörésüknek a korszakban

---

[90] „P. Cosimo Fornarini segretario italiano dell'eminentissimo Pazman in Tirnavia". Giosetto da Capua a Sacra Congregazione de Propaganda Fidéhez, 1637. február 12. Archivio Storico della Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli (o de Propaganda Fide), Scritture originali referite nei congressi generali, vol. 79. fol. 191^{v}. A bíboros Bonaventura Magrardi személyében egy másik itáliai minorita misszionáriust is maga mellett tartott. Benedetto Radzinsky 1635. április 29-én kelt levele uo. vol. 77. fol. 210^{r}.

[91] MOL MKA Act. eccl. (E 150), Irreg., 30. t., n. 140.; PL AS Act. prot., prot. G., fol. 273.

[92] „Se sua maestà fosse servita d'honorarmi di titolo di consiliario secreto con mandare credenziali, acciocché io sia anche ammesso all'audienza per negozi, che spezialmente mi saranno commessi, crederei che non potessero negarla, et che il cardinale Barb[erin]o si risolvesse ad aquietarsi..." Idézett levele Eggenberghez, Róma, 1634. aug. 19. ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. Konv. Motmann 1634. fol. 7–9.

[93] Bécsi kutatásaimkor nem mélyedtem el különösebben a ciffrák rejtelmeiben. Kérésemre Motmann anyagát Dr. *Fazekas István* főlevéltáros vizsgálta át e szempontból, s küldött számomra lekötelező előzékenységgel a Béccsel használt kulcs megismeréséhez használható másolatokat. Ezek: ÖStA HHStA Rom, Dipl. Korresp., Fz. 54. Konv. Motmann 1637. fol. 11–14., 37–39., 68. Vö. még jelen közlemény utolsó bekezdését.

[94] *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 200. és 201–217. o. Kutathatóságukat szerfölött megkönnyíti, hogy a hosszas számsorokból álló ciffrák mellett szinte mindig megtalálható a desifrírozott változat is. A titkosírás római hasznosításának monografikus feldolgozása: *Aloys Meister:* Die Geheimschrift im Dienste der päpstlichen Kurie von ihren Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Paderborn, 1906.

[95] ÖSTA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. és 54. Konvoluten Savelli, Gonzaga, passim.

gazdag szakirodalma volt.[96] Az egyes államok szolgálatában álló kriptográfusok, sőt kriptográfus dinasztiák, mint például Rómában az Argentik,[97] szükség esetén – az alkalmazott kulcs bonyolultságától, a rendelkezésre álló szöveg terjedelmétől függően – hosszabb-rövidebb idő alatt az elfogott rejtjelezést meg tudták fejteni.[98] A nyilvánvaló kockázat ellenére a nunciatúrák és más diplomáciai képviseletek kulcsait alapértelmezésben csupán három-négy évente vagy ennél is ritkábban cserélték, és a rejtjelezés során alkalmazott technikán sem változtattak feltétlenül.[99] A kulcs elfogása sokkal több veszélyt hordozott magában, egy esetleges intercettálás megtörténte pedig rendszerint viszonylag hamar kikövetkeztethető volt, akár az adott levéllel kapcsolatos rendkívüli eseményből (sérülése, elkallódása stb.), akár egy harmadik fél reakcióiból. Ha kellően nagyszámú sifrírozott iratot veszünk tehát figyelembe, a nyílt iratokkal összevetve az effajta védekezés előnyei a kor technikai színvonalán csupán viszonylagos biztonság ellenére is nyilvánvalóak, és magyarázatul szolgálnak kora újkori elterjedtségére mind a hivatalos, mind a magánlevelezésben. E relatív biztonság miatt azonban a titkosítás alkalmazása nem kimondottan konspiratív célzatú (erre főként szóbeli üzeneteket használtak), hanem elsősorban az önálló, hatékony politizálás bevett eszköze volt. Nem hosszú távú stratégiai, hanem rövid távú taktikai érdekeket szolgált. Rendeltetése egyfelől az aktuális célok, álláspontok, reakciók, valamint a rendelkezésre álló ismeretek legalább pillanatnyi elrejtése, s ezáltal előnyösebb tárgyalási pozíciók biztosítása, hathatósabb érdekérvényesítés megvalósítása. Másfelől pedig egyértelműen a titkos informátorok, az egyes ügyekben szereplők személyének védelme. Neveiket szinte sosem betű szerint rejtjelezték, hanem mindig különleges, esetenként több kódot is kaptak. Beazonosításuk mindmáig nehézségekbe ütközik.

Abban tehát, hogy Pázmány római ágensével folytatott többszintű levelezésében rejtjelkulcsot is használt, első látásra nincsen semmi szokatlan. Azt lehetne mondani, hogy miként I. Rákóczi Györggyel (1630–1648) való kapcsolattartásában,[100] itt is magától értetődően élt kora egyik bevett technikai eszközével. Legfeljebb azt emelhetnénk ki, hogy a harmincéves háború időszakában ő az egyetlen magyar politikus, aki Bécsen kívül közvetlenül egy másik fővárosból, mégpedig – akkor még – a katolikus Európa politikai központjából[101] nemcsak hogy rendszeres, hanem titkosnak számító információkat is kapott. Ami persze önmagában sem kevés, de emellett még két szempont is feltétlen figyelmet érdemel.

---

[96] A különféle kora újkori módszerek fejlődését Leon Battista Albertitől, a nyugat-európai titkosírás atyjától kezdődően Johannes Trtihemius betűhelyettesítéses, Giovanni Battista Porta kevert helyettesítéses, François Viète bővített helyettesítéses, Girolamo Cardano rejtjelezőrácsos, Blaiese de Vignère kulcsszavas technikáin keresztül Atanasius Kircher abacus numeralisáig stb. bemutatja: *David Kahn:* The Codebreakers. The Story of Secret Writing, New York, 1967. 125–174. o. Magyar nyelven tömör áttekintés *Révay Zoltán:* Titkosírások. Fejezetek a rejtjelzés történetéből. Budapest, 1978. 37–55. o.

[97] *Kahn:* The Codebreakers. 148–151. o.

[98] E kérdésről korábbi szakirodalom és saját adatgyűjtése alapján részletesen szól *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 202–208. o.

[99] Uo.

[100] Pázmány magyar rejtjelkulcsának feltörése: Rejtelmes levelek első Rákóczy György korából. (Megfejtette és közli: *Ötvös Ágoston.*) Kolozsvártt, 1848. 1–4. o., illetve a függelék első kulcsa. A Rákóczyhoz írt titkos levelek legutolsó közlése a korábbi – esetenként facsimilie – kiadások feltüntetésével: PÖL II. k. 889., 896., 1087.; vö. még uo. n. 888. és 1027. A kulcs elemzése: *Révay:* Titkosírások. 87–107. o.

[101] Vö. *Repgen:* Die römische Kurie und der Westfälische Friede. I/1. k. 164. o.

Az egyik, hogy a magyar egyházi rend vezetőjének nem pusztán egy magánügynöke szolgált ezekkel az információkkal, hanem az egyik nyugat-európai Habsburg diplomáciai misszió tagja. Hasonló példa a rendi dualizmus időszakából aligha ismert. Vagyis ez nemcsak magának Pázmánynak, hanem egyúttal a magyar rendiségnek a Habsburg-monarchiában játszott diplomáciai szerepét, lehetőségeit is új árnyalattal gazdagítja. Azt bizonyítja, hogy a rendi vezetők számára a nyugati külpolitika sem volt automatikusan és *teljesen* elzárt terület. E téren sem csupán alkalmi véleménynyilvánításra nyílt lehetőségük, hanem adott esetben a külszolgálati apparátus tevékenységébe is szervesen és végső soron korlátozás nélkül bekapcsolódhattak. Afelől ugyanis aligha lehet kétségünk, hogy Motmann II. Ferdinánd és környezete tudtával cserélt rejtjelkulcsot a magyar bíborossal.

Hogy mindemellett a Rota-auditor a római diplomaták hierarchiájában mint magyar királyi rezidens igyekezett elhelyezkedni, akivel korántsem mellesleg az udvari magyar kancellária vélhetően leginkább egyházi ügyekben szintén levelezett – igaz, a Rota-auditor óriási sérelmére csupán királyi ágensnek címezve őt[102] – az nem csupán üde színfoltot jelent. Egyúttal azt is mutatja, hogy a korabeli diplomáciai protokollban számon tartották Magyarország szuverenitását. Ennek értékéből még az sem von le túl sokat, hogy az Apostoli Szék e titulust nem ismerte el, amiben leginkább aktuálpolitikai ellenérdekeltsége játszotta a fő szerepet. 1627 folyamán ugyanis maga Francesco Barberini bíborosnepos járt közben Esterházy Miklós nádornál, hogy a megkoronázott magyar király és az ország római *agentéja* Marnavich Tomko János legyen.[103]

A másik szempont, amire érdemes még figyelmezni, az, hogy bár Pázmány – ugyancsak Habsburg-ajánlásra kinevezett – kardinális kollégái, Dietrichstein és Harrach levéltárában szép számmal találunk különféle rejtjelkulcsokat és rejtjeles iratokat,[104] római levelezésükben ilyeneknek nyoma sincs.[105] Vagyis egyáltalán nem tekinthető magától értetődőnek, hogy egy bíboros, aki esküvel tett fogadalmat arra, hogy a központi egyházkormányzat legrangosabb testületének tagjaként mindenki és mindenek előtt az uralkodó pápa, az Apostoli Szék és az Egyházi Állam érdekeit tartja szem előtt,[106] éppen a legitim pápai kormányzat „háta mögött" folytat tikos korrespondenciát a császári külképviselet egyik – igaz, kúriai prelátus – tagjával. Egyértelmű ugyanis, hogy a rejtjelezés a pápai tisztviselők dolgát igyekezett alkalmanként megnehezíteni, amennyiben netalán behatóbb érdeklődést tanúsítottak volna az esztergomi érsek értesülései, olykor pillanatnyi szándékai, véleménye iránt. A rejtjeles levelezés léte tehát már önmagában is újabb bizonyítékkal szolgál arra, hogy római követsége után a magyar bíboros aktívan a Barberinik ellenében politizált. A fennmaradt két, részben sifrírozott irat tartalma ugyanezt támasztja alá.

---

[102] Lásd Pázmány Pozsonyból, 1636. március 11-én II. Ferdinándhoz írt, imént idézett levelét. PÖL II. k. n. 1004.

[103] „Caeterum quoad personam reverendi domini Ioannis Marnauittÿ, quem... ad obeunda regis et regni Vngariae negotia in Urbe idoneum censet, mihi maiore eius commendatione opus non est..." Kismarton, 1627. március 1. Esterházy Miklós Francesco Barberinihez. BAV Fondo Ottoboniani Latini, vol. 2419/I. fol. 60^{r}–61^{v}.

[104] Konkrét jelzetekkel ezúttal nem tudok szolgálni, a kutatás során azonban ilyen források sokszor kezembe akadtak.

[105] MZA Rod. Arch. Dietrich., kart. 430., 436., 438–439., 441.; ÖStA AVA Arch. Harrach, Karton 136. 147–148.

[106] Lásd Pázmány bíborosi esküjének bevezető sorait. *Tusor Péter:* Petri Pázmány epistulae, acta notationesque inedita. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum,* 9. (1997) 1–2., 83–146. o., n. 15.

a) Beszámoló a rezdiencia-bulla meghozataláról

Az első, 1634. december 23-án kelt jelentés egy öt nappal korábban publikált bulláról és annak fogadtatásáról számol be. Az 1634. december 18-áról keltezett *Sancta Synodus Tridentina* kezdetű pápai oklevél első pillantásra a trienti reformfolyamat betetőzése. A kora újkori katolicizmus arculatát meghatározó zsinaton mindvégig éles küzdelem folyt a püspökök rezidencia-, azaz helybenlakási kötelezettsége körül. Isteni jogon alapuló előírását éppen a római udvar ellenezte a leghevesebben, hiszen ezáltal lehetetlenné vált volna, hogy bíborosok, kuriális főtisztviselők egyúttal püspöki székeket és azok jövedelmeit birtokolják. Trientben végül kompromisszumos megoldás született, s bár a rezidenciakötelezettségnek egy szigorú szabályozása lépett életbe, Szent Péter utódai továbbra is felmentést adhattak alóla, amivel azután gyakran éltek is.[107] VIII. Orbán ezt a mind kiterjedtebb gyakorlatot igyekezett visszaszorítani, a korábbi diszpenzációkat érvénytelenítette. A legapróbb részkérdéseket is alaposan körülíró rendelkezésnek kétségkívül voltak pozitív lelkipásztori hozadékai. Több kuriális bíboros például azonnal lemondott távolból kormányzott egyházmegyéjéről.[108] Mindazonáltal a spirituális motivációk nyíltan interferá-lódtak a politikai megfontolásokkal.

A római császári külképviselet már 1632 elején – miközben még arról számolhatott be, hogy a pápa örömmel tekint a II. Ferdinánd megbízásából Rómába utazó Pázmány érkezése elé[109] – azt jelentette, hogy Gaspare Borgia bíborosnak spanyol királyi követi tiszte miatt szinte megtiltotta, hogy részt vegyen a legtekintélyesebb szentszéki kongregáció, a római és egyetemes inkvizíció *(Sanctum Officium)* ülésein.[110] Mint tudjuk, a követi cím miatt az esztergomi érseknek is sok kényelmetlensége támadt, ám hosszas vita után a Szentszék végül formálisan is elismerte e funkcióját.[111] 1634 januárjában azonban Motmann arról értesítette a bécsi titkos tanács elnökét, hogy VIII. Orbán követi megbízatása miatt szinte egyáltalán nem hajlandó fogadni Borgiát,[112] sőt az inkvizíció ülésén egy bulla proklamálását is tervbe vették a világi uralkodók követi tisztét elvállaló püspökök, kiváltképpen pedig bíborosok ellen.[113] Egy ilyen rendelkezés meghozatala azonban Pázmány alapos római diskurzusa után, amelyben számos történeti példán bizonyította a

---

[107] Erről *Hubert Jedin:* Der Kampf um bischöfliche Residenzpflicht 1562/63.; *[Uő]:* Kirche des Glaubens. Kirche der Geschichte. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge. I–II. k. Freibug–Basel–Wien, 1966. II. k. 298–428. o.

[108] Ezt Motmann maga is említi itt tárgyalt és a következő fejezetben közlésre kerülő jelentésében. Az azonnali lemondásban leginkább a Barberini-kreatúrák jeleskedtek.

[109] „Si è data anco parte a sua santità della venuta del cardinale Pazman. Rispose sua santità che l'havrebbe visto sentito [!] volentieri, poiché la lega le piace, farà il possibile, perché si stabilisca." Paolo Savelli II. Ferdinándhoz, Róma, 1632. március 13. ÖStA HHStA, Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. Konv. Savelli 1632. fol. 35. (ciffre). Kiadva: *Gregorovius:* Urban VIII. im Wiederspruch. 129–132. o.

[110] Uo. fol. 36.

[111] *Fraknói:* Pázmány Péter és kora. III. k. 14–46. o.; PÖL II. k. 250–332. o. Nem érdektelen megjegyezni, hogy mindezek után 1632. augusztus 12-én a pápa ünnepélyes audiencián fogadta Borgiát, mint a spanyol király követét, aki erre hetven kocsiból álló kísérettel érkezett. *Gregorovius:* Urban VIII. im Widerspruch. 149–154. o.

[112] Az 1611 óta – rövid nápolyi alkirálysága kivételével – folyamatosan az Örök Városban tartózkodó Borgia, valamint más spanyol bíborosok korábban többször is betöltötték ezt a funkciót. *Dandelet:* The Spanish Nation in Rome. 492. és 494. o.

[113] Motmann Eggenberghez, Róma, 1634. január 21. ÖStA HHStA, Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. Konv. Motmann 1634. fol. 1–2. (ciffre)

bíborosi és követi cím összeegyeztethetőségét,[114] támadható és túlságosan tendenciózus lett volna. A Kúriában részint vélhetően emiatt érlelődött meg annak gondolata, hogy a bíborosi kollégium nem olasz tagjainak – bármilyen minőségben történő – római politizálását a rezidenciakötelezettség szigorításával küszöböljék ki.

A főpapok helybenlakási kötelezettsége került elő többször azon Habsburg-tervezgetések meghiúsításakor is, amelyek a magyar bíborosnak az Örök Városba történő visszatérésére irányultak. Korábbi megnyilatkozása után[115] 1634. február 4-i jegyzékében a pápai államtitkárság nyomatékosan arra utasította a bécsi nunciust, hogy szükség esetén közölje Pázmánnyal: akár követi rangban, akár anélkül – bíborosi privilégiumaival élve – tér vissza a pápa udvarba, megérkezése előtt egy olyan, egyértelműen fogalmazó konzisztoriális dekrétumot fognak nyilvánosságra hozni, amely szándékai elé áthághatatlan akadályt fog görgetni.[116] S noha 1634 decemberére a bécsi udvarban már éppen nem volt napirenden, hogy Pázmány – aki kész lett volna érseki székéről is lemondani[117] – ismét Rómába utazzon,[118] és ezért a kortársak a pápai bulla meghozatalát személy szerint a spanyol Borgiával hozták összefüggésbe, világos, hogy a rendelkezés megszületéséhez a Pázmány körüli tervezgetések szintén hozzájárultak, s a bulla ezeknek is végképp elejét vette.

Mindezzel Motmann is tisztában lehetett, hiszen nem véletlenül tudósított szinte azonnal minden említésre méltó részletről, s mellékelte a bulla kinyomtatott példányát pontosan egy napon a császári követ Bécsbe küldött jelentésével.[119] A római közvéleményhez hasonlóan azonban ő is Borgiát helyezi a középpontba, a nyílt szövegrészekben

---

[114] *Fraknói:* Pázmány Péter és kora. III. k. 14–46. o.; PÖL II. k. 250–332. o., különösen n.732. és 752.

[115] „È stato bene a dichiararsi, come ha fatto vostra signoria per conto del signor cardinale Pazman et oltre a tanta [!] altre ragioni, che moverebbono sua beatitudine a non lo ricevere, sarebbe il principale l'obbligo, che sua eminenza tiene la della residenza, il qual quanto alla residenza de vescovi essendo stato messo strettamente in conscienza a sua beatitudine non vuole addosso alla sua anima questo, però havendo sua beatitudine mentre fù vescovo di Spoleto riseduto et havendo fatto far il medesimo a suo fratello et al cardinale Magalotti e tanti altri cardinali creature. Vostra signoria si vogli anco di questo caso, quando sentisse muoversi di nuovo la pratica di mandar il cardinal per ambasciatore." Barberini jegyzéke Roccihoz (ciffre), Róma, 1632. október 9. BAV Barb. Lat., vol. 7064. fol. 159^{v}.

[116] „...se venisse come cardinale, già è notissima la volontà di sua beatitudine regolata dal peso della conscienza, che cardinali vescovi non abbandonino, nè si absentino dalle loro residenze... Et al medesimo signor cardinale così parendo a vostra eminenza potrebbe rappresentare gl'incovnenienti di lasciar la residenza e maggiori sarebbono d'assumere il titolo d'ambasciatore, oltre che non li giungerebbe nuovo, come egli mostrava gli giungesse simile repugnanza, tanto più che non mancano oltre alla consuetudine decreti concistoriali, che lo prohibiscono, li quali egli concedeva, che si potevano ancora far di nuovo più specifichi, quando egli venne in quà et promulgasse prima del suo arrivo." Barberini jegyzéke Roccihoz (ciffre), Róma, 1634. február 4. BAV Barb. Lat., vol. 7066. n. 9. – Az utolsó sorok a némileg homályosnak tűnő fogalmazás ellenére minden kétséget kizáróan elsősorban a rezidenciakötelezettségre vonatkoznak, az említett konzisztoriális dekrétumokat ugyanis az 1634 december pápai bulla bevezetőjében tételesen fel is sorolja. A követi cím ügyében ha lettek volna ilyen dekrétumok, azok biztosan előkerültek volna a Pázmánnyal 1632-ben ekörül folytatott vitában, de a fennmaradt iratokban nyomuk sincs. PÖL II. k. 250–332. o.

[117] „...Il signor Cardinale ha risposto, che dovendosi trattener in Roma longo tempo, si sarebbe fatto scrupolo della sua residenza, ma che havrebbe risegnata liberamente la sua chiesa, mentre se gli desse ricompensa da potersi sostentar honoramente..." Rocci jelentése Barberininek (ciffre), Róma, 1634. február 25. BAV Barb. Lat., vol. 6974. fol. 76^{r-v}.

[118] Erről részletesebben *Tusor:* Pázmány állandó római követségének terve. 166–171. o.

[119] Gonzaga II. Ferdinándhoz, Róma, 1634. december 23. ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. Konv. Gonzaga 1634. fol. 25–30.

ecsetelve szemmel láthatóan zavarodott reakcióit. Ugyancsak rejtjelezés nélkül tudatja a rendelkezés meghozatalával kapcsolatos formai kifogásokat, illetve a annak azonnali felismerését, miszerint a bíborosok konklávéra történő jövetelét szabályozó rész (ti. csak akkor kelhetnek útra, amikor biztosan értesültek a pápa haláláról) voltaképpen lehetetlenné teszi az Itálián kívül tartózkodó bíborosok részvételét az új egyházfő megválasztásán. Az ágens vélhetően a bulla zajos római fogadtatása miatt írt több helyen meglepő nyíltsággal. Csak a leginkább kényes közléseket rejtjelezte, vagyis hogy sokak szerint a bulla csupán tartalmát tekintve szent; hogy VIII. Orbán halála után érvényét veszti; hogy célja gyakorlatilag nem más, mint hogy a Kúria mindig saját szempontjai szerint választhassa meg a pápát; illetve hogy a rendelkezés hátterében az egyházfőnek a bíborosok, illetve püspökök gyűléseitől való félelmei állnak.[120] Ez utóbbi információ nem a Barberinik ellenzékének köreiből, hanem közvetlenül a pápa szűkebb környezetéből származhatott. Az Apostoli Palota lakóira a jelentés egy másik helyén találunk is – szintén titkosított – utalást.

A Rota auditora az ügyre következő ismert, 1635. január 27-i (nem rejtjeles) jelentésében újra visszatért. A rövid levél szinte kizárólag a spanyol bíboros Rómából történő távozásával foglalkozik, akinek lemondását a sevillai érsekségről, amint az várható volt, a pápa nem fogadta el. Borgiának nem maradt sok választása, kiváltképpen azután, hogy február 8-án VIII. Orbán szigorítva a kilátásba helyezett kánoni szankciókon, újabb bullát adott ki a korábbi rendelkezésnek nem engedelmeskedő bíborosok ellen. (E bulla kéziratos korabeli másolata minden bizonnyal ügyvivőjének köszönhetően ugyancsak megtalálható Pázmány iratai között.[121])

A *Sancta Synodus Tridentina* kezdetű bulla, amelynek születési körülményeiről a magyar bíboros azonnali és titkos tájékoztatást kapott, nagyrészt elérte közvetlen és közvetett politikai céljait. Borgia huszonnégy év után elhagyta az Örök Várost,[122] Pázmány esetleges visszatérése végképp irreálissá vált, a Barberinik francia orientációját az osztrák–spanyol párt háttérbe szorításával immár semmi sem veszélyeztette, a császári diplomácia hasztalan igyekezett ellenlépéseket tenni.[123] Azon igény, amely az Egyházi Állam szuverenitásának maximalizálását helyezte mindenek fölé, sikerrel küszöbölte ki

---

[120] Korábban ugyanis VIII. Orbán elődjének, XV. Gergelynek neposa, Ludovico Ludovisi bíboros-vicekancellár fontolgatta egy zsinat összehívását a pápa politikája ellen. *Pastor:* Geschichte der Päpste. XIII. k. 435. skk. o.; *Schnitzer:* Zur Politik des hl. Stuhles. 235–236. o.

[121] PL Archivum Ecclesiasticum Vetus (= AEV), n. 148/4.

[122] Tiltakozásának szövege: Discorso di cardinale Borgia sopra la di lui partenza da Roma per la bolla della residenza dei vescovi fatta dal papa... Biblioteca Casanatense, ms. 1570. (XVII. 42) fol. 139^{r}. skk.; vö. még *Gregorovius:* Urban VIII. im Widerspruch. 163–164. o.

[123] 1635. február 10-én az államtitkárság arról tájékoztatta Malatesta Baglioni bécsi nunciust, hogy a császári követ nyíltan kifogásolta a pápa előtt a bullának a konklávékra gyakorolt kedvezőtlen hatását, mire VIII. Orbán meglehetős ingerültséggel utasította rendre Gonzágát, mondván, hogy van elég bíboros Itáliában, s a követ pedig foglalkozzék a maga dolgával („sua eccellenza passasse a quelli della sua carica"). (BAV Barb. lat., vol. 7068. n 18.) A követ 1635. július 26-i jelentésében ismételten felhívta Bécs figyelmét a cardinali nazionali ellehetetlenítésére. (ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. Konv. Gonzaga 1635. fol. 131–132.) 1637. szeptember 5-én pedig a titkos tanács új elnökének, Maximilian Trauttmansdorffnak a római Habsburg-képviselet munkájának összehangolásának szükségességét ecsetelve, határozott állásfoglalást sürgetett a bulla negatív következményeivel szemben. ÖStA AVA Familienarchiv Trauttmansdorff, FF, fasc. 24. n. 78. (Kart. 158. fol. 29–30.) (Miscellanea); HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 54. Konv. Motmann 1637. fol. 56.; Reichshofkanzlei, Protektorat, Fz. 1. fol. 146–148. (Gonzaga III. Ferdinándhoz, 1637. december 5.)

Kúria napi döntéshozatalából a kettős identitással rendelkező bíborosok által jelentett kockázatot. Következményeként négy egymás utáni konklávén a nem olasz kardinálisok aránya történelmi mélypontra zuhant.[124] Mindez azonban nemhogy megállította volna, hanem éppenséggel felgyorsította a pápák államának európai elszigetelődését, aminek majd XI. Ince (1676–1689) törökellenes szövetségi politikája tudott csak – átmenetileg – megálljt parancsolni.

b) Az erdélyi püspökség magyar koronához tartozásának középkori „bizonyítéka"

A másik fennmaradt rejtjeles jelentés első pillantásra szintén az aktuális római eseményekről, egy újabb politikai botrányról ad számot. Egy esetleges intercettálási kísérletnek elejét veendő, a ravaszul megkonstruált nyílt szöveget olvasó avatatlan szem abban a hitben ringathatta magát, hogy Pázmány az Apostoli Szék és Velence diplomáciai kapcsolatainak átmeneti megszakadásáról juthat bennfentes értesülésekhez. Az irat egy könyvről szól, mégpedig a vatikáni könyvtáros Felice Contelorinak a III. Sándor (1159–1181) és Barbarossa Frigyes (1152–1190) között 1177-ben megkötött velencei béke történetét feldolgozó munkájáról.[125] Az alapos mű azért kavart jókora vihart, mert adatai alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a vatikáni szent palota egyik központi termében, a *Sala Regiá*ban még IV. Pius (1559–1565) által megrendelt és az eseményt megörökítő freskó felirata – a köztársaságot egyenesen a pápaság megmentőjének nevezve – a történeti valóságtól eltérően nagyobb szerepet tulajdonít Velencének. Contelori adatai alapján VIII. Orbán átfesttette az Egyházi Állam szuverenitására nézve immár sérelmesnek talált feliratot.[126] Lépését a *Signoria* olyannyira nehezményezte, hogy az 1635. július 5-én kinevezett új szentszéki követe el sem foglalta állomáshelyét. Bár az elkövetkező fejlemények rendkívül izgalmasak – a diplomáciai kapcsolatok csak 1638-ban álltak helyre, az új pápa, X. Ince végül visszaállíttatta a régi feliratot (ma is ez olvasható), Contelori pedig, akinek fejére Velencében vérdíjat tűztek ki történészi munkássága miatt, ekkor nemcsak hogy kegyvesztett lett, hanem még könyveitől, jegyzeteitől is megfosztották[127] – mindez csak annyiban érdekes most számunkra, hogy lehetővé teszi a datálatlan irat keletkezésének meghatározását, mégpedig 1635 második felére (amiből azután az októberi dátum valószínűsíthető.)[128] Motmann titkos jelentése ugyanis nem az itáliai diplo-

[124] Vö. a konklavista bíborosok nemzetiségi arányait 1417–1700 között bemutató grafikont. A megelőző évszázad 20–30%-áról 10% alá esett a nem olaszok aránya. *Wolfgang Reinhard:* Reformpapsttum zwischen Renaisannce und Barock, Reformatio Ecclesiae. (Hrsg. *v. Remigius Bäumer.*), Padernborn, 1980. 779–796., 782. o. A Kúria növekvő italianizációjának jelentőségét az újabb hazai szakirodalomban kiemeli: *Tóth István György:* Galántából Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. *Századok,* 135. (2001) 819–870., 821–822. o. A rezidencia-bulla fogadtatására és közvetlen hatásaira többek között: *Brulez:* La crise dans les relations entre le Saint-Siège et les Pays-Bas. 63–104. o.

[125] Contelorira és művére lásd alább a 167–168. jegyzetet.

[126] A leginkább sérelmezett kitétel az utolsó mondat lehetett: „Ita Pontifici sua dignitas Venetae Reipublicae beneficio restaurata est." A felirat teljes szövegét hozza: *Pastor:* Geschichte der Päpste. XIII. k. 718. o. 2. j.

[127] Az események: *Pastor:* Geschichte der Päpste. XIII. k. 718–719. o.; *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 174–176. o.; és Contelori életrajzában: Dizionario Biografico degli Italiani (= DBI) XXVIII. ed. *Istituto della Enciclopedia Italiana.* Roma, 1983. 336–341., 339. o. (*F. Petrucci*)

[128] Amint arról alább még szó lesz, a hozzávetőleges datálás az 1635 második felében Rómából hazatérő Marnavich Tomko János nevének beazonosíthatóvá válásával nagyban segített a kulcs feltörésében. Tomko

máciai bonyodalmakról tudósít, hanem a magyar királyoknak az egyházmegyék betöltésében gyakorolt, úgynevezett főkegyúri joga körüli vitákhoz nyújt érdemleges adalékot.

A világi uralkodók a XV. századtól kezdve fokozatosan ellenőrzésük alá vonták az országaik területén található püspöki székek betöltését. A folyamatot megállítani nem tudó pápaság például Franciaország esetében konkordátumokban igyekezett szabályozni e kényes kérdést. Magyarországgal hasonló, a részleteket is pontosan szabályozó egyezmény megkötésére nem került sor. Az igen korainak számító konstanzi engedmény nemcsak hogy meglehetős általánosságban fogalmazott, de a korszakban szövegét sem ismerték, csupán a létéről tudtak.[129] Róma a XVII. század első harmadában az egyes, mindinkább szekularizált jelleget öltő államokhoz fűződő viszonyának megváltozásával párhuzamosan természetszerűleg igyekezett a világi befolyást lehetőség szerint korlátozni. Amikor az uralkodók joga a püspökök személyének kiválasztásában nem volt megnyugtató módon bizonyítható, azt magához vonta, illetve az állami jelöltektől megtagadta a kánoni szentesítést. Enélkül pedig sem felszentelésük, sem pedig egyházkormányzati hatalmuk gyakorlása nem volt lehetséges.[130]

Az 1630-as években akuttá váló probléma a magyar koronához tartozó több püspökséget is érintett, az egyik legfontosabb közülük az erdélyi egyházmegye volt. Róma arra hivatkozva utasította el II. Ferdinánd Pázmány által kiválasztott jelöltjét, hogy Erdély önálló állam, a legutolsó, a Szentszék által is elismert püspök kinevezését bizonyíthatóan ennek katolikus fejedelme, Báthory Zsigmond (1588–1602) terjesztette elő. Mivel pedig a magyar királyok jogosultságára semmiféle érdemleges írásos bizonyíték nem lelhető fel, Erdély uralkodója pedig protestáns, a püspök kinevezése közvetlenül a pápát illeti meg.[131] A Rota-auditor által koordinált ügy 1634 februárjától húzódott, Pázmány a kedvező döntést sürgetve többször is írt Rómába.[132] A kérdéssel behatóbban foglalkozó ille-

---

beazonosítása viszont egy még pontosabb dátummeghatározást tett lehetővé, mivel tudjuk, hogy 1635. november derekán érkezett meg Zágrábba, vagyis október folyamán távozott az Örök Városból, ahol utoljára 1634 nyarától tartózkodott. Tomkó Pázmányhoz, Zágráb, 1635. november 22. (PL AS Acta radicalia, classis X. n. 196. 7. cs., fol. 38–39.) Kiadva *Tusor Péter:* A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus megújulás korában (A kongregáció megalapításától 1689-ig). *MEV–Regnum,* 11. (1999) 1–2., 33–64. o., függelék n. 5. Tomkó hozta magával zágrábi kihirdetésre VIII. Orbán egyik brévéjét, ami szeptember 28-án kelt, azaz Rómát mindenképpen ezután hagyta el. Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku X. (Ed. *Ivan Kukuljević.*) Zagreb, 1869. n. 8., 155–157. o.; *Michael Szvorényi:* Synopsis critico-historica decretorum synodalium pro ecclesia Hungaro-catholica. Vesprimii, 1807. 252–255. o.

[129] Vö. *Mályusz Elemér:* A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Budapest, 1958. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, ú. s. 9); *Erdő Péter:* Egyházjog a középkori Magyarországon. Budapest, 2001. 200–213. o. (Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatai Zsigmond király korában); *Kovács Péter:* A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437–1490). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. (Szerk. *Zombori István.*) Budapest, 1996. 97–117. o.

[130] A püspöki székek betöltésének történeti periódusaira: *Richard Potz:* Bischofsernennungen. Stationen, die zum heutigen Zusatand geführt haben. In: Zur Frage der Bischofsernennungen in der römisch-katholischen Kirche. (Hrsg. *v. Gisbert Greshake.*) München–Zürich,s. d., 17–35. o.; *Gerhard Hartmann:* Der Bischof: seine Wahl und Ernennung. Geschichte und Aktualität. Graz–Köln–Wien, 1990. (Grazer Beiträge zur Theologiegeschichte und Kirchlichen Zeitgeschichte 5.) 13–25. o.

[131] A probléma lényege nagyon röviden és sematikusan ekképpen foglalható össze. A részletek: *Galla:* Simándi István választott erdélyi püspök. 561–587. o. – Báthory Zsigmond bizonyíthatóan II. Rudolfra hivatkozva, „pro veterum quondam regum Hvngariae consuetudine" mutatta be Náprágyi Demetert mint erdélyi püspököt VIII. Kelemennek. Gyulafehérvárt, 1597. május 1-jén kelt levele Archivio Segreto Vaticano, Fondo Borghese, Serie III. vol. 85c. fol. 91^{r-v}.

[132] *Tusor:* Petri Pázmány epistulae. n. 22–23. és jegyzetei.

tékes kuriális szakhatóság, a konzisztoriális kongregáció azonban következetesen ragaszkodott a szentszéki álláspontho z.

Többszörösen titkosított levelében Motmann eme szilárd álláspont megingatása érdekében egy, általa Contelori elhíresült könyvében fellelt oklevélre hívta fel feltűnő izgatottsággal és részletességgel Pázmány figyelmét. A beszámolót olvasva igencsak rejtélyesnek látszó irat a Rota-auditor szerint nemcsak az erdélyi püspökség magyar koronához tartozására, hanem a magyar királyok Róma által vitatott kegyúri jogaira is bizonyítékkal szolgál. Behatóbb elemzése már végképp messzire vezetne el bennünket témánktól, most elégedjünk meg tehát pusztán azzal, hogy leszögezzük: a forrás csak meglehetősen sajátos interpretációban használható fel erre a célra. A Contelori művében „B. Dei gratia Rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Danieque [!] L. Dei gratia Strigonien. C. Colocen. archiepiscopis, atque omnibus eorum suffraganeis..." kezdősorral közreadott irat ugyanis nem más, mint III. István (1162–1172) 1171-es „Rescriptum privilegii regis Hvngariae, qui pro reverentia ecclesiae Romanae, et Domini Alexandri Papae, Ecclesiae Hungariae libertatem donavit et fecit" címet viselő közismert oklevele. Szövege számos XVIII–XX. századi forráskiadványban megtalálható, sőt Contelori előtt grandiózus egyháztörténetének tizenkettedik kötetében már Baronius is publikálta. Ezt persze Motmann aligha tanulmányozta át olyan alaposan, mint a pápai levéltárosnak a diplomáciai bonyodalmak miatt hirtelen a közérdeklődés homlokterébe kerülő írását.[133]

Felvetődik a kérdés, hogy Motmann miért tartotta szükségesnek eme, első pillantásra talán nem annyira kockázatosnak tűnő információ titkosítását. A feleletet ő maga adja meg amikor arról ír, hogy az adatot közvetetten kellene felhasználni a Szentszék meggyőzésére. Mégpedig úgy, hogy az uralkodó egy, a pápának írt levelében sérelmezné királyi jogai csorbítását,[134] s ebben utalna arra, hogy főkegyuraságát még a kúriai hivatalnokok által közreadott történeti források is igazolják. Ellenkező esetben ugyanis esetleg rájönnék, hogy az irat jelentőségét ő fedezte fel, s számos kellemetlenséget okoznának neki – írja. Szentszéki főtisztviselőként tudniillik a releváns pápai érdekek ellen szolgáltatott lényegesnek tűnő érveket – fejezhetjük be immár mi gondolatmenetét, részint abból kiindulva, hogy pár hónappal korábban már a császári követ sem látta tanácsosnak az ügy további erőltetését.[135] Rómában még Pázmány Erdély érdekében kifejtett buzgólkodását is kifejezetten rossznéven vették.[136]

A Rota bírájának e „találmányában" talán a levelében név szerint említett, a *Sylvester*-bulla hamisítása kapcsán elhíresült Marnavich Tomko János boszniai püspök-

---

[133] Lásd alább a 175. jegyzetet.

[134] Valamennyire hasonlóan a Gonzaga követhez 1635. április 10-én intézett, Pázmány által fogalmazott uralkodói levélhez. PÖL II. k. függ. n. 26.

[135] Hacsak nem tudnak végre valami döntő bizonyítékkal szolgálni: „Dopo esserci trattato più volte sopra la presentazione della chiesa di Transiluania è stata ultimamente data da uno di questi ministri la scrittura, della quale invio copia a monsignor vescovo di Vienna in virtù delle raggioni contenute, nella quale sua santità pretende ch'ad essa ne spetti la collazione, ci cercarà qui di abbatarle, se potremo trovarene di più valide fra tanto, ch'verrano quelle, ch' di così vostra maestà commanderà ch'mi siano mandate, le quali quando non siano tali ch'superino queste della sodetta scrittura, sarà a mio giudizio più ... il lasciare di propor detta chiesa per non ricevere questo pregiudizio." Levele III. Ferdinándhoz, Róma, 1635. május 19. ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. Konv. Gonzaga 1635. fol. 105–106.

[136] Erről éppen ágense értesítette. Lásd többször idézett 1636. március 11-i levelét. PÖL II. k. n. 1004.

nek is lehetett némi szerepe. Aligha hihető ugyanis, hogy a – tévesen – „B. [...] rex" sziglával közölt iratot a magyar történelemben nem igazán járatos ágens saját kútfőből oldotta volna fel „Béla király"-ként, mint ahogy jelentésében tette. Ahol egyúttal azt is lelkére kötötte megbízójának, hogy a mihamarábbi hasznosítás érdekében a leírtakat azonnal hozza az udvari magyar kancellár tudomására. Kiváltképpen azért – indokolta –, mert a Kúria részéről aligha vonhatják kétségbe az oklevél hitelességét, illetve hagyhatják figyelmen kívül, hiszen azt nem más, mint a vatikáni könyvtáros-levéltáros publikálta. A *Sylvester*-bullával ellentétben a Contelori által publikált történeti forrás mégsem futott be különösebb karriert a magyar királyi főkegyúri jog körüli vitákban.[137] Egyedül Magyarország és az örökös tartományok római protektora, Harrach bíboros iratanyagában találkozhatunk rövid tartalmi kivonatával.[138]

[137] Pázmány 1635 áprilisában, illetve júniusában papírra vetett, a magyar igényeket védelmező s a későbbiekben mindvégig alapvető hivatkozási alapul szolgáló és át-át dolgozott emlékirataiba sem építették be. PÖL II. k. n. 945. és 960.

[138] „Vescovi ungheresi. Certe memoria toccanti la presentazione delli vescovi d'Vngaria a favore di quei re 1637." A sajátkezű feljegyzések a Motmann által „felfedezett" forrás rezüméje mellett – szövegét lásd alább a 176. jegyzetben – a szokásos citátumok (Tripartitum, part. 1., tit. 11.; 1495. 31.; 1514. 65. tc.) mellett a következő megjegyzéseket tartalmazzák: „Anno 1626 in congregatione concistoriali conclusum est dummodo episcopi... dietis et causis religionis prodesse possunt, spectare nominationem ad reges. In dietis apparet adfuisse episcopos Tran[sylva]niae seu Albae Iuliae. Battorÿ nominatio acceptata fuit, quod ille nonnisi committente rege facere potuit, quo magis regis acceptari debet. Et de facto nominat ecclesiam Varadi[ensem]." AVA Familienarchiv Harrach, Kard. Ernst Adalbert, Kart. 181. s. f. (Sachliche Reihe, Erzbistum Prag und Kardinalat). Harrach csupán 1644-től volt bíborosprotektor, s mint ilyen foglalkozott a magyar püspökkinevezésekkel. Mindazonáltal már 1637. évi római útja során tevőlegesen bekapcsolódott a római Habsburg-érdekképviselet munkájába. Részt vett annak Gonzaga követ által javasolt – Motmann által ugyan ellenzett –, saját hatékonyságát növelni szándékozó értekezletén is. AVA Familienarchiv Trauttmansdorff, FF fasc. 24. n. 78. (Kart. 158. fol. 29–30) (Miscellanea); *Tusor Péter*: Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia. (A magyar klérus és a római Kúria kapcsolatainak válsága és reformja). *Századok*, 134. (2000) 431–459., 435. o.

A rejtjeles levelek közlése és megfejtése[139]

Motmann Pázmányhoz, Róma, 1634. december 23.[140]

Di Roma li 23 Xbre 1634.

Lunedi[141] in Concistoro S. S.^{tà}[142] all' improviso fece un longo et graue ragionam.^{to} sopra il partic.^{re} della residenza de' Vescovi, et che hauendo visto, che alcuni etiam più volte ammoniti d' essere incorsi nelle censure et pene per mancam.^{to} della residenza sotto varÿ pretesti non haueuano obbedito, et perciò haueua stimato necessario di publicare una Bolla più rigorosa,[143] si come fece, la quale all' hora si distribui tra li Card.^{li} p.nti, trà quali si trouorno il Card.^{le_a} Borgia[144] et Capponi,[145] ultimam.^{te} venuto per assistere ad una sua lite, che ha la Chiesa di Rauenna contro li Marchesi di Bagni.[146]

Tutta la Corte disse, che la bolla 081 981 h1 t4 69 s1 55 u1 *[riguardo alla sostanza]* era molto^{b} santa alcuni faceuano riflessione circa il modo tenuto non essendosi participato niente col Sacro Collegio prima contro il quale uà à ferire^{c} principalm.^{te} et massime, ch' è solito in materie graui di mettere de Ven. f.rum consilio saltem de conuenientia et honestate.

---

[139] A történeti források publikálási metódusa az utóbbi időben ismételten a történeti figyelem középpontjába került, miként azt a *Fons* szerkesztősége által e témában szervezett konferencia (és kiadványa), valamint a Forráskiadási szabályzatok (Szeged, 2000. Studium Füzetek 5.) című válogatás bizonyítja. A kiválasztásra kerülő fő és alszempontokat mindazonáltal továbbra is az adott anyag jellegének kell meghatároznia. E megfontolás alapján ezúttal a források közlése betűhív, ideértve a központozást is. A rövidítések feloldását – a rövidítésjelet vagy annak hiányát olykor egy-egy ponttal pótolva – külön jegyzékben láttam célravezetőnek feltüntetni. A szögletes zárójelek között álló, szintén kurziválással elkülönített – ugyanezen megoldás néhány, az iratra vonatkozó megjegyzést is jelöl – desifrírozásnál ugyancsak a betű szerint feloldott alakok szerepelnek. Mindazonáltal ez utóbbiak esetében az érthetőség megkönnyítésére az elhagyott betűkettőzéseket, központozást, a nazális rövidítéseket, a szokásosnál gyakoribb troncamentókat zárójelbe foglalva pótoltam. Az ékezeteknél pedig jobb megoldás híján a modern alakokat hoztam. Minden egyéb esetekben betűvel jelölt filológiai apparátust alkalmaztam, kivéve a ma már nyelvtanilag helytelennek tartott, a korban azonban még elő-előforduló kifejezéseknél (például a tutti névelő nélküli használata, avanti la az avanti alla, di regno a del regno helyett), amelyekre külön nem hívom fel a figyelmet.

[140] Az eredetiben fennmaradt forrás lelőhelye: PL AEV n. 148/3.

[141] 1634. december 18-án.

[142] VIII. Orbán (Maffeo Barberini) pontifikátusára kimerítő könyvészettel *Lutz:* Urbano VIII. Enciclopedia dei Papi. III. k. 296–321. o.

[143] Nyomtatott kiadása: Szövege: Bullarium diplomatum et privilegiorum Sanctorum Romanum Pontificum I–XXIV. (Ed. *Aloysius Tomasetti.*) Torino, 1857–1872. VIII. k. 457–462. o.

[144] Gaspare Borgia y Velasco 1632-től sevillai, majd 1645-ben toledói érsek is volt. HC IV. 12., 204., 339. o.; *Jaitner:* Die Hauptinstruktionen Gregors XV. 448.o. Bár a fentiekben már többször előkerült spanyol kardinális római politizálásával számtalan munka foglalkozik, említésre méltó életrajzával nem találkoztam.

[145] Luigi Capponi († 1659), 1608-tól bíboros, 1621–1645 között ravennai érsek. HC IV. 11. és 292. o. Életrajza L. *Osbat*tól: DBI XIX. Roma, 1976. 67–69. o.

[146] Ősi toszkán nemesi család, birtokai Arezzo stb. mellett Forlì, Bologna és Ravenna környékén terültek el. A korszakban a família legjelentősebb ága a Guidi di Bagno volt. Ennek egyik tagját, Giovanni Francescót, aki korábban párizsi nuncius volt, VIII. Orbán leginkább lehetséges utódaként tartották számon. A Bagnók a franciabarát irányzat hívei közé tartoztak, míg Capponi inkább ghibellinnek számított (X. Ince alatt majd jelentős kuriális tisztségeket is kap). A forrásban említett per vélhetően valamennyire összefüggésben állt az itáliai politika hagyományos guelf–ghibellin megosztottságának e sajátos XVII. századi továbbélésével. Minderre lásd Enciclopedia Italiana di Scienze. Lettere ed Arti XVIII. Roma, 1933. 250–251. o.; *Georg Lutz:* Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno. Politik und Religion im Zeitalter Richelieus und Urbans VIII. Tübingen, 1971. (BDHIR 34.) helyenként; DBI XIX. 67–69. o.

Altri diceuano, che d4 61[d] m4 h1 600 02 658 052 t3 69 13 n2 18 100 58 69 t2 66 z1 s1 011 *[doppo la morte di papa non si sarebb(') osservata e]* che tutta era fatta per scacciar' Borgia dalla Corte, non mancando altro nella Bolla, che di metterci il suo nome. A lui veram.[te] è stata improuisa, et subito uscito dal Concistoro andò à drittura à trouare il s.[r] Card.[le] Vbaldini,[147] che staua grandem.[te] indisposto della pietra si che credono, che sia per campar' poco tempo h3 m1 h1 s3 r3 *[Li Palatini]* da q.[to] argomentarono che Borgia trouandosi trauagliato per q.[ta] Bolla andasse dal Maestro[148] per refrigerio // et dimandar' conseglio, et che q.[to] atto veniua à confermare che Vbaldini già hauesse parte nella Protesta, per il che gli anni adietro corse tanto[e] pericolo.[149]

Borgia subito congregò li Ministri di Spagna,[150] et come che tutti li sono contrarÿ, sperando ciascheduno d' hauer' più parte nel negotio con la sua partenza furono di parere ch' egli si partisse, mà Borgia replicò ch' egli più presto voleua renontiare alla Chiesa di Siuiglia,[151] anzi corre voce che già l' habbi[r] da un mese in quà renontiato nelle mani del Rè,[152] il quale n' è Patrone però all' incontro si tiene, che S. S.[tà] non ammetterà la nuoua p.ntatione del Rè ad effetto di metter' Borgia in necessità d' andare in Spagna.

Il giorno seguente il Vesc.[o] di Cordoua[153] fece instanza d' hauere audienza da S.Sta et non hauendo la potuto ottenere andò da Barberino[154] in compag.[a] del Marchese Castel Rodrigo[155] et di Don Gio: Ciumazzero[156] à fare instanza che si concedesse un termine

---

[147] Roberto Ubaldini a következő év tavaszán hunyt el. 1615-től bíboros, 1607–1623 között montepulcianoi püspök. HC IV. 12. és 248. o. Tevékeny részt vállalt Borgia 1632 márciusi tiltakozásában. *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 172. o.

[148] A megjelölés itt valószínűleg a kortársak szemében talán Borgia mentorának számító Ubaldini kardinálisra vonatkozik (lásd a következő jegyzetet) és nem a Szent Palota magiszterére (maestro di Casa, magister Domus Sanctissimi, praefectus Domus et Palatii Sanctissimi), aki ekkor a majd 1643-ban bíborossá kinevezett Fausto Polo († 1653) volt. *Christoph Weber:* Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher. Elenchus Congregationum, Tribunalium et Collegiorum Urbis (1629–1714). Rom–Freiburg–Wien, 1991. (RQ Supplementheft 45.) 141. o.

[149] Egy Modenába küldött 1632. márciusi jelentés Ubaldinit nemcsak azok közé a bíborosok (a spanyol Sandoval, Albornoz és Spinola, valamint Ludovisi, Borghese, Pio, Bentivoglio, Scaglia) közé sorolta, akik tudtak Borgia akciójáról, hanem annak a gyanúnak is hangot adott, hogy a protestálás szövegét is ő írta („Questa protesta vogliono sia stata composta dal cardinale Ubaldino"). *Gregorovius:* Urban VIII. in Widerspruch. 134. o.

[150] Vö. *Dandelet:* The Spanish Nation in Rome 1555–1625. 489–496. o.

[151] Vagyis az 1632-től birtokolt spanyolországi Sevilla érsekségéről.

[152] IV. Fülöp (1621–1665).

[153] Domenico Pimentel OP 1633–1649 között volt a spanyol Córdoba püspöke. HC IV. 164. o. Rómában spanyol diplomáciai megbízatással tartózkodott, amint arról Motmann Eggenberghez írt, már idézett jelentésében megemlékezik: „Monsignor vescovo di Cordoua questa settimana ha havuto audienze lunghe da sua santità et Barberino, si crede per le cose di Milano, le quali ancora stanno in sospeso per le ragioni che in loro favore adducono li ministri Spagnuoli, non sapendosi ancora, che piega siano per pigliare." ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 52. Konv. Motmann 1634. fol. 7–9.; lásd még a 156. jegyzetet.

[154] Francesco Barberini VIII. Orbán bíborosneposaként az 1630-as évektől mind kizárólagosabban a Szentszék politikájának irányítója volt. HC IV. 18–19. o. Életrajza további bőséges irodalommal A. *Merolá*tól: DBI VI. k. Roma, 1964. 172–176. o. és *Maria Garzia Iodice:* Il cardinal Francesco Barberini. Roma, 1965., különösen 5–31. o.

[155] Don Manuel de Moura y Corte Real, Castel Rodrigo márkija, 1632–1641 között a spanyol követség irányítója Rómában. Ennek működésére: *J. Lefèvre:* L' ambassade d'Espagne auprès du saint Siège au XVIIe siècle. *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome,* 17. (1936) 1–56. o.

[156] Don Juan Chumacero de Sotomayor államtanácsos rendkívüli spanyol követként Pimentel kordobai püspökkel együtt elsősorban azért jött Rómába 1634 folyamán, hogy a spanyol–szentszéki kapcsolatokban felgyü-

competente per hauere la risposta di Spagna sopra il partic.re di'g Borgia poiche il termine d' un mese prefisso nella Bolla era troppo breue, però non s' è inteso, che habbino ancora potuto ottenere, et q.ta matt.a tutti tre sono stati da N.S., ne s' è ancora penetrato il negotio, mà al Vesc.o di Cordoua[157] s' è mandato il Breue di dispensa dalla residenza. Ne s' intendono reuocate quelle dispense, che già per prima erano concesse per stare assente dalla residenza. Molti considerauano, che q.ta Bolla doue parla del conclaue uiene ad inhabilitar' grandem.te li Card.li tramontani ad interuenir' nel Conclaue, poichè uuole che non si possino mettere in viaggio // se prima non hanno la nuoua certa della morte del Papa 056 996 20 h5 d4 55 58 992 h1 296 59h m4 81 n1 25 h2 32 l2 68 028 t5 20 100 26 80 t4 66 16 p4 22 *[onde concludono che la curia (Romana) ognora potrà elegger(') il successor(e) a mod(o)]* suo. La generalità delle parole ratione cuiuscumque negotÿ etc.,i l' essersi ristrette le cause d' assenza a due punti cioè delli sinodi et assemblee hà dato occasione à far' molti dubbÿ, et particolarm.te se si preseruano le cause d' assenza che dal Concilio di Trento si ammettono,[158] et se li Vescoui c' hanno varÿ oblighi per causa de' feudi annessi possino assentarsi et*iam* fuori del caso delle assemblee, et il s.r Card.le Barberino[159] et Mons.r Pauluzzi[160] hanno detto, che non s' è derogato in questo al Concilio di Trento, et che li Vescoui feudatarÿ non vengono impediti dalle loro solite funtioni.

Soggiongendo, che S. S.tà non sarà difficile in dispensare in altri casi quando li sarà domandatej la gr.a per cause urgenti.

068 22 a12 996 t3 d2 n1 992 h1 80 33 15 18 100 36 z4 h5 81 61 n4 z2 22 25 66 981 m2 n3 b4 50 58 *[Qual d(') uno considera che la santità di nostro signorek habbi(a) volut(o) proveder al pericolo]* che si potesse s2 p2 68 d3 996 31l n2 f1 66 t3 *[temer di congregarsi]* fuori 22 38 836 011 013 n1 d5 55 16 56 u2 *[di Roma e fare radunanze]* di z2 69 b4 85 36 58 105 *[vescovi o cardinali]* etiam g5 60 n3 02 b1 t4 *[fuori di caso]*delli t3 r4 22 *[sinod(i)]* et il p2 22 28 t3 52 s3m p4 66 *[medesim(o) timor(e)]* forsi è causa 992 13 18 100 58 n3 69 b2 899 *[che abborisce sua beatitudine]* tanto, d3 15 52 p2 81 100 25 68 d5 26 15 029 t3 28 p2 982 38 *[di ammetter due amici insieme agli inimici]*. Li ss.ri Card.li S.ta Croce,[161] Sacchetti,[162] // et Brancaccio[163] hanno già renuntiato i loro Vescouati, essendo la renuntia stata accettata.

---

lemlett egyházi jellegű problémákra (főként javadalom-, joghatósági és diszpenzációs ügyekre) megoldást találjon. *Quintín Aldea:* Iglesia y estado en la España del siglo XVII. (Ideario político-ecclesiastico.) Santander, 1961. 412. o. (ad indicem) és 413. o. (ad indicem); *Lutz:* Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno. 524. o.

[157] Vagyis Domenico Pimentelnek.

[158] Sessio XXIII, Decreta super reformatione. Canon I. Conciliorum Oecumenicorum Decreta. (Ed. *Josephus Alberigo–Josephus A. Dosetti Perikle– P.J. Caludius Leonardi–Paulus Prodi*). Bologna, 1973.[3], 744–746. o. Az inkriminált kitétel: „nisi cum absentia inciderit propter aliquod munus et rei publicae officium episcopatibus adiunctum, cuius quoniam causae sunt notoriae et interdum repentinae, ne eas quidem significari metropolitano necesse erit."

[159] Francesco Barberini bíborosnepos.

[160] Francesco Paulucci († 1661), mindkét Signatura referendáriusa, többek között a zsinat kongregáció titkára (1628–1644), 1657-től bíboros. HC IV, 33; *Kraus*, Das päpstliche Staatssekretariat, 279–282; *Weber*, Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher, 138.

[161] Antonio Santa Croce († 1641), 1627-től Seleucia címzetes, majd 1631-től Chieti, 1636-tól Urbino érseke, 1629-től bíboros, több kongregáció tagja. HC IV. 311., 332., 353., 22. o.; *Kraus:* Das päpstliche

[az első oldal alján:] s.[r] Card.[le] Pazman *[az utolsó oldalon, Pázmány kezével:]* Bulla de Residencia *[más, 18. századi kézzel:]* 1634. epistola Agentis Romani[164] ad Cardinalem Primatem Pázmány in qua describuntur adiuncta, promulgationis Bullae Urbani Papae VIII de Residentia Praelatorum. Ex Archivo Primatiali Ecclesiastico translatum A° 1797 e N° 1432 Archivi Novi ad N. 148/3 Archivi Veteris[n]

[a] Az *e i*-nek is olvasható. [b] Az utolsó betű *a*-ról átírással javítva. [c] Az eredetiben a két szó összeér. [d] A szám sorközi beszúrás. Alatta kihúzva: *58.* [e] Az eredetiben a két szó összeér. [f] *Sic!* [g] *Sic!* [h] A vonás az eredetiben (az összes többi esetben is) a szám felett található. [i] Az eredetiben: *&c* [j] *Sic!* [k] E formula használatára az egyszerűbb *sua santità/sua beatitudine* helyett a *la* névelő enged következtetni. [l] Utána egy rejtjel áthúzva. [m] *5*-ről átírással javítva. [n] Emellett még egyéb régi jelezetek, stb. részben ceruzával írva, részben kihúzva.

Motmann Pázmányhoz, Róma, 1635 október[165]

Dalle mie passate hauerà V. Em.[za] potuto comprendere le cause delle differenze nuoue che vertono tra la Rep.[ca] di Venetia et la Sede ap.[ca][166] et particolarm.[te] per quel libro[167] del sig.[re] felice Contiloro che all' hora era custode della Biblioteca Vaticana.[168] [a] Hora mentre

---

Staatssekretariat. 281–283. o. Az 1636. évi urbinói kinevezés valószínűsíti, hogy tényleg lemondott chieti székéről, noha ide utóda csak 1638-ban lépett a helyére.

[162] Az 1626-tól bíboros Giulio Sachetti († 1663) szintén lemondott a szintén 1626-tól birtokolt fanói püspökségről, amelyre utódát 1635-ben nevezték ki. Számos kongregáció tagja. HC IV. 20. és 184. o.; *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 280–284. o.; *Weber:* Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher. 148. o. életrajza: *Irene Fosi:* All'ombra dei Barberini. Fedeltà e servizio nella Roma barocca. Roma, 1997.

[163] A római ágens információja ez esetben is valós, ugyanis az 1633-ban bíborossá kinevezett nápolyi Francesco Maria Brancaccio († 1675) 1627-től birtokolt dél-itáliai capaccioi püspöki székében 1635-ben már más személyt találunk. HC IV. 23. és 134. o. Életrajzírója, *Georg Lutz* lemondását 1635 végére/1636 elejére teszi, s kiemeli, hogy ezt spanyol részről olyannyira rossznéven vették, hogy 1638-ban a nápolyi alkirály megakadályozta a bari érsekség birtokbavételében. Több kongregáció tagja volt. DBI XIII. Roma, 1971. 774–776. o. *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 279–282. o.; *Weber:* Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher. 90. o.

[164] Vagyis Cornelius Heinrich Motmanné.

[165] Az ugyancsak eredeti irat levéltári jelzete: PL AEV n. 159.

[166] A fentebb vázlatosan már ismertetett eseménytörténet forrásait és további irodalmát hozza: *Pastor:* Geschichte der Päpste. XIII. k. 718–719. o.; *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 174–176. o.; DBI XXVIII. 339. o.

[167] Concordiae inter Alexandrum III S. P. et Fridericum I imperatorem Venetiis confirmatae narratio. Lutitiae Parisiorum, 1632.

[168] Felice Contelori († 1652) A Barberinik familiárisa, 1626-tól a vatikáni könyvtár, majd a levéltár őre, számtalan történeti munka szerzője. A Sacra Consulta titkára, 1634-től a Szent Péter bazilika kanonokja, a következő évben mindkét Signatura referendáriusa, 1644-ben a fejedelmi brévék titkára. Bíborosi kinevezést VIII. Orbán időközbeni halála tárgytalanná tette, ezután kegyvesztett lett. DBI XXVIII. 336–341. o. *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 174–176. o. és *Christine Maria Grafinger:* Die Ausleihe Vatikanischer Handschriften und Druckwerke (1563–1700). Città del Vaticano, 1993. (Studi e Testi 360.) 661. o. (ad indicem).

36 58 69 s1 z4 *[io stavo]* cercando p4 s3 z3 059 *[motivi per]* indurre questi 105 03 206 192 38 16 50 *[cardinali della congregazione concistorial(e)*[b]*]*[169] à risolvere che la 156 929 25 55 t2 26 39 85 69 m1 81 n4 r1 s4 05 823 22 963 *[chiesa Transilvaniense*[c] *e iuspatronato del re d(')Ungheria]*[d] poiche le ragioni sin' hora didotte 052 50 38 *[non li]* hanno potuto rendere 20 13 m1 b3 52 25 58 20 100 60 66 t4 d3 *[capaci.*[170] *Me occorso di]* trovare 029 d2 81 s4 h3 18 68 59 029 82 38 83 58 h1 t4 77 *[in detto libro intitolaso*[e]*]* L'historia della concordia[171] tra federico P[o][172] et Aless.[ro] 3.[o][173] a12 22 28 20 n2 81 *[un decret(o)]* del 823 c2 50 13 *[re Bela]*[174] à fauore del 658 15 h2 80 t1 55 22 n4 44 *[papa Alessandro]* con 028 s3 81 58 51 59 *[il titolo]* si come V. E. vedrà 066 029 20 h5 80 *[qui inclus(o)]*.[175]

Da quello si raccoglie che c2 51 13 *[Bela]* concede 981 658 *[al papa]* per decreto fatto 029 252 011 996 028 996 t2 56 69 60 d3 a11 955 t5 29 30 n1 31 13 r2 38 *[in consiglio e con il consenso di quasi tutti suffraganei]* frà quali doueua anche essere il 929 25 69 28, 50 029 80 81 36 s5 82 38 59 55 02 h2 156 23 963 029 d5 26 b1 t3 *[Transilvanie(n)se*[f] *l(')institution(e) de(l)le chiese d(')Ungheria in due casi]* sola 53 28 55 82 *[(-)mente]* cioè di d2 m4 t3 81 39 60 56 011 81 n1 69 50 16 83 36 58 55 *[deposition(e) e translation(e)]* Segno manifesto 992 25 31 51 38 80 39 *[che egli si]* riseruaua 028 36 85 69 m1 82 n4 56 13 83 *[il iuspatronat(o)]* molto più nelli altri casi di 88 13 20 15 55 89 *[vacanz(a)]* come 059 600 *[per morte(m)]* anzi pare che in questo caso 052 21 39 *[non ci]* fosse obligo 74 d3 z2 56 38 66 15 836 *[di venir a Roma]* et quanto alli d5 25 b1 t3 69 86 d2 82 100 *[due casi sudett(i)]* era necessaria 50 16 88 s4 n3 82 15 02 658 *[l(')autorità di papa]* per disfare il 559 992 028 955 *[ligame(,) che il tutto]*

---

[169] A teljes nevén Sacra Congregazione per l'Erezione delle Chiese e per i Provedimenti Concistoriali, történetére: *Tihamér Vanyó:* Das Archiv der Konsistorialkongregation in Rom und die kirchliche Zustände Ungarns in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchiv. I. Wien, 1949. 151–179. o.

[170] Az erdélyi szék betöltésével kapcsolatos vitákról a fentiekben már szó esett. A magyar királyi kegyúri jog tengernyi irodalmából messze kiemelkedik *Fraknói Vilmos* és *Eckhardt Ferenc* monográfiája: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest, 1895. és A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig. Budapest, 1935.

[171] A pápa és a császár közötti békét a legnanói csatát követő évben, 1177-ben kötötték meg Velencében. Magyar összefüggéseire: *Tarnay Zsuzsanna:* Az 1177. velencei béke magyar vonatkozásai. *Századok,* 63–63. (1929–1930) 567–570. o.

[172] A már említett I. (Barbarossa) Frigyes a Hohenstaufen-dinasztia tagja volt.

[173] III. Sándor, civil nevén Rolando Bandinelli.

[174] II. Béla (1172–1196) helyett valójában III. István. A korabeli szentszéki–magyar kapcsolatokra: *W. Holtzmann:* Papst Alexander III. und Ungarn. *Ungarische Jahrbücher,* 6. (1927) 297–426. o.; *Szovák Kornél:* Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. 21–46. o. Lásd még a következő jegyzetet.

[175] A jelentéshez mellékelt másolat megtalálható: PL AEV n. 2. Érdekes, hogy Motmann az irat csatolását nem tartotta kockázatosnak. 1169-es dátummal kiadása – vélhetően BAV Vat. lat., vol. 2040. fol. 56[r] alapján – *Baronius:* Annales Ecclesiastici auctore Ceaesare Baronio Sorano ex congregatione oratorii S. R. E. presbyt. cardinali tit. SS. Nerei et Achillei et Sedis Apostolicae bibliothecario XII. Romae, MDCVII. 616–617. o.; *Conelori* 195–197. o.; valamint *Gerogius Fejér*: Codex diplomaticus Huvngariae ecclesiasticus ac civilis II. Budae, 1829. 180–183. o. stb. – Mint XVII. századi másolatot említi és az irat datálási problémáit, kiadásait elősorolja: *Szentpétery Imre*: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. k. Budapest, 1923. 38–39. o., n. 118. – Contelori publikációjáról *Szentpétery* sem tud, pedig feltételezhetően az erről készült Motmann-féle másolat „B" sziglája okozta a keletkezés meghatározása körüli bizonytalanságokat.

haueua 996 h1 t5 15 156 *[con la sua chiesa]*[176] Et che qui venga 996 61 n2 t1 50 13 929 26 55 *[compresa la Transilvanien(se)]*,[s] si vede manifestam.[te] dove parla de 58 52 r3 c5 69 25 60 n5 53 80 85 29 30 n1 31 16 r2 36 69 *[omnibus eorum suffraganeis]*. Questa scrittura 052 *[non]* si potrà reuocare 47 029 996 82 n4 z2 66 t3 13 *[in controversia]* dalla Sig.[ra][h] 859 *[santa sede]* perche è data 029 h5 b2 *[in luce]* dal 20 85 80 83 58 22 25 02 16 66 993 z3 59 38 60 20 68 26 22 58 *[custode d'archivio(.) Io credo]* che con questo si verrano à terminare molte controuersie che 066 *[qui]* giornalm.[te] p5 59 86 28 88 13 r4 47 *[muoveran(n)o]* contro li[i] 955 285 23 963 *[tutti costumi d(')Ungheria]*, et in partic.[re] che non poteuano essercitare alcuna 29 86 55 81 36 60 56 26 13 85 16 56 s3 h1 996 g2 66 52 18 s3 59 55 *[funzione avanti la confermation(e)]* etiam in casibus z1 20 13 s3 58 55 35 69 059 59 c3 82 85 53 *[vacationis per obitum]* et mentre b4 80 83 39 *[costì]* nelli 13 68 993 86 39 *[archivi]* non hanno questa 80 20 68 36 81 100 86 66 16 *[scrittura]*, io t2 68 86 n4 028 h3 18 n4 69 s1 53 m1 83 59 992 *[servro il libro stampato(,) che]* tengo per 035 h4 *[mostrarlo]* quando facci[j] c3 t4 31 55 *[bisogn(o)]* Del resto sarà bene, che 80 36 30 13 20 100 38 *[se facci(a)]* scriuere 23 16 905 066 511 d4 h2 56 23 58 t3 992 052 *[da sua maestà qua lettera(,) dolendosi che non]* si spedisca 50 13 156 h3 929 *[la chiesa li[k] Transilvania]* et che 80 35 50 38 *[si li]* controuertono 51 36 n2 f1 50 38 03 b4 n4 55 16 *[li regali della corona]* li quali[l] sono 56 59 s4 n3 38 052 t4 50 59 029 963 *[notorii non solo in Ungehria]* mà anche ne' 51 38 19 n3 992 d1 g5 59 66 35 51 15 859 *[libri(,) che dà fuori la sede apostolica]* et così toccare qualche cosa di questa 511 *[lettera]* altrimente se 066 20 n2 22 26 69 100 25 n4 992 *[qui credessero(,) che]* io l'hauessi 80 b4 m2 68 81 58 69 58 *[scoperto(,) so]* che cercarebbono di 23 13 66 p2 55 25 82 68 15 86 16 31 50 38 47 *[darmene travagli]*.

595 83 58 52 20 58 *[Monsignore Tomco]*[177] potrà rappresentare à Vra Em.[za] le spese che[m] 52 38 77 *[mi]* è conuenuto fare sin' hora per difendere le ragioni del sig.[re][h] 826 22 963 *[regno d(') Ungheria]* con fare scrivere da Auuocati informare in voce dare scritture à tutti h3 105 03 206 192 38 15 53 26 *[li cardinali della congregazione concistoriame[n]]* et massime per la 156 d3 929 *[chiesa di Transilvania]* Però se paresse à V. E. di farmi gratia ch' in segno di gradire questo mio ossequio procurasse appresso 905 *[sua maestà]*[178] ò 028 865 823 23 963 *[il serenissimo re d(')Ungheria]*[179] che in contemplat.[ne]

---

[176] Ezt a szélsőségesen regalista és episzkopalista interpretációt sem az oklevél szövege, sem pedig a vélhetően ilyen célú felhasználásra készült Harrach-féle kivonat nem támasztja alá: „Rescriptum privilegii regis Hungariae B[elae] in reverentiam Alexandri III. super ecclesiis regni. Institutionem super depositione et transimissione episcoporum a patre Alexandro factam confirmat, videlicet quod absque acceptatione et consenso eius vel successorum suorum depositionem seu translationem episcoporum non faci vel fieri permittet. Item addit se contra consuetudinem antecessorum decedentibus episcopis in rebus episcopalibus procuratores laicos non positurum aut poni permissurum, sed honestos clericos, qui fideliter redditus administrent pro reaedificatione ipsarum ecclesiarum et habitationis episcoporum seu canonicorum, ad usus pauperum, viduarum et orphanorum; sibi nonnihil reservaturum, nisi hostes regni fines invaderent et necessitas urgentissima exposceret, et tunc etiam non sine episcoporum consilio; sic etiam regales praepositi seu abbates non deponentur, nisi super certo crimine canonico ordine convicti, vel crimen publice confessi." AVA Familienarchiv Harrach, Kard. Ernst Adalbert, Kart. 181. s . f.

[177] A fentebb többször fel-felbukkanó Tomko biográfiája: *Galla Ferenc:* Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. (Közrebocsátja a Római Magyar Történetkutató Intézet és a Római Magyar Pápai Egyházi Intézet.) Budapest, 1940. 153., 185., 200. o.; római működésére számos újabb adat és szempont: *Molnár Antal:* Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. k.: 1572–1647. Budapest, 2002. (Humanizmus és reformáció 26.) ad indicem.

[178] II. (Habsburg) Ferdinánd.

di quel 826 *[regno]* mi fosse fatta qualche partic.re gratia[180] ò almeno del s3 81 58 50 59 d3 209 22 38 893 *[titolo di consigliere di stato]* dell' uno ò dell' altro[181] per habilitar 74 53 38 44 *[mi]* tanto maggiorm.te à seruire con 29 66 86 81 100 59 50 13 88 31 53 15 128 23 52 *[frutto la aug(ustissi)ma° casa d(')maestà sua].*[182] Il tutto si potrà communicare à Monsig.re 98 02 826 *[Zennyey cancelliere di regno]*[183] rimettendomi in tutto al parere di Vra Em.za.

[az első oldal alján:] s.r Card.le Pazmani *[az utolsó odalon Pázmány kezével:]* 7200/3450/3750 150/3300/3450 *[más, későbbi kezekkel:]* Italicae Missiles ad Cardinalem Pazmány Sonantes in passu diferentiae inter Pontificem et Rempublicam Venetam Cap. 24. Fasc. 3, N° 23p

[a] A szó előtt egy szögletes zárójel található, amely a bal margón korrektúrajelként megismétlődik. Vsz. a desifrírozás kezdetének jelölésére szolgált, s nem zárható ki, hogy Pázmány kezétől származik. [b] A tulajdonképpen *concistoroial* szóalak *elisio* alkalmazásával került feloldásra. [c] A melléknévképzés *elisió*val. [d] Esetleg *dei re*. [e] *Sic*! Rejtjelezési hiba, a *t4 (= so)* a helyes *s4* (= *to*) helyett áll. Vélelmezhető oka, hogy a kulcsban a nyílt *so* és a *to* betűpárok egymás alatt, illetve felett található (ezen érvelést megfordítva tehát az is valószínű, hogy az eredeti rejtjelkulcs az utolsó fejezetben található leírásával azonos elrendezésű lehetett). [f] A melléknévképzés *elisió*val és *nasalis* rövidítéssel. [g] A melléknévképzés *elisió*val. [h] Vsz. megtévesztésül. [i] Az eredetiben egybeírva. [j] *Sic*! [k] Vagy rejtjelezési hiba, azaz a *h3* (= *li*) a *d3* (= *di*) helyett áll (e nyílt betűpárok a kulcsbeli helyük alapján szintén összecserélhetők), vagy netalán tudatos megtévesztés. [l] Az eredetiben egybeírva. [m] Utána egy félbehagyott 2-es kihúzva. [n] *Sic*! Az *m* (= 53) rejtjelezési hiba a kulcsban mellette álló *l* (= 50. 51) helyett. A tulajdonképpeni *concistoroiam[= l]e* szóalak *elisio* alkalmazásával került feloldásra. [o] Vagyis a rejtjelezett *augma* rövidítés feloldása. [p] Ezután még több áthúzott régi jelzet található.

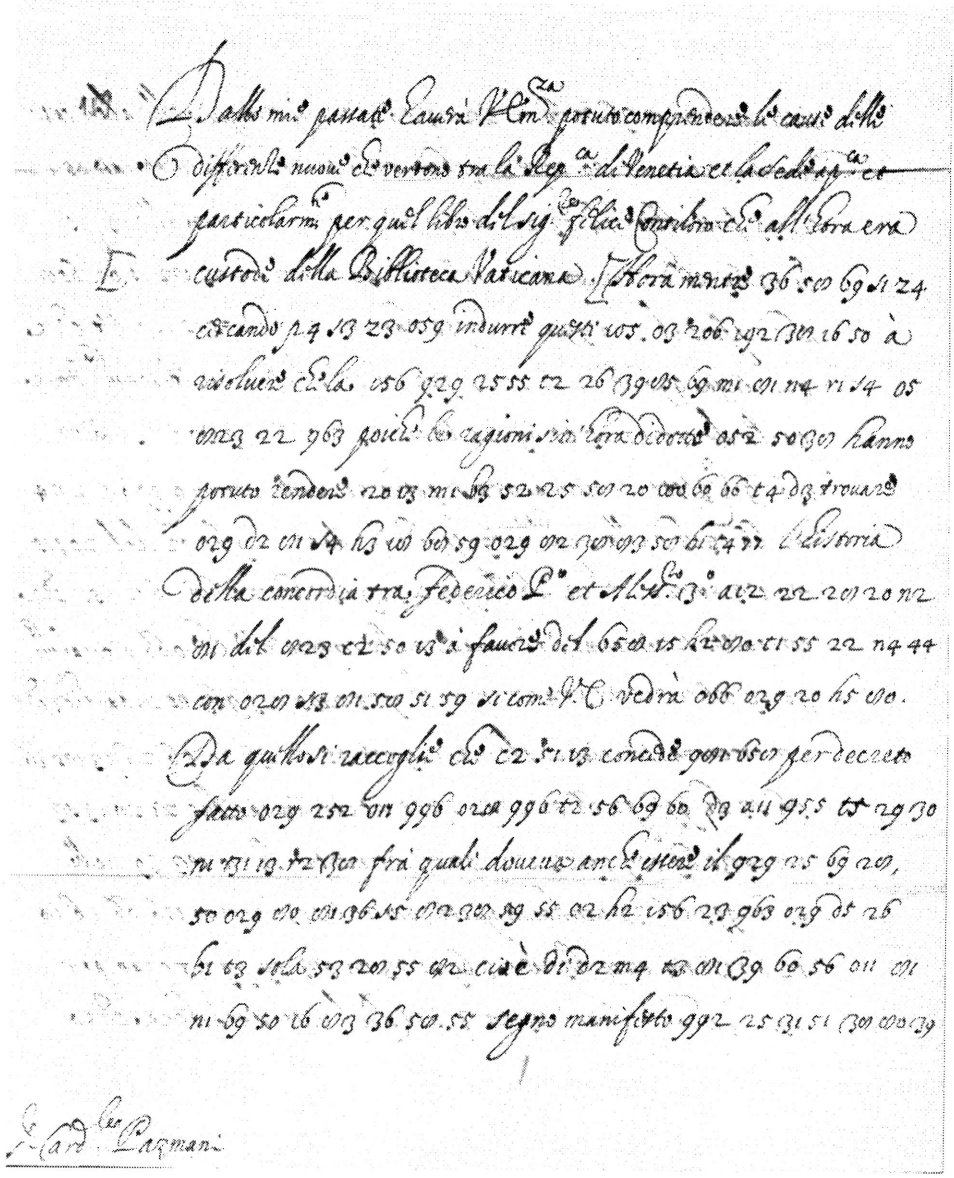
[179] III. (Habsburg) Ferdinánd.

[180] Motmann különféle szolgálataihoz és törekvéseihez a korábbi fejezetekben leírtakon túl e közlemény keretében már aligha fűzhető hozzá bármi is.

[181] Motmann utódai, mint immár az egész magyar klérus római ügyvivői, bizonyíthatóan elnyerték a magyar királyi tanácsosi címet. *Tusor Péter:* A magyar püspökök első római ágensei. *Vigilia,* 67. (2002) 338–342. o.

[182] Vagyis az Ausztriai Háznak, a Habsburgoknak.

[183] Ha helyes a megfejtés, akkor Sennyey Istvánról van szó. Hasonló összefüggésben és kifejezésben másvalaki nem igen jöhet szóba. Neve a nunciatúrai levelezésben a fenti alakban is előfordul. Sennyey 1623-tól volt kancellár és 1630-tól győri püspök, 1635. augusztus 25-én után hunyt el, halálhíre még éppen nem érkezhetett meg Rómába. Életrajza: *Szabady Béla:* Győri kancellár-püspök, mint gazda a 17. században. Győr, 1931. 1–10. o. (Klny. *Győri Szemle,* 2.)

A 2. sz. irat (PL AEV n. 159.) első oldala

Aless.^{ro}	Alessandro
ap.^{ca}	apostolica
Card.^{le}	Cardinale
Card.^{li}	Cardinali
compag.^{a}	compagna
contemplat.^{ne}	contemplazione
f.rum	fratrum
Gio:	Giovanni
giornalm.^{te}	giornalmente
gr.a	grazia
grandem.^{te}	grandemente
maggiorm.^{te}	maggiormente
mancam.^{to}	mancamento
manifestam.^{te}	manifestamente
matt.^{a}	mattina
Monsr Monsig.^{re}	monsignor(e)
N. S.	Nostro Signore
p.ntatione	presentazione
p.nti	presenti
partic.^{re}	particolare
P^{o}	primo
q.$^{ta/o}$	questa/o
ragionam.^{to}	raggionamento
Rep.^{ca}	Reppubblica
s.^{r}, ss.^{ri}, Sig.^{ra}	signor, signori, Signora
S.S.^{tà}	Sua Santità
Sta	Santa
ultimam.^{te}	ultimamente
V.E., V.Em.^{za}, Vra Em.^{za}	Vostra Eminenza
Ven.	Venerabilium
veram.^{te}	veramente
Vesc.^{o}	Vescovo

A rejtjeles levelek megfejtésének metódusa[184]

A levelek titkosírással írt részeinek vizsgálata

A vizsgálat – melynek végső célja a kulcs, illetve a desifrírozott változat híján a rejtjelezés módszerének és rendszerének tisztázása volt – három fő területre összpontosult: a) a rejtjelek statisztikai jellemzőinek megállapítása; b) a két levél titkosírással írt részeinek összehasonlítása annak eldöntése céljából, hogy a levelek rejtjelezése azonos kulccsal történt-e; c) a levelek nyílt, vagyis nem titkosított és rejtjelezett részei kapcsolatának elemzése, továbbá a nyílt részekből, valamint magából az olasz nyelvből adódó következtetések, illetve feltételezések kigyűjtése.

a) A rejtjelek statisztikai jellemzői

A titkosírással írt levélrészletek szerkezetüket tekintve alapvetően ötféle rejtjelelemet tartalmaznak. Ezek lehetnek: α) számpárok, vagyis számbigrammok (bigramm = két elem által alkotott írásjegy); β) egy mássalhangzóból és egy számjegyből álló vegyes bigrammok; γ) három számjegyből álló trigrammok (trigramm = három elem által alkotott írásjegy); valamint δ) egy betűből és két számjegyből álló vegyes trigrammok, mindössze 3 db, amiből kettő azonos; és ε) vízszintes vonallal megjelölt számpárok, összesen csupán 6 db. A különböző rejtjelelemek a rejtjelezett szövegrészekben együtt, egymással összefonódva fordulnak elő.

α) a számbigrammok

A két levélben összesen 50-féle számpár, azaz számbigramm található, eloszlásuk nyelvszerű. A legtöbbször előforduló számpárok a 38 és az 58, mindkettő gyakran szóvégi tételként is szerepel:

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	-	-	6 db	3 db	-	1 db	-	-	-	-
1	-	-	-	17 db	-	12 db	11 db	-	6 db	1 db
2	14 db	1 db	15 db	7 db	-	12 db	9 db	-	6 db	4 db
3	4 db	7 db	1 db	1 db	-	3 db	11 db	-	20 db	6 db
4	-	-	-	-	2 db	-	-	3 db	-	-
5	15 db	6 db	7 db	8 db	-	16 db	9 db	-	20 db	14 db
6	7 db	2 db	-	-	-	-	14 db	-	10 db	18 db
7	-	-	-	-	2 db	-	-	2 db	-	-
8	13 db	15 db	9 db	7 db	-	7 db	8 db	-	4 db	1 db
9	-	-	-	-	-	-	-	-	1 db	-

[184] Lásd a tanulmány elején a *-gal jelölt jegyzetben mondottakat. Kiváltképpen a 3. kulcs megfejtésénél nagy hasznát vettem a következő munkákban található megoldásoknak, táblázatoknak: *Liisi Karttunen:* Chiffres diplomatiques des nonces de Pologne vers la fin du XVIe siècle. Extraits des archives des princes Chigi a Rome. Helsinki, 1911. 5–23. o.; *Henry Biaudet:* Un chiffre diplomatique du XVIe siècle. Ètude sur le cod. Nunz. Polonia „27. A" des archives secrètes du Saint-Siège. Helsinki, 1910.; *Gaetano Platania:* La Polonia nelle carte del cardinale Carlo Barberini Protettore del regno. Accademie e Biblioteche d'Italia 56. (n. s. 39) (1988.) n. 2. 38–60., 59–60. o.

Gyakorisági sorrend:

38: 20 (5) db
58: 20 (4) db
69:18 (1) db
13: 17 (3) db
55: 16 (4) db
22: 15 (2) db
50: 15 (1) db
81: 15 (1) db
20: 14 db
59: 14 (1) db
66: 14 (1) db
80: 13 (1) db
15: 12 db
25: 12 db
16: 11 (1) db
36: 11 db
68: 10 db
26: 9 (1) db
56: 9 db
82: 9 (1) db
53: 8 (2) db
86: 8 db
23: 7 db
31: 7 db
52: 7 db
60: 7 db
83: 7 (1) db
85: 7 db
02: 6 db
18: 6 db
28: 6 (1) db
39: 6 (4) db
51: 6 db
29: 4 db
30: 4 db
88: 4 db
03: 3 db
35: 3 db
47: 3 (2) db
44: 2 (2) db
61: 2 db
74: 2 db
77: 2 db
05: 1 db
19: 1 db
21: 1 db
32: 1 db
33: 1 db
89: 1 db
98: 1 db

A nyelvszerű eloszlás alapján feltételezhető volt, hogy minden számpár egy nyílt *betűt* helyettesít, és hogy egy-egy nyílt betűnek több rejtjelezett megfelelője is van. Az olasz nyelvben használatos 15 mássalhangzót és 5 magánhangzót feltételezve ez a szám 2-3 körül lehet.

β) az egy mássalhangzóból és egy számjegyből álló vegyes bigrammok

A levelekben 53-féle vegyes, betű-szám bigramm fordul elő. A bigrammok első tagja 14 mássalhangzó és az U betű (B, C, D, F, G, H, L, M, N, P, R, S, T, U, Z). Mellettük második tagként az 1–5-ig terjedő számjegyek találhatók (egy esetben a 6-os számjegy is fellelhető):

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
A	-	a11 (1) a12 (2)	-	-	-	-	-	-	-	-
B	-	4 db	2 db	1 db	5 db	-	-	-	-	-
C	-	-	3 db	2 db	-	-	-	-	-	-
D	-	1 db	4 db	7 db	3 db	4 db	-	-	-	-
F	-	2 db	-	-	-	-	-	-	-	-
G	-	-	1 db	-	-	2 db	-	-	-	-
H	-	8 db	4 db	5 db	1 db	4 db	-	-	-	-
L	-	-	1 db	-	-	-	-	-	-	-
M	-	5 db	2 db	-	3 db	-	-	-	-	-
N	-	6 db	6 db	6 db	9 db	1 db	-	-	-	-
P	-	-	5 db	-	3 db	1 db	-	-	-	-
R	-	1 db	2 db	2 db	2 db	-	-	-	-	-
S	-	4 db	1 db	7 db	4 db	2 db	-	-	-	-
T	-	2 db	4 db	11 db	7 db	3 db	1 db	-	-	-
U	-	1 db	1 db	-	-	-	-	-	-	-
Z	-	2 db	3 db	2 db	2 db	-	-	-	-	

A mássalhangzók (és az U) összesített előfordulási gyakorisága csupán főbb vonásaiban hasonlít az olasz nyelv mássalhangzóinak előfordulási képéhez:

N: 27 db	S: 18 db	Z: 9 db	F: 2 db
T: 27 db	B: 12 db	R: 7 db	U: 2 db
H: 22 db	M: 10 db	C: 5 db	L: 1 db
D: 19 db	P: 9 db	G: 3 db	A: 0 db

A számjegyek összevont előfordulása (3: 43 db, 2: 39 db ,4: 38 db, 1: 36 db, 5: 17 db, 6: 1 db) viszont már jobban emlékeztet az olasz magánhangzó-előfordulás képére, úgy, hogy az 1-es számjegy mintha az A-nak, a 2-es az E-nek, a 3-as az I-nek, a 4-es az O-nak és az 5-ös az U-nak felelne meg.

Mindebből adódott a feltételezés, hogy a vegyes rejtjelbigrammok egy-egy mássalhangzóból és magánhangzóból álló nyílt bigrammot takarnak, mégpedig úgy, hogy a mássalhangzók a nyílt megfelelőjükhöz képest bizonyos mértékig kevert sorrendben állnak, a magánhangzók azonban megfelelnek az ABC-beli sorrendjüknek (1=A, 2=E 3=I, 4=O 5=U). E meglátást a gyakorisági sorrenden túl az is alátámasztja, hogy amíg az 1, 2, 3, 4-re végződő vegyes bigrammok szóvégi bigrammként is előfordulnak, az 5-re végződő bigrammról ez nem mondható el. (Tehát – az egyébként is viszonylag ritka – U-ra végződő szó nincs a titkosított szövegrészekben.

γ) a három számjegyből álló trigrammok

A szövegben összesen 43-féle számtrigramm (valamint 2-féle egy betű + két számjegy szerkezetű) trigramm található. E szó- és kifejezéskódok közül a leggyakoribb a 100-as, ez 11-szer, a 029-es 10-szer, a 992-es és a 996-os 9-szer, míg 17 db trigramm csak egyszer fordult elő. A többiek e két érték közé esnek:

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	-	*011* (3 db) *013* (1 db)	*028* (7 db) *029* (10 db)	*035* (1 db)	-	*052* (5 db) *056* (1 db) *059* (3 db)	*066* (4 db) *068* (1 db)	-	*081* (1 db)	
1	*100* (11 db) *105* (3 db)	-	*128* (1 db)	-	-	*156* (5 db)	-	-	-	*192* (2 db)
2	*206* (2 db) *209* (1 db)	-	-	-	-	*252* (1 db)	-		*285* (1 db)	*296* (1 db)
3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5	-	*511* (2 db)	-	-	-	*559* (1 db)	-	-	-	*595* (1 db)
6	*600* (2 db)	-	-	-	-	*658* (4 db)	-	-	-	-
7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	-	-	*823* (3 db) *826* (3 db)	*836* (2 db)	-	*859* (2 db)	*865* (1 db)	-	-	*893* (1 db) *899* (1 db)
9	*905* (3 db)	-	*929* (5 db)		-	*955* (3 db)	*963* (6 db)	-	*981* (3 db) *982* (1 db)	*992* (9 db) *993* (2 db) *996* (9 db)

A trigrammok többnyire a titkosírással írt részeken belül, az előzőekben leírt szám-, illetve vegyes bigrammok közé ágyazódva találhatók, de esetenként a nyílt szövegrészek között egyedül is előfordulnak. Ez utóbbi jellegzetesség alapján feltételezhető volt, hogy a trigrammok nem egy-egy nyílt betűt helyettesítenek, hanem egy-egy önálló szót, kifejezést, nyelvtani fogalmat, esetleg nevet stb. jelentenek.

A mindössze háromszor előforduló, kétfajta betű–szám trigammról (δ), illetve a 6 db vonással megjelölt számpárról (ε) elhanyagolhatónak tűnő mennyiségükön túl közelebbi sejtésünk még nem adódott.

*

A kezdeti benyomások alapján tehát nagy valószínűséggel feltételezhető volt, hogy a titkosírásos levélrészletek szerkezetüket tekintve alapvetően három- és még kétféle rejtjelkulcs egyidejű felhasználásával készültek. Vagyis a nyílt szöveg betűit számpárokkal helyettesítették, és egy-egy nyílt betűnek több ilyen számbigramm (2-3) is megfelel. Továbbá a nyílt szöveg mássalhangzóból és egy magánhangzóból álló bigrammjait ugyanilyen szerkezetű (mássalhangzó + magánhangzó) vegyes bigrammok helyettesítik. A rejtjel-bigrammokban szereplő számok növekvő sorrendben megfelelnek a nyílt magánhangzóknak (1=A, 2=E... 5=U), míg a mássalhangzók a nyílt mássalhangzókhoz képest valószínűleg kevert sorrendben követik egymást. Végül a szövegben leggyakrabban előforduló szavakat, nyelvtani fogalmakat, személyeket stb. háromjegyű számok helyettesítik, s emellett még kétféle, kiegészítő jellegűnek tűnő, egyelőre rejtélyes rejtjelezés is előfordul.

b) A két levél titkosírással írt részeinek összehasonlítása

A két levél titkosírással készült részeinek összehasonlítása minden kétséget kizáróan azt mutatta, hogy a két levél azonos módon, az előzőekben részletezett alapvető három- és még kétféle, komplementer rejtjelkulcs felhasználásával készült.

c) A levelek nyílt és titkosírással írt részei kapcsolatának elemzése

A levelek nyílt és titkosírással írt részei kapcsolatának vizsgálatával, valamint az olasz nyelv szerkezetében lévő szabályosságok felhasználásával néhány rejtjelelemmel kapcsolatban sikerült bizonyos megállapításokat tenni. Így például azt, hogy a *38*- és *39*-es számjegy nagy valószínűséggel az I-nek felel meg; az *58*- és *13*-as számok valószínűleg magánhangzók, míg a *20*-as feltételezhetően mássalhangzó

A fejtés menete

A fejtés első lépéseként a vizsgálat során tett feltételezésekből kiindulva megpróbáltuk megállapítani a magánhangzóknak, illetve a mássalhangzóknak megfelelő rejtjelelemeket. Erre az úgynevezett bepontozás szolgált, vagyis a magánhangzónak feltételezett rejtjelelem fölé pontot, a mássalhangzónak feltételezett fölé vonást tettünk. Majd a valószínűnek tartott adatokból (pl. a *38*, *39*, *58*, *13* magánhangzók, a *20* mássalhangzó) kiindulva igyekeztünk a magán-, illetve mássalhangzó torlódásokat elkerülő és az adott

nyelvre jellemző *ritmust* mutató szóképeket kialakítani. E módszer segítségével sikerült még jó néhány számpár hovatartozását valószínűsíteni. Továbbá azon sejtésünket, hogy a vegyes bigrammok számtagja magánhangzót, méghozzá a saját értékének megfelelő sorrendű magánhangzót jelent, végigvezettük a titkosírásos szövegrészeken. Ennek köszönhetően fix betűket kaptunk, amelyek a *38* és *39* = I feltételezéssel kiegészülve újabb támpontul szolgáltak a valószínű szavak kereséséhez.

A több irányba tett tapogatózások közül az első betörési ponthoz végül ez utóbbi módszer vezetett el. Miután ugyanis a vegyes bigrammok egyik tagjának jelentését nagy valószínűséggel ismertük, kiindulópontként elsősorban olyan szövegrészeket vettünk szemügyre, amelyek efféle vegyes bigrammokból állnak. Ilyen volt mindjárt az 1. sz. levél elején lévő *H3 M1 H1 S3 R3* csoport, amely – miután a számjegyek helyébe a megfelelő magánhangzókat behelyettesítettük – az alábbi szóképet adta: _I_A_A_I_I (a mássalhangzókat _ jelöli). A csoportot alkotó mássalhangzókról még azt tudtuk, hogy az első és harmadik mássalhangzó azonos.

A csoport első bigrammja a *H3* összesen 5-ször fordul elő, ami az adott szövegmennyiséget tekintve közepes előfordulási arányt mutat. Jelentésére nézve a 2. sz. levélben található *105 03 206 192 38 16 50*, valamint a *H3 105 03 206 192 38 15 53 26* csoport adott közelebbi támpontot. Látható, hogy a két csoport aláhúzott része azonos, feltehetően ugyanazon szót jelenti. A *H3*-as bigramm a második esetben ez előtt a szó előtt áll, ami esetleg valamelyik I-re végződő névelőre, vagy prepozícióra utal. A leginkább szóba jöhető betűpárok a LI és a DI, amelyek közül az előfordulási gyakoriság – és a nyílt szövegben előtte található *tutti*nak a határozott névelővel történő rendszeres használata – alapján a LI látszott valószínűnek.

Ez megállapítást visszavezetve a kiinduló csoportra, az alábbi szóképet kaptuk:

Li_ALA_I_I

A hiányzó mássalhangzókra az azokat helyettesítő rejtjelek előfordulási valószínűségének megfelelő több mássalhangzót behelyettesítve különböző szavakat alkothattunk, amelyek közül – tekintettel arra, hogy az 1. sz. levél a pápai udvar aktuális eseményeiről tudósít – a szövegkörnyezetnek is megfelelve a LI PALATINI szavak tűntek a legmegfelelőbbnek.

Az első betörési pont eredményeképpen immár megállapítható volt, hogy a sifrírozott szövegrészekben előforduló *H* a nyílt L-nek, az *M* a nyílt P-nek, az *S* a nyílt T-nek, és végül az *R* a nyílt N-nek felel meg. Ezeket végigvezetve a rejtjelezett szövegen újabb töredékeket kaptunk. Közülük a legígéretesebbnek a 2. sz. levél elején álló *156 929 25 55 T2...* stb. sorozatban lévő *M1 81 N4 R1 S3* rejtjelcsoport tűnt, amely a már ismert betűket behelyettesítve a következő szóképet mutatta: PA_ _ONATO. A hiányzó két, biztosra vehetően nem magán-, hanem mássalhangzó *ciffrá*ja, a *81* és az *N[4]* a rejtjeles forrásrészekben igen gyakran előfordul, a nyelvstatisztikai valószínűség szerint egyformán megfelelhet akár a T-nek, akár az R-nek. Innen azután már végképp gyerekjáték volt kikövetkeztetni, hogy a szó minden kétséget kizáróan nem más, mint az 1630-as években a magyar királyoknak a püspöki székek betöltésében gyakorolt joga körül folytatott vita kulcsfogalma, a PATRONATO (kegyuraság).

A rejtjelezett szöveg harmadik betörési pontjaként a 2. sz. levél utolsó bekezdésének első szavai kínálkoztak. Az „*595 83 58 52 20 58* potrà rappresentare a Vra Em.[za] le

spese" tagmondat voltaképpen sifrírozási hibának tekinthető. A nyílt szövegrész tartalmából ugyanis egyértelműnek látszott, hogy egy Rómából Magyarországra utazó, a magyar ügyek római intézésben járatos személy szóban elmondásra kerülő információira hivatkozik. Mivel pedig egyéb forrásokból tudtuk, hogy 1635 második felében a pápai Kúriában bennfentesen mozgó Tomko János boszniai püspök tért vissza éppen Rómából,[185] rögvest négy újabb számbigramm megfejtését valószínűsíthettük. Eszerint a 83 = T, az 58 = O, az 52= M, a 20 = C.

Az újabb betűket végigvezetve egyre több támpontot kaptunk, amelyek újabb értelmes olasz és részben latin szavak felfedéséhez, ezek pedig újabb és újabb rejtjelek beazonosításához vezettek, egészen a szám- és a vegyes bigrammok immár teljes feltérképezéséig. A fejtés előrehaladtával a munkát jelentősen megkönnyítette a rejtjelkulcsban felismert, nemcsak a korabeli sifrírozó, illetve a desifrírozó, hanem a kulcs nélkül dolgozni kényszerülő mai intercettáns feladatát is nagyban megkönnyítő szabályosság. Eszerint a vegyes bigrammok esetében a rejtjel mássalhangzó tagja és a nyílt megfelelője között bizonyos szimmetria van. Azaz a rejtjeles

B= nyílt C
C= nyílt B
D= nyílt D
F= nyílt G
G= nyílt F
H= nyílt L
L= nyílt H
M= nyílt P
N= nyílt R
P= nyílt M
R= nyílt N
S= nyílt T
T= nyílt S
U= nyílt Z
Z= nyílt V/U

A számbigrammok pedig emelkedő sorrendben felelnek meg az ABC betűinek:

13, 15, 16 = A
18, 19 = B
20, 21 = C
22, 23 = D
25, 26, 28 = E
29, 30 = F
31, 32 = G
33 = H
35, 36, 38, 39 = I
50, 51 = L
52, 53 = M
55, 56 = N
58, 59, 60 = O
61, 62 = P
66, 68 = R
69, 80 = S
81, 82, 83 = T
85, 86, 88 = U
89 = V
98 = Z

[185] *Tusor:* A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio. Függ. n. 5.

A rekonstruált kétféle kulcs már olyan összefüggő szövegrészeket eredményezett, hogy ezek segítségével, illetve a nyelvi és a történeti ismeretek alkalmazásával a számtrigrammok jelentéseinek tisztázására is lehetőség nyílt. Megfejtésük teljes bizonyossággal elsősorban akkor volt megvalósítható, ha a szövegben többször is előfordultak. Mivel a szövegkörnyezet megengedte, ugyancsak megkíséreltük a szövegben csupán egyszer előforduló tételek jelentésének megállapítását. Az ellenőrzési lehetőség hiányában ezeknél természetesen nem beszélhetünk teljesen megnyugtató eredményről. Mindazonáltal az alábbi rejtjelkulcs-táblázatban egyedül a leginkább hipotetikusnak tekinthető megoldásokra hívja fel kérdőjel a figyelmet. A trigrammok feltörésében az előző két *clavis*hoz hasonlóan nagyban hozzájárult az itt is megfigyelhető szabályosság, miszerint a szó és kifejezéskódok a számok emelkedő sorrendjének megfelelően, szoros abc-rendben követik egymást.

Mindezek után vált világossá a két, kezdetben kiegészítő jellegűnek vélelmezett kulcs tartalma. A vegyes, betű–szám trigrammok előforduló két példája (a 11 és a 12)* a kontextusból kikövetkeztethetően, a számrtrigrammok 0-val kezdődő sorához hasonlóan, egy-egy névelőt, illetve határozószót takar. Hogy használatuk kiterjedtebb volt-e, és külön táblát készítettek-e számukra, vagy csupán a vegyes bigramm-kulcs függeléke voltak, mint ahogy alább is szerepelnek, most aligha dönthető el egyértelműen. Tekintetbe véve azonban a többi kulcs első (0-val kezdődő) sorának hasonló funkcióját, inkább ez utóbbi változat valószínűsíthető. (Több kulcsról azért beszélhetünk, mert időközben tisztázódott egy kvázi hatodik rejtjeltípus megléte is. Eszerint a számbigrammok 0-val kezdődő sora kivételesen nem egy magán-, vagy mássalhangzót, hanem az olasz *di* prepozíció különféle alakjait takarja.) Végezetül ugyancsak a trigrammokhoz hasonló funkciót töltenek be a vonással megjelölt számbigrammok. Ezek a számok által jelölt betűkkel kezdődő szavakat: szintén határozószókat, továbbá fogalmakat, olykor pedig konkrét személyeket takarnak. Itteni gyér előfordulásuk ellenére az eredeti kulcsban minden bizonnyal nagyobb teret kaptak.

A megfejtett rejtjelkulcsok rekonstrukciója

1. Szám–szám *bigramm*ok

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	-	-	di, de, d' (6)	della (3)	-	del* (1)	-	-	-	-
1	-	-	-	-a	-	a	a	-	b	b
2	c	c	d	d	-	e	e	-	e	f
3	f	g	g	h	-	i	i	-	i	i
4			-	-	*nullitas*	-	-	*nullitas*	-	-
5	l	l	m	m	-	n	n	-	o	o
6	o	p	-		-	-	r	-	r	s
7			-		*nullitas*	-	-	*nullitas*		
8	s	t	t	t	-	u, v	u, v	-	u, v	z
9	-	-	-	-	-	-	-	-	**	

* Vagy esetleg *dei/degli/[delli]* ** Valószínűsíthető feloldását lásd a 4. kulcsnál.

2. Betű–szám *bigramm*ok (és a két betű–szám *trigramm*)*

	1 = a	2 = e	3 = i	4 = o	5 = u
A =	a11 = quasi (?) (1) a12 = un(o) (?) (2)				
B = c	ca	ce	ci	co	*cu*
c = b	ba	be	bi	*bo*	*bu*
D = d	da	de	di	do	du
f = g	ga	*ge*	*gi*	*go*	gu
G = f	*fa*	fe	*fi*	fo	*fu*
H = l	la	le	li	lo	lu
I = g	*ga*	ge	*gi*	*go*	*gu*
M = p	pa	pe	*pi*	po	*pu*
N = r	ra	re	ri	ro	ru
P = m	*ma*	me	*mi*	mo	mu
r = n	na	ne	ni	no	*nu*
s = t	ta	te	ti	to	tu
t = s	sa	se	si	so	su
u = z	za	ze	*zi*	*zo*	*zu*
z = v	va	ve	*vi*	vo	*vu*

* A kurzívval szedett nyílt bigrammok rejtjelei egyik levélben sem fordulnak elő. Az azonban nem zárható ki, hogy némelyik még a kulcs részét képezte. A *gi* és a *fi* helye majdnem biztosan üresen maradt, a *d3 h3* felcserélése a 2. sz. levélben valamiképpen ezzel függhet össze.

3. Szám *trigramm*ok (szó- és kifejezéskódok 1.)

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0		011 = e(t) (3) 013 = fare (?) (1)	028 = il (7) 029 = in (10)	035 = mo-strare (?) (1)		052 = non (5) 056 = onde (1) 059 = per (3)	066 = qua (4) 068 = quale (?) (1)		081 = riguardo (1)	
1	100 = *redupl.* (11) 105 = cardinale (3)		128 = casa (1)			156 = chiesa (5)				192 = concistoro (2)
2	206 = congregazione (2) 209 = consigliere (1)					252 = consiglio (1)			285 = costume (1)	296 = curia (Romana) (1)
3										
4										
5		511 = lettera (2)				559 = ligame* (1)				595 = monsignore (1)
6	600 = morte (2)					658 = pa-pa (4)				
7										

8			823 = re (3) 826 = regno (3)	836 = Roma (2)	859 = Santa Sede/Sede Apostolica (2)	865 = serenis-simo (1)			893 = stato (?) (1) 899 = sua beatitudine /santità (1)
9	905 = sua maestà (3)		929 = Transil vania (5)		955 = tutto (3)	963= Unghe-ria (6)		981 = al (3) 982 = agli (?) (1)	992 = che (9) 993 = chi (2) 996 = con/m (9)

* Az ABC-rendből következtethetően e latinos alakot használták a *legame* helyett.

4. Vonással megjelölt számbigrammok (szó- és kifejezéskódok 2.)

15: amico (??)

38: inimico (??)

52: m: maestà sua

59: o: ognora

80: santità di nostro signore

98:* Zennyey cancelliere

* Vélhetően a *89 = Z* tudatos, vagy véletlen inverziójával. Lásd még a forrásbeli előfordulásánál mondottakat.

*

Pázmány bíborosként használt olasz rejtjelkulcsa a XVII. századi hazai kriptográfiának a korabeli viszonyok között leginkább modernnek számító emléke.[186] Szerkezete jóval bonyolultabb az I. Rákóczi Györggyel folytatott levelezésben alkalmazott változatnál, valamint azokénál is, amiket a pápai és Habsburg diplomáciai levelezésben alkalmaztak.[187] Fő különlegességét leginkább annak köszönheti, hogy mind az egyes betűk, mind pedig az egyes szavak titkosítására párhuzamosan két-két (sőt részben há-

[186] A kora újkori magyar kriptográfia rendszeres feltárására még nem került sor, róla főként a következő munkák alapján alkothatunk képet: *Ötvös:* Rejtelmes levelek. Függelék (6 facsimile és 6 kulcs); *Beke Antal:* Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczi Györggyel. A gyula-fehérvári káptalani levéltárból. Történelmi Tár 14. (1881) 640–674. o. és 15. (1882) 134–148., 279–324. o., helyenként; „...ím az clavist is megküldöttem...". Mindennapok emlékei a Magyar Országos Levéltárban. Katalógus. Budapest, 1995. 5. o.; *Vadai István:* Két XVII. századi titkosírás megfejtése. Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606. In: Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 30. (Kiad. *Ötvös Péter.*) Szeged, 1990. 183–189. o.; *Révay:* Titkosírások. 57–151. o.; számos példával és további irodalommal: *R. Várkonyi Ágnes:* A rejtőzködő murányi Vénusz. Budapest, 1987. (Labirintus) 213–215. o.; *Uő:* A tájékoztatás hatalma. Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. In: Studia Agriensia, 20. (Szerk. *Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás.*) Eger, 1999. 9–32., 28–30. o.; *Uő:* Az elvesztett idő. Zrínyi Miklós nádori emlékirata? *Hadtörténelmi Közlemények,* 113. (2000) 269–324., 288–292. o.

[187] Ezek leginkább François Viète módszerét vették alapul. Lényegük abban állt, hogy a statisztikai feltörési módszer kivédésére az egyszerű helyettesítést bővítették (egy nyíltra betűre több zárt, leginkább szám rejtjel jutott) és külön – olykor többszörös, s legtöbbször szintén szám- – jeleket alkalmaztak, amelyek szavakat vagy személyeket jelöltek. A pápai diplomácia néhány ilyen kulcsa: *Kraus:* Das päpstliche Staatssekretariat. 205. és 207. o.; Pázmány ezen elv alapján szerkesztett Rákóczi-kulcsa: *Ötvös:* Rejtelmes levelek. Függelék, 1. kulcs, illetve *Révay:* Titkosírások. 106–107. o. Az irodalom eme, Zrínyi Miklósnál és Wesselényi Ferencnél szintén alkalmazott módszert tartja a korabeli magyar kriptográfia legfelső szintjének. *Révay:* Titkosírások. 106–107. és 109–131. o., illetve *R. Várkonyi:* A tájékoztatás hatalma. 29. o. Például az Illésházy, majd Lippay, illetve Rákóczi egyéb levelezéseiben használatos – legtöbbször egyszerű betűcserés – kulcsokat szemügyre véve azt mondhatjuk, hogy joggal. *Vadai:* Két XVII. századi titkosírás. 183–189. o.; *Révay:* Titkosírások. 107–108. o.; *Ötvös:* Rejtelmes levelek. Függelék, 2–6. kulcs.

rom–három) különböző eljárást rendszeresített.[188] E sajátos megoldás leginkább arra vezethető vissza, hogy Magyarországgal és Erdéllyel szemben e jelentések szakképzettebb intercettánsok kezébe kerülhettek, s a Róma–Pozsony (Nagyszombat) útvonalon kevésbé élveztek diplomáciai védettséget, mint az államközi kapcsolatok iratforgalma. Mindazonáltal korszerűsége ellenére sem sikerült megfelelnie a rejtjelezés nem sokkal később Antoine Rossignol által tételesen is megfogalmazott alapelvének, miszerint a sifrírozás csak akkor töltheti be jól a feladatát, ha egyszerre felel meg a gyorsaság és biztonság kettős követelményének. Gyakorlatilag teljes megfejtése a kulcs használatát megkönnyítő belső szabályszerűségek felfedezése, és a nem rejtjelezett szöveggel alkotott, esetenként kikövetkeztethető összefüggések feltárása révén vált lehetségessé.[189]

[188] Voltaképpen nem tesz mást, mint tovább bonyolítja a Viète-féle eljárást, legfőképpen a vegyes bigrammokból álló kulcs alkalmazásával. Motmann a Béccsel folytatott levelezésének rejtjelezésében csupán szám bi- és trigrammokat, valamint vonással megjelölt számbigrammokat, azaz összesen háromféle kódot használt. ÖStA HHStA Rom. Dipl. Korresp., Fz. 54. Konv. Motmann 1637. fol. 11–14., 37–39., 68.

[189] Noha egy jól megszerkesztett részleges titkosítás előnye a gyorsaság mellett az, hogy megfejtése végső soron nehezebb, mert kevesebb adatot szolgáltat a statisztikai elemzéshez. A rejtjelezés során elkövetett néhány hiba (amikor is, mint láthattuk, a ciffra nem a szóba illő betűt fedi) arra utal, hogy a titkosítandó részek mértékének nem megfelelő megállapítása némi kapkodással párosult sietségre vezethető vissza.

Péter Tusor

CARDINAL PÁZMÁNY'S ITALIAN CODEBOOK

C. H. Motmann 'Residente d'Ungheria.' On the Story of the Hungarian Agenzia in Rome

Summary

The present publication provides aspects and data that have been practically unknown so far, on Péter Pázmány, Archbishop of Esztergom (1616-1637), the founder of early modern age Catholicism in Hungary, and his role at the scene of European, particularly Italian politics. Subsequent to his nomination as cardinal in 1629, during his imperial legateship in Rome in 1632, he came into conflict with Urban VIII, the French-oriented Barberini Pope. After he had returned home, he took the opposite standpoint to the papal Court on several occasions at Court in Vienna, and systemised the historical arguments for the cogency of sovereign control over Hungarian church benefices.

His main help in discussing politics was C. H. Motmann, the judge of the *Sacra Romana Rota* and its procurator in Rome between 1633 and 1637. Motmann, who represented several German aristocrats and prelates and the emperor himself, informed the Archbishop of Esztergom presumably every week about the events in the Eternal City and Italy, and the results of his jobs in church and political matters. As for his role as an informant, three layers may be separated. 1. The regular consignment of manuscript newspapers (*avvisi*). 2. Hand-written letters. 3. Partly encrypted letters.

The extraordinary career of Motmann, who also considered himself as a royal Hungarian resident, is cleared up by carefully collected specialised literature and new sources, too. His reports sent to Hungary touch upon nearly all the issues of the contemporary relations of the Holy See and Hungary, among others the papal confirmation of the university of Nagyszombat, the reform of the Order of Saint Paul, the establishment of new dioceses, the papal confirmation of the bishops nominated by the sovereign, the taxes of the bulls, etc. One of the two surviving encrypted documents deals with the circumstances of the genesis of the papal bull '*Sancta Synodus Tridentina*' that can be connected to Pázmány's person. Its transliteration is published, together with the decoding of the lost codebook and the method of decoding. As a consequence of the strict provisions of the so-called 'residence bull', the proportion of non-Italian cardinals attending at conclaves touched bottom in the 17th century. The medieval data of the other encrypted report produce evidence that Transylvania had always belonged to the Hungarian Crown and as a result the Habsburgs, who also held the royal Hungarian title, were authorised to nominate its bishop.

Pázmány's communication with Motmann is not only an important and interesting chapter in the history of early modern age Hungarian ecclesiastic representation in Rome. The secret correspondence is primarily a crucial proof that the Archbishop of Esztergom discussed politics independently in Italy. Certainly, independence does not mean 'sovereignty' here. It means that the head of the Hungarian church could join the Habsburgs' western European diplomacy as a free and acting member. Regarding the reduced possibilities of the Hungarian nobility in foreign affairs at the time, this can be considered as a remarkable point of interest.

Péter Tusor

DÉCHIFFREMENT DU CODE ITALIEN DU CARDINAL PÁZMÁNY

C. H. Motmann «residente d'Ungheria». Complément à l'histoire de la représentation hongroise à Rome

Résumé

Cette publication évoquera des aspects et des documents pratiquement inconnus jusqu'à présent quant au rôle joué sur la scène politique européenne et plus précisément italienne par Péter Pázmány, archevêque d'Esztergom (1616-1637) et fondateur du catholicisme hongrois au début de l'époque moderne. Pázmány a été nommé cardinal en 1629. Lors de son séjour à Rome en 1632, il était confronté au pape Barberini, Urbain VIII suivant l'orientation française. Après son retour, il représentait plusieurs fois une position contraire à celle de la curie papale dans la cour de Vienne. Il a aussi structuré les arguments historiques concernant le bien-fondé du contrôle des souverains sur les biens hongrois de l'Église.

Sa principale aide pour faire de la politique était C.H. Motmann, juge et chargé d'affaires à Rome de *Sacra Romana Rota* (1633-1637). Motmann, qui représentait plusieurs artistocrates et prélats allemands et même l'empereur, a probablement informé l'archevêque d'Esztergom, toutes les semaines, des événements italiens et de la ville éternelle ainsi que de son travail dans les affaires ecclésiastiques et politiques qui lui avaient été confiées. Dans son rôle d'informateur, nous pouvons distinguer trois niveaux : 1. l'envoi régulier de journaux manuscrits (*avvisi*) 2. ses propres lettres 3. des lettres partiellement codées.

Motmann se considérait aussi comme représentant délégué du roi de Hongrie et ses rapports envoyés dans le pays touchaient la quasi-totalité des problèmes concernant les relations entre le Saint-Siège et la Hongrie dont la confirmation pontificale de l'université de Nagyszombat, la réforme de l'ordre des ermites de saint Paul, la formation de nouveaux diocèses, la confirmation pontificale des évêques nommés par le roi, le prix des bulles, etc. L'un des deux écrits codés conservés est publié d'une manière décodée et avec la présentation du code perdu et de la méthode du décodage. Il parle de la naissance de la bulle papale, pouvant être liée à la personne de Pázmány, qui commence par des mots *Sancta Synodus Tridentina*. En raison des dispositions sévères de cette «bulle sur la représentation», la proportion des cardinaux non italiens participant aux conclaves destinés à élire le pape est tombée à son point le plus bas dans l'histoire. L'autre rapport codé fournit des données datant du Moyen-Age pour prouver l'appartenance depuis toujours de la Transylvanie à la couronne hongroise, ce qui habiliterait les Habsbourg, aussi rois de Hongrie, à nommer son plus haut dignitaire religieux.

Les contacts entre Pázmány et Motmann sont plus qu'un chapitre important et intéressant dans l'histoire de la représentation hongroise à Rome au début de l'époque moderne. La correspondance codée constitue une preuve importante pour l'indépendance de l'archevêque d'Esztergom dans sa politique à l'égard de l'Italie. Bien entendu, l'indépendance ne signifie pas souveraineté, mais le chef de l'ordre de l'Église pouvait participer en tant que membre actif et de plein droit à la diplomatie des Habsbourg en Europe occidentale. Ce fait est d'une importance considérable, compte tenu de la marge de manœuvre fort restreinte en matière de politique extérieure de l'aristocratie hongroise à l'époque.

Péter Tusor

DER ITALIENISCHE CHIFFRESCHLÜSSEL DES KARDINALS PÁZMÁNY

C. H. Motmann „residente d'Ungheria" Zur Geschichte der ungarischen Agenzia in Rom

Resümee

Die vorliegende Veröffentlichung bietet bisher fast unbekannte Gesichtspunkte und Daten bezüglich der Rolle von Péter Pázmány (1616-1637), dem Erzbischof von Gran (Esztergom), dem Begründer des neuzeitlichen Katholizismus in Ungarn, auf der Bühne der europäischen, genauer der italienischen Politik. Im Anschluss an seine Ernennung zum Kardinal im Jahre 1629 geriet Pázmány während seiner Gesandtschaft zum römischen Kaiser 1632 mit Urban VIII., dem Barberini-Papst aneinander, der die französische Orientierung verfolgte. Nach seiner Rückkehr vertrat er am Wiener Hof mehrere Male einen Standpunkt, der sich der Richtlinie der päpstlichen Kurie widersetzte. Daneben systematisierte er die geschichtlichen Gründe für die Fundierung der Kontrolle des Herrschers über die ungarischen Kirchengüter.

Seine wichtigste Hilfe in der aktiven Politik war zwischen 1633 und 1637 sein römischer Geschäftsführer C. H. Motmann, Richter der *Sacra Romana Rota*. Es ist anzunehmen, dass Motmann, der mehrere deutsche Adelige und kirchliche Würdenträger, ja sogar den Kaiser vertrat, den Erzbischof von Gran in wöchentlichen Abständen über die Ereignisse in der Ewigen Stadt und in Italien, sowie über seine Arbeit in kirchlichen und politischen Angelegenheiten benachrichtigte. In seiner Rolle als Nachrichtenbote sind drei Ebenen zu unterscheiden. 1. Regelmäßige Sendung handgeschriebener Zeitungen (avvisi) 2. persönlich geschriebene Briefe 3. Briefe teils in Geheimschrift.

Die nach Ungarn geschickten Berichte Motmanns, der sich gleichzeitig als ungarischer königlicher Resident angesehen hatte, und dessen Leben neben der sorgfältig gesammelten Fachliteratur auch von neueren Quellen beleuchtet wird, beschäftigen sich fast mit dem gesamten Problemkreis der zeitgenössischen Beziehungen zwischen dem Heiligen Stuhl und Ungarn. So zum Beispiel mit der Frage der päpstlichen Verstärkung der Universität von Nagyszombat (Tyrnau), der Reform des Ordens der Pauliner, der Schaffung neuer Diözesen, der päpstlichen Bestätigung der, durch den Herrscher ernannten Bischöfe, der, für die Bullen zu zahlenden Gelder usw. Eine der erhalten gebliebenen Briefe in Geheimschrift – die zusammen mit der Lösung des verloren gegangenen Schlüssels und der Darlegung dieser Lösungsmethode in buchstabengetreuer Umschrift kundgetan wird – beschäftigt sich mit den Umständen der Geburt der päpstlichen Bulle *Sancta Synodus Tridentina*, die auch mit der Person von Pázmány in Verbindung gebracht werden kann. In Folge der strengen Vorschriften der sogenannten „Residenz-Bulle" sank das Verhältnis der nicht-italienischen Kardinäle an den Konklaven, an denen der Papst gewählt wurde, im 17. Jahrhundert auf einen historischen Tiefwert. Der zweite Bericht in Geheimschrift bietet mittelalterliche Beiträge zum Beweis dessen, dass Siebenbürgen immer schon zur ungarischen Krone gehört hatte, und infolge dessen seien zur Ernennung seines Oberhirten die Habsburger berechtigt, die auch den Titel des ungarischen Königs trugen.

Die Beziehungen zwischen Pázmány und Motmann sind nicht nur ein wichtiges und spannendes Kapitel der Geschichte der frühneuzeitlichen römischen ungarischen Kirchenvertretung. In erster Linie ist der Briefwechsel in Geheimschrift ein bedeutender Beweis der selbständigen italienischen Politisierung des Erzbischofs von Gran. Die Selbstständigkeit bedeutet an dieser Stelle natürlich keine „souveräne", sondern, dass sich die Führungsperson des ungarischen Kirchenordens als vollberechtigtes und aktives Mitglied in den Kreislauf der westeuropäischen Diplomatie der Habsburger einschalten konnte. Dies wiederum – zieht man die eingeschränkten außenpolitischen Möglichkeiten des ungarischen Adels zu der Zeit in Betracht – kann wohl kaum als unbedeutendes Moment gelten.

Петер Тушёр

ИТАЛЬЯНСКИЙ КЛЮЧ К ЗАГАДКЕ КАРДИНАЛА ПАЗМАНЬ

С. Х. Мотманн „резидент Венгрии." К истории венгеркой агентуры в Риме

Резюме

Настоящая статья публикует почти неизвестные до сего времени аспекты и данные, связанные с ролью архиепископа Пазмань Петера (1616-1637 гг.), сыгранной им в европейской, точнее в итальянской политике. Пазмань после назначения его в 1629 году кардиналом в ходе своей цесарской миссии в Риме в 1632 году оказал острое противостояние папе Барберини Урбану VIII. После своего возвращения на родину он неоднократно представлял противоположную директиве Папской Курии линию в Венском дворе, наряду с этим систематизировал исторические аргументы проверки правителем доходов венгерской церкви.

В активном политизировании Пазманя основную помощь оказывал ему судья *Sacra Romana Rota* С. Х. Мотманн, поверенный в делах в Риме в 1633-1637 годах, который был представителем ряда немецких и высокопоставленных вельможей и духовных лиц высшего сана. Можно предполагать, что и Эстергомского архиепископа он еженедельно систематически оповещал о событиях, происходивших в Вечном городе и в Италии, а также о работе, проведенной им в выполнении своего задания в клерикальных и политических делах. В его оповестительной (информаторской) роли можно выделить три уровня: 1. Систематическая отправка рукописных газет *(avvisi)*, 2. Написанные собственнноручно письма. 3. Отчасти засекреченные письма.

Посланными в Венгрию донесния Мотманна, считавшго себя одновременно королевским резидентом, особая карьера которого наряду с тщательно собранной специальной литературой освещается и новыми источниками –, затрагивают почти всю проблематику отношений того времени между Папским Престолом и Венгрией. В том числе вопросы папского усиления университета в г. Надьсомбат, реформы ордена святого Павла, создания новых церковных комитатов, подтверждение в должности со стороны Папы епископов, назначенных светским правителем, вопросы тарифной платы за буллы и т.д. Один из сохранившихся засекреченных документов, который являтся разгадкой к потерянному ключу –, и метод расшифровки публикуется в сопровождении транслитерации – останавливается на условиях зарождения папской буллы, начинающейся словами *„Sancta Synodus Tridentina,"* которую можно соединить с личностью Пазмани. Вследствие строгих распоряжений так называемой „резидентской буллы" число не итальянских кардиналов, участвовавших в конклавах избрания папы, упало на самую низкую точку в истории. Другое засекреченное донесение служит доказательством того, что Трансильвания всегда принадлежала венгерской короне, в результате чего назначать архипастыря имели право также и Габсбурги, носившие звани и короля Венгрии.

Связи, поддерживаемые между Пазманем и Мотманном, являются одной из важных и интересных глав в истории венгерского клерикального представительства Внгрии в Риме. В первую очередь ведение секретной переписки служит одним из важных доказательств самостоятельных занятий политическими вопросами эстергомского епископа в Италии. Самостоятельность здесь, разумется не означает „суверенности", а то, что руководитель венгерского клера мог как полноправный и активный член подключиться в кровообращение западно-европейской дипломатии Габсбургов. Принимая во внимание узкие внешнеполитические возможности венгерского дворянства в эту эпоху, этот факт едва ли можно считать малозначительным моментом.

MŰHELY

SZABÓ PÉTER

„PANNONIS URSA"

Nagy Lajos király medvevadászata ürügyén

Írásunk a középkori ember és egy vadon élő állat, a medve viszonyát, az utóbbi jelképpé formálódását próbálja feltárni az egykorú hazai környezetben. A legfrissebb kutatások elsősorban a Habsburgok uralta Német-Római Birodalom keretei között vizsgálták a medvéhez kötődő tényszerű és mentális vonatkozásokat. Legutóbb Norbert Schindler folytatott vizsgálatot a medve-szimbolika tekintetében.[1] A mi felfogásunkkal is egyezően óva intett attól, hogy a medve állatszimbolikáját leszűkítsük az egyház nézőpontjára és annak „morálpedagógikus" szelekciójára. A szerző arra az egyházatyáknál kimunkált medve-értelmezésre gondolt, mely szerint a medve a kéjvágy, a bujaság jelképe volt. Schindler nem tett mást, mint hogy „lehúzta" a medvéhez fűződő emberi beidegződéseket a valóság talajára. Abból kiindulva, hogy a medve a vadon képviselője, a mindenkivel dacoló fizikum megtestesítője volt, kimutatta, hogy az állat természetes erejében a férfias társadalom urai szívesen ismerték fel önmagukat. Ezért lett kedvelt címerállat a medve. Figyelmeztetett azonban arra, hogy a medve az emberi megítélés szerint kettős lény: vadságát, barbár erejét rögtön elfelejtjük, ha mutatványos játékokon, vásárokon – megszelídített vadként – bohókás, szeretni való arcát tárja elénk. Azok a kötődések, melyek az agrártársadalmak különböző szintjeit a medvékhez kapcsolták szintén ellentmondást tükröztek. A fejedelmek és a főurak népes kísérete, biztonságukra is ügyelő udvari személyzete lehetővé tette a sportként űzött vadászatot.

Ettől merőben eltért az a kényszerű vadászat, amelyet a nagyvadnak kiszolgáltatott jobbágyok önvédelemből folytattak. A túlélésért folytatott küzdelem összefonódott a jobbágy önvédelmi jogának kiharcolásával, mely értelemszerűen megsértette az urak vadászati kiváltságát. Európa egyes régióiban kialakult az az észszerű kompromisszum urak és jobbágyok között, amely elfogadta, hogy a megtámadott ember a támadó állat életének kioltásával védje életét. Az 1519. évi tiroli tartományülés urai például bölcs belátással minden alattvalójuknak megengedték, hogy a rájuk támadó állatokat, önvédelemből, elpusztítsák.[2] Schindler kutatásainak folytatása – a magyarországi viszonyokra vonatkoztatottan – különösen indokolt. Az egyháziak fejében, úgy tűnik, valóban élt az egyházatyák által kiformált bujaság-jelkép, a medve-szimbólum. Legalábbis Janus Pannonius egy epigrammája szerint a költő egyik iskolatársa éppen bujálkodása miatt kapta az Ursus – medve – gúnynevet.

---

[1] *Schindler, Norbert*: Karnevál, egyház és fordított világ. A 16. századi nevetéskultúra funkciójáról. A „Medveszolgák" – A karnevál állatszimbolikájához című alfejezet. In: Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. (Szerk. *Sebők Marcell.*) Budapest, 2000. 187-193. o.

[2] *Schindler, Norbert*: i. m. 191. o.

Etruszk Ursusnál nincs pajzánabb a fiúk közt,
akkora nagy kéjvágy égeti őt, a buját.
Nyáréjen ha talál egy pajzántestű leányra,
Meg se kottyan akár sorra kilenc ölelés.[3]

Ami a medve magyarországi elterjedését illeti, azt tapasztalhatjuk, hogy e nagyvad az ókor és középkor folyamán különösen elszaporodott e tájon. Ezáltal válhatott a medve a Kárpátok vidékének szinte emblematikus alakjává. Már Nero császár kegyeltje, Lucanus Marcus Annaeus is utalást tesz a „pannóniai medvére" (Pannonis ursa). A rómaiak figyelme minden bizonnyal azért fordult a provincia nagyvadja felé, mert az egykorúak szerint a medvék Pannóniában éltek a legnagyobb számban s az állatokat innen szállíthatták a cirkuszi játékokhoz.[4] A medve tömeges képviselete a hazai vadállományban a középkorban sem változott. Janus Pannonius egy epigrammájában szinte történeti ökológiai képet ad az állatok elterjedését illetően.

Líbia földje ahány vad születési helye,
Adria örvényében amily sok hal kavarog, s a
Pannon medve-anyán sörte ahány meredez[5]

A „Pannonis ursa" egy jól meghatározható irodalmi kör részéről pejoratív értelmezést is kapott Janus Pannoniusra nézve. A lucanusi szöveghely ismert volt Guarino da Verona (1374-1460) ferrarai iskolájában, ahol Janus Pannonius folytatta tanulmányait. A költő iskolatársa volt az a gúnynevén Gryllusnak (tücsök, disznófejű, szörnyeteg) nevezett ifjú, aki a lucanusi helyet fölhasználva azt vágta az – északról, a medvék közül – Itáliába származott fiatalember fejéhez, hogy az medvetejen növekedett fel. Janus visszavágott s azt válaszolta a magát etruszk elődeitől származtató Gryllusnak, hogy az ő anyja bizonnyal nem egy medve volt, hanem egy szuka. Így utalt – nem épp kedvező módon – a Romulus–Remus-féle farkasra, Toscana, azaz az etruszk ősök mitikus állatára.

Gryllushoz

Megrágalmaztál, hogy medvetejen növekedtem
Otthon, Gryllus, mert annyira vad vagyok én.
Hát jó, nősténymedve a dajkám: néked azonban
Gryllus, nem medve volt az anyád, de szuka.[6]

---

[3] „De Urso cinaedo./Nemo est Etrusco iuvenum lascivior Urso,/ Possedit mollem tanta libido virum./ Lascivam aestiva nactus qui nocte puellam/ Nil putat esse vices continuare novem." Ep. I. 119. In: *Iani Pannonii*: Poëmata. Pars. I. Traiecti ad Rhenum, 1784. 511. o. A fajtalan Ursusról. (Ford. *Kurcz Ágnes*.) In: *Janus Pannonius* összes munkái. (Kiad. *V. Kovács Sándor*.) Budapest, 1987. 66-67. o.

[4] E jegyzet, valamint az 5. és 6. jegyzet szöveghelyeire *Ritoókné Szalay Ágnes* hívta fel a figyelmemet, s a professzorasszony a szövegek értelmezésében is segítségemre volt. Ezért hálás köszönetem. „Pannonis haud aliter post ictum saevior ursa"... *Lucani, M. Annei*: Pharsalia, sive de Bello Civili... Amstelaedami, (Apud Janssonio-Waesbergios.) 1714. Liber. VI. 220, 151. o.

[5] „Agit gratias Sigismundo Mazono / Quot gignit rabidas terra Libyssa feras, / Et quot in Adriaco versantur gurgite pisces, / Quot gerit horrentes Pannonis ursa pilos." Ep. II. 10. In: *Iani Pannonii*... i. m. 649. o. Köszönetet mond *Masoni Zsigmond*nak. (Ford. *Csorba Győző*.) In: *Janus Pannonius* összes munkái... i. m. 106-107. o.

[6] „Ad Gryllum / Mordes, et patria pastum me dicis ab ursa, / Tam durus videor, tam tibi, Grylle ferox. / Pannonis ursa dedit lac nobis, Grylle, fatemur. / At non ursa tibi, sed lupa, Grylle, dedit." Ad Gryllum. Ep. I. 126. In: *Iani Pannonii*... i. m. 513. o. Gryllushoz. (Ford. *Végh György*) In. *Janus Pannonius* összes munkái... i. m. 50-51. o. A vers érdekessége, hogy a középkori hagyomány szerint a nőstény medve, a farkasszukával, valamint a nőstény leopárddal együtt közös tiszteletet nyert az erő és a vakmerőség tekintetében. Úgy tartották, hogy ez állatok nőstényei az említett tulajdonságokban messze felülmúlják hímjeiket. „Általában véve el-

A koraújkori Magyarországon medvéből még annyi volt, s jelenléte oly meghatározóan hatott, hogy szinte uralta az egyéb vadállományt. Jellemző Oláh Miklós leírása, amely – sajátos, elkülönítő megfogalmazással – már-már az erdélyi vadak fölé emelte a medvét. Erdély fölöttébb bővelkedik – írja 1536-ban keletkezett művében Mária királynő titkára – „vadban, medvében."[7] Középkori történeti forrásaink közül a Névtelen minorita krónikája Nagy Lajos egy medvevadászata leírásával tanulságos összefoglalását hagyományozta ránk mindazzal kapcsolatban, amit ekkor a medve és az ember, a medve és a király viszonyáról tudhatunk. Lássuk először a történetet a régebbi, Geréb László féle fordításban.

„Midőn az Úr ezerháromszázötvenharmadik évében Szent Katalin szűz napjára következő napon [november 26.] Lajos király Zólyomban vadászott, íme, az elnyúló havasokban egyszerre csak szemberohant vele egy súlyosan megsebzett medve. A király vadászgerelyével támadt rá, hogy vakmerően leterítse a medvét, mint ahogyan már megszokta, hogy így teríts le és öljön meg medvéket. Ebben azonban a mostoha szerencse és saját ügyességébe vetett elbizakodottsága megakadályozta; a nekivadult medve leterítette a királyt, s a két lábán huszonhárom sebet ejtett. Ha az isten oda nem vezérli Bessenyő Jánost, a dühös vad medve megölte volna Lajos királyt. De ez a Bessenyő János jobban szerette a királyt, mint önmagát; életét kockáztatva közbelépett, szembeszállt a királyra támadó medvével, kardjával megölte, így megmentette a királyt a halál torkából."[8]

Ami a történetből rögtön nyilvánvalónak tűnik: Nagy Lajos korában a vadon bővelkedett medvében s így a nagyvadat folytonosan vadászhatták. Az uralkodó, „mint ahogyan már megszokta," vállalkozott a medvevadászatra. Nagy Lajos vadászati kudarcának magyarázatában az újabb fordítás közelebb jár a Dubnici krónikában fennmaradt eredeti latin szövegrészhez. Eszerint a királyt nem „saját ügyességébe vetett elbizakodottsága" akadályozta a medve elpusztításában – mint ahogyan azt a régebbi fordítás hangsúlyozta –, hanem „tulajdon hírnevéből fakadó gőgje." („Proprie reputacionis arrogancia impediente.")[9] A medve haragját is hitelesebben érzékelteti a frissebb fordítás. Az előbbi magyarítás összevonja – s ez által csak finomítja – a medve haragjára vonatkozó jelzőket: „dühös vad" medvéről beszél, amely megölte volna a királyt. Az újabb fordítás híven az eredeti szöveghez két – egymástól különböző, s ezt az „és" kötőszóval is nyomatékosító – kifejezéssel jellemzi a medve felindultságát. Kristó Gyula fordítása „vad és felbőszült" medvéről szól, amely Lajos királyt megölte volna. („Idem ursus ferox et furibundus regem Lodovicum interfecisset.")[10] Ebben a megfogalmazásban mutatkozik meg igazán, hogy az alaptermé-

---

mondható, hogy a négylábúak közt a nőstények gyengébbek a hímeknél – kivéve a medvét és a leopárdot. A közhit szerint ugyanis ezeknek nőstényei erőssebbek és vakmerőbbek mint hímjeik. Egyesek ugyanezt állítják a farkasszukáról is." *Magnus, Albertus*: Az állatokról. (Ford. *Magyar László András.*) Budapest, 1996. 32. o. Janus tehát két – bizonyos tekintetben egyenrangú – nőstény állatot állított egymással szembe úgy, mintha a farkasszuka alábbvalóbb lenne a „medve-anyánál." Gryllus ragadványnevéről: *Janus Pannonius* versei. (Válogatta: *Kardos Tibor.*) Budapest, 1972. 74. oldal és jegyzet.

[7] *Oláh Miklós*: Hungaria – Athila. (A Hungáriát fordította: *Németh Béla.*) Budapest, 2000. 38. o.

[8] XVIII. fejezet. Lajos király medvevadászata és megsebesülése. In: *Küküllei János* és a névtelen minorita krónikája. (Ford. *Geréb László.*) Bevezetés: *Trencsényi – Waldapfel Imre.* Budapest, 1960. (Monumenta Hungarica IV.) 108. o.

[9] *Küküllei János*: Lajos király krónikája. Névtelen szerző gesztája Lajos királyról. (Szerk. *Benda Gyula, Bertényi Iván, Potó János*, ford. *Kristó Gyula.*) Budapest, 2000. (Milleniumi Magyar történeti Források) 63. o.; Chronicon Dubnicense. (Recensuit et praefatus est. *M. Florianus.)* Quinque-Ecclesiis, 1884. (Historiae Hungaricae Fontes domestici pars prima. Scr. III.) 166. o.

[10] *Küküllei János*: Lajos király krónikája. Névtelen szerző gesztája Lajos királyról... i. m. 63. o.; Chronicon Dubnicense... i. m. 166. o.

szetében is vad medve fölöttébb ingerelhető. A szöveghűbb „olvasatok" megengednek néhány feltevést és következtetést. Arra, hogy a szerző többre tartotta az eseményt a puszta vadászkalandnál, már a leírásban is találunk utalást. A történetet egy idő után hirtelen transzcendentálta s isteni akaratból jelentette meg a királyt megmentő udvari embert, Bessenyő Jánost. („Et nisi Joannes Bessenew nutu divino ibidem pervenisset.")[11] Azt, hogy itt valójában paraboláról, erkölcsi célzatú jelképes tanító elbeszélésről van szó, a következő megfontolások támasztják alá. A medve jól jellemzett tulajdonsága, feldühödésre mindig kész természetének kiemelése feltételezi, hogy a Lajos király vadászbalesetéről tudósító szerző ismerte azt az ókori eredetű szállóigét, mely a medvét a harag megtestesítőjévé avatta. Mivel már az ókori Rómában is azt gondolták, hogy ez az állat a leginkább fogékony a haragra Martialis egy epigrammájának parafrázisaként elterjedt a mondás: „Fumantem ursi nasum ne tetigeris" („Ne érintsd a medve füstölgő orrát".) Cesare Ripa is erre a mondásra hivatkozott, amikor 1593-ban megjelent híres jelképszótárában a medvét a harag képi megjelenítőjévé tette.[12] *(1. kép. 586. o.)* Az „arrogantia," önhittség, gőg hangsúlyozása a keresztény király magatartásában burkolt célzás lehet arra, hogy az elbizakodott uralkodó egy pillanatra megtagadta az ezzel szemben követendő „humilitas" (alázatosság) keresztény erényét. Sejthető, hogy a Zólyom környéki medve nem véletlenül, hanem a megleckéztetés szándékával került a gőgös uralkodó elé. Arra, hogy ez a feltevésünk több lehet, mint puszta hipotézis, a szerző személye, szemlélete szolgáltathat adalékot. Éppen az újabb kutatások, melyek az immár gesztának tekintett művet két szerző – egy András nápolyi környezetéhez tartozó ember és egy ferences szerzetes – alkotásának tulajdonítják, erősítették meg a medvekalanddal foglalkozó rész ferences szerzőségét.[13] A névtelen minorita 1362-1363 között írta gesztáját. A magyarországi ferences szellemiség és szemlélet enciklopédikus formában – a teológiai, filozófiai, természettudományi tájékozódás tekintetében – csak egy évszázaddal később ragadható meg Temesvári Pelbárt (1440-1504) „Aureum rosarium theologiae" (Az isteni tudománynak aranyos rózsakoszorúja) című, befejezetlenül maradt művében. Nehéz eldönteni, milyen arányban görgetett hagyományt, s hordozott egyéni invenciót, tudományos irányultságot ez a hatalmas mű. Ha a hagyomány összefoglalásának fogjuk fel, egy részlete mintegy „összerántja" – mögöttes értelemmel ruházza fel – a mérges medve és a gőgös ember történetét. „Az embert, mivel... bűnt követett el, Isten igazságosan bünteti mérges állatokkal. S minthogy az ember az engedetlenség nagy bűnével vétkezett, ezért Isten igazságos ítélete alapján elvesztette vezérletét a nagy állatok fölött. Továbbá mivel az ember a fölséges Istennel szembeni gőggel vétkezett, igazságosan bűnhődik... hogy gőgjében megszégyenüljön... A kártékony állatok vagy büntetésképpen bántják az embereket, vagy üdvösen foglalkoztatják, vagy hasznosan próbára teszik, vagy öntudatlanul is *tanítják* őket". [Kiemelés tőlem – Sz. P.][14] A Zólyom környéki medve e felfogás szerint tehát a gőgös Nagy Lajos megszégyenítése céljából került a király elé. Megtanította az uralkodót arra, hogy mit szül a keresztény ember számára az elbizakodottság. Ám a tanulságos próbatételt Isten nem engedte odáig vinni, hogy az uralkodó megleckéztetése a halálát is eredményezze s az isteni akarat a

[11] Chronicon Dubnicense... i. m. 166. o.

[12] *Cesare Ripa*: Iconologia. (Fordítás és jegyzetek: *Sajó Tamás.*) Budapest, 1997. 306. o.

[13] Kristó Gyula szerint „Az I. fejezet második fele, a 2. és 7. fejezet egésze, továbbá a 10. és 12. fejezet egy-egy része" egy András nápolyi környezetéhez tartozó írástudó műve. A további részek – így a medvekalandot bemutató 18. rész – egy ferences szerzetes alkotásai. Utószó: In: *Küküllei János: Lajos király krónikája...* i. m. 111-112. o.

[14] *Temesvári Pelbárt*: Rózsakoszorú. (Hagenau. 1503.) In: A magyar középkor irodalma. (Kiad. *V. Kovács Sándor.* Ford. *Vida Tivadar)* Budapest, 1984. (Magyar Remekírók) 698-699., 709. o. Jegyzet: 1153.

1. kép. A harag jelképe. "Páncélban ábrázoljuk, sisakdíszén lángot és füstöt okádó medve fejével." (Cesare Ripa: *Iconologia című, idézett műve alapján.)*

helyszínre vezérelte a királyt megmentő Bessenyő Jánost. Azt, hogy az ember-medve párharc önmagán túlmutató értelmet is hordozhat, a szmrecsányi plébániatemplom (Liptó vármegye) famennyezet-képei is igazolják.[15] A Nagy Lajos uralkodása idején épült

[15] Szmrecsányt Myskovszky Viktor helyezte először a múlt században a művészettörténeti kutatások homlokterébe. Ő úgy találta, hogy templom a XIV. század első feléből való s falfestményei is ez időből származhatnak. Ma már nehezen tartható vélekedése volt, hogy a hajó festett famennyezete is az 1350-es évek táján készült. *Myskovszky Victor*: A szmrecsányi templom és mennyezetének festményei. In: *Archeológiai Értesítő*, 1893. 145-151. o. A szmrecsányi plébániatemplom építésének okleveles anyagáról: Magyarországi művészet 1300-1470 körül. (Szerk. *Marosi Ernő)* I. Budapest, 1987. (Magyarországi művészet története) 113-115. o.

gótikus eredetű templom festett famennyezetét Levárdy Ferenc, művészettörténész a XVI. század első felére datálta.[16] Ebben a – festett famennyezetek esetében viszonylag korai – időmeghatározásban nincs okunk kételkedni: Erdély megkíméltebb vidékein például szép számmal maradtak fenn az 1500-as évek első évtizedeiből származó fára festett díszes templommennyezetek.[17] Ami a figurális ábrázolásokkal kapcsolatban különösen elgondolkodtató, hogy egymás mellett szerepelnek a sárkányviadalok és a medvevadászatok képi megjelenítései. *(2. kép, 588. o.)*

A festményeket ismertető Myskovszky Viktor így értelmezte a sárkányviadalokat: „ezen a részleten van a jó és a rossz szellem harca jelképezve, ugyanis vaspáncélba öltözött, sisakos és hosszú sarkantyús lovagok iszonyú hosszú farkú és veres szemű gyíkforma sárkányokkal viaskodnak s míg az egyik sárkány hosszú farka a vitéz lova körül van tekerve, addig kinyújtott karmaival a lovas hosszú lándzsanyelét iparkodik megfogni."[18] Amíg a sárkányviadalok ábrázolásai a jó és rossz mitikus harcát, addig a medvevadászatok képei – a sárkányküzdelmekkel szoros összefüggésben – az e világban átélhető birkózásokat mutatták fel az ember jobbá tétele érdekében.

Szmrecsánytól Okolicsnó, a ferences barátok Mátyás király által alapított (1476) temploma és kolostora néhány kilométerre fekszik. Újra felmerül tehát a kérdés, hogy a szmrecsányi plébániatemplom festett famennyezetének medvevadászat-ábrázolásai vajon nem a közeli ferences szellemiség hatása alatt születettek e ? A természetben – növényekben és állatokban – Isten jelenlétét és figyelmeztetését hangsúlyozó ferences szerzetesek programadó gondolatai – immár a Temesvári Pelbárt által kifejtett nézetekkel teljes időbéli szinkronban – miért ne befolyásolhatták volna a szmrecsányi famennyezet díszítőjének szemléletét?

Nagy Lajos medvevadászatának értelmezésénél ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy Zólyom környékén a hatalom küzdött a „hatalommal". A királyi hatalom próbálta ki erejét a hatalom szimbólumával, a medvével szemben.

A német heraldikában a König nevű családoknak a címerében ugyanis nagyon gyakori a medve, mint a hatalom szimbóluma. „Ami azt jelzi, hogy esetleg az indogermán mitológiában is fontos lehetett a medve (gondoljunk az orosz medvetiszteletre is)!"[19] A medve a magyar heraldikában is kedvelt címerállat. Koronában ülő medve – mint a hatalom szimbóluma – szerepel például az enyingi Török család 1507. évi bárói címerében.[20]

A továbbiakban – Schindler történeti antropológiai vizsgálatait folytatva – a magyarországi agrártársadalom és a medve nagyon is valódi kapcsolatát kutatjuk. Erre nézve nyilvánvalóan szórványos utalásokat találtunk az írott forrásokban. A hétköznapok összeütközései ember és medve között nem feltétlenül kerültek lejegyzésre. A megszelídített állat és az ember viszonyára is kevés az adat. Az egyetlen sokatmondó tudósítás ez

---

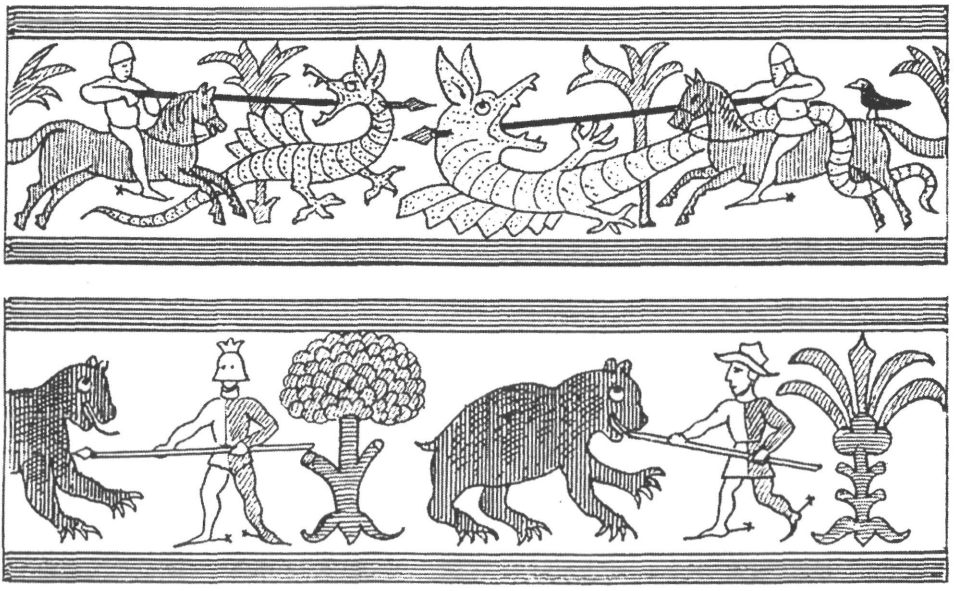
[16] Levárdy Ferenc Szmrecsány mellett Székelydálya, Ádámos, Gógánváralja festett famennyezeteit is 1503 és 1520 közé datálta. *Levárdy Ferenc*: Magyar templomok művészete. Budapest, 1982. 158. o.

[17] *Boros Judit*: Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a XVI-XVII. században. *Művészettörténeti Értesítő,* 1982. XXXI. 2. sz. 128-130. o.

[18] *Myskovszky Viktor*... i. m. 150. o.

[19] *Bertényi Iván:* Heraldika és szemiotika. In: A magyar jelrendszerek évszázadai. (Szerk.: *Voigt Vilmos.*) Budapest, 1998. 51-52. o.

[20] Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 14. k. Pest, 1865. 2. színes kép.

2. kép. A szmrecsányi plébániatemplom famennyezetének (1520 körül) sárkány- és medveviadalokat ábrázoló képei. (Myskovszky Viktor *tanulmánya nyomán.)*

utóbbi kapcsolatról egy – a hódoltság területén szerzett – élményről számol be. A medve itt a török ember mutatványos társa, ám viszonyuk a hódoltsági magyarok medvéhez fűződő beidegződéseiről is szólhatott. A játékos produkciók nézője ugyanis a hódoltság tarka etnikumú népe – köztük a magyarság – volt, melynek mentalitásában már régóta rögzülhettek a bohókás mutatvány látványából leszűrhető tanulságok. A cirkuszi mutatványt Maximilian Brandstetter jegyezte le, aki egy Konstantinápolyba igyekvő bécsi követség titkára volt 1608 és 1609 között.[21] Az esemény 1608. július 15-én játszódott le Hunyadi János egykori várának, Zimonynak közelében. „Ebédidőben két török jött két jókora medvével, ezeknek táncolniuk kellett, mindketten birkóztak is velük, és egyikőjük medvéstől a vízbe esett." Ami ez élménybeszámolóban különösen érdekes, hogy a mutatványban a megszelídített állat vadságát is megidézték. A medvék táncoltak ugyan, ám az idomárok rögtön birkózásra is kényszerítették őket, nem feledtetve az állat természetes erejét, mely az ember ellen is fordulhat. A medve kettős lénye ugyanabban a játékban mutatkozott meg. Ez a különös „visszacsatolás" a medve kiszámíthatatlan vadságára talán nem véletlen a küzdőtérré vált Magyarországon. Itt a játék sem lehetett felhőtlen játék.

Ha az adatokban szűkében vagyunk is, az a struktúra, melynek keretében a medve és az ember egymással kapcsolatba került jól megrajzolható. Egyfelől létezett az 1504. évi törvénykezés értelmében a parasztok vadászati tilalma.[22] Másfelől – ezt mintegy megerő-

[21] *Maximilian Brandstetter*: Utazás Konstantinápolyba 1608-1609. (Ford. *Tóth L. Béla.)* Budapest, 2001. 37. o.

[22] 1504:18. tc. In: Magyar Törvénytár 1000-1526. évi törvények. (Szerk. *Márkus Dezső*) Budapest, 1899. 671-691. o.

sítve – érvényt szerzett magának a fejedelmek és főurak vadászati monopóliuma, mely szintén kizárta a jobbágyokat a vadászatból. 1557 telén, amikor Bornemissza Mátyás észrevette, hogy a szomszéd birtokos jobbágyai az ő erdejében vadásznak, elfogatta a vadorzókat, léket vágatott a tóba és fejjel bemárttatta a bűnösöket a vízbe.[23]

A főurak privilégizált vadászterületeivel kapcsolatban kevés írott forrás maradt fenn. A történeti irodalom régóta számon tartja – mint a főúri vadászati kultúra reprezentatív forrását – Nádasdy Ferenc országbíró vadászdiplomáját és utasítását fővadászmestere számára (1660).[24] Az utasítás rögzíti a főúr vadászati monopóliumát. „Senki idegen puskás, vadász, madarász ezen jószágainkban ne vadásszon és madarásszon, a minthogy meg is lesz téltva mindenektül." A Nádasdy-uradalom vadászterülete – amikor nem az úr vadászott a saját kedvtelésére – a központosított gazdasági szervezet szerepét töltötte be. A fővadászmester irányítása alatt tevékenykedő puskások, vadászok, madarászok az elejtett vadakat és madarakat kötelesek voltak átadni a tartományi tisztviselőknek, akik meghatározott árlista szerint pénzzel fizettek a beszolgáltatott vadakért. A főurak vadászati kiváltsággal kitüntetett uradalmai behálózták – a rendiség erejét is jelképezve – a királyi Magyarország földjeinek zömét.

Erdély a vadászat szempontjából sok tekintetben eltérő képet mutatott. Az erdélyi állam birtokstruktúrájának sajátos fejlődéséből fakadóan – az egyházi uradalmak fiskalizálódásának okán – az ottani vármegyékben nem alakultak ki terjedelmes magánbirtokok, saját kezelésben lévő irdatlan rengetegek. Éppen ezért egy régmúltra visszatekintő, XIX. századi vadászati szakkönyv tanúsága szerint a vármegyei erdőket összevontan – kioltva az elaprózódott vadászterületek birtokosainak vadászati monopóliumát – a vármegyei elit különböző csoportjai közösen használták. Volt főispáni, szolgabírói vadászat, rendeztek vadászatokat a vármegye területén a különböző vadásztársaságok is.[25]

A legnagyobb vadászatok – a vadászterület kiterjedését, az elejtett vadak számát illetően – a fejedelmi vadaskertekben zajlottak. Ilyen vadaskert a görgényi vár alján már a XVII. század első felében létezett s azt I. Rákóczi György a csíki havasokig bővítette. A vadaskertekben messzemenően érvényesült a fejedelmi vadászati monopólium. I. Rákóczi György a görgényi vadaskertben „mindenféle vadaknak, medvéknek, vadkanoknak" vadászásában igen gyönyörködött s mivel „nagy tilalmasban is tartván, szüntelenül elég vadak állják vala a nagy havasokrul."[26] – írta a fejedelem krónikása Szalárdi János.

A jobbágy vadászata – bármennyire is tilalmazta ezt az 1504. évi törvény s a megannyi úri, fejedelmi kiváltság – a gyakorlatban nem szűnt meg. Ezt húzza alá az előző századok szokásaira visszatekintő Bél Mátyás, aki felhívta a figyelmet arra, hogy az 1504. évi rendelkezést az urak a hétköznapokban nem érvényesítették, s megengedték,

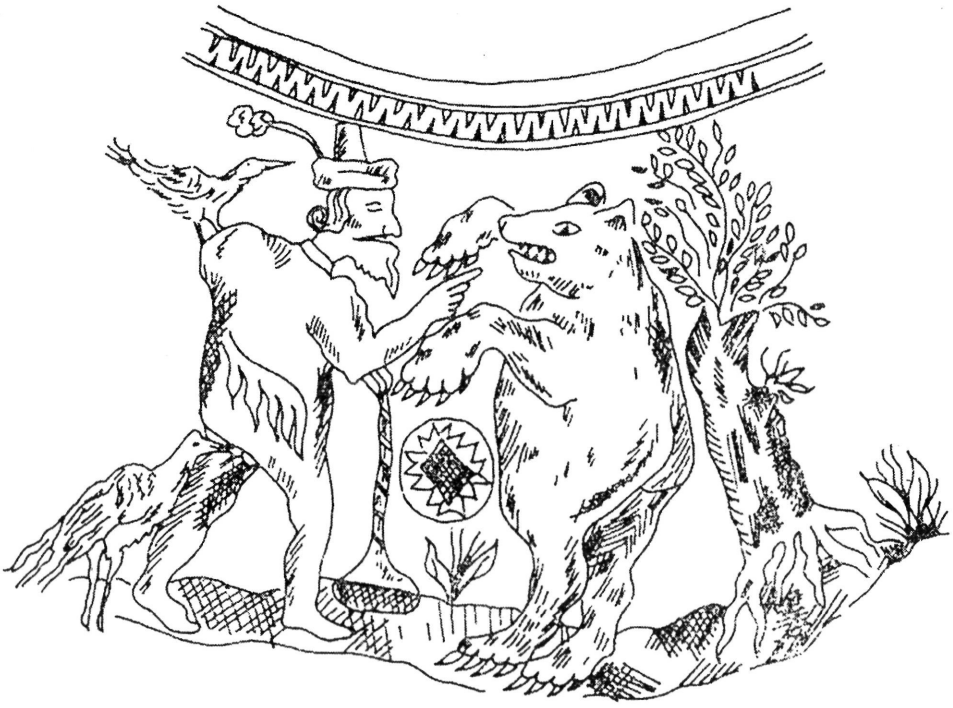
---

[23] Az esetet az egykorú leveles anyag alapján idézi: *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. (Utószó: *László Emőke, H. Kolba Judit, Vadászi Erzsébet.*) I. Budapest, 1986. 170. o.

[24] Gr. Nádasdy Ferenc országbíró vadász-diplomája és utasítása fővadászmestere számára. 1660. (Kiad. *Thaly Kálmán.*) Századok. 1875. 498-502. o.

[25] Az erdélyi régibb és közelebbi vadászatok és vadak. *Újfalvi Sándor* öreg vadásztól Kolozsvárt 1854-ik évben. Budapest, 1982. (Magyar Hírmondó). Az erdélyi kincstári birtokok túlsúlyáról a 17. század második felében: *R. Várkonyi Ágnes*: Gazdaság és társadalom a 17. század második felében. Történelmi Szemle. 1979/1. 109-126. o.

[26] *Szalárdi János*: Siralmas magyar krónikája. (Kiad. *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1980. 290. o.

3. kép. Részlet egy lőportartó homlokdíszéről. Csíkszereda, 1682. (Borsos Béla *idézett könyvében közölt kép alapján.)*

hogy a jobbágyok az élelmezés és a ruházkodás céljából, valamint az önvédelem érdekében vadat ejtsenek.[27]

A kiváltságokkal biztosított fejedelmi és főúri vadászat mellett és részben ellenére tehát a jobbágyi vadászat folyamatos gyakorlásával is számolnunk kell. A vadászok körét a XVI-XVII. század folyamán egyre inkább kiegészítették azok a polgári csoportok, melyek a szabad királyi városokból kiindulva a településük kötelékébe került erdőkben vadásztak. Mivel az agrárkonjunktúra hatására egyre több királyi város tekintett a vidék mezőgazdasági lehetőségeire, mindinkább nőtt a vadak elejtését sportból vagy táplálékszerzésből művelő polgári társaságok száma.[28] Szokásuk nagymértékben követte az úri vadászat „kedvtelésből" művelt jellegét, sőt ehhez kívántak igazodni.

---

[27] „Mert noha II. Ulászló király eltiltotta a parasztokat a vadászattól, törvénye nem érvényesült éppen a tiltott dologra támaszkodó szegényekkel szemben." *Bél Mátyás*: Magyarország népének élete 1730 táján. (Bevezető: *Wellmann Imre*.) Budapest, 1984. 299. o. A medve vadászatának tilalmára egyébként sem vonatkozott az 1504. évi törvény. „Senki se merjen bármi módon vagy bármi mesterséggel szarvasokra, őzekre, nyulakra és vadkanokra vadászni, valamint fácánokra és császárfajdokra, vagyis ugynevezett „császár-madárra" vadászni" Magyar Törvénytár. i. m. 675. o.

[28] Az agrárkonjuktúra hatása alá került szabad királyi városokról: *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. Századok. 1980/4. 511-575. o.

A táplálékszerzési, önvédelmi vadászat létjogosultságát éppen az a vidék, a Székelyföld mutatta fel a legerőteljesebben ahova a fejedelmi, nemesi vadászat kiváltságai nem férkőzhettek. Ott volt ugyanis a legtöbb medve: valószínűleg annyi, hogy velük szemben még az úri, fejedelmi vadászat beengedése sem eredményezett volna emberi fölényt. Még a székelyek törvénykezési iratanyagába is bekerültek a hegyekből érkező medvék pusztításai. „Az en diznaimot... Fanczialj Lwkaczj tartotta ott. Az medve ketteot mart vala megh bennek."[29] – szól az egyik peres jegyzőkönyv. A medve és az ember párharca a Székelyföldön mutatta fel igazán azt a tanulságot – bármely vadászati rendszer s az egész ország számára, – hogy a medve szerepe a valódi küzdelmeken túl a férfierő relativizálásában, a férfi evilágban betöltött helyének észszerű fölmérésében nyeri el értelmét.

Ez a középkori hagyomány tehát, úgy tűnik, tovább élt, népszerűsödött a Székelyföld vadászati kultúrájában. Sokan sokféleképpen vélekedtek arról a székely előkelő lőportartóján fennmaradt ábrázolásról, mely egy támadó medve előtt álló székely vadászt jelenít meg (1682). *(3. kép, 590. o.)* Valójában itt is a férfierő próbáratételéről van szó. A madár, amely a székely férfi két lába között, annak heréibe csíp, mintha azt mondaná: „Most mutasd meg!"[30]

[29] Felperesek orozhegy falusyak, procatorok kobattfalwy Antalfy Janos. Alperesek Franczyalfalwa. Mynd az ket fel peresek Vdwarhely zakben lakosok. [1592. júl. 13.]. In: Székely oklevéltár. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek 1591-1597. (Kiad. *Demény Lajos és Pataki József.*) 257. tétel. II. Bukarest, 1985. 90. o.

[30] *Borsos Béla*: Magyar vadászlőpor tartók. Budapest, 1982. 67. o.

VÉGH FERENC

A TÖRÖK HADERŐ VISSZAVONULÁSA A BALATON-FELVIDÉKEN A SZENTGOTTHÁRDI CSATA UTÁN, 1664 AUGUSZTUS

Az 1664. augusztus 1-jén megvívott szentgotthárdi ütközetet követően Köprülü Ahmed nagyvezér vesztes hada „Fejérvár felé ment volt [...] oly csudálatosan penig és jámborul, hogy valamely végház Montecuccoli úr generálisságában találtatott, a legroszszabb palánkokat is: Keszthelyt, Vásont és a többit, annyival inkább Pápát, Beszprimt semmi úttal nem bántotta, sőt nagy alázatosan quartélyt kért tőlök, hogy ne lőjjenek, valahány darab kenyeret és ital vizet, melyet közönségesen az emberek tulajdonitanak nagy erőtlenségének az török tábornak, mások Montecuccoli uramnak köszönik ezt."[1] Lippay György esztergomi érsek fent idézett, Wesselényi Ferenc nádornak íródott (keltezetlen), a múlt század elején publikált levele, mint a török had Balaton-felvidéki hadmozdulatait taglaló beszámoló, történeti hitelességével szemben – épp egyedisége okán – történetírásunk mindezideig nem támasztott érdemi kételyt.[2]

Az érintett helyőrségek kapitányainak ugyenezen tárgyban napi rendszereséggel papírra vetett – első ízben vizsgálat alá vont – jelentései ugyanakkor a térséget ért szinte példátlan pusztulás szemléletes képét tárják elénk, alapjaiban kérdőjelezve meg a prímási beszámoló forrásértékét. Az érintett végházak (Sümeg, Keszthely, Veszprém, Pápa) kapitányainak Esterházy János győri főkapitány-helyetteshez (1655–1691) intézett jelentései egyúttal a vasvári béke megkötését követő visszavonulás során elszenvedett török veszteségek jellegének meghatározásához is segítséget nyújtanak, új megvilágításba helyezve azok nagyságrendjét.[3]

A szentgotthárdi ütközetet követően a szembenálló hadseregek mindegyike mozgásba lendült: a keresztény had a legyőzöttek üldözéséről lemondva Győr felé vette útját, ahová a következő hónap első hetében érkezett meg.[4] A nagyvezéri had augusztus 6-án bontott tábort és hagyta el a Rába-parti kudarc helyszínét, Székesfehérvárt jelölve meg

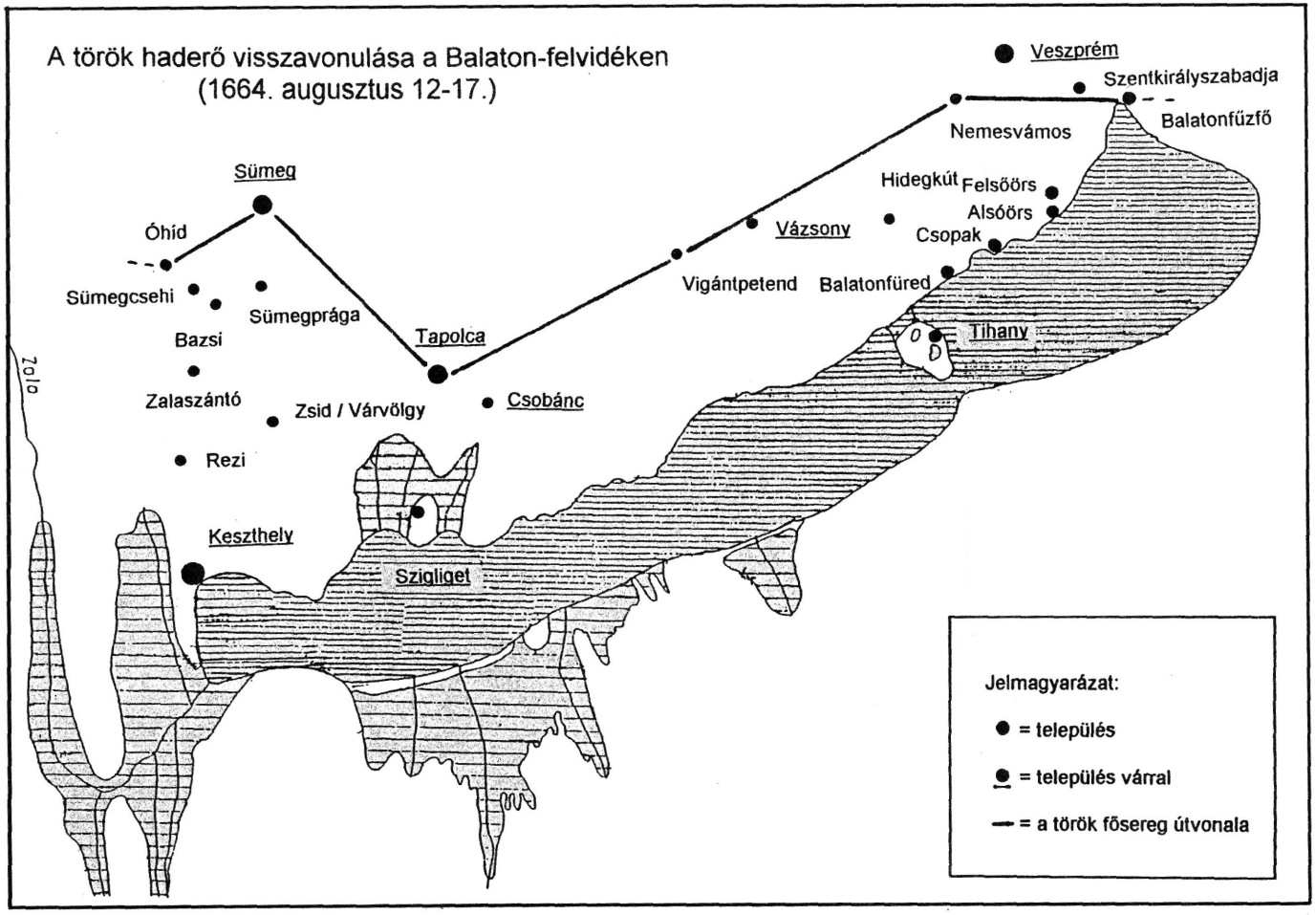
---

[1] *Sebestyén József*: Adatok az 1664. évi Mura és Rábamelléki hadjárat és a vasvári béke történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 29. (1916) (a továbbiakban: *Sebestyén*, 1916.) 101. o. Az 1664. hadműveleti év irodalmára *Perjés Géza*: A szentgotthárdi csata (1664. VIII. 1.) In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. (Szerk. *Kuntár Lajos, Szabó László.*) Szombathely, 1981. 117–174. o.; *Uő*: Zrínyi és az 1663–1664-es nagy török háború. In: Esterházy Pál Mars Hungaricus. (S. a r., ford. *Iványi Emma.* Bev. és szerk. *Hausner Gábor.*) Budapest, 1989. (Zrínyi-Könyvtár III. A továbbiakban: Mars Hungaricus.) 25–99. o.; *Wagner, Georg*: Das Türkenjahr 1664 eine europische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár). Eisenstadt, 1964. 396–399. o.; Krieg und Sieg in Ungarn. Die Ungarnfeldzüge des Grosswesiers Köprülüzade Fazil Ahmed Pascha 1663 und 1664 nach dem „Kleinodien der Historien" seines Siegelbewahrers Hasan Aga. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Erich Prokosch. Graz–Wien–Köln, 1976. (a továbbiakban: Krieg und Sieg) 225–226. o.

[2] *Sebestyén*, 1916. 73.o.; *Hungler József*: A török kori Veszprém. Veszprém, 1986. 125. o.

[3] Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban: HL), Budapest. Török kori Gyűjtemény (a továbbiakban: TGy) 1664/19. Kovács István Esterházy Jánoshoz. Sümeg, 1664. augusztus 12.; Kovács István Esterházy Jánoshoz. Sümeg, 1664. augusztus 14.; Babocsay Ferenc Esterházy Jánoshoz. Keszthely, 1664. augusztus 15.; Jagasics Péter Esterházy Jánoshoz. Veszprém, 1664. augusztus 15.; Jagasics Péter Esterházy Jánoshoz. Veszprém, 1664. augusztus 16.; Jagasics Péter Esterházy Jánoshoz. Veszprém, 1664. augusztus 18.; 1664/21.; Csuty Pál Esterházy Jánoshoz. Pápa, 1664. augusztus 17.

[4] *Sebestyén*, 1916. 71–72.o.; Mars Hungaricus 176–177. o.

A török haderő visszavonulása a Balaton-felvidéken
(1664. augusztus 12-17.)
Veszprém
Szentkirályszabadja
Balatonfűzfő
Nemesvámos
Hidegkút
Felsőörs
Alsóörs
Csopak
Vázsony
Balatonfüred
Vigántpetend
Tihany
Sümeg
Óhíd
Sümegcsehi
Sümegprága
Bazsi
Tapolca
Zalaszántó
Zsid / Várvölgy
Csobánc
Rezi
Keszthely
Szigliget
Zala
Jelmagyarázat:
= település
= település várral
= a török fősereg útvonala

előzetes úticélként.[5] A török sereget ekkor hozzávetőlegesen még mintegy 100 km-es, magyar helyőrségekkel szegélyezett út választotta el a hódoltság menedéket jelentő határától, komoly próbatétel elé állítva a demoralizált, súlyosbodó ellátási nehézségekkel küzdő, időjárás viszontagságaitól sem kímélt ellenséges haderőt.[6]

Az akkor még Óhíd táján időző török mérhetetlen hadának közeledtét aggódva szemlélő sümegi kapitány, Kovács István augusztus 12-én kelt levele tanúsága szerint a jelzett időponttól maga sem táplált illúziókat a török had vonulási irányát illetően, jóllehet a veszprémi püspök székhelyéül is szolgáló Sümeg vára alatt csak 13-án hajnalban „vonyatott sátort a fővezér".[7] A vár tövében másfél mérföld szélességben elterülő, öszvérek mellett nagyszámú tevét felvonultató török tábort a kapitány vélekedése szerint „soha szebben s jobban [...] meg nem nézhették mint itten". A vár ismeretlen létszámú helyőrségével folytonos harcérintkezésben lévő támadók csóvát vetettek a sümegi külvárosra, de a lángok kis idő múltán már a belső város házait sem kímélték.[8] A „két órányi távolra is látható" tűzvésztől egyedül az 1652-ben felszentelt ferences kolostor épülete menekült meg.[9] „A várban is beesett vala a tűz", de a felcsapó lángokat az őrségnek sikerült idejekorán elfojtani. Az augusztus 14-e hajnalára datálható sümegi táborbontás előtt a török a Zala melléki falvakon felül Óhíd, [Sümeg]Csehi, [Sümeg]Prága, Bazsi falvakat égette fel, de az ugyancsak püspöki mezőváros: Tapolca, valamint a keszthelyi vártartomány részét képező Zsid, Rezi és [Zala]Szántó település is osztozott Sümeg városának szomorú sorsában.[10]

Magát a keszthelyi végvár-várost három vagy négy napon át folyamatos nyomás alatt tartotta az ellenség, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy „pusztán hagyathatták volna velünk a végházat".[11] A Balaton-parti végház sorsát illetően találgatásokra okot adó kényszerű hírzárlat végét Babócsay Ferenc keszthelyi kapitány augusztus 15-én papírra vetett beszámolója jelezte. A Keszthelyről segítség gyanánt útnak indított két sajka legénysége az ezt megelőző napon három ellenséges támadást is sikerrel elhárító szomszédos Szigliget fenyegetettségét is enyhítette.[12]

A várfeladásra ösztönző ellenséges taktika egyedül a tapolcai palánk esetében vezetett sikerre, melyet még a portyázók felbukkanása előtt kiürített a veszprémi püspök által fenntartott védősereg. A helyőrség tagjai minden valószínűség szerint uruk másik, számottevő védelmi erőt képviselő sümegi várába húzódtak, amit egyébiránt közvetett uta-

---

[5] *Sebestyén*, 1916. 71–72. o.

[6] Hivatkozás történik Raimondo Montecuccoli végvidéki főkapitány (1660–1680.) parancslevelére, melyben az útbaeső végházak helyőrségét ellenállásra kötelezi, indoklásul hozva fel, hogy „der Feind seye allbereits grossen theils geschlagen". *Wagner*, 1964. 399. o.

[7] HL Tgy. 1664/19. Kovács István Esterházy Jánoshoz. Sümeg, 1664. augusztus 12., augusztus 14.

[8] HL Tgy. 1664/19. Kovács István Esterházy Jánoshoz. Sümeg, 1664. augusztus 14.; *Wagner*, 1964. 396. o.

[9] Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Török-magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók III. Budapest, 1908. (A továbbiakban: *Evlia Cselebi*) 52. o. Ehelyütt hívjuk fel a figyelmet a kevéssé ismert tényre, miszerint a török utazónál a Székesfehérvárról a nagyvezér táborába vezető út elbeszélése esetenként a Rába-parti ütközetet követő visszavonulás történéseivel elegyedik.

[10] HL Tgy. 1664/19. Kovács István Esterházy Jánoshoz. Sümeg, 1664. augusztus 14.

[11] HL Tgy. 1664/19. Babócsay Ferenc Esterházy Jánoshoz. Keszthely, 1664. augusztus 15.

[12] Uo.

lás is alátámasztani látszik.[13] Az üresen álló tapolcai erősség felgyújtásának időpontját egyedüliként megjelölő Jagasics Péter veszprémi kapitány a hónap 14. napjára tette a kicsiny végház tatárok számlájára írható pusztulását.[14] Korábbi időpontot valószínűsít ugyanakkor a sümegi kapitány már ismertetett jelentése, mely a vára alól épp a kérdéses napon elvonuló török had addigi pusztításai között említi Tapolca város (és vele minden bizonnyal egyidejűleg a vár) elhamvasztását.[15]

A török főseregmindössze néhány óra menetet követően 14-én délben érte el Tapolcát, melyet Babócsay Ferenc keszthelyi kapitány értesülése szerint „már azelőtt megégettek volt a tatárok".[16] Jóllehet tehát a veszprémi főkapitány értesülése kétséget kizáróan nem cáfolható, tiszttársai idézett jelentésének ismeretében a tapolcai palánk pusztulása sokkal inkább a 14-ét megelőző napok eseménytörténetének sorába illeszkedik. Tapolca mezőváros vagy szűkebb környéke egyúttal minden bizonnyal éji szállást is nyújtott a török seregnek, tekintve, hogy a rákövetkező hajnal (augusztus 15.) már [Vigánt]Petendnél köszöntött az oszmán hadra, míg a nap végén [Nemes]Vámos volt a táborverés helyszíne.[17]

A táborfelütések térképre vetítése nyomán megállapítható, hogy a had menetteljesítménye egyetlen esetben sem haladta meg a közepesnek nevezhető napi húszonöt kilométeres távot. A veszprémi kapitány augusztus 15-én szerzett tudomást a környező – részben tóparti – települések, úgymint Hidegkút, [Nemes]Vámos, [Balaton]Füred, Csopak, Alsó- és Felsőörs, Szentkirályszabadja pusztulásáról.[18] Még a nap folyamán Veszprém vára alatt is feltűntek az első portyázók, a rákövetkező nap is feladattal látva el a magyar erősség katonaságát.[19] A kapitányi jelentés két főben adta meg a vár magyar–német helyőrségének harci veszteségét: egy katonát a talpán, másikat nyakán ért nem halálos lövés. A második napon „egy kis fejér zászlóval" jelezve jövetele célját, másodmagával török levélvivő küldönc kért bebocsátást a várba, akit mindazonáltal csak másnap tudtak kísérettel útjára bocsátani.[20] Ekkor szűnt meg ugyanis Veszprém és egyúttal a Balaton-felvidék fenyegetettsége azáltal, hogy a török had „mikor a hold fölkelt, megindult minden táborával és a Fűzfőn által költözött Fejérvár felé."[21]

*

[13] HL Tgy. 1664/19. Kovács István Esterházy Jánoshoz. Sümeg, 1664. augusztus 12.

[14] HL Tgy. 1664/19. Jagasics Péter Esterházy Jánoshoz. Veszprém, 1664. augusztus 16.

[15] HL Tgy. 1664/19. Kovács István Esterházy Jánoshoz. Sümeg, 1664. augusztus 14.

[16] HL Tgy. 1664/19. Babócsay Ferenc Esterházy Jánoshoz. Keszthely, 1664. augusztus 15. A tatár támadás tényét török kútfő is megerősíti. *Evlia Cselebi,* 51. o.

[17] HL Tgy. 1664/21. Csuty Pál Széchenyi Györgyhöz. Pápa, 1664. augusztus 17.; 1664/19. Jagasics Péter Esterházy Jánoshoz. Veszprém, 1664. augusztus 18.

[18] HL Tgy. 1664/19. Jagasics Péter Esterházy Jánoshoz. Veszprém, 1664. augusztus 16.

[19] HL Tgy. 1664/19. Jagasics Péter Esterházy Jánoshoz. Veszprém, 1664. augusztus 18.

[20] Uo.

[21] Uo.

Jóllehet az idézett főtiszti jelentések számadatai jellegüknél fogva (főképp az ellenség veszteségeinek megadásánál) nyilván nem mentesek bizonyos túlzásoktól, a török áldozatok – magyar végházak helyőrséglétszámaihoz mérten kiváltképp – magas számaránya mégis vitán felül áll.[22] A Sümeg vár alatti összecsapások a várkapitány – kihallgatott törökök beszámolójával alátámasztott – jelentése szerint mintegy 300 török fegyveres életét követelték.[23] A balsikerű hadjárat mind terjedelmesebb veszteséglistájára a fővezér sümegi vár tövében sebet kapott íródeákjának neve is felkerült. A helyőrség katonái által a töröknek okozott veszteséglista ezzel távolról sem volt teljes, tekintve, hogy az elvonuló had nyomában járó sümegi katonák „most is utánuk lévén hozton-hozzák a fejeket".[24] A várkapitány levelében továbbította a győri főkapitány-helyettesnek azon értesülést is, miszerint a korábbi vélekedéssel szemben a szentgotthárdi ütközet időközben azonosított halottai között volt Köprülü Ahmed nagyvezér sógora is. Kovács István helyőrsége veszteségét mindössze egy halottban és három – megítélése szerint nem halálos – sebesültben jelölte meg.[25]

Hasonlóan szembetűnően magas veszteségekről tudósított az ellenséggel több napon át folytonos harcérintkezésben lévő keszthelyi erősség első embere is: „Ma negyednapja is vágtunk le, harmadnapja is legalább százig, tegnap is tizenhárom fejet és három elevent hoztunk be, ma is három fejet és egy elevent."[26] A foglyul ejtett katonák közül némelyek az erdélyi török helyőrségekben teljesítettek szolgálatot, míg voltak akik az elmúlt esztendőben elfoglalt Érsekújvár falai közül csatlakoztak a balvégzetű expedícióhoz. Babócsay Ferenc kapitány nem mulasztotta el megemlíteni, hogy segítségükkel 200 keresztény rab nyerte vissza örökre elveszettnek hitt szabadságát. A hadjárat magyar áldozatainak képzeletbeli veszteséglistájára Keszthelyen mindössze néhány, őrszolgálata közben legyilkolt fegyveres neve került fel.[27] A végház katonasága a zsákmányból – a szokásoknak megfelelően – egy tatár lovat ajánlott fel a győri főkapitány-helyettesnek, ami egyúttal a magyar győzelemmel végződött összecsapások kárvallottainak kilétére is fényt vet.[28]

Szerényebb hadisikerekkel büszkélkedhetett a tapolcai helyőrség, melynek tagjai egy ellenséges katonát ejtettek foglyul, akinek kihallgatását követően fejét vették.[29] A veszprémi katonaság egy tatár portya tizenöt résztvevőjével végzett, míg két fegyveres élve került kezükbe. Kihallgatásukat követően elfogóik egyiküket kínhalállal veszejtették el, s csak a fiatalabb fogollyal tértek vissza szolgálati helyükre. A két említett tatár vallomásában Sümeget jelölte meg a nagyvezér tartózkodási helyéül, amiből következőleg minden bizonnyal még a vár alatti táborból kerekedtek fel – mint láttuk, tizenhatuk számára

[22] A győri főkapitányság szervezetéhez tartozó Veszprém falai között állomásozott a legnagyobb létszámú helyőrség (200 lovas, 300 gyalog), míg a generalátuson belül külön várkörzetet alkotó „öt balatoni végház" 190 lovast és 274 gyalogost tudhatott falai között, amit jelentős létszámú szabados katonaság egészített ki. *Czigány István*: Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon 1665–1682. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001) 288.o. A veszprémi egyházmegye püspöke által fenntartott sümegi katonaság keretlétszáma nem ismert.

[23] HL Tgy. 1664/19. Kovács István Esterházy Jánoshoz. Sümeg, 1664. augusztus 14.

[24] Uo.

[25] Uo.

[26] HL Tgy. 1664/19. Babócsay Ferenc Esterházy Jánoshoz. Keszthely, 1664. augusztus 15.

[27] Uo.

[28] Uo.

[29] HL Tgy. 1664/19. Kovács István Esterházy Jánoshoz. Sümeg, 1664. augusztus 12.

végzetes – portyájukra.[30] A csobánci vár alatt – Evlia Cselebi tudósítása szerint annak átvételére – felsorakozott török katonaság soraiban a végház tűzérsége okozott számottevő veszteséget.[31] Az elbeszélt eseményeknek a Székesfehérváron örök nyugalomra helyezett Oszmán aga tragikus sorsa ad hitelt, akinek halálát a csobánci vár tövében napokkal korábban szerzett, végzetesnek bizonyult lőtt sebe okozta.[32] A Veszprém külvárosának lángba borításán augusztus 15-étől hasztalan fáradozó török–tatár fegyveresek soraiból is legkevesebb huszonöten veszítették életüket, de tekintélyes volt az összecsapások sebesültjeinek száma is.[33]

A harci veszteségek mellett az önkényes szolgálatelhagyók is nagymértékben apasztották a Székesfehérvár felé elcsigázottan vonuló oszmán főseregét. A vázsonyi katonaság még a főseregsümegi táborverése előtt „valami táborból elszökött törököket" lepett meg, négyet vagy ötöt kardélre hányva közülük. A rajtaütés során kezükre került harminc ló nem mellékesen jelentős nyereséghez jutatta a sikeres portya résztvevőit.[34] A Sümeg alatti táborozás idején többen is elhagyva a hadat, önként jelentkeztek a hegyormon álló magyar erősségben. Az eset külön érdekessége, hogy a dezertőrök az elit alakulatnak számító janicsárság soraiból kerültek ki; közülük hárman átállási szándékukat nyomatékosítandó, késedelem nélkül a keresztséget is felvették.[35] A visszavonuló had üldözésébe bekapcsolódó Csuty Pál pápai kapitány egy, a török seregtől petendi táborhelyén, vélhetőleg ugyancsak dezertálási szándékkal lemaradó „erdélyi" katonától nyerte a nagyvezéri sereg létszámára és úticéljára vonatkozó ismereteit.[36]

Az önkényes szolgálatelhagyók, de áttételesen a harci veszteségek magas számarányáért is nem kis részben a romló morállal súlyosbított, azzal szorosan összefüggő ellátási nehézségek okolhatók, melyekről a szemtanú hitelességével Evlia Cselebi festett érzékletes képet.[37] A nagyszámú öszvér és teve alkalmazásának köszönhetően mozgékony oszmán had ugyanis a népes állatállomány ellátásához nélkülözhetetlen takarmányban, valamint a katonaság napi szükségletét fedező élelmiszerben egyaránt hiányt szenvedett. A több tízezres sereg ellátásában a korabeli gyakorlatnak megfelelően oroszlánrészt vállaló tatár fegyveresek a táborhelytől viszonylag távol kényszerültek (a mind fogyatkozó) élelemre szert tenni, kiszolgáltatva magukat a helyismerettel felvértezett magyar végvá-

[30] HL Tgy. 1664/19. Jagasics Péter Esterházy Jánoshoz. Veszprém, 1664. augusztus 16.

[31] *Evlia Cselebi*, 78. o.

[32] *Evlia Cselebi*, 85. o.

[33] HL Tgy. 1664/19. Jagasics Péter Esterházy Jánoshoz. Veszprém, 1664. augusztus 18. A Veszprém alatti csatározásokra, ill. nagyságrendileg megegyező veszteségadatokra *Wagner*, 1964. 399. o. „... und diese 2 Tag brachten sie ein 17 Köpf, ohne die sie nicht aufheben könten und 31 Gefangene, unter diesen 2 Tartaren..."

[34] HL Tgy. 1664/19. Jagasics Péter Esterházy Jánoshoz. Veszprém, 1664. augusztus 15.

[35] HL Tgy. 1664/19. Kovács István Esterházy Jánoshoz. Sümeg, 1664. augusztus 14.

[36] HL Tgy. 1664/21. Csuty Pál Széchenyi Györgyhöz. Pápa, 1664. augusztus 17.

[37] Tömörsége dacára nem kevésbé szemléletes beszámoló maradt az utókorra a fővezér pecsétőrének tollából. Krieg und Sieg 1976. 225–226. o. A XVIII. századi török krónikairodalom sem hallgat[hat]ta el az említett nehézségeket, ami ugyancsak azok súlyára és volumenére világít rá: „A vasvári béke megkötése után a nagyvezír a sereggel visszaindult a Rába vidékéről s útközben élelmiszerekben nagy szükséget látva, érkezett meg Székes-Fehérvárhoz." *Thúry József*: Az 1663–1664. évi hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. (1890) 521. o. A hadi élelmezés kevéssé ismert tárgykörének irodalmára *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Budapest, 1963. 53–61. o.; *Finkel, Caroline*: The Administration of Warfare: the ottoman Military Compaigns in Hungary, 1593–1606. Wien, 1988. 119–208. o.

riak – a forrásokból ítélve többnyire sikeres – lesvetéseinek. Az adott esetben várral is rendelkező települések ellen végrehajtott támadássorozat szinte kizárólagos érvénnyel ugyancsak a mozgékony török–tatár lovasság fegyverténye volt; az elmondottakból következően a magyar helyőrségekkel folytatott összecsapások során leginkább a (könnyű)lovas fegyvernem szenvedett el érzékeny veszteségeket. A nagyvezér hada ismereteink szerint a mégoly jelentéktelen, számottevő ellenállást kifejteni bizonyosan nem képes balatoni végházak módszeres ostrommal történő elfoglalására sem tett kísérletet, így a gyalogos alakulatok létszámcsökkenésében a dezertálás lehetett fajsúlyosabb elem.

A császári hadvezetés az idézett török veszteségadatokat, valamint a foglyoktól a hadvonulás irányára nyert értesüléseket továbbító, napi rendszerességű főtiszti jelentések révén igyekezett képet alkotni a nagyvezér további terveire vonatkozóan. A körülmény pedig, hogy végül Nádasdy Ferenc azon – elbeszélt eseményekkel közel egy időben papírra vetett, a főúr helyzetfelismerését dícsérő – megállapítása bizonyult helytállónak, miszerint „ez idén nem kell félni derék operatiotól", egyúttal a balatonmelléki végházak érdeme is volt.[38]

[38] *Sebestyén*, 1916. 92. o.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

TÓTH FERENC

PERAU ABBÉ A HUSZÁROKRÓL

Az alábbiakban közölt francia kézirat a francia központi hadtörténeti levéltár (Service Historique de l'Armée de Terre – A Szárazföldi Hadsereg Történeti Szolgálata) MR (Mémoires et reconnaissances – Emlékiratok és tájékoztatások) szekciójában található a 973. raktári szám alatt.[1] A francia eredeti szöveg részlete és annak magyar fordítása kiadásával azokhoz a forrásközlésekhez kívánunk csatlakozni, amelyek a magyar hadi erények eddig ismeretlen újkori külföldi értékeléseit mutatják be.[2]

A szerzőről

Az Értekezések a háborúról (Mémoires sur la guerre) című munka – mint azt a kézirat főcíméből megtudhatjuk – Perau abbé tollából keletkezett. Ritkán fordul elő, hogy egyházi személy hadászati munka írására szánja el magát. Perau abbé minden szempontból kora rendkívüli személyiségének számított. Életpályáját[3] tanulmányozva egy XVIII. századi Julien Sorel jelenik meg elöttünk, aki a katonai és az egyházi világ határmezsgyéjén egyensúlyozva próbálja önmagát megvalósítani.

Gabriel-Louis Calabre Perau 1700-ban született a francia Auxois vidéki Semurben. Szerény anyagi helyzetű családja egyházi pályájára szánta a tehetséges fiatalt. Életrajzírója szerint ifjúi heve egy időre eltérítette az egyháztól, de később megbánást tanúsított, és teológiai tanulmányait a Sorbonne-on fejezte be. A papi hivatáshoz azonban nem érzett elég belső késztetést, így inkább a tudományos munkának szentelte életét. Querlon,[4] a Bibliothèque Royale[5] munkatársa, segítségével ismét komoly tanulmányokat folytatott, elsősorban az egyháztörténet területén. Tudományos erudícióját először Yves de Chartres[6] Lettres (Levelek) című munkája kiadásában szerette volna megcsillogtatni,

---

[1] Mémoires sur la guerre. SHAT, série MR 973., új jelzete: 1M 973.

[2] A témában eddig magyarul is megjelent fontosabb művek közlései: *Zachar József* (ford. és szerk.): *Jeney:* A portyázó, avagy a kisháboú sikerrel való megvívásának mestersége korunk géniusza szerint. (Hága, 1759) Budapest, 1986.; *Tóth Ferenc:* A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézirata. *Fons,* 1997/3. 253–300. o.; *Tóth Ferenc:* Magyar huszárok francia szemmel. Egy XVIII. századi francia hadászati kézirat magyar vonatkozásai. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2002. 420–436. o.

[3] Perau abbé életrajzát az ún. Michaud-féle nagy életrajzi lexikon alapján készítettük el. Lásd *Michaud:* Biographie universelle ancienne et moderne. Tome XXXII. Paris, é. n. 448–449. o.

[4] Anne-Gabriel Meusnier de Querlon (1702–1780), szépíró és publicista.

[5] Francia királyi könyvtár, a későbbi Bibliothèque Nationale de France (Franciaországi Nemzeti Könyvtár) elődje.

[6] Szent Yves (Ivó), chartresi püspök (1040 k. – 1116). A pápaságot és a Capeting dinasztiát támogató Francia egyházfő és teológus. Főbb művei a Lettres és a Sermons.

de a könyvkiadásban oly gyakran felmerülő anyagi nehézségek miatt erre soha nem került sor. Ugyanakkor a könyvkiadás örök szenvedélye maradt, és számos nagy közönségsikert megért munka megjelentetése fűződik a nevéhez. Folytatta például Auvigny Vies des hommes illustres de la France (Franciaország híres férfiainak élete) című híres életrajzi sorozatát, és több történelmi munkával is megajándékozta az olvasóközönséget.

Igen széles látókörű és sokoldalú íróvá vált, aki a hadművészet iránt is komolyan érdeklődött. Nevéhez fűződik például Szász Móric[7] marsall leghíresebb műve, a Rêveries egyik első kiadása is.[8] Pályájában nagy törést jelentett látásának elveszítése, amelyet csak részben pótolt a néhány lelkes segítő munkatárs. Közülük legfigyelemreméltóbb az ígéretes fiatal hadászati szakíró, Lancelot Turpin de Crissé[9] gróf volt. Az ő szerepe egyébként az itt közölt szöveg keletkezésében is jelentős lehetett, ugyanis hosszú ideig (1747–1763) az egyik francia huszárezred tulajdonosa és parancsnoka volt. Perau egészségi állapotára való tekintettel évi 1200 frank királyi kegydíjban részesült, amely lehetővé tette számára egy igen költséges szemműtét kifizetését is. A sikeres műtétnek köszönhetően kevéssel halála előtt visszanyerte látását, és folytatta széleskörű kiadói tevékenységét. 1767. március 31-én hunyt el. Munkái közül figyelemre méltó még néhány szabadkőművességgel foglalkozó, történelmi, életrajzi vonatkozású könyve.[10]

A kéziratról

Perau abbé e műve tudomásunk szerint még nem jelent meg nyomtatásban, sem pedig magyar fordításban. A szerző a munka előszavában sajnálkozását fejezi ki, hogy nem tudta a kéziratot befejezni. Minden bizonnyal írójának szembetegsége miatt nem került sor erre és a nyomdai előkészítésre. Arra nem találtunk utalást, hogy a kézirat elkészítésében mások is közreműködtek-e, de feltételezhető, hogy a szerző a már említett Turpin de Crissé grófon kívül számos más katonai szakértővel is konzultált a munka elkészítése során.

A kézirat keletkezésének meghatározása nem egyszerű feladat. A kéziratot a levéltári rendezés során 1756-os dátum alatt vették nyilvántartásba. Ugyanakkor a szöveg tanúsága szerint feltételezhető, hogy korábban keletkezett. Ugyanis Perau a szövegben csak három (szerinte két és fél) francia huszárezredet említ, név szerint a Saint-Geniez

---

[7] Szász Móric (1696–1750), Franciaország marsallja. II. Ágost lengyel király fia, kora kiemelkedő hadvezére. Harcolt Savoyai Eugén, Nagy Péter, apja és XV. Lajos seregeiben. Nevéhez fűződik számos francia győzelem kivívása az osztrák örökösödési háborúban. Életéhez lásd *Bois, Jean-Pierre:* Maurice de Saxe. Paris, 1992.

[8] Mes Rêveries ou Mémoires sur l'Art de la Guerre. Éd. par l'abbé Pérau. Amsterdam et Leipzig, 1757.

[9] Lancelot Turpin de Crissé (1716–1793), francia hadászati szakíró és szépíró. Életrajzához lásd *Tóth Ferenc:* A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézirata. *Fons,* 1997/3. 253–258. o.

[10] Le Secret des francs-maçons, avec un recueil de leurs chansons, précédé de quelques pièces de poésies, (kiadás helye ismeretlen), 1744.; Les Secrets de l'ordre des Francs-maçons dévoilés et mis au jour par Monsieur P*** Le Secret de la société des Mopses, dévoilé et mis au jour... Chansons de la très vénérable confrérie des Francs-maçons, précédées de quelques pièces de poésie. Amsterdam, 1745.; Bibliothèque de cour, de ville et de campagne, contenant les bons mots de plusieurs rois, princes, seigneurs de la cour..., Paris, 1746.; Description de la ville de Paris et de tout ce qu'elle contient de plus remarquable, par Germain Brice. Paris, 1752.; Histoire des révolutions de l'empire des Arabes, par M. l'abbé de Marigny... Paris, 1750–1752.; Vie de Jérôme Bignon, avocat général et conseiller d'Etat. Paris, 1757.

(később Ráttky,[11] majd Lynden), a Bercsényi és az Esterhazy[12] (később Dávid, majd Turpin) ezredeket, ám a datált korban már léteztek a Pollereczky (1743–1758), a Beausobre (1743–1756) és a Raugrave (1743–1756) huszárezredek[13] is. A szövegben a XVII. század végétől tárgyalja a huszárság franciaországi jelenlétét és a lengyel örökösödési háborúnál későbbi példákat egyáltalán nem idéz. Ez annál is inkább meglepő, mivel a francia huszárok legendás haditetteikett éppen az osztrák örökösödési háborúban és az azt követő hétéves háborúban hajtották végre. Egy személyes itáliai hadiélményére is hivatkozik az 1734. esztendőből, amelynek valóságértékét eddig más források alapján nem sikerült megerősíteni. Elképzelhető, hogy a történetíró Perau abbé valamely hadvezér kíséretében, esetleg éppen a hiteles életrajz megalkotása végett részt vett néhány hadjáratban. Mindenesetre a szöveg első változatának megírására valószínűleg az osztrák örökösödési háború előtt kerülhetett sor. Így körülbelül az 1734–1740 közötti periódusra datálható a munka keletkezése. A szöveg feltételezhető későbbi tisztázásakor pedig már nem látta szükségesnek az eltelt időszakra vonatkozó kiegészítések beiktatását. Egyébként a kéziratcsomó bevezetőjében kijelenti, hogy egy félkész munkáról van szó, amelynek állítása szerint létezett egy másik, részletesebb kéziratváltozata is, de ennek pontos lelőhelyéről sajnos semmit sem tudunk.[14]

A kézirat tanúsága szerint a szerző, kortársaival megegyezően, nagy jelentőséget tulajdonított a huszár harcmodor antik előzményeinek. Akárcsak Turpin de Crissé, a huszárokat Perau is elsősorban azokhoz az ókori lovasnépekhez hasonlította, amelyek a klasszikus (had)történetírókat megihlették.[15] Nevezetesen a parthusokkal állította párhuzamba őket, de nem vont le összehasonlításából messzemenő következtetéseket. Így a kelet-európai lovasnépek és az ókoriak közötti gyakran felállított párhuzamot sem vonja meg olyan markánsan, mint más korabeli szerzők. Ugyanakkor az etnikai vagy földrajzi determináltság nyomait felfedezhetjük Perau szövegében is. A Szász Móric ulánusaival való rokonítás kétségkívül helytálló, ugyanakkor elég sematikus nézetet tükröz az a megállapítás, amely szerint az ulánusok mind mohamedán hitű török lázadók lennének.

A franciaországi huszárság sommás, tényszerű történeti vázlata után a szerző megállapítja, hogy a lengyel és magyar eredetű huszárság szelleme alapvetően idegen a

---

[11] Lásd ehhez *Zachar József:* Ráttky György kuruc ezereskapitány, francia generális (?–1742). *Hadtörténelmi Közlemények,* 1982. 355–392. o.; *Uő:* A franciaországi Bercsényi huszárezred története 1721–1791. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1992. 33–73. o.

[12] Lásd ehhez *Zachar József:* A francia ancien régime két Esterházy-huszárezrede 1735–1789. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1983. 197–229. o.

[13] *Zachar József:* A Francia Királyság 18. századi magyar huszárai. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1983. 523–534. o.

[14] „Je n'ay conservé ce Volume que pour n'avoir pas la peine de le brusler, car d'ailleurs cette expédition de mes Memoires sur la guerre n'est pas complette. Il se trouve même quelques chapitres ou J'en ay annoncé d'autres sans que J'aye rempli mes engagemens. Ce n'est qu'une premiere mise au net d'une Minute Imparfaite. J'ay porté cet ouvrage beaucoup plus loin dans une autre copie en trois Volumes In 4°. aux quels il faut avoir recours..." SHAT, série MR 973. Mémoires sur la guerre. fol. 3.

[15] „Il semble que les Hongrois, qui selon plusieurs Historiens, sont les mêmes que les Huns, retiennent encore la façon de combattre de leurs ancêtres, lorsque sous Attila ils vinrent s'établir dans l'Italie: en effet, les meilleures Troupes légères sont formées de Hongrois, et l'on sçait quel service elles ont rendu dans les dernières Guerres : c'est sur leur modèle que les Souverains ont formé d'autres Troupes, qui n'ont été qu'utiles, mais qui sont aujourd'hui nécessaire." *Turpin de Crissé, Lancelot comte de:* Essai sur l'art de la guerre. Paris, 1754. 149. o.

francia katonákétól. „Az igazi huszárok az osztrák ház alattvalói, következésképpen nagyon nehéz békeidőben toborozni őket" – állítja, s részben a franciák huszárok iránti lekicsinylő magatartásával is magyarázza ezt. A cseles megfutamodást harci erénynek számító huszárok közé szerinte csak a szabályos hadműveletekre alkalmatlan, hitványabb franciák álltak. Ez utóbbi tapasztalat, a toborzási nehézségek, illetve a dezertőrök alkalmazása miatt nem véletlen, hogy a huszár fegyvernem számára Perau abbé nem jósolt túl hosszú jövőt.

Érdekes megfigyelni, hogy a szerző határozottan ellenséges magatartást tanusít az idegen eredetű huszársággal szemben. Állásfoglalása alapján egyértelműen azok táborába sorolható, akik már a XVIII. század első felében egy nemzeti alapon álló francia királyi hadsereget kívántak megvalósítani. A hozzá hasonlóan gondolkodók elsősorban a nem nemesi származású franciák előtt nyitották volna meg katonatiszti pályát, és ellenezték a külföldi ezredek alkalmazását. Perau abbé e kéziratában igen elítélően fogalmaz a korábbi századok franciaországi gyakorlatával kapcsolatban, amikor idegen nemzetek (köztük a magyarok is!) lepték el a francia királyi hadseregeket.[16]

A kézirat nyelvezete alapján megállapíthatjuk, hogy inkább a XVII. századi francia helyesírást tükrözi, mint a felvilágosodás koráét. A magyar nevek és szavak helyesírása éppen ezért elég sok kívánnivalót hagy maga után. A huszár szó „hussart" szóval való helyettesítése is arra vall, hogy a szerző nem ellenőrizte kellőképpen a szövegében szereplő alapfogalmak korabeli katonai helyesírását sem, inkább korábbi forrásokra és a saját benyomásaira hagyatkozott, és szubjektív az ítélete nemcsak a huszárság alkalmazásával, hanem annak névhasználatával kapcsolatban is.

Megállapíthatjuk, hogy az általunk közölt forrás értékes dokumentuma annak a francia társadalmi vitának is, amely a hadsereg jövőjéről folyt. Szerzőnk, szembehelyezkedve a korabeli katonai nemesi származású szerzőkkel, ellenezte az idegen csapatok alkalmazását, és jóval megelőzve az e téren vívott forradalmi szócsatákat, előrevetítette az egységes nemzeti alapon álló véderő eszméjét.

A huszárokra vonatkozó alábbi szöveg átírásánál elsősorban az *Archiv für Reformationsgeschichte* koraújkori szöveggondozásra vonatkozó ajánlásait vettük figyelembe.[17] A szöveg archaikus, következetlen helyesírását megtartottuk, változtatásokat jobbára csak a kis, illetve nagy kezdőbetűvel való átírás terén végeztünk. A szöveg magyarra való átültetése során inkább a mai nyelvhasználatot követő és a lényeget tükröző fordítást, mint a historizáló archaikus szövegalkotást részesítettük előnyben.

---

[16] „Les guerres Civile pour la relligion introduisirent en france plus d'Etrangers que jamaîs, surtout des allemands qui servoient dans les deux parties, sous le nom de Reistres, lorsqu'ils étoient a cheval, ou de Lansquenets, lorsqu'ils étoient infanterie. On ne voit qu'avec horreur les maux que dans ces tems déplorables ils causerent au Royaume, et avec indignation leur peu de fidélité. Cependant sous les derniers regnes, depuis la fin des troubles, nous avons admis toutes sortes de nation dans nos armées, Anglois, Ecossois, Irlandois, Danois, Suédois, Hollandois, Allemands, Hongrois, Italiens, Corses, Espagnols, Suivant les alliances que nos Roys ont eüe avec ces diverses nations." SHAT, série MR 973. Mémoires sur la guerre. fol. 231.

[17] Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte. *Archiv für Reformationsgeschichte*, 72. Bd. (1981) 299–319. o.

Des hussarts

[fol. 225r] Les hussarts sont parmy nous une cavalerie étrangére. Je les ay définis dans le chapitre précédent en parlant des estradiots que Louis XII. prit a son service lorsqu'il passa en Italie pour châtier la révolte des Génois. Les estradiots étoient levés par les Vénitiens dans la Morée et dans l'Albanie pour opposer a la cavalerie ottomane. L'origine de ceux-cy est de Pologne et de Hongrie, ou ils ont été institués pour le même objet. Leur armure est a peu prés semblable, Je dis a peu prés, par ce que les hussarts ne portent point de lance ou arzeguaye [sic!].[18] Il y en a encore en Pologne qui s'en servent on les appelle oulans. Ces derniers sont des Turcs révoltés qui ont passé dans ce pays ou ils conservent leur relligion.

Nous avons eû en France des troupes hongroises sous le régne de Louis XIII. Le cardinal de Richelieu en parle dans une lettre qu'il écrivit au cardinal de la Valette le onzieme aoust mil six cent trente cinq* mais ces troupes, [fol. 225v] autant comme on en peut juger, ne ressembloient point aux hussarts d'aujourd'huy. Elles étoient commandés par le sieur Hébron, et elles ne subsisterent pas longtemps, puisqu'on n'en trouve plus au commencement du régne de Louis XIV. Ce n'est qu'en mil six cent quatre vingt treize qu'on en vit pour la prémiere fois un régiment se former, et l'idée en vint de quelques déserteurs de l'armée impériale qui passerent en mil six cent qutre vingt douze dans celle du Roy commandée par M. le mareschal de Luxembourg. Il les envoya en party, ou ils réussirent assez bien, et de la le Baron de Corneberg fut chargé d'en former un corps. Il perdit au jeu l'argent qu'on lui donna, et fut chassé du royaume. Le régiment en mauvais état fut donné au sieur Mortani qui depuis prit le nom de Mortagne, mais il fut réfformé a la paix.

La guerre ayant recommencé en 1700. pour la succéssion d'Espagne, le mareschal de Villars en forma un nouveau qui fut donné a M. de Verseils, et M. le duc de Baviere en amena un autre dont M. de St. Geniez fut mestre de camp jusques en 1707. qu'il fut donné au baron de Ratsky.[19] Ces deux régimens furent réünis en un [fol. 226r] a la paix de 1713, et sous le régne de Louis XV. il en a été fait deux autres: l'un que le comte de Berchini[20] fut chargé de lever en Turquie en 1719, dont il est mestre de camp, l'autre, qui n'est que de moitié des deux prémiers, et que le comte d'Esterhazy[21] a levé a Strasbourg en 1734.[22] Ainsi le corps des hussarts en France ne consiste qu'en deux régimens et demy de 8. compagnie de 25. hommes, ce qui revient en tout a 500. chevaux non compris les officiers et les mareschaux des logis.

Quand je dis le corps des hussarts, je parle improprement, puisqu'ils font partie de la cavalerie légére, et prennent l'attache du colonel général. Mais l'espéce de cette cavalerie est si différente de toute autre que j'ay cru devoir la distinguer.

L'objet de leur institution n'est pas de combattre en ligne, mais de voltiger sans cesse autour des armées ennemies, de les inquieter dans leurs marches, d'attaquer leurs gardes avancées au moment qu'elles s'y attendent le moins, d'enlever leurs convois, de poursuivre les fuyards et les soldats dispersés, de porter le ravage au loin par des courses imprévües, d'exiger des contributions, faire la guerre de [fol. 226v] party et rapporter des nouvelles. Leur maniere de combattre ressemble assez a celle des anciens Parthes. Ils fuyent lorsqu'ils trouvent la moindre résistance,

---

[18] Feltehetően elírás arquebus (=alátámasztásra, puskavillára nem szoruló könnyű kézi lőfegyver) helyett.

* Mem. pour servir a l'histoire du Cardinal de Richelieu. Tom. 1. p. 511. [Perau saját jegyzete.]

[19] Salamonfai Ráttky György (?–1742) életéről lásd *Zachar József:* Ráttky György kuruc ezereskapitány, francia generális. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1982. 355–392. o.; *Uő:* Idegen hadakban. Budapest, 1984. 142–170. o.

[20] Bercsényi László gróf (1689–1778) életéről lásd *Zachar József:* Franciaország magyar marsallja, Bercsényi László. Budapest, 1987.

[21] Esterházy Bálint József (1705–1743) életéről lásd *Zachar József:* Idegen hadakban. Budapest, 1984. 230–240. o.

[22] Az Esterhazy-ezred történetéhez lásd Zachar József: A francia ancien régime két Esterházy-huszárezrede 1735–1789. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1983. 197–229. o.

n'attaquent ordinairement que par pelotons, et ne se commettent jamais avec des corps qui ne se désunissent pas. Rien n'est moins a craindre pour des troupes qui se tiennent serrées, rien de plus dangereux pour celles qui se débandent. J'ay cependant vû ceux de l'Empereur en Italie en 1734. prés de Colonne, mettre pied a terre, se former en battaillon sur un ruisseau, faire feu sur nos grenadiers et soutenir le leur, ce qui fut regardé pour lors comme une manœuvre bien singuliere de leur part, et prouva combien ils s'étoient aguerris. Les Allemands en assemblent le plus qu'ils peuvent dans leurs armées. Ils les dispersent comme des nüages dans le pays, et s'en enveloppent par la ils se rendent maîtres de la campagne au loin. Ils dérobent a la faveur de cette obscurité tous leurs mouvemens. Ils impatientent les armées françoises qui n'en sont que trop susceptibles, et l'usage qu'ils font de ces troupes méprisables dans les combats réglés, les conduit souvent a des avantages plus réels que la victoire même, puisquelles font périr peu a peu nos armées.

[fol. 227r] Il seroit á désirer d'avoir a opposer de pareilles troupes a celles de nos ennemis, mais il s'en faut beaucoup que nos hussarts soient aussi bons que les leurs, et la raison en est sensible. Les vrays hussarts sont sujets de la maison d'Autriche, et par conséquent il est trés difficile de les recruter en tems de paix. On y supplée alors par des François, et il n'y a que des scélérats, ou de gens perdus qui entrent dans ces troupes. En tems de guerre nos régimens ne sont composés que de déserteurs des ennemis, et on peut juger par cet assemblage de ce qu'ils peuvent être. J'avoüe que mon avis seroit plustôt de n'en point avoir, au moins est il certain que nous en avons assez pour ce que nous en pouvons faire. Les compagnies franches me paroissent infiniment meilleures et j'aimerois mieux en avoir d'avantage, en supprimant les hussarts.

PERAU ABBÉ
ÉRTEKEZÉSEK A HÁBORÚRÓL

A huszárokról

[fol. 225r] A huszárok nálunk idegen lovasságnak számítanak. Az előző fejezetben már megadtam a meghatározásukat, amikor sztradiótákról szóltam, akiket XII. Lajos az itáliai útja során alkalmazott a genovaiak felkelése ellen. A Moreában és Albániában toborzott sztradiótákat először a velenceiek alkalmazták az oszmán lovassággal szemben. Eredetük Lengyelországba és Magyarországba vezethető vissza, ahol ugyanerre a célra használták őket. A fegyverzetük is majdnem megegyező. Csak majdnemet mondtam, mivel a huszárok nem használnak lándzsát vagy arquebust (?).[23] Lengyelországban viszont még vannak olyanok, akik használnak lándzsát, őket ulánusoknak nevezik. Ők fellázadt törökök, akik ide menekültek, és itt megőrizték a vallásukat.

Franciaországban már XIII. Lajos király idejében is voltak magyar csapatok. Richelieu bíboros megemlíti őket a de la Valette bíborosnak 1635. augusztus 11-én írt levelében, de ők [fol. 225v] megítélésünk szerint nem nagyon hasonlítottak a mai huszárokhoz. Hébron úr vezényelte őket, de nem sokáig létezhettek, hiszen XIV. Lajos uralkodása elején már nem találjuk itt őket. Csak 1693-ban alapították az első huszárezredet, amely azokból a császári dezertőrökből állt, akik 1682-ben csatlakoztak a Luxemburg marsall által vezényelt francia királyi hadsereghez. Portyára küldték őket, s mivel elég jól teljesítettek, Corneberg bárót bízták meg, hogy alapítson belőlük egy ezredet. Őt később száműzték, mivel eljátszotta a rábízott pénzt. A sereg maradékát pedig átadták Mortani úrnak, akit később Mortagne-nak neveztek, majd a békeidőben elbocsátották őket.

Miután 1700-ban háború kezdődött a spanyol örökösödésért, Villars marsall újabb huszárezredet alapított, amelyet Verseils úrra bízott. A bajor herceg felállított egy másikat, amelyet St. Geniez úr vezényelt 1707-ig, s majd ezt Ráttky bárónak adták át. E két ezredet az 1713-as béke-

[23] Lásd a 18. jegyzetet.

kötéskor összevonták, majd XV. Lajos uralkodása alatt még két másikat alapítottak: az egyiket Bercsényi gróf volt hivatott létrehozni Törökországban 1719-ben, amelynek vezénylő ezredese lett, a másikat, amelynek a létszáma csak fele volt az előző kettőnek, Esterházy gróf alapította Strasbourgban 1734-ben. Így a franciaországi huszár hadtestet csak két és fél, egyenként nyolc, huszonötfős kompániából álló ezred képezi, mindez 500 lovast jelent, nem számítva a tiszteket és a strázsamestereket.

Amikor huszár hadtestet említek, akkor pontatlan vagyok, hiszen a huszárok a könnyűlovas hadtest részét képezik, és az azt vezénylő tábornok irányítása alá tartoznak. Ugyanakkor ez a fajta lovasság annyira különbözik minden más egyéb fajtától, hogy fontosnak tartottam tőlük megkülönböztetni.

A harcmodorukat nem a vonalharcászat jellemzi, hanem az ellenség körül való folyamatos rajtaütés, amelynek célja az ellenség menet közben való nyugtalanítása, az örök meglepetésszerű megtámadása, a szállítmányok elragadása, a szétszórt és menekülő ellenség üldözése, lesállással minél nagyobb kárt okozni az ellenségnek, a hadisarcszedés, a portya és a hírszerzés. Taktikájuk leginkább az ókori partusokra emlékeztet minket. Megfutamodnak a legkisebb ellenállásra, általában csak kisebb csapatokban támadnak, és nem keverednek ütközetbe olyan hadtestekkel, amelyek sorait nem lehet megbontani. Semmitől sem félnek jobban, mint a zárt alakzatoktól, senkire sem veszélyesebbek. Ugyanakkor, az 1734-es itáliai hadjáratban Colonna mellett megfigyeltem a császári huszárokat, amint lóról szállva egy patak mentén zászlóaljalakzatban tüzelni kezdtek gránátosainkra, és ezzel támogatták az övéiket. Mindez részükről igen különös manővernek számított, és főleg azt bizonyította, hogy mennyire harcedzettekké váltak. A németek a lehető legtöbb huszárt alkalmazzák a seregeikben. Felhő módjára szétszóródnak a terepen, és igen nagy térségeket tudnak ellenőrzésük alá vonni. A figyelemelterelő hadműveleteikkel pedig elfedik a valódi harcmozgásaikat. Nyugtalanítják a francia seregeket, amelyek ennek kivédésére alkalmatlanok, és az a tapasztalat, ezekkel a megvetett csapatokkal szabályos harcot vívnak, és ez gyakran olyan, a győzelemtől független előnyökhöz juttatja őket, amelyek révén lassan elpusztítják a seregeinket.

Kívánatos volna, hogy ilyen csapatokat tudjunk szembeállítani az ellenségeinkével, de annak még sok híja van, hogy a huszáraink olyan ügyesek legyenek, mint az övéik, mégpedig a következő okok miatt: az igazi huszárok az osztrák ház alattvalói, következésképpen nagyon nehéz békeidőben toborozni őket. Megpróbáltuk, hogy franciákkal helyettesítsük őket huszárezredeinkben, ám csak hitvány alakok és alkalmatlan emberek jelentkeztek ezekbe a csapatokba. Háborús időkben csak az ellenségtől átállt katonákból állnak a huszárezredeink, s ez alapján el lehet képzelni a harcértéküket. Őszintén szólva, én inkább hajlok afelé, hogy inkább ne is legyenek huszárezredeink, mindenesetre jelenleg elegendő van belőlük a velük kapcsolatos szándékaink eléréséhez. A szabadcsapatok szerintem magasabb harcértékűek, és jobban szeretném ha többet állítanának fel belőlük, és a huszárokat megszüntetnék.

SZEMLE

HANS-HENNING KORTÜM (Hg.)

KRIEG IM MITTELALTER

(Akademie Verlag, Berlin, 2001, 309 o.)

Remek ötletnek tekinthető, hogy 1999-ben a regensburgi egyetemre meghívták az európai medievista hadtörténettel foglalkozók színe-javát egy felolvasás-sorozatra. Az előadások most szerencsére mind megjelentek, illetve Gerd Althoffé már korábban napvilágot látott (vö. szerk. Horst Brunner: Der Krieg im Mittelalter und in der frühen Neuzeit: Gründe, Begründungen, Bilder, Bräuche, Recht. Wiesbaden, 1999, 1-23.).

Alapos bevezető tanulmányában Hans-Henning Kortüm részben bemutatja a kötet előadásait, részben hadtörténet és kultúrtörténet viszonyát feszegeti, kitekintéssel a komplex társadalomtörténeti, antropológiai, magatartástörténeti szempontokra és lehetőségekre.

Evangelos Chrysos a VI. századi itáliai bizánci hadviselés természetét értékeli újra. Sokak szerint az itáliai keleti gótok elleni bizánci háború második fele, 540 és 555 között közel állt a modern kori „totális háború" fogalmához, amelynek célja az ellenség fizikai megsemmisítése lett volna. Nagyon helyesen a Szerző utal a bizánci katonai és politikai alapelvekre, amelyek mindig igyekeztek megtalálni a nagy vérveszteséggel járó háborúk helyett és mellett a diplomáciai rendezés kiskapuit. Különösen áll ez a koncepciózus Justinianosz uralkodására, akinek a legyőzött gótokkal Itáliában messzemenő politikai céljai voltak a bizánci uralom jövőbeni biztosításában.

Bassam Tibi egy örökzöld témát boncol, amikor az Iszlámnak a háborúval kapcsolatos felfogását és gyakorlatát vizsgálja. Joggal hívja fel a figyelmet, hogy az ismét aktuális kérdéskört érdemes a maga a mélységében és összetettségében kutatni. Egységes dzsihádfogalomról éppúgy nem beszélhetünk, mint egységes európai hadviselésről. A háború elnevezése, jogi természete függött az ellenféltől, annak etnikumától és iszlám vallási megítélésétől. Miként a mai dzsihád fogalom is a békés, eszmei harctól a véres merényletekig a küzdelem széles skáláját öleli fel. Mai, terrorizmushoz közelítő megjelenési formája azonban kétségkívül a középkori, nemzetállamok előtti megjelenési formájára emlékeztet.

Rémi Brague a dzsihád számunkra kevéssé ismert arab filozófiai környezetét ismerteti meg a nyugati olvasókkal. Al-Farabi, Avicenna és Averroes a nyugati gondolkodók, főleg a görög filozófusok, így Platón és Arisztotelész műveit hasznosították a háború problémakörének tárgyalásakor. Az igazságos háború, a tökéletes állam és a közjó gondolatát mind beépítették eszmerendszerükbe, amelybe nem az „iszlám" háború, hanem csak bizonyos eszmei célok érdekében indított háborúk kerültek be.

Matthew J. Strickland tanulmánya a középkori háborúk egyik általános problémáját, az erőszak mértékét és eszkalálódásának menetét vizsgálja az angliai és észak-franciaországi, a legyőzöttekkel kapcsolatos magatartás alakulásában a VII. és XII. század között. A viking és magyar hadjárat lezárultakor, a helyi háborúk, a közel azonos társadalmi rétegek közötti harchoz, a város- és várostromokhoz kapcsolja a háború „játékszabályainak" kialakulását, a korábbi öldöklések háttérbeszorulását, amire Angliában a normannok 1066 évi átkelése után került sor. Ugyankkor a normannok esetében a napi gyakorlat „puhulása" tovább tartott, s bizonyos típusú ellenfelek, pl. skótok, írek ellen változatlan kegyetlenséggel folyt tovább. A magyarok öldökléséről felvázolt sommás kép nem igazán vág egybe a forrásokkal, s a hazai sírok gazdag éremleleteivel, ami annál is szomorúbb, mivel a magyarok csak e tanulmányban tűnnek fel a kötetben. E témakör szerves folytatásának tekinthetőn Hannelore Zug Tucci írása a középkori itáliai hadifoglyokkal való bánásmód gyakorlatáról. A fej-

lett városi joggyakorlat e kérdést, különös tekintettel jogállásukra és jogalanyiságukra, részletesen igyekezett rendezni, s a hiányos római jogi szabályozást tovább fejleszteni.

Jean-Marie Moeglin az 134-es calais-i polgárokhoz kötődő epizód elemzésével egyik legelterjedtebb történelmi mítosszal számol le. A történelem- és művészeti könyvekből ismert hat polgár önfeláldozása a városfeladás, a „deditio" rituáléjának szerves része volt, aminek sikeres végkifejletéről a tárgyaló felek már korábban megállapodtak.

Christopher Allmand a XIV-XV. századi nyugat-európai, főleg francia irodalom háború-recepcióját vizsgálja. Meggyőzően mutat rá, hogy a háborúval, mint az egyéni karrier és társadalmi boldogulás követendő példájával az Azocourt-i csata utáni történeti és szépirodalom leszámol. A nagy krónikás, Froissart még megértő a százéves háború folyamával, Philippe de Mezières (+1405) már felismerik a béke szépségét, s a béke utáni vágyukkal egy önálló irodalmi műfajt is megteremtettek. Háború és béke kérdésnek mindig is voltak társadalmi, államjogi vetületei, hiszen óhatatlanul felvetődtek a társadalmi és gazdasági, politikai reformokra vonatkozó elképzelések. Anyagi teherviselés, a háború növekvő terhei a társadalom és korona közötti kapcsolatot is átalakították: a nagyobb terhekért cserébe, főleg Angliában az alattvalók beleszólása is megnőtt, ami a közvélemény megdolgozásához, az álam élén állók és a nép modernebb kapcsolatához vezetett el.

A francia medievisták nagy alakja, Philippe Contamine a már említett Philippe de Mezières reformra törekvő eszmerendszerét tekinti át. Főművében, az „Öreg zarándok álmában" csak látszólag fogalmaz meg a valóságtól elrugaszkodott gondolatokat a Szentföld felszabadítására, hiszen annak számos eleme felbukkan a későbbi francia politikai gyakorlatban, sőt a szerző maga is sokat látott katonának tekinthető, végigharcolva a spanyol, észak-itáliai és török frontot.

A kötet két záró tanulmánya a középkori hadtörténet megismeréséhez a korabeli kéziratok haditechnikai ábrázolásait hívja segítségül. Christiane Raynaud a „vision déformée" fogalmát járja körül, azt kutatva, hogy a korabeli erődítmény ábrázolásoknak mekkora forrásértéket tulajdoníthatunk. Minden esetben a szöveg és kép viszonyának alapos elemzése döntheti csak el, hogy a művészi fantázia eredményéről, vagy esetleg egy részleteiben valósághű, éppen egy technikai újítást pillanthatunk meg. Marcus Opplow hasonlóképpen a képi ábrázolásokat elemzi, ám a korabeli fegyverzetek szempontjából. A XIV-XV. századi, főleg itáliai haditechnikai kéziratokból azt a tanulságot szűri le, hogy azokat főleg a rajzoló művészek esztétikai igényei alakították, s csak másodlagosan a technikai valósághű ábrázolásának igénye. Ezzel kapcsolatban meg kell persze jegyezni, hogy számos esetben az itáliai mesterek, saját tudásuk reklámozása mellett, valódi technikai újításokat is papírra vetettek, mint azt a magyar technikatörténethez is kapcsolódó Keyser vagy Taccola műveiből tudjuk.

A kötetet nagyszámú, főleg az utolsó két tanulmányhoz kapcsolódó illusztráció, valamint névmutató teszi nemcsak hasznos és kellemes, hanem könnyen használható olvasmánnyá is.

Veszprémy László

WAGNER GALLAGHER (Ed.)

THE LIBRARY OF CONGRESS CIVIL WAR DESK REFERENCE

(Simon and Schuster, New York, 2002, 949 o.)

Százharmincnyolc esztendő telt el azóta, hogy elhallgattak a fegyverek az Egyesült Államok történelmének legvéresebb testvérháborújában, melynek négy éve alatt körülbelül 620 ezer ember vesztette életét – katonák és civilek egyaránt. Összehasonlításképpen, ez a szám magasabb, mint az Egyesült Államok valamennyi többi fegyveres konfliktusában elszenvedett vesztesége együttvéve. Csak az antietami ütközet egyetlen napján (1862. szeptember 17.) elesettek száma meghaladta az ország összes többi XIX. szá-

zadi háborújában elszenvedett veszteségét. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Észak és Dél konfliktusa történetírói viták sorának szolgál kiapadhatatlan forrásul a tengerentúlon mindmáig, hiszen az amerikai demokratikus berendezkedés legsúlyosabb, puszta létét fenyegető válságát élte meg 1861 és 1865 között.

Mintegy 70 ezerre tehető azon könyveknek a száma, amelyek a polgárháború valamely aspektusával foglalkoznak, a tanulmányok, cikkek számát illetően pedig még megközelítő becslésekkel sem rendelkezünk. Egyáltalán nincs tehát könnyű helyzetben az a diák, egyetemi hallgató, – de nem képez kivételt a témát részleteiben nem ismerő kutató sem – aki arra adja fejét, hogy az amerikai polgárháborúval foglalkozzon, netalán csak valamilyen részproblémáról, eseményről, résztvevőről kíván információra szert tenni. Ebben nyújthatnak hasznos segítséget az általános kézikönyvek, amelyek viszont csak adatok felkutatására használhatóak hatékonyan.

Ezen problémára kínál megoldást a Library of Congress legújabb polgárháborús kézikönyve. Joggal merülhet fel a kérdés, miért vállalkozott a kiadó arra, hogy egy újabb kötet kiadásával szaporítsa a meglévő segédkönyvek korántsem rövid listáját.

A Library of Congress mintegy 120 millió kötetre tehető állományával a világ legnagyobb könyvtára, de ezen kívül korabeli levelek, újságok, fényképek millióit is őrzik, beleértve az Egyesült Államok legtekintélyesebb polgárháborús gyűjteményét. Ezt a hátteranyagot kamatoztatva állították össze a recenzió tárgyát képező művet is, amely azonban nemcsak emiatt figyelemreméltó. A szerkesztők szakítottak ugyanis a kézikönyvek zöménél követett szerkesztési elvvel, s címszavak helyett összefüggő szövegbe építették be a tényanyagot, így a mű folyamatos narratívaként is olvasható. Ezt azonban részletes mutatóval, alfejezetcímekkel és kronológiával egészítették ki, ami a munkát tökéletesen használhatóvá teszi segédkönyvként is. Mindezeken túl külön figyelmet szenteltek a polgárháború olyan – eddig meglehetősen mellőzött – problémáinak is, mint a topográfiai alakulatok alkalmazása, a logisztika, kommunikáció, a harctéri sebészet és a egészségügy bemutatása stb. A kötetet korabeli elsődleges forrásokból (memoárok, levelek, újságcikkek) vett idézetek, térképek, illetve eredeti fényképek teszik teljessé.

A szerkesztők nem csupán a polgárháború négy esztendejére koncentráltak, hanem több fejezetet is az ún. antebellum időszakának szenteltek, összehasonlítva a két szekció (Észak és Dél) társadalmát, gazdaságát, illetve kultúráját. Külön alfejezetben foglalkoznak a rabszolgaság észak-amerikai „különös" intézményének bemutatásával. Részletes elemzés tárgyát képezik a konfliktushoz vezető út állomásai (Missouri kompromisszum, nullifikációs válság, a Mexikó elleni háború, az első szecessziós válság és a megoldását jelentő 1850-es kompromisszum stb.) Különösen örömmel üdvözölhetjük az antebellum időszakának pártrendszerét bemutató alfejezetet, amelyből világosan kitűnik, hogy az egyébként hagyományosan kétpólusú amerikai politikai paletta mennyire hűen tükrözte az amerikai társadalom korabeli megosztottságát és az 1854-es Kansas-Nebraska törvényt követően körvonalazódó demokrata-republikánus szembenállás mellett „kispártok" sokaságát vonultatta fel.

A kötet harmadik fejezete a polgárháború időszakának politikáját mutatja be immáron mindkét államalakulatban: az Unióban és a Konföderációban. Részletesen foglalkozik a két kormány tagjaival, illetve a korszak jelentősebb politikai személyiségeivel. Nagyító alá vették a polgárháborús időszak két leginkább vitatott alkotmányjogi kérdését: az ún. habeas corpus felfüggesztését Északon, illetve Lincoln elnök rabszolgákat felszabadító nyilatkozatát, s az olvasó betekintést nyerhet az 1864-es „háborús" elnökválasztás körülményeibe is. A szerkesztők nem feledkeztek meg a konfliktus sokáig talán leginkább mellőzött aspektusáról, a polgárháborús diplomáciáról sem. Ebben a Konföderáció részéről kiemelt helyet foglalt el saját függetlenségének elismertetése az európai hatalmakkal (elsősorban Nagy-Britanniával és Franciaországgal), amelyet a déli kormányzat a gyapotkivitelre elrendelt „ön-embargóval" kívánt kikényszeríteni, míg a William Henry Seward külügyminiszter által irányított északi diplomáciai gépezet mindent elkövetett ennek megakadályozása érdekében.

A hadtörténészek érdeklődését természetesen a konfliktus hadi eseményeivel foglalkozó fejezet fogja felkelteni, amely nem is okoz csalódást. A kötet mintegy százharminc oldalon taglalja a polgárháború fontosabb hadjáratait és csatáit egyrészt éves lebontásban, másrészt a főbb hadszínterek szerint (említésre

kerülnek az olyan mellékhadszínterek is, mint a Mexikói-öböl, vagy Mississippin túli területek). Az ütközetek ismertetését részletes és jól áttekinthető térképek egészítik ki. Különösen fontosnak tartom a polgárháborúban alkalmazott stratégia és taktika áttekintését.

Szintén remekül használható a két hadsereg felépítését tárgyaló fejezet, amelyből hasznos információkat nyerhetünk a kék- és szürkekabátosok seregeinek hadszervezeti egységeiről, az alkalmazott rangrendszerekről, de részletesen megismerkedhetünk a szembenálló felek legkiemelkedőbb tábornokainak katonai pályafutásával is.

A kötet szerkesztői figyelmet szenteltek a polgárháborús irodalom legutóbbi évtizedeiben megfigyelhető azon vonulatának is, amely az afro-amerikaiakat saját szabadságuk kivívásának aktív résztvevőjeként ábrázolja, nem pedig olyan társadalmi csoportként, akik tétlenül várták, míg szabadságuk „ölükbe hull". Így külön alfejezet foglalkozik a néger ezredekkel, amelyek soraiban összesen 186 ezer afro-amerikai fogott fegyvert az Unió védelmében, illetve – 1863. január elseje után már elismerten kormányzati támogatással – a rabszolgaság gyűlölt intézménye megszüntetése érdekében. Kuriózumnak számít a speciális alakulatok, illetve a különleges szolgálatot ellátók életébe bepillantást engedő alfejezet, amelyben a káplánok, kémek, ezredmuzsikusok, mesterlövészek és női katonák mindennapjairól olvashatunk. Emellett azonban nem feledkeztek meg a kötet szerkesztői az egyszerű katonák szolgálati körülményeiről sem: megismerkedhetünk a katonák kiképzésével, szórakozási lehetőségeikkel, problémáikkal (bűnözés, alkoholizmus stb.), a dezertálás okaival és lehetséges következményeivel, illetve olvashatunk a kiemelkedő hősiesség elismeréseként a polgárháborúban bevezetett Kongresszusi Érdemérem adományozásának feltételeiről is.

Külön fejezet foglalkozik a háborúban alkalmazott fegyverekkel. A kézi- és lőfegyvereken kívül bemutatásra kerülnek a – főként a lovasság által használt – kardok és szablyák, de a könnyű- és nehéztüzérség ágyú- és mozsártípusaival is megismerkedhet az érdeklődő olvasó. Emellett a szerkesztők bemutatják a lőporkészítés és az ágyúk működtetésének fortélyait is. Különösen hasznosnak vélem a fejezetet záró, alfabetikusan rendezett fegyvertörténeti mini-enciklopédiát.

A polgárháború egyik szintén mellőzött aspektusa a tengeri, illetve folyami hadviselés, amellyel szerencsére külön szekcióban foglalkozik a kötet. Olvashatunk az olyan ismert egységek történetéről mint az első két páncélozott hadihajó, a U.S.S. Monitor és a C.S.S. Virginia, továbbá az első sikerrel alkalmazott tengeralattjáró, a C.S.S. Hunley; de részletes táblázatot találunk a hadviselő felek további páncélozott hadihajó-családjairól is. A kötet szerkesztői tárgyalják az Észak által bevezetett tengeri blokádot is, jellemezve nemcsak az annak biztosításában részt vállaló uniós hajóegységek legénységének mindennapjait, de a tengerzár áttörésére szakosodott déli hajók személyzetének unalmasnak igazán nem nevezhető életét is.

A Library of Congress polgárháborús kézikönyve három fejezetet is szentel a konfliktus olyan további aspektusainak, amelyek korábban szintén periférikusnak számítottak. Így részletesen olvashatunk a hadviselő felek hadifogolytáborairól és a foglyok életkörülményeiről, a katonák harctéri körülmények közötti egészségügyi ellátásáról (higiéniás viszonyok, sebészeti beavatkozások, betegségek és járványok stb.), valamint a háttérországokban élők mindennapjairól.

A polgárháborús kézikönyvek túlnyomó többsége az Appomatoxnál történt déli kapitulációval, esetleg Abraham Lincoln meggyilkolásával fejezi be a konfliktus tárgyalását, annak ellenére, hogy 1865-ben talán több kérdés várt megválaszolásra az Unió jövőjével kapcsolatban, mint négy esztendővel korábban. A kötet szerkesztői azonban nem követték el ezt a hibát és beillesztettek egy fejezetet, amelyben röviden összefoglalják az ún. Rekonstrukció időszakának fontosabb eseményeit, tendenciáit is. Ebből megismerkedhetünk az egyes rekonstrukciós elképzelésekkel, a négerek egyenjogúsításának alkotmányos lépcsőfokait jelentő XIII., XIV., és XV. alkotmánykiegészítésekkel, de olvashatunk Andrew Johnson elnök alkotmányos felelősségre vonásának hátteréről is. Külön fejezet foglalkozik a polgárháború ábrázolásával az egyes művészeti ágakban (irodalom, festészet, szobrászat, fényképészet stb.)

A könyv utolsó egysége a polgárháború történetét kutató tudósok, diákok munkáját hivatott segíteni, mivel igyekszik rendszerezni a nyomtatásban megjelent polgárháborús anyagot, az általános referenciaműveket, a kiemel-

kedő önéletrajzokat, személyes narratívákat, memoárokat, a fontosabb folyóiratokat, internetes és CD-ROM publikációkat. Megtalálhatjuk a nagyobb archívumokat, gyűjteményeket, történelmi emlékhelyeket, polgárháborús emlékőrző szervezeteket is.

A The Library of Congress Civil War Desk Reference jelenleg valóban a legátfogóbb, legrészletesebb polgárháborús segédkönyv, amely csaknem ezer oldalon rengeteg hasznos információt kínál az amerikai történelem legtöbb vitát kiváltó eseményével kapcsolatban. A szerkesztés azon módja, hogy a könyv nem alfabetikusan rendezett címszavakból épül fel, egyáltalán nem megy a hatékony és gyors keresés rovására, viszont a kötetet ez a szerkezet élvezetesen olvashatóvá tette.

A könyvet ezért mind a szakemberek, mind pedig az érdeklődők számára nyugodt szívvel ajánlhatom.

Vida István Kornél

GEORG ZETMANN

DEUTSCHE SILBERMEDAILLEN DES I. WELTKRIEGES AUF DIE MILITÄRISCHEN HANDLUNGEN UND DENKWÜRDIGEN EREIGNISSE VON 1914 BIS 1919

(H. Gietl Verlag und Publikationsservice GmbH. Regenstauf, 2002. 384 o., ill.)

A szerző művét első próbálkozásnak tartja, hiszen az első világháborús német ezüst emlékérmeket eddig még senki nem foglalta össze. Alapvető forrásként – más kollekciók mellett – saját, hosszú ideje gyűjtött, jelentős éremgyűjteményét használta. Támaszkodott az elérhető korabeli és későbbi közlésekre, így sajtóanyagra, árjegyzékekre is; nagy számban használta fel aukciókatalógusok, kereskedői jegyzékek adatait.

A szerző kizárólag olyan darabokkal foglalkozott, amelyek a háború éveiben keletkeztek, a vonatkozó, de már a béke időszakában kiadott érmeket nem vette figyelembe. Sajátos, igen jellegzetes emlékei ezek az úgynevezett Nagy Háborúnak: a csapatok harci szellemének, a lakosság háborús szolgálatkészségének emelését kívánták előmozdítani. A háború kezdetén – az évszázados német hagyományoknak megfelelően – nagy érdeklődés nyilvánult meg az ilyen érmek iránt.

A kor neves – vagy kevésbé ismert – művészei (Alois Börsch, Friedrich Wilhelm Hömlein, Ludwig Christian Lauer, Otto Dertel, Hans Schwegele, Paul Sturm) igen sokféle érmet készítettek a valamennyiüket „lázban tartó" háborús témakörök kapcsán. Érdekes, hogy több éremnek egy Galambos A. nevű magyar művész az alkotója. Több jeles verde foglalkozott ezen érmek előállításával (Awes Münze [Berlin], Berliner Medaillen Münze, Deschler und Sohn [München], Wilhelm Mayer und Franz Wilhelm [Stuttgart], Königlich Sachische Münze [Muldenhütten], Firme Carl Poellath [Schrobenhausen]).

Érdekesség, hogy az érmek többnyire ezüstből készültek, mivel más fémek (pl. a bronz) hadifelhasználásra kerültek és szigorú korlátozások alá estek. Az ezüst viszont rendelkezésre állt, s művészi, illetve technológiai szempontokból is (hagyományosan) kiválóan megfelelt érmek előállítására.

1914-1915-ben nagyszámú, különféle érem készült. Tekintettel azonban az elhúzódó háborúra, 1916-ban az érdeklődés erőteljesen visszaesett, 1917-1918-ban pedig már csupán néhány érem készült.

Egyes emlékérmeket nagy sorozatokban verték, míg másokból csak néhány példány készült, sőt egyes darabok csak egy példányban kerültek előállításra. Az emlékérmek esetenként eltérő méretben, vastagságban, súlyés kiviteli változatokban készültek

Megjegyzendő, hogy a világháború éveiben az emlékérmek majd mindegyike megvásárolható volt, kereskedelmi célokra bocsátották ki őket. Fontos hangsúlyozni, hogy az érmek hitelesen dokumentálják a háború egyes szereplőit, eseményeit: megalkotásuk idején még nem tudták, mi lesz a nagy küzdelem

végkimenetele, létrehozásukat nem befolyásolhatták később (részben torzító) értékelések.

A kötet több fő részre oszlik, így „A Kube-éremsorozat, „A harci cselekmények történelmi követése," „Általános háborús propaganda," „Háborús szövetség, fegyverbarátság," „Katonai események," „Gazdaság és szociális szféra," „Emlékezés, eszmék," „Richard Klein bajor tallérja 1914-1916." Nem kis számban őrzik e korabeli érmek a háborús szövetségesek (az Osztrák-Magyar Monarchia, a Török Birodalom, Bulgária) emlékét is.

Az érmek jelentős része uralkodóábrázolásokat mutat, de széles körben szerepelnek (adott esetben több érmen is) a kor sikeres katonai vezetői, tisztek, admirálisok, illetve az uralkodóházak hölgytagjai is (pl. Karl Bülow vezérezredes [10 érem], Paul Hindenburg tábornagy [44 érem], August Mackensen tábornagy [21 érem], Karl Müller fregattkapitány [8 érem], Alfred Tirpitz nagyadmirális [10 érem], Ferdinand Zeppelin [7 érem]).

Érdemes utalni az egyes darabokon megjelenő háborús helyszínekre is: pl. Antwerpen (9 érem), Breszt-Litovszk (4 érem), Dardanellák (4 érem), Falkland-szigetek (3 érem), Gorlice (3 érem), Kárpátok (2 érem), Lemberg (4 érem), Lille (6 érem), Longwy (5 érem), Lüttich (8 érem), Metz (5 érem), Kelet-Afrika (1 érem), Kelet-Poroszország (6 érem), Przemysl (6 érem), Szerbia (2 érem), Skagerrak (8 érem), St. Quentin (4 érem), Tannenberg (4 érem), Verdun (5 érem), Varsó (7 érem), Ypern (3 érem). A kisebbrészt füllel ellátott – tehát viselhető – érmek jelentős része jó minőségű alkotás, nem kis számban akadnak közöttük igen kvalitásos darabok is. Személyek mellett a legkülönbözőbb motívumok jelennek meg rajtuk, pl. Germania, Austria, Hungaria, Helvetia nemtői, Isten szeme, Krisztus, angyal, Szent György, az apokalipszis lovasai, Héraklész, Neptun, titánok, walkür, germán harcos, heraldikai motívumok, koronázási jelvények, középkori lovag-, illetve katonaalakok, férfi- és női aktok, sas, oroszlán, ló, illetve az ellenséget jelképező állatalakok (orosz medve, francia kakas), sebesültápolás, haldokló katona, kitüntetési jelenet, vaskereszt, kard, fegyverek, tüzérségi anyag, hadihajó, tengeralattjáró, repülőgép, léghajó, vöröskereszt, földgolyó, térkép, karácsonyfa, fenyőgally.

Érdekes csoportot alkot az anyagon belül a Kube-féle (miniatűr) „győzelmi fillér" sorozat. Darabjait – az 1914-1915-ös években – Rudolf Kube éremkereskedő adta ki, a Berlini Pénzverdében készültek. Mintegy 100 ilyen (sorszámozott) érem látott napvilágot. (Kérdés, hogy ki emlékszik napjainkban az 1914. augusztus 5-i soldaui ütközetre, vagy Maubeuge kapitulációjára 1914. szeptember 7-én.) E sorozatban örökítették meg pl. a török szövetségesek karaklissai győzelmét (1914. november 5.), illetve az Anafortánál és Ari Burnunál (Dardanellák) az angolok felett aratott győzelmet (1915. augusztus 26-28).

Az éremsor „hungarica" karaktert is hordoz, mivel a sorozatban megjelennek az Osztrák-Magyar Monarchia sikerei is (pl. 1914. augusztus 16.: a Drina melletti győzelem a szerbek felett; 1914. augusztus 20-21., Visegrád [Bosznia]: a betörő szerbek kiverése; 1914. augusztus 23-25.: a kraszniki győzelem az oroszok felett, 1914. december 18.: Petrikau rohammal történt bevétele; 1915. június 22.: Lemberg rohammal történt bevétele; 1915. augusztus 4.: Ivangorod elfoglalása.

Eddig teljesen ismeretlen magyar vonatkozásokkal is találkozhat a kötetben az olvasó. Az érmeken gyakran találkozunk I. Ferenc József ábrázolásával. Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai vezetői közül több ismert személyiség látható ezeken a darabokon (Böhm Ermolli vezérezredes, Boroević tábornagy, Dankl lovassági tábornok, Frigyes főherceg tábornagy, Kövess vezérezredes).

Érdekes, hogy a kötet tartalmazza a gróf Tisza István magyar miniszterelnököt ábrázoló érmet is 1915-ből.

Az érdekes „hungarica" vonatkozások mellett említést érdemel, hogy több érmen hangsúlyozottan szerepel (más szimbolikus nőalakok társaságában) Hungaria, megint más darabokon az alkotók nem mulasztották el a magyar államcímer megjelenítését.

A szerző, mintegy 630 érem részletes (szakmai) katalógusát adja, csupán egy-két olyan darab van, amit nem talált meg eredetiben, s azok fényképét sem publikálta. Majd minden darab elő- és hátlapjának kvalitásos fényképfelvétele megjelent a kötetben.

A mű sokrétű, az első világháború történetével kapcsolatos – nagyobb részt mára már elfelejtett – anyagot tartalmaz, amely további felhasználásra is lehetőséget ad.

Pandula Attila

BALLA TIBOR

SZARAJEVÓ, DOBERDÓ, TRIANON

Magyarország első világháborús képes albuma

(Scolar kiadó, Budapest, 2003. 223 o.)

„Rossz üzlet a háború" – ezzel a címmel jelent meg 1915-ben magyarul a későbbi Nobelbékedíjas Norman Angell nagy feltűnést kiváltó munkája (*The Great Illusion*), egyébként nem mellékesen Kunfi Zsigmond fordításában.

A címben szereplő állítás igazságtartalmával lehet vitatkozni: manapság a könyvkiadók bizonyosan nem osztják a brit szerző véleményét. Legalábbis erre lehet következtetni abból a gazdag választékból, amely a reménybeli vásárlókat a könyvesboltok hadtörténeti és haditechnikai irodalom számára fenntartott polcain várja – legyen szó akár valóságos, akár virtuális (Internet!) polcokról.

A bőséges kínálat kétségkívül annak bizonyítéka, hogy az olvasók állandó érdeklődése miatt a könyves szakma könnyen és gyorsan megtérülő vállalkozásnak tekinti a hadművészet, illetve a hadtörténelem témakörében íródott munkák megjelentetését.

Aligha lehet egy recenzió tárgya annak kiderítése, mi is motiválja ezt a folytonos olvasói érdeklődést. Vélhetőleg szerepet játszik ebben az a körülmény, hogy a közönség hagyományosan kielégíthetetlen vágyat érez az *intim szférák* megismerése iránt: a hadsereggel, hadüggyel, fegyverekkel, háborúkkal stb. kapcsolatos ügyek pedig valamiképpen a társadalmi lét intim szférájához tartoznak. Az átlagember eleve korlátozottan jut hozzá a velük kapcsolatos információkhoz; az ilyen ismeretek birtoklása eleve egyfajta exkluzivitással jár együtt. Ráadásul a népesség maszkulin fele, szocializációja bizonyos szakaszában, óhatatlanul beoltatik a fegyverek iránti misztikus vonzalommal, amely gyakran felnőtt korban is megmarad; a nálunk honos törvényi szabályozás miatt ezek az eszközök a túlnyomó többség számára mindvégig megmaradnak „tiltott gyümölcsnek." Bárhogy is, az olvasók érdeklődése stabilnak látszik az ilyen jellegű művek iránt és a könyvkiadók, érthető módon, igyekeznek eleget tenni a fogyasztói igényeknek.

Amennyire örvendetes ez a gazdag kínálat, legalább annyira elgondolkodtató ugyanakkor, mennyire egyenetlen színvonalúak a megjelentetésre érdemesített munkák. A kiadók (tisztelet a kivételnek) nem ritkán „megtakarítják" a kéziratok szakmai kontrollját, lemondanak a lektorálásról, sőt néha a fordítások ellenőrzéséről is. Az eredmény: néhány tízezer forintnyi költségcsökkentés a kiadási oldalon, nehezen felmérhető erkölcsi kár a szakmai tekintély oldalán. Pedig a fércművek kiszűrésére alkalmas tudományos műhelyek rendelkezésre állnak, csupán igénybe kell(ene) venni a segítségüket.

A Scolar Kiadó biztonságos módszert választott az efféle „kockázatok és mellékhatások" elkerülésére: olyan szerzőt kért fel az általa megjelentetni kívánt mű megírására, akinek a személye eleve garanciát jelent a színvonalas és megbízható szakmai teljesítményre, s aki a mai magyarországi hadtörténetírás művelésére hivatott legfontosabb tudományos műhely, a Hadtörténeti Intézet munkatársa.

Dr. Balla Tibor őrnagy, aki a szóban forgó kötetet szerzőként jegyzi, az ismertetésekben rendszerint a „fiatal és tehetséges hadtörténész" eposzi jelzőkkel ruháztatik fel. Nos, fiatalságának örökös felemlegetésén – lévén még jócskán innen a negyedik ikszen – aligha lehet kifogásolni való. Ami viszont a *másik* állandósult attribútumát illeti, úgy tűnik, eljött az ideje annak, hogy végképp elmaradjon a neve mellől. *Beérett* tehetségek esetében ugyanis ez így szokás: bizonyos nívó felett a talentumra való folytonos utalás felesleges és némiképp mosolyt fakasztó. Eddigi teljesítménye alapján pedig bízvást megállapítható, hogy ő már többé nem ígéretes tehetség csupán, hanem kész hadtörténész.

Balla Tibor tehát felkérést kapott egy első világháborús képes album elkészítésére. A kiadó elképzelése teljes mértékben érthető: általános trend a vizuális befogadás előtérbe kerülése az elektronikus és a nyomtatott médiákban egyaránt. Az olvasók számára a képi megjelenítés gyakran jóval könnyebben felfoghatóvá teszi a múlt történéseit: jelen esetben a világháború általános bemutatása a fo-

tográfiák segítségével olyan emocionális többlet-információkat közvetít a mai érdeklődő számára, mint talán a filmhíradó kivételével semmi más.

A szerző feladata – a látszattal szemben – egyáltalán nem volt egyszerű. A kiadó ugyanis, nyilván gazdaságossági megfontolásokból, eleve korlátok – mégpedig igencsak szűk korlátok – közé szorította az album terjedelmét. Kétszáz fényképen bemutatni a *magyarok* világháborúját, lehetőleg annak teljességében, ábrázolva a frontok mellett a hátország életét is, megismertetni az olvasót a szereplőkön (azaz a katonákon) kívül a haditechnika legfontosabb eszközeivel, érzékeltetni a háború okozta szenvedéseket csakúgy, mint a derűsebb napokat, mondjuk ki kereken: lehetetlen vállalkozás. A produktum azonban mégis elismerést érdemel: az összkép, ami az olvasóban megmarad, sokat segít annak megértésében, milyen is volt valójában dédapáink immáron csaknem elfeledett Nagy Háborúja.

A szerző és a kötet szerkesztője szerencsésen ellenállt annak a kísértésnek, hogy – ugyancsak a mai divatos trendnek megfelelően – a világégés elborzasztó, sokszor kimondottan horrorisztikus oldalával próbálja meg lebilincselni az arra fogékony olvasóközönséget. A kötet összesen 198 fotója között (az ajánlóban szereplő „több mint 200 fénykép" némiképp *barokkos túlzásnak* tűnik!) mindössze egy-két olyan található, amely valóban idegborzoló látványt ad. A képekről fontos tudni, hogy azok túlnyomó részben a Hadtörténeti Múzeum Fotótárából származnak, s hogy legtöbbjük még sohasem volt látható nyomtatásban.

Egy ilyen fényképalbum elkészítésénél – a fotók kiválogatásának nehéz feladatán túl – igen fontos, hogy megfelelően *sokat mondó képaláírások* segítsék az olvasót a tájékozódásban. A szerző igen helyesen, törekedett arra, hogy a képeket mintegy apropóul használva a lehető legtöbbet elmondja mindabból, amit az adott témáról tudni lehet vagy illik. De mert mindent természetesen nem lehet beleszorítani egy-egy kísérőszövegbe, a kötet tartalmaz egy terjedelmes és alapos *kísérő tanulmányt* is, mintegy dióhéjban összegezve a világháború történetét. Ennek a feszes összefoglalásnak a megírása szintén nem könnyű feladat: meglehetős rutin kívántatik hozzá. Szerencsére a szerző rendelkezik ezzel a rutinnal. Szólni kell még a jól megkomponált térképvázlatokról is, amelyek sokat segítenek a hadiesemények pontosabb megértetésében.

A sok dicsérő szó mellett nem lehet elhallgatni néhány kifogást sem. Általában el kell mondani, hogy a fotók egy kissé túl szürkék – archív felvételek esetében sem feltétlenül indokolt módon. Elhibázott ötletnek tűnik a kísérő tanulmány illusztrálására *bélyegméretben* megismételni a gyűjtemény néhány darabját, mivel azok jórészt felismerhetetlenek maradnak. Magától értetődő megoldás a kronológia és a tematikus felosztás kombinációja a képek kiválasztásánál, a szűkre szabott összterjedelem miatt azonban ez feltűnő aránytalanságokhoz vezet az egyes háborús éveket bemutatni hivatott képek számát illetően.

A kötettel kapcsolatos élmények mégis pozitívak: szerző és kiadó egyaránt elégedett lehet, az olvasók pedig csak örülhetnek annak, hogy az első világháború történetének megismeréséhez újabb, jól hasznosítható segédkönyv áll a rendelkezésükre.

Pollmann Ferenc

MAGYAR PÁRBAJ

A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkódex

Ságvári György előszavával

(Osiris kiadó, Budapest, 2002., 594 o.)

Bátor tettre vállalkozott az Osiris kiadó, midőn most *egységes szerkezetben* adta közre Clair Vilmosnak, a honi párbajtudomány talán legismertebb (de mindenképpen legolvasottabb) szaktudorának legfontosabb munkáit. Úgy gondolom ugyanis, hogy szükségeltetett némi bátorság alig tíz évvel nevezett szerző Párbaj-Codex-ének hasonmás kiadása után – mely mellesleg a Móra Kiadó csinos kis könyvecskéje volt – újra Clair megvásárlására

csábítani a reménybeli olvasókat. Igaz, az Osiris most jóval többet kínál: nem csak a tőle hagyományosan megszokott magas színvonalú, valóban elegáns külsőt, nem csak a már említett, kényelmesen használható összkiadást, de mindezt a sok földi jót még sikerül megkoronáznia egy igazán kiváló kísérő tanulmánnyal is. A szerzőt, *Ságvári Györgyöt* a közönség – szakmai és nem szakmai egyaránt – főleg az egyenruhák történetének fölényes tudású ismerőjeként tartotta számon. Most hát megtudtuk azt is, hogy a párviadalok történetében is otthonosan mozog. Mi több, rendkívül élvezetes stílusban képes kalauzolni olvasóit ebben a históriában, mentes minden tudálékosságtól, de egy percig sem hagy kétséget afelől, hogy mondandója megalapozott. Hangja alapvetően kritikus, de – akárcsak antik tanítómesterei – mértékkel adagolja az iróiát. Megismertet bennünket Clair Vilmos életrajzával, amely önmagában is páratlanul izgalmas, majd elmondja nekünk mindazt, amit a párbajokról tudni érdemes. Olyan jól sikerült ez a tanulmány, hogy – kis túlzással – talán fontosabb, mint maga a három Clair-mű. Ságvári György dolgozata ugyanis sajátos társadalomtörténeti jelenségként ragadja meg tárgyát: a párviadal mögött a lényeg az a polgári (úri) társadalom, amely több-kevésbé kötelező érvényű magatartásmintaként kényszeríti rá tagjaira a hétköznapi konfliktuskezelés erőszakos (sokszor kifejezetten véres) módszereit. Az egyenruhatörténész muzeológus mindazonáltal nem kalandozott el saját szűkebb szakterületétől: az úri társadalom férfinépességének zöme – akik a párbajokban általában érdekeltek voltak – az általa tanulmányozott mundérokat viselték, akár hivatásos, akár tartalékos tisztként öltötték azokat magukra. A hadsereg és a társadalom koegzisztenciája – a mindenkori hadtörténetírás egyik örökzöld témája – a párbajok nagyon is konkrét „vérvalóságában" ölt testet: olyan témakörről van szó, ahol a „civil" történész és a „had"-történész közvetlenül segítheti egymás munkáját.

A *párbajozók társadalma* mindazonáltal mégiscsak egy letűnt társadalom: aligha kell tartanunk tőle, hogy visszatér. Azért elgondolkodtató, hogy ennek a kiváló könyvnek a hátsó borítóján olvasható ismertető szöveg megalkotója mintha szükségét érezte volna valamiféle mentegetőzésnek, mondván: „A kötetnek nem az a célja, hogy reklámot csináljon a párbajnak – sőt!" Igaz, a mai férfiak sem vívni, sem lőni nem tudnak, de ez önmagában még aligha lehetne akadálya a duellumok újra-elterjedésének. Közállapotainkat tekintve konfliktusokban bizonyosan nem lenne hiány: a politikai elit mindenesetre rendszeresen gondoskodna megfelelő utánpótlásról. Lehetne-e hát manapság reklámot csinálni a párbajnak? Érdemes-e ezen a kérdésen egyáltalán elgondolkodni? Szerencsére az említett hátsó borítószöveg valójában Clair Vilmos gondolatát ismétli a Magyar párbajok előszavából, 1929-ből: „Nem az a célom, hogy reklámot csináljak a párbajnak. Sőt ellenkezőleg. Leghőbb óhajtásom az volna, hogy azok, akik elolvassák ezt a kétkötetes könyvet és megismerik belőle azokat a legtöbbször kicsinyes okokat, amelyek annyi jobb sorsra érdemes és sokszor kiváló férfiú életét követelték a párbaj áldozatául, mindannyian szószólói lennének annak a nagy társadalmi világreformnak, amely – a magánbecsület, de különösen a *családi becsület* megfelelő törvényes megvédelmezésével – arra volna hivatva, hogy ha teljesen megszüntetni nem is tudja, legalább a legvégső esetekre mérsékelje a párbaj középkori intézményét." Ez tehát *akkor*ra vonatkozik, nem *most*ra. A könyv színvonalához képest méltatlanul hevenyészettnek tűnő borítószöveg mellesleg tévesen állítja, hogy Clair Párbajkódexe 1920-ban jelent volna meg először: valójában a Móra Kiadó már említett facsimiléje is az 1914. évi *7. kiadásról* készült. Az első kiadás, a szerző előszavának tanúsága szerint, 1897-ből kelteződött.

De hát ezzel a kötettel kapcsolatban tulajdonképpen csupán szőrszálhasogató gáncsoskodásnak tűnik minden apró kifogás felemlegetése: az Osiris kiadó és Ságvári György együttműködésének gyümölcse, a Magyar párbaj, szakmailag, esztétikailag, tipográfiailag és minden egyéb szempontból jól sikerült darab. Őszintén: az ember ilyen könyvet szeret(ne) kapni ajándékba...

Pollmann Ferenc

BÉLA KIRÁLY AND LÁSZLÓ VESZPRÉMY (Ed.)

A MILLENNIUM OF HUNGARIAN MILITARY HISTORY

Atlantic Studies on Society in Change, No. 114

(Boulder Col. Social Science Monographs, New York, 2002., 775 o.)

KIRÁLY BÉLA ÉS VESZPRÉMY LÁSZLÓ (Szerk.)

A MAGYAR HADTÖRTÉNELEM ÉVSZÁZADAI

(Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, Budapest, 2003. 462 o.)

Összefoglaló tanulmánykötetek és szintézisek megjelenése mindig ünnepi pillanat a magyar hadtörténetírás életében. Különösen igaz ez az alább ismertetendő kötet esetében, mivel Markó Árpád 1942-ben közreadott „Ungarisches Soldatentum" című munkája óta elsőként vállalkozik idegen nyelven ezer év magyar hadtörténetének időrendben haladó bemutatására, a magyar államalapítástól egészen Magyarország NATO-csatlakozásáig.

A magyar hadtörténészek munkáit – eltekintve egy, a kanadai emigrációban megjelentetett népszerű angol nyelvű kiadványtól – nyomtatott formában és CD-ROM-on mindig is az „Atlantic Studies on Society in Change" sorozata ismertette meg a világgal, elég ha a Király Béla által szerkesztett gyűjteményes kötetek mellett Bak János (From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary [1982]), Perjés Géza (The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526, Buda 1541 [1989]), Horváth Miklós – Györkey Jenő (Soviet Military Intervention in Hungary, 1956 [1999]), Bona Gábor (The Hungarian Revolution and War of Independence, 1848–1849. Military History [1999]), Csákváriné Kottra Györgyi (Hungarian Relics. A History of the War Banners of the Hungarian Revolution and War of Independence, 1848-49 [2000]) és Dombrády Lóránd (Army and Politics in Hungary, 1938–1945 [2003]) munkáira utalunk. E kötetekre pedig égetően nagy szükség van, hiszen a gazdag honi hadtörténeti szakirodalom más nemzetek olvasói számára teljesen hozzáférhetetlen.

Az angolul és magyarul egy időben megjelent gyűjteményes kötetben négy együtt élő nemzedék eltérő előképzettségű, felfogású és érdeklődésű hadtörténészei jelentkeznek a kutatásaikat leginkább tükröző témafeldolgozással. Tanulmányaik nem fedik le a teljes magyar hadtörténelmet, nem nyújtanak összefüggő, teljes körű feldolgozást. A szerkesztők, Király Béla és Veszprémy László által felkért 23 szerző a magyar hadi múlt legizgalmasabb fejezeteit mutatja be, azokat, amelyek hatást gyakoroltak az összeurópai eseményekre, s így más nemzetek hadtörténészeinek a figyelmére is igényt tarthatnak. Az adatgazdag, jegyzetekkel ellátott tanulmányok a legtöbb esetben elsőként e kötetben láttak napvilágot.

A munkát *Zachar József*, a Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága elnökének sorai vezetik be („Hagyomány és megújulás").

Az első nagy tematikai egység a „Középkori Magyarország" cím alatt a XI–XV. század hadtörténelmének néhány izgalmas és meghatározó fejezetét villantja fel. *Zsoldos Attila* tanulmánya a korai századok magyar hadviselésének jellegzetességeit („A magyar hadhadtörténet első évszázadai. Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában, 11–13. század"); *Veszprémy László* írása a vegyesházbeli királyok korának hadművészeti-hadtudományi fejleményeit taglalja („A hadtudomány megszületése Magyarországon. Az Anjou- és luxemburgi királyok kora, 1301–1458"); míg *Rázsó Gyula* Hunyadi János és Mátyás seregének hagyományos szempontokat követő bemutatását nyújtja („Katonai reformok a 15. században").

A „Török hódítás Magyarországon" címet viselő fejezetben olvashatók a legtöbb módszertani újdonságot kínáló tanulmányok, gondolunk itt elsősorban *Ágoston Gábor* „Török hódítás és a magyarországi török határvédelem," valamint *Pálffy Géza* „A magyarországi végvárrendszer a 16–17. században" című munkájára. Az újdonság helyett az ismeretek megbízható összegzése az erénye *Oborni Teré*: „Az Erdélyi Fejedelemség hadtörténete" és

Perjés Géza „Gróf Zrínyi Miklós" című, ugyancsak e fejezetben található írásának. Megjegyzendő, hogy nyilván a háromkötetes Erdély-történet e sorozatban való megjelenése (A History of Transylvania from the Beginning to 1919. Vol. I–III. 2000–2002) miatt Oborni Teréz tanulmánya csak a magyar változatban szerepel. E fejezet gazdag tartalma ellenére sem teljes: szívesen olvastunk volna itt egy tanulmányt a magyar történelem egyik legfontosabb – kihatásaiban szinte csak az államalapításhoz mérhető – eseménysoráról, a XVII. század végén lezajlott török elleni felszabadító háború történetéről is.

A Rákóczi-szabadságharc kirobbanásának 300. évfordulója külön aktualitást ad a „Magyarország a Habsburg Birodalomban" című fejezet két nagy igényű tanulmányának, *Czigány István* „A Rákóczi-szabadságharc" és *Zachar József* „Magyarországi katonák a Habsburg- és idegen hadakban 1699–1789" című írásának. Míg az előbbi majdan elvégzendő kutatások irányát jelöli ki, addig az 1848/49-es forradalom és szabadságharcról szóló írások – a kötet következő tematikai egysége – szerzői, *Hermann Róbert* („Politika és hadsereg 1848/49-ben") és *Csikány Tamás* („Az 1848/49-es szabadságharc hadművészete") már hasznosították az elmúlt évek évfordulóira megjelent több száz kiadvány eredményeit.

Szerencsés kézzel került be az angol nyelvű kötetbe a párizsi Hadtörténeti Múzeum volt igazgatójának, *Raymond Boissau* tábornoknak a francia hadseregben tovább élő magyar huszárhagyományokról, különösen a Bercsényi- és Esterházy-ezredekről írott tanulmánya. A külföldi olvasó számára így a huszárok iránti nemzeti büszkeségünk nem tűnik elfogultnak, s egy francia szaktekintély tollából még meggyőzőbb is. Az angol nyelvű olvasók nyeresége továbbá *Zachar József* értekezése a francia forradalmi és napóleoni háborúkban való magyar részvételről, amely csak az idegen nyelvű változatban olvasható.

A „Kiegyezéstől Trianonig" fejezet tanulmányai (*Balla Tibor* „Magyar katonák a dualizmus korabeli haderőben," *Pollmann Ferenc* „Magyarország és az első világháború," *Horváth Csaba és Lengyel Ferenc* „Az 1918–1919-es forradalmak hadügye") egy hazánkban az utóbbi évtized kutatásai során méltatlanul háttérbe szorult korszakba vezetik el az olvasót.

Éppen ellenkező a helyzet Magyarország két világháború közötti és a második világháború alatti történetével: ez soha nem látott figyelemnek örvend napjainkban. Az e korszak hadtörténetére vonatkozó legújabb kutatások eredményeit a kötetben öt tanulmány is reprezentálja: *Horváth Csaba és Lengyel Ferenc:* „A Magyar Királyi Honvédség, 1919–1940 között," *Szakály Sándor:* „Magyarország belépése a Szovjetúnió elleni háborúba," *Szabó Péter:* „A magyar királyi honvédség részvétele a második világháborúban," *Szabó Miklós:* „A magyar repülőfegyvernem létrejötte és tevékenysége 1938–1945," *Dombrády Lóránd:* „A Kállay-kormány elszakadási törekvései."

A „Magyarország a vasfüggöny mögött" című fejezetben a magyar–jugoszláv szembenállásról és az 1956-os forradalom leveréséről, valamint a következő évtizedek magyar katonapolitikájáról olvashatók összegzések *Király Béla* („Az elvetélt és az első valóságos háború szocialista országok között"), *Horváth Miklós* („A Magyarország ellen végrehajtott szovjet agresszió: a Hullám és a Forgószél fedőnevű hadműveletek") és *Szani Ferenc* („A Magyar Néphadsereg, 1957–1989") tollából.

A zárófejezetben *Szántó Mihály* rövid, kronologikus áttekintését nyújtja Magyarország NATO-ba vezető útjának: „Hazánk NATO-csatlakozásának menetrendje" címmel.

Az 1980-as évek közepén megjelent kétkötetes Magyarország hadtörténete és a Rubicon Kiadó nagy képes millenniumi hadtörténete („1000 év a hadak útján" Budapest, 2000) után Király Béla és Veszprémy László fáradozásainak köszönhetően bár kevésbé reprezentatív, ám az említetteket mélységében meghaladó és a hazai hadtörténeti kutatások műhelyeinek helyzetét, ereményeit és hiányosságait hívebben tükröző munka került a magyar hadtörténet iránt érdeklődők kezébe.

A kötetet sok térkép, a legfrissebb magyar vonatkozású hadtörténelmi szakirodalom válogatott bibliográfiája (*Landstoff Nándorné* és *Veszprémy László*), életrajzi adattár, személy- és földrajzinév-mutató teszi nélkülözhetetlen segédkönyvvé.

Hausner Gábor

KRÓNIKA

EHRENBERGER RÓBERT

BESZÁMOLÓ A PFP MILITARY HISTORY WORKING GROUP 2003. ÉVI PLENÁRIS ÜLÉSÉRŐL

Prága, 2003. április 7-11.

A *Partnerség a békéért (PfP)* nemzetközi együttműködési program keretei között működő munkacsoportok egyike, a *Hadtörténeti Munkacsoport* (MHWG, Military History Working Group) az idén április 7. és 11. között tartotta immár harmadik, rendes évi konferenciáját, ezúttal Csehország fővárosában, Prágában. Az idei fórum témája a hidegháború első két évtizedének elemzése volt a két szemben álló vezető katonai tömb „szemüvegén" keresztül (*NATO and Warsaw Pact – the formative years 1948-1968* – a NATO és a Varsói Szerződés – a kezdeti évek 1948-1968).

A találkozó megszervezése – amely immár hagyományosan két ország szakmai társintézeteinek együttes feladata – a cseh hadtörténész kollégák és német partnereik közös munkáját dicséri. Ők töltötték be a konferencia társelnöki posztjait is.

A konferenciára számos ország kutatóinak és oktatóinak részvételével került sor. A budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeumot *Dr. Veszprémy László*, a Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának főtitkára, a Hadtörténeti Könyvtár igazgatója, valamint *Dr. Balló István* hadtörténész képviselte. A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem oktatói közül *Dr. Nagy Tamás* hadtörténész volt jelen, a Hadtörténelmi Levéltár részéről pedig e sorok írója vehetett részt a fórumon.

A konferencia munkája hat ülésszakra tagolódott. A hat ülésszak alatt összesen tizennyolc előadás hangzott el az 1948-1968 közötti korszak történelmének jelentősebb eseményeiről vagy egyes fontosabb kérdéseiről.

A nyitóelőadást *Dr. Vladimir Pilát*, a cseh vendéglátók képviselője tartotta, aki a koreai csehszlovák katonai kórház tevékenységét ismertette az ötvenes évek elejének időszakából. A katonai kórház létének céljaként – az orvosi segítségnyújtáson túl – az amerikaiakkal való harcok terén szerzendő tapasztalatszerzést nevezte meg, s ezzel érdekes adalékot szolgáltatott a koreai háború történetéhez.

A következő előadó is a koreai háborúval foglalkozott. Az Oroszországi Föderáció Hadtörténeti Intézetének képviselője, *Dr. Oleg Beloszludcev* ezredes, a koreai szovjet katonai jelenlét kérdésével kapcsolatosan beszélt a katonai tanácsadók és szakértők szerepéről, a szovjet haditechnika és a csapatok diszlokációjáról, a 40 000 főre tehető szovjet katonai állomány elhelyezkedéséről és a háborúban elért eredményeikről. Előadásából megtudhattuk, hogy Moszkva csak légierőt küldött Phenjan megsegítésére, nagyobb volumenű szárazföldi erőket nem, mert Sztálin jól tudta, hogy egy ilyen mérvű szovjet elkötelezettség atomháborúhoz vezethetne, amit nem akart megkockáztatni: első hidrogénbombáját a Szovjetunió csak 1953-ra tudta kifejleszteni, egy évvel Washington után).

A harmadik előadást szlovák kollégánk, *Dr. Michal Štefanský* tartotta hazájának a késő sztálini idők alatti történetéről. Referátumának legfőbb újdonsága – legalábbis számomra – az volt, hogy a későbbi Varsói Szerződés alapgondolatát már Sztálin lefektette az élete késői szakaszára oly jellemző egyik éjszakai, informális döntéshozó fórumnak is tekinthető vacsorák valamelyikén, még azt is meghatározva, hogy az egyes „baráti" államoknak mi lesz a szerepük a szövetségben.

Ezt követően a holland társintézet munkatársa, *Dr. Jan Hoffenaar* emelkedett szólásra. Előadásában azokról a kétségekről szólt, amelyek az 50-es évek elején a NATO védelmi kapacitása – és főként hajlandósága – tekintetében honfitársaiban éltek. A hidegháború e kezdeti éveiben komoly viták zajlottak a holland és a NATO-vezetők között arról, hogy a Hollandia védelmét garantáló vonalak

hol húzódjanak: a Rajna vagy az Ijssel folyók mentén? Hosszas tárgyalások után 1952-re fogadták el az Ijssel vonalára koncentráló védelmi tervet. 1958-ra az első, 1963-ra pedig a második, immár a Rajnára támaszkodó defenzív vonal is elkészült, garantálva a mélyföldi királyság védelmét.

Ötödik előadónk a kanadai *Ronald G. Haycock professzor* volt, aki Kanada „ártatlanságának" elvesztéséről beszélt az 1945-1963 közötti években. Elemezte azt a folyamatot, aminek során a nagyobbik észak-amerikai állam a világháborút követően fokozatosan változtatott stratégiai elképzelésein: az Egyesült Államokhoz fűződő kötelékek mellett Európa és a világ más részei felé nyitott, megerősítette hadseregét, csapatokat küldött az öreg kontinensre és az 50-es évek elején Koreába. A kommunista blokk terjeszkedését feltartóztató politikában az ottawai kormány számára is Európa megvédése jelentett prioritást. Beszélt a déli szomszédhoz fűződő kötelékek továbbéléséről is, amivel kapcsolatban megjegyezte, hogy a jó viszony 1962-ben átmenetileg megromlott, amikor a Diefenbaker-kormány Washington sürgetése ellenére sem volt hajlandó mozgósítani a kanadai hadsereget a kubai rakétaválság heteiben, helyette csupán diplomáciai támogatást nyújtott. Kérdésre válaszolva Haycock professzor úgy fogalmazott, hogy igazából a kanadai kormány soha nem kockáztatott volna közvetlen konfliktust és atomháborút a szovjetekkel Európa védelme érdekében.

A következő referátum, a német *Dr. Winfried Heinemann alezredes* tolmácsolásában a háború utáni trieszti kérdés jellemzőit ecsetelte a NATO döntéshozóinak szemüvegén keresztül.

Ezt követően *két magyar előadó* következett: sorrendben elsőként *Dr. Nagy Tamás*, majd *Dr. Balló István* beszélt a Rákosi-korszak, illetve az 1945-1968 közötti időszak általános politika- és hadseregtörténetéről. Mindkettőjüktől alapos ismertetést hallhattunk arról a folyamatról, amely a diktatúra kiépítéséhez vezetett Magyarországon, részletesebben is szólva a tömeghadsereg kiépítésének és csökkentésének jellemző eseményeiről. *Nagy Tamás* előadásának egyik legérdekesebb eleme az volt, amikor a tiszthelyettesi kar 1948-tól kezdődő megszüntetésének és a tisztikar mesterséges felduzzasztásának gyakorlatáról beszélt, aminek „az eredményeként olyan torz irányítási rendszer jött létre a magyar hadseregben, amelynek negatív hatásai ma is nehézséget okoznak a Magyar Honvédségben. A döntés értelmében a tisztikarnak olyan feladatokat is el kellett látnia, amelyek korábban a tiszthelyettesek hatáskörébe tartoztak, és ezzel a tisztek hatás- és jogköre oly mértékben átláthatatlanná vált, hogy a magyar katonatisztek jelentős része idővel képtelenné vált önálló döntésre és felelősségvállalásra."

Dr. Balló István referátumának igen értékes eleme volt az, hogy ismertette a jelenlévők előtt a Magyar Néphadsereg VSZ-alárendeltségbe sorolt magasabbegységeinek és egyéb alakulatainak egy esetleges európai háború során elsődlegesként számba jövő hadműveleti célpontjait és szerepét, így az osztrák-délnémet dunavölgyi, valamint az északolasz irányokat. A referátum a magyar Néphadsereg 1968-as csehszlovákiai szerepvállalásának elemzésével zárult.

A következő előadásban a román hadtörténeti folyóirat főszerkesztője, *Dr. Gheorghe Vartic*, a szovjet csapatok Romániából történő, 1958-as kivonásáról beszélt. Előadásában annak a véleményének adott hangot, hogy Hruscsov döntésében, miszerint hazahívja az orosz katonákat Romániából, nemcsak Románia – birodalmi szempontból kétségtelenül meglévő – stabilitása és a szovjet hadászati elképzelések felől nézve kevésbé fontos földrajzi fekvése, hanem az akkori román kommunista vezetés ügyes politikai taktikázása is szerepet játszott.

A bolgár *Jordan Baev professzor* a Varsói Szerződés szervezetét és döntéshozatali folyamatait elemezte az 1955 és 1969 közötti időszakban. Egyúttal megerősítette azt a közismert tételt, hogy az atomkorszak feltételei mellett a szuperhatalmak vezetői kerülni igyekeztek az egymással való közvetlen konfrontációt és sokkal inkább a lokális összecsapásokat jelentő, „helyettesek" útján vívott háborúkat részesítették előnyben.

A konferencia üléseinek második napján zömében a német kérdést boncolgatták kollégáink. Ekkor hallhattuk az idei fórum – legalábbis szerintem – talán legérdekesebb előadását. A berlini múzeumigazgató, *Dr. Helmut Trotnow* a nyugati hatalmak katonáinak berlini jelenlétéről szólva részletesen elemezte a kettészakított német városban állomásozó kontingensek létszámát, külön is beszélt a berlini 1948-1949-es légihíd eléggé nem hangsúlyozható fontosságáról. Ennek a majd-

nem egy évig tartó és logisztikai szempontból is történelmi jelentőségű „hadműveletnek" nem „csupán" a berliniek ellátása és az amerikai-brit együttműködés megerősödése volt az eredménye, hanem pszichológiai hatását tekintve és a nyugati-német viszony szempontjából is döntőnek bizonyult. Ekkor váltak ugyanis a németek – Washington és London szemében – legyőzöttekből hős szabadságharcosokká, a nyugati hatalmak pedig – a németek szemében – megszállókból védhatalmakká. Ennek a pozitív változásnak a hatása évtizedekig megmaradt, s mivel a német kérdés a hidegháborúnak mindvégig egyik kulcsproblémája volt, jelentősége világtörténelmi szempontból is kiemelkedő.

A következőkben francia kollégánk, *Benoit Haberbush* hadnagy, a csendőrség felállításának és szervezetének részleteivel ismertetett meg minket Nyugat-Berlin francia szektorában.

Nagyon érdekes volt a német *Hans Joachim Harder* ezredes előadása is, aki „Szabadság vagy egység – a német kül-és biztonságpolitika dilemmái 1948-1968 között" című referátumában azt a történelmi folyamatot elemezte, aminek a kezdetén Adenauer felismerte a nyugati megszállási övezetekből 1949-ben megalakult NSZK NATO-ba és az EGK-ba való integrálódásának fontosságát, mivel a szociális piacgazdaságot, a gazdasági csoda modelljét csak a nyugati keretek között, a hétköznapi szabadság feltételei mellett lehetett megvalósítani német földön. A Hallstein-doktrínával ugyanakkor az ötvenes-hatvanas évek keresztény-jobboldali szövetségi kormányai hivatalosan megtagadták az NDK elismerését. Willy Brandt szociáldemokrata kancellár látta be ennek az elméletnek a tarthatatlanságát, s az adenaueri-erhardi (bel)politikai alapokat érintetlenül hagyva, kormánya új utakat nyitott a keleti kapcsolatokban, elfogadta a „két Németország – két rendszer" keserű valóságát, de egyben jelentősen javította is az NSZK világpolitikai mozgásterét. Kérdésre válaszolva Harder ezredes úgy vélte, helyes volt Adenauer kancellár álláspontja 1952-ben, amikor a nyugatnémet vezető nem volt hajlandó komolyan fontolóra venni Sztálin német egyesítésre vonatkozó, de semlegességre kötelező ajánlatát, s a szövetségeseket is távoltartotta az egyezkedéstől.

A következőkben az amerikai *Dr. Bianca J. Adams* és honfitársa, *Dr. Robert S. Rush* közös referátumát hallgathattuk meg az amerikai katonák nyugat-németországi mindennapjairól 1951 és 1969 között, egészen sajátos előadásmódban: az egyszerű amerikai közkatona, „Frank" szemüvegén keresztül, élvezetes stílusban. Gondolataik summázata az volt, hogy lényegében az egyszerű amerikai közkatona volt az, aki megnyerte a hidegháborút a Nyugatnak – egyetlen puskalövés nélkül!

A második nap hatodik előadója a román *Dr. Mihail E. Ionescu* dandártábornok volt, a bukaresti Hadtörténeti és Védelmi Politikai Tudományok Intézetének főigazgatója, aki a Varsói Szerződés szervezetének megreformálását célzó hatvanas évekbeli román javaslatokkal kapcsolatos kutatási eredményekről szólva azt hangsúlyozta: Románia úgy igyekezett igazodni a moszkvai elvárásokhoz, hogy a bukaresti vezetésnek közben – jelentős részben – sikerült megőriznie önálló külpolitikai mozgásterét. Figyelemreméltó volt azon megállapítása, miszerint Ceauşescu 1968-ban nem is tudott a készülődő csehszlovákiai inváziórói, s az augusztusi bevonulástól való látványos távolmaradásával Románia majdnem ki is zárta magát a Varsói Szerződésből.

Az előadók sorában a következő egyik szlovák kollégánk volt, *Dr. Zoltán Katreba*, aki a távollévő *Dr. Jan Štaigl* előadását olvasta fel a csehszlovák hadsereg szovjet blokkon belüli elsővonalbeli szerepének koncepciójáról, s különösen is az abban vállalt szlovák részvételről.

A konferencia záró előadását a román *Dr. Carmen Rijnoveanu* tartotta Bukarest hatvanas években folytatott önálló külpolitikájáról, külön is elemezve a szovjet-kínai konfliktusban elfoglalt autonóm román álláspontot. Véleménye szerint ezt a román különutas külpolitikát – a legelnyomóbb sztálinista parancsuralmi rendszert fenntartva – épp a szovjet csapatok 1958-as kivonása tette lehetővé, amiről Dr. Vartic is beszélt.

2004-ben a Hadtörténeti Munkacsoport évi rendes ülését Budapesten tartja. tehát a jövő évi konferencia megrendezése – a PfP Consortium támogatásával – az amerikai hadtörténészekkel, mint társszervezőkkel együtt a magyar fél megtisztelő feladata lesz. .

TARTALOM

TANULMÁNYOK

UHRMAN IVÁN — Iulus Rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei ---- 267

MOLNÁR MÁTÉ — Pierre Dubois terve a Szentföld visszaszerzésére ---- 367

SZÉKELY GYÖRGY — A rendek válaszúton: a dinasztiaváltás harcai 1490–1492-ben ---- 427

PÁLFFY GÉZA — A Bajcsavárig vezető út: a stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a XVI. században -- 463

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON — Arab–bizánci harcok a IX. század második felében. A porsoni ütközet, 863. szeptember 3. ---- 505

TUSOR PÉTER — Pázmány bíboros olasz rejtjelkulcsa. C. H. Motmann „residente d'Ungheria." A római magyar agenzia történetéhez --- 535

MŰHELY

SZABÓ PÉTER — „Pannonis Ursa." Nagy Lajos király medvevadászata ürügyén 582

VÉGH FERENC — A török haderő visszavonulása a Balaton-felvidéken a szentgotthárdi csata után, 1664 augusztus ---- 592

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

TÓTH FERENC — Perau abbé a huszárokról ---- 599

SZEMLE

HANS-HENNING KORTÜM (Hg.) — Krieg im Mittelalter *(Veszprémy László)* ---- 606

WAGNER GALLAGHER (Ed.) — The Library of Congress Civil War Desk Reference *(Vida István Kornél)* ---- 607

GEORG ZETMANN — Deutsche Silbermedaillen des I. Weltkrieges auf die militärischen Handlungen und denkwürdigen Ereignisse von 1914 bis 1919 *(Pandula Attila)* ---- 610

BALLA TIBOR — Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország első világháborús képes albuma *(Pollmann Ferenc)* ---- 612

* * * — Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkódex. *(Pollmann Ferenc)* ---- 613

BÉLA KIRÁLY – LÁSZLÓ VESZPRÉMY (Ed.) — A Millennium of Hungarian Military History. A magyar hadtörténelem évszázadai *(Hausner Gábor)* ---- 615

KRÓNIKA

EHRENBERGER RÓBERT — Beszámoló a PfP Military History Working Group 2003. évi plenáris üléséről, Prága, 2003. április 7-11. ---- 617

CONTENTS

STUDIES

IVÁN UHRMANN — Iulus Rex. The Gyula Dynasty, the Kabars and the Admonitions of King St. Stephen---------- 267

MÁTÉ MOLNÁR — Pierre Dubois's Plan to Reconquer the Holy Land---------- 367

GYÖRGY SZÉKELY — The Estates at the Crossroads: the Struggles of Changing the Dynasty in 1490-1492---------- 427

GÉZA PÁLFFY — The Road to Bajcsavár: the Participation of the Styrian Estates in the Frontier Defence of Southern Transdanubia against the Turks in the 16th Century---------- 463

PUBLICATIONS

MÁRTON TŐSÉR — Arab-Byzantine Wars in the Second Half of the 9th Century. The Battle of Porson, 3 September 863---------- 505

PÉTER TUSOR — Cardinal Pázmány's Italian Codebook. C. H. Motmann 'Residente d'Ungheria.' On the Story of the Hungarian Agenzia in Rome---------- 535

WORKSHOP

PÉTER SZABÓ — 'Pannonis Ursa.' On the Pretext of the Bear Hunt of King Louis the Great---------- 582

FERENC VÉGH — The Retreat of the Ottoman Forces in the Upper Balaton Region after the Battle of Szentgotthárd, August 1664------- 592

HISTORICAL SOURCES

FERENC TÓTH — Abbot Perau on the Hussars---------- 599

REVIEW

HANS-HENNING KORTÜM (Hg.) — Krieg im Mittelalter (*László Veszprémy*)---------- 606

WAGNER GALLAGHER (Ed.) — The Library of Congress Civil War Desk Reference (*István Kornél Vida*)---------- 607

GEORG ZETMANN — Deutsche Silbermedaillen des I. Weltkrieges auf die militärischen Handlungen und denkwürdigen Ereignisse von 1914 bis 1919 (*Attila Pandula*)---------- 610

TIBOR BALLA — Sarajevo, Doberdo, Trianon. Hungary in World War I: A Chronicle in Photoes (*Ferenc Pollmann*)---------- 612

* * * — Hungarian Duel. A History of Duels. Hungarian Duels. The Rules of Duelling (*Ferenc Pollmann*)---------- 613

BÉLA KIRÁLY –LÁSZLÓ VESZPRÉMY (Ed.) — A Millennium of Hungarian Military History (*Gábor Hausner*)---------- 615

CHRONICLE

RÓBERT EHRENBERGER — A Report on the Plenary Session of the PfP Military History Working Group in 2003, Prague, 7-11 April 2003------ 617

TABLE DES MATIERES

ETUDES

IVÁN UHRMANN — Iulus Rex. La dynastie des Gyulas, les Kabars et les Conseils de Saint Étienne---------- 267

MÁTÉ MOLNÁR — Le plan de récupération de la Terre sainte élaboré par Pierre Dubois---------- 367

GYÖRGY SZÉKELY — Les ordres à la croisée des chemins : les batailles liées au changement de dynastie en 1490-1492---------- 427

GÉZA PÁLFFY — Le chemin menant à Bajcsavár : la participation des ordres styriens à la défense des frontières contre les Turcs dans le Sud de la Transdanubie au 16e siècle---------- 463

PUBLICATIONS

MÁRTON TŐSÉR — Les luttes arabo-byzantines dans la deuxième moitié du 9e siècle. La bataille de Porson, 3 septembre 863---------- 505

PÉTER TUSOR — Déchiffrement du code italien du cardinal Pázmány. C. H. Motmann «residente d'Ungheria». Complément à l'histoire de la représentation hongroise à Rome---------- 535

ATELIER

PÉTER SZABÓ — «Pannonis Ursa.» Sous prétexte de la chasse à l'ours du roi Louis le Grand---------- 582

FERENC VÉGH — Le retrait des forces turques au nord du Balaton après la bataille de Szentgotthárd, août 1664---------- 592

PUBLICATIONS DE SOURCE

FERENC TÓTH — Abbé Perau sur les hussards---------- 599

REVUE

HANS-HENNING KORTÜM (Hg.) — Krieg im Mittelalter (*László Veszprémy*)---------- 606

WAGNER GALLAGHER (Éd.) — The Library of Congress Civil War Desk Reference (*István Kornél Vida*)---------- 607

GEORG ZETMANN — Deutsche Silbermedaillen des I. Weltkrieges auf die militärischen Handlungen und denkwürdigen Ereignisse von 1914 bis 1919 (*Attila Pandula*)---------- 610

TIBOR BALLA — Sarajevo, Doberdo, Trianon. La chronique illustrée de la première guerre mondiale en Hongrie (*Ferenc Pollmann*)--- 612

* * * — Duel hongrois. L'histoire du duel. Duels hongrois. Le code du duel (*Ferenc Pollmann*)---------- 613

BÉLA KIRÁLY – LÁSZLÓ VESZPRÉMY (Ed.) — A Millennium of Hungarian Military History. Les siècles de l'histoire militaire hongroise. (*Gábor Hausner*)---------- 615

CHRONIQUE

RÓBERT EHRENBERGER — Compte rendu sur la session plénière de 2003 du PfP Military History Working Group, Prague, 7-11 avril 2003-- 617

INHALT

STUDIEN

IVÁN UHRMANN — Iulus Rex. Die Dynastie der Gyula, die Kabaren und die Mahnungen Stephan des Heiligen---------- 267

MÁTÉ MOLNÁR — Der Plan des Pierre Dubois bezüglich des Rückerwerbs des Heiligen Landes---------- 367

GYÖRGY SZÉKELY — Die Stände auf dem Scheideweg: die Kämpfe des Dynastiewechsels in den Jahren 1490/1492---------- 427

GÉZA PÁLFFY — Der Weg, der bis nach Bajcsavár führt: die Teilnahme der steirischen Stände am Grenzschutz gegen die Türken im südlichen Transdanubien im 16. Jahrhundert---------- 463

MITTEILUNGEN

MÁRTON TŐSÉR — Arabisch-byzantinische Kämpfe in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts. Die Schlacht von Porson, 3. September 863-- 505

PÉTER TUSOR — Der italienische Chiffreschlüssel des Kardinals Pázmány. C. H. Motmann, „residente d'Ungheria." Zur Geschichte der ungarischen Agenzia in Rom---------- 535

WERKSTATT

PÉTER SZABÓ — „Pannonis Ursa." Unter dem Vorwand der Bärenjagd des Königs Lajos I.---------- 582

FERENC VÉGH — Der Rückzug der türkischen Streitmacht im Anschluss an die Schlacht von St. Gotthard, August 1664---------- 592

QUELLENPUBLIKATIONEN

FERENC TÓTH — Abbé Perau über die Husaren---------- 599

RUNDSCHAU

HANS-HENNING KORTÜM (Hsg.) — Krieg im Mittelalter (*László Veszprémy*)---------- 606

WAGNER GALLAGHER (Ed.) — The Library of Congress Civil War Desk Reference (*István Kornél Vida*)---------- 607

GEORG ZETMANN — Deutsche Silbermedaillen des I. Weltkrieges auf die militärischen Handlungen und denkwürdigen Ereignisse von 1914 bis 1919 (*Attila Pandula*)---------- 610

TIBOR BALLA — Sarajewo, Doberdo, Trianon. Bilderchronik Ungarns zur Zeit des I. Weltkrieges. (*Ferenc Pollmann*)---------- 612

* * * — Das ungarische Duell. Die Geschichte der Duelle. Ungarische Duelle. Duellkodex (*Ferenc Pollmann*)---------- 613

BÉLA KIRÁLY – – LÁSZLÓ VESZPRÉMY (Ed.) — A Millennium of Hungarian Military History. Die Jahrhunderte der ungarischen Militärgeschichte. (*Gábor Hausner*)-- 615

CHRONIK

RÓBERT EHRENBERGER — Bericht von der jährlichen Plenarsitzung der PfP Military History Working Group des Jahres 2003, Prag, 7-11. April 2003--- 617

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ИВАН УРМАНН — Iulus Rex. Династия „дьюла," кабары и Наставления короля Стефана Святого---------- 267

МАТЭ МОЛЬНАР — План Пьера Дюбуа о возвращении Святых Земель------- 367

ДЬЁРДЬ СЕКЕЙ — Ордена на распутье: борьба за смену династий в 1490-1492 годах---------- 427

ГЕЗА ПАЛФФИ — Путь, пройденный до крепости Байчавар: участие штирийских орденов в защите границ от турок южного Задунавья в XVI веке---------- 463

СООБЩЕНИЯ

МАРТОН ТЁШЕР — Борьба между арабами и византийцами во второй половине IX века. Битва при Поршоне, 3 сентября 863 года---------- 505

ПЕТЕР ТУШЁР — Итальянский ключ к загадке кардинала Пазмань. С. Х. Мотманн „резидент Венгрии". К истории венгеркой агентуры в Риме---------- 535

МАТЕРСКАЯ

ПЕТЕР САБО — «Pannonis Ursa» (Медведь Паннонии) По поводу охоты на медведей короля Людовика Великого---------- 582

ФЕРЕНЦ ВЕГ — Отступление турецких вооруженных сил с Балатона в районе Северной Венгрии после битвы при Сентготтхарде, август 1664 года---------- 592

ИСТОЧНИКИ

ФЕРЕНЦ ТОТ — Аббат Перо о гусарах---------- 599

ОБЗОР

HANS-HENNING KORTÜM (Hg.) — Krieg im Mittelalter (*Ласло Веспреми*)---------- 606

WAGNER GALLAGHER (Ed.) — The Library of Congress Civil War Desk Reference (*Иштван Корнель Вида*)---------- 607

GEORG ZETMANN — Deutsche Silbermedaillen des I. Weltkrieges auf die militärischen Handlungen und denkwürdige Ereignisse von 1914 bis 1919 (*Аттила Пандула*)---------- 610

ТИБОР БАЛЛА — Сараево, Добердо, Трианон. Венгерская Хроника первой мировой войны в иллюстрациях (*Ференц Поллманн*)----- 612

* * * — Венгерская дуэль. История дуэлей. Венгерские дуэли. Дуэльный кодекс (*Ференц Поллманн*)---------- 613

BÉLA KIRAIY – LÁSZLÓ VESZPRÉMY (Ed.) — A Millenium of Hungarian Military History. Столетия венгерской военной истории. (*Габор Хауснер*)---------- 615

ХРОНИКА

РОБЕРТ ЭРЕНБЕРГЕР — Отчет о пленарном заседании 2003 года Группы PfP Military History Working Group, Прага, 7-11 апреля 2003 года--- 617

HADIMÚZEUM ALAPÍTVÁNY

Közhasznú szervezet

Múzeumunk alapítója és igazgatója, Aggházy Kamil (1882-1954) emlékére, a magyar Hadtörténeti Múzeum pártfogolására és támogatására hoztuk létre 1997-ben bejegyzett alapítványunkat, melynek célja a „Hadimúzeum" erkölcsi, szellemi és anyagi támogatása az alábbi területeken:

- a magyar hadtörténet tárgyi emlékeinek országos és nemzetközi feltárása, történeti feldolgozása, kataszter készítése, kapcsolódó akciók meghirdetése;
- a Hadimúzeumban fellelhető gyűjteményi anyag állagvédelmének elősegítése, raktározási és kiállítási körülményeinek javítása;
- a gyűjtemények korszerű, nemzetközi színvonalú nyilvántartása, feldolgozása;
- részvétel a múzeumi gyűjtemények és általában a „militaria hungarica" nagyközönség előtti bemutatásában, népszerűsítésében;
- a magyar vonatkozású hadtörténeti emlékhelyek kialakításának, megőrzésének, nyilvántartásának támogatása, a hadi-helykegyelet erősítése;
- a Hadimúzeum hagyományőrző tevékenységének és a múzeum történetére vonatkozó kutatások elősegítése;
- a „militaria hungarica" körébe vonható hazai és nemzetközi kapcsolatok kiépítése, erősítése, a nemzetközi tudományos életben való részvétel támogatása.

A Hadimúzeum Alapítvány kuratóriumának tagjai:

dr. Miltényi Dénes (elnök), dr. Érszegi Géza, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa, dr. Hermann Róbert történész, Hadtörténeti Intézet, Nagy Zoltán, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, dr. R. Várkonyi Ágnes egyetemi tanár, Stemlerné dr. Balogh Ilona, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótárának vezetője.

A Hadimúzeum Alapítvány révén lehetőséget szeretnénk nyújtani mindazoknak, akik szívükhöz közel állónak érzik a Hadtörténeti Múzeumot, annak gyűjteményeit, a magyar hadtörténelem tárgyi emlékeit, hogy támogatásukat közvetlenül juttathassák el az általuk kívánt helyre, vagy egyéb módon kapcsolódhassanak be munkánkba: így intézményünk kitartó, de csekély számú gárdája mellett, önkéntes múzeumbarátként, közel kerülhessenek a fenti célkitűzésekhez, magukénak vallhassák a múzeumot és az ott őrzött, nemzeti örökségünk részét alkotó kulturális javakat.

Az Alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok:

OTP XI. ker. fiók 11711034-20848662 Hadimúzeum Alapítvány.

Adószám: 18087080-1-41

További információkkal Kreutzer Andrea alapítványi titkár szolgál: H-1014 Budapest, Tóth Árpád sétány 40. Tel.: 3569-522, Fax: 3561-575

Ára: 320,– Ft

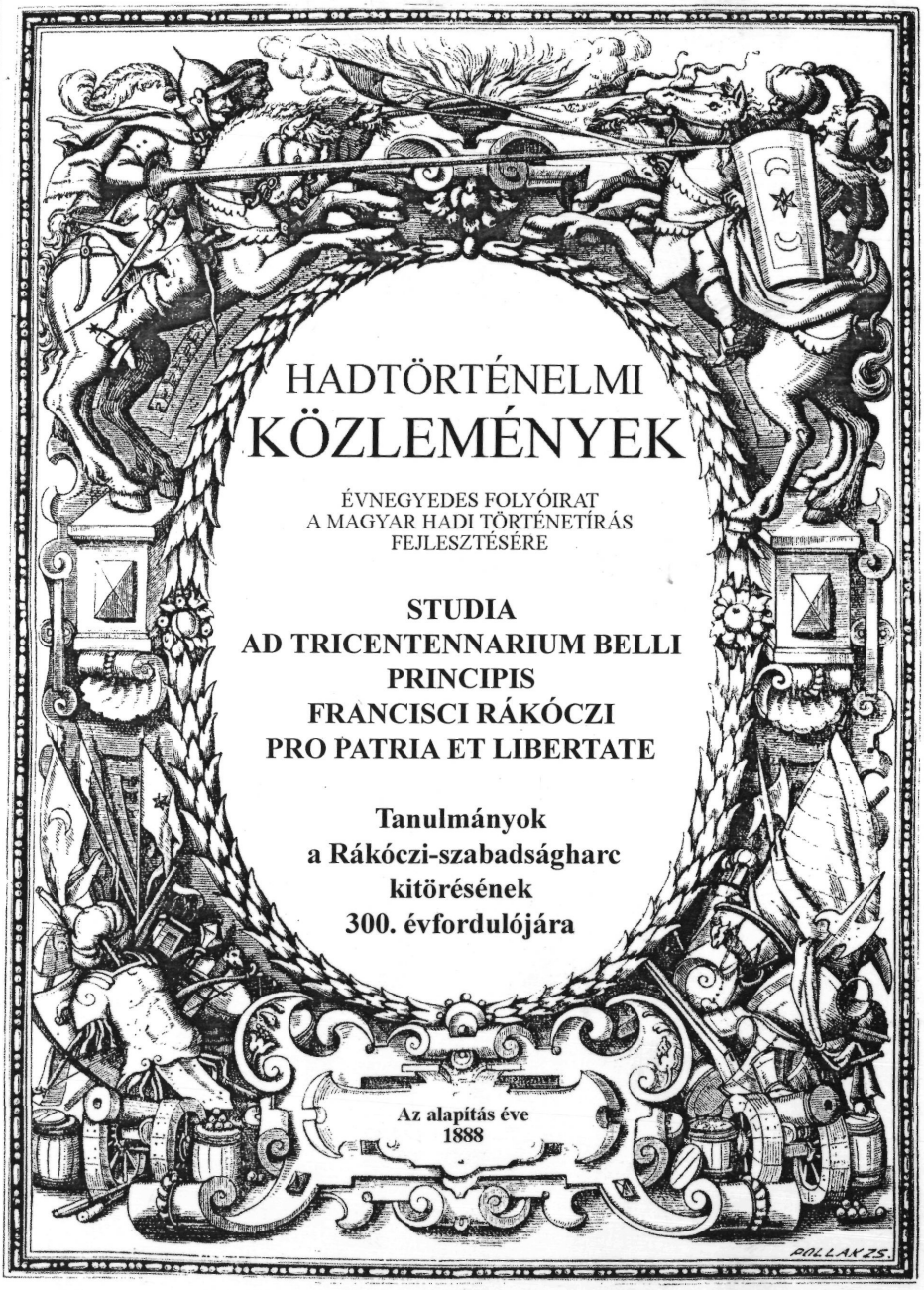
Szerzőink figyelmét felhívjuk az alábbiakra:

1. A szerkesztőség csak olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek az „első közlés" kívánalmainak.
2. Végleges szövegű kéziratokat kérünk, mert a korrektúrában változtatásokra már nincsen lehetőség.
3. A szerkesztőség optimálisnak az 1,5–2,5 ív (60–100.000 „n") terjedelmű kéziratot tekinti – a jegyzetapparátussal együtt. 3 ívet meghaladó tanulmányt technikai okok miatt nehezen tudunk közölni.
4. Folyóiratunk az évszázadokat – az idézetek, címek kivételével – római számmal jelöli.
5. Recenziók esetében a cím mellett szükségesek a pontos bibliográfiai adatok is. A recenziók terjedelme az 5 oldalt (kb. 10.000 „n") lehetőleg ne haladja meg.
6. A jegyzetapparátusban a hivatkozott művek szerzőjének neve kurziválandó; az oldalhivatkozás jele „o.". A hivatkozások során a Hadtörténelmi Közleményekben a kiadót nem tüntetjük fel, csak a kiadás helyét és évét, a kiadás helyének rövidítetlen formájával: pl. „Budapest" és nem „Bp.".

A számítógépes szövegfeldolgozás kívánalmai:

1. Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy írásaikat 3,5"-os kislemezen Word for Windows 6.0 (7.0) szövegszerkesztő programban írva juttassák el a szerkesztőségbe 1 kinyomtatott kéziratpéldány kíséretében.
2. A tabulátorral beállított bekezdés nem felel meg a kívánalmaknak; csak a bekezdés-formátumban beállított bekezdést fogadjuk el.
3. Betűtípus: Times New Roman CE (a betűtípus része a programnak). Amennyiben a szövegben a Times New Roman CE betűkészletből hiányzó (francia, spanyol, török, stb.) karakterek szerepelnek, azokat is a Times New Roman megfelelő nemzeti karakterkészletéből kérjük kiválasztani.
4. A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük; a lábjegyzet-hivatkozás formátuma 10 pontos Times New Roman CE felső indexszel. A lábjegyzet szövege: 8 pontos Times New Roman CE.
5. Nagy méretű táblázatok esetén, melyek meghaladják a szedéstükör szélességét (12,6 cm), kérjük azokat a szöveg végére illeszteni, külön szakaszban.

116. ÉVFOLYAM 2003. SZEPTEMBER-DECEMBER 3-4. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

**STUDIA
AD TRICENTENNARIUM BELLI
PRINCIPIS
FRANCISCI RÁKÓCZI
PRO PATRIA ET LIBERTATE**

**Tanulmányok
a Rákóczi-szabadságharc
kitörésének
300. évfordulójára**

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

FELHÍVÁS

A *Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága* tudatja, hogy a *Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság* következő, *30. konferenciája*

„A HADÜGY GAZDASÁGI ASPEKTUSAI ÉS A NAGY VILÁGKONFLIKTUSOK"

címmel

2004. augusztus 1. és 7. között
Marokkóban, Rabatban kerül megrendezése.

Szekciók:
Elméleti megközelítés
Hadigazdaság
Hadseregek és gazdasági fejlődés
A katonai szövetségek gazdaságtana

A konferencia szervezői által előírt gyakorlatnak megfelelően jelentkezni a Magyar Nemzeti Bizottság titkáránál, dr. Balla Tibor őrnagynál lehet (1014 Budapest, Kapisztrán tér 2-4.), aki a szükséges nyomtatványokat is biztosítja.

A konferencia nyelve angol és francia.

Jelentkezési határidő: 2004. március 1.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

116. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2003. 3–4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bánkúti Imre, a történelemtudomány kandidátusa, a Budapesti Történeti Múzeum ny. főigazgató-helyettese (Budapest); *Baráth Júlia* doktorandusz, Debreceni Egyetem, Történeti Intézet (Beregszász), *Bojtásné Damó Csilla* tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Könyvtár (Budapest); *Bolyósné Ujfalusi Éva* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Könyvtár (Ercsi); *Czigány István* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, igazgatóhelyettes, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Érdei Mónika* tudományos munkatárs, Hadtörténelmi Térképtár (Budapest); *Gebei Sándor*, a történelemtudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Bölcsészettudományi Kar (Debrecen); *G. Etényi Nóra*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *Hausner Gábor* őrnagy, a Hadtörténelmi Közlemények felelős szerkesztője, (Budapest); *Kincses Katalin Mária*, a történelemtudomány kandidátusa, tudományos munkatárs, Hadtörténeti Múzeum (Göd); *Lukács Olga* doktorandusz, Babeş–Bolyai Egyetem, Református Tanárképző Fakultás (Kolozsvár); *Mészáros Kálmán* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Intézet (Tápiószentmárton); *Papp Sándor* PhD, tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar (Szeged); *Seres István* doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *R. Várkonyi Ágnes*, a történelemtudomány doktora, Professor Emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *Tóth Ferenc* PhD, tanszékvezető főiskolai docens, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola (Szombathely); *Zachar József* ny. ezredes, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Bölcsészettudományi Kar (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A szedés és a tördelés a szerkesztőségben készült.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Czigány István, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Pálffy Géza, Perjés Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Szántó Mihály, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

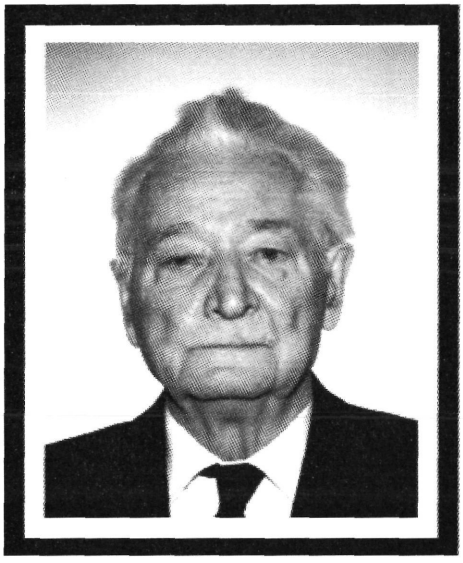
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1280,– Ft, negyedévre 320,– Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK), valamint a Magyar Lapterjesztő Rt. Belföldi előfizetés: a Budapesti Postaigazgatóság kerületi ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél, valamint a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR), 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; vidéken: a postahivatalokban és a kézbesítőknél. Külföldi előfizetés: a Hírlapelőfizetési Irodában, 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest. Felelős vezető: Roznai Zoltán

PERJÉS GÉZA

1917. augusztus 14 – 2003. szeptember 18.

Minden szakmának van formális és informális értékrendje, s a kettő nem mindig esik egybe. Ha néhány hónapja megkérdezték volna a történészeket, hogy kit tartanak a legnagyobb élő magyar hadtörténésznek, biztosra veszem, Perjés Géza végzett volna az élen. Ő volt ugyanis az egyetlen, akinek munkássága nem egy szűkebb-tágabb értelemben vett korszakot fog át, hanem egyformán magas szinten tudott írni a török korról, a Rákóczi-szabadságharcról, a XVII–XIX. század európai hadművészetéről és katonai elméletéről, és – személyes tapasztalatok alapján – a XX. század magyar hadtörténetéről is.

2003. szeptember 18. óta mindez már múlt idő. Perjés Géza halálával kiváló történészt, remek kollégát és egyenes embert veszítettünk el. A veszteség, nem frázis ez, valóban pótolhatatlan. Perjés Géza egyéniség volt a szó szoros értelmében – emberként és történészként egyaránt.

Perjés Gézától nemzedékek tanultak, a jelenleg tényked fiatal hadtörténészek szinte mindegyike, ha másként nem, akkor műveinek olvasása révén, tanítványának mondhatja magát. Ha áttekintjük munkáinak bibliográfiáját, azt látjuk, hogy egyaránt magas szinten volt képes konkrét hadműveletek, összecsapások elemzésére, történetük rekonstruálására s a hadügy elméleti problémáinak vizsgálatára. E megközelítésmódjával, bizton mondhatjuk, szinte egyedül állt az elméleti problémák iránt általában kevés hajlamot eláruló magyar hadtörténeti irodalomban, s a nyugat-európai hadtörténetírás módszertani újításainak nagy része az ő munkássága révén került be a magyar hadtörténetírásba.

Perjés Géza azonban nem csak hadtörténész volt. Munkásságában komoly részt képviseltek a történeti statisztikai tanulmányok, Zrínyi Miklós hadtudományi munkásságának feltárása során pedig az irodalom- és művelődéstörténet művelői számára is új kutatási

eredményekkel szolgált. Zrínyi életművének komplex elemzése során jutott el a játékelmélet, a valószínűségszámítás és a hadtudomány összefüggéseinek problémájához. A magyarországi Clausewitz-recepciót – a korábbi, változó színvonalú fordításokat leszámítva – gyakorlatilag az ő munkássága képezi.

Perjés Géza 1917. augusztus 14-én született Trencsénben, ahol édesapja pénzügyőr volt. Kilencen voltak testvérek, s mivel apjuk a trianoni békét követően nem volt hajlandó letenni a csehszlovák állami esküt, megannyi más magyar család sorsában osztozva, vagonban kényszerültek elhagyni szülőföldjüket. Előbb Budapesten, majd Martonvásáron éltek, Perjés Géza ott végezte el az elemi iskolát. A család igen nagy szegénységben élt, ezért is irányították tízéves korában a soproni katonaiskolába. A pécsi Zrínyi Miklós Katonai Főreálban érettségizett, majd 1935–1939 között a Ludovika Katonai Akadémián folytatta tanulmányait. 1939. január 15-én avatták hadnaggyá.

Ezt követően előbb Nagykanizsán a 17. gyalogezred II., majd Kőszegen az 5. gyalogezred III. zászlóaljánál szolgált. Részt vett a felvidéki, az észak-erdélyi és a délvidéki bevonulásban, s megkapta az azokért járó emlékérmeket. 1942. február 20-án léptették elő főhadnaggyá. E rangban került 1942 augusztusában az orosz frontra. 1942–1943-ban csapattisztként szolgált Ukrajnában a 34. gyalogezred II. zászlóaljánál, majd a 108. könnyű hadosztály síszázadának élén. Részt vett a partizánok elleni akciókban, a doni áttörés után pedig az előnyomuló szovjet reguláris erők elleni harcokban is. Haditetteiért megkapta a Signum Laudist a Kardokkal, a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjét a Hadiszalagon a Kardokkal, valamint a német Vaskereszt Lovagkeresztjét. 1943 októberében békehelyőrségébe, Kőszegre, 1944 júliusában ismét a frontra vezényelték, de alig egy hónapot töltött harctéren, a Kárpátokban tüdőlövést kapott. Felépülése után, 1944. december 20-ától 1945. március végéig ismét szolgált, majd nyugatra menekült. Május 30-án angol fogságba esett, s egészen 1946 februárjáig hadifogoly volt.

1946-ban beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre, ahol szociológiai tanulmányokat folytatott, és Szalai Sándor tanszékén dolgozott. 1948-ban a politikai változások következtében elbocsátották, Szalai Sándorral azonban mindvégig megmaradt a jó kapcsolata. Szalai hívta fel a figyelmét Engels katonai írásaira, s Perjés Géza tavaly készült életútinterjújában is elismeréssel szólt ezekről a munkákról.

Egy ideig eredeti szakmájában, katonaként próbált elhelyezkedni, azonban egy hadgyakorlat kapcsán összetűzésbe került Farkas Mihállyal, s emiatt kénytelen volt elhagyni a Magyar Néphadsereget. Mint egyik találkozásunk alkalmával elmondta, még szerencsésnek is érezhette magát, hiszen sokkal rosszabb sors is osztályrészéül juthatott volna.

1956-ban – Görgényi Dániel mellett – az Egyetemi Zászlóaljat vezette. 1957-től – Szalai Sándornak köszönhetően – a Magyar Tudományos Akadémia munkatársa volt, 1962–1982 között, nyugdíjazásáig, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában dolgozott, olyan kollégák mellett, mint Fügedi Erik és Dávid Zoltán.

Perjés Géza az 1970-es évektől kezdve tevékenyen részt vett a magyar értelmiségiek szamizdat-mozgalmaiban. Egyik szervezője volt pl. az 1980-ban kéziratos formában megjelent Bibó Emlékkönyvnek. Aktív résztvevője volt az 1985. évi monori találkozónak is.

1990-ben, a rendszerváltás után ezredessé léptették elő, 1992–1994 között a honvédelmi miniszter tanácsadó testületének vezetőjeként szolgált. Emellett vezetőségi tagja volt a Honvéd Hagyományőrző Egyesületnek s tagja a Történelmi Film Alapítvány, illetve a Ma-

gyar Hadi Történetírás Fejlesztésére létesült Alapítvány kuratóriumának. 1992-ben megkapta a Magyar Köztársasági Érdemérem Középkeresztjét.

A történelem mindig érdekelte, már első frontszolgálata után elhatározta, hogy beiratkozik az egyetem bölcsészettudományi karára. A harctéri tapasztalatok megérlelték benne a meggyőződést, hogy Magyarország ismét a vesztesek oldalán vesz részt a háborúban, s foglalkoztatta a kérdés: hogyan jutottunk idáig? Mivel a háború időtartamára a hivatásos tisztek bölcsészeti képzését felfüggesztették, terve akkor még nem sikerült.

Első tanulmánya a több mint tízéves szünet után újra induló *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain jelent meg, Esztergom 1706. évi ostromait és az azokkal kapcsolatos hadműveleteket dolgozta fel. A folyóiratnak később is állandó szerzője volt, közel húsz tanulmánya jelent meg itt, köztük olyanok, mint egyik, máig legtöbbször hivatkozott, s a török korral foglalkozók számára alapvetésként szolgáló munkája, „Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699)", melyben először fejtette ki azt a véleményét, hogy az Oszmán Birodalom európai terjeszkedését alapvetően befolyásolta hadseregének akciósugara, az a tény, hogy minél messzebb volt a hadicél, a felvonulás miatt annál rövidebb tényleges hadműveleti idővel számolhatott az oszmán haderő.

Szintén e folyóirat adott helyet a hadseregélelmezés, a logisztika és a stratégia összefüggéseit a vasutak elterjedése előtti kétszáz évben elemző, illetve a hadászati külső és belső vonalnak a XIX. század első felében való alakulását bemutató tanulmányoknak. De itt jelentek meg a höchstädti és a mohácsi csatáról szóló tanulmányai, illetve 1942–1943. évi frontszolgálatáról szóló visszaemlékezései is.

Munkássága során soha nem voltak előtte tabuk, lett légyen szó akár az álkuruc balladák elemzéséről, a Zrínyi–Montecuccoli-vitáról, a Mohács-vitáról vagy Bárdossy László történeti szerepének megítéléséről. Az 1972. évi Dózsa-évfordulón ő vetette fel, hogy a parasztháború a magyar történelem alakulása szempontjából szerencsétlen esemény volt, hiszen elősegítette az amúgy is gyenge déli magyar határvédelem szétesését; amiért aztán meg is kapta a magáét a korszak egyik neves főideológusától. Mindig mindenben a racionalitást kereste, azaz soha nem elégedett meg logikusnak tűnő, de alá nem támasztott magyarázatokkal, homályos nemzetkarakterológiai elméletekkel.

Ugyanakkor Perjés Géza racionalitása nem hideg, mérnöki racionalitás volt. Éppen a Zrínyiről és Clausewitzről szóló munkái bizonyítják, hogy tudta: a hadtudományban és a háborúban mindig van egy olyanfajta bizonytalansági tényező (a reziduális rész), amely nem írható le matematikai képletekkel és levezetésekkel. Munkásságában mindig nagy hangsúlyt fektetett a pszichikai tényezők figyelembe vételére, s érzékeltette: a háború ugyan racionális döntéseken is alapuló folyamat, de a véletlen és a tömegpszichózis legalább akkora történelemformáló erő, mint egy haditerv vagy az erőviszonyok aránya. Világháborús emlékezése ezért is tanulságos olvasmány, hiszen alulnézetből tapasztalta meg azokat a jelenségeket, amelyekről később tudósként – éppen a személyes tapasztalat révén is – olyan meggyőző erővel tudott írni. Szociológiai tanulmányainak is köszönhetően komolyan vette a hadsereg és társadalom összefüggését, olyannyira, hogy egyik kollégája egyszer tréfásan az egyetlen igazi marxista magyar hadtörténésznek nevezte.

Tanulmányainak és könyveinek listáját átolvasva megdöbbentő, hogy milyen széleskörű érdeklődés jellemezte. Tanulmányt írt a katona Balassi Bálintról, tucatnyi munkájában foglalkozott a Rákóczi-szabadságharc harcászati és stratégiai kérdéseivel, részt vett az

1960–1970-es években a nemzettudatról, a történeti ismeretterjesztésről, a szépirodalom és a történelemudomány ellentmondásos kapcsolatáról folytatott diskurzusokban.

A Zrínyi-kutatás mindvégig szívügye volt, munkásságának talán a Zrínyi-tanulmányok és a „Zrínyi Miklós és kora" című monográfia képezték legnagyobb hatású részét. Az először 1965-ben megjelent kötet közel négy évtized múltán ismét napvilágot látott. Legnagyobb hatásúról, s nem a legmaradandóbbról beszélünk; mégpedig azért, mert munkáit nehéz lenne rangsorolni. Perjés Géza szinte valamennyi műve olyan, amelyet a történészek évtizedek (s ha lesz szakma, évszázadok) múlva is haszonnal forgathatnak.

A Zrínyi-kutatás kapcsán írta meg remek tanulmányát a Zrínyi–Montecuccoli vitáról, amelyben bebizonyította, hogy – ellentétben a korábbi kutatás véleményével – a csaták, a döntés kerülésére és a manőverekre épülő „metodista" stratégia nem létezett, pontosabban, nem mereven alkalmazott elméleti rendszer volt, hanem a hadseregek nagysága és a hadseregellátás nehézségei által létrehozott kényszerű stratégiát nevezték el a későbbiekben, tévesen, metodizmusnak. Elemzéséből az is kiderült, hogy Zrínyi és Montecuccoli nézetkülönbsége az eltérő nézőpontból fakadt: míg Zrínyi számára a királyi Magyarország megvédése volt a fő cél, s ezért is szorgalmazta a török elleni aktív fellépést, addig Montecuccoli számára a királyi Magyarország az örökös tartományok védelmét szolgáló katonai ütközőzóna volt csupán. Szintén a Zrínyi-kutatás „melléktermékeként" volt az 1664. évi szentgotthárdi csatáról szóló tanulmánya.

Gyakorló katonaként és hadtörténészként kitűnő elemzést írt a „Szigeti veszedelem"-ről, új szempontokat vetett fel Thaly álkuruc balladáinak vizsgálata kapcsán. A hadseregellátás és a stratégia összefüggéseiről írott, négy évtizede megjelent munkája, a „Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)" nemzetközi szakirodalmi szinten is megállja a helyét, s máig arra figyelmeztet: van még mit tenni e két nagy témakör magyar történeti vizsgálata során is. E tárgykörben született más munkái, így „Az élelemellátás kérdése Napóleon oroszországi hadjáratában" (*Századok*, 1963.) azt mutatták, hogy Magyarországon is lehet magas szinten művelni az egyetemes hadtörténelem kutatását.

Zrínyi és Montecuccoli kutatása kapcsán jutott el a szerencse és a valószínűség, valamint a modern játékelmélet összefüggéseinek elemzéséig, s ennek eredményeként – nemzetközileg is komoly visszhangot kiváltó tanulmányok mellett – született meg két Clausewitz-monográfiája (1983, 1988). Nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy „rendbe tegye" Clausewitz nagy munkáját, „A háborúról"-t, s kevesen írtak ilyen világos elemzést erről a stratégiai gondolkodást immáron közel két évszázada meghatározó, s annyiszor félreértett és félremagyarázott munkáról, mint ő.

Másik nagy témája a Mohács-kérdés volt, negyedszázadon át aktívan részt vett az arról folytatott diskurzusban. „Az országút szélére vetett ország" (1975), illetve a „Mohács" (1979) című kötetei, s az azokhoz kapcsolódó tanulmányai váltották ki a legtöbb kritikát s provokálták a legnagyobb vitát. Perjés az Oszmán Birodalom európai háborúinak elemzése kapcsán jutott arra a meggyőződésre, hogy Szulejmán szultán tudta, hadseregének akciórádiusza nem elegendő Magyarország birtokba vételére, s ezért eleinte nem akarta elfoglalni Magyarországot, hanem megelégedett volna egy ütközőállam létrehozásával, amennyiben a magyar államvezetés hajlandó törökbarát és Habsburg-ellenes politikát folytatni. A magyar elutasítással Szulejmán belekényszerült a háborúba, s a mohácsi csatával mintegy „rá-

segítette" a Habsburgokat a magyar trónra. Tény, hogy az oszmanisták és a korszakkal foglalkozó más történészek többsége nem fogadta el Perjés Géza koncepcióját, s igen súlyos ellenérveket fogalmaztak meg vele kapcsolatban. Egy történeti munka azonban nem csak igazolt állításaival hathat, hiszen a lezárt kérdések kutatása sohasem olyan inspiráló, mint egy vitára késztető állítás. Perjés Géza a „szulejmáni ajánlat" koncepciójának kifejtésével a Mohács-vita minden más résztvevőjénél nagyobb szolgálatot tett a magyar történettudománynak. Felvetése külföldön is komoly visszhangot keltett, s Mohács-könyve angolul is megjelent. A legutóbbi időkig figyelemmel kísérte a vita alakulását, s egy-egy újabb történelmi munka megjelenése kapcsán újra és újra kifejtette nézeteit.

Gördülékenyen és szépen írt, még a legszárazabb témákról szóló munkái is élvezetes olvasmányok. Munkájában immár három évtizede megértő társa, szellemi partnere volt felesége, Éva asszony.

Megérte Zrínyi-monográfiájának újabb kiadását, melynek bevezetőjében jóleső érzéssel állapíthatta meg: az eltelt közel négy évtized dacára alig egy-két ponton kellett módosítania mondanivalóját. Elkészült a róla szóló portréfilm, amelyben kor- és pályatársak méltatták munkásságát. Csak csodálattal említhetem, hogy elért eredményei dacára is újabb és újabb témák ragadták meg a figyelmét. 2001-ben elkezdett foglalkozni 1848–49 történetével, egyik utolsó tanulmányát Görgei katonai karakteréről és szakmai tudásáról írta, de tervezett – és részben meg is írt – egy hosszabb tanulmányt a politikai és katonai vezetés konfliktusairól, illetve annak kapcsán a Kossuth–Görgei-vitáról. Tervezte a modern háborúk logisztikai és társadalmi kérdéseinek elemzését, és élénk figyelemmel kísérte, kommentálta napjaink háborúinak eseményeit.

Perjés Géza azonban nemcsak kiváló koponya, kiemelkedő tudós, hanem minden tekintetben remek ember is volt. Szálfaegyenes termete egyenes jellemmel párosult. Bárki kért tőle tanácsot vagy munkájáról véleményt, soha nem feszélyezte az illetőhöz fűződő baráti vagy kollegiális kapcsolata abban, hogy kedvezőtlen véleményét vagy kifogásait a maga határozott és őszinte, de az ellenérvek iránt fogékony módján el ne mondja. Nem azért volt kemény, hogy bántson, hanem hogy segítsen, s azért, mert nem szerette a kerülő utakat és az üres udvariasságot. Bármilyen lesújtó is volt a véleménye egy tanulmányról, a következő pillanatban kész volt segítséget nyújtani annak érdekében, hogy az jobb legyen.

Nyitott volt minden szellemi hatás iránt, de nem szerette a homályos beszédet, a szakmai vagy politikai halandzsát, bámulatos pontossággal tudta megállapítani, hogy az elméletek mögött áll-e tényanyag. Soha nem hajszolt rangokat, címeket és pozíciókat, de ha valahol szerephez jutott, kötelességének tartotta, hogy tudása legjavát adja. A problémák és megoldásaik mindig jobban érdekelték, mint az elismerések hivatalos formái. Rangját a neve s a hozzá kapcsolódó teljesítmény adta.

Személyisége és értékrendje a szó régimódi értelmében katonás volt, de nem szerette az üres parádézást, a kirekesztő testületi szellemet, idegenkedett a katonai bikkfanyelvtől és a külföldi minták kritikátlan utánzásától. Civilként is katona maradt, de olyan katona, aki képes volt a civil szempontok és a civil értékrend figyelembe vételére.

Korunkban kevés, egyre kevesebb az ilyen ember. Mostantól ismét eggyel kevesebben vannak. Géza bácsi, hiányozni fogsz mindnyájunknak. Nincs kihez fordulnunk a kérdéseinkkel, nincs kitől jó kérdéseket várnunk, nincs kivel folytatnunk a gondolatébresztő beszélgetéseket. Isten Veled!

STUDIA AD TRICENTENNARIUM BELLI PRINCIPIS FRANCISCI RÁKÓCZI PRO PATRIA ET LIBERTATE*

PAPP SÁNDOR

SZABADSÁG VAGY JÁROM?

A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején[1]

In memoriam Perjés Géza

„Nyilván lehet kegyelmednél az természet szerint való keresztyénség ellensége, az pogány török csalárd szemfényvesztő biztatásával kegyelmetek javára mit vitt légyen eddig véghez, tovább is annak csalárd hitegetésével mit remélhet, könnyen által érezheti. Valamint eddig mind azon hamis ígéretekkel továbbis bizony nem egyebet akar, hanem hogy az ő kiváltképpen való ellensége, az magyarság fogyassza magát, akit ő az előtt soha véghez nem tudott vinni, s csudálhatom is, hogy ennyi üdőtől fogvást kegyelmetek az pogány csalárdságát észbe nem vehette, és annyira megcsalta kegyelmeteket, hogy ellenségét maga, s vére ellen segétené, kihez képest igaz magyarságomtúl viseltetvén, és az kereszténység, s egyszersmind szegény hazának romlását szánván, kegyelmeteket kérem, szálljon magába, és vélem együtt szánja édes nemzetségét, s hazáját, s kegyelmes urunk ő felsége hűségére térjen meg, ne ontsuk egymás vérit világ csudájára és természet szerint való ellenségünknek nagy örömére."[2]

A fenti idézet egy olyan ismeretlen királypárti magyar úrtól, talán Károlyi Lászlótól származik, aki felszólítja a kuruc Magos Ferencet, hogy álljon át Lipót császár-király hűségére. A levélrészlet azt a 150 éven át időről időre felbukkanó dilemmát fogalmazza meg, amely Mohácstól egészen a török kiűzéséig fellelhető a magyar közgondolkodásban: vagyis van-e értelme, illetve szabad-e a Habsburg hatalom ellen küzdeni török támogatással, miközben a rendi ellentétek az ősellenségnek számító oszmánok malmára hajtják a vizet?

---

* Az alább következő tanulmányok a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban 2002. december 9-én „A Hegyaljától a Tiszahátig. Társadalom, hadsereg és gazdaság a Rákóczi-szabadságharc előestéjén" címmel tartott tudományos konferencián elhangzott előadások szerkesztett és jegyzetekkel ellátott változatai.

[1] Kutatásaimat a T 34130 és az F 030437 számú OTKA pályázat támogatta. Külön köszönetemet szeretném kifejezni a Magyar Országos Levéltár munkatársainak és Fazekas Istvánnak, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar delegátusának a kutatás során nyújtott segítségért.

[2] MOL Thököly-szabadságharc Levéltára G 1, 2. Az első kuruc felkelés vezetőinek levelei. I/1. fol. 1-2. „Szatmárból ismeretlen Nemzetes és Vitézlő Magos Ferencnek, az alsó parton lévő mezei hadaknak kapitányának, nekem jó akaró barátomnak adassék." 1677. 04. 02.

Az alábbiakban a XVII. század végén kirobbanó Habsburg-ellenes rendi mozgalmak török kapcsolatait tekintem át. A forráskritika módszerével megvizsgálom azokat az alapdokumentumokat, amelyek Habsburg-oszmán, illetve oszmán-magyar viszonylatban a két fél közötti kapcsolatot meghatározták, illetve olyanokat, amelyek ezek kialakításában döntő szerepet játszottak. Így az alábbi hat kisebb fejezetben az 1663-as, 1664-es, 1666-os, 1670-es, 1681-es és az 1682-es évek eseményeit vizsgálom. Ezekben az években olyan diplomáciai lépések történtek, amelyek új alapra kívánták helyezni a Habsburg-török és magyar hármas viszonyrendszert.[3] Ilyen például Köprülü Fazil Ahmed pasa és Apafi Mihály érsekújvári találkozója, amelyet egy török krónikarészlet alapján dolgozom fel. A továbbiakban elsősorban a török-magyar politikai kiegyezés, illetve behódolás tervezeteit és a megszületett szerződések, az u.n. *athnámék ('ahdnâmék)* szövegét vizsgálom Wesselényi Ferenc nádor murányi tervezetétől Thököly Imre török szerződésleveléig. Mint alább látható lesz, ezeket az okmányokat többnyire ismerte és használta a történész szakma, anélkül azonban, hogy egy csokorba összefogva, a köztük lévő kapcsolatokat kritikai vizsgálat alá vette volna. Ugyanakkor hasznosnak tűnt újbóli kézbevételük módszertani szempontból, turkológiai nézőpontból is, hiszen a tervezetek és a megszületett szerződéslevelek az Oszmán Birodalom diplomatikai gyakorlatát tükrözik.

A Habsburg-ellenes magyar törekvések mellett nem kerülhettem meg a viszály okaként ismert vasvári béke létrejöttének körülményeit sem. Nem elsősorban a békeszerződés tartalma, hanem létrejöttének körülményei keltettek ellenérzést a magyar társadalomban: a „lipóti birodalom" végérvényesen magához akarta ragadni a kezdeményezést a törökkel folytatott diplomáciai kapcsolatok terén, amelyekből a magyarokat kiszorították. Ennek a folyamatnak az előzményei már a XVII. század első felében jelentkeztek,[4] s a tárgyalt békével értek végső stádiumba.

A rendi mozgalom céljainak és történetének talán máig legjobb összefoglalását Benczédi Lászlótól olvashatjuk, ezért olyan eseményekre, elemekre nem térek ki, amelyeket már korábban meggyőzően tisztázott.[5]

---

[3] A korszak legújabb, elsősorban francia nézőpontból történt összefoglalására ajánlom *Tóth, Ferenc:* Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692-1815). Budapest, 2000. 17–36. o.

[4] *Hiller István:* Javaslat a Habsburg török-diplomácia reformjára, 1637. Scripta Manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. (Szerk.: *Draskóczy István*) Budapest, 1994. 177–186. o.

[5] *Benczédi László:* Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664-1685). Budapest, 1980. (a továbbiakban: *Benczédi*, 1980); A téma legújabb összefoglalására l.: *Ágoston Gábor – Oborni Teréz:* A tizenhetedik század története. Budapest, 2000. 202–210. o.; A most tárgyaltakhoz hasonló tematikájú tanulmányaim jelen dolgozatom előmunkálataiként foghatók fel: Magyar rendi mozgalmak és az Oszmán Birodalom a 17-18. század fordulóján. *Acta Historica.* Acta Universitatis Szegediensis. Tomus CXVI. (2002) 59–70. o. (A továbbiakban: *Papp,* 2002/a.); ugyanez angolul: Movements of the Hungarian Estates and the Ottoman Empire at the Turn of the 17th and the 18th Centuries. Mediterrán Tanulmányok. Études sur la Région Méditerranéenne. 11 (2002) (Szeged) 125–136. o. (A továbbiakban: *Papp,* 2002/b.) A kérdésfeltevésem korábban annyiban volt más, hogy tisztázni kívántam, vajon értettek-e valamit az isztambuli török méltóságok a magyar rendi törekvések ideológiájából, hiszen az oszmán állam berendezkedése és uralkodó vallása nagyon messze állt az európai államfilozófiáktól. A jelenlegihez hasonló megközelítésben, de lényegesen rövidebb formában számoltam be tavaly nyáron a Londonban megrendezett oszmanisztikai konferencián, a CIÉPO-n: Hungarian Pursuits against Habsburg and the Ottoman Empire at the Beginning of the 18th Century. A dolgozat Londonban jelenik meg.

A magyar rendi mozgalmak előzményei az 1663. évhez köthetők. Úgy vélem, hogy ha a vasvári béke után mutatott török magatartást is meg akarjuk érteni, akkor feltétlenül át kell tekinteni Köprülü Ahmed nagyvezír tervezetét, amelyben nem kevesebbről volt szó, mint hogy a magyarokat elszakítja a királyuktól, és ismét kialakítja azt a török vazallus magyar ütköző államot, amelyet először ideiglenesen I. Szülejmán hívott életre azzal, hogy elismerte Szapolyai János királyságát, és szerződést kötött vele. Ez a terv egy-egy nagyobb Habsburg-ellenes hadjárat idején a későbbiekben is előkerült a Porta politikai eszköztárából.[6] A magyar forrásokból ismert történetírásunk számára Köprülü Ahmed nagyvezír szándéka Apafi Mihály magyar királyságával kapcsolatban. Érdekes azonban, hogy a kortárs Szilahdár aga krónikája idevágó részletében lényegében megismétli az erdélyi krónikák adatait:

„A hadjárat kezdete óta a nagyvezír azzal a szándékkal, hogy a nagyúri táborba hozassa (Apafi Mihályt), jónéhányszor írt neki levelet: »Erdély királya, Apafi Mihály, jöjj a nagyúri hadjáratra, s velem együtt szolgáld a padisahot.« Ő azonban alaptalan félelmében, azt gondolva, hogy csak úgy magában nem mehet, egy emberét bocsátotta hozzá és sokféleképpen bocsánatát és elnézését kérte: »Az ellenség az országunkban tartózkodik és nem rendelkezem a hadjáratra elég katonával. Különösen arra nincs lehetőségem, hogy előteremtsem a birodalom számára a méltó ajándékot. Az előírt időre a padisah kincstára számára (az adót) sem tudom befizetni. Mindezekből adódóan, ha az országunkat üresen hagyjuk, az ellenség erőre fog kapni.« S ezekhez hasonló, az igazságot megmásító okokkal mentséget keresett. Mindezek mellett a nemesek,[7] akik Erdély urai s az ország előkelői, illetve a magyar hitetlenek is tévútra vezették, azt mondván: »Királyom, ne menj el a hadjáratra, hiszen megöli a török a nagy embereket, jóhéhány elődödet így, csalárdan vittek el, sok van, akit eltávolítottak.« – ezért maga a nevezett király is azt gondolta, »ahogy megérkezem, meg fognak ölni«, s félelembe esett, mivel ördögi rettegésbe taszították. A harmadik napon, hogy a mindenható Isten akaratából Újvárat elfoglalták, a nagyvezír a kapukethüdájáért küldetett, és ismét íratott egy levelet, mely meghívót és esküt tartalmazott, miszerint: »Sok olyan ügyünk van, amelyet vele kell megbeszélnünk, s nincs ellene semmilyen gonosz szándékunk. Ne gondoljon semmilyen zavaros dologra vagy félelemre, hanem azonnal jöjjön, s akkor a fenséges padisahunk[8] jóindulatában és kegyelmében részesül. Nem kívánunk tőle sem hadsereget, sem ajándékot. Nincs szükségünk sem katonára, sem pedig ajándékra. Néhány főnyi könnyű felszerelésű katonával két napi járóföldet egy nap alatt megtéve azonnal jöjjön ide, s érkezzen meg a nagyúri sereghez.« A (levél) kézbesítésével egy Muharrem nevű agát, s vele a kapukethüdát bízták meg, s szóbeli válaszaik hatására a nevezett király szíve megnyugodott és (végre) elindult. A nevezett hónap huszonegyedikén, kedden úgy hallatszódott, hogy magányát feladva háromszáznyi lovasával a hadsereg közelébe jutott. Fogadására parancsot adtak ki, a (nagyvezír) saját deli és

[6] *Tóth Sándor László:* A „szinái ajánlat." Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban. *Aetas,* 2002/1. 97–110. o.; *Kruppa Tamás:* Szinán nagyvezír ismeretlen levele 1593-ból. (Adalékok az oszmán tervekhez a tizenöt éves háború kezdetén.) *Aetas,* 2002/1. 154–155. o.

[7] Ahmed Refik a lábjegyzetben a *nemeş* szót félreértette és nemşe alakra javította, azt hívén, hogy a szó jelentése mögött a *nemse, nemçe* (osztrák, Habsburg alattvaló) rejtezik. Nyilván nem ismerte a *nemes* szó magyar jelentését.

[8] Valószínű tévedésből szerepel a az 'ızetlü (Ermahnung) a szokásos 'izzetlü (geehrt) helyett.

gönüllü katonaságát, egy egységnyi csauszt a magas portáról, továbbá a havasalföldi és moldvai vajdákat küldték elé. Egy gazdag lótakaróval fedett, díváni lószerszámmal felnyergelt lovat parancsoltak neki küldeni. Ő felszállt erre, majd díszfelvonulással a nagyvezír sátrához érkezett, és egy széken helyet foglalt. Mivel a nagyvezír bent tartózkodott a sátorban, mert a megbeszélésre már megérkezett, a nevezett király felállt, s a fejéről levette a süvegét, s odament a (nagyvezírhez) és a lábát megcsókolta. S miután a nagyvezír engedélyével ismét fesztelenül elhelyezkedett, [nagyúr] tisztelettel és barátságosan megszólította: »Isten hozott, légy üdvözölve!« Erre (Apafi) ismét felkelt, és újra, másodszor is megcsókolta a lábát. Miután a határvidék dolgaira vonatkozóan egy sor ügyet megbeszéltek, emlékezetre méltó módon figyelemben részesítették azzal, hogy egy arany és ezüst szállal átszőtt selyemmel borított cobolyprém mentét ajándékoztak neki. Egy számára felállított kisebb sátorba küldték, ahol az ételt és az italt, illetve más szükséges dolgokat az államkincstár biztosította neki. Amikor Közép-Magyarország népe meghallotta, hogy a megboldogult Szülejmán szultán a budai királyt az (Oszmán) Birodalom számára méltó módon figyelmében részesítette, illően behódoltak. Amikor pedig a magyar nép látta, hogy a nagyságos úr (Köprülü Ahmed pasa) ugyanilyen mértékben kegyelmébe veszi őket, felismerték, hogy a birodalom oltalmában méltóságban és tiszteletben lesz részük, és sokan közülük hűségükben és állhatatosságukban megerősödtek, s amint szükségessé vált, az említett (Apafitól) kiindulván a hit és a birodalom ellenségeinek számtalan kárt okoztak, úgyhogy a Habsburg-párti hitetlenek futva vonultak ki Erdély belsejéből. Az volt a szándék, hogy a nevezettet az egész magyar nemzet királyává nevezik ki."[9]

---

[9] „İbtidâ-yi seferden berü serdâr-i â'zam Erdel krâlı Âpâfî Mîhâl sefer-i hümâyûna gelüb ma'an benümle hidmet-i pâdişâhîde bulunasın deyü ordû-yi hümâyûna getürmek kasdîyle nîce def'a mektûb göndermişler iken vehim etdüği ecilden âdem gönderüb mahzen gelmemek fikriyle mektûb ile envâ'-i 'üzr ü behâne edüb düşmân vilâyetimüzdedür ve gâh-i 'askere akall-i kalîl olub sefere ne yüz ile varayım 'ale l-husûs devlete lâyık olan pîşkeş düzmeğe kudretüm yok ve olduğı hînde hazîne-i pâdişâhî tahsîl olunmaz bundan kat'-i nazar memleketi hâlî bıragırsak düşmân urub hâre eder deyü dürlü dürlü hîle vü tezvîrler ile te'allül ederdi meger ümer?-yi Erdel ve â'yân-i memleket olan nemeşler ve Macâr keferesi krâlum sefere gitme Türk büyük âdemleri öldüregelmişdür nice selefleriñi böyle al ile getürüb izâle etükleri çokdur deyü izlâl etmeğin krâl-i mûmâ ileyh dahi beni vardığım gibi katl ederler i'tikâdında olub haûfa düşmüş ve bu takrîb ile kendüye vesvese-i seytânî vermişler idi bi-irâdât-i hayy-i kadîr kal'e-i Ûyvâr fethinüñ üçüncü gün serdâr-i â'zam kapukethüdâsın çağırdub âhvâl-i memlekete kendü ile söyleşecek nice mesâlihimüz var bir su'ikasdımuz yok hîç haûf u teşvîşe düşmeyüb hemen gelsün 'ızetlü pâdişâhımızuñ lütf ü ihsânına muzhir olur ve andan 'asker ve pîşkeş istemezüz ve 'asker ve hediyeye ihtiyâcımuz yokdur salt bir mikdâr 'asker ile iki konağı bir ederken bir gün mukaddim gelüb ordu-yi hümâyûna erişsin deyü tekrâr yemîn ile da'veti mütezzamın bir mektûb yazub Muharrem nâm bir agası ile kapukethüdâsın ma'an irsâl buyurdılar varub ağız cevâbın dahi söylediklerinde krâl-i mûmâ ileyhe itmi'nân-i kalb gelüb ve vahşeti zâ'il olmağla üç yüz kadar atlu ile mâh-i mezbûruñ yiğirmi birinci dôşanbe gün orduya karîb geldüği mesmû'ları olıcak istikbâlına emr edüb kendinüñ delü ve gönüllü 'askeri ve bir mikdâr çavûş-i dergâh-i 'âlî ve Eflâk ve Bogân beğleri gönderilüb sengîn 'abây ve dîvân rahtıyle eğerlenmiş bir at irsâl buyurdılar binüb alay ile otağ-i âsafîye gelüb iskemle üzre iclâs eyledi serdâr-i â'zam obada bulunmağın huzzâr-i meclise geldi krâl-i mûmâ ileyh ayag üzre kalkub başından kalpağın indirdi ve gelüb ayağın öpdi andan izn-i sadr-i 'âlî üzre yine iskemleye cilset-i hafîfe esnâsında hôş geldüñ safâ geldüñ deyü hıtâb u iltifât sudûr bulıcak yine ayag üzre kalkub ikinci def'a gelüb ayag öpdi âhvâl-i serhadda müte'allik bir mikdâr mükâlemeden soñra serâsere kaplu bir sevb-i samûr nîmten kürk ilbâsiyle 'azîm-i ri'âyet-i hâtır kılub mahsûs kendi içün kurılan çergeye gönderildi me'kûlât u meşrûbâtı ve sa'ir levâzım u mühimmâtı taraf-i mîrîden görildi ve merhûm sultân Süleymân hân Budûn krâlına devlet-i 'âlîyeye lâyık-i ri'âyet eyledüğin Orta Macâr kavmı işidüb itâ'at étmi?iydi zîşânuñ dahi bu kadar iltifâtdan maksûd-i lütf ile mu'amelesin Macâr tâ'ifesi görüb ve devlet yanında kadr u menziletini bilüb niçeleri itâ'at u inkiyâd etmekle miknet sâhibi olub akzâ etdükçe mezbûruñ yüzünden düşmen-i dîn u devlete niçe hasâretler ve kavga ve nemçe keferesi suhûlet ile Erdel içinden çıkub mezbûrı bi-l-cümle Macâr ta'ifesinüñ üzerine nasb-i krâl etmek mülâhazasında idi." *Silahdâr Findiklili Mehmed Paşa:* Silahdâr târihi I. İstanbul, 1928. (A továbbiakban: *Silahdâr*). 290–291. o.

A leírás hitelességét magyar források igazolják. Ugyanakkor az események bemutatásában mutatkozik némi kronológiai zavar, amelynek tisztázása a forrás megbízhatóságát tovább erősíti. Az idézett krónikarészlet azt állítja, hogy a nagyvezír Újvár elfoglalása után három nappal (*kal'e-i Ûyvâr fethinüñ üçüncü gün*) küldte el Apafinak sürgető levelét. Ismereteink szerint a várat 1663. szeptember 25-én adta át Forgách Ádám. A török forrás szerint tehát a nagyvezírnek szeptember 28-án kellett volna megsürgetnie követségén és levelén keresztül Apafi érkezését. Ezzel szemben tudjuk, hogy az erdélyi fejedelem szeptember 20-án indult el és október 18-án érkezett a török táborba.[10] Bethlen János krónikája megemlíti, hogy „Erdély ostora," Kücsük Mehmed jenői-temesvári beglerbég, akit Apafi támogatására tartottak török katonasággal az országban, augusztus 12-én hagyta el a sokat sanyargatott fejedelemséget, s foglalta el helyét a váradi pasaságban.[11] Ekkor már Apafinál volt a nagyvezír két követe, *„Muhari aga és Ali aga"*, akik megfelelnek a fenti török forrásrészletben említett Muharrem agának és a nagyvezír kethüdájának.[12] Ugyanakkor Bethlennél olvashatjuk a nagyvezír levelének a fordítását, amely szerint *„az elmúlt hó 24-én megindultam Budáról, Esztergom mellett új hidat építvén átkeltem a Dunán, megszálltam az érsekújvári várat."*[13] Mivel a levélen dátum nem olvasható, a Bethlen-krónika kiadói nagy intervallum, 1663. augusztus 16. és szeptember 25. közé – Érsekújvár ostroma időtartamára – datálták, amelyet természetesen jobban le lehet szűkíteni. Bizonyos, hogy a levél egyetlen – hiányos – időpontját muzulmán időszámítás szerint kell értelmezni. Ismeretünk szerint a nagyvezír július hónap 30-a körül indult el Budáról, s a fenti adat ezt még tovább pontosítja: a hidzsra szerinti *„elmúlt hónap"* 24-e, (1073. zî l-hicce 24.) pontosan 1663. július 30-ára esik.[14] A török adatok szerint Érsekújvárat 1074. Muharrem 13-ról 14-re virradóra vették ostromgyűrűbe, amely keresztény időszámítás szerint 1663. augusztus 7–8-nak felel meg, ellentétben a hazai forrásokkal, melyek szerint az esemény augusztus 16-án történt. (Az eltérés oka a gregorián és a júlián naptárak közötti 10 nap eltérés lehet.) Mindezekből arra következtetek, hogy a török forrásban elírás történt, a nagyvezíri levél megszületésére és a küldöttség Erdélybe indítására nem a vár elfoglalása, hanem annak megszállása után került sor, úgy vélem valamikor az 1663. augusztus 8-át követő napokban. Ezt megerősíti a Bethlennél olvasható nagyvezíri levél is: *„... megszálltam az érsekújvári várat."*[15] Csak így képzelhető el, hogy a török követek néhány nap alatt megérkeztek Apafi mellé, ott lehettek, amikor Kücsük Mehmed eltávozott Váradra. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy a vár elfoglalását megerősítendő Apafitól kaptak levelet az erdélyi rendek, melyet már a török táborból írt a fejedelem.

A török forrás másik vizsgálandó részlete az, amely szerint a nagyvezír biztosítja Apafit, hogy félelem nélkül jöjjön a táborába, senki sem állít csapdát neki. Máig nem tisztázódott meggyőzően Haller Gábor ügye, akit ekkoriban nyíltan megvádoltak, hogy a fejedelmi székre tör. Nem kívánom ezt a kérdést részletesen tárgyalni, mindenesetre fi-

[10] *Bethlen János:* Erdély története 1629–1673. Budapest, 1993. (A továbbiakban: *Bethlen,* 1993.) 182. o.

[11] *Tóth Sándor László:* Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez. *Aetas,* 1999/4. 89–100. o., különösen 91–96. o.

[12] *Bethlen,* 1993. 171. o.

[13] *Bethlen,* 1993. 168. o.; ua. szó szerint *Georg Kraus:* Erdélyi krónika 1608–1665. Budapest, 1994. 556. o.

[14] Magyarország történeti kronológiája II. 483. o.

[15] Bethen, 1993. 168. o.

gyelemre méltó, hogy az erdélyiek félelmét a Porta esetleges Apafi-ellenes magatartásáról a török forrás is ismeri. A Bethlennél olvasható levél néhány sora, amely a fejedelem megnyugtatására vonatkozik, összecseng a idézett krónikarészlettel.[16] Az utolsó érintendő részlet a nagyvezír fogadása, amely lényegében megegyezik a szemtanú Rozsnyai Dávid, Apafi török deákja, és Bethlen János leírásával.[17]

Apafi Köprülü Ahmed felszólítására kiadott egy utasítást, miszerint a magyar rendek fogadják el az elkerülhetetlent, és csatlakozzanak hozzá, mert aki rajta keresztül elfogadja a szultáni fennhatóságot, az személyében és tulajdonában sértetlen marad.[18] Wesselényi Ferenc nádor hosszú ellenirata pontról pontra bizonyította, hogy Apafi nem a szabadságot hozza el, hanem a török szolgaságot, hiszen ő maga sem szabad.[19] Meglepő, hogy ennek a fontos dokumentumnak a török fordítása szintén olvasható Szilahdár idézett történeti művében.[20] Wesselényi Máté evangéliumára (7:15) hivatkozik, amikor Apafi levelét értelmezi: *„Ragadozó farkasok jönnek hozzátok juhok képében."*[21] Wesselényi levelének fordítása egy kortárs török történeti műben arra utal, hogy a török hatalom az érsekújvári sikertelen vállalkozás után alapos munkát végzett: felmérte a magyar társadalom hajlandóságát az átállásra. Érthető tehát, hogy később elutasította Wesselényi tervezetét, amikor már ő maga kereste meg a török méltóságokat a behódolás feltételeit kutatva.

A tárgyalt török krónika utalása ugyanakkor párhuzamba állítható a fentebb idézett, Bethlen-krónikában fennmaradt nagyvezíri levél azon kijelentésével, miszerint 1663-ban Köprülü Ahmed pasa valóban vissza szándékozott állítani a Habsburg-ellenes török vazallus magyar államot, s annak királyságára Apafi Mihályt szemelte ki. Erre utal a nagyvezír levelének címzése is – melynek szokatlansága miatt Bethlen külön kiemelte, hogy semmit sem írt hozzá, így olvasta –: *„Egész Magyarországban élő mágnásoknak és előkelőknek az Ura, minden kereszténység közül a legkiválóbb, legszelídebb, azok igaz Ura, aki a hatalmas császár jóváhagyásával az egész nemzet élén állsz, neki parancsolsz és több országot igazgatsz, Apafi Mihály fejedelem."* A magyar rendek többségének határozott kiállása Habsburg Lipót magyar király mellett elbizonytalanította a nagyvezírt, s így a terv egyelőre lekerült a napirendről.

1664, a vasvári béke szövegváltozatai

A Habsburg seregek 1664. évi szentgotthárdi győzelme után megszületett a vasvári béke.[22] Bár nem tartozik szorosan a címben jelzett témához, mégsem térhetek ki a sokat kárhoztatott békeokmány és létrejötte körülményeinek ismertetése elől, hiszen ezek

---

[16] *Bethlen,* 1993. 172. o.

[17] *Bethlen,* 1993. 183. o.; *Szilágyi Sándor:* Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai. Pest, 1867. (a továbbiakban: *Rozsnyai,* 1867) 272-273., 330-332., 362-366. o.

[18] *Bethlen,* 1993. 190–191. o.

[19] *Bethlen,* 1993. 191–194. o.

[20] *Silâhdâr* I. 308–311. o.

[21] Törökre fordítva: „Yırtıncı kurd koyun sûretine girüb size gelmişdür." *Silâhdâr* I. 308. o.

[22] A békeszerződés első példánya olvasható latinul: *J. Du Mont:* Corps universel diplomatique du droit de gens. VII/2. Amsterdam et a la Haye, 1730. (A továbbiakban: *Du Mont)* 23–25. o.

nagyban hozzájárultak a Wesselényi-féle szervezkedés, majd pedig a későbbi kuruc mozgalmak kibontakozásához.

A vasvári béke megkötésének katonai és diplomáciai előzményeivel Perjés Géza[23] és Marosi Endre[24] foglalkozott. Marosi érdeme az, hogy a hazai szakirodalomban először közölte magyar fordításban a békekötés pontjait. A korábbi történeti munkák is használhatták a szerződés szövegét, hiszen a jezsuita történetíró, Katona István is közölte latinul.[25] A magyar történetírás nagyon elítélte a Habsburgok megalkuvónak, gyalázatosnak titulált békekötését, létrejöttének körülményeivel, de magával a megállapodás szövegével keveset foglalkozott. A külföldi kortársak legalább annyira érdeklődtek a béke szövege iránt, mint a legérdekeltebb magyarok. Elsők közé számítható Richard Knowles (vagy Knolles), aki az oszmán állam történetének tárgyalása kapcsán szólt az 1663–1664-es Habsburg-török háborúról, majd ismertette a békekötés pontjait is angol fordításban, amelyek – mint alább látni fogjuk – nem egyeznek meg a szerződés végleges szövegével: *„Első, hogy Erdély megmarad régi határaival és privilégiumaival Apafi Mihály fejedelemsége alatt. Második, hogy a német császár szabadságában áll mind Gutát, mind Nyitrát (!) megerősíteni. Harmadik, hogy a törökök nem változtathatnak és újíthatnak meg semmit Magyarország határainál, vagy pedig másutt a császári végvidéken. Negyedik, hogy Apafi befizet 600 ezer tallért az oszmán Portára a háború költségeire. Ötödik, hogy mindörökre tilos minden ellenségeskedés a császár és a nagyúr (Grand Signior = szultán), illetve ezek alattvalói között. Hatodik, hogy a két megye (provinces), Szatmár és Szabolcs, amelyeket a császári fenség Rákóczinak adományozott élete végéig, visszatérnek a császárhoz, melyeket sem az erdélyi fejedelem, sem a Porta nem követelhet. Hetedik, hogy Székelyhíd erős várát, amely fellázadt a császár ellen, le kell rombolni, különben egyik fél sem fog lemondani a rá vonatkozó jogairól. Nyolcadik, hogy Várad (Varadin) és Érsekújvár (Newhausel) a töröknél maradnak, melyeket ők fegyvereikkel erőszakkal foglaltak el. Kilencedik, hogy a béke megerősítése végett kölcsönösen követségeket küldenek egyenlő mértékű ajándékokkal."* Mint történetíró, ő maga is elítélte a békekötést, bemutatta a magyar nemesség elégedetlenségét, hogy Bécs átadta Újvárat (Newhausel) a töröknek a béke fejében. Habsburg-ellenes nézete kiütközik a Zrínyi (Sirini) halála után írt megemlékező soraiból is: „He was a Person as mortel an Enemy to the Turks, as ever Hanibal was to the Romans; in Dangers most couragious, in War valiant, and patient of Labour; ..."[26]

---

[23] *Perjés Géza:* A szentgotthárdi csata. *Vasi Szemle,* 1964. 321-356. o.

[24] *Marosi Endre:* Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1971. (18.) 107–123. o.; A hadjáratot utóbb Tóth Sándor László foglalta össze: *Tóth Sándor László:* Az 1663–64. évi háborúk. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. (Szerk.: *Rácz Árpád*) Budapest, 2000. 177–180. o.

[25] A tanulmányból kiderül, hogy Marosi a *Georg Wagner:* Das Türkenjahr 1664. (Eisenstadt, 1964. Burgenländische Forschung 48.) című kötet (a továbbiakban: *Wagner*, 1964) 440–441. oldalán közölt német fordítást használta fel a magyar változat elkészítéséhez. Ugyanakkor utalt a hazai kiadásra is: *Stephanus Katona:* Historia critica Regnum Hungariae. Vol. 33. Budae, 1804. (A továbiakban: *Katona*, 1804) 565–568. o.

[26] „First, That Transilvania remain with its ancient Limits and Priviledges under the Commend of Prince Michael Apafi. Secondly, That the Emperor of Germany here liberty of fortifie both Gutta and Nitra. Thirdly, That the Turks shall not alter or innovate and thing on the Confines of Hungary, or any other part bordering on the Emperor. Forthly, That Apafi pay six hundred thousand Dollars to the Ottoman Part for expences of the War. Fifthly, That all acts of Hostility between the Emperor, and the Grand Signior, and their Subjects, for ever season. Sixthly, That the two Provinces of Zatmar and Zaboli, Granted to Ragotzki by Imperial Majesty during

Az európai érdeklődők igen nagy körben megismerkedhettek a fenti gondolatokkal, illetve a vasvári béke ismertetett változatával, hiszen a Paul Ricaut által kiegészített idézett oszmán történeti munkát Európa szinte minden nyelvére lefordították.[27] Az ismert békeokmányok közötti feltűnő eltérés miatt mind a fenti változatot, mind az eredeti, 1664. augusztus 10-én aláírt szerződéstervezetet ismertette Du Mont a nagyszabású európai diplomáciai iratokat bemutató kiadványában. A Vasvárnál megkötött béke eredeti pontjait két német kiadvány alapján közölte.[28] Szilahdár Mehmed aga krónikájában szintén közölte a vasvári török táborban készült szövegváltozatot.[29] A háború forrásaival és a békekötés körülményeivel legrészletesebben mindmáig Georg Wagner foglalkozott.[30] A munkában felsorolja a török-Habsburg megállapodás szövegének kiadott és kiadatlan példányait. Ezek között említ meg egy 1664. szeptember 7-én (?) keletkezett török okmányt, amely szerinte – tévesen – a közel egy hónappal korábban megkötött béke szultáni ratifikációja lenne. Hozzáteszi, hogy ez a dokumentum 1945 végén elveszett.[31] Szerencsére ez nem így van. 1996-ban Ernst Dieter Petritsch bécsi főlevéltáros segítségével sikerült mikrofilmre venni a kérdéses oklevelet. Ebben szerződéslevél-, vagyis *'ahdnâme*-tervezetben (*temessük*) foglaltatta össze a nagyvezír a békepontokat török részről, s állította ki a szultán nevében az újvári táborban 1075. rebi'ü l-evvel első dekádjában (1664. szeptember 22. és október 1. között), majd a padisah tugrájával hitelesítette azt.[32] Erre minden hadjáratba indult szerdárnak joga volt, viszont utólag igazolnia kellett a szultáni névjeggyel kiállított oklevelek használatának jogosságát. A nagyvezír ugyanakkor egy jelentést és egy telhíszt küldött a szultánnak a dolgok állásáról, amelyekben ismertette a békepontokat is. Erre válaszul megszületett egy szultáni levél Lipót császárnak címezve, amelyben Magyarország mind a császár, mind a szultán címei között szerepel, előbb Üngürüszként, majd Madzsárként, s amelyet a békekötés

---

life, return again to the Emperor, to which neider the Prince of Transilvania, much less the Ottoman Porte, shall over pretend. Seventhly, That the strong Castle of Zechelhyd, which revolted from the Emperor, be demolisted, in regard neither Party will relinquish his Right ther unto. Eigthly, That Varadin and Newhausel remain to the Turk, having conquered them by force of their own Arms. Neinthly, That for conformation of this Peace, Ambassadors be interchangeably sent with Presents of equal value." *Richard Knowles:* The Turkish History. The Second Volume, Begining from Mahomed III. And continued to his Present year 1687. (The sixth Edition) London, 1687. 160–161. o. A forrásra Varga Benedek kollégám hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.

[27] *Richard Knolles:* The Generall Historie of the Turkes, The Turkish History ... Written by Mr. Knolles, and continu'd by ... Sir Ricaut, to the peace at Carlowitz, in ...1699, ... Vol. I-II. London, 1701.; Giovanni Sagredo fordításában németül: *[Paul] Ricaut:* Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte, Bestehend Erstlichen In einer Grundrichtigen und eigener Erfahrung gezogenen Beschreibung des gantzen Türkischen Staats – und Gottesdiensts. Ausburg, 1694. Gedruckt bey Johann Jacob Schönig. (A British Library lengyel és francia fordításokat is őriz.)

[28] *Du Mont,* VI/2. 23-25. o. A Ricault-tól átvett pontokat a kötet francia fordítása alapján ismerteti: Traité de Paix entre Leopold I. Empereur D'Allemagne et Mahomet IV. Empereur des Turcs, fait en 1664. [*Ricault:*. Histoire des Turcs. Tom. III. pag. 113.]; Theatrum Pacis. Tom. III. pag. 195; *Lunig:* Teutschen Reichs-Archiv. Part. Special Continuat. I. Abtheil. I. Absatz. I. pag. 435.

[29] *Silahdâr* I. 358–360. o.

[30] *Wagner, Georg:* Das Türkenjahr 1664. Eine Europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard – Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár). Eisenstadt, 1964. Burgenländische Forschungen. Heft 48. (A továbbiakban: *Wagner.*)

[31] *Wagner,* 1964. LI. o.; (Or. HHStA) jelzet alatt tárgyalja az általa elveszettnek hitt iratot.

[32] ÖStA HHStA (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv) Türkische Urkunden 1664. 09. 22–10. 1. A vasvári béke török példánya *(temessük)* az Újvár melletti táborban.

előratifikációjának tarthatunk. Érdekes, hogy ennek dátuma megegyezik a nagyvezír Érsekújvár alatt kiállított ideiglenes békeokmányáéval, a *temesszükével*.[33]

A vasvári béke végleges isztambuli változatát, szultáni ratifikációját eddig három példányból ismerem. Az egyiket Londonban őrzik egy kéziratos iratgyűjteményben (*inšâ'*),[34] míg a másikat egy nyomtatott török diplomáciai forráskiadás tartalmazza az Oszmán Birodalom egyéb nemzetközi szerződéseivel együtt.[35] A két végleges változatból hiányzik a Habsburg-oszmán békeszerződés bevezető formulája és a szultáni eskü, amellyel az *'ahdnâme* zárul. Sőt, a nyomtatott forráskiadásban olvasható oklevél két olyan megjegyzést tartalmaz a szövegbe illesztve, amely arra utal, hogy az 1. és a 2. pont a korábbi szultáni szerződéslevélből hiányzott. Ezt az utalást kétféleképpen lehet értelmezni: 1) Jelentheti azt, hogy a korábbi Habsburg uralkodókkal kötött békében nem szerepeltek az illető pontok, s ez igaz is; ha azonban a megjegyzés arra utal, hogy nem szerepeltek a Vasváron megszületett békeszövegen, vagy a Köprülü Ahmed által kibocsátott előzetes ratifikációs példányon, a *temessük*ön, akkor tévedtek a kiadók, hiszen az *érintett részletek minden megjegyzés nélkül, szó szerint megtalálhatók* mind ismert példányon. Nagyon fontos, hogy a tárgyalt három török okmány, a *temessük*, és a portai ratifikáció két példánya – a bevezető formulát és a szultán esküt nem tekintve – szó szerint megegyeznek egymással. Sőt az is megállapítható, hogy a vasvári török táborban született első béketerv is csak fordulataiban tér el a később létrejött változatoktól.[36] Ebből az következik, hogy a Renningen által megfogalmazott és 1664. augusztus 10-én Vasvárnál elfogadott, Lipót császár által 1664. szeptember 27-én és a nagyvezír által szeptember 22. és október 1. között ideiglenesen ratifikált szöveghez nem nyúltak hozzá, hanem a szultán azonos feltételek mellett állította ki a végleges ratifikációt Konstantinápolyban 1665. május 16–25. között (1075. evâ'il-i zî l-ka'de), amelyet a török követség 1665. június 8-án ünnepélyesen nyújtott át Bécsben a császárnak.

Mivel eddig erre irányuló kutatás nem történt, érdemesnek tűnt összeolvasni a meglévő török nyelvű példányokat az ismert latin nyelvű békeszerződéssel is. Megállapítható, hogy a korabeli fordítók kiváló munkát végeztek, az eltérés minimális, és semmi esetre sem tartalmi. Az *első pont* szerint a császári seregek adják át azokat a várakat és településeket, amelyeket az erdélyi fejedelemségben megszállva tartanak. Mindkét birodalom seregei vonuljanak ki innen, s a rendek (*â'yân-i vilâyet*) a fejedelmeiket maguk közül válasszák a korábban átadott szultáni szerződéslevél alapján.[37] A *második pont* szerint a

---

[33] A békekötés folyamatának erre a lépésére az éppen lezárult bécsi kutatásaim során bukkantam, miközben megtaláltam a szultáni levél két példányát is másolatban, egy-egy leveleskönyvben. ÖStA HHStA Orientalische Konsulakademie, Orientalische Handschriften H. S. 584. 10. o.; Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, A. F. 323 (62). 1–5. o. (Flügel, I. 290. Nr.:323.

[34] British Library, Oriental and India Office Collections Or. 7280. 85–99. (A továbbiakban: BL, Or. 7280); (1664-5/1075. Text of the peace treaty between the O. E. and Austria. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum by *Charles Riu,* PhD. 1888. London)

[35] Mu'ahedât mecmu'ası. 3. İstanbul, 1297, 89–92.

[36] *Silahdâr* I., 358–360. o.

[37] Marosi magyar fordítása nem adja pontosan vissza, hogy mi alapján választhatják meg az erdélyiek a fejedelmeiket. „Erdély rendei az ő régi császári egyezményeik szerint választhassanak szabadon fejedelmet, ..." (*Marosi*, 1977. 123. o.); Wagner így adta vissza: „gemäß ihrer althergebrachten kaiserlichen Kapitulationen, ..." (*Wagner*, 1964. 440. o.); „..., ut Status Transylvaniae, secundum illorum antiquos Imperiales Capitulationes, libere Principem eligere possint, ..."(*Du Mont,* VII/2, 24. o.; *Katona* 33, 1804. 565. o.) Az „antiquos Imperiales Capitulationes" az „... eskiden olan 'ahd-nâme-i hümâyûn ..." kifejezés fordítása, ame-

német császár két vármegyéjét, Szatmárt (*Câtmâr*) és Szabolcsot (*Câbôlôk*) és az ezekhez tartozó területeket, különösen az Erdélyhez tartozó hajdúságon kívüli hajdú településeket senki se zaklathassa sem muszlim, sem erdélyi részről. Sem haradzsot (harac) sem adót (vèrgü) ne követeljenek tőlük, még akkor sem, ha korábban ezt tették.[38] A *harmadik pont* szerint ha Lipót császár Szatmár és Szabolcs vármegyében, illetve az ezen a határvidéken lévő várakat és palánkokat, különösen pedig Szatmár, Kálló (*Kârlô*), Szabolcs (tévedésből ismét *Kârlô*-nak írva), Ecsed (*Ecîd*) várait[39] a többi erődhöz hasonlóan felépítteti, s katonasággal meg is erősítteti, ide mégse bocsásson generális vezetése alatt álló reguláris hadakat.[40] A mindkét fél számára károkat okozó Székelyhidat (*Sîkelhîd*) rombolják le, s soha senki ne építse újjá. A *negyedik pont* szerint II. Rákóczi György és Kemény János fiait és minden más közép-magyarországi személyt (*bir gayrî Orta Macâr kimesne*)[41] eltiltanak attól, hogy hadsereggel betörjön Erdélybe és zavargást okozzon, s a törökök és erdélyiek sem engednek senkit, hogy behatoljon a Habsburg császár területeire. Az *ötödik pont* kimondja, egyik fél se adjon engedélyt arra, hogy a rosszakaratú embereknek védelmet és oltalmat (*himâyet u siyânet*) nyújtsanak. A *hatodik pont* szerint Kanizsa közelében (*Kanija kurbında*) található várakat, amelyeket a szultáni sereg lerombolt, egyik fél se építse újra és ne erősítse meg őrséggel. A *hetedik pont* kimondja, hogy az erdélyi események során vagy az egyik, vagy a másik fél oldalán magukat exponáló erdélyiek hazájukba visszatérhessenek, birtokaikat ismét kezükbe vehessék, ebben senki se akadályozza meg őket. A *nyolcadik pont* szerint a császár újonnan építhet egy erődítményt a Vág folyó túlsó oldalán, Guta (Gûta) nevű faluban, a nevezett folyó mindkét oldalán lévő birtokainak védelmére. A *kilencedik pont* alapján mind a két fél azonnal hagyjon fel az ellenségeskedéssel, ne induljanak portyázásra, de ha ezt valaki mégis megsértené, keményen büntessék meg az elkövetőt. A sereget erősen tartsák kordában, és az erdélyi és a magyar határtól egy órányi (*bir sâ'at Macâr ve Erdel serhaddlarından*) járóföldre állomásoztassák őket. Ennél közelebb ne jöjjenek és a szegény népet ne nyomorgassák. Az utolsó, *tizedik pont* szerint a béke és a barátság húsz évre szól, melynek lejárata után négy hónappal a szegény nép érdekében egy nagykövet elindul Isztambulba, hogy a szultáni szerződéslevelet (*'ahdnâme-i hümâyûn*) megszerezze. A Habsburg követ 200 ezer[42] tallér értékű ajándékot vigyen a Portára a barátság kifejezése

---

lyet helyesen a *régebbi szultáni szerződéslevélnek*, vagy 'ahdnâménak adhatunk vissza, amely az erdélyi fejedelmi megerősítés korábbi portai gyakorlatára utal.

[38] A magyar fordítás nem hozza pontosan, hogy mit nem követelhetnek a szabolcsi és szatmári lakosokon: „semmilyen módon és egyáltalán semmi ürüggyel vagy követeléssel, zsarolással, vagy beleegyezéssel, idetartozó mindefféle igénnyel – noha eddig ez volt – , és a jövőben semmi többet nem szabad követelni." (*Marosi*, 1977. 123. o.) A török szövegben meglévő pontos megfogalmazás visszaköszön a latin eredetiben is: „Tributis aut Contributionibus." (*Du Mont*, VII/2. 24. o.; *Katona* 33, 1804. 565. o.); Wagner német fordítása világosabb, mint Marosi szövege: „Tributen oder Kontributionen" (*Wagner*, 1964. 440. o.)

[39] A londoni kéziratban: Çatmâr ve Kârlô ve Kâlô ve Eçed nâm kal'elerini" BL Or. 7280. 94.

[40] „tâbûr ve serdâr nâmında 'asker ile gelmeyeler" BL Or. 7280. 94.; Mu'ahedat mecmu'ası III, 90.; „nulli tamen formales Exercitus cum Generalibus introducantur," *Du Mont*, VII/2. 24. o.; *Katona* 33, 1804. 566. o.

[41] A latin változat is azt mondja ki, hogy Felső-Magyarországról nem engednek senkit, hogy zavargást keltsen Erdélyben, „ut Filius Ragoczy, Filius Joannis Kemenii, aut alius ex superiori Hungariae, cohibeantur, ..." (*Du Mont*, VII/2. 24. o.; *Katona* 33, 1804. 566. o. és ennek német fordítása, *Wagner*, 1964. 440. o.) és nem azt, hogy a nevezett fejedelemfiakat Felső-Magyarországtól tartják távol. (*Marosi*, 1977. 123. o.)

[42] A Mu'ahedât mecmu'ası szerint iki yüz biñ kırk gurûş [kétszáz ezer negyven tallér] szerepel, amely bizonyosan elírás: a kara (fekete) szót olvasták tévedésből kirk-nek (negyven). A latin szövegben „ducentorum millium Florenorum" szerepel, amely 200 ezer forintot jelent. *Du Mont*, VII/2. 25. o.; *Katona* 33, 1804. 567. o.

érdekében, amelyet a szultán szintén nagyköveti szinten és hozzá méltó nagyságú (ki nem kötött összegű) ajándékkal (*der-i devlete lâyık pîşkeş ü hedâyâ ile*) viszonozzon. A két fél követei az eddig megszokott helyen és módon találkozzanak, s a zsitvatoroki békeszerződés óta megkötött békék érvényben maradt pontjait ezután is tartsák be.

A Richard Knowles által közölt pontok, mint fentebb is utaltam rá, nem egyeznek meg a vasvári béke végleges szövegével. Nyitra említése (amelyről, mint keresztény kézen levő erődről szól, pedig már a töröké volt) arra utal, hogy az angol diplomácia minden fáradozása ellenére sem jutott hozzá a végleges, hivatalos szöveghez, hanem csak egy, a valós elemeket korábbi megállapodás-tervezetekkel összezavaró, nem hivatalos, talán szóbeliség útján terjedő változatot ismert.

A magyar urak azt várták a bécsi udvartól, hogy a nemrégiben elfoglalt várakat, az 1660-ban elveszett Váradot és az 1663-ban elfoglalt Érsekújvárt, melyek egy-egy vilájet székhelyévé váltak, visszakövetelni a töröktől. Ezzel szemben a béke a status quo alapján jött létre.

Különösen sérelmes volt a *negyedik*, *ötödik* és a *kilencedik pont*, amelyek szerint a volt Habsburg-párti erdélyi fejedelmek utódait kizárták a hatalomból és Erdélyből. Megakadályozták továbbá, hogy egymás területéről menekülőket fogadjanak be.[43]

1666, Wesselényi Ferenc tervezete Magyarország behódolásáról

Szári Mehmed pasa az 1092-es (1681.) évnél mesél a Wesselényi-mozgalomról.[44] A török krónikás a nádori összeesküvést, s az utána következő fegyveres felkelést, majd Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc kivégzését summásan összemosta. Szilahdár a korszak bemutatását a magyar lakosság vallási felosztásának tárgyalásával kezdte. Szerinte a magyar nép két pártot alkotott, az egyik bálványimádó (*putperest*) volt, míg a másik nem. A krónika kiadója, Ahmed Refik lábjegyzetben jelezte a török olvasónak, hogy az első a katolikusokat, míg a másik csoport a protestánsokat jelentette.[45] Sajnos a mai török szakirodalomba is beszivárgott ez a leegyszerűsítés, azaz hogy a Habsburg-ellenes nemesi ellenzék csak protestánsokból állt.[46]

A török szövetség (illetve a behódolás) programja Wesselényi Ferenc nádor 1666. augusztus 27-én kelt írásából válik világossá, amely okmány a Portára menő erdélyi követ instrukciója volt. Ez talán az első kísérlet arra, hogy a magyarországi rendek kíván-

---

[43] Mu'ahedât mecmu'ası. III. 89-92.

[44] *Defterdar Sari Mehmed Paşa:* Zübde-i vekayiât. Ankara, 1995. (a továbbiakban: *Sari Mehmed Paşa,* 1995) 124. o.

[45] *Silahdâr* I. 741. o.

[46] *Prof. Dr. Yaşar Yücel – Prof. Dr. Ali Sevim:* Türkiye tarihi. 3. Ankara, 1991. 173. o.; Annak ellenére történt ez, hogy a magyar szakirodalmat is alaposan ismerő Tayyib Gökbilgin két tanulmányában érintette a Thököly- és Rákóczi-szabadságharcok történetét. Köztudomású azonban, hogy a mozgalom arisztokrata vezetői túlnyomó többségben katolikusok voltak, s csak a szervezkedők köznemesi szárnyán találunk protestáns túlsúlyt. *Tayyib Gökbilgin:* Rákóczi Ferenc II. ve osmanlı devleti himayesinde Macar Mülteciler. In: Türk-Macar kültür münasebetleri ışığı altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar mültecileri. Thököly İmre ve Osmanlı-Avusturya ilişkilerindeki rolü. Birinci ölüm (167–1682). Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco-Hungarian Cultural Relations (31 May – 3 June 1976) University of İstanbul, the Faculty of Letters. İstanbul, 1976. 1–17., 180–210. o.; *Papp,* 2002/a. 60–61. o.

ságaikat egy több pontba foglalt szerződéslevél(*'ahdnâme*)-tervezetben önállóan, tehát nem az erdélyi fejedelmek nevében terjesztették a portai méltóságok elé.[47]

Wesselényi nagyon körültekintően járt el a török állammal megkezdett tárgyalásakor. Hangsúlyozta, hogy az erdélyiek jobban ismerik a török szokásokat, tehát rájuk bízza a közvetítést. Hogy ne járjanak úgy, mint korábban, amikor a portai főtolmács, Nicosius Panaioti mindenről pontosan tájékoztatta a Habsburg diplomáciát, zárják ki őt a titkos tárgyalásokról. Ha azonban nem kerülhetik ki, akkor Panaiotitól is kérjenek biztosítékot, hogy a köztük elhangzó dolgok titokban maradnak. Ugyanígy járjanak el a török tárgyalófelekkel is. Ha pedig az európai udvarok zavarkeltésből azt a vádat fogalmaznák meg, hogy Apafi elárulta a Portát, akkor az ilyen híreket ne vegyék figyelembe. Bár a tervezet is bizonytalan a közös magyar-török fellépés eredményét illetőleg, mégis azt sugallta, hogy ha az alább ismertetett feltételekkel egy *'ahdnâmét* állítanak ki a Portán, akkor ezzel arra biztathatják a magyar nemzetet, hogy a *„török császár oltalma és patrociniuma alá adja magát."*

A követutasításban ezután négy pont következik, amelyeket első látásra úgy értelmezhetünk, mintha máris az *'ahdnâme*-tervezet részletei lennének. Ha az egész instrukciót vizsgáljuk, látható, hogy a pontok újra kezdődnek, s a második sorozat tartalmazza a szultántól elvárt szerződéslevél elemeit, tehát a tervezett *'ahdnâme* valós pontjait. Hogyan értelmezzük akkor az első négy pontot? Ezek arra szolgálnak, hogy megteremtsék a megállapodás kereteit, mégpedig úgy, hogy olyan alternatívákat tartalmaznak, amelyek közül a török fél is kiválaszthatja a számára legmegfelelőbbet. Wesselényi *instrukciójának első pontja* szerint a török végvárak vonalától a magyar királyság felé eső falvakat ne hódoltassák a törökök, ajándékot se követeljenek, míg ettől a határtól lefelé mind a magyar, mind a török birtokos beszedhesse az adókat. Ezzel a megállapodással a magyar nemesség ismét kicsikarta volna a török megszállta ország feletti jog biztosítását. Természetesen ezt, mint a tárgyalások maximális és alig remélt eredményét, reálisabb alternatívák követték. A *második pontban* a zsitvatoroki békekötéskor fennállott határt, vagy ha azt sem fogadnák el a törökök, akkor a Bethlen Gábor halálától meghódolt falvak visszaengedését követelte a Portától. Ha ebbe se mennének bele, akkor egy pontosan meghatározott, várakkal kijelölt határ kialakítását javasolta Wesselényi Ferenc. Ebben az esetben szintén több alternatívát vetett fel, úgymint „Guthán, Sellyén, Sentén, Nyitrán, Léván, Palánkon, Gyarmaton, Fileken, Putnokon, Diós-Győrőn, Ónodon" keresztül érjen le a határ a Tiszához, míg a Dunántúlon „Gesztes, Tata, Nagy-Komárom, Nagy-Győr, Szent-Márton, Pápa, Beszprim, Tihany, Keszthely, Sz.-György-Vára, Sz.-Grót, Egerszeg, Nempti, Alsó-Lindva" és a Mura alkossa a határt, s Horvátország és Szlavónia a fennálló helyzetben maradjon. (Ekkor már meg kellett jegyeznie a követnek, hogy a fenti határok esetén az ország nem lesz képes „honorariumot" fizetni a szultánnak!) Ha még ez sem lenne megfelelő a török félnek, akkor Rimaszombat, Rozsnyó, Szikszó és Miskolc mentén húzódjon a hódoltság határa, azon adókkal, amelyeket a törökök az első hódoltatás idején meghatároztak. A *negyedik pont* már a szomorú realitást tartalmazta: „Ha ez sem lehetne, legyen addig az hódolás mind két részre, az meddig mostan az helyek hódolnak,

[47] A tervezet legújabb feldolgozására és értelmezésére l.: *R. Várkonyi Ágnes:* A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1664–1671. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk.: *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György*) Budapest, 2002. (a továbbiakban: *R. Várkonyi)* 423–460. o.

kivévén azokat, melyek Érsekújvár megvételétől fogva meghódoltanak, azokat visszaengedje." A követnek hangsúlyoznia kellett, hogy a török szpáhik az adókat folyamatosan növelik, s ezeket vissza kell állítani az első hódoltatás szintjére. A fenti előfeltételek szétválasztása magától az *'ahdnâme*-tervezettől azért szükséges, mert különben nem értelmezhető, hogy a későbbi török-magyar szerződéslevelekben miért nem szerepel a hódoltság fokozatos visszaszerzésének programja.[48] A fenti alternatívák – ismerve az oszmánok felfogását a meghódított területekkel kapcsolatban – alapvetően illuzórikusnak tűnnek. Úgy vélem, ezt Wesselényi is pontosan tudta. A tervezet eddig érintett részletével nem is lehetett más célja, mint nagyobb mozgásteret nyerni, hogy a realitáshoz való közeledés kompromisszumnak tűnjön a konkrét békepontokról kezdődő alkudozásban.

Az ezután következő hét pont a tulajdonképpeni *'ahdnâme*-tervezet. 1.) A török fél egyszer és mindenkorra befejezi a magyar terület megszállását és hódoltatását. 2.) A magyar nemzet korábbi szabadságát, hogy királyt és egyéb állami méltóságokat válasszon, szavatolja. 3.) Mivel a magyar nemzet a szultánnak „honoráriumot" ad, ezért nem kényszeríthető a török melletti hadakozásra. 4.) A török hatalom nem avatkozik a magyarok bel- és külügyeibe, s így szabad lesz a külfölddel és a török birodalommal is kereskedni és levelezést folytatni, s a keresztény államokkal akár hadakozni és békét kötni is. 5.) A magyar végvárak vidékén, s még inkább ettől fentebb, rendbe lehet hozni a falvakat és városokat, s ezekbe lakosságot lehet telepíteni. 6.) A magyar törvényeket és szokásokat a nemzet saját akaratából megváltoztathatja. 7.) A hódoltsági magyar nemesség is viseljen fegyvert, szabadon költözzön, és ne fizessen töröknek adót. Különösen igaz legyen ez azokra, akik a török határsávtól északra, de még a hódoltságban élnek.

Ezen hét pont megadása esetére az alábbiakat ígérhette a követ a magyar nemzet nevében: a.) A magyarok megtartják a békét mind az oszmán házzal, mind annak szövetségeseivel és alattvalóival. b.) A magyar nemzet a „Török császárnak, mint patrónusának, esztendőnként bizonyos ajándékot ád." Kérték, hogy a Magyarország által befizetett összeget ne adónak, hanem ajándéknak (a szövegben sokszor említett honoráriumnak) nevezzék. Ugyanezt kérte a Habsburg Birodalom is a XVI. századi békekötésekkor, amikor a Portára fizetett 30 ezer aranyat „Ehrengeschenk" címmel illették, bár a törökök következetesen harádzsnak vagy verginek, tehát adónak tartották azt.[49] Ha az első feltételt elfogadták volna a Portán, akkor százezer tallér lett volna az „ajándék," míg a második és harmadik pont esetében 60, 70 vagy 80 ezer. A legrosszabb esetben 20 és 50 ezer tallér közötti ajándékot ígérhetett a követ. Külön hangsúlyozta az instrukció, hogy az *'ahdnâmé*ban a szultánt ne mint Magyarország urát, hanem mint partónusát tüntessék fel.[50] A magyar urak el is juttatták a kandiai ostrommal foglalkozó Köprülü Fazil Ahmednek kérelmüket Baló László er-

---

[48] *Varga J. János:* A túlélés és az árulás mezsgyéjén. Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám az 1683. évi hadjáratban. (A továbbiakban: *Varga J.*, 2001.) (Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.) Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2001. 491–492. o.

[49] *Ernst Dieter Petritsch:* Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts: Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 20 (1993) 49-58. o.

[50] *Deák Farkas:* A bujdosók levéltára. Budapest, 1888. (a továbbiakban: *Deák*, 1883) 227–232. o.; *Benczédi*, 1980. 20. o.

délyi követen keresztül, közben azonban eltelt majdnem egy teljes év.[51] Nem csodálkozhatunk azon, hogy a nagyvezír elutasította a tervezetet arra hivatkozva, hogy nemrég kötötték meg a békét a Habsburg császárral és Kandiánál van elfoglalva Velence ellen.[52] Ha figyelembe vesszük a fentebb ismertetett 1663. évi diplomáciai kudarcot, valóban nehezen hihető, hogy a nagyvezír reményeket táplálhatott a magyar előkelők jelentkezéséből. A későbbiekben még vissza fogunk térni a Murányban megfogalmazott török-magyar béketervezethez olyan szempontból, hogy szerepet játszott-e egyáltalán a későbbi magyar-török megállapodások létrejöttekor. Mindenesetre további kutatást érdemel az a tény, hogy a Habsburg-udvar miért nem indított vizsgálatot a tárgyalt ügyben akkor, amikor Panaioti tolmács jelentését tárgyalta a titkos tanács, amelyen – mint R. Várkonyi Ágnes mondja – az egyik „összeesküvő, Nádasdy Ferenc is jelen volt.[53]

1670, Zrínyi Péter tervezete

A Nádasdy Ferenc, Frangepán Ferenc és Zrínyi Péter nevével jelzett összeesküvés története a mai napig rejteget megválaszolatlan kérdéseket. A legutóbbi munkák kérdésfeltevéseinek hála, kezd lefoszlani az eseményekre rakódott több évszázados üledék, ami jórészt a bécsi udvar kortárs történetírói műveinek köszönhető, amelyek a megtorlás és a császári szigor igazolására születtek.[54] A Habsburg-propagandagépezet nagy munkát végzett, hogy például az európai nyilvánosság előtt ismert és fontos mecénásnak tartott Nádasdy korábbi jó hírét a visszájára fordíthassa.[55] A legproblematikusabb elemet, a „török kapcsolatot" még mindig homály fedi. Úgy tűnik, ezt a vonalat elsősorban Zrínyi Péter horvát bán tartotta a kezében. Sajnos csak a mozgalom leverése után keletkezett bírósági kihallgatások anyagát ismerjük.[56] Fontos lenne eredeti török oklevelekre is rátalálni az eseményekkel kapcsolatban. Az eddig ismert forrásokból arra lehet következtetni, hogy Zrínyi Péter saját szultáni kinevezését készítette elő a *török vazallus* magyar királyságba. Az ügy egyelőre még nem világos. A források a török szokásoknak megfelelő uralkodói beiktatás eszközeit említik, úgymint a hatt-i şerîf-et (amit itt *berât*nak kell érteni) és egy szandzsákot, vagyis zászlót. A fenti feltételezést erősíti a török elbeszélő források vélekedése is, miszerint Zrínyi Pétert valóban segíteni akarta Köprülü Fazil Ahmed, csak a kandiai háborúval volt elfoglalva.[57] Rozsnyai Dávid, Apafi török deákja

---

[51] *R. Várkonyi,* 2002. 455. o.

[52] A titkos tárgyaláson jelenlévő portai tolmács, a görög Panaioti kettős ügynök volt, aki azonnal tájékoztatta Bécset a magyarok terveiről. *Pauler Gyula:* Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Budapest, 1876. I. (A továbbiakban: *Pauler* I. 1876.) 151–153., 312–314. o.

[53] *R. Várkonyi,* 2002. 455. o.

[54] Toma Katalin esettanulmánya mintaszerűen mutatta be, hogy I. Lipót császár 1668. évi látogatása Nádasdy Ferencnél Pottendorfban hogyan vált az udvari történészek némelyike tollán a császár elleni merénylet színhelyévé. A kortárs visszaemlékezések szerint a találkozó valójában igen jól sikerült, az uralkodó és kísérete jól érezte magát. Lipót személyes megjelenése Nádasdy Ferenc birtokán arra utal, hogy ekkor még a bécsi udvar meg volt győződve Nádasdy feltétlen hűségéről. *Toma Katalin:* Egy császári látogatás utóélete. I Lipót Pottendorfban, 1668. *Fons,* IX (2002) 1-3. sz. 345–358. o.

[55] *G. Etényi Nóra:* A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.(Szerk.: *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György*) Budapest, 2002. 121–137. o.

[56] *Pauler* I. 1876. 312-314.

[57] *Sarı Mehmed Paşa,* 1995. 124. o.; *Râšid* I. 373–374. o.

megszerzett egy néhány pontból álló tervezetet, amely Zrínyi Péter kéréseit tartalmazza. Ebben az első egy *atnamé*re utal, mely szerint „Magyar- és Horvátországot minden eddig fenntartott szabadságaiban" megerősíti a szultán. Eleve nehézséget okozott a török Porta előtt, hogy a magyar előkelők sem voltak szilárd és egységes állásponton. Magyarországi körökben ismét felmerült Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemsége, akinek a felléptetése Apafival szemben bizonytalanná tette a vállalkozás komolyságát, hiszen az erdélyi fejedelem biztosította a Porta támogatását. Erre utal Rozsnyai Dávid is, amikor egy beszélgetést idéz egy török méltósággal, aki megkérdezte, hogy tudja-e Apafi, hogy azok, akikért törekedik, mármint a magyarországi urak, vele szemben „titkon Rákóczy Ferencnek sollocitálják a fejedelemséget.[58]„

Hogy a későbbiekben Zrínyi Péter személye valóban tiszteletre méltó, s némiképp legitimáló volt a törökök előtt, abból is kiderül, hogy hogyan hivatkoznak rá a vejének, a későbbi kuruc királynak, Thököly Imrének adott *'ahdnâmé*ban.[59]

A felkelés ugyan kitört, de a magyar urak nem vették igénybe a török segítséget, és a császár bocsánatára bízták sorsukat. A mozgalom vezetőit, Zrínyi Pétert, Nádasdy Ferencet és Frangepán Ferencet kivégezték, I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem csak súlyos összegek lefizetésével mentette meg az életét. A véres megtorlás százával, ezrével indította a menekülőket az erdélyi határ felé, ahol Apafi Mihály erdélyi fejedelem befogadta őket. Ennek a mozgalomnak a résztvevőit nevezzük kurucoknak, akik felkelésük első pillanatától kezdve az Oszmán Birodalom jóindulatára számítottak.

1681, szultáni 'ahdnâme a felső-magyarországi rendeknek

Az utóbbi időben nagyobb érdeklődés mutatkozik a Kassa központtal kialakított új török vazallus állam története iránt. Varga J. János úgy véli, hogy az új fejedelemség alapjai nem a XVII. század második felében, a kuruc mozgalom megindulásával jöttek létre, hanem elméletben régebben megvoltak a török tervekben. A korábbi előzmények kérdésével nem kívánok foglalkozni, azt viszont érdemesnek látom körüljárni, hogy 1681-ben miért ejtették Apafit, mint esélyes török párti *magyar király*t, és miért került előtérbe Thököly Imre Erdélytől független kuruc államának a megalapítása.[60] A fenti problémával szorosan összefügg az 1663-as kísérlet a Habsburgoktól független Magyar Királyság megteremtésére. Az események úgy is értelmezhetők, mintha a közel húsz évvel korábbi tervezetet tűzék volna ismét napirendre a török politikusok, csak sokkal nagyobb gondot fordítva arra, hogy a magyar elégedetlenkedőket a maguk oldalára állítsák. A török terv megvalósításának alapdokumentuma az Apafinak kézbesített új szultáni szerződéslevél.

---

[58] *Rozsnyai*, 1867. 339., 428. o.

[59] „[Thököly] devlet-i 'alîyemün sadâkatı oğurına cânını bezl eden Zerîn oğlınun İlona nâmında kızı zevcesi olmağla kadîmden tasarrufında olan emvâl u emlâkı devlet-i 'alîyem cânibinden hıfz u siyânet oluna" Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek 4° Cod. Ms. Turc. 30. (A továbbiakban: Göttingen, Turcica 30.) 51v.–52v.

[60] *Varga J.*, 2001. 486–504. o.; *Varga J. János:* Az „Orta Madzsar" szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikájához. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk.: *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György*) Budapest, 2002. 415–422. o.; *Varga J. János:* I. Rákóczi György és az „Orta Madzsar". Erdély és Patak fejedelemasszonya Lórántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. (Szerk.: *Tamás Edit*) Sárospatak, 2000. II. k. 247–258. o.

A kérdés tisztázását egy levélrészlettel kezdem, amelyet Varga J. János fedezett fel és mutatott be. Apafi 1683. január 21-én arról számolt be Esterházy Pálnak, hogy ő az 1666-ban Murány várában készült feltételek alapján kívánta a törökkel rendezni a viszonyt, tehát olyan megállapodást akart kötni 1681-ben, mint amelyet Wesselényi nádor. Thököly ellenben „... sok nagy rendek, vármegyék, városok neve alatt való leveleket formálván, melyekkel elhitette az Portát, hogy idegenek az én általam való magyar dolgok folytatásától, minden rendnek nagy obligációval és igíretekkel arra kötelezte magát: csak adassék neki az magyar királyság, neki az egész Magyarország és Horvátország meghajol, és készek ő kegyelmét uralni. Így lett az mi kezünkben küldött [1681 évi.] athnaménak visszavitetése, ... melyet gróf Thököly uram nem ... impetrálhatott [nyerhetett meg] soha, hanem ő kegyelmének az maga kívánsága szerint való és az ország javára semmit nem célzó annuentiát [kinevező iratot] és nem athnamét adtak ki neki (1682 szeptemberében) ... Melyből meglátszik, csak maga privátumát és hasznát keresi; azt kegyelmed, és mások is elhiggyék, az magyar nemzet részéről semmi securitast végbe nem vitt, ha ellenkezőt hírdet, csak színes mesterség lészen, ..."[61] A fenti idézetből kitetszik, hogy a) Thököly íratott egy olyan levelet a magyar megyékkel és rendekkel, amely szerint azok nem akarják Apafi uralmát, hanem inkább őt kívánják uruknak. b) Létezett egy 1681-es Apafinak kiállított szultáni szerződéslevél, amelyet később visszavontak és visszavittek a törökök. c) Thököly nem egy igazi „athnamét", hanem egy „annuentiát" kapott, tehát egy kinevező levelet. Varga J. János szerint Apafi megállapításai igazak: „Ám, ha összehasonlítjuk a Wesselényi-féle, a Porta által jóváhagyott tervezetet a Thökölynek szeptember 17-én Fülek alatt átadott athnaméval, akkor igazat kell adnunk az erdélyi fejedelemnek."[62] Hogy értékelni tudjuk a fentieket, utána kell nézni, hogy az említett pontok mennyire felelnek meg a valóságnak.

a) Apafi pontosan tudta, hogy mi volt a szokás, amikor egy török vazallus fejedelmet megerősítettek, illetve akkor, amikor annak szultáni szerződéslevelet, úgynevezett *'ahdnâmé*t, vagy ahogy a korban magyarul nevezték, athnámét adtak. Először is a rendek kollektív kérelemlevelet (*mahzar*) nyújtottak be a Portára. Csak egy példát említek, 1652. október 5-én II. Rákóczi György portai tolmácsa továbbította török fordításban azt a kérelmet, amellyel az apa el akarta érni, hogy a fia, I. Rákóczi Ferenc még életében megkapja a szultáni kinevezést Erdély élére.[63] Emellé az erdélyi rendek is elküldték kérelmüket, melyet szintén a „török deák" fordításában, s a fentivel együtt juttattak a portai méltóságok elé.[64] Logikus tehát, hogy egy ilyen nagy fontosságú ügyben az érdekelt rendek is kinyilváníthatták véleményüket. Alább, amikor Thököly *'ahdnâmé*jához érek, erre a kérdésre még visszatérek, hiszen az okmány török szövege is kétségtelenné teszi, hogy magyar nyelvű előzményre megy vissza.

b) Deák Farkas és Szilágyi Sándor kutatásainak köszönhetően ismert egy 1681. április 18-án kiadott szultáni *'ahdnâme*, amely körül hamarosan vita kezdődött a bujdosó

---

[61] *Varga J.*, 2001. 490–491. o.; MOL Esterházy cs. lt. P. 125. Pál nádor iratai. 8. cs. 1718. (Zárójelbe illesztettem a latin szavak magyar jelentését, mert az idézet elemzéséhez fontos minden egyes szó pontos jelentése. A forrásrészletet Varga J. János tanulmányából használtam.)

[62] *Varga J.*, 2001. 491. o.

[63] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (a továbbiakban: TSMA) E.5809.

[64] TSMA E. 6462.

magyarok és az erdélyiek között. Nem volt egyértelmű, hogy az említett szultáni szerződéslevél kinek biztosít hatalmat a Habsburgoktól elfoglalt magyar területek felett.[65]

Az *'ahdnâme* kiadása az 1681. évi hadjárat diplomáciai előkészítésével függött össze. Székely László és Vajda László áprilisban tetemes mennyiségű ajándékot vittek Isztambulba. Ekkor már minden készen állt a magyarországi hadjáratra, csak arról kellett dönteni, hogy a meghódítandó terület kié legyen. Bár Thökölyt és a kurucait már ekkor is meghatározó hatalmi tényezőnek tartották, mégis úgy tűnhetett következetesnek és a korábbi erdélyi fejedelmek alatt is így történt, hogy a behódoltatott területeket, várakat Apafi Mihály veszi kezelésébe. Erdélybe ezért két oklevelet küldtek, melyek közül az első egy szultáni fermán volt. Ebben IV. Mehmed szultán felszólította Apafit, hogy az egész erdélyi sereggel induljon a magyar nemzet megsegítésére, melynek váraiba Habsburg katonák fészkelték be magukat. A dokumentum mind stílusában, mind tartalmában nem más, mint szultáni parancs, amely előírja a hadjárathoz való csatlakozást.[66] A másik okmány volt a szultáni *'ahdnâme*, melyet *nem Apafi, a fejedelem* nevére, hanem *kollektívan* a *magyar nemzet számára* állítottak ki. Ennél a dokumentumnál el kell egy kicsit időznünk. Csak a korabeli magyar fordítása ismert, így ebből kell kiindulnunk. Az okmány kézbesítéséről fennmaradt Uzun Ibrahim pasa, budai beglerbég levele, amelyből megtudjuk, hogy a közép-magyarországi lakosoknak szóló *'ahdnâmét* azért küldték el Apafinak, mert őt bízták meg a magyar ügyek kézben tartásával: *„Orta-Macâr tayifesinüñ hâllerine müsa'ade-i hümâyun ile âfitâb-i merhamet-i mülûkâneleri pertevefgen olub ve maslahatları görmeğe siz dôstumuz me'mûr olub kendülere ba'z-i şurût u 'uhûd üzre 'ahdnâme-i hümâyûn ihsân olunduğın i'lâm buyurmışlardur ... ve Orta Macâr tâyifesine taraf-i devlet-i 'alîyeden ihsân buyurılan 'ahdnâme-i hümâyûnuñ mazmûn-i şerîfi ma'lûmumuz içün sûretini yazdırub bu tarafa mahzuz oluruz ...*[Ismert, hogy Közép-Magyarország népének ügyeire a nagyúri engedelemből a szultáni kegyelem napjának fénye vetődött, s az ügyeik felügyeletére Önt, barátomat bízták meg, s nekik némely feltételek és megállapodások értelmében szultáni *'ahdnâme* adatott, ... azért, hogy a Magas Porta részéről elküldött szultáni *'ahdnâme* nemes tartalmát megismerjük, örömünkre szolgálna, ha lemásolva elküldené.]"[67]

A szultáni szerződéslevél szerkezete teljesen megegyezik a korban ismert európai szuveréneknek és szövetséges nemzeteknek kiállított privilégiumlevelek[68] felépítésével: török

---

[65] *Deák*, 1883. 131–133. o.

[66] *Szilágyi Sándor:* Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (A továbbiakban: EOE) XVII. Budapest, 1894. 180–181. o. Nr. LI/a. (Tunyogi gyűjtemény); latin fordítás, amelyet a Habsburg ágensek megszereztek: EOE XVII. 184. Nr. LI/c.; eredeti török szövege: Göttingen, Turcica 30. 30r. A török szövegben kimaradt Haszán aga neve. Dátuma evâyil rebi'ü l-âhir 1092 (1681. április 20–29.); a magyar fordításon és a török példányon lévő látszólagos eltérés a korban használt julián és gregorián naptár közötti tíz napi eltéréssel oldható fel. A magyar fordítás dátuma (1681. április 18.) a julián naptár szerint beleesik az oklevél keltezésébe (1681. április 10–19.).

[67] Archivele Naţionale ale României, Direcţia Generală Bucureşti, Documente Turceşti (a továbbiakban: ANR DG – Bucureşti, Doc. Turc.) XXVIII/2315. 1681. június 22. (1092. Cemâzi II. 5.) Hátoldalán magyar megjegyzés: „Budai Vezér Passa levele, hozza aß maga Csaußba Sában Csauß Balasfalvára az ahtnáménak parja kiadatasa felöl. Anno 1681 die 1 Julii."

[68] A privilégiumleveleken az olyan *nişân*-formában kiállított *berât*ot vagy *'ahdnâmét* értek, amellyel a továbbiakban bővebben is foglalkozom. A török segítségről így szól az 1681-es szerződésszöveg: „Az mi császári dücsősséges fényes jegyünk és czímerünk, az mely a világ négy szegletére kiterjedvén, oly megmásolhatatlan, hogy istennek kegyelmességéből valakik látják és veszik ez széles világon, és az mi fényes árnyékunk és

felfogás szerint a Porta mindenkinek segítségére sietett, aki a szultán védelme alá húzódott. A magyarok is felismerték, hogy nyugalmukat csak így biztosíthatják. Könyörögtek a szultánnak, aki meghallgatta kérésüket: *„hogy soha azon magyar nemzetet se magok személyekben, se semminemű szabadságokban, jószágokban meg nem háborítjuk, országokat meg nem csonkítjuk, kiknek kívánságokra erős és kegyelmességgel teljes asseccuratiónkat és hattiserífünket adtuk."* Az *első pont* szerint a török egyetlen egy várost, palánkot sem foglalhat el, hanem minden *„némettől"* visszavett erősség és település a *„magyar nemzet segítségére rendeltetett erdélyi fejedelem hívünk authoritása által magoknál maradjon..."*. Ugyanakkor Magyarországra nézve megerősítette a szultán a vasvári béke pontjait is, miszerint az akkor magyar kézben maradt településeket nem hódoltatja a török. A hódoltság peremterületén az úgynevezett *„két kard között"* lévő települések templomait újra fel lehet építeni, a papok és iskolamesterek ne fizessenek adót, s házaikba katonaságot ne szállásoljanak el. A *második pont* szerint a porta biztosítja a szabad királyválasztást, s azt nem fogja a török támogatni, aki a megválasztandó új király ellen szervezkedni kezdene. A *következő pontban* az adóról szóltak, miszerint azt nem fogják elviselhetetlenül nagy összegben meghatározni, s később egy külön *'ahdnâmé*ban térnek ki ennek összegére. A *negyedik pont* szerint többé nem kell félni attól, hogy a törökség pusztítaná Magyarországot. Az *ötödik pont* szerint pedig a *„némettel"* nem fog a szultán a magyarság kárára megbékülni. A *'ahdnâmét* egy szokásos díszes szultáni eskü zárja, amely szerint: *„ezen hatalmas és fényes athnaménkot megerősítettük a mi tündöklő hitünkkel, amelynek nagyobb erősségére esküszünk az földet és az eget az ki semmiből teremtette, azon nagy istennek szent nevére és a mi szentséges Mahummeth szent prophetánknak lelkére és az ő csudatételire"*, hogy amíg a fenti pontokat a magyarok betartják, addig sem a szultán, sem a bégei, pasái és hadserege nem fogja őket háborgatni.[69]

Bár alább még szólni kívánunk az 1666-os Wesselényi-féle béketerv hatásáról, azonban már most sem kerülhető el ennek összevetése az első, 1681-ben a magyar nemzetnek kiállított szultáni szerződéslevéllel. Könnyen belátható, hogy a részletesebb, Wesselényi-féle tervezetből nem sok maradt 1681-re. Ha nem is szó szerint, szellemében megmaradt a murányi tervezet *első pontja*, amely szerint a török nem hódít tovább a magyar területeken. Nagyon nem csodálkozhatunk, hogy a legrosszabb kondíciók szerinti feltételek alapján, a vasvári béke során kialakult hódoltsági határt fogadták el a törökök. Megmaradt a szabad királyválasztás lehetősége, biztosították a lakosságot a török támadások ellen. Elnapolták az adófizetést, amit egy új *'ahdnâmé*ban kívántak lefektetni. Az azonban tény, hogy az 1681-es okmány nem ajándékról beszél! Ugyanakkor újdonságként bekerült egy fontos pont, miszerint a török-magyar határvidék lerombolt templomait újjá lehet építeni. Kimaradt azonban, hogy a magyar nemzet nem kényszeríthető hadakozásra (3. pont), s ugyanígy a szabad kül- és belpolitikai kapcsolatok ápolása és a kereskedelem, békéről és háborúról való szabad döntés (4. pont), a magyar végvárak környékének visszatelepítése (5. pont), a magyar törvények és szokások megváltoztatásának lehetősége (6. pont) és minden rendelkezés, amely a hódoltsági magyar nemesek érdekeit védte (7. pont).

---

szárnyunk alá folyamodnak, azokhoz mindenkoron és minden üdőben császári kegyelmességgel gyámolok és oltalmok leszünk."

[69] EOE XVII. 181–183. o.; *Deák*, 1883. 288–291. o.; Szabadi István levéltárigazgató szíves tájékoztatásából tudom, hogy Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Levéltárában Sinai Miklós hagyatékában (Z 38. sz. kötet) szintén megtalálható a tárgyalt okmány egy másolata. Dátuma 1681. április 18.

Még további két elemére kívánom a figyelmet felhívni. Az elfoglalt területről a szultán úgy rendelkezett, hogy azokat a török nem szállja meg, hanem Apafi „authoritásából" a magyarok kezében hagyja. Ez a részlet nagyon fontos, mert nem azt mondja, hogy a területet Erdélyhez csatolja, s Apafi Mihályt sem nevezi ki magyar királynak, hanem csak arról szól, hogy az erdélyi fejedelem védelmét élvező magyarok számára a szultán biztosítja a továbbiakban is az önrendelkezést. Ez a megoldás nem áll egyedül a török-magyar diplomáciában. Amikor 1604 tavaszán Bocskai István felajánlotta a szultánnak a szolgálatait, a Porta szintén nem névre szóló *'ahdnâmét* küldött, hanem egy, a magyar rendek szabad választását megengedő, s a sértetlenséget biztosító okmányt. Ebben a foglyok szabadon bocsátása, az adó 10 évre szóló elengedése és utána 10 ezer aranyra való leszállítása, szabad kereskedés és Isztambulban a magyar követek ellátásának a biztosítása szerepelt.[70]

A második vizsgálandó kérdés az oklevél irattípusa. Bár az eredeti török szöveget nem ismerjük, a magyar fordítás mégis alkalmas a pontos diplomatikai besorolásra. Mint fentebb megemlítettem, az okmány a korban szokásos oszmán privilégiumlevelek közé sorolandó. Az első sorai – *„Az császári dücsősséges fényes jegyünk és czímerünk, az mely ez világnak négy szegletire kiterjedvén, olyan megmásolhatatlan, hogy istennek kegyelmességéből valakik látják és veszik ez széles világon, és az mi fényes árnyékunk és szárnyunk alá folyamodnak, azokhoz mindenkoron és minden üdőben császári kegyelmességgel gyámolok és oltalmok leszünk."* – nagyon hasonlítanak például a közép-magyarországi rendeknek 1682-ben kiállított *'ahdnâme* bevezetéséhez: *„A nagyúri kézjel [parancsa] a következő: Istennek hála, hogy legfenségesebb Király, a fenséges Isten és a legkegyelmesebb Úr, a legfényesebben felépített Portámat és a boldogságot sugárzó magas trónusomat a világ szultánjainak menedékhelyévé és a korszak Caesarjainak védelmévé és menedékévé tette. A csillagok szerencsés együttállását jelző legfenségesebb kegyelmünknek meghosszabbodott árnyékában védelemben, és a világot óvó magas trónusomnál segítségben részesülők, szokás szerint örökké rendezett viszonyokat élveznek és óhajaik bizonyosan teljesülnek."*[71] Mielőtt még felmerülne az a különben logikus feltételezés, hogy a két okmány csak azért hasonlít egymásra, mert mindkettő rövid idő eltéréssel a magyaroknak érkezett, ki kell hangsúlyozni, hogy a stílusbeli összecsengéseknek ennél is meghatározóbb okai vannak. Az oszmán diplomatikában a birodalom által adott privilégiumokat kötött típusú oklevélben fogalmazták meg. Jelen esetben mindkét okmány *nişân*-típusú *'ahdnâme* volt.[72]

---

[70] „Elseó Zultan Achmetnek athname levele Magyaről melyet adott az Töerök Orszagban futatt (!) Magyar Feö Embereknek" *Papp, Sándor:* Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. Wien, 2003. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. (A továbbiakban: *Papp*, 2003.) 259–261. o. Nr. 52.; Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest, LEO 288 a. Muharrem [1013] (1604. május 30. – június 28.); További kiadásai: *Rozsnyai*, 1867. 227. o.; *Szilády Áron – Szilágyi Sándor:* Török magyarkori állam-okmánytár. (A továbbiakban: TMÁOT) I. Pest, 1868. 43–45. o. Az okmányt a fenti szempontok szerint először az alábbi tanulmányomban értékeltem: Gondolatok Bocskai István szultáni megerősítéseihez. „Nem búcsúzom..." Emlékkönyv Benda Kálmán tiszteletére. (Szerk.: *Szegfű László*) Szeged, 1994. 34–39. o. Belvedere Meridionale Kiskönyvtár.

[71] „nişân-i hümâyûn oldur-ki el-hamdü l-illâh el-melkü l-müte'âl cenâb-i hakk ve feyyâz-i mutlak âsitân-i refi'ü l-bünyân ve 'atebe-i 'alîye-i se'âdet-â'yanı merci'-i selâtin-i cihân ve melâz ve melcâ-i ekâsire-i devrân eyleyüb zill-i memdûd-i 'inâyet-i 'alîye-i sâhib-kırânımuzda müstazıll ve südde-i senîye-i cihan-penâhımuza müstened olanlar dâyimâ müntezi-ü l-hal ve makzîyü-âmâl ol?gelmelerdür" Göttingen, Turcica 30 51v.-52v. 1-4. sor. Az irat további példányairól és kiadásairól alább részletesen beszámolok.

[72] Részletesen erről *Papp Sándor:* Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál (Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnâméi körül). *Aetas*, 2002/1. 67–96. o.

A diplomáciai előkészületek után megindult az 1681-es török, kuruc és erdélyi hadjárat a Habsburgok kelet-magyarországi állásai ellen. A katonai eseményekre nem térek ki részletesen. A korábban már érintett Szári Mehmed pasa krónikája csak az 1681. év hadi eseményeinek részletes ismertetésével kezdi a Thököly-felkelés tárgyalását. A török hadak élére Haszán váradi pasát nevezték ki, ő lett a szeraszker vagy szerdár, s alá rendelték az egri és a temesvári vilájetek katonaságát is. Ugyanakkor a szegedi szandzsák is kivonult teljes hadi létszámmal, s iderendelték a havasalföldi és a moldvai vajda 500-500 katonáját egy-egy bojár vezetésével, s Apafival az erdélyi sereget. A török krónikák szerint mindezekhez csatlakoztak a kuruc csapatok 15 ezer fővel. A csapattestek 1092. Sabán 15-én (1681. augusztus 15.) egyesültek a váradi mezőn, s megindultak a pocsaji rév felé. Mivel a török hadak nem nyújtottak elég segítséget a kurucoknak, a váradi beglerbéget leváltották, és helyére Mavrol-oğlı Gürdzsi Mehemmedet jelölték ki, míg a korábbi pasát büntetésből az alacsonyabb beosztást jelentő Hercegovinába helyezték át szandzsákbégnek.[73]

Az erdélyi források a török krónikáknál árnyaltabb képet festenek a felelősség kérdésében. Kiderül belőlük, hogy a váradi pasa jelentéseiben egyértelműen Apafit hibáztatta, s ennek eredményeként a nagyvezír nem fogadta el a fejedelem beszámolóját és magyarázkodását a hadjáratból való túl korai visszatérését illetőleg.[74]

1682, Thököly Imre szultáni szerződéslevele, egy új vazallus magyar állam születése

Nem ismeretes az, hogy a nagyvezír miképpen közölte Apafival az elégedetlenségét, az azonban igen, hogy az erdélyi fejedelem 1681. november 18-án kiadott egy követutasítást Székely László, Gyerőfi György és Mikó István részére. Nekik kellett a Portán rendezni az ellene felhozott vádakat. Apafi bejelentette, hogy még csak most kezdődött a hadakozás, és tovább fogja folytatni a küzdelmet. Az elfoglalt várakat az *'ahdnâme* rendelkezése szerint a magyarok kezébe adta. „Bő információt kíván fővezér urunk ő nagysága, tennénk hamar tetsző megtérésünk okaival együtt,..." Az okok között szerepelt, hogy Thököly magyarjai nem engedelmeskedtek már a pocsaji induláskor sem, s Kálló vára elfoglalása után egyszerűen elhagyták a közös tábort. A váradi török pedig nem hadakozott megfelelően, hanem portyázott a területen „a magyaroknak adott athnaméja ellen."[75]

Ugyanakkor Bajcsaj Mihály összeállított egy válaszsort azokra a kérdésekre, amelyeket a Porta vagy kifogásolt, vagy keresztül akart vinni. Ebből tudjuk, hogy Thököly már átlépte az Apafi iránti kötelező hűség határát, és úgy tárgyalt a törökökkel, mint szuverén személy. Az első konkrét támadás az erdélyi fejedelem elsősége ellen akkor történt, amikor a közös hadak élére egy generális kinevezését tervezték a törökkel együtt. Bajcsaj nem javasolta azt, hogy Apafi beleegyezzen a generális „confirmációjába", hogy ezzel „kereskedésre való utat ne nyitnának az nyughatatlan elméknek ez ilyen kívánságokkal."[76]

---

[73] *Sarı Mehmed Pasa,* 1995. 126. o.

[74] EOE XVII. 37. o.; TMÁOT VI. 195. o.

[75] *Deák,* 1883. 302. o. Az ügyre a nagyvezír válasza és Mavrocordáto tolmács levele: EOE XVII. 233–234. o.; TMÁOT VI. 195. o.

[76] TMÁOT VI. 197–199. o.; *Angyal Dávid:* Késmárki Thököly Imre. (1657–1705) I. Budapest, 1888. 246. o.

A következő lépés az volt, hogy a kurucok külön követséget küldtek a portára. Ezt természetesen nem tehették volna meg, ha nem lett volna megfelelő módon előkészítve az ügy, gondolom a magyarországi török hatalmasságok segítségével. Géczy Istvánt, Radics Andrást és Tunyogi Sámuelt nagy tisztelettel fogadták Isztambulban, és az erdélyiektől külön szállásolták el őket. A tárgyalt követség isztambuli ellátására vonatkozóan nem találtam eddig adatot, az azonban régi gyakorlat, hogy a hivatalos követségek költségeit a Porta maga állta. A tárgyalt eseményhez legközelebbi adat szerint – amelyet egy, a kiutaláskor feljegyzett cédula rögzített – Thököly 1685. februári követségének a napi élelmiszer- és italszükségletére 200 akcsét rendeltek, így a kinn töltött 29 napra összesen 5800 akcsét adott át a követség tolmácsának a kincstárból egy bizonyos Mustafa aga.[77]

---

[77] EOE XVII. 38. o.; BOA (Istanbul) Ibnülemin, Hariciye No. 104/2.

Hüve
be-cihet-i nafaka-i me'kûlât u meşrûbât-i kethüdâ-i bâb-i Orta // Macâr
el-şehr-i ... ilâ ...saferü l-hayr eš-šerh sene 1096 in kadr-i meblâg 'an hızâne-i 'amîre dâden fermûde // ez ân-i sebeb 'an cânib-i kalem-i teşrifât tezkere-i hazine nüvişte ber mûceb-i // 'arz-i hâl-i hôd ve bâ fermân-i şerîf el-vâki' fî 6 rebi'ü l-evvel sene-i 1096
eyyâm: 29
behâ: 200
akçe: 5800
yalnız beş biñ sekizyüz akçedür
tahrîrân 6 râ (rebi'ü l-evvel) sene 1096
'an hîzâne fî 15 râ (rebi'ü l-evvel) sene 1096 be dest-i Çulak-i tercümân-i hôd
Az okmány felé írva sötétebb tintával: verildi
átlósan az egész szövegre: nukilet
be dest-i Çulak-i tercümân-i hôd
Hátoldal: 'an hızâne fî 22 s (safer) sene 1096
akçe: 5800
Körpecsét: Mustafâ

Ő (az Isten)
A közép-magyarországi kapu (követség) kethüdájának élelme és itala (ellátmánya) ellenértékeként az 1096 év ... hónapjától ... [idejéig] megparancsoltatott, hogy a nagyúri kincstárból az alábbi összeget adják ki, s ez ügyből a kinevezésekkel foglalkozó ügyosztály (kalem-i tešrifât) nagyúri tezkerét (utalványt) állított ki a saját felterjesztése alapján és az ügy nemes parancs [kiállításával] 1096. rebi'ülevvel hónap 6-án rendeződött.
A napok száma: 29
[Egy napi] járandóság: 200
[Összes] akcse: 5800
Vagyis ötezer nyolcszáz akcse.
Dátum: 1096. rebi'ü l-evvel 6 (1685. február 10.)
A kincstárból 1096. Safer 22-én [kiadták] tolmácsuk, Csolak saját kezébe. (1685. január 28-án)*
Az okmány felé sötétebb tintával: kiadták
átlósan az egész szövegre: átvezetésre került
Hátoldalon: A kincstárból [kiutalták] 1096. Safer 22-én. (1685. 01. 28.); A saját tolmácsuk, Csolak kezébe.
Körpecsét: Musztafa

* Ennél az okmánynál egy kérdésre nem tudok felelni: Hogyan lehet az, hogy a tolmács már 1685. január 28-án felvette a magyar követ illetményét, amikor az erről szóló utalványt csak február 10-én állították ki?

Csak összehasonlításul közlöm az erdélyi követség portai összekötője, Abdullah csausz ellátmányának, napi 40 akcsénak a kiutalásáról szóló elszámolást. (BOA [Istanbul] Ibnülemin, Hariciye No. 104/1.):

Hüve
be-cihet-i nafaka-i bahâ-i 'Abullâh çavuş 'an çavuşân-i// der-gâh-i 'âlî ki mübâšir-i elçi-i Erdel 'an 8 r (rebi'ü âhir) sene 1096 // ilâ 18 r (rebi'ü l-âhir) sene 1096 in kadr-i meblâg 'an hızâne-i 'amîre // dâden

A kurucok már egyértelműen azt kérték, hogy a török állam nevezze ki Thökölyt Magyarország királyának, s akkor ő két év alatt meghódítja az egész országot.[78] Ugyanakkor az erdélyi követek is megjárták a Portát, s bevitték a rendes évi adót.[79] Apafi megpróbálta a kuruc mozgalmat szétválasztani, s az erdélyi bujdosók nevében beküldte Gálfi Ferencet. Hiába volt a diplomáciai előkészítés,[80] a Porta már nem neki, hanem Thököly embereinek biztosította az ellátást (praebendát).

Minderről Apafi beszámolt Teleki Mihálynak, a kővárvidéki főkapitánynak, aki azt ajánlotta a fejedelemnek, hogy hívja vissza Gálfit a Portáról, hiszen nincs semmi értelme, hogy ilyen körülmények között kint maradjon. Szintén Teleki szól arról is, hogy a török visszakövetelte azt az *'ahdnâmét*, amelyet 1681-ben állított ki a magyar nemzet részére.[81] Ez a lépés arra utal, hogy a Thököly követeivel folytatott tárgyalások sikeresek lehettek. Már ekkor, 1682 márciusában elhatározhatták, hogy a magyaroknak egy új szultáni *'ahdnâmét* adnak ki.

---

fermûde ez ân-i sebeb 'an cânib-i kalem-i teşrifât tezkere-i hazine // nüvişte ber mûceb-i 'arz-i hâl-i hôd ve bâ fermân-i şerîf
eyyâm: 11
behâ: 40
akçe:440
yalnız dörtyüz kırk akçedür
tahrîrân 14 r (rebi'ü l-âhir) sene 1096
'an hîzâne fî 15 r (rebi'ü l-âhir) sene 1096 be dest-i hôd
Az okmány felé írva sötétebb tintával: verildi
átlósan az egész szövegre: nukilet
Hátoldal: 'an hızâne fî 15 r (rebi'ü l- âhir)
behâ: 440
be dest-i hôd
Körpecsét: Mustafâ

Ő (az Isten)
A Magas Porta csauszai közé tartozó Abdullah csausznak, az erdélyi követ ügyvivőjének, ellátmánya ellenértékeként 1096. rebi'ü l-âhir 8. és 1096. rebi'ü l-âhir 18. között a nagyúri kincstárból az alábbi összeg kiadása parancsoltatott meg. Ez ügyből a kinevezésekkel foglalkozó ügyosztály (kalem-i teşrifât) egy kincstári utalványt (tezkere-i hazine) állított ki a saját felterjesztése alapján, és a nemes parancs [kiállításával] az ügy rendeződött.
Napok száma: 11
Napi egység: 40
[Összesítés] akcséban: 440
Vagyis négyszáznegyven akcse
Dátum: 1096 rebi'ü l-âhir 14. (1685. március 20.)
A kincstárból 1096. rebi'ü l-âhir 15-én (1685. március 21.) kiadták a saját kezébe
Az okmány felé írva sötétebb tintával: kiadták
átlósan az egész szövegre: átvezetésre került
Hátoldalon: a kincstárból [kiadták] 1096 rebi'ü l-âhir 15.
Összérték: 440
A saját kezébe
Körpecsét: Musztafa

[78] *Angyal Dávid:* Késmárki Thököly Imre. I. Budapest, 1888. 251. o.

[79] EOE XVII. 40. o.; TMÁOT VI. 192. o.

[80] TMÁOT VI. 219-222. o.

[81] EOE XVII. 267. o. Nr. LVI. ; *Varga J.*, 2001. 490–491. o.; MOL Esterházy cs. lt. P. 125. Pál nádor iratai. 8. cs. 1718.

Az 1682-es évi hadjárat sokkal sikeresebb volt, mint az azt megelőző. A budai vezér pasát, Uzun Ibrahimot nevezték ki a hadjárat szerdárjának,[82] ugyanakkor mozgósították a boszniai, ruméliai, temesvári, egri, váradi, szilisztrai és nikápolyi vilájetek hadát, s megérkezett 18 oda (század) janicsár és az erdélyi fejedelem. Fülek elfoglalása után a vár alatt megtörtént Thököly Imre Közép-Magyarország fejedelemmé történő kinevezése is. A török krónikák szerint Ibrahim itt adta át az uralom jelvényeit, melyek a lófarok, szandzsák és *'ahdnâme* voltak.[83]

Mint fentebb láttuk, Apafi azzal vádolta meg Thököly Imrét, hogy a fejedelemmé való kinevezésekor nem szultáni szerződéslevelet, hanem „ő kegyelmének az maga kívánsága szerint való és az ország javára semmit nem célzó annuentiát (kinevezést, kihirdetést) és nem athnamét adtak ki neki..."[84] Apafinak részben igaza van, de csak részben! Az igazság szerint Thököly Imre 1682-ben két fontos dokumentum birtokába jutott: kapott egy szultáni kinevező levelet (*berât-i hümâyûn*) – amit Apafi annuentianak nevezett,[85] – s amely feljogosította őt, hogy a szultán nevében uralkodjon az új államalakulat felett. Ugyanakkor a magyar rendek, mint az újonnan kialakított állam, tehát Közép-Magyarország rendjei kaptak egy 14 pontból álló szerződéslevelet (*'ahdnâme-i hümâyûn*), amely tartalmazta azokat a feltételeket, amelyek mentén a török nagyhatalom és az új vazallus állam között létrejött a politikai kapcsolat. A hazai történetírásban máig tartó bizonytalanság van Thököly *'ahdnâméja* körül. Úgy tűnik a fenti levélrészletből, hogy Apafi még az 1682-es *'ahdnâme* létéről sem volt informálva, vagy nem akart tudni róla.

A bizonytalanságot olyan apróságok is növelték, mint Angyal Dávid Thökölykönyvének következetlen szóhasználata. Amíg a 279. oldalon a második lábjegyzetben megjegyezte, hogy az „athname" eredetije nincs meg a Haus-, Hof- und Staatsarchivban Bécsben, csak egy másik Thökölynek szóló szultáni levél, amelyről Joseph Hammer-Purgstall készített német fordítást és a kuruc király kinevezéséről szól. Ugyanakkor a 278. oldalon a 89. sz. ábraként közölt egy szultáni tugrát (török uralkodó díszes névjegyét, amellyel az okmányokat hitelesítették), s erről azt állította, hogy Thököly *'ahdnâméjáról* származik. A szultán díszes névjegyét persze nem másról, mint a Hammer által feldolgozott szultáni levélről másolták le. Ez az oklevél azonban nem akármilyen szultáni levél, hanem Thököly fentebb érintett szultáni kinevező irata, a *berât*. A magyar történetírás a mai napig abba a hibába esik, Thököly kinevező levelét tekinti a szultán *szerződéslevelének*. Így jelent meg Sinkovics-féle egyetemi szöveggyűjteményben is Hammer német kiadásának magyar fordításában.[86]

---

[82] A kinevező levele fellelhető: Göttingen, Turcica 30. 35v.-36r. „Budun vâlîsi vezîr-i mükerrem İbrahîm pâşâya ser-'askerlik emiri mûcabince mektûb" 1093. cemâzîyü l-âhir 17. (1682. június 23.)

[83] *Sarı Mehmed Pasa,* 1995. 134–135. o.; *Râşid* I. 385–386. o. Az erdélyi fejedelmek uralkodói jelvényeire l. *B. Szabó János – Erdősi Péter:* Két világ határán. A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 4. Budapest, 2002. 91–105. o.

[84] L. a 48. lábjegyzetet!

[85] ÖStA HHStA Türkische Urkunden 1682. július 26 – augusztus 23. (093. Sabán hónap), német fordítása: *Joseph Hammer-Purgstall:* Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. VI. Pest, 1830. (A továbbiakban: GOR VI.) 731–732. o.

[86] *Sinkovics István:* Magyar történeti szöveggyűjtemény. II/2. Budapest, 1968. 658–660. o. Nr. 95/a.; ugyanez újabb kiadásban *Hargitai Emil:* Régi magyar levelestár. II. Budapest, 1981. 444–447. o. Nr. 246. Varga J. János tévedésből állítja, hogy ennek az okmánynak a török eredetijét és francia fordítását adta ki Zdenka Veselá Přenosilova. Az iratkiadásban viszont a közép-magyarországi rendeknek küldött valódi *'ahdnâme* sze-

Az oszmán birodalomban az volt a szokás, hogy a tisztségviselőket posztjuk elnyerésekor több lépcsőben iktatták be. A legalacsonyabb beosztású katonák kinevezésétől a legmagasabb beglerbégekig, nagyvezírekig, de a moldvai, havasalföldi, illetve az erdélyi vajdák és fejedelmek kinevezésekor és a tatár kánok, mirzák és kalgák, továbbá a kozák hetmanok esetében is a végső kinevező okmány a *berât* volt. Jól tudta ezt Apafi Mihály is, hiszen közel húsz évvel korábban, 1661 október végén ő is ugyanilyen végleges kinevező iratot kapott.[87]

Nem csoda tehát, hogy Thököly megerősítése is az új vazallus állam élén a régi hagyományos, kitaposott úton történt. A vazallus keresztény államok uralkodóinak adott *berât*ok szerkezetükben és tartalmukban igen hasonlítottak egymáshoz. Jelen esetben Thököly *berât*ját ismertetem az eredeti – Bécsben, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött – példánya alapján.[88] Miután a szultán kötelezően megköszöni az isteni támogatást, amely segítségével, s a Próféta közbenjárásával a székhelye a világ menedékhelyévé válhatott, rátér a konkrét témára: *„Most pedig azok, akik az eget ostromló magas trónusomhoz, amely az emberiség királyainak és fejedelmeinek menedékhelye, ... az arcukat dörzsölik és számára szolgálatot tesznek, és irányában hűséget mutatnak, békében és nyugalomban élnek, s a világ sahjai régi szokása és a jelenkor sahensahjainak dicséretes hagyománya szerint minden időben jólétben és megbecsülésben maradnak. Mindezekből adódóan a nagyúri kézjel hordozója, ... a jézushívő nagyurak büszkesége, ... késmárki Thököly Imre ... egyedülálló kengyelemhez egy embert küldött, és jelentette, hogy az eget ostromló trónusom iránt ... hűséget és alázatosságot mutat, és neki tökéletes alázatossággal és vonzalommal szolgál. Ezért tehát olyan módon, ahogyan a jólvédett birodalmam és országaim közé tartozó Erdély a nagyúri védelmem alatt áll, Közép-Magyarországot, amely szokásos módon kegyelmemben részesülő szolgáim közé számít, s az ahhoz tartozó területek feletti uralmat olyan feltétel mellett, hogy nagyúri kincstáramba évente befizet 40 ezer fekete gurust (ezüst tallért), magának kérte, amely kérését a fenségesen elfogadtam."* A továbbiakban a szultán arról szól, hogy 1093. Ṣa'bân hónap 6-án (1682. augusztus 10.) kiadta a kinevező iratot, s megparancsolta, hogy Thököly mindent tegyen meg a nevezett közösség védelme és megőrzése érdekében; s ha török hadjárat indul, akkor jól felszerelt és fegyelmezett sereggel csatlakozzon ahhoz. Az Orta Madzsár lakossága fogadja el Thökölyt fejedelméül, aki minden ügyükben járjon el a megfelelő módon.

---

repel. *Varga J.*, 2001. 491. o. 21. lj. Az oldalszám sem egyezik meg teljesen, helyesen: *Zdenka Veselá-Přenosilova:* Quelques chartes Turques concernant la correspondance de la Porte Sublime avec Imre Thököly. (A továbbiakban: *Přenosilova*) Archiv Orientální (A továbbiakban: AO, Praha) 29. (1961.) 553–556. és 566–568. o.

[87] ANR DG – Bucureşti Doc. turc. Suluri 1. Nem vagyok biztos abban, hogy a fenti okmány pontos jelzetét ismerem, hiszen Apafi *berât*ja a bukaresti levéltár addig rendezetlen anyagából került elő két másik, neki küldött levéllel egyetemben. 1993-ban egy hónapot kutattam az említett intézményben, ahol felkértek a török oklevelek regesztázására. Ezt el is végeztem és a Román Tudományos Akadémia Könyvtárában dolgozó Csucsuja Németh Edit fordította a tartalmi kivonatokat románra. Mivel nem volt jelzetük, kérdeztem, hogy milyen formában hivatkozhatom rájuk. Ekkor mondta az okmányokat kihozó levéltáros, hogy török iratok 1., 2., 3-ként adjam meg a jelzeteket. Időközben új másolatot akartam kérni Apafi *berât*járól, hiszen az akkor készült mikrofilm alig olvasható, de nem sikerült ezen a jelzeten ismét hozzájutnom az iratokhoz.

[88] Kopčan szerint az eredeti oklevél elérhetetlen. Ebben persze tévedett a neves szlovák turkológus. *Vojtech Kopčan:* A török Porta Thököly-politikája. In *Benczédi László* (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Budapest, 1983. (a továbbiakban: *Kopčan,* 1983.) 125. o.

A fenti okmány tehát nem más, mint egy ünnepélyesen megszerkesztett uralkodói megerősítő diploma, amely a kinevezés idejét, s a kötelező adófizetés mértékét és a további hűséges szolgálatot írta elő. Érdekes eltérés található abban, hogy miként címzik Thökölyt a török krónikák és a fentebb tárgyalt *berât*, illetve az alább ismertetésre kerülő *'ahdnâme*. Minden általam ismert török elbeszélő forrás Thökölyt kuruc királynak nevezi. Ez a cím azonban nem származhat a *berât*ból, ahol az erdélyi fejedelmek esetében is előforduló hákim (= bíró, fejedelem) címzést használták.

Érdemes egy pillantást vetni a magyarországi török hatóságok magyarul írt leveleinek címhasználatára. Haszán váradi pasa így címeztette a Thökölynek küldött levelét még a szultáni megerősítés előtt, 1681. október 19-én: *„Hatalmas Gyözhetetlen Tündöklö Császárunk meg hid becsületes vitez ur hivenek nemes es nemzetes vitezlö Ur Tököli Beknek s Magyar hadaknak Fö Generállyának s nekünk kegyelmes igen jo akaronknak levelünk tisztesegel és nagy becsülettel adassék."*[89] Meglepő lesz azonban a következő címzés, amely arra utal, hogy a kuruc vezért már azelőtt a királyi címen illették a török hatóságok, mielőtt a hivatalos beiktatás megtörtént volna. Ali pasa egri beglerbég 1682. április 27-én – tehát közel fél évvel a hivatalos kinevezés előtt – ezt íratta le: *„Hatalmas és Gyözhetetlen császárunknak kegielmes parancsolatjábul Orta Magiarnak valasztot kirallja Szomszed vitez ur jo akaronk"*[90] Utalnék arra, hogy 1682 kora tavaszán visszavonták az Apafinak kézbesített szultáni szerződéslevelet. Az egri beglerbég fenti címhasználata arra utal, hogy már a magyarországi török hatóságok is értesültek a várható fejleményekről, hogy a szultán Thökölyt hamarosan a még megmaradt Magyarország királyává nevezi ki.

A Thökölynek, pontosabban az új vazallus állam rendjeinek kiállított *'ahdnâme* története szintén elég érdekes. A eredeti török oklevél tartalmáról a magyarországi szakirodalomban – ismereteim szerint – először Vojtech Kopčan szólt (tévedésből rosszul adva meg a forráskiadás adatait!). Az okmány feldolgozását cseh kolléganője, Veselá-Přenosilová készítette el, aki arab betűs török átírásban és francia fordításban közölte az iratot. A munkájához nagyon érdekes oklevélgyűjteményt használt, a nagyvezérek 1676–1686 közötti leveleskönyvét, amely tulajdonképpen a szultán nevében kiállított és nemzetközi viszonyok szempontjából is fontos leveleket tartalmazza.[91] Néhány korábbi külföldön megjelent mű is ismerte a megállapodás tartalmát. Legfontosabb ezek közül Ahmed Refik munkája, amely a tárgyalt oklevél Isztambulban őrzött példányát dolgozta fel.[92] Kutatásaim során eddig még nem találtam meg az irat isztambuli kéziratát. Varga J. János összegyűjtötte az európai nyelveken hozzáférhető változatokat. Mivel a fentebb említett kinevező irat és az

[89] MOL Thököly-szabadságharc levéltára. G. 2. II. 1. (Levelek Thököly Imréhez) 1670-1680. (A továbbiakban: MOL G. 2. II. 1.) fol. 123–124.

[90] MOL G. 2. II. 1. fol. 163-164.

[91] Ezúton szeretném megköszönni kedves cseh kollégámnak és barátomnak, Petr Ştepaneknek, hogy fénymásolatban eljuttatta hozzám a tárgyalt deftert, amelyet a Cseh Tudományos Akadémia Orientalisztikai Intézetében mikrofilmen őriznek. (Göttingen, Turcica 30.)

[92] *Přenosilova*, 1961. 553–556. és 566–568. o. Rövid ismertetése: *Kopčan,* 1983. 125–126. o. Az eredeti szöveg jelezete: Göttingen, Turcica 30. 51v.-52v.. Valószínűleg megtalálható az irat szövege Isztambulban is, talán a BOA Nâme-i hümâyun defterleri valamelyik olyan kötetében, amelyet még nem volt alkalmam áttekinteni, hiszen bizonyos, hogy a török példány kiadását egy itteni kéziratból készítették el: *Ahmet Refik:* Türk hizmetinde kıral Tököli İmre (1683–1705). Orta Macar Kıralı Tököli İmre'nin Türkiye'de geçen hayatına dair Hazinei Evrak vesikalarını havidir. İstanbul, 1932. 8–10. o.; Muallim Ahmet Halit kitabhanesi; MOL Teleki család levéltára. P 658 Telei cs. iratai, új rendezés, Nr. 3223.

'ahdnâme közötti különbséget, nem lévén turkológus, ő sem értette, ezért úgy vélte, hogy a most tárgyalt szultáni szerződéslevél szövegváltozatai a Hammernél kiadott kinevező irat tervezetei voltak. Tehát *'ahdnâmé*nak vélte a *berât*ot, s a *berât* tervezetének az igazi *'ahdnâmé*t. Az okmányok körüli zavar – hangsúlyozom – nem róható fel hibájául, hiszen ezen sorok írójának is hosszú évekbe került, míg némiképp „rendet tudott vágni" a szultáni dokumentumok dzsungelében, s maga sem biztos abban, hogy minden megállapítása örök érvényűnek minősül majd. Mindenesetre Varga J. János szemléletéből következik, hogy a *berât* tartalmát, amiben valóban sok elem nem szerepelt az *'ahdnâmé*hoz képest, visszalépésnek vélte mind az Apafinak adresszált 1681-es szultáni szerződéslevélhez, mind az 1666-os Wesselényi-féle béketervezethez képest. Le kell szögeznem, hogy nem a *berât*ot kell összevetni a tárgyalt okmányokkal, hanem a Thököly-féle *'ahdnâmé*t.

A török okmánygyűjteményekben a szultáni szerződéslevél másolata felé ezt a címet illesztették: *„Közép Magyarország népének kérésükre és kérelmükre kiadott nagyúri szerződéslevél ('ahdnâme-i hümâyûn) másolata."* Az okmányt Varga J. János két fogalmazványban találta meg. Az első tervezet 14 pontból áll, melyet Victor Renner kiadásából ismertetett.[93] A második kiadás ettől a fogalmazványtól csak egy ponton tér el, hogy a török csapatok nem kvártélyozhatnak Felső-Magyarországon, illetve csak kérésre jöhetnek hadakozni. Ez utóbbi példány az Országos Széchényi Könyvtárban, Fol. Hung. 1150. 12v.-14v. jelzet alatt olvasható, s a kiadása *Nagy Iván*: Egykorú emlékirat Thököly Imréről c. tanulmánya mellékleteként jelent meg a *Századok* 1876. (7.) 663–664. lapjain. Vizsgálódásaim szerint ennek az utóbbi példánynak megvan a latin fordítása is, csak a dátumot írták a forrás szélére tévesen 1681-re (*Conditiones Athname*), amelyet a magyar jezsuita történetíró, Hevennesy Gábor hagyatékában találtam.[94]

A legteljesebb – de mégsem tökéletes – magyar fordítás szintén rossz dátum (1681. március 5.) alatt Deák Farkas forráskiadásában szerepel.[95] Mielőtt részletesen megvizs-

---

[93] *Victor v. Renner:* Türkische Urkunden den Krieg des Jahres 1683 betreffend nach den Aufzeichungen des Marc'Antonio Mamucha della Torre. (Hrsg. --) Wien, 1888. (a továbbiakban: *Renner*, 1888.) 16–20. o. A szerző, Marc'Antonio Mamucha della Torre, úgy mint Nicusio Panaioti, kétszeres megbízatást töltött be, egyszerre volt a Porta és a Habsburg követség tolmácsa, megszakításokkal 1667–1683 között. Nem szó szerinti fordításokat készített, hanem kivonatokat, melyeket jól hasznosított az osztrák történetírás az 1683-as események leírásakor. A kéziratot Renner szerint a budapesti Nemzeti Múzeumban őrizték 28 Quart. Mamucha Mar'Antonio le pit arcane speditioni della Porta Ottomana con diuersi prencipi. 1667–1687. jelzet alatt. A Thököly-féle 'ahdnâme címe az olasz fordításban: „La capitulacione concessa dalla Porta Ottomana agl'Ungari secondo le loro suppliche nell'anno Hezire 1093di Christo 1682 le quale in compendio e come segue" vagyis németül „Unterwerfungsvertrag, den die Ottomanische Pforte den Ungarn nach ihren Bitten im Jahre der Hegra 1093, nach Christi Geburt 1683, gewährt hat, im Auszuge und wie folgt: ..." uo. 5–13. o. Az okmány XVI–XIX. századi olasz és alatta XIX. századi német fordításban. Az okmánygyűjtemény felhasználására ismertette a Thököly-féle szultáni szerződéslevél pontjait: *Victor v. Renner:* Wien im Jahre 1683. Wien, 1883. 57–58. o.; A Thökölynek kézbesített szultáni szerződéslevélről Renner még egy fordítást talált, amelyet felhasznált a munkája során: *„Röder v. Diersburg,* Des Markgrafen Ludwig Wilhelm v. Baden Feldzüge wider die Türken. Carlsruhe, 1839. Bd. I. S. 3. ff. druckt diesen Unterwerfungsvertrag (Athname) des Sultans ab nach einer Abschrift aus dem großherzoglichen Hausarchive zu Carlsruhe, aber unter Beschränkung der Giltigkeit desselben für Oberungarn (»Superioris Hungariae«) und mit Hinweglassung der Ausdrücke des 10. Abschnittes, die sich auf die Jesuiten beziehen. Auch im 12. Abschnitte heißt es bestimmer von den Kaufleuten: »libere et secure in Nostro Inclyto Imperio ambulent et nemo impediat.«" *Renner*, 1888. 44. o. 4. lj.

[94] Egyetemi könyvtár, Budapest. Coll. Hev. Tom. 69., 61–63. 1681. (Továbbiakban: Coll. Hev. Tom. 69, 61-63.) „Conditiones Athnamae Literarum assecuratoriarum Turcici Imperatoris propriae manu Subscriptarum, Sigillosque munitarum genti Hungariae elargitarum."

[95] *Deák*, 1883. 285–288. o.

gáljuk a magyar rendeknek adott szultáni szerződéslevél szövegét, két kérdést szeretnék érinteni. Az első megjegyzésem a török szöveg és a fordítások közötti kapcsolatra vonatkozik. Nem tűnik talán meglepőnek, hogy egyik fordítás sem követi szó szerint az eredetit, inkább tartalmi kivonatoknak tekintendők, amelyek utalnak készítőjük érdeklődésére és érdekeire, hiszen azokat tartotta kiemelendőnek. A második megjegyzés a tárgyalt szövegek dátumaira vonatkozik. Sajátságos, hogy a fordítások közül egyedül a Deák Farkasnál olvasható példányon van dátum, mégpedig az eredeti arabos formából átírva: „Költ az arabiai számlálás szerént Sában nevű hónak (mely március) ötödik napján, Ao 1094. esztendőben."[96] (Az összes többi esetben csak rekonstruált keltezéseket olvashatunk.[97]) A március hó megemlítése a dátumban zavart okozott. Nem térek most ki részletesebben a muzulmán dátumok átszámításakor felmerülő nehézségekre.[98] Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy a magyar kancelláriákon az ismeretlen muzulmán hónapneveket „átkeresztelték" keresztényekre, így lett a Şa'bân hónapból március. Ha átszámoljuk a dátumot, akkor a fenti időpont 1683. június 30-nak fog megfelelni és semmi esetre sem 1681. március 5-nek. Első látásra ezzel a dátummal is komoly gondok vannak, hiszen köztudomású, hogy 1682 szeptemberében adták át a szultáni szerződéslevelet Thökölynek. A göttingeni és isztambuli török nyelvű másolatok is az 1682-es évre utalnak, amely megfelel az eddig ismert kronológiai rendnek. Találtam azonban a Teleki család levéltárában egy töredék török oklevelet, amely az 1682-es magyar rendeknek kiállított szultáni szerződéslevél másolata, a keltezése pedig furcsa módon megegyezik a fenti, Deák által kiadott magyar fordítással.[99] Az év pontatlan megadására biztos magyarázat egyelőre nincs, talán abból adódhat, hogy valamilyen okból egy évvel később másolatot készítettek a tárgyalt oklevélről, amelyre véletlenül az akkori évet tüntették fel, s az erről az okmányról készült fordítást közölte Deák Farkas. Az alábbi elemzésben csak abban az esetben hivatkozom a Deák-féle kiadásra, ahol valamelyest eltér az eredeti török változattól. Mint utaltam rá, összehasonlítva a Hevennesi-gyűjteményből származó és a Nagy Iván kiadásából ismert szövegváltozatokat, ez a legteljesebb.

Ezek után térjünk vissza a magyar rendeknek küldött szerződéslevél tartalmára. Az okmány keletkezésének helyes dátuma hidzsra szerint 1093. Şa'bân hó első harmada, vagyis 1682. augusztus 5–15. Az irat bevezető részéből megismerjük a keletkezésének a történetét is. *„Mikor pedig (a magyarok) tizennégy pontban rendezve az ország határainak ügyeire s a várak és falvak védelmére és felügyeletére vonatkozóan nagyúri szerződéslevelemet ('ahdnâme-i hümâyûn) kérték, akkor a boldogság menedékhelyéül szolgáló hoszrói trónusom lépcsőjéhez jelentést és telhiszt adtak be, melyek teljessége a világot átfogó padisahi tudásomat megérintette és átkarolta."* Tehát a kurucok által felterjesztett pontokat fogadta el az oszmán hatalmi elit, majd azokat foglalták be egy szultáni szerződéslevélbe.[100] A tizennégy pontot sorban elemzem a török szövegek alapján összevetve a

---

[96] *Deák*, 1883. 288. o.

[97] *Varga J.*, 2001. 491. o.

[98] Részletesen erről a témáról *Papp Sándor:* Magyarul fennmaradt török iratok datálási problémái. Multkor c. internetes történeti folyóirat www.mult-kor.hu (2001. szeptemberi szám).

[99] MOL Teleki cs. Levéltára P 658., Teleki cs. iratai, új rendezés, Nr. 3223.

[100] Az okmányról már több ízben szóltam, más vizsgálati szempontból. Ezekre l.: *Papp*, 2002/b. 132–134. o.; *Papp*, 2002/a. 65–66. o.

korabeli magyar, latin és olasz fordításokkal. Az *első pont* a hatalom öröklődésének mechanizmusáról szól. A tárgyalt esetben a szultáni szerződéslevél kimondta, hogy Thököly Imre Közép-Magyarország királya, aki Bethlen Gábor rokonságából származik, s akit a magyar nemzet megválasztott erre a méltóságra. Külön kiemelendő, hogy a feleségét, Zrínyi Ilonát is belevették a dokumentumba. A magyarországi fordítások közül egyedül Deáknál olvasható szövegben említették ezt meg név szerint. A török szövegben így szerepel: *„[Thököly beiktatása után], mivel a magas birodalmam iránt engedelmes és annak jó szerencséjéért önmagát is feláldozó Zrínyi-fi(Zrínyi Péter)(Zerîn oğlınuñ kızı zevcesi olmağla) lányát, Ilonát vette feleségül, ezért a magas birodalmam megvédi és megoltalmazza a régóta birtokában lévő birtokát és tulajdonát."*[101] A *második pont* a Thököly halála utáni öröklésről szól. Itt is az erdélyi államot vették mintának, ahol már 100 éve kimondták, hogy először a fejedelem fia, majd annak testvére, rokona örököl, s ha nem lenne megfelelő utód, akkor a szultáni udvarnak bejelentenek egy megfelelő személyt, akit a rendek megválasztottak, s azt erősíti meg a szultán.[102] Egyedül azt kötötte ki a szerződéslevél, hogy katolikusok ne örökölhessék Thököly trónját.[103] A *következő pont* a vallásszabadságról szólt, de úgy, hogy abban csak a protestáns (kálvinista és lutheránus) felekezeteket foglalták bele. *„A magyar nemzetet és a hozzá tartozó horvát [nemzetet] a saját országaikban, szertartásaikban (âyîn) és hagyományaikban ('âdet), s szabadságaikban védjék meg, úgy, hogy a kálvinista (kálviniṣta) és lutheránus (lûterân) szertartásaikban senki se akadályozza és zavarja őket."* A birodalom védje meg őket az ellenségtől és ne növelje az eddig fizetett ajándékok összegét.[104] A *negyedik pont* biztosította a magyarokat és a hozzájuk húzókat, hogy az 1682. évi hadjárat alatt senkinek sem esik kára. A *következő pont* arról szólt, hogy a várakat, városokat (*şehir ve vârôş*), amelyeket a Habsburgoktól foglalnak el, visszaadják a magyaroknak. A *hatodik pont* szerint, ha a magyarok a országuk elpusztult területeit betelepítenék és felvirágoztatnák, azt senki se akadályozza, sőt ha szükséges, kapjanak török katonai segítséget.[105] A *hete-*

---

[101] Zrínyi Ilona említése nélkül, de azonos értelemben szól a korabeli latin és magyar változat is. *Nagy Iván:* Egykorú emlékirat Thököly Imréről. *Századok*, 1876. 663. o.; Coll. Hev. Tom. 69., 61.; a török szöveggel szó szerint azonos az olasz fordítás Mamuchatól: *Renner*, 1888. 16. o.

[102] A beiktatás procedúrájának tisztázására lásd: *Papp*, 2003. 136–137., 142. o.

[103] Erre a kérdésre részletesen kitértem eddigi tanulmányaimban, s arra a következtetésre jutottam, hogy a szultáni szerződéslevél pontjait magyarul írták le, s az abban foglaltakat törökre fordítva nyújtották be a Portára. A fordítás aztán a kiállított szerződéslevél alapjává vált. Így kerülhetett be néhány magyar terminológia a szöveg török nyelvű példányába: *Papp*, 2002/a. 66. o.; 2002/b. 133. o.; 2002/c. A magyar és latin szövegváltozat nem tartalmazza a katolikus-ellenes kitételeket. *Nagy*, 1876. 663. o.; Coll. Hev. Tom. 69, 61–63., megvannak azonban Mamuchánál: *Renner*, 1888. 17. o.

[104] Ennél a pontnál szintén kimaradt a katolikus-ellenes megjegyzés, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy éppen a lényeget nem fordították. Csak annyit jegyeztek meg, hogy az évi ajándékot vagy adót (honorarium annuale) a török ne emelje. Coll. Hev. Tom. 69., 62.; *Nagy*, 1876. 663. o.

[105] A magyar és a latin fordítás itt megint a lényeget hagyja ki: Nem említik, hogy a magyarok a földjeiket benépesíthetik és felvirágoztathatják. *Nagy*, 1876. 663. o.; Coll. Hev. Tom. 69., 62. Mint erre Varga J. János is felhívta a figyelmet, a hatodik pontban némi eltérést látunk Mamucha olasz szövegében is, hiszen a török eredeti és a magyar változatok nem szólnak az oszmán seregek közép-magyarországi kvártélyozásának tilalmáról: „6to Che le truppe Ottomanne non sianno inquartierate nel paese loro Vngaro se non quando sono constituiti per scacciare il Nemico per la qual cagione sempre si presterâ agl'Vngari aiuto dalla Porta." Németül: „Dass die ottomanischen Truppen nicht in ihrem Lande Ungarn einquartieren werden, außer sie sind einberufen, um den Feind zu verjagen für welchen Fall den Ungarn von der Pforte stets Hilfe geleistet werden wird." *Renner*, 1888. 19. o.

dik pont szerint az Oszmán Birodalom nem köt úgy békét, hogy az a magyaroknak kárára legyen. A *nyolcadik pont* szerint addig, amíg a magyarok nem tudják visszaszerezni a területeiket a Habsburg hatalomtól, és az ügyeiket nem rendezik, addig a Porta nyújtson nekik segítséget.[106] A *kilencedik pont* szerint az 1664-ben kötött vasvári békében foglaltak közül mindazok, amelyek a magyarokra vonatkoznak, maradjanak érvényben. Különleges helyet foglal el a *tizedik* pont, amely az újonnan kialakítandó magyar állam vallási viszonyainak az alapját *fektette* le. Határozott katolikus-ellenessége természetesen nem a török, hanem a protestáns kurucok vélekedését tükrözi. *„Közép Magyarország királya és népe a jezsuitákat, akik mostanáig Közép-Magyarország ellenségének számítottak, és a szertartásaikat akadályozták és megzavarták, távolítsa el, mind az érsek mind pedig a püspök ezt a közösséget (tâ'ifeyi) cserélje le, helyükre kálvinistákat és lutheránusokat tegyen. Az ilyen fajtához [tartozók] pedig, ha a boldogságos székhelyünkön panaszt tennének, szavukat ne hallgassák meg, s ha a szükség úgy hozza, segítségünkkel távolítsák el őket."* A Deáknál olvasható, különben jó magyar fordítás nem adta vissza tisztán a fentiek tartalmát, amely *„minden egyéb pápisticus ordó"* eltávolításáról beszél, s nem csak a jezsuitákról. A két másik tárgyalt változat azonban pontosabban ismerteti a megállapodás értelmét.[107] A következő pont a „két kard alatt" élő, tehát a két felé adózók terheiről rendelkezett, miszerint amit eddig fizettek, azt fizessék ezután is mindkét részre, s az adójuk ne növekedjen.[108] Fontos elem volt a magyar kereskedők szabad közlekedésének a biztosítása, amely csak a szokásos vámok lefizetését kötötte ki. Visszatérő elem a nyugati államoknak, különösen pedig az erdélyi fejedelmeknek kiadott szultáni szerződéslevelekben, hogy a portai állandó és rendkívüli követek (*kapukethüdâ* és *elçi*) ellátását a Porta fizeti. Az utolsó pont az új vazallus állam adófizetéséről szól. A szultáni kinevező levélben foglaltakkal megegyező értelemben 40 ezer fekete gurust, vagyis birodalmi tallért kellett évente fizetni, amelyet nem emelhetett a Porta. Az *'ahdnâmé*t a szultán díszes esküformulája zárta, amelyben megígérte, hogy amíg a magyarok betartják a fenti feltételeket, addig ő és alattvalói is hasonlóan járnak el.

Mint láttuk, a *kilencedik* pont a Vasvárnál megkötött Habsburg-oszmán megállapodás magyarokra vonatkozó részletét erősíti meg. Erről a kérdésről érdemes részletesebben is megemlékeznünk, hiszen egyedül ez a pont utalt az új vazallus állam és a törökök közötti határ helyzetére. Thököly 1683. január 11-ére Kassára gyűlésre hívta össze az uralma alatt álló vármegyék képviselőit. Az arisztokrácia jó része csak megbízottjaival képviseltette magát.[109] Döntés született, hogy a megyék állítsák össze azon falvak listáját,

---

[106] A nagyon hasonló tartalmú magyar és latin fordításban itt a Habsburgoktól visszavett várak és városok átadása szerepel, amelyet nem fordítottak az *ötödik* pontból. *Nagy*, 1876. 663–664. o.; Coll. Hev. Tom. 69., 62.

[107] *Deák*, 1883. 287. o.; *Nagy*, 1876. 664. o.; Coll. Hev. Tom. 69., 62. A karlsruhei latin változat elhagyta a jezsuiták elleni pontot. „Illos Hungaros improbos, qui huiusque Superioris Hungariae adversarii et Religioni contrarii erant. (sive sint parochi vel Episcopii) amoveant, Calvinistas et Lutheranos in eius locis confirment, et si hujusmodi querelae ad Portam Nostram felicem pervenerint, non exaudiantur imo si opus fuerit Nostro auxilio repellantur." *Röder* kiadását (1839, 5. o.) idézi *Renner*, 1888. 44. o. 8. lj.; Ugyanaz Mamuchanál: „et anco sia Vescouo, û Arciuescouo che questi siano mutati, et in luogo di luogo constituiti Caluinisti, û Luterani ..." Ugyanez németül: „wenn aber einer Bischof oder Erzbischof ist, wird er abgesetzt und sollen an deren Stelle Calviner oder Lutheran eingesetzt werden" *Renner*, 1888. 19. o.

[108] A Hevennesi-gyűjtemény latin szövege és a Nagy Iván által közzétett változat szintén a lényeget hallgatja el: Az adózás és a szolgáltatás emelésének a tilalma a condominium alatt álló földekre vonatkozik! Coll. Hev. Tom. 69., 62.; *Nagy*, 1876. 664. o.

[109] MOL G. 2. II. 1. fol. 315. Szatmár, 1682. január 7. Károlyi László Szegedi Pált küldte maga helyett.

amelyeket a törökök az utolsó Habsburg-oszmán békekötés, tehát a vasvári béke óta hódoltattak. Úgy vélem, hogy a magyarok által sugallt és Konstantinápolyban elfogadott szerződésszöveg ebben a pontban megegyezett a magyarországi törökök érdekeivel, akiknek a támogatásáról Thököly nem mondhatott le. Nem a „Szent Gotthárdi" békesség előtt behódolt falvak listáját kérte be, s így fel sem merülhetett, hogy hódoltsági területeket – a helyi török vilájetek kárára – szerezzen vissza, bár a válaszok alapján ezt várták volna el tőle a rendek. Nógrád, Ugocsa, Heves és a vele egyesült Külső-Szolnok és Pest, Pilis, Solt vármegyék 1682 február végén Losoncon kelt válaszait ismerem, s ezek egységesen azt tudatják a fejedelemmel, hogy nem tudnak olyan falvakat megnevezni, amelyeket 1664-után hódoltatott a török.[110] A legmegrendítőbb Pest, Pilis és Solt vármegye válasza: „*Siralomra ez a' mi sorsunk, hogy Nagyságod kegyelmes intentioja Szerint, nem mutathattyuk olly Falukat, az melliek azontolli Pacificatió utan azon Nemzetnek be hódoltak volna, mert onnan remenlhetük volna, Nagyságod kegyelmes Attyai gondviselése által, azon iga alól való megh szabadulasokat; De minthogj ezen Vármegyénk az mi emlekezetünkre mindenkor hodulván, azon Nemzetnek keserves igája alat régtül fogván keseregh, tellyes bizodalommal vagiunk, Nagyságod kegyelmessége által azon terhes és el viselhetetlen, s- masdan utolso pusztulásra vezérleö iga, tellyesseghel nem is, mindazaltal ad primae deditionis centum redutáltatván, az altal az szegenységh allevialtatik.*"[111]

Ismerve olyan adatokat, amelyek szerint a török szövetségesek nem sokkal a budai vezér pasa távozta után Kassa környékén szedték maguk számára a dézsmát,[112] illetve, hogy a kuruc hadak hódoltságban milyen túlkapásokat tettek,[113] igen nehezen elképzelhető, hogy Thököly hosszabb távon mindkét fél, a kuruc felkelők és a helyi törökök igényei és elvárásai szerint politizálhatott.

Az 1682-es szultáni szerződéslevél elemzése után térjünk ki röviden arra, hogy vajon felfedezhető-e valamilyen elem ebben Wesselényi nádor 1666. évi tervezetéből. Úgy vélem, hogy nagyobb mértékben érezhető az 1682-es megállapodás szellemében a 16 évvel korábbi előkép hatása, mint az Apafihoz küldött, majd visszavett *'ahdnâmé*ban. A Wesselényi-tervezet hét pontja közül több helyre szétosztva, de megtalálható a további hódoltatásokat leállítani szándékozó, a magyar nemzet szabadságát és a szabad királyválasztást érintő követelés. A Thököly-féle *'ahdnâme* hatodik pontja, amely a magyar területek betelepítését és felvirágzását érinti, megvan Wesselényinél az 5. pontban. A szabad kereskedést érintő 12. pont is olvasható részben az 1666-os szövegben, a 4. pontban, a külpolitikai szabadság külön említése nélkül. Egyáltalán nem olvashatunk azonban a „honoráriummal" megváltott katonai szolgálat alóli mentességről, a törvények és szokások szabad változtatásának lehetőségéről és a hódoltsági nemesség fegyverviselési és költözési szabadságáról, bár ezeket elméletileg a zsitvatoroki béke óta minden Habsburg-török béke szavatolta. Ha értékelnünk kell, összevetve az 1681-es Apafi és az 1682-es Thököly-féle *'ahdnâmé*t, könnyen belátható, hogy az előbbi sokkal egyszerűbb, vázlatosabb okmány volt. Az utóbbi azonban olyan szerződés, amely egy megerősödő és rendkívül aktív politikai tényező határozott elképzelései szerint jött létre. Sokkal realisz-

[110] MOL G. 2. II. 1. fol. 368–369., 370., 380.

[111] MOL G. 2. II. 1. fol. 382–383.

[112] MOL G. 2. II. 1. fol. 198. Kassa, 1682. október 21.

[113] MOL G. 2. II. 1. fol. 29. Szolnok, Szülejmán szolnoki bég levele, 1678. március 27.

tikusabb, mint a Wesselényi-tervezet, hiszen az eltelt 16 év megmutatta, mekkora mozgásteret képes az új török vazallus magyar állam kiharcolni a Portától, s mi az a határ, ameddig a török nagyhatalomnak érdekében áll a magyar rendi törekvések támogatása.

Összefoglalás

A tanulmány célkitűzése az volt, hogy az 1663–1682 között eltelt időszak történéseit vizsgálja meg, elsősorban az Oszmán Birodalommal fennálló diplomáciai kapcsolatokon keresztül. Azt a módszert választottam, hogy a téma legfontosabb csomópontjait, illetve az ezeket fémjelző okmányokat alapos, filológiai vizsgálat alá vettem.

Az első kérdés arra irányult, hogy 1663-ban valóban fennállt-e annak az esélye, hogy Apafi Mihály erdélyi fejedelemből a török hadjárat eredményeképpen portai vazallus magyar király váljék. Az erdélyi források, különösen Bethlen János krónikájának részlete, illetve Rozsnyai Dávid visszaemlékezései összecsengenek Szilahdár krónikájának idézett részletével, s ezek együtt elegendő adatot nyújtottak az elmélet igazolására. Ugyanakkor a vizsgálat néhány kronológiai probléma tisztázására is lehetőséget adott.

A következő kérdéskör a kuruc mozgalmat részben kiváltó vasvári béke létrejöttének a körülményeire irányult. Sikerült kimutatni, hogy a vasvári táborban létrejött előmegállapodásra építő, Érsekújvár alatt kiállított első török békeokmány tartalma (ideiglenes ratifikációja) változatlan maradt a békekötés folyamatának lezárásáig, s bekerült mind a török, mind a Habsburg végleges ratifikáció szövegébe. Ugyanakkor fel kívántam hívni a figyelmet arra, hogy a vasvári békének más szövegvariációi is forgalomban voltak a korban.

Wesselényi nádor murányi török szerződéstervezete az egyik legizgalmasabb szöveg, amelyet az oszmán hatalommal kapcsolatos diplomáciai okmányok között olvashatunk. A tervezet nem más, mint követutasítás, amelynek jó néhány párhuzamát megtalálhatjuk. Felépítésében és tartalmában nagyon hasonlít rá például II. Rákóczi Ferenc 1705-ben Pápai János portai követének kiállított instrukciója.[114] A két okmány összevetésére most nem vállalkozom, csak utalok arra, hogy *a nagyságos fejedelem* szintén szövetségkötés szándékával, sőt, a magállapodás létrehozására való felhatalmazással indította útnak követét. Bár a követutasítás hangsúlyozza a magyar érdekek mellett a török állam hasznát is az esetleges segítségnyújtás esetén, mégis egyértelmű a szövegből: Rákóczi hajlandó volt elismerni a szultáni fennhatóságot, ha az nem jelentett területi vesztséget a karlócai békéhez képest, s ajándékkal kedveskedett volna a Portának, csak ne nevezzék azt adónak. Ha Rákóczi 1705-ben erre a lépésre szánta el magát, akkor nem lehet csodálkozni azon, hogy amikor még Budán, Egerben, Váradon, Újváron és Kanizsán benn állomásozott a török had, a magyar rendek is elkerülhetetlennek tartották a behódolást.

R. Várkonyi Ágnes nagyon alapos historiográfiai felvezetés után arra a következtetésre jutott, hogy a mozgalom önvédelemből különbékét kívánt kötni a Portával. Nem

[114] A Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, Ráday-család lt., Ráday I. Pál iratai. Kancelláriai iratai. Külpolitikai iratok IV. d/2-13. (Diplomáciai kapcsolatok a török Portával). 8. sz. 33–40. o. Kiadta: *Benda Kálmán – Esze Tamás – Maksay Ferenc – Pap László:* Ráday Pál iratai 1703–1706. Ráday Pál iratai I. Budapest, 1955. 442–450. o.

akarta megváltoztatni Magyarország viszonyát sem Béccsel, sem Konstantinápollyal. Wesselényi úgy vélte, a vasvári béke mellett, vagy ellenére, a magyar rendeknek lehetősége van arra, hogy saját hatáskörben megvédjék Magyarországot az egyre erőteljesebb török nyomás ellen.[115] A fentiek alapján számomra úgy tűnik, nem volt önálló alternatíva, a murányi tervezet elfogadása magában hordozza a Béccsel való szakítás ódiumát. S ezt történések igazolták, hiszen a Thököly-felkelés idején az addig császárhű urak is átálltak, s pusztították Ausztriát.

Az 1681-es és 1682-es, a magyar rendeknek kiállított török szerződéslevelek elemzésével és összevetésével azt kívántam bemutatni, hogy az Apafinak kézbesített okmány mennyivel kevesebb konkrét adatot tartalmaz, mint a Thököly-féle *'ahdnâme*, amely több ponton követi a murányi tervezet tartalmát, s a lehetőségekhez képest tisztességes feltételeket fogalmaz meg, a vazallus státus elismerése mellett. Az 1682-ben Thökölynek kiállított *berât* és *'ahdnâme* kettősségének a bemutatásával fel kívántam hívni a figyelmet történetírásunk egyik régi hibájára, amely úgy elemezte a kuruc király török szövetségét, hogy a *szerződéslevél* helyett a szultáni *kinevező* okmány szövegét vette vallatóra.

Sándor Papp

INDEPENDENCE OR YOKE?

The Issue of Turkish Help in the Period of the Hungarian Estates' Movements in the 17–18th Centuries

Summary

The aim of the study is to examine the connections of the anti-Habsburg Hungarian estates' movements with the Ottoman Empire between 1663 and 1682. The author's method is to take under close philological examination the crucial points of the topic and the documents that hallmark them.

The first question to answer is whether Prince of Transylvania Mihály Apafi had any chance in 1663 to become King of Hungary, vassal to the Sublime Porte, as a result of the Turkish campaign. The Transylvanian sources, especially an excerpt from the chronicle of János Bethlen and the recollections of Dávid Rozsnyai, Turkish scribe (interpreter), harmonise with a quoted excerpt of the chronicle of Silahdâr Findiklili Mehmed Ağa, and these together serve as a sufficient basis for the verification of the theory. At the same time, the analysis of the chronicle's text rendered it possible to throw light on certain chronological issues, as well.

The subsequent questions deal with the circumstances of the establishment of the Peace of Vasvár, which gave rise to the anti-Habsburg movement in part. It has been proved successfully that the contents (the temporary ratification) of the first Turkish peace document that was drawn up under Érsekújvár, based on the preliminary agreement brought about in the camp of Vasvár on 10 August 1664, had remained unchanged until the conclusion of the peace, and it was included in the final text of both the Turkish and the Habsburg ratification. The author also wishes to point out that there were more readings of the Peace of Vasvár available at that time, for example in Knowles' historical work in English.

[115] *R. Várkonyi*, 2002. 452–459. o.

Palatine Ferenc Wesselényi's Turkish draft agreement from 1666, Murány, is one of the most interesting Hungarian diplomatic documents in connection with the Ottoman power. In fact, the draft can be regarded as instructions to the Transylvanian delegate in Constantinople who acted as a mediator. Through the thorough analysis of the document, one comes to the conclusion that Wesselényi asked for such a deed (*'ahdnâme*) for the Hungarian estates that, should the Sublime Porte have issued it, would have led to the acceptance of the Sultan's superiority on a state level, even in those Hungarian counties that had avoided Turkish conquest so far.

Following a very detailed historiographic introduction, Ágnes R. Várkonyi arrived at the conclusion that the movement, in self-defence, wanted to sign a separate peace treaty with the Porte. They did not, however, want to change Hungary's relations either to Vienna or to Constantinople. In the author's opinion, there was no independent alternative. To accept the draft of Murány also meant to bear the odium of breaking with Vienna.

In time, the Wesselényi movement turned into a badly organised armed uprising. The leaders of the uprising, like Viceroy of Croatia Péter Zrínyi, maintained relations with the Turks, and the draft of an agreement with the Sultan (*'ahdnâme*) remained, which would have ensured the independence of the Hungarian and Croatian estates under the protection of the Porte in case of victory. Subsequent to the suppression of the uprising, many took sanctuary from the reprisals in the territory of the Transylvanian Principality, from where they started their attacks against Habsburg Hungary. For a long time, Istanbul did not support the Hungarian movement openly. In 1681, however, she gave military forces to the insurrectionists and Mihály Apafi, who were fighting against the royal troops. According to the Turkish plan, the parts of Hungary that had not yet been under their rule would have broken away from King and Emperor Leopold I, acknowledging the Porte's protectorate. With the promise of the Hungarian nation's internal independence, i.e. becoming a vassal to the Turks, the Sultan sent a deed to Apafi, the protector of Hungarians. Nevertheless, it did not mean the renewal of the plan of 1663, and the establishment of a Hungarian Kingdom dependent on the Ottoman Empire. This was realised a year later, under the leadership of a more agile Imre Thököly.

Through the analysis and comparison of the Turkish deeds drawn up for the Hungarian estates in 1681 and 1682, the author wishes to present that the peace document delivered to Apafi included far less factual information than the *'ahdnâme* sent to Thököly, which followed the contents of the draft of Murány in several respects. Considering the opportunities, the latter offered fair conditions, besides acknowledging a vassal state. By pointing out the difference between the Sultan's letter of appointment (*berât*) and the deed (*'ahdnâme*) issued to Thököly in 1682, the author draws attention to an old mistake of Hungarian historiography that lay in analysing Thököly's Turkish alliance through examining the text of the Sultan's letter of *appointment* instead of the *deed.*

Sándor Papp

LIBERTÉ OU JOUG ?

La question de l'aide turque à l'époque des mouvements des Ordres des 17e et 18e siècles

Résumé

Mon étude vise à examiner les relations entre les mouvements anti-Habsbourg des Ordres hongrois et l'Empire ottoman dans les années 1663 – 1682. Ma méthode consistait à soumettre à un examen approfondi les points principaux du sujet ainsi que les documents y relatifs.

La première question était de savoir si Mihály Apafi, prince de Transylvanie aurait pu devenir roi hongrois vassal de la Sublime Porte à l'issue de la campagne turque. Les sources transylvaniennes – notamment l'extrait de la chronique de János Bethlen et les mémoires de Dávid Rozsnyai, clerc (interprète) turc – coïncident avec l'extrait cité de la chronique de Silahdâr Findik-

lili Mehmed Ağa, et ensemble, ils ont fourni une base suffisante pour justifier la théorie. L'analyse du texte de la chronique a également permis d'éclaircir quelques problèmes d'ordre chronologique.

Le point suivant se concentre sur les circonstances de la conclusion de la paix de Vasvár, un des motifs du mouvement kouroutz. Il a été démontré que le contenu (la ratification provisoire) du premier document de paix turc établi près d'Érsekújvár et basé sur l'accord préalable conclu dans le camp de Vasvár, le 10 août 1664, avait été conservé sous sa forme originale jusqu'à la fin du processus de conclusion de paix et aussi intégré dans le texte de la ratification définitive turque et Habsbourg. Toutefois je voulais attirer l'attention sur le fait qu'à l'époque d'autres versions du texte de la paix de Vasvár étaient également en circulation, entre autres celle figurant dans l'ouvrage d'histoire anglais de Knowles.

Le projet d'accord des turcs de Murány du palatin Ferenc Wesselényi (1666) est l'un des textes les plus intéressants que l'on trouve parmi les documents diplomatiques hongrois concernant le pouvoir ottomane. Le projet est, en fait, une consigne donnée au délégué de Transylvanie à Constantinople servant de médiateur. L'analyse approfondie du document nous mène à la conclusion suivante : Wesselényi a demandé une lettre de pacte ('ahdnâme) pour les Ordres hongrois. Si la Sublime Porte l'avait délivrée, même les comitats hongrois échappant alors à l'occupation turque auraient accepté – dans le cadre de l'État – la souveraineté du Sultan.

Ágnes R. Várkonyi, après une introduction historiographique extrêmement approfondie, en déduit que le mouvement souhaitait conclure une paix séparée avec la Porte afin de se défendre. Il ne voulait pas changer les rapports de la Hongrie avec Vienne ni avec Constantinople. J'estime qu'il n'y avait pas d'alternative autonome, l'adoption du projet de Murány comportant le risque d'une rupture avec Vienne.

Le mouvement de Wesselényi s'est transformé, au fil du temps, en insurrection armée mal organisée. Les chefs des insurgés, dont le ban croate Péter Zrínyi, étaient en contact avec les Turcs. Il a été conservé un projet de lettre de pacte du Sultan ('ahdnâme) qui, en cas de victoire, aurait garanti la liberté des Ordres hongrois et croates sous le protectorat de la Porte. Après l'écrasement de l'insurrection, craignant la répression, beaucoup se sont réfugiés sur le territoire de la Principauté de la Transylvanie d'où ils ont mené des attaques contre la Hongrie des Habsbourg. Pendant longtemps, Istanbul n'a pas soutenu ouvertement le mouvement des Hongrois, mais en 1681, ils ont envoyé des forces militaires pour aider Mihály Apafi et les troupes kouroutz luttant contre l'armée royale. Le projet turc consistait à obtenir la sécession de la Hongrie du roi et empereur Léopold Ier et à lui imposer la souveraineté turque. Pour garantir la liberté politique intérieure de la nation hongroise autrement dit le rapport entre les Turcs et leur vassal, une lettre de pacte du Sultan fut rédigée et envoyée à Apafi, protecteur des Hongrois. Cela ne signifiait cependant pas le renouvellement du projet de 1663, la constitution du Royaume de Hongrie dépendant des Turcs. Un an plus tard, celui-ci fut pourtant réalisé sous la direction d'Imre Thököly bien plus agile que Mihály Apafi.

Avec l'analyse et la comparaison des lettres de pacte établies par les Turcs aux Ordres hongrois en 1681 et 1682, j'ai voulu démontrer que le document de paix adressé à Apafi contenait beaucoup moins de données concrètes que l'*'ahdnâme* communiqué à Thököly qui suivait, sur plusieurs points, le contenu du projet de Murány et définissait des conditions plutôt honnêtes à condition que la Hongrie accepte son statut de vassal. Avec la présentation du caractère double de la lettre de mandat (*berât*) du Sultan délivrée à Thököly en 1682 et de la lettre de pacte ('ahdnâme), je voulais attirer l'attention sur une erreur ancienne de l'historiographie hongroise ayant tendance à se baser, pour analyser l'alliance du „roi kouroutz" Thököly avec les Turcs, sur le document de mandat au lieu d'examiner la lettre de pacte.

Sándor Papp

FREIHEIT ODER KNECHTSCHAFT?

Die Frage der türkenHilfe zur Zeit der ungarischen ständischen Bewegungen im 17-18. Jahrhundert

Resümee

Zielsetzung der Studie war es, die Beziehungen der ungarischen ständischen, gegen die Habsburger gerichteten Bewegungen mit dem Osmanischen Reich im Zeitraum 1663—1682 zu untersuchen. Ich habe mich für die Methode entschieden, die wichtigsten Knotenpunkte des Themas, bzw. die damit verbundenen Dokumente gründlich, philologisch zu untersuchen.

Die erste Frage bezog sich darauf, ob 1663 die Chance bestand, dass der Fürst von Siebenbürgen, Mihály Apafi, als ein Ergebnis des Türkenfeldzuges zum Vasallenkönig der Hohen Pforte in Ungarn hätte werden können. Die siebenbürgischen Quellen, insbesondere der Ausschnitt aus der Chronik von János Bethlen, bzw. die Erinnerungen des türkischen Dolmetschers, Dávid Rozsnyai klingen mit dem zitierten Ausschnitt der Chronik von Silahdar Findiklili Mehmed Aga zusammen. Sie zusammen bieten genügend Grundlage dafür, die Theorie zu belegen. Gleichzeitig bot aber die Analyse des Chroniktextes die Möglichkeit, einige chronologische Probleme zu klären.

Der nächste Fragenkomplex bezog sich auf die Umstände des Zustandekommens des Friedens von Vasvár (Eisenburg), der zum Teil für die Bewegung der Kurutzen verantwortlich war. Es ist gelungen aufzuzeigen, dass der Inhalt (die vorläufige Ratifikation) des ersten türkischen Friedensabkommendokuments, das auf das, am 10. August 1664 im Lager von Vasvár zustande gekommene Vorabkommen baute, und bei Érsekújvár (Neuhäusel) ausgestellt wurde, bis zum Abschluss des Friedensschlusses in unveränderter Form erhalten geblieben ist. Es wurde in den Text der endgültigen Ratifizierung sowohl durch die Türken, als auch durch die Habsburger aufgenommen. Gleichzeitig wollte ich aber darauf hinweisen, dass auch andere Textvarianten des Friedens von Vasvár zu damaliger Zeit in Umlauf waren, so zum Beispiel in der englischsprachigen, historischen Arbeit von Knowles.

Der türkische Vertragsentwurf von Murány des Palatins Ferenc Wesselényi aus dem Jahre 1666 ist eines der spannendsten Texte, den wir unter den ungarischen diplomatischen Dokumenten bezüglich der osmanischen Macht finden. Der Entwurf ist nichts anderes, als eine Gesandtenanordnung an den siebenbürgischen Gesandten von Konstantinopel, der als Vermittler auftrat. Die gründliche Analyse des Dokuments verleitete mich zu der Konklusion, dass Wesselényi einen Vertragsbrief ('ahdname) für die ungarischen Stände verlangte, der dazu geführt hätte, wäre er durch die Hohe Pforte veröffentlicht worden, dass auch diejenige ungarische Komitate die türkische Obrigkeit – in staatlichem Rahmen – akzeptiert hätten, die von der türkischen Eroberung noch verschont geblieben sind.

Ágnes R. Várkonyi kam nach einer gründlichen historiographischen Heranführung zu der Schlussfolgerung, dass die Bewegung aus Selbstverteidigung einen eigenen Frieden mit der Pforte schließen wollte. Sie wollte auch die Beziehung Ungarns weder mit Wien, noch mit Konstantinopel ändern. Ich bin der Meinung, dass es keine selbständige Alternative gegeben hat, die Akzeptierung des Entwurfs von Murány trug das Odium des Bruches mit Wien in sich.

Die Bewegung von Wesselényi schlug mit der Zeit zu einem schlecht organisierten bewaffneten Aufstand um. Die Führungspersonen der Aufständischen, wie zum Beispiel der Ban von Kroatien, Péter Zrínyi, pflegte die Beziehungen mit den Türken. Es ist der Entwurf eines Vertragsbriefes des Sultans ('ahdname) erhalten geblieben, der im Falle des Sieges die Freiheit der ungarischen und kroatischen Stände unter dem Protektorat der Pforte garantiert hätte. Nach der Niederschlagung des Aufstandes suchten viele vor der Vergeltung Zuflucht auf dem Gebiet des Fürstentums Siebenbürgen, von wo aus sie ihre Angriffe auf Habsburg-Ungarn begannen. Istanbul unterstütze lange Zeit hindurch die Bewegung der Ungarn nicht offen, doch wurde 1681 eine Militärkraft an die Seite der Kurutzen und von Mihály Apafi beordnet, die gegen die königlichen Truppen mitkämpfte. Der Plan der Türken war, dass sich Rest-Ungarn, das der Herrschaft der Türken bis dato aus dem Weg gehen konnte, von König und Kaiser Leopold I. losreißt und die

Obrigkeit der Pforte akzeptiert. Zur Sicherung der inneren staatlichen Freiheit der ungarischen Nation, also der Beziehung zwischen den Türken und dem Vasall kam ein Vertragsbrief des Sultans zustande, der an den Protektor der Ungarn, Apafi geschickt wurde. Dies bedeutete jedoch nicht die Auflebung des Plans von 1663, die Aufstellung des von den Türken abhängigen Königreichs Ungarn. Doch ein Jahr später kam dieses zustande, jedoch nicht mehr unter der Führung von Mihály Apafi, sondern vielmehr unter der des viel agileren Imre Thököly.

Mit der Analyse und dem Vergleich der türkischen Vertragsbriefe an die ungarischen Stände von 1681 und 1682 wollte ich zeigen, um wie viel weniger konkrete Daten das an Apafi geschickte Friedensdokument enthält, als das 'ahdname von Thököly, das in mehreren Punkten dem Inhalt des Entwurfs von Murány folgt, und – den Umständen entsprechend – anständige Bedingungen formuliert, neben der Akzeptierung des Vasallen-Status'. Mit der Vorstellung der Doppelheit des 1682 ausgestellten Ernennungsbriefes (berat) und des Vertragsbriefes ('ahdname) wollte ich die Aufmerksamkeit auf einen alten Fehler der ungarischen Geschichtsschreibung lenken, der das türkische Bündnis des „Kurutzenkönigs" Thököly so beschrieb, dass er statt des Vertragsbriefes das Ernennungsdokument des Sultans analysierte.

Шандор Папп

СВОБОДА ИЛИ ИГО?

Вопрос оказания помощи турками в период движений венгерских сословий в 17–18 веках

Резюме

Целью статьи было проанализировать связи антигабсбургских движений с Османской Империей в период 1663-1682 годов. Автор применил метод основательного филологического исследования наиболее важных узлов темы и наиболее характерных статей по данной теме.

Первый вопрос заключался в том, имелись ли в 1663 году шансы на то, чтобы из Трансильванского князя Михая Апафи в результате турецкого похода стал вассальный венгерский король Высокой Порты. Трансильванские источники, особенно часть хроники Яноша Бетлена, а также воспоминания турецкого студента (турецкого переводчика) Рожняи Давида совпадают с цитированной деталью хроники Силахдар Финдиклили Мехмед Ага, и все вместе они дают достаточную основу для оправдания этой теории. В то же время анализ текста хроники сделал возможным также и выяснение некоторых хронологических проблем.

Следующий круг вопросов охватывал условия возникновения вашварского мира, приведшего к движению куруцев. Удалось выявить, что содержание первого турецкого документа о мире, увидевшего свет в вашварском лагере 10 августа 1664 года, опиравшегося на предварительное соглашение и составленного под Эршекуйваром, (временная ратификация) остался в неизменной форме до завершения процесса заключения мира, вошел в текст окончательной ратификации как турками, так и Габсбургами. В то же время автор статьи обращает внимание на то, что в ту эпоху имелись другие варианты мирного договора, например на страницах исторического исследования Кноулеса на английском языке.

Проект надора Ференца Вешеленьи, автора договора, заключаемого с турками в Мураньи от 1966 года, является одним из наиболее нтереснейших текстов, которые мы можем найти среди дипломатических документов, связанных с османской державой. Этот документ является ничем иным, как указание послу, сделанное для Трансильванского посла, выступавшего в качестве посредника в Константинополе. Основательный анализ этого документа позволил прийти к выводу, что Вешеленьи просил письмо с таким договором для венгерских сословий, которое, если бы оно было выдано Высокой Портой, имело бы результатом согласие венгерских комитатов, которые еще избежали турецкого завоевания, на верховенство султана – в государственных рамках.

Агнеш Р. Варконьи после весьма основательного историографического расследования приходит к тому заключению, что вышерассматриваемое движение в интересах самообороны хотело заключить с Портой отдельный мир. Оно не хотело изменять отношения ни с Веной, ни с Константинополем. Автор считает, что не было самостоятельной альтернативы, принятие мураньского проекта в любом случае было чревато разрывом с Веной.

Движение Вешеленьи переросло в плохо организованное вооруженное восстание. Руководители восстания, как например, хорватский бан Петер Зриньи, поддерживали связи с турками. Сохранилось письмо султана с проектом договора, который на случай победы обеспечил бы свободу венгерским и хорватским сословиям под патронатом Порты. После подавления восстания многие его участники искали убежища на территории Трансильванского княжества, откуда они начинали наступлене против Габсбургской Венгрии. Истамбул долгое время не поддерживал открыто двжения венгров, однако в 1681 году он командировал свои военные силы на сторону куруцев Михая Апафи, сражавшихся против королевских войск. План турок предусматривал добиться того, чтобы Венгрия, еще избежавшая турецкого господства, порвала с королем кайзером Леопольдом I и признала верховенство Порты. В целях обеспечения внутренней государственной свободы Венгрии, то есть вассального подчинения Венгрии Турции было составлено султанское письмо-договор, которое было направлено предводителю венгров Апафи. Это однако не означало возобновления проекта 1663 года, восстановления Венгерского Королевства, зависящего от Турции. Спустя одни год однако и это осуществилось, но уже не под руководством Михая Апафи, а более энергичного государственного мужа Имре Тёкёли.

Посредством анализа и сопоставления писем-договоров с турками, составленных в 1681 и 1682 годах, автор намеревался показать, насколько меньше содержал конкретных данных переданный в руки Апафи документ о мире, чем письмо-договор Тёкёли, которое в нескольких пунктах следует (соответствует) содержанию мураньского проекта и, сообразно со своими возможностями, наряду с признанием статуса вассала, формулирует более честные условия мира. Письмо султана с назначением Тёкёли и письмо-договор характеризуются двойственностью, выявив которую, исследователь намеревался указать на одну из старых ошибок венгерской историографии, которая анализировала союз с турками „короля куруцев" Тёкёли таким образом, что вместо письма-договора анализировала письмо турецкого султана о назначении Тёкёли.

G. ETÉNYI NÓRA

KÖZZÉTETT SIKEREK, ELTITKOLT KUDARCOK, POLITIKAI PROPAGANDA A XVII. SZÁZAD VÉGÉN

Johann Georg Schegel bécsi kiadó 1705 februárjában kiadott egy 24 strófás versezetet,[1] melyben egy magyar rebellis és egy német katona beszélget aktuális hadi eseményekről. Nemcsak a beszélgető személyek megválasztása, hanem maga a párbeszéd jellege is azt mutatja, hogy a kiadvány széles befogadóközönségre épített, a szembenálló felek közérthető módon, könnyen érthető érvekkel fejtették ki álláspontjukat. A német katona a rebelliseket rablóknak és tolvajoknak tartja, akik jogtalanul lázadtak fel dicső uralkodójuk ellen, annak ellenére, hogy Lipót a törököt is kiűzte az országból. A hol kurucnak, hol rebellisnek nevezett magyar katona szerint viszont a német katona nem tudja, hogy miért harcolnak, hiszen amint Rákóczi érme is hirdeti, „Pro libertate", a haza és a szabadság érdekében fogtak fegyvert. Miközben a kiadvány igen kezdetleges metszete is azt érzékelteti, hogy két közkatona beszélgetéséről van szó, ennek ellenére nagypolitikai eseményeket is megvitatnak. A német szerint a francia király hitegetése nyomán a bajor választó és Rákóczi is szembefordult az uralkodóval, a höchstädti győzelem azonban megmutatta a Habsburg udvar erejét.

A két katona csak egy dologban ért egyet: a háborús időszak sajátos kritikájában. A kuruc lovas ki is mondja, hogy nem mindig vidám a rebellis élet, míg a német lovas azt fejtegeti, hogy az igazán jó katona bátran tűri az éhséget, a hideget, a forróságot és a nélkülözést is. Bár a nyomtatvány egyértelműen kurucellenes, a nyilvánosság előtt már annak is jelentése van, hogy a magyar katona is kifejtheti álláspontját.

A kiadvány címlapja szerint a párbeszéd szerzője J. C. Megerle. A Megerle családnév Abraham a Sancta Clara eredeti nevére utal, azonban egyik bibliográfia sem tűnteti fel az ő művei között. Esetleg rokona is lehet,[2] de a mű színvonala és beállítottsága alapján elképzelhető, hogy a kiadvány a török elleni háború lángszavú prédikátorával, a közérthető és közkedvelt prédikációiról híres szerzetessel kapcsolható össze. Az bizonyos, hogy udvari megrendelés állhatott a bécsi nyomtatvány megjelenésének hátterében.

Az események ilyen fajta alulnézete régi formai megoldást idézett fel, hiszen már a XVII. század elején elterjedtek olyan röpiratok a Német-római Birodalomban, melyekben belpolitikai konfliktusokat közemberek párbeszéde alapján elemeztek. Egy 1609-ben kiadott nyomtatványban például egy matróz, egy paraszt, egy udvari szolga és egy kereskedő vitatta meg a németalföldi szabadságharc eseményeit, a fegyverfogás tényét, a

[1] *Apponyi Sándor:* Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Ungarn betreffende im Auslande grdruckte Bücher und Flugschriften. I–II. Budapest, 1900–1902., III–IV. München, 1925–1927. (A továbbiakban: App. H.) App. H. 2377. Disputat, Oder Hiziges Zanck-Gespräch Zwischen Einem Kaiserlichen Curassier Reuter Und Einem Ungarischen Rebellen, Welche Unlägst nach Abbrennung etlicher Oerther in Oesterreich bey Bruck an der Leutha auff offenem Feld den 16. Februarii 1705. Zusammen getroffen, und was sie geredt. In folgende Reimen geloffen. J. C. Megerle. [Metszet egy kurucról és egy német lovasról.] Gedruckt zu Wienn, bey Johann Georg Schlegel. A metszeten a jelzet: „M. Pfeiffer se." A párbeszéd fordításban megjelent: A Rákóczi-szabadságharc és Európa. (Szerk. és vál. *Köpeczi Béla.*) Budapest, 1970. (A továbbiakban: *Köpeczi,* 1970.) 197–202. o.

[2] *Köpeczi,* 1970. 197. o.

békekötés lehetőségeit, a háború folytatásának, illetve a béke megkötésének alternatíváit. Ez a fajta alulnézet arra is bizonyíték, hogy széles közönség számára kellett a közvéleményformálás irányítóinak megvilágítani, értelmezni az eseményeket. A magyarországi politikai helyzet bemutatásával kapcsolatban azonban újdonság ez a fajta populáris, közérthető megfogalmazás. Az 1663–1664. évi török elleni háború kapcsán ugyan már megjelent olyan közérthető párbeszéd, amelyben egy birodalmi segélycsapatokkal Magyarországon járt katona mesélte el otthon maradt társainak a katonaélet és a török elleni küzdelem nehézségeit,[3] nagyobb számban azonban csak a visszafoglaló háború kapcsán adtak ki ilyen jellegű nyomtatványokat. A sokszor hangsúlyosan távoli vidékeken – például Lappföldön[4] – játszódó párbeszédek főszereplői a háború „alulnézetét", az ellátási gondokat, a táborverés körülményeit elbeszélő egyszerű katonák, és a civilek közül is a legkevésbé beavatottak: békésen sörözgető polgárok és parasztok.[5] A populáris kiadványokban megelevenített jelenetek azt is jelzik, hogy olvasóként távoli vidékek közönségére is számítanak. Ezek a nyomtatványok híres emberek, hadvezérek és uralkodók tetteit magyarázták el a kevésbé művelt, politikában nem járatos, de a „nagy emberek nagy tetteit", fejedelmi udvarok látványos eseményeit kíváncsian figyelemmel kísérő közemberek számára.

A XVII. század végére átalakult a korabeli nyilvánosság, a korszak nagy kríziseit követően a korabeli propaganda, a közvéleményformálás eszköztára is megváltozott. A harmincéves háború, az angol polgári forradalom és a török elleni visszafoglaló háború gyökeresen átformálta a belpolitikai vontakozású és a külpolitikával foglalkozó nyomtatványok jelentését és jelentőségét. Egyes országok belpolitikai válsága is nemzetközi összefüggésben jelent meg, s egyre nagyobb jelentőséget kaptak a nagyhatalmak nemzetközi jelenlétében is belpolitikai viszonyaik.[6] A vesztfáliai békekötést követően pedig átalakult a publicisztika szóhasználata, egyes szerzők már a nemzetközi jogra, a természetjogra és az emberi jogokra hivatkoztak.[7] Ahogy egy, a karlócai békét ismertető kiadvány címlapja hirdette: a szerző a „történelmet szerető és a nemzetközi jogban jártas"

---

[3] *Németh S. Katalin:* Zrínyi-Újvár és az Istenek. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1989. 5–6. o.

[4] Herzog August Bibliothek (a továbbiakban: HAB) Ge 923. 4. „Teutophili Nordischer Wahrsager, den izigen Zustand Europabetreffend: Worinnen zugleich abgehandelt wird, was die Nordischer Kronen bey izigen Conjuncturen von Messures nehmen, und die Hollsteinische Sache noch vor einen Ausschlag gewinnen dürffte, In Jahr 1689"

[5] *Hubay Ilona:* Magyar vonatkozású röplapok és újságlapok az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest, 1948. (A továbbiakban: Röpl.) Röpl. 818. „Einfältiges, Doch Wohlgegründetes, Bedencken, Von denen seithero Dem Türken und Gross-Vezier Zu Spott und Hohn In Druck herauss gegebenen Charteqven In einem Gespräch zwischen einem Bürger, Bauer Und Soldaten vorgestellet, Von Einem Deutschen. In diesem 1684sten Jahre."

[6] *Johannes Weber:* Deutsche Presse im Zeitalter des Barock. Zur Vorgeschichte öffentlichen politischen Räsonnemenst. In: Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert. (Hrsg. von *Hans-Wolf Jäger.*) Sonderdruck 141.; *Peter Ukena:* Tagesschriftum und Öffentlichkeit im 16. Und 17. Jahrhundert in Deutschland. In: Presse und Geschichte Beiträge zur Historischen Kommunikationforschung. München, 1977. 35–53. o.; *Johannes Weber:* Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland. Bremen, 1994.; *Andreas Gestrich:* Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation und Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Göttingen, 1994.

[7] *Konrad Repgen:* Der Westfälische Friede und zeitgenössische Öffentlichkeit. *Historisches Jahrbuch,* 117 (1997). 38–83. o.; *Johannes Burckhardt:* Auf dem Wege zu einer Bildkultur des Staatensystems. Der Westfälische Frieden und die Druckmedien. In: Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte. (Hrsg. *Heinz Duchhardt.*) München, 1998. 81–114. o.

olvasóknak ajánlotta művét.[8] Kétirányú tendencia figyelhető meg a korabeli sajtóban. A válogatott híreket közzétevő hetilapokban fokozatosan magasabb színvonalú és hírértékű információk jelentek meg, nemcsak ismertetve, hanem értelmezve is az eseményeket. A hetilapok és pamfletek tudatosan és nyíltan címeikben is viselni kezdték a „politikai" jelzőt. Ugyanakkor a mind szélesebb körű nyilvánosság egyre hatékonyabb tájékozatatást követelt, több és sokszínűbb populáris formájú és érvkészletű művel. A politikai, diplomáciai és gazdasági hatalmi centrumok számára mind fontosabbá váló nemzetközi nyilvánosság előtt kiéleződő propagandaháború ugyanakkor devalválta is a korábbi népszerű sajtóműfajokat, például a röplapok a háttérismeretek közzététele és a figyelemfelkeltés mellett egyre inkább a propaganda eszközévé váltak.[9] Ez a jelenség már önmagában is mutatja, hogy a nyilvánosság nagyobb arányúvá, széleskörűbbé válása új kihívás elé állította a hatalmakat. A török háborúkat a keresztény szolidaritás nevében hagyományosan nagy érdeklődés kísérte, s ez érdekeltté tette a hatalmi centrumokat a legszélesebb körű populáris propagandában is. A XVI. századra jellemző alaphangvétellel szemben, amelyet a töröktől, mint ősellenségtől való félelem jellemzett,[10] a szélesebb közönség számára készült XVII. század végi kiadványokban török már mint legyőzhető ellenfél jelent meg.[11] A hadi eseményekről tudósító röplapokon és a közzétett hivatalos katonai jelentésekben, hadinaplókban reálisan tükröződött, hogy hosszú háborúra kell felkészülni a katonailag jelentős, korszerű ostromtechnikákat jól alkalmazó ellenféllel szemben. A visszafoglaló háborúkról közzétett korabeli kiadványok – a képpel illusztrált röplapokat, a nyomtatott hírleveleket és a részletes beszámolókat tekintve is – alapvetően katonai vonatkozású híreket jelentettek meg. Sőt a visszafoglaló háború alatt a nyomtatásban megjelent hadijelentések sokat szakszerűsödtek. Már nem az események utáni összegzésként jelentek meg a hivatalos hadinaplók, hanem az ostromok, előrenyomulások belső egységeihez igazodva, kisebb szakaszokra bontva, az eseményekkel egyidőben. A közzétett rész után külön felhívták az olvasók figyelmét, hogy hamarosan folytatás következ-

---

[8] Röpl. 1096. Koll. 2. „Fried-betrahltes Ungarn und Freud-jauchzendes Siebenbürgen, Welches Fürstethum, Bey Glücklich-erfolgtem Christlich- und Türckischen Friedens-Schluss, Anno 1699. Aus dem Joch Barbarischer Dienstbarkeit erlediget, und als ein von dem Königreich Ungarn abgerissenes Kleinod, Durch beygefügte Friedens-Puncta, Wieder dem Kaiserlichen Diadem einverbleibet worden, Jederman, der in Historischen Wissenscheften und Erkennis des Völcker-rechts sich übet, höchst-nöthig zu dem Druck gegeben. Von einem Teutschen Patrioten. Gedruckt im Jahr Christi 1699".

[9] *Johannes Burckhardt:* Reichskriege in der frühneuzeitlichen Bildpublizistik. In: *Rainer A. Müller* (Hrsg): Bilder des Reiches. Sigmaringen, 1997. 51–95. o.; *Franz Bosbach:* Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der Frühen Neuzeit. Göttingen, 1998.; *Uő:* Der französischen Erbfeind. Zu einem deutschen Feindbild im Zeitalter Ludwigs XIV. In: Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit. (Hrsg. *Franz Bosbach.*) Köln–Wiemar–Wien, 1992. 11–139. o.; *Jean Schillinger:* Der Tyrann Ludwig XIV. in den deutschen Flugschriften des 17. Jahrhunderts. In: Die Affekte und ihre Repräsentation in der deutschen Literatur der Frühen Neuzeit. (Hrsg. *Jean Daniel Krebs.*) Bern, 1996. 231–246. o.

[10] *Winfried Schulze:* Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung. München, 1978.

[11] *Maximilan Grothaus:* Der Ebfeind christlichen Namens. Studien zum Türckenfeindbild in der Habsburger Monarchies zwischen 16. Und 18. Jahrhundert. Graz, 1986.; *Frank Matthias Kammel:* Gefährliche Heiden und gezähmte Exoten: Bemerkungen zum europäischen Türkenbild im 17. Und 18. Jahrhunderts In: Frieden und Krieg in der Frühen Neuzeit. München, 2001. 503–525. o.; *Barbarics Zsuzsa:* „Türck ist mein Nahm in allen Landen." Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2000. 329–378. o.

zik. Érsekújvár 1685. évi visszafoglalásáról például három folytatásban tettek közzé egy hadinaplót: az első rész július 7-től július 21-ig foglalta össze az ostrom első fázisát, a második július 22-től augusztus 3-ig, majd augusztus 4-től már csak két oldal terjedelemben közzétették a sikeres ostrom utolsó fázisát. Nemcsak a címben hirdetett „hiteles toll", hanem a bécsi kiadási hely is jelzi, hogy a Haditanácstól hivatalosan adhatták ki a jelentést. A korszak szemléletváltását jelzi, hogy az ostrom során zsákmányolt muníciórol is pontos kimutatást tettek közzé.[12] A hírek gyors megjelentetése is egyre fontosabb szemponttá vált, egy Szolnok melletti 1687. június 22-i hadi sikerről – amint a nyomtatvány is feltünteti – július 1-jén jelent meg a hivatalos jelentés, melyben június 17-én reggel hét órától, a bajor választófejedelem Miksa Emanuel Magyarországra érkezésétől napról napra minden eseményről hírt adtak. A bajor seregek és a bajor választófejedelem érdemeit bemutató katonai vonatkozású tudósítás folytatásában a császári seregek elhelyezkedéséről és a bajorok mellett Koháry István vezetésével harcoló ezerfős magyar sereg vitézségéről is beszámoltak.[13] A hadi hírek mellett azonban ugrásszerűen megnőtt a török megroppanó hadi erejét bemutató nyomtatványok száma. Már Bécs sikertelen török ostroma után nagy számban jelentek meg[14] olyan gúnyiratok, gúnyképek, melyeken a Bécs alól sírva menekülő nagyvezír vagy a lováról is lebukó Musztafa vagy Nagy Szulejmán és IV. Mohamed kettős portréja volt látható, akik csúfos kudarccal, sikertelenül próbálták meg Bécs ostromát.[15] Ez utóbbi röplap nem elsősorban a két szultánnak,

---

[12] BSBM Res 4 Turc. 91/3. 1. „Diarium Oder Kurze Beschreibung, Was Täglich bey Belagerung der Vestung Neuhaeusl, Vom 7. Julii an jezt-lauffenden 1685. Jahrs bis auf den 21. Erst-gemeldten Monats vorbey gangen, und wie solches attaquirt worden. Durch eine glaubwürdige Feder beschrieben. Erstlich gedruckt zu Wien." 2. „Fernere Continuatio des Diarii den 22. Julii". 3. „Leztere Continuatio des Neuhaesslerischen Diarii, Samt eigentlicher Beschreibung, wie selbe an Ihro Kayserliche Majestaet ergangen" 4. „Hierauf folgt der eigentliche Bericht, wie und auf was Weiss den 19. Biss, der Sturm zu Neuhaeussel abgelauffen, und die glückliche Eroberung erfolgt." „Appendix Zu dem Diario und Specification, Was sich bey Eroberung der Vestung Neuhaeusel in selbigem Plaz an Stücken und Munition befunden hat, so geschehen den 20. Augusti 1685."

[13] BSBM Res 4 Turc. 92/4 1. „Diarium Uber das jenige, so forderist mit Göttlichem Beystand in diser gegenwaertigen Campagne bey Ihro Churfürstl. Durchhl. In Bayern Unsers Gnedigsten Herrns underhabenden Armee von Zeit zu Zeit vorgehen würdet, und bissdato vorgangen. Demahlen von 22. Junij auss Zolnock in Ober-Ungarn. Gedruckt, den 1. Julij, Anno 1687." 2. „Continuatio Diarii Auss dem Chur-Bayerischen Feldlaeger bey Zolnock den 26. Junij Anno 1687."

[14] Vö. *Walter Sturminger:* Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 um 1683. Graz–Köln, 1955. (Veröffentlichungen der Komission für neuere Geschichte Österreichs 41.); *T. M. Barker:* Der Doppeladler und Halbmond – Entscheidungsjahr 1683. Graz–Wien–Köln, 1982.; Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung a nder Donau 1683. (Szerk. *R. Waisseberger.*) Salzburg, 1982.; *Maximilian Grothaus:* Zum Türkenbild in der Adels- und Volkskultur des Habsburgermonarchie von 1650 bis 1800. In: Das Osmanisches Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch. (Hrsg. *Gernot Heiss* und *Grete Klingenstein.*) München 1983. 63–87. o.; *Karl Vocelka:* Das Türkenbild des christlichen Abendlandes in der frühen Neuzeit. In: Österreich und die Osmanen-Prinz Eugen und seine Zeit. (Hrsg. *Erich Zöllner,* und *Karl Gutkas.*) Wien, 1988. 20–31. o.

[15] App. M. 399. „Wer suecht, der findt. Dess Türckischen Gross-Vezirs Cara Mustapha Bassa Zuruck-Marsch, von Wienn nacher Contsantinopel."; App. M. 351. „Wahre Abbildung des in die Flucht gepeitischen Tyrannischen und Blutdurstigen Türckischen Gross-Veziers, Wie selbigen in seinem barbarischen Beginnen..."; App. M. 477. „Warhaffte und eigentliche Bildnuss, nebenst denckwürdiger und aussführlicher Lebens-Beschreibung, der beeden Türckischen Keyser, Sultan Solyman und Mahumed der IV. so beede die Käyserl. Haupt- und Residenz-Stadt Wien vergeblich belägert." További gúnyképvariánosokról: Illustrierte Flugblätter des Barock. Eine Auswahl. (Hrsg. von *Wolfgang Harms, John Roger Paas, Michael Schilling, Andreas Wang.*) Tübingen, 1983. (Deutsche Neudrucke, Reihe Barock, 30); *Jutta Schumann:* Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamittel. In: Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit. (Hrsg. *Wolfgang Harms – Michael Schil-*

hanem a törökkel szembeszálló két nagy császárnak, V. Károlynak és I. Lipótnak állított emléket. A legpopulárisabb kiadványokban is megjelent Lipót propagandájának azon törekvése, amely a császári udvar reprezentációjában, a bécsi Hofburg nagytermébe rendelt tizenöt nagyméretű pannón és a Troja kastély dísztermében még markánsabban kimutatható, hogy I. Lipót császár spanyol örökségre való igényét, a franciák elleni sikeres háború reményét a legnagyobb kiterjedésű birodalommal rendelkező V. Károly emlékét és jelentőségét idézve erősítse meg.[16] A török legyőzhetőségét sugalló röplapok azonban nem elsősorban a császári udvarból eredtek, hiszen Lipót kormányzói köre megosztott volt a tekintetben, hogy megindítsa-e a török elleni nagy háborút. Bécs felmentése után a párkányi csatáig (október 12.), Esztergom bevételéig (október 27.), a visszavonuló török sereg megveréséig számoltak egy gyors békekötés lehetőségével,[17] elsősorban a franciák elleni háború eshetőségére gondolva, akiket a törökök Bécs elleni támadásában is felelősnek tartottak.[18] Az Oszmán Birodalom megroppant erejét bemutató karikatúrák és pasquillusok azonban még Buda 1684-es sikertelen ostroma évében is a török elleni háború aktualitását hirdették, elsősorban a pápai udvar hatékony propagandájának, valamint a török elleni háborúban érdekelt Velencének és a Német-római Birodalom hatékony könyv- és újságkiadóinak köszönhetően.[19] A korabeli röpiratok és röplapok közérthető toposzokkal: túlforró „gőzfürdőt", „eltékozolt kártyalapokat", „gyógyíthatatlan betegséget" és „elrontott főzetet" emlegetve, látványos metszeteken is megjelenítve gúnyolták a visszaszoruló török hatalmat.[20] Ez a sokféle pasquillus ugyanazt a közönséget célozta meg: aki tehette, vagy akarta újabb pasquillusokból még szélesebb körben tájékozódhatott a török háborúról, hiszen az európai hatalmak kártyajátékát[21] vagy a törökök „bécsi forró fürdőjét"[22] bemutató gúnyirat már nagyhatalmi összefüggésben mu-

---

ling.) Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1998. (Mikrokosmos Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung. Band 50.) (A továbbiakban: *Schumann,* 1998.) 235–237. o.

[16] *Galavics Géza:* Németalföldi barokk festők és grafikusok a 17. századi Közép-Európában. In: Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások. Kiállításkatalógus. (A kiállítást rendezte *Galavics Géza.*) Budapest Történeti Múzeum, 1993. (A továbbiakban: *Galavics,* 1993.) 33–35., 37–38. o.

[17] *Ekkehard Eickhoff:* Venedig, Wien und die Osmanen. München, 1970. (a továbbiakban: *Eickhoff* 1970.) 410–412. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* Buda visszavívása 1686. Budapest, 1984.; *R. Várkonyi Ágnes:* Magyarország visszafoglalása. Budapest, 1987. 21–28. o.; *Szakály Ferenc:* Hungaria eliberata (1683–1718). Budapest, 1986.

[18] *Jean Bérenger:* A visszacsatoló kamarák politikája és ennek következményei. In: Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. (Szerk. *Benda Kálmán* és *R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1988. 95–109. o., *Claude Michaud:* XIV. Lajos és a törökök Bécs ostromának küszöbén (1678–1683). uo. 110–127. o.; *Kerekes Dóra:* Egy francia megfigyelő feljegyzései a nagyharsányi csatáról. *Sic Itur Ad Astra,* 2001. (A továbbia*kban: Kerekes,* 2001.) 88–92. o.

[19] *Fraknói Vilmos:* XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. Budapest, 1886.; *Eickhoff,* 1970.; *Köpeczi Béla:* Bécs ostroma, a Thököly-felkelés és Európa. In: Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. Budapest, 1988. 9–32. o.; *Karl Vocelka:* Ausztria belső helyzete 1683-ban. In: uo. 52–64. o.

[20] A már említett, egy polgár, egy katona és egy paraszt 1684-es fogadóbeli párbeszédét megjelenítő röpiratban (Röpl. 818.) jellegzetes toposzaikat felidézve („Bad-Stube", „Prügel-Suppe", „Labet-Spiel," „Charteque") utalnak ezekre a korban közkedvelt gúnyiratokra.

[21] Röpl. 780. „Neues Ungarisches, Türckisches und Frantzösisches Labet-Spiel, Nach jetziger Zeit und Gelegenheit eingerichtet Benebenst einem schönen Remedio, Wie dem Tücken zu begegnen und derselbe durch Gottes Hülffe gar könne vertrieben werden. Gedruckt im Jahr 1683."

[22] Röpl. 813. „Der Wohl zugerichtete und verfertigte Bade-Mandel, Welchen Des Türckischen Sultan Mahomats, Gross-Vezier, Als er Auss der Wiener Bad-Stube entlauffen An die Ottomannische Pforte mit zurücke brachte und Wie ihm des Sultan Mahomets Acha Das warme Bad gesegnen soll. 1684." *Németh S. Katalin:* Angol jóslat Thököly királyságáról. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1991. 2. sz. 182–184. o.

tatta be, hogy nemzetközi koalíció alakult a török kiűzésére, és melyik európai hatalom miként viszonyul a török elleni háborúhoz. Buda sikeres 1686. évi ostromával lett egyértelművé, hogy a török hatalma megtörhető. 1686 a korabeli császári, birodalmi és a Szent Szövetség-i propagandában is fordulópont. A keresztény egység, a Respublica Christiana nevében megfogalmazott „szent háború" utolsó nagy győzelme volt Buda visszafoglalása.[23] A korabeli legszélesebb nyilvánosság számára megfogalmazott propagandában olyan túlzó röpiratok és érmek jelentek meg, melyek szerint nyitva már az út Konstantinápolyig, Buda bevételével már a Porta kapuját döngetik, a „szultán rémálmában" Buda eleste az egész Oszmán Birodalom összeroppanását vetítette előre.[24] A kor egyik legképzettebb, ám a legközérthetőbb népies grafikával is szívesen foglalkozó grafikusa és metszője, Giuseppe Maria Mitelli szintén azt fogalmazta meg látványos metszetein, hogy Buda bevételével és Thököly államának 1685-ös összeomlásával a török kérdés már nem jelent Európa számára meghatározó problémát, az Oszmán Birodalom kicsi öregemberként eltűnik a török háborúk értékét és jelentőségét vesztő röplapjainak hamujával.[25] Mitelli egyik munkája szerint a mindent elárasztó, olcsó török metszetekből már a közemberek sem akarnak sem látni, sem hallani újabbat Buda ostromáról.[26] A legfrappánsabb és legközkedveltebb gúnyrajzokról azonban olyan összefoglalásokat is közzétettek, melyeket viszonylag színvonalas versekkel és szépen kivitelezett metszetekkel az elit gondolkodásmódjához és műveltségéhez illesztve is fogyaszthatóvá tettek.[27] A röpiratok és röplapok értékének devalválódásához az is hozzájárult, hogy túl sokféle és egymásnak is ellentmodó propaganda kísérte a török háborút. Buda visszafoglalásánál minden jelenlévő, illetve csapataival képviselt hatalom a saját érdekeinek megfelelően fogalmazta meg az eseményeket.[28] Bécs felszabadításánál a császári propagandának is

---

[23] *R. Várkonyi Ágnes:* Búcsú és emlékezet. (A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben). *Keletkutatás,* 1988. I. 3–24. o. és *Uő:* Europica varietas – Hungarica Varietas. Tanulmányok. Budapest, 1994. 158–182. o.

[24] *R. Várkonyi Ágnes:* Az ígéret ideje. In: *Uő:* Europica varietas – Hungarica varietas: Budapest, 1994. 122–157. o. A szultán álmáról 1686 januárjában írt publicisztikai levélről lásd *Péter Katalin:* Buda ostroma 1686. Budapest, 1986. (Magyar Levelestár) 22. kép, 49–54. o. Metszet: Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok 84225. Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. (Összeáll. *Szakály Ferenc.* A kötet képanyagát válogatta *Rózsa György.*) Budapest, 1986. (A továbbiakban: *Szakály,* 1986.) Képmelléklet a korabeli érmekről.

[25] *Rózsa György:* Eine Darstellung des italianischen Zeitungsverkäufers aus dem 17. Jahrhundert. *Gutenberg Jahrbuch,* 1964. 324–327. o.; *Uő:* Buda visszafoglalása Itália egykorú művészetében. *Folia Historica,* 7 (1979). 39–61. o.

[26] *Kelényi Béla Ottó:* Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglaló háború korában 1683–1718. Klny. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyvéből. Budapest, 1936.; *Uő:* Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma 1683–1718. Budapest, 1935.; *Rózsa György:* Budapest régi látképei. Budapest, 1963.; *Martin C. Manlmayr–Karl Vocelka:* Christlihe triumphfreude über herrliche Victorien und stattliche Kriegsprocessen" Die Erobuerung Ofens 1986. Fallstudie über Zahl, Verbritung und Inhalte propagandistischer Medien in der frühen Neuzeit, 1985. (Südost-Forschungen, XLIV.) 99–138. o.

[27] Universtitätsbibliothek München Res 4 Turcica 4014/6. „Türcken-Noth, Türcken-Spott, IN dreyerley Kupffer-Gemählden nechdencklich vorgestellet. Deren Das Erste, die Vertrübnus dess Türckischen Sultans, wegen dess schmerzlichen Verlusts, so vieler Vestungen, Städt und Länder. Das Andere, das Türckische Shweiss-Bad, oder seine darüber aussgestandene Angst, Das Dritte, die Abgöttische und Bluthündische Procession der der Türcken nach Medina in sich begreifft. Samt einem Anhang, dess nunmejr in lezten Zügen ligenden Türckischen Gross-Sultans, und über dessen Krankheit von den Aussländischen Medicis gehaltenem Consilio. Gedruckt im Jahr 1687."

[28] *Károlyi Árpád–Wellmann Imre:* Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1936.; *Jászay Magda:* La Buda Liberata. A török feletti győzelmek visszhangjai. *La Gazetta Italo–Ungarese. Olasz–Magyar Szemle,*

illett figyelembe venni a segítséget nyújtó szövetségeseket. Jellemző példa erre az a röplap, melyen a Habsburg-házat nemcsak Lipót császár és felesége, hanem gyermekeik is megjelenítik, hadvezéreikkel és szövetségeseikkel, kiemelt helyen, Lipót császár oldalán, Sobieski János lengyel királlyal, a császárné felől pedig Miksa Emanuellel. A lengyel király oldalán III. János György szász választófejedelem, a bajor választó mellett Lotharingiai Károly, a harmadik sorban pedig a szász választófejedelem mellett Bécs védője, Rüdiger Stahremberg látható, amint együtt fogadják a hódoló török követséget, amely a szöveg szerint egy esetleges békekötésről tárgyalna.[29] A kép hátterében Bécs felmentése, valamint a párkányi csata sikere látszik.

Lotharingiai Károly és Miksa Emanuel hírnevét a császári propaganda is tudatosan növelte, nem csak császári hadvezérként, hanem a dinasztia tagjaként is dicsőítették őket a korabeli pamfletek.[30] Egy Érsekújvár 1685-ös visszafoglalását a Habsburg-ház dicsőségeként bemutató röplapon Lipót császár diadalhintaja mellett II. Miksa Emanuel bajor választófejedelem Mária Antóniával éppen akkor kötött házassága is hangsúlyosan szerepel.[31] Buda alá Lotharingiai Károly, Miksa Emanuel, Badeni Lajos is saját tudósítóval és metszővel érkezett, és a keresztény összefogás nevében érkező előkelő származású önkéntesek is biztosították saját maguknak a nyilvánosságot elérő információs csatornát. Buda visszafoglalása még – miként egy korabeli röplap mutatja – a Szent Szövetség, a Buda alaprajzát kezében tartó Lipót császár, a babérkoszorúval a fején ábrázolt Sobieski lengyel király, a mellette fellépő orosz cár, a dalmáciai sikereket kézben tartó velencei dózse és az égi szférában feltűnő XI. Ince közös diadalaként jelent meg a korabeli nemzetközi nyilvánosság előtt.[32] A Buda visszavételére induló felmentősereget megsemmisítő nagyharsányi csatáról kiadott beszámolók azonban már alapvetően Lipót császár és a két császári hadvezér, Lotharingiai Károly és Miksa Emanuel sikereit hirdették.[33] A nagyharsányi csatáról öt részben tettek közzé egy diáriumot,[34] melyben azonban nem csak a magyarországi had-

---

I (1978). 12–28. o.; *Szakály,* 1986.; *Rózsa György:* Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge. Budapest, 1978. (A továbbiakban: *Rózsa,* 1978.); *R. Várkonyi,* 1984.

[29] „Immerwährendes Ehren Gedachtnuss Der allertapffersten Helden unsrere Zeit, welche sich in Hinwegtreibung dess Erb-Feinds von der Kayserlichen Residenz-Stadt Wien, Rühmlichst, der Christenheit zum besten, gebrauchen lassen In gegenwärtigem Kupffer enntworffen." *Szalay Béla:* Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. I. k.: A mai Magyarország. Budapest, 2001. (a továbbiakban: *Szalay* 2001.) 8. tábla, Esztergom (1683)/3.

[30] Miksa Emanuel és Lotharingiai Károly propagandájáról lásd *Rózsa,* 1978.

[31] Apponyi Metszet 222.; Röpl. 894. „Stets grünende Lorbeer-Crone, Vornemlich Ihrer Römischen Käyserlichen Majestät: So dann Dero Hohen Alliirten, Auch andern getreuen Ministern, wegen Dero unverdossenen Vätterlichen Vorsorge... mit Gottes Beystand erlangten... Siegs Unterthänigst auffgesetzt und Glückwünschend bekrönet. Ulm, zu finden bey Matthäus Schultes." *Szalay,* 2001. 9. tábla, Esztergom 1685/12.

[32] A Szent Szövetség egységét megjelenítő röplapon 1686-ból, esetleg 1687-ből (Hubay 1688-ra teszi.): App. M. 355.; Röpl. 1006. „Der von dem im Ottomannischen Reich jetzt herrschenden Gross-Sultan... aufgestellte Glücks-Hafen. Nürnberg, gedruckt und zu finden bey Johann Jonathan Felsecker." idézi: *Schumann,* 1998. 238–239. o.

[33] *Nagy Lajos:* Miksa Emanuel bajor választófejedelem hadinaplójából (1687). In: Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. (Szerk. *Szita László.*) Pécs, 1987. 145–175. o.; *Szita László:* Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából. uo. 75–145. o.; *Veress D. Csaba:* Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata" 1687. augusztus 12-én? *Hadtörténelmi Közlemények,* 1987. 691–704. o.; *Kerekes,* 2001. 102–111. o.

[34] BSBM Res 4 Turc. 92. 4. 2. „Relation Der von der Christlichen Armee, wider dero Erbfeind, vey dem Berg Harsan, unweit Siklos erhaltenen herrlichen Victori Auss dem Chur-Bayrischen Feld-Lager bey

színtér eseményeit összegezték, mellékhadszínterekre is kitérve, hanem a földközi-tengeri küzdelmekre is utaltak, hiszen a velenceiek Petrasso és Lepanto erődjének bevételével új hatalmi-katonai helyzetet teremtettek a Dardanelláknál.[35] A hadieseményekről mellett arról is közzétettek értesüléseket, hogy mely ország követeit fogadták az udvarban. A francia követ jelenléte megnyugtató hír volt, hiszen a megegyezést, az 1684-es regensburgi fegyverszünet fenntartását jelezte. Azt a diplomáciai értesülést, hogy a nagyvezér békéről akar tárgyalni, úgy kommentálták, hogy a keresztények oly nagy erővel vonultak fel, hogy nem érdemes megállapodniuk a békéről, támadniuk kell. Szintén politikai jelentőségű volt, hogy a bajor választó seregeinek sikerült a törökök egyik hadi kancelláriáját elfogni, és így sok különböző nyelven írt levél került a kezükbe, köztük nagy számban Apafi erdélyi fejedelem latin nyelven írt levelei. A tudósítás azt is közölte, hogy az értékes zsákmányt Savoyai Jenő még aznap magával vitte Bécsbe, ezzel is érzékeltetve, hogy milyen nagy politikai jelentősége van a győzelemnek. A császári udvar propagandájában második mohácsi csataként megjelenített, a Villány-hegység és a mohácsi sík közelében vívott 1687. augusztus 19-i nagyharsányi csata, az 1526. augusztus 29-i csatavesztés felidézésével a hatalmi erőviszonyokban bekövetkező döntő változást sugallta.

1687–1688-ban döntő fordulat következett be a magyarországi török ellei háborút övező császári propagandában is. Az 1687–1688-as pozsonyi országgyűlésről tudósító kiadványok, Erdély történetéről megjelenő reprezentatív összefoglalások mind azt tükrözték, hogy a hadi helyzet változásával a magyarországi politikai viszonyok is rendeződtek, a Magyar Királyság integrálódott a Habsburg Birodalomba. A korábban három részre szakadt országnak ezt az újfajta egységét fejezte ki az 1687–1688-ban kiadott Birkenstein-féle metszetes köny, melyben az egész országot mutatták be 122 metszettel.[36] Az I. József trónörökös matematikai tankönyveként szerkesztett kötetet Anton Ernst Burckhardt von Birkenstein állította össze, és Jan van Ghelen, Antwerpenből származó bécsi udvari nyomdász jelentette meg. A kiadvány nem csupán a térség iránti érdeklődést volt hivatott kielégíteni, hanem azt is jelezte, hogy a magyar királlyá koronázott I. József számára milyen uralkodói feladatot és lehetőséget jelent a visszafoglalt terület. A kötet népszerűségét jelzi, hogy később még hat kiadást ért meg.[37] A kilenc évesen magyar királlyá koronázott József reprezentációját is tudatosan beleilleszttették a török háború propagandájába; az 1687. évi országgyűlésről és a koronázásról készített nagy számú röplap igen széles körben jelenítette meg, hogy József már egy jóval nagyobb területű Magyar Királyság uralkodója lett.[38]

Barniewar, den 14. Augusti, Anno 1687" 3. „Warhafftige und umbstaendige Relation, Dess von der Venetianischen Republic, erhaltenen Siegs, und Eroberung des Vestung Petrasso, Lepanto und der beyden darnachhstgelegenen Dardanellen. Venedig den 11. Augusti 1687." 4. „Continuatio Diarii, Auss dem Feld-Lager bey Sihaz an der Thonaw, biss 1o. Julij, Anno 1687. Getruckt, den 24. Julij Anno 1687." 5. „Continuatio Diarii, Auss dem Chur-Bayerischen Feld-Lager bey Karawytra." 6. „Continuatio Diarii, Auss dem Chur-Bayrischen Feld-Lager zwey Stund von Mohats den 29. Julj, Anno 1687."

[35] Erről külön röplap is megjelent: „Warhaffte und eigentliche Erzehlung Dess Durchs Eroberung der festen Dardanellen, Patrasso und Lepanto Ruhm-erhöheten Siegs-Glücks Venetianischer Waffen. Nürnberg, 1687." Idézi *Schumann,* 1998. 234. o.

[36] *Rózsa György:* A Birckenstein-féle metszetes könyv. Justus van der Nypoort magyar vonatkozású művei. Budapest, 1957.

[37] *Galavics,* 1993. 36. o.

[38] Vö. *Bán Péter:* Egy portugál szemtanú tudósítása I. József 1687. évi koronázásáról. *Levéltári Szemle,* 1985. 1. sz. 58–62. o.; *Tilcsik György:* Újabb forrás I. József magyar királlyá koronázásáról. *Levéltári Szemle,* 1987. 2. sz. 70–73. o.; *Galavics Géza:* Esterházy László tézislapján (1680) – egy főrangú család múlt és jövő-

I. Lipót fiának a német-római császári címét is a törökkel, valamint a franciákkal folytatott háború jelentőségére utalva ábrázolták 1690-ben.[39]

Belgrád 1688. évi visszafoglalása a széles nyilvánosság számára még egyértelműbbé tette, hogy a magyarországi hadszíntéren visszafordíthatatlanul vereséget szenvedett az Oszmán Birodalom.[40] Egy Várad 1692. évi visszafoglalásáról tudósító röplap például már nem a szokásos hadi beszámolóval, hanem a török ellen sikeres Lipót császárt dicsőítő költeménnyel tudatosította a vár visszavételének jelentőségét.[41] Ezt követően már csak az 1690–1691-es krízis, Belgrád eleste és Thököly erdélyi megjelenése, illetve a hadi helyzetet megfordító 1691. augusztus 19-i szalánkeméni csata, valamint az 1697. évi török támadás és a zentai csata kapcsán jelentek meg nagy számban és a korábbinál még nagyobb méretben a legszélesebb közönség számára készült röplapok,[42] akkorra azonban már egyértelműen a császári udvar irányította a török háborúk propagandáját.

A XVII. század végére a császári udvar propagandája sok tekintetben modernizálódott. Míg az 1663–1664. évi török elleni háború idején még jelentős szerepet játszott a nemzetközi, főleg birodalmi nyilvánosság a magyar főnemesek és köznemesek katonai és politikai súlyának növelésében,[43] addig a Wesselényi-mozgalom felszámolásával és a nyílt abszolutizmus bevezetésének kísérletével az udvar a nemzetközi propagandát is egyre hatékonyabban irányította. A császári udvar 1671 után megpróbálta felszámolni a magyar főnemesek nemzetközi kapcsolatrendszerét és jelenlétét,[44] s a bécsi sajtótermékek cenzúrázásával azt is elismerte és felismerte, hogy nemcsak a hosszútávon ható propagandának jelentős a közvéleménytformáló szerepe, hanem az aktuális hírekkel megjelenő tájékoztatást is kézben kell tartania.[45] A Bécsbe akkreditált jószemű bajor követ,

---

képe. In: Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – műemlékvédelem. XI. Budapest, 2002. 269–298. o.

[39] Vö. Röpl. 1038. „Der von Gott Bekrönte Uber die Trotzige Tulpen und Stoltze Lilien Erhöhte Josephs-Stab, Oder Aussführliche Becshreibung Der Nach allen Solennitäten glücklichst-vollzogenenen Erhebung, Ih. Königl. Majest. In Ungarn Josephi, Zu der Röm. Reichs-Cron, Welches geschehen in Augspurg den 26. Jan. dises 1690sten Jahrs. Augspurg."

[40] *Szita László:* A magyar katonaság törökellenes küzdelmének nyugat-európai sajtóvisszhangja 1688–1698 között. In: Somogy megye múltjából. (Szerk. *Szili Ferenc.*) Kaposvár, 1992. 299–310. o.

[41] „Neuer Fürtrefflicher Sommer-Sieg durch die fürtreffliche Eroberung Gross Wardein. (Ohne Ort. 1692)" Germanisches Nationalmuseum. Historische Blätter 1831. Kapsel 1347. Idézi: *Schumann,* 1998. 234. o.

[42] Vö. VD17. Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts, Forschungspojekt.

[43] *G. Etényi Nóra:* Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei 17. századi német újságokban. Budapest, 2003.

[44] *R. Várkonyi Ágnes:* A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1664–1671. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk. *Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György.*) Budapest, 2002. 423–460. o.; *Köpeczi Béla:* „Magyarország a kereszténység ellensége." A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976.; *Bene Sándor:* „Hóhérok teátruma" (A Wesselényi-mozgalom perei és a hazai reputáció kezdetei) In: Siralmas jajt érdemlő játék. Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi mozgalomról. (Közzéteszi és a bevezetést írta *Bajáki Rita.* Szerk. *Hargittay Emil.*) Piliscsaba 1997.

[45] *Sashegyi Oszkár:* Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon 1673–1705. *Magyar Könyvszemle,* 1968. és *Uő:* Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon 1706–1725. *Magyar Könyvszemle,* 1969.; *Helmut W. Lang:* Die deutschsprachigen Wiener Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Diss. Wien, 1972.; *Uő:* Die österreichische Tagespublizistik. Wien, 1978.; *Uő:* Der Wiener Hof zur Zeit Leopolds I. und die öffentliche Meinung. In: Europäische Hofkultur im 16. Und 17. Jahrhundert. (Hrsg. von *Blake Lee Spahr – C. Wiedemann.*) I–III. k. Marburg, 1981. 601–605. o.; *Wolfgang Duchkowitsch:* Absolutismus und Zeitung. Die Strategie der absolutistischen Kommunikationspolitik und ihre Wirkung auf die Wiener Zeitung 1621–1757.

Stoiber arról is beszámolt, hogy mekkora botrányt okozott egy 1672-ben kiadott és Loschge könyvkiadónál kapható, a Titkos Tanács elnökét, Lobkowitz herceget vádoló pasquillus, melynek közzétételével a kölni választófejedelem követét vádolták, és ezért részletes vizsgálatot is indítottak.[46] Új szemléletet tükröz Lipót császár Gualdo Galeazzo Priorato által megíratott három kötetes életrajza is,[47] melynek első két része az 1663–1664. évi török háború eseményeivel 1670-ben, a harmadik 1674-ben jelent meg. A Montecuccoli által gondosan átolvasott mű Lipót császár személyére átírva foglalta összse a háború történetét, s már nem a magyar végvári katonák és a magyar főnemesek áldozatvállalása jelenítette meg a kereszténység védőpajzsa eszményt, hanem a császári hadvezérek haditettei és portréi, valamint a török háborút összefogó, az új reprezentációban Herkulesként megjelenő Lipót császár. A császári udvar költségén megjelentetett kötetben lévő több száz metszetet a Bécsben dolgozó németalföldi metszők készítették, akik a csataképek mellett nem csak az udvari politikai élet szereplőit és az európai udvarok fejedelmeit ábrázolták, hanem, az udvari élet, a bécsi ünnepségek jeleneteit is.[48] A bajor követ, Ferdinand Stoiber észrevette az újfajta, nagyhatású propaganda jelentőségét, és már előre megírta Miksa Emanuelnek, hogy 1100 példányban jelenik meg Lipót életrajza, rengeteg metszettel illusztrálva. Úgy tudja, hogy 10-11 birodalmi tallér lesz egy-egy kötet ára, s nemcsak azt javasolja, hogy mielőbb rendeljenek a műből, hanem azt is, hogy esetleg Prioratót is érdemes volna felkérni a bajor választófejedelem uralkodásának megörökítésére.[49] Az 1660-as évek közepétől az 1670-es évek elejére a császári reprezentáció is modernizálódott. Bár továbbra is a jezsuiták irányították az udvari elit számára megfogalmazott propagandát, a nagyszámú nézőközönséget befogadó udvari színház díszletei, előadásai már nem csak a katolikus megújulás programját hirdették, hanem Lipót császár uralkodásának új szakaszát, a császári hatalom megkérdőjelezhetetlenségét is tudatosították. A barokk reprezentatív formák, épületek, a Lipótot Jupiterként bemutató színdarabok, operák a hatalom új arcát fogalmazták meg.[50] I. Lipót Maria Terézia spanyol infánsnővel kötött esküvője alkamából a több évre elhúzódó ünnepségsorozat részeként megrendezett, a négy őselem vetélkedését bemutató lovasbalett is a császári hatalom mindenhatóságát hirdette. Az udvari ceremóniákról a széles közönség számára kiadott röplapok is a Habsburg-ház nagyhatalmi törekvéseit deklarálták újfajta módon.[51]

Diss. Wien, 1978. Erich Zöllner: Die öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs Wien, 1979. Laurus Austriaco – Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. (Hrsg. von *Béla Köpeczi–Andor Tarnai.*) Budapest–Wien, 1988.

[46] BstA München Kasten Schwartz 12543. Stoiber bericht Wien 28. Apr. 1672.

[47] *Bene Sándor:* Zrínyi és Priorato – elogium és eposz. *Somogy,* 1991. 6. sz. 48–53. o.; *Uő:* „Ő Császári Felségének kedve telik benne..." Egy birodalmi história és társszerzői. *Filológiai Közlöny,* XXXIX (1993). 49–56. o.

[48] *Galavics,* 1993. 32. o.

[49] Bayerisches Haupstaatsarchiv München (BStA) München Kasten Schwartz 12543. Stoiber bericht Wien Januar 1670.

[50] *Joseph Klaits:* Printed Press Under Louis XIV. Absolute Monarchy and Public Opinion. Princeton, 1976.; *H. Ch. Ehalt:* Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. Und 18. Jahrhundert. Wien, 1980.; *Peter Burke:* Ludwig XIV. Die Inszenierung des Sonnenkönigs, Berlin, 1993. (The Fabrication of Lous XIV, New Haven–London, 1992.); *Thomas N. Corns* (ed.): The Royal Image. Rezeptions of Charles I. Cambridge, 1999.; *Maria Goloubeva:* The glorification of Emperor Leopold I. in image, spectacle and text. Mainz, 2000.

[51] *M. Dietrich:* Goldene Vlies-Opern der Barockzeit: Ihre politisce Bedeutung und ohre Publikum. Wien, 1975.; *Hannes Steckl:* Personen vom Stande und Canaille. Zur Sozialstruktur Wiens unter Kaiser Leopold I. In: Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau 1683. Wien, 1983. 29–36. o.

A törököt kiűző háborút már I. Lipót udvara részéről is egy nagy hatékonyságú propagandagépezet kísérte, mind a tájékoztatás, mind pedig az udvari reprezentáció tekintetében. A jelentős hadisikerek körüli hírverést a nagy hadvezérek személyes propagandája és a császári udvar hatalmi reprezentációja egyaránt hatékonyan terjesztette és sajátította ki.[52] Bár jelentősebb hadvezérek és hadvezérként sikeres uralkodók császári érdekeket sértő módon is megjelenhettek. 1683 és 1685 között, amíg a lengyel király a magyarországi hadszíntéren is jelen volt, a török elleni háborúról közzétett kiadványokat vizsgálva látványosan megemelkedett a Lengyelországba, illetve a Brandenburgba vezető postaútvonalon fekvő Boroszlóban megjelenő nyomtatványok száma. Gottfried Jonisch boroszlói kiadónak szinte minden fontos hadi eseményről megjelent egy-egy metszetekkel illusztrált röplapja, részletes beszámolókat közlő nyomtatott hírlevele, s napvilágot látott egy ezeket összegző külön könyve is a török elleni háborúról. Leginkább a Bécs felmentésénél érdemeket szerző Sobieski propagandájában mutatható ki, hogy nyíltan keresztezni merte a császári udvar politikai koncepcióját, mikor Thököly érdekében vállalt közvetítési kísérletéről[53] külön nyomtatványt is közzétettek.[54] Az 1688-tól felerősödő és nyílttá váló franciaellenes propaganda[55] a török elleni sikerek megfogalmazási módját is átalakította, magasabb színvonalúvá tette. A közzétett hírekben a hadisikerek politikai vonatkozásai és hosszútávú következményei is nagy hangsúlyt kaptak. De a török elleni háború hagyományos propagandája is hatott a császári udvarban megrendelt franciaellenes röplapokra. A nemzetközi nyilvánosság előtt a császári udvar egyszerre képviselte a kereszténység ősellenségeként, vérebként aposztrofált török elleni háborút és a Habsburg-propaganda beállításában a régi keresztény normarendszert sértő törökkel szövetséges franciák elleni küzdelmet.[56] A korabeli angol, holland és birodalmi német pamfeltekben ugyanakkor már az európai hatalmi egyensúly és a ratio satus érveivel elemezték a kül- és belpolitikai változásokat.[57] A Thököly-ellenes

---

[52] *Jörg Johechen Berns:* Der nackte Monarch und die nackte Wahrheit. Ausknüfte der deutschen Zeitungs- und Zeremonialschriftem des späten 17. und frühen 18. Jahrhunderts zum Verhältnis von Hof und Öffentlichkeit. *Daphnis,* XI (1982). 335. o.; *Galavics Géza:* Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest, 1986. 110–112. és 116–121. o.; *Maria Goloubeva:* i. m.

[53] *Köpeczi Béla:* A Thököly-felkelés és a külföldi szövetség. In: A Thököly-felkelés és kora. (Szerk. *Benczédi László.*) Budapest, 1983. 89–102. o.; *Zygmunt Abrahamowicz:* Sobieski és Thököly. uo. 111–117. o.; *Iványi Emma:* Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között. uo. 129–150. o.; *Bóka Éva:* Sobieski és Thököly kapcsolatai Bécs ostroma után (1683. szeptember – december). In: Bécs 1683. évi ostroma és Magyarország. Budapest, 1988. 188–201. o.

[54] Röpl. 749. „Abdruck oder Innhalt Dess Jenigen Vorschlags, Welchen I. Königl. Mayest. In Pohlen (Sobieski) An Ihre Röm. Kays. Mayestät (Leopold I.) Wegen Vermeidung der Ungarischen oder Innländischen Unruhen... Worinnen ... in nachfolgenden Puncten enthalten auf was Art und Weise, Der Graff Emmerich Teckely und dessen Adhaerenten Von dem Türckischen Schutz ab- und wiederumb der Christenheit zum besten zu Ih. Röm. Käyserl. Majestätt... Devotion gebracht werden könnten. Gedruckt im Jahr 1683."

[55] *Hans von Zwiedineck-Südenhorst:* Die öffentliche Meinung in Deutschland im Zeitalter Ludwigs des XIV. 1650–1700. Stuttgart, 1888.; *Paul Schmidt:* Die deutsche Publizistik in den Jahren 1668–1674. Ein Beitrag zur Geschichte der Rauberkriege Ludwig XIV. Heidelberg, 1892.; *Markus Baumanns:* Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674). Ein Beitrag zum Verhältnis von absolutistischem Staat, Öffentlichkeit und Mächtepolitik in der frühen Neuzeit. Berlin, 1994. (Historische Forschungen, 53.)

[56] *Schumann,* 1998. 227–258. o.

[57] Legújabb szakirodalommal: *G. Etényi Nóra:* Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában. *Aetas,* 2002. 15–35. o.

pamfleteket, röpiratokat tekintve azonban nem sikerült igazán modernizálni a császári propagandát. A császári udvar nem tudta elnyomni Thököly nemzetközi jelenlétét, a róla kiadott röpiratok, pamfletek, népszerűsítő életrajzok egyértelműen jelzik, hogy az egyik legismertebb politikus és katona volt sikerei évében, 1682-ben a korabeli európai nyilvánosság előtt. Mégis – bár a törökkel való szövetségkötés már árnyaltabb megítélés alá esett a korban –, a törökbarátság vádjával a császári propaganda sikeresen járatta le Thökölyt és mozgalmát.[58] Igaz leghatékonyabban 1685-től, amikor a váradi pasa látványos tévedése nyomán Thököly katonái átálltak a császári seregbe, és így katonai szerepe mellett a kuruc vezér politikai súlya is csökkent.[59] Az 1687–1690 között megjelent politikai pamfleteket, európai hatalmi szituációt bemutató párbeszédes játékokat elemezve azonban az is nyilvánvalóvá válik, hogy bár jóval kisebb arányban, azért továbbra is számoltak Thököly politikai erejével. Az európai nagyhatalmak diskurzusát bemutató játékoknak rendszeresen szereplője volt Thököly, sőt nevesebb tanácsadói köre is, mint például a Szirmayak vagy Petróczy István.[60] A nemzetközi politikai jelenléthez a legfontosabb hátteret az erdélyi fejedelemség jelentette.[61] Erdély megváltozó helyzetével összefüggésben látványosan szorult vissza magyar politikusok nemzetközi jelenléte, főleg a Diploma Leopoldinum kiadása és elfogadása után. A század végére a császári udvar felismerte, hogy mekkora lehetőséget jelentett Thököly számára a nemzetközi nyilvánosság figyelme, a protestáns szoldaritás, s az angol, holland és a német fejedelmi politika nemzetközi hatalmi egyensúlyra törekvő államelméleti megközelítése. A Philipsburg ellen 1688 szeptemberében megindított francia támadás nyomán teljesen átalakult a török háború jellege és jelentősége. Angliában győzött a dicsőséges forradalom, és a katolikus II. Jakabbal szemben trónra került protestáns II. Orániai Vilmos megítélése szerint XIV. Lajos Franciaországának nagyhatalmi törekvései jobban veszélyeztették az európai hatalmi egyensúlyt, mint az Oszmán Birodalomtól nagy küzdelemmel jelentős területeket visszaszerző Habsburg Birodalom. A katonai és pénzügyi hátteret biztosító angol–holland szövetség azonban a protestánsok érdekeinek védelmét a korabeli publicisztikákban ist megjelenítette. A franciák támadását pamfletek sora tárgyalta, nemzetközi összefüggésben, köztük olyanok is, melyekben a Mosel menti parasztok szempontjából is elemezték az új háborút.[62]

---

[58] *Köpeczi Béla:* Magyarország a kereszténység ellensége. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976.; *Csapodi Zoltán:* A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén. *Aetas,* 1995. 1–2. o.

[59] *Vojtech Kopcan:* A török Porta Thököly-politikája. In: A Thököly-felkelés és kora. (Szerk. *Benczédi László.*) Budapest, 1983.; *Papp Sándor:* A magyar rendi mozgalmak és az oszmán birodalom a 17–18. század fordulóján. *Acta Historica,* Tomus CXVI. Klny. Szeged, 2002. 59–70. o.

[60] *G. Etényi Nóra:* Döntéshozók színjátéka. Párbeszédes politikai pamflet Európáról 1688-ból. In: Külföldiek magyarságképe, Magyarország-kép külföldön. (Szerk. *Ujváry Gábor–Varga J. János.*) Megjelenés alatt.

[61] *R. Várkonyi Ágnes:* Magyar politika és a nemzetközi hatalmi egyensúly 1648–1718. In: Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok. Budapest, 1994. 199–218. o.; *Uő:* Erdély és a vesztfáliai béke. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József profeszor tiszteletére. (Szerk. *Draskóczy István.*) Budapest, 1994.

[62] BSBM Res 4 Germ. G. 219, 15. „Neues Gespraech-spiel der vornehmsten Potentaten in Deutschland, Wegen des jezigen Zustandes darinnen, sonderlich was der Verlust der vestung Philipsburg, und andere Laender und Staedte, so von den Franzosen eobert, betrifft, gehandelt wird auch wie viel Volkcks das. Röm. Recih wider die Farnzosen zu Felde führen wird. Gedruckt zu Frankfurt in diesem 1689. Jahr."

Az 1690-es évekre látványosan visszaesett a magyarországi eseményekről megjelenő híralapú sajtótermékek száma. A szűk, ámde művelt és politikában járatos olvasóközönség számára készülő, a korabeli Európa történetét hónapról hónapra összefoglaló *Theatrum Europaeum*ban azonban, melyben alapvetően újsághírek alapján válogatták össze az adott év legfontosabb eseményeit, az 1690-es években is folyamarosan tudósítottak magyarországi hírekről és eseményekről. Thököly Imrét is tényezőnek tekintették, nevezetesebb tetteiről, tartózkodási helyéről hírt adtak, sőt 1694-ben még azt is megírták az év kiemelkedően fontos lépéseként, hogy februárban Thököly Imre régi harcostársa, Petróczy István végül is császárhűségre tért. Külön elemezték annak kérdését, hogy vajon miért következett be ez a változás, bár kissé elfogultan egyértelműen az anyagi érdekeket és a volt kuruc katonák kilátástalan helyzetét fogalmazták meg okként.[63] A *Theatrum Europaeum* XIII. kötetében arról is beszámoltak, hogy 1690. április 4-én meghalt Apafi Mihály erdélyi fejedelem, aki az elismerő „nekrológ" szerint vészterhes időszakban kapta meg a fejedelmi címet, de a török elleni harc idején is eredményes, nagyműveltségű és széles látókörű fejedelem volt.[64] A halálhír után Esterházy Pál 1690. november 7-i memoriáléját közölték Magyarország háborús teherviseléséről. Bár a közzétett aktuális hírekben kevés tudósítás jelent meg a magyarországi és erdélyi helyzetről, a nemzetközi jelenlétet ezek a szűkebb elitnek szóló híradások fentartották. A század végén az angol és holland tapasztalatokkal és összekötettéssel rendelkező Bethlen Miklós röpirataiban tudatosan fogalmazza meg újra a nemzetközi nyilvánosság számára is Erdélynek az európai hatalmi egyensúly kialakításában betöltött hagyományos szerepét.[65] Bethlen 1704 tavaszán Erdély önállóságának visszaállítását javasló röpiratot írt, azév júliusban Gyulafehérvárott erdélyi fejedelemmé választották Rákóczi Ferencet. Erdély diplomáciai súlyára, kapcsolatrendszerére, történeti múltjára és a nemzetközi nyilvánosság előtti jelenlétére építeni lehetett a Rákóczi-szabadságharc alatt is.

Az 1690-es évek végére a császári udvar felismerte, hogy lehetőleg azt is az neki kell irányítania, miből legyen a közügy, kik az igazi nagy ellenfelei, kikből legyenek nemzetközi szinten is hatalmi tényezők.

A császári udvar tudatos beavatkozását a magyar és erdélyi ügyek nemzetközi jelenlétének elnyomására több szinten is ki lehet mutatni. Egy, az 1700. év jelentős eseményeit bemutató mű semmilyen magyar vonatkozású eseményt nem említett meg. Az 1701. évnek persze több nagy szenzációja is volt, Rákóczi Ferenc április 18-i letartóztatása, majd november 8-i látványos szökése, az uralkodóhoz és József főherceghez címzett levele a korabeli újságok vezető híre volt,[66] s metszetes illusztrációval számoltak be a Rákóczi szökését segítő Gottfried Lehman hadnagy kivégzéséről.[67] Az udvar számára a

---

[63] *Theatrum Europaeum,* XIV. 1691–1695. 1694. 579. o.

[64] *Theatrum Europaeum,* XIII. 1257. o.

[65] *R. Várkonyi Ágnes:* Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol–holland kapcsolataihoz. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve,* IX. Budapest, 1999. 11–14. o.; *Köpeczi Béla:* A Rákóczi szabadságharc az angol hírsajtóban. *Magyar Könyvszemle,* 112 (1996). 2. sz.; *Uő:* A 18. századi Anglia magyarságképe. In: Emlékkönyv R. Várkonyi Ágnes tiszteletére. (Szerk. *Tusor Péter.*) Budapest, 1998. 442–450. o.

[66] *Kreutzer Andrea:* Rákóczi-fogsága és szökése a nürnbergi „Friedes- und Kriegs-Courier" híreiben. Megjelenés alatt a „Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa"című nemzetközi konferencia tanulmánykötetében.

[67] App. H. 1472. Copia derer zweyen Urthlen, so an Gottfried Lehmann von Lehensfeld, gewesten Lieutenant, beede unter dem Castellischen Dragoner Regiment, wegen der neulich von ihnen ingehabter Ver-

hagyományos módon gondosan kreált összeesküvési vád a főszereplő szökése után egyre kínosabbá vált, Rákóczi halálos ítéletét végül csak a szabadságharc kitörése után hozták nyilvánosságra, részletesen bemutatva, hogy mivel követett el II. Rákóczi Ferenc felségárulást.[68] Kapóra jött, hogy a diplomáciailag is kínos belpolitikai krízisekkel szemben a nemzetközi nyilvánosság előtt az északi háború és a spanyol örökösödési háború hadszínterei adták az új szenzációs híreket.

A magyar ügyek kapcsán a hivatalos állásfoglalásra legjellemzőbb Lipót császár rövid életrajza,[69] mely 1705-ben mintegy 12 oldalon nyomtatott hírlevél formában jelent meg a császár halálára. A nyomtatványban hosszan részletezték Lipót császár dicső uralkodását, bemutatva a császár kegyes és mélyen vallásos jellemét, tudós műveltségét, nyelvtudását, természettudományos érdeklődését. A török elleni háborút azonban már ellentmondásosan mutatták be, hiszen 1657-től ismertették röviden a török háború főbb állomásait, amikor II. Rákóczi György érdekében kellett beavatkoznia, majd Kemény János fejedelemsége érdekében, és Zrínyi Miklós harcait megemlítve, de a hosszas előzményekhez képest viszonylag röviden írtak, konkrét csaták, ostromok említése nélkül a vissszafoglaló háború sikereiről. Miközben a török elleni háború kapcsán többször utaltak Magyarország helyzetére, nyílt konfliktusként Nádasdy Ferencék kivégzését sorolták fel, és Lipót császár nagy csalódásai között Thököly Imrét említették meg. Aktuális eseményekre azonban nem tértek ki, csakis az 1701-ben kitört spanyol örökösödési háború előzményeit mutatták be nemzetközi vonatkozásban.

Más volt a helyzet a „nem hivatalos" kiadványok esetében. Egy 1698-ban Lipcsében kiadott, kuriózumokat összefoglaló, néhány lapos, kisméretű kalendárium,[70] mely 1600-tól 1698-ig foglalta össze az Erdélyben és Magyarországon történt érdekesebb eseményeket, viszonylag hosszan írt az 1697. évi felkelésről. Az 1698 legelején közzétett kalendárium pontos évszámokhoz kötötte az eseményeket. Leírása szerint június 20-án (régi naptár szerint) Tokaj, Káló és Patak környékén tört ki a felkelés. Július 1-jén a felkelők Tokaj várából egy pátenst is publikáltak, melyben kijelentették, hogy szabadságukért fogtak fegyvert. Csak augusztusban sikerült a császári katonáknak Tokajt visszafoglalni a rebellisektől. Szeptember eleji eseményként Savoyai Jenő Zentánál aratott hatalmas győzelmét emelte ki a kiadvány összeállítója.[71] De ugyanilyen súllyal

---

wahrung desz zu Neustadt verarrestierten und entwichenen Fürstne Ragozy, auch übrigen Stadt-Gefangenen begangen meinaydiger Verbrechnung, den 24. Decemb. 1701. In obbesagter Neustadt exequirt worden.

[68] Bayerische Staatsbibliothek München (továbbiakban: BSBM) Res 2 Crim. 140, 34. „End-Urtheil, In der, Auss Befehl Ihrer Kayserl. Auch zu Hungarn und Böheim Königl. Majestaet, Wider Franzen Ragozy, in puncto Rebellionis et Perduellionis, allergnaedigst anbefohlenen Inquisitions-Sache, und den darüber ex officio vorgenommenen Criminal-Process." *Lukinich Imre:* II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. Budapest, 1935. (Archivum Rákóczianum I/XI–XII.); *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 96–103. o.; *Perjés Géza:* A Rákóczi összeesküvés tervei a háború megvívására. In: Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. *Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1980. 123–140. o.

[69] App. H. 2376. Kurtze, doch merkwürdige Lebensbeschreibung Leopoldi, Diss Nammens des Ersten. Weilan Römischen Keisers und Königs in Hungaren, Böhmen, Erzherzogen in Oesterreich allezeit Mehreren des Reichs.

[70] Röpl. 1103. Summarische Bericht, von denen Ungarischen Unrihen in gegenwärtigem Seculo.

[71] Savoyai Jenő propagandája nemcsak a katonát, de a politikust is ünnepli: Vö. *Ernst Bruckmüller:* Die habsburgische Monarchie im Zeitalter des Prinzen Eugen von Savoyen zwischen 1683–1740. In: Österreich und die Osmanen Prinz Eugen und seine Zeit. (Hrsg. *Erich Zöllner–Karl Gutkas.*) Wien, 1988.; *Szita László–Gerhard Seewann:* A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez. Pécs–Szigetvár, 1997. (A továbbiakban: *Szita–Seewann,* 1997.); *Szörényi László:* Politikai iskoladráma Savoyai Jenőről és konzultáció az ideális államformáról. In: *Uő:* Philologica Hungarolatina.

foglalkozott azzal a hírrel is, hogy szeptember 5-én (15-én) Thököly Pancsovánál átkelt a Dunán és Belgrád felé látták. A nyomtatvány sajátos látásmódját tükrözi, hogy a szeptember 20-i rijswijki békekötést meg sem említette. 1698 elejéről, legutolsó hírként arról számolt be – a protestáns szolidaritás nevében –, hogy Eperjesre nagyobb császári seregeket kvártélyoztak be téli szállásra. A kommentálás nélkül közzétett hír, valamint a nyomtatványok tudósításai vagy éppen Esterházy Pálnak a Magyar Királyság háborús terheket hangsúlyozó memoriáléja már egy újabb konfliktus lehetőségét vetítette előre a Habsburg Birodalommal.

Nemcsak a közkeletű, közérthető összefoglalásokba került be az újabb felkelés leírása, hanem a *Theatrum Europaeum*ban is részletesen ismertették a hegyaljai mozgalom kirobbanását.[72] Bár a *Theatrum Europaeum* éppen a gondos szerkesztés miatt több év késéssel jelent meg, így az 1697-től 1700-ig terjedő időszakról szóló 15. kötete csak 1707-ben került a könyvpiacra, tehát már tudatában voltak a felkelés hosszútávú következményének. Az újsághírek alapján szerkesztett kiadvány azonban az eseményekkel egyidejű nyomtatványokat használt, s az alapján mutatta be több hasábon keresztül a hegyaljai felkelés eseményeit, így implicite is bizonyítja, hogy újsághírekben hosszan ismertették a hegyaljai felkelés fontosabb szereplőit. Az alapos összefoglalás szerint 1697 júniusában Tokaj közelében, a pataki vártól mintegy 17 mérföldre fekvő Ujsol (Újhely) nevű mezővárosban tört ki a felkelés, amikor az éves vásáron rajtaütöttek a katonák, és Tokaji Ferenc vezetésével Thököly fejedelemre hivatkozva zászlót bontottak a hazájukért, a jólétért, a boldogulásért és szabadságért. Kiáltványt is közzétettek Thököly nevében. A leírás szerint a felkelők jelentős gyalogos és lovas sereget alakítottak ki a húsz év körüli Tokaji Ferenc vezetésével, csatlakozott hozzájuk egy György nevű rebellis (Szalontai György tehetős jobbágyra utalhatnak), Bajusz Gáspár (akit a valósággal szemben nem tokaji, hanem pataki tisztnek nevez a kiadvány) és egy Bakes nevű ezüstös orrú tokaji kapitány. Kiemelik, évszám nélkül, hogy egy kiáltványt is kiadtak. A leírás szerint Pál Diek (Deák Pál) ezrede aratott először jelentős sikert a rebellisek felett. Több császári sereget is odavezényeltek, Vaudeamont Károly herceg és Nigrelli vezetésével felégették Tokajt, majd pedig Sárospataknál is leverték a lázadókat július 19–20-án. A vezetőket, akiket elfogtak, kerékbe törték, de – az összefoglalás szerint – a lázadókkal tartó parasztoknak kegyelmet adtak, mert őket a katonák tévesztették meg. A parasztok viselkedésére a hadi eseményekről tudósító nyomtatott hírlevelekben a későbbiekben is kitértek. Heister generális Székesfehérvár visszafoglalása kapcsán 1704. április 11-én készített és Bécsben közzétett jelentése[73] külön utalt arra is, hogy a parasztok is a rebelli-

---

ladráma Savoyai Jenőről és konzultáció az ideális államformáról. In: *Uő:* Philologica Hungarolatina. Budapest, 2002. 125–135. o.

[72] *Theatrum Europaeum,* XV. 1696–1700. Frankfurt am Mayn, 1707. 236. o. Auffstand in Ober Hungarn „als eines der sein eigenes Vaterland, Wohlfart und Freiheit verachtete, zerstöhret und er selbst des Lebens verfallen zu seyn gachtet werden. Die Unterschrifft dabey war der Herrn gutwilliger des Königreichs Ungarn und des Fürsten Emerici Teköly Haubtmann Franciscus Tokay mit vielen zu Ross und zu Fusse. Dieser Franz Tokay war ein Mensch von ungefehr 20. Jahren, die andere Redlinsführer waren einer Gregorius, so der rebellen Commendant zu Patack gewesen, Caspar Bajusz ein Captain, ein Schlösser von Potack, und noch einer, Bakes von Tokay mit silberne Nase. Man wolte versichern, dass dieses Unthernehmen schon bey drey Jahren untertahnen gewesen, und von dem Teckölly und seinem Anhange gestiffet worden."

[73] App. H. 1478. „Eigentlicher und wahrer Bericht von der in Ungarn unter tapfferster Anführung Ihrer Exellentz, des Kayserl. Hr. General-Feld-Marschallen Sybert Graffen von Heister von denen Kayserl. Gegen

sekkel tartanak. A felkelést leverték, így most már ismét csend és nyugalom honol Magyarországon. A több pontatlanság ellenére nagyon fontos változást tükröz, hogy a *Theatrum Europaeum*ban is közzétették, a felkelők a hazáért a boldogulásért és a szabadságért fogtak fegyvert, s nem utaltak arra, hogy a török elleni háborút veszélyezteti a felkelés.

A hetilapok révén európai politikai összefüggésekre is rálátó, műveltebb és politikában járatos olvasóközönség számára azonban egy sokkal összetettebb kép alakult ki a hegyaljai felkelés jelentőségéről. A franciák és a törökök ellen párhuzamosan zajló háborúk még inkább azt eredményezték, hogy a korabeli hetilapokból nemzetközi összefüggésben rajzolódtak ki egyes országok eseményei. A Bécsben hozzáférhető német nyelvű újságokból is igen sokszínű kép alakulhatott ki a XVII. század végi eseményekről.[74] Az *Ordinari Mittwochentliche Post-Zeitungen* számára Bécsből, Varsóból, Milánóból, Augsburgból, Hamburgból, Hágából, Brüsszelből, Frankfurt am Mainból és Svájcból küldték az információkat. Az *Extraordinari Cöllnische Dienstagts Post-Zeitung* keddenként jelent meg, és Velencéből, Veronából, Hágából, Brüsszelből, Párizsból, Mastrichtból és Mainzból kapott híreket tett leggyakrabban közzé. Az *Ordentliche Wochentliche Kayserliche Reichs Post-Zeitungen* bécsi, nápolyi, római, londoni, párizsi, kölni, brüszszeli, velencei híreket jelentetett meg Frankfurt am Mainban a császári postahivatalban. A *Journal* szinte alig olvasható apró betűkkel jelent meg, hogy a rendelkezésére álló négy oldalon minél több hírt tudjon közzétenni Kölnből, Velencéből, Nápolyból, Varsóból, Bécsből, Hágából és Königsbergből. Ebben a sajátos hangvételű hetilapban új matematika tankönyveket, frankfurti zenés esteket, a Mosel menti borok hordónkénti árát, postamesterek szállítási tarifáit, de még egy francia nyelvkönyvet is hirdettek, hozzátéve, hogy sajnos az új háborús helyzetben, a Német-római Birodalomban ennek nem lesz túl nagy a keletje. Ennek ellenére egy európai uralkodók és hadvezérek életrajzát bemutató francia nyelvű könyvet is reklámoztak amszterdami könyvújdonságként. Az igazán fontos fordulópontokról részletesebb jelentéseket is közzétettek. A hegyaljai felkelés hírei együttesen voltak jelen a franciákkal már május óta tartó rijswicki béketárgyalásokról tudósító információkkal és Sobieski János lengyel király haláláról és az utódlása körüli bonyoldalmakról tudósító hírekkel. A hegyaljai felkelés kitörésekor még úgy tűnt, hogy nagy esélye van a francia jelöltnek, Conti-hercegnek, így a térségben ismét felborulhat a lassan kialakuló hatalmi egyensúly. A francia diplomáciai lépéseknek köszönhetően a Porta újabb támadása nemcsak a katonai erőviszonyokat módosította volna, hanem Thököly Imre visszatérésével, Erdély bekapcsolásával a politikai viszonyokat is.[75] A hetilapokból kitűnik, hogy már 1696-ban tükröződött a nyilvánosság előtt is, hogy tartottak egy nagyobb török támadástól velencei és moszkvai jelentések alapján. Sőt a hetilapok is megírták, hogy egy újabb erdélyi tatár betöréstől is tartottak, de az orosz cár krími tatárokon aratott sikerei elhárították a veszélyt, amint ezt a Moszkvából érkező hírek hang-

---

die Rebellen erhaltenen Victorie, und der wieder-eroberten Stadt Stuhlweissenburg, wodurch das gantze Nieder-Ungarn zum vorigen Gehorsam glüklich gebracht worden. Wien, zu finden im rothen Igel. 1704."

[74] BstA Kasten schwarz 15330 gedruckte Zeitungen 1701–1703.

[75] *Kárpáthy-Kravjánszky Mór:* Az 1697-i kuruc felkelés. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1935. 317–329. o.; *Benczédi László:* A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest, 1953.; *Heckenast Gusztáv:* A hegyaljai felkelés historiográfiája és nemzetközi háttere. In: Hegyaljai-felkelés 1697. (Szerk. *Tamás Edit.*) Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 36.) 7–12. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* 1697: szervezkedők és külkapcsolataik. (A hegyaljai felkelés újragondolásához.) uo. 13–51. o.

súlyozták.[76] De már 1696 júniusában is folyamatosan arra utaltak, hogy még jó, hogy magas a Tisza vízállása, mert átjönnének a törökök, de már biztosra veszik, hogy nagyobb török támadás indul Pétervárad és Temesvár vonalán, ezért Szegednél és Váradnál nagyobb császári sereg gyülekezik.[77] Egy 1697 szeptemberében megjelenő német nyelvű jelentés már az erőviszonyok visszarendeződését tükrözi. A nyomtatott hírlevélben augusztus 28-i varsói hír alapján arról tudósítottak, hogy a francia Conti herceggel szemben, aki nem kapott elég pénzt Franciaországból, végül a szász választófejedelem győzött a lengyel királyválasztáson, de a Conti-párti lengyel nemesek nem nyugodtak bele az erdménybe, és ezért megostromolhatják Varsót. A nyomtatvány szeptember 5-i kölni jelentése ugyanakkor arról értekezett, hogy a Rijswickben május óta zajló békekonferencia már közel jár az aláíráshoz.[78] A május óta tartó konferencia lezárásához végül is döntő lökést jelentett a zentai győzelem híre, szeptember 20-án aláírták a nyugati háborút lezáró békét.[79] A szász választófejedelem, Frigyes Ágost lengyel királlyá való megválasztása nyomán a magyarországi hadak főparancsnokává váló Savoyai Jenő jelentései tükrözik, hogy a főparancsnok katonailag és politikailag is súlyosnak ítélte meg a magyarországi helyzetet, nemcsak a török támadást, hanem a hegyaljai felkelés következményeit is.[80] Az újságokban közzétett hírek, bár hangsúlyozták, hogy Thököly volt katonái is fontos szerepet játszottak a hegyaljai felkelésben, nem tükrözték a veszély valóságos jelentőségét, Savoyai jelentéseinél jóval visszafogottabbak, sokkal inkább a török támadásra és Bihács ostromára fordítottak figyelmet.[81] A zentai csatát, mind a császár személyére, mind pedig a győztes hadvezérre, Savoyai Jenőre vonatkozóan sokféle kiadvánnyal és hatékony reprezentációval hirdették.

A karlócai béke nyilvánosságánál már egyértelműen a császári reprezentáció dominált, talán egyik török béke kapcsán sem sikerült ennyire hatásosnak és sokoldalúnak az udvari propaganda. Korabeli nyomtatott hírlevek, hetilapok és röpiratok a békekötés körülményeit is hosszan részletezték, sokkal inkább a velencei és a lengyel követ vitáit, protokoláris ellentéteit mutatták be, mint a császári követség nehézségeit.[82] A magyarországi és az erdélyi helyzetről nem írtak, nem derült ki a nyomtatványokból, hogy a konstantinápolyi angol követ, Sir William Paget hazája nevében annak az érdekében

---

[76] BstA Kasten schwarz 16813 Verschiedene Berichten, Avisen, Zeitungen 1694–1697. *Journal Anno 1696.* Num 47. 13. Juni.

[77] BstA Kasten schwarz 16813 *Journal Anno 1696.* Num 49. 20. Juni.

[78] BSBM Res 4 Eur. 400. 30. „Extract Einigen Special-Advisen aus Polen, Betreffent die von Contischer Parthey neu vorgenommene Königs-Wahl wider Chur-Sachen, samt mehrerer Nachricht der dabey vorgeloffenen Begebenheiten und vershiedlicher anderer Novellen."

[79] *Ernst D. Petritsch:* Rijswick und Karlowitz. Wechselwirkingen europäischer Friedenspolitik. In: Der Friede von Rijswijk 1697. (Hrsg. *Heinz Duchhardt, Matthias Schnettger* und *Martin Vogt.*) Mainz, 1998. 291–311. o.

[80] *Szita László:* Az 1697. évi hadjárat a források tükrében, és Eugen von Savoyen főparancsnok levelezése a császárral és a Haditanáccsal. In: *Szita–Seewann,* 1997. 11–48. és 133–180. o.

[81] *G. Etényi Nóra:* Az 1697. évi hadjárat a német nyelvű sajtóban. In: *Szita–Seewann,* 1997. 279–325. o.

[82] *Acsády Ignácz:* A karlócai béke története 1699. Budapest, 1899. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XVIII. kötet, 4. sz.); *Hodinka Antal:* Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1935. 159–213. o.; *Gebei Sándor:* A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle,* 1999. 1–2. sz. 1–29. o.; *Jászay Magda:* Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. uo. 31–52. o.; *Tóth István György:* Párizsi konferencia a karlócai békéről. uo. 53–56. o.

közvetített, hogy Erdélyt mint önálló államot foglalják bele a békeszerződésbe, és Magyarország is képviselhesse magát.[83]

Röplapokon és metszetekkel illusztrált nyomtatott hírelveleken ismertették a követség elhelyezkedését, ábrázolták sátrait és tágyalóházát, az ülésrenddel együtt. A Sztambulba küldött követség vezetőjét, Öttingen grófot török öltözetben metszeteken mutatták be, a két követség találkozásáról, kézfogásáról és a követségek látványos megérkezéséről is nyomtatott hírlevelek tudósítottak. Öttingen követ útját a Portára hosszan elemezték, külön bemutatták, hogy hányféle ajándékkal, selymekkel, órákkal és kávésfindzsákkal kedveskedtek a szultán mellett a nagyvezérnek, a muftinak. A Portára indult több hajónyi delegációban a híradások szerint a bécsi tolmácsiskola növendékei is helyet kaptak. A Bécsbe küldött portai követ, Ibrahim basa élvezetes programját is bemutatták, hogy titokban, álruhában milyen udvari bálokon, operaelőadásokon vett részt, sőt még azt is megírták, hogy milyen megnyerő modorú, képzett, sok nyelvet beszélő követet küldtek a törökök.[84] A béke szövege is többféle nyomtatványban látott napvilágot.[85]

Lipót császár és a szultán megállapodása mellett a lengyel és a velencei megállapodás szövegét is közzétették neves bécsi és nürnbergi kiadók. A magyarországi török háború eseményeiről és a császári udvar életéről igen jólértesült nürnbergi Felssecker kiadónál külön röplapon jelent meg Lipót császár és II. Musztafa szultán közös portréjával a török követ, Ibrahim basa 1700. január 30-i látványos bevonulása Bécsbe.[86]

Miközben az 1697–1703 közötti időszakban abban a tekintetben sikeres volt a császári udvar propagandája, hogy a nagy sikerek, a nemzetközi jelentőségű események kaptak igazán hangsúlyt a nemzetközi nyilvánosság előtt, 1704-re Bécsnek be kellett látnia, hogy a magyarországi szabadságharc eseményeit a nemzetközi nyilvánosság előtt is kommentálnia kell.[87] Egyrészt a Rákóczi-szabadságharc, valamint francia és bajor szövetségeseinek jelentős hadi sikerei, másrészt a császári udvar angol és holland szövetségesei hatalmi egyensúlyra és a protestáns szolidalitásra építő diplomáciai lépései miatt,

---

[83] *R. Várkonyi Ágnes:* Anna királynő levélváltása Rákóczival és az európai hatalmi egyensúly esélyei. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. (Szerk. *Glatz Ferenc.*) Budapest, 1993. 149–161. o.; *Uő:* Erdélyi társadalom és az európai hatalmi egyensúly 1660–1711. In: Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból. (Az előszót *Jankovics József,* a tanulmányokat *Galavics Géza* és *R. Várkonyi Ágnes* írta.) Budapest, 1990. 23–55. o.

[84] HAB Gl 4 54. „Gründs- und umständliches Bericht von denen Römisch-Kayserlichen Gross Bothschaften. Wien 1702" HAB Wt 2 „Curiose und eigentliche Beschreibung Des Von Ihro Röm. Kayes. Maj. An den Türckischen Hoff abgeschickten Gross-Botschaffters, Herrn Grafens Wolffgang von Öttingen Solenner Abreise von Wien, Fortreise duch Türckey, auch specification derer kostbaren nach dem Türck. Hofe mitgenommen Geschencke..."

[85] App. H. 1469. „Friedens-Schlusz zwischen Ihrer Römischen Kayserl. Majestät Eines, und Ottomanis. Porten Andern Theil: Zu Carlowitz bey bey Simach in der General Versammlung der hohen Alliirten Plenipotentiarien aufgerichtet und den 26. Januarii. St. N. 1699. Unterschrieben, Nürnberg, zu finden bey Johann Jonathan Felszeckers. Sel. Erben."

[86] Röpl. 1105. (App. M. 367) „Denckwürdiger Einzug und prächtige Einbekleidung des Türckischen Gross-Botschaffters Ibrahim Bassa In die Kays. Haubt- und Residentz-Stadt Wien den 30. Januarii. Anno 1700. Nürnberg, zu finden bey Johann Jonathan Felsseckers sel. Erben."

[87] *Hannelore Lehmann:* A magyar szabadságharc a XVIII. század első felének német közvéleményében. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk. *Benda Kálmán.*) Budapest, 1980. 91–93. o.; *Pukánszky Béla:* Rákóczi a német irodalomban. In: Rákóczi Emlékkönyv. Halálának kétszáz éves fordulójára. (Szerk. *Lukinich Imre.*) Budapest, 1935.; *Köpeczi* 1970.

harmadrészt pedig Rákóczi Ferenc átgondolt és hatékony propagandája következtében. Izgalmas jelenség, hogy milyen gyökeres átalakulás figyelhető meg a nemzetközi nyilvánosság előtt megjelenő Magyarországkép kapcsán a XVII–XVIII. század fordulóján. Miközben élt még a hagyományos figyelem a török elleni háború hadszíntere iránt, már a század végén megindult a nagy átalakulás; ritkábban, ám annál nagyobb körültekintéssel közöltek híreket a magyarországi és erdélyi eseményekről. A kiadványokat azonban már nem a legszélesebb közönségnek szánták, mert az egyre színvonalasabbá váló sajtó már a történelmi és politikai háttérismeretekkel rendelkező műveltebb olvasóközönséget tájékoztatta jogi érvekre és államelméleti kifejezésekre támaszkodva. A XVIII. század elejére új műfajok kezdik jellemezni a korabeli sajtót és a magyar vonatkozású kiadványokat. A politikailag és diplomáciailag is fontos híreket közlő hetilapok információit már hatékonyabb műfajú, többféle szempontot felvonultató kiadványoknak, röpiratoknak, pamfleteknek kellett értelmezni. Élnek tovább a hagyományos formák is: a magyar ügyekre a XVII. század közepe óta nagy figyelmet fordító és külön háborús és békehírekre koncentráló hetilapot működtető Felssecker kiadó önálló röplapot jelentetett meg a nagyszombati csatáról, de a változást jól érzékelteti, hogy a Rákóczi-szabadságharcról mindössze négy röplap ismert.[88]

Miként a bevezetőben idézett pamflet, szintén 1705 legelején jelent meg az a bécsi császárpárti röpirat, melyet Johann Benaglia, egy 38 éve császári szolgálatban álló udvari ember tett közzé.[89] A császári háznak ajánlott művet 1705. január 20-án keltezte a szerző, aki bevezetésként az 1704. év eseményeit mutatta be. Leírásában a nemzetközi politikai szövetségek kialakulására koncentrált, csak röviden emlékezett meg II. Rákóczi Ferencről, aki feledte az Istenhez és az uralkodóhoz kötő esküjét és a francia király és Miksa Emanuel, valamint annak testvére, a kölni választó hatására felkelést hirdetett és rebelliót indított Magyarországon. Benaglia hadi vonatkozásban is inkább a nyugati hadszíntérre koncentrált, elsősorban Malborough Donauwörthnél és Höchstädtnél aratott sikereit mutatta be, majd pedig a bajor seregek visszavonulását részletezte.[90] Legfrissebb eseményként a december 26-i nagyszombati csata következményeit ismertette röviden, de megint inkább európai összefüggésben. Az összefoglalást egy akkor divatba jövő sajátos képi eseménynaptárral zárta, melyben kilenc képben foglalta össze az 1704-es császári győzelmeket. Középen a halászgató bajor választófejedelem látható, aki miatt a sapkájukról is jól felismerhető „kurucok" nyakig ülnek a vízben. Az olvasóknak szóló ajánlás szerint ezt a képet ki kellene tenni Párizsban, a Victoria téren a király szobra mellett, prédikátoroknak kellene ismertetni a bajor fejedelemségben és Lipót császár nevében átadni a megválaszolhatatlan írásokat közzétevő Rákóczinak.

---

[88] *Galavics Géza:* A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet In: Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. *Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1980. 469. o.

[89] App. H. 1484. „Historische Kurze Beshcreibung Aller Merckwürdigen Begebenheiten, welche sich in Teutsch: Wälsch: und Hungarland, von Anfang biss zu End dess abgewichenen 1704. Jahrs... Componirt Von Joanne Benaglia S.I.T. Gedruckt zu Wienn, im Jahr 1705" *Köpeczi,* 1970. 18–19. o. A Rákóczit gúnyoló metszetet közli: *Pukánszky:* i. m.

[90] *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Európa In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 1980. 20. o.; *Benda Kálmán:* Rákóczi és az európai hatalmak. In: uo. 28. o.; *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc külpolitikája és a francia–bajor kapcsolat. In: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. (Szerk. *Czigány István.*) Budapest, 2002. 8–26. o.

Miközben a hírek szintjén nem a magyar eseményekre koncentrált a szerző, sőt látványosan keveset írt a Rákóczi-szabadságharc katonai és politikai sikereiről, az eseményekhez kapcsolódó pamfletjeiben, amelyekben egy magyar patrícius monológjait tette közzé, kifejezetten a magyarországi helyzetet értelmezte három különböző időszakban. Az első változat még az év elején, a nagy kuruc sikerek alatt született, de a magyar patrícius akkor is a Pozsonyban örökös királlyá koronázott Józsefet tekintette a következő királynak, hiszen szerinte a történelemkönyvek is azt mutatják, hogy mekkora hiba az uralkodót elhagyni, főleg a Habsburg-házat, mely a császárság révén a töröktől is megvédte az országot. A második monológ Heister generális és Forgách gróf 1704. június 13-i csatájához kapcsolódik, amikor Koroncónál Forgách Simon csatát veszített. A szerző megpróbálta a császári sikereket felnagyítani, mégis inplicit a tavaszi állapotot mutatta be, amikor a Dunántúlon Rákóczi seregei már Sopront és Bécset is fenyegették. A szerző roppant gúnyosan kitért arra is, hogy a holland követek és Anglia mediátorként segíti a tárgyalásokat. A harmadik diskurzusnak nevezett monológ 1704. november 1-je után született, amikor eredménytelenül zárultak le a Selmecbányán összehívott tárgyalások. A röpiratszerző a soknyelven kiadott magyar manifesztumot[91] gyalázta. Nem a manifesztum állításait cáfolta, hanem magát a kiáltvány kiadásának a jogát tagadta. A pamfletszerző dühe is mutatja, hogy Rákóczi jól ismerte a nemzetközi nyilvánosság jelentőségét. A szabadságharc kezdetére antedatált, 1704 elején latinul, németül, franciául megjelenő manifesztuma a nemzetközi nyilvánosság előtt is hatásosan és közös normarendszerre építve foglalta össze az ország politikai, vallási és gazdasági sérelmeit.

A pamfletszerző nem akarta megérteni, hogy miért kell a magyarokkal tárgyalni, miért kellene megegyezni, amikor a császári udvar szabadította fel az országot a töröktől, szerinte nevetséges, hogy erdélyi fejedelem akar lenni Rákóczi, érthetetlen hogy miért akarnak magyarokat a végvárakba, miért akarnak országgyűlést összehívni, miért kell Rákóczival, Bercsényivel, Károlyival, Esterházy Antallal, a „főrebellisekkel" szóba állni. Amint a történelem tankönyvek is mutatják: a magyar nép lázadásra hajlamos, esküés törvényszegő, barbár és hitehagyott nép, Józsefnek majd fegyverekkel kell döntenie. Elfogultságára jellemző, hogy a selmecbányai béketárgyalásokról csak a császári delegáció tagjait sorolja föl. Rákóczi viszont újvári kiáltványában maga oldaláról mutatta be a megegyezés meghíusulásának okait.

Különös ez a diskurzusnak kikiáltott monológ, hiszen a császárpárti szerző sajátos módon publicistaként is inkább monológot folytat, mint párbeszédet. Műve jellegzetes terméke a császári propagandának, mely ismeri, de nem fogadja el a korabeli államelméletek által ajánlott kompromisszumos utat, ismeri, de nem fogadja el a hatalmi egyensúly elvét. A dühös publicisztika inplicit módon mégis azt jelzi, hogy az udvarnak a nemzetközi nyilvánosság előtt mégis tárgyalnia kell, bár cáfolja, mégis elismeri, hogy a magyar eseményeknek nemzetközi kihatása, jelentősége van, melyet a korabeli nyilvánosság előtt is ismertetni kell. Régi és új összetalálkozása jellemzi a hegyaljai felkeléstől a tiszaháti mozgalomig terjedő időszakot a politikai propaganda területén. A lipóti udvar

[91] App. H. 2364. „Der Malcontante Fürst Ragoczy in Ungarn, Als betreffend Dessen und der Ungarn, lezteres Manifest und Erläuterung desselben, und den Unfug des jezigen Ungarischen Auffruhres, so das Fundament in Französischen Intrigven hat. Ingleichen wie gnädig und billig sich Käyserliche Majestät als Regierender König in Ungarn gegen so thane Malconanten bezeigen, Pardon und andere Gnaden ihnen zusagen und ertheilen. Cöln, bey Stephan Nartens Erben, Anno 1704."

sokszor még a régi beidegződések szerint kénytelen reagálni az új kihívásokra, új politika majd a császári propagandában már régóta szereplő, de csak 1705. május 5-én trónra lépő I. József uralkodása időszakában várható.[92] A Rákóczi-szabadságharc katonai sikerei biztosítékot jelentettek a diplomáciai tárgylóasztalnál, a mediátorként működő angol és holland diplomácia[93] által biztosított nyilvánosság pedig lehetővé tette, hogy ne csak a francia diplomácia vonatkozásában, hanem a magyar királyság érdekeinek megfelelően is megjelenjenek a politikai érvek a nemzetközi nyilvánosság előtt.[94] 1705-től a szabadságharc is új szakaszába lép, egy működőképes állam más típusú propagandát is kíván,[95] másfajta jelenlétet a nemzetközi nyilvánosság előtt. A *Mercurius Hungaricus* és a *Mercurius Veridicus* megjelentetése[96] is jelzi, hogy átalakul a tájékoztatás, s a pamfletszerzők diskurzusai is megváltoznak, egyrészt a császárpárti szerzők egyre vitriolosabbak lesznek, másrészt a publicisztikák államelméleti szempontból is árnyaltabbá válnak.[97]

---

[92] *R. Várkonyi Ágnes:* A király és a fejedelem. II. Rákóczi Ferenc, I. József és az európai hatalmi egyensúly 1676–1711. In: Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok. (Szerk. *Rozsondai Marianne.*) Budapest, 2002.; *Karl Otmar von Aretin:* Magyarország és I. József császár politikája. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk. *Benda Kálmán.*) Budapest, 1980. 35–44. o.

[93] *Bárczy István:* A Rákóczi-szabadságharc angol–holland diplomáciája. In: Rákóczi-tanulmányok. Budapest, 1980. 269., 271. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* „Ad pacem universalem." (A szatmári béke nemzetközi esélyeiről.) *Századok,* CXIV (1980). 165–197. o.; *Linda* and *Marsha Frey:* II. Rákóczi Ferenc és a tengeri hatalmak. *Történelmi Szemle,* 24 (1982). 663–674. o.; *Uő*: The Confessopnal Issue in International Politics: The Rákóczi Insurrection. In: Emlékkönyv R. Várkonyi Ágnes születésnapjára. (Szerk. *Tusor Péter.*) Budapest, 1998. 431–441. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* Rákóczi állama és az európai hatalmi egyensúly. Megjelenés alatt az Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában című nemzetközi konferencia tanulmánykötetében; *Marsha* and *Linda Frey:* The treaties and the European international system: like the peace of God beyond human understanding. uo.

[94] Vö. Röpl. 1142. (RMK III. 4549) „Friedens-Puncten, Welche Von Seiten der Hungaris. Deputation Der Löbl. Mediation Der Durchlauchtigsten Königin von Gross-Britannien Und der Herrn General-Staaten, Der vereinigten Niederlanden Herren Abgesandten und durch selbige Ihrer Kaeyserl. Und Königl. Majest. Commision den 15. Junij eingegeben, auch durch dieses wieder beantwortet worden. Nachdem Wienerischen Original abgedruckt, jezo in Leipzig Mi Königl. Poln. Und Chur-Saechs. Privilegio. Bey Johann Theodoro Boetio auf dem Auctions-Plaz in Rothhaupts-Hoffe zu bekommen. 1706." Röpl. 1146. „Raisonables Bedencken über Die Hungarischen Tractaten und deren Haupt-Puncten, warum Dieselben biss dato noch schwürig und unbestaendig, auch aus erheblichen Ursachen so bald und leicht nicht zum Schluss und Richtigkeit zu breingen seyn. Cölln, 1706."

[95] *R. Várkonyi Ágnes:* Hatalom, rítus és kommunikáció II. Rákóczi Ferenc államában. In: Tanulmányok Erdély újkori történelméről. Magyari András Emlékkönyv. Cluj-Napoca/Kolozsvár 2002. 297–308. o.; *Galavics,* 1980. 489. o. és *Galavics Géza:* Rákóczi és a művészetek. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 1980. 257–259. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc államáról In: Az államiság megőrzése. Budapest, 2002. 229–282. o.

[96] *Thaly Kálmán:* Az első hazai hírlap. 1705–1710. Budapest, 1879.; *Thaly Kálmán:* Kurucz hírlapok 1705-ből Berlinben. *Magyar Könyvszemle,* 1883. 229–245. o.; *Esze Tamás:* A Mercurius Verdidicus kérdéséhez. *Magyar Könyvszemle,* 1946. 25–36. o.; *Esze Tamás:* A Mercurius-kérdés revíziója. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1953. 57–75. o.; *Hopp Lajos:* Ráday Pál, a publicista. *Magyar Könyvszemle,* 1978. 124–133. o. (megjelent a Ráday Emlékkönyvben is); *Benda Kálmán:* Bevezető. Mercurius Veridicus 1750–1710. Budapest, 1979. (Bibliotheca Historica) 7–16. o.; *Kreutzer Andrea:* A Rákóczi-szabadságharc publicisztikája. A politikai propaganda és „holdudvara" Rákóczi államában 1703–1711. Szakdolgozat. ELTE, Budapest, 1988.

[97] *Köpeczi Béla:* Egy magyar vonatkozású olasz politikai irat 1706-ból. In: Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára. (Szerk. *Hajdú Mihály* és *Kiss Jenő.*) Budapest, 1991. 379–385. o.; *G. Etényi Nóra:* Die Umschichtung der Machtverhältnisse im Spiegel der zeitgenösischen Zeitungen und Pamphlete. Megjelenés alatt az Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában című tanulmánykötetben.

Nóra G. Etényi

PUBLISHED SUCCESSES, CONCEALED FAILURES, POLITICAL PROPAGANDA AT THE END OF THE 17TH CENTURY

Summary

In the second half of the 17th century, European publicity underwent several changes. More and more centres of power tried to reach it at the same time and to influence it permanently. The importance of international publicity kept increasing, spanning over boundaries, consolidating and extending inside the society, too. The genres of the press were clearly separated and found their own recipients. The weekly papers published well-authenticated, high-standard news, touching upon the war situation as well as politics, expecting their readers to have a background knowledge of political science and international law, and to be at home in history. The news regarding the transformation of power in Europe also featured the popular publications that were within the capacity of everybody. The Habsburg imperial court too was forced to consider the metamorphosis of the propaganda that aimed at the broadest public. While it could not keep abreast with the number and level of publications and papers appearing in the imperial public during the Turkish war of 1663-1664, it was able from the 1670s to throw the Hungarian dignitaries into the shade in international relations. With the help of the Italian Catholic press, it also had a hold over the propaganda discrediting Imre Thököly's movement. The reoccupying campaigns against the Ottomans brought about remarkable shifts, although the imperial representation towards the decision-making elite underwent a change already from the 1670s. The imperial court could well use the traditionally broad publicity of the anti-Turkish war. Subsequent to the liberation of Vienna, the imperial propaganda could not neglect the glorification of the German allies and King Sobieski of Poland. After the recapture of Buda, however, the propaganda of the Vienna court concentrated fully on the praise of the imperial commanders and Emperor Leopold I, who was portrayed in armour, as Hercules. There were several centres of power striving to reach the public of the Holy Roman Empire; especially the Saxon and Bavarian electors and the king of Poland were able to have their military successes effectively represented. Following the 1687 diet in Pozsony, and the issue of Diploma Leopoldinum, which determined the position of Transylvania in the long run, the imperial court considered the status of the reoccupied territories as settled, and also prevented the Transylvanian Principality successfully from representing its interests in the international public. While the political elite of Royal Hungary and Transylvania represented itself between 1688 and 1690 in the pamphlets analysing the position of the great powers, by the 1690s they lost their significance as political factors before the international public. The war fought against France from 1688, was also reflected in the publicity of the empire, raising the level of the propaganda of anti-Turkish struggle, but decreasing its importance. The recapture of Belgrade in 1688 was followed by great publicity, but it was not the case when it fell in Ottoman hands again in 1690. The news of the uprising in 1697 in northeast Hungary was overshadowed by the events of the European power transformation, which the Central European region and Transylvania could not join in compliance with their interests. At the outbreak of Rákóczi's war of independence, the imperial court made every effort using their time-honoured methods to push the Hungarian dignitaries into the background both diplomatically and in the international public. Nevertheless, the long-established tradition, Protestant solidarity, French propaganda and the policy of the balance of power pursued by Great Britain did not render it possible for Emperor Leopold I and his court to ignore the military and political significance, and the legal arguments of the war of independence in the publicity of the empire. However, the imperial court's behaviour concerning publicity only changed in effect with Joseph I coming into power.

Nóra G. Etényi

LA COMMUNICATION DES SUCCÈS, LE PASSAGE SOUS SILENCE DES ÉCHECS, LA PROPAGANDE POLITIQUE À LA FIN DU 17E SIÈCLE

Résumé

Dans la deuxième moitié du 17e siècle, la publicité européenne changea à bien des égards: elle devint l'objet de convoitise des différents centres du pouvoir visant à y exercer une influence durable. La publicité internationale devint de plus en plus importante en occupant une place élargie au sein de la société. Les genres de presse bien distincts se conformèrent aux attentes de leur public. Les hebdomadaires publièrent des nouvelles crédibles. A part les nouvelles de guerre, ils communiquèrent aussi des informations politiques supposant des connaissances préalables en matière de théorie politique, de droit international et d'histoire. Même dans les publications populaires, l'on trouva des nouvelles sur les changements dans les pouvoirs européens. La cour impériale des Habsbourg fut aussi contraint de tenir compte de la modification de la propagande destinée au grand public. Dans la guerre contre les Turcs de 1663–1664, elle n'arriva pas à concurrencer le nombre et la qualité des produits de presse parus pour le grand public de l'empire, alors que depuis les années 1670, elle réussit à compenser la présence internationale des hauts dignitaires hongrois et à maîtriser, à l'aide de la presse catholique italienne, la propagande menée contre le mouvement de Thököly. C'est la guerre de reconquête qui marqua un tournant décisif, bien que la représentation impériale destinée à l'élite restreint des décideurs ait changé, elle aussi, dès les années 1670. La cour impériale put également exploiter la tradition d'une large publicité relative à la guerre contre les Turcs. Après la libération de Vienne, il fallut intégrer, dans la propagande impériale, l'éloge des alliés au sein de l'Empire romano-germanique ainsi que celle de Sobieski, roi de Pologne, mais après la reprise de Buda, la propagande de la cour viennoise se concentra entièrement sur l'apologie des chefs de l'armée impériale et de l'empereur Léopold représenté en armure comme Hercule. Plusieurs centres du pouvoir luttèrent pour atteindre la publicité de l'Empire romano-germanique : les électeurs saxon et bavarois, ainsi que le roi de Pologne réussirent particulièrement à communiquer avec efficacité sur leurs succès militaires. Après la Diète de Pozsony en 1687 et l'émission du *Diploma Leopoldinum* déterminant le statut de la Principauté de Transylvanie à long terme, la cour impériale considéra le statut des territoires repris comme réglé, et elle réussit même à empêcher que les intérêts de la Principauté de Transylvanie, garantis dans des accords internationaux, puissent apparaître au grand jour sur le plan international. Tandis qu'entre 1688–1690 plusieurs personnages de l'élite politique du Royaume de Hongrie et de la Principauté de Transylvanie figuraient dans les pamphlets analysant la situation complexe des grandes puissances, à partir des années 1690, ils ne furent plus présents parmi les acteurs politiques connus par le grand public. La guerre menée contre les Français dès 1688 se refléta dans la propagande impériale : le niveau de la propagande sur la lutte contre les Turcs augmenta, mais en même temps son importance baissa. La reprise de Belgrade en 1688 fut l'objet d'une importante propagande, alors que sa reconquête par les Turcs en 1690 eut moins d'écho. Les informations sur la révolte de Hegyalja (1697) furent reléguées au second plan par les événements de la réorganisation des puissances européennes dans laquelle la région de l'Europe centrale et la Principauté de Transylvanie ne pouvaient pas faire valoir leurs intérêts. Au moment de l'éclatement de la guerre d'indépendance de Rákóczi, la cour impériale chercha à appliquer ses méthodes éprouvées consistant à occulter la présence internationale des hauts dignitaires hongrois aussi bien dans la diplomatie que sur la place publique. Néanmoins la tradition, la solidarité protestante, la propagande française et la politique de la diplomatie anglaise cherchant l'équilibre entre les puissances obligèrent la cour de l'empereur Léopold à tenir compte aussi publiquement de l'importance militaire et

politique de la guerre d'indépendance, de ses arguments en matière de théorie politique et de droit. Cependant l'attitude de la cour impériale concernant les questions de la publicité ne changea sur le fond qu'avec l'arrivée au pouvoir de Joseph Ier.

Nóra G. Etényi

VERÖFFENTLICHTE ERFOLGE, VERHEIMLICHTE MISSERFOLGE, POLITISCHE PROPAGANDA ENDE DES 17. JAHRHUNDERTS

Resümee

In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts veränderte sich die europäische Öffentlichkeit, indem immer mehr und immer andere Machtzentren gleichzeitig versuchten, sie zu erreichen und dauerhaft zu beeinflussen, aus vielerlei Gesichtspunkten. Der grenzüberschreitenden und beständig werdenden internationalen Öffentlichkeit, die auch innerhalb der Gesellschaft nach und nach breiter wurde, kam eine immer wichtigere Rolle zu. Die Gattungen der Presse konnten gut voneinander unterschieden werden und passten sich ihrem eigenen Rezeptionspublikum an. Die Wochenblätter veröffentlichten niveauvolle, authentische Nachrichten und kamen neben den Kriegsinformationen auch auf politische Botschaften zu sprechen. Dabei setzten sie bei den Lesern Hintergrundkenntnisse der Staatstheorie, des internationalen Rechts und der Geschichte voraus. Doch die Nachrichten von den politischen Machtveränderungen in Europa wurden auch in den populären, allgemeinverständlichen Werken gedruckt. Auch der kaiserliche Hof der Habsburger war gezwungen, der Veränderung dieser, die breiteste Öffentlichkeit ansprechender Propaganda Aufmerksamkeit zu schenken. Im Krieg gegen die Türken 1663-1664 konnte er mit der, vor der Öffentlichkeit des Reiches veröffentlichten Nummer und dem Niveau der Presseorgane noch nicht mithalten, aber ab den 1670er Jahren wurde es dem Hof mit Hilfe der katholischen Presse Italiens möglich, die internationale Präsenz der ungarischen Großwürdenträger zu unterdrücken und die Propaganda, die die Bewegung von Imre Thököly diskreditierte, im Zaum zu halten. Die wirklich große Veränderung kam mit dem Rückeroberungskrieg, obwohl sich auch die kaiserliche Repräsentation, die die engere entscheidungstragende Elite ansprach, ab den 1670er Jahren veränderte. Die, konventionell ein breites Publikum ansprechende Tradition des Krieges gegen die Türken konnte auch vom kaiserlichen Hof verwendet werden. Nach der Befreiung Wiens musste die Lobpreisung der Verbündeten innerhalb des Deutsch-Römischen Reiches und des Polenkönigs Sobieski, auch in der kaiserlichen Propaganda erscheinen. Nach der Rückeroberung von Buda (Ofen) wurden bereits ausschließlich die kaiserlichen Feldherren und der, im Harnisch als Herkules dargestellte Kaiser Leopold I. von der Propaganda des Wiener Hofes verherrlicht. Um das Erreichen der Öffentlichkeit des Deutsch-Römischen Reiches kämpften jedoch mehrere Machtzentren; insbesondere die Kurfürsten von Sachsen und Bayern, sowie der König von Polen konnten ihre Kriegserfolge effektiv darstellen lassen. Nach dem Landtag von Pressburg (Bratislava), und dem Erlass des Diploma Leopoldinum, das das Schicksal des Fürstentums Siebenbürgen auf lange Sicht bestimmte, sah der kaiserliche Hof die Rechtslage der zurückeroberten Gebiete als geregelt an. Der Hof konnte auch erfolgreich verhindern, dass die Interessen des Fürstentums Siebenbürgen, die mit Hilfe von internationalen Verträgen garantiert worden waren, vor der internationalen Öffentlichkeit erscheinen. In der Zeitspanne zwischen 1688 und 1690 war die politische Elite des Königreichs Ungarn und des Fürstentums Siebenbürgen noch mit mehreren Personen in den, viele Figuren aufbietenden, die Situation der Großmächte analysierenden Pamphlets vertreten. In den 1690er Jahren waren sie unter den politischen Faktoren vor

der internationalen Öffentlichkeit nicht mehr präsent. Der gegen die Franzosen geführte Krieg spiegelte sich ab 1688 auch in der Propaganda des Reiches wider. Dadurch wurde das Niveau der Propaganda des Kampfes gegen die Türken angehoben, seine Bedeutung jedoch sank. Die Rückeroberung Belgrads 1688 wurde von einer großangelegten Propaganda begleitet, doch der erneuten Eroberung der Festung durch die Türken 1690 kam bereits weniger Aufmerksamkeit zu. Die Nachrichten des Aufstandes von Hegyalja (Tokajer Gebirgsland) wurden fast völlig von den machtumwälzenden Ereignissen in Europa in den Hintergrund gedrängt, in die sich der mitteleuropäische Raum und das Fürstentum Siebenbürgen nicht ihren eigenen Interessen entsprechend einschalten konnten. Beim Ausbruch des Freiheitskampfes von Rákóczi versuchte der kaiserliche Hof mit der früher bereits bewährten Technik, die internationale Präsenz der ungarischen Großwürdenträger nicht nur diplomatisch, sondern auch vor der Öffentlichkeit zu unterdrücken. Doch infolge der früheren Tradition, der, Gleichgewicht anstrebenden Politik der protestantischen Solidarität, der französischen Propaganda und der englischen Diplomatie war es nicht möglich, dass der Hof Kaiser Leopolds die militärische und politische Bedeutung, die staatstheoretischen und rechtlichen Argumente des Freiheitskampfes vor der Öffentlichkeit des Reiches außer Acht lässt. Das Verhalten des kaiserlichen Hofes in bezug auf die Öffentlichkeitspolitik änderte sich jedoch erst mit dem Machtantritt von Josef I.

Нора Г. Этеньи

ОПУБЛИКОВАННЫЕ УСПЕХИ, УТАЕННЫЕ НЕУДАЧИ,
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПРОПАГАНДА В КОНЦЕ 17 ВЕКА

Резюме

Во второй половине 17 века европейская общественность, с которой пытались сблизиться все больше центральных правителей одновременно и оказывать на нее постоянное влияне, преобразовалась во многих аспектах. Стала более важной перешагнувшая за пределы страны и стабилизирующаяся международная общественность, которая постепенно расширялась и внутри страны. Виды прессы, явно разграничиваясь, хорошо приспосабливались к спросу собственной читающей публики. Еженедельники публиковали на высоком уровне достоверные сведения, наряду с военными сообщениями они останавливались и на политической оценке событий, предполагая в своих читателях знания теории государственности и международного права и истории. Но и в популярных, пользовавшихся широким спросом изданиях печатались также сообщения, касавшиеся державных преобразований в Европе. Кайзеровский двор Габсбургов также был вынужден принимать во внимание перестройку пропаганды, обращенной к самой широкой общественности. Если в 1663-1664 годах в войне против турок пропаганда, предназначенная для общественности империи, не могла шагать в ногу с числом и уровнем выходивших из печати газет и других печатных изданий, то начиная с 1670 годов, она эффективно могла подавить присутствие на международноой арене представителей венгерской общественности и могла держать в руках с помощью итальянской католической прессы пропаганду, дискредитировавшую движение Имре Тёкёли. Подлинно большую перемену означала война по возвращению утраченных территорий, хотя кайзеровское присутствие, обращенное к более узкой элите, принимающей решения, изменилось уже с 1670 годов. Традицию обращения к широкой общественности, зародившуюся в войне с турками, мог использовать и кайзеровский двор. После освобождения Вены в имперскую про-

паганду необходимо было включить и прославление союзников внутри Германско-Римской империи и польского короля Собесского, но после возвращения Буды венская придворная пропаганда прославляла имперских полководцев и лично кайзера Леопольда I изображала Геркулесом, одетым в броню. За достижение гласности в Германско-Римской империи боролись несколько державных центров, особенно саксонский и баварский курфюрсты, а также король Польши могли весьма эффективно проталкивать свои военные повозки. После государственного собрания в Пожони в 1687 году, затем после издания *Diploma Leopoldinum*, решившего на долгие годы положение Трансильванского княжества, кайзеровский двор считал урегулированным правовое положение возвращенных территорий и с успехом воспрепятствовал также тому, чтобы интересы Трансильванского Княжества, гарантировавшиеся международными договорами, могли быть представлены перед международной общественностью. Если в 1688-1690 годах политическая элита Венгерского Королевстава и Трансильванского Княжества могла присутствовать в глазах общественности благодаря многим авторам политических памфлетов, анализировавшим многоголосую обстановку в державе, то в 1690 году эти аспекты уже не выдвигались на глаза международной общественности среди политических факторов. Начиная с 1688 года война против Франции отражалась также и в кайзеровской пропаганде, повышая уровень агитации за борьбу с турками, но снижая тем самым ее значение. Возвращение Белграда в 1688 году сопровождалось огромной пропагандой. Но когда Белград вновь попал в руки турок в 1690 году, это уже не получило такого широкого отклика. Вести о восстании в Токайском предгорьи в 1697 году теперь были задавлены событиями передела Европы крупными державами, в который центрально-европейский регион и Трансильванское Княжество уже не смогли подключиться соответственно их собственным интересам. Во время начала борьбы за свободу, возглавленную Ракоци, кайзеровский двор попытался, используя свою ранее хорошо оправдавшую себя технику, подавить присутствие венгерских важных общественных деятелей не только дипломатическим путем, но и на сцене международной общественности. Однако прежняя традиция, протестантская солидарность, французская пропаганда и политика английской дипломатии, стремившейся к державному равновесию, не дали возможности для того, чтобы двор кайзера Леопольда не принял во внимание также и перед общественным мнением империи военное и политическое значение этой борьбы. Однако по существу лишь с приходом к власти кайзера Иосифа I изменяется поведение кайзеровского двора также и в отношении политики, проводимой в сторону общественности.

R. VÁRKONYI ÁGNES

KOMPROMISSZUMOKTÓL A SZABADSÁGHARCIG

Benda Kálmán egyik kötetét a következő szavakkal dedikálta 1975. december 8-i keltezéssel: „a Rákóczi Emlékév küszöbén". Akkor valóban egy emlékév küszöbén voltunk, Rákóczi születésének háromszázadik évfordulója előtt. Most a Rákóczi-szabadságharc évtizedének küszöbén sokkal nehezebb helyzetben vagyunk. Akkor egy jelentős kutatógárda, alapvetően új eredményeket tett le a tudomány asztalára. Magyarok és külföldiek tártak fel új forrásokat, közös viták és megbeszélések tisztáztak fontos kérdéseket, kijelölték a megoldandó témaköröket és kijelöltek új kutatási irányokat. Legtöbbjük ma már eltávozott körünkből. Úgy vélem, hogy méltó megemlítenem néhányuk nevét a hosszú névsorból. Nem azért, mert előfordul, nem is kevésszer, hogy az újabb tanulmányokban megfeledkeznek írásaikról. Benczédi László, Benda Kálmán, Esze Tamás, Gyenis Vilmos, Heckenast Gusztáv, Hopp Lajos, Takáts László, Wellmann Imre, valamint Perjés Géza kutatásai ma is nélkülözhetetlenek, és előadásom is sokban az ő eredményeikre épül.

A kompromisszumtól a szabadságharcig problematikáját szélesebb koordináták szabják meg. Milyen legyen a visszafoglalt Magyarország berendezése? Hogyan fejezzék be az országegység megteremtését? Miként vesz részt Magyarország az 1648-tól nyomon kísérhető egyetemes folyamatban a hatalmi erőviszonyok átrendezésében, az európai hatalmi egyensúly kialakításában a Rákóczi által is sokat idézett vesztfáliai béke szellemében?

Előadásom lényege Rákóczi Vallomásainak egyik máig nyitott kérdésével exponálható. Jóval a szabadságharc előtti idővel foglalkozó részben olvasható: Rákóczi felindultan kijelentette, hogy életét áldozza fel azokért a jogokért és törvényekért, amelyekre mint Sáros vármegye főispánja esküt tett.[1]

1694. június 3-án iktatták be Sáros vármegye főispáni tisztségébe. A főispáni eskü szövegét nem ismerjük. De más források, a beiktatási üdvözlő beszéd, továbbá a királyi főispáni kinevezés szövege alapján rekonstruálhatjuk. A főispáni eskü több részből áll. A főispán hűségesküt tesz az uralkodónak, megesküszik, hogy a joghatósága körében mindenkinek személyválogatás nélkül ítéletet és igazságot szolgáltat, a vármegye Karait és Rendeit jogaikban és szabadságaikban megőrzi, biztosítja, hogy a királyi Kamarának a vármegyéből származó általános és részletes mindennemű jövedelmét az uralkodó kincstárába hűségesen beszolgáltassák. A királyi rendeleteket megtartja és a vármegye lakóival megtartatja. A uralkodó ellenségeinek ellent áll, barátaival barátságban él. 1694-ben tehát Rákóczi a főispáni esküben a királynak úgy fogadott hűséget, hogy a király által elfogadott jogokat véd. Miért ezt az esküt említi meg, amikor a szabadságharc iránti elkötelezettségéről beszél?

[1] „Haec fuerunt, o regam dominator juste Deus, et his similia, quae quondam publico manifesto oculis orbis Christiani exposueram, quae me in Hungaria degentem affligebant, et quibus commotus ad defendenda jura et leges patrias, in quas qua comes Sarosiensis juraveram animum applicare vitamque meam exponere obligaminis esse dixi." Confessio peccatoris II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza. (Kiad. *Grisza Ágost.*) Budapest, 1876. (a továbbiakban: Confessio peccatoris.) 66. o.

A kérdésre az 1696. évi pozsonyi konventikulum és a bécsi tanácskozás ad választ. Ez elkerülte a kutatók figyelmét. Nem csoda, hiszen a kompromisszumoktól a szabadságharcig, 1686-tól 1703-ig terjedő, valamivel több mint másfél évtized eseményekkel zsúfolt idő. Az 1687. évi országgyűlés, a balázsfalvi egyezmény, herceg Esterházy Pál nádor berendezési tervezete, az ún. „Magyar Einrichtungswerk" és a Kollonich Lipót nevével fémjelzett Einrichtungswerk, az 1690-ben kiadott Diploma Leopoldinum, az 1694., 1696. évi tárgyalások, a hegyaljai felkelés, az 1698. évi adóügyi döntés, nem beszélve a hadsereg ügyében az 1690-es évek folyamán mindvégig folyó vitákról s a török békét előkészítő megbeszélésekről, bezárólag a karlócai békéig. Végül a Rákóczi-szervezkedés, a per és a tiszaháti felkelés ugyancsak ide tartozik. Ennek az útnak vannak jól feltárt részletei és kevessé ismertek. Jóformán teljesen ismeretlen az 1696. évi pozsonyi konventikulum is.

Előljáróban azonban néhány szót kívánok szólni a kompromisszum fogalmáról és az 1687–1688. évi országgyűlésről.

Kompromisszumnak nevezzük, ha két ellentétes érdekű, szembenálló fél, számot vetve részlegesen közös érdekeivel, kölcsönös engedményeket tesz és megegyezik egymással. Az okok lehetnek különbözőek: kényszer, politikai taktika vagy stratégia, lehet a cél hatékonyabb elérésének felismerése. Maga a jelenség a politikai kultúra rendkívül igényes és kényes sávjába tartozik. Nehéz meghúzni a vonalakat a közérdekből tett engedmények, az erősebb fél akaratának érvényesítése, esetleg az elvtelen, haszonelvű megállapodások között. Még inkább gondos vizsgálatot igényel a kompromisszumok minőségi rekonstrukciója. Korszakunkra a mozgékony politika a jellemző. Gyors alkalmazkodás a körülményekhez, a minél hirtelenebb, váratlanabb politikai irányváltás kap minősítő elismerést, ha sikeres. Kérdés, mit nevezhetünk politikai sikernek? Gyakori eset a világtörténelemben, hogy ami rövid távon siker, az hosszú távon nem kap igazolást.

Az 1687–1688. évi országgyűlés eseményei Fraknói Vilmos és Baranyai Béla mélyreható kutatásai óta ismeretesek. Átalakították az alkotmányt, a választott királyságból örökös királyság lett, az Aranybulla ellenállási záradékát eltörölték, helyette a királyi hitlevél és a királyi eskü szavatolta a törvények megtartását, de a koronázási esküt revíziós záradékkal látták el. A király látványosan elégettette Flemnitzer magyarokat sértő röpiratát. Feloszlatta az eperjesi rendkívüli bíróságot.

Ezek a döntések a Királyság főméltóságai és az uralkodó előzetes megállapodása alapján születtek meg az Esterházy Pál nádor, Széchenyi György esztergomi érsek, Korompay György kancellár és Orbán István személynök részvételével megtartott 1687. augusztusi bécsi értekezleten. A megállapodás kölcsönös érdekekből jött létre. Lipót császár öreg és beteges, fia kilenc esztendős, a trónutódlást biztosítania kell. Ennél fontosabb a török ellenes nemzetközi koalíción belül az előnyök érvényesítése. A Szent Liga alapokmánya szerint a visszafoglalt területek annak birtokába kerülnek, aki azt fegyverrel elfoglalta. Velence a Balkán nyugati részén nyomult előre. A Habsburg Birodalom hadereje gyors balkáni lerohanásra készült, és a kormányzat jogászai már kidolgozták, hogy ezek a területek a középkorban a Magyar Királysághoz tartoztak. A dinasztia, mint a Magyar Királyság örökös uralkodó háza, a középkorból történelmi jog alapján kívánta érvényesíteni igényeit.

Az országgyűlés meghatározta Magyarország új helyzetét a Birodalom keretei között. Garanciákat fektettek le és feltételeket kötöttek ki. A király megtartja a Magyar Királyság alkotmányát és törvényeit. A megállapodás értelmében a régi törvények érvényben maradnak. Legfontosabbak ezek közül az 1681. évi törvények a vallásügyről, az Udvari és a Magyar Kamara egyenjogúságáról és a 4. törvénycikk, amely kimondja: a császári török követ mellett magyar is legyen, a tárgyalások magyar képviselő jelenlétében folyjanak, a törökkel megkötendő békében a Magyar Királyság főméltóságai is részt vesznek. Feltétele volt a megállapodásnak a királyi kötelezvény arról, hogy a visszafoglalt területek berendezését a magyar főméltóságok és általában a magyarok kezébe helyezi az uralkodó. Az országgyűlés törvényei elvben biztosítékot adtak, hogy a király nem vezeti be az 1681-ben eltörölt abszolutista rendszert. Az országgyűlés jogosult a törvények keretei között az állam területére érvényes legmagasabb szintű jogszabályok megalkotására.

A kompromisszum azonban annyit ér, amennyire megtartják. Ebből a szempontból sok a bizonytalansági tényező. Az egyik a Habsburg-kormányzat gazdasági helyzetéből és az új udvari arisztokrácia hatalmi megosztottságából következett. Jean Béranger beható vizsgálatok alapján kimutatta, hogy az irodalmi hagyománnyal ellentétben 1664 óta a Habsburg Birodalom gazdaságára a prosperitás volt jellemző. A bevételek megnégyszereződtek: az 1660-ban befolyt évi 4 millió rajnai forint 1699-re meghaladta az évi 16 milliót, az államgazdaság mérlege évi négy millió aktívummal zárult, a milliók tánca 1684-el kezdődött és 1699-el végződött. A gazdasági élénkségre jellemző a csehországi és örökös tartományokban a népességszám emelkedése, a százezer fős hadsereg, a nagyhatalmi diplomácia és információs hálózat kiépítése, Bécsben és vidéken az építkezések lendülete.[2]

A gazdasági prosperitás egyértelműen 1664-től Johann Christoph Hocher és köre: Joachim Becher, Montecuccoli és mások (Buccelleni, Abele stb.) munkásságához kapcsolható, a szigorú abszolutista állam rendszert bevezető és érvényesítő politikájával követhető nyomon.[3] A jövedelem ugrásszerű növekedésének forrásai: az adók, a kereskedelmi politika, a vámok, monopóliumok, a korai ipar, a vegyonelkobzások és a nemzetközi hitelek. Ez a prosperitás együtt járt az új udvari arisztokrácia megerősödésével és belső ellentéteinek kiéleződésével is.

1687-ben Hocher, Montecuccoli, Becher már nem élt, de neveltjeik, Hocher csoportjának erős tagjai: Buccelleni, Abele, Kollonich, Hörnigk és Shröder viszik tovább az abszolutista kormányrendszer érvényesítését.

Mi a magyar politika esélye? Pozíciókat nyerhet a birodalmi gazdaságban és a politikában. Esterházy sókereskedelmi monopóliuma és a magyaroknak az állandó hadseregben elnyert tisztségei s az ezredalapítások erre vallanak. De erős a régi abszolutista irányzat: ez a jövőt – amint Benczédi László kimutatta – az 1671–1673-ban bevezetett kormányzás korszerűsített, diplomatikusabb változatában tervezi, a cél a Birodalom egysége s Magyarország beolvasztása a Birodalomba. Csakhogy a központi kormányzat megosztott. A prosperáló politika legfőbb eredménye, a százezres fős császári hadsereg főtisztjei államot alkotnak az államban. Velük szemben állnak az udvari arisztokrácia

---

[2] *Béranger, Jean:* A Habsburg hatalom gazdasági alapjai a XVII. század végén. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk. *Benda Kálmán.*) Budapest, 1980. 119–136. o.

[3] Irodalommal: *R. Várkonyi Ágnes:* A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1661–1674. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk. *Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György.*) Budapest, 2002. 423–460. o.

tagjai, akik részt kapnak az állami monopóliumokban, és részben köreikből kerülnek ki a központi döntéshozó testületek vezetői, s részben rokonságuk, klientúrájuk tagjai foglalják el a különböző hivatali pozíciókat. Itt azonban a képzett és lelkiismeretes hivatalnoki karral lesznek konfliktusaik.[4]

Az 1687. évi kompromisszumban a Habsburg Birodalom részéről különösen a katonai és a hivatali arisztokrácia csoportjainak az érdekei érvényesültek, olymódon, hogy magyar indigenátust nyerve a földbirtoklás, kereskedelmi monopólium és az adómentesség kiváltságait kapták meg. A hatvan új indigena között Buccelleni gróf alkancellár képviseli a Hocher-féle szélsőséges abszolutista irányzatot, a többség a katonai, a hivatalnoki arisztokráciából került ki. 1687 indigenáival mintegy százra emelkedett az osztrák udvari katonai arisztokráciának a száma, akiket a magyar karok és rendek a maguk soraiba fogadtak. A hivatali arisztokrácia vezető személyisége, Kinsky kancellár az országgyűlés idejére úgy módosította a kompromisszumot, hogy a királyi koronázási esküt az örökös királyt mindennemű törvény kötelme alól felmentő, úgynevezett revíziós záradékkal látta el.

A magyar politikai elit mozgástere szűk. A vármegyék a hadsereg kiszolgálói és kiszolgáltatottjai. A nádor aranygyapjas rendje csupán dekorum, a hitbizomány intézménye súlyos akadálya a hiteléletnek. Az uralkodó szociális intézkedései nem nyúlnak át a határon. A magyar rendi államszervezet csonka, a szabad királyi városok számát behatárolták, országgyűlési szavazati jogát redukálták. Ha pedig meggondoljuk, hogy például a felső-magyarországi szabad királyi városok minden részleges ellentétük ellenére a tizenhárom vármegyével egyeztettek kereskedelmi és vallási kérdésekben, akkor az országgyűlési hagyományos rendi képviselet további átrendezésével számolhatunk. Az országgyűlés viharos jelenetei, az ifjúság kitiltása például jelezte a feszültséget. Az eperjesi törvényszék felszámolását, a kárvallottak kártalanításának királyi igéretét a diplomáciai kényszer szülte, megvalósításának jogi formái további intézkedésre vártak. Az adó csökkentésére s a katonaság kihágásai megfékezésére tett királyi kötelezvények ugyancsak intézményes megoldást kívántak. A megegyezés tehát az igérvények szisztematikus beváltását biztosító intézményes építkezést kívánt.

Minden kompromisszum sajátossága, hogy az erősebb vagy az előnyösebb helyzetben lévő fél igyekszik a maga javára kihasználni azt, bár ellensúlyozó erőt a közös érdekek biztosíthattak. Lipót császár alapvető érdeke volt, hogy működőképes és nyugalmas országot biztosítson fiának. Magyarország lakossága pedig a háborúk másfél évszázada után semmi másra nem vágyott úgy, mint a belső békére és a nyugalomra. A karok és a

[4] *Sinkovics István:* Esterházy Pál nádor és az erdélyiek sókereskedelmi társasága. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Bécs, 1937.; *Szakály Ferenc:* Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. In: Magyar Zsidó Oklevéltár. XIV. k. Budapest, 1971.; *Benczédi László:* Kollonich Lipót és az Einrictungswerk. In: Gazdaság és társadalom a török kiűzetésének idején. (Szerk. *Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné.*) Salgótarján 1987. (Disscussiones Neograadiensis 4.); *Benczédi László:* Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1665–1685). Budapest, 1980.; *R. Várkonyi Ágnes:* A Habsburg-abszolutizmus berendezkedése Magyarországon (1686–1703). – Az új berendezkedés: reformtervek és a központosítás szervezete. In: Magyarország története 1686–1790. (Szerk. *Ember Győző–Heckenast Gusztáv.*) 4/1–2. k. Budapest, 1989.; *Varga J. János:* Berendezkedési tervezetek Magyarországon a török kiűzetésének időszakában. Az „Einrichtungswerk" és *Kalmár János:* A Kollonich-féle Einrichtungswerk és a 18. századi berendezkedés kérdése. *Századok,* 1991. A hadügyi reformok összefüggésében: *Czigány István:* Hadügyi reformkísérletek a Királyi Magyarországon 1665–1682. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2001.

rendek szükségét érezték, hogy megfogalmazzák: „Országunk megőrzése,... jólétünk, fennmaradásunk érdekében" döntöttek. Több tényező a kompromisszum működőképességét tanúsította. Királyi megbízásból a nádor és csoportja kidolgozza a Királyság berendezési tervét. (1688. IV. 3., 1688. IX. 13.) 1690-ben Bethlen Miklós kieszközli a Királyi Magyarország keretei között az Erdélyi Fejedelemség államiságát szavatoló Diploma Leopoldinumot. 1691-ben gróf Bercsényi Miklós elnyerte a Hommonai Drugeth-birtokot és a királyi kinevezést Ung vármegyei örökös főispán tisztségére. Figyelemre méltó az uralkodói diploma szövege.

Megállapítja a király, hogy mivel a főispáni tisztséget eddig birtokoló Homonnai gróf Drugeth család fiágon kihalt, „az összes javak, birtokok és a családot illető örökös főispáni méltóság az ország törvényei szerint, szent koronánkra és ekként a mi adományozási jogunkra szállt vissza... királyi kötelességünk ezt a méltóságot valamely arra alkalmas, érdemes és megfelelő tehetséggel rendelkező hívünknek adományozni." Ennek következtében néhány hívének és a különösen kedvelt római szent birodalmi herceg Esterházy Pál nádor javaslatára, részben pedig az ajánlott személy „Tekintetes és Nagyságos Székesi Gróf Bercsényi Miklós aranysarkantyús vitéz, Mező Szeged vára főkapitányának, ezredesnek, a bányavidéki végek helyettes tábornokának, kamarásunknak és tanácsosunknak" hűségét és szolgálatait megtekintvén, nevezetesen „a jelenlegi háború idején, nevezet szerint Buda várának mindkét rendbeli ostroma és dicsőséges elfoglalása, és a törökkel vívott más kemény ütközetek alkalmával is, életének gyakori kockáztatásával és veszedelmével tanusított vitézségét, s Magyarországunk Koronája s a mi Fölségünk érdekében szerzett és... a jövőben is szerzendő érdemeit... Ung vármegyénk Főispáni Méltóságát az ezzel járó joghatósággal, illetékekkel, javadalmakkal és jövedelmekkel" adományozza. Különös figyelmet érdemelnek az adománylevélben kikötött föltételek: hűségeskü, mindenkinek személyválogatás nélkül igazságot szolgáltat, a vármegye karait és rendeit jogaikban és szabadságaikban megőrizni, a helyi hatalmat a főispánok kezébe helyezi a király.[5] A szöveg a kompromisszum hiánytalan megfogalmazása. Hasonló jogokkal és kötelességekkel ruházta fel a király a többi örökös főispánt is, nevezetesen II. Rákóczi Ferenc Sáros vármegyei, Károlyi Sándor Szatmár vármegyei, Széchényi Pál veszprémi és más főispánokat. Érdekes, hogy a szabadságharc főúri tábornokai igen nagy részben az örökös főispánok közül kerültek ki.

A magyar politika elit többször is megfogalmazta: reformokat kívánt, az örökös tartományokkal azonos lehetőségeket, elbánást a pénzügyekben, a katonaság fegyelmében, határvédelemben stb.

Lehet vitatni, hogy a Királyi Magyarország mennyire volt alkalmas erre. Agrártermeléséről, kereskedelméről, officináiról, a városok, mezővárosok, az erdélyi társadalom kultúrális szintjéről sok szó esett az elmúlt évtizedek szakirodalmában. Akár a politikai elit vagy az értelmiség egyetemi végzettségét, könyvkultúráját, nemzetközi tájékozottságát nézzük, egyértelmű: „a helyzet megérett a modern állam kormányrendszerének és közigazgatásának bevezetésére."[6] A modernizációra megvoltak az alkalmas emberek. Az

---

[5] *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. II. k. Budapest, 1887. (a továbbiakban: *Thaly,* 1887.) 50–51. o.

[6] *Hóman Bálint:* Rákóczi Ferenc. Szoboravató beszéd. Budapest, 1937. május 1. *Századok,* 1937. 129–135. o., valamint *Uő:* A történelem útja. Válogatott tanulmányok. (Vál. és szerk., az utószót írta *Buza János.*) Budapest, 1987. 80. o.

újabb értelmezések szerint a modernizáció: „gondolkodási attitűd", a szellemi és anyagi erőforrások minél teljesebb, kreatívabb igénybevétele módszerét, alkalmazását jelenti. Rendkívül lényeges összetevője a tájékoztatás és a tájélozottság.[7]

Közismert azonban, hogy a kompromisszum kiegyensúlyozott működésének hatalmas akadályai voltak. A hadsereg és az abszolutista irányzat képviselői a királyi rendeleteket nem vették figyelembe. A közigazgatási döntések nem érvényesültek, például a Magyar Kancellária reformjára kevés volt az idő. Kollonich és csoportja bár átvette a nádori tervezet néhány modernizációs követelményét, néhány követelménnyel meg is toldotta, lényegében eltérő berendezési tervet dolgozott ki, mert az országot a Birodalomba kívánta betagolni. Ugyanakkor nem érvényesült azonos, egységes eljárás az ausztriai örökös tartományokban és országokban megfigyelhető gyakorlattal. Szembetűnő megkülönböztetés érvényesült többek között az 1683 utáni adóviszonyokban, a katonaság fizetésében, ellátásában és jogai érvényesítésében, s az 1695. évi devalváció Magyarországra nézve különösen hátrányos kezelésében.

Ennek ellenére a magyar politika 1695–1696-ban még a kompromisszum stabilizálásán dolgozik. Bár látják a központi kormányzaton belül az akadályokat, céljuk mégis az, hogy megteremtsék a magyarok intézményes jelenlétét, a döntések feltételeit az ország berendezésében.

Ezt dokumentálja a főispánok felterjesztése, a nádori gyűlés, majd a bécsi konferencia irategyüttese. 1696 elején a tizenhárom felső-magyarországi vármegye az ország más vármegyéihez hasonlóan emlékiratban foglalta össze a területén eluralkodott áldatlan viszonyokat. Erről készült gróf Bercsényi Miklós aláírásával egy rövid, pontokba foglalt összefoglalás, amely diagnózist közölt és megoldást javasolt. Ezt az iratot az Archivum Regnicolare-ban őrzött másolatból ismerjük. Bécsben keltezték, 1696. február 10-én.[8] A tizenhárom vármegye felség folyamodványának 16 pontban összefoglalt kivonatát Bercsényi Miklós mint a vármegyei követek „ablegatus primariusa" írta alá feltehetően, ő, vagy vezetésével kancelláriája állította össze. Ezt terjesztették a király elé, ezt tárgyalta meg a Titkos Tanács, és készítették el a király válaszát, s ez került a nádori konkurzus elé.

Csupán abból a szempontból tekintjük át a 16 pontot, hogy mennyiben tájékoztat a kompromisszum megbomlásának területeiről.

1. Az adó kérdésével foglalkozik. Jóllehet, mióta a quantum portionale és a qantum contributionale ez idő szerinti kirovási rendszere megvan, a felső-magyarországi vármegyék már többször kénytelenek voltak instálni a királynál az aránytalan repartitio miatt. Legutóbb királyi resolutio is született, amelynek értelmében a nádornak az 1647-es connumeratio portarum alapján felül kell vizsgálni a repartitiót, és könnyíteni kell a terheken. Ezek már elviselhetetlenek a felső-magyarországi vármegyékben. Az 1647. évi összeírást a porták számának (connumeratio portarum) a vármegyék igazságosnak tartják addig, amíg nem történik meg egy új connumeratio. A királyi resolutio ellenére azonban a felső-magyarországi vármegyék terheinek csökkentése nemcsak hogy nem történt meg,

[7] *Dixon, Simon:* The Modernisation of Russia 1676–1825. Cambridge, 1999.; *G. Etényi Nóra:* Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest, 2003.

[8] Puncta Instantiarum. Magyar Országos Levéltár, N-71 Archivum Regnicolare, Ld. P fasc. SSS. No. 8/A. 1–28. p. Egykorú latin másolat selyemzsinórral összefűzött, folió formátumú füzet, 28 oldalából 18 oldal szöveg. Kivonatosan ismertette: *Thaly* 1887. II. k. 121–124. o.

hanem az 1696. évi repartitiót sem az 1647. évi connumeratio portarum szerint kapták meg, hanem ismét elviselhetetlenül nagyobb terhek hárultak rájuk. A kivetést a Bécsben székelő nádori bizottság végezte. Megfelelő orvoslást kérnek.

2. Kérik a jövőre nézve az igazságos vessék ki az adót. Továbbá az eddigi túlterhelésért igazságos elégtételt várnak. A túlterhelés meghaladta évente a vármegyék viszonylatában az évi 100 000 forintot. Beszámítva a hátralékokat is, ennek a túlterhelésnek a jövőbeli jóváírását óhajtják.

3. Miközben sürgetik az új connumeratio portarum mielőbbi elrendelését és végrehajtását, és miközben leszögezik azt, hogy a vármegyék arányosan továbbra is részt akarnak vállalni a nehéz időkben a közös teher viseléséből, a jövőben az arányosabb repartitio és subrepartitio biztosítása érdekében azt javasolják: rendeljen ki a király az országbíró vezetésével – de melléje adva mind az egyházi, mind a főúri rendből hozzáértő főrangú, tekintélyes személyeket – delegációt, amelynek az érdekelt vármegyék képviselőinek bevonásával, az lenne a feladata, hogy a rapartitiót igazságosan vessék ki.[9]

4. A tizenhárom vármegye is ragaszkodik hozzá, hogy egyelőre az 1647-es összeírásban megállapított portaszámok szerint vessék ki az adót, hiszen ennek helyességét maga a nádor is elismerte, de feltétlenül szükségesnek tartják, hogy érvényesítsék az olyan természetű kiigazításokat a porták számáról – legalábbis a jelentősebb településeken –, amilyeneket a legutóbbi adókivetésnél Sopron és Vas vármegyékben végrehajtottak. Hiszen vannak olyan esetek, hogy az 1647-es portális összeírás idején a falu, sőt még a mezőváros is virágzó település volt, de legalábbis népesen lakott, most pedig már alig találhatók.[10]

Az adókivetés igazságos megoldására a következő módszert javasolják. A quantum universale 2 milliójából el kell különíteni a szabad királyi városokra, a megerősített, illetve kiváltságos helységekre eső részt, de ugyanígy el kell különíteni belőle a neoaquistica területére eső vármegyéket, illetve településeket, hiszen azok sem lehettek benne az 1647. évi connumeratio portarumban. Ami ezek után fennmaradt, azt az összeget számszerűleg és igazságosan subrepartiálni kell a portaszámokra.[11] Természetesen a subrepartiálás után figyelembe kell venni az előzőleg már érintett helyesbítéseket. Például azt is – és ez lényeges –, ha egy falu vagy mezőváros lakosságából 1647 óta valamely más mezővárosba vagy királyi városba költöztek. Vagy a vármegyén belül vannak átköltözések. Ezeket az elveket következetesen kell végigvinni.

5. Annak érdekében, hogy végre valahára az arányos teherviselés elve mind a különböző adóterhek, mind a beszállásolások, mind az egyéb katonai járandóságok szolgáltatása területén hatékonyabban biztosítható legyen, a felső-magyarországi vármegyék szükségesnek tartják, hogy a nádor előterjesztésére a király által még 1694-ben engedélyezett főkvártélybiztos neveztessék ki.[12] Mert a király ugyan ehhez már hozzájárult, az eltelt két esztendő alatt mégsem került sor arra, hogy ezt a nagyon szükséges funkciót

[9] „... et exacta Repartitio, et modus aequalis exactionis... in conservationem boni publici elaboretur." Puncta Instantiarum. 4. o.

[10] Uo. 5. o.

[11] „...Numerum Portarum... Aritmetice et juste subrepartiatur." Uo. 5. o.

[12] „commissarium nativum, seu ut vocant, Quartalisticum (Qartilisticum)" Uo. 6. o.

betöltsék. Éppen ezért javasolják, hogy az országbíró elnökletével egybegyűlve, módot nyerhessenek arra, hogy a felső-magyarországi főkvártélybiztost megválaszthassák. Ennek azután lennének alkvártélybiztosai, hogy feladatukat minél jobb szervezetben láthassák el.

Hogy nem a központi kormányzattól elkülönítve kívánják megvalósítani a hadsereg ellátását, arra a következő javaslat jellemző. A főkvártélybiztos páatenseket kapna mind a Haditanácstól, mind a Hadbiztosságtól, de a Magyar Királyi Udvar Kancelláriától is. Olyan joghatósága lenne, mint az örökös tartományok kvártélybiztosainak. Továbbá a királytól dekrétumot kapna, amelynek értelmében joghatóságát el kell ismernie a katonaságnak is.

6. Mind a téli beszállásolás, mind egyéb terhek arányos elosztásának nagy akadálya, és nagy zűrzavart is okoz a szökött subditusok problémája. Ezek elhagyják saját sessióikat, házukat, más helységekbe, más megyékbe szöknek. Főleg a hajdúvárosokba költöznek be sokan minden ingóságaikkal, számos állatukkal együtt. A rájuk kivetett adót az otthon maradottakon hajtják be. Ez azonban elviselhetetlen számukra, ezért maguk is szökésen törik a fejüket, vagy éppen meg is szöknek. Egyre több olyan falu van, ahol emiatt már csak üres kunyhócskákat lehet látni.[13]

A király, hogy ennek a súlyos bajnak elejét vegye, már több pátenst is kibocsátott a szökött jobbágyok visszaviteléről még a hajdúvárosokból is, mégpedig ha másként nem megy, katonai segédlettel. Csakhogy a kiváltságos városok, főleg pedig a Szabolcs vármegyei hajdúvárosok akkora kiváltságot tulajdonítanak maguknak, s annyira vakmerőek, hogy a pátensekkel mit sem törődve, védelmükbe vették a szökevényeket. Még attól sem riadtak vissza, hogy fegyveresen szegüljenek szembe, akkor, ha a királyi pátenseknek megfelelően katonai asszisztenciát vettek igénybe a szökevények visszavitelére az illetékesek.

A felső-magyarországi vármegyék azt kérik a királytól, hogy küldjön különleges felhatalmazással delegációt a kérdés rendezésére, a szökevények visszavitelére, oly módon, hogy mindent, amit szökésükkor elvittek, vigyenek vissza eredeti lakóhelyükre. Ez alól pedig senki jobbágya ne legyen kivétel. De csak azokra a jobbágyokra legyen érvényes, akik a jelenlegi porciószolgáltatási rendszer bevezetése óta, tehát az újabb időkben szöktek el.

7. Sérelmesnek tartják a felső-magyarországi vármegyék, hogy a Szepes vármegyei Szomolnok, a Sáros vármegyei Sóvár, a Szatmár vármegyei Felső-Bánya érc-, illetve sóbányavárosok mindenféle szolgáltatástól, beleértve a porciót, a beszállásolást, a téli kvártélyt és a quantum contributionálét is, mindenáron mentesek akarnak maradni, holott mind a bányabérlőknek, mind pedig a bányamunkásoknak megvan a rendszeres jövedelmük. (Tehát már felmerül a jövedelemadó igénye!) Ezek a bányabérlők és bányászok élnek mindazokkal a lehetőségekkel, amelyeket a kiváltságos bányásztelepülések mind az életmódban, mind pedig a tulajdonjogszerzésben biztosítanak nekik. Márpedig a királyi rendelkezés úgy szól, hogy az ország minden lakosa, kivétel nélkül, köteles a 2 milliós kontingenshez hozzájárulni. És ha mégis a király mentességet engedélyezne a bánybérlőknek és bányászoknak az adó alól, akkor a rájuk eső összeget vonják le az országos összegből. Éppen ezért kérik a követek a királyt: vagy rendelje el, hogy a bányabérlők és bányászok is fizessenek adót, vagy ha adómentesnek kívánja tekinteni őket,

[13] „...ita ut plurimis in Locis vel nisi vacua Fuguviola hac de causa videre est." Puncta Instantiarum. 7. o.

akkor a rájuk eső összeggel csökkentse az országra kivetett 2 millió adó összegét. Ahhoz képest, hogy a Királyi Magyarországról általában 500 ezer Ft adó jött be, s ennyi a háború alatt az örökös tartományok adója is, a 2 millió aránytalanul magas.

8. Súlyos helyzet alakult ki a lengyel határon. A határon átjáró kereskedőket, még ha nemesek is, a határmenti lengyel települések tisztviselői a legkülönbözőbb indokokkal és ürüggyel személyes szabadságukban korlátozzák, sőt, egyszerűen börtönbe vetik, s még árúikat is lefoglalják. Ezen kívül: a lengyelek azon a címen, hogy gonosztevőket üldöznek, gyakran becsapnak az ungvári, hommonai, sztropkói uradalmak területére, ott garázdálkodnak, személyeket hurcolnak el, és foglyaikat csak váltságdíjért hajlandóak szabadon bocsájtani.

Sőt, az sem ritka, hogy lengyel fegyveresek erőszakkal elfoglalnak összefüggő területeket is. Ezeket egyszerűen egyesítik a lengyel területekkel. Így előfordult olyasmi is, hogy a lublói lengyel gubernátor Sáros vármegyei Palocsán („ex Dominio Palociensi") Szirmay István birtokából elfoglalt egy darabot, és erőszakkal birtokba vette a földesúr udvarházát is. Igaz, hogy a király külön komissziót rendelt ennek a múlt évben történt esetnek a kivizsgálására, de hiába, mert a gubernátor a komissziót semmibe vette, sőt pimaszul bánt velük. Önkényeskedését pedig még azzal tetézte meg, hogy Szepes vármegye kommisszáriusát a saját nemesi udvarházában elfogatta, megkötözve a lublói várba hurcoltatta és ott börtönbe vetette, csak azért, mert kísérte azt a királyi császári katonaságot, amely útközben megszállt a 13 szepesi lengyel városban. Kérik tehát a királyt, küldön ki nagyobb felhatalmazással, komolyabb királyi komissziót, amelyben részt kell vennie a területileg érdekelt magyar főrangúaknak vagy képviselőiknek is, hogy az egy hasonló összetételű és szintű lengyel komisszióval együtt tisztázza az összes vitás és függő ügyeket, kölcsönös tartozásokat, illetve követeléseket, s vigye ezeket az ügyeket bizonyos nyugvópontra. Ha ugyanis tovább tart ez az állapot, félő, hogy a mindkét oldalon a már elkeseredésig felzaklatott nép a végső megtorlásokra szánja rá magát, és szándékát tettekre váltja.

9. A király által kiadott Ordo Regulamentalis rendelkezéseit a téli beszállásolásra, valamint az esetenkénti útközbeni beszállásolásra a császári és királyi lovas és gyalogos katonaság egyszerűen semmibe veszi, gondolván, ez a terület messze esik a Hofburgtól. Hiába írja elő a rendtartás, hogy a megszabott szolgáltatásokon kívül a katonaság egy lattal vagy egy dénárral nem követelhet többet, elképzelhetetlen mértékben sanyargatják a szerencsétlen köznépet. Legutóbb arra merészkedtek, hogy két napra az egész nemesi megyegyűlést tömlöcbe vetették, azért mert az nem volt hajlandó velük egyezségre lépni.[14]

Az a baj, hogy a császári komisszáriusok is inkább a katonaságnak kedveznek. Az előírtnál sokkal súlyosabb feltételeket és szolgáltatásokat tartalmazó „egyezség" aláírására kényszerítik a vármegyei hatóságot is. Ha pedig a lehetetlenül magas követelmények mellett a beszállásolt katonaság még garázdálkodással is tetézi a szegénység gondját, s a vármegyei tisztségviselők emiatt fellépnek ellenük, ekkor ezeket a tisztségviselőket a katonatisztek zaklatják, sőt személyes szabadságukban korlátozzák. Csak egyetlen konkrét példa: Roxas Stella a Caprara-ezred kapitánya Melcher (Melczer) Jánost, Sáros vármegyének Ginsik császári és királyi főhadbiztoshoz küldött különmegbí-

[14] Puncta Instantiarum. 11. o.

zottját, akit a vármegye a követeinek kijáró oltalomlevéllel látott el, egyszerűen felpofozta. Százszorosa ennek amit a katonaság a köznéppel tesz, miközben gazdaságilag a végsőkig kifosztja.

A beszállásolt katonaságnak mindig kevés az előfogat, forspont, amit a vármegyék szolgáltatni tudnak. Ha kevesellik a forspontot, a katonák addig maradnak a vármegyék nyakán, míg valamennyi kívánságuk teljesítését ki nem sajtolják belőlük. Az élelmiszerért a császári rendeletben megszabott összeget sohasem fizetik ki a szegénységnek. Csak a legritkább esetben löknek oda csekélyke pénzösszeget nekik.

Kérik tehát a királyt, ha kell, példás büntetések kiszabásával szerezzen érvényt saját rendeleteinek, a katonai rendtartásnak, annyira, amennyire ezt meg tudta tenni az örökös tartományokban. Különben az egyre súlyosabb következmények nem fognak késni.

10. További kérésük a törvénynapok tartására vonatkozik. Ezeket a főben járó ügyek peres eljárására vonatkozó rövidített és rendkívüli eljárásfajtákra egyaránt értik. Az ország alkotmánya szerint a Királyság különböző területein meghatározott időkben törvénynapokat kell tartani a királynak. Felső-Magyarországnak megvan a királyi táblába kinevezett prelátusa, s megvannak esküdtjei, hogy Kassán, Eperjesen vagy már az egész ország számára Besztercebányán részt vegyenek a rendkívüli törvénynapok igazságosztó munkájában, különböző időpontokban, de évente tíz alkalommal. Kérik a királyt, engedélyezze a nádornak, hogy királyi felhatalmazással s a király személyében megtarthassa ezeket a törvénynapokat. Ha pedig a nádor akadályozva lenne abban, hogy az adott alkalmakra az adott városokba kiszálljon, akkor hatalmazza fel az országbírót, hogy ő töltse be a törvénynapokon az ítélkező bíróság elnöki tisztét, a király nevében és személyében.

11. Nagyon súlyos sérelem, hogy a bécsi királyi udvarban a Magyar Kancellária tagjai között nincs felső-magyarországi. Annak ellenére, hogy a király, amikor bevezette a kancelláriai reformot, beállított egy felső-magyarországi titkárt, és ezzel ennek az országrésznek az expedícióját elkülönítette. Csakhogy ennek a titkárnak nincs tanácsosi szavazati joga. Igaz az is, hogy Alsó-Magyarország és Horvátország együttesen kapott egy titkárt, és közös az expedíciójuk a Királyi Udvari Kancellárián, ugyanakkor a két országrésznek megvan külön-külön a bíráskodási testülete. Mivel pedig a Királyi Udvari Kancelláriára végső fokon jogi ügyek, peres ügyek is felkerülnek, kérik a királyt, mivel ezek az ügyek nincsenek elválasztva az ország egyéb területeiről bekerülő jogi ügyektől, válasszon a király felső-magyarországi tanácsost is. Mégpedig olyat, aki járatos a jogban, ismeri az országot, jól ismeri az alkotmányt, hogy okos tanácsokat adhasson, de ugyanakkor a folyamodóknak vigasztalást is nyújthasson, meglegyen a tanácsosi szavazati joga, vagyis jelen lehessen a központi bécsi hivatalokban. Ennek alkotmányos akadálya már csak azért sincs, mert a király tetszésére van bízva a törvényekben, hogy melyik náció kancelláriáján hány tanácsost tart szükségesnek. Különben az is a királytól függ, hogy felhalmozza-e a titkárt tanácsosi szavazati joggal. Kérik adja meg a titkárnak ezt a jogot.

12. Nagy sérelem, hogy igen sokan félremagyarázzák a legutóbbi Pozsonyi országgyűlésen meghozott 5. törvénycikket, amely az amnesztiáról szól. Erre hivatkozva nemcsak azok indítanak pert az egykor hűtlenségbe és felségsértő lázadásba esettek ellen, akik az utóbbiaktól személyükben vagy vagyonukban kárt szenvedtek, e károk megtérítésére, hanem azok is, akik az amnesztia alapján, jóllehet korábban, felségsértők és hűtlenek voltak, s most e bűneik alól közkegyelem által megszabadultak, nem elégedvén

meg ezzel, peres eljárásokkal zaklatják azokat, akik mindvégig hűségesek voltak, abban az esetben, ha azok a törvényesen konfiskált javaikból törvényes úton bármit is megszereztek. Minthogy a közkegyelem nem vonatkozhat a végig hűségesekre s az egykor hűtlenekre egyformán, éppen ezért kérik a vármegyék, hogy a király bocsásson ki törvénymagyarázó parancslevelet valamennyi bírói fórumukhoz, a vármegyei bíróságokat is beleértve. Utasítsa a bíróságokat a törvénycikk helyes értelmezésére.

13. A sókereskedés. Sok földesúr számára nagy károkkal jár a szigorú sókereskedési monopólium. Azok, akiknek saját birtokuk területén sóbányájuk van, még a saját házi szükségletükre elegendő sót sem kaphatják meg, mióta ez a tilalom érvényben van, hanem drága pénzen meg kell vásárolniuk. Ezen a tájon a szegénységnek szerény megélhetését, megélhetése felét jelentette az, hogy bekapcsolódhattak ilyen vagy amolyan formában a sóval való magánkereskedelembe. Most azonban ez szigorú regale, a sóval való kereskedelem a közembereknek szigorúan tiltott. Ennek az a következménye, hogy urbarialis terheiket nem tudják viselni, mert annak tekintélyes részét a sóval való kereskedésből szerezték meg. A Lengyelország felé engedélyezett borkereskedelembe a szegény szolgáltató nép nem tud bekapcsolódni. A helyzet javítására és annak biztosítására, hogy a királyi kincstár ne károsodjék, azt javasolják, hogy a király adja vissza a sókereskedés jogát a régi formában, de azzal a feltétellel, hogy akik ebben részt vesznek, kötelesek előbb a kincstár javára letenni a kamara által előirányzott haszon összegét. Vagyis bozonyos kompromisszumot javasolnak, és a kereskedelmi bérlet bizonyos megoldásának bevezetésében látják a megoldást.

14. A dézsmabérlet. A tizedet a Kamara bérli, és olyanoktól is beszedik a kamarai tizedszedők, akik nem kötelesek tizedet adni és soha nem is adtak. Ezektől erőszakkal hajtják be a tizedet, s a behajtáshoz igénybe veszik a német katonaságot is. Ez az eljárás ellenkezik az ország törvényével. Súlyosan sérti a nemesi jogot is. Ugyanis, ha bárki megtagadja a tizedszolgáltatást, az ügy felülvizsgálata és elbírálása az adott vármegyei hatóság joghatósága alá tartozik a magyar törvények szerint, s a beszedő fél nem lehet önmaga bírája. Kérik a királyt, hogy tiltsa be az erőszakos tizedszedést. Teljesen véletlen és esetleges dolog az, hogy a Kamara bérli a tizedeket a háborús szükséghelyzet miatt s a háborús szükségletek fedezése céljából. De ez nem hatalmazza fel a Kamarát, hogy ezen túlmenően az egyháznak engedélyezett püspöki jogok gyakorlására is jogigényt formálhasson.[15] Azokkal pedig, akik bármilyen jogcímen megtagadják e szolgáltatást, ne erőszakot alkalmazzon a Kamara, hanem szólítsa őket az illetékes bírói fórum elé, a törvényes út betartásával, hogy ott indokolják meg eljárásukat. Csakis ezen az úton biztosítható a nemesi kiváltság jogvédelme, s csakis így szüntethető meg az a rengeteg folyamodvány, amellyel a jogsérelmet szenvedettek elárasztják a királyt.

15. Mindennél súlyosabb panasz a pénzdevalváció. „Occasione modernae devalvationis Guldineriorum exorta."[16] Az amúgyis végsőkig elcsigázott, gazdaságilag teljesen

[15] A kamarai dézsmabérletek széleskörű problémájára itt nem térhetünk ki. Annyit azonban jelzünk, hogy Széchényi György esztergomi érsek megpróbálta visszaszerezni a Kamarától a tizedszedés jogát. Lásd *Koltay András:* Széchényi VI. György. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. (Szerk. *Beke Margit.*) Budapest, 2003. 315. o.

[16] Puncta Instantiarum. 16. o. A pénzügyi változásokkal összefüggésben is lásd *Jan de Vries:* Economy of Europe an Age of Crisis 1600–1750. Cambridge, 1976.; *Ulrich Attila:* Pénzügyi problémák a Szepesi Kamara területén a 17. század második felében. In: Numizmatika és társadalomtudományok. III. (Szerk: *Ulrich Attila.*) Nyíregyháza, 1999. 253–260. o.

leromlott felső-magyarországi vármegyék számára ez a devalváció a végső összeomlást jelenti, ha király nem segít. Mert igaz, hogy a devalvációt megelőzően megkapták az előzetes figyelmeztetést s a terminust is, az újesztendő napját. De ugyanakkor semmiféle, illetve csak csekélyke gondoskodás történt arról, hogy ezt a pénznemet, amelyet mind a katonaság, mind a kereskedelem széleskörűen használt, megfelelő módon átválthassák. Erre a célra ugyanis egyetlen kassai pénzverőházat jelöltek ki, amely viszont alig elegendő egyetlen vármegye számára. Nemhogy az egész Felső-Magyarország szükségletét kielégítette volna. A devalvált pénznemet Lengyelországba sem lehetett átvinni. Egyrészt azért nem, mert 12 garasnál ott sem adtak többet érte, másrészt azért nem, mert a Szepesi Kamara megtiltotta a kivitelét. Így a mindenfelől Felső-Magyarországra összehordott, nagy mennyiségű devalvált pénz most ott fekszik a szegény, amúgy is kizsigerelt nép kezében, és nem tudnak vele mit kezdeni. Csak nagy káruk miatt keseregnek.

Kérik a királyt, rendelje el, hogy ez a pénznem legalább a most folyó téli táborozás idejére maradjon meg a devalváció előtti kurzusán. Ugyanakkor kapjon a kassai komissziariátus királyi meghagyást arra vonatkozóan, hogy a felső-magyarországi lakosság a folyó és kevéske összegyüjtött pénzecskéjét köteles legyen a devalváció előtti kurzuson átváltani. Ellenkező esetben az itteni lakosság teljes elkeseredettségbe jut. De az is következménye lehet, hogy a hadiadót nem tudják megfizetni, mert egyszerűen nem lesz miből. Még akkor sem ha a katonaság, amely már itt van téli szálláson, fegyveres erővel próbálja behajtani.[17]

16. Utolsó kérésük, amit a császár és király „dicsőséges lábait csókolva" kérnek,[18] egy titkos királyi bizottság[19] felállítása, amelynek a királyi udvar miniszteriből kellene állnia, feladata az lenne, hogy a fent elmondottakat alaposan megvizsgálná, akár a helyszínen, s okos és a helyzetet rendezni képes javaslatait előterjesztené királynak. Befejezésül hosszan kérik, vigasztalja meg őket a király valami reménnyel, hogy azzal mehessenek haza azokhoz, akik őket küldték.

Aláírás: „Comes Nicolaus Bercsényi Partium Regi Ungariae Superiorum primarius et reliqui adjuncti Comitatuum Ablegati. M. p."

Összefoglalva: javaslataik adóreform, kereskedelmi szabadság, belső biztonság, szegényügy, a kiváltságokkal nem rendelkezők kereseti lehetőségének biztosítása, működőképes kormányzat a magyarok részvételével. Rendkívül fontos azonban az is, ami kimaradt a térséget sújtó bajok sorából. Nem említik a protestánsok sérelmeit. Miközben, ha érintőlegesen is, de a dézsma kapcsán szó van a magyar katolikus egyházról. Ismeretes, hogy a Habsburg-kormányzat központosítása miatt a magyar klérusnak súlyos gondjai vannak, hogy közvetlen kapcsolatot tarthassanak a Szentszékkel. A jezsuita rend alkotmányos elismerését pedig a rendek a független magyar provincia létrehozásához kötötték.[20] Hiányzik a városok rendkívül súlyos problémája, igaz hogy közvetve szó van róla.

---

[17] Puncta Instantiarum. 17. o.

[18] „pedes exosculantes..." Uo. 17. o.

[19] Uo. 17. o.

[20] *Vanyó Tihamér:* A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666–1685. Pannonhalma, 1935.; *Lukács László:* A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). Szeged, 1989.; *Tusor Péter:* A magyar hierarchia és a papság a 17. században. (Problémák és fordulópontok.) Századok, 2002.

Bár nyilvánvaló, hogy a császári katonaság önkényeskedését elviselhetetlennek látják, mégsem élnek javaslatukban a különben már sokszor elhangzott radikális javaslattal, azzal, hogy vigyék ki az idegen katonaságot az országból. Ezeknek a meggondolásoknak az alapján úgy tűnik, a Puncta Instantiarum összeállítói még látnak esélyt és készek rá, hogy kompromisszummal oldják meg az ország új berendezését.

Lipót császár csak májusban válaszolt, röviden, sajnálva, hogy a háború miatt ennyi teher esik az országra. Majd az emlékiratot a Titkos Tanács tárgyalta, és a király 1696. november 10-én adott rá érdemi választ.

A nádor ekkor konventikulomot hív össze, ismerteti az előterjesztésre adott uralkodói döntéseket. Az adócsökkenést nem látják lehetségesnek. De a visszaéléseket kivizsgálják. Kivizsgáltatja a király a sókereskedés viszonyait is. Minden katonai kihágást a Haditanácsnak a királyi utasítás értelmében ki kell vizsgálnia. A tizenhárom vármegye javaslatait kidolgozók egy lényeges területen értek el sikert.

A király létrehozza a 3. pontban említett főhadbiztosságot. Címe: „Supremus Comissarius Provincialis". A rendek kilenc személyt javasolnak. A király közülük nevez ki hármat: Pálffy Miklós gróf helyett, aki nem fogadta el a tisztséget, Zichy Ádám gróf került a pozsonyi-bányavidéki kerület élére, Nádasdy Ferenc, a kivégzett országbíró és királyi helytartó fia az alsó-magyarországi, dunántúli, Bercsényi a felső-magyarországi kerület biztosa lett.[21]

A nádori konventikulum befejezése előtt a gyűlést Kollonich Bécsbe idézte. Elkerülte a kutatók figyelmét, hogy Kollonich politikai pályáját Johann Cristoph Hocher pártfogásával, az ő csoportjában kezdte el. Ennek a nagyon képzett csoportnak a körében sajátítja el a szélsőséges abszolutizmus követelményeit az egységes Birodalom megteremtése érdekében. Az 1664 óta kimutathatóan meghatározó csoport tagjai közül az 1690-es években még sokan működnek. Így például Julius Buccelleni gróf most az udvari kancellár,s majd ő lesz a II. Rákóczi Ferenc perében kirendelt Judicium Delegatum elnöke. Christoph Abele pedig udvari tanácsos. Hörnigk pedig a Hocher csoport meghatározó tagjának, a zseniális gazdasági teoretikusnak, Joachim Bechernek a tanítványa.. Kollonich bíboros, mint a Titkos Tanács elnöke Bécsben, 1696 végén a főméltóságok és a főispánok előtt beszédet mondott. A rendelkezésünkre álló források szerint bejelentette a reformokat, az országot az örökös tartományok módjára kormányozzák. Ez a Benczédi László megállapítása szerint tompított abszolutista eljárás minden javító szándékával együtt lényegét tekintve az országnak a Birodalomba történő betagolását szolgálta. Így értékelték a jelenlévők, mármint akiknek a véleményét ismerjük: Károlyi szatmári főispán, Széchenyi Pál veszprémi püspök és amint a Vallomásai szűrt emlékeiből megállapíthatjuk, az ekkor Bécsben tartózkodó Rákóczi is. A felterjesztés több konkrét Sáros vármegyei esetet tartalmaz, ez csakis a főispán tudtával kerülhetett bele. Rákóczi tehát, ha nem is volt jelen a megbeszélésen, tudomást kellett szereznie róla. A konferencia álláspontját Széchényi Pál kalocsai érsek és veszprémi püspök fogalmazta meg: Kollonich javaslatának megtárgyalására országgyűlés hivatott megtárgyalni.[22]

---

[21] *Thaly,* 1887. II. k. 139. o.

[22] Confessio peccatoris. 66. o.; *Thaly,* 1887. II. k. 139–140. o. Vö. Gróf Károlyi Sándor Önéletírása. (Kiad. *Szalay László.*) Pest, 1865. (Magyar Történelmi Emlékek) I. k. 45. o., 45. o.; *Köpeczi Béla:* Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Budapest, 1982. 157. o. – A Hocher és csoportja által bevezetett rendszerről: „az ab-

A Puncta Instantiarum legtöbb észrevételét és javaslatát a központi kormányszervek nem vették figyelembe. Az adót 1697-re 50%-al felemelték 2 millióról 3 millióra. Maradt megoldatlanul a devalváció, és szedték az akcisát, anélkül, hogy a kereskedő rétegeket ért jogtalanságokon bármit is változtattak volna.

Egyenlőre csak annyit mondhatunk, hogy az 1696. évi nádori konkurzus és a bécsi konferencia fordulatot jelentett abban a bonyolult folyamatban, amely a kompromisszumból a szabadságharcig vezet. Nem beszéltem a szabadságharc geneziséről, a lakosság körében gyülemlő feszültségekről, bár erről tudtak, 1697 pedig látványos kifejezése volt a kereskedelemből kiszorított, törtvényen kívüli helyzetbe jutott társadalmi rétegek igényeinek. Ami ezután következett: 1698: önkényesen kivetett évi 4 millió adó, a kiváltságos rétegek adókötelezettsége, további kereskedelmi megszorításokkal kísérve. Lezárják az 1690-től húzódó vitát, összefüggésben la császári hadsereg reformjával, de Magyarország alkotmányát súlyosan sértő módon, hogy az országnak ne legyen saját védelmét szolgáló katonasága, „national militia".Végül a karlócai béke, amely a Habsburg központi kormányzat részéről a magyar politikai elittel kötött kompromisszum végletes felbontását jelentette a kortársak felfogásában. A béketárgyalásokra a Királyság képviselőit nem hívják meg, a törvények és a megállapodások ellenére, ahogy a Manifestum megfogalmazta: „sine nobis de nobis concloduntur".

Összefoglalva. Az európai hatalmi egyensúly megteremtésének hosszútávú folyamatában ez az idő már az ún. intenzív időfaktornak számít. A hatalmi erőviszonyok átrendezése érdekében kirobbanó spanyol örökösödési háború és az északi háború Magyarországot több értelemben is közvetlenül érintették. Nyilvánvaló lett, hogy a török kiűzése után azok a kísérletek, amelyek a Habsburg központi kormányzat és a magyar főméltóságok között kompromisszumokkal, érdekegyeztetéssel akarták megoldani az ország előtt álló feladatokat, zátonyra futottak. az országegység megteremtésére és az államiság megőrzése az érdekegyeztetés kísérletei zátonyra futottak. A másfél évszázados török uralom alól visszafoglalt Magyarország berendezését a Habsburg kormányzat a Birodalomba tagolva kívánta megoldani. Ez nem csupán az ország alkotmányának elvesztésével járt, nemcsak az okozott leküzdhetetlen problémákat, hogy az ország egyesítése politikai, alkotmányos szinten nem valósult meg, hanem egyszerűen az ország tragikus működés képtelenségéhez vezetett. A központi rendelkezések ugyanis nem számoltak az ország szerves egységével és egymásnak is ellentmondó utasításaikkal kiélezték a belső ellentéteket. A birodalmi politika pedig nem tudta kezelni a társadalmi feszültségeket, egyetlen megoldást a fegyveres erőt és az erőszakot vélte alkalmazhatónak. Sem a hegyaljai felkelést vérbefojtó beavatkozás, sem a sűrűn kiadott császári rendeletek a „rablók", „prédók", „tolvajok", valójában szökevények, tiltott kereskedést űzők kiirtására nem hozott megoldást. Amit a Puncta Instantiarum 1696-ban jelzett, a századfordulóra bekövetkezett: a Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben polgárháborús viszonyok uralkodtak. A társadalom különböző alsó rétegeiben elsöprő erejű mozgalmak robbantak ki. Hogy ne süllyedjen az ország a véres polgárháborúba, annak egyetlen lehetősége nyílott: a kompromisszum veszteseinek vállalni kellett, hogy az ország beren-

szolutizmusnak valamiféle féltorz változatát igyekeztek bevezetni" *Hiller István:* A Vatikán és Magyarország (1526–1699). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. (Szerk. *Zombori István.*) Budapest, 1996. 160. o.

dezésének másik alternatíváját próbálják megvalósítani, az országos érdeket „a közjó", a „közös érdek", a „nemzeti érdek" fogalmaival kifejezett alkotmányos és törvényes korszerű berendezését az országnak.

Úgy látom, hogy Rákóczi, mint Sáros vármegye főispánja ismerte Bercsényi felterjesztését. Erre vall a Sáros vármegyei eset említése és az a tény, hogy tizenhárom vármegye nevében fogalmazták meg. Ez viszont azt is jelenti, hogy Rákóczi politikai kapcsolata Bercsényivel ebben az időben, tehát 1696-ban már kialakult, s bizonyos együttműködéssel is számolni lehetett.

A számos reformot és a régió működőképességét biztosító javaslat még az uralkodó és a Királyi Magyarország rendi testülete között újrarendezendő kompromisszum lehetőségét vázolta fel. A fogadtatása viszont a kompromisszum törékenységére vallott. A jelzett következményekre pedig nem kellett sokáig várni, 1697 nyarán a Hegyalján bekövetkezett. A kompromisszum utolsó lehetőségeit a Habsburg-kormányzat nem ismerte fel. Talán nem is tekintette fontosnak, erre vallott az 1698. szeptemberi bejelentés és a magyarok nyílt mellőzése a karlócai béketárgyaláson.[23]

Amit kompromisszumokkal nem sikerült, hogy befejezzék az ország egységének megteremtését, kiépítsék a működőképes államot, regenerálják gazdaságát, megreformálják intézményeit s mobilizálják a nemzetközi kapcsolatokat és szerződéseket, annak elérésére Rákóczi vállalkozott, többek között azokkal a főispánokkal és vármegyei nemesekkel és városi polgárokkal is együtt, akik az 1696. évi áttekintést és javaslatokat elkészítették.

Ágnes R. Várkonyi

FROM COMPROMISES TO THE WAR OF INDEPENDENCE

Summary

In the second phase of the Holy League's military campaigns to reoccupy the Hungarian territories still under Ottoman rule, the Hungarian political elite considered to achieve the union of the country and its arrangement on the level of the period through making a compromise with Holy Roman Emperor, King of Hungary Leopold I. The study offers a survey of two important aspects of the great topic, the inauguration of Ferenc II Rákóczi as Lord Lieutenant for life in 1694, and the *Puncta Instantiarum* signed by Miklós Bercsényi and presented in the name of the thirteen counties in 1696.

The author lays down as a fact that the oath Ferenc Rákóczi II referred to several times before the beginning of the war of independence, was the one taken as Lord Lieutenant, including

[23] *R. Várkonyi Ágnes:* A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII–XVIII. század forulóján. *Századok,* 1965. 679–718. o.

allegiance to the monarch, keeping the laws of the country, serving its financial interests with care, and protecting all sorts and conditions of inhabitants of the county. Theoretically, it came up to the compromise, which was also manifested in Emperor Leopold I emancipating the young Rákóczi before time and thus making him suitable for the exaltation to Lord Lieutenant for life. The study presents the inauguration speech that embodied the compromise between the counties and the monarch, and then expounds that the actual situation was characterised by the one-sided, extreme dominion of the imperial power and the military that acted arbitrarily in the name of the power. The provisions issued without any knowledge of the actual situation deepened the internal social differences to the utmost point. The study gives a methodical outline of the summary drawn up in the name of the thirteen counties, and introduces its proposed solutions. The cases concerning Sáros County indicate that Rákóczi had knowledge of the petition, and so the relating chapter of his *Confessions* can be analysed on this basis.

Following the official channel of the *Puncta Instantiarum* in outline, the study discusses the proposals that were carried out by the central government, and emphasises that the outbreak of the uprising in 1697 in northeast Hungary could be foreseen from the petition of the thirteen counties.

Ágnes R. Várkonyi

DES COMPROMIS À LA GUERRE D'INDÉPENDANCE

Résumé

Dans la deuxième phase de la guerre pour la reconquête, par les troupes de la Ligue Sainte, des territoires occupés par les Turcs, l'élite politique hongrois comptait réaliser la réunification et la modernisation du pays sur la base du compromis trouvé avec Léopold Ier, empereur de l'Empire de Habsbourg et roi de Hongrie. L'étude examine deux détails importants de ce vaste sujet : l'installation de François Rákóczi II dans sa fonction du comte perpétuel en 1694 et le *Puncta Instantiarium* signé par Miklós Bercsényi au nom de treize comitats et déposé en 1696.

Elle constate que le serment auquel se référait, à plusieurs reprises, François Rákóczi II avant le début de la guerre d'indépendance, était en fait le serment du comte perpétuel qui contenait le principe de la loyauté envers l'empereur, du respect des lois nationales, du service honnête des intérêts matériels du pays et de la défense de tous les habitants du comitat. En principe, cela correspondait à l'esprit du compromis apparaissant aussi dans le fait que Léopold Ier a déclaré François Rákóczi II majeur avant l'âge légal, ce qui a permis à ce dernier de remplir la dignité du comte perpétuel. L'étude présente le discours d'installation conforme au compromis entre les comitats et l'empereur, puis elle explique que les conditions réelles étaient caractérisées par la domination unilatérale et excessive du pouvoir impérial ou de l'armée arbitraire agissant pour son compte. Les mesures prises sans connaître la situation réelle ont mis en évidence les conflits sociaux internes. L'étude dresse un tableau synthétique basé sur le résumé rédigé au nom de treize comitats et présente aussi les propositions de solution. Les cas issus du comitat de Sáros démontrent que Rákóczi était au courant de la requête, ce qui permet de préciser la partie y relative des *Confessions*.

Esquissant le chemin du *Puncta Instantiarium* dans les administrations centrales et indiquant les propositions réalisées, l'étude souligne que la requête des treize comitats laissait présager l'éclatement de la révolte de Hegyalja.

Ágnes R. Várkonyi

VON KOMPROMISSEN ZUM FREIHEITSKAMPF

Resümee

Die ungarische politische Elite meinte, sie könne die Vereinigung und zeitgemäße Einrichtung des Landes in der zweiten Phase des Krieges, der die türkenbesetzten Gebiete des Landes mit Hilfe der Truppen der Heiligen Liga zurückerobert hatte, durch die, mit dem Herrscher des Habsburgerreiches, zugleich König von Ungarn, Leopold I. geschlossenen Kompromissen lösen. Die Studie gibt einen Überblick über zwei wichtige Teile des großen Themas: die Einweisung von Ferenc II. Rákóczi als Erbobergespan im Jahre 1694, und das, 1696, im Namen der dreizehn Komitate eingereichte, und mit der Unterschrift von Miklós Bercsényi versehene Puncta Instantiarum.

Die Studie stellt fest, dass es sich beim Eid, auf den sich Ferenc II. Rákóczi vor Beginn des Freiheitskampfes mehrmals bezogen hatte, um den Eid als Obergespan handelt. Dieser beinhaltete die Loyalität gegenüber des Herrschers, die Einhaltung der Gesetze, das achtsame Dienen der materiellen Interessen des Landes und den Schutz der Einwohner des Komitates, unabhängig von ihrem Stand und ihrem Rang. Im Grunde genommen entsprach der Eid dem Kompromiss, der auch dadurch zum Vorschein kam, dass Kaiser Leopold I. den jungen Rákóczi vorzeitig für volljährig erklärt hatte, und ihm dadurch die Möglichkeit gegeben hatte, die Würde des Erbobergespans zu bekleiden. Die Studie gibt auch die Einweisungsrede kund, die den Kompromiss zwischen den Komitaten und dem Herrscher ausdrückt. Sie kommt auch darauf zu sprechen, dass die tatsächlichen Verhältnisse durch die einseitige und radikale Herrschaft der kaiserlichen Gewalt, oder des Heeres, das im Namen der Herrschaft machthaberisch vorging, charakterisiert wird. Diese Verordnungen, die ohne Kenntnis der tatsächlichen Verhältnisse geschaffen wurden, spitzten die internen sozialen Gegensätze zu. Die Studie gibt auch die systematisierte Übersicht und die Lösungsvorschläge der Zusammenfassung kund, die im Namen der dreizehn Komitate entstanden ist. Unter den angeführten Fällen lassen die, aus dem Komitat Sáros stammenden Personen darauf schließen, dass Rákóczi über das Gesuch bescheid wusste. Auf dieser Grundlage kann der, sich darauf beziehende Teil des Werkes Vallomások (Geständnisse) präzisiert werden.

Die Studie betont, – indem sie den Weg des Puncta Instantiarum bei den zentralen Behördenorganen schemenhaft verfolgt, und angibt, was aus den Vorschlägen von der zentralen Regierung tatsächlich umgesetzt wurde, – dass das Gesuch der dreizehn Komitate den zu erwartenden Ausbruch des Aufstandes von Hegyalja (Tokajer Gebirgsland) vorausgesagt hatte.

Агнеш Р. Варконьи

ОТ КОМПРОМИССОВ ДО БОРЬБЫ ЗА СВОБОДУ

Резюме

Венгерская политическая элита считала, что на втором этапе войны, которую вела Святая Лига в целях возвращения территорий, объединение страны и современное ее обустройство можно будет решить с помощью компромиссов, заключенных с правителем Габсбургской Империи венгерским королем Леопольдом I. В настоящей работе автор дает обзор двух важных частей этой большой темы: установление на должность вечного фёишпана (губернатора), Ференца II Ракоци в 1694 году и вопрос о *Puncta Instantiarum* поданного от имени тринадцати комитатов за подписью Миклоша Берченьи в 1696 году.

Исследователь делает заключние о том, что присяга, на которую неоднократно ссылался Ференц II Ракоци до начала освободительной борьбы, была присяга фёишпана, и она заключала в себе присягу на верность правителю, на соблюдение законов страны, безукоризненную службу материальным интересам страны и обороне её населения всех сословий и рангов. В принципе это соответствовало тому компромиссу, который находил свое выражение также и в том, что кайзер Леопольд I провозгласил юного князя Ракоци совершеннолетним преждевременно и тем самым сделал возможным для него занятие поста вечного фёиспана. В статье излагается также текст речи, произнесенной по случаю введения на должность фёиспана, в которой выражался компромисс между комитатами и правителем, однако автор замечает, что подлинные отношения в стране характеризовались кайзеровской властью и односторонним и беспредельным господством военного произвола, распоряжавшегося от имени власти. Распоряжения, вынесенные без подлинного знания обстановки, до крайности обострли внутренние социальные противоречия. Автор статьи дает полное систематизированное обобщение и обзор заключений и предложений, сделанных тринадцатью комитатами в целях решения проблемы. Среди ннх предложения, сделанные от имени комитата Шарош, свидетельствуют о том, что Ракоци знал об этом заявлении комитатов, и на основании этого может быть уточнена соответствующая часть *Исповеди.*

Схематично прослеживапя путь *Puncta Instantiarum,* пройденный в центральных административных органах, отмечая те предложения, которые были осуществлены центральными правящими органами, автор подчеркивает, что петиция тринадцати комитатов заранее должна была предсказать вероятное начало восстания в Токайском подгорье.

CZIGÁNY ISTVÁN

ÚJ KATONAI BERENDEZKEDÉS MAGYARORSZÁGON, 1683–1703

1703 nyarán és őszén a II. Rákóczi Ferenc zászlói alá sereglettek között a magyarországi társadalom szinte valamennyi fegyverforgatáshoz értő rétege megtalálható volt. A Rákóczi, majd Bercsényi és Forgách Simon által többször megismételt kiáltványok hajdúszabadságot és adómentességet ígérő pátensei jelentős jobbágytömegeket vonzottak a felkelők táborába. A fejedelem emlékiratai mellett számos korabeli forrás szól arról, hogy a Felső-Tisza vidékét és a Tiszántúlt elárasztó felkelők előszeretettel hajtották el a nemesek állatállományát, fosztogatták udvarházaikat, dúlták fel birtokaikat. Kezdetben a nemességnek még a felkelés céljaival szimpatizáló része is holmi parasztlázadástól tartott.

Markó Árpád, a XX. század jeles hadtörténésze kutatásai alapján úgy vélte, hogy a „kuruc hadsereg feudális vezetés alatt álló néphadsereg volt," amelynek „minden más európai hadseregtől eltérő különleges viszonyai voltak."[1] A későbbi feldolgozások, köztük a II. Rákóczi Ferenc életéről szóló munka is azt emelte ki, hogy a „fiatal Rákóczi szegénylegények, jobbágyok, bujdosó katonák, vagyis a feudális társadalom kivetettjei élén kezdte meg a haza felszabadításának nagy művét."[2] A nyolcvanas évek közepén napvilágot látott hadtörténelmi szintézis Rákóczi-szabadságharcot tárgyaló fejezetét író Heckenast Gusztáv, a szakirodalom addigi eredményeit felhasználva, a részben még a Thaly Kálmán és Markó Árpád által követett, ma már klasszikusnak nevezhető felosztásban, (udvari, reguláris, mezei, idegen hadak) tárgyalta a kuruc hadsereg szervezetét. A haderő összetételét három nagyobb szociális csoportra osztotta, a nemesi kiváltságokkal nem rendelkezőkre, akik közül a legtöbben a „jobbágyok, kisebb számban szabadosok és városi vagy mezővárosi polgárok" voltak, illetve a katonáskodó nemesekre és a hivatásos katonaságra, mely utóbbiakban „az új életre kelt vitézlő rendet alkotó magyarok és külföldi zsoldosok harcoltak."[3]

Rákóczi államának hadszervezési törekvéseit, vagyis a kuruc hadsereg megteremtését a szakirodalom, a fejedelem, valamint Bercsényi Miklós főgenerális és Forgách Simon tábornagy nevéhez köti, s csak kevesebbet szól arról, hogy milyen előzményekre építhettek a hadsereg megszervezésénél.[4] A kuruc hadsereg szervezésével foglalkozó szakmunkákat olvasóknak sokszor az lehet a benyomása, mintha Rákóczinak a semmiből

---

[1] *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Budapest, 1934. 101–102. o.

[2] *Köpeczi – R. Várkonyi* 1976. 122 o.

[3] Heckenast Gusztáv azonban megjegyezte, hogy a hadseregben lévő különböző társadalmi csoportok (amelyek között számos átmenet volt) magatartását hadseregbeli súlyuk változását „forrásimpressziók alapján le tudjuk írni, egymás közti arányaikat számszerűen meghatározni nem." Magyarország Hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig. (Szerk.: *Borus József)* Budapest, 1985. 367. o.; A hadsereg személyi állományának szociális összetételét vizsgálatára nézve l.: *N. Kiss István*: A kuruc hadsereg társadalmi-gazdasági bázisa (1703-1711). *HK* 1984/4. sz. 687–714. o

[4] A legújabb kutatási eredményekre nézve l. *Mészáros Kálmán*: Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. *HK* 2001/2–3. sz. 303–356. o.; *Uő.:* A szabadságharc tisztikara.; *Ságvári György*: Kuruc regularizálás. E két utóbbi in: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Budapest, 2002. (Szerk.: *Czigány István)* 157–188. o., illetve 189–228. o.

kellett volna hadsereget teremtenie. A történelmi valóság azonban prózaibb. A XVII–XVIII. század fordulóján jelentős létszámú hivatásos és félhivatásos fegyverforgató találtatott Magyarországon, akik változatos szervezeti formákban harcolták végig a török elleni felszabadító háborút.

A magyarországi katonaság azonban „féloldalas" haderő volt. Kizárólag könnyűfegyverzetű csapatokból, nagyobbrészt könnyűlovasokból, vagyis huszárokból állt, a gyalogosok, akiket a források hajdúként is említettek, szintén könnyű fegyverzettel rendelkeztek. A kuruc haderő regularizálásával azokat a hiányosságokat igyekeztek pótolni, amelyek az Oszmán Birodalom ellen folytatott harc idején a Habsburg Birodalom hadigépezetén belüli munkamegosztás nyomán alakultak ki. A magyarországi katonaság fegyverzetében és taktikájában a határvédelem feladataihoz idomult, nagyobb tömegű nehézfegyverzetű gyalogságra, valamint dragonyos és nehézlovas egységekre csak a kisebb-nagyobb hadjáratok idején volt szükség, és e csapatnemek az állandó hadsereg reguláris állományából kerültek ki. A kuruc katonai vezetés, élén a fejedelemmel, ezeket a hiányosságokat akarta felszámolni szervező munkája során. Hogy Rákóczi és tábornokai milyen előzményekre építhettek és milyen hiányosságokkal kellett szembe nézniük, arra a magyar hadügyi fejlődés megelőző bő két évtizedének története nyújthat fogódzót.

A Habsburg Birodalom tulajdonképpen a francia monarchiával egy időben, az 1660-as években fogott hozzá az állandó haderő megteremtéséhez. Jóllehet a hazai szakirodalom a francia hadügyi fejlődés eredményeit tartja mérvadónak, a Habsburg Birodalom ez irányú törekvései, a gazdaság viszonylagos fejletlensége ellenére, az örökös tartományokban sikeresnek bizonyultak. A magyarországi katonaság modernizációjának első lépését – az állandó hadseregbe történő beillesztését – a királyi haderő 1671–1672-ben véghez vitt átszervezése jelentette, ami jelentős létszámleépítéssel járt, és azt eredményezte, hogy a rendeknek a végvidék helyi irányításában játszott szerepe háttérbe szorult. A Bányavidéki Főkapitányság 1665-ben történt újjászervezését követően a végvidék irányításával Louis Raudit de Souches tábornagyot bízták meg, s mikor Esterházy Pált nevezték ki a végvidék élére, egy sor fontos erősség nem került a parancsnoksága alá. Hasonló folyamat játszódott le a Felső-magyarországi Főkapitányságban is, ahol 1671 és 1682 között a terület császári főparancsnokai gyakorolták a tényleges főkapitányi jogkört.

Úgy véljük, a végvári katonaság 1671–1672. évi redukciója, amelyet a szakirodalom a végvári katonaság elsorvasztásaként értékelt, nem jelentette a végvári katonaság „szélnek eresztését." Az elbocsátott vitézek zöme, más szervezeti formában, tovább szolgált, így ugyanannyi, ha nem több magyarországi katonát találhatunk a végvidékeken, mint a század hatvanas éveiben. Lényeges különbség viszont, hogy a honi haderő zöme már nem a klasszikus végvári rendszerben, hanem az állandó hadsereg különböző kötelékeiben, mezei ezredekben és szabad századokban teljesített szolgálatot. Tekintve, hogy az eredetileg tervezett létszámleépítésnél valamivel többen maradtak királyi zsoldban, a végvárak „iratos" katonasága 1672–1680 között mintegy 6 500 fő körül mozoghatott. Az elbocsátottak jelentős része vagy az újonnan szervezett lovasezredekben (Barkóczy-, Pálffy-, Collalto-), vagy a szabad századokban nyert alkalmazást. Ez utóbbiak összlétszáma 1675-ben 8 900 fő volt, köztük 2000 magyar huszár és 1000 hajdú szolgált.[5] A

[5] Az Udvari Kamara átirata a Haditanácsnak, 1675. június 16. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 348. Fol. 470.

szabad csapatok parancsnokává Komárom főkapitányát, a Haditanács tagját, Karl Ludwig Hofkirchen tábornokot nevezték ki. Ezzel az okos húzással a magyarországi katonaság újabb része került minden különösebb huzavona nélkül az Udvari Haditanács közvetlen irányítása alá. A közvélekedéssel ellentétben az úgynevezett horvát ezredek (Collalto- és Pálffy-) a valóságban vegyes etnikumú, magyar–horvát alakulatok voltak, hiszen a királyi országrész végvidéki helyőrségeiben sok horvát és délszláv vitéz is szolgált. Az 1672-ben verbuvált lovasezredek legénységének és tisztikarának etnikai összetételéről keveset tudunk. Mathias Collalto alakulatában két magyar alezredest ismerünk, Kollonich János Zsigmondot és Sárkány Jánost. Pálffy János Károly horvát–magyar egységében eddig nem leltük nyomát magyar vagy délszláv tiszteknek. Az 1674 novemberére már vértesezreddé alakult csapatról szóló iratokban egy Franciscus Recziczki bárót említenek kapitányi rangban, később, 1679-ben viszont két századparancsnokról, Weschnikl-ről és Rzikowkyról született feljegyzés.[6]

Az ország sajátos társadalmi és politikai viszonyai, s nem utolsó sorban az anyagi eszközök elégtelensége miatt a refomkísérlet kudarcot vallott. A bujdosómozgalom nyomán kialakult polgárháborús viszonyok közepette lehetetlenné vált az ország végvári haderejének átszervezése. I. Lipót magyar király és német-római császár, a kuruc polgárháborúval a hátában és a készülődő oszmán támadás árnyékában, az 1681. évi országgyűlésen kompromisszumot kötött a katonai és hadügyi pozícióikat féltő rendek királyhű képviselőivel. A reformok bizonyos elemei, mint például a regularizált mezei ezredek, a végvári katonaságnál kialakított taktikai formációk tovább éltek, amiként a kiépült katonai hivatalszervezet és az infrastruktúra is.

A franciákkal való háborúskodást lezáró nymwegeni béke (1679) után, 1680 őszétől átszervezték a Királyi Magyarország védelmi rendszerét. Miután az Udvari Kamara 1680 szeptemberében az uralkodó számára készült előterjesztésében elismerte, hogy hiba volt a magyar végvári katonaság létszámának túlzott arányú csökkentése, elrendelték a régi, 1672 előtti végvári hadrend visszaállítását.[7] A soproni országgyűlésen 1681. december 30-án szentesített rendelkezések és a keretlétszámok fokozatos növelése nyomán, 1683 nyarára a Királyi Magyarország végvári hadrendjében újra 11 991 magyar, és 1700 német végvári katona szolgálhatott.[8] Az állandó hadsereg Magyarországon állomásozó alakulatait is átszervezték. A szabad századok zömét megszüntették, a külhoni legénységet a reguláris ezredekbe osztották be, a magyarországi fegyvereseket pedig újra a királyi várakban alkalmazták.[9]

---

[6] ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 345. Fol. 666. 1674. november; uo. Bd. 355. Fol. 808. 1679. március.

[7] Az Udvari Kamara javaslata I. Lipót császárnak, Bécs, 1680. szeptember 14. ÖStA FHKA HKA HFU RN 290. 1682. Konv. Dez. Fol. 123–128.

[8] Az 1681-es soproni országgyűlés 5. törvénycikke Nyitrára, Szeredre, Sellyére, Farkasdra, Kistapolcsányba, Lévára, Korponára, Kékkőre, Fülekre, Légrádra, Zalavárra 5 150 fős „bennszülött katonaságot" rendelt és intézkedett Szatmár és Kálló véghelyek megerősítéséről is. *Kolozsvári – Óvári* 1901. 266–271. o.; Az Udvari Haditanács átirata az Udvari Kamarának, 1682. június 25. ÖStA FHKA HKA HFU RN 275. 1680. Konv. Dez. Fol. 124–129.; Extract Wie daß Hungarische Kriegs Volckh auf denenen Gesambten Hungarischen Gränitzen, und waß ain Monath sold austragen hat. ÖStA FHKA HKA HFU RN 292. 1683. Konv. Mai fol 200-202.; Extract von teutschen Manschaft an den Pergstädtischen gränitzen. Uo. RN 292. 1683. Konv. Mai Fol. 73. Német végvári katonaság volt még Győrben, Füleken és Szendrőn, ezek létszáma mintegy 1000 fő lehetett.

[9] Siegfried Breuner beszámolója a Magyar Királyságban és Szilézíában végrehajtott katonai átszervezésekről, 1680. július 24. ÖStA FHKA HKA HFU RN 274. 1680. Konv. Sept. Fol. 134–163.

A magyarországi katonaság császári-királyi haderőbe történő integrálására a századvég nagy törökellenes háborúja (1683–1699) teremtett újabb lehetőséget. Zrínyi Miklós még úgy tervezte, hogy az ország török alóli felszabadítását a királyi Magyarország nemzetközi szövetség keretében, a Habsburgokkal együtt fogja megvívni, ám e terv két évtized múltán már csak illúzió maradt. A Habsburg Birodalom ugyanis gazdaságilag, katonailag és diplomáciailag egyaránt képessé vált egy törökellenes európai szövetség létrehozására és irányítására. A magyar rendek hatalmát és nemzetközi tekintélyét ugyanakkor kikezdte a kuruc–labanc belháború és a török orientáció. Ez a politika oda vezetett, hogy 1683 nyarán az ország fegyveres erejének zöme az oszmán hadigépezet segédereje-ként tevékenykedett: Thököly felső-magyarországi államának bukásáig, 1685 végéig, mintegy 16–18 000 fő harcolt az oszmán hatalom oldalán a viszonylag csekély erővel támadó Ludwig Sultz tábornok csapatai ellen!

Esterházy Pál nádor 1683 tavaszán elsősorban a rendi haderő igénybevételével számolt. Május végén 6 713 lovas 2 515 gyalogos sorakozott fel a törökkel szemben, de a nádor még közéjük várta Trencsén vármegye, az esztergomi érsek és káptalan, a győri, nyitrai, veszprémi, váci püspök bandériumait, akik összesen 330 lovas és 210 gyalogos kiállítását ígérték az év elején. A Bányavidéki, Kanizsával szembeni és Győri Főkapitányság hadrendjében 9 175 végvári vitézzel számolt, de miután Thököly csapatai 1682 szeptemberében elfoglalták Füleket, a környező helyőrségekből sokan csatlakoztak a kurucokhoz, így alig 8 000 végvári vitéz maradhatott a király hűségén. Már Székesfehérvárt is elhagyta a török tábor, amikor június 23-án az Udvari Haditanács újabb 5 000 magyarországi katona toborzását rendelte el, de azok felfogadására már nem került sor.[10]

1683 nyarán, amikor a magyar társadalom zöme behódolt az oszmán uralomnak, s a magyarországi katonaság többsége Thököly hadseregének részeként a török hadműveleteit segítette, Győr, Komárom, Lipótvár, Pozsony falai között több mint 1100 fős magyar végvári őrségnek kellett állomásoznia, de valószínű, hogy a környék meghódolt erősségeiből is többen e várakba húzódtak. A keleti végeken mintegy szigetként megmaradt Szatmár várában egy 1683. március 25-én felvett mustrajegyzék szerint 1155 huszár és 403 hajdú állomásozott.[11] További kutatásoknak kell majd tisztázniuk, hogy a királyi kézen maradt erősségekben és a nyugati határszél néhány kisebb várában (Fraknó, Vöröskő) valójában milyen létszámú magyar erők védekeztek, s vajon mi lett a sorsa 1683 nyarán azoknak a mezei alakulatoknak, amelyeknek a toborzását Esterházy Pál nádor még 1682 szeptemberében rendelte el. A 3 563 lovasból és gyalogosból álló csapattest bizonyos alakulatairól, mint a például a nádor 1008, és Esterházy Ferenc 585 fős ezredéről tudjuk, hogy zömük csatlakozott a Bécs felmentéshez készülődő szövetségesekhez, vagy a császári-királyi csapatok kezén maradt várakba vonult. Kéry János néhány megmaradt horvát–magyar lovas- és gyalogosalakulata a császárváros körüli hegyekben táborozott, Gombos Imre volt putnoki kapitány maroknyi hajdúcsapatával viszont Bécs védelmében vett részt. Nem tudjuk azt sem, hogy június–július folyamán a Barkóczy-ezred

[10] ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 367 Fol. 417. 1683. június 23.

[11] A Szatmáron állomásozó huszárok és hajdúk létszámkimutatása, 1683. március 25. ÖStA FHKA HKA HFU RN 296. 1684. Konv. Mai. Fol. 411.

hány katonája lett kuruccá, s tartott parancsnokával, Barkóczy Ferenccel, aki Thököly fejedelmi biztosaként hódoltatta Nyugat-Magyarország főurait, vármegyéit és városait.[12]

A keresztény erők kahlenbergi győzelmét követően a nemesi és a vitézlő rend a nyári „törökös bódulat" után tömegesen csatlakozott a Lotharingiai Károly és Sobieski János vezette csapatokhoz. Esterházy Pál nádor október közepén 5 000 katonával vett részt a harcokban, egy hónappal később pedig 8 000 főnyi magyar seregről tett jelentést az Udvari Haditanácsnak.[13] Czobor Ádám, aki 1683 nyarán még szintén a „kuruc királynak" hódolt, az év végén 3 000 katona felfogadására tett ajánlatot az Udvari Haditanácsnak.[14] Esterházy Pál 1684-ben 9 417 magyarországi katonát vezetett Buda alá, de a korabeli kimutatás szerint az ország különböző harcterein összesen 19 317 magyarországi katona harcolt a szövetségesek oldalán, vagyis csaknem annyi fegyveres, mint amennyivel a nádor az előző év tavaszán a királyi országrész fegyverbe hívásakor számolt.[15]

A törökellenes felszabadító háború során a magyarországi katonaság alapvetően három, kiegészítésében és javadalmazásában eltérő hadszervezeti formában szolgált: a császári-királyi haderő reguláris ezredeiben, a végvári katonaság soraiban, illetve a korabeli szóhasználatban „national miliz"-nek nevezett „nemzeti" katonaság kötelékeiben. Természetesen ez a „nemzeti katonaság" nem tévesztendő össze a XIX–XX. századi nemzetállamok fegyveres erejével. Az Udvari Haditanács általában minden olyan alakulatot „national miliz"-nek tekintett, amely nem tartozott az állandó hadsereg hadrendjébe, így állományukban egyaránt megtalálhatók a zsoldért vagy zsákmányért felfogadott, és a feudális kötelezettségek alapján hadba hívott csapatkontingensek.

A még 1672-ben felállított reguláris ezredek közül Pálffy János Károly alakulatát, mint említettük, vértesezreddé szervezték át, s ott minden bizonnyal már csak mutatóban maradt néhány magyarországi katona, Mathias Collalto lovas egységét a nymwegeni békét (1678) követő létszámcsökkentéskor feloszlatták. A reguláris alakulatok közül egyedül a Barkóczy-ezred vészelte át a létszámcsökkentés, valamint a Thököly-felkelés viharait. Az uralkodói kegyelemet nyert Barkóczy Ferenc szatmári regimentjét („Regiment zu Szatmar") 1684 májusában 2000 fősre növelték, de az alakulat már nem került be a császári-királyi hadrendbe.[16]

Jelenlegi ismereteink szerint a törökellenes felszabadító háború idején öt állandó magyar reguláris ezredet szerveztek. Az első három alakulat felállítására a franciák 1688 őszén Vesztfáliában indított újabb hadjárata után került sor. Mivel a császári hadvezetés jelentős erőmegosztásra kényszerült, és közel 40 000 katonát vontak ki a magyarországi hadszíntérről, a honi katonaság szerepe felértékelődött. 1688 szeptemberében Pálffy

---

[12] Kimutatás Esterházy Pál nádor parancsnoksága alatt levő magyar katonaság két havi zsoldjáról, Sempte, 1682. szeptember. ÖStA FHKA HKA HFU RN 290. Konv. 1682. Nov. Fol. 145–154. A Magyar Kamara Kéry János ezredest 1682 szeptemberében 1000 fegyveres verbuválására utasította, elsősorban a végvárak környékén lévő szabad huszárok és hajdúk közül. Kollonits Lipót az Udvari Kamarának ÖStA FHKA HKA HFU RN 289. 1682. Konv. Sept. Fol. 296-301.

[13] *Iványi Emma* 1991. 116. o.

[14] Czobor Ádám a Haditanácsnak ÖStA HKR Prot. Exp. Bd. 365. Fol. 43. 1684 január.

[15] Esterházy Pál nádor létszámkimutatása, 1684. augusztus 12. MOL P 125. Esterháy Pál nádor iratai, MOL Filmtár, 4736. doboz.

[16] Az Udvari Haditanács átirata az Udvari Kamarának, 1684. május 29. ÖStA FHKA HKA HFU RN 297. 1684. Konv Juni Fol. 138.

Miklós egy 3 000 főből álló gyalogezred, három hónappal később Czobor Ádám két 1000 fős lovasezred felállítására kapott parancsot. Ez utóbbi két ezredből Czobor az egyik szervezését és vezénylését Pálffy János ezredesre bízta, a másik egység parancsnoki teendőit maga látta el.[17] A császári-királyi hadsereg hadrendjébe kerülő új reguláris ezredeket, a végvári katonaságból szervezett alakulatokkal ellentétben, a hadvezetés a birodalom bármelyik részén be tudta vetni, így az újonnan szervezett két huszárezredet nyomban a Rajna mellé vezényelték.

Élelem-, fegyver- és zsoldellátásukról kezdettől fogva a Főhadbiztosság gondoskodott, az alakulatokat a császári-királyi, vagyis az állandó hadsereg hadrendjében tartották nyilván. Hogy a háború idején miért nem állítottak fel több magyarországi reguláris alakulatot, annak elsősorban anyagi okai voltak. Ezeknek az egységeknek toborzása, felszerelése és eltartása óriási összegeket emésztett fel. Czobor Ádám 900 fős reguláris huszárezredének eltartása 94 000, Pálffy Miklós gyalogos alakulata mintegy 36 000 rajnai forintjába került a kincstárnak, de ez az összeg még nem tartalmazta a fegyverzet, a ruházat és a muníció költségeit.[18] Az Udvari Haditanács, valószínűleg a magas költségek miatt, csak 1695 végén határozta el újabb huszárezredek felállítását. Eredetileg három ezred verbuválását tervezték, a katonáknak fejenként 10 birodalmi tallér toborzópénzt szántak. Éves ellátásukra 136 830 rajnai forintot kalkuláltak, a fegyvereket pedig – 7 500 karabélyt és pisztolyt – a Főhadszertárnoki Hivatal biztosította volna.[19] Mivel egyetlen ezred kiállítása, felfegyverzése és éves fenntartása 200 000 rajnai forintot igényelt, csak egy huszáregységet szerveztek. Jóllehet az állandó reguláris egységek sokszor szintén fizetetlenek maradtak, és élelmezésük is akadozott, ellátásuk és javadalmazásuk mégis követendő mintaként és elérendő célként szolgát a végvári és a szabad katonákból szervezett mezei alakulatok számára.

A Bányavidéki, a Győri és a Kanizsával szembeni Főkapitányság fegyveres erejének zömét, regularizált keretek között, egyre inkább mezei szolgálatra alkalmazták. A hadba vonuló katonaság létszámáról és harctéri szolgálatának feltételeiről a végvidéki főkapitányok külön szerződést kötöttek az Udvari Haditanáccsal és az Udvari Kamarával. A szerződések részletesen szabályozták a katonák felszerelését, ellátását, a zsold mértékét (lovasoknál három, a gyalogosoknál két rajnai forint), a helyőrségi szolgálatban elmaradt javadalmazás kifizetésének és a hadba vonulók helyettesítésének módját, illetve a harctéri szolgálatért járó adómentességet. Intézkedtek a zsákmány elosztásának módjáról, sőt arról is, hogy a megszerzett javakat a német katonák nem vehetik el a végvári vitézektől.

Zichy István győri helyettes főkapitány 1691 tavaszán egy 910 fős lovas, 1000 fős gyalogos és 32 sajkán 1000 fős naszádos alakulat kiállításáról kötött egyezséget a Haditanáccsal, Batthyány Ádám főkapitány pedig egy 1092 fős huszár- és egy 1037 fős gyalogezred kiállítását vállalta a Kanizsával szembeni végekről. 1693-ban a győri végvidék a

[17] Czobor és Pálffy az alkulatokat részben saját költségén állította ki, ami tulajdonképpen az udvarnak nyújtott hitel egy formája volt. Pálffy Miklós hajdúezredének toborzópátense, 1688. szeptember 1. ÖStA KA AFA 1688-9-2. Fol. 490–492.; Czobor Ádám regimentjének elszámolása, 1689 március 24. ÖStA FHKA HKA HFU RN 329. 1689. Konv. April-Mai Fol. 5.; Puncta Capitulationis... 1690. április 22. ÖStA KA AFA 1690-4-1.; részletes szervezési táblázata, 1689. október 1. GLA Karlsruhe Baden-Baden Kriegssache Ludwig Wilhelm. 11. A.

[18] Tabella Hungariae Militiae. [1686.] MOL P 71 Csáky cs. lt., Fasc. 198. 71. cs. Czobor Ádám regimentjének fizetése 1689. március 24. ÖStA FHKA HKA HFU RN 369. 1689 Konv April-Mai Fol. 5.

[19] Az Udvari Haditanács intézkedése, 1696. február 7. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 398. Fol. 52.

régi helyőrségekből 8 századba szervezve 440 huszárt és 1200 hajdút, a Balaton vidéki végházakból egy századnyi lovast és 200 gyalogost, a töröktől visszafoglalt három várból (Esztergom, Zsámbék Simontornya) pedig 3 századnyi lovast és 500 gyalogost állított ki. A harctérre vonulók a szokásos hópénzen felül egyhavi zsoldelőleget is kaptak.[20]

Zichy István már 1689-ben indítványozta a Haditanácsnak, hogy a végváriak ellátását a Kollonich- és Pálffy- reguláris ezredekéhez hasonlóan oldják meg. Két évvel később azonban még mindig csak tízhavi zsoldot kaptak (hat havit posztóban, négy havit pénzben), ám emellé a kincstár központi kenyérellátást biztosított a hadba vonult katonáknak.[21] A dunántúli török véghelyek visszafoglalását követően módosult a végvidék fizetési rendszere. Alsó-Ausztria rendjei továbbra is vállalták a Győr, Veszprém, Pápa, Tata és Palota váraiban szolgáló 764 huszár, és 1020 hajdú zsoldjának finanszírozását, ami évente 29 007 rajnai forintot és 60 dénárt tett ki.[22] Az újonnan visszafoglalt három végvár magyar helyőrségének illetményét és élelmezését a Balaton-felvidéki öt végházhoz hasonlóan az Udvari Kamara fizette.

A csapatok élelem- és lőszerigényeiről, a reguláris ezredekéhez hasonlóan, a Főhadbiztosság gondoskodott. Mivel a végvári katonaság egy része saját fegyverzettel rendelkezett, annak utánpótlására igen bonyolult szabályok vonatkoztak. Ha például a katonákat a Hadbiztosság látta el fegyverrel (a lovasokat karddal, egy pár pisztollyal és karabéllyal, a hajdúkat karddal és flintával), akkor ennek fejében egyhavi zsoldot levontak, és csak 5 havi harctéri javadalmazást kaptak. Arra is volt azonban példa, hogy a Főhadbiztosság megvette a katonák fegyverzetét, a lovasokét 32, a gyalogosokét 20 rajnai forinton.

A végvidéki főkapitányságok által kiállított egységek nem csak „iratos" végváriakból álltak, hanem a hadjárat idejére felfogadott szabad katonákból is, akik szintén központi fegyver- és lőszerellátásban részesültek. Forrásaink arról tanúskodnak, hogy a kilencvenes években a mezei ezredek lőszer- és fegyverutánpótlását is a kincstár biztosította. Donath Heissler lovassági tábornok például 1692 tavaszán 2000 karabélyt és 2000 pisztolyt rendelt a Főhadbiztosságtól a Várad ostromában részt vevő két mezei huszárezred számára, Bottyán János és Batthyány Ádám szabad legényekből, „iratosokból" verbuvált alakulata pedig 1694-ben és 1695-ben kapott 600, illetve 500 karabélyt a központi fegyvertárakból.[23]

Buda elfoglalása után a legjelentősebb változások a Bányavidéki Főkapitányság szervezetében következtek be. A régi végvárak őrségének egy részét az újonnan visszafoglalt erősségekbe helyezték. Pestre Sempte, Tapolcsány és Fülek, Szegedre Sellye és Nyitra

---

[20] A Kanizsai Főkapitányságból 1693 nyarán 1000 gyalogos és 500 lovas vonult a harctérre. Az Udvari Kamara átirata az Udvari haditanácsnak, 1693. július 5. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 392. Fol. 277–278.

[21] A Győri és Kanizsa elleni Főkapitányságok létszámára és ellátására vonatkozó iratok. ÖStA FHKA HKA HFU RN 340. 1691. Konv. März. Fol. 608–663.; Zichy 1689-es felterjesztése. Zichy István beadványa az Udvari Kamarához [1689.] ÖStA KA Kriegswissenschaftliche Memoires, Mem-10-86.

[22] Tabella oder Summar Extract 1693. ÖStA KA HKR Akten 1711. März No. 225.

[23] Heissler tábornok kérelme a haditanácsnak, 1692. április. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 387. Fol. 175.; a haditanács intézkedései a fegyverszállítás ügyében, 1694. február, uo. Bd. 393. Fol. 93. 1695. június 10.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 396. Fol. 234.; Donath Heissler tábornok kérelme az Udvari Haditanácsnak, 1692 április. KA HKR Prot. Exp. Bd. 387. Fol. 175.; a haditanács intézkedései a fegyverszállítások ügyében, 1694. február, uo. Bd. 393. Fol. 93. 1695. június 10.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 396. Fol. 234.

őrsége került. A Koháry István bányavidéki helyettes főkapitány számára 1687 májusában kiadott toborzási utasításból tudjuk, hogy a végvidéki haderő keretlétszáma 1800 huszár és 1100 hajdú volt.[24] Az 1688. és 1689. évi összeírások változatlan keretlétszámot mutatnak. A régi erősségek közül Léván 300 huszár és 200 hajdú, Korponán 200 huszár és 200 hajdú, Kékkőn 100 huszár és 100 hajdú alkotta a helyőrséget. A töröktől visszafoglalt Pesten 700 huszár és 400 hajdú, Szegeden 500 huszár és 400 hajdú állomásozott.[25]

Hogy a Pestre és Szegedre vezényelt bányavidéki végváriak fölött a Bányavidéki Főkapitánynak és helyettesének milyen hatásköre volt, még tisztázásra vár. Az ifjabb Bercsényi Miklós 1686 végétől a Délvidék legnagyobb magyar helyőrségének parancsnoka, sellyei kapitány volt, de közben, 1688 és 1693 között, a bányavidéki főkapitányi tisztet is betöltötte.[26] 1693 áprilisában császári-királyi ezredessé léptették elő, ám parancsnoki megbízatása továbbra is csak Szeged várának magyar katonaságára terjedt ki.[27]

A Felső-magyarországi Főkapitányság jelentős része 1682 és 1685 között Thököly fejedelemségéhez tartozott. Bár 1682-től – mintegy 11 évi szünet után – Csáky István személyében újra főkapitányt neveztek ki a végvidék élére, a tényleges hatalom a császári főhadparancsnokok, előbb Antonio Caraffa, később Octavio Nigrelli kezében maradt. Thököly államának széthullását követően 1685 végére, Munkács várának kivételével, az összes kuruc erősség megadta magát és mintegy 17 000 kuruc katona lépett császári-királyi szolgálatba.[28]

1686 elején a királyhű alakulatokból és az átállt kurucokból szervezték meg a 6 000 fős felső-magyarországi hadtestet („corpust"). A főkapitányi hatalom csökkenését jelezte, hogy a hadtest élére nem Csáky István végvidéki főkapitányt állították, hanem Csáky László mezei generálist („campi marschallus"). Ezeket a csapatokat már nem végvárakba osztották be, hanem ezredekbe szervezték. Alkalmazásukról a Haditanács és a felső-magyarországi császári parancsnok döntött, ellátásukról és havi 30 000 rajnai forintra rúgó zsoldjukról pedig a Főhadbiztosság gondoskodott.[29] Ez a 6 000 fős keretlétszám egészen a háború végéig megmaradt. A legénység zömét a hadjáratok befejeztével sem bocsátották el, hanem a helyőrségekben vagy a falvakban biztosítottak számukra kvártélyt; 1692 januárjában 4 299 katonának, 1694 januárjában pedig 1935 gyalogosnak és 1542 lovasnak osztottak zsoldot a téli szállásokon.[30] Az általunk ismert források alapján úgy tűnik, hogy az alakulatokat évről évre újjászervezték. 1692-ben Csáky Lászlót, Semsey Lászlót és Horváth Jánost bízták meg a lovasezredek vezényletével. A gyalog-

[24] A Haditanács toborzási engedélye Koháry István részére, 1687. május 22. ÖStA HHStA Familienarchiv, Grafenegg Militaria Schachtel 154.

[25] *Takáts* 1904. 226. o.; ÖStA FHKA HKA HFU RN 330. 1689. Konv Juli Fol. 425.

[26] *Pálffy TSz* 1997. 271. o.

[27] Bercsényi Miklós ezredesi kinevezése, 1693 április. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 391. Fol. 178.

[28] Csáky István jelentése Thököly átállt katonaságáról, 1685 december. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 370. Fol. 563. Az iratot említi: *Károlyi – Welmann* 1936. 97. o. Thököly Imre elfogatásának indokai máig sem tisztázottak, jelesül az a gyanú, mely szerint a török hadvezetőség a császáriak felé tett béketapogatózásainak alátámasztására fogta el a kuruc királyt.

[29] Solutio Menstrua Militia Superioris Hungariae ex 6 000. Capitis tam pedestris, quam Equestris Ordinis Constans. Szatmár, 1686. november 29. ÖStA HHStA Familienarchiv, Grafenegg Militaria Schachtel 171.

[30] Az Udvari Kamara átirata az Udvari Haditanácsnak 1694. január 13. ÖStA KA HKR. Prot. Reg. Bd. 394. Fol. 21.

ságot egy 13 századból álló hajdúezredbe vonták össze, melynek parancsnoki tisztére Molnár János ezredes kapott megbizatást. A lovasezredek alezredesi posztjára Gombos Imre és Kiss Balázs ezredes pályázott, az őrnagyi beosztásokra pedig az ifjabb Csáky Istvánt, Gyürky Pált és Jeney [Pétert?] szemelték ki.[31] Thonser főhadbiztos 1692 március közepén arról tájékoztatta a Haditanácsot, hogy Karl Auersperg vezérőrnagy a hónap végére 9 000 katonát von össze Várad környékén.[32] Auersperg csapatai valószínűleg nem csak felső-magyarországi egységekből álltak, de azt tudjuk, hogy a főkapitányság 6 000 fős állandó katonaságán kívül, ideiglenes jelleggel, több katonát is felfogadtak. Ilyen egység parancsnoka volt több ízben Gombos Imre és Kiss Balázs, miközben a regularizált mezei lovasezredben az alezredesi beosztást töltötték be.

Donath Johann Heissler lovassági tábornok 1693 januárjában a felső-magyarországi katonaság átszervezését ajánlotta az Udvari Haditanácsnak. Három 1000 fős lovas- és két 1500 fős gyalogezred szervezését indítványozta, és azt javasolta, hogy ezeket az egységeket, a kanizsai és győri végvidéki főkapitányság mezei és a reguláris (Pálffy-, Kollonits-) alakulataihoz hasonlóan, rendszeres élelem- és zsoldfizetésben részesítsék.[33] Véleménye szerint a felső-magyarországi katonaság olcsó, a törökök ellen jól használható haderő, ám amennyiben nem gondoskodnak rendszeres fizetésről és ellátásról, akkor rablóvá lesznek, vagy a rebellisek közé, vagyis Thököly mellé állnak.

A császári hadvezetés a végvidékek fegyveres erejét már nem a régi főkapitányságok keretében kívánta alkalmazni. Egyedül a győri végvidék szervezetét bővítették, ám Zichy István győri helyettes főkapitány 1689-ben készült beadványától eltérően a töröktől visszafoglalt Adony, Esztergom, Mohács, Paks Szekszárd és Székesfehérvár erősségei közül a kilencvenes években csak Esztergom lett a győri védelmi rendszer része, mely Esztergomon kívül Palota, Simontornya és Zsámbék erődítményével egészült ki. Ez utóbbi várakban összesen 300 lovas és 800 gyalogos állomásozott.[34] A győrivel ellentétben a Kanizsával szembeni végvidék kibővítésére már nem került sor, annak ellenére, hogy Kaposvárra 1686 őszén, Kanizsára pedig 1690 tavaszán rendeltek magyar katonákat. Mivel ez utóbbi két erősséget nem helyezték Batthyány Ádám parancsnoksága alá, a Kanizsai Főkapitányságban a háború végéig az 1682-ben elrendelt végvári hadrend maradt érvényben.

Bár az Udvari Haditanács nem törekedett a végvidékek szervezeti megújítására, a királyi országrész három főkapitányságának „iratos" katonasága még mindig jelentős erőt képviselt. 1695 tavaszán a győri végházakban és a kanizsai végvidék királyi helyőrségeiben 1092 huszár és 1397 hajdú, a 13 győri végvárban pedig 1254 lovas és 2 094 gyalogos szolgált. Ha a Bányavidéki Főkapitányság 1689. évi keretszámait a kilencvenes

---

[31] A Udvari Haditanács rendelete, 1992. január 2. ÖStA KA HKR. Prot. Reg. Bd. 389. Fol. 4–5.

[32] ÖStA KA HKR. Prot. Exp. Bd. 387. Fol. 120.

[33] A téli kvártély idejére hat havi ellátást javasoltak, ami a négyforintos orális porcióval és a kétforintos equilis, vagyis a lóporcióval számolva, 293 349 rajnai forint kiadást jelentett a Főhadbiztosság számára. Donath Heissler táborszernagy tervezete a felső-magyarországi katonaság átszervezésére, Bécs, 1693. január 6. ÖStA FHKA HKA HFU RN 354. 1693. Konv. April Fol. 282–301.

[34] Zichy István beadványa az Udvari Kamarához, 1689. ÖStA KA Nachlaß Mem-10-86; Entwurf Über die Plattense: Gränizen nach dem Completten Stand. Wien, 1695. április 13. ÖStA FHKA HKA HFU RN 370. 1695. Konv. Juni. Fol. 140.

években is mérvadónak tekintjük, akkor a törökellenes háború utolsó éveiben 8 737 fős végvári hadrenddel számolhatunk.[35]

Noha bevett gyakorlattá vált, hogy a végvidékekről kiállított mezei alakulatok létszámát a szabad katonaságból egészítették ki, felállítottak olyan egységeket is, amelyek legénysége szinte kizárólag szabad legényekből állt. Ilyen volt például Barkóczy Ferenc vagy Kiss Balázs második ezrede, illetve Johann Baptist Lidl von Borbula ezredes – bajor pénzen 1687-ben felállított – 800 fős huszáralakulata, amelynek tisztikarában olyan, nevezetes katonai karriert befutott személyek voltak, mint Andrássy György, Deák Pál és Sennyei Ferenc, akik a császári-királyi hadseregben ezredesi rendfokozatot értek el, sőt Andrássy és Sennyei később II. Rákóczi Ferenc tábornokai lettek. A legnagyobb ívű pályát a Lidl-ezred helyettes parancsnoka, Forgách Simon főstrázsamester futotta be. Forgách előbb a Kollonich-huszárezred alezredeseként a Rajna mentén hadakozott, majd 1695-től kanizsai, 1701-től győri végvidéki főkapitány-helyettes, 1702-től pedig császári-király vezérőrnagy és a Rajnához vezényelt magyar huszárezredek parancsnoka volt. 1704-ben csatlakozott a II. Rákóczi Ferenc vezette felkeléshez, s tábornagyként a reguláris alakulatok elöljárója lett.

A magyarországi katonaság összlétszámára vonatkozóan kevés megbízható adattal rendelkezünk. 1684-től Thököly haderejének összeomlásáig évente mintegy 18-20 000 főnyi magyar csapatkontingenssel számolhatunk. Ezt követően a Felső-magyarországi Főkapitányság területéről egy nagyjából 6 000 főt számláló állandó hadtesttel és több kisebb-nagyobb, zömében szabad legényekből és volt thökölyánus katonákból verbuvált alakulattal bővült a magyarországi fegyveres erő állománya. A franciák 1688. évi támadása után a hadvezetés a magyarországi és a nyugati harctéren egyre növekvő mértékben vette igénybe az ország katonaságát.

Bádeni Lajos, a török ellen harcoló szövetséges csapatok főparancsnoka, 1692 december 22-én arról számolt be az uralkodónak, hogy a magyarországi hadszíntéren működő 70 633 fős szövetséges haderőben 23 624 magyar, horvát és rác katona szolgál a „nemzeti" csapatok alakulataiban.[36] Hogy ebből a létszámból mennyi lehetett a magyar fegyveres, arra vonatkozólag csak részadatokkal rendelkezünk. Egy másik, valószínűleg szintén 1692-ből származó kimutatás a Győri, a Kanizsai és a Felső-magyarországi Főkapitányságokból 10 000 katonát vett számba.[37] A császári hadvezetés 1692 január elején utasítást adott a felső-magyarországi katonaság három, egyenként 1000 fős lovas- és egy 3 000 fős gyalogezredbe való szervezésére. A csapatok összegyűjtésével Ferdinand Auersperg vezérőrnagyot bízták meg, aki március végéig 9 000 magyar lovast és gyalogost vont össze Várad környékén.[38] A Kanizsai és Győri Főkapitányságokból 1693-ban mintegy 5 000 végvári katona vonult a harctérre, de adataink szerint nagyjából hasonló

[35] Entwurff Was ein Monath Sold dem Completen Stand nach von Canisische Gräniz Miliz. Wien, 1695. április 26. ÖStA FHKA HKA HFU RN 370. 1695. Konv. Mai. Fol. 113.

[36] A Lipót császárhoz intézet jelentés fogalmazványának dátuma 1692. december 22 , így a levelet tévesen október 22-re datálva adták ki: Ludwig von Baaden hadsereg-főparanacsnok javaslatai Lipót császárhoz a haderő felhasználásáról, 1692. október 22. *Szita* 1995. 150–151. o.

[37] GLA Karlsruhe Baden-Baden Kriegssache Ludwig Wilhelm. 46/3734.

[38] Bádeni Lajos instrukciói Ferdinand Auersperg számára, ÖStA KA Prot. Reg. 1692. január 2. Bd. 389. Fol. 4.; Auersperg tábornok jelentéseinek kivonatai az Udvari Haditanácsnak 1692. január 5, január 29. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1692. február 7. Bd. 389. Fol. 69.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1692. március Bd. 387. Fol. 120.

létszámú katonaság kelt hadra az előző évben is.[39] Az állandó hadsereg hadrendjében szereplő három ezred közül ekkor Pálffy Miklós 1800 fős hajdúezredét alkalmazták a magyarországi hadszíntéren.

Az Élelmezési Hadbiztosság összesen 60 000 emberre, 29 német ezredre („Teutsche Mannschafft") és a magyar „nemzeti" katonaság („National Völcker") 11 ezredére készített ellátási tervezetet az Udvari Kamara számára az 1693. november 1-jétől 1694. november 30-ig terjedő időszakra. A magyar „nemzeti" haderő tervezett összlétszáma (hét, egyenként 1500 fős gyalog- illetve öt 1000 fős lovasezred) 15 500 fő volt.[40] Az előzetes pénzügyi számvetés sajnos nem tartalmazza az alakulatok nevét, de más dokumentumokkal összevetve valószínűnek látszik, hogy csak a fősereg alárendeltségében harcoló magyar alakulatokat vették számba.

Az 1693-as hadiévben az előző évekhez hasonlóan a harctérre vezényelték a 6 000 fős felső-magyarországi hadtestet, a győri végvidékről mintegy 2000 gyalogost és 1000 lovast, a Kanizsai Főkapitányságból, pedig 1000 huszárt és 500 hajdút.[41] Bottyán János 1000 fős lovasezredet szervezett, Pálffy Miklós tábornok viszont újoncokat verbuvált, 1100 fősre apadt gyalogezredének kiegészítésére.[42] A Főhadbiztosság számvetéséből minden bizonnyal kimaradtak a csak a hadműveletek idejére, általában zsákmányra és élelemellátásra felfogadott egységek, s nem tartották nyilván a végvárakban maradt helyőrségeket sem.

Nem számították a magyarországi fegyverforgatók közé azokat, akikkel a harcokban megfogyatkozott császári ezredek legénységét egészítették ki, s természetesen a nyugati harctereken állomásozó alakulatokat sem.[43] A franciák 1688. évi támadását követően egyre több magyar egységet vezényeltek a Rajnához, vagy Észak-Itáliába. Először a két újonnan szervezett reguláris huszárezredet irányították a Rajna mellé. Bádeni Lajos az oszmánok elleni háborúban szerzett tapasztalatai alapján olyan nagyra értékelte a huszárság taktikai szerepét, hogy 1692-ben csak azzal a feltétellel fogadta el a Rajna menti hadsereg főparancsnokságát, ha 10 000 magyar könnyűlovast vihet magával.[44] A tábornagy végül megelégedett egy 3 000 fős huszár „corpussal", de kezdetben alig 2000 fő állt a rendelkezésére. Valószínűleg ezek között voltak azok a lovasok is, akiknek verbuválásával 1692 elején Bercsényi Miklóst bízta meg a Haditanács.[45] A katonai vezetés 1693. december 26-án újabb 2 400 fős reguláris hajdúezred felállítását rendelte el; toborzására török harcok veteránja, Molnár János ezredes kapott megbízást.[46] Molnár János

---

[39] A Főhadbiztosság jelentése a Kanizsai és Győri Főkapitányság 1692. évi hadjáratban résztvett csapatainak ellátásáról. HKA HHU RN 352 1693 Konv. Januar Fol. 297–298.

[40] Tabella Über die in dem Königreich Hungarn stehende Kaiserliche Miliz. ÖStA FHKA HKA HFU RN 358. 1693. Konv. Aug. Fol. 287–318.

[41] ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1693 július 5. Bd. 392. Fol. 272.

[42] A császári ezredek zsoldfizetési listája 1693. május 9. ÖStA FHKA HKA HFU RN 355 Konv 1693. Mai Fol. 211.

[43] 1688-ban a Salm-gyalogezred 278 és a Heissler-gyalogezred 228 regrutáját verbuválták Magyarországon. Jelentés a Haditanács számára, 1688. december 17. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 377. Fol. 578.

[44] *Flake* 1937. 228. o.; *Schulte* 1892. 84–85. o.

[45] ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1692. január Bd. 387. Fol. 14

[46] Toborzópátens Molnár János ezredes részére, Bécs, 1693. december 26. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 391. Fol. 527. 1693. december.

1686-ban a horvát Lodron-lovasezred kapitánya volt, 1689. júliusában a hajdúezred Tunyogi Sámuel halálával megüresedett parancsnoki posztját foglalhatta el. 1694 tavaszán újonnan felállított alakulatával együtt Észak-Itáliába vezényelték, ahol az egység közel négy éven keresztül vett részt a hadműveletekben.[47] Az Itáliában és a Német-Római Birodalomban bevetett magyarországi alakulatok létszáma a kilencvenes évek első felében már jelentős erőt képviselt. 1694 elején Piemontban Pálffy János Károly altábornagy parancsnoksága alatt mintegy 1000 magyar lovas és 3 477 hajdú, a Rajnánál pedig a Kollonich- és a Pálffy-ezred 1800 huszárja vonult téli szállásra.[48]

A Magyar Királyság hadereje török elleni felszabadító háborúban való részvételének bemutatása természetesen az Erdélyi Fejedelemség csapataival teljes, de arról csak igen hézagos adatokkal rendelkezünk. Erdély haderejét egy 1675 után készített hírszerzői jelentés 13 900 katonára taksálta, melyből a fejedelem állandó katonaságának létszáma mindössze 1500 fő volt, a hadsereg zömét, 7 000 fegyverest, a székelyek állították ki.[49] 1686 nyarán a török fenyegetés hatására összevont fegyveres erő létszámát 20 000 főre becsülték a korabeli források, ám nem tudjuk, hogy ebbe vajon beszámították-e a nagyobb várak helyőrségeit, mint például a Somlyón állomásozó 338 főt, vagy a Marosvásárhelyre vezényelt 989 székely gyalogost.[50] Erdély a szövetséges csapatok 1687 őszi bevonulása után kapcsolódott be a török elleni küzdelembe: kezdetben pénzzel, élelemmel és fuvarral támogatták a császári-királyi csapatokat. 1689-ben Gyulaffy László mintegy 5-600 mezei katonával a török és Thököly kuruc csapatai ellen harcolt, a székely gyalogság egy részét pedig, a tatárok betörésének megakadályozására, a Kárpátok szorosainak védelmére rendelték.[51] Bádeni Lajos már idézett, 1690. évi hadműveleti terve a fejedelemség 6 000 fegyveresének mozgósításával számolt. 1690-ben az erdélyi szorosok őrzésére a fejedelemség katonaságából 3800 székelyt, 1000 lovast és gyalogost, továbbá 150 kolozsvári muskétást mozgósítottak.[52] A következő években a fejedelemség

---

[47] 1686 elején Molnár János még a horvát Lodron-ezred kapitánya, de az év őszén már a Caraffa-ezredben tűnik fel a neve (nem zárható ki, hogy ez egy másik Molnár), 1692-ben a Nagyváradot ostromló magyar csapatok parancsnoka, 1694-től az észak-itáliai hadszíntéren tevékenykedett, 1698 késő tavaszán meghalt.

[48] *Marr* 1868. 40. o.; Liste Aller Kaiserlicher Regimenter... 1689. ÖStA HHStA Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten, Fasc. 278/a. No. 38. Savoyai Jenő parancsnoksága alatt Észak-Itáliában 1694 nyarán 800 hajdú harcolt. Savoyai Jenő I. Lipót császárnak, Torinó, 1694. július 9. *Heller* 1848. 10. o.; Donath Heissler tábornagy jelentése az Udvari Haditanácsnak, 1697. január 6. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 393. Fol. 31; jelentés az észak itáliai hadi helyzetről, Bécs, 1694. január 20., 1694. január 24. ÖStA KA AFA 1694-1-4. A Rajnánál 1697-ben 3207 huszár teljesített szolgálatot. Uo. 1697-13-3.

[49] Kimutatás az Erdélyi fejedelemség haderejéről [1677]. ÖStA HHStA Ungarische Akten Varia, Specialia Fasc. 326. Konv. D. Fol. 89.

[50] *Kővári* 1863. 171. o.; A somlyói várőrség létszámkimutatása, Somlyó, 1686. január 1. MOL P 659. Teleki cs. lt., Missiles 14. cs. 328. fasc. Fol. 166–173.; a Marosvásárhelynél megszemlélt székely gyalogság, 1686. szeptember 10. MOL P 659. Teleki cs. lt., 19. cs. 820. fasc. Fol. 115–129. Erdély valós katonai erejére abból az 1704 őszén készült összeírásból tudunk következtetni, amit II. Rákóczi Ferenc készíttetett a kurucok pártjára állt fegyveresekről, melynek terjedelmes mustralajstromai összesen 16 511 katona nevét tartalmazzák. II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. (Bev. és jegyzetekkel közzéteszi *Magyari András*, 1994.)

[51] *Czigány* 1989. 169. o.

[52] A diszlokációból nem derül ki, hogy 800 hajdú és 500 huszár, az erdélyiekhez vagy a Magyarországról jött csapatokhoz tatozott-e. ÖStA KA AFA 1690-13-7.

katonaságáról csak annyi ismert, hogy az 1692. évi hadjáratban 1000 huszárt vezényeltek a harctérre.[53]

Bár nem tartozik jelen vizsgálódásunk körébe, de meg kell jegyeznünk, hogy Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemségének felszámolása után a háború befejezéséig számottevő kuruc katonaság sorakozott fel az oszmánok oldalán. Létszámuk igen tág határok, 2-5 000 fő között ingadozott, általában annak függvényében, hogy éppen hányan léptek át császári-királyi szolgálatba, vagy tértek vissza a „kuruc király" hűségére.[54]

Összefoglalóan elmondható, hogy a Magyar Királyság politikai széttagoltságához és lélekszámához viszonyítva évről-évre egyre jelentősebb katonai erőt állított ki a török ellen. 1683–1685 között a királyi uralom alatt lévő Magyarországról 15-18 000, Thököly kuruc államának felszámolása, majd Erdély elfoglalása (1687) után, az 1690-es években pedig átlagban 25 000-30 000 főt. A század utolsó évtizedében a Magyar Királyságból kiállított katonaság összlétszáma már birodalmi szinten is számottevő volt, a rajnai és az itáliai harctereken bevetett mintegy 6-7 000 magyar fegyveressel együtt a Habsburg Birodalom haderejének csaknem egyharmada.

A Magyar Királyság új hadügyi rendszerének kiépítése körüli viták már a törökellenes felszabadító háború első éveiben fellángoltak. A hazai történet- és hadtörténetírás elsősorban a Kollonich Lipót győri püspök, a Magyar Kamara volt elnöke vezette bizottság tevékenységével foglalkozott. Abban egyetértettek a magyar rendek és a bécsi udvar politikusai, hogy a másfél évszázados pusztító háborús állapot után Magyarország rendi jellegű közigazgatása és hadügye átfogó reformra szorul, ám annak mikéntje tekintetében eltértek a nézetek.

Az ország új berendezkedésére javaslatot tevő udvari bizottság az „Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn" című elaborátumban elsősorban vallási, jogi és közigazgatási kérdésekkel foglalkozott és kevés teret szentelt az ország új katonai berendezkedésének. Kollonich a katonai kérdésekben Esterházy Pál nádortól kért véleményt, aki 1688 tavaszán papírra vetett tervezetében a rendi elképzeléseket fogalmazta meg, ám azok szöges ellentétben álltak központi kormányzat elképzeléseivel. Ennek ellenére Kollonich vezette testület sokat merített a nádor javaslataiból, így például átvette azt az elképzelését, hogy a déli országrészben 24 000 fős, magyarokból, horvátokból és németekből álló határvédő katonaságot hozzanak létre. Javasolták, hogy a német katonaságot csak olyan várakban helyezzék, ahol egy egész ezredet el lehet szállásolni, a kisebb várak őrzését pedig elsősorban a magyar szabad csapatokra bízták volna. Úgy látták, ez a megoldás csökkenti a kiadásokat, az ország katonai terheinek további mérséklését pedig az ellátás reformjától és a katonaság zsoldjának készpénzben való folyósításától várták.[55] Ebben a kérdésben a magyar rendi bizottság is hasonló álláspontot képviselt, és sürgette az 1681. évi országgyűlésen hozott határozat betartását, amely leszögezte: a katonaság „mindenhol saját pénzén éljen", vagyis az ellátásért fizessen a civil lakosságnak.[56]

---

[53] *Szita* 1995. 150. o.

[54] *Czigány* 1991. 28–30. o.

[55] *Mayer* 1911. 58–59. o.

[56] *Soós* 1991. 512. o.

Esterházy nádor Magyarország török elleni védelmét a „nemzeti főkapitányságok" és bánságok középkori rendszerére kívánta alapozni. A Győri, a Kanizsával szembeni és a Varasdi Főkapitányságból Eszék, a Bányavidéki Főkapitányságból Szeged székhellyel új végvidék szervezését javasolta. A volt Felső-magyarországi Főkapitányságot Szatmártól délre, Várad és Gyula török erősségeivel szemben kívánta felállítani, a végvidék központjának pedig Szentjobb várát javasolta. Az új védelmi rendszer helyőrségét Esterházy szerint 12 000 német, valamint 12 000 horvát és magyar katona alkotná, akik saját tisztjeik és „nemzeti főkapitányaik" vezetése alatt szolgálnának. Ettől csak azon várak esetében térnének el, ahol német a főkapitány; ott a magyar és a horvát alakulatok is az ő parancsnoksága alá tartoznának, fordított esetben viszont a német katonák is a horvát és a magyar kapitánynak engedelmeskednének.[57]

A pozsonyi rendi bizottság hadügyeket érintő javaslatainak zöme is a nádori javaslatra épült. Az új törökellenes védelmi rendszert az újabb hadisikerek – Belgrád, Brod, Dubica Gradiska, Székesfehérvár bevétele – figyelembe vételével módosították. A négy új főkapitányságot a középkori vajdaságok és bánságok területén kívánták újjászervezni: az elsőt Új-Kiliában, a Duna fekete-tengeri torkolatánál, a másodikat az Al-Dunánál, Nikápoly környékén, a további két végvidéket pedig Belgrád és Banja-Luka központtal. Mindegyik főkapitányságban 3 000 német, továbbá 3 000 horvát és magyar katona állomásoztatását javasolták. Tervbe vették a magyarországi katonaság átszervezését, melynek során a regularizált horvát ezredek mintáját tartották követendőnek. Az új alakulatokat viszont már nem a letelepedett fegyveresekből verbuválták volna, „akik ugyan katonák, de birtokaikhoz ragaszkodván és azok után vágyódván a hű katona kötelezettségeit elhanyagolják, s gyakran odahagyván a katonaságot hazaszökdösnek és elbújnak," hanem elsősorban a szabad legényekből.[58] Szorgalmazták a különböző katonaelemek, elsősorban a katonaparasztság és a feleslegessé váló végvári katonaság kiváltságainak visszaszorítását. Vállalták, hogy amennyiben az országot további adóval már nem terhelik, a török határon felállítandó 24 000 fős határőrző katonaság eltartását a Magyar Királyság fedezi.

A Kollonich érsek vezette testület hadügyi ajánlásainak megvalósításához a pénz mellett a politikai akarat is hiányzott. A pozsonyi rendi bizottság indítványai ugyanis alapjukban tértek el az udvar elképzeléseitől, mivel a magyar rendek a középkori védelmi rendszer újjászervezésével és a nádor régi – az uralkodó katonai helyettese – jogkörének visszaállításával tulajdonképpen a királyság Bécstől független hadügyi szervezetét kívánták helyreállítani. Magyarország új hadügyi berendezkedéséről azonban nem a fenti bizottságokban döntöttek, hanem az Udvari Haditanácsban és Kamarában.

Az új határvédelmi rendszer kiépítéséről Bádeni Lajostól kezdve Savoyai Jenőn át az Udvari Haditanács elnökéig, Starhemberg Rüdigerig a Monarchia szinte valamennyi fontosabb katonai vezetőjének kikérték a véleményét. Ezek a hadvezérek, akik évtizedeket töltöttek el Magyarországon helyőrségi szolgálatban és háborúban, nem csak az ellenfelet, hanem az ország belső viszonyait is jól ismerték. Az volt a véleményük, hogy az Oszmán Birodalom a vereség ellenére továbbra is veszélyes ellenfél, ezért a Száva–DDuna–Tisza–Maros vonalán korszerű, erődökre támaszkodó, tagolt védelmi rendszer

[57] *Iványi Emma* 1971. 161–164. o.

[58] *Soós* 1991. 510–512. o.

Duna–Tisza–Maros vonalán korszerű, erődökre támaszkodó, tagolt védelmi rendszer létrehozása szükséges. A védelem keleti pillérét alkotó Erdélyben, amelyet nem csak a törökök, hanem a tatárok is fenyegetnek, jelentős haderő állomásoztatása szükséges, és e tartomány stratégiailag fontos várait (Brassó, Fogaras, Szeben Déva) korszerű erődítményekké kell kiépíteni.[59]

A karlócai béke aláírását (1699. január 26) követően a Haditanács szinte azonnal hozzákezdett az új határvédelmi rendszer kialakításához. Ez a munka tulajdonképpen már Buda és Szeged elfoglalását követően elkezdődött, amikor a Bányavidéki Főkapitányság helyőrségeiből 1200 embert Pestre és Szegedre vezényeltek. Az Udvari Haditanács már 1688 tavaszán megkezdte a katonai határőrvidék kialakítását, amikor Christoph Schallemberg vezérőrnagyot (március 9-én) kinevezte a Duna–Dráva–Száva menti területek katonai, politikai és gazdasági ügyeinek irányítójává.[60] A következő években Budát, Eszéket és Szegedet modern védművekkel, valamint nagy létszámú helyőrségekkel látták el, Pétervárad nál pedig egy korszerű erődítmény építését kezdték meg. A háború befejezését követően négy kérdést kellett megoldani: a hadsereg létszámcsökkentését, a török elleni erődrendszer létrehozását a karlócai békeegyezményben kijelölt határok mentén, továbbá a magyar és a rác katonaság helyzetének rendezését.

Az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara 1699 és 1701 között számos tervezetet dolgozott ki a császári-királyi hadsereg létszámcsökkentésére és az ország új katonai strukturájára vonatkozóan. Az Udvari Haditanács kimutatása szerint 1699 elején a császári-királyi haderő állománya a szabad csapatokkal együtt 96 881 fő volt, a négy magyarországi végvidéki főkapitányság, illetve a Karl Leopold Herberstein, Johann Kyba és Popovič Tekely parancsnoksága alatt lévő délszláv, zömében rác katonaság állományát azonban nem tüntették fel.[61] Az 1699 tavaszán megtartott haditanácsi üléseken megvitatták, azt az elképzelést is, amely szerint a hadvezetés és Erdélyben összesen 32 054 gyalogos és 12 256 lovas, köztük reguláris magyar alakulatok (három huszár- és egy hajdúezred, összesen 2 400 lovas és 2000 gyalogos) állomásoztatását tervezte Magyarországon.[62] Az év őszén papírra vetett tervezet szerint a Habsburg Birodalom haderejének összlétszámát 78 900 főre csökkentenék, ezen belül a magyar és horvát „national miliz" állománya 6-7 000 fő körül mozogna. Mindössze két magyar huszárezred fegyverben tartásával számoltak, de azokkal is a „national miliz" keretében.[63] A magyar „nemzeti" katonaság megszervezésére tett kísérletekről igen keveset tudunk. Esterházy Pál nádor 1685-ben javaslatot tett egy tízezer fős, magyarországiakból álló önálló seregtest létrehozására. Az udvari Haditanács elutasította a tervet, de 1685 elején az alsómagyarországi hadak élére Pálffy János Károly altábornagy került. A következő, 1686. év tavaszán pedig a felső-magyarországi mezei katonaság parancsnokává Csáky László vezérőrnagyot nevezték ki.[64]

---

[59] ÖStA KA Kartensammlung. K VII k. 2-30 δ.

[60] MOL A 14 Insinuata Consilii Bellici 1688. No. 437.

[61] ÖStA KA HKR Akten 1699. März No. 150. Az irat több adata közölve *Takáts* 1904. 328. o.

[62] ÖStA KA HKR Akten 1699. März No. 150.

[63] ÖStA FHKA HKA HFU RN 402. 1699. Konv. Okt. Fol. 406–445.

[64] Pálffy János Károly kinevezése: Bécs, 1685. január 7. MOL A 14 a Magyar Udvari Kancellária lt. Insinuata Consilii Bellici Nr. 408.; Csáky László kinevezése: Bécs, 1686. március 24. ÖStA KA Best. 1686-März-Nr. 2397.

A Magyarországon maradó reguláris egységek zömét a török határ mentén lévő öt nagy erődbe vezényelték (Aradra 3 000, Brodba 1000, Eszékre 3 300, Pétervárádra 2 500, Szegedre 1500 katonát). Körülöttük kisebb várakból és palánkokból álló védelmi hálózatot hoztak létre, azokban telepítették le a rác katonaság zömét.[65] Erdély stratégiai fontosságú volt Bécs számára, biztonságára 4 156 lovas és 10 800 gyalogos vigyázott. A fejedelemség és a magyar országrész közti összeköttetést Arad mellett Kassa és Szatmár egyenként 2000, illetve Várad 1000 fős helyőrsége biztosította. Várad őrsége, a Budán (1000 fő), Szolnokon (300 fő) és Pesten (300 fő) elhelyezett katonasággal együtt, az ország a török elleni védelemi rendszerének második vonalát alkotta.[66]

A létszámcsökkentést követően Magyarországon és Erdélyben összesen 32 054 gyalogos és 12 256 lovas állomásoztatását tervezte a hadvezetés, köztük a reguláris magyar alakulatukat, három huszár- és egy hajdúezredet, összesen 2 400 lovast és 2000 gyalogost. A Deák-, Kollonits-, Pálffy-huszárezredet a déli határra vezényelték, Szeged, Pétervárad és Zenta körzetébe, Pálffy Miklós gyalogezredét pedig Erdélybe rendelték.[67] A mezei alakulatok legnagyobb részét, például Batthyány Ádám, Bercsényi Miklós, Botyán János, Kiss Balázs, Zichy István huszárezredét feloszlatták, a többieket, főleg a végváriak egységeit, változatlanul a helyőrségekben alkalmazták.[68] Gyulán 187, Szegeden 632, Szolnokon pedig 300 főnyi magyar vitéz teljesített szolgálatot, de kisebb-nagyobb számban Aradon, Eszéken és Váradon is megtalálhatjuk őket.[69]

Az előzőekben már szóltunk arról, hogy a katonai vezetés a régi főkapitányságok közül egyedül a győri újjászervezésére tett kísérletet, de gyakorlati megvalósítására nem került sor. 1699-ben elrendelték ugyan a végvidék katonaságának összeírását, de ez inkább a katonák kezén lévő ingatlanvagyon felmérésére szolgált. Az 1699–1701 között készült lajstromok szerint a balatoni végházakban, illetve Győrött, Keszthelyen, Palotán, Pápán és Veszprémben összesen 755 huszárt, 1185 hajdút és 2 022 szabad legényt vettek számba.[70] A terjedelmes kimutatás mellé azonban csatolták a győri végvidék 3 000 fős keretlétszámát tartalmazó listát, amely jóval népesebb végvári katonaságot vett számba, mint az 1699 és 1701 között készült összeírás.[71]

---

[65] *Wessely* 1973. 30–32. o.; *Dobos* 2000. 244. o.

[66] ÖStA KA AFA 1699-13-3.; ÖStA KA HKR Akten 1699. März No. 150.

[67] ÖStA KA HKR Akten 1699. März No. 150.; *Iványi István* 1885. 25 o.; ÖStA KA HKR Akten 1702. Mai No. 133.

[68] *Wrede* 1901. III. Bd. 2. Hälfte, 796–798. o.

[69] ÖStA FHKA HKA HFU RN 398. 1698. Konv. Sept. Fol. 468–477.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1703. június; *Kaposvári* 1982/1983. 164. o.

[70] A Győri Főkapitányság összeírása, 1701. február 10. MOL P 287.; Forgách cs. lt., Series II. Fasc. HH. 43. cs. Fol. 105–233.

[71] Győri Méltóságos Generálisság alat lévő Lovas és Gyalok Vitéslő Rendek Seriesse [1701] MOL P 287. Forgách cs. lt., Series II. Fasc. HH. 43. cs. Fol. 229.

Vár	*Lovas*	*Gyalogos*
Csesznek	50	50
Esztergom	150	150
Fehérvár	150	150
Földvár	50	–
Győr	400	450
Keszthely	100	100

Vár	*Lovas*	*Gyalogos*
Palota	50	100
Pápa	150	150
Tata	50	100
Tihany	–	50
Vázsony	50	50
Veszprém	300	150

Forgách Simon helyettes győri főkapitány, új beosztásába való kinevezését követően, 1701 júniusában, tervezetet nyújtott be az Udvari Haditanácsnak a magyar végvári katonaság átszervezéséről. Elképzelése szerint a győri végvidék magyar helyőrségéiből és szabad zsoldosaiból két huszár- és egy gyalogezred szervezhető, s ezek a csapatok háború esetén kül- és belföldön egyaránt bevethetők. Véleménye szerint, ha a szolgálatra jelentkezők a hadiszolgálat fejében az adó- és haditerhek (beszállásolás, porció) alól mentességet kapnának, akkor akár hétezer katonát is fel lehet fogadni a főkapitányság területéről.[72] Az Udvari Haditanács Győrben és Komáromban továbbra is megtartotta a magyar helyőrségeket, amelynek tagjait még 1704-ben is a régi végvári fizetési rendszer szerint javadalmazták az alsó-ausztriai rendek.[73] Az egykori végvidékek katonaságának alkalmazására az 1701 nyarán meginduló spanyol örökösödési háború adott újbóli lehetőséget. 1701 augusztusában az Ebergényi- és a Kollonich huszárezredeket a Győri és Bányavidéki Főkapitányság volt katonáival egészítették ki.[74] 1702 tavaszán öt huszárezred (Esterházy, Forgách, Gombos, Lósy, Csonkabég) ősszel pedig három gyalogezred (Andrássy, Bagossy, Batthyány) felállítását rendelte el az uralkodó. A jelentkezőknek kéthavi zsoldnak megfelelő foglalópénzt, büntetlenséget, a szolgálat időtartamára pedig adómentességet és pörhalasztást ígértek.

A katonai határőrvidékekkel egy időben, 1695 és 1703 között kezdődött el az ország új katonai közigazgatásának kialakítása. Három katonai kerületet, úgynevezett „districtust" hoztak létre Pozsony, Buda és a Kassa központtal; Erdélyben külön főhadparancsnokság működött. Az eddig feltárt forrásanyag alapján úgy tűnik, hogy a kerületek kezdetben a pénzügyi igazgatás és a hadtápellátás szervezeti egységei voltak, de közreműködtek a területen állomásozó katonai egységek irányításában is. Az 1703 tavaszán kelt zsoldlista szerint Pozsonyi Kerület élén, melynek területe zömmel Alsómagyarországot foglalta magában, az Udvari Haditanács elnöke, Heinrich Franz Mansfeld tábornagy állt, de a tényleges teendők Karl Theodor Salm tábornagyra és Pálffy János altábornagyra hárultak. A Felső-Magyarországot magában foglaló Kassai Kerület élén Georg Benedict Ogilvy altábornagy volt és oda osztották be Forgách Simon és Gombos Imre

[72] Forgách Simon előterjesztése az Udvari Haditanácsnak, 1701. július 29. ÖStA KA HKR Akten 1703. Julius 347.

[73] *Trawnicek,* 2000. 212. o.

[74] Az Udvari Haditanács utasítása Forgách Simon és Koháry István részére 1701. augusztus 12. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1701 Bd. 413. Fol. 396.

vezérőrnagyot. A Budai Kerületet a Dunántúl egy részét, s az ország középső területeit foglalta magában. Élén Julius Heinrich Friesen altábornagy állt, két helyetteséül Wilhelm Rheingraf zu Salm és Johann Georg von Rantzau vezérőrnagyot nevezték ki.[75] A helyzetet bonyolította, hogy a régi végvári főkapitányságok szervezeti keretei változatlanul megmaradtak, a katonai közigazgatás pedig azokra épült. A legjobb példa erre Felső Magyarország, ahol a végvidéki főkapitány Csáky István, helyettese egy időben Barkóczy Ferenc volt de a tényleges hatalommal előbb Antonio Caraffa, majd Octavio Nigrelli tábornagy rendelkezett.

Az ország hadügyi szervezetének átalakítása mellett megoldást kellett találni a volt főkapitányságok katonaságának problémáira. Mint a győri végvidék összeírása mutatja, a volt főkapitányságok területén igen nagy számban éltek végváriak és szabad legények, s más forrásokból szerint katonaparasztok is, akik arra törekedtek, hogy megőrizzék a katonáskodással kivívott régi privilégiumaikat. A központi kormányzat viszont mielőbb szerette volna demilitarizálni az egykori magyar végvidékek társadalmát. Az államhatalom abból indult ki, hogy a török kiűzése után az ország közepén kialakult végvidékek szerepe megszűnt, így az ott lévő katonaság már nem jogosult azokra a kiváltságokra, amelyeket egykor a fegyveres szolgálat fejében kapott. A pénzügyi szempontok, a növekvő eladósodás ugyancsak az adózás kiterjesztését indokolta. Az Udvari Haditanács 1701 novemberében kiadott rendelkezése tulajdonképpen e két cél megvalósítását szolgálta. Az intézkedés a birtokos, vagy ingatlannal rendelkező és gazdasági tevékenységet folytató katonákat az ország többi lakosaihoz hasonlóan adófizetésre kötelezte. Azoknak a vitézeknek, akik az idők folyamán nem szereztek házat, birtokot vagy vagyont, és nem volt más foglalkozásuk, az állandó hadsereg alakulataiban kínáltak alkalmazást.[76] A Haditanács rendelkezése lényegében nem állt messze a rendi elképzelésektől, hiszen 1688. évi beadványukban a rendek szorgalmazták a különböző katonaelemek, elsősorban a katonaparasztság és a feleslegessé vált végvári katonaság kiváltságainak visszaszorítását.

Noha a végvári katonaság jelentős része már az előző években sem mentesült a porció, vagyis a hadiadó megfizetése alól, s tekintélyes föld- és ingatlanvagyona révén életmódja egyre közelített a polgári életforma felé, mégis, az adóterhek állandóvá válása jelentős egzisztenciás gondokat és felháborodást eredményezett.[77] Azon várak esetében, amelyben még jelentős számú helyőrség állomásozott, mint például a 300 lovast és 200 gyalogost számláló Léván, az Udvari Haditanács a bonyodalmak elkerülése végett közbenjárt a Magyar Kancelláriánál a hadfiak adómentességének meghagyásáért. Ám ez csak ideig-óráig jelentett védelmet, hiszen a régi véghelyek privilégiumai sorra elenyésztek, mint például az 1698-ban Szentjobb, vagy 1702-ben Korpona esetében is történt.[78]

---

[75] HKR Akten 1703 März No. 238.

[76] Az Udvari Haditanács átirata a Magyar Kancelláriának, 1701. november 7. MOL A 14 Insinuata Consilii Bellici 1701. No. 65. (Köszönettel tartozom *S. Varga Katalinnak* és *Domokos Györgynek*, akik a bonyolult latin nyelvű irat pontos fordításában voltak segítségemre.) Az iratot kivonatos közlését és magyarázatát l. *Takáts* 1904. 338. o.

[77] *Gottreich* 1955. 109. o.; *Horváth* 1872. 291. o.

[78] *Horváth* 1872. 291. o.

Megoldást kellett találni a délszláv etnikumú, a korabeli szóhasználatban rácoknak nevezett katonatömegek gondjaira is.[79] Egy részük a szerbiai területek elvesztését (1690) követően menekült Magyarországra, ám sokan a törökök délmagyarországi erősségeiben katonáskodtak, majd azok visszafoglalását követően, császári szolgálatba lépve, ugyanott nyertek alkalmazást. Arad rác katonasága az erőd 1686 áprilisában történt megrohanásakor, Petrovič Novák rác kapitány 1000 emberével pedig Buda ostromának idején szegődött császári szolgálatba.[80] Hasonlóan cselekedett a Szeged ostromakor (1686 szeptemberében) elmenekült bácskai török palánkok őrségének azon része, amelyet a következő év elején már a keresztény csapatok oldalán találunk.[81] 1687 nyarán 4 892 fős rác katonaságot vett számba a hadvezetőség, melynek jelentős része vélhetőleg az egykori török helyőrségek délszláv katonáiból került ki.[82] Sigmund Joachim Trautsmanndorf tábornok feljegyzései pedig arról szólnak, hogy 1688 nyarán több kisebb Duna menti őrhely mellett Ercsi török palánkját szintén rác katonaság vette birtokba. Hogy közülük volt-e olyan, aki már a török időkben is ott vagy a környéken szolgált, arra vonatkozólag nincsenek hitelt érdemlő adataink.[83] Oszmán aga, a temesvári, majd a belgrádi pasa német tolmácsa önéletírásában feljegyezte, hogy Szeged elvesztése után „a szerb ráják, akik megyéinkből menekültek el, csapatostul álltak át a németekhez és az ő oldalukon harcoltak mint hajdúk és huszárok, és befészkelték magukat a fennebb említett területeken."[84]

Az első regularizált határőrvidéki alakulatokat, 2 400 gyalogost és 500 lovast 1694 novemberében állították fel.[85] A kilencvenes évek közepétől a nagyobb harci cselekmények, a tatár betörésektől eltekintve, az ország déli sávjára korlátozódnak, a délszláv alakulatok az ott lévő erődítményekben teljesítettek szolgáltatott. 1695-ben például a Száva menti erősségekben 3 022 fizetett hajdút és huszárt tartottak nyilván.[86]

Szlavóniában, a Duna és a Száva mentén, valamint a Maros és a Tisza menti őrhelyeken lévő rác katonaság helyzetének rendezésére, a határőrvidékek megszervezésére a karlócai békét követően került sor, ami tulajdonképpen a már meglévő helyzetet törvényesítette. Az Udvari Haditanács a rácok határőrfalvakba való telepítését és a magyar joghatóság alóli kivonásukat részint a civil lakossággal és a polgári joghatóságokkal való összeütközések elkerülésével, részint a határvédelem katonai igazgatásával indokolta. A katonai vezetés úgy vélte, hogy ezekkel az intézkedésekkel két legyet üt egy csapásra, megszabadul a magyarok és a rácok közti konfliktusok egy részétől, s katonasághoz jut a határőrvidéken.

A katonai határőrvidékek megszervezése (1698–1703) tulajdonképpen a rác katonaság („Nationalmiliz") regularizálását jelentette. A Tisza–Maros és a Duna–Száva mentén két nagyobb területi egységbe szervezték a zömében már ott szolgáló délszláv katonasá-

---

[79] A katonai határőrvidékek szakirodalmára nézve l. *Wessely–Zivkovic* 1973. 291–324. o.

[80] *Vaniček* 1875. 117. o.

[81] *Iványi István* 1885. 3–5. o.

[82] *Wessely* 1973. 38. o.

[83] *Pickl* 1986. 99. o.

[84] *Bánkúti* 1996. 27. o.

[85] Summarische auffsatz. Was auf die Räzische gränizer dem Commisariat: Project. Wien, 1694. november 5. ÖStA FHKA HKA HFU RN 366. 1694. Konv. Nov. Fol. 120–137.

[86] A Duna–Száva menti rác katonaság létszámkimutatása, Bécs 1695. december 10. ÖStA HHStA Familienarchiv, Grafenegg Militaria, Schachtel 171.

got. 1701 szeptemberében a Tisza–Maros vidékén 1100 hajdú és 900 huszár, a Duna–Száva mentén az Eszéki Generalatusban („Eseker Generalat") 1400 hajdú és 950 huszár állomásoztatását hagyták jóvá.[87] Az Udvari Haditanácsban 1702–1703 fordulóján véglegesítették a határőrvidékek helyőrségeinek keretlétszámait, 2 395 lovast és 3 330 gyalogost. Ezt a regularizált haderőt egészítette ki az a 101 „vigyázóház", „csárda" („Schardaken"), amelyekben 3 216 délszláv katona teljesített szolgálatot.[88] A korabeli szóhasználatban „Schardakenvolk"-nak nevezett fegyveres erő a rác „national miliz"-hez hasonlóan zsoldot és földet kapott, de azt a hadvezetés nem vezényelhette a birodalom más vidékeire, hanem közvetlenül a határ mellett kellett szolgálatot teljesítenie.[89] A Tisza–Maros határőrvidék keleti részén Halmágy–Dés vidékétől az erdélyi határ mentén a Havasalföldig húzódó szakaszon 1701 októberében kisebb határőrvidéket hoztak létre 528 fős bolgár és rác katonasággal.[90] Az oszmánok visszaszorítása szükségessé tette az Una és a Kupa folyók mentén lévő báni végvidék átszervezését is, ahol az öt nagyobb erődben (Dubica, Jeszenovec, Kosztajnica, Novi, Gradiska és a kisebb palánkokban 1100 gyalogos és 700 lovas állomásoztatását írták elő.[91]

A századforduló Magyarországának egyik legsúlyosabb szociális és politikai problémáját a társadalom demilitarizálása jelentette. A legnagyobb gondot talán nem is a hivatásos katonarétegek jelentették, mivel jelentős részüket a spanyol örökösödési háború katonakereslete eredményeképpen újra alkalmazták, hanem az egyéb fegyverforgató réteg jogi helyzetének rendezése. Az esetek többségében ez privilégiumaik elvesztésével, paraszti, jobbágyi sorba való süllyedésükkel járt. A volt végváriak, mezei katonák, egykori katonaparasztok, a török és a megromlott közbiztonság miatt felfegyverzett jobbágyok 1703 tavaszán és nyarán tömegesen álltak II. Rákóczi Ferenc zászlai alá, aki a katonai szolgálat fejében adómentességet és hajdúszabadságot ígért nekik.

[87] ÖStA KA HKR Akten, 1701. September No. 9.; 1701. September No. 10.

[88] *Wessely* 1973. 78–82. o.; *Kasser* 1997. 308–311. o.; *Vaníček* 1875. 130–131. o.

[89] *Iványi István* 1885. 43. o.

[90] ÖStA KA HKR Akten 1701. Oktober No. 172; *Koroknai* 1974. 37–49. o.

[91] ÖStA KA HKR Akten 1701. Juli No. 42.

AFA	Alte Feldakten
Cs.	Csomó
Bd	Band
FHKA	Finanz- und Hofkammerarchiv
Fol.	Folio
GLA	Generallandesarchiv, Karlsruhe.
HHStA	Haus- Hof- und Statsarchiv
HK	*Hadtörténelmi Közlemények*
HKA HFU RN	Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer
HKR	Wiener Hokriegsrat
k.	Kötet
KA	Kriegsarchiv
Konv.	Konvolutum
MOL	Magyar Országos Levéltár
MTAK Kt.	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv
Prot Exp	Protocollum Expedit
Prot Reg	Protocollum Registratur
Sz	*Századok*
TSz	*Történelmi Szemle*
OSzK Kt.	Széchényi Könyvtár, Kézirattár

Bánkúti 1996.	Oszmán aga a gyaúrok fogságában. Pasák és generálisok között. A jegyzeteket és az előszót írta *Bánkúti Imre.* Budapest, 1996.
Czigány 1989.	*Czigány István:* A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban, *HK* 1989/2. 151-175. o.
Czigány 1991.	*Czigány István:* Regularitás vagy gerillaháború. (Gondolatok a magyar hadügyi fejlődés kérdéséhez.) In Studia Agriensia, 11. (1991.). 25-33. o.
Dobos 2000.	*Dobos János:* Zenta a török időkben. Zenta a Tiszai határőrvidék keretében. In Zenta monográfiája. (Szerk. *Szloboda János*) I. k. Zenta, 2000.
Flake 1937.	*Flake, Otto:* Türkenlouis. Gemälde einer Zeit. Berlin, 1937.
Gottreich 1955.	*Gottreich László:* A bihari nép harca 1703–1704-ben, *HK* 1955/3–4. 91-133. o.
Heller 1848.	*Heller, F.:* Militärische Korrespondenz des Prinzen Eugen von Savoyen, Wien, 1848.
Horváth 1872.	*Horváth Mihály:* Magyarország történelme. 6. k. Pest, 1872.

Iványi Emma 1971. — *Iványi Emma:* Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények,* 1971. 137-161. o.

Iványi Emma 1991. — *Iványi Emma:* Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713), Budapest, 1991.

Iványi István 1885. — *Iványi István:* A Tiszai Határőrvidék. Budapest, 1885.

Kaposvári 1982/1983. — *Kaposvári Gyula,* A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében, in A Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve, 1982/1983. 160-169. o.

Károlyi – Wellmann 1936. — *Károlyi Árpád – Wellmann Imre:* Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1936.

Kasser 1997. — *Kasser, Karl:* Freier Bauer und Soldat. Militärisierung der agrarischen Gessellschaft an der kroatisch-slavonischen Militärgrenze (1535–1881). Wien-Köln-Weimar 1997.

Kolozsvári – Óvári 1901. — *Kolozsvári Sándor – Óvári Kelemen:* Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1901.

Koroknai 1974. — *Koroknai Ákos:* Gazdasági és társadalmi viszonyok a Dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején, Budapest, 1974. (Értekezések a történeti tudományok köréből 73.)

Köpeczi – R. Várkonyi 1976. — *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1976.

Kővári 1863. — *Kővári László,* Erdély Történelme, 5. k., Kolozsvár, 1863.

Marr 1868. — *Marr, Anton:* Der Feldzug 1689 in Deutschland. *Österreichische Militärische Zeitschrift,* 1868.

Mayer 1911. — *Mayer, Theodor:* Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit, Wien–Leipzig, 1911.

Pálffy TSz 1997. — *Pálffy Géza:* Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16. és 17. században, *TSz* 1997. 257–288. o.

Pickl 1986. — *Pickl, Othmar:* A Magyar–török végvárak és palánkok állapota a Budától Belgrádba vezető úton 1688-ban. (Siegmund Joachim von Trautmannsdorf naplója alapján), in *Világtörténet,* 1986/3–4. 99-106. o.

Schulte 1892. — *Schulte, Alois:* Markgraf Ludwig Wilhelm von Baaden und der Reichskrieg gegen Frankreich 1693–1697. I. Bd. Karlsruhe, 1892.

Soós 1991. — *Soós István:* A pozsonyi rendi bizottság tervezete az ún. „Magyar Einrichtungswerk." (Ford. *Soós István*) *Sz* 1991/5–6. 500-516. o.

Szita 1995. — A török kiűzése a Körös-Maros közéről 1686–1695. (Szerk., a tanulmányt írta és a forrásokat jegyzetelte *Szita László.*) Gyula, 1995. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 19.

Takáts 1904. — *Takáts Sándor:* Kísérletek a magyar haderő feloszlatására 1671–1702. *Sz* 1904. 1-24., 114-135., 219-239., 323-343. o.

Trawnicek 2000. — *Trawnicek, Peter:* Tuchsold und Landschaftjuden. Beiträge zur Geschichte der Soldzahlung in Tuch durch niederösterreichischen Stände und ihrer Finanzierung durch Wiener Juden im 17. Jahrhundert, Wien, 2000. (Egyetemi disszertáció).

Vaniček 1875. *Vaniček, Fr[antišek]:* Specialgeschichte der Militägrenze. I. Bd. Wien, 1875.

Wessely – Zivkovic 1973. *Wessely, Kurt – Zivkovic, Georg:* Bibliographie zur Geschichte der K. K. Militärgrenze, in Die k. k. Militärgrenze, Wien, 1973. (Schriften des Heeresgeschichtliches Museums in Wien 6.) 291-324. o.

Wessely 1973. *Wessely, Kurt:* Neuordnung der ungarischen Grenzen nach dem grossen Türkenkriegen, in Die k. k. Militärgrenze, Wien, 1973. (Schriften des Heeresgeschichtliches Museums in Wien 6.) 29-63. o.

Wrede 1901. III. Bd. 2. Hälfte *Wrede, Alfonz* Die Geschichte der K. und K. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branschen und anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhundert. III. Bd. Wien, 1901.

István Czigány

NEW MILITARY ARRANGEMENTS IN HUNGARY, 1683–1703

Summary

In connection with the organisation of the military force of Rákóczi's war of independence, the specialised literature primarily emphasises the role of General Miklós Bercsényi and Field Marshal Simon Forgách, apart from that of Ferenc II Rákóczi. Little is known, however, about the Hungarian military organisation and infrastructure, which the *kuruc* military leaders could rely on in the course of their organising activity.

The Habsburg Empire started to establish a permanent force in the 1660s, practically at the same time as the French monarchy. Although the Hungarian specialised literature considers the French example as a standard in military development, the Habsburg Empire's similar efforts also proved to be successful in the hereditary provinces, notwithstanding the relatively insufficient development of the economy. The first steps in modernising the Hungarian military were taken in 1671–1672, when the royal forces were integrated with the permanent army. Certainly, this implied the estates' loss of importance in directing the borderlands. There were several financial and political reasons for the failure. In many respects, Turkish presence and the stout resistance of the estates tied Vienna's hands.

At the diet of 1681, with a Hungarian civil war in his back and under the shadow of an Ottoman attack in progress, Holy Roman Emperor, King of Hungary Leopold I made a compromise with the loyalist representatives of the estates that feared for their military positions. Certain elements of the reforms, such as the regular field regiments, the tactical formations set up in the border fortresses, the military office establishment and infrastructure lived on.

The great anti-Ottoman war at the end of the century (1683–1699) offered a new opportunity for the Hungarian military's integration into the imperial-royal force. The bulk of the soldiers of the border fortresses were more and more often deployed in regular units in the battlefields. With the driving out of the Turks, the defence system inside the country lost its function and ceased to exist gradually, which speeded up the changes. From 1688 on, the number of Hungarian units in the imperial royal-force increased, thus at the end of the war there were three regular hussar and two infantry regiments in arms. The landowners' private troops and the armed forces stationed by the counties were pushed into the background completely. The landowners carried out their obligation by making a contribution to war in money and produce instead. By the end of the

century, it was not only the regular Hungarian regiments of the imperial-royal army that the Court War Council centrally provided with rations, weapons and ammunition, but also the formations organised from the borderland military and the free soldiers. A new regulation was issued concerning the provision of the permanent army in 1697, which was translated into Hungarian as well and published in print in 1699.

In comparison with the political division and the number of inhabitants of Royal Hungary, the country stationed a more and more significant military force against the Turks from year to year. It was 15 000–18 000 between 1683 and 1685, and around 25 000–30 000 in the 1690s, subsequent to the liquidation of Thököly's *kuruc* state, and the occupation of Transylvania in 1687. During the last decade of the century, the strength of the soldiers stationed in Royal Hungary was considerable even on an imperial level; together with the 6 000–7 000 Hungarian armed men deployed in the battlefields at the Rhine and in Italy, they constituted nearly one third of the Habsburg Empire's military force.

As a result of the anti-Ottoman reoccupying campaigns, the new defence system was established along the rivers Maros, Tisza, Danube and Sava in the south of the country. The defence of the castles was entrusted to the units of the permanent army, their command to the officer corps. The so-called „national military" of a territorial and feudal character, could only play a supplementary role.

Following the war, the greater part of the 15 000–20 000 Hungarian field and regular military was discharged, which caused a considerable social tension, as well as the unsettled position of the garrison troops that used to be part of the old anti-Turkish defence system. Under the new circumstances, there was no need for their service, and the military development also overstepped them. The Court War Council's direction issued in November 1701 would have obligated the soldiers holding real estates and displaying an economic activity to pay taxes, similarly to all the inhabitants of the country. Those earning their living by doing military service only were offered employment either in the permanent army or in the „national militia," which was planned to hold a few thousand people. The problems of the southern Slav military of about 18 000–20 000 were also to be solved. Their settlement and employment in the new defence system, i.e. the organisation of the military frontiers meant the approval of the existing conditions in fact. There are several examples in contemporary Europe of settling and employing irregular troops in the border defence. On a Hungarian scale, István Bocskai's settlement of the Haiduks can be referred to, in Croatia the Vlachs', in Ukraine the Cossacks' settlement can be mentioned.

István Czigány

UN NOUVEAU SYSTÈME MILITAIRE EN HONGRIE, 1683–1703

Résumé

Concernant l'organisation de la force armée de la guerre d'indépendance de Rákóczi, la littérature spécialisée souligne surtout, à part François Rákóczi II, le rôle du général Miklós Bercsényi et du feld-maréchal Simon Forgách. Cependant nous avons peu d'informations sur l'organisation et l'infrastructure militaires hongroises servant de base pour le travail d'organisation du commandement militaire.

L'Empire des Habsbourg a entamé la création de forces armées permanentes dans les années 1660, pratiquement en même temps que la monarchie française. Bien que la littérature spécialisée nationale considère l'exemple français comme normatif dans le développement militaire, les efforts de l'Empire des Habsbourg, dans ce domaine, ont été couronnés de succès dans les provinces héréditaires, malgré le développement économique relativement insuffisant. La première étape de la modernisation de l'armée en Hongrie (1671–1672) consistait à incorporer l'armée royale dans l'armée permanente. Bien entendu, cela signifiait aussi que les Ordres perdaient du terrain en ce qui concerne la direction locale des confins. L'échec tenait à de nombreux motifs

politiques et financiers. En raison de la présence turque et de l'opposition massive des Ordres, Vienne ne pouvait agir librement.

A la Diète de 1681, Léopold Ier, roi de Hongrie et empereur romano-germanique, menacé par la guerre civile kouroutz et une offensive turque en perspective a consenti à un compromis avec les représentants loyaux des Ordres soucieux de conserver leurs positions militaires. Certains éléments des réformes dont les régiments ruraux régularisés, les formations tactiques chez les soldats des confins, ainsi que l'administration et l'infrastructure militaires nouvellement créées ont été conservés.

C'est la grande guerre contre les Turcs à la fin du siècle (1683–1699) qui a fourni une nouvelle occasion pour l'intégration de l'armée en Hongrie dans les forces armées impériales et royales. La plupart des soldats des confins servaient, de plus en plus, dans des unités régularisées et combattaient directement sur le théâtre des opérations. Ce processus a été accéléré aussi par le fait qu'avec le départ des Turcs, le système de défense installé à l'intérieur du pays n'avait plus de raison d'être et il a progressivement disparu. A partir de 1688, le nombre des unités hongroises intégrées dans l'organisation militaire impériale et royale a été, de nouveau, augmenté, ainsi à la fin de la guerre trois régiments de hussards et deux régiments d'infanterie régularisés furent sous les armes. L'armée seigneuriale et la force armée alignée par les comitats furent complètement reléguées au second plan et les propriétaires terriens préféraient contribuer à la guerre en argent et produits agricoles. A la fin du siècle, non seulement les régiments hongrois régularisés et intégrés dans l'organisation militaire impériale et royale bénéficiaient d'un approvisionnement central en denrées, armes et munitions octroyé par le Conseil de Guerre de la Cour mais aussi les unités composées de soldats des confins ou de francs-tireurs. En 1697, un nouveau règlement sur l'approvisionnement de l'armée permanente fut rédigé, puis traduit en hongrois et publié en 1699.

Le Royaume de Hongrie – par rapport à son démembrement politique et au nombre de ses habitants – aligna des forces armées contre les Turcs toujours plus importantes d'année en année : entre 1683–1685, 15 à 18 mille personnes de la Hongrie royale, après la suppression de l'État kouroutz de Thököly, puis l'occupation de la Transylvanie (1687), et 25 à 30 mille en moyenne dans les années 1690. Durant la dernière décennie du siècle, l'effectif global aligné par le Royaume de Hongrie devient important même au niveau de l'empire : y compris les 6 à 7 mille soldats hongrois engagés sur les champs de bataille rhénans et italien, il représente un tiers de la force militaire de l'Empire des Habsbourg.

A l'issue de la guerre de libération contre les Turcs, le nouveau système de défense contre les Turcs fut formé près de la Maros, de la Tisza, du Danube et de la Save. La défense des forts fut confiée aux unités de l'armée permanente sous la houlette d'un corps d'officiers et l'armée territoriale et seigneuriale dite „armée nationale" fut désormais réduite à un rôle complémentaire.

Après la guerre, ce n'est pas uniquement le licenciement de la plupart des unités hongroises rurales et régulières de 15 à 20 mille soldats qui provoqua une tension sociale importante, mais aussi la situation non réglée des garnisons du système de défense contre les Turcs, puisque ces dernières devenaient désormais inutiles et aussi dépassées par le développement militaire. Selon l'ordre émis en novembre 1701 par le Conseil de Guerre de la Cour, les soldats disposant d'une fortune immobilière ou d'une activité économique seraient devenus imposables au même titre que les autres habitants du pays, alors que les soldats sans aucune ressource auraient pu s'engager dans l'armée permanente ou les unités de la milice nationale prévues pour accueillir quelques milliers de militaires. Il fallait également remédier au problème de l'armée sur le territoire slave méridional comportant 18 à 20 mille personnes. Leur installation et engagement dans le nouveau système de défense, autrement dit l'organisation des confins militaires ne faisaient que confirmer la situation déjà établie. Quant à l'installation des soldats irréguliers et à leur implication dans la défense des frontières, nous en trouvons de nombreux exemples dans l'Europe de l'époque. A l'échelle hongroise, il suffit de citer l'établissement des Haïdouks par István Bocskai ou celui des vlachs dans le Royaume de Croatie ou encore celui des Cosaques en Ukraine.

István Czigány

NEUE MILITÄRISCHE EINRICHTUNG IN UNGARN, 1683–1703

Resümee

Bezüglich der Organisierung der Streitkraft des Freiheitskampfes von Rákóczi hebt die Fachliteratur neben Ferenc II. Rákóczi in erster Linie die Rolle von Obergeneral Miklós Bercsényi und Feldmarschall Simon Forgách hervor. Wir wissen aber reichlich wenig über das Militärsystem und die militärische Infrastruktur in Ungarn, auf die sich die militärische Führung der Kurutzen während der Organisierungsarbeiten stützte.

Das Habsburgerreich begann im Grunde zeitgleich mit der französischen Monarchie, in den 1660er Jahren damit, das stehende Heer aufzustellen. Obwohl die ungarische Fachliteratur bezüglich der Militärentwicklung das französische Beispiel als richtungsweisend ansieht, waren die Anstrengungen des Habsburgerreiches diesbezüglich – trotz der verhältnismäßig wenig entwickelten Wirtschaft – in den Erbländern erfolgreich. Der erste Schritt zur Modernisierung des Heeres in Ungarn war die Einfügung der königlichen Streitmacht in das stehende Heer des Kaisers 1671–1672. Dies ging natürlich damit einher, dass die Rolle der Stände in der örtlichen Führung der Grenzgebiete zurückgedrängt wurde. Dass dieses Unterfangen nicht gelang, hat mehrere finanzielle und politische Gründe. Wiens war in vieler Hinsicht durch die Präsenz der Türken und den zähen ständischen Widerstand gelähmt.

Der ungarische König und deutsch-römische Kaiser Leopold I. schloss auf dem Landtag von 1681 – mit dem Bürgerkrieg der Kurutzen im Rücken, und im Schatten eines bevorstehenden osmanischen Angriffes – mit den königstreuen Vertretern der Stände, die um ihre militärische und Heeresposition besorgt waren, einen Kompromiss. Bestimmte Elemente der Reformen, so wie die regulären Feldregimenter, die taktischen Formationen bei den Soldaten in den Grenzgebieten, sowie die militärische Behördenorganisation und Infrastruktur lebten weiter.

Für die Integrierung der ungarländischen Kontingente in das kaiserlich-königliche Heer wurde durch den großen Krieg gegen die Türken Ende des Jahrhunderts (1683–1699) wieder ermöglicht. Die Mehrheit der Soldaten im Grenzgebiet wurde immer öfter in der Form von regulären Verbänden auf den Kriegsschauplätzen eingesetzt. Dies wurde dadurch nur beschleunigt, dass mit der Vertreibung der Türken das Verteidigungssystem im Inneren des Landes seine Funktion verloren hatte, und Schritt für Schritt aufgelöst wurde. Ab 1688 wurde die Zahl der ungarischen Verbände in der kaiserlich-königlichen Truppe erhöht, sodass zum Ende des Krieges drei reguläre Husaren- und zwei Infanterieregimenter im Dienst standen. Die privaten Truppen der Landgutsbesitzer und die, durch die Komitate gestellten bewaffneten Kräfte wurden immer mehr in den Hintergrund gedrängt. Statt dessen trugen die Gutsbesitzer eher in der Form von Geld und Naturalien zum Krieg bei. Gegen Ende des Jahrhunderts versorgte der Hofkriegsrat nicht mehr nur die regulären ungarischen Regimenter im kaiserlich-königlichen Heer zentral mit Verpflegung, Waffen und Munition, sondern auch die Verbände, die aus Soldaten des Grenzlandes und Freitruppen organisiert wurden. Über die Verpflegung des stehenden Heeres wurde 1697 ein neues Reglement erlassen, das auch ins Ungarische übersetzt wurde und 1699 auch in gedruckter Form erschien.

Verglichen mit der politischen Zersplitterung und der Bevölkerungszahl des Königreichs Ungarn stellte das Land Jahr für Jahr eine immer bedeutendere Militärkraft gegen die Türken: zwischen 1683 und 1685 waren es aus dem, unter königlicher Herrschaft stehenden Ungarn 15–18 000 Mann, nach der Aufräumung des Kurutzenstaates von Thököly und der Besetzung Siebenbürgens (1687), in den 1690er Jahren dann im Durchschnitt 25–30 000 Mann. Im letzen Jahrzehnt des Jahrhunderts war die Gesamtstärke der aus dem Königreich Ungarn gestellten Truppen auch verglichen mit dem Reich bedeutend: mit den 6–7 000 ungarischen Bewaffneten von den Kriegsschauplätzen entlang des Rheins und in Italien insgesamt etwa ein Drittel der Stärke des Habsburgerreiches.

Als Ergebnis des Befreiungskrieges gegen die Türken wurde das neue Verteidigungssystem gegen die Türken in den südlichen Gebieten des Landes, entlang der Flüsse Muresch, Theiß,

Donau und Save herausgebildet. Die Verteidigung der Burgen war Aufgabe des stehenden Heeres, die Führung die des Offizierskorps. Die territorialen bzw. ständischen, sogenannten „Nationalen Miliztruppen" spielten nur mehr eine zweitrangige Rolle.

Im Anschluss an den Krieg sorgte nicht nur die Entlassung der etwa 15–20 000 Mann starken ungarischen Feld- und regulären Truppen für bedeutende gesellschaftliche Spannungen, sondern auch die nicht geklärte Situation der Garnisonen des alten Verteidigungssystems gegen die Türken. Die Präsenz dieser letzteren war nämlich infolge der neuen Situation überflüssig geworden, und sie waren aus dem Gesichtspunkt der militärischen Entwicklung bereits auch überholt. Die Verordnung des Hofkriegsrats vom November 1701 hätte die Soldaten, die über ein Immobilienvermögen verfügten und wirtschaftliche Tätigkeit ausübten, ganz, wie die übrige Bevölkerung des Landes dazu verpflichtet, Steuern zu zahlen. Personen, die nur aus dem Soldatendasein lebten, wurde eine Anstellung im stehenden Heer oder in den Verbänden angeboten, die „nationale Miliz" genannt wurden und einige Tausend Mann umfassen sollten. Lösungen mussten auch für die Probleme der etwa 18–20 000 Mann umfassenden südslawischen Truppen gefunden werden. Ihre Ansiedlung und Anstellung im neuen Verteidigungssystem, also die Organisierung der Militärgrenze bedeutete im Grunde die Besiegelung der bestehenden Situation. Für die Ansiedelung und Anstellung der irregulären Bewaffneten im Grenzschutz, die im Krieg gedient hatten, finden wir zahlreiche Beispiele im zeitgenössischen Europa. Aus ungarischer Sicht reicht es, wenn wir an die Ansiedelung der Haiducken unter István Bocskai erinnern, oder an die der Walachen im Königreich Kroatien oder der Kosaken in der Ukraine denken.

Иштван Цигань

НОВАЯ ПОСТАНОВКА ВОЕННОГО ДЕЛА В ВЕНГРИИ, 1683–1703 ГГ.

Резюме

В связи с организацией войск, участвовавших в освободительной борьбе под руководством Ракоци, специальная литература отмечает наряду с князем Ференцем II Ракоци роль главного генерала Миклоша Берченьи и маршала Шимона Форгач. Однако нам мало известно о той военной организации в Венгрии и военной инфраструктуре, на которую в ходе организаторской работы опиралось военное руководство куруцев.

Габсбургская Империя по существу одновременно с французской монархией в 1660-х годах приступила к созданию регулярных вооруженных сил. Хотя отечественная специальная литература в развитии военного дела считает за основополагающий пример Франции, стремления империи Габсбургов в этом направлении, несмотря на сравнительную неразвитость экономики, оказались успешными в наследных провинциях. Первым шагом модернизации венгерского воинства в 1671–1672 годах было включение королевских вооруженных сил в регулярную армию. Это разумеется, было сопряжено с оттеснением на задний план роли сословий, которую они играли в местном управлении оконечными провинциями. Эта неудачи объяснялась многими финансовыми и политическими причинами. Руки Вены во многих отношениях были связаны присутствием турок и жестким сопротивлением сословий.

Король Венгрии и Германо-Римский кайзер Леопольд I с гражданской войной куруцев в своем тылу, в тени подготавливавшегося наступления османской империи на государственном собрании 1681 года заключил компромисс с преданными королю военными чиновниками и сословиями, опасавшимися за свои позиции в армии и военном деле. Некоторые элементы реформ, как например регулярные полевые полки, тактические формирования, образованные из военнослужащих оконечных крепостей, построенная военно-административная организация и инфраструктура продолжали существовать.

Для интеграции армии Венгрии в кайзеровско-королевских вооруженных силах представился новый случай в результате большой антитурецкой войны (1683–1699 гг.). Большинство военнослужащих оконечных крепостей применялись все больше на поле боя в регуляр-

ных частях, что было еще более ускорено только тем, что с изгнанием турок утратила свою функцию оборонная система, выстроенная внутри страны, и затем постепенно прекратила свое существование. Начиная с 1688 года, далее стали увеличивать число венгерских частей, находящихся в вооруженных порядках королевской армии, таким образом в конце войны под ружьем стояли уже три регулярных гусарских и два пехотных полка венгров. Было полностью оттеснено на задний план частное воинство феодалов и вооруженные силы, формировавшиеся комитатами. Вместо этого землевладельцы и далее в качестве воинской повинности обязаны были платить подати деньгами и поставлять продовольствие в армию в натуре. К концу столетия Придворный Военный Совет уже снабжал в централизованном порядке продовольствием, вооружением и боеприпасами не только регулярные венгерские полки, числившиеся в боевом порядке кайзеровско-королевской армии, но и военные формирования, организованные из воинства оконечных крепостей и свободных воинов. Для обеспечения регулярной армии в 1697 году был издан новый устав, который был переведен и на венгерский язык и в 1699 году был также и напечатан.

Венгерское Королевство вопреки своей политической расчлененности и численности, из года в год выставляло против турок все большее и большее число вонов. В 1683–1685 годах из Венгрии, находившейся под правлением короля, было выставлено 15 000–18 000 солдат, после ликвидации государства куруцев Тёкёли, затем после занятия Трансильвания (1687 год) и в 1690 годах в среднем в армии несли службу 25 000–30 000 солдат. В последнем десятилетии столетия общий контингент военнослужащих, рекрутировавшихся из Венгерского Королевства, уже был значительным и на имперском уровне, вместе с венгерскими бойцами, воевавшими на рейнском и итальянском твд, (6 000–7 000 венгров) солдаты из Венгрии составляли почти одну треть воинского контингента Габсбургской Империи.

В качестве результата освободительной войны против турок на южных территориях страны вдоль рек Марош–Тисса–Дунай–Сава была создана новая система обороны от турок. Защита крепостей стала делом частей регулярной армии, а руководство ими было поручено офицерскому составу, так называемое „национальное воинство" территориального или сословного характера здесь могло играть уже лишь дополнительную роль.

После окончания войны не только увольнение из армии около 15 000–20 000 венгерских солдат полевых и регулярного частей, но также неупорядоченное положение гарнизонов старой системы обороны против турок, так как служба этих последних в данной обстановке утратила свою необходимость, (да и развитие военного дела также перешагнуло через них). вызвали значительную общественную напряженность, В ноябре 1701 года Придворный Военный Совет издал распоряжение, которое должно было обязать военнослужащих, располагавших недвижимостью, платить налоги подобно остальным жителям страны, для тех же, кто жил исключительно на военное довольствие, получаемое из армии, предлагали службу в регулярной армии и в частях так называемой „национальной милиции", рассчитанных всего на несколько тысяч человек. Необходимо было решить проблему и 18 000–20 000 южно-славянских воинов. Их поселение и применение в новой оборонной системе, то есть организация войск охраны пограничных провинций в действительности означала узаконение существующего положения. Мы находим многочисленные примеры в Европе того времени о поселении на пограничных территориях служивших во время войны в нерегулярных частях военных и применении их для охраны границ. Что касается Венгрии, то достаточно указать лишь на поселения гайдуков Иштвана Бочкаи, или на поселения валахов в Хорватском Королевстве, а также поселения казаков на Украине.

ZACHAR JÓZSEF

MAGYAR KATONASÁG A HEGYALJÁTÓL A TISZAHÁTIG, 1697–1703

Talán furcsának hat ez az előadáscím, hiszen egyértelműen katonaságról, sőt magyar katonaságról szóló mondanivalót ígér, ugyanakkor a Hegyalja és a Tiszahát neve egy-egy népi megmozdulást, leegyszerűsített szóhasználattal kuruc felkelést takar. A cím mégis megfelel a tervezett mondanivalónak, hiszen ezúttal nem a magyar felkelők állnak a középpontban, hanem a tényleges magyar katonaság, amely természetesen önállóan még nem létezett: a császári állandó hadsereg részeként, vagy attól elszökve a szembenálló hadaknál működött. Ez a témaválasztás már csak azért is indokolt, mert a birodalmi székesfővárosból nézve a kezdő év a már 1683 óta folyó nagy keleti felszabadító háború lezárását eredményező döntő hadműveleti esztendőt jelentette, míg a záróév a spanyol örökségért 1713-ig vívott nyugati fegyveres összecsapás kevés sikert ígérő és elhúzódó harcok meghatározó esztendejének bizonyult. Eközben csupán az 1699. január 26-i karlócai megállapodás aláírási napjától 1701. július 9-ig, a Verona melletti Carpinál, még formális hadüzenet nélkül kezdődött háború nyitányáig tartott egyfajta békeidőszak. Valójában ez alatt is alig csökkent a háborús tehertétel, mert keleten a békekötést nem követte azonnali csapatkivonás, nyugaton pedig szinte II. Károly spanyol király 1700. november 1-jén bekövetkezett halála napjával megkezdődött a fegyverkezés.

Ez az összességében egyfajta új harmincéves háború meghatározó módon érintette a magyarságot, éppen ezt jelzi a nemzeti szempontból kiemelt és jelentős hangsúlyt kapott 1697 júliusi hegyaljai felkelésnek nevezett elkeseredett helyi megmozdulás, amely nem válhatott országossá, és az 1703 májusi tiszaháti felkelés, amelyből viszont egy nyolcesztendős szabadságharc bontakozhatott ki. Az azonos gyökerekből táplálkozó, de kétféle sorsú magyar népi felkelés mögött az éppen adott kétféle háború általi meghatározottság a döntő.

Az oszmánellenes háborút ösztönző, sőt a pfalzi örökség ürügyén 1688 óta közvetlen Habsburg-ellenes háborút vívó Francia Királyság 1697. május 9-én béketárgyalások megkezdésére kényszerült.[1] Nagyhatalmi helyzetének erősítésére ugyanakkor új utakat keresett, az 1696 végén elhunyt lengyel uralkodó, III. (Sobieski) János utódául Conti herceg személyében jelöltet állított a Habsburg-hatalom által támogatott I. (Erős) Ágost Frigyes szász választófejedelem ellenében. Hagyományos, egész XVII. századi politikáját követve, lengyelországi követe útján, azonnal kapcsolatba lépett a magyarországi elégedetlenek közül a Thököly Imre gróf vezette, korábbi szabadságharcból ismert, egykori szövetséges magyar tisztekkel. Ők természetesen az időközben török hadvezérré vált egykori felső-magyarországi fejedelmükhöz és oszmán földre szorult bajtársaikhoz, valamint a Fényes Portához fordultak. Ez is ösztönözte a II. Musztafa által személyesen vezetett szultáni had megindulását, hogy terv szerint Erdélyen át sikeresen előrenyomul-

[1] L. erre legújabban: *Charles Bautant:* L'Europe au grand tournant des années 1680, la succession palatine, Paris, 1985.

va, helyreállítsák Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemségét.[2] A hadielképzelés azonban a magyarországi Habsburg-haderő főparancsnoki beosztásából II. Ágost néven a lengyel királyi trónra került szász választófejedelem helyét a hadak élén elfoglaló Savoyai Jenő herceg tábornagy zseniális, döntőnek bizonyult zentai győzelmével 1697. szeptember 11-én meghiúsult, és mivel azt már szeptember 20-án követte a Bourbon–Habsburg-békekötés, a magyar kérdés immár nem volt aktuális.[3]

Az újabb háború azonban továbbra is napirenden volt, kitörése csupán a közvetlen utód nélküli spanyol király halálának időpontjától függött. Jól tudta ezt az egész európai politikai közvélemény, beleértve a magyarországi Habsburg-uralommal elégedetleneket is. Jelképes, hogy II. Rákóczi Ferenc német-római birodalmi herceg és magyar gróf II. Károly halálának napján, 1700. november 1-jén keltezte támogatást kérő levelét a francia királyhoz, amelyet a kitérő válasz ellenére 1701. február 11-én megismételt. Árulás miatti, 1701. február 18-i elfogatása ellenére a francia szálat továbbra is kézben tartották: társának, Bercsényi Miklós grófnak sikerült lengyel földre menekülnie, és Varsóból azonnal megújította a francia kapcsolatot. Miután pedig az Itáliában már folyó közvetlen Habsburg-Bourbon háború során és az attól függetlenül, 1700-ban kirobbant északi háború körülményei között 1701. november 7-én sikerült Rákóczi megszöktetése és Lengyelországba juttatása, ahonnan 1702. április 8-án du Héron követ a két magyar arisztokrata újabb kérelmét megküldte, nem volt kétséges, hogy XIV. Lajos ismét ki fogja játszani a magyar kártyát. Ez kezdetben – az 1702. május 15-én végül megküldött Habsburg-hadüzenet, Rákóczi és Bercsényi 1703. május 6-i felkelési felhívása, Rákóczi 1703. március 17-én a felkelés megindításához konkrétan kért diplomáciai, pénzügyi és katonai segítségkérése és a tiszaháti felkelés júniusi kibontakozása ellenére – késett. Csak miután lengyel területről beérkeztek a segíteni hivatott idegen hadak, és az egyre nagyobb számban csatlakozott népi erőkkel vállvetve vívott harcuk eredményeként Szolnok, Zólyom és Bonchida térségéig már teret nyertek a felkelők, saját hadai pedig szeptember 10-én Passaunál diadalt arattak a császáriak felett, jelentette ki a francia uralkodó a gyors hadisiker reményében 1703. november 15-én, hogy a magyar felkelő vezért szövetségesének tekinti, és támogatásáról biztosítja. Mivel pedig I. Lipót császár ezáltal ismét kétfrontos háborúra kényszerült és a nyugati nagyhatalmi vetélytárssal való leszámolás a belső pacifikálásnál sürgetőbbnek bizonyult, ezúttal hosszú magyar szabadságharc kezdődhetett.[4]

---

[2] V. ö. *Kárpáthy-Kravjánszky Mór:* Az 1697-i kuruc felkelés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1935. 317–329. o., *Seres István:* A hegyaljai felkelők kapcsolata a török Portával. In *Tamás Edit* (szerk.): Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára, Sárospatak, 2000. 212–223. o.

[3] Bővebben erről *Zachar József:* A zentai csata és a Habsburg-birodalom. *Új Honvédségi Szemle*, 1998/2., 2–16. o. A magyarországi katonai viszonyokról bővebben *Uő.:* Császári csapatok Magyarországon 1696-ban. In *Fodor György* (kiad.): Máriapócs 1696 – Nyíregyháza 1996. Történelmi konferencia a máriapócsi istenszülő-ikon könnyezésének 300. évfordulójára, Nyíregyháza, 1996, 29–41. o., továbbá *Uő.:* Császári csapatok Magyarországon 1697-ben. In *Tamás Edit* (szerk.): Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulóján. Sárospatak, 2000. 41–51. o., végül *Uő.:* Hadtörténeti gondolatok a karlócai béke 300. évfordulóján. In *Molnár Sándor* (szerk.): A magyar történelem eseményei a Vay Ádám Múzeum metszetgyűjteményének tükrében. Vaja, 2000. 79–94. o.

[4] L. erre legújabban *Bánkúti Imre:* A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711. In *Rácz Árpád* (szerk.): Nagy képes milleniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Budapest, 2000. 215. skk. o. V. ö. *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi-szabadságharc. In *Liptai Ervin* (főszerk.), *Borus József* (szerk): Magyarország hadtörténete I. k. Budapest, 1984. 339. skk. o.

Az oszmán és a francia hatalom elleni háborúban, miként egykor a harmincéves háborúnak nevezett négy különálló fegyveres összecsapásban, és a vesztfáliai békekötés után létrehozott állandó hadsereg addigi fejlesztése során, a Császári Udvari Haditanácsban számoltak a magyar felségterületről bevontak részvételével.[5] Ez kezdetben még meglehetősen szerény létszámot jelentett, de mégis fontosnak bizonyult, és főleg arányát tekintve, jelentősen nőtt. 1697-ben a Habsburg-hadvezetés 112 416 fős hadilétszámmal számolt, ebből 25 160 főt a francia, 87 256 főt pedig az oszmán háborúban kívánt bevetni.[6] Mivel csak a magyar hadszíntéren eleve 8 345 gyalogos és 2 714 lovas hiányzott,[7] a mintegy 3 500 katonai határőrvidékbeli, 7 500 nemzeti milíciabeli és 12 500 várőrségbeli állandó hadseregen kívüli magyarországi katonaság igénybe vételével is számoltak a hadrakelő hadseregben a szükségesnek látszó létszám pótlására.[8] Ugyanakkor magyar helyőrségekben további 6 900 német gyalogos állomásozott.[9] Az 1698-ban már csak keleten és ott is lényegesen visszafogottabban folytatódó háborúban a 116 000 fősnek előírt állandó hadseregből ténylegesen 61 625 főt vetettek be, majd az október 18-i fegyverszünetet követően 44 100 főt küldtek téli szállásra magyar földön, köztük alig 2 852 magyarországi kiállításút, a többi idegen volt.[10] Az 1699-es teljes békeévben előírt 95 770 főből az állandó hadseregben 86 386 volt jelen, közülük a magyar felségterületeken 55 120 fő,[11] továbbá még 22 szabad században szolgáló 4 606 német is.[12] Egyébként a bécsi hadvezetésben napirenden volt, hogy az addigi belső magyarországi határok erőteljes kitolódása következtében szükségtelenné váló magyar végvári erők helyébe állandó hadseregbeli erőket telepítsenek.[13] Így az 1700-ra előírt 88 970 fős, ténylegesen 80 986 főnyi állandó hadseregből 44 310 fő maradt a Magyar Királyság részeiben.[14] Az újabb, 1701-es háborús esztendőben az előírás szerinti 121 806, ténylegesen 104 600 fős állandó hadseregből a magyar lakosság megfékezésére még mindig hátrahagytak 34 437 császári katonát.[15] 1702-ben a háborús hadfejlesztést erősen akadályozta a pénzhiány,[16] ezért az állandó hadseregbeliek megerősítésére a császári hadvezetés a magyar felségterületen kialakított katonai határőrvidékről, az ott összeírt mintegy 30 000 fő közül,[17] aki-

[5] L. bővebben *Zachar József:* Ungarn in den Heeren der Habsburger zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. In Bellum Tricennale. 23th Colloquium of the International Commission of Military History. Prague, 1997. 225–232. o.

[6] Kriegsarchiv, Alte Feldakten (a továbbiakban: KA AFA) Türkenkrieg, 1697-VI-26c., 1697-XIII-1., 1697-IV-15., 1697-III-81., 1697-II-2.

[7] KA AFA Türkenkrieg, 1697-VII-34., 1697-XI-2.

[8] KA AFA Türkenkrieg, 1697-VI-26e., Ungarn, 1699-XII-21.; Feldzüge des Prinzen *Eugen von Savoyen.* Nach den Feld-Acte und anderen authentischen Quellen herausgegeben von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegsarchivs, Wien, 1876 skk. é. (a továbbiakban: FZ) II. k. 26. o.

[9] FZ II. k. 70. o.

[10] KA Archiv des Hofkriegsrates, Sonderreihe Armeeschemata (a továbbiakban: HKR ASch) nr. 12.

[11] KA AFA Ungarn, 1699-XIII-3.

[12] KA Akten des Hofkriegsrates, Registratur (a továbbiakban: HKR Reg.) 1699-März-150.

[13] KA AFA Ungarn, 1699-XIII-1., 1700-VII-121.

[14] FZ II. k., 326. o.

[15] FZ III. k., 39., ill. 83. o.

[16] KA AFA Italien, 1702-VIII-15b.

[17] KA AFA Ungarn, 1699-XI-2., 1699-XIII-21.

ket egy új rendelkezés szerint – természetbeni ellátás fejében – a határokon kívül is be lehetett vetni,[18] 8 474 gyalogost és 4 920 lovast vett igénybe.[19] Végül jól jellemzi a helyzetet, hogy 1703-ban, az itt tárgyalandó utolsó évben, a 125 770 fősnek előírt, de ténylegesen 114 314 főből álló állandó hadseregből alig 76 000 fő hadba küldése volt sikeres, miközben a Magyar Királyság részeiben még 30 430 állomásozott.[20] Ezért az addig a magyar felségterületeken hátrahagyásra rendelt előírásos 37 000 fős létszámot 18 320 főre csökkentették,[21] de valójában ebből a létszámból is csupán 9 946 gyalogos és 4 184 lovas volt jelen; rajtuk kívül további német szabad századokban egyes erősségekben 2 980 fő,[22] valamint 4 826 császárhű magyar végvári szolgált.[23]

A magyarság állandó hadseregbeli részvételének nagyságrendjét legcélszerűbben a szervezeti egységek tükrében ismerhetjük fel.[24] Mivel a tárgyalt időben ezek száma alig változott, az 1697-es kiindulópont jellemzőnek tekinthető. Akkor a 36 gyalogezred között volt Serényi János Károly gróf – még 1672-ben birodalmi németekből toborzott és tartósan tovább élő – egysége,[25] Pálffy Miklós gróf 1688-as alapítású és 1700-ban az addigi német Lapczek-gyalogezredbe betagolt magyar hajdúezrede,[26] valamint Prasinszky Péter György báró 1695-ben kiállított, de tömeges dezertálás miatt éppen ez évben feloszlatott magyar hajdúezrede.[27] Nem számított viszont közéjük az 1690-ben Tunyoghy Sámuel által alapított, ám kezdettől Molnár János tulajdonában állt hajdúezred, amelyet 1695-ben irreguláris egységgé minősítettek vissza.[28]

A 19 vértesezred közt volt az 1700-ban feloszlatott, eredetileg (1672 és 1694 közt) az alapító, Pálffy Károly János gróf tulajdonában állt, magyar-horvát lovasezredként szervezett, csak később átalakított Sapieha-egység.[29] A 12 dragonyosezred közül magyar alapítású volt az 1682-ben a már említett Serényi János Károly gróf által[30] és az 1694-ben a fia, Serényi Ferenc József gróf által alapított ezred.[31] Szerepelt még a hadrendben a Glöckelsberg-horvát ezred.[32] Máig feltáratlan, szolgáltak-e és milyen számban szolgáltak

---

[18] Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Illyrien-Serbien, Fasc. I. Conv. 3. fol. 136.

[19] KA Akten des Hofkriegsrates, Expedit (a továbbiakban: HKR Exp.) 1703-Aug.-547.

[20] HHStA Reichstagsakten, Mainzer Erzkanzlei-Archiv, Militaria, Fasc. 384., számozatlan: Summa aller deren Regimenter, anno 1702.; KA HKR Reg. 1703-März-263., v. ö. FZ V. k. 64. o.

[21] FZ V. k. 88. o.

[22] FZ V. k. 110. o..

[23] KA HKR ASch nr. 17.

[24] Ennek korszakos szervezeti, ill. létszámviszonyokra vonatkozó áttekintése *Zachar József:* Die Herrschaft der Habsburger und das Wehrwesen in der ungarischen Reichshälfte 1648–1798. In *G. Adriányi – H. Glassl – E. Völks:* Ungarn-Jahrbuch. 22. k., München, 1996. 36–68. o., ill. *Uő.:* Magyarok a Habsburg-haderőben 1683–1792. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1997/1., 3–48. o.

[25] KA Archiv des Hofkriegsrates, Sonderreihe Bestallungen (a továbbiakban: HKR Bst) nr. 1893a., 1912, 2130.

[26] KA HKR Bst nr. 2506., 5842., HKR, Prot. 1701-Sept.-1.

[27] KA HKR Bst nr. 2656., HKR, Prot. Reg. 1697. fol. 97.

[28] KA HKR Bst nr. 2511.

[29] KA HKR Bst nr. 1889., 1959., 1975., 2140.

[30] KA HKR Bst nr. 2118.

[31] KA HKR Bst nr. 2629.

[32] FZ II. k. 68. o.

magyarok ezekben a lovasezredekben; ugyanez a kérdés a huszárezrede helyett 1700-ban Pálffy János gróf tulajdonába adott korábbi Gondola-vértesezred esetében is.[33]

Ezzel szemben az 1697-ben számba vett 7 huszárezred mind magyar összetételű volt. Közülük a még 1685-ben a volt thökölyánus Petneházy Dávid által alapított, majd 1686-os halálát követően Csáky László gróf tulajdonába került,[34] illetve az 1695-ben alapított Bottyán János-féle egységet[35] már a tárgyalt kezdőév végén a feloszlatás sorsa érte. Hosszasan tovább élt ezzel szemben a Czobor János gróf nevéhez és az 1688-as esztendőhöz kötötten emlékezetes, valójában csak 1689-ben, „a franciák ellen" megszervezett két huszárezred, a kezdetben Czobor János, 1691 óta Kollonich Ádám, valamint a kezdettől Pálffy János gróf, 1700-tól pedig nemes Ebergényi László, a későbbi báró tulajdonában állt egység.[36] Ugyanígy tovább élt az 1696-ban a törökellenes harcokra az állandó hadseregbe felvett, korábban irreguláris Deák Pál-huszárezred is.[37] 1697-ben kísérlet történt még két további huszárezred alapítására is Zichy István gróf és Bercsényi Miklós gróf tulajdonában, mégpedig „mind a törökök, mind a lázadók ellen." Előbbi rövid ideig élt, a másik tulajdonképpen meg sem született, a következő évben azután mindkettőt törölték az állandó hadsereg állományából.[38]

Miután az újabb nyugati háborút a magyar feltöltésű állandó hadseregbeli ezredek közül a hadrendben csak a német lábra állított Pálffy-gyalogezred és két huszárezred élte meg, és mivel a Deák-huszárezred éppen irregulárissá való visszaminősítés alatt állt, a Molnár-hajdúezrednél pedig ez addigra már be is következett, 1702. október 7-én fontos döntést hozott a Császári Udvari Haditanács. Elrendelte, hogy a meglévő 32 gyalog-, 20 vértes-, 10 dragonyos- és 2 huszárezred mellé sürgősen kerüljön felállításra a magyar felségterületről 4 új hajdú- és 6 új huszárezred. Elsőként az addigra 331 főre leolvadt Deák-huszárezred azonnali visszavételéről és az 1539 főnyi Molnár-hajdúezred reguláris egységként való helyreállításáról történt intézkedést. Ezen túlmenően a dunáninneni, a dunántúli és a felső-magyarországi kerületből egy-egy további hajdúezred, ugyanígy Nyitra, Bars, Hont és Nógrád, azután Vas, Sopron és Moson, majd Borsod és Szabolcs, továbbá Győr, Komárom, Esztergom és Veszprém, végül pedig Zala és Somogy vármegyéből egy-egy huszárezred felállításáról intézkedett. Ezeket a fenti sorrendben a már megelőzően kinevezett Andrássy Pál báró, Batthyány Ádám gróf és nemes Bagossy Pál, valamint Esterházy Gábor gróf, Forgách Simon gróf, Gombos Imre gróf, nemes Csonkabég Lipót József és nemes Loósy János Péter ezredtulajdonosságába helyezte.[39] A korábbról még ténylegesen fennállt két huszárezred létszámát is beleértve az uralkodó összesen 15 000 magyar királyságbelinek az állandó hadseregbe tagolását írta elő a spanyol

[33] KA HKR Bst nr. 2675.

[34] KA HKR Bst nr. 2360., 2408., 2424.

[35] KA HKR Bst nr. 2761., 2843.

[36] KA HKR Bst nr. 2515., 2520., 2656., 2661., 3062., 3085., AFA Türkenkrieg, 1689-X-2., 1689-XI-14–15.

[37] KA HKR Bst nr. 2886., 3559.

[38] KA HKR Bst nr. 2945., 2949., az idézet helye: KA AFA Ungarn, 1697-VII-34.

[39] KA HKR ASch Buch nr. 56., AFA Rebellen in Ungarn, 1702-X-4., Italien, 1702-VIII-156.; Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) A-35. Magyar Kancelláriai Lt., 1702-Okt.-28., 1702-Dez.-39., 1703-Jan.-66.; KA HKR Bst nr. 3006., 3024/1., 3085., 3172., 3173., 3174/2., 3213., 3217., 3222., 3241.

háború céljára, s a hajdúezredek legénységi létszámát egyenként 1930, a huszárezredekét pedig 910 főben állapította meg.[40]

Az állandó hadseregbeli magyarok számának növelésén túl, a korábbi háborúkhoz hasonlóan, nem teljes értékű alakulatok szervezésének elrendelésére is sor került,[41] így már 1703 elején két horvát zászlóalj szervezésére; élükre alezredesi kinevezést nyert Mallenich Miklós.[42] Ezt követően az év közepén, Savoyai Jenő herceg javaslatára, „a hűségen maradt vármegyékben magyar nemzeti milíciaként" 500-500 huszár és 300-300 hajdú „Felső-, illetve Alsó-Magyarországon történő toborzására," vagyis az állandó hadseregen kívüli alakulatállításra kapott uralkodói nyílt parancsot két magyar generálisfőstrázsamester: (az egyébként állandó huszárezred-tulajdonos) Gombos Imre gróf és Koháry István gróf.[43] Mindez együttesen a korábban bevált, bérelt szász, brandenburgi és dán csapatok kiváltását szolgálta, mivel egyelőre még bizonytalan volt azok (összesen 16 772 fő) újra igénybevétele.[44] A bécsi udvar a magyar katonák elvonását a növekvő számú katonai határőrvidékbeliekkel és a helyőrségbeli szabad századokban szolgálókkal vélte ellensúlyozni, előbbiek esetében 8 149, utóbbiakéban 3 756 fegyverben állóval számoltak, ehhez jött még a számvetés szerint 6 931 magyar végvári katona.[45] 1703-ra az előbbiek vonatkozásában is jelentős létszámnövelésre került sor, 8 474 gyalogos és 4 920 lovas határőr, valamint 6 256 szabad századbeli német magyarországi állomásoztatását írta elő a hadvezetés.[46]

A katonafogadás azonban elsődlegesen anyagi tehertételt jelentett és a császári állandó hadsereggel kapcsolatosan az udvar, az egyéb alakulatok esetében a kiállításra vállalkozók adott lehetőségétől függött. A kettős háború súlyos eladósodást eredményezett és az uralkodó már 1697-re krónikus pénzhiánnyal küzdött, amit a kortárs hadvezetés is kénytelen volt tudomásul venni.[47] Az ennek enyhítésére kivetett és behajtott, a korábbinál kétszeresen súlyosabb tehertételt jelentő hadiadó összegzését, panaszként, Esterházy Pál herceg, az ország nádora így vetette papírra: 1697-ben kivettetett 2 000 000, behajtatott 2 150 000, 1698-ban kivettetett 4 000 000, behajtatott 3 725 925, 1699-ben kivettetett 3 600 000, behajtatott 3 581 934, 1700-ban kivettetett 3 200 000, behajtatott 2 979 367 rajnai forint.[48] E tényt már 1701-ben úgy értékelte az ország első számú hazai vezetője, mint „a Magyar Királyság teljes összeomlását."[49] Tegyük hozzá, ebben nem volt benne a külön Erdélyre kivetett évi 1 000 000 rajnai forintnyi, ugyancsak óriási

[40] KA AFA Rebellen in Ungarn, 1702-X-5.

[41] KA HKR ASch Buch nr. 56.

[42] KA HKR Bst nr. 3235.

[43] KA HKR Bst nr. 3274., 3278., HKR Reg. 1703-Okt-615.

[44] KA AFA Türkenkrieg, 1697-XIII-1.

[45] KA HKR ASch nr. 17., AFA Türkenkrieg, 1697-VI-26e., 1697-XII-1., 1699-XII-21., HKR Reg, 1699-März-150.; v. ö.: FZ I. k. 26. skk. o., II. k. 67. skk. o.

[46] KA HKR Reg. 1701-Jan.-1., Exp. 1703-Aug.-547.

[47] KA AFA Türkenkrieg, 1697-II-6., 1697-IV-15., 1697-VII-6c., stb. Bővebben l. *Zachar József:* A cs. (kir.) állandó hadsereg pénzügyei (1683–1792), *Századok,* 1995/4. 857. skk. o.

[48] Idézi *Iványi Emma:* Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713. Budapest, 1991. 121., ill. 188. o.

[49] Németül idézi *Takács Sándor:* Kísérlet a magyar haderő feloszlatására 1671–1702. *Századok,* 1904. 327. o., 2. sz. lj.

megterhelést eredményező hadiadó.[50] A továbbra is súlyos pénzhiány következtében a bekövetkezett török béke ellenére a még itt tárgyalt három évben mind a királyi, mind a külön kezelt erdélyi felségterület esetében az 1700-ban megállapított adóösszeggel tervezett a bécsi udvar. Az már más kérdés, hogy ennek behajtása egyre kevésbé volt lehetséges, 1702-ben már csak kétmilliós összeg természetbeni biztosítását látták lehetségesnek, a következő évben már annyit sem. A kieső összegeket koronabirtokok elidegenítésével, elkobzott magyar birtokokra felvett jelzáloggal, a királyi jövedelmekre felvett kölcsönökkel igyekeztek pótolni.[51] Mindezen túl különösen súlyos döntésnek bizonyult, hogy 1697-ben összesen 26 gyalog-, 12 vértes- és 10 dragonyosezredet küldtek téli szállásra a magyar felségterületeken, melyek létszámának alig egyötödét helyezték csak el 26 végvárban kincstári ellátással, a meghatározó többséget illetően az a parancs érkezett, „polgárokhoz és parasztokhoz szállásolják be, akik egyelőre élelmezzék is őket, egyúttal gondoskodjanak a takarmányozásról."[52]

A fenti krónikus pénzhiány és a magyarságot mértéktelenül megterhelő anyagi tehertétel következtében az állandó hadseregbeli magyar kiállítású ezredekben 1697-ben csak 6 592 fő szolgált ténylegesen.[53] 1699-re a 2 400 fős békelétszám ellenére alig 1974 huszár maradt állományban, a hajdúkra vonatkozó adat még hiányzik.[54] Elsődlegesen ez indokolta, hogy Császári Udvari Haditanács, a fenyegető spanyol háborúra tekintettel, leállítsa a Deák-huszárezred feloszlatását és visszavegye a korábban irregulárissá visszaminősített Molnár-hajdúezredet, amint ez már említésre került.[55] A jelentős létszámhiányt jól mutatja, hogy az öt új huszárezred szervezése elrendelésének időpontjához közeli 1702 áprilisában az egyenként 1000 fősnek előírt Kollonich- és Ebergényi-huszárezredben 853 fő és 862 ló, illetve 767 fő és 671 ló szolgált, míg a 400 fős Deák-huszárezredben 331 fő és 335 ló.[56] Itáliában az év decemberére az Ebergényi-ezredben 557 fő és 300 ló, a Deák-ezredben 192 fő és 187 ló maradt.[57] A régi és új egységek 1000 főre fejlesztésének elrendelésével együtt eljuttatott kiegészítés eredményeként 1703 júniusára a Deák-ezred létszáma 859 főre és 776 lóra nőtt, ugyanakkor a régebbről fennállt Kollonich- és Ebergényi-huszárezredben még mindig csak 509 fő és 435 ló, illetve 462 fő és 376 ló szolgált. Az újonnan felállított egységek is hiányos létszámmal kerültek harcbavetésre, mégpedig Forgáché 777 fővel és 563 lóval, Gombosé 902 fővel és 727 lóval, Esterházy Antalé 888 fővel és 705 lóval, Esterházy Gáboré 878 fővel és 705 lóval, Csonkabégé 965 fővel és 785 lóval.[58]A hajdúezredeknél legalább ilyen nagyságrendű létszámhiánnyal számolhatunk.

A császári hadvezetés állandó katonahiányára vonatkozóan kitekintésként még feltétlenül szót érdemel, hogy I. Lipót a magyar felségjogát elismerő területeken meghir-

[50] KA AFA Türkenkrieg, 1697-XIII-1,, v. ö.: FZ I. k. 274. o.

[51] FZ IV. k. 41. o., V. k. 65. o.

[52] KA AFA Türkenkrieg, 1697-XIII-5.

[53] KA AFA Türkenkrieg, 1697-VI-26c.

[54] FZ II. k. 326. o.

[55] KA HKR Bst nr. 2511., 2886., 3097., AFA Italien, 1702-VIII-156., HKR ASch Buch nr. 55., 56.

[56] KA HKR Reg. 1702-Juni-36.

[57] KA AFA Italien, 1702-XII-1.

[58] KA HKR Reg. 1703-Mai-141., 1703-Oct.-254., v. ö.: FZ V. k. 664. skk. o.

detendő általános felkelést indítványozott Esterházy Pál nádornak,[59] aki csak további 2000 fő állítását tudta vállalni,[60] amint azt már az év októberében megtette.[61] Álláspontján az sem változtatott, hogy az uralkodó a katonaállítás fejében a hadiadó elengedését ígérte,[62] Savoyai Jenő herceg, a Császári Udvari Haditanács tábornagyi rangú elnöke pedig kezdeményezte, hogy az októberi 2000 magyarból két új, állandó hadseregbeli huszárezredet szervezzen a hadvezetés, és két magyar hajdúezred kiállításához végül már csak újabb 4 000 magyart kért.[63] Végül ezzel I. Lipót is megelégedett volna, csupán még egy rác gyalogezred szervezését kezdeményezte a magyar rendeknél[64] – mindhiába. Egyébként az erdélyi rendektől ugyancsak igényelt általános felkelés helyett az ottaniak 8 000 katona állítására lettek volna hajlandóak, de kikötötték, hogy csakis a határokon belül, a hagyományos országvédelemről lehet szó.[65] Így az ezirányú jelentős hadilétszám-növelés is lehetetlenné vált.

Nem segített az sem, hogy számos magyar arisztokrata magas rangban nyert kinevezést az állandó hadseregbe. Élükre Battyhány Ádám gróf (1632–1703) kívánkozik, aki már 1683-tól egészen haláláig császári altábornagy volt,[66] a Kanizsával szembeni végvidék főkapitánya viszont csak 1691-ben lett:[67]e területen egy irreguláris, majd előbb horvát báni méltóságában, később magyar országbíróként kapott engedélyt egy-egy állandó hadseregbeli alakulat toborzására.[68] Ugyancsak altábornagyi méltóságot viselt Pálffy Miklós gróf (1657–1732) 1692-től, aki pályáját 1683-ban kapitányként kezdte. 1686-ban ezredes, 1690-ben generális-főstrázsamester, a későbbi elnevezés szerinti vezérőrnagy lett, 1701-ben lovassági tábornokká, végül 1707-ben tábornaggyá lépett elő.[69] 1700-ban altábornagy lett Pálffy János gróf (1663–1751) is, ő 1681-ben közgyalogként (!) állt császári szolgálatba, 1688-ban lett ezredes, 1693-ban vezérőrnagy, 1704-ben nyerte el a táborszernagyi, 1709-ben pedig a tábornagyi rangot.[70] Előzmény nélkül állt 1683-tól az első tábornoki rangot jelentő generális-főstrázsamesteri rangban Esterházy Pál gróf (1635–1713), az ország nádora, a későbbi herceg.[71] 1687-től az akkor országbíróvá kinevezett és már 1683 óta ezredesi rangot viselő Csáky István gróf (1635–1699), 1689-től Zichy István gróf (?–1700), győri vicekapitány, 1684 óta ezredes[72] és 1692-től Pekry Lőrinc gróf (?–1709), aki 1662-ben lovashadnagyként kezdte erdélyi szolgálatát, 1690-től ezredesként volt Udvarhelyszék kapitánya, ugyancsak elnyerte a császári tábornokságot.

---

[59] KA AFA Rebellen in Ungarn, 1703-XII-4b.

[60] KA AFA Rebellen in Ungarn, 1703-XII-16.

[61] KA AFA Rebellen in Ungarn, 1703-X-3.

[62] KA AFA Rebellen in Ungarn, 1703-XII-ad 22.

[63] KA AFA Rebellen in Ungarn, 1703-XII-28.

[64] KA AFA Rebellen in Ungarn, 1703-XII-43.

[65] FZ V. k. 116. o.

[66] KA HKR Bst nr. 2156.

[67] KA HKR Bst nr. 2357.

[68] KA HKR Bst nr. 2669., 2774., 3241.

[69] KA HKR Bst nr. 2506., 2593., 2731., 2857., 3323.

[70] KA HKR Bst nr. 2520., 2719., 3092., 3350., 3883.

[71] KA HKR Bst nr. 1809.

[72] KA HKR Bst nr. 2481., 2995.

E magas rangba előbb irregulárisok, majd állandó hadseregbeliek élére állítva nyert kinevezést 1697-ben, illetve 1700-ban a szolgálatát 1687-ben huszárhadnagyként megkezdett és 1693 óta ezredesi rangot viselő Forgách Simon gróf (1669–1729).[73] Ugyancsak vezérőrnagyi rangot nyert még a katonáskodók közül 1700-ban az 1688 óta ezredesként szolgáló Kollonich Ádám gróf (1651–1726), aki 1706-ban, 1716-ban és 1723-ban továbblépve a tábornagyságig emelkedett,[74] és az ifjúkora óta katonáskodó, 1693-ban ezredességet elért Serényi Ferenc József gróf (?–1705), aki még 1704-ben altábornagy lett, a következő évben azonban elesett.[75] Végül császári tábornok lett újabb magyar arisztokrataként 1702-ben Gombos Imre gróf (?–?), korábban már 1683-tól ezredes, majd 1705-től szintén altábornagy,[76] 1703-ban pedig Koháry István gróf (1648–1731), 1684-től ezredes, 1707-től ugyancsak altábornagy.[77]

A korabeli összesítésekben szerepel egyébként több olyan magyar arisztokrata, aki korábban nyerte el a császári tábornoki méltóságot, még élt, de már nem szolgált, valószínűleg életkora miatt. Közülük kiemelést érdemel az 1712-ben elhunyt és 1687 óta generális Barkóczy Ferenc gróf és az 1704-ben elhunyt és 1686 óta generális Koháry Farkas gróf.

Nem egy, a későbbiekben császári tábornoki méltóságot nyert magyar is ebben az átmeneti időben kezdte meg katonai szolgálatát. A teljesség igénye nélkül idézzük fel, hogy 1702-ben kapitányként vállalt szolgálatot bagosi Babocsay Pál (?–1727),[78] Csáky György Imre gróf (1677–1741),[79] Csonkabég Ferenc Lipót báró (1676–1735),[80] Esterházy József Simon gróf (1687–1721),[81] zászlósként, illetve kornétásként nemes Erőss Ádám Gábor (?–?)[82]és Hávor János Miklós gróf (?–1744).[83] Ugyancsak tábornokságra jutott a császári hadseregben régóta, 1683-tól szolgáló huszártiszt, nemes Ebergényi László (1660 k.–1724),[84] a közhuszárként indult miháldi Splényi János László (1656–1729),[85] a nem nemes Lehoczky Márton (?–1712)[86] és a közvértesként szolgálatba állt, ugyancsak nem nemes Petrás Miksa (1666–1724).[87] 1689-től volt huszártiszt Czobor Márk gróf (?–1728),[88] ismeretlen időponttól cserneki és tarkeői Dessőffy István Ferenc (1667–1742),[89] Draskovics Ádám József gróf (1673—1749)[90] és Draskovics János gróf

[73] KA HKR Bst nr. 2948., 2965., 3088., 3175.

[74] KA HKR Bst nr. 3062., 3087., 3351., 4391., 5009.

[75] KA HKR Bst nr. 2629., 3057., 3351.

[76] KA HKR Bst nr. 2326., 3140., 3176., 3762.

[77] KA HKR Bst nr. 1575., 2099., 3274.

[78] KA HKR Bst nr. 3981., 4050.

[79] KA HKR Bst nr. 3845., 5057., 6065., 6530., 7276.

[80] KA HKR Bst nr. 4142., 6030., 6294.

[81] KA HKR Bst nr. 3085.

[82] KA HKR Bst nr. 7156., 7623.

[83] KA HKR Bst nr. 5509., 6449., 7296.

[84] KA HKR Bst nr. 2243., 3085., 3352., 3792., 4392., 5010.

[85] KA HKR Bst nr. 3256., 4450., 5043.

[86] KA HKR Bst nr. 3085., 3851., 4059.

[87] KA HKR Bst nr. 3940., 4544., 5117.

[88] KA HKR Bst nr. 4602., 5134.

[89] KA HKR Bst nr. 3697., 5055., 6062.

(?–1733),[91] 1694-ben közgyalogként indult Petrass Ernő Antal (1680 e.–1744),[92] ismeretlen rangban a gyalogostiszt marosnémeti és nádaskai Gyulai Ferenc (1674–1728)[93] és Pálffy Miklós József gróf.[94]

Számosan – részben korábbról szolgáltak, részben újonnan megnyertek – a magyar egységek tulajdonosain kívül is ezekben az átmeneti években kaptak ezredesi rangot, nem csak olyan közismert aulikus család tagjai, mint amilyen az Esterházy volt, amelyből Antal, István, Gáspár és Ferenc gróf is ebben az elismerésben részesült.[95] Ugyanígy Csáky János gróf,[96] Keglevich Antal gróf és Keglevich Péter gróf,[97] Nádasdy Ferenc gróf,[98] vagy a keresztnév nélkül szereplő Bánffy gróf,[99] a szintén keresztnév nélküli Zách gróf,[100] hasonlóképpen Perényi Lajos báró és Perényi Miklós báró.[101] A kisnemesi Loósy-családból előbb, 1698-ban, a János Péter keresztnevet viselő, majd 1701-ben a György Vince keresztnevű nyerte el az ezredesi a rangot,[102] hasonlóképpen bedai Tholdy Bertalan,[103] nemes Draskóczy István,[104] vagy nemes Tige Károly János.[105] Kinevezési iratukat ugyan eleddig nem leltük fel, de az összesítő nyilvántartásokban ezredesként szerepel még 1697–1703 között számos további magyar, ismét csak a teljesség igénye nélkül: Andrássy Pál báró, Batthyány Ferenc gróf, Boronkay István, nemes Ebergényi István, Esterházy János gróf, egy keresztnév nélkül szereplő hallerkeői Haller báró, nemes Imerich Antal, mártonhegyi Martini János György és Károly, csicseri Orosz István, Ragály János, Rátkay Zsigmond József gróf, nemes Stipsicz Ignác, nemes Thavonat Lipót és Viszlay András.

Fennmaradt néhány alacsonyabb beosztású magyar tiszt neve is, így a német gyalogos ezredbeli három hadnagyé: Simonyi Ferencé, Vermes Mártoné és Vezér Jánosé, két gyalogoszászlósé: Körösi János Antalé és Villányi Károly báróé, három dragonyos tiszté: Kéry János gróf zászlósé, Loósy György hadnagyé és Zách Miksa zászlósé. Külön kiemelendő, hogy teljes egészében fennmaradt az akkori három magyar huszárezred 1698. május 1-jei mustráján készült tiszti összeírás mind a 72 állománybeli magyar nevével és rangjával.[106]

---

[90] KA HKR Bst nr. 3256., 3450., 3841.

[91] KA HKR Bst nr. 3758., 4603.

[92] KA HKR Bst nr. 4721., 6077.; KA AFA Türkenkrieg, 1716-VII-233.

[93] KA HKR Bst nr. 3256., 4451., 5044.

[94] KA HKR Bst nr. 3199., 5648.

[95] KA HKR Bst nr. 3005., 3085., 3256., 3328., 4489.

[96] KA HKR Bst nr. 3163.

[97] KA HKR Bst nr. 3450., 3776., 3777.

[98] KA HKR Bst nr. 3085.

[99] KA HKR Bst nr. 3140.

[100] KA HKR Bst nr. 2965.

[101] KA HKR Bst nr. 2968.

[102] KA HKR Bst nr. 3000., 3127.

[103] KA HKR Bst nr 3256., 3728., 4429.

[104] KA HKR Bst nr. 3166.

[105] KA HKR Bst nr. 4329.

[106] KA HKR ASch nr. 12 és 12/c

Visszatérve az állandó hadseregbeli magyar katonák ez évekbeli állandó hiányára, jól érthetően a Habsburg-hadakkal szembeni ellenséges erőknél kell őket keresnünk, és ott is találjuk meg őket. Ezúttal nem a volt thökölyánusokhoz és így az oszmán haderőkhöz csatlakozókról, hanem a nyugaton, ellenségként fellépett francia hadseregbeliekről essen szó.[107] Jelzésszerűen ugyanis már említésre került, hogy 1688-ban, kimondottan a francia háborúra tekintettel, egyszerre két huszárezred alapítására került sor. A Pálffy- és a Czobor-/Kollonich-huszárezredből bizonyára kezdettől dezertáltak a magyar huszárok, de csak 1692-től találtunk erre vonatkozó feljegyzéseket a francia hadilevéltárban. Akkor figyelt fel ugyanis a francia hadvezetés a császári hadsereg magyar huszárainak a harcértékére, és kezdett el foglalkozni a császári szolgálatból átállni készülő Croneberg vértes alezredes Baselből érkezett ajánlatával, amely szerint szívesen állítana fel egy magyar huszárezredet a francia hadsereg kötelékében.[108]

Az 500 fősnek tervezett ezred szervezése elhúzódott, sohasem volt elegendő magyar, viszont már egy korai jelentés szerint „Őfelsége nem kívánja, hogy ebbe egyetlen nem magyar is belépjen."[109] Az ezirányú bonyodalmak felidézése helyett inkább arra emlékeztetünk ezúttal, hogy az első két, 1692 júniusában francia hadiszolgálatba lépett magyar huszár a Pálffy-huszárezredből érkezett Benyó Pál hadnagy és Potyondi János kornétás volt.[110] Szereplésük vonzotta a császári szolgálatban állt bajtársaikat, az átszököttek száma október közepére már 80 főre nőtt.[111] Belőlük két századot formáltak, az első élére egy német, a másodikéra Szakmáry István került, de a német századparancsnok mellett a magyar Széki János lett a hadnagy.[112] A harmadik és negyedik század felállítása a folyamatos átszökések következtében 1693-ban, az ötödiké 1694-ben, a hatodiké 1696-ban vált lehetségessé.[113]

Az első francia huszárezred az 1697-es hadjáratban a Meuse mentén 297 fős létszámmal vett részt, és a háborút a következő évben Mons-ban fejezte be.[114] Onnan Lillebe vonták vissza, és 1698 februárjában ott érte a feloszlatási parancs.[115] Az ezred 52 ismert tisztjéből 20 bizonyosan magyar volt. A már említett négyen kívül Révay Gábriel kapitány, Rácz János hadnagy, Buday János hadnagy, Bohus János hadnagy, Varga János hadnagy, Rácz Miklós hadnagy, Szántó János hadnagy, a keresztnév nélküli Korponay hadnagy és Radulovich hadnagy, továbbá egy, Gyuri néven nyilvántartott hadnagy, Kürty Imre kornétás, Budry János kornétás, Sárváry Ferenc kornétás, a keresztnév nélkül szereplő Nógrády kornétás és még két azonosíthatatlan családnevű

---

[107] L. erről bővebben *Zachar József:* Les Houssards Hongrois dans l'Armée Impériale des Habsbourg pendant l'Ancien Régime. *Vivat Hussar,* vol. 35. Tarbes, 2000. 91–104. o. és *Uő.:* Les houssards hongrois du roi de France (1692–1789). In *P. Chaunu – J. Bérenger* (kiad.): Mélanges André Corvisier. Le Soldat, la Strategie, la Mort. Paris, 1989. 207–219. o.

[108] Archives du Service Historique de l'Armée de la Terre, Paris-Vincennes (a továbbiakban: ASHA) Serie A1. Fasc. 1155., fol. 21., 30.

[109] ASHA Serie A1. Fasc. 1160., fol. 386.

[110] ASHA Serie A1. Fasc. 1155., fol. 37.

[111] ASHA Serie A1. Fasc. 1160., fol. 392.

[112] ASHA Serie A1. Fasc. 1213., fol. 71., 103.

[113] ASHA Serie A1. Fasc. 1190., fol. 25., 226.; Fasc. 1243., fol. 84.; Fasc. 1340., fol. 200.

[114] ASHA Serie A1. Fasc. 1400., fol. 58.; Fasc. 1403., fol. 34.; Fasc. 1392., fol. 20.

[115] ASHA Serie A1. Fasc. 1492/2., fol. 2., 19., 145.

kornétás.[116] Ők a továbbiakban is francia szolgálatban maradtak, többségükben a Rosen-vértesezredbe kerültek át, ahol még felbukkant mellettük Ebstein János kapitány és Franck János kapitány is,[117] míg a közülük legmagasabb rangra jutott, a család zólyomi ágából származó Esterházy Sándor gróf alezredesként még az 1697-es utolsó harcokban elesett.[118]

Már bevezetőként említésre került, hogy a spanyol háborúban az első harcérintkezés Itáliában és 1701. július 9-én következett be. Az ott bevetett császári hadseregbeli Ebergényi- (volt Pálffy-) és Deák-huszárok közül az 1702. január 2-i, eddigi legkorábbi feltárt jelentés szerint 40-nél több állt át a francia hadseregbe.[119] Létszámuk július elejére már megkettőződött,[120] egy év múlva pedig a további folyamatos létszámnövekedés eredményeként már ezreddé szervezésük is napirendre került.[121] Az elsőnek érkezett két tiszt a kezdeti, századonkénti szervezés során hadnagyságot kapott az élükre állított ír kapitányok mellett, nevük Kovács György és Szilágyi Sámuel volt. Kornétásaik is magyarok lettek: Bujdosó István és Magyarosi Péter.[122] Az átszököttek száma hamarosan további két huszárszázad felállítását tette lehetővé.[123] Egyébként nemcsak huszárok álltak át, a hajdúk közül is már legkevesebb 300 ment át a Habsburg-ellenes oldalra 1702 február végéig.[124]

1702 közepén a Rajna mentén is jelentkeztek a Kollonich-huszárezredből az első magyar dezertőrök,[125] közülük az első név szerint ismert Györgyi Ádám volt császári tizedes, immár francia kornétás.[126] Miután az újonnan létrehozott császári Forgách-, Loósy- és Csonkabég-huszárezredet is a Rajnánál vetették be, megnőtt az átszököttek száma.[127] A francia hadseregbe felvettek száma az év végére 155 főre és 137 lóra nőtt,[128] de az átlépettek létszámaként összesen 652 főt és 561 lovat jelentettek.[129] Így nem meglepő, hogy már 1702 végén századokat szerveztek belőlük négy régebbről francia szolgálatban állt magyar kapitány, Benyó Pál, Ebstein János, Potyondy János és Franck János keze alatt.[130] 1703 első felében még további két század felállítására kerülhetett sor szintén két régebben szolgáló magyar, Buday János és Sárváry Ferenc kapitányságával.[131] E korai időben tisztként szolgált még Bánóczy János hadnagy, a keresztnév nélküli Kozáry had-

---

[116] ASHA Serie Yb. Fasc. 96., vol. 1.; Fasc. 97., vol.1., 2., 3.

[117] ASHA Serie A1. Fasc. 1513., fol. 286.

[118] *Marczián Gy.:* Die Esterházy in Ungarn und in Frankreich. *Fremdenblatt,* Wien, 1894. jan. 13. V. ö. *Eszterházy J.:* Az Eszterházy-család és oldalágainak leírása. Budapest, 1901. 149., ill. 200. o.

[119] ASHA Serie A1. Fasc. 1593., fol. 23.

[120] ASHA Serie A1. Fasc. 1593., fol. 51.

[121] ASHA Serie A1. Fasc. 1685., fol. 180.

[122] ASHA Serie Yb. Fasc. 97., vol. 4., fol. 99.; Serie A1. Fasc. 1593., fol. 84.

[123] ASHA Serie A1. Fasc. 1495., fol. 26.; Fasc. 1688., fol. 2.

[124] ASHA Serie A1. Fasc. 1508., fol. 42.

[125] ASHA Serie A1. Fasc. 1754., fol. 162.

[126] ASHA Serie A1. Fasc. 1573., fol. 264.

[127] ASHA Serie A1. Fasc. 1580., fol. 51.; Fasc. 1582,, fol. 240,

[128] ASHA Serie A1. Fasc. 1573., fol. 326,

[129] ASHA Serie A1. Fasc. 1573., fol. 271., 277., 291., 293., 305., 313., 326.

[130] ASHA Serie A1. Fasc. 1573., fol. 286.

[131] ASHA Serie A1. Fasc. 1620., fol. 29.; Fasc. 1666., fol. 60bis.

nagy és Fábry hadnagy, Szécsényi kornétás, Sándory kornétás, Bujdosó János kornétás és Ádám János kornétás.[132]

Miközben nemes Muhy Dénes kapitányságával már egy hetedik század felállítására készült a francia hadvezetés, tragikus esemény történt. A tiszaháti megmozdulás hírére 1703. június 20. körül az Ulm és Donauwörth közti térségben bevetett Bujdosó István kornétás és 41 közhuszár úgy döntött, hogy a francia hadiszolgálatot is odahagyva, sietve hazatér. A franciákkal szövetséges bajorok azonban München előtt elfogták és kiszolgáltatták őket, a francia hadvezetés pedig, példát statuálva, a kornétást, két tizedest és három közhuszárt június 27-én kivégeztetett, a többit pedig addigi századába, gyalogszolgálatra osztotta be.[133]

Egyébként a császáriaktól a bajorokhoz is annyi magyar szökött át, hogy 1702-ben Burditz András kapitánysága alatt az első, majd a következő évben Eőry János kapitányságával a második huszárszázadot is hadrendbe tudta állítani az ottani hadvezetés.[134] A császáriaktól való elszökést erősen fokozta a Rákóczi-szabadságharc kibontakoztatása. Ennek további nyomon követése helyett azzal zárjuk jelenlegi mondanivalónkat, hogy felidézzük a bajtársiasság egy máig felismerhető jelét. Feltűnt egy francia kutatónak, hogy a mai franciaországi Nord megyei, egykori németalföldi flandriai Douai közelében fekvő Lewarde kisváros 1712-es egyházi anyakönyvi bejegyzéseiben ismétlődően szerepel bizonyos Kossuth Sándor keresztapasága egy adott egység őrnagyi századában szolgáló alárendeltjei, Nagy Tamás, Terényi András, Pusztay András, Oláh András, Molnár Zakariás és mások gyermeke esetében.[135] Forrásunk szerint az 1698-ban a Kollonich-huszárezredben, az őrnagyi század hadnagyaként szereplő tisztről van szó,[136] immár kapitányi rangban, aki 1000 fősnek előírt, de mindössze 559 főből és 431 lóból álló alakulatával a spanyol háború utolsó szakaszát ebben az akkori jelentős laktáborban élte meg.[137] A gyermekek, akik keresztapaságát vállalta, az anyjuk francia neve alapján, beosztott huszáraié voltak, akikről kötelességének érezte a gondoskodást.

---

[132] ASHA Serie Yb. Fasc. 97., vol. 4., fol. 99.

[133] *Raymond Boissau:* Verseilles-Hussards. *Vivat Hussar,* vol. 30. Tarbes, 1995. 21. o.

[134] FZ IV. k. 61. o., V. k. 42. skk. o., 478. skk. o., 553. skk. o.; *Raymond Boissau:* Saint-Genies-, puis Rattky-Hussards. Des origines a 1716. *Vivat Hussar,* vol. 31. Tarbes, 1996. 10. o.

[135] *Vincent Huftier* Lille-ben élő helytörténész közlése.

[136] KA HKR ASch nr. 12c.

[137] KA HKR Reg. 1712-Jan.-298., 1712-Nov.-143., v. ö. FZ XIV. k. 68. o., XV. k. 503. o.

József Zachar

HUNGARIAN MILITARY FROM HEGYALJA TO TISZAHÁT, 1697–1703

Summary

In 1697, the Habsburg Empire compelled to wage a war simultaneously in Western and in Eastern Europe, registered successes in both regions. The French Kingdom was forced to negotiate for peace, while the Ottoman Empire suffered a major defeat, resulting in an armistice. However, the conclusion of the two peaces was almost immediately followed by a coalition clash between the Habsburgs and the Bourbons, which broke out under the pretext of the Spanish succession. Apart from this, the Northern War for Baltic hegemony was waged at the same time. By 1703, it had become obvious for all the contemporaries that another long wartime had to be reckoned with. That was also the case with those Hungarians that had chosen a military career and whose ancestors during the Thirty Years War saw service in increasing numbers in the Habsburg monarch's mercenary army and later in its successor, the imperial permanent army. They themselves displayed gallantry in the anti-Ottoman reoccupying campaigns in large numbers, and were successfully deployed in the anti-French war, too. Nevertheless, the short period under discussion is framed by two characteristic events in Hungarian history. One of them was the Hegyalja uprising, a desperate local popular movement, which remained isolated and succumbed to heavy odds inevitably. The other was the armed rebellion of the Tisza Ridge, which was organised simultaneously with a movement of the estates, and broke out in a situation that was considered hopeless. From this evolved a war of independence that lasted for eight years. The author took on a noteworthy enterprise, i.e. to introduce those Hungarians that continued to see service in the imperial permanent army during this short period full of internal tension. In the course of this survey, he first analyses the relation between the prescribed and the actual strength of the armed forces, and keeps touching upon the numbers of those stationed in Hungarian territory. He introduces the Hungarian units of the period's various branches of service, and their strength. He also deals with the important issues of war-tax and the supplying of irregular formations to replace the units that had been withdrawn for war service, both of which meant a heavy burden to the country. In the second part of the study, the author presents the military careers of those Hungarian generals that played a role in the imperial supreme command of the period, and also mentions those who established their later outstanding military careers at that time. The field officers are too being introduced. As a conclusion, he discusses the hardships that the Hungarian soldiers fighting in the remote battlefields of North Italy, the Rhine, South Netherlands and Spain had to face in case they intended to return home. Thus, when they heard of the fight for freedom back home, even at this early stage they deserted to the French and Bavarian troops opposing the Habsburg forces. By way of example, the author also cites cases when certain people attempted to escape home, which ended in tragedy. These events, however, resulted in the close comradeship between the Hungarian soldiers far away from their home.

József Zachar

DES TROUPES HONGROISES DE HEGYALJA À TISZAHÁT, 1697–1703

Résumé

L'Empire des Habsbourg contraint à faire la guerre en même temps en Europe orientale et occidentale remporta des succès sur les deux fronts en 1697: le Royaume de France fut obligé d'entamer des négociations de paix, alors que l'Empire ottoman subit une défaite militaire décisive conduisant à une trêve. Cependant les deux conclusions de paix, ayant lieu un peu plus tard, furent aussitôt suivies d'un nouveau conflit de coalition entre les Habsbourg et les Bourbon éclaté en

raison de la succession espagnole. Indépendamment mais parallèlement se déroulait aussi la guerre du Nord pour l'hégémonie dans le Baltique. En 1703, tous les contemporains savaient déjà qu'ils devaient, de nouveau, s'attendre à une longue période de guerre. Ainsi les militaires de carrière hongrois en étaient-ils également conscients. Déjà leurs prédécesseurs s'engageaient, en nombre toujours croissant, dans les troupes de mercenaires de l'empereur des Habsbourg durant la guerre de trente ans, puis on les retrouve dans l'armée impériale permanente nouvellement formée, et surtout dans la guerre de libération menée contre les Turcs, mais ils ont aussi été engagés avec succès dans la guerre contre les Français. Cette courte période traitée est encadrée par deux événements particuliers de l'histoire de la nation hongroise : d'une part la révolte de Hegyalja, mouvement populaire désespéré et condamné à l'échec en raison de son isolement et de la supériorité numérique des forces adversaires, d'autre part, parallèlement au mouvement des Ordres, l'insurrection de Tiszahát, point de départ d'une guerre d'indépendance de huit ans. L'auteur s'est chargé d'examiner et de présenter les Hongrois restant engagés dans l'armée permanente impériale durant cette courte période pleine de tensions. Il commence par l'analyse des effectifs réglementaires et réels de l'ensemble des forces armées sans oublier le nombre de soldats garnisonnés sur les territoires sous souveraineté hongroise. Par la suite, il présente les différentes catégories d'armes des unités hongroises en service durant la période examinée ainsi que leurs effectifs. Il parle aussi de la taxe militaire, des unités irrégulières remplaçant les unités engagées dans les combats, et des charges pesant de plus en plus fort sur la population hongroise.

Dans la deuxième partie de l'étude, l'auteur examine le parcours des généraux hongrois impliqués dans le commandement impérial et il mentionne aussi ceux qui n'étaient alors qu'au début de leur carrière militaire brillante. Ensuite il passe à la présentation des officiers d'état major et subalternes. Pour finir, il parle des difficultés des soldats hongrois impliqués dans la guerre dynastique de l'empereur qui souhaitaient rentrer de fronts lointains (Italie du Nord, région du Rhin, Sud des Pays-Bas, Espagne). Par conséquent, à la nouvelle de la guerre d'indépendance, ils se sont souvent ralliés aux troupes françaises et bavaroises luttant contre les forces des Habsbourg. L'étude présente aussi des exemples pour illustrer le destin tragique de ceux qui tentaient de déserter pour rentrer, ainsi que la solidarité entre les compagnons d'armes hongrois combattant loin de leur pays.

József Zachar

UNGARISCHE SOLDATEN ZWISCHEN DEN AUFSTÄNDEN VON HEGYALJA UND TISZAHÁT, 1697–1703

Resümee

Das Habsburgerreich, das im östlichen und westlichen Teil Europas zur gleichen Zeit einen Krieg führen musste, konnte im Jahre 1697 auf beiden Gebieten Erfolge verbuchen. Parallel dazu war das Königreich Frankreich gezwungen, Friedensverhandlungen zu beginnen, während das Osmanische Reich einen entscheidenden Schlachtverlust hinnehmen musste, der einen Waffenstillstand zur Folge hatte. Den bald erfolgenden beiden Friedensschlüssen folgte aber fast unmittelbar ein weiterer Koalitionszusammenstoß zwischen den Häusern der Habsburger und Bourbonen, der unter dem Vorwand der spanischen Erbfolge entfacht wurde. Zur gleichen Zeit war auch – unabhängig von diesem – der große nordische Krieg um die Hegemonie im Baltikum in vollem Gange. Bis 1703 wurde allen Zeitgenossen schon klar, dass mit einer weiteren langen Kriegsperiode zu rechnen war.

So auch im Falle der Ungarn, die sich das Soldatenleben zum Beruf gemacht hatten. Deren Vorfahren leisteten bereits im Dreißigjährigen Krieg in immer größerer Zahl in den Söldnertruppen des allfälligen Habsburger-Herrschers, später sie selbst dann im, aus diesen Truppen formierten stehenden Heer des Kaisers Kriegsdienst. Es waren diese Soldaten, die vor allem am Befreiungskrieg gegen die Osmanen tapfer und in immer größerer Zahl kämpften, aber auch im

Krieg gegen Frankreich immer erfolgreicher eingesetzt wurden. Der, der Studie zugrundeliegende kurze Zeitabschnitt wird jedoch aus dem Gesichtspunkt der ungarischen nationalen Geschichte von zwei eigentümlichen Ereignissen durchkreuzt: einerseits durch die, auf sich gestellte und gegen die Übermacht notwendiger Weise scheiternde, verzweifelte örtliche Volksbewegung, den Aufstand von Hegyalja. Andererseits durch den bewaffneten Aufruhr von Tiszahát, der sich zeitlich gesehen parallel zur ständisch-aristokratischen Verschwörung formierte, der dann in der, als hoffnungslos empfundenen Situation ausbrach und aus dem sich ein achtjähriger Freiheitskampf entfaltete.

In dieser kurzen, mit inneren Spannungen geladenen Zeitspanne ist die Untersuchung, zu der sich der Verfasser entschlossen hat, besonders beachtenswert: sein Ziel ist es nämlich, die Ungarn vorzustellen, die auch weiterhin im stehenden Heer des Kaisers dienten. In Folge dieser Untersuchung analysiert er als erstes das Verhältnis zwischen der Soll- und Ist-Stärke des Gesamtheeres, während er ständig auch auf die Zahl derer zu sprechen kommt, die bewaffnet auf den ungarischen Hoheitsgebieten stationiert waren. Im weiteren stellt er die ungarischen Verbände der verschiedenen, in diesen Jahren aufgestellten Waffen- und Truppengattungen, sowie ihr Stärkenverhältnis dar. Parallel dazu kommt der Verfasser auch auf die Kriegsbesteuerung zu sprechen, die aus dem Gesichtspunkt der Belastung des Landes eine wichtige Frage ist. Er beschreibt auch die immer stärkere Belastung, die sich für die ungarische Bevölkerung daraus ergab, dass die, infolge von Kriegsereignissen abgezogenen Formationen durch andere, irreguläre Verbände ersetzt werden mussten.

Im zweiten Teil der Studie kommt der Verfasser auf den, bis zu dieser Zeitspanne führenden Lebensweg der ungarischen Generäle zu sprechen, die in der kaiserlichen Kriegsführung aktuell eine Rolle gespielt haben. Er vergisst aber auch diejenigen nicht, die gerade zu dieser Zeit die Grundlagen für ihre, später in die Höhe schnellende Soldatenlaufbahn gelegt haben. Im weiteren Verlauf stellt er die Personen von Stabs- und Oberoffiziersrang vor.

Schließlich kommt er darauf zu sprechen, dass sich der Heimkehr der Soldaten, die zumeist auf weit entfernten Kriegsschauplätzen – in Norditalien, entlang des Rheins, in den Südniederlanden und in Spanien – am dynastischen Krieg des Kaisers teilgenommen hatten, auch im Falle von vorhandener Absicht, zahlreiche Schwierigkeiten in den Weg stellten. Deshalb flohen sie – als sie die Nachricht vom ungarischen Freiheitskampf erreichte – bereits zu dieser frühen Zeit zu den französischen und bayerischen Truppen hinüber, die den Heeren der Habsburger gegenüberstanden. Der Verfasser bringt auch dafür Beispiele, welch tragisches Schicksal diejenigen ereilte, die vielleicht doch den Fluchtversuch in die Heimat gewagt hatten, und welch kameradschaftlicher Zusammenhalt sich daraus zwischen den, in die Ferne getriebenen ungarischen Soldaten formierte.

Йожеф Захар

ВЕНГЕРСКОЕ ВОИНСТВО ОТ ТОКАЙСКОГО ПОДГОРЬЯ ДО РАЙОНА СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ ТИССЫ, 1697–1703 ГГ.

Резюме

Габсбургская Империя, вынужденная вести военные действия одновременно как на востоке, так и на западе Европы, в 1697 году на обоих направлениях могла отметить успех: Республика Франция была вынуждена вести мирные переговоры, тогда как Османская Империя потерпела поражние на поле боя, приведшеее к перемирию. Однако за последовавшими вскоре заключениями мира почти немедленно произошло новое коалиционное столкновение между Габсбургами и Бурбонами, развязанное под предлогом так называемого испанского наследства, одновременно независимо от этого проходила северная война за гегемонию в Балтике. В 1703 году для всех современников было очевидно, что необходимо рассчитывать на на новый, более длительный период войны. Так было это и в случае с венграми, избравшими своим мастерством военную профессию, наиболее передовые представители которых поступали во все возрастающем числе на службу в наемную армию

Габсбургов уже в тридцатилетней войне, проявляя воинскую доблесть в массовых масштабах, сражались в регулярной кайзеровской армии, сформированной главным образом из подобных военнослужащих, которые отличались массовыми подвигами в освободительной антиосманской войне, а кроме того были введены с успехом в войну с Францией. Этот короткий рассматриваемый период обрамляют два события, своеобразные с точки зрения венгерской национальной истории: первое, восстание в Токайском подгорье - народное движение оставленных на произвол судьбы отчаявшихся местных жителей, закономерно потерпевшее поражение от превосходившей их подавляющей силы, и, второе, созревавший одновременно с формированием сословно-дворянской структуры и вновь вспыхнувший в казавшейся безнадежной обстановке, на этот раз в районе среднего течения Тиссы вооруженный мятеж, переросший в борьбу за свободу, длившуюся восемь лет. Исследование этого короткого периода, чреватого внутренней напряженностью, заслуживает особого внимания, с этой точки зрения особенно интересен анализ, проведенный автором настоящей работы, написанной с целью показать и охарактеризовать венгров, служивших в кайзеровской регулярной армии. В ходе этого исследования автор анализирует предписанное уставом фактическое соотношение численного состава, между тем постоянно приводит также число военнослужащих, находившихся под ружьем и дислоцировавшихся на венгерских суверенных территориях. Далее автор представляет нам венгерские части, сформированные в эти годы, по родам войск и видам вооружений, приводя и их числнные составы.

В качестве важного вопроса с точки зрения обремененности бюджета страны автор анализирует военное налогообложение, военный налог рассматривается как восполнение воинских частецй, связанных на театре военных действий, другими воинскими нерегулярными частями, указывая при этом нам на все более тяжелое бремя, возлагавшееся на венгерских жителей.

Во второй части статьи автор поочередно показывает служебные воинские биографии венгерских генералов, игравших важную роль в это время, останавливаясь также и на судьбе тех, которые именно в этот период начинали свое воинское поприще, приведшее их впоследствие на высокие военные должности, показывая работников штаба и высших офицеров.

В заключние автор повествует о том, что перед возвращеним на родину участников имперской династичской войны, служивших в большинстве своем на дальних театрах военных действий, в Северной Италии, в долине Рейна, на Юге Германской низменности, в Испании, ставились неизменно препятствия, несмотря на твердое намерение военного уйти из армии, поэтому узнав о вспыхнувшей на родине освободительной борьбе, венгерские военнослужащие дезертировали даже в этот ранний период во французские и баварские части, противостоявшие войскам Габсбургов, Автор статьи приводит примеры того, какая трагическая участь постигала военнослужащих, посмевших несмотря ни на что дезертировать из армии, иллюстрируя свое повествование показом воинской солидарности, формировавшейся между бойцами-венграми вдали от родины.

MÉSZÁROS KÁLMÁN

A TISZAHÁTI BUJDOSÓMOZGALOM ÉS VEZÉRALAKJAI*

A történeti irodalomban általánosan elfogadott tény, hogy a Rákóczi-szabadságharc előkészítésében két – egymástól lényegében független – mozgalom játszott szerepet, s miután a Rákóczi és Bercsényi által előkészített rendi-nemesi szervezkedést az udvarnak sikerült csírájában elfojtania, a tiszaháti bujdosómozgalomból bontakozott ki a nyolc évig tartó függetlenségi háború. A török kiűzését követő új berendezkedés során a fokozatosan kiváltságait vesztő rendi elit és a visszafoglaló háború terheinek döntő hányadát viselő, a létbizonytalanság határára jutott alsó néprétegek egyaránt szembefordultak a központi hatalommal, miközben egymással is éles ellentétben álltak.

A Rákóczi-szabadságharc kibontakozásához vezető bujdosómozgalom társadalmi kereteit történetírásunk hosszú ideje próbálja meghatározni. A régebbi szakirodalom „népi kurucságnak" nevezi a szóban forgó csoportot. R. Várkonyi Ágnes szerint a „kifejezést az a szükséglet hozta létre, hogy a nemesi kurucoktól meg kellett különböztetni a hátibőrös szegénylegények, jobbágyok, közkatonák tömegét, tehát a kurucságnak azt a nagyobbik felét, amely a feudális társadalom alávetett, lecsúszott rétegeiből toborzódott."[1] Az egyébként heterogén tömeg közös jellemvonása „csupán az, hogy valamennyien kiszakadtak a feudális társadalomból."[2] Bánkúti Imre, aki rámutatott arra, hogy az 1950-es évek hazai történetírása erős ideológiai alapon kezelte a kérdést,[3] maga is hasonlóan fogalmaz: „A mozgalom bázisát ... a feudális társadalom zárt kereteiből valamiképpen kikerült csoportok adták."[4]

Esze Tamás egyik ismeretterjesztő cikkében a fentiekhez hasonló módon definiálja a kifejezést, majd rögtön hozzá is teszi, hogy „vannak, akik helytelenítik" a tanulmánya címében szereplő két *műszó* (szegénylegény és népi kurucság) „használatát a történetírásban."[5] Saját bevallása szerint egyébként Esze Tamás használta először a fogalmat, s egy tanulmányában R. Várkonyi Ágnes és Maksay Ferenc fenntartásaival vitatkozva leszögezte, hogy népi kurucságon ő „azt a térben és időben, szervezetileg és ideológiailag jól körülhatárolható szakaszát" érti „a kuruc küzdelmek történetének, amelynek vezetői nem a nemesi rend, hanem a szegénylegények soraiból kerülnek ki," időhatárait pedig a Thököly-szabadságharc bukása és a Rákóczi-szabadságharc kibontakozása közé teszi.[6]

---

* Az alábbi, eredetileg előadásként elhangzott tanulmány szövegének egy része átfedést mutat időközben tudományosan népszerű formában megjelent tanulmányunk első fejezetével. L. *Mészáros Kálmán:* A szabadságharc tisztikara. I. A kuruc hadsereg és tisztikar társadalmi gyökerei. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Szerk. és az előszót írta: *Czigány István.* Budapest, 2002. 157–162. o.

[1] *Várkonyi*, 1963. 46. o. és *Várkonyi*, 1978. 404. o.

[2] Uo. 47., ill. 405. o.

[3] L. pl. *Bánkúti Imre:* Néhány gondolat a trencséni csata (1708. augusztus 3.) előzményeiről és következményeiről. = Folia Historica, XIX. k. 1994–1995. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Évkönyve. Főszerk. *Kovács Tibor.* Budapest, 1998. 64. o. és Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban. Közreadja: *Uő.* Budapest, 1996. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 2.) I. k. 13. o.

[4] *Bánkúti*, 1976. 9. o. „A kuruc hadsereg keletkezése" c. fejezetben.

[5] *Esze Tamás:* A szegénylegények, a népi kurucság és a hajdúszabadság. = *Honismeret*, 1. évf. (1975) 1–2. sz. 21. o.

[6] *Esze*, 1976. 434. o.

Abban talán igaza is van, hogy a tiszaháti, illetve tágabban az északkeleti országrész kuruc mozgalmát nem lehet teljesen a dunántúli és a nyugat-felvidéki paraszti megmozdulásokkal párhuzamba állítani, s így értelmetlen a „népi kurucság" tágabb és szűkebb jelentéstartalmáról beszélni,[7] de ez éppenséggel természetesnek mondható, illetve a nyugati és a keleti országrész eltérő politikai hagyományaival, különböző társadalmi-gazdasági kapcsolataival magyarázható. Véleménykülönbség lényegében nem is a Rákóczi-szabadságharcot kirobbantó közeg összetételének megítélésében, hanem e réteg történelmi szerepének értékelésében van, s a bíráló álláspont az idézett terminológiai megjelölés helyes vagy szerencsés voltát kérdőjelezi meg.

A marxista történetírás ideológiája kapcsán elegendő arra utalni, hogy az lényegében alig különbözött az általa is olyannyira bírált Thaly-féle „kuruc nemesi romantikától", hiszen az első időszakban (1950–60-as évek) nem tett mást, mint megteremtette a „népi kuruc romantikát."[8] Szerencsére történetírásunk mindkét korszakon túljutott, de a közvélemény, a szélesebb olvasóközönség körében mindkét szemlélet tartja még magát, nagyban hozzájárulva a hamis nemzettudat ápolásához.

A „terminus technicust" illetően megállapíthatjuk, hogy egykorú forrásaink ugyan a „föld népe", a „szegénység", a „populе" mozgolódásairól vallanak,[9] s ez – a szó eredeti jelentésében – valóban a bujdosók egy részének *népi származásáról* tanúskodik, mégis tartózkodnunk kellene a kifejezés jövőbeni használatától. Nem csupán a *népi* szó politikai-ideológiai felhangjától, sőt anakronisztikus voltától való megalapozott félelem indokolja mindezt, de be kell látnunk, hogy a bujdosómozgalom korántsem egységes csoportját éppolyan nehéz „népi" jelzővel illetnünk, mint mondjuk a „vitézlő rend" széles tömegeit, amelyben a katonaparasztság és a katonáskodó nemesség egyaránt képviseltette magát.[10]

Végül, ami a történelmi szerepüket illeti, látnunk kell, hogy magának a kurucság tömegeit alkotó rétegnek a megítélése szorosan összefügg a „kuruc kor" egészének, azon belül a Rákóczi-szabadságharc időszakának az értékelésével, ezért annak részletes elemzésével a jelen keretek között nem foglalkozhatunk. Elég azonban utalnunk a Magyarország Habsburg királyainak vezetésével folytatott, végül sikerrel járó másfél évszázados török elleni küzdelem történelmi jelentősége és az egytől egyig török szövetségben vívott Habsburg-ellenes rendi felkelések hagyományos megítélése között feszülő éles el-

---

[7] Vö.: *Várkonyi*, 1963. 46. o., ill. *Várkonyi*, 1978. 404. o. és ezzel vitatkozva: *Esze*, 1976. 433., 446–447. o.

[8] Véleményem szerint ez annak ellenére így van, hogy Esze Tamás kifejezetten tagadta a „paraszti romantika" jelenlétét műveiben. (L.: *Esze*, 1976. 434. o.) Azt persze el kell ismerni, hogy az 1950–60-as évek marxista történetírása – amely Szekfű Gyula és Markó Árpád munkásságához képest kétségtelenül visszalépést jelentett a Rákóczi-kor kutatásában és értékelésében – minden hibája ellenére is jelentős forrásfeltáró munkát végzett, s bizonyos társadalmi problémák felvetése önmagában előremutató volt, de a források tendenciózus használata, különösen pedig az „osztályharcos" ideológia Thalyéhoz hasonló torzításokhoz vezetett.

[9] Károlyi pl. azt írja önéletírásában, hogy Kis Alberték „az terh alatt elnyomattatott szegénység" körében szervezték a mozgalmat. L.: RTü I. k. 77. o.

[10] Esze Tamás elég hevesen érvel a kifejezés mellett, mint írja: „aki találóbb elnevezést tud ajánlani, szóljon, és semmiképpen ne elégedjék meg az elnevezés negatív kritikájával". (*Esze*, 1976. 437. o.) A kissé túldimenzionált probléma kapcsán azonban éppen abban az alapkoncepcióban van a hiba, amely a kor fő („haladó") vonulatát a kuruc mozgalmak „permanens" sorozatában látja, holott ez csupán az egyik, időközben is változó politikai irányvonal volt, melynek reális értékeléséhez egy sor további problémakört, így elsősorban a török orientációt és a rendi struktúra szükségszerű modernizálásának kérdését is tekintetbe kell vennünk.

lentétre. A török kiűzését követően az ország újjáépítését, a modern államapparátus létrehozását célzó központi intézkedések jelentős része a rendek ellenállásán bukott meg, s ez végső soron a polgári fejlődés kibontakozását tette lehetetlenné. Az uralkodó és környezete persze szintén súlyos hibákat követett el, amikor nem számolt a realitásokkal, a nemesség politikai törekvéseit pedig természetesnek kell tartanunk, ezért úgy vélem, maga a Rákóczi-szabadságharc szükségszerű történelmi epizód volt, melynek lezárásaként a szatmári békével létrejött a rendek és a dinasztia kiegyezése. A kuruc mozgalom célkitűzései közül így megvalósulhatott mindaz, aminek az adott korban realitása volt, s ez a mérsékeltebb kuruc vezetők és a mértékadó bécsi udvari körök megegyezésre hajló részének pozitív szerepét jelzi. A magyar politikai elit hatalmának megőrzése pedig biztosította Magyarország önállóságát a Habsburg-birodalmon belül, s ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy kevesebb mint másfél évszázad múltán hazánk az elsők között szerepelhetett az európai népek nemzeti ébredésének korában, s ha megkésve is, de immár a magyar nemesség rakta le a polgári társadalom alapjait. Azt sem szabad azonban elfelednünk, hogy a kompromisszum eredményeként meginduló XVIII. századi fejlődés nem csupán a függetlenség eszméje mellett kitartó Rákóczi és emigráns társai *nélkül*, de a török háború kiújulása után az ő törekvéseikkel *szemben* bontakozhatott ki.

A Rákóczi-kor egészének értékelése tehát rendkívül bonyolult és összetett feladat, s a reális számvetést a gyakran egyoldalú történetírói hagyomány is nehezíti. Ugyancsak sokrétű probléma a szabadságharcot megelőző bujdosómozgalom kérdésköre. Mint láttuk, s alább részletesen is kifejtésre kerül, a bujdosók derékhada az alsóbb társadalmi rétegek közül verbuválódott. Nem valami modern népi-nemzeti eszme megtestesítői, hanem „csupán" a tűrőképesség határára jutott társadalom elnyomott részének hangadói voltak, célkitűzéseik is egy szűkebb réteg érdekeihez kapcsolódtak.

De lássuk csak, pontosan kik irányították a felkelést megelőző bujdosómozgalmat, kikből is állt a kurucság tömegeit alkotó réteg, és mi vitte őket egy táborba. Tudjuk, Rákóczi is hangsúlyozza *Emlékirataiban*,[11] hogy a szabadságharc kezdetben – a jobbágyok tekintélyes részvétele következtében – a parasztlázadás jegyeit (is) magán viselte, s az első hónapokban ez gátolta leginkább a felkelés társadalmi bázisának kiszélesítését, a birtokos nemesség és az arisztokrácia csatlakozását. Kétségtelen tehát, hogy a *szökött vagy földönfutóvá vált jobbágyok* tették ki a bujdosók jelentős hányadát. Kelet-Közép-Európában a polgárság hiánya, a rendi erők befolyása, valamint a főpapságra és nemességre támaszkodó központi hatalom kényszerűen felemás jellege miatt nem voltak meg a nyugati típusú abszolút monarchia kiépítéséhez szükséges társadalmi, gazdasági és politikai feltételek. Eredendően is a jobbágyság viselte a terhek zömét, melyek a török kiűzését követően jelentősen megemelkedtek, a modern abszolút állam intézményeinek kiépítéséhez, az új állandó hadsereg fenntartásához és az ország újjáépítéshez nélkülözhetetlen volt ugyanis a kincstári bevételek növelése. I. Lipót 1698. évi rendelete nyomán a jobbágyság központi adóterhei a néhány évtizeddel korábbi többszörösét tették ki. A XVI–XVII. század folyamán a mezőgazdasági árutermelés konjunktúrája következtében

[11] AR III. oszt. I. k. 310., 324. o. Rákóczi elég reálisan ítéli meg a kibékíthetetlen nemes–jobbágy ellentétet, s még „nemzetkarakterológiai" megállapítást is tesz, mely szerint a nép „szlávokból vagy oroszokból" (ti. ruszinokból) álló része „elég türelmesen viseli" az igát, de a magyar jobbágyok „gyűlölik uraikat és az egész nemesi rendet".

pedig ekkorra már a földesúri terhek (pénz- és természetbeni járadékok, robotgazdálkodás stb.) is jelentősen megemelkedtek. A visszafoglaló háború pedig csak súlyosbította a helyzetet, így természetes, ha a földesúri önkény, a katonák zsarolásai és a hatóságok túlkapásai elől a parasztság igyekezett menedéket keresni. E széles társadalmi réteg tipikus, közismert és kétségkívül legszimpatikusabb alakja Esze Tamás volt,[12] akit a tisztességes paraszti munkától a hatóságok önkénye sodort törvényen kívüli életre. Rákóczi tarpai jobbágyaként sókereskedésből tartotta fenn családját, midőn egy alkalommal összeütközésbe került a tiszaújlaki sótisztekkel, akik elkobozták vagyonát. Esze Tamás családjának biztonságba helyezése után a bujdosók mellé állt, s ő lett a tiszaháti szervezkedés egyik vezetője.[13] Jelentős érdeme lehetett abban, hogy nem a Törökországban élő Thökölyt, hanem a lengyel földön bujdosó Rákóczit nyerték meg ügyüknek. A bujdosók harmadik követségének élén 1703. május 6-án Brezánban személyesen találkozott a fejedelemmel, aki őt nevezte ki a szerveződő kuruc hadsereg első ezredesének. Bár nem vált belőle kiváló katona, a legjobb hadszervezők közé tartozott. A fejedelem sohasem feledte el Esze Tamás kezdeti érdemeit, még akkor sem, amikor radikális követeléseivel már a terhére volt. Megbecsülésének jeleként előbb felszabadította a jobbágyi sorból, 1707 tavaszán brigadérossá léptette elő, majd egész családjával együtt megnemesítette. Halála után – 1708 májusában, kellően még nem tisztázott körülmények között, összeverekedett katonák szétválasztásakor vesztette életét – szülőfaluját, Tarpát a hajdúvárosok sorába emelte, s a városkapitányi tisztet az Esze család tagjaira, elsőként Tamás bátyjára, Jánosra bízta.[14]

Rákóczi és Esze Tamás találkozása azonban minden romantikus körülmény ellenére is megfelelt főúr és jobbágya patriarchális viszonyának, s Esze karrierje nem tekinthető korát meghaladó, a rendi kötöttségeken túllépő megoldásnak, hiszen egy jobbágy felemelkedéséhez, sőt megnemesítéséhez saját földesurának támogatására volt leginkább szükség.[15] Brigadérosi kinevezésével kapcsolatban pedig megállapíthatjuk, hogy Esze a magas rendfokozatot a nemesség által többnyire megvetett gyalogsági fegyvernemnél érte el, tehát ennek jelentőségét sem szabad eltúloznunk. A papi hivatás mellett a korban egyébként is a katonai pálya jelentette a társadalmi felemelkedés reális esélyét a szegényebb rétegekhez tartozók számára. Tarpa kiváltságai sem jelentettek többet a Rákóczi-birtokok korábbi hajdútelepeinek a szabadságharc idején helyreállított – valójában már korszerűtlen – jogállásánál.

A rendi jogok keretein kívül élő jobbágyság és a kiváltságos rendek között álló „vitézlő nép" a XVII. század végére ugyancsak súlyos válságba került. Éppen ezért a különféle volt *katonáskodó elemek* – elbocsátott végvári katonák, hajdúkiváltságot nyert parasztok és Thököly egykori vitézei – közül került ki a kuruc mozgalom másik meghatá-

---

[12] Életére l. *Esze Tamás*: A református Esze Tamás. Budapest, 1941.; *Uő:* Esze Tamás származása. = *A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye [Turul]*, 61–64. évf. (1947–1950) 19–25. o.; *Esze Tamás – Köpeczi Béla:* Esze Tamás. Budapest, 1951.; *Esze*, 1966.; L. még népszerű cikkeit: *Esze*, 1946.; Esze Tamás és Rákóczi találkozása. = *Élet és Tudomány*, 31. évf. 39. sz. (1966. szept. 30.) 1827–1830. o.; Esze Tamás harca a jobbágyság felszabadításáért. = uo. 45. sz. (1966. nov. 11.) 2150–2153. o.

[13] L. Károlyi önéletírását: RTü I. k. 70. o.

[14] A fejedelem 1708. aug. 25-én az egri táborban kelt kiváltságlevelét l.: *Bánkúti*, 1976. 86–90. o.

[15] Erre a korábbi szakirodalomban mellőzött, de valóban fontos tényre Bánkúti Imre hívta fel a figyelmemet egy beszélgetés során.

rozó csoportja. A legutóbbi évtizedek kutatásai napjainkra nyilvánvalóvá tették, hogy a török kiűzése (1683–1699) után a másfél évszázados küzdelem idején létrejött végvári katonaságra – a korábbi helyen és módon – nem volt többé szükség.

A magyar katonaság „kétlaki," katonaparaszti életmódjából adódóan többnyire helyhez kötött volt, s természetes, ha nem kívánta feladni otthonát, de a Habsburg-ellenes török orientáció „beidegződésétől" tartó uralkodóház sem bízott a magyarokban. A Habsburgok ezért a rendek kikapcsolásával, közvetlenül bécsi központi irányítás alatt reguláris német katonaságra és horvát–rác határőrségre támaszkodva építették ki az ország déli részein az új védelmi vonalat, a határőrvidékek rendszerét.[16] A magyar katonaság egy része a születőben lévő állandó hadsereg alakulataiban kapott helyet, de a távoli hadszíntér és a végvári küzdelmek korától merőben eltérő feltételek nem biztosíthattak mindannyiuk számára új egzisztenciát. Kiváltságaik viszont veszélybe kerültek: az abszolutizmus központi szervei és a magyar rendi-nagybirtokosi elit egyaránt azok megszüntetésére törekedett. Előbbi – miután a nemesség megadóztatására tett kísérletek sorra kudarcot vallottak –, a „kisebb ellenállás" irányában kívánta szélesíteni az adófizetők táborát, a magyar nemesség pedig újra jobbágyi sorba kívánta taszítani az onnan kiemelkedett elemeket. E réteget megoldatlan problémája és hagyományos életformája a fegyveres harc kirobbantására késztette.

A bujdosók közül elsősorban a Rákóczihoz Brezánba küldött követség egyik tagját, Bige Györgyöt említhetjük a katonáskodók jellemző alakjaként. Korábban Thököly hadnagya volt, a Rákóczi-szabadságharc későbbi éveiben azonban nem játszott vezető szerepet.[17]

1703. június 14–16-án Rákóczit a tiszaháti felkelés vert hadai fogadták az országhatáron. A fejedelem akkor csupán két jelentősebb vezetőjükről vélte úgy, hogy rendelkezett némi katonai múlttal: „a népség parancsnokai között csak Móriczot és Horváthot lehetett katonának nevezni, mert az előbbi valaha mint közkatona szolgált Munkács várában, a másik pedig őrmesteri rangban a németeknél" – írja *Emlékirataiban*.[18] Horváthról semmit sem tudunk, Móricz István életrajzát azonban elég jól ismerjük.[19] Minden bizonnyal a técsői Móricz családból való, a kurucok oldalán alezredes, majd gyalogos ezereskapitány lett. 1706 elejétől helyőrségi szolgálatot látott el, előbb a munkácsi középvár porkolábja, 1708-tól pedig Huszt várának vicekapitánya lett. Csak 1711 májusában, az utolsók között adta át a várat a császáriaknak.

Ugyancsak a volt katonáskodó réteg tipikus képviselőinek tekinthetjük Bóné Andrást, Gödény Pált és Kos Mihályt. Mindhárman a bihari mozgalom szervezői voltak, akik kezdettől kapcsolatban álltak a tiszaháti bujdosókkal, de jól időzítve csak akkor robbantották ki a felkelést Biharban, amikor a kibontakozó szabadságharc elérte a térséget.[20]

---

[16] *Pálffy Géza:* A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) = *Történelmi Szemle,* 38. évf. (1996) 2–3. sz. 163–217. o. L. különösen „A határőrvidékek rendszerének kiépülése a 18. század elején" c. fejezetet: 208–210. o.

[17] Rákóczi tévesen Bige Lászlónak mondja Vallomásaiban és Emlékirataiban is. L.: *Esze*, 1954. 302. o. 52. lj.

[18] AR III. oszt. I. k. 303. o.

[19] *Móricz Béla:* Móricz István – II. Rákóczi Ferenc ezredese (1703–1711). = *HK*, új folyam, 20. évf. (1973) 1. sz. 79–102. o.

[20] *Gottreich László:* A bihari nép harca 1703–1704-ben. = *HK*, új folyam, 2. évf. (1955) 3–4. sz. 91–133. o. Különösen „A diószegi népfelkelés és szervezői" c. fejezet: 105–109. o. L. még: *Esze*, 1966. 61–63. o. és *Esze*, 1980. 612–613. o.

Rákóczi elismerően írja róluk, hogy „nagy részük már a török háborúkban szolgált", így őket „több joggal lehetett katonának nevezni", mint az északkeleti országrész jobbára katonai képzettség nélküli parasztfelkelőit.[21]

Nagy szerep jutott a *Törökországból hazatért emigránsok*nak is. 1703 nyarától 1706 elejéig több hullámban tértek haza Guthy István, Csáki András, Orlay Miklós és Szappanos Mihály vezetésével a Thököly-szabadságharc, főként pedig a hegyaljai felkelés bukása után kibujdosott kurucok. Sajnos, épp az elsőként, 1703-ban hazatért csoport tagjairól, továbbá a thökölyánus emigráció és az itthoni bujdosómozgalom összeköttetéseiről van a legkevesebb információnk.[22]

A vitézlő rend jobbára főúri-nemesi tisztikarát a társadalmi lesüllyedés veszélye ugyan nem fenyegette, de egzisztenciális okokból, esetenként pedig személyes kalandvágyból, a nyughatatlan lélek által űzött szenvedélyből szintén a felkelőkhöz álltak, mint tette azt pl. a nyugati hadszíntérről katonatoborzás ürügyén megszökött, s a felkelés kezdetén huszáraival együtt Rákóczihoz csatlakozott Ocskay László és Borbély Balázs, vagy 1703 végén a rendkívül viszontagságos életű báró Pongrácz Gáspár alezredes.[23] A dunántúli szervezkedés – elsősorban földrajzi okok miatt – csak a szabadságharc kitörése után indult meg, s ez már önmagában is a tiszaháti mozgalomtól eltérő társadalmi feltételeket teremtett, de jellemző, hogy itt is a katonáskodó réteg vezetői, a volt végvári tisztek (Sándor László, Bezerédj János, Domokos Ferenc) játszották a főszerepet.[24]

A *nemesség legalsó rétegei* szintén kiváltságaik egy részének elvesztése, adózásra kényszerítésük miatt került a bujdosók táborába. Többüknek volt katonai múltja, s az északkeleti országrészben a kuruc hagyománynak is szerepe volt az egyes családok körében. Majos István pl. a korai kuruc mozgalomban részt vállalt Majos Ferenc egyik fia lehetett, s így családi indíttatás vezethette a bujdosók közé. A fejedelem szerint „egy bátor, de szegény nemesember" volt, másutt pedig „részegeskedő, pimasz és indulatos fiatalember"-ként jellemzi *Emlékirata*iban.[25] Majos mindjárt Rákóczi első összecsapásánál, a kudarccal végződő munkácsi harcon megvédte a fejedelem személyét az ellenség fegyverétől, majd utóbb lovas ezredesként az 1703. szeptember 1-jei bélfenyéri harcon szerzett halálos sebesülést, vagyis egyéni hősiességből kitűnően szerepelt. Feltehetően fivére volt – a szakirodalomban gyakran össze is zavarják személyüket – az a Majos Já-

[21] AR III. oszt. I. k. 311. o.

[22] A témában Seres István kutatásai alapján várhatunk új eredményeket. A tanulmány várhatóan a *Hadtörténelmi Közlemények* 2004. évi 2. számában jelenik meg.

[23] Ocskay és Borbély Debrecen körüli szereplésére, majd zavadkai csatlakozására l.: *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Budapest, 1951. (A történettudomány vitás kérdései, 12.) 6. o. 2. jegyzet és 16. o. 35–36. jegyzet Eredetileg: *Századok*, 85. évf. (1951) 33. o. 2. jegyzet és 43. o. 35–36. jegyzet; *Esze*, 1980. 629. o. 93. jegyzet; AR III. oszt. I. k. 307–308. és 318. o. Pongrácz kalandos életére, sőt kalandor természetére l. *Závodszky Levente:* Br. Pongrácz Gáspár és kurucz társai a rajnai harczokban. = *HK*, 14. évf. (1913) 123–128. o. és Gróf Gyulai Ferenc naplója 1703–4. A cs. és kir. 51. gyalogezred tiszti könyvtárában volt I. 806. sz. eredetiről másolta *Márki Sándor*. H. n., 1928. 45. és 80–81. o.

[24] L. *Mészáros Kálmán:* Dunántúli lovasezredek Károlyi Sándor kuruc generális 1704. január–áprilisi hadjáratában. = „Huszárok a történelem forgószínpadán". Tudományos konferencia: Sárvár, 2000. szeptember 14–15. Szerk. *Söptei István*. Sárvár, 2000. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai, 5.) 50. o. és *Uő:* Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. = *HK*, 114. évf. (2001) 313. o.

[25] AR III. oszt. I. k. 301., 303. o.

nos, aki a tiszabecsi ütközetben még a kurucok ellen harcolt, s miután fogságba esett, maga is kurucnak állt. Szintén Rákóczi ezereskapitánya lett.[26]

Pap Mihály, jómódú benei nemes (Rákóczi jellemzése szerint: „szakállas öreg és nagy ivó"[27]) ugyancsak vezető szerepet játszott a bujdosók között, s három ízben is tagja volt a fejedelemhez indított követségnek. Rákóczi meghatalmazottjává nevezte ki Brezánban, majd nagybányai városparancsnok, 1706–1708 között pedig huszti vicekapitány volt.[28] Végül a Dolhánál elesett Nagy Márton kapitányt, szatmári nemest sorolhatjuk még ebbe a körbe.

A bujdosómozgalom kétségkívül összefonódott a társadalom „nem kívánatos elemeivel", a *rablók, haramiák, tolvajok* (korabeli kifejezéssel „praedók, latrok") népes seregével is. A történész Esze Tamás számos tanulmányában kísérelte meg elkülöníteni a „népi kurucság" szegénylegény-vezetőit a kifejezetten vagabund elemektől.[29] Véleményem szerint csak annyiban lehet különbséget tenni közöttük, amennyiben az egyes ember jelleme különbözik a másiktól. Nyilvánvaló, hogy a rablók, haramiák között sem mindenki egyforma vérmérsékletű, s többüket a kényszerűség vitt rossz útra. Számos kalandregény témáját ihlette a rablóvezérből lett szabadsághős története, de a Rákóczi-szabadságharcot megelőző időszak nem a Robin Hoodok, Tell Vilmosok, Rob Royok és Rinaldo Rinaldinik kora. Sokkal inkább jellemző a hajnácskői várnagyot meggyilkoló Kis Albert, a derék olasz Luigi Marsigli hadmérnök kirablásában részt vett kőrösi Pap Istók,[30] a debreceni nótáriust felpofozó Pikó Döme és Török Peti,[31] vagy a Rákóczi által a „Meszes

[26] Majos Istvánra és Jánosra l.: *Esze*, 1980. 624. o. 78. jegyzet és 625. o.; *Esze*, 1976. 441. o. Személyük összezavarására: II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta *Köpeczi Béla*. Budapest, 1958. (*Aurora*, X.) 348. o.; AR III. oszt. I. k. 463. o., ahol Rákóczi Emlékiratainak ez esetben helyes adatát tévesen korrigálják a tárgyi jegyzetekben. L. még: RTü II. k. 558. o., ahol a névmutatóban külön szerepel ugyan a két Majos, de István életrajzi adatainak egy része János neve alatt olvasható.

[27] AR III. oszt. I. k. 303. o.

[28] Életrajzi adatait l. *Esze*, 1954. 302. o.; *Esze*, 1955. 421–422. o. 1. jegyzet és *Esze*, 1966. 55. o. A meglehetősen hézagos adatsorból csupán az tűnik valószínűtlennek, vagy legalábbis kétségesnek, hogy benei Pap Mihály azonos lenne az 1686-ban szereplő Barkóczy-ezredbeli strázsamesterrel. Az alacsonyabb rangú tisztek és altisztek között még a Rákóczi-szabadságharc idejében is több Pap Mihály szerepel, akik közül bármelyik (érzésem szerint *bármelyikük inkább*) lehetett a török ellen harcoló császári őrmester. Újabban, de jórészt csak a szabadságharc alatti működésére l. *Mészáros Kálmán:* Pap Mihály huszti vicekapitány iratai. Előadásként elhangzott 2003. május 24-én a beregszászi főiskola által rendezett tudományos konferencián. V. ö. a konferenciáról készült beszámolóval, jelen számunk „Krónika" rovatában: 947–951. o. Az előadás anyaga remélhetőleg önálló kötetben fog megjelenni.

[29] L. pl. következő megállapításait: „A szegénylegényeket hol latroknak, hol prédóknak, hol vagabundusoknak mondják az egykorú jelentések. A népi kurucság történetírója számára felettébb nehéz feladat elhatárolni, ki a kuruc, ki a haramia..." *Esze*, 1966. 31. o.; „Úgy vélem, a népi kurucságot el kell határolni a századforduló táján megsokasodó »latrones, praedones«: tolvajok és rablók világától. Képtelenség őket egy zsákba rázni a felkelő kuruc parasztokkal." *Esze*, 1976. 446. o. Valójában éppen szétválasztásuk tűnik képtelenségnek, s az iménti mondatban egy kis csúsztatás is tettenérhető, hiszen a „felkelő parasztok" persze hogy nem azonosak a paraszti közösségből valami oknál fogva már korábban kiszakadt „szegénylegényekkel". Ezt éppen Esze Tamás kutatásai bizonyítják.

[30] Marsigli kirablásának története nincs alaposan feldolgozva. Esze Tamás többször is utal rá, de tévesen hol 1698-ra, hol 1702 májusára teszi a valójában 1699. febr. 2-án lezajlott esetet. L. *Esze*, 1966. 61. o.; *Esze*, 1980. 614. o. 53. jegyzet. Az ügy részleteire sok adatot hoz *Borosy András:* Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1638–1711. IV. k. 1698–1702. Budapest, 1986. (Pest megyei levéltári füzetek 11.) 3395., 3402–3404. stb. sz. regeszták. Pap Istókot itt nem említik, a két főkolompos, egy bizonyos Vékás (Vékási) István és Kincses Miklós azonban hamarosan életét vesztette az ellenük folytatott „hajtóvadászat" során.

[31] Az esetre l. *Mészáros*, 2002. 143–144. o.

hegység hírhedt rablója"-ként jellemzett, s Nagybánya felprédálására törekvő román Pintye Gligor esete.[32]

Kis Albert egyébként teljes életpályáját tekintve talán a legjellegzetesebb alakja a kuruc hadsereg szélesebb rétegének, egyúttal az itt felsorolt különböző csoportok közötti átfedéseket is az ő példáján ragadhatjuk meg leginkább. Szökött jobbágyból lett végvári katona, 1681-ben meggyilkolta a hajnácskői várnagyot és kurucnak állt. 1688-ban a török ellen harcolt Miksa Emánuel magyar huszárezredében, s már ekkor híres portyázóként említik. 1694-ben Thököly Imre hadnagya az emigrációban; egy alkalommal pénzszállító törökök kísérésére kapott megbízást, amikor is legyilkolta és kirabolta őket. Átállt a császáriakhoz, és harcolt a török ellen. Egy ideig Szatmár vármegye hajdújaként a „rablóból lett pandúr" szerepét töltötte be, majd miután a vármegye nem tudta többé fizetni, társaival együtt bujdosó lett. Részt vett a hegyaljai felkelés előkészítésében, de Károlyi Sándor szatmári főispán még annak kitörése előtt elfogatta. Megszökött, újra elfogták, de ismét sikerült megszöknie. Rákóczi mint „bűneiért körözött tolvajt és gonosztevőt" említi.[33] Esze Tamással együtt azonban ő is ezereskapitány lett, s nagy létszámú, utóbb Kajdi István, majd Almási Márton parancsnoksága alatt álló gyalogezredében mindvégig a hajdúszabadságért legélesebben síkraszálló kuruc katonaság szolgált.[34] A fejedelem azonban 1704 márciusában elrendelte Kis Albert kivégeztetését, akit végül 1704 nyarán Egerben felakasztottak. Tragikus sorsa összefüggött fegyelmezetlenségével, melyet ez esetben kíméletlenül torolt meg a fejedelem, a halálos ítélet azonban a hajdúkiváltságért fegyvert kötött és a földesúri szolgáltatásokat helyenként már megtagadó jobbágykatonáknak szóló fenyegetés is volt.[35]

A szökött jobbágyok, volt katonáskodók és haramiák mellett kicsapott diákokat, üldözött protestáns papokat, só- és marhacsempészeket említhetünk a bujdosók soraiban. A tiszaháti mozgalom derékhada így származását, céljait és problémáit tekintve egyaránt heterogén összetételű csoportokból állt, akiket csupán az adott politikai szituáció vitt közös táborba. Tudjuk, hogy már az első kurucok között meghasonlást idézett elő pl. a nemesek és nem nemesek ellentéte, s Pap Mihály 1703. november végén fejedelmi parancsra kíméletlenül leverte a nagyszőlősi jobbágyok hajdúszabadságra törő mozgalmát.[36] Kezdetben még arról is megoszlottak a nézetek, hogy a Törökországban bujdosó „kuruc királyt", az idősödő és beteges Thököly Imrét, vagy a lengyel földre menekült, a hegyaljai felkelés idején egyszer már elutasító magatartást tanúsító fiatal Rákóczit nyerjék-e meg ügyüknek. E kérdésben – mint említettük, valószínűleg Esze Tamás javaslatára – végül az

[32] AR III. oszt. I. k. 313. o. és *Mészáros*, 2002. 149. o. további irodalommal.

[33] AR III. oszt. I. k. 303. o.

[34] L. erre Esze Tamás és R. Várkonyi Ágnes megállapításait: „A jobbágykatonák igénye szabad katonaközösségekben való letelepítésükre az ő ezredében tudatosodott leghatározottabban." *Esze*, 1955. 150. o. 1. jegyzet; „Kis Albert ezeréhez fűződik a népi kurucság legradikálisabb iránya: katonái, de a jobbágyok is, ahol hajdúival megjelent, a »földesurak jussát bontogatták«... Helységenként közösen, hajdúszabadságot nyerve akartak kiszabadulni a földesúri függés alól..." *Várkonyi*, 1963. 51. o., ill. *Várkonyi*, 1978. 413. o.

[35] Kalandos életére l.: *Esze*, 1954. 295–297. o. 33. és 37. jegyzet; *Esze*, 1955. 150. o. 1. jegyzet; *Esze*, 1966. 32–33. o. és népszerű formában *R. Várkonyi Ágnes:* Kis Albert kuruc ezereskapitány. = *Élet és Tudomány*, 15. évf. 51. sz. (1960. dec. 18.) 1603–1607. o.

[36] L. erről *Esze Tamás:* A szegénylegények éneke. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 57. évf. (1953) 21–23. o. Az eset rövid összefoglalását l.: *Esze*, 1955. 256. o. 15. jegyzet; *Esze*, 1966. 106. o. és *Várkonyi*, 1963. 51. o., ill. *Várkonyi*, 1978. 413–414. o.

utóbbi álláspont győzött, ami amellett, hogy politikai éleslátásról tesz tanúbizonyságot, a bujdosók történelmi szerepét is meghatározza: szervezkedésük és döntésük nélkül ugyanis nincs Rákóczi-szabadságharc.

Miközben tehát megállapítjuk, hogy a kuruc kor értékelésénél elsősorban a politikai struktúra modernizálásának, a társadalmi és gazdasági fejlődés kibontakozásának korabeli lehetőségeit kell tekintetbe vennünk, azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a nélkülözhetetlen átalakítások súlyosan hatottak egyes társadalmi rétegek helyzetére. E rétegek pedig egzisztenciális gondjaik és nehéz szociális helyzetük miatt szükségszerűen robbantottak ki felkelést, amelynek irányítását fokozatosan vette át a politikai szerepéhez görcsösen ragaszkodó rendi elit: a birtokos nemesség zöme és az arisztokrácia egy része. A tiszaháti parasztfelkelésből bontakozott ki tehát a leghosszabb ideig tartó, s nemzeti tudatunkra a legnagyobb hatást gyakorló rendi-nemzeti függetlenségi harc. Az egykori bujdosók problémáit azonban a szabadságharc során sem sikerült orvosolni, ezért az elhúzódó háború végére már ők sem váltak a békekötés kerékkötőivé.

A Rákóczi-szabadságharc programja például nem is keresett megoldást a jobbágyság tömegeit érintő gondokra, s csak nagy általánosságban próbált enyhíteni a szegénység terhein, melyek azonban a háború elhúzódása miatt még tovább fokozódtak. Mint R. Várkonyi Ágnes megállapította, „ma már tudományosan bizonyított tény, hogy Rákóczi nem valami általános jobbágyfelszabadítás programját hirdette meg, hanem a hadsereg testületté szervezése érdekében, katonapolitikai meggondolásokból vette ki a jobbágyot a földesúri kötelékből, adott rendeletileg, majd törvénnyel biztosított szabadságot szűkebb családjának és leszármazottainak, egyéni mentesítés vagy hajdúszabadság formájában".[37] Esze Tamás történész magának a fejedelemnek az álláspontját idézi ezzel kapcsolatban: „Mi nem a végre fogtunk fegyvert, hogy a földes urak jussát és szabadságát bontogassuk..."[38] Végső soron tehát még a Rákóczi „jobbágypolitikájával", illetve a fejedelem és a szegénylegények viszonyával behatóan foglalkozó történettudósok is elismerik, hogy e fontos társadalmi probléma megoldása terén nem sikerült a XVII. században megvalósult kereteket túllépni, sőt éppen a török kiűzésével létalapját vesztett társadalmi réteg, a „vitézlő nép" idejétmúlt kiváltságait próbálta konzerválni. S hogy ez a korlátozott „kiváltság" mennyire nem jelenthette a jobbágyparaszti népesség problémáinak megoldását, arra ismét R. Várkonyi Ágnest idézhetjük, megállapítása szerint ugyanis az adott viszonyok között „a jobbágyság ... nem akarta egységesen magára vállalni az állandó katonáskodás, fegyveres szolgálat kötelességének lényegében feudális terhét".[39]

A szabadságharc alatt a katonáskodó réteg hagyományos életformáját folytathatta, s számosan jelentős „karriert" futottak be, mint a törökországi száműzetésből hazatérő újfehértói jobbágyivadék Nyúzó Mihály, aki lovas hadnagyból ezereskapitányságig küzdötte fel magát, s 1711-ben már helyettes dandárparancsnokként szerepelt, időközben

---

[37] *R. Várkonyi Ágnes:* Rákóczi a hatalom felelősségéről. (Részlet.) = Molnár Mátyás Emlékkönyv. Készült a Vay Ádám Múzeum alapítója születésének 75. évfordulója tiszteletére. Szerk. *Heckenast Gusztáv, Molnár Sándor, Németh Péter.* Vaja, 1998. 28–29. o.

[38] *Esze*, 1946. 67. o. Az 1704. febr.-ban kelt folyamodványt, amelyre Rákóczi ezt a kategorikus választ adta, l.: *Esze*, 1955. 132–134. o.

[39] *Várkonyi*, 1963. 53. o. és *Várkonyi*, 1978. 418. o.

pedig még nemességet is nyert Rákóczitól.[40] Az előkelő, de elszegényedett nemesi családból való Ocskay László is császári tizedesből lett híres-hírhedt kuruc brigadéros, majd átállása után császári ezredes, akit végzete aztán hóhérkézre juttatott.[41] A hadsereg regularizálásán fáradozó Rákóczi azonban ugyanazokkal a problémákkal találta szembe magát, amelyeket a bécsi udvar tapasztalt az állandó hadsereg felállítása és azzal együtt a végvári katonaság egy részének elbocsátása kapcsán. Hogy a társadalmi feszültség ebben a kérdésben is enyhült, abban valóban fontos szerepe volt a kuruc szabadságharcnak. Egyrészt a régi „vitézlő nép" a küzdelem során elvérzett, kiöregedett, illetve belefáradt a nyolc évig tartó háborúba, s immár maga is békére vágyott, másrészt a szatmári béke biztosította mindazt, amit Rákóczi is adhatott: a katonaparasztság egy ideig még megőrizhette kiváltságait, s e rétegnek így lehetősége nyílt fokozatosan alkalmazkodni az új viszonyokhoz.[42] Vezetőik is megtarthatták karddal szerzett jussukat, melyet a szatmári béke garantált, a már említett Nyúzó Mihály és a szintén szegénylegényből lett ezereskapitány, Pikó Döme pl. Károlyi Sándor közbenjárására még címeres nemeslevelet is kapott III. Károlytól.

A köznemesség legalsó rétege a szabadságharc során ugyan visszanyerte kiváltságait, nemessége jogán azonban katonáskodni kényszerült, s ez lényegében „az átkozott portióval"[43] megegyező terheket rótt az agilisek, armalisták, kuriális nemesek népes táborára. Az 1706-ban elrendelt általános nemesi felkelés idején az északkeleti vármegyékből gyakran egész városok, illetve nemesi községek armalistái maradtak távol, így pl. a szepesi tízlándzsások, a késmárki és lőcsei armalisták, valamint a Lengyelországnak elzálogosított, de közjogilag Magyarországhoz tartozó tizenhárom város nemesei. Abaújból az ongai és a kupai nemesség ugyancsak „egészlen el maratt," a kassai nemesek közül pedig négyen úgy nyilatkoztak, hogy „nem kívánnak élni nemesi szabadsággal", ami ez esetben egyértelműen a katonáskodással járó terhek elutasítását, a táborba szállás megtagadását jelentette.[44] Miután önmagukban egyébként sem válhattak jelentős politikai tényezővé, a békekötés eszméje számukra is elfogadhatóvá vált.

---

[40] Életére legújabban l. *Sípos Ferenc:* Nyúzó Mihály, a kuruc (1666–1716). Egy életút színe és fonákja. = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle,* 38. évf. (2003) 175–183. o.

[41] Életére l. *Thaly Kálmán:* Ocskay László, II. Rákóczi Ferenc fejedelem brigadérosa és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710. 2., bőv. kiad. I–II. k. Budapest, 1905. V. ö. a mű bírálatával, amely még annak első kiadása után jelent meg: *Angyal Dávid:* Ócskay László. = *Budapesti Szemle,* 3. foly. 30. k. 65. sz. (1882) 161–202. o. Utóbb a szerző önálló kötetében: Történeti tanulmányok. Budapest, 1937. 269–324. o.

[42] L. *Heckenast Gusztáv:* A jobbágykatonaságra vonatkozó végzés a szatmári békeokmányban. = A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés. 1976. január 29–30. Szerk. *Molnár Mátyás.* Vaja–Nyíregyháza, 1976. 58–65. o. és *Bánkúti Imre:* Károlyi Sándor telepítő pátense a katonáskodók számára, 1711. április 12. = *HK,* 113. évf. (2000) 477–482. o.

[43] Kajdacsy Péter kuruc ezredes említi így a rossz emlékű adót, amelyet a szegényebb nemességnek is fizetnie kellett. L. 1704. márc. 11-én Mosonszentmiklósról írott levelét Károlyi Sándorhoz, melyben Szentmiklós és Öttevény falvak adóterheinek könnyítését kéri: „ezek pedég soha adót, az átkozott portión kivűl, nem adtak..." II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Közli: *Thaly Kálmán.* I. k. (1703–1706.) Pest, 1873. (Archivum Rákócziánum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy. I. k.) 343. o.

[44] L. Károlyi Sándor hadtestének 1706. évi mustrakönyvében a vármegyék összeírását: Magyar Országos Levéltár, P 396. A Károlyi család nemzetségi levéltára. Acta publica. 1. Acta Rákócziana, Ser. III. Lustrakönyvek, 1706. pag. 639., 720–721., 723. (Mikrofilmen: 5523. d.) Más példák alapján hasonló következtetésre jut Esze Tamás is, bár kifejezetten negatív éllel említi a jómódú armalisták vonakodását a katonai szolgálattól. L. *Esze,* 1955. 35. o.

Egyetlen csoport maradt, amely Szatmár után továbbra is a korábbi bujdosók életét folytatta: a rablók, haramiák minduntalan újratermelődő, de életformája miatt a mindenkori társadalom egészével szembenálló rétege. Jó néhányan a felkelés alatt is megszokott tevékenységüket űzték, s ellenük Rákóczi és a kuruc vezetők egyaránt kíméletlenül léptek fel. Akiknek a szabadságharc alatt sikerült életmódjukon változtatniuk, a katonai pályán előrejutniuk, a szatmári békével amnesztiában részesültek, s „tiszta lappal" kezdhettek új életet, mint az imént említett Pikó Demeter. Mások azonban továbbra is törvényen kívüli életet folytattak, s őket már bajosan tekinthetjük szabadsághősöknek. Közülük a magyarpeterdi tiszttartóból kuruc főhadnaggyá, majd ezereskapitánnyá lett erdélyi Balyika László és a felvidéki szlovák szegénylegény, Juro Jánošík egyaránt tragikus véget ért: előbbi állítólag a Torda környéki rablásait megelégelő lakossággal való összetűzés során esett el, utóbbit pedig a vármegyei törvényszék végeztette ki.[45]

Mint említettem, nemzeti tudatunkban jelentős helyet foglal el a „kuruc kor" és a „nagyságos fejedelem" emléke. A hamis történelmi tudat erősítése, egy elavult társadalmi és politikai rend eszményítése, illetve a méltatlan deheroizálás és az adott kor realitásait figyelmen kívül hagyó egyoldalú bírálatok szélsőségei helyett a történész feladata egyedül a múlt tényszerű feltárása és helyes értékelése, ezzel együtt a múltjával reálisan számot vető nemzeti öntudat alakítása lehet. A Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulóján a rendi társadalom keveseknek jutó szabadsága helyett egy *általános szabadságeszményt* ünnepelve emlékezünk meg a kuruc háborúk koráról. Rákóczi *vallás-politikája*, a keresztény felekezetek egymás iránti *toleranciája* ma is aktuális értéknek számít. A korabeli nemzetiségek (rutének, szlovákok, románok, németek, elvétve szerbek és horvátok) jelentős hányadával közösen folytatott harc emlékének ápolása és az egykor szemben álló felek közötti ellentétekről folytatott szakmai vita is fontos szerepet kaphat a szomszédos népekkel való *történelmi megbékélésben*. A különböző európai (lengyel, francia, orosz, svéd, porosz, sőt török) népekkel való történelmi kapcsolatok felidézése pedig hozzájárulhat *korszerű politikai és kulturális kapcsolataink* erősítéséhez. Rajtunk, a jelen nemzedéken áll tehát, hogy miként sáfárkodunk Rákóczi örökségével, s hogyan illesztjük azt kollektív tudatunk modern szellemiségéhez.

[45] Balyikára l. *Orbán Balázs:* Torda város és környéke. Budapest, 1889. és hasonmás kiadásban *Csatári Dániel* kísérőtanulmányával: Békéscsaba, 1984. 410. o.; Jánošík sorsát említi *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi-szabadságharc. = Magyarország hadtörténete két kötetben. Főszerk. *Liptai Ervin.* 2., jav. kiad. [Budapest,] 1985. I. k. 399. o.

AR III. oszt. I. k.	II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Fordította *Vas István*. A tanulmányt és a jegyzeteket írta *Köpeczi Béla*. A szöveget gondozta *Kovács Ilona*. Budapest, 1978. (Archivum Rákóczianum III. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei, I.)
Bánkúti, 1976.	Rákóczi hadserege 1703–1711. Válogatta és a bevezetőket írta: *Bánkúti Imre*. Budapest, 1976.
Esze, 1946.	*Esze Tamás:* A szegénylegény Esze Tamás. = *Műveltség*, 1946. 62–69. o.
Esze, 1954.	*Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. = *Századok*, 88. évf. (1954) 285–316. o.
Esze, 1955.	Kuruc vitézek folyamodványai. 1703–1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: *Esze Tamás*. Budapest, 1955.
Esze, 1966.	*Esze Tamás:* Tarpa és Esze Tamás. A kiváló szabadsághős születésének 300. évfordulójára. Nyíregyháza, 1966. (Szabolcs-Szatmári Könyvek, 1.)
Esze, 1976.	*Esze Tamás:* Népi kurucság, kupecek és szegénylegények. = *Kortárs*, 20. évf. (1976) 433–447. o.
Esze, 1980.	*Esze Tamás:* A Tisza-vonal védelme a kurucok ellen 1703-ban. = Rákóczi-tanulmányok. Szerk. *Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1980. 597–681. o.
HK	*Hadtörténelmi Közlemények*
Mészáros, 2002.	*Mészáros Kálmán:* Város és hadsereg a Rákóczi-szabadságharcban. = Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918. (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti.) Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 14. – 15. novembra 2001. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. (Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések.) A bratislavai nemzetközi tudományos konferencia anyagai 2001. november 14–15. Főszerk. *Dangl, Vojtech – Varga J. János*. Bratislava, 2002. 139–157. o.
RTü	Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. A kötet[ek] anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta *Köpeczi Béla* és *R. Várkonyi Ágnes*. A jegyzeteket írta és a mutatókat összeállította *Bánkúti Imre*. Budapest, 1973. I–II. köt. (Magyar Századok.)
Várkonyi, 1963.	*R. Várkonyi Ágnes:* A „népi kurucság" ideológiája. = *Történelmi Szemle*, 6. évf. (1963) 44–55. o. L. még utóbb a szerző önálló kötetében: *Várkonyi*, 1978. 404–420. o.
Várkonyi, 1978.	*R. Várkonyi Ágnes:* Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Budapest, 1978.

Kálmán Mészáros

THE FUGITIVE MOVEMENT OF THE TISZAHÁT AND ITS LEADING FIGURES

Summary

There were two practically independent movements that took part in arranging Rákóczi's war of independence (1703–1711). The estates' movement (1699–1701) led by Rákóczi and Bercsényi was nipped in the bud by the court. Thus, the eight-year long war of independence developed from the fugitive movement of the Tisza Ridge, organised by runaway serfs, soldiers that used to serve in the borderlands, the sometime soldiers of Thököly and outlaws. When returning home from his Polish exile, Ferenc II Rákóczi took the lead of a peasant revolt in fact, which was directed against the imperial military just as much as the landowners and the local representatives of the central government (tax and toll collectors) in the beginning. The leaders of the war of independence that came from among the people and the gentry, such as Tamás Esze, Albert Kis, Mihály Pap, István Majos and István Móricz, were typical characters of the period, representing the social strata with an unsolved position. Their historical role can only be defined through the evaluation of the war of independence.

Marxist historiography neither did lay due emphasis on the undoubtedly negative role of the *kuruc* movement's traditional Turkish orientation, nor on the contradictions of the outmoded feudal structure. It regarded the estates' anti-Habsburg movements as pure struggles for national independence. On the strength of the same historiographic opinion, Rákóczi's war of independence itself was a popular movement based on the ideology of national union.

As opposed to the above, the truth that lacks any kind of national romanticism is that subsequent to driving out the Turks, a major part of the central regulations aiming at the country's rebuilding and the establishment of a modern state machinery failed owing to the resistance of the estates. Eventually, this paralysed bourgeois development. Certainly, the monarch and those around him also made serious mistakes, whereas they did not face the facts, while the political ambitions of the nobility should be considered a natural phenomenon. Thus, the author regards Rákóczi's war of independence as a necessary episode in history, marking the end of a bygone era, and the Peace of Szatmár as the beginning of a peaceful new period after one and a half centuries of Turkish rule and the anti-Habsburg struggles in Turkish alliance.

When evaluating the events that took place at the turn of the 17th-18th centuries, one should always consider the opportunities that were given in the period regarding the modernisation of the political structure and the development of the society and economics. At the same time, it should not be ignored that the essential changes influenced certain social strata negatively. Consequently, to secure their existence and to improve their social circumstances, these strata started an uprising. The elite of the estates, i. e. the majority of the landowners and a part of the aristocrats, sticking to their political rights tenaciously, took the lead gradually. Thus, the longest Hungarian war of independence, which has had the greatest effect on the national consciousness, emerged from the peasant revolt of the Tisza Ridge. The problems of the sometime fugitives, however, were not solved in the course of the war of independence, so when the long struggle was coming to an end, they did not hinder the conclusion of peace at all.

A compromise between the estates and the dynasty was made in the Peace of Szatmár, which concluded the war of independence. All the realistic objectives of the *kuruc* movement came true, which indicates the positive role of the moderate *kuruc* leaders and those members of the relevant authorities of the Vienna court that were ready to compromise. Hungary's independence inside the Habsburg Empire was secured by the fact that the Hungarian political elite had preserved its power, which also contributed to being among the first reviving nations in Europe. Even if being behind time, Hungarian nobility laid the foundations of a bourgeois society.

Kálmán Mészáros

LE MOUVEMENT DES PROSCRITS DE TISZAHÁT ET SES PRINCIPALES FIGURES

Résumé

A la préparation de la guerre d'indépendance de Rákóczi (1703–1711) essentiellement deux mouvements – indépendant l'un de l'autre – ont contribué. Le mouvement des Ordres et des nobles préparés par Rákóczi et Bercsényi a été étouffé dans l'œuf par la Cour. Ainsi la guerre d'indépendance de huit ans s'est développée à partir du mouvement des proscrits de Tiszahát, basé sur l'activité de serfs fugitifs, d'anciens soldats des confins et de ceux de Thököly et d'éléments vagabonds hors la loi. Rentré de son exil en Pologne, François Rákóczi II a, en fait, pris la tête d'une révolte paysanne qui, au départ, se dirigeait aussi bien contre la noblesse terrienne que les représentants de l'administration centrale (agents du fisc, de la douane, du sel) et l'armée impériale. Les chefs de la guerre d'indépendance kouroutz issus du peuple ou de la petite noblesse dont Tamás Esze, Albert Kis, Mihály Pap, István Majos et István Móricz étaient des personnages typiques de leur époque représentant des couches et des groupes sociaux en situation précaire. Leur rôle historique s'inscrit dans la guerre d'indépendance de Rákóczi et doit être ainsi évalué ensemble avec elle.

L'historiographie marxiste a relégué au second plan le rôle, sans doute négatif, de l'orientation turque des mouvements kouroutz ainsi que les contradictions de la structure féodale archaïque, en considérant les mouvements des Ordres uniquement comme une lutte pour la liberté de la nation. Selon cette même conception historiographique, la guerre d'indépendance de Rákóczi aurait été un mouvement social basé sur la solidarité nationale, voire l'idéologie nationale et populaire.

La réalité est cependant dépourvue de tout romantisme national : après le départ des Turcs, en effet, c'est l'opposition des Ordres qui a empêché la reconstruction du pays et l'application de la plupart des mesures administratives visant la modernisation de l'appareil d'État, ce qui, en définitive, rendait impossible le développement d'une société bourgeoise. L'empereur et son entourage ont commis, eux aussi, de graves erreurs en ne regardant pas en face la réalité. Il était alors normal que la noblesse nourrisse des ambitions politiques. J'estime ainsi que la guerre d'indépendance de Rákóczi était un épisode historique nécessaire. Elle a marqué à la fois la fin d'une époque révolue et le début – avec la paix de Szatmár – d'une nouvelle période calme après l'occupation turque de 150 ans et les luttes contre les Habsbourg menées toutes en alliance avec les Turcs.

Par conséquent, pour évaluer les événements au tournant des 17e et 18e siècles, nous devons examiner, avant tout, les opportunités de l'époque dans le domaine de la modernisation de l'organisation politique et du développement économique et social sans oublier le fait que ces changements indispensables ont gravement frappé certaines couches sociales. Celles-ci étaient amenées – en raison de leurs pénibles problèmes financiers et sociaux – à provoquer une révolte dont la direction était progressivement reprise par l'élite – la plupart des propriétaires terriens et une partie de l'aristocratie – très attachée à leur rôle politique. C'est de la révolte paysanne de Tiszahát qu'est née donc la plus longue guerre d'indépendance féodale et nationale ayant eu un fort impact sur notre conscience nationale. Puisque les problèmes des anciens proscrits n'ont pas pu être résolus durant la guerre d'indépendance, vers la fin de cette longue guerre, ils ne voulaient plus entraver, eux non plus, la conclusion de la paix.

Ainsi avec la paix de Szatmár est né le compromis entre les Ordres et la dynastie. Parmi les objectifs du mouvement kouroutz, ceux qui s'avéraient réalistes à l'époque ont pu être réalisés, ce qui indique le rôle positif des chefs kouroutz modérés et des milieux de premier plan, prêt au compromis, dans la Cour de Vienne. L'élite politique hongrois a pu conserver son pouvoir et garantir ainsi l'autonomie de la Hongrie au sein de l'Empire des Habsbourg, ce qui a beaucoup contribué au fait que la Hongrie – moins d'un siècle et demi plus tard – a pu se distinguer au moment de l'éveil national des peuples européens. Même tardivement, mais c'est la noblesse hongroise qui a créé les fondements de la société bourgeoise.

Kálmán Mészáros

DIE BEWEGUNG DER LANDFLÜCHTIGEN VON TISZAHÁT UND IHRE FÜHRUNGSFIGUREN

Resümee

In der Vorbereitung des Freiheitskampfes von Rákóczi (1703–1711) spielten zwei, voneinander unabhängige Bewegungen eine Rolle. Die von Rákóczi und Bercsényi vorbereitete ständisch-adelige Verschwörung (1699–1701) konnte vom Hof im Keim erstickt werden. Der acht Jahre währende Unabhängigkeitskrieg entwickelte sich somit aus der Bewegung der Landflüchtigen von Tiszahát, durch den Zusammenhalt von geflohenen Leibeigenen, ehemaligen Grenzsoldaten, den ehemaligen Degen von Thököly und außerhalb des Gesetzes stehenden Vagabunden. Der aus der polnischen Verbannung heimkehrende Ferenc II. Rákóczi stellte sich im Grunde an die Spitze eines Bauernaufstandes, der sich zu Beginn gleichermaßen gegen den begüterten Adel, als auch gegen die örtlichen Vertreter der zentralen Regierung (Steuereintreiber, Zoll- und Salzoffiziere), sowie gegen die Truppen des Kaisers richtete. Tamás Esze, Albert Kis, Mihály Pap, István Majos, István Móricz und andere waren typische Figuren ihrer Zeit, Vertreter von Gesellschaftsschichten und Gruppen mit ungelösten Problemen. Ihre historische Rolle lässt sich nur zusammen mit der Bewertung des Freiheitskampfes von Rákóczi bestimmen.

Die marxistische Geschichtsschreibung betonte weder die zweifelsohne negative Rolle der Traditionen der Kurutzenbewegungen, die sich auch auf die türkische Orientierung gestützt hatten, noch die Widersprüche der überholten Ständestruktur. In den Ständebewegungen gegen die Habsburger sah diese Geschichtsschreibung lediglich den Kampf, der für die Freiheit der Nation geführt worden war. Der Freiheitskampf von Rákóczi selbst war aufgrund desselben Werturteils nichts anderes, als eine Gesellschaftsbewegung, die auf nationalem Zusammenhalt, ja sogar auf völkisch-nationaler Ideologie beruhte.

Die Wahrheit hingegen – ohne jegliche nationale Romantik – ist, dass im Anschluss an die Vertreibung der Türken die zentralen Maßnahmen zum Wiederaufbau des Landes und zur Schaffung eines modernen Staatsapparates alle am Widerstand der Stände scheiterten. Dies führte letztendlich dazu, dass die Entfaltung der bürgerlichen Entwicklung nicht möglich war. Natürlich machten auch der Herrscher und sein Umfeld schwerwiegende Fehler, als sie nicht mit der Realität rechneten. Auf der anderen Seite müssen die politischen Bestrebungen des Adels als ganz natürlich eingestuft werden, sodass ich meine, der Freiheitskampf von Rákóczi war eine unabdingbare historische Episode. Sie bedeutete das Ende eines vergangenen Zeitalters, ähnlich, wie der Frieden von Szatmár (Sathmar) den Beginn einer neuen friedlichen Ära bedeutete, der der anderthalb Jahrhunderte dauernden Türkenbesatzung und den Kämpfen gegen die Habsburger – jeweils in Allianz mit den Türken – ein Ende bereitete.

Bei der Bewertung der Ereignisse an der Wende des 17-18. Jahrhunderts müssen wir in erster Linie die zeitgenössischen Möglichkeiten der Modernisierung der politischen Struktur und der Entfaltung der wirtschaftlichen Entwicklung beachten. Wir dürfen aber auch nicht vergessen, dass die notwendigen Veränderungen die Situation der einzelnen Gesellschaftsschichten schwer beeinflussten. Diese Schichten wiederum drängten wegen ihrer existenziellen Probleme und ihrer schwierigen sozialen Lage notwendigerweise auf einen Aufstand, dessen Führung schrittweise von der ständischen Elite, also dem Großteil des begüterten Adels und einem Teil der Aristokratie, übernommen wurde, die krampfhaft auf ihre politische Rolle bestand. Aus dem Bauernaufstand von Tiszahát entwickelte sich also der längste ständisch-nationale Freiheitskampf, der den größten Einfluss auf unser Nationalbewusstsein gehabt hat. Die Probleme der ehemaligen Landflüchtigen konnten aber auch während des Freiheitskampfes nicht gelöst werden, weshalb auch sie am Ende des sich dahinziehenden Krieges nicht zum Hemmschuh des Friedensschlusses wurden.

So kam mit dem Frieden von Szatmár, der den Freiheitskampf von Rákóczi abschloss, der Ausgleich zwischen den Ständen und der Dynastie zustande. Von den Zielsetzungen der Kurutzenbewegung konnten all die verwirklicht werden, die in der gegebenen Zeit real waren. Dies zeigt die positive Rolle der kompromissbereiten Teile der gemäßigten Kurutzenführer und

maßgebenden Hofkreise von Wien. Die ungarische politische Elite schließlich garantierte Ungarn seine Unabhängigkeit innerhalb des Habsburgerreiches, um seine Macht beizubehalten. Dies spielte eine wichtige Rolle dabei, dass Ungarn in weniger als anderthalb Jahrhunderten zur Zeit des nationalen Erwachens der europäischen Völker unter den ersten war, und der ungarische Adel – wenn auch mit Verspätung – die Grundlagen für eine bürgerliche Gesellschaft legen konnte.

Кальман Месарош

ДВИЖЕНИЕ СКИТАЛЬЦЕВ В РАЙОНЕ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ ТИССЫ И ЕГО ПРЕДВОДИТЕЛИ

Резюме

В подготовке освободительной борьбы, возглавленной Ракоци (1703–1711), сыграли роль два – по сути дела независимые друг от друга – движения. Сословно-дворянское движение, подготовленное Ракоци и Берчени (1699–1701 гг.), правящему двору удалось задушить в зародыше. Таким образом война за независимость, длившаяся восемь лет, развернулась в результате организованного движения скитальцев в среднем течении Тиссы, беглых крепостных, бывших солдат оконечных крепостей, бывших витязей князя Тёкёли и находившихся вне закона бродяжьих элементов. Возвратившйся из польской ссылки князь Ференц II Ракоци по сути дела возглавил крестьянское восстание, которое вначале было направлено так же против владетельного дворянства, как и против местных представителей центрального правительства (сборщиков налогов, таможников и чиновнков соляного ведомства), а также против кайзеровской военщины. Происходившие из народных масс и мелкого дворянства предводители освободительного движения куруцев Тамаш Эсе, Альберт Киш, Михай Пап, Иштван Майош, Иштван Мориц и другие являлись типичными фигурами своей эпохи, представителями общественных слоев и групп с неразрешенным социальным положением, и их роль в истории может быть определена лишь вместе с оценкой борьбы за свободу Ракоци.

Марксистская историография не подчеркивала должным образом ни несомненно отрицательную роль традиций движения куруцев, опиравшегося на турецкую ориентацию, ни противоречия устаревшей сословной структуры, в сословных движениях против Габсбургов она видела исключительно борьбу за национальную свободу. Сама же освободительная борьба под руководством Ракоци согласно той же самой марксистской шкалы исторических ценностей рассматривалась как движение общественных масс, основанное на национальной солидарности, более того на народно-национальной идеологии.

В противоположность этому реальность, лишенная всякой национальной романтики, заключается в том, что после ихгнания из страны турок значительная часть центральных мер и распоряжений, направленных на восстановление страны, на создание современного государственного аппарата, провалилась из-за сопротивления сословий, что в конечном итоге сделало невозможным развертывание развития гражданского общества. Разумеется, правитель и его окружение также допустили серьезную ошибку, не приняв во внимание объективные реальности, а политические стремления дворянства мы должны считать естественными, поэтому я полагаю, что освободительная борьба Ракоци была необходимым историческим эпизодом и точно так же означала конец уходившей в прошлое эпохи, как и сатмарский мир означал прекращение полуторавекового господства турок и одновременно начало мирной эпохи, развернувшейся после завершения борьбы с Габсбургами, проводимой в союзе с турками.

При оценке событий, развернувшихся и происшедших на рубеже 17–18 веков, таким образом следует учитывать возможности модернизации политической структуры того времени, возможности развертывания общественного и экономического развития. Но мы не

должны забывать и о том, что необходимые преобразования весьма серьезно влияли на положение отдельных общественных слоев. А эти слои по причине своих экзистенциальных проблем и тяжелого социального положения закономерно подняли восстание, руководство которым постепенно взяла в свои руки сословная элита (большинство поместного дворянства и аристократии), судорожно цеплявшаяся за политическую роль. Таким образом из восстания на среднем течении Тиссы развернулась сословно-национальная борьба за независимость, продолжавшаяся самое длительное время, и оказавшая самое большое влияние на наше национальное сознание. Однако проблемы скитальцев того времени в ходе освободительной борьбы не удалось решить, поэтому к концу затянувшейся войны уже и скитальцы не препятствовали заключению мира.

Таким образом с сатмарским миром, завершившим освободительную борьбу Ракоци возникло согласие между сословиями и династией. Из целеустановок движения куруцев смогли осуществиться только те, которые имели реальность в данную эпоху, и это свидетельствует о положительной роли более умеренных руководителей куруцев и части придворных кругов, склонявшихся к согласию. А сохранение власти венгерской политической элиты обеспечило самостоятельность Венгрии внутри империи Габсбургов, и это в большой мере содействовало тому, что спустя несколько менее полутора веков, наша родина среди первых могла быть в эпоху национального пробуждения народов Европы, и именно венгерское дворянство хотя и с некоторым опозданием, смогло заложить основы гражданского общества.

GEBEI SÁNDOR

II. ÁGOST LENGYEL KIRÁLY ÉS A MAGYAR ÜGY, 1701–1703

A Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulóján különösen aktuálisnak gondoljuk és érezzük, hogy néhány olyan, a magyar közvéleményben meggyökeresedett, ún. „kikezdhetetlen" állításnak a nyomába eredjünk, amelyet történeti szakirodalmunk nem méltatott kellő figyelemre. Ilyennek tűnik például az a nézet, miszerint II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós, mint politikai menekültek, Lengyelországban a lengyelek hathatós támogatására számíthattak 1701 és 1703 között a magyarországi szabadságharc előkészítésekor. Legalább annyira elterjedt az a felfogás is, hogy a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásának és induló katonai sikereinek a nemzetközi feltételeit a nagy északi háború (1700–1721) és a spanyol örökösödési háborúk (1701–1714) első évei teremtették meg.

A XIX–XX. századi magyar historiográfia részletesen foglalkozott Rákóczi, Bercsényi lengyelországi tényekedésével, a XVIII. század elejének nemzetközi viszonyaival,[1] mégis indokoltnak látszik, hogy a fent említett példákra vonatkozóan egy-két, direkt módon megfogalmazott kérdést adjunk közre, és a rendelkezésünkre álló bizonyítékok alapján azokra egyértelműen válaszoljunk. Tekinthető-e politikai menekültnek Lengyelországban Bercsényi vagy Rákóczi? Egyáltalán, milyen országba kerültek az uralkodójuk ellen fegyveres felkelést tervező magyar főurak? Számottevő volt-e az a segítség, amit Rákócziék a lengyel főuraktól kaptak? Bizonyítható-e, hogy a nagy északi háború első évei pozitívan befolyásolták a magyarországi eseményeket?

Remélni szeretnénk, hogy ez a rövid tanulmány egyrészt a magyar tudományos élet előtt nemcsak felveti, hanem sürgeti és igazolja a magyar–lengyel kapcsolatok intenzívebb tanulmányozásának a szükségességét, másrészt abban is hinni szeretnénk, hogy írásunk támpontul szolgálhat a közgondolkodás szintjén uralkodó, leegyszerűsítő, sommás vélemények mihamarabbi korrigálásához.

A lengyel királyválasztás (1697)

A fenti kérdésekre adandó válaszok egyike sem nélkülözheti a XVII–XVIII. századfordulós Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság (a Rzeczpospolita) külső és belső helyzetének a bemutatását.

Sobieski János (Jan III.Sobieski) 1696. június 17-én bekövetkezett halála után, a hivatalosan kihirdetett interregnum idején azonnal megindultak a jelölési és választási

[1] *Thaly Kálmán:* A székesi Gróf Bercsényi család 1470–1835. II. k. 1689–1703. Budapest, 1887. 392–454. o.; *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferencz. I. k. (1676–1707). Budapest, 1907. (a továbbiakban: *Márki,* 1907.) 220–238. o.; *Asztalos Miklós:* II. Rákóczi Ferenc és kora. Budapest, 1934. 116–125. o.; *Benda Kálmán* (szerk.): Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 1980.; *Hopp Lajos:* A lengyel–magyar hagyományok újjászületése. Budapest, 1972. (Modern Filológiai Füzetek 14.) 39–59. o., *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. 2. bőv. kiad. Budapest, 1976.; *Kovács Endre:* Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Budapest, 1973. 186–189. o.; *Staszewski, Jacek:* A magyarországi függetlenségi harc és Lengyelország. (a továbbiakban: *Staszewski,* 1980.) In: Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. *Köpeczi Béla, Hopp Lajos* és *R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1980. (a továbbiakban: Rákóczi-tanulmányok.) 229–246. o., *Köpeczi Béla:* II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. Budapest, 2002. 28–29., 56–62., 63. o. stb.

küzdelmek. A lengyel főurak ezúttal sem tagadták meg múltjukat, hiszen nem kevesebb, mint kilenc királyjelöltből válogathattak kényükre-kedvükre. Többek között Sobieski király három fia, Jakub, Aleksander, Konstanty, a bajor választófejedelem, a lotharingiai herceg, a neuburgi herceg, a pápai rokon, Livio Odeschalchi herceg, a francia François Louis prince de Conti és a szász választófejedelem, I. Frigyes Ágost (Friedrich August) nyújtotta be az igényét a lengyel trónra.[2] Nem hivatalosan potenciális királyjelöltekként emlegették még II. Jakab volt angol királyt, I. Péter orosz cárt, III. Frigyes brandenburgi választófejedelmet is, mint ahogyan hírbe hozták a lengyel koronával Sobieski francia származású özvegyét (Marie Kazimiera de la Grange d'Arquien) és a nemzeti párt egyes tagjait, pl. Jablonowski Stanisław korona-főhetmant (*koronny wielki hetman*), krakkói kastellánt, Sapieha Jan litván főhetmant, Leszczyński Rafał nagy-lengyelországi főstarosztát stb.[3]

Viszonylag hamar letisztultak az erőviszonyok, mert a lengyel nemesség a XVII. században elszenvedett katonai és morális vereségek hatására olyan következtetésre jutott – gondoljunk csak az 1655–1660 közötti kis északi háború eseményeire, az 1654–1686 közötti lengyel–orosz háború kimenetelére vagy a lengyel szempontból szégyenteljes 1660. évi oliwai, illetve az 1686. évi moszkvai békékre –, hogy a Rzeczpospolita megtépázott hírneve csak külső országbeli uralkodó révén állítható helyre. (Sobieski tekintélye éppen a moszkvai „örök béke" elfogadásával hanyatlott le!) Rövid időn belül Franciaország és „Ausztria" jelöltjeinek a küzdelmére egyszerűsödött le a trónért folytatott harc.

Conti herceg ügyében Melchior de Polignac apát, Franciaország lengyelországi követe járt el. A francia érdekeket igazi diplomatához méltóan képviselte Polignac. Sikerének alapja az volt, hogy a lengyel politikai élet legbefolyásosabb személyeit egy „francia pártba" tömörítette. Az interrex Radziejowski Michał gnieznoi prímásérsek, a mágnás Lubomirski és Potocki család országos méltóságviselői, a litván Sapiehák abban reménykedtek, hogy Franciaország egyszer s mindenkorra lecsendesíti a lengyel–török konfliktust, a Rzeczpospolita visszakapja az 1672-ben elveszített Podóliát, és a török vazallus Krími Kánsággal együttműködve mód nyílik Ukrajna visszahódítására Oroszországtól.[4] Ezeket a lengyel főurakat tulajdonképpen Oroszország szemmel látható megerősödése nyugtalanította (pl. Azov bevétele 1696-ban), az Oszmán Birodalom elleni közös együttműködést deklaráló 1686. évi moszkvai békét szerették volna minden áron anullálni.

Figyelemre méltó Polignac szejmben elmondott kortesbeszédének az a részlete is, ahol a francia–lengyel politika egymásrautaltságáról szónokolt. A két ország barátsága mindennél fontosabb – állította a francia követ –, mert Lengyelország régi dicsőségének

---

[2] Theatrum Europaeum. Theil XV. (vom Jahr 1696. an bis zu Ende dieses Seculi 1700.) Franckfurt am Mayn, MDCCVII. 286–308. o.; *Piwarski, Kazimierz:* Das Interregnum 1696/97 in Polen und die politische Lage in Europa. In: Um die polnische Krone. Sachsen und Polen wärend des Nordischen Krieges 1700–1721. (Bearbeitet von *Kalisch, J., Gierowski, J.*) Berlin, 1962. 9–44. o. Lásd még *Otwinowski, Erazm.:* Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od 1696–1728. Kraków, 1849.; *Jarochowski, Kazimierz.:* Dzieje panowania Augusta. II. t. 1. Poznań, 1856.

[3] *Bilbaszov, V.:* Abbat Polignac i polszkoje bezkorolevje. In: Otyecsesztvennije zapiszki 1869/6. t. CLXXXIV. (a továbbiakban: *Bilbaszov,* 1869.) 253–257. o.

[4] *Usztrjalov, N. G.:* Isztorija carsztvovanyija Petra Velikovo. t. III. Szankt-Petyerburg, 1858. (a továbbiakban: *Usztrjalov,* 1858.) 43–44. o.

visszaállítása érdekében nem nélkülözheti Franciaország katonai erejét. Elég csak a közelmúltban Franciaország nélkül megkötött nemzetközi szerződésekre gondolni, amelyek a büszke lengyel nemzetre csak megaláztatást hoztak. Egy francia király újra sikeressé teheti a Piastok országát, a korona megfakult fénye újra csillogóvá válhatna – hangzott a voksolásra buzdító ajánlat. A lengyel főnemeseknek (panoknak) az a Polignac-i érvelés is tetszett, amikor a földrajzi távolság miatt aggályoskodókat ügyes válasszal szerelte le. Igaz, hogy Franciaország és Lengyelország nem határos országok – ismerte el az apát, aki tudását egykoron a jezsuitáknál, majd a Sorbonne-on is gyarapította –, ám ezt a helyzetet a maga előnyére fordíthatja a lengyelség. Egy erős szomszéd (értsd Ausztria) nagy veszélyt jelentene Varsó számára, de Franciaország ereje a Lengyelországgal szomszédos összes országot elrettenti az agressziótól.[5]

Olyannyira jelentős volt Lengyelországban a francia orientáció, hogy a varsói orosz rezidens, Nyikityin befejezett tényként közölte urával, I. Péterrel Conti megválasztását és megkoronázását. A Nyugat-Európába indult nagy orosz követség – tagjai sorában az inkognitóban utazó cárral – ezt az információt Königsbergben[6] kapta kézhez. I. Péter cár postafordultával, már 1697. június 10-én, szokatlanul éles hangú levélben fejtette ki álláspontját Radziejowski interrexnek, prímásérseknek a lengyel királyválasztásról.

Lengyelországban a választáskor és a szavazáskor mindenkinek emlékeznie és tudnia kell – figyelmeztetett a cár –, hogy „a német császár a Rzeczpospolitával, a velencei köztársasággal és velünk" a Szent Kereszt közös ellensége ellen „támadó és védelmi szövetségben" áll. Továbbá, arról sem feledkezhetnek meg Lengyelországban, hogy „örökérvényű béke" és „a közös ellenséggel szembeni esküvel megerősített szövetség" köti össze a Rzeczpospolitát Oroszországgal. Noha Oroszország részéről semmiféle befolyásolási szándék nincs, mégis „nem tudjuk nem kijelenteni azt, hogyha a fenti elképzeléseik valamennyi keresztény monarcha csodálkozására megvalósulnának [ti. Conti lengyel királysága – G. S.], akkor nemcsak a Szent Liga, hanem az örökérvényű békénk is erősen veszélyeztetve lesz [*krepko bugyet povrezsgyon*=erősen megsértve lesz – G. S.]" – utalt a súlyos következményekre I. Péter, feltéve a kérdést: vajon nem olyan személy kellene-e a lengyel trónra, aki híven megőrzi az 1686-ban kötött békét, aki betartja a Szent Liga szövetségi szerződést, aki elszántan harcol továbbra is a törökök–tatárok ellen?

„Mi Lengyelországban a magunk részéről francia királyt nem kívánunk látni [*vigyety v Polse nye zselajem*]", olyat válasszanak, aki „jó barátságban és szilárd szövetségben lesz velünk és a Római császárral" – hangzott a Péter-féle jó tanács.[7]

Nem lehet kétséges, hogy Oroszországnak I. Frigyes Ágost szász választófejedelem volt a megfelelő személy a lengyel trónon, elsősorban azért, mert a Wettyn-dinasztiabeli királyjelölt 1696-ban a Magyarországon harcoló keresztény hadak főparancsnoka volt.

---

[5] *Bilbaszov*, 1869. 264–265. o.

[6] Más adat szerint Pillauból keltezték ezt a levelet. *Schwarz, Iskra:* Peter der Grosse und Wien. In: Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv. „Peter der Grosse in Wien". Wien, 1999. 3. o.

[7] *Usztrjalov*, 1858. 47–48. o. I. Péter cár kemény hangú levele érthető, hiszen alig öt hónapja, hogy 1697. január 29-én (február 8-án) Bécsben Ausztria–Oroszország–Velence törökellenes támadó paktumot írt alá. Rosszijszkij Goszudarsztvennij Vojenno-isztoricseszkij Archiv (a továbbiakban: RGVIA) fond 456. Szevernaja vojna, 1698-1720. gyelo 30. dok. 2. – 42751.

Ez a körülmény pedig azt sugallta Péter számára, hogy a majdani lengyel királlyal együtt végérvényesen megszabadíthatják az országaikat a török–tatár veszélytől, s sikerre vihetik az egész kereszténység ügyét Európában.

A szász választófejedelem a királyválasztási küzdelmekbe mondhatni megkésve, csupán a finisben kapcsolódott be. Egy Przebendowski (Przebędowski) Jan Jerzy nevű nagy-lengyelországi nemes, chełmnoi kastellán vetette fel az ötletet sógorának, Flemming Jacob Henrich ezredesnek, aki nem volt más, mint I. Frigyes Ágost szász választófejedelem bizalmi embere. A Flemming által közvetített ötleten kapva-kapott a drezdai uralkodó, s azonnal nekilátott a terv megvalósításához. Titokban Baden-Wienbe utazott a katolikus hitre való áttérés céljából, hogy a lengyel korona elnyeréséhez szükséges legfontosabb feltételnek is megfeleljen. A Bécs melletti fürdőhelyen az 1689-ben katolizált unokatestvére, Christian August von Sachsen-Zeitz, az időközben győri püspökké szentelt rokon fogadta be a katolikus egyházba a szász lutheránus uralkodót. Mindez a királyválasztás előtt szűk három héttel, 1697. június 2-án történt![8] (Később, amikor a szász alattvalók tudomást szereztek Ágost lépéséről, és szemére vetették a hit elhagyását, ő cinikusan csak annyit mondott: nem hitet, vallást, hanem csupán templomot cseréltem!)

Varsóban a lengyel szenátorok és az országgyűlési követek csodálkozással vették tudomásul Szászország trónra kandidálók közötti – enyhén szólva – késedelmes felbukkanását, ám Flemming szejmben elmondott kortesbeszéde komoly fejtörést okozott a honatyáknak. Itt egy újabb katolikus királyjelölt ajánlatait kellett mérlegelniük. I. Frigyes Ágost nem bánt szűkmarkúan az ígéretekkel. A lengyel állam és társadalom valamennyi bajára biztos gyógyírt javasolt. Ígérte az ősi, nemesi szabadságjogok csorbítatlanságát, a vallásszabadság biztosítását, megválasztása után az államadósság kifizetését nem papírpénzben (*nicht auff dem Papier*), a lengyel pénz „megjavítását", a belső és külső béke megteremtését. Hízelkedően csengett a lengyel füleknek a megtépázott hírnév helyreállítására tett konkrét javaslat. Az 1629-től csak kudarcokat elszenvedő Rzeczpospolita, a szomszédos országoktól (Svédország, Oszmán Birodalom, Oroszország) elszenvedett sérelmeket csak a lengyelektől elragadott területek visszahódításával feledtetheti. Most alakalom kínálkozik arra, hogy szász segélyhadakkal a Rzeczpospolita visszaszerezze

---

[8] *Piltz, Georg:* August der Starke. Träume und Taten eines deutschen Fürsten. Biographie. (2-e Auflage) Berlin, 1987. (a továbbiakban: *Piltz,* 1987.) 58. o. Christian August von Sachsen-Zeitz – Magyarországon Keresztély Ágost néven ismert személyiség – Szász Móric herceg legkisebb fia 1666-ban született a szászországi Zeitzben. 20 éves korában Magyarországon a török ellen harcolt, Buda felszabadításában is részt vett. 1689-ben a frankfurti karmelitáknál katolizált, 1691-ben Kölnben kispap, 1695-ben itt szentelték pappá. Kölni kanonokként, nagyprépostként, majd salzburgi, eichstatti, lüttichi (liege-i), münsteri káptalan javadalmasaként szolgálta egyházát, majd a győri püspökségből az esztergomi érsekségbe távozó Kollonich Lipótot követte a győri püspökségben 1696 januárjában. A harmincéves új győri püspök közel három évtizeden át a magyar királyok (I. Lipót, I. József, III. Károly) bizalmas tanácsadója, diplomatája volt. 1698-ban bíboros lett, majd Kollonich Lipót érsek halála után, 1707. január 20-án – a győri püspökség megtartása mellett – esztergomi érsekké szentelték. III. Károlyt és feleségét ő koronázta Magyarország királyává, illetve királynéjává. Keresztély Ágost érsek kérelme alapján honosodott meg országunkban a hercegprímási cím. Beadványára VI. Károly császár (III. Károly néven magyar király) a mindenkori magyar prímásnak a „Római Szent Birodalom Hercege" címet adományozta. 1725. augusztus 23-án Regensburgban érte a halál, a pozsonyi Szt. Márton koronázó templomban temették el.

Schematizmus Dioecesis Jauriensis – Győregyházmegyei Almanach. Győr, 1968. 56–57. o.; Magyar Katolikus Lexikon. VI. k. Budapest, 2001. 570–571. o.; Lexikon für Theologie und Kirche. Bd. 2. (Hrsg. *Walter, Kasper* u. a.) Freiburg–Basel–Rom–Wien, 1994. 1134–1135. o.

Podóliát, Moldvát a törököktől, Ukrajnát pedig Oroszországtól[9] – vázolta ura nevében a külpolitikai programot Flemming.

Egyáltalán nem tűnt kivitelezhetetlennek Szászország és Lengyelország „egyesítése". Gondoljunk csak a gazdasági szükségszerűségre, a kölcsönös gazdasági érdekekre. Perspektivikusan mindkét ország számára előnyöket hordozott magában egy ilyen unió. A lengyel mezőgazdaság árui (gabona, ipari nyersanyagok) Szilézián át zavartalanul bekerülhettek az I. Lipót császár által is támogatott választófejedelem országába (pl. a lipcsei vásárra), miközben a szász fémipar és textilipar termékei viszonzásképpen akadálytalanul eljuthattak a lengyel városokba (pl. Krakkó, Lwów).[10] Ugyanígy a politika területén is megteremtődtek a közös cselekvés alapjai. Amíg a Rzeczpospolita megcsonkított országa megint restaurálhatja nagyhatalmi pozícióját Szászország katonai és pénzügyi támogatásával, addig a Wettyn-dinasztia a „Jagelló-örökséggel" gyarapodva akár a Bourbon-, akár a Habsburg-dinasztiával egyenrangúsíthatja magát.

A választás lezajlása kísértetiesen hasonlított az 1575. évi első lengyel királyválasztás eseményeire, hiszen kettős királyválasztás történt. Akkor Habsburg Miksa és Báthori István között ingadozott a főnemesség és a köznemesség, most, 1697. június 25-én Conti herceg is, de I. Frigyes Ágost is győztesnek hitte magát. A főnemesség a francia orientáció mellett voksolt, a Varsó előtti „wolai mezőn" táborozó slachta (*szlachta*) a szász választófejedelmet éltette királyaként. Végül az utóbbi javára dőlt el az ádáz küzdelem, ami több okra vezethető vissza. A nemesi tömeg akarata (*voluntas*) és ereje (*robur*) önmagában még kevés volt a győzelemhez, minél több politikai befolyással rendelkező mágnás, szenátor támogatására volt szükség. Megnyerésükhöz a pénzen keresztül vezetett az út. Kontski (Kątski) Marcin krakkói vajda 15 ezer, Jablonowski St. főhetman ugyancsak 15 ezer tallért, Załuski Andrzej warmiai püspök „kerek summát" tett zsebre pártállásának megváltoztatásáért. A jutalmak nagyságára jellemző, hogy kisebb tételekben összesen még 20 ezer tallér vándorolt a szászpárti urak zsebébe.[11] Nem becsülhetjük le az orosz fenyegetés hatását sem a lengyelországi események kimenetelében, hiszen a korabeli német sajtó, például a braunschweigi *Post-Zeitung* ekképpen kommentálta a királyi vetélkedés jövőjét: Oroszország a békés kapcsolatok megszakításával fenyegetőzik, ha a lengyelek „a franciát választanák meg", „Conti hercegnek igen csekély a reménye arra, hogy a koronát elnyerje [*der Prinz von Conti wenig Hoffnung mehr zur Cron zu kommen hat*]".[12]

Conti herceg azért megpróbálkozott a lehetetlennel. Hajóra szállt és csekély kíséretével Gdańskba vitorlázott, ám a lengyelek franciabarát politikai hangulata gyökeresen megváltozott. A lengyel fővárosok, Varsó és Krakkó megnyugvással fogadták a szász hadak élén bevonuló, erőt sugárzó I. Frigyes Ágostot, akit 1697. szeptember 15-én vasárnap Szembek Stanisław kujáviai püspök – miután a Conti-párti gnieznoi prímásérsek nem volt hajlandó koronázni – a krakkói koronázó templomban a hagyományos ünnepi

[9] Theatrum Europaeum. Theil XV. 302. o.

[10] *Konopczyński, Władysław:* Dzieje Polski nowożytny. T. II. (1648–1795) Warszawa–Kraków–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane, 1936. 150. o.; *Piltz,* 1987. 49. o.

[11] *Piltz,* 1987. 61. o.

[12] *Blome, Astrid:* Das deutsche Russlandbild im frühen 18. Jahrhundert. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Band 57. Wiesbaden, 2000. 76. o. a 114. lábjegyzet.

ceremóniával II. Ágost néven „rex Poloniae"-vá koronázott.[13] A névválasztással az új király tulajdonképpen politikai programját deklarálta a lengyel társadalomnak. Az utolsó Jagelló, Zsigmond Ágost politikai örökösének minősítette magát, a XVI. századi dicsőséges nagyhatalom feltámasztásával hitegette új alattvalóit.

Egyet kell értenünk a híres lengyel történész, Konopczyński II. Ágostról adott jellemzésével, aki csupán „Erősnek" (*Mocny*), de nem „Nagynak" (*Wielky*) bizonyult. Álmodozásban és a világmegváltó, nagy tervek kovácsolásában utolérhetetlen volt a lengyel királyság elnyerésekor 27 éves fiatalember. 1696-ban, mint a Szent Liga hadseregének főparancsnoka a török elleni nagy győzelmekre vágyakozott, Konstantinápoly felszabadításáról, sőt a jeruzsálemi királyság megalapításáról ábrándozott. Ekkor még a Duna kötötte le a figyelmét, rá egy évre már Livónia, a mai Lett- és Észtország keltette fel az érdeklődését, s Koppenhágában és Moszkvában vélte felfedezni az igazi szövetségeseit. „Neki Szászország vagy Lengyelország, Itália vagy Livónia, ... Nápoly vagy Jeruzsálem, teljesen mindegy", mert számára akár az egyik, akár a másik ország nem volt több, mint terep a kísérletezésekhez (*do eksperymentów*), egyik vagy másik ország potenciáljának hasznosítása (*do eksploatacji*) nem volt több, mint eszköz a céljainak, inkább az ábrándjainak megvalósítására.[14] Szavakban erős, tettekben gyenge uralkodó volt II. Ágost, viszont I. Péter cár esetében ez pontosan fordítva igaz. A két évvel fiatalabb cár a tetterejével, határozott cselekedeteivel – igaz, sokszor a kíméletlen eszközöket sem mellőzve – méltán érdemelte ki a „Nagy" jelzőt az utókortól. Ebben látta Konopczyński az alapvető különbséget a két uralkodó között.[15]

A svédellenes koalíció megszületése (1698–1699)

A moszkvai sztrelecek (lövészek) lázadása miatt a nyugat-európai körútját félbeszakító és a Lengyelországon keresztül hazafelé igyekvő I. Péter cár és II. Ágost király első személyes találkozója egy kis jelentéktelen városkában, Rawa-ban (a mai Ukrajnában, Lvovtól Ény-ra) zajlott le. A település földrajzi fekvése arról árulkodik, hogy I. Péter a lehető legrövidebb úton igyekezett elérni országát, s megkockáztatjuk eredetileg talán nem is akart az új lengyel királlyal találkozni. Ellenben a közel egy éve uralkodó II. Ágost nem tehette meg azt, hogy az I. Péter jóvoltából elnyert koronáért ne mondjon köszönetet támogatójának. Bármennyire is sietett a cár lázadozó Moszkvájába, a pompás rawai vendégszeretet négy teljes napra feledtette gondjait. Az 1698. augusztus 10–13. közötti napok nagy hatással voltak a cárra. A 28 éves II. Ágost figyelmessége, előzékenysége, közvetlensége és megnyerő modora teljesen elbűvölte a 26 éves Pétert. Barátság szövődött a két uralkodó között. Ennek megnyilvánulása volt az is, hogy I. Péter mindig a ruháján viselte azt a lengyel címeres jelvényt, amit Rawaban kapott emlékül II. Ágosttól.[16]

---

[13] *Piltz,* 1987. 62. o. Fennmaradt egy korabeli tudósítás a nevezetes napról: Kurze Beschreibung Den 15 (5) Septembr 1697. zu Crackau geschehenen Königlichen Pohlnischen Krönung. Dresden, Gedruckt bey Johann Riedeln. Található Moszkvában, a Ritka könyvek gyűjteményében: MK VIII. 17114.

[14] *Konopczyński, Wł.:* Polska a Szwecja od pokoju do upadku Rzeczypospolitej, 1660–1795. Warszawa, 1924. (A továbbiakban: *Konopczyński,* 1924.) 34. o.

[15] Uo.

[16] *Masszi, Robert K.:* Pjotr Velikij. t. 1. Szmolenszk, 1996. (Az amerikai történész: Peter the Great című művének a fordítása, a továbbiakban: *Masszi,* 1996.) 373. o.

A lengyel, a német, valamint az orosz történetírás egybehangzóan állítja,[17] hogy ez a személyes találkozó rakta le a nagy északi háború svédellenes diplomáciai alapjait. Írásos dokumentum nincs arról, hogy milyen politikai beszélgetéseket folytattak az uralkodók egymással, de az események későbbi alakulásából ítélve, kizárt dolog, hogy Svédországról ne ejtettek volna szót. Massie amerikai történész egyenesen azt állítja, hogy a svédellenes koalíció ötlete II. Ágosttól származott.[18] A szász–lengyel perszonálunió erejétől elvakított II. Ágost optimálisnak ítélte meg a körülményeket ahhoz, hogy a Lengyelországnak is, Oroszországnak is ellenséges Svédországot térdre lehessen kényszeríteni. Lengyelország megszabadulhatna az 1660. évi oliwai béke, Oroszország pedig az 1661. évi kardiszi béke kötelmeitől, azaz, elérkezett az idő a balti tengerpart visszaszerzésére. Egy közös lengyel–orosz akciót a svéd gyerek király, a 16 éves XII. Károly elhárítani nem tudna – győzködte magabiztosan a lengyel uralkodó cári barátját.

I. Péter szívesen hallgatta uralkodótársának szavait, hiszen éppen egy hónapja, hogy Bécsben I. Lipót császár kategorikusan a török háború befejezése mellett nyilatkozott. Ettől az elhatározásától sem a Szent Liga alapokmányában vállalt kötelezettsége, sem a Német-római Császárság, Oroszország és Velence által 1697-ben létrehozott törökellenes szövetség, sem I. Péter személyes közbenjárása nem térítette el. A Rawaban elhangzó Ágost-i javaslat mindenképpen perspektívát kínált a reménytelen helyzetbe jutott orosz külpolitikának. Itt és most, az 1698-as rawai találkozón az orosz cár még nem kötelezte el magát a nagy északi terv mellett, de elkötelezte magát II. Ágostnak.

Kettős megfontolásból cselekedett így. Egyrészt azért, mert ha I. Lipót császárral nem, akkor talán II. Ágost lengyel királlyal folytatható a déli, a Fekete-tenger partvidékét forszírozó hadművelet. (Lengyelország közvetlen érdekeltsége a török háború folytatásában adott volt, mert az 1672 óta török kézen lévő Podólia visszaszerzését minden lengyel király, így II. Ágost is a választási feltételében hangsúlyosan szerepeltette.) Másrészt azért, mert ha Oroszország a déli stratégiai irányt a gazdasági hasznot növelő északival cserélné fel, akkor is Lengyelországgal kell együttműködni. A Nyugat-Európában szerzett másfél éves tapasztalata nyomán I. Péter meggyőződésévé vált, hogy Oroszország számára a hajózás létfontosságú, s Oroszország Hollandia mintájára sokkal nagyobb hasznot tudna húzni a tengeri kereskedelemből, ha a Balti-tenger svéd ellenőrzését felszámolnák stb. Következésképpen, Oroszország érdekeit akár délen, akár északon csak Lengyelországgal szövetkezve tudja érvényre juttatni.

Talán nem fölösleges még egyszer említeni, hogy Rawaban semmiféle szerződés nem köttetett, mindössze a későbbiekre kiható eszmecsere folyt le. Egy év múlva viszont, 1699. november 11/21-én Preobrazsenszkoje-ban (Moszkva mellett, I. Péter kedvenc tartózkodási helyén, személyi ezredének állomáshelyén) már írásba foglalták a rawai gondolatokat.[19] Ezúttal is II. Ágost volt a kezdeményező, az ő titkos diplomatái keresték meg I. Péter cárt a szövetségkötés céljából. Tizenkét cári szolgálatba szegődött, szász mérnöknek álcázott

[17] *Konopczyński,* 1924. 31. o.; *Brikner, A. G.:* Rosszija i Jevropa pri Petre I. *Isztoricseszkij vesztnyik,* 1880 ijul. 410–412. o.; *Koroljuk, B. D.:* Recs Poszpolitaja i podgotovka Szevernoj vojni I. In: Ucsonije zapiszki insztyituta szlavjanovegyenyija. t. IV. Moszkva, 1951. 190–236. o., folytatása ua. t. V. Moszkva, 1952. 259–295. o.; *Vozgrin, V. Je.:* Rosszija i jevropejszkije sztrani v godi Szevernoj vojni. Isztorija diplomatyicseszkih otnoszenyij v 1697–1710 gg. Leningrád, 1986. 65–91. o.; *Masszi,* 1996. t. I. 372–374. o.

[18] *Masszi,* 1996. t. 1. 373. o.

[19] *Konopczyński,* 1924. 32. o.

küldött utazott Moszkvába Drezdából von Carlowicz Georg szász tábornok és Patkul Johann Reinhold[20] – Livóniából elmenekült egykori svéd alattvaló – vezetésével. A tárgyalások eredményeként a felek Svédország elleni „támadó szövetségben" állapodtak meg. II. Ágost nem lengyel királyként, hanem szász választófejedelemként vállalta az Oroszországgal közösen indítandó háborút. Kétfrontos küzdelemre akarták kényszeríteni Svédországot, ezért II. Ágost Livóniában, I. Péter pedig Ingriában (a Néva folyó mentén) és Karéliában tervezte az egyidejű támadást. Ez a „munkamegosztás" arról is árulkodik, hogy ki milyen elhódított területekre formált jogot a győzelem után. (Oroszország a Narva folyótól és a Peipusz [Csúd-]-tótól nyugatra nem terjeszkedik!) II. Ágost nevében azt is megígérte Carlowicz tábornok – amit a szövetségi szerződésbe bele is foglaltak –, hogy ura a lehető legrövidebb időn belül a Rzeczpospolitát is csatlakoztatja a háborúhoz.[21]

1699 novembere különösen emlékezetes hónap az orosz diplomáciában. A régi időszámítás, vagyis a julián naptár szerint 11-én, 20-án és 23-án három nemzetközi szerződést is kötött Oroszország. November 11/21-én Szászországgal Svédország ellen, 23-án/ december 3-án Dániával Svédország ellen és 20/30-án Svédországgal, amelyben Oroszország uralkodója, I. Péter cár vállalta, hogy az új svéd királlyal, XII. Károllyal fenntartja a jószomszédi, baráti viszonyt.

Nyilvánvaló, hogy I. Péter több ismeretlenes diplomáciai játékba kezdett, minden oldalra igyekezett igent is, nemet is mondani. Igaz, hogy a svédellenes szövetség 1699 végére kialakult, ám Oroszország az Oszmán Birodalommal aláírt békéhez kötötte az északi hadszíntéren való hadakozását. Amíg a karlócai béketárgyalásokon a császár, a lengyel király és a velencei dózse képviselői békében, valójában huszonöt éves fegyverszünetben egyeztek ki a Portával, addig Oroszország követe, Voznyicin a kölcsönös területi követelések miatt mindössze két évre szóló fegyverszünetet mert vállalni. I. Péter szigorúan tartotta magát a szerződés betűjéhez. Svédországnak csak a lezárt konstantiná-

---

[20] Patkul, Johann Reinhold livóniai nemes, aki nemes társaival együtt súlyos anyagi veszteségeket szenvedett el az 1680-tól elkezdődött reductio-tól. Az eladományozott királyi birtokok visszavételét XI. Károly nemcsak Svédországban, hanem valamennyi svéd tartományban elrendelte. Miután a XI. Károlynál személyesen tiltakozó Patkul kudarcot vallott, gyújtóhangú levelekkel a nemességet ellenállásra buzdította. Patkulra kimondták a halálos ítéletet a lázítás miatt, de az ítélet végrehajtása elől sikerült Varsóba szöknie. II. Ágost tanácsadója lett a livón ügyekben. Ő sugallta a lengyel királynak azt az ideát is, hogy Livóniát szász – nem lengyel! – csapatokkal foglalja el, s ezért a livón nemesség hálából II. Ágost örökletes királyságát deklarálja Livóniában. Mihelyt Livóniát, mint Lengyelország tartományát örökletes királysággá nyilvánítják, ez az esemény maga után vonja az egész lengyel királyság örökletessé tételét – jósolta az egykori svéd alattvaló. 1701 novemberében viszont már I. Péter cár szolgálatába szegődött. Alapvető feladata a cár és a lengyel király közötti kapcsolat működtetése volt. Patkul mit sem sejtve a XII. Károly és II. Ágost között 1706. szeptember 24-én kötött altranstädti béke 11. pontjáról – ahol II. Ágost a Lengyelországba menekült svédek kiszolgáltatására kötelezte magát, Patkult név szerint is kiemelve –, zavartalanul közlekedett Oroszország és Szászország között, mígnem a svédek 1707. április 6-án éjjel 12 órakor Königsteinben II. Ágost tudtával letartóztatták. I. Péter cár és diplomatáinak többszöri tiltakozása ellenére sorsa eleve megpecsételődött. Hazaárulásért 1707. október 10-én lefejezték és felnégyelték „in Casimierz in Grosspolen" „a hazátlan zsoldost" (vagy a Livónia felszabadításáért küzdő hazafit?). *Wittram, Reinhard:* Zur Beurteileng J. R. von Patkuls. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen,* Göttingen, 1954/4. 99–122. o.; *Wittram, R.:* Baltische Geschichte. Die Ostseelande: Livland, Estland, Kurland. 1180–1918. München, 1954. 102–104. o.; *Masszi,* 1996. t. II. 14–18. o.; *Pavlenko, Ny. I.:* Pjotr Velikij. Moszkva, 1994. (a továbbiakban: *Pavlenko,* 1994.) 128–129. o.

[21] Rosszijszkij Goszudarsztvennij Archiv Drevnyih Aktov (a továbbiakban: RGADA) fond 79. opisz 5. gyelo 6. csaszty 2. 166–169., Zsurnal ili Pogyennaja zapiszka, blazsennija i vecsnodosztijnija pamjatyi Goszudarja Imperatora Petra Velikovo sz 1698 goda, dazse do zakljucsenyija Nejstatszkovo mira. Csaszty pervaja. Szankt-Petyerburg, 1770. (a továbbiakban: Zsurnal ili Pogyennaja zapiszka) 5–6. o.; *Brikner, A. G.:* Isztorija Petra Velikovo. t. 1. Szankt-Petyerburg, 1882. (a továbbiakban: *Brikner,* 1882.) 396–397. o.; *Pavlenko,* 1994. 130. o.

polyi orosz–török béke,[22] 1700. július 3/13. után üzent hadat. Szövetségesei viszont – Oroszországot mellőzve – már javában harcoltak a svédekkel. A türelmetlenség és a szakszerűtlenség a szövetségesek első vereségeit is meghozta.

A nagy északi háború nyitánya (1700–1701)

1700 februárjában II. Ágost meglepetésszerű livóniai támadásával kezdődött meg az a két évtizedes küzdelem sorozat, amelyet a nemzeti történetírások eltérő módon neveznek. Előfordul a harmadik (1621–1629, 1655–1660, 1700–1720) északi háború megnevezés éppúgy, mint a nagy északi háború kifejezés is.

II. Ágost szász választófejedelem parancsára a királyválasztáskor sikeresen szereplő Flemming 14-16 ezres szász had élén hadüzenet nélkül benyomult Svédország balti tartományába, ahol keserű meglepetés várta. Ahelyett, hogy a panaszkodó livóniai svéd alattvalók fellázadtak volna XII. Károly ellen és a „felszabadítók" oldalára özönlöttek volna, a megtámadott fél védelmére sorakoztak fel, legjobb esetben is passzívak maradtak. A svéd, finn, észt, livón katonák alkotta helyőrségek keményen ellenálltak a Rigához igyekvő szászoknak. Ha hihetünk az orosz feljegyzéseknek, a fejetlenség és a szervezetlenség oly mértékű volt a támadóknál, hogy a főparancsnok a beosztott tisztjeivel a haditervet sem ismertette. Sőt, a diadalmenet elmaradása miatt csalódott Flemming főparancsnok minden instrukció nélkül elhagyta a livóniai hadszínteret, hogy Szászországba hazautazva házasságot kössön.[23] Március végére összeomlott a szászok offenzívája, a Riga ostromát ímmel-ámmal folytató szászokat Mendel vezérőrnagy ötezres svéd felmentő serege menekülésre kényszerítette. A visszaözönlő rendezetlen csapatokat csak a litván határon sikerült megállítani.[24]

A háború híre egész Lengyelországban megrökönyödést és döbbenetet váltott ki, hiszen a király a Rzeczpospolita hozzájárulása nélkül indított hadat. Márpedig ez alkotmányellenes, a nemesi szabadságjogok semmibevétele. Szejmi beleegyezés híján a lengyel király háború vagy béke kérdésében nem dönthetett. Mi a kiút egy ilyen helyzetből? A Rzeczpospolita – és itt elsősorban a szenátusra kell gondolni – sietett közzétenni a háborúval kapcsolatos hivatalos álláspontját. Deklarálta, hogy a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság nem tekinti magát hadviselő félnek, a Svédország elleni támadás a szász választófejedelemség, csakis a választófejedelem és nem a lengyel király akciója volt.

Hiába tiltakozott a Rzeczpospolita a Svédország elleni agresszió miatt, a szász fegyverek becsületén esett szégyenfoltot maga II. Ágost szerette volna lemosni. 1700. július 30-án (augusztus 9-én) a Riga előtti nyílt csatában maga II. Ágost parancsnokolta a lovasság balszárnyát. Amikor sikerült a svédeket visszaszorítani az erődvárosba, megkezdődhetett a márciusban félbeszakított ostrom. Az egykori Hansa kikötővárosnak, Rigának a bombázása éppen hogy elkezdődött, amikor Anglia, Hollandia és Franciaország közbelépett. A tengeri hatalmak a bombázás felfüggesztését kérték arra hivatkozva, hogy

---

[22] *Gebei Sándor:* Az orosz–török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban (1699–1700). *Aetas*, 2001/2. 150–154. o.

[23] Zsurnal ili Pogyennaja zapiszka. 8–9. o.

[24] Uo. 9–10. o.

a városban nagyon sok alattvalójuk él. II. Ágost hajlandó volt a kérés teljesítésére, de a tengeri országok kérése mit sem ért volna a rigaiak „jelentős summája" nélkül – állítja az I. Péter cár életét és tevékenységét naplószerűen feldolgozó ismeretlen szerző.[25]

A svédellenes koalíció másik résztvevőjének, Dániának az epizódszerepe alig öt hónapig, 1700 márciusától 1700 augusztusáig tartott. Dánia holstein-gottorpi betörését a svéd hajóhad Koppenhága ágyúzásával és bombázásával torolta meg. IV. Frederik dán király kapitulációját az augusztus 8/18-i travendali béke rögzítette. A travendali béke aláírásának napján érkezett meg Moszkvába a sztambuli futár, aki végre-valahára meghozta I. Péternek a déli vagy északi hadszíntér dilemmáját feloldó hírt: 30 évre fegyverszünet áll be Oroszország és az Oszmán Birodalom között – jelentette a cár fődiplomatája Ukraincev Jemeljan a török Portáról. A moszkvai örömünnep rövid, de nagyszabású volt. Egy napig a főváros valamennyi lakosa fényben, ragyogásban fürdött, hatalmas tűzijáték parádé adta mindenki tudtára az 1687 óta folyó török háború lezárását. Gúzsba kötöttségéből kiszabadulva a cár már másnap hadviselő félnek nyilvánította magát Svédországgal szemben, és szövetségesének, II. Ágostnak a megsegítésére indult.

A preobrazsenszkojei szerződés értelmében Oroszország a svéd haderő megosztásának céljából a Narva folyótól és várostól keletre fekvő területen, valamint Karéliában kötelezte magát egy második hadszíntér létrehozására. II. Ágost szövetségesével nem egyeztetett akciója, önálló, hadüzenet nélküli előrenyomulása, gyors sikerekre építő haditerve totálisan csődöt mondott, ám 1700 őszén felcsillant a remény a hadihelyzet megváltoztatására. A Narvához vezényelt orosz erők már szeptember 9/19-én blokád alá vették az 1300 katona, 400 városbeli gyalogos, 200 lovas által védett, kiválóan felszerelt és ellátott erődvárost.[26] A Narva folyó torkolatát közvetlenül biztosító és Narva várost északról fedező Iván-gorod erősség ostroma párhuzamosan haladt. 184 db különböző kaliberű és típusú tüzérségi eszköz (a nehéz ostromágyúktól a mozsarakon át a bombavetőkig) szórta romboló, gyújtó lövedékeit a falakra és a városra, de a falakon rést nyitni nem sikerült. Nem a lövegekkel volt baj, hanem a lőpor minőségével. A röppályára küldött lövedékek minimális sebességgel ütköztek a falakba, romboló erejük alig-alig érvényesült. Hiába érkezett újabb és újabb lőporszállítmány Novgorodból, Pszkovból, a mennyiség nem pótolhatta a minőséget. Az elhúzódó ostrom az ostromlók élelmezési gondjait napról-napra fokozta, az oroszok harci kedvét napról-napra csökkentette. November első napjaiban a cárt szolgáló idegenek (*nyemci* = szószerinti fordításban: némák) szökdösése is elkezdődött, az idegenek megbízhatatlanokká váltak. November 19/29-én, amikor XII. Károly svéd király felmentő seregével Narvánál megjelent, már egy harci moráljában megroppant orosz félre mért katasztrofális vereséget. A november 20/30-i kapituláció súlyosságának érzékeltetésére álljon itt néhány adat: az orosz tüzérség nagy része – 4 db 30-fontos, 26 db 18-24-fontos, 33 db 6-12-fontos, 50 db 3-fontos tábori ágyú, 25 db 2-3 pudos mozsár, 7 db nehézágyú – svéd hadizsákmány lett. I. Péter cár távollétében – Novgorodba utazott az utánpótlás megsürgetése végett – 79 orosz tábornok és főtiszt inkább a svéd hadifogságot, mint a további küzdelmet választotta. Narvánál az ostrom idején 5800-6000 cári katona veszítette életét, ideszámítva azokat is,

[25] Zsurnal ili Pogyennaja zapiszka. 10–11. o.

[26] Uo. 12–13. o; *Pavlenko,* 1994. 139. o.; *Usztrjalov, N. G.*: Isztorija carsztvovanyija Petra Velikovo. t. IV. csaszty 2. Szankt-Petyerburg, 1863. 8–11. o.

akik éhen haltak, megfagytak, menekülés közben a folyóba fulladtak. Az emberveszteség ennél sokkal nagyobb volt, hiszen az életben maradt „narvaiak" novgorodi lajstroma csupán 22 967 főt számlált (a legalább 40 ezresnek tehető hadseregből).[27]

I. Péter cárt a narvai vereség az eddigieknél is nagyobb aktivitásra serkentette. Parancsára 1700–1701 telén országszerte begyűjtötték a templomok és kolostorok harangjait és a hadakozási holt időben 275 db új ágyút öntöttek. Maga pedig a megrendült koalíciót élesztette újjá Birzsében (ma: Biržai – litván kisváros) II. Ágosttal való találkozóján. A cár egy pillanatig sem gondolkodott a téli időjárás viszontagságain, az ezer kilométeres ijesztő távolságon. 1701. január utolsó napján (február 10-én) elindult Moszkvából a livón Dvinaburg (Dünaburg, ma: Daugavapils – lettországi város) felé. Mozsajszk–Vjazma–Szmolenszk–Vityebszk–Polock érintésével alig három hét alatt Livóniában termett. A villámlátogatás eredménye az 1699-es preobraszenszkojei szövetségi szerződés megújítása, illetve módosítása lett.

A birzsei egyezmény 1701. február 26-án/március 9-én került aláírásra. II. Ágost és I. Péter második koalíciós megállapodása 10 cikkelyben rögzítette az együttműködés formáit. A szerződő felek ünnepélyesen vállalták, hogy a Svédország elleni háborút tovább folytatják, békéről csak közösen, egymás érdekeinek kölcsönös érvényesítésével tárgyalnak. Oroszország katonai és pénzügyi segítséget nyújt II. Ágost szász választófejedelemnek és lengyel királynak. A 2. cikkely szerint 15-20 ezer felfegyverzett, munícióval ellátott, már begyakorlatoztatott orosz katona került II. Ágost parancsnoksága alá, amelyet akár Észtónia, akár Livónia területén bevethetett. A királyi megbízott 200 ezer jefimok (ezüst birodalmi tallér) vagy 100 ezer aranyrubel (*cservonyec*) azonnali segélyt vehetett át Szmolenszkben. Az orosz „befektetést", azaz a szerződés „szóról-szóra való teljesülését" a közös haditanács felállítása, működése garantálta (8. cikkely). Elvben sem a cár, sem a lengyel király (szász választófejedelem) nem zárta ki a konfliktus békés lezárását, a Német-római Császárság, Anglia, Hollandia, Franciaország, Brandenburg mediatorsága elől sem zárkóztak el, viszont deklarálták a birzsei szerződés alapgondolatának a sérthetetlenségét.[28]

Úgy tűnt, hogy II. Ágost közvetítésével a francia–orosz kapcsolat kiépítésére is mód nyílik, hiszen du Héron francia követ nemcsak elkísérte a lengyel királyt Birzsebe, hanem audenciát is kapott I. Péternél. Oroszország célja mindenképpen az, hogy a Balti-tengeren kikötőt szerezzen és flottát tartson – jelentette ki nyíltan I. Péter a francia követnek –, és ebben a törekvésében Franciaország segítséget nyújthatna, elsősorban XII. Károly megállításával, az orosz, lengyel igények svéd elismertetésével.[29] (Ez a birzsei audencia nyitánya volt az 1702–1704 közötti francia–orosz tárgyalásoknak. Du Héron – Patkul varsói, Baluze – Golovin moszkvai tárgyalásai konkrét eredményhez nem vezettek.[30])

---

[27] Zsurnal ili Pogyennaja zapiszka 25–27. o.; *Pavlenko,* 1994. 145–146. o. A narvai és az északi háború kezdeti szakaszának eseményeiről lásd még a Magyarországon kevésbé ismert, az idevágó orosz szakirodalom alapvető, archív anyagokkal gazdagon dokumentált feldolgozásait *Golikov, I. I.:* Gyejanyija Petra Velikovo. Moszkva, 1788.; Piszma i bumagi imperatora Petra Velikovo. t. 1. Szankt-Petyerburg, 1887.; *Buturlin, D. A.:* Velikaja vojna na szevere. t. I. csaszty 1. Szankt-Petyerburg, 1918.; *Bogoszlovszkij, M. M.:* Pjotr I. Matyeriali k biografiji. t. IV. Moszkva, 1948.; *Beszkrovnij, L. G.:* Russzkaja armija i flot v XVIII veke. Moszkva, 1958. stb.

[28] RGADA fond 79. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. opisz 3. dok. 152.

[29] *Brikner,* 1882. 428–429. o.

[30] Szbornyik Isztoricseszkovo Obscsesztva XXXIV.

Térjünk vissza egy pillanat erejéig az alapkérdésre! Mire is szövetkezett Oroszország II. Ágosttal Preobrazsenszkojeban 1699-ben és most Birzseben 1701-ben? Svédország kiszorítására a Baltikumból és a svéd tartomány egymás közötti felosztására a Narva folyó, Peipusz-tó határvonallal. Esztónia, Livónia a lengyel királyt, de nem a Rzeczpospolitát (!), Ingria (Ingermannland, Izsorföld), Karélia pedig Oroszországot illette volna a győztes háború vagy a svéd kapitulációval felérő, tárgyalásos békekötés után. Tehát, bármely békeközvetítő ország fáradozása eleve kudarcra volt ítélve a cár és a lengyel király eltökéltsége miatt. A stratégiai cél, a Baltikum mindenáron történő felosztása eleve a háborút kódolta be a szembenálló felek politikájába.

A Rzeczpospolitában 1701-től kezdve ennek a logikának megfelelően zajlottak az események, és egyáltalán nem meglepő, hogy a történések egyre mélyebb válságba sodorták. Örvényszerűen a politikai süllyesztőbe vitték a királyt és országát, a Nemesi Köztársaságot. 1701 júliusában már a Rzeczpospolita területén folytak a harcok, decemberre Litvánia északi részét (Kowno ma: Kaunasz városa, Samogitia ma: Zsemajtija) hódoltatta a gyerekkirálynak csúfolt XII. Károly. A svédek megjelenése a Rzeczpospolita területén a Nemesi Köztársaság valamennyi ellentétét a felszínre hozta. A lengyel–litván reáluniós érdekszövetség máris bomladozott, a Sapiehák, Litvánia legbefolyásosabb mágnás családjának a vezetésével svéd párt alakult, a Rzeczpospolita alkotmányát megsértő II. Ágost trónfosztását követelve. Márpedig ez, perspektivikusan Lengyelország és Litvánia szétválását, két államra való széthullását vetítette előre. A litván mágnások másik jelentős csoportja, az Ogińskiak vezetésével a betolakodó svédek kiűzésére, végső soron a Rzeczpospolita fennmaradásáért mozgósított. Litvániában a háború polgárháborúval súlyosbodott.

A Rzeczpospolita „inter Majestatem ac Libertatem"[31]

Egy ilyen súlyos külső és belső válsággal küszködő országba menekült 1701 júliusában Bercsényi Miklós, majd novemberben II. Rákóczi Ferenc. Sorsukat a lengyelországi belharcok, a királypártiak és a II. Ágost-i politika ellenségeinek s azon belül is a svéd- vagy a franciapártiak küzdelme határozta meg. 1701 nyarán Bercsényi – a II. Ágosttal folytatott tárgyalások nem hivatalos jellege és titkossága ellenére[32] is kijelenthetjük, hogy – még a magyar üggyel rokonszenvező, egy Lengyelországban előkészített fegyveres felkeléstől sem idegenkedő országba érkezett. Szűk öt hónapon belül, II. Ágost hibás politikája miatt a királyára felzúdult Rzeczpospolitában Bercsényi és Rákóczi lengyelországi tartózkodása már nem volt kívánatos. Sőt, a mazóviai Rawa térségében Bercsényi elrablására tett kísérlet[33] félreérthetetlenül jelezte, hogy a lengyel királyi udvar politikai kurzust váltott, a francia befolyással szemben a császárral, a bécsi udvarral szimpatizáló politika nyert elsőbbséget.

---

[31] *Poraziński, Jarosław:* Epiphania Poloniae. Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702–1710). Toruń, 1999. 6. o.

[32] *Márki*, 1907. 211–213. o.; II. Rákóczi Ferenc önéletrajza és egy keresztény fejedelem áhításai. Kiadja az MTA Történelmi Bizottsága. Budapest, 1876. 135. o. – Bercsényi titkos audenciája „in Biali P. P. Camaldulienssium monasterio".

[33] *Tomasevszkij, Stefan:* Ugorscsina i Polscsa na pocsatku XVIII v. In: Zapiszki Naukovovo Tovarisztva imeni Sevcsenka. (a továbbiakban: ZNTS) t. LXXXIV. Knyiha IV. L'viv, 1908. 77–78. o.; *Rákóczi Ferenc:* Vallomások. Emlékiratok. (Szerk. és a jegyzeteket írta *Hopp Lajos.* Ford. *Szepes Erika, Vas István.*) Budapest, 1979. (a továbbiakban: *Rákóczi Ferenc:* Vallomások/Emlékiratok.) 170–171. o.; *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család.

Mikor Strattmann Henrich Johann-nak, a császár lengyelországi követének és II. Ágost szász miniszterének, Beichlingen Wolf Dietrichnek az összejátszása tagadhatatlanul kiderült, du Héron taktikát változtatott. A királyi udvarban Strattmanntól elszenvedett vereségét a franciapárti szenátorok között próbálta kompenzálni. Mivel II. Ágost lengyel király a jövőben sem leendő magyar királyként, sem a magyarországi felkelés támogatójaként nem jöhetett szóba, a magyarországi diverzió ügyét a francia érzelmű szenátorok segítségével vitte tovább. A Rzeczpospolita leggazdagabb és legbefolyásosabb méltóságviselőihez ő „közvetítette ki" a magyar bújdosókat, akik immár hivatalosan is üldözöttekké váltak. Így kerültek Rákócziék kapcsolatba Radziejowski Michał gnieznoi prímásérsekkel, Jablonowski Stanisław korona főhetmannal, Sieniawski Adam bełzi, Potocki Józef kijevi, Kątski (Kontski) Marcin podóliai vajdával és nem utolsó sorban, Sieniawskinéval, leánykori nevén, Lubomirska Elżbieta Helenával.[34]

A felsorolt személyekkel való találkozásokat és a magyar ügy támogatásáról szóló beszélgetéseket nem volt nehéz megszervezni, hiszen a szejm Varsóban ülésezett 1701. december 22 – 1702. február 8. között. (A szejm berekesztése után egy héttel, február 16-tól kezdődően a szenátusi üléseken folytatódott az államügyek vitája.[35])

Rákócziék szempontjából rosszul alakult a szejm ülésszaka, mert a francia nagypolitika nem volt képes visszaszerezni a királyi udvarnál az elvesztett befolyását. A háttérben egy pillanatra sem maradtak abba a francia–lengyel–magyar kapcsolatok kiépítésével foglalkozó tervezgetések. Rákóczi és Radziejowski prímásérsek lowiczi titkos tárgyalásán a híres törökverő Aleksander vagy Konstanty Sobieski magyar királyságba való juttatásának az esélyeit taglalták, januárban már Jablonowski főhetman neve forgott, mint magyar királyjelölt.[36] Ezek a magyarországi tervek csakis Franciaország anyagi és katonai támogatásával kalkuláltak, miközben eleve feltételezték XII. Károly „megfékezését" Lengyelországban. Ezzel szemben mi volt a realitás? XIV. Lajos svéd- és lengyelországi követei képtelenek voltak XII. Károlyra hatni. Nem elég, hogy a svéd király mélyen benyomult a Rzeczpospolita területére, de még II. Ágost detronizációjának a kikényszerítésétől sem tántoríthatták el. A II. Ágost megbüntetéséhez makacsul ragaszkodó ifjú katonakirály a békét egyetlen feltételhez, a szász választófejedelem lengyel trónról való letaszításához kötötte.

A szejm alsó- (*izba poselska*) és felsőháza (*izba senatorska*) felháborodottan reagált XII. Károly követeléseire, megoldásként az azonnali béketárgyalásokat javasolta. Mégpedig azon az alapon, hogy a lengyel király alkotmányellenesen, a Rzeczpospolita tudta és beleegyezése nélkül visel hadat, következésképpen a svéd és a lengyel király között a Rzeczpospolita révén helyreállhat a béke. Alternatív javaslatként elhangzott a felsőházban Jablonowski St. főhetman szájából az is, hogy Lengyelország és Svédország kössön támadó szövetséget Oroszország ellen, vagyis a pillanatnyilag hadakozó felek közös

---

II. k. 1689–1703. Budapest, 1887. 400–405. o., lásd még *Taube, A.:* Wolf Dietrich von Beichlingen. Grosskanzler und Staatsgefangner Augustus des Starken. *Sächsische Heimblätter,* 1987. Bd. 4.

[34] *Staszewski,* 1980. 235. o.; *Jarochowski, Kazimierz:* Epizod Rakoczowy w dziejach panowania Augusta II. od roku 1703–1717. Z czasów saskich spraw wewnętrznych polityki i wojny. Poznań, 1886. (a továbbiakban: *Jarochowski,* 1886.) 207–208. o.

[35] *Poraziński, Jarosław:* Sejm lubelski w 1703 r. i jego miejsce w konfliktach wewnętrznych na poczatku XVIII wieku. Warszawa–Poznań–Toruń, 1988. (a továbbiakban: *Poraziński,* 1988.) 12–15. o.

[36] *Márki,* 1907. I. k. 215., 218. o.; *Staszewski, Jacek:* Królewicz Aleksander Sobieski kandydatem do korony węgierskiej. *Sobótka r.,* 35. 1980/2.

erővel a közös ellenségtől megszabadulhatnának.[37] II. Ágost is kereste a kiutat szorult helyzetéből. Országai közül a litván már teljesen elveszett, a lengyel pedig részekre szakadozott, I. Péterrel kötött katonai egyezsége nem működött, sőt rá kellett döbbennie, hogy Szászország is veszélybe sodródhat az előrenyomuló bajor–francia hadak miatt. Ezt kivédendő, Ágost, mint szász választófejedelem a lengyel rendek elől eltitkolva egy „offenzív és defenzív szerződésben" állapodott meg[38] I. Lipót császárral 1702. január 16-án – gondoskodva ezzel „igazi" hazájáról. Bécsi paktuma rövid időn belül ismertté vált Lengyelországban, a főnemesek királygyűlölete még inkább erősödött.

Svédország agresszív magatartása, a háborúval való fenyegetőzés, a Rzeczpospolita egységének látható bomlása, a lengyel, litván nemesi társadalom pártosodása, a nemesi alkotmány sorozatos megszegése stb. megannyi napirendi pont témáját alkotta a szejmben, majd az ülésszak befejezése után a szenátusban.

Teljesen érthető, hogy a varsói szejm sikertelensége, valamint általában a francia befolyás elhalványulása miatt Rákócziékat Varsó közelében rejtegetni tovább kockázatos volt. Sorsukról 1702. február 10-én megszületett a döntés: „a francia" és „a német" mérnök a Varsótól és Krakkótól egyaránt messze fekvő Sieniawski-birtokra, Brzeżany (ma: Berezsani ukrajnai kisváros) kastélyba költözzön. A Sieniawski család Jaroslaw–Lwów-i úton fekvő ősi fészke[39] adott otthont Rákóczinak 1702 márciusa és 1703 júniusa között.

Ide, a fő politikai eseményektől elzárt vidékre, messze a belső és a külső hadszínterek mögötti zugba, a nagyhatalmú Sieniawski Adam háborítatlan birtokára igencsak megszűrve jutottak el a hírek. Holott mind nyugaton és keleten lángokban állt az ország.

1702 áprilisában már a Nyeman parti Grodno és a litván főváros, Vilnó is XII. Károly kezére került, május elején Litvánia nagy része behódolt a svéd királynak. A svédek lengyelországi villámhadjárata során Varsó május 24-én kapitulált, a klisovi (klissow-i) csatában súlyos vereséget szenvedett II. Ágost király július 19-én.[40] Július utolsó napján a „koronás" Krakkó is elesett. A Jobbparti-Ukrajnában (a kijevi és a braclavi vajdaságokban, Podóliában, Volhínia keleti részében) a helyzet legalább ennyire súlyos volt. 1702 őszére a kozák- és jobbágyfelkelők tartották ellenőrzésük alatt a szóban forgó területeket. A lengyel zsoldban szolgáló kozák ezereskapitányok (Palej, Szamusz, Iszkra) kb. 12 ezer fegyverest összpontosítottak Belaja Cerkov (Biela Cerkiew) környékén. Potocki Feliks koronahetman nemesi hadát 1702. október 16-án (27-én) Berdicsevnél (Ukrajnában, a mai Zsitomirtől délre) a felkelők tönkreverték, a blokád alá vett Balaja

---

[37] *Poraziński,* 1988. 14. o.

[38] Foedus resp. offens. et defens. Zwischen I. K. M. und dem König von Polen als Kurfürsten zu Sachsen. In: Feldzüge des Prinzen Eug. von Savoyen. Bd. IV.; *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. II. k. 1689–1703. Budapest, 1887. 406–407. o.

[39] *Maciszewski, Maurycy:* Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej. Brodi, 1911. 13. o. Berezsani, Brezán, Brezna – a Sieniawski-család birtoka 1530-tól 1727-ig, a család kihalásáig. 1530-ban I. Zsigmond lengyel király Sieniawski Mikołaj zászlós „hű szolgálatait" azzal jutalmazta, hogy Berezsani faluját városi rangra emelte (*z jego wsi ... utworżyć i uposażyć miasto*), lengyel vagy rusz (orosz) jogállása helyett a német jogállást adományozta (*z prawa polskiego albo też ruskiego na prawo niemieckije*).

[40] *Stok, Paweł:* Bitwa pod Kliszowem w r. 1702. In: SMHW t. VI. cz. 2. Warszawa, 1960. 191–252. o. Az erőviszonyok kiegyenlítettek voltak a csatában. A valamivel több mint 14 ezres svéd sereg (kb. 4700 lovas, 9730 gyalogos, kb. 100 fős ágyúszemélyzet kb. 30 ágyúval) egy 15 ezres lengyel seregre (7353 lovas, 7282 gyalogos, 355 fős ágyúszemélyzet) mért érzékeny vereséget. Uo. 197–198., 212. o.

Cerkovot november 10-én (21-én) kényszerítették megadásra.[41] Ezek a kozák vezetéssel kivívott győzelmek az 1648-as évet, a Hmelnyickij-i diadalokat idézték. Nem véletlen, hogy Palej Szemjon választott kozákhetmant „kis-Hmelnyickijnek" titulálták.[42] Márpedig a Hmelnyickij-i program a Balparti-Ukrajna elszakításához vezetett, most, 1702-ben felrémlett a veszélye, hogy a Jobbparti-Ukrajna is Oroszországhoz kerül. Ezt a lengyel szempontból súlyos fenyegetést mihamarabb fel kellett számolni. Éppen a Rákóczit „támogató" lengyel mágnásokra (Sieniawski Adam, Potocki Józef stb.) hárult az ukrajnai belháború lecsendesítése. 1702 novemberében, a lvovi főúri tanácskozás Sieniawski Adam nagyhetmant bízta meg Ukrajna pacifikálásával. Az ukrajnai hadjáratra gyülekező hadak főparancsnoksága Brzeżany lett. Rákóczi és Bercsényi tartózkodási helyén folytak a háborút előkészítő tárgyalások 1702–1703 telén,[43] a Sieniawski-birtok környékéről indultak meg a nemesi csapatok 1703 áprilisában Palej – Szamusz kozákjai ellen. (1703-ban Podóliából és a braclavi vajdaságból sikerült a felkelőket kiszorítani, de a Jobbparti-Ukrajna végleges lecsendesítése csak 1704-ben történt meg, amikor a lengyel nemesi hadak és I. Péter cár balparti – orosz – kozákjai együttesen léptek fel a létszámában megfogyatkozott fasztovi, belaja cerkovi kozákok ellen.[44])

Du Héron aktivitására se számíthattak a magyar főurak, mert a francia diplomatát II. Ágost parancsára a svédekkel való összejátszás vádjával letartóztatták és kiutasították Lengyelországból.[45] Rákócziék nemigen tudhattak arról, hogy a magyar ügyet pártfogoló, Rákóczival szemben mindig vendégszerető és szívélyes Potocki J. kijevi vajda volt az a személy, aki du Héront II. Ágostnál feljelentette.[46] Mint a svédekhez küldött tárgyaló delegáció egyik tagja véletlenül tudomást szerzett arról, hogy XIV. Lajos diplomatája levelezett a svéd kancellárral (Piper Carl) és az Ágost-ellenes litván alkincstárnokkal (Sapieha Benedykt). Du Héron leveleit megszerezve (megvásárolva?) átadta a kompromittáló iratokat II. Ágostnak, aki haladéktalanul megszabadult a kellemetlen rezidenstől.

Végül is milyen segítségre számíthatott Rákóczi Lengyelországban 1703 tavaszán? Miben reménykedhetett Rákóczi egy olyan országban, amely sorozatos vereségeket szenvedett a svédektől, amely a Rzeczpospolita valamennyi fővárosát (Krakkót, Varsót, Vilnót) 1702 folyamán elveszítette? Számíthatott-e reálisan Sieniawski nagyhetman, a rokon támogatására akkor, amikor az ukrajnai „lázadók" leverésével bízták meg 1703-ban? A kérdésekre csak szkeptikusan vagy nemlegesen válaszolhatunk. Úgy véljük, hogy ha a lengyelországi körülményeket akárcsak ebben a vázlatos formában ismerjük és mérlegeljük, akkor azt kell hangsúlyoznunk, hogy a külső támogatásra alapozott tervek (francia pénzen verbuvált lengyel katonaság élén megjelenni Magyarországon) füstbe mentek. Perjés Géza hadtörténésszel teljesen egyetértve leszögezhető: „...a lengyel-

---

[41] Isztorija Ukrajnszkoj RSzR. Tom drugij. Vizvolna vijna i vozz'jednannja Ukrajni z Rosszijeju. ... (Druga polovina XVII–XVIII szt.) (Red. Kol. *Szergijenko, G. Ja.*) Kijiv, 1979. 286–287. o.; *Grusevszkij, M. Sz.:* Illusztrirovannaja isztorija Ukraini. Moszkva, 2001. (Reprint 1913.) 374–375. o.

[42] *Janczak, Julian:* Der Palej-Aufstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczpospolita zum Nordischen Krieg. In: Um die polnische Krone. 104–113. o.

[43] Polski Słownik Biograficzny. (a továbbiakban: PSB) Tom XXXVII/1. Warszawa–Kraków, 1996. 106–107. o.; PSB Tom XXVIII/1. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1984. 60–61. o.

[44] Uo.

[45] *Rákóczi Ferenc:* Emlékiratok. 195–196. o.

[46] PSB Tom XXVIII/1. 60. o.

országi zavarok következtében szinte a felkelés külpolitikai bázisa omlott össze, hiszen itt toboroztatott volna a felkelés megindításához szükséges katonaság, és Lengyelország lett volna a közvetítő állomás, melyen keresztül pénz, francia szakértők és a háború viseléséhez szükséges hadianyag Magyarországra érkezhetett volna..."[47]

Rákóczi brzeżany-i helyzete egyre kilátástalanabbra fordult. Bercsényin keresztül még egyszer megpróbálkozott a lehetetlennel. XIV. Lajost arra kérte, hogy Lengyelországban francia pénzen 4000 gyalogost, 4000 lovast toboroztathasson,[48] miközben a döntését már nem halogathatta tovább. 1701 novemberétől 1703 májusáig, júniusáig a Lengyelországban szerzett tapasztalatai alapján meggyőződhetett arról, hogy Magyarország sorsa az európai nagypolitikán kívül rekedt, Sieniawski-vendégként, azaz II. Ágost lengyel király elől is bújdokoló, sőt vérdíj fejében köröztetett személyként pedig semmi esélye sem maradt felszabadító had élén Magyarországon megjelenni. Tarthatatlan helyzetét mindössze két példával kívánjuk illusztrálni. Amikor II. Ágost lengyel király 1702. május 24-én nagyhetmanná (a Lengyel Korona hadseregének alparancsnokává) nevezte ki „Rákóczi jótevőjét", Sieniawskit, I. Lipót császár lengyelországi követe igencsak ideges lett. Megnyugtatására tudatták vele: a hetmani buzogány elnyerésének a legfontosabb kritériuma az volt, hogy Sieniawski vajda Rákóczi lengyelországi törekvéseit nem támogatja,[49] azaz nem nyújt segítő kezet távoli rokonának pénzkölcsönök szerzéséhez és katonák felfogadásához. A nagyhetman 1702. július 25-i, feleségéhez írt levele már a kötelezettség vállalásának a jegyében született. A lengyel főúr arra szólította fel a Rákóczihoz gyengéd érzelmeket tápláló feleségét, hogy intse óvatosságra a herceget: „... ne kapdosson és ne kapkodjon a Svédért" (*Rakocziemu ... racz persuadować, aby się nie porywał y nie chwitał Szweda*), mert éppúgy megjárhatja, mint ahogyan a nagyapja (II. Rákóczi György), aki a svédekkel való együttműködésnek köszönhette bukását, életét is alig tudta kimenteni Lengyelországból.[50]

1703. június első napjaiban, amikor Majos István kisnemes vezetésével immár a második kuruc deputáció sürgette a vezér hazatérését, II. Rákóczi Ferencnek a sorsfordító döntést egyedül kellett meghoznia. Vallomásaiban őszintén idézi fel a nehéz pillanatokat. „Bercsényi ... visszatérését ki nem várva vagy arra kényszerültem, hogy háborúzzak katonák, tisztek, fegyverek és pénz nélkül, vagy ne álljak a fölbiztatott nép mellé." A mérleg egyik serpenyőjében „az ifjúi hév", „az adott szó", „a hazaszeretet", „a nemzetnek tett szolgálat", a másik serpenyőjében a „a veszélyek előrelátása", az önbizalom és az erő hiánya, „a józan ész" volt található. „A józan ész azt tanácsolta, hogy küldjek el úri barátaimhoz a megígért csapatokért, tápláljam a nép lelkesedését, és időhúzással nyerjek időt."[51] A Vallomások első könyvének fenti gondolatsorához a Vallomások után papírra vetett Rákóczi Emlékiratok még hozzáteszik: a magyarországi helyzet miatt „veszélyes [volt] a késlekedés", ugyanis „ha egyszer az első láng kialszik, a második már nem olyan erős."[52]

---

[47] *Perjés Géza:* A Rákóczi-összeesküvés tervei a háború megvívására. In: Rákóczi-tanulmányok. 136. o.

[48] *Rákóczi Ferenc:* Emlékiratok. 196. o.

[49] Berichte des Hofrats Ritter, 1702. május 29-én Beichlingennek: „Der Kayserliche Gesandter war anfangs nicht zufrieden, dass er [Sieniawski] Unterfeldherr werden soll, nachdem aber diieser sich erkläret die Französische Partei ganzlich zu abandoniren, und die ungarische Rebellen ferner nicht zu fügen, ist er wieder ziemlich content." Staatsliches Archiv Dresden. Loc. 392. Közli *Staszewski, J.:* A magyarországi függetlenségi harc és Lengyelország. In. Rákóczi-tanulmányok. 239. o. 24. jegyzet.

[50] Közli *Tomasevszkij:* Ugorscsina i Polscsa. In: ZNTS t. LXXXV. Knyiha V. L'viv, 1908. 69. o.

[51] *Rákóczi Ferenc:* Vallomások. (Első könyv) 181–182. o.

[52] *Rákóczi Ferenc:* Emlékiratok. 200. o.

A Rákóczi-biográfus Márki Sándor szerint 1703. június 7-én, Úrnapján[53] – éppen a kurucok dolhai vereségének napján – döntött a Lengyelországban bujdosó Rákóczi a hazatéréséről, mint ahogyan arról is, hogy a magyarországi bujdosók élére áll. Ekkor még időnyerésre játszott a bujdosók bujdosó vezére. Úgy tűnik, hogy az ifjú Rákóczi mindenképpen igényelte az idősebb, a tapasztaltabb és tekintélyesebb barátok tanácsait, hiszen ezúttal sem mulasztotta el megjegyezni: „Ebben a tervben megerősített a [kijevi] palatinus is, egy derék és öreg katona..."[54] Amikor a június 11-én befutott Rákóczihoz a dolhai vereség híre, az óvatos taktikázást „a fenyegető veszély fölforgatta, és ezért minden megfontolást elvetve" csekély kíséretével gyors tempóban haladt a magyar határ felé.

Rákóczi vallomásaiból és az emlékirataiból nem derül ki egyértelműen, hogy mikor is lépte át Magyarország határát. Az előbbiben ezt olvashatjuk: „június 13-án átkeltem a Rubiconon..."[55], az utóbbiban pedig ez szerepel: „...átléptem Magyarország határát, mint Caesar a Rubicont, hogy ne legyek a lengyelek terhére."[56] A magyar történetírás ezidáig a Rubicon-nak csak a szimbolikus jelentésére összpontosított. Nagy a valószínűsége annak, hogy a Vallomások június 13-án jelzett „Rubicon"-ja valóságosan egy, a magyar–lengyel határon levő, de határfolyóként soha nem emlegetett folyócskát jelöl, mégpedig a lengyel oldalon, a Vereckei-hágó közelében eredő Sztrij folyócskát.[57] Ennek a Dnyeszterbe ömlő, igen kanyargós és szeszélyes hegyi folyónak az átlépésével Rákóczi földrajzilag még semmiképpen sem érkezett meg hazájába, ellenben döntésével visszavonhatatlanul elkötelezte magát a fegyveres harc mellett, amelyet a „józan ész" ellenére, külföldi zsoldosok és pénz híján indított meg.

14-én a Vereckei-hágón túli – a magyar határtól kb. 3 kilométernyire található – Klimecben (Klimciben) szemlézte Rákóczi „a menekülésből visszamaradt hadseregét", az „ötszáz puskával fölfegyverzett, ugyanannyi husánggal, kaszával és lándzsával fölszerelt" emberét.[58] „Rákóczinak ebben a percben más katonasága még nem volt, mint ez a bátor, lelkes, de katonai szemmel nézve semmi harcértékkel se bíró, alig felfegyverzett pórhad..."[59]

15-én Klimecből, ebből az utolsó lengyel falucskából keltezte egyik levelét a francia ügyvivő Bonnacnak, és talán még aznap vagy 16-án kelt át a Vereckei-hágón mindenféle segélycsapatok nélkül.[60] Rákóczi és Bercsényi másfél éves lengyelországi tartózkodásának mérlegét – a tanulmányunk bevezetőjében jelzett kérdésekre adandó válaszokkal – a következőképpen vonhatjuk meg.

---

[53] *Márki,* 1907. I. k. 241. o.; *Waltherr I.:* Károlyi Sándor emlékiratai a Rákóczi-szabadságharc kezdetéről. *Századok,* 1874. 325. o.

[54] *Rákóczi Ferenc:* Vallomások. (Első könyv) 182. o.

[55] Uo.

[56] *Rákóczi Ferenc:* Emlékiratok. 204. o.

[57] *Tomasevszkij:* Ugorscsina i Polscsa. In: ZNTS t. LXXXVI. Knyiha VI. L'viv, 1908. 38. o.

[58] *Rákóczi Ferenc:* Vallomások. (Első könyv) 183. o.

[59] *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1935. 214. o.

[60] *Tomasevszkij:* Ugorscsina i Polscsa. In: ZNTS t. LXXXVI. Knyiha VI. L'viv, 1908. 38. o. A dolhai csatát követően Károlyi Sándor szatmári főispán kémeket küldött Lengyelországba, hogy a Magyarországon várva-várt Rákóczi-hadseregről pontos információkat nyerjen. „Szükségesnek látom megjegyezni – írta Károlyi az Udvarhoz beadott egyik jelentésében –, hogy Lengyelországban is vizsgálódások tétetvén: ugyanott semmiféle ellenség nem létezett, és nem is létezik, sem lengyel, sem kozák, sem svéd, oláh vagy tatár, kivévén, hogy a tél folyama alatt [1702–1703 telén] ott azon hír terjedett el, hogy Bercsényi a franciánál járt, s általa Rákóczinak tetemes pénzösszeg küldetett, továbbá hogy Erdélyországban 7 forintjával írják és szedik össze a katonaságot, – ki részére? nem tudni." – közli *Waltherr:* Károlyi Sándor emlékiratai. *Századok,* 1874. 327. o.

Összegzés

1. Lengyelországban Rákóczi és Bercsényi nem voltak politikai menekültek, nem rendelkeztek politikai menedékjoggal. Ellenkezőleg, a központi hatalom elől rejtőzködtek, bujdosók voltak. Sieniawski magánbirtokain álnéven éltek, hamis foglalkozást mímelve a Magyarországgal szomszédos birtokok lengyel főuraival konspiráltak.

2. Ezek a főurak, szenátorok a szejmben és a szenátusban egészen más dimenzióban politizáltak, mint „otthon", a határszéli uradalmaikban. Konföderációt alkotva a Rzeczpospolita megmentésén törték a fejüket. A haza védelme egyrészt a svédek elleni háborút jelentette, másrészt a nemesi alkotmány védelmét. Magatartásukban hol a királyellenességük (hadüzenet a Rzeczpospolita beleegyezése nélkül), hol a király mellettiségük (választott, koronázott lengyel király) kerekedett felül. A fő- és köznemesség mindvégig a legitim király alkotmánysértése és az alkotmánysértő király védelmezésének a dilemmája között őrlődött. Ebből a folyamatból az egyébként Rákóczival szimpatizáló, sőt rokonságban álló lengyel főurak nem maradhattak ki.

3. A Magyarországra vonatkozó politikai terveket a francia követ mozgatta, de a Rzeczpospolita anarchikus viszonyait nem tudta Franciaország javára kamatoztatni. A hagyományosan erős francia párt maradványai még működtek, de összetételük nem volt szerencsés. A prímásérsek Radziejowski nem exponálhatta magát nyíltan a törvényesen megválasztott és megkoronázott lengyel király, II. Ágost ellen. Jablonowski főhetman (1634–1702) már öreg volt, s a pártharcok kellős közepén, 1702-ben halt meg. A király Jablonowski helyére a saját hívét, Hieronim Lubomirskit (1647–1706) nevezte ki, sőt még a világi méltóságok legfontosabb tisztségét, a krakkói kastellánságot is az ő kezébe tette le. (Mind a két tisztséggel 1702 májusában ékesítette fel II. Ágost király odaadó hívét.[61])

Sieniawskinéről (1669–1729) mint Korona nélküli királynőről (*Królowa bez krony*) vélekedtek a kortársak.[62] Versaillesban, Bécsben, Drezdában ugyanolyan ismert volt, mint Lengyelországban. Hallatlan aktív személyiség, a francia politika elkötelezett lengyelországi képviselője volt. Nem véletlen, hiszen korábban Sobieski Jan király francia feleségének bizalmasaként tevékenykedett. Életelemének számított a politikai és szerelmi intrika. Szerelmi érzéseit állandóan belekeverte a politikába. (Jablonowski Jannal, a főhetman fiával, Sobieski Aleksander herceggel, Rákóczi Ferenccel folytatott szerelmi viszonya nem volt mentes a politikai számításoktól. Mindegyik kapcsolata mögött felsejlenek a francia érdekek.) Bármennyire is fontos politikai tényezőnek igyekezett beállítani magát a született Lubomirska hercegnő, a magántermészetű segítségen (kölcsönökön) kívül hatékony, állami támogatást sehol, se a francia, se a varsói, se a drezdai udvarban nem volt képes kieszközölni Rákóczinak.

4. Amikor a nagy északi háború kezdetén du Héront Lengyelországból kiutasították, a „magyar ügy" perifériára szorult a francia külpolitikában, de a sikeres svéd hadjárat következtében Franciaország befolyása egyáltalán nem halványult el Lengyelországban. XII. Károly győzedelmes villámhadjárata mind Litvániában, mind Lengyelországban kiépítette a francia politika hídfőállásait, a kortársak 1703-ban napról-napra II. Ágost ha-

[61] PSB T. XVIII/1. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973. 13. o.

[62] PSB T. XXXVII/1. 90–96. o.; *Jarochowski*, 1886. 209–211. o.

talmának összeomlását várták. A királyi hatalom erőtlenségének és tehetetlenségének ellensúlyozására, másképpen fogalmazva, a haza megmentésére, a honvédelemre szövetkeznek majd a leggazdagabb, egyúttal a legbefolyásosabb lengyel mágnások, közöttük a Rákóczival szimpatizáló, a magyar–lengyel határmenti főnemesek is. Ezek az országos politikában rangjuknál és tisztségüknél fogva érdekelt főurak hogy meg ne ismétlődjék az 1655–1660 közötti „özönvíz" (potop), a svéd hódítók és a kozák lázadók ellen mozgósították maradék erejüket a Nemesi Köztársaság megmentésének céljából. Következésképpen Rákóczi magyarországi akcióját elvben igen, ám a gyakorlatban nemigen támogatták. A nagy északi háború – a közhiedelemmel ellentétben – a Rákóczi-szabadságharc kirobbanását, illetve kibontakozását egyáltalán nem segítette elő.

A Rzeczpospolita a XVII–XVIII. század fordulóján

Belpolitikai események	*Diplomáciai események*	*Háborús események*	*Rákóczi, Bercsényi Lengyelországban*
1696. jún.–1697. jún.: – interregnum			
1697. jún. 25. – I. Frigyes Ágost szász választófejedelem lengyel királlyá választása			
1697. szept. 15. – II. Ágost néven lengyel királlyá koronázzák			
	1698. aug. 10–13. – II. (Erős) Ágost és I. Péter találkozója Rawában		
	1699. nov. 11/21. – II. Ágost és I. Péter moszkvai szerződése Svédország ellen		
	1699. nov. 23/dec. 3. – Oroszország és Dánia moszkvai szerződése Svédország ellen		
		1700. febr. 12. –II. Ágost szász csapatai betörnek a svéd Livóniába	
		1700. nov. 20/30. – I. Péter narvai veresége	
Belpolitikai események	*Diplomáciai események*	*Háborús események*	*Rákóczi, Bercsényi Lengyelországban*
	1701. febr. 26. – a birzsei egyezmény: I. Péter és II. Ágost újabb Svédország-ellenes szövetsége		
			1701. júl. eleje – Bercsényi titkos audienciája II. Ágostnál
		1701. júl. 10. – XII. Károly támadása a Rzeczpospolita ellen	
			1701. nov. 12. – II. Rákóczi Ferenc átmenekül a magyar–lengyel határon

			1701. nov. 15. – II. Rákóczi Ferenc Krakkóban
			1701. nov. 16. – orvtámadás Bercsényi Miklós ellen
			1701. nov. 24. – II. Rákóczi Ferenc Varsóban
			1701. nov. 27. – II. Rákóczi Ferenc titkos találkozója Lowiczban Radziejowski prímásérsekkel
		1701. dec. – Kowno, Żmudź svéd okkupációja	1701. dec. 1. – „Négy hét" a mazówiai Mińskben
1701. dec. 22.–1702. febr. 8. – szejm Varsóban			
	1702. jan. 16. – I. Lipót és II. Ágost „véd- és dacszövetsége"		
			1702. febr. 8. – a szejm berekesztése, a „magyarországi ügyről" nem tárgyalnak
			1702. febr. 10. – döntés: a bujdosó magyarok távozzanak a veszélyes fővárosból Brzeżanyba
1702. február 16-tól – szenátusi tanácskozások Varsóban			
1702. jún. – szenátusi tanácskozások Krakkóban			
1702–1704 között – kozák felkelés a jobbparti Ukrajnában (Volhínia, Podólia és a braclavi, kijevi vajdaságok)			1702. márc.–1703 jún. – Brzeżanyban
	1702. ápr. 3. – svédellenes orosz–litván szerződés	1702 ápr. – Grodno, Wilno a svédeké	
		1702. máj. – XII. Károly egész Litvániát hódoltatja	
		1702. máj. 24. – Varsó kapitulál XII. Károly előtt	

Belpolitikai események	*Diplomáciai események*	*Háborús események*	*Rákóczi, Bercsényi Lengyelországban*
		1702. júl. 19. – svéd győzelem Kliszownál	
		1702. júl. 31. – Krakkó kapitulál XII. Károly előtt	
1702. aug. 22. – sandomierzi konföderáció			
1702. okt. 30. – koloi konföderáció			
1702. nov. 10. – du Héron letartóztatása (majd kiutasítása Lengyelországból)			
1703. ápr. 18.-máj. 3. – szenátusi tanácskozások Malborkban			
			1703. jún. első napjai – II. Rákóczi Ferenc Lwówban, Oleszycében
			1703. jún. 12. – Drożdowycében
			1703. jún. 13. – II. Rákóczi Ferenc átlépi a Stryj folyót
			1703. jún. 14–15. – Skoleban, Klimciben (Klimecben)
1703. jún.19.– júl. 11. – szejm Lublinban			

Sándor Gebei

KING OF POLAND AUGUSTUS II AND THE HUNGARIAN AFFAIRS, 1701–1703

Summary

In Poland, Rákóczi and Bercsényi were not political refugees and had not been granted political asylum. On the contrary, they were fugitives, taking shelter from the central power. They stayed in Sieniawski's private properties under pseudonyms, and while pretending to pursue false occupations, they conspired with the Polish owners of the lands neighbouring Hungary.

These landowners and senators engaged in completely different dimensions of politics in the Seym and the Senate than 'at home' in their frontier properties. Forming a confederation, they worked on saving the Rzeczpospolita. The defence of the fatherland meant a war against Sweden on the one hand, and the defence of the constitution of the nobility on the other. Their behaviour was sometimes determined by anti-royalism (declaring war without the permission of the Rzeczpospolita), at other times by royalism (electing and crowning the King of Poland). The higher and lesser nobility was all along in a dilemma over the legitimate king's violation of the constitution and the defence of the anti-constitutional king. The Polish aristocrats that sympathised with and were related to Rákóczi could not be left out of this process.

The French ambassador, who was in the background of the political plans concerning Hungary, could not make good use of the Rzeczpospolita's state of disorder for the benefit of France. The remainder of the traditionally strong French party were still active, but their composition was not successful. Primate Radziejowski could not openly stand out against the legally elected and crowned King of Poland Augustus II. Chief Hetman Jablonowski (1634–1702) was over age and died in 1702, in the middle of the party struggles. The king appointed his own follower Hieronim Lubomirski (1647–1706) to Jablonowski's place, and also furnished him with the highest office of the Polish secular dignitaries, the Castellans of Krakow. He was exalted to both dignities in May 1702 by King Augustus II.

The contemporaries considered Mrs. Sieniawski (1669–1729) a queen without a crown (*Królowa bez krony*). She was as well known in Versailles, Vienna and Dresden as in Poland. She was an enormously active person, the committed representative of French politics in Poland, which was no mere chance, as she used to be the confidante of King Jan Sobieski's French wife. Political and love intriguing was her element. She always involved her love affairs in politics. Her liaisons with Jan Jablonowski, the son of the Chief Hetman, Prince Alexander Sobieski and Ferenc Rákóczi were not free from political calculations. French interests occur behind all her connections. No matter how important a political factor she tried to make herself appear, apart from private loans Mrs. Sieniawski née Princess Lubomirska could not procure any effective state support for Rákóczi, neither from the French court, nor from Warsaw, nor Dresden.

When du Héron was banished from Poland at the beginning of the Great Northern War, the 'Hungarian concern' was pushed into the background in French foreign policy. As a result of the successful Swedish campaign, however, the French influence in Poland had not faded at all. Charles XII's victorious lightning campaign established the bridgeheads of French policy both in Lithuania and in Poland. In 1703, the contemporaries expected the downfall of Augustus II every day. To counterbalance the weakness and impotence of royal power, in other words to defend the country, the richest and most influential Polish aristocrats formed an alliance, including the Hungarian-Polish landowners of the borderland, who sympathised with Rákóczi. These noblemen who were interested in national politics by virtue of their ranks and offices, mobilised their remaining strength against the Swedish conquerors and the Cossack rebels to save the Noble Republic, so that 'the deluge' (*potop*) of 1655–1660 could not occur again. Consequently, they supported Rákóczi's action in Hungary theoretically, but not practically. As opposed to public belief, the Great Northern War did not help the outbreak and development of Rákóczi's war of independence at all.

Sándor Gebei

LE ROYAUME DE POLOGNE D'AUGUSTE II ET LA CAUSE HONGROISE (1701–1703)

Résumé

Ne disposant pas de l'asile politique, Rákóczi et Bercsényi n'étaient pas des réfugiés politiques en Pologne. Au contraire, ils étaient des proscrits fuyant l'administration centrale. Ils vivaient sous un faux nom dans la propriété privée de Sieniawski et sous prétexte d'activités professionnelles ils complotaient avec les aristocrates polonais dont les propriétés étaient frontalières avec la Hongrie.

Ces aristocrates et sénateurs menaient une politique toute différente à l'assemblée nationale et au sénat qu' „à la maison." dans leurs domaines près de la frontière. En formant une confédération, ils cherchaient à sauver le *Rzeczpospolita*. La défense de la patrie signifiait d'une part la guerre contre les Suédois, d'autre part la protection de la constitution de la noblesse. Leur attitude fut changeante : soit ils furent contre le roi (déclaration de guerre sans l'accord du *Rzeczpospolita*) soit ils le soutenaient (roi polonais élu et couronné). La haute et la petite noblesse se trouva sans cesse tiraillée par le dilemme de la violation de la constitution par le roi légitime et la défense du roi violant la constitution. Les aristocrates polonais, sympathisant, par ailleurs, avec Rákóczi et ayant même des liens de parenté avec lui, ne pouvaient pas échapper à ce contexte.

Les projets concernant la Hongrie furent gérés par le délégué de la France, mais la France ne pouvait pas tirer profit des conditions anarchiques du *Rzeczpospolita*. Les restes du parti français traditionnellement fort fonctionnaient encore, mais leur composition n'était pas heureuse. L'archevêque primat Radziejowski ne put ouvertement s'opposer à Auguste II, roi de Pologne légalement élu et couronné. L'hetman général Jablonowski (1634–1702) fut déjà âgé et il décéda en plein milieu de la lutte des partis politiques, en 1702. Pour le poste de Jablonowski, le roi nomma un fidèle, Hieronim Lubomirski (1647–1706) qui occupa également le poste le plus important des dignités laïques. (Il obtint ces deux postes du roi Auguste II en mai 1702.)

Madame Sieniawski (1669–1729) fut qualifiée de reine sans couronne (*Królowa bez krony*) par ses contemporains. Elle fut aussi connue à Versailles, à Vienne et à Dresde qu'en Pologne en tant qu'une personnalité extrêmement active et représentante engagée de la politique française en Pologne. Ce n'est pas un hasard, puisqu'elle avait été auparavant la confidente de l'épouse française du roi Jan Sobieski. Les intrigues politiques et amoureuses furent les éléments moteurs de son existence. Elle mélangeait sans cesse sa vie amoureuse et la politique. (Ses relations amoureuses avec Jan Jablonowski, fils de l'hetman général, le prince Aleksander Sobieski et François Rákóczi n'étaient pas exemptes de calculs politiques. Derrière toutes ses relations, on devine les intérêts français.) La princesse née Lubomirska, bien qu'elle ait essayé de se présenter comme une personnalité importante dans la politique – à part ses aides privées (sous forme de prêts) – n'était capable de mobiliser de l'aide pour Rákóczi ni dans la cour française, ni dans celle de Varsovie ou de Dresde.

Lorsque du Héron fut expulsé de Pologne au début de la grande guerre du Nord, „la cause hongroise" se trouva marginalisée dans la politique extérieure française, mais à l'issue du succès de la campagne en Suède, l'influence de la France ne s'estompa point en Pologne. La campagne éclair victorieuse menée par Charles XII a créé les têtes de pont de la politique française aussi bien en Lituanie qu'en Pologne, et les contemporains s'attendaient tous les jours à l'effondrement du pouvoir d'Auguste II. C'est pour contrebalancer la faiblesse et l'impuissance du pouvoir royal, autrement dit pour défendre et sauver la patrie que les magnats polonais les plus puissants s'allièrent, parmi eux il y avait aussi des aristocrates –sympathisant avec Rákóczi – des frontières entre la Pologne et la Hongrie. Ces aristocrates intéressés par leurs rangs et postes dans la politique nationale ont mobilisé toutes leurs forces contre les Suédois et les Cosaques pour sauver la République de la Noblesse voulant ainsi éviter un „déluge" (*potop*) semblable à celui des années 1655–1660. Par conséquent, ils n'étaient guère en mesure de soutenir, en pratique, l'action en Hongrie de Rákóczi. Contrairement à l'avis général, la grande guerre du Nord n'a point favorisé l'éclatement et le développement de la guerre d'indépendance de Rákóczi.

Sándor Gebei

AUGUST II., KÖNIG VON POLEN UND DIE UNGARISCHE FRAGE (1701–1703)

Resümee

In Polen waren Rákóczi und Bercsényi keine politischen Flüchtlinge, sie verfügten über kein politisches Asylrecht. Ganz im Gegenteil, sie versteckten sich vor der Zentralgewalt und waren Landflüchtige. Sie lebten auf dem Privatgrundstück von Sieniawski unter Decknamen und konspirierten mit den polnischen Aristokraten der, mit Ungarn benachbarten Gebiete, während sie falsche Berufe mimten.

Diese Adeligen und Senatoren politisierten im Sejm und im Senat in einer ganz anderen Dimension, als „zu Hause," auf ihren Ländereien im Grenzgebiet. Sie bildeten eine Konföderation und zerbrachen sich den Kopf über die Rettung der Rzeczpospolita. Die Verteidigung der Heimat bedeutete für sie einerseits den Krieg gegen die Schweden, andererseits die Verteidigung der adeligen Verfassung. In ihrem Verhalten gewann einmal ihre königsfeindliche Haltung (Kriegserklärung ohne Einverständnis der Rzeczpospolita), ein andermal ihre königsunterstützende Haltung (gewählter, gekrönter König von Polen) die Oberhand. Der hohe und niedere Adel rieb sich bis zum Schluss zwischen dem Dilemma der Verletzung der Verfassung durch den legitimen König und dem Schutz des verfassungsverletzenden Königs auf. Diesem Prozess konnten sich natürlich auch die polnischen Adeligen, die im übrigen mit Rákóczi sympathisierten, ja sogar mit ihm verwandt waren, nicht entziehen.

Ihre, sich auf Ungarn beziehenden politischen Pläne wurden vom französischen Gesandten angetrieben, der jedoch die anarchischen Verhältnisse nicht für Frankreich fruchtbar machen konnte. Die Reste der traditionell starken französischen Partei funktionierten noch, ihre Zusammensetzung jedoch war keineswegs günstig. Der Primas-Erzbischof Radziejowski konnte sich nicht offen gegen den gesetzlich gewählten und gekrönten polnischen König, August II., exponieren. Der Oberhetman Jablonowski (1634–1702) war bereits alt, er starb inmitten der Parteikämpfe 1702. Der König setzte an die Stelle von Jablonowski seinen eigenen Untertanen, Hieronim Lubomirski (1647–1706). Der König legte sogar die wichtigste der weltlichen Würden, das Kastellanat von Krakau in seine Hände. (König August II. verlieh seinem ergebenen Untertanen beide Würden im Mai 1702.)

Zeitgenossen sprachen von Frau Sieniawski (1669–1729) als Königin ohne Krone (Królowa bez krony). Sie war in Versailles, Wien und Dresden genauso bekannt, wie in Polen, und war eine unerhört aktive Persönlichkeit, eine engagierte Vertreterin der französischen Politik in Polen. Das kommt nicht von ungefähr, da sie zuvor als Vertraute der Gemahlin von König Jan Sobieski tätig war. Politische und Liebesintrige waren ihr Lebenselixier; sie vermischte ihre Liebesgefühle ständig mit der Politik. (Ihr Liebesverhältnis zu Jan Jablonowski, dem Sohn des Oberhetmans, sowie zu Herzog Alexander Sobieski und zu Ferenc Rákóczi war von politischen Berechnungen nicht frei. Hinter jeder ihrer Beziehungen scheinen die französischen Interessen durch.) Unabhängig davon, wie sich die geborene Herzogin Lubomirska als einen wichtigen politischen Faktor ausgeben wollte, sie konnte – außer persönlicher Hilfe (Krediten) – keine effektive staatliche Unterstützung für Rákóczi erwirken. Weder am Hof von Frankreich, noch an dem von Warschau oder Dresden.

Als man zu Beginn des großen nordischen Krieges du Héront aus Polen auswies, wurde die „ungarische Angelegenheit" in der französischen Außenpolitik an die Peripherie gedrängt. Infolge des erfolgreichen schwedischen Feldzuges verblasste jedoch der Einfluss Frankreichs in Polen nicht. Der siegreiche Blitzfeldzug von Karl XII. baute sowohl in Litauen, als auch in Polen die Brückenköpfe der französischen Politik aus. Die Zeitgenossen erwarteten im Jahr 1703 Tag für Tag den Zusammenbruch der Herrschaft von August II. Die reichsten und zugleich einflussreichsten polnischen Magnaten, unter ihnen auch die, mit Rákóczi sympathisierenden hohen Adeligen aus dem ungarisch-polnischen Grenzgebiet, schlossen sich dann als Gegengewicht zur Kraftlosigkeit und Hilflosigkeit der königlichen Macht, anders gesagt zur Rettung, zur Verteidigung der Heimat zusammen. Diese, wegen ihres Ranges und ihrer Position an der Politik des

Landes interessierten hohen Aristokraten boten ihre letzten Kraftreserven gegen die schwedischen Eroberer und Kosakenrebellen zur Rettung der Adeligen Republik auf, damit sich die „Sintflut" (potop) von 1655–1660 nicht wiederholt. In der Folge unterstützten sie die Aktion von Rákóczi in Ungarn zwar theoretisch, in der Praxis jedoch nur beschränkt. Der große nordische Krieg war – entgegen des öffentlichen Glaubens – beim Ausbruch und bei der Herausbildung des Freiheitskampfes von Rákóczi überhaupt nicht hilfreich.

Шандор Гебеи

ПОЛЬСКИЙ КОРОЛЬ АВГУСТ II И ДЕЛО ВЕНГРОВ, 1701–1703 ГГ.

Резюме

В Польше Ракоци и Берченьи не считались политическими эмигрантами, не располагали правом политического убежища. Напротив, они скрывались от центральной власти, были скитальцами. Они жили под чужим именем во владении Синявского, якобы занимаясь трудовой деятельностью, польские вельможи их конспирировали.

Эти польские магнаты, сенаторы в сейме и сенате политизировали совсем в других сферах, чем „у себя дома" – в окраинных владениях Польши. Образовав конфедерацию, они ломали голову над спасением Речи Посполитой. Оборона отечества, отчасти, означала войну со шведами, а с другой стороны, служила защите дворянской конституции. В их поведении то превалировала враждебность к королю, (военный ультиматум без согласия Речи Посполитой), то проявлялась их лойяльность к королю (избранный, коронованный король). Аристократы и среднее дворянство до самого конца находились между двумя жерновами, то есть между дилеммой нарушения конституции легитимным королем и защитой короля, нарушавшего конституцию. В этом процессе не могла не принимать участия симпатизировавшая между прочим с Ракоци, более того, находившаяся с ним в родстве польская высшая знать.

Политические планы, касавшиеся Венгрии, находились в руках французского посла, который однако не мог обратить в пользу Франции анархические отношения (обстановку) Речи Посполитой. Еще функционировали в Польше остатки традиционно сильной французской партии, но их состав не был удачным. Первый архипископ Радзиевский не мог экспонировать себя открыто, выступая против законно избранного и коронованного короля Польши Августа II. Главный гетман Яблоновский (1634–1702 гг.) был уже стар и умер в самый разгар борьбы между партиями в 1702 году. Король на место Яблоновского назначил своего сторонника Иронима Любомирского (1647–1702 гг.), более того, наиболее важный пост мирской знати кастеллянство в Кракове он отдал также ему в руки (обеими этими высокими должностями король Август II наградил своего самоотверженного слугу в мае 1702 года).

Жену Синявского (1669–1729 гг.) современники называли королевой без короны (Króla bez krony). Она была так же известна в Версале, Вене, Дрездене, как и в Польше.Это была неслыханно активная особа, преданная сторонница политики Франции в Польше. Что не случайно, так как ранее она работала в качестве поверенной французской жены польского короля Яна Собесского. Ее стихией считалась политика и любовные интриги. Свои любовные дела она постоянно смешивала с политикой (она имела любовные связи с Яном Яблоновским, сыном главного гетмана, с князем Александром Собесским, ее любовные отношения с Ференцем Ракоци также не были свободны от политических расчетов. И за всеми этими любовными авантюрами проглядывали нтересы Франции.) Несмотря на все старания представить себя в качестве важного политического фактора урожденная герцогиня Любомирска кроме поддержки частного характера (некоторых займов) не была в состоянии заполучить для Ракоци государственной поддержки ни во французском, ни в варшавском, ни в дрезденском королевских дворах.

Когда в начале большой северной войны из Польши был выслан дю Эрон, „венгерское дело" во внешней политики Франции отошло на задниий план, но вследствие успешного шведского похода влияние Франции никак не побледнело в Польше. Победоносный молниеносный военный поход короля Карла XII содействовал созданию как в Литве, так и в Польше главных плацдармов французской политики, современники в 1703 году со дня на день ожидали падения власти короля Августа II. В целях сбалансирования бессилия и бездействия королевской власти, иными словами, во имя спасения родины наиболее богатые и самые влиятельные польские магнаты, в том числе и симпатизировавшие с Ракоци вельможные аристократы, объединились в союз в целях обороны отечества. Эти заинтересованые в государственной политк вельможи, исходя з их рангов и должностей, боялсь, как бы не повторился „потоп" периода 1655–1660 годов *(potop)*, они мобилизовали остатки своих сил против шведских завоевателей и казачьих повстанцев в целях спасения Шляхетской Республики. Вследствие этого действия Ракоци в Венгрии они поддерживали лишь в принципе, но отнюдь не на деле. Великая северная война – в противоречии с общепринятым мнением - ни в какой мере не содействовала ни началу, ни развертыванию освободительной борьтбы, возглавленной Ракоци.

MŰHELY

LUKÁCS OLGA

HABSBURG VALLÁSPOLITIKA ERDÉLYBEN A XVII–XVIII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A Habsburgok felekezetpolitikájának fontos egyháztörténeti szerepe van, különösen erdélyi viszonylatban. Ennek a politikának az első megnyilvánulása egy olyan felekezet születése, amely heves viták középpontjában állt a következő századokban. Ahhoz, hogy a többvallású és soknemzetiségű birodalom XVII–XVIII. századi történetét megérthessük, igen fontos előzőleg egyházpolitikáját[1] megismernünk. A XVI–XVII. századi katolikus terjeszkedés, a császári seregek győzelmeitől[2] ihletve, új lendülettel élénkül meg. A románok egyházi uniójának terve a kor állam- és egyházpolitikájának alapelveiben gyökerezik.

Az ellenreformációs politika egyfelől a keleti egyházra tekintő, a pápai Kúriától ösztönzött katolikus egyesülési mozgalmak része, másfelől a Habsburg-politikának az erdélyi állapotokkal[3] kapcsolatos igényeiből fakad. Az udvarnak jól meg kellett gondolnia azt, hogy egyházpolitikája érvényesítésére bevetheti-e a hadsereget is; a későbbiekben viszont óvatosabb[4] módszerek használatára kényszerült. A nem katolikus egyházak a felekezetközi egyensúly felbomlásának veszélyét látták az esetleges egyesülésben.

Az egyesülés előtti körülmények

A román egyesülésre vonatkozó terv és szándék elsősorban I. Lipót császártól és Kollonich Lipót[5] bíborostól származik. A birodalmi valláspolitika az állam egységéért folytatott erőfeszítések része. Erdélyben különös jelentőséget kölcsönzött ennek a hitvallási sokszínűség, a nemzeti és alkotmányjogi változatosság. Az ellenreformáció nyilvánvaló szándéka volt a karlócai békében megszabott határokon túlra[6] való terjeszkedés az újonnan bekebelezett tartományokban. Létezik viszont olyan vélemény is, amely szerint I. Lipót minden egyházi egyesüléssel kapcsolatos intézkedését személyes vallási meg-

---

[1] *Teodor, Pompiliu:* Politica confesională a Habsburgilor în Transilvania (1692–1700), în caietele David Prodan, anul I., Nr. 2. Cluj, 1994. (A továbbiakban: *Teodor,* 1994.) 15. o.

[2] *Uő:* Interferenţe iluministe europene. Cluj-Napoca, 1984. 38. o.

[3] *Bernath, Matthias:* Habsburgii şi afirmarea naţiunii române. Kolozsvár, 1994. (A továbbiakban: *Bernath,* 1994.) 78. o.

[4] Uo. 80. o.

[5] Kollonich esztergomi érsek és magyar hercegprímás a császári udvar legbefolyásosabb emberei közé tartozott. 1631-ben született osztrák–magyar nemesi családból. A törökökkel harcoló Máltai Lovagrendben szerzett katonai érdemeket, majd udvari támogatással hamar emelkedett az egyházi ranglétrán. Szent-Iványi Márton dicsérő költeménye a „keletiek apostolá"-nak (*Apostolus Orientalium*) nevezi.

[6] *Teodor,* 1994. 17. o.

győződés vezette; az így vélekedő „a barokk katolikus hívő prototípusá"-nak („Prototyp eines barockkatolischen Frommen")[7] nevezi az uralkodót.

Ugyanerre a vallásos meggyőződésre utal Evlia Celebi kortárs török utazó, aki ezzel kapcsolatban a következőt jegyezte fel: „a bécsi diadal után Lipót úgy adott hálát a győzelemért, hogy megfogadta, helyre fogja állítani Isten földi uralmát."[8]

Lipót „Isten földi országát helyreállító", megtisztító szándékának az is része volt, hogy a csehországi protestáns hívőket át akarta telepíttetni. Már a XVII. század elejétől nyilvánvaló a birodalom velük szembeni rosszindulata, ami 1653-tól, különösen pedig Lipót uralkodása alatt egyre erőteljesebbé vált.[9] A kitelepítéseket csak az 1781-es császári pátens állította le; az akkori nyilvántartásokból kiderül, hogy a birodalom területén körülbelül 80 000 deportált személy volt nyilvántartva.[10]

I. Lipót császár nem tett egyebet, mint folytatta az elődei és a Jézus Társaság által megkezdett egyházpolitikai vonalat, segítséget és együttműködést biztosítva az egyházi intézkedések végrehajtásához.

A politikai hatalom tettei és a jezsuita térítők eredményei együtt biztosították a XVII. század végén Kelet- és Közép-Európában a katolikus egyháznak a Tridenti Zsinat határozatai[11] szellemében történő megújulása sikerét. Ez a rekatolizációs és hódító tevékenység megerősítette a katolicizmust, új híveket és területeket szerzett Közép-Európában, egyre inkább kelet felé terjedve. Ebben az irányban az első jelentős eredmény az 1596-os breszti egyesülés volt, amelyben a rutén ortodox egyház egyik fele elfogadta a Rómával[12] történő egyesülést. Annak ellenére, hogy ez az esemény számos ellentét gerjesztőjévé vált, a katolicizmus kelet felé való terjesztésének követendő példájaként értékelték az illetékesek. Fél évszázad múltán, az 1646-os ungvári egyesüléssel a katolicizmus a Kárpátalján is új területeket hódított meg.

Az ortodoxok Rómával történő egyesülésének ez a két példaértékű aktusa tulajdonképpen bevezető volt az erdélyi román ortodoxia irányába tervezett lépésekhez. Ennek az egyháznak az esetében szerephez jutnak azok a XVII. század végére felgyűlt, az erdélyi román ortodox vezetők részéről is támogatott igények, amelyek a protestantizmus elleni védekezést, az addigi rítusok és naptár, valamint az ortodox hagyományok megőrzését kívánták szolgálni.

---

[7] *Barton, Peter F.:* Jezuiten, janzenisten, josephiner. Eine Fallstudie zur frühen Toleranzzeit: Der Fall Innocentius Feßler. Wien–Köln–Graz, 1978. 134. o. A szerző kiemeli, hogy Lipót uralkodása alatt válik hangsúlyossá József és Mária kultusza. Lipót naponként imádkozott hozzájuk.

[8] *A. Lhotsky:* Österreichischer Barock. In: Aufsätze und Vortäge. Wien, 1976. 201–219. o.

[9] Felső-Ausztria Hausruckviertel nevű helységében 1684-ben 250-en elmenekültek és 860-an áttértek, Salzburgban 600 személynek kellett elhagynia az ország határát, 1691 és 1692 folyamán pedig 70 személyt száműztek Dürrnbergből. 1731–1732-től kezdve emigránsok tízezrei hagyták el az országot több hullámban; számuk 1733–1734-ben Felső-Ausztriában, Karintiában és Stájerországban volt a legnagyobb. Menedéket Magyarországon, Erdélyben, Sziléziában leltek. Ezek az emberek azért szenvedtek a hitük miatt, mert a náluk található protestáns iratokat eretnekeknek minősítették a hatóságok. Lásd Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte. 1994.; *Peter G. Tropper:* Emigriert, missioniert, deportiert. Stuttgart, 1994. 179–189., 182. o.; *J. Wodka:* Kirche in Österreich. Bécs, 1959.

[10] Das Zeitalter der Vernunft, (1620/30–1750). In: Geschichte des Christentums. IX. k. Freiburg–Basel–Wien, 1998. 32. o.

[11] *Bonkáló Sándor:* A rutének. Budapest, 1997. 109. o.

[12] *Timkó Imre:* Keleti keresztyénség, keleti egyházak. Budapest, 1971. 456. o.

Politikai és társadalmi szempontból az erdélyi románok helyzete megnehezedett a fejedelemség idején. Maga Báthori Gábor fejedelem írta egyik levelében 1609. június 9-én, hogy a román papok napról-napra elviselhetetlenebb körülmények közé kerülnek.[13]

Az 1600-as országgyűlés eldöntötte, hogy román nem viselhet fegyvert, erre csak a szászoknak és a magyaroknak van joga.[14] Ehhez később más tilalmak is járultak: románok nem járhattak lovon, nem hordhattak szövetruhát stb. Az elnyomás különféle formái a románok Havasalföldre és Moldvába[15] irányuló kivándorlását indították el.

A XVII. században a fejedelemség felvirágzása magával hozta a románok közti kálvinista térítések fellendülését is. Ezen törekvések azonban sikertelenek maradtak, részben a körülmények, részben a románság ellenállása miatt.

A nemesség attól tartott, hogy a románoknak az egyik bevett vallásra való áttérése a román nemzetté válás felé vezető lépés lenne, s ez felborítaná a fejedelemség politikai-vallási rendjét. Maguknak a románoknak okuk lett volt arra, hogy fogékonyak legyenek az áttérés[16] iránt, hisz ez társadalmi felemelkedésüket is jelenthette volna, ennek ellenére szívósan ragaszkodtak görögkeleti vallásukhoz.

A református-ortodox egyesülés végrehajtása Geleji Katona István püspökre hárult volna. Akcióját arra a véleményére alapozta, hogy a két vallás között csak a képek és a szentek tisztelete, valamint a szertartások tekintetében van különbség. Naiv módon állította, hogy a liturgiális különbségek jelentéktelenek, és hogy a papok tudatlansága[17] meg a babonaságok nem állnak a reformáció[18] útjában. A református-ortodox egyesülésre vonatkozó erőfeszítés azért is vallott kudarcot, mert enyhe magyarosítási jellege[19] is volt.

A románok Erdélyben betöltött szerepének érzékeltetésére álljon itt a kortárs Andreas Freyberger jezsuita írása. A szerző kiemeli a románok római eredetét, és utal politikai helyzetükre is: „egész Erdélyben elterjedtek, itt a Székelyföldön is, éppúgy, mint a szászok földjein és székeiben. Nincs falu, város vagy külváros, amelynek meg ne lennének a maga románjai. A nemzetség azonban még mindig falusi vagy pásztorkodó, bár száma

---

[13] *Nagy László:* Tündérkert fejedelme Báthory Gábor. Budapest, 1988. 136–137. o.; *Lupaş, Ion:* A román nemzet története. Kolozsvár, 1949. 6. o.

[14] *Lupaş, I.:* i. m. 1 sz. j.; Erdélyi országgyűlési emlékek. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) IV. k. Budapest, 1878. 556. o.

[15] *Prodan, David:* Teoria imigraţiei românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Cluj, 1944. 12. o.

[16] *Bocşan, Nicolae–Lumperdean, Ioan–Pop, Ioan-Aurel:* Etnie şi confesiune în Transilvania (sec. XIII–XIX.). Nagyvárad, 1994. (A továbbiakban: *Bocşan–Lumperdean–Pop,* 1994.) 54. o.

[17] *Daniel Furtună:* Preoţimea românească în secolul al XVII-lea. Starea ei culturală şi materială. Văleniide-Munte, 1915. 107. o.

[18] *Makkai László:* Magyar–román közös múlt. Budapest, 1948. 143. o. Geleji programjában ott van a Heidelbergi Káté tanítása, román nyelvű istentisztelet tartása, a szentképeknek csupán díszként való értékelése, ortodox iskola létesítése, valamint az, hogy a román püspök egyházszervezési kérdésekben vegye tekintetbe a református szuperintendens álláspontját. Lásd: *Juhász István:* A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. 133–149. o.; *Pokoly József:* Az erdélyi református egyház története. III. k. Budapest, 1904. 44–46. o.

[19] *Lupşa, Ştefan:* Biserica ardeleană şi "Unirea" în anii 1697–1701. Bucureşti, 1944. (A továbbiakban: *Lupşa,* 1944.) 9. o.

jelentős."[20] Freyberger képet rajzol a románok társadalmi, kulturális és vallási körülményeiről, és arról a nyomásról is, amely vezető papságára a reformátusoktól való függőség miatt nehezedik. Azt sem mulasztja el megemlíteni, hogy latin eredetű népről van szó. (Természetesen annak igazolása céljából, hogy e népnek vallásában vissza kell térnie Rómához.) Annak a véleményének is hangot ad, hogy az „igaz hiten" vannak és a növekvő népességük száma meg fogja haladni a többi „szektákhoz" tartozóknak a számát.[21]

Erdély bekebelezésének körülményei között a Habsburg Birodalom a saját belpolitikáját és egyházi vonalon történő egyensúlyát kísérelte meg megteremteni a románoknak Róma egyházával történő egyesítése révén. Az erdélyi vallási rend átalakítását a románok társadalmi és politikai alávetettsége is indokolta.[22] A Habsburg udvar a munkácsi püspökség ruténjainak 1646-os egyesülését[23] tekintette mintának. A felső-magyarországi egyesülés volt a viszonyítási pont, amelyhez az erdélyi fejedelemséget mérték. Azok az akciók, amelyek Erdély északnyugati részein Demetrios Monastelli, az uralkodó által 1685-ben Szatmár, Ugocsa, Bereg és Szabolcs megye bizánci rítusú papjainak moderátorává kinevezett főpap, valamint Josephus de Camellis, 1689-ben a munkácsi egyházmegye görögjeinek „apostoli vikáriusa" alatt folytak, természetüknél fogva felkeltették a román papok és hívek érdeklődését a katolicizmus elfogadása[24] iránt. A Szatmárnémeti környékén élő papok esetében azért is volt sikeres a térítés, mert az egyesült lelkészek[25] számára megszűntek az úrbéri-jobbágyi viszonyok.

A Josephus de Camellis kérésére 1692. augusztus 23-án kibocsátott Diploma jelentette a román környezetben elkezdett egyesítési törekvések jogi alapját. Ez kiváltságokat, a római katolikusokéval egyenlő előjogokat és mentesítéseket kínált a rutén papságnak, meghatározva a lelkészlakások építéséhez nyújtott állami segédlet kötelezettségét, valamint az egyházi földek és temetőterületek[26] adományozását.

Bresztben, Ungváron és Munkácson az ortodox egyházi elit az egyesülésben a politikai reménységek valóra válásának lehetőségét, a papság anyagi helyzetének javulását, új társadalmi rang elérését látta. Élve az ajánlattal, az ortodox egyházi vezetés saját javára próbált alkudozni. Az események alakulását a XVII. század végi új dinamikus havasalföldi politika is befolyásolta: a román egyházi vezetés a havasalföldi vajda hatására kezdte levetni a református befolyást.[27]

---

[20] *Freyberger, Andreas:* Historia relatio unionis Wallachicæ cum romana Ecclesia. Clusium, 1996. 33. o.

[21] „Sunt sparsi Transylvania tota, istaque Siculia, in fundis etiam et sedibus Saxonum. Non pagus, non oppidum, non suburbium est, quod suis careat Walachis. Gens tamen rustica semoer et pastoritia, quam ex pilosis de lana caprina vestibus ab olio quovis Transylvaniae cive dignoscas. At numero celebris. Ducenta millia superant, ut, si fidelem cum catholicis unionem conservent, fidem Orthodoxam sectis in Transylvania omnibus potentiorem multo, numerosioremque futuram, in confesso sit positum." *Freyberger, A.:* i. m. 32–33. o.

[22] *Bernath,* 1994. 58. o.

[23] *Ghitta, Ovidiu:* Catolicismul şi românii din dioceza Mukačevo (sfârşiul secolului XVII–începutul secolului XIX.). Cluj, 1998. 92. o.

[24] *Miron, Greta:* Unirea religioasă. România dintre evoluţia substituţională, religioasă şi culturală 1697–1780. Cluj, 1998. (A továbbiakban: *Miron,* 1998.) 24. o.

[25] *Lupaş, Ion:* Istoria bisericească a românilor ardeleni. Dacia, 1995. (A továbbiakban: *Lupaş,* 1995.) 106. o.

[26] Ezek az intézkedések nem csak az egyesülés lipóti diplomáiban, hanem később Mária Terézia előjogokat biztosító okleveleiben is fellelhetők, a birodalom számára tehát hosszú távon képezték részét az egyházpolitikának.

[27] *Teodor,* 1994. 19. o.

A kor politikai és egyházi viszonyait tanulmányozva nyilvánvalóvá válik, hogy az események alakításában[28] felelős hatalmi tényezők fontos szerepet szántak a román ortodoxiának. A bécsi államférfiak már I. Lipót korában számoltak a románok felhasználásával „az államérdek szolgálatában", ám az udvart elővigyázatosságra intette, hogy az egyesülés a három „nemzet" alkotmányos viszonyát is befolyásolta, mivel a látszatát is kerülnie kellett annak, hogy megsérti a fejedelemség alkotmányát.

A túlnyomóan református nemesség előjogai veszélyeztetését látta az egyesült román papságnak a jobbágyi sorból társadalmi-jogi úton történő felemelésében. A jobbágyterhek könnyítésének ígérete ugyan sok román hívet megnyert az egyesülés tervének, többségük azonban a magyar és székely nemesség szolgálatában állt. A nem katolikus felekezetek természetes ellenállásához idővel az az ellenirányzat is csatlakozott, amely az erdélyi románok fenyegetett[29] ortodox hite védelmére kelt. Ezt a mozgalmat erőteljesen támogatták a keleti egyház főpapjai és a román vajdaságok, különösen Havasalföld[30] uralkodói.

Ha osztályozni próbáljuk az erdélyi ortodox románoknak Rómával, az ausztriai uralkodóház vallásával való egyesülése okait, a következőket kell megállapítanunk:

1. A Habsburg Birodalomnak szüksége volt arra, hogy Erdélyben a XVII. század végén a katolikus egyháznak nagyobb súlya legyen.

2. A „tolerált", „megengedett" státusú románok számára csábítóak voltak a vallási életen kívülre vonatkozó ígéretek.

3. A románoknak Róma egyházával történő egyesülése a bécsi udvar számára a birodalomhoz hűséges, jelentős tömegű népességet jelentett Erdélyben, s mint ilyen, a fennálló helyzet[31] ellensúlyozását szolgálta.

Már a megszálló csapatokkal Erdélybe érkezett jezsuita tábori lelkészek gondoskodtak azoknak az előfeltételeknek a megteremtéséről, amelyek az egyház és a dinasztia számára a másfél évszázaddal korábban elvesztett terület visszaszerzését szolgálhatták. Ebben az irányban fejtette ki diplomáciai tevékenységét Erdély megszállásának pillanatától Antidius Dunod császári meghatalmazott.[32]

Kollonichnak tervei valóra váltásában a jezsuita rend számos, nagy tapasztalattal rendelkező tanácsosa segédkezett. Ilyen volt Hevenesi Gábor, a bécsi Szent Anna jezsuita rendház rektora, Johann Galdenblad, aki az inkvizíció római kongregációjánál képviselte a bíborost, Horatio Olivieri, a római Görög Kollégium rektora, aki a pápánál egyengette az unió ügyét, Nicolaus Commenos Papadopoli, páduai professzor, teológiai kérdések-

---

[28] *R. Várkonyi Ágnes:* Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában (1660–1711). Budapest, 1984. (A továbbiakban: *R. Várkonyi,* 1984.) 198. o.

[29] *Bernath,* 1994. 80. o.

[30] *Brunner, Otto:* Österreich und die Wallachei während des Türkenkriegs von 1683–1699. Innsbruck, 1930. (Institut für Geschichtsforschung, Vol. XIV.) 320. o.

[31] *Bocşan–Lumperdean–Pop,* 1994. 57. o.

[32] *Lupşa,* 1944. 12. s köv. o. A szerző megjegyzi: „A megszálló csapatokkal együtt 1687-ben és 1688-ban jezsuiták jöttek Erdélybe, s kezdték mondani a románoknak, hogy egyesüljenek a katolikusokkal, mert úgy akarja a császár, cserében pedig a katolikusokkal egyenlő jogokat fog adni nekik. Ezt a propagandát jelezte 1688. szeptember 13-án Moszkvának Ézsaiás Athosz-hegyi apát, kiemelve, hogy hiába ellenkeznének, a császár rendeletben fogja őket az egyesülésre kényszeríteni."

ben és propaganda-ügyekben a bíboros tanácsadója, Kréta szülöttjeként az ortodoxia kiváló ismerője.[33] A további eseményekben fontos szerepet játszott Baranyi Pál László gyulafehérvári városi plébános, aki a román lelkészi karral[34] közvetlen kapcsolatokat épített ki. Baranyi prozelitista kísérleteire Illyés András katolikus püspök egyáltalán nem reagált. Az önálló görög katolikus püspökség létesítésével szemben, személyes érdekektől vezérelve, a jezsuitákkal folytatott vitákban kánonjogi érvekkel igazolta, hogy tilos két püspöki széket létesíteni egy egyházmegye[35] területén.

Az egyházi egyesülés érdekében kifejtett, Bécsből és Rómából irányított erőfeszítéseknek volt egy – igaz, halványabb – kulturális felemelkedést célzó árnyalata is. Már a kortársak is felismerték, hogy amíg a „schizmatikus" papság és nép művelődési szintje bizonyos „küszöb alatt" van, nem találhat köztük visszhangra a propaganda. Kollonich a De Propaganda Fide (Jézus Társaság) kongregációjához küldött emlékiratában elpanaszolta az ortodox papok elkeserítő műveletlenségét:[36] „azoknak a papoknak és püspököknek rendkívüli a tudatlansága" – írta, beszámolva a magyarországi ortodoxok „állhatatlanságá"-ról.

Az egyesültek kulturális felemelkedését szolgálta, hogy a román ifjak Rómában, a német és magyar kollégiumban, Bécsben a ruténokéban tanultak, de Kolozsvár, Brassó és Nagyszeben is nyújtott számukra tanulási lehetőséget. Az egyházi unió megkezdésekor az első lépés az volt, hogy az egyesülés irányítóivá kiszemelt tanítókat úgy akarták felkészíteni, hogy ne csak a kegyességben (*in pietate*), hanem a művelődésben[37] (*in litteris*) is vezéralakok lehessenek. Mindez a románság intellektualizálódásának folyamatát is eredményezte.

A jezsuita rend protestáns ellenfeleitől átvette a román nyelv használatát a vallási propagandában; aminek óriási hatása volt a nép nyelvének és kultúrájának fejlődésére. Az új lelkek megnyerésére irányuló irodalmi kísérletek sorát Szent-Iványi Márton jezsuita Trnovóban (Szombathelyen) nyomtatott „De ortu, progressu et diminutione Schismatis Græci" című műve nyitja meg. Azt bizonyítja ebben, hogy a két felekezet közti különbség olyan jelentéktelen, hogy egyesülésük egészen természetes. Már az egyesülés elején, Kollonich bíboros támogatásával, román nyelvű vallásos műveket írtak és terjesztettek.[38] Ennek köszönhette megjelenését Canisius katekizmusának Gheorghe Buitul-féle román fordítása, a legjelentősebb XVII. századi román nyelven terjesztett hitvallás, amelynek második kiadása 1703-ban a kolozsvári kollégium nyomdájában[39] látott napvilágot.

---

[33] *Bernath,* 1994. 83. o.; Erdély története. II. k. 1606-tól 1830-ig. (Főszerk. *Köpeczi Béla,* szerk. *Makkai László, Szász Zoltán.*) Budapest, 1986. 886. o.

[34] A jezsuita rendet 1588-ban űzték el Erdélyből; újbóli megtelepedése a protestánsok erős ellenállásába ütközött. Ezért tevékenységük kezdetén óvatosan kellett eljárniuk. Jézus Társasága fokozatosan nemcsak régi székházait nyerte vissza, hanem az érsek támogatásával Marosvásárhelyt, Nagyszebenben, Fogarason és másutt is támaszpontokat épített ki magának.

[35] *Teodor,* 1994. 84. o.; *R. Várkonyi,* 1984. 197. o.

[36] *I. Tóth Zoltán:* Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792. Csíkszereda, 1998. 29. o.

[37] *Teodor,* 1994. 85. o.

[38] Az uniót megelőző katolikus missziói munkához lásd *Juhász István* tanulmányát: Nyugati missziós törekvések a románoknál. In: Magyarok és románok. (Szerk. *Deér József, Gáldi László.*) A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. II. k. 251–336. o.

[39] *Iorga, Nicolae:* Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor. Vol. I–II. Bucureşti, 1928. 423. o.; *Uő:* Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria. Bucureşti, 1989. (A továbbiakban: *Iorga,* 1989.) 224. o.

A Teofil idejében történt első egyesítési kísérlettel kapcsolatos történetírói vélemények ellentmondásosak.

Teofil metropolita 1692-ben foglalta el a főpapi széket, abban az évben, amelyben az említett császári rendelet révén fontos lépés történt a katolicizmus terjesztése érdekében. Teofilt Bukarestben szentelték érsekké, s ez alkalommal kifejezte az ortodoxiához való hűségét. Ez a szándéknyilatkozat azonban nem mentesítette a katolikus prozelitizmus nyomása alól. Ez volt az oka annak, hogy hivatalában történt megerősítésekor, 1692. december 18-án, fel kellett újítani azt a 19 feltételt, amelyet már 1643-ban, illetve 1669-ben szabtak meg a román egyháznak, a metropolitát a református térítés elfogadására kötelezve. Az I. Rákóczi Györgytől 1643-ból származó 15 feltételhez 1669-ben Apafi Mihály még négyet toldott. (Például a 7. pontban azt követelte, hogy az ortodox egyház szertartásait tisztítsák meg a profán szokásoktól, a babonákat vessék ki, az istentiszteletet a nép nyelvén tartsák, ne pedig ószlávul.) Rendkívül radikális előírások ezek, és kiérződik belőlük a szuperintendensnek az ortodox klérus fölötti[40] illetékessége. Az egyesülés küszöbén a református szuperintendens megnevezése a következő volt: „Erdély magyar és román református püspöke."[41]

A katolikus történetírás szerint[42] 1697-ben a reformátusok ellenkezése dacára hívták össze az egyesítő zsinatot. A fennmaradt dokumentumok tartalma és korabeli fogadtatása azt sejteti, hogy 1697 tavaszán az egyesülési tárgyalások egyik szakasza egyfelől Teofil püspök és egy papi csoport, másfelől a Baranyi Pál László vezette jezsuita misszionáriusok között zajlott.[43]

Az ortodox kritika és különösen Silviu Dragomir szerint – aki a zsinati iratok ellen számtalan érvet hoz fel –, a februárban összehívott zsinat márciusban és júniusban aláírt dokumentumai, amelyekben a metropolita és két pap jelzi egyesülési szándékát, hitelesség szempontjából[44] megkérdőjelezhetőek.

Az első ülésen megmagyarázták az egyesülés szükségességét, a másodiknak a célja kifejezetten az egyesülés és feltételeinek meghatározása volt, nagy vonalakban megjelölve az egyesült egyház vezetőségének igényeit is.

Az 1439-es firenzei zsinat szellemében a román egyházi vezetés az egyesülésben két egyenrangú egyház partneri viszonyát látta; a zsinat négy pontja szerinti megegyezés

---

[40] *Teodor,* 1994. 21. o.

[41] *Juhász I.:* i. m. 246–251. o.

[42] *Teodor,* 1994. 21. o.

[43] Nilles, N. azt feltételezi, hogy Baranyi magabiztossága és az ortodoxok irányába való határozott közeledésének alapja, I. Lipot által 1692. augusztus 23-án kiadott rendelete, melyben azt ígérte, hogy az egyesült ruszinok számára a katolikusok által élvezett a jogokat fogja biztosítani. E rendeletét érvényesnek tekintette birodalom többi ortodox népeire is: „graeci ritus Romanae Unitorum tum ecclesiae ipsae, tum ecclesisticae personae, tum earum res in Apostolico hocce Regno nostro eadem prorsus immunitates gaudere debeant, qua ecclesiae, personaeque ecclesiasticae et res fidelium s. Romanae norum principum consensu indultis et privilegiis effectivae perfrui gaudereque dignoscontur." *Nilles, Nicolau:* Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris corronae S. Stephani. Innsbruck, 1885. I. k. 165. o.

[44] *Dragomir, Silviu:* Românii din Transilvania şi unirea cu Biserica Romei. Cluj, 1990. (A továbbiakban: *Dragomir,* 1990.) 12–18. o.

mellett, a liturgikus és kanonikus-egyházfegyelmi azonosság megőrzésével, a rítus, a fegyelem, a templombelső, a naptár és az ünnepek változatlanságával. Így a román ortodoxok egyesülése beleilleszkedett abba a rendbe, amely Közép-Kelet-Európában gyakorlattá vált; ugyanazokat a követelményeket és feltételeket támasztották Bresztben és Ungváron is. A firenzei koncílium a következő 4 pontot tartalmazta:

1. higgyék és vallják, hogy a római pápa az egész keresztyén egyház feje;

2. higgyék és vallják, hogy a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik;

3. higgyék, hogy a menny és a pokol között ott van a purgatóriumnak nevezett hely (tisztítótűz) is, ahol a kisebb bűnöket elkövetett lelkek megtisztulnak;

4. higgyék, hogy az úrvacsora kovásztalan kenyérrel is kiszolgáltatható.

A missziós stratégia tekintetbe vette, hogy a keleti egyházak részleges egyesülést kívántak dogmatikai és egyházkormányzati vonatkozásokban.[45]

A második ülés végén elhangzott nyilatkozatoknak nagy a jelentőségük, mert túlmutatnak a vallási szférán. Papokat és világiakat egyaránt érintő politikai, társadalmi és művelődési természetű kéréseket fogalmaztak meg, melyek értelmében a román egyházi vezetés az egész román társadalom érdekeit szolgálta. Az egyesülést, a megtűrt helyzet megszüntetését és a közös haza fiaivá nyilvánítást a románság emancipációja eszközének látták. Ugyanolyan mértékben törekedtek az egyesült papság életkörülményeinek a latin rítusú papokéval egyenlővé tételére, azonos jogok és mentességek elnyerése révén. A 4. pont azt kérte, hogy a többi nemzethez és valláshoz tartozó világiak minden jogát élvezhessék, beleértve a katolikus intézetekben való tanulását is.

Ezekben a pontokban a követelések „maximális" programja rajzolódott ki, minden románra kiterjesztve az egyházi, illetve nemzeti-politikai kívánságokat. Erről a programról a későbbiekben részben lemondtak, hogy ne váltsák ki mindjárt az elején a rendek haragját. Még ha szokatlan fordulatot jelentett is ez az esemény, hosszas töprengés előzte meg.[46] A legfőbb követelések – a világiak beleszólása a papok kinevezésébe és ellenőrzésébe, illetve a templom és lelkészlakás céljára földterület kijelölése – elsősorban a többségükben protestáns földbirtokosokat érintették.

Bár a bécsi udvar a maga számára előnyös felekezeti egyensúlyt kívánt megteremteni, azok a kívánságok, amelyek a laikusoknak szóló császári ígéretek skáláját kiterjesztették, messze meghaladták az 1692-es Diploma szövegét.

A harmadik és egyben utolsó tárgyaláson elhatározták, hogy „az egyesülési gyűlés iratait" a császári udvarhoz és Kollonich bíboroshoz, Magyarország hercegprímásához terjesztik fel. A román egyház februárban összeült képviselői, a református szuperintendenstől való félelmükben, vonakodtak aláírni a jegyzőkönyvet.

Az egész román klérus nevében Teofil metropolita által 1697. március 21-én aláírt egyesülési zárónyilatkozat első jele volt a beleegyezésnek. A rendeletértékű nyilatkozat tudomására hozza a császári udvarnak, hogy a román egyház püspöke és teljes papsága

[45] A zsinati tárgyalásokon Teofil püspök, azért, hogy tette még imponálóbb legyen, és a román ortodox egyház ellenállóságát bizonyítsa, célzott arra, hogy a kálvinisták is korábban saját vallásukkal akarták őket egyesíteni. „et ideo nobilitares praerogativas Valachis sacerdotibusque aliisque viris id laborantibus conferebant." *Nilles, N.:* i. m. I. k. 166. o.

[46] *Teodor,* 1994. 22. o.

„egyhangúlag" elhatározta a római katolikus egyházba való visszatérést. A nyilatkozatban, a négy firenzei pont felsorolása után, a román követelések három pontba tömörített megfogalmazása áll:

1. a román papság élvezze a bevett vallások papjainak járó jogokat;

2. minden faluban, ahol van pap, épüljön lelkészlakás, hogy az ne idegen földön, idegen házban lakjék;

3. a papok csak a püspöktől függjenek.

A zárónyilatkozatot 12-en írták alá, közülük ketten szász városokból valók: Vízaknáról és Szászvárosból. Rajtuk kívül részt vett a gyűlésen a nagycégi, bisztrai, nagysinki, posagai, csomafái, magyarszakályi, újfalusi, nemegyei és szilvási esperes; ez utóbbi kivételével mind Kolozs, Szolnok, Doboka vidékéről valók, ahol már működött a részben Munkács, részben Debrecen, Szatmárnémeti és Nagyvárad felől[47] megindult katolikus propaganda.

A meglevő dokumentumok alapján nem tudunk válaszolni arra a kérdésre, hogy a Gyulafehérvárra 1697-ben Teofil és tanácsadója, Baranyi részéről egybehívott gyűlés a szó kanonikus értelmében zsinat volt-e vagy csak néhány jelenlevő ad-hoc megbeszélése.

A teljes programról való lemondást részben a halogatás magyarázza. Az adott politikai és törvénykezési helyzetben az egyesülés még csupán kalandnak tűnt. A kételkedés lassan átadta helyét a meggyőződésnek, és a jezsuita Baranyi meggyőző erejének tulajdoníthatóan, júniusban a „rendeletet" 11 olyan esperes és egy pap írta alá, akik a februári zsinatról[48] hiányoztak, ilyenképpen szélesítve fokozatosan az egyházi elöljárók sorait.

Az egyesülést aláíró esperesek közül heten a következő években, propagandájukkal segítették az egyesülés eszméinek a terjedését.

Különösnek tűnik, hogy a kor jelentős krónikása, Cserei Mihály nem számol be a feltételezett zsinat megtartásáról. Ugyanolyan kevéssé valószínű, hogy a református papság és a kortársak előtt titokban maradhatott volna egy román zsinat, amelyen a református szuperintendens beleegyezése nélkül tárgyaltak a Rómával történő egyesülésről.

Egyetlen elsődleges forrásunkat, amely az 1697. február és június közötti döntő eseményekről tudósít, az egyesülést propagálóktól származó beszámolók és iratok együttese képezi. Ezekből megtervezett és szakszerűen irányított akció[49] képe rajzolódik ki.

Ugyancsak a dolgok későbbi alakulását vetíti előre, hogy már 1697-ben megszülettek a rendek és a Főkormányszék első reakciói az Erdély vallási összetételét megváltoztató eseményekre. A reformátusok pert indítottak az általuk erkölcsileg kifogásolt püspök ellen. A havasalföldi uralkodó is követelte Teofilnak a metropolitai székből való eltávolítását.[50] Teofil 1697 júliusában hirtelen bekövetkezett halála felkeltette annak gyanúját is, hogy megmérgezték.

---

[47] *Miron*, 1998. 29. o.

[48] *Dragomir*, 1990. 18. o. „A trükk gyanúja bizonyossággá válik, mihelyt bebizonyosodik, hogy Teofil aláírása is hamisítvány."

[49] *Bernath*, 1994. 101. o.

[50] *Iorga*, 1989. 227. o.

Bármennyire megbízhatatlanok és ellentmondásosak a dokumentumok az egyházi egyesülés korai szakaszára vonatkozóan, az 1697-es eseményekről el kell mondanunk, hogy Teofilt és követőit az egyesülés „úttörői"-nek kell tekintenünk. Bár alakjuk aligalig körvonalazódik a korai forrásokban, mégis olyan fejlődési folyamatok elindítása köszönhető nekik, amelyek alapjaiban változtatták meg[51] a románság életkörülményeit.

Az Atanasie alatt végbement egyesülés

Úgy tűnt, hogy Teofil halála után az egyesülés műve megbukott. Míg a bécsi körök a jezsuita misszionáriusok erőfeszítései dacára semmi jelét nem mutatták annak, hogy elfogadják az országban élő románok egyesülési szándéknyilatkozatát, a rendek képviselői[52] érdekeiknek megfelelően cselekedtek. A metropolitai székre, Bethlen Miklós, Naláczi István és Keresztesi Sámuel tanácsára, a reformátusok jelölték a Hunyad megyei kisnemesi családból származó ifjút, szerzetesi nevén Atanasie-t, aki a gyulafehérvári református iskola végzettjeként alkalmasnak tűnt arra a szerepre, amelyet neki szántak.

Az új hierarcha kinevezése a status quo fenntartásának jegyében, a református befolyás érvényesítésével történt: az erdélyi református mágnások metropolitajelöltjét a havasalföldi metropolita Bukarestbe hívta felkészítőre, azzal a céllal, hogy a román ortodox egyházra gyakorolt református hatásokat ellensúlyozza. Atanasie 1697 szeptemberében Bukarestbe tartott, hogy Ungro-Vlahia érseke felszentelje. Ám csupán négy hónappal később került erre sor, január 22-én, mikor is Teodosie mitropolita, a konstantinápolyi Dositheus pátriárka jelenlétében végezte el az aktust.

Teofilnek szolgálatba lépésekor, 1692-ben ünnepélyes hithűségi fogadalmat kellett tennie. Atanasie esetében azonban a hét koncíliumra, a kánonokra és a szent atyák tanítására való eskütétel nem volt elegendő; neki azokra a 22 pontból[53] álló „instrukciók"-ra is esküdnie kellett, amelyeket Dositheus pátriárka kifejezetten az ő számára állított össze.

Ebből a 22 pontból csak a kovászos kenyérre vonatkozó utal a katolicizmusra, a Biblia mellett az egyházalkotmányok, zsinati végzések, egyházatyák írásainak elismerésére és tiszteletben tartására, a hét sákrámentum elfogadására, a létező dokumentumok tiszteletére, a megszokott temetési szertartás további fenntartására, a szentek tiszteletének gyakorlására vonatkozó buzdítás azzal a 19 ponttal száll szembe, amelyet a XVII. században a reformátusok támasztottak követelményként a szolgálatba lépő ortodox püspökökkel szemben.

Érdemes figyelni erre a dokumentumra, amely rögzíti a román ortodoxia és a patriarkátus álláspontját a két fenyegető veszéllyel: a kálvinizmussal és a katolicizmussal szemben.

A kálvinista eretnekségre utalva Atanasie esküt tesz, hogy a Szentírás mellett hitforrásként a kánonokat, a zsinati végzéseket és a szent atyák írásait is tiszteletben fogja tartani. A más hiten levő erdélyi hatóságoknak a gondjára bízott nyájjal együtt csupán az 1. pontban feltüntetett „politikai dolgokban" kell hogy engedelmeskedjék. A szuperintendens

[51] *Bernath,* 1994. 107. o.

[52] Uo. 108. o.

[53] Uo. 110. o.

főhatósága helyett – ellentétben a református részről megkövetelt fogadalomtétellel – a püspök és a zsinat a metropolitának, illetve a konstantinápolyi pátriárkának lesz alávetve.

Érdekes az 5. pontnak a román püspökre vonatkozó megszorítása a román nyelv használata tekintetében. Míg a reformátusok és jezsuita ellenfeleik a román istentiszteleti nyelvért küzdöttek, a pátriárka arra kötelezte a püspököt, hogy a szertartást csak ószláv vagy görög nyelven végezze; a nép nyelvét a 2. pontban szabályozott módon csak a prédikációban és az evangéliumolvasásban szabad használnia.

A református káté helyét a Pravoszláv Hitvallást veszi át.

Az utasítás elsősorban a református térítés és annak liturgikus újításai ellen irányul, és csak másodsorban a „babonaságokról és kétes dolgokról" beszélő pápai egyház uralmi szándéka ellen.

A fiatal püspököt azzal a megbízatással küldték egyházmegyéjébe, hogy „a keleti egyház dogmáit, szent sákramentumait és szokásait" változatlanul tiszteletben tartsa.

Az egyházi egyesülés hívei nem maradtak tétlenül, míg Atanasie Bukarestben tartózkodott. Baranyi atya mindent megpróbált elkövetni Bécsben, hogy elhallgattassa a rendeknek Teofil halála után felerősödött befolyását. A politikai körülmények is kedveztek Baranyinak. A császáriak katonai sikerei, nevezetesen Savoyai Jenő herceg 1697. október 11-i zentai győzelme újból mérsékelte az ellenzéki erdélyi rendek szavának politikai súlyát[54] az udvarnál.

Baranyi, az egyesülés pozícióinak megerősítését célozva, 1697 szeptemberében olyan emlékiratot terjesztett az erdélyi katolikus státus elé, amelyben az udvart „az erdélyi görögök és románok egyesülésére" vonatkozó diploma kibocsátására kéri fel, s amely a más vallásúakkal azonos jogokat biztosítana az ortodox rítusú papoknak és szerzeteseknek. Ez az udvarhoz 1698 februárjában továbbított memorandum képezte az alapját azoknak a későbbi tárgyalásoknak, amelyek Franz Kinsky gróf, Ulrich főkancellár és az erdélyiek képviselői közt megindultak. Ez utóbbiak véleménye megoszlott, ugyanis Bánffy György kormányzó református volt, Bethlen Miklós kancellár úgyszintén, míg Apor István kincstartó katolikus. Baranyi atyát kihallgatáson fogadta Kollonich, aki időközben megnyerte a vallási kérdésekben korábban mérsékelt Kinsky főkancellárt az egyesülés ügyének.

1698. január 22-én, Bukarestben történt felszentelése után, az országba visszatérő Atanasie bonyolult politikai helyzettel találta magát szemben.

A fiatal püspök rögtön észrevette, hogy féléves távolléte alatt érezhetően meggyengült a reformátusok helyzete. Ezt a konjunktúrát kihasználva, Atanasie nem jelentkezett a Főkormányszéknél beiktatása érdekében, a református szuperintendenst pedig elkerülte. Baranyi közvetítésével viszont levelet küldött Kollonichnak, császári megerősítést kérve[55] püspöki tisztségére. Azt, hogy a reformátusok jelöltjeként ortodox felszentelésben részesült püspök a katolikus uralkodó elismerését kéri, nyilvánvalóan az első arra utaló gesztusként kell értelmeznünk: kész az egyesülésre.

[54] Erdély története. i. m. II. k. 883. o.

[55] *Bernath*, 1994. 112. o.

Akik a Teofil, Baranyi és Atanasie által kifejezett egyesülési szándékra az udvar kedvező válaszát várták – csalódtak. A Kinsky-vezette bécsi politika, a protestáns többségű erdélyi rendektől tartva, még nem merte Róma hitének alárendelni a román egyházat.

Az 1698-as év azonban elhozta a bécsi udvar első pontosításait a románok egyesítése ügyében, mialatt a katolikus propaganda az egyházi vezetők szintjéről a hívek felé is továbbterjedt. A döntéshozatalba beleszólók körének szélesedésével egyszerre[56] felgyorsultak az események. Az erdélyi képviselőkkel folytatott hosszas tárgyalások után Kinsky hozzáállása győzött Kollonich keményebb álláspontja fölött. Április 4-én olyan kompromisszumban egyeztek meg, amelyet az 1698. április 14-én kiadott császári Resolutio törvényesített.

Az erdélyi Főkormányszéknek címzett 1698. április 14-i császári dekrétum, amely az 1692-es Diploma ígéreteit újította fel, a fejedelemség létéből[57] fakadó sajátosságok szerinti előjogokat kínált a román papságnak a római egyházzal való egyesülés fejében. A dekrétum azonban tekintettel volt a református ellenzékre is, ezért előírta, hogy azoknak is járnak a jogok, akik más felekezettel egyesülnek. Nyilvánvaló, hogy ebben a birodalmi taktikában az 1691-es Diploma Leopoldinumban vállalt kötelezettségek teljesítése érvényesült. A dekrétum lemondott a firenzei koncílium egyesülési feltételeinek teljesítéséről, abból csak az első pontot, a pápa felsőbbségének elismerését őrzi meg.[58]

A rezolúciót a Főkormányszéknek csak május 28-án küldték el újból, majdnem egyszerre a Kollonich bíboros által megfogalmazott enciklika terjesztésével. Az 1698. június 2-án közzétett enciklika fontos helyet foglal el az egyházi unió történetében, mert pontosabban világít rá a Habsburg-egyházpolitikára.

Az okirat az egyesülés elvét a 4 firenzei pont alapján határozza meg; ezek tiszteletben tartása biztosítja a katolikus papság előjogait és mentességeit. Első alkalom ez, amikor az egyházügyi birodalmi tanácsos nyíltan támogatja a román egyesülést, jutalmul a papság anyagi helyzetének javítását és az áttérők védelmét helyezve kilátásba. A történetírás ezt az 1698. április 14-i rezolúció Kollonich nevéhez fűződő „személyes" korrektúrájának tartja.

A prelátus radikalizmusa nem tekinthető az udvar politikájától való elfordulásnak, hanem éppen ellenkezőleg: azt tükrözi. Lévén, hogy Kollonich bizalmas császári tanácsadó volt, olyan álláspontot fejtett ki, amellyel egyetértett ugyan az udvar, de nem tartotta alkalmasnak arra, hogy császári diploma szövegébe foglalja. Míg a hivatalos fórumok politikai okokból kénytelenek voltak óvatosak maradni, a bíboros a római katolikus egyház képviselőjeként, a Római Kúria véleményének lehetett szószólója.

Kollonich állította újból az érdeklődés középpontjába a firenzei koncíliumnak a Teofil idejében tartott zsinaton is megfogalmazott feltételeit, de ő tágabb teret biztosított a társadalmi és politikai ígéreteknek, a katolikus státus színvonalára emelve az egyesült papságot azáltal, hogy császári dekrétumot küldött a római egyházzal egyesülni óhajtó[59] román papok helyzetének biztosítására.

---

[56] *Miron*, 1998. 30. o.

[57] *Dragomir*, 1990. 28. o. A szerző ezt a császári rezolúciót a következőképpen határozza meg: „csábításokkal teli csalétek." A katolikusokkal egyenlő jogokat ígértek mindazok számára, akik a római egyházzal egyesülnek.

[58] *Teodor*, 1994. 24. o.

[59] Uo.

Ebben a helyzetben a rendek és a Főkormányszék álláspontja magától értetődően nem lehetett más, csakis ellenzéki.[60]

Azt azonban egyik dokumentumból sem lehet kikövetkeztetni, hogy milyen intézkedések történtek az egyesülés érdekében az előző évben, kivéve az enciklikának egy homályos célzását. Eddig a pillanatig az udvar nem tett semmilyen lépést Atanasie megválasztásának elismerésére és jogi státusának meghatározására.

A gyulafehérvári jezsuita főnök ilyen körülmények között készítette elő a román hangulatot, és így folytatta a szükséges eljárást a hatóságok felé. Baranyi tanácsára Atanasie olyan lépésre határozta el magát, amely Bécset állásfoglalásra és az országban végbemenő egyesülés elismerésére kötelezte. 1698. október 7-re Gyulafehérvárra összehívta az erdélyi ortodox egyház zsinatát, hogy a Rómával történő egyesülést nyilvánosan határozzák el. Ismerve az addigi ellenállást, egyértelmű, hogy a metropolitának szüksége volt a zsinatra. Ugyanolyan szükséges volt a zsinat Baranyi számára is. Párhuzamosan, október 20-án, szintén Gyulafehérvárt kezdődtek az országgyűlés[61] munkálatai.

A dolgok ilyen irányú fordulása azt mutatja, hogy a román kérdés 1698 őszétől a rendek és a Főkormányszék erdélyi politikájának[62] fontos részévé vált.

Akárcsak a Teofil egyházkormányzása alatti egyesülés aktusáról, az 1698-as zsinat előzményeiről és munkálatairól is kevés dokumentum áll rendelkezésünkre. Mivel sem a zsinat jegyzőkönyve, sem az 1698-as egyházi gyűlésről szóló kortárs tudósítások nem maradtak ránk, arra a nyilatkozatra kell hagyatkoznunk, amelyet románul fogalmaztak és latinul írtak meg. A román és a latin változat ellentmondásai azonban mindmáig számos vitára adtak okot az egyesültek történetírói és az ortodox táborhoz tartozó szakemberek között.[63]

1698. július 7-én a zsinat tagjai állítólag meghívót kaptak október 7-re. Ez az egyesültek véleménye, amit az ortodoxok kétségbe vonnak. Egyesek tudni vélik, hogy volt „egy zsinat" július 7-én, mások azonban úgy tudják, hogy csupán egyesülési „szándéklisták" forogtak közkézen azon a nyáron.

A fent említett nyilatkozatnak sokáig csak a latin nyelvű változata volt ismert, az is másolatban. Később, 1879-ben fedezte fel Nicolae Densusianu görög katolikus történész a budapesti Nemzeti Múzeum könyvtárában, a jezsuita Hevenessi Gábor gyűjteményében a latin változat hiteles szövege mellett a román változat aláírt eredetijét, amely eltér a latinétól. E tény kérdésessé teszi az 1698-as eljárás törvényességét az események pártatlan elemzői számára is.[64]

---

[60] *I. Tóth Zoltán:* A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasaljai krónikairodalomban. Budapest, 1942. Klny. a Magyar Történettudományi Intézet 1942es Évkönyvéből. (A továbbiakban: *I. Tóth,* 1942.) 33. o.

[61] *Bernath,* 1994. 112. o.

[62] *Teodor,* 1994. 25. o.

[63] *Dragomir,* 1990. 28–32. o.

[64] A románul és latinul készült dokumentum formai hibája az első és ötödik lapon betoldott szövegekben áll, az első az aláíró esperesektől, a második magától Atanasie-től származik. Nyilvánvaló, hogy ezek utólagos betoldások a szövegbe, akárcsak az első lap verziójára iktatott latin nyelvű sorok az esperesek aláírása előtt. Ez a tény már eleve kételkedésre adhat okot az aláírások hitelességét illetően. Az ortodox történészek arra is felfigyeltek, hogy a román és latin változat közt lényeges eltérés van, a latin textus a jezsuitáknak az esperesektől el nem fogadott szövegeket tartalmazó betoldásaival teletűzdelt fordítás. Erre a véleményre válaszolt *Alexandru Grama* és *Augustin Bunea* a Cestiuni din dreptul şi istoria Bisericii româneşti unite. (Blasiu, 1893.) 8–22. lapján. Szerintük az irat egységes, a két szöveg nem elvben vagy tartalomban, hanem csak kifejezési formákban

A püspökök és a 38 esperes mellett, – a széleskörű katolikus propaganda sikerét igazolva – az archidiakónusok is[65] az egyesülés mellett nyilatkoztak.

A román változat tartalma vitathatatlanul a papság elvárásait fejezi ki, anyagi helyzete javulásába vetett reményét, a kiegészítések pedig az egyesülés feltételeit rögzítik: a rítus, a szokások, a naptár, az esperesi jogkör fenntartása; ezeknek tiszteletben tartása mellett a hitvallás kérdésének teljes elsikkadása jól jelzi a papság őrlődését a változások és a hagyományőrzés között. Az irat záradékában az aláírások alatt a püspök pontosításokat foglalt írásba, visszautasítva minden liturgiális módosítást. A dokumentum az espereseknek a román egyház főpapja melletti állásfoglalásával zárul, hogy megelőzze a rendek esetleges intézkedéseit Atanasie elmozdítását illetően. Az egyesülés tehát az espereseknek a püspököt körülvevő szolidaritása jegyében ment végbe: bizalmat szavaztak neki, és ragaszkodtak hozzá. Akárcsak egy évvel korábban, most is amellett döntöttek, hogy az egyesülés a firenzei koncíliumon meghatározott tételek szerint, a pápai fennhatóság és a három dogmatikai pont[66] elfogadásával történjen.

Következő lépésként az egyesülésnek az erdélyi hatóságok részéről történő politikai elismerése érdekében teendő intézkedéseket készítették elő, megindítva az új egyház törvényesítésének[67] folyamatát.

Az október 20-án Gyulafehérvárt összeült országgyűlésen – amelynek munkálatai december 21-ig tartottak – a rendek kifejezték Bécs román politikájával szembeni elégedetlenségüket. Az országgyűlés figyelmen kívül hagyta a papság határozatát, az alvinci döntést véve alapul. 1698. november 23-án Bánffy György kormányzó vezetésével a Főkormányszék tiltakozott az egyházegyesítés ellen. Amit fontos megjegyezni ebben a tekintetben, az, hogy mostantól nincs különbség a protestánsok és a katolikusok álláspontja között. Ez azért válik jelentőssé, mert az egyesültek ezután nem számíthatnak a „katolikus státus" támogatására. A földbirtokosok számára legérzékenyebb kérdésben az országgyűlés, a fejedelmi rendelkezésekkel ellentétben, azt igyekszik keresztülvinni, hogy a román papok, akárcsak eddig, úgy ezután is teljesítsék földesuraikkal szembeni robotkötelezettségeiket.[68]

---

tér el egymástól. A történészek a formai kifogások mellett jogi természetűeket is felvetettek: Atanasie aláírását hiányolták. Az esperesek aláírásával kapcsolatban grafológiai bizonyítékokat és észrevételeket is felsorakoztattak. A 38 aláírásból csak 7-et minősítettek hitelesnek, így igazolva azt a megállapítást, hogy az egyesülés mellett az espereseknek csak egy jelentéktelen kisebbsége voksolt. Crişanu állításával szemben *Ştefan Lupşa* és *Silviu Dragomir* az 1697. júniusi, 1698. októberi és 1701. januári iratok aláírásainak összehasonlító elemzésével azt bizonyították, hogy valamennyi aláírás hiteles, de nem az egyesülési nyilatkozathoz kapcsolódnak. Lásd *Dragomir*, 1990. passim.

[65] *Augustin Bunea* a Cestiuni-ban ezt írja: „az egyházi öntudat 1698-tól kezdve egész egyházi életünkben világosan példázza, hogy egyesülésünk mindvégig a katolikus egyházzal való dogmatikus egyesülés volt, amelyben mi a katolikus hitet kívántuk gyakorolni." I. m. 3. o.

[66] *Miron*, 1998. 33. o.

[67] *Trócsányi Zsolt:* Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben (1690–1740). Budapest, 1988. 282. o.; *Teodor*, 1994. 25. o.

[68] „Az oláh papok instantiájára ő felségének kegyelmes resolutiójából látjuk, hogy ő felsége kegyelmesen úgy resolvált eddig szokott conrtibutiójok felől, hogy tudniillik az ki közülök elhagyván eddig usuált vallást, az négy recepta religiónak papjainak eddig usuált szabadságokkal élhessen, ha penig eddig való vallásában perseverál, éljen csak avval az szabadsággal, melylyel eddig élt....az oláh papok szintén úgy adózzanak, non obstante, ha szintén religiójukat változtatták is, sőt földesúroknak is a mint eddig, úgy ezután is szokott honorá-

Az ülésszak végén elhatározták, hogy a református vallású Vass Gábor személyében meghatalmazott szóvivőt küldenek Bécsbe, a rendek kifogásait előterjesztendő.[69]

Az egyesült román papságnak szüksége volt döntése bécsi megerősítésére és az udvar nyújtotta jogi biztosítékokra, ezért az 1692. évi, a magyarországi egyesültekéhez hasonló diplomát kívánt magának. Az „új egyház" elismertetése, az uralkodói diploma kieszközlése végett az új egyesült püspök, Atanasie hajlandónak mutatkozott a birodalom fővárosába utazni, amint ezt neki a jezsuita Barrow[70] is tanácsolta.

A császári udvar határozottabb politikáját a karlócai béke megkötésének körülményei határozták meg; Erdély a nemzetközi jog szempontjából ekkor került Habsburg fennhatóság alá. Ez a körülmény kedvező jogi feltételeket teremtett a katolicizmus terjesztésének folytatásához. Így 1699. február 26-án, a békeszerződés megkötésének napján, az udvar kibocsátotta azt a diplomát is, amelyet az egyesülés első oklevelének lehet tekinteni.

Ez az irat a Kollonich bíboros által 1698. június 2-án felvetett egyesülési elképzelését tükrözi, s a korábbi tárgyalás, nyilatkozat és rendelkezés szintézisének tekinthető.[71]

Atanasie Anghelt mindazonáltal várakozásaiban csalódás érte, mivel a diploma figyelmen kívül hagyta az 1697-es és 1698-as nyilatkozatokat, és nem csak a románoknak, hanem a Magyar Királyság, Horvátország és Erdély görögjeinek és ruténjainak is szólt. Ez egyúttal Kollonich érseknek az egyesült egyházfővel szembeni bizalmatlanságát is jelezte.

Bécsnek arra vonatkozó kísérletei, hogy a rendek azonnal elfogadják a diplomát, csődöt mondottak. Az erdélyi Főkormányszék, amely 1699. február 28-án kapta kézhez az iratot, nem volt hajlandó annak elfogadására.

1699. március 29-én a katolikus státus egy fensőbbséges hangon fogalmazott utasítást küldött Atanasie püspöknek. Az utasítások a következőkből álltak: a császár által meghirdetett elvekkel ellentétben az egyesült lelkészek egyenként egyezzenek meg földesuraikkal, a nemesekkel a nekik járó szolgáltatások tekintetében; a tized fizetésére továbbra is kötelesek lesznek az uradalmi földet művelő papok, falvanként legfeljebb kettőre kell korlátozni a papok számát, tilos lesz a papoknak adómentesség szerzése érdekében rokonokat, közelálló személyeket elszállásolniuk. E „végrehajtási utasítások" elkészítésével és egyes vizsgálatok tartásával a rendek azt akarták igazolni, hogy a románok nem óhajtják az egyesülést. Ezek a támadások késztették a román papságot álláspontjának további tisztázására.

---

riumokat dják meg, közönséges akaratból végeztük." Erdélyi országgyűlési emlékek. Budapest, 1898. (Szilágyi Sándor történelmi bevezetésével) 1698. 10. Artikulus, 407–408. o.

[69] *Bernath,* 1994. 125. o.

[70] *Lupaş,* 1995. 471–474. o., 201. sz. dokumentum.

[71] „..mandatas typis, et Hungaria omni Transylvaiaque distributas in vulgus; quibus et caeteris decretum explanaretur, et proprius Eminentissimi favor, specialisque protectio promitteretur in omnibus, et unionis quadam formula, ac veluti scenographia proponeretur; eadem nempe, quam jam ante anno abhinc uno, Theophilus cum clero Walachico, in suo, quod post synodum ediderat manifesto, posuerat. Nimirum: ante omnia credi esse necesse, totius Ecclesiae caput Romanum Pontificem. Tum azymum panem, aptam esse materiam Eucharestiae, seu Coenae Dominicae. Adhaec, praeter Coelum sedem sanctorum, et carcerem damnatorum Infernum, esse tertium aliquid loci, animbus ab ultima culparum scoria purgandis addictum. Denique, tertiam Trinitatis personam, seu Spiritum Sanctum, a Patre Filoque procedere. Ita tunc Aug[ustissi]mus Caesar, et Eminent[issi]mus princeps." *Freyberger, A.:* i. m. 53. o. (Az idézetből is kitetszik az, hogy a dogmatikai tételek a Teofil alatt tartott zsinat óta semmmit sem változtak, noha a purgatórium kérdése körül sok vita folyt.)

Figyelmen kívül hagyva a Főkormányszék és a rendek ellenállását, Kollonich megelőzve az „ország" ellenzékét, a császári rendeletet ünnepélyesen kihirdette az egyesült egyház 1699. május 24-re ad-hoc összehívott nemzeti zsinatán. Valószínűleg erről a zsinatról – amelyen olyan befolyásos katolikus személyiség is részt vett, mint Apor István kincstárnok – tudósította 1699. június 28-án[72] Rómát a bíboros hercegprímás.

Az eseményről másolatban őrzött beszámoló, amelyből a résztvevők száma sem derül ki, arra enged következtetni, hogy ez a zsinat is csak reprezentatív jellegű lehetett.

A rendek hevesen reagáltak rá. A diplomára való hivatkozás nélkül a Főkormányszék 1699. július 14-én egy május 7-i császári rendelethez folyamodott, amely előírta az erdélyi alattvalók emigrálásának engedélyezését. Ezzel a lépéssel is tiltakozásukat fejezték ki a románok körében folytatott politikai meggondolásból végzett prozelitizmus ellen. Az emigrálás következtében várható volt a román alattvalók számának lényeges csökkenése.

Ez az ellenállás a Habsburg politika irányítóit a rendekkel szembeni hanghordozás mérséklésére késztetette. 1699. augusztus 26-án két rendelet született a románok egyesülésére vonatkozóan. Az egyik arra buzdította a Főkormányszéket, hogy foglaljon állást a románok katolikus hitre térésével szembenálló vagy a már áttérteket megfélemlítő földesurakkal szemben. A másik, Rabutin tábornoknak szóló rendelet azt az utasítást tartalmazta, hogy védelmezze az egyesülteket, és üldözze azokat, akik a császári dekrétumnak ellenszegülnek. Bécs álláspontjának módosulását jelzi, hogy egyik rendelet sem említi sem a február 16-i diplomát, sem a románok 1698. október 7-i határozatát, mindössze az 1698. április 14-i uralkodói rezolúcióra hivatkozik.[73]

Ha a rendek az 1699. augusztus 26-i császári rendeletet megengedő rendelkezésként értelmezték, akkor hamarosan meg kellett győződniük ennek ellenkezőjéről. 1699. szeptember 5-én a bécsi udvar kiadta az úgynevezett „Puncta Leopoldiná"-t.[74] A „pontok" meghatározták a római katolikusoknak a közélet egyes területeire[75] vonatkozó igényeit; elsősorban azt, hogy a fontosabb polgári tisztségeket a többi bevett valláshoz tartozókkal azonos arányban foglalhassák el.

A rendek reakciója az 1699. szeptember 26-i korlátozó utasításban jelentkezett. Ezt az Atanasie Anghel összehívta zsinatnak küldték, a katolikus státus öt pontjából kiindulva, azzal a céllal, hogy elérjék az egyesülés megállítását. Atanasie ugyanis az országgyűléssel egy időben hívta össze Gyulafehérvárra az általános zsinatot, amely az egyesülés ellenes lépésekre számítva, megelőző, tiltakozó álláspontra rendezkedett be, jezsuita kézre valló módon.

Az országgyűlés 1699. szeptember 26-i „utasítása" Lipót egyesítési diplomáját kívánta ellensúlyozni, új politikai-vallási szabályozást hozva létre a románság számára. Hiányzott az utasításból bármiféle utalás az 1699. február 16-i diplomára. A dokumen-

---

[72] *Teodor,* 1994. 26. o.

[73] *Bernath,* 1994. 130. o.

[74] Erdélyi országgűlési emlékek. 1692–1699. XXI. k. Budapest, 1887. 419–420. o.: LXIV. A császártól leküldött pótdiploma.

[75] Így intézkedett, hogy a katolikus alattvalók ne kényszerüljenek a protestáns egyház lelkészi kara számára fizetni egyházi kötelezettségeiket; az alaptörvényben szereplő tisztségek betöltéséért versenyző jelöltek közül egyik minden esetben katolikus legyen; a városi tanácsokban a katolikusok egyenlő arányban kapjanak részt; minden olyan rendelkezés, amely ennek a szabályozásnak ellentmond, vonassék vissza. *Bernath,* 1994. 133. o.

tum hét pontja kifogásokat tartalmaz az egyesült papságnak a bevett vallásokkal egyenlő státusba való integrálása ellen. Így például a következő ötletekkel találkozunk benne: a nagyobb helységekben kettőre csökkentsék a román papok számát, a kisebbekben egyre; a létszámfeletti papokat családi helyzetüktől függetlenül küldjék kolostorba. Az egyesült püspök hatáskörét korlátozzák; minden papnak és világinak – a földesúr beleegyezésének függvényében – joga van megmaradni görögkeleti hitében vagy csatlakozni a négy bevett vallás valamelyikéhez.[76] Elhatározták azt is, hogy „közvélemény-kutatást" fognak végezni, hogy megtudják a hívek véleményét.[77] Az utasítások jellege határozottan utal a rendek képviselőinek társadalmi-politikai érdekeire.[78]

A Főkormányszék és az országgyűlés elküldte Kollonichnak a dokumentumot, két hasonló tartalmú levélben is kérve, hogy szerezze meg rá az uralkodó jóváhagyását.

Amikor az országgyűlési küldöttek[79] átadták a román általános zsinatnak az utasításokat, Atanasie a diétának címzett tiltakozó nyilatkozatban azonnal ellentámadást intézett a határozat[80] pontos ismerete nélkül. Az egyesült egyház részéről megnyilvánuló, 1699. szeptember 30-án megfogalmazott második tiltakozás hangja élesebb volt, Atanasie püspök ebben arra merészkedett, hogy szembeszegüljön az erdélyi hatóságokkal, kijelentve, hogy tiltakozik a kilátásba helyezett kihallgatások ellen, és megtagadja az ország hatóságai[81] iránti engedelmességet.

Atanasie minden ellenszegülése ellenére a Főkormányszéktől kiötlött kihallgatások megtörténtek, megszólaltatva az erdélyi falvak addig hallgató lakóit, fényt derítve gondolatvilágukra és magatartásukra. Csak találgathatjuk a püspök ellenállásának okait. Félt volna az esetleges eredményektől, vagy a kihallgatásokat „a világi hatalomnak egyházi kérdésekbe való illetéktelen beavatkozásá"-nak tekintette?

A vizsgálatok fellebbentik a fátylat egy olyan világról, amely a XVII–XVIII. század fordulóján ki kell hogy lépjen hallgatásából, hogy meghatározza vallási érzékenységét, amelyet véleménye szerint nem ő választ, hanem a keresztségben készen kap.

Külön hallgatták ki a papokat és a híveket, hogy a befolyásolást elkerüljék. A vizsgálatok megerősítették, hogy az egyesülés megváltoztatta a közösségeken belüli szolidaritást, sokszor meghasonlást támasztva papok és híveik között. Elsöprő többséget jelentett az a falusi magatartás, amely elutasított minden változást a vallásos lelkületben, kifejezve az öröklött hagyomány továbbőrzésének szándékát. A nemzedékről nemzedékre átörökített hagyományhoz való hűségről tanúskodott minden megnyilatkozás. A bözödi és a mezősámsoni hívek nyilatkozatainak határozott hangja egyenesen fenyegetővé válik: azt mondják, ha ortodox hitükben háborgatják őket, készek akár el is hagyni az országot.[82]

---

[76] Erdélyi országgyűlési emlékek. i. m. 427–429. o.: 1699. 4. artikulus. Az artikulus 3. pontja a papok tanulására vonatkozik: „valaki oláh pappá akar lenni, mivel hogy most ő nekiek semmi valóságos jó osklájok nincsen, tanuljon azon a religión levő oskolákban, az melylyel uniálja magát, különben ne assumáltassék az papságra." Ebből kitetszik az, hogy az eddigi gyakorlattól eltérően – ti. az ortodox papok elsősorban a református kollégiumokban tanultak – iskoláikban nem engedélyezik az egyesült papoknak a taníttatását.

[77] Uo. 430. o.: 6. artikulus.

[78] Uo. 431. o.: LXVI. A Gubernium rendelete a biztosokhoz.

[79] *Bernath,* 1994. 133. o.

[80] Lásd *Bernath,* 1994. 139. o., 138. sz. jegyzet.

[81] *Dragomir,* 1990. 64. o.; *I. Tóth,* 1942. 37. o.

[82] *Dragomir,* 68. o.; *Lupaş,* 1995. 108–111. o.

A protestáns ellenzék 1700-ban lépett hevesebb akciókba, amikor „ellenegyház" létesítését kísérelték meg, püspökké nevezve ki a kálvinizmus iránti rokonszenvéről ismert Ion Ţircát. Ezzel egyidejűleg a reformátusokkal egyenlő jogokat élvező[83] román református gyülekezetek alakításának tervét népszerűsítették. A református propaganda komoly sikereket könyvelhetett el a XVII. században már „kálvinista színezetű" Hátszeg vidékén: tíz pap vetette alá magát a református szuperintendens fennhatóságának.[84]

A kialakult új körülmények a román egyház helyzetét még bonyolultabbá tették: Atanasie püspök a két éve kért császári elismertetést még mindig nem kapta meg, s ebből az is következett, hogy a bécsi udvarban a zsinatok egyesülésre vonatkozó határozatait sem vették figyelembe.

A bizonytalan körülmények befolyásával magyarázható, hogy Atanasie elfogadta Constantin Brâncoveanutól,[85] Havasalföld vajdájától, az unió esküdt ellenségétől[86] az Argeş-vidéki Merişeni birtokát és a 6000 aranyat, amelyet 1700. július 15-én ajánlott fel neki. Brâncoveanu adománya nagyon is jelzésértékű: „Erdély szent metropolitájának, mivel ez a szent metropolia úgy fuldoklik a habokban, mint egy hajó a tenger hullámai között, körülvéve sok idegen nyelvvel."[87]

De hamar véget ért Atanasie számára ez a közjáték, mert Havasalföldhöz való közeledését „a megtévedt püspök" elleni vádpontként tárgyalták később Bécsben.

A reformátusoktól támadva, az ortodoxoktól körüluduarolva, Atanasie Anghel mégis kitartott az egyesülés mellett, 1700. szeptember 14-re[88] összehívta az általános zsinatot, amelynek keretében megtette az első lépést az új egyház megszervezésére. Ami a résztvevők számát illeti, a zsinat maga állítja, hogy mindaddig a legnagyobb létszámú volt, 54 esperes, 1653 pap gyűlt össze, s rajtuk kívül falvanként még három-három képviselő. Jancsó Benedek szerint ez volt a nemzeti öntudatára ébredt román nép első felkelése.[89]

A zsinaton a hitvallástétel és a kívánalmak kinyilatkoztatásáról már áttértek az egyesült egyház megszervezésének szakaszára, a katolikus reform szerinti követelmények szellemében. Az ott megszövegezett nyilatkozat megállapítja, hogy a Róma egyházával történt egyesülés szabad akaratból következett be, magában foglalja a firenzei koncílium négy pontjának elfogadását és a katolikus egyházéval egyenlő jogok és privilégiumok nyújtását. Az általános zsinaton 28 kánont határoztak meg az új egyházfegyelmi szabályozás[90] és az új görög katolikus egyház megalapítása érdekében. A zsinat intézkedéseket fogadott el a református befolyásolás ellen, ezek egyebek mellett a jezsuita hatást ér-

---

[83] *Bernath,* 1994. 142. o.

[84] *Lupaş,* 1995. 475–476. o., I. 202. sz. dokumentum.

[85] *Lupşa,* 1944. 62. o.

[86] *R. Várkonyi,* 1984. 202. o.

[87] *Bernath,* 1994. 145. o.

[88] I. Tóth Zoltán szeptember 4-ről tud: *I. Tóth,* 1942. 38. o., de *Matthias Bernath* és *Pompiliu Teodor* munkáiban szeptember 14. szerepel: *Bernath,* 1994. 146. o.

[89] *Jancsó Benedek:* A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I–II. k. Budapest, 1896., idézi *I. Tóth,* 1942. 39. o.

[90] *Lupşa,* 1944. 63–65. o. Közli mind a 28 pontot. Érdemes megjegyezni a 14. pontot, amelyben előírják: „a papok végezzék, amennyire tudják, románul az istentiszteletet, az evangéliumot és az apostolok cselekedeteit, hogy értsék a hívek" – ez nemzeti öntudatosodásukat is jelzi.

zékeltetik, s rendelkezett a papok és a hívek erkölcsi magatartásáról (a templomlátogatás kötelezettségéről). Megszabta az új egyház megszervezésének normáit, az esperesek és papok kinevezésének feltételeit, ezeknek és a híveknek a kötelességeit és a velük szemben támasztandó fegyelmi követelményeket. A zsinat döntő mozzanata volt az egyesülés beteljesedésének.

Az 1701. január 6-án – a sorra kerülő bécsi utazás előtt – összehívott újabb zsinaton 20 esperes kérést írt Atanasie püspöknek a székében való megtartása érdekében.

A Bécsbe utazásra való felszólítás, jellegzetes módon, nem a Főkormányszék, hanem a császári parancsnok útján érkezett Atanasie püspökhöz.

Kollonich rendeletére Rabutin tábornok, káplánját, a jezsuita Carolus Neureutert adta kísérőül a fiatal püspök mellé, román részről pedig Melentie esperest, református titkárát és Ştefan Raţiu kisnemest, a püspök tanácsosát.

Atanasie kíséretével 1701. február 5-én érkezett Bécsbe. Kollonich magának tartotta fenn a tárgyalások vezetésének jogát; nem túl meleg fogadtatásban részesítette a vendégeket. Atanasie az 1701. január 6-án tartott zsinaton készült nyolc pontos határozatot nyújtott át, ez tartalmazta a románok kívánságait, amelyeknek teljesítése a császári udvarra tartozik: a császár ismerje el az egyesült egyházat, Atanasie személyét pedig annak püspökéül, bocsásson ki egy új diplomát, amely az egyesült egyház papságának ugyanazokat a jogokat biztosítja, amelyek a latin szertartásúakat megilletik, tegye lehetővé fizetett iskolák létesítését a román papságnak, a császári katonai parancsnok nyújtson védelmet az egyesülteknek, az udvar rögzítse a katolikusokkal való egyesüléssel kapcsolatos álláspontját, mentsék fel a jobbágy román papokat a dézsmafizetés kötelezettsége alól.[91]

A második kérdés, amely miatt szükség volt Bécsben a román küldöttség jelenlétére, a püspök személye volt. A tárgyalások fő témáját azok az ellene felhozott vádak képezték, amelyeket Kollonich 22 pontos vádbeszédben foglalt össze. A jezsuita elöljárók szemében Atanasie megbízhatatlan, gyanús személynek tűnik, a havasalföldi metropolita és a vajda kollaboránsának.

Amikor vallásáról kérdezték, egyenesen azt válaszolta, hogy ő nem egyesült.[92]

Valószínű, hogy olyan pillanatban nyilatkozott így Atanasie, amikor a vádaskodások kereszttüzében ugyanolyan szorongatott helyzetben volt, mint közvetlenül Bécsbe indulása előtt, amikor az egyesülés kétségessé vált. Ugyanis, saját tervét kénytelen volt háttérbe szorítani és úgy fogadni el az egyesülést, ahogy azt Kollonich előírta.

Így kényszerült rá Atanasie, hogy alávesse magát egy fegyelmi tárgyalásnak, nyilvánosan mondja el a tridenti hitvallást, megszakítsa a kárpátontúli és az ortodox főpapsággal fenntartott kapcsolatait, hűségesküt tegyen a pápának, rendelje magát alá az esztergomi érseknek. Ezek az eljárások mentették fel a román püspököt annak gyanúja alól, hogy az egyesülésnek nem őszinte híve.

A bécsi eseményekkel párhuzamosan Erdélyben fokozódott a nyomás az egyesülés ellen. Az 1701. január 15-től március 9-ig ülésező országgyűlés Bécsre figyelő tekintet-

[91] *Miron*, 1998. 103. sz. jegyzet.

[92] *Nilles, N.:* i. m. 267. o. „Asserit hic, dominem episcopum a se interrogatum, utrum unitus sit, dixisse: se non esse unitus."

tel új álláspontot fejtett ki: „az ország semmit sem nyer a román papok egyesülésével, épp ellenkezőleg, veszíteni fog, mert a papok eddigi terheit »más jó emberek vállára« kell majd vetni."[93] Ebben a bizonytalan helyzetben Kapy Gábor jezsuita szerzetes azt tanácsolta Kollonichnak, hogy kompromisszumként erősítse meg püspöki székében Atanasie főpapot, de ellenőrző szervként állítson mellé egy jezsuita rendbeli „teológust", akit széles hatáskörrel ruház fel.[94] Baranyinak Atanasie püspökről alkotott jó véleménye mentette meg a helyzetet, s tette személyét elfogadottá a császár előtt. Püspökké választását később Róma is elismerte.[95]

Ezt az eljárást követően került sor a Diploma Leopoldinum kiadására 1701. március 19-én, ami a román egyház és a román nemzet számára a legfontosabb következményekkel járó esemény kiadása volt. Matthias Bernath véleménye szerint, a dokumentum „torz" volt, többet ígért, mint amennyit adhatott.[96] I. Tóth Zoltán történész pedig azt írja, hogy a diploma jól megtervezett csapás volt, és érthetetlen, hogy a magyar történetírás nem foglalkozott ezzel a rendkívül fontos okmánnyal,[97] és a bécsi központi hatóságok sem emlegették a későbbiekben.[98] Erről a „tökéletes némaság"-ról az ortodox álláspontot képviselő Silviu Dragomirnak az a véleménye, hogy titkos megegyezés létezett Bécs és az erdélyi rendek[99] között arra vonatkozóan, hogy ez utóbbiak nem fogják érvényesíteni a Diplomának az egyesült román[100] nemesek és a szabad parasztok jogait érintő 3. pontját. A harmadik pont végrehajtása ugyanis Erdély alkotmányos átszervezését eredményezte volna, hiszen a románok a rendek közé kerültek volna.

Míg a többi előírások nagy többsége felfedezhető a korábbi oklevelekben is, a harmadik pont teljesen szokatlan az udvar tárgyalásainak és ígéreteinek sorában. Ez részben érthető lehet, ha a Habsburg valláspolitika korábbi fogásaira gondolunk: Vitéz Mihály idejében (1600-ban) úgy akarták átszervezni a bevett vallások rendszerét, hogy a református és unitárius helyét az ortodox foglalja el. Ennek az ellenreformációs politikának most az ortodox világban van folytatása.[101]

A Diploma 5. pontja szerint a püspököt, egy „teológus" segíti tanácsaival, aki a Causarum auditor generalis tisztét is betölti. A 7. és 13. cikkely pontosítja feladatait a családjog, a dogmatika területén, a papok képzésének is ő az irányítója. A 6. cikkely értelmében pedig jogában állt Atanasie levelezését cenzúrázni. Mindezeket a jogokat úgy nyeri el, hogy tanácsadója, de felvigyázója is a püspöknek.

Mivel a „teológusanak" van megfelelője a katolikus egyházban, az erdélyi egyesült egyházban is, mint tisztségviselőnek, külön feladatokat[102] jelöltek ki számára. A különb-

[93] *Bernath*, 1994. 149. o.

[94] *Dragomir*, 1990. 90. o.

[95] *I. Tóth*, 1942. 39. o.

[96] *Bernath*, 1994. 155. o.

[97] *I. Tóth*, 1942. 40. o.

[98] *Bernath*, 1994. 156. o.

[99] *Dragomir*, 1990. 92. o.

[100] *Trócsányi Zs.*: i. m. 284. o.

[101] *Teodor*, 1994. 29. o.

[102] A teológus a római katolikus egyházban a kanonokok káptalanjának tagjaként, a IV. Lateráni Zsinatnak a Tridenti Zsinaton is megerősített rendelkezései szerint, a Szent Írások magyarázója, aki ezt a feladatát a hívek előtt nyilvánosan is ellátja a püspöktől megszabott napokon és órákban.

ség abban áll, hogy míg az erdélyi egyesült görög katolikus egyház teológusát az államfő nevezte ki felvigyázó és ellenőrző feladattal, addig a katolikus egyházban a püspök nevezte ki a neki alárendelt teológust.

A teológus intézménye képezte a következő évtizedekben a püspökök és a bécsi udvar közti feszültség alapját, de az egyesülés elleni propaganda fő témáját is. Az intézményt úgy is minősítik, mint katolikus sikert a református szuperintendens befolyásával szemben,[103] egyes ortodox történészek pedig a román egyház egyesülés révén történt megalázása kirívó példájaként beszélnek róla.

A teológus szolgálatba állítása mellett Kollonich azzal is kifejezte Atanasie püspökkel szembeni bizalmatlanságát, hogy papként és püspökként is újraszenteltette 1701. március 24-én. A cselekményt annál nehezebb megérteni, mivel az 1701. március 19-i dekrétum már elismerte a főpapot Erdély és a csatolt részek[104] románjai fölötti püspöknek.

Az ortodox metropolitát így az esztergomi prímásérsekségnek alárendelt görög katolikus püspöki rangra szállították le, az utódlás kérdésében azt a szabályozást hozva, hogy a zsinat három jelöltjéből az uralkodó választhatja az elsőt.

A püspök és a zsinat fegyelmi hatáskörét lényegesen csökkentették, az esperesek és a papok lelki ügyekben az esztergomi prímáshoz fellebbezhettek.[105]

Háromhavi ott-tartózkodás után a püspök kíséretével május elején hagyta el Bécs városát. Mivel Erdély határszéli helységeiben papok és hívek seregei várták, így 1701. május 15-én ünnepélyesen vonult be Gyulafehérvárra.

Június 25-én, az általános zsinat nyitónapján a császári biztos beiktatta hivatalába Atanasie püspököt. 54 esperes és mintegy 1000 pap gyűlt össze a zsinatra, továbbá kétszer ennyi világi, azzal a céllal, hogy egyesülési szándékukat ismét megerősítsék. A zsinat azonban az ortodox belső ellenállóknak is lehetőséget nyújtott a megszólalásra. Bolgárszeg gyülekezetének két képviselője a gyulafehérvári székesegyház előtt tiltakozott, kifejezésre juttatva véleményüket, hogy a románok teljes és végleges egyesülése csupán illúzió, és az egyesült egyház létrehozása nem vonja maga után az unió[106] egyhangú elfogadását.

A Habsburgok erdélyi valláspolitikájának ez az első szakasza sikerrel zárult: a Főkormányszék heves tiltakozása ellenére létrejött a román görög katolikus egyház. A zsinatokon azt az eszmét terjesztették, mely szerint az egyesülés a román egyház Rómával egykor meglevő egységét állította helyre.[107]

A végrehajtott egyesítés az Erdély földjén 1688 óta meghonosodó Habsburg-politika eredménye volt. Saját maga számára megteremtette a hatalmat támogatók rétegét, nem törődve a korábbi politikai helyzettel. Ez a politikai irányváltás a későbbiekben az ellenreformációval teljesedett ki.

---

[103] *Iorga,* 1989. 236. o.

[104] *Lupşa,* 1944. 90. o.

[105] *Andea, Avram – Răduţiu, Aurel – Edroiu, Nicolae:* Istoria Transilvaniei (1690–1812). Transilvania sub stăpânire habsburgică, VI. fejezet, 651. o.

[106] *Bernath,* 1994. 157. o.

[107] *Bocşan–Lumperdean–Pop,* 1994. 60. o.

MÉSZÁROS KÁLMÁN

SAJÓ–HERNÁD VIDÉKI HŐSI HALOTTAK KISKUNHALASON

Adatok az 1703. október 5-i halasi ütközet kuruc veszteségeihez

A Rákóczi-szabadságharc idején a szembenálló felek hat döntő csatát vívtak egymással,[1] melyek lefolyásáról Rákóczi Emlékiratai és a napjainkig megjelent szakirodalom alapján kellő tájékoztatást nyerhetünk.[2] A kisebb ütközetekről is számos tanulmány áll rendelkezésünkre, s végeredményben elmondhatjuk, hogy újabb írott források előkerülésére ma már alig-alig számíthatunk, illetve ezek legfeljebb egy-egy részletkérdés tisztázását eredményezhetik. Igazán jelentős előrelépést a csatatérkutatás,[3] ezen belül főként a ma még jószerivel ismeretlen tömegsírok feltárása jelenthetne.

Tudomásom szerint eddig erre kellő alapossággal csupán az ún. kiskunhalasi „Kuruczhalom" esetében került sor. Az 1703. október 5-i halasi ütközetben elesett kuruc hősök maradványait rejtő tömegsír feltárása a neves antropológus, Bartucz Lajos nevéhez fűződik, aki önálló tanulmányban publikálta az eredményeket.[4] Régészeti és orvostörténeti módszerek alkalmazásával sikerült alátámasztania az ütközettel kapcsolatos egykorú megállapításokat, melyek szerint az rendkívül véres, sok áldozatot követelő összecsapás volt a Deák Ferenc vezette kurucok és a Johann Kyba által vezetett császári szolgálatban álló rácok között.

Az ütközet lefolyásáról sokáig ellentmondásos és hézagos információink voltak mind annak pontos dátumát, mind pedig eredményét illetően. 1996-ban végül Lele József kitűnő tanulmánya tisztázta, hogy a halasi ütközet megvívására 1703. október 5-én (nem pedig 3-án) került sor, és bár a császári fővezér is halálosan megsebesült, kétségtelenül a kurucok vereségével végződött.[5]

Lele József tanulmányában kitér az ütközet előzményeire, a forráslehetőségekhez mérten annak részleteire és következményeire is, így jelen közleményünkben csupán az általunk feltárt új eredményeket ismertetjük. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk

---

[1] Ezek időrendben a következők: Koroncó, 1704. jún. 13. – Nagyszombat, 1704. dec. 26. – Pudmeric, 1705. aug. 11. – Zsibó, 1705. nov. 11. – Trencsén, 1708. aug. 3. – Romhány, 1710. jan. 22. Valamennyi a kurucok vereségével végződött.

[2] Mindenekelőtt Markó Árpád klasszikus tanulmányait kell megemlítenünk, melyek közül a koroncói, nagyszombati, trencséni és romhányi csaták leírása legújabban reprint kiadásban is megjelent. L. *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.) Sajtó alá rendezte *Mészáros Kálmán.* Budapest, 2003.

[3] Ennek jelentőségéről és első hazai eredményeiről l. a *Hadtörténelmi Közlemények* „Csata- és hadszíntérkutatás" címmel indított új rovatában *Holló József Ferenc* és *Négyesi Lajos* munkáit: 116. évf. (2003) 1. sz. 196–230. o.

[4] *Bartucz Lajos:* A kiskunhalasi „Kuruczhalom" feltárása. = Uő: A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek. Budapest, 1966. (Paleopathologia, III.) 421–444. o. L. még *Hajnal Klára:* A kuruchalomról. = Halasi Téka 7. sz. (A Halasi Műsor melléklete.) Kiskunhalas, 1987. 31–34. o. Ez utóbbi munkára Szakál Aurél hívta fel a figyelmemet, s a kiadványt is megküldte számomra, segítségét ez úton is köszönöm. Ugyancsak köszönettel tartozom a szoborról és az emléktábláról készült képekért.

[5] *Lele József:* A halasi csata. (1703. október 5.) = Adatok Kiskunhalas történetéhez. Szerk. *Szakál Aurél.* Kiskunhalas, 1996. (Halasi Téka 18.) 21–34. o.

ugyanis, hogy különböző források alapján sikerült 16-17 főt név szerint azonosítani a Halasnál elesett kurucok közül, további 3 főről pedig sebesülésükre vonatkozó adataink vannak. A mintegy 20 adatból 4 volt ismert korábbi publikációk révén, a továbbiak pedig egy mindeddig mellőzött forráscsoport vizsgálata révén kerültek felszínre. R. Várkonyi Ágnes már 1964-ben felhívta a figyelmet a Rákóczi parancsára 1704 első felében végrehajtott vármegyei és uradalmi összeírásokra, amelyek név szerint felsorolják a katonáskodó jobbágyokat alakulataik megnevezésével együtt, időközben pedig több megyei összeírás nyomtatásban is napvilágot látott, a Rákóczi-uradalmak korabeli urbáriumai azonban még feldolgozatlanok.[6] Mivel a halasi ütközetben javarészt a Rákóczi-birtokokhoz tartozó Sajó–Hernád vidéki településekről szerveződött alakulatok[7] vettek részt, a szerencsi és ónodi uradalmak 1704. március első felében készült összeírásában több utalás található a Halasnál elesett katonákra vonatkozóan. Ezeket és a néhány más forrásból származó adatokat az alább közölt táblázatban foglaltuk össze.

Búsuló kuruc
Damkó József 1904-ben felállított szobra Kiskunhalason

[6] Minderre l. legújabban *Mészáros Kálmán:* Zemplén vármegye katonai összeírása 1704-ben. = Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére. Szerk. *Tamás Edit.* Sárospatak, 1999. (A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 37.) 115–118. o.

[7] Deák Ferenc és Ónodi alias Szikszai János Deák lovasezredei. A névhasonlóság miatt egyébként a két tisztet és alakulataikat – különösen Szolnok elfoglalása és éppen a halasi ütközet kapcsán – olykor összekeverik a szakirodalomban.

Az ütközetben elesett katonák adatai

Az elesett katona		
neve	*lakhelye*	*hátrahagyott családtagjai*
1. Czako Márton	Ónod, Emőd felől való utca	Özvegye maradt
2. Csengeri István[8]	Kesznyéten, napnyugatról való sor	Fia az ónodi ezredben[9] szolgált, az összeírás idején Eger alatt
3. Csontos Mihály	Kesznyéten, napnyugatról való sor	Özvegye maradt
4. Csovási István	Polgár	Özvegye és három árvája maradt
5. Harda N.	Hernádnémeti, Nagy utcának sorja	Édesapja Harda Márton, két fivére Lajos Gergely lovasezredében szolgált
6. Iffiu Pál főhadnagy[10]	Ónod, Emőd felől való utca	Özvegye maradt
7. Kapitan[11] János	Ónod, Emőd felől való utca	Özvegye maradt
8. Kovács István	Megyaszó, Alsómegyaszó, napnyugati sor	
9. Kovács István	Sajószeged[12]	Állapotos felesége hamarosan szintén meghalt gyermekszülésben, három kiskorú árvája anyósára maradt
10. Körössi Gergely zászlótartó[13]	Ónod, Köröm felől való utca	Özvegye maradt
11. Nagy György	Emőd, Igrici felől való sor	

[8] Az összeírásban közvetlenül „Csontos Mihálné" után szerepel. Halálával kapcsolatban nem említik, hogy Halasnál történt („maghát le vágták az ráczok..."), de a település végén az összesítés szerint (uo. fol. 15r.) két katona esett el Halasnál, így bizonyosan ő az egyik.

[9] Ismét Ónodi János Deák ezredéről van szó.

[10] A Bercsényi Miklós kancelláriáján kiadott pátensekről 1704 elején készült jegyzék szerint még 1703-ban „Réti Istvánnak conferáltatott az Iffiu Pál serege". L. *Mészáros Kálmán:* Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. évf. (2001) 336. o.

[11] Valószínűleg: Kapitány.

[12] Nem kizárt, hogy Kovács István azonos a megyaszói Kovács Istvánnal, és csak anyósa lakott Sajószegeden.

[13] A tisztázat szerint az „ónodi seregben", vagyis Szikszai alias Ónodi János Deák lovasezredének valamelyik századában szolgált.

	A vonatkozó forrás	
megnevezése	*kelte*	*lelőhelye*
1. Az ónodi uradalom összeírása	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 16v. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 3.
2. Az ónodi uradalom összeírása	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 14r. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 31.
3. Az ónodi uradalom összeírása	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 14r. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 31.
4. Csovási Istvánné folyamodványa a fejedelemhez	1703. dec. 28.	MOL G 19. R-szh. lt. II. 2. f. Kiadva: Esze, 1955. 86. o.
5. A szerencsi uradalom összeírása	1704. márc. 5.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 52. pag. 32. és az összesítésben pag. 36.[14]
6. Az ónodi uradalom összeírása és	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 16r. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 2.
Iffiu Pálné folyamodványa a fejedelemhez	1704. febr. 3.	MOL G 19. R-szh. lt. II. 2. f. Kiadva: Esze, 1955. 111–112. o.
7. Az ónodi uradalom összeírása	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 16r. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 2.
8. A szerencsi uradalom összeírása	1704. márc. 5.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 9r. és tisztázata uo. fasc. 41. no. 52. pag. 26.
9. Anyósának, özv. Bonnár Györgyné László Annának folyamodványa a fejedelemhez	1704. febr. 15.	MOL G 19. R-szh. lt. II. 2. f. no. 1956. Kiadva: Esze, 1955. 131–132. o.[15]
10. Az ónodi uradalom összeírása szerint	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 16v. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 3.
11. Az ónodi uradalom összeírása	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 19r. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 41.

[14] Az összeírás másik, eredeti példánya nem említi, hogy a fiú Halasnál esett el: uo. fasc. 41. no. 53. fol. 6v.

[15] Újabb kiadása: A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai. 1703–1704. Gyűjtötte, összeállította, a bevezetést írta: *Bánkúti Imre*. Miskolc, 1989. 62–63. o. 89. sz. irat.

Az elesett katona		
neve	*lakhelye*	*hátrahagyott családtagjai*
12. Novai András	Ónod, Köröm felől való utca	Özvegye maradt
13. Pecze György	Szederkény, Víz sor, napkelet felől	Édesapja Pecze István
14. Szegedi János	Belső Bőcs, „Másik sor, Iczaktül [!] való"	Özvegye maradt
15. Szilassi György	Ónod, Rácz város	
16. Tót István	Miskolc	
17. Váradi Jankó	Miskolc	

A sebesültekre vonatkozó adatok

A sebesült katona		
neve	*lakhelye*	*a sebesülésére vonatkozó adat*
18. Verebélyi Péter[16]		Derekát lövés érte, nem tud lovagolni, lova sincs
19. Kovács Péter[17]	Ónod	Megsebesült
20. Kovács János, Petthő János zsoldosa	Megyaszó, Alsómegyaszó, napnyugati sor	„Halasnál megh sebessétették, már megh gyógyulván, Harsányi Úrral[18] van"

[16] Sajnos, folyamodványából nem derül ki egyértelműen, hogy azonos személy-e Verebélyi Péter karabélyos alezredessel, aki 1710 júliusában hunyt el. Vö.: Esze, 1955. 140. o. 2. jegyz.

[17] Az ónodi uradalom 1704. március 10-i összeírásában szerepel Kovács Péter ónodi lakos a „Köröm felé való utcában", de sebesüléséről nincs említés. Az összeírás idején az ónodi ezreddel Eger alatt tartózkodott. L.: MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 17r. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 4.

[18] Vagyis az összeírás idején már Harsányi István lovasszázadában szolgált.

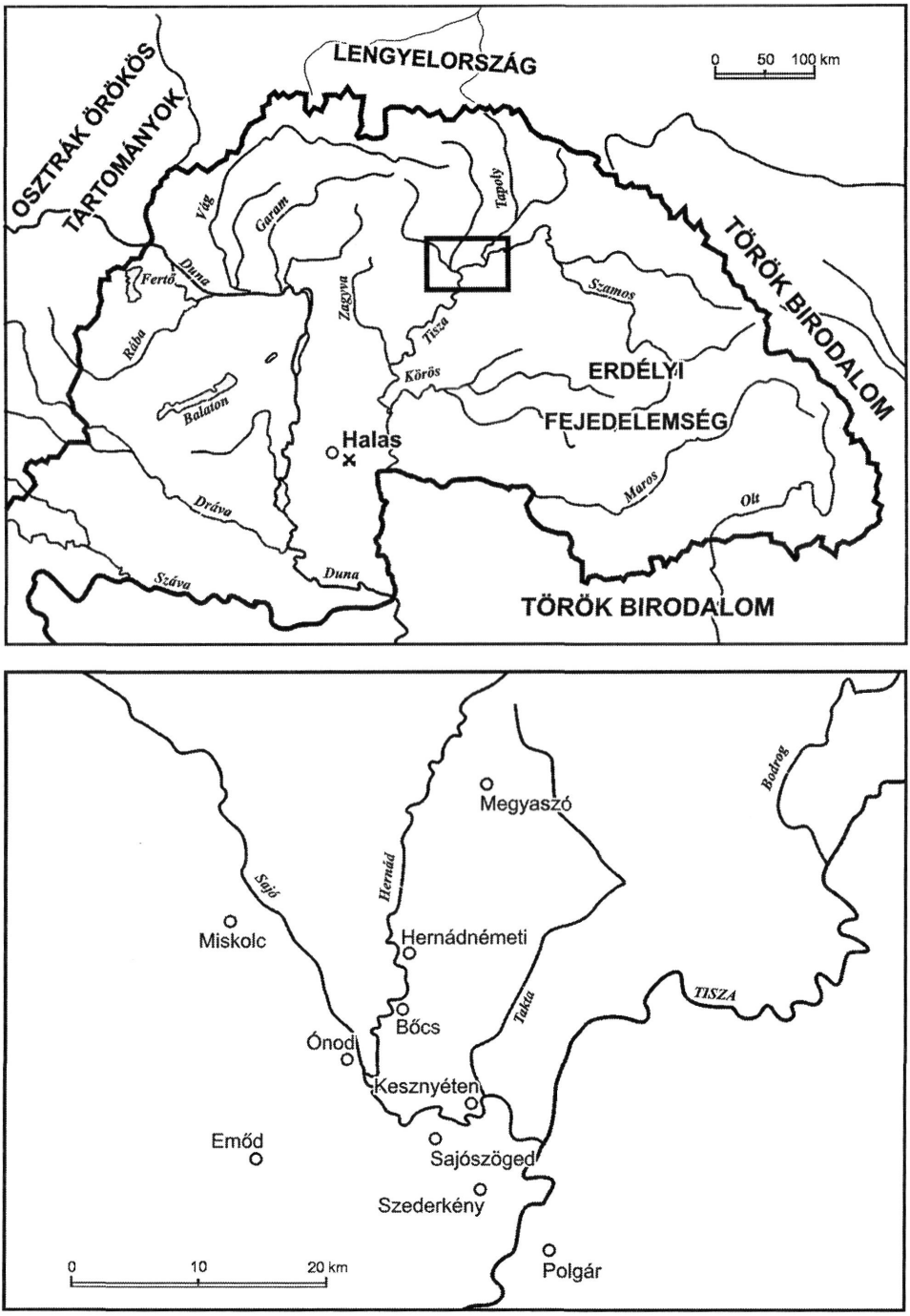
	A vonatkozó forrás	
megnevezése	*kelte*	*lelőhelye*
12. Az ónodi uradalom összeírása szerint	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 17r. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 4.
13. Az ónodi uradalom összeírása	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 15r.[19]
14. Az ónodi uradalom összeírása	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 20v. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 15.
15. Az ónodi uradalom összeírása	1704. márc. 10.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 53. fol. 18r. és tisztázata uo. fasc. 25. no. 51. pag. 7.
16. Miskolc város katonáskodóinak összeírása	[1704. febr. 27.][20]	BAZmL, Borsod vm. lt. Acta politica. Materia II. Fasc. I. Nro. 317.
17. Miskolc város katonáskodóinak összeírása	[1704. febr. 27.]	BAZmL, Borsod vm. lt. Acta politica. Materia II. Fasc. I. Nro. 317.[21]

	A vonatkozó forrás	
megnevezése	*kelte*	*lelőhelye*
18. Folyamodványa a fejedelemhez	s. d. [1704. márc.]	MOL G 19. R-szh. lt. II. 2. g. Kiadva: Esze, 1955. 140. o.
19. A fejedelemhez benyújtott folyamodványának kivonata	s. d. [1704]	MOL G 19. R-szh. lt. II. 2. i. Prot. Inst. No. 1606.
20. A szerencsi uradalom összeírása	1704. márc. 5.	MOL E 156. MKA U et C fasc. 41. no. 52. pag. 27. és vö.: uo. fasc. 41. no. 53. fol. 9v.

[19] Az összeírás letisztázott példányából (uo. fasc. 25. no. 51. pag. 36.) véletlenül kimaradt a Pecze Istvánra és fiára vonatkozó sor. Ez amellett szól, hogy a fasc. 41. no. 53. alatt lévő, a szerencsi, ónodi és tokaji uradalmakat együtt tartalmazó összeírás az eredeti, bár az uradalmanként külön letisztázott másolatok nem csak olvashatóbbak, de általában bővebb vagy pontosabb adatokat tartalmaznak, ezért érdemes a kettőt összevetni.

[20] Borsod vármegye összeírásának dátuma, közvetlenül ezt követi, dátum nélkül, a miskolci összeírás.

[21] A miskolci összeírásban szereplő két adatot Bánkúti Imre bocsátotta rendelkezésemre, segítségét ez úton is köszönöm.

A térképvázlatokat Erdei Mónika szerkesztette.

A halasi ütközetben (1703. október 5.) elesett kuruc katonák származási, illetve lakhelye.

Az elesettek nyughelyét jelző emléktábla a szobor előtt

A fenti adatok összegzéseként megállapíthatjuk, hogy immár nagy biztonsággal sikerült legalább név és származási hely szerint azonosítani a kiskunhalasi tömegsírban porladó 234 kuruc vitéz közül néhányat. Mindez a száraz tényeken túl kegyeleti szempontból is fontos lehet számunkra. A Rákóczi-szabadságharc korából eddig csupán a dolhai és a halasi ütközetben elesettek tömegsírjait tartotta számon az emlékezet, s legfeljebb még egy tucat templomi sírboltban vagy családi kriptában nyugvó, a korban vezető vagy kisebb-nagyobb szerepet játszó személyiség nyughelyét ismertük pontosan vagy olykor csak hozzávetőlegesen.[22]

Sajnos azonban a helytörténeti kutatások mégoly szép eredményei is nehezen mennek át a köztudatba. Elrettentő példaként a Magyar Honvéd 2000. augusztus 11-i számát idézhetnénk, melynek állítása szerint a halasi ütközet 1703. október 31-én zajlott le.[23] A hibás dátum állítólag a „Kiskunhalas kegyeletes közönsége" által 1904-ben felállított emlékművön, Damkó József „Búsuló kuruc" szobrának talpazatán szerepel, ez azonban

[22] A Rákóczit és bujdosó társait rejtő kassai dóm nemzeti zarándokhellyé vált, de Vay Ádám vajai síremléke, Ráday Pál losonci kriptája, Bottyán János még feltáratlan gyöngyösi temetkezési helye, s – hogy a másik oldalról se feledkezzünk meg a kor szereplői közül – Károlyi Sándor kaplonyi sírboltja vagy Széchényi Pál nagycenki nyughelye egyaránt a nemzeti pantheon részét képezi.

[23] *Kacsó Lajos:* A hagyományőrzés ösvényei. „A szabadságért kész vagyok én vívni." = *Magyar Honvéd*, 11. évf. 32. sz. (2000. aug. 11.) 26–27. o.

csak annyiban igaz, hogy ott a korábban elterjedt, időközben tévesnek bizonyult október 3-i dátum olvasható, s ez talán csak egy nyomdahiba folytán változott 31-ére. Sokkal megdöbbentőbb azonban, amit ezek után olvashatunk az idézett cikkben: „A helytörténészek már kiderítették, hogy a kuruc sereg parancsnoka Rákóczi egyik alvezére, Ocskai László volt, aki a dél felé való előrenyomulás során elfoglalta Szolnok várát. Az viszont továbbra is rejtély, hogy ki volt Deák Ferenc." Ocskay természetesen a Felvidéken hadakozott a tárgyalt időszakban, s miután nem „nyomult dél felé", nem is foglalhatta el Szolnokot. A „Búsuló kuruc" talpazatán megörökített Deák Ferenc kuruc ezereskapitány rejtélyes személyisége pedig csupán a témában tájékozatlanok előtt ismeretlen. Az újságíró mentségére legyen mondva, hogy ő a kiskunhalasi helyőrségi klubban szerezte információit...

Tudományos folyóiratban kissé talán szokatlan a fenti kitérő, ám ezzel korántsem egy hetilapot, egy újságírót vagy épp a helyőrségi klubot szeretnénk bírálni, épp ellenkezőleg: a történettudomány felelősségére, az új eredmények népszerűsítésére, az ismeretterjesztésre kívánjuk ráirányítani a figyelmet. Közleményünk talán érdekes és nem teljesen jelentéktelen eredménynek, illetve a helytörténeti kutatás szerény előrelépésének tekinthető, de célját csak akkor töltheti be, ha eljut az érintett közösségekhez. A Rákóczi-szabadságharc és azzal együtt a halasi ütközet 300. évfordulóján a nemzeti és közösségi tudat ápolásához is szeretnénk hozzájárulni. A Halasnál elesettek közül immár 16-17 név szerint ismert – és talán még ma is a „Kuruczhalom", illetve az emlékmű alatt – porladó hősi halott emlékének felidézése nem csupán az időbeli, de a földrajzi távolságok áthidalását is lehetővé teszi, hiszen Kiskunhalas mellett további tíz település[24] polgárai hajthatnak fejet a „Búsuló kuruc" szobra előtt, s mindez talán közösségszervező erőként hatva még testvérvárosi kapcsolatok kiépítését is eredményezheti.

A LEVÉLTÁRI ÉS KÖNYVÉSZETI HIVATKOZÁSOK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

BAZmL	Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Önkormányzat Levéltára, Miskolc
Esze, 1955.	Kuruc vitézek folyamodványai. 1703–1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Esze Tamás. Bp., 1955.
MKA	A Magyar Kamara Archivuma
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
R-szh. lt.	A Rákóczi-szabadságharc levéltára
U et C	Urbaria et Conscriptiones

[24] Ezek: Bőcs, Emőd, Hernádnémeti, Kesznyéten, Megyaszó, Miskolc, Ónod, Polgár, Sajószöged, Szederkény. L. még a mellékelt térképvázlatot.

KINCSES KATALIN MÁRIA

A TOLERANCIA REALITÁSA

A Rákóczi-szabadságharc öröksége Bél Mátyás írásaiban

Annak a két, egymással gondolatilag és realitásaiban is összefüggő kérdéskörnek az elméleti hátterét vázoljuk, amelyek véleményünk szerint a XVIII. század Magyarországának kiemelkedő tudósát, államelméleti teoretikusát és egyházszervezőjét, a pozsonyi evangélikus líceumigazgató Bél Mátyást (1684–1749) Rákóczi államának reformtörekvéseihez a legszembetűnőbben kapcsolták: az etnikai és a vallási tolerancia problematikáját. A XVIII. század első felében ugyanis a soknemzetiségű, sokféle vallású Kárpát-medencei térségben ezek az együttélés mindennapi kereteit határozták meg. Bél Mátyás hagyatékát áttekintve és az eddigi kutatások alapján,[1] valamint új forrás feltárásával most

---

[1] Bél Mátyás „Notitiá"-ja jelenti a mindenkori kutatás kiindulópontját: *Matthias Bél*: Notitia Hungariæ novæ historico-geographica. Tom. I–V. Accedunt Samuelis Mikovini Mappæ... Viennæ, 1735–(1747.) (A továbbiakban: *Bél*: Notitia.)

Az újabban kiadott magyar nyelvű fordítások bibliográfiája: *Kosáry Domokos:* Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 1. Könyvtárak és bibliográfiák. Budapest, 2000. 294–295. o. Azóta a következő fordítások láttak napvilágot: *Bél Mátyás:* Heves megye ismertetése 1730–1735 / *Matthias Bel*: Notitia Comitatus Hevesiensis 1730–1735. (Szerk. *Bán Péter,* ford. *Kondorné Látkóczki Erzsébet.*) (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 8.) Eger, 2001.; *Bél Mátyás:* Esztergom vármegye leírása. (Szerk., a jegyzeteket írta, a latin szöveget ford. *Deák Antal András.*) Esztergom, 2001.; *Bél Mátyás:* Sopron vármegye leírása I. Descriptio Comitatvs Sempronіensis I. (Szerk., a mutatókat és a tárgyi jegyzeteket készítette *Kincses Katalin Mária,* a latin szöveget gondozta és ford. *Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely.*) (Sopron város történeti forrásai, C sorozat, 2. kötet. Sorozatszerk. *Szende Katalin.*) Sopron, 2001. (A továbbiakban: *Bél*: Sopron vm. I.)

A szlovák „Notitia"-fordítások: Bratislava Mateja Bela. Výber z diela Notitia Hungariae novae historico-geographica 1735–1736 vo Viedni. [Bél Mátyás Pozsonya. Válogatás a Notitia... 1735–1736-os kötetéből.] (Ford. *Ján Dubovský,* előszó: *Ján Tibenský.*) Bratislava, 1984.; *Matej Bel*: Turčianska stolica. [Túróc vármegye.] (Kiad. és ford. *Július Marsina,* előszó: *Július Sopko.*) Bratislava, 1989.; *Matej Bel*: Užská stolica. [Ung vármegye.] (Ford. *Martin Slamínka,* előszó: *Anton Semeš.*) Bratislava, 1999.; *Matej Bel*: Zemplínska stolica. [Zemplén vármegye.] (Ford. és kiad. *Martin Slamínka.*) Bratislava, 1999.

Bél Mátyás további, kiadott és kéziratos műveinek, leveleinek bibliográfiái: *Blažej Belák*: Matej Bel 1684–1749. Výberová personálna bibliográfia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela. [Bél Mátyás 1684–1749. Válogatott bibliográfia Bél Mátyás születésének 300. évfordulójára.] Bratislava, 1984.; *Kosáry Domokos:* Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. (3., kiegészített kiadás.) Budapest, 1996. (A továbbiakban: *Kosáry* 1996.) 736. o. Bél Mátyás kéziratos műveinek bibliográfiája: *Szelestei N. László:* Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Budapest, 1984.; Bél levelezésének kiadásai: *Szelestei N. László:* Bél Mátyás levelezése. (Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae. Magyarországi tudósok levelezése, III. kötet. Sorozatszerk. *Tarnai Andor.*) Budapest, 1993. (A továbbiakban: Bél Mátyás levelezése.); *Juraj Pavelek*: Listy Mateja Bela. [Bél Mátyás levelei.] Bratislava, 1990.

A Bél munkásságáról szóló hazai munkák: *Haan Lajos:* Bél Mátyás. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. 8. kötet.) Budapest, 1880. (A továbbiakban: *Haan* 1880.); *Márki Sándor:* A vármegyék leírásának történetéből. *Földrajzi Közlöny,* 1888. 193–197. o.; *Markusovszky Sámuel:* A pozsonyi ág(ostai) hitv(allású) ev(angélikus) lyceum története. Pozsony, 1896. vonatkozó részek; *Hóman Bálint:* Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Székfoglaló a Szent István-Akadémián. Budapest, 1920.; *Lukács Károly:* A Balatonfelvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás: „Notitia Comitatuum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis" c(ímű) kéziratának fordítása és ismertetése. *A Magyar Biológiai Kutatóintézet Közleménye,* 1942. XIV. kötet. Bevezetés. 157–169. o.; *Kosáry Domokos:* Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. rész. 2. kötet. Budapest, 1954. 19–20. o.; Descriptio Comitatus Castri Ferrei per Mathiam Belium * *Bél Mátyás:* Vas vármegye leírása. (Az előszót írta, a fordítást átnézte, jegyze-

arra szeretnénk rávilágítani, hogy a felekezeti és etnikai tolerancia megteremtésének lehetőségét az ifjú Bél Mátyás a Rákóczi-szabadságharc ideje alatt az önálló államiságért küzdő összefogásban felfedezni vélte, és az országot irányító fejedelmi politikában látta. Ezt követően, a szabadságharc leverése után (különösen 1721–1723 között) mindennek eredményeit, hagyományait próbálta meg a lehetséges módon átörökíteni, immáron a Habsburg birodalmi keretek szabta mozgástérben. Dolgozatunk első felében néhány szót szólunk arról, hogy Bél Mátyás a korabeli értelmiségi elitnek, az európai tudóstársada-

---

tekkel és irodalommal ellátta *Bendefy László,* ford. *Tihanyiné Szálka Irma.*) *Vasi Szemle,* 1976–1977. (A továbbiakban: *Bél*: Vas vm.) Előszó: 1976. 108–125. o.; *Wellmann Imre:* Bél Mátyás (1684–1749). *Történelmi Szemle,* 1979. 2. sz. 381–391. o.; *Somogyi Sándor:* Bél Mátyás munkássága 250 év tükrében. In: *Márton István* (szerk.): Bél Mátyás emlékezete Balatonkeresztúron. Balatonkeresztúr, 1982. 34–46. o.

A Bél Mátyás születésének 300. évfordulójára 1984-ben megjelent tanulmányok bibliográfiája: *Kosáry* 1996. 736–737. o. Az emlékévben megjelent tanulmánykötet: *Zombori István:* (szerk.): A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. A Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága által 1984. március 5–6-án tartott tudományos konferencián elhangzott előadások. Szeged, 1984. (A továbbiakban: *Zombori,* 1984.)

Az 1984-től napjainkig megjelent tanulmányok: *Wellmann Imre:* Mátyás Bél, a Polygraph in Hungary in the 18th Century. *Hungarian Studies,* 1985. 2. sz. 191–204. o.; *Kosáry Domokos:* Mathias Bél und die Intelligenz im alten Ungarn des achtzehnten Jahrhunderts. In: Etudes Historiques Hongroises publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques. Tom. I. Budapest, 1985. 579–593. o.; *Szelestei N. László:* Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Budapest, 1989. vonatkozó részek; *R. Várkonyi Ágnes:* Bél Mátyást olvasva: Közép-Európa esélyeiről. In: *R. Várkonyi Ágnes:* Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok. Budapest, 1994. 219–226. o. (A továbbiakban: *R. Várkonyi,* 1994.); *Putnoki* József – *Kereskényi* Miklós: Bél Mátyás kéziratos megyeleírásától a megyetörténeti kutatás első virágkoráig. In: *Bél Mátyás:* Békés vármegye leírása. (Szerk. *Krupa András,* ford. *O. Szalay Emőke, Pánczél Barnabás,* a jegyzeteket és a mutatókat összeáll. *Kereskényiné Cseh Edit.*) (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 18.) Gyula, 1993. 43–55. o.; *Káli Csaba* (szerk.): Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján. Zalaegerszeg, 1999. 11–70. o.

Társadalomtörténeti vonatkozású elemzések: *R. Várkonyi Ágnes:* Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján. In: *Zombori* 1984. 54–81. o.; *Zombori István:* Bél Mátyás és a Notitia Hungariæ. In: *Bél Mátyás:* Csongrád és Csanád megye leírása. (S. a. r. *Zombori István,* ford. *Lakatos Pál, Téglássy Imre.*) A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980–1981. 2. sz. Szeged, 1984. 113–162. o.; *Csepregi Zoltán:* Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36.) Budapest, 2000. (A továbbiakban: *Csepregi,* 2000.) 9–72. o.; *Kosáry Domokos:* Bél Mátyás helye a művelődés történetében. *Irodalomtörténet,* 1984. 4. sz. 795–816. o.; *Wellmann Imre:* Bél Mátyás munkássága. In: *Bél Mátyás:* Magyarország népeinek élete 1730 táján. (S. a. r., a bevezető tanulmányt írta *Wellmann Imre.*) Budapest, 1984. (A továbbiakban: *Bél*: Magyarország...) 5–32. o.; Tudományszervezői munkásságáról lásd *Weszprémi István:* Succinta medicorum Hungariaæ et Transilvaniaæ biographia. Excerpta ex adversariis auctoribus. Centuria prima. Lipsiae, 1774. Centuria altera, Pars prior et posterior. Wiennae, 1778., 1781. Centuria tertia. Decas I. et II. tomus IV. Wiennae, 1787. Fordításban: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. (Ford. *Kővári Aladár* és *Vida Tivadar.*) 1–4. kötet. Budapest, 1960–1970. vonatkozó részek; *Wellmannn Imre:* Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. *Magyar Tudomány,* 1961. 738–741. o.; *Kosáry Domokos:* Akadémiai tervek a 18. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle,* 1979. 341–354. o.; *Benda Kálmán:* A művelődés helyzete a XVI–XVIII. században. In: *Zombori,* 1984. 9–12. o.

A Szlovákiában kiadott monográfiák, tanulmányok teljes felsorolásától e helyen el kell tekintenünk, csak a fontosabbakat említjük meg, s megjegyezzük, hogy a szerzők ezekben Bél földrajztudományi, pedagógiai, a szlovák nyelvészet terén kifejtett munkásságára helyezik a hangsúlyt. Lásd *Ján Oberuč*: Črty zo života a diela Mateja Bela. [Bél Mátyás életrajza és munkássága.] Bratislava, 1940.; *Ján Tibenský*: Vel'ká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela. [Magyarország nagy ékessége. Bél Mátyás műve, élete és kora.] Bratislava, 1984.; *Ján Drož – Gašpar Sedlák*: Matej Bel – slovenský geograf. [Bél Mátyás, a szlovák földrajztudós.] Bratislava, 1984.; *Margarita Krejčová* (szerk.): Pedagogy Matej Bel (1684–1749). [A pedagógus Bél Mátyás.] In: Zbornik referátov vedeckej konferencie konanej v Bratislave v dňoch 29. a 30. mája 1984. [A Pozsonyban 1984. május 29–30-án tartott tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete.] Bratislava, 1985. Legújabban pedig az eddigi kutatások szintéziseként: *Mária Vyvíjalová*: Matej Bel a idea občianskej spoločnosti. [Bél Mátyás a polgári társadalom eszméjéről.] Bratislava, 2001. (A továbbiakban: *Vyvíjalová,* 2001.)

lomnak milyen képet rajzolt Magyarország népeiről, s ezzel az etnikai tolerancia mely értékkategóriáit határozta meg. Ezt követően, a második részben lesz szó a Bél Mátyás által megfogalmazott és képviselt vallási toleranciáról.

A magyarországi etnikumok egymás mellettiségének illusztrálására Bél „Notitia Hungariæ novæ historico-geographica" című művének nyugat-magyarországi vármegyékről szóló részeit választottuk.[2] Az eddigi megközelítési szempontok közül e helyen most Tarnai Andor irodalomtörténész és R. Várkonyi Ágnes történész gondolatait emeljük ki. Tarnai Andor hívta fel a kutatók figyelmét első ízben arra, hogy a „Notitiá"-ban a szerző társadalomképe és társadalomkritikája is megfogalmazódik. Hangsúlyozta továbbá, hogy Bél Mátyás az országgal, kiemelten annak nemzetiségeivel és ezzel együtt társadalmával a korabeli, azaz a XVIII. századi diszciplínák keretein belül foglalkozott. Célja ezzel az volt, hogy a magyar viszonyokat nem vagy felületesen ismerő külső szemlélő reális képet kapjon a korabeli sablonok, klisék és toposzok helyett.[3] R. Várkonyi Ágnes kulcsfogalmai pedig Bél társadalomképének elemzésekor: együttélési képesség, tolerancia, nyelv és nemzetiségi szokások összefüggései, szociális érzék.[4]

Mielőtt rátérnénk Bél értékkategóriáira, tisztáznunk kell, hogy mit ért nemzet, nemzetiség és társadalom fogalmán. A legutóbb megjelent, Bél Mátyásról szóló kitűnő monográfia szerzője, Mária Vyvíjalová szerint Bél munkásságának legfontosabb vonulata egy korszerű társadalomkép megalkotása volt. A szlovák kutatónő kimutatta, hogy a XVIII. századi Magyarország polgári társadalom-eszméjének előképe Bél munkásságában alapvetően az angol flozófus, John Locke (1632–1704) filozófiai rendszerében keresendő. Bél (hallei tanárait: Christian Thomasius [1655–1728] jogtudóst és August Hermann Francke [1663–1727] teológia professzort követve) Locke fogalmai és értékkategóriái alapján mutatja be a korabeli magyar feudális társadalmat. Ehhez létrehozza a „Hungaria Natio" fogalmát, ami a politikai értelemben vett magyar nemzetet jelenti. Ennek legnagyobb hányadát a három legnagyobb nemzetiség, a magyar, a német és a szlovák teszi ki.[5] Véleményünk szerint ez a kategorizálás leegyszerűsít. A „Notitia" lapjain

---

[2] Pozsony vármegyéről: *Bél*: Notitia, I–II. Továbbá *Bél*: Sopron vm. I.; *Bél*: Vas vm.; *Bél Mátyás:* Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye. (Ford. és a bevezető tanulmányt írta *Mihály Ferenc.*) (Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek, IV.) Mosonmagyaróvár, 1985.

Győr vármegye ismertetésének kritikai kiadása és fordítása még várat magára. Kéziratai: *Matthias Bél*: Descriptio Comitatus Jauriensis és Descriptio Comitatus Jauriensis. (Pars generalis.) című kéziratok. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény. Cat. X. Hist I. bb., Hist. I. cc.; Szarka Ferenc másolata az 1770-es évekből: Historia Comitatus Jauriensis. Uo. Hist. I. aa.; Valamint *Johannes Tomka-Szászky*: Notitia Comitatus Jauriensis... pro usibus Mathiæ Belii elaborata die 5a Aprili anno 1730. Posonium missa. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Lat. 3373. Ismertette: *Tóth Gergely:* Bél Mátyás Sopron város történetéről: egy szöveg változatai. Tanulmányok Bél Mátyás: „Sopron vármegye leírása" című művéről. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2001. kézirat, 27. o. skk. Megállapítása: Győr vármegye leírásában a nemzetiségek leírása a soproni és mosoni részeknél szűkszavúbb, ám azonos szempontok alapján készült, s azonos, sematikus véleményt tükröz.

[3] *Tarnai Andor:* Bél Mátyás (1684–1749.) Bevezető tanulmány. (A továbbiakban: *Tarnai* 1984.) In: *Bél Mátyás:* Hungáriából Magyarország felé. (S. a. r., a bevezető tanulmányt írta *Tarnai Andor,* ford. *Déri Balázs, Donáth Regina, Tarnai Andor.*) Budapest, 1984. (A továbbiakban: *Bél*: Hungáriából...) 30–31., 224–297. o.

[4] *R. Várkonyi*, 1994. 221–224. o.

[5] „Belom utvorený názov „Hungarica Natio" vystihuje predstavu uhorského národa, t. j. politického spoľočenstva v Uhorsku, v kotorom majú účasť tri hlavné národy – nemecý, maďarský a slovenský." *Vyvíjalová,* 2001. 192. o.

ott, ahol a népek bemutatása olvasható, sehol sem szerepel a „Hungaria Natio"-fogalom. De szerepel a „lakosok", „jelenlegi lakosok" (*incolæ, incolæ hodierni*) fogalom: ők „Hungari, Gemani, Slaui, Croatæ" stb., azaz „magyarok, németek, szlávok, horvátok", továbbá „Rasciani, Zingari, Iudeæ", azaz „rácok, cigányok, zsidók", vagyis a különböző etnikumok vallásuktól, felekezeti hovatartozásuktól függetlenül. Ezen belül Bél nem aszerint különíti el a társadalmi rétegeket és csoportokat egymástól, hogy milyen politikai jogokkal rendelkeznek. Földművesekről (*plebs, rusticus*), nemesekről (*nobilis, nobilitas*), városlakó polgárokról (*ciuis*) szól; vagy soporoniakról, nagyszombatiakról, pozsonyiakról, kőszegiekről stb. E csoportok tehát nem a korabeli politikai értelemben vett nemzetet alkotják, hanem egy város, falu, település lakóinak összességét.

A politikai jogok birtoklása Bél társadalomkritikájához vezet el bennünket. Műveiben nem használja a társadalom szót, de társadalomfogalma és társadalomképe meghatározható. Társadalomkritikája már igen korán, a Notitia munkálatainak kezdetére (1718) kialakul, s főként arra irányul, hogy a különböző politikai jogokat kik gyakorolják és kik nem. E joggyakorlás szerint kívánta leírni leendő művének III. részében (Az új Magyarország ismertetése címmel) a korabeli Magyarország politikai berendezkedését. Bél a kritikus pozíciójából különíti el a társadalmi rétegeket egymástól, melyek a következők: 1.) parasztok, akik szabadok; 2.) „a nem szabad emberek, akiket jobbágyoknak hívnak"; 3.) szabad királyi városi, bányavárosi, mezővárosi és hajdúvárosi polgárok; 4.) nemesek a „mágnásokkal" (főnemesek) együtt; 5.) a klérus.[6] A magyar társadalom politikai jogokkal valamilyen fokon rendelkezőkből és nem rendelkezőkből áll. A társadalomkritika nem a mai, hanem a korabeli értelemben fejeződik ki: a népek, népcsoportok anyagi és szellemi jólétére, boldogulására vonatkozik. Konkrétan: például képes-e a szegénység miatt egy betelepült német parasztcsalád a fiát a betűvetésre megtanítani. A kritika Bélnél soha nem a fennálló társadalmi rend megkérdőjelezését jelenti; nem követel jogokat a jobbágyoknak. Így nem mondja ki a feudális elmaradottság tényét, hanem inkább a polgári törekvéseket méltatja.[7]

Most pedig következzen néhány példa. A Kárpát-medence népeinek egymáshoz való viszonyát véleményünk szerint Bél Mátyás a legárnyaltabban a nyelvi egymásrautaltság és a nyelvi sokféleség nézőpontjából fejtette ki.[8] A Pozsony vármegyében élő magyarok tisztán beszélik nyelvüket, ami a szerző megfogalmazásában azt fejezi ki, hogy kulturáltak. A magyar nemesek ezen túlmenően is tisztán, művelten beszélik nyelvüket annak ellenére, hogy beszédükben itt-ott germanizmus és szlávizmus is érződik. Ez műveltségük egyik fokmérője, melyről Bél elismerően nyilatkozik: viselkedésük illedelmes, tanultak. A pozsonyi szlovák földművesek nyelve kiműveletlen, durva, de a szlovák polgároké és a nemeseké lágy és finom. A horvátok a szlovák elemeivel keverik saját beszédüket.[9] Sopron vármegye magyar lakosai a német nyelvet tökéletesen elsajátítják, a

[6] Bél Mátyás levele lipcsei barátjának (1718). Fordította Déri Balázs. In *Bél*: Hungáriából... 139. o. Az eredeti, latin nyelvű forrás kiadása: Bél Mátyás levelezése. 41. sz., 43–46. o.

[7] Vö. *Tarnai*, 1984. 8., 32. o.

[8] *Bél*: Hungáriából... 69. o. Déri Balázs fordítása; Bél Mátyás levele Ráday Pálnak, Besztercebánya, 1713. december 18. In: Bél Mátyás levelezése. 14. sz., 27–28. o.; *Tarnai*, 1984. 8., 16. o.

[9] *Bél*: Notitia. I. 43–47. o.; *Bél*: Hungáriából... 72., 224–236. o.

németek pedig igyekeznek a magyart megtanulni.[10] A megállapítások markánsan tükrözik Bél Mátyás véleményét a nyelvtudás, nyelvi asszimiláció, a műveltség és a társadalmi együttélési képesség, így a nemzetiségek toleranciájának összefüggésrendszerében. 1729-ben, a „Magyar nyelvmester" előszavában írja: „Szent Ágoston bizonysága szerint ugyanis »a nyelvek sokfélesége az egyik embert elválasztja a másiktól, és e különbség miatt a természeti hasonlóság nem elegendő az emberek egyesítésére«; s ezért dicséretes azoknak a fáradozása, akik képességük szerint arra törekednek, hogy a különböző nyelvek kölcsönös megtanulásával az emberek társas kapcsolatát elősegítsék, s ezáltal egymás iránt barátságosabbá váljanak."[11] E szerint a nyelvtudás egyben a tolerancia egyik záloga.

A következő szempont a hagyományokhoz, régi szokásokhoz, ősi erkölcsökhöz való ragaszkodás és a tekintélytisztelet. Mindez a szerző közvetítésében a kulturáltság fokmérője is. Ekképpen válik a hagyományait tisztelő pozsonyi magyar földműves (lobbanékony természete ellenére) toleránssá, aki békésen képes együtt élni a más kultúrájú és nyelvű népcsoportokkal, mert tekintélytisztelete ebben is megnyilvánul. A hagyományokhoz való ragaszkodásnak tehát Bél értékítéletében így komplex tartalma van.[12]

A nyugat-dunántúli vármegyék népcsoportjai más és más temperamentumúak. Míg a pozsonyi magyarok befelé fordulók és egymagukban csöndesek, társaságban hevesek, lobbanékonyak. A vasiak ellenben jókedélyűek, tüzesek, s ebből adódóan vendégszeretők is. A mosoniak sokkal visszafogottabbaknak tűnnek, az ő szívélyességük az idegeneknek megadott tiszteletben nyilvánul meg, nem pedig a közvetlenségben. Itt sem pusztán általánosságokat tudhat meg a „Notitia" fejezeteit olvasó közönség, mert a legfontosabb, az adott településre, területre jellemző tulajdonságok mellett a különbözőségek és az egyediségek is teret kapnak Bél leírásában. Ennek megjelenítési módja a különböző történetek elbeszélése is, például egy csallóközi kocsmai verekedésé vagy a szlávok látványos lakodalmainak, temetési szokásaiknak a leírása.[13]

Nagyszombatban amellett, hogy a lakosok „egymás között kedvesen és méltóságteljesen viselkednek", együtt élnek az egyetemi ifjúsággal is. „A nagyszombati polgárok különösen barátságosak a vendégekkel és az idegenekkel" – írja.[14] E nyitottság oka Bél Mátyás szerint műveltségük: Nagyszombat a leírtak alapján a XVIII. század első fele városi társadalmának a kívánatos modellje, szinte idillje, mert az anyagi gyarapodást polgárai a legnemesebb célra fordítják: a gyermekek taníttatására.[15] Lássuk be, Bél Mátyás

---

[10] *Bél*: Sopron vm. I. 48–51., 122–124. o. (Sopron vármegye népességének számáról a XVIII. század első feléből pontos adatok nem állnak rendelkezésre, a kérdés csak Sopron város tekintetében tisztázott. A lakosok száma az adókimutatások alapján a század első felében kb. 3800–4000 főre tehető, melynek kb. 10 %-a volt magyar. *Thirring Gusztáv:* Sopron népessége a 18-ik század elején. *Soproni Szemle,* 1937. 161–172. o.; *Uő*: Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány. Sopron, 1939. 102. o.; *Granasztói György:* Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélekszámára. *Történelmi Szemle,* 1970. 275–375. o.)

[11] *Bél Mátyás:* Magyar nyelvmester. Pozsony, 1729. Tarnai Andor fordítása. In *Bél*: Hungáriából... 169. o. Idézi *R. Várkonyi,* 1994. 224. o.: „Az együttélési képesség egyik legfőbb feltételeként."

[12] *Kincses Katalin Mária:* „Mores et consuetudines... variant." A nyugat-dunántúli népek Bél Mátyás leírásában. „A nyugat-dunántúli etnikumokról és társadalmi csoportokról bemutatott kép" című fejezet. In: *Miskolczy Ambrus – Vári András* (szerk.): A másikról alkotott kép. Tanulmányok. Budapest, 2003. Sajtó alatt.

[13] *Bél*: Hungáriából... 225–226. o.

[14] Nagyszombat leírása: *Bél*: Hungáriából... 253–254., 258 o. Tarnai Andor fordítása.

[15] Uo. 259. o.

az egyetlen magyarországi egyetemi városnak csinál ily módon hírverést! Pozsony szabad királyi város társadalma (Sopronéhoz hasonlóan) nagyon zárt. Szigorú ecsetvonásokkal rajzolja meg az elszegényedett, marginális társadalmi csoportok életmódját, durva szokásaikat, erkölcstelen életmódjukat, dorbézolásaikat, mellyel minduntalan megzavarják a város nyugalmát. A szegénység, a jogfosztottság, a kisodródás együtt jár a szokások és az erkölcsök eldurvulásával, a további generációk magára hagyásával, ami a XVIII. század első felének Magyarországán konkrétan azt jelentette, hogy a felsorolt marginális elemeknek, csoportoknak önerőből nem volt lehetőségük a felemelkedésre.[16] Igen éles társadalomkritika fogalmazódik meg, amikor egymással szembeállítja a polgárjoggal és politikai mozgástérrel rendelkező, művelt, anyagi biztonságban élő pozsonyi lakosokat és a polgárjoggal nem rendelkező, a városba mindenhonnan beáramló szegényeket. A koldusokkal, a szegényáradattal szembeforduló, bezárkózással válaszoló magyar főváros stratégiája elhibázott: ha nem tolerálja őket, nem fordít gondot, pénzt ellátásukra, nem vonja be őket a termelésbe, a problémát nem oldja meg, csak görgeti, ami aztán saját jólétét fenyegeti előbb-utóbb.[17]

De miért olyan fontos Bél Mátyás számára a hatékony stratégia megfogalmazása? Ne feledjük, hogy a szerző nemcsak szemlélte, hanem fiatalon részt is vett a XVIII. századi Magyarország legfontosabb politikai mozgalmában, a Rákóczi-szabadságharcban, amely a nemzeti függetlenség lehetőségét, az államiság és a politikai önállóság megtartását és több tekintetben a társadalmi berendezkedés terén a meglévőnél – a korabeli értékkategóriák szerint – korszerűbb és hatékonyabb lehetőségeket kínált a magyar társadalom számára.[18] A szabadságharc leverése utáni évtizedekben Bél azok közé tartozott, akik szerepet kaptak az egyházpolitikában. A tudomány eszközeivel próbálta meg az ország lehetőségeire, mozgásterére: gazdasági erőforrásaira, szellemi felemelkedésének igényére, sokféleségében rejlő értékeire, de megoldatlan problémáira is ráirányítani az európai tudományos elit figyelmét. Végül, megfogalmazta, hogy e sokszínű magyarországi társadalom – népeinek nyelvi, alkati, életmódbéli stb. különbségei ellenére – hatékonyan tudna együtt élni abban az esetben, ha erre a megélhetés szempontjából a lehetőség mindenhol meglenne.[19]

Bél Mátyásnak a vallási tolerancia kérdésében kifejtett álláspontját most első sorban egy eddig tudomásunk szerint feltáratlan munkájának ismertetésén és értelmezésén keresztül kívánjuk bemutatni. A „Kurtze Erzehlung der Religions Geschicht in Ungarn occasione der Rakoczischen Revolution in Ungarn" című kézirat az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár kézirattárában, a Bél-hagyatékban található.[20] A 18 oldalnyi, német nyelvű forrás első két lapját Bél sajátkezűleg írta, a folytatást pedig valószínűleg diktálta. Benne a szabadságharc kitörése egyik legfontosabb okának a vallási tolerancia hiányát tartja, ami véleménye szerint eredendően a Habsburg uralkodók és egyben magyar királyok törvényszegéseinek, azaz a vallásszabadság eltiprásának és a jezsuitákat pártoló politikájának köszönhető. Köztudott, hogy mindkét tényező a XVII–XVIII. század for-

[16] *Bél*: Hungáriából... 239–241. o.

[17] Vö. *R. Várkonyi*, 1994. 226. o.

[18] Ennek aspektusairól legutóbb lásd az alábbi kötet írásait: *Czigány István* (szerk.): Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Budapest, 2002.

[19] *R. Várkonyi*, 1994. 226. o.

[20] Lásd a függeléket!

dulóján Európa-szerte ismert tény volt. Nemcsak a szabadságharc propaganda- és sajtókampányának eredményeként, mert a magyar politikusok az ország viszonyainak rendezését illetően az egyik legfontosabb kérdésnek tartották a vallási kérdés rendezését, hanem többek között az európai protestáns hatalmak tájékozottságának, politikájának és propagandájának köszönhetően is.[21] (Talán elég e helyen csak a bécsi angol követ, George Stepney 1704. áprilisi memorandumára utalnunk, amely a szabadságharc megindításának okai között a vallási intoleranciának e két megnyilvánulását jelöli meg.[22]) Forrásunkban Bél a magyar protestánsok küzdelmeit veszi sorra I. Ferdinánd uralkodásától, amikor a protestánsok először Magyarországon megjelentek, 1705-ig, a szécsényi országgyűlésen megfogalmazott és törvénybe iktatott rendezési tervig. A forrás pontos keletkezési idejét Bél nem jelölte meg, ám valószínűsíthető, hogy az 1705 utáni években készülhetett, mert a Rákóczi-szabadságharcot revolutiónak nevezi, amit a Notitia megírása idején már nem tehetett meg. Bár egyelőre életének e szakaszáról tudunk a legkevesebbet, tény, hogy Bél 1704 legvégéig Besztercebányán tartózkodott, s az 1705. évet már peregrinációja legfőbb állomásán, Halléban töltötte, ahol 1707 végéig maradt.[23] Már Fabiny Tibor is rámutatott, hogy a hallei teológiaprofesszor, August Hermann Francke, a pietista mozgalom legfőbb irányítója rendkívüli érdeklődést mutatott a Rákóczi-szabadságharc eseményei és várható kihatásai iránt.[24] Itt kell megemlítenünk, hogy Csepregi Zoltán forrásfeltáró munkájának köszönhetően egyértelműen megállapítható, hogy Bél professzora, Francke már 1706-ot megelőzően is (gyakorlatilag 1700-tól) intenzíven érdeklődött a magyar protestánsok iránt.[25] Francke megbízottja útján 1706-ban és az azt követő három évben közvetlenül is szerzett információkat a szabadságharcról, követét, Arnhard Adelungot II. Rákóczi Ferenc fejedelem is fogadta.[26] Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy az egyetemjáró Bél Mátyás „Erzehlung"-ját – ahogyan ezt tartalma alapján látni fogjuk – e tanári érdeklődés eredményeképpen beszámolónak vagy propaganda-iratnak szánta, a magyar szabadságharc törekvéseit ismertetendő.[27]

---

[21] A jezsuiták szerepéről a térségben összefoglalóan legutóbb: *William V. Bangert*: A jezsuiták története. (Ford. *Szelenge Judit.*) Budapest, 2002. 66–67., 194–197., 403–404. o. A Magyarországra vonatkozó részeket *Szilas László* írta. – A vonatkozó protestáns egyháztörténeti irodalom: *Zsilinszky Mihály:* Egy forradalmi zsinat története. (1707–1715.) Budapest, 1889.; *Schrödl József:* A pozsonyi ág. hitv. ev. Egyházközség története, I. Pozsony, 1906.; *Zsilinszky Mihály:* A magyarhoni protestáns egyház története. Budapest, 1907.; *Fabiny Tibor:* Rákóczi vallaspolitikája. (Kézirat.) Dunamelléki Református Egyházkerület, Ráday Könyvtár, Budapest, 1971.; *Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes* (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Budapest, 1980. kötet tanulmányai közül: *Fabiny Tibor:* Rákóczi és az evangélikusok. 365–382. o. (A továbbiakban: *Fabiny,* 1980.); *Földes Éva:* Rákóczi művelődéspolitikája, különös tekintettel oktatáspolitikájára. 343–364. o.; *Bucsay Mihály:* A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Budapest, 1985., valamint *Csepregi* 2000.

A protestáns hatalmak diplomáciájáról és propagandájáról: *Simonyi Ernő:* Angol diplomatiai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. 1–3. kötet. (Archivum Rákócziánum, II. sorozat: Diplomatia). Pest, 1871–1877.; *Bárczy István:* A Rákóczi-szabadságharc angol–holland diplomáciája. In: *Köpeczi – Hopp – R. Várkonyi*: i. m. 167–287. o.; *Köpeczi Béla:* Rákóczi külpolitikája és a szabadságharc nemzetközi jelentősége. In: uo. 205–227. o.

[22] Georges Stepney levele Hudges miniszternek, Bécs, 1704. április 9. In: *Simonyi*: i. m. 1. kötet 99. sz., 230–233. o.

[23] Vö. *Haan* 1880. 32–33. o.; Bél Mátyás levelezése. 16–19. o.; *Vyvíjalová,* 2001. 9–17. o.

[24] *Fabiny,* 1980. 369. o.

[25] Lásd *Csepregi*: i. m. 17., 27., 77–80. o.

[26] *Fabiny,* 1980. 369. o.

[27] További kutatások mutathatják ki azt is, hogy tartalmukat tekintve milyen összefüggésben vannak a Magyarországról szóló történeti, földrajzi tárgyú bölcsészdoktori disszertációk és a magyarországi honismereti leírások, melyek – véleményünk szerint – többnyire politikai indíttatásból íródtak.

Forrásunk bevezetője így szól: „Unter dem Ferdinando I. Kayser u(nd) König in Ungarn, sind zu erst die Protestanten in Ungarn ankom(m)en, denen Er so fort die Jesuiten entgeg(en) gestellet. Die Jesuiten aber, weil sie sich noch nicht genug eingewurtzelt hatten, haben bald eine Refor[m]ation angefang(en)..." Bél tökéletesen látja, hogy a centralizálódó Habsburg állam a maga dinasztikus, abszolút hatalmát az ellenreformáció rendkívül erőszakos eszközeivel teremtette meg. Forrásunk a továbbiakban az uralkodó és a rendek közötti megállapodások, az uralkodói beiktatások alkalmával tett ígéretek és az országgyűléseken meghozott törvények betartásának szempontjából, vagyis a jogállamiság elvének alapján tekinti át a protestánsokat ért sérelmeket. Ennek legfőbb pontjai: 1.) az 1606-os bécsi békéhez vezető út; 2.) az 1610–1615 közötti protestánsüldözések; 3.) az 1618. évi, II. Mátyás által a cseh rendeknek tett türelmi ígéret, melyet a magyarok számára nem adott meg; 4.) az 1625. évi 22. törvény a vallásbékéről, melyet 1630-ban megerősítenek; 5.) az igen fontos 1647. évi artikulusok, melyek gyakorlatilag az 1645. évi linzi béke elvi alapján kimondják, hogy a templomok nem tartoznak a nemesi földbirtokhoz; 6.) az 1658–1661 közti templomfoglalások; 7.) az 1671–1673 közti törvénysértések, a protestáns lelkészek üldözése, a pozsonyi gályarabperrel; 8.) Thököly mozgalma; 9.) az 1681-es soproni, majd az 1687-es pozsonyi országgyűlés végzései és az eperjesi törvényszék; 10.) a XVII. század végi üldözések; 11.) végül a protestánsok ügyének megoldásaként az 1705-ös szécsényi országgyűlés, melynek eredményeit is részletesen ismerteti: szabad vallásgyakorlat, a templomok visszaszerzése, a jezsuiták helyzetének megoldása.[28]

Bél felfogásában a felsorolt jogtiprások kényszerítették rá a protestánsokat arra, hogy a fennálló államrendszer ellen forduljanak. Ez a gondolat, vagyis a jogállamiság elvén alapuló kormányzás nem egyedi a kortárs magyar politikai gondolkodásban. Gyakorlatilag megegyezik többek között azzal, amit pl. Károlyi Sándor „Csekély elmélkedésé"-ben 1706-ban, vagy Okolicsányi Pál 1710-ben a magyar evangélikusok státusáról szóló művében („Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelicæ in Hungaria") megfogalmazott.[29]

Bél írásának hangneme visszafogott. Az államelméleti, közjogi fejtegetések mellett nem szerepelnek szélsőséges példák, „vádpontok", melyek a sérelmi politika alapját képezték. Ez a gondolat párhuzamban áll azzal a felfogással, melyet a fejedelem a szécsényi 13–15. törvénycikkek megalkotása után képviselt: nem engedte meg a protestánsok számára sem az önhatalmú templomfoglalásokat, s a jezsuiták azonnali, erőszakos kiűzését az országból,[30] vagyis a tolerancia elve érvényesült. Maguk a törvények is

---

[28] Bél Mátyás leírását Bucsay Mihály összefogalalója alapján pontosíthatjuk: *Bucsay*: i. m. vonatkozó részek alapján. Valamint lásd még: Historia Ecclesiæ Evangelicæ Augustanæ Confessioni addictorum in Hungaria. (Szerző megjelölése nélkül.) Halberstadt, 1830. vonatkozó részek. A szécsényi országgyűlésről lásd: *Csécsi János* naplója a szécsényi országgyűlésről. In: *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes:* Rákóczi tükör 2. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Budapest, 1973. 143–175. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* Rendhagyó országgyűlés Szécsényben, 1705. In: Tanulmányok Szécsény múltjából I. Szécsény, 1978.; *Mezey Barna:* A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései. (Jogtörténeti Értekezések, 11.) Budapest, 1981.

[29] *Kovács Ágnes:* Károlyi Sándor társadalmi-politikai nézetei a szabadságharc idején. In: *Takács Péter* (szerk.): „Rákóczi urunk... hadaival itten vagyunk". A Szatmárnémetiben 1999 áprilisában megrendezett „Élő Rákóczi" konferencia anyaga. Debrecen–Nyíregyháza, 2000. 17–18. o.; *Okolicsányi Pál:* Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelicæ in Hungaria. [Frankfurt,] 1710.; *Fabiny*, 1980. 366. skk.

[30] A szécsényi országgyűlés vallási törvényének előkészítéséről, törvényiről szóló források: *Ráday Pál* iratai I. 1703–1706. (S. a. r. *Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László.*) Budapest, 1955. 351–387. o. – II. Rákóczi Ferenc tolerancia-politikájának legszebb megfogalmazása: „Nemcsak valláspolitikájának

előzetes felmérés, gondos előkészítés után születtek meg, nem pedig a sérelmi politika talaján.[31] S nem utolsó sorban, úgy véljük, e törvények tették lehetővé a továbbiakban az evangélikus intézmények kiépítését, s teremtették meg a belső megújulás kereteit.

Befejezésül igen vázlatosan tekintsük át, hogy Bél Mátyás milyen álláspontot képviselt a vallási tolerancia kérdésében a Rákóczi-szabadságharc után, e tolerancia hagyományát hogyan adta tovább, s a protestáns érdekérvényesítés érdekében mit tett, vagyis vegyük fontolóra a tolerancia-politika realitásának kérdését.

Bél aktív politikát a pietizmus szószólójaként, evangélikus líceumi rektorként folytatott. A rózsahegyi zsinat (1708) után, amely politikai értelemben belső szakadást eredményezett, továbbra is azok közé tartozott, akik az 1710-es évek végétől következetesen elvetették a sérelmi politika elvét.[32] Inkább a gyakorlati teendőkre összpontosított, a tudományszervezésre, a líceum működési feltételeinek megszilárdítására, a hitélet megújítására. Így nem vett részt az uralkodó és a protestáns rendek közötti, hosszú évtizedekig tartó, minduntalan zátonyra futott tárgyalásokon, melyet (Ráday Pálhoz hasonlóan) a sérelmi politika miatt nem tartott célravezetőnek, s melyek (őket igazolva) a Carolina Resolutiót eredményezték.[33]

A felekezetek közötti vallási toleranciát Bél Mátyás ennek ellenére alapvető fontosságúnak tartotta. Számára 1705 volt a mérce. Olyannyira, hogy a cenzori vélemények ellenére a Notitia I. kötetében, a XXI. paragrafusban – ismét a jogállamiság elvét hangsúlyozva – írta le a jezsuiták vezette ellenreformációt, s állította szembe ezzel egyazon mondaton belül a szécsényi országgyűlés „tolerancia-törvényét".

---

volt az alapja az a meggyőződés, hogy »a vallási viszályok egyességre vitele« elengedhetetlen a »közös ügy« szempontjából, hanem mély keresztény lelkisége belülről is azt parancsolta, hogy »a felekezeti viszályokat megszüntesse és a feleket kölcsönös szeretetre bírja«. Így... hajlama és lelkülete szerint is a tolerancia embereként lépett színre..." *Fabiny,* 1980. 366. o.

[31] Lásd az előző jegyzetben a szécsényi országgyűlés iratait! A legutóbbi elemzés és értékelés: *R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc államáról. „Vallásszabadság és törvény a békekötésről" című fejezet. In: *Czigány*: i. m. 262–266. o.

[32] Bél Mátyás helyéről a protestánsok belső szembenállásakor: *Fabiny* 1980. 380–382. o.; *Csepregi,* 2000. 25., 48–49., 56., 64. o. Eszerint Bél Mátyás nem vett részt a felkezeten belüli harcokban, s bár a pietisták szószólójaként tartották számon, az Okolicsányi Pál vezette szárnnyal is jó kapcsolatban állt.

[33] *Ribini, Ioannes:* Memorabilia Avgvstanæ Confessionis in Regno Hvngariæ a Leopoldo M. vsque ad Carolvm VI. Tom. II. Posonii, 1789. 247–253. o.; *Fabiny* 1980. 381–382. o.

Kurtze Erzehlung der Religions Geschicht In Ungarn.
occasione der Rakoczischen
Revolution in Ungarn[34]

[Fol. 133^{r}] Unter dem Ferdinando I. Kayser u(nd) König in Ungarn, sind zu erst die Protestanten in Ungarn ankom(m)en, denen Er so fort die Jesuiten entgeg(en) gestellet. Die Jesuiten aber, weil sie sich noch nicht genung eingewurtzelt hatten, haben bald eine Refor[m]ation angefang(en), um mehr Güter [z]u haben, unter Rudolpho I. Röm(ischen) Kaysern un(d) Könige in Ungarn, welcher gestorben A(nn)o 1612. wobeÿ zu wißen, daß die Könige in Ungarn allewege die Rechte und Statuten des Reichs mit einem Eÿde confirmiren, u(nd) wenn Sie zu König gewählet werden, des Königes Andreæ Decret un(d) gesam(m)te Gesetze, Prærogatiuen und Gewonheiten annehmen und halten müßen. Diese conditiones und Bedingung(en), unter dene(n) Sie die Regierung annehmen, wer[d]en dem Diplomati, welches in Ver-[w]ahrung gehalten wird, inferiret.

[Fol. 133^{v}] Unter diesen Conditionen aber [ist] als die fürnehmste, die Religions freyheit, und die heil(ige) Obseruantz aller [Li]bertäten oder freÿheiten des Ungarischen Adels und derselben Nation mit begriffen. Für allen dingen aber wird verhütet, damit diese Nation von anderen Außwärtig(en), nicht möge unterdrücket werden. Weil derotweg(en) gedachte Reformation denen Gesetzen und d[enen] Libertæten des Volcks, Schurr-stracks zu wied(er) war, ist darauf bald ei[n] Krieg destweg(en) entstanden, unter der Anführung des Fürsten und Feld-herrens Botskaj, da denn die Ungarn durch diesen Krieg wiederum Ihre Freÿheit erhalten in dem Wiennerischen Friedens-Schluß.

1610. Anno 1608. sind diese Im(m)u[ni]tæten u(nd) Privilegia, sam(m)t der Religi[ons]-freyheit durch d(as) Oesterreichische Haus confirmiret worden.

[Fol. 134^{r}] Nicht lang darnach wurde alles wied(er) gestoret und über einen hauffenn geworffen d(urch) die Jesuiten und das Oesterreichische Hauß, und wurden die Jesuiten in größerer zahl außgeschickt umb eine Diversion unter denen Ständen zumachen, damit das Hauß Oesterreich welches sich für d(er) Ungarn macht förchtete sicher seÿn, und die Oberhand behalten könnte.

[16]15. Dannenhero gingen unterschiedliche und continuirliche Streittigkeit(en) vor von A(nno) 1610 biß 1615. Denen Jesuiten aber wurden von dem Hauß Oesterreich viel Gütter eingereumet. Die Jesuit(en) waren bemühet unter denen Familien einen Haß zustiffen, und d(urch) ihr Einblasen es beÿ denen Catholischen, nach eingepflanzten erschröcklichen Haß wied(er) die Protestanten so weit zubring(en), [fol. 134^{v}] daß wenn diese oder jene über sch[...]em Recht etwas fürzunehmen gesinnet seÿn sollte, Durch diesen außgestreueten Saamen der uneinigkeit, so fort ihre Gemüther getrennet werden, und beÿde Theile an einander gerathen möchten. Unterdeßen p(er)svadirten und überredet(en) sie gewißenhaffte leute zu gläuben, D(aß)alles was diß falls wieder die von ihren genannte Käzer fürgenom(m)en würde auß dem höchsten Recht, ja von der Heÿligk(eit) selbsten herkäme. Und wenn etwan ein ehrlicher und gewißenhaffter

[34] Lelőhelye: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, 402. doboz. Relig. V. 6/9. fol. 133^{r}–140^{v}. A forrás szövegének átírását Kulcsár Krisztina ellenőrizte, amit ezúton is köszönök. A betűhív átírás során alkalmazott jelölések: ( ) a szerző által jelölt zárójel; ( ) rövidítések feloldása; [...] olvashatatlan vagy hiányzó rész; [ ] saját betoldás; [?] bizonytalan olvasat.

Mann Ihnen Objicirete die Ungrischen Privilegia welche anders lauteten, nicht also müßten geschwächet werd(en); Hatten sie also bald eine andere Außflucht fertig, wodurch sie nach ihrer Politischen und übelen Sittenlehre oder Casuisten ein guttes u(nd) reines Gewißn Verkehren und auff einen andern Weg und Meinung bringen konnten.

[Fol. 135r] Denn das Argument welches Sie auf solchen fall brauchten war dieses: Es dürffte auch der Käyser (dafern er den über die Ungarischen Privilegia abgelegten Eyd fürwenden sollte) Ihme kein Gewißen machen, denselbn zubrechen;

Die weil (1) nach der von ihnen (denen Jesuiten) gemachten Regul(ationes) Hæreticis non servanda Fides, selbte Privilegia nicht zu observiren wär(en).

(2) Weil es ohne dem schon eine Sünde sey, selbste Privilegia beschworen zuhaben, und die darinnen befidliche Bedingungen wied(er) sich selbst zubilligen. Demnach wenn d(er) Käyser ein reines und unbeschwertes Gewißen haben wollte, müste er sich nothwendig dieser Sünde, und eines fast gethanen Meyn Eyd[e]s über obbesagten Privilegie(n) Durch Violirung d(er)selbn loßmachen?

Anno 1618. sind aufs neue die Privilegia confirmiret word(en) alß König Matthias sich vor denen Böhmen förchtete, sich aber zwey Nationes auff einmal zu initiren nicht unterstehen dürfft(en).

[Fol. 135v] Nicht lang hernach, alß man unter Ferdinando II ein wenig respiriret hatte erhub sich abermal eine neue u(nd) grausame Verfolgung von denen Jesuit(e)n und entstund dabey im Krieg deßen Heerführer war Betlehem Gabor ein Sieb(e)nbürgischer Fürst.

[16]25 Welcher Krieg da er glück(lich) auff d(ie) protestirend(en) Seiten außlieff machte, d(aß) die privilegia wegen d(er) Religionsfreyheit abermal confirmiret wurde, vom Hause Oesterreich A(nno) 1625.

[16]30 Nachmals sind besagte Privilegia wiederum gebrochen und auch wied(er) confirmiret worden A(nno) 1630.

Alß aber derer Jesuiten Macht u(nd) Freyh(eit) mehr und mehr zunahm und das Haus Oesterreich ihnen viel u(nd) zwar die besten Gütter im Königreich einräumete, Denckete es denen Ungarischen Ständen rathsam u(nd) gut zuseyn auffs neue in die Confirmation ihrer Privilegien zudring(en).

[16]35 Welches auch also geschehen A(nno) 1635.

[Fol. 136r] Allein es erfolgete nicht lang darauff eine abermahlige gewaltige Violation d(er)selben unter Ferdinando III.

[16]47 Daher ein neuer Krieg entstand(en) deß(e)n, Heerführer gewesen Georgi(us) Ragotzy Siebenbürgischer Fürst, welcher Krieg zulezt geendiget und beygelegt word(en) A(nno) 1647.

In diesen friedens tractaten sind die Privilegia derer Protestirenden völligst confirmiret und auch also dilatiret worden daß sie die Protestanten dabey eine Specification derer Kirchen erhalten welche sie in einer jeglichen Grafschafft innen haben und besizen solltn.

Es sind Ihnen nem(lich) 90 Kirchen restituiret worden, welche vor diesem schon denen Protestirenden zugehöhrig gewesen, und welche sie selbst erbauet, die Jesuit(e)n aber sich durch Gewalt zugeeignet hatten. Die ganze Sache hirvon ist bekannt auß Dem 6 Artic[kel] d(er) friedens Handlung, worinnen alles was von der Völligen Immunitæt u(nd) Religions freyheit derer Protestant(e)n kan gesagt werden præcise ausgedrückt zufinden ist.

[16]55 [Fol. 136v] Der Wienerische Vertrag-Schlus ist von Leopoldo I in Conditione 6 seines Diplomatis zu der Zeit da er zum Ungarischen König erwählet worden A(nn)o 1655 eydlich confirmiret word(en).

Kurz darauff A(nn)o 1660 sind abermal so wol diese als andere Privilegia gebroch(en) worden; und sind unter einem scheinbaren Vorwand militarische Völcker in Ungarn beordert u(nd) geschickt welche die Rakotsischen Gütter in Possession nehmen und unterschiedliche feste Schlößer einnehmen u(nd) umbkehren müßen.

[16]61 A(nn)o 1661 ist eine neue Krieges Macht in Siebenbürgen geschicket word(en). Zu d(er) Zeit aber da die Oesterreichische Milice das Ungerland betretten und alle Privilegia gestöret, die Kirchen weggenom(m)en die Vorsteher u(nd) bedinten d(er)-
[1671], selb(en) verjaget, und die allergrausamste Persecution wied(er) alle für die hand
[16]72, genom(m)en worden, welche von A(nn)o 1671 d(urch) das 1672 u(nd) 1673 Jahr
[16]73 continuir(lich) gedauret.

[Fol. 137r] In nach folgenden 3 Jahren wurden die Ewang(elischen) Kirchen insgesam(m)t mit Gewallt weggenom(m)en. Die Pastores und Schul Rectores welche d(er) Augsburgischen und Reformirt(en) Religion zugethan waren, wurden unter dem Schein einer Rebellion nacher Preßburg citiret, und welche denen Catholischen Anmuthungen (welche Reversales heißen) nicht beÿfallen, und sich denenselbn unterschreibn wollten; anfang(lich) in die grausamsten Gefängnüße [ver]stoßen, worinnen sie über Jahr u(nd) Tag allerleÿ Ungemach außstehen mußten. Andere wurden auff die Karen nach Itali(en) u(nd) Neupolis, u(nd) nach dem Mittelländischen Meer verschicket, und and(er)e zu Buccari zum ewigen Gefangnüß [a]ngenom(m)e(n). Diejenigen aber so sich ihrem willen bequemet(en) würden Theils ins Exilium nacher Teutschland u(nd) Pohl(e)n, (ohne einige Bedienung mehrerer Aempter und nach fürlegung derer so genannten und vorgedachten Reversalien) verjaget; Theils aber zum Pflug u(nd) Ackerbau v(er)weise(n) [fol. 137v] Und ent(lich) welche freÿwillig nach verschworener Religion abfielen und ihren Glauben fahren ließen, empfingen zu ihrem lohn et(liche) 30 et(liche) 40 Rheinische Guld(en) od(er) aber erhielten eine Function, welche sie entwed(er) in geist(lichem) od(er) welt(lichem) stande bedienen konnten.

Mit denen Todten in den Gräbern ist man auch recht wüttend u(nd) mehr denn Hundisch umbgegangen. Und ist ein Specimen davon zusehen auß das Christophori Parschitii verfertigten Buche welches da handelt de Reb(us) Hungaricis und er Leopoldo dem Käyser u(nd) dessen Sohne Josepho zugeschrieben. Umb diese Zeit haben die Jesuiter in allen Graaf u(nd) Spanschafften (davon keine einige auß geschloß(en)) die allerbesten Gütter erhalten.

Diese d(er) Protestant(e)n Vexation hat einen neuen Krieg erreget, unter denen Heerführ(ern) Petroci, Hutschai u(nd) and(er)n Aber da sie jenen nicht gnugsam gewachsen und mächtig waren, sind ihnen die Berg-Städt(en) geplündert, u(nd) die Persecution so sie iezig[?] hätte seÿn konn(en), aufs höchste geschärffet word(e)n. [Fol. 138r] Jedoch haben die Protestant(en), obgleich sie wenigere Kräffte hatten diesen Krieg wied(er) den Käyser fortgesezet und zu jhrem Heerführer und Kriegs-
[16]78 Generalen erwehlet Emericum Tekeli A(nno) 1678.
[16]81 Unterdeßen wuchs denen Jesuiten d(er) Muth und nahmen ihre Kräffte mehr u(nd) mehr zu also d(a)ß A(nn)o 1681 in d(er) Oedenburgischen Diæta die Protestanten n(ich)ts mehr[?] erhalten können (durch unterschiedlicher außländischer Potentaten mehrmals wied(er)hohlete Interpositiones) alß zweene Kirchen in einer jeden Graffschafft.

Als aber zu d(er) Zeit Käyser Leopold vom Römischen [...] eine große Sum-(m)a(m) Geldes erhalten hatte zu Fortstellung des Krieges wie(der) den Türck(en), ist alsobald wied(er) nach dem Reichs tage die Persecution angegangen: manche Kirche mit Gewalt occupiret, und zwar auch die jenigen welche die Protestant(en) selbst innerhalb der Zeit aufgebauet hatten.

[16]87 Demgleichen nach dem d(er) Käyser d(urch) Hülffe des Römischen u(nd) Teutschen Reichs wie auch derer Polen u(nd) Ungarn Vergesellschafftung des Krieges Wesens den Türecken[!] auß [fol. 138v] Ungarn außgetrieben hatte, ist es mit denen Jesuiten so weit gekom(m)en und Ihre Autoritæt so hoch gestiegen d(a)ß A(nno) 1687 selbte auff dem zu Preßburg angestellt(en) Reichs tage vor incorporirten Gled(er) des Reichs Ungarn; das ist, vor privilegirte Edeleute (denen es freÿ stunde nach ihrem belieb(en) gütter zu kauffen u(nd) zubesizen) sind erklärt und erkannt word(en).

Welches zuthun, und dann noch viele andere puncta zubewilligen, Damals d[ie] Stände des Ungarischen Reichs sind gezwungen worden d(urch) fast unmenschliches Verfahr(en) und fürgenom(m)ene Carnificie[?] zu Eperies, woselbst unterschiedene von Adel so lang torqviret u(nd) gepeiniget wurd(en), biß die andern, neml(ich) ihre Väter Brüder u(nd) [ihre] Söhne etc. so auff den Reichs tag in Preßburg versam(m)let war(en) in alle jhre Absurditæt(en) und ungereimtes wesen consertiret hätten, wie solches auß dem 5 Artic(uli) dieses Reichs tags erhellet.

Denn weil die 4 ersten Articuli alle derer Oesterreichischer Petita in sich halt(en) [fol. 139^{r}] giebt der 5te entl(ich) zuvernehmen, es hätte Ihre Ma(ies)ttaet resolviret, d(aß) die in Eperies vorgenom(m)ene Execution wied(er) dieselb(en) welche nach d(er) lezteren Amnistie so denen Tökelisch(en) concediret war, auf das neue etwas sollten verbrochen hab(en), jezund sollt(e) gänz(lich) auffgehob(en) w(er)d(en). Nem(lich) es hat Oesterreich A(nn)o 1687. als d(er) Türke schon zurück getrieb(en) war fingiret, alß hätten einige Ungarn, fürnehm(lich) aber [die] Protestant(en) beÿ dem Töckely auffs neue umb Hülffe schrifftlich angehalt(en), u(nd) hat unter diesem Prætext mehr dann 200 Edelleute peinigen u(nd) martern laß(en), auch zur selb(en) Zeit von andern, nem(lich) [...] einigen so torqviret wurd(en) ihren Brüdern Vätern Söhnen begehret daß das Königreich zu einem Erb-König R(eich) möchte gemachet werden; über dieses auch die Eperiesische Schlacht u(nd) Pein-Banck nicht eher zu mindern oder auffzuheben biß diese in Presburg versam(m)lete alles verwilliget u(nd) concediret hätten.

1703 [Fol. 139^{v}] Hieauß nun kan gar leicht geurtheilet werd(en) welcher gestallt die Jesuit(en), von dieser Zeit an biß A(nn)o 1703. (in welchem Jahr d(er) gegenwürtige Krieg angefang(en)) wied(er) die freÿheit derer Protestant(en) und d(er) ganz(en) Nation ihre Authoritæt miβbrauchet haben, und ist hier nicht nöthig diβfalls einen langen u(nd) weitleuffigen Catalogum alles Elendes auffzusezen nach deme die Jesuiten auch die jenigen die d(er) Römischen Kirchen zugethan sind, n(icht) aber mit jhnen anstehen wollen mit aller Macht gezwung(en) sich ihres grausamen Verfahrens gleichfalls theilhafftig zumachen, in dem sie wüteten[?] wieder alle ins gemein, so n(icht) nach ihrem Exempl u(nd) Beÿspiel alle Humanitæt ableget und ihrer selbst (d(a)ß sie menschen wär(en) und mensch(lich) miteinander [umb]gehen sollt(en)), in die Vergessenheit stellet(en).

1705 Alß aber unter dem Fürsten Rakocy die Sache dahin gedieh(en) daß A(nn)o 1705 im Monath (Septem)bris die Stände des Reichs zu Setshin konnten convociret werd(en), ist die Sache derer Protestant(en) dahin gezogen u(nd) geschloßen worden.

[Fol. 140^{r}]

1. D(aß) sie sich ihrer Gewisensfreih(eit) gebrauchen und d(er)selb(en) genüßen sollt(en)

2. D(aß) ihnen die Kirchen derer sie benöthiget wären wied(er) restituiret werden sollt(en)

3. D(aß) die Jesuiten als ein Zur d(er)[?] aller Burgerlichen uneinig(keit) abgeschaffet und zum lande herauß gejaget werden sollte(n).

Demnach sind die Jesuiten gezwungen word(en)

1. Die Prælaturs, u(nd) geistl(ichen) Kirchen gütter den(en) Römisch Catholischen wied(er) zu zukehren.

2. die Gütter derjenigen welche das Oesterr(eichische) Hauß umb des Tekeli willen auß dem Wege reumen u(nd) umbbringen las(sen), dene(n) recht(en) u(nd) natürlichen Erb(en) zu restituiren.

Zwar ist dieses den(en) Jesuit(en) anerbothen, dafern sie d(er)gestalt wie es religiösen leuth(en) zustehet fried(lich) und sond(ere) Unruhe (welches sie biβhero unterlaßen) ihr leben anstellen, dem auch d(er) Confoederation sich unterschreib(en) wollten, Sie alsdann in der Possession einiger Gütter verbleib(en) könnt(en), Weil aber die aufrührischen Patres solches alles außschlug(en) und kein Mittel kunte gefund(en) w(er)d(en) dieses unruhige u(nd) hinterlistige Volck stille zumachen liß man diese eingeschlichen(en) Bürger wandern u(nd) jhres weges fortzieh(en).

Jedoch wurden ihnen 2 Collegia zur Unterweisung der Jugend gelaβ(en); wer die Jesuit(en) u(nd) ihren Sinn kennet wird gleich errathen, d(aß) sie ohne Zweiffel beÿ ihrer Feindseeligk(eit) ihr äuserstes gewaget, um die Römish-[Ca]tholischen auffzubring(en) damit sie wied(er) den fürsten u(nd) [di]e Confoederirt(en) auffstehen möchten; denn sie [fol. 140^{v}] vorschaneten[?] deβwegen n(icht) ihres eigenen Schanzes, sond(ern) griffen denselb(en) an und übertrugen den Käyser, eine groβe Sum(m)am Geldes, umb den Krieg fortzusezen u(nd) die Ungarn unters Joch zubringen sich in gefaβter Hoffnung hirauff v(er)laßenden[?] sie würden auff diese Weÿse n(icht) nur die gütter (welche biβher in Ihrer possession gehabt es macht(en) solche Temporalia d(ie) Ecc(les)iæ hieβen) recupir(en), sondern auch and(er)e Fiscalia oder Rennt-Gütern ja die biß und den Kron vom ganzen Reich in ihre Hände u(nd) Gewalt bekom(men) u(nd) selbte auf Ewig besiz(e)n. Und damit sie in ihrer Hoffnung n(icht) betrog(en) würden, haben sie eine Declaration vom Röm[ischen]-Stuhl wie(der) die Römisch Catholische cleriseÿ in Ungarn erhalten u(nd) auf die Lohn gebracht d(aß) dieses nicht anders als ein Religions Krieg wäre. Alldieweil sie sich besorgten es möchtc ganz(es) U[n]gerland vom Röm(ischen) Stul abfall(en); auf dieser gänz(lichen) Meÿnung sind d(aß) d(er) Röm(ische) Stul u(nd) das Oesterr(eichische) Hauβ nichts anders von denen Röm(isch) Catholischen in Ungarn halte gedencke u(nd) urtheile als dieses Denn auff diese weÿse hoffen sie d(aß) aller Catholi[sche] Haβ u(nd) Neid wied(er) die Ungarn umb so vil mehr (wer)de exacerbirt u(nd) (ver)bittert (wer)d(en) Dem [...] aber (damidie Sache einen scheinbar(en) [...] habe u(nd) mit d(er) geistlich(en) Autoritæt bedecket werde) bilden sie ein Es stocke Gottes Ehr nie darunter und gahr demselb(en) nutzen dafern die Kezerische Nation n(icht) gänzl(ich) unters Joch solle(n) gebracht, ihre Gütter constituiret u(nd) denen [Je]suiten zum Recompens(ation) ihres gleichsam erlitten(en) Schaden u(nd) Unrecht ja vor ihr Expens(en) u(nd) ausge[liehen]en[?] sum(m)en geldes (die sie beÿ soweil Million [...] zu Continuirung des Ungarischen Krieges beÿgetrag[en] sollten [...] [...] eingereumet word(en) Damit [...] d(er) Zeit auf die allerbesten [...] in Besitz hab(en) kann. Welches aber Gott [...]!

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

SERES ISTVÁN

CSULAY IMRE JELENTÉSEI II. RÁKÓCZI FERENCNEK A TÖRÖK FÖLDRE MENEKÜLT ERDÉLYI KURUCOKRÓL, 1706–1708

A nagycsulai és tustyai Csulay család és a Rákóczi-szabadságharc

A nagycsulai és tustyai Csulay család a Hunyad vármegyei Hátszeg vidékének ősi családjai közé tartozott, és a népes Csulay rokonság tagjai közül többen is Rákóczi hívei voltak. Az erdélyi kuruc hadak Radvánszky János által elkészített 1704. évi összeírása a család tizenegy férfitagját sorolja fel Hunyad vármegye hadrakelt nemeseinek az összeírásában, egy kivételével a megye hátszegi districtusából.[1] 1707 őszén pedig tíz Csulay tartózkodott Lugos és Karánsebes vidékén, a Rákóczihoz hű maradt erdélyi menekültek között.[2] A szép számú Csulay közül a szabadságharcban különösen ketten vittek komoly szerepet, Csulay Balázs és Imre. Az előbbi 1704 elején még mint császári kapitány védte Szászvárost az ostromló kurucok ellen,[3] de márciusban feladta azt báró Orlay Miklós Törökországból hazatért kurucainak.[4] 1704 júliusában Hunyad vármegye kapitánya, a nyáron pedig kuruc ezereskapitány.[5] 1705 őszén, Herbeville marsall Erdélybe vonulása-

[1] „Nemes Hunyad vármegye" összeírásában: Ulczeczi Csula Péter, „Hunyad vármegye hátszegi districtus"-ában pedig: Csula Balás kapitány, Csula Imre fiscalis udvarbíró, a Csulai Balázs hadában szolgáló Tustyai Csula János és ifj. Csula György, valamint Csula Gábor, id. Csula György, Csulai István szolgabíró, Csula Mátyás, idős Csula László és Csula János miserabilis nevével találkozunk. II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. (Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi: *Magyari András.*) H. n., 1994. (A továbbiakban: *Magyari* 1994.) 549., 558–566. o.

[2] Csulai Csulay János, Csulai Imre, Csulay Gábor, id. Csulay György, ifj. Csulay György, Csulay István, Csulay Péter, Csulay László, Csulay Máttyás és Csulay Gáspár. Lásd az alább közölt 4. sz. forrást. Egy Csulay Pál nevű Hunyad vármegyei nemesifjút egyébként 1707 januárjában felvettek a Nemesi Társaság tagjai közé. Ráday Pál iratai. II. k. 1707–1708. (S. a. r. *Benda Kálmán* és *Maksay Ferenc.*) Budapest, 1961. (Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. I. oszt. XIV. k.) 170., 189–190. o.; *Heckenast Gusztáv:* II. Rákóczi Ferenc elitképző Nemesi Társasága. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. (Szerk. *Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter.*) Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.) 157. o. Minden bizonnyal azonos azzal a Csulay Pállal, aki ifj. Csulay György és Buda Annók legidősebb fia volt. A Rákóczi-szabadságharc után Hunyad vm. fiscalis directora, 1721-ben főbíró, 1729-ben pedig alispán. *Böjthe Ödön:* Húnyadmegye sztrigymelléki részének és nemes családainak története, tekintettel a birtokviszonyokra. (Írta 1882–90-ben okmányok alapján: ~ reform. pap.) Budapest, 1891. 154. o.

[3] *R. Várkonyi Ágnes:* A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. (1703–1704 júl.) *Századok,* 88 (1954). 61. o.

[4] „[Március] 12. Ma hozták hírét, hogy Szászváros rebellált." *Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I. k. 1703–1705. (Közzéteszi: *Magyari András.*) Bukarest, 1983. 67. o.

[5] *R. Kiss István:* II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. (Közlemények a br. Radvánszky-család levéltárából. V. k. 4. sz.) Budapest, 1906. 135. o. Csulay Balázs ezrede egy részének (egy-egy lovas és

kor Havasalföldre menekült.[6] 1709. május 29-én már Hunyad vármegye alispánja és kapitánya volt.[7] Vele ellentétben Csulay Imre már nem tartozik a Rákóczi-szabadságharc ismert szereplői közé. Rákóczi azon hívei közül került ki, akik nem a katonai tudásukkal, a fegyverük élével hajtottak végre említésre méltó hőstetteket. Neve – bár a szabadságharc utolsó éveiben katonai hivatalt is betöltött – sem a függetlenségi harc krónikáiba, sem pedig a hadtörténeti szakirodalomba nem került be. Hunyad vármegye fiscális udvarbírájaként állt a kurucok közé, jelentősebb szerepet csak 1706–1708 táján kapott. Az 1706 tavaszán Rákóczihoz írott jelentése szerint talán Csulay Balázs öccse lehetett, azonban a nagycsulai és tustyai Csulay család leszármazási rendjében a család két különálló ágán szerepelnek.[8] Balázs a család II. ágán van feltüntetve, Csulay Gáspárnak, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem mezei hadai kapitányának a legidősebb fiaként. A család történetét megíró Böjthe Ödön református lelkész szerint 1673-ban született, és mint tustyai birtokos, fiatalon Hunyad vármegye viceispánja volt, ami egybevág a fent ismertetett 1709. évi adattal. Ugyanakkor Imrét a családfa III. ágán tűnteti fel Böjthe, „hegyi Csulai János" legidősebb fiaként, és adatai szerint mint Hunyad vármegye alispánja halt meg 1741-ben.[9]

Csulay Imre figyelemre méltó és már a saját korában is merésznek számító tetteiről csak azok a Rákóczinak szóló jelentések árulkodnak, amiket írójuk nyújtott be, feltehetően személyesen a fejedelemnek. Csulay 1706–1708 között három ízben is felkereste Rákóczit a török földre menekült és a fejedelem hűségében maradt dél-erdélyi nemesség, illetve kuruc katonaság követeként. Mindhárom alkalommal részletes jelentésben számolt be Rákóczinak a menekültek sorsáról, illetve a végvidéki török pasáknak és adószedőknek a velük szemben tanúsított hozzáállásáról. Az iratok legérdekesebb részét természetesen Csulay első két beszámolója képezi, amelyekben a nem mindennapi útjairól is részletesen beszámol. 1706-ban például Szegeden két ízben is személyesen találkozik a Tisza-parton sétálgató, illetve a városban időző török kereskedők között ellenőrzőkörútját végző Globitz ezredessel, Szeged császári parancsnokával, a szegedi vámnál pedig egy rác pópának sikerül majdnem lebuktatnia. Mindhárom alkalommal csak a török kísérője leleménye és lélekjelenléte menti meg Csulayt a lelepleződéstől. Alig másfél évre rá pedig a Rákóczi szolgálatába igyekvő albán önkéntesek viszontagságokkal teli útját beszéli el. Ez alkalommal az albán katonák csak Csulay kalauzolásának köszönhették, hogy a Rabutin csapataitól hemzsegő Dél-Erdélyen át eljuthattak Károlyi Sándor kuruc generális gyalui táborába.

---

gyalogos sereg) az összeírását lásd *Magyari* 1994. 211–213., 222–223. o. „Nemzetes vitézlő Csula [Balás] ur[am] ezere", ill. „Tekintetes nemz[etes] k[apitány] Csulai Balás ur[am] eö k[egyelme] gyalog serege". Egy 70 főből álló lovas sereg Baksi András főhadnagy vezetésével Pekry Lőrinc mellett Nagyszeben alatt tartózkodott az összeírás idején. Nemes Hunyad vármegye hadra kelt nemességének az összeírásában pedig 15 magyar és román nemest — köztük Tustyai Csula János urat — írtak össze, akik „Csula[*i*] kapitány uram hadában" („ezeriben", „seregiben") szolgáltak. Egy kivételével mindannyian a vármegye hátszegi districtusából valók voltak. *Magyari* 1994. 213., 547., 558–563., 566–568. o.

[6] Lásd az 1. sz. forrást.

[7] *Bánkúti Imre:* Iratok Máramaros vármegye történetéhez (1703–1711.) Budapest, 1992. (Új Történelmi Tár 3.) 240. o.

[8] A Csulay Imre által használt „Bátyám Uram" még nem bizonyítja ezt, de a Rabutin levelében írt „bátyád" már utalhat a testvéri kötelékre. Lásd az 1. sz. forrást.

[9] Minderről lásd *Böjthe* i. m. 155. o. A Csulay családról egyébként *Nagy Iván* és *Kempelen Béla* alig néhány sort ír.

Csulay beadványai már a fejedelemi udvarban készülhettek, amikor is a követ személyes audienciára várakozhatott Rákóczinál. Éppen ezért az iratok dátum és hely nélkül kerültek beadásra. Szerencsére több olyan, terjedelmében ugyan jóval rövidebb, de a fejedelemnek szóló jelentések tartalmához szorosan kapcsolódó, és eddig még nem ismertetett egykorú irat is előkerült, amely segítségével már nagyjából meg lehet állapítani a jelentések keletének hozzávetőleges időpontját, illetve azok helyét is. Ennek megfelelően az alábbiakban összesen kilenc 1706–1708 közötti irat kerül közlésre. Csulay beszámolói nem nélkülözik az iróniát, fordulatokban bővelkedő kalandjairól nem is minden írói érzék nélkül tudósít. A beszámolókban használt szólások és közmondások, illetve a dél-erdélyi nyelvjárásra jellemző szófordulatok – pl. a Csulay Balázsnak Rabutin levelére adott csípős válasza,[10] vagy a „júdáspénz" szinonimájaként használt „kalácspénz" elnevezés[11] –, a nyelvészek érdeklődésére is számot tarthatnak. Az iratok több okból is joggal számíthatnak a korszakkal foglalkozó történészek, kutatók figyelmére. A Rákóczihoz hű kuruc érzelmű erdélyi nemesség és lakosság magyarországi, illetve moldvai és havasalföldi emigrációja nem ismeretlen a történetírás előtt.[12] Az már kevésbé ismert, hogy 1705–1711 között számottevő magyar emigráns tartózkodott az Oszmán Birodalom Erdéllyel határos részén, az egykori Krassó–Szörény vármegye területén is.[13] Menekülésük körülményeiről és a török fennhatóság alatt eltöltött első három év történetéről főként csak Csulay jelentéseiből értesülhetünk. Rákóczi államának az Oszmán Birodalommal folytatott külpolitikája szempontjából számíthat érdeklődésre az 1707 telén készült jelentés, amely első ízben tudósít arról, hogy a kurucoknak sikerült önkénteseket toborozniuk török területen.[14]

A Hunyad vármegyei nemesség első emigrációja az Oszmán Birodalomba

Hunyad vármegye magyar és román népe már a szabadságharc első hónapjaiban fegyvert fogott a függetlenségi harc ügye mellett, 1704 nyarára viszont gyakorlatilag már a vármegye egész területe kuruc kézen volt. A Radvánszky János fejedelemi megbízott által elkészített erdélyi kuruc hadak mustrakönyvében már megtaláljuk Hunyad vármegye hadra kelt nemességének a részletes összeírását,[15] a vármegye fegyvert fogott ma-

[10] „valamely tálban edgyszer bele szartam, soha többé abból nem ettem." Lásd az 1. sz. forrást.

[11] Uo.

[12] A moldvai és havasalföldi kuruc emigráció történetére nézve lásd *Csutak Vilmos:* Bujdosó kurucok Moldvában és Havasalföldén 1707–11-ben. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára.) Sepsiszentgyörgy, 1929. 633–,640. o.; *Jorga, N.:* Sür les emigrés rakocziens en Moldavie. *Revue historique du sud-est européen* 1–3 (1936.); Az erdélyi menekültek magyarországi emigrációjáról pedig legújabban lásd *Kis Domokos:* Az Erdélyből Magyarországra menekült bujdosók élete a Rákóczi-szabadságharc idején Szaniszló Zsigmond naplója alapján (1707–1711). In: Helytörténeti tanulmányok VII. Nyíregyháza, 1989. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. I. Évkönyvek, 7.) 374–413. o.

[13] A témával mindeddig csupán Pesty Frigyes foglalkozott behatóbban a „budai kamarai levéltár registrálatlan irományai" között fellelt, valamint a Thaly Kálmán gyűjteményében található iratok alapján, amelyeket Thaly bocsátott a rendelkezésére. *Pesty Frigyes:* A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története. I. k. Budapest, 1877. 127–133. o. A Pesty által felhasznált, és forrásokul megjelölt iratok zöme jelenleg is Thaly Kálmán Kuruckori Okmánygyűjteményében található. (OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/10. k.)

[14] Lásd az 5. sz. forrást. Ismertette: *Pesty:* i. m. 129–131. o.

[15] *Magyari* 1994. 544–572. o.

gyar és román kurucai pedig leginkább Csáky András, Csulay Balázs, Fonáczy Mátyás és Hátszegi Markó kapitányok ezredeiben vitézkedtek,[16] de jelentős számban találunk Hunyad vármegyei katonákat az 1704 elején Erdélybe tört Orlay Miklós törökországi hadában is. A későbbi években pedig a hunyadi blokádot irányító Kuk László kapitány keze alatti gyalogseregekben, Szentpáli István gyalogezredében, valamint a szerb származású Rácz Draguly lovasságában találkozunk Hunyad vármegyei katonákkal.

A vármegye Rákóczihoz hű nemességének az első menekülésére 1705 őszén került sor, amikor Herbeville marsall bevonult Erdélybe, és november 11-én Zsibónál vereséget mért a II. Rákóczi Ferenc vezette kuruc csapatokra. A német és rác ellenség közeledése hírére Fejér, Torda, Hunyad és Zaránd vármegyékből 1500 „jóll feöl fegyverkezett paripás Nemességh" és mintegy 4000 lakos menekült át az Oszmán Birodalom szomszédos területére, Karánsebes és Lugos vidékére. A menekültek között volt báró Jósika Zsigmond, Kun Gáspár, Barcsay György, Nádudvari István, előkelő Hunyad vármegyei nemesek, Rácz István fehérvári udvarbíró, az abrudbányai, dévai és gyógyi udvarbírák, Ribiczei László Zaránd vármegyei alispán, kuruc kapitány, valamint Rácz Draguly, Rákóczi szerb származású ezereskapitánya – Csulay jellemzése szerint „réghi híres vitéz kapitány" –, aki korábban császári tisztként állt Rákóczi hűségére. Csulay Imrét éppen Hunyad vármegyében, a Hátszeg város környékén fekvő Kolc várában érte a császári csapatok bevonulása. Mivel azonban Baron de Tige ezredes, a vármegyébe küldött császári parancsnok rác katonaságot vezényelt a török földre és Havasalfölde felé vezető passzusokra, esélye sem volt a menekülésre. Végül azzal az indokkal, hogy a török területen levő fegyvereit akarja áthozni, éppen a császári főtiszt útlevelével kelt át a határon, hogy csatlakozzon a többi menekülthöz. Sem ő, sem pedig a Havasalföldére menekült Csulay Balázs nem engedelmeskedett a visszatérésüket sürgető levélnek, annak ellenére, hogy az utóbbit ezredesi vagy még annál magasabb ranggal is kecsegtették. Végül Rabutin leromboltatta a két szófogadatlan „rebellis" csulai és macesdi udvarházait. Rabutin felszólítására sem a havasalföldi vajda, sem pedig a temesvári pasa nem volt hajlandó kiszolgáltatni a menekülteket. A vajda válasza szerint nem hogy „olyan úri embert", mint Csulay Balázs, de még „alább való renden lévő bujdosó magyart" sem ad ki, amíg nem okoz az országában problémát, a temesvári pasa pedig kijelentette, hogy csak a szultán parancsára hajlandó kiűzni a kurucokat. Ennek ellenére arra akarta kötelezni őket, hogy költözzenek beljebb a határszélről, és legyenek a szultán jobbágyai. Az egybegyűlt menekültek ekkor határozták el, hogy követet küldenek Rákóczihoz, és a segítségét kérik, száz arany ígéretével pedig megnyerték maguknak a pasa udvarában nagy befolyással rendelkező gyömli agát, hogy szerezzen haladékot a követelt adó kifizetésére, amíg a fejedelemhez küldött követ visszatér.

Csulay Imre első magyarországi útja 1706 elején

A követ szerepét végül Csulay Imre vállalta el, aki 1706. március 12-én indult el Karánsebesről Temesvárra, ahol egy „derék, magyarul tudó, magyar szerető" török barátjára akadt, aki vállalta, hogy Szeged felé átvezeti Magyarországra. Török barátja taná-

[16] *Magyari* 1994. 198–224. o.

csára Csulay török ruhába öltözött, szájába pipát dugott, és néhány török nyelvű feleletet is betanult, hogy válaszolni tudjon a másik kérdéseire. Erre szükség is volt, mivel a szegedi révnél összegyűlt törökök és németek között már beszélgetést kellett mímelniük, nem sokkal később pedig a Tisza partján sétálgató szegedi parancsnok Globitz ezredes magyar nyelvű kérdésére válaszolhatott Csulay törökül, hogy *ben bilmem*, azaz: „nem tudom." A bizalmatlankodó főtiszt csak a török kísérő bizonygatására fogadta el, hogy Csulay született török, csak még nem tud magyarul. A lelepleződést ugyan elkerülte, viszont újont szoronghatott, mivel Globitz öt napig senkit sem volt hajlandó átengedni, amíg a korábban Kecskemétre küldött emberei vissza nem térnek. Csulayék egy török kereskedőkkel teli „sötétes pincében" húzták meg magukat, ahol a biztonság kedvéért Csulay ágyban fekvő betegnek tettette magát. Két nap múlva azonban nem várt esemény zavarta meg az indulás óráját váró utazókat. Csulay szavaival élve: „nem tudom micsoda spiritusnak sugerálásából", Globitz érkezett a szállásra, és egyesével elkezdte végig kérdezni a törököket. Utoljára ért Csulayhoz, aki helyett megint csak a török útitárs szólalt meg, az osztrák parancsnok azonban nem hitt a szavának. Ismét csak a török lélekjelenléte mentette meg a lebukástól, mivel intett egy szolgának, aki nádból tüzet rakott, és olyan nagy füst támadt, amit Globitz sem bírt sokáig. „Szegény beteg török, fekügyél, fekügyél" – mondta neki, majd kiment a pincéből.

Globitznak a török kereskedőkkel szembeni bizalmatlansága teljesen érthető volt, mivel a Rákóczi török földön tartózkodó megbízottaitól és gyakran a határon túlra szorult híveitől érkező leveleket, jelentéseket leginkább az átutazó török kereskedők hoztákvitték,[17] de időnként a császáriak által őrzött területeken vágott keresztül a fejedelem szolgálatában álló török futárok egyik-másika is. Ugyanakkor a császári parancsnokok szintén tisztában lehettek azzal, hogy sok török alattvaló a kereskedők közé vegyülve ment át Magyarországra, hogy Rákóczi szolgálatába álljon. Jó példa erre az az eset, amikor Baron de Tige nagyszebeni császári parancsnok csapatai 1707. március 1-jén a Nagyszebentől északra fekvő Szentágota mezővárosnál rajtaütöttek a Rákóczi szolgálatában álló török és tatár lovasságon, akik közül néhányat levágtak, egy menekülő törököt pedig foglyul ejtettek. Amikor március 30-án török követek érkeztek Nagyszebenbe, a parancsnok az elfogott törököt is előhozatta, aki azzal mentette magát, hogy ő csupán közönséges kereskedő, és a temesvári pasától is volt passzusa, de amikor fogságba esett, többek között azt is elvették tőle. A német tisztek azonban azt erősítgették a török követeknek, hogy az állítólagos kereskedő „minden kurucok felett inkább fegyverkezett", és el sem foghatták volna, ha nem bukik fel lovastól a sárban.[18]

Az első török zsoldosok 1704 nyarán bukkannak fel a kuruc hadsereg összeírásában, de egyes vállalkozó szellemű török katonák, szegénylegények feltehetően már rögtön a szabadságharc elején beálltak a kuruc hadseregbe. Közülük kerültek ki a fejedelemi udvar, illetve a kuruc hadsereg török tolmácsai és íródeákjai, egyes török katonák pedig postai szolgálatot vállaltak Rákóczinál. Így például Kis Hasszán, az 1705 telén kuruc strázsamesterből lett isztambuli postás[19] vagy 1708 elején az a „Meczan" nevű török, aki

[17] Ráday Pál iratai. II. k. 38. o. 3. jegyzet.

[18] *Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló 1703–1708. II. k. 1707–1708. (Közzéteszi *Demény Lajos* és *Magyari András.*) Bukarest, 1995. 93., 114., 129. o.

[19] Ráday Pál iratai. II. k. 38. o. 2. jegyzet.

két évvel korábban még ugyancsak Rákóczi seregében szolgált, és a fejedelem török és tatár zsoldosokból álló katonasága egyik tizedese volt.[20] 1706 táján pedig már több olyan török alattvaló is állt Rákóczi szolgálatában, akik török, tatár, valamint albán és bosnyák zsoldosokat toboroztak a kuruc hadseregbe. Ezek közül került ki a Csulay 1706. és 1707. évi jelentéseiben szereplő Huszain Aga is, aki eddig sem volt ismeretlen a magyar szakirodalomban. Róla a későbbiekben bővebben szólunk.

A szerencsés megmenekülést követően Csulayék egy héten keresztül várták Kecskemétről a szekereket. Mikor végre indultak volna, egy rác pap gyanúsította meg, hogy kuruc, mivel ismeri a szolgáját, aki korábban jelen volt egy rácok elleni kuruc rajtaütésnél. A kellemetlen ismerőstől csak néhány citrom és narancs árán tudtak megszabadulni. Miután megkapta az utazáshoz szükséges útlevelet, a török barátja egy másik törökre bízta Csulayt, aki már régóta Rákóczi szolgálatában állt, és Törökországban és Albániában fáradozott a fejedelem érdekében, s most is Rákóczihoz igyekezett.

A fejedelem táborába érve Csulay 15 pontból álló jelentésben számolt be a Hunyad és szomszéd vármegyék török földre menekült nemesei sorsáról, és részletesen leírta kalandokban bővelkedő utazása körülményeit is.[21] A beadvány végén az eddigi hűségét, sok kárvallását, bujdosását és szenvedését Rákóczi figyelmébe ajánlotta. Különösen az utóbbi, sok költséggel s nem kevés veszedelemmel járó utazása miatt a Hunyad vármegyei Hátszeghez tartozó Magyarberettyó falut kérte adományként a fejedelemtől, valamint a hunyadi udvarbíróság tisztjét. Bár a beadványt nem datálták, néhány elszórt adat segítségével megközelítőleg be tudjuk határolni annak pontos keltét. Csulay maga írja, hogy az elmúlt március hónap 12. napján indult el Rákóczihoz, az 1707. évi beadványából pedig kiderül, hogy Egerben találta a fejedelem udvarát. Rákóczi 1706 február második felétől április 21-ig tartózkodott Egerben,[22] ahol eleget is tett Csulay egyik kérésének, mivel április 12-én „Nemes Hunyad Vármegyében Magyar Berettyó faluban levő udvarházat és portiót és másként Háczeghez tartozó portiókat minden régtül fogva és igazságosan ahoz applicált pertinentiákkal és majorkodtató alkalmatosságokkal együtt" Csulaynak adományozta. Csulay érkezésére tehát április első napjaiban kerülhetett sor. Rákóczi bujdosó híveiről sem feledkezett meg, igaz, már korábban is tett lépéseket érdekükben a Portánál. 1706. március 4-én Pápai Jánost, az isztambuli rezidensét utasította arra, hogy ha még a temesvári pasa nem kapott rá parancsot, szerezzen megfelelő fermánt a török földi menekültek – köztük Draguly kapitány és 500 lovasa – számára, amellyel nyugodtan maradhatnak a török területen.[23]

---

[20] *Wesselényi:* Sanyarú világ. 3. jegyzet. „Sztroni Mecsan" a második sereg tizedese volt a kuruc szolgálatban álló török és tatár katonák között. *Dávid Géza:* Török és tatár katonák Rákóczi seregében. In: Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. *Köpeczi Béla, Hopp Lajos* és *R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1980. 166. o.

[21] Csulay a 8. pont után elvétette a számozást, és a 7. ponttal folytatta, így a beadvány utolsó pontja csak a 13.

[22] Kuruc vitézek folyamodványai. 1703–1710. (Összeáll., bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta *Esze Tamás.*) Budapest, 1955. 552. o.

[23] „... noha már groff Pekry Lőrincz úr generálisunkal az erdélyi rendek alkalmassint ki jöttek Moldvábul, mindazáltal még némelyek oda maradván s úgy Havasalföldében is és a török földén sokan s azok közt penig nevezetessen egy Dragulya nevü rácz kapitányunk ött század magával ben lévén, ha még parancsolattyok bizonyossan nem ment vólna a vajdáknak és a tömsvári bassának, vigyek Kegyelmed véghez, hogy fermánt szerezhessen számokra, a melly mellet bátorságossan maradhassanak." Ráday Pál iratai. I. k. 1703–1706. (S. a. r. *Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc* és *Pap László.*) Budapest, 1955. 524. o.

A Hunyad vármegyei nemesség török földre menekülése 1707 őszén

A török földre menekült dél-erdélyi nemesség és kuruc katonaság még 1706 folyamán hazatérhetett,[24] de a következő év végén újra menekülni kényszerült. 1707 őszén Rabutin csapatai beütöttek Erdélybe a Körös völgyén, ugyanakkor Rácz Thököly, azaz Thököly Popovics János aradi rác főkapitány katonái Hunyad vármegyére támadtak. A Rákóczihoz hű nemesség nagyobb része a Törökország felőli hágókra és erdőkre menekült, hogy átmenjenek a szomszéd országba. A karánsebesi fő haracsia azonban „feles" janicsárt küldött ki elébük a határra, és csak azután volt hajlandó átengedni a menekülteket, ha azok minden személy, szekér és marha után kifizették a követelt összeget. Végül a hunyadi nemesség színe-java, köztük Malomvizi Kendeffy Mihály, Hunyad vármegye helyettes főispánja, Klopotivai Pogány János, a vármegye főbírája, Doboly István nótárius, Csulay Imrét is beleértve a Csulay család tíz tagja, valamint 22 zejkáni és 5 klopotivai egyházi nemesember átkelt a török területre. Velük tartott a hunyadi várat blokadírozó Láncsa János főhadnagy és 60 hajdúja is, sok más kuruc katonával együtt. Rabutin felhívást intézett az egész vármegyéhez, de a török földre menekültek nem fogadták el az amnesztiát, sőt, a császári főtiszt két beküldött pátensét Csulay Imre továbbküldte Károlyi Sándornak és Barcsay Ábrahámnak. Rabutin pedig éléssel látta el Hunyad és Déva várait, majd Déva közelében egy Piski nevű faluban letelepedett, ahol egyesültek Baron de Tige nagyszebeni parancsnok csapataival. A Hunyad vármegyei menekültek közben az Erdély határán fekvő török falvakban telepedtek le.

Nem sokkal a Hunyad vármegyei nemesség újabb kényszerű török földre menekülése után egy váratlan esemény arra késztette Csulay Imrét, hogy másodjára is útra keljen II. Rákóczi Ferenc táborába. Ez az esemény egy kb. 70 főből álló albán lovasalakulat felbukkanása volt, akik Omer és Huszain agák vezetése alatt Rákóczi szolgálatába igyekeztek a török területeken át.

Omer aga lovascsapata és Csulay Imre második hazai útja

A Rákóczi-szabadságharc nyolc éve alatt gyakorlatilag végig megoldatlan maradt az idegen zsoldoscsapatok nagyobb számban történő felfogadása. Eltekintve a függetlenségi harc első hónapjaiban Magyarországra érkező lengyelországi (lengyel, román, kozák és litvániai tatár) segélyhadaktól, illetve a XIV. Lajos által küldött francia hadmérnöktisztektől, a legreálisabb esélyt az Oszmán Birodalom, illetve annak vazallus államai (Havasalföld, Moldva, valamint a Krími Kánság) területén folytatott illegális katonatoborzások jelenthették a kuruc hadsereg számára. Ezen belül is leginkább a megbízhatóságuk és fegyverzetük miatt különösen becsben tartott albán katonaság toborzása váltotta be leginkább a hozzá fűzött reményeket. A magyar forrásokban török eredetű elnevezésükön – *arnót, arnaut, arnauta,* sőt *arnolc* és *arnold* – említett albániai segélyhadak

[24] Ebből az időből mindössze egy idevágó adatunk van, mely szerint Rákóczi 1706. november 27-én magához rendelte Csulay Imrét: „Die 27 9bris. Rosnyórúl. Csulai Imrének parancsoltatik, a midőn ezen parancsolatunkot véendi, azonnal minden dolgait félre tévén, jöjjön hozzánk, valahol létünket hallándgya." Ugyanaznap Teleki Mihályhoz írott levelében is említi a fejedelem, hogy „Csulai Imrének ki jövetele iránt parancsoltunk". MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. IV. k. fol. 277v, 278r.

zsoldba fogadására már rögtön a függetlenségi harc első éveitől kezdve történtek kísérletek. Ennek érdekében Rákóczi megbízottjai több ízben is tárgyaltak a határmenti – nándorfehérvári és temesvári – pasákkal, a Portára küldött követei által pedig a legfőbb török hadvezetés engedélyét szerette volna megszerezni az albániai toborzásokra. Ehhez az éveken át tartó folyamathoz kapcsolódott Vojnovich József kuruc ezredes 1705–1706. évi boszniai működése is, amikor Rákóczi megbízottjai a boszniai pasa hallgatólagos beleegyezésével mintegy 1000-2000 fős önkéntes katonaságot gyűjtöttek össze, zömmel török alattvalókból egy tervezett horvátországi betörés céljára. Az ügy nagy horderejére jellemző, hogy a fejedelem parancsára Károlyi Sándor 50 fős segélyhadat is összeállított Vojnovich részére Thököly hazatért veteránjaiból, akiket 1707 februárjában útnak is indítottak Thököly egykori bizalmasa, Bay András vezetésével.[25] 1709 elején Rákóczi Pápai Jánost és Teleki Mihályt küldte Nándorfehérvárra azzal a megbízatással, hogy a pasa engedélyezze az Albániában felfogadandó csapatok áthaladását a magyar területekre. Az albán és bosnyák katonák zsoldba fogadásáról gyakorlatilag a szabadságharc végéig tartottak a tárgyalások, és ennek eredményeképpen kisebb albán és bosnyák csapatok át is lépték a magyar, illetve erdélyi határt.[26] A kurucok erőfeszítésének első kézzel fogható eredménye volt az Omer aga nevű albán tiszt érkezése,[27] akinek személyesen a fejdelem küldött meghívólevelet 1707. április 20-án, a marosvásárhelyi országgyűlésről.[28] Omer aga csapatát az a Huszain aga vezette át a török területeken, aki 1706 tavaszán Csulay Imre útitársa volt Szegedről a fejedelmi udvarba. Omer aga mellett feltehetően ő lehetett az albániai katonatoborzások kulcsembere, mivel Csulay jelentése szerint Rákóczi szolgálatában „alkalmas üdőktől fogva mind Török, s mind Arnaut Országhban [Albániában – S. I.] fáradozott".[29] Az 1707 végén kelt jelentésben már megnevezi Csulay: „ez Huszain Aga pediglen, kit Felséged az arnaut hadak után el küldet volt", tehát ő vitte Omer agának a fejedelem fentebb említett marosvásárhelyi levelét.[30]

---

[25] Vojnovich boszniai működésére nézve lásd *Thaly Kálmán:* Dunántúli hadjárat 1707-ben. Budapest, 1880. 20–23. o.; ill. *Uő:* A székesi gróf Bercsényi család. III. k. 1703–1706. Budapest, 603–621. o. A téma első összefoglalása *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferencz. I. k. 1676–1707. Budapest, 1907. (Magyar Történeti Életrajzok) 520–524. o., majd részletesebben *Uő:* Rákóczi adriai tervei. Budapest, 1915. (Magyar Adria Könyvtár, Második sorozat 9.) 12–31. o. Bay András és társai küldetéséről *Seres István:* Ludányi Bay András törökországi küldetése 1707-ben. In: Rákóczi-kori tudományos ülésszak II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából 1996. október 25. (Szerk. *Heckenast Gusztáv, Molnár Sándor, Németh Péter.*) Vaja, 1997. 46–64. o. Rákóczi Vojnovichoz írott leveleinek kiadása bőséges jegyzetanyaggal, ill. levelek a nándofehérvári és a portai követeknek Vojnovich ügyében: Ráday Pál iratai. I. k. 471–473., 564–567., 574–575., 934–635., 726–731. o.; Ráday Pál iratai. II. k. 67–76., 89–90., 291. o.

[26] Rákóczi 1705–1708 közötti terveiről Ráday Pál iratai. I. k. 224–230., 442–450., 535–538.; Ráday Pál iratai. II. k. 158., 403–408. o. Pápaiék követjárásáról és az albán katonaság áthozásának terveiről lásd Gr. Teleki Mihály és Pápai János Nándor-Fehérvári Követségének Diáriuma. In: *Thaly Kálmán:* Történelmi Naplók. 1663–1719. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXVII. k.) 177–256. o.; *Pápai János:* Törökországi naplói. (Vál., s. a. r., *Benda Kálmán.*) Budapest, 1963. (Magyar Századok) 273–305. o. („Tömösvári és landorfejérvári publica legatiónak reportuma."); Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főtisztjának naplója (Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból). (Bev., magyarázatokkal közzéteszi a budapesti II. Rákóczi Ferenc állami általános gimnázium tanárainak és tanulóinak munkaközössége. Szerk. *Dr. Temesi Alfréd* igazgató.) Budapest, 1960. 77–84. o.; Ráday Pál iratai 1709–1711. (S. a. r. *Benda Kálmán.*) Budapest, 2003. 9–19., 21–30. o.

[27] A Rákóczihoz írott folyamodványában Novák Omera bej-nek nevezi magát. Lásd a 6. sz. forrást.

[28] Egykorú másolat, Kandó Zsigmond, Ráday Pál titkárának a kézírásával. Felirata: „Ómér agának Marosvásárhelyt írott levél copiája. 20. Aprilis 1707." Ráday Pál iratai. II. k. 158. o.

[29] Lásd az 1. sz. forrást.

[30] Azonos lehet azzal a Huszain agával vagy béggel, aki 1706 tavaszán Belgrádból írt a fejedelem mellett tartózkodó díván-efendinek, Ahmet agának. Török nyelvű levélben arról tudósította a címzettet, hogy Isztam-

Omer aga 1707 szeptemberében indulhatott el a fejedelem szolgálatára egyenesen Albániából, ahogyan azt ő maguk mondták: „három hete múlt el, miolta majd a tenger melől indultunk, és keresztül jötünk az hatalmas Császár országán." Az albán katonaság több mint háromheti lovaglás után lépte át a Dunát. Omer aga közel száz katonáját hátrahagyta, majd mintegy 70 lovassal – „jó hosszú puskás arnautokkal" – Huszain aga kíséretében október 11-én az erdélyi határ felé tartott.[31] Karánsebes közelébe érve Huszain előrement, hogy kalauzt keressen, aki majd kerülő utakon átvezeti őket Erdélybe. A városban azonban csak egy „tökéletlen magyar ember"-t talált, aki először ugyan vállalkozott az útra, ám alig hagyták el Karánsebest, a város határában elbújt, és jelentette az esetet a török harácsiának (adószedőnek). A karánsebesi agák és a harácsia az egész janicsársággal, s a környékbeli fegyverfogható emberekkel, kb. 6-700-an üldözni kezdték az albánokat, és a Márga vizénél elállták a szorost. Az üldözők között voltak a török területre menekült dél-erdélyi kurucok is. Bár az albánok törökül kérték, hogy engedjék tovább őket, azok lőni kezdtek rájuk. Végül az albán lovasoknak sikerült áttörniük a szoroson, de a kölcsönös ellenkezésben négy török és két albán katona megsérült. A karánsebesi törökök ekkor egy velük jött Kuk László nevű Hunyad vármegyei nemes embert – a hunyadi blokád korábbi parancsnokát – kértek meg, hogy menjen át a vaskapui szoroson, és állja el az útjukat, mivel azok nem törökök, hanem bolgárok és rácok, s nem is a kurucokhoz mennek, hanem a némethez. Kuk át is ment néhány társával a szoroson, de akkor az albánok támadtak rájuk. Az újabb lövöldözés során két „jó vitéz arnaut" és Kuk két kísérője is elesett.[32] Huszain agának csak a fejedelem levelével sikerült meggyőznie a magyarokat, hogy tényleg Rákóczi szolgálatába igyekeznek. Az erdélyi határszélben fekvő Demsus faluban álltak meg, ahol Csulay Imre rögtön ráismert Huszain agára, és vállalta, hogy a csapatot elvezeti Rákóczihoz. Csulay helyesen ismerte fel, hogy Rákóczi Albániából érkező segélyhadainak ez csak az eleje, s ha út közben szerencsétlenül járnának, az talán a további toborzásokat is veszélybe sodorná. Végül a családját a török földön hagyva, egy szegény nemesember kíséretében megindult velük, és különféle álutakon, „mindenüt á német tábora mellett jövén á Marus mellett" Abrudbánya felé kalauzolta el az albánokat. Október 13-án érkeztek meg a városba, ahonnan Csulay rögtön levelet küldött Pekry Lőrinc erdélyi generálisnak. Levelében dicsérte a váratlanul jött segélyhadat, mivel „merem assecuralnom Nagyságadat, hogy Nagyságad is szeretni fogja micsoda készületel vadnak".[33] Grabarics Jakab abrudbányai inspector pedig Károlyi Sándort sietett értesíteni arról, hogy az este mintegy 70 „lovas

bulban már készen állt egy 30 000 fős albán–tatár segélycsapat Rákóczi megsegítésére Huda pasa vezetésével, mivel azonban Pápai János, Rákóczi Isztambulba küldött követe vonakodott nekik ajándékot adni, szétszaggatták a szultáni fermánt. *Fekete Lajos:* A Rákóczi-Aspremont-levéltár török iratai. *Levéltári Közlemények,* 13 (1935). 142. o. Huszain aga személye, és a fejedelem szolgálatában betöltött szerepe azonban további vizsgálódásokat igényel, mivel 1705–1706-ban egy ugyancsak Huszain aga nevű, török–tatár származású politikai kalandort is megemlítenek – többek között Nándorfehérváron –, aki több ízben is hazug híreket költött az állítólagos török (albán, tatár) segélycsapatokról. Erre nézve lásd *Seres István:* Egy krími tatár nemesúr II. Rákóczi Ferenc udvarában. In: Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai. (Szerk. *Bessenyei József.*) Miskolc, 2001. 108–111. o.

[31] Az időpont Csulay Pekry Lőrinchez írott október 13-i leveléből derül ki. Lásd a 3. sz. forrást.

[32] Lásd az 5. sz. forrást. Ugyanekkor Csulay Pekry Lőrincnek írott levele a törökök veszteségeit négy főre tette, az albánok pedig két halottat és két sebesültet vesztettek. Lásd a 3. sz. forrást.

[33] Lásd a 3. sz. forrást.

arnót" érkezett oda Törökországból Csulay Imrével, akik „jó fegyveressek", és Rákóczi pátense van náluk.[34] Csulayék Károlyi gyalui táborába mentek tovább, de továbbra is az albánok mellett maradt, mivel egy sem tudott közülük magyarul vagy románul.[35]

Feltehetően 1707 decemberében kerülhetett sor arra, hogy Csulay ismét jelentkezett Rákóczinál, és részletes jelentésben beszámolt az albánok áthozásáról.[36] Miután tolmácsolta az erdélyi menekültek panaszait, gyalog kapitányi pátenst kért magának, hogy a Havasalföldön és a török területen elszéledt katonákat összegyűjtve a Hunyad vármegyei passzusokon hadakozhasson az ellenség ellen. Amíg pedig a keze alá gyűlő hajdúság puskát, köpenyeget kap, addig Rákóczi adja neki a zajkáni harmincad jövedelmét, hogy blokadírozhassa Hunyad és Déva várait. Thaly feltehetően tudhatott Csulay kapitányi kinevezéséről, s talán ismerte is a kinevezési dekrétumot, mivel a tulajdonába került jelentésre saját kezűleg írta rá, hogy „megkapta!"[37] Annyi azonban biztos, hogy Csulay a szabadságharc végén valóban magasabb rangú tisztként szerepelt, mivel 1711. március 2-án Balika László három kompániából álló gyalogezredének volt a hadbírája.[38]

Bár az albánok érkezését már rögtön hírül adhatták Rákóczinak, a fejedelem sokáig nem rendelkezett a csapat jövőjét illetően. Omer aga több mint két hónap múlva folyamodványt nyújtott be, hogy a fejedelem utalja ki az addigi zsoldjukat, és döntsön a csapat további rendeltetéséről is. Omer aga levele több fontos információt is tartalmaz, mivel megtudhatjuk belőle, hogy száz lovast még korábban hátrahagyott, akikért már elküldte a viceagáját. A hátrahagyott embereinek a Hunyad vármegyei határszél őrzésével megbízott Rácz Draguly ezredes csapataival kell majd megegyezniük. Ugyancsak kiderül a folyamodványból, hogy az aga még több hadakat is át akar hozni a határon, amiről személyesen kíván beszámolni a fejedelemnek.[39] Minden bizonnyal Omer aga hátrahagyott katonaságáról van szó Bánházi Istvánné Ribiczei Rebeka asszony 1708. január 18-i levelében. Bánházi ekkortájt Rácz Draguly vicekapitánya volt, és a felesége szerint „ez el múlt napokban" 70-80 albánnal, Károlyi parancsára – feltehetően Rákóczi korábbi utasításából –, a fejedelmi udvarba ment.[40]

Rákóczi csakhamar rendelkezett is az albán lovascsapat sorsáról. 1708. január 15-én tudatta Keczer Sándorral, a Gazdasági Tanács eperjesi adminisztrációjának a tanácsosával, hogy a 71 főből álló „arnoth companiát" a karabélyos testőrző lovas regimentbe kívánja beosztani. A fejedelem utasította Keczert, hogy fizesse ki az albánok hátralékban levő zsoldját, 705 forintot, hogy „azon arnoth sereg a meg írt pénz megfizetésével jobban szolgálatunkra édesíttessék".[41] Rákóczi valóban az Ordódy György brigadéros pa-

[34] Lásd a 4. sz. forrást.

[35] Ezek szerint Csulay némi jártasságot szerezhetett a török nyelv ismeretében.

[36] Rákóczihoz írott jelentése datálatlan, a „november hó" Thaly utólagos beírása. A jelentés keltét Omer aga folyamodványából következtethetünk, aki több mint kéthavi szolgálat után jelentkezett a fejedelmi udvarban, és a folyamodványában „Csula Imre Uram irássi"-t említi. Lásd a 6. sz. forrást.

[37] Lásd az 5. sz. forrást.

[38] MOL Károlyi cs. lt. P 396 Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. IV. Kuruckori iratok.

[39] Lásd a 6. sz. forrást.

[40] Lásd a 7. sz. forrást.

[41] II. Rákóczi Ferenc utasítása Keczer Sándornak. Kassa, 1708. január 15. MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. III. k. (Oeconomicumok 1705–1709.) A szám csak az Omer agával érkezetteket tartalmazza, a Bánházival érkező csapatról a fejedelem ekkor még nem tudott.

rancsnoksága alatt álló udvari karabélyosok közé osztotta be Omer Aga csapatát.[42] Bár Omer aga 1709 elején hazatért, az albán katonaság sorsát, változó létszámban gyakorlatilag a függetlenségi harc végéig nyomon követhetjük Rákóczi testőrző karabélyos lovasezredében. A legemlékezetesebb katonai szerepükre a tragikus kimenetelű trencséni csatában került sor, ahol „négy illír testőr" állta körül a lováról lezuhant Rákóczit, és hosszú lándzsáikkal addig tartották fel a körülöttük vágtató lovasokat, amíg a fejedelmet az udvari kísérői biztonságos helyre nem menekítették.[43] Rákóczi albán katonasága ekkor valóban az alakulat nevéhez méltóan, „testőrző"-ként viselkedett, és a baleset helyszínén, a fejedelem védelmében halt hősi halált az albán század egyik kapitánya is. Az eseményre jellemző, hogy Wesselényi István, 1708. szeptember 29-én Nagyszebenben azt jegyezte fel a naplójába, hogy Trencsénnél „Rákóczi uramat is ha valami arnót hada meg nem segítette volna, elfogták volna".[44]

Csulay Imre harmadik magyarországi küldetése 1708 telén

Csulay Imre harmadik (ismert) küldetésére 1708 telén került sor, miután a kisebb megszakítással már három éve török földön bujdosó Hunyad vármegyei nemesek a november 29-i márgai gyűlésükről ismételten őt küldték követségbe a fejedelemhez.[45] Immáron már nem egyedül tette meg az utat, útitársa is akadt egy Tornya Tamás nevű, ugyancsak Hunyad vármegyei nemes személyében. A fejedelemhez benyújtott, nyolc pontból álló beadványukban ismételten elsorolták a török földre menekült Hunyad vármegyei nemesség sérelmeit, és a fejedelem segítségét kérték, hogy járjon közbe érdekükben a Portánál. Rákóczin keresztül kívánták elérni, hogy a végbeli pasák csökkentsék a menekültekre kirótt terheket. Kérték Rákóczit, ne hagyja, hogy a török jobbágyai legyenek, mivel az új temesvári pasa, (a szmirnai Ali) nyílt ultimátumot támasztott velük szemben: ha nem akarnak a szultán jobbágyai lenni, azonnal takarodjanak el a birodalom területéről. A Facsát és Lugos vidéki falvakban élő nemességnek már be is kellett költözniük Facsátra, most ők is attól rettegnek, hogy ez a sors vár rájuk, hacsak nem térnek haza a császári katonáktól hemzsegő Erdélybe.. A bujdosók tisztában voltak vele, hogy ha megfelelő ajándék menne a pasának, illetve az adószedőknek – a „haracsiák"-nak és iményeк"-nek –, azok rögtön elállanának a szándékuktól, nekik viszont semmi pénzük nem maradt. A török adószedők sanyargatásai miatt már minden vagyonukból kifogytak, sokuknak már a mindennapi élelem megszerzésére sem telik. Kérik, hogy a fejedelem írjon a végbeli pasáknak, hogy legalább addig tekintsenek el a végrehajtástól, amíg a fe-

[42] Beniczky Gáspár, a fejedelem magántitkára feljegyezte naplójában, hogy 1708. május 13-án az Ónodról Daróc felé induló fejedelem kíséretében a karabélyos regiment mellett „egy compánia Arnóth" is volt, június 18-án pedig a Lőrincibe érkező fejedelemi udvart kísérte a „Karabélyos Ezer Arnótokkal". Beniczky Gáspár naplója. 1707–1710. In: Rákóczi Tár. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadiszabályok, országgyűlési diariumok és törvényczikkek gyűjteménye II. Rákóczi Ferencz korához. I. k. (Szerk. *Thaly Kálmán.*) Pest, 1866. 1230., 1370. o. Az albán testőrszázad története, valamint az albán csapatok toborzása már önálló tanulmányt kíván, a témával a későbbiekben részletesen kívánok foglalkozni.

[43] *Markó Árpád:* A trencséni csata (1708. augusztus 3.) In: *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok. (S. a. r. és kiegészítette *Mészáros Kálmán.*) Budapest, 2003. 225. o.

[44] *Wesselényi István:* Sanyarú világ. II. k. 646. o.

[45] Lásd a 8. sz. forrást.

jedelem anyagi segítsége megérkezik. Ugyancsak sérelmezték, hogy a török kádik bármilyen rosszindulatú panaszra bebörtönözik a magyar nemeseket. A fejedelem utasítsa Pápai Gáspár nándorfehérvári rezidenst és a mellette tartózkodó Horváth Pétert is, hogy szóljanak az érdekükben a két pasának.

Bár ez a legújabb követség sem lehetett könnyebb az előző kettőnél – „Istennel bizonyitunk, melly nagy bajjal, életünk koczkáztotásával penetrálhattunk az ellenséges földön" –, a mostani beszámolójában eltekint az utazás bemutatásától. A beadvány nyolcadik pontjában társával együtt útiköltséget kértek a visszaútra, mivel a bujdosók semmivel sem tudták őket támogatni.[46] Az előző kettőhöz hasonlóan, ez a beadvány is datálatlan, szerencsére azonban fennmaradt a bujdosó nemesség 1708. november 29-én kelt ajánlólevele, amelyből arra következtethetünk, hogy valamikor decemberben érhettek Rákóczi udvarába. Ezt támasztja alá Barcsay Mihály Lupsán, december 19-én kelt levele is, melyben tudatja, hogy aznap érkeztek hozzá a törökországi bujdosók Rákóczihoz tartó követei.[47]

[46] Lásd a 9. sz. forrást.

[47] Barcsay a fejedelemhez. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/10. k. 319r–321v.

1.

*Csulay Imre jelentése II. Rákóczi Ferencnek**
Hely és dátum nélkül (Eger, 1706. április első napjaiban)

MOL G 16 Rákóczi-szabh. lt. I. 2. f.

Nemes Erdély Országhából török földére bujdosott, és maghát pro interim recipiált, s actu is az magyar szabadcságha melett fegyverben lévő nemes, és köz rendnek Fejedelemséged eleiben be adandó fájdolmi, és bujdosássoknak alázatos declaratioja, et quidem.

1. Nemes Fejér, Thorda, Hunyod és Zaránd vármegyékből mintedgy más fél ezerigh való jóll feöl fegyverkezett paripás nemességh, úgy circiter négy ezerigh való polgárságh, az ellenséghnek, úgy mint: némethnek, és rácznak akkor abban az üdőben halván nadgy véletlenül való jövetelét, s azon hellyekre való közelgetésit, nagyobbra böcsülvén Fejedelemségedhez való hűséghecknek igaz megh tartását, nem csak immobile bonumokat, sőtt külső testek felett való jaszághokat is, feleségheken, gyermekeken, és rajtok lévő köntösöken kivül az megh irt ellenséghnek praedájává hagyván, által bujdostanak török földére, úgy mint: Káránsebes, Lugos, és körülettek lévő szomszécsághos hellyekre.

2. A németh magha szokássa szerint való szines kereszténységhe neve alatt, minden felé, úgy az megh irt helyekre is mingyárt Erdélyben való megh telepedése után, patentaliter az Római Császárnak grátiáját küldötte, de mük kivánván Fejedelmségedhez való hűségünk megh tartását, azt semmiképpen amplectálni és acceptálni nem akartuk, hanem a török földén megh maradttunk.

3. Minthogy penigh enghem, hertelen való bé ütése alkalmatossághával Nemes Hunyod vármegyében, Háczogh[48] vidékén, Kolcz nevű várban[49] kapat vala, és údgy Baron Tis, vagyis Baron de Tige nevű fő colonellus[50] (ki is azon vármegyében qva in confiniis commando volt) circa provisium militarem commissariusnak praeficiálván, jóllehet mind török, s nem külömben Havasalfölde felől való passussokat rácz militiával megh rakta vala. Mindazonáltal, vévén eszembe, hogy homágiumott akarnak velünk praestáltottni, annak szine alatt (mivel az fegyvert kitől kitől elé kérték), hogy fegyveremet török földéről által hoznám, az eő passussa melett az rácz militia között török földére által mentem. Ki is látván ott való késésemet, utánnom irt vala, hogy viszszá mennék, sőtt Csulay Balás Bátyám Uramnak is (ki is az előtt való üdőben Fejedelemséghednek Nemes Hunyad vármegyében ighen hiv ezeres kapitánya vala) Havasalföldiben megh irnám, jönne viszszá az németh császár hűséghire, mert ha ezeres kapitánysághra kedve lesz, megh adatik, ha holott pedigh más egyéb nagyobb promotiot kiván, csak maghát insinuálya, az is megh lészen, de én replicálván maghám részéről megh nevezett Baron Tis levelére, hogy Isten után edgy hütöm és edgy Kegyelmes Uram lévén, enghem magához többé Erdélyben viszszá ne várjon, mivel se hütömett megh cserélnem, se pedigh az én Kegyelmes Uramott megh változtattnom nem kivánom, nem akarom, és nem is cselekszem. Mindazonáltal, nékem irott levelét maghám levelében accludálom, és az eő hamis hizelkedésit megh irván, Csulay Balás Bátyám Uramnak Havasalföldében által küldöttem. Kire is indorsatum Baro Tisnek illyen választ adott: kegyetlen, és Istentelen uralkodását a Némethnek jóll tudom (erről pedigh nadgy alázatosson követem Fejedelemséghedet, hogy igy kölletik ki irnom), igy megh tud Baro Tis, az én természetem mind ekkoráigh is e' vala, s mégh most is az, valamely tálban (s. h.) edgyszer belé szartam,[51] soha többé abból nem ettem. Azért valamint, hogy eghész életemben természet szerint való igaz jó akarója voltam Magyar Nemzetemnek, és ettől az halál választ ell, nem külömben a Némethnek se grátiáját, barátcsághát,

* A szöveget betűhív átírásban közlöm, az ékezeteket a mai helyesírásnak megfelelően alakítottam, a felesleges nagybetűket elhagytam. A forrásokban található rövidítéseket dőlt betűvel oldottam fel.

[48] Hátszeg – város Hunyad vm.-ben, ma: Haţeg (Rom.), „Hátszeg vidékén" a Hátszegi districtust (kerületet) értették.

[49] Kolcvár – vár Hunyad vm. Hátszegi járásában, Malomvíz falu határában, ma: Cetatea Colţi (Rom.)

[50] Tige, Jean-Charles császári ezredes, a magyar forrásokban leginkább Barontis, Barontizs néven emlegetik.

[51] Ezt a szót utólag aláhúzták.

kalapos sógorsághát, se sem*m*i némű jó akorattyát nem kivánván, haláligh néked, s mind német*n*ek ellenséghe lészek. Ezen Bátyá*m* Ura*m* levelét magha*m* Baro Tis*n*ek által küldvén, nékem viszont replicált: látom hunczfut, az ki rebellis eddigh voltál, az bátyáddal edgyűtt az maradttál, de mind téghed, s mind bátyádot megh tanittunk. Azomba*n* azon Bátyá*m* Ura*m* irásátt, vagy is replicáját, úgy az én válasz tételemet (az mint esett értésünkre) Rabutin Generálissal[52] közlette, ki is in sum*m*as excitatus furias,[53] Baron Tis*n*ek ollyan ordert küldött, hogy negyven németh rajtárt com*m*andérozna Csulára,[54] s ne*m* kölömbe*n* Maczesdre,[55] az holott is lévő udvarházait (elégséghes polgársághot szedvén fel) ex fundamento eradikáltossák,[56] úgy szőleit is, az mint hogy három falubeli polgárokat fejszékkel elé parancsolván, az udvarházait cu*m* ommibu*s* ad se pertinentiis,[57] úgy az enyimet is azok által földigh le rontatották. Keményen megh parancsolván azok*n*ak, föl nyársolás*n*ak büntetése alatt, harmad napigh azon épületek*n*ek már halmokra rakott eghész fáit ell égessék, amint hogy ell is keöllet követniek. Az után számos aszszo*n*y embereket eöszve szedvén, s fejszékkel elé álani parancsolván, mind kettőnk*n*ek szőleinket tőbül ki vágatták, azt mondván: legye*n*ek s maradgya*n*ak már az hunczfutok kuruczok és rebellissek.

4. Ez megh lévén, Rabutin General irt az Havasalföldi Vajdá*n*ak,[58] ha az eő Császárjá*n*ak igaz baráttya, magha országhába*n*, úgymint: Havasalföldébe*n* miért szenvedi lakni az ollyan tolvaj embert, mint Csulay Balás, sött adgya kezébe*n*. Kire is (amint hallatott) a Vajda azt replicálta, ne*m* csak olyan úri embert, mint Csulay Balást, de mégh más alább való renden lévő bujdosó magyart is (csak országomba*n* ne tolvajkodgyék) lenni megh engedem, s szenvedem, mert köresztény vagyok, és kézbe*n* sem adom.

5. Nem külömbe*n* irt az tömösvári bassá*n*ak,[59] hogy az Erdélyből oda török földére által ment magyar kuruczokat ott lakni megh ne engedgye, sőtt nékie kézbe*n* adgya, mert külömbe*n* az törökkel niéált kárloviczai békességh*n*ek alkalmatossághával fundáltatott edgyik punctuma szerint, maghát a bassát méltán békességh törőnek fogja pronunciálni. Mellyre is jóllehet a bassa Rabutin Generál*n*ak (amint nékünk mondatott) azt replicálta, az erdélyieket, ott az császára földén lakni mind addigh megh engedi, s kézbe*n* sem adgya, valameddigh az ne*m* engedésről, vagy is kézbe*n* adásról specialis parancsolattya ne*m* érkezik az eő császárjától. Mindazonál*t*al, nékünk a*z*o*n* a földön bujdosó erdélyieknek, Fejedelemséghed al*á*za*t*os hiv szolgái*n*ak, az Tömösvárrá magha eleibe*n* való comparitióra gyülést indicáltatott, az hová is comparéálnunk kölletvén, előnkbe*n* adtta, mitt irt légyen néki Rabutin Generalis Erdélyből, azért Erdély*n*ek szomszédcsághába*n* (ott az holl laktunk) továbbá laknunk sem*m*i képpen megh nem engedi, hane*m* onnan intra 8vum.[60] csak ell takaradgyunk, és az Duna melé, Lina-Voda nevű pusztára magunkat transferályuk, az holott is hajlékokat csinálván magunk*n*ak, legyünk az török császár jobbágyi. Mi ne*m* kevessé megh ütközvén s szomorodván ezen, feleltük ugyan közönséghessen, kérvén azon a bassát, arra benünket ne kénszeritcsen, hogy Hazánk melőll ollyan meszsze földre kellessék magunkat transferálnunk. Úgy az jobbágycsághra is, mivel magunk országában sem voltunk jobbágyok, nem is úgy jöttünk által az ellenségh előtt, hogy sokáigh való ott lakásunkat vegyük, hane*m* hiszük Is*t*ent, ollyan nadgy jó ke*gy*elmes urunk lévén, róllunk sem feletkezik ell, s benünket ide nem hágy, ha nem az eő fejedelemséghe vitézkedő fegyvere által meginten [azaz: *ismét*] ne*m* sokára Hazánkba*n* szegény házainkhoz lehet megh térésünk. Azért ezen materiába*n* bár csak addigh pacientálya maghát, migh

---

[52] Rabutin, de Bussy, Jean Louis, gr. tábornok, az Erdélybe vonult császári csapatok főparancsnoka.

[53] A legnagyobb dühre fakadva.

[54] Nagycsula – falu Hunyad vm. Hátszegi járásában, ma: Ciula Mare (Rom.)

[55] Macesd – falu Hunyad vm. Puji járásában, ma: Zăvoi (Rom.)

[56] Gyökerestűl kiirtassék.

[57] Minden hozzátartózóval.

[58] Constantin Brîncoveanu. A havasalföldi (és moldvai) vezető köröknek a magyar függetlenségi harccal kapcsolatos magatartásáról lásd *Cernavodeanu, Paul:* A havasalföldi és moldvai vezető körök magatartása a kuruc felkeléssel szemben. In: Rákóczi-tanulmányok. 247–265. o.

[59] Szmirnai Ali pasa, aki 1704 márciusától 1706 július közepéig töltötte be tisztségét. Ráday Pál iratai. I. k. 624. o.

[60] 8-án belül, azaz: 8-ig.

Fejedelemséghedett expressus követünk által ezen dologhb*an* megh találnék, amint hogy azon bassán*a*k disponáltottására, magunk emberének csináltuk gyongli aghát, úgymint: udvari kapitányát,[61] száz aranyat ighirvén neki discretiob*an*, hogy ha az bassa előtt ezen kívánságunkat véghez viheti. Az melly aranyokott mégh ott létemb*en* feöl is vetették vala, de többe*n* ne*m* tudván mégh csak azon aranyokból réájok háromlott részecskén*e*k is szerit ten*n*i, csaknem desperatióban estek vala.

6. Akkor Tömösvárról, előbbeni ott török földén lévö lakó hellyeinkre viszszá térvén, újabb*an* magunk között gyűlést tartottunk, és mivel már az előtt is az török min*n*yájunkat megh adóztatott vala, úgy hogy némellyikjén*e*k közülünk mégh a rajta való köntösét is az adón*a*k külömbe*n* való megh ne*m* adhatása miatt ell köllet adnia, s mind azért hogy im*m*ár továbbá ott laknunk ne*m* akar patiálni, hane*m* az fölyül megh irt pusztára, olly nadgy meszsze földre magunkat recipiálni parancsolt vala, s külömbe*n* csak ezen a földön is (az hol most lakunk vala) sem*m*i gyámalunk s biztatónk ne*m* lévén, tetczett közönséghessen, hogy Fejedelemségedhez, mint Ist*e*n után való Kegyelmes Urunkhoz (s ha szabad mondani) édes Kegyes Atyánkhoz expressus követeth küldenénk.

7. De ezen ellenséghnek között való meszsze utozástól ki ki nagyon irtózván, (távul legyen a szóval való kérkedés) senki is más közülünk ezen ablegatiot magára vállalni ne*m* akarta, s merészlette, hane*m* én magha*m* látván illyen gyámaltalonságunkat, s már ottan ottan egész utolsó pusztulásra valo juttatásunkatt, – Ist*e*nem Szen*t* Kegyelmében bizván, Fejedelemséghed szerencséjére, és az Nemes Magyar Nemzet szabadcságha melett feöl fegyverkezett, s országokból ki bujdosott Erdélyi Uraimék*n*ak Fejedelemséghed hüségében továbbrá való megh marasztására [*marasztalására*], s álhatatos maradására, élet, halál között ide Fejedelemségedhez (qva*m* ablegatussok) penetralni maghamra vállaltam.

8. Amint hogy is 12a. mensis p*r*oxime p*r*aeteriti Martii[62], Káránsebesből megh indulván, jöttem Tömösvárra, és Ist*e*n rendeléséből edgy derék magyarul tudó, ugyan magyar szerető, ugyan magyar szerető[63] [Sic!] török barátomra akadván, hogy an*n*ál is jobb*an* magamévá csinálhassam, edgy paripámot adtta*m* nékie ajándékb*an*, és igy minden fájdalminkat, úgy azok*n*ak megh orvosoltatássára ide Fejedelemségedhez való megh indulásomott aperiálván néki, maghát rá vette, hogy edgy Ist*e*n adtta szerencsére, velem Szeged felé (mint hogy a németh*n*ek passussát ell kerülni sem*m*i képpen ne*m* lehet) ell jön*n*i próbál. Hát egykor Szeged*n*ek szomszécságáb*an* már a pusztán le szálván lováról, edgy általvetőből egész török öltözetett ki vészen, azt mondván: ha szerencsémet szeretem, s életemet kívánom, maghamra föl ven*n*ém. Kire is resolválván maghamott, azt igen is föl vettem, és pipát adván a számb*an*, edgynéhány török feleletekre oktatván enghem, hogy ha németek között azokra kérdend enghem, megh felelni tudgyak. Mentünk a szegedi révre, az holott is feles török és németh egyeslegh vala, szintén úgy az török enghem tanitott némely feleletre, ott az németek között kérdvén, feleltem neki, s hát im az Szeged felöl való Tisza partyán magha személye szerint az ott való com*m*endánt, Globicz[64] edgynéhány németh tisztekkel edgyütt sétálgat vala, ki is midőn én a révből ki szálván paripámra föl ültem volna, az török barát társomott kérdi, honnan jönnénk? Kire is megh felelvén néki, csak hamar után*n*a enghem magyarul megh szólita, mondván: hát maghad Barátom, honnan jösz, s hová mégy? Arra feleltem törökül: den bilmem,[65] és azon*n*al a török társom oda rugaszkodik, s mongya a com*m*endánt*n*ak, e' tiszta török, nem tud magyarul. Azomban a com*m*endánt mongya, itt kell eött napok alatt len*n*etek, mivel valami szekereket bocsátotta*m* Kecskemétre, azokat ell várom ezen napok alatt, kiket is ha oda fogják a kuruczok, tehát többet oda men*n*i nem is bocsátok, ezt pedigh a ti jovatokra cselekszem, azért itt legyetek. Mellyet is a török meg halván, hogy on*n*an*n* valamen*n*yire az városra távozánk, megh szomorodék, mondván: Vitéz Barátom félek ighen, en*n*yi üdő alatt rajta ne veszessük, mindazonál*t*al sem*m*it se fély, megh se háborodgyál, légy vesztegh, majd én szállást szerzek, hane*m* erre kérlek, tedd maghad beteghé, és edgy nadgy sötétes pinczét szerezvén szállás*n*ak, az holott már is

---

[61] „gyömli aga": török *gönülli ağası*, első vonalbeli török lovaskatonák parancsnoka a várőségekben. *Kakukk Zsuzsa:* A török kor emléke a magyar szókincsben. Budapest, 1996. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23.) 48–49. o.

[62] Az imént eltelt március hónap 12. napján.

[63] A három megismételt szót utólag aláhúzták.

[64] Globitz, Johann Friedrich br. szegedi császári parancsnok.

[65] Feltehetően elírás vagy félrehallás a török „ben bilmem" (én nem tudom) helyett.

eött török vala, és szintén úgy maghamott beteghé tévén, ágyat vettetett a török, de harmod napjára ne*m* tudom micsoda spiritus*na*k sugerlásából oda jövén magha személye szerint a com*m*endánt, rendről rendre kérdésb*en* veszi a törököket, ki hová való, hová igyekezik, és mitt viszen? Utolyára belém akad, kérdözkedvén, micsoda ember volnék? Mongya a török társom, igaz született török, kire is mongya a com*m*endánt, ne*m* hiszem, igaz török legyen. Azomban csak int a török a szolgá*na*k (lévén ollyan tulajdonságha azon sötétes pinczén*e*k, mihent tüzet rakta*na*k, ell foghta a rettenetes füst) s nádból tüzet rakván, nadgy füst támod, mellyet is megh ne*m* álhatván a com*m*endant, mongya: Szegény betegh török feküg*y*él, feküg*y*él, és ezzel a pinczéből ki takarodék, s igy kedtől fogva eghész hetfüigh várván Kecskemétről a szekereket, nadgy eghésségessen mind feküdnöm keöllet. Megh érkezvén pedigh azon szekerek, midőn szintén Kecskemét felé indulni készültünk volna, hát im jön edgy kutya rácz pap, az ki is nagyon álittya, hogy én nem volnék török, és jóllehet a török társom mongya, igaz mono [?!] török atyától s anyától igaz született török volnék, megh szidván azon papot, de ugyan cu*m* repetitio*n*e álitván ne*m* törökséghemet, a szolgámot mongya, hogy eösmeri, mert igaz kurucz, és valami ráczok feöl veretésekor itt jelen is lett volna. Vitattván ighen a dolgot, a török valami általvetőjéb*en* belé nyúl, s vévén on*n*a*n* ki valami czitramokat [*citromokat*], és narancsot, adá a kutya rácz pap*na*k, azt mondván: ne bolondoskodgyál, nesze, s meny dolgodra. Mellyet megh köszönvén, ell mene, s műk is ne*m* lévén röstek az megh indulásb*an*, után*n*a csak hamar lovainkra ülénk, és azon üdő alatt passust szerezvén a török barátom az ott való com*m*endánstól, megyünk azzal (enghem más török társára bizván eddigh, az ki is Fejedelemséghed szolgálattyáb*an* alkalmas üdőktől fogva mind Török, s mind Arnaut Országhb*an* [Albániában] fáradozott, és ad relationem maghán*a*k Fejedelemséghedtöl audientiát al*á*zatosson várna) az Palánki Kapura, de ottan edgy németh tiszt riasztással megh szólitván, hogy várokoznánk migh az Déák elé jön*n*e, hogy passussunkatt megh olvasná, de az Is*te*n úgy adá, hogy a Déák is csak hamar oda vetődék, és megh olvasván a passust, és benünket szám*b*an vévén, a kapun ki bocsáttata. Bezzegh műk is alig várok on*n*a*n* valamen*n*yire a mező felé távozhatnánk, oda hagyván holmi szekereket, előre csak ell rugozkodánk, és igy tartotta megh Is*te*n életemet az Fejedelemséghed bujdosó erdélyi hivei*ne*k szerencséjekre, és Fejedelemséghed tovább való szolgálattyára, mert külömb*en* ha ki tanulhatták volna, én ki legyek, és az Fejedelemséghed*ne*k szólló levelet[66] nálom megh kapták volna, tehát nyárs, vagy is kerék lett volna jutalmom.

7. mo. [Sic!] Jóllehet ne*m* kétlem Fejedelemséghed az németh*ne*k Erdélyben ell követett kegyetlenséghét mások relátiójából is bővel megh érthette, mindazonál*ta*l nadgy al*á*zatosson akarám Fejedelemséghed*ne*k magham is jelentenem micsoda dolghok történtek legye*ne*k Nemes Hunyod vár*me*gyéb*en*. 1mo. Baron de Tige nevü colonellus, mint oda azon véghekre commendéroztatott com*m*ando, az eghész fegyvert elé adni parancsolta, azt monván: valaki az eghész fegyverét elé ne*m* adná, tehát ha ki az ollyanra kalács pénzt ven*n*i találkozik, an*n*ak három száz aranyat ád, az tagadó félt pedigh föl akasztattya. Aminthogy is edgy Háczagh[67] vidéki Nagy Pestényi[68] Boér András nevü böcsületes nemes ember, edgy puskáján*a*k elé ne*m* adásáért (az ki tudódván) megh fogatott, Hunyod várá*b*an vittetett, és in exemplum aliorum, ac terrorum[69] harmod napjára föl akasztatott. 2do. Valaki*ne*k valamen*n*yi lova volt, azokat intra 3 duu*m*[70] ha benne az országhb*an* volta*na*k, és találtottak, ha kik*ne*k pedigh Török Országb*an*, vagy is Havasalföldib*en* találtak lovai len*n*i, tehát azokat intra septiduu*m*[71] akasztó fa bűntetési alatt elé hozni, vagy is hozattni ell ne mulassák. Sokakott az nemes emberek közzül, az kik azon rövid terminusra más országhból lovaikott elé ne*m* hozathatták, az megh irt németh Hunyod várá*b*an vitetett, és az tömlöczb*en* hányatott, s mind addigh ott tartotta, valameddigh lovaikat elé ne*m* hozatták. Azután edgy üdő vártattva, publicálták magok az némethek, minthogy már az császár parancsolattya szerint való ló szá*m* ki tölt, azért ha valaki*ne*k mégh valaholl valami lova megh maradott volna, vagy is akár mi

[66] Erről a levélről nem tudunk közelebbit.

[67] Hátszeg.

[68] Nagypestény – falu Hunyad vm. Hátszegi districtusában, ma: Peşteana (Rom.)

[69] Mások példájára és elrettentésére.

[70] Három napon belül.

[71] Hét napon belül.

módon szerezhet maghának, tehát minden félelem nélkül lovan járhat, senki azért többé nem fogja perseqválni. Azomban szintén úgy mégh edgynéhányon lóra kapván, és az háczeghi vásárra bé menvén, hát ottan az némethek és ráczok eött felől megh ütik a várost és vásárt, és im nem csak az lovaikat ell vonszák, hanem minden jószághokat ell prédályák, sőtt az testekről való köntöseket is böcsületes eöregh úri embereknek is le húzák, el vonszák. 3o. Nemes vármegye gyűlését indicáltattya Bácsi nevű falubán[72] (az holott az előtt is celebráltattni szokott vala) és ottan proponálya, no már néktek se fegyveretek, se lovatok nem lévén, a császár nem kiványa hadakozatok, hanem feleséghteitek melett maradthattok, és a parasztokkal edgyütt munkálódhattok, s aeconomiátokat űzhetitek. Nem lévén azért lovaitok, ki ki valamennyi árpája, és zabja vagyon, azt egészlen, búzájának pedigh az felét intra 8.vum[73] Hunyodra administrálya. Azomban, mint hogy műk az császár vitézi, az tű magyar nemzeteteken jövén által ide Erdélyben, miattak márháinkban sok károkat vallottunk, azért az hadi készületre szekereink eleiben feles vonyó marhák kívántottván, úgy a vitézleő rendnek hús, mellyre nézve valakinek 6 eökre van, annak hármát, kinek kettö, edgyikét, hassonlóképpen tehene, és juha etc., minden marhájának felét intra eundem terminum[74] administrálni tartozzék, és ell se mulassa. 4o. Ezen administratio után újabban Nemes vármegye gyűlését parancsolya ugyan Bácsiban celebráltattni, az holott is azt proponálya: im tűk nemessek táborban menni nem parancsoltattok, hanem otthon, az az: házaitoknál maradthattok, azért néktek pénz nem köll, de ighen kivántatik az érettetek hadakozó németh vitézleő rendnek, mellyre nézve valaki mennyi véka búzát administrált, annyi forintokat administrálni intra 8.vum ok vetetlen fogh tartozni. A ki pedigh ell mulatná azon üdő között való administratiót, tehát executiót várjon magára, úgy hogy, minden executiónak edgy edgy aranyatt kölletik adni. Amint hogy megh is történt, mert az kinek módgya lehetett azon feöl vetett pénznek megh adásában, intra terminum administrálta, az kinek pénzi nem volt, mástól föl kérte, vagy is jószághát ell adtta, és úgy administrálta, de volt sok, a ki se edgy, se más képpen szerit nem tudván tenni, az réája vettetett pénznek, kéntelenittetett maghára várni az németh executiót, és azon matériában való executoroknak nem köz katonákat, hanem inkáb tiszteket küldött ki. Úgy hogy némely hellyre tizet is küldött, és mint hogy mégh csak az réája vettetett pénzt sem lehetett megh adni, annál is inkább hogy fizethetett volna executio pénzt, tehát minden jószághában praedát vagyis sákmányt hántok, sőtt marháit Hunyodra haitván, ottan kótyavetyélték. 5to. Utolyára meghinten gyűlést parancsolván, azt proponálta, hogy már ki ki ad praestandem caesari homagium[75] Segesvárrá[76] menne, az hová is kéntelenséghből sok nemes ember gyalogh ell menvén, midőn viszszá jöttek volna, az ebb ráczok, imitt amott úttyakott álván, kérdezték: Te mi vagy, labancz-é, vagy kurucz? Ha mondta: labancz, felelték: hámis a lelked illyen adtta, mert csák a szád mongya, most is inkább kurucz vagy, és mentést megh lőtték. Meghenten mást elé fogván, kérdezték, ha nemess-é, vagy polgár. Ha felelte, nemes ember vagyok, hassonlóképpen nadgy macskos szitkokkal illetvén, megh lötték, úgy hogy nem kevés számú nemes emberek testei (az mint hallatik vala) feküttek az út félen. Sok volna naponként újabb eördöghi practicával fel talált mesterséghét, és az ott való nemességhen, úgy lakosakon is ell követett dühüsséghét az némethnek pennára le tennem.

8o. Mindazonáltal ezt mégh is alázatosson kivántam föl tennem Fejedelemséghednek, úgy erről is azon nadgy alázatossághal Fejedelemséghedett tudósittanom. Hunyod vármegyében Losád nevű falubán[77] 200 németh dislocálván, valami üdő múlva, hogy onnan ki hozták, csak 112 találtatott, 88 magha dögiben megh holt. Szászvárosra[78] azon Nemes vármegyében 1000 németh dislocálván, 500-t vittek ki, az többi ott holt megh. – Isten látogatása rajtak, úgy halnak, és az áert ottan változtattyák velek, edgy edgy helyen, vagy is qvártélyban sokáigh nem tartyák előket, hogy inkább ne halyanak.

---

[72] Bácsi – falu Hunyad vm. Dévai járásában, ma: Băcio (Rom.)

[73] Nyolcadikáig.

[74] Ugyan addig a határidőig.

[75] A bemutatandó császári hűségesküre.

[76] Segesvár – vár és város a Nagy-Küküllő bal partján, Segesvárszék, ma: Sighişoara (Rom.)

[77] Losád – Lozsád – falu Hunyad vm. Szászvárosi járásában, ma: Jeledinţi (Rom.)

[78] Szászváros – Broos – város nem messze a Maros bal partjától, Hunyad vm.-ben, ma: Orăştie (Rom.)

9o. Kegyelmes Uram, lévén csak török földén nemességh, jó fegyveres polgársághal edgyütt, az Havasalföldib*en* lévők közül (az kik*ne*k is mindenkor lehetne conjunctiójuk) circiter hatodfél, vagy is hatt ezerigh való, instálnak azért al*ázatos*son, méltóztassék Fejedelemséghed a török császár*na*k irattni, on*nan*n, az holl most megh telepedve van*nak*, másúvá ne űzetesse*nek*, s kergetesse*nek* lakni menni, ne is adóztassa*nak*, és ha Fejedelemséghed k*egyel*emséghéből Erdélyb*en* bé ütni megh engettett*nek*, mint hogy ottan ottan szép próbát tehetn*ének*, tehát feleséghek, gyermekek, és cselédgyek senkitől se infestáltassa*nak*.

10mo. Ezen oda bujdosott szegény erdélyiek továbbrá való subsistentiájok felől méltóztassék Fejedelemséghed ollyan dispositiót ten*ni*, és pecuniarium subsidiumott is k*egyel*messen ollyant suppeditáltattni, hogy mind az ottan ezen üdő alatt contráhált n*em* kevés debitumokat exolválhassák, s mind penigh az után az szolgálat*nak* continuatiójára az által alkalmatossabbá tétetthessenek.

11mo. Lévén pedigh azok között nevezetessebb emberek, Báró Jósika Sigmond Ur*am*, az Úr Jósika Gábor[79] Ur*am* fia, úgy Kun Gáspár, Barcsay György,[80] Zaránd vár*me*gyei vice-ispány Ribiczei László,[81] Nádudvari István, fejérvári udvarbíró Rácz István, n*em* külömb*en* abrudbányai,[82] dévai[83] és gyógyi[84] udvarbírák Urai*mék*, de kivált edgy Dragoj nevü réghi hires vitéz kapitány,[85] ki is Fejedelemséghed hűséghéb*en* ezeres kapitánysághot visselő ember volt, az ki*nek* csak nem réghen is nem kevés remumta*ti*ót, hogy a császár hűséghire állana, a németh ighir vala, de mind azt megh vetvén, Fejedelemséghed hűséghéb*en* nadgy álhatatossan mind ekkoráigh is megh maradott. Méltóztattnék a parte edgy consolatios levelet ezek*nek*, avagy ámbár csak Báró Jósika Sigmond és Dragoj Uraimék*nak* irattni.

12o. Hogy az dolghok ott az véghekb*en* jobb móddal való follyásokat vehessék, tetczet minnyájunk*nak*, hogy Fejedelemséghednél instálnánk azon is al*ázatos*son, méltóztattnék ollyan com*m*andot küldeni, az ki is mind a földünket, s mind an*nak* embereit tudgya, s eösmeri, hassonlóképpen azt műk is eösmerjük, hogy igy annál nagyobb confidentiát tarthassunk az közönséghes jóra czélyozó Fejedelemséghed szolgálatty*ának* való promotiojáb*an*.

13o. Nadgy jó K*egyel*mes Uram, biztattván enghem Fejedelemséghed már sok hiveihez nadgy mértékb*en* járult s naponként tapasztalt külön külön féle k*egyel*mességhe, magham csekély személye részéről is (az ki mások felett igaz hűséghem*nek* megh muttatására, mind*en* javaim ell hagyása után ezen élet s halál között való utazásomott maghamra válalni nem irtózta*m*) tovább is nadgy álhatatoss*an* bizván több hassonló hiveihez Ist*e*nesen muttatott k*egyel*meséghéb*en*. Fejedelemséghedhez, mint K*egyel*mes Uramhoz nadgy al*ázatos*son folyamodnom mérészlettem, kérvén azon nadgy alázatosághal Fejedelemséghedett, méltóztattván Ist*e*nes consideratióba*n* venni az igaz hűségh melett eddigh való sok kárvallásimott, bujdosásimott, s keserves szenvedésimet, de kivált mostani kölcséghes, és n*em* kicsiny veszedelmek közt tött utazásimott, méltóztassék azon más híveivel is közlött k*egyel*mességhéből Nemes Hunyad vár*me*gyéb*en* Magyar Berettye nevű faluban[86] lévő, és külömb*en* Háczeghez tartozó portiót cu*m* omnibus ad se pertinentiis, et hactenus usitatis aeconomicis bonis,[87] úgy az Hunyodi udvarbírósághott per expectativa*m* gratiam[88] nékem

---

[79] Jósika Gábor, branyicskai br., Hunyad vm. directora, a jelentés keletkezése idején hadifogoly (Heckenast Gusztáv adattára).

[80] Barcsay György, nagybarcsai, 1704 májusában, mint Déva császári kapitánya állt át a kurucok mellé. *R. Várkonyi:* i. m. 69. o.

[81] Ribiczei László, Zaránd vm. alispánja, kuruc kapitány.

[82] Abrudbánya – bányaváros Alsó-Fehér vm.-ben, ma: Abrug (Rom.)

[83] Déva – vár és város Hunyad vm.-ben, Gyulefehérvértól D-Ny-ra, a Maros balpartján, ma: Deva (Rom.)

[84] A Hunyad vármegyei Algyógyalfaluról, vagy Algyógyfelfaluról van szó, ma: Geoagiu és Geoagiul de Sus (Rom.)

[85] Rácz Dráguly, szerb származású kuruc ezereskapitány, lovas ezredében leginkább Hunyad és Alsó-Fehér vm. magyar és román lakosai, valamint az egykori Hunyad vm.-i császári határőrség kurucnak állt bolgár és szerb katonái szolgáltak. Katonaságához a későbbi években török seregek is csatlakoztak. 1707. november 29-én Rákóczi kinevezte a törökországi passzusok parancsnokának. (MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 3. h.)

[86] Magyarbrettye – falu Hunyad vm. Hátszegi districtusában, ma: Bretea Streiului (Rom.)

[87] Minden hozzá tartozóval és az eddig megszokott gazdasági javakkal.

kegyelmessen conferálni, és kölcséghtelen lévén, úti kölcséghemröl is kegyelmessen parancsolni, hogy az illyen, és más hassonló szolgálatoknak tovább való ell követésére én rajtam mások is annál jobban mind eösztönt s mind példát vehessenek, magham pedigh más adandó alkalmatossághal is Fejedelemséghed et conseqventer Nemes Nemzetem szolgálattyára alkalmatossobbá tétetthessem. Melly ez iránt való kegyelmességhét midön nadgy alázatosson várnám, maradok

Fejedelemséghednek

Utolsó csöp véremigh való alázatos hiv szolgája
Nagy Csulay Csulay Imreh mp.
Nemes Erdély Országából
török földére által bujdosot Fejedemséged
erdélyi hiveinek ide Fejedelemségedhez küldett követtye

[*Kancelláriai jegyzetek*:] Relatio Emerici Csulay a Nobilitate Transylvana in Terris Imperio Otthomannico subjectis constituta ad Serenissimum Principem exmissi.[89]
Nr. 160. [Áthúzott: Nr. 1383,[90] ill. Nr. 148.]
[*A beadvány első oldalán vörös gyűrűspecsét nyoma látszik.*]

2.

II. Rákóczi Ferenc adománylevele Csulay Imrének
Eger, 1706. április 12.

MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 3. h. Prot. Rák. II. fol. 236r–v

Nemzetes Vitézlő Nagy Csulai Csulay Imre collatiója Nemes Hunyad vármegyében, Magyar Berettyó faluban lévő, és másként Haczeghez tartozó portiók iránt cum omnibus pertinentiis.

NOS FRANCISCUS II. DEI gratia etc. etc. Damus pro memoria per presentes, significantes quibus expedit universis.[91] Nemzetes Vitézlő Nagy Csulay Csulay Imre hívünknek hozzánk, Fejedelméhez, sok kárvallási és szenvedési által is megmutatot és megtartott igaz hűségeskedését, jó magyarságát, buzgó szeretetit, és édes Hazája szolgálatyában való készségét kegyelmesen tekintvén; nem különben telyes reménségünk levén arról is, hogy továb való üdőkre is, az alkalmatosságoknak mivoltához képest, mind azon hazafiúságát, hűségeskedését, és készségét álhatatosan és nyilván fogná megbizonyítani. Arra való nézve és egyébiránt is minden igaz hazafiaihoz gyakorlani szokot fejedelmi kegyelmességünktül viseltetvén, fen említet Nemzetes Vitézlő Csulay Imre hívünknek, úgy utriusque sexus successorinak, továb való dispositióig adtuk, engedtük és conferáltuk kegyelmesen Nemes Hunyad vármegyében Magyar Berettyó faluban levő udvarházat és portiót[92] régtül fogva és igazságosan ahoz applicált pertinentiákkal és majorkodtató alkalmatosságokkal együtt. A mint hogy fen meg nevezett hívünknek a praespecificált jókat, modo praemisso adgyuk, engedgyük és conferállyuk praesentium per vigorem ac testimonio benignarum litterarum harum nostrarum collationalium. Datum Agriae die 12 Aprilis 1706.

---

[88] Az elvárható kegyessége által.

[89] Csulay Imre jelentése, akit az erdélyi nemességnek a Oszmán Birodalom területén levő állapotáról a Felséges Fejedelemhez küldtek.

[90] V. ö. Rákóczi levéltárának 1706-ban készült lajstromával, ahol az irat még ezen a számon szerepel: II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Közli: *Thaly Kálmán*. I. k. (1703–1706.) Pest, 1873. (Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy. I. k.) 18. o.

[91] Adjuk tudomására mindeneknek, akiket illet.

[92] Beszúrás a margón: *udvarházat és portiót*. Ez után következik kihúzva: *és másként Háczeghez tartozó portiókat minden.*

3.

Csulay Imre levele Pekry Lőrinc generálisnak
Abrudbánya, 1707. október 13.

MOL P 396 Károlyi-család lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1707 okt. Fasc. 2. B. No. 15.

Méltóságos Erdélyi Generális, nékem Kegyelmes Uram.

Rabutin armadájával be jövén a Körösön, Hunyad vármegye egészen el oszlot, ki Havasalföldébe ki Török Országba ment, semit az szegény nemes emberek nem vehetek hanem csak testekel szaladtak el. Maga pediglen Rabutin minden felé császár patens mandatumit küldete, hogy hódalyan [azaz: *hódoljon*] a föld népe és nemes emberek is, de az nemesség neki meg hónolni nem akart, a föld népe pediglen egészen megh hódolt és a németektől protectionalisakat vettek, mellyeket Nagyságadnak látni el küldetem. Tegnap előtt pediglen Arnáut Országból jövén ki egy Omera nevű aga, az egész karánsebessi agák és törökségh adminimum hatszázan elenek fel költek és Márga vizinél megh álták az utyokat, de azakal megh ütkezvén ezek. Ezekben estek seben keten, ketei meg holtak, azakban az törökökben négyen, és ezek által vágván magokat a Vaskapun, be jöttek Haczeg vidékire. Ott egy nemes ember is nem találkozván a ki vélek el merjen jőni, mivel Rabutin hadával együt ott közel lévén, én vetetem á fejemet koczkára Nagyságas Uram, és mindenüt a német tábora mellett jövén a Marus mellett, ide Abrugbányára hosztam őket. Nagyságad parancsalatyát várják és én is várom, aról merem assecuralnom Nagyságadat, hogy Nagyságad is szeretni fogja, micsoda készületel vadnak. Nagyságadal Isten szemben jutotván, bőveben fogam Nagyságadnak declaralni a dolgakat.

Ajánlván Nagyságadat Isten kegyes oltalmába, és maradok az Úrnak alázatos szolgája:

Csulai Imre mp.

Abrugbánya 13 octobris 1707.

[*Külső címzés*:] Méltóságos Erdélyi Fő Generális Petrovinai Gróff Pekri Lőrincznek,[93] nékem nagy jó uramnak adattassék alázatossan.
[*Kancelláriai jegyzetek*:] No. 15
Csulay Imre

4.

Grabarics Jakab abrudbányai inspector levele Károlyi Sándor generálisnak
Abrudbánya, 1707. október 13.

MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1707 okt. Fasc. 2. B. Nr. 16.

Méltóságos Generális, Nekem Jó Uram.

Az estve érkezet hetvenigh való lovas arnot ide Török Országbul, jó fegyveressek, Csula Imre vagyon velek. Nálok levin Fölséges Urunk patense. Minemő protectiókat köldet Rabotin az Maros mellé, Nagyságod megh láthattya. Draguly Kapitánt hallom, hogy az hadat jőteni, Nagyságod neki irot levelit expreslier által megh köldettem. Az német most is mind helben vagyon vinczi réteken,[94] Szent Pály Collonellus Uram[95] hajdúiban most oda vadnak Vincz feli, megh válik, mit fog-

[93] Pekry Lőrinc, pekrovinai gr., kuruc altábornagy, 1705 őszén erdélyi főparancsnok.

[94] Alvinc – vár és mezőváros Szászvárosszéken, Alsó-Fehér vm.-ben, Gyulafehérvártól DNy-ra, a Maros bal partján, ma: Vinţu de Jos (Rom.)

[95] Szentpáli István, kuruc gyalog ezereskapitány.

nak hoszni. Braniczkán[96] ött munitiós hajókat várják, fekete keressi passusson Sorban[97] hajdúi vadnak. Ezel magamat Nagyságod gratiájában alázatossan ajánlom s maradok

Nagyságod

Alázatos szolgája
Grabaricz Jakab[98] mp.

Abrud, 13 8bris 1707.

[*Külső címzés*:] Méltóságos Generális Károlyi Sándor Uramnak eő Nagyságának Fölsiges Urunk Generális Campi Marsalussának, Jó Uramnak eő Nagyságának alázatossan.
[*Kancelláriai jegyzet*:] No. 16.
[*Későbbi kézzel*:] Abrud, [*1*]707. 13-dik Octobris Grabarics Jakab.

5.

Csulay Imre jelentése II. Rákóczi Ferencnek
Hely és dátum nélkül (1707 decembere)

OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/7. köt. Thaly Kálmán Kuruckori Okmánygyűjteménye. fol. 298r–301v

Felséges Erdélyi Fejedelem, nékem természet szerint való nagy jó Kegyelmes Uram!

Alázatassan jelentem Felségednek, az el múlt napokban Rabutin az német elenségel a Körösön hir nélkül irrumpálván, az aradi ráczság véletlenül rá ütvén Hunyad vármegyére, majd minden részeiben pervadálván, a nemessek közül á kit hirtelen meg nyomhatat, kit le vágat, kit peniglen rabságra vit el. Némellyikünk peniglen, úgy mint a nemességnek jobb része hirtelen az Török Ország felől való passussokra, erdőkre ki kapván, onnét Török Országra akarván magunkat cselédünkel együt recipialni, az karánsebesi török fő haracsia[99] feles gyalog jancsárokat [Sic!] küldvén, a passussan senkit indifferenter nem akart be bocsátoni, valamedig minden szekértől egy egy talért, egy egy marhától egy egy máriást, magunk személlyétől egy egy aranyat megh meg nem adtunk. Mellyre való nézve ezek, úgy mint Tekintetes Nemzetes Málomvizi[100] Kendeffi Mihály,[101] Kendefi Gábor, Makrai István Urak, Klopotivai[102] Pogány János Nemes Hunyad Vármegye fő birája, Doboly István nótáriusa,[103] Nandra Isák, Nandra Gáspár, Nandra Mojses, Pogány Gáspár és Pogány Mihály, Csulai Csulay János, én, Csulai Imre, Csulay Gábor, iffiab és idesb Csulay György, Csulay István, Csulay Péter, Csulay László, Csulay Máttyás és Csulay Gáspár, Demsusi[104] Bokosniczai Gergely Pál és Bokosniczai Máttyás, Paklisai Brazovai András és Péter, zajkányi 22 egyházi nemes emberek, ugyan klopotivai 5 item egyházi, úgy Láncsa János nevű had-

[96] Branyicska – falu és vár Hunyad vm.-ben, Dévától Ny-ra a Maros jobb partján, ma: Brănişca (Rom.)

[97] Sorbán István, korábban a belényesi kuruc őrség gyalogos főhadnagya, a levél írásakor már labanc.

[98] Grabarics Jakab, Rákóczi zalaknai és abrudbányai inspectora.

[99] „haracsia": magyar nyelvbe délszláv közvetítéssel bekerült oszmán török jövevényszó. Előzménye a török *haraççı* 'adószedő', ami pedig a *haraç* 'nem mohamedánokra kivetett adó' főnév származéka. *Kakukk:* i. m. 331. o. A 9. sz. dokumentumban szereplő „haradsia aga" az adószedők vezetőjét jelenti.

[100] Malomvíz – falu Hunyad vm. Hátszegi districtusában, ma: Rău de Mori (Rom.)

[101] Kendeffy Mihály, 1704. június 29-én Hunyad vm. helyettes főispánja (Heckenast Gusztáv adattára).

[102] Klopotiva – falu Hunyad vm. Hátszegi districtusában, ma: Cloptiva (Rom.)

[103] 1709 tavaszán a fejedelemhez írott folyamodványában arról panaszkodott, hogy az ellenség három évvel azelőtt minden javát elprédálta, a családja török földre menekült, ő pedig a vármegye szolgálatában tevékenykedett. Folyamodványát és a fejedelem május 29-i válaszát lásd *Bánkúti:* i. m. 240–241. o.

[104] Demsus – falu Hunyad vm. Hátszegi districtusában, ma: Densuş (Rom.)

nagy,[105] ki is az hunyadi várat bloqvardaszon mint egy hatvanad magával, más zászlók alól való több szegény legényekel együt meg adván a török*nek* az fellyeb meg irt adót, az elenség előtt Török Országra recipialták magokat. Némellyek pediglen a szegény nemes emberek közül látván a törökök rajtuk illyen extorsióját, húzzását, vonását, Török Országra be meni nem akartak, hane*m* ott az erdőken teregvén [*tekeregvén*]. Harmad napra Rabutin ki bocsátván hunyadi várból egy három esztendőtől raboskodó Hunyad vár*me*gyei Puy[106] Puy Mojses nevű nemes embert, és kezében adván az Római Császár patens grationalissit, mind Török Országra, mind pediglen Havasalföldében be küldvén verbalis instructiót is adván eleiben, hogy minden nemes ember térjen ki ki maga házához visza, mivel az Fel*ség*es Császár most ex super abandantis mindenne*k*nek gratiát adat, és valaki ampectalya, a Császár k*egy*elmébe veszi ha száz németet is ölt volna is, de soha szemére sem hányatik. Mellyre való nézve azan nemesség parasztcsággal együt, a kik még az erdőken tekergetek, azan gratiára redealtak. A kik peniglen által mentünk vólt, azak resprealvan azan gratiat, senki redealni azak közül nem akart. Azak pediglen a kik az gratiat amplectaltak és redealtak, Rabutinhoz menvén nékik protectionalissakat adván szóval bisztata őket, magához be bocsátatata, eszt mondván nekik: noh édes Attyám fiai, kik amplectaltatok az Felséges Császár gratiajat ne féllyetek semmit, már miénk az ország, beneteket senki nem bánt, semi bajatok nem lészen, de várják azak az hunczfutak, akik a Felséges Császár gratiáját respiralták, és ott Török Országban teregnek, mégh nem sokára mind nyakan kötve hozatam onnét mint az ebbeket, most is írtam az tömösvári passának felőlek. Mely protectionállisok közül két embertől el vévén ketőt, egyiket Mél*tóság*os Generális Károly Sándor[107] Ur*am*hoz küldete*m*, a másikat az Úr Barcsai Ábrahám[108] Uramhoz. Rabutin peniglen azan két várat éléssel jól meg rakván, úgymint Hunyadat és Dévát, onnét Déva alól meg mozdulván hadával együt Piski nevű faluhoz[109] szálot, ki is distál Dévától egy mély földet, és ott egyezet megh Barontis nevű colonellussával, és az szebeni hadal. Mi peniglen, kik az Felséged hűségében meg maradtunk volt, ott Török Országban el széledvén, ki egy faluban ki másban telepedvén cselédivel együt. Ez Huszain aga pediglen, kit Felséged az arnaut hadak után el küldet volt, egy Omera aga nevű fő agával á Dunán által jövén mind egy hetvened magokkal, jó hoszszú puskás arnautokkal. Az fő aga hátra maradván az vitézlő rendel együt, Huszain pediglen előre jövén Karánsebesre, hogy kalauzt keressen, a ki őket áll utakan vezérellye Erdélybe, ott egy tőkélletlen magyar embere akadván, az fel bisztatta őket, hogy elvezérli. Mihent Karánsebesből ki ment velle mingyárast elbút, s más felé a török haracsiahoz menvén néki hit tevén. Huszain aga pediglen látván, az kalauza el bút, fogja magát és az ország közönséges úttyán éczaka maga úttyát continuálván. Az karánsebessi török agák és haracsia egész jancsárságal, karánsebesi és a kívül való vidéki fegyveres emberekel fel kelvén, circiter hat vagy hétszáz fegyveressekel, és Karánsebestől fogva egész a Marga vizig, úgy mint az határig őldezvén [azaz: *üldözvén*] őket és elenkezve nékik, ott Marga vizinél a szorost meg álloták.

Ezek is ott meg álván, illyen formán kérvén azan karánsebesi törököket és haracsiát: valaha Istent szeretitek, mi igaz törökök vagyunk. Ti is törökök vadtok, három hete múlt el, miolta majd a tenger melől indultunk és keresztűl jötünk az Hatalmas Császár országán, mindenüt pénzen éltünk, egy pénz ára kárt nem tettünk senkinek. Mi az Felséges Rakuczi Fejedelem Urunkhoz megyünk kruczságra [azaz: *kurucságra*], mi titeket ne*m* bántunk, ti is hagyatok békét nekünk, ha az Hatalmas Császár [...][110] meg kivánjátok tőllünk, aszt is meg adgyuk. Amazok peniglen többen lévén és ezek*n*ek ne*m* akarván jó szót adni, hane*m* mingyárt puskázni kezdetek. Ezek is in ipsorum defentione*m* amazokhoz eczer kéczer tüzet adván, szélel verték őket és által jöttek azan a szorossán. Keten közöllek sebekben esvén amazokban is négyen. Hogy pediglen az erdélyi határa

[105] Láncsa János, 1704-ben Csulay Balázs ezereskapitány első gyalog seregének a főhadnagya, a Hunyad vm.-i Zejkánra való. 1704 őszén seregével a dévai vár kapuját őrizte. *Magyari* 1994. 222–223. o.

[106] Puj – falu Hunyad vm. Hátszegi districtusában, ma: Pui (Rom.)

[107] Károlyi Sándor, nagykárolyi br., erdélyi kuruc főparancsnok.

[108] Barcsay Ábrahám, nagybarcsai, Hunyad vm. főispánja, erdélyi főcommissarius.

[109] Piskinc – falu Hunyad vm. Szászvárosi járásában, ma: Pişchinţi (Rom.)

[110] Itt egy szót nem sikerült kiolvasni.

által jöttek, lévén azan karánsebesi törökökel egy Kuk László[111] nevű nemes ember is, kit a törökök incitálván, hogy menyen által az vaskapui passussokra és ott állya meg úttyokat, mivel ezek ne*m* törökök, hane*m* bolgárok és ráczok, nem is kruczokhoz mennek, hane*m* némethez. Mely törökök intimatiójára nézve Kuk László egynehányad magával által menvén és meg álván azan vaskapui passust, midőn ezek az Felséged arnautai ara is rámentek volna, ottan egymásnak tüzet kezdetek adni és ezekben két jó vitéz arnautot el ejtvén, ezek is amazokban ketőt el ejtvén. Azután, midőn elenkesztek volna, az elenkezés között ez az Huszain, kit Felséged az arnautok után küldet,[112] ki vévén az Felséged Vásárhelyről[113] ezen Felséged szolgálatyára comparealt fő agá*na*k küldet levelét az kübeliből, és fel kiáltván illyen szóval: Rákóczi krucz, és azan Felséged levelét mutatván. Mellyre való nézve ottan amázok meg szünvén az elenkezéstől, hozájok menvén és el olvasván Felséged levelét, velek együt egy faluban menvén, ott enni adtak nekik.

Mely dolog nekem is akar mingyart tudtamra esvén, onnét Török Országból meg indulván feles nemess emberekel és az erdélyi határokra ki menvén, ott egy Demsus nevű faluban tanálván mind ezen arnautokat, mind peniglen Kuk Lászlót, és ott megh ismerkedvén ezen Felséged szolgájával Huszain agával. Mivel jó emlékezetiben lehet Felségednek, az el múlt 1705 esztendőbe*n*, midőn a német elenség ismét Nemes Erdély Országát el lepvén és pervadálván, akkar is Török Országban szorulván, és Felséged hűségében meg maradván, nem lévén egy felé is szabad passus, mellyen Felségedhez penetrálhassak, Szegeden keresztül koczkára vetvén fejemet s in vestito turcico[114] ezen Huszain agával ki jöttem, és Felségedet mint Kegyelmes Uramat Egerben tanálván. Kuk Lászlót pediglen akar Kegyelmes Ura*m* mingyárt megh kérdvén, miért kellet Felséged híveivel úgy báni, mellyre aszt felelte, hogy nem tudta micsoda emberek legyenek. Az után látván, az elenség közel levén, Felséged szolgája s híve minden embert kért, az Istennértt is kalauzallyák őket Felségedhez vagy Felséged táborához, mivel ők nem azért jöttek idegen országból, hogy labanczá legye*nek*, hane*m* azért, hogy Felségedhez penetrállyanak és Felségedet szolgállyák. Ők pediglen egyik is se magyarul se peniglen oláhul az egy török és arnaut nyelven kívül nem tudván,[115] ők magoktól nem mehetnek, az utokat nem tugyák. Ott feles nemes emberek lévén Felséged hűségiben, a kik meg maradtak, ki egy ki más exceptióval élvén némelyik ara szabadkozik vala, hogy cselédgye török földin lévén, i[*n*]disposite ada ne*m* hagyhatya, némellyik pediglen, hogy az utat ne*m* tugya, az elenség közel lévén, eő bizony fejét ne*m* koczkasztathattya vellek el jöni, mivel Török Országban visza akar meni cselédihez, a mint hogy Kegyelmes Ura*m* mind egyik visza is ment, őket szegényeket úgy hagyván i[*n*]disposite. Én is elein ezen dolgot nem tudván nagy jó Kegyelmes Uram Török Országból, noha nem ollyan végel, nem is ollyan készületel jötem vala ki török földéről, hogy ezen útra indullyak, hanem hogy másnap cselédimhez redeallyak, mivel egy faluban indisposite szekér hátán hatta*m* vala őket. Még is mind azanáltal Nagy Jó Kegyelmes Uram, látván, hogy velek senki sem akar el jőni, ott indisposite vadnak, továb ott ne*m* subsistálhatnak, az elenség ott csak közel lévén, tartván, hogy ha megérti, rájok jő s veszedelem követi őket.[116] Aszt is considerálván Felséges Uram, ezek mesze idegen országból jövén Felséged szolgálatyára és ez levén az Felséged Arnaut Országból ki jövő hadának eredeti vagy origója, ha ezek rafortunate járnak, micsoda nagy kedvetlenségére leszen az Felséged még onan ki jövő hadainak, ez levén azak*na*k fő agája és híres ember. Cselédemet ott török földin indisposite szekér hátán hagyván, egy szegény nemes embert vévén mellém, onnét mingyárt meg indultam ezen Felséged arnaut vitézivel. Az Felséged szerencséjére Rabutin tábora mellet egy áll utan kaluzaltá*m* [azaz: *kalauzoltam*] őket Abrugbánya felé, onnét az Méltóságos Generális Károlyi

---

[111] Kuk László, Hunyad vm.-i fiscalis udvarbíró, később kuruc kapitány, 1706 őszén a hunyadi blokád parancsnoka. *Magyari* 1994. 559. o.; ill. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/10. k. Thaly Kálmán Kuruckori Okmánygyüjteménye. fol. 301r („Nemes Erdély Országában az hadak fizetésére fel vettetett pénz és egyéb naturalék regestu*mának* demonstra*tio*ja.")

[112] Ez a szó utólagos beszúrás a bal lapszélen.

[113] Marosvásárhelyről.

[114] Török öltözékben.

[115] Ez a két szó utólagos beszúrás a sorok között.

[116] Utólagos beszúrás a sorok között.

Ur*am* táborára Gyalura,[117] az ottától fogva Felséges Uram mindennüt vellek jöttem, mivel egy is közölek ne*m* tud semi féle nyelvet arnaut és török nyelven kivül. Már Felséges Uram[118] az idő is megh keményedvén, az havassakan való áll utakan az hó és hideg miá embernek penetrálni lehetetlen. Az közönséges ország passusit, hogy az elenség el foglata legyen nyilván vagyon Felségednél, hane*m* Máramaras, Moldova és Havasallfölde felé levén liber passus, mere cselédim dispositiójára penetrálhatnék.

Könyörgök annak okáért Felségednek, mint természet szerint való nagy Jó K*egy*elmes Uramnak,[119] meg tekintvén Felséged mastani csekély szolgálatamat, több igaz hazafiaihoz gyakarlani szokat természet szerint való fejedelmi k*egy*elmességét méltósztassék én vellem és vellem jöt szegény nemes emberel is közleni, és valamily úti kölcség béli subsidiumról parancsolni, úgy az tömösvári török passán*a*k egy levelet iratni, talám ollyan rendkivül nem bánik az Felséged ott lévő hiveivel. Úgy gyalog kapitányságról való collationalist adat*tat*ni, hogy Havasalföldében és Török Országban el széledet szegény legényeket, vitézlő rendeket mellém vévén az fel fuvalladat elenségnek nyilván való boszújára és insolentiájára és minden keresztény nemzetektől igaznak ismertetet ügyünk és igasságos törvényünk mellet Nemes Erdély Országában Hunyad vármegyei passussokan az meg mandat elenségnek kóborlásinak nyilván való gátolássára és impedimentumára be menvén operatiómat continualhassam ellenek. Méltósztatván Felséged olly patens mandatumat is ad*at*ni, hogy valaki az erdélyi paraszt emberek közül zászlóm alá jő, és német, rácz vagy akar mely nemzetből áló elenség fejét viszen az Felséged erdélyi generálissához, azan Mélt*ósá*gos Generális U*ram*[120] reseriptumára az ollyaten személlyt örökös nemessi szabacságal meg ajándékoza. Mint hogy Felséges Uram pecunia est nervus belli,[121] ha Felséged azzak*na*k az Török Országban levő hiveinek méltósztatik valamely kölcségbeli subsidiumot conferalni, az Isten is megh áldgya Felségedet.

Hogy, ha pediglen Felséges Uram Isten boldogitván ügyünket és Nemes Hunyad vármegyét az elenségtől rehabealvan, méltóztassék az irant is fejedelmi k*egy*elmesség*é*vel éltetni, és adig á míg Felségedn*e*k teczik és kez*em* alá leendő hajduság*na*k puska, köpönyeg és egyéb occidentiák*na*k suplealassaig az zajkáni harminczadnak proventussát conferalni. K*egy*elmessen assecuralván arról Felségedet, hogy akkor Déva s akár hunyadi várakat fogyatkozás nélkül obsidiálom. Mellyért az Mindenható Felséges nagy Isten Felségedet boldog uralkodással áldgya meg, én is maradván

Felségednek

alázatos szolgája s hive:
Nagy Csulay Csulay Imre mp.

1707 november hó.[122]

[*Külső címzés*:] Az Felséges Erdélyi Fejedelemhez Rákócz[*i*] Ferencz természet szerint való Nagy Jó Kegyelmes Urához alázatos instantiája Nagy Csulai Csula Imr*é*n*e*k.
[*Kancelláriai jegyzetek a levél lapszélein és alján*:] Enumerállya Török Országb*an* kik bujdostak el, és hogy addig a passusokon mi által nem botsáttattak, miglen minde*n* szekértől egy tallért, egy marhától egy márjást, egy egy personától egy aranyat nem adtak az karánsebesi haratsi*ána*k. Mellyet sokan a török*ne*k nem p*rae*stálhatván erdőkre recipiálták magokat. Az után Rabutin exmissariusa Puj Mojses által patens grationalissát amplectálták az császár*na*k.
Describállya Huszain és Omera nevű agák hetvened magokkal jövén F*elség*ed hűségire, melly sok periculumok között jöhettek. Eöket is maga kalauzzolt, ez és ez előtt is F*elség*ed szolgálattyáb*an* való hűségére nézve, hogy Török Országban indisposite hagyott cselédi meg

---

[117] Gyalu – vár és mezőváros Kolozs vm.-ben, ma: Gilău (Rom.)

[118] Utólagos beszúrás a sorok között.

[119] Utólagos beszúrás a sorok között.

[120] Utólagos beszúrás a sorok között.

[121] A pénz a háború életö ereje.

[122] A dátum szintén fekete tintával íródott, de már jóval később, feltehetően Thaly Kálmán kézírása. A levél alján kék tintával írva ugyancsak Thaly Kálmán jegyzete található: „N. B. E vitéz arnótokat a fejedelem, mint külön századot, udv. testőrzőkarabélyos ezredéhez csatolá; hol is vitézül harczolának, kapitányuk a trencsényi csatában (1708. aug. 3.) elesett. T. K."

tekintésére el mehessen Moldova vagy Havasalfölde felé, mivel az ellenség az Erdélyről való passusokat el fogta. Valami pénz béli kegyelmességét implorállya Felségednek, s egyszersmind, hogy a tömösvári bassának méltóztassék Felséged iratni, hogy olly rendkivül ne bánnyék a futott néppel. Magának pedig gyalog kapitányságot méltóztassék Felséged kegyelmesen conferálni, s arról levelet adatni, hogy Havasalföldében és Török Országban el széledett szegény legényeket gyűjthesse öszve, kikkel az Ellenség ellen minden elkövetkezö operatiókra igiri magát. Annakfelette Felséged, hogy az ollyatén paraszti rendből álló vitézlőket, kik német fejeket hoznak nobilitálni méltóztassék, instál alázatosson. Úgy az Török Országban bujdostaknak is pénz béli subsidiumot és mágának, migllen az gyűjtendő hadait Felséged mundirozhattya, az zajkányi harminczadot kéri.

6.

Novák Omera Bey albán parancsnok folyamodványa II. Rákóczi Ferenchez
Hely és dátum nélkül (1707. december második fele)

MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 2. h.

Felséges Fejedelem, nékem nagy Jó Kegyelmes Uram!

Felségednek, mint nagy Jó Kegyelmes Uramnak alázatassan jelentem, Vásárhelyről[123] küldvén Felséged énnékem arnaut hadak iránt egy levelet, mellyre nézve capitulationis gratia hatvan hatad magammal meg indulván Erdélyig micsoda veszedelemes elenkezéssek közöt jöttem, Csulai Imre Uram irássiból[124] Felséged meg láthattya. Ki is utollyára ha benünket nem kalauztatat volna, talám mind egyik ada vesztünk volna. Már két holnapja múlt el Felséges Uram, hogy ki jöttem, se irántom, se pediglen vitézlő rendem iránt semi dispositio nincsen, se pediglen Felségedel, Kegyelmes Urammal personalis audentiám nem lehetvén. Mivel edig visza küldetem volna vice agámot több hadak után is, magam itt maradtam volna ezekel, de a micsoda dispositióval hadtam vala még százat, úgy hiszem edig be jöttek, és Draguly Urammal meg egyeztek. Az mint, hogy az több hadak iránt is semi fogyatkozás nem leszen, csak könyörgök Felségednek, mint nagy Jó Uramnak, Méltóztassék nekem personális audientiát adni, hogy tévén Felséged előt bővebb informatiót, lehessen mind melletem vagy véllem jöt vitézlő rendek iránt valami contolatiónk, mind hátra maradot hadak iránt valami dispositiót tenni. Maradván

Felséged alázatos szolgája:

Novák Omera Bey

[*Külső címzés*:] Ad Serenissimum Franciscum 2dum Dej Gratia Sacri Romani Imperii ac Transylvaniae Principim Rákóczy Partium Regni Hungariae Dominum et Syculorum Comitem pro Libertate Confederatirum Regni Hungariae Statuum nec non Munkaczensis et Makoviczensis Duccem etc. etc. Dominum et Principum meum Clementissimum. Cito, Citio, Citissimo.[125]

[*Kancelláriai jegyzetek a levél bal margóján*:]

Hatvan hatod magával indult meg Török Országról.

Semmi dispositió nincsen maga és vitézi iránt.

---

[123] Marosvásárhely – ma: Târgu Mureş (Rom.) Rákóczi 1707. április 20-án Omer Agához írott latin nyelvű leveléről van szó. Ráday Pál iratai. II. k. 158. o.

[124] Csulay fenti jelentésére utal.

[125] Felséges II. (Rákóczi) Ferencnek, Isten kegyelméből a Szent Római Birodalom hercegének és Erdély választott fejedelmének, Magyarország részei urának és a székelyek ispánjának, a szabadságért szövetkezett magyarországi rendek vezérlő fejedelmének, továbbá munkácsi és makovicai hercegnek, stb. stb. Legkegyesebb Uramnak és Fejedelmemnek. Gyorsan, gyorsabban, leggyorsabban.

Még mint egy száz arnótot hagyott volt hátra, úgy hiszi, eddig Dragollyal meg edgyeztek. Többen is jőnek, tsak ezzeknek legyen consolatiójok, és a jó volna ezek felől kegyelmes dispositió. Personális audientiáért instál.

7.

Bánházy Istvánné Ribiczei Rebeka folyamodványa Károlyi Sándor generálishoz
Körtvélyes, 1708. január 18.

MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 128. doboz[126]

Méltóságos Fő Generális, érdemem felett nagy Jó Uram!

Nagy keserűségemben kéntelenittettem Nagyságodat alázatossan több terhes országh baioskodási között meg találnom, etser s mint búsitanám. Nem kétlem Nagyságod kegyes parancsolattyából, úgy Felséges Urunk commissiójának tenora szerint kéntelenitettett szegény uram eő kegyelme,[127] ez el múlt napokban azon hettven vagy talám nyolczvan arnautokkal eő Felsége után menni, és engem itt ebben a helyben Nagyságod kegyes annuentiaiából hadni. Légyen-é Nagyságod parancsolattyából, nem tudom, látom Fő Commissarius Eőttvős Miklós Uram Nagyságod szovával az falusiaknak ollya levelet adot, hogy ennek utána semmiben ne succurállyanak, gazdálkodgyanak. Mely levelet his inclusis Nagyságodnak alázatossan el küldettem, kérvén Nagyságodat alázatossan az Istenért is, méltó tekéntetben venni méltóztassék szegény uram sokszori meg romlását, úgy magam súllyos betegeskedésemet, mint hogy én kívülem ebben az helységben más quartélyos két udvariak négy lovaiknál az Nagyságod udvarából nincsenek, attyai grátiáiát mutattni ne terheltessik. Mivel máskint sincsen módam tehetségem az elmenetelben, leg aláb még szegény uram Felséges Urunktól meg jön, lehessek nyugodalomban addigh, mely nekem meg mutatandó gratiaiaért Isten Nagyságodat egész úri házával edgyütt boldogul szerencséssen éltesse, örvendetes napokra virágasztassa. Ezel várván ez iránt Nagyságod kegyes jó váloszát, ajánlom Isten oltalmában életit én penig maradok

Nagyságodnak, jó Kegyes Uramnak

Érdemtelen alázatos szolgálóia:
Bánházi Istvánné
Ribiczei Rebeka mp.

Körtvélyes, 18 Januarii 1708.

[*Külső címzés*:] Méltóságos Fő Generális Marschallus Károlyi Sándor Uramnak, Tiszán innen való egész földnek Generális Commendóiának, Nemes Szatthmár Vármegyinek eörökös fő Ispányának és egész Erdélyben menendő hadak fő Generális Commendó[já]nak, érdemem felett jó Uramnak eő Nagyságának. Károly. [*gyűrűspecsét töredéke*]

[126] Az irat eredetileg az *Irregesztrata* anyagban volt, később elveszett, és Esze Tamás hagyatékából került vissza a MOL tulajdonába.

[127] Bánházi István, Rácz Draguly ezredes vicekapitánya.

8.

A török földre szorult Hunyad vármegyei nemesség levele II. Rákóczi Ferencnek
Török Márga, 1708. november 29.

OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/10. k. Thaly Kálmán Kuruckori Okmánygyűjteménye. fol. 311r–312v

Felséges Erdélyi Fejedelmünk, természet szerént való Jó Kegyelmes Urunk!

Isten Felségedet, ügye fogyott szegény Hazánk javára bóldogul hoszszas uralkodásával meg áldgya, szivesen kiványuk.

Felséges Ur*unk*! Sok országos gondgyai között kénszeritettünk Felségedet terhelnünk, Felségednek emlékezetibe lehet, már feles esztendőktől fogván bujdosásunkal való terheltetésünk Felséged hüségében, mindenikből ki fogyván, idengen ország tartományiban nyomorogva cselédinkel, úgy annyira el szűkülvén, sokinknak be faló falattya nincsen, a török imények annyira szorongatnak, külön, külön szinű exactiókkal bennünket. Eddig egymást segitettük, kevés ezüst marháinkat adván adózásinkban, már abból is ki fogytunk, úgy marhácskáinkat azon kéntelenitő szükségre forditottuk. Igyekeztünk Felséged hűségében magunkat meg tartanunk. Mert ha volna mivel továbra is magunkat segitenünk, ójjan[128] Isten Felségedet terhelnünk, de Isten után szemeinket kire vessük, Felségeden kívül senki nincsen. Kihez képest, mint természet szerént való jó Kegyelmes Urunkhoz folyamodunk, terhes adózásink orvoslásában méltóztassék Felséged bele tekinteni, és a passáknak iratni, ha szintén most contentumot nem tehetnénk is a kívánságokról, suspendáltassék az executio, míg nem Isten minket is Felséged kegyelmessége által rá segit a meg fizetéssére. Bizván mindenekben fejedelmi kegyelmességében Felségedn*e*k, becsülletes atyánkfiait, Tornya Tamás és Csulay Imreh Uramékat expediáltuk, kiknek is szavak Felséged személye előtt ne légyen despectusban, bővebben eő k*egyel*mék által Felséged informátiót vehet, a mi sok rendbéli kedvetlenségünk meg orvasoltatásáról. Ajánllyuk jó Kegyelmes Urunkat, Felségedet Istennek kegyelmes oltalmában.

Dat*um* Török Márga[129]
9bris 29a A*nno* 1708.

Felséged alázatos hivei, szolgái,
Hunyad vármegyéből Török Országban
bujdosott Nemesség

[*Külső címzés*:] Serenissimo ac Celsissimo D*omi*no D*omi*no Francisco II. Rákóczy, Dei Gratia Sacri Romani Imperii, ac Tran*sylva*niae, Partiumque H*ungari*ae eidem annex*arum* Principi, D*omi*no et Siculor*um* Comiti, etc. etc. D*omi*no D*omi*no nobis naturaliter Clementissimo Benig*nissimo*.[130]

[128] Értsd: *óvjon*, vagyis '*Isten ments*' értelemben.

[129] Szörénységi falu Karánsebestől északkeletre, Hunyad vármegye határán a Vaskapu szoros nyugati bejáratánál.

[130] Felséges és kegyelmes II. Rákóczi Ferencnek, Isten kegyelméből a Szent Római Birodalom hercegének és Erdély választott fejedelmének, Magyarország részei urának és a székelyek ispánjának, stb. stb. Legkegyesebb Urunknak és Fejedelmünknek.

9.

Csulay Imre és Tornya Tamás jelentése II. Rákóczi Ferencnek
Hely és dátum nélkül (1708 vége, november 29. után)

OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/10. k. Thaly Kálmán Kuruckori Okmánygyűjteménye. fol. 313r–314v

Felséges Erdéllyi Fejedelmünk, természet szerént való Jó K*egyelme*s Urunk!

Isten Felségedet, ügye fogyott szegény Hazánk javára bóldogul éltetvén, szerencsés hosznas [Sic!] uralkodással meg áldgya, szivess*en* kivánnyuk.

Az Felséged, magához édesittő atyaisága vonszván, az idő folyásával réánk tódult nyomorúságos és kénszergető nagy szűkség penig ösztönözvén, kételenitettünk Jó Kegyelmes Urunk ennyi sok országos gondgyai között el viselhetetlen gráváminainkat Felségednek meg jelenteni, punctatimq*ue* declárálni.

1mo. Jelentyük alázatossan Felséged*nek*, az haráttsnak[131] és sok külömbféle török exactioinak, a triennio, usq*ue* nunc[132] rájtunk meg történt súllyát, melly ez idején is, tudgyuk bizonnyal, el követtetendő leszen, ha csak, mint tavally is, és egyébkor, sub vocabulo discretionis,[133] mellynek személly szerént való háromlása, majd ugyan az haráts quántitássára ment fel, mivel, tavally, minek előtte a Felséged instantiánkra való résolutiója el érkezett volna a passákhoz, már exigáltatott volt egészszen rajtunk. Minek okáért reménkedünk alázatossan Felségednek, vagy a Fényes Portához való requisitiójával, vagy más bölcs munkálódásával, méltóztassék Felséged meg orvasolni, és róllunk k*egyel*messen prospiciálni, ne kellessék töröknek jobbágyává lennünk.

2do. Felséged tavalyi impositiójából, réquiráltuk vala Pápai Gáspár Uramot[134] ez idei harácsnak relaxátiója munkálódása iránt, de consolátiónkra, a mostani új passáktól semmit nem obtinéálhatot, sőt ellenben.

3io. Szintén útra indulásunkor más szomoritó kedvetlenségünk is következett vala, hogy az haradsiák s eminyek, illyen télnek idején arra astrigálnak vala az új temesvári passa[135] parancsolattyával, hogy vagy jobbágyivá légyünk a császár*na*k, vagy takaradgyunk ki mingyárt az országból, akár merre, különben nem pátiál, és hogy városokra mennyünk magok közibe a falukról, ha ki akar jobbáttsággal továb ott lenni. Exturbáltak vala is, Fadsat[136] s Lippa[137] vidékein, feles nemességet, telepedet helyeiről, és hajtottak vala bé Fadsátra, a városra. Expediálván mindazáltal in hoc negotio mingyárást a passához, mire vihették a szegény bujdosók, Isten tudgya. Mi okon cselekszi ezen facturát a passa, nem tudhattyuk. Ez ez okonn is reménkedünk alázatosson Felséged*nek*, méltóztassék kegyelmessen orvaslását Felséged munkálódni, ne kövessen ollyan facturát rajtunk, ellenségünk*nek* kedve bé telésével.

4to. Mint gondolhattyuk, mindazáltal ez fog akarattya a passának lenni, hogy ajándék mennyen szegény bújdosóktól neki, de kiknek közzülünk még csak bé faló kenyere sincsen, mint suppleálhassan annál inkáb efféle exactiokat, hogy mind passán*a*k, haradsia agáknak, mind penig

---

[131] „harács": a nem-mohamedánoktól szedett adó, a török *haraç* 'a nem mohamedán népekre kivetett telekadó, házadó' szóból. *Kakukk:* i. m. 152–153. o.

[132] Behajtásának az utóbbi három évben.

[133] Bizalmas szóval.

[134] Pápai Gáspár: előbb Thököly Imre híve az emigrációban. A fejedelem 1705. szeptember 13-án bekövetkezett halála után szolgálatot vállalt Rákóczi mellett. Előbb Rákóczi követe a krími tatár kánhoz, később nándorfehérvári rezidens. A függetlenségi harc bukása után is török földön marad, 1723-tól ő a rodostói bujdosók állandó portai megbízottja. Ráday Pál iratai. I. k. 461–462. o.

[135] Hasszán, korábban nándorfehárvári, majd szaloniki pasa, aki a nándorfehérvári szerdárrá kinevezett Ali temesvári pasát váltotta fel tisztségében, 1708 novemberében. Ráday Pál iratai. II. k. 484. o. 4. jegyzet.

[136] Facset – város Krassó-Szörény vm.-ben, a Béga partján, ma: Fagět (Rom.)

[137] Lippa – város és vár az egykori Temes vm.-ben a Maros bal partján, ma: Lipova (Rom.)

eminyek*nek*[138] kedveket bé tölthesse, Felséged bölcsön meg itélheti, suffrágályon, valaban csak annyira való időnk a múlt nyáron, örömest más keresztény országra, Nemzetünk közzé récipiáltuk volna cselédestől magunkat, hogy Felségedet ne kellessék búsitanunk, jól látván, Felséged cassája nagyob és szükségesebb nécessáriumokra sem sufficiálhat.

5to. Reménségünk kivül, szomorúságunkat, Isten viszont azon hellyben való szenvedésünkel újjitván, kénszergető szorongatásinkban, siró szemeinket kire vessük, nem lévén más Isten után, Felségeden kívül, hogy továb is Felséged szárnyai alatt, jó Urunkhoz s édes Nemzetünkhöz való szeretetünkből, igaz hűségünk meg tartásában subsistálhassunk. Felségednek, mint természet szerént való jó K*egy*elmes Ur*unkna*k alázatossan reménkedünk, keserves bujdosásunkban veszedelmezni ne hagyon. Kegyelmessen méltóztatván Felséged, de p*rae*tenti, bár csak kevés számú victuálék, mindennapi élődésünkre való vételére, valami sumptust nyújtani, mert akár csak mászszor, az id*ő*nek hirtelenségéhez képest, valami gabonácskát kaphattunk, de ez idején absoluté semmit sem, mivel telellyünk is ki, ha csak Felséged illyen exrémitásunkban consolátióját kegyelmessen nem mutattya, Isten tudgya.

6to. Keserves szenvedésünkre vagyon jó K*egy*elmes Urunk ez is, hogy a törvény tévő kadiák[139] és eminyek akár melly hihetetlen paraszt ember sinistra informátiójára a szegény nemes embert fogdasván kaladázzák, veregetik, muletalyák [!?] is. Sőt az ellenség requisitiójára is kezdette*nek* bennünket háborgatni, és annak contentumot tenni.

7mo. Pápai Gáspár és Horváth Péter Uramék*nak* újjalag most is committálni méltóztassék Felséged, a szegény meg bántódatt bujdosó nemes emberek*nek* eő k*egy*elmék*nek* jelentet siránkozásokat, meg bántódásokat (kötelességei*nek* felelvén meg aval eő k*egy*elmék, procurálni ne despactályák.

8vo. Jelentyük alázatoss*an*, mi privatinim Felségednek, méltóztassék Felséged viszsza való utozásunkra kevés úti kölcség béli fejedelmi consolátioját kegyelmessen szegény méltatlan hiveihez mutatni; a szegény bujdosók semmivel sem segithetvén jövő utozásunkat. Istennel bizonyitunk, melly nagy bajjal, életünk koczkáztotásával penetrálhattuk az ellenséges földön szükülvén expensával kivántató szükséginkre.

Melly Felséged szegény szolgáihoz mutatott kegyes fejedelmi kegyességéért az Isten is Felségedet boldogul éltetvén, hoszszas szerencsés uralkodásával meg áldgya. Várván Felséged kegyelmes fejedelmi jó válaszszát, maradunk

Felséged

Alázatos szolgái, hivei,
Hunyad vár*me*gyéből Török Országban bujdosott
Nemességnek Felségedhez expediált követtyei:
Csulay Imreh mp. és Tornya Tamás[140] mp.

[*Külső címzés*:] Ad Serenissimum ac Celsissimum, Dominum Dominum, Franciscum II. Rákóczi Dei Gratia Sacri Romani Imperii, ac Tr*ansylvani*ae, Partiumq*ue* Hung*ari*ae, eidem annexarum Principem, Dominum et Siculorum Comitem. etc. etc.[141]
[*Az irat külzetén:*] Intrascriptor*um* Humil*l*ima Instantia[142]

---

[138] A magyar nyelvbe 'alsóbb rengú tisztviselő; felügyelő, biztos, intendáns' jelentésben átkerült „eminy" szó és annak a 6. sz. mellékletben szereplő „imény" alakváltozata a török *emin* 'megbizott, felügyelő; intendáns' szó hódoltságkori átvétele. *Kakukk:* i. m. 140–141. o.

[139] „kádi": török bíró. A levélben szereplő „kadia" alak délszláv közvetítéssel került a magyar nyelvbe. *Kakukk:* i. m. 165–167. o. A *törvény tévő* utólagos beszúrás a bal lapszélen.

[140] Hunyad vármegye hátszegi districtusából való nemes. 1704-ben „Csula kapit[*ány*]. urral" táborozott, azaz Csulay Balázs ezredében vitézkedett. *Magyari* 1994. 560. o.

[141] Felséges és kegyelmes II. Rákóczi Ferencnek, Isten kegyelméből a Szent Római Birodalom hercegének és Erdély választott fejedelmének, Magyarország részei urának és a székelyek ispánjának stb. stb.

[142] A belül írottak alázatos folyamodványa.

BÁNKÚTI IMRE

FORRÁSOK KASSA 1710–1711. ÉVI VÉDELMÉHEZ

Bevezetés

Az alábbi sorokban nem volt szándékunk Kassa szerepének részletes tárgyalása a Rákóczi-szabadságharc hadtörténetének utolsó szakaszában, az Érsekújvár elestét követő hónapokban, egészen az 1711 januárjában létrejött fegyverszünetig, illetve a város kapitulációjáig. Ennek megírása még hadtörténészeinkre vár, s nem lesz könnyű feladat a források hiánya, töredékessége, gyakran ellentmondásossága miatt.

Az itt kiadott iratok nagyrészt Esterházy Dániel altábornagytól származnak, vagy rá vonatkoznak. Ő nem tartozott, már rokkantsága miatt sem, Rákóczi tábornoki karának kiemelkedő tagjai közé, de az utolsó hónapokban, egészen a szatmári kiegyezés létrejöttéig kitartott a fejedelem mellett. Úgy gondoljuk, hogy a következő iratok hozzájárulnak mind Esterházy Dániel alakjának, mind a függetlenségi háború utolsó hónapjainak reálisabb megrajzolásához.[1]

Érsekújvár eleste, a kuruc hadsereg állapota

Érsekújvár kapitulációja (1710. szeptember 24.) megnyitotta a függetlenségi háború katonai történetének utolsó fejezetét (ez szerintem 1711. január 11-ig, a Károlyi és Pálffy között létrejött fegyverszünetig tartott, ezután fegyveres harc már nem folyt a két hadsereg között.) Az erősség katonailag már nem volt jelentős, hiszen a császáriak arcvonala jóval keletebbre, a Vác–Szécsény–Rozsnyó vonalon húzódott, s Lőcse és Késmárk is a birtokukban volt. Elestének inkább morális hatása volt nagy: a háborúban teljesen kimerült, a pestistől is agyongyötört lakosság előtt nyilvánvalóvá lett, hogy a közeli bukás elkerülhetetlen.

Emlékirataiban és a Vallomásokban Rákóczi a források által is igazolt reális, sőt megrázó képet festett a konföderáció hadseregének ekkori állapotáról. „Amint Érsekújvár bevételének és az ellenség előnyomulásának híre elterjedt az országban, hadaim mind szétoszoltak, mert mindenki a családját akarta biztonságba helyezni. Egyre inkább hátráltunk a Tisza és a Beszkid-hegyek alkotta »zsákba«, melynek végén Munkács fekszik."

A gazdasági kimerülés és a pestis pusztításai következtében a kuruc hadsereg ekkor már katasztrofális állapotban volt. Vallomásainak 2. könyvében a fejedelem szintén megrázó, de reális képet rajzol a helyzetről, amelyre nyilván jól emlékezett: „A dühöngő dögvész miatt végül már az őrhelyekről is kipuszult a gyalogság, s ezek pótlása szükségszerűen a csatamezőkön harcolók számát csökkentette. Az ellenség lassú léptekben elfoglalva a folyókat és a hegyi utakat, előrenyomult, s az elfoglalt területek biztosításáért

[1] Rákóczi és Esterházy Dániel 1710 októbere és 1711 januárja közti levelezése már eddig is ismert volt: AR I. oszt. III. 180–185., 308–310., 322–327., 547–561. o. – *Bánkúti* 1991. 16–17., 25–26., 51–52., 62. o.

a gázlókat megerősítette, kis erődítményeket állított, sáncokat emelt..." Csak a még kuruc kézen lévő erősségek tartásában lehetett reménykedni. „De híján voltam a megvédésükre alkalmas tiszteknek... A németek több részre osztott hadsereggel nyomultak előre, s az ellenállásnál az én seregem nem számban, hanem erőben maradt alul. Napról napra jobban szorongattak, s bár a hátországul szolgáló néhány vármegye elegendőnek bizonyult a lovasság ellátására, a bujdosó főurak, nemesek és a házas katonák tömege, akik, miután az ellenség elfoglalta vármegyéjüket, birtokaikat elhagyván önként megmaradtak a szövetség iránti hűségükben, rendkívüli terheket róttak a nyomorult népre."

Érsekújvár eleste után Rákóczi Eger és Szolnok tartásával remélte feltartóztatni a császáriak térnyerését, de az utóbbi 1710. október 17-én, Eger pedig november 30-án kapitulált. Ostroma egyébként az utolsó jelentősebb összecsapás volt a két hadsereg közt. Jóval keletebbre, Sárospatak mellett november 10-én Esterházy Antal is csatát vesztett, de Rákóczi már néhány nappal előbb elhagyta ősi családi birtokát. Ungvárra vezető útjában személyesen is meggyőződött a menekült-probléma súlyosságáról.

A hadsereg is teljesen szétzilálódott. „A családja megmentésére és táplálására ügyelő katona elhagyta a zászlókat, és szakadatlanul fülembe zúgott mind a nép, mind a menekülők könyörületre méltó panasza. A félig meztelen katonaság a fagy keménységétől üzve elhagyta állomáshelyét, ez fegyvereitől, az lovától, és valamennyien zsoldjuktól megfosztva jogosan tárták föl panaszaikat, és ahhoz, hogy katonai szolgálatukban helytálljanak, inkább lehetőségük, mint akaratuk és hűségük hiányzott."[2]

A példákat szinte a végtelenségig sorolhatnánk annak bizonyítására, hogy 1710 őszén a kuruc hadsereg mély ellátási, szervezeti, erkölcsi és lélektani válságban volt. Felső vezetés és központi irányítás tulajdonképpen nem létezett, a tábornokok közül sokan meghaltak, minden katonai ügyet a fejedelem és részben Károlyi Sándor intézett, már amennyire hiteles információk futottak be hozzájuk. Rákóczi egyébként ekkor már energiáját szinte teljesen a diplomáciai ügyeknek, a francia–orosz szövetség (nagyon remélt) létrehozására, illetve ezáltal az orosz cár támogatásának megszerzésére fordította. A háborút csak mint időnyerő tényezőt igyekezett fenntartani.

Esterházy Dániel Kassa parancsnoka (1710 októberétől)

A császáriak fokozatos, de feltartóztathatatlan előnyomulása következtében Kassa katonai jelentősége megnövekedett. Bár fekvésénél fogva inkább a Lengyelország, Krakkó felé irányuló kereskedelem fontos állomása volt, de már 1706-ban katonai célpont lett: kiállta Rabutin ostromát, tehát védhetőnek bizonyult. Most az lett volna a feladata, hogy a nyugat felől támadó császáriakkal szemben Munkács és Ungvár előterét védelmezze. A városban ekkor már tartózkodott egy tábornok, Andrássy Pál generális-főstrázsamester (vezérőrnagy), de egyrészt beteg volt, másrészt személye alkalmatlan volt erre a feladatra. Ebben az időben azonban Rákóczi már nemigen válogathatott, nem is annyira a katonai rátermettség számított, hanem a konföderációhoz való politikai hűség. „Kassának óltalmát Eszterházi Dániel úr nagy resolutióval vállalta magára" – írta Rákóczi Károlyinak.[3] Gróf

[2] *Rákóczi* 1979. 403–404., 444–445. o.

[3] Szerencs, 1710. október 3. AR I. oszt. III. 174. o.

Esterházy Dániel altábornagy nem volt a kuruc tábornoki kar önállóságáról ismert tagja. Fizikailag sem bírta a fáradalmakat, rokkant volt, Thaly szerint fél lábát elvesztette a török elleni háborúkban, így lóra sem tudott ülni.[4] A lakosságot megterhelő nagy kísérettel járt: 1706-ban 81 személyre és 93 lóra vett fel ellátást.[5] 1710 nyarán Egerben tartózkodott, ott is mindenféle galibát okozott, a fejedelem elégedetlen is volt vele.[6]

Kassát nem készítették fel egy újabb ostromra, bár 1706 után a falakat javítgatták, de a raktárak és a kassza üres volt. „A pestis nagy kárt tett a kassai őrségben, elragadta a derék öreg Radicsot is, aki Rabutin ellen megvédte ezt a várat. Kassát is, Eperjest is el kellett látni őrséggel."[7] Ekkor mindössze 300 főnyi őrség volt a városban.[8]

Megbízatása után rövidesen két instrukciót is kapott: a fejedelemtől[9] és Bercsényitől.[10]

Intézkedések és elképzelések az őrség szaporítására és az ellátásra

„Dániel úr" tulajdonképpen a kassai generalátus parancsnokságát kapta meg: a környező kisebb erősségekkel (Krasznahorka, Jászó, Murány, Eperjes) és vármegyékkel. A két instrukció (főleg Bercsényié: 34 pontban!) számos jó tanácsot, de kevés konkrét intézkedést tartalmazott. Nem célunk a részletek ismertetése, csak a főbb elképzelésekre térünk ki. A fejedelem elsősorban a lovas hadak szaporítását és összevonását sürgette Kassa körül. Ezért instrukciójában megígérte Rétei György, Nikházi György, Beleznay János és Máriássi Ádám ezredeinek oda rendelését, december 29-én még Rétei János és Esterházy Antal regimentjét is. Az volt a véleménye, hogy amíg az ellenség formális obsidióra nem készül, a lovasnak nagyobb hasznát vehetni: a környékbeli falvakból élelmet és abrakot hajthat, és pénzt szedhet. A gyalogságság számának növelésére Ecsed kivételével a „dib-dáb" praesidiumokat összevonni és Kassára küldeni szándékozott.[11]

A Kassa alá küldött hadak számát a források elégtelensége miatt ma már nem lehet megállapítani. 1710 november közepe táján Kassán Szentiványi János jelenlétében Náray László brigadéros, Sáros megye küldöttei és Losonczi István, a kassai őrség praefectusa Sáros megye területére 3882, Szepes megyére pedig 3649 portiót assignáltak

---

[4] Életrajzára: Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706–1709. Függelék: Gróf Eszterházy Dániel jegyzőkönyve, 1708. Közli: *Thaly Kálmán.* Budapest, 1901. XIV–XVII. o. – *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. (Szerk.: *Glatz Ferenc.*) Budapest, 1993. 168. o.

[5] *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Budapest, 1938. 138. o.

[6] Szegi puszta, 1710. július 7. Levele Bercsényinek. AR I. oszt. III. 129–130. o.

[7] *Rákóczi* 1979. 400. o. Radics egyébként ekkor még nem halt meg, lásd a 18. sz. iratot. – *Kemény Lajos:* Adalékok Kassa 1706-iki ostromához. HK 15. évf. (1914) 135–141. o. – A város mint erősség: Magyarország vármegyéi és városai. (Magyarország monográfiája.) (Szerk.: *Sziklay János* és *Borovszky Samu.*) I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest, 1896. 120–122., 125. o. Az erősség 1747-i tervrajzával. A vonatkozó részt írta *Hoffmann Arnold,* átnézte *Rónai Horváth Jenő.*

[8] Csécs, 1710. augusztus 13. Rákóczi Károlyi Sándornak. AR I. oszt. III. 149. o.

[9] Sárospatak, 1710. október 9. AR I. oszt. III. 180–182. o.

[10] *Thaly Kálmán:* Gr. Bercsényi Miklós utasítása gr. Eszterházy Dániel altábornagy mint kassai generális részére. 1710. octóber 10-én. TT 1884. 347–359. o.

[11] Munkács, 1710. december 29. Esterházy Dánielnek. AR I. oszt. III. 326. o.

a különböző ezredtöredékek részére.[12] Ez a tervezet azonban papíron maradt, mert néhány nap múlva a császáriak mind a két megyét ellenőrzésük alá vonták.

Magában a városban állomásozó őrség létszámára is csak közvetett és alig használható adataink vannak. Kecskeméti Mihály, a kassai őrség hadi pénztárosa kimutatást állított össze az 1710. november 1. – 1711. április 21. közti kifizetésekről.[13] Ezalatt mindössze 22 000 forint bevétele volt, ebből novembertől öt hónapon át a következő ezredeknek fizetett: Fierville, Radics, Náray, Limprecht és Riviére (tüzérség.) Létszámot nem közöl, a havi kifizetés összesen 2000–2500 forint között van. 1711 februárjától azután szerepel a fizetési listán Esterházy Antal dragonyos ezrede átlagban 1300 forinttal. Mindezek alapján az őrség létszáma – feltételezve kisebb töredék-egységeket is – aligha tehető 1000-1200 főnél többre.[14] Végülis azonban a létszám pontos ismerete nem nagyon lényeges, hiszen a várost a császáriak nem ostromolták meg.

Hadellátás és pénzügyek

A két instrukció a hadellátás terén is teljesen szabad kezet adott Esterházynak: gabonát, bort, takarmányt bárhonnan erőszakkal is beszállíthatott a városba. Ennek persze a rossz termés, az ország pusztult állapota és a lakosságot megtizedelő pestis határt szabott. Rákóczi először Darvas Ferencet, mint tapasztalt hadi commissáriust akarta beküldeni, erre azonban nem került sor, valószínűleg a jelölt halála miatt.[15] Így Losonczi István lett a „kassai praesidium praefektusa", tevékenységéről azonban jóformán semmit sem tudunk.

Esterházynak már kezdetben rossz tapasztalatai voltak. „...igen nagy pusztaságon jöttem, jóll lehet szép termés vagyon szalmájában, de sehol sem embert, se marhát egész eddég Kassáig nem találtam, amerre jöttem Gönctül fogvást."[16] Az élelemgyűjtésre kirendelt Palásti Ferenc vicecolonellusnak sem volt más tapasztalata: négynél több szekeret nem tudott összeszedni, „mert az faluk mind puszták, a' szegénység ha maga otthon lappang is elvétve, de az marháját, Isten tudgya micsoda hegyekre, völgyekre hajtattya, félvén az ellenség excursiójától." A parasztság valóban igyekezett mindkét hadsereg elől elrejtőzni, „mindenüt mint ha csak repülni akarna a' szegénség úgy vagyon."[17]

1711. január 11. után fegyverszünet volt, de ezt a császáriak úgy értelmezték, hogy Kassa őrsége élelemgyűjtést nem végezhet. A vízimalmok gátjait is elrontották, úgyhogy februárban már csak a szárazmalmokban őrölhettek, de ezt akadályozta a takarmányhiány. Kevés volt a tűzifa is.[18] A tűzifa nélkülözhetetlen volt nem is annyira a fűtés, mint a

[12] Munkács, 1710. december 9. Szentiványi János összesítése. 10. sz. irat. Benne sok számítási hiba.

[13] Kassa, 1711. április 21. 6. sz. irat.

[14] Ismerünk egy 1710-ből való, de közelebbi dátum nélküli kimutatást is a Kassán lévő egységek létszámáról. E szerint Nikházy György lovasezrede 74, Rétey György lovasezrede 232, Beleznay János egysége 69, a stáb (törzs) 45 fő után kapott ellátmányt, összesen: 420 fő. *Kemény Lajos:* Adalék Rákóczi Ferencz katonaságához (1710). HK 17. évf. (1916) 203–205. o.

[15] Szerencs, 1710. október 5. Rákóczi utasítása Esterházy Antalhoz. AR I. oszt. III. 177–178. o.

[16] Kassa, 1710. október 15. Levele Károlyi Sándorhoz. 2. sz. irat.

[17] Alsónovaj, 1710. október 28. Levele Esterházy Dánielhez. 3. sz. irat.

[18] Esterházy levele a fejedelemhez, 1711. február 13. után. 17. sz. irat.

kenyérsütés miatt. Így robbant ki az a konfliktus, amikor a császáriak megtámadták a fahordásra kiment szekereket, a marhákat elhajtották, s többen megsebesültek, sőt meghaltak. Esterházy már ekkor jelezte a fejedelemnek, hogy a lovas had és a menekült nemesség ellátása nem biztosítható, ha a takarmányozást az ellenség megakadályozza.[19]

Nem kisebb gondot jelentett a minimális pénz megszerzése is. Rákóczi világosan megírta Esterházynak: „Legnagyobb előttünk az pénzbeli fundus, amelyben – látja Isten! – nem segíthetjük Kegyelmedet, hacsak maga magát nem segítheti..." Megjelölte viszont a lehetséges forrásokat: a kereskedőknél található pénzt, vagy árucikkeket foglalja le; a falvakon ha meg nem vétetheti az impositiót, marhájukat elhajtván, „sancoltassa meg"; az elhunyt Berthóti Ferenc hagyatékában lévő pénzt kerestesse ki; felhatalmazást kap Mérey Mihály szekszárdi apát Kassán letétben lévő pénzének (5794 forint és 574 arany) felhasználására.[20] Ekkor már bevett gyakorlat volt, hogy a vitézlő rend a számára kiutalt porciószámok után egy-egy tallért is kipréselt a falvakon, az ellenség által megszállt terület lakosságától pedig, mivel „bevárták az ellenséget", orális porciónként 3, equilis után 2 forintot szedtek be (vagy legalábbis követeltek).

Végülis 1710. november 1 – 1711. április 21. közt az összes bevétel 22 063 rénes forintot tett ki.[21]

A kapituláció

Kassa ostromára nem került sor, de a császáriak a fegyverszüneti megállapodásig (1711. január 11.) a Szepesség és a Bodrogköz felől lényegében Ungvárig nyomultak előre, tehát Kassa jóval a frontvonal mögé került. Pálffy is Debrecenbe vonult és egyesült az Erdélyből érkező ezredekkel. Katonai szempontból ez már tényleg a végjáték volt, s a Lengyelországból visszatért Rákóczi január 29-én nem alaptalanul írta Bercsényinek: „...ha Károlyi Pálfit nem tartóztatta volna, [ti. a fegyverszünettel – B. I.] csak legkisebb hírével is motusának: vége lett volna dolgainknak ezen sokféle rémülés között..."[22]

A Kassán összegyűltek – katonák, családtagok, menekült nemesek, polgárok – értesülve voltak arról, hogy béketárgyalások folynak a császáriakkal, s mindenki annak sikerében reménykedett. Esterházynak is megvolt a maga személyes gondja: családja Salánkon tartózkodott s joggal aggódott érte.[23]

---

[19] Esterházy jelentése a fejedelemnek, 1711. február 25. 24. sz. irat. Az ügyre l. még a 22. és 23. sz. iratot is. – Ugyancsak megemlékezik erről az összecsapásról Schiessler Gáspár kassai polgár is. *Thaly* 1884. 747. o. és RTü I. 522. o.

[20] Munkács, 1710. december 29. AR I. oszt. III. 325–327. o. – Bercsényi instrukciója is, l. a 9. sz. jegyzetet. Emiatt Esterházynak később komoly kellemetlensége támadt, mert az apát 1712-ben tőle követelte vissza a pénzét. 38., 39., továbbá 4. és 5. sz. iratok.

[21] Kecskeméti Mihály pénztáros elszámolása. 6. sz. irat.

[22] AR I. oszt. III. 569. o. Uo. felsorolja a császáriak januári térnyerését. L. erre még: *Lukinich* 1925. 29–30. o. Ugyanakkor viszont téved, amikor azt állítja, hogy Kassát a császáriak ostromolták. Uo. 224. o. és AR I. oszt. XII. 556. o.

[23] Szerencs, 1710. szeptember 5. Rákóczi utasítja Keczer Sándor districtuális commissariust, hogy Esterházy Dánielné részére 43 személyre utaljon ki „regulamentáris intertentiót" Bereg megye terhére. AR I. oszt. III. 499. o. – Salánk, 1711. február 15. Csajághy János levele Esterházy Dánielnek. 20. sz. irat.

A város sorsa végül a szatmári béketárgyalások következtében dőlt el. 1711. április 6-án a szatmári gyűlés határozott Kassa átadásáról, s döntéséről Krucsay Jánost és Szathmári Miklóst küldte Esterházyhoz, aki 1711. április 19-i levelében így számol be Rákóczinak az eseményekről (talán kissé szépítve a saját szerepét): közölte a követekkel, hogy a várat csak a fejedelem „plenipotentiája" vétele után adja át, s ezzel a tisztek is egyetértettek, de másnap megváltoztatták véleményüket: ők Károlyi és a szatmári gyűlés döntéséhez tartják magukat. Ezután nagy zűrzavar támadt, az ő élete is veszélyben forgott. A „zenebonának fenyétéket" tett ugyan, s most állandóan 100 lovasból és 100 gyalogból álló készültséget tart a „parada placon", de azoktól is hasonlóan kell félnie. Az erősséget a katonaság nem fogja védeni, egy járőr megjelenésére is át fogja adni. Könyörög a fejedelemnek, hogy adjon 27-éig valamilyen parancsot, mert „ezen erősség agonizálni fog."[24] Április 20-án 150 forintot utaltatott ki a Rákóczihoz és Pálffyhoz küldendő követek részére.[25]

Tehát Kassa sorsát is, éppúgy mint Egerét, a vitézlő rend, főleg a tisztikar magatartása döntötte el.

A város feladásának körülményeit és lefolyását Pulay János munkájából ismerjük.[26] A kassai őrség 1711. április 21-én négytagú küldöttséget (Nikházi György ezereskapitány, Palásti Ferenc vicekapitány, Szőke Mihály generál auditor, Renisperger József és Györe Péter kapitányok) menesztettek a szatmári gyűlésbe, amely 11 pontból álló instrukciót vitt magával. Ezek lényegében megegyeztek azokkal a témákkal, amelyek a szatmári gyűlés tárgyalásaiban szerepeltek (személyi és vagyoni amnesztia, a menekültek biztonságos hazatérése, a város kiváltságainak megtartása stb.). A követek Tokajban összetalálkoztak a város átvételére kiküldött Ebergényi Lászlóval és Viard császári tábornokkal, majd együtt visszatértek Kassára, ahol tárgyalást folytattak Esterházy Dánielllel is. Miután Ebergényi a fenti pontokat lényegében jóváhagyta, a császári csapatok a város felső kapuján bevonultak, a konföderáció csapatai pedig az alsó kapun távoztak, s a kőfalon kívül letették a hűségesküt. Pulay létszámot is említ: szerinte 4000 gyalogos és 1000 lovas távozott a városból. Ez azonban tartalmazza nemcsak a katonai őrséget, hanem azok családtagjait, a menekült nemeseket szintén családjukkal együtt.

Esterházy Dániel is előrelátó volt: 1711. május 6-án Tokajban Pálffytól hivatalos igazolást kért a hűségeskü letételéről és az amnesztia megnyeréséről.[27]

---

[24] *Bánkúti* 1991. 62. o.

[25] 6. sz. irat.

[26] *Pulay* 396–404. o. – Schiessler Gáspár is lényegében hasonlóan írja le az eseményt. *Thaly* 1884. 747–748. o. és RTü I. 522–523. o. – A fejedelem annak tulajdonította az erősség átadását, hogy Károlyi visszaélt az őtőle kapott teljhatalommal. Egyúttal érzelmes mozzanatot is belesző előadásába a könnyező Esterházyról. *Rákóczi* 1979. 461. o.

[27] 37. sz. irat.

AR I. oszt. III., XII.	Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Első osztály: had- és belügy. II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei... Közli *Thaly Kálmán*. III. 1710–1712. Budapest, 1874.; XII. II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára II. Függelék: II. Rákóczi Ferenc kiadatalan levelei Károlyi Sándorhoz 1708–1711. Közzétette: *Lukinich Imre*. Budapest, 1935.
Bánkúti 1991.	*Bánkúti Imre*: Dokumentumok a szatmári béke történetéhez. Budapest, 1991. BTM Mühely 2.
FH	Folia Hungarica
HK	Hadtörténelmi Közlemények
Károlyi lt. Ap AcRa	MOL P 396. Károlyi cs. lt. Acta publica 1. Acta Rákócziana Series II. Missiles Francisci Rákóczi ad Alexandrum Károlyi. – Series V. Szatmári békével kapcsolatos iratok.
Lukinich 1925.	*Lukinich Imre*: A szatmári béke története és okirattára. Budapest, 1925.
MOL	Magyar Országos Levéltár
OSzK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
Pulay	*Pulay János*: Szathmári békesség. (Toldalék a Gróf Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei c. mű II. kötetéhez; kiad.: *Szalay László*.) Pest, 1865. Magyar Történelmi Emlékek V. 183–506. o.
Rákóczi 1979.	*II. Rákóczi Ferenc:* Vallomások. Emlékiratok. (Szerk.: *Hopp Lajos*. A Vallomásokat *Szepes Erika*, az Emlékiratokat *Vas István* fordította.) Budapest, 1979.
RSzL	A Rákóczi-szabadságharc levéltára
RTü I.	Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta *Köpeczi Béla* és *R. Várkonyi Ágnes*. I. Budapest, 1973. (Magyar Századok.)
R.	Románia
SNA	Slovenský Národný Archív, Bratislava
Szl.	Szlovákia
Thaly 1884.	*Thaly Kálmán*: Schiessler Gáspár kassai polgár naplója a Rákóczi-korból (1703–1713.) TT 1884. 740–749. o. – Magyarul: RTü I. 522. o. (Fordította *Paulinyi Zsolt*.)
TT	Történelmi Tár
U.	Ukrajna

LENGYELORSZÁG
Zboró
Róna
Lénártó
Bártfa
Palocsa
Podolin
Hertnek
Sztropkó
Berzevice
Tárca
Kisszeben
Alsórépás
Felsőrépás
Bertót
Töltszék
Hanusfalva
Eperjes
Szepesváralja
Szepesolaszi
Kluknó
Kelembér
Mislye
Homonna
Korompa
Licsérd
Kecerpeklény
Somos
Gölnicbánya
Budamér
Lapispatak
KASSA
Rozgony
Dargó
Semse
Bárca
Györke
Vásárhely
Jászó
Krasznahorka
Kisida
Szepsi
Nagyida
Nagytoronya
Kistoronya
Gönc
Sátoraljaújhely
Selyeb
Alsónovaj
Sajó
Hernád
Bodrog
Tisza
Ung
Tapoly
Laborc
Tarca
0
25
50m km
Tiszatarján
A FORRÁSOKBAN EMLÍTETT HELYSÉGEK
Szerkesztette Erdei Mónika

1.

Sárospatak, 1710. október 10.
Kántor István Esterházy Dánielnek

Kassa iránt elküldték a fejedelem utasítását. Miután commendánsként elég bora van, a hegyaljai szőlőre nem kap kiutalást.

Eredeti. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.
[Külső címzés:] Méltóságos Generalis Campi Marschallus Locumtenens Gróff Galántai Eszterhás Dániel kiváltképpen való jó Uramnak eő N*agyság*ának Gesztelly/Kassa. *[Vörös viaszba nyomott gyűrűspecsét.]*

Méltóságos Generalis, kiváltképpen való jó Uram.
Késsűn essik válaszolnom az N*agyság*od 6[a] p*rae*sentis Gesztelyrül írott úri levelére, melyrül alázatossan követem, mert csak magam lévén Felséges Urunk mellet, nem mindenkor érkezhetem; a' kassai állapottrul ment már Nagyságodnak eő F*elség*étűl ordere.[28] A' mi penig a' szöllő dolgát illeti, eő F*elsége* k*egyelmes*sen azt resolválta, olly commandóban leszen N*agyság*od, a' melyben bora ki fog telhetni, a' szüretezéshez penig ideje nem lehet, másként penig ha az Oeconomicum Consiliumnak valamely bora leszen, már az praevie alkalmassint el vagyon adva. Parancsollyon N*agyság*od tovább is, én magam kötelességemet el nem mulatom. Ajánlom magamot N*agyság*od úri jóakarattyában. S*áros* Patak 10. 8bris 1710.
N*agyság*odnak köteles alázatos szolgája

Kántor István m. p.[29]

2.

Kassa, 1710. október 15.
Esterházy Dániel Károlyi Sándornak

Kassa élelemellátásával kapcsolatos intézkedései, a hadak elhelyezése a környéken.

Eredeti. MOL P 396. Károlyi-lt. Ap AcRa Ser. I. 1710. okt. Fasc. 2. B. 21.

Kassa 15. 8bris 1710.

Méltósságos Generalis Mareschallus Nagy jó Uram.
Tarjánbul[30] 11. praesentis írott Kegyelmed méltóságos levelét vettem tartozó kötelességgel, mellyet ha in tempore megindulásom előtt avagy utambann is vehettem vólna, igenis mind azokat ellkövettem vólna. De ugyis igen nagy pusztaságon jöttem, jóll lehet szép termés vagyon szalmájában, de sehol se embert, se marhát egész eddég Kassáig nem találtam a' merre jöttem Göncztül fogvást. Mellyre nézve subdividaltam a' hadakat, egy részét a Györke[31] völgyére és tul a' Dorgon,[32] más részét Osva[33] völgyére, harmad részét Nagy és Kis Ida[34] tájára mind túl s mind innét, viszsza fordulásokig egészlen bé Kassáig minden felől keménnyen megparancsolván orderem

[28] AR I. oszt. III. 180–182. o. Sárospatak, 1710. október 9.

[29] Kántor István secretárius a fejedelmi kancellárián.

[30] Tiszatarján, Borsod vm.

[31] Györke, Abaúj vm. Ma: Ďurkov, Szl.

[32] Talán Dargó, Zemplén vm. Ma: Dargov, Szl. A közelében lévő hágó fontos útvonal Kassa és Ungvár felé.

[33] Az Ósva patak Abaúj vm. északkeleti részén, a Tárcába ömlik.

[34] Nagy- és Kisida, Abaúj vm. Ma: Veľka Ida és Malá Ida, Szl.

szerint tiszt uraiméknak aszt is, hogy mentül jobban extendálhattyák magokat, csak hajcsák minden respectus és személlyválogatás nélkűl. Mivel pedig Felséges Urunk hasonlót parancsolt ellkövettettnem Eperjes környül is, oda Ocskai Sándor és Ottlik Sándor uraimékat expediáltam.

Én itt bent is éjjel nappal munkálódom a' dolgokban, mellyeket minémű rendben vehetek, azonnal fogom Kegyelmed méltósságát mindenekrül tudóséttanom.

Szentiványi János brigadéros uram hollétét hadaival nem tudom, nem is concipiálhatom, hogy Felséges Urunk kegyelmes dispositióit eddig nem effectuálta ő kegyelme.

Ezzell maradok Kegyelmednek engedelmes köteles szolgája

Esterhás Dániel m. p.

3.

Alsónovaj, 1710. október 28.
Palásti Ferenc Esterházy Dánielnek

A szekerek összegyűjtése alig járt eredménnyel, a regimentnek viszont nyugalomra van szüksége.

Eredeti. OSzK Kt. FH 1389/15. fol. 243.

[Külső címzés:] Méltóságos Gelánthai Gróff Esterhás Dániel Generál Feldt Marschall Leudnant nagy jó Uramnak Eő Excellentiájának alázatossan írta. Cassa.

Méltóságos Generál Feldt Marschal Leudnant nagy jó Uram.

Excellentiád nekem kiadot méltóságos ordere szerint, én az Száraz Vőldgyet[35] benyargalyam, a' mint hogy nem is egyébnek, hanem ... et re[36] nyilvánságossan száraz és puszta völdgynek mondhatom, mert magam is csaknem szárazon jöttem ki belüle, noha tegnap s egész íjel munkálóttam szívessen, hogy mennel töb szekereket verhessek eöszvö, de soha négynél többet nem kaphattam, az sem pedig mind szárazvöldgyi szekér, mert a faluk mind puszták, a' szegénség ha maga othon lappáng is elvítve, de az marháját, Isten tudgya micsoda hegyekre, völgyekre hajtattya, félvén az ellenség excursiójától. A' mint hogy tegnap is a' midőn Berencsen lettem volna, az ellenség hatszázig való portája Alsó Vadászon volt, az katonaságot űzte, s kűlők [így!] oda is jöttek hozám, tegnapelőt pedig Seleben,[37] Kupán voltak az portássi, így azért mindenüt mint ha csak röpülni akarna a' szegénség, úgy vagyon. Kihez képest énnekem továbi progressussom íppen nem lehetvén, az négy szekér élést elküldöttem, magam pedig itten megetetvén, megyek ma Telki Bányára s onnénd újobban az Tekintetes Regimentet előbeni statioba teszem, de kérem alázatossan Excellentiad Méltóságát, had legyen valami pihenésse az Tekintetes Regimentnek, mert hitemre Kegyelmes Uram, az egész regementben nincsen 50 ép lovam, mindazáltal mind ezek eránt dislocálván előbi mód szerint az Tekintetes Regimentet, magam alázatossan udvarlok Excellentiadnak s bűvebben informálom.

Ajánlván magamat méltóságos gratiájába s maradok Excellentiadnak alázatos szolgája.

Palásti Ferenc m. p.[38]

Alsó Novaj die 28. 8bris 1710.

---

[35] Szárazvölgy, Gömör és Kishont vm. délkeleti szöglete, a Sajótól keletre.

[36] Két szó olvashatatlan.

[37] Helyesen: Selyeb, Abaúj vm.

[38] Palásti Ferenc, Esterházy Antal dragonyos regimentjének alezredese.

4.

Rovnó, 1710. október 29.
A Consilium Oeconomicum Esterházy Dánielnek

Intézkedtek Mérey Mihály apát Kassán lévő lefoglalt pénzének az őrség fizetésére való átadásáról.

Eredeti. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.

[Külső címzés:] Excellentissimo ac Illustrissimo Domino Comiti Danieli Eszterház de Galánta perpetuo in Frakno etc. Kassa. *[Nagy, papírba nyomott kerek pecsét, felirata: SIGILLUM CONSILII OECONOMICALIS]*

Excellentissime ac Illustrissime Domine Comes, Domine Nobis colendissime.

Salutem obligatissimorumque servitiorum nostrarum commendationem. Praeses Urnak[39] írott Excellentiád levelét Méltóságos Fő Generalis és Locumtenens Uram kassai gvardizon dolgában költ intimatiojával együtt vettük kötelessen s engedelmessen, mellyhez képest íme azon hites cancellistánkot, a kit ez előtt való esztendőben Mérey Mihály Apátúr[40] Kassán in deposito hagyott pénzeinek el pecsételésére, Méltóságos Locumtenens Uram parancsolattyábul rendeltük vala, el küldöttük Excellentiádhoz, hogy Consilium részérül reá tett pecsétet le vévén, resignállya azt meg írt szükségre, kiben instructiója szerint el is fog járni. Azon portéka, a' midőn megírt móddal el pecsételtetett volna, pro tutiori conservatione kassai plebánus Tarnoczy Uram kezéhez resignáltatott. Mellynek el pecsételése után ugyan Méltóságos Locumtenens Uram rendeléséből Nemzetes Sugó György Uram[41] eő kegyelme, ugyan az mi emberünk jelen létében revideálta, maga is el pecsételte, úgy tudgyuk, meg írt Plebánus Uram decidálása után a Nemes Káptalon tett olly rendelést, hogy intacte meg maradhatott. Kirül írtunk Tiszteletes Nagyságos Pettes András[42] Uramnak eő Kegyelmének, igazíthassa útban mind Excellentiádot, mind ezen expresusunkat, hogy az szerint Excellentiád dispositiója alá resignáltatván, ez iránt való quietantiát kezünkhöz vehessük. Ezen expressusunkat pedig jó securitással viszsza bocsájtani ne terheltessék Excellentiád. Coeterum Excellentissimam Vestram salvam et incolumem diu vivere desideramus. Datum Rovnae[43] die 29. 8bris 1710.

Excellentissimae ac Illustrissimae Dominationis Vestrae.

Servitores obligatissimi Suae Serenitatis Ducalis
Inclitorum Confoederatorum Regni Hungariae
Statuum Consilium Oeconomicum

[39] Báró Klobusiczky Ferenc.

[40] Szekszárdi apát, 1709 augusztusa óta császári őrizetben.

[41] Sugó György kvártélymester.

[42] Pethes András egri kanonok, választott ansariai püspök, szenátor.

[43] Rovnó, később Róna, Sáros vm. Ma: Rovné, Szl.

5.

Kassa, 1710. november 1.

Esterházy Dániel elismervénye a Consilium Oeconomicum részére Mérey Mihály apátúr lefoglalt pénzének átvételéről.

Egykorú másolat. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.

Par Quietantionalium per praefatum Danielem Eszterházy Jurato Cancellistae Consilii Oeconomici datam.

Quietantia super fl. Rh. 5794 X. 51, id est ött ezer hét száz és kilencven négy Rhénes forintokrúl és öttven egy graicárrul, nem külömben 574 körmöci aranyakrul, id est ött száz hetven négyrül. Melly két rendbéli summát Méltóságos Fő *Gen*eralis és Locumtenens U*ram* eő Excellentiája Fölséges Urunk s Vezérleő Fejedelmünk annuentiájából lött Méltóságos dispositiojából az Tekintetes Consilium Oeconomicum arra rendelt hites Cancellistája, Nemzetes Vitézleő Horváth András Urammal kezemhez vettem. Melly két rendbéli pénzt Tiszteletes Mérey Mihály Apátúr U*ram* itt Kassán in deposito hagyott volt, és említett Tekéntetes Consilium Oeconomicum parancsolattyából fölül nevezett Horváth András U*ram* le pecsétlett és pro conservatione az itt való Parochián hagyott. Kit is azon Parochiárul egy ládá*ban* percipiáltattam. Mellyrül a' Tekéntetes Consilium kívánságára adtam ezen recognitionalis quietantiámot. Cassoviae die 1[a] Novembris 1710.

Esterház Dániel m. p.

6.

Kassa, 1710. november 1 – 1711. április 21.

Kecskeméti Mihály pénztáros kimutatása a kassai őrség pénzügyeiről: bevételekről és kifizetésekről.

Eredeti. SNA Az Esterházy család cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.

Introitus Pecuniae ad Cassam Gvardizon*ae* Cassoviensis.

A*nno* 1710.	fl. Rh.	Xgri.
Die 1[a] 9bris Tiszt*elendő* Apátúr Mérai Mihály pénze ezüst pénzül	5794	51
Arany pénzül 574. per Rhenens*es* 4 computan*tes*	2296	–
Die 24. 9bris. A' mely 40 Rhenes forintok Fervill[44] U*ram* regimentye számára apothecábul ki vett orvosságokért Remond[45] Fő Strása Mester Uram kezéhez erogáltattak vólt (a' mint oda alább is az erogatiokbúl kitettzik) azokbúl viszsza jött a' Cassában	31	–
Die 19. Xbris. Néhai Kassai V*ice* Generalis Berthóti Ferenc[46] U*ram* pénze	2078	28
Die ult*ima* Xbris. N*emzetes* V*itézlő* Radics András U*ram* regimentye quartir portiók után való tallérokat adott bé 89. mely tészen	133	30

[44] Louis Fierville le Hérissy brigadéros s ekkor francia ügyvivő Rákóczi mellett.

[45] Közelebbit nem tudunk róla.

[46] Berthóti Ferenc kassai vicegenerális, szeptember 11-én halt meg.

Die ultim*a* Xbr*is*. A' mely pénz erogáltatott vólt az Artilleria ki fizetéssére, úgymint fl. Rh. 345 Die 24. Xbr*is* (a mint az erogatiókbúl is ki tettzik), azon Pénzbül Merai[47] Ur*am* Losonczi[48] Ur*am* által restaurált	150	–	
Die ult*ima* Xbr*is*. Tekint*etes* Nemz*etes* Brigadéros Nárai[49] Ur*am* regimentye quartéllyábúl portiók után collectált tallérokat Erős István Qvartély Mestere által administrált 103-mat, mely tészen	154	30	
Die ult*ima* Xbris. N*emzetes* V*itézlő* Limprecht[50] Ur*am* regementye portiói után qvártély tallérokat administrált 57-et	85	30	
A*nno* 1711			
Die 4. Januar*ii*. Jászai György Deák Ur*am* korcsma pénzt administrált	1074	10	
Die 5. Februar*ii*. Márai Ur*am*túl serkorcsmábul jött bé	1000	–	
Die 28. Februar*ii*. A' Patecariustúl f. ung. 100, facientes f. Rhenenses	83	20	
Die 11. Mart*ii*. Márai Uramtúl	897	–	
Szepessi Páll[51] Argenteriaja és ón edénye becs szerint	52	50	½
Hefflanyi argenteriaja 132 lót á f. Ung. 1. d. 2	112	12	
Néhai T*ekintetes* N*emzetes* V*itézlő* Berthóti Ferenc Ur*am* argenteriáját 279 lotot, á f. Ung. 1 d. 2	194	39	
Az első borok taxája a' Városon	3744	30	
A városra tett limitatio	3000	–	
Második borok taxája extendáltatik	309	30	
Summa summarum	21192		½

Accrescentia Perceptionis.

Die 18. Aprilis. Az Drágonyosok kifizetésére administrált az korcsmábúl Mária Bertalan Uram fl. Rh.	300	–	
Eodem. Ugyan azon szükségre Jászai György Deák Uram bor korcsmábúl	400	–	
Summa facit f. Rh.	700	–	
Item a' borok trigesimalitássának supernatansa accedal fl. R.	171	–	
Totalis summa perceptio*num* faciunt*ur* f.	22063		½

Datum Cassoviae Per me Perceptorem,
Die 21. Apr*ilis* A*nno* 1711.

Michaelem Kecskeméti m. p.[52]

[47] Marai (Márai) Bertalan kassai főbíró.

[48] Losonczi István.

[49] Náray (Nyáray) László brigadéros, kassai commendáns a súlyos beteg Radics András mellett, ill. helyett.

[50] Limprecht János báró, murányi commendáns.

[51] Szepessy Pál, Borsod vm. alispánja.

[52] Kecskeméti Mihály hadi pénztáros.

Erogatio ex hac Cassa.

Anno 1710.	f. Rh.	Xgri.
Die 1. 9bris. Méltóságos Generalis Eszterházi Dániel Uram ő Excellentiája Nemzetes Vitézlő Lossonczi István Uram által pro publicis neccessitatibus vett kezéhez száz aranyat, mely per Rh. 4 computálván, tészen	400	–
Die 19. 9bris. A' vas láda körül való munkájáért lakatosnak	1	15
Eodem. Pecsételni való spanyól viaszra	–	30
Die 17. 9bris. Eperjesi, Bártphai gvárdizonnak edgy havi ki fizetésére, Méltóságos Generalis Andrási Páll[53] Uram ő Nagysága regimentyére és Radics Uram oda commendéroztatott hajdúira s tiszteire, azon a' három száz forintokon kívül, mellyett Eperjesen Bagossi László[54] Uram ott való commendánstúl percipiáltak	424	10
Eodem. Generális Andrási Páll Uram ő Nagysága regimentye számára mundir confectiójára és egyéb ahoz való requisitumokra	243	14 ½
Die 24. 9bris. Az Kassai Praesidiumnak edgy havi exolutiójára, úgy mint pro Novembri:		
Fervilliano	644	40
Radicsiáno	620	–
Náraiáno	751	50
Reveriano[55]	226	20
Limprechtiano	247	–
Item Tekintetes Nemzetes Vitézlő Fervil, Nárai és Radics Uraimék regimentyébül commendéroztattak ki fizetésére vett kezéhez Nemzetes Vitézlő Kecskeméthi Mihály Cassirer	160	–
Item die eodem. Méltóságos Generális Gróff Eszterházi Dániel Uram eő Excellentiája parancsolatyából Fervill Uram regimentyebéli Fő Strása Mester Remond Uram kezéhez Apothecábúl ki vett orvosságoknak ki fizetésére in defalcationem futurae solutionis Inclytae Regiminis	40	–
Die 24. Xbris. Méltosságos Generalis Eszterházi Dániel Uram eő Excellentiája commissiójára az Artilleriának fizetésére	345	–
Eodem. Tóth Márton[56] Urammal ki szabadult nro. 11 raboknak edgy edgy tallért, tészen f. Rh.	16	30
Die 29. Xbris. Az Kassai Apothecariusnak Palotás Regiment számára orvosságokért	6	39
Die eodem. Az Kassai Praesidiumnak exolutioja pro Xbri, úgymint: Fervilliano	645	50
Radicsiano	621	20
Reviriano	226	10
Limprechtiano	247	–
Naraiano	756	50
Summa erogationis	6624	18 ½

[53] Andrássy Pál báró, generális főstrázsamester.

[54] Bagossy László ezredes, december 9-én kapitulált Bártfán.

[55] Rivière, Jean-François, hadmérnök és tüzérségi colonellus.

[56] Tóth Márton krasznahorkai commendáns, november 27-én esett fogságba.

Imputatis imputandis et defalcatis defalcandis pro I*nclytis* Regimin*ibus* f. Rh.			
Fervilliano	644	20	
Radicsiano	606	12	
Náraiano	662	10	
Reviriano	195	57	½
Limprechtiano	191	5	
Item Méltó*ság*os Generális Eszterházi Dániel Ur*amn*ak ő Excellentiájának bizonyos publicumokra 34 aranyat, mely tészen	136	–	
Die 30. Januar*ii* A*nno* 1711			
Két generál adjutántnak	50	–	
Expeditornak	15	–	
Cancellistának	10	–	
Szekér Mesternek	10	–	
A*nno* eodem pro mense Februar*ii* I*nlytis* Regiminibus			
Naraiano	754	40	
Radicsiáno	624	40	
Reviriano	223	40	
Fervilliano	743	10	
Limprechtiano	213	–	
Die 6. Febr*uarii.* Méltó*ság*os Gen*e*ralis parancsolattyából M*éltó-ságos Generalis* Groff Eszterházi Antal Ur*am* ő N*agyság*a dragonyos regimentinek	1270	–	
Die 16. Martii. Ugyan azon dragonyos regimentnek	1366	45	
Méltóságos Generális Gróff Eszterházi Dániel Uramnak eő Excellentiájának eő Excellentiája parancsolattyából a' Fiscalitásokbúl adtam ezüst és ón edényeket, amellyeknek ára extendáltatik ad f. Rhenen*ses*	134	54	
Petneházi Sigmondné Aszszonyomnak Méltósságos Generalis Uram eő Excellentiája engedelmébül Deputatiokor az első borok*nak* taxája condonáltatott, mely tészen f. Rhénen*ses*	22	–	
Nográdi János[57] Uram*nak* a' Fiscalitásokbúl fizetésé*ben* ón edényeket ad f. Rh.	8	–	
A' Militiának marad Restantiában in universum az első borok taxájából f. Rhenenses	446	–	
A' második taxája simul cum militaribus minthogy nem exigáltatott a' boroknak, tétetődik az erogatiók közzé, melly extendáltatik ad fl. Rhénenses	309	30	
Item a' Fiscalitásokbúl adtam Méltósságos Gen*e*ralis Gróff Eszterházi Dániel Ur*amn*ak, ugyan ő Excellentiája parancsolattyából edgy ezüst mosdó korsót, mely extendáltatik ad f. Rhenen*ses*	28	3	
Magam fizetésemben vettem ki in tertilitat*em* ad norma*m* alio*rum* officialium f. Rh. öt hólnapra	118	20	
Item pro aprilis vettem ki magam fizetését in tertilitat*em*	23	40	
Item adtam Méltosságos Gen*e*ralis Ur*amn*ak ő Excellentiájának dirib darab 22 latt ezüstöt, mely tészen fl. Rh.	18	42	
Die 18. Martii Nógrádi János Ur*amn*ak fizetésébe	40	–	
Eodem Papirosra	5	–	
27. Martii Göncrül szabadúlt rabok*nak*	6	–	

[57] Nógrádi János generáladjutánt.

4. Aprilis. Rétei János[58] Uram tiszteinek	15	–
Eodem. Andrássai Pál Uramnak fizetésébe	50	–
6. Februarii. Placz Major Uramnak	50	30
19. Februarii. Rétei György[59] Uram Regimentyének	159	30
24. Februarii. Ugyanazon Regimentnek	40	–
5. Martii. Placz Major kezéhez Kassai Rabok számára	24	–
Eodem. Volentéreknek Commissione Suae Excellentiae	258	–
13. Martii. Brigaderos Nárai László Uramnak négy havi fizetésében á f. 88 x. 20. computálván	353	20
9. Aprilis. Vályi István Uramnak erga Commissionem Suae Excellentiae	7	30
Die ultima Februarii:		
Volunter tiszteknek erga Commissionem Suae Excellentiae	69	–
Két Generál Adjutánsnak	50	–
Secretariusnak	15	–
Cancellistának	10	–
Szekér Mesternek	10	–
Placz Majornak	24	–
Placz Adjutánsnak	12	–
Porkolábnak	9	–
Borbélynak	3	–
Kapu Deáknak	1	30
Profusznak	3	–
Szabóknak mundir csinálásáért	119	–
Gombkötőknek munkájáért	29	40
Summa summarum f. Rh.	16655	x. 40
A' mely fiscalis angliai posztó vólt, Méltóságos Generalis parancsolattyából bizonyos szolgálatokért adtam Sugo János és Blonszki Illés Uraméknak úgy mint 9 sing ¾.		
Item vólt edgy pár pisztoly is kerekes, adtam Sepsiben[60] kárt vallott Nikházi Uram katonájának Méltóságos Generalis Uram parancsolattyából, leveleket hordozván oda.		
Et sic manent in Cassa et Restantiis f. Rh.	4536	20 ½

Datum Cassoviae Die 14. Aprilis Anno 1711.

Kecskeméti Mihály Cassirer m. p.
[Vörös viaszba nyomott gyűrűspecsét.]

Erogatio Die 16. Aprilis.

Következik a' belől meg írt Causalis summából az Kassai Praesidiáriusok fizetésse, úgymint leg elsőben is két unter officér szaporodván [így!] Fervill Uram regementye, erogáltatott

Fervilliano	151	10
Radicsiano	655	30
Reviriano	228	40
Limprechtiano	214	–

[58] Rétey János lovas ezereskapitány.

[59] Rétey György lovas ezereskapitány.

[60] Helyesen Szepsi, Abaúj vm. Ma: Moldava nad Bodvou, Szl.

Náraiano	752	40
Pro Regimine Excell*entissi*mi *Domi*ni Antonii Eszterházi cum auctione	1368	50
Die 18. Apr*ilis*. Placz Majornak cum sibi adjunctis	52	30
Die 19. Apr*ilis*. Két Generál Adjutánsnak	50	–
Szekér Mesternek	10	–
Secretariusnak	15	–
Cancellistának	10	–
Die 19. Apr*ilis*. Nikházi György Oberster Ur*amn*ak in recompensam Vinorum Nro. 81 restituti	81	–
Die 19. Apr*ilis*. Generális Andrási Páll Ur*am* adjutánsának	15	–
Eodem. Trincsényi János Oberslaidinant Ur*amn*ak Fiscális Forgóért, melly viszsza adattatott Szathmári Miklós ur*amn*ak	18	42
Erős István Brigadae Qvártély Mesternek	20	–
Die 20. Apr*ilis*. Kegyelmes Urunkhoz ő Felségéhez, és Pálffi Uramhoz ő Excellentiájához küldött követek számára, Nikházi György Ur*am* kezéhez adtam	150	–
Item. Nárai László Brigaderos Ur*am* Adjutántyának	20	–
Nárai László Brigaderos Ur*amn*ak ő kegyelmének	88	20
A' Rétei János Ur*am* három sebes katonáinak edgy lónak az árával, melly ellenség által el lövettetett	54	–
Item. Méltósságos Generális Eszterházi Dániel Ur*amn*ak ő Excellentiájának Regulamentaliter öt hólnapi fizetésé*ben*, menstruatim per f. Rhen*enses* Regulamento denotatos, compútálván, obveniált f. Rh. 1400, most azon summának complanatiójára fizettem f. Rh.	800	–
Marad ő Excellentiá*jána*k in restantiis f. Rh. 600.		
Item die 18. Apr*ilis*. Fizetvén az Dragonyosok*na*k Mérai Apátúr pénzébül, az apró pénzben tanáltatott defectus secundum recognitio*nem*, mely tétetik Szepessi János[61] Uramnál való 2 forint defectussak pro erogatis f. Rh.	12	–
Summa totius erogationis f. Rh.	22017	07

Extradatum Cassoviae die 21. Apr*ilis* Anno 1711.

Per me Perceptorem Michaelem Kecskeméti m. p.
[Vörös viaszba nyomott gyűrűspecsét.]

7.

Bártfa, 1710. november 25.
Beleznay János Károlyi Sándornak

Tájékoztatja katonáiról, akik Érsekújvárból jöttek ki, fizetésük nincs, rongyosak. Az ellenség hadmozdulatai.

Eredeti. MOL P 396. Károlyi-lt. Ap AcRa Ser. I. 1710. nov. Fasc. 1. A. 52.

Miltosagos Generalis Nagy jo Kegyelmes Uram.
Excellentiad 13. et 17. praesentis nékem írott leveleit nagy alázatossan vettem, s azokban lévő méltóságos parancsolattyát megértettem, én igenis Méltóságos Generalis Uram tellyes tehetségem

[61] Szepessy János Borsod vm. helyettes alispánja.

szerént ezt a mellettem lévő hadat mindenkor olly csuporton igyekezem tartani, hogy mihelyest a szükség és az Nemes Haza szolgálattya az hova kívánnya, azonnal vele oda indulhassak. Még ezen militia közül, Méltóságos Generalis Uram, egy sem lett labancá, miólta ezen a földön vagyon, sőtt inkáb naprul napra szaporodik. Most actu is azokon kívül, kik a bagazianal vannak, itt mellettem vagyon eötödfél százig való tiszt uraimékkal együtt, s tudom ez utánn is, annál inkáb ha téli qvartíllyok ki leszen, nem fog fogyni, hanem inkáb szaporodni. Edig is, Méltóságos Generalis Uram, ha Excellentiad kegyelmes parancsolattyábul elősszöri az Tekintetes Nemes Sáros Vármegyére téli qvartílyunk iránt kiadott determinatioját Keczer Sándor Provincialis Fö Commissarius Uram eö Kegyelme meg nem változtatta vólna, hiszem Isten kegyelmébül edig valami próbát vihettünk volna az ellensígen véghez. De bizontalanok lévín itt Bártfa tájékán megmaradás, annál inkáb téli qvartíly felől, se tiszt uraiméknak, sem az katonaságnak semmihez kedve nem vólt, nem lívín honnan várni valami költséget, a' melbül magának csak egy pár csizmát is szerezzen. Holott igen elrongyosodott, sok, akinek valami ruhácskája vólt is (bízván Ujvár megsegítísíben) elhadta magától Újvárban. Kírem azért nagy alázatossan Excellentiádat, ha lehetséges, ezen milítiának, s úgy tiszt uraiméknak is valami mundírposztó felől méltoztatnék Excellentiád provideálni, ha egyébrül nem, csak köpönyegeknek való abárul is. Ebeli Excellentiád kegyelmes gratiaját mind Excellentiádnak, s mind az Nemes Hazának velem együtt nagy alazatossággal meg igyekezik szolgálni. Hasonlokípen téli qvártilyunkot is Excellentiad kegyelmes gratiajára bízván, a' mint és az hol Excellentiad assignáltatni parancsollya, contentusok lészünk véle. Itt ugyan már Nemes Sáros Vármegyében Méltóságos Generalis Esterhás Dániel Uram Eő Excellentiája intimatiojábul repartialtattak vólt pro subsistentia haromszáz portióink, de ollyan helyeken nagyobb rísszre, a' mellyeket actu is az ellenség bír és nímellyekben resideal is, ugymint: Tárca[62] és Berzevice[63] etc. A többi portióinknak pedig in hostico Szepes Vármegyében kelletett volna lenni. Hanem mind ezekrül Excellentiád kegyelmes parancsolattyát elvárván, adig fellyebb megírt assignált helyekrül a' mint lehet fogunk interteneáltatni. Azomban ezt is kívántam Excellentiádnak alázatossan repraesentalni, Pongrácz[64] mellett levő volentirok közül lívín mellettem százig való, nem külömben Ebeczki[65] Uram regimentebeliek is harminceöten, kik is nem tudván hova menni, itt magam mellett tartóztatom eőket. Ezek iránt is alázatossan elvárom Excellentiad kegyelmes parancsolattyát. Ipen ezen órában esett értésemre, hogy ezerig valo nímetség érkezett vólna Tárcához és háromszázig való labancság, mellynek is recognitiojára mingyárást küldöttem, ha ugyan bizonyos-í vagy nem, és hova legyen szándekozása, ha ollyas lészen, Excellentiadat is alázatossan tudósítani el nem mulatom. Valami Maniczki Adam nevő Andrássy Pál Uram regimentjebeli capitan lajdinant akarván bémenni Lengyelországban, gondolom, a' mint szavaibul értettem, Felséges Urunk parancsolattyábul ment vólna bé, mi dolog legyen reá bízva, nem tudhatom, itt igen megbetegedett, mellyet is Excellentiádnak alázatossan akartam tudtára adnom. Ezel Excellentiad gratiajaban ajanlvan magamot, maradok

Excellentiadnak alázatos szolgaja

Beleznaj János m. p.[66]

Datum Bartphae, die 25. 9bris 1710.

[62] Tárca, Sáros vm. Ma: Torysa, Szl.

[63] Berzevice, Sáros vm. Ma: Brezovica, Szl.

[64] Pongrácz János jászói commendáns.

[65] Ebeczky István brigadéros, utóbb Ungvár parancsnoka.

[66] Beleznay János lovas ezereskapitány.

8.

Kassa, 1710. november 27.
Esterházy Dániel II. Rákóczi Ferencnek

Részletesen beszámol a városban és az őrségben lévő ügyekről: személyek, ellátás, katonai helyzet, az ellenség stb.

Eredeti. OSzK Kt. FH 1389/15. fol. 231–239.

Kassa die 27. 9bris 1710.

Felséges Vezérlő Fejedelem, Nagy jó Kegyelmes Uram!

Munkácsról die 20. praesentis költ Felséged kegyelmes prancsolattyát tegnap estve felé vettem nagy alázatossan,[67] mellyben az ide rendelt hadak subsistentiájokrul és azoknak effectivus statussárul való alázatos informatiómat méltóztatik kegyelmessen parancsolni meg küldenem. Jóll lehet Felséges Uram, mindazokrul vóltaképpen informáltam alázatossan Méltóságos Fő Generalis Urunkat ő Excellentiáját, az occurentiákrul pediglen az intercipiált levelekkell leg közellyebb mindgyárást a pataki lárma[68] után Scharier Uram[69] egy kapitánnya által, a' melly az actio után Vásárhelyrül[70] ide Kassára bé jött vala, egy pachétát küldöttem vala, ő Excellentiájának intituláltam. Nem külömben más pachétát Méltóságos Generalis Károlyi Sándor Uramnak csak ez ellmúlt napokban, mellyben a' Jászai és Krasznahorkai dolgok és ell árultatások[71] valának includálva, dirigálván levelemmell edgyütt Szent Péteri Uramhoz.[72] Supponáltam azonban, hogy ő Excellentiája által Felséged is méltóztatik kegyelmessen informáltattni. Mind az által Felséged kegyelmes parancsolattya szerént az ide való hadaknak mi vóltokat, a' mint lehetett, Tabellákra csinálván, alázatossan annectálom Felségednek,[73] mellyekbül mind az effectivus statussa s mind pediglen quartélyoknak dislocáltatássa constálni fog Felségednek. Az eperjessi állapotoknak repraesentátióját pediglen Felséged eleiben magára válalta Szent Iványi János Brigadiros Uram eő Kegyelme.

Mind ekkoráig sem dilucidáltattam Felséges Uram a' hódult és hódulattlan hellységekbül collectálandó pénz eránt, mert Méltóságos Fő Generalis Uram ő Excellentiája Méltóságos dispositiójábul sem distingváltatott illy világossan, hogy a' hosticum értetődgyék azokrul a' hellyekrül, a' kik bé hódultanak, azokbul minden oralis három, equilis portiók pediglen kétt forintyával exigáltassanak, nem is capacitáltatthattam ekkoráig is arrul, hogy praeter naturalium exigáltathassék azon pénz a' portiók után, vagy pedig inclusive abban ércsem az alimentatiót, mert nagyobb része Nemes Abaúj vármegyének, hasonlóképpen Sárosnak egy része, Torna egészlen bé hódulván az ellenségnek, mind azokbúl a' hellyekbül a' fellyebb írt mód szerént kellene az exactiót tétettni. Kinek effectussát nem reménlhetem, igen ell pusztulván a' dög által is az emberek, csak subsistentiára való naturálékat is a' Militia nem tud hajtani maga quártéllyábul: hasonló panaszsza vagyon az ellenségnek is, a' mint az intercipiált leveleibül láttam. Hosticumnak pedig Felséges Uram, ekkoráig nem egyebet érthettem, a' mint az accludált tabellábul ki teczik, Nemes Gömör, Szepes és Borsod Vármegyéknél, nem lévén arrul egyébb intimátióm, hanem az újvári hadaknak[74] speciális reflexióbul lött Felséged kegyelmes resolutióját méltóztatott Fő Generalis Uram ő Excellentiája úgy declarálni, hogy azoknak oralis portiójok három forintyával, equilisek pedig-

[67] AR I. oszt. III. 308–310. o.

[68] 1710. november 10.: Esterházy Antal veresége Sárospataknál.

[69] Jean-Jacques Charrière dragonyos ezredes.

[70] Vásárhely, Zemplén vm. Ma: Trhovište, Szl.

[71] Jászó és Krasznahorka 1710. november 26-án kapitulált. Ma: Jasov és Krásna Hôrka, Szl.

[72] Szentpéteri Imre Borsod vm. alispánja, brigadéros.

[73] Ma már hiányzik.

[74] Az Érsekújvár kapitulációja után kivonult őrségnek.

len kettővel Sáros Vármegyének azon részébül, a' melly a' Confoederatio hívségében nincsen, exolutiójok tellyen ki, holott Felséges Uram, Sáros Vármegye, a' mint informáltatom, egészlen jurisdictiónk alatt vagyon, kétt hellyen, Bárcán[75] és Berzevicén kívül, de azok is agnoscállyák a' Nemes Vármegye tisztei authoritássát, dependenter is vannak a' lakossok, a' mint a' quártély dislocatiója azokra is extendáltatott.

Mennyi számú széna, szalma és más kevés élet légyen az itt való Praesidium számára, az accludált specificatióbul méltóztatik kegyelmessen meg érteni, a' szénát ha paraszt szekérre számlállyák, in duplo lehet érteni, a' mint informáltatom.

A Praesidialis tisztek, várossiak még be jövetelem előtt is felesleg takartak, úgy hogy majd minden házak és héjazatok dugva vannak szénával és szalmával, mellyek miatt Isten óltalmazzon bennünket a' tűztűl. A tisztek cselédgyei már nagyobb részén mind bent vannak, de a' Nemes Vármegyék tisztei közül a' Torna Vármegyei Vice Ispányon kívül kétt más tisztel edgyütt senki sincsen, noha eleget írogattam nékiek, kiknek absentiájok miatt annak rendi szerént nem folyhattnak a' dolgok.

Méltóságos Generalis Károlyi Sándor Uram ő Kegyelme levelét e' napokban veszem, mellyben pro informatione adgya tuttomra, hogy az Ujvári hadnak, a' melly eddég Beleznai Uram keze alatt vólt, subsistentiájok resolváltatott vólna Méltóságos Fő Generalis Urunk ő Excellentiája által Eperjes és Kassa között continuáltattni, kik most Bártffa táján vannak, ott lévő subsistentiájokkal alkalmasint contentáltattak is, mert Sáros Vármegyében 300 oralis és annyi equilis portiójok ugyan Bártffa táján assignáltattak. Felségednek azért alázatossan kívánom repraesentálnom, ha azon újvári had, a' mint már compániákra és jó csuportra vette magát, kiknek lisztájokat már meg küldöttem Méltóságos Fő Generalis Urunknak ő Excellentiájának, vagy meg szaggatattik, avagy Beleznai Uram alól ell menniek, tellyességgell nem contentáltatthatván Géczi Gábor Urammall, félő hogy azonnall ell ne oszollyanak. Mi némű munkával és mesterséggel csináltam öszve őket, meg írtam sokszor említett Méltóságos Fő Generalis Urunknak ő Excellentiájának; sőt a' superflua portiojoknak is, a' méllyek még nem accomodáltattak, mint tellyenek ki fizetésekkell edgyütt, meg írtam Méltóságos Generalis Károlyi Sándor Uramnak is választ adó levelemben.

Eszt én Felséges Uram, csak pro informatione írom Felségednek s nem úgy, sőt Isten ne adgya, hogy leg kevessebbenn is hellyben ne maradnának Felséged kegyelmes dispositiói, de a' Méltóságok a' mint fellyebb alázatossan meg írám, úgy disponáltanak vala irántok.

Beleznai Uram ezerét most Trincsényi János Vice Colonellus és Fekete László Fő Strása Mester Uraimék commendérozzák, de annak öszve gyűjtésse reménteln, mert inkább nagyobb része Hegyallyárul és a Hernád alsó részeirűl valóknak mondattanak lenni, sokan el is hóltanak a' pestisben bennek.

Pongrácz János Uram hajdúinak is, noha Felséged kegyelmes dispositiója szerént Eperjesre be kellene menni, kit már én egynéhány ízben ordereztem a' be menetelre, de úgy látom, igen vastag ember lévén, Méltóságos Fő Generalis Urunk Patensére relegálván magát, hogy ő szabad, nem obligatus Praesidiumban menni, holott az eperjessi gyalogság közzé vagyon a' lisztában felltéve, ha azért Felséged nem compellállya, semmire nem mehetek vele, mert soha egy hellyben nincsen, ide s tova jár hajdúival és katonáival a' szegénységnek nagy káraival, a' mint hallom. Bagossi László Uramnak semmi hajdúi nincsenek a' maga Regementye béliek Eperjessen, hanem csak a' melly kevessen jöttenek ki az annectált lisztájok szerént Jászóbul a' tisztekkell edgyüt, hogy azok is ell ne oszollyanak, mint a' többi ki jöttek, küldöttem bé ő Kegyelméhez Eperjesre. Quártéllyokat azoknak is ki adatom, ha Pongrácz Uram hajdúi bé nem mennek, azoknak a' quártéllyokbul assignáltatok ezeknek.

Szepesbül hozott rabokrul, úgy mint Görgei György és Miklós iránt mitt méltóztatik Felséged parancsolni, kikkell edgyütt Tőke Sigmondot[76] és Imrét ell fogatta nem régiben Pongrácz Uram, de ismét ezen két utolsót, a' mint értem, ell bocsátotta ő kegyelme, mi okbul, nem tudom.

Ebeczki István Uram commandója, úgy a' többiek iránt való Felséged kegyelmes parancsolatit kívánom halladék nélkül nagy alázatossággall effectuálnom mindenekben.

---

[75] Bárca, Abaúj vm. Ma: Barca, Szl.

[76] Szepes megyei nemes volt.

Méltóságos Fő *Gen*eralis Urunk ő Excell*enti*ája parancsolattya szerént mint fizettetettek ki mind az itt való, s mind pedig az Eperjessi és Bártfai Gvarnizonok, úgy szinte mint munderoztassanak, azoknak extractussokat is nagy alázatossan transmittálom *Felségednek*. Limprecht *Uram* levelét is válaszomnak páriájával edgyütt.[77]

Veszem *Felséged* második *kegyelmes* parancsolattyát is nagy engedelmességgel Kapitány Semsei Miklós *Uram* panaszsza eránt. De *Felséges Uram*, sinistre informálta ő *kegyelme Felségedet*, mert én ő *kegyelmét* Beleznai *Uram* commandója alá nem attam, hanem a' midőn az ellenség a' Szepességrül nyomulni kezdett vólna Eperjes és Palocsa felé, aszt meg értvén, úgy írtam ő *kegyelmének* akkoron, hogy jól vigyázzanak és jó communicatiókat tarcsanak Beleznai Urammal. A communicatió nem hozza magával a' commandót, avagy hogy azzal más commandója alá adassék valaki. Ebbül vagyon az ő *kegyelme* panaszsza, de nagyobb oka az illyetín garázda keresésre Ocskay Sándor *Uram*, kirül valóságos relátiót tehetett *Felségednek Szent* Iványi János *Uram*.

Bártfára *Felséges* Uram, specialis reflexióval kell lenni az újvári hadaknak onnét való ell nyomulásokkall, mert a' minapibann is, ha ott nem lesznek vala, alig ha Palocsa[78] felől bé nem nyomult volna az ellenség, úgyis csak harminc hajdú vagyon benne, tudom mind az által méltóztatik az eránt is jó dispositiókat tétettni *Felséged*.

A cassanak augmentatiójára olly dispositiót akarok tennem, ha *Felséged* placidállya, hogy a' minémű borokat a' városokbul *prae*ter necessitatem Praesidiorum et Locorum Lengyel Országb*a* ki akarnának vinni, a' mellyet a' kereskedők szorgalmaznak is, minden hordó bortul kétt kétt rhénes forént incassáltattnék a' praesidium cassájában azon kívül, a' melly hatt hatt forint megyen minden hordótul az ország harmincadgyára, az a harmincadosok tiszti. Izentem vala nagy alázatossan ezen dolog eránt is a' több reportumokkall edgyütt *Szent* Iványi *Uram* által Felségednek. Mert valóban másképpen találtatott a' cassa, a' melly ide rendeltetett, hogy sem a' mint supponálta vala *Méltóságos* Fő *Gen*eralis Urunk ő Excell*enti*ája.

Itt nem sokáig fog tartani az Ország korcsmájára való bor, mert Tót Márton ell fogatásával, melylyre a' vigyázatlanság nem kevés okot adot, nem kicsiny kárt vallottunk a' borok bé szálléttásában, mellyek már fel is valának rakva. Districtualis Commissarius Keczer Sándor *Uram* ő *kegyelme* sem provideált mind ez ideig is, hanem adott vala ő *kegyelme* egy assignatiót 50 hordóra Zemplen *Vármegyében* Soós Gábor *Uram* Processusáb*an* Ujhely,[79] Toronya és Zemplín[80] tájára, de azon assignatió is szinte akkor érkezett, a' midőn a' pataki lárma volt, effectusban nem mehete. Értettem *Szent* Iványi *Uram*tul, hogy Keczer *Uramnak* vólna Eperjessen kilencven, avagy valamivel fellyebb való bora, abbul is ha *Felséged* placidálni méltóztatnék, lehetne valamelly fundust csinálni, viszont ő *kegyelme* tehetne másutt magának contentátiót az Ország boraibul, avagy azok*na*k az árrokbul.

A mi az ellenség dolgát illeti, mostanában annak készületirül se Szendrő felül, a' kit igen munkál, dolgoz, se a' Szepességirül semmi bizonyos híreim nincsenek.

22. *prae*sentis vala egy kis szerencsés portácskánk Szendrő fele, fell vervén Szeleczki Mártont, Nádasdi[81] Fő Strása Mesterét, kik közül 23at levagdaltak, négyet rabul hozának ide bé.

Meg nyugosztalván ez ell múlt napokban Horvát Sigmond, Pécsi Ferenc, Gáll Péter és több aggregatussokat s voluntereket, közellettvén hozzám Jeszenszki Ferenc *Uram* is mint egy kétt száz lóval, a' kik a' volunterekkell és aggregatusokkall közel ött száz lovasra reá tellnek. Ezek iránt olly dispositiót tettem, hogy e' jövő szombaton meg egyezvén a' Misslei völgyön,[82] vasárnap estvére *Isten kegyelmébül* meg indícsam őket és Pálffinak háta megett, a' kit Tállya felé menni értettem, Miskólc felé egy csapást tétessek, onnét pediglen a' merre az *Isten* és az alkalmatosság vezetheti. Rétei György, Mikházi és Trencsényi Uraimékat is, a mennyire többekkell ki csinálhatom, ugyan azon nap Jászó Várassáb*an* lévő labanc*na*k fell veretésére, a' ki német nélkül kevés számúnak

---

[77] Ma már nincsenek a levél mellett.

[78] Palocsa, Sáros vm. Ma: Plaveč, Szl.

[79] Sátoraljaújhely.

[80] Kistoronya és Nagytoronya, Zemplén (mindhárom Zemplén vm.). Ma: Malá Toroňa, Trňa és Zemplín, Szl.

[81] Nádasdy Ferenc gróf, cs. tábornok.

[82] Mislye, Zemplén vm. Ma: Myslina, Szl.

mondatik lenni. Már mint engedi Isten ezeknek ki menetelét, mind ezekrül s mind más interveniáló occurrentiákrul Felségedet nagy alázatossággall informálnom ell nem mulatom. Az első portát elébb ki nem lehet csinálnom, mert egyik a' másikától távulkán esett a' conjunctióra, és a' hagyott hellyre is üdő kívántatott.

Mind ezek után Felséged kegyelmességébe ajánlván magamat szegény bujdosó cselédemmell edgyütt. Maradok Felségednek leg kissebbik alázatos híve

Esterhás Dániel m. p.

Pelargusék[83] Szepes felé be indultak.

9.

Kassa, 1710. december 5.
Esterházy Dániel II. Rákóczi Ferencnek.

Az őrség fizetésével, ellátásával és ruházatával kapcsolatos gondok. A Jászóhoz küldött portya sikeres volt, Ebeczky István még nem érkezett Varannóra. Rivière nem akar a városban maradni.

Eredeti. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.

Kassa 5. Xbris 1710.

Felséges Fejedelem, Nagy Jó Kegyelmes Uram.

Jóll lehet Méltóságos Fő Generalis és Locumtenens Urunkat ő Excellentiáját az itt való pénzbeli fundusnak mi voltárul alázatossan informáltam vala, mind az által sok országos foglalatossági között, kivált úttyára nézve[84] Fölségeddell ő Excellentiája azokat ne talántán közölni elfelejtette volna, kívántam arrul is Felségedet ezen alázatos írásom által informálnom. Hogy a' melly pénze vólt itt in deposito Tisztelendő Mérei Mihály Apátúr Uramnak, noha tizen kétt ezer forintig való summára projectáltatott vala, és á Parte ött száz aranyakra, mind azáltal egy böcsülletes Capitularis személly és a Tekintetes Oeconomicum deputált juratussa, úgy más hiteles emberek által aszt inventáltattván, nem találtatott több forint Rénes 5794 51 karaicárnál, arany pedig no. 574. Melly summábul említett Méltóságos Fő Generalis Uram ő Excellentiája annuentiájából in consolationem Militiae, mind az eperjessi s mind a' kassai Gvarnizonokat pro mense novembri exolváltattván, in universum mennyire extendáltatott, úgy Benyiczki Uram[85] absentiája miatt a' mundir csináltatására mi erogáltatott, ezen includált extractusnak[86] specificatiójából méltóztatik Felséged kegyelmessen informáltattni; mellynek residuitássa hány hóra lészen, bölcsen penetrálhattya Felséged. A Gvarnizonokon kívül a Magasinumoknál való szükséges cselédek is várják magok fizetéseket. Kit is hasonló képpen pro novembri exolváltattván az Ország Korcsmájárul, ment fizetések ad florenos Rhenenses 302 et denaros 54. Mellyet noha Méltóságos Fő Generalis Urunk a' Fortificatióra rendeltetett árendabéli superfluitásbul méltóztatott parancsolni exolválni, de ellenben a' Város Contractussábúl az jön ki, kitt ő Excellentiája méltóztatott ratificálni, hogy az melly summa ellmarad a' fortificátióra a' Város által deputált 4000 forintokbul, aszt Árendator Márai Uram tartozik a' Várasnak refundálni, és így más fundusbul kelletik a' Magasinalis szolgák fizetéseknek is kitelni. És noha a' korcsmábull reménlhettni leginkább a' fundusnak augmentatióját, mind az által kevés bora lévén itt bent az Országnak, ha csak több borokrul máshonnét, avagy Berekszász tájárul nem provideáltatik, itt a' környékbül az ellenség motussihoz képest nem succurrálhattni.

[83] Pelargus János szabad hajdú hadnagy.

[84] Bercsényi Miklós 1710. november 21-én Lengyelországba távozott.

[85] Beniczky Márton egyenruházati hadbiztos.

[86] Ma már nincs a levél mellett.

A Gvarnizonbéli Militiának nagy szüksége lévén most is a' Mundérra, noha a' melly abát még itt találtathattam, a' Regementekre ki osztattván, actu csináltatom, de a' mester emberektül maradhatattlan vagyok, munkájokért való ki fizettetésekrül. Melly eránt kérem nagy alázatossan F*elségedet,* méltóztassék említett Vestitura Commissarius U*ramnak* k*egyelmessen* parancsolni, tegyen dispositiót a' több kívántató Mundérrul, és annak csináltatásárul is, én nem tudom, hova lett ő k*egyelme*, noha már egynéhány rendbéli leveleimet küldöttem utánna, de csak válaszát sem vehetem.

E mellett: jóll lehet F*elsé*ges Uram, a' Regementek*nek* nagyobb részént ki vannak adva quartéllyok, a' mint azoknak lisztájokat elébbi alázatos levelemben meg küldöttem vala F*elségednek*, úgy superfluitássát is, kiknek még fundussok nincsen, de abbul nem hogy a' fizetésre rendeltetett egy-egy tallér pénszt, sőt még a' naturálékot is nem remélhető exigáltattni, a' hellységeknek mind ell pusztulások, mind pedig a' meg maradott lakosok*nak* ell széllyedések miatt. Nem augmentálhattván azért a' quártélybul a' pénzbéli fundust, úgy a' naturálékat is, honnét telhessék ki a' Militiának mind exolutiója s mind intertentiója, éppen nem tudhatom, ki még provisiója aránt is a' Magasinumra fog szorulni. Azon okbul is, hogy a' melly tractussok Kassához és Eperjeshez rendeltettenek [és] az Gvarnizonok béli Regementekre subdividiáltattak is, azokat Keczer Sándor U*ram* ő K*egyelme*, a' mint informáltatom, ujjoslag más hadaknak is assignálta, úgy szinte pagasiáknak is, a' mint Sáros V*ármegye* annectált levelébül[87] is méltóztatik F*elsége*d magát k*egyelmessen* informáltattni. Mind ezek*nek* meg orvoslásokrul, a' mennyire lehet, instálok nagy alázatossan F*elsé*gednek.

Az eperjessi dolgok és az ellenségnek motussai miben legyenek, ezen includált Bagossi U*ram* levelébül méltóztatik F*elsége*d meg érteni.

Jászó fele ki küldött portám szerencséssen meg tért, alkalmas labancság esett, sebessedet, rabokat is hosztanak, mellyek fassióit is alázatossan meg küldöm;[88] azon portátul pediglen ell vállván orderem szerént Gáll Péter, szép sereggell ment bé Szepesség felé, úgy más úton Pelargusék és Bornemiszáék[89] is Viermantnak[90] háta megé. Az öregebb portám, a' ki Szikszó és Miskólc felé ment, még meg nem tért. Mind ezeket I*sten* mint vezérli, meg térések*nek* alkalmatosságokkall alázatossan fogom F*elségedet* tudósséttanom, úgy más interveniáló occurrentiákrul is sűrűen.

Ebeczki István U*ram* Varanóra még ell nem érkezett, már negyedik levelemet expediálván ő k*egyelme* után, semmi válaszom nem érkezett. Én pediglen F*elsége*d k*egyelmes* parancsolattya szerént Eperjeshez rendeltetett hadak*nak* meg írtam, hogy az után az ő k*egyelme* ordereitül és commandójától várjanak, tartok pediglen, hogy az ő k*egyelme* absentiája miatt azon hadak valamelly confusiót ne szenvedgyenek.

A többiben előbbi alázatos leveleimre relegálván magamat, F*elsége*d kegyelmességébe ajánlom és maradok

F*elsége*d leg kissebbik alázatos híve

Esterház Dániel m. p.

P. S. Nem lehete aszt is meg nem írnom nagy alázatossággall F*elségednek* jó idején, hogy Revier U*ram* itt bent maradni nem akar, assiverálván aszt előttem, hogy F*elsége*dtül vagyon ígérete a' bent nem maradásra, fő képpen vagy bloquadának, vagy obsidiónak alkalmatosságával, constálván F*elsége*dnél annak méltó oka, mellyet ugyan nékem is meg jelentett. Ha pedig ki megyen F*elsé*ges U*ram*, itt nagy háttra maradás lészen, Radics U*ram* sem élő, sem haló, Nárai U*ram* pedig elégségessen constál F*elsége*dnél, másképpen beteges is.

[87] Ugyancsak hiányzik.

[88] Szintén hiányzik.

[89] Talán Bornemisza János hadnagy.

[90] Damian Virmond gr. cs. altábornagy.

10.

Munkács, 1710. december 9.

Szentiványi János tájékoztatása a portiószámok assignálásáról a hadak részére Sáros és Szepes megye területére. Az elosztás még november közepén történhetett Kassán, végrehajtására azonban a császári csapatok előnyomulása következtében nem került sor. A számok sehol sem pontosak, csak hozzávetőleges tájékoztatást adnak a csapatok létszámára vonatkozóan.

Eredeti. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.

Tekéntetes Nemes Saáros Vármegye Districtualis Commissarius Keczer Sándor Uram*nak* szólló levelire való informatio.

Nemes Vármegye 26. Novembris Anni infrascripti Eperiesrül költ levelit látom, kibül ezeket remonstrálni az Nemes Vármegyét conicialom.

Primo. Hogy Méltóságos Generalis Esterházy Dániel Uram eö Excellentiája által praescribált modalitas szerint Lossonczy István Kassai Praesidiumnak Praefectussa jelenléttében köllött dislocálni Saáros Vármegyéb*en* lévő Militiát in gremio sui az egész Vármegyére, annyira, hogy attingensseket jóval is föllyül halladgya az Dislocatio.

Secundo. Exulans Uraimék penes assignationes Keczerianas ottan ottan gyakran insinuállyák magokat, az kiknek sine iniuria Status Militaris accomodatiojok nem lehet.

Tertio. Ocskay Sándor uram excessussát repraesentállyák, mennyi summa pénzt vett rajtok, s minémű modalitással, declarállyák.

Az mi azért az elsőt illeti, az hadak in effectivo statu adtak be 2985 idest két ezer kilenc száz nyolcvanöt oralist, 2559 idest két ezer ötszáz ötven kilenc equilist. In toto tészen 5544, idest öt ezer öt száz negyven négy portiót, az holott Nemes Saáros Vármegyének obtingensse nem töb 3800 idest három ezer nyólc száz tallérnál, vagyis portiónál, az ki repartiáltatott ekképpen.

Az eperjessi praesidium és az táján lévő lovas had számára exscindáltatott Berthoti Lajos és Péczy László Uraimék processussábul és az Makovicai Dominiumnak[91] egyik részébül 2000 idest két ezer tallér vagy portio.

Kassaihoz exscindáltatott Sándor István és Keczer János Uraimék processussábúl 850 idest nyolc száz ötven.

Ugyan Sándor István Uram processussábúl és Dominiumnak egyik részébül exscindáltatott 950 idest kilenc száz ötven, és így nem maradott Saáros Vármegyén*ek* obtingensibül semmi fönt, hanem per Commissariatum subdividáltatott föllyül említett három Cassa között úgy mint summarie.

Eperjessi Cassaban megyen	2000	idest két ezer tallér
Kassaiban megyen	850	idest nyólc száz ötven
Ungvariban	950	idest kilenc száz ötven
Exurgal hat [!]	3800	idest három ezer nyólc száz obtingens.

Extractus ex tabellis per Dominos Officiales sub propriis subscriptionibus et sigillis porrectis erutus.

Paur[92]	orales	433	Equiles	513
Ocskay		453		487
Semsey[93]		334		358
Barkóczy[94]		129		172

[91] A makovicai uradalom, egykor hercegség, tulajdonképpeni központja Zboró (Sáros vm.) volt. Ma: Zborov, Szl. Makovica vára akkor már romokban hevert.

[92] Paur Ferenc colonellus.

[93] Semsey Miklós főstrázsamester.

[94] Ifj. Barkóczy Ferenc gróf, lovas ezereskapitány.

Pongrácz Equestris	100	110
Radicz	90	22
Andrássy	354	34
Bagossy	300	40
Pongrácz Pedestris	80	12
Beleznay sive Ersek Uyvarienses	712	811
	2985	2559
Azonkívül az Dunántúl és innen való exulansoké, az ki már actu alimentáltatott	450	311
	3435	2870

Már az két ezer kilenc száz nyolcvan öt oralis s két ezer ötszáz ötven kilenc equilis, in toto ötezer ötszáz negyven négy militaris, azon kívül négyszáz ötven oralis, három száz tizen egy equilis, in toto hétszáz hatvan egy az Dunántúl és innen való exularis, in summa pedig hat ezer háromszáz öt portiónak, a' ki effective praescindáltatott lenni két ezer után miként projectisáltam repartitiókat, reflexiót tévén arra is, hogy az nyolc száz ötven Kassához és kilenc száz ötven Ungvárhoz rendeltetett Fundus meg maradgyon, ekképpen következik:

Az Kassai General Stabnak vagyon	oralis	200	equilis	240
Kassán lévő Radics Batalionnak		415		102
Repartiáltatot ezekbül		615		342

Primo.

Az General Stab	440				
Item Radics Uramé	410	In hostico oralis	65	equilis	42
	850				

Ezen 850 portio repartiáltatott az Keczer János Uram processussában, Radics Uram portiói aki essett Saáros Vármegyében Hernád mellékire Licsérd[95] és Klemberd[96] tájjékára, aki pedig in hostico Gelnicén[97] és több helyeken.

Az General Staáb portiói pediglen Peklín[98] tájékára Eperjessig föl.

Secundo.

Beleznainak lévén statioja Hertnek[99] és Lénarto[100] tájékán, assignáltatott Saáros Vármegyében az Dominiumnak Bártfa tájjékán való egyik része, Pécsy László és Berthoty Lajos Uraimék processussinak fölső részei, Szepes Vármegyében Repássok[101] és Podolinc[102] tájjéka.

Mivel penig meg engedhető vólt, az mivel az mustra nem ratificálta az tabellákat, hogy in effectivo statu annyi had lett vólna, a' mennyi be adatott: azért reflexiót tívén csak az két ezer portiókra repartiáltuk az szerint, considerálván minden Regimentnek lehető effectivus statussát.

Beleznay commandója alá rendelt hadak portiojoknak dislocatiója következik ekképpen.

---

[95] Licsérd, Sáros vm. Ma: Ličatovce, Szl.

[96] Később Kelembér, Sáros vm. Ma: Klenov, Szl.

[97] Gölnicbánya, Szepes vm. Ma: Gelnica, Szl.

[98] Kecerpeklény, Sáros vm. Ma: Kecerovce, Szl.

[99] Hertnek, Sáros vm. Ma: Hertník, Szl.

[100] Lénártó, Sáros vm. Ma: Lenartov, Szl.

[101] Alsórépás és Felsőrépás, Szepes vm. Ma: Nižné Repaše és Vyšné Repaše, Szl.

[102] Podolin, Szepes vm. Ma: Podolínec, Szl.

	Az Vármegyében		In hostico	
	oralis	equilis	oralis	equilis
Beleznay	300	300	412	511
Barkóczy	60	70	69	102
Pongrácz Equestris	60	70	40	40
Beleznay Uram Corpussának summája	420	440	521	653

Vagyon hát Beleznay Uramnak	az Vármegyében	In hostico
	860	1174

Tertio

Ocskay Uram lészen Tölcszéken[103] és a' táján, kinek intertentiojára kevesseb portio lévén assignálva Pécsy László és Berthoty Lajos Uramék processussinak alsó részei, úgy mint Tölcszék, Szeben[104] és Berthót[105] tájéka, Szepes Vármegyében pediglen Szepesvári[106] Districtus repartiáltatott. Azért Ocskay Uram commandoja alá rendeltetett hadaknak

	az Vármegyében		In hostico	
	oralis	equilis	oralis	equilis
Ocskay Uram Regimentinek	150	170	303	317
Paur	100	110	333	403
Semsey	72	86	284	300
	322	366	920	1020

Ocskay Uram Corpussának summája vagyon azért	az Vármegyében in toto	In hostico pedig
	688	1940

Quarto.

Eperjes Várossában lévő infanteria portiói dislocáltattak ekképpen: Sándor István processussában és Dominiumnak egyik részében, Sándor István processussának Hanusfalva[107] tájjéka és az Dominiumnak Sztropkó[108] felől való része maradván pro fundo Ungvariensi. In hostico pedig assignáltatott azon praesidiumnak Klukno,[109] Krompach[110] és Olaszi[111] tájjéka is Szepes Vármegyében.

	Az Vármegyében			In hostico	
	oralis	equilis		oralis	equilis
Radics Uram Batalionnának	80	12		10	10
Andrássy Bártfaiakkal együt	300	24		104	10
Bagossi, mivel csak maga van ott	10	11		290	29
Pongrácz Gyalog	60	7		20	5
	450	54		424	54
A Vármegyében lészen in toto	504		In hostico pedig	478	

[103] Helyesen: Töltszék, Sáros vm. Ma: Tulčik, Szl.

[104] Kisszeben, Sáros vm. Ma: Sabinov Szl.

[105] Bertót, Sáros vm. Ma: Bertotovce, Szl.

[106] Szepesváralja, Szepes vm. Ma: Spišské Podhradie, Szl.

[107] Hanusfalva, Szepes vm. Ma: Spišské Hanušovce, Szl.

[108] Sztropkó, Zemplén vm. Ma: Stropkov, Szl.

[109] Kluknó, Szepes vm. Ma: Kluknava, Szl.

[110] Később Korompa, Szepes vm. Ma: Krompachy, Szl.

[111] Szepesolaszi, Szepes vm. Ma: Spišské Vlachy, Szl.

Mind ezekbül ez gyün ki, hogy az Regementek praetendált effectivus statussa repartiáltatott rész szerint az Vármegyében, rész szerint pedig az Szepes Vármegyében, és a' Vármegye nem aggraváltatott akkor többel az exulansok portiója kívül, hanem úgy igyekeztük kormányozni a dolgot, hogy in quantum gondoltuk az effectivus statust kivánatosnak lenni, in tantum assignaltatott azon vacans status Szepes vármegyére, a' mennyiben pedig gondoltuk praesensnek lenni, Saáros vármegyében accomodáltatott és sokkal ment több az Szepesben, hogy sem maradott az Vármegyében, akinek töb effectivus statussa lehetett, többre lett accomodatioja, akinek pedig töb deffectusa, többre assignáltatott in hostico.

Ugymint: *[a táblázatot l. a szemközti oldalon!]*

Ezek circa dislocationem Kassán oda való Praesidiumbeli Praefectus, Commendans Nyáray László, Nemes Saáros Vármegye követtyei és deputatussi, Melczer Moyses és Károly Sándor Vice Notarius s jelen léttemben determináltattak.

Az exulansok portioit a' mi illeti, az kik Nemes Saáros Vármegyében már akkor is ben voltak, minthogy arrul semmi parancsolatunk nem volt, azokat csak el halgattuk és semmi projectumot az iránt nem tettünk.

Szebennek excessussa hassonló lehet az Bártfa várossájéhoz, Beleznay Uramnak lévén assignatioja Méltóságos Generalis Eszterházy Dániel Úr eő Excellentiáiátúl Bártfa Várossára az Artolleria beli summán kívül, kemény executioval vett rajtok ezeredéhány Rhenes forintokat, repraesentálván eő Excellentiaiának: szabad királi várossok lévén, azok[ra] nem lehet semminémü quantumot sine praescito Regni consensu Suae Serenitatis et intimatione Inclyti Commissariatus imponálni, annyival is inkáb extorqueálni, nisi urgens necessitas et extraordinaria in promotione servitii Regni ita exigat, mellyet consideratiora vévén eő Excellentiaia, miként lehessék ezen dolgot complanálni, kívánta opiniomot venni, mutattam azért modalitast. Beleznainak 860 tallérja lévén a' Vármegyében, menstruatim aki incassaltatni fog Spillemberger[112] Uram eő Kegyelme által, penes assignationem Suae Excellentiae Bártfa várossa adgya Beleznay Uram quietantiaiat Cassirer Uramnak, quibus mediantibus exolváltatván a' város, imputáltassék Beleznay Uramnak factum et intimatum est, hasonló regressussa lehet Szeben Várossának.

Datum Munkács 9. Xbris 1710.

Szent Iványi János.
[Gyűrűspecsét.]

11.

Nagykálló, 1710. decemer 16.
II. Rákóczi Ferenc Esterházy Dánielnek

Utasítja, hogy tegyen rendet az elhunyt Berthóti Ferenc hagyatékának ügyében, akadályozza meg széthordását.

Eredeti. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.

[Külső címzés:] Illustrissimo Comiti Danieli Eszterházi de Galanta, Nostrorum ac Confoederati Regni Hungariae Statuum Exercituum Generalis Campi Marschallo Locumtenenti et Senatori. Amico Nobis observando. Cassoviae. *[Vörös viaszba nyomott kis ovális alakú, felirat nélküli pecsét.]*

Illustrissime Comes, Amice nobis observande.

Salutem et omnem prosperitatem. Nemezetes Vitézlő Máriási Miklós[113] Hívünk alázatos panaszszal declarállya előttünk, hogy Néhai Tekéntetes Nemzetes Vitézlő Bertothi Ferenc Vice

[112] Spillenberger Szaniszló, az eperjesi őrség pénztárosa.

[113] Máriássy Miklós „főember szolga".

Regimina		Status effectivus Regiminum		In Sáros accomodatae		In Scepusio accomodatae		Summa portionum in Sáros	Summa portionum in Comitatu Scepusiensi
		Oralis	Equilis	Oralis	Equilis	Oralis	Equilis		
Ad Ungvariensem Cassam		475	475	475	475	–	–	950	
Ad Cassoviensem Cassam		615	346	550	300	65	42	850	107
Sub Commando Domini Beleznai ad Hertnek Lenart	Ujvarini sub Beleznai Domine	712	811	300	300	412	511	600	923
	Barkóczy	129	172	60	70	69	102	130	171
	Pongrácz Equestri	100	110	60	70	40	40	130	80
Sub Commando Domini Ocskai ad Tulczik et Nagy Sáros.*	Ocskay	453	487	150	170	303	317	320	620
	Pauer	433	513	100	110	333	403	210	736
	Semsei	334	358	72	86	262	272	158	534
Praesidium Eperjesiense et Infanteria constans	Radicsien*sis* Batalion	90	22	80	12	10	10	92	20
	Andrassi cum Praesidio Bartfaiensi	354	34	250	24	104	20	274	114
	Bagossi sine Regimine	300	40	10	11	280	39	21	319
	Pongracz Pedestr*is*	80	12	60	7	20	5	67	25
Summa**		4075	3370	2167	1635	1908	1741	3882	3649

* Nagysáros, Sáros m. Ma: Veľký Šariš, Szl.

** A táblázatban a számok szintén több helyen pontatlanok.

Generalisunk utolszori betegeskedésében bizonyos testamentari dispositiót tévén,[114] annak holta után végben vitelét mint testamentariusoknak Nemzetes Vitézlő Keczer Sándor és Krutsay István[115] híveinkre hagyta, több legatariusok között bizonyos jókat testálván említett Máriási Miklós hívünknek, Feleségének vagy gyermekinek is, nem hogy annak rendi szerént említett testamentarius híveink a' testált jókat a' legatariusoknak ki adták volna, hanem a' legatariusok nem is admittáltatván, ne találmtán a testamentariusok valami annuentiájából Dobi[116] által, a' mint informáltatunk, Nemzetes Vitézlő Náray László Brigaderos hívünk assistentiájával a' ládákat el hordatván s fel nyittatván, a' jókat nem hogy ad tenorem testamenti resignálták volna, hanem magok kedveként némellyek distraháltak simpliciter, némellyeket penig pro lubitu aestimáltanak. Minthogy pedig Fejedelmi hivatalunkban áll, hogy az ilyetén praeter jus et aequum injurialtattakat in integrum restituáltassuk, s kinek kinek igasságot szolgáltassunk, Kegyelmednek praesentibus akartuk intimálnunk, hogy ezen dolgot serio investigállya, és valamit comperiáland Instans Hívünknek vagy hozzá tartozandóknak legaltatottnak lenni, akár azokat valakik simpliciter abalienálták, akár kedvek szerént aestimálván a'szerént appropiálták, avagy másoknak adták, kerestesse ki és Instans hívünknek tegyen elégséges contentumot, hogy tovább való panaszra, vagy hozzánk való recursusra oka ne adattassék. Coeterum Praetitulatam Dominationem Vestram feliciter valere desideramus. Datum Kálló[117] die 16. Xbris Anno 1710.

Praetitulatae Dominationis Vestrae Amici ad officia parati.

F. Rákóczi m. p. Stephanus Kántor m. p.

12.

Kassa, 1711. január 3.
Esterházy Dániel II. Rákóczi Ferencnek.

Tájékoztatja a császári hadak mozgásáról.
Várja végső parancsát, mielőtt az ostromgyűrű be nem zárul.
Ajánlja a levelet vivő hadnagyot, segítséget kér ellátatlan és védtelen felesége részére.

Eredeti. MOL G 15. RSzL Caps. H. Fasc. 237.
Rákóczi válasza: Munkács, 1711. január 7. AR I. oszt. III. 559–561. o.

Cassa 3. Januarii Anno 1711.

Felséges Fejedelem, érdemem felett való Nagy Kegyelmes Uram.

Minapiban Beleznai[118] Uram és ezelőtt harmadnappal Petneházi[119] által (ki ugyan bizonyos confusióra nézve viszsza tért), expediált leveleimben ekkoráig való constitutiókrul alázatossan tudósítottam vala Felségedet, mivel penig ezen accludált német levelek[120] attul fogva intercipiáltattanak, sok okokra nézve szükségesnek ítéltem in originali meg küldéseket Felségednek, kik között Lefelholcz[121] magáéban mit írt legyen pro 2. Januarii Cassa előtt levő comparitiójárul, nem tellyesen azon levélbeli formalitással mene végbe ugyan tegnapi napon, mert Lefelholcz corpussa

[114] Berthóti Ferenc kassai vicegenerális 1710. szeptember 11-én halt meg. 1710. július 16-án kelt végrendeletének hiteles másolata megvan e fejedelmi levél mellett. V. ö. *Thaly Kálmán:* Egy kurucz tábornok hagyatéka 1710. HK 9. évf. (1896) 141–160. o.

[115] Krucsay István, Rákóczi pénzügyeket intéző embere.

[116] Személyére nem találtam adatot.

[117] Nagykálló, Szabolcs vm.

[118] Beleznay János ezereskapitány.

[119] Petneházy Zsigmond palotás kapitány.

[120] Ma már nincsenek mellékelve.

[121] Georg Wilhelm Löffelholz báró altábornagy.

nem mutatta meg magát, hanem General Hartleben[122] bizonyos commandérozott truppokkal ad communicationem mutuam mene az elmúlt écaka Enyicke[123] fele, onnan azon nap a Cassai szőlő hegyek alatt túl a Hernádon való úton tére viszsza, úttyát egyenessen a hegyeknek vette Rozgony[124] fele, a honnan reménlem, hogy az ott való kastélban posterungot fog tenni, inkább mint Budamere,[125] már dupla posterungjai vadnak ellenünk, kívül lévén Somos,[126] Szepsi,[127] Gönc, belől azokon Semse,[128] Enicke, Misle[129] és Rozgon is, ha felkészül, vagy ugyan csak Budamer, mellyek által mi éppen meg szorítatunk úgy annyira, hogy Felségedtül levő communicatióm folyamattyában is igen megakadáloztatunk. Kire nézve jóllehet említett ez előtt harmadnapi levelemben 4vo alázatossan megírtam vala Felségednek, hogy telyes és utolsó kegyelmes akarattyát etiam pro casibus extremitatis kegyelmessen tudtomra adni méltóztassék, de most is reménkedem újobban, levelem vivő emberem által kegyelmessen tudósícson Felséged, hogy minekutánna minden lehecséges dolgokat elkövetek, az után intentiója szerint Felségednek dirigálhassam magamat, mert tapasztalom, hogy ennek mostan vagyon még ideje, meddig tudniillik ennél keményebben meg nem szorítatunk és tellyességgel a communicatio nem excludáltatik. Noha látatik már is, hogy továb való confusiónkra indulni készül az ellenség Homona[130] fele, kinek úttyáról egész kitanulható szándékárul rövid napon, ha csak lehet, ismét alázatossan Felségedet tudósítanom.

Ezen levelem vivő szegény legény hadnagy, már egynehányszor sebekben és rabságban esvén, olly tökélletességgel bír, tapasztalom, hogy már életénél több nem lévén hátra, azt is kész a Haza és Felséged szolgálattyában felszentelni, dícséretessen viszi itt az erősségben akármikor is végben maga dolgait. Nyavalyás folyamodni akarván pro consolatione Felséged attyai kegyelmességéhez, alázatossan én is recommendálnom merészlem, kérvén Felségedet, érdemes híveihez gyakorolni szokott kegyelmességével ezt is szegényt consolálni, és sok vallott kárait (kikrül, és szenvedésérül jó bizonysági vadnak), valamelly pénzbeli segécséggel kegyelmessen remunerálni méltóztassék Felséged, mely neki a Haza további szolgálatira leszen incentivuma.

Szegény feleségem[131] levelét is vészem, melyben keservessen panaszkodik, hogy azon idegen földön, ahol vagyon, kiváltképpen való fogyatkozással él ugyan, úgy annyira, hogy afféléhez hasonlót még soha nem probált, de mindazoknál nagyobnak tartya, hogy egy óráig való securitássa nincsen az erdéli német és tolvajoktul való félelem miatt. Megvallom, tartok magam is Felséges Uram, hogy se jó akarója, se attyafia azon idegen földön nem lévén, magát senkivel segíttetni nem tudgya, és ha valami lármáskodás leszen a táján is, az ellenségtül veszedelemre jut mind személlye, mind vele levő értékecskénk. Holtig való igaz tökélletességemre és alázatos hívségem öregbíttésére engedelmessen kérem azért Felségedet, méltóztassék említett szegény feleségemet kegyelmes emlékezetiben venni, és onnan az érkezhető veszedelem torkából kiragadni s tétetni felőle olly dispositiót, hogy a lengyelországi confiniumokra inkább valamelly securitásra transponáltassék, holott ámbár maga kölcségén kellessék is élni, contentus vagyok vele, csak bátorsága lehessen, mert nem tartok semmitül inkább, hanem hogy mind személlye, mind csekélly értékünk véletlenül német kézbe kerül, s azt se tudom, félelmében micsoda veszedelem fogja érni. Ujobban is ezen érdemetlen reménykedésemet alázatossan ajánlván Felséged kegyelmességében, vigasztaló válaszszát is engedelmessen elvárom s maradok

Felségednek alázatos érdemetlen híve, szolgája

Esterhas Dániel m. p.

---

[122] Philipp Michael Hartleben vezérőrnagy.

[123] Enyicke, Abaúj vm. Ma: Haniska, Szl.

[124] Rozgony, Abaúj vm. Ma: Rozhanovce, Szl.

[125] Budamér, Sáros vm. Ma: Budimír, Szl.

[126] Somos, Sáros vm. Ma: Drienov, Szl.

[127] Szepsi, Abaúj vm. Ma: Moldava nad Bodvou, Szl.

[128] Semse, Abaúj vm. Ma: Šemše, Szl.

[129] Mislye, Abaúj vm. Ma: Mislyna, Szl.

[130] Homonna, Zemplén vm. Ma: Humenné, Szl.

[131] Báró Cziráky Katalin.

P. S. Kezeim kiváltképpen való fájdalma miatt hogy saját írásommal nem udvarolhatok *Felsé*gednek, alázatossan bocsánatot várok.

Az artilleriára assignált és restantiáb*an* lévő 500 tallér eránt méltóztassék *Felséged* keményen parancsolni ezen Városnak, mert a pattyantúsoknak kiváltképpen való szükségünk [így!] vagyon reá, de kézbe *Felséged kegyel*mes parancsolattya nélkül nem vehettyük.

Egynehány ízben tentált levelek beadásával semmit nem vihetvén az ellenség végben, s midőn száma nélkül postáihoz hozzá lövöldöztettem volna, íme ez écaka minemű német, magyar és deák leveleket hányatott el a Város körül, azokb*an* patralerozóink ma egynehányat fölszedtenek, de publicumra éppen legkissebben sem ment, hanem tűzre hányatta, magáét penig Lefelholczét íme al*ázato*ssan accludáltam *Felségednek*,[132] elhitetvén *Felséged* magával, hogy effélék legkissebb rezzenést bennünk nem csinálnak, sőt in contemptum hozzák a dolgot.

13.

Kassa, 1711. január 11.
Esterházy Dániel kötelezvénye

Elismeri, hogy a kassai őrség részére Esterházy Antaltól 300 tallért vett kölcsön, melyet a fejedelem fog megtéríteni. Ha nem, akkor ő maga köteles visszafizetni.

Eredeti. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 242.

Infrascriptus recognoscálom praesentibus, hogy meg értvén *Méltósá*gos *Gene*ralis Marschallus Fraknay Groff Eszterház Antal Uramnak eő *Nagyság*ának itt Kassán bizonyos pénzét lenni, én azon pénzt, az az három száz Tallérokat in specie száz idest 100 körmöci arannyúl, minden arannyat három Tallérban értvén, vöttem föl az említett *Méltósá*gos Úr Praefectussától, Szőke Mihály Uramtúl in publicos Praesidii hujus Cassoviensis usus, olly véggel, hogy mivel mostani szükségünkben azon pénz az itt való hadakra, signanter penig az említett *Méltósá*gos Úr Dragonyos Regimentye meg Mundéroztatására fordíttattik, tehát erga repraductionem praesentium azon pínzt *Felséges* Fejedelem *Kegyel*mes Urunk eő Fölsége fogyatkozás nélkül fogja a' sokszor titulált *Méltósá*gos Ur*na*k restituáltatni. Holott penig eő *Felsé*ge ezen Concambiumot kegyelmessen placidálni nem akarván, nem restituáltatná az említett száz körmöci aranyokat, tehát ezen obligatoriám által köteleztetem magamat, hogy ugyan vigore harum valamikor a' gyakran titulált *Méltósá*gos Úr fogja akarni, rajtam vagy ott kinn Feleségemen az említett pénzt defectu sine omni meg vehesse s vetethesse, mellyrül adtam ezen saját subscriptióm és pecsétem alatt való obligatoriámot.

Datum Cassoviae die 23. Januarii 1711.

Esterhás Dániel m. p.
[Gyűrűspecsét.]

[A hátlapon más kézzel:]

Én aláb meg írt vettem föl *Tekintetes* Nem*zetes* és *Vitézlő* Ilosfai János[133] *Uram* eő *Kegyel*mitül *Méltósá*gos *Gene*ralis Fraknai Groff Eszterhas Antal *Uram* eő Excell*entiá*ja parancsolattyábul száz körmöci aranyat erga obligatorias intus superinde specificatas, kirűl eő *Kegyel*mit *praesentibus* attestalom.

Datum Salánk[134] die 13. Feb*ruarii* 1711.

Bory Gábor[135] m. p.

---

[132] Ma már nincs meg.

[133] Helyesen: Ilosvay János, Rákóczi vice fegyverhordozója.

[134] Salánk, Ugocsa vm. Ma: Salanki, U.

[135] Hont megyei nemes, ekkor menekült.

14.

Olcsva, 1711. február 1.
II. Rákóczi Ferenc Esterházy Dánielnek

Tárgyalt Pálffy Jánossal, s amíg Bécsből válasz nem érkezik, fegyverszünet lesz, de az őrség ellátását a közeli helységekből az ellenség megkárosítása nélkül biztosíthatja.

Eredeti. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. A. 4. Publico-politica.
[Külső címzés:] Illustrissimo Comiti Danieli Eszterházy de Galántha, Nostro Confoederato*rum* Regni Hungariae Statuum Senatori, Exercituumqu*e* Generalis Campi Marschall Locumtenenti, Nobis observando. Cassoviae. *[Vörös viaszba nyomott kis ovális alakú pecsét.]*

Illustrissime Comes, Amice Nobis observande.

Salutem et omnem prosperitatem. Most adattatván elöl a békeségnek jó Istenünk kegyelmességéből való tractájára alkalmatosság, a' végre Magunk is szemben voltunk Pálfi Generalissal, és annak továb való folytatása kedviért úgy vígeztünk, hogy a' suspensio armorum légyen meg addig, a' miglen Bécsből válaszunk meg fog jőni. K*egyelmednek* azért ezen levélbeli orderünk által intimáltatik, hogy a' miglen újjab orderünket venné, mindenféle hostilitástol supersedeállyon, értésére adván az ellenség a' táján lévő generalissainak 's tiszteinek is, hogy K*egyelmednek* illyen ordere légyen, úgy tudgyuk az alat veszik azok is említet Pálfi Generalis hasonló orderét. Eszt mind az által úgy ércse K*egyelmed*, hogy az közel lévő helységekből az ellenség offensája nélkül a' praesidiumbélieknek interea való subsistentiájokról succurrálhasson. Az alat is pedig az ellenséggel való correspondentiákat és minden conversatiókat úgy praescindállyon, s oly vigyázással légyen K*egyelmed*, hogy abból az elméknek következhető confusioja antevertáltassék. Coeterum Praetitulata*m* D*omination*em V*est*ram feliciter valere desideramus.

Datum Ocsva die 1. Februarii A*nno* 1711.

Praetutulat*ae* D*omination*is V*est*rae Amici ad officia parat*i*.

F. Rákóczi m. p. Stephanus Kántor m. p.

[Rávezetve más kézzel:] 13. Februarii exhibitae post horam 4tam pomeridianam.

15.

Munkács, 1711. február 5.
Károlyi Sándor Esterházy Dánielnek

A fejedelem és Pálffy János fegyverszünetben állapodtak meg. Az alatt Bagossy László ki fogja hozatni Kassáról feleségét és ingóságait.

Eredeti, csak az aláírás saját kezű. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.
[Külső címzés:] Méltóságos Generalis Gróff Eszterházi Dániel Ur*am* ettc. kedves Bátyám Ur*amn*ak ő K*egyelmének*. Kassán. *[Vörös viaszba nyomott gyűrűspecsét.]*

Méltóságos Generalis, nékem kedves Bátyám Ur*am*.

Felséges Urunk eő Fölsége Méltóságos Generalis Gróff Pállfi János Urammal eő Excellentiájával e napokban szemben lévén, bizonyos ideig az fegyverkezés mind két részről suspendáltatot, kit is K*egyelmes* Urunk eő Fölsége accludált leveléből bűvebben meg értvén, n*em* kétlem kívánnya magát eő Fölsége k*egyelmes* parancsolattyához accomodálni. E mellet T*ekintetes* Nemzetes Vitézleő Obester Bagosi László Ur*am* mostani fegyverkezés suspensioja alat meg említet Méltóságos Generalis Gróff Pálffi János Ur*am* eő Excellentiája passusa mellet kívánnya feleségét és ottan levő portékáit ki hozatni, a midőn azért K*egyelmed* emberei által requiráltatik, assistálni és szekereket portékája alá rendelni, melléjek kísérőket adni ne terheltessék. Ezen alkalmatossággal

ottan lévő pecsét nyomóimat el küldheti K*egyelme*d. Ezzel kívánom, ezen levelem találllya K*egyelme*det fris jó egészségb*en*.

Maradván K*egyelme*d igaz attyafia, szolgája

Károlyi Sándor

Munkács 5. Feb*ruarii* 1711.

16.

Kassa, 1711. február 13.
Esterházy Dániel a fejedelemnek

Megkapta február 1-i levelét, örülne a béketárgyalások sikerének. Mellékelten megküldi a Löffelholz altábornaggyal való levélváltásának szövegét.

Eredeti. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. fasc. 237. fol. 62–63. Uo. fol. 99–100. E leveleknek egy másik változata is van, a szövegek azonban, főleg a második latin levélnél, csak tartalmilag egyeznek meg. Esterházy levelének kelte nincs, de ez következik Löffelholz levelének dátumából.

Felséges Fejedelem, kivált képpen való nagy K*egyelmes* Uram.

Ocsvárúl[136] Ima Feb*ruarii* nékem írott Felséged k*egyelmes* parancsolattyát alázatossan vettem, mellyből a' békesség föll tetzett tra*ctá*jára való alkalmatosságot örvendezéssel értem, kívánván a' Jó Isten jó véggel koronázza is meg. Felséged m*éltóság*os levelit Bagossy uram zászló tartója meg hozván, azt Gen*e*ralis Leffelhocz U*ram* egy kapitánnyal kísértette hozzám, a' leveleket mind azon által emlétett Gen*e*ralis Uram, nem tudom mi okokbúl, mind föll nitogatta. Én ugyan Felségedet, saját k*egyelmes* parancsolattyának ésmérvén nagy alázatossan lenni, annak engedelmessen obtemperálnom punctualiter ell sem mulatom. Mitt írjon pedig Felséged k*egyelmes* parancsolattya be küldetetése alkalmatosságával Leffelholcz U*ram* énnékem, ím szórúl szóra alázatossan subnectáltam.

Ill*ustrissime* Dom*i*ne Comes Dominc mihi observan*dissime*.

Non dubito qvin aliunde innotuerit per Excell*entissi*mum et Illustrissimum Dominum Joannes Pálffy, qva ex parte Suae Sac*ratissi*mae C*aesare*ae Regiaeque Ma*iesta*tis Commandantem Generalem Campi Marschallum mihi intimatum esse, quod inter Ejusdem Excelsum et Dominum Franciscum Rákóczium suspensio armorum, ea quidem conditione expressa conventa sit, ut ad ulteriores ordines ab omni hostilitate supersedeatur, et omnia in statu qvo permaneant, in particulari vero quantum Cassoviam attinet, neque de annona, neque de ligno, aut de coeteris quibus vis aliquid introducatur; minus etiam cum coeteris kuruconibus correspondentia concedatur. Siquidem autem unus Bagossianus vexilifer, qui Ladislai Bagossy Cassoviae existentem consortem educere, et ad maritum commitari vigore adjacentum passualium missus, ad dislocat*i*ones caesareas advenit, qui contra conditiones praefatae suspensionis armorum multas literas, inter quas et acclusae reperiebantur, secum ferebat; vitio non vertetur quod eas apperuerim. Interim tamen has retinere nolens per praesentem Capitaneum transmitto, data praeterea commissione, qvatenus praedictam Bagossianam huc transducat, quam dein ulterius secure promovere non deero, quibus permaneo

Ill*ustrissi*mi Domini Comitis ad servitia paratissimus

Georgius Baro de Leffelholcz

Göncini 13. Feb*ruarii* 1711.

Ez lévén Felséges Uram Leffelholcz U*ram* nékem írott levelének valóságos mássa, sokszor nevezett Generális U*ram* láttattik impediálni annak continua*ti*oját in suspensione armorum, a' mitt sub armis I*sten* k*egyel*mességébül szerencséssen continuáltunk. És ell hiszem, ezen mostani sus-

[136] Olcsva, Szatmár vm.

pensio armorum tractáját effélék nem is ingrediálták, vagy ha ingrediálták, annyivalis inkább ahoz képpest méltosztatott ennékem Felséged kegyelmessen parancsolni, mellynek alázatossan kívánok engedelmeskednem. Mitt válaszoltam én Generalis Leffelholcz Uramnak, ím azt is alázatossan subnectáltam Felségednek.

Illustrissimae etc.

De dato 13tia praesentis Göncino mihi exaratas Illustrissimae Dominationis Vestrae literas rite percepi, simul cum transmissis Serenissimi Principalis Benignis ordinibus et Excellentissimi Domini Generalis Domini Károlyi literis. Et quia antehac adhuc tractata inter Suam Serenitatem et Excellentissimum Generalem Campi Marschallum Joannem Comitem á Pálffy armorum suspensionis conditio tali formalitate mihi non innotuit. Pro eo Benignis Altefatae Serenitatis Ducalis mihi intimatis et Dominioni Vestrae (ex eo quod nescium qua de causa aperti sunt) optime constantibus ordinibus dum me accomodare debeam sensum, eorundem cum ex superabundanti Illustrissimae Domini Vestrae declaravero, eandem benevole acceptaturam et prouti res se habet sincere interpretaturam. Mihi persvadeo armorum suspensionem prout in aliis locis ita hic etiam Cassoviae, et in circum jacentibus caesareis dislocationibus omnino sancte observandam esse, nullasque hostilitates admitti ab utrinque debere. Nihilominus tamen necessaria duntaxat huic praesidio requisita interea etiam videlicet dum suspensio armorum duraverit, citra offensam et laesionem suspensionis armorum pro curari debere, prout etiam haec omnia modalitate Benigni Principalis Mandati in universos praemissis observari studebo.

Quantum vero privatas praetensiones, ac alias propositiones Illustrissimae Dominis Vestrae de omittenda lignatione et citra laesionem suspensionis armorum fienda, aliarum rerum introductione attinet, eatenus denuo me provoco ad Benignos Serenissimi Domini mei strictissime observandos ordinis cum rite constet conclusionem suspensionis armorum ex ambarum [!] partium consensu taliter fuisse factam, qua nempe solennitate Sua Serenitas mihi benigne declarare dignata est, imo ordines mihi sonantes ad mentem istius conclusionis positive comformatos esse scire Dominationem Vestram nullus ambigo.

Ad haec scire Dominationem Vestram Illustrissimam hoc etiam volui, qvatenus durantibus his armorum suspensionibus, ne fors eadem Dominatio Vestra, reliquique Domini Commendantes aut officiales correspondentias, aut conversationes intenderent, similibus intentionibus tempestive supersedere, per Illustrissimam Dominationem Vestram admoneatur, ne quid inconvenientiae accidere possit, quare eas omnimode avertendas, et evitendas mature notificandum esse duxi, secus etiam per nostros absolute non acceptabuntur. Prout et siqui nostrarium hic Cassoviae existentium (de quorum in saepe titulatum Principem et Dominum meum fide nullus dubito) similia attentare praesumerent, graviter in eosdem omnino animadvertetur.

Quod autem hesterna die Capitaneo Praetitulatae Dominationis Vestrae repplicandare nequiverim ad manus factum est obserotinam, 5a quippe hora pomeridiana factam literarum repraesentationem, quibus respondendi cum suum desideratum fuisset tempus, itaque aliquanto longiori expectione eidem Domino Capitaneo incommodare nolui.

His ergo permaneo Illustrissimae etc.

Ezzel Felséged kegyelmességébe alázatosan ajánlván magamat, maradok Felségednek alázatos leg kissebb híve

Esterhás Dániel m. p.

17.

Dátum nélkül, valószínűleg: Kassa, 1711. február 13. után
Esterházy Dániel levele a fejedelemhez

Levélváltása a császári tábornokokkal. A fegyverszünet feltételei közé fel kellene venni az őrség takarmányozásának, a vízimalmok gátjai javításának és a fahordásnak az engedélyezését. Az erősség élelemkészlete. Ismét segítséget kér felesége részére.

Eredeti, nagyrészt titkosírással. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.

Fölséges Fejedelem, kiváltképpen való Nagy K*egyelme*s Ur*am*!

Munkácsrúl 29na Januarii minapiban nékem írott F*ölséged* méltóságos levelét a vice hadnagy szerencséssen meg hozta, melybül örvendezve értem dolgainknak az idegen országi negotiatiók által is Isten k*egyel*mébül való szerencsés folyamottyokat, kívánván ezeknek boldog effectussát is.

Ujjonnan ismét 1ma Februarii Ócsvárúl nékem írott F*elséged* k*egyelme*s parancsolattyát super observatione suspensionis armor*um* Leffelholcz küldé bé hozzám, melyre Fel*ségednek* tett alázatos válaszomat jól lehet mingyárt más nap inviáltam vala ugyan Leffelholcz kezéhez, de minthogy kételkedem benne, el küldte-e vagy sem, azért íme ujjonnan akkori alázatos válaszoló levelemet sub littera A.[137] engedelmessen annectalom. Mitt írt penig Leffelholcz F*ölséged méltóságos* levele béküldésse alkalmatosságával énnékem, ugyan sub littera A. F*ölségednek* szólló levelemben vagyon subnectálva; azon levelében vagyon néki tött válaszollásom is, kire ex insperato ujjonnan mitt válaszolt s mely mocskossan s impertinenter írtt légyen, sub littera B. annectáltam, sub littera C. vagyon néki tett másodszori válaszolásom, kivel minden correspondentiának nyakát véle szakasztottam.

Fölséged k*egyel*mes parancsolattya szerint e táján lévő több német generalissok*nak*, úgy mint Firmondnak és Viardnak[138] írtam, Viardtúl micsoda válaszom jött, sub littera D. lészen, arra mitt replicáltam, sub littera E. alázatossan annectáltam, Firmondtúl is várom válaszomot.

Mely mérges levele légyen Leffelhólcznak, által látthattya k*egyel*messen Fölsé*ged*, ki ha ex p*rae*cognita principalium suorum intentione cselekszi azt, nem sok reménségünk lehet a synceritásban, ha penig ex p*ro*pria dumtaxat malitia cselekeszi, el hiszem k*egyel*messen méltóztatik Fölsé*ged* ottan a' hól illik, rep*rae*sentálni.

Amidőn Fölsé*ged* de suspensione armor*um* k*egyel*messen írott levelét vettem vólna, ezen clausula lévén benne, hogy a' közöl lévő helységekbül az ellenség offensája nélkül a praesidiumbélieknek interea való subsistentiájokrúl succurálhassak. Én azt úgy értettem és magyaráztam, hogy durante armorum suspensione ab utrinque a' dolgoknak in statu priori kölletik maradni, és valamint ekkoráig minden kár és impedimentum nélkül való lignatiónk és futrasirozásunk continuáltatott, úgy annak az ellenség offensája nélkül való usussában kölletik maradnunk, de mitt p*rae*tendállyonak az ellenség generalissai, a' midőn magok saját leveleit meg tekénteni méltóztatik F*ölsége*d, k*egyelme*ssen által láthattya, hogy ez által előbbi szabados és job állapotunkbúl sorsunk formális szorulásra és balra változnék, kire nékem semmi úton módon accedálnom nem lehet, mert ha egyszer az ellenség ezen pretensiója és annak conniveálunk, legottan annyi magunkat magunk meg szorítyuk, hogy p*ro*prii mali erimus fabri, mert ugyanis illyen rosz consequentiák fogják követni. Primo: fánk nem leszen, se a militia, se a profunt ház, se semminemű rend nem subsistálhat. Secundo: ha futrást nem horhatunk, az malmainkrul le lévén az gát elvágásával véve az víz, száraz malmokon most minden rendbéli militia őröl magának, a futrás defectussában az is mindgyárt cessál. Vizünk penig az malmokra nincsen, kész lisztünk nem sok vagyon, a májusi terminusig való se leszen, ha csak nem segíthettyük magunkat száraz malmokkal. Az gátot penig akarnám reparáltatnom, csak sérelmes ne lenne, noha ágyú alatt vagyon, kevés munkával nem reparáltathatik, ednihány ízben úgy el vagyon rontva, ha ez nem készül meg, az árokban is meg fogy a víz. A nagy Istenre reménkedem hát Fel*ség*ednek, ezen hármat: lignatiót tudniillik, futrasirozást és a gátot

[137] Ez és valamennyi említett melléklet ma már hiányzik a levél mellől.

[138] Peter de Viard cs. vezérőrnagy.

mindenkor mi irántunk fenn tartani méltóztassék, hogy ezeknek defectussa miatt veszedelemre ne jussunk. Kivált a remélhető armistitium punctumiban ezeket inserálni kellene positive, hiszem mi a' futrást sine offensa dislocationum hostilium vinnénk végben, nem lehet ellenére, mivel terminus in statu quo is hozza magával. Húsunk még volna, de tartok attúl, hogy a besózott hús a martiusi szelektűl megsenyved és meg nem ehetni, húsban ugyan, ha megszorulnék, szorulásomat szalonnával is alkalmas ideig győzném.

Gabona elég vagyon, csak őrölhessünk a meg írt fogyatkozások miat, mellyet és az itt levő országos munitiót kegyelmessen meg gondolni méltóztassék Fölséged, ujjobban is alázatossan reménkedem, a mi statusunk pro primis emlékezetben legyen Fölségednél, mert Isten láttya szivemet, nem írom ezt semmi elmém vagy indulatom lassúságától, hanem igaz hazafiságomtúl viseltetve, hogy penig magam nem írhattam saját kezemmel, alázatossan bocsánatot várok Fölségedtül, tizen egy naptul fogva való ujjabb súlyos nyavalyám okozta, de mely emberem ezt írta és ki minden titkos communcatiómat folytattya, igaz magyar, igen [bízom][139] benne, mind magamban, nem kételkedem, mert régen ismerem, azért adhibeálom bátran minden titkaimban.

Szintén ezen levelem continuálásakor érkezének General Firmond és a' Lapis Pataki[140] commendans levelei, mellyekbül tapasztalom, hogy ezek becsülletessebben értik a' suspensio armorum conditióját, és oda céloznak, hogy a Kassai Dominium[141] határán kévül ne extendállyon futrasiroztatassom, ekkoráig még leg kissebben abban meg nem sértettem eőket, továb várok Fölséged kegyelmes parancsolattyátúl tellyes declaratiót ezen dologban, a' mint hogy alázatossan kérem Fölségedet, ezen postámot mentül elébb bocsássa visza válaszal, Firmond és a' Lapis Pataki commendáns levelei sub Litteris F. G. vannak accludálva.

Ezen Kassai Annonariában actu mennyi commeatus legyen, annak seriessét tetcet alázatossan declarálnom Fölségednek, gabona az annonariában és conservatoriumban vagyon 10 000 köböl, liszt 1630 köböl, abrak 2000 köböl, hús 548 mása.

Groczki[142] e napokban meg hala, dícsíretessen viselte magát valóban vice commendansi tisztiben. Ennek halálával Radics uram regementye minden főtiszt nélkül maradván, Fölséged további kegyelmes applacidatiojáig Desüfi Ferenc[143] Uramat, ki ez előtt Priny[144] Uram obrst laidinantya volt, tettem azon regementben commendans colonellusnak. Kit is alázatossan recommendálom Fölségednek, méltóztassék arra decretálni eő kegyelmét.

Mint hogy a hír csevegő, nem kétlem nyavalyás feleségemnek felőlem valamel hamis hírek érkesztek, Fölsígedhez alázatossan folyamodom, méltóztassék kegyelmessen parancsolni Türük András[145] Uramnak, had küldgye valamely emberét feleségemhez, ki igazat mondgyon róllam nyavalyásnak. Fölséged kegyelmességét alázatossan meg szolgálnom igyekezem s magamat tapasztalt fejedelmi kegyelmességében ajánlván, maradok

Fölségednek alázatos leg kissebbik híve

Esterház Dániel m. p.

---

[139] Ez a szó tollhibából kimaradt, értelemszerűen pótoltuk.

[140] Lapispatak, Sáros vm. Ma Ploské, Szl.

[141] Vagyis a város határán kívül.

[142] Groczki István, Radics András regimentjének alezredese.

[143] Dessewffy Ferenc colonellus.

[144] Perényi Miklós brigadéros, Eger volt parancsnoka.

[145] Török András udvarmester.

18.

Kassa, 1711. február 13.
Radics András panaszos levele II. Rákóczi Ferencnek

Már egy esztendeje súlyos fekvő beteg, külső szolgálatot nem tud ellátni, de javaslatait sem hajlandók meghallgatni. A személye elleni különféle jogtalanságok. Groczki István, ezredének vicecolonellusa meghalt, kéri helyébe megfelelő személy állítását.

Eredeti, de végig más kézírásával. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.
[Külső címzés:] Az Fölséges Magyar Országi Vezérlő Fejedelemnek, Második Rákoczi Ferenc Nagy jó kegyelmes Uramnak ő Felségének alázatos engedelmességgel írtam. Munkácsra. *[Gyűrűspecsét.]*

Fölséges Fejedelem, nékem természet szerint való Nagy jó kegyelmes Uram.

Életemnek legjobb részét majd negyven esztendőkig meg nyomorodot szegíny Hazámnak szolgálattyában, gyakor veszedelmekkel és sok fáradságokkal töltöttem el, kit életemnek feláldozásával is, ha Istennek úgy tetzet vólna, meg pecsételnem kész vóltam. De Istennek ő Felségének atyai látogatásábul már közel esztendeje, hogy ágyam fenekit nyomom (noha már mind szóllásomban, mind eleset tagjaimnak érzékenységek megtérésében Isten kegyelmébül alkalmas könnyebülést érzek), nem lévén módom benne, hogy illy sorvat beteges vénségembe úgy mind az előt szolgállyak, mind az által édes Hazám boldogúlásának kívánatos idejét jó szándékommal és szíves ohajtásimmal igyekezem hellyre álítatni.

Illy hoszszas betegeskedésembe, noha erőmnek gyarló vólta miat úgymind az előtt, külső szolgálatot tennem lehetetlen vólt, de csekély opiniómmal az köz jót segítenem tudtam vólna, s tudnám most is. De mint hogy csak magamnak hagyattattam, leg kisseb dologban sem applicáltatván, még ollyanoktúl is, akik jóra célyozó igyekezetemet tudgyák, soha semmiben se nem requiráltatom, s hivatalomhoz képpest, akiknek ex officio sibi incumbenti illenék, esztendeig felém sem jönek. Sőt Felséges Uram, gyakor boszusággal illettetem ok nélkül, kit az méltó fájdalom erőtlenségembül is elszenvedni nem enged, mindenkor nyavalyám öregbülését causállya.

Fölséged maga kegyelmességébül érdemetlen vóltomra nézve itt való commendánsá[146] tett, mellynek mind addig inhaereálok is, míglen Felséged mind Hazánknak édes Attya, maga kegyelmes jó tetzésébül más, nálam érdemesseb szolgájának nem conferállya. A' melly tized allya istrása, nem magam személlyemnek óltalmáért, de sok interveniálható közönséges occurentiákért, szállásomon szokot lenni Fölséged gratiájábul, azt Brigadéros Nyárai Uram régen tollálni akarta, már praevie annak fütözésére obveniáló köz fát, mellyet magam saját szekereimmel is comportáltattam, ki adatni eltiltván, s egyéb rendkívül való dolgokat is ellenem elkövetvén, kikrül már ez előt is írtam Felségednek, mellyekkel többször Felséged méltóságát országos sok fáradsági közöt terhelnem nem akartam.

Ezekbül egyebet nem ítélhetek, hanem személlyemnek Fölséged kegyelmes intentiója ellen, nagy despectussal való posthabitióját. Melly dolognak meg orvoslása véget Felségedhez kéntelenítettem alázatossan recurrálnom, ne érdemetlen voltomat, de maga termíszet szerint való kegyelmességét tekincse, jámbor megélemedet szegény szolgájának ne engedgyen injuriát tenni, tartassam nem úgy, mind váz, hanem mint igaz szolgája Felségednek és édes Hazámnak, ne prostituáltassam továb eddig practicált mód szerint, hátra maradot kevés napjaimat eltöltvén, mehessek Fölséged gratiájábul csendessen koporsómban.

És mint hogy Fölséges Uram, regimentemnek vice colonellusa, Groczki István uram, kinek meg vallom, mellettem való tökéletes maga viselésével és hív szolgálattyával szintén contentus vóltam, ez mostan folyó februarius havának 13. napján meghólt, kinek halálával az regiment is magam erőtlenségére nézve merő árvaságra jutot, Fölségedet alázatossan kérem, ő kegyelme helyet méltóztassék Fölséged olly subjectumot parancsollyni, aki hasonló maga viselésével mind az Nemes Hazának, mind Fölségednek hasznossan szolgálhasson, ennékem is mellette Fölséged

[146] Radics András 1704 novemberétől haláláig töltötte be ezt a tisztséget, de betegsége miatt Náray László brigadérost bízták meg a parancsnoki teendők ellátásával.

gratiájáig contentumom lehessen. Méltóságos Generalis Eszterhás Dániel Uram ő Nagysága Dessöfi Ferenc Uramot praeficiálta regimentemnek vice colonellusúl, addig míglen Fölséged kegyelmessen más subjectumrúl fog disponálni. Fölséged kegyelmes resolutióját mindenekben el várván. Kívánom, Isten Fölségedet szegény Hazánk javára szerencséssen sokáig éltesse. Datum Cassoviae 13. Februarii 1711.

Fölségednek alázatos engedelmes szolgája

Radics András aliena manu
ob aegritudinem [... ...][147]

19.

Kassa, 1711. február 14.
Sugó György II. Rákóczi Ferencnek

Az ősszel Egerből való kijövetele után Bercsényi Miklós magához rendelte, de megbetegedett s csak most gyógyult meg. Várja a fejedelem parancsát.

Eredeti, végig saját kezű írás. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.

Felséges Erdélyi Fejedelem, nekem nagy Jó Kegyelmes Uram.

Egerből még elmúlt őszszel ki jövetelem után itten Kassán vettem vala alázatossan Méltóságos Fő Generalis Uram eö Excellentiája méltóságos levelét, hogy innen mennyek eő Excellentiájához Ungvárra, olly készülettel, hogy Lengyel Országban is eő Excellentiájával bé mehessek. De még Szerencsen sullyos betegségben esvén, nyolc egész hétig alig épülheték ki belőle. Itten éppen azon időben sub cura lévén, okozta az it való maradásomatt. Most már Isten eö Szent Felsége elébeni egészségemben állátván, [!] alázatossan kívántam jelentenem Felségednek, hogy semmi dolgom itten ennékem nincsen. Ha Felséged méltóztatnék kegyelmessen parancsolni, hogy Felségedhez kötelességemnek meg felelésére s alázatossan udvarlani kívánó szándékomnak végben vitelére, vagy Méltóságos Fő Generalis Uram eő Excellentiája után való menetelemre innen ki mehessek; aholot mind Felségednek s mind szegény Hazánknak egyűgyű csekélly tehetségem szerint alázatossan szolgálhassak. Ezzel ajánlván Felséged kegyelmességében alázatossan magamatt, maradok

Felségednek alázatos leg kissebik holtig való szolgája
Cassa 14. Februarii 1711.

Sugó György m. p.

20.

Salánk, 1711. február 15.
Csajághy János Esterházy Dánielnek

Menekült feleségének segíteni fog, de lehet, hogy Lengyelországba kell menniök. A fejedelem a cár elé szintén oda akar menni. Engelmajer Jakabbal való pénzügyek.

Eredeti. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.
[Címzés külön borítékon:] Méltósságos Generalis Galánthai Gróff Eszterhás Dániel Uramnak (titulus) Nekem nagy jó Uramnak ő Nagyságának. Cassoviae. *[Vörös viaszba nyomott gyűrűspecsét.]*

Mélósságos Gróff és Generalis, nékem Nagy Jó Uram.

Nagyságod méltóságos levelét az napokban vettem. Értvén Nagyságod egésségének jobbulássát szívembül örvendezek, az Ur Isten tartsa meg Nagyságodat továbra is az én consolatiomra

[147] Egy szó teljességgel olvashatatlan.

is, és egésségében virágoztassa. Én az *Méltóságos* Aszonnak s *Nagyságod* Bagaziaj*ának* valamiből tudtam, bizony tellyes szíből szolgáltam s szolgálok is, az míg élek minden tehettségemmel, tudván azt, hogy szükségb*en* kell az igaz szolgálat, azért kész vagyok megmutatni, valamint mindenkor mondottam, igaz szolgasságomat. *Isten*nek hála, most mind az *Méltóságos* Aszszony jó egésségben vagyon az urfival,[148] s az többi is mind békével, tsak hogy az mostani időre nézve majd repülő félb*en*, hogy ha az armistitium meg nem leszen, nem hiszem el ne kellyen menni Lengyel Országra az Méltóságos Aszszonnak, kire szorgalmatossan vigyázok, hogy ha úgy kívántatik, az *Méltóságos* Asszont és *Nagyságod* Bagaziáját az passuson be kísérhessem s oda ki is ő *Nagyságának* helyt szereztethessek. Én bizony tsak azt nem tselekszem, az mi töllem nem lehet *Nagyság*tok szolgálattyáb*an*, kib*en* *Nagyságodnak* ne is legyen kéttsége.

Miben vannak itt az dolgok, el hiszem *Méltóságos* *Generális* Antal Ur[149] *Nagyságodat* tudóssította, fügnek úgy látom minden dolgok az császár válaszától,[150] *Felséges* Ur*un*k ugyan az negotiatiót folytatni be akar menni Lengyel Országb*a*, mert az Muszka cárt várják ki oda.

Engelmajer[151] Ur*am* levelét is vettem, ő k*egyel*me az adósságot nem disponállya, tsak azt, hogy mostani időkben nehéz meg adni, kit magam is tudok, de jól tudgya azt ő k*egyel*me, hogy *Méltóságos* Fő *Gene*ralis Bercsényi Ur*am* is vagy 16 száz forintra adott ő k*egyel*mére assignatiót, hogy nekem meg fizesse, kiből ő k*egyel*me circ*iter* hétszáz forintig exolvált, az többi restál. Azért illyen az p*rae*tensio, mely mellett már írtam vala, hogy ha *Nagyságodnak* kívántatik ott pénz, bizvást *Nagyságod* maga számára fel veheti ő k*egyel*métül, s ha mind nem adhattya is mostani időre nézve, de ugyan tsak adhatt *Nagyságod* szükségére valamely részt az restantiábul.

Ajánlom ezzel magamat *Nagyságod* *méltóságos* gratiajáb*a* s *Nagyságodat* penig Isten oltalmáb*a*, kívánom, engedgye az Ur *Isten* *Nagyságodat* látnom szerencsés friss egésségb*en*. Salánk 15. Februarii 1711.

Nagyságod igaz k*öteles* al*ázatos* szolgája

Csajági János[152]

21.

Kassa, 1711. február 24.
Esterházy Dániel II. Rákóczi Ferencnek

Néhány helybeli kereskedő ellen eljárást indított, a kezességet vállalók 1200 tallért fognak fizetni, ezt Rétey János ezredére fordítja. Az ügy iratait fel fogja terjeszteni.

Eredeti. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.

Fölséges Vezérlő Fejedelem, nagy Kegyelmes Uram!

Ez el múlt napokban bizonyos kezességbeli obligatoria mellett némely Delegatus bírák Ur*ai*mék előtt itt lakos némely kereskedők ellen törvényes processust indíttatván, judicialis deliberatiót pronunciáltak, convincálván a' kezeseket három ezer tallérokban, kik is hatan lévén, post pronuntiationem sententiae, a' bírák admonitiojára amicabiliter convincáltak ad ratificationem *Vest*rae Serenitatis tizenkét száz tallérokban, úgy hogy az ött száz forintyát posztóúl, az ezer

[148] Esterházy János és három lánytestvére.

[149] Esterházy Antal tábornagy.

[150] Vagyis a Rákóczi által I. Józsefnek február 2-án írt levelére adandó válasz.

[151] Engelmayer Jakab, lőcsei polgár, fegyveresítési hadbiztos.

[152] Csajághy János brigadéros. 1710 első felében egyik tiszttársa leszúrásáért Egerben raboskodott, s ügyének kivizsgálását Esterházy Dánielre bízta a fejedelem. (V. ö. AR I. oszt. III. 58., 129., 225., 228. o.) Esterházy jóindulatúan viszonyult hozzá, s miután Csajághy kiegyezett megölt bajtársa özvegyével, baj nélkül szabadult. Bizonyára innen ered Dániel úr és Csajághy szoros, már-már familiárisi kapcsolata, amely a szatmári béke után is fennmaradt.

forintyát pedig kész pénzűl fogják exolválni; az egyik kezes pedig, úgymint Jászai György[153] ország szolgálattyában lévén, reája háramlott onust ad interim akkoron suspendáltattam. A mint hogy is a posztót ki adták felül írt summáig a' dragonyos regimentre nagyob részint, mely regimentre igen feles kölcség megyen mind ruházattyára, s mind pedig fizetésére. Az ezer forintból pedig egy havi pénzt adattam Rétey János Uram ezerére, egy egy tallérával fizettetvén az oralist. Minémű instantiát küldöttek pedig Fölségedhez a' convincált felek, praesentibus alázatossan adnectáltam Fölségednek;[154] kérvén alázatosson Fölségedet, méltóztassék nékiek kegyelmes resolutiót adni, hogy a' mit adtak vagy adnak ezután is, fog bonificáltatni nekiek; mely processust más alkalmatossággal alázatosson meg fogom küldenem Fölségednek, kit is eők Fölséged eleiben apelláltak, mely is igen helyessen ment véghez. Mely iránt el várom alázatossan Fölséged kegyelmes resolutióját, magamot Felséged kegyelmességében ajánlván, és maradván

Fölségednek alázatos hív szolgája

Esterhás Dániel m. p.

Cassoviae 24. Febr*uarii* 1711.

22.

Kassa, 1711. február 24.
Jeney Péter ezredes bizonyítványa

Igazolja, hogy a Kassa alatti fegyveres konfliktus kezdeményezői a császári katonák voltak.

Eredeti, melléklet volt Esterházy Dániel alább közölt február 25-i leveléhez. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.

Recognoscálom praesentibus, hogy a midőn az el múlt szombaton idest die 21. praesentis anni infra scripti Obester de Szer[155] ide ezen Cassai Víg Ház alá General Lefelholcz Uram eő Excellentiájától commendéroztatott volna, leg elsőben is Generalis Latur[156] Regimentibül való lajdinant Lantaer[157] nevű maga commenderozattyaival edgyütt kezdette az cassai Magyar Országi Confoederált Statusok Militiájával az hostilitást, s ő is kezdette elsőben is az puskázást, sőtt a ki nagyob, vallom mind ezeket azon hitemre, az kivel a Felséges Császárhoz köteles vagyok, hogy én azon előljáróban commenderoztatott lajdinant után lévén magam seregével, maga az obester parancsolta: alo Trauff. Datum Cassae 24. Februarii 1711.

Jeney Péter Obester m. p.[158]

Coram me Francisco Desseőffy Commandante Collonello m. p. *[Gyűrűspecsét.]*
Et me Francisco Palásti I*nclytae* Regiminis Desulterionem Antonio Eszterhaziani Vice Colonello m. p. *[Gyűrűspecsét.]*
Coram me Michaele Szalai[159] Excellentissimi Domini Generalis Eszterhazy Adjutantio m. p. *[Gyűrűspecsét.]*

[153] Jászay György deák, különböző gazdasági tisztségeket töltött be.

[154] Ma már nincs a levél mellett.

[155] Azonosítani nem tudtam.

[156] La Tour-vértesezred.

[157] Ismeretlen.

[158] Jeney (Jenay) Péter rác huszár ezredes, 1710–1711-ben csapatparancsnok a kurucok ellen.

[159] Szalai Mihály előbb hadnagy, majd Bottyán János generáladjutántja.

23.

Kassa, 1711. február 24.

Daniel Ströhmann, a Latour ezred őrmestere tanúsítja, hogy a város alati ellenségeskedés a császáriak részéről indult ki.

Eredeti, szintén Esterházy Dániel február 25-i levelének melléklete lehetett. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.

Recognoscalom praesentibus azon hitemre a mellyel Felséghes Császárhoz köteles vagyok. Hogy a midőn az elmult szombaton idest die 21 praesentis anni infrascripti Obester de Szer ide ezen Cassaÿ Víg Ház alá gyütt volna, Meltósághos Generalis Lefelholcz Uram eő Excellentiaja parancsolattyábul gyütt, s tudom azt is nyilván magam is az előjárok közt commendéroztatva lévén mint strasa mester, hogy Lajdinant Lautner Uram engem az Obesterhez viszsza küldvén, hogy továbbá mi tévő légyen, az Obester azt parancsolta az egész hadaknak, s nekik is, hogy kössétek fel az köpenyeget és kész fegyverrel legyetek, az után azt is parancsolta Obester Uram, hogy avancsért, kihez képest vallom igaz hitem után, hogy az hostilitas a mi részünkrül kezdődött, a mint hogy az is igaz, hogy előre Obester Uram Lajdinant Lanczgran Uramat[160] recognitiora küldette olly instructioval, hogy recognoscallya, ha az Cassaiak kin vannak-é vagy nem, és ha kin vannak, avancsérozzon ellenek.

Datum Cassae 24. Februarii 1711.

Daniel Ströhmann[161]
Wachtmeister von Latourre Regement.

Coram me Francisco Desseöffy Commandante Colonello m. p. *[Gyűrűspecsét.]*
Et me Francisco Palásti *Inclytae* Regiminis Desultorionem Antonio-Eszterhaziani Vice Colonello m. p. *[Gyűrűspecsét.]*
Coram me Michaele Szalai Excellentissimi Domini Generalis Danielis Eszterhazy Adjutanto m. p. *[Gyűrűspecsét.]*

24.

Kassa, 1711. február 25.
Esterházy Dániel levele a fejedelemhez

Viard tábornok vezetésével az ellenség megtámadta takarmányozó szekereiket, a kocsisok közül többeket megöltek. Másnap összecsapásuk volt a császáriakkal, akik veszteséget szenvedtek. Ellátási gondok: gabona van, de az őrlés akadozik. A városban sok a menekült nemes és a lovas, ezek ellátása nem oldható meg, ha az ellenség akadályozza kijárásukat.
A megszabott határidőig ki fog tartani.

Eredeti, részben titkosírással. Az aláírás saját kezű. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.

Fölséges Fejedelem, kiváltképpen való Nagy Jó Kegyelmes Uram!

Ez előtt immediate küldött alázatos levelemben engedelmessen meg írtam vala Fölségednek, hogy az ellenség mi érántunk előbbi szabad impedimentum és kár nélkül való lignatiónk és futrasirozásbéli statussunkat nem akarja observálni, holott minékünk ante inchoatam armorum suspensionem bizonnyára valamikor és valamely felé akartunk, mindenkor leg kisseb akadály és

[160] A közelebbről ismeretlen császári hadnagyot az előző irat Lantaer névvel említi.

[161] Azonosíthatatlan.

kár nélkül akkor lehetett lignálnunk és futrasiroznunk, s most per istam suspensionem már kívánt vólna szoréttani bennünket, mely el hiszem azon okból lött, hogy Leffelholcz Pálfit hamissan informálta felőlünk, hogy annyira bé voltunk szorúlva, hogy sem ki, sem bé senkinek nem lehetett járni közülünk, s azon tökélletlen informátióját manuteneálni kívánván, az az oka mostani garázdálkodássának. Mi penig továb is akarván inhereálni előbbi statussunk mivóltának, kiváltképpen Fölséged kegyelmes parancsolattyának, sine hostili offensa continuáltuk a' lignatiót és futrást, a' mint hogy az elmúlt pinteken a' midőn az álgyúk alatt lévő szöllők gyöpöjében bona fide a' várossi lakossok szekerei inkáb ki mentenek vólna fára, ex insperato nagy furiával supervenialt Viart, és minden óltalom nélkül secure lévő nagyob részént várossi s más szekereinkből a' marhákat ki vagdalván, a' kocsissokat contra carthelam et suspensionem armorum eölték, vágták, rabságra fogdosták, némellyekett meg fosztogattanak, és fölöttéb kemény idő lévén szintén akkor, contra jus gentium et naturae istentelenül mesztelenül bocsátották bé, úgy annyira, kinek egy s kinek más tagját el vette a' hideg, vagy penig a fölöttéb való veresség s sebek miatt ma is sínlődik némellyik. Némellyek penig az ott kin megületett kocsisokon, vagy várossi embereken kévül, itt ben is már meg holtanak. Mindezeket midőn csalárdúl véghez vitte volna azon fegyveretlen oltalom nélkül való szegény embereken az ellenség, akkor ki takarodék a' mi lovas hadunk is innét belül, leg elsőben is Mikházy[162] és Nográdi Uraimékat ki küldöttem, hogy beszéllyenek Viartal, protestállyonak és repetiállyák a kárt. Kik is azt végben vévén, csak kerekdeden azt felelé, nem hogy valamit leg kissebbet is visza adgyon, készeb inkáb mindgyárt meg verekedni, mellyre nézve a' had mind az két részrül rendben vévén magokat, mieink egyebet nem cselekedtenek, hanem az ellenség retroquardiájátúl egy szánat akartak el nyerni, de kemény hostilitássa miatt az ellenségnek azt sem lehete. Ezeket midőn tapasztaltam vólna, ednihány álgyú lövésseket tétettem az ellenségre, és rajta is küldöttem volna hadamat, de egy nagy Fuvattal [így!] és árkon belül posterálván magát, aggrediálni nem lehetett, onnét igyenessen egy szorosnak vévén úttyát, el köllett bocsáttani.

Más napon, a' midőn ujabb hostilitásrúl semmit nem gondolkodtunk volna, seőtt semminemő futrásss nem volt kin, ha nem a' pinteki el hagyot szekereket horták volna be, szerencsére Mikházi és Rétei János Uramékat recognitióra ednihány lóval ki küldöttem, kiknek kin léte alkalmatosságával ednihány lovas egy hegyen kimutatá magát, melynek hírét midőn meg izenték volna, az egész lovas hadat ki takarodni parancsoltam, olly véggel: hogy cum protestatione ujjobban parolára beszéllyenek velek, és ha hostilitást nem akarnak követni, a mi részünkrül is leg kisseb ne légyen, de erre nem várakozván semmit az ellenség, a melly strásánk eő felőle volt, kemény puskázással mihelyen érkezet, azt a seregre bé hajtotta, az alatt a rácság igen meg szaporodott, csak nem a dragonyos trupjainkig kezte be nyomni, nyomában lévén a rácságnak mindenütt egy erős esquadron német is, maga penig obester Széér Latúr Regementyével mindenütt a hátok megett volt, de Istennek nagy kegyelmességébül mezei hadaink meg bátorodván, egyszer s mind meg fordulának, és egy szével lélekkel úgy rajta hatanak [így!] az ellenségen, hogy a rácok közül az Obesterek, Jenei Péter mindgyárt rabbá eset másod magával. Latúr regementyébül egy istrásamester, ugyan azon regementbül ött el veszet, a német és rác közül valóban feles eset sebben mind ember, mind ló, mert a német is valamint szalathatott, szaladott, az után recipiálván magát a' Hegy alá, amely úton jütt, kemény puskázással visza ment, a mieink közül egy zászlótartó és egy köz katona eset s egy lovat egyon lőttek, ezen kívüll Isten kegyelmébül semmi kárt nem valottunk. Hogy penig akkor is semmi okot nem adtunk az ellenségeskedésre, hanem eő kezte az puskázást, Obester Jenei Péternek alázatossan accludált recognitiójábul[163] méltóztatik Felséged kegyelmessen meg érteni. A pinteki hostilitást is eö indétotta, mert mikor a' mi hadaink ki mentek, akkor már hólt testek hevertek az mezőben, holott ha mi azon napon a jó parolában nem bíztunk volna, a midőn szekereinkre avansirozott volna Viárt, kartácscsal is elegendő kárt tehettünk volna a bástyárúl, és másképpen is deffendálhattuk volna szekereinket, mellyeket így méltóztatván Fölséged meg érteni, tudom semmi ellenkező informatiónak hitelt nem fog adni.

Fölséged minapi méltósságos levelét alázatos submissióval vévén, abbúl mint a' Bécsi Udvarral való, mint penig az idegen országi negotiatiókat örvendezéssel értettem, kívánván tökélletes

[162] Mikházi (Nikházi) György ezereskapitány.

[163] L. fentebb a 22. sz. iratot.

szível, édes nemzetünk dolgát óhajtott csöndességre exoperálhassa *Fölséged*. Én penig az én részemről ezen erősségnek kezemre fölvett gondviselését úgy kívánom kormányoznom tellyes tehetségem szerint, hogy a prefigált terminusig lévő megmaradásárul csalhatatlan reménséget nyújtok, seőtt ha valamely okra nézve továb köllenék extendáltatni az terminusomnak, akkor is hiba nélkül való tökélletességgel usque ad finalem extremitatem meg mutatom, micsoda igaz alázatos híve legyek *Fölségednek*, noha ugyan in casu non putate extensionis termini a fizetésben és lisztben nevezetes fogyatkozásom lészen, az elsőben azért, mert fundust nem tudok csinálni, azután mivel addig omnia extrema tentanda sunt, másodikban penig, hogy a gátak el rontásával vizimalmainknak semmi hasznát nem vehettyük, száraz malmot ugyan most is actu ujjobban hármot csináltatok, de ha futrásunk praecludáltatik, azoknak semmi hasznát nem vehetyük. Principaliter azért *Kegyelmes* Uram, mierántunk bár csak az observáltassék in casu armistitii, hogy futrasirozhassunk, lignálhassunk és pascuálhassunk, úgy a gátunkat szabad legyen reparálnunk, de reliquo minden töb fogyatkozzásinkat könnyen el szenvedhetyük, noha ugyan nagy mértékben accedál a mi extremitásunkhoz a beszorult nemességnek és lovasságnak (melly futras nélkül sem lovát, sem magát nem interteneálhattya); jobb*an* jobban érkező [így!] fogyatkozása az infanteriának, ugyan kenyere leszen usque ad finem maji, csakhogy fa kell hozzá, az egész praesidiumnak is hiba nélkül elég kenyere lenne, mivel gabona elég vagyon, csak liszté lehessen fordíttani, s ezért vagyon nagy szükségünk a futrásra és a fára, a profontházban ugyan pro martio et aprili elegendő fa leszen.

Melly akadállya légyen az communicatio folytatásának, Fölségednél, nem kétlem elegendő képpen constál, hogy azért pro ultimis casibus tempestive minden dispositióit kegyelmessen meg küldeni méltóztassék, *Fölségedet* alázatossan kérem, annyivalis inkáb, hogy ha Fölséges cár eleiben való menetelével tűlünk Felségednek távozni kölletik egy kevéssé.

Az lovas had és nemesség a midőn nem subsistálhatna a futrás defectussa miat, mi tevő legyek velek, kegyelmessen parancsolni méltóztassék Fölséged, mely lovas had közé hogy egy comando, comendans Nyárai László uram melléje is penig a dolognak sok volta miat egy vice comendans forma activus jó embert ide be küldeni kegyelmessen méltóztassék Fölséged, alázatossan kérem, mert a kívánt emberre nagy szükségünk vagyon. Csajági Ritter nevű Oberstvacht Majsztere, ha *Fölséged* hűvségében nem kételkedik,[164] is ha bejöhetne, valóban akarnám, egésségtelen és gyünge plac majorunk lévén, szolgálatott tehettne helette.

Az árultatásra nagy vigyázással vagyok, noha ugyan, noha [így!] ide se be, sem innet ki semmi nemű ember absoluta nem jár, a notatus emberek ellen penig suo tempore et modo végben viszem dolgomat.

Minek előtte penig deffensióra kelne a dolgunk, szüksíges, hogy az praesidium hajdúval, jó tisztekkel erősítessék meg, nem külemben egy insener mentől előb küldessék ide, mert ezekre fölöttéb való szükségünk vagyon.

A praemissákrúl ezen levelemre lévő kegyelmes válaszáb*an* universalis parancsolattyát el várom s magamat tapasztalt fejedelmi kegyességében alázatossan ajánlván, maradok

Felségednek alázatos legkissebbik híve

Esterhás Dániel m. p.

Datum Cassoviae, die 25. Febr*uarii* A*nno* 1711.[165]

---

[164] Ritter János, a Csajághy-gyalogezred őrnagya a császáriak közül állt át a kurucokhoz, hűsége iránt ezért merülhet fel kétség. Korábban Egerben szolgált, s Perényi Miklós is gyanúba keverte, l.: *Bánkúti* 1991. 14. o.

[165] Esterházy Dániel tehát csak 4-5 nappal később tett jelentést (az akkor már Lengyelországban tartózkodó) Rákóczinak a február 20–21-én lejátszódó incidensről.

25.

Debrecen, 1711. március 15.
Károlyi Sándor levele Esterházy Dániel kassai parancsnoknak

A császáriakkal való összecsapás ügyében nem tud elégtételt szolgáltatni neki.

Eredeti, csak az aláírás saját kezű. OSzK Kt. FH 1389/16. fol. 346–347.

[Címzés külön borítékon:] Méltóságos Generalis Campi Marschalli Locumtenens Groff Galánthai Esterházi Dániel etc. etc. Kedves Jó Uramnak Bátyámnak eő Kegyelmének kötelessen írám. Kassán. *[Gyűrűspecsét.]*

Debrecen 15. Martii 1711.

Méltóságos Generalis.

Kegyelmed 2[a] Martii költ levelét *Méltóságos* Generalis Feld Marschalk Groff Pálffi János Uram eő Excellentiája jutatván kezemhez, kívántam volna az suspensio alatt esett kárt bonificálnom, de mivel mind az nevezett *Méltóságos* Generalis, mind penig postirungbeliek prohibeálták Kegyelmedet, és Kegyelmed sem Méltóságos Fejedelemnek, sem magamnak hírt nem tött, hogy az által in debitis locis orvoslását munkálódhattuk volna, hanem vakjában csak continuáltatta, melly error miá semmit sem efficiálhattam, hanem Kenyheczi[166] vivén ezen levelemet, helyette Jenei Péter oberstlajdinantott tessék társaival edgyütt erga quietantiam elbocsáttattni Kegyelmednek, ha melly superfluitas az portiókban fenn maradna is, proxime institualandó computuskor Cartellae Commissariusok által liquidáltathatik. Mint hogy penig Méltóságos Fejedelem eltávozásával igen igen nagy nehezen obtineálhattam csak annyira való extensiótt is, hogy az Felséges Császárnak Méltóságos Fejedelemhez, úgy minnyájunkhoz járult kegyelmes resolutióját repraesentálhassam s eleget valék utánna, hogy azalatt Kegyelmed keze alatt lévő gvardizonnak ha csak szabott helyekig való futrássát is elaborálhatom vala, de az Felséges Császárnak speciale parancsolattya ellen az Méltóságos Generalist semmi úton módon nem inducálhattam.

Kire nézve követheti Kegyelmed a' mi legjobb.

Maradván Kegyelmednek köteles atyafia szolgája

Károlyi Sándor.

26.

Salánk, 1711. március 19.
Csajághy János Esterházy Dánielnek

Felesége Nagyszőlősön van, eddig semmiben nem szenvedett hiányt. A béketárgyalások menetéről is tájékoztatja: Károlyi Sándor a fejedelemhez megy, április 9-ére Szatmárra gyűlést hívott össze. A hadak a béke mellett vannak. Engelmayer Jakab pénze.

Eredeti, a tinta kifakulása miatt alig olvasható. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.

Méltósságos Gróff és Generalis, nékem nagy Jó uram.

Vettem *Nagyságod méltóságos* levelét az el múlt napokban Szattmár tájjékán. Az való, hogy minden tehettségemmel kész voltam s vagyok, leszek is mindenkor az *Nagyságod* szolgálattyára, az *Méltóságos* Aszszonynak valamiből tudok s tőlem lehet, kész voltam, vagyok is az szolgálatra, [...

[166] Kenyheczi János, a kassai őrséghez tartozó Mikházi György-féle lovasezred alezredese. 1711 elején esett császári fogságba, most tehát a kassaiak által foglyul ejtett Jenei Péterért cserében szabadult. V. ö. *Nagy Iván:* Levelek a karsznahorkai Andrássyakhoz. TT 1885. 387. o.

...] bagagiája is, tudva tartván azt kötelességemnek, hogy mivel Nagyságod nekem fő és atyám volt, bizony holtig igaz szível kívánom meg szolgálnom Nagyságodnak s Méltóságos Házának.

Az Méltóságos Aszony Szölössön subsistál, az úrfi is ott vagyon és az Bagasiája is mind frissen, még eddig penig úgy tudom tűrhetőképpen, annyira, hogy bizony senki Magyar Országban nagyob, jobb commoditással nem perseverált az Méltóságos Aszonynál, nem volt annyi szükségében is ő Nagyságának oly notabilis kára és szomorúsága egyéb, az mint percipiáltam, hanem Nagyságod távul léte, kin bizony igen tiszta szível szomorkodom én is, mert tudom miért, az kit föb [?] nem találok ide ki.

De hiszem Istent, rövid nap Isten megvigasztal Nagyságod látássával, úgy látom, az békesség dolga alkalmassint promoveáltatik, és az mint most értem Méltóságos Generalis Károlyi Uramtul, már az Generalis Amnistia meg vagyon, bonorum restitutio et jurium omnium conservatio, egyedül tsak az András Király Decretuma[167] relegáltatott diaetai conclususra, az mit nem kértünk is, az császár mind meg adta, és az mit az előtt meg nem adott, most ultro condonalta. Mégyen az Resolutióval méltóságos Generalis Károlyi Uram Felséges Urunkhoz, pro 9. Aprilis Szatmárnál lesz concursusunk, akkorra mind az császár, mind Felséges Urunk Resolutióit oda hozza. Én addig már itt közel lészek, és az Méltóságos Aszszonnak succurálok mindenben, valami fogyatkozást látok.

Az egész hadak így értvén az császár gratiáját, mind inclinatussok s úgy sajdittom, bizony magokban is meg békélnek, quia melior erit certa pax, quam sperata victoria. Nagyságod engem méltóztassék tudosittani az miről illik és lehet. Alázatossan recommendálom Nagyságod gratiájába ott maradott kevés portékámat, az ki mind Nagyságod szolgálattyára vagyon s lészen is holtig magammal együtt. Engelmajer Uramnak mit írattam, méltóztassék Nagyságod meg tekinteni, ne hadgya Nagyságod az lelkén, ha mit lehet, ha tsak vásárlásbann is erga Recognitionem vetesse fel Nagyságod tőlle [... ...] szeretem, ne veszszen ő nála, mert én magaméból fizettem azt. Én mindenestől, el hidgye Nagyságod, az vagyok az ki ígértem lenni magamat, hogy vagyok, voltam, lészek is holtig igazán az én hozzám való gratiájára

Nagyságod igaz köteles szolgája

Csajági János

Salánk 19. Martii 1711.

Ha békesség lesz is, én senkihez köteles nem vagyok, csak az ki velem jót tett, Nagyságoddal tartom [?], hiszem Istent, bizony Májusban békesség leszen.

Az egész militia az békességre resolválta magát, ha az császár meg adgya, az miket ígért.

27.

Kassa, 1711. április 5.
Esterházy Dániel a fejedelemnek

Beszámol az őrség helyzetéről. Gyalogságot és hadmérnököt kér. Személyi ügyek. Május elején ostromra kell számítaniok. Az ellenség a fegyverszünetet Kassára nem tekinti érvényesnek. Várja Rákóczi rendelkezéseit.

Eredeti, nagyrészt titkosírással. Csak az aláírás saját kezű. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.

Fölséges Fejedelem, Nagy Jó Kegyelmes Uram!

Ennek előtte való alázatos levelemben bővségesen megírtam Fölségednek az itt való constitutiókat, most is ezen levelemmel edgyütt menő levelemre provocálom magamat és valamit ebben megírtam, azoknak effectuatióját újobban is solicitálom alázatossan, mindeneknek fölötte penig a hajdút és azokkal jó tiszteket és insenért, nagy istenre is kénszerétem Fölségedet, mivel defensióra kel a dolog minálunk. Ezekbül úgy provideáltassunk, hogy pénz is azon hajdúsággal érkezhessék be, mert bizony Kassán nincsen, mindenből penig kifogyok és a defensió legottan periclitáltatik,

[167] Az Aranybulla ellenállási záradéka.

mihelyen pénzem és hajdúm nem leszen, mivel itt annyira vagyunk, hogy defensióra kelvén a dolog, lehetetlen hogy sufficiálhasson a hajdú, aki most is minden másnapon szolgálaton vagyon. Továbbra is nagy alázatossan remínkedem a hajdúért és jó tisztekért s insinerért. Bácsmegyei[168] is holt eleven, annak semmi hasznát nem lehet venni, akármi subseqállyon.

A lovas had eránt kegyelmessen resolválni méltóztassék Fölséged. Futrásbul kifogytunk, mit kelyesék vele cselekednem? nem tudom, úgy hiszem, azon had innen elmenni nem kíván, e tájára való lévén, benn nem subsistálhat, futráza nem lévén, attul tartok, hogy mind deviál, ha csak Fölséged kegyelmes dispositiója nem érkezik irántok, mellyet alázatosson elvárok, tudhassam mihez tartanom magamat, mert lehetetlen lészen lovastul conserválnom őket.

Infallibiliter a conjuncturákhoz képpest írom azt is, hogy ad finem aprilis, vagy initium maji csak infanteriával is bizonyosson obsideáltatunk, azon alkalmatossággal communicatiónk annyival is inkább impediáltatik, továbbra is alázatoson reménkedem Felségednek, ad ultimus casus dispositióit megküldeni kegyelmessen méltóztassék, mert ha ad extrema deveniál dolgunk, örömöst kívánnám magamot azokhoz alkalmaztatnom. Az nagy Istenért, azért ezen kívánságomrul kegyelmessen írni méltóztassék Felséged.

A malmunk in statu quo vagyon, forog hat kerék, reparáltuk vala a gátot, de a víz elszakasztotta, újobban actu csináltatom, bár csak valameddig tarcson meg. Szép segétsége leszen a lisztnek, a bástyákat is csináltatom valóban és minden dolgaimat defensióra készíttem, mert tudom, hogy nekem rövid nap leszen dolgom.

Annectált levelemben valamely positiókat clavisáltam, most is azok in statu quo vadnak, kikre ezen levelemet propter majorem declarationem kívántam adiungálnom.

Nyárai László igen gyönge ember, nem sokat bízhatom hozzá, inactivus, a gyalogság közöt it éppen nincsen valamira való activus ember. Ordodi Imre[169] Uramat értem, hogy fölszabadult, ha tökélletességében nem kétségeskednék Felséged, igen jól esnék ide küldeni, másképen is tudgya már it a dolgot. Csajági uram főstrázsamesterét is, Ritter nevőt szeretném, ha igaz lenne. Placmajor szolgálatot tehetne, mert itten azon tisztönk is alkalmatlan. Az Istenért is kérem Felségedet, hogy vagy ezek, vagy más jó tisztek jöjjenek.

Károlyi uramra bízta Felséged a hadi tellyes dispositiókat absentiájában, én ő kegyelmének semmi tudósséttássát, annival inkáb dispositióját nem vettem, nem tudom mit remélnem, azért Felségedet alázatossan kérem, méltóztassék maga pro ultimis casibus tellyes dispositióit megírni vagy íratni, meddig még el lehet hozni.

Mostanában Generál Leffelholcz én nékem megírta, hogy a' suspensio Cassára nem extendáltatott, és mi felőlünk semmi conventio nem is lött, mellyre nézve ha valami emlékezettben lettünk volna is, de már annyira infringáltatott az ellenség részérül ezen armorum suspensio, hogy csak szokás szerint kijáró patralirozóinknak is lest hány, mint csak e napokban reggeli recognitiórúl két katonánkat fogta el, és a' midőn repetáltam volna, categorice csak azt felelé, hogy nékünk a suspensio semmit nem suffragál; így lévén a dolog, kíntelenéttetem én is nem csak defensive már, hanem offensive is magamat viselnem. Ezzekkel magamat Felséged fejedelmi kegyességében ajánlván, az praemissákra mentül előb jó váloszát alázatossan elvárván.

Maradok Fölségednek legkissebbik alázatos híve

Esterhás Dániel m. p.

Cassoviae die 5ta Aprilis 1711.

---

[168] Bácsmegyei Ádám alezredes, a kassai fegyverműhely vezetője.

[169] Bizonyára tollhiba Ordódy György brigadéros helyett, akit 1710. augusztus végén az Érsekújvár kapitulációja körüli szerepe miatt vetett fogságra Rákóczi, s most tárgyalás nélkül szabadult. V. ö. *Bánkúti* 1991. 49. o.

28.

Szatmár, 1711. április 6.
Károlyi Sándor Esterházy Dánielnek

Értesíti, hogy a szatmári gyűlés elfogadta a békét és követség útján kérte Rákóczit a hazatérésre. A gyűlés Kassának átadását is határozattá emelte, a hozzá küldendő követek mindenről részletesen tájékoztatni fogják. Felszólítja, hogy e határozatot hajtsa végre.

Egykorú másolat. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 240. Egykorú latin fordítása: *Lukinich* 1925. 305–306. o. Említi Pulay 358–359. o.

Szatmár die 6. Aprilis 1711.

Méltóságos Generalis, nékem Jó akaró Uram Báttyám!

Az *Méltóságos* Fejedelem parancsolattyából folyt eddig való munkáim úttyaiban határoztatott penig Nemzetünknek dolga. Ime *Méltóságos* Generalis Feld Marschalk Gróff Pálffy János *Vram* Felséges Császár plenipotentiája mellett adott finalis resolutiója meg mutattya, kirül is úgy látom az egész Hadak s úgy Confoederatussok, az kik Hazájokhoz, Nemzetükhöz magok kötelességét mind eddig ben meg mutatták, contentáltattak, s may napon az *Méltóságos* Fejedelemhez is Tekéntetes Nemzetes Csajági János Brigadéros Uramot Magyar Országiak részérül, Tekéntetes Nemzetes Búlyoszky Dániel[170] Uramot Nemes Vármegyékbéli Exulansokérül, Nemzetes Csery János[171] Uramot Erdélyekérűl expediáltatták. Instálván innét végezink [így!] az Hazában jöjön be, és az kik propter suum quietam et privata magokat az Confoederatiótúl el vonták is, magokkal reducállya, hollot penig nem, szabadícson fel mindnyájunkat hitünktűl, melyre akár mi válasz legyen. Ezen alkalmatossággal Tekéntetes Nemzetes Szathmáry Miklós és Krucsay János Obrester Uraimékat választottunk [így!] *Kegyelmedhez* és az Tekéntetes Gvardizonhoz, kik nem kétlem Instructiójok szerint *Kegyelmedet* genuine fogják informálni, s mint hogy in signum sinceritatis *Méltóságos Gener*alis Pálfy Uram Kassátt kívánta resignáltatni és az Felséges Fejedelem az Confoederatióra relegálta, az penig rebus sic stantibus az Felséges Császár resolutióját illy mértékben látván, nem ellenzi. Azért *Kegyelmed* méltán fell adhattya, úgy hiszem s tudom is, eő *Felségének* sem leszen ellenére, másként ha *Kegyelmed* nem fogja cselekedni s ante conclusionem communicatorum valami scisio által az erőség s Gvardizon periclitáltatni talál, maga fog *Kegyelmed* számot adni s nem más, hanem *Kegyelmed* lesz az oka, ha mind maga, mind az egész ben lévők excludáltatni fognak ezen mostani *kegyelmes* resolutióból, generalis amnestiából. Én penig kész vagyok magamra válalnom *Kegyelmed* az iránt való számadását, csak minek előtte resolutióját venném, resignatióját suspendállja.

Ezzel maradok Jó Akaró szolgája

Károlyi Sándor

Az alatt az egész Gvárdizonnak, *Nemes Vármegyéknek*, Városiak*nak* s Exulansok*nak* lévén [így!] Hadak*nak* listáját cum ejus Comitatuum, locorum et districtione possessionator*um* külgye meg.

[170] Helyesen: Bulyovszky Dániel.

[171] Helyesen: Cserei János, az udvari székely kopjás regiment alezredese.

29.

[Kassa, 1711. április 6. után]
Esterházy Dániel válasza Károlyi Sándornak

Válaszolva 6-i levelére és a küldöttek beszámolójára, közli, hogy a szatmári gyűlés határozatát végre fogják hajtani.

Egykorú másolat. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 237.

Méltóságos Generális, Nékem nagy Jó Uram!

Szatmárúl 6[a] currentis nékem írott Kegyelmed méltóságos levelit kötelessen vettem, az Kegyelmed mellett lévő Tekéntetes Confoederált Hadaknak directióm alatt levő Nemes Gvarnizonnak s magamnak is szolló és levelem praesentáló hozzánk küldetett Becsületes Követ Atyánkfiai által praesentáltatott Credentionalissal együtt. Olvasom köszönettel Kegyelmed méltóságos leveliből a Nemes Confoederált Statusoknak a' Felséges Császár finalis resolutiója mellett a' békességre hajlott tellyes szándékokat. Melly (a' mint Ablegatus Uraiméktul is szóval bőven informáltatunk közönségessen) ell hiszem, hogy nincsen a' Felséges Fejedelem híre s annuentiája nélkül. Kinek mi is igaz hív szolgái, Kegyelmeteknek penig testvérei levén, unanimi voto ell végeztük, hogy valamit a' Felséges Fejedelem, vagy Legitimus Plenipotentiáriussa, és a' meg maradott Tekéntetes Confoederatus Status végezendenek, mind azokat mi is acceptállyuk és magunkat ahoz alkalmaztatni fogjuk, csak hogy mind azok ordine et modo debitis mi eránt unk is effectuáltassanak. Mindenrül elménket Ablegatus Uraiméknak declaráltuk szóval is. Mellynek Hazánk boldogulására való jó folyamattyát kívánom.

Maradok Kegyelmed engedelmes köteles szolgája

Esterhás Dániel m. p.

30.

Szatmár, 1711. április 7.
Csajághy János Esterházy Dánielnek

Tájékoztatja a szatmári gyűlésen lefolyt tárgyalásokról és a béke elfogadásáról. Lengyelországba indul a Rákóczihoz indított küldöttség tagjaként. Tájékoztatja az Esterházynénak nyújtott segítségről.

Eredeti. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.

[Külső címzés külön borítékon:] Méltósságos Generalis Galánthai Gróff Eszterhás Dániel Uramnak (titulus dignitatis) nekem nagy jó Uramnak ő Nagyságának alázatosan. Kassa. *[Vörös viaszba nyomott gyűrűspecsét.]*

Szatmár 7. Aprilis 1711.

Méltóságos Gróff és Generalis, nékem nagy Jó Uram.

Méltóságos Generalis Károlyi Sándor Uram convocálván bennünket egész hadi tiszteket ide Szattmárra a' végre, hogy az Felséges Császár Méltóságos Generalis Pálffi Uram által ki adott resolutiójának declaratioját és Felséges Urunk azon declaratiót dilucidálni kívánó punctumit közlené velünk, még az el múlt szombaton ide jövén, ma újjab dilucidatióval azon punctumokra érkezék Pálffi Uramtul ő Excellentiájától debreceni fő bíró Komáromi György Uram, mely újjab dilucidatiót is meg tekintvén, úgy láttyuk és tapasztallyuk, még bővebben dilucidáltatnak az difficultássok, mint az mint Felséges Urunk kíváná, és több is ígértetik, mint az mint magunk kívántuk vala, pro hoc rerum statu sub verbo Regio inviolabiliter contentálván, mellyeket úgy hiszem Méltóságos Generalis Károlyi Uram Nagyságodnak az deputatussok által meg is küld.

Én magam szívessen megyek vala Nagyságod udvarlássára, de engemet kiváltképpen választván Bulyovszki Urammal s más becsületes tisztekkel Felséges Urunkhoz követségbe Lengyel Országba s néki kell holnap indulnunk. Meg értvén azért Nagyságod mind az resolutiókbul, declaratiókbul, dilucidatiókbul és egyéb communicatiókbul az egész dolognak substantiáját, mint hogy reménségünk már soká nem lehet, Nagyságod is velünk tartani méltóztassék, ha eddig is itt az Hazában velünk szenvedett, mert más módot Nagyságod nem is követhet, más succursus nints, nem is lehet, az mint az Felséges Fejedelem mostani leveleiből is értyük, idegen országba semmit nem adnak, nem megyünk s tudunk menni másuva, job az bizonyost amplectálnunk. Mi az Felséges Fejedelmet obtestálván invitálni fogjuk per omnia ratione is media vigore instructionis s úgy az több ki bujdostakat is, el válik, mit efficialhatunk, sietünk az meg téréssel, ha lehet ante exspirationem noviter extensi armistitii, talám addig Nagyságtok is Cassa iránt meg küldi ide ki az kívánt választ. Kérem alázatosan Nagyságodat, mint nagy jó Uramat, ha addig ki találna onnand jöni Nagyságod, az én ott maradott s letett partékátskámat, az Bornemisza által ott hagyott posztóval s egyéb accessoriumokkal ki hozatni magával méltóztassék, s úgy az zöld sátoromat is, Nagyságod szolgálattáyra lésznek azok is, valamint magam mindenemmel vagyok.

Az Méltóságos Aszszony felül írhatom Nagyságodnak, az el múlt hetekben roszszatskán volt, mikor Szölössön[172] voltam, de az innepek előtt jobbatskán kezdött ő Nagysága lenni, el hiszem, az böjtölés szerzette volt az változást Ő Nagyságában. Egyéb aránt még eddig kár nélkül tűrhetőképpen és notabilis fogyatkozás nélkül is subsistált ott ő Nagysága minden bagaziástul, mert mind helyben volt azolta s az lovaknak is szénájok mind volt, eleget mesterkedtem mind magam, mind tiszteim s embereim által, hogy ő Nagyságát fogyatkozástul oltalmaztathattam, hálá Istennek másokhoz képest mind jó volt s most is teszek rendelést, addig is míg ki jövök, ne legyen fogyatkozássa ő Nagyságának, mert tudom, ismerem s fenn is tartom Nagyságodhoz való igaz kötölességemet mindenkor. Ha penig Isten szerentséssen ki hoz, azonnal Nagyságodnak valahol lehet vagy írásommal, vagy magam udvarlani fogok, kívánván engedgye Isten, Nagyságodat láthassam vidám orcával, melynek kívánságával maradok

Nagyságod igaz köteles alázatos szolgája

Csajági János

Az úrfit frissen hadtam volt, iterato is kérem alázatosan Nagyságodat, mind az posztókat, mind pedig egyéb ott hagyott kevés partékámat Nagyságod méltóztassék maga alkalmatosságán ki hozatni, ha addig Nagyságod ki jövésse történnék, ha Isten ki hoz, azonnal udvarlok Nagyságodnak.

31.

Szatmár, 1711. április 8.
Csajághy János Esterházy Dánielnek

A békekötéssel kapcsolatos tárgyalásokról, Kassa feladásának szükségessége. Külső segítség nem várható.

Eredeti. OSzK Kt. FH 1389/16. fol. 351–352.

Szatthmar 8. Aprilis 1711.

Méltóságos Generalis és Groff, nekem nagy Jó Uram.

Gondoltam vala tegnap írt levelemben, hogy még tegnap elmehessünk innend, de az expeditiók munkájára nézve már ma kelletik megindulnunk.[173] Sietünk penig mind bemenni s mind kijőni, Isten megtartván bennünket.

---

[172] Nagyszőlős, Ugocsa vm. Ma: Vinogradov, U.

[173] Ti. a szatmári gyűlés által Rákóczihoz küldött háromtagú delegáció.

Valamint penig tegnapi levelembenn is Nagyságodnak megírtam tartozó igaz kötelességem szerint, noha az mostani munkában forgó tractának valóságát és substantiáját Nagyságod ex fundamento megértheti Méltóságos Generalis Károlyi Sándor Uram írásából és acclusáibul, mind az által kívántam azt is Nagyságodnak megírni, valamik még kérdésbe és difficultásba vétetődhettek, azokat mind feltétettük s actu most küldi említett Méltóságos Generalis Uram Komáromi György uram által Pálfi Uramnak ő Excellentiájának, ki is virtute plenipotentiae caesareae regiaeque úgy tapasztallyuk, eddig is az Felséges Császár kegyelmes akarattyábul mindeneket placidál és nagy zelussal dilucidál. Urunk ő Felsége annyi dilucidatiót nem kívánt, mennit már is megküldött, hogy azzal is in hoc opere sinceritást mutathasson. De viszont mivel ezen munkának sok ellenségi vannak, örülné[*ne*]k Pálfi Uram ő Excellentiája labefactioját mind udvarnál s mind mellette valók is, azért hogy ő Excellentiája annál nagyob sinceritássunkat, és az békességre való hajlandóságunknak hathatóssab argumentumával magát is udvarnál securitálhassa, kívánnya Kassa feladássát addig is, mert ha ante exspirationem fixi termini kínteleníttetnék Nagyságod capitulatiót kívánni, semmire sem fog accedálni, máris meghadta, valakit elfognak az ottvalókbul, mingyárt felakasszák.

Quidquid sit succursus nem lészen, nem is lehet, az mint Felséges Urunk is írja, azért nints mihez bízni, job Kassával jó fundamentumot dolgunknak tsinálni, quia in vanum laboravimus, qui aedificavimus eam. Nagyságod azért megértvén az dolgokat, pro permansione tselekedgye azt, az mit ezen kínteleníttő szükségben Nagyságos Generalis Uram is javall, mert ő Nagysága az mit tselekeszik eddig, Felséges Urunk parancsolattyábul tselekeszi, Isten ő Felségét most ha kihozza, annál nagyob s szeb effectummal mennek végbe mindenek. Az mint penig Török András uram írja mái napon, már Urunk Szkola[174] felül kijönni szándékozott, az mint hogy pro 27. praesentis terminált is concursust Husztra, de ad accelerationem effectuandorum pro 20. hujus Méltóságos Generalis Károlyi Uram azt Károlyhoz[175] terminálta, azzal fog ő Felsége is facilitáltatni, ha kijő. Bizony az többi is mind kijő. Én ide ki Nagyságod igaz szolgája vagyok, tudgya Nagyságod, megmondtam, Nagyságodtul el nem szakadok, már most in extremis lévén, kívánom Nagyságodhoz contestálnom igaz devotiómat. Ha kihoz Isten szerentséssen s addig Nagyságod ott lészen, be fogok menni Nagyságod udvarlássára. Édes Nagyságos Uram, minden biztatásbul kikoptunk nem mi, de az mi uraink is. Tantae molis erat Romanam condere gentem, sed caute Hungaram pendere gentem!

Recommendálom Nagyságodnak ott hagyatott kevés portékáimat, kik az utánn is Nagyságod szolgálottyára lesznek. Én azért ajánlom Nagyságodat az Isten kegyelmes gondviseléssében, magamat penig méltóságos úri gratiájában, maradok mindenkor

Nagyságod igaz alázatos szolgája

Csajági János

32.

Kassa, 1711. április 12.
Esterházy Dániel levele meg nem nevezett tábornagynak[176]

A Conföderáció döntését Kassa feladására csak akkor hajtja végre, ha az a fejedelem egyetértésével történik.

Eredeti. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.

Méltóságos *Gener*alis Marschallus, kedves Uram Báttyám.

Nem kívánván K*egyelme*d Mél*tóság*ának sub volanti írot levelemben seminemű nehézségemről emlíkeznem, hanem csupán csak a' víget kötelessen magamat aperiálnom, hogy valamit az Te-

[174] Skolje, lengyel város.

[175] Nagykároly, Szatmár vm. Ma: Carei, R.

[176] Tartalma szerint Károlyi Sándornak szólhatott, csak miért szólítja „Uram Bátyámnak" a nála öt évvel fiatalabb Károlyit? (V. ö. a 15., 25. és 28. sz. levelekkel, ahol Károlyi szólítja „Bátyámnak" Esterházy Dánielt.) Egyébként a levelet Esterházy nem küldte el.

kintetes Confoederatio édes Hazánk köz ügyeinek eöregbétéssére *Kegyelmes* Urunk eő Fölsége consensussábul s tecéssébül concludál, annak ellenkezője nem leszek, mindazáltal hogy Cassai Praesidiumnak időnek előtte való föl adássa elmímet föl nem függesztette volna, ha szántszándékkal titkolnom akarnám is, nem engedi az magam hitem, böcsületem szeretete, s ily nevezetes Praesidiumnak dicséretes mivolta, kihez képest bizodalmassan kérem *Kegyelmed Méltóságát*, ha az mostani békesség tractájának violatioja, vagy meg csüggedésse, úgy édes Nemzetünk veszedelme nélkül meg lehet, ne kívánnya azt, hogy anticipato mindenek előt magam prostitutiojával illy nevezetes erősséget, kiválkép *Kegyelmes* Urunk eő Fölsége tecésse nélkül föl adgyak, a' midőn maga jól tudgya *Kegyelmed Méltósága*, hogy eő Fölsége dispositioival jöttem be, s most utolsó kegyelmes leveliben is mit parancsollyon, íme az accludált formalis szovaibul[177] tessék meg érteni kedves Uram Báttyám *Kegyelmednek*, meg vallom, az én *Felséges Uramnak* szentelt homagiumomat egy csőp víremég kívánom contestálnom, ellenben annak sérelme nélkül ha Nemzetemnek miben ügyét elő mozdíthatom, tellyes készséggel vagyok, csak egy értelemmel concludállyon az édes Nemzetem az én *Felséges* Urammal, melyben egyebaránt kétséges sem vagyok, sőt leg közellyeb várván *Kegyelmed Méltóságának* újob mindenekrül való tudóssítássát, magamat ajánlom *Méltóságos* jó akarattyába, s maradok

Kegyelmed Méltóságának engedelmes *köteles szolgája*

Esterhás Dániel m. p.

Cassa 12. *Aprilis Anno* 1711.

33.

Munkács, 1711. április 15.
Szentiványi János Esterházy Dánielnek

Tájékoztatja a békekötéssel kapcsolatos hírekről, a császáriak békefeltételeiről, amelyeket ők nem fogadnak el, bíznak a fejedelemben, aki 27-ére bejön az országba.

Eredeti, végig sajátkezű írás. OSzK Kt. FH 1389/16. fol. 353–356.

Munkács 15. Aprilis 1711.

Méltósságos Generalis, nagy jó Uram.

Elhiszszem az szakmári szoltadásnak[178] vagy confusiónak, vagy kinek köll mondani, elhattott oda is a bűzi, tudom mind idétlenségét, mind rendetlenségét, és azokbul származható infallibilia rosz consequentiákot fontra vetvén Excellentiád, és consideratióra mindennémű circumstantiákot, amenyiben ösmernem lehetet Excellentiád Isten által kiszolgált talentumokat, [így!] nem fog könyen reá hajolni mindazokra az rosz végezésekre, kivált ha meggondolya az ellenségnek francia ellen való szerencsétlen progressusát, és az ereinek országunkból való kéntelen kimenetelét, ellenben Urunk eö Felsége az Felséges Cárral való mostani exoperatióját, úgy az külseö conjuncturákat, de legkiváltképen az confoederationalis obligatiót. Mi azon végezésekben nem consentiálunk absolute, Munkács, Ungvár, Huszt, Keövár, sem emberünk, sem írásunk ott nem volt, concluserunt de nobis sine nobis, hanem az vicecolonellussomot elküldettük eö Felsége után, tudom pro 27. kijün. Eö Felségének comendálván az egész Confoederatio és Status Militaris, nem másnak, magát, vagyunk tellyes bizodalommal, eő Felsége semmit nem mulatt el, valamit pro conservatione nostri, Patrie et sui feltalál, azon is lészen tellyes tehecségével, hogy feltött céllyát vagy jó fegyverkezés, vagy jó békesség által elérhesse, ugyanis azért vontunk kardot, hogy jó és csendes békességünk, szabacságunk mellett való nyugodalmunk légyen, nem hogy az egész fegyvernek letételével, de csak Ungvárnak is (halgatok Kassa és Munkács felűl) feladásával külenb conditiókat köllene nyerni, hogy sem az kikre az szakmári concursus akar lépni. Mindezeket sub malleum et incendem vévén, nem lehet consentiálnom azoknak eö Felsége parancsolattya és consensussa nél-

[177] Ma már nincs a levél mellett.

[178] Azaz: szót adásnak.

kül. Senki sem reám, sem másra, sem az ország, sem az confoederatussok, az kik abban álhatatosan megmaradtak, ezen provinentet,[179] nem bízván, várjuk Istentül s Urunktul.

Osztán az praesidiumoknak resignatióját maga kíványa az ellenség, mert felteszi in puncto primo fortalibus.

Cujus determinatio, si idem Dominus Princeps praetactam Caesaream Regiamque Majestatem complecti velit gratiam, ita intra terminum modo pro continuanda cessatione hostilitatis usque ad 27-mam hujus currentis mensis Aprilis extensum expectatur, ut post ipsi elargitam ac ab eo acceptam gratiam deposito secundum annexam formulam fiedelitatis juramento, fortalitia, praesertim in suprafatis litteris jam expresso, prae manibus illius existentia in statu, quo modo sunt, praesidiis caesareis regiisque illuc inducendis, bona fide tradantur, aut strictis mandatis tradenda ipsis commendantibus imponatur etc.[180] Ezeknek az circumstantiáknak mind eléb köll meglenni, azután eö Felsége parancsolattyábul, de nem csak eö Felségiébül, de az Confoederatióébül is lésznek meg ezek, nem particularis cavilliora, mellyért maga is az ellenség nemcsak megítélne, de meg is csúfolna bennünket. Ezeket ex obligatione kívántam in sinceritate megírnom Excellentiádnak, és e mellet recens levelét accludalom Locumtenens Uram eö Excellentiájának[181] alázatossan Excellentiádnak, azokbul is lehet alkalmas lument vennünk. Ezek után Excellentiád jóakarattyába s gratiájába ajánlván magamot, maradok Excellentiád alázatos híve

Sz. János[182]

Az követeket[183] féltem az vastul, a lesz belőle, diffidentiát merít expeditiójukbul eö Felsége az hadhoz, nem comendálya magát s ki sem jün.

34.

Olcsva, 1711. április 19.
Ráday Pál levele Ebergényi László altábornagynak[184]

A fejedelemhez küldött követek még nem érkeztek vissza. Sietve indul a fejedelem elé. Kassa feladásáról írt Esterházy Dánielnek.

Eredeti, végig saját kezű írással. OSzK Kt. FH 1389/16. fol. 360–361.

Méltósságos General Marschall Lejtinant, bizodalmas nagy jó Uram!

Ide érkezvén, tsak nem eszem vész, hogy még sem érkeztek a' Fejedelemtül a' követek,[185] mellyre nézve Generalis Károlyi Uram is vissza mene Károlyban, a' kivel, hogy szemben nem lehettem, annyival inkáb nőttön nő háborodásom. Boldog Isten! melly kordélyúl kell vesznünk. Imé in portu naufragium. Hányom s vetem elmémet, mit kellessék cselekednem, de jobbat nem láthattam, hanem Generalis Károlyi Uramat mindenekrül informálván, magam sietve megyek a' Fejedelem eleiben, a' kinek nints egyéb kint dolga, mint a' mitül Excellentiád előtt is tartottam. Az Istenre és ez maroknyi Nemzetünknek mind örökös javának, mind örökös veszedelmének meggondolására alázatos kérelemmel obtestálom Nagyságodat, moderállya úgy a' dolgokat, hogy legalább

[179] Így! Talán: providentia = gondviselés, bölcs hozzálátás értelemben.

[180] Ez az ún. finalis resolutio egyik pontja. Debrecen, 1711. április 4. *Lukinich* 1925. 302–303. o. – Magyarul: *Pulay* 338–342. o.

[181] Ma már nincs ott.

[182] Szentiványi János brigadéros, munkácsi commendáns.

[183] A szatmári gyűlés április 6-i határozatával Rákóczihoz küldött követség tagjai: Bulyovszky Dániel, Csajághy János és Cserei János.

[184] A levélnek külső címzése nincs, Thaly Kálmán által ráírva: „Gr. Eszterházy Dánielnek Kassára". Ez azonban tévedés. Ugyancsak tévedett Benda Kálmán is, aki a Ráday Pál iratai III. kötetébe szánt levél címzettjének Pálffy Jánost tartotta. (A kötet mindmáig nem jelent meg.) Szerintem a levél egyértelműen a béketárgyalásokban jelentős szerepet játszó Ebergényi László altábornagynak szólt.

[185] A szatmári gyűlés által Rákóczihoz küldött háromtagú delegáció.

arrúl tudósíthassam Méltóságos Generalis Marschal Uramat,[186] miben, kiben és miért múlik? Ne romollyon sem az Fejedelem, ha nem vétkes, sem a Haza, akin semmi sem múlik. Bezeg bizony itt van annak helye. Momento res surgentque caduntque. Én sietséggel megyek, valamint lehet, és ha tsak a' Fejedelem továb nem nyomúlt, vagy válaszát, vagy a dolgoknak valóságát igaz sinceritással ad terminum[187] megírom s az alatt is pedig Generalis Uramnak javallottam, hogy Kassának feladását post 25[tum] effectuáltassa, hogy az által is Méltóságos Generalis Marschall Uramnak lehessen módgya az időnek szaporításában.[188] Quod reliquum est, én mind Méltóságos Plenipotentiarius Uramnak,[189] mind Excellentiádnak gratiájában s favorában ajánlván alázatosan magamot, maradok Nagyságodnak alázatos igaz köteles szolgája

Oczva[190] 19. Aprilis 1711.

Ráday Pál m. p.

35.

Kassa, 1711. április 20.
Náray László Szentiványi Jánosnak

Reménykednek a fejedelem hazatérésében és ezáltal a jó békekötésben.

Eredeti. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 242. fol. 31.

[Külső címzés.] Tekintetes Nemzetes és Vitézleö Szentiványi János Uramnak, Felséges Fejedelem Brigaderossának és Pallotás Regimenttye Fő Colonellussának etc. Jó akaró Uramnak eö Kegyelmének. Ungvár. Munkács. *[Gyűrűspecsét.]*

Bizodalmas jó akaró Commendans Uramnak Kegyelmednek ajánlom kötölességgel való szolgálatomat.

Kegyelmed nékem írott böcsületes levelétt az acclusákkal és az ott való occurentiákkal edgyütt igen kedvessen vettem, itt való occurrentiákról pedig egyebet nem írhatok Kegyelmednek, hanem Isten kegyelmességébül Felséges Fejedelem comparitioja által remélyhettyük jó békességet, mellyet is midőn ohajtva kívánok, maradok

Kegyelmednek köteles szolgája.

Cassoviae 20. Aprilis 1711.

Náray László m. p.

36.

Nagykároly, 1711. április 21.
Károlyi Sándor levele valószínűleg Sennyey István munkácsi főkapitányhoz

Döntésének helyességéről meg van győződve, azt végig fogja csinálni, mert a jövő igazolni fogja azt.

Eredeti, végig saját kezű írással. MOL G 15. RSzL I. 1. Caps. H. Fasc. 240.

Károly 21. Aprilis 1711.

Szolgálok bizodalmasson Kegyelmednek.

Kegyelmed egész declaratioval írot levelét veszem kedvessen. Isten áldgya meg hazájához való szeretetéért és továb is conservállya azon álhatatosságban. Mind magam leveleimet jól tudom,

[186] Károlyi Sándort.

[187] Ti. a fegyverszünet lejártáig, azaz április 29-ig.

[188] Vagyis a fegyverszünet meghosszabbításában.

[189] Pálffy Jánosnak.

[190] Olcsva, Szatmár vm.

mind másokét jól érzem s nem kevéssel fájlalom nagyobb*an*, illy exoperált javát Nemzetem*nek*, hintegetet scissióra gerjesztő Patensivel leg igazab s nagyob s leg szegényeb tagjának Hazámnak igyekező el rontását, de mivel I*sten*tül hiszem lenni s az konkolyt penig ördögtül hintegettet*nek*, azért annak gyehenna tüszére való vetetését reménlem meg érem, úgy által indulandó scissionak is Nemzetem jovának el érésével, végét szakasztom. Sok írás*nak*, sok beszéd*nek*, hoszú histórián*ak* nincs haszna, meg mutattya Rádai[191] relatioja, kin*ek* hidgyünk, kinek nem. Én Kassára ordert küldek,[192] nem tudom, ha az K*egyelmed*é p*rae*valeál e? vagy Máriássié,[193] vagy az Az[194] Fejedelem parancsolattyábul az enyém. Fogom sietetni végét, de azért bizony nem desistálok, hanem olly extremum*mal* fogom meg bizonyítani igaz munkálódásimat, hogy az bolond is el fogja hitetni magával, hogy jól volt s jól vagyon, s ha ugyan ki nem jön is az F*elsé*ges Fejedelem, de az előttünk levő jó, ha jón*ak* fog találtatni, nem fog roszra változni, mi mellet cselekszem penig, includáltam[195] Báttyám Uramnak, tudom K*egyelme*d meg láttya. Hej lélek lélek.

Maradok K*egyelme*d jó akaró szolgája.

Obrutus nem írhatok jobb*an*.

Károlyi Sándor

37.

Tokaj, 1711. május 6.

Pálffy János igazoló irata arról, hogy Esterházy Dániel a hűségesküt letette, ezért személyére és javaira amnesztiát nyert.

Eredeti. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.

Sacratissimae Caes*are*ae Regiaeq*ue* Majestatis Camerarius Intimus Consiliarius, Generalis Campi Mareschallus, Regnorum Croatiae, Dalmatiae Sclavoniaeq*ue* Banus, Caschoviae et confiniorum Generalis, Cataphractorum Tribunus, nec non per Regnum Hungariae Supremus armorum Praefectus, Joannes Comes Pálffy ab Erdőd.

Hisce testatum reddimus vi Plenipotentiae á Sacratissima Caesarea Regiaq*ue* Majestate Nobis benigne collata, Ill*ustrissi*mo D*omi*no Danieli Comiti Esterhazi de Galantha deposito fidelitatis homagio, amnistialem gratiam vitae et universorum bonorum, juxta puncta Pacificationis Zattmarini, per ibi congregatos Hungariae et Transylvaniae Status et Ordines, ac connexam militiam placita accepta ac habitata, nec non subscripta concessam et impertitam. Ita ut harum praesentium vigore, ac in conspectu fida et quieta Eidem D*omi*no Danieli Comiti Esterhasi de Galantha conceditur, tribuatur et permittatur, sine omni impedimento dictorum suorum bonorum possessio et fruito. Quorum majorem in fidem ac robur has quoq*ue* Secretiori Nostro munimus Sigillo ac Subscriptione. Actum Tokaini 6ta Maji 1711.

Comes Joannes Pálffy

[Vörös viaszba nyomott ovális alakú pecsét.]

[191] Ráday Pál Rákóczi küldötte a béketárgyalásokon 1711. április 13-ától.

[192] Kassa feladását a szatmári gyűlés már április 6-án elhatározta.

[193] Máriássy Ádám colonellus, generáladjutánt.

[194] Így! E szó kétszer.

[195] Ma már nincs a levél mellett.

38.

Pozsony, 1712. január 27.
Mérey Mihály Esterházy Dánielnek

Követeli annak az 5794 frt 51 krajcárnak és 574 körmöci aranynak a visszafizetését, melyet Esterházy Dániel Kassán az őrség fizetésére 1710-ben lefoglalt.

Egykorú másolat. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.

[Külső címzés:] Illustrissimo Domino Comiti D*omi*no Dánieli Eszterházy de Galánta, Perpetuo in Fraknó, Sacratissimae Caesareae Regiaeq*ue* Ma*iesta*tis Consiliario etc. etc. Domino Fautori et Patrono meo Gratiosissimo colendissimo.

Recommendo obnixi: Perill*ustri Domino* Josepho Sigrai Ordinar*io* Vice Comiti Castriferr*eis*.

[Más kézzel:] 8. Martii küldötte Surányból Sigrai Joseph Vice Ispány Uram eő K*egyelme*.

Méltóságos Gróff Ur*am*, Bizodalmas jó Ur*am* Patron*usom*.

Ez új esztendőnek mind*en* részeit többekkel eggyüt szerencséssen érni s üdvösségessen által élni tiszta igaz szíből kívánom N*agyságod*nak. Mihelyen meg hallottam rabságomból ki szabadulásom után N*agyságod* szerencsés által költözését a Dunán, azonnal írtam vala N*agyságod*nak, fogyatkozot állapotom s sok kárvallásom iránt: most azokkal nem fárasztom úri személylyét, hanem csak arra kérem: a melly vas ládámból Kassán hat ezer foréntomat a ploquada alat a kassai magyar militiának ki osztot (arról nem szóllok), hanem ugyan azon ládámban volt egy selyem erszényben ötszáz nyolcvan aranyom, kit Tisztelendő Praepost és Egri Kanonok Bersény Dömötör Ur*am*[196] magához vett volt, olly okkal, hogy számomra meg tarcsa, azt N*agyságod* executio fenyegetési alat ő K*egyelmétől* ki vette, melly aranyomról mind a N*agyságod* s mind az ő K*egyelme* recognitioja nállam vadnak. N*agyságod*at kérem, külgyö meg ide Posonban, bár csak ha Szombatban[197] nem is. Kedves Eöcsém, Gosztony István Ur*am* a N*agyságod* emberét fogja quietálni, holot pedig Szombatb*a* küldi, annyival jobban esik, s kérem is N*agyságod*at, meg ne fogyatkoztasson, mert kéntelen leszek Ország eleiben is adnom, s Fölséges Urunknak is importunuskodnom, két köből is, a minemő boraimat el vitette Szeczénb*e*,[198] annak is árrát meg külgyö N*agyságod*, mert soha én N*agyságod*nak, s még az atyám sem voltunk adóssak, sem számadó szolgái, el sem engedem soha is N*agyságod*nak, s leszen ember, ha én el halok s N*agyságod* is, még gyermekinn is meg fogja venni. El várom N*agyságod* jó válaszát.

Kívánom, Is*te*n sokáig éltesse N*agyságod*at kedvesivel.

Maradván Jó Uram*na*k N*agyságod*nak köteles szolga káplánnya

Mérey Mihálly
Posonb*an*, 27. Januarii 1712. Saxárdi[199] Apátúr m. p.[200]

---

[196] 1705-ben Bersenyi Demeter egri prépost.

[197] Nagyszombat.

[198] Szécsény.

[199] Szekszárd.

[200] Esterházy Dániel nyilván nem fizetett, így a vizsgálat megindult, I. III. Károly praeceptorio-executionalis mandátumát Esterházy ellen. Nagyszombat, 1713. augusztus 25. Uo. az üggyel kapcsolatos iratok összegyűjtött másolatai.

39.

Pozsony, 1712. augusztus 10.

Károlyi Sándor tanúsítványa arról, hogy Esterházy Dániel kassai parancsnokként Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós parancsára a lefoglalt pénzeket az őrség fizetésére és ruházására fordította.

Egykorú másolat. SNA Esterházy cs. cseszneki ágának lt. II. 4. A. Publico-politica.

Recognitionales Excell*entissi*mi Comitis Alexandri Károly.

Infrascriptus recognosco p*rae*senti*um* per vigorem, significando quib*us* expedit universis. Quod sub p*ro*xime sedatis hisce motibus Ill*ustrissi*mo Comite Daniele Eszterházy ante et sub Bloquada Cassoviensi offici*um* eo tum Commendantis Gen*e*ralis pr*ae*attacti Praesidii ferente, Posteaqu*am* idem Pr*ae*sidium menstruali stipendio ac mundiris destitutu*m*, exolutionem et mundur*am* sui strictissime adursisset, Princeps Franciscus Rákóczy pr*o*ut Bercsényus, tanquam etiam illius Praesidii ac Militiae Principales pro p*rae*scripto stipendio et mundura militarib*us* serio demandarunt, quatenus pecuni*am* qvorumcunqu*e* sine discrimine, pr*ou*t et pannum, quae ibidem investigari poterunt, strictissime exquiri, incassari ac p*ro* necessitate Praesidii converti ac confici curet, sub spe ex Cassa eorund*em* subsequendae refusionis, non secus sum*mam* illam mille tallerorum, quam pro fidejussione certor*um* Eperjessiensi*um* per Bercsinyum antea Cassoviae arestatorum, quidam Cives Cassovienses, signanter autem Petrus Sándy, Joannes Máder, Georgius Ivács, Joannes Zatler et Joannes Gánoczy, partim in panno et pecunia appromiserant (qui quidem pr*o*cessu mediante per Fiscum Bellicum instituto juxta Fidejussionem suam in ter mille Imperialibus convicti erant) idemqu*e* pr*o*cessus cum tota Serie Rakoczio per p*rae*fatum Dominum Comitem transmissus approbatus fuerat, nihilominus ad Intercessionem ejusdem et mea*m* propriam pro p*rae*fatis Civib*us* Cassoviensi*bus* Fidejussorib*us* factam, eadem Convictio in mille talleris praesente me relaxata, ac p*ro* confectione mundurae, exolutionequ*e* stipendii menstrualis Regiminum Antonii Comitis Eszterházy et Joannis Rétei deputata extitit. Super quibus omnibus hasce Liter*as* meas Testimoniales et attestatorias ea fide, quae Suae Ma*iesta*ti Sacr*atissi*mae obligatus essem recognoscendo p*rae*fato Dom*i*no Comiti futura ejus pro cautela extradandas esse duxi. Datum Posonii die 10. mensis Augusti Anno 1712.

Alexander Comes Károlyi
Com*ita*tus Szatmarien*sis*
Supremus Comes m. p.

40.

Pozsony, 1712. augusztus 10.

Károlyi Sándor bizonyítványa gróf Esterházy Dániel részére, hogy Kassa városát még a szatmári egyezség megkötése előtt, Rákóczi parancsa ellenére átadta a császári megbízottnak, Pálffy Jánosnak.

Eredeti, csak az aláírás saját kezű. OSzK Kt. FH 1389/16. fol. 522.

Ego Infrascriptus recognosco tenore praesentium significando qvibus expedit universis: Illustrissimum Dominum Comitem Danielem Esterhazy de Galantha sub praeteritis motibus praesidii cassoviensis eo tum Generalem Commendantem in sedando praescripto motu, et exoperanda regni hujus qviete mutua me cum et fidam habuisse cointelligentiam, ac ubi iam negotium ad tractatum paciscendi Regni, cum Excellentissimo Domino Comite Plenipotentiario Caesareo-Regio Domino Joanne Pálfy Generale Campi Mareschallo, et Intimo Suae Majestatis Sacratissimae Consiliario etc. devenisset, civitatem Cassoviensem (quam in signum sincere devotionis ac submissionis idem

Excellentissimus Dominus Plenipotentiarius tradi et assignari postulasset) officiales sibi subalternos imo et ipsam militiam disponendo ante finem conventionis szattmariensis, contra medio tempore intervenientes etiam Rakoczyanos ordines cum omnibus rebus bellicis, vexillis et tympanis, nec non sufficienti annona humillime tradidisse et assignasse; cujus quidem proficua merita Suae Majestati Sacratissimae humillime repraesentata bonâ fide attestor praesentium per tenorem. Posonii die decima mensis augusti anno 1712.

Alexander Comes Karolyi Comitatus Szatthmariensis
Supremus Comes m. p. *[Pecsét.]*

[A hátlapon más kézzel:] Attestatio Illustrissimi Domini Comitis Alexandri Károlyi in negotio compositionis szattmariensis anni 1711.

TÓTH FERENC

RÁKÓCZI JÓZSEF KONSTANTINÁPOLYI EZREDALAPÍTÓ PÁTENSE

Rákóczi József története a magyar történelem tragikus és elfelejtett életútjai sorába tartozik. Személye kissé elhomályosul az apja markánsabb alakja mögött, rövid és sikertelen élettörténete utólag is háttérbe szorítja a szerencsétlen sorsú uralkodót, akinek sorsa nem is olyan egyedülálló a XVIII. században. Nyugodtan rokoníthatjuk az olyan kalandos, vagy inkább kalandor sorsú uralkodókéhoz, akik a dinasztikus küzdelmekből vesztesként kerültek ki, ám Don Quijote-ként folytatták szélmalomharcukat jogosnak vélt trónjukért.[1]

Ez a viszonylagos háttérbe szorítottság magyarázza talán a tényt, hogy életével és tevékenységével kapcsolatban még számos publikálatlan forrással találkozhatunk.

A legismertebb források a francia külügyi levéltár magyar ügyekkel foglalkozó politikai levelezésében találhatóak.[2] A konstantinápolyi francia követség levéltára, amely a Nantes-i Diplomáciai Levéltár híres Saint-Priest gyűjteményében található, még gazdagabb, részben feltáratlan forrásanyaggal rendelkezik, nem csak a politikai levelezések, hanem a még izgalmasabb ügynöki levelezések kevésbé ismert fondjaiban.[3] Nem véletlen, hogy éppen e gazdag gyűjteményt gyarapítandó vásárolta meg mintegy másfél évtizede a Francia Külügyminisztérium az egyik Nantes-i antikváriumban, a patinás Librairie Bellanger-ban, Rákóczi József egy eddig ismeretlen és nagyon érdekes pátensét, amelyet ehelyt szeretnénk eredetiben és fordításban közölni.[4]

A dokumentum állapotáról szólva meg kell állapítani, hogy a hajdani pátensből csupán egy erősen sérült, néhol az olvashatatlanságig szétfoszlott, darabokra szakadt, valamelyik korábbi tulajdonosa által vászonszövetre ragasztott papírlap maradt. A hajtogatások mentén különösen nagy károkat szenvedett a papír anyaga, ezért a szöveg rekonstrukciója során gyakran találgatásokra kellett hagyatkoznunk. Mindez összességében nem teszi értelmezhetetlenné a szöveget, azonban fel kell hívnunk a figyelmet, hogy helyenként más lehetséges olvasat is elképzelhető, amely részletekben befolyásolhatja az értelmet. Az olvashatatlan részeket (...) jelzéssel jelöltük.

---

[1] Közülük leghíresebb a skót Stuart II. Jakab fia, a híres Charles Edward Stuart volt, a „Young Pretender" (a fiatal trónkövetelő), más néven „Bonnie Prince Charlie." Életéhez l.: *Frank J. Mac Lynn:* Charles Edward Stuart: Tragedy in Many Acts. London – New York, 1988.; *Rosalind Kay Marshall:* Bonnie Prince Charlie. Edinburgh, 1988.

[2] Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAÉ), Correspondance politique Hongrie et Transylvanie 17–18. k.

[3] Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN) série A Constantinople fonds Saint-Priest. L. erről: *Marie-Thérèse Denis-Combet:* La collection Saint-Priest au Ministère des Affaires Étrangères. In *Turcica. Revue d'études turques,* Tome VII (1975), Paris-Strasbourg, 250–263. o.

[4] CADN 1 AE (Acquisitions Extérieures) 6. A levéltári katalógusban ez áll e jelzetre vonatkozóan: „Diplôme de Joseph Racoczy, prince du Saint-Empire Romain, duc de Hongrie, Prince de Transylvanie élevant le baron de Lervavex (sic!) au grade de major général et de colonel du Premier régiment étranger levé par ce Prince, contresigné par Pierre François de la Chaume. Constantinople, 2 décembre, 1737. (1 page, sceau). Achat Ministère des Affaires étrangères (SIAG), janvier 1989. Librairie Bellanger, Nantes."

A szöveget tudomásom szerint eddig nem adta ki senki, még töredékben sem. Az átírásnál ragaszkodtam az eredeti, következetlen helyesíráshoz. Csupán a tulajdonnevek nagy, illetve a köznevek kis kezdőbetűvel való írásánál végeztem kisebb változtatásokat.

A pátens kiadója a magyar történelem egyik legismertebb személyének, II. Rákóczi Ferencnek egyik fia, József volt. Mint ismeretes, Rákóczi utódját, már kora ifjúsága óta, szigorú császári felügyelet alatt álló nevelésben részesítették, és eredeti nevétől is megfosztva a Marchese di San Carlo név alatt nevelkedett. Bécsből megszökve 1736-ban, az újabb osztrák-török háború hírére, Konstantinápolyba utazott. A kalandor Bonneval pasa rábeszélésére a magyar bujdosók vezéreként bekapcsolódott a konfliktusba, amelytől az Erdélyi Fejedelemség visszaszerzését remélte.[5] A szultán elismerte erdélyi fejedelemnek valamint Magyarország urának is, ám e titulusokat nem sokáig élvezhette az ambíciózus Rákóczi-fiú, mivel 1738 novemberében Csernavodában meghalt.[6] Rákóczi József fellépését az európai közvélemény jelentős része elítélte, a pápa pedig kiközösítéssel sújtotta a törökkel szövetkező trónkövetelőt.

Az általunk publikált levél érdekes dokumentuma a szerencsétlen sorsú Rákóczi-utód utolsó tevékenységének. A szöveg tanúsága szerint Rákóczi József formálódó hadserege számára létrehozandó idegen ezred vezényletével bízta meg az általa nagyra becsült Perravex bárót. A pátens elején Rákóczi József felsorolja apja által viselt legfontosabb címeket és a Porta jóvoltából neki felajánlott Magyarország hercege és Erdély fejedelme címeket. A Porta támogatását élvező herceg hadserege felállításának céljául hazája felszabadítását jelölte meg. A Rákóczi-hagyomány legitim folytatójaként azonban azzal a szomorú ténnyel kellett szembe néznie, hogy nem rendelkezik megfelelő számú hadrafogható magyar felkelővel és kora szokásainak megfelelően idegen zsoldosokat kívánt alkalmazni. Innen ered az „idegen regiment" (régiment étranger) kifejezés, amely a francia királyi hadseregben szolgáló külhoni ezredek hivatalos megnevezése volt.[7] Valószínűleg nem rendelkezett magyar katonai szakértőkkel és megbízható főtisztekkel sem, ezért bízta a szervezendő regiment vezetését a már említett Perravex báróra, a szárd királyi hadsereg tisztjére.

A katonai tapasztalatoknak híján lévő fiatal Rákóczi József választása szakmai szempontból eléggé megkérdőjelezhető. A nemzeti szabadságharcra készülő trónkövetelő talán kereshetett volna inkább egy veterán kuruc főtisztet a rodostói magyar bujdosók köréből, akinek nemzeti elkötelezettségén és tapasztalatán kívül még hírneve mozgósító erejére is támaszkodhatott volna. Tapasztalanságán túl személyes elfogultság is közrejátszhatott Perravex báró kiválasztásában. A tragikus sorsú francia történész, Emile Pillias kutatásai nyomán tudjuk, Rákóczi József halála előtt három nappal felfedte, hogy létezik egy törvénytelen gyermeke, Josepha-Charlotte, akire testamentumában vagyona

---

[5] *Albert Vandal:* Le pacha Bonneval. Paris, 1885. 66–68. o.; *S. Gorceix:* Bonneval-Pacha et le jeune Rákóczi. In Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française. Genève, 1978.

[6] CADN Série A, Constantinople fonds Saint-Priest 16. Recueil de pièces du marquis de Villeneuve (1738–1741) concernant le traité de Belgrade, fol. 186.

[7] *André Corvisier:* L'armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul. *Le soldat,*. Paris, 1964. tome 1. 157–158. o. L. ehhez még *Tóth Ferenc:* Katonai és politikai emigrációk a XVIII. századi Francia Királyság területén. *Aetas,* 1996/2–3. 154–173. o.

egy részét hagyta.[8] A gyermek anyja bizonyos Perravex bárónő volt.[9] Pillias kutatásai nem állapították meg a bárónő kilétét, de minden bizonnyal közeli rokonságban lehetett a pátens kedvezményezettjével. Valószínűleg a testvére, apja esetleg a férje volt a Rákóczi Józseffel közelebbi kapcsolatban állott bárónőnek. Személyének megállapítása és rövid életrajzi adatainak feltárása további kutatásoktól várható. A pátenst Pierre François de la Chaume hitelesítette. Róla annyit tudunk, hogy Rákóczi József titkárjaként haláláig a környezetében tartózkodott; Mikes Kelemennel együtt Rákóczi József testamentumát is aláírta.[10]

Nem tudjuk pontosan, hogy a tervezett Perravex-ezred megalapítása milyen stádiumba jutott. Rákóczi sorsának alakulásából következtetve valószínűsíthető, hogy a regiment tervezete örökre papíron maradt. Nem tudjuk azt sem, hogyan maradt fenn a pátens és miként jutott el a Nantes-i Bellanger antikváriumba. Mikes Kelemen levelei alapján elég jó információink vannak Rákóczi József életének utolsó hónapjairól. A rodostói krónikás a hadjáratba is elkísérte a fiatal Rákóczit és szemtanúként számolt be tragikus haláláról. Perravex báró neve egyetlen alkalommal sem jelenik meg a Mikes kéziratokban[11] – sem pedig César de Saussure Rákóczi Józseffel kapcsolatos írásaiban![12] –, ami megerősíti azt a gyanúnkat, hogy szimbolikus jelentőségű ezredalapító okiratról van csupán szó, amely nem vonta maga után egy tartósan fennálló alakulat létrejöttét. Mikes egyébként elég rossz véleménnyel volt a fiatal Rákóczi döntéseiről és „hebehurgya" természetéről. Még halálakor sem változott meg véleménye, amely a törökországi leveleiben így maradt fenn:

„... ebben a fejedelemben ami fogyatkozás volt, nem a természettöl volt, hanem a neveltetéstöl. Esze szép volt, szíve jó, de a haragrol soha meg nem intették, noha a mindgyárt el mult, de gyakorta jött elé, se azt nem tanátsolták, hogy kivánnya magát szeretetni másokal, egy szoval, ha az attya nevelhette volna, mind más természetü lett volna."[13]

---

[8] L. ehhez: *Mikes Kelemen:* Törökországi levelek és misszilis levelek. Budapest, 1966. 711. o.

[9] *Émile Pillias:* Josepha-Charlotte la dernière des Rákóczi, In *Revue d'histoire comparée,* XXVe année (tome V n° 2), 1947. 208–218. o.; *Bernard Le Calloc'h:* Charlotte-Joséphine. A Rákóczi fejedelmi család legutolsó sarja. *Vigilia*, 1998. 429–435. o.

[10] *Mikes:* i. m. 711. o.

[11] Mikes kéziratainak megbízhatóságát Benda Kálmán svéd levéltári forrásokkal támasztotta alá. *Benda Kálmán:* Mikes Kelemen és Rákóczi József. (Adalék a Törökországi levelek forrásértékéhez.) In *Hopp Lajos – Pintér Márta Zsuzsanna – Tüskés Gábor* (szerk.): Irodalom, történelem, folklór. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. Debrecen, 1992. 87–92. o.

[12] V. ö. *Thaly Kálmán* (kiad.): De Saussure Czézár törökországi levelei és följegyzései Rákócziról (1730–1740), Budapest, 1909.

[13] Uo. 235. o.

„Nous Joseph premier par la grace de Dieu Prince Du Saint Empire Romain Duc de Hongrie Prince de Transilvanie, Duc de (...)amkacz et de Makoucz, Comte de Saaros, Seigneur hereditaire de Patak, de Tokay, et de Regecz, Ecsed, Szerencz, Onod, Somlyo (...)

A tous ceux qui ces presentes lettres verront, Sçavoir faisons, qu'ayant été Reconnu par la Sublime Porte pour Duc de Hongrie et Prince de Transilvanie, Etc. Et Esperant avec l'aide du Tout-puissant protecteur de la Juste Cause delivrer notre chere Patrie, Nous avons formé dessein de lever une armée. C'est pourquoi nous avons eu Egard a la Noblesse du Baron Perravex a son experience dans l'art militaire ayant servi dés sa tendre jeunesse dans les troupes de Sa Majesté le Roy de Sardaigne (...) il s'est distingué par sa bravoure et son courage sa probité et ses genereux sentimens par sa fidelité et son zéle dont il nous a toujours donné des marques depuis qu'il est a notre service. Desirans donc traitter favorablement ledit Seigneur de Perravex et recompenser son merite personnel apres avoir juré le serment de fidelité, nous l'avons elevé et l'elevons par ces présentes aux grades de major general de nos armées et de colonel du premier regiment etranger que nous leverons qui portera le nom dudit Perravex a perpetuité nous luy accordons en consequence tous les dons, privileges et honneurs y attachés, et enjoignons a tous les officiers generaux et majors, capitaines, lieutenans, enseignes, sergens, caporaux et soldats de laditte armée de le reconnoîttre pour tel, et de luy obeir sans delai en tout ce qui regardera notre service sous peine d'etre puni rigoureusement selon l'exigence des las et la rigueur des loix. En temoin de cela Nous avons signé les presentes de notre main propre Et y avons fait apposer le grand sceau de nos armes, a Constantinople Ce 2e. X^{bre} 1737

Josephus Rakoczy

(le sceau)

Pierre François de la Chaume"

„Mi, József, Isten kegyelméből a Római Szent Birodalom hercege, magyarországi herceg, erdélyi fejedelem, Munkács és Makovica hercege, Sáros grófja, Patak, Tokaj, Regéc, Ecsed, Szerencs, Ónod, Somlyó (...) örökös ura.

Tudatjuk mindazokkal, kik e sorokat látják, hogy [mint] a Fényességes Porta által elismert magyarországi herceg és erdélyi fejedelem stb., bízva a jó ügy mindenható oltalmazójának szeretett hazánk felszabadításához való segedelmében, hadsereg felállítását határoztuk el. Ezért tekintettünk Perravex báró nemesi érdemeire, a hadművészetben való jártasságára, minthogy zsenge ifjúságától fogva a szárd király őfelsége csapataiban szolgált (...), kiemelkedett vitézségével és bátorságával, tisztességével és nagylelkűségével, hűségével és buzgóságával, amelyeknek szolgálatunkba lépése óta is tanúbizonyságát adta.

A nevezett Perravex uraséghoz való jóindulatunktól és a nekünk tett hűségesküjét követő személyes szolgálatáért való hálánktól vezérelve kineveztük és ezen sorok által kinevezzük őt seregeink őrnagyává és első idegen regimentünk vezénylő ezredesévé, amely örökletesen a Perravex nevet fogja viselni. Következésképpen neki adományozzuk az azzal járó javakat, privilégiumokat és elismeréseket, és meghagyjuk a nevezett regiment főtisztjeinek, őrnagyainak és hadnagyainak, zászlóvivőinek és őrmestereinek, tizedeseinek és katonáinak, hogy e minőségében őt elismerjék és haladéktalanul engedelmeskedjenek neki minden szolgálatunkat érintő kérdésben a legszigorúbb törvények büntetésének terhe alatt.

A fentiek hiteléül e sorokat saját kezünkkel aláírtuk és címeres nagypecsétünkkel elláttuk. Kelt Konstantinápolyban, 1737. december 2-án.

Rákóczy József

(pecsét)

Pierre François de la Chaume"

SZEMLE

PERJÉS GÉZA

ZRÍNYI MIKLÓS ÉS KORA

Második, bővített kiadás

(Osiris Monográfiák, Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 436 o.)

Csaknem fél évszázad telt el azóta, hogy Perjés Géza első Zrínyi-tanulmányai figyelmet keltettek. Már az 1957-ben megjelent „Zrínyi Miklós hadtudományi munkái" című kötet bevezetőjében Zrínyiről a hadtudományi íróról adott jellemzés, majd néhány évre rá a Zrínyi–Montecuccoli vita kapcsán a kor két jeles hadvezérének hadtudományi elveit és gyakorlatát elemző, az ún. „metodizmust" határozottan a legendák körébe utaló tanulmány (*Századok,* 1961–1962) jelezte, hogy a költőíró Zrínyi mellett (akiről kevéssel előbb Klaniczay Tibor monográfiája rajzolt pontos képet) végre a katona és a hadtudós alakja is értő historikusra lelt.

Szerencsés pillanata a tudománytörténetnek, amikor tudós és témája így egymásra talál: az ízig-vérig katona, hadtörténész Perjést kezdettől szenvedélyesen érdeklik a Zrínyi által megfogalmazott katonai problémák és Zrínyi hadvezéri működése, ráadásul mély morális rokonság fűzi annak rendíthetetlen hazaszeretetéhez.

Perjés Géza a Zrínyi Miklós és kora című monográfiában összegezte először a korszak, a XVII. század közepe magyar hadügyéről, Zrínyi hadtudományi elveiről és katonai tevékenységéről kialakított álláspontját. A kötet címe azt az úttörő elképzelését tükrözte, hogy megkísérelte megragadni a „történeti életnek a teljességét", és igyekezett „Zrínyi életművén keresztül végiggondolni a kor problémáit". Ennek megfelelően a munkában jelentős teret kapott a Zrínyit környező világ és társadalom bemutatása. Perjés az elsők között nyújtott átfogó képet a XVII. századi magyar hadügyről: a végvári rendszer működéséről, a határvédelem elemeiről, az európai hadművészet több fontos kérdéséről (mint például a kor stratégiával kapcsolatos elképzelései, az ellátás, a várak szerepe stb.). Figyelme a nemzetközi szakirodalommal, az *Annales* iskola törekvéseivel összhangban kiterjedt a kor mezőgazdasági, népesedési, kereskedelmi és közigazgatási viszonyaira – épp ettől vált annyira vonzóvá munkája már első megjelenése pillanatában, 1965-ben is.

A tágas horizont, az egyetemes történettudomány legfrissebb módszereinek és eredményeinek széleskörű felhasználása, valamint az azokhoz társult szakmai objektivitás tette lehetővé számára, hogy a korábbi romantikus történetírás túlzó, nemzeti elfogultságtól sem mentes ábrázolásával szakítva, új, hiteles képet építsen fel a katona Zrínyiről. Perjés Zrínyi-monográfiája két ponton hozott gyökeres fordulatot Zrínyi megítélésében: 1) Zrínyi hadtudományi műveinek és az azokban kifejtett hadtudományi elveinek az interpretációjában; 2. Zrínyi katonai tehetsége mibenlétének és hadszervezői, hadvezetői tényked ésének értékelésében.

R. Várkonyi Ágnes szavait kölcsönözve „a Zrínyi-kutatásban szinte gátszakadás jellegű következményekkel járt" ahogy Perjés fentebb már említett korábbi résztanulmányait Zrínyi-könyvében egységes koncepcióvá formálva, lerombolta a magyar történeti és hadtörténelmi irodalomban a Zrínyi–Montecuccoli vita és Zrínyi hadtudományi műveinek eredetisége kérdésében kialakult kánonokat. Az előbbiről a kor stratégiájának jellegét, a nemzetközi hadtudományi irodalmat és végül Montecuccoli műveit és az általa vezetett hadjáratokat elemezve bebizonyította, hogy nem volt elvi, hadtudományi ellentét a két kortárs között, a korban nem létezett úgynevezett „metodizmus", a döntő összecsapásokat elvszerűen kerülő stratégia, amivel a császári hadvezért a magyar történetírás megvádolta, hogy Zrínyit a kortárs és későbbi osztrák históriku sok vádjaitól megvédje. Perjés

bátran kimondta, hogy Zrínyi Montecuccoli ellen 1662-ben írt vitairatában politikai okokból és a műfaj jellegéből fakadóan nem volt őszinte, s vádjai sem voltak igazságosak. Ugyanakkor ő volt az első, aki tudatosította, hogy milyen sok közös vonása van Montecuccoli és Zrínyi hadtudományi nézeteinek, a háborúról vallott felfogásuknak. Ezzel szoros összefüggésben a teljes költői-írói életművet vizsgálat alá véve, Perjés Géza újraértékelte Zrínyi hadtudományi írói teljesítményét is. Vitába szállt azokkal, akik szerint Zrínyi „megelőzte korát", de azokkal a túlbuzgó filológusokkal is, akik minden művében a kölcsönzést látták és keresték, kétségbe vonván eredetiségét. A hadtudomány történetében és a gyakorlati katonai élet területén megszerzett jártasságának köszönhetően meggyőzően bizonyította, hogy „katonai műveinek helye a hadtudomány klasszikusai között van. Nemcsak azért, mert alaposan ismerte kora hadviselésének gyakorlatát és hadtudományát, hanem azért is, mert sok olyan kérdésben foglalt állást, melyek az ő idejében már tényleges problémái a hadviselésnek, de Montecuccolit kivéve senki nem fogalmazta meg őket. Mint említettük, ilyen a hadseregellátás kérdése, valamint az ellátás és a stratégia kapcsolata. Különösen érdekes a háború filozófiájáról, a háború megismerhető és megismerhetetlen részeiről vallott felfogása, amely szorosan kapcsolódik a Vitéz Hadnagyban oly bőségesen tárgyalt »szerencse« kérdéséhez. Ezzel ugyanis elővételezi a háború valószínűségelméleti problematikáját. Mint az emberi lélek legkisebb rezdüléseit is ismerő költőt, rendkívüli módon érdekelték a háború lélketanának problémái, mindenekelőtt a félelem és a katonai döntés pszichológiája." Zrínyi-monográfiájának nóvumai között említhető, hogy Zrínyi főművének hadtudományi szempontból nem a Vitéz Hadnagyot, hanem véleménye szerint a nagyobb kézikönyvnek szánt, bár befejezetlenül maradt Tábori Kis Tractát és a Török Áfiumot jelölte meg.

Perjés nemzeti elfogultságtól mentesen ítélt Zrínyi katonai ténykedéséről is. A magyar és osztrák hadtörténetírás között egészen a közelmúltig nacionalista ízű vita zajlott a Zrínyi – Montecuccoli ellentét kapcsán arról, hogy Zrínyi tudatlan, képzetlen katona volt-e, aki nem értett a reguláris hadviseléshez, csupán a portyázásokhoz. Perjés az elszórt adatok, mindenekelőtt a Batthyány Ádámhoz írott levelek alapján könyvében rekonstruálta Zrínyi végvári harcait és végvári kapitányi működését, arra a megállapításra jutván, hogy a forrásokból „lépten-nyomon igazolódik.... hogy egészen kivételes képességű katona volt". Ez a kivételes képesség a gyors elhatározóképességben és szervezőkészségben, valamint a nyugodt vezetésben nyilvánult meg. A források szerint Zrínyi átlátta a határvédelem bonyolult problémáit, s otthonosan mozgott a csatatéren, sőt élvezte a küzdelmet.

Zrínyi egyetlen nagyszabású, önállóan vezetett hadivállalkozásának, az 1663–1664 telén lezajlott eszéki hadjáratnak a szakszerű hadtörténeti elemzése – szintén a Zrínyi-monográfia múlhatatlan érdeme. Az eszéki hadjárat még Turenne francia marsallnak az egyetemes hadtörténetben számon tartott nevezetes, 1674. évi elzászi hadjáratával összevetve is figyelemre méltó haditett, „katonai mesterművolt". Nem árt erre újfent figyelmeztetni nemcsak a történettudomány nemzetközi, hanem hazai képviselőit sem, akik közül némelyek, immár nemzeti históránkba átültetve a Zrínyit ért egykori osztrák bírálatokat, megfeledkezni látszanak erről.

Perjés Gézát, mint már említettük, mély morális rokonság fűzi Zrínyi rendíthetetlen hazaszeretetéhez, a „tollal és karddal" hazáját szolgáló Zrínyi – ez monográfiája olvastán nyilvánvaló – az ő ideálja. „E lehangoló vég után milyen vigasztalást meríthet az olvasó Zrínyi életéből? – teszi fel a kérdést Zrínyi törekvéseinek kudarca, majd méltatlan halála bemutatását követően a kötet Epilógusában. – Úgy hisszük, nagyon sokat. Mindenképpen az értelem világosságának vigasztalását, annak az értelemnek, mely ott ragyogott homlokán, és bevilágította hazánk történetének ezt a szomorú korszakát. Hiszen mint költő, mint filozófus, mint publicista, mint politikus, mint hadvezér, mint hadtudományi író oly páratlan gazdagsággal ontotta kincseit, hogy azok ragyogása három évszázad távlatából napjainkig is elhat. Az értelem világosságán túl azonban vigasztalást ad életének erkölcsi taulsága is. Rendületlen volt hazaszeretetében, tettel és írással, karddal és tollal szolgálta népét. Példája népünk legjobbjait lelkesítette minden időkben és világító fáklyája marad a jövendőnek is!"

E nyilvánvaló személyes hang, azonosulás ellenére kutatói lelkiismerete, racionalitás iránti tisztelete és komplex megközelítési módja Perjést mindvégig megóvta az elfogultság-

tól, a tagadhatatlan rokonszenvvel szemlélt hős eszményítésétől.

A történetírói eredmények időtállóságát, amint azt R. Várkonyi Ágnes épp Perjés életműve kapcsán megfogalmazta, több tendencia együtthatója határozza meg. „Egyrészt feltartóztathatatlan az elavulás tendenciája, mivel szakadatlanul kerülnek elő új források, vagy jelenünk változásaival egyre újabb és újabb arcát fordítja felénk a múlt, s még a forrásszövegek megértésének is új tudományos eljárásai fejlődtek ki. Másrészt ezzel párhuzamosan éppen az új források, új látásmódok alapján tűnik fel egy történetírói alkotás szemléletének, erdményeinek kikezdhetetlen értéke is. Ez az érték pedig sohasem a lezárt, megdönthetetlen vélemény. Ha így lenne, megszűnne tudomány lenni a tudomány. Valami egészen más. A mű logikai rendszere, továbbgondolásra késztető töltése, az a különös többlet, amit az írói látásmód, kutatói habitus, a hitelesség fogalmával, az igazságkeresés elkötelezettségével szokás kifejezni. És természetesen a folytathatóság."

Perjés Géza kutatói habitusát és igazságkereső elkötelezettségét jól jellemzi, hogy a Zrínyi-monográfia megjelenése óta eltelt évtizedekben majd egy tucat jelentős tanulmányt szentelt Zrínyinek. Valahányszor új források bukkantak föl, új megközelítési módok vagy a tudomány új területeinek feltárulása (például a viselkedéstudományok eredményei) addig nem ismert összefüggések megfogalmazására teremtettek lehetőséget, Perjés tollat ragadott, és erőteljes vonásokkal árnyalta a katona és hadtudós Zrínyi portréját, ha kellett, saját korábbi nézeteit is bátran módosítva.

Ezt tette most Zrínyi-monográfiája második kiadásában is. Két ponton módosította könyve eredeti szövegét. Az egyik az 1663–1664. évi nagy török háború indító okainak kérdése. Erre R. Várkonyi Ágnesnek a hetvenes évek második felében végzett kutatásai késztették, amelyek gyökeresen megváltoztatták azt a korábban általa is képviselt véleményt, hogy a Porta hajlandó lett volna az Erdély ügyében Béccsel keletkezett konfliktusát békésen rendezni, ha az nem ügyetlenkedte volna el. A háború nemzetközi összefüggéseit, a Rajnai Szövetség és a magyar főméltóságok kapcsolatát és erőfeszítéseit az azóta előkerült fontos dokumentumok (Opinio Dominorum Consiliarorum Hungaroum: a magyar tanácsosoknak Bécsben benyújtott véleménye a háború megvívásáról, valamint A Rajnai Szövetség ezt magáévá tevő előterjesztése elleni támadó háborúról: Vortrag dass man nicht defensive sondern offensive mit dem Türcken kriegen soll) alapján egy újonnan beiktatott alfejezetben tárgyalja.

A másik problémakör, ahol változtatott Zrínyinek a Vitéz Hadnagyban kifejtett szerencsefelfogásával kapcsolatos. A valószínűségelmélet történetével és Clausewitzcel való beható foglalkozás hatására Perjés Zrínyi gondolatrendszerét, a „sors bona nihil aliud" képzetét összefüggésbe hozza „a korabeli Európa egyik legizgalmasabb szellemi kísérletével, a Pascal nevéhez fűződő valószínűségszámítással, a játék- és cselekvéselmélettel (praxeológia)". Zrínyi „szerncséje", fejti ki egy ugyancsak új fejezetben, azonos a valószínűségelmélet „véletlenjével", még ha Zrínyi mindezt nem is fogalmazta meg ilyen direkten – a valószínűség kifejezést nem is használja.

Talán a fentiekből is nyilvánvaló, hogy Perjés Zrínyi-monográfiájának második kiadása jóval több, mint tudománytörténeti monumentum. S ha a lapjain ábrázolt korrajz halványult is az elmúlt időben, az első kiadás óta eltelt négy évtized nem kezdte ki a munka értékeit, a monográfia eredményei időtállóknak bizonyultak. Teljes joggal írja a szerző a második kiadás előszavában: „Újra olvasva könyvem 1965-ben megjelent első kiadását, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a kép, amit Zrínyi személyiségéről, valamint politikai, hadvezéri és tudósi tevékenységéről megrajzoltam, a lényeget illetően nem szorul változtatásra."

Perjés Géza, a második világháború utáni magyar hadtörténetírás legjelentősebb, nemzetközileg is elismert képviselője sajnos immár nincs közöttünk. A Sors azonban – mintegy kései kárpótlásul a pályfutása során elszenvedett méltánytalanságokért – megadta neki, hogy megérhette művei újrakiadását. Az életmű legfontosabb vonulatait, maradandó erdményeit reprezentáló Seregszemle című tanulmánykötet (Balassi Kiadó, 1999) után az Osiris Kiadó jóvoltából most megjelent, míves kiállítású Zrínyi-monográfia félreérthetetlenül jelzi: Perjés Gézából klasszikus lett.

Hausner Gábor

MARKÓ ÁRPÁD

II. RÁKÓCZI FERENC CSATÁI

Válogatott tanulmányok
Sajtó alá rendezte Mészáros Kálmán

(Nap Kiadó, Budapest, 2003, 360 o.)

Örömmel üdvözölhettük a 2003. évi tavaszi könyvhéten azt a felsőoktatási segédkönyvet, amelyet az Oktatási Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Magyar Könyv Alapítvány támogatásával, a Felsőoktatási Pályázatok Irodájának Felsőoktatási Tankönyvtámogatási Programja keretében, a Nap Kiadó jelentetett meg.

Az őszinte öröm még hatványozódik azáltal, hogy a Rákóczi-szabadságharc kitörésének háromszáz éves megemlékezéseit megelőzően az érdeklődő ifjúság (és nem csak az ifjúság) a hosszú időn át méltánytalanul elfelejtett Markó Árpád hadtörténész válogatott tanulmányait veheti a kezébe, akit, mint a szakma nagy öregjét, a történészi pályáján éppen elindult recenzens még személyesen üdvözölhetett a Hadtörténelmi Levéltár kutatójában. A tanulmányokat pedig éppen az a fiatal kutató, Mészáros Kálmán rendezte sajtó alá, akit a recenzens még örömmel fogadhatott a Hadtörténelmi Intézetben, mint frissdiplomás munkatársat.

Ennyi személyes vonatkozás bizonyára érthetővé teszi, hogy jelen sorok szerzője a téma iránti elkötelezettségből fakadó érdeklődésén túl is siet, hogy olvasmányélményét a Hadtörténelmi Közlemények közönségével megossza.

Mészáros Kálmán bevezetőben vázlatosan felidézi Markó Árpád életútját, majd a válogatás nehézségeivel és szempontjaival ismerteti meg az olvasót. Dicséretes módon közreadja a jeles elől egy idősebbkori portréját is. Ezt követi az érdemi rész, Markó Árpád kilenc Rákóczi-kori tanulmányának újraközlése, amelyhez még visszatérünk.

A sajtó alá rendező gondosságát jelzi az általa összeállított függelék. Ebben pontosan feltünteti az egyes tanulmányokhoz tartozó vázlatok és illusztrációk kötetbeli helyét. Közzéteszi Markó Árpád Rákóczi-korral foglalkozó írásműveinek teljes bibliográfiáját, külön a tanulmányokat és forrásközléseket, valamint a könyv- és folyóirat-ismertetéseket, nekrológokat. Ehhez csatlakozóan összeállította a kötetben szereplő folyóiratok, forráskiadványok, kiadványsorozatok, közgyűjtemények, levéltári forráshivatkozások rövidítésjegyzékét, de még a jegyzetekben, a bibliográfiában és a mutatókban szereplő rövidítések feloldását is megadja. A függeléket személynév-, földrajzinév- és alakulatnév-mutató zárja.

Markó Árpád életművének bemutatása során a sajtó alá rendező Mészáros Kálmán – jól érezhetően – arra törekedett, hogy a közreadandó dolgozatok átfogják a Rákóczi-szabadságharc egészét és a legfontosabb kérdéskörökkel kapcsolatos maradandó tudományos eredményeket tartalmazzák.

Ebben a szellemben az első közreadott tanulmány a szabadságharcot egyetemes történeti összefüggéseiben vizsgáló és „II. Rákóczi Ferenc, haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel" címet viseli. Ezt követi az 1704. május 28-i szomolányi kuruc győzelmet elemző klasszikus csatatörténeti dolgozat, melyhez az 1704. június 13-i koroncói csata hasonló szellemű feldolgozása csatlakozik. Még mindig az 1704-es esztendőnél maradva, tartalmazza a kötet a további felvidéki hadieseményeket feldolgozó tanulmányt is, amely Érsekújvár és Lipótvár ostromát, valamint a jakabfalvi ütközetet mutatja be. Ezt az esztendőt a december 26-i nagyszombati csatát elemző tanulmány zárja. A további kisebb eseményeken azzal lép át a válogatás, hogy közli a „Trencsén szerepe II. Rákóczi Ferenc felkelése alatt" című dolgozatot is. Ezt követi az 1708. augusztus 3-i trencséni csata előzményeit, lefolyását és következményeit elemző, máig meghatározó jelentőségű tanulmány, mely már messze túllép a klasszikus hadművészet-történeti megközelítésű csatatörténeten: nagy terjedelmű, politika- és hadtörténeti beágyazottságú, komplex feldolgozás. Ezt még egy csatatörténet követi, az 1710. január 22-i romhányi összecsapás elemzése. A zárótanulmányként felvett dolgozat – „A tavarnaki kuruc zsákmányolás és az

egerszegi harc, 1710. február 11-13." –, miként az 1704. végi felvidéki események (már említett) feldolgozása, a szabadságharcot vívók számára a csatavívásnál lényegesen több sikert, sőt a közel nyolc esztendős harc megvívását egyáltalán lehetővé tévő portyázást állítja a mondanivaló középpontjába.

Ha Mészáros Kálmán egyszerűen csak modern kiadásban adta volna közre Markó Árpád különböző folyóiratokban elfekvő kilenc tudományos munkáját, már akkor is jelentősen hozzájárult volna a Rákóczi-kori kutatásokhoz. Ennél azonban sokkal többet tett. Egyrészt pontosan megadta az újraközölt dolgozatok eredeti lelőhelyét, másrészt egységes szerkezeti és stiláris elvek szerint közölte a szövegeket és a hozzájuk tartozó lábjegyzeteket. Még ezzel sem elégedett meg, ellenőrizte a nagy elől hivatkozásait, filológiai pontossággal napjaink hivatkozásrendszeréhez igazította azokat, ha kellett, beleértve a kiigazítást, kiegészítést is. Még ez sem volt azonban elég: példamutatóan, jól megkülönböztetve, saját lábjegyzetek tömegét készítette el, amelyekben az eredeti megjelenés óta napjainkig eltelt időben bekövetkezett ismeretváltozásokra, feltárt új adatokra, azóta megjelent publikációkra hívja fel a fegyelmet. Ebben a szellemben a Markó Árpád által idézett művek újabb kiadásaival is egybevetette a hivatkozott helyeket, és eziránytú pontosításait szintén közli saját, kiegészítő lábjegyzeteiben.

Végül, és ez különösen dicséretes, a sajtó alá rendező, aki maga is kutató történész, arra is vállalkozott, hogy saját magyarázó jegyzeteket is fűzzön a főszöveghez vagy az eredeti lábjegyzetekhez, ahogyan azt a történelmi hűségre törekvés megkívánja. Mindeközben újra és újra felhívja a figyelmet arra, hogy két közbülső nemzedék vitte tovább a közte és nagy elődje közt eltelt időben a megkezdett kutatásokat. Ezért, az időközben jelentősen gazdagodott ismeretanyagra való pontos hivatkozással, kellő tudományos alázattal teszi teljessé és naprakésszé az egykori úttörő dolgozatokban megfogalmazott akkori új ismereteket. Ezzel, nem habozunk, hogy kimondjuk, Mészáros Kálmán, példamutató módon, új forráskőzlő iskolát teremtett.

Nem marad más hátra, mint legjobb tudományos lelkiismeretünkkel minden Rákóczi-kori kutató és minden, e kor iránt érdeklődő figyelmébe ajánljuk jelen művet. De megismételjük, a két világháború közti idő nagy hadtörténészének egybegyűjtött írásait a közzétevő saját lábjegyzeteinek figyelembe vételével kell olvasnunk. Ez esetben igazán komplex ismeretanyagot vehetünk birtokunkba, és minden korábbinál világosabban áll előttünk a Rákóczi-szabadságharc kiemelkedő történelmi jelentősége.

Zachar József

BALOGH ISTVÁN

II. RÁKÓCZI FERENC SZABOLCS ÉS SZATMÁR VÁRMEGYÉKBEN (1703 JÚLIUS–OKTÓBER)

Második, bővített kiadás

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II., Közlemények 30.

(Nyíregyháza, 2003. 83 o., 9 fekete-fehér, 5 színes kép, 16 facsimile, 1 térkép)

A magyar történészek doyenje, Balogh István, a Rákóczi szabadságharc élő kutatói közt 1935-ben kiadott munkájában (Debrecen hadiszolgálatatásai a Rákóczi-felkelés alatt. Debrecen, 1935.) elsőként tárgyalt helyi levéltári anyagra épülő, de a helytörténeten jóval túlmutató, fontos társadalmi és gazdasági problémát.

Mostani munkájának első kiadása 1976-ben, Rákóczi születésének 300. évfordulójára jelent meg.

A Felső-Tisza vidékének régiója kétszer volt országos jelentőségű események színhelye a szabadságharc történetében: a kezdetkor, a kibontakozásban és az utolsó felvonásban, a szatmári békekötés létrehozásakor.

A körzet társadalmának struktúrája és mentalitása kedvezett a felkelés kitörésének, itt történelmi hagyományai voltak mind a társadalmi elégedetlenségnek, mind a Bécs elleni mozgalmaknak. A lakosság az 1660-as évektől elszenvedője és résztvevője is volt az állandó hadjárásnak (kurucok, labancok, császáriak, erdélyiek, törökök) , s mivel szinte valamennyien protestánsok voltak, élesen szemben álltak a katolikus egyház és az udvar meginduló rekatolizáló erőszakoskodásával. A gyúanyag tehát együtt volt, csak vezető kellett. A történelmi előzmények és Északkelet-Magyarország birtokviszonyai alapján ez a vezető csak Rákóczi, a körzet legnagyobb birtokosa lehetett. Tekintve még a családi hagyományokat, nyilvánvaló, hogy sorsának alakulását tényleg determinálta a sors, a történelmi előzmények, vagy mint ő hitte: az isteni elrendelés.

A kiadott dokumentumok bizonyítják, hogy az 1697. évi hegyaljai felkeléssel szemben 1703-ban nem csak az volt a különbség, hogy most a rendi társadalom kiemelkedő személye állt az élére. Akkor a császári haderő jelentős egységei állomásoztak az országban, amelyek gyorsan leverték a lázadást, ami egyértelművé tette a nemesség magatartását is. Most a nemzetközi helyzet hatására alig voltak császári csapatok az országban, s ezen a vidéken is csak csekély számú várőrségek állomásoztak. Ez a csekély és szétszórt erő nem nyújthatott biztonságot egy fenyegető parasztlázadás ellen, márpedig a felkelés első hetei-hónapjai éppen egy ilyen jellegű mozgalom képét mutatták. Az iratok mutatják, hogy a nemesség előtt felsejlett egy jobbágylázadás ijesztő képe, s ezt Rákóczi emlékiratai is egyértelműen bizonyítják. Viszont az is kiderült, hogy a monarchia központi haderejének jelenléte nélkül mennyire védtelen volt a nemesi vármegye a parasztok mozgalmával szemben. A nemességnek tehát, miután önmaga nem tudta elhárítani a parasztfelkelés fenyegető veszélyét, nem maradt más választása, mint csatlakozni Rákóczihoz és átvenni a háború vezetését. A könyvben olvasható dokumentumok ennek a folyamatnak a kezdetét, nehezen induló első lépéseit mutatják.

Csak utalunk arra, hogy a felkelés kezdeti szakaszának paraszti jellege, annak élménye rögzült a magyar nemesség tudatában, nem csekély mértékben hozzájárulva az 1715:8. tc., majd a Pragmatica Sanctio elfogadásához, az állandó hadsereg létrehozásához és fenntartásához szükséges hozzájárulás megszavazásához, persze adva a függetlenség látszatára is: fenntartva a fantomszerű „nemzeti" haderőt a nemesi insurrectio ködképében.

A nemesség csatlakozásra való késztetése, sőt kényszerítése mellett az iratok bemutatják Rákóczi hadseregszervező tevékenységének első hónapjait is. Pénzforrás nem állott rendelkezésére, hogy fizetett, zsoldos haderőt állítson szolgálatba (erre a majd csak később megnyíló francia segély lesz elegendő), ezért a nemesség insurrectiója mellett (pontosabban helyett) kénytelen volt igénybe venni a jobbágyság erejét is. A jobbágy azonban csak úgy tudott katonáskodni, ha szolgáltatási kötelezettsége alól, legalább részben, mentesül. A jobbágyot azonban korlátlanul nem lehetett katonai szolgálatra igénybe venni, hiszen a termelő munka a háború folytatásának is nélkülözhetetlen alapja, s a nemesség sem látta szívesen jobbágyainak katonáskodását. Az ellentmondás feloldására a vetési táborban kiadott pátens (1703. augusztus 28.) tesz kísérletet.

A vetési pátens két alapelve egyébként Rákóczi egész társadalmi politikájának fő pillérét képezte: 1.) a jobbágyi szolgáltatások addigi rendjének helyreállítása (véget vetve ezzel a parasztság illúziójának, hogy a „szabadság" terhei megszűnését, vagy legalább csökkenését jelenti), ami gesztus a nemesség megnyerésére, 2.) a földesúri szolgáltatások alóli mentesség csak a fegyvert fogott és táborában szolgáló jobbágy saját személyére, feleségére és kiskorú gyermekeire jár. (Vagyis a jobbágyi állapotból csak a tartós katonai szolgálat jelent menekülést.) A probléma, a rendelkezés értelmezése végigkísérte a háborút. A megoldás módját (megkésve) a sárospataki országgyűlés jelölte ki, a gyakorlati eredmény azonban majd, a szatmári békeokmányban rögzítve, csak néhány száz személyre vonatkozó mentesítés lett.

A szép kiadványt hasznosan forgathatják az érdeklődő olvasók, helytörténészek, iskolák, tanárok és diákok. Munkájukat megkönnyíti, hogy a latin nyelvű iratok és szövegrészek magyarul is olvashatók.

Bánkúti Imre

KORBULY DEZSŐ

II. RÁKÓCZI FERENC

(II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, Miskolc, 2003. 131 o.)

Sajnos, a magyar történészek ritkán, vagy nem elégszer örvendeztetik meg olvasóikat olyan művekkel, amelyek tudományosan megalapozottak, de ugyanakkor irodalmi alkotásnak is tekinthetők és érdekes, vagy éppen izgalmas olvasmányok. Korbulynak ezt a szintézist sikerült megvalósítania, Rákóczi életútját úgy kíséri végig, hogy szigorúan a forrásokra épít, de az élő, hús-vér embert is bemutatja politikai céljaival, (megvalósíthatatlannak bizonyult) vágyaival, terveivel, tévedéseivel, szerelmeivel, és életének komor alkonyával.

A szerző Németországban él, talán ennek is tulajdonítható szélesebb horizontú látószöge. A szabadságharcot az Európában folyó két nagy háború részének tekinti, de nem túlozza el jelentőségét. Bemutatja a függetlenségi háború politikai, katonai árnyoldalait is, ezzel lényegében önkritikus nemzet- és múltszemléletre készteti az olvasót. A fejedelem személyét nem kisebbíti, de nem is merevíti pózba, hanem azt igyekszik felmutatni, hogy miben és miért kell Rákóczit nemzeti tudatunk kiemelkedő személyének tartanunk.

A sors bőven ellátta Rákóczit feladattal. Volt fejedelem, de fejedelemségében két hónapot sem töltött; volt hadvezér, de valamennyi csatáját elvesztette, s modern hadsereget sem tudott szervezni. Diplomáciája is sikertelen maradt: azt a szerződést, amely Erdélyt nemzetközileg elismert országgá, őt pedig annak szuverén fejedelmévé tette volna, a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása és a francia uralkodó vonakodása miatt nem tudta megkötni. Volt emigráns Párizsban, élt XIV. Lajos udvarában és közvetlen környezetében, volt száműzött Rodostóban, ahonnan hamvai majd kétszáz év után tértek haza, hogy ma ismét idegenben nyugodjanak.

Korbuly szerint az írói tevékenység lételem volt Rákóczi számára. Valóban, írói hagyatéka (Emlékiratai, a Vallomások, Politikai és erkölcsi végrendelete) a magyar irodalom értékes fejezetét alkotják. Meggyőző erejű szónok volt, s leveleinek százaiban megcsodálhatjuk lenyűgöző érvelését, világos stílusát, szép nyelvezetét, gyakran humorát.

Ha mint politikus, katona és diplomata nem is volt sikeres, személye ma mégis egyike a legismertebbnek nemzeti tudatunkban. Miért? Mert egész életét annak az elvnek szentelte és áldozta, úgyszólván egész Európa színe előtt, amely egy nemzet számára létfontosságú: az ország önállósága és függetlensége. Ma, a XXI. század küszöbén, ezek a nemzeti alapelvek átalakulóban vannak, de nem eltűnőben: lemondani róluk soha nem volt hajlandó a nemzet, s ennek egyik szimbóluma a fejedelem alakja.

Rákóczi politikai világának és tevékenységének három alappillére volt: 1.) az erdélyi fejedelemség önállósága saját vezetése alatt; 2.) a francia szövetség, amelynek révén az ország Európa önálló államai közé emelkedik; 3.) teljes és nem szűnő bizalmatlanság „a német nemzet," a Habsburgok iránt. E három alapelvhez való tántoríthatatlan ragaszkodása tette Rákóczit kompromisszum-képtelenné, emiatt tartott ki a „mindent vagy semmit" elv mellett akkor is, amikor a politikai okosság mást diktált volna.

Korbuly objektívan, a tények alapján kíséri végig Rákóczi és XIV. Lajos kapcsolatának alakulását, s benne Des Alleurs szerepét. Ez nem egyenlő, főleg nem egyenlő súlyú felek kapcsolata volt. Hogy Rákóczi mit kapott, azt nem az Ő igénye, hanem a francia udvar érdeke határozta meg. Miért nem nyújtott XIV. Lajos hatékonyabb támogatást? Ez régóta vita a magyar történetírásban: becsapták Rákóczit? Franciaország nem volt többre képes? Des Alleurs túlkritikus információira hallgattak? Nem ismerték fel a magyar függetlenségi háború jelentőségét saját országuk számára? Rákóczi nem volt elég ügyes és erőszakos tárgyalópartner? Azt hiszem, mindegyik tényezőben van valami igazság, de a lényeges ok nem ez volt. Des Alleurs jelentései ugyan kétségtelenül nem voltak hízelgők a konföderáció vezetői és a magyar nemesség számára, de a segítség mértéke nem ezen múlt.

A francia diplomácia jó félévszázados tapasztalattal rendelkezett a magyar rendi mozgalmakról, Zrínyi Miklóstól egészen Thököly Imréig, és ezek a tapasztalatok nem voltak

egyértelműen pozitívak. Rákóczi esetében is már az első évben kitűnt a felkelés sok katonai és politikai gyengesége: a hadsereg szervezetlensége és fegyelmezetlensége, a nyílt csaták elvesztése; azután az a tény, hogy a magyar főnemesség nagyobb része és az egyházi vezetés szinte teljes egészében a király pártján maradt, óvatosságra intette a francia udvart. Ezért nem vállalta nemzetközileg hatályos szerződés megkötését a bizonytalan kimenetelű felkelés vezetőivel. A függetlenségi háború európai megítélését, súlyának csökkenését mutatta, hogy a konföderáció vezetőinek nem sikerült királyjelöltet sem találniuk. (A királykeresés egyébként a kuruc diplomácia egyik legilluzórikusabb elképzelése volt.)

Elvi álláspontjához való megingathatatlan ragaszkodása miatt nem fogadta el Rákóczi 1706-ban a kompromisszumos békét, noha arra a szatmárinál jobb feltételekkel adódott lehetőség, pedig Bercsényi Miklós, Hamel-Bruyninx holland diplomata és Jablonski, a porosz király magyarokkal rokonszenvező nagy befolyású prédikátora egyaránt a békekötést tartotta volna szerencsés megoldásnak. A politika útja ugyanis nem egyenes, türelmet, szívósságot, gyakran kompromisszumokat igényel attól, aki célját el akarja érni. Az isteni küldetéstudattal bíró, vagy sorsküldötte politikusok azonban rendszerint türelmetlenek, céljaikat még életükben el akarják érni, kitérőket nem ismernek, ezért politikájuk tényleges eredményét rendszerint a kiegyezők valósítják meg.

A könyv egyértelműen pozitív megítélése mellett a recenzensnek egy formai kifogást feltétlenül meg kell említenie, nevezetesen a sok bosszantó, értelemzavaró sajtóhibát, amelyek lényegesen rontják a kötet olvasmányosságát. A kiadónak nagyobb gondot kellett volna fordítania azok kiküszöbölésére. A remélhető második kiadásnál e munkát precízen el kell végezni, mert a könyv tartalma feltétlenül megérdemli.

Bánkúti Imre

KRÓNIKA

ZACHAR JÓZSEF

„ISTENNEL, HAZÁÉRT ÉS SZABADSÁGÉRT"

Kárpát-medencei történelmi tanácskozás a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulóján, Szatmárnémeti, 2003. április 25.

Immár nyolcadik alkalommal került sor a partiumi Szatmárnémetiben a szatmári békekötés napjához legközelebb eső hétvégén „Az élő Rákóczi" címmel meghirdetett, a II. Rákóczi Ferenc személyét és korát megidézni szándékozó rendezvénysorozatra.

A sorozat keretében a folyó, páratlan naptári évben, hagyományosan, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület rendezte és a Szatmárnémeti Kölcsey Kör szervezte meg a Kárpát-medencei történészek soros tanácskozását.

A tanácskozásnak ez évben különös hangsúlyt adott, hogy egybeesett a mindörökre a Nagyságos Fejedelem nevével egybefonódott, utolsó, hungarus értelemben az egész nemzetet megmozgató szabadságharc kezdetének háromszáz esztendős megemlékezéseivel.

A rendkívül tartalmas rendezvény 2003. április 25-én reggel a szatmárnémeti Scheffler János Lelkipásztori Központ tanácskozótermében *Muzsnay Árpád*, a Szatmárnémeti Kölcsey Kör elnöke, az Erdélyi Közművelődési Egyesület alelnöke megnyitójával kezdődött, majd *Egyed Ákos*, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, nyugalmazott egyetemi tanár (Kolozsvár) az Erdélyi Múzeum Egyesület elnöke emelkedett szólásra. Üdvözölte a megjelent tudósokat és érdeklődőket, és ismertette a tanácskozással kapcsolatos gondolatébresztő nézeteit.

Az első tudományos ülés *Takács Péter*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens (Debrecen) elnökletével kezdte meg munkáját.

Elsőként *Magyari András* egyetemi tanár (Kolozsvár) tartotta meg „Rákóczi erdélyi hadseregének néhány jellemző vonása" című előadását.

Ezt követően *Ulrich András* tudományos kutató (Nyíregyháza) „Pénzforgalom és pénzügyi problémák a Rákóczi-szabadságharc idején" címmel ismertette dolgozatát.

Ismét más területre áttérve, *Kónya Péter PhD* egyetemi adjunktus (Eperjes) „A felsőmagyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Bártfa, Kisszeben) a Rákóczi-szabadságharcban" című referátuma következett.

Szünet után az elnökletet *Köpeczi Béla*, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest) vette át.

Elnökletével először *Balogh Béla* helytörténész (Szatmárnémeti) mutatta be „Széles András – a kuruc kor eddig ismeretlen történetírója" című referátumát.

Őt követve *Mandula Tibor* helytörténész (Szatmárnémeti) kapott szót, aki „Néhány eddig ismeretlen adat a Rákóczi-szabadságharc utáni sváb telepítések kezdetéről" címmel tartott előadást.

Ismét más témára váltva, ezután *Bene János PhD* főmuzeológus (Nyíregyháza) következett „Rákóczi- és Vay Ádám-ünnepségek Szabolcs vármegyében, 1908-ban" című előadása.

Ebédszünet után a tanácskozás *R. Várkonyi Ágnes*, az MTA (történelemtudományok) doktora, nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest) elnökletével folytatódott.

Elsőként *Takács Péter* „...sok szegény instansok" című, a Felső-Tiszavidék kurucainak II. Rákóczi Ferenchez intézett folyamodványait bemutató előadása hangzott el.

Ezt követően *Köpeczi Béla* tartotta meg „Románok a Rákóczi-szabadságharcban című előadását.

Erős témaváltással folytatta az előadások sorát *Zachar József*, az MTA (történelemtudományok) doktora, egyetemi tanár (Eger—Budapest) „A császári hadseregbeli magyarok 1683–1713" címmel.

Újabb fordulattal *Kovács Ágnes*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens (Debrecen) „A társadalmi összefogás megva-

lósításának nehézségei a Rákóczi-szabadságharcban" című előadása következett.

A továbbiakban *Egyed Ákos* előadása hangzott el, „Csutak Vilmos, a Rákóczi-kutató" címmel.

A sort *Pomogáts Béla*, az MTA (irodalomtudományok) doktora, tudományos tanácsadó, az Illyés Közalapítvány (Budapest) elnöke zárta „Rákóczi a szépirodalom tükrében" című előadásával, amelyben Laczkó Géza Rákóczi-regényét elemezte.

Szünet után az ülés elnöki tisztét *Magyari András* vette át.

Kezdésként *R. Várkonyi Ágnes* „Országépítés Rákóczi államában" címmel tartotta meg előadását.

Ezt követően *Balogh Béla* kutató levéltáros (Nagybánya) „Nagybánya gazdasági és katonai szerepe a II. Rákóczi Ferenc vezette felkelés második felében" című referátuma következett.

Ezt követte *Sípos Gábor* kutató levéltáros (Kolozsvár) előadása „Az erdélyi reformátusok II. Rákóczi Ferenc korában" címmel.

Az előadások sorát *Tamás Edit* főmuzeológus (Sárospatak) zárta, aki „Kassától Sárospatakig" címmel az országos Rákóczi-kiállítások történetét idézte fel 1903-tól napjainkig.

Ezután már csak *Magyari András* rövid összefoglaló értékelésére és *Muzsnay Árpád* zárszavára nyílt lehetőség: a nagyszámú előadás ugyanis ezúttal sem tette lehetővé az elhangzottak közvetlen megvitatását. A vita azonban mégsem maradt el, a korábbi alkalmakhoz hasonlóan számos csatlakozó rendezvény során nyílt rá lehetőség. Április 24-én este közös baráti vacsorán, 25-én együttes ebéden, majd az aznapi záróvacsorán válthattak egymással szót vendéglátók és előadók.

Április 26-án a majtényi mezőn, az 1711-es zászlóletételre emlékeztető szerény emlékoszlopnál, szikrázó, késő tavaszi időben került sor a hagyományos megemlékezésre és az ahhoz kapcsolódó, felemelő, műsoros koszorúzási rendezvényre. A megemlékezésen szatmárnémeti színészek, nyíregyházi tárogatóművészek, nagykárolyi egyházi és hajdúsámsoni diákkórusok, valamint domahidai, majtényi és nagykárolyi szavaló kisiskolások mellett a Magyar Országgyűlés környéken vendégszereplő, „Szená-torok" nevű kórusa is részt vett.

A háromszáz esztendő előtti, térségbeli eseményeket és azok máig sugárzó hatásait jeles szónokok méltatták. A sort *George Vulturescu*, a romániai Szatmár megye művelődési főfelügyelője nyitotta meg, majd *Bálint-Pataki József*, a Határon Túli Magyarok Hivatalának elnöke (Budapest), *Kolár Péter*, a Csemadok ügyvezető alelnöke (Kassa), a megjelenésben megakadályozott *Markó Béla*, az RMDSz elnöke *személyes képviselője* (Marosvásárhely), *Szabó Vilmos* politikai államtitkár (Budapest), továbbá a tudományos eszmecsere résztvevői közül *Katona Tamás* c. egyetemi docens, nyugalmazott nagykövet (Budapest), *Köpeczi Béla* és *Pomogáts Béla* szólt a nagyszámú egybegyűlthöz.

A tudományos tanácskozás résztvevői ezt követően Kaplonyban, a Károlyi-család kriptájában folytatták a múlttal való szembesülést, ahol *Kühn Pál* kanonoktól kaptak szakszerű ismertetést.

Az út Nagykárolyba folytatódott, ahol *Benkő Tamás* polgármester adott város- és múzeumismertető tájékoztatást, valamint díszebédet a megjelentek tiszteletére.

Ezt követően, a trianoni határvonalon átlépve, a rendezvénysorozat este Tarpán folytatódott, ahol *Nyéky Tamás* polgármester fogadta a vendégeket. Esze Tamás szobrának megkoszorúzását követően a Művelődési Házban, *Farkasné Takács Ilona* igazgató üdvözlete után, *Kiss Gábor*, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Közgyűlésének alelnöke, *Szabó Vilmos* politikai államtitkár, a történészek közül *Egyed Ákos* és *Katona Tamás* tartott megemlékezést. Az estet a szatmári Harag György Társulat irodalmi összeállítása és az ezúttal is jelen lévő „Szená-torok" fergeteges sikerű műsora zárta.

Április 27-én, újabb trianoni határátlépést követően, Tiszaújlak határában, a világméretű fordulatot követően helyreállított turulos emlékoszlop, az 1703-as első kuruc diadal helyszíne volt a megemlékezések következő helyszíne. A koszorúzási ünnepség során *Dupka György*, a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közösségének elnöke köszöntőjét követően beszédet mondott *Bíró Andor*, a helyi szovjet kolhoz hosszú évtizedeken át volt elnöke, az emlékmű helyreállítója, *Revák István*, a Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal elnökhelyettese (Beregszász), *Bálint-Pataki József*, a Határon Túli Magyarok Hivatalának elnöke és *Szabó Vilmos* politikai államtitkár (mindkettő Budapest), *Kötő József*, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület elnöke (Kolozsvár) és *Gajdos István*, az Ukrajnai Ma-

gyar Demokratikus Szövetség elnöke, az ukrán parlament egyetlen magyar képviselője (Ungvár).

A rendezvénysorozat a közeli Tiszapéterfalván zárult. Miután *Illés István* polgármester üdvözölte a vendégeket és a helyieket, ünnepélyes keretek között került sor a község egykori kuruc hősei emlékoszlopának felavatására.

Ezután *Katona Tamás* vezetésével a Rákóczi-hagyományok ápolásáról következett kerekasztal-beszélgetés, melyen a trianoni határokkal négyfelé szakított térség négy részének képviseletében *Dupka György, Kolár Péter, Muzsnay Árpád* és *Tamás Edit* vett részt. Felkért kárpátaljai hozzászóló volt a helyiek közül *Delehan Mihajlo* megyei levéltár-igazgató, *Gortvay Erzsébet* irodalomtörténész, *Minya József*, a Móricz Zsigmond Művelődési Egyesület elnöke, *Szöllösy Tibor* helytörténész, *Vári Fábián László* költő és *Zubanics László* helytörténész. Az eszmecsere jól sikerült munkaebéden folytatódott és zárult.

A rendkívül hasznos és feltétlenül kiemelkedően jelentőségteljes regionális rendezvénysorozat és annak kiemelkedő eseménye, a Kárpát-medencei történésztanácskozás még sokáig foglalkoztatni fogja a részvevők gondolatait. Már csak ezért sem zárhatja a krónikás méltóbban, mint hogy köszönetet mond a négy nap minden eseménye mozgatójának, a fáradhatatlan *Muzsnay Árpádnak*, a Szatmárnémeti Kölcsey Kör és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület választott tisztségviselőjének.

Végül, de nem utolsó sorban, köszönet illeti e múltról szóló, de a jövőbe mutató megmozdulás támogatásáért a magyarországi Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumát, a Határon Túli Magyarok Hivatalát, Anyanyelvi Konferenciát, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Önkormányzatát, Tarpa Nagyközség Polgármesteri Hivatalát, a tarpai II. Rákóczi Ferenc Művelődési Házat, a romániai Művelődési Minisztériumot, Szatmár Megye Tanácsát, Szatmár Megye Művelődési Igazgatóságát, Szatmárnémeti Város Tanácsát, Nagykároly Polgármesteri Hivatalát, a Communitas Alapítványt, az ukrajnai Tiszapéterfalvi Polgármesteri Hivatalt, a Tiszaháti Tájtörténeti Múzeumot, az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetséget, a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közösségét, a Móricz Zsigmond Művelődési Egyesületet és a határtérség szerényen névtelenül maradt vállalkozóinak csoportját.

BARÁTH JULIANNA – MÉSZÁROS KÁLMÁN

„A BEREGSZÁSZI ZÁSZLÓBONTÁS EMLÉKÉRE. ANNO 1703."

Tudományos konferencia és megemlékezés,
Beregszász, 2003. május 24 – Salánk, 2003. május 25.

1703. május 21–22-én az Esze Tamás vezette tiszaháti felkelők Tarpa, Vári és Beregszász piacán kibontották a lengyel földön bujdosó II. Rákóczi Ferenc által küldött zászlókat, s ezzel kezdetét vette a nyolc évig tartó rendi-nemzeti szabadságharc. A beregszászi Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (KMTF) 2003. május 24-én tudományos konferenciával emlékezett meg a jeles esemény 300. évfordulójáról, másnap pedig Salánkon felavatták a nagyságos fejedelem szobrát. Ma, amikor a történelmi Magyarország széttagolt részein élő honfitársaink csupán egy évtizede kapcsolódhatnak szorosabban az anyanemzethez, szimbolikus jelentősége van az olyan történelmi személyiségek és időszakok felidézésének, akik és amelyek emléke nem csupán az egész magyar nemzet, de a Kárpát-medencében együtt élő nemzetek többségének kollektív tudatában is pozitív helyet töltenek be. Fokozottan igaz ez II. Rákóczi Ferenc személyével és az általa vezetett szabadságharc kárpátaljai vonatkozásaival kapcsolatban.

A rendezvénysorozat első állomása a beregszászi Bethlen–Rákóczi-kastély (Grófudvar) falán elhelyezett Rákóczi-emléktábla megkoszorúzása volt. Az ünnepségen *Horkay Sámuel*, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség Beregszászi Városi Szervezetének elnöke köszöntötte az egybegyűlteket. Ezt követően a konferencia „külföldi" vendégeinek

nevében *Zachar József* egyetemi tanár tartott ünnepi beszédet, melyben hangsúlyozta: nem annyira egy nagy központi rendezvény megszervezése, mint inkább a helyi megemlékezések sora teszi méltóvá és az egyes közösségek sajátjává a Rákóczi-évfordulóhoz kapcsolódó ünnepségeket. A ceremónia hangulatához nagyban hozzájárult két salánki diák Rákóczi-kori öltözete és a piros selyem zászlók jelenléte is. Az ünnepség befejezéseként a résztvevők elhelyezték a megemlékezés koszorúit. Többek között *Somogyi László*, a Magyar Köztársaság Ungvári Főkonzulátusának konzulja, *Soós Kálmán*, a KMTF főigazgatója és *Csernicskó István*, a KMTF igazgatóhelyettese, *Orosz Ildikó*, a Kárpátaljai Magyar Pedagógus Szövetség és a KMTF elnöke, *Brenzovics László*, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség alelnöke. A Rákóczi Szövetség helyi szervezetének képviseletében *Csobolya József* és *Borbély Zsuzsanna* rótta le kegyeletét II. Rákóczi Ferenc domborműve és emléktáblája előtt.

Ezt követően került sor a főiskola által szervezett és az Arany János Közalapítvány támogatásával megrendezett tudományos konferencia megnyitására, ahol a szervezők nevében *Orosz Ildikó* köszöntötte a résztvevőket, majd átadta a délelőtti ülésszak elnökségét *Soós Kálmánnak*.

A nyitó előadást „Katonáskodó magyarok Hegyaljától Tiszahátig 1697–1703" címmel *Zachar József* egyetemi tanár (Eszterházy Károly Főiskola, Eger) tartotta. Ismertette a császári hadseregben szolgált magyar, illetve magyarországi katonák és alakulatok szerepét és számarányát a török kiűzésének utolsó és a spanyol örökösödési háború első éveiben, és kitért a hadsereg ellátatlanságából és a háborús terheket viselő lakosság súlyos helyzetéből fakadó ellentétekre, amelyek a hegyaljai felkelés kitöréséhez is vezettek.

Katus László egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem) „A Rákóczi-szabadságharc és a magyar rendi képviseleti monarchia utolsó szakasza" címmel tartotta meg előadását. Áttekintésében az előadó hangsúlyozta a függetlenségi harc és az azt lezáró szatmári béke jelentőségét, amely az uralkodóház és a rendek közötti fegyveres konfliktusok lezárásával, a rendi dualizmus megszilárdulásával végső soron hazánk XVIII. századi gyarapodását, Európa fejlettebb részéhez való felzárkózásunkat tette lehetővé.

Következett *Gönczy Andrea* (KMTF), aki röviden áttekintette „A Rákóczi-szabadságharc és a nemzetiségek" kapcsolatát, s a „hely szellemének" megfelelően részletesen kitért a kárpátaljai ruszinok szerepére. Hodinka Antal kutatásai nyomán megállapította, hogy a jórészt Rákóczi jobbágyai közé tartozó népcsoport számarányához képest rendkívül jelentős mértékben járult hozzá a kuruc hadsereg felállításához: csak a munkácsi és szentmiklósi uradalomból 435 fő lépett a fejedelem zászlai alá, s közülük 17-en tiszti, vagy altiszti rangot viseltek.

A délelőtti ülésszak végén *Csatáry György* (KMTF) ismertette „A beregszászi zászlóbontás" részleteit, s a helyi piactéren lezajlott események mellett a kurucokhoz csatlakozó beregszászi bíró, a szabadságharc végén ezereskapitányi kinevezést nyert Kemsei (Gemsei) Sámuel életpályájára is kitért.

Ezt követően a beregszászi levéltár mutatta be az alkalomra rendezett kis kiállítását, amely a helyben őrzött iratanyag (mindenekelőtt Bereg, Ugocsa és Ung vármegye levéltára) legjelentősebb Rákóczi-kori forrásait szemléltette. A kiállítás megtekintésekor egy kellemetlen szóváltás kapcsán az is kiderült, hogy a beregszászi közgyűjteményben nem egyszerű kutatni, s ennek az anyagi, technikai és szakmai háttér hiányosságain túl szubjektív okai is vannak. Sajnálatos, hogy a magyar történelmi múlt határainkon túl őrzött emlékeinek megőrzése és feltárása érdekében nem tesznek meg minden tőlük telhetőt az arra illetékesek.

A délutáni ülésszak elnöki tisztét *Zachar József* látta el, aki elsőként *Henzsel Ágota* főlevéltárosnak (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza) adta meg a szót. Az előadó ismertette a megyei közgyűjtemény Rákóczi-kori anyagát, amelyből ma csupán Szabolcs vármegye levéltára tekinthető egységes iratanyagnak, míg Szatmár vármegye esetében pl. a jegyzőkönyveket Nyíregyházán, a közgyűlési iratokat pedig Kolozsvárott őrzik. Maga Rákóczi a szabadságharc megindításakor 1703 nyarán és kora őszén hosszabb időt töltött a vidéken, s az ezzel kapcsolatos helyi iratanyagból kiemelkedik a nevezetes vetési pátens Szabolcsnak szóló, 1703. augusztus 28-i példánya, amely Balogh István 1976-ban közreadott művének („II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben") most megjelent ja-

vított és bővített kiadásában ismét elérhetővé vált a szélesebb olvasóközönség számára is.

Ezt követően helytörténeti témájú előadásokra került sor. *Mészáros Kálmán* (Hadtörténeti Intézet, Budapest) a tiszaháti szervezkedés egyik kevésbé ismert vezetője, benei (vagy munkácsi) Pap Mihály életére vonatkozó forrásokat dolgozott fel. Az iratok főként Pap 1706–1708 között viselt huszti vicekapitányságára és az adorjáni Ráthonyi családdal való rokoni kapcsolatára derítenek fényt.

Fakász Mihály a munkácsi vár Rákóczi-szabadságharcban játszott szerepét vázolta fel. Rövid építés- és birtoklástörténeti áttekintés után részletesebben szólt Rákóczi első, kudarcot vallott összecsapásáról (Munkács alatt, 1703. június 24.), majd kitért a vár 1704 februárjáig elhúzódó ostromára. Miután a kurucok kezére került, a fejedelem François Damoiseau francia hadmérnök vezetésével korszerű erődítménnyé építtette ki családi várát, amely azonban tényleges erőpróba nélkül, de a leghosszabb ellenállás után, csak 1711. június végén kapitulált a császáriak előtt.

Keresztyén Balázs művelődéstörténész (Nagyszőlős) Ugocsa vármegye 1703–1711 közötti történetét ismertette Komáromy András kutatásai nyomán. A tiszaújlaki sóház ellen intézett támadástól (1703. május 24.) kezdve a kicsiny vármegye mindvégig fontos szerepet játszott a szabadságharcban, a helyi birtokosok közül pedig kiemelkedik a báró Perényiek jelentősége, akik közül számosan szolgáltak Rákóczi seregében és udvarában, s emléküket évtizedek múltán még Mikes Kelemen is megörökítette egyik hazaküldött levelében.

Baráth Julianna végzős főiskolai hallgató (KMTF) Bercsényi Miklós gróf ungi főispáni éveiről (1692–1701) tartott előadást. Bercsényi életének ebben az időszakában kötött házasságot második nejével, Csáky Krisztinával, tovább gyarapítva előző házasságával megalapozott vagyonát. 1696–1697-ben felső-magyarországi főhadbiztosként a katonaság és a jobbágyok ellentéteivel, a nép súlyos terheivel is közvetlenül szembesült. Hamarosan barátságot kötött az ifjú fejedelemmel, sőt sikerült megnyernie a rendi szervezkedés számára. Az összeesküvés lelepleződésekor Bercsényinek sikerült Lengyelországba menekülnie, s Rákóczi szökéséig ő tartotta a kapcsolatot XIV. Lajos követével, biztosítva a szabadságharc külpolitikai alapját.

Végezetül két historiográfiai beszámoló következett. *Szamborovszkyné Nagy Ibolya* (KMTF) a Rákóczi-szabadságharcnak a kárpátaljai tankönyvekben való említését és a téma tananyagként való megjelenésének lehetőségeit tekintette át. Bár mind Ukrajna történelme, mind pedig az egyetemes történelem oktatása során lehetséges volna kitérni a szabadságharc ismertetésére, erre jórészt csak a magyar tannyelvű iskolákban kerül sor, ott is csupán magyar szerző (Závodszky Géza) tollából származó tankönyv segítségével. Emellett csupán Hanna Svityko munkája tér ki részletesebben, bár több tévedéssel, a Rákóczi-korra.

Hasonlóan lesújtó eredményről számolt be *Medvecz Andrea* (KMTF) a kárpátaljai helytörténetírással kapcsolatban. A szovjet korszakban az ungvári egyetem hungarológiai kutatásainak keretében, főként Váradi Sternberg János munkássága nyomán, még maradandó eredmények születtek, az újabb időszakban napvilágot látott művekben viszont szinte csak a „gens fidelissima"-toposz ismétlődik. Emellett olyan ahistorikus elemek keveredtek a modern történettudomány megállapításaival, mint pl. a szlovákok és ruszinok említése, a Rákóczi és I. Péter kapcsolatában szerepet játszott oroszbarát orientáció (!) hangsúlyozása, vagy a Kárpátalja területi integritásának (!) megőrzéséért folytatott Habsburg- és törökellenes harcok méltatása.

Itt említjük meg, hogy a konferencia keretében került sor *Csatáry György* főiskolai történelemtanár „Rákóczi-emlékek és -emlékhelyek Kárpátalján" című könyvének bemutatására. A kötet a teljesség igényével tekinti át a Kárpátaljai Állami Levéltár beregszászi részlegén őrzött Rákóczi-kori (1703–1711) forrásokat, s ugyancsak teljességre törekedve veszi számba a Kárpátalja-szerte fellelhető kuruc vonatkozású emlékműveket és emléktáblákat.

A rendezvény május 25-én az egykori Ugocsa vármegyei Salánkon folytatódott, ahol egy újabb Rákóczi-emlékmű felavatására került sor. II. Rákóczi Ferenc fejedelem fába vésett alakjának megörökítését egy helybeli fafaragó, *Pólin Elek* kezdeményezte. Az ő felkérésére *Koltay László* püspökhatvani művész készítette el a méreteiben is lenyűgöző – 3,3 m magas és mintegy másfél tonna súlyú – tölgyfa szobrot, amely a falu központjában kialakított Rákóczi-emlékparkban kapott helyet.

Az avatási ünnepségen *Pénzes Elemér*, Salánk polgármestere köszöntötte az egybegyűlteket, s rövid beszédében hangsúlyozta a kisebbségi sorsba szakadt magyarság nemzettudatának megőrzése szempontjából is olyannyira fontos hagyományőrzést. Ezt követően *Kovács Miklós*, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke mondott ünnepi beszédet. Kiemelte, hogy a magyarság számára ma is, akárcsak 300 évvel ezelőtt, a nemzeti egység megőrzése, illetve megteremtése a legfőbb célkitűzés. *Koltay László*, II. Rákóczi Ferenc szobrának alkotója ünnepi beszédében köszönetet mondott a salánki magyarság vendégszeretetéért és barátságáért.

A konferencia vendégei nevében *Zachar József* mondott beszédet, aki a nagyságos fejedelem történelmi szerepének és személyiségének jelentőségét hangsúlyozta. *Lendvay Zoltán* az emlékpark létrehozásában közreműködő Szent István Nemesi Rend nevében mondott ünnepi köszöntőt, s beszédében szintén az emlékezést, a múlt ápolásának jelentőségét emelte ki.

Ezt követően *Szakács Zoltán*, Magyarország ungvári főkonzulja és *Kovács Miklós*, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke leplezte le II. Rákóczi Ferenc szobrát, majd *Levcsenkó Róbert* helyi görög katolikus parochus és *Tegze Lóránt* salánki református lelkipásztor áldotta meg az újonnan felavatott emlékművet. A résztvevők ezt követően helyezhették el a megemlékezés koszorúit.

Az ünnepi rendezvényt a salánki Mikes Kelemen Középiskola színvonalas emlékműsora zárta. Az iskola diákjai felelevenítették Salánk részvételét a Rákóczi-szabadságharcban. A település végig fontos szerepet játszott a felkelés idején: öntudatos lakói már 1703-ban hajdúvárosi kiváltságot követeltek maguknak katonáskodásuk fejében, 1711. február 12–15-én pedig Rákóczi itt tartott hazai földön utoljára tanácskozást magyarországi és erdélyi szenátoraival.

Az emlékparkban tartott ünnepséget követően a résztvevők a salánki református templomban *Józan Lajos* huszti református lelkipásztor helytörténeti előadását hallgathatták meg, amely Salánk birtoklástörténetét tekintette át. A téma jelentőségét az adja, hogy Rákóczi Károlyi Sándor anyósa, özvegy Barkóczy Györgyné Koháry Judit udvarházában szállt meg salánki tartózkodása idején.

A rendezvénysorozat záró eseményeként ünnepi ebédre került sor a salánki polgármesteri hivatal épületében, amelynek során Koltay László szobrászművészt Salánk díszpolgárává választották.

TÓTH FERENC

MEGEMLÉKEZÉS ÉS KONFERENCIA A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC 300. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

Párizs, 2003. szeptember 13–16.

II. Rákóczi Ferenc emlékét nem csak hazájában, hanem Franciaországban is megőrizte a hagyomány. Az idei jubileum kerek évfordulója alkalmából több megemlékezés is zajlott, amelyek közül a legrangosabbakra szeptember közepén került sor. A Mádl Ferenc köztársasági elnök védnöksége alatt megrendezett ünnepi rendezvénysorozat szeptember 13-án délelőtt 10 órakor kezdődött a Párizs melletti Yerre városban (a hajdani Grosbois-ban, ahol Rákóczi több évet töltött) lévő Saint Honest templomban koncelebrált ökumenikus szentmisével. Magyar részről a vasi származású párizsi magyar plébános, Molnár Ottó atya vett részt a szentmisén és ünnepi beszédében méltatta a keresztény fejedelem emlékét. Ezt követően a község nagyságos fejedelmünkről elnevezett parkjában található Rákóczi-emlékoszlop mellett a helyi politikusok mellett a Magyar Köztársaság és a Magyarok Világszövetsége hivatalos küldöttsége szólt II. Rákóczi Ferenc történelmi jelentőségéről. A megemlékezést a helyi Grange au Bois kastélyban tartott kötetlen ebéd zárta.

A hétvégi program még két kulturális eseménnyel folytatódott. Szombaton este a Párizsi Magyar Intézet dísztermében került sor Tolcsay László „A hetedik fénysugár" című művének ősbemutatójára Sebestyén Márta közreműködésével, másnap pedig a budapesti Széchenyi Általános Iskola tanulói „A vezérlő fejedelem" című színdarabot adták elő a párizsi 9. kerületi városházán magyar nyelven.

A megemlézés tudományos részére a következő két nap került sor a Párizsi Magyar Intézetben a „Magyarok és Európa: Rákóczi kora" című emlékkonferencián. A tudományos ülés első szekciójában *Jean Bérenger* elnöklete alatt a Rákóczi-kutatás neves hazai képviselője, *Köpeczi Béla* tartott nyitóelőadást. „A bujdosó Rákóczi" és más nagy hatású tudományos művek szerzője az abszolutizmus és a nemesi köztársaság alternatíváinak bemutatásával közelítette meg a XVIII. század eleje magyar-francia kapcsolatainak összetett kérdéskörét. A második előadó, *Olivier Chaline*, a Sorbonne Közép-Európa Történeti Intézetének igazgatója a Rákóczi-szabadságharc közép-európai orientációinak változásait követte figyelemmel. Ezután II. Rákóczi Ferenc másik nagy magyar kutatója *R. Várkonyi Ágnes* professzorasszony a európai hatalmi viszonyok nézőpontjából szemléltette a szabadságharc jelentőségét. A következő, *Olivier Chaline* elnöklése alatt lezajlott szekcióban *Jean Nouzille*, a Strasbourg-i Egyetem oktatója elsősorban a szabadságharc déli végvidékeinek gyászos eseményeire hívta fel a figyelmet, bemutatva a bécsi udvar „divide et impera" politikájának köszönhető szerb-magyar ellentétet. A Rákóczi-szabadságharccal egy időben zajló katalán felkelést a császári udvar hasonlóan kihasználta, mint XIV. Lajos a magyar felkelést. *Kalmár János* (ELTE, Budapest) előadásában a két kérdés nemzetközi nagypolitikai „megoldását" mutatta a rastatti béketárgyalások során. A konferencia programjának változása miatt, ezt követően *Kecskeméti Károly*, a Nemzetközi Levéltári Tanács volt elnöke beszélt Rákóczi szerepének ellentmondásos, utólagos történeti megítéléséről. Amint ismeretes, Szekfű Gyula 1913-ban megjelent „A száműzött Rákóczi" című könyvével a megítélése magyar történetírás egyik legnagyobb vitáját kavarta.

A konferencia délutáni programját *Köpeczi Béla* professzor elnökségével *Jean Bérenger*, a Sorbonne emeritus professzora, a magyar parlamentarizmus francia szakértője nyitotta meg a szabadságharc országgyűléseinek bemutatásával. Ezután két francia tanítványa, *Marie-Françoise Vajda* és *Marie-Madeleine de Cévins* következett. *Marie-Francoise Vajda* előadásának témája a magyar vármegyerendszer korabeli belső működését érintette, *Marie-Madeleine de Cévins* referátumában pedig a magyar katolicizmus és a vallásszabadság XVII. század végi magyarországi problémáiról hallhattunk. A következő, *Claude Michaud* által vezetett szekció első előadója, *Philippe Roy* az 1687-es országgyűlésről beszélve mutatott rá, hogyan próbálta I. Lipót a magyar rendek ellenállását hatalmi eszközökkel megtörni. A nap délutáni részét a Sorbonne neves professzora, *Lucien Bély* zárta. Előadásában az emigráns II. Rákóczi Ferenc helyzetét elemezve a Versailles-i udvar humoros anekdotákkal fűszerezett kultúrtörténeti tablóját tárta a hallgatóság elé.

A második nap programját a Rákóczi-szövegek legkiválóbb magyar ismerője, *Kovács Ilona* előadása kezdte, amelyben a fejedelem által hátrahagyott francia és latin nyelvű szövegek stílusára, keletkezésnek indítékaira és funkciójára vonatkozóan tett érdekes megjegyzéseket. Az általam vezetett szekció következő előadásában *Daniel Tollet*, a Sorbonne lengyel történelemmel foglalkozó munkatársa, párhuzamot vonva a két nemzet történeti fejlődése között és a lengyel modell magyarországi hatására mutatott rá a Rákóczi-szabadságharc korában. Ezt követően *Csernus Sándor*, a Párizsi Magyar Intézet igazgatója elnöksége alatt e sorok szerzője szólt a magyar függetlenségi mozgalmak francia külpolitikában megfigyelhető, II. Rákóczi Ferenc halála után tapasztalható utolsó erőfeszítéseiről. A konferencia utolsó előadója, *Bernard LeCalloc'h*, Rákóczi és leszármazottai párizsi lakóhelyeiről beszélt helytörténeti jellegű és humort sem nélkülöző élvezetes előadásában.

A 300. évforduló alkalmával II. Rákóczi Ferenc emléke előtt tisztelgő magyar és francia művészek és történészek gazdag programmal járultak hozzá közös múltunk és értékeink hiteles megismertetéséhez.

BIBLIOGRÁFIA

A 2001. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények	1-60
Határterületek	61-136

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet	137-180
A hadművészet és a fegyveres erők története	181-294
Csapattörténetek	295-327
A katonaság és kiképzésének története	328-364
A katonai nevelés és hagyományápolás története	365-406
A haditechnika története	407-511
A katonai jog, a háborús bűnök története	512-587
Veszteségek, a hadifogság története	588-611
Helytörténet, vártörténet	612-675
Életrajzok, emlékezések	676-788
III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM	789-810
A kezdetektől a XV. század végéig	811-848
XVI-XVII. század	849-877
XVIII. század	878-884
XIX. század	885
1800-1848	886-889
1848-1849	890-915
1850-1914	916-924
XX. század	925-926
1900-1918	927-937
1918-1939	938-980
1939-1945	981-1031
1945-2001	1032-1102

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. Az 1999. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. [Összeáll.] Bojtásné Damó Csilla, Bolyósné Ujfalusi Éva. = Hadtört. közl. 2001. 4. 754-815.
2. *Hargitainé Szimeonova Rajna:* 1848-49 külföldön. Kiegészítés a forradalom és szabadságharc évfordulójára megjelent kiadványok bibliográfiájához. = M. napló. 2001. 1. 85-87.
   Hermann Róbert: A 150. évforduló termése c. cikkéhez.
3. Artikel über die k. (u.) k. Kiegsmarine über die See- und Flussschiffahrt in verschiedenen Zeitschriften. Zsgt. von Erwin Sieche. 13. erweit. Aufl. Wien, Stöhr, 2001. 180. p. (Marinehistorisches Archiv, 7.)
   Az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészetéről, a tengeri és a folyami hajózásról szóló folyóiratcikkek jegyzéke.
4. *Barthó Zsuzsanna, Tyekvicska Árpád:* Civitas fortissima. A balassagyarmati „csehkiverés" korának forrásai és irodalma. Balassagyarmat, Nagy Iván Tört. Kör, Nógrád M. Lvt., 2000. 519 p., 15 t. ill. (Nagy Iván könyvek, 10.)
5. Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2000-2001. Összeáll. Győri László. = Évkönyv/1956-os Int. 9., 2001. Magyarország a jelenkorban. Bp. 1956-os Int. 2001. 281-297.
6. *Lugosi József:* Régi és új kihívások. Beszélgetés – – ezredessel, a Hadtörténeti Múzeum igazgatójával. [Riporter:] Varga Mihály. = Új honvédségi szle. 2001. 5. 84-91.
7. *Varga Mihály:* Hadtörténeti kútfők őrzői. = Új honvédségi szle. 2001. 1. 98-100.
   Hadtörténeti Intézet és Múzeum
8. Magyarország múzeumai. Múzeumlátogatók kézikönyve 2001. A szöveget ... írta Balassa M. Iván, Zentai Tünde. 3. átdolg. kiad. Bp. Vince, 2001. 292 p. ill.
   Hadtörténeti Múzeum: 19. p.
9. *Kottra Györgyi, Cs.:* „Kard és koszorú". Ezer esztendő katonai jelképeiből. A Hadtörténeti Múzeum millenáris kiállítása. 2000. november 16 – 2001. december 15. Szinopszis. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 239-243.
10. A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4., „Kard és koszorú". Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei. = Acta Musei Militaris in Hungaria. Szerk. Hausner Gábor, Kincses Katalin Mária, Veszprémy László. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 243 p. 28 t. ill.
11. *Varga Mihály:* Kard és koszorú. Nemzetközi konferencia és kiállítás a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban. = Új honvédségi szle. 2001. 2. 100-102.
12. *Ablonczy Balázs:* Új tárlatok a Hadtörténeti Múzeumban. Kard és koszorú, hegyivadászok és tizenhárom nap. = M. nemzet. 2001. 27. 13.
13. Román kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. Írta: Sz. Z. = M. honvéd. 2001. 44. 3.
    Román fejedelemségek a 16-18. századi Európában.
14. *Simon Ágnes:* Várak grafikán. = M. honvéd. 2001. 39. 8.
    Letűnt korok, jelképpé vált romok c. kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban.
15. *Hajdu Szilvia:* Itáliai '48-as honvédek. = Népszabadság. 2001. 247. 13.
    A Hadtörténeti Múzeum kiállítása Vittoriában.
16. *V[arga] M[ihály]:* Csata- és emlékhelyek. = Új honvédségi szle. 2001. 2. 141-143.
    Kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban.
17. *Szabó Miklós:* Mérnöki tudomány a haderőben. = Haditechnika. 2001. 1. 58-60.
    Kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban.
18. *Pósa Zoltán:* A Pacor katonadinasztia regénye. Családtörténeti tárlat a Hadtörténeti Intézet és Múzeum születésnapjára. = M. nemzet. 2001. 271. 14.
19. *Kedves Gyula:* Csatamezők. Hadtörténet képekben. [Riporter:] Baki Péter. = Élet és tud. 2001. 11. 332-333.
    Nagy Lajos fotóművész 1848/49-es csatamezőkről készített kiállítása a Hadtörténeti Múzeumban.
20. A Hadtörténeti Múzeum Haditechnikai Parkja. [Írta:] M. G. = Ármádia. 2001. 3. 33-36.
21. *[Mező László]:* Három hektár hadtörténelem. (A keceli Hadtörténeti Múzeum és Haditechnikai Park.) = Honvéd altiszti folyóirat. 2001. 1. 35-36.

22. *Zainkó Géza:* Látogatás Kecelen. Múzeum a város szélén. = Aero magazin. 2001. 6. 72-73.
23. *Ablonczy Balázs:* Újjászületőben a komáromi erődrendszer. Hadkultúraközpont lesz a sok vihart látott építményből. = M. nemzet. 2001. 155. 14.
24. *Orosz Antal:* Múltban talált jövő. [Riporter:] Varga Mihály. = Új honvédségi szle. 2001. 4. 95-97.
A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem múzeuma.
25. *Kacsó Lajos:* Hadtörténeti kiállítás a Citadellán. = M. honvéd. 2001. 20. 7.
26. Hadiszerencsénk védőszentjei. = Népszabadság. 2001. 35. 39.
Kiállítás a Stefánia-palotában.
27. *K[atona] M. I[stván]:* Kereszt és Kard. = M. honvéd. 2001. 7. 6.
kiállítás
28. Császár és király. Történelmi utazás. Ausztria és Magyarország, 1526-1918. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében, 2001. március 8. – május 1. Katalógus. Szerk. Fazekas István, Ujváry Gábor. [Wien], Coll. Hungaricum, 2001. 204 p. ill.
29. *Hermann Róbert:* Bécs és Pest – két főváros forradalma. = Császár és király. Történelmi utazás. Ausztria és Magyarország 1526-1918. Kiállítás. [Wien], Coll. Hungaricum, 2001. 73-76.
30. *Balla Tibor; Pollmann Ferenc:* Ferenc József magyar katonái. = Császár és király. Történelmi utazás. Ausztria és Magyarország, 1526-1918. Kiállítás. [Wien], Coll. Hungaricum, 2001. 97-100.
31. *Szabó Ernő, P.:* Császár és király – utazás a történelemben. Ausztria és Magyarország 1526-1918. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtárban. = M. nemzet. 2001. 69. 14.
32. Der eiserne Vorhang = A vasfüggöny. Katalog zur Sonderausstellung (gemeinsam mit dem Militäristorischen Museum, Budapest) 24. April bis 29. Juli 2001. Wien, Heeresgeschichtliches Mus., 2001. 213 p. ill.
33. *Lugosi, József:* Keine Grenze wie jede andere. = Der Eiserne Vorhang = A vasfüggöny. Katalog zur Sonderausstellung. Wien, Heeresgeschichtliches Mus., 2001. 83-94.
34. *Balló István:* Vasfüggöny. = Nemzetvédelmi egyet. közl. 2001. 1. 126-154.
35. *Balló, István:* Zur militärischen Geschichte Ungarns nach dem Zweiten Weltkrieg. = Der Eiserne Vorhang = A vasfüggöny. Katalog zur Sonderausstellung. Wien, Heeresgeschichtliches Mus., 2001. 77-82.
36. *Papp Dezső:* Volt egyszer egy „vasfüggöny". = Ármádia. 2001. 5. 14-15.
A Heeresgeschichtliches Museum Vasfüggöny című kiállítása.
37. *Kacsó Lajos:* Vár az Arsenal! A bécsi Hadtörténeti Múzeum. = Ármádia. 2001. 8. 58-59.
38. *Amaczi Viktor:* A Szlovák Nemzeti Felkelés Múzeuma. = Haditechnika. 2001. 3. 98-99.
39. *Amaczi Viktor:* Az Intrepid Múzeumcsoport. = Haditechnika. 2001. 3. 94-97.
Haditechnikai múzeum, New York.
40. Úszó város a nagyvárosban. CVN II Intrepid Sea-Air-Space Museum. = Aero magazin. 2001. 2. 72-73.
41. *Pálinkás Tibor:* Amerikai pilóta segélykérő rádiója a vietnami háborúból. Egy kuriózum a Híradómúzeumból. = Haditechnika. 2001. 3. 44-48., 53.
42. *Bartha Tibor:* USS Constitution. „Old Ironsides" – Öreg vasoldalú. = Haditechnika. 2001. 2. 85-89.
Múzeum – Charlestown
43. *Varga Zoltán:* A finn repülési múzeum Helsinkiben. = Aero magazin. 2001. 7. 72-73.
44. *Sajtos [Zoltán]:* Amire mi is büszkék lennénk. Magyar mementók Linköpingben. = Aero magazin. 2001. 5. 72-73.
Repülési múzeum
45. *Sajtos Zoltán:* Történelmi ereklyekert. A kubai Forradalmi Légierő Múzeuma. = Aero magazin. 2001. 11. 72-73.
46. *Zsille Péter:* Hidroplánállomásból múzeum. Róma környékén portyázva. = Aero magazin. 2001. 10. 72-73.
Storico dell'Aeronautica Militare Italiana
47. *Winkler László:* Repülőemlékeink Olaszországban. = M. szárnyak. 29. 2001. 75-83.
48. *Szekeres Gábor:* Fakuló csillagok. Moszkvai repülőmúzeumok. = Aero magazin. 2001. 8. 70-73.
49. Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2000. Szerk. Lenkefi Ferenc. Bp. Petit Real, 2001. 122 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok.)
50. *Hausner Gábor:* A Hadtörténelmi Levéltár Hadtörténész Osztályának története, 1918-1954. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2000. Bp. Petit Real, 2001. 47-59.
51. *Szűcs László:* A 80 éves Hadtörténelmi Levéltár két kiadványa. = Századok. 2001. 1. 221-223.

Fond- és állagjegyzék ; Ad acta, 1999.

52. *Szijj Jolán:* Oral History. Visszaemlékezések az 1945 utáni magyar hadseregről. = Ármádia. 2001. 9. 38-39.
53. *Rákóczi Rozália:* 1956-os röplapok a Hadtörténelmi Levéltár kisnyomtatvány-gyűjteményében. 3. r. = Hadtört. közl. 2001. 1. 216-222.
    1. rész. = u.o. 1996. 3.
    2. rész. = u.o. 2000. 1.
54. *K[acsó] L[ajos]:* Együtt az oszmánok ellen. = M. honvéd. 2001. 14. 6.
    Hadtörténelmi kiállítás az Osztrák Állami Levéltárban.
55. *Bus János:* Dossziékba zárt hadsereg. [Riporter:] Zsohár Melinda. = M. nemzet. 2001. 77. 6.
56. *Jankó Annamária:* A második katonai felmérés. = Hadtört. közl. 2001. 1. 103-129.
57. *Bak Antal:* A magyar katonai térképészet 80 éve. = Hadtudomány. 2001. 4. 54-64.
58. *Prohászka Péter:* A térképbe írt történelem. = Limes. 2001. 5. 7-18.
    Magyarország más népek atlaszaiban.
59. A történelem atlasza. Keresztes hadjáratok. Kegyetlenség a kereszt nevében. Paolo Ceccoli gondozásában. Pécs, Alexandra, 2001. 123 p. ill.
    Eredeti cím: Crociate
60. *Szántai Lajos:* Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei, 1528-1850. = Atlas Hungaricus. Hungary in printed maps, 1528-1850. Bp. Akad. K. 1996. 2 db. (771 p.) térk. ill.

Határterületek

61. *Ságvári György:* Állami és uralkodói szimbólumok a magyar uniformis jelrendszerében. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 115-129.
62. *Csikány Tamás:* A „vörös sipka" mint a kollektív helytállás jelképe. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 143-152.
63. *Babucs Zoltán:* Jászkun katonai jelképek a XVIII. század közepétől 1867-ig. Egyenruhák, címerek, zászlók. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz. 2001. 153-163.
64. *Havel, Petr ; Hodik, Milan:* Vyznamenání za obzvlástní zpusobilost v rakousko-uherskych ozbrojenych silách 1868-1918. = Historie a vojenství. 2001. 1. 63-108.
    Az osztrák-magyar hadsereg fegyvernemi jelzései 1868-1918.
65. *Illésfalvi Péter:* Vadász- és hegyicsapatok megkülönböztető jelzései 1867-től napjainkig. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 165-175.
66. *Baczoni Tamás:* A sisak – egy sajátos katonai jelkép. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 139-142.
67. *Baczoni Tamás:* Bocskai-kalpag és Csáky-atilla. 1924 M társasági díszruha. = Élet és tud. 2001. 3. 84-85.
68. *Baczoni Tamás:* 1942 M páncélosegyenruha. = Haditechnika. 2001. 4. 80-82.
69. *Paál Gergely:* Katonaiskolák, katonaiskolások oldalfegyverei 1918-1945. = Bolyai szle. 2001. 2. 97-116.
70. *Kenyeres Dénes:* Az 52 M repülőtiszti tőr. = Haditechnika. 2001. 3. 75-77.
71. *Ördög László:* Vezénylő elődök. = Honvéd altiszti folyóirat. 2001. 2. 23-26.
    Az altiszti rendfokozatok története.
72. *Halász Imre:* Megyei jelképek, címerek. = Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. [Zalaegerszeg], Zala M. Múz. Ig., [2001]. 349-362.
73. *Bertényi Iván:* A magyar heraldika a 13-19. századi szépirodalomban. Kard és koszorú. – Tallózás ezer év katonai jelképeiből c. konferencia. 2000. = Turul. 2001. 3-4. 77-82.
74. *Mohos Márta:* Heraldika a 19-20. századi magyar irodalomban. Kard és koszorú. – Tallózás ezer év katonai jelképeiből c. konferencia. 2000. = Turul. 2001. 3-4. 83-88.
75. *Csáky Imre:* A magyar állami címer története az államalapítástól. = Társad. és honv. 2001. 2. 11-31.
76. *Csáky Imre:* Címerismertető. Hont vármegye címere. = Társad. és honv. 2001. 2. 5.
77. *Csáky Imre:* Címerismertető. = Kat. logisztika. 2001. 1. 7.
    Zrínyi Miklós címere 1554-ből.
78. *Pandula Attila:* Rendjelek a magyar állami heraldikában. Kard és koszorú. – Tallózás ezer év katonai jelképeiből c. konferencia. 2000. = Turul 2001. 3-4. 93-101.
79. *Makai Ágnes:* Kitüntetések katonai jelképei. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 133-138.

80. *Makai Ágnes:* „Hű vitézségért...” Az 1848-1849-es magyar szabadságharc kitüntetett hőseinek emlékére. Bp. Osiris, 2001. 224 p. ill. (Historia militaris)
81. *Makai Ágnes:* Hőstettek és protokoll. Horthy Miklós kitüntetései. = Rubicon. 2001. 1. 40-41.
82. *Kuderna, Wolfgang:* Auszeichnungen von Truppenkörpern in der K. (u.)k. Armee und im Bundesheer der Ersten Republik Österreich. = Militaria Austriaca. 18. 2001. 28-63.
Csapattest kitüntetések az Osztrák-Magyar Monarchia és az első osztrák köztársaság hadseregében.
83. *McDonnel, Leslie:* Orden und Abzeichen im Zweiten Weltkrieg. Wien, Tosa, 2001. 224 p. ill.
Eredeti cím: Insignia of World War II.
Kitüntetések, csapat- és rendfokozati jelzések a második világháborúban. Magyar haderő: 174-179. p.
84. *Range, Clemens; Düfel, Andreas:* Die Ritterkreuzträger in der Bundeswehr. Berlin, Sundenburg, Magánkiad. 2000. 412 p.
Ism.: Pandula Attila. = Hadtört. közl. 2003. 1. 242-243.
85. *Györkei Jenő:* Különvonat Moszkvából. Hatvan éve tértek haza a '48-as zászlók. = M. nemzet. 2001. 70. 37.
86. *Szoleczky Emese:* A végelbocsátás jelképei. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 201-229.
87. *Nyulásziné Straub Éva:* Festészet a magyar heraldikában. Kard és koszorú. – Tallózás ezer év katonai jelképeiből c. konferencia. 2000. = Turul. 2001. 3-4. 89-92.
88. *Szalai Béla:* Magyar várak, városok, falvak metszetekben, 1515-1800. 1., A mai Magyarország. Bp. Magánkiad., 2001. 154. [4] p., 334 t. ill.
89. *Koroknay Gyula:* A Lech-mezőn, őseink nyomában. = Szabolcs-szatmár-beregi szle. 2001. 2. 135-139.
falfestmény
90. *Szvoboda Dománszky Gabriella:* Régi dicsőségünk... Magyar históriai képek a XIX. században. [Bp.] Corvina, 2001. 117 p. ill.
csataképek
91. *Skrabski Fruzsina:* Arcok a harcmezőkről. = M. nemzet. 2001. 234. 27.
fényképek, festmények
92. *Bánffyné Kalavszky Györgyi:* „Viribus unitis”. Uralmi és katonai jelképek az első világháborús képes levelezőlapokon. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 195-199.
93. *Bánffyné Kalavszky Györgyi:* A képkincskutató történész. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Armádia. 2001. 1. 38-39.
94. *Baumgartner, Lothar; Sieche, Erwin F.:* Die Schiffe der k. (u.) k. Kriegsmarine im Bild. = Austro-Hungarian warships in photographs. 2., 1896-1918. Wien, Stöhr, 2001. 384 p. ill.
Az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészete képekben. 2. köt., 1896-1918.
95. *Lázár Sándor:* Bajtársak. – – fotóalbuma. [Szerk. és a bevezetőt írta:] Bene János. Nyíregyháza, Jósa A. Múz., 2001. 90 p. (A Jósa András Múzeum kiadványai, 49.)
96. *Kardos Sándor:* Képekbe fojtva. = M. nemzet. 2001. 246. 26-27.
'56 képeiből kiállítás a Károlyi-palotában.
97. *Daniss Győző:* Ismerőseink, de mégsem. = Népszabadság. 2001. 247. 8.
1956 fotói.
98. *Karai Sándor:* A frontfényképész. [Riporter:] Szepesi József. = Top gun. 2001. 8. 22-25.
99. *Etényi Nóra, G.:* Hírek és számok a magyarországi hadiellátásról a 16-17. századi nyomtatványokban. = Végvár és ellátás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 85-106.
100. 1848–1849-es szabadságharcunk német szemmel. Válogatás Iserlohn korabeli újságaiból. Vál. és szerk. Galambos Sándor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Lvt., 2001. 151 p. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II. Közlemények, 25.)
101. *Tejkalová, Jana:* Haličká fronta ocima českych vojáku rakousko-uherské ármády. = Historie a vojenství. 2001. 2. 332-370.
A galíciai front az osztrák-magyar hadsereg cseh katonáinak szemével.
102. *Glück Jenő:* Magyarország a „Palestine Post” tükrében, 1940-1944. = Századok. 2001. 5. 1203-1209.
103. *Papp Dezső:* Komárom első hadilapja. = Ármádia. 2001. 1. 40-42.
104. *Róbert Péter:* Elődeink lapjáról. = Honvéd altiszti folyóirat. 2001. 1. 55-58.
105. *Szabó Vilmos László:* Az 1956-os forradalom a román központi napilapokban. = Sic Itur ad Astra. 2001. 3-4., Tanulmányok 1956-ról. 151-196.
106. EMPA-Kongress in Ungarn. = Truppendienst. 2001. 6. 594.

European Military Press Association

107. *Tilcsik András:* Az eszményi hadvezér alakja és a magyar honvédelem reformja Zrínyi Miklós prózai munkáiban. = Somogy megye múltjából. 2000. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 2000. 61-80. (Levéltári évkönyv, 31.)
108. *Szegő Krisztina:* Fegyelmezett üzenetek a pokolból. Ilja Ehrenburg haditudósítói munkássága. = Új honvédségi szle. 2001. 2. 128-130.
109. *Szegő Krisztina:* Winston Churchill – a haditudósító. = Új honvédségi szle. 2001. 3. 118-121.
110. *Sartre, Jean-Paul:* Naplójegyzetek a „furcsa háború" idejéből. Ford. Ádám Péter. = Café Bábel. 41. 2001. 60-71.
111. *Kreutzer Andrea:* A hadsereg identitástudatának tükröződése a nyomtatott dokumentumokban, 1868-1918. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 183-193.
112. CD-ROM a magyar repülésről. (Ismertetés.) = Népszabadság. 2001. 285. 16.
113. *Kovács Péter:* Adatok a tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában. = Antik tanulmányok. 2001. 1-2. 141-168.
114. *Kacsó Lajos:* Palotából várbazár? = Ármádia. 2001. 9. 44-45.
A Honvédelmi Minisztérium egykori épülete a Várban.
115. *Szurmay Zoltán:* Épülhet a Mária Magdolna-templom. = Ármádia. 2001. 8. 36-37.
116. Pénzpalota lett a Tiszti Kaszinóból. [Írta:] Cs. L. = Népszabadság. 2001. 107. 36.
117. *Alpár Ágnes:* Amikor a hadseregé lett a Víg. = Népszabadság. 2001. 297. 32.
Magyar Néphadsereg Színháza, 1950-1960.
118. *Lakoff, George:* Metafora és Öböl-háború. Az Öböl-háború igazolására használt metaforarendszer. (Ford.) = Huszonegy. 2001. 2. 18-35.
119. *Kőszeghy Miklós:* 'Azegah fényei. = Aetas. 2001. 1. 104-115.
Eredeti dokumentumok közlésével.– Régészeti lelet – Judea, i. e. 6. sz.
120. *Straub Péter:* A sivasovkai 3. kurgán 2. sírjának faragott mintájú nyírfakéreg tegeze. = A Kárpát-medence és a steppe. Bp. Balassi, 2001. 48-60. (Magyar őstörténeti könyvtár, 14.)
121. *Juhari Zsuzsa:* Közelebb Dzsingisz kán sírjához. A mongol hatóságok nem engedélyeztek ásatásokat. = Népszabadság. 2001. 198. 28.
122. Félkész erőd Göd határában. Folytatódik a késő római építmény feltárása. [Írta:] B.J.G. = Népszabadság. 2001. 173. 28.
123. *Viktor Sándor:* Sikeres ásatás a Mátyáshegyen. Feltárják és helyreállítják Solymár legrégebbi épített emlékét, a több mint hatszáz éves várat. = Népszabadság. 2001. 166. 28.
124. *Négyesi Lajos:* A csatatérkutatás titkai. [Riporter:] Katona M. István. = Új honvédségi szle. 2001. 11. 113-118.
125. *Nagy Miklós Mihály:* Magyar hadiutazók. Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből. Bp. Kornétás, 2001. 141 p. ill.
Ism.: Tóthi Gábor: Elfeledett felfedezők. = Új honvédségi szle. 2001. 11. 150-153.
K[acsó] L[ajos]: Világjáró magyar katonák. = M. honvéd. 2001. 18. 8.
126. *Nagy Miklós Mihály:* Geográfia hadilobogó alatt. = M. tudomány. 2001. 788-798.
Az Osztrák-Magyar Monarchia hadiflottájának tudományos expedíciói.
127. *Hetzmann Diána:* Reményi Ferenc, a világjáró főherceg krónikása. = Új honvédségi szle. 2001. 3. 99-107.
128. *Karacs Zsigmond:* Katonalevelek a földi pokolból. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Ármádia. 2001. 1. 44-45.
129. *Takáts László:* A m. kir. Honvéd Légierők zenekara. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 97-98.
130. *Selmeczi Kovács Attila:* A huszár és a honvéd mint nemzeti jelkép a magyar népművészetben. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 4. Bp. Hadtört. Múz., 2001. 177-182.
131. *Józsa Béla:* Dédelgetett kedvencek... = Militaria. 2001. 24. 829-835.
Vadászpilóták kabalaállatai.
132. *Farkas Gyöngyi:* Bálok a Ludovika Akadémián.- = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2000. Bp. Petit Real, 2001. 82-86.
133. *Ujvári Ágnes:* A bálok története. Irodalmi, történeti háttér. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2000. Bp. Petit Real, 2001. 87-120.
A katonák és a táncvigalmak a XX. században: 110-120.

134. *Szabó Mária:* A nők és a hadsereg. = Rubicon. 2001. 6. 30-33.
135. *Borbíró Fanni:* „Föl a tett mezejére polgártársnőim!" = Rubicon. 2001. 6. 34-36. Nők az 1848-1849-i szabadságharcban.
136. *Juhász Borbála:* 1956. Mégis, kinek az emlékezete? = Rubicon. 2001. 6. 36-40. Nők az 1956-os forradalomban.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

137. *Machiavelli, Nicolo:* A háború művészete. [Szeged], Szukits, 2001. 233 p. Eredeti cím: Tutte le opere di Niccolo Machiavelli
138. *Molnár Máté:* Kant és az örök béke. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 448-454.
139. *Buknicz Ferenc:* Antonie Henri Jomini a hadművészetről. = Nemzetvédelmi egyet. közl. 2001. 4. 88-93.
140. *Rosonczy Ildikó:* Hamis mítoszok. Görgey Artúr a marxista történetírásban. = M. nemzet. 2001. 198. 36.
141. *Pataky Iván:* Leszámolás egy legendával. (Szemle.) = Új honvédségi szle. 2001. 1. 128-131. Gabriel Viktor: 1848-1849 legendája a szlovák történetírásban. Pozsony, Kalligram, 1999.
142. *Csehák Kálmán:* Vesztett szabadságharc, győztes forradalom. 1848-49-ről 2000-ben. Újvidék, Petőfi Sándor M. Műv. Egyes., 2000. 18 p.
143. *Pataky Iván:* Egy új és nélkülözhetetlen lexikon. (Szemle.) = Új honvédségi szle. 2001. 2. 137-140. Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-Zs. Bp. Petit Real, 2000. 851 p.
144. *Ablonczy Balázs:* A Teleki-kérdés a magyar történetírásban. Áldozat és legenda. Gyilkosság vagy öngyilkosság. = M. nemzet. 2001. 76. 15.
145. *Tóth Sándor:* Sztálingrád román szemmel, avagy Új szelek a román történetírásban? = Társ. és honv. 2001. 1. 207-212. Vasile-Ozunu, Mihail; Otu, Petre: Românii în bătălia de la Stalingrad. Bucuresti, Ed. „Ion Cristoiu", 1999. című könyvéről.
146. *Ács Tibor:* Haza, hadügy, hadtudomány. Hadtörténeti és tudománytörténeti írások. Bp. HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt. 2001. 307 p. Ism.: Varga Mihály. = Új honvédségi szle. 2002. 6. 149-151.
147. *Ács Tibor:* Korponay János honvéd ezredes, az MTA legfiatalabb katonatagja. = Hadtudomány. 2001. 3. 92-102.
148. *Ács Tibor:* A katonai szellem ébresztése. Pilch Jenő tudományos hagyatéka. = Hadtudomány. 2001. 2. 98-102.
149. *Gergely Attila:* Felfedező vagy tudós? = Hadtudomány. 2001. 3. 108-115. Almásy László
150. *Papp Dezső:* A „gróf" igaz története. [1-3. rész.] = Ármádia. 2001. 1. 56-59., 2. 56-58., 3. 56-58. Almásy László
151. *Zachar József:* A Magyar Tudományos Akadémia utolsó katonatagja: Markó Árpád ezredes 1885-1966. = Hadtudomány. 2001. 1. 117-121.
152. Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Tanulmánykötet. Szerk. Döbör András ... [et al.] Szeged, Belvedere merid. 2001. 303 p. ill.
153. *Hermann Róbert:* Kutatóból megbízott főigazgató. [Riporter:] Papp Dezső. M. honvéd. 2001. 10. 6.
154. *Hermann Róbert:* Kossuth árnyékában. [Riporter:] Hanthy Kinga. = M. nemzet. 2001. 62. 6.
155. *Szakály Sándor:* „Az értékest vegyíteni a vonzó műsorokkal..." Televíziós hadtörténész. [Riporter:] Papp Dezső. = Ármádia. 2001. 3. 45.
156. *Holló József:* „Nem akarok botcsinálta történész lenni..." [Riporter:] Katona M. István. = Ármádia. 2001. 8. 24-25.
157. *Szabó Miklós:* „A szerencse kísérte utamat..." [Riporter:] Papp Dezső. = Ármádia. 2001. 9. 24-25.
158. *Szabó Miklós:* A krónikás. [Riporter:] Szepesi József. = Top flight. 2001. 2. 50-53. Szabó Miklós vezérőrnagy, a Nemzetvédelmi Egyetem rektora
159. *Kristó Gyula:* Elhunyt Engel Pál. = Népszabadság. 2001. 196. 9.

160. *Boritt, Gabor S.:* Az amerikai polgárháború magyar származású szakértője. Bemutatjuk - - történészt, a gettysburgi Polgárháborús Intézet igazgatóját. [Riporter:] Csillag András. = Aetas. 2001. 2. 194-197.

161. *Simon Ágnes:* A hadtörténetírás nehézségei. = M. honvéd. 2001. 51-52. 13. Tudományos konferencia.

162. Az államalapítókról 2000-ben. A VII. Honvéd Emléknap és a Levéltári Napok makói előadásai. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, Önkorm., 2001. 79 p. ill. (A makói múzeum füzetei, 98.)

163. Végvár és ellátás. Szerk. Petercsák Tivadar, Berecz Mátyás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 276 p. (Stúdia Agriensia, 22.) Végvári konferencia előadásai, Noszvaj, 1999. okt. 13-14.

164. Hadsereg és társadalom a XVII-XVIII. században. A 2000. január 28-án megtartott Interdiszciplináris Professzori Szeminárium anyaga. Szerk. Ágoston Magdolna. Szombathely, Szláv Tört. és Filolog. Társ., 2000. 151 p. (Oroszország népeinek története sorozat, 5.)
Szerzők: Ruszlan Skrinnikov, Igor Tumencev, Gebei Sándor, Dmitrij Semusin, V. Molnár László, Ágoston Magdolna, Valerij Lepahin.

165. *Zachar József:* „Árulás vagy reálpolitikai lépés?" Kárpát-medencei történelmi tanácskozás a szatmári béke 290. és II. Rákóczi Ferenc fejedelem születésének 325. évfordulója alkalmából, Szatmárnémeti, 2001. április 27. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 508-513.

166. *Zachar József:* A csendőrség a XIX. században. Első Nemzetközi Csendőrségtörténeti Kollokvium. Párizs, 2000. március 10-11. = Hadtört. közl. 2001. 1. 203-209.

167. *Szekeres Róbert:* Fejezetek a háborús válságjog köréből. A magyar jogi szabályozás fejlődése az I. világháború előtt és a kezdeti időszakban. = A magyar államiság első ezer éve. ... 2000. december 15-én megrendezett konferencia anyaga. Pécs, 2000. 197-218.

168. A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Szerk. Zörgő Tibor. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 269 p. ill.
26. Repüléstörténeti Konferencia közleménye.

169. *Hausner Gábor:* 60 éve történt. A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, az ELTE Történettudományi Intézet, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem és az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet konferenciája, Budapest, 2001. május 16. = Hadtört. közl. 2001. 4. 749-751.

170. *Papp Dezső:* Magyarország hadba lépése. 60 éve történt. = M. honvéd. 2001. 21. 6. Konferencia – Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

171. Hatvan éve történt. Történészek vitája a második világháborús szerepünkről. [Kerekasztal-beszélgetés.] [Vitavezető:] Mucsányi János. = Kortárs. 2001. 10. 39-40.

172. 60 rokiv vid početku Drugoi svitovoi vijni. Materiali mižnarodnoi naukovoi konferencii = 60 éve kezdődött a II. világháború. Nemzetközi tudományos emlékülés anyaga. [Uklad. O. Rusin]. Uzshorod, Misztecka línia, 2001. 91 p.

173. Case studies of the Cold War. International seminar, 17-22. 04. 2001. Bucharest. Bucharest, Inst. for Pol. Stud. of Def. and Milit. Hist., 2001. 147 p.
Nemzetközi konferencia a hidegháború időszakáról, Bukarest, 2001. április 17-22. Ism.: Ehrenberger Róbert: Partnerség a békéért. A Hadtörténeti Munkacsoport első ülése. Bukarest, 2001. április 17-22. = Hadtört. közl. 2001. 4. 748-749.

174. *Zachar József:* „A magyar felkelés, az 1956-os válság és Ausztria". Nemzetközi biztonságpolitikai szimpózium, Bécs, 2001. október 8-10. = Hadtört. közl. 2001. 4. 751-753.

175. Katonai Közlekedési Tudományos Konferencia 2001. június 10. Előszó: Németh Ernő: A közlekedés szerepéről. = Kat. logisztika. 2001. 3. 181-254.

176. XXV. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Hadtudományi Szekció. Budapest, 2001. április 10-11. Rezümé kötet. Bp. ZMNE, 2001. 171 p.

177. Haditechnika-történeti konferencia. = M. honvéd. 2001. 20. 6.
Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

178. *Szabó Miklós:* Nyolcvanéves a Haditechnikai Intézet. = Haditechnika. 2001. 1. 60-61.
konferencia

179. *R[áth] T[amás]:* A Haditechnikai Intézet szerepe a hazai haditechnikai fejlesztésben. = HTI 1920-2000. Bp. 2001. 4-6.

180. HTI. Haditechnikai Intézet 1920-2000. Bp. HTI, Kornétás, 2001. 44 p.

181. *Vizi Sándor:* A hadseregek civil ellenőrzésének kialakulása, elmélete és gyakorlata a történelmi fejlődés kezdetétől napjainkig. = Társad. és honv. 2001. 1. 96-113.
182. *Makrai Tibor:* A harci stressz hatása a harcteljesítményre a hadtörténelmi tapasztalatok alapján. = Humán szle. 2001. 1-4. 141-162.
183. *Forisek Péter:* A római harcászat. (Szemle.) = Klió. 2001. 3. 65-69.
Sabin, Philip: The face of Roman battle. = The journal of Roman studies. 90. 2001. 1-17.
184. *Visy Zsolt:* Adatok Valeria provincia katonai szervezetének kérdéséhez. = Jelenkor. 2001. 11. 1165-1169.
Pannónia – 400
185. *Göckenjan, Hansgerd:* Federítők és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. = Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Bp. Balassi, 2001. 57-66. (Magyar őstörténeti könyvtár, 15.)
186. *Győri László:* A magyar hadművészetről. 1-3. = Új honvédségi szle. 2001. 8. 112-120., 9. 94-103., 10. 69-80.
187. *Winkler Gusztáv:* A hadviselés művészete. 2., A magyar államalapítástól a mohácsi vészig. Bp. Tinta, 2001. 181 p. térk. ill. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához, 3.)
188. *Fodor István:* Az államalapítás korának hadserege. = Az államalapítókról 2000-ben. A VII. Honvéd Emléknap és a Levéltári Napok makói előadásai. Makó, 2001. 17-39. ill.
189. *Bóra Ferenc:* Az államalapítás korának fegyverei és hadserege. = Új honvédségi szle. 2001. 7. 113-121.
190. *Bóra Ferenc:* Megváltozott katonai értékek az államalapítás idején. = Új honvédségi szle. 2001. 6. 121-126.
191. *Négyesi Lajos:* Gondolatok a Szent István-i állam haderejéről. = Limes. 2001. 1-2. 95-106.
192. *Szabó János, B.:* Gondolatok a XI-XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései. = Hadtört. közl. 2001. 1. 75-102.
193. *Borosy András:* Megjegyzések B. Szabó János: Gondolatok a XI-XIV. századi magyar hadviselésről című tanulmányához. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 445-447.
194. *Flori, Jean:* Chevaliers et chevalerie au moyen age. Paris, Hachette Litteratures, 1998. 308 p.
Ism.: Borosy András. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 502-504.
195. *Sebők Ferenc:* Hadseregek Európában és Magyarországon a kései középkorban. = Acta hist. 113. 2001. 73-82.
196. *Engel Pál:* Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről. = Tanulmányok a középkorról. [Bp.] Argumentum, Pázmány Péter Kat. Egyet., 2001. 73-82. (Analecta mediaevalia, 1.)
197. *Oroszi Antal:* A középkori magyar hadművészet és a törökellenes harcok. = Társad. és honv. 2001. 2. 32-53.
198. *Hegyi Klára:* Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. = Századok. 2001. 6. 1255-1312.
199. *Helgert Imre:* Zrínyi Miklós és a kuruc kor hadművészete. = Társad. és honv. 2001. 2. 54-73.
200. *Hausner Gábor:* Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadi edictuma. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 469-485.
201. *Csikány Tamás:* Az európai hadművészet a harmincéves háborútól a XIX. század végéig. Bp. ZMNE, 2001. 126 p. ill.
202. *Csikány Tamás:* Hadművészet a szabadságharcban. = Társad. és honv. 2001. 2. 74-90.
203. *Varga Edit:* Magyarország hadkiegészítése a XIX. században. Az 1868-as véderőtörvény. = Hallgatói közl./ZMNE. 2001. 1. 86-102.
204. Honvédelmi reformok, haderőátalakítások Magyarországon, 1848-1998. Szerk. Ács Tibor, Horváth István. Bp. ZMNE, 2001. 187 p.
Írták: Ács Tibor, Bognár Károly, Dombrády Lóránd, Móricz Lajos, Szabó József János, Zachar József.
205. *Szabó József János:* Magyar hadművészet az első világháborúban. = Társad. és honv. 2001. 2. 91-113.
206. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadereje. 1., Az osztrák-magyar haderő első világháború alatti magasabb parancsnokságai. A Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai iratok levéltári segédlete. Szerk., a bevezetőket, az annotációkat írta Szijj Jolán. Az iratokat rend. és a segédleteket kész.

Szijj Jolán, Kiss Gábor. Bp. Petit Real, 2001. 160 p. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

207. *Szántó Mihály:* A központi hatalmak rohamharcászatra épített elképzelései 1918-ra. = Nemzetvédelmi egyet. közl. 2001. 1. 155-163.

208. *Szántó Mihály:* Rohamharcászat a Magyar Királyi Honvédségnél az első világháború után. = Nemzetvédelmi egyet. közl. 2001. 4. 58-87.

209. Hitler hadserege. A német haderők fejlődése és szervezete, 1933-1945. Összeáll. Command Magazine szerkesztői. Debrecen, Hajja, 2001. 319 p. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Hitler's army

210. A Wehrmacht katonái. Szerk. Hans Poeppel ... [et al.] A jegyzeteket írta és a magyar nyelvű bibliográfiát összeáll. Vitári Zsolt. Nagykanizsa, Canissa, 2001. 519 p.
Eredeti cím: Die Soldaten der Wehrmacht

211. Berek Lajos: A második világháború utáni magyar hadművészet. = Társad. és honv. 2001. 2. 152-177.

212. A béketábor magyar hadserege. A Magyar Demokratikus Hadsereg és a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból, 1945-1957. Szerk. Ehrenberger Róbert. Bp. Petit Real, 2001. 282 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
A válogatásban közrem., a tanulmányokat írta Gellért Tibor, Horváth Miklós, Léka Gyula, Okváth Imre.
Ism.: P[app] D[ezső]: Válogatás tizenhárom év iratanyagából. = M. honvéd. 2001. 35. 6.

213. *Balló István:* „Kossuth" hadrend. = Ármádia. 2001. 2. 8-11.
1950.

214. *Móricz Lajos; Csabai Károly:* A magyar haderő 1957-1989. = Új honvédségi szle. 2001. 10. 81-102.

215. *Szántó Mihály:* A magyar haderő az 1990-es években. = Társad. és honv. 2001. 2. 178-207.

216. *Novák Gábor:* A polgári vezetéselmélet megjelenése a Magyar Honvédség vezetésében. = Hallgatói közl./ZMNE. 2001. 1. 17-34.

217. *Tóth Ida, N.:* Ló és lovas a modern háborúban. Somogyi Győző festőművész és zászlós őrmester a honvédhuszárok vitézségéről, furfangjáról és bajtársiasságáról. = M. nemzet. 2001. 128. 17.
Ságvári György ; Somogyi Győző: Nagy huszárkönyv. Bp. M. Könyvklub, 1999.

218. *Pataky Iván:* A magyar huszár. (Szemle.) = Új honvédségi szle. 2001. 6. 143-145.
A magyar huszár. Bp. Corvina, 2000. 127 p.

219. Pataky Iván: A magyar huszár. = Hadtudomány. 2001. 2. 116-119.
A magyar huszár. Bp. Corvina, 2000. 127 p.

220. *Tóth, Ferenc:* Identite nationale an exil: le rôle du sentiment national hongrois dans la constitution des régiments de hussard en France au XVIIIème siecle. = Vivat hussar. 36. 2001. 88-96.
A magyar nemzeti érdekek szerepe a franciaországi huszárezredek felállításánál a 18. században.

221. *Zachar, József:* Les hussards hongrois dans l'armee imperile (et) royale des Habsbourg de 1792 a 1918. Une esquisse. = Vivat hussar. 36. 2001. 97-111.
Magyar huszárok a cs. és kir. Habsburg haderőben 1792-1918. Vázlat.

222. *Zachar József:* A Magyar Királyi Honvéd Lovasság 1868-1914. (Szemle.) = Új honvédségi szle. 2001. 7. 137-139.
Balla Tibor: A Magyar Királyi Honvéd Lovasság 1868-1914. Bp. Balassi, 2000. 176 p.

223. *Dangl, Vojtech:* Organizačný vývoj rakùsko-uhorského jazdectva, 1866-1914, so zretel'om na Slovensko. = Vojenská história. 2001. 4. 3-25.
Az osztrák-magyar haderő lovasságának szervezeti fejlődése, 1866-1914. Tekintettel Szlovákiára.

224. *Cernigoi, Enrico:* La cavalleria Austro-Ungarica nella grande guerra. = Storia militare. 2001. 88. 23-30.
Az osztrák-magyar huszárok az első világháborúban.

225. *Ságvári György; Somogyi Győző; Szabó Péter:* Honvédhuszárok. Magyar királyi honvédlovasság, 1920-1945. Bp. Timp, 2001. 107 p. ill.
Ism. Papp Dezső: Könyv a honvédhuszárokról. = M. honvéd. 2001. 43. 6.

226. *Veress György:* Lóismeret. 2. jav. és bőv. kiad. Székesfehérvár, Lapu Bt, 2001. 115, 4 p. ill.
Reprint. Eredeti kiad.: Szerző, 1943.
Katonaló: 31-33.

227. *Csikány Tamás:* A szabadságharc ostromtüzérei. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Ármádia. 2001. 5. 27-29.

228. *Józsa Béla:* Harckocsik, hősök, katonák. = Militaria. 2001. 22. 757-761.
Magyar páncélosalakulatok a két világháborúban.

229. *Bonhardt Attila:* A magyar harckocsizó fegyvernem kialakulása és beszerzései 1920-1938. = HTI 1920-2000. Bp. 2001. 21-25.

230. *Barker, A. J.:* Páncélosok a háborúban. Debrecen, Hajja, 2001. 144 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Panzers at war
Német páncélosok a II. világháborúban.

231. *Baschin, Joachim:* Der Panzerkampfwagen 35 (t). Friedland, Motorbuch, TOM, 2001. 220 p. ill.
A 35 (t) harckocsi. – Alkalmazása a magyar haderőnél: 153-154.

232. *Illésfalvi Péter:* A hegyicsapatok megszervezése a magyar királyi honvédségnél 1939-1940-ben. = 60 éve kezdődött a II. világháború. Nemzetközi tudományos emlékülés előadásainak anyaga. Uzshorod, Misztecka Línia, 2001. 64-91.

233. *Rainer M. János:* Kémeink az Oxford Streeten. Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből, 1957-1967. = Évkönyv/1956-os Int., 9., 2001. Magyarország a jelenkorban. Bp. 1956-os Int., 2001. 69-86. ('56)

234. *Botz László:* A második legősibb mesterség. Az információmozaik-építés mesterei. [Riporter:] Törös István. = Top gun. 2001. 3. 24-28.

235. *Hajagos József:* Hídfő a semmibe. A párkányi és esztergomi erődítési munkálatok 1849 júniusában. = Komárom-Esztergom megyei múzeumok közleményei. 8. 2001. 229-246.

236. *Csapody Tamás:* Aknák Magyarország déli határánál és a Baranya-háromszögben. = Új honvédségi szle. 2001. 10. 39-46. 1995-2001.

237. *Vörös Béla:* A magyar katonai híradás az I. világháborúban. = A hírközlés története. Tanulmányok. Bp. Puskás Tivadar Hír. Bajt. Egyes., 2001. 20-24.

238. *Osváth Zoltán:* A magyar katonai híradás a II. világháborúban. = A hírközlés története. Tanulmányok. Bp. Puskás Tivadar Hír. Bajt. Eges., 2001. 42-48.

239. *Várkonyi Ágnes, R.:* Ellátás és társadalom. Végvári élelmezés a 16-17. századi Magyarországon. = Végvár és ellátás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 9-36.

240. *Perjés Géza:* A védelemről általában és a végvárak anyagi ellátásáról. = Végvár és ellátás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 37-52.

241. *Kenyeres István:* A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. = Századok. 2001. 6. 1349-1412.

242. *Kenyeres István:* A várbirtok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egri és a szatmári vár fenntartására. = Végvár és ellátás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 131-182.

243. *Czigány István:* Az ellátás és a szállítás problémái a XVII-XVIII. században, különös tekintettel a törökök elleni háborúkra. = Kat. logisztika. 2001. 3. 195-204.

244. *Czigány István:* A végvári katonaság ellátása, 1672-1700. = Végvár és ellátás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 53-66.

245. *Csiffáry Gergely:* Végvárak és hadiipari létesítmények. = Végvár és ellátás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 107-130.

246. *Kedves Gyula:* Katonai szállítás és stratégia az 1848-49-es szabadságharcban. = Kat. logisztika. 2001. 3. 183-194.

247. *Köster, Burkhard:* Militär und Eisenbahn in der Habsburgermonarchie, 1825-1859. München, Oldenbourg, 1999. 335 p. (Militärgeschichtliche Studien, 37.)
Katonaság és vasút a Habsburg birodalomban, 1825-1859.
Ism.: Fuchs, Konrad. = Militärgeschichtliche Zeitschrift. 60. 2001. 1. 271-273.

248. *Németh Ernő:* A Monarchia vasútépítő csapatainak megalakulása és fejlődése az első világháborúig. = Kat. logisztika. 2001. 3. 213-219.

249. *Lugosi József:* A szállító szolgálat az I. világháborúban. = Kat. logisztika. 2001. 3. 220-227.

250. *Nagy Tamás:* Trianon és a magyar vasút. = Magyarország és Európa, 1919-1939. Szeged, Belvedere merid., 2001. 149-166.

251. *Horváth Attila:* A Csehszlovákia 1968-as megszállásában résztvevő magyar katonai kontingens utánszállítási tapasztalatai. = Kat. logisztika. 2001. 3. 228-238.

252. *Földházi György:* A béketeremtő feladatokhoz és a NATO tagsághoz kapcsolódó vasúti tevékenység. = Kat. logisztika. 2001. 3. 239-241.

253. *Rácz János:* A Magyar Honvédség logisztikai rendszere fejlődésének eseménytörténete. = Kat. logisztika. 2001. 1. 20-30.

254. *Virágh Béla; Mikula László:* A magyar katonai minőségbiztosítás története. = Társ. és honv. 2001. 1. 174-184.

255. *Turcsányi Károly:* A magyar katonai minőségügy fejlődése, helyzete és jövője NATO-tagságunk tükrében. = Kat. logisztika. 2001. 3. 125-149.

256. *Kovács István:* Európa élvonalában a népek tavaszán. = Kortárs. 2001. 6. 83-87.
A szabadságharc egészségügye és honvédorvosai. Összeáll. Gazda István; Kapronczay Károly. Piliscsaba, Bp. Semmelweis Orvostört. Múz. Kvtár. és Lvt. 2000.

257. *Kiss Gábor:* A m. kir. honvédség egészségügyi intézetei, 1868-1914. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2000. Bp. Petit Real, 2001. 60-69.

258. *Sági Erzsébet:* A pesti császári és királyi helyőrségi kórház története az alapítástól a szabadságharc utáni évekig. = Orvosi hetilap. 18. 2001. 957-959.

259. *Sági Erzsébet:* A pesti császári és királyi helyőrségi kórház története a kiegyezéstől a XIX. század végéig. = Orvosi hetilap. 20. 2001. 1059-1061.

260. *Csonkaréti Károly:* A császári-királyi haditengerészet 1786-1914 között. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 235-260.

261. *Csonkaréti Károly:* Az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészete, 1867-1918. Bp. Kossuth, 2001. 218 p., 32 t.
Ism.: Krámli Mihály. = Hadtört. közl. 2003. 1. 235-238.
Dévényi István: Magyar hősök, nemzetközi vizek. A Monarchia haditengerésze-te. = M. nemzet. 2001. 198. 33.

262. *Barta-Vámos László:* Az otrantói tengeri ütközet, 1917. május 15. = Hallgatói közl./ZMNE. 2001. 1. 128-138.

263. *Szimon Miklós:* Az 1917. május 15-i otrantói ütközet. = Ősi gyökér. 2001. 3. 56-60.

264. *Kennedy, Ludovic:* Óriások csatája. A Bismarck elsüllyesztése. Bp. Corvina, 2001. 284 p. (Faktum)
Eredeti cím. Pursuit. The chase and sink of the Bismarck

265. *Martinkó Károly:* Rekviem a Flottilláért. 2. jav. kiad. [Bp.] Magánkiad. 2001. 224 p., 8. t. ill.

266. *Haszán Zoltán; Rab László:* Elbocsátott flottilla. = Népszabadság. 2001. 122. 22.

267. *Bartha Endre:* Könyvek a repülésről (Szemle.) = M. szárnyak. 29. 2001. 299-301.
Repüléstörténeti könyvek ismertetése.

268. *Meindl, Karl:* Luftsiege der k. u. k. Luftfahrtruppe. 1., Rumänische Front 1916-1917. Wien, ÖFH, 2001. 64 p. ill. (ÖHF Nachrichten Sonderheft, 27.)
A cs.és kir. légjáró csapat győzelmei a romániai fronton, 1916-1917.

269. *Meindl, Karl:* Luftsiege der k. u. k. Luftfahrtruppe. 2., Russische Front, 1914-1916. Wien, ÖFH, 2001. 96 p. ill. (ÖFH Nachrichten Sonderheft, 28.)
A cs. és kir. légjáró csapat győzelmei az orosz fronton, 1914-1916.

270. *Griehl, Manfred:* A Luftwaffe bevetésen. Német bombázók. 1., Anglia fölött, 1940-1944. 2., Oroszország fölött. Debrecen, Hajja, 2001. 144 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Luftwaffe at war

271. *Horváth Zoltán:* Óriások párviadala. = Top gun. 2001. 7. 14-17.
1941. Luftwaffe, Vörös Hadsereg

272. *Beale, Nick; Amico, Ferdinando, D'; Valentini, Gabriele:* Az olaszországi légi háború. A tengelyhatalmi légierők története Róma felszabadításától a fegyverletételig. Debrecen, Hajja, 2001. 200 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Air war Italy 1944-45.

273. *Becze Csaba:* Tűzkeresztség. A Magyar Királyi Honvéd Légierő és a szlovák légierő első összecsapása. = Aero magazin. 2001. 3. 65-69.

274. *Gaál Gyula:* Légi győzelmek: a többiek. = M. szárnyak. 29. 2001. 56-66.
Előbb: = u. o. 26-28. 1998-2000.

275. Adalékok a II. világháború terrorbombázásaihoz. 1-2. [Közread. és ford.] Harsányi László. = Kapu. 2001. 3. 55-56., 4. 54-60.
Weizsäcker, Richard von: Von Deutschland nach Europa. Überlebensberichte. Összeáll. Franz-Roland Klaube. Kassel, 1943.

276. *Keresztes Lajos:* A Mennydörgés hadművelet. Drezda bombázása és a légi háború. = M. nemzet. 2001. 93. 36.

277. *Pusztai János:* Szeged első légibombázása. 1941. április 7. = Belvedere merid., 2001. 3-4. 61-62.

278. *Sárhidai Gyula:* Megjegyzések a román vagy amerikai alacsonytámadások kérdéséhez. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 25-26.

279. *Iván Dezső:* A magyar katonai repülés története 1945-1956. Bp. HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 1999. 238 p.
Ism.: Zachar Péter. = Hadtört. közl. 2001. 4. 746-747.

280. *Iván Dezső:* A magyar katonai repülés története, 1956-1980. HM. Okt. és Tud. szerv. Főoszt. Bp. 2000. 212 p.
Ism.: Pataky Iván: Katonai repülés – 1956-1980. = Hadtudomány. 2001. 3. 122-124.

281. *Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* 65 éves múltra tekintünk. = Katasztrófavédelem. 2001. 3. 8-9.
légvédelem, 1920-1936

282. *Veres Mihály:* Légvédelem a második világháború után. = Új honvédségi szle. 2001. 4. 74-87.

283. *Herényi István:* A gyepű szerepe a korai határvédelemben. = Társad. és honv. 2001. 2. 6-10.

284. *Kiss Gábor; Tóth Endre:* A vasvári sánc. Határvédelem az Árpád-korban. = Élet és tud. 2001. 33. 1035-1037.

285. *Pálffy Géza:* A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. = Végvár és ellátás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 183-220.

286. *Szabó József János:* Az államerődítések fejlődésének rövid áttekintése a második világháború végéig. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2001. 1. 104-125.
i. e. 52. – 1945.

287. *Kálazy Judit:* Határőr történelem. 17-18. sz. = Határőr. 2001. 3. 17., 5. 22.

288. *Parádi József:* Határőrizet a huszas évek elején a Mura mentén. = A Mura mente és a trianoni békeszerződés. Lendva, M. Nemzetiségi Műv. Int., 2000. 114-131. (Lendvai füzetek, 17.)

289. Pest-budai nemzetőrök 1848-1849. Dokumentumok a fővárosi nemzetőrség történetéhez. Vál., és szerk. Czaga Viktória, Jancsó Éva. Bp. Budapest Főv. Lvt., 2001. 487 p. (Budapest történetének forrásai)

290. *Papp Dezső:* A nemzet őrei. = Ármádia. 2001. 3. 26-27.
1848-as polgárőrség

291. *Kacsó Lajos:* Lövészegyletektől a nemzetőrségig. Polgári őrhadak. = Ármádia. 2001. 3. 30-32.

292. *Szakály Sándor:* A magyar tábori csendőrség története, 1938-1945. Bp. Ister, 2001. 173 p.
Ism.: Fisli Éva: Tabuk és történelem. = M. napló. 2002. 5. 58.

293. Kiszely Gábor: Állambiztonság, 1956-1990. Bp. Korona, 2001. 430 p.
Ism.: Kő András: Beteg kor. A kádári gondolatrendőrségről. = M. nemzet. 2001. 274. 33.

294. *Szabó Ferenc:* Légion, en avant! „Ez nem utazási iroda és nem is átjáróház" [Riporter:] Udvardy Zoltán. = M. nemzet. 2001. 204. 36.

Csapattörténetek

295. *Sípos Ferenc:* Heten egy családból a szabadságharcban. Adalékok a 48. (Szabolcsi) honvédzászlóalj történetéhez. = Szabolcs-Szatmár-Beregi szle. 2001. 2. 140-152.
Kralovánszky család

296. *Babucs Zoltán:* Jászsági honvédek a II. világháborúban. 2., „Megremeg a föld, amerre magyar honvéd lába lép..." a m. kir. jászberényi 2/III. és 32/III. honvéd gyalogzászlóaljak története, 1939-1943. Jászberény, Jász Honvédekért Alapítv., 2001. 168 p. ill.

297. *Babucs Zoltán:* A jászberényi m. kir. 2/III. honvéd gyalogos zászlóalj története, 1939-1943. = A Jász Múzeum Évkönyve 1975-2000. Jászberény, 2001. 261-295. (Jászsági könyvtár, 4.)

298. A 96-os német lövész hadosztály története, 1944-1945. (Ford.) = Dorogi füzetek, 15. Dorog, Dorog Város Barátainak Egyes., 1998. 5-19.
Forrás: Pohlman, Hartwig: Geschichte der 96. Infanterie-Division, 1939-1945. Bad Nauheim, 1959.

299. *Bogáts Dénes, csíkmadarasi:* Az első székely huszárezred. = Sepsiszentgyörgy története. Sepsiszentgyörgy, Albert, 2000. 83-111.

300. *Fejes Sándor:* A pápai magyar királyi honvéd huszárosztály története, 1921-1939. Pápa, Pápai Huszáregyes., 2001. 102 p. ill.

301. *Tomka Emil:* Harctéri napló, 1944-1945. A szentesi m. kir. „Árpád fejdelem" 2/I. hu. osztály. A bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bene János. Nyíregyháza, Jósa A. Múz., 2001. 392 p. ill. (A Jósa András Múzeum kiadványai, 48)

302. *Vári Gyula:* A pegazus él. A Tarbes-ban állomásozó Bercsényi László „1. ejtőernyős huszárezred". = Krónikás ksz., Magyar évad Franciaországban. 2001. 20-21.

303. Le 3ème Regiment de Hussards. Esterhazy houzards ou la tradition au service de l'Europe. [Par] colonel Dell'aria. = Vivat hussar. 36. 2001. 81-84.
A 3. huszárezred. Az Eszterházy huszárok illetve az európai szolgálat hagyományai.

304. *Kiss Gábor Ferenc:* Az első magyar ejtőernyős alakulat, 1938-1939. = Magyarország és Európa, 1919-1939. Szeged, Belvedere merid., 2001. 43-57.

305. *Földesi Ferenc:* A Magyar Királyi 89. Tábori Tüzérosztály krónikájából. = Új honvédségi szle. 2001. 4. 64-73.

306. *Trestyén Gábor:* Az üteg. Dokumentumtörténetek a 122. számú tüzérüteg sorsáról. – – visszaemlékezésének felhasználásával a végleges szöveget összeáll. Tóth Kálmán. Pápa, Jókai Mór Városi Kvt., 2001. 91 p. ill. (Jókai füzetek, 29.)

307. *Cúth János:* Fejezetek a magyar katonák hősi krónikájából. A Szent László hadosztály helytállásról. = Hadak útján. 476. 2001. 15-16.

308. *Payer Endre, G.:* A „Hunyadi" hadosztályok története 1944-1945. = Hadak útján. 474. 2001. 7-9.

309. *Sárközi Sándor:* Szilaspatak völgyében rakéták árnyékában. Nagytarcsa helyőrség és a 104. légvédelmi rakétaezred krónikája, 1961-1991. Nagytarcsa, Magánkiad., 2001. 84 p., 27 t. ill.

310. *Kenyeres Dénes:* Aknakutató- és tűzszerész alakulatok rövid története, aknakutató- és tűzszerész jelvények. = Műszaki kat. közl. 2001. 1-2. 96-107.

311. *Goss, Chris:* Véres Vizcaya. A Luftwaffe egyetlen nagy hatótávolságú haditengerészeti vadászrepülő egységének – azaz a V. Gruppe/Kampfgeschwader 40-nek – és ellenfeleinek története, 1942-1944. Debrecen, Hajja, 2001. 192 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Bloody Biscay

312. *Goss, Chris:* Fegyvertársak. Egy angol és egy német vadászrepülő-egység története, 1940. augusztus – december között. Debrecen, Hajja, 2001. 151 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Brothers in arms

313. *Ambrose, Stephen E.:* Elit alakulat. A 101. légideszant-hadosztály 506. ezrede E századának útja Normandiától Hitler Sasfészkéig. [Bp.] Gabó, 2001. 399 p., 8 t. ill. Eredeti cím: Band of brothers. E Company, 506th regiment, 101st airborn from Normandy to Hitler's eagle's nest

314. *Punka György:* Titkos? Nem titkos? A 200. bombázóezred feladataiból. 1-2. = Aero magazin. 2001. 7. 57-61., 8. 57-61.
1944.

315. *Becze Csaba:* A 102. vadászbombázó (csatarepülő) osztály története. 2., 1945. = M. szárnyak. 29. 2001. 32-39.
1. = u. o. 28. 2000. 54-60.

316. *Pálóczi Gyula:* A 28. csatarepülő hadosztály. 6. r. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 63-96.

317. *Szepesi József:* Aranyjubileum. = Top gun. 2001. 7. 4-9.
MH 59. Szentgyörgyi Dezső Repülőbázis – 50 éves.

318. *Fekete István:* Égi fuvarosok. MN 1936. Önálló Szállítórepülő Század, 1974-1984-1999. MH 89. Szolnok Vegyes Szállítórepülő Ezred története., 1984-1999. Szolnok, 2000. 42 p. ill.

319. *Holakovszky László:* Elszálltak a szállítók. Megszűnt a vitéz Háry László vegyes repülőosztály. = Aero magazin. 2001. 8. 66-67.

320. *Butler, Rupert:* SS-Leibstandarte. Az első SS-hadosztály története, 1933-45. Debrecen, Hajja, 2001. 160 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: SS-Leibstandarte

321. *Kovács Zoltán András; Számvéber Norbert:* A Waffen-SS Magyarországon. Bp. Paktum, 2001. 520 p., 15 t. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

322. *Számvéber Norbert:* A IV. SS-páncéloshadtest hadrendje és nehézfegyverzete a „Konrad 3" hadművelet előtt 1945. január 17-én. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve, 2000. Bp. Petit Real, 2001. 70-81.

323. *Lippai Péter:* Királytigrisek Magyarországon. Az 501. SS-nehézpáncélos osztály magyarországi harcai. 4-6. rész. = Haditechnika. 2001. 2. 65-70., 3. 85-89., 4. 73-77.
Előzmény: 1-3. = u.o. 2000. 2-4.

324. *Reynolds, Michael:* Acélemberek. Az I. SS-páncéloshadtest harcai az Ardennekben és a keleti fronton 1944-45-ben. Deb-

recen, Hajja, 2001. 360 p., 16 t., 32 térk. t. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Men of steel

325. *Mann, Chris:* SS-Totenkopf. A „Halálfejes" hadosztály története, 1940-45. Debrecen, Hajja, 2001. 148 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: SS-Totenkopf

326. *Kovács István:* Az 1848-49-es magyarországi lengyel légió első tagjai és alakulatai. = Barátság. 2001. 2. 3133-3136.

327. *Suba János:* A Vas vármegyei határcsendőr-zászlóalj története, 1919-1921. = Vasi szle. 2001. 6. 687-704.

A katonaság és kiképzésének története

328. *Selzer, Stephan:* Deutsche Söldner im Italien des Trecento. Tübingen, Niemayer, 2001. 563 p. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom)
Német zsoldosok Itáliában a trecento idején. Magyarország: 41. p.

329. *Mészáros Kálmán:* Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 303-360.
Függelékben: Adattár a tábornoki és törzstiszti kinevezésekhez.

330. *Kacsó Lajos:* A szabadságharc katonai vezetői. (Szemle.) = Új honvédségi szle. 2001. 5. 138-139.
Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp. Heraldika, 2000. 773 p.

331. *Hermann Róbert:* Kossuth és tábornokai. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 181-208.

332. *Bencze László:* Uralkodók, főrangúak, katonák. Bp. Paktum, 2001. 216 p. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

333. *Dangl, Vojtech:* K problematike prestíže dôstojníckeho zboru v období dualizmu. = Vojenská história. 2001. 1. 3-15.
A dualizmus korának tisztikara.

334. *Szilágyi Imre:* A laibachi garnizon tisztikara. 1900-1914. (Szemle.) = Klió. 2001. 2. 141-146.
Stergal, Rok: Vojski prijazni in zaželeni garnizon. Ljubljanski častniki med prelomom stolctja in prvo sevetovno vojno. Ljubljana, 1999. 87 p.
A ljubljanai katonatisztek a századforduló és az első világháború között.

335. *Szakály Sándor:* A magyar királyi honvédség tisztikarának létrejötte és összetétele a két világháború közti Magyarországon. = Magyarország és Európa, 1919-1939. Szeged, Belvedere merid. 2001. 33-42.

336. *Szakály Sándor:* A magyar királyi honvédség tisztikarának létrejötte és összetétele, 1919-1944. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 289-299.

337. *Szakály Sándor:* A magyar katonai felső vezetés, 1938-1945. Lexikon és adattár. Bp. Ister, 2001. 407 p. ill.
Ism.: Pataky Iván: Egy hasznos kézikönyv. = Új honvédségi szle. 2002. 2. 143-144.
Szabó A. Ferenc: A második világháborús katonai elit adattára. = M. napló. 2002. 5. 56-58.

338. *Szakály Sándor:* Az M. Kir. Honvéd Haditechnikai Intézet parancsnokai 1920-1945. = HTI 1920-2000. Bp. 2001. 2-3.

339. Szakály Sándor: A Magyar Királyi Honvéd Haditechnikai Intézet parancsnokai, 1920-1945. = Haditechnika. 2001. 3. 69-71.

340. Szakály Sándor: A M. Kir. Honvéd Haditechnikai Intézet parancsnokai 1920-1945. = Új honvédségi szle. 2001. 10. 103-106.

341. *Hadobás Pál:* A magyar katonai tisztképzés története és jelvényei. Edelény, Műv. Közp., Kvtár és Múz., 2000.
Ism.: Rainer Pál. = Turul. 2001. 1-2. 61-62.

342. *Ács Tibor:* Hadi tanfolyam a bölcsészeti karon és a pesti egyetemi légió, 1848-1849. Bp. ELTE Lvt., 2001. 170 p., 12 t. (Fejezetek az Eötvös Lóránd Tudományegyetem történetéből, 22.)

343. *Rada Tibor:* A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története, 1830-1945. 1-2. Pécs, Gálos, 1998-2001. 810, 1199 p. ill.
Ism.: Berki Mihály: A nemzet múltjának egy darabkája. = M. honvéd. 1999. 35. 27.
Kacsó Lajos: A Ludovika Akadémia históriája. = M. honvéd. 2001. 51-52. 13.

344. *Izsa Lajos:* Katonaiskolák nevelési gyakorlatának összehasonlítása szépirodalmi művek elemzése alapján. Tansegédlet. Bp. ZMNE, 2000. 48 p.

345. *Oroszi Antal:* A Magyar Királyi Honvéd Hadiakadémia története, 1920-1945. Átdolg. jav. kiad. Bp. ZMNE, 2001. 299 p. ill.
346. *Szabó József:* Kossuth akadémiai emlékek. = M. szárnyak. 29. 2001. 134-142.
347. *Kolozsvári Sándor:* Történetek a Vezérkari Akadémia életéből. = Új honvédségi szle. 2001. 4. 98-105.
348. A magyar repülőhadmérnök-képzés története itthon és külföldön. Bp. M. Hadtud. Társ., 2000. 163 p. ill.
349. *Szani Ferenc:* A Szolnoki Repülőtiszti Főiskola története, 1949-1991. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 53-62.
350. *Szepesi József:* Volt egyszer egy... Honvéd Kilián György Repülő Hajózó Tiszti Iskola. 1-2. = Top gun. 2001. 3. 60-63., 4. 60-63.
351. *Zsombok Tímár György:* Megzabolázott mennydörgés. = Top flight. 2001. 2. 58-61. A Honvéd Kilián György Repülő Tiszti Iskola, 1951-1952. – Visszaemlékezés.
352. *Koczka Ferenc:* Hetven éves a magyar híradótiszt-képzés. = A hírközlés története. Tanulmányok. Bp. Puskás Tivadar Hir. Bajt. Egyes., 2001. 91-102.
353. *Oroszi Antal:* Katonai tanszékek a hazai egyetemeken a Rákosi-korszakban. = Új honvédségi szle. 2001. 1. 77-92.
354. *Vörös Béla:* 45 éve történt. Katonai tanintézetek az 1956-os forradalomban. = Bolyai szle. 2001. 4. 5-35.
355. *Pardi Attila; Földesi Ferenc:* Adalékok a Jutasi Altisztképző Iskola történetéhez, 1924-1944. = Társ. és honv. 2001. 1. 185-198.
356. *Pardi Attila:* A jutasi altisztképzés és nevelés története 1925-1944. Oktatás kiképzés az iskolában. (Részlet.) = Honvéd altiszti folyóirat. 2001. 2. 42-44.
357. *Czuprák Ottó:* A tartalékostiszt-képzés rendszere 1868-1918 között. = Új honvédségi szle. 2001. 3. 78-89.
358. *Czuprák Ottó:* Tartalékos tisztek, tiszthelyettesek képzése a Magyar Néphadseregben. = Új honvédségi szle. 2001. 5. 92-104.
359. *Csapó Béla; Pusztai János:* Helyzetjelentés Algyőről. Az 1931-es karpaszományos tábor. = M. szárnyak. 29. 2001. 28-29.
360. *Gál Attila:* Armis et litteris. A pécsi m. kir. Zrínyi Miklós Honvéd Gyalogsági Hadapródiskola történetéből, 1898-1944. Bp. Petit Real, 2001. 147 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
361. *Zsohár Melinda:* Jelen! Nagyváradi tüzértabló. – Hadapródáldomás cujkával. = M. nemzet. 2001. 268. 40.
Nagyváradi M. Kir. Gábor Áron Honvéd Tüzérségi Hadapródiskola
362. *Kozáry Andrea:* Rendőrtisztképző iskolák Magyarországon 1945 után. = Belügyi szle. 2001. 10. 80-105.
363. *Lewis, Brenda Ralph:* Hitlerjugend. A nácik ifjúsági szervezete békében és háborúban, 1933-1945. Debrecen, Hajja, 2001. 150 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Hitler youth
364. *Török Benjamin:* A leventeszervezet Magyarországon. Leventeélet a Hajdú-Bihar megyei Nagyrábén. = Militaria. 22. 2001. 780-785.

A katonai nevelés, hagyományápolás története

365. *Helgert Imre:* Katonai hagyományőrzés. = Hadtud. táj. 2001. 5. 57-65.
366. *Fülöp Tibor Zoltán:* Legújabb Zrínyiász. Divat lett a katonai hagyományőrzés. = M. nemzet. 2001. 262. 31.
367. *Szita Róbert:* Ókor, testközelből. A Savaria Legio Egyesület. = Ármádia. 2001. 4. 42-43.
368. Ezer év magyar katonahősei. Történelmi visszatekintés királyokra, vitézekre, hősökre. 1. köt., 896-1840. Összeáll. Vörös Béla. Bp. Bolyai J. Kat. Műsz. Főisk., 2001. 146 p. ill.
369. Ezer év magyar katonahősei. 2. köt., Magyar tábornokok, vitézek, hősök, a polgári nemzetté válás korától 1938-ig, 1848-1938. Összeáll. Vörös Béla. Bp. Bolyai J. Kat. Műsz. Főisk., 2001.
370. *Ravasz István:* A hősök napja. = Új honvédségi szle. 2001. 6. 2-7.
371. *Varga József; Domokos György:* Mohács emlékezete és üzenete. = Évfordulóink a műszaki és természettudományokban. 2001. 138-142.
372. *Hermann Róbert:* A magyarság gyászünnepén. – – Kossuth Lajos és Görgey Artúr viszonyáról, szomszédainkról, mítoszainkról és a háromlábú Bem apóról.

[Riporter:] Ablonczy Balázs. = M. nemzet. 2001. 234. 13.

373. *Fülöp Tibor Zoltán:* A komáromi példa. Jövőnk múltunkból épül. = Ármádia. 2001. 10. 44-45.

374. *Czigler Klára:* Az első világháború emlékei. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 5-6.

375. *Fülöp Tibor:* Második világháborús magyar katonai hagyományőrzők. = Ármádia. 2001. 1. 50-51.

376. *Illésfalvi Péter; Kovács Vilmos; Maruzs Roland:* „Vitézségért" Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban. [Bp.] Varietas '93, 2001. 100 p. ill.
Ism.: Zsohár Melinda: Vitézségért. Egy kitüntetés históriája. = M. nemzet. 2001. 145. 33.
Papp Dezső: Könyv a legvitézebb magyar tisztekről. = M. honvéd. 2001. 23. 8.

377. Doni megemlékezések. = M. honvéd. 2001. 3. 1., 6.

378. *Kenyeres Dénes:* A doni hősökre emlékeztek az Alföldön. = Hadak útján. 475. 2001. 5-6.

379. *Papp Dezső:* Megemlékezés a Vérmezőn. = M. honvéd. 2001. 8. 4.
A Budai Önkéntes Ezred megalakulásának 56. évfordulója.

380. 1956-2001. Emlékkönyv a szabadságharc 45. évfordulójára. Szerk. Bányay László. Sydney, Független M. Szabadságharcos Szöv., 2001. 234 p. 1 t. ill.

381. *Kacsó Lajos:* Katonanemzedékek találkozója 2000. = Honvéd altiszti folyóirat. 2001. 1. 21-23.

382. *Takács István:* Egy történelmi pillanat margójára. Bp. Zrínyi, 2001. 94 p. ill.
A szovjet csapatok Magyarországról történt kivonulásának 10. évfordulóján.

383. *Sipos Géza:* A nemzeti emléknap és a magyar szabadság napja. = Ármádia, 2001. 6. 6-9.
Szovjet csapatkivonulás – 1991.

384. *Sebők János:* – – tábornok elmeséli, hogyan vonultak ki a szovjetek hazánkból. [Riporter:] Dési János. = Népszava. 2001. 151. Szép szó. 3.

385. *Szász István:* Búcsú a fegyverektől. = Népszava. 2001. 139. Szép szó. 3.
szovjet csapatkivonások

386. *Lovas Lajos:* Ki küldte haza az oroszokat? = M. nemzet. 2001. 139. 30.

387. *Ravasz István:* Emlékezés a háború áldozataira. = M. honvéd. 2001. 47. 8.
Szlovéniában

388. *Róbert Péter:* Az ismeretlen katona. Ravatal a verduni erdőben. = M. nemzet. 2001. 53. 27.

389. *K[acsó] L[ajos]:* Napirenden a magyar hadisírgondozás. = M. honvéd. 2001. 17. 7.

390. *Rozgics Mária:* A halott katona már nem lehet ellenség. = M. fórum. 2001. 7. 8.
Erdős László és a hadisírgondozás ügye.

391. *Zsigmond János:* In memoriam Hősök temetője. Bp. Zrínyi, 2001. 31 p. ill.

392. *Jávorszky Béla:* Magyar honvédsírok Báthory városában. = M. nemzet. 2001. 268. 36.
valgai hadifogoly-temető (Észtország)

393. *Zsohár Melinda:* Katonatemető épül Rutkinóban. = M. nemzet. 2001. 92. 5.

394. *Zsohár Melinda:* Tömegsírokban nyugszanak honvédeink. = M. nemzet. 2001. 278. 24.
Kegyeleti emlékpark az Új Köztemetőben.

395. *Makra Ernőné:* Hadisírok és hadifogoly temetők. = Hadifogoly híradó. 2001. 5. 3-4., 6. 3-4.

396. Hol sírjaink domborulnak. = M. szárnyak. 29. 2001. 297-298.
repülős katonasírok

397. *Helgert Imre:* A magyar hősök emlékköve. = Ármádia. 2001. 7. 52-53.
Hősök tere

398. *Helgert Imre:* A Hősök Emlékköve. = Új honvédségi szle. 2001. 12. 145-152.

399. *Helgert Imre:* Nemzeti Emlékhely a Hősök tere. = Bolyai szle. 2001. 3. 7-33.

400. *Szabó Lajos, H.:* Negyvennyolcas emlékművek, honvédsírok Veszprém megyében. Pápa, Jókai Mór Városi Kvt., 2000. 200 p. ill.

401. *Fónagy Zoltán:* A magyarok szégyenoszlopa a Várban. Előbb száműzték a Szent György térről, majd szétbontották a Pestet lövető Hentzi generális emlékművét. = Népszabadság. 2001. 162. 34.

402. *Bősze Sándor:* A kaposvári szovjet emlékmű felépítése, 1945. = Somogy megye múltjából. 2000. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 2000. 177-194. (Levéltári évkönyv, 31.)

403. *Bodolay Gyula; Csabai István:* Hadifogoly hadosztály a Gulágokon. Emlékművet állítottak Temesváron a láger több tízezer áldozatának. [Riporter:] Stefka István. = M. nemzet. 2001. 117. 5.

404. Megbékélt emlékezet. = Top gun. 2001. 10. 24-25.
Emlékmű állítása Magyarországon hősi halált halt amerikai pilótáknak.
405. *Buday László:* Vitéz Tóth Lajos emléktáblája Újfehértón. = M. szárnyak. 29. 2001. 155-156.
406. *Amaczi Viktor:* „A szabadság nincs ingyen". A koreai háború katonáinak emlékműve. = Haditechnika. 2001. 4. 96-97.

A haditechnika története

407. *Túróczi Attila:* A 39M géppisztoly. 1. rész. = Haditechnika. 2001. 4. 60-64.
408. *Horváth János:* A német 21 centiméteres messzehordó ágyú története. = Haditechnika. 2001. 1. 80-85.
409. *Sárhidai Gyula:* A kónikus csövű páncéltörő ágyúk egyes típusai – brit szemszögből. = Haditechnika. 2001. 4. 78-79.
410. *Schmidt László:* Harckocsik elleni, német mágneses kumulatív akna a második világháborúban. = Haditechnika. 2001. 4. 92-94.
411. *Sárhidai Gyula:* Lánctalpas legendák. 40 M Nimród páncélvadász és légvédelmi gépágyú és a 43 M Lehel sebesültszállító jármű. = Top gun. 2001. 10. 62-63.
412. *Papp Dezső:* Juhász István lőelemképzője. = Ármádia. 2001. 7. 36-37.
413. *Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* A Magyar Honvédség légvédelmi lövegei a két világháború között. = Haditechnika. 2001. 2. 8-11.
414. *Schmidt László:* A „repülőköl", a második világháború német kézi-légelhárító fegyvere. = Haditechnika. 2001. 2. 94-95.
415. *Mészáros Károly:* Légvédelmi tüzéreszközök a magyar hadseregben 1950-től napjainkig. = Haditechnika. 2001. 3. 63-69.
416. *Fricke, Hans-Dierk:* Geschichte der Kriegsraketen und Raketenartillerie im 19. Jahrhundert. Bonn, Bernard u. Graefe, 2001. 480 p. ill. (Wehrtechnik und wissenschaftliche Waffenkunde, 13.)
Katonai célú rakéták és rakétatüzérség a 19. században. – Magyar vonatkozásokkal.
417. *Ács Tibor:* Sikeres magyar rakétakísérlet, 1848. december 1-jén. = Haditechnika. 2001. 1. 10-16.
418. *Hatala András:* A magyar 60 mm-es 44M kézi rakétavető. [1-2. rész.] = Haditechnika. 2001. 1. 75-79., 2. 79-85.
419. *Sárhidai Gyula:* A 44M Lidérc és a 44M Buzogányvető rakéta haditechnikai elsőségei. = Haditechnika. 2001. 4. 83-86.
420. A Draco-program, „titkos" rakétaindítások Cape Canaveralból 1959-ben. (Ford.) = Haditechnika. 2001. 1. 51-53.
421. A Szovjet Haditengerészeti Flotta korai ballisztikus rakétarendszerei. Összeáll. Villányi György. = Haditechnika. 2001. 2. 36-41.
422. *Sárhidai Gyula:* NATO-arzenál. A Thor közép-hatótávolságú ballisztikus rakéta. = Top gun. 2001. 7. 46-47.
423. *Sárhidai Gyula:* NATO-arzenál. A Jupiter közép-hatótávolságú rakéta. = Top gun. 2001. 8. 40-41.
424. *Sárhidai Gyula:* NATO-arzenál. A Redstone hadműveleti rakéta. = Top gun. 2001. 9. 42-43.
425. *Sárhidai Gyula:* NATO-arzenál. Az első amerikai ballisztikus rakéta, a Corporal. = Top gun. 2001. 10. 40-41.
426. *Poór István:* A hazai felderítő páncéljármű fejlesztéséről. FUG D-442. = Haditechnika. 2001. 2. 11-14.
427. *Poór István:* A hazai felderítő páncéljármű fejlesztéséről. FUG-D-442. = HTI 1920-2000. Bp. 2001. 26-29.
428. *Sárhidai Gyula:* NATO-arzenál. A Warrior FV-510-es harcjárműcsalád. = Top gun. 2001. 6. 46-47.
429. *Schneider, Wolfgang:* Tiger im Kampf. 1-2. Winnipeg, Schneider Armour Research, 2000-2001. 2 db (484, 444 p.) ill.
A Tigris harckocsi alkalmazása. 1-2. köt. – Magyar vonatkozásokkal.
430. *Nagy Dávid:* Modellezett legenda. A Tigris harckocsi pályafutása. = Belvedere merid., 2001. 5-8. 49-57.
431. *Sárhidai Gyula:* Lánctalpas legendák. 3., Ansaldo kisharckocsik a M. Kir. Honvédség kötelékében. = Top gun. 2001. 2. 62-63.
432. *Sárhidai Gyula:* Lánctalpas legendák. 2., A 38/42 M Toldi-IIA és a 43 M Toldi-III. könnyű harckocsi. = Top gun. 2001. 1. 51-53.
433. *Sárhidai Gyula:* Lánctalpas legendák. 40M Turán közepes harckocsi. = Top flight. 2001. 1. 64-65.
434. *Péter Zsolt:* Az M-1 Abrams harckocsicsalád. 1-2. rész. = Haditechnika. 2001. 2. 31-35., 3. 23-28.

435. *Sári-Nagy Pál:* Az uránlőszer. = Élet és tud. 2001. 4. 107-110., 5. 134-135.
A 2. rész címe: Harckocsi – harckocsi ellen.

436. *Sárhidai Gyula:* NATO-arzenál. Az M 60-as harckocsicsalád. = Top gun. 2001. 1. 38-39.

437. *Sárhidai Gyula:* NATO-arzenál. F.V. 4201. Chieftain nehéz harckocsi. = Top gun. 2001. 2. 38-39.

438. *Sárhidai Gyula:* NATO-arzenál. A Chieftain harckocsicsalád járművei. = Top gun. 2001. 3. 38-39.

439. *Sárhidai Gyula:* NATO-arzenál. A Centurion harckocsicsalád. = Top gun. 2001. 4. 38-39.

440. *Sárhidai Gyula:* NATO-arzenál. A Scorpion VF101 felderítő harckocsicsalád. = Top gun. 2001. 5. 38-39.

441. *Kenyeres Dénes:* Sugárhajtóművekkel felszerelt, lánctalpas speciális tűzoltójármű. 1-2. rész. = Haditechnika. 2001. 2. 61-64., 3. 72-75.

442. *Somos András:* A Magyar Honvédség állandó jellegű híradásának kiépítése az 1970-80-as években. = Bolyai szle. 2001. 1. 136-142.

443. *Prokob Tibor; Berkovics Gábor:* Radarfejlesztések Magyarországon a második világháború alatt a Haditechnikai Intézet irányításával. = HTI 1920-2000. Bp. 2001. 7-10.

444. *Berkovics Gábor:* A Magyar Honvédség első lokátorai. = Nemzetvédelmi egyet. közl., 2001. 1. 164-177.

445. *Mazán Pál; Galló László:* Uszályhidak a nagyfolyami átkelés szolgálatában. = HTI 1920-2000. Bp. 2001. 30-33.

446. *Aichelburg, Wladimir:* Schlachtschiffe Österreich-Ungarns. Die Habsburg-Klasse. Habsburg, Árpád und Babenberg in zeitgenössischen Dokumenten. Wien, NW, Neuer Wiss, Verl., 2001. 112 p. ill. (Österreichs Schifffahrt in alten Ansichten. Album 3.)
Az Osztrák-Magyar Monarchia hadihajói. Habsburg hajóosztály.

447. *Ramoser, Chirstoph:* K. u. k. Schlachtschiffe in der Adria Österreich-Ungarns Tegetthoff-Klasse. Wien, ÖBV Pedag. Verl., 1998. 368 p. (Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten, 11.)
Az Osztrák-Magyar Monarchia hadihajói az Adrián. Tegetthoff hajóosztály.

448. *Sieche, Erwin F.:* Őfelsége Szent István nevű hadihajója. Magyarország egyetlen, szerencsétlen sorsú dreadnoughtja. 1-3. rész. = Haditechnika. 2001. 2. 15-20., 3. 18-22., 4. 5-9.

449. *Csonkaréti Károly:* Őfelsége cirkálója, a Kaiserin Elisabeth. = Belvedere merid., 2001. 1-2. 58-66.

450. *Ward, John:* Hadihajók. Debrecen, Hajja, 2001. 96 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Ships of World War II

451. *Sárhidai Gyula:* Tengerek szürke farkasai. Bp. Petit Real, 2001. 262 p. ill. (Petit military könyvek)

452. *Réti Balázs:* Az Admiral Graf Spee története. = Társad. és honv. 2001. 1. 114-124.

453. *Réti Balázs:* A Hood csatacirkáló. = Új honvédségi szle. 2001. 4. 115-124.

454. *Amaczi Viktor:* Világháborús halálhajók. = Ármádia. 2001. 2. 38.
Japán hadifogoly-szállító teherhajók

455. *Hardy Mihály:* Csendes-óceáni harcos. = Top gun. 2001. 12. 56-60.
Intrepid repülőgép-hordozó Pearl Harbor-nél.

456. *Szóránd Tamás:* Repülőgép-hordozók akcióban. Amerikai és brit egységek Közép-Ázsiában. = Aero magazin. 2001. 11. 30-31.

457. *Szabó Miklós:* Kurszk atomtengeralattjáró katasztrófája. = Haditechnika. 2001. 3. 34-39.

458. *Sisa András:* A Caproni Ca-310-es és a Caproni Ca-135-ös repülőgépek a Magyar Királyi Honvéd Légierőben. = Haditechnika. 2001. 1. 86-95.

459. *Becsei Miklós:* Levente II, a magyar Bücker Jungmann. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 155-156.

460. *Becsei Miklós:* Fábián András és a Levente. = Aviator internat. 36. 2001. 52-57.
A Levente II. iskolarepülőgép története. (1938.)

461. *Kovács Béla:* Az ismeretlen „Tűzok". = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 163-166.

462. *Zsák Ferenc:* A Tu-2 „Túzok" bombázó Magyarországon. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 157-162.

463. *Vajda Ferenc Antal:* A szerencsétlen sorsú Me 210 romboló. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ. 2001. 151-154.

464. *Papp Dezső:* A Reichenberg nyomában. = Ármádia. 2001. 7. 32-33.
Fieseler Fi-103 robotrepülőgép

465. *Somogyi Pál:* A Ju 86 repülőgépek szerepe a szállító századnál. = M. szárnyak. 29. 2001. 47-48.

466. *Barna Péter:* Douglas TBD-1 Devastator. = Haditechnika. 2001. 4. 91-92.

467. *Bartha Tibor:* Magyarország II. világháborús bombázásakor alkalmazott brit bombák. 1-2. rész. = Haditechnika. 2001. 3. 90-93., 4. 68-72.

468. *Jánkfalvi Zoltán:* Két kiegészítés a „Délibábok légterében" című könyv olvasóinak. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 21-24.

469. *Iván Dezső:* Fél évszázados a magyar repülés sugárhajtású korszaka. = M. szárnyak. 29. 2001. 124-133.

470. *Szepesi József:* Fél évszázada rendszeresítették az első sugárhajtású repülőgépet a MiG-15-öst. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 225-232.

471. *Szepesi József:* Fél évszázada rendszeresítették a MiG-15öst. = Új honvédségi szle. 2001. 11. 102-112.

472. *Zsák Ferenc:* Az első lökös. Ötven éve kezdődött a sugárhajtóműves repülés Magyarországon. = Aero magazin. 2001. 9. 52-56.

473. *Mészáros András:* Kétüléses huszonegyesek. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 171-180.

474. *Zsák Ferenc:* A lokátoros elfogóvadász. A MiG-17PF. = Aero magazin. 2001. 12. 64-68.

475. *Gál József:* Búcsú a fegyverektől. 2. Floggerek és Fitterek. = Top gun. 2001. 1. 16-21.
MiG-23

476. *Toperczer István:* B-52-es vadászat Vietnamban. MiG-ekkel az amerikai légierő ellen. = Aero magazin. 2001. 7. 66-67.

477. *Vázsonyi Miklós:* Amerikai léggömb és MiG-15 összeütközése 1955. július 29-én. = Haditechnika. 2001. 2. 58-60.

478. *Hérincs István; Zsák Ferenc:* MiG-21PF vadászrepülőgép honi alkalmazása. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 167-170.

479. *Szigeti Szilveszter:* A jugoszláv légierő korábban használt sugárhajtású kiképző repülőgépei. 1-2. rész. = Haditechnika. 2001. 3. 28-33., 4. 22-28.

480. *Kenyeres Dénes:* Az AN-24V típusú repülőgépek a magyar légierő hadrendjében. 1. rész. = Haditechnika. 2001. 4. 55-59.

481. *Urbán István:* A navigáció fejlődése a XVIII. századig. = Repüléstud. közlem./ ZMNE. 32. 2001. 145-155.

482. *Gál József:* X-akták, avagy Fejezetek a szovjet kísérleti repülés történetéből. 51-59. = Top gun. 2001. 1. 2.; 2. 2., 23; 3. 2.; 4. 2.; 5. 2., 9.; 6. 2., 13.; 7. 2., 13.; 8. 2., 9.; 9. 2., 13.; 10. 2., 21.

483. *Gál József:* X-akták. (Folyt.) = Top flight. 2001. 1. 1., 13.; 2. 1.

484. *Punka György:* Harcias égi macska. F4-F2 Wildcat. = Aero magazin. 2001. 3. 57-61.

485. *Punka György:* A pokol macskája. Az F6F Hellcat. = Aero magazin. 2001. 4. 57-61.

486. *Barna Péter; Barna Zsolt:* A harckocsivadász. Ju-87G. = Aero magazin. 2001. 4. 72-73.

487. *Punka György:* Háborús kényszermegoldás. Savoia Marchetti SM. 75. = Aero magazin. 2001. 5. 56-59.

488. *Punka György:* A „Csatabárd". Curtiss P-40-es. = Aero magazin. 2001. 11. 57-62.

489. *Horváth Zoltán:* Epizódok a 80 éves RAF történelemkönyvéből. 35-41. = Top gun. 2001. 1-6. 56-59., 7. 60-63.

490. *Gál József:* Égi kémek. 1-2. = Top gun. 2001. 5. 14-17., 6., 9.
U-2, SR-71 Blackbird

491. *Gál József:* General Dynamics F-111 Aardvark. 1-3. = Top gun. 2001. 2. 24-28., 3. 18-21., 4. 12-15.

492. *Sárhidai Gyula:* Az első amerikai robotrepülőgépek, a Matador és a Mace. = Top flight. 2001. 2. 40-41.

493. *Gál József:* Láthatatlan repülők. A lopakodók története. 1-2. = Top gun. 2001. 2. 4-7., 3. 10-13.

494. *Zord Gábor László:* Lapracsiszolt Lopakodó. F-117-es a „görény művektől". = Aero magazin. 2001. 6. 24-29.

495. *Punka György:* Hangtalan ellenfél. Fejezetek a német szállítóvitorlázás történetéből. = Aero magazin. 2001. 6. 57-61.

496. *Gál József:* Sárkánytojás. Shenjang J-8 és J-8 II. kínai vadászgép. = Top gun. 2001. 7. 20-22.

497. *Zsák Ferenc:* Einstandolt iskolagép. A Jak-18 Fürj. = Aero magazin. 2001. 5. 52-55.

498. Liszunov Li-2. Összeáll. (Mészáros András, Zsaludek Endre). Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 65 p. ill. (Aero História típusismertető, 1.)

499. *Zsák Ferenc:* Forgószárnyas futár. Magyar Mi-1-esek. = Aero magazin. 2001. 2. 62-66.

500. *Zsák Ferenc:* A sokarcú Mi-4-es. = Aero magazin. 2001. 4. 62-65.

501. *Kenyeres Dénes:* Pontosítás két korábbi íráshoz. = Új honvédségi szle. 2001. 7. 125-128.
Nyári Zsolt: A forgószárnyas repülés fejlődése a magyar fegyveres erőknél 1957-1980. = u.o. 2000. 8. 136-142.
Kenyeres Dénes: Észrevételek... = u.o. 2000. 12. 84-87.

502. *Amaczi Viktor:* Repülőgépek a koreai háborúban. = M. szárnyak. 29. 2001. 145-147.

503. *Markovskij, Viktor:* Forró égbolt Afganisztán felett. A Szu-24-es frontbombázók. 3. rész. = Haditechnika. 2001. 4. 32-35.

504. *Zainkó Géza; Kesler, Earl M.:* Ferihegy 1944. júl. 2-án és 2000. szept. 9-én. = M. szárnyak. 29. 2001. 172-180.

505. *Hadnagy Imre József:* Ikarosz fiai a Nagykunságban. = Repüléstud. közlem./ZMNE. 33. 2001. 7-27.
A kunmadarasi repülőtér és az ottani magyar katonai repülés története.

506. Fél évszázad a hazai légtér védelmében. Az ezred és a bázis rövid története. = Aviator internat. 35. 2001. 38-39.
Kunmadarasi vadászrepülő ezred

507. *Vándor Károly:* Az atombunker hallgatag őrei. Kunmadaras. Közép-Európa legnagyobb katonai repülőtere. = Top gun. 2001. 2. 14-19.

508. *Varga György:* Gorzset, konyec. = Top flight. 2001. 1. 42-45.
A debreceni epreskerti szovjet repülőtér.

509. *Zsák Ferenc:* A kezdetektől az államosításig. A tököli repülőtér története. = Aero magazin. 2001. 7. 68-71.

510. *Gibás Andor:* Szemelvények a magyar ejtőernyőzés történetéből 1945-ig. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ. 2001. 7-16.

511. *Prokob Tibor; Búza Tibor:* A Föld-Hold távolság megmérése. Az 1946-os Holdreflexiós kísérlet megismétlése mai eszközökkel. = HTI 1920-2000. Bp. 2001. 11-14.

A katonai jog, a háborús bűnök története

512. *Takács Levente:* Zsákmány és zsákmányszerző. (Szemle.) = Klió. 2001. 1. 34-36.
Churchill, J. Bradford: Ex quod vellent facerent: Roman magistrates' authority over praeda and manubiae. = Transactions of the American Philological Association 129. 1999. 85-116.
A római tisztviselők rendelkezési joga a preada és manubiae fölött.

513. *Segeš, Vladimír:* Legislatívno-právny rámec Uhorského vojenstva za kral'a Mateja Korvína. = Vojenská história. 2001. 2. 3-18.
A magyarországi hadügyek törvényhozói-jogi keretei Mátyás király korában.

514. *Földesi Margit:* A magyar jóvátétel és ami mögötte van... = Társad. és honv. 2001. 2. 139-151.

515. *Földesi Margit:* Magyar jóvátétel. Megalázó tárgyalási procedúra a Szovjetunióval. = M. nemzet. 2001. 35. 30-31.

516. *Földesi Margit:* Kifizetés magánvagyonból. Magyar jóvátétel Csehszlovákiának és Jugoszláviának. = M. nemzet. 2001. 76. 24.

517. A NATO szerződései a magyar jogrendszerben. Dokumentumgyűjtemény. Szerk. Gerelyes István. Bp. Osiris, 2001. 287 p.

518. *Sitkei Levente:* Jaj a legyőzötteknek! – Lipcsétől Hágáig. = M. nemzet. 2001. 174. 6.
Nemzetközi bíróságok a háborús bűnösök felelősségre vonására Napóleontól napjainkig.

519. *Kovács István:* Számkivetettek. Agaton Giller és Wiktoria Sliwowska névsorai. = M. nemzet. 2001. 268. 30.
Lengyelek a cári börtönökben, 18-19. sz.

520. *Hermann Róbert:* A gaz mérges gyökerei. Haynau levele. = M. nemzet. 2001. 234. 27.

521. *Skrabski Fruzsina:* A megtorlás lépcsői. Hatszáz embert ítéltek halálra 1849-ben. = M. nemzet. 2001. 234. 27.

522. *Fáy Zoltán:* „Ne sírjon barátom!" Akik vesztőhelyre kísérték a vértanúkat. = M. nemzet. 2001. 234. 26.
Arad

523. *Fónagy Zoltán:* A megbüntetett főváros, anno 1849. Már július 23-án és 24-én meg-

történtek az első nyilvános kivégzések. = Népszabadság. 2001. 234. 40.

524. *Rosonczy Ildikó:* Utolsó istenhozzád. A kivégzések már januárban elkezdődtek. = M. nemzet. 2001. 234. 26.

525. *Tóth Vilmos:* „Nevük a bitófán kiszegeztetendő" = Népszabadság. 2001. 222. 40. 1849.

526. *Szakály Sándor:* Címkézés nélkül. Nézőpontok a vörösterrorról, a fehérterrorról és Horthy Miklósról. [Riporter:] Stefka István. = M. nemzet. 2001. 23. 36.

527. *Ormos Mária:* Horthy Miklós és a magyarországi holokauszt. [Riporter:] Erdei Éva = M. hírlap. 2001. 94. 9.

528. *Karsai László:* Holokauszt. [Bp.] Pannonica, 2001. 426 p.
Ism.. Valachi Anna: Sárga és vörös csillagos vészkorszakok. Történelmi kézikönyvek Hitler és Sztálin lágereiről. = Népszabadság. 2001. 167. 13.

529. *Kun Tibor:* Náci irtóhadjárat az olasz polgári lakosság ellen. (Szemle.) = Klió. 2001. 1. 115-117.
De Felice, Franco: I massacri di civili nelle carte di polizia dell' Archivio centrale dello stato. = Le memorie della Repubblica. Scandicci, La Nuova Italia, 1999. 3-50.

530. *Pilcz Nándor:* Újvidék: A vizsgálat esélye. Csanak az 1944-es vérengzés áldozatairól. = Népszabadság. 2001. 3. 6.

531. *Szita Szabolcs:* A Gestapo Magyarországon a német megszállás után. = Múltunk. 2001. 1. 59-105.

532. Genocide and rescue. The holocaust in Hungary 1944. Ed. David Cesarani. Oxford, New York, Berg, 1997. 220 p.
Ism.: Pohl, Dieter: = Historische Zeitschrift. 2001. 1. 253.

533. *Szoboszlay Mónika:* Mementó. A kárpátaljai magyar holocaust története Técső tragédiájának tükrében. Técső, Magánkiad., 2000. 110 p.

534. Rumanien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941-1944. Hrsg. Mariana Hausleitner, Brigitte Mihok, Juliane Wetzel. Berlin, Metropol, 2001.
Ism.: Ungváry Krisztián. = Hadtört. közl. 2001. 4. 744-746.

535. *Scipiades Ivan:* Jedwabne megosztja Lengyelországot. Tomasz Gross kényelmetlen könyve kapcsán tart a vita az 1941-es véres antiszemita pogrom tanulságairól. = Népszabadság. 2001. 153. 6-7.
Gross, Tomasz Jan: Sasiedzi

536. *Michnik, Adam:* A jedwabnei bűntény. = Népszabadság. 2001. 82. 24-25.

537. Jedwabne. Összeáll. Szász István. = Népszava. 2001. 151. Szép szó. 1.

538. *Kepecs Ferenc:* Szomszédaikat gyilkolták és rabolták ki. = Népszava. 2001. 146. 9. Jedwabnei pogrom, 1941.

539. *Kádár Gábor; Vági Zoltán:* Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből. Bp. Osiris, 2001. 304 p. (Osiris zsebkönyvtár)

540. *Szőcs László:* A Wallenberg-rejtély újabb kérdőjelei. = Népszabadság. 2001. 10. 6.

541. *Eichmann, Adolf:* Tárgyalástól ítéletig. Feljegyzések a börtönből. Bp. Tiefer, 2000. 343 p.
Ism.: Rozsnyói Ágnes. = Múltunk. 2001. 3. 350-356.

542. *Miklós Gábor:* Nácikat alkalmazott és védett a CIA. = Népszabadság. 2001. 100. 3.

543. *Bilkei-Gorzó Borbála:* Konrad Kalejs dicstelen hazatérése. Ausztráliában háborítatlanul élhetnek a háborús bűnösök? = M. hírlap. 2001. 135. 8.

544. *Pritz Pál:* Bárdossy László. [Érd], Elektra, 2001. 186 p. (Élet-kép)
Ism.: Dombrády Lóránd. = Hadtört. közl. 2001. 4. 741-744.
Köpeczi Béla. = M. tudomány. 2001. 10. 1250-1251.

545. *Pritz Pál:* A Bárdossy-per. Bp. Kossuth, 2001. 207 p. (Híres politikai perek)

546. Bárdossy és a háborús felelősség. Részletek Pritz Pál új könyvéből. = Népszabadság. 2001. 23. 29.

547. *Pritz Pál:* Bárdossy László a perben. = História. 2001. 2. 28-29.

548. *Pritz Pál:* Válasz Perjés Gézának. = Hadtört. közl. 2001. 4. 707-710.
Perjés Géza: Bárdossy László és pere. = u. o. 2000. 4.

549. *Perjés Géza:* Viszontválasz Pritz Pálnak. = Hadtört. közl. 2001. 4. 735-738.

550. *Clementis-Záhony Botond:* Hozzászólás Perjés Géza Bárdossy-tanulmányához. = Hadtört. közl. 2001. 4. 726-734.

551. *Jaszovszky László:* Észrevételek Perjés Géza „Bárdossy László és pere" című tanulmányához. = Hadtört. közl. 2001. 4. 711-725.

552. *Jaszovszky László:* Bárdossy-per: az igazság követelménye és a történelem. 1-2. = M. nemzet. 2001. 182. 6., 183. 6.

553. *Ormos Mária:* Bárdossy felelőssége vitathatatlan. Interjú – – történészprofesszorral. [Riporter:] Erdei Éva. = M. hírlap. 2001. 17. 5.

554. *Sipos Péter:* Bárdossy László pályája. = História. 2001. 3. 21-22.

555. *Sipos Péter:* Bárdossy László politikája. = M. hírlap. 2001. 23. 7.

556. *Szakály Sándor:* Bárdossy, a mondvacsinált politikai bűnbak. [Riporter:] Szőcs Zoltán. = M. fórum. 2001. 11. 13.

557. A vértanú miniszterelnök igazságáért. = M. fórum. 2001. 2. 1.
Bárdossy László

558. *Hegyi Gyula:* A nemzetnek okozott kárt. Révész Sándor: Szellemtörténet. Ungváry Krisztián: Kell-e félni Bárdossytól? = Népszabadság. 2001. 29. 24-25.

559. *Valki László:* Bárdossy a népbíróság előtt. A felelősségre vonás jogi megalapozottsága. = História. 2001. 2. 26-27.

560. *Simon Zoltán:* Miniszterelnökségtől a népbíróságig. = Népszava. 2001. 20. 6.
Bárdossy László

561. *Varga László:* Történelem, jogszolgáltatás, politika. „Bárdossyért szól a harang?" = Élet és irod. 2001. 6. 9.

562. *Tilkovszky Lóránt:* Bajcsy-Zsilinszky két memoranduma Bárdossy miniszterelnökhöz. = Századok. 2001. 3. 649-696.

563. *Vigh Károly:* Zsilinszky kontra Bárdossy. „Iszonyú a történelmi felelősség, ami Rád nehezedik" = M. nemzet. 2001. 26. 7.

564. GULAG. A szovjet táborrendszer története. Szerk. Krausz Tamás. [Bp.] Pannonica, 2001. 440 p.
Ism. Valachi Anna: Sárga és vörös csillagos rémkorszakok. = Népszava. 2001. 167. 13.

565. *Gereben Ágnes:* A gulág, amilyen valójában volt. = Népszava. 2001. 240. Szép szó. 3.

566. *Németh Ferenc:* Történelem a kövek árnyékában.Recsk kényszermunkatábor. = Élet és tud. 2001. 8. 236-238.

567. Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945-1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában. Szerk. Okváth Imre. Bp. Történeti Hivatal, 2001. 353 p.
Szerzők: Okváth Imre, Ötvös István, Böll Gábor, Kovács Zoltán András, Oroszi Antal, Markó György, Zsitnyányi Ildikó, Horváth Miklós, Zinner Tibor.
Ism.: Kacsó Lajos: A koncepciós perek titkai. = M. honvéd. 2001. 43. 6.

568. *Oroszi Antal:* A Sólyom-per. = Társad. és honv. 2001. 1. 46-55.

569. *Gergely Jenő:* A Mindszenty-per. Bp. Kossuth K., 2001. 200 p. (Híres politikai perek)

570. A Grősz-per előkészítése. 1951. Szerk. a bev. tanulmányt írta és a mutatókat összeáll. Szabó Csaba. Bp. Osiris, Budapest Főv. Lev., 2001. 409 p. (Párhuzamos archívum)

571. *Zétényi Zolt:* A sortűzperek a jövőnek üzennek. Emberiségellenes bűncselekmények nem évülhetnek el – véli – –. [Riporter:] Stefka István. = M. nemzet. 2001. 175. 5.

572. *Kahler Frigyes:* Döglődő sortűzperek. [Riporter:] Kurcz Béla. = M. hírlap. 2001. 250. 7.

573. *Takács István:* Mosonmagyaróvár. Az 1956. október 26-i vérengzés története. = Hadak útján. 478. 2001. 3-4.

574. *Hajba Ferenc:* Óvári sortűzper: tárgyalás után, ítélet előtt. = Népszabadság. 2001. 138. 7.

575. *Márványi György:* Ki lőtt először? = Élet és irod. 2001. 46. 13-14.
Gömöri György: Ötvenhatos tévhitek és legendák c. cikkéhez.

576. *Varga Imre:* Salgótarján nem felejt. A sortűzre emlékezünk. = M. fórum. 2001. 48. 5.

577. *Zinner Tibor:* A kádári megtorlás rendszere. Bp. Hamvas Int., 2001. 449 p. (Arc és álarc)

578. *Dinka Tibor:* Különös nekrológ 1956 novemberéről. = M. szárnyak. 29. 2001. 84-89.
Perbe fogott repülős tisztek.

579. *Sebők Anna, P.:* Az erdélyi 1956-os per. Beszélgetés az egykori rab Dávid Gyula irodalomtörténésszel. = Kortárs. 2001. 10. 3-16.

580. *Tófalvi Zoltán:* 1956 erdélyi mártírjai. (Részlet a Hamvas Intézet Kutatási programja alapján megjelenő Erdély mártírjai című kötetből.) = Kortárs. 2001. 12. 78-86.

581. *Hanthy Kinga:* Tisztítóper. A Legfelsőbb Bíróság rehabilitálta Vattay Antalt. = M. nemzet. 2001. 157. 36.

582. *Kepecs Ferenc:* Perbe fogják a vörös khmereket. = Népszava. 2001. 11. Szép szó. 2. Kambodzsa, 1975-1978.
583. *Fehér Pál, E.:* Prága példás pere. A tábornokot kivégezték, az ügyész hét évet kapott. = Népszabadság. 2001. 164. 7. Píka, Heliodor
584. Negyvenhat év népirtásért. Hága Krsztics szerb tábornokra rótta ki a legsúlyosabb ítéletét. = Népszabadság. 2001. 180.2. Krsztics, Radiszlav
585. *Füzes Oszkár:* Tizenkét év Milosevics. A rigómezei beszédtől a hágai Nemzetközi Törvényszékig vezető út. = Népszabadság. 2001. 157. 22-23.
586. *Rónay Tamás:* Milosevics tündöklése és bukása. = Népszava. 2001. 82. Szép szó. 2.
587. *Gubicza József:* A menekültügy nemzetközi és hazai történetéből. = Hadtudomány. 2001. 1. 122-126.

Veszteségek, a hadifogság története

588. *Tóth György, M.:* Austerlitz. Magyaroknak is temetője... = Ármádia. 2001. 2. 16.
589. *Hermann Róbert:* Vissza Erdélybe. Nyomozás háromezer hadifogoly után. = M. nemzet. 2001. 268. 31.
590. *Molnár Tibor:* Az I. világháború zentai áldozatai. Zenta, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, 2001. 197 p. ill. (Zentai monográfiai füzetek, 46.)
591. *Bus János; Szabó Péter:* Béke poraikra ... 2., Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Bp. Varietas '93., 2001. 1071 p. ill.
Ism.: K[acsó] L[ajos]. = M. honvéd. 2001. 50. 3.
H[ering] J[ózsef]: Dokumentumkönyv a II. világháborúban elesettekről. = M. fórum. 2001. 49. 7.
592. *Bus János:* Hadifogoly adatbázis az interneten. [Riporter:] Makra Ernőné. = Hadifogoly híradó. 2001. 4. 1-3.
593. *Stark Tamás:* Hadifogolylista a neten. = M. nemzet. 2001. 150. 18.
594. *Bognár Zalán:* Magyarország második világháborús hadifogoly-vesztesége. = 60 éve kezdődött a II. világháború. Nemzetközi tudományos emlékülés előadásainak anyaga. Uzshorod, Misztecka línia, 2001. 46-54.
595. *Damó Elemér:* Műszaki akna robbanásától hősi halált halt katonák (a háború kezdetétől az Árpád-vonal megszállásáig.) = Műszaki kat. közl. 2001. ksz. 54-60.
596. *Gocz József:* 3006 év hadifogságban. Sepsiszentgyörgy, Charta, 2001. 237 p. (Múltidéző)
597. Hódmezővásárhely és környéke. Volt Leventék és Hadifoglyok Baráti Körének egy évtizede, 1988-1999. Közread. Tárkány Szűcs Imre. Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhelyi Hősi Emlékművek Ápolásáért Alapítv., 2000. 111 p. ill.
Hozzákötve A vásárhelyi leventék háborús kálváriája. Szeged, 1990. című kötethez.
598. Emlékek... Szerk. Antalfy István. (Folyt.) = Hadifogoly híradó. 2001. 1. 3-6., 2. 3-6., 3. 4-6., 4. 4-6., 5. 5-6., 6. 5-10.
599. *Lagzi István:* A Magyarországon internált lengyel katonák evakuációja a magyarországi „északi és nyugati régióból" 1939-1941. = Somogy megye múltjából. 2000. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 2000. 133-176. (Levéltári évkönyv, 31.)
600. *Hortobágyi Péter:* Francia hadifoglyok Magyarországon a második világháború idején. = Valóság. 2001. 8. 84-105.
601. *Ungváry Krisztián:* Népirtás – kollaboráció – megtorlás. A Szovjetunió emberveszteségei, 1941-1945. = Évkönyv/1956-os Int. 9., 2001. Magyarország a jelenkorban. Bp. 1956-os Int., 2001. 131-146. ('56)
602. *Erdős László:* A hadifogoly. Bp. Zrínyi, 2001. 237 p. ill.
Toma András
603. *Szepesi József:* In memoriam. A háború után újjászervezett magyar légierő halottai. = Új honvédségi szle. 2001. 2. 110-116.
604. Halottaink. [Összeáll.] Hafner József... [et al.] = M. szárnyak. 29. 2001. 271-283. 2001-ben elhunyt repülősök.
605. *Tóth Ferenc:* Második világháborús roncsok a Dunában. = M. szárnyak. 29. 2001. 49-55.
606. *Tóth Ferenc:* Világháborús roncsok a Duna Csepel-sziget és Paks közötti folyószakaszán. 1-2. rész. = Haditechnika. 2001. 1. 70-74., 2. 71-78.
607. *Tóth Ferenc:* Me 109 repülőgéproncs a szántóföld mélyén. = Haditechnika. 2001. 3. 77-81.

608. *Tóth Ferenc:* Heinkel 111 típusú repülőgép-maradványok a Vértes környékén. = Haditechnika. 2001. 4. 87-90.

609. *Papp Dezső:* Halifax a szántóföldben. Egy roncs utóélete. = Ármádia. 2001. 11. 52-53., 12. 51.

610. *Veress D. Csaba:* Egy amerikai bombázó katasztrófája Felsőörs közelében. = Militaria. 2001. 24. 842-845.

611. *Józsa Béla:* Egy párduc a tóban. = Militaria. 2001. 22. 762-772.
1944. Franciaország.

Helytörténet, vártörténet

612. *Szende László:* Magyarországi várak Rogerius korában. = Limes. 2001. 1-2. 107-120.

613. *Kaufmann, J. E.; Kaufmann, H. W.:* The Medieval fortress. Castles, forts and walled cities of the Middle Ages. London, Greenhill, 2001. 319 p. ill.
A középkori erődök. – Magyar vonatkozásokkal.

614. *Kőnig Frigyes:* Várak és erődítmények a Kárpát-medencében. Bp. Helikon, 2001. 2 db (888 számozatlan p., 85 p.) ill.
A szerző által készített 1582 várrajz, kézzel írott jegyzetekkel.

615. *Helgert Imre:* A térparancsnokságokról. = Új honvédségi szle. 2001. 6. 79-87.

616. Török Albert: A budai Vár északi bejárata, a Bécsi kapu. = Népszabadság. 2001. 4. 24.

617. *Bartos Mihály; Garbóci László:* Promontor és Tétény 1848-49-ben. Budafok, Savoyai Jenő Asztaltárs., 2000. 140 p. ill. (Lapok Promontor és Tétény történelméből, 1.)

618. *Papp Dezső:* Volt egyszer egy helyőrség. = Ármádia. 2001. 7. 28-29.
Cegléd

619. László Alajos Árpád történelmi irattára. Debrecen, 1956. október 23 – 1956. november 4. Szerk., szöveggond., jegyz. és bev. Kahler Frigyes, Domokos Ibolya, Kahler Ilona. Bp. Kortárs, 2001. 158 p.

620. *Csifféry Nándor:* Az első világháború és a két forradalom eseményei Dorogon, 1914-1919. = Dorogi füzetek, 13. Dorog, Dorog Város Barátainak Egyes., 1998. 45-68.

621. *Kövecs Imre; Csifféry Nándor:* Emlékiratok a II. világháború dorogi hónapjairól. = Dorogi füzetek, 15. Dorog, Dorog Város Barátainak Egyes., 1998. 21-121.

622. *Domokos György:* Az egri vár számítógépes rekonstrukciójának tapasztalatai. = Hadtört. közl. 2001. 4. 640-661. ill.

623. *Pető Bálint:* Az egri vár erőddé való átépítése 1552-1596 között. = Belvedere merid., 2001. 1-2. 4-39.

624. *Farkas Ferenc:* Magyar Honvédség Ercsi helyőrségének története. Ercsi, Ercsi Város Honv. Kult. Egyes., Honv. Nyugáll. Klubja, 2001. 209 p. ill.

625. *Takács Tibor:* Erdély várai. 1-4. = Új honvédségi szle. 2001. 9. 117-123., 10. 123-130., 11. 135-145., 12. 153-160.

626. *Sršan, Stjepan:* Osijek 1848./49. = Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova. Zagreb, Hrvatski inst. za povijest, 2001. 235-251.
Eszék (Osijek) városa 1848-49-ben.

627. *Tolnai Gergely:* Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. Esztergom, Esztergomi Vármúz., 2001. 121 p. ill. (Az Esztergomi Vármúzeum füzetei, 1.)

628. *Prohászka Péter:* Észrevételek Esztergom 10. századi szerepéhez. = Limes. 2001. 1-2. 7-30.

629. *Asztalos István:* Isaszeg. Bp. Száz magyar falu könyvesháza. [2001.] 193 p. ill.

630. *Benczik Gyula:* Az Őrség és a Hegyhát között. Részlet a szerző Ivánc című könyvéből. A török kiűzése és a Rákóczi szabadságharc. = Vasi szle. 2001. 1. 61-77.

631. *Takács Tibor:* Kárpátalja várai. 2-7. = Új honvédségi szle. 2001. 1. 104-109., 2. 122-127., 3. 108-117., 4. 109-114., 5. 125-133., 6. 127-131.

632. *Domokos György:* A kassai királyi hadszertár 1571. évi bevétel-kiadási jegyzőkönyve. = Végvár és ellátás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 67-84.

633. *Miklósi-Sikes Csaba:* Kolozsvár bástyái és városfalai. Adatok a középkori Kolozsvár katonai jellegű építkezéseihez. = Művészettört. ért. 2001. 3-4. 269-284.

634. *Bakay Kornél:* A középkori Kőszeg. Kőszeg, Jurisics Vár Műv. Közp., 2001. 367 p. ill.
A legendás ostrom évszázada: 213-272.

635. *Módos Ilona, B.:* A várak vára. Hét határon át: Szíria. = Élet és tud. 2001. 23. 720-723.
Krak des Chevaliers

636. *Hornyák Mária:* Martonvásár 1848-1849-ben. = Honismeret. 2001. 1. 52-57.

637. Magyarkanizsa 1848-49-ben. Forrásválogatás. Összeáll. Pejin Attila. Zenta, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, 1999. 69 p. ill.

638. *Kabay Dezső Tibor:* Forradalom az Isten háta megett és egyéb viszontagságok. Nyíregyháza, Nyíri Honv. Egyes., 2001. 181 p. (Nyíri Honvéd Egyesület kiadványai. Helytörténet, 2.)
1956.

639. *Sarusi Kiss Béla:* A murányi vár élelemellátása a 16. század második felében. = Végvár és ellátás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 237-276.

640. Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Vál., szerk., a tanulmányokat és a jegyzeteket írta Hudi József. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2001. 400 p. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések, 2.)

641. Pest megye monográfiája. 1. köt. 2. rész., A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közrem. szerk. Zsoldos Attila. Bp. Pest M. Monográfia Alapítv., 2001. 643 p. ill. + 7 térk. mell.

642. *Hegedűs Károlyné:* Az 1848-49-es szabadságharc emlékei Pest megyében. Leányfalu, Magánkiad., 2000. 342 p., 36 t. ill.
A Leányfalui Hóvirág Nyugdíjas Klub nevében benyújtott „Emléktúráink krónikája az 1848-49-es szabadságharc nyomában Pest megyében" című dolgozatának átdolgozott és bővített változata.

643. *Tőrös István:* Tábor a város szélén. = Top flight. 2001. 1. 29-32.
A pristinai magyar helyőrség.

644. *Forstner, Franz:* Twierdza Przemysl. Warszawa, Bellona, 2000. 320 p., 24 t. ill. (Twierdze i zamki obronne w Polsce)
Przemysl erődje.

645. *Idzikowski, Tomasz:* Forty twierdzy Przemysl. Przemysl, Region. Osrod. Kult., Eduk. i. Nauki w Przemyslu, 2001. 178 p. ill. + mell. (Fortyfikacje, 2.)
A Przemysl erőd.

646. *Nagy Miklós Mihály:* Kisváros, kis történelem. Jegyzetek Végh József Rétság című művéhez. = Társad. és honv. 2001. 1. 213-220.

647. *Kollmann Örs László:* Rimaszombat középkori története. = Tanulmányok a középkorról [Bp.] Argumentum, Pázmány Péter Kat. Egyet., 2001. 113-153. (Analecta mediaevalia, 1.)

648. *Balegová, Jana:* A sárosi vár Werner György idejében. = Műemlékvédelem. 2001. 3-4. 167-171.

649. *Hovanyecz László:* A leghűségesebb magyar város. Nyolcvan éve szavazott hovatartozásáról Sopron népe. = Népszabadság. 2001. 291. 11.

650. *Sarkady Sándor; Szabó Péter:* Soproniak a Don-kanyarban. Sopron, Edutech, 2001. 437 p.

651. *Balogh István:* A szabad hajdúk Szabolcs és Szatmár megyékben 1595-1617. = Szabolcs-Szatmár-Beregi szle. 2001. 1. 1-10.

652. *Bene János:* Szabolcs vármegye 1848-49-ben. (Szemle.) = Szabolcs-Szatmár-Beregi szle. 2001. 1. 104-106.
Szabolcs vármegye 1848/49-ben. Források. Vál. és szerk. László Géza. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Önkorm. Lvt., 2001. 591 p. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II. Közlemények, 22.)

653. *Borbás Emese:* A szatmári vár 17. század eleji gazdálkodása a provisori missilisek alapján. = Végvár és ellátás. Eger, Dobó I. Vármúz., 2001. 221-236.

654. *Vesnás Péter:* A szegedi vár. = Műemlékvédelem. 2001. 5. 279-285.

655. *Fekete István:* A szolnoki katonai repülés története. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ. 2001. 27-52.

656. *Apor Balázs; Fülöp Tamás:* Forradalom és megtorlás Szolnokon. = Sic Itur ad Astra. 2001. 3-4., Tanulmányok 1956-ról. 5-57.
Interjú Buda Ernővel, a Kőolajkutató és Feltáró Vállalat Alföldi Fúrási Kerület 1956 előtti főmérnökével: 29-55.

657. *Hangodi László:* Tapolca, egy volt zalai mezőváros a szabadságharcban. = Honismeret. 2001. 1. 41-52.

658. Tata katonái, 1869-1999. Szerk. Bártfai Ilona. Tata, Tata Helyőrség Nyugállományúak Klubja, 2001. 413 p. ill.

659. *Szabó Péter; Szilágyi Mihály:* Tolnai honvédek a Donnál, 1942-1943. Szekszárd, Babits K., [2001.] 395 p., 1 t. ill.

660. *Miklós Péter:* Újszentiván 1848/49-es történetéhez. = Belvedere merid., 2001. 5-87. 99-103.

661. *Borgó János:* Főtiszt egész törzsével kvártélyoz Vácott. = Népszabadság. 2001. 146. 30.
A váci helyőrség története.

662. *Lončarić, Magdalena:* Zbivanja 1848. u. Varaždinu i županiji Varaždinskoj. Odluke i zaključci gradskog i županijskog poglavarstva. = Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova. Zagreb, Hrvatski inst. za povijest, 2001. 275-300., 3 t.
Az 1848-as események Varasdon (Varaždin) és Varasd megyében a helyi és vármegyei elöljáróság döntései és határozatai alapján.

663. *Mészáros Gyula:* Forradalom és szabadságharc Veszprémben 1956. Tények, dokumentumok, visszaemlékezések. Veszprém, Művészetek Háza, 2001. 574 p., 48, 74 t. ill.

664. Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. [Főszerk. Vándor László, szerk. Kostyál László.] [Zalaegerszeg], Zala m. Múz. Ig., [2001.] 375 p. ill.

665. *Szőke Béla Miklós:* Mosaburg-Zalavár. = Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére., [Zalaegerszeg], Zala M. Múz. Ig., [2001]. 25-30.

666. *Vándor László:* A középkori várépítészet Zalában. = Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. [Zalaegerszeg], Zala M. Múz. Ig., [2001]. 49-52.

667. *Vándor László:* A zalai végvárrendszer a 16-17. században. = Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. [Zalaegerszeg], Zala M. Múz. Ig., [2001]. 89-96.

668. *Hermann Róbert:* Hadműveletek Zalában. Zalaiak a szabadságharcban. = Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. [Zalaegerszeg], Zala M. Múz. Ig., [2001]. 151-158.

669. *Csóti Csaba:* Káosz és megszállás Zala megyében 1918-ban. = Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. [Zalaegerszeg], Zala M. Múz. Ig., [2001]. 218-220.

670. *Szabó Péter:* Zalaiak a második világháborúban. = Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. [Zalaegerszeg], Zala M. Múz. Ig., [2001]. 277-286.

671. *Ravasz István:* A front szele megérinti Zala vármegyét. = Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. [Zalaegerszeg], Zala M. Múz. Ig., [2001]. 267-271.

672. *Kapiller Imre:* 1956 Zalában. = Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. [Zalaegerszeg], Zala M. Múz. Ig., [2001]. 297-300.

673. Zenta monográfiája, 1. [A kötet szerzői Dobos János ... et al.] Zenta, Dudás Gy. Múz. és Levéltárbarátok Köre, 2000. 398 p. ill.
A történeti részt írta: Dobos János, Pejin Attila, Szekeres László.

674. *Hanuliak, Václav:* A zólyomi Pusztavár kutatása. = Műemlékvédelem. 2001. 3-4. 161-166.

675. *Gárdonyi Máté:* 1944-45 eseményei a zselickislaki plébánia historia domusában. Forrásközlés. = Somogy megye múltjából. 2001. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 2001. 253-268.

Életrajzok, emlékezések

676. *Lukacka, Ján:* Korene šľachty na Slovensku. = História revue. 2001. 1. 6-9.
Az arisztokrácia gyökerei Szlovákiában. – Magyar vonatkozások.

677. *Steinhübel, Ján:* Osud prvých Arpádovcov. Úteky a návraty synov a vnukov kniežata Michala. = História revue. 2001. 2. 21-23.
Az első Árpádháziak sorsa. Mihály herceg fiának és unokájának menekülése és visszatérése.

678. *Csordás Lajos:* Az ismeretlen márciusi ifjak. = Népszabadság. 2001. 62. 36.

679. *Pataky Iván:* Magyar repülők, repülő magyarok. (Szemle.) = Új honvédségi szle. 2001. 4. 125-128.
Winkler László: Magyar repülők, repülő magyarok. Bp. Pallas Stúdió, 2000. 175 p.

680. *Spick, Mike:* A Luftwaffe bombázó ászai. Pilóták, repülőgépek, harceljárások. Debrecen, Hajja, 2001. 280 p., 16 t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Luftwaffe bomber aces

681. *André László:* Csendőr feladat? – – visszaemlékezése. = Hadak útján. 474. 2001. 10-11.

682. *Nagy N. Péter:* A csőcselék Angyalkövei. = Népszabadság. 2001. 247. 9.
Angyal István

683. *Szigetvári István:* Mi nem ezt akartuk. Beszélgetés – – nal, Angyal István harcostársával. [Riporter:] Révész Sándor. = Népszabadság. 2001. 247. 9.

684. *Bóra Ferenc:* Egy önkéntes huszártiszt a múltból. Balassi Bálint. = Új honvédségi szle. 2001. 8. 125-131.

685. *Z[achar] J[ózsef]:* Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. (Szemle.) = Új honvédségi szle. 2001. 7. 140-141.
Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Bp. Balassi, 2000. 160 p.

686. *Basó József:* Ember a drót mögött. Emlékezés tíz év rabságra, 1945-1955. Bp. Nemzetek Európája, 2001. 249 p.
Visszaemlékezés a Szovjetunió haláltáboraiban eltöltött időre.

687. *Hermann Róbert:* Bem apó. = M. tudomány. 2001. 3. 290-296.

688. *Krizsán László:* A bolserecki felkelés. Benyovszky Móric, a kamcsatkai fogoly. = Élet és tud. 2001. 38. 1190-1192.

689. *Boissau, R.:* Les debuts de Bercheny 1720-1743. 2. r. = Vivat hussar. 36. 2001. 27-48.
Bercsényi színrelépése Franciaországban, 1720-1743. 2. rész.
l. = u. o. 35. 2000.

690. *Becze Csaba:* Egy kitüntetés nyomában. = M. szárnyak. 29. 2001. 30-31.
Bertalan Árpád

691. *Boglár László:* Életben maradtam! Az 1945. február 11-i kitörés egyik túlélőjének visszaemlékezése. = Militaria. 2001. 24. 836-841.

692. *Tobak Tibor; Gál Gyula:* Egy lovagkereszt története. 3-8. = Top gun. 2001. 1. 22-24., 2. 20-22., 5. 22-23., 6. 18-19., 7. 18-19., 8. 19.
Buchner alakulat
Az 5-8. részt Gál Gyula írta.
1-2. = u. o. 2000. 11-12. 12.

693. *Jászay Magda:* Il cardinale Buonvisi, l' „eminenza grigia" nella guerra di liberazione dal turco. = Italianistica Debreceniensis. 8. 2001. 136-149.

694. *Csapó Béla:* Gyalogkatonából pilóta. – – visszaemlékezését papírra vetette Pusztai János. = M. szárnyak. 29. 2001. 25-27.

695. *Cserny Miklós:* Börtönakadémia. [Riporter:] Vincze Mária. = Top gun. 2001. 6. 52-55.

696. *Varga E. László:* Részlet Jan Emisarski, volt budapesti lengyel katonai attasé emlékirataiból, 1938-1940. = Hadtört. közl. 2001. 4. 662-688.

697. *Előri Elek:* Egy berepülőpilóta visszaemlékezései. = M. szárnyak. 29. 2001. 102-108.

698. *Boissau, R.:* Avant Chamborant, le premier Esterhazy, 1735-1743. = Vivat hussar. 36. 2001. 9-26.
Chamborant előtt az első Eszterházy, 1735-1743.
Eszterházy, Balint/Valentin/

699. *Fabinyi József:* Zsoldos tüzér voltam 1931-ben. Kis ismertető a lovakról. Bp. Mikes, 2001. 5-31., 35-48., 1 t.

700. *Farkas Pál; Tomcsányi József:* Egy romboló-rádiósiövész kalandjai... = M. szárnyak. 29. 2001. 20-24.

701. *Fekete József:* Életem fehéren-feketén. Ifjúságom, katonaságom és hadifogságom története a kaposvári Baross laktanyától az oranki hadifogoly lágerig, 1939-1947. Bp. Szerző, 2001. 102 p., 13 t. ill.

702. *Laubach, Ernst:* Ferdinand I. als Kaiser. Politik und Herrscherauffassung des Nachfolgers Karls V. Münster, Aschendorff, 2001. 783 p.
I.Ferdinánd császár politikája és nézetei.

703. A századparancsnok. Futó István hadinaplója 1944-ből. Tansegédlet. Írta és szerk. Szabó József János. Bp. Zrínyi Miklós Bajtársi Egyes., 2001. 75 p. ill.

704. *Sipos Gábor:* Gáspár András honvédtábornok emlékezete. Bihar, Bihari Ref. Egyházközs., 1999. 19 p. ill.

705. *Gebei Sándor:* A magyarországi Lengyel Légió „dsidás főhadnagya", Fredro Sándor. = Új hevesi napló. 2001. 11. 46-52.

706. *Geiszler Kálmán:* „Minden hiába volt." – – frontnaplója 1942-43. Közread. és bev. Poór Ferenc. = Honismeret. 2001. 2. 64-71.

707. *Göcsei Imre:* A szögesdrót mögött. Egy hadifogoly naplójából. Győr, Győr-Moson-Sopron M. Győri Lvt., 2001. 84 p. (Kisalföldi szemle, 1.)

708. *Gergely Jenő:* Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Bp. Vince, 2001. 351 p. ill.
Ism.: Keresztes Lajos: A radikalizmus vonzásában. Gömbös Gyula politikai pályaképe. = M. nemzet. 2001. 193. 33.
J[uhari Zsuzsanna]. = Élet és tud. 2001. 30. 943.

709. *Cserépfalvi-Galligan Katalin:* Egy másik Göring. Lejegyezte: Léderer Pál. = Népszabadság. 2001. 151. 22-23.
Albert Göring

710. *Kacsó Lajos:* Haris Béla ezredes újratemetése. = M. honvéd. 2001. 19. 7.

711. *Csák Gyula:* A tábornok halálos itala. = Új honvédségi szle. 2001. 10. 131-134.
Haynau, Jakob Julius

712. Búcsú Hegedűs Andrástól. 1922. október 31. – 1999. október 23. Szerk. Rozgonyi Tamás, Zsille Zoltán. Bp. Osiris, 2001. 345 p.

713. Ki volt Horthy Miklós? = Rubicon. 2001. 1.
Szerzők: Sakmyster, Thomas, Csonkaréti Károly, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Gergely Jenő, Ablonczy Balázs, Szakály Sándor, Makai Ágnes, Jalsovszky Katalin, Stemlerné Balogh Éva, Romsics Ignác, Szabó István, Pritz Pál, Barta Róbert, Ormos Mária.

714. *Sakmyster, Thomas:* Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918-1944. [Bp.] Helikon, 2001. 385 p. (Helikon universitas. Történelemtudomány)
Ism.: Pritz Pál. = Századok. 2001. 6. 1451-1456.

715. *Bencsik Gábor:* Horthy Miklós. A kormányzó és kora. Bp. M. Mercurius, 2001. 283 p. ill.
Ism.: Ablonczy Balázs: Kerek történet Horthy Miklósról. = M. nemzet. 2001. 262. 14.

716. Vitéz nagybányai Horthy Miklós. 1. ... szerk., sajtó alá rend., utószó: Bálint István János. Bp. Vitézi Szék, 2001. 373 p., LXX t. Hasonmás kiad. Eredeti kiad.: Bp. Singer és Wolfner, 1939.

717. Horthy Miklós. = M. fórum. 2001. 6. 13.

718. *Spira György:* Hrabovszky altábornagy tévelygései Péterváradtól Alamócig. Újvidék, Jugoszlávia M. Műv. Társ., 2001. 467 p. ill. (A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság Kiskönyvtára. Szociológia, jog és rokon társadalomtudományok, 4.)

719. *Szvák Gyula:* IV. Iván és I. Péter utóélete. Bp. M. Ruszisztikai Int., 2001. 255 p. (Ruszisztikai könyvek, 8.)

720. KádárJános bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949-1956. Szerk. és a bev. tanulmányt írta Varga László. Bp. Osiris, Bp. Főváros Levéltára, 2001. 727 p., 8 t. ill. (Párhuzamos archívum)
Ism.: Dési János: Kádár János, a kihallgató és a fogoly. = Népszava. 2001. 82. Szép szó. 5.
Két könyv Kádár Jánosról. = Népszabadság. 2001. 78. 9.

721. *Kadosa Árpád:* Viszontlátásra, hadnagy úr! 2. átdolg. és bőv. kiad. Bp. Tört. és Hagyományőrző és Hadisírgond. Alapítv. 2001. 252 p. (Militaria)

722. *Kacsó Lajos:* A páncélosoktató emlékei. = M. honvéd. 2001. 22. 8.
Káplán György

723. *Karai Sándor:* Képíró a csatamezőn. [Riporter:] Papp Dezső. = Ármádia. 2001. 6. 30-32.
haditudósító

724. *Szabó József:* Az aerodinamika óriása. 120 éve született Kármán Tódor. = M. szárnyak. 29. 2001. 240-242.

725. *Buda Attila:* Pest megye első embere: gróf Károlyi István 1848-49-ben. = Századok. 2001. 1. 121-134.

726. *Pálos Géza:* Katics János alhadnagy. = M. szárnyak. 29. 2001. 18-19.

727. *R[ozgics] M[ária]:* Egy igaz hazafi gondolatai. = M. fórum. 2001. 3. 9.
Kenessey Miklós huszártiszt

728. *Szakály Sándor:* 1901. július 25-én született Kéri Kálmán nyugállományú vezérezredes. = Ármádia. 2001. 8. 40-41.

729. *Macksey, Kenneth:* Kesselring. A stratégia német mestere a II. világháborúban. [Debrecen], Hajja 2001. 271 p., 16 t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Kesselring: German master strategist of the Second World War

730. *Király Béla:* Egy emigrációs küldetés 1956-ért. [Lejegyezte:] Stefka István. = M. nemzet. 2001. 181. 4.

731. *Pataky Iván:* A légi háborúk magyar lovagja. = Honvéd altiszti folyóirat. 2001. 1. 59-61.
Kiss József

732. *Isaacson, Walter:* Kissinger. Életrajz. Bp. Panem-GRafo, 2001. 783 p. 16 t.
Eredeti cím: Kisinger. A biography

733. *Kolozsvári Sándor:* A dolgozó népet szolgáltam? avagy Akik túlélték halálukat. Katonatörténetek harag és elfogultság nélkül, 1949-1989. Bp. ZMNE, 2001. 230 p.
Ism.: Harai Dénes: Harag és elfogultság nélkül. = Ármádia. 2001. 9. 50.

734. *Kolozsvári Sándor:* A Varsói Szerződés katonai vezetőinek környezetében. = Társad. és honv. 2001. 1. 141-149.
visszaemlékezés

735. *Vázsonyi Ottó:* Koppány, „a lázadó pogány". 1-2. = Belvedere merid., 2001. 3-4. 16-32., 5-8. 14-26.

736. *Krizsán Jánosné Korsós Ilona:* Ez egy egész élet. = Népszabadság. 2001. 247. 8.

Korsós József. Egy sorkatona halála, 1956.

737. Kossuth Lajos és Görgey Artúr levelezése, 1848-1849. Összeáll., szerk. és előszót írta Hermann Róbert. Bp. Osiris, 2001. 612 p. (Millenniumi magyar történelem. Források.)

738. *Köpeczi Béla:* Vetési Kökényesdi László kuruc diplomata és a császár katonája. 1680?-1756. Bp. Akad., 2001. 137 p.

739. *Polgárdy Géza:* 55 évvel ezelőtt hunyt el Kratochvil Károly, a Székely hadosztály parancsnoka. 1869-1946. = Hadak útján. 477. 2001. 18-19.

740. *László Károly:* Katonai életemből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között. Sajtó alá rend., jegyz., utószó: Pordán Ildikó. Bp. Terebess, 2001. 177 p.

741. *Brenner Vilmos:* Koronás urának hű szolgája volt csupán. Lehár Antal ezredes élete és szombathelyi működése 1918-1921 között. = Vasi szle. 2001. 2. 131-146.

742. *Levin, Hugh Neil:* Repülési napló. Lejegyezte: Szóránd Tamás. = Aero magazin. 2001. 6. 68-71.

743. *Apatóczky Ákos Bertalan:* Lin Piao zuhanása. A kínai honvédelmi miniszter halálának harmincéves rejtélye. = Népszabadság. 2001. 230. 7.

744. *Boritt, Gabor S.:* „És elérkezett a háború"? Abraham Lincoln és az egyéni felelősség kérdése. [Ford.] = Aetas. 2001. 2. 199-215.

745. *Borzsák István:* Sallustius Marius portréja. = Antik tanulmányok. 2001. 1-2. 53-62.

746. *Martin Kornél:* Martin Ferenc tartalékos hadnagy első világháborús feljegyzései. Harctér és orosz hadifogság. = Hadtört. közl. 2001. 1. 139-189.

747. *Márton András:* Belépő a Corvin közbe. – – egy őrült parancsról, a börtönkolhozról és Hruscsov aforizmájáról. [Riporter:] Kő András, Nagy J. Lambert. = M. nemzet. 2001. 246. 23.

748. *Kubinyi András:* Mátyás király. Bp. Vince, 2001. 171 p. (Tudomány – egyetem)

749. *Michna György:* A renitens eminens. [Riporter:] Vincze Mária. = Top gun. 2001. 7. 52-55.

750. *Michnay Gyula:* Mint Mohamed koporsója. Életrajzi írások. Szeged, Belvedere merid., 2001. 162 p. 13 t. (Szemtanú. Fiatalok mint a történelem szereplői)

751. *Michnay Gyula:* „Háborúságot szenvedtek miattam..." Titkokról vall fél évszázad után a recski szökevény. Lejegyezte: Illisz L. László. = Népszabadság. 2001. 121. 9. Részlet a könyvből.

752. *Czigler Klára:* Mikó Zoltán repülő vezérkari százados, posthumus vezérőrnagy, 1910-1945. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 215-216.

753. *Ölvedi Ignác:* Szemtanú és szereplő. [Riporter:] Varga Mihály. = Új honvédségi szle. 2001. 3. 90-93.

754. *Zsák Ferenc; Gibás Andor:* Elrepült az „öreg csatás". Pálóczi Gyula, 1932-2001. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2001. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2001. 199-200.

755. *Dobos Gyula:* A Perczelek. Szekszárd, Babits, 2001. 502 p. ill.

756. *Pintér Gyula:* Mindhalálig géppár. [Riporter:] Vincze Mária. = Top gun. 2001. 5. 48-51.

757. *Pünkösti Árpád:* Konok fedőnevű célszemély. Részletek egy Népszabadság-munkatárs titkosrendőrségi dossziéjából. = Népszabadság. 2001. 181. 26.

758. Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója. ... szerk., a bev. tanulmányt írta, a dokumentumokat, a személyes adattárat és a jegyzeteket összeáll. Sipos Péter. Bp. Palatinus, 2001. 258 p. (Korok és dokumentumok)
Ism.: Hovanyecz László: Egy liberális útja a nácizmusig. = Népszabadság. 2001. 76. 30.

759 *Fraser, David:* Rommel. [Szeged], Szukits, 2001. 560 p. ill.
Eredeti cím: Knight' cross. A life of field marshal Erwin Rommel

760. *Paál Gergely:* Az admirális. = Bolyai szle. 2001. 3. 34-43.
Ruyter, Michiel Adriaenszoon de (1607-1676)

761. Mary Rowlandson fogságának és szabadulásának elbeszélése. Sajtó alá rend. és az előszót írta: Zámbó Ildikó. Szeged, JATE, 2001. 56 p. (Documenta historica, 50.)
1675. indián-telepes háború

762. *Kertész István:* Ázsia ura. = História. 2001. 8. 8-10.
Nagy Sándor

763. *Sasvári Endre:* Az utolsó töltényig. Egy szemtanú visszaemlékezése Budapest ostromára, valamint helytörténeti vonatkozású kutatásai a Svábhegy környékén lezaj-

lott harcokról. = Hadak útján. 474., 475. 2001. 5-7., 4-5.

764. *Sebő Ödön:* A halálra ítélt zászlóalj krónikása. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Ármádia. 2001. 2. 50-51.

765. *Horváth Zoltán:* Az égbolt utolsó lovagjai. Stanislaw Skalski. 1-2. = Top gun 2001. 9. 52-55.

766. *Vida István Kornél:* Magyar katona a Konföderáció fogságában. (Szemle.) = Klió. 2001. 3. 108-115.
Beszedits, Stephen: The Libby prison diary of colonel Emeric Szabad. Toronto, B and L Inf. Serv., 1999. 112 p.
Szabad Imre ezredes börtönnaplója.

767. *Kenyeres Dénes:* Szállj velem! (Szemle.) = Új honvédségi szle. 2001. 10. 135-136.
Szabó Ferenc: Szállj velem! című könyvéről.

768. *Kacsó Lajos:* B. Szabó Istvánra emlékezve. = M. honvéd. 2001. 51-52. 3.

769. *Török András:* Szálasi álarc nélkül. Öt év a Szálasi-mozgalomban. Bp. Nemzetek Európája Kvk., 2001. 117 p.
Hasonmás kiad. Eredeti kiad.,: Bp. Főv. Nyomda Rt., 1941.

770. *Sárközi Sándor:* Száz éve született Székely László vezérezredes. = M. honvéd. 2001. 47. 6.

771. *Gyökrei Jenő:* Szombathelyi Ferenc vezérezredes élete és halála. = Új honvédségi szle. 2001. 11. 87-101.

772. *Kacsó Lajos:* Ki volt Szombathelyi Ferenc? = M. honvéd. 2001. 45. 6.

773. *Sárközi Sándor:* In memoriam Tartsay Vilmos. = M. honvéd. 2001. 29. 8.

774. *Hovanyecz László:* Egy magyar vértanú. = Népszabadság. 2001. 169. 7.
Tartsay Vilmos
Hozzászólások: = u. o. 2001. 183. 14.

775. Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből. Szerk. Vigh Károly. Bp. Századvég, 2001. 143 p.
Ism.: Domonkos István: Titkos műhely a nácizmus ellen. Teleki Pál nemzetpolitikai szolgálata. = M. nemzet. 2001. 274. 33.

776. *Vigh Károly:* Teleki Pál halálának hatvanadik évfordulójára. = Valóság. 2001. 8. 71-83.

777. *Czettler Antal:* „Szószegők lettünk." A magyar dilemma és Teleki Pál öngyilkossága. = M. nemzet. 2001. 99. 30.

778. *Vermes Gábor:* Tisza István. Bp. Osiris, 2001. 578 p. (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok.)

779. *Tobak Tibor:* Az utolsó szolgálat. [Riporter:] Vincze Mária. = Top gun. 2001. 4. 48-51.

780. *Szepesi József:* Az utolsó repülés. = Top gun. 2001. 4. 4-7.
Tobak Tibor, nekrológ

781. *Punka György:* Búcsú a Pumától. Tobak Tibor, 1921-2001. = Aero magazin. 2001. 2. 67.

782. *Pálosfalvi Tamás:* Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. = Századok. 2001. 2. 429-472.

783. *Varga A. József:* Winkler Dezső. Győr, 1901. július 11.- Budapest, 1985. október 7. = Haditechnika. 2001. 3. 82-84.

784. *Szóránd Tamás:* Charles „Chuck" Yeager. = Aero magazin. 2001. 4. 70-71.
Yeager, Charles E. amerikai dandártábornok

785. *Németh József:* Zrínyi Miklós. = Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. [Zalaegerszeg], Zala M. Múz. Ig., [2001]. 102-106.

786. *Zsombok Tímár György:* Azok az ötvenes évek... 1-3. = Top gun. 2001. 8. 60-63., 9. 60-63., 10. 58-61.
Magyar légierő

787. *Zsombok Tímár György:* Sorsfordító évek. (Folyt.) = Top flight. 2001. 1. 58-61., 2. 58-61.
Utolsó rész címe: Megzabolázott mennydörgés

788. *Zsúnyi Illés:* Nehéz idők. H. n. Magánkiad., 2001. 119 p. ill.
Visszaemlékezés a háborúról és a hadifogságról.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

789. Hováth Jenő: Évszámok könyve. Egyetemes és magyar történelmi, művelődéstörténeti kronológia. 1-3. köt. Bp. Nemzeti Tankönyvk. 2001. 3 db (352, 324, 259 p.)

790. A magyar történelem kronológiája, 830-2000. Összeáll.: Almási Tibor ... [et al.] [Bp.] Pannonica, 2001. 281 p. (Magyar századok)

791. Hungary 1001-2001: A millennial retrospection. Essays on thousand years of Hun-

garian history and Hungarian survival. = Hung. stud. rev. Spec. vol. 2001. 1-2. 239 p.

792. *Dreisziger, N.F.:* Thousand years of Hungarian survival: an introduction. = Hungary 1001-2001: A millennial retrospection. Hung. stud. rev. Spec. Vol. 2001. 1-2. 1-70.
A magyarság túlélésének ezer esztendeje.

793. Hungary: Eleven centuries in the heart of Europa. Ed. Tamás Ungváry. Bp. Kossuth, 2001. (Atlantic studies on society in changes)
Ism.: Pollmann Ferenc. = Hadtört. közl. 2001. 1. 201-202.

794. *Für Lajos:* Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai, 896-2000. Bp. Kairosz, 2001. 472 p., 1 t.

795. *Kosáry Domokos:* A magyar és európai politika történetéből. Tanulmányok. Bp. Osiris, 2001. 687 p. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok)

796. *Győri László:* Régmúlt idők honvédő harcai. = Ármádia. 2001. 5. 53-55.

797. Hungary: governments and politics 1848-2000. Ed. by Mária Ormos, Béla K. Király. New York, Columbia Univ. Pr., 2001. 721 p. (Atlantic studies on society in change, 109.) (East European monographs, 582.)
Magyarország kormányai és politikájuk, 1848-2000.

798. A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. Szerk. Kordé Zoltán. Ford. ... Veszprémy László ... [et. al.] Csíkszereda, Pro-Print, 2001. 317 p. (Múltunk könyvek)
A hadakozó székelység: 35-61.

799. A székelység története a 17-19. században. Tanulmányok. Vál. és összeáll. Egyed Ákos, Magyari András. Csíkszereda, Pallas-Akad., 2001. 360 p. (Bibliotheca Transsylvanica)

800. *Nagy László:* Székelyek a hadak útján. 1541-1711. Bp. Zrínyi, 2001. 345 p. ill.
Ism.: Pataky Iván. = Új honvédségi szle. 2001. 11. 146-149.
Kacsó Lajos: A székelyek hadinépe. = M. honvéd. 2001. 15. 6.
K[acsó] L[ajos]. = M. honvéd. 2001. 35. 6.

801. *Nagy László:* A székelyek hadinépe. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Ármádia. 2001. 10. 52-53.

802. *Demény Lajos:* Székely lustrák a fejedelem kori Erdélyben. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 137-153.

803. *Kuli János:* A székely alakulatok erkölcsi motivációi az 1944. kora őszi erdélyi hadműveletek alatt. = Hadak útján. 478. 2001. 20-21.

804. *Göncz László:* A muravidéki magyarság, 1918-1941. Lendva, M. nemzetiségi Műv. Int., 2001. 367 p.

805. *Niederhauser Emil:* Kelet-Európa története. Bp. História, MTA Történettud. Int., 2001. 360 p. ill., térk. (História könyvtár. Monográfiák, 16.)

806. *Balogh László:* Románia története. [Bp.] Aula, 2001. 505 p. (XX. század...)
Ism.: Balkó Ágnes: Mítosz és identitás. = M. nemzet. 2001. 251. 33.

807. *Kováč, Dušan:* Szlovákia története. Pozsony, Kalligram, 2001. 382 p. ill.
Eredeti cím: Dejiny Slovenska

808. *Raun, Toivo U.:* Észtország története. Debrecen, Csokonai, 2001. 340 p.

809. Finnország története. Szerk. Anssi Halmesvirta. Debrecen, Kossuth Egyet. K., 2001. 347 p.

810. *Fodor Imre:* Svéd történelem magyar kapcsolatokkal a 18. századig. Bp. Nap K., 2001. 205 p., XVI t. ill.

A kezdetektől a XV. század végéig

811. *Havas László:* Caesar 2100 éve. (Szemle.) = Klió. 2001. 2. 47-51.
Caesar and the crisis of the Roman aristocracy. A Civil War reader. London, Norman, 1994. XX, 189 p.
Caesar és a római arisztokrácia válsága. Egy polgárháború olvasókönyve.

812. *Storch, Rudolph H.:* The silence is deafening. Persian arrows did not inspire the Greek charge at Marathon. = Acta antiqua Acad. Scient. Hung. 2001. 3-4. 381-394.

813. *Székely Melinda:* Calamitas atrocissima. Teutoburgi-erdő, Kr. u. 9. = Aetas. 2001. 2. 5-13.

814. *Wolfram, Herwig:* Vývoj sredoeurópskych národov od neskorej antiky po začiatok 11- storočia. = Historický časopis. 2001. 1. 3-15.
A közép-európai népek fejlődéstörténete az ókor végétől a 11. századig.

815. *Schäfer Tibor:* A hun birodalom felbomlása. = Nomád népvándorlások, ma-

gyar honfoglalás. Bp. Balassi, 2001. 25-35. (Magyar őstörténeti könyvtár, 15.)

816. *Bystricky, Peter:* Politická situácia strednej Európy po rozpade ríše Hunov. = Historický časopis. 2001. 2. 201-222.
Politikai helyzet Közép-Európában a Hun birodalom összeomlása után.

817. *Makk Ferenc:* Etelközi magyarok francia forrásban. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 29-37.

818. Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs. Bp. Balassi, 2001. 172 p. (Magyar őstörténeti könyvtár, 15.)

819. *Tóth Sándor László:* A honfoglalás szakaszai. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 39-49.

820. *Győrffy György:* A honfoglalás és az államalapítás kora. Magyarok a steppén. Magyarok és elődeik. 1. = História. 2001. 1. 3-8.

821. *Győrffy György:* A honfoglalás és az államalapítás kora. A honfoglalás előzményei. Magyarok és elődeik. 2. = História. 2001. 2. 3-8.

822. *Győrffy György:* A honfoglalás és az államalapítás kora. Honfoglalás a Kárpát-medencében. A magyarok elődei. 3. = História. 2001. 3. 8-11.

823. *Kristó Gyula:* A honfoglalás és az államalapítás kora. A nemzet a középkorban. Összetartozás, elkülönülése. = História. 2001. 4. 27-30.

824. *Kovács László:* A magyar kalandozások. = Az államalapítókról 2000-ben. A VII. Honvéd Emléknap és a Levéltári Napok makói előadásai. Makó, 2001. 5-16. ill.

825. *Font Márta:* A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. = Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Bp. Balassi, 2001. 97-105. (Magyar őstörténeti könyvtár, 15.)

826. *Steinhübel, Ján:* Uhorskí králi a nitrianske kniežata v rokoch 1046-1077. = Historický časopis. 2001. 3. 393-414.
A magyar királyok és a nyitrai fejedelmek 1046-1077 között.

827. *Steinhübel, Ján:* Arpádovské Nitriansko – uhorské a slovanské. = Historický časopis. 2001. 4. 585-598.
Az Árpád-kori Nyitrai fejedelemség.

828. *Kristó Gyula; Makk Ferenc:* A kilencedik és a tizedik század története. [Bp.] Pannonica, 2001. 222 p. (Magyar századok)

829. *Bóna István:* A magyarok és Európa a 9-10. században. Bp. MTA Tört. tud. Int. 2000. 162 p. (História könyvtár. Monográfiák. 12.)
Ism.: Kristó Gyula. = Hadtört. közl. 2001. 1. 190-195.

830. *Makk Ferenc:* A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása. = Hadtört. közl. 2001. 1. 130-138.

831. *Engel Pál:* Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. História, MTA Történettud. Int., 2001. 343 p. 7 t. ill. (História könyvtár. Monográfiák, 17.)
Ism.: Szulovszky János: Szent István birodalma: Engel Pál utolsó könyve. = M. nemzet. 2001. 226. 14.

832. *Veszprémy László:* Hungary's conversion to Christianity: the establishment of Hungarian statehood and its consequences to the thirteenth century. = Hungary 1001-2001: A millennial retrospection. Hung. stud. rev. Spec. vol. 2001. 1-2. 73-92.
Magyarország áttérése a keresztény hitre. A magyar államiság megszilárdítása és következményei a 13. századig.

833. Magyar békeszerződések 1000-1526. Szerk. Köblös József, Süttő Szilárd, Szende Katalin. Pápa, Jókai Mór Városi Kvt., 2000. 287 p.
Ism.: Veszprémy László. = Hadtört. közl. 2001. 1. 199-200.

834. *Ostrogorsky, Georg:* A bizánci állam története. Bp. Osiris, 2001. 535 p., 12 térk. t.
Eredeti cím: Byzantinische Geschichte, 324-1453.

835. *Szabó János, B.; Somogyi Győző:* Elfeledett háborúk. Magyar-bizánci harcok a X-XIII. században. Bp. Zrínyi K., 1999. 115 p.
Ism.: Lángó Péter. = Hadtört. közl. 2001. 1. 195-198.

836. *Kosztolnyik, Z. J.:* Dynastic intrigues and domestic realities during the reigns of Andrew I and Béla I. = Hungary 1001-2001: A millennial retrospection. Hung. stud. rev. Spec. vol. 2001. 1-2. 93-108.
Dinasztikus küzdelmek és belpolitikai viszonyok I. András és I. Béla uralkodása idején.

837. *Zimonyi, István:* Die Aussage eines mongolischen Kriegsgefangenen zur Zeit der Belagerung von Kiev im Jahre 1240. = Chronica. 1. 2001. 52-66.

838. *Whaley, Mark A.:* An account of 13th century qubchir of the Mongol „Great Courts" = Acta orientalia Acad. Scient. Hung. 2001. 1. 1-84.

839. *Papp Sándor:* A steppe a XIII. században. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 113-121.

840. The crusades and the military orders. Expanding the frontiers of Medieval Latin Christianity. Ed. by Zsolt Hunyadi, József Laszlovszky. Bp. CEU, 2001. 606 p. (CEU Medievalia)
Keresztes hadjáratok és a katonai lovagrendek. A középkori kereszténység határainak kiterjesztése.
Magyar szerzők: Sághy Marianne, Major Balázs, Veszprémy László, Engel Pál, Pósán László.

841. *Read, Piers Paul:* A templomosok. [Bp.] Gulliver, [2001.] 320 p. 16 t. ill.
Eredeti cím: The templars

842. Európa az érett és a kései középkorban. 11-15. század. Írták: Angi János ... [et al.] Debrecen, Multiplex media, 2001. 413 p.
További szerzők: Barta János, Bárány Attila, Orosz István, Papp Imre, Pósán László. – Egyetemi tankönyv.

843. *Sebők Ferenc:* Hadseregek Európában és Magyarországon a kései középkorban. = Acta historica. 113. 2001. 73-82.

844. *Niederstätter, Alois:* Österreichische Geschichte. [6.], 1278-1411. Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im Spätmittelalter. Wien, Ueberreuter, 2001. 519 p. ill.
Ausztria története. [6.], 1278-1411. Az osztrák uralom. Fejedelem és tartomány a későközépkorban. – Magyar vonatkozásokkal.

845. *Piti Ferenc:* „... de adventu regis Hungarie" (Károly Róbert tervezett dalmáciai hadjáratáról az 1340. évi oklevelek tükrében. = Acta historica. 115. Szeged, Hungaria, 2001. 41-53. (Acta Universitatis Szegediensis)

846. *Pálosfalvi Tamás:* Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz. = Tört. szle. 2001. 1-2. 43-54.

847. *Szatlóczki Gábor:* Ulászló király zalai és vasi hadjárata. 1440-1445-ös belháború Zala, Vas és Veszprém megyékben. Keszthely, Magánkiad., 2001. 54 p. ill.

848. *Günther, Barnhard:* Mátyás király és Stájerország. 1479-1490. (Ford.) = Néprajzi látóhatár. 2001. 1-4. 149-158.

XVI-XVII. század

849. *Fodor Pál:* A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Bp. Balassi, 2001. 405 p.

850. *Perjés Géza:* „Szülejmáni ajánlat" vagy „szakaszos hódítás". Vita Fodor Pállal egy közelmúltban megjelent könyv kapcsán. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 486-501.
Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Bp. 2001.

851. *Buchmann, Bertrand Michael:* Österreich und das Osmanische Reich. Eine bilaterale Geschichte. Wien, WUV-Univ. Verl, 1999. 286 p.
Ausztria és az Oszmán birodalom története. – Magyar vonatkozásokkal.

852. *Pálffy Géza:* A török elleni védelmi rendszer kiépítése és fejlődése Magyarországon a 16-17. században. = Császár és király. Történelmi utazás. Ausztria és Magyarország, 1526-1918. Kiállítás. [Wien], Coll. Hungaricum, 2001. 37-46.

853. *Pálffy Géza:* The impact of Ottoman rule on Hungary. = Hungary 1001-2001: A millennial retrospection. Hung. stud. rev. Spec. vol. 2001. 1-2. 109-132.
A török uralom Magyarországon.

854. L'art de la guerre dans l' Empire ottoman et la guerre de Mohaç. [Aut.] C.T. = Revue militaire suisse. 2001. 11. 11-15.
A török birodalom hadművészete és a mohácsi csata.

855. *Hegyi Klára:* Csak nálunk állhat szultánszobor. Beszélgetés – – -val arról, hogy valójában milyen is volt a török világ. [Riporter:] Hovanyecz László. = Népszabadság. 2001. 198. 22-23.

856. Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte. 10., Lanzinner, Maximilian: Konfessionelles Zeitalter, 1555-1618.
Schorman, Gebhard: Dreissigjähriger Krieg, 1618-1648. 10. völl. neubearb. Aufl. Stuttgart, Klett-Cotta, 2001. 320 p.
Gebhardt német történeti kézikönyve. 10. köt., Vallási küzdelmek időszaka, 1555-1618. A harmincéves háború, 1618-1648. – Magyar vonatkozásokkal.

857. *Bóna Eszter:* A szultán hadba készül. =

Élet és tud. 2001. 23. 710-711.
Hadjárat az 1590-es években.

858. *Tóth, Sándor László:* Ottoman plans of expansion in Hungary in the Fifteen Years' War. 1593-1606. = Chronica. 1. 2001. 79-87.
A török terjeszkedés tervei Magyarországon a harmincéves háború idején.

859. *Lele József:* A vazallusok szövetsége a tizenöt éves háborúban. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 123-130.

860. *Ivanics Mária:* Hitharc vagy hadivállalkozás. a tatár segédcsapatok alkalmazásának pénzügyi terhei a tizenöt éves háborúban. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 131-136.

861. *Bagi Zoltán Péter:* Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 391-444.

862. *Arens, Meinolf:* Habsburg und Siebenbürgen 1600-1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband. Wien, Böhlau, 2001. 397 p. (Studia Transylvanica, 27.)
A Habsburgok és Erdély 1600-1605. Egy kelet-közép-európai fejedelemség erőszakos beolvasztási kísérlete egy korai abszolutisztikus szövetségbe.

863. *Fábián Gyula:* A fejedelem hűségében. Bocskai István és hajdúi a nemzeti függetlenségért és a vallásszabadságért. Történelmi áttekintés. Nagyszalonta, Nagyszalontai Bocskai I. Alapítv., Nagyszalontai Református Egyházközség, 2000. 74 p.

864. Magyar passió, 1608-1711. Forrásgyűjtemény. Szerk. Nagy Gábor. Debrecen, Tóth, [2001.] 640 p.
Előzmény: Magyar história, 1526-1608. Forrásgyűjtemény.

865. *Tóth István György:* Bocskaitól Zentáig. Magyarország a Habsburg birodalomban a 17. században, 1606-1697. = Császár és király. Történelmi utazás. Ausztria és Magyarország, 1526-1918. Kiállítás. [Wien], Coll. Hungaricum, 2001. 51-54.

866. *Csikány Tamás:* Végzetes győzelem. Lützen, 1632. november 16. = Aetas. 2001. 2. 15-28.

867. *Tüdős S. Kinga:* Erdélyi hétköznapok. I. Rákóczi György hadiszemléje a Székelyföldön, 1635. Bp. Osiris, 2001. 277 p., 6 t., 6 térk. t. ill.

868. *Berényi László:* A vezekényi csata. = Turul. 2001. 1-2. 21-31.
1652.

869. *Szabó János, B.:* II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 231-278.

870. *Hausner Gábor:* Háború és béke a XVII. századi Európában. Szentgotthárd – Vasvár 1664. Szentgotthárd, Vasvár, 2001. május 25-26. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 513-518.

871. *Inbasi, Mehmet:* The register of expenditures of Murat IV's Bagdad Campaign. = Acta orientalia Acad. Scient. Hung. 2001. 4. 497-508.
IV. Murat szultán bagdadi hadjáratának költségei.

872. *Czigány István:* Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665-1682. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 279-302.

873. *Deák Antal András:* A megszabadított Esztergom. = Limes. 2001. 1-2. 219-230.
1683.

874. *Bagi Gábor:* Szolnok visszafoglalása 1685-ben, és jelentősége a török elleni felszabadító háborúk első szakaszában. = Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve, 16. Szolnok, 2001. 9-38.

875. *Török Albert:* Buda visszafoglalása a töröktől. = Népszabadság, 2001. 205. 34.

876. *Kerekes Dóra:* Egy francia megfigyelő feljegyzései a nagyharsányi csatáról. = Sic Itur ad Astra. 2001. 1-2. 87-118.
Girardin, Pierre de –1686-1687

877. *Gebei Sándor:* Az orosz-török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban, 1699-1700. = Aetas. 2001. 2. 134-154.

XVIII. század

878. *Vocelka, Karl:* Österreichische Geschichte. [9.], 1699-1815. Glanz und Untergang der höfischen Welt. Representation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat. Wien, Ueberreuter, 2001. 542 p. ill.
Ausztria története. [9.], A bécsi udvar fénykora és hanyatlása. Reprezentálás, reform és reakció a Habsburg birodalomban. – Magyar vonatkozásokkal.

879. *Barta János:* Habsburg rule in Hungary

in the eighteen century. = Hungary 1001-2001. A millennial retrospection. Hung. stud. rev. Spec. vol. 2001. 1-2. 133-162.
A Habsburg uralom Magyarországon a 18. században.

880. *Várkonyi Ágnes, R.:* A király és a fejedelem. II. Rákóczi Ferenc, I. József és az európai hatalmi egyensúly, 1676-1711. = Császár és király. Történelmi utazás. Ausztria és Magyarország, 1526-1918. Kiállítás. [Wien], Coll. Hungaricum, 2001. 55-66.

881. *V[ári] A[ttila]:* A francia szövetséges Rákóczi az európai háborúkban. = Krónikás. különsz., Magyar évad Franciaországban. 2001. 14-16.

882. *Zachar József:* Huszárhadak helytállása a Dunai Monarchia szülőföldjén. Kolin, 1757. június 18. = Aetas. 2001. 2. 29-49.

883. *Tóth, Ferenc:* Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans le société francaise au cours du XVIIIe siecle 1762-1815. Bp. Nemzetközi Hungarológ. Közp., 2000. 362 p. (Officina hungarica, 9.)
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 504-505.

884. *Ring Éva:* „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?" A nemesi köztársaság válságának anatómiája. Bp. ELTE Eötvös, 2001. 251 p.

XIX. század

885. B'lgaro-rum'nskite voennopolitičeski otnošeniâ prez XIX i XX vek. S'st. Ministerstvo na Otbranata. Sofiâ, Voenno Izd., 2001. 206 p.
Bolgár-román katonapolitikai kapcsolatok a XIX. és XX. században. – Magyar vonatkozásokkal.

1800 – 1848

886. *Nagy István:* Az austerlitzi csata. 1805. december 2. = Aetas. 2001. 1. 50-79.

887. *Wöber, Ferdi Irmfried:* 1809. Schlacht bei Raab. Wien, Magánkiad. 2001. 71 p.
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 506-507.

888. *Slezák, Tomáš:* Rakúsky pomocný zbor na taženi v rusku roku 1812. = Vojenská história. 2001. 3. 3-30.
Osztrák kiegészítő hadtestek az Oroszország elleni hadjáratban, 1812-ben.

889. Békeszerződés az Egyesült Államok és Mexikó között, 1848. Ford. és sajtó alá rend. Kökény Andrea. Szeged, JATE, 2001. (Documenta historica, 52.)
1848. Guadalupe Hidalgoi szerződés

1848 – 1849

890. Bewegung im Reich der Immobilität. Revolutionen in der Habsburgermonarchie 1848-1849. Literarisch-publizistische Auseinandersetzungen. Hg. Hubert Lengauer, Primus-Heinz Kucher. Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 2001. 558 p. (Literaturgeschichte in Studien und Quellen, 5.)
Mozgás a mozdulatlannak hitt birodalomban. Forradalmi mozgalmak 1848-49-ben a Habsburg-birodalomban. – Magyar vonatkozásokkal.

891. *László Csaba:* The Revolution and the Habsburg response, 1848-1859. = Hungary: Gevornments and politics. New York, Columbia Univ. Pr., 2001. 1-35. (Atlantic studies on society in change, 109.) (East European monographs, 582.)
A forradalom és a Habsburg válasz, 1848-1859.

892. *Urbán Aladár:* A magyar külpolitika dimenziói 1848/49-ben. Gondolatok Kosáry Domokos könyvéről. = Századok. 2001. 1. 191-203.
Kosáry Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848-1849-ben. Bp. História, MTA Tört. Tud. Int. 1999. 348 p. (História könyvtár. Monográfiák, 11.)

893. *Gángó Gábor:* 1848-1849 in Hungary. = Hungarian studies. 2001. 1. 39-47.

894. *Hermann Róbert:* A szabadságharc hadtörténete. Bp. Korona, 2001. 423 p. ill.
Ism.: Rosonczy Ildikó: Térdhajtás a honvédsereg előtt. = M. nemzet. 2001. 292. 32.
Ács Tibor: A szabadságharc tudományos igényű feldolgozása. = Új honvédségi szle. 2002. 6. 146-148.

895. *Gergely András:* 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-

Európa 1848-49-es történetéből. Bp. Osiris, 2001. 507 p.

896. *Urbán Aladár:* A Honvédelmi Bizottmány megválasztása. 1848. szeptember 16-21. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 361-390.

897. *Hermann Róbert:* Nedoumice oko Pákozda. = Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova. Zagreb, Hrvatski inst. za povijest, 2001. 149-165., 3 t.
A pákozdi csatára vonatkozó nézeteltérések.

898. *Hermann Róbert:* Perczel Mór dunántúli hadjárata és a móri ütközet. 1848. december 30. = Aetas. 2001. 2. 80-103.

899. *Dér Dezső:* Az északi mozgó hadtest létrejötte. Szervezési problémák és katonai kudarcok 1848-1849 fordulóján. = Aetas, 2001. 2. 104-133.

900. *Papp Dezső:* 1849 májusa. = Ármádia. 2001. 5. 26-27.

901. *Aggházy Kamil:* Buda ostroma, 1849. május 4-21. 1-2. ... szerk. és sajtó alá rend. Hermann Róbert. Mtárs: Czaga Viktória, Kreutzer Andrea, Szoleczky Emese, Tóth Orsolya. Bp. Bp. Főváros Levéltára, 2001. 2 db (447, 503), 17 t. ill. (Budapest történetének forrásai)
Ism.: Új könyv Buda bevételéről. = M. nemzet. 2001. 227. 14.
Papp Dezső: Könyv Budavár bevételéről. = M. honvéd. 2001. 40. 6.

902. *Rosonczy Ildikó:* „Fiúk, hát nem gyüttök a vörös hacuka után attakba?" Görgey sebe. Fergeteges lovasroham Ószőny felmentésére. = M. nemzet. 2001. 157. 34.

903. Az 1849-es cári intervenció Magyarországon. Szerk. Vadász Sándor. A bev. tanulmányt írta: Józsa Antal, Vadász Sándor. Bp. Korona, 2001. 293 p. ill.
Ism.: Hermann Róbert: Egy elszalasztott lehetőség. Vadász Sándor és Józsa Antal könyvéről. = Hadtört. közl. 2001. 2-3. 455-468.
J[uhari Zsuzsanna]. = Élet és tud. 2001. 39. 1239.
Daniss Győző: Hetvenhétszer a cári intervencióról. = Népszabadság. 2001. 172. 11.
Borus József. = Világtörténet. 2001. ősz-tél.
Rosonczy Ildikó: „Újdonságok" az 1849-es orosz beavatkozásról, avagy Hogyan nem szabad történelmet írni. = Kortárs. 2001. 10. 41-55.

904. *Rosonczy Ildikó:* Elsöprő túlerő. Az orosz cár negyedmilliós hada a forradalom ellen. = M. nemzet. 2001. 116. 37.

905. *Pelyach István:* Útban az emigráció felé. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 209-225.

906. „Egyedül Kossuth szava parancsolt..." Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről. Közreadja: Zakar Péter. Szeged, Csongrád M. Lvt., 2001. 241 p. (Dél-alföldi évszázadok, 16.)

907. Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova. Glavni ured. Mirko Valentič. Zagreb, Hrvatski inst. za povijest, 2001. 377 p. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Posebna izdanja) Horvátország 1848-49-ben. Tanulmánykötet.

908. *Valentić, Mirko:* Vojna krajina u dogadajima 1848/49. = Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova. Zagreb, Hrvatski inst. za povijest, 2001. 111-122.
A Határőrvidék az 1848-as eseményekben.

909. *Buczynski, Alexander:* Trojna zapovjedna podredenost vojne krajine 1848. godine. = Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova. Zagreb, Hrvatski inst. za povijest, 2001. 123-134.
A Határőrvidék 1848-ban elrendelt hármas függősége.

910. *Mijatović, Andelko:* Hrvatsko-Madarski rat g. 1848/1849. = Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova. Zagreb, Hrvatski inst. za povijest, 2001. 135-147.
Az 1848-49-es horvát-magyar háború.

911. *Vesztróczy Zsolt:* A befejezett forradalom. A szlovák kérdés 1848-49-ben. = Valóság. 2001. 4. 41-49.

912. *Prazák, Richard:* Cseh-magyar történelmi kapcsolatok. Történeti, irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. Korma, 2001. 186 p. (Bohémia kézikönyvtár)
Az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc cseh- és morvaországi visszhangja. 152-155.

913. *Kovács István:* Eltékozolt történelmi alkalom. = Kortárs. 2001. 11. 107-113.
Hermann Róbert: Az abrudbányai tragédia. Bp. Heraldika, 1999. című könyve.

914. *Varga János:* Utolsó kísérlet a román-magyar megegyezésre 1849 nyarán. = Századok. 2001. 1. 33-60.

915. *Raáb Renáta:* Szabadságharcunk és a dán közvélemény. = Aetas. 2001. 2. 155-188.
1848/49.

916. *Bodnár Erzsébet:* A krími háború, 1853-1856. Előzmények és diplomáciai csatározások. = Századok. 2001. 1. 135-147.
917. *Bencze László:* Solferino. Bp. Paktum, 2001. 239 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
918. *Bencze László:* Solferino. 2. rész., Az itáliai háború első szakasza a Montebello melletti csatáig, 1859. április 29. – május 20. = Hadtört. közl. 2001. 1. 3-35.
919. *Engels, Friedrich:* Az angol-perzsa háború perspektívái. = Népszabadság. 2001. 234. 24-25.
Megjelent a New York Daily Tribune-ban, 1857. február 19-én.
920. *Csorba László:* Kossuth egy újabb szabadságharc feltételeiről az 1860-as évek első felében. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 227-234.
921. Magyar kódex. 5., Az Osztrák-Magyar Monarchia. Magyarország művelődéstörténete, 1857-1918. Főszerk. Szentpéteri József, szerk. Hargitai György. Bp. Kossuth, 2001. 481 p. ill. + 1 CD
922. *Diószegi István:* Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája, 1867-1918. Bp. Vince, 2001. 219 p. (Tudomány-egyetem. Magyar történelem)
923. Iz tajnia arhiv na b'lgarskiâ car Ferdinand I. Dokumenti za voennata i političeskata istoriâ na B'lgariâ. S'st. Dimit'r Mincev, Cočo Bilarski. Sofiâ, Voenno Izd., 2001. 176 p.
I. Ferdinánd bolgár cár titkos irataiból. – Magyar vonatkozásokkal.
924. *Himer Attila:* A Máhdi-országából. = Belvedere merid. 2001. 5-8. 118-126.
A Máhdi-felkelés, 1882-1899.

XX. század

925. Magyar kódex. 6., Magyarok a 20. században. Magyarország művelődéstörténete, 1918- 2000. Főszerk. Szentpéteri József, szerk. Hargitai György. Bp. Kossuth, 2001. 501 p. ill. + 1 CD
926. *Vallus Erika:* Küzdelem Palesztináért. A „mini" háború előzményei. = Új honvédségi szle. 2001. 6. 66-78.
Az arab-izraeli konfliktus gyökerei és története.

1900 – 1918

927. *Krámli Mihály:* Magyarország és a cs. és kir. haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztása 1890-1910. = Hadtört. köz. 2001. 1. 36-74.
928. *Stikalin, A.:* Orosz katonai ügynökök Európában 1900 és 1914 között. (Ford.) (Szemle.) = Klió. 2001. 1. 101-106.
Sergeev, E.Û; Ulunân, A.A.: Ne podležit oglašeniu. Voennye agenti Rossijskoj imperii v Evrope, 1900-1914 gg. Moskva, 1999. 420 p.
Az Orosz birodalom katonai ügynökei Európában, 1900-1914.
929. *Westwell, Ian:* Az I. világháború napról napra. Debrecen, Hajja, 2001. 192 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: World War I day by day
930. *Galántai József:* Magyarország az első világháborúban. Bp. Korona, 2001. 385 p.
931. *Ormos Mária:* World War and revolution, 1914-1919. The new state organization, 1920-1921. = Hungary: Government and politics. New York, Columbia Univ Pr., 2001. 167-215. (Atlantic studies on society in change, 109.) (East European monographs, 582.)
Világháború és forradalom, 1914-1919. Az új államszervezet, 1920-1921.
932. *Pastor, Peter:* Hungary in World War I: the end of historic Hungary. = Hungary 1001-2001: A millennial retrospection. Hung. stud. rev. Spec. vol. 2001. 1-2. 163-184.
Magyarország az első világháborúban: a történelmi Magyarország vége.
933. *Budkovič, Tomaž:* Wochein/Bohinj 1914-1918. Das Aufmarschgebiet der Isonzofront. Klagengurt, Ljubljana, Wien, Hermagoras (Mohorjeva), 2001. 227 p. ill.
Eredeti cím: Bohinj, 1914-1918. Med fronto in zaledjem
Bohinj, 1914 – az Isonzo-front felvonulási területe. – Magyar vonatkozásokkal.
934. *Blašković, Pero:* Mit den Bosniaken im Weltkrieg. Auszug aus – – „Sa bosnjacima u svjetskom ratu". Wien, Landesver-

teidigungsakad., 2001. 86 p., 19 t. ill. (Studien und Berichte, 2001/3.)
Bosnyákokkal a világháborúban. Részlet Pero Blašković művéből.

935. *Langes, Gunter; Schaumann, Walther:* Die Front in Fels und Eis. Der Weltkrieg 1914-1918 im Hochgebirge. 12. Aufl. Bozen, Athesia, 2001. 232 p. ill.
Az első világháború a magashegységben, 1914-1918. – Magyar vonatkozásokkal.

936. *Tonazzi, Davide:* La Prima Guerra Mondiale sul Fronte Carinziano = Der Erste Weltkrieg an Karntens Front. 1. Udine, I.T.C. 2001. 218 p. 2 t. ill.
Az első világháború Karintiában. – Magyar vonatkozásokkal.

937. *Ravasz István:* A przemysli csaták. 1. = Armádia. 2001. 12. 38-39.

1918 – 1939

938. Magyarország és Európa, 1919-1939. Szerk. Döbör András, Kiss Gábor Ferenc. Szeged, Belvedere merid., 2001. 167 p. (Belvedere meridionale kiskönyvtár, 14.)

939. *Ormos Mária:* Magyarország és Európa a két világháború között. = Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 273-288.

940. *Ormos Mária:* Magyarország és Európa a két világháború között. = Magyarország és Európa, 1919-1939. Szeged, Belvedere merid., 2001. 17-31.

941. *Ormos Mária:* The Horthy Era and the fascist epilogue: 1921-1945. = Hungary: governments and politics, 1848-2000. New York, Columbia Univ. Pr., 2001. 216-274. (Atlantic studies on society change, 109.) (East European monographs, 582.)
A Horthy-korszak és a fasisza epilógus, 1921-1945.

942. *Gratz Gusztáv:* Magyarország a két háború között. Szerk., a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince. Bp. Osiris, 2001. 431 p. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.)

943. *Pritz Pál:* A Horthy-korszak külpolitikájáról. = Világosság. 2001. 7-9. 105-121.

944. *Dombrády Lóránd:* Katonapolitika és hadsereg 1920-1944. Bp. Ister, 2000. 293 p.
Ism.: Szakály Sándor. = Hadtört. közl. 2001. 4. 739-740.
Móricz Lajos. = Hadtudomány. 2001. 1. 130-131.
Pataky Iván: = Új honvédségi szle. 2001. 9. 138-140.

945. *Romsics Ignác:* A nagyhatalmak és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása. = Magyarország és Európa, 1919-1939. Szeged, Belvedere merid., 2001. 5-15.

946. *Romsics Ignác:* A nagyhatalmak és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása. = Professoribus salutem. találkozások neves történészekkel. Szeged, Belvedere merid., 2001. 261-272.

947. *Kochanowski, Jerzy:* Horthy und Pilsudski. Vergleich der autoritären Regime in Ungarn und Polen. = Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919-1944. Padernborn [etc.] Schöningh, 2001. 19-94.
Horthy és Pilsudski uralma. A magyarországi és lengyelországi tekintélyuralmi rendszer összehasonlítása.

948. *Salamon Konrád:* Nemzeti önpusztítás, 1918-1920. Forradalom, proletárdiktatúra, ellenforradalom. Bp. Korona, 2001. 248 p.
Ism.: Szabó A. Ferenc: „Sine ira et studio" = M. napló. 2002. 6. 24-25.

949. *Göncz László:* Sajátos események a Mura mentén 1919-ben. = A Mura mente és a trianoni békeszerződés. Lendva, M. Nemzetiségi Műv. Int., 2000. 33-50. (Lendvai füzetek, 17.)

950. *Göncz László:* Muravidék, 1919. A proletárdiktatúra időszaka a Mura mentén és a vidék elcsatolása. = Vasi szle. 2001. 2. 147-167.

951. *Soós Géza:* A legbátrabb város. = M. fórum. 2001. 7. 14.
Balassagyarmat, 1919.

952. *Slepcov, Igor:* K niektorým otázkam vztahu miestneho obyvatel'stva vychodného Slovenska k vpádu madarských bol'sevikov roku 1919. = Vojenská história. 2001. 4. 26-33.
A kelet-szlovákiai lakosság viszonyulása az 1919-es magyar bolsevik betöréshez.

953. *Fiziker Róbert:* Operettháború vagy hatalmi harc. IV. Károly visszatérési kísérletei. = Élet és tud. 2001. 25. 784-787.

954. *Fiziker Róbert:* A soproni népszavazás. 1-2. = Élet és tud. 2001. 49. 1542-1544., 50. 1574-1576.
1. rész: Ausztria! Fuss innen!
2. rész: Wisst ihr, magyarok maradtunk!

955. *Majoros István:* A lengyel-szovjet háború. Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban. = Századok. 2001. 3. 533-568.

956. *Ormos Mária:* Az első világháborút követő békerendszer néhány kérdéséről. = A Mura mente és a trianoni békeszerződés. Lendva, M. Nemzetiségi Műv. Int., 2000. 9-21. (Lendvai füzetek, 17.)

957. *Romsics Ignác:* A trianoni békeszerződés. Bp. Osiris, 2001. 246 p. (Osiris zsebkönyvtár)
Ism.: Keresztes Lajos: Két könyv Trianonról. Romsics Ignác és Zeidler Miklós tanulmánykötete. = M. nemzet. 2001. 233. 34.
Pankovits József: Trianon a tudós mérlegén. = Múltunk. 2001. 4. 304-308.
Hovanyecz László: Trianon: a szellem alés felvilága. = Népszabadság. 2001. 244. 9.

958. *Romsics Ignác:* A szellemet könnyű kiengedni, de nehéz visszaparancsolni. - - tisztázó szándékú, ismeretterjesztő könyve a trianoni békeszerződésről. [Riporter:] Gréczy Zsolt. = M. hírlap. 2001. 131. 8.

959. *Zeidler Miklós:* A reviziós gondolat. Bp. Osiris, 2001. 256 p. (Osiris zsebkönyvtár)
Ism.: Keresztes Lajos: Két könyv Trianonról. Romsics Ignác és Zeidler Miklós tanulmánykötete. = M. nemzet. 2001. 133. 34.

960. *Szarka László:* Népszavazás és kisebbségvédelem. a magyar békejegyzékek érvrendszere. = Rubicon. 2001. 8-9. 52-56.
Trianon

961. *Borbás Károly:* Június 4. Trianon. = Hadak útján. 476. 2001. 7-8.

962. *Hronský, Marián:* Trianonská mierove zmluva. = Historiaá revue. 2001. 1. 14-17.
A trianoni békeszerződés.

963. A Mura mente és a trianoni békeszerződés. = Pokrajina ob Muri in trianonska mirovna pogodba. Szerk. Göncz László., Lendva, M. Nemzetiségi Műv. Int., 2000. 207 p. (Lendvai füzetek, 17.)

964. *Hornyák Árpád:* A magyar-jugoszláv határ kialakulása az első világháború után, különös tekintettel a Muravidékre. = A Mura mente és a trianoni békeszerződés. Lendva, M. Nemzetiségi Műv. Int., 2000. 80-90. (Lendvai füzetek, 17.)

965. *Suba János:* A Magyar-Jugoszláv Határmegállapító Bizottság működése, 1921-1924. = A Mura mente és a trianoni békeszerződés. Lendva, M. Nemzetiségi Műv. Int., 2000. 137-148. (Lendvai füzetek, 17.)

966. *Zsiga Tibor:* A Mura-mente lakossága és a trianoni békeszerződés. = A Mura-mente és a trianoni békeszerződés. Lendva, M. Nemzetiségi Műv. Int., 2000. 177-181. (Lendvai füzetek, 17.)

967. *Hronský, Marián:* Hlavná politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utvárani hraníc Slovenska v rokoch 1918-1919. 2. = Vojenská história. 2001. 2. 20-39.
A legfontosabb politikai, diplomáciai és katonai feltételek Szlovákia határainak megállapításánál 1918-1919-ben. 2. rész. = u.o. 1998. 3.

968. *Romsics Ignác:* Viták a csehszlovák-magyar határról. = Rubicon. 2001. 8-9. 43-51.
Trianon

969. *Hornyák Árpád:* Baja, Bácska, Baranya. Szerb követelések a békekonferencián. = Rubicon. 2001. 8-9. 57-60.
Trianon

970. *Botoran, Constantin:* Politicko-vojenská kooperácia Rumunska a Československa v rámci Malej Dohody. 1920-1938. = Vojenská história. 2001. 1. 17-39.
Románia és Csehszlovákia katonapoltikai együttműködése a Kisantant keretében, 1920-1938.

971. *Sisa András:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő repülőgép-beszerzései Olaszországból, 1929 és 1944 között. = Haditechnika. 2001. 4. 65-67.

972. *Sirois, Herbert:* Zwischen Illusion und Krieg. Deutschland und die USA 1933-1941. Paderborn, München, Wien, Zürich, Schöningh Verl. 2000.
Illúzió és háború között. Németország és az Egyesült Államok, 1933-1941.
Ism.: Ungváry Krisztián. = Hadtört. közl. 2001. 4. 740-741.

973. *Czettler Antal:* Két diktátor rövid életű barátsága és végzetes összecsapása. 1. = Valóság. 2001. 12. 69-90.
Hitler és Sztálin

974. *Kepecs Ferenc:* Beutaló volt a gyilkos jutalma. Kun Miklós a náci Németország és a sztálini Szovjetunió együttműködéséről. = Népszava. 2001. 162. 10.

975. *Jemnitz János:* A spanyol polgárháború. (Szemle.) = Klió. 2001. 3. 126-129.
Atienza, Tony; Preston, Paul: The Spanish Civil War. Historical antecedents and consequences. = The socialist history society, é.n., 7. sz.

976. *Varga E. László:* A kormányzó látogatá-

sa Lengyelországban 1938-ban. = Hadtört. közl. 2001. 4. 573-599.

977. *Cséfalvay, František:* Horúci záver marca 1939. = Armáda. 2001. 3. 19-21.
1939 forró március vége. – Magyar vonatkozásokkal.

978. *Ravasz István:* Ukrán-magyar kapcsolatok – fél évszázaddal ezelőtt. = 60 éve kezdődött a II. világháború. Nemzetközi tudományos emlékülés előadásainak anyaga. Uzshorod, Misztecka línia, 2001. 37-45.

979. *Ruszin Emil:* Az ABA-terv megvalósítása. (Az ABA-terv vagy Kárpátalja – Kárpátskaja Rusz – felszabadítási terve.) = 60 éve kezdődött a II. világháború. Nemzetközi tudományos emlékülés előadásainak anyaga. Uzshorod, Misztecka línia, 2001. 28-36.

980. *Vargyai Gyula:* A kárpátaljai akció. Autonómia-tervezet és a kormányrendelet valósága. = 60 éve kezdődött a II. világháború. Nemzetközi tudományos emlékülés előadásainak anyaga. Uzshorod, Misztecka línia, 2001. 8-15.

1939 – 1945

981. *Gilbert, Adrian:* A német villámháború. Debrecen, Hajja, 2001. 256 p. ill. (20. századi hadtörténet. A II. világháború hadjáratai.)
Eredeti cím: Germany's lightning war
Lengyelország megszállásától El-Alameinig, 1939-1943.

982. *Vincenz, Stanislaw:* Beszélgetés a szovjet megszállókkal, 1939-40; 1944-45. Miskolc, Felsőmagyarországi K., 2001. 338 p. (Felsőmagyarországi minerva)
Eredeti cím: Dialogi z sowietami

983. *Dudás Zoltán:* Az angliai csata intenzív időszaka. = Hallgatói közl./ZMNE. 2001. 1. 139-151.

984. *Rásky Béla:* „Az elmaradt hadbalépés." Ausztria és a második világháború. = Hadtört. közl. 2001. 4. 547-562.

985. DAK Deutsches Afrika Korps. A Crusader-csaták, 1941-1942. Szerk. Bruce I. Gudmundsson. Debrecen, Hajja, 2001. 308 p. (20. századi hadtörténet)
Az észak-afrikai hadjárat története című részt Rainer Kriebel írta.
Eredeti cím: Inside the Afrika Korps

986. *Greene, Jack; Massignani, Alessandro:* Rommel észak-afrikai hadjárata, 1940. szeptember – 1942. november. Debrecen, Hajja, 2001. 236 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Rommel's North Africa campaign

987. *Punka György:* A cél: Kréta. Kudarc a dél-európai hadszíntéren. = Aero magazin. 2001. 9. 57-61.
Seelöwe hadművelet

988. *Horváth Zoltán:* „A szégyen napja" Az amerikai hadiflotta megtizedelése. = Top flight. 2001. 2. 42-47.
1941. december 7.

989. *Punka György:* Tora, tora, tora. Támadás Pearl Harbour ellen. = Aero magazin. 2001. 12. 55-59.

990. *Punka György:* A Zero. A Pearl Harbour-i győző. = Aero magazin. 2001. 10. 58-61.

991. *Horváth Zoltán:* A visszavágás napja. Az első amerikai bombatámadás Japán ellen. = Top flight. 2001. 1. 48-53.
1942. ápr. 18.

992. *Ravasz István:* A balkáni konfliktus 1941-1945. = Hadak útján. 476. 2001. 16-18.

993. *Czettler Antal:* A darázsfészek. A német-jugoszláv viszony fordulatai 1941 tavaszán. = M. nemzet. 2001. 64. 26.

994. *Keresztes Lajos:* Versenyfutás az offenzíváért. A német-szovjet összecsapás előkészületei. = M. nemzet. 2001. 145. 28.

995. *Borus József:* 1941. június 22 – megelőző támadás? = Hadtört. közl. 2001. 4. 527-546.

996. *Keresztes Lajos:* A Barbarossa-utasítás. A Führer végzetes tévedése. = M. nemzet. 2001. 5. 24.

997. *Walsh, Stephen:* Sztálingrád, 1942-1943. A pokoli katlan. Debrecen, Hajja, 2001. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Stalingrad

998. *Gál Gyula:* A sztálingrádi légihíd. 1-3. = Top gun. 2001. 8. 20-21., 9. 24-25., 10. 22-23.

999. *Gál Gyula:* Gumraki requiem. = Top flight. 2001. 1. 24-25.
1943. január
A Luftwaffe légihídja keleten.

1000. *Szász István:* Május 9. 0.43 óra. = Népszava. 2001. 104. Szép szó. 2.

1001. *Vargyai Gyula:* Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig. Bp. Korona, 2001. 391 p.

1002. *Ravasz István:* Magyarország a XX. századi világháborúban. = 60 éve kezdődött a II. világháború. Nemzetközi tudo-

mányos emlékülés előadásainak anyaga. Uzshorod, Misztecka línia, 2001. 16-27.

1003. *Horváth Csaba:* Magyarország és a második világháború. = Társad. és honv. 2001. 2. 114-138.

1004. *Csicsery-Rónay István:* Magyarország a második világháborúban. Bp. Occiedental Pr., Századvég, 2001. 100 p. ill. (Csillagos órák, sorsfordító magyarok. Közelmúltunk közelről, 6-7.)

1005. *Páva István:* Jelentések a Harmadik birodalomból. A magyar diplomácia a második világháborúban. Pécs, Pro Pannonia, 2001. 340 p.

1006. *Szabó Miklós:* The development of the Hungarian aircraft industry, 1938-1944. = The journal of military history. 2001. 1. 53-76.
A magyar repülőgépgyártás fejlődése, 1938-1944.

1007. *Pignato, Nicola:* La collaborazione italo-ungherese intema di motorizazione militare nel 1942. = Storia militare. 2001. 90. 33-42.
Az olasz-magyar együttműködés a katonai motorizáció témájában 1942-ben.

1008. *Sipos Péter:* Kéretés és felajánlkozás. – – történész 1941 áprilisát tekinti hadba lépésünk dátumának. [Riporter:] Daniss Győző. = Népszabadság. 2001. 145. 22-23.

1009. *Ravasz István:* A Délvidék visszatérése. = Hadak útján. 475. 2001. 7-10.

1010. *Czettler Antal:* Kis csata Petrőcznél. Hatvan éve történt a délvidéki bevonulás. = M. nemzet. 2001. 110. 30.

1011. *Ormos Mária:* A nemzetközi erőviszonyok és Magyarország, 1941. = História. 2001. 1. 14-16.

1012. Az 1941-es hadba lépés: kényszerpálya? [Kerekasztal-beszélgetés.] Vitavezető: Horányi Özséb. = Élet és irod. 2001. 34. 13.

1013. *Török Benjamin:* Kassa bombázása. = Militaria. 2001. 23. 812-820.

1014. *Györkei Jenő:* Casus belli a múzeumból. Ki bombázta Kassát? = M. nemzet. 2001. 151. 36.
Hozzászólás: Harsay György: = M. nemzet. 2001. 181. 34.

1015. *Ormay József:* Kassai nyitány. = Hadak útján. 476. 2001. 9-11.

1016. *Pagáts Pál:* Kassa bombázása. = M. szárnyak. 29. 2001. 16-17.

1017. *Sebők János:* Hadak útján. = Top gun. 2001. 4. 41-43.
1941. Magyarország hadbalépése. A légierő bevetése.

1018. *Sebők János:* Kassa bombázása. = Top gun. 2001. 6. 10-12.

1019. *Szabó A. Ferenc:* A titokzatos bombázás. = Új honvédségi szle. 2001. 6. 88-100.
Kassai bombázás

1020. *Czettler Antal:* Magyarország hadba lépése a Szovjetunió ellen. 1-2. = M. nemzet. 2001. 222. 36., 228. 36.

1021. *Szabó Péter:* Németország szövetségesei az 1941. évi szovjetunióbeli hadműveletekben. = Hadtört. közl. 2001. 4. 563-572.

1022. *Szabó Péter:* Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története, 1942-1943. Bp. Corvina, 2001. 391 p.
Ism.: Róbert Péter: Gyász és emlékezet. Magyarok a Don-kanyarban. = M. nemzet. 2001. 204. 33.
J[uhari Zsuzsanna]: = Élet és tud. 2001. 28. 886.
Pataky Iván: Don-kanyar. Gondolatok egy kitűnő könyv kapcsán. = Honvéd altiszti folyóirat. 2001. 4. 61-63.

1023. *Heltai Nándor:* Erőszakos felderítés vagy hadművelet? Az ötvenhét évvel ezelőtti kecskeméti ütközet emlékei. = Hadak útján. 478. 2001. 17-18.

1024. *Pályi György:* A letkési ütközet. = Militaria. 2001. 22. 773-779.
1944

1025. *Számvéber Norbert:* Konrad 3. Páncéloscsata Budapestért, 1945. Bp. Paktum, 2001. 528 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

1026. *Számvéber Norbert:* A német Balck-seregcsoport kísérletei Budapest felmentésére 1945. január 1-27. között. Bp. ZMNE, 2001. 156 p.

1027. *Számvéber Norbert:* Operácia Südwind. = Vojenská história. 2001. 3. 64-84.
A „Südwind" hadművelet.

1028. *Winkler László:* Fejezetek Budapest légi ellenállásának történetéből, 1944-1945. = Haditechnika. 2001. 2. 89-93.

1029. *Winkler László:* A budapesti légihíd. = Ármádia. 2001. 2. 59-60.
1944.

1030. *Pongrácz György:* „Megbékéltek a halálban" Ma ötvenhat éve ért véget Buda ostroma. = M. nemzet. 2001. 37. 6.

1031. *Baranov, Oleg M.:* Balatonskaâ oboronitel'naâ operaciâ. Moskva, Eksprint, 2001. 112 p. ill. (Voennyj muzej)
A Balaton-környéki védelmi hadművelet.

1032. *Mezei Géza:* Befolyás vagy hegemónia? A háború utáni rendezés Kelet-Közép-Európában. (A magyar Szövetséges Ellenőrző Bizottság és az angolszász hatalmak Magyarország-politikája, 1944-45-ben.) Bp. Új Mandátum, 2001. 146 p.

1033. *Stikalin, A.:* Visinszkij Bukarestben, 1944-1946. (Ford.) (Szemle.) = Klió. 2001. 1. 118-124.
Tri vizita A. Â. Višinskogo v Buharest, 1944-1946. Red. koll. T.V. Volokitina... [et al.] Moskva, ROSSZPREN, 1998. 248 p.
Orosz levéltári dokumentumok.

1034. Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése, 1945-1949. Szerk. Mezei Géza. Bp. Új Mandátum, 2001. 437 p. (Európa és a hidegháború a dokumentumok tükrében, 1.)

1035. *Gaddis, John Lewis:* Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése. Bp. Európa, 2001. 835 p. (Memoria mundi)
Eredeti cím: We now know. Rethinging Cold War history

1036. *Kőszegvári Tibor:* Katonai stratégiák és doktrinák a hidegháború korszakában. Egyetemi jegyzet. Bp. ZMNE, 2000. 40 p.

1037. *Büky Barna:* Visszapillantás a hidegháborúra. Bp. Balassi, 2001. 411 p.

1038. *Zord Gábor László:* A hidegháború forró pillanatai. 1-5. = Top gun. 2001. 1. 44-45., 2. 44-45., 3. 44-45., 4. 44-45., 5. 46-47.

1039. *Függ Zsolt, Babos László:* Az 1947-49-es pakisztáni-indiai háború. = Belvedere merid. 2001. 5-8. 35-48.

1040. *Collins, Larry; Lapierre, Dominique:* Szabadság éjfélkor. India függetlenné válásának drámai története. Bp. Corvina, 2001. 445 p. (Opus magnum)
Eredeti cím: Freedom at mindnight

1041. *Ravasz István:* A koreai háború. 1-2. rész. = Ármádia. 2001. 7. 38-39., 8. 38-39.

1042. *Kővári László:* A befejezetlen háború. = Top flight. 2001. 2. 54-56.
Korea

1043. *Kővári László:* Légi háború Korea felett. 2-11. = Top gun. 2001. 1. 60-63., 2. 52-55., 3. 52-55., 4. 52-55., 5. 52-55., 6. 60-63., 7. 56-59., 8. 56-59., 9. 56-58., 10. 54-57.
=u. o. 2000. 12.

1044. *Kővári László:* Légi győzelmek számháborúja. = Top flight. 2001. 1. 54-57.
Koreai háború

1045. *Vida István:* Sovietization and the nation's response, 1944-1956. = Hungary: governments and politics, 1848-2000. New York, Columbia Univ, Pr., 2001. 275-358. (Atlantic studies on society change, 109.) (East European monographs, 582.)
Szovjetizálódás és a nemzet válasza, 1944-1956.

1046. *Okváth Imre:* Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól 1955. március 7-12. = Hadtört. közl. 2001. 4. 689-706.

1047. Vészjelzés Budapestről Moszkvába. Ju. V. Andropov távirata a Szovjetunió külügyminisztériumának a magyarországi belpolitikai helyzet éleződéséről és a lehetséges kormányellenes fellépésekről. [Közzéteszi:] Baráth Magdolna, Vâčeslav, Sereda. = Népszabadság. 2001. 246. 22.

1048. *Gyurkó László:* A bakancsos forradalom. [Bp.] Kossuth, 2001. 542 p.

1049. *Bedő Miklós; Korbuly Kati:* Sorsformáló 56 nap... Bp. 2001. 94 p. ill.

1050. Sic Itur ad Astra. Fiatal történészek folyóirata. 2001. 3-4. Tanulmányok 1956-ról. Bp. ELTE, 2001. 271 p.

1051. *Horváth Miklós:* A Varsói Szerződés és az 1956-os forradalom és szabadságharc. = Ármádia. 2001. 10. 38-39., 43.

1052. *Horváth Miklós:* Varšavskij Dogovor i vengerskaâ revoluciâ 1956 goda. = Case studies of the Cold War. International seminar ... Bucharest, Inst. for Pol. Stud. of Def. and Milit. Hist., 2001. 35-45.

1053. *Horváth Miklós:* Az 1956-os forradalom és szabadságharc és a Varsói Szerződés. = Hadtört. közl. 2001. 4. 600-625.

1054. *Horváth Miklós:* Harcok a budapesti utcákon. 56 hadikrónikája. = M. napló. 2001. 10-12. 42-69.

1055. Kortárs krónika, 1956. Vál. és szerk. Nóvé Béla. Bp. Krónika Nova, 2001. 215 p. ill.

1056. *Szakolczai Attila:* Az 1956-os forradalom és szabadságharc. [A fényképeket vál. Molnár Iscsu István]; [a visszaemlékezéseket vál. és szerk. Molnár Adrienne.] [Bp.] 1956-os Int., 2001. 434 p. ill.

1057. Szovjet katonai intervenció, 1956. Szerk. és a bev. tanulmányt írta Györkei Jenő, Horváth Miklós. 2. jav. kiad. Bp. H és Trsa, 2001. 314 p. 21 t.
Ism.: Ármádia. 2001. 10. 21.

1058. *Eörsi László:* Corvinisták 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportja. Bp. 1956-os Int., 2001. 645 p. ill.

1059. *Eörsi László:* Civil felkelők az 1956-os forradalomban. = Hadtört. közl. 2001. 4. 626-639.

1060. *Oltványi László:* Harcok Dél-Budapesten 1956. Washington, New York, München, Összmagyar Testület, 2001. 233, 4 p. ill.

1061. *Fekete István:* A forradalom és a Forgószél hadművelet. A katonák szerepe 1956. október 23 – november 11. között Szolnokon. = Jászkunság. 2001. 3-4. 118-137.

1062. *Walcz, Amarylisz:* La Rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia. Roma, 2001. 62 p.
Az 1956-os magyar forradalom és Olaszország.

1063. *Walcz, Amarylisz:* Az 1956. évi magyar forradalom és Olaszország. = Limes. 2001. 6. 73-96.

1064. *Beke Mihály András:* „Hitványabb anyag mi sem vagyunk..." Az erdélyi magyarok 56-ja. = M. napló. 2001. 10-12. 70-78.

1065. *Szentesi Renáta:* Az 1956-os magyar forradalom, fogadtatása a semleges Ausztriában. = Sic. Itur ad Astra. 2001. 3-4. Tanulmányok 1956-ról. 91-150.

1066. *Izsák Lajos:* The Kádár regime and its collapse: 1956-1990. = Hungary: governments and politica. New York, Columbia Univ. Pr., 2001. 356-411. (Atlantic studies on society change, 109.) (East Europaen monographs, 582.)
A Kádár-korszak és összeomlása, 1956-1990.

1067. *Kovács József:* Egy nemzetközi konfliktus természetrajzához. Kulturális dimenziók. = Új honvédségi szle. 2001. 10. 107-115.
Ciprus

1068. *Kővári László:* Tigrisfarok-húzgálás az óceán felett. = Top gun. 2001. 5. 26-28.
Orosz-amerikai hadihajó-incidensek a 60-70-es években.

1069. *Makrai Tibor:* „Nincs más lehetőségünk... végrehajtjuk!" A Saskarom akció. = Top flight. 2001. 2. 8-9.
1980. Teherán – túszok kiszabadítása

1070. *Sz[ász] Z[oltán]:* A Varsói Szerződés és a lengyelek megsegítése. Hadügyminiszterek tanácskozása – román tükörben. = História. 2001. 3. 23-24.

1071. *Tischler János:* Jaruzelski Kádártól tanult. Húsz éve, 1981. december 13-án jelentették be Lengyelországban a hadiállapotot. = Népszabadság. 2001. 290. 7.

1072. *Jaruzelski, Wojciech:* „Belerángatták a politikába" Interjú - - tábornokkal, húsz évvel a lengyelországi hadiállapot bevezetése után. [Riporter:] Zsebesi Zsolt. = Népszabadság. 2001. 292. 6.

1073. *Lévesque, Jacques:* 1989. Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása. [Bp.] Aula, 2001. 262 p.
Eredeti cím: 1989. Le fin d'un empire. L'URSS et la libération de l'Europe de l'Est

1074. *Kővári László:* Az orosz védelempolitika egy évtizede. = Új honvédségi szle. 2001. 7. 72-95.
1992-2000.

1075. *Jakus János; Kálló László:* Egy háború újabb fejezete. Az orosz-csecsen fegyveres konfliktusok 1994-2000 között. Egyetemi tansegédlet. Bp. ZMNE, 2000. 46 p. ill.

1076. *Jakus János; Kálló László:* Befejezetlen háború a Kaukázusban. 1-2. = Új honvédségi szle. 2001. 8. 97-111., 9. 70-82.
A Csecsen Köztársaság története, orosz-csecsen konfliktus, 1994-96.

1077. *Fodor György:* Pancserpuccs a Disznóöbölben – egy karrier elindul. = M. hírlap. 2001. 74. 8

1078. *Csabai György; Szántó Mihály:* Átváltozások 1989-1999. A Varsói Szerződéstől a NATO-tagságig. Bp. Zrínyi, 2001. 125 p. ill. (A Magyar Honvédség 150 éve)

1079. *Blahó András; Prandler Árpád:* Nemzetközi szervezetek és intézmények. Bp. Aula, 2001. 484 p. + 1 mell.
NATO: 199-206.

1080. *Stupka, Andreas:* Zwei Jahre NATO-Mitgliedschaft. = Österreichische Militärische Zeitscrhift. 2001. 4. 533-535.
Magyarország két éves NATO-tagsága.

1081. *Juhász József:* Háború forr a Balkán déli bugyraiban. [Riporter:] Kalmár György. = Népszava. 2001. 99. Szép szó. 3.

1082. *Resperger István:* A NATO jugoszláviai légihadműveletének elemzése. = Hallgatói közl./ ZMNE. 2001. 1. 6-16.

1083. *Sorosy Tamás:* A Jugoszlávia elleni légi háború alapvető tapasztalatai. Székesfehérvár, Kodolányi János Főisk., 2001. 80 p. ill. (Kodolányi füzetek, 11.)

1084. *Csécsi Sándor:* A NATO jugoszláviai légi hadműveletének tömeglélektani hatá-

sa a lakosság körében. = Új honvédségi szle. 2001. 9. 104-116.

1085. *Z[ord] G[ábor] L[ászló]:* Urán a Balkánon? Amit a Varacskos disznók hátrahagytak. = Aero magazin. 2001. 2. 32-33.
Délszláv háború

1086. *Z[ord] L[ászló] G[ábor]:* Gyűjtögető forgószárnyasok. NATO-helikopterek a Balkán felett. =Aero magazin. 2001. 10. 38-39.
Essential Harvest hadművelet Macedóniában, 2001.

1087. *Rónay Tamás:* Új háború hajnalán. = Népszava. 2001. 53. Szép szó. 2.
Albán-szerb ellentét története.

1088. Terrorháború: harcra készen... Összeáll. Szász István. = Népszava. 2001. 228. Szép szó. 1.
Afganisztán, USA, Törökország, Irán, Irak, Izrael, Szíria, Pakisztán katonai ereje.

1089. *Rostoványi Zsolt:* Az iszlám világ új fejezete. Időszerű tájékoztató a hivatásos állomány számára. Bp. Zrínyi, 2001. 23 p.

1090. *Kállai Attila:* Háborúk dúlta föld – Afganisztán. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2001. 4. 206-214.

1091. *Surányi Róbert:* Angol-afgán háborúk. Hatalmi ütközések, 1838-1919. = História. 2001. 8. 19-22.

1092. *Mink András:* Afganisztán és a hidegháború vége. = Beszélő (1996). 2001. 12. 20-30. 1979-2001.

1093. *Borhi László:* Az USA és Afganisztán. 1979-1989. = História 2001. 8. 28-29.

1094. *Bíró Zoltán, Sz.:* A szovjet megszállás. = História. 2001. 8. 25-27.
Afganisztán

1095. *Udvarvölgyi Zsolt:* Kínos afganisztáni háború. = M. hírlap. 2001. 225. 7.

1096. *Szekeres Gábor:* A második front. Afganisztáni légicsapások. = Aero magazin. 2001. 11. 28-29.

1097. *Kepecs Ferenc:* A tálibok afgán ellenfelei. = Népszava. 2001. 228. Szép szó. 2.

1098. *Zoltán Márta:* Az Öböl-háború tíz év távlatából. = Társad. és honv. 2001. 3. 86-97.

1099. *Amaczi Viktor:* Légi háború az Öböl felett. Az Öböl-háború tizedik évfordulója. = M. szárnyak. 29. 2001. 148.

1100. *Zord Gábor:* Fordulat a légi hadviselésben. Tíz éve történt: az Öböl háború. = Aero magazin. 2001. 2. 30-31.

1101. *Márványi Péter:* A néma rádió éber hallgatói. = Top gun. 2001. 5. 41-43.
Öböl-háború

1102. *Horváth Zoltán:* A végső visszaszámlálás. A Sivatagi vihar első éjszakája. = Top gun. 2001. 1. 4-9.

Ablonczy Balázs 12, 23, 144, 372, 713, 715
Aggházy Kamil 901
Aichelburg, Wladimir 446
Almási Tibor 790
Almásy László 149, 150
Alpár Ágnes 117
Amaczi Viktor 38, 39, 406, 454, 502, 1099
Ambrose, Stephen E. 313
Amico, Ferdinando, D' 272
András, I. 836
André László 681
Andropov, Û. V. 1047
Angi János 842
Angyal István 682, 683
Antalfy István 598
Apatóczky Ákos Bertalan 743
Apor Balázs 656
Arens, Meinolf 862
Asztalos István 629
Atienza, Tony 975

Ács Tibor 80, 146-148, 204, 342, 417, 894
Ádám Péter 110
Ágoston Magdolna 164
Árpád-ház 677

Babos László 1039
Babucs Zoltán 63, 296, 297
Baczoni Tamás 66-68
Bagi Gábor 874
Bagi Zoltán Péter 861
Bajcsy-Zsilinszky Endre 562, 563
Bak Antal 57
Bakay Kornél 634
Baki Péter 19
Balassa M. Iván 8
Balassi Bálint 684
Baldigara, Ottavio 685
Balegová, Jana 648
Bálint István János 716
Balkó Ágnes 806
Balla Tibor 30, 222
Balló István 34, 35, 213
Balogh István 651
Balogh László 806
Bánffyné Kalavszky Györgyi 92, 93
Bányay László 380
Baranov, Oleg M. 1031
Bárány Attila 842
Baráth Magdolna 1047
Bárdossy László 544-548, 550-563
Barker, A. J. 230
Barna Péter 466, 486
Barta János 842, 879
Barta Róbert 713
Barta-Vámos László 262
Bártfay Ilona 658
Bartha Endre 267
Bartha Tibor 42, 467
Barthó Zsuzsanna 4
Bartos Mihály 617
Baschin, Joachim 231
Basó József 686
Báthory István 392
Baumgartner, Lothar 94
Beale, Nick 272
Becsei Miklós 459, 460
Becze Csaba 273, 315, 690
Bedő Miklós 1049
Beke Mihály András 1064
Béla, I. 836
Bem, Jozef 372, 687
Bencsik Gábor 715
Bencze László 332, 917, 918
Benczik Gyula 630
Bene János 95, 301, 652
Benyovszky Móricz 688
Bercsényi László 689
Berecz Mátyás 163
Berek Lajos 211
Berényi László 868
Berki Mihály 343
Berkovics Gábor 281, 413, 443, 444
Bertalan Árpád 690
Berténvi Iván 73
Beszedits, Stephen l. Szabad Imre
Bethlen Gábor 200
Bilarski, Čočo 923
Bilkei-Gorzó Borbála 543
Bíró Zoltán, Sz. 1094
Blahó András 1079
Blašković, Pero 934
Bocskai István 865
Bodolay Gyula 403
Bodnár Erzsébet 916
Bogáts Dénes, Csikmadarasi 299
Boglár László 691
Bognár Károly 204

Bognár Zalán 594
Boissau, R. 689, 698
Bojtásné Damó Csilla 1
Bolyósné Ujfalusi Éva 1
Bóna Eszter 857
Bona Gábor 330
Bóna István 829
Bonhardt Attila 229
Bóra Ferenc 189, 190, 684
Borbás Emese 653
Borbás Károly 961
Borbíró Fanni 135
Borgó János 661
Borhi László 1093
Boritt, Gabor S. 160, 744
Borosy András 193, 194
Borus József 995
Borzsák István 745
Botoran, Constantin 970
Botz László 234
Böll Gábor 567
Bősze Sándor 402
Brenner Vilmos 741
Buchmann, Bertrand Michael 851
Buchner, Herman 692
Buczynski, Alexander 909
Buda Attila 725
Buda Ernő 656
Buday László 405
Budkovič, Tomaž 933
Buknicz Ferenc 139
Bus János 55, 591, 592
Butler, Rupert 320
Búza Tibor 511
Büky Barna 1037
Bystricky, Peter 816

Ceccoli, Paolo 59
Cernigoi, Enrico 224
Cesarani, David 532
Churchill, J. Bradford 512
Churchill, Winston 109
Clementis-Záhony Botond 550
Collins, Larry 1040
Cúth János 307
Czaga Viktória 289, 901
Czettler Antal 777, 973, 993, 1010, 1020
Czigány István 243, 244, 872
Czigler Klára 374, 752
Czuprák Ottó 357, 358

Csabai György 1078
Csabai István 403
Csabai Károly 214
Csák Gyula 711
Csáky Imre 75-77
Csapody Tamás 236
Csapó Béla 359, 694
Csécsi Sándor 1084
Cséfalvay, František 977
Csehák Kálmán 142
Cserépfalvi-Galligan Katalin 709
Cserny Miklós 695
Csicsery-Rónay István 1004
Csiffáry Gergely 245
Csiffáry Nándor 620, 621
Csikány Tamás 62, 201, 202, 227, 866
Csikmadarasi Bogáts Dénes l. Bogáts Dénes, Csikmadarasi
Csillag András 160
Csonkaréti Károly 260, 261, 449, 713
Csorba László 920
Csordás Lajos 678
Csóti Csaba 669

Damó Elemér 595
Dangl, Vojtech 223, 333
Daniss Győző 97, 903, 1008
Dávid Gyula 579
De Felice, Franco 529
Deák Antal András 873
Demény Lajos 802
Dér Dezső 899
Dési János 384, 720
Dévényi István 261
Dinka Tibor 578
Diószegi István 922
Dobos Gyula 755
Dobos János 673
Dombrády Lóránd 204, 544, 944
Domokos György 371, 622, 632, 685
Domokos Ibolya 619
Domonkos István 775
Döbör András 152, 938
Dreisziger, N.F. 792
Dudás Zoltán 983
Düfel, Andreas 84

Egyed Ákos 799
Ehrenberger Róbert 173, 212
Ehrenburg, Ilja 108
Eichmann, Adolf 541
Emisarski, Jan 696
Engel Pál 159, 196, 831, 840
Engels, Friedrich 919
Eőri Elek 697
Eörsi László 1058, 1059
Erdei Éva 527, 553

Erdős László 390, 602
Eszterházy Bálint (Valentin) 698
Eténvi Nóra, G. 99

Fábián András 460
Fábián Gyula 863
Fabinyi József 699
Farkas Ferenc 624
Farkas Gyöngyi 132
Farkas Pál 700
Fáy Zoltán 522
Fazekas István 28
Fehér Pál, E. 583
Fejes Sándor 300
Fekete István 318, 655, 1061
Fekete József 701
Felföldi Szabolcs 818
Ferdinand, I. bolgár cár 702, 923
Fisli Éva 292
Fiziker Róbert 953, 954
Flori, Jean 194
Fodor György 1077
Fodor Imre 810
Fodor István 188
Fodor Pál 849, 850
Fónagy Zoltán 401, 523
Font Márta 825
Forisek Péter 183
Forstner, Franz 644
Földesi Ferenc 305, 355
Földesi Margit 514-516
Földházi György 252
Fraser, David 759
Fredro Sándor 705
Fricke, Haus-Dierk 416
Fuchs, Konrad 247
Futó István 703
Függ Zsolt 1039
Fülöp Tamás 656
Fülöp Tibor Zoltán 366, 373, 375
Für Lajos 794
Füzes Oszkár 585

Gaál Gyula 274
Gabriel Viktor 141
Gaddis, John Lewis 1035
Gál Attila 360
Gál Józef 475, 482, 483, 490, 491, 493
Gál Gyula 692, 998, 999
Galambos Sándor 100
Galántai József 930
Galló László 445
Gángó Gábor 893
Garbóci László 617
Gárdonyi Máté 675
Gáspár András 704
Gazda István 256
Gebei Sándor 877
Gerelyes István 517
Gereben Ágnes 565
Gergely András 895
Gergely Attila 149
Gergely Jenő 569, 708, 713
Geiszler Kálmán 706
Géza fejedelem 830
Gebei Sándor 164, 705
Gellért Tibor 212
Gibás Andor 510, 754
Gilbert, Adrian 981
Giller, Agaton 519
Girardin, Pierre de 876
Glück Jenő 102
Gocz József 596
Goss, Chris 311, 312
Göcsei Imre 707
Göckenjan, Hansgerd 185
Gömbös Gyula 708
Gömöri György 575
Göncz László 804, 949, 950, 963
Görgei Artúr 140, 372, 737, 902
Göring, Albert 709
Gratz Gusztáv 942
Gréczy Zsolt 958
Greene, Jack 986
Griehl, Manfred 270
Gross, Tomasz 535
Grősz József 570
Gubicza József 587
Gudmundsson, Bruce I. 985
Günther, Barnhard 848

Győrffy György 820-822
Győri László 5
Győri László 186, 796
Györkei Jenő 85, 771, 1014, 1057
Gyurkó László 1048

Hafner József 604
Hadnagy Imre József 505
Hadobás Pál 341
Hajagos József 235
Hajba Ferenc 574
Hajdu Szilvia 15
Halász Imre 72
Halmágyi Pál 162
Halmesvirta, Anssi 809
Hangodi László 657
Hanthy Kinga 154, 581

Hanuliak, Václav 674
Harai Dénes 733
Hardy Mihály 455
Hargitai György 921, 925
Hargitainé Szimeonova Rajna 2
Haris Béla 710
Harsányi László 275
Harsay György 1014
Haszán Zoltán 266
Hatala András 418
Hausleitner, Mariana 534
Hausner Gábor 10, 50, 169, 200, 870
Havas László 811
Havel, Petr 64
Haynau, Julius Jacob 520, 711
Hegedűs András 712
Hegedűs Károlyné 642
Hegyi Gyula 558
Hegyi Klára 198, 855
Helgert Imre 199, 365, 397-399, 615
Heltai Nándor 1023
Hentzi, Heinrich 401
Herényi István 283
Hérincs István 478
Hering József 591
Hermann Róbert 2, 29, 153, 154, 331, 372, 520, 589, 668, 687, 737, 894, 897, 898, 901, 903, 913
Hetzmann Diána 127
Himer Attila 924
Hitler, Adolf 209, 313, 973
Hodik, Milan 64
Holakovszky László 319
Holló József Ferenc156
Horányi Özséb 1012
Hornyák Árpád 964, 969
Hornyák Mária 636
Horthy Miklós 81, 526, 527, 713-717, 947
Hortobágyi Péter 600
Horváth Attila 251
Horváth Csaba 1003
Horváth István 204
Horváth János 408
Horváth Jenő 789
Horváth Miklós 212, 567, 1051-1054, 1057
Horváth Zoltán 271, 489, 765, 988, 991, 1102
Hovanyecz László 649, 758, 774, 855, 957
Hrabovszky János 718
Hronský, Marián 962, 967
Hudi József 640
Hunyadi János 846
Hunyadi Zsolt 840
Idzikowski, Tomasz 645
Illésfalvi Péter 65, 232, 376
Illisz L. László 751
Inbasi, Mehmet 871
Isaacson, Walter 732
István, I., Szent 191, 831
Iván, IV. orosz cár 719
Iván Dezső 279, 280, 469
Ivanics Mária 860
Izsa Lajos 344
Izsák Lajos 1066

Jakus János 1075, 1076
Jalsovszky Katalin 713
Jancsó Éva 289
Jánkfalvi Zoltán 468
Jankó Annamária 56
Jaruzelski, Wojciech 1071, 1072
Jászay Magda 693
Jaszovszky László 551, 552
Jávorszky Béla 392
Jemnitz János 975
Jomini, Antonie Henri 139
Józsa Antal 903
Józsa Béla 131, 228, 611
József, I. magyar kir. 880
Juhász Borbála 136
Juhász István 412
Juhász József 1081
Juhari Zsuzsanna 121, 708, 903, 1022

Kabay Dezső Tibor 638
Kacsó Lajos 25, 37, 54, 93, 114, 125, 128, 227, 291, 330, 343, 381, 389, 567, 591, 710, 722, 764, 768, 772, 800, 801
Kádár Gábor 539
Kádár János 720, 1066
Kadosa (Kiss) Árpád 721
Kahler Frigyes 572, 619
Kahler Ilona 619
Kálazy Judit 287
Kalejs, Konrad 543
Kállai Attila 1090
Kálló László 1075, 1076
Kalmár György 1081
Kapiller Imre 672
Káplán György 722
Kapronczay Károly 256
Karacs Zsigmond 128
Karai Sándor 98, 723
Kardos Sándor 96
Kármán Tódor 724
Károly Róbert magyar király 845
Károlyi István 725

Karsai László 528
Katics János 726
Katona M. István 27, 124, 156
Kaufmann, H.W. 613
Kaufmann, J.E. 613
Kedves Gyula 1ö9, 246
Kenessey Miklós 727
Kennedy, Ludovic 264
Kenyeres Dénes 70, 310, 378, 441, 480, 501, 767
Kenyeres István 241, 242
Kepecs Ferenc 538, 582, 974, 1097
Kerekes Dóra 876
Keresztes Lajos 276, 708, 957, 959, 994, 996
Kéri Kálmán 728
Kertész István 762
Kesler, Earl M. 504
Kesselring, Albert 729
Kincses Katalin Mária 10
Király Béla 730
Király Béla, K. 797
Kiss Gábor 206, 257, 284
Kiss Gábor Ferenc 304, 938
Kiss József 731
Kissinger, Henry Alfred 732
Kiszely Gábor 293
Klaube, Franz-Roland 275
Kochanowski, Jerzy 947
Koczka Ferenc 352
Kollmann Örs László 647
Kolozsvári Sándor 347, 733, 734
Koppány 735
Korbuly Kati 1049
Kordé Zoltán 798
Koroknay Gyula 89
Korponay János 147
Korsós József 736
Kosáry Domokos 795, 892
Kossuth Lajos 154, 372, 737, 920
Kostolnik, Z. J. 836
Kostyál László 664
Kottra Györgyi, Cs. 9
Kovač, Dušan 807
Kovács Béla 461
Kovács István 256, 326, 519, 913
Kovács József 1067
Kovács László 824
Kovács Péter 113
Kovács Vilmos 376
Kovács Zoltán András 321, 567
Kozáry Andrea 362
Kő András 293, 747
Köblös József 833
Kökény Andrea 889
König Frigyes 614
Köpeczi Béla 544, 738
Köster, Burkhard 247
Kőszeghy Miklós 119
Kőszegvári Tibor 1036
Kővári László 1042-1044, 1068, 1074
Kövecs Imre 621
Krajnc Zoltán 281, 413
Kralovánszky család 295
Krámli Mihály 261, 927
Kratochvil Károly 739
Krausz Tamás 564
Kreutzer Andrea 111, 901
Kriebel, Rainer 985
Kristó Gyula 159, 823, 828, 829
Krisztics, Radiszlav 584
Krizsán Jánosné Korsós Ilona 736
Krizsán László 688
Kubinyi András 748
Kucher, Primus-Heinz 890
Kuderna, Wolfgang 82
Kuli János 803
Kun Miklós 974
Kun Tibor 529
Kurcz Béla 572

Lagzi István 599
Lakoff, George 118
Langes, Gunter 935
Lángó Péter 835
Lanzinner, Maximilian 856
Lapierre, Dominique 1040
László Alajos Árpád 619
László Csaba 891
László Géza 652
László Károly 740
Laszlovszky József 840
Laubach, Ernst 702
Lázár Sándor 95
Léderer Pál 709
Lehár Antal 741
Léka Gyula 212
Lele József 859
Lengauer, Hubert 890
Lenkefi Ferenc 49
Lepahin, Valerij 164
Lévesque, Jacques 1073
Levin, Hugh Neil 742
Lewis, Brenda Ralph 363
Lin Piao 743
Lincoln, Abraham 744
Lippai Péter 323
Lončarić, Magdalena 662

Lovas Lajos 386
Lugosi József 6, 33, 249
Lukacka, Ján 676

Machiavelli, Nicolo 137
Macksey, Kenneth 729
Magyari András 799
Major Balázs 840
Majoros István 955
Makai Ágnes 79-81, 713
Makk Ferenc 817, 828, 830
Makra Ernőné 395, 592
Makrai Tibor 182, 1069
Mann, Chris 325
Markó Árpád 151
Markó György 567
Markovskij, Viktor 503
Martin Ferenc 746
Martin Kornél 746
Martinkó Károly 265
Márton András 747
Maruzs Roland 376
Márványi György 575
Márványi Péter 1101
Marsignani, Alessandro 986
Mátyás, I., Hunyadi 513, 748, 848
Mazán Pál 445
McDonnel, Leslie 83
Meindl, Karl 268, 269
Mészáros András 473, 498
Mészáros Gyula 663
Mészáros Kálmán 329
Mészáros Károly 415
Mezei Géza 1032, 1034
Mező László 21
Michna György 749
Michnay Gyula 750, 751
Michnik, Adam 536
Mihály herceg /Árpád-házi/ 677
Mihok, Brigitte 534
Mijátović, Andelko 910
Miklós Gábor 542
Miklós Péter 660
Miklósi-Sikes Csaba 633
Mikó Zoltán 752
Milosevics, Szlobodan 585, 586
Mincev, Dimit''r 923
Mindszenty József 569
Mink András 1092
Módos Ilona, B. 635
Mohos Márta 74
Molnár Adrienne 1056
Molnár László, V. 164
Molnár Máté 138
Molnár Tibor 590
Molnár Iscsu István 1056
Móricz Lajos 204, 214, 945
Mucsányi János 171

Nagy Dávid 430
Nagy Gábor 864
Nagy István 886
Nagy J. Lambert 747
Nagy Lajos 19
Nagy László 800, 801
Nagy Miklós Mihály 125, 126, 646
Nagy N. Péter 682
Nagy Tamás 250
Nagy Zsuzsa, L. 713
Négyesi Lajos 124, 191
Németh Ernő 175, 248
Németh Ferenc 566
Németh József 785
Niederhauser Emil 805
Niederstätter, Alois 844
Novák Gábor 216
Nóvé Béla 1055

Nyári Zsolt 501
Nyulásziné Straub Éva 87

Okváth Imre 212, 567, 1046
Oltványi László 1060
Ormay József 1015
Ormos Mária 527, 553, 713, 797, 931, 939-941, 956, 1011
Orosz István 842
Oroszi Antal 24, 197, 345, 353, 567, 568
Ostrogorsky, Georg 834
Osváth Zoltán 238
Otu, Petre 145

Ölvedi Ignác 753
Ördög László 71
Ötvös István 567

Paál Gergely 69, 760
Paál Vince 942
Pacor család 18
Pagáts Pál 1016
Pálffy Géza 285, 852, 853
Pálinkás Tibor 41
Pálóczi Gyula 316, 754
Pálos Géza 726
Pálosfalvi Tamás 782, 846
Pályi György 1024
Pandula Attila 78, 84
Pankovits József 957

Papp Dezső 36, 103, 150, 153, 155, 170, 212, 225, 290, 376, 379, 412, 464, 609, 618, 723, 900, 901
Papp Imre 842
Papp Sándor 839
Parádi József 288
Pardi Attila 355, 356
Pastor, Peter 932
Pataky Iván 141, 143, 218, 219, 280, 679, 731, 800, 945, 1022
Páva István 1005
Payer Endre, G. 308
Pejin Attila 637, 673
Pelyach István 905
Perczel család 755
Perczel Mór 898
Perjés Géza 240, 548-551, 850
Péter, I. orosz cár 719
Péter Zsolt 434
Petercsák Tivadar 163
Pető Bálint 623
Pignato, Nicola 1007
Pika, Heliodor 583
Pilch Jenő 148
Pilcz Nándor 530
Pilsudski, Jozef 947
Pintér Gyula 756
Piti Ferenc 845
Poeppel, Hans 210
Pohl, Dieter 532
Pohlman, Hartwig 298
Polgárdy Géza 739
Pollmann Ferenc 30, 793
Pongrácz György 1030
Poór Ferenc 706
Poór István 426, 427
Pordán Ildikó 740
Pósa Zoltán 18
Pósán László 840, 842
Prandler Árpád 1079
Prazák, Richard 912
Preston, Paul 975
Pritz Pál 544-549, 713, 714, 943
Prohászka Péter 58, 628
Prokob Tibor 443, 511
Punka György 314, 484, 485, 487, 488, 495, 496, 781, 987, 989, 990
Pusztai János 277, 359, 694
Pünkösti Árpád 757

Raáb Renáta 915
Rab László 266
Rácz János 253
Rada Tibor 343
Rainer M. János 233
Rajniss Ferenc 758
Range, Clemens 84
Rákóczi Ferenc, II. 165, 880
Rákóczi György, I. 867
Rákóczi Rozália 53
Ramoser, Chirstoph 447
Rásky Béla 984
Ráth Tamás 179
Raun, Toivo U. 808
Ravasz István 370, 387, 671, 937, 978, 992, 1002, 1009, 1041
Read, Piers Paul 841
Reményi Ferenc 127
Resperger István 1082
Réti Balázs 452, 453
Révész Sándor 558, 683
Reynolds, Michael 324
Ring Éva 884
Róbert Péter 104, 388, 1022
Romsics Ignác 713, 945, 946, 957-959, 968
Rommel, Erwin 759, 986
Rónay Tamás 586, 1087
Rosonczy Ildikó 140, 524, 894, 902-904
Rostoványi Zsolt 1089
Rowlandson, Mary 761
Rozgics Mária 390, 727
Rozgonyi Tamás 712
Rozsnyói Ágnes 541
Rusin, O. 172
Ruszin Emil 979
Ruyter, Michiel Andriaenszoon 760

Sabin, Philip 183
Sághy Marianne 840
Sági Erzsébet 258, 259
Ságvári György 61, 217, 225
Sajtos Zoltán 44, 45
Sakmyster, Thomas 713, 714
Salamon Konrád 948
Sallustius Marius 745
Sándor, Nagy 762
Sárhidai Gyula 278, 409, 411, 419, 422-425, 428, 431-433, 436-440, 451, 492
Sári-Nagy Pál 435
Sarkady Sándor 650
Sárközi Sándor 309, 770, 773
Sartre, Jean-Paul 110
Sarusi Kiss Béla 639
Sasvári Endre 763
Schaumann, Walther 935
Schmidt László 410, 414
Schneider, Wolfgang 429
Schormann, Gerhard 856

Schäfer Tibor 815
Scipiades Ivan 535
Sebő Ödön 764
Sebők Anna, P. 579
Sebők Ferenc 195, 843
Sebők János 384, 1017, 1018
Segeš, Vladimir 513
Selmeczi Kovács Attila 130
Selzer, Stephan 328
Semusin, Dmitrij 164
Sereda, Vâčeslav 1047
Sergeev, E. Û. 928
Sieche, Erwin F. 3, 94, 448
Simon Ágnes 14, 161
Simon Zoltán 560
Sinkovics Balázs 818
Sipos Ferenc 295
Sipos Gábor 704
Sipos Géza 383
Sipos Péter 554, 555, 758, 1008
Sirois, Herbert 972
Sisa András 458, 971
Sitkei Levente 518
Skalski, Stanislaw 765
Skrabski Fruzsina 91, 521
Skrinnikov, Ruslan 164
Slepcov, Igor 952
Slezák, Tomáš 888
Sliwowska, Wiktoria 519
Sólyom László 568
Somogyi Győző 217, 225, 835
Somogyi Pál 465
Somos András 442
Soós Géza 951
Sorosy Tamás 1083
Spick, Nike 680
Spira György 718
Sršan, Stjepan 626
Stalin, Josif Vissarianovič 973
Stark Tamás 593
Stefka István 403, 526, 571, 730
Steinhübel, Ján 677, 826, 827
Stemlerné Balogh Éva 713
Stergal, Rok 334
Stikalin, A 928, 1033
Storch, Rudolph H. 812
Straub Péter 120
Stupka, Andreas 1080
Suba János 327, 965
Surányi Róbert 1091
Süttő Szilárd 833

Szabad Imre 766
Szabó A. Ferenc 948, 1019
Szabó Csaba 570
Szabó Ernő, P. 31
Szabó Ferenc 294, 767
Szabó István 713, 768
Szabó János, B. 192, 193, 835, 869
Szabó József 346, 724
Szabó József János 204, 205, 286, 703
Szabó Lajos, H. 400
Szabó Mária 134
Szabó Miklós 17, 157, 158, 178, 457, 1006
Szabó Péter 225, 591, 650, 659, 670, 1021, 1022
Szabó Vilmos László 105
Szakály Sándor 155, 292, 335-340, 526, 556, 713, 728, 944
Szakolczai Attila 1056
Szalai Béla 88
Szálasi Ferenc 758, 769
Számvéber Norbert 321, 322, 1025-1027
Szani Ferenc 349
Szántai Lajos 60
Szántó Mihály 207, 208, 215, 1078
Szarka László 960
Szász István 385, 537, 1000, 1088
Szász Zoltán 1070
Szatlóczki Gábor 847
Szegő Krisztina 108, 109
Székely László 770
Székely Melinda 813
Szekeres Gábor 48, 1096
Szekeres László 673
Szekeres Róbert 167
Szende Katalin 833
Szende László 612
Szentesi Renáta 1065
Szentpéteri József 921, 925
Szepesi József 98, 158, 317, 350, 470, 471, 603, 780
Szigeti Szilveszter 479
Szigetvári István 683
Szijj Jolán 52, 206
Szilágyi Imre 334
Szilágyi Mihály 659
Szimon Miklós 263
Szita Róbert 367
Szita Szabolcs 531
Szoboszlay Mónika 533
Szoleczky Emese 86, 901
Szombathelyi Ferenc 771, 772
Szóránd Tamás 456, 742, 784
Sztalin l. Stalin
Szőcs László 540
Szőcs Zoltán 556
Szőke Béla Miklós 665

Szulovszky János 831
Szurmay Zoltán 115
Szűcs László 51
Szvák Gyula 719
Szvoboda Dománszky Gabriella 90

Takács István 382, 573
Takács Levente 512
Takács Tibor 625, 631
Takáts László 129
Tárkányi Szűcs Imre 597
Tartsay Vilmos 773, 774
Tejkalová, Jana 101
Teleki Pál 144, 775-777
Tilcsik András 107
Tilkovszky Lóránt 562
Tischler János 1071
Tisza István 778
Tobak Tibor 692, 779-781
Tófalvi Zoltán 580
Tolnai Gergely 627
Toma András 602
Tomcsányi József 700
Tomka Emil 301
Tonazzi, Davide 936
Toperczer István 476
Torma István 641
Tóth Endre 284
Tóth Ferenc 220, 605-608, 883
Tóth György, M. 588
Tóth Ida, N. 217
Tóth István György 865
Tóth Kálmán 306
Tóth Lajos 405
Tóth Orsolya 901
Tóth Sándor 145
Tóth Sándor László 819, 858
Tóth Vilmos 525
Tóthi Gábor 125
Török Albert 616, 875
Török András 769
Török Benjamin 364, 1013
Törös István 234, 643
Trestyán Gábor 306
Tumencev, Igor 164
Turcsányi Károly 255
Túróczi Attila 407
Tüdős S. Kinga 867

Tyekvicska Árpád 4

Udvardy Zoltán 294
Udvarvölgyi Zsolt 1095
Ujvári Ágnes 133
Ujváry Gábor 28
Ulászló, I. magyar király 847
Ulunân, A.A. 928
Ungváry Krisztián 534, 558, 601, 972
Ungváry Tamás 793
Urbán Aladár 892, 896
Urbán István 481

Vadász Sándor 903
Vági Zoltán 539
Vajda Ferenc Antal 463
Valachi Anna 528, 564
Valentić, Mirko 907, 908
Valentini, Gabriele 272
Valki László 559
Vallus Erika 926
Vándor Károly 507
Vándor László 664, 666, 667
Varga A. József 783
Varga E. László 696, 976
Varga Edit 203
Varga György 508
Varga Imre 576
Varga János 914
Varga József 371
Varga László 561, 720
Varga Mihály 6, 7, 11, 16, 24, 146, 280, 753
Varga Zoltán 43
Vargyai Gyula 980, 1001
Vári Attila 881
Vári Gyula 302
Várkonyi Ágnes, R. 239, 880
Vasile-Ozunu, Mihail 145
Vattay Antal 581
Vázsonyi Miklós 477
Vázsonyi Ottó 735
Végh József 646
Veres Mihály 282
Veress D. Csaba 610
Veress György 226
Vermes Gábor 778
Veszprémy László 10, 798, 832, 833, 840
Vesztróczy Zsolt 911
Vesnás Péter 654
Vetési Kökényesdi László 738
Vida István Kornél 766, 1045
Vigh Károly 563, 775, 776
Vincenz, Stanislaw 982
Viktor Sándor 123
Villányi György 421
Vincze Mária 695, 749, 756, 779
Virágh Béla 254
Visinszkij, A. A. 1033
Visy Zsolt 184

Vitári Zsolt 210
Vitovec János 782
Vizi Sándor 181
Vocelka, Karl 878
Volokitina, T.V. 1033
Vörös Béla 237, 354, 368, 369
Vrangel, Pëtr Nikolaevič 955

Walcz, Amarylisz 1062, 1063
Wallenberg, Raoul 540
Walsh, Stephen 997
Ward, John 450
Weizsäcker, Richard von 275
Werner György 648
Westwell, Ian 929
Wetzel, Juliane 534
Whaley, Mark A. 838
Winkler Dezső 783
Winkler Gusztáv 187
Winkler László 47, 679, 1028, 1029
Wolfram, Herwig 814
Wöber, Ferdi Irmfried 887

Yeager, Charles E. 784

Zachar József 151, 165, 166, 174, 204, 221, 222, 685, 882, 883, 887
Zachar Péter 278
Zainkó Géza 22, 504
Zakar Péter 906
Zámbó Ildikó 761
Zeidler Miklós 957, 959
Zentai Tünde 8
Zétényi Zsolt 571
Zimonyi István 837
Zinner Tibor 567, 577
Zoltán Márta 1098
Zord Gábor László 494, 1038, 1085, 1086, 1100
Zörgő Tibor 168
Zrínyi Miklós 77, 107, 199, 785

Zsák Ferenc 462, 472, 474, 478, 497, 499, 500, 509, 754
Zsaludek Endre 498
Zsebesi Zsolt 1072
Zsiga Tibor 966
Zsigmond János 391
Zsille Péter 46
Zsille Zoltán 712
Zsitnyányi Ildikó 567
Zsohár Melinda 55, 361, 376, 393, 394
Zsoldos Attila 641
Zsombok Tímár György 351, 786, 787
Zsúnyi Illés 788

Afganisztán 502, 1088-1097
Afrika 985, 986
Albánia 1087
Amerikai Egyesült Államok 39-42, 118, 278, 404, 406, 420, 425, 434, 450, 451, 455, 456, 467, 477, 492-494, 732, 744, 761, 766, 889, 972, 988-991, 1034-1038, 1068, 1069, 1088, 1090, 1093, 1095-1102
Anglia l. Nagy-Britannia
antifasiszta ellenállás 38, 379, 540, 774, 775
arab országok 926
Ausztria 28-37, 54, 64, 82, 94, 174, 207, 221-224, 247, 248, 260, 261, 268, 269, 702, 844, 848, 852, 862, 863, 865, 878-880, 890-892, 921, 922, 984, 1065
l. még Magyarország (XVI. sz.-1918.)
ÁVH 293

Balkán 923, 992, 1081-1087
l. még az egyes országoknál
Balti-államok 392, 808
békeszerződések 833, 870, 877, 889, 956-969, 1032
bibliográfiák 1-5
Bizánc 830, 834, 835
Bulgária 923

címerek 72-78, 87
Ciprus 1067

csapattörténetek 295-327
Csecsenföld 1075, 1076
Csehország 912
Csehszlovákia 101, 249, 967, 968, 970, 977
csendőrség 166, 292

Dánia 915
Délvidék 530, 590, 626, 637, 662, 673, 804, 1008-1010
l. még Jugoszlávia

egészségügy 256-259
egyenruhák, felszerelés 61-70, 310, 341
egyesületek, klubok 367
ejtőernyőzés 302, 304, 510
l. még a NÉVMUTATÓ-t
első világháború 92, 101, 143, 167, 205-207, 224, 228, 238, 249, 261-263, 268, 269, 458, 590, 620, 644, 645, 731, 746, 929-937

emigráció 883, 905, 920
emlékművek, emlékhelyek 16, 388, 397-406
Erdély 299, 579, 580, 625, 798-803, 862, 863, 1064
Európa 805, 814, 816, 825, 829, 842, 867, 1034
l. még az egyes országoknál

életrajzok 18, 81, 93, 108-110, 125, 127, 140, 144, 147-151, 153.159, 295, 401, 405, 526, 527, 540, 541, 553-563, 581, 583-586, 676-788
építészet 113-116
érmek, kitüntetések 79-84, 376

fegyverek 120
fényképezés, filmezés 19, 91-98
Finnország 43, 44, 809
Franciaország 220, 302, 303, 388, 588, 600, 689, 876, 881, 886-888, 955

gazdaság 229, 241, 242, 245, 285, 407, 860, 870, 883, 971, 1006, 1007
Görögország 812, 987
gyalogság, gépesített gyalogság 295-298, 360

háborús bűnök, megtorlások 518-586
haderő 111, 164, 181, 184, 188-191, 194-196, 198, 200, 203, 204, 206, 209, 210, 212-215, 802, 843, 872, 899
hadifogság, internálás 392, 395, 403, 589, 590-594, 596-600, 602, 686, 701, 707
hadiipar 229, 245, 631, 927, 971, 1006, 1007
hadisírok 388-406
haditechnika 17, 20-23, 39-48, 177-180, 338-340, 407-511
haditengerészet, hajózás 3, 94, 260-266, 421, 446-457, 927, 1068
hadművészet 137-139, 182, 183, 185-187, 192, 193, 197, 199, 201, 202, 205, 207, 208, 211, 216, 1036
l. még az egyes haderőnemeknél és fegyvernemeknél
hadtáp 99, 163, 239-255, 631, 639, 653
l. még egészségügy
Hadtörténeti Intézet és Múzeum 6-23, 49-55, 153, 156, 169, 170, 206
hadtörténettudomány 1, 50, 140-180
hadtudomány 137-139, 147-151
hagyományápolás 365-406

határok, határvédelem 283-288, 327, 964, 965
hegyi csapatok 65, 232
helikopterek, helikopter alakulatok 499-501
helyi háborúk 41, 118, 406, 476, 502, 1039, 1041-1044, 1075, 1076, 1082-1102
helytörténet 4, 72, 88, 95, 123, 235, 258, 259, 289, 295-297, 300, 301, 306, 309, 327, 400, 402, 405, 505-509, 597, 612-675, 847, 873-876
hidegháború 32-36, 173, 1034-1038
híradás 41, 237, 238, 341, 442
hírszerzés, elhárítás 233, 234, 929
holokauszt 527-541
Horvátország 908-910
Hun birodalom 815, 816

ifjúsági szervezetek 363, 364, 597
India 1039, 1040
internet 592, 593
Irak 118, 1098-1101
Irán 919, 1069
Izrael 926

Japán 988-991
jelképek 9-12, 61-66, 71-74, 78, 79, 86, 87, 92, 130
jog 167, 512-518
l. még háborús bűnök, megtorlás
Jugoszlávia 388, 479, 530, 584-586, 643, 963-966, 969, 992, 993, 1008, 1010, 1081-1087

Kambodzsa 582
Kárpátalja 533, 631, 978-980
katonai tanintézetek 24, 70, 341-361
katonai vezetés 107, 206, 216, 337
keresztes háborúk 59, 840, 841
Kína 793
Korea 406, 502
könyvtárak, könyvtári dokumentumok 28-31, 99, 111, 112
középkor 59, 89, 121, 123, 162, 185, 187-197, 283, 284, 328, 513, 612-614, 628, 633, 634, 647, 666, 676, 677, 735, 748, 798, 813-848
közlekedés, szállítás 175, 243, 246-252, 318, 319
kronológiák 789, 790
külpolitika, diplomácia 892, 922, 943, 955, 1005, 1007, 1033

Latin-Amerika 45, 889
légierő, repülés 43-48, 70, 112, 169, 267, 280, 311,-319, 348-351, 379, 455, 456, 458-511, 603-611, 655, 679, 680, 690, 692, 694, 695, 697, 700, 731, 742, 752, 754, 756, 779-781, 786, 787, 971, 1006, 1043, 1044, 1082-1084, 1096, 1099, 1100
légvédelem 281, 282, 309, 411-415
Lengyelország 326, 535-538, 599, 644, 645, 705, 884, 937, 947, 955, 976, 1070-1072
levéltárak 49-55, 206
lokátorok 443, 444
lovasság 217-226, 299-301, 303, 684, 689, 698, 882

Magyarország 217-219, 286, 368, 369, 641, 789-796
– **IX-XV. sz.** 89, 162, 185, 187-193, 195-197, 283, 284, 328, 513, 612-614, 628, 633, 634, 647, 666, 676, 677, 735, 748, 798, 817-848
– **XVI. sz.** 28-31, 99, 163, 198, 240-242, 245, 285, 371, 622, 623, 632, 634, 638, 651, 667, 684, 685, 702, 782, 800-802, 849-855, 857-861
– **XVII. sz.** 28-31, 99, 107, 163, 199-201, 240, 243-245, 287, 651, 653, 667, 799-802, 849-856, 858-860, 862-877
– **XVIII. sz.** 28-31, 63, 165, 201, 220, 221, 243, 260, 287, 329, 630, 688, 689, 693, 698, 738, 802, 864, 878-883
– **XIX. sz.** 28-31, 63, 166, 201, 221, 247, 248, 260, 341, 343, 416, 797, 885
– – **1800-1848.** 258, 588, 886-888
– – **1848-1849.** 2, 15, 19, 62, 80, 100, 135, 140-142, 202, 235, 246, 256, 289-291, 295, 326, 331, 342, 372, 373, 400, 401, 417, 520-525, 589, 617, 626, 629, 636, 637, 640, 642, 652, 657, 661, 662, 668, 678, 687, 704, 705, 711, 718, 725, 737, 740, 755, 890-915
– – **1849-1900.** 3, 64, 65, 94, 111, 203, 204, 222, 223, 257, 259, 332, 333, 341, 343, 357, 360, 917, 918, 920-923
– **XX. sz.** 65, 204, 679, 797, 925
– – **1900-1918.** 3, 28-31, 64, 82, 94, 111, 221-223, 248, 260, 261, 332-334, 341, 343, 357, 360, 739, 778, 922, 927
– – – **1914-1918.** 92, 101, 143, 167, 205-207, 224, 228, 237, 249, 261-263, 268, 269, 374, 446-449, 458, 590, 620, 644, 645, 731, 746, 930-937
– – **1918-1919.** 4, 620, 931, 948-952
– – **1919-1945.** 50, 67-69, 208, 225, 229, 232, 250, 281, 288, 300, 304, 327, 336-340, 343-345, 352, 355, 356, 359-361, 364, 412, 413, 425, 427,

443, 445, 510, 526, 649, 681, 696, 699, 708, 714-717, 728, 741, 804, 938-946, 948-954, 956-969
– – – **1941-1945.** 55, 83, 102, 228, 231, 238, 273, 274, 278, 292, 296, 297, 305, 306, 337, 375-379, 390-396, 402-404, 407, 411, 418, 419, 443, 444, 459-468, 527, 528, 544-563, 581, 590-598, 602, 605-610, 621, 670, 701, 752-754, 771, 772, 775-777, 779-781, 788, 1001-1031
– – – – **1941.** 144, 169-172, 277, 1008-1021
– – – – **1942-1943.** 145, 377, 378, 650, 659, 706, 1022
– – – – **1944-1945.** 301, 307, 308, 314, 315, 321-323, 379, 504, 530-532, 539-541, 675, 691, 692, 703, 758, 763, 769, 773, 774, 803, 1023-1031
– – **1945-2001.** 32-36, 282, 293, 317-319, 358, 415, 443, 445, 497-501, 505-509, 618, 624, 646, 658, 712, 733, 734, 757
– – – **1945-1956.** 50, 52, 54, 211-213, 279, 316, 346, 347, 348-350, 352, 353, 362, 469-474, 515, 516, 566-570, 603, 686, 695, 697, 701, 707, 720-723, 750, 751, 786, 787, 1032, 1045-1047
– – – – **1956.** 5, 53, 96, 97, 105, 136, 174, 354, 380, 571-580, 619, 638, 656, 663, 672, 682, 683, 730, 736, 747, 1045-066
– – –**1957-2001.** 214, 215, 233, 236, 251-255, 265, 266, 280, 309, 381, 382-386, 442, 517, 604, 643, 1066, 1078, 1080
második világháború 38, 55, 83, 102, 108-110, 144, 145, 169-172, 208-210, 228, 230, 231, 238, 264, 270-278, 296-298, 305-308, 311-315, 320-325, 337, 363, 375-379, 387, 402-404, 410, 411, 429-433, 443, 445, 450, 451, 454, 455, 459-468, 527, 528, 530-532, 539-541, 544-563, 581, 590-602, 605-611, 621, 650, 659, 670, 680, 701, 703, 706, 729, 752-754, 758, 761, 763, 769, 771, 773-777, 779-781, 788, 803, 981-1031
Mongol birodalom 121, 837, 838
múzeumok, kiállítások 6-48
műszaki biztosítás, műszaki csapatok 235, 236, 286, 310, 445, 595
művészetek 14, 87-91, 117, 217

Nagy-Britannia 270, 467, 919
NATO 252, 255, 422-426, 428, 436-440, 1078-1086
Németország 209, 210, 230, 231, 264, 270, 271, 275, 276, 298, 311-313, 320-325, 328, 363, 429, 430, 450-452, 495, 529, 680, 709, 729, 761, 972-974, 981, 985-987, 992-1000
l. még második világháború
nemzetőrség 289-291
néprajz 128, 130
nők a történelemben 134-136
nyelvészet 118

ókor 113, 119, 122, 183, 184, 368, 745, 762, 811, 812
Olaszország (Itália) 15, 46, 272, 328, 529, 693, 917, 918, 971, 1007, 1062, 1063
Oroszország 47, 48, 164, 688, 719, 877, 903, 904, 916, 1074-1076, 1094
l. még Szovjetunió
Oszmán birodalom l. Törökország

páncélosok, páncélos csapatok 68, 228-231, 426-441

rakéták 416-425
régészet 119-124
rendvédelmi szervek 166, 289-293
Római birodalom 113, 122, 183, 184, 368, 745, 811
Románia 13, 105, 143, 278, 534, 579, 580, 806, 914, 915, 970, 1033, 1064

sajtó 100-110
Spanyolország 975
Svédország 810

szépirodalom, írók 73, 74, 107-110, 344, 684
Szlovákia 38, 223, 273, 676, 807, 911
Szovjetunió 172, 270, 271, 382-386, 402-404, 421, 469-478, 480, 482, 483, 497-501, 508, 601, 602, 686, 955, 973, 974, 978-980, 994-1000, 1033-1038, 1045-1047, 1051-1053, 1057, 1061, 1068, 1073
l. még második világháború

tartalékosok 357-359
térképészet, térképek 56-60, 126
tisztek, tisztképzés 329-354
l. még életrajzok
tiszthelyettesek, tisztképzés 71, 355, 356
l. még életrajzok
Törökország (Oszmán birodalom) 846, 849-855, 857-861, 864, 865, 869-877, 916
l. még Magyarország (XVI-XVII. sz.)
tudományos élet, konferenciák 11, 78, 161-180

tüzérség 227, 305, 306, 361, 409-411

utazók 125-127, 149, 150

vallás, egyházak 115, 906
várak, erődök 14, 23, 88, 123, 163, 239-245, 284-286, 612-614, 616, 622, 623, 625, 627, 628, 631-635, 639-645, 648, 653, 654, 665-667, 674, 684, 861, 873, 875
Varsói Szerződés 1051-1053, 1070, 1078
veszteségek 55, 387, 396, 588-611
l. még hadifogság, internálás
Vietnam 41, 476

zászlók 85
zene 129

Bojtásné Damó Csilla
Bolyósné Ujfalusi Éva

TARTALOM

	Perjés Géza (1917–2003)	627
	STUDIA AD TRICENTENNARIUM BELLI PRINCIPIS FRANCISCI RÁKÓCZI PRO PATRIA ET LIBERTATE	
PAPP SÁNDOR	Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején	633
G. ETÉNYI NÓRA	Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén	670
R. VÁRKONYI ÁGNES	Kompromisszumoktól a szabadságharcig	696
CZIGÁNY ISTVÁN	Új katonai berendezkedés Magyarországon, 1683–1703	714
ZACHAR JÓZSEF	Magyar katonaság a Hegyaljától a Tiszahátig, 1697–1703	742
MÉSZÁROS KÁLMÁN	A tiszaháti bujdosómozgalom és vezéralakjai	759
GEBEI SÁNDOR	II. Ágost lengyel király és a magyar ügy, 1701–1703	776
	MŰHELY	
LUKÁCS OLGA	Habsburg valláspolitika Erdélyben a XVII–XVIII. század fordulóján	803
MÉSZÁROS KÁLMÁN	Sajó–Hernád vidéki hősi halottak Kiskunhalason. Adatok az 1703. október 5-i halasi ütközet kuruc veszteségeihez	824
KINCSES KATALIN MÁRIA	A tolerancia realitása. A Rákóczi-szabadságharc öröksége Bél Mátyás írásaiban	833
	FORRÁSKÖZLEMÉNYEK	
SERES ISTVÁN	Csulay Imre jelentései II. Rákóczi Ferencnek a török földre menekült erdélyi kurucokról, 1706–1708	847
BÁNKÚTI IMRE	Források Kassa 1710–1711. évi védelméhez	876
TÓTH FERENC	Rákóczi József konstantinápolyi ezredalapító pátense	933
	SZEMLE	
PERJÉS GÉZA	Zrínyi Miklós és kora *(Hausner Gábor)*	937
MARKÓ ÁRPÁD	II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok *(Zachar József)*	940
BALOGH ISTVÁN	II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben (1703. július-október) *(Bánkúti Imre)*	941
KORBULY DEZSŐ	II. Rákóczi Ferenc *(Bánkúti Imre)*	943
	KRÓNIKA	
ZACHAR JÓZSEF	„Istennel, hazáért és szabadságért." Kárpát-medencei történelmi tanácskozás a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulóján, Szatmárnémeti, 2003. április 25.	945
BARÁTH JULIANNA – MÉSZÁROS KÁLMÁN	„A beregszászi zászlóbontás emlékére. Anno 1703." Tudományos konferencia és megemlékezés, Beregszász, 2003. május 24 – Salánk, 2003. május 25.	947
TÓTH FERENC	Megemlékezés és konferencia a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulója alkalmából, Párizs, 2003. szeptember 13–16.	950
	BIBLIOGRÁFIA	
BOJTÁSNÉ DAMÓ CSILLA – – BOLYÓSNÉ UJFALUSI ÉVA	A 2001. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája	952

CONTENTS

	Géza Perjés (1917–2003)	927
	STUDIA AD TRICENTENNARIUM BELLI PRINCIPIS FRANCISCI RÁKÓCZI PRO PATRIA ET LIBERTATE	
SÁNDOR PAPP	Independence or Yoke? The Issue of Turkish Help in the Period of the Hungarian Estates' Movements at the End of the 17th Century	633
NÓRA G. ETÉNYI	Published Successes, Concealed Failures – Political Propaganda at the End of the 17th Century	670
ÁGNES R. VÁRKONYI	From Compromises to the War of Independence	696
ISTVÁN CZIGÁNY	New Military Arrangements in Hungary, 1683–1703	714
JÓZSEF ZACHAR	Hungarian Military from Hegyalja to the Tiszahát, 1697–1703	742
KÁLMÁN MÉSZÁROS	The Fugitive Movement of the Tiszahát and its Leading Figures	759
SÁNDOR GEBEI	King of Poland Augustus II and Hungarian Affairs, 1701–1703	776
	WORKSHOP	
OLGA LUKÁCS	The Habsburgs' Religious Policy in Transylvania at the Turn of the 17–18th Centuries	803
KÁLMÁN MÉSZÁROS	Killed in Action at Kiskunhalas, 5 October 1703 – The Roll of Honour of Hungarian Soldiers from the Sajó-Hernád Region	824
KATALIN MÁRIA KINCSES	The Reality of Toleration. The Heritage of Rákóczi's War of Independence in Mátyás Bél's Writings	833
	HISTORICAL SOURCES	
ISTVÁN SERES	Announcements of Imre Csulay to Ferenc II Rákóczi on Hungarian Soldiers Who Escaped from Transylvania toOttoman Lands, 1706–1708	847
IMRE BÁNKÚTI	Sources on the Defence of Kassa in 1710–1711	876
FERENC TÓTH	József Rákóczi's Letter Patent of Regiment Foundation, Constantinople	933
	REVIEW	
GÉZA PERJÉS	Miklós Zrínyi and his Age *(Gábor Hausner)*	937
ÁRPÁD MARKÓ	The Battles of Ferenc II Rákóczi. Selected Studies *(József Zachar)*	940
ISTVÁN BALOGH	Ferenc II Rákóczi in Szabolcs and Szatmár Counties, July-October 1703 *(Imre Bánkúti)*	941
DEZSŐ KORBULY	Ferenc II Rákóczi *(Imre Bánkúti)*	943
	CHRONICLE	
JÓZSEF ZACHAR	„With God for the Fatherland and for Freedom." Historical Conference in the Carpathian Basin on the 300th Anniversary of the Outbreak of Rákóczi's War of Independence, Szatmárnémeti, 25 April 2003	945
JULIANNA BARÁTH – KÁLMÁN MÉSZÁROS	„In Memory of Unfurling the Flag in Beregszász. Anno 1703." Scientific Conference and Commemoration, Beregszász, 24 May 2003 – Salánk, 25 May 2003	947
FERENC TÓTH	Commemoration and Conference on the 300th Anniversary of Rákóczi's War of Independence. Paris, 13–16 September 2003	950
	BIBLIOGRAPHY	
CSILLA B. DAMÓ – ÉVA B. UJFALUSI	Selected Bibliography of Hungarian Military Historical Literature in 2001	952

TABLE DES MATIERES

Géza Perjés (1917–2003) 627

STUDIA AD TRICENTENNARIUM BELLI PRINCIPIS FRANCISCI RÁKÓCZI PRO PATRIA ET LIBERTATE

SÁNDOR PAPP — Liberté ou joug ? La question de l'aide turque à l'époque des mouvements des Ordres à la fin du 17e siècle---------- 633

NÓRA G. ETÉNYI — La communication des succès, le passage sous silence des échecs, la propagande politique à la fin du 17e siècle---------- 670

ÁGNES R. VÁRKONYI — Des compromis à la guerre d'indépendance---------- 696

ISTVÁN CZIGÁNY — Un nouveau système militaire en Hongrie, 1683–1703---------- 714

JÓZSEF ZACHAR — Des troupes hongroises de Hegyalja à Tiszahát, 1697–1703--------- 742

KÁLMÁN MÉSZÁROS — Le mouvement des proscrits de Tiszahát et ses principales figures-- 759

SÁNDOR GEBEI — Le roi polonais Auguste II et la cause hongroise, 1701–1703-------- 776

ATELIER

OLGA LUKÁCS — La politique religieuse des Habsbourg en Transylvanie au tournant des 17e et 18e siècles---------- 803

KÁLMÁN MÉSZÁROS — Morts pour la patrie à Kiskunhalas issus de la région de Sajó–Hernád. Données pour les pertes kouroutz dans la bataille de Halas du 5 octobre 1703---------- 824

KATALIN MÁRIA KINCSES — La réalité de la tolérance. L'héritage de la guerre d'indépendance de Rákóczi dans les écrits de Mátyás Bél---------- 833

PUBLICATIONS DE SOURCE

ISTVÁN SERES — Rapports d'Imre Csulay à François Rákóczi II sur les Kouroutz réfugiés transylvains sur le sol turc, 1706–1708---------- 847

MRE BÁNKÚTI — Sources relatives la défense de Cassovie en l'an 1710 et 1711------- 876

FERENC TÓTH — Lettre patente de Constantinople sur la constitution d'un régiment-- 933

REVUE

GÉZA PERJÉS — Miklós Zrínyi et son époque *(Gábor Hausner)*---------- 937

ÁRPÁD MARKÓ — Les batailles de François Rákóczi II. Études choisies *(József Zachar)*- 940

ISTVÁN BALOGH — François Rákóczi II dans les comitats de Szabolcs et de Szatmár (juillet – octobre 1703) *(Imre Bánkúti)*---------- 941

DEZSŐ KORBULY — François Rákóczi II *(Imre Bánkúti)*---------- 943

CHRONIQUE

JÓZSEF ZACHAR — «Avec Dieu, pour la patrie et la liberté.» Colloque d'histoire de Bassin des Carpates au tricentenaire de l'éclatement de la guerre d'indépendance de Rákóczi, Szatmárnémeti, 25 avril 2003---------- 945

JULIANNA BARÁTH – KÁLMÁN MÉSZÁROS — A la mémoire du déploiement du drapeau à Beregszász, Beregszász, 24 mai 2003 – Salánk, 25 mai 2003---------- 947

FERENC TÓTH — Commémoration et colloque à l'occasion du tricentenaire de la guerre d'indépendance de Rákóczi, Paris, 13–16 septembre 2003--- 950

BIBLIOGRAPHIE

CSILLA B. DAMÓ – ÉVA B. ÚJFALUSI — Bibliographie choisie de la littérature d'histoire militaire hongroise de l'an 2001---------- 952

INHALT

	Géza Perjés (1917–2003)	627
	STUDIA AD TRICENTENNARIUM BELLI PRINCIPIS FRANCISCI RÁKÓCZI PRO PATRIA ET LIBERTATE	
SÁNDOR PAPP	Freiheit oder Knechtschaft? Die Frage der Türkenhilfe zur Zeit der ungarischen ständischen Bewegungen Ende des 17. Jahrhunderts---	633
NÓRA G. ETÉNYI	Veröffentlichte Erfolge, verheimlichte Misserfolge. Politische Propaganda Ende des 17. Jahrhunderts----------	672
ÁGNES R. VÁRKONYI	Von Kompromissen zum Freiheitskampf----------	696
ISTVÁN CZIGÁNY	Neue militärische Einrichtung in Ungarn, 1683–1703----------	714
JÓZSEF ZACHAR	Ungarische Soldaten zwischen den Aufständen von Hegyalja (Tokajer Gebirgsland) und Tiszahát (Obere Theißgegend), 1697–1703---	742
KÁLMÁN MÉSZÁROS	Die Bewegung der Landflüchtigen von Tiszahát (Obere Theißgegend) und ihre Führungsfiguren----------	759
SÁNDOR GEBEI	August II., König von Polen und die ungarische Frage, 1701–1703---	776
	WERKSTATT	
OLGA LUKÁCS	Religionspolitik der Habsburger in Siebenbürgen an der Wende des 17-18. Jahrhunderts----------	803
KÁLMÁN MÉSZÁROS	Heldentote aus dem Gebiet zwischen den Flüssen Sajó und Hernád in Kiskunhalas. Daten zu den Verlusten der Kurutzen im Gefecht von Halas vom 5. Oktober 1703----------	824
KATALIN MÁRIA KINCSES	Die Realität der Toleranz. Das Erbe des Freiheitskampfes von Rákóczi in den Schriften von Mátyás Bél----------	833
	QUELLENPUBLIKATIONEN	
ISTVÁN SERES	Die Berichte von Imre Csulay an Ferenc II. Rákóczi über die aus Siebenbürgen auf türkisches Gebiet geflohenen Kurutzen, 1706–1708	847
IMRE BÁNKÚTI	Quellen zur Verteidigung von Kassa (Kaschau) im Jahre 1701–1711	876
FERENC TÓTH	Das Patent von Konstantinopel des József Rákóczi zur Gründung eines Regiments----------	933
	RUNDSCHAU	
GÉZA PERJÉS	Miklós Zrínyi und seine Zeit *(Gábor Hausner)*----------	937
ÁRPÁD MARKÓ	Die Schlachten von Ferenc II. Rákóczi. Ausgewählte Studien *(József Zachar)*----------	940
ISTVÁN BALOGH	Ferenc II. Rákóczi in den Komitaten Szabolcs und Szatmár (Juli-Oktober 1703) *(Imre Bánkúti)*----------	941
DEZSŐ KORBULY	Ferenc II. Rákóczi *(Imre Bánkúti)*----------	943
	CHRONIK	
JÓZSEF ZACHAR	„Mit Gott für Heimat und Freiheit." Sitzung der Historiker des Karpatenbeckens zum 300. Jahrestag des Ausbruchs des Freiheitskampfes von Rákóczi, Szatmárnémeti (Sathmar), 25. April 2003------	945
JULIANNA BARÁTH – KÁLMÁN MÉSZÁROS	„Zur Erinnerung der Entfaltung der Fahnen in Beregszász (Lampertshaus). Anno 1703." Wissenschaftliche Konferenz und Gedenkfeier, Beregszász, 24. Mai – Salánk, 25. Mai 2003----------	947
FERENC TÓTH	Gedenkfeier und Konferenz aus dem Anlass des 300. Jahrestages des Freiheitskampfes von Rákóczi, Paris, 13–16. September 2003--	950
	BIBLIOGRAPHIE	
CSILLA B. DAMÓ – ÉVA B. ÚJFALUSI	Ausgewählte Bibliographie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur aus dem Jahre 2001----------	952

СОДЕРЖАНИЕ

	Геза Перйеш (1917–2003)	**627**
	STUDIA AD TRICENTENNARIUM BELLI PRINCIPIS FRANCISCI RÁKÓCZI PRO PATRIA ET LIBERTATE	
ШАНДОР ПАПП	Свобода или иго? Вопрос оказания помощи турками в период движений венгерских сословий в конце 17 века	633
НОРА Г. ЭТЕНЬИ	Опубликованные успехи, утаенные неудачи, политическая пропаганда в конце 17 века	670
АГНЕШ Р. ВАРКОНЬИ	От компромиссов до борьбы за свободу	696
ИШТВАН ЦИГАНЬ	Новая постановка военного дела в Венгрии. 1683–1703 гг	714
ЙОЖЕФ ЗАХАР	Венгерское воинство от Токайского подгорья до района среднего течения Тиссы 1697–1703 гг.	742
КАЛЬМАН МЕСАРОШ	Движение скитальцев в районе среднего течения Тиссы и его предводители	759
ШАНДОР ГЕБЕИ	Польский король Август II и дело венгров, 1701–1703 гг.	776
	МАТЕРСКАЯ	
ОЛЬГА ЛУКАЧ	Религиозная политика Габсбургов в Трансильвании на рубеже 17–18 веков	803
КАЛЬМАН МЕСАРОШ	Уроженцы провинции Шайо-Хернад, павшие смертью храбрых в селении Кишкунхалаш. Данные о потерях куруцев в битве от 5 октября 1703 года в селении Халаш	824
КАТАЛИН МАРИА КИНЧЕШ	Реальность толеранции. Наследие борьбы за свободу Ракоци в работах Матьяша Бел	833
	ИСТОЧНИКИ	
ИШТВАН ШЕРЕШ	Донесения Имре Чулаи князю Ракоци Ференцу II о куруцах, бежавших из Трансилвании на турецкую землю в 1706–1708 года	847
ИМРЕ БАНКУТИ	Источники по теме обороны города Кашша в 1710–1711 годах	876
ФЕРЕНЦ ТОТ	Патент на основание константинопольского полка Йожефа Ракоци	933
	ОБЗОР	
ГЕЗА ПЕРЬЕШ	Зриньи Миклош и его эпоха *(Габор Хауснер)*	937
АРПАД МАРКО	Битвы Ракоци Ференца II. Избранные статьи *(Йожеф Захар)*	940
ИШТВАН БАЛОГ	Ференц II Ракоци в комитатах Сабольч и Сатмар (в июле-октябрк 1703 года) *(Имре Банкути)*	941
ДЕЖЁ КОРБУЙ	Ференц II Ракоци *(Имре Банкути)*	943
	ХРОНИКА	
ЙОЖЕФ ЗАХАР	„С Господом, за отчизну и свободу" Научное совещание историков Карпатского бассейна в честь 300-летия начала борьбы за свободу, возглавленной Ракоци. Сатмарнемети, 25 апреля 2003 года	945
МАРИАННА БАРАТ – КАЛЬМАН МЕСАРОШ	„В память поднятия флага в Берегсасе. Год 1703." Научная конференция, проведенная в память знаменательного события, Берегсас, 24 мая 2003 г. – Шаланк, 25 мая 2003 г.	947
ФЕРЕНЦ ТОТ	Юбилейное заседание и научная конференция, посвященные 300-летию начала борьбы за свободу под предводительством Ракоци. Париж, 13–16 сентября 2003 года	950
	БИБЛИОГРАФИЯ	
ЧИЛЛА Б. ДАМО – ЕВА Б. УЙФАЛУШИ	Избранная библиография венгерской военно-исторической литературы за 2001 год	952

HADIMÚZEUM ALAPÍTVÁNY

Közhasznú szervezet

Múzeumunk alapítója és igazgatója, Aggházy Kamil (1882-1954) emlékére, a magyar Hadtörténeti Múzeum pártfogolására és támogatására hoztuk létre 1997-ben bejegyzett alapítványunkat, melynek célja a „Hadimúzeum" erkölcsi, szellemi és anyagi támogatása az alábbi területeken:

- a magyar hadtörténet tárgyi emlékeinek országos és nemzetközi feltárása, történeti feldolgozása, kataszter készítése, kapcsolódó akciók meghirdetése;
- a Hadimúzeumban fellelhető gyűjteményi anyag állagvédelmének elősegítése, raktározási és kiállítási körülményeinek javítása;
- a gyűjtemények korszerű, nemzetközi színvonalú nyilvántartása, feldolgozása;
- részvétel a múzeumi gyűjtemények és általában a „militaria hungarica" nagyközönség előtti bemutatásában, népszerűsítésében;
- a magyar vonatkozású hadtörténeti emlékhelyek kialakításának, megőrzésének, nyilvántartásának támogatása, a hadi-helykegyelet erősítése;
- a Hadimúzeum hagyományőrző tevékenységének és a múzeum történetére vonatkozó kutatások elősegítése;
- a „militaria hungarica" körébe vonható hazai és nemzetközi kapcsolatok kiépítése, erősítése, a nemzetközi tudományos életben való részvétel támogatása.

A Hadimúzeum Alapítvány kuratóriumának tagjai:

dr. Miltényi Dénes (elnök), dr. Érszegi Géza, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa, dr. Hermann Róbert történész, Hadtörténeti Intézet, Nagy Zoltán, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, dr. R. Várkonyi Ágnes egyetemi tanár, Stemlerné dr. Balogh Ilona, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótárának vezetője.

A Hadimúzeum Alapítvány révén lehetőséget szeretnénk nyújtani mindazoknak, akik szívükhöz közel állónak érzik a Hadtörténeti Múzeumot, annak gyűjteményeit, a magyar hadtörténelem tárgyi emlékeit, hogy támogatásukat közvetlenül juttathassák el az általuk kívánt helyre, vagy egyéb módon kapcsolódhassanak be munkánkba: így intézményünk kitartó, de csekély számú gárdája mellett, önkéntes múzeumbarátként, közel kerülhessenek a fenti célkitűzésekhez, magukénak vallhassák a múzeumot és az ott őrzött, nemzeti örökségünk részét alkotó kulturális javakat.

Az Alapítvány javára a következő bankszámlára juttathatók adományok:

OTP XI. ker. fiók 11711034-20848662 Hadimúzeum Alapítvány.

Adószám: 18087080-1-41

További információkkal Kreutzer Andrea alapítványi titkár szolgál: H-1014 Budapest, Tóth Árpád sétány 40. Tel.: 3569-522, Fax: 3561-575

Ára: 640,– Ft

Szerzőink figyelmét felhívjuk az alábbiakra:

1. A szerkesztőség csak olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek az „első közlés" kívánalmainak.
2. Végleges szövegű kéziratokat kérünk, mert a korrektúrában változtatásokra már nincsen lehetőség.
3. A szerkesztőség optimálisnak az 1,5–2,5 ív (60–100.000 „n") terjedelmű kéziratot tekinti – a jegyzetapparátussal együtt. 3 ívet meghaladó tanulmányt technikai okok miatt nehezen tudunk közölni.
4. Folyóiratunk az évszázadokat – az idézetek, címek kivételével – római számmal jelöli.
5. Recenziók esetében a cím mellett szükségesek a pontos bibliográfiai adatok is. A recenziók terjedelme az 5 oldalt (kb. 10.000 „n") lehetőleg ne haladja meg.
6. A jegyzetapparátusban a hivatkozott művek szerzőjének neve kurziválandó; az oldalhivatkozás jele „o.". A hivatkozások során a Hadtörténelmi Közleményekben a kiadót nem tüntetjük fel, csak a kiadás helyét és évét, a kiadás helyének rövidítetlen formájával: pl. „Budapest" és nem „Bp.".

A számítógépes szövegfeldolgozás kívánalmai:

1. Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy írásaikat 3,5"-os kislemezen Word for Windows 6.0 (7.0) szövegszerkesztő programban írva juttassák el a szerkesztőségbe 1 kinyomtatott kéziratpéldány kíséretében.
2. A tabulátorral beállított bekezdés nem felel meg a kívánalmaknak; csak a bekezdés-formátumban beállított bekezdést fogadjuk el.
3. Betűtípus: Times New Roman CE (a betűtípus része a programnak). Amennyiben a szövegben a Times New Roman CE betűkészletből hiányzó (francia, spanyol, török, stb.) karakterek szerepelnek, azokat is a Times New Roman megfelelő nemzeti karakterkészletéből kérjük kiválasztani.
4. A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük; a lábjegyzet-hivatkozás formátuma 10 pontos Times New Roman CE felső indexszel. A lábjegyzet szövege: 8 pontos Times New Roman CE.
5. Nagy méretű táblázatok esetén, melyek meghaladják a szedéstükör szélességét (12,6 cm), kérjük azokat a szöveg végére illeszteni, külön szakaszban.